

BUDAPEST LEXIKON

23235

BUDAPEST LEXIKON

ELSŐ KÖTET

A–K

második, bővített, átdolgozott kiadás

MTAK 00008 83000 5

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1993

694706 943.9.8

Készült az Akadémiai Kiadó Szaklexikon Szerkesztőségében

főszerkesztő

BERZA LÁSZLÓ

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

szakszerkesztők

A. CZÉTÉNYI PIROSKA (városfejlődés, műemlékek), BERZA LÁSZLÓ (társadalom), DÖRNYEI SÁNDOR (kultúra, egészségügy), GÁSPÁR FERENC (közigazgatás, várospolitika), GYARMATI JÁNOS (ókori és középkori történelem), KENYERES ÁGNES (életrajzok), KOVÁCS ÁGNES (földrajz), KOZÁK PÉTER (sport), ROSDY PÁL (egyház), †SZABÓ DEZSŐ (közlekedés), SZÁNTÓ FERENC (újkori történelem), SZEKERES JÓZSEF (gazdaság)

lektorok

BORSÁNYI GYÖRGY (gazdaság, történelem, életrajzok), FARAGÓ ÉVA (kultúra, társadalom, városfejlődés, városkép, életrajzok, egészségügy), GAZDA ISTVÁN (nyomdák, könyvkiadók, könyvtárak, tudományos intézmények)

szerkesztők

Berzéki Ildikó (kép- és műszaki szerkesztő), Gyarmati János (felelős szerkesztő), Kovács Ágnes (szerkesztő), Kruppa Dóra (segédszerkesztő), Kulcsár Zsuzsa (nyelvi szerkesztő), Oláhné Magyari Judit (segédszerkesztő), Veressné Fekete Lujza (szerkesztőségi munkatárs), Vighné Lantos Mária (segédszerkesztő)

A kiadvány támogatói

a BUDAPEST BANK BUDAPESTÉRT ALAPÍTVÁNY
a FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR és
az INTER-EURÓPA BANK RT.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvl... 7045 | 93..... sz.

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1993*

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Antal Zoltán
Antall József
A. Czétényi Piroska
Balás Gábor
Bálint Sándor
Balogh András
Balogh György
Bárány István
Benyó Mária
Berlász Jenő
Bertalan János
Berti Béla
Bertóthy István
Berza László
Beszteri Lajos
Bíró József
†Bónis György
Borbély Tibor
Borsos Józsefné
Buzinkay Géza
Czemez Attila
Czoma László
†Dezsényi Béla
Dobozy László
Dóka Klára
†Dömötör Tekla
Dörnyei Sándor
Elek Ferenc
Faragó Éva
†Farkas Elemérné
Farkas László
Fehér Dezső
Felter András
Fischer Árpád
Gaál Jenő
Gecsényi Lajos
†Gerelyes Ede
Gerő Győző
Gerő László
Góczán László
Gundel Imre
Gyalay Mihály
Hajnal Károly
Harsányi Judit
Henter Jenő
H. Juhász Éva
Hodinka László
†Hofmann Éva
Holl Béla
Horánszky Nándor
Horváth Gábor
Jasinszky István
†Jenei Károly
Joó Ernő
Kaba Melinda
Kapronczay Károly
Kende János
Kenyeres Ágnes
†Klell Kálmán
Kovács Ilona
Kőszegi Frigyes
Kriszt György
Kubinyi András
Kuklis Iván
Kuklis Ivánné
Kun László
Kutassi László
†Ladányi Gedeon
Lakatos György
†Lay Jenő
Létay Miklós
Lipták Irén
Magyar Bálint
†Markos Béla
Maros Istvánné
Marosi Sándor
Marót Miklós
Maróti Gyula
†Meggyesi László
Miklóssy János
Mucsi Ferenc
Muzslay László
Nagy Dezső
Nagy Ildikó
†Nagy Lajos
Nagy Olivérné
Nedelka András
Novák István
Ocskay Emma
Orsolyák Ottó
Ort János
Pákay Bertalan
†Pápa Miklós
Pécsi Márton
†Pénzes Antal
Pereházy Károly
†Petrik Ottó
Pintér Lajosné
†Práger Miklós
P. Thewrewk Aurél
Rázsó Gyula
Reményi Péter
Rév Pál
R. Harkó Viola
Rózsa Miklós
Rudas Ferenc
†Sass Tibor
Simon István
Solt Pál
Somogyi Sándor
Subert Zoltán
Svéd László
†S. Vincze Edit
†Szabó Dezső
†Szalai György
Szekeres József
Szilárd Jenő
Szőke Pál
Szöllősi Gyula
Sz. Póczy Klára

†Sztankóczy György
Szűcs Miklós
†Tardy Lajos
Tarjányi Sándor
Tóth Imre
Tóth István
Tóth Sándor
T. Papp Melinda
Turányi Kornél
Vadászi Erzsébet
Vajda Endre
Várday György
Vaszkó Ákos
Vavrinecz Veronika
†Verő Mihályné
†Vértesy Miklós
Vida Mária
†Wellner István
†Zsilinszky Sándor

Az átdolgozott kiadás szerzői

Ács Lajosné
A. Czétényi Piroska
Almásy Mária
Balogh György
Barláné Gulyás Magdolna
Bencze Géza
Berki Feriz
Bertalan János
Berza László
Bihari Péter
Bíró András
Bíró József
Borhy László
Borsányi György
Bradányi Iván
Cenner Mihály
Csorba Zoltán
Dörnyei László
Dörnyei Sándor
Faragó Éva
Földiné Dózsa Katalin
Fráter Zoltán
Fröhlich Róbert
Gáspár Ferenc
Geszler Ödön
Grétsy László
Gyáni Gábor
Gyuris Tamás
Hídvégi Violetta
Holló Szilvia
Horváth Tamás
Kalotás Zsolt
Kapronczay Károly
Kaszap András
Kaszás Marianne
Kenyeres Ágnes
Klinger András
Koltay Györgyné
Kováts Lajos
Kozák Péter
Kövér Ágnes
Kresalek Gábor
Ladányi Sándor
Lakatos Éva
Laszlovszky József
Lukachich Győző
Madas Katalin
Major Rita
Marót Miklós
Maticsek Iván
Mihályi Imre
Pataki Ferenc
Povázai Lívia
Rónainé Györgyi Márta
Rosdy Pál
Rózsa Miklós
Sárközi Zoltán
Stauber József
†Szabó Dezső
Szabó Károly
Szántó Ferenc
Székely Kinga
Szekeres József
Szelenczy Mihály
Szigeti Jenő
Takácsné Bolner Katalin
Tóth Mihály
Tóth Róbert
Vavrinecz Veronika
Xantus Zoltán
Zimmermann, Susanne

ELŐSZÓ

Az első kiadás, 1973 óta eltelt idő önmagában is elég ahhoz, hogy a Budapest Lexikon tartalmát elszürkítse, elavulttá tegye. Az 1990-es politikai változás pedig szükségessé tette a korábban nem, vagy csak szűkszavúan érintett témák újrafogalmazását, a túlzások arányosítását.

A nagy példányszámban megjelent első kiadás hamar elfogyott és a Budapest Lexikon azóta is a legkeresettebb könyvek jegyzékén szerepel, a könyvritkaságok árverésein fölbukkanó példányok pedig magas áron keltek el.

A hazai és külföldi olvasók, könyvterjesztők és könyvtárak kívánságára az Akadémiai Kiadó 1987-ben tizennyolc ívnyi kiegészítéssel bővítve, az első kiadás újranyomását készítette elő. A szerényen bővített kiadás már a nyomdába került, amikor hazánkban olyan politikai változások következtek be, amelyeket a legkörültekintőbb kiegészítésekkel együtt sem tudtunk nyomon követni.

A pártállam bukása után a kiadó úgy döntött, hogy a toldozgatás helyett bővített, átdolgozott kiadást jelentett meg.

Az előkészítő munkálatok 1990 második felében – részben a korábbi kiadás szerzőivel és szakszerkesztőivel, részben újabb munkatársakkal – kezdődtek el.

Átvizsgáltuk az első kiadás anyagát, időtálló részét változatlanul hagytuk, nagyobbik részét pedig átdolgozásra vagy újraírásra ítéltük. Ezernyi új címszót is fölvettünk, hogy az éppen zajló változásokat megjeleníthessük.

A legtöbb változtatásra a gazdasági életet bemutató szócikkeknél volt szükség. Nagymúltú gyárak, üzemek, sőt egész iparágak szűntek meg, vagy alakultak át. Ugyanakkor újtípusú pénzintézetek, ipari, kereskedelmi, közlekedési, hírközlési és egyéb gazdasági intézmények születtek, vagy születnek. A gyökeres, és éppen zajló változások következtében jónéhány szócikkünk forrásértékű, míg más esetekben éppen az átalakulás miatt nem tudtunk naprakész adatokat közölni.

A főváros útjainak, utcáinak, tereinek, városrészeinek „újrakeresztelése", a megváltozott nevek következetes átigazítása önmagában is nagy feladat volt, mi azonban ennél jóval többre vállalkoztunk. Az ismertetésre szánt utcák, terek stb. leírását a jelesebb épületek bőségesebb bemutatásával gazdagítottuk. Olykor jelentéktelennek tűnő utcák az ott található jelesebb épületek miatt szerepelnek a lexikonban.

Az utalók segítségével az idők folyamán bekövetkezett utcanévváltozások is nyomon követhetők.

Látványos fordulat történt a várospolitikában és a városigazgatásban. Új fővárosi törvény született, a városi irányítás legmagasabb fóruma az önkormányzat lett, új közigazgatás szerveződött. Ugyanakkor leépült, vagy alapvetően megváltozott a korábbi igazgatási és várospolitikai szervezet.

A tudományos kutatások legfrissebb eredményeinek felhasználásával, a torzulások és torzítások tárgyilagos kiigazításával ismertetjük a legfrissebb történeti eseményeket. Itt azonban nagy nehézséget jelentett, hogy a 20. sz. történelmét illetően a kutatás még nem alakított ki megnyugtatóan elfogadható képet. Ezért sok esetben problémát okozott, hogy adott személyeket vagy eseményeket valódi értéküknek megfelelően szerepeltessünk. A korábbi korok adatainak kiegészítéséről, kiigazításáról sem feledkezhetünk meg. Megújítottuk a középkort és a római kort ismertető cikkeinket.

Az állandóságot leginkább megtartó földrajzi adatainkat is alaposan felfrissítettük. Az elmúlt húsz esztendőben végzett tudományos kutatások és az újabb fölfedezések is (pl. korábban ismeretlen barlangok) pontosabb adatokat kínáltak. Számos olyan földrajzi fogalommal, egységgel gazdagítottuk e témakört, amelyek az első kiadásból kimaradtak, vagy csak később váltak ismertté.

Több, szöveg között elhelyezett térképpel és egy színes térkép-melléklettel egészítettük ki Budapest földrajzi leírását.

Fölkutattuk és figyelembe vettük a társadalmi élet területén végbement változásokat. Ma már másként jelentkeznek a szociális kérdések. Megmutatja magát a korábban eltitkolt és a napjainkban is keletkező szegénység. Megváltoztak a szokások, átformálódott a viselkedés, a viselet, a szórakozás. Új pártok keletkeztek, gazdasági, társadalmi, politikai stb. egyesületek, testületek ezrei alakulnak és szűnnek meg. Új társadalmi rétegek formálódnak, új alakban jelentkezik a bűnözés, a társadalomellenes magatartás. A szabad vallási élet számos intézménye, vallási mozgalmak, korábban elhallgattatott, vagy elhallgatott vallási szervezetek, szokások támadnak föl.

A kulturális élet területén bekövetkezett kisebb, vagy látványosabb átalakulások sem kerülték el figyelmünket. Leírtuk a színházi élet területén tapasztalható mozgást. Nyomon követtük az alsófokú oktatástól az egyetemekig és a tudományos intézményekig tapasztalható változásokat. Ismertetjük az irodalom, a művészetek vajúdó formálódását, megújulását. Válogattunk a sok száz újonnan megjelenő sajtótermékből, de bővítettük a régebbi periodikumok sorát is. Ugyanakkor következetesen elhagytuk azokat a folyóiratokat, hírlapokat, amelyek megítélésünk szerint nem egészítik ki a fővárossal kapcsolatos ismereteinket.

Az első kiadásban megtalálható életrajzokból csak keveset hagytunk el, ugyanakkor számos újat készítettünk. Ezekben bemutatjuk a főváros új vezetőit és azokat a személyiségeket, akik munkájukkal, vagy alkotásaikkal a fővárost szolgálták, de jó néhány korábban „közölhetetlen" történelmi személyiséget is fölvettünk szócikkeink közé.

Törekedtünk arra, hogy a korábbi települések, a mai „peremkerületek" adatait is gazdagítsuk.

Teljesen felújítottuk a sport témakörébe tartozó cikkeinket. A két évtized során az egészségügyben is olyan változások következtek be, hogy jószerével csak az egészségügy-történeti cikkek maradtak érintetlenül.

A régi képanyag egy részét megtartottuk, de nagyobb részben új fényképeket, rajzokat, metszeteket válogattunk, és színes képekkel is gazdagítottuk a két kötetet.

Egy-egy városrész, történelmi esemény, iparág stb. ismertetésére összefoglaló cikkeket készítettünk.

Az intézményeket, szervezeteket stb. a ma hivatalosan elfogadott nevükön szerepeltetjük, de a közhasználatú megnevezésüket utalóként fölhasználjuk.

Számos formai változtatást hajtottunk végre, egyszerűbbek, következetesebbek lettünk. Utalórendszerünket úgy alakítottuk ki, hogy annak segítségével a szócikkekben lévő adatokhoz könnyen és gyorsan jusson el az olvasó. Reméljük, hogy mindezekkel szinte észrevétlenül tettük könnyebbé a lexikon használatát.

Az adatok kiegészítését, frissítését – a hozzáférhetőség szabta korlátok között – igyekeztünk az 1992. év végéig folyamatosan elvégezni. Több esetben találkoztunk a főváros életének még ki nem kutatott „fehér foltjaival". Nem egy szócikkünkben elsődleges kutatási eredményeket ismerhetnek meg az olvasók. Az új adatok felkutatása olykor csaknem megoldhatatlan feladat elé állította a szerzőket, szerkesztőket. Sokszor a gazdasági, társadalmi, kulturális, egészségügyi stb. intézmények, vállalatok, szervezetek leírásánál – egyéb írott anyag híján – csupán a tőlük kért adatokra támaszkodhattunk. A megkérdezettek egy része gyors és pontos tájékoztatást adott, de lépten-nyomon találkoztunk olyan közönnyel, amely ártalmasabb volt, mint az esetenként tapasztalható gáncsoskodás.

Már munkánk kezdetén tudtuk, hogy nehéz feladatra vállalkoztunk. A káprázatosan felgyorsult történelmi változások idején rögzíteni egy város jellemző adatait igen nagy erőpróbát jelent. A gyorsan pergő filmet valahol meg kell állítani úgy, hogy a kimerevített kockákon a város lehető legélethűbb képét lássa az olvasó. Reméljük, hogy ezt legalább részben sikerült elérnünk. Hisszük, hogy a város megismertetésében segítséget adunk az olvasónak, az évtizedek múlásával pedig történelemmé váló adataink a mai Budapest hű képét őrzik meg az utókor számára.

Köszönetet mondunk mindazoknak, akik a korábbi kiadás bírálatával mostani munkánkat is segítették. Köszönjük a bármilyen formában nyújtott támogatást, és már előre hálásak vagyunk a második kiadáshoz fűzött észrevételeikért, hiszen ezekkel is a főváros jobb megismerését mozdítják elő. Köszönjük az olvasó kétévtizedes türelmét, amellyel az új kiadásra várakozott, és kérjük, fogadja szeretettel és érdeklődéssel az Akadémiai Kiadó dolgozóinak, a két kötet szerzőinek, szerkesztőinek, lektorainak a 8116 cikket és utalót, valamint 1260 illusztrációt tartalmazó Budapest Lexikonát.

Budapest, 1993. október

Berza László

RÖVIDÍTÉSEK

al.	alapítva
áll.	állam(i)
ált.	általános
ápr.	április
aug.	augusztus
ÁVÜ	Állami Vagyonügynökség
bapt.	baptista
Belv.	Belváros
biz.	bizottság
BME	Budapesti Műszaki Egyetem
Bp.	Budapest
bp.-i	budapesti
br.	báró
c.	című, címzetes
D(-i)	dél(i)
dec.	december
DK(-i)	délkelet(i)
DNy(-i)	délnyugat(i)
É(-i)	északi
EB	Európa-bajnokság
egy.	egyesület
ÉNy(-i)	északnyugat(i)
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
ép.	épület
eü.	egészségügy(i)
ev.	evangélikus
febr.	február
FKgP	Független Kisgazda Párt
FKT	Fővárosi Közmunkák Tanácsa
F. m.	főbb művei
forr.	forradalom, forradalmi
főisk.	főiskola
főv.	főváros(i)
gazd.	gazdaság(i)
gimn.	gimnázium(i)
gmk.	gazdasági munkaközösség
gör. kat.	görög katolikus
gör. kel.	görög keleti
gr.	gróf
gyűjt.	gyűjtemény
h.	helyettes
hg.	hegység, herceg
hrsz.	helyrajzi szám
ig.	igazgató
ill.	illetőleg, illetve
int.	intézet
ip.	ipar(i)
Irod.	irodalom
isk.	iskola(i)
izr.	izraelita
jan.	január
júl.	július
jún.	június
K(-i)	kelet(i)
kat.	katolikus
KB	Központi Bizottság
ker.	kerület(i)
kft.	korlátolt felelősségű társaság
kiad.	kiadta, kiadás
kir.	király(i)
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szövetség
KMP	Kommunisták Magyarországi Pártja
közig.	közigazgatás(i)
közokt.	közoktatás(i)
közt.	köztársaság
krt.	körút
kult.	kulturális
KV	Központi Vezetőség
l.	levelező
lh.	lakóház
lat.	latin
m.	magyar, magyarul, műve(i)
M.	műve(i)
máj.	május
márc.	március
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
min.	miniszter, minisztérium
MKP	Magyar Kommunista Párt
MNB	Magyar Nemzeti Bank

MNG	Magyar Nemzeti Galéria
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
Mo.	Magyarország
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MSZDP	Magyarországi Szociáldemokrata Párt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
műv.	művészet
múz.	múzeum
ngy.	nemzetgyűlés
nov.	november
ny.	nyugalmazott
Ny(-i)	nyugat(i)
ny. r.	nyilvános rendes
ny. rk.	nyilvános rendkívüli
o.	ország (megnevezéssel)
ogy.	országgyűlés
okt.	október
orsz.	országos
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
oszt.	osztály
OTI	Országos Társadalombiztosítási Intézet
P	pengő (csak számmal együtt)
pb.	pártbizottság
PB	Politikai Bizottság
pol.	politika(i)
prot.	protestáns
pu.	pályaudvar
r.	rendes
ref.	református
r. k.	római katolikus
rkp.	rakpart
röv.	rövidítve, rövidítés
rt., Rt.	részvénytársaság
SOTE	Semmelweis Orvostudományi Egyetem
sz.	szám(ú)
sz.	század (csak évszámmal)
SZDP	Szociáldemokrata Párt
szept.	szeptember
szerk.	szerkesztő, szerkesztette
Szfőv.	Székesfőváros(i)
szoc.	szocialista
szocdem.	szociáldemokrata
SZTK	Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ
szöv.	szövetség
szt.	szent
t.	tiszteletbeli, tiszteleti
társ.	társaság, társulat, társadalom, társadalmi
tc.	törvénycikk
tsz.	termelőszövetkezet
tv.	törvény
tvhat.	törvényhatóság(i)
u.	utca
unit.	unitárius
v.	vagy, város
váll.	vállalat(i)
VB	világbajnokság
vb.	végrehajtó bizottság
V. B.	Végrehajtó Bizottság (tulajdonnév részeként)
véd.	védett
vez.	vezető, vezetőség
vh.	világháború
vm.	vármegye

A

ÁB–Aegon Általános Biztosító Rt. (IX. Üllői út 1.): 1949-ben alapították *Áll. Biztosító* néven. Visszamenőleges hatállyal átvette az Első Magyar Biztosító, a GAZDÁK Biztosító, a Magyar Kölcsönös Állatbiztosító szerződéseit. Ugyancsak megkapta a kb. 200 helyi biztosító egy. állományát, majd 1950-ben az olasz érdekeltségű, 1952-ben pedig az akkor már szovjet tulajdonú Kelet-Európai Biztosító szerződéses állományát. Erre az időre már teljessé vált a váll. biztosítási monopóliuma. Az első években nemzeti váll.-ként nagy tömegű, de igen olcsó biztosítás-típusokat kínált. Tevékenysége inkább szociális mint üzleti jellegű volt. A gazdálkodó szervek biztosítási védelme csak 1968 után alakult ki. A lakossági biztosításoknál jelentősen bővítették a kockázati körű típuskötvényeket. A lakásbiztosításokon túl több millió csoportos élet- és balesetbiztosítással rendelkezett. A szocialista piacgazdaság létrehozására irányuló törekvések jegyében megkísérelték a biztosítási monopólium felszámolását, és az Áll. Biztosító felszámolásával, annak jogutódjaként 1986. júl. 1-jén létrehozták az új Áll. Biztosítót és a →*Hungária Biztosító Rt.*-t. – Az ~ alapvetően 6 üzletágban fejt ki biztosítási tevékenységet: személy-, lakossági, vagyon-, gépjármű-, mezőgazd.- és viszontbiztosítás. A vállalkozói biztosítási üzletágat az 1990. jan. 1-jétől külföldi részvétellel működő →*ÁB Generali Budapest Biztosító Rt.* folytatja tovább. Ugyanakkor az Áll. Biztosító is rt.-vé alakult. 1992-ben az ÁVÜ privatizálta. Részvényeinek 75%-a a holland Aegon, 5%-a a dolgozók birtokába került. Az áll. részesedés 20%-os maradt.

Abafi Lajos, *Aigner* (Nagyjécsa, 1840–Bp., 1909): könyvkereskedő, kiadó, újságíró, szerk., irodalomtörténész és entomológus. Előbb vidéken, majd külföldön különböző könyvesboltokban dolgozott, 1868-ban nyitotta meg Váci u. 1. sz. alatt saját üzletét és kiadóját. Legjelentősebb vállalkozása a *Magyar Könyvesház* c. ismeretterjesztő sorozat (1875–1890), a m. klasszikus irodalmat megjelentető *Nemzeti Könyvtár* (1878–1890, 42 köt.), valamint a →*Figyelő* és a →*Hazánk* c. folyóirat volt. Üzletét 1890-ben a →*Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.* vásárolta meg. – *Irod.* Jegyzéke a jelesebb magyar könyveknek az irodalom minden ágából, melyek ... kaphatók Aigner Lajos könyvkereskedésében Pesten, Váczi utca 18. Nemzeti Szálloda (Pest, 1872); A magyar sajtó története 1. köt. (1705–1848), II/1., II/2. köt. (Bp., 1979, 1985).

Abai György (Bp., 1925–Bp., 1974): építészmérnök. A BME-n tanult. 1955-től a Főv. Tanács munkatársa, 1972-től haláláig az építészeti oszt. vez.-je. Részt vett a bp.-i főútvonalak egységes kialakításának megtervezésében, a főv. közvilágítás korszerűsítésének (neonosítás) és díszkivilágításának előkészítő munkájában, a nagy forgalmú csomópontok (Erzsébet híd, Déli pu. környéke, Baross tér) városépítészeti kialakításában.

Abbázia Kávéház (VI. Andrássy út 49.): 1888-ban Steuer Gyula alapította, aki 25 éven át vezette a főv. egyik legnagyobb és legfényesebb kávéházát. Orsz. hírét az újszerű berendezés (pl. brüsszeli falitükrök, ónixmárvány asztallapok, délszaki növények stb.) alapozta meg. – A *Pesti Hírlap* szerkesztői, képviselők, művészek látogatták. Falai között megfordult többek között Eötvös Károly, Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Heltai Jenő, sőt Mascagni és d'Albert is. – Az államosítás után az Éttermi és Büfé Váll. tulajdonába került, majd névváltozás után a Pannónia Szálloda és Vendéglátóip. Váll. kezelésében működött *Abbázia Étterem és Presszó* néven. 1975-ben gyorsétteremmé alakították, boxos megoldással. 1985-ben a snack bárt megszüntették, és az így felszabadult helyiségből egy 70 személyes különtermet hoztak létre.

ABB–Láng Kft. (XIII. Váci út 152.): elődje az a kis gépjavító műhely volt, melyet Láng László 1868-ban a Váci körúton (ma Bajcsy-Zsilinszky út) nyitott meg. A kis üzem 1873-ban került mai helyére, ahol fokozatosan a gőzgépgyártás lett a fő profilja. A Váci úti gyártelepen 1882-ben vasöntöde létesült. A kilencvenes évek elején az ország gőzgépszükségletét már a Láng gyár fedezte. A század elején a bp.-i villamosközlekedés elektromos központjait a gyár turbináival látták el. A családi váll.-ot 1911-ben a M. Ált. Hitelbank rt.-vé alakította át. 1915-ben egyesült a Hazai Gépgyár Rt.-vel. Az I. vh. után több ízben kereskedelmi kapcsolatba került a SZU-val. A két vh. között gőzgépeket, gőzturbinákat, Diesel-nyersolajmotorokat, gázmotorokat, bányaüzemi szállítógépeket, légsűrítőket, dugattyús és vákuumszivattyúkat, centrifugákat, nyomdagépeket, vashordókat, szövőszékeket, cukor-, szesz- és konzervgyári berendezéseket gyártott. 1948-ban áll. tu-

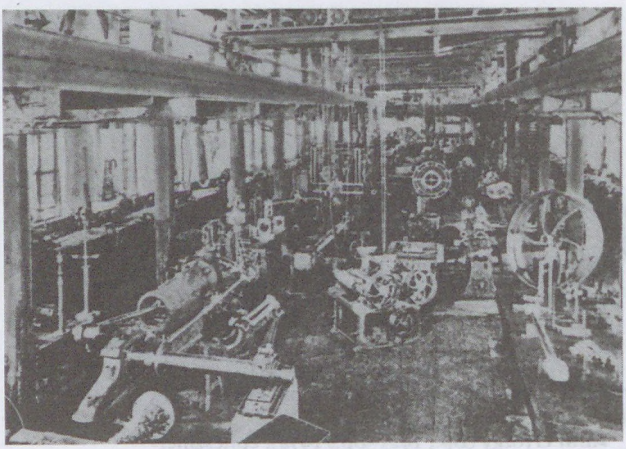

A Láng Gépgyár vasesztergályos és lakatos műhelye (1895)

lajdonba került. A folyamatos beruházások révén korszerűsödött, kapacitása bővült. A Láng Gépgyár fő profilját képező energetikai gépgyártás területén az orsz. termelés egyharmadát állította elő. A hazai villamos erőművekben a Láng által gyártott turbinák a teljesítmény 2/3-át nyújtották. Az 1980-as évekre a Láng gyár korszerű technológiával jó színvonalat képviselő gőzturbinákat, öntvényeket, atomenergetikai gépeket, kazánokat vegyi- és élelmiszerip. gépeket és gépsorokat készített, amelyeket főleg export útján értékesített. △ Az 1980-as évek végétől a beruházások visszaesése és a gazdaságosan készíthető, a piacokon is könnyen elhelyezhető új termékek gyártására való átállás nehézségei miatt a Láng gyár termelése stagnált, munkáslétszáma 1000 fővel csökkent. Exportja ugyan egy évtized alatt a kétszeresére nőtt, a világpiaci verseny következtében, a kedvezőtlen árak miatt veszteségei mégis egyre nőttek. A termelés 50%-ot meghaladó mértékben esett vissza. 1987-ben a Láng kényszerszanálás útján próbált talpra állni. – 1990-ben az *Asea–Brown–Bovery* (ABB) svéd–svájci multinacionális cég bevonásával megalakult az ~, a törzstőke 75%-át az ABB szerezte meg. A dolgozói létszám további 40%-os csökkentésével, az ABB megrendelések egy részének az új leányváll.-hoz történő átirányításával az ~ ismét nyereségessé vált.

Ábel Jenő (Pest, 1858–Bp., 1889): klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA l. tagja (1882). Alapító tagja volt 1874-ben a bp.-i Philológiai Társaságnak és hat éven át titkára. Az MTA megbízásából foglalkozott a Konstantinápolyból visszakerült és a bp.-i egyetemnek ajándékozott Korvin-kódexekkel. 1858-tól haláláig a róla elnevezett XI. Ábel Jenő u. 33/a sz. házban lakott (emléktábla).

Ábel Márton (Tevel, 1804–Bp., 1884): tanító, 1823-tól közel 50 évig a tabáni isk.-ban működött főtanítói, majd ig.-i beosztásban. ~ vezette be az olvasástanításban a hangoztató módszert. E módszer szerint írt tankönyve 1835-ben jelent meg Budán.

ÁBF: →*Állami Bankfelügyelet*

ÁB Generali Budapest Biztosító Rt. (I. Kuny Domokos u. 13–15.): az olasz *Generali* tőkéscsoport és annak egyik tagja, az osztrák *Erste Allgemeine Versicherungs AG*, valamint az *Állami Biztosító* közös biztosítótársasága 1990-től. – Az 1831-ben alapított Assicurazioni Generali S.p.A. Mo.-on 1832-ben kezdte kiépíteni saját hálózatát, versenytársként jelentkezett a kor igen egyoldalú és alacsony színvonalú hazai biztosítási piacán. – 1949-ben a Generali kivonulni kényszerült a m. piacról. Az áll. biztosítási monopólium 1986-ban történt megszűnését követően a Generali visszatérésére is sor került. – Az ~ elsősorban a váll.-ok és vállalkozók biztosítója. Kínálata: ált. vagyonbiztosítás, ált. szállítmánybiztosítás, felelősségbiztosítás. Az ~ induló vagyona 1 milliárd Ft. Úttörő vállalkozásnak számított az ~ részéről a magánorvosok és eü. intézmények felelősségbiztosításainak bevezetése, mivel ennek Mo.-on nincs előzménye, viszont jelentős az igény ezekre a biztosításokra.

ablakos, *oblokár, „üveges tót", vándorüveges:* Szlovákia középső részéről, az üveghuták vidékéről Pest-Budára látogató vándoriparos. Felszerelését, az üvegezéshez szükséges táblaüveget, gittet, üvegvágót és egyéb szerszámait a hátán, faputtonyban hordta, és házról házra járva elnyújtott kiáltással kínálta szolgálatait.

Abonyi u. (XIV. Dózsa György út–Stefánia út): **21. sz.:** ref. egyház irodaép.-e (Hajós Alfréd és Villányi János, 1909). – **29. sz.:** villa (Wellisch Andor, 1911). – **31. sz.:** a Holland Királyság Nagykövetségének épülete.

Acélárugyár: →*Magyar Acélárugyár Rt.*

Acélhang: amatőr munkáskórus Bruckmüller Ágoston alapította Stahlton ~ néven 1873-ban a MÁV Gépgyár keretében. 1918-tól 25 éven át Noseda Károly irányította és fölvirágoztatta. 1945 után Vásárhelyi Zoltán karnagy vezette. 1947-ben az ~ válogatott gárdája részt vett Angliában (Llangollenben) egy nemzetközi kórusversenyen, és az egyesített kórus első díjat nyert. 1959-ben a MÁV Gépgyár és a MÁVAG összevonása után az egyesített üzem munkáskórusaként működött tovább. Karnagya 1952–61 között Kalmár Márton volt, 1961–64-ben Vass Lajos, 1965–66-ban Csenki Imre vezette.

Acélöntő és Csőgyár, *ACSŐ:* →*Angyalföldi Acélöntő és Mintakészítő Vállalat*

Acetic Vegyiművek Rt.: →*Klotild Első Magyar Vegyipar és Acetic Vegyiművek Egyesített Rt.*

Ács tér: →*Roosevelt tér*

Actio Catholica Országos Elnöksége ⟨lat. Katolikus Akció⟩: XI. Pius pápa szorgalmazására a kat. világi hívők, egy.-ek, mozgalmak, társ.-ok, apostoli tevékenységét összefogó és irányító szerve. A mo.-i Actio Catholicát 1935-ben alapította a püspöki kar. Az ~ mellett minden egyházmegyének volt A. C. elnöksége és minden egyházközségben helyi szervezete. Öt szakoszt.-a volt: hitbuzgalmi, erkölcsvédelmi, szervezési, kulturális, szociális-karitatív és sajtószakoszt. Az ~ Bp.-en, az V. Ferenciek tere 7. sz. alatt működött. A 30-as évek második felében keretei között bontakoztak ki új kat. egy.-ek

és hivatásrendi szervezetek. 1948-ban megkezdődött az ~ felszámolása, ill. a „pártáll." egyházpolitikájának megfelelő átszervezése. Az ~ többé nem mozgalmi központként működött, hanem a kat. egyházat ellenőrző Áll. Egyházügyi Hivatallal együttműködő szervvé, később egyházi útlevélügyek intézőjévé vált. 1990-ben a M. Kat. Püspöki Kar megszüntette, eredeti célkitűzései és feladatköre szerinti újjászervezése azonban nyomban megkezdődött.

Aczél Testvérek: antikvár könyvkereskedés az 1900-as évektől 1944-ig a Múzeum krt. 11. sz. alatt. Egyúttal könyvkiadással is foglalkozott a két testvér (Bertalan és József). Legismertebb kiadványuk a középisk. kötelező olvasmányok tartalmi összefoglalását, ill. fordítását tartalmazó „aczél-puskák" voltak.

Ádám-ház: →*Bródy Sándor u.* 4. sz.

Adidas Budapest Kft. (V. Váci u. 24.): a sportfelszereléseket gyártó német Adidas AG. mo.-i érdekeltsége. 1985-ben alapították. Első üzletét 1987-ben az V. Váci u.-ban, a másodikat 1990-ben a XIII. Váci úton nyitotta meg.

Adóárverési Csarnok: Bp. Szfőv. kezelésében működött a mai IX. Gyáli út 3. sz. alatt. Az adóhátralékos, ha tartozását a tv.-es határidőben nem egyenlítette ki, adóintést kapott. Amennyiben nem fizetett, ingóságait zárolták, és 15 nap múlva a lefoglalt tárgyakat az adóvégrehajtó az ~ba szállíttatta, ahol nyilvános árverésen értékesítették. 1945-ig működött.

ÁDOB: →*Állástalan Diplomások Országos Bizottsága*

Adócsőgyár: →*Magyar Adócsőgyár*

Adonisz u. (XII. az Istenhegyi útról nyíló zsáku.): **4. sz.:** egyemeletes romantikus villa hangsúlyos toronnyal. Ifj. Ürményi József alnádor építtette 1845 körül. A főhomlokzat attikáján látható feliratról *Repos-villa*ként ismert.

adózás: Buda és Pest városok ~a az újkorban a vámszedési és vásártartási joggal kezdődött. A vámszedés visszanyúlik a két település várossá alakulásáig. Pest város 1692. márc. 29-én, Buda város 1696. dec. 5-én kapta meg a *kövezetvám*szedési jogot a kir.-tól, azzal a kikötéssel, hogy annak ellenében a város területén a köztisztaságot tartoznak fenntartani. Az I. Lipót által adományozott kiváltságlevelekkel Buda és Pest városok jogosítványt nyertek, hogy területükön vámokat és illetékeket szedhessenek. A két város már ezt megelőzőleg is gyakorolta ezeket a jogokat, tehát a kiváltságlevelek lényegében csak megerősítették azokat. A két városnak a kövezetvámmal azonos természetű bevételi forrása volt a *partbér*, ahogy Budán nevezték, a *karóbér*. Később a kövezetvám és a partbér mellett a városi *szeszadó* kezdeteit is megtaláljuk. A *vásárdíj* és a különböző vámok nem voltak a szó szoros értelmében adók, de mégis ezek tekintendők a városi ~ ősi formájának. – Mária Terézia 1770-ben adta ki az első m. pénzügyi kódexet, melyben a szabad kir. városok adóigazgatását is szabályozta. 1694–1700 között már a kir. adó arányában vetették ki a két városnak járó pótadót. A 19. sz. elején a kivetésre kerülő adók mértékének megállapítására, valamint a városi költségvetés megtárgyalására a tanács minden évben a „választott polgárság"-gal együttes ülést tartott, amelyen a városban ingatlannal rendelkező polgárokkal képviseltette magát. Az adó mértékének megállapítása után a tanács biz.-ot nevezett ki, amely a kivetésre kerülő adót a lakosság között felosztotta. A biz. két tanácsnokból, a szószólóból, ennek két segédjéből, több tisztviselőből és több választott polgárból állt. A 19. sz. elején Pesten a városi tanács fennhatósága alatt *„Adószedő hivatal"* is működött. A hivatalban egy adószedő és ennek ellenőre teljesített szolgálatot, akik nyilvántartották a város polgáraira és lakosaira kivetett kir. adót, a katonai „verbung" fenntartására szükséges adót, valamint a város kiadásainak fedezésére kivetett és a kir. adó után számított pótadót. – A rendi alkotmány megszűntével és az ált. adókötelezettség életbe lépésével (1848. évi VIII. tv.) a városok ~a is megváltozott. A közvetett ~ megszűnt, helyébe a közvetlen ~ lépett. 1850-ben a császári nyílt parancsok az osztrák egyenes adórendszert vezették be Mo.-on. Életbe lépett az áll. *földadó, házadó, kereseti adó*, amit az ingatlan tulajdonosára vetettek ki. Ezt az adórendszert átvette, módosította és a *jövedelemi adó*val kiegészítette az 1868. évi tv.hozás. – A főv. autonóm adóztatási jogát alapvetően az 1872. évi XXXVI. tc. szabályozta. E tv. a főv. tvhat.-át közvetlen és közvetett (forgalmi és fogyasztási) adók bevezetésére hatalmazta fel. Eszerint a főv. önkormányzati hatáskörében szabályrendelet v. ezzel egyenrangú intézkedés alapján az áll. adók után *községi pótadót* vethet ki, illetékeket, helypénzeket, vámokat szedhet, és az áll. által igénybe nem vett új adókat vezethet be. Az 1921-ben bevezetett *forgalmi adó* (1921. évi XXXIX. tc.) egy részét átengedték a városoknak, a tv.hozás 1923-ban pedig átengedte a kereseti adót, a bor- és húsfogyasztási adókat és az italmérési illetéket. Ezeken kívül a városok új községi adókat is életbe léptettek. Ilyenek – többek között – a közlekedési adó, a vigalmi adó, a tűzoltási járulék, a városi ingatlanvagyon-átruházási illeték, az ínségjárulék, az ásványvíz- és szeszadó. A főv. lakosságszámának növekedésével és az igények fokozódásával a főv. költségvetési kiadásai és ezzel párhuzamosan a fedezetéül szolgáló közterhek (adók) is állandóan emelkedtek. 1931-ben új szükségadót és pótadókat léptettek életbe. Az 1930. évi XVIII. tc. (új főv. törvény) is fenntartotta a községi pótadót, emellett a város az áll. által igénybe nem vett új adókat is szedhetett. – 1945 után elvileg a korábbi adórendszer maradt érvényben, de szinte azonnal megindult az ~ átalakítása, elsősorban a különböző címeken fizetett pótadók eltörlése (1946-ban Bp.-en tizenháromféle adó, négyféle járulék, közmunkaváltság volt érvényben). 1949. jan. 1-jétől megszűnt a főv. részesedése az áll. adókból, és az adókivetés joga, ill. az ilyen jellegű adók is az áll.-ot illették. A főv. költségvetésében keletkezett hiányt áll. támogatás címén fedezték. Az adózás súlypontja az áll. szektorra helyeződött át, a lakosság közvetlen adóinak összvolumene jelentéktelenné vált. – Az ~ rendszere 1988-tól az átalakuló gazd. és társ. viszonyokkal párhuzamosan ismét módosult. Ebben az évben került bevezetésre az *ált. forgalmi adó*, a *személyi jöve-*

delemadó és a *vállalkozási nyereségadó*. Az 1990. évi LXV. tv. a helyi önkormányzatokról, majd az 1991. évi XXIV. tv. a főv. és ker. önkormányzatokról lehetőséget nyújt helyi adó(k) kivetésére, egyúttal előírja a központi adók egy részének átengedését az önkormányzatok számára. A helyi adók kivetésének joga az önkormányzatok képviselőtestületét illeti, az adóügyi feladatok terén a jegyző jár el mint elsőfokú hatóság. Bp.-en az átengedett adók a főv. és a ker.-ek között oszlanak meg, ezenkívül mind a főv., mind a ker. önkormányzatokat megilleti a helyi adó kivetésének joga. – Az adórendszerek kialakulásával párhuzamosan létrehozták azokat a pénzügyi szakszerveket, amelyek az ~sal kapcsolatos teendőket végezték. A főv. területén az egyenes adókra vonatkozó feladatokat az 1876. évi XV. tc. alapján létrehozott *adófelügyelőség* látta el. Hatásköre kiterjedt az egyenes adók kivetésére, az adómentesség megállapítására, az adó elengedésére, adók visszatérítésére és fizetési halasztás engedélyezésére. 1898-ban az adófelügyelet decentralizálásával Pesten minden ker.-ben egy-egy, Budán pedig két adófelügyelőséget szerveztek. 1948-ban a 13 200/1984. (XII. 29.) sz. kormányrendelettel a ker. adófelügyelőségeket és adószámviteli oszt.-okat *áll. adóhivatalok*ká szervezték át, s mint elsőfokú hatóságok működtek. A ker. adóhivatalok illetékességi területét Nagy-Bp. megalakulásakor a 12 000/1949. (XII. 31.) Eln. PM. sz. rendelet újból rendezte. A tanácsok megalakulása után az áll. adóhivatalok – az új adóhivatali szervezetek megalakulásáig – a Főv. Tanács V. B. pénzügyi oszt.-a keretében folytatták működésüket. – Az 1893. évi XXXIII. tc. 23. §-a alapján jöttek létre a *ker. adószámviteli oszt.*-ok. Feladatukat képezte a ker.-ben lakó adózók és a ker.-ben levő adótárgyak nyilvántartása, a községi és útadó, valamint a kereskedelmi és iparkamarai illeték kiszámítása és kezelése, továbbá a közig. végrehajtások foganatosítása. A 13 200/1948. (XII. 29.) sz. kormányrendelet alapján megszűntek. – A ker. elöljáróságok számviteli teendőinek ellátására hozták létre 1894-ben a *számvevőségi oszt.*-okat és azok, valamint az adószámviteli oszt. részére a közös pénztárt. A számvevőségi oszt. feladata volt a számfejtés, a ker. elöljáróságok pénztárainál teljesítendő fizetések és előlegek nyilvántartása, a naplók számszaki ellenőrzése. Készítették a főkönyvi kivonatokat, a zárszámadásokat, a vagyonleltárt és a hátralékos követelések kimutatását. – 1875-ben hozták létre a *Központi Díj- és Illetékkiszabási Hivatal*t. Feladata volt az illetékek kiszabása és kezelése. 1950 után egy ideig az V. ker. Tanács V. B. pénzügyi oszt.-a keretében működött, majd önálló hivatal lett. – 1894-ben alakult meg a bp.-i *Központi Adóhivatal*. Hatáskörébe tartozott a ker. elöljáróságok számviteli és pénztári oszt.-ainak ellenőrzése, az előírásra, ill. leírásra került áll. adókról és ezek járulékairól összegező nyilvántartás vezetése. Az adószámviteli oszt.-ok átszervezésével 1949-ben megszűnt. – A pénzügymin. alárendeltségében működött az 1889. XXVIII. tc. alapján a *Főv. Pénzügyigazgatóság*, melynek legutóbbi szervezetét és hatáskörét a 600/1925. PM. sz., ill. a 600/1927. PM. sz. hivatalos összeállítás állapította meg. Addigi hatásköréből az egyenes adó kivetése kikerült, és azt a ker. áll. adófelügyelőségek látták el. – Másodfokú irányító és felügyeleti hatóság volt, és a hozzá utalt ügyekben mint fellebbviteli fórum járt el, egyben irányította a jogorvoslatok másodfokú elbírálását azokban az ügyekben, amelyekben a másodfokú döntés a ker. adófelszólamlási biz.-ok hatáskörébe tartozott. Élén a pénzügyig. állt, aki a főv. tvhat. biz.-ának és közig. biz.-ának szavazattal bíró tagja volt. 1950-ben megszüntették. – Az esetleges helytelen adókivetés elleni fellebbezési fórumként minden ker.-ben működött egy *adófelszólamlási biz.*, melynek feladata volt az ált. kereseti adó, valamint a jövedelem- és vagyonadó jogossága és mérve ellen beadott fellebbezések elbírálása. 1967-től a PM irányítása alatt az áll. váll.-ok adózásának ellenőrzésére létrehozták a PM Bevételi Főigazgatóságának bp.-i Területi Igazgatóságát, majd 1971-től a PM Bevételi Főigazgatóság Főv. Hivatalát. A lakossági adók tekintetében a ker. tanácsok pénzügyi oszt.-ai jártak el. – 1987-ben alakították meg – az adórendszer módosításával párhuzamosan – az Adó- és Pénzügyi Ellenőrző Hivatalt (APEH), amelynek feladata az ogy. által megállapított adók kivetése, beszedése, ellenőrzése. Az APEH bp.-i szerve az APEH Főv. Igazgatósága.

Adria Selyemszövőgyár: 1930-ban alapította Gyárfás Gábor rövidáru-nagykereskedő. Első üzeme a X. Halom u. 12. sz. alatt 12 szövőgéppel és 20 munkással dolgozott mint családi rt. A vállalkozás 1933-ban új gyárat létesített a X. Gyömrői út 60–62. sz. alatti telken. Kezdetben 60, majd 1936-tól 120 szövőgépen 230–250 munkás termelt. – A gyárat 1948-ban államosították, majd 1949-ben nemzeti váll.-tá alakították. 1955-ben, a selyemip. váll.-ok összevonásával a →*Magyar Selyemipari Vállalat* gyáregysége lett.

Adriatica Bor és Törkölylepárló Rt.: →*Keglevich Konyakgyár*

adventisták: a Hetedik Napi Adventisták első képviselője Michael Belina Czechowsky 1869-től több mint egy esztendeig prédikált Bp.-en. Az 1890-es években L. R. Conradi többször is meglátogatta a várost. A rendszeres missziót 1898 őszétől Huenergardt J. Frigyes kezdte. Az első gyülekezet 1904-ben alakult Bp.-en a mai Dózsa György u. 7. sz. házban. 1911-ben Újpesten, 1912-ben pedig Budán is alakult gyülekezet. 1924-ben épült az egyház VI. Székely Bertalan u. 13. sz. alatti temploma és központi irodái. Itt alakult meg 1925-ben az egyház M. Uniója, ahol 1944-ben Michnay László vezetésével több üldözött zsidónak nyújtottak menedéket. A II. vh. után újabb gyülekezetek alakultak, amelyek az 1950-es évek kényszerintézkedései következtében jobbára megszűntek. 1957 óta hivatalosan elismertek. Jelenleg Bp.-en 9 adventista gyülekezet működik. Bp.-en *Adventista Teológiai Főisk.*-juk és *Advent Kiadó*juk működik. Lapjaik: Adventhírnök, Boldog Élet, Lelkésztájékoztató. – *Irod.* Szigeti Jenő: Fejezetek a h. n. adventista egyház magyarországi történetéből (Bp., 1985).

Adventista Teológiai Főiskola (VI. Székely Bertalan u. 13): az adventista egyház a II. vh. előtt mint el nem ismert egyház nem tarthatott fenn nyil-

vános teológiai főisk.-t, így lelkészei Németo.-ban, Angliában szereztek diplomát. 1948-ban szervezte meg első mo.-i teológiai főisk.-ját, mely 1950-ig, majd 1957–1964-ig működhetett. 1967-ben az adventista egyház egyik kezdeményezője és irányítója volt a Szabadegyházak Tanácsa Lelkészképző Intézetének, mely 1989-ig működött. 1990-ben ennek az intézetnek jogutódaként indult el az ~.

Advent Kiadó (XVII. Borsfa u. 55.): az adventista egyház könyvkiadója. Az egyház 1911-ben az akkori Váci krt. 16. sz. alatt nyitotta meg első könyvkiadóját, mely a hamburgi Vallásos Iratok Nemzetközi Kiadóhivatalának volt leányváll.-a. 1920 ápr.-ában az egyház Újpesten (Árpád u. 21.) nyomdát vásárolt. 1922 jún.-ában vásárolta meg a Németvölgyi u. 26. sz. ingatlant, ahol az egyház kiadóhivatala, nyomdája 1950-ig, az államosításig működött. Az adventista könyvkiadás az 1970-es évek közepétől elevenedett fel újra. 1988-ban a kiadó újjáalakult, 1990-ben avatta fel új ép.-ét.

Ady Endre (Érmindszent, 1877–Bp., 1919): korának legnagyobb, forradalmi hangú költője, író, újságíró. Nagykárolyban és Zilahon végezte gimn.-i tanulmányait. 1896-ban járt először Bp.-en egy isk. kirándulás alkalmából. A bp.-i és a debreceni egyetemen tanult jogot. 1898-ban Debrecenben kimaradt az egyetemről és újságíró lett. Itt megjelent első verseskötete, a *Versek* (1899) Bp.-en is visszhangot keltett. 1900-ban Nagyváradra költözött, előbb a *Szabadság*, majd a *Nagyváradi Napló* munkatársa. 1903-ban megjelent *Még egyszer* c. verseskötete. 1904-ben elhagyta Nagyváradot és szerelme, Léda asszony után Párizsba utazott, ahonnan cikkeket küldött a *Pesti Napló*nak, a *Budapesti Hírlap*nak és a *Budapesti Napló*nak. Párizsból hazatérve, 1905-ben belépett a *Budapesti Napló* szerkesztőségébe. A lap hasábjain jelentek meg versei, amelyekből 1906-ban megjelent a m. líra történetében döntő jelentőségű kötete, az *Új versek*. Ebben az időben a Váci krt. (ma Bajcsy-Zsilinszky út) 74. sz. házban lakott albérleti szobában közösen Bíró Lajossal. 1906-ban ismét Párizsba ment, ahová az I. vh.-ig többször visszatért. Pesten nem volt saját otthona, szállodákban lakott (Metropol, Meteor, M. Király Szálló), több hónapot töltött a Városmajori Szanatóriumban. Egymás után jelentek meg verseskötetei: *Vér és arany* (1907), *Az Illés szekerén* (1908), *Szeretném ha szeretnének* (1909), *A minden titkok versei* (1910), *A menekülő élet* (1912), *A magunk szerelme* (1913), *Ki látott engem?* (1914). Az 1908-ban megindult *Nyugat*nak vezető költője, gyakori vendége a Nyugat asztalának a Bristol Szállóban. Törzsasztala volt az Andrássy úti Három Holló vendéglőben (Andrássy út 24.). Itt írta sok versét, itt találkozott barátaival (emléktábla, „Repülj hajóm" felirattal). 1909-ben elnyerte a főv. 2000 koronás Ferenc József-díját. Szoros kapcsolatban állt a radikális diákifjúság Galilei Körével. A vh. kitörését az első pillanattól kezdve katasztrófának érezte. Erről vallanak a *Halottak élén* (1918) c. kötetének versei. 1915-ben feleségül vette Boncza Bertát (Csinszka) s hosszabb ideig annak csucsai birtokán tartózkodott. 1917-ben Bp.-re költöztek a Veres Pálné u. 4–6. sz. házba. Lakása emlékmúz. (emléktábla). Egészsége egyre romlott. 1918. nov.-ben részt vett a parlamentben a közt. kikiáltásának ünnepén. Több verse, cikke szól a főv.-ról: *Budapest éjszakája szól, Gálás vasárnapi nép, Költözés Átok-városból, Őszben a sziget, A Duna vallomása, Szent Margit legendája, Álmodik a nyomor, Óh pesti uccák, A tűz ünnepén* (Összes versei, Bp., 1970), *Kiké legyen Budapest, Európa Kairója* (cikkek, Bp., 1967). ~ születésének századik évfordulóján az MTA és az ELTE Bölcsészettudományi Karán emlékülést tartottak. A centenáriumra a Főv. Szabó Ervin Könyvtár Bp. Gyűjteménye megjelentette ~ bp.-i vonatkozású írásait: *Ady Endre Budapestje* (Bp., 1970). Ady és a főv. viszonyát idézi fel Vargha Balázs: *Pest nyűgös gyermeke, Ady Endre* c. tanulmányában (Bp., 1973). Szobra a Liszt Ferenc téren (Csorba Géza, 1960), mellszobra a margit-szigeti Művészsétányon (Csorba Géza, 1952) áll.

Ady Endre szobra

Ady Emlékmúzeum (V. Veres Pálné u. 4–6.): 1977-ben a →*Petőfi Irodalmi Múzeum* által létesített kiállítóhely a költő utolsó lakásában. Ady felesége, Boncza Berta (Csinszka) édesapja halála után tőle örökölte. 1917 őszétől a költő haláláig laktak itt. A három szoba az eredeti személyes tárgyakat őrzi, a dokumentumok pedig Ady háborús éveit mutatják be.

Ady Endre átmeneti otthon: több alapítvány közös vagyonából 1939-ben a III. Szél u. 11–13. sz. alatt Ipari és Kereskedelmi Nevelőotthon épült. Eb-

ből hozták létre 1948 márc.-ában az Ady Endre alapítványi fiúotthont.

Ady Endre u. (II. Bimbó út–Bimbó út): **1. sz.:** lh. (Wannenmacher Fábián, 1912). – **11–13. sz.:** lh. (1894). – **15–17. sz.:** ikervilla, (Vidor Emil, 1914). – **16. sz.:** lh. (Gálligó Ede, 1895). – **28. sz.:** villa (1900 körül). – **30. sz.:** szecessziós villa (1900 körül).

Ady-liget (II. ker.): a →*Hosszú-Erdő-hegy* DK-i, alacsony, lankás lejtőjén helyezkedik el a →*Hűvösvölgy*től ÉNy-ra. Kertvárosi formája az 1930-as években *Tisza István-kertváros* néven alakult ki. A terület régen Pesthidegkúthoz tartozott, Nagy-Bp. (1950) megalakulása óta a II. ker. része.

Ady-ligeti-medence (II. ker.): az →*Ördög-árok* →*Remete-szurdok*ától D-re elhelyezkedő, lösszel kitöltött, kb. 1 km széles, 2 km hosszú, lapos mélyedés, a →*Fekete-fej*, a →*Hosszú-Erdő-hegy* és a Vöröspocsolyás-hát K-i nyúlványa között. A Remete-szurdok kialakulása előtt az Ördög-árok ezen keresztül folyt le a *Hűvösvölgy* felé. Ma az ellenkező irányba, ÉNy felé lejt és csapódik le.

Ady Mozi: →*Broadway Mozi*

ÁÉB: →*Általános Értékforgalmi Bank Rt.*

ÁÉF: →*Állami Értékpapír Felügyelet*

AEG-UNIÓ Magyar Villamossági Rt.: 1926-ban alapította a berlini AEG cég az →*UNIÓ Magyar Villamossági Rt.* részvényeinek a megvásárlásával. Villamos transzformátorállomások szerelését, kapcsolóberendezések gyártását végezte. Az V. Rudolf trónörökös, ma Jászai Mari tér 5. sz. alatt működött. Az 1920-as évek végén neonvilágítási testeket, porszívókat, háztartási villamos-tömegcikkeket kezdett gyártani. A világgazd. válság miatt ez a vállalkozás sikertelen maradt, az AEG 1931-ben a gyár bezárását és leszerelését határozta el, ami a m. kormány közbenjárására elmaradt. Az 1930-as években a hazai villamosip. szerelési tevékenység elsőszámú váll.-a lett. Az ~ építette az ország első tíztonnás elektromos olvasztókemencéjét Diósgyőrben, a Bp.–Hegyeshalom vasútvillamosítás során a pu.-i kapcsoló- és jelzőberendezéseket, a csepeli és tatabányai alumíniumkohók olvasztókádjait. A II. vh. kezdetén az ~ fokozatosan haditermelésre állt át. A Ferihegyi Repülőtér, a Dunamenti Repülőgépgyár, a Győri Vasgyár Ágyúüzeme, a Fegyvergyár, a Vadásztölténygyár fejlesztésében és villamos rekonstrukciójában vett részt és beszüntette a háztartási tömegcikkgyártást. Az Almásfüzitői Timföldgyár, és az Ajkai Erőmű szerelésében is közreműködött. 1942-ben Bp. és Miskolc között az ~ építette az ország első vivőáramú, magasfrekvenciájú postai kábelét. A II. vh. után mint német érdekeltség a szovjet áll. tulajdonába került, de a szovjet Kábel Igazgatóság csak 1947-ben indította újra a termelést. Az ~ a háborúban megrongált ip. létesítmények újjáépítésében vett részt. Új termékeket is elkezdtek gyártani és beindult az exporttevékenység. Ebben az időszakban a Dunavölgyi Timföldgyár, az Ajkai és a Győri Erőmű, az É-Mo.-i Vegyiművek, a Csepel Autógyár villamos berendezését készítették el. 1952-ben a szovjet áll. visszaadta az ~t, ezt követően új profillal létrehozták az ~ jogutódaként a →*TRANSZVILL Gyár*at.

Aeroexpress Rt.: 1923-ban alapította gr. Jankovich-Besán Endre, valamint a dessaui Junkers Flugzeug AG. Az ~ 1923-ban a következő légiútvonalakra kapott engedélyokiratot: 1. Bp.–Székesfehérvár–Nagykanizsa–Zágráb; 2. Bp.–Prága; 3. Bp.–Bukarest. Az ~ repülőgépparkja 6 db korszerű Junkers F 13 típusú utasrepülőgépből állt. 1923. jún.-ban indította alkalmi járatait, elsősorban belföldön. Majd az Oesterreichische Luftverkehrs-sel közösen megindították a Bécs–Bp. közötti repüléseket. Ezek a járatok 1925-ben naponta több alkalommal közlekedtek a m. és osztrák főv. között. Az úszótalpakkal fölszerelt Junkers F 13 típusú utasrepülőgépek a Duna vonalát követve közlekedtek. Az ~ bp.-i légikikötője a Gellért szálló előtt, Bécsben pedig a Reichsbrücke mellett a Dunán volt. Ausztria kivételével az ~nek más szomszédos országokkal nem sikerült légügyi megállapodásokat kötnie. Belföldi és reklámjáratai gazdaságtalannak bizonyultak. 1930. jan. 1-jével légitevékenységét megszüntette. 1936-ban törölték a légiforgalmi társ.-ok sorából.

Aero Szálloda (IX. Ferde u. 1–3.): a Pannónia Hotels Rt.-hez tartozik. 1970-ben épült a Vadászati Világkiállítás vendégeinek a fogadására. Frank Kiss János tervei alapján a 43. sz. ÁÉV építette. A belső kiképzés Bánki Péterné munkája. Az ~ háromcsillagos, 139 db kétágyas fürdőszobás szobával. A 120 fős I. oszt.-ú étterem mellett az 50 fős különterem különböző rendezvények lebonyolítására is alkalmas. A 25 fős tárgyalóterem kisebb konferenciáknak, kiállításoknak ad otthont. Az étterem mellett a „Dibi-dabi" drinkbár fogadja a vendégeket.

ÁFI: →*Állami Fejlesztési Intézet*

AFIT: →*Autófenntartó Ipari Tröszt, PRIMAUT Gépjárműjavító Vállalat*

Áfonya u. (II. Vérhalom tér–Józsefhegyi u.): **3. sz.:** bérvilla (Pogány Móric, 1937). – **10. sz.:** családi ház (Rácz György, 1942).

ÁFOR: →*Ásványforgalmi Vállalat*

ÁFOSZ: →*Általános Fogyasztási-, Termelő- és Értékesítő Szövetkezet*

A Főváros: →*helyi sajtó*

Ágai Adolf (Jánoshalma 1836–Bp., 1916): író, újságíró, szerk. Az 1840-es évek végén a pesti piarista gimn.-ban tanult. Bécsben orvosi tanulmányokat folytatott, közben újságíró. 1860-tól Pesten élt. Sokféle szerk.-i tevékenységet folytatott *(Borsszem Jankó, Kis Lap, naptárak)*. Tagja volt a Fürdő (ma V. József Attila) u.-i Kávéforrás Kávéház írócsoportjának. Mint újságíró, tárcáiban közvetlen és friss krónikása volt Pest fejlődő éveinek. Első tárcáit a pesti por ellen a *Magyarország* c. napilap közölte, innen Porzó álneve. – Bp.-i vonatkozású m.: *Porzó tárcalevelei* I–II (Bp., 1876); *Por és hamu* (Bp., 1892); *Utazás Pestről Budapestre* (Bp., 1908).

Agancs u. (XII. Eötvös út–Karthausi u.): **2/a sz.:** lh. (Schubert és Hikisch, 1881). – **2/b sz.:** lh. (Peterek és Wagner, 1891).

Agaras-tó: →*vadászat*

aggápolda: →*szeretetotthon*

agglomeráció: olyan településegyüttes, amelyben a környezetéhez képest kiemelkedően fejlett város és a körülötte fekvő (közig.-lag önálló) települé-

sek intenzív gazdasági-társadalmi kapcsolatban állnak. Az ~ a termelőerők koncentrálódásának következtében alakul ki, és a központi város körüli népességtömörüléssel jár együtt. A bp.-i ~hoz a főv., valamint annak közvetlen szomszédságában fekvő, azt gyűrűszerűen körülölelő települések tartoznak. E települések körét az 1005/971/(III. 16.) sz. kormányhatározat szabta meg. Ez az 1992. évi közig.-i állapot szerint hat várost és 37 községet jelent. Városok: Budaörs, Dunakeszi, Érd, Százhalombatta, Szentendre, Szigetszentmiklós. Községek: Alsónémedi, Budakalász, Budakeszi, Csobánka, Csomád, Csömör, Diósd, Dunaharaszti, Ecser, Fót, Göd, Gyál, Gyömrő, Halásztelek, Kerepestarcsa, Leányfalu, Maglód, Mogyoród, Nagykovácsi, Nagytarcsa, Pécel, Pilisborosjenő, Pilisszentiván, Pilisvörösvár, Pócsmegyer, Pomáz, Solymár, Szigethalom, Szigetmonostor, Tahitótfalu, Taksony, Tárnok, Tököl, Törökbálint, Üllő, Üröm, Vecsés. E települések lakóinak többsége Bp.-re jár dolgozni (1980-ban az aktív keresők 64%-a volt bejáró), így természetesen a főv. kereskedelmi hálózatát, kulturális és eü. intézményeit is igénybe veszik. A bp.-i ~ kialakulásának feltételei Pest, Buda és Óbuda 1873-ban történt egyesítéséig nyúlnak vissza. Az iparosodó városban a munkahelyek számának növekedése egyes időszakokban meghaladta a munkavállalók számát, és ez a főv.-ba vonzotta a vidéki munkaerőt. A fejlődő főv. a szomszédos településekre is hatott, ennek köszönhetően azok is városiasodni kezdtek, s népességük is növekedésnek indult. A fokozatosan kiépült közlekedési hálózat lehetővé tette, hogy nemcsak a közvetlen szomszédos, hanem a távolabb fekvő környéki települések lakosságának egy része is – állandó lakóhelyét megtartva – Bp.-en vállaljon munkát. A főv.-t körülvevő és állandóan növekvő népességű települések keresőképes lakosságának mind nagyobb hányada dolgozott az iparban v. egyéb nem mezőgazdasági jellegű ágazatokban, és jelentős része Bp.-en. Az 1941. jan. 31-iki népszámlálás adatai szerint a környék lakói közül közel 70 ezren dolgoztak a főv.-ban. A fejlődés folyamán az akkori főv. határain kívül sok termelői egység létesült, és létrejött az elővárosok övezete, ahova a főv.-ban letelepedni nem tudó vándorlók egy része is települt. A főv.-sal legszorosabb kölcsönhatásban levő, legnagyobb ütemben fejlődő ezen városias településeket – hét peremvárost és 16 községet – 1950. január 1-jei hatállyal Bp.-hez csatolták. – Az ip., ill. a termelő tevékenység növekvő munkaerőigénye a fejlődés bizonyos szakaszán már sem a főv., sem az ~s gyűrű munkaerőforrásaiból nem volt kielégíthető, kialakult az ~ részeként a munkaerőbázis lakhelyéül szolgáló környéki településláncolat, amelynek a főv.-sal való kapcsolata ma már nagyon fejlett. Mivel a környéki települések népességének természetes szaporodása sem tudja kielégíteni Bp. munkaerőigényeit, ezért ezek a települések egyben vándorforgalmi befogadókká lettek, és ennek következtében a környéken is mind erőteljesebb népességtömörülés alakul ki. A 20. sz. első negyedéig lényegében a mai peremker.-ek alkották az ~ gyűrűjét. A jelenlegi környéki településeknek akkor még népességvonzó hatásuk nem volt, a munkaképes lakosság nagy része a mezőgazdaságban dolgozott. A népességtömörülés és a főv. gazd. és társ. életéhez való kapcsolódás a harmincas években kezdődött a főv.-ban dolgozó, de az ~s övezetben lakók révén, nagyobb arányokat azonban csak a II. vh. után öltött. A nagyip. kialakulása és továbbfejlesztése, valamint a társ. és gazd. strukturális változás hatására különösen meggyorsult a népességtömörülés nemcsak az ~ központi települését alkotó Bp.-en, hanem a főv. igazgatási határait övező településláncolatban is. A bp.-i ~ 43 településének lakónépessége az 1990. évi népszámlálás előzetes adatai szerint 413 ezer fő, 1980 óta alig változott. A korábbi évtizedek népességnövekedése (1970–80 között közel 70 ezer fő) a 80-as években erősen mérséklődött, majdnem megállt. 1980-hoz viszonyítva csupán 3,5 ezerrel (0,87%-kal) több a lakónépesség száma. Ezt a növekedést nagyobb részben a városok adták, minthogy a községek többségében már a népesség fogyása volt tapasztalható. 1992-ben Bp. Közép-Európa legnagyobb ~ja.

AGMI: →*Anyagvizsgáló és Gépipari Minőségellenőrző Intézet*

Ágnes-forrás: →*Orbán-hegy*

Agorasztó Tivadar (Bp., 1870–Bp., 1945): az V.

A budapesti agglomeráció népességszámának alakulása 1870–1980 között

Megnevezés	A jelenlevő népesség száma (1000 fő)				A lakónépesség száma (1000 fő)		
	1870	1900	1949	1960	1960	1980	1990
Kis-Bp.[1]	270,5	733,3	1057,9	–	–	–	–
Peremkerületek[2]	31,6	128,1	532,4	–	–	–	–
Nagy-Budapest	302,1	861,4	1590,3	1804,6	1783,2	2059,3	2016,1
Agglomerációs övezet[3]	68,5	97,1	206,0	259,7	244,8	409,9	413,4
Bp.-i agglomeráció	370,6	958,5	1796,3	2064,3	2028,0	2469,2	2429,5

1. Bp. 1950 előtti területe
2. Az 1950-ben Bp.-hez csatolt városok és községek
3. A Bp. környéki 6 város és 37 község

Petőfi téri görög alapítású görögkeleti magyar egyházközség (jelenleg: magyar ortodox egyházközség) főgondnoka. A templomalapító Agorasztó család leszármazottja. Pest megye alispánja, a Felsőház örökös tagja.

Ágoston Miklós (Bp., 1933–Bp., 1988): építészmérnök. Tanulmányait a Budapesti Műszaki Egyetemen végezte. 1957-től a bp.-i Városépítő Tervező Váll.-nál tervező mérnök, oszt.vez. Lakóép.-eket (Kacsóh Pongrác út), orvosi rendelőint.-eket (Erzsébet királyné út, Soroksári út) és számos bp.-i lakótelepen óvodákat, bölcsődéket tervezett. Tervpályázatot készített a hazatelepülő magyarok otthonházára, a Városháza Madách téri oldalának építészeti lezárására.

Ágoston-rend: Szt. Ágoston szabályzatát követő kolduló rendek (Premontrei-rend, pálos-rend, domonkos-rend, irgalmas-rend, trinitáriusok) gyűjtőfogalma. 1256-ban Firenzében lelkipásztorkodásra alakult, 1262-ben már külön m. rendtartományuk, a 14. sz.-ban pedig a budai Szombat-kapu (ma I. Bécsi kapu) közelében az alsóvárosban Szt. István első vértanú tiszteletére épített monostoruk volt. Ezt a törökök pusztították el. A 17. sz. végén Bécsből ismét visszatelepedtek, és előbb a mai Fő u.-ban a Király fürdővel átellenben állt *Salétrom-mecsetet* használták, majd az *Országút* nevű külvárosban (ma *budai ferences plébániatemplom*), új templomot (1753–1770) és kolostort kezdtek építeni. Ennek költségeit budai szőlők, szántók és a *Fekete Elefánthoz* címzett vendégfogadó jövedelme biztosította. II. József 1785-ben feloszlatta a rendet; templomukat, kolostorukat a →*ferences*eknek adta. – Az ~i Schier Xystus Pál Budára vonatkozó helytörténeti kutatásainak eredményét 1774-ben Bécsben a *Buda Sacra*... c. forrásértékű művében adta ki. – *Irod.* Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon (Bp., 1942).

Agrár Innovációs Bank Rt., *AGROBANK Rt.* (V. Károly krt. 6.): jogelődje az *Agrár Innovációs Bank Betéti Társulás* 1984-ben alakult 600 millió Ft jegyzett alaptőkével. Alapítói a Mezőgazd. és Élelmezésügyi Min., az Áll. Fejlesztési Bank, továbbá 15 váll. 1987-ben rt.-vé alakult ~ név alatt. Ekkor a bank alaptőkéjét 1,5 milliárd Ft-ra emelték. A részvényesek száma 400 fölé emelkedett. Az ~ főbb részvényesei az ÁB—Aegon Ált. Biztosító Rt., a Pilisi Áll. Parkerdő Gazd.

AGRIMPEX Kereskedelmi Rt.: →*külkereskedelem*

AGROÉPSZER Építő-, Szerelő- és Szolgáltató Gazdasági Társulás (IX. Soroksári út 46.): két Bp. környéki mezőgazd. termelőszövetkezet (Gödi Dunamenti Mgtsz., Szilasmenti Mgtsz.) alapította 1970-ben. Tevékenysége – főleg Bp.-en – magas- és mélyépítési, szak- és szerelőip. építési tevékenységre, közmű- és kemenceépítésre, segédüzemi szolgáltatásokra terjed ki. Speciális szerelőip. kapacitásával vállalja klíma- és hűtőtechnikai berendezések szerelését. Csepel szabadkikötői betonkeverő telepén bazaltbetont is előállít. Kiemelkedő építkezései voltak: a József Attila Színház, a margitszigeti Szabadtéri Színpad.

AGROINFORM Agrárinformációs Vállalat: →*Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtár*

AGROKER Mezőgazdasági Kereskedelmi Vállalat (XV. Késmárk u. 107.): 1982-ben alakult az AGROTEK-ből történt kiválás útján. Az ~ mindenféle, mezőgazd. termeléshez szükséges áruféleséget, beleértve a gépeket is, forgalmaz. Az orsz.-an számba vehető mintegy 20 hasonló profilú váll. közül az ~ bonyolítja le a legnagyobb forgalmat, piaci részesedése meghaladja a 7%-ot. Zöldségkereskedelembe 25%-os részesedéssel bekapcsolódtak a Danagra m.–szovjet–dán külkereskedelmi váll.-ba, s részt vállalnak az autókereskedelemből is.

AGROTEK Mezőgazdasági Termelőeszköz Kereskedelmi Vállalat (VI. Bajcsy-Zsilinszky út 57.): az ország második legnagyobb agráreszközöket forgalmazó váll.-a, 1982-ben alakult.

Agrotours Utazási Iroda Rt. (VII. Dob u. 53.): 1987-ben alapították 32,5 millió Ft alaptőkével. Nemzetközi tevékenységre jogosult utazásszervező és közvetítő. Belföldön szakmai utakat, lovasturizmust, vadászatokat szervez. Külföldi turistautakat 18 országba szervez. 10 megyében, valamint Milánóban és Dzsakartában (Indonézia) van kirendeltsége.

A Gyűjtő: művészeti folyóirat, amelyet 1912–20 között a →*Szent György Céh* adott ki. A havonta megjelenő számokat Siklóssy László szerk. Beszámolt a hazai művészeti eseményekről: kiállításokról, aukciókról, szakirodalmi kiadványokról stb., és ismertette a jelentősebb hazai magángyűjt.-eket.

„Áhávász Réim" Felebaráti Szeretet Egyesület ⟨héber⟩: 1898-ban alapították a kórházban ápolt izr. vallású betegek rituális élelemmel történő ellátására. Helyisége a VII. Síp u. 12. sz. alatt volt. Tevékenységét a II. vh. után a →*Bikur Cholim Betegellátó Intézmény* vette át.

A Ház: 1908–11 között *Málnai* Béla szerkesztésében megjelent építészeti és művészeti folyóirat, erőteljes szecessziós-posztimpresszionista jelleggel. A legújabb építészeti törekvések propagálása mellett a *KÉVE* kiállításairól, külföldi művészeti eseményekről is közölt tudósításokat. Munkatársai Lázár Béla, Lehel Ferenc, Bálint Aladár stb. voltak.

A Hét: 1. irodalmi hetilap, Kiss József indította 1890-ben és szerk. haláláig (1921). A századvégre kialakult városi, polgári élet új problémáinak ábrázolására törekedett, felhasználva a korszerű irodalmi eszközöket, ezért a modern irányzatok képviselőinek (Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Heltai Jenő, Ignotus, Kóbor Tamás, Szilágyi Géza stb.) biztosított teret. Egy ideig Ady is itt közölte verseit. A →*Nyugat* megindulásáig ez volt a legtekintélyesebb és legszínvonalasabb irodalmi lap, a Nyugat megjelenése után – különösen amikor szembe került vele – jelentősége egyre inkább csökkent. 1924-ben szűnt meg. – 2. 1926-ban társ., irodalmi és közgazd. lapként indult, 1927-ben mozilappá alakult át, s a némafilmek időszakának legszínvonalasabb, a közönségigényt szolgáló filmlapja lett. Ekkor Korda Sándor barátja és munkatársa, Várnai István szerk. 1931 végén ismét irodalmi lap lett, s a Kiss József-féle

folyóirat utódjának tekintette magát, átvette annak évfolyamszámozását is. Ekkor Gelléri Andor Endre, József Attila, Nagy Lajos is közölte itt írásait. 1933-tól 1938-ig – ismét átalakulva – riportlapként jelent meg.

A Hon: pol. napilap a kiegyezést megelőző és közvetlenül követő belpolitikai küzdelmek idején (1863–1882); a →*Pesti Napló* mellett a kor legjelentősebb hírlapja. Alapítója és főszerk.-je Jókai Mór volt; mindvégig Tisza Kálmán politikáját támogatta, s így politikailag szemben állt a Deák-párt lapjával, a *Pesti Napló*val. Igen jól szerk. közgazd. rovata is volt. Vezércikkeit Jókai és – 1867-től – Csernátony Lajos írta, aki azonban 1869-ben megvált a laptól, s az akkor megindult →*Ellenőr* c. napilap szerk.-je lett. Tárcarovata rendszeresen hozta Jókai regényeit és elbeszéléseit. 1868-tól naponta kétszer jelent meg; az esti kiadás címe *A Hon Esti Lapja* volt. Mikor az 1875. évi fúzió után Tisza Kálmán került kormányra, ~ a korábbi ellenzéki újságból kormánytámogató lap lett. Népszerűsége ettől kezdve erősen csökkent és 1882. szept.-ben →*Nemzet* c. alatt egyesült az Ellenőrrel.

ÁHZ: →*Magyar Állami Hangversenyzenekar*

AIDS Szolgálat: a legutóbbi időben világszerte terjedő veszélyes fertőző betegség, „korunk pestise" ellen AIDS-ellenes egészségnevelő és felvilágosító orsz. programot szerveztek. Ennek keretében az →*Országos Bőr- és Nemikórtani Intézet* 1987. jan. 1. óta állandó *telefonszolgálat*ot lát el. A nagyközönség által igénybe vehető szolgálat nemre és szexuális orientációra tekintet nélkül felvilágosítást és személyre szabott tanácsadást végez az AIDS-szel kapcsolatos kérdésekben. A program keretében ált. jellegű egészségnevelő és felvilágosító munkát végez a →*Nemzeti Egészségvédelmi Intézet*. A szűrővizsgálatokat az OBNI és – elsősorban a véradók körében – az →*Országos Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet*, a tünetmentes vírushordozók gondozását az OBNI végzi. Az AIDS-betegek kórházi gyógykezelése a →*Szent László Kórház*ban történik.

Airport Passenger Service (XVII. Ferihegyi repülőtér): a Légiforgalmi és Repülőtéri Igazgatóság alapította 1991-ben. Célja a repülőtér és a belváros közötti jobb közlekedési kapcsolat megteremtése. 22 db egyenként hat személyt befogadó Ford kisautóbusszal kezdte meg tevékenységét, melynek keretében meghatározott tarifáért szállítja az utasokat. Kiépítette kapcsolatait a legnagyobb főv. szállodákkal is. Kívánságra szállást biztosít, programokat szervez és gépkocsit kölcsönöz.

Ajax Acélművek Rt.: bp.-i gyára 1926-ban az Erzsébet királyné út 114. sz. alatt kezdte meg működését. Anyaváll.-a, a *Prakfalvi Vas- és Acélgyár* 1906-ban alakult, tulajdonosa gr. Csáky László volt. Üzemegységei: acélgyár, acélöntöde, szerszám-, reszelő- és vasszerkezeti gyár. Gyártmányai: öntött áruk, kovács- és hengervas, eszterga-, szerszám- és szerkezeti acél. 1936-ban több üzemét beszüntette, gépi berendezésének nagy részét és készleteit értékesítette, ugyanakkor a váll. cégnevét *Gr. Csáky László Iparművek Rt.*-re változtatta. 1943-ban az *Ingatlanhitel és Kereskedelmi Rt.*-be olvadt be.

Ajtósi Dürer sor (XIV. Dózsa György út–Hungária krt.): jellegzetes ép.-ei a századfordulón, ill. a két vh. között keletkeztek. – **15. sz.:** *Szt. István Gimn.* (Baumgarten Sándor, 1902). – **19–21. sz.:** volt →*Sacré Coeur Leánynevelő Intézet* (Rimanóczy Gyula, 1938). – **25. sz.:** Zala György szobrászművész egykori villája (Lechner Ödön, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos, 1900). – **37. sz.:** egykori →*Erzsébet Nőiskola* (Baumgarten Sándor, 1902). – **39. sz.:** *Vakok Ált. Isk.-ja és Nevelőotthona* (Baumgarten Sándor és Herczegh Zsigmond, 1907).

Akácfa u. (VII. Rákóczi út–Király u.): a 18. sz.-ban a környék akácfákkal telepített volt, és az itt vezető – akkor még – földút az *Akatziengasse* nevet kapta. 1838-ban a *Dohány u.*-tól a *Dob u.*-ig *Akatziengasse* (Akácfa u.), a *Dob u.*-tól a mai Király u.-ig *Kleine Akatziengasse* (Kis Akácfa u.). Az FKT 1874-ben az egész szakaszra fenntartotta az ~ elnevezést.

Akadémiai Értesítő: az MTA folyóirata. A Magyar Tudományos Academia Értesítője (1867–1889) folytatásaként 1890-ben indult. Rendszeresen beszámolt az Akadémia üléseiről, a tagok tudományos működéséről és az üléseken elhangzott előadásokat is közölte (gyakran csak kivonatosan). Utódja 1956-tól a Magyar Tudomány. – *Irod.* Repertórium. Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe. 1840–1970 (Bp., 1975).

Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat (XI. Prielle Kornélia u. 19–35.): az MTA kiadóváll.-a. Tevékenységét 1828-ban kezdte, így a ma működő kiadók közül a leghosszabb múltra tekint vissza. Feladata fennállásától kezdve a tudományos irodalom publikálása volt. 1950-ben – amikor az MTA-t a szoc. tudományszervezés központjává tették – a kiadót is átszervezték, felépítésének mai formáját akkor nyerte. Kiadványainak köre: tudományos könyvek m. és idegen nyelven, hazai és külföldi szerzők tollából; ismeretterjesztő szakirodalom; szótárak; lexikonok; m. és idegen nyelvű tudományos folyóiratok (Acták). Szótárainak egy részét és egyes ismeretterjesztő műveit *Terra* impresszummal jelenteti meg. Saját nyomdával *(Akadémiai Nyomda)*, könyvesboltokkal (Bp.-en: Stúdium, Magiszter és Academic Bookshop) és egy viszonteladói bolttal (Famulus) rendelkezik.

Akadémiai Könyvtár: →*Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára*

Akadémiai Nyomda (V. Gerlóczy u. 2.): jogelődje, →*Budapest Székesfőváros Házi Nyomdája* 1874-ben alakult. 1948. évi államosításáig a főv. hivatalainak házi nyomtatványokat és értékcikkeket készített. – 1949-től tudományos könyvek és idegen nyelvű munkák előállítására tért át. 1952-től felügyeletét az MTA vette át, s a legigényesebb tudományos könyvek gyártására rendezkedett be. A latin betűket használó nyelveken kívül török, perzsa, szír, örmény, héber és kínai szövegeket szed és nyomtat. Az elmúlt két évtizedben a magasnyomást felváltotta az ofszet technika.

Akadémia u. (V. Roosevelt tér–Kossuth Lajos tér): 1860-ig épült ki a rakparti kőfal a Lánchídfő és a mai Zoltán u. között, ezáltal új teleksor alakult ki,

Az Akadémia u. 3. sz. Az egykori Tänzer-ház

mely gyorsan beépült. Rövid ideig *Újpesti út*nak nevezték. Az MTA székházának felépülése után 1865-től ~ a neve. – Jelentősebb ép.-ei: – **1. sz.:** „Varga Sándor kapitány háza". Négyemeletes klasszicista sarokház, melyet 1835-ben épített *ifj. Zitterbarth* Mátyás. A 4+5+4 ablakos főhomlokzatot korinthoszi fejezetű falpillérek tagolják, amelyek két emeletet fognak össze. Középrizalitján vasrácsos emeleti erkély. Oldalhomlokzata hasonlóan képzett, 19 ablakkal. A ház 1838-tól 1845-ig Ilkei Sándoré. Emmerling Károly Kasselik Ferenccel 1846-ban átalakíttatta *István főherceg Szállóvá*. Itt működött 1848-ban az igazságügyi, ip.-i, kereskedelmi és földművelésügyi min. 1848. nov.-ben itt lakott Bem József (emléktábla). 1849-ben Hentzi ágyúi megrongálták; Kasselik Ferenc helyreállította. 1927–28 között két újabb emeletet épített rá Hikisch Rezső. A II. vh.-ban megsérült ép.-et Nagy Elemér állította helyre (1958). – **3. sz.:** *Tänzer-ház*. A hajdani klasszicista *Felső Duna-sor* megmaradt műemléke. Kétemeletes lh. 4–7–4 ablaktengellyel, kis középrizalittal, előtte végigfutó középerkéllyel, itt és a széleken az I–II. emeletet összefogó lizénarenddel, a középső rizalit felett háromszögű timpanonnal. Oldalhomlokzata az *Arany János u.* felé 9–7–9 ablakos. Udvarán egyszerű klasszicista kút. *Hild* József építette 1836-ban. – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utcái és terei (Bp., 1906); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Az Akadémia u. 1. sz. ház

Akadémiaújtelep: →*tizenhetedik (XVII.) kerület*

Ákosnyíre: középkori település a pesti oldalon. Az →*Újbécs* felől ide vezető út a mai Népszínház u.–Diószeghy Sámuel u. vonalán futott.

AKÖV: →*autóközlekedési vállalatok*

Alacskai úti lakótelep: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

Aladár u. (I. Mészáros u.–Tigris u.): 1957–90 között Asztalos János u. Jelentősebb ép.-e a **18. sz.** ép. (Csaba Dezső, 1942).

Alag Center Pest iroda- és üzletház (VII. Peterdy u. 15.): az 1992-ben elkészült hatszintes reprezentatív ép.-ben – kétszintes föld alatti parkolóval – 70 és 150 m²-es irodarészlegeket alakítottak ki. A beruházást a Jeklotechna Maribor nevű szlovén cég finanszírozta.

Az Alagút lótusz-oszlopos terve

alagutak: Bp. területén, a →*metró* 1990-ig átadott hálózatának (M1: 4,45 km; M2: 9,1 km; M3: 16,1 km) és a *BHÉV* Batthyány tér és Margithíd közötti szakaszának (1,1 km) alagútjától eltekintve három alagút szolgál közlekedés céljára. – **1.** A *Várhegy* alatt húzódó 350 m hosszúságú közúti alagút a *Lánchíd* budai hídfőjét és a *Krisztinavárost* köti össze. Építésének szükségességét már *Széchenyi* István felvetette, mivel a Lánchíd csak az alagúttal együtt teremthetett teljes értékű kapcsolatot Pest és Buda között. Ürményi József 1850-ben társulatot szervezett megépítésére. Az építkezést 1853-ban

kezdték meg *Clark* Ádám tervei szerint. 1854-ben már keresztüljártak rajta. 1856-ban adták át a forgalomnak. Használatáért 1918-ig, a hídvámhoz hasonlóan, díjat kellett fizetni. Az első alagút tervének egyiptomi lótuszköteges oszlopai helyett eklektikusan klasszicizáló formában készült el K-i kapuzata. 2–2 nagy, vájt dór oszloppal díszített, kiugró oldalrizalit között félelliptikus alagútnyílás, rusztikás, oroszlánfejes zárókövű kerettel, háromtagú, fogsoros főpárkánnyal. Ny-i, Alagút u.-i romantikus kapuja 1944–1945-ben teljesen elpusztult. 1949-ben Benkhard Ágost terve szerint újjáépült. 1973-ban teljesen rekonstruálták. – **2.** A Kis-Gellért-hegy alatt 362 m hosszúságban húzódó alagutat a volt Déli Vasút építtette (1861), kizárólag a vasúti közlekedés céljait szolgálja; kétvágányú, ívben fekszik. – **3.** A *Gyermekvasút* erősen emelkedő, közel félkör alaprajzú alagútja a Nagy-Hárs-hegy alatt (1950, 198 m). – Megemlíthetjük még a *Vízművek*nek a Szentendrei-sziget és Káposztásmegyer közötti járható csőalagútjait. – *Irod.* Pogány Frigyes–Horler Miklós: Budapest műemlékei (I., Bp., 1955); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Alamizsnás Szt. János kápolna: →*Budapesti Történeti Múzeum*

alapítvány: kamatozó készpénzösszeg vagy jövedelmező ingatlan, amelyet az alapító a társ.-ra hagy azért, hogy az általa megszabott feltételek szerint használják fel. A főv. is sok ~t kezelt, és több ~i intézmény alakult. Számos nagy orsz. intézmény is így jött létre. Buda 1686-ban történt felszabadítása után Széchenyi György esztergomi érsek több, mint félmillió forintot hagyott a budai várfalak helyreállítására, a jezsuita és kapucinus rendház felépítésére, a pesti invalidusházra és a polgári kórházra. A 18. sz.-ban további lényegesen kisebb összegű ~okból templomokat, zárdákat, vallási emlékműveket, búcsújáró helyeket létesítettek. Az 1760–90-es években a pesti tanácsnál nem gazdag főurak vagy egyházak, hanem egyszerű polgárok tettek ~okat 2–20 000 forint összegben a szegények és aggok javára. A 19. sz. első nagy ~a Széchenyi Ferencé, aki 1802-ben az MNM és orsz. könyvtár alapjait teremtette meg. Horváth Jakab ügyvéd, a Martinovics-per vádlottainak védője 9000 forintos ~aival pesti ifjak egyetemi tanulmányait, az ev. egyházat és a Rókus-kórházat támogatta. Kérése csak annyi volt, hogy a Városligetben temessék el és a sírkövére ezt vésség: *Fuit* ⟨lat. 'volt'⟩. Marczibányi István ~a 1815-ben a felállítandó nemzeti színháznak, a Rókus-kórháznak, a budai irgalmas és Szt. Erzsébet gyógyító rendeknek jutott. – Bp. úgyszólván minden jótékony intézménye ~ok révén jött létre: a szegényház Budán és Pesten (1817); a vakok int.-e (1826) és az árvaház (1843); a 19. sz. második felében: Mayer Ferenc tábornok 185 000 forint értékű ~ából a budai árvaház (1886); a Pesti Hazai Takarékpénztár által alapított Menház (Alföldi u.; 1893) és San Marco hercegné (Nákó Mileva) ~a, a gyógyíthatatlan betegek Irgalom Háza (Szőlő u.; 1892). 1908-ban alapították a Wechselmann-féle vakok int.-ét és 1910-ben a Weiss Alice szülőotthont. A főv. kezelé-

Clark Ádám Alagút-terve

sében jelentős gazd. ~ volt az 1858-ban Albrecht főherceg, az önkényuralom éveiben Budán székelő kormányzó által létesített Albrecht–Hildegard ~, amely a kisiparosok önállósulását szolgálta. 1918-ban ebből alakult a főv. kezelésében a *Kisipari Hitelint.* (1940-ben tőkéje 1,7 millió pengő volt). Társ. segélyezést szolgált Buda városa nyomdász~a (1873), a tanítók árvái és az öreg tanítónők Eötvös-alapja (1875), orvosok és özvegyeik Ivanich-alapja (1879). Kiemelkedő volt *Rökk* Szilárd ügyvéd ~a: 750 000 forint különböző főv. közművelési és szociális célokra. A főv. kulturális ~a volt a népszínházi alap. 1875-ben közadakozásból épült a színház, és a befolyó összeget ~ként kezelték. A kisebb ~ok száma igen nagy volt. Polgárok, társ.-ok, egy.-ek, intézmények létesítettek ~okat a főv.-nál árvák nevelésére, tanulók jutalmazására, kórházi ápolásra stb. Az összegek külön kezelése sok nehézséggel járt, jelentős társ. segítséget nem jelentettek, céljuk inkább az alapító nevének fenntartása volt. Az ~ok összegei az inflációk során nagymértékben értéktelenedtek. – 1934-ben a főv. 407 különböző ~t kezelt:

árvaházi helyekre	102 alapítvány
diákok jutalmazására	65 alapítvány
özvegyeknek, árváknak, vakoknak	59 alapítvány
menhelyeknek, szeretet-otthonoknak	52 alapítvány
sírok, kripták fenntartására	41 alapítvány
kórházi ápolásra	39 alapítvány
egyéb szociális célokra	24 alapítvány
irodalmi és művészeti díjakra	18 alapítvány
kiházasításra	7 alapítvány

Bp. két saját ~a a →*millenniumi alap* és a →*Ferenc József koronázási jubileumi díj*. Az 1948. évi költségvetési reform után az ~ok nagy részét megszüntették. – Az 1980-as évek elején – magánhagyatékokból – kezdtek újra ~ok születni, többnyire egy-egy megadott tevékenység támogatására. Az 1989-es rendelet a szociális és kulturális célú ~okat (nonprofit szektor) adókedvezményben részesítette, s ez az alapításoknak nagy lendületet adott. Számos területen (pl. eü., oktatás, kultúra) az ~ok a csökkenő áll. támogatást próbálják meg legalább pótolni. 1992 végén orsz.-an közel 10 ezerre becsülhető az ~ok száma, s ebből csak néhány jelentéktelen található a bp.-i önkormányzatok kezelésében. Az ~ok 1/3-a működik Bp.-en. Megoszlásuk céljaik szerint:

26% egészségügy, szociálpolitika
25% oktatás, képzés, nevelés
24% kultúra, művelődés, vallás
7% sport, pihenés
2% tudomány
16% vegyes társ. célok

– *Irod.* Budapest főváros törvényhatóságának alapítvány oklevelei (I–VII., Bp., 1883–1905); Alapítványi Almanach (Bp., 1990).

alapok: bizonyos feladatok megvalósítására lekötött, különböző pénzügyi forrásokból származó bevételek. A három város egyesítése előtt létrehozott ~ közül volumenében legnagyobb volt: „A Duna folyamnak a főváros mellett szabályozásáról s a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek és e közmunkák végrehajtási közegeiről" szóló 1870. évi X. tc. értelmében létrehozott *főv. pénzalap*, melynek kezelője az FKT volt. Az alap bevételei szolgáltak fedezetül a Duna szabályozásának, az ip. és kereskedelem fejlődésének előmozdítása érdekében kibocsátott 24 millió forintos sorsolási kölcsön évi járadékainak és törlesztési részleteinek a költségeire, valamint a végrehajtandó beruházások és a Közmunkák Tanácsa működési költségeire. – A főv. kezelésében levő ~ közül jelentősek voltak még: a Szfőv. Alkalmazottak Segítő Alapja, a Kötött Gazdálkodási Alap, Isk.alap, Kórházi Alap, Bölcsődei Alap, Dologházi Alap, Szegényalap, Nyugdíjalap stb. – A tanácsok működésének első időszakában a régi ~at felszámolták, majd 1968 után újakat hoztak létre (tanácsi fejlesztési, ipartelepítési, szolgáltatásfejlesztési és levegőtisztaság-védelmi ~). – A főv. önkormányzat jelentősebb szerepet szán az ~nak. Az 1992. évi költségvetésben már tizenkét alap szerepel. Az ~ támogatást nyújtanak – a Közgyűlés jóváhagyásával – az alapítványoknak. Az 1992. évi költségvetés szerint huszonnégy alapítvány kap ilyen módon támogatást.

A Láthatár: társ., pol. és irodalmi folyóirat. 1927-ben csak pár hónapig jelent meg, de neves munkatársai (az irodalmi részben Illyés Gyula, József Attila, Komlós Aladár, Német Andor, a pol. részben pedig Csécsy Imre, Kende Zsigmond, Szász Zoltán) kiemelték a korszak sok hosszabb-rövidebb életű irodalmi vállalkozása közül.

Albertfalva (XI. ker.): városrész. Területén a rézkorban is éltek emberek (Galvani út környéki leletek). A római uralom alatt itt épült meg a →*limes* egyik erődje, az →*albertfalvai római katonai tábor és település*. A római tábor a 3. sz.-ig állt fenn, ezután különböző népek – langobárdok, avarok – váltották egymást ezen a területen, állandó település azonban nem alakult ki. A török idején az egész környék teljesen elnéptelenedett. A 19. sz. elején a promontori zsellértelep É-i irányba való bővítését határozták el, ezért 1819-ben Albert főhg., a vidék birtokosa 50 házhelyet jelölt ki ezen a területen. A kialakuló, ekkor még csak egy főu.-ból álló, többségében németek lakta falu 1828-ban elszakadt *Promontor*tól és önálló településsé vált. Albert halála (1822) után nevezték el a falut ~nak (németül Sachsenfeldnek). Az 1838. évi árvíz nagy pusztításokat végzett, elsősorban ~ K-i részén, azonban a falu gyorsan újjáépült. ~ ip.-át a főleg német asztalosok korai letelepedése határozta meg. A 20. sz. elejétől a település gazd. fejlődése felgyorsult, kiépültek az első közművek, létrejött a villamosközlekedés a fővárossal. A Fehérvári út és a Duna között ekkor épült ki ~ nagyip. övezete: a gumigyár, a repülőgépgyár (1915), a szappangyár, faipari üzemek. E folyamatot a népesség számának ugrásszerű növekedése kísérte: 1910-ben 1120, 1930-ban 3331 fő lakott a településen. 1915-től kezdődtek a telekparcellázások, az 1920-as években ~ Ny-i részén családi házas telep alakult ki (~-Kertváros). 1925-ben az OTI 314 családi házat épített fel, elsősorban kistisztviselők részére (OTI-lakótelep). 1929-ben épült fel az új isk. (a régi csaknem száz évvel előtte, 1828-ban jött lét-

re). Ekkor alakították ki az ~i egyházker.-et. 1941-ben épült fel a Szt. Mihály-templom. A II. vh. előtt telepítették ~ textilgyárait (~i Cérnázógyár 1924, Lóden posztógyár 1920). Az ötvenes években egy kisebb, háromemeletes házakból álló lakótelep épült a Mezőkövesd u.-ban. A hetvenes évekre teljesen átalakult a városrész képe: a családi házak nagy részét lebontották, helyükre új, tízemeletes panelházakból álló lakótelep épült (albertfalvai, Fehérvári úti lakótelep). 1936-ban nyílt meg ~ első strandja, 1988-ban épült új uszodája a Kondorosi úton.

Albertfalvai Cérnázógyár (XI. Fonyód u. 2–4.): 1954-ben alapították a Fonalkikészítő Gyár, a Ruggyantaárugyár és a Varrócérnagyár összevonásával. Feladata gumiabroncs-betétek, valamint az ún. magas minőségi igényű kordszövetek gyártása mellett bányahevederek és egyéb műszaki cikkek előállítása. Jelenleg is termel hagyományos gyártmányösszetétellel.

Albertfalvai Helytörténeti Gyűjtemény és Iskolamúzeum: →*kerületi múzeumok*

albertfalvai katonai repülőtér: az I. vh.-ban Albertfalván rendezték be az első m. katonai repülőtér egyikét. A repülőtér a mellette levő →*Magyar Léghajó és Repülőgép Rt.* kísérleti repülőtere volt. A repülőtér a gyár mellett terült el és egészen a Fehérvári útig húzódott. Területén a háború alatt több hadikiállítást rendeztek.

Albertfalvai Repülőgépgyár: →*Magyar Léghajó és Repülőgép Rt.*

albertfalvai római katonai tábor és település: az →*Aquincum*tól D-re elhelyezkedő ~ romjaira az 1940-es évek közepén bukkantak a D-budai Duna-híd építési munkálatai során. A mai XI. Hunyadi János út két oldalán elhelyezkedő tábor építésének első periódusa valószínűleg Claudius császár uralkodására tehető, s egyike a legkorábbi *pannoniai* →*limes*-erődítményeknek. Az első erőd fa és föld konstrukciójú, ún. palánktábor volt, amelynek alapterülete 166,5 × 190 m hosszúságú oldalfalai révén 3,2 ha volt. A falakat kívül kettős árokrendszer övezte. Belső ép.-ei – így a feltárt *principia* is – fából épültek. Domitianus uralkodásának végén, 91–92 táján, a →*szarmaták* pusztításait követően helyreállították, s belső ép.-eit kőből rakott alapozásra helyezték. A 2. sz. elején, Traianus uralkodásának végén épült fel a korábbi tábor betemetett árkán a 186 × kb. 210 m oldalhosszúságú, kívül 2,9 m, belül 4,6 m széles kettős árokkal megerősített kőtábor. A megnövelt alapterületű táborban 1000 fős lovas segédcsapat állomásozott. Bár a kőtábor Duna felé néző (K-i) frontját *(praetentura)* a folyó elmosta, alaprajza az ásatások jóvoltából jól ismert és rekonstruálható: sarkai a kora római erődépítészet szabályainak megfelelően lekerekítettek voltak, sarok- és oldaltornyai nem voltak. Az erőd négy oldalának közepén voltak a táborkapuk, amelyeket a falsíkhoz viszonyítva a tábor belseje felé beugró, négyszögletes toronypár védelmezett. A tábor É felé néző kapujának *(porta principalis sinistra)* nyílása két-, a többié egyosztatú volt. Belső ép.-ei közül Nagy Tibor ásatásai a 35 × 36 m-es parancsnoki ép.-et *(principia)*, az ehhez hozzáépített hosszúkás keresztcsarnokot *(basilica)*, a feltáró által tábori kórháznak meghatározott ép.-et *(valetudinarium)* és a táborparancsnoki szállást *(praetorium)* hozták felszínre. A tábor történetében az utolsó újjáépítési fázis a 2. sz. végére, a markomann háborúkat követő időszakra tehető. Az erődítmény a 269–270. év roxolán támadásai során pusztulhatott el végleg. – A *castellum* ókori neve nem ismert, s azt sem lehet tudni, mely csapat állomásozott falai között. Táborméretéből, s a katonai diplomák alapján csak arra lehet következtetni, hogy kezdetben biztosan egy 500 fős lovas segédcsapat *(ala)*, majd a 2–3. sz.-ban az aquincumi →*legio II Adiutrix* egy alegysége *(vexillatio)* védelmezte. – Nagy Tibor és Szirmai Krisztina ásatásainak jóvoltából viszonylag jól ismert a tábort körülvevő falusi jellegű polgári település *(vicus)* szerkezete. A korai időszakban feltehetőleg az →*eraviscusok* által lakott település házai földbe mélyítve, agyagtapasztással épültek. A 2. sz.-ban megjelent kőházak típusa igen hasonló az Aquincum körüli →*római villák*éhoz, bár azoknál szerényebb méretűek. Mellvédfalas tornác, L-alakú közlekedőtér, lakószoba, konyha jellemzi őket. A kerítéssel körülvett házak helyiségeinek járószintjét terrazzopadló borította, falait pedig festményekkel díszítették. Jól ismertek a telkeken a lakóházakhoz tartozó gazd. és raktárép.-ek, valamint a kutak. A régészek megtalálták a településen Aquincum irányából áthaladó limes-út egy szakaszát, amelynek irányvonala részben megegyezik a mai országútéval. Az út mellett előkerültek egy útállomás maradványai is. – A késő római források és útleírások *(itineraria)* a tábor és a település nevét már nem említik. A 3. sz.-ban bekövetkezett pusztulást követően a tábor kőfalait kitermelték, s a kőanyagot – a késő római szokásoknak megfelelően – más erődítési munkálatokhoz elhordták. – *Irod.* Nagy Tibor: Az Albertfalva Hunyadi János úti római település. Budapest Műemlékei II. (Bp., 1962, 519–523); Szirmai Krisztina: Rómaiak Albertfalván (Bp., 1978, Kiállításvezető)

Albertfalvai Vegyigyár: →*Caola Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat*

Albrecht főherceg III. Fővárosi Katonai Hadastyán Betegsegélyző és Temetkezési Egylet: →*hadastyánok*

Albumin Állati Vérfeldolgozó Gyár: →*ALBUPLAST Műanyagfeldolgozó Rt.*

ALBUPLAST Műanyagfeldolgozó Rt. (IX. Vágóhíd u. 14–18.): jogelődjét, a *Fattinger és Tsa Rt.*-t 1857-ben alapította Karl Fettinger és Julius Hoffmayer. A váll.-ot 1949-ben államosították, de 1951-ig eredeti nevén működött. Ekkor az *Albumin Állati Vérfeldolgozó Gyár* nevet vette fel. Alaptevékenysége az állati vérből nyert albumin fehérje előállítása volt. Profilja kisebb üzemek beolvasztása következtében műanyagfeldolgozással bővült, ezért 1959-ben átalakult *Albuminelőállító és Műanyagfeldolgozó Váll.*-tá. 1964-ben, bár alaptevékenysége nem változott, gyáregységként az *Élelmiszerip. Javító, Szerelő és Szolgáltató Váll.*-hoz csatolták. 1968-tól a központ neve *Élelmiszeripari Gépgyár és Szerelő Vállalat*ra változott, és az ~ elődje ennek 2. sz. gyáregysége lett. 1988-tól újabb névváltoztatással az

→*Élelmiszergépipari Vállalat* (ÉLGÉP) műanyagfeldolgozó divíziójának nevezték. 1990. márc. 1-jével többségében angol tulajdonú rt.-vé alakult, ekkor kapta az ~ nevet. A 196 millió Ft-os törzstőke 60%-a külföldi tulajdon. A fő részvényes a Kajmán-szigeteken bejegyzett *Nald Holdings Ltd.*, a m. részvények az ÉLGÉP apportjaként szerepelnek. Fő tevékenysége: szállítóládák és rekeszek, háztartási eszközök, műszaki cikkek fröccsöntése, gépgyártáshoz szükséges elemek, poliuretán szendvicspanelek gyártása. A panelüzem Kőbányán működik.

Albus Szappangyár: →*Caola Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat*

Áldás u. (Szemlőhegyi út–Eszter u.): feszület az Eszter u. 19. sz. előtt. A 19. sz. második felében állították fel, a bronz korpusszal együtt.

Áldásy-ház (I. Krisztina krt. 57.): eredetileg egyemeletes, 15 ablakos, földszintes, klasszicista ház, melyre emeletet húztak, és homlokzatát klasszicista jellegűvé építették. 1931-ben átalakították. Gazdag copfablakrácsai egy Margit körúti házról valók. Itt lakott *Clark* Ádám. – Jelenleg az →*Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet* otthona.

Alexandriai Szent Katalin-templom: →*tabáni római katolikus plébániatemplom*

Alexin Zsírművek Rt.: 1906-ban alapította Schmidl Sándor és fia. A növényi zsiradékanyag térhódítása indította el a vállalkozást. Kókuszolajat dolgozott fel, növényzsírt, növényvajat, zsírsavakat készített. Budafokon a Gyár u.-ban működött. Munkáslétszáma 1910-ben 100 fő. Az évi termelési kapacitás 400 vagon zsiradékanyag volt. Az I. vh. alatt nyersanyaghiány miatt a vállalat tönkrement.

Alfa Kereskedelmi Rt. (VII. Dohány u. 20.): jogelődjét *Élelmiszer- és Vegyiáru Kereskedelmi Váll.* néven alapították 1948-ban. Az élelmiszerek és vegyiáruk csaknem teljes választékát kínálja. Egyaránt folytat nagy- és kiskereskedelmi tevékenységet. Áruházai: Color Élelmiszer Raktáráruház, Color Vegyi Raktáráruház, Festék Raktáráruház, Forrás Raktáráruház, Kereskedők Áruháza, Gyorsáruház, Diszkont Raktáráruház, Diszkont Áruház, Higiénia Áruház, Parfüméria Bolt, Higiénia Romantik Bolt, Delikát Shop és Diszkont Bolt. – 1991-ben 1,8 milliárd Ft alaptőkével rt.-vé alakult. 1992-ben az amerikai The Bencraft Group megvásárolta az ~ részvényeinek 75%-át.

Alfa Separator Rt.: jogelődjét „Alfa Separator Rt., azelőtt Pfanhauser Antal" cégnév alatt 1898-ban jegyezték be. Az „A. B. Separator" svéd anyaváll. által 1898-ban alapított „Alfa Separator" A. G. osztrák cégnek bp.-i fióktelepe volt. – Feladata tejgazd. gépek és felszerelések készítése, forgalmazása és a svéd anyaváll. gyártmányainak mo.-i értékesítése volt. 1903-ban 800 000 korona alaptőkével önálló rt.-vé alakult. Hasonló profilú gyárak alapításában is résztvett. Első telephelye a VI. Domb (Lomb) u. 11. sz. alatt volt. 1918-ban megvette a Glatz és Társa Tejgazd. Gép- és Fémárugyár XI. Csurgói út 15. sz. alatti gyártelepét. 1919-ben felszámolták. 1923-ban svéd részvényesei megmentették, így felszámolását visszavonhatta. Városi üzlete két helyen is volt (IX. Ráday u. 12. sz., majd VIII. Baross u. 6. sz.). – Termékeit Ny-európai, közel-keleti és afrikai országokba exportálta. – Mint külföldi céget 1949-ben államosították. 1950-ben magába olvasztott több hasonló profilú üzemet, és egyidejűleg a *Tejip. és Konyhaip. Gépek Gyára* nevet vette fel. 1959-től neve *Bp.-i Élelmiszerip. Gépgyár és Szerelő Váll.* 1950–1964 között Szegeden és Szombathelyen működött telephelye.

Alhambra: →*Uránia Tudományos Színház*

Alhévíz: középkori település a budai oldalon, a mai Tabán területén. Eredetileg Minor Pest (Kisebb Pest), mivel a bal parti városhoz tartozott, de előfordul *Kelenföld* formában is. Központja a Szt. Gellért plébániatemplom volt. Ez a terület a 14. sz.-ban különvált Pesttől és Kelenföldtől, és ~ néven Buda külvárosa lett. Egy részét sánc övezte, és ezen kívül egy kisebb terület továbbra is a túlparti városhoz tartozott, ahol török kori adatok szerint fürdő is volt. ~en helyezkedett el a Szt. Erzsébet ispotály és fürdő, amely valószínűleg azonos a Rudas fürdő alatt feltárt romokkal. A templom melletti kórházat Zsigmond kir. gazdagon javadalmazta.

Alhévíz u.: →*Döbrentei u.*

Alka Vegyészeti Gyár: →*CHINOIN Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára Rt.*

Alkér Gusztáv (Buda, 1836–Bp., 1894): jogász, alpolgármester. Apja, ~ Antal Buda város aljegyzője volt. ~ 1861-ben Buda városának jegyzője lett, később főjegyző, 1873 után tanácsnok, 1891-ben alpolgármesterré választották. Főleg az egyesített város oktatásügyének megszervezésével foglalkozott.

Alkoholbetegek Gyógyító Intézete, *Rákospalotai Gyógyítóház:* az Ált. Közjótékonysági Egy. támogatásával Rákospalotán (Árpád u. 12.) 1909-ben megnyílt gyógyint. Első vez.-je Stein Fülöp volt, aki később a Munkásbiztosító Pénztár alkoholgondozó int.-einek a létrehozásában is közreműködött. Ép.-ét 1915-ben sebesültkórház, majd lábadozó katonák üdülőotthona céljára vették igénybe. Csak 1928 végén – 40 ágyasra bővítve, Pándy Kálmán vezetése alatt – nyílt meg újra az alkoholisták kezelésére, s a II. vh.-ig működött.

alkoholizmus: az alkoholtartalmú italok rendszeres, szenvedélyes fogyasztása; mint narkománia betegség, nagyfokú elterjedtsége miatt népbetegség. Feltétele az alkoholtartalmú élvezeti italok nagymértékű termelése és fogyasztásának ált. szokása. Bp.-en ezek a feltételek régen adottak. A 12–13. sz.-i okmányok említik a budai, különösen az óbudai szőlőhegyeket. Ismert Imre kir. borcsöbör adója, melylyel Óbudát sújtotta. Az, hogy a 13. sz.-ban komoly bordézsma pörök folytak Budán a püspök és a kiváltságot élvező kir. egyház között, arra mutat, hogy a legértékesebb mezőgazd. terméknek a bor számított. A 18. sz. elején újra fellendült a szőlőtermelés Budán és ezúttal Pesten is. Pesten 1716-ban az összeírt 618 polgár foglalkozási statisztikája 24 kocsmárost mutat ki. A városháza pincéjében Pest városi kocsmát tartott fenn, ahol részben saját, részben vásárolt borait mérette. Minden hordó bor után 2–4 dénár vám illette meg a várost. Az 1870-es években 100 ezer hl volt orsz.-an az évi bortermés, 33 l jutott egy főre.

1880–90 között a filoxéra kártevése miatt a szőlők szinte teljesen kipusztultak, de gyorsan pótolták a borhiányt az új telepítésű alföldi szőlők. A tömény szeszesital készítése a 15. sz.-tól ismert, borpárlatkészítés és gabonaerjesztés formájában. Az 1860–70-es évektől a burgonyából való pálinkafőzés terjedt el tömegesen. A gyümölcspálinka főzése a 19. sz. elején vált gyakorivá. 1823-ban Budán és Pesten 30 szeszfőzdéről tudunk. A korai m. kapitalizmus első vállalkozásai között voltak a szeszgyárak. – A sörfőzés régi hagyományokra tekintett vissza, és a török uralom alóli felszabadulás (1686) után fellendült. A 18. sz.-ban és a 19. sz. elején több tucat serfőző ház volt Budán és Pesten, az 1860-as években pedig megalapították a nagy kőbányai sörgyárakat. A hatóságok semmilyen gátat nem állítottak a szesztermelés elé, sőt a magas adók révén érdekeltek voltak fokozásában. Bevett szokás volt az italozás társaságban. Téves orvosi elképzelések alapján gyógyszer- és fertőtlenítőként fogyasztották, erőt tulajdonítottak az italnak, így pl. az építőmunkások és a kubikusok bérük egy részét italban kapták stb. Bp.-en az 1880-as években 220 lakosra, az 1930-as években minden 259 lakosra, 1970-ben minden 4500 lakosra jutott italkimérés, a vendéglőket és bisztrókat is beleszámítva minden 1000 lakosra. 1867 előtt u.-i bódékban, ill. piaci kofák is árultak szeszesitalokat. 1885-ben a fővárosban 2065 kocsma volt, csak égetett szesz kimérésére. Thirring Gusztáv nyomán, és a mai adatok szerint így alakult Bp. lakosainak egy főre eső italfogyasztása literben:

Év	1874	1890	1910	1933	1968 (országos adat)
Bor	76	44	422	44	34,8
Sör	40	22	53	8,5	51,2
Pálinka	14	10	2,5	1,6	1,95

Napjainkban az egy főre eső italfogyasztás nemzetközi statisztikai táblázatán Mo. borból a 10., égetett szeszből a 12., sörből a 16. helyen áll. Míg a borfogyasztás mennyisége több éve stabilizálódott, a sörfogyasztás igen nagy, az égetett szeszek fogyasztása kisebb mértékben emelkedett. Az italfogyasztási szokások is lényegesen megváltoztak, több palackozott italt vásárolnak, és kevesebbet fogyasztanak vendéglátó helyeken. (→még *alkoholizmus elleni küzdelem*)

alkoholizmus elleni küzdelem: a 16. sz.-ban az ivást és részegeskedést korlátozó statútumok születtek, egy.-ek szerveződtek, református egyházi zsinatot hívtak össze az alkoholizmus korlátozására, hadiszabályokat hoztak a katonák részegeskedése ellen, tv.-ek és rendeletek születtek. A reformkorban a Pesti Hírlapban Kossuth Lajos tollából jelent meg híres alkoholizmus elleni cikk Pálinkamirigy címmel. Jelentős az orvosok ~e, amit az alkohol pozitív, gyógyító hatásába vetett hit ellen folytattak. Jankovics Antal Pest-Buda orvosföldrajzi leírásában az iszákosság gyakori előfordulásáról számol be, és az ~et a legfőbb orvoseü. feladatnak tartja. A főv. intézkedései az 1800-as években kiterjedtek a kocsmai hitel szabályozására, a pálinkakimérések kitiltására bizonyos útvonalakról (pl. a belső Kerepesi útról). Bp.-en 1901-ben alakult meg az *Alkoholellenes Társaság*, majd az Orsz. M. Alkoholellenes Egy. 1905-ben Bp.-en rendezték a X. nemzetközi alkoholizmus elleni kongresszust. Az első mo.-i alkoholizmust gyógyító int. a *Rákospalotai Gyógyítóház* volt. A két vh. között az Alkoholellenes Munkásszövetségnek három csoportja is alakult Bp.-en. 1962-ben alakult meg az Alkohol Ellenes Orsz. Biz. A 80-as évektől kezdődően, egyre erősödött az önsegítő mozgalmak szerepe, különösen az Anonym Alcoholics (Névtelen Alkoholisták) mozgalma. Ma Bp.-en több tucat ilyen klub működik. – *Irod.* Kárpáti Endre: A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából (Bp., 1979).

Alkohológiai Intézet: →*Országos Alkohológiai Intézet*

Alkohol a bűnözésben

Év	Az alkoholfogyasztással összefüggő bűnelkövetés			
	Magyarországon összesen	Az összes bűncselekmény %-ában	Ebből Budapesten	A budapesti bűncselekmények %-ában
1985	18 297	21,3	3181	20,0
1986	19 589	21,0	3404	20,2
1987	18 172	19,6	3052	18,2
1988	30 434	37,0	5374	37,9
1989	30 723	34,6	5229	34,4
1990	33 607	9,8	6086	5,7
1991	37 607	8,5	6651	4,9

Év	Az alkoholfogyasztással összefüggő erőszakos és garázda bűncselekmények			
	Magyarországon összesen	Az összes bűncselekmény %-ában	Ebből Budapesten	A budapesti bűncselekmények %-ában
1985	3137	20,5	658	25,3
1986	3199	19,8	597	23,0
1987	2899	19,1	578	22,8
1988	7819	59,4	1116	59,6
1989	7476	56,4	1073	55,3

Alkotás Művészház: 1. 1923–24-ben működött kiállítóhelyiség (IV., ma V. Kossuth Lajos u. 11.), vezetője Bálint Jenő volt. Itt mutatkozott be Benedek Péter, a m. naív festészet egyik legjelentősebb képviselője. – 2. 1942–44-ig ugyanezzel az elnevezéssel működött a kiállítóhelyiség a VII. Erzsébet krt. 19. sz. alatt. Ig.-ja Bende János volt, aki a színvonalas kiállítások sorozatát állította össze (Barcsay Jenő, Hrabéczy Ernő, Lossonczy Tamás, Vaszkó Erzsébet; Czigány Dezső hagyatéki, Vajda Lajos emlékkiállítása stb.). A II. vh. után egy ideig ismét működött (pl. 1947-ben Bene Géza kiállítását rendezte).

Alkotás utcai Kórház: →*Vöröskereszt Erzsébet Kórháza*

Alkotmány: pol. napilap. 1896-ban a gróf Zichy Nándor vezetése alatt álló Néppárt indította. Szerk.-je Bonitz Ferenc, majd Túri Béla volt. Az ~ a már hosszabb múltra visszatekintő *Magyar Állam* (1868–1908) mellett a kat. egyház, ill. a keresztény eszméket képviselő Néppárt nevében küzdött a liberális és szocialista felfogás ellen. 1919-ig jelent meg, akkor átadta helyét a Központi Sajtóváll. lapjainak, elsősorban az újonnan indult →*Nemzeti Újság*nak.

Alkotmány u. (V. Kossuth tér–Bajcsy-Zsilinszky út): széles, fásított útvonal, rálátással az *Országház* ép.-ére. 1860 tájékán *Nap u.*, a Duna-part felé eső részének *Vízvezeték u.* a neve, Pest itt felépült ideiglenes vízművéről. 1872-től ~. – Itt található több bírósági ép., valamint a →*Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola*.

Állami Artistaképző Intézet (V. Arany János u. 34., VII. Városligeti fasor 3.): 1950 végén nyílt meg Bp.-en. Célja artisták képzése a cirkusz és a varieté számára. A képzés általában 6–8 éves korban kezdődik, s a felvételi vizsga után 6–8 évig tart. Ezen idő alatt a növendékek a szakmai képzésen kívül ált. isk.-i, ill. gimn.-i oktatásban is részesülnek. Az isk. szakmai alapképzésének tárgyai: akrobatika, zsonglőrözés, tánc- és mozgásképzés, pantomim és színészet.

Állami Árverési Csarnok: a *Postatakarékpénztár* árverési csarnoka volt. Itt bonyolították le a magán- és közárveréseket. Önkéntes volt az árverés, ha azt az ingóság tulajdonosa maga kérte, és kényszer-(bírói) árverés, amelyhez a tulajdonos beleegyezése nem volt szükséges. – A *Bizományi Áruház Váll.* megalakulásával az árverések megszűntek; 1969-től azonban újra rendeznek önkéntes árveréseket.

Állami Bábszínház: hivatásos állandó bábszínház, melyet 1949. szept. 1-jén alapítottak az egykori *Modern Színpad*, a későbbi →*Andrássy úti Színház* helyiségében. Az Andrássy úti ép.-et 1971–76 között átépítették, s az 1970–71-es évadtól kezdve – eredetileg ideiglenes jelleggel, azóta kamaraszínházként működő – második játékhelyüket alakították ki a Jókai téren, a volt →*Kis Színpad* helyén. Társulatát közvetlen elődje, a →*Mesebarlang Bábszínház* együtteséből alakították ki. Első bemutatója 1949. okt. 8-án volt. Két éven át csak gyermekelőadásokat tartott, míg az 1951-ben bemutatott *Sztárparádé* c. műsorának sikere megnyitotta a felnőttelőadások sorát. 1957-ben orsz. jellegű színházzá fejlesztették; bp.-i előadásai mellett 1967-től már több művészcsoport járta az országot, olyan szerepet töltve be a bábszínjátszásban, mint a színjátszásban az →*Állami Déryné Színház*. A színház 1958 óta Szilágyi Dezső ig.-főrendező művészi vezetése alatt kitűnő technikájú (pálcás és kézi bábuk stb.), változatos és színvonalas műsorú intézménnyé vált, mely bátor kísérleteivel az elmúlt évtizedek számos külföldi bábfesztiválján jelentős sikereket aratott. Repertoárjuk m. és külföldi szerzők műveiből áll: gyermekműsoraikban a m. népmesekincs és a klasszikus meseirodalom (Andersen, Grimm stb.) mellett több dramatizált irodalmi mű (Lúdas Matyi, János vitéz, Toldi) kerül előadásra. A felnőttműsor legemlékezetesebb sikerei: Shakespeare: Szentivánéji álom, A vihar; Bartók: Fából faragott királyfi, A csodálatos mandarin; Dürrenmatt: Angyal szállt le Babilonra; Sztravinszkij: Petruska stb. Újabban Szilágyi Dezső feldolgozásában bemutatták a Rámájana c. indiai eposz bábváltozatát, valamint a gyermekek számára Csajkovszkij *Diótörő*jét. A színház fennállása óta közel 150 bemutatót tartott, előadásainak száma meghaladja a 20 ezret; az évi 4–6 bemutató mellett az állandóan játszott repertoár 18–20 darab. Vez. művészei: Gyurkó Henrik, egyúttal igazgatóhelyettes, Erdős István, Balogh Géza, Urbán Gyula rendezők, Bródy Vera, Koós Iván tervezők, Blasek Gyöngyi, Elekes Pál, Giovannini Kornél, Gruber Hugó, Györkös Kató, Háray Ferenc, Pataki Imre, Szakály Márta stb. 1992-ben az ~ két, jogilag önálló részre vált: Budapest Bábszínház (VI. Andrássy út 69.) és Kolibri Bábszínház (VI. Jókai tér 9.). – *Irod.* Az Állami Bábszínház 15 éve (összeállította Koós Iván, Bp. 1962); Szilágyi Dezső: Az Állami Bábszínház negyedszázada (Bp., 1972).

Állami Balett Intézet: →*Magyar Táncművészeti Főiskola*

Állami Bankfelügyelet (V. Roosevelt tér 7–8.): 1987-ben létrehozott kormányfelügyelet alatt működő orsz. hatáskörű áll.igazgatási szerv. A pénzint.-ek felügyeletét látja el: ellenőrzi, ill. értékeli a tőkefelemelést, a portfoliót (az eszközminőséget), az irányítást (a vezetés színvonalát), az eredményességet, a mindenkori fizetőképességet. Az ~ feladata, hogy elősegítse a pénzint.-i tevékenységre és a pénzint.-ek közötti piaci verseny rendjére vonatkozó jogszabályok alkalmazását, elbírálja a pénzint.-i tevékenység végzésére vonatkozó engedélykérelmeket, ellenőrizze a pénzint.-i tevékenységre vonatkozó jogszabályok rendelkezéseinek megtartását, és indokolt esetben megtegye a szükséges intézkedéseket a pénzint.-ek biztonságos működésének, fizetőképességük fenntartásának érdekében.

Állami Biztosításfelügyelet (V. Roosevelt tér 7–8.): az intézmény 1987. jan. 1-jén alakult meg, feladata az alapítás és a működés általános feltételeinek ellenőrzése, a biztosítási, alkuszi tevékenység engedélyezése, a biztosítási termékek (módozatok) piacon való megjelenése előtt azok részletes, a díjkalkulációt is magában foglaló áttekintése és engedélyezése.

Állami Biztosító: →*ÁB–Aegon Általános Biztosító Rt.*

Állami Budapest Táncegyüttes: 1956-tól amatőrként, 1958 jan.-jától hivatásosként működő néptáncegyüttes. Elődje az 1952-ben alakult *SZOT Művészegyüttes*. Vez.-je az alapítástól 1971-ig *Molnár* István, aki számos balladaátköltést *(A halálra táncoltatott lány, Bíró szép Anna)*, folklórszvitet *(Magyar képeskönyv, Kapuvári verbunk és csárdás)* és nemzeti műzenénkhez kapcsolódó szimfonikus jellegű tánckompozíciót *(Liszt: Szerelmi álmok, II. Magyar rapszódia, Rapszódia; Kodály: Galántai táncok, Marosszéki táncok; Bartók: Allegro barbaro, Táncszvit)* készített társulata számára. Az ~ külföldi turnéi mellett, a hatvanas évek második felétől rendszeresen fellépett a *Fehérvári úti Folklórcentrumban*. 1971-ben *Simon* Antal vette át az együttes művészeti irányítását, mellette koreográfusként *Kricskovics* Antal és *Molnár* Lajos tevékenykedett. Az együttes ig.-ja 1983-tól Simon Antal, 1989-től *Szabó Durucz* Zsuzsa.

Állami Déryné Színház, *Állami Faluszínház:* 1951-ben alakult, bp.-i székhellyel. A vidék városi színházaitól távol eső településein játszó színház. 1955-től neve ~. 1951–54 között a →*Madách Színház Kamaraszínház*ának ép.-ében játszotta szombaton és vasárnap bp.-i előadásait. 1954–55 között a volt *Omnia mozi* (ma Gutenberg Művelődési Otthon) helyiségében *Jászai Mari Színház* néven működött, 1957–59 között a volt *Pódium Kabaré*, ma Radnóti Miklós Színház helyiségében működött a főv.-ban. 1963-tól az egykori →*Józsefvárosi Színház* ép.-ében játszott. Adminisztratív irodái a VI. Asbóth u. 19. sz. alatt voltak. A társulat 11 együttese 2–3 hetente járta autóbuszokkal az országot. 1978-ban az ~ és a →*Huszonötödik Színház* egyesült →*Népszínház* néven, s a VIII. Kálvária tér 6. sz. ép. a Népszínház Kamaraszínházának adott otthont *Népszínház Józsefvárosi Színház* néven. A színháznak volt külön operatagozata, valamint Stúdió Színpada (VII. Asbóth u. 20. sz.). A régi *Áll. Faluszínház* és az ~ fennállása alatt 350 színdarabot mutatott be kb. 40 ezer előadásban, 15 millió néző számára. Műsorán hazai és külföldi klasszikusok mellett a jelenkori m. drámaírók alkotásai szerepeltek. 1991. jan. 1-jén az intézmény átalakult. A vidéket járó tagozatok megszűntek, s a színház neve *Budapest Kamaraszínház*ra változott. Továbbra is két helyen játszik, a VIII. Kálvária tér 6. sz. (*Budapesti Kamaraszínház a Józsefvárosban*), ill. a VII. Asbóth u. 20. sz. alatt (*Budapesti Kamaraszínház a Károly körúton*). – *Irod.* Kissné Földes Katalin: Az Állami Faluszínház műsora 1951–1958 (Bp., 1959); A mai magyar színház (szerk. Almási Miklós, Bp., 1974).

Állami Elmebetegápolda: →*Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet*

Állami Értékpapír Felügyelet, *ÁÉF* (V. Roosevelt tér 7–8.): 1990. márc. 1-jén alakult meg, feladata: a nyilvános értékpapír-kibocsátásokhoz kapcsolódó tájékoztatók felülvizsgálata és jóváhagyása; a nyilvános módon kibocsátott és forgalomba hozott értékpapírok kibocsátóitól a rendszeres és rendkívüli tájékoztatások megkövetelése, ezen információk nyilvántartása, értékpapír-forgalmazási tevékenységre jogosító engedélyek kiadása, az értékpapír-forgalmazó cégek tevékenységének folyamatos felügyelete, az értékpapírtőzsde alapításának, működésének felügyelete, a másodlagos értékpapír-forgalom felügyelete tőzsdén és tőzsdén kívül.

Állami Faluszínház: →*Állami Déryné Színház*

Állami Fejlesztési Bank: 1972-ben alakult, a →*Magyar Beruházási Bank* feladatainak részbeni átvételével. Az áll. beruházásokat, a központi döntés alapján megvalósult fejlesztési kölcsönös beruházásokat finanszírozta, vezette az ezek pénzügyi lebonyolításához szükséges számlákat, ellátta e beruházási előirányzatok felülvizsgálatát és a megvalósítás ellenőrzését. Új váll.-ok alapítását és gazd. társulások létrehozását is kezdeményezhette. Az ~ készítette a nemzetgazd.-ban folytatott beruházási tevékenységről az összefoglaló pénzügyi információkat. Feladatát 1987. jan. 1-jén az →*Állami Fejlesztési Intézet* vette át.

Állami Fejlesztési Intézet, *ÁFI* (V. Deák Ferenc tér 5.): 1986-ban alakult az 1948-ban alapított M. Beruházási Bank Nemzeti Váll., majd 1950-től M. Beruházási Bank, végül 1971-től Áll. Fejlesztési Bank jogutódaként. Feladata az éves költségvetési tervekben központi beruházásokra – metróépítés, atomerőmű, vízlépcső, katonai létesítmények stb. – biztosított pénzforrások kezelése, az egyes e munkákon dolgozó cégek számláinak vezetése. Nyereségérdekelt szervezet, adóznia nem kell, nyereségét a költségvetésnek fizeti be. – Az ~ kezeli a Foglalkoztatási Alap munkahelyteremtő beruházásokra szánt részét. – Az ~ alapította az *INNOFINANCE Ált. Innovációs Pénzintézet Rt.*-t, az *INVESTBANK Műszaki Fejlesztési Bank Rt.*-t, továbbá az első kifejezetten kockázati tőkebefektetéssel foglalkozó m. céget, a MULTINOVA Rt.-t. Az ~nek jelentős érdekeltségei vannak a nehézip.-ban, az elektronikában és az idegenforgalomban stb.

Állami Fodor József Gyógyintézet: →*Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet*

Államigazgatási Főiskola (XI. Ménesi út 5.): a helyi önkormányzatok és az államigazgatás számára szakembereket képző főisk. 3 éves képzési idővel. 1977-ben létesítették, ekkor készült el új ép.-e is. Magába olvasztotta a korábbi →*Tanácsakadémiát*. 1988-ban 1230 hallgatója volt, közülük 458 a nappali tagozaton. – *Irod.* Tájékoztató az Államigazgatási Főiskoláról (Bp., 1981).

Állami Geriátriai Kórház: →*Gerontológiai Központ*

Állami Gorkij Könyvtár: →*Országos Idegennyelvű Könyvtár*

Állami Gyermekmenhely: →*Heim Pál Gyermekkórház és Rendelőintézet*

Állami Gyermekvédő Intézet: →*Heim Pál Gyermekkórház és Rendelőintézet*

Állami Gyógytornászképző Iskola: →*Országos Reuma- és Fizioterápiás Intézet*

Állami Könyvterjesztő Vállalat, *ÁKV* (Bp., V. Nádor u. 22.): 1951-ben a Népgazd. Tanács mint alapító a Könyvterjesztő Nemzeti Váll., a Szikra Könyvterjesztő Váll., a Könyvesbolt Kiskereskedelmi Váll. és a Népszava Könyvkiadó Könyvterjesztő Főoszt.-ának összevonásával hozta létre. Az így mo-

nopolhelyzetbe juttatott nagyváll. feladata volt az ország területén kiadott összes könyv és zenemű nagykereskedelmi forgalmazása és kiskereskedelmi árusítása. A könyvkereskedelemben még három átszervezés történt, amelyek csökkentették az ~ hatáskörét. 1952-ben a Szikra Könyvkiadó és a Propagandaanyag terjesztő összevonásával megalakult a *Kossuth Könyvkiadó*, mely a könyvkiadáson kívül terjesztői feladatot is ellátott egészen 1989-ig. – 1962-ben a falvak könyvellátására kivált a szövetkezeti könyvterjesztés. 1966-ban megalakult a *Művelt Nép Könyvterjesztő Váll.* Feladata a vidéki városokban történő könyvértékesítés volt. 1972-ben a Művelődési Min. egy újabb rendelkezéssel elhatárolta a tevékenységi köröket és megalakította a *Könyvértékesítő Váll.*-ot a nagykereskedelmi tevékenység, a könyvtárak és az ÁFÉSZ könyvesboltok ellátására. A könyvkereskedelem jelenlegi szervezetét az 1982-es átszervezés alakította ki. A meglévő három nagyváll. nagy- és kiskereskedelmi tevékenységet folytató váll.-tá alakult. A bolthálózat adott volt, a fejlesztési lehetőség pedig korlátozott, így a korábbi területi megosztás részben fennmaradt. Az ~ a főv.-ban végzi a könyvterjesztést. A 80-as évek végétől végbement gazd. változások, a könyvkiadásban bekövetkezett liberalizálás, valamint a könyvker. területén növekvő privatizációs lehetőség az ~ot is profilváltásra ill. -bővítésre kényszerítette. Az ~ fő profilja, a könyvterjesztés mellett biztosítja a tankönyvellátást, valamint térképeket, képeslapokat, zeneműveket, hanglemezeket, kazettákat, számítástechnikai cikkeket is árusít. Vásárol és értékesít antikvár könyveket, folyóiratokat és metszeteket. 1990 után a ~ kereskedelmi profilját kiadói tevékenységgel is bővítette, *ÁKV'Bp. Kiadó* néven évente 5–10 könyvet ad ki. Az ~ kiskereskedelmi hálózatát 1990-ben 99 könyvesbolt, 29 fiókbolt, valamint 134 könyvpavilon ill. intézmények, váll.-ok területén lévő árusítóhely képezte. Nagykereskedelmi tevékenysége elsősorban a Központi és Tankönyvraktárra épül, de munkáját segítik kisebb raktáraik és a szállítási feladatokat ellátó telephelyük. 1991-ben az ~ból kivált a Könyv és Kultúrcikk Nagykereskedelmi Váll. Elsőként a közismert *Írók Könyvesboltja* került magántulajdonba. – *Irod.* Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957 (Bp., 1985).

Az Állami Nyomda épülete

állami lakótelep (XVIII. ker.): *Pestszentlőrinc* DNy-i részén helyezkedik el, a *Rákóczi út, Baross u.* és *Vörösmarty u.* által határolt területen. Az I. vh. után leszerelt *Lipták*-féle gyár munkatermeit, raktárhelyiségeit szükséglakásokká alakították át az „ínségbe jutott szegény népek" elhelyezésére. Hadirokkantak, menekültek, munkanélküliek jutottak itt szoba-konyhás, vagy egy helyiségből álló lakáshoz. A fallal körülvett lakótelep külön városrészt alkotott, és a 30-as évek végére Pestszentlőrinc legnépesebb lakónegyedévé vált. Lakóinak száma megközelítette a 10 000 főt. A lakosság egészségtelen körülmények között élt. A II. vh. után az ép.-eket felújították és szociális létesítményeket építettek.

Állami Madách Színház: →*Madách Színház*

Állami Mesebarlang Bábszínház: →*Mesebarlang Bábszínház*

állami munkástelep, *Wekerle-telep* (XIX. ker.): az 1908: XXIX. tc. alapján, *Kispest* ÉNy-i szögletében 472 000 □öl területen Győri Ottmár kiviteli tervei szerint épült. Központi terének beépítését *Kós* Károly vezette. A lh.-ak – melyeknek 70%-a földszintes ép. – száma 1042, a lakásoké 4788. Az ivóvizet a Csepel-szigeti vízmű szolgáltatja. Négy ált. isk. és óvoda, postaép., üzlethálózat, gyógyszertár és filmszínház készült. Ref. temploma a Hungária úton 1928-ban épült. Neoromán stílusú kat. temploma a Petőfi téren 1930-ban készült el. 1964-ben a Gutenberg krt.-on épült a ker. gimn.-a. 1970-ben létesült a Madách u.-i szakosított körzeti orvosi rendelő.

Állami Művégtaggyár: →*Gyógyászati Segédeszközök Gyára*

Állami Népiegyüttes: →*Magyar Állami Népiegyüttes*

Állami Nyomda (I. Kapisztrán tér 1.): a bécsi császári kir. udvari és áll. nyomdának abból a fiók-int.-éből keletkezett, amelyet az osztrák kormány 1854-ben pol. okokból a katonai határőrvidék számára Temesvárott állított fel. 1868-ban a m. kormány ezt a bécsiek által kiselejtezett fióknyomdát Budára helyezte át. Négy tipográfiai kézisajtóval és 40 q bécsi betűkészletével csupán a legközönségesebb nyomtatványok előállítására volt alkalmas. 1870-ben egyesítették a Pénzügymin. kataszteri kőnyomdai int.-évél és a központi térképtárral. Kibővítették még a hitelosztállyal, amely már áll. hitelpapírok és értékcikkek készítésére is alkalmassá vált. Ekkoriban 70–80 munkást foglalkoztatott. Az 1920-as évek elején 490 munkása és 43 tisztviselője volt. A II. vh. idején az ~ nagy károsodásokat szenvedett.

Helyreállítása nyomban megindult, és korszerűsítésére is sor került. A hazaiakon kívül 25, nagyrészt közép-amerikai és közel-keleti ország világviszonylatban is kiemelkedő postabélyegei az ~ mélynyomó üzemében készülnek. Az 1980-as években korszerűsítették a fényszedést és az ofszet technológiát. 1984-ben az ~ a Rákóczi Nyomda telephelyéből létrehozta pásztói gyáregységét. 1989-ben modernizálta a mélynyomtatás folyamatát. – Műemléképülete kétemeletes, klasszicista stílusú, 1835 körül Kimnach Lajos tervei (?) szerint készült. 11 ablaka, középén dór lizénákkal szegett kapuja, kazettás mennyezetű, lizénákkal tagolt kapualja van. Oldalhomlokzata 24 ablakos. – *Irod.* Budapest műemlékei I. kötet (szerk. Pogány Frigyes, Bp., 1955); Állami Nyomda (Papíripar és Magyar Grafika, 1958. 6. sz.).

Állami Operaház: →*Magyar Állami Operaház*

Állami Pénzverő (VIII. Üllői út 102.): elődjét, a körmöcbányai pénzverőt Róbert Károly kir. alapította a 14. sz. első felében. Az ~ 1919-ben Bp.-re települt. Működését először a MÁVAG-ban, majd a csepeli Weiss Manfréd Gyárban folytatta. 1922. máj.-tól a pénzgyártás a váltópénzek eltértéktelenedése miatt évekig szünetelt. A gazd. élet konszolidálása után az új pénznem, a pengő verését 1926. márc.-ban kezdték meg mai ép.-ében, az átalakított volt lovassági laktanyában. – A II. vh. után, az ostrom okozta károk helyreállításának befejeztével 1945 jún.-ában 5 pengős érméket vertek, majd 1946-ban a forintot bocsátották ki. 1950-től tevékenységi köre kiterjedt az ékszergyártásra, díszműkészítésre. Ötvös lánckészítő, gyémántcsiszoló, divatékszer-, jelvény- és éremgyártó, valamint galvanizáló üzemrészekkel bővült. 1990-ben változatlan profillal dolgozott, gyémántcsiszolás műhelyrészlegét felszámolták.

Állami Reumakórház: →*Országos Reuma- és Fizioterápiás Intézet*

Állami Szemkórház: egykori szakgyógyint. 1907-ben elsősorban a trachomaellenes küzdelem érdekében hozták létre az Illés u. 15. sz. alatt. Az alapításkor 83 ágya volt, ezt később 193-ra fejlesztették, így az ~ befogadóképesség és szakmai munka tekintetében is kiemelkedő jelentőségű intézménnyé vált. Vezetői között a m. szemészet számos nagysága: Blaskovics László, Imre József, Horay Gusztáv található. 1946-ban ép.-ébe telepítették az I. sz. Szemészeti Klinikát, amely fokozatosan teljesen átvette az ~ helyét, amely 1951-ben névleg is megszűnt.

Állami Tulajdonosi Rt. (V. József nádor tér 8.): 1992-ben alakult a részben vagy egészben áll. tulajdonban lévő vagy maradó, nemzetgazdaságilag fontos váll.-ok tulajdonosi és irányító szerveként. Mintegy 200 cég került az ~ hatáskörébe. Így a 100%-ban áll. tulajdonban maradó Posta, a MÁV, az 51%-ban áll. érdekeltségű →*Magyar Olajipar Rt.*, a →*Magyar Távközlési Rt.*, az áramszolgáltató és energiatermelő cégek, a bányák, a *MALÉV*, a távolsági autóbuszközlekedési váll.-ok, a fajfenntartással és génkísérletekkel foglalkozó áll. gazd.-ok és a csak belföldiek számára eladható, nemzeti kincsnek számító cégek, mint a Herendi és a Zsolnay porcelángyárak, a Pick és a Herz szalámigyárak. – Az ~ feladata a felsorolt váll.-ok átalakítása, részvényeik tőzsdei bevezetése vagy közvetlen eladása. Az ~t ig.tanács irányítja, egy tárca nélküli min. elnökletével. Az ~ megalakulását követően az →*Állami Vagyonügynökség* már csak a teljesen privatizálandó cégekkel foglalkozik. Az ~ és az ÁVÜ közös célja a privatizációs folyamat felgyorsítása, az áll. vagyon hasznosításának, jobb jövedelmezőségének megvalósítása.

Állami Vagyonügynökség, *ÁVÜ* (XIII. Pozsonyi út 56.): az áll. vagyon védelmére, az értéken aluli kiárusítás megakadályozására 1990. máj. 1-jén létesült. Ellenőrző és irányító szerepe kiterjed az áll. váll.-ok és leányváll.-aik, az ingatlanok, műhelyek, üzletek stb. tulajdoni elidegenítésének ellenőrzésére. Kidolgozza és meghirdeti a pályázatokat előbb a kisebb, majd a nagyobb váll.-ok tulajdonjogának átalakítására, megszervezi a versenytárgyalásokat és lebonyolítja a privatizációt, egyrészt az áll. váll.-ok, szövetkezetek, bel- és külföldi magánvállalkozók vagy csoportok kezdeményezésére, másrészt saját hivatali indítványára váll.-ok tőzsdei értékesítése és felszámolás utáni eladása útján.

Állami Vakcinatermelő Intézet: →*Phylaxia Oltóanyag- és Tápszertermelő Vállalat*

Állami Védőnőképző Intézet, *ÁVI:* 1930-ban alakult meg az *Országos Közeü. Int.* keretében Áll. Ápolónő és Védőnőképző Int. néven. Elsősorban az elhanyagolt falusi egészségvédelem számára képzett védőnőket. Szerepének jelentősége megnőtt, amikor 1940-ben az Orsz. Egészségvédelmi Szöv. létrehozásával megindult a zöldkeresztes egészségvédelmi munka. 1949-ben, az Orsz. Közeü. Int. átszervezésekor vált önállóvá, hamarosan azonban beolvasztották a kiépülő eü. szakisk.-k hálózatába.

államosítások: a II. vh. után más európai országokhoz hasonlóan Mo.-on is megkezdődtek az ~. A kormány 1945. dec.-ben rendeletet hozott a szénbányák áll. ellenőrzésére és irányítására. Az 1946:XIII. tc. már a szénbányák, a hozzájuk tartozó villamosművek, segédüzemek, műhelyek stb. áll. tulajdonba vételéről intézkedett. Az ip. üzemek jóvátételi szállítási kötelezettsége miatt az 1946: XX. tc. elrendelte a 20 000 kW teljesítőképességet elérő villamosművek és energiatelepeik államosítását. 1946 utolsó hónapjaiban az MKP III. kongresszusa követelte a kormánytól a termelés és a hitelek áll. irányítását, valamint a „nagytőkések" üzemeinek áll. igénybevételét. E követeléseknek engedve és a jóvátételi kötelezettségek teljesítésére hivatkozva a min.-elnök 23 550/1946 sz. rendelete alapján 1946. dec. 1. napjától a legjelentősebb nehézip. váll.-okat (Rimamurány–Salgótarjáni Rt., a Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt., valamint a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt.) áll. kezelésbe vették. Ezt követően az MKP részéről újabb követelések hangzottak el az áll. beavatkozás fokozására a gazd. élet egész területén. E folyamat következő lépcsője az 1947: XXX. tc. amely a pénzint.-ek államosítását rendelte el. Az áll. tulajdonba került nagyobb bp.-i pénzint.-ek: *M. Ált. Hitelbank, Pesti M. Kereskedelmi Bank, M. Leszámítoló és Pénzváltó Bank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egy., An-*

gol–Magyar Bank Rt., Belvárosi Takarékpénztár Rt., Dunavölgyi Bank és Kereskedelmi Rt. Az 1948: XIII. tc. a bauxitbányászat és alumíniumip. államosításáról intézkedett. 1948 tavaszára az MKP kidolgozta azokat a pol. és gazd. módszereket, amelyekkel az ország gazd.-át a párt irányítása alá lehetett rendelni. A megvalósítás nem késett, az 1948: XXV. tc. elrendelte a száz főt elérő munkáslétszámú ip., közlekedési, bánya- és kohóváll.-ok áll. tulajdonba vételét. 1949 nyarára megvalósult az MDP egypártrendszerű pol. uralma, létrejött a pártáll. Az 1949: 20. tvr. kimondta a tíz fő létszámú munkavállalót foglalkoztató és a külföldi ip., közlekedési váll.-ok áll. tulajdonba vételét. Ezen intézkedések óriási hatással voltak Bp. gazd. életére. Ugyanis a m. gazd. bp.-i centralizáltsága miatt valamennyi banknak, váll.-nak központi ép.-e, igazgatósága, vezetősége itt volt található. A személyi tulajdon államilag történő korlátozását kimondó 1952: 4. tvr. a házingatlanok nagy részének áll. tulajdonba vételéről rendelkezett. Ez volt az utolsó ~ról történő rendelkezés, amely a volt középrétegek életkörülményeinek teljes ellehetetlenüléséhez, társ.-gazd. kiszolgáltatottságához vezetett. A rendelet leszögezte, hogy államosításra kerülnek mindazon magántulajdonban álló lh.-ak, villák, öröklakások, üzletházak stb. amelyeket bérbeadás útján hasznosítanak, de a „megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemeinek házingatlanai abban az esetben is, ha azokat nem ... hasznosítják". Sőt ezen személyek államosított házingatlanában lévő ingóságait is elvitték, ha a tulajdonos nem lakott állandóan ott. Az „egyéb kizsákmányolók és megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemei" meghatározását a végrehajtási rendelet tartalmazta. Így többek között a volt gyárosok, bankárok, hercegek, grófok, bárók, volt katonatisztek, magasrangú áll. tisztviselők, min.-ek, min.-i oszt.vezetők, más áll hivatalok és szervek vezető állású tisztviselői, ogy.-i képviselők, továbbá ezen személyek házastársai kerültek a „népelnyomó" kategóriába. Nem kerültek áll. tulajdonba a dolgozóknak, bérből és fizetésből élőknek, szellemi dolgozóknak, alkotó művészeknek, kisip. termelőszövetkezetek tagjainak, nyugdíjasoknak legfeljebb hat lakószobából álló házingatlanai, az üdülés és pihenés céljára szolgáló családi ingatlanai, továbbá a dolgozó parasztok hat lakószobából álló háza és egy bérbeadás útján hasznosított házingatlana, tanyája és gazd. ép.-ei. Amennyiben a volt tulajdonos az áll. tulajdonba vett ingatlanban lakott, lakása a rendelet hatályba lépésével bérletté alakult, amely után lakbért kellett fizetnie.

Állástalan Diplomások Országos Bizottsága, *ÁDOB:* a gazd. világválság következtében elhelyezkedni nem tudó diplomások érdekeit képviselő szervezet. 1932. febr. 3-án alapították az 1920 óta egyre fokozódó értelmiségi munkanélküliség enyhítésére. Szervezője Illés József ny. egyetemi tanár volt. Az első összeíráskor 2581-en jelentkeztek. Az ~ az Aréna (Dózsa György) út 51. sz. alatti laktanyában szociális otthont létesített, amelyet megszűnéséig, 1936. máj. 1-jéig 400-an vettek igénybe. Az 1934-es összeíráskor Bp.-en 4344 állástalan diplomás volt. Közülük 2493-nak tudtak időlegesen állást biztosítani. A főv. hivatali restanciáinak felszámolására, statisztikai kiadványok összeállítására alkalmazott ÁDOB-os munkaerőket. A diplomások egzisztenciális problémáinak a II. vh. előtti konjunktúra vetett véget.

Az Állat- és Növénykert főbejárata

Állat- és Növénykert (XIV. Állatkerti krt. 6–12.): a bp.-i ~ magánvállalkozásként alakult. *Xantus* János jogász, biológus, etnográfus a szabadságharc után emigrációba kényszerült, sokat utazott, s hazatérve kezdeményezte egy ~ létesítését. Támogatta őt *Gerenday* József egyetemi tanár és *Kubinyi* Ágoston, az MNM ig.-ja. Pest városa 16 ha területet adott a Városligetben, a tőkét egy rt. gyűjtötte össze. Az első ig. Xantus János lett. Az 1865-ben nyílt meg az ~. Először csak állatokat mutattak be. 1872-ben *Állat- és Növényhonosító Rt.*-vé alakult nálunk ismeretlen növény- és állatfajták honosítására. Az 1880-as évektől – a kor külföldi szokásai szerint – természeti népek életét is bemutatta: szamojéd, néger, ceyloni, indián és lapp közösségek éltek hónapokig a kertben. A vállalkozás az 1900-as években anyagi csődbe került. 1907-ben, a nagy községesítések idején a főv. átvette az ~et. *Lendl* Adolf akadémikus, zoológus, tanszergyáros, az ~ későbbi ig.-ja tervezte meg az új kertet, elképzelései szerint az állatok és a növények természetes környezetét (tó a szárnyasoknak, műromok a ragadozóknak, műsziklák a hegyi állatoknak stb.) alakítva ki. Az építészek, *Kós* Károly, *Neuschloss* Kornél és *Zrumeczky* Dezső szecessziós, keleties-magyaros stílusban tervezték az állatházakat. Az új ~ 1912-ben nyílt meg, a 30-as évek elején bővült akváriummal és pálmaházzal. Be-

vételét a főv. is kénytelen volt különböző attrakciókkal növelni: cirkusz, hangversenyek, lovasisk., növényértékesítési akciók. Lendl után 1929 és 1948 között *Nádler* Herbert zoológus, vadászati szakíró volt az ig. Csereakciókkal – pl. a termálvízben fogságban is szaporodni képes vízilovakkal – a 30-as évek közepére a bp.-i ~ a világ állatfajtákban egyik leggazdagabb zoológiai gyűjt.-e lett. 1943-ban ismét új ép.-ekkel gazdagodott. Az 1944/45. évi ostrom alatt azonban állománya úgyszólván teljes egészében elpusztult, az állatházak súlyosan megrongálódtak. Egy teljes évtized kellett az újjáépítéshez és az állomány pótlásához. 1956-ban, *Anghi* Csaba igazgatása idején az ~ biológiai kutatóhellyé is vált, és bekapcsolódott a tervszerű biológiai ismeretterjesztésbe. Kereteit azonban már kinőtte, és a város egyik legszennyezettebb körzetében él. A 30-as években merült fel először áthelyezése a Lágymányosra vagy a budai hegyekbe, az 50-es években a Városligetben szeretett volna terjeszkedni. – A 80-as évek átlagában évente 1,7 millió látogató tekintette meg az ~et. – *Irod.* A százéves Állatkert (Bp., 1966); A 125 éves Budapesti Állat- és Növénykert története 1866–1991 (Bp., 1991).

állathecc, *hecc-színház* ⟨ném. hetzen 'uszítani'⟩: egymásnak vagy embernek uszított állatok viadala. 1710-ben épült Bécsben az első Hetztheater. Pesten és Budán az 1770-es években terjedtek el az ~ek. A Váci kapu előtt, kb. a mai Szt. István tér közelében állott a fabódé, ahol az előadásokat tartották. 1787-ben Tuschl Sebestyén kávéfőző uo. 2000 személyt befogadó amfiteátrumot épített. Oroszlán, medve, farkas, szarvas, ökör, bika szerepelt rendszeresen az előadásokon. A rájuk uszított vérebekkel kellett megvívniuk, vagy a heccmester küzdött ellenük. Az előadásokon több emberhalál is történt. Az ~ről Gvadányi János, Robert Townson angol geológus, Joachim von Hoffmannsegg drezdai természettudós és más külföldi utazók is beszámolnak. A 18. sz. végéig tartott előadások látogatottak voltak, bár több kortárs tiltakozott a véres látványosság ellen. 1796-ban a városi tanács a színházat tűzveszélyesség miatt lebontatta. Néhány évtizedig az ~ egymásra uszított kakasok küzdelme formájában még fennmaradt a vásárokon. Az Állatkertben pedig bikaviadal rendezésével próbálkoztak, de Poully se-

Bölényház az Állatkertben

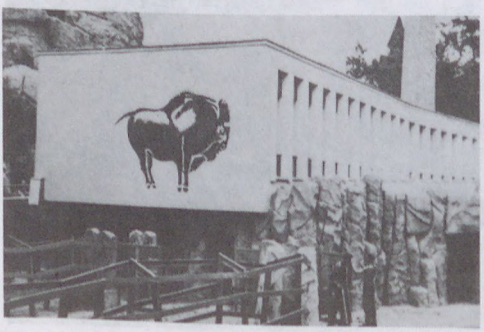

Kós Károly Madárháza az Állatkertben

villai matador 1904-es kísérlete a lakosság tiltakozásán megbukott.

Állatkerti körút (XIV. Dózsa György út–Hősök tere–Kós Károly sétány): **6. sz.:** Gundel Vendéglő (Zrumeczky Dezső, 1911).

Állatkerti Lovarda: a főv. által 1935–43 között fenntartott, a nagyközönség lovasoktatására szolgáló létesítmény.

Állatorvostudományi Egyetem (VII. István u. 2.): állatorvosokat képző és az állatorvosi tudományokat művelő felsőoktatási intézmény. Alapjait II. József vetette meg, amikor a tudományegyetem orvosi kara mellé állatgyógyászati tanszéket és int.-et szervezett 1782-ben. Sajátos feladatainak megfelelően előbb a külvárosokban, majorokban kapott otthont. Leghosszabb ideig a mai VIII. Rökk Szilárd u.-ban (a múlt század végéig Baromorvos u.-nak nevezték) 1795 és 1828 között, majd a mai VIII. Baross u. 4–6. sz. alatt 1858-ig. Mai telepén az első hét ép.-e 1881-ben készült el. A külön állatorvosképzés 1799-ben indult nyolc hónapos, majd egyéves tanfolyammal. 1851-ben különvált az egyetemtől, 1857-től három éves lett a képzés. 1875-től *Állatorvosi Tanint.*, 1880-tól *Állatorvosi Akadémia* volt a neve, és négy évfolyamra bővült. 1899-ben mint *Állatorvosi Főisk.* a Földművelésügyi Min. felügyelete alá került. 1934-ben az átszervezett József Nádor Műszaki és Gazd. Egyetem 4. kara lett mint Mezőgazd. és Állatorvosi Kar. 1945-től az újonnan szervezett *Agrártudományi Egyetem* kara, 1953-tól önálló főisk., 1962-ben egyetemi rangot kapott.

1967–76 között – részben régi ép.-ek lebontása árán – modern, háromemeletes ép.-tel bővült. Az ~ könyvtára 130 000 kötetes. A bp.-i állatgyógyászati oktatás egyike a nemzetközileg is nagyra értékelt m. tudományos tevékenységeknek, számos professzor idegen nyelvekre lefordított tankönyvét külföldön is használták oktatási segédletként. Hallgatóinak száma 1988-ban 511 volt. – *Irod.* Kotlán Sándor: A magyar állatorvosképzés története. (Bp., 1941); Várnagy László: A magyar állatorvosképzés és a Budapesti Állatorvostudományi Egyetem története. Az Állatorvostudományi Egyetem évkönyve 1969/70–1970/71. tanév (összeáll. Kurdi József, Bp., 1975); 200 éves a magyar állatorvosi felsőoktatás (Bp., 1987).

Állatvásárpénztár Rt.: →*Budapesti Takarék- és Vásárpénztár Rt.*

állatvilág: Bp. ~a a város földrajzi helyzetének, domborzati, mezo- és mikroklimatikus, vízrajzi viszonyainak és változatos növénytársulásainak következtében rendkívül gazdag és különleges. Megtalálhatók itt a magashegységek, a közeli Mediterránum és a Kárpát-medence jellegzetes fajai. Különösen magas a bennszülött (endemikus) és a jégkorszak előtti és utáni maradványfajok (reliktumok) aránya. Néhány állatfaj sehol máshol nem fordul elő. Az urbanizációval együttjáró káros hatások miatt néhány faj számára az élőhelyi viszonyok igen kedvezőtlenné váltak. Bp. ~a szegényedett. Több faj kihalt, eltűnt, sok a kipusztulás közvetlen veszélyébe került. Ugyanakkor újabb fajok is megjelentek, amelyek az ember alkotta környezetben találták meg létfeltételeiket, kihasználva a városi életmód előnyeit. Bp. ~ának ismertetése azokra a fajokra koncentrál, amelyek a főv. ~ának igazi értékei, amelyek fenntartására nagy gondot kell fordítani, de ezen túlmenően néhány jól ismert, jellemző állatfajt is bemutat. Ezek rendszertani sorrendben az alábbiak: – *Csigák oszt.-a: Valvata pulchella.* 3–5 mm-es fénylő, sárgás olajbarna házú vízicsiga. Mo.-ról csak a Rákos-patak mellől és a Csepel-szigetről ismert, ahol sekély mocsarakban, árkokban él. *Valvata naticina.* 4–6 mm. Háza finoman vonalkázott, sárgás szaruszínű. Csak Bp.-en és Gödön találták a Duna sekély, homokos részein. *Ciciliodes Petitiana.* 4–5 mm-es háza karcsú orsó alakú, színtelen, átlátszó. Négy hazai előfordulási helye közül a Rómaifürdő levezető árka az egyik. *Helicella Soósiana.* 4–7 mm. Erősen bordázott házú, fehér alapon barnával tarkázott szárazföldi csiga. Mo.-on egy helyen, a Hűvösvölgy É-i fekvésű, nedves helyein, a moha között él. – *Kagylók oszt.-a: Törékeny kagyló* (Musculium lacustre). 7–15 mm. Kerekded, vékony héjú, fehéres színű, állóvízi kagyló. Három változata csak Bp.-ről ismert. *Borsókagyló* (Pisidium milium). 2–3 mm-es, apró, sárgásbarna színű. Bp.-en kívül csak Gödről, valamint Szerencsről ismert. – *Rákok oszt.-a: Hévízi bolharák* (Niphargus thermalis). Bennszülött bp.-i faj. Csak a Lukács fürdő forrástavában fordul elő. *Középdunai bolharák* (Niphargus mediodanubialis). Egyetlen lelőhelye a Rómaifürdő levezető árka. *Diaptomus budapestiensis.* Csupán Kelenföldön és Albertfalván figyelhető meg. – *Egyenesszárnyúak rendje: Budai tarsza* (Isophya modesta). 20–30 mm. Jégkorszak utáni maradványfaj. Három hazai lelőhelye közül egyik a Hármashatár-hegy sztyeppjellegű része. *Magyar tarsza* (Isophya costata). 20–28 mm. A Kárpát-medencében csak izolált előfordulásai ismeretesek. A Budai-hg. rétjein él. *Fűrészlábú szöcske* (Saga pedo). 60–80 mm. Legnagyobb termetű szöcskénk. Ragadozó, apróbb rovarokat zsákmányol. Csak nőstény ismert, szűznemzéssel szaporodik. A budai

Az Állatorvostudományi Egyetem épületei

oldalon levő sziklagyepeken ritkán még megfigyelhető. Védett rovar! *Imádkozó sáska* (Mantis religiosa). 40–75 mm. Zöld és barnás színváltozata is előfordul. Ragadozó. Száraz, füves területeken fordul elő. Védett! – *Poloskák rendje: Kövipoloska* (Leptomus marmoratus). 3,5–4,5 mm. Jellemzője lábainak tüskézettsége. A patakok vizének elszennyeződése miatt már kihaltnak vélték. Békásmegyeren – építési törmelék között – ismét megtalálták. *Víziskorpió* (Nepa cinerea). 16–22 mm-es, fahéjbarna színű vízipoloska. A sekély állóvizek iszapjában mászkálva keresgéli rovaráldozatát. – *Recésszárnyúak rendje: Rablópille* (Ascalaphus macaronius). 46–52 mm. Lepkékhez megtévesztően hasonló, ragadozó életmódot folytató rovar. A Hármashatár-hegy meleg, száraz, füves lejtőin a nyári hónapokban figyelhető meg. Ritka! *Közönséges hangyaleső* (Myrmeleon formicarius). Szárnyfesztávja 65–80 mm. Lárvája száraz, homokos réteken él, ahol tölcsér alakú mélyedést kapar és a tölcsér fenekén elrejtőzve várja a csapdájába tévedő áldozatát, általában hangyákat. – *Bogarak rendje: Homoki cicindela* (Cicindela campestris). 10–18 mm. Élénk fémeszöld kitinpáncélja világosabb rajzolatú, igen gyors mozgású ragadozó rovar. A pesti oldalon megmaradt homoki gyepeken meleg nyári napokon még megfigyelhető. *Rezes futrinka* (Carabus ulrichi). Bronzszínű, bordázott hátú, gyors mozgású futóbogár. Az üde, árnyékos kertekben fordul elő. Védett! *Szentendrei változófutrinka* (Carabus scheidleri). Kékeszöld, bordás kitinpáncélú, szép bogarunk. Nedves, síkvidéki réteken fordul elő. Káposztásmegyeren a beépítések előtt még megtalálták. Kipusztulással fenyegetett. Védett! *Budai fürgefutonc* (Limnastis dieneri). Mo.-i bennszülött rovar. 1926-ban írták le Kelenföldről és Lágymányosról. Lelőhelyeit a II. vh. után beépítették, ezért valószínűleg már kihaltnak tekinthető. *Budai laposfutó* (Cymindis budensis). Bennszülött rovarfajunk, amely csak a Lipótvölgyben és a Mátyás-hegyen fordul elő. Élőhelyeit jórészt beerdősítették, ill. beépítették, ezért kevés az esély a túlélésére. *Kaukázusi bibircsesbogár* (Charopus philoctetes). A budai hegyeken kívül csak a Kaukázusban fordul elő. A D-i kitettségű kopár, füves lejtők lakója. A Sas-hegyen még megtalálható. *Pusztai karimásbogár* (Psilothrix femoralis). Mo.-on csak a Sas-hegyről ismeretes. Mediterrán elterjedésű faj. A kipusztulás közvetlen veszélyébe került. *Szürke darázsbogár* (Evaniocera dufouri). D-európai faunaelemünk, amely nálunk csak a Csíki-hegyek és a Sas-hegy sziklás lejtőiről ismert. Több éve nem találják, így valószínűsíthető, hogy kipusztult. *Ráncos gyászbogár* (Probaticus subrugosus). Kontinentális sztyeppfaj, amely hazánkban Budaörsön és a Sas-hegyen kívül csak Debrecen környékén fordul elő. Veszélyeztetett! *Gyászos árnyékbogár* (Hymenalia morio). Csak Mo.-on él. A budai kopárokon kövek és fűcsomók alatt fordul elő. Ritka. *Pikkelyes sutabogár* (Satrapes sartorii). D-európai faj. Hazánkban kizárólag a budai dolomitkopárokon (Gellért-hegy, Farkasvölgy, Széchenyi-hegy, Zugliget, Mátyás-hegy) a gyepi hangyák fészkében él. Kipusztulással fenyegetett faj! *Fodor álbödéje* (Dapsa fodori). Bennszülött kárpát-medencei faj. A Budai-hg.-en kívül csak Gödöllő környékén fordul elő. Hosszú idő óta nem került szem elé, valószínűsíthető kipusztulása. *Szarvasbogár* (Lucanus cervus). Legnagyobb, közismert bogarunk. A hím és a nőstény között ivari kétalakúság (dimorfizmus) figyelhető meg. Lárvái száradóban levő öreg tölgyek törzsében több évig fejlődnek. A kifejlett rovarok a fák kicsorduló, édes nedveit nyalogatják. Máj.-ban és jún.-ban az öreg tölgyerdőkben még gyakori. Védett! *Kis szarvasbogár* (Dorcus paralellepipedus). A szarvasbogár nőstényének kicsinyített mása. A hímnek nincsenek „agancsai". Lárvái tuskókban fejlődnek. A kertekben lehullott erjedő gyümölcsök kicsorduló levére szívesen gyülekeznek. Védett! *Orrszarvú bogár* (Oryctes nasicornis). Ez a nagytermetű, látványos megjelenésű bogár a cserebogarak (lemezescsápúak) családjába tartozik. Lárvája korhadó tuskókban, a gyökerek között és fűrésztelepek komposztjában fejlődik. A kifejlett bogár a párás, meleg, tavaszi éjjeleken szívesen repül a fényre. A neonlámpák alatt ilyenkor még a beépített részeken is megfigyelhetjük. Védett! *Nagy hőscincér* (Cerambyx cerdo) és *kis hőscincér* (Cerambyx scopolii). Első ránézésre egymástól szinte csak méretben különböző cincérfajok. Lárváik a száradó tölgyek törzsében évekig fejlődnek. Az öreg erdők csökkenése miatt mindkét faj visszaszorulóban van. A budai tölgyesekben az alkonyati órákban még megfigyelhetők lassan, zúgva repülő példányaik. Mindkettő védett! *Pusztai gyalogcincér* (Dorcadion fulvum). Egyszínű rozsdavörös földicincér. A pesti oldalon a még érintetlen száraz gyepfoltokon a századfordulón még gyakori volt. Ma már csak elvétve fordul elő. *Kétsávos gyalogcincér* (Dorcadion pedestre) és *fekete gyalogcincér* (Dorcadion aethiops). A 13–18 mm nagyságú földicincér fajok a budai és a pesti oldalon meghagyott száraz gyepekben még megfigyelhetők. – *Lepkék rendje: Budai szakállasmoly* (Glyphipteryx loricatella). Egyetlen élőhelye a Huszonnégyökrös-hegy dolomitlejtője. Fennmaradása csak szigorú területi védelemmel biztosítható. A kipusztulás szélén álló faj. *M. tölgymakkmoly* (Pammene querceti). Bennszülött bp.-i faj. Egyetlen lelőhelye a Budakeszi melletti Hársbokor-hegy. A tölgyerdő fajösszetételének megváltoztatása kihalását jelentené. Fokozottan veszélyeztetett. *Citromlepke* (Gomnopteryx rhamni). Szárnyfesztávja 51–63 mm. A kifejlett lepke telel át és a korataveszi melegebb napokon az elsők között jelenik meg. Közismert, elterjedt faj. *Farkasalmalepke* (Zerynthia polyxena). Hernyója kizárólag egyetlen tápnövényen, a farkasalmán fejlődik. A budai tölgyesek szegélyében még megfigyelhető. Egyetlen nemzedéke ápr. végén, máj.-ban repül. Az egyik legszebb pillangónk. Védett! *Kardoslepke* (Iphliclides podalirius). Leggyakoribb pillangónk hernyója a galagonya, a kökény, a mandula leveleit, hajtásait fogyasztja. A vegyszeres növényvédelem az elmúlt évtizedekben nagyon megritkította. Két nemzedéke van, az első ápr.-ban, a második júl.-ban repül. Védett! *Farkos boglárka* (Lampides boeticus). Mo.-on csak Pécsett és Bp.-en (Sas-hegy, Rómaifürdő, Sváb-hegy) gyűjtötték. Két nemzedéke van. A hernyó a pukkanó dudafürt termésében él.

Csíkos boglárka (Agrodiaetus damon). Mo.-on csak a Normafa környékének virágos rétjeiről ismert. A sztyepprét fokozott igénybevétele (kirándulóközpont, téli sportcentrum) miatt a faj fennmaradása veszélybe került. Védett! *Eupithecia denticulata.* Egyetlen hazai lelőhelye a Sas-hegyen van. A lepke hernyója a dolomiton tenyésző harangcsillag nevű növényen él. *Füstösszárnyú ősziaraszoló* (Lignyoptera fumidaria) és *m. ősziaraszoló* (Chondrosoma fidularia). Az előbbi a budai sziklagyepekben, az utóbbi a pesti oldalon meghagyott homoki gyepekben fordul elő. Hernyóik a cickafarkféléken és a fészkesvirágzatú növényeken táplálkoznak. Nőstényeik röpképtelenek. Késő ősszel, okt. végén, nov.-ben rajzanak. Mindkét faj védett! *Változó szilaraszoló* (Gnophos intermedius). Közép-európai faunaelem, melynek bennszülött alfaja csak a Dunántúli-középhg.-ben él. A sas-hegyi dolomitkopáron fehér színű alakja fordul elő. A *vonalkás földibagoly* (Euxoa vitta) és a *selymes földibagoly* (Euxoa decora) a Budai-hg. nyílt sztyepp- és törmeléklejtőin él. Jégkorszaki maradványfajnak, ill. alpesi faunaelemnek minősülnek. Veszélyeztetett és védett fajok! *Szigonyos földibagoly* (Ochropleura candelisequa). A budai sztyeppréteken élő faj. Hernyója a hangyabogáncson táplálkozik. Mo.-on a kipusztulás fenyegeti. *Platinabagoly* (Apamea platinae). Csak a száraz, nyílt sziklagyepekben, görgeteglejtőkön él. Populációi izoláltak, gyengülők. A területbeépítések és az erdősítések miatt a budai állományok végveszélybe kerültek! – *Pókszabásúak oszt.-a:* Több benszülött pókfajunk kizárólag a Sas-hegyről ismert. A világon csak itt fordul elő a *Lathys falcigera,* a *Zelotes hungaricus,* a *Microneta spinigera.* Mo.-on csak a Sas-hegyen él az *Eurypois angenteomaculata,* a *Zora maniculalata,* az *Aelurrilus M. nigrum* és az *Altella orientalis.* A pókok között is különleges életmódot folytat a Malom-árokban is élő *búvárpók* (Argyoneta aquatica). Búvárharangját a víz alá, a sűrű hínárban építi. Száraz homoki gyepekben és a dolomitlejtőkön figyelhetjük meg a tavaszi hónapok során a földi aknákban tanyázó *bikapókot* (Eresus niger). Nősténye bársonyfekete, a hím valamivel kisebb, cinóbervörös potrohú, melyen négy fekete folt is van. Legnagyobb termetű hazai pókunk, a *szongáriai cselőpók* (Lycosa singoriensis) szikesedő és homokos legelőkön, réteken, meredek falú aknákban él. Rákoson, Mátyásföldön, Cinkotán és Pestszentimrén még napjainkban is megtaláljuk ujjnyi vastag függőleges járatait. Védett! – *Gerincesek törzse: Körszájúak oszt.-a: Dunai ingola* (Eudontomyzon vladykovi). 20–30 cm hosszú, hengeres testű, pikkely nélküli gerinchúros állat. Lárvája rászívja magát a halakra és rajtuk parazitaként élősködik. A vízszennyezésekre nagyon érzékeny, emiatt a Dunában nagyon megritkult. Védett! – *Halak oszt.-a:* A Duna bp.-i szakaszáról 50-nél több halfajt mutattak ki. Ezek egy része végleg elűnt (pl. a tokfélék az al-dunai vízlépcsők megépítése miatt), más részük a vízszennyeződés következtében jelentősen megritkult (pl. a védett *dunai galóca,* Hucho hucho és a *bucó* fajok, Aspro sp.). Jellemző halfajok: a *kecsege* (Acipenser ruthenus), a *balin* (Aspius aspius), a *szélhajtó küsz* (Alburnus alburnus), a *lapos keszeg* (Abramis ballerus), a *márna* (Barbus barbus), a *ponty* (Cyprinus carpio), a *vágó durbincs* (Acerina cernua) és a *fenékjáró küllő* (Gobio gobio). A Malom-tóban is él az akvaristák közismert kedvence, a *szivárványos ökle* (Rhodeus sericeus amarus). Íváskor a nőstény hosszú tojócsövet növeszt, és ennek segítségével ikráit a tavi kagyló kopoltyúlemezei közé juttatja. Az ivadékok szikzacskóik felszívódásáig itt fejlődnek. – *Kétéltűek oszt.-a:* A *barna varangy* (Bufo bufo) – 10–14 cm – és a *zöld varangy* (Bufo viridis) – 6–9 cm – a peremker.-ek árnyas kertjeiben fordul elő. Mindkettő hasznos rovarpusztító, a biokertész segítőtársai. Az *ásóbéka* (Pelobates fuscus) valamivel kisebb termetű (5–8 cm). Függőleges pupillájáról és a hátsó lábain levő ásósarkantyúról könnyen felismerhető. A pesti oldalon a laza, homokos talajú kertekben, réteken él. *Vöröshasú unka* (Bombina bombina). 4–5 cm. Mirigyes hátoldaláról és vörösfoltos hasoldaláról ismerhető fel. A megmaradt mocsaras foltok, sekély állóvizek lakója. Jelenlétét messzehangzó „unk-unk"-ja távolról elárulja. A pesti oldalon a kevésbé elszennyeződött, gyorsan melegedő, sekély, természetes vizekben még előfordul a *tarajos gőte* (Triturus cristatus) és a *pettyes gőte* (Triturus vulgaris). Mo.-on valamennyi kétéltű faj védett! – *Hüllők oszt.-a: Faligyík* (Podarcis muralis). 16–18 cm. A hím hasoldala téglavörös, a nőstényé gyöngyházszínű. A budai részen terméskő kerítéseken, ép.romokon, sziklás törmeléklejtőkön még gyakori. Különösen sok van belőlük az aquincumi rommúzeum környékén. *Homoki gyík* (Podarcis taurica). 16–17 cm. D-i elterjedésű gyíkfaj. Hátoldalán fűzöld szalag fut végig, hasoldala narancs színű (hím), vagy lilásfehér (nőstény). A pesti oldalon a megmaradt homokpusztafoltokon még előfordul. *Zöld gyík* (Lacerta viridis). Legnagyobb gyíkunk (20–40 cm). Erdőszéleken, száraz homoki sztyeppréteken figyelhető meg. Nász idején (máj.-ban) a hímek feje égszínkékre színeződik. *Magyar gyík* (Ablepharus kitaibelii). 9–11 cm. A vakondgyíkok családjába tartozik, lábai egészen aprók. Színe bronzbarna v. acélszürke. A budai dolomitlejtők lakója. *Törékeny gyík* (Anguis fragilis). Bronzvörös színű lábatlan gyík. 40–50 cm. Kizárólag a budai oldalról ismert, a lombhullató erdők lakója. Erdei séta közben akadhatunk vele össze, amint a cserkészutakra fekve napozik. Sok példány vesztét okozza, hogy tájékozatlan emberek kígyónak nézik és elpusztítják. *Erdei sikló* (Elaphe longissima). 150–180 cm. Dohánybarna v. platinaszürke színű. Az erdős, bokros helyeket kedveli, de esetenként a lakóép.-ek padlásaira is felkúszik. Rágcsálókkal, madárfiókákkal táplálkozik. *Rézsikló* (Coronella austriaca). 60–70 cm. Rézvörös színű sikló. Fejpajzsán jellegzetes – kétfejű sast utánzó – mintázat található. Szembogara kerek. Apró emlősökkel, gyíkokkal táplálkozik. *Haragos sikló* (Coluber jugularis). 180–200 cm. Leghosszabbra megnövő kígyónk. DK-i elterjedésű faj. Mo.-on csak a Mecsekben és a Villányi-hg.-ben, valamint a Budai-hg.-ben él. Mo.-on a kipusztulás veszélyébe került. A Sas-hegyi Természetvédelmi Területen még előfordul. Fokozottan védett faj! Bp.-en mérges kígyó nem él! A →*parlagi vipera* 2–3

évtizede kipusztult. Mo.-on valamennyi hüllőfaj védett! – *Madarak oszt.-a:* Az összes Bp.-en megfigyelt madárfajt nem sorolhatjuk fel, hiszen ezek száma meghaladja a 200-at, ezért csak a legjellegzetesebbeket ismertetjük. A *tőkés réce* (Anas platyrhynchos) és a *kerceréce* (Bucephala clangula) kisebb csapatai az őszi, téli hónapokban rendszeresen megjelennek a Dunán. Ragadozó madaraink közül a Budai-hg.-ben fészkel a *héja* (Accipiter gentilis), az *egerészölyv* (Buteo buteo) és a *darázsölyv* (Pernis apivorus). A *karvaly* (Accipiter nisus) egyre gyakrabban rakja fészkét termőkertekben, csendesebb, elhanyagoltabb parkokban. A belváros ép.-eiben is megtelepszik a *vörös vércse* (Falco tinnunculus), és városi verebekkel neveli fel fiókáit. A peremker.-ek beépítetlen gazos részein előfordul a *fácán* (Phasianus colchicus) is. A Duna fölött – különösen a szennyvízcsatornák beömlőnyílásainál – egész évben megfigyelhetők a *dankasirályok* (Larus ridibundus) és az *ezüstsirályok* (Larus argentatus) kisebb-nagyobb csapatai. Számuk különösen a téli hónapokban növekszik meg, amikor a táplálékforrások szűkülőben vannak. A bp.-i parkokban, tereken mindenütt megtalálható az 1929-ben megjelent *balkáni gerle* (Streptopelia decaocto). *Kakukk*ot (Cuculus canorus) egyre ritkábban látni. Az emberi tevékenységgel kevésbé érintett erdős, cserjés vidéken él. A baglyok közül az *erdei fülesbagoly* (Asio otus) már csak a téli időszakban vendégeskedik a parkok örökzöldjein. A *macskabagoly* (Strix aluco) viszont még költ a budai oldalon, az öreg, odvas fákban. A varjú nagyságú, pirossapkás *fekete harkály* (Dryocopus martius) a téli hónapokban a zárt erdőkből a Sváb-hegy kertjeibe, parkjaiba is ellátogat. A *zöld küllő*t (Picus viridis) a parkok, kertek pázsitján figyelhetjük meg, amint földihangyák után kutat. A *nagy fakopáncs* (Dendrocopos major) inkább a zárt budai erdőket kedveli, míg a hozzá igen hasonló *balkáni fakopáncs* (Dendrocopos syriacus) inkább a pesti oldal gyümölcsöseiben otthonos. A peremker.-ekben az utak mentén egész évben megtalálható a barnás tollazatú *búbos pacsirta* (Galerida cristata). A bp.-i parkok fuvolaszavú kis énekese, a feketesapkás *barátposzáta* (Sylvia atricapilla) szinte minden alkalmas bokros területen költ. Az *örvös légykapó* (Ficedula albicollis) ellenben csak a budai tölgyesekben fészkel. A kihelyezett mesterséges fészekodvaknak sokszor 15–20%-át is elfoglalja. Csak a hím visel hófehér nyakörvet, a tojó sokkal szerényebb, szürkésbarna színezetű. A verébnél alig nagyobb, félénk *hantmadár* (Oenanthe oenanthe) azelőtt csak a budai sziklás sztyepplejtőkön volt ismert, de újabban az építési területeken felhalmozott építőanyagok között is szívesen megtelepszik. A *házi rozsdafarkú* (Phoenicuros ochruros) – amely az elmúlt évtizedekben főleg a sziklás, köves élőhelyeken költött, újabban a város betondzsungelében is terjeszkedik és az ép.-ek falain levő lyukakat, repedéseket használja fészkelésre. A *vörösbegy* (Erithacus rubecula) a budai erdei utak menti partfalak üregeiben költ, de a téli hónapokban az áttelelő példányok megjelennek a főv. parkjaiban, kertjeiben is. Az emberi környezethez alkalmazkodás legfeltűnőbb példáját a *fekete rigó* (Turdus merula) urbanizációja jelenti. A századfordulón még kifejezetten erdei madárnak számított, ma pedig a Vérmezőn v. más nagyobb bp.-i parkban és a kertekben is a legközismertebb énekesmadár. Ma sokkal gyakoribb a belterületen, mint a főv.-t körülölelő erdőkben. Télen – ahol rendszeres madáretetést végeznek – a madáretetőkön mindennapos vendégek a *széncinegék* (Parus major), de az apróbb termetű *kékcinege* (Parus coeruleus) sem ritka. Kiskertekben mesterséges fészekodvak kihelyezésével meg is telepíthetők. A pintyféléket több faj is képviseli. Az *erdei pinty* (Fringilla coelebs) a zárt erdők madara, míg a *zöldike* (Carduelis chloris) és a *tengelic* (Carduelis carduelis) a gyümölcsöskertekben és a parkokban is fészket rak. A *csicsörke* (Serinus serinus) csak a század első felében jelent meg Mo.-on, de mára szinte minden bp.-i parkban fészkel a fák lombkoronájában. Télen É-i madárvendégek is látogatják a főv.-t A *csonttollúak* (Bombycilla garrulus) csapatai szívesen szállják meg a Városliget ostorfáit és japánakácait. A *keresztcsőrűek* (Loxia curvirostra) a Kárpátok fenyves régiójából látogatnak el hozzánk, és a Budai-hg.-ben levő fenyvesekben hónapokig is előidőznek. Ahol a harkályok odúkat ácsolnak a fákba, ott hamarosan megjelenik az élelmes *seregély* (Sturnus vulgaris) is. A parkok pázsitján sétáló fémeszöld tollazatú, fehérpettyes madarak igen jól alkalmazkodtak az emberi környezet megváltozásához. Rohamos urbanizáció figyelhető meg a varjúféléknél is. A *vetési varjú* (Corvus frugilegus) a téli hónapokban megszokott látvány a bp.-i parkokban. Közeli rokonai a *dolmányos varjú* (Corvus corone cornix) és a *szarka* (Pica pica) Kispesten és a Ferencvárosban, sőt a Klinikák udvarán levő fákon évek óta rendszeresen költenek. A budai oldalon a fészekrabló hajlamú *szajkó* (Garrulus glandarius) egészen jól alkalmazkodott az emberhez. Sűrűn látogatja a madáretetőket, sőt a háziállatok részére kirakott ételt is gyakran megdézsmálja. A bp.-i templomtornyokban és padlásokon megtelepedett *csókák* (Corvus monedula) a belváros ép.-ein tömegesen fészkelő galambok túlszaporodásának leghatékonyabb korlátozói. Táplálékuk jelentős része ugyanis galambtojás és galambfióka. A *házi verebek* (Passer domesticus) száma a belvárosban nagyon visszaesett azóta, hogy a Rákóczi úton és az Andrássy úton levő öreg platánfákat kivágták. Az ismertetett madárfajok a tőkés réce, a fácán, a balkáni gerle, a vetési varjú, a dolmányos varjú, a szarka, a szajkó, a seregély és a házi veréb kivételével törvényes védelem alatt állnak Mo.-on. – *Emlősök oszt.-a:* A *keleti sün* (Erinaceus concolor) az erdős, bokros területen, sőt a zártkertekben is előfordul. A kertészeknek és a parképítőknek sok bosszúságot okoz a művelt területeken mindenütt gyakori *vakondok* (Talpa europaea). A ház körül, a kertben élő *erdei* és *keleti cickányok* (Sorex araneus és Crocidura sauveolens) ma még sok helyen előfordulnak a főv. peremker.-eiben. A denevérfajok száma a környezetszennyezés és a kedvezőtlen élőhelyi hatások következtében Bp.-en is drasztikusan csökkent. Még a leggyakoribbak a faodvakban és ép.-ekben tanyázó fajok; a *szürke hosszúfülű denevér* (Plecotus austriacus), a *korai denevér* (Nyctalus noc-

tula), a *kései denevér* (Eptesicus serotinus) és a *hegyesorrú denevér* (Myotis oxygnathus). A *barlangi denevérek* száma töredéke a 20–30 évvel ezelőttinek. A rágcsálók egyik legismertebb képviselője, a *mókus* (Sciurus vulgaris) fogyatkozó számban él a budai erdőkben. A *nagypele* (Glis glis) a budai oldalon főleg azokon a részeken él, ahol bogyótermő cserjék, mogyoró, dió is van bőven. A lakott helyekre is belátogat, és sok esetben a lakóép.-ek tetőzetében telepszik meg. A közelgő telet érezve az *erdei egerek* (Apodemus sylvaticus) ősz táján hívatlan albérlőként jelentkeznek pincében, padláson egyaránt. Ez a bevándorlás a kertes budai házaknál évről-évre megismétlődő jelenség. Ezek a nagytermetű és méteres ugrásokra is képes rágcsálók az erdős, bokros területeken mindenütt gyakoriak. Néhány évtizede Bp.-en is jelentkezett egy lakott területen kevésbé, inkább erdős, sziklás élőhelyeken előforduló menyétféle ragadozó. A *nyestek* (Martes foina) – ezek a macskanagyságú, sötétbarna színű, fehérmellényes, karcsú állatok – érzékeny műszer módjára reagálnak az emberi környezet számukra kedvező változásaira. A városokban nap mint nap újratermelődő szemét, konyhai hulladék, az urbanizálódó madarak növekvő száma táplálékbázist, a mellékép.-ek, a padlások búvóhelyet kínálnak. Más okok miatt, de a budai oldalon, az erdővel borított területeken igencsak megnövekedett a *vaddisznók* (Sus scrofa) száma is. Az éjszakai órákban rendszeresen látogatják a közeli kerteket, a kerítés sem jelent különösebb akadályt számukra. *Szarvasok* (Cervus elaphus), *őzek* (Capreolus capreolus) és *muflonok* (Ovis musimon) a Budavidéki Erdő- és Vadgazd. erdeiből rendszeresen átlátogatnak a budai erdőkbe. Az ismertetett emlősök közül a sün, a cickány, a vakondok, a denevér, a mókus, a nagypele védett állatok! – *Irod.* Pénzes Antal–Csizy Ferenc: Budapest élővilága (Bp., 1956); Papp I.: Magyarország védett területei (Bp., 1975); Pintér Károly: Magyarország halai (Bp., 1989); Vörös Könyv (szerk. Rakonczay Zoltán, Bp., 1989).

Áller Képes Családi Lapja: képes hetilap. A Dániában 1877-ben indult és több országban (Svédo., USA) fordításban megjelent képeslap, melyet Bp.-en Bodor Aladár szerkesztett, 1924. ápr.-tól 1927. okt.-ig jelent meg, de a pesti terjesztési részleg vezetője eljátszotta a külföldi kiadó bizalmát, ezért a lap népszerűsége csúcsán megszűnt. Elterjedtségének oka, hogy színes képekkel illusztrált szépirodalmi és ismeretterjesztő közleményei mellett tudományos híreket, fejtőrőket, gyermekeknek kivágható figurákat tartalmazott.

Allgemeine Arbeiter Zeitung: →*Általános Munkás Újság*

Állomás u. (X. Halom u.–Korponai u.): **4. sz.:** lh. (Schönteil Gusztáv). – **22. sz.:** *Fáczány-ház* (1929). – **24. sz.:** lh. (Dura Tamás és id. Sorg Antal).

Almási Balogh Pál: →*Balogh* Pál

Almáskert: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

Almássy-ház: →*Táncsics Mihály u.* 21–23. sz.

Almássy-palota: →*Szép u.* 6. sz.

Almássy Pál-telep: →*Rákosszentmihály*

Almássy téri Szabadidőközpont (VII. Almássy tér 6.): 1983-ban nyitották meg mint *Almássy téri Úttörő és Ifjúsági Ház, Szabadidőközpont*ot. Ép.-ének vezető tervezője *Straub* Éva és *Jakab* Zoltán volt. A belső terek építésze *Somogyi* Pál. Az ötemeletes ép. teljes alapterülete 5200 m². 400 főt befogadó nagyterem, 120 személyes kamaraterem, klubszobák, előadótermek, szakköri helyiségek, alagsorában 25 m-es tanuszoda áll a vendégek rendelkezésére. Az ~ különböző tanfolyamokat, szakköröket, szabadidő-programokat, sportoktatást szervez, képzőművészeti kiállításokat, zenei és színházi előadásokat, filmvetítéseket, táncházakat, alternatív rock-koncerteket, Kölyök-vár címmel gyermekműsort rendez. Jelenlegi nevét 1990-ben kapta.

Alma u. (XII. Gaál József út–Városmajor u.): **1. sz.:** műteremvilla (Árkay Aladár, 1908) – **9. sz.:** villa (Árkay Aladár, 1913).

alországbíró: a 13. sz. végén az uralkodó távollétében is ítélkezni jogosult ún. jelenléti bíróság vezetője volt. A bíróság Budán működött. A 14. sz. elejétől a bíróság vezetését az általában kevésbé jelentős ~ helyett addigi névleges felettese, a nagyúr országbíró vette át, aki törvényszékével mindenkor követte az uralkodót. – *Irod.* Gerics József: A királyi bírói jelenlét a 13–14. század fordulóján (Jogtudományi Közlöny, 17. évf., 1962).

Alpár Ignác szobra

Alpár Ignác (Pest, 1855–Zürich, 1928): építész, Bp. több, városképileg kiemelkedő jelentőségű közép.-ének tervezője, tvhat. tag. Pályázatok nyerteseként előbb más m. városokba tervezett közép.-eket. 1896-ban tervei szerint épült fel a millenniumi kiállítás ún. történelmi ép.csoportja (népszerű nevén

Vajdahunyad vára, ma Mezőgazd. Múz.). További bp.-i munkái, többek között a Tőzsde (ma a M. Televízió székháza, Szabadság tér 17., 1905), az Osztrák–M. Bank palotája (MNB, Szabadság tér 8–11., 1905), a volt Anker Biztosító székháza (Deák tér 6., 1910), a volt Pesti Hazai Takarékpénztár (Deák Ferenc u. 5., 1911) és az Eötvös Kollégium (Ménesi út 11–13., 1911), a M. Ált. Hitelbank (József nádor tér 2–4., 1913). Reneszánsz és barokk elemek eklektikus felhasználása, nemes anyagú burkolatokkal erősen tagolt pompázó homlokzatok, díszes tetőszerkezetek, nagy belső terek jellemzik műveit. Bronz szobra a Városligetben a Vajdahunyad vár előtt áll (Telcs Ede, 1931).

Alpári Gyula u.: →*Hercegprímás u.*

alpolgármester: a főv. vezető tisztviselője. A főv. igazgatásának intézésére szervezett ügyoszt.-ok szakágazatok szerint kialakított csoportjainak közvetlen elöljárója. 1873-tól 1930-ig hivatalból tagja volt a főv. tisztviselőtanácsnak, 1930-tól 1934-ig a tvhat. tanácsnak és 1950-ig a tvhat. biz.-nak. Az ~t a közgyűlés hat évi időtartamra választotta meg. Ismételt választás is előfordult. 1911-ig két, 1911–18 között és 1944–50 között három alpolgármestere volt egyidőben a főv.-nak. Funkciójuk szerint egy ált. és egy gazd., majd egy műszaki alpolgármester.

Budapest alpolgármesterei

Gerlóczy Károly	1873–1897
Kada Mihály	1873–1891
Alkér Gusztáv	1891–1896
Halmos János	1896–1897
Matuska Alajos	1897–1906
Rózsavölgyi Gyula	1897–1915
Vaszilievits János	1909–1915
Bódy Tivadar	1911–1918
Festetics Géza gr.	1915–1918
Déri Ferenc	1915–1918
Folkusházy Lajos	1918–1928
Harrer Ferenc	1918–1920
Rényi Dezső	1920–1923
Buzáth János	1923–1931
Liber Endre	1930–1934
Borvendég Ferenc	1930–1934
Szendy Károly	1934
Lamotte Károly	1934–1939
Schuller Dezső	1934–1939
Bódy László	1939–1944
Morvay Endre	1939–1948
Becske Kálmán	1944
Kővágó József	1945
Bechtler Péter	1945–1948
Katona János	1945–1946
Fodor Gyula	1946–1948
Köböl József	1949–1950
Nezvál Ferenc	1950

Alsó Bástya u.: →*Bástya u.*

Alsó Duna-bástya, *Alsó Duna-rondella:* egyike a 15. sz. második felében épült pesti városfal erősítő rondelláinak. Helye a Váci u. D-i végén a mai Fővám téren volt, a mai Vámház krt. felé a *Pálosok bástyája,* a Duna felé a *Lipót bástya* csatlakozott hozzá. 1787-ben lebontották.

Alsó Duna-sor: →*Duna-sor*

Alsó erdősor (VII. Izabella u.–Rákóczi út): 1817-ben és 1838-ban német neve *Wald Zeile* volt, 1866-ban *Erdősor,* mert a Városliget beültetett területe miatt csak egy házsora volt. 1874-től az ~ 7. sz. ép. az →*Erzsébet Kórház–Rendelőintézet* melynek a Rózsák tere felőli „U" alakú, klasszicista részét Hild József tervei szerint építették, szegényház céljára, a 19. sz. közepén.

alsófokú oktatás: az elemi ismeretek oktatása hosszú ideig a szerzetesek kolostori isk.-iban, valamint a káptalani isk.-kban folyt lat. nyelven. Az oktatók sokáig kizárólag papok voltak, később tűntek fel és fokozatosan váltották fel őket a világiak (isk.mesterek). A főv. területének első ismert isk.-ja a 13. sz.-i felhévízi isk. volt. A másfél százados török uralom után nyoma sem maradt a hét budai és pesti középkori isk.-nak. A törökök kiűzése után a lakosság telepítésével, a közig. megszervezésével megindult az oktatás is. A 18. sz. közepén Budának hat alsófokú „tanodája" volt, míg Pest belvárosának kettő (egy m. 50 tanulóval és egy német 70 tanulóval). Az 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* című kir. tanügyi rendelet első ízben létesített egységes isk.rendszert. Ennek megfelelően az oktatás három évfolyamú népisk.-ban folyt, ha 4. évfolyam is járult hozzá, akkor elsőrendű népisk. v. normális isk. volt a neve. Budának egy ilyen isk.-ja volt. Az isk.-k többnyire egyházi tulajdonban voltak. Óbudán 1784. jún. 17-én zsidó isk. nyílt meg az isk. célra átalakított ún. Gemeinmüller-féle kamaraép.-ben. A Pesti Hitközség első tanintézete 1814-ben nyílt meg. 1788-ból már van adat a pesti evangélikusok isk.-járól. 1798-ban 20 növendéke volt, 1812-ben 42 fiút és 25 leányt tanítottak két oszt.-ban. Bár tankötelezettség még nem volt, az alakuló, fejlődő polgárság egyre jobban törekedett arra, hogy gyermekeit taníttassa. 1850-ben Pestnek, Budának és Óbudának összesen 55 népisk.-ja volt. A népoktatásügy rendezése és az ált. tankötelezettség bevezetése *Eötvös* József nevéhez fűződik. Az 1868. XXXVIII. tc. szerint a tankötelezettség 6-tól 12 éves korig tart, ezzel kötelezővé vált a 6 oszt.-os *elemi isk.* elvégzése, a tovább nem tanulók számára 12 éves kortól 15 éves korig *ismétlőiskolák*at létesítettek. A felekezeti iskolák mellett Buda, Pest és Óbuda egyesítése (1873) után az új főv. 36 elemi és 38 ismétlőisk.-t tartott fenn. Az elemi isk.-k száma 1888-ban már 93. Ekkor azonban a főv.-ban az analfabétizmus még 30% körül volt. A főv. népességének növekedésével fokozatosan bővült az isk. hálózat is. 1909 és 1913 között a főv. isk.építési programjában 55 új isk. épült a legjobb építészek tervei alapján, korszerűen berendezve. 1914-ben az összes (községi, egyházi, egyleti és magán) isk.-k száma 156. Az egykori peremvárosok és községek többnyire az 1929-iki népisk.építési rendelet nyomán építettek megfelelő elemi isk.-kat. 1938-ban 172 főv. elemi isk. működött 56 044 tanulóval, 32 ismétlőisk. 4630 tanulóval. 1941-től az elemi isk. 8 osztályúvá fejlődött, de tárgyi és személyi feltételek hiányában

csak kevés helyen valósulhatott meg. – Az ~ szervezete és tartalma 1945 után jelentősen megváltozott. 1945-ben a 6650/1945. sz. min.elnöki rendelettel létesült az *ált. isk.* Ezzel folyamatosan megszűnt a kötelező egységes hatoszt.-os *elemi isk.*, valamint kiegészítője, az *ismétlőisk.* és az elemi isk. négy oszt.-ára épülő *polgári isk.* 1949-ben államosították a felekezeti és magánisk.-kat. – Az ált. isk. feladatául azt tűzték ki, hogy elméletileg és gyakorlatilag előkészítse a tanulókat a termelőmunkába történő bekapcsolásra és lehetővé tegye számukra a továbbtanulást magasabb fokú ált. v. szakképzést nyújtó oktatási intézményekben. Az 1961. III. tvr. a tankötelezettség korhatárát a betöltött 16. életévre emelte fel. Fokozatosan megszűntek a külön fiú és leányisk.-k, általánossá vált a koedukáció. A négy alsó oszt.-ban *oszt.rendszerű* tanítás folyik tanítók vezetésével, a felső évfolyamokban a tanítás *szakrendszerű*, szaktanárok irányításával. Vannak olyan ált. isk.-k is, amelyek a III. oszt.-tól *szakosított tantervvel* működnek: egyes tantárgyakat (idegen nyelv, ének-zene, testnevelés) nagyobb heti óraszámmal tanítanak, és így azokban alaposabb képzést adnak a képességüknél fogva arra rátermett tanulóknak. Külön nemzetiségi ált. isk. működik a szerb-horvát (VIII. Rózsák tere 6–7.), a szlovák (VIII. Orczy út 73–75.) és bolgár (VI. Bajza u. 44.) anyanyelvű tanulók számára. – Az 5–8. oszt.-ban az elméleti tárgyak oktatása mellett a tanulók a helyi adottságoknak megfelelően gyakorlati oktatásban is részesülhetnek. – Több bp.-i isk.-ban a nevelő–oktató munka hatékonyságának a fokozására különböző tervekkel kísérleteznek. Ilyenek a tanárképzést szolgáló *gyakorló isk.*-k (az ELTE-hez tartozó Apáczai Csere János, Trefort Ágoston és Radnóti Miklós gyakorló ált. isk.-k és gimn.-ok, a Főv. Pedagógiai Int.-hez tartozó Fazekas Mihály Gyakorló Ált. Isk. és Gimn. és a Tanítóképző Főisk.-ja.). Ugyancsak kísérleti jelleggel működnek még a főv. majdnem minden ker.-ében az *egésznapos isk.*-k, elsősorban alsó tagozaton, amelyek a gyermek tanórai és tanórán kívüli tevékenységét: a tanulást, a munkát, a játékot és a pihenést foglalták egységes rendszerbe két pedagógus irányításával. Bp.-en az Orsz. Pedagógiai Int. az 1964–65-iki tanévben indította el kísérleti isk.-jában ezt a kutatással és kísérletezéssel összefüggő nevelő–oktató munkát. – A 60-as évek közepétől a 80-as évek közepéig tartott a második nagy isk.építési korszak: minden új lakótelepen, többnyire egységes paneltervek alapján készültek az új isk.ép.-ek, bővítették a belterületi isk.-kat. A legtöbb ált. isk.-hoz szociális és pedagógiai céllal működő *napközi otthon* kapcsolódik, amelyben gondoskodnak a tanulók isk. tanítási időn kívüli felügyeletéről, foglalkoztatásáról, étkeztetéséről, és segítséget kapnak tanulásukhoz is. A napközi otthonok munkáját pedagógusok irányítják. Ilyen otthonok először a 20-as években létesültek, akkor társ. egyetemek tartották fenn őket, de az isk.-kban működtek. 1930-ban mindössze 1550 gyerek, az összes gyerek 3%-a járt napközi otthonba, a legszegényebbek. Ez az arány a nők munkába állításával már a háborús években emelkedett, de 1948-tól ívelt meredeken felfelé. 1970-ben a tanulók 34,7%-a, 1980-ban 46,2%-a, 1989-ben 41,2%-a volt napközis. – A tanulmányi szünidőben többnyire zöldövezeti fekvésű napközi-otthonos táborokat szerveztek. Minden ker. tart fenn napközis tábort. – A pártáll. időszakában jelentős szerepe volt az isk. életben az *úttörőmozgalom*nak. – A felnőttek ~a a 20-as években indult meg Bp.-en az *Iskolán kívüli Népművelési Bizottság* szervezésében. Az analfabéta tanfolyamokon a 20-as 30-as években átlagosan 6–800 tanuló vett részt, s ugyanennyien az elemi ismeretterjesztő tanfolyamokon. 1946-ban az isk.rendszerbe kerültek a *dolgozók iskolái:* alapismereti, esti és levelező oktatás formájában. Az alapismereti oktatásban résztvevő tanulók száma igen alacsony volt: 1980/81-ben 343, 1988/89-ben 122. Jelentősebb volt az esti és a levelező oktatás. Az 50-es 60-as években (isk.-kban és gyári kihelyezett oszt.-okban) 4–5000 tanuló képezte így magát. 1988/89-ben Bp.-en 21 iskolában 2020 esti és 287 levelező hallgató tanult.

A budapesti általános iskolák főbb adatai

Tanév eleje	Iskolák	Osztálytermek	Pedagógusok	Tanulók	Ebből: leányok
	száma				
1950/51	273	2940	6 200	151 866	–
1955/56	308	3512	8 134	186 168	91 686
1960/61	320	3691	9 640	210 607	102 511
1965/66	324	3857	9 648	196 849	95 117
1970/71	306	3609	9 321	132 314	63 752
1975/76	292	4218	10 133	144 170	–
1980/81	299	5400	12 396	180 810	87 692
1985/86	352	7081	15 309	214 829	105 064
1988/89	354	7453	15 124	207 399	100 919

Alsó Főút: →*Margit körút*

Alsó Palota út: →*Attila út*

alsóvárosi védőfal: a hajdani →*Víziváros* É-i oldalán húzódott középkori – állítólag Zsigmond kir. idejében épült – városfal. A török uralom idején az egész Víziváros a budai Vár külső védelmi vonalát alkotta, falakkal vették körül. Ehhez kapcsolódott az ~ is. Nyomvonala – részben a Duna vizében állott – a Kakaskapu bástyától a mai *Bem József u.*, *Margit krt.*, *Moszkva tér*en át a *Várfok u.*-ig vezetett, majd D-re fordulva az *Esztergomi rondellá*hoz (török nevén Toprek kuleszi, azaz Földbástyához) csatlakozott. Az ~ maradványait Lux Kálmán tárta fel 1934-ben, de a II. vh.-ban megsérült, és 1950-ben jó részét lebontották. Megmaradt részét lépcsőzetesen kiépítve kúpos cseréppel fedték be. A Bakfart Bálint u. 2. sz. ház Margit krt.-i oldalán (66. sz.) hajdani vonalát feltüntető emléktábla van elhelyezve.

Alsó vásártér: →*Szilágyi Dezső tér*

Alster Gasse: →*Zrínyi u.*

Alt, Rudolf (Bécs, 1812–Bécs, 1905): osztrák festőcsalád tagja, a vízfestmény látképek mestere. A reformkori Pest-Budát is számos képen örökítette

meg. 1840–46 között többször, 1855-ben és 1881-ben járt Bp.-en. A Szépművészeti Múz.-ban több képe van. – *Műve* (nyomtatásban): *Buda-Pest, előadva 32 eredeti rajzolatban* (Pest, 1845).

Általános Épülettervező Vállalat, *ÁÉTV* (I. Krisztina krt. 99.): 1949-ben alapították magas- és mélyépítési létesítmények tervezésére, településfejlesztésre és területrendezésre. Kiemelkedő alkotásaik: orsz. hatáskörű szervezetek székházai (Orsz. Vízügyi Hivatal, Orsz. Kőolaj- és Gázip. Tröszt, M. Rádió Irodaháza, Termelőszervezetek Orsz. Tanácsa, Ip. Szövetkezetek Orsz. Tanácsa); felsőoktatási intézmények (Állatorvostudományi Egyetem, Zalka Máté Műszaki Főisk.); kórházak (Korányi Tbc Pulmonológiai Intézet, a M. Honvédség Központi Kórháza és a Semmelweis Kórház rekonstrukciója, BM Központi Kórház), szolgáltató létesítmények (Fehérvári úti új piac és az óbudai piac bővítése, a kelenföldi Patyolat üzem, a városligeti Ifjúsági Szabadidő Központ).

Általános Értékforgalmi Bank Rt., *ÁÉB Rt.* (IX. Lónyay u. 30–32.): az ~ a jelenlegi hazai bankrendszer legrégibb tagja, amelyet *Magyar Ipari és Kereskedelmi Ellenőrző Bank Rt.* cégelnevezéssel 1922-ben – az MNB létrejöttét megelőzően – alapítottak. Az 1946. évi államosítás – mivel az alapítók és a tulajdonosok az áll.-ot képviselő jogi személyek voltak – nem okozott érdemi változást. Mai cégnevét 1952 óta használja, s ehhez hitelbanki jogosítvány társult. Az 1986. dec. 31-e előtti időszakban a *Pénzint. Központ* részeként működött. Nemzetközi vagyonjogi és egyéb – a Pénzint. Központ hatáskörébe tartozó – feladatokat látott el. 1987-től – a kétszintű bankrendszer bevezetésével – az ~ újonnan alapított kereskedelmi bankokkal és a M. Külkereskedelmi Bank Rt.-vel együtt kereskedelmi banki jogosítványt kapott. Alapítói a Pénzügymin., a Pénzint. Központ, az OTP, az Ált. Vállalkozási Bank Rt. 1990-ben részvényei 50%-át a Közép-európai Fejlesztési Társaság vásárolta meg, másik fele a m. áll. tulajdonában maradt. A főv.-ban öt fiókja van.

Általános Fogyasztási-, Termelő- és Értékesítő Szövetkezet, *ÁFOSZ:* 1904-ben alakult mint a szociáldemokrata munkásság szövetkezete. Az üzletrésszel bíró tagok száma 1904–1905-ben 962; 1909–1910-ben 9160; 1914-ben 31 355, a Tanácsközt. idején 151 346 volt. A Horthy-rendszer idején 1921-ben gondnokság alá helyezték, majd 1939-ben feloszlatták. Árudáit a *„Hangya" Termelő-, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet* keretei közé sorolták be. Ennek ellenére a két vh. közötti korszakban változatlanul jelentős vállalkozás maradt. Az üzletrésszel bíró tagok száma 1925-ben 111 168, 1926-ban azonban már csak 61 367 volt, végül a húszas évek végén és a harmincas évek elején 70 000 felett stabilizálódott. Hasonló helyzetet mutat az üzletek száma is: 1912-ben 20, 1914-ben 30, 1925-ben 113, 1935-ben 106. Jelentékeny összegekkel támogatta a munkásművelődési és sportegy.-eket (Gyermekbarátok, Természetbarátok stb.). – 1945 után újjáalakult. 1946-ban 160 üzlete volt. 1946-ban az ~ magába olvasztotta a M. Köztisztviselők Fogyasztási-, Termelő és Értékesítő Szövetkezetét és a Fűtő- és Fűrészelt Anyagok Forgalmi Szövetkezetét is. 1948-ban az áll. kereskedelem egységes szervezetébe (KÖZÉRT) olvadt be.

általános iskola: →*alsófokú oktatás*

Általános Közjótékonysági Egyesület: 1885–1909 között a főv.-ban a hatósági szegénygondozás támogatására létrehozott jótékonysági intézmény. Ker.-enként szervezték részlegeit, de jelentősebb tevékenységet csak az V. és VIII. ker. csoportja végzett. – Az V. ker. ~ 1885-ben alakult mint Lipótvárosi Népkonyha Egy. 1911-ben átvette a főv.-tól a Vág u. 12. sz. →*népház*at, amelyben bölcsődét, napközi otthont, →*népkonyhát*, hajléktalanok menhelyét, könyvtárt és a csökkent munkaképességűeknek foglalkoztatót tartott fenn. – A VIII. ker. ~ 1895-ben alakult. A VIII. ker. elöljáróság ép.-ében népkonyhát és a csökkent munkaképességűeknek kisebb foglalkoztatót tartott fenn. Ezeket az I. vh. után a főv. vette át. Ezután az ~ tevékenysége gyerekek téli felruházására korlátozódott.

Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkant Pénztár: a mo.-i munkásság első, önálló szociális intézménye. A →*Pest-Budai Munkásképző Egylet* keretei között jött létre 1870. ápr. 3-án. A Munkásképző Egylet feloszlatása után, 1871 márc.-ában vált önállóvá. Célja a munkások segélyezése betegség esetén, a rokkant munkások támogatása, az elhalt munkások családjának gyámolítása temetkezési járulék és özvegyi pótlék fizetésével. Természetbeni segélyként tagjainak ingyenes gyógykezelés és gyógyszersegély járt. Első székhelye az István tér 4. (ma Klauzál tér 3.) volt. 1874. aug.-tól a Külső Dob u. 33. (ma Dob u. 75.) sz. alatt működött. Itt 1891-től rendelőint. és nyolcágyas kórterem állt a betegek rendelkezésére. A gyárak és nagyobb üzemek szerződésbe léptek az ~ral, munkásaikat kötelezték a belépésre. A taglétszám alakuláskor 19, 1870 végén 756, 1880-ban 21 011, 1891-ben 59 101 fő volt. Az ~t a szocialista munkások a mozgalom fellegvárának tekintették, innen kapta nevét: „Burg" (vár). A kormányszervek arra törekedtek, hogy az ~ működése a segélyezésre korlátozódjék, a pol. mozgalomtól teljesen különüljön el. Ezt a célt támogatta az 1891: XIV. tc. is, amely szerint az ~ szervezete, hatásköre, valamint a munkásoknak nyújtott segélyezés jellege is megváltozott. Az ~ nevét *Ált. Munkásbetegsegélyző Pénztár*ra változtatta és rokkantsegélyt a továbbiakban nem nyújtott. Jelentősen csorbult önállósága is, az illetékes ip.hatóság felügyelete és ellenőrzése alá helyezték. 1891-től a főv.-ban két központi betegsegélyző működött: az ~ és a *Bp.-i Ker. Betegsegélyző Pénztár*. Az utóbbit az áll. tartotta fenn. A két intézmény 1906-ban egyesült *Bp.-i Ker. Munkás Betegsegélyző Pénztár* néven. Ekkor megszűnt az ~ önállósága. Az utódintézmény 1907-ben csatlakozott a betegsegélyezést szabályozó 1907: XIX. tc. értelmében az áll. *Orsz. Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár*hoz.

Általános Munkásegylet: a mo.-i munkásság első szocialista szervezete. Alakuló gyűlése 1868. febr. 9-én volt az Üllői út 19. sz. alatti egykori asztalosműhelyben. Ideiglenes elnökévé *Hrabje* Jánost választotta. Programot tartalmazó kiáltványá-

ban hitet tett Ferdinand *Lassalle* tanításai mellett, legfontosabb feladatának a munkásoszt. érdekeinek védelmét jelölte meg, követelte számára a polgári pol. jogokat; anyagi helyzetének megjavítását az áll. hitellel támogatott termelőtársulatok létrehozásától várta. Alapszabályát a belügymin. 1870. jún. 11-én hagyta jóvá. Ennek értelmében az ~ hivatalosan elismert pol. szervezetté vált, és joga volt az ország területén fiókegyleteket létrehozni. Bp.-i központi helyisége a Mária u. 9. sz. alatt volt. A pol. elszigeteltség csökkentése érdekében kapcsolatot keresett a m. parlamenti ellenzék, az Országos 48-as Párt néhány, a munkások ügyével rokonszenvező képviselőjével. Ezt a célt szolgálta *Táncsics* Mihály elnökké választása 1869. jún. 11-én. Táncsics az ~ rendelkezésére bocsátotta hetilapját, az →*Arany Trombitát*. Az ~ szervezte meg az első nyilvános főv. munkásgyűlést 1869. aug. 22-én, a gázgyár előtti (ma Köztársaság) téren. A gyűlésen szociáldemokrata programot fogadtak el, követelték az általános választójogot, az egyesülési és gyülekezési szabadságot, az állandó hadsereg megszüntetését, a nép felfegyverzését stb. 1869–1870-ben az ~ben megerősödött az I. Internacionálé eszmei befolyása, ezt még fokozta a németo.-i szociáldemokrata mozgalom eisenachi szárnyával létesített kapcsolat, és ösztönözte a →*Pest-Budai Munkásképző Egylet* ellenzéki tevékenysége is. 1871-re az ~ orsz. szervezetté nőtt. 1868–71 között 12 főv. szakegylet csatlakozott hozzá, több mint 20 vidéki városban voltak fiókegyletei; 1871. máj.-ban befogadta az 1870. dec.-ben feloszlatott Pest-Budai Munkásképző Egylet tagjait. Létszáma ekkor kb. 10 ezer fő volt. Elnökké *Essl* András választották. 1871. febr. 5-én megindult első saját hetilapja, a *Testvériség*, és ennek német nyelvű kiadása, a *Brüderlichkeit*. A Párizsi Kommün leverésének hírére az ~ vezetői 1871. jún. 11-én gyűlést és tüntető felvonulást rendeztek. Ezt ürügyként használták fel az ~ ellen, és jún. 12–13-án letartóztatták vezetőit és legaktívabb tagjait. 1872. ápr. 22–23-án folyt le a hűtlenségi per tárgyalása. A vádlottakat, egy kivételével, felmentették, de a zaklatások és a vezetők hosszú fogsága miatt az ~ tevékenysége megszűnt. – *Irod.* S. Vincze Edit: A hűtlenségi per (1871–1872) (Bp., 1971); Magyarország története 6. kötet (Bp., 1979).

Általános Munkás Újság: német nyelvű társlapja, ill. változata az *Allgemeine Arbeiter Zeitung*. A mo.-i munkásmozgalom első hetilapja. Megjelent Pesten, 1870. árp. 3-tól, szerk.-je és kiadója Külföldi Viktor volt. Az újságot a mo.-i munkásság valamennyi szervezete támogatta, bár mindegyiktől független volt. Külföldi Viktor egységes munkáspárt megalakítását készítette elő. Erre utal a lap alcíme is: „A Magyarországi Munkáspárt közlönye". Anyagi támogatás hiánya miatt a m. lap 1870. jún. 25-én, a német júl. 17-én jelent meg utoljára.

Általános Vállalkozási Bank Rt.: →*Westdeutsche Landesbank Hungaria*

Alte Hauptgasse: →*Margit körút*

Altum tabie: →*Aranybástya*

alul- és felüljárók: a közlekedés biztonságát és teljesítőképességét növelő, a szintbeni keresztezéseket kiiktató, az egyes közlekedési módokat két vagy több szintben (pl. a Nyugati téren a Váci út szintje fölött két felüljáró szint, míg alatta a gyalogaluljáró és a metró szintje) elkülönítő műtárgyak. Az ált. szintnek tekinthető útszint alattiak az aluljárók, a felette lévők a felüljárók. Szolgálhatnak többféle közlekedési módot (pl. közúti forgalom, gyalogforgalom stb.). Egy szintet több közlekedési mód is igénybe vehet. – Az →*összekötő vasút* építését elrendelő 1872. évi IX. tc. már kötelezte a vasutat, hogy a városi utakat felüljáróval keresztezze. A *Nyugati pu.*-ral együtt épült meg 1874-ben a Bajza és a Bulcsú u.-t összekötő gyalogaluljáró, az Aréna út feletti vasúti felüljáró és a Szív u. tengelyében a Ferdinánd (Élmunkás) híd. A MÁV ceglédi vonalát a hatvani

Az Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkant Pénztár egykori épülete

Az Erzsébet hídi felüljáró

vonal felüljáróval keresztezi (1867). A Duna-hidak parti nyílásukkal mindenütt felüljárót képeznek. – Az 1960-as évek óta a városi közutak között is épültek felüljárók (pl. Baross tér, 1970, Nyugati tér, 1981) v. aluljárók (Ferenciek tere, 1977). Több felüljárója van a *fogaskerekű vasút*nak is. – Egyes felüljárókat, pl. a Szentendrei úton a HÉV Bogdáni úti vonala felett ideiglenes szerkezettel építettek meg, ezeket máig végleges szerkezettel pótolták. (→még *gyalogaluljárók*, →*gyalogfelüljárók*)

Alumíniumárugyár, *ALU* (XIV. Erzsébet királyné útja 57–61.): *Magyar Fémlemezipari Rt.* néven 1899-ben alapították. Első telephelye a Hungária krt. 157. sz. alatt volt. Mai telephelyén 1906-ban kezdték meg az új gyárép. építését. Akkori profilja: bádogdobozok, hordók, címtáblák, különféle készülékek és göngyölegek gyártása. – Az I. vh. éveiben a gyárat kibővítették, munkáslétszáma meghaladta az 500 főt. Az 1920-as évek derekán megkezdte az alumíniumedények és eszközök előállítását. 1933-ban korszerű alumíniumhengerdét helyeztek üzembe. További bővítések után 1936-ra már több mint ezer főt foglalkoztattak. A II. vh. végén súlyos károkat szenvedett üzemi ép.-ek helyreállítása 1947-re fejeződött be. 1948-ban az államosítás során kapta mai nevét. Egyidejűleg a váll.-ba olvasztották a *SIGG Alumíniumárugyár Rt.*-t. A gyár két vidéki gyáregysége a Tiszafüredi Gyár és a Szendrői Gyár. Mintegy 70 féle terméke közül a legismertebb a kukta főzőedény és a gázpalack. Évente több mint 5000 t alumíniumot dolgoztak fel. 1991 óta a Tiszafüredi Gyár MT METALFABRIK Tiszafüredi Kft. néven működik, a holland Nihof cég edénygyár 60%-os részesedésével. Az ~ jelenlegi tevékenységi köre: alumínium alapanyagú háztartási és ip. fémtömegcikkek gyártása.

Aluljáró (Ferenciek tere)

Az óbudai katonai amfiteátrum

Amadinda Ütőegyüttes: 1984-ben alakult a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főisk. hallgatóiból. Mo. első hivatásos ütőegyüttese. Hazai és külföldi versenyeken díjakat nyert. Lemezfelvételein több, az együttes számára írt művet mutat be.

A Mai Nap: pol. napilap. 1924 karácsonyán Szakács Andor szerkesztésében indult délutáni lapként. Ellenzéki, elsősorban a Kisgazdapárthoz közelálló pol.-t követett. 1940-ben Hegedüs Gyula lett a főszerk., Kunszery Gyula, Lendvai István és Supka Géza a főmunkatárs, a *Magyar Nemzet* délutáni lapjának tekinthető. 1944-ben a német megszállás után betiltották. 1945-ben néhány hónapig – ugyancsak Hegedüs Gyula szerkesztésében – megjelent.

Ambrus Zoltán (Debrecen, 1861–Bp., 1932): író, kritikus, az MTA l. tagja (1911). Diákkora óta Bp.-en élt. Jogi tanulmányai után 15 évig a M. Földhitelint. tisztviselője. Közben újságíró, kritikus. Párizsban tett tanulmányútjáról hazatérve a Főv. Lapok, A Hét, majd a Nyugat főmunkatársa, 1916-ban a Nemzeti Színház dramaturgja, 1917-től 1922-ig ig.-ja. A Pesti Hírlap, a Magyar Hírlap és a Pesti Napló cikkírója volt. Az Üllői úti Valéria Kávéházban törzsasztala volt. 1911-től haláláig az Üllői út 36. sz. házban lakott (emléktábla). A főv. élete eleven anyaga regényeinek, tárcáinak: *Midas király* (Bp., 1891); *Giroflé és Girofla* (Bp., 1901); *Berzsenyi báró és családja* (Bp., 1902); *Budapesti mesék* (Bp., 1908); *Nagyvárosi képek* (Bp., 1913).

amfiteátrum, *amphitheatrum:* eleinte fából, majd az i. e. 1. sz.-tól kezdve Campania városaiban (pl. Pompeii) és i. e. 29-től kezdve Róma városában is kőből épített, elliptikus alaprajzú színházak, gladiátor- és állatviadalok népes közönség előtt történő bemutatására, valamint katonai gyakorlatozásra. Az ~ részei: ovális, homokkal felszórt küzdőtér *(arena)*, az ezt körülvevő, magasított mellvédről induló, rácsokkal védett nézőtér *(cavea)*. A caveára belső folyosó- és lépcsőrendszerek révén boltozott bejáratokon át *(vomitoria)* lehetett kijutni. A caveát az ülőhelyre a nézőtér felőli feljutást szolgáló hosszanti lépcsősorok tagolták *sector*okra. →*Aquincum*ban két ~ romjai láthatók. A kisebbik ~ a III. Szentendrei út–Zsófia u. kereszteződésében található, s →*Aquincum–polgárváros*hoz tartozott. A 2. sz. közepe táján a polgárváros falain kívül épített ~ hossztengelye 86,5 m, kereszttengelye 75,5 m, alaprajza a körhöz közelít. A földfeltöltés által hordott, kettős gyűrűfallal körülzárt lelátón egyidejűleg 4–7 ezer ember foglalhatott helyet. A hozzá csatlakozó építmények a következők voltak: a K-i kapuban a vadállatok számára épített *carcer;* a Ny-i kapunál utólag a falhoz épített, kváderkövekből rakott *Nemesis-szentély*, amelyből a gladiátorjátékok istennőjének tiszteletére állított szobor, fogadalmi feliratok, oltárok kerültek elő. Ettől kissé távolabb helyezkedett el a gladiátorkaszárnyának nevezett nagyméretű, 110×42 m-es kőkerítéssel határolt belső udvaros ép., amelynek

kapuját kövezett út kötötte össze az ~ Ny-i kapujával. A cavea D-i oldalán a „díszpáholy"-ba külső lépcsősor vezetett: a nevük rövidítésével megjelölt kőpadokon a helyi előkelőségek s rangos vendégek foglaltak helyet. A nézők a két falgyűrű közötti földfeltöltésben kiképzett belső járatokon át közelíthették meg a nézőteret, amely – legalábbis részben – fedett volt. A múlt században még Csigadombnak nevezett, földdel feltöltődött, növényekkel borított ép.romot – amelyet közép- és újkori térképek egyaránt feltüntetnek – 1880-ban Torma Károly kezdte el feltárni. Az ép. műemléki helyreállítása Hajnóczi Gyula és Vladár Ágnes tervei szerint készült el. – A katonai tábortól D-re, a III. Nagyszombat u.–Pacsirta u.–Viador u.–Bécsi út által határolt területen helyezkedik el Aquincum másik ~a. A lelátó külső falainak hossztengelye 131,8 m, keresztirányú tengelye 108,4 m. Az aréna mérete 89,6 × 66,1 m. Egy építési felirat alapján Antoninus Pius uralkodása alatt, 145 táján a →*legio II Adiutrix* által épített ~ szerkezete a vegyes, kő- és föld konstrukciójú ~ok közé sorolható. A 10–13 ezer néző befogadására alkalmas ~ caveáját az alépítmény föld feltöltéséből vezető boltozott lépcsőzeten át lehetett megközelíteni. A katonavárosi ~ hatalmas méretét (küdőterének nagysága meghaladja a római Colosseumét) valószínűleg az indokolja, hogy arénáját katonai gyakorlatozásra, felvonulásokra is használták. A katonai rendeltetésre vonatkozó feltevést alátámasztja a kerítőfal, az aréna s az alépítmény sarkantyúfalainak pontos megszerkesztése is. A sarkantyúfalak és a boltozott lépcsőrendszerek maradványain túl megmaradt az arénát övező, eredetileg 4 m magas belső fal, amely a közönséget védelmezte a vadállatoktól. Ebben a kőfalban öt cella látható, amelyekben az állatokat őrizhették. Az É-i kapunál elhelyezkedő fülke a *porta Libitinae* nevet viseli, a K-i oldalon levő cella pedig Nemesis szentélye lehetett. Érdekes a táborvárosi ~ utóélete. A késő római korban valószínűleg erődítményként használták. A longobardok 6. sz.-i ittlétére utal a D-i kapu egy elfalazásában elrejtett ezüstkincs. Azonban a biztos védelmet nyújtó kőépítmény nemcsak longobardok, herulok, s *avarok* szálláshelye volt, hanem a honfoglaló m.-ok is használták. Egyes vélemények szerint →*Kurszán várával* azonosítható. A középkor folyamán földdel feltöltődött dombot az újkorban vesztőhelynek használták, majd házakat építettek rá. Az ókori alapokat felhasználó, Királydombnak nevezett ép.-komplexum külsejéből – nem utolsó sorban Marcellus Róma-városi színháza nyomán – többen sejtették eredeti funkcióját. A próbaásatásokat 1932-ben *Nagy* Lajos indította meg, majd a jellegzetes óbudai lh.-ak lebontása után 1938–41 között Szilágyi János és Nagy Tibor vezetésével feltárták a komplexumot. A műemléki helyreállítás és rekonstrukció az 1940-es évek elején a helyszínen talált építőanyag felhasználásával *Gerő* László elképzelései nyomán valósult meg. Az Olgyay fivérek Róma-városi ihletésű terve azonban – amely a helyreállított ~ot a Róma-városi császárfórumokhoz hasonlóan egy reprezentatív régészeti sétány részeként az újjáépítésre váró városnegyed képébe illesztette volna – a háború miatt meghiúsult. – *Irod.* Polgárvárosi ~: Torma Károly: A csigadombi római kori amphitheatrum feltárása Óbudán (Bp., 1884); Kuzsinszky Bálint: Az aquincumi amphitheatrum (Budapest Régiségei 3, 1891); Táborvárosi ~: Gerő László: Az Óbuda-Királyhegyen feltárt római katonai amfiteátrum helyreállítása (Technika 22, 1941); Szilágyi János: Aquincumi amfiteátrumok (Bp., 1956).

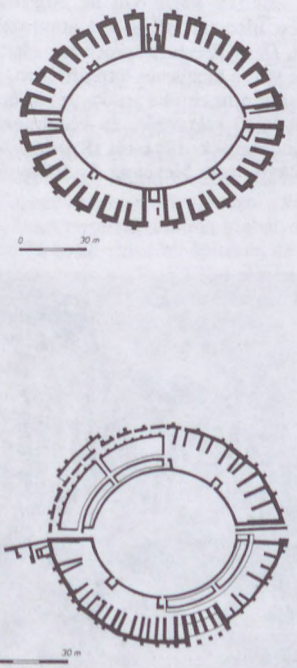

Az óbudai katonai és polgári amfiteátrum alaprajza

Amfora Kereskedelmi Rt. (VII. Madách Imre u. 5.): 1991-ben alakult rt.-vé a hasonnevű áll. váll. átalakításával. Nyolc főv. és egy környékbeli egysége s egy kisáruháza van. Ezekben üveg-, porcelán-, kerámia- és műanyagáruk nagy- és kiskereskedelmi értékesítését végzi. Alaptőkéje 1050 millió Ft. Ebből 6,6%-os a dolgozói részesedés, 15% erejéig az osztrák Länderbank érdekelt, míg a többi részvény az ÁVÜ tulajdonában van.

Amicus Kiadó: bibliofil könyvkiadó. 1920-ban Reiter László grafikusművész, a M. Bibliophil Társ. egyik vez.-je alapította. Kortárs m. írók műveit és m. művészekről írt könyveket adott ki illusztrálva, gondos tipográfiával és szép kötésben, a legtöbbet számozott példányokban is. Két sorozata, a *Magyar művészeti könyvtár* és a *Régiségek, ritkaságok* együttesen mintegy 30 kötetben jelent meg. 1939-ben az ~ megszűnt, Reiter a fasizmus áldozata lett. – *Irod.* A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, 1849–1945 (összeáll. Kovács Máté, Bp., 1970).

Amizoni Országos Magyar Nőnevelő Intézet: Amizoni Károly vaskereskedő 1877-ben tett alapítványából 1908-ban létrehozott intézmény a

polgári vagy középisk.-t végzett leányok részére. Feladata az volt, hogy művelt háziasszonyokat, dolgos családanyákat neveljenek. Az ~ bentlakásos háromféves háztartási, gazd. irányú továbbképző tanfolyam keretében idegen nyelvek tanításával és zenei ismeretek nyújtásával is törekedett a fenti célnak eleget tenni. 1909-től a mai XIV. Amerikai út 96. sz. alatt működött. A II. vh. után szűnt meg. – *Irod.* Az Amizoni Károly által alapított Országos Magyar Nőnevelő Intézet évkönyve 1940/1941.

Ámor-forrás: →*Hangya-forrás*

Ámor terem: →*Folies Caprice*

Am Platzl: →*Szervita tér*

A Műbarát: 1921–23 között megjelent művészeti folyóirat. Az első évfolyam a műgyűjtés körébe tartozó széles körű tematikával igyekezett műpártolókat toborozni. A második évtől új, igényesebb formátumban, a kortárs művészetet propagálóan, már a →*Művészet* c. lap örökébe kívánt lépni. ~ Elek Artúr szerkesztésében kéthetente jelent meg. Szerzői Petrovics Elek, Hoffmann Edith, Pigler Andor stb. voltak.

A Műgyűjtő: 1927–31 között megjelent művészeti és műkereskedelmi havi folyóirat. Szilárd Vilmos szerk., és ismert múz.-i szakemberek: Petrovics Elek, Végh Gyula, Csányi Károly, Éber László, Genthon István, Ybl Ervin stb. a műgyűjtéssel kapcsolatos, népszerűsítő cikkeit közölte. Információi kiterjedtek a műkereskedelem európai eseményeire is.

A Nap: pol. napilap. 1904-ben Braun Sándor indította esti lapként, s ezzel – külföldi mintákat követve – megteremtette a szenzációsajtót. ~ fő vonzereje nem a jelentős események színvonalas tárgyalása, hanem az érdekesnek látszó kishírek szenzációvá dagasztott tálalása volt. Esti lapként az u.-i árusításra kellett építenie, a terjesztésben tehát újításként kiterjedt rikkancshálózatot szervezett. A szembeötlő, hangzatos címek segítették a rikkancsok munkáját. ~ 1922-ben szűnt meg, amikorra versenytársa, *Az Est* háttérbe szorította.

An der langen Wand: →*Babits Mihály sétány*

Andrássy Gyula, gr. (Tőketerebes, 1823–Volosca, 1890): politikus, min.elnök, az MTA tagja (ig. 1876, t. 1888). Nevéhez fűződik az FKT létehozása (1870), elnökeként sokat tett Bp. főv.-sá fejlesztése érdekében. *Széchenyi* István egyénisége és pol.-ja

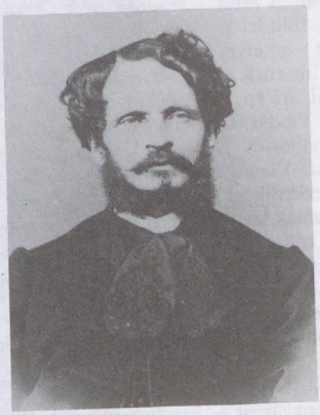

gr. Andrássy Gyula

volt rá nagy hatással. 1847-ben Zemplén vm. ogy.-i követeként *Kossuth* Lajoshoz csatlakozott. Részt vett a szabadságharcban, a világosi fegyverletétel után külföldön (Párizs, London) élt. Távollétében halálra ítélték (1851) és in effigie kivégezték. Előző pol.-jával szakítva Párizsban az Ausztriával való megegyezést hirdette. 1858-ban amnesztiát kapott és hazatért. *Deák* Ferenc körének tagja lett, és jelentős szerepe volt a kiegyezés létrejöttében. Azt követően az ország min.elnöke (1867–71) és honvédelmi min.-eként is fő szervezője és védelmezője volt a dualista rendszernek. 1871-től 1879-ig a Monarchia közös külügymin.-e. Nevét az Andrássy út őrzi.

A Sugárút (ma Andrássy út) terve

Andrássy Színház: a mai →*Arany János Színház* helyiségében működött 1937-től, amikor a →*Nemzeti Színház Kamaraszínháza* másodízben is igénybe vette az Andrássy út 69. sz. alatti →*Andrássy úti Színház* helyiségét, egészen a II. vh. végéig. Kezdetben Wertheimer Elemér és Bródy Pál, később Vaszary János volt az ig.-ja. Vez. művészei: Páger Antal, Muráti Lili, Bilicsi Tivadar voltak. (→még *Blaha Lujza Színház*) – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora a Tháliától a felszabadulásig, 1904–1944 (Bp., 1964).

Andrássy út (VI. Bajcsy-Zsilinszky út–Dózsa György út): korábbi elnevezései: 1787-től Kőmíves u., 1877-től Sugárút, 1885-től ~, 1949-től Sztálin út, 1956-ban M. Ifjúság útja, 1956-tól Népköztársaság útja, 1990-től ~. Építésének célja a *Király u.* forgalmának tehermentesítése, a belső városrészeknek a →*Terézváros*on át a *Városliget*tel való levegős összekötése. Építésének eszméjét már *Kossuth* Lajos – a Pesti Hírlap 1841. 18. számában „Mire van szüksége Pest városának, hogy magára fővárosi alakot öltsön?" c. cikkében – felvetette. A Városerdőig (ma Városliget) nagy fasorok ültetését kívánta. „Mi szép és kényelmes leend a budapestiekre [ez az elnevezés akkor még nem volt hivatalos használatban] nézve ez árnyas fasorok közt a Lánchídtól kezdve egész a Városerdőig mintegy parkban sétálni s kocsizni, kikerülve a szűk ronda Király u.-t s annak unalmas végnélküli házsorát!" A sugárutak szükségességét *Széchenyi* István is felvetette. Megépítésének egyik fő párfogója gr. Andrássy Gyula volt. A *Sugárút* létesítésére négy terv készült, az *Ó, Lázár, Révay* v. *Könyök u.*-nál lett volna megoldható a *Lánchíd*dal való egyenes összeköttetés (mint Kossuth is elképzelte), ez azonban nem volt keresztülvihető, mert az ún. *Bazilika* lebontására gondolni sem lehetett. Az *FKT* végül a *Könyök u.*-i vonalat ítélte elfogadhatónak, és az 1870. LX. tc.-ben az út létesítésének költségeire 3,3 millió koronát és visszafizetési kötelezettség mellett (ami a telkek ismételt eladásából befolyik) 4,9 millió forintot szavazott meg. A képviselők egy része ugyan ellenezte a kiadásokat, szükségesebbnek tartották a Duna-szabályozást, hídépítést, kikötők és közraktárak építését, de végül is a többség megszavazta a „Pest ÉK-i részén nyitandó közlekedési sugárutat". Az útvonalba eső kisajátítások 219 ingatlant érintettek, ezek értéke mintegy 7,2 millió korona volt. 1871-ben megindultak a kisajátítási egyezkedések, és már ez évben 107 egyezség létre is jött. Az elgondolás az volt, hogy az építkezések még 1872-ben megkezdődjenek, ezért az FKT felszólította Ybl Miklóst és Linczbauer Istvánt, hogy az egyes háztömbökre tervvázlatokat készítsenek, de a *M. Mérnök Egylet* több fiatal építésze is készített önszorgalomból tervvázlatokat. Az ép.-eket pénzint.-ekkel és építőtársaságokkal kívánták felépíttetni, és a feltételek szerint a vállalkozók kötelezték magukat, hogy a sugárutat öt év alatt, a mellék-u.-kat 10 év alatt építik ki, a kisajátított telkeket háztelkekként azon az áron veszik meg, amit az FKT kisajátítás címén fizet. Megállapodás jött létre a fizetési módban, valamint az esetleges határidők módosításában. A munka az 1872. évben megindult, feltöltötték a *Nyolcszög* teret (ma →*Oktogon*), lebontottak a Nagymező u. és Városliget közti részen 34, többnyire földszintes házat, és megkezdődött néhány ház építése. 1873-ban további 34 házat bontottak le, további házak is épültek, amikor az 1873. évi gazd. válság lelassította a munkát, majd 1876-ban a vállalkozók a szerződéstől visszaléptek. A főv. az így tulajdonába került 155 sugárúti és közvetlen környékén lévő telket áruba bocsátotta azzal a feltétellel, hogy a sugárúti telkeken építendő új házaknak 1880. aug. 1-jére, a melléku.-kon nyíló telkeken 1884. aug. 1-jére kell elkészülniük. 1876-ra elkészült a *Sugárút*, és 1877 okt.-ében az FKT át is adta a főv.-nak. A telkek iránti kereslet azonban igen kicsi volt. 1880-ban indult meg erőteljesebben a telkek vásárlása. 1884-ben az összes telek eladása és egy kivételével valamennyi beépítése megtörtént v. folyamatban volt. – A *Sugárút* az FKT legnagyobb szabású városrendezési tevékenységének tekinthető, és kora eklektikus palotasorával, jó arányaival és beépítési módjával Európa egyik legszebb ez időből származó útvonala lett. A Bajcsy-Zsilinszky úttól az ~ra fűződik fel sorrendben az egymással szemközt fekvő *Jókai tér*, ill. a *Liszt Ferenc tér*, majd az *Oktogon* tovább a *Kodály körönd*, míg végül az útvonal a *Hősök terével*, ill. a *Millenniumi emlékmű*vel nyer méltó lezárást. Építészetileg az ~ három szakaszra oszlik. Az Oktogonig többemeletes házakkal zárt beépítésű, nagyvárosi jellegű, fasorral szegélyezett. Második szakasza a Kodály köröndig szintén zárt beépítésű, de már kettős fasorral, lovaglóúttal bővített sétaút. Harmadik szakasza laza beépítésű, kertes villáktól szegélyezett. Bár az ~ minden szakaszában reprezentatív, az Oktogonig inkább kereskedelmi jellegű. Üzletek, külkereskedelmi váll.-ok, minta- és bemutatótermek kaptak helyet palotáiban. Ugyanakkor itt áll az *Operaház*, és több kulturális intézménynek is itt van a székhelye. Az ~ második szakaszára az isk.-k, elsősorban a művészeti oktatás intézményei a jellemzőek (*Képzőművészeti Főisk.*, a *Régi Műcsarnok*, a *régi Zeneakadémia*, a főv. egyik régi leánygimn.-a, a mai Varga Katalin Ruhaip. Szakközépisk.). Az ~ harmadik szakasza és közvetlen környéke követségi negyed jellegű, ahol több ország külképviselete található. – Az ~ szépségének megóvására s egyben jelentős forgalmának lebonyolítására az úttest alatt kéregvasútként épült meg a kontinens első *föld alatti* villamosvasútja (1896). – Az ~ építészetileg jelentős ép.-ei az Operaház, a Képzőművészeti Főisk., továbbá a következő ép.-ek: – **3. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus lh. 1–5–1 ablakkal, szélső rizalitjain az első és második emeletnek ugyanilyen a középerkélye. Az első emelet több ablaka fölötti oromzaton két-két fekvő szoboralak Szécsi Antal munkája. Homlokzatát konzolos főpárkány és fölötte kőbábos attika zárja le. Gazdagon tagolt kapualjában és lépcsőházában *Lotz* Károly freskói láthatók. Czigler Győző tervezte a Saxlehner család számára. – **7. sz.:** négyemeletes, kora eklektikus lh. 9 ablaktengellyel, első emeletén középerkéllyel (Quittner Zsigmond, 1882). Földszinti eredeti architektúráját végig üzleti portálok rontják el. – **8. sz.:** négyemeletes, háromhomlokzatos lh., 1–6–1 ablakkal, két pár

oszlopos kapualjzattal, ezen középerkéllyel, a második emeleten szélső erkélyekkel. Oldalán a Káldy Gyula u. 13. sz. felé 1–8–1 ablakkal, hátul a Révay u. 11 sz. felé 9 ablakkal. Kora eklektikus stílus (Feszty Adolf, 1880). Aedikulásan képzett ablakkeretei vannak az első és második emeleten, de a földszint eredeti architektúráját későbbi üzletportál-építésekkel elrontották. – **9. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 9 ablaktengellyel, atlaszokkal keretezett kapuja Fessler Leó szobrász munkája, felette középerkély van. Oldala a Káldy Gyula u. 12. sz. felé 10 ablakos (Kallina Mór, 1882). – **10. sz.:** háromemeletes, háromhomlokzatos saroklh., 9 ablakkal, két pár oszlopos kapuzattal, felette erkéllyel. Oldalán a Dobó u. 2. sz. felé 1–7–1 ablakkal; hátul a Révay u. 13–15. sz. felé 9 ablak nyílik. Kora eklektikus stílus (Feszty Adolf, 1884). – **11. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 5 ablakkal, oldalán a Káldy Gyula u. 11. sz. felé 1+6 ablakkal. (Freund Vilmos, 1883). – **12. sz.:** háromemeletes, háromhomlokzatos, kora eklektikus saroklh. 1–7–1 ablaktengellyel; odalán a Dobó u. 1. sz. alatt 1+7 ablaka, hátul, a Révay u. 17. sz. alatt 13 ablaka van. Szobrászati dísze és udvarán az „Incselkedők" c. kútszoborcsoport Donáth Gyula műve, udvari homlokzatain sgraffito dísz látható (Quittner Zsigmond, 1884). – **15. sz.:** háromemeletes, 7 tengelyes lh., első és második emeletén oldalerkéllyel. Neoreneszánsz stílus (Feszty Adolf, 1881). Jelenlegi alakjában némileg átalakított. – **19. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 1–9–1 ablakkal, négyoszlopos kapuval, felette az első emeleten erkéllyel. A második emelet szélein szintén nyitott erkélyek vannak. Oldalán a Kazár u. 18. sz. felé 1+6 ablaka van (Freund Vilmos, 1880). – **20. sz.:** háromemeletes, háromhomlokzatos, kora eklektikus saroklh. 7 ablakkal; oldalán a Dalszínház u. 6. felé 6 ablakkal; hátul, a Révay u. 25–27. sz. felé 1+8 ablakkal nyílik. Oszlopos kapualja felett nyílt erkélye van. Homlokzata kváderosztású, háromrészes főpárkánya felett bábos korlátattika van (Freund Vilmos, 1880). – **21. sz.:** háromemeletes, háromhomlokzatos, kora eklektikus saroklh. 1–5–1 ablakkal; oldalán a Székely Mihály u. 13. sz. felé 1+15 ablakkal. Hátul a Paulay Ede u. 30. sz. felé 9 ablaka nyílik. Terméskő homlokzata van (Freund Vilmos, 1883). – **23. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 7 ablakkal; oldalán a Dalszínház u. 4. sz. felé 1+6 tengellyel. Kapuzatának két Flóra szobra Stróbl Alajos műve (Freund Vilmos, 1882). – **24. sz.** *Goethe Intézet.* – **25. sz.:**

Az Andrássy út 1896-ban

Drechsler-palota: háromemeletes, négyhomlokzatos, eklektikus stílusú ép., *Lechner* Ödön és *Pártos* Gyula műve. Itt működik a →*Magyar Táncművészeti Főiskola*. – **28. sz.:** háromemeletes, 9 ablaktengelyes, kora eklektikus lh. (Schmahl Henrik, 1882). Jobb földszinti szárnyán homlokzatát üzletportálokkal elrontották. – **33. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 1–7–1 ablakokkal; oldalán, a Nagymező u. 16. sz. felé 1–5–1 ablakos. Weber Antal tervezte (1875) Fuchs Gusztáv számára. – **39. sz.:** volt Párisi Nagyáruház, ma Divatcsarnok (Sziklai Zsigmond, 1912). – **45. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 1+2+3+2 ablaktengellyel, oldalán, a Liszt Ferenc tér 1. sz. alatt 1+9 tengelyes. Homlokzata terméskő burkolású, oszlopos kapualjjal, felette erkéllyel (Bukovics Gyula, 1878). Itt volt a →*Japán Kávéház*. Helyén ma az „Írók Boltja" található. – **47. sz.:** háromemeletes, 1–5–1 ablakos, kora eklektikus saroklh.; oldalán, a Liszt Ferenc tér 12. sz. felé 1+5 ablakkal. Az első és második emeleten a sarokrizalitokon középerkélye van. Terméskő homlokzattal épült 1880 táján. – **52. sz.:** *Haggenmacher-ház:* háromemeletes, kora eklektikus stílusú sarokház, 9 ablakkal; emeletén bábos korlátú erkéllyel, középrizalitján oszlopokkal, amelyeken eredetileg szobrok álltak. Földszinti ablakai fölött fejdomborműves zárókövek, alatta oroszlánfejek láthatók. Oldalán, az Eötvös u. 18. sz. felé 9 ablaka van. A finoman alakított homlokzatú ép.-et Schmahl Henrik tervezte (1883–86). – **53. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 1–7–1 ablaktengellyel, oldalán, az Eötvös u. 16. sz. felé 1–7 ablakos. Hübner Nándor (1886), mások szerint Pucher József tervezte (1882) saját magának. – **54–58. sz.:** egységes kora eklektikus architektúrájú lh.-ak két-, ill. váltakozóan kiemelt háromemeletes, tekintélyes méretű tömbje 1+8 (II. em.), +7 (III. em.), +8+1 (II. em.) tengelyekkel; oldalán, az Eötvös u. 17. sz. felé 9 tengelyly el, a Csengery u. 56. sz. felé 1+9 tengelyes. Lee építész tervei alapján Pucher József építette (1880). – **57. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus lh. 7 ablakkal, első emeletén zárt középerkéllyel. Petschacher Gusztáv tervezte, Schubert és Hikisch Rezső harmadik emeletet építettek rá. – **59. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 5 ablakkal; oldalán a Csengery u. 50. sz. felé 1+6 ablakkal. Első emeletén nagy ablakai, a másodikon kis négyzetes nyílásai vannak. Kallina Mór tervezte, Pucher József építette (1882). – **61. sz.:** kétemeletes, kora eklektikus saroklh. 3–1–3 ablakkal; oldalán, a Csengery u. 35. sz. felé 1+10 ablaka van. 1880 körül épült. – **63–65. sz.:** kétemeletes, háromhomlokzatos kora eklektikus isk.ép. 7+7+1 tengellyel; oldalt, a Vörösmarty u. 12. sz. felé 9 ablaka van; hátul, a Hunyadi tér felé 4–5–4 tengellyel. Petschacher Gusztáv tervezte 1880 körül, az *Áll. Tanító és Nőnevelő Int.* részére. *Hauszmann* Alajos (1886-tól) továbbépítette. Jelenleg a *Varga Katalin Ruhaip. Szakközépisk.* otthona. – **67. sz.:** *régi Zeneakadémia*. Nem műemlék. Háromemeletes, 3–3–3 tengelyes sarokház, a Vörösmarty u. 35. sz. felé 5 tengelyes. Láng Adolf tervezte neoreneszánsz stílusban, 1877–79-ben épült. E házban alakult meg és működött a Zeneakadémia *Liszt* Ferenc vezetésével, aki itt is lakott (1881–86). Emléktáblája Farkas Zoltán műve (1934). *Erkel* Ferenc is a ház lakója volt. – **68. sz.:** kétemeletes, kora eklektikus lh. 9 ablakkal, első emeletén négy oszloppal alátámasztott középerkélye van (Bobula János, 1878). – **69. sz.:** →*régi Műcsarnok*. Az egyemeletes, 1–5–1 tengelyes ép. első emelete végig erkélyes, korinthoszi féloszlopokkal, bábos korláttal. Fogas főpárkánya van, felette bábos korláttal. A neoreneszánsz ép.-et Láng Adolf tervezte (1875–77). Előcsarnokát és folyosóját Lotz Károly freskói díszítik. – **71. sz.:** →*Magyar Képzőművészeti Főiskola*. – **72. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 7 ablakkal, levágott sarkán 1 tengellyel, oldalhomlokzatán, az Izabella u. 69. sz. felé 8 ablaka van. Egész homlokzata kváderezett. Feszty Adolf tervezte (1880). – **78. sz.:** kétemeletes, kora eklektikus saroklh. 5 ablakkal; oldalán a Rózsa u. 67. sz. felé szintén 5 ablaka van. A teljes homlokzata kváderezett. Feszty Adolf tervezte (1878). – **80. sz.:** kétemeletes, 4+1 tengelyes lh., első emeletén erkéllyel. Neoreneszánsz stílusban Preisz és Kirchenbaum tervezte (1876). – **81. sz.:** háromemeletes sarokház 1+7+1 tengellyel, a Szív u. 22. alatt 1+10 tengelyes. Neoreneszánsz stílusban épült 1880 körül. – **84. sz.:** háromemeletes sarokház, 1+7+1 tengellyel. Első és második emeletén közép- és oldalerkélyek vannak. Szív u. 24. sz. felőli oldalhomlokzata 1+8 tengelyes (Hauszmann Alajos, 1880 körül). – **88–90. sz.:** háromemeletes, négyhomlokzatos, U alaprajzú ép. 5+1+1+3 kettős +1+1+3 kettős, +2 kettős, +1+2 kettős tengelyű. Főpárkánya fogazott. Az ép. sarkain toronyszobák vannak. A Kodály körönd felé mutató beugró kertjének kovácsoltvas kapuját Jungfer Gyula készítette. Sgraffitói Rauscher Lajos és Székely Bertalan munkái. A neoreneszánsz stílusú ép. Petschacher Gusztáv műve, 1880–82-ben épült; a MÁV nyugdíjint. bérháza volt. – **92–94. sz.:** háromemeletes, négyhomlokzatos lh. 1+3+1, beugró udvarán 3+5+3, majd ismét 1+3+1 tengellyel. Andrássy úti folytatásán 1+5, a Szinyei Merse u. felé 1+7+1, az Aradi u. felé (53–55. sz.) 1+17 tengelyes. Neoreneszánsz stílusban Bukovics Gyula tervezte. 1883-ban épült. – **96. sz.:** kétemeletes, kora eklektikus stílusú lh., 8 tengelyes, 6 oszlopos első emeleti erkéllyel, egész homlokzata kváderezett. 1880 táján épült. – **98. sz.:** volt *Pallavicini-palota:* háromemeletes, kora eklektikus ép. 4–5–4 ablakkal, a visszaugró 5 tengelyben a földszinten kettős oszlopú, az első emeleten pilléres, a másodikon nyitott árkád, ill. erkélye van. Petschacher Gusztáv tervezte (1882). 1944–45-ben megsérült, ill. jobb szárnya elpusztult. 1953–54-ben újjáépítették. – **101. sz.:** volt *Schanzer-villa*, ma M. Sajtó háza (Spiegel Frigyes, 1908). – **102. sz.:** kétemeletes, kora eklektikus saroklh. 2–2–3–2–2 ablaktengellyel; oldalán, a Bajza u. 38. sz. felé 2–6–2 tengellyel. Az első emeletén oszlopoktól tartott középerkélye van. Az első és második emelet közötti osztópárkányon ornamentális fríz látható; középén Lotz Károly freskójával, mely allegorikus jelenetsorozatot ábrázol. Az egykori *Polyák-ház*at Schmahl Henrik 1880 körül építette. – **103. sz.:** →*Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum*. – **130. sz.:** lh.

(Bálint Zoltán és Jámbor Lajos, 1910). – *Irod.* Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? (Bp., 1931); Ybl Ervin: Petschacher Gusztáv építészete (A Magyarországi Művészeti Munkaközösség Évkönyve, 1952. Bp., 1953); Nagy Lajos: A Terézváros kialakulása (Tanulmányok Budapest múltjából XI. Bp., 1956); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Andrássy úti Színház: a régi Műcsarnok ép.-ében (Andrássy út 69. sz.) 1907. okt. 19-én nyílt meg. Korábban *Modern Színház Cabaret* néven főként kabaréként működött. Első ig.-ja Faludi Sándor, művészeti vezetői Molnár Ferenc és Heltai Jenő voltak. 1908-tól Nagy Endre, 1913-tól Medgyaszay Vilma, 1915-től Bárdos Artúr igazgatta. A kezdeti időszak ismertebb művészei: Pálmay Ilka, Medgyaszay Vilma, Keleti Juliska, Kökény Ilona, Magyari Lajos, Molnár Aranka, Vidor Ferike, Kabók Győző, Huszár Károly (Pufi), Boross Géza, Sajó Géza stb., zenei vezetője Szirmai Albert volt. 1916-ban Bárdos Artúr átköltöztette társulatát a →*Belvárosi Színház*-ba, s ezért az ~ előadásai 1919-ig szüneteltek. A Tanácsközt. idején a színház újra kabaré lett. 1920-tól az →*UNIÓ Tröszt* vette át a színházat, Emőd Tamás vezetése alatt. 1924–25-ben színpadán a →*Nemzeti Színház Kamaraszínháza* játszott. 1926–37 között ismét kabarészínház Emőd Tamás, ill. Barabás Loránd művészeti vezetésével. E korszakának nevesebb művészei: Abonyi Tivadar, Andai Béla, Békeffi László, Faragó Ödön, Kökény Ilona, Ihász Lajos, Peti Sándor, Fekete Pál, Bársony István, Dajbukát Ilona stb. 1937-ben az ~ helyiségét ismét a Nemzeti Színház Kamaraszínháza vette át, s a társulat →*Andrássy Színház* néven a mai *Arany János Színház* helyiségében (VI. Paulay Ede u. 35.) játszott 1944 végéig. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora, 1904–1944 (Bp., 1974).

Angol Kávéház: →*Bucsinszky Kávéház*

Angol Királynő Szálloda, *Angol Királyné Szálloda, Kemnitzer Kávéház:* a Nagyhíd (ma V. Deák Ferenc) u. 1. sz. ép. helyén állt. Eredetileg az 1790-es években *Kemnitzer* János tímármester építette fel a három u.-ra néző kétemeletes polgárházát. Földszintjén működött az európai hírű *Kemnitzer Kávéház*, közkedvelt nevén (márványoszlopos előcsarnoka után) *Márványos Kávéház*. Bérlője hosszú ideig a Lechner család volt. 1818-tól Kemnitzer János saját kezelésébe vette. Az 1838-as árvíz okozta károk helyreállítása után szállodává alakították, és 1839-ben megnyitották. Viktória angol királynő koronázásának tiszteletére ~nak nevezték el. 1849-ben, Pest bombázása idején a szálloda megrongálódott, 1850-ben *Hild* József építette újjá. Bútorait angol mesterek készítették, a Thonet cég itt helyezte el Mo.-on addig ismeretlen hajlított bútorait. Művészi berendezése, vendégköre (neves politikusok, művészek, írók, uralkodók, főhercegek) révén 1916-ig, megszűnéséig a főv. egyik legelegánsabb szállodája volt. *Deák* Ferenc 15 éven át volt a szálloda lakója. 1916-ban az ép.-et a →*Pénzintézeti Központ* vásárolta meg, és saját székházává építtette át. 1940-ben lebontották. Helyén épült fel az UVATERV és MÉLYÉPTERV irodaháza (Nyíri István, 1951).

Angolkisasszonyok Sancta Maria Leánygimnáziuma: az 1774-ben Budára és 1787-ben Pestre települt apácarend középisk.-ja. A rend hosszú évtizedekig egymagában foglalkozott a főv.-ban leánynevelléssel. II. Józsefnek a szerzetesrendeket feloszlató rendelete sem érintette. 1856-ban tanítónőképzőt, 1894-ben polgári isk. tanárnőképzőt létesített. A századfordulón az V. Váci u.-i rendházhoz csatlakozó Irányi u.-i telken új isk.ép.-et emeltek. 1882-ben indult a négyoszt.-os felsőbb leányisk., amely 1899-ben hatoszt.-ossá, 1918-ban pedig leánygimn.-má alakult. Az ~ tanulóinak egy része

Az egykori Angol Királynő Szálloda

bentlakó volt a konviktusban. Az államosítás után 1949 és 1951 között helyén nyílt meg az áll. Szendrey Júlia Leánygimn. Az ép.-be ezután zeneisk., ált. és szakközépisk. került. 1917-ben a Zugligetben (XII. Zugligeti út 14–16.) felépült a rend háza és temploma, 1949-ig itt is működött egy négyoszt.-os gimn. 1989-ben az ~ kollégium megnyitásával kezdte újra működését Bp.-en.

angolkisasszonyok templomai és zárdái: 1. az V. Váci u. 47. sz. alatti templom egy elpusztult középkori templom helyén, a →*domonkosok* számára épült (1747–49). 1755-ben épült a tornya, mely Mayerhoffer András (?) műve. 1765-ben szentelték fel. 1787-től lett az angolkisasszonyoké. Homlokzata háromszakaszos falpillérekkel tagolt. Középen toronnyal. Középrésze felett szegmensíves oromzaton angyalszobrok, az oromzatban ECCLESIA MICHAELI SACRA felirat látható ⟨lat. Szt. Mihály temploma⟩. A torony órapárkánya fölött lapos gúlatető feszül (1809). Főkapuját füzérdíszes ión

Az angolkisasszonyok templomának kapuja

oszlopok keretezik gazdag, golyvás párkánnyal, közepén Patrona Hungariae (Magyarok Nagyasszonya) szoborral, a széleken angyalkákkal. Valamennyi Hebenstreit József szobrász műve. A homlokzat két szélső mezőjében rokokó keretű szoborfülkék vannak szerzetes szt.-ek barokk szobraival. Oldalhomlokzata a Nyári Pál u. 2. felé 3 ablakos. Belseje dongaboltozatos teremtemplom, orgonakarzatának előrehajló ívét atlaszok tartják. Főoltárát négy szt. szobra díszíti (1760 körüli munkák). Sekrestyeszekrénye, gyóntatószékei, padjai domonkos faragással díszítettek (1760 táján). A templomot és a zárdát Sedlmayr Jánosné állította helyre 1967-ben. – A templom melletti rendház háromemeletes, 10 ablakos középrizalittal. Kétemeletes kapuzata felett triglifsor van, közepén felirat 1813-as évszámmal. Kapualja lapos csehsüveg boltozattal fedett, barokk faajtóval. A templom 1950 óta az esztergomi főegyházmegyéhez tartozó templomigazgatóság. – 2. A Szarvas Gábor út 52. sz. templom Almásy Mária, az angolkisasszonyok főnöknőjének kezdeményezésére a főv. és a kultuszmin. támogatásával épült a Zugligetben 1913–17 között, a rathfarnhami (Írország) templom mintájára Hültl Dezső tervei szerint. Ehhez kapcsolódott az iskolaép. Előbb kihelyezett káplánsága volt a krisztinavárosi, majd 1923-tól a városmajori plébánia keretében. 1945-től önálló lelkészség, 1970-től plébánia.

Angol–Magyar Bank Rt.: →*bankok*

Angol–Magyar Cérnagyár Rt.: →*Pamutfonó-. ipari Vállalat*

Angol–Magyar Cérnagyár Sport Club: az újpesti Angol–Magyar Cérnagyár sportegy.-e. Az egylet 1933-ban alakult, s a gyár területén (Újpest, Váci út 91.) felállított híres kézilabdapályának köszönhetően elsősorban női kézilabdacsapata vált ismertté. A szakoszt. Albrecht Ferenc vezetésével működött és 1934-től 1936-ig háromszoros ,,. ba nok volt.

Angolpark: →*Vidám Park*

Angyalföld (XIII. ker.): városrész. Területén megfordultak a kelták, a rómaiak idején települési hely, az Árpád-házi kir.-ok alatt kir. birtok. IV. Béla a nyulak- szigeti domonkos apácáknak adományozta, majd az esztergomi érsek tulajdona. Az apácák többször tiltakoztak, hogy halastavukat, amely a →*Vizafogó*nak nevezett városrészben feküdt, ~iek használják. A tavat *Agaras-tó*nak nevezték, valószínűleg Mátyás kir. közelben levő agarászatáról nyerte nevét. I. Lipót 1703-ban kiadott kiváltságlevele, mellyel Budát és Pestet szabad kir. várossá emelte, még megemlékezik *Szt. László pusztá*ról. Ez a mai Pest és *Újpest* közötti terület. Az 1900-as években is még állt egy major a Frangepán u. és Hajdú u. kereszteződésénél, amelyet *Szt. László-major*nak neveztek. A 18. sz. elején még a középkori →*Újbécs* és →*Jenő* helynevek is ismertek voltak. Ezek, mint az említett Szt. László is, a mai ~ területén fekvő, elpusztult középkori települések voltak. 1771-ben a járványok behurcolásának megakadályozására vámsorompókat állíttatott a városi tanács. A *Váci úti* vámsorompó a mai összekötő hídnál állott. ~ K-i határán húzódott az első körvasút. Pest városa É felé való terjeszkedésével lassan ~et is birtokába vette. Első házai, melyeket az Osztrák–Magyar Vasúttársaság építtetett, a *Váci út* és *Lehet út* mentén voltak. Az FKT a *Szent István körut*at a *Nagykörút*ba kapcsolta, ezzel a telekárak emelkedtek, így a gyárváll.-ok fokozatosan ~re, a Váci út és környékére húzódtak. Az 1870-es években ~ön már egy sereg ip.váll. működött. Itt találjuk az *Unio* és *Árpád gőzmalmot*, a *Királyi serfőzdé*t, a *Pannónia gőzmalmot*, az *Első*

Magyar Gépgyárat, az *Első Juhmosodát*, az *Erzsébet* és *Viktória gőzmalmokat*, az *Első Szeszfinomítót*. 1871-ben kiszélesítik a *Váci utat*. Az 1880-as évek elején ismét több gyár telepedik ~re; a *Láng Gépgyár*, a *Gyufagyár* és a *Cikória gyár*. A 20. sz.-ra Bp. legjelentősebb ip. körzetévé vált: →*Magyar Acélárugyár Rt.* (1895), Első Magyar Csavargyár (1899), (→*Csavaripari Vállalat*), Elzett Vasárugyár (1919) (→*Elzett Zár- és Lakatgyár*). 1870-ben *Pest* és *Újpest* között hajójárat indul. 1871-ben építik meg ~ első isk.-ját, szemben az *Első Magyar Gépgyárral*. 1874-ben az FKT a Duna-partot rakpartnak nevezte el, a *Margit hídtól* felfelé húzódó rész az →*Újpesti rakpart* nevet kapta. 1896-ban ~ön, a Lehel úton indult meg az elsők között a villamosvasút Bp.–Újpest–Rákospalota útvonalon. A 19. sz. végére jönnek létre ~ első eü. intézményei. 1884-ben az ~i Elme és Ideggyógyintézet (→*Nyírő Gyula Kórház–Rendelőintézet*), 1899-ben a →*Zsidókórház*, a századfordulón a Helyőrségi Kórház (→*katonai kórházak*), és 1929-ben épült a →*Madarász utcai Gyermekkórház*. Az 1930. évi főv. tv. alapján 1938. jún. 1-jén a XIII. közig. ker.-et, melyet az V. és VI. közig. terület részeiből alkottak, Horthy Miklós feleségéről *Magdolnavárosnak* nevezték el. Jelenlegi területét a 4349/1949. MT. sz. rendelet határozza meg, ez a *Vizafogó* (Dráva u., Váci út, Meder u.); a *Kikötődűlő*, a →*Népsziget*. A VI. ker. *Terézvárosból* átadott terület: *Lőportár-dűlő*, *Felsőbikarét*. ~ Bp. egyik gyárnegyede. Mezőgazd.-a és állattenyésztése még a kiépülése előtt sem volt számottevő. ~ a főv. egyik legnépesebb ker.-e. A korábbi századokban ~ lakói többnyire német és szláv hajósok, révészek, halászok és kereskedők voltak. A századfordulótól a lakosság döntő többsége ip. munkás. 1912-ben létesült a →*Tripolisz* kislakásos telep, s több nyomornegyed. Ezek lebontásával az utóbbi évtizedekben több új lakónegyed is épült (*Béke u.-i, Fiastyúk u.-i Gyöngyösi úti, Szegedi úti, Tahi u.-i*). A ker. új központja az →*Árpád hídnál* alakult ki (→*Árpád hídi lakónegyed*). Jelentős kulturális intézménye a *József Attila Színház* (1965) és az *Angyalföldi József Attila Művelődési Központ*. ~ fejlődésére jelentős hatással volt az É–D-i metró kiépítése (Újpestig vezető szakasza 1990-ben készült el). A városrész másik központja – szintén a metróvonal mentén – a Lehel téren van. Itt, a piac mellett áll az 1933-ban épített Szt. Margit plébániatemplom. – *Irod.* Adametz Gyula: Angyalföld (Bp., 1947).

Angyalföld: →*helyi sajtó*

Angyalföldi Acélöntő és Mintakészítő Vállalat, *AAMV* (XIII. Váci út 81–85.): elődje az 1880-ban alakult Höcker Antal gépgyára, amely félstabil gőzgépeket gyártott. Miután a gyár tönkrement, telephelyét az 1914-ben alapított *Általános Iparművek* vette meg. 1919-ben fizetésképtelenség miatt ezt a váll.-ot is felszámolták. A telephely új gazdája az 1923-ban létesített *Friedrich Siemens Művek Vasöntő és Hőtechnikai Gyár Rt.* lett. A termelés tőkehiány miatt csak 1926-ban Schiffer Miksa építési vállalkozó segítségével indulhatott meg. 350 munkással öntöttvas csöveket állítottak elő. Az acélöntődei üzem 1941-től kezdett működni. 1938-tól a váll. főrészvényese a *M. Ált. Kőszénbányák* (MÁK) 75%-os részvénytöbbséggel. Az 1948. évi államosításkor az *Acélöntő és Csőgyár* nevet kapta. 1950-től az ország egyetlen csőgyára volt. 1963-ban a centralizációt szorgalmazó ip.pol. folytán az *Öntödei Váll.* üzeme lett *Öntödei Váll. 1. sz. Gyáregység* névvel. A korábbi nevét 1968-ban kapta vissza, mint az *Öntödei Váll. Acélöntő és Csőgyára*. 1970-ben a gyár hagyományos profilját, a nyomócsőgyártást megszüntették. A nyomócső üzemcsarnokot korszerűsítve, 1976-ban, a gyárba szervezetileg is beolvasztva a XIII. Reitter Ferenc u.-ból idetelepítették az Öntödei Váll. Mintakészítő Gyáregységét. Az Öntödei Váll. 1984-ben megszűnt, így tagváll.-a, az Acélöntő és Csőgyár is újra önálló lett ~ néven.

angyalföldi aranykincs: a négy aranytálból, egy aranyozott madáralakból és lószerszámzathoz tartozó aranygombokból álló lelet egyik része a 19. sz. végén, az egykori tébolyda mellett, a másik 1925-ben, az angyalföldi homokbányában került napvilágra. Az i. e. 8. sz. legvégéről való. Egy, a British Museumban levő csésze kivételével az MNM őrzi a leletet. – *Irod.* Kőszegi Frigyes: Késő bronzkori kutatások a főváros térségében (Budapest Régiségei XXII. Bp., 1971.).

angyalföldi ellenállás: →*budapesti partizán- és ellenállási csoportok*

Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet: 1884-ben létesítették a Lipótmezei Orsz. Tébolyda (→*Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet*) túlterheltségének csökkentésére. Előzőleg ugyanott működött az első pesti magán-elmegyógyint., amely Pólya József vezetése alatt állt, és 12 „őrj" befogadására volt alkalmas. Ez 1841-ben nyílt meg, de kellő anyagi támogatás hiányában két év múlva megszűnt. A ház és a telek áll. tulajdonba került. A *„Gyógyíthatatlan és közveszélyes elmebetegek tébolydája"* néven létesült új int. nevét Oláh Gusztáv *Áll. Elmebetegápoldára* változtatta. Neve 1924-től ~. Az ig. székben kiváló orvosok követték egymást: Lechner Károly, Oláh Gusztáv, Epstein László, Nyéki László, Selig Árpád, Zsakó István, Nyírő Gyula. Jó kezelési eredmények, emberséges bánásmód, közreműködés az elmeorvosképzésben, tudományos munka jellemezte az ~et. Innen indult ki a M. Elmeorvosok Egy.-ének és az Elmeorvosok Nagygyűléseinek a létrehozása is. 1945 után ált. kórházzá alakult át →*Nyírő Gyula Kórház-Rendelőintézet* néven, de ennek keretében is nagyobb ágyszámú elme- és idegoszt.-ok működnek. – *Irod.* A Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet emlékkönyve 1883–1933 (szerk. Zsakó István, Bp., 1933).

Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény: →*kerületi múzeumok*

Angyalföldi kikötő: →*kikötők*

angyalföldi református templom (XIII. Frangepán u. 43.): Padányi Gulyás Jenő tervei alapján 1927–1933 között épült, Bp. egyetlen kerek tornyú ref. temploma. 1933. dec. 10-én szentelték fel. 1956-ban a tartópilléreket betonpillérekkel erősítették meg.

Angyalföld pályaudvar: a *bal parti körvasút* és az esztergomi vasútvonal csatlakozó állomása. 1889-

ben nyitották meg. Innen indul ki a *Vizafogó pu.* felé vezető vonal. Hosszú időn át igen jelentős volt az innen kiinduló villamosvasúti vontató- és iparvágányok (BURV teherforgalom) forgalma. Személyforgalma is van.

Angyal Gyógyszertár: 1847-ben alapított gyógyszertár, amelynek elhelyezését a városi tanács csak a Ferencváros területére engedélyezte. Alapítója, Ivanovics Alajos az Üllői út 39. sz. alatt nyitotta meg. Későbbi neves tulajdonosai: Bayer Arnold, Kosch Károly, Löcherer Tamás. Az ~ a Ferenc- és Józsefváros lakosságának gyógyszerellátásán túl az *Egyetemi Gyógyszertár* megnyitásáig az egyetemi klinikák szállítója is volt. A II. vh.-ban, majd 1956-ban az ép. súlyosan megsérült, ezért lebontották. Utódjaként az Üllői út 39–43. sz. új ép.-ben korszerű gyógyszertár nyílt meg. A régi gyógyszertár eredeti biedermeier berendezését 1971-ben a Semmelweis Orvostörténeti Múz. vette át, s a nagykállói Korányi Frigyes Emlékházban helyezte el. – *Irod.* Sztankai István: A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszertárakra vonatkozó adatok (Bp., 1935).

Angyalkert: Mo., ill. az egész Habsburg birodalom első óvodája. 1828. jún. 1-jén nyitotta meg *Brunszvik* Teréz grófnő a mai I. Attila u. és Mikó u. sarkán. Első óvó-nevelője *Kern* Máté volt. Az ~ helyét emléktábla jelzi.

Anjou bástya (I. ker. Várnegyed): a *Bástyasétány* É-i részén az *Esztergomi rondellától* a *Bécsi kapuig* terjedő hajdani ágyúterasz. (A Várfalat a →*Sziavus pasa tornya* és a →*Murád pasa tornya* – mindkettő 17. sz.-i rondella – erősíti.) Buda a török-

Az Anjou bástya

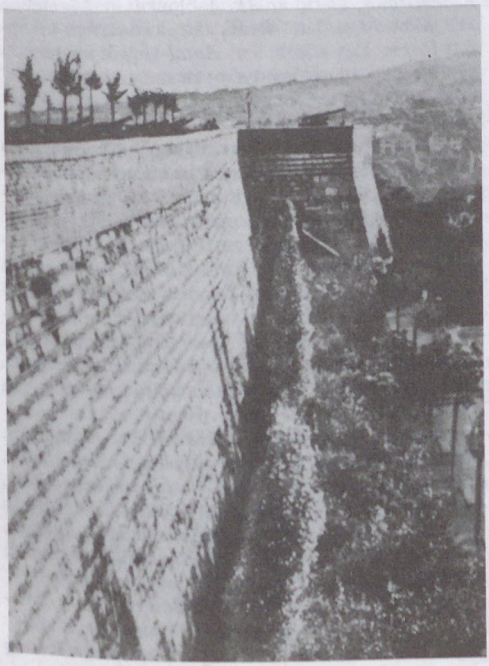

től való 1686. évi visszavívásakor nagy csata dúlt e helyen. Az 1696. évi *Zaiger* szerint *Császárrés* a neve. A laktanya felépülése után elnevezése elszakadt a mai *Kapisztrán tértől*, és a Ferdinánd-laktanya után előbb *Ferdinánd bástya*, majd m. megfelelőjeként *Nándor bástya*, 1924-ben *Csernoch* János hg.prímásról *Prímás bástya;* a II. vh. után az ~ nevet kapta. 1936-ban a visszafoglalás 250. évfordulójára kétoldalt fasorral ültették be. Az ~n van az utolsó budai pasa, *Abdurrahman* emlékköve.

Abdurrahman pasa emlékköve az Anjou bástyán

Anker köz, *Anker-udvar* (VI. Bajcsy-Zsilinszky út–Király u.): az *Anker* élet- és járadékbiztosító rt. a Deák téren 1910-ben felépült palotájának üzletsora. Az Anker eredetileg üvegtetővel fedett átjáróra felfűzött bazársort akart terveztetni a milánói, római és nápolyi galériák mintájára, de *Alpár* Ignác, az ép. tervezője a nyitott udvart javasolta, ill. többszöri áttervezés után a nyitott utcás megoldást építette meg.

Anna Frank Gimnázium (VIII. Rökk Szilárd u. 26.): az 1919-ben megnyílt *Pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Fiúgimnáziumából és Leánygimnáziumából* alakult felekezeti középisk. A fiúgimn. 1919-től a VII. Wesselényi u. 44., 1923-tól a XIV. Abonyi u. 5–7. sz. alatt működött. A leánygimn. a VII. Síp u. 12. sz. házban kezdte meg működését, 1920-tól pedig a VI. Munkácsy Mihály u. 5–7. sz. alatt foly-

tatta. Ép.-ének államosítása miatt 1952-ben került jelenlegi helyére, az Orsz. Rabbiképző Int.-be. Az 1959-ben bevezetett koedukáció következtében a *Budapesti Izr. Hitközség Fiú- és Leánygimnáziuma* nevet kapta. 1965-ben vette fel az ~ nevet.

Anna u. (I. Tárnok u.–Úri u.): **1. sz.** egyemeletes saroklh., Tárnok u.-i homlokzata 6 ablakos, kapuja az oldalhomlokzaton (Anna u. 1.) szintén 6 ablakkal. Itt gótikus nyíláskeret-részletek, a földszinti helyiségben középkori falmaradványok láthatók. A középkori házat 1712-ben tulajdonosa, *Stocker* Lőrinc orvos, a budai fürdők ismertetője építtette újjá. 1745-ig Rettig József tulajdonában itt volt az →*Arany Sas Gyógyszertár*. Tárnok u. felőli bejárati ajtója 1780 körül kaphatta ma is álló késő barokk keretezését. Homlokzatát a barokk szoborfülke meghagyásával 1820 körül klasszicista stílusban átalakították. A barokk szoborfülkébe 1974-ben Kovács Margit Madonna Gyermekével c. szobra került. A hajdani gyógyszertárban az újabb kutatás több eredeti kemencét, az Anna u. felől pedig a 16. sz.-ban elterjedt üzletajtó és ablak kombinált kiképzését tár-

Az Anna u. 1. sz. ház

ta fel. – **2. sz.:** egyemeletes saroklh. az Anna u. felől kapuval és 5 ablakkal, a Tárnok u. felől 4 ablakkal. Homloksíkját a középkorban a földszint fölött álló konzolsorral kiugratták (14–15. sz.), amit még a 16. sz.-ban aláfalaztak. Anna u.-i homlokzata emeletén egy reneszánsz és mellette egy pálcataggal díszített 15. sz.-i gótikus ablakkeret maradt meg. Kapualja dongaboltozatos. A súlyosan sérült, számos átalakítást mutató ház alapjában véve 14–15. sz.-i gótikus ép., két középkori házból épülhetett össze. A mai kapualj helyén sikátor volt, melyet a török hódoltság alatt boltoztak át és az u.-i oldalról kőkeretes kapuval zártak le. Az emeleti szinten látható téglaboltív maradványa ugyancsak török eredetű. A mai ép.-et annak 18. sz.-i átalakításai után 1862-ben Hild Károly alakította ki Wiener Rozália számára. 1934-ben átépítették. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes 1., Bp., 1955); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Anód Gyár: elődje a Lumen Fénytechnikai Üzem volt, 1948-ban államosították. Nagyteljesítményű erősáramú egyenirányítókat, invertereket, félvezetőket gyártott. A XI. Budafoki út 183. sz. alatt működött. 1964-ben a →*Villamos Berendezés és Készülék Művek* egyik váll.-a lett. 1980-ban ezen belül összevonták a VILLESZ gyárral, és létrehozták az Erősáramú Elektronikai Gyárat, melynek feladata a m. erősáramú elektronikai ip. felfejlesztése lett volna, de az új váll. fokozatosan veszteségessé vált, ezért 1988-ban felszámolták. Állóeszközei többségét a *Műszertechnika Fejlesztő-, Gyártó-, Értékesítő- és Szolgáltató Rt.* vette meg.

Anonymus-szobor (XIV. Városliget, Széchenyi-sziget): a Gesta Hungarorum ismeretlen szerzőjét, III. Béla király jegyzőjét Ligeti Miklós szobrászművész örökítette meg (1903): szürke márványpadon ülő csuklyás bronz alak.

Antal Károly (Bp., 1909–): szobrász, Munkácsy-díjas (1954). 1931-től kiállító művész. 1934–35-ben római ösztöndíjas volt. Köztéren elhelyezett szobrai Bp.-en: *Julianus barát* (Vár, 1937); *Szovjet hősi emlékmű* (1945); *Birkózók* (XIV. Népstadion, Ifjúság útja, 1953); *Vízhordó csacsi kútja* (X. Üllői út 136., 1958); *Lovag és heroldja* (I. Vár, Fehérvári rondella, 1983).

Antal-forrás: a Hármashatár-hegybe vágódó *Farkas-torok* alatt, a III. Jablonka út közelében 207,98 m magasban fakadó, zárt, kútszerűen kiképzett forrás. Egy közeli *Szt. Antal*-képről nyerte nevét. Eredeti állapotában 1,75 m mély volt. 11,5 °C hőmérsékletű vize 560 mg/l oldott anyagot tartalmazott.

antant misszió: az antant hatalmak részéről a belgrádi katonai egyezmény aláírása után Bp. azonnali megszállásának terve is felmerült. Az angol kormány vonakodása miatt a megszállás helyett csupán egy katonai misszió érkezett Bp.-re 1918. nov. 26-án. A misszió vez.-je Fernand *Vix* francia vezérkari alezredes volt. A misszió feladata gazd. és katonai adatok gyűjtése és továbbítása volt. Ellenőrizte továbbá a belgrádi katonai egyezmény végrehajtását, és gátat kívánt vetni az oroszo.-i forradalom terjedésének. A Tanácsközt. kikiáltása után az ~ elhagyta az országot.

Antiqua Nyomda és Irodalmi Rt.: nyomdaip. és kiadóváll. 1910-ben alapította Pápai Ernő a VI. Szerecsen (ma Paulay Ede) u.-ban. A kis kapacitású, de igényes kiadványokat készítő vállalkozás állította elő Cserépfalvi Imre kiadóvállalatának termékeit. 1940-ben vette fel az ~ nevet, és alakult családi vállalkozásból rt.-vé.

Anya-, Csecsemő- és Kisdedvédelmi Intézet: a főv. eü. szakhálózatának központja volt. 1941-ben a főv. átvette az →*Országos Stefánia Szövetség*

Az Anonymus-szobor a Városligetben

főv. tagozatát, s annak központjában, valamint a vele együttműködő →*Zita királyné Intézet* helyén (VIII. Vas u. 10.) létrehozták az ~et. Feladata a terhes-, a gyermekágyas-, az újszülött-, a csecsemő- és a kisdedvédelem, valamint a védő- és gondozónőképzés volt. Ennek érdekében védőint.-eket, bölcsődéket, átmeneti otthonokat és tejkonyhákat működtetett. A védőint.-ek száma 26 volt. Az egységes gyermekeü. szolgálat megszervezésekor a védőint.-ek ker. intézményekké váltak. A központ helyén ma a Balassa János Szociális és Eü. Kísérleti Szakközépisk. működik.

anya- és csecsemővédelem: a szervezett ~ gondolata a múlt század második felében merült fel. Trefort Ágoston 1881-ben kifejtette, hogy az államnak és a társ.-nak ezen a téren kötelezettségei vannak. Az első intézményeket azonban nem az állam, hanem társ. jótékonysági egy.-ek hozták létre. Így alakult meg 1885-ben Szalárdy Mór kezdeményezésére a Fehérkereszt Orsz. Lelencház Egy., ez létesítette a →*Fehérkereszt Gyermekkórház*at. A szociálhigiéniai anyavédelem előharcosa Temesváry Rezső volt, ő szervezte meg 1908-ban az Orsz. Anya- és Csecsemővédő Egy.-et. Ez első menhelyét 1909-ben a Thököly út 83. sz. alatt nyitotta meg 25 felnőtt- és 25 csecsemőággyal. A második 1910-ben a X. Villám u. 25. sz. alatt létesült. 1918-ban azonban mindkettő megszűnt. 1917-ben megalakult az →*Országos Stefánia Szövetség*, s ez áll., ill. helyi támogatással orsz. szervezetet létesített. A két vh. közti időszakban a javulás lassú volt. A biztosító társ.-ok nem sok segítséget nyújtottak a szülő nőknek. 1922-ig terhességi segély sem volt, s akkor is csak négy hét lett. A gyermekágyi segély 1891-től négy hét, 1918-ban már nyolc hét, de 1927-től újra hat hét. Csökkent a születések száma: 1920-ban 20,4%, a harmincas évek végén viszont csak 12% körül mozgott. Nagy különbség volt a főv. belső és külső, munkásker.-ei között a *csecsemőhalandóság* terén. 1920–21-ben a Belvárosban 98, Kőbányán 166‰, 1937–38-ban pedig 56, ill. 118‰. Jelentős lépés volt, hogy 1941-ben a főv. átvette az Orsz. Stefánia Szöv. bp.-i szervezetét és létrehozta az *Anya- Csecsemő- és Kisdedvédelmi Int.*-et, amelynek intézményhálózata is volt. 1945 után egységes anya-, csecsemő- és gyermekvédelmet építettek ki, majd ehhez kapcsolódott az ifjúság-, a családvédelem és a családtervezés is. Az ~ terén egyesítették a tanácsadó és gyógyító ellátást. A terhesgondozás kiterjesztésével szinte minden terhes megjelent a tanácsadásokon. Általánossá vált az int.-i szülés. A koraszülöttek részére különleges gyógyint.-i ellátást szerveztek. A beteg csecsemők és gyermekek szakorvosi kezelésére a külön körzeti gyermekorvosi hálózatot először Bp.-en szervezték meg. A beteg gyermekek kórházi ápolására bővítették a gyermekkórházak hálózatát (→*Heim Pál Gyermekkórház és Rendelőintézet* →*Bethesda Gyermekkórház*, →*Budai Gyermekkórház*, →*Madarász utcai Gyermekkórház-Rendelőintézet*, →*Szabadság-hegyi Állami Gyermekgyógyintézet*), ill. fejlesztették a közkórházak gyermekosztályait. A szülészeti és a gyermekgyógyászati ellátás központi szakmai irányítására létrehozták az →*Országos Szülészeti és Nőgyógyászati Intézet*et és az →*Országos Csecsemő- és Gyermekegészségügyi Intézet*et. A szülő nők szociális helyzetének a javítására hozott intézkedések közül a legjelentősebb az egész világon először bevezetett gyermekgondozási segély (1967). Az ezt igénybe nem vevő anyák gyermekeiket jórészt bölcsődékben helyezhetik el. A bölcsődei hálózatot 1945 után nagy mértékben fejlesztették, hogy minél több nő állhasson munkába, s a bölcsődék megőrző feladatukon túlmenően a közösségi nevelés alapintézményei lettek. Munkájuk irányítására hozták létre a *Csecsemőotthonok Országos Módszertani Intézet*ét. Az áll. gondozásba kerülő 0–3 éves gyermekek részére – a régi menhelyek helyett – létesített csecsemőotthonokat megfelelő eü. ellátásban részesítik. Külön intézmények szolgálják a testi és szellemi fogyatékos gyermekek int.-i elhelyezését. – *Irod.* Bakács Tibor: Budapest közegészségügyének száz éve 1848–1948 (Bp., 1948); Hahn Géza: A magyar egészségügy története (Bp., 1960).

Anyagvizsgáló és Gépipari Minőségellenőrző Intézet (XXI. Gyártelep, Gyepsor 1.): 1891-ben „cementlaboratórium" néven a bal parti főgyűjtőnél cement vizsgálatára alakult és 1945-ig a Soroksári úton a központi csatorna és szivattyútelepen működött. Majd a *Csepel Vas és Fémművek Tröszt* központi anyagvizsgáló, minőségellenőrző és kutató szervezete. A tröszt megszűnése után 1983-ban alakult ~té mint önálló kisváll. Tevékenysége kiterjed a műszaki-fejlesztési szolgáltatásokra, a minőségellenőrzésre, anyagvizsgálatra (analitikai, mechanikai, metallográfiai), agresszív talajvizek romboló hatásának kivédésére, anyagtulajdonságok kutatására, az autóközlekedés vonatkozásában az optimális útburkolatok tanulmányozására, gyártástechnológiák fejlesztésére, környezetvédelmi és méréstechnikai szolgáltatásokra.

anyakönyvezés, *anyakönyvi közigazgatás*: Mo. törökök által el nem foglalt területén általában 1614-ben kezdték meg a plébániákon a keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvek vezetését. Pest-Budán és Óbudán az 1686. évi felszabadulást követően elsőként 1686-ban a belvárosi, majd 1687-ben a vári plébánia, 1688-ban az óbudai Szent Péter Pál-plébánia, 1704-ben az óbuda-újlaki plébánia kezdte meg az ~t. 1827-ig az egyházi anyakönyveket egy példányban vezették. Az 1827: XXIII. tc. rendelte el a két példányban történő ~t, s a másolatnak a megyei illetve a városi levéltárak részére történő átadását további megőrzésre. – 1873-tól a felekezetek (plébániák, lelkészi hivatalok stb.) által vezetett anyakönyvek felügyeletét a Főv. Tanács látta el. A polgári házasságkötés bevezetésével, 1895. okt. 1-jétől az anyakönyvvezetés az 1894: XXXIII. tc. értelmében az igazgatási szervezet feladata lett. Először három anyakönyvi hivatalt állítottak fel; egyet Budán a II. ker.-ben, kettőt Pesten a VI. és IX. ker.-ben. Az anyakönyvi hivatalok egy ideig függetlenek voltak a ker. elöljáróságoktól, közvetlen felügyeletük a polgármester, fő felügyeletük a belügymin. hatáskörébe tartozott. 1898-tól már öt, 1907-től hét, 1910-től nyolc anyakönyvi hivatal működött a főv.-ben, és csak 1919-től állítottak fel áll. anyakönyvi hivatalt minden ker.-ben. 1924-től az anyakönyvi teendőket a rendes közig. teendők közé sorolták és a ker. elöljárót jelölték ki anyakönyvvezetőnek, aki e teendőit helyettese útján látta el. 1949-ben a ker. közig. átszervezésével a min.tanács rendeletére az anyakönyvvezetőt a polgármester bízta meg a fogalmazási tisztviselők közül; a felügyeletet a ker. elöljáró gyakorolta. A tanácsok megalakulásával az anyakönyvvezetők felügyeletét a ker. és a Főv. Tanács V. B.-je, 1953-tól a ker. és a Főv. Tanács V. B. igazgatási oszt.-ai mellett működő anyakönyvi felügyelők látták el. 1954-től 1961-ig a felügyeleti jogkör a Belügymin. hatáskörébe tartozott, majd visszakerült a Főv. Tanács V. B. igazgatási oszt.-ához. 1963-tól a főfelügyeleti jogkört a min.tanács elnöke gyakorolta. 1990-ig a levéltárak vezették az anyakönyvi másodpéldányokat, ekkor az *Áll. Népességnyilvántartási Hivatal* vette át e feladatot. Az 1991. évi XX. tv. értelmében az anyakönyveket az önkormányzat polgármesteri hivatalának anyakönyvvezetője vezeti. Az anyakönyvvezető feletti felügyeletet a köztársasági megbízott látja el. – Az anyakönyvi ker.-ek mellett önálló házassági ~t végeznek még az I., V. és VI. ker. központi házasságkötő termei.

Ányos Pál (Nagyesztergár, 1756–Veszprém, 1784): költő, pálos rendi szerzetes. Életének négy évét Pest-Budán töltötte. 1777-ben az akkor Budára helyezett egyetemen teológus. Az egyetem ünnepélyes felavatására verset írt. Részt vett egy tudós hazafiúi társ. szervezésében. Virág Benedeknek és Kónyi Jánosnak írt verses episztoláiban Pest-Buda egyik első megéneklője.

apácák: →*szerzetesrendek*

apacs: a társ. perifériájára szorult, főleg a külvárosok bűnözésre kész csavargójának irodalmi ízű és ma már nem használatos elnevezése. Az alvilág egyik jellegzetes, olcsó eleganciával öltözött, fölényeskedő magatartású figurája volt. Többnyire kitartott szépfiú. Az ~ név a múlt század végén a francia irodalomban terjedt, el, eredete az É-amerikai indián törzs elnevezésére vezethető vissza, nálunk először valószínűleg Kozma Andor használta az 1910-es években.

Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium: →*Eötvös Loránd Tudományegyetem*

Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskola: →*Budapesti Pedagógiai Főiskola*

Apáczai Csere János Szabadegyetem: →*Fővárosi Pedagógiai Intézet*

Apáczai Csere János u. (V. Március 15. tér–Eötvös tér): 1864–67 között kiépült a rkp. kőfala a *Lánchíd*tól a mai *Petőfi tér*ig. A rendezett parton új teleksort alakítottak ki. A *Felső Duna-sor* és *Alsó Duna-sor* eleje u.-vá alakult. 1870 körül Ferenc József 1868-ban született lányáról *Főhercegnő Mária Valéria u.*, 1950-ben *Móricz Zsigmond u.*, 1951-től ~ a neve. Páratlan oldalán a reformkori Pest néhány ép.-e megmaradt. – **3. sz.:** háromemeletes, klasszicista ház 9 ablakkal, kazettás mennyezetű, szegmensíves boltozatú kapualjjal, melyből D felé négyoszlopos előtéren át nyílik a főlépcsőház. Első emeletének közepén 5 ablakos díszterem volt, pilléres-oszlopos kiképzésben, amely ma szobákra osztott. *Hofrichter* József építette (1811) Szemerédy András számára. Az 1838. évi *árvíz* után nyerte el mai alakját. – **5. sz.:** háromemeletes klasszicista lh. 9 ablakkal; kapuja felett bőségszarut emelő két allegorikus nőalak domborművével. Kapuja zárókövén

Az egykori Gyürki-ház: Apáczai Csere János u. 5.

Kardetter-ház: Apáczai Csere János u. 7.

Zeusz-fej, a földszinti pilléreket kőből faragott női és férfifejes tondók díszítik. Kapualja szép kazettadíszes boltozatú. *Hofrichter* József építette (1814–15) Gyürky Pál számára. Belsejét 1885-ben átépítették, ekkor kapta kapualja is belső szakaszát. Régi lépcsőházát lebontották. Szobrászati díszét *Dunaiszky* Lőrinc készítette. – **7. sz.:** háromemeletes klasszicista saroklh., 15 ablakkal, a Türr István u. 3. felőli oldalán 13 ablakkal. Kapujának zárókövén Zeusz-fej van. *Pollack* Mihály építette (1812–13) Kardetter Tamás ácsmester számára. – **15/a–b sz.:** *Wurm-udvar*. Háromhomlokzatos, négyemeletes klasszicista lh. főhomlokzatán 18 tengellyel, középrészén két emeletenként lizénasorral tagoltan. Az eredetileg kétemeles ép. sima attikafalát Huber József két fekvő szoboralakja díszíti, két félköríves kapuja szimmetrikus elrendezésű. Az udvarán látható kút szintén Huber munkája. Oldalhomlokzata 23 ablakkal a Szende Pál (volt Wurm) u.-ra néz; 4. sz. A *Dorottya u.*-ra néző hátsó homlokzata (6/a–b sz.) 18 ablakos. Ezen az oldalon kapuja és földszinti ablakainak kovácsoltvas rácsai bankká való átépítésekor (*Hauszmann* Alajos, 1893) készültek. A bérházat Wurm János vaskereskedő megbízásából ifj. Zitterbarth Mátyás kezdte építeni (1814) és Pollack Mihály fejezte be 1821–22-ben. A további két emeletet 1867-ben Piescher József építette Almay (Wurm) Rezső számára. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Apáthy István Gyermekkórház-Rendelőintézet: →*Bethesda Gyermekkórház*

Apáthy-szikla (II. ker.): az →*Ördög-árok* lipótmezei szakasza fölé falszerű, meredek lejtővel emelkedő dolomitrög, a *Kőkapu*tól DNy-ra (242 m). Az ~ nevét a terület egykori birtokosáról kapta. Felszíne 1977-től, mint természeti érték, védett.

A Pesti Városháza: várospol. folyóirat. 1933. dec.-ben indult, s a főv. életéről, fejlesztési terveiről, múltjáról közölt riportokat, színes írásokat. 1938-ban szűnt meg.

A Polgár: 1. pol. napilap. 1905-ben a *Vázsonyi* Vilmos köré csoportosuló demokraták orgánuma volt. A főv. közig.-ban különösen jelentős befolyást szerzett párt az országos politikában a választójogi harcban a kialakuló pesti polgárság demokratikus jogaiért szállt síkra. 1913-ban, a laptulajdonos és felelős szerk. Szerdahelyi Sándor halála után megszűnt. – 2. pol. hetilap. 1924-ben az újonnan alakult Országos Nemzeti Demokrata Párt lapjaként indult. Főmunkatársa az egyesült ellenzék vezére, Vázsonyi Vilmos volt, az ő halála (1925) után a lap megszűnt.

Apolló: irodalmi és tudományos folyóirat, 1934–40 között jelent meg. Szerk.-je Gál István volt. A humanista célkitűzésekkel, igényes tudományossággal szerk. lap a korszak fiatal tudósait (Bóka László, Gáldi László, Halász Gábor. Kardos Tibor, Sziklay László stb.) gyűjtötte táborába. A klasszikus görög-római filozófia, kultúra köréből közreadott tanulmányok mellett jelentős teret szentelt a közép-európai, a Duna mentén élő népek irodalmának, művészetének.

Apolló, *Vörös Csillag, Royal Apolló* (VII. Erzsébet krt. 45.): bemutató filmszínház a Royal Szálló dísztermében, melyet kihasználatlansága miatt 1915-ben mozivá alakítottak át *Royal Apolló* néven. Bp. első ezerszemélyes, fényűző mozipalotája 1915. okt. 31-én Janovics Jenő: *Tetemrehívás* c. filmjével nyílt meg. A mozi 1950–90 között a *Vörös Csillag* nevet viselte, 1990-től ~.

Apolló Kabaré, *Apolló Színpad, Apolló Színház:* a Blaha Lujza téren, a mai Corvin Áruház helyén nyílt meg 1915. dec. 21-én. 1918–23 között, az ép. lebontásáig *Apolló Színpad* néven kabarészínházként működött. Első rendezője, művészeti vezetője Balassa Jenő, ig.-ja Roboz Imre volt. 1923-tól 1925-ig Wertheimer Elemér igazgatásával a →*Medgyaszay Színház* volt helyiségében (VI. Jókai tér 10.) – *Apolló Színház* néven – működött. Az ~ társulatának jelentősebb színészei: Gózon Gyula, Gyárfás Dezső, Kertész Mihály, Lábass Juci, Haraszti Mici, Németh Juliska, Berky Lili, Dajbukát Ilona, Salamon Béla, Boross Géza, Szőke Szakáll, Sajó Géza, Radó Sándor, Rózsahegyi Kálmán, Peti Sándor, Kondor Ibolya, Békeffi László voltak. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora (Bp., 1978); Boross Géza: „Folik vagy nem folik" (Bp., 1942).

Apolló Színpad: →*Apolló Kabaré*

ápolónőképzés: az orvost segítő ápolók és ápolónők szakmai ismereteiket a 19. sz. második feléig a gyakorlat során szerezték meg. A kórházügy fejlődésével felmerült a szervezett oktatás szükségessége. Az első ilyen jellegű tanfolyamokat *Bene* Ferenc indította meg a Rókus Kórházban. 1835-ben *Bugát*

Pál javasolta, hogy az orvosi kar mellett állítsanak fel erre a célra egy int.-et. 1849. jún.-ban Balassa János és Gaál Gusztáv egyéves szakmai isk. felállítását indítványozta. A szervezett oktatás végül 1881-ben, a →*Vöröskereszt Erzsébet Kórházá*ban működő Betegápolónői Int. keretében valósult meg. Itt előbb egy-, majd kétéves hivatásos és 3–6 hónapos önkéntes betegápolónői tanfolyamokat tartottak. 1906-ban megalakult a *M. Betegápolók és Ápolónők Orsz. Egy.-e*, amely kétszintes tanfolyamokat rendezett. Külön történt az ~ az egyházi betegápolás szervezeteiben. 1920-tól az egyetemi orvosi karok is létesítettek ápoló- és védőnőképző int.-eket. Ezek felügyelete az Orsz. Közeü. Int. feladatkörébe került, amely új képzési formákat is kialakított, s létrehozta az *Áll. Védőnőképző Int.*-et. 1950-től az eü. átszervezésével a továbbiakban a háromféves ápolónőképző isk.-k, ill. az érettségizettek számára kétéves szakisk.-k biztosították a képzést. 1960 után létrejöttek az eü. szakisk.-k.

Az Apostolok Étterem belső képe az 1920-as években

Apostolok Étterem (V. Kígyó u. 4–6.): 1902-ben Förster János alapította. 1913-ban Gattaringer János tervei szerint átépítették, majd 1929-ben megnagyobbították. Ekkor nyerte el mai formáját. A 180 személy befogadására alkalmas boxos helyiség falburkolata művészi iparosmunka. A falakat az apostolokról készített mozaikok, és régi városokról festett képek díszítik. Az 1950-es évek végén →*Pilseni Söröző*nek is hívták. 1965-ben a Pannónia Szálloda és Vendéglátóip. Váll. a söröző melletti üzlethelyiségből drinkbárt alakított ki.

Apostol u. (II. Kavics u.–Margit u.): – **13. sz.:** villa (Neuschloss Kornél, 1897). – **14. sz.:** lh. (Pölz Antal, 1898).

Apponyi Albert Anyaotthon: →*Zita Királyné Intézet*

Apponyi Albert Poliklinika: →*Szövetség utcai Kórház*

Apponyi Kollégium: tanárok képzésére létesített tanítóképző int. 1906–28 között működött férfiak részére az I. Győri út. 13., nők részére a XIV. Ajtósi Dürer sor 37. sz. alatt. A polgári isk. tanárképző hallgatói, akik az ~ tagjai voltak s ott speciális kollégiumokat, az egyetemen előadásokat hallgattak, ill. vizsgáztak, a tanító(nő)képzőben gyakoroltak, tanári oklevelet nyertek. 1918-ban főisk. rangra emelték. 1928-ban Szegedre költözött. Rajz- és zenetagozata továbbra is Bp.-en (XII. Kiss János altábornagy u. 40) működött.

Április 4. Gépipari Művek (XI. Budafoki út 70.): Röck István 1802-ben, a Váci u.-ban létesített szita- és kaszakészítő műhelyéből alakult ki. A Röck család három generáción át fejlesztette a vállalkozást a kézművességtől az ip. nagyüzemig, elvitathatatlan érdemeket szerezve a m. gépgyártás megteremtésében. A műhely 1816-ban a Szervita térre költözött, rostákat és mezőgazd. kéziszerszámokat gyártott Szerbia, Románia és Töröko. részére is. Nagyobb üzemép.-ét a Petőfi Sándor u.-ban, a mai főposta ép.-ének helyén emelték. Munkásaik létszáma 36 fő volt. Röck István fia, Röck István János saját tervezésű gőz- és szerszámgépein kívül könyvnyomdai gépeket, valamint az első gőzcséplő–gépcsoportokat gyártottak. 1874-től hajógépeket és hajókazánokat is készítettek. Röck István János halála után (1882) a gyárat fiai István és Gyula örökölték. 1894-től nagyteljesítményű szivattyúkat gyártottak a vízműveknek és hűtőberendezéseket a jéggyáraknak. 1898-ban már 400 szakmunkást, 67 napszámost és 33

Az Apostolok Étterem

tanoncot foglalkoztattak a tisztviselőkön kívül. 1899-ben a gyár Kelenföldre, jelenlegi telephelyére költözött. 1904-ben bekapcsolódott az automobilgyártásba a Csonka János által tervezett postai személy- és csomagszállító kocsik előállításával. 1908-ban megszerezték a brémai Lloyd Automobilgyár licencét, amelynek alapján a „Röck-Lloyd" postaszemélygépkocsikat gyártották. 1912-ben beszüntették az autógyártást. A családi kézben lévő gyár 1909-ben rt.-vé alakult *Röck István Rt.* néven. 1911-ben az Első Brünni Gépgyár Rt. vette át a céget, a neve *Röck István és Első Brünni Gépgyár Rt.* lett. A vezetés végleg kicsúszott a család kezéből. Fő profilja hűtőberendezések, komplett kazánberendezések gyártása, továbbá útépítő gépek, motoros úthengerek, betonkeverők, betonútdöngölő gépek, lemezcsövek, csővezetéki szerelvények gyártása volt. – 1948-ban államosították a gyárat Röck István Gépgyár Nemzeti Váll. néven, mely 1950-ben, a „felszabadulás" 5. évfordulóján az Április 4. Gépgyár nevet vette fel. Fejlesztették a kazángyártás technológiáját, és az erőműépítésekhez (Komló, Tatabánya, Dunai Vasmű, Tiszapalkonya, Ajka, Oroszlány, Dunamenti Hőerőmű) gőzturbinákat készítettek. 1949-ben a váll.-ba olvasztották a Ganz Vagon- és Gépgyár hűtőrészlegét, ezzel megkezdődött a hűtőtelepek gyártása és fejlesztése. 1951-ben szervezeti összevonással a váll.-hoz került a Kiskunfélegyházi Vegyip. Gépgyár. 1959-től új konstrukciójú hűtőkazánokat szereltek fel Bp., Szeged, Debrecen, Győr stb. hűtőházaiban. Új profilt jelentett az öntöttvastübbingek gyártása a metró föld alatti állomásaihoz. Szakembereik részt vettek az első m. atomerőmű előkészítő munkálataiban. Az energetikai termékek exportjához ENERGOUNION néven fővállalkozói egyesülést hoztak létre a M. Hajó- és Darugyárral, a Láng Gépgyárral és a Ganz Villamossági Művekkel. Szállítottak valamennyi szoc. országba, Egyiptomba és Indiába. 1977-ben a váll. központja ~ néven a megnagyobbított kiskunfélegyházi telephelyre került. Profiljába helyezték az erőművi tisztító berendezések, a vegyip. és élelmiszerip. berendezések gyártását és fővállalkozásban való kivitelezését. – 1990-ben a bp.-i és a vidéki telephelyek önálló leányváll.-okká alakultak. A kelenföldi volt központi telepen három leányváll. működik. Az Á4GM Röck Energetikai Leányváll., amely erőművi segédberendezéseket, szivattyútelepeket, levegő- és olajellátó rendszereket állít elő. Gyártási háttérkapcsolata a kiskunfélegyházi üzem. A Budafoki úton dolgozik továbbá az Á4GM Gépip. Kutató-Fejlesztő Leányváll. és az Á4GM Szervező Leányváll. Nagykanizsán az Á4GM Hidroplasztikai Leányváll.

Április 4. Gépipari Művek Atomerőművi Szerelő Leányvállalat (XI. Budafoki út 70.): 1984-ben alakult meg a Paksi Atomerőmű szerelési munkáit végző Április 4. Gépip. Művek építésvezetőségéből a cég legfiatalabb leányváll.-aként. Feladata anyaváll.-ának gyártási háttérkapcsolataira támaszkodva atomerőművi berendezések és létesítmények (különleges körülmények között üzemelő hőcserélők, tartályok, szivattyúk, csővezetékek, fűtőművek) tervezése, véleményezése, gyártása, helyszíni szerelése, üzembe helyezése, felújítása, javítása és karbantartása.

Apród u. (I. Szarvas tér–Ybl Miklós tér): középkori eredetű házait az 1684-es és 1686-os ostrom elpusztította. A 18. sz.-ban épült ki ismét. A 10. sz. ház emeletén lakott és halt meg 1830-ban *Virág* Benedek költő. A ház a II. vh. során elpusztult, közelében áll a költő emlékműve (*Pátzay* Pál, 1971). Az ~ alsó várbeli feljáratul szolgált a komp-, majd hajóhídtól a Vár D-i Új-, majd Ferdinánd-, később tabáni Várkapujához vezető Palota útig. Ennek részeként volt 1875-től *Palota u.* Az FKT 1879-ben ~nak nevezte el. A *Szarvas tér* szintjének süllyesztésekor (1894) felső részének hátas úttestét mélyítették. Az ~ alsó szakaszának egy részét 1906-ban a *Sándor Móric lépcső*től az Ybl Miklós térhez csatolták. – Építészetileg értékes ép.-e az **1–3. sz.** ház, melyben *Semmelweis* Ignác született, s atyjának fűszer- és festékkereskedése volt. Az egyemeletes közép- és sarokrizalitos lh. 2+3+3+3+2 ablaktengelyével a Mo.-on copfnak nevezett késő barokk stílusirányzat tipikus képviselője, főpárkányában plasztikus füzérsorral, ablakai alatt is füzérekkel. Egyszerű, ablakos tengelyes oldalhomlokzata a *Sándor Móric lépcső*re néz. Az 1810. évi tűzvész alkalmából kiégett, ekkor újjáépítették. A II. vh.-ban É-i fele rommá lett. 1964-ben *Pfannl* Egon állította helyre. Ma a *Semmelweis Orvostörténeti Múz.* otthona. – *Irod.* Antall József: Semmelweis Ignác tabáni szülőháza (Műemlékvédelem, 1966. 17. sz.).

Semmelweis Ignác szülőháza az Apród u.-ban az 1880-as években

aquaeductus: az *aqua* („víz") és a *ducere* („vezetni") latin szavak összetételéből képzett szó, jelentése „vízvezeték". A római települések vízellátását az ásott kutakon kívül ~okkal biztosították, amelyeken általában nagyobb távolságról szállították az ivóvizet. →*Aquincum* vízszükségletét a mai III. Római fürdő–Erdei strand medencéit tápláló források

vizéből fedezték (→*forrásszentélyek*). Innét indult ki az i. sz. 2. sz. elején az a falazott É–D irányú ~, amely →*Aquincum–polgárváros,* →*Aquincum–canabae* és az →*Aquincum–katonai táborok* számára szállított mintegy 5 km távolságból, megfelelő lejtéssel ivóvizet. A külön-külön kerámiába foglalt források vizét kőcsatornában vezették a főágba, amelyre az utolsó mellékág becsatlakozási pontjánál víztorony hajtotta fel a vizet. Innét falazott, boltíves ~on haladt az ivóvíz a települések és a tábor irányába. A több méter magas, boltívekkel tagolt fal tetején agyagcsövekben folyt a víz. Az ~ vonulata három szakaszra osztható. Az első traktus (amelynek konzervált pillérei a III. Szentendrei út két pályáját választják el egymástól) *Aquincum–polgárváros* É-i falánál végződött, azon a ponton, ahol korábban – tévesen – az É-i városkaput keresték. Az ~ második szakasza a polgárvároson haladt keresztül, s annak D-i falánál végződött: vonulatát a konzervált pillércsonkok rajzolják ki. A városfalon belül az ép.-ek vízellátását és a szennyvízelvezetést föld alatti vezetékekkel oldották meg, elosztó tartályok közbeiktatásával, ahonnét a víz az u.-k alatt elágazó csövekbe került. Az ~ harmadik szakasza a várostól D-re haladt a tábor felé. A római ~hoz a későbbi korokban számos hiedelem fűződött: Anonymus szavai nyomán itt kezdték keresni Árpád sírját; I. (Nagy) Lajos király korában a pillérek vonulata birtokválasztó vonal volt; egyik pillére útmenti kegyhely lett *(Mária-kő)*. Kőanyagát a későbbi korokban jórészt kitermelték és elhordták, ill. geológiai folyamatok révén alaktalan tömbökké alakulva elpusztult. – Az ~ vonulatát a 17. sz.-ban *Marsigli* olasz hadmérnök folyamatos vonalként rajzolta le. Első műemléki felmérését 1857-ben végezték el. A 20. sz. elején a HÉV villamosítása (1904) és pályájának átépítése (1911) során több pillérét kiemelték. Nagymérvű feltárása a III. Szentendrei út szélesítése s a HÉV átépítése miatt 1974–79 között vált lehetővé. Az autóutak kiépítésekor a feltárt és konzervált romokat

A rekonstruált aquaeductus a Szentendrei úton

Topál József valamint Hajnóczi Gyula tervei nyomán messzemenően figyelembe vették. – *Irod.* Foerk Ernő: Az óbudai aquaeductus (Budapest Régiségei 10. 1923); Póczy Klára: Közművek a római kori Magyarországon (Bp., 1980).

Aquincum: római település és katonai tábor →*Pannoniá*ban a Duna mellett, a mai III. Óbuda területén. Neve feltehetőleg az *Aq-* illír (esetleg kelta) tőből ered, s vizet jelent. Más vélemények nem tartják kizártnak az „aquae quinque" (öt víz) össze-

Silvanus istent ábrázoló dombormű (fogadalmi kő)

tételből való eredeztetést sem. A provincia elfoglalását és katonai megszállását követően a rómaiak az i. sz. 1. sz. közepe táján létrehozták a *civitas peregrinák* rendszerét, amelyek az őslakos törzsek szállásterületéből kialakított, katonai felügyelet alatt álló római közig. egységek voltak. ~ a kelta →*eraviscusok* civitas peregrinájának területén feküdt, stratégiai fontosságú helyen: a terepviszonyok miatt kevésbé belátható és védhető Dunakanyar helyett ugyanis a Gellért-hegynél volt a Felső-Duna egyik legfontosabb átkelőhelye, amelyet – akárcsak Pannoniában másutt is – katonai táborral kellett megerősíteni. ~ környékének legkorábbi megszálló csapatai auxiliáris egységek voltak, táboruk a mai II. Bem térnél (→*Aquincum–katonai táborok*), Albertfalván (→*albertfalvai római katonai tábor és település*) és Nagytétény területén (→*Campona*) került elő. ~ a dunai határvonal (→*limes*) kiépítésétől kezdve (Domitianus kora) legió helyőrséget kapott. Jelentősége az 1–2. sz. fordulójára megnövekedett, s Traianus császár 106 táján kettéosztott Pannonia kisebbik részének (Pannonia inferior, azaz Alsó-Pannónia) helytartói székhelyévé tette. Az ~i helytartói tisztséget a

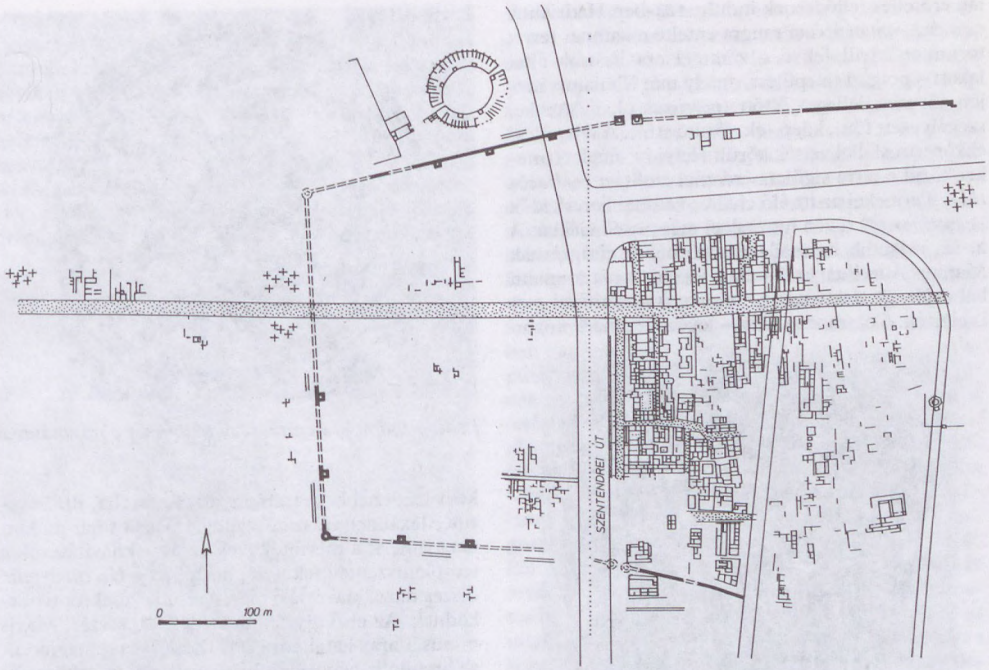

Aquincum-polgárváros alaprajza a feltárt városrésszel

későbbi császár, Hadrianus is betöltötte (→*római helytartói palota*). A legiótábor körül, katonai területen létrejött az iparosok, kereskedők stb. által lakott városi jellegű, de városi joggal nem rendelkező →*canabae* (ld. még →*Aquincum–canabae*). A rendszeres, magas jövedelemmel rendelkező katonaság, a helytartó, a nagylétszámú kíséret és hivatalnokréteg vásárlóerőt jelentett nemcsak a helyi árukra, de a távolsági kereskedelem révén a Dunán ide érkező drágább itáliai, illetve galliai és Rajna-vidéki termékekre is (terra sigillata termékek; vékonyfalú barbotindíszes poharak stb.). A település az 1–2. sz. forduló-

Aquincum-polgárváros (részlet a múzeumépülettel)

ján erőteljes fejlődésnek indult: 124-ben Hadrianus császár →*municipium* rangra emelte a katonai territoriumon kívül fekvő – zömmel eraviscusok által lakott – polgári települést, amely már Traianus idején városias jelleget öltött (*porticus*szal, üzletekkel szegélyezett főu., kőép.-ek, fórum stb.). A települést ekkor városfallal vették körül. Helyi ip.-ának termékei közül a terra sigillata érdemel említést (→*Pacatus*). Termékei az itt élő civil és katonai kereskedők (*negotiatores*) révén jutottak el más provinciákba. A 2. sz. második harmadáig tartó békés virágzásnak Marcus Aurelius uralkodása idején a markomann háborúk vetettek véget, amelyeknek pusztításai ~ot is elérték. Commodus alatt – levonva a markomann

Lepénysütő minta császári diadalmenet ábrázolásával

Herculest és Omphalét ábrázoló elefántcsont dombormű

háború tanulságait – megerősítették a határvédelmet: ekkor épült →*Transaquincum* és →*Contra Aquincum* ellenerődje a Duna bal partján, ill. az újjáépített táborok között az őrtornyok (*burgus*ok) láncolata. Az új stratégiához új taktika is kapcsolódott: a lovas harcmodorú barbárok elleni harcra afrikai, ázsiai lovas- és íjászegységeket vezényeltek Pannoniába. Az új konjunktúra Septimius Severus idején következett be: a 193-ban a pannoniai legiók által trónra segített uralkodó hálája jeléül a két tartományi székhelyet (Carnuntum és ~) 194-ben colonia rangra emelte. Ekkor ~ *–canabae* és ~*–polgárváros* területén látványos magán- és középítkezések kezdődtek, s a császár látogatása előtt a helytartói palotát is kibővítették (→*római helytartói palota*). A részben az orientális lakosság, katonaság, kereskedők jelenlétével indokolható gazd. fellendülés a Ny-i importáruk további beáramlását jelentette. A gazdag kereskedők közül került ki a város vezető testülete (*ordo decurionum*), s ők finanszírozták saját pénzükből a középítkezések egy részét (diadalkapu, szökőkutak, →*aquaeductus*, →*amfiteátrum* stb.). A 3. sz. elején Pannonia közig.-a megváltozott: Caracalla Pannonia inferiorhoz csatolta Brigetio legiótáborát, s ezáltal a két provinciarész legióinak száma egyenlő lett (szemben a korábbi, Pannonia inferior számára kedvezőtlenebb 3 : 1 aránnyal). Caracalla, ill. Severus Alexander császárok látogatásának több mozzanata ismert: a mérföldkövek az utak kijavításáról, a templomszentelések, az új fürdők, a →*Hercules-villa* díszes mozaikjai óriási méretű építkezésekről tanúskodnak. Az első illyricumi születésű császár, Maximinus Thrax hatalomra kerülésével (235) megindult az orientális népesség üldözése, ami – minthogy új, gazdaságilag erős réteg nem került a helyére – mind Pannonia, mind pedig ~ gazd. életének látványos visszaeséséhez vezetett. Ehhez járult még az Al-Duna felől az *Imperium Romanum* irányába előrenyomuló *gótok* fellépése: támadásuk a Nagy-Alföld felől érte el a birodalom határát. ~ szerepe ekkor katonai szempontból növekedett meg, amit az a tény

Terra sigillaták az Aquincumi Múzeumban

is bizonyít, hogy helytartói közül többen császárrá, ellencsászárrá lettek. Az ún. illyricumi katonacsászárok korában (3. sz. második fele) a pannoniai *limes*t megerősítették, jóllehet a barbár betörések elől a tartományt nem tudták hermetikusan elzárni; ekkortájt (269–279) pusztulhatott el pl. az *albertfalvai római katonai tábor*. ~ táborfalának erődítésével válaszolt a barbár fenyegetésre: feltehetőleg az első tetrarchia korában épült oktogonális tornyokkal megerősített főkapuja (→*porta praetoria*), és megvastagított táborfala. A Diocletianus által végrehaj-

tott közig., gazd. és pol. reformok – nevezetesen a polgári és a katonai közig. szétválasztása – ~ot is érintették: az ekkor négy részre osztott Pannonia egyik új tartománya *(Valeria)* katonai parancsnokának *(dux)* székhelye lett. A civil ügyeket intéző helytartó *(praeses)* hivatalát áthelyezték a provincia belsejébe. A reformintézkedések nyomán sikerült a térség helyzetén újra javítani: a lakosság vásárlóerejéről a Római Birodalom távoli vidékeiről importált drága áruk (kerámiák, üvegedények, drágakövekkel

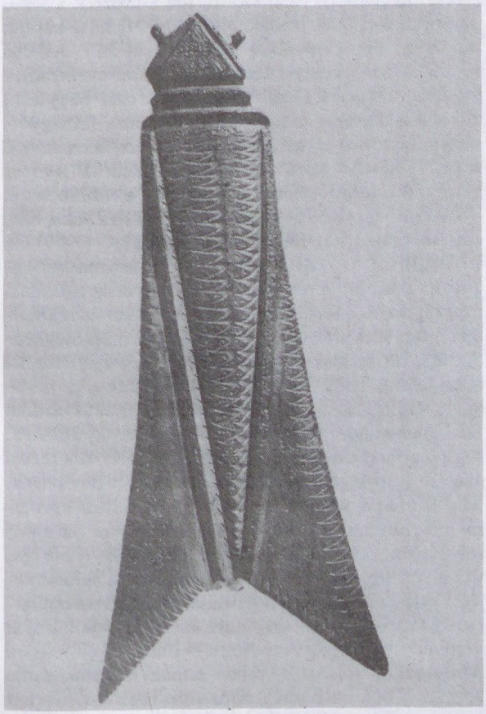

Cikáda-fibula az Aquincumi Múzeumban

díszített ékszerek, bronzedények stb.) viszonylagos bősége tanúskodik. A 4. sz.-ban ~ban is uralkodóvá vált a kereszténység: erre az ókeresztény szentélyeken kívül a temetők és a temetőkápolnák (→*cella trichora*), valamint egyes temetkezési szokások (pl. *múmiasírok*) utalnak. A 320-as években kiújultak a szarmata támadások: bár ezek ~ot közvetlenül nem érintették, valószínűleg ekkor pusztították el a közeli →*Camponát*. A 4. sz.-i császárok (Diocletinustól I. Valentinianusig) átfogó intézkedéseket tettek a támadások elhárítására, megelőzésére: a barbárok egy részét befogadták a Birodalomba, a kívül rekedtek védelmére egy külső, az Alföldön É–D irányban húzódó árokrendszert hoztak létre (ún. Ördögárok), s hídfőállásokat létesítettek a Duna bal partján. ~ ekkoriban új legiótábort kapott: ennek igen vastag fala az egyik oldalon érdekes módon hullámos lett, s kapuit is rendkívüli módon megerősítették. Ez az intézkedés sorozat azonban nem tudta feltartóztatni a Római Birodalom előterében élő, s a korai népvándorlás kor népei (hunok, gótok, alánok) által szorongatott markomannok, szarmaták és kvádok támadásait, amelyeknek célja tulajdonképpen a Birodalom területére való bebocsátás kikényszerítése volt. A 4. sz. derekán a lakosság a veszélyessé váló határzónából a tartomány belsejébe húzódott: az 5. sz. elején az ~i polgárvárost is elhagyta a lakosság. A település erőszakos pusztulására vonatkozóan nincsenek régészeti adatok: sokkal inkább a terület lassú elnéptelenedésének folyamata figyelhető meg. Egyes leletek germán népesség megtelepedésére utalnak: ezek a felhagyott római erősségekben, villákban telepedtek meg. A hun uralom terjeszkedésének Róma nem tudott gátat szabni: 433-ban egy szerződés értelmében Pannonia területét átadták a hunoknak. ~ településviszonyait többé már nem lehet városi jellegűnek nevezni: a még lakható római kori ép.-ek belső terét agyagfalakkal osztották kisebb részekre, döngölt agyagpadlókkal látták el őket, s tűzhelyeket raktak sarkukba. Az ~i kőép.-ek s a tábor kőfalai több népvándorlás kori népet ide vonzottak (→*amfiteátrum*); longobárdok, avarok és honfoglalás kori magyarok leletanyaga egyaránt megtalálható bennük. Bár a római kori népesség helyben maradásáról és továbbéléséről nem beszélhetünk, a romok folyamatos használata révén a településtörténeti kontinuitás megfigyelhető: míg a késő római *castrum* területén a korai Árpád-kori település alakult ki Óbuda területén, addig a Duna bal partján →*Contra Aquincum* masszív falai körül Pest város elődje jött létre. A középkori város u.rendszerét, építészetét és városképét mindkét helyen messzemenően meghatározták a római romok (→*ásatások*). – *Irod.* Kuzsinszky Bálint: Az aquincumi múzeum és kőemlékei (Budapest Régiségei 5, 1897, 95–164); Alföldi András–László Gyula–Nagy Lajos: Budapest története, I. (Bp., 1942); Szilágyi János: Aquincum (Bp., 1956); Németh Margit: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában (Bp., 1971); Póczy Klára: Aquincum (Bp.,

Az Ala-tábor építési felirata

1974); Póczy Klára: Az aquincumi legióstábor és a katonaváros romjainak feltárása és műemléki bemutatása (Budapest Régiségei 24, 1976, 11–30); Póczy Klára: Aquincum – castra, canabae, colonia. Az 1976–1980 közötti időszak ásatási eredményeinek összefoglalása (Budapest Régiségei 25, 1984, 15–34); Kaiser Anna–Póczy Klára: Budapest római öröksége (Bp., 1985).

Római bronz veder fülrészlete

Aquincum–canabae: az aquincumi legiótábor körül – kb. a mai Bogdáni út–Hévízi út–Bécsi út–Nagyszombat u. által határolt területen – katonai territoriumon kialakult városias jellegű, de városi joggal nem rendelkező, kb. 140 ha-os település, „táborváros" (→*canabae*). ~t K felől a Duna, Ny-on a tábor mögött húzódó dombvonulat, É-i oldalon a Rádl-árok és az Arany-hegyi-patak, D-en egy árok határolta. A település u.rendszerét a táborból kivezető, ill. a táborfalakat kívülről párhuzamosan kísérő utak határozták meg: a melléku.-knak – részben a település jellegéből fakadóan – kezdetben kusza, majd a 2. sz. elejétől rendezettebb képe alakult ki. ~ DNy-i részében ip. műhelyek foglaltak helyet: építőanyagot (tégla, burkolóanyagok stb.), különböző kerámiákat (pl. házi- és luxuskerámia, mécsesek) előállító műhelyek (III. Bécsi út 120–126.), üvegfúvók, pékek, kovácsok stb. tevékenykedtek itt. A tábortól D-re helyezkedett el ~ 120 × 180 m nagyságú piactere *(forum)*. A táborváros K-i részében volt a kikötő és a kikötői raktárak: ennek a városrésznek a főu.-ja a határerődöket egymással összekötő, itt áthaladó →*limes*út volt. Erre a főútra derékszögben mellék.-k csatlakoztak: ebben a viszonylag rendezett képet mutató negyedben fürdők, vendégfogadók (→*Táborvárosi Múzeum*), szentélyek maradványai kerültek elő, s itt volt a katonai →*amfiteátrum* is. ~ ÉNy-i részében kiterjedt szentélykörzet lehetett. A táborból É-i irányba (Brigetio felé) kivezető főúttól K-re mozaikkal, freskóval, szobrokkal gazdagon díszített lh.-akból álló negyed terült el (→*Hercules-villa*): itt egyes feltételezések szerint magasrangú hivatalnokok lakhattak. A táborváros ÉK-i részén, a Duna partján többemeletes, palotaszerű közép.-ek álltak. – A település kiépülése Caracalla koráig lassú és jórészt szervezetlen volt; ekkor azonban – valószínűleg a császár látogatása miatt – az építkezések olyannyira felgyorsultak, hogy ~ ép.-ei díszesség, monumentalitás tekintetében messze túlszárnyalták a colonia ranggal rendelkező →*Aquincum–polgárváros* ép.-eit. Itt volt a helytartó székhelye is (→*római helytartói palota*). A 3. sz.-tól ide költöztek a legió parancsnokai s az irodák hivatalnokai, s itt kaptak helyet az államapparátus intézményei is. – A késő római korban a barbár veszély növekedésével természetesen ezt a gazdagabb É-i városrészt hagyta el először lakossága: a 4. sz. első felében a felhagyott negyedben megjelentek a temetők (→*cella trichora*), a népvándorlás kori népek pedig (köztük hunok, germánok) időről-időre betelepedtek a romok közé. – *Irod.* Póczy Klára: Aquincum – castra, canabae, colonia (Budapest Régiségei 25, 1984).

Aquincumi Múzeum (III. Szentendrei u. 139.): a pannoniai római provincia életét az aquincumi polgárváros területén bemutató fedett és szabadtéri múz. E terület feltárása már 1872-ben megkezdődött, de rendszeressé csak 1897-től vált. Az itt talált leletek 1887-ig az MNM-be kerültek, az 1888–89-i papföldi ásatások leleteit azonban már az óbudai Krempel-malom bérelt helyiségeiben gyűjtötték. 1894-ben a rommezőn elkészült Orczy Gyula tervei alapján az ~ első ép.-e, amelyet többször bővítettek. Mai formáját 1930-ban nyerte el. A feltárt ép.maradványok a szabadban, a kőemlékek az oszlopos folyosókon, a főleg sírokból előkerült ékszerek, üveg-, bronz- és vastárgyak, valamint a falfestmények, stukkók és mozaikpadlók töredékei az épületben láthatók. A II. vh. alatt az ~ súlyos károkat szenvedett. Ma szervezetileg a →*Budapesti Történeti Múzeum*hoz tartozik mint annak Ókortörténeti oszt.-a. Több szabadtéri múz., ill. romterület felett gyakorol felügyeletet, ezek: →*Contra-Aquincum*, a →*Hercules-villa*, a katonai amfiteátrum, a →*Fürdő Múzeum* és a →*Táborvárosi Múzeum*.

Aquincumi Porcelángyár: →*Fővárosi Művészi Kézműves Vállalat*

aquincumi tűzoltóság: a tűzoltás és az éjszakai őrség feladatát Aquincumban a faberek és centonáriusok collégiuma látta el. Élükön a praefectus (parancsnok) állt. A kiképzést és a tűzoltást irányító, az éjszakai u.őrséget beosztó és ellenőrző praefectust a collégiumok fölé a kormányzat nevezte ki. Az 5–6 szakaszra osztott tűzoltótársulat 150 főből állt. A centonáriusok és faberek i. sz. 150-től vállalták az egymástól 2-3 km-re lévő, 50–60 ezer lakosú két városban (légiótábor és polgári város) a tűzoltás és éjszakai megfigyelés feladatát. A mai aquincumi múz. területén lévő polgári város tűzvédelmét a centonáriusok, a mai Óbuda házai helyén lévő légiótábor-városét pedig a faberek collégiuma látta el. A várostelepítés során a tűzveszélyes üzemeket a városfalon kívül létesítették. Több víztároló medencét építettek. A nagyobb lh.-ak belső díszkertes udvarában álló díszmedencék és azok állandóan vízzel töltött

fürdőmedencéi a tűzoltáshoz is bőven adtak vizet. Kutakkal, vízvezetékekkel arról is gondoskodtak, hogy a városon belül a víznyerőhelyek hálózatszerűen álljanak rendelkezésre. Az egyik tűzoltóparancsnok nyilvános szökőkutat is állíttatott. Az aquincumi polgárváros 10–13 helyiségből álló tűzoltószékháza i. sz. 160 körül épült, és 250 körül ellenséges ostrom eredményeként leégett. A székház pincéjében találták meg a víziorgona maradványait, amelyet a rajta lévő bronz ajándékozási tábla felirata szerint a tűzoltóparancsnok 228-ban ajándékozott a tűzoltó collégium tagságának. Az aquincumi tűzoltók megnedvesített v. ecetbe áztatott posztódarabot (centó), ecetes pelyvával töltött nyers állatbőröket, favödröket, fémrúddal egybekapcsolt dupla vödröket, gyékényeket, szivacsokat, rudakat, létrákat, csákányokat, baltákat használtak a tűzoltáshoz.

aquincumi víziorgona, *hydra* ⟨at.⟩: 1931-ben, a D-i városkapu feltárása során kerültek elő az ~ fém alkatrészei a római kori tűzoltó egy. *(collegium centonariorum)* egykori székházából. A sípok, regisztercsúszkák és a szélláda maradványain kívül előkerült egy bronz táblácska is. Ennek feliratából kiderült, hogy a hangszert Gaius Iulius Viatorinus, Aquincum város tanácsának tagja *(decurio coloniae Aquincensium)*, aki a tűzoltó testületben is tisztséget töltött be *(praefectus collegii centonariorum)*, 228-ban (Modestus és Probus consulsága idején) saját vagyonából adományozta a nevezett *collegium*nak. – Az →*Aquincumi Múzeum* kiállításán látható rekonstrukció egyet valósított meg a többféle fújtatási lehetőség közül, s a víznyomással működtetett hydra fejlettebb, légfúvásos változatát *(organum pneumaticum)* készítették el (felső részét a pécsi Angster cég készítette 1935-ben, alsó szerkezete pedig az Áll. Tűzoltóság központi műhelyében készült 1988-ban, Mináovics János tervei szerint). Az ~ előkerüléséig a hangszer felépítésére csak ábrázolások és leírások alapján lehetett következtetni. – *Irod.* Nagy Lajos: Die Orgel von Aquincum (Bp., 1933).

Aquincum–katonai táborok: a Duna mellett az →*eraviscusok* szállásterületén a római foglalást követően fontos stratégiai pontok (pl. átkelőhely) biztosítására létesített erősségek. Aquincum és Bp. területén auxiliáris és legiótáborok ismertek: segédcsapattáborok maradványai, azokra utaló nyomok a későbbi legiótábortól D-re (két építési periódusa volt) és É-ra (feltáratlan), távolabb pedig a Bem téren, Albertfalván (→*albertfalvai római katonai tábor és település*) és Nagytétényben (→*Campona*) kerültek elő. I. sz. 73-ban – Vespasianus átfogó →*limes*-erődítési programja keretében – Aquincumban – segédcsapattábort építettek a későbbi légiótábortól D-re (→*„Drusus-kő"*). A palánktábornak két építési fázisát sikerült megállapítani: az ásatások során feltártak több, vályogból épült belső ép.-et. Pusztulása az 1. sz. végére tehető. A későbbi légiótábortól É-ra egy eddig feltáratlan segédcsapattábor nyomai is előkerültek, amely az 1. sz. végén épülhetett. – Az első légió (→*legio II Adiutrix*) Domitianus uralkodása idején (81–96) érkezett, s 89-ben a két auxiliaris között felépítette az első légiós palánktábort (460 × 430 m). Ebben a táborban szolgált a parancsnok első helyetteseként *(tribunus militum laticlavius)* a későbbi császár, Hadrianus. Az első kőtábor kiépítése a régi palánktábor helyén Traianus idején indult meg, s Hadrianus alatt is folytatódott. Ennek következtében az új tábor délebbre, praetoria-frontja pedig a Dunától távolabb került (520 × 460 m). A markomann háborúk (166–180) pusztításait követően újabb kőtábor épült, a korábbitól nyugatabbra. Oldalainak hosszúsága 570 × 476 m, vastagsága pedig 1,40 m volt. Védműveihez a Ny-i oldalon egy, a többi oldalon három árok tartozott. A falat belülről földsánc támasztotta meg, s a tábor belseje felé néző négyszögletes tornyok védték. A négy táborkapun haladt át a két, egymást derékszögben metsző főút. A főutak metszéspontjában egy díszes kapuépítmény *(quadrifrons)* volt. Itt helyezkedett el a táborforum és a parancsnoki ép.-ek is (→*principia*). A belső ép.-ek közül ismert még a zászlószentély, a táborparancsnok helyettesének lh.-a (innen egy Mithras-szentély maradványai is előkerültek), a hatalmas kiterjedésű katonai fürdő (→*thermae maiores*), a tábori kórház *(valetudinarium)*, római legénységi barakkok, valamint gazd. ép.-ek (raktárak, *horrea*), üzletek *(tabernae)*. A tábor vízellátását vízvezetékekkel (→*aquaeductus*), csatornákkal oldották meg; a táboron belüli műhelyeknek *(fabricae)* külön vízvezetékrendszere volt. A második legiótábort többször átépítették; a 3. sz. folyamán a falat belülről megtámasztó töltést elhordták. A 260-as évek barbár pusztításai ellenére a 330-as évekig tulajdonképpen változatlan formában maradt fenn a tábor. Ekkor a korábbi légiótábor K-i falának felhasználásával egy 720 × 300 m oldalhosszúságú, a kikötőt is magába foglaló, a késő római erődépítészet tipikus jegyeit hordozó *castrum* épült: 3 m vastag falait előreugró, patkó alakú tornyok, illetve árkok védték. Sajátos vonalvezetésű a D-i táborfal: 30 méterenként elhelyezett tornyait a táborbelső felé ívelő falszakaszokkal kötötték össze. A legio II Adiutrix utolsó táborának kapui is a védelemre való berendezkedés jegyeit mutatják. A belső ép.-ek egy részét (raktár- és kaszárnyaép.-ek) a falak védelmébe építették, másik részét pedig a korábbi tábor ép.-einek átépítésével tovább használták. A 4. sz. végétől a tábor területét fokozatosan elhagyták, s megkezdődtek az első temetkezések a falakon belül. A népvándorlás kori népek (longobárdok, avarok, magyarok) időről-időre megtelepedtek a védelmet nyújtó romok között. A tábor, leginkább azonban D-i, DK-i része, a középkori Óbuda kialakulásában, várostörténeti fejlődésében meghatározó szerepet játszott (→*Aquincum*). – A *castrum* helyének azonosítása a pesti egyetem régészprofesszorának, *Schönvisner* Istvánnak a nevéhez fűződik. A 18. sz. végétől meginduló, s mintegy 100 éve folyamatosnak mondható kutatások az 1970-es években az Árpád híd bővítése és a Flórián téri közlekedési csomópont kiépítése révén új irányt vettek: a feltárás és leletmentés mellett fontos szerepet kapott a műemlékvédelmi megőrzés és a bemutatás is. Bár sok minden óhatatlanul elpusztult, a jelentősebb romokat konzerválták, s modern környezetbe illesztve, magas színvonalon kiállítva ma is láthatók. Ezek a következők: a Flórián tér közelében

elhelyezkedő principia, thermae maiores, D-i táborfal és táborkapu, egy legénységi barakk, valamint a →*porta praetoria*. – *Irod.* Kocsis László: Aquincum – castra (Archaeologiai Értesítő 110, 1983); Szirmai Krisztina: Kutatások a II–III. századi légiótábor praetentúrájának északi részén 1973–1977-ben (Archaeologiai Értesítő 107, 1980).

Aquincum–polgárváros: a római hódítást követően jórészt a Gellért-hegyi *oppidum*ból a síkságra leköltözött bennszülöttek (→*eraviscusok*), ill. a római csapatokkal érkező telepesek mintegy 30 ha kiterjedésű, a 2. sz. elejétől fallal körülvett települése. Az *Aquincum–katonai táborok*tól és *Aquincum–canabae*tól É-ra, a hadsereg felügyelete alá tartozó területtől *(territorium legionis)* távolabb alakult ki. A lakosság főként kereskedelmi és kézműip. tevékenységből tartotta fenn magát, s a termelés a hadsereg igényeinek kielégítését szolgálta. A kezdetben földbe mélyített lh.-akból álló település egyre inkább városi jelleget öltött, bár egy 122-re keltezhető felirat a település lakóit még *vicani*ként említi („a *vicus*, falu lakói"). 124-ben, Hadrianus császár uralkodása alatt nyerte el a városi rangot *(municipium)*. A municipális arisztokrácia lehetőséget kapott a társ. felemelkedésre: tehetős tagjai bekerültek a városi tanácsba *(ordo decurionum)*, s ott különböző vez. tisztségeket töltöttek be, saját vagyonukból pedig középítkezéseket finanszíroztak. 194-ben – a Pannoniában császárrá kikiáltott – Septimius Severus colonia rangra emelte ~t. A kb. 60 km átmérőjű territoriummal rendelkező település a 3. sz. első felében élte virágkorát: lakossága ekkoriban 10–12 ezer fő lehetett. Aquincum–canabae hátrányosabb jogi helyzetének megszűnésével ~ kiváltságai mind jobban elévültek, s a 3. sz. második felében megkezdődött a két település közötti nivellálódás folyamata. Az 5. sz.-ra ~ teljesen elnéptelenedett, s a lakosság a legió védelmét élvező *canabae* és katonai tábor területére költözött át, v. a tartomány belsejébe húzódott. – A települést egy nagy kiterjedésű városfal vette körül, amelynek öt építési periódusát lehet elkülöníteni egymástól: a →*municipium* rangra emelést megelőzően már létezett egy – a maga nemében egyedülálló – palánkszerkezetű fal- és árokrendszere. Ezt a municipium rangra emelés után a kő–fa konstrukciójú első városfal váltotta fel (Hadrianus alatt, 124 után). A colonia rang adományozásával megkezdődött a település kőfallal történő megerősítése; ezt három oldalról külső árkok övezték. Ekkor építették a fal védműveit (négyzetes toronypárral védett kapuk, átlagosan 90 méterenként elhelyezett befelé ugró négyszögletes oldal-, és kör alakú saroktornyok). A 3. sz.-ban kisebb korrekciók és kitörőkapuk, tornyok építése jelzi a negyedik periódust. Az 5. fázist új falazási technika megjelenése jellemzi: a kettős falköpeny közé öntött habarcsos kőzúzalékot téglasorokkal egyenlítették ki. – A városi rang adományozását megelőzően már meglevő paliszádfal mellett feltűnő a település u.rendszerének a katonai táborok szerkezetéhez közelítő felépítése is: a város lakónegyedei *(insulae)* egymást derékszögben metsző két főút (*cardo* és *decumanus*), s erre felfűzött többékevésbé párhuzamos melléku.-k rendszerére épültek fel. Az É–D és K–Ny irányú főutak metszéspontjában volt a *forum:* járószintjét szabályos, faragott kőlapokkal burkolták, három oldalról álpillérekkel tagolt magas falazat, É-i oldalán pillérsor határolta. Innen jó rálátás nyílt a város podiumtemplomára, amely kezdetben a Capitoliumi Trias (Iuppiter, Iuno, Minerva), majd a 3. sz.-tól a császár kultuszának színhelye volt. A forum körül helyezkedett el a városi közig. ép.együttese: itt volt a padlófűtéses, téglalap alaprajzú *curia*, ahol a városi vezető testület ülésezett, ill. a tv.hozás háza *(basilica)*. A komplexumot Septimius Severus korában átépítették: erre utal a porticusban újra felállított korinthoszi oszlop, amelyet Iuppiter-Ammon feje díszít. – A városközpontban a forummal szemben helyezkedett el a nagy közfürdő *(balneum)*, de minden lakónegyednek volt saját közfürdője (eddig 5 ismert ~ban). A helyreállított és konzervált romok jól mutatják a fürdőhelyiségek rendszerét: illemhely *(latrina)*, vetkőző *(apodyterium)*, gőzfürdő *(laconicum)*, a fürdőn kívülről megközelíthető illemhely *(forica)*, küzdőtér *(palaestra)* egészítette ki a kimondottan a fürdőzés célját szolgáló (hideg-, langyos-, melegvizes) helyiségeket. A fürdőép.-et É-i és Ny-i oldalon üzlethelyiségek sora szegélyezte. Vízellátását a várost É–D-i irányban átszelő – a lakóházaknak is ivóvizet szolgáltató – →*aquaeductus* biztosította. A fürdőhöz kis szentély csatlakozott, amelyben Fortuna Augusta és Fortuna Balnearis tiszteletére oltárokat emeltek. A medencék vizének melegítését alulról oldották meg: kő- v. téglalapocskákból rakott oszlopok tartották, amelyekre téglalapokat raktak, s ezt meszes habarcs keverékéből álló nagy szilárdságúvá váló masszával lekenték (terrazzo-padló). A falakba is helyeztek kis csöveket (*tubulus*okat), így a padló alatt a fűtőtérből a *praefurnium*okon keresztül a *hypocaustum*ban szétáradó forró levegő a termeket oldalról is fűthetővé tette. – A forumtól K-re haladó É–D-i irányú, a kocsikerekek nyomait megőrző út – amely a romterület mai bejáratához vezet – és a K–Ny-i irányú főút által határolt területen helyezkedett el az iparosnegyed. A sűrűn beépített *insula* nagyméretű, átlagosan 15 × 17 m házainak felépítése egységes volt: az u.-i fronton porticus, ill. üzlethelyiség, a hátsó traktusban pedig műhely, raktár és lakóhelyiség jellemzi őket. A házakat keskeny sikátorok választották el egymástól. – ~ lh.-ai – miután a település városi jelleget öltött – zömmel kőből, kisebb részben pedig kő alapokra rakott vályogból épültek. Ezek általában 3–4 szobás, ún. középfolyosós ép.-ek voltak. Gyakran megfigyelhető a raktár céljára használt pince megléte is. A tehetős polgárok házát padló- és falfűtésrendszerek révén fűtötték. A lh.-akat csatlakoztatták a központi vízvezetékhez, ami lehetővé tette a friss víz be-, s a szennyvíz elvezetését. A polgárok anyagi helyzetét jól jellemzi a drága ablaküveg megjelenése a 2. sz.-ban (Aquincumban a helyi igények kielégítésére síküvegkészítő műhely működött). – Az ~ területéről ismert szentélyek közül a közfürdőhöz tartozó Fortuna-szentély, s a Capitoliumi Trias podiumtemplomán kívül a K-i városrészben polygonális alaprajzú Venus-templom, Mithras- és Nemesis-szentély maradványai (→*amfiteátrum*) kerültek elő. A kereszt-

tény vallás elterjedésével megjelentek a basilicák is, amelyekhez keresztelőmedence *(baptisterium)* tartozott. – A nagy közfürdő ép.-étől D-re helyezkedett el ~ „bevásárló központja" és húspiaca *(macellum)*, amely a Római Birodalom hasonló rendeltetésű ép.együtteseihez közelítő alaprajzi sémát mutat: ez egy peristyliumos elrendezésű négyszögletes udvar volt, amelyet az É-i és K-i oldalon egy, a D-i oldalon pedig két üzletsor *(tabernae)* övezett. A főút felőli bejáratnál helyezkedett el egy fülkében a piac szentélye, amelyből Minerva domborműves ábrázolása került elő. Az udvar közepén egy féloszlopokkal tagolt kör alakú ép. *(pseudomonopteros)* állt. Ennek rendeltetését nem lehet egyértelműen meghatározni: egyes vélemények szerint a D-re néző bejáratú ép. mérlegház, mások szerint a piacfelügyelő „hivatali helyisége" lehetett. A kereskedelem űzése azonban nem korlátozódott kizárólag a piacra: a város életének eme meghatározó tevékenysége helyet kapott szinte mindenütt, hiszen az u.-kat gyakran különféle üzlethelyiségek (csapszékek, kifőzdék, elárusítóhelyek stb.) szegélyezték. Egy ilyen főu. melletti üzlethelyiségből került elő egy Corinthus nevű (görög származású?) pénzváltó *(nummularius)* felirata. ~ közép.-ei közül meg kell említeni a kettős fürdőt, amelynek szimmetrikusan épített, megkettőzött fürdőhelyiségei férfiak és nők egyidejű, de elkülönített fürdőzését tették lehetővé. Ennek közelében helyezkedett el egy nagy méretű díszes ép., amelyet – különösebb bizonyítékok nélkül – hagyományosan az ifjúság testülete *(collegium iuventutis)* ép.-eként szoktak emlegetni; birkózójelenetet ábrázoló, kisméretű fürdője ma védőép. alatt látogatható. – A nagykiterjedésű, hozzávetőleg 30 ha romterület létéről – amelyből mindeddig kb. 6 ha-t tártak fel – az 1875-ben folytatott ásatások révén győződhettek meg a régészek (elsőként *Römer* Flóris és a mérnök Zsigmondy Gusztáv); az első ásatások 1880-ban az akkor Papföldnek nevezett területen abban az azóta is többször beigazolódni vélt reményben indulhattak meg, hogy megtalálják Árpád fejedelem sírját. Az 1930-as évekig tartó ásatások – amelyeket Hampel József, *Torma* Károly és *Kuzsinszky* Bálint vezetett – tisztázták ~ központjának alaprajzát. A 19. sz. utolsó évtizedében a feltárt romterület központjában felépült az *Aquincumi Múz.*, amely helyet adott az itt előkerült leleteknek és feliratoknak. Az ezt követő – napjainkig tartó – időszak ásatásait *Nagy* Lajos, Nagy Tibor, Szilágyi János és Póczy Klára vezette; munkájuk lehetővé tette a romterületnek – a lehetőségek biztosította kereteken belül történő – feltárását. 1962-ben kezdődött meg Hajnóczi Gyula, Pfannl Egon és Vladár Ágnes tervei szerint a műemléki helyreállítás. A Szentendrei út Ny-i oldalán elterülő rommező régészetileg védett terület, teljes feltárása még hátra van. (→*ásatások*) – *Irod.* Alföldi András–László Gyula–Nagy Lajos: Budapest története I. (Bp., 1942); Póczy Klára: Aquincum polgárvárosa. Kiállítás. Budapest Történeti Múzeum (Bp., 1983); Kaiser Anna–Póczy Klára: Budapest római kori öröksége (Bp., 1985); Zsidi Paula: Aquincum polgárvárosának városfala és védművei (Communicationes Archaeologicae Hungariae 1990).

Aquinói Szent Tamás Társaság: filozófiai társaság, amelyet Kiss János, a Szt. István Társulat ig.-ja alapított 1892-ben. Tevékenységének célja az volt, hogy ismertesse, terjessze és művelje az újskolasztikus keresztény bölcseletet. Tagjai lehettek egyházi és világi személyek egyaránt. Folyóirata 1892-től a Bölcseleti Folyóirat, 1907-től a Hittudományi Folyóirat, 1914-től a Religio, 1935-től 1948-ig az évente megjelenő Bölcseleti Közlemények volt. 1948-ban betiltották.

Aragonit-barlang: →*Ferenc-hegyi-barlang*

Arany János (Nagyszalonta, 1817–Bp., 1882): a legnagyobb m. epikus költő, az MTA tagja (r. 1858, ig. 1879). Ifjúságát rövid megszakításokkal (Debrecen, Kisújszállás, Máramarossziget) Nagyszalontán

Arany János szobra a Múzeum-kertben

töltötte, itt három évig segédtanító volt, majd községi írnok, 1840–48-ban aljegyző. Ebben a minőségben járt első ízben Pesten. *Az elveszett alkotmány* c. szatirikus eposzával 1845-ben, *Toldi*jával 1847-ben elnyerte a *Kisfaludy Társaság* pályadíját, az utóbbival *Petőfi* barátságát is. Amikor 1848 tavaszán felutazott Pestre a *Nép Barátja* c. néplap szerkesztésére, *Petőfi* vendége volt Dohány u.-i lakásában. 1849 tavaszán belügymin.-i fogalmazó Pesten, ekkor az Úri u.-ban (Horváth-ház) lakott. A szabadságharc balfordulatára visszatért Szalontára, itt addigra állását elvesztette, csak mint járási írnok jutott keresethez. 1851-ben Tisza Kálmán fiának nevelője Geszten, majd elfogadta a nagykőrösi ref. gimn. meghívását és ott tanított 1860-ig. Ettől kezdve családjával

együtt pesti lakos. 1864-ig a Három Pipa (ma Erkel) u. 20-ban (emléktábla), 1864–67 között az Üllői u. 7. sz. házban lakott. A Kisfaludy Társaság ig.-ja, öt éven át a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* szerk.-je. 1865-ben elvállalta az MTA titkári tisztét. 1867-től haláláig az MTA ép.-ében a titkári lakásban élt. A hetvenes évek folyamán nyarait a Margitszigeten töltötte. A föllendülő főv.-t szemlélve több verse született: *Ének a pesti Ligetről*, *A tölgyek alatt*, *Vojtina ars poeticája*, *Híd-avatás*. A Margitszigetet a *Toldi szerelmé*be is beleszőtte. A *Toldi*ban és a *Toldi estéjé*ben a régi Pest-Budát kultúrhistóriai pontossággal rajzolta meg. Bronz ülőszobra (Stróbl Alajos, 1886–93) a *Múzeumkert*ben, mellszobra (Stróbl Alajos, 1912) a Margitszigeten áll.

Aranybástya (I. ker.): a budai Várhegy K-i lejtőjén a Dunától a *Vízikapu*ig felvezető út védelmére a 16. sz. végén Lala Mohamed pasa sövényből falat húzatott. Az 1684-es ostrom után – figyelembe véve annak a tapasztalatait – Sziavus aga, isztambuli építész ennek a sövényfalnak a nyomvonalában egy kőfalat épített, amelyet két bástyával erősített meg. Ezeknek egyike volt az ~ vagy *Altun tabie*, amely a *Vízikapu* alatti várlejtőben állott. Az eredetileg hatszög alaprajzú bástya falmaradványai az *Ellipsz sétány* Hunyadi János út alatti szakaszán a mai játszótéren az 1960-as évek elején ott végzett ásatások alkalmával kerültek elő.

Arany–Bróker Értékpapír-Ügynökség Kft. (V. Nagysándor József u. 8.): 1990-ben alakult tőzsdei ügyletek vitelére 5 millió Ft alaptőkével. Emellett megalakították az Arany Gazd. Tanácsadó Kft.-t, mely tanácsadási-könyvelési műveleteket végez, továbbá egy lizing és egy pénzügyi műveleteket folytató kft.-t.

Arany Csillag Fogadó: →*Kammon Kávéház*

Arany Hattyú: pesti vendéglő és népszerű mulató volt a Fekete Sas (ma Holló és Király) u. sarkán. Gyakran tartottak itt jótékony célú táncmulatságokat, és m. nyelvű színielőadásokat a 19. sz. első felében.

Arany-hegy (III. ker.): →*kiscelli agyag*ból felépült fennsík, a Solymár-völgy Duna-völgyi torkolatának É-i oldalán (178 m).

Arany-hegyi-árok (III. ker.): a Solymári-völgy DK-i, a Duna árterére nyíló vége az *Arany-hegy*, →*Üröm-hegy* és a →*Hármashatár-hegy*, →*Csúcs-hegy* között. A kb. 300–400 m széles völgy teljes egészében oligocén üledékekkel (homokkal, agyaggal) van feltöltve, amit löszös lejtőüledék borít.

Arany-hegyi-patak: a →*Solymári-völgy* fő vízfolyása, a Pilis D-i és a →*Budai-hegység* ÉK-i részének levezetője. Fő forrása a Pilis DK-i lejtőjén, mai torkolata az *Északi* (*Újpesti*) *összekötő vasúti híd* É-i oldalán van. Hossza 23 km, vízgyűjtő területe 120 km². Száraz időszakban vize alig van (0,3 m³/s az átlagos vízhozam), de árvizei elérik a 36 m³/s-ot is.

Arányi Lajos (Komárom, 1812–Nagymaros, 1887): orvos, egyetemi tanár, az MTA l. tagja (1858). Orvosi diplomáját Bécsben szerezte. A kórbonctan első oktatója volt Mo.-on 1844-től. Pesten saját költségén kórbonctani int.-et rendezett be. A kórbonctan ny. r. tanára a pesti egyetemen (1861–73), s e tárgyból ő írta az első tankönyvet. A régészet és a műemlékvédelem is érdekelte. A budai vár történelmi jelentőségű házainak emléktáblákkal való megjelölését javasolta, s ennek költségeire gyűjtést indított.

Arany János Gimnázium: →*Notre Dame de Sion római katolikus Leánylíceum*

Arany János Színház, *Bartók Gyermekszínház*, *Budapesti Gyermekszínház* (VI. Paulay Ede u. 35.): az ált.iskolás korú gyermekek számára szervezett színház. 1961-ben alakult meg *Bartók Gyermekszínház* néven. Önálló ép. hiányában a →*Pesti Színház*, majd a →*Fővárosi Operettszínház* színpadán tartotta előadásait. 1971-ben költözött mai ép.-ébe. Nevét 1973-ban *Budapesti Gyermekszínház*ra változtatta. Mai nevét 1985-ben vette fel. Az ép. átalakítása és felújítása miatt előadásait 1987-től a *Pataki István Művelődési Központ*ban vagy a *Fővárosi Operettszínház*ban tartotta. 1991. jan. 24-én nyílt meg újra.

Arany János u. (V. *Bajcsy-Zsilinszky út–Széchenyi rkp.*): Az 1817-es u.jegyzék szerint Országút (néhol Fő út), 1885-ben kapta mai nevét. Pest egyetlen u.-ja, ahol a 19. sz. közepének építészete egy tömbben megmaradt, és emlékeztet a József nádori Pest egykori városképére (Október 6. u. 22.; Arany J. u. 15.; Nádor u. 18., 19., 20. sz.). – **7. sz.:** kétemeletes klasszicista lh. 9 ablakkal, 1835-ben építette *Zofahl* Lőrinc Perger Ignác részére. Udvari részén 1848-ban átalakításokat végzett *Hild* József. Az ép. homlokzatát mindkét emeletet összefoglaló falpillérek tagolják; főpárkánya kazettás. Kapualjához féloszlopos oldalfalakkal, jobbra oszlopokkal tartott nyíláson át csatlakozik az elliptikus alaprajzú lépcsőház. Udvarában klasszicista rajzú kovácsolt-

Az Arany János Színház épülete

Borsody András kapitány egykori háza: Arany János u. 16.

vas folyosórácsok, második udvarában vörösmárvány kút áll. – **15. sz.:** háromemeletes, 9 ablakos klasszicista lh., első emelete fölött rozettasorral, konzolos főpárkánnyal, oszlopos és kazettás boltozatú kapualjjal. Udvara függőfolyosók nélküli, sarkokba helyezett melléképcsőkkel; udvarán kút van. Kasselik Fidel tervei szerint 1812–20 között több részletben épült. – **16. sz.:** háromemeletes romantikus stílusú ház 9 ablakkal, emeletén középerkéllyel. Homlokzatát gazdag faragású főpárkány koronázza. Gótikus rajzú bordás keresztboltozatú kapualjából lépcsőház nyílik, benne „Almus, Árpád, Cundu, Huba, Tassu, Tuhutum" vezérek szobraival. *Ifj. Zitterbarth* Mátyás és Gerster Károly tervei alapján épült (1845–46) Borsody András kapitány számára. – **34. sz.:** kétemeletes klasszicista sarokház, 13 ablakkal, oldalán, a Vadász u. 2. felé 16 ablakkal. Emeleti ablakai mélyített kötényében ballusterek vannak. 1836-ban Hild József építette Appiano József megbízásából. Tágas udvarán kút áll, melyet dús aljnövény nőtt be. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Pereházy Károly: A városrész-rekonstrukciók műemlékileg védett lakóép.-einek restaurálása (Művészettörténeti Értesítő 1972. 3. sz.).

Arany Kacsa: e néven már a 18. sz.-ban is működött vendégfogadó, a mai I. Kacsa u. 18. sz. ép. helyén. 1711–43 között a közelben állt Buda város tanácsa serfőző háza is. Buda egyik legrégibb, és leghíresebb vendéglőjének kovácsoltvas cégére egy aranyozott kacsát ábrázolt. Ólomfoglalatos ablakai címerállatoknak állítottak emléket; a három nyúl a közeli Három Nyúl Kaszárnyát idézte, az aranykacsa a vendéglőt és az u.-t is, melynek nevét adta; valamint öt pacsirta az egykori Öt Pacsirta u.-t. 1891-ben leírták a fogadó történetét, melyet Haranghy Jenő három falképe is megörökített az ép.-ben; a serpróbát, a Bécsbe induló gyorsparasztok szekereit és a budai ferences barátoknak a város által adományozott 12 hordó sert. Az ~ 1950-ben munkásszállás lett, 1968-ban lebontották a régi ép.-et.

Arany Kereszt Gyógyszertár (V. Nádor u. 24.): védett bútorzatú gyógyszertár. 1888-ban Megyery Géza alapította. Az alapításkor készült berendezése eklektikus-neoreneszánsz stílusú. Ma *Parlament Gyógyszertár* néven működik.

Arany Kéz Fogadó: egyemeletes, manzárdtetejű ház volt az V. Régiposta u. 9. sz. alatt. Valószínűleg a 18. sz. végén, a 19. sz. elején nyílt. Cégéreként kiálló vashorogra függesztett bearanyozott kar szolgált. Törzsvendégei közé tartoztak a korai m. színtársulatok képviselői. Az 1840-es években Petőfi és barátai tanyája. (Megfordult itt többek között *Katona* József, *Kisfaludy* Károly, *Vajda* János, *Vahot* Imre stb.) A forr. után nevezetessége lassan megszűnt. A századfordulóra színvonalát elveszítette. Utolsó tulajdonosai; Lyka Sándor és István 1914-ben lebontották. Hangulatát *Krúdy* Gyula is megörökítette az „Aranykéz utcai szép napok" c. művében.

Aranykéz u. (V. Régiposta u.–Türr István u.): a 17. sz. végén még nincs nyoma, az 1817-es jegyzékben Kéz u., 1861-től jelölik ~ként. Védett nevű u. (→*védett utcanevek*). – **2. sz.:** üzlet és lh. (Román Miklós és Ernő, 1912). – Az ~ **6. sz.** alatt állt és Hild József tervezte klasszicista házat lebontották, helyére és a mellette lévő 4., 8. sz. üres telekre garázs és lh. épült 1987-ben, Dianóczky János tervei alapján.

Az egykori Arany Kéz Fogadó

Az Aranykéz utcai parkolóház

Arany Oroszlán Gyógyszertár: 1794-ben Landerer József alapította. 1810-ig a Kecskeméti u. és a Kálvin tér sarkán álló ép.-ben működött, ekkor a mai Eötvös Loránd u. 2. sz., 18. sz.-i házba helyezték át. 1841-ben Hild József tervei szerint új ép.-et emeltek itt. A későbbi tulajdonosok közül kiemelkedik Jármay Gusztáv és fia, Gyula, akik a gyógyszerészet szervezeti és tudományos életében vezető szerepet játszottak. Az ~ biedermeier bútorzata 1830-ban készült, s ma a *Kiscelli Múz.*-ban látható.

Aranypók Kereskedelmi Rt., *ARANYPÓK Rt.* (V. Sas u. 1.): a váll.-ot 1950-ben a Népgazdasági Tanács alapította *ARTEX Nemzeti Váll.* néven. Névváltozásai: 1962-ben *Fővárosi Divatáru Kiskereskedelmi Váll.*, 1973-ban *Aranypók Divatáru Kiskereskedelmi Váll.*, 1982-ben *Aranypók Kereskedelmi Váll.* Ennek közvetlen és ált. jogutódja 1991-től az ~. Alapítói: az Áll. Vagyonügynökség és a Budapest Bank. Az ~ tevékenységi köre: ruházati kis- és nagykereskedelem, női és férfi fehérnemű, ezeket kiegészítő divatáru, kötöttáru, valamint díszmű és néhány üzletben női konfekció forgalmazása. Az Aranypók üzletek megjelenése egységes a védjegy alapján alkalmazott cégjelzéssel és portállal. Az ~ 33 boltjából (1991) 18-at árverésre bocsátottak (1992). A *Fontana Divatház*at az ÁVÜ saját hatáskörébe vonta.

Arany Rózsakereszt Vallásközösség: vallásos közösségként működő titkos lovagrend, mely Mo.-on 1989 óta elismert vallásfelekezet. Központja a III. Szőlő u. 23. sz. alatt működik.

Arany Sas: ~ nevű fogadó több is volt Pest-Budán. A Vízivárosban 1700 körül nyitották meg az első név és cégér szerint ismert fogadót, Bösinger Ferenc Ignác budai bíró tulajdonában. A leghíresebb ilyen cégérű a mai V. Kossuth Lajos és Semmelweis u. sarkán állt, melyet 1780-ban alapítottak. Írók, művészek, politikusok találkozóhelye volt. Az 1880-as években külön asztaltársasága („Sas-kör") volt itt a várospol. régi belvárosi vezéreinek. (Értékes tárgyi emléke egy söröskupa, a M. Kereskedelmi és Vendéglátóip. Múz.-ban látható.) Híres volt kitűnő konyhájáról és neves cigányzenekarairól. 1893-ban bontották le az egyemeletes ép.-et, helyére az Orsz. Kaszinó került.

Arany Sas Gyógyszertár (I. Tárnok u. 18.): az első gyógyszertár a török hódoltság alól felszabadult Budán. 1687-ben a mai Dísz tér 1–2. sz. házban Bösinger Ferenc Ignác alapította, aki 1695–1705 között több ízben budai polgármester is volt, s érdemei elismeréseként Lipót kir.-tól nemességet kapott. A gyógyszertár 1687–96 között a Dísz tér 6. sz. alá költözött. Bösinger fiókgyógyszertárat is nyitott a Vízivárosban, a későbbi →*Fekete Medve Gyógyszertár*at. Kezdetben az Arany Egyszarvúhoz nevet viselte, 1740-ben az akkori tulajdonos, Hinger János nevezte el ~nak. A „városi" cím viselésére is jogot kapott, cégtábláját Buda címere díszítette. Többször költözött, előbb a Tárnok u. 16., majd 1735–54 között a Tárnok u. 18. sz. alá, innen a Tárnok u. 8-ba, majd 1922-ben mai helyére telepítették. Tulajdonosai közül jelentősebbek: Werner Bálint, Seyler Ferenc, az Unger-család, végül az 1920-as évektől Éllő István. 1966-ban gyógyszerészet-történeti egységként a *Semmelweis Orvostörténeti Múz.*-hoz csatolták. Eredeti állapotban helyreállított helyiségeiben 1974-ben nyílt meg az *Arany Sas Patikamúz.* Az állandó kiállítás – „Gyógyszerészet a reneszánsz és a barokk korában" – nemcsak hangulatos patikabelsőt és laboratóriumot mutat be, hanem képet ad a gyógyszerészet múltjáról és fejlődéséről. – *Irod.* Czagány István: Patikamúzeum a budavári volt „Arany Sas" gyógyszertárban (Műemlékvédelem, 1967. 3. sz.); Czagány István: A budavári „Arany Sas" patika (Communicationes de Historia Artis Medicinae, 1968).

Aranyszarvas: →*Szarvas Kávéház*

Arany Trombita: *Táncsics* Mihály második pol. és gazd. hetilapja, melyben a →*Munkások Újsága* célkitűzéseit kívánta folytatni. 1869. jan. 2-ától dec. 21-ig jelent meg, a laptulajdonos Táncsics mellett előbb Sassy Árpád, majd sajtópöre után nov. 13-ától Borsodi László szerk. Júl. 3-ától az →*Általános Munkásegylet* tulajdonába került, ettől kezdve alcíme: „Munkások Újsága", és munkásbizottmány (Ihrlinger Antal, Kretovics József és Szmolényi Nándor) is résztvett a szerkesztésben. – *Irod.* Repertórium: Munkások Újsága (1848), Forradalom (1849), Arany Trombita (1869) (összeállította Illés Ilona, Bp., 1973).

Arbeiter-Wochen-Chronik: →*Munkás-Heti-Krónika*

Archaeológiai Értesítő: 1868-ban alapította Römer Flóris. Eredetileg régészeti és művészettörténeti, 1940-től kizárólag régészeti folyóirat. Indulásától kezdve az MTA adja ki.

Archaeológiai Közlemények: az MTA archaeológiai biz.-a által szerkesztett régészeti és művészettörténeti kiadvány 1859–1899 között 22 kötetben jelent meg; a hazai – főleg római – régészeten kívül kiemelt feladatának tekintette a mo.-i műemlékek tudományos feldolgozását.

A Reggel: hétfői lap. 1922-ben Lázár Miklós szerkesztésében indult meg, s elsősorban a liberális ellenzéki polgárság, értelmiség lapja volt. Annak idején közismert emblémáját, *„A Reggel"*-t kukorékoló kakast Pólya Tibor rajzolta. 1938-ban betiltották, 1945. ápr.-ban újra indult, s ekkor az FKgP-hoz közel álló lap volt. Sűrűn változó szerk.-i között Lázár Miklós mellett Pártay Tivadar és Bognár József is szerepelt. 1948. aug. 30-án szűnt meg.

Aréna u.: *→Dózsa György út, →Wesselényi u.*

Arizona mulató (VI. Nagymező u. 20.): Bp. egyik legismertebb és legfényűzőbb szórakozóhelye volt. 1932-ben alapította Rozsnyai Sándor, és mind technikailag, mind művészileg világszínvonalra emelte. Műsora főként artistamutatványokból, tánc-, ének-, zsonglőr- és állatszámokból állt. Primadonnája, felesége, Miss Arizona néven szerepelt, de egyúttal részt vett a műsor szervezésében, irányításában, maga tervezte a szereplők kosztümjeit. A ~ vendégei között volt az angol trónörökös, a kapurtalai maharadzsa, ill. a pénzarisztokrácia tagjai. 1944-ben Rozsnyait a nyilasok elhurcolták Sopronkőhidára, feleségét megölték. – *Irod.* Gundel Imre–Harmath Judit: A vendéglátás emlékei (Bp., 1979).

Arizona Színház: *→Thália Színház*

Árkád Galéria (VII. Rákóczi út 30.): a *M. Képző- és Ip.művészek Szöv.-e* tulajdonában lévő kiállí-

Az egykori Arizona mulató épülete

Az Arany Sas Gyógyszertár rekonstruált belseje

tóterem, ahol háromnapos tárlatokat, szakmai összejöveteleket, ankétokat stb. szerveznek. 1990-ben nyílt meg, a korábban a *Kiállítási Intézmények* felügyelete alá tartozó →*Fényes Adolf Terem* helyén, annak korszerűsítésével.

Árkay Aladár (Temesvár, 1868–Bp., 1932): építész, festőművész. Különböző irodákban dolgozva előbb eklektikus stílusban épített, pl. a Budai Vigadót (Corvin tér, 1900) Kallina Mór társaságában, később a letisztult magyaros stílus képviselője: *fasori ref. templom* (1912), régi városmajori templom (1920), villák a Martinovics-hegyi ún. bírói telepen (1920-as évek). Élete végén a modern törekvések egyik úttörője (a bp.-i Erzsébet sugárút kiépítési terve). Emlékoszlopa áll a városmajori templom előtt.

Árkay Bertalan (Bp., 1901–Bp., 1971): építész, ~ Aladár fia. Apja megkezdett tervei nyomán fejezte be a *városmajori templom*ot (1933), amely vasbeton szerkezetes kiképzésével, a külön álló harangtoronnyal kiváló művészi alkotás. Egyik tervezője volt a Köztársaság téri ún. OTI-bérházaknak (1933) és az első bp.-i sávos beépítésnek. 1949-től a Közép.tervező Váll. int.-ében dolgozott. Bp. építésére vonatkozó terveinek gyűjteményét a Bp.-i Történeti Múz.-ban őrzik.

Arnheim J. S. Pénzszekrény- és Tresorgyár: a berlini Arnheim cég 1893-ban nyitotta meg mo.-i képviseletét és áruraktárát a mai V. József Attila u. 20. sz. alatt. Gyártelepe 1898-ban kezdte meg működését az V. Árbócz u. 3. sz. alatt. Páncélszekrényeket, széfeket, tűzmentes könyvszekrényeket és biztonsági zárakat gyártott. Munkáslétszáma 50–80, konjunkturális időszakokban 150–200 fő között mozgott. Az 1930-as évektől Katonai felszereléseket is gyártott. – Az 1949. évi államosítás után *Pénzszekrénygyár* néven folytatta működését. 1955-ben a *Lampart Zománcipari Művek* leszabó gyáregysége lett.

Árnyas út (XII. Budakeszi út–Zugligeti út): **40. sz.:** lh. (Schubert és Hikisch Rezső, 1880).

Árpád fejedelem úti lakótelep (III. ker.): az *FKT* az 1940-es években kezdeményezte az épülő Árpád híd budai hídfőjéhez kapcsolódó területek rendezését. A jóváhagyott rendezési terv alapján még a II. vh. előtt elkezdődött a Lajos u. K-i oldalán a terület átépítése. 1963–66 között az óbudai Dunaparton, a Margitszigettel szemben és a Szépvölgyi út torkolatánál hatemeletes monolit vasbetonvázas ép.-ekben összesen 660 lakás épült Borostyánkőy László tervei alapján. A négyfogatú ép.-ekben 48 m² átlagos alapterületű lakások vannak.

Árpád fejedelem útja (II., III. Árpád híd–Margit híd): korábbi nevei *Donau Weg* (1874-től), *Óbudai rkp.* (1908-tól), *Rupp Imre u.*, ill. *Újlaki rkp.* 1939-ban az *Újlaki rkp.* és *Rupp Imre u.*, ill. *Óbudai rkp.* egy része az ~ elnevezést kapta. A II. és a III. ker. határa a *Szépvölgyi út*. A Margit hídnál sorakoznak Buda legrégibb gyógyfürdői: – **5–6. sz.:** (ill. Frankel Leó u. 25–29. sz.) a →*Lukács Gyógyfürdő*, **7. sz.:** (ill. Frankel Leó u. 31–33. sz.) →*Császár fürdő* és **8. sz.:** a Komjádi Béla uszoda. A Tímár u.-tól É-ra az 1970-es években házgyári paneles lh.-ak épültek. A régi Óbudából a *Lajos u.*-ra nézően **(93. sz.)** csak az →*óbudai zsinagóga* áll, amely ma az MTV stúdiója. – **94. sz.:** →*Thermal Hotel Aquincum*.

Árpádföld (XVI. ker.): városrész. a 16–18. sz.-ban akácos erdők borították a dombos vidéket. D-i lejtőin szőlőt termesztettek. A 19. sz. végén, a filoxéra pusztítása és az erdőirtás után épültek fel az első házak. 1905-ben 15–20 házból álló nyaralótelep (Árpád- és Anna-telep) volt a mai ~ magja. Az 1900-ban megépült csömöri BHÉV-vonal részben megoldotta a telep közlekedési problémáját Pest felé, és serkentette a betelepedést. 1902-ig Csömörhöz tartozott, majd a fejlesztések reményében Rákosszentmihályhoz csatlakozott. 1927-től Cinkota része. Mivel saját isk.-ja nem volt, és a gyerekeknek – különösen télen – igen nehéz volt eljutniuk a szomszédos falvakba, 1910-ben egy helybeli nyomdász ingyen felajánlotta a háza egy részét isk. céljára. Az első áll. isk. 1926-ban épült. A betelepülés a 30-as évek parcellázásai után gyorsult fel. ~ 1935-ben kapta mai nevét. 1950. jan. 1-jétől a XVI. ker. része. Jellegzetes kertvárosi negyed.

Az Árpád híd budai hídfője

Az Árpád híd

Árpád Gimnázium (III. Nagyszombat u. 19.): 1902-ben létesült mint É-Buda és Óbuda egyetlen középisk.-ja. Sokáig bérházakban kapott otthont (Zsigmond u. 114.), mai ép.-e 1937–39-ben épült.

Árpádházi Boldog Margit Női Felső Kereskedelmi Iskola (II. Jurányi u. 1–3.): 1916-ban megnyílt szakközépisk. A fővárosi „községi" intézményként új ép.-ben létesítette. 1949 után előbb a *Hámán Kató Gimn.* működött az ép.-ben majd azonos névvel számítástechnikai szakközépisk. 1992-től Kalmár László nevét viseli.

Árpád híd: létesítését az 1908. évi XLVIII. tc. rendelte el, de építését az I. vh. megakadályozta, majd az 1930-as években a Horthy Miklós *(Petőfi)* híd építése miatt nem kezdődött el. Az ~ pontos helye körül sok vita volt. Miután a Dunának itt négy ága van, az is kérdéses volt, hogy érintheti-e egyáltalában a Margitszigetet. Az ~ ált. tervét Széchy Károly készítette, Sávoly Pál közreműködésével. A hidat négy tömör, párhuzamos övű, lemezes főtartóval tervezték: Budáról Pest felé 60,0 (parti nyílás) +65,0 (Óbudai Duna-ág) +45,0 (hajógyári sziget) +103,0+103,0+82,0 m nyílással; a margit-szigeti műtárgy hossza 90,0 m, ezután 76,0+102,0+76,0+ +7,10 (pillér) +36,9 m (parti nyílás) beosztással, összesen 928,0 m hosszúságban. A hidat eredetileg 27,6 m szélességűre tervezték (18,8 m útpálya a közepén két villamosvasúti vágánnyal, két, 3,40 m járda és két 1,0 m kerékpárút). Az építés 1939-ben kezdődött, 1943-ban a háború miatt abbamaradt, ekkorra az óbudai parti nyílás, a sziget feletti nyílás, a hajógyári öböl feletti nyílás és egy – konzolosan benyúló – 20,0 m-es rész épült meg, teljes szélességben. 1948-ban újra megkezdték az építést, a keresztmetszetet azonban csökkentették: 11,0 m széles útpálya (két villamosvasúti vágánnyal) és két 1,0 m széles járda épült, az eredetileg tervezett négy helyett két főtartóval. A hidat ebben az állapotában, Sztálin-híd néven 1950. nov. 7-én adták át a forgalomnak. A keskeny híd egyre kevésbé felelt meg a növekvő forgalmi igényeknek, így az 1970-es években kiszélesítését határozták el. Az eredetileg tervezett keresztmetszet helyett három-három közúti forgalmi sáv között két villamosvasúti vágányt terveztek és építettek, a már megépített részt ennek megfelelően átalakították. Az új keresztmetszet: két 2,75 m széles járda, két 11,0 m széles útpálya és 7,2 m széles villamosvasúti pálya. A szerkezeti hézagokat beszámítva az ~ szélessége 35,3 m. A régi főtartók a villamosvasúti pályát tartják, ettől jobbra és balra egy-egy két főtartós szerkezet van az útpálya és a járda számára. A másik szerkezet felé eső oldalon a villamosvasúti pályának is, az útpályának is kerékvetője van, az ezek közötti hézag teszi lehetővé a három szerkezet közötti elmozdulást. Az ismertetett átalakításhoz a már kész pilléreket nem kellett megváltoz-

tatni. A híd állványozás nélkül épült. Az új szerkezetet – mellyel az ~ a főv. legnagyobb teljesítőképességű hídjává vált – 1984-ben adták át a forgalomnak. Forgalmi adatait →*dunai átkelőforgalom* címszónál. – *Irod.* Széchy Károly: Az óbudai Árpád-híd építése (MTA Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1957. I. k. 1–2. sz.).

Árpád hídi lakónegyed: a *Váci út, Árpád híd, Dagály u., Népfürdő u.* által határolt területen épült, tervezője *Mester* Árpád és *Preisich* Gábor. Nyolc- és tizenkétemeletes házakban 1756 szövetkezeti lakás készült. A hőenergiát távfűtés szolgáltatja. Az ~ körül több mint 40 ezer m² területű parkot létesítettek (1969).

Árpád-kilátó: a →*Látó-hegy* 376 m magas, fenyőkkel beültetett tetejének DK-i oldalán magasodó, fedett teraszszerű, népies stílusú építmény. A *Glück* Frigyes kezdeményezésére 1929-ben megépült kilátóból szép panoráma nyílik a →*Budai hegység*. D-i és Ny-i vonulataira, É felé a →*Hármashatár-hegy* tömbjére, K felé pedig a hidakkal átívelt *Dunára* és a pesti városrész háztengerére.

Árpád Kórház (IV. Árpád út 126.): 1906-ban Heik Józsefné hagyatéka és az Újpesti Szegény Gyermekkórház-Egy. létesítette 180 ággyal *Újpesti Szegénygyermek Kórház* néven. A későbbi fejlesztés során 205 ágyon már belgyógyászati, sebészeti, fül-orr-gégészeti, bőrgyógyászati és szemészeti betegeket gyógyítottak. 1928-ban külön 70 ágyas szülőotthon is kapcsolódott hozzá. 1945 után ezek összevonásával városi eü. intézményként jött létre az ~. A szülőotthon mint szülészeti oszt. (IV. Görgey Artúr út 69.) működött. 1967-ben egyesítették a →*Károlyi Sándor Kórházzal* és a →*Városi Kórházzal*, így jött létre az →*Újpesti Kórház-Rendelőintézet*. Ágyszáma: 314 (1985).

Árpád Múzeum (III. Kiskorona u. 10.): a Szőv. Felső Mezőgazd. Isk. ép.-ében 1927-ben Pálóczi Edgár tanár alapította a tervezett óbudai kultúrpalota számára. Óbuda történeti emlékeit gyűjtötte a római kortól kezdve. Így itt voltak Árpád fejedelem feltételezett sírjának az emlékei.

Árpád rajzeszközgyár: →*Szénásy-papírkereskedés*

Árpád sínautóbusz: az 1930-as évek gazd. válsága által kikényszerített termékváltás során a Ganz gyárban új, gyors, távolsági közlekedésre alkalmas jármű tervezését kezdték meg. Ennek eredményeként született meg az ~, mely 1934-re készült el. A Ganz–Jendrassik dízelmotorral hajtott újtípusú járművet a Bp.–bécsi forgalom meggyorsítására 1934. dec. 15-én állították forgalomba. A menettartam (2 óra 58 perc) csökkentése céljából a m. határvizsgálatot a *Keleti pu.*-on, az osztrák vizsgálatot Wien-Ost pu.-on végezték, a hegyeshalmi tartózkodás mindössze egy-két percet vett igénybe. Az ~ útközben más helyen nem állt meg. A maga idejében ez volt a legmodernebb kapcsolat két európai főv. között. – Az ~ 62 ülőhelyes volt, igénybevételéhez helyjegyre volt szükség. 1940-ig nyolc azonos motorkocsit állítottak forgalomba a belföldi vasúti közlekedés számára és több mint 900 egységet exportáltak. – Az utolsó megmaradt ~t egykori nevén a Tass sínautóbuszt, amely 1973 végéig állt forgalomban s 1975-től a Közlekedési Múz.-ban volt kiállítva, a MÁV felújította, és régi nevével 1987-től kezdődően nosztalgia-járatként közlekedteti.

Árpád Strandfürdő: →*Csillaghegyi Árpád Strandfürdő*

Árpádtelep: →*Rákosszentmihály*

Árpay Károly Finommechanikai Gépüzem Kft.: 1930-ban alakult nyersolajmotorok alkatrészeinek előállítására. Munkáslétszáma 30 fő volt. A III. Nagyszombat u. 12. sz. alatt működő üzem gyártotta a *Jendrassik* György-féle kísérleti gázturbinák prototípusait. Jendrassik 1929 óta kísérletezett gázturbinamotorjaival a Ganz-gyárban, de szabadalomszerzési célból Árpayval készítette el az első kísérleti

Az Árpád hídi lakónegyed

motorokat. Az első gázturbina 1938-ban, a repülőmotoros változata 1940-ben készült el. 1941-ben két, újabb típusú repülőgépek meghajtására szolgáló gázturbinamotort kezdtek el gyártani, de ezek közül 1943 végéig – amikor a háborús helyzet miatt a kísérletek leálltak – egy darab készült el. – Az ~t 1948-ban államosították, s ugyanez évben váltották le a Ganz konszern éléről s üldözték külföldre Jendrassik Györgyöt is. Kísérleteit s műszakilag világjelentőségű gázturbinamotorjait Angliában fejezte be. – Az ~ Nyersolajszivattyúgyár néven üzemelt tovább. 1962-től az egri Finomszerelvénygyár bp.-i gyáregysége volt. Az 1970-es évek végén a teljesen elavult felszereltségű üzemet a Bécsi út–Lajos u. között létesített út helyigénye miatt lebontották.

Ars Una: 1923–24-ben Pogány Kálmán szerkesztésében megjelent művészeti tudományos folyóirat. Mindössze kilenc száma közül az első három Fülep Lajos: *Művészet és világnézet* c. tanulmányát közölte. A szakcikkek mellett kiállításokról, új könyvekről is tájékoztatott.

arszlán: a 19. sz. első felének jellegzetes u.-i figurája a nyegle piperkőc. Nevét ⟨angol, francia lion 'oroszlán'⟩ a nyelvújítás tette ismertté. A rövid életű ~ kifejezést a dandy, →*jampec* váltotta föl.

ARTEX Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

Artistaképző Intézet: →*Állami Artistaképző Intézet*

Art-Plas, Képzőművészeti Kivitelező- és Iparvállalat (XIV., Olaf Palme sétány 1.): a M. Közt. Művészeti Alapjának leányváll.-a. 1954-ben alapították szobrok, emlékművek, műemlékek kivitelezésére és restaurálására, ép.díszítő elemek tervezésére, létrehozására, a m. szobrászat alkotásainak nemes anyagokból való, magas színvonalú megvalósítására. Gondoskodik a festők és grafikusok jó minőségű művészfestékekkel történő ellátásáról. Profiljába tartozik modellek, diorámák, makettek készítése. A fővárban létrehozott nagyobb alkotásai: az Operaház, az MNG, a Vigadó szobrai, a Várbazár kerámiadíszei, a Népstadion szoborcsoportjai, a Dózsa emlékmű stb.

áruházak: a különféle árucikkeket egy helyen árusító nagy~ példaadó modellje az 1869-ben Párizsban megnyíló *Bon Marché*, amely 1914-ig a világ legnagyobb ilyen intézménye volt. Nálunk az 1870-es évekig a sokféle árucikket egyszerre kínáló bolti formának a *bazár* felelt meg: közülük az első a Lloyd ép.-ében 1863-ban létesült, a legismertebb a ma már nem létező →*Haris-bazár*. – A modern bp.-i ~ első prototípusa a *Holzer Simon Divatház*. Holzer 1869-ben nyitotta meg a Kígyó téren álló műhelye mellett női konfekcióboltját, ez szolgált a későbbi ~ alapjául. Fia 1896-ban nyitotta meg a Kossuth Lajos u. egy újonnan épült vasszerkezetes ép.-ében áruházát, amely kezdetben csak a földszintet és az első emeletet, az 1907. évi átépítés után már a második emeletet, sőt a szuterént is elfoglalta. A Holzer Divatház a századforduló Bp.-jének legelegánsabb áruháza, melynek ép.-e az 1930-as évektől a Nagykovácsi Milenkó, majd a közelmúltig az Úttörő, ill. a Centrum Ifjúsági Áruháznak adott otthont. – A vászon- és ruhakereskedelem terén az 1894-ben Bosnyák Izsó által alapított Király u.-i *Gólya Áruház*, a valamivel előkelőbb *Kunz-féle Áruház* (1870-től) a Deák Ferenc és a Bécsi u. sarkán, végül a *Koch testvérek* 1900-ban a Károly krt.-on létesült férfiruha áruháza emelkedett ki. *Fischer Simon és Társai* háromszintes áruháza az 1910-ben elkészült ötemeletes üzletházban rendezkedett be a Bécsi u.-ban. Az 1930-as években *Fischer Simon Utóda Rt. Áruház* néven működő cég 1942-ig állt fenn. A *Párisi Nagyáruház*, a korszak egyetlen európai szintű áruháza egy 1892-től fenntartott szerény boltocskából fejlődött ki. Goldberger Sámuelnek a Rákóczi út és a Kazinczy u. sarkán álló kis boltja az igen jövedelmező viszonteladási tevékenység eredményeként idővel elfoglalta az ép. első emeletét, majd egyéb részeit, sőt a szomszédos ép.-et is. A századfordulón 148 alkalmazottat foglalkoztató áruház 1903. aug.-ban leégett. 14 ember vesztette életét, s elpusztult a raktárkészlet tetemes hányada is. A tűzeset után hamar talpra álló üzlet túlzsúfoltságát, toldott-foldott jellegét érezve, Goldberger 1909–11 között az Andrássy úton a volt Terézvárosi Kaszinó helyén felépíttette modern, hétemeletes, szecessziós stílusú áruházát, a mai *Divatcsarnok*ot. A 400–500 alkalmazottat foglalkoztató áruház dísze a Terézvárosi Kaszinó egykori díszterme, a ma is látható Lotz-terem. Fölötte 400 személyes étterem létesült, ahonnan a jó időben szép kilátást, télen korcsolyázást kínáló tetősétányra lehetett kijutni. Öt személylift, saját villanyfejlesztő és belső telefonhálózat biztosította a szolgáltatások színvonalát. A szinte mindent árusító, 1925-től rt.-ként működő áruház a két vh. között a fővárban egyik legolcsóbb bevásárló helye volt. – A *Magyar Divatcsarnok* Rosenberg Márk öt boltocskából álló üzleti vállalkozásából vált idővel áruházzá. Rosenberg Ruttkai Antal nevű idősebb fia az 1920-as évek elején bérbe vette a Rákóczi út 74. sz. ép. földszintjét. 1928-ban kezdődött a bolt térbeli terjeszkedése, miután elfoglalta a szomszédos üzlethelyiségeket. 1934-ben az ekkor már rt.-ként jegyzett cég átalakítás és bővítés révén modern áruházat alakított ki az ép.-ben. Az alkalmazottak száma ekkoriban 600 fő volt. Az ép. az 1956. évi forradalmi események során elpusztult. Újjáépítését követően az *Otthon Áruház* költözött be az ép.-be. – A felsorolt ~ egyöntetűen kisvállalkozásokból fejlődtek nagy~ká. A *Corvin Áruház* viszont, amely 1926-ban nyitotta meg kapuit mai helyén, eleve mint tőkeerős vállalkozás indult. Ügyes üzletpol.-jával, szenzációszámba menő újításaival hamarosan fogalommá lett. Bevezették a csomagküldő szolgálatot, így vidékről rendelés útján is lehetett innen vásárolni; meghonosították a szezonvégi kiárusításokat. (A II. vh. utáni ~ történetét lásd az egyes ~nál.) – *Irod.* Szilágyi István: Régi boltok krónikája. A pest-budai kereskedelem történetéből (Bp., 1986).

árumegállító jog: egyes középkori városok kiváltsága, amely szerint a városba behozott idegen árut nem volt szabad azonnal továbbszállítani, hanem bizonyos ideig eladásra kellett felkínálni a helyi kereskedők számára. Általában útkényszerrel volt egybekötve, azaz az idegen kereskedő nem kerülhet-

te el a várost. Buda és Pest az 1244-es kiváltságlevélre hivatkozva gyakorolta az ~ot, ezt I. Károly korában kibővítették. A 14. sz. második felében káros hatásai is mutatkoztak, ugyanis az ~ passzívvá tette a budai és pesti kereskedőket.

árumintavásárok: →*vásárok*

árvaházak: árva és félárva, valamint hadiárva gyermekek gondozására, nevelésére, oktatására szolgáló intézmények voltak, melyek 1945 után fokozatosan megszűntek, s szerepüket a *nevelőotthonok* s egyéb intézmények vették át. – Pest legrégibb árvaháza a *József fiúárvaház* (*Josephinum*, Üllői út 76.) volt, melynek építését József nádor betegségéből való felgyógyulása emlékére 1837-ben határozták el. Pollack Mihály tervei alapján Pollack Ágoston építette 1841–43 között. 1843. márc. 19-én nyílt meg 10 növendékkel. Az árvaházban nevelkedő gyermekek száma 1933-ban 251, 1946-ban 130 volt. – Pest legrégibb *leányárvaháza* az 1861-es alapítású *Erzsébet árvaház* (XI. Villányi út 28–30.). Elemi és háztartási továbbképző isk.-ja volt. 1924–25-ben 100, 1933-ban 144, 1946-ban 90 férőhellyel rendelkezett. A legrégibb *felekezeti* árvaház az *Orsz. Protestáns Árvaház* (Protestáns Orsz. Árvaegylet Árvaháza), melyet 1859-ben alapítottak. A Nagymező, Kismező (Klauzál), Dob u.-ban, végül 1877-től a Rózsák tere 1. sz. alatt működött. 1900-ban 109, 1933-ban 117 növendéke volt. Az első árvaház, mely *magánalapítványból* jött létre, a *Mayer Ferenc fiúárvaház* (XII. Városmajor u. 31.). Alapítója Mayer Ferenc császári és kir. tábornok. 1857-ben budai árvák részére 185 000 Ft értékű alapítványt tett. Az árvaház 1886-ban nyílt meg és 1953-ig állott fenn. Az egykori alapító emlékét a későbbi isk. előkertjében mellszobor őrzi. – Alapítási évük sorrendjében a következő árvaházak működtek még: 1866. *Magyar Gazdaasszonyok Országos Egylete Leány Árvaháza* (VII. Damjanich u. 29.). Elemi és polgári isk.-ja volt, 50 férőhellyel rendelkezett. – 1866 (?) *Pesti Izraelita Nőegylet Árvaháza* (XIV. Hungária krt. 149.). – 1869. *Pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Fiúárvaház* (VII. Városligeti fasor 27.). Népisk.-t és polgári isk.-t, valamint Tahin szünidei gyermektelepet tartott fenn. 1933-ban 164 férőhelye volt. – 1873. *Országos Kisdedóvó Egyesület Árvaháza* (VII. Rózsák tere 7.). – 1875. A Pesti Izraelita Nőegylet által fenntartott *Báró Hirsch árvalánymenhely* (VI. Jókai u. 5.). – 1877. *Klotild Szeretetház árvaháza* (I. Budakeszi út 8.). 1931–32-ben 103 növendéke volt. – 1884. *Magyarországi Tanítók Árvaháza* (I. Alkotás u. 44.). – 1888. máj. 8. *Székesfővárosi Községi Szeretetház*. 1933-ban 90 növendéke volt. – 1889. *Szt. Margit Leánynevelő Intézet* (IX. Knézits u. 7.). – 1894. *Bethánia Árvanevelő Intézet* (XIV. Hermina út 43.). – 1896. *Iskolatestvérek Szt. József Fiúnevelő Intézete* (I. Istenhegyi út 32.). – 1897. *Fehér Kereszt Leányárvaház*. – 1912. *Községi Árvaház, Bernfeld* Mór alapítványa (XIV. Erzsébet kir.-né u. 6.), 1933-ban 51 gondozottja volt. – *Országos Izraelita Nőegylet Leányárvaháza*, 1933-ban 86 árváról gondoskodott. – *Horthy Miklósné Gyermekotthon*, 1933-ban 562 gyermeknek adott otthont. – Az *Evangélikus Árvaház* (VII. Izabella u. 1.) 1948-ig állott fenn.

A Rókus Kórház az 1838. évi árvíz idején (F. Strasser kőrajza)

árvaszék: a 19. sz. elején az árvák vagyonának kezelését, a gyámok ellenőrzését a tanácson belül szervezett *Árvahivatal* végezte. Az Árvahivatal mellett 1824-től külön biz.-ként *Árvák Bizottsága* is működött, amelynek tagjai: egy tanácsnok, aki egyben a biz. elnöke is volt, egy jegyző, a „szószóló", az „Árvák Attyja", egy ügyész, a három város bírája és több választott polgár. Az abszolutizmus idején az árvaügyekkel a császári és kir. bíróságok foglalkoztak. 1861-ben ismét visszaállították az Árvahivatalt. – A három város egyesítéséről szóló tv. az árva- és gyámügyeket a tanácsra ruházta azzal, hogy szabályrendeleti úton külön ~et szervezzen. Ez az 1874. dec. 21-iki közgyűlésen történt meg, amely kimondta, hogy a tanács felügyelete alatt külön ~et állít fel; a gyámpénztári kölcsönök engedélyezésére azonban a tanácsot hatalmazta fel. Az újonnan szervezett ~ élén elnök állt, akit a polgármester nevezett ki a tanácselnökök sorából. Az elnökön kívül még ügyvédi képesítésű ülnöki állást szervezett a közgyűlés, és a tvhat. biz. tagok sorából húsz fizetés nélküli ülnököt küldött ki, akik közül havonként kettő-kettő vett részt az ~i üléseken. Egy 1877-ben hozott tc. alapján az ~ ismét átszervezésre került, ami az 1877. dec. 13-iki közgyűlésen történt meg. A közgyűlési határozat az ~et függetlenítette a tanácstól, s élére a közgyűlés által választott elnök került. Ettől kezdve a gyámpénztár feletti felügyeletet és a gyámpénztári kölcsönök engedélyezési jogát az ~ gyakorolta. A gyámpénztári tartalékalap feletti felügyelet és az annak terhére folyósítható kölcsönök ügye azonban a tanács hatáskörében maradt továbbra is. A fizetés nélküli ülnökök számát a közgyűlés 24-ben, a fizetéses ülnökökét 5-ben állapította meg. A közgyámi teendőket a közgyűlés a ker. elöljáróságokra ruházta át. Az új átszervezést megelőzően az elnökh.-i teendőket az ülnökök egyike látta el, most pedig külön elnökh.-i állást szerveztek, melynek betöltése a közgyűlés hatáskörébe tartozott. – 1945-től az ~ feladatai bővültek, és együttműködése szorosabbá vált a gyermekvédelmi intézményekkel. A fővárosi polgármes-

A Fő u. az 1876. évi árvíz idején

tere 1949. szept. 12-iki hatállyal *árvaszéki kirendeltségek* felállítását rendelte el a ker. elöljáróságoknál. Ezek a ker. elöljáró alá rendelt I. fokú gyámhatóságként működtek, szakirányításukat – a főv. tanács megalakulásáig – a központi ~ elnöke látta el. – Az 1950. évi I. tv., a tanácstv. az ~et megszüntette, a gyámügyeket első fokon a ker.-i tanácsok oktatási oszt.-ának, másodfokon a főv. tanács oktatási oszt.-ának hatáskörébe utalta. Az 1991. évi XX. tv. 137. §-a kimondta, hogy az önkormányzatok gyámügyi feladatait a kormányzat rendeleti úton határozza meg. – *Irod.* Gárdonyi Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből (Bp., 1925).

árvíz, *árvízvédelem:* Bp. mai közigazgatási határain belül kialakult korábbi településeket gyakran pusztították ~ek. Hordalékuk alakította ki azt a termőtalajt a mai belső pesti városrészek területén, amely egészen a 19. sz. végéig megszabta a város fejlődését, rajta túl a terméketlen, homokos rákosi rétek húzódtak. Később részben az ~ek tüntették el a római építkezések maradványait és a mélyebben fekvő területeken a középkori romokat is. Az 1012-től 1838-ig terjedő időben 54 jelentősebb ~et jegyeztek fel, azonban csak a 18. sz. óta ismeretesek rendszeres feljegyzések. Ezek szerint Bp.-en 4–6 évenként valószínű az ~ ismétlődése és okt. kivételével minden hónapban lehetséges. Két alaptípusa a tél végén kialakuló *jeges ár* és a nyár eleji *zöldár*. Az előbbi esetében kemény, csapadékos tél után Ny felől hirtelen jön az enyhülés. A felső Dunáról lezúdul az olvadással keletkezett víz és a felszakadó zajló jég. Mo.-on a Duna több helyen alsó szakasz jellegű, ahol a sekély mederben a zátonyok között jégtorlaszok keletkeznek, vagy a zajlás álló jégmezőbe ütközik, s felette ~ keletkezik. A szabályozások előtt közvetlen a mai Bp. alatt a *Lágymányos*nál terült szét közel 1 km szélességűre a folyó, középen a *Kopaszi* és a *Nyúlfutási zátony*, lejjebb pedig a *Csepel-sziget* akadályozta a jég útját. A zöldár oka a rendszerint esőzésekkel kísért olvadás a 3000 m feletti hegyekben. A többi kis vagy közepes ~ az évi csapadék egyenlőtlen eloszlásából, tartós nagy esőzésekből származik. Középkori ~ről az évszámokon kívül alig tudunk többet. Budát nem sújtották, külvárosainak is csak part menti részét érintették. Pest belső területe – a mai Petőfi Sándor u., Kecskeméti u. és a Kiskörút (a víz ellen is védő városfal) között – még nagy ~ek idején is csak néhány dm-es vízzel volt borítva, ill. É-i része száraz maradt. A 18. sz. második harmadában kezdtek kiépülni a külvárosok, újjátelepült *Óbuda*, *Csepel*, *Tétény*, mind mélyebben fekvő, ~es területen. A század nagyobb ~ei:

1744. márc. (jeges), 812 cm, 50 ház pusztult el Pesten,
1775. febr. (jeges), 864 cm, 611 ház pusztult el Pesten,
1799. márc. (jeges), 830 cm, romba dőlt a Ferencváros.

Az utóbbi két ~ sarkallta a város vezetőségét az első gátak kiépítésére. A város legnagyobb tragédiája az 1838. évi →*pest-budai nagy árvíz* volt. A 19. sz.-ban még kétszer emelkedett 8 m fölé a Duna vízállása, 1850. és 1876. febr.-ban. Ez főleg a védtelen Óbudát és a budai parti részeket sújtotta, néhány napra több mint 10 ezer embernek kellett elhagynia otthonát. A 20. sz. árvizei:

1940. márc., 824 cm, jeges árvíz; először kísérletezték a torlasz robbantásával,
1941. febr., 838 cm, jeges árvíz,
1954. júl., 805 cm, zöldár,
1965. jún., 845 cm, zöldár,

Az egykori Fehér Kereszt Fogadó udvara az 1876. évi árvíz idején

1981. márc. 714 cm, zöldár,
1985. aug., 712 cm, zöldár,
1988. márc., 723 cm, zöldár,
1991. aug., 783 cm, zöldár.
Ezek az ~ek súlyos károkat okoztak a mo.-i Duna-szakaszon, Bp.-en azonban csak az ártérbe épült házak és települések: *római part, megyeri part, Budafok* és *Nagytétény* parti részei kerültek víz alá, valamint a budai pincéket és a külső, mélyebb területeket öntötte el a talajvíz és a belvíz. A bp.-i patakok ~e átlag 10 évenként várható. Gyors hóolvadás, nagy zivatarok és a megáradt Duna vizének visszafolyása okozhatja. Rendkívüli körülmények révén válhatnak veszélyessé: pl. 1875. jún. 26-án nagy felhőszakadás után az *Ördög-árok* beszakadt boltozata zárta el a víz útját, 1929. márc.-ban magas dunai vízállás mellett gyors olvadás volt a *Rákos-patak* vízgyűjtő területén, 1965-ben a Duna vize felnyomult a Hosszúréti-árok medrében stb. Az *árvízvédelem* a városok hatáskörébe tartozott. A 18. sz. utolsó harmadáig csak alkalmi gátakat építettek. É-on a töltésen vezetett *Váci út*, D-en a *Soroksári út* védte a várost. A század második felének árvizei után épültek ki a védőtöltések:

1775 után a *váci nagytöltés* a mai *Nyugati tér* és *Lehel tér* között;
a *soroksári gát* a mai *Boráros tér*től a *Haller u.*-ig;
az ún. *fagát* a mai *Közraktár u.* vonalán a *Fővám tér*ig.

1800 után északi védőtöltés a mai *Falk Miksa u.* és a *Szent István körút* vonalán (ez utóbbit a század második felében *Tüköry-gát*nak nevezték az oda telepedett vendéglőről) és a váci gát folytatásában a mai *Dózsa György út* vonalán a *Városliget*ig.

A D-i védőtöltés a Haller u. vonalán a Gát utcáig vonult. Ezzel elzárták a mai *Nagykörút* vonalában levő Duna medrét. Az 1830-as években a hajózás igényeinek megfelelően szabályozni kezdték a Dunát, 1835-ben működni kezdett az Angliából hozatott Vidra kotrógép, Bp. alatt azonban változatlanul zavaros volt a Duna medre, amit pontosan rögzített az *Orsz. Építési Igazgatóság Duna-mappációja*. 1838-ban a gátak szabtak határt az áradatnak. Pest városa a katonaság segítségével az ~ után rendbe hozatta a gátakat, de saját anyagi erejéből többre nem jutott. További árvízvédelmi intézkedések:

1838 Az Orsz. Építési Főigazgatóság tervet készített a főv. Duna-szakasz rendezésére.
1840 A IV. tc. alapján ogy.-i biz. alakult az árvízvédelem ügyében. Fő szempontjai: 1. feltöltés az 1838-as árvíz szintje fölé; 2. védgátak építése; 3. a Duna mederrendezése Pest alatt.
1843 Vásárhelyi Pál 9 millió Ft-os igényt terjesztett elő, de nem volt rá fedezet.
1853–59 Az →*Első Dunagőzhajózási Társaság* 345 m hosszúságban feltöltött szinten rakpartot épített a *Lánchíd* pesti hídfőjének két oldalán.
1865 Reitter Ferenc kiadja könyvét a Duna pest-budai szakaszának szabályozásáról.
1860–67 Pest városa az MTA és a mai *Zoltán*, valamint a mai *Eötvös tér* között folytatta a magas rkp. építését.
1870 X. tc. alapján az állam vállalta a bp.-i védő- és rakodópartok kiépítését. A költségek egy részét a 288 ezer négyszögöl feltöltött terület eladási árából kívánták fedezni.
1871–75 Kiépültek a *rkp.-ok* Pesten a *Margit híd*tól a mai *Fővám tér*ig, Budán a *Rudas fürdő*ig.
A budai és pesti parton, valamint a *Margitszigeten* épített párhuzamművek rögzítették a Duna-partokat. Az ún. Gubacsi-gáttal lezárták a soroksári Duna-ágat.
Párhuzammű épült a mederben a mai *Szt. Gellért tér*től a mai *Kondoros út*ig, s ezzel a Lágymányosonkb. felére csökkent a folyam szélessége, eltűntek a zátonyok.
1876 Az alsó rkp.-okra átlag 6,70 m-nél lépett ki az árvíz, a felső támfal 8,58-ig védett. Ezt felemelték 9,25 m-re.
1879–84 További rakpartok építése Pesten a D-i vasúti hídig. Óbuda védelmére a *Bogdáni–Hévízi út* vonalán kiépült az ún. *Filatori-gát*.
1881 Az L. tc. alapján kotrással, párhuzamművekkel és a *Háros-sziget* elzárásával rendezték a budafoki Duna-ágat.
1890 A főv. 10,0 m-es vízállásig emelte a partok felső támfalait. Védőtöltés épült a *Csepel-szigeten*.
1897 Bp. főv. tanácsa árvízvédelmi szabályrendeletet alkotott.
1900–1909 Befejezték a rakpartok építését a mai *Gellért Szálló*nál, a *Műegyetem*nél és a *Margit híd* felett az *újpesti rkp.* építésével. Összes hosszuk a zárt kikötők nélkül 11 km.
1904 A IV. tc. nyomán az eliszaposodott *Soroksári-Duna-ág* hajózhatóvá tételére megépült a felső *Kvassay-zsilip* (1914), majd a *tassi zsilip*.

A főv. árvízvédelmi rendszeréhez tartozott, hogy a vasútvonalak töltései is védőműként szolgáltak. Az É-i teherpu. vonala a *Vízfogó-gát*at képezte, melyet a Dráva u. vonalán az ún. *Victoria-gát* kötött a Dunához. A D-i vasút vonala *Nagytétényt* védte, az esztergomi vonal *Óbudát*. A közvetlenül torkolló városi csatornák vizét Budán ~ idején 1941-ig gőzszivattyúk, majd elektromos szivattyúk emelték át.

1940–41 A Budafoki út vonalában épült az *albertfalvai védgát*.
1948 A külső Váci úttal párhuzamosan készítették a *megyeri védgát*.
1953–54 Kőpartot építettek a Dráva u. és a Rákospatak torkolata között a Vizafogó-gát helyett. Védőtöltés épült a III. ker. *Nánási út–Királyok útja* vonalán a város határáig.
1965 Árvízveszély idején jégtörő hajók akadályozták meg a torlaszképződést.

A patakok szabályozása az Ördög-árok boltozásával kezdődött az 1870-es években. 1930 után szabályozták az *Arany-hegyi-patakot* (Filatori árok) új mederben az esztergomi vasút töltése felett. Megkezdték a *Rákos-patak* medrének burkolását. A budai hegyvidék kiépültével párhuzamosan szabályozták a vízlevezető árkokat. Az árvízvédelmi művek napjainkban is állandó karbantartást igényelnek. – *Irod.* Gárdo-

A pesti rakpart az 1991. évi árvíz idején

nyi Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből 1873–1923 (Bp., 1925); A Pest-budai árvíz 1838-ban (szerk. Némethy Károly, Bp., 1938); Budapest székesfőváros árvízvédelme és az 1940–41. évi árvizek (Bp., 1941); Tőry Kálmán: A Duna és szabályozása (Bp., 1952); Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958); Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959); A Fővárosi Közmű és Mélyépítési Főigazgatóság Évkönyve 1968–69 (Bp., 1970).

Arzenál Áruház (VII. Thököly út 2.): 1989-ben alakult meg a Szivárvány Kereskedelmi Rt., a Novarat Ip. és Építőip. Szövetkezet és az Arzenál Kft. által létrehozott Szivárvány Plusz Kft., hogy egy többszintes, korszerű kereskedelmi, szolgáltató- és irodaházat létesítsen. 1992-re készült el a kilencszintes ~. Hat szinten kereskedelmi és szolgáltató egységek találhatók, két emeletet foglal el az irodatér, a hetedik emeletre vendéglátó intézmény kerül. Az ~ összesen 80 magánvállalkozó tulajdonában van. Cipőáruház, utazási iroda, pénzváltó, pékség, gyorsjavító, kulcskészítő, névjegygyártó és nyomda található a 3150 m²-es eladótérben. Az ~ összterülete 5100 m². Az egyes szintek közötti kapcsolatot mozgólépcsők és felvonók biztosítják.

Arzenál tér: →*Szent György tér*

ásatások: Bp. területén és környékén végzett fontosabb ~at a táblázat tartalmazza. Az egyes feltárásokra vonatkozó időszakonkénti összefoglalók teljes irodalma megtalálható a Bp. Régiségei és a Régészeti Füzetek c. folyóiratokban.

Assisi Szent Ferenc Kórház (II. Széher út 71–73.): 1937. okt. 1-jén nyílt meg, az *Assisi Szt. Ferenc Leányai* apácarend létesítette. Alapításának az volt a célja, hogy gyakorló kórházként az ápolónők képzését szolgálja. Csak belgyógyászati és sebészeti oszt.-a volt 90 ággyal. Az 1950. évi államosítás után *Széher úti Kórház*, majd *Ferenc Kórház* néven önálló kórházként működött. 1967-től a →*Szent János Kórház* kihelyezett részlege 115 ággyal, továbbra is egy-egy belgyógyászati és sebészeti oszt.-lyal.

Assisi Szent Ferenc Leányai: betegápoló katolikus szerzetesnővérek közössége, amelyet a Svájcból érkezett osztrák Anna Brunner alapított 1894-ben Bp.-en. A pápai jóváhagyást 1935-ben nyerték el. 1950-ig szolgálták a betegeket.

Asszonyi Tamás (Pécs, 1942–): szobrász, éremművész, Munkácsy-díjas (1979), érdemes művész (1981), kiváló művész (1989). A képzőművészeti gimn. elvégzése után a Képzőművészeti Főisk.-n Pátzay Pál tanítványa volt. Pest-Buda egyesítésének évfordulójára tervezett emlékérem elkészítője (1971). Az egyesítés jelképe két klasszikus, de más-más díszítésű párkánytöredék, az egyiken Buda, a másikon Pest felirattal, amelyeket vaskapcsok fognak össze egyetlen darabbá. A hátlapon a felirat és Bp. címere látható. Több mészkőből faragott v. bronzba öntött emléktáblát készített, elegáns, kifejező betűírással: *Népszínház u.* (1971), *Aranykéz u.* (1974), *Kristóf tér* (1974), *Károlyi Mihály u.* (1978), *Medve u.* (1980).

Astoria Szálloda (V. Kossuth Lajos u. 19–21.): az egykori Zrínyi Kávéház helyén 1912–14 között épült Ágoston Emil és *Hikisch* Artúr tervei szerint. Szállodaként Gellért Mihály kezdte üzemeltetni. – 1918. okt. 25-ét követően az őszirózsás forr. napjaiban a M. Nemzeti Tanács székháza volt. – Ma háromcsillagos szálloda. 1983–86-ban teljesen felújították. A 129 szobából öt lakosztályt eredeti stílbútorokkal és műkincsekkel rendezték be. A kávéház és az étterem felújítása is az eredeti stílusjegyek megőrzésének figyelembevételével történt. A grill helyén kialakított kis hallban egy utazási iroda és egy ajándékbolt működik bérleti szerződéssel. A Gösser Sö-

Őskori ásatások

Időpont Időszak	Feltáró	Helye	Eredménye
A 19. sz. közepén	Érdy János	Kelenföld	Középső bronzkori urnatemető
1878	Csetneki Jelenik Elek	Tököl	Kora bronzkori csontvázas és hamvasztásos rítusú sírok
1882	Hampel József	Soroksár	Középső bronzkori urnatemető
1891–93	Nagy Géza, Kuzsinszky Bálint	XX. Külső Soroksári út	Középső bronzkori urnatemető
1928	Nagy Lajos	Lágymányos	Kora bronzkori telepmaradványok
1931	Müller György, Tompa Ferenc	Békásmegyer	Újkőkori és rézkori települések
1934	Garády Sándor	Békásmegyer	Kora bronzkori sírok
1934	Nagy Lajos	Andor u.	Rézkori sírok
		XXII. Nagytétény	Zsugorított csontvázas újkőkori sír
1936	Garády Sándor	Megyer	Késő bronzkori lakóhelyek
A harmincas években	Nagy Lajos	Tabán	Újkőkori, középső és késő bronzkori településnyomok és kora bronzkori sírok
1936	Garády Sándor	III. Bécsi út	Újkori, késő bronzkori, kora vaskori telepmaradvány
1945-től	A Fővárosi Múzeum, majd a Budapesti Történeti Múzeum	Gellérthegy	Középső és késő bronzkori telepnyomok
		Várhegy	Bronzkori telepnyomok
		Andor u.	Rézkori telephely
		Remete-hegyi-barlang	Az átmeneti kőkortól számítva több rétegben településnyomok
1960-tól	A Budapesti Történeti Múzeum	III. ker. Királyok útja	Kora és késő bronzkori temető
		Csepel-sziget	Bronzkori település
Az 1960-as évektől	Nagy László Schreiber Rózsa	III. ker. Királyok útja	Kora és késő bronzkori temető
		III. Csillaghegy	Felső őskőkori telepmaradvány
	Schreiber Rózsa	Csepel-Háros	Kora bronzkori telep
	Kőszegi Frigyes	Pesthidegút	Több korszakra kiterjedő őskori telep
		Káposztásmegyer	Késő bronzkori telep
Az 1970-es évektől	G. Csánk Vera	Remete-hegyi Felső-barlang	Középső őskőkori telep, középső bronzkori kincslelet
	Schreiber Rózsa	Csepel–Hollandi u.	Kora bronzkori telep
	Kőszegi Frigyes	Budatétény–Növény u.	Kora és középső bronzkori temető
Az 1980-as évek	G. Csánk Vera	Farkasrét	Őskori kovabánya
	Endrődi Anna	Káposztásmegyer–Farkaserdő	Rézkori település
	Pető Mária Novák Gyula	Gellérthegy	Eraviszkusz oppidum

Római kori ásatások

Időpont Időszak	Feltáró	Helye	Eredménye
1778	Schönvisner István	III. Flórián tér	Thermae maiores
1857	Zsigmondy Gusztáv	Hajógyári-sziget	Római kori fürdők, helytartói palota
1875	Römer Flóris és Zsigmondy Gusztáv	„Papföld"	Aquincum-polgárváros
1879–1882	Torma Károly	Római fürdő	Polgárvárosi amfiteátrum
1912		Aquincum	Kelta szentély, fazekaskemence, ókeresztény basilica
1930	Nagy Lajos	III. Raktár u.	Cella trichora
1931	Nagy Lajos	Aquincum–polgárváros	Római kori víziorgona
1932–1941	Nagy Lajos, Nagy Tibor, Szilágyi János	III. Nagyszombat u. (Királyhegy)	Táborvárosi amfiteátrum
1933	Bertalan Vilmos, Nagy Lajos	V. Március 15. tér	Contra-Aquincum
1941, 1951–56	Szilágyi János	Hajógyári-sziget	Római helytartói palota
1947	Szilágyi János	Pók u.–Szentendrei út	Északi városkapu
1949–50	Szilágyi János	III. Vörösvári út 22.	Szőlő- vagy olajprések kőalapozása
1950–53, 1968	Németh Margit, Póczy Klára	III. Pacsirtamező u. 63. (volt Korvin O. u.)	Római kori fogadó (deversorium)
1958–60	Kaba Melinda, Szilágyi János, Wellner István	III. Meggyfa u. 21.	„Hercules-villa" épülete és mozaikpadlói
1962	Nagy Tibor	Aquincum–polgárváros	Basilica
1963–64	Póczy Klára	Római fürdő	Forrásszentélyek, forrásfoglalások
1965	Póczy Klára	Aquincum–polgárváros	Kis forum, macellum, insulák
1965	Nagy Tibor	Albertfalva	Albertfalvai katonai tábor tervásatása
1966–67	Szilágyi János	Aquincum–polgárváros	Bennszülött szentély, katonai diploma, oltárok
1967–70	Parragi György	III. Bécsi út 124–128.	Kerámia-, téglaégető műhely
1966–70	Zolnay László	III. Gyűrű u. 5.	Római úttest, alatta vízvezetékkel
1968	Hajnóczi Gyula, Póczy Klára	Aquincum–polgárváros	Városfal, oldaltornyok, utcarendszer
1970	Hajnóczi Gyula, Póczy Klára	Aquincum–polgárváros	Amfiteátrum
1970–72	Nagy Tibor, Szirmai Krisztina, Zolnay László	III. Pacsirta u. 14–16.	Déli táborfal és déli táborkapu
1971	Nagy Tibor, Szirmai Krisztina	XI. Hunyadi János út	Albertfalva–katonai tábor és település

1971–74	Kaba Melinda	III. Benedek E. u.–Huszti u. mentén	Temetőásatás (678 sír feltárása)
1972	Hajnóczi Gyula, Póczy Klára	Aquincum–polgárváros	Műemléki helyreállítás előtti hitelesítő feltárások
1972	Pető Mária	XI. Kende u. 8–10.	Kora császárkori fazekastelep
1973	Szirmai Krisztina	Flórián tér környéke	Principia és környéke
1973	Wellner István	III. Búvár u.	500 m²-es épület
1973–74	Nagy Tibor, Németh Margit, Póczy Klára	III. Kórház u. 7.	Porta praetoria
1974	Parragi Györgyi	XXII. Templom u., r.k. plébániatemplom	Római alapfalak felhasználásának megfigyelése
1974	Németh Margit	III. Laktanya u. 14–34.	Díszes épület, fazekaskemence
1974	Németh Margit	II. Kő u.	Szennyvízgyűjtő csatorna
1975	Pető Mária	III. Szentendrei út	Aquaeductus ásatása
1975	Póczy Klára	III. Pók u.–Szentendrei út	Északi városkapu újrafeltárása
1976–80	Kaba Melinda, Kocsis László, Németh Margit, Pető Mária, Szirmai Krisztina, Zsidi Paula	Békásmegyer, Budaújlak, Csillaghegy, Római fürdő, Vörösvári út, Flórián tér és az Árpád híd környéke Aquincum–polgárváros	Építkezéseket megelőző nagy tervásatások Legiotábor, segédcsapat táborok, eraviscus falu Aquaeductus, utak, fazekastelep, temetők
		Legénységi barakk, déli táborkapu stb.	Jelentősebb épületek műemléki bemutatása, ill. előkészítése
1980	Zsidi Paula	III. Kaszás dűlő–Csikós u.	Római villa feltárása
1981	Zsidi Paula	Krempl-malom északi vége	Északi városkapu
1981–91	Pető Mária, L. Szabó Klára		Gellérthegyi oppidum magyar–francia ásatása
1985	Kocsis László	III. Vörösvári út–Föld u.	Mithras-szentély a „tribunus"-házban

Népvándorlás kori ásatások

Időpont Időszak	Feltáró	Helye	Eredménye
A 19. sz. végétől		Óbuda	Hun és avar kori sírleletek
		Farkasrét	Avar és honfoglalás kori sírleletek
		II. ker. Kuruclesi dűlő	Honfoglalás kori sírleletek
1930-tól		Zugló, Csepel–Szabadkikötő	Avar kori sírok
		Békásmegyer	Késő népvándorlás kori telepmaradványok
		III. ker. Óbuda, Csúcshegy	Honfoglalás kori leletek
1945-től	A Fővárosi Múzeum, majd a Budapesti Történeti Múzeum	Óbuda, Szépvölgyi út	Longobárd sírok
		Népstadion	Avar sírleletek
		Csepel-sziget	Avar sírleletek
		XI. ker. Fehérvári út	Avar sírleletek
		XXII. ker. Vöröskereszt u.	Avar sírleletek
		Csillaghegy	Szláv temető
Az 1960-as évektől	Kőszegi Frigyes, Erdélyi István	XXII. Vöröskereszt u.	Avar kori temető
		Pestszentlőrinc	Honfoglalás kori sírok
	Nagy Margit	XI. Fehérvári u.	Avar kori temető
Az 1970-es évektől		Rákoscsaba–Péceli u.	Kora népvándorlás kori sírok
		Csepel–Rákóczi F. u.	Avar kori temető
Az 1980-as évektől		Káposztásmegyer	Szarmata település

Középkori ásatások

Időpont Időszak	Feltáró	Helye	Eredménye
1838	?	Margitsziget	Domonkos apácakolostor és temploma maradványai.
1914	Lux Kálmán		
1923	Lux Géza		
1937–38	Feuerné Tóth Rózsa		
1958			
1961–62			
1848	Érdy János	Budaszentlőrinci pálos kolostor, II. ker.	Pálos kolostor temploma és kolostorépületei, 14–16. sz.
1934	Garády Sándor		
1949	Gerevich László		

1958 1974–85	Zolnay László Nagy Emese Bencze Zoltán		
1850–82	Érdy János, Rupp Jakab, Rómer Flóris, Tholt Titusz	Óbuda, Árpád sírja, ill. Fehéregyháza kutatása	Különböző feltételezések után végleges helymeghatározása nem történt meg.
1902 1958 1959–76 1908	? Gerevich László Holl Imre H. Gyürky Katalin	Budavári domonkos kolostor	A templom és kolostor építéstörténete, a domonkosok főiskolájának épületével. Technikai berendezések (padlófűtés).
1923 1934–35 1949–51 1974-től	? Lux Kálmán Gerevich László Zolnay László Gerő Győző Altmann Júlia	Óbuda, Kálvin köz 2–3–4.	Óbudai királyi-királynéi vár, 13–15. sz.
1931–32 1956 1970–72	Garády Sándor Holl Imre Altmann Júlia	II. ker. Hűvösvölgyi út 78.	Mátyás király nyéki vadászkastélyának két épülete, Nyék falu 11–12. századi temploma és településmaradványai.
1933 1939–44 1958-tól	Nagy Lajos Lux Kálmán Bertalan Vilmos, Feuerné Tóth Rózsa, Irásné Melis Katalin	Pest–Belváros	Adatok a középkori Pest topográfiájához. Első és második városfal, városkapuk, rondellák.
1931–41 Az 1950-es évektől	Garády Sándor Holl Imre, Nagy Emese, Altmann Júlia, Irásné Melis Katalin, Cserey Éva, H. Gyürky Katalin	Békásmegyer, ~Nyék, Pesthidegkút–Gercse, Nagytétény, Kamaraerdő–Kána	Buda környéki középkori települések, templomok, kolostorok kutatásai.
1935 1950–84	Csemegi József Bertalan Vilmosné	Óbuda, Fő tér	Óbuda második prépostsági temploma, 14. sz.
1938	Garády Sándor	I. Tabán	Középkori épületmaradványok, ~az Ördögárok támfala, török kori kerámialeletek.
1937	Garády Sándor	XII. Béla király út, Városkút	Középkori vízvezetékrendszer maradványai, forrásvízgyűjtő és tároló.

1937	Garády Sándor	I. ker. Rudas fürdő közelében	Szent Gellért-templom maradványai, 11–12. sz.
1939	Garády Sándor	I. ker. Bugát utca	Szent Lázár-templom, 14. sz.
1941–42 1950-es évek	Gerevich László Gerő Győző Mérei István	XXII. Budafok–Háros	A középkori Csut falu temploma, a falu kőházai, jelentős sírleletek és egyéb tárgyi emlékek.
1942 1961–62	Garády Sándor H. Gyürky Katalin	II. Víziváros, Csalogány u., Medve u., Gyorskocsi u.	Szent Péter-plébániatemplom maradványa.
1945-től	Gerevich László, Bertalan Vilmosné, Feuerné Tóth Rózsa, Gerő Győző, Holl Imre, H. Gyürky Katalin, Lócsy Erzsébet, Nagy Emese, Zolnay László, Altmann Júlia, Irásné Melis Katalin, Magyar Károly	Budai várnegyed	A középkori erődítés, várfalak, bástyák. A középkori város kialakulása, fejlődése, lakóházak, úthálózat. Templomok (Mária Magdolna-templom, Szent Mihály-kápolna), kolostorok (domonkos, ferences kolostor és templom), középkori zsinagóga, az ún. „Kammerhof", a török pasa palotája stb.
1946-tól	Gerevich László (Gerő Győző, Holl Imre, Nagy Emese, Nagy László, Zolnay László közreműködésével), Zolnay László, Magyar Károly	Budai vár, királyi palota	A középkori királyi palota maradványai és igen gazdag, változatos leletanyaga
1950-es évek–1972 1973–1986	Bertalan Vilmosné Bertalan Vilmosné, Altmann Júlia, Csorba Csaba	Óbuda	Óbuda középkori topográfiájának tisztázására végzett kutatások
1968-tól	Irásné Melis Katalin	Pest környéki középkori települések	Kisebb-nagyobb kutatások Cinkota, Rákospalota, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Kispest, Pestszenterzsébet, Soroksár területén

Az Astoria Szálloda

röző 1988-ban nyílt meg. Ezzel egyidőben újították fel az éjszakai bárt is. 1991 végén megkezdték a szállodai szobák felújítását.

Ásványolajforgalmi Vállalat, *ÁFOR*: ásványolajtermékek belföldi értékesítésére alakult 1948-ban *Ásványolajforgalmi Rt.* (ÁORT) néven. 1949-től nemzeti váll. (ÁOR). 1954-től sorozatos átszervezések után alakult ki a profilja: a kőolajtermékek kiszerelése, készletezése, keverése, belföldi értékesítése, gépjárműápolási anyagok forgalomba hozatala, szervizállomások üzemeltetése stb. – 1992-ben a →*Magyar Olaj- és Gázipari Rt.* részévé vált.

Ásványvízüzem: →*Fővárosi Ásványvíz- és Jégipari Vállalat*

A Színpad: színházi lap. 1869-ben indult mint a „magyar színészkebelzet", 1873-tól az →*Országos Színészegyesület* hivatalos lapja. Közölte a színházak műsorát szereposztással. 1890-ben szűnt meg.

asztalitenisz: ütős labdajáték. Mo.-on először 1900-ban a Nemzeti Casinóban játszották. Az ~ kezdetben kizárólag az arisztokrácia játéka volt, hisz a század első éveiben az Orsz. Kaszinóban és a Parkclubban játszottak még ~t. Itt ismerkedett meg a játékkal a *MAC*, amely 1901-ben a Margitszigeten rendezte meg az első házi versenyt, s ugyanott 1903-ban szintén a MAC rendezte az első orsz. versenyt is. A kaszinókban a főúri társaságok által űzött játék a MAC-ban fejlődött sporttá, s a MAC-ból a Műegyetemre terjedt tovább. A Műegyetemi Football Club 1905-ben Bp.-en rendezte a világ legelső bajnokságát a BEAC vívótermében, az első bajnok Redlich Béla volt. Az I. vh. után a banktisztviselők között terjedt el újra a játék, a M. Orsz. Asztalitenisz Szöv. (1962– M. Asztalitenisz Szöv.) a Hitelbank kezdeményezésére, Zurányi Gyula javaslatára 1924-ben alakult meg, az első elnök Ullmann György br. lett. 1925-től a MOATSZ írta ki a bajnokságokat, ekkor rendezték az első női bajnokságot, s először írták ki a csapatbajnokságot is. 1925. márc. 29-én a Műegyetem aulájában tartották az első válogatott mérkőzést (Mo.–Ausztria 11:5). A MOATSZ a Nemzetközi Szöv. alapító tagja, s az első VB-n valamennyi számban m. győzelem született. A VB-ket 1939-ig, ill. 1946-tól 1957-ig évente, azóta kétévente rendezik meg. Az első korszak meghatározó játékosai a m. versenyzők voltak, Barna Viktor, Szabados Miklós, K. Mednyánszky Mária, Sipos Anna. 1945 után Sidó Ferenc, Soós Ferenc, Farkas Gizi a kiemelkedő játékosaink, a második sikerkorszak a kínai hegemónia kialakulásáig tartott. Az ázsiai sportolók sikerei késztették a nemzetközi szöv. európai tagjait, hogy 1957-ben megalakítsák az Európai Asztalitenisz Szöv.-et, amely alakuló ülését 1958-ban Bp.-en a Palace Szállóban tartotta. A m. sikerek 1958-tól áttevődtek a minden páros évben megtartott EB-kre, bár a harmadik sikerkorszak csúcsa az 1979-ben VB-t nyert Jónyer István, Klampár Tibor, Gergely Gábor összeállítású m. férficsapat eredménye volt. Legnevesebb Európa-bajnokaink még Berczik Zoltán, Kóczián Éva. 1955-től minden évben Tízek-bajnokságot is rendeznek, 1959-től kétévente általában Bp.-en rendezik meg a m. nemzetközi bajnokságot, a Statisztika Petőfi női csapata 1969-től 1991-ig hússzor nyerte meg a BEK-et. – Bp.-en VB-t 1929-ben, 1931-ben és 1950-ben tartottak, az első EB-t Bp.-en a Nemzeti Sportcsarnokban rendezték, 1982-ben az újonnan avatott Bp. Sportcsarnokban ismét EB-t rendeztek.

Asztalos János Kertészeti Szakközépiskola (XIV. Mogyoródi út 56–60.): az 1909-ben *Kis Szuglói Gazdasági Ismétlő Iskola* elnevezésű kertészeti jellegű intézményből alakult középfokú oktatási intézmény. 1926-ban átszervezték, és *Bp. Szőv. Községi Kertészképző Iskola* néven középfokú kertészeti szakisk. lett. 1942-től *Középfokú Kertészeti Tanint.*, 1943-tól *Kertészeti Középisk.*, 1949-től *Mezőgazd.*

Gimn., 1954-től *Mezőgazd. Technikum Dísznövény- és Zöldségtermesztési Tagozata*, 1961-től ált. jellegű *Kertészeti Technikum*, 1968-tól *Asztalos János Mezőgazd. Technikum és Szakközépisk.*, 1972-től pedig mai szervezeti formájában és nevén működik. Feladata olyan szakemberek képzése, akik kertészeti üzemekben termelő jellegű, ill. részirányító munkakörök betöltésére alkalmasak. – 1909-től 1967-ig a XIV. Egressy út 73. sz. alatti ép.-ben működött, az iskolaép. szanálása miatt átmenetileg más ép.-ekben volt elhelyezve, 1969-ben költözött mai otthonába.

A Társaság: képes hetilap. 1914-ben indult. Eleinte gazdag szépirodalmi tartalom mellett sok művészi fényképet (Balogh Rudolf, Székely Aladár stb. felvételei) közölt, a 30-as évektől azonban már csak az előkelőbb társasági élet híreit közölte rengeteg képpel. A születési és pénzarisztokrácia zárt klubjainak (Park, Úri, Golf, Magyar Unió) hivatalos lapja volt. 1944-ben szűnt meg.

Atelier: *Orbán* Dezső festőművész Művészeti Tervező és Műhely Isk.-ja volt 1931–39 között, a Személynök (ma V. Balassi Bálint) u.-ban. A növendékek kötetlen szakválasztással készülhettek a művészi pályára: az oktatás az egyedi alkotástól a gyakorlatban hasznosítható szériatervezésig terjedt. Orbán Dezső művészetelméletet, Kozma Lajos belsőépítészetet, Gádor István kerámiát, Lesznai Anna textilművészetet tanított benne. 1935-ben és 1938-

Az Athenaeum irodalmi folyóirat címlapja 1840-ben

ATHENÆUM.

TUDOMÁNYOK' ÉS SZÉPMŰVÉSZETEK' TÁRA.

Kiadó szerkesztők

SCHEDEL, VÖRÖSMARTY, mellettök társ: BAJZA.

Második félév. Pest, october' 1. 1840. 27. szám.

Tartalom: Jacotot löweni professor' tanításmódja. (Orosi Ede). — Franczia és német irogyomások. (S. Gy. (Nagy Ignác). — Kritikák. (Szász Károly). — Vegyesség. — Bog. a' hölgy [illegible]. — Magyar játékszini krónika. — Játékszínek. Könyv. czikkek.

Jacotot löweni professor' tanításmódja.

Jacotot franczia, Dijonban született tanulmányait Párisban végzé, és ügyvédde lon kesőbben a' régi nyelvek' tanítójává nevezteték ki, utóbb pattanyás kapitány, s a' 16 hó[illegible] számnyai titoknoki hivatalt nyert; ismeri a' mathematicát, s jelenleg a' löweni egyetemnél a' franczia nyelvet, s literaturát tanítja nápolyy hasz evtől fogva. E' hosszu, tapasztalatokkal gazdag tanitó pályán az ő egy általános tanítási eszméit egyszer terve és nézetei szerint létesíte, nem csekély sikerrel, habar ujitása által nem kevesebb ellenséget, mint barátot szerze is magának. Elenek most felhozott vázlatából szabad következtetni, hogy o nem csupan mint szokásos könyvekből ismeri a' világot, s emberekkel, hanem most practicus tanitónak szánta[illegible] alkalma lehete az eddig divatozott tanítási modok, s tervek fölött mellyikben csalódnia, s azoknak sokoldalu könyvet, és figyelmeztetést alapozza föl is teheze.

Elvei, vagy jobban tetelei, mellyeken tanitási modja alapszik, ezek. „Minden ember egyenlő értelemmel — Intelligenz — bir", „mindenkiben mindenképen".

Az első tétel alkalmasint conyit jelent, hogy [illegible] hogy munkásság, és munkálkodás köre [illegible] kat nem ismer. Azt pedig a' fentebb tett [illegible] állítás épen nem feleuthetí; mintha minden [illegible] bernek észtehetsége egyenlő volna, tehetsé[illegible] zon szellemi helyzetet s ügyességet, mellyet [illegible] rint akarmit is kínnyen fülfogunk, kiismerünk [illegible] hatunk nélkül létesíthetnünk, minden tárgy, [illegible] dalogról a' legalkalmasabb tudni egyszersmind [illegible] bármelly esetek, 's körülmények közt [illegible] lehessen. Az emberbe eltett es zelo szabadon [illegible] szellemi erő lényege, hajlama, 's mivelhetősége szerint mindenkiben ugyanazon egy, 's [illegible] se szerint mindenkiben ugyanazon egy, 's [illegible] sonlo; és csak erosebb vagy gyengebb kulyonbözés [illegible] latkozamaiyai ez működésnek által, mellyeket [illegible] embert akarat nem kevesebbé tételezte, és [illegible] lásokat, mint a' természet, 's körülmények [illegible] ják különözővé 's hasznalhatlanná. Ha ne a' [illegible] lek fejlődése, mivelődése, és tökéletesülésének [illegible] szülnek, sajátlanul kell azt értenünk, mert az [illegible] emberi szellemnek, mint általán a' szellemnek [illegible] va'ami változhatlannak, önnyáknak teljes ho[illegible]

27

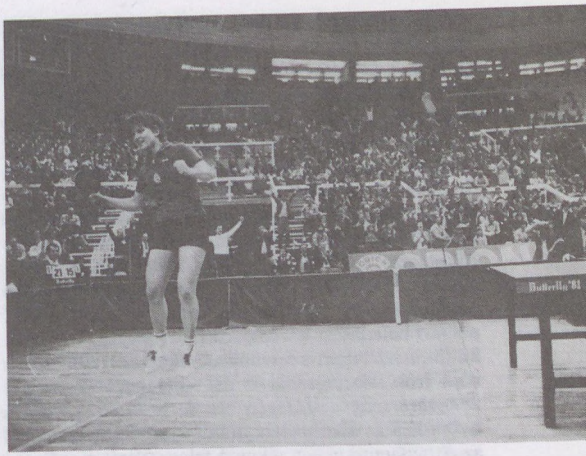

Asztalitenisz EB (1982)

ban nagysikerű nyilvános tárlatot rendeztek a növendékek a →*Tamás Galériá*ban.

A Tett: irodalmi művészeti és kritikai folyóirat, az aktivista mozgalom első mo.-i orgánuma. 1915. nov.-től 1916. ápr.-ig jelent meg. A szerk. Kassák Lajos a modern irodalmi és művészeti irányzatok képviselőit gyűjtötte a lap köré (Uitz Béla, Pátzay Pál, Bortnyik Sándor stb.). Háborúellenes pol. közleményei miatt betiltották. Kassák ekkor →*Ma* címmel újabb folyóiratot indított. – *Irod.* Illés Ilona: A Tett 1915–1916, Ma 1916–1925, 2 × 2 1922. Repertórium (Bp., 1975).

Athenaeum: 1. irodalmi folyóirat. 1837–1843 között jelent meg hetenként kétszer, fennállása utolsó évében havonta két alkalommal. Szerk.-i Vörösmarty Mihály, Bajza József és Toldy Ferenc voltak. Kritikai melléklapja *Figyelmező* c. 1837–1840 között hetenként került kiadásra. A korszak vezető irodalmi lapja, a haladó irodalom erőit gyűjtötte táborába, előkészítve Kossuth →*Pesti Hírlap*jának merészen politizáló publicisztikáját. A lap fokozatosan a nemzeti ellenállás fóruma, a romantika első hazai irodalmi képviselője lett. Az ~ban jelent meg Petőfi Sándor első, nevével jelzett verse is, valamint Vörösmarty *Szózat*a, Kölcsey *Himnusz* és *Zrínyi dala* c. költeménye. Munkatársai közé tartozott: Czuczor Gergely, Eötvös József, Erdélyi János, Fáy András, Garay János, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Kuthy Lajos, Nagy Ignác, Tompa Mihály, Vajda Péter, Döbrentei Gábor, Gaál József, Tóth Lőrinc, Helmeczy Gáspár, Vitkovics Mihály stb. Fennállása alatt az ~ és a kormánypárti lapok (pl. *Hírnök*, *Rajzolatok*) között több heves vita folyt. – 2. Pol., szépirodalmi és művészeti hetilap. Beöthy Zsolt szerkesztésében indult 1873-ban, de az igényes lap csak két évig tudta fenntartani magát. – 3. Tudományos folyóirat. Az MTA és a M. Filozófiai Társ. kiadásában jelent meg 1892-től 1947-ig; az akadémikus filozófiai és esztétikai irodalom legfontosabb orgánuma volt. Szerk. között Pauer Imre, Alexander Bernát, Kornis Gyula, Prohászka Lajos is.

Athenaeum Irodalmi és Nyomdaipari Rt.: 1945 előtt az ország legnagyobb kiadója volt. Alapja az *Emich* Gusztáv-féle nyomda, 1868-tól 1947-ig állott fenn. 1898-ig a Ferenciek terén, majd a VII. Miksa (Osvát) u.-ban állt ép.-e. A II. vh. után a Rákóczi úti házat is hozzácsatolták. Az intézmény virágzása az ún. Est-lapok *(Az Est, Pesti Napló, Magyarország)* kiadásának idejére esik. Hosszú időn keresztül Petőfi, Ady, Babits, Móricz műveinek kizárólagos kiadója. Sorozatai közül *Az Athenaeum Könyvtára, Élet és Tudomány, Gondolat és Írás, Természet és Technika, Modern Könyvtár, Olcsó Regény* voltak a legismertebbek. Az 1920–30-as években a polgári haladásért harcoló kortárs írók, ill. a kortárs külföldi irodalom színvonalas alkotásait adta ki. A népi írók szociográfiái is az ~nél jelentek meg a *Magyarország felfedezése* c. sorozatban. A váll. nyomdája az államosítás után (1948) is megtartotta az Athenaeum nevet, a kiadó feladatkörét a →*Szépirodalmi Könyvkiadó Vállalat* vette át.

Athenaeum Nyomda (VII. Erzsébet krt. 7.): államosításáig az →*Athenaeum Irodalmi és Nyomdaipari Rt.* üzeme volt. Az 1948. évi államosítás után változott a neve ~ra, egyidejűleg kiadói tevékenysége megszűnt. – Főbb termékei: napilapok, színes folyóiratok, könyvek, brossúrák. A korábban jelentősebb könyv- és napilapgyártást 1963-tól fokozatosan kiszorította a színes folyóiratok előállítása, amely jelenleg is az ~ legjelentősebb termékének számít. Nyomdaüzeme a VII. Osvát u.-ban, mélynyomó üzeme a X. Kozma u. 2. sz. alatt működik.

Atlantika Trust Rt.: 1906-ban alakult *Atlantika Tengerhajózási Rt.* néven. Az ~ nevet 1921-ben vette fel. Eredetileg csak tengerhajózást bonyolított. 1919-ben folyami hajózásra is berendezkedett. Budafokon a Háros-szigeten hajóépítő telepet létesített. Érdekeltsége volt az Oceana Tengerhajózási Rt.-ben is. Az 1929–33. évi gazd. válság ideje alatt tönkrement.

Atlasz Utazási Biztosító Rt. (V. Deák Ferenc u. 23.): 1988-ban kezdte meg működését, az IBUSZ, az ÁB, az OKHB és a MÁV alapította azzal a céllal, hogy szakbiztosítóként megfelelő biztosítási módozatokkal kövesse az idegenforgalom napról napra változó igényeit. Még 1988-ban részesedést szerzett az ~ből a Cooptourist is. 1989-ben a nyugatnémet Colonia Versicherung AG az 1 milliárd Ft értékű alaptőke 12%-át szerezte meg. Ezzel egyidőben az ~ részére rendelkezésre bocsátotta széleskörű nemzetközi hálózatát, amely nagy jelentőséggel bír a külföldre utazó m. állampolgárok betegségi kárainak rendezésekor. Az ~ mint szakbiztosító, jelenleg kizárólag az idegenforgalomhoz kapcsolódó személybiztosításokkal (élet, baleset, vagyon) foglalkozik. Mo.-on három fiókja működik.

atlétika: futó- ugró- és dobószámokból álló összetett sportág. A sportág mo.-i meghonosítója a Viator álnéven író Esterházy Miksa gr., kezdeményezésére alakult meg 1875-ben az első modern értelemben vett sportegy., a *Magyar Athletikai Club (MAC)*, amely 1875. máj. 6-án rendezte meg az első atlétikai versenyt Bp.-en, az Újépület udvarán. Ezen az első versenyen 1000 yardos síkfutás, 2 mérföldes síkfutás, 120 yardos gátfutás, súlydobás, „távugrás", magasugrás, ökölvívás szerepelt. Az ~ akkoriban még nem a mai értelemben vett sportágat jelentette, a fogalomba beletartozott az akkor ismert sportok összessége. A bajnoki cím pedig ekkor azt jelentette, ha a versenyző a bajnoki számnak kinevezett versenyt – megfelelő szintek teljesítése mellett –

Az egykori Athenaeum székháza a Ferenciek terén

egymás után háromszor megnyerte. A MAC és a m. ~ első bajnoka Porzsolt Ernő lett, aki még 1875-ben kétszer megvédte bajnoki címét. Az ~ első két évtizedében szinte kizárólag csak a MAC rendezett versenyeket általában az Orczy-kertben. 1876-ban rendezte meg az első gyaloglóversenyt Bp. és Parád között. Az első orsz. bajnokságot 1896-ban két számban rendezték meg, 100 yardos és 1 mérföldes síkfutásban. Az első bajnok Szokoly Alajos lett. Az első újkori olimpián 1896-ban Athénben már indultak m. atléták, Dáni Nándor 800 m-en a 2., Szokoly Alajos 100 m-es és Kellner Gyula a maratoni futásban a 3. helyen végzett. Szintén 1896-ban versenyeztek először külföldi atléták Mo.-on, s először 1896-ban Rákoson rendeztek mezei futóversenyt. A M. Atlétikai Szöv.-et (MASZ) 1897. márc. 21-én, a MAC javaslatára hét egy. alapította meg. Az alapító bp.-i klubok: MAC, BEAC, BTC, MAFC, MUE, Óbuda TE. A MASZ fokozatosan a legjelentősebb sportszervezetté alakult. Az ~ fogalmába a századfordulón is még szinte minden szabadtéri sportágat beleértettek, ezért a MASZ az összes sportot igyekezett felkarolni. A második olimpián Párizsban Bauer Rudolf diszkoszvetésben szerezte az első m. atlétikai olimpiai bajnoki címet. A MAC margitszigeti sporttelepe 1901-ben készült el. 1902-ben Kauser Jakab (MAC) rúdugrásban megszerezte a m. ~ első angol bajnoki címét. A bajnokságokat 1903-tól rendezte meg a MASZ, amely Bp.-en 1904-ben megrendezte az első ifjúsági versenyt. 1907-ben átszervezték a MASZ-t, külön ker.-eket alakítottak. 1912. szept.-ben megtartották az első válogatott mérkőzést az FTC Üllői úti pályáján (Mo.–Ausztria 8,5 : 2,5). 1913-ban Mezey Frigyes 300 m-en (36,4 mp.) és Rajz Ferenc 500 m-en (67,6 mp.) világcsúcsot állítottak fel, ezek a m. ~ első világcsúcsai. Az I. vh. után 1920-ban átszervezték a MASZ-t, új ker.-eket állítottak fel. A 20-as évektől rendezik meg a városok közötti (Bp.–Bécs, Bp.–Stockholm, Bp.–Párizs stb.) versenyeket. 1924-ben bonyolították le az első Bp. bajnokságot. Az első EB-t 1934-ben Torinóban rendezték, Kovács József 110 m gáton, Szabó Miklós 800 m síkon győzött. – Női atlétikával 1923-ban először a Bp.-i Középisk. Atlétikai Clubban (BKAC) foglalkoztak. Az első női atlétikai házi versenyt 1926-ban a TF-en rendezték a főisk. hallgatók számára. Az első nyílt versenyt 1927. ápr. 10-én az NTE Szentkirályi u.-i tornacsarnokában rendezték. 1931 okt.-ben megalakult az első női sportegy. (Olimpia Dolgozó Nők Sportegy.), amely kézilabdával és kosárlabdával is foglalkozott. 1932-től orsz. bajnokságokat is rendeztek, az 1936. évi berlini olimpián Kádárné Csák Ibolya magasugrásban nyerte az első m. női olimpiai bajnoki címet. Szintén ő szerezte az első m. női EB-győzelmet 1938-ban. – A sportág olimpiai bajnokai még Németh Imre (1948, kalapácsvetés), Gyarmati Olga (1948, távolugrás), Csermák József (1952, kalapácsvetés), Németh Angéla (1968, gerelyhajítás), Zsivótzky Gyula (1968, kalapácsvetés), Németh Miklós (1976, gerelyhajítás). A m. ~ fénykora az ötvenes évekre esett. Középtávfutóink közül elsősorban Iharos Sándor – aki 1955-ben az év sportolója lett – és Rózsavölgyi István Iglói Mihály irányításával számtalan világcsúcsot értek el. A középtávfutók nagy korszaka után a dobók, közülük is a kalapácsvetők nagy sorozata következett, de valamennyi ügyességi számban a m. versenyzők – Varjú Vilmos, Szécsényi József, Bognár Judit – Európa élmezőnyébe tartoztak. A közelmúltból a m. magasugró- és gerelyhajítóisk. emelkedett ki. – Bp.-en 1966-ban rendeztek szabadtéri EB-t, 1978-tól 1990-ig a szabadtéri bp.-i ~ legjelentősebb eseményei a Bp. Nagydíjak voltak, amelyek Mobil Grand Prix pontszerző versenyeknek számítottak. 1983-ban és 1988-ban fedettpályás EB-t, 1989-ben fedettpályás VB-t rendeztek Bp.-en. – Atlétikai szakoszt.-lyal csaknem minden főv. klub rendelkezik, a legjelentősebbek a Bp. Honvéd, az Újpesti Dózsa (1991– UTE), a Csepel SC, az FTC, a Vasas, a BVSC. A mo.-i ~ központja nyáron a Népstadion, télen a Bp. Sportcsarnok, jelentősebb versenyeket rendeznek még az UTE és a Bp. Honvéd pályáin.

Átlós u.: →*Bartók Béla út*

A Toll: 1. irodalmi és kritikai hetilap. 1914-ben Bolza György szerkesztésében indult, de hamarosan átvette Kaczér Illés. A háború miatt csak 21 száma jelenhetett meg, de kiváló munkatársai (Bródy Sándor, Gábor Andor, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc, Nagy Lajos, Somlyó Zoltán és mások) jelentőssé tették. – 2. irodalmi és kritikai hetilap. Ismét Kaczér Illés szerkesztésében indult meg 1929-ben. Főszerk. Zsolt Béla volt. Ebben ~ban is egész sor kiváló író (Bálint György, Hevesi András, József Attila, Komlós Aladár, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Sárközi György stb.) műve jelent meg. A liberális szellemű lap 1938-ban szűnt meg. – *Irod.* A Toll 1929–1938. Repertórium (szerk. Lakatos Éva, Bp., 1977).

Atrium Hyatt Szálloda (V. Roosevelt tér 2.): ötcsillagos szálloda, a Hyatt International Corporation tagja és a PANNÓNIA-MALÉV Gt. tulajdona. 1982-ben nyitották meg. Az ép.-et Zalaváry La-

A Budapesti Fedettpályás Atlétikai VB (1989)

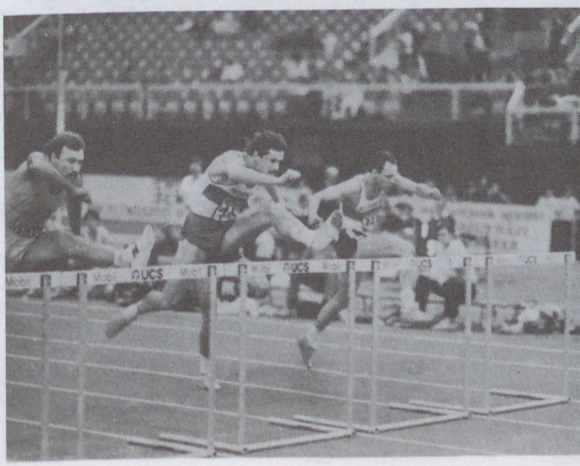

jos és Németh István tervezte. 353 szobája van. Különleges szolgáltatásokat nyújt a Regency Club, a Fitness Centre (szauna, szolárium, masszázs, szépségszalon). Az ~ban három étterem, egy söröző és egy bár található. A Tokaj étteremben a magyaros, az Old Timer étteremben a nemzetközi konyha specialitásait kínálják. Emellett a Terrace étterem, a Clark Söröző és a Balloon Bár is a vendégek rendelkezésére áll. A bálterem 350 fő befogadására alkalmas, míg kistermei: a Széchenyi 50, a Wrigth, a Kármán és a Ciolkowsky 60–60 vendég részére nyújt megfelelő helyszínt különböző rendezvények lebonyolításához.

Attila-forrás: a Rudas fürdő forrásainak egyike, a fürdőtől ÉNy-ra, az Erzsébet híd feljárója felé eső füves rész alatt. Mai neve Attila I. forrás. Az 1930-as években a források vize már kevésnek bizonyult, ezért a mai ivócsarnok előtti részen 36,8 m mély kutat fúrtak. Ez az Attila II. kút. A forrás csekély hozammal csorog a föld alatti gyűjtőcsatornába annak oldalfalából, adatait évtizedek óta nem mérik. A fúrt kút vizének hőmérséklete 37–47 °C közötti, vízhozama 40–120 l/perc között változik és literenként 1530 mg oldott anyagot tartalmaz. Gyógyhatású vizét az ivócsarnokban és a fürdőben is hasznosítják. Gyógyjavallata ivókúraként a gyomor, bél és az emésztőszervek megbetegedéseinél ajánlott (→még *gyógyvizek*).

Attila krt.: →*Attila út*

Attila út (I. Döbrentei tér–Vérmező út): Buda egyik legforgalmasabb, egyben legrégibb útvonala. Az első krisztinavárosi u.név a *Fő u.* (mai Attila út) volt, amely egy 1784-ben készült térképen szerepelt először, ekkor még csak a tervezett új útvonal megjelölésére; a „fő" inkább jelzőnek, mint tulajdonnévnek tekintnető („neu errichtende Haupt Strasse"). Később *Palota út, Alsó Palota út, IV. Béla út, Attila krt.* volt a neve. Többször szélesítették, vonalvezetését korrigálták. Az FKT a 20. sz. elején a *Tabán*ban

Az Atrium Hyatt Szálloda

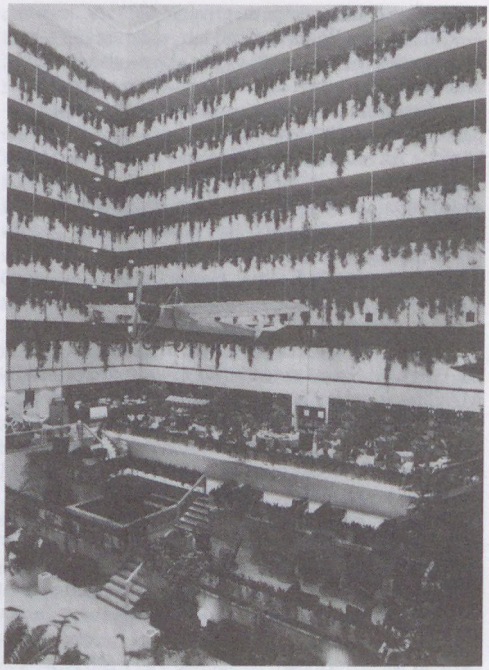

Az Atrium Hyatt Szálloda belseje

telkeket vásárolt, hogy azok területével az ~at kiszélesíthesse. – **11. sz.:** →*tabáni római Katolikus plébánia és temploma.* Jelentősebb ép.-ei – **15. sz.:** lh., amelyet eredetileg háromemeletesre épített Hild József 1845–46-ban Schumlits János számára. Két felső emelete 1945-ben elpusztult. Udvarán klasszicista kút, korsót tartó nőalakkal. – **21. sz.:** a lh. pincéjében az ún. Mayerffy-hordó. – **47. sz.:** lh. (Ágoston Emil, 1907). – **91. sz.:** lh. (Mende Valér, 1912). – **127. sz.:** lh. (Detre Pál és Major Máté, 1933).

Attila városa: a középkorban gyakran ~ névvel illették Óbudát. A m. és külföldi krónikairodalomban (Nibelung-ének, Anonymus, Kézai Simon, Képes Krónika) elsősorban a korban szokásos etimologizálási gyakorlat alapján azonosították a hun kir. székhelyét ezzel a területtel. A →*Szikambria,* →*Bleda,* Buda és →*Ecilburg* nevek azonban nem hozhatók kapcsolatba ilyen módon ~val, még ha a környéken vannak is a hun történetre utaló helynevek. Ezek azonban éppen a kései krónikás irodalom azonosítási kísérletei alapján keletkeztek (pl. Krimhild és Krumheltferdeye). ~ v. inkább székhelye a korabeli leghitelesebb forrás, Priszkosz rétor leírása szerint az Alföldön feküdt.

Attila-vonal: Bp. K-i oldalán 1944 őszén kiépített védelmi rendszer a szovjet előnyomulás megállítására. Három védőövből állt. Az első Alsógöd–Csomád–Veresegyház–Maglód–Ecser–Dunaharaszti; a második Dunakeszi–Mogyoród–Isaszeg–Pécel–Pestszentimre–Soroksár; a harmadik e mögött 5–10 km-re húzódott. Építéséhez kényszermunkában fér-

fi és női zsidó munkaszolgálatosokat és leventéket is vezényeltek Bp.-ről. Áttöréséért 1944. nov. 4. és dec. 28. között nehéz harcokat vívtak a szovjet csapatok. – *Irod.* Tóth Sándor: Budapest felszabadítása (Bp., 1975).

A Tudós Palóc: „A Tudós Palótz, avagy Furkáts Tamásnak Monosbélen lakó sógorához írt levelei" Budán, Hartleben Konrád Adolf kiadásában, 1803–04-ben megjelent vidám hangulatú füzet. A *Gaal* György tollából származó lapot sokáig az első m. élclap-kísérletként emlegették. Mintája a bécsi *Eipeldaver's Briefe* volt. Mint Eipeldauer, Furkáts Tamás is a fontosabb napi eseményekről adott számot leveleiben. Humorának színét vette az idő, tudósításaiból azonban sok mindent megtudunk kora Pest-Budájának életéről, szokásairól, vendéglőiről, kávéházairól, színházairól. Gaal rajzolta meg irodalmunkban elsőként a 19. sz. eleji Pest-Buda jellegzetes típusait.

Auguszta-telep (X. ker. Salgótarjáni út): az I. vh. után az elcsatolt területekről Mo.-ra menekülteket – akik huzamosabb ideig →*vagonlakók* voltak – 1919-ben az *Auguszta* kir. főhercegasszonyról elnevezett szükségkórházból kialakított szükséglakótelepre helyezték, majd 1920-ban a kis telep mellett nagyobb telep is épült. 1924-ben a tehetősebb menekültek elköltöztek, a nagy lakásokból közfalak beépítésével szoba-konyhás lakásokat építettek és nincstelen családokat költöztettek be. A fokozódó lakáshiány miatt 1932-ben az áll. az ~i lakásokat egyhelyiséges lakrészekké alakíttatta át. Ettől kezdve az ~ tömegszállássá vált. Bontása 1970-ben fejeződött be.

Auguszt cukrászda: *Auguszt* Elek cukrász alapította 1870-ben a Tabánban, a Dózsa tér helyén állt 654. sz. házban. 1880 után az Attila krt. 15. sz. alatt (ma Attila út 2.) ismertté vált cukrászdát fia, *József*, akit cukrászművészetéért a millenniumi kiállítás „Közreműködők érmé"-vel tüntettek ki, 1902-ben az Attila krt. 10. (ma Attila út 31.), 1907-ben a Krisztina tér 1. sz. házba helyezte át. Az elegánsan berendezett, háromtermes uzsonnázó cukrászdához tartozó műhelyben csokoládét, csokoládébonbont és drazsét is készítettek. Az 1915-től a Krisztina tér 3. sz. üzlet műhelyében már – Bécsből hozatott, és bécsi szakemberekkel építtetett – gőzkemence állott. Az itteni cukrászda kiváló termékeivel, valamint a képzőművészeti alkotásokkal gazdagon díszített, szecessziós berendezésű uzsonnatermeivel, az egyik legnevezetesebb bp.-i cukrászda, várbeli ünnepségek állandó szállítója volt. *Auguszt* Józsefet az 1931. évi bp.-i cukrászművészeti kiállításon aranyéremmel tüntették ki. 1908-tól 1944 végéig az Attila krt. 14. (ma Attila út 27.) sz. alatt fióküzletet, 1915–43. között pedig az I. Hidegkúti út 22. (ma II. Hűvösvölgyi út 36.) alatt *Auguszt Pavillon* néven többhelyiséges és uzsonnakertes nyári fióküzletet tartott fenn. Az 1945-ben elpusztult Krisztina téri üzlet helyén 1947-ben az alapító unokája, Auguszt Elemér cukrászmester nyitott új, de a hagyományokban gyökerező uzsonna-cukrászdát. Ennek 1951. évi áll. tulajdonba vétele után kapta az eszpresszóvá vált cukrászda a *Déryné cukrászda* elnevezést, majd az 1964. évi felújításakor a megváltozott vendéglátóip. jellegnek igazodó berendezést. 1957-ben a II. Fény u. 8. alatt Auguszt Elemérné cukrászmester nyitott cukrászdát ma a cég alapítójának dédunokája, Auguszt József cukrászmester vezeti. – *Irod.* Rózsa Miklós: A budai Auguszt cukrászda. Tanulmányok Budapest múltjából XIX. (Bp., 1972).

aula marmorea ⟨lat. 'márványcsarnok'⟩: Mátyás kir. kerti laka a kir. Vár Ny-i lejtőjén létesített kertben. Szellős, oszlopos, loggiás reneszánsz ép. volt, mely a Vár megújuló ostromai alatt teljesen elpusztult. Maradványát – a Váralja u.-ban 1925-ben kiásott gránitoszlopot – az I. Dózsa György tér D-i részén állították fel.

Auras Autóalkatrészgyár (XVI. Csókakő u. 27.): 1952-ben alapította a Közlekedés és Postaügyi Min. a mindinkább növekvő közületi gépjárműállomány pótalkatrészekkel való ellátásának biztosítására és a szervizelést elősegítő garázsip. gépek és berendezések gyártására. – Az ~ fejlesztette ki az Auras márkajelzésű szervizgép típuscsaládot, melyből az orsz. igények kielégítésén túl jelentős exportot is lebonyolított az egykori KGST-országokba. Az egész országra kiterjedő Auras szervizgépszolgálatot is létrehozott. 1989-től bekapcsolódott a honvédség harci járműveinek, harckocsijainak, páncélozott szállító- és vontató járműveinek a leszerelési és átalakítási munkálataiba. – 1990-ben 23,6 millió Ft-os törzstőkével a cég kiskereskedelmi és szolgáltatási feladatainak ellátására megalakította az Aurex Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.-t, melynek tevékenységi körébe, új ágazatként felvette a külföldi speciális gépjármű- és alkatrész-behozatalt is.

Aurora: 1. *Aurora Hazai Almanach*: rendszeresen megjelenő irodalmi zsebkönyv. A 19. sz. első harmadában Európa-szerte a legnépszerűbb irodalmi kiadványok közé tartoztak az ízléses külsejű, művészi kötésű, illusztrációkkal díszített irodalmi almanachok, amelyek az előző év irodalmi termésének javát közvetítették az olvasóknak, és elsősorban a nőolvasók támogatására számíthattak. Mo.-on is nagyon elterjedtek a német almanachok. Ezek kiszorítására és a hazai irodalom népszerűsítésére indította *Kisfaludy* Károly 1822-ben az ~t. Anyagi támogatókat is szerezve szerk. haláláig (1830), akkor Bajza József vette át. A kiadó a *Trattner Nyomda* volt. Az ~ nagy szerepet játszott a m. irodalmi élet felélénkítésében, Pest irodalmi központtá alakításában. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy legjobb íróink – Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy Károly és Sándor, Vörösmarty, Berzsenyi, Bajza, Toldy Ferenc, Vajda Péter, Czuczor Gergely és mások – munkái jelentek meg itt évről évre. Az ~ az addig uralkodó klasszicizmussal szemben a nemzeti romantikát részesítette előnyben. Új műfajok – népies dal, regény, novella – leltek otthonra hasábjain. Itt kapta meg először – főként Bajza jóvoltából – az elvi alapon nyugvó kritika is az őt megillető helyet. Az ~ 1837-ig jelent meg. – *Irod.* Fenyő István: Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza (Bp., 1955); A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig (összeáll. Kovács Máté, Bp., 1963). – 2. társ., szépirodalmi és művészeti folyóirat Beksics Gusztávné főszerkesztésében 1898–1902 kö-

zött jelent meg. Főbb munkatársai Incze Henrik, Prém József, Kaczér Vilmos. – 3. Cserna Andor irodalmi-művészeti hetilapja 1911-ben, mely Bárdos Artúr, Bíró Lajos, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső írásait is közölte. – 4. Tudományos és kritikai folyóirat. 1919. dec. 24-től 1923. jún.-ig élt, főszerk.-je Giesswein Sándor. 1923 elején a lapot Szabó Dezső vette át, de már febr.-ban kiválva →*Élet és Irodalom* c. új lapot indított. Az ~ munkatársai közé tartozott Babits Mihály, Benedek Marcell, Germanus Gyula, Rabinovszky Máriusz, Tóth Árpád, Vámbéry Rusztem stb. Rendszeresen foglalkozott az irodalmi és művészeti kérdések mellett szociálpol.-val, egészségüggyel és a nemzetközi helyzet aktuális kérdéseivel.

autóbuszgyártás: 1914-ben készült el az első hazai gyártású autóbusz a BHÉV-hez tartozó Kistarcsai Gép- és Vasútfelszerelési Gyárban. A főv.-ban 1915-ben megindult *autóbuszközlekedés* gépkocsiparkjában a külföldi gyártmányok mellett az aradi Marta gyár autóbuszai is szerepeltek. – Az 1920-as évek közepétől külföldi licencekre és részben alvázak behozatalára alapozva kis sorozatú ~ folyt a győri Magyar Vagon és Gépgyár Rt.-nél (Rába típusok) és a Mávag-ban. A karosszériákat kezdetben fából, majd fémből készítették az *Uhri Testvérek* és *Misura Mihály karosszéria és kocsigyára*iban. Az 1930-as években a Láng Gépgyár kezdett haszongépjármű motorokat készíteni. A Ganz gyár gázolajmotorjai nem váltak be a bp.-i autóbuszközlekedésben. – 1947-ben kezdődött a bp.-i nagyüzemi ~. Az ekkor megvalósult ún. első kooperáció keretében a Láng gyár motorokat, a Mávag tartozékokat, az Uhri Testvérek gyára karosszériákat készített. – 1949-ben a tervgazdálkodás jegyében a jól funkcionáló kooperációt átszervezték. A Csepel Autógyárban készültek a Steyr licencű motorok és részben a részegységek. A Rába gyár is szállított alkatrészeket, s az összeszerelés az 1949-ben létesített *Ikarus Karosszéria- és Autóbuszgyár*ban (→*Ikarus Karosszéria és Járműgyár Rt.*) folyt. Ez az ún. második kooperáció 1964-ig állt fenn. – Mo. 1955-ben a KGST szakosodási megállapodása alapján lemondott a személyautógyártásról, s cserébe szinte monopol jogokhoz jutott a szocialista országok ~ában. A kormányprogram szintjére emelt beruházások keretében a Rába gyárban megkezdődött az 1960-as években még korszerűnek számító MAN licencmotorok sorozatgyártása. Csepelen az önjáró alvázak és tartozékaik, az Ikarus öt gyárában

Az első budapesti autóbusz

Ikarus autóbusz 1992-ben

az összeszerelés és karosszériatartozékok előállítása folyt. Az Ikarus gyár Európa legnagyobb autóbuszgyára lett, ahonnan már 1970-ben 7000, nagyjából korszerűnek tekinthető autóbusz került ki. Az 1980-as évek közepére a gyártás megközelítette az évi 15 000 darabot, és több külföldi összeszerelő üzem is alakult. A m. export legnagyobb tételét, a főv. gépiparának legreprezentatívabb termékeit az autóbuszok jelentették. Az egykori Szovjetunióban 100 000-nél, a volt NDK-ban 20 000-nél több m. autóbusz közlekedett. Mo. évente 1–2000 autóbuszt exportált szabaddevizás országokba. – A KGST-piac felbomlását, az évi 10 000 db-os exportszállítások kiesését nem pótolhatták a többezres görög, török, iráni s a néhány százas nagyságrendű angol, amerikai, kanadai megrendelések. A belföldi igény is a harmadára esett vissza. A kiépített gyártási kapacitások kihasználatlanságának gondjait nem oldotta meg az Ikarus gyár szanálása, majd sikertelennek bizonyuló privatizálása.

autóbusz-közlekedés: 1. *helyi ~:* az 1909–10-ben Sváb-hegy–János-hegy útvonalon közlekedő kísérleti autóbusz után 1915-ben, az *Andrássy út*on egyemeletes, akkumulátoros üzemű és egy rövidesen használhatatlanná vált egyszintes, benzinmotoros kocsival indult meg a főv.-ban az ~. Később több benzinmotoros kocsit szereztek be, de üzemanyag- és gumiabroncshiány miatt 1917-ben meg kellett szüntetni az ~t. 1921-ben, Bécsből vett, használt akkumulátoros kocsikkal újra megindult az ~. A *Szfőv. Autóbuszüzem* (SZAÜ) önálló váll.-tá válása

után indult meg az ~i hálózat kialakulása. A későbbiekben próbakocsik vásárlásával, majd kocsihiány miatt a →*BART*-nak bérbeadott vonalakkal bővült az üzem. – A modern ~ első lépése az 1928. évi beruházási program volt, amikor azonos típusú járműveket, a Mercedes N típussorozatának három változatát (a járműveket licenc alapján a MÁVAG gyártotta) szerezték be, és megépítették a Szt. Domonkos (Cházár András) u.-i korszerű garázst. Ezután a BART-nak átadott vonalak visszavételével bővült a hálózat. A főv. közlekedéspol. alapelve az volt, hogy csak olyan vonalakat engedélyeztek, melyek nem okoztak versenyt a *BSZKRT*-nak, ezt a koncepciót 1932-ben, amikor a SZAÜ a BSZKRT kezelésébe került, feladták. Az 1930-as évek elejétől kezdődően áttértek az addigi benzinmotorokról a dízelmotorok alkalmazására. A II. vh. alatt a járművek egy részét sínautóbusszá alakították át. A II. vh. alatt az ~ visszaszorult, 1945 júliusában indult meg az első járat. Az autóbuszgyártás újraindulása után, 1948-tól kicserélték a járműállományt és erősen kiterjesztették a hálózatot, különösen Nagy-Bp. megvalósulása (1950) után. A járműveknél minőségi változást jelentett a csuklós autóbuszok bevezetése (1960). A megnövekedett járműállomány számára új garázsok (Fürst, 1949; Mező I., 1958; Kilián, 1958; Óbuda, 1970; Cinkota, 1975) épültek. A →*metró* első vonalának üzembe lépésétől (1970) strukturális változás következett be: egyes gerincvonalak megszűntek, és a metró állomásait kiszolgáló ráhordó vonalak alakultak. A főv. autóforgalom növekedése miatt 1973-ban elkülönített autóbuszforgalmi sávokat létesítettek a Kossuth Lajos u.–Rákóczi út útvonalon az ~ megkönnyítésére. Ma mintegy 13 kmnyi autóbuszsáv van a főv.-ban. →még *Budapesti Közlekedési Vállalat* – 2. *Távolsági és környéki* ~; egyes környéki járatokat, pl. Budakeszire, magánvállalkozók indítottak meg, ezeket később átvette a főv. és az áll. ~. Az első távolsági járatokat, pl. Bp.–Baja, Bp.–Gyöngyös, a *Magyar Vasutak Autóközlekedési Váll.-a Rt. (MAVART)* indította meg. Az első nemzetközi járatot, Bp. és Bécs között, a MAVART és a Dr. Barry osztrák váll. üzemközösségben indította 1931-ben. A MAVART-ot 1935-ben megvásárolta a MÁV, nevét ekkor *MÁVAUT*-ra (M. Kir. Államvasutak Közúti Gépkocsiüzeme) változtatták. – 1945 jún.-ban megindult a gyöngyösi, majd a kecskeméti járat. A nemzetközi ~ csak 1956-ban, a pozsonyi járattal állt helyre. A bécsi járat 1965 óta – üzemközösségben az Osztrák Szövetségi Vasutak autóbuszüzemével, majd a burgenlandi Blaguss Váll.-tal – ismét közlekedik. A későbbiekben valamennyi szomszédos országgal létesült – nem mindig folyamatosan fennálló – kapcsolat. Ma 12 ország 80 városával van rendszeres autóbusz összeköttetés. A távolsági ~ lebonyolításában a hazai váll.-okon (1953-ig MÁVAUT, 1949 óta a MÁV keretéből kiválva, de változatlan névvel, 1953–71 között a 16. sz. Autóközlekedési Váll., majd a Volán 20. sz. Váll., 1971 óta a Volánbusz) kívül külföldi, elsősorban osztrák és csehszlovák váll.-ok, továbbá, főként alkalmi, de nagyrészt rendszeres járatokkal hazai utazási irodák is részt vesznek. – A távolsági és környéki ~ bp.-i végpontjai kezdetben kiépítetlenek voltak, pl. a Bp.–bécsi autóbuszjárat az Oktogonon lévő *IBUSZ* iroda előtti úttestről indult. A távolsági és környéki ~ kiépítésének első lépése az eredetileg a Liszt Ferenc térre tervezett Erzsébet téri autóbuszpu. (1949) volt, a többi autóbuszpu. jóval később létesült. A főv. területén lévő autóbuszpu.-ok

Az Árpád hídi autóbusz-végállomás

és az általuk kiszolgált hálózatrészek a következők: *Erzsébet tér:* nemzetközi, dunántúli és ferihegyi repülőtéri járatok (18 induló kocsiállással), *Népstadion:* É-i és alföldi járatok (28), *Árpád-híd, pesti hídfő:* Duna-kanyari és váci, ill. Vác környéki járatok (37), *Kosztolányi Dezső tér:* Érd környéki járatok (15), *Széna tér:* a zsámbéki medence járatai (5), *Óbuda:* Pilisvörösvár, Pilisszentiván stb. (22), *Nagyvárad tér:* Monor és környéke (4), *Csepel, Szt. Imre tér:* csepelszigeti járatok (3); továbbá még nyolc 1–2 kocsiállásos, kisebb jelentőségű autóbuszállomás.

Autófenntartó Ipari Egyesülés: →*autójavítás*

Autófenntartó Ipari Tröszt, *AFIT:* 1957-ben alakult. Jogelődjei között találjuk Bárdi Artúr 1923-ban alapított, később osztrák érdekeltségbe került telepét is. A tröszt felügyelete alá az alakulás idején 13 bp.-i és hat vidéki váll. tartozott. Fő feladata az autójavító ip. újjászervezése volt, de emellett foglalkozott autóalkatrész gyártással, valamint a felügyelete alá tartozó autójavító és alkatrész-kereskedelmi váll.-ok irányításával. Az 1960-as években történt átszervezés után Bp.-en öt centralizált váll. működött, melyek közül autójavítással a *Teherautójavító Váll. (→PRIMAUT Gépjárműjavító Vállalat),* az *Autószerviz Váll.,* a *Személy- és Kisteherautójavító Váll.* foglalkozott. 1968–72 között újabb 14 szervizállomás kezdte meg működését, ebből öt a főv.-ban. A hetvenes években végrehajtott átszervezés után az ~ Bp.-en öt telep és hét váll. munkáját irányította. A tröszt 1982. dec. 31-én megszűnt, váll.-ai önállósodtak, jogutódja az *Autóip. Szolgáltató Váll.* lett.

autójavítás: a szervizhálózat kiépítését a külföldi autógyárak kezdték el: elsőként a Fiat gyár létesített autójavító üzemet Bp.-en 1916-ban; ezt követően a *Ganz,* a *Magyar Acélárugyár,* és a *Weisz Manfred Művek* is foglalkozott ~sal. A további nagyobb magánváll.-ok az 1930-as években alakultak. – A II. vh. után létesült új áll. váll.-ok területileg egyenlőtlen megoszlásban kezdték el működésüket (ez csak az utóbbi években, leányváll.-ok létesítésével rendeződött). A legnagyobb szervizhálózata az *AFIT*-nak volt: három váll.-a 20 egységben végezte a munkát. Az AFIT megszűnte után az ~ márkaszervizekben, ip. szövetkezetek műhelyeiben, tsz-melléküzemágakban, valamint kisiparosok által történik. A legjelentősebb autójavító cégek: *Autószöv, Hungaroszerviz, PRIMAUT.* 1983-ban az orsz. nagyjavító váll.-ok tanácsadói céllal létrehozták az *Autófenntartóip. Egyesülés*t (AFE).

Autójavító Vállalat: →*PRIMAUT Gépjárműjavító Vállalat*

autókereskedelem: a személygépkocsi használat a gazd. fejlődés fontos tényezője. Húzóereje számottevő, nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok előmozdítója. – Az I. vh. után a 30-as években a gépkocsik száma ugrásszerűen megnőtt. Akinek pénze volt, a márkaképviseletek kiállítótermeiben kiválaszthatta a megfelelő típust, és másnap átvehette a kifizetett kocsit. – A II. vh. után csak roncsok maradtak az országban. ~i ügyekkel a Roncsgyűjtő Váll. foglalkozott. Feladata a külföldön fellelhető gépjárművek hazahozatala, helyreállítása és üzembe helyezése volt. 1946-ban a *M. Orsz. Gépkocsi Üzemi Rt.-t* (MOGÜRT) szervezték meg a gépjárművek bel- és külföldi vételére, értékesítésére, szervizellátására és a belföldi fuvarozásra. 1948-ban államosították MOGÜRT Magyar Autókereskedelmi Nemzeti Váll. néven, majd 1949-ben külkereskedelmi váll.-tá szakosítva a MOGÜRT Gépjármű Külkereskedelmi Nemzeti Váll. nevet kapta. Egyidejűleg a MOGÜRT-ből önállósították egyrészt az Autójavító Központot, másrészt az *Autó- és Alkatrészkereskedelmi Váll.-ot (AUTOKER),* amely a hazai és az import járművek, valamint az alkatrészek kereskedelmi bázisintézménye lett. Az első évben 867 használt és 791 importált gépjárművet adott el. A MOGÜRT 1952-ben átvette a TECHNOIMPEX-től a haszongépjárművek, az AUTOKER-től az alkatrészek exportját, és 60 ország 300 váll.-ával épített ki kapcsolatot. 1955-től szállított autóbuszokat a SZUba, 1973-tól Peruba, majd az USA-ba is. 1962-ben profiljából kivették a személygépkocsik forgalmazását, és átadták a Csepel Nagykereskedelmi Váll.-nak, majd a *MERKUR Személygépkocsit Értékesítő Váll.-nak,* amely az elmúlt negyedszázad alatt bonyolította az új és használt autók értékesítését. – Az 1968-as gazd. reform nyomán megszűnt az AUTOKER monopol helyzete. Az alkatrészhiányok csökkentésére megalakított Alkatrész Koordinációs Iroda keretében együttműködött az AFIT-tal (Autófenntartó Ip. Tröszt), a VOLÁN Tröszttel és az AURAS-szal. – A II. vh. után a gazd.pol. a tömegközlekedést részesítette előnyben, a magánszemélyek autóhasználatát adminisztratív eszközökkel és az üzemanyag jegyre történő értékesítésével korlátozták, a magánautózás csak a rendszer kedvezményezettjei számára volt lehetséges. – 1958-ban feloldották a tilalmakat, az autó használata ismét lehetővé vált, egyrészt mert a tömegközlekedés gondjain így kívántak segíteni, másrészt az automobilizmust az ország műszaki-gazd. és társ. fejlődése szolgálatába kívánták állítani. Az autózás fejlesztésének konkrét haszna: a vám, az adó, a biztosítás, az ip., javító és szolgáltató váll.-ok befizetései. – A 60-as évektől már sorra nyíltak az alkatrészüzletek, de az alkatrészhiány fennmaradt. – Magánszemélyek több módon juthattak személygépkocsikhoz: a belkereskedelem útján forintért a MERKUR-on; tőkés valutáért nyugati típusú autókhoz a KONSUMEX-en és a RAMOVILL-on keresztül; szabadpiacon egyénileg behozott új és használt gépkocsik megvásárlásával; az ún. különkeretesek 10%-os felárért és kemény valutáért a MERKUR-tól és a KONSUMEX-től. A MERKUR-tól vásárolt, 3 évnél fiatalabb autó a szabadpiacon nem volt továbbadható. – Mivel Mo.-on nem volt személygépkocsi-gyártás, az autókat elsősorban a szoc. országokból hozták be. A 60-as évek elejének évi 20 000 db-os importja a 70-es, 80-as évekre elérte, majd meghaladta az évi 100 000 db-ot, de az igényeket nem elégítette ki. A rendelésállomány többszörösen meghaladta az értékesítési lehetőségeket. A sorbanállási idő 2–6 év volt. A személygépkocsi állomány a 80-as években döntően a KGST gyártmányokból tevődött össze. A népautónak tekintett Trabant volt a legkeresettebb típus. –

1985-ben többezer váll. kapott külkereskedelmi jogot és beindult a nyugati gyártmányú, valutáért vásárolható autók importja. – 1987-ben jelentős változások történtek az ~ben. A MOGÜRT és az AUTOKER közös váll.-ot alapított (MOGÜRT–AUTOKER Külkereskedelmi Iroda); a garázs- és szervizberuházások végrehajtására létrejött a MOGÜRT Garázsipari Rt.; a Fődarab Forgalmazó Iroda (FŐFI) megszervezte a FŐFI Felújított Fődarab Forgalmazási Irodát; nyugati működő tőkével létesült a MULTICOOP–GMI Ip. Termelő Váll.; a HUNGAROCAMION, a TAURUS, az IKARUS váll.-ok bevonásával megkezdte működését a TRANSTRADE M. Közlekedési és Külkereskedelmi Rt.; megalakult a TECHNOMARK osztrák–m. vegyesváll. 300 féle autóalkatrész gyártására. – Nagyot lendített a piaci forgalmon a gépkocsi behozatal megkönnyítése: a legfeljebb négyéves kocsik vámtarifáját 10%-ra csökkentették. A kereskedők és magánszemélyek egyaránt külföldről szerezték be az autókat. Mo.-on csakhamar mintegy kétezer vállalkozó foglalkozott ~mel: autóimportőrök, forgalmazók, ügynökségek, szalonok, lízingelők stb. A liberalizált piac áttekinthetetlen dzsungellé változtatta az ~et. Az importjoggal élő kereskedelmi cégek zöme nem gondoskodott a szervizháttérről, az alkatrészek utánpótlásáról és a garanciális szolgáltatásokról. 1991-ben 300 000 gépkocsira adtak behozatali engedélyt, de ebből a kereslet visszaesése miatt csak 200 000 realizálódott. – A hivatalos márkaképviseletek: Alfa Romeo, Audi, Citroën, Ford, Honda, Mazda, Mercedes-Benz, Nissan, Opel, Porsche-Volkswagen-Seat, Volvo stb. 1991-ben elkülönültek, és 25 autómárka képviseletét ellátó 19 cég megalakította a M. Gépjárműimportőrök Egy.-ét. Megszervezték a javítóhátteret, az alkatrészellátást és a „tiszta múltú" gépkocsik behozatalát. Javasolták az autóimport magasabb műszaki követelményekhez kötését, hogy az ország ne váljék a nyugati autók roncstemetőjévé. 1991-ben a MOGÜRT Mogürt Kereskedelmi Rt. néven, 2,8 milliárd Ft alaptőkével a dolgozók 5,3%-os és az ÁVÜ 94,7%-os tulajdoni részesedésével rt.-vé alakult. A váll.-ot 1992-ben a Hunor-csoport vásárolta meg. – Az 1992-től beinduló hazai személygépkocsi összeszerelés-gyártás támogatása jegyében felemelték a vámtételeket és kontingentálták a behozatalt. – A forgalomban a magánautók mellett sok az rt., a kft. ill. hivatal tulajdonában lévő autó. A magas eladási árak és az autózás megdrágulása miatt visszaesett a magánszemélyek autóvásárlása. – Az ~ elősegítői az 1988-tól évente megrendezett autókiállítások.

autókiállítások: 1902-ben tartották az első autókiállítást a →*Királyi Magyar Automobil Club* (KMAC) rendezésében a Tattersallban, ahol 60 személy- és teherautót, továbbá motorkerékpárt mutattak be a gyártók és kereskedők. E kiállítás legnagyobb érdekessége az amerikai, gőzzel hajtott automobil volt, majd a Bécsből nyolc óra alatt beérkezett tömörgumiabroncsos Daimler és a Szám-féle motoros tricikli került a figyelem középpontjába. A második autókiállításra 1905-ben a városligeti Iparcsarnokban került sor. Itt már szép számban felvonultak a hazai gyártmányok is a Mercedes, az Opel és az Oldsmobil újdonságai mellett. Az automobilizmus népszerűsítését szolgálta az Erzsébet királynő úti ügetőpályán rendezett autós ügyességi és szépségverseny. Elismerést arattak a Kölber és a Glattfelder kocsigyárak egyedi karosszériái. A harmadik autókiállításon 1906-ban ismét a Kölber gyártmányok keltettek figyelmet. Az 1908-ban megrendezett negyedik autókiállításon a Bory-féle kisautó mellett a főv. Misura és Phönix karosszériák jelentettek újdonságot. Az Első Hazai Biztosító Társaság ez alkalommal ajándékozta a főv. tűzoltóságának az első tűzoltó gépkocsit. – Az I. vh. és az azt követő gazd. megrázkódtatások miatt az ötödik autókiállításra csak 1922-ben, az Iparcsarnokban került sor. Itt az európai autógyárak hiánytalanul megjelentek. Az 1925-ben megrendezett hatodik autókiállításon ismét részt vettek az amerikai autógyárak is. Itt sikert aratott a Fejes-féle kisautó, melynek motorja és karosszériája egyaránt lemezből készült. A sorra alakuló autógyártó cégek révén a bp.-i autógyártás a világranglista 11. helyére küzdötte fel magát. A hetedik és nyolcadik autókiállításon – ez utóbbi autóbusz-kiállítással egybekötve a Margitszigeten zajlott le – már a Weiss Manfréd csepeli autógyár, a Méray és az Uhri testvérek üzemeinek gyártmányai is megjelentek. – Az 1929-ben kirobbant gazd. világválság során sajnos valamennyi hazai autóip. vállalkozás tönkrement, a motorizált közúti közlekedés szépen kibontakozó folyamata visszaesett. Az 1936. évi kilencedik és az 1938. évi tizedik autókiállításon a II. vh.-ra való felkészülés jelei voltak szembetűnőek. A világmárkák és versenyautók mellett a hazai autóbusz- és teherautógyárak termékei – MÁVAG, Rába, Uhri testvérek, a későbbi Ikarus gyár arattak elismerést. – 50 évig kellett várniuk ezt követően a főv.-iaknak, míg 1988-ban sor került a következő önálló autókiállításra. Addig a Bp.-i Ip., majd Nemzetközi Vásárokon rendeztek cégenkénti járműbemutatót. 1988-ban a Hungexpo és az osztrák Gerhardt Schlögel cég szervezésében, önálló kiállításon közel 100 járművet mutattak be a vásárterület A pavilonjában. 1991 nov.-ben a m. Haris kereskedőház ötéves szerződést kötött a Hungexpoval ~ rendezésére. Az Automobil '91 kiállítást 35 000 m²-es területen 250 cég részvételével rendezték meg. Ez az autókiállítás méreteiben háromszorosa volt a hasonló bécsi kiállításoknak. A sportautókat külön pavilonban mutatták be.

autóközlekedés: a főv.-ban az első személyautó 1895-ben jelent meg, ez Hatsek Béla optikus műszerész Benz-Velo típusú járműve volt. A főv. ~t először 1901-ben szabályozták, ekkor előírták, hogy a gépjárművek – ahol villamosvasút van – a villamosvasút sebességével, egyébként széles u.-kon 15, szűk u.-kon 10 km/h sebességgel haladhatnak. Ekkor alkalmaztak először rendszámtáblákat. Orsz.-an az első szabályozást 1910-ben vezették be. Ekkor a 3 t alatti összsúlyú járművek számára már 25 km/h sebességet engedélyeztek. Ugyanekkor négyféle jelzőtáblát is rendszeresítettek. Az 1929-ben kiadott KRESZ már a fejlettebb ~ alapján rendelkezett. A személyautók számára engedélyezett legnagyobb sebesség 40 km/h volt. – A nagy eredményekkel ke-

csegtető fejlődést a gazd. világválság visszavetette. – A II. vh. és a főv. ostromának következtében 1945-ben s még néhány éven át csupán néhány ezer helyreállított roncsautó és autóbusz képezte Bp. autóparkját. 1948-tól államosították a járműparkot; orvosok és néhány kiváló értelmiségi és színész tarthatott autót saját tulajdonban. Az 1948. évvel induló hazai teherautó- és autóbuszgyártás némi javulást hozott a közúti teher- és személyszállítás terén. A fellendülő motorkerékpár-gyártás, majd a meginduló csehszlovák és NDK import az 1950-es évek közepétől voltak hivatottak pótolni a hiányzó személyautókat. – 1958-tól volt ismét lehetséges magánszemélyek részére az autótartás. – A jelenlegi gépjárműállomány elöregedett, a személyautók átlagos életkora 10 év körül van, üzemük gazdaságtalan, nagy a kétütemű motoros járművek aránya (kb. 1/3), mindez a környezetet erősen szennyezi. Az 1988. dec. 31-i gépjárműállomány a következő volt: 448 349 személyautó, 6301 autóbusz, 21 716 125 cm^3-nél nagyobb hengerűrtartalmú motorkerékpár, 41 941 teherautó, 2954 nyergesvontató, 7528 különleges célú jármű, összesen 528 789 gépjármű. A forgalom megítélésénél nem hagyhatók figyelmen kívül a Bp.-re vidékről v. külföldről érkező járművek sem. A bp.-i személyautóállomány a következőképpen alakult:

1900:	38	1939:	12 687	1970:	82 529
1911:	922	1946:	4 267	1980:	268 084
1920:	525	1950:	5 500	1985:	362 359
1931:	6 275	1960:	15 303	1990::	471 799

autóközlekedési vállalatok: a személyszállításra szolgáló autótaxi váll.-ok és az autóbuszközlekedési váll.-ok alapítása az I. vh. előtt kezdődött. Az első nagyobb teherautó-fuvarozási váll., a MATEOSZ az 1930-as években alakult meg és 1948-ig működött. 1945-ben a MATEOSZ-hoz tartozó 649 tehergépkocsi és 38 pótkocsi még a szövetkezeti tagok birtokában maradhatott, de az 1948-ra megnövekedett állomány: 2187 tehergépkocsi és 145 pótkocsi az áll. tulajdonába került. – A II. vh. után az első tíz évben a legfontosabb feladat a járműfejlesztés volt az ország gazd. vérkeringésének megindításához: járművek, műhelyek, telepek, ép.-ek helyreállítása, újjáépítése. A fuvarozást a vh.-ból üzemképesen visszamaradt Ford, Rába, Skoda, Tatra, Opel, Bussing, és Klöckner tehergépkocsikkal kezdték meg. A következő szakaszban a nagyüzemű autóbusz-közlekedés és teherfuvarozás megteremtése került sorra. – Az első nemzetközi fuvarozással foglalkozó váll.-ot, a NEFORT Rt.-t 1948-ban hozták létre 14 db tíztonnás, pótkocsis szerelvénnyel. Egy év múlva beolvadt az akkor alapított Teherfuvarozási Nemzeti Váll.-ba (TEFU). 1949-ben a távolsági autóbuszközlekedés kivált a MÁV szervezetéből és önálló váll. szervezetté vált (MÁVAUT). 1950-ben megalakult a Főv. Teherfuvarozási Váll. (FŐTEFU), amely az 1960-as évek elején a FŐSPED nevet vette fel. 1950-től a Közlekedés- és Postaügyi Min. (KPM) megkezdte a TEFU decentralizálását, 1951-ben megalakította a számozott TEFU váll.-okat, amelyek nagyszámú Csepel gépkocsival növelték a teherautó-állományukat. 1951-ben létesítették a Kohó és Gépip. Min. felügyelete alatt a későbbi VOLÁN váll.-ok jogelődeit: a Gépip. Fuvarozó Váll.-ot (GEFU), valamint a Járműip. Fuvarozó Váll.-ot (JIFU), amely 165 tehergépkocsival és 19 pótkocsival kezdett dolgozni. 1953-ban létrejöttek az Autóközlekedési Igazgatóságok; a MÁVAUT, a TEFU és a vidéki taxisok egyesülésével megalakultak a vegyes profilú ~. 1958-ban az autóközlekedés szervezeteibe több ezer lóval beolvadtak a szekérfuvarozási és kordélyos váll.-ok. 1961-ben megalakult a KPM-ben az Autóközlekedési Vezérigazgatóság, 1963-ban felügyelete alá kerültek a TEFU és a VOLÁN váll.-ok. A belföldi forgalmat orsz.-an 71 pu.-on, több nagyváll.-nál és a Szabadkikötőben központosították, és befejeződött a megyei ~ szervezése. – A külföldi nemzetközi közúti forgalmat 1961-ben 84, 1965-ben 245 kocsi bonyolította le. Azonban az igények növekedésével elkerülhetetlenné vált egy tiszta profilú nemzetközi szállító váll. létesítése. Ezért 1966-ban, addig a TEFU üzemegységeként működő nemzetközi fuvarozó egységből megalapították a *HUNGAROCAMION Nemzetközi Autóközlekedési Váll.*-ot 270 járművel. Az Autóközlekedési Tröszt irányította a belföldi és a nemzetközi személy- és teherfuvarozást. Váll.-ai (AKÖV) az átszervezés után is megtartották régi elnevezésüket. Az 1. sz. AKÖV (TEFU és BELSPED) tíz üzemegysége a megbízóinál 32 helyen tartott fenn kirendeltséget. A teherszállítások zavartalan lebonyolítását pu.-i fődiszpécserségek irányították. A 20. sz. AKÖV (MÁVAUT, VOLÁNTOURIST) bel- és külföldi személyfuvarozással, személygépkocsi-kölcsönzéssel, taxi-szolgálattal (Volán-taxi), idegenforgalmi ügyintézéssel, társasutazások szervezésével foglalkozott. A 21. sz. AKÖV két üzemegysége földkitermelést és fuvarozást vállalt. A 22. sz. AKÖV feladata gépek fuvarozása, rakodóberendezések kölcsönzése, autómentés. Speciális, nagy teherbírású fuvareszközökkel bekapcsolódtak az OLEFIN- és a konténer-programba. A 23. sz. AKÖV exportcsomagolást végez. A Főv. Szállítási Váll. (FŐSPED, FŐTEFU) hat üzemegysége főleg a tanácsi (önkormányzati) váll.-ok és a lakosság fuvarigényét elégíti ki rakodással, anyagmozgatással, raktározással és ügynöki tevékenységgel. – A személyfuvarozással a Főv. Autótaxi Váll. három üzemegysége foglalkozott. Az építésügyi ágazat is megszervezte a maga fuvarozó egységét bel- és külföldi szállításokra, az Építésügyi Szállítási Váll.-ot (ÉPFU) építési anyagok és termékek szállítására. – A 70-es évek végén kiépült az alkatrész-felújító műhelyek hálózata. 1977-ben az orsz. váll. járműállomány 7608 autóbuszból, 17 253 tehergépkocsiból és 1272 taxiból állt. Az autóbuszállomány elöregedési tendenciája megállt, a gépkocsik átlagos életkora 4,5–5,1 év volt, de a tízévesnél öregebb, o-ra futott, mégis tovább üzemeltetett gépkocsik aránya meghaladta a 10%-ot. Az autóbusz és a tehergépkocsi váll.-ok 1980-ig a tröszt felügyelete alatt működtek, ezután a kapcsolat lazább, a váll. hatáskör szélesebb lett. – A 80-as évtizedben a gazd. recesszió hatására visszafogottabb lett a járműfejlesztés. Mégis a 80-as évek ered-

ménye a nagy fogyasztású benzines gépkocsik átalakítása gázolaj üzemeltetésre. Évente 50 ezer abroncsot újrafutóznak, a fáradt olaj regenerálása eléri az évi 300 ezer litert. Az ~ beruházásai jelentős létesítményekkel gyarapították a főv.-t. Nagy telepek létesültek az új technikákhoz alkalmazkodó műhelyekkel, továbbá autóbuszpu.-ok, központi raktárbázisok. Többek között: az Erzsébet téri autóbuszpu.; a Dózsa György úti és a Mohácsi úti telepek, a Tatai úti tranzitraktár (1957), a Józsefvárosi tranzitraktár (1959); a Kosztolányi Dezső téri autóbuszpu. (1963); az Andor u.-i központi MÁVAUT telep (1964); a Zay u.-i komplex tehergépkocsi telep (1969); a Karolina úti közlekedési gépi adatfeldolgozó ép. (1970); a Pillangó úti üzemanyagtároló (1975); a Kozma u.-i gépjárműtelep (1976); a VOLÁN TEFU csepeli telepe (1979). – A 80-as években hozták létre az *INTERSPED Raktározási és Szállítmányozási Kft.*-t, valamint a *VOLÁNSPEC Nemzetközi Camionfuvarozási Váll.*-ot nehézgép-szállításokra.

autópályák: →*távolsági utak*

autóparkolás: a várakozó (parkoló) gépkocsik olyan módon való elhelyezése, hogy a haladó járműveket ne akadályozzák. Az ~ kérdése már az 1920-as években felmerült, a volt *Kir. M. Automobil Club (KMAC)* helyisége előtt, a Ferenciek terénél jelöltek ki először, csak a tagok részére parkolóhelyet. 1929-ben az Andrássy út belső szakaszán olyan rendet alakítottak ki, hogy az ~ a két középső sávba került. Az →*autóközlekedés* növekedése folytán az ~ egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, különösen a város belső részein. Az úttesten és a járdákon szabálytalanul parkoló autók akadályozzák a forgalmat. A nehézségek csökkentésére az 1960-as évektől kezdődően több beépítetlen területet (pl. az Erzsébet tér mellett a volt Marokkói-udvar helyét, a Március 15. tér egy részét, vagy egész teret, pl. a Várban a Kapisztrán teret) vettek ~ céljára igénybe. Korszerű megoldásként a Belvárosban eddig két parkológarázs épült a *Szervita tér*en és az *Aranykéz u.*-ban. A belvárosi szállodáknak föld alatti garázsuk épült, ezek némiképpen enyhítenek az ~i gondokon.

autósport: technikai sport. 1894-ben a Párizs–Rouen első autóverseny hatására Bp.-en megalakult egy szűkkörű társaság, amely az automobil elterjesztésével foglalkozott. 1895-ben Hatsek Béla műszerész hozta Bp.-re az első automobilt. A M. Automobil Club 1900. nov. 30-án alakult meg, s 1902-ben Bp.-en rendezte az első automobil-kiállítást. 1909-ben az ekkor már Kir. M. Automobil Club (KMAC) közreműködésével az 1841 km hosszú Henrik herceg túraút egy része Bp.-en is áthaladt, ez volt az első autóverseny Mo.-on. 1912. jún. 5-én a KMAC megszervezte az első csak mo.-i versenyt, az 1290 km-es Bp.–Debrecen–Kolozsvár–Temesvár–Bp. útvonalon, s ugyanebben az évben rendezték a Bp.–Konstantinápoly közötti első túraversenyt. 1913-ban a KMAC rendezte az első Tátra–Adria túrautat, Bp.–Fiume–Zágráb–Pozsony útvonalon, az első győztes Delmár Walter. 1920. okt. 24-én tartották az első Sváb-hegyi, 1926. jún. 29-én az első Gugger-hegyi versenyt. Mindkét versenyt a két vh. között minden évben megrendezték, s Európa legjelentősebb versenyei között tartották számon. 1928. nov. 6-án a Sváb-hegyi versenyen Eszterházy Antal hg. 203 km-en felüli sebességet ért el, míg 1929. dec. 23-án Hartmann László 124 km-es óránkénti átlaggal világcsúcsot ért el. A II. vh. után rövid ideig a KMAC (1948-tól Közt. M. Autóklub) vette át a sportág irányítását, majd többszöri átszervezések után 1957-től 1977-ig a M. Autóklub vezetése alá tartozott az ~. A sportágat csak 1976-ban ismerte el hivatalosan az akkori sportvezetés, míg a M. Autó- és Motorsport Szöv. csak 1978-ban alakult meg, s egészen 1989-ig mint a M. Autóklub része működött.

Autótaxi Vállalat: →*Fővárosi Autótaxi Vállalat*

Autotrade Co. Ipari Kereskedelmi Fejlesztő és Szolgáltató Kisszövetkezet (XIII. Róbert Károly krt. 16/b.): 1988-ban alakult s vagyonkezelő jellegűvé fejlődött cég, amely 1991-ben már 23 önálló vállalkozás tulajdonosa. 16 személy alapította, kereskedelmi és számítástechnikai, majd külkereskedelmi, idegen- és ingatlanforgalmi ügyletekkel foglalkozott. Gazd. kapcsolatait német, osztrák, svájci és luxemburgi cégekkel építette ki. Egyik legjelentősebb üzlete volt 1991-ben a hazánkkal szemben keletkezett 120 millió svájci frankos kínai államadósság felvásárlása az MNB-től. Az ~ külföldi kapcsolatai révén sikerrel helyezte el a világpiacon a kínai váll.-ok által az adósság kiegyenlítése fejében felajánlott és a hazai piacon érdektelen árukat.

Autóvillamossági Felszerelések Gyára, *AUTOVILL* (XIII. Váci út 20–26.): a gyár jogelődje, a *Robert Bosch GmbH* német cég 1918-ban létesített bp.-i fióküzeme elsősorban az anyaváll. Mo.-on forgalomba hozott autóvillamossági cikkeinek javítását végezte. A II. vh. alatt a 400 munkást foglalkoztató váll. már gyártói tevékenységet is végzett. Bp. ostromakor a gyár teljesen kiégett. 1946-ban a volt német cég szovjet tulajdonba került. 1948-tól kezdve, a járműip. fejlesztési program keretében, új gyártelep építésével, a géppark bővítésével fokozták a termelést. 1952-ben került a gyár m. tulajdonba, ekkor vette fel mai nevét. Az 1972-ben átadott új üzemrészekben megindúló termelés a kapacitást 60%-kal fokozta, ez az export növekedését is lehetővé tette. Jelentős kooperáció valósult meg az NDK autóip.-ával. A Bosch-céggel 1976-ban kötött öt éves együttműködési szerződést újabb öt évre meghosszabbították. Így valósulhatott meg a világszínvonalú indítómotor-konstrukciók gyártása, lehetővé téve a Rába-gyár motorjainak és az IKARUS autóbuszainak ellátását a legkorszerűbb autóvillamossági aggregátorokkal. Az ~ fontos termékei a váltakozó áramú generátorok is. A váll.-nak Mezőkövesden is működik üzemegysége.

avarok: belső-ázsiai eredetű, nomád lovasnép. Az 570-es évek táján foglalták el a Kárpát-medencét, s feltehetően nem sokkal ezután a mai Bp. térségét is megszállták. Ittlétüket az →*ásatások* is igazolják. A korai avarság (570–690) leletanyagát elsősorban a préselt övgarnitúrák képviselik, s e korszak leletei a főv. térségében is fellelhetők (III. Szőlő u., a Csepel-sziget É-i része, Farkasrét stb.). A késő avar kor (a 8. sz. végéig) öntött, ún. griffes-indás övgarnitú-

ráit viselő törzsei elsősorban a pesti oldalon telepedtek meg (Rákoshegy, Népstadion, Lóverseny tér, Wekerle-telep stb.), de temetőik a budai oldalon is fellelhetők (XI. Fehérvári u., XXII. Vöröskereszt u.) – *Irod.* László Gyula: Budapest a népvándorlás korában (Budapest története I., Bp., 1942); Nagy Tibor: Buda régészeti emlékei (Budapest Műemlékei II., szerk. Horler Miklós, Bp., 1962).

A Város: →*helyi sajtó*

Azbej Sándor (Erdőbénye, 1913–): építészmérnök, Ybl-díjas (1973). Diplomáját a bp.-i műegyetemen szerezte (1940). 1948-tól az áll. építésztervezésbe kapcsolódott be. Jelentős alkotásai Bp.-en: XI. ker. Lágymányosi lakótelep első 1000 lakása (1956–58, Selényi István társszerzővel), a SOTE Rezső téri kollégiuma (1960–63). Tervei alapján készült a VII. Hevesi Sándor téri, jelenlegi Nemzeti Színház átalakítása (1963–66), a Pesti Színház átalakítása (1964–67). Elkészítette az FTC-pálya építészeti tervét.

Az Ember: Göndör Ferenc radikális baloldali pol. hetilapja; 1918. okt. 1-jén indult meg Bp.-en. 1919. nov. 13-tól Bécsben, majd New Yorkban jelent meg. Munkatársai között volt Ady Endre, Bíró Lajos, Bölöni György, Dutka Ákos, Molnár Ferenc, Révész Béla. A lapot Vértes Marcell illusztrálta.

A Zene: 1909–44 között megjelent zeneművészeti folyóirat. Szerk.-i Sereghy Elemér és Luria Artúr (1928-ig), Siklós Albert (1928–38), Horusitzky Zoltán (1938–44).

Az Én Újságom: gyermeklap. Benedek Elek képviselőként 1888-ban a parlamentben is felszólalt az isk. könyvtárak, az ifjúsági irodalom fejlesztése érdekében, e cél vezette, amikor 1889 végén Pósa Lajossal megindította az egyik első és leghosszabb életű gyermeklapot. Tréfás rajzaival, vidám fejlécével, gyorsan népszerűvé váló alakjaival (pl. Mackó úr) a még olvasni sem tudó vagy éppen olvasni kezdő gyermekekkel igyekezett megkedveltetni az irodalmat, az olvasást. 1936-ban ~ magába olvasztotta a *Tündérvásár* c. gyermeklapot. Szerk.-i közé tartozott Gaál Mózes, Altay Margit, Zsigray Julianna, Ölbey Irén. 1944 végén szűnt meg.

Az Erzsébetváros: →*Független Budapest*

Az Est: pol. napilap. 1910-ben Miklós Andor indította meg. Kitűnő hírszolgálatával, válogatott riporteri gárdájával hamarosan igen nagy népszerűséget szerzett. Miklós 1919-ben megvásárolta a →*Pesti Napló*t és a →*Magyarország*ot is, így létrehozta az →*Est-lapok* sajtószervezetét. Miklós Andor halála (1933) után a lap sokat vesztett addigi friss hangjából. 1939-ben szüntették meg. Helyette 1944-ig *Pest* címmel indult egy új estilap. – *Irod.* Pesti Ernő: Az Est-lapok (1920–1939). Repertórium I–VI. köt. (Bp., 1982–1988).

Az Ojság: élclap. 1920-tól 1939-ig Nagy Imre szerkesztésében jelent meg. Elsősorban a liberális pesti zsidóság számára készült, de egyes rovatai (pl. „Bölcs rabbi") szélesebb körben is népszerűek voltak.

Az Újság: pol. napilap. 1903. dec.-ben az első Tisza István-kormány megalakulásakor indult független lapként, de bevallottan a min.elnök politikájának a támogatására. A Ny-i polgári sajtó számos újításának a meghonosításával és kitűnő munkatársaival (köztük Mikszáth Kálmán és Herczeg Ferenc) a modern polgári sajtó első terméke, amely jelentős hatást gyakorolt a konzervativizmusra hajló polgárságra. Igen gyorsan a legnagyobb példányszámú lapok közé került. Gajári Ödön mellett a felelős szerk. Ágai Béla és a „Rovás" rovatával népszerűvé váló Kóbor Tamás vezette a lapot. Az I. vh. után a fehérterror eseményei ellenzékbe szorították, s amikor 1925-ben közölte Beniczky Ödön volt belügymin. vallomását, amelyben a különítményesek és Horthy Miklós kapcsolatára is célzott az ~ot ekkor betiltották. A nyomdászok sztrájkja és a sajtószabadság megsértése miatt fellépő hazai és külföldi nyomás hatására néhány hónap múlva új lapként, új címmel (Az Újság helyett Újság) és újra induló évfolyamjelzéssel folytathatta megjelenését. Az egyébként is konszolidálódó pol. helyzetben enyhítette ellenzékiségét, de – főként a 30-as évek vezető vezércikkírója, Zsolt Béla – fellépett a demokratikus jogok megsértése és az egyre fokozódó antiszemitizmus ellen. Jelentős rovata volt a lapban ebben az időben Márai Sándornak, aki a fiatalság problémáira irányította a figyelmet. A háború alatt – sorra elvesztve jelentősebb munkatársait – elszürkült. 1944-ig jelent meg.

Azúrinvest Vagyonkezelő és Kereskedelmi Rt. (V. Ferenczy István u. 20.): 1990-ben alakult 702,4 millió Ft alaptőkével. Elődje az 1948-ban alapított *Főv. Háztartási és Illatszerbolt Kiskereskedelmi Váll.* volt, melyet 1982-ben átszerveztek, s nevét *Azúr Kereskedelmi Váll.*-ra változtatták. Az ~ a jogelőd cég nagykereskedelmi tevékenységét folytatja és az egykori, az egész főv.-t átfogó üzleteiből megmaradt hat parfümériát, négy–négy háztartási, festék- és hat vegyesboltot működtet. Érdekkörébe tartozik az Azúr Unió Kiskereskedelmi és Szolgáltató Rt. és az Azúr Kereskedelmi és Vállalkozási Rt.

Azúr Kereskedelmi és Vállalkozási Rt. (V. Ferenczy István u. 20–22.): 1989-ben alakult az Azúr Kereskedelmi Váll. részleges privatizációja során 53 millió Ft alaptőkével. Feladata a két raktáráruház üzemeltetése.

Azúr Unió Kiskereskedelmi és Szolgáltató Rt. (IX. Lónyay u. 22.): 1989-ben alakult 253,7 millió Ft alaptőkével az Azúr Kereskedelmi Váll. részleges privatizációja során. Feladata a jogelőd váll. nem privatizált kilenc háztartási vegyiáru szaküzletének és kisáruházának üzemeltetése.

Az Üstökös: élclap. 1858–1918 között jelent meg. 1882-ig Jókai Mór, 1882-től Szabó Endre, utolsó éveiben Nagy Imre szerk. A szatirikus lap éle kezdetben az osztrák abszolutizmus és kiszolgálói, az ún. „Bach-huszárok" ellen irányult. Népszerűségét állandó figuráinak, Kakas Mártonnak, Tallérossy Zebulonnak és a politikus csizmadiának köszönhette. Népszerű rajzait Jankó János készítette. A kiegyezést követően ellenzéki hangja mérséklődött, s csak az I. vh. alatt vált ismét erősen Habsburg-ellenessé, majd közt.pártivá. – *Irod.* Buzinkay Géza: Borsszem Jankó és társai (Bp., 1983).

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

B

Baár-Madas Gimnázium (II. Lorántffy Zsuzsanna u. 3.): középisk. 1907-ben alapította a ref. egyház Baár János és Madas Károly alapítványából. Előbb leánylíceum, majd leánygimn. lett. 1910-ig a II. Hunyadi János u. 26. sz. alatti Lónyay villában, 1929-ig az I. Attila u. 101. sz. bérházban működött. 1929/30-ban készült magyaros stílusú új ép.-e Medgyaszay István tervei alapján. A növendékek egyharmada bentlakó volt az isk.-hoz csatlakozó kollégiumban. 1935–43 között Áprily Lajos költő, műfordító volt az ig. 1949-ben államosították, helyén jött létre a *Móricz Zsigmond Gimn.* 1989-ben visszakerült a ref. egyház kezelésébe, s eredeti nevén nyílt meg újra. – 1992-ben a Móricz Zsigmond Gimn. a II. Törökvész út 48–52. sz. új ép.-ébe költözött. – *Irod.* A Budapesti Móricz Zsigmond Gimnázium évkönyve 1955–1980 (szerk. Szigeti Józsefné, Bp., 1980).

Bábaképző Intézet: →*Budapesti Bábaképző Intézet*

Bab-hegy (XVIII. ker.): Pestszentimre DNy-i peremétől kb. 400 m-re fekvő, a *Duna* újpleisztocén eleji teraszfelszínén szél által felhalmozott, ÉNy–DK-i irányban elnyúló homokbucka tetőszintje (114 m).

Babits Mihály (Szekszárd, 1883–Bp., 1941): költő, író, műfordító, az MTA l. tagja (1940). 1901-től 1905-ig a bp.-i tudományegyetem bölcsészkarán tanult. Egyetemi évei alatt a mai Dózsa György út 11. sz. házban lakott. Vidéki tanárkodás után 1911-ben az újpesti Könyves Kálmán Gimn.-ba helyezték át. 1912–16 között a bp.-i tisztviselőtelepi és a Munkácsy Mihály u.-i gimn.-ban tanított (emléktábla). Rákospalotán lakott, a város akkor egyetlen emeletes bérházában, a mai XV. Görgey Artúr út és Kossuth u. sarkán (emléktábla). Rövid időre a bp.-i tanker. főigazgatóságra osztották be. Háborúellenes magatartása és pacifista szellemű versei miatt 1917-ben kénytelen volt feladni állását. Az 1908-ban megindult *Nyugat* állandó munkatársa, majd egyik szerk.-je. 1918-ban a Vörösmarty Akadémia alelnöke. A Tanácsközt. alatt az egyetemen a világirodalom és a modern m. irodalom tanára, ezért a Tanácsközt. bukása után megfosztották katedrájától és tanári nyugdíjától. A Nyugatot élete végéig szerk., 1927-től a Baumgarten alapítvány kurátora. Verseiben képet adott a városlakó ember életéről is *(Haza a telepre; Városvég; A világosság udvara; A csengetyűs fiú; A harmadik emeleten; Utca délelőtt és utca estefelé)*. A *Kártyavár* c. regényében (Bp., 1922) az 1900-as évek Újpestjére ismerhetünk. Feleségével, Tanner Ilona (Török Sophie) költőnővel 1931-ig a Reviczky u. 7. sz. házban (emléktábla), 1931-től 1940-ig az Attila u. 85–99-ben (emléktábla) lakott. Utolsó lakása a Logodi u. 31. sz. alatt volt. Halála után bútorait és könyvtárát a Baumgarten-alapítvány házában helyezték el (V. Sas u. 1.), a házat bombatalálat érte és minden elégett. Kéziratainak jelentős részét az OSZK-ban őrzik.

Babits Mihály sétány (I. Várnegyed): a Várhegy K-i várfala mögött, a *Bécsi kapu*tól az *Erdélyi bástyá*ig terjedő, eredetileg kettős védelmi fallal övezett területen fekszik. (Régebbi elnevezései: *An der langen Wand, Bastei-Promenade, Várbástya, Bástyasétány, Horthy Miklós bástyasétány.*) A külső várfalra támaszkodó, elpusztult vagy lebontott középkori ép.-ek helyén a *Táncsics Mihály u.* 11–25. sz. házak kertjei terültek el 1936-ig. Ekkor a magánkertek egy részét megszüntették, a területet fásították és mai formájában átadták a közönségnek. *Babits* Mihály emléktábláját 1965-ben helyezték el itt.

bábjátszás: Mo.-ra Ausztriából és Morvao.-ból érkeztek az első bábosok. 1768-ban Hilverding József az első ismert bábos Budán. Az 1830-as években többször játszott Pesten Tschugmal Keresztély, aki fémvázas, mechanikus bábjaival vándorolt. Az 1860-as évektől a vízivárosi *Fehér Kereszt Fogadó*ban (I. Batthyány tér 4.) és a pesti *Hacker Szálá*ban (a mai Károly krt. 7. sz. ép.-ben) is folyt ~. Nyáron, a ~ mutatványos telepekre került, előbb a Városligetbe, majd a Népligetbe és a Városmajorba is. Neves bp.-i bábjátékos családok adták át egymásnak a figurákat és az előszóban őrzött műsort. Budán a Raab, a városligetben a Hiencz (Heinz), a Népligetben a Glassenappné és a Kemény (Korngut) család voltak a legismertebbek. A század utolsó harmadában az előadások nyelve már m. volt, új hőseik a Hanswurst és Kasperl után Paprika Jancsi és Vitéz László. Orbók Loránd és Bevilaqua Borsodi Béla 1910-ben alapította az első művészi bábszínházat. Az Iparművészeti Főisk.-n és Rónai Dénes fotóművész V. Váci u. 17. sz. alatti műtermében tartották előadásaikat. A Nyugat több írója készített számukra darabokat. 1914-ig működött ez a színház. Az 1920-as évek elején Blattner Géza újította fel az előadáso-

kat, néhány év múlva azonban külföldön folytatta működését. 1937-től Lakatos Emília főv. óvónő az óvodákban honosította meg a ~t. A különböző ifjúsági egy.-ekben is terjedt a népmeséket bemutató ~. Rév István 1941. márc. 17-én nyitotta meg a VI. Podmaniczky u. 8. sz. alatt a *Nemzeti Bábjátékot*. Többek között 700-szor adták elő Arany Toldijának feldolgozását. A II. vh. után a városligeti Vurstliban fokozatosan megszűnt a ~. Otthona 1948–49-ben a →*Mesebarlang Bábszínház*, 1949-től az →*Állami Bábszínház*, 1992-től a *Budapest Bábszínház* és a *Kolibri Bábszínház* lett. 1953-ban bábfesztivált szerveztek Bp.-en, 1962-ben a Képzőművészeti Főisk.-n M. Bábtörténeti Kiállítást rendeztek. — *Irod.* Székely György: Bábuk, árnyak. A bábművészet története (Bp., 1972); Szilágyi Dezső: A bábjátszás Magyarországon (Bp., 1955).

babkár: →*gyolcsos*

Bábszínészképző Tanfolyam: a mo.-i bábszínészképzés hivatalos intézménye. Az *Állami Bábszínház* keretein belül 1960-tól működő stúdió a bábszínjáték sajátos művészi követelményeinek szellemében képzi a hazai bábszínész-utánpótlást. Tanárai a színház művészei és rendezői, valamint a →*Színház- és Filmművészeti Főiskola* tanárai.

Bábszínház: →*Állami Bábszínház*

Bácskai Vera (Bp., 1930–): történész, a történettudományok doktora (1983). 1949–53 között a Leningrádi Áll. Egyetem hallgatója, 1953–55 között az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanársegéde. 1956–59 között Romániába internálták. 1959–76 között Bp. Főv. Levéltárának levéltárosa, 1976–79 között a Bp. Történeti Múz. tudományos főmunkatársa. 1979–91 között a Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ tudományos főmunkatársa. 1991 óta az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanszékvezető professzora. Kutatási területe a 15–16. és a 18–19. sz.-i várostörténet, gazd.- és társ.történet. F. m. *Források Budapest Múltjából* I. köt. (Bp., 1971); *Pest város topográfiai mutatója* 1. (Bp., 1975); *Pest város topográfiai mutatója 2.* (Bp., 1982); *Piackörzetek, piacközpontok és a városok Magyarországon 1828-ban* (Bp., 1984, Nagy Lajossal közösen); *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* (Bp., 1988); *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten* (Bp., 1990).

Bacsó Nándor (Szolnok, 1904–Bp., 1974): agrometeorológus, egyetemi tanár. A bp.-i tudományegyetemen szerzett matematika–fizika szakos tanári oklevelet. 1927-től az Orsz. Meteorológiai Int.-ben dolgozott. 1949-től meteorológiai szakoktató. 1957-től tanár az Agrártudományi Egyetemen, 1967-től a Kertészeti Főisk.-n. Bp. éghajlati viszonyaival foglalkozott *Budapest természeti képe* c. könyvben (Bp., 1958).

Bács u.: →Bécsi u.

Badics Ferenc (Székesfehérvár, 1854–Bp., 1939): irodalomtörténész, az MTA tagja (l. 1894, r. 1910, t. 1926). 1891-től Bp.-en tanár, főgimn. ig. 1914–19 között a Pest vidéki tanker. főig.-ja. *Fáy* Andrásról írt életrajza (Bp., 1888) jellegzetes képet fest a korabeli főv. irodalmi és művészeti életéről.

Baeder Illatszergyár Rt.: →*CAOLA Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat*

Bagatell Kávéház: →*Orczy-ház*

Bagyura-barlang–Harcsaszájú-barlang–Kis-Hideg-lyuk rendszer: hévizes eredetű barlangrendszer a *Pál-völgyi-kőfejtő* Ny-i falában; jelenlegi 440 m-es hosszát három, korábban különálló barlang összekapcsolásával érte el. ÉNy-i része, a 217 m tengerszint feletti magasságban nyíló, tágas bejáratú *Harcsaszájú-barlang – Déry-barlang* néven – már 1902-ben ismert és kutatott volt. Összefüggését a messziről látható szádájú, kb. 200 m magasan nyíló *Bagyura-barlang*gal – amely elnevezését Bagyura Jánosról, a →*Pál-völgyi-barlang* egyik felfedezőjéről nyerte – az 1960-as években mutatták ki. A rendszer

A BAH-csomópont

DK-i részét alkotó, 201 m magasságban nyíló *Kis-hideg-lyuk* és a Bagyura-barlang kapcsolatát 1981-ben sikerült feltárni. A ~ járatai NyÉNy-KDK irányú törésvonalak mentén oldódtak ki, zömmel a felső-eocén nummuliteses-discocyclinás mészkőben. Mélysége 44 m. Folyosói hasadékjellegűek, s néhány, szép hévizes oldásformákat mutató szakasz, mint pl. a *Pannónia-folyosó* kivételével omladékokkal tagoltak. Hévizes ásványkiválásokat – feltehetően omladékos jellege miatt – csak alárendelten tartalmaz, a Harcsaszájú-barlang egyes részeit hidrotermális baritkristályok és cseppkövek díszítik. Életvédelmi okokból lezárt, csak gyakorlott barlangkutatók látogathatják.

bahá'i közösség: Iránból elterjedt szinkretista jellegű világvallás, mely azt a célt tűzi ki maga elé, hogy az egész emberiséget egy világméretű társadalomba egyesítse. Alapítója Bahá'u'lláh, akinek a legidősebb fia és utóda 'Abdu'l-Bahá 1913-ban a M. Teozófiai Társaság meghívására Bp.-re látogatott és előadásokat tartott. 1933-ban jött létre első bp.-i gyülekezetük, amely 1950-ben megszűnt, és csak az 1980-as években elevenedett fel a hit. 1990. ápr. 21-én megalakult a Bp.-i Helyi Szellemi Tanács. – *Irod.* Peter Smith: Rövid bevezetés a Bahá'i vallás történetébe és tanításaiba (Bécs, é. n.).

BAH-csomópont: az M1 és M7 autópálya Bp.-re érkező forgalmának elosztására 1976-ban kiépített kétszintű közúti csomópont a Budaörsi út–Hegyalja út–Alkotás u. és a Kálló esperes útja összefutásánál. Az Erzsébet híd irányában 1+1 sávos felüljáró épült. A budai oldal É-i részét bekötő, 1972-ben rekonstruált Alkotás u.-nak szintbeni csomópontja van.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (Szarvas, 1886–Sopronkőhida, 1944): politikus, publicista, a II. vh. idején a függetlenségi mozgalom egyik vezetője. 1918-ban telepedett le Bp.-en. 1922-ben választották ogy.-i képviselővé, s az 1935–39-es ciklus kivételével tagja volt a képviselőháznak. Szerk. egymást követően a *Szózat*, az *Előőrs*, a *Szabadság*, a *Független Magyarország* és a *Szabad Szó* c. lapokat. – 1944. márc. 19-én lakásán (Szt. János tér 1., ma Attila út 37., emléktábla) fegyveresen ellenállt a letartóztató Gestapo-ügynököknek. Sebesülten hurcolták el. Okt. 10-én a németek a m. hatóságoknak adták át, 15-én szabadon engedték. A nyilasok hatalomátvétele miatt illegalitásba vonult. Nov.-ben elnöke lett a *M. Nemzeti Felkelés Biz.*-ának. Az ellenállási mozgalmat árulás miatt felfedték, nov. 22-én éjjel ~t és feleségét az ún. Számonkérő Szék pribékjei a pesti Fűvészkertből hurcolták el. Dec. 7-én a katonai ellenállás vezetőit halálra ítélték, ~ ügyét elkülönítették. Dec. 12-én Sopronkőhidára vitték. A hadbíróság ~t ott ítélte halálra és 24-én kivégezték. 1945. máj. 27-én koporsóját Bp.-en a Kossuth Lajos téren ravatalozták fel és katonai pompával búcsúztatták.

Bajcsy-Zsilinszky Kórház – Rendelőintézet (X. Maglódi út 89–91.): 1932-ben nyílt meg a főv. kórházak István-kórházcsoportjába tartozó *Horthy Miklós Közkórház* néven. A megnyitáskor 550 ágya, bel-, sebészeti és tuberkulózis oszt.-ai voltak. 1945 után kapta mai nevét. A korábbi oszt.-ok mellé szülészeti-nőgyógyászati és fül-orr-gégészeti oszt.-okat, majd a tuberkulózis oszt. megszüntetésekor urológiai, pszichiátriai, szemészeti és nefrológiai (művese) részleget is szerveztek. Szervezetileg hozzácsatolták a X. Kőbányai úti Egészségházat, a *Gizella* (X. Kőrősi Csoma út 24–26.) és a *Paula* (X. Méhes u. 4.) utókezelő oszt.-t. Mai feladata elsősorban a X. és a XVII. ker. lakosainak eü. ellátása, de számos területen összbp.-i feladatai is vannak (pl. kardiológia, angiológia, nefrológia, mellkassebészet). Ágyszáma: 1102 (1991).

Bajcsy-Zsilinszky út (V–VI. Károly krt.–Nyugati tér): a 19. sz. elején Váci út. 1874-től a tervezett *Kiskörút* vonalán a *Nyugati pu.* és *Deák Ferenc tér* közötti szakasz a *Váci körút* nevet kapta. 1914-ben Vilmos császárról nevezték el, 1918-ban ismét Váci körút, 1919 végétől *Vilmos császár út*. 1945. ápr. 17-től ~ . – Jelentősebb ép.-ei: **12–14. sz.:** Az 1960-as években lebontott két kisméretű palota helyén Finta József tervei alapján egy nagyvonalú bérirodaház épült 1989-ben. – **16. sz.:** háromemeletes, romantikus saroklh. 3+11+3 ablakkal, oldalán a Szt. István tér 1. sz. felé 5+11+5 ablakkal. Földszintjén félköríves záródású eredeti üzletajtók, emeletén szemöldökpárkányos ablakok. A három emeletet csak a sarkain fogják össze falpillérek, álló konzolos főpárkány zárja homlokzatát (Kasselik Ferenc, 1865 körül). – **17. sz.:** háromemeletes, romantikus saroklh. 16 ablakkal, a Lázár u. 1. felőli oldalán díszesebb kiképzésű 1+11+1 ablakkal, eredeti üzletnyílásokkal, klasszicista kapualjjal és folyosórácsokkal. Eredetileg két ház volt: a sarokházat Hild Károly alakította át (1850) háromemeletesre, Hohfeld Ignác részére. A másik, kétemeletes házat Diescher József (1840) Diescher János részére építette. A két házat *Ybl Miklós* 1862-ben Balassa János

Bajcsy-Zsilinszky Endre szobra a Deák téren

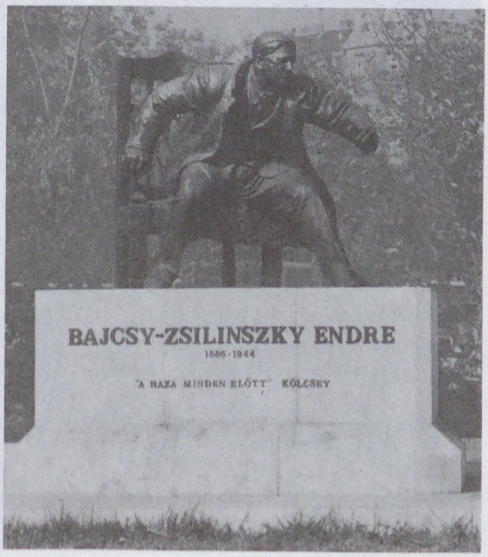

orvosprofesszor részére összeépítette és egységes alakba öltöztette. – **18. sz.:** háromemeletes, kora eklektikus saroklh. 2+7+2 ablakkal az oldalán, a Szt. István tér felé 2+6+2 ablakkal. Sarokrizalitjai felett sima attikafal van, homlokzatát magas konzolos főpárkány zárja (Gottgeb Antal, 1871). – **20. sz.:** háromemeletes kora eklektikus lh., 1+7+1 ablakkal, Lohr Antal építette (1870) Brüll István számára. – **22. sz.:** *Zitterbarth-ház* mezzanin + 4 emeletes, 2+3+2 ablakkal. 1856–57-ben épült emeletén középerkéllyel, kapuja fölött öntöttvas béllet M. Z. monogrammal és 1859-es évszámmal. Monumentálisan képzett romantikus homlokzata, érdekes, részben árkádokkal képzett udvara van. A nagypolgári ízlés egyik első jelentkezése a városi bérházépítés terén, amit a méretek, az egész udvari architektúra, a nagyszabású lépcsőház jellemeznek. *Zitterbarth* Mátyás építőmester háza volt, aki itt is halt meg (1867). Gazdag díszű romantikus stílusú kiképzése *Máltás* Hugótól való. Negyedik emeletét Komor Marcell és Jakab Dezső tervezte (1923); eredeti architektúráját több helyen elrontották. – **43. sz.:** palota, homlokzata sgraffitodíszei ma már nem láthatók, a későbbi homlokzatfelújítás eltüntette. A – **42–46. sz.** alatt állt igényes, eklektikus bérházakat az 1980-as évek közepén bontották le a ~ városképi megjelenésének kárára. – **43. sz.:** *Mádl-ház* (Lechner Ödön, 1872). – **55. sz.:** háromemeletes, 9 ablaktengelyes, 1875 körül épült késő romantikus lh., feltehetően Schmall Henrik műve. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Pereházy Károly: Műemlék lakóépületek restaurálása a Terézvárosban (Műemlékvédelem, 1970).

Bajor Gizi Színészmúzeum (XII. Stromfeld Aurél u. 16.): 1951-ben, Bajor Gizi emlékének megőrzésére alapította Gobbi Hilda. 1952-ben nyílt meg Bajor Gizi egykori villájában. Első állandó kiállítása Jászai Mari, Márkus Emília és Bajor Gizi színpadi szereplését bemutató emlékszobákból állt. 1953-tól a ~ az *Orsz. Színháztörténeti Múz.* keretében működik. A múz.-ot először 1974-ben bővítették az egész földszintre kiterjedően, majd a bővítés 1981-től az emeleten folytatódott. A múz. közel 300 színésznek állított emléket. 1988-ban az ép. teljes felújítása miatt a kiállítást két évre bezárták. 1990. október 25-én, a m. színészet 200 éves évfordulójára újjárendezve nyílt meg, a földszinten a Jászai-, a Márkus- és a Bajor-emlékszoba, kibővítve a Gobbi Hilda emlékszobával, az emeleten pedig a 200 éves évfordulóra időszakos kiállítást rendeztek. Az idő-

A Bajcsy-Zsilinszky út 1890 körül

közben elhunyt színészekkel kibővített állandó emlékkiállítás 1991 őszén nyílt meg. A ~ elsősorban a XX. sz. m. színészeinek emlékeit mutatja be. A fentieken kívül a legjelentősebbek: Csortos Gyula, Hegedűs Gyula, Varsányi Irén, Uray Tivadar, Rajnai Gábor, Blaha Lujza, a Latabár család, Honthy Hanna, Mezei Mária, Básti Lajos, Pécsi Sándor, Bulla Elma, Lázár Mária, Bilicsi Tivadar, Páger Antal, Sulyok Mária, Kálmán György, Mészáros Ági. – *Irod.* Cenner Mihály: Bajor Gizi Színészmúzeum (Bp., 1979); „Én a komédiát lejátsztam, Mulattattam, de nem mulattam" (szerk. Gobbi Hilda, Bp., 1986.)

Bajza József (Szücsi, 1804–Pest, 1858): költő, kritikus, publicista, az MTA tagja (l. 1831, r. 1832). 1817-ben került Pestre a piarista gimn. retorikai oszt.-ába. Utána az egyetemen filozófiát és jogot hallgatott. Már ekkor részt vett a pesti irodalmi életben. Miután Pozsonyban ügyvédi diplomát szerzett, végleg Pesten telepedett le és kizárólag az irodalomnak élt. Gyakori vendége volt a Bártfai László (Üllői út 17. sz.) házában alakult írói körnek. Több lapot szerk.: *Kritikai Lapok; Aurora; Társalkodó; Athenaeum.* Ez utóbbinak Magyar Játékszíni Krónika c. rovatába írta színikritikáit. Az 1837-ben megnyílt Pesti M. Színház első ig.-ja 1838-ig. 1839-ben röpiratot adott ki a színház áll. kezelésbe vételéért *(Szózat a pesti magyar színház ügyében).* Másodízben 1847–48-ban állt a színház élén.

Bajza u. (VI–VII. Damjanich u.–Podmaniczky u.): 1860-ban *Viehtrag Weeg,* majd 1866-tól *Hajtsár út,* az 1870-től *Marhahajtó út* a neve. 1878-tól a mai Podmaniczky u.-tól a Benczúr u.-ig, 1936-tól a Damjanich u.-ig terjedő szakaszt nevezték ~nak. **10. sz.** ép.-ét 1937-ben Fischer József tervezte. A **41. sz.** alatt van a Képzőművészeti Főisk. műterembázisainak együttese az →*Epreskert*nek nevezett tömbben.

BAK: →*Budapesti Atlétikai Klub*

Bakács Tibor (Bp., 1912–Bp., 1977): orvos, egyetemi tanár, az orvostudományok doktora (1962), Pro Urbe-díjas (1971). Oklevelet a bp.-i egyetemen szerzett. 1945. jan.–ápr.-ban a XIV. ker. tisztiorvosa, jún.-ig Szeged járványügyi kormánybiztosa, utána 1948-ig Bp. h. tisztifőorvosa, 1951-ig tisztifőorvosa. 1951-től a János Kórház ig. főorvosa. 1957–74-ben az Orsz. Közeü. Int. főig.-ja, 1962-től haláláig az Orvostovábbképző Int. közegészségtani és járványügyi tanszékén tanszékvezető egyetemi tanár. A M. Higiénikusok Társ.-ának elnöke és a M. Urbanisztikai Társ. alelnöke volt. Bp.-i vonatkozású m.: *Budapest közegészségügyének száz éve 1848–1948* (Bp., 1949); *A városegészségügy szervezési kérdései Budapesten* (Bp., 1950); *Városegészségügy* (Toronto, 1967); *Egy életrajz ürügyén* .... (posztumusz, Bp., 1978).

Bakál Atanáz és Zsuppán János gyapjúszövő manufaktúra: →*manufaktúra*

Bakáts tér (IX.): a terület 1776-tól Fellner János telke; 1872-ig *Templom tér,* majd *Nándor tér,* ill. ~ a neve. A tér közepén áll a →*ferencvárosi római katolikus plébánia és temploma* (Ybl Miklós).

Bakáts téri Kórház (IX. Bakáts tér 10): az ép.-ben eredetileg dr. Erdey Gyula nőorvos létesített magánklinikát *Erdey Szanatórium* néven 1909-ben. Elsősorban szülő nők és nőbetegek ellátására rendezkedtek be. 1913-ban a főv. megvette és a *Szent István Kórház*hoz tartozó Bakáts téri Szülő- és Nőbetegoszt. néven működött 41 betegszobában 166 ággyal, Mansfeld Ottó vezetése alatt. 1935-ben Bp. Szfőv. Közkórházainak Eötvös Loránd Rádium és Röntgen Int.-évé alakították át. Amikor ebből 1953-ban létrehozták az →*Országos Onkológiai Intézet*et és azt mai helyére költöztették, a felszabadult ép.-ben ált. kórházként működött. 1967-ben a →*Schöpf-Merei Ágost Kórház és Anyavédelmi Központ*hoz csatolták.

A Bajza u. 10. sz. ház

Bakfark Bálint u. (II. Margit krt.–Varsányi Irén u.): 1954-ig Menház u. volt; e nevét 1892-ben a Szeretetotthon központi ép.-ében elhelyezett menhelyről kapta. 1985-ig Iparostanuló u. Várostörténeti értékű ép.-e a 2. sz., hajdani budai polgári lövölde. Ép.-e a Margit krt. felől, az egykori országút mai emelt szintje miatt földszintes, az udvar felé emeletes, U alaprajzú, toszkán oszlopos, nyitott tornáccal. A klasszicista stílusú lövöldét ifj. Kimnach Lajos építette (1826).

Bakfark Consort: 1971-ben alakult, régi zenét játszó együttes. Három tagból áll, alkalmanként kiegészítő hangszeres vagy énekes művészek csatlakoznak hozzájuk. Műsorukon a névadó Bakfark Bálint művei mellett a 12–19. sz.-i Európa műzenéjét adják elő, hangsúlyozottan a régi m. zenét is. Mai, modern hangszereken játszanak, amiket alkalmilag népi v. egzotikus hangszerekkel is kiegészítenek. Alapítóvez.-je Benkő Dániel lant- és gitárművész, aki számos átiratot és hangszerelést készített a ~ számára. Sok hazai és külföldi hangfelvételük készült.

Baksa-Soós György (Bp., 1908–Bp., 1978): szobrász. Szabadisk.-ban tanult. A harmincas évek elején kapcsolatban állt a Szoc. Képzőművészek cso-

portjával. 1933-ban a fiatal művészek műcsarnoki kiállításán mutatkozott be *Géniusz* c. alkotásával. A Tamás Galériában terrakottákkal szerepelt. 1945 után a Főv. Képtár szoborrestaurátoraként dolgozott. A főv.-ban emlékműve van *Ságvári* Endréről Újpalotán a Nyomdaip. Szakközépisk.-ban; *Petőfi* mellszobra a Szt. István krt.-on (1952); Dombormű vei lakótelepeinket díszítik (*Madarak, Halak,* pillérborítás, X. Kőrösi Csoma u., 1955); *Fekvő férfiakt* (XIII. Fiastyúk u., 1956).

Bakteriológiai Intézet: →*Budapest Székesfővárosi Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet*

Balassa János Kórház-Rendelőintézet (VIII. Vas u. 17.): nevét Balassa János sebész, egyetemi tanárról, a korszerű m. sebészeti oktatás és gyakorlat megteremtőjéről kapta. Az egykori →*Pajor Szanatórium* ép.-ben 1954-ben főv. int.-ként nyílt meg. 1960-tól a VIII. ker. Tanács intézménye volt. Az eü. rendszer átszervezése során a Főv. Tanácshoz került, de főleg a VIII. ker.-ben lévő eü. intézmények (szakrendelők, gondozóint.-ek, körzeti orvosi és üzemeü. szolgálat stb.) központja. Ágyszáma: 368 (1985). Két belgyógyászati, egy-egy sebészeti és szülészet-nőgyógyászati oszt.-a van.

balatoni műút: →*úthálózat*

Balaton Kávéház (VIII. Rákóczi út 17.): elnevezése korábban Schramek vendéglő. A kávéház 1894-ben nyílt meg. Luxus berendezés (óriási csillárok, függönyök, Zsolnay-csempe burkolat stb.) is hozzájárult orsz. jelentőségű vendégköre kialakulásához. Törzsvendégei többek között: Eötvös Károly, Kossuth Ferenc, Wekerle Sándor, gr. Károlyi István és Mihály, Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc, valamint a Nemzeti Színház tagjai voltak. 1949-ben megszűnt.

balatonkenesei fővárosi üdülőtelep: a főv. alkalmazottak üdülője, amelyet biztosítójuk, a *Segítőalap* létesített 1927-ben. Az akarattyai löszpart alatt épült fel négyholdas parkban a szálló, majd két év múlva újabb ép. is. Kikötője, vasútállomása volt. Húsz évig biztosította a városi alkalmazottak és családjuk kedvezményes nyári (és téli) üdülését. Létesítésével egyidőben Balatonvilágoson megépült az altiszti állomány szerényebb üdülője is. A ~et 1949-ben a honvédség vette át, azóta tiszti üdülőként üzemel.

Balázs Vendéglő: a 18. sz.-i kocsma helyén a mai II. Hűvösvölgyi út 207. alatt állt vendéglőt az államosításig a család hat generációja vezette. Az 1838-ban alapított, jó konyhájáról híres főüzlet (később Hűvösvölgyi Nagyvendéglő) egyaránt népszerű volt az arisztokrácia és a polgári közönség körében. Cégére (a 19. sz. első harmadából) a M. Kereskedelmi és Vendéglátóip. Múz.-ban található. Az ép. 1979 aug.-ában leégett. A korabeli formájában újjáépített vendéglő ma is népszerű. – A családnak a János-hegyen, Máriaremetén, Pesthidegkúton is volt vendéglője.

Balett Intézet: →*Magyar Táncművészeti Főiskola*

Bálint Aladár (Nagypeszek, 1881–Bp., 1924): író, újságíró, kritikus. Gyári hivatalnok Pesten, majd a Népszava munkatársa lett, és 1909-től haláláig a Nyugat művészeti kritikusa. A Tanácsközt. idején a Corvina c. folyóirat rovatvez.-je volt. *Város* c. novelláskötetében (Bp., 1906) a főv. akkori világát rajzolta meg.

Bálint György (Bp., 1906–Sztary-Nyikolszkoje, 1943): író, újságíró, kritikus, a baloldali publicisztika kiemelkedő képviselője. A Markó u.-i főgimn.-ban tanult. Gyermek- és ifjúkorában a Kresz Géza u. 16-ban lakott (emléktábla). 1924–39 között az Est-lapok munkatársa, később vezető publicistája. Versei, novellái, cikkei 1925-től főv. lapokban, folyóiratokban (A Toll, Együtt, Gondolat, Nyugat, Pandora stb.) jelentek meg. 1929-ben verseskötete jelent meg *(Strófák)*. 1942-ben fél évet töltött a Margit krt.-i katonai fogházban, majd munkaszolgálatosként a frontra vitték, ahol elpusztult. A közélet, a napi élet eseményei ihlették írásait, és cikkei a harmincas évek Bp.-jének szociográfiai képéhez is nyújtanak adatokat: *Látogatás az Ismeretlen család-*

Az egykori budai polgári lövölde a Bakfark Bálint u. 2. sz. házban

nál; Egy ember sír; Szempontok; Mutogató; Kirakat; Visegrádi utca 20–24. stb. (megjelentek *A toronyőr visszapillant* c. cikkgyűjteményben, Bp., 1961). 1936–38 között név nélkül közölte jegyzeteit, gloszszáit *Az utolsó percek* c. válogatás tartalmazza (Bp., 1971).

Bálint Lajos (Újpest, 1886–Bp., 1974): dramaturg, író, műfordító. Részt vett a Thália Társaság megalapításában (1904), és titkára volt 1906-ig. Egy ideig főv. lapok színházi és képzőművészeti kritikusaként működött. A Nemzeti Színháznál titkár, majd dramaturg (1915–35), ezt követően a M. Színháznál ugyancsak dramaturg. A II. vh. után az Írószöv. ügyvezető titkára, majd a Színpadi Szerzők Egy.-ének főtitkára, a Szerzői Jogvédő Hivatal ig.-helyettese (1945–59). Számos eredeti drámáját, fordítását adták elő a bp.-i színpadokon, dramaturgiai tanulmányai jelentek meg. A *Színészbejáró*, a *Karzat és páholy*, a *Vastaps* c. műveiben Bp. színházi életét is bemutatja.

Balla Antal (Nagykőrös, 1739–Nyáregyháza, 1815): mérnök, földmérő és térképész. Nagyszombatban és valószínűleg a szenci földmérőisk.-ban tanult. Megyék és a kir. kamara alkalmazásában dolgozott. 1770-ben került először kapcsolatba Buda városával, elkészítette a város és a ráckevei uradalom vitatott határának térképét. 1778-ban telepedett le Pesten, amikor Pest vm. mérnökének választotta. Az 1780-as évek első felében készült el Pest város határának első részletes, méretarányos térképe (ma a Főv. Levéltárban). 1784-ből való pontos felvétele a Duna bp.-i szakaszáról. 1791-ben elkészítette a Duna–Tisza-csatorna tervét. 1793-ban egyetlen nyomtatott műveként megjelent Pest vm.-nek tizenkét évi munkával készített részletes térképe.

Balla Antal (Kiskunhalas, 1886–Bp., 1953): újságíró, történész, politikus, az MTA l. tagja (1945). 1922-től a Pesti Hírlap munkatársa volt. 1946-ban a Kis Újság felelős szerk.-je, 1946–48-ban a közgazd. egyetemen a gazd.történet tanára. Bp.-i vonatkozású m.: *Budapest szerepe Magyarország történetében* (Bp., 1935).

Ballagi Aladár (Kecskemét, 1853–Bp., 1928): történész, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1884, r. 1904). A bp.-i ref. gimn., majd a sárospataki kollégium tanára. 1889–1924 között az újkori egyetemes történet tanára a pesti egyetemen. Bp.-i vonatkozású m.: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése* (Bp., 1878); *XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon 1709–1712* (Bp., 1922); *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711* (Bp., 1925); *Császári kormányzat Budán és Pesten 1686–1711* (Bp., 1926).

Ballagi Géza (Szarvas, 1851–Sárospatak, 1907): történész, jogakadémiai tanár, az MTA tagja (l. 1888, r. 1907). 1875–1902 között tanított a sárospataki jogakadémián, 1901–05 között szabadelvű ogy.-i képviselő volt. 9700 darabból álló, 1790-től a 19. sz. végéig terjedő röpiratgyűjteményét a Főv. Könyvtár 1911-ben megvásárolta és *Ballagi-gyűjtemény* néven máig külön őrzi. Bp.-i vonatkozású m.: *A budapesti egyetem és a jogi szakoktatás* (Bp., 1902).

Balneológiai Egyesület, *A Magyar Szent Korona Országainak Balneológiai Egyesülete:* 1890-ben alakult meg azzal a céllal, hogy Mo. fürdőit és forrásait szélesebb körben ismertesse és fejlődésüket előmozdítsa. Első elnöke *Bókay* Árpád egyetemi tanár volt. A ~ évenkénti kongresszusain a fürdő- és forrásügyre vonatkozó orvosi, hidrogeológiai és gazd.-idegenforgalmi tárgyú előadásokat tartottak, amelyek a *Balneológiai Egyesület Évkönyve*iben jelentek meg. A ~ sokat tett Bp. fürdővárossá fejlesztéséért, szorgalmazta a fürdőtv.-t (1929: XVI.tc.) és elősegítette a Fürdő- és Rheumakutató Int. létesítését. 1945 után megszűnt.

Balogh Loránd, *Almási* (Arad, 1869–Bp., 1945): építész. Tanulmányait a bp.-i műegyetemen végezte. Kezdetben Lechner Ödön, Alpár Ignác és Giergl Kálmán irodájában dolgozott. 1902–23 között az Iparművészeti Isk. tanára volt, de önálló építészeti irodát is fenntartott. A főv.-ban ~ tervezte a Horváth Mihály téri *Pedagógiai Szeminárium* és a hozzá tartozó isk. és óvoda ép.-ét (1911), az *Óbudai Gázművek* tisztviselő – és munkástelepét (III. Sujtás u.), a *Nemzeti Casinó dísztermé*nek belső kiképzését.

Balogh Pál, *Almási Balogh* (Nagybarca, 1794–Pest, 1867): orvos, az MTA tagja (l. 1831, r. 1835). A pesti egyetemen szerezte oklevelét. Németo.-i tanulmányútja során megismerkedett a homeopata gyógymóddal. *Széchenyi* István és *Kossuth* Lajos háziorvosa volt. Az 1865-ben újjászervezett *Homeopata Orvosok Egy.*-ének elnökévé választották. Tőle származik az ip.védő és állatvédő egy. eszméje. Nagy szerepe volt az orvosi műnyelv magyarosítása körüli vitában. Ötvenezer kötetből álló könyvtára a bp.-i Egyetemi Könyvtár tulajdonába került. 1836-tól a *Tudománytár* szerk.-je volt.

Ballagi Aladár

bálok: ünnepélyes táncmulatság, eredetileg a kir. ünnepségek része volt. A 18. sz. utolsó éveiben már Budán és Pesten is divatba jött és ~at már az előkelő, sőt a nem arisztokrata rétegek is rendeznek. Nagyobb nyilvános helyiségekben gyakori volt különösen farsang idején a ~ tartása. 1772-ben Mária Terézia szabályozta a ~ rendezését, ebből a korabeli

báli szokásokat is megismerhetjük. Budán a *Fehér Kereszt Fogadó* (ma I. Batthyány tér 4.) és az 1790-es évek elejétől a várbeli Országház díszterme volt a nagy ~ színhelye. Az utóbbiban rendeztek mindenki által látogatható álarcos (maskara) ~ at. Pesten a *Hét Választó*, a *Két Lámpás*, és az *Angol Király* fogadó voltak a nagy ~ színhelyei. Évtizeden át a legnépszerűbb báli helyiség az 1770-es évek elején épült →*Hacker Szála* díszterme volt. – A mesterlegények, iparosok, fuvarosok, kapások stb. a ~at a külvárosi kocsmákban rendezték. A belépődíjakból származó jövedelmet a városok megadóztatták. – A napóleoni háborúk után megélénkült a társ. élet. A vendéglő mellett már a társ. egy.-ek is rendeztek ~at. Nevezetes a jogászbál, a lövészek, a *Nemzeti Casino*, a *Kereskedő Csarnok* bálja stb. A társ. életben Pest vette át a vezető szerepet. Budán már csak az álarcos ~ maradtak és a Várpalotában rendezett Nádor ~. A pesti ~ egyik színhelye a →*Redut* volt. Újabb báltermek nyíltak a *Vadászkürt*, az *Angol királynő*, a *Mátyás Király* stb. szállodákban. A nyári ~at a zugligeti *Fácán*ban és a *Császárfürdő*ben rendezték. Pesten a *Beleznay-kert* volt a nyári ~ színhelye. Az addig csaknem teljesen idegen táncokat a m. társastáncok váltották föl. Divatba jött a csárdás, a palotás, a friss, a körtánc stb. A ~at rendező vendéglők és kertek a m. öntudat ébresztésében is szerepet játszott.– Az abszolutizmus után megélénkülő báli életben már jobbára a polgársággal társuló dzsentrik csoportja vett részt. Jogász, technikus, építész, művész, nőegyleti, evezős egyleti, vendéglős, kereskedő, atléta stb. ~at rendeztek. 1865-ben épült fel az új →*Vigadó*, amely a báli élet központja lett. Változatlanul a Várban rendezett udvari bál volt a legelőkelőbb. A századfordulóra sok szálloda, casino és az új *Budai Vigadó* is rendelkezett bálteremmel. – Az utolsó békeévben, 1913-ban 2327 nyilvános bált és táncmulatságot jelentettek be a rendőrségnek. 1919-ben már csak 621 nyilvántartott mulatság volt. A háború után föltámadt a „táncos kedv". Az 1920-as években teadélutánokat, öt órai teákat engedélyez a fővárosi. A tömegek ezeket látogatták, a hagyományosan jeles ~ pedig az előkelőbb rétegek szórakozását szolgálták. Ekkor rendezték az első BEAC, vitézi, kat., prot., jogász, medikus, színész, Emerikánás ~at. Népszerűek voltak a FÉSZEK, a Műcsarnok, az Opera báljai. A munkásotthonokban és vendéglők termeiben rendezték a famunkás, könyvkötő, építőmunkás stb. ~at. A II. vh. után ismét divatba jöttek a ~. Ma az újságíró, erdész, cigány, sváb ~ ismertebbek, és mindinkább az újjáéledő üzleti élet, az üzletemberek találkozási alkalmaivá válnak.

Bál 1860-ban

bal parti körvasút: →*körvasutak;* →*vasútvonalak*

Balta-köz: →*Úri u.* 17.

Bánát utcai Kórház: 1945-ben a Gamma Művek által átengedett kétemeletes, még nem befejezett mosdó- és fürdőép.-ben kezdték meg a ~ építését, hogy a kórházzal elég rosszul ellátott D-budai rész fekvőbeteg-gyógyint.-i ellátását javítsák. A ~ 1947 márc.-ában nyílt meg, s a →*Szent Imre Kórház* létesítéséig működött.

Banco di Sicilia képviseleti irodája, *BdS* (V. Harmincad u. 3.): az olasz BdS a világ egyik legrégibb bankja. A 15. sz.-ban jött létre. – A ~ 1977 óta működik. Feladata a kapcsolattartás, elsősorban az MNB-vel és valamennyi olyan pénzint.-tel és szervezettel, amelyek befolyásolják a magyar–olasz kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat. – A BdS minden, az ált. bankok üzletkörébe vágó bankügylettel foglalkozik.

Bangha Béla (Nyitra, 1880–Bp., 1940): jezsuita pap, r.k. egyházi szónok és író. 1895-ben lépett a jezsuita rendbe, St. Andräben, Pozsonyban és Innsbruckban végezte filozófiai és teológiai tanulmányait. 1901-ben szerzett teológiai doktorátust. 1909-ben pappá szentelték. 1910–23 között Bp.-en hitszónok. 1912–23 között a Magyar Kultúra szerk.-je. 1918-ban megalapította a Központi Sajtóváll.-ot, valamint részt vett az *Actio Catholica* létrehozásában, amelynek egyik alelnöke lett. 1923-tól Rómában tanított. 1927-től ismét Bp.-en kat. főisk. tanfolyamot szervezett.

Bánki Donát Gépipari Műszaki Főiskola (VIII. Népszínház u. 8.): az 1879. dec. 7-én megnyílt *Közép Ipartanodá*ból alakult felsőoktatási intézmény. Működését építészeti, gépészeti és vegyészeti tagozattal kezdte, három éves tanulmányi idővel, a VIII. Bodzafa u. 28. (ma Gutenberg tér 4.) alatt. A tanulók számának gyors emelkedése miatt (1895-ig 2280 tanulója volt) 1889-ben nagyobb ép.-be, a *Hauszmann* Alajos tervezte mai otthonába költözött. 1891-től *Állami Ipariskola*, 1897-től *Állami Felsőipariskola*, 1947-től *Állami Gépészeti Műszaki Középiskola*, 1949/50-ben *Ipari Gimnázium*, 1950/51-ben *3. sz. Általános Gépészeti Technikum*, 1951/52-ben *3. sz. Kohó- és Gépipari Technikum*, 1952–54-ben *3. sz. Gépipari Technikum* 1954-től *Bánki Donát Általános Gépipari és Mezőgazdasági Gépgyártó Technikum* lett többféle gépészeti tagozattal,

amelyek egy része kivált és önálló isk.-vá alakult (*Épületgépészeti Technikum, Malom- és Sütőipari Technikum* stb.). 1962-től *Bánki Donát Felsőfokú Gépipari Technikum*, 1969-től főisk. Feladata gyártástechnológiával, ált. gépészettel, iparváll.-i rendszerszervezéssel foglalkozó szakemberek, valamint az ip. szakközépisk.-ák és szakmunkásképző isk.-ák gépész szakos tanárainak a képzése. Négy szakkal működik: 1. gyártástechnológiai szak; 2. ált. gépész szak; 3. rendszerszervező szak; 4. műszaki tanár szak. A tanulmányi idő három év, a tanárszakon négy év, amelynek sikeres elvégzése után a hallgatók a képzés irányának megfelelő üzemmérnöki, ill. műszaki tanári oklevelet kapnak. – 1988-ban a ~nak 943 hallgatója volt. – *Irod.* A Bánki Donát Gépipari Műszaki Főiskola centenáriumi évkönyve 1879–1979 (szerk. Király József, Bp., 1979).

bankok: pénzintézetek, melyek a takarékpénztári üzletágakon kívül ip., kereskedelmi és közlekedési váll.-ok alapításával, finanszírozásával, ellenőrzésével és különböző áruüzletek folytatásával foglalkoznak. A mo.-i hitelszervezet első képviselői nem a ~, hanem a takarékpénztárak voltak. Az első önálló m. pénzint., a →*Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület* 1839. dec.-ben alakult meg. Az első bankot két év múlva, 1841 végén V. Ferdinándtól kapott szabadalomlevél alapján pesti nagykereskedők alapították. A →*Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt.* a takarékpénztári üzletágak mellett és nagykereskedelmi hitelek folyósításán kívül már nagyobb hitelekkel segítette a *Központi Vasúttársaság* és a →*Pesti Hengermalom Társaság* működését is. Az 1848. márc. 15-iki események után Kossuth Lajos megbízásából rövid ideig a jegybank szerepét is betöltötte. A kiegyezésig a m. hitelszervezet szűk keretek között mozgott. Az abszolutizmus alatt az országban négy bank, egy földhitelint. és 58 takarékpénztár működött. A kiegyezést követő gazd. fellendülés kapcsán az osztrák és más külföldi tőke mind nagyobb mértékben hatolt be a m. gazd. életbe. A fellendülés 1867-ben új banktípust hozott létre, a →*Magyar Általános Hitelbank*ot, melyet a bécsi Creditanstalthoz tartozó Rotschild család, valamint a m. nagybirtokosok és a nagyburzsoázia együttesen hívott életre. A M. Ált. Hitelbank alapításától kezdve bekapcsolódott a vasútépítkezésekbe és az ip.-váll.-ok finanszírozásába. Majd az áll. „bankára" lett. Az 1868-ban alapított *Angol–Magyar Bank* elsősorban pénzint.-ek létesítésére specializálta magát. Az 1873. évi gazd. válságot azonban nem tudta átvészelni. Az 1869-ben a *Malvieux Bankház* üzletének átvételével alakult →*Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank Rt.* tevékenységét az áruüzletekre is kiterjesztette. Az 1872-ben létesült *Magyar Országos Központi Takarékpénztár (MOKTÁR)*, hasonlóan az 1892-es alapítású *Belvárosi Takarékpénztár*hoz, jó ideig megőrizte takarékpénztári jellegét. A századforduló után azonban mindkét pénzint. ip., közlekedési és kereskedelmi váll.-ok alapítását is felvette üzletágai közé. A Baross Gábor kezdeményezésére a m. külkereskedelem megszervezésére 1890-ben létrejött *M. Kereskedelmi Rt.* is banktípusú pénzint.-té alakult át, amikor cégnevét *M. Bank és Kereskedelmi Rt.*-re, majd később *Angol–M. Bank Rt.*-re változtatta. A jelentősebb ~ közül meg kell említeni a *Hazai Bank*ot (1894), a *M. Agrár- és Járadékbank*ot (1895), a *Bp.-i Ingatlanbank*ot (1906), a *Bp.-i Ip.bank*ot (1910), a *Földhitelbank*ot (1911), az *Orsz. Ip.bank*ot (1910) és a *M. Ált. Ingatlanbank*ot (1911). Az egészségtelen bankalapítások megakadályozására jött létre a kormány kezdeményezésére 1916-ban a →*Pénzintézeti Központ*. A Horthy-korszak nevesebb bankalapításai: a *M.–Olasz Bank*, a *Nemzeti Hitelint.*, a *M. Nemzeti Gazd. Bank* és a *Fabank*. Sajátos banktípust képviselt a jegybank. A jegybank szerepét Ausztria–Mo.-on, majd az Osztrák–Magyar Monarchiában az →*Osztrák–Magyar Bank*, a Horthy-korszakban 1921-től 1924-ig a →*Magyar Királyi Állami Jegyintézet* töltötte be. Szerepét az 1924-ben alapított →*Magyar Nemzeti Bank* vette át. Az 1929–33 közötti gazd. válság kezdetén Bp.-en 269 pénzint. működött. Számuk 1933-ban 157-re csökkent. 1945 után a Pénzint.-i Központ első kúriájába tartozó nagybankokat és az MNB-t az 1947: XXX. tc. alapján államosították. A szocialista bankrendszer 1949-ben alakult ki, alapját az MNB, a →*Magyar Beruházási Bank* és a →*Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.* képezte. 1987-ig, a kétszintű bankrendszer létrejöttéig az egész m. bankrendszer lényegében az MNB-ből, az →*Állami Fejlesztési Bank*ból, az MKB-ből, az OTP-ből és a takarékszövetkezetekből állt. 1979-ben vegyes tulajdonú bankként létrejött a belföldi bankműveletekkel nem foglalkozó →*Közép-Európai Nemzetközi Bank Rt.*; 1985-ben és 1986-ban a mo.-i bankként tevékenykedő →*Citibank Budapest Rt.* és az *Unicbank Rt.* 1987-ben jött létre a kétszintű bankrendszer, melynek lényege az, hogy a központi bank (MNB) nem a váll.-okkal áll közvetlen kapcsolatban, hanem az üzleti, kereskedelmi bankokkal. Ez utóbbiak nyújtják a váll.-ok számára a hiteleket és vezetik azok számláit. A központi bank a ~ bankja, a jegybank (MNB). A váll.-ok a kereskedelmi ~nál tartott számláikon keresztül fizetnek egymásnak; a kereskedelmi ~ kölcsönös fizetéseiket pedig a jegybanknál tartott számláikon keresztül intézik. 1992-ben Mo.-on 38 pénzint. működött, egy kivételével valamennyi bp.-i székhellyel. →még *vegyes tulajdonú bankok*.

Bank u. (V. Bajcsy-Zsilinszky út–Hold u.): a 19. sz. elején Sár u. (Koth Gasse), a 19. sz. közepén Lipótvárosi Sétatér, 1871-ben Halácsy térképén Séta u., 1874-ben Sétatér u., 1906-ban Bank u. (ekkor épült fel az MNB ép.-e, s ezért változtatták meg az u. nevét), 1963–90 között Lengyel Gyula u. – Jelentősebb ép.-ei: **3. sz.:** lh. (1865). Udvarán klasszicista kút. – **6. sz.:** sarokház a Vadász u. felé (Lohr Antal, 1867). Építtetője *Goldberger* Antal óbudai kékfestő volt.

Bánóczi László (Bp., 1884–Bp., 1945): színházi rendező. 1904-ben a Thália Társ. egyik alapítója és elnöke. 1920-ban a Vígszínház rendezője, 1924–25-ben a M. Színház főrendezője. 1939-től 1944-ig az Orsz. M. Izr. Közművelődési Egy. Művészakció színházának vez.-je. A főv. tvhat.-i biz.-ában a SZDP művelődéspol. képviselőjeként működött.

Banque Indosuez Magyarország Rt., *BIM* (VIII. Rákóczi út 1–3.): 1992. szept.-ben alakult

A Bank u. 3. sz. ház

meg a →*Kultúrbank Rt.* 63,8%-nyi részvénytőkéjének megvásárlását követően. A francia érdekeltségű pénzint. üzleti tevékenységét – részvény- és kötvénykibocsátás, értékpapírkereskedelem és -kibocsátás project- és váll. tanácsadás, kereskedelemfinanszírozás – részben a Kultúrbank leányváll.-a, a Kultúrinvest Kft. útján bonyolítja. – A Szuez Csoporthoz tartozó Banque Indosuezt 1875-ben alapították, 67 országban van jelen. A ~ megalakítása a francia pénztőke nagyobbmérvű szerepvállalásának kezdetét jelzi.

Banque Nationale de Paris képviseleti irodája *BNP* (V. Váci u. 19–21.): a BNP a világ egyik legnagyobb, Franciao. vezető kereskedelmi bankja. – Mo.-on 1979-től működik képviseleti irodája, mely kiváló kapcsolatokat alakított ki az MNB-vel, a M. Külkereskedelmi Bank Rt.-vel, a kereskedelmi bankokkal és szakosított pénzint.-ekkel. A ~ a francia ügyfelei által gyártott és Mo.-ra exportált berendezésekre számos finanszírozási üzletet bonyolított le a m. bankokkal. Jelentős lízing tevékenysége lehetővé teszi a m. iparváll.-oknak, hogy francia és német eredetű importjukat finanszírozzák. A hagyományos banki tevékenységen túl a ~ segítséget nyújt a francia és a m. váll.-oknak a partnerkeresésben francia–magyar ill. világviszonylatban is. – A ~ aktívan részt vesz vegyesváll.-ok létrehozásában, továbbá a m. váll.-ok privatizációs folyamatában, amihez kiváló referencia a Franciao.-ban és Portugáliában e téren kifejtett tevékenysége.

Bányagyutacsgyár (XXII. Bányalég u. 2.): az 1912-ben alapított Hubertus Fém- és Vegyip. Rt. nagytétényi telepét 1921-ben vásárolta meg a *Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt.* A gyutacson kívül pirotechnikai cikkeket, vegyes termékeket, sőt gyermekjátékokat is gyártott, de fő profiljába tartozott a hadiip. termelés is. 1945 után a bányagyutacsok mellett vegyip. gépeket, műszereket is készített. Az önállósodott váll. 1951-ben vette fel a ~ nevet. A szénbányákban 1958 után villamos gyutacsokat használtak, ezért a ~ fokozatosan áttért elektromos készülékek és vegyip. termékek gyártására. 1970-ben a →*CHINOIN Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára Rt.* nagytétényi gyáregysége lett, s tevékenységi köre gyógyszeralapanyag- és növényvédőszer-gyártással, gyógyszerkiszereléssel, -kikészítéssel bővült.

Bányai Elemér (Szamosújvár, 1875–Oblasce, 1915): újságíró, író. 1905-től élt Bp.-en, egy ideig könyvtáros az MNM könyvtárában, majd újságíró. Ady Endre és Krúdy Gyula barátja. Zuboly álnéven a Vasárnapi Újságba, a Pesti Naplóba és a Magyar Nemzetbe írt riportokat. Cikkei között *Budapest köveiből* c. színes sorozatában a régi Pest-Buda nevezetességeivel, ép.-eivel, szobraival, fürdőivel foglalkozik. (Megjelent 1916-ban *Zuboly könyve* címen.) Megírta a Pesti Napló és a Pesti Hírlap történetét: *A Pesti Hírlap harminc éve* (Bp., 1908); *A Pesti Napló 1848–1908* (Bp., 1908).

bányászat: a főv.-ban építőkövet, agyagot, homokot és kavicsot bányásznak. Kőbányán, Budafokon, Pesthidegkúton és környékén voltak kőbányák, ahol mészkő és homokkő található. A villanegyedek ép.-einek, kerítéslábazatainak kedvelt díszítője volt a Pesthidegkút környékén található hárshegyi homokkő. Ugyancsak díszítőként használják a Budakalász mellett található, jól fűrészelhető, csiszolható pliocén édesvízi mészkövet. Ebből, valamint a fehér színű szarmata mészkőből készült a Parlament és a Mátyás-templom faragott díszkőeleme és a Halászbástya. Útépítéshez – zúzott kőként – a szépvölgyi dachsteini mészkő alkalmas. – Agyag~ a budai oldalon Óbudán, Csillaghegyen, Újlakon, a pesti oldalon Kőbányán, Soroksáron (Gubacsi út) folyik. A jó minőségű óbudai, kiscelli agyag (középső oligocén) kitűnő tégla- és égetett cserép alapanyag. Valamivel gyengébb minőségű a kőbányai alsópannon agyag, amely a modern ikersejttégla alapanyaga. – Homokbányák Pestlőrincen és Soroksáron vannak. – A kavics~ a Duna egykori és mellékfolyóinak jelenlegi árterületére korlátozódik. Pest É-i oldalán a Szilas- és a Rákos-patak mentén Cinkotán, Mátyásföldön; a Duna mentén Soroksáron és Csepelen alakult ki. – Murva~ Bp. területén a Csillebérc és a Hárs-hegy pesthidegkúti dolomitvonulatában fejlődött ki. A főv. parkok útjainak felszórására és a házak vakolására színezőanyagként (sárga, vörös, zöld) használják. – Budai földet (festékalapanyag) Csillebércen és Budaörs környékén, bentonitot (fullerföld) a Nagytétényi platón bányásznak.

Bányászati Aknamélyítő Vállalat (V. Szent István krt. 11.): kezdete 1907-re nyúlik vissza, amikor a német Frölich és Klüpfel cég aknamélyítési

munkákat vállalva az országban kirendeltséget hozott létre. 1937-ben m. többségi részesedéssel megalakult a Heinrich, Frölich és Klüpfel, egyéni cég formájában működő aknamélyítő vállalkozás. Az 1948. évi államosítást követően, elsősorban bányaépítési és aknamélyítési profillal, önálló váll.-ként alalkult meg a mai elnevezéssel. – Az 1970-es évek végétől a bányaművelés visszahanyatlásától számítva a ~ kiterjesztette működési körét közműalagút-építésre, különleges mélyépítési munkák területére, talajszilárdításra, üregek és barlangok betöltésére, szennyvízátemelő telepek létesítésére és speciális acélszerkezetek gyártására. Ettől kezdve szinte valamennyi főv. út-, közmű- és metróépítésnél alvállalkozóként működött közre. Az 1980-as évek végére öt vegyesváll.-ot hozott létre. A társtulajdonosok amerikai, német és osztrák cégek. Van egy USA-ban működő érdekeltségi váll.-a, a Seven Continents Balloons Ltd. Co., amely hőlégballonokat, ejtőernyőket és munkaruházatot készít.

Bányász Színház: →*Magyar Néphadsereg Színháza*

baptisták: a legnagyobb létszámú szabadegyházi közösség. Az első pest-budai baptista missziómunkás Rottmayer János volt, aki körül egy kis gyülekezet alakult ki 1846-ban. Ez az 1860-as évek második felében – Rottmayer Kolozsvárra költözése után – meggyengült. Meyer Henrik 1873-tól szervezte újjá a pest-budai ~at. 1887. aug. 20-án avatták fel első önállóan épített imaházukat a Wesselényi u.-ban, aminek a német anyanyelvű Meyer Henrik munkálkodásának következtében német jellege volt. 1895-ben Csopják Attila vezetésével önálló m. gyülekezet szerveződött, mely végül a Nap u.-ban épített magának imaházat. Ez a gyülekezet állt az elismertetési harc élére, melyet 1905-ben koronázott siker. – 1906-ban Bp.-en alakult a Baptista Teológiai Szeminárium, és ugyanebben az esztendőben csak a bp.-i hitközséget ismerte el gr. Apponyi Albert kultuszmin. Így a bp.-i hitközség jogköre az egész ország területére kiterjedt. 1910-ben a Baptista Nyomda, 1911-ben a Vallásos Iratokat Terjesztő Társulat alakult meg. 1920-ban a Nap u.-i imaházukban alakult meg a belső megosztottságot feloldó Mo.-i Baptista Gyülekezetek Szöv.-e. Hetilapjuk a Békehírnök. Jelentősebb bp.-i baptista gyülekezetek: Alsóhegyi út, Budafok, Csepel, József u., Wesselényi u., Kispest, Nap u., Pestszenterzsébet, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákospalota, Újpest, Váci út. – *Irod.* Csopják Attila: Képek a magyarországi baptista misszió történetéből (Bp., 1928); Mészáros Kálmán: Meyer Henrik munkássága és kora egyházi és társadalmi viszonyainak tükrében (Theológiai Szemle, 1974).

Baptista Teológiai Szeminárium (II. Tapolcsányi u. 7): Udvarnoki András 1906-ban alapította hét hallgatóval. Az I. vh. végéig rendszertelenül működött, majd 1921-től az Aréna út 74. sz. ép.-ben már rendszeresen kezdődött el a tanulmányi munka. 1925-ben a Margit rkp.-on vásárolt ép.-et az egyház, amelyet 1944-ben bombatalálat ért és megsemmisült. 1945-ben előbb Rákoscsabán (Árvácska u. 1/c), majd 1949 jún.-tól a Benczúr u. 31. sz. alatt folyt a munka. – 1950–59-ig az Aradi u. 48. sz. házban működött az intézmény, ami végül 1979-ben a Rózsadombra költözött. Főisk. rangú intézmény. – *Irod.* Emléklapok a Baptista Teológiai Szeminárium alapításának 75. évfordulójára (Bp., 1981).

Barabás Miklós (Kézdimárkosfalva, 1810–Bp., 1898): a m. biedermeier festészet legjelentősebb mestere. Bécsben, majd Kolozsváron tanult. 1835-től Pesten élt, jelentős szerepe volt abban, hogy Pest művészeti központtá válhatott. A főv. szellemi életének központi egyénisége, Pest városának képviselője volt (1861, 1867). Nemcsak arcképei, tájképei is kiemelkedőek. Munkásságával a kialakuló nemzeti művészetet szolgálta. Nevéhez fűződik a Képzőművészeti Társaság megalakítása (1859). Kora legkiválóbbjaival volt barátságban, arcképüket megörökítette (pl. Kossuth, Petőfi, Bem, Széchenyi). Megfestette a Lánchíd alapkőletételét. *Emlékiratai* (Bp., 1902) és *Önéletrajza* (Bp., 1944) a főv. társ. és művelődési viszonyainak is dokumentuma.

Barabás Miklós

Baracs Marcell (Pest, 1865–Bp., 1933): jogász, ügyvéd, várospolitikus. 1897-től tagja volt a tvhat. biz.-nak. 1920 után egyik alapítója és elnöke a Községi Demokrata Pártnak és a Lipótvárosi Kaszinónak. 1927–31 között demokrata párti ogy.-i képviselő. 1930-ban a tvhat. biz. örökös tagjává választották.

barakk-járványkórház: →*Szent László Kórház*

Barátok tere: →*Károlyi Mihály u.*

Barát u.: →*Farkas bíró u.*

Barber és Klausmann Serfőzőház: →*söripar*

Barcsay Jenő (Katona, 1900–Bp., 1988): festő, grafikus, Kossuth-díjas (1954), Pro Arte-díjas (1967). A m. konstruktivizmus isk.teremtő mestere. 1919-ben telepedett le Bp.-en. 1925-ben volt első kiállítása az Ernst Múz.-ban. 1931–45 között iparostanonc-isk.-i tanár. 1945-től a Képzőművészeti Főisk. tanára. Kiemelkedő bp.-i alkotása a Hevesi Sándor téri Nemzeti Színház előcsarnokának mozaikképe (1965–66).

Bárczi Gusztáv (Nyitraudvarnok, 1890–Bp., 1964): orvos, gyógypedagógus, Kossuth-díjas (1953). Tanítói (1910), gyógypedagógiai tanári (1913), orvosi (1921) oklevelet szerzett. A bp.-i Siketnémák Int.-ének volt tanára (1913), utóbb orvosi gyakorlatot folytatott. Török Bélával Bp.-en megalapította a Nagyothallók Isk.-ját, közreműködött a főv. isk.orvosi intézmény megszervezésében. A Gyógypedagógiai Nevelő Int. tanára (1936), ig.-ja (1937-től), a Gyógypedagógiai Tanárképző Főisk. ig.-ja (1942–64). Nemzetközileg elismert és alkalmazott gyógyító-nevelő eljárást dolgozott ki a hallási fogyatékosok számára.

Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola (VII. Bethlen tér 2.): fogyatékos gyermekek nevelésével és oktatásával foglalkozó szakemberek képzésére szolgáló felsőoktatási intézmény. Gyógypedagógiai oktatóképzés a 20. sz. elejéig csak tanfolyamokon folyt három oktatási ágban (siketnémák, vakok, szellemi fogyatékosok). 1904-től Bp.-en működött a Vácon négy évvel korábban alapított kétéves gyógypedagógiai tanfolyam, 1906-tól gyógypedagógiai tanítóképző. 1922-től négy évfolyamú, 1924-től az Alkotás u. 53. sz. alatt működött főisk. jelleggel. Szervezetét 1934-ben min. rendelet határozta meg. Bp. ostroma alatt ép.-e jórészt elpusztult, rövid átmeneti elhelyezés után került mai otthonába. 1946-ban, majd 1969-ben új szervezeti, vizsga- és fegyelmi szabályzatot kapott. Az egységes alapképzésre kétszakos képzés épül, ami egy kötelező (értelmi fogyatékosok nevelésére és oktatására felkészítő szak) és a IV. félévtől egy választható szakból (1. beszédhibák javítására, 2. hallási fogyatékosok, 3. látási fogyatékosok nevelésére és oktatására felkészítő szak) áll. A tanulmányi idő négy év, aminek sikeres elvégzése után a hallgatók gyógypedagógiai tanári oklevelet nyernek. – A ~nak 1988-ban 1458 hallgatója volt, közülük 442 nappali tagozatos.

Bárczy István

Bárczy István, *Sacher* (Pest, 1866–Bp., 1943): jogász, liberális politikus, polgármester, igazságügymin. Jogi tanulmányai után 1889-ben lépett főv. szolgálatba. 1901-től tanácsnok, 1906–18 között polgármester, 1918. ápr.-tól 1919. jan.-ig főpolgármester. Neve egy korszakot jelöl Bp. igazgatásának történetében. Széles látókörű, művelt várospolitikus volt, a községi pol. minden területén újat kezdeményezett. Programjához megnyerte a haladó (liberális, radikális, szabadkőműves) polgárság támogatását. Nevéhez fűződik a főv. alkalmazottak fizetésének rendezése, a közüzemek megváltása, új üzemek létesítése, a lakásépítkezés, az isk.hálózat kiépítése kölcsönökkel, a városi nyilvános könyvtár megteremtése. Terveinek nagyobb része az I. vh. miatt megvalósítatlan maradt. 1909-ben ~ kezdeményezte a M. Városok Orsz. Kongresszusát, 1915-ben kezdeményezésére jött létre az Orsz. Stefánia Szöv. 1919–20-ban a Huszár-kormányban igazságügymin. 1920-ban, 1922-ben és 1926-ban szabadelvű-liberális programmal képviselővé választották. 1920-tól 1930-ig ugyanezen programmal tagja a főv. tvhat. biz.-ának. 1926-ban a baloldali demokratikus blokk polgármester jelöltje, de az okt.-i közgyűlési választásokon kevés szavazattal Sipőcz Jenővel szemben kisebbségben maradt. 1931-ben örökös tvhat. biz.-i taggá választja meg a főv. közgyűlése. 1928–31 között a BSZKRT elnöke.

Bárd Ferenc és Testvére, később *Bárd Ferenc és Fia:* könyv- és zeneműkiadó és kereskedő cég. 1893-től 1944-ig működött a Kossuth Lajos u. 4. sz. házban. Az egyik első hanglemezbolt volt. M. szerzők zeneműveit, hangszerisk.-kat, népszerűsítő zenei könyveket adott ki. Gondoskodott arról is, hogy kottái eljussanak a külföldi piacokra, s így elősegítsék a m. zene megismertetését a világon.

Bárdos Lajos Társaság: 1988-ban alakult. Célja a névadó zeneszerző, zenepedagógus, karnagy és zenetudós gazdag életművének sokoldalú ismertetése, népszerűsítése, műveinek közreadása. Tagjai személyek és együttesek.

barlang: a földkérget alkotó kőzetben kialakult természetes eredetű üreg. Hazánkban minden olyan ~, amelynek hossztengelye meghaladja a két métert és az ember számára a behatolás lehetséges, védelem alatt áll. A ~ keletkezhet a kőzettel egyidőben (ilyenek a lávа-, mésztufa- és korall ~ok), v. a repedésekkel átszőtt kőzetben másodlagosan, a szél maró, a víz oldó, koptató, a jég repesztő hatására. A jelentősebb ~ok karsztosodó kőzetekben (mészkő, dolomit, gipsz és kősó) a felszínről befolyó, beszivárgó csapadékvizek, a mélyből feltörő →*hévizek*, v. a kettő keveredése segítségével alakultak ki. A Budai-hg. ~jai főként hévizes eredetűek. Hazánkban közel háromezer ~ található, ebből a Budai-hg.-ben 170 nyílik. Mo. leghosszabb ~ja a Baradla (Aggteleki-karszt) (25 km), a legmélyebb az István-lápai (Bükk) (250 m). Bp. legjelentősebb ~jai a →*Ferenc-hegyi-*, →*Gellért-hegyi-*, →*József-hegyi-*, →*Mátyás-hegyi-*, →*Szemlő-hegyi-*, →*Pál-völgyi-*, *Bátori-* és a →*Várbarlang*.

Barlangi Mentőszolgálat (VI. Bajcsy-Zsilinszky út 31.): a barlangokban eltévedt emberek felkutatására, a balesetet szenvedett személyek megmentésére alakult, 1961-ben. A rendőrséggel és a mentőszolgálattal együttműködő orsz. hatáskörű szervezet. A ~ a mentéseken túl aktív tevékenységet folytat a barlangi balesetek megelőzése érdekében.

Barlangkutatás: a Magyarhoni Földtani Társulat Barlangkutató Szakoszt.-ának 1913-ban megindított szakfolyóirata. 1926-tól a M. Barlangkutató Társulat adta ki, s 1944-ig XVII évfolyam 27 száma látott napvilágot. Kezdetben a szakcikkek mellett a szakoszt. és a barlangkutatás híreit is tartalmazta; 1926-tól, a →*Barlangvilág* megindulása után csak a tudományos eredmények közkinccsé tételét szolgálta.

Barlang Mozi: →*Broadway Mozi*

barna villamos: a *BKVT* villamosvasútjának egykori népszerű neve, ugyanis kocsijai barnák voltak.

Barokaldi Cirkusz, *Baroccaldi Cirkusz, Jancsiaréna, Néparéna:* Baroccaldi olasz bohócnak a *Városligetben* 1863-ban letelepedett, 1871-től deszkaponyvasátorban játszó cirkusza. 1944 végéig működött (ismertebb ig.-ja Schmidt Mihály, Jancsi bohóc stb.).

Baromfifeldolgozó Vállalat, Budapesti: →*Budapesti Baromfifeldolgozó Vállalat*

Baromvásártér: →*Rózsák tere,* →*Teleki László tér*

Baross Gábor (Pruzsina, 1848–Bp., 1892): politikus, min., a m. közlekedésügy kimagasló jelentőségű fejlesztője. A pesti egyetemen hallgatott jogot. 1875-től mint ogy.-i képviselő kezdett közlekedés- és kereskedelempol. kérdésekkel foglalkozni, melyeknek hamarosan szakértője lett. 1883-tól közlekedési államtitkár, 1886-tól min. 1889–92 között a Kereskedelemügyi Min. élén állt. Kemény kézzel („vasminiszter") újjászervezte a m. közlekedést: vasútvonalak államosítása, a Bp.-re koncentrált vasúti hálózat fejlesztése, a kedvező távolsági díjszabás, a zónatarifa bevezetése, az első úttv., a posta és a távíró egyesítése, a Vaskapu hajózóútjának továbbépítése stb. Érdemeiért a főv. még életében róla akarta elnevezni a Stáció u.-t, de ~ nem egyezett bele, így csak halála után, 1892. máj. 12-én lett *Baross u.* Szobra a Baross téren áll (Szécsi Antal, 1898).

Baross Étterem (VIII. József krt. 45.): az 1890-es évek elején nyílt meg mint a Józsefváros előkelő polgárainak kávéháza. Itt találkoztak Mikszáth Országos Hírlapjának újságírói. A két vh. között irodalmi kávéház. Ma étterem és bisztró.

Baross Gábor-telep (XXII. ker.): a 19. sz.-ban, Nagytétény központi részének beépülése után, a közvetlenül É felé levő mocsaras, talajvizes felszín miatt csak a magasabban fekvő, ill. beépítésre alkalmas helyeken jöttek létre újabb települések. Így keletkezett a ~ is. A múlt század végén Grosse Heide néven ismert kietlen puszta volt, nagy kőbányákkal. Ekkor kezdődött meg parcellázása. 1910-ben területén már 100-nál több ház épült fel. A település mai arculata a két vh. között alakult ki: a Tétényi-fennsíkra felfutó Bartók Béla útból szabályosan kiágazó (számozott) u.-k mentén kertes családi házak sorakoznak. A ~ É-i része, a Balatoni úttól É-ra, ma is jobbára kietlen fennsík, D-i területén a II. vh. után lakótelep épült.

Baross tér (VII., VIII. ker.): fontos forgalmi csomópont, melyből több útvonal *(Rottenbiller u., Fiumei út, Rákóczi út* és ennek folytatásaképp a *Thököly* és *Kerepesi út)* ágazik ki. A Rákóczi út torkolatával szemközt helyezkedik el a *Keleti pu.* A tér nevét 1902-ben *Baross* Gáborról nyerte. Az egykor parkosított ~en 1970-ben metróállomás nyílt, mely süllyesztett, nyitott aluljárórendszerrel a pu.-hoz csatlakozik. 1969 végén avatták fel a Rákóczi út torkolatában a Rottenbiller u.-t a Fiumei úttal összekötő 200 m-es közúti felüljáróhidat. A ~ rendezésével Baross Gábor szobra a pu. indulási oldalánál fekvő háromszögű térre került.

Baross téri csoport: →*budapesti fegyveres felkelő csoportok*

Baross u. (VIII. Szabó Ervin tér–Orczy tér): a 18. sz.-ban *Kőbányai út,* később a Kálvária téren elhelyezett kálvária stációról *Stáció u.* A régi Józsefváros főútvonala volt. 1889. júl. 30-án itt indult meg az első rendszeres pesti villamosjárat. A ~ Szentkirályi u., Mária u., közti szakaszán a SOTE klinikai ép.-ei helyezkednek el. – Jelentősebb ép.-ei: **23. sz.:** II. Sebészeti Klinika (Kiss István, 1900). – **39. sz.:** II. Női Klinika (Kiss István, 1897). – **40. sz.:** emeletes, romantikus lh. 7 ablakkal, vakívsoros főpárkánnyal, az íves kapu és ablakok felett gazdag íves virágfüzérdíszekkel, klasszicista folyosóráccsal. Hild József tervezte (1843) Kubinek Ferenc számára. Diescher József emeletet épített rá Thanhoffer Pál számára (1861) és ekkor alakította ki mai homlokzatát. Ma a SOTE gazd. hivatala.

Baross Gábor szobra a Keleti pályaudvar előtt

BART: →*Budapesti Autóbuszközlekedési Rt.*

Bartay András (Széplak, 1799–Mainz, 1854): zeneszerző, színig., Pest városának tisztviselője, a Pestvárosi Énekisk. alapítója (Menner Lajossal, 1829). A Nemzeti Színház ig.-bérlője (1843). Színházát igyekezett függetleníteni a Pesti Német Színház befolyásától. Pályázatot hirdetett a Szózat (1843) és a Himnusz (1844) megzenésítésére. 1845-ben csődbe ment, a szabadságharc után Párizsban, majd Hamburgban élt. Az első m. vígopera, a *Csel* ~ szerzeménye, 1839-ben mutatta be a Nemzeti Színház. Írt operát, oratóriumot, s népdalkiadványai jelentek meg.

Bartha Miklós Társaság: 1925-ben Bp.-en alakult irodalmi és pol. társaság. Tagjai az I. vh. után Erdélyből, a Felvidékről és a Vajdaságból menekült írók, művészek, tanárok és egyetemi hallgatók voltak, de a hazai értelmiségiek közül is sokan csatlakoztak hozzájuk. Kezdettől fogva tagja volt Szabó Dezső. A ~ eszmeileg nem volt egységes, a hazai pol. irányzatoknak megfelelően olykor szélsőséges irányzatok uralták. 1920–32 között – főleg a világgazd. válság hatására – a baloldali csoport került előtérbe (József Attila is ide tartozott). Bajcsy-Zsilinszky Endre szoros kapcsolatban állt a ~gal, amely agrárkérdésekkel és a földreformmal is foglalkozott. 1944-ben megszűnt.

Bartók Béla (Nagyszentmiklós, 1881–New York, 1945): zeneszerző, zongoraművész, zenetudós, a 20. sz. egyik legjelentősebb m. géniusza, az MTA tagja (l. 1935, r. 1945), Kossuth-díjas (posztumusz, 1948). 1899–1904 között a bp.-i Zeneakadémián Koessler János (zeneszerzés) és Thomán István (zongora) növendéke. 1901-ben Liszt h-moll szonátájának remek előadásával tűnt fel mint zongoraművész. 1904-ben mutatták be *Kossuth-szimfóniáját*, melyet a m. sajtó nagy lelkesedéssel fogadott. Életének döntő fordulatát jelentette a m. népzenével való megismerkedése (1905), ettől kezdve zeneszerzői, tudományos tevékenysége elválaszthatatlan a zenefolklórtól. 1907-től a bp.-i Zeneakadémia tanára. 1912–20 között Rákoskeresztúron (Teréz u. 28.) lakott első feleségével. Egymás után mutatják be műveit: *II. szvit, I. vonósnégyes, Két arckép, Két kép*. Elkészült operája, *A kékszakállú herceg vára*, továbbá a *15 magyar parasztdal, a Zongoraszvit, az Ady-dalok*. 1917-ben műsorára tűzte a bp.-i Operaház *A fából faragott királyfi* c. táncjátékát, s 1918-ban végre előadták operáját is. 1919-ben fejezte be világsikert aratott pantomimjét, *A csodálatos mandarint*. Külföldi sikerei után itthon is „felfedezték", művei egyre gyakrabban szólaltak meg a m. főv.-ban is. 1922-ben Dohnányi vezényelte *Négy zenekari darabját*, majd 1923-ban a főv. fennállásának 50. évfordulója alkalmából Dohnányi *Ünnepi nyitányával* és Kodály *Budavári Te Deumával* együtt mutatták be *Táncszvitjét*. Népzenei tudományos tevékenysége során 1921-ben jelent meg *A magyar népdal* c. korszakos jelentőségű kötete. Ebben az időszakban 1922-től 1928-ig az I. Szilágyi Dezső tér 4. sz. házban lakott (emléktábla). Megírta két *zongoraversenyét*, elkészült egyik legjelentősebb műve, a *Cantata profana* (1930, Bp.-en 1936-ban Dohnányi mutatta be). 1934-től az MTA-n népzenei gyűjteseinek rendezésével foglalkozott. 1936-ban *Liszt problémák* címmel tartotta akadémiai székfoglalóját. 1940-ben nyugdíjazását kérte, s elhagyta Mo.-ot, az USA-ba utazott. Utolsó lakásában alakították ki a *Bartók Béla Emlékházat*. Utolsó bp.-i hangversenyén (1940. okt. 8.) feleségével Pásztory Dittával együtt játszott a Zeneakadémián. Közterületen álló szobrai közül a Bartók Színpadon (Vígh Tamás, 1962), a Margit-szigeti Művészsétányon (Beck András, 1966) és a XI. Kosztolányi Dezső téren (Borbás Tibor, 1979) levő érdemel említést. Hamvait 1988. jún.-ban hozták haza, és a Farkasréti temetőben temették el.

Bartók Béla szobra a Kosztolányi Dezső téren

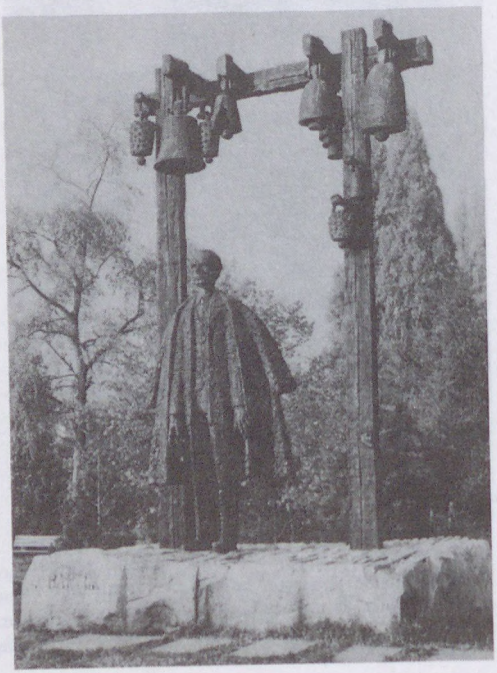

Bartók Archívum: 1961. szept. 25-én nyílt meg a II. Táncsics Mihály u. 7. sz. alatt mint az MTA Zenetudományi Int.-e. Két egységből állt. A szűkebb értelemben vett ~ a Bartókra vonatkozó dokumentumok központi gyűjtő- és feldolgozóhelye. Első vez.-je Denijs Dille volt. A másik részleg a m. zenetörténeti, az ált. zenetörténeti és zeneesztétikai, valamint a 20. sz.-i zenekutatás kutatóhelye. Első ig.-ja Szabolcsi Bence volt. 1974-ben összevonták a *Népzenekutató Csoporttal Zenetudományi Intézet* néven.

Bartók Béla Emlékház (II. Csalán u. 29.): 1981-ben, a zeneszerző 100. születési évfordulója alkalmából nyílt meg. Az 1924-ben épült villában 1932-től 1940-ig lakott Bartók, ez volt utolsó mo.-i lakhelye. Az első szinten a zeneszerző művei hallgathatók felvételről. A második szinten korszerű, audiovizuális eszközökkel felszerelt, 80 férőhelyes hangversenyterem van, ahol élő és lemezhangversenyeket, filmvetítéseket, előadásokat tartanak. A ter-

A Bartók Béla Emlékház

met egy 1740-ben készült kazettás famennyezet díszíti, amely a töki ref. templomból származik. A harmadik szinten Bartók dolgozószobája látható eredeti bútorokkal és tárgyi emlékekkel. A kertben szabadtéri hangversenyek rendezésére alkalmas theatron mellett *Varga* Imre egész alakos Bartók-szobra található (1981). A ~ a →*Budapesti Történeti Múzeum* szervezetéhez tartozik.

Bartók Béla Énekkar: →*ELTE Bartók Béla Énekkara*

Bartók Béla Táncegyüttes: 1958-ban *Tímár* Sándor koreográfus vezetésével alakult néptáncegyüttes. Jelentős szerepet vállalt a bp.-i →*táncházmozgalom* elindításában és kibontakoztatásában. 1981-től az együttes művészeti vez.-je *Varga* Zoltán.

Bartók Béla út (XI. Szt. Gellért tér–Vasút u.): Buda D-i részének egyik legforgalmasabb útvonala. 1920-ban az FKT a Fehérvári út első szakaszát (a Szt. Gellért tértől az Átlós útig) és ennek folytatásaként a Kelenföldi pu.-hoz vezető Átlós utat *Horthy Miklós út*nak nevezte el. Jelenlegi nevét 1945-ben kapta. A ~ beépítése az 1913. évi szabályozási terv alapján folyt. Három-, ötemeletes bérházak szegélyezik, a Kelenföldi pu. felé eső részén néhány ip. üzem létesült.

Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola (VI. Nagymező u. 1.): az 1948-ban megszüntetett →*Nemzeti Zenedé*ből létrehozott konzervatórium átszervezésével jött létre.

Bartók Gyermekszínház: →*Arany János Színház*

Bartók Kertmozi: →*Budai Park Színpad*

Bartók Színház: →*Arany János Színház*

Bartók Színpad: →*Budai Park Színpad*

Bartók Terem: koncertterem az egykori *Corso* mozi helyiségében (V. Váci u. 9.). 1955–64 között kamarateremként működött. Fontos funkciót töltött be az ott tartott – akkor még itthon kevéssé ismert – mikrobarázdás lemezekből rendezett hangversenysorozatokkal. Időnként színházi és alkalmi együttesek is felléptek benne. 1964-ben bezárták. Átépítés után, 1967-ben mint →*Pesti Színház* nyílt meg.

Bartók Vonósnégyes: 1957-ben alakult Komlós Vonósnégyes néven. Alapító tagjai: Komlós Péter, Devich Sándor, Németh Géza, Mező László. Mai nevét 1963-ban vette fel. Szakmai irányítójuk, első mesterük Weiner Leó volt, halála után Mihály András segítette tanácsaival az együttest. Számos külföldi verseny és fesztivál nyertesei.

Basa-dzsámi: →*Várszínház*

Basch-villa: →*Városligeti fasor* 44. sz.

Bastei-Promenade: →*Babits Mihály sétány*, →*Tóth Árpád sétány*

Bastion Gasse: →*Móra Ferenc u.*

Bástya sétány (I. ker.): a *Várhegy* Ny-i, É-i és részben K-i várfalai mögött, egykori ágyúteraszokon, hadi célokra szolgáló sikátorok helyén kialakított sétány, mely a Vár hadműveleti rendeltetésének, erődjellegének megszűnése után jött létre. A 19. sz.

A Bartók Béla Emlékház belseje

elején elsőként a Ny-i szakaszt fásították és adták át a közönségnek, az É-i és K-i szakaszokat 1936-ban, Buda visszafoglalásának 250. évfordulójára ültették be fasorokkal, megszüntetve a K-i részen a várfal mellvédjéig terjedő magánkerteket. A II. vh. pusztítása után 1966–70 között a ~t modern kertészeti tervek szerint újjáépítették. A ~ egyes szakaszainak mai nevei: →*Tóth Árpád sétány* (Ny), →*Anjou bástya*, itt áll az utolsó budai pasa, Abdurrahmán emlékköve (É), →*Babits Mihály sétány* (K). Az É-i és K-i szakaszt a →*Bécsi kapu* köti össze. A K-i szakasz az →*Erdélyi bástyá*ig tart, mert a Táncsics Mihály u.-i ép.-ek kertje kifut a várfalig.

Bástya u.: 1. (V. Veres Pálné u.–Kecskeméti u.): védett nevű u. A 18. sz. derekán a mai Királyi Pál u.-ig *Alsó Bástya u.*, a mai Kecskeméti u.-ig terjedő rész elnevezése *A Kecskeméti kapu felé*, majd *Kecskeméti Bástya u.* 1874-től az egész ~ mai nevén szerepel. – Műemlékvédelem alatt álló építményei: a középkori városfal maradványai a

27–29. sz. alatt a Kálvin tér 3. és 4. sz. házhoz csatlakozó telekhatáron és a 33. sz. alatt a Kálvin tér 2. sz.-hoz csatlakozó telekhatáron, a házak udvarában láthatók. A 35. sz. épületben található a →*Budapesti Városvédő Egyesület*. – 2. →*Móra Ferenc u.* – 3. →*Veres Pálné u.*

Báthory u. (V. Kossuth Lajos tér–Bajcsy-Zsilinszky út): Dunához vezető szakaszának neve 1820 körül Új sörház u., az 1830-as évektől Búvárharang u., majd Búvár u., 1869-től ~. 1875-ben a Gyapjú u.-t (Nádor u. és Hold u. közötti szakasz) is ~nak nevezték el. A Hold u.-nál kis térré szélesedő ~ban találjuk a *Batthyány-örökmécses*t (Pogány Móricz, 1926), azon a helyen (akkor az →*Újépület* ÉK-i udvarsarkán), ahol Batthyány Lajost kivégezték. A Batthyány-örökmécses körüli tér több alkalommal pol. tüntetés színhelyévé vált (1941, 1943, 1988). – Jelentősebb ép.-ei: **3. sz.:** lh. (Kármán Géza Aladár és Ullmann Gyula, 1902). – **4–6. sz.:** lh. (Meinig Artúr, 1896). – **5. sz.:** lh. (Alpár Ignác, 1905). – **7. sz.:** lh. (Révész Sámuel és Kollár József, 1905). – **9. sz.:** lh. (Vidor Emil, 1903). – **20. sz.:** lh. (Illés Gyula, 1891), főpárkányán freskófríz Lotz Károlytól. – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utczái és terei (Bp., 1906); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Gerle János–Kovács Attila–Makovecz Imre: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Batizfalvy Szanatórium: egykori magángyógyint. Batizfalvy Sámuel, az ortopédia egyik első hazai művelője alapította 1859-ben „sebészeti és testegyenészeti magángyógyint."-ként. A 40 ágyas szanatórium a Király és a Rózsa u. sarkán lévő ép.-ben létesült. 1872-ben a Városligeti fasorba költözött, s itt később vízgyógyászattal bővült. Az új helyen 33 betegszobában 44 ágy szolgált a betegek fogadására. Batizfalvy halála után, 1904-ben ált. jellegű szanatóriummá alakult át, de foglalkoztak itt morfium- és alkoholelvonással is, valamint fogyasztó- és hízlalókúrák szervezésével. A ~ 1945 után már nem működött, helyén jelenleg szociális otthon áll.

Batka István (Szeged, 1927–): építészmérnök, Ybl-díjas (1975). A BME-n végzett (1949). A Közép.tervező Iroda keretében végzett tervezői munkát, majd kivitelezéssel és szakigazgatással foglalkozott. 1957-től 1963-ig a Belkereskedelmi Min.-ban, 1964-től 1969-ig a Lakástervező Váll.-nál, 1969-től a Tervezésfejlesztési és Típustervező Int.-ben volt tervezőmérnök. Fontosabb főv. alkotásai: *Corvin áruház* rekonstrukciója (1964), Óbudán a *Zápor u.-i Kereskedelmi és Szolgáltató Központ* (1967), *Autós Bevásárló Központ* (1973).

Bátori-barlang, *Hárs-hegyi-barlang:* a *Budai-hg.* egyik legmagasabban fekvő barlangja, jellegzetes hévizes formaelemekkel és sajátos ásványtársulással. A →*Nagy-Hárs-hegy* ÉK-i oldalában, kb. 440 m tengerszint feletti magasságban nyílik, a →*Hűvösvölgy*ből jelzett turistaösvényen közelíthető meg. Ismert hossza 339 m, függőleges kiterjedése 40,7 m. A ~ szerteágazó járatrendszerét valószínűleg a pliocénben oldották ki a feltörő hévizek. Formakincsére jellemzők a gyöngysorszerűen összekapcsolódó gömbfülkék, ez a hévizes formaelem a budai barlangok közül itt tanulmányozható a legjobban. A ~ a hévizes ásványleraködásokon (kalcit, borsókő, karfiol) kívül helyenként cseppköveket is tartalmaz. Bejárati termét a régészeti leletek tanúsága szerint már a neolitikum, a rézkor, a bronzkor, a vaskor és a középkor emberei is ismerték és használták. Elnevezését a 15. sz.-ban éveken át itt remetéskedett *Bátori* László pálos rendi szerzetesről, az első m. nyelvű szentírásmagyarázatok írójáról nyerte. Az 1960-as években a Fővárosi Tanács barlangkutató csoportja által folytatott feltáró munkák a triász dachsteini mészkőben kialakult ~ különös ip.történeti érdekességére mutattak rá: a barlang egyes szakaszaiban a 15. sz.-tól kezdődően ércbányászat folyt. Elődeink a mészkő fedőjében települő *hárshegyi homokkő* ércartalmának kimosódásával létrejött magas vastartalmú, hematitos ércteléreket fejtették itt; sziklába vájt lépcsőfokokat, jellegzetes, háromszögletű vésőnyomokat, sőt az érc helybeni feldolgozására utaló eszközöket hagyva maguk után. A 18. sz.-i okiratok ezüst- és aranybányászatot is említenek, ennek nyomait azonban még nem sikerült kimutatni. Geológiai, morfológiai, ásvány- és őslénytani, valamint régészeti és történeti értékei alapján Mo. *fokozottan védett barlang*jai közé tartozik. Természet- és életvédelmi okokból lezárt, csak barlangkutatók kíséretében látogatható. – *Irod.* Vajna György: A rejtélyes Bátori-barlang (Bp., 1974).

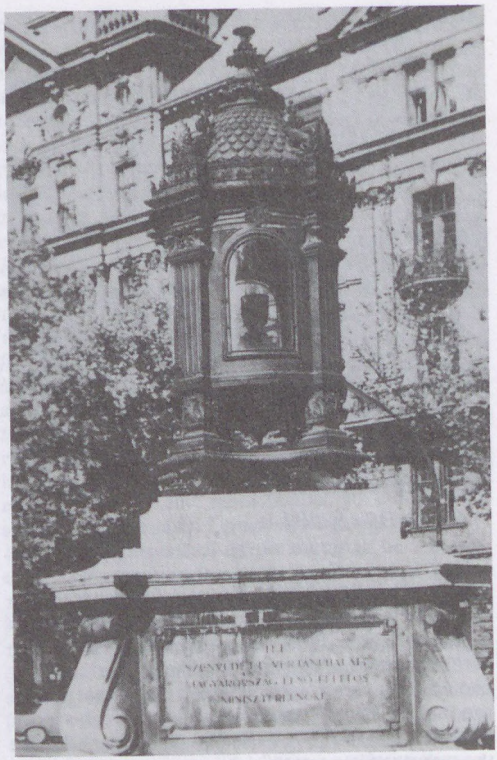

A Batthyány-örökmécses

Batthyány Lajos, gr. (Pozsony, 1806–Pest, 1849): politikus, Mo. első min.elnöke, a függetlenségi harc mártírja. Vas vm.-i birtokain nevelkedett, majd katonatiszti pályára lépett. 1830-tól részt vett Pozsonyban a reformogy.-eken. Az 1840-es évek elején téli lakása már rendszeresen Pesten, a *Czirák-palotá*ban volt. 1843–44-ben a felső táblán már az ellenzék vezére, 1847-ben nagy szerepe volt abban, hogy Pest vm. Kossuthot választotta követté. 1848. márc. 17-től min.elnök. Pol.-jában nehéz buktatók között arra törekedett, hogy a független m. pol. és a társ. reformok mellett az ország a Habsburgházzal való jó kapcsolatát is megtartsa. Ez az elképzelés az események során tarthatatlanná vált, és ~ okt. 2-án lemondott. Dec.-ben birtokáról ismét visszatért Pestre és javasolta, hogy az ogy. menesszen küldöttséget egyezkedésre Windischgraetz hg. osztrák főparancsnokhoz. A küldöttség Bicskén tárgyalt, ~t azonban, aki szintén tagja volt, nem fogadták. Jan. 8-án ~t az Egyetem (Károlyi Mihály) u.-i Károlyi-palotában letartóztatták (emléktábla, Ispánki József, 1934). Előbb ápr. 23-ig Budán a mai Táncsics u. 9. sz. alatti katonai börtönben, majd Pozsonyban, Laibachban, Olmützben raboskodott. Felségárulással vádolva előbb börtönbüntetésre, majd halálra ítélték. Szept. 8-án a pesti →*Újépület*be hozták, okt. 5-én kegyelmi kérvényét elutasították. Éjjel tőrével öngyilkosságot kísérelt meg, sebei miatt a kötél általi halálos ítéletet golyó általira változtatták, s okt. 6-án kivégezték. A kivégzés helyén áll ma a Batthyány-örökmécses (→*Báthory u.*). Rokonai és barátai a holttestet 7-én éjjel a Rókus Kórház halottas házából megszerezték, és a pesti ferences templomban jeltelen kriptába helyezték. 1870. jún. 9-én Pest városa nagy nemzeti temetés keretében vitette a hamvakat a Kerepesi temetőbe és a sír fölé mauzóleumot emeltetett.

Batthyány-kert: →*Múzeum-kert*

Batthyány-örökmécses: →*Báthory u.*

Batthyány-palota: →*Dísz tér* 3. sz.

Batthyány tér (I. ker.): az *Aquincum*ból *Camponá*ba (Nagytétény) vezető Duna menti római hadiútból itt ágazott el a Pannonia belsejébe vezető út. A tér középkori és török kori neve – bár az →*Erzsébet-apácák temploma és kórháza* helyén török dzsámi állott – nem ismeretes. Az 1695. évi *Zaiger* szerint a nagy terjedelmű piactér mint *Felsővásár tér* szerepel, megkülönböztetve a tőle D-re fekvő *Alsóvásár tér*től (a mai *Szilágyi Dezső tér*). Nemcsak kereskedelmi szempontból jelentős mint szárazföldi és vízi út (kikötő, rakodó, árusító szerep), hanem hadifontosságú terület is, melyen a vízi út forgalmának ellenőrzésére, a készenlétben tartott ágyúk és lövedékek őrzésére klasszicizáló oszlopos katonai őrházat építettek (Wojtha Ferenc városi építőmester). Innen van egykori *Bomba tér* elnevezése. Az őrházat később mérlegházzá alakították át, majd népkonyhának használták. A tér Ny-i oldalán Mária Immaculata szobor állott (Hörger Antal alkotása), melyet 1748-ban rongáltsága miatt újrafaragtak (ezúttal Sienai Szt. Katalin és Nepomuki Szt. János mellékalakjai nélkül), majd a katonai őrház építése miatt a *Mária tér*re helyeztek. A nagy forgalmi jelentőségű téren több fogadó nyílt (*Fehér Kereszt, Horgony, Barna Oroszlán, Aranyhajó*, ez utóbbi helyén már a török hódoltság alatt karavánszeráj volt), itt állott a Postaház ép.-e is, ahonnan a Bécsbe és a Dunántúlra tartó *gyorskocsi*k indultak, ill. érkeztek. Ennek emlékét őrzi a ~rel szomszédos, védett nevű *Gyorskocsi u.* A 19. sz.-ban az akkor még rendezetlen Duna-partra több építmény került. A kikötőhíd mögött az *Első Dunagőzhajózási Társaság* várócsarnoka és raktárai, feljebb tímár-bőráztató, az Erzsébet-apácák ép.-e mellett a *Budai Evező Egylet* csónakháza állott. A Duna-part kiépítésével és a Bomba tér rendezésével a területet feltöltötték (1872), amivel az itt álló ép.-

A Batthyány tér a 19. században

A Batthyány tér a 19. sz. végén (Klösz fotó)

ek arányai eltorzultak. A 20. sz. fordulóján felépített *Vásárcsarnok*kal és bérházzal a tér harmonikus jellegét elvesztette. Mai nevét 1905-ben *Batthyány* Lajosról kapta. Napjainkban a tér még jelentősebb közlekedési csomóponttá vált, mert a K–Ny-i →*metró* teljes üzembe helyezésével É-Buda közlekedése a ~hez csatlakozik, ide kapcsolódik be kismélységű alagúttal a szentendrei HÉV is. – **3. sz.:** *Hikisch-ház*, kétemeletes, 4 ablakos, késő barokk stílusú lh. Az első emeleti ablakok között ión fejezet-díszes falpillérek, a második emeleten sima falpillérek tagolják. Földszinti párkánya alatt, az ablakok fölötti mélyített részekben puttós domborművek a négy évszakot ábrázolják. Háromszakaszos kapualjából karcsú orsópilléres lépcsőház nyílik preromantikus ráccsal. Hikisch Kristóf saját házaként, 1793–95-ben építette. – **4. sz.:** egykori *Fehér Kereszt Fogadó*, a késő barokk építészet érdekes és jellegzetes képviselője, mely kivételesen nem a copf-irányzathoz, hanem a rokokóhoz igazodik. Emeletes homlokzata 4–3–5 ablakkal, kiemelt középrizalittal néz a térre. Emelete középrészében nagy terem volt. A homlokzat ablaktokényeit és a lizénákat rokokó stukkók díszítik. A magas félköríves záródású ablakokat szintén ilyen dísz foglalja össze a felettük levő ökörszem-ablakokkal. A homlokzatszárnyakon egy-egy erkély egyéni rajzú kovácsoltvas rácsokkal, és 2–2 falifülke található. Két udvara közül az elsőben ión falpillérekkel tagolt keresztszárny látható; a balszárny árkádos. Mindkét udvarban boltozottak a függőfolyosók. Hátsó homlokzatán egyszerű 4–3–3 ablak található (Gyorskocsi u. 3. sz.). A Batthyány téri részét két régebbi házból építették össze. Az É-i mint Fehér Kereszt Fogadó 1728-tól Falk Ferenc tulajdona volt. Itt tartották a budaiak farsangi mulatságaikat. II. József is lakott benne, aki a hagyomány szerint nem akart a kir. palotában megszállni. Szájhagyomány szerint a 18. sz. legendás hírű kalandora, *Casanova* is lakója volt. Erre utal nevében az ép.-ben működő Casanova Bár. A 18. sz. végén színielőadások helye. Gyorskocsi u.-i szárnyára id. Eckermann József építette a második és harmadik emeletet Diestinger József számára 1816-ban, csakúgy mint az udvari D-i szárnyat. A házat az árvíz 1838-ban és 1876-ban elöntötte. – **7. sz.:** a →*Szent Anna római katolikus plébánia és temploma*. Emeletes homlokzata 8 ablakkal néz a tér felé, 4–6–1 ablakkal a Dunapartra, 7 ablakkal az Aranyhal u.-ra. Kapuja, lépcsőháza és főhomlokzatának ablakvasrácsai barokk stílusúak. A Batthyány téri barokk szárnyat Fiedler Henrik Ferenc alakította át 1724-ben egy régebbi középkori kocsmaép.-ből kápolnává és plébániává, amelyet a templom építésekor átalakítottak. D-i irányban két termet épített hozzá *Nepauer* Máté 1754-ben, Hamon Mihály János pedig 1778-ban és 1782-ben isk. céljára alakította át. A Duna-parti középső 6 tengelyes részt Fischer Antal építette 1787-ben. A kaputól balra áll Faludi Ferenc költő emléktáblája domborművű arcképével (Szomor László műve). 1973-ban földszintjén nyílt meg az *Angelika eszpresszó*. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Batthyány téri Vásárcsarnok (I. Batthyány tér 5–6.): az 1690-es évek végén az ép.-tel szemben a hajdani *„Felsővásár tér"* orsz. budai vásárok szín-

Az egykori Fehér Kereszt Fogadó a Batthyány téren

A Hikisch-ház a Batthyány téren

tere volt. Később Bomba térnek nevezték, ahol a 19. sz. utolsó évtizedeiben piac működött. Hasonlóan a többi bp.-i nyílt árusítású piachoz ez sem tudta a közélelmezés alapvető tisztasági követelményeit kielégíteni. Ezért a főv. vezetésének felkérésére Czigler Győző műegyetemi tanár 1890-ben javaslatot tett a Bomba téren emeletes vásárcsarnok építésére. 1894-ben a főv. közgyűlése határozatot hozott a Bomba téri vásárcsarnok és a hozzá kapcsolódó háromemeletes bérház építésére. 1902. ápr. 13-án a ~ mint Buda első vásárcsarnoka nyílt meg. Beépített területe 3156 m² volt, 597 árusítóhellyel. A ~ árusítóhelyeinek számát az 1920-as évek elejére 690-re növelték. Az 1944/45-ös budai ostromban a ~ súlyosan megrongálódott. A II. vh. után sokáig zárva volt. Az 1950-es években az ép.-ben csak nagybani virágértékesítés folyt, majd 1960 körül már élelmiszerek árusítására is sor került. 1970-re a ~ ép.-e teljesen leromlott, 1972-ben bezárták. A teljes átépítést követően 1975. júl.-ban Bp. legnagyobb ABC áruházaként nyílt meg. Átépítés után a ~ beépített alapterülete 3120 m²: pince 1010 m², földszint 3120 m², emelet 2990 m². 1977-ben műemlékké nyilvánították. A ~ ép.-e és vasszerkezete keletkezésének korát, az áruházi technológia a mai kor követelményeit tükrözi.

Batthyány u.: 1. (I. Fő u.–Várfok u.): a *Három szerecsen u.*, a *Hattyú u.* és *Bécsi kapu u.* egyesítéséből alakították ki és 1879-ben *Batthyány* Lajosról nevezték el. – Műemléki védelem alatt a **25. sz.** alatti egyemeletes, 7 ablakos lh. áll. Klasszicista stílusban épült 1827-ben. Két szélső emeleti ablaka domború, földszinti ablakai felett ovális mélyítésekben női maszkok vannak, kapualja dór pillérekkel tagolt. Íves lépcsőházának vastag, fabábos korlátja van. – **2.** →*Úri u.*

batyuzás: 1. őstermelők élelmiszerárusítása házalással. A Bp. környéki falvakból a parasztasszonyok – többnyire németek (svábok) – vászonbugyrokban vitték a házakhoz, főként a törzsvásárlókhoz a tojást, gyümölcsöt, tejet és tejtermékeket (→*milimári*). A két vh. utáni inflációs időkben a batyuzókat *cserélő asszonyok*nak is nevezték, mert portékájukat ruhaneműért, lakásfelszerelési tárgyakért cserélték. – 2. a II. vh. után az élelmiszertartalékaikból kifogyott bp.-iek a rendszeres ellátás megindulásáig (majd kisebb mértékben az inflációs időkben) vonaton (gyakran vagonok tetején) utaztak távoli falvakba is élelmiszerek beszerzésére. Ellenértékként az otthon összeszedett iparcikkeket vitték.

Bauern Markt: →*Köztársaság tér*

Baumgarten-díj: a m. irodalom *Baumgarten* Ferenc Ferdinánd által alapított jutalomdíja. Bölcsészetet tanult, majd történelemmel és esztétikával foglalkozott, 1909-től Berlinben és Münchenben élt. Néhány írásában a 19. sz.-i irodalommal foglalkozott kifinomult ízléssel. 1923-ban kelt végrendeletében kb. 1,2 millió P értékű, részvényekből és bankbetétekből álló vagyonát alapítványként a rászoruló m. írók támogatására hagyta. Az alapítvány székháza könyvtárával az V. Sas u. 1. sz. házban volt. A ~at évente jan. 18-án, az alapító halálának évfordulóján osztották ki, az elsőt 1929-ben, az utolsót 1949-ben. Az alapítványi kuratórium vez.-je Babits Mihály, majd halála (1941) után Schöpflin Aladár, jogtanácsosa pedig Basch Lóránt ügyvéd volt. A vagyon kamatából fizetett évdíj jelentős anyagi segítség és rangos erkölcsi elismerés volt. A kitüntetettek sorában megtalálható Fülep Lajos, Füst Milán, Halász Gábor, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula, Illyés Gyula, Németh László, Szabó Lőrinc, Szabó Zoltán, Tamási Áron, Tóth Aladár is.

Baumgarten-ház: →*Hercegprímás u.* 13. sz.

BÁV: →*Bizományi Kereskedőház és Záloghitel Rt.*

bazár ⟨perzsa 'piac, széles utca'⟩: keleten a kiskereskedelem központja; Európában kereskedőházak átjáró udvara, amelyben a legkülönfélébb árukat eladó kisebb üzletek, műhelyek tömörülnek. Bp.-i ~ok: Anker-, Árkád-, Dobler-, Ferences-, Gozsdu-, Gresham-, Haris-, Kerepesi-, Király-, Röser-, Thököly úti ~, Cziráky-udvar, Párisi-udvar. A Várkert ~nak szánt üzlethelyiségeiben szobrászműtermeket rendeztek be.

Bazilika: →*Szent István-bazilika és római katolikus plébánia*

BBTE: →*Budapesti (Budai) Torna Egylet*

BBVV: →*Budapest–Budafoki Villamos Helyiérdekű Vasút*

BdS: →*Banco di Sicilia képviseleti irodája*

BEAC: →*Budapesti Egyetemi Atlétikai Club*

Bebel Színház: a Tanácsközt. alkalmi színházi vállalkozása. 1919. máj. 31.–aug. 3. között működött

a Budaörsi út 51. sz. alatti kelenföldi laktanyában. Tizenegy produkciója közül nyolc népszínmű volt.

Bebo Károly (?, 1712–Buda, 1779): szobrász, fafaragó, a barokk templomi berendezések mestere. 1740-től az óbudai birtokos Zichy család szolgálatában udvari művész és építési felügyelő. Alkotásai Bp.-en: a Zichy-kastély szobrászati díszei (Fő tér 1., 1750 körül), az óbudai plébániatemplom ép.szobrai, a hajóban 10 apostolszobor és a mellékoltárok kiképzése (1752–54), Nepomuki Szt. János és Szt. Flórián szobra a templom előtt (1753–54), a kiscelli trinitárius templom oltára és szobrai (ma Bp.-i Történeti Múz., a berendezés részben a békásmegyeri templomban, 1760-as évek), özv. Zichyné I. Úri u. 43. sz. házának puttós kapuzata (1766). Legérettebb alkotásai a budai Szt. Anna-templom oltárai és szobrai (Batthyány tér, 1773–74).

Bécs: →*Újbécs*

bécsi hajó: a dunai hajózásnak több mint egy évszázadon át jellegzetes járata volt az 1831-től Bp. és Bécs között közlekedő ~járat. Az *MFTR* ezen a járatán a legnagyobb, kétkéményes hajóit közlekedtette. A ~ az Eötvös tértől rendszerint késő délután indult, Bécsbe, a Reichsbrückéhez másnap délelőtt érkezett. Az ellenkező irányba reggel indult és a késő esti órákban érkezett.

Bécsi kapu: Budavár É-i kapuja. Középkori neve: *Porta Sabbati*, azaz *Szombatkapu*, a törökök által használt neve *Becs kapuszu*, tehát ~, de hívták *Zsidókapu*nak is. A *Toldi* Miklós állítólagos fegyvereivel díszített belső ~ elé 1726-ban külső kapu épült. 1850-ben a ~t átépítették, 1896-ban lebontották. Budavár felszabadításának 250. évfordulójára, 1936-ban Kismarty-Lechner Jenő tervei szerint készült el mai alakjában, reliefes-szobros-szöveges díszével (*Ohmann* Béla). A tetején átvezető út köti össze az É-i és K-i *Bástya sétányt*.

Bécsi kapu tér (I. ker.): a várfallal övezett település É-i részének forgalmi központja. Itt futnak össze a *Várnegyed*et É-i és D-i irányban átszelő utcák és vezetnek az É-ra kivezető úthoz. A középkorban a mai *Kapisztrán tér*rel még egybefüggött, neve *Szombathely*, illetve *Szombatpiac*, melyet a törökök *Szombathely mahalesszi*nek neveztek. Egy időben *Zsidó tér* volt a neve (ugyanis a mai *Táncsics Mihály u.* korábban *Zsidó u.* volt). A mai *Bécsi kapu* helyén állt a középkori várkapu (Szombatkapu). 1686 után *Bécsi tér (Wiener Platz)*, 1850 körül kapta jelenlegi (Wiener Thor Platz) nevét. A tér Ny-i oldalán álló házak egységes hangulatot teremtenek, köztük az 1913–17-ben épült →*Magyar Országos Levéltár* hatalmas, négyemeletes ép.tömbje idegenül áll. (Építésekor helyén több, részben középkori házat lebontottak.) 1936-ban *Kazinczy* Ferencnek emeltek emlékművet a téren (Pásztor János). – Jelentősebb épületei: **1. sz.:** emeletes, 7 ablakos lakóház, késő barokk stílusban épült 1795 táján. Földszinti homlokzata kváderezett, az első emeleti ablakai felett szalagfonatdíszes táblákkal. Kapubejárata középkori, a tőle jobbra eső helyiségek és hosszanti tűzfala gótikusak, kapualjának homokkő kváderekből falazott és hevederekkel erősített dongaboltozata török eredetű, s feltehetően a 17. sz.-ban épült. A kapualj ülőfülkéit a török időkben ugyancsak átalakították. – **5. sz.:** egyemeletes, 4 ablakos saroklakóház, késő barokk stílusban épült 1780 körül. Emeletét kettős ión falpillérek tagolják. Kapuja felett füzérek vannak, főpárkányát konzolsor díszíti. Egyszerű

A Bécsi kapu

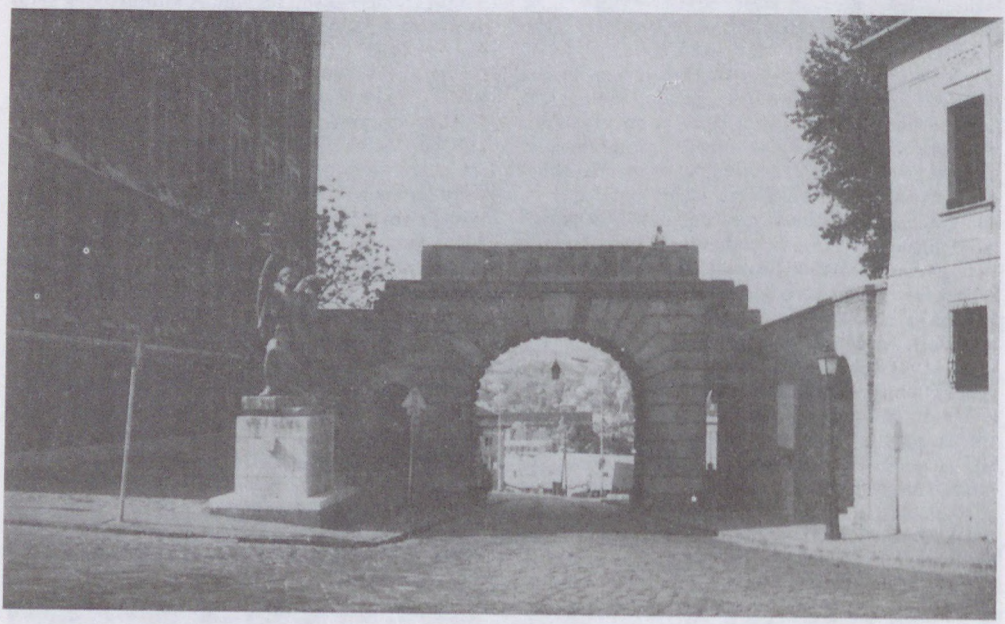

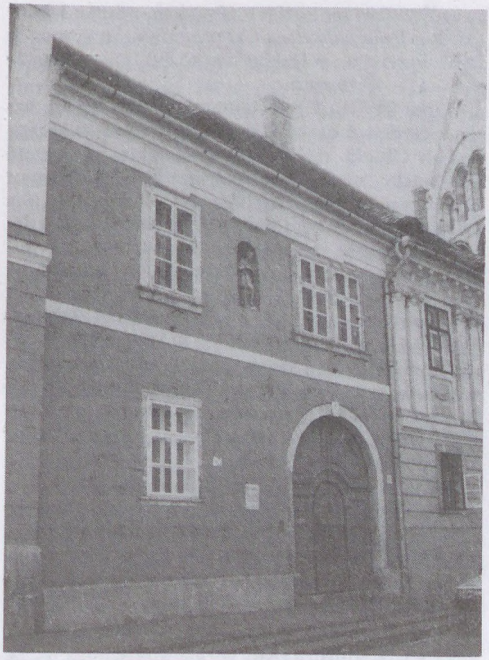

A Bécsi kapu tér 6. sz. ház

oldalhomlokzata 13 ablakú (Petermann bíró u. 2.), szép késő barokk–copf lépcsőháza és bábos korlátja van, udvarán pedig függőfolyosó, hasonló stílusú kovácsoltvas ráccsal. 1776-tól Lobner János Pál kovács tulajdona; feltehetően ő építtette mai alakjára. 1825-ben Szeth Kristóf városkapitány vásárolta meg. – **6. sz.:** barokk stílusú lh., 1730 körül épült, copf és gótikus részletekkel. Egyemeletes, 2 ablaktengelyes homlokzatán az ablakok között falfülke van Nepomuki Szt. János szobrával. Kapuja félköríves, kapualja dongaboltozatos, folyosórácsa klasszicista. 1766-tól a Szeth családé volt. – **7. sz.:** egyemeletes, 6 ablakos lh., homlokzatán kis kiülésű rizalittal, benne körszeletíves kapuval. A 19. sz. elején épült klasszicista stílusban, középkori alapokon, középkori pincével. Földszinti 2–2 ablakán kora klaszszicista kovácsoltvas rácsok, földszintje fölött övpárkány, emeletén 2–2–2 ablak, köztük medalionok vannak: Vergilius, Cicero, Szókratész, Livius, Quintilianus és Seneca domborművű arcképeivel. Ezek felett a művészeteket és tudományokat ábrázoló allegorikus domborművek helyezkednek el. Az ép.-et konzolos főpárkány koronázza. Pincéjében nyolcszögletű középkori pillérre támaszkodnak a boltozatot tartó hevederívek. Mai homlokzatával 1807 után épült Grigely József tanár számára. Itt lakott Thomas Mann 1935 jan.-jában, 1936 jún.-ában és nov.-ében egy-egy hétig az akkori tulajdonos, Hatvany Lajos vendégeként. – **8. sz.:** egyemeletes saroklh., amelyet klasszicista stílusban épített át 1824-ben Weixelgärtner Mihály Appel Flórián szabómester részére. A Kard u.-i 11 ablakos homlokzat nagyrészt középkori eredetű, e korból való homlokzatfestés nyomaival. Belőle nyílik három középkori pincelejárat. A saroktól a 3. és 4. ablak között nagyméretű nyolcszögletű pillér áll befalazottan. Más helyeken lakásbelsőre emlékeztető késő barokk homlokzatfes-

A Bécsi kapu tér 7–8. sz. ház

tés részletei láthatók. Homlokzatán az emeleti részen 6 domború ablak és hengeres körerkély maradt egy 1930. évi átalakításból. Kapuja félköríves, lépcsőházában szép kovácsoltvas rács van, kapualjában érdekes barokk pinceajtó. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Bécsi kapu téri evangélikus templom (I. Táncsics Mihály u. 28.): homlokzatával a Bécsi kapu

Evangélikus templom a Bécsi kapu téren

térre néző egyhajós, homlokzati tornyú templom. 1895-ben Kallina Mór tervei szerint épült. A budavári ev. egyház temploma.

Bécsi kapu u.: →*Batthyány u.*

Bécsi országút: →*Bécsi út*

Bécsi tér: →*Bécsi kapu tér*

Bécsi u.: 1. (V. Szervita tér–Erzsébet tér): belvárosi üzletutca Pest egykori városfalain kívül eső, a Duna mentén É-ra fekvő – a Becsei (Bechei) család birtokát képező – →*Újbécs* nevét örökíti meg. II. Ulászló 1508. jan. 4-én kelt oklevelében *Bécs u.*-t említ (in vico seu platea Beech), feltehető, hogy ez a név az Új-Bécsnek nevezett jobbágytelepülés a *Váci kaputól* É-ra. Zápolya János 1529. évi okmányában, mely így végződik: „Datum in Castris nostris Bechee...", szintén említi Pest É-i külvárosát. Az 1803-as címjegyzék ~ néven említi (a *Deák Ferenc u.* és Erzsébet tér között). 1874-ben, miután lebontották a *Fehérhajó Fogadót*, telkén nyitották meg (a Deák Ferenc u. és Kristóf tér között) a ~ folytatását. – **2.** →*Fortuna u.*

Bécsi út (II., III. Zsigmond tér–Bp., közig. határa): eredete a római időkre nyúlik vissza, a középkorban Óbuda, majd Buda Esztergom felé vezető főútvonala, ennek megfelelően az oklevelekben mint *Esztergomi út* (via Strigoniensis) v. *Nagy út* (via magna), és mivel az út Solymáron vezetett keresztül, *Solymári útként* szerepel (via Solymariensis). Feltehetően része volt az ún. „Hosszú utcá"-nak, mint a mai *Fő u.*, ill. a mai *Frankel Leó u.* folytatása. A középkorban lakott hely, mellette terült el *Bánya* v. *Bányaháza*, a ~ mentén állott *Fehéregyháza*. A török hódoltság után *Wienerische Landstrassé*nak nevezték, a 19. sz.-ban *Wienerstrasse*. 1862-ben *Wiener Peststrasse* (néhol Poststrasse), 1870-ben az újlaki rész a *Fő u.*, a többi a *Bécsi országút* nevet kapta. 1874-ben az újlaki *Fő u.* mint vámon kívüli rész is a ~ nevet kapta. – Itt áll az →*újlaki római katolikus plébániatemplom*, továbbá – **31. sz.:** egyemeletes barokk lh., egykor *Sörház* az 1780 körüli időből. Emeletén kétablakos középerkély van konzolokon, mellvédjén három Merkurfej, udvara felől a kocsibehajtó fölötti fülkében Flórián-szobor áll. 1810 körül átalakították és megtoldották. Hátsó homlokzata késő klasszicista stílusú (1840 körül), földszintes. – **44. sz.:** földszintes 5 tengelyes barokk lh., íves kapuval, egykori fakapuval. 1780 körül épült. – **269. sz.:** a régi *Radl-féle vendéglő*, nagyméretű középkori falakon álló ép. – *Irod.* Garády Sándor: Budapest Székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése (Budapest Régiségei, XIII., 1943).

Bécsi úti kislakásos telep (III. ker.): 1910-ben téglából épült 14 földszintes ház, 107 lakással, melyek közül 92 egyszobás és 15 kétszobás. Egyes lakások gázvezetéket is kaptak. A ~ területe 5410 □öl, ebből 1800 □ölet építettek be. A ~en három üzlethelyiség is létesült. Óbuda rekonstrukciója során az 1960-as években lebontották.

Beér János (Teschen, Szilézia, 1905–Bp., 1966): jogász, egyetemi tanár. A bp.-i egyetemen végzett (1927). 1945-ig ügyvédi gyakorlatot folytatott. A II. vh. után a főv. tiszti főügyésze volt (1945–48). 1949-től a Belügymin. főoszt.vez.-je, majd az ELTE államtudományi tanszékén tanszékvez. egyetemi tanár. Részt vett a közt. tv., az alkotmány, a tanácstv.-ek, az államigazgatási eljárási kódex megalkotásában. Az MTA nagydíját kapta *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon* c. művéért (1962).

beginák: a 12. sz.-ban Le Begue Lambert németalföldi pap által alapított vallásos női társulás. Fogadalom nélkül közös életet éltek, imával, kézimunkával, betegápolással és leányneveléssel foglalkoztak. Budán 1290-ben, a ferences kolostorral szemben, a *Sándor-palota* helyén volt házuk, birtokaik a Csepel-szigeten feküdtek. Eleinte németek voltak, később a ferencesek hatására elmagyarosodtak. Árpád-házi Szt. Margit első szentté avatási jegyzőkönyvében (1276) már említés történt róluk. A törökök elűzték őket.

Behrám Eszpresszó (I. Úri u. 30–32.): az 1970-es évek végén nyílt meg az 1945. évi várostrom során elpusztult, és 1959-ben Farkasdy Zoltán tervei szerint újjáépített ház földszinti részeiben. A névadó török kereskedő, aki 1579-ben elsőként szállított Mo.-ra kávét. (Mások szerint Behrám Buda első adófizető kávésmestere volt.)

Beiersdorf Budapest Kft. (VII. Nyár u. 32.): 1992-ben alakult, törzstőkéje 150 millió Ft. Egyedüli tulajdonosa a hamburgi székhelyű Beiersdorf AG. – a Nivea, a 8×4, a Leukoplast és a Hansaplast kozmetikai cikkek gyártója – új mo.-i cége alapításával saját maga kívánja termékeit piacra vinni. A Caola marad a Beiersdorf termékeinek hazai licencszerződésen alapuló gyártója, azonban a ~ megvásárolja a Caolától a termékeket s azokat saját teljes termékválasztékával együtt hozza forgalomba. – A Beiersdorfnak 1930–44 között már volt Bp.-en saját gyára, a 150 000 P alaptőkével rendelkező Beiersdorf Vegyészeti Rt., Zuglóban.

Beiersdorf Vegyészeti Gyár: →*CAOLA Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat*

Beimel József Nyomda és Lapkiadó: Beimel 1830-ban a mai Reáltanoda u.-ban rendezte be nyomdáját. Kiadója volt a *Jelenkor* és a *Társalkodó* c. lapnak, a szabadságharc idején nála nyomtatták a *Márczius Tizenötödikét* és a *Nép Barátját*. Kozma Vazul papírkereskedő és nyomdász a piaristák ép.-ében működött 1846-tól, s ő is közel egy tucat lapot nyomtatott. 1853-ban Beimel és Kozma néven egyesült a két cég, s így dolgoztak 1865-ig.

Beitscher-uszoda: →*uszodák*

bejáró diákok: 1. a pesti köznyelv ~nak nevezte azokat a tanulókat, akik olyan isk.-t (elsősorban középisk.-t) látogattak, amelyhez konviktus, kollégium, internátus is tartozott, ezekben laktak a „bentlakók" szemben a ~kal. Régebben externistáknak és internistáknak nevezték a két csoportot. Az internisták főként a →*magániskolák*ban és az egyházi isk.-kban voltak többségben. – 2. ~, akik más településről látogatják az isk.-t. A múlt század végétől a 40-es évekig a bp.-i középiskolások 15–18%-a volt bejáró. Bp. 30–35 km-es körzetéből naponta utaztak oda-vissza. A külső ker.-ekben és a peremvárosokban (Óbuda, Kőbánya, Újpest, Kispest) egyes isk.-kban 35–40% volt az arányuk. A közlekedési váll.-ok igyekeztek menetrendjükben figyelembe venni a ~ érdekeit, akik így is jelentős áldozatot hoztak tanulásukért. Az 50-es években a MÁV külön tanulókocsikat jelölt ki egyes vonalakon, és várótermeket biztosított a vonatra várakozó ~nak. A 60-as években az új isk.-k telepítésével (Budakeszi, Dunakeszi, Érd, Szentendre stb.) a ~ száma erősen csökkent.

Békásmegyer, *Megyer* (III. ker.): az őskortól lakott hely. A római kori emlékeket a limes őrtornyának ~en feltárt maradványai képviselik. 1212-ben Megyer Óbuda északi határosaként szerepel. 1287-től említik ~ néven. A környező szőlőhegyek kedvező adottságai miatt számos birtokosa volt, köztük a Hont-Pázmány nemzetség, az esztergomi és egri székeskáptalan, a dömösi és óbudai káptalan, a kökényesi premontrei monostor, a pilisi apátság, a margitszigeti apácakolostor, a Szibilla házbeli ferences beginák, valamint helyi és környékbeli világi birtokosok. Határa a Dunáig nyúlt le, ahol Almegyer alakult ki. – Templomának 13. sz.-i maradványait a csillaghegyi HÉV állomás mellett találták meg, jogilag mint →*Fejéregyháza* leányegyháza szerepelt. Itt lehetett a település központja is, nem a mai ~ területén, mert ott a források szerint egy rét húzódott. A 15–16. sz. fordulóján már csak a pilisi apátság, a beginák, az óbudai káptalan valamint a legjelentősebb, az óbudai klarissza kolostor a birtokosai. Nagy jelentőségű szőlőhegyei közül ismerjük a *Viza* vagy *Uzamál*, *Somogyalja*, és *Hajagosalja* nevűeket, emellett erdők és a Duna felőli részen mocsaras rétek és kaszálók tartoztak határához. Sok birtokosa miatt nem tudott mezővárossá fejlődni, de minden részbirtok élén bíró és esküdtek álltak, akik a közösség szokásjoga alapján ítélkeztek, és bizonyos önkormányzatra tettek szert. Szőlőinek nagy részét budai, felhévízi, óbudai polgárok művelték, és ezek gyakran mentesültek a földesúri terhek alól. A 15. sz. közepén Bornemissza budai bíró készíttette az *Ásoványtó* nevű halastavat, amely a század végére a mellette levő majorral a beginák kezére jutott. A 16. sz. elején Wolfgang budavári aludvarbíró malmot építtetett ~en. Az 1480-as években lakói között cipósütő, pintér, kovács és patikárius is szerepel. – A török hódoltság első századában lakott hely, a 17. sz. második felében pusztult el. 1727-ben még puszta és a Zichy család birtoka, a 18. sz. utolsó harmadában alakult önálló községgé, és 1848-ig az óbudai koronauradalomhoz tartozott. A 19. sz. végén nagyközség. Területe: 1052 ha. Németajkú lakossága *Krottendorf*nak nevezte. Duna-parti szakaszán falusias jellegű épületek és kertészetek voltak. Vízműve, mely a főv. vízszolgáltatásában jelentős szerepet játszik, 1936–39 között épült. Lakosainak száma: 1910-ben 3011; 1930-ban 8447; 1941-ben 13 078 volt. 1950. jan. 1-jén Bp. III. ker.-éhez kapcsolták a hozzá tartozó *Csillaghegy*vel együtt. – A falusias település egy részének bontásával épült a →*Békásmegyeri lakótelep*. 1981-ben, a HÉV vonalának felújítása során új állomásép.-et adtak át a forgalomnak.

békásmegyeri búcsú: →*búcsúk*

A Békásmegyeri lakótelep

Békásmegyeri lakótelep (III. ker.): a lakótelep Bp. É-i részén, a Dunától Ny-ra található. Két részét a *Szentendrei út* és a *BHÉV* választja el egymástól, amelyek egyúttal a várossal és a metróhálózattal való kapcsolatát is biztosítják. – A terület korábban mezőgazd. művelés alatt állott. A lakótelep Ny-i oldalán 190 lakást bontottak le. A két lakóegyüttes, a K-i és a Ny-i oldal, más-más beépítési koncepció alapján épült, de mindkettőt egy-egy belső gyűjtő útgyűrű tárja fel, amelyek az alközponttal való kapcsolatot és a gyalogos-aluljárón át a belső kapcsolatot is biztosítják. A lakótelepet ért kritikák kifogásolják a középmagas beépítést, amely rontja a főv. ÉNy–DK-i átszellőzését. Gondokat okozott, hogy a beköltöző lakók többsége az eredeti programtól eltérően nagycsaládos volt, így az ellátottság a vártnál rosszabb lett, az intézményrendszerre pedig a számítottnál nagyobb terhek hárultak. – Két ütemben összesen 13 715 lakás épült, ebből 7677 a K-i, és 6108 a Ny-i oldalon, átlagos alapterületük 54,44 m², ill. 51,58 m². Az összes lakás 75%-a középmagas, 9%-a magasházakban épült. Elkészült két középisk. öt ált. isk. (112 tanteremmel), nyolc óvoda (1400 gyermek részére), hét bölcsőde (660 gyermek részére), összesen mintegy 20 000 m² alapterületen üzletek, szolgáltatóip. létesítményrek, két gyógyszertár, orvosi és szakorvosi rendelő, és vásárcsarnok. A K-i rész rendezési tervét Mező Lajos, Vojnits Iván és Kovács Balázs (BVTV), a Ny-i részét Molnár Attila (VÁTI) készítette. A beépítés tervezői Zilahy István és Bada József (Lakóterv), ill. Kaszab Ákos (Lakóterv).

békásmegyeri római katolikus plébániák és templomok: 1. a III. Dömös u.-i templom barokk stílusban, egy régebbi kápolna felhasználásával épült (1754–64) *Schaden* Ferenc óbudai építőmester tervei szerint. 1787–89 között mintegy harmadával bővítette *Isner* Antal pallér. Homlokzati tornya 1788-ból való, hajóját 1924-ben támpillérekkel erősítették meg. Jelentéktelen külsejével ellentétben áll Szt. Péter és Pál főoltárból megmaradt faszobra *Bebó* Károlytól. Ezek, továbbá a Pieta, valamint *Nepomuki Szt. János* oltára a kiscelli volt trinitárius templomból kerültek ide. Szószékét *Held* Frigyes készítette (1818). Óbuda leányegyházából 1769-ben létesült a békásmegyeri plébánia. Az 1880 körül épült eklektikus plébániaház és a barokk Máriaszobor műemlék jellegű. Területén van a Szt. Rókus és Szt. Vendel tiszteletére szentelt kápolna. Anyakönyvei 1769-től vannak. – 2. a III. Lékai bíboros téri új békásmegyeri „Boldog Özséb" plébániatemplom a nagy Békásmegyeri lakótelep mellett épült 1985-től. Akkor alapították a plébániát is.

Béka-tó: természetes eredetű erdei tavacska a →*János-hegy* DNy-i oldalában, a libegő felső állomásától a gyermekvasút „János-hegy" állomásához vezető sétaút mentén. A bp.-i erdészet pihenőt létesített mellette.

Békeffi László (Szeged, 1891–Zürich, 1962): színész, író, konferanszié, kabaréigazgató. 1912-ben lépett először színpadra Ferenczy Károly Gyár (ma VI. Jókai) u.-i kabaréjában. Három évtizedig a bp.-i irodalmi és pol. kabarék világának egyik legtevékenyebb tagja volt. 1936-tól az általa alapított Lipótvá-

A Béke Radisson Hotel

rosi Kabarében, majd 1939-től a Gresham-palotában, a Pódium Kabarében működött. Bp.-i vonatkozású m.: *Békeffi László konferanszainak gyűjteménye* (Bp., 1939); *A száműzött Pódium* (Toronto, 1955).

Béke Orfeum: →*varieték*

Béke Radisson Hotel (VI. Teréz krt. 43.): 1896-ban épült bérházként. 1912-ben Málnai Béla építész szállodává alakította át. *Britannia Szálló* néven Fábri Henrik kezdte üzemeltetni. – 1948-ban a *Béke Szálloda* nevet kapta. 1967-ben felújították. Az ép. homlokzatán Szondi György mozaikképe látható. A termek falfreskói, pannói, csillárjai, színes üvegablakai művészi alkotások; közöttük Haranghy Jenő festőművész több műve. – A harmincas években a Sárga teremben találkozott a *Nyugat Barátok Köre* (Nagy Endre, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Ascher Oszkár, Gellért Oszkár, Tersánszky Józsi Jenő). Móra Ferenc kedvelt helye volt a neki berendezett Móra-szoba; sokat alkotott itt. – 1983–85 között osztrák hitelkonstrukció segítségével (Hungar Hotels–Hoch- und Tiefbau Julius Eberhardt), az eredeti homlokzat megtartásával teljesen átépítették. Építésze Dobozi Miklós, belsőépítésze Plachtovics Vilmos volt. A régi szállodából megmentett és felújított építészeti és képzőművészeti alkotásokat az új szálloda szépítésére használták fel. A szállodában 238 szoba (2 ágyas, fürdőszobás) és nyolc apartman van. A szálloda Shakespeare Étterme m.-os és nemzetközi konyhával rendelkezik. A m. történelem eseményeit ábrázoló, színes üvegablakokkal díszített Szondi Étterem az egykori Szondi Söröző nevét viseli. A Zsolnay Kávéház a Béke Cukrászda utódja, ahol Fürtös György iparművész tervei alapján, a pécsi Zsolnay Porcelángyár készleteiben szolgálják fel az édességet, italokat. Itt áll Kisfaludi Strobl Zsigmond Zsolnay Vilmosról, a gyár alapítójáról készített mellszobra. Az Orfeum a Béke Kupolát váltotta fel. Saját konyhával rendelkező étterem, éjszakai szórakozóhely. A Lobby Drinkbár a földszinti előcsarnokban található. A Kupola Drinkbár az első emeleten üzemel. A különtermek – Velence, Rómeó és Júlia – a falakon látható freskók után kapták nevüket, 10 és 200 fő között bármilyen jellegű rendezvény lebonyolítására alkalmasak. 1988-óta a szálloda az amerikai Radisson hotellánc tagja.

Béke Színház: →*Városligeti Színkör*

Béke téri lakónegyed (XXI. Csepel): a *Völgy u., Kalamár u., Cservenka u.* és a *Sportpálya* között terül el. Tervezői Gádoros Lajos és Schall József. 1949-től 1952-ig épült 309 lakás, házai két- és háromemeletesek, négy fogatúak. Járulékos létesítmények a telepen nem épültek. Környezetét mintegy 55 ezer m² területen parkosították (1950–1953).

Beketow Cirkusz: az első állandó ép.-ben játszó, állandó jellegű bp.-i cirkusz a →*Városligeti*ben. A fémvázas, közel 2300 férőhelyes cirkuszt Wulff Ede német vállalkozó építette 1891-ben, de nem működött rendszeresen. 1904–1919 között, majd 1922–1929 között Beketow Mátyás, ezt követően 1929-től 1934-ig fia, Sándor vezette a rendszeresen külföldi és hazai világszámokat szerepeltető állandó bp.-i cirkuszt. 1945-től →*Fővárosi Nagycirkusz* néven működött tovább. – *Irod.* Szekeres József: A magyarországi artisták és cirkuszok története (Bp., 1962); Szekeres József: A Fővárosi Nagycirkusz története (Bp., 1966).

Béke utcai lakónegyed (XIII. ker.): a terület rendezését az *FKT* kezdeményezte az 1940-es években. A Béke, Rákospatak, Övezet, Nővér u. által határolt területen 1969-ig bezárólag három ütemben összesen 3837 lakás épült (2393 egyszobás, 1390 kétszobás, 54 háromszobás). Az ép.-ek közül kettő kilencemeletes, 41 öt–nyolc emeletes, 133 négyemeletes és 13 egy–háromemeletes. A ~ része a Rákospatak mentén épült *Fiastyúk úti lakótelep*.

Béke utcai–Tatai utcai lakónegyed (XIII. ker.): a lakónegyed építése a Rákos-patak É-i oldalán a Béke út, Rokolya u. és a Tatai u. által határolt területen 1986-ban kezdődött. A beépítés és az ép.-ek tervezője Korényi András. A több mint 20 ha területen megszűntek az elavult raktárak és üzemrészek, s a jó állapotú lh.-ak megtartásával 1816 lakás épült. A lakások zöme kétszobás, két és félszobás, két szoba két félszobás. – Járulékos létesítményként ABC-áruház, ajándékbolt, grillétterem, szervíz, fodrászat, tisztító, 16 tantermes isk., 200 férőhelyes óvoda és 80 férőhelyes bölcsőde épült. Az ép.-ek földszintjén 20 lakást mozgássérültek részére alakítottak ki.

Bél Mátyás (Ocsova, 1684–Pozsony, 1749): történetíró. Művében: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*... Pest-Pilis-Solt vármegyét is ismerteti. Leírja Csepel-szigetet és Budafokot.

Bél Mátyás

Béla király kútja, *Király kút* (XII. Béla király út 30.): oromzatos ép., ormában márvány emléktáblával 1847-ből. 342,17 m magasan fekszik a tenger szintje felett. A kút forrása 20 m hosszú, boltozott folyosó végén a forrásaknában van, ahol a felszín alatt 3,40 m mélyen fakad a 7,5–8 °C hőmérsékletű forrásvíz a pliocén korú mészkő alól. A víz oldottanyag-tartalma az egykor gyéren beépített helyen 796

mg/l, Ca- és Mg-iontartalma a →*Városkút* vizénél jóval nagyobb. A ~ vizét (a *Városkút* és a *Svábforrás* vizével együtt) a 15. sz.-ban, majd 1714-től helyreállítva a budai Várba vezették.

Béla király út (XII. Kútvölgyi út–Zugligeti út): kedvelt sétaút, szép kilátással a Hűvösvölgyre, Lipótmezőre, távolabb a Pilis tetőre és Dobogókőre. Nevét a **30. sz.** előtt álló forrásházról, a →*Béla király kútjá*ról kapta, 1886-ban. A ~ **2/a sz.** alatt áll a →*Városkút*. Ép.-ében másodlagosan beépített középkori faragványok, vízgyűjtő folyosója XV. sz.-i. **6. sz.:** villa (Baumman-Költer, 1891). – **11/b. sz.:** villa (1900). – **61. sz.:** volt *Fácán vendéglő* (Hild József, 1856).

Béla-telep (XVIII. ker.): Pestszentlőrinc É-i részén a *Zalán u., Frangepán u., Csévéző u.* és a *Gyömrői út* által határolt területen épült a húszas években. Nevét *Vigyázó* Béláról, a terület birtokosáról kapta. Közigazgatásilag 1945-ig a szomszédos *Rákoskeresztúr*hoz tartozott. Területén 1970-ig 565 családi ház és 189 egy-kétszobás komfortos, ill. komfort nélküli áll. bérlemény épült fel.

Béla u.: →*Vigyázó Ferenc u.*

Beleznay-kert: a mai *Rákóczi út* és *Puskin u.* sarkán a Rákóczi út 7–9. sz. házak helyén terült el. A környék korábban a *Grassalkovich* család tulajdona volt. Tőlük vásárolta 1787-ben gr. *Beleznay* Miklósné Podmaniczky Anna Mária a ~ néven ismertté vált területet. A kertben állott a Kerepesi (mai Rákóczi) útra néző szerény Beleznay-kastély, egyemeletes klasszicizáló homlokzatú ép. Itt volt az irodalompártoló Beleznayné szalonja. A ~ben a 19. sz.-tól népmulatságokat rendeztek, vidéki színtársulatok előadóhelyéül szolgált. 1869. aug. 9-én itt volt a Pest-Budai Munkásképző Egylet alakuló közgyűlése. 1873. márc. 23-án a ~ben tartott gyűlésen jelentették be a Mo.-i Munkáspárt megalakulását.

Belgrád rakpart (Lánchíd–Szabadság híd): régi neve *Lederer gasse*, 1807-ben *Donau Zeile*. Régi m. neve is →*Duna-sor*, majd a város fejlődésével *Alsó-Duna-sor*. Az FKT 1873-ban Pest város előterjesztésére a rkp.-nak a *Ferenc József sétány* nevet adta; itt jött létre a →*Duna-korzó*. A *Kötő u.* (ma Pesti Barnabás u.) és *Eskü tér* (ma Március 15-e tér) közötti rész neve később →*Petőfi tér* lett. Az FKT 1918. nov. 30-án a királyságellenes hangulat miatt a rkp.-ot megosztva, az *Eötvös tér*–Petőfi tér, ill. Erzsébet híd közötti szakaszt *Petőfi rkp.*-nak, az Erzsébet híd–*Fővám tér* közötti részt *Kossuth Lajos rkp.*-nak nevezte el. E neveket az FKT 1919. dec. 6-án eltörölte és visszaállította a *Ferenc József rkp.* elnevezést. 1948-tól ~ a neve, a középkori pesti városfal Duna-parti D-i kijáratának, a Belgrád kapunak emlékére. A rkp. kiépítése 1865–66-ban történt *Reitter* Ferenc vezetésével. A ~ Erzsébet híd és Szabadság híd közötti szakaszán van a MAHART hajóállomása, raktárai, *irodahely*iségei. Az 5. sz. ép. falán a *Tengerészek* 1919-ben c. emlékmű (Szomor László alkotása) látható. A 24. sz. ép. homlokzatán Vámbéry Ármin orientalista, Közép-Ázsia utazó emléktáblája látható. A ~ 27. sz. Irányi u. sarkán álló ép. helyén volt a Kalap u. 1. sz. ház, melyben – az emléktábla szerint – 1852. ápr. 21-én nyílt meg Mo. és Pest város első bölcsődéje. – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utczái és terei (Bp., 1906).

Belgyógyászati Intézet: →*Országos Belgyógyászati Intézet*

belgyógyászati klinikák: a SOTE-hoz tartozó négy klinika. – *I. sz. Belgyógyászati Klinika* (VIII. Korányi Sándor u. 2/a). Az egyetemen „a belső bajok kór- és gyógytanát" külön oktatták az orvostan – és sebészhallgatók számára. A két feladatot eleinte egy tanár látta el, 1808-tól azonban személyileg is különvált a két tanszék. 1872-ben, amikor a külön sebészmesterképzést megszüntették, az egyik tanszék az I. sz., a másik a II. sz. Belgyógyászati Klinika nevet kapta. Ekkor még mind a kettő az Újvilág (ma V. Semmelweis) u.-i ép.-ben volt, az előbbi 34, az utóbbi 27 ággyal. 1880-ban készült el az Üllői úti belső klinikai telepen a belklinika új ép.-e (a mai II. sz. Belgyógyászati Klinika B ép.-e), s ide költözött Korányi Frigyes vezetésével a II. sz. Belgyógyászati Klinika. 1888-ban ez lett az I. sz. Belgyógyászati Klinika. Korányi Frigyes ezen az akkor igen korszerű klinikán vetette meg az alapját annak a m. belgyógyászati isk.-nak, amelyet azután fia, Korányi Sándor fejlesztett tovább. Korányi utóda Kétly Károly (1908–13), majd Bálint Rezső (1914–29). Ez utóbbi idejében lett az I. sz. Belgyógyászati Klinika végleges helye a külső klinikai telepen 1909-ben elkészült II. sz. Belgyógyászati Klinika ép.-e. Ágyszáma: 192 (1985). – *II. sz. Belgyógyászati Klinika* (VIII. Szentkirályi u. 46.). Amikor a Korányi Frigyes vezette II. sz. Belgyógyászati Klinika (1888-tól I. sz. Belgyógyászati Klinika) új ép.-be költözött, annak helyét részben a visszamaradó másik klinika foglalta el (a 35 ágyhoz így még 14 ágy jutott.) Tanára ekkor Wagner János volt. Ő terveztette a klinika új ép.-ét a belső klinikai telepen (a mai II. sz. Belgyógyászati Klinika A ép.-e), amelyet 1884-ben foglaltak el. Itt már 72 ágy és korszerű felszerelés állt a klinika rendelkezésére. Wagner halála után cserélték meg a klinikák számozását. Jendrassik Ernő (1908–21) idejében, 1909-ben készült el a külső klinikai telepen a II. sz. Belgyógyászati Klinika új ép.-e. Utóda, Kétly László (1922–36) idejében azonban ismét cserélték a két klinika számozását. E klinika mellett szervezték meg 1968-ban az *Orsz. Belgyógyászati Int.*-et. Ágyszáma: 180 (1985). – *III. sz. Belgyógyászati Klinika* (XII. Eötvös u. 12.). 1908-ban létesült úgy, hogy *Korányi* Sándor korábbi *idegkór- és gyógytani* tanszékét szervezték át. Az első évben a Baross u. 40-ben, 1909-től a külső klinikai telepen működött. A Korányi-klinika hamarosan a legjelentősebb hazai belgyógyászati intézmény lett mind nemzetközi elismerést szerző tudományos munkássága, mind oktatói tevékenysége (a kiemelkedő m. belgyógyászok egész sora került ki a Korányi-isk.-ból), mind pedig a gyógyításban elért eredményei következtében. 1936-ban Korányit pol. okokból nyugdíjazták, a tanszéket megszüntették, helyére az →*Urológiai Klinika* költözött. 15 éves szünetelés után 1951-ben állították fel újra a Koltói Anna Baleseti Kórházban (ma *Orsz. Traumatológiai Int.*). 1979-ben a korábbi *Svábhegyi Állami Tüdőgyógyintézet* helyére telepítették át. Ágyszáma: 170 (1985). – *IV. sz. Belgyógyá-*

szati Klinika (IX. Haller u. 29–31.). 1902-től már működött az egyetemen IV. sz. Belgyógyászati Tanszék előbb Jendrassik Ernő (1902–21), majd Herzog Ferenc (1922–29) vezetésével. Mikor Herzogot az I. sz. Belgyógyászati Klinika tanárává nevezték ki, ezt a tanszéket megszüntették. 1959-ben szervezték meg újra az István Kórház egyik pavilonjában működő →*Országos Kardiológiai Intézet* beloszt.-ából. Gyógyító, oktató és tudományos munkája elsősorban a szív- és érbetegségekre terjedt ki. Amikor az Orsz. Kardiológiai Int. új, korszerű ép.-et kapott, a klinika is vele költözött, de *Kardiológiai Tanszék*ké alakulva, amelynek önálló betegágya nincsen. – *Irod.* Győry Tibor: Az Orvostudományi Kar története 1770–1935 (Bp., 1936); A Budapesti Orvostudományi Egyetem jubileumi évkönyve (szerk. Rigó János, Bp., 1969).

Bellovics Imre (Budafok, 1847–Bp., 1921): karmester, pedagógus. Prágában élt, ahol zenei tanulmányait is folytatta, s csak 1867-ben költözött Pestre. Előbb énektanár, majd a Nemzeti Zenede tanára (1880–82). 1881-től a Bp.-i Zenekedvelők Egy.-ének karnagya és ig.-ja, majd az 1885-ben alapított egyházi zeneisk. ig.-ja.

Beloiannisz Híradástechnikai Gyár: →*BHG Híradástechnikai Vállalat*

Beloiannisz rkp.: →*Groza Péter rkp.*

Beloiannisz u.: →*Zoltán u.*

Belső Budapesti Református Egyházmegye: 1950-től 1955-ig a Bp.-i Ref. Egyházmegye neve. Ekkor a Külső Bp.-i Ref. Egyházmegye beolvasztásával →*Budapest–Déli Református Egyházmegyévé* és →*Budapest–Északi Református Egyházmegyévé* szervezték át.

Belső Kerepesi út: →*Rákóczi út*

Belső lóvásártér: a *Kerepesi út*, *Juranics u.*, *Lóvásár u.* és *Sörény u.* által határolt terület volt.

Belsőmajor: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

Belső Tanács: →*közigazgatás*

BELSPED: →*Fővárosi Szállítási Vállalat*

Belváros (V. ker.): Pest ősi városmagja. Helyén az őskorban is volt település, itt alakult ki a Duna egyik fontos átkelőhelye (nagyjából a mai Erzsébet híd környékén). Jelentősége a római korban még jobban megnőtt. A 3. sz. végén az átkelőhelyet és így a budai oldalon fekvő Aquincumot védő erődítményt (→*Contra Aquincum*) építettek, amely a népvándorlás korát átvészelve viszonylag épen maradt meg a honfoglalás idejéig. A 10. sz. közepén – Anonymus szerint – Taksony vezér izmaelita kereskedőknek adta. E köré az építmény köré települt a középkori Pest. Az erődítmény romjai ma is megtalálhatók a Petőfi téren. Egyik részét felhasználva épült fel a mai →*belvárosi római katolikus főplébániatemplom* legkorábbi elődje, Szt. István idején. A város fejlődését alapjában meghatározta, hogy a Duna mentén elterülő homokos-mocsaras vidéken két homokbucka-vonulat húzódott (az egyik a mai Károlyi-palotától É felé, szinte az Országházig, a másik a Kossuth Lajos u. vonalán a Dunáig). A fokozatosan növekvő város a 13. sz. elején jelentős ép.-ekkel gazdagodott: elkészült a Mária plébániatemplom, a pesti kir. palota („Péter király kúriája"), valamint a domokosok kolostora (az Egyetemi-templom v. az angolkisasszonyok ép.-e helyén). A tatárdúlás azonban az egész virágzásnak indult várost elpusztította, IV. Béla kedvezmények egész sorával (háború esetén csak 10 katonát kellett kiállítani, vásártartási jogot kapott, csak harmincadot és sóvámot kellett fizetni stb.) lendületet adott a helyreállításhoz és a további fejlődéshez. Az általa betelepített lakosság nagy része német volt, de laktak itt a magyarokon kívül flamandok, vallonok, rácok, görögök, sőt szaracénok is. A 14. sz. első felében a lakosság a mészégetésen, a halászaton kívül fegyverkészítéssel, molnársággal, valamint kereskedelemmel foglalkozott. A Dunán érkező kereskedők itt fizettek vámot („harmincadot"), ennek emlékét őrzi a mai Harmincad u. A 14. sz. végén súlyos árvíz pusztította el a várost. A 15. sz.-ig Pest Buda külvárosa volt, a teljes függetlenséget Zsigmond kir. uralkodása alatt nyerte el, s egyre növekedett kereskedelmi forgalma, főleg állat- és borkereskedelme. Mátyás király korára kiépült a régi ~ területét övező városfal, amelyen kapuk nyíltak a fő bevezető utakra: a *Váci* vagy *Bécsi kapu* a Váci u. és a Türr István u. torkolatában, a *Hatvani* vagy *Egri kapu* az Astoria Szálló táján, a *Kecskeméti* vagy *Szolnoki kapu* a Kecskeméti u. Kálvin téri torkolatában, a *Belgrádi kapu* valószínűleg a Váci u. D-i végénél, a *Duna kapu* a Régiposta u. tengelyében, a *Vízi kapu* a Sóház u. dunai végénél. A megerősített város központja továbbra is a Mátyás király idejében gótikus stílusban átépített plébániatemplom környéke maradt. A városfalakon kívül erdők, füves mezők és mocsarak között néhány kisebb falu húzódott meg, de a falon kívül, a mai Erzsébet tér helyén volt a régi vásártér. A 15. sz.-ig megalakultak a pesti céhek, de pl. a hajósoknak már a 13. sz.-ban volt céhük, a vargák 1444-ben, a szabók 1446-ban, a szűcsök 1466-ban alakították meg szervezetüket. A török hódoltság alatt megrekedt a város fejlődése, csak néhány dzsámi, fürdő és katonai ép. készült, a meglévő templomokat (plébániatemplom, domokosok, ferencesek) dzsámivá alakították, a lh.-ak karbantartásával nem törődtek. Az 1686. évi hosszú ostrom után csak romhalmaz maradt. Az élet a visszafoglalás után megindult, de még 1696-ban is csak 218 ház állt, a lakosság 1700-ban 3900 főnyi volt – túlnyomó részben németek, de voltak görögök, rácok, zsidók, s kb. 1%-ban magyarok. Az elemi csapások is lassították a város fejlődését: a pestisjárvány 1691-ben, 1711–12-ben szedte áldozatait. Az 1712. febr.-i árvíz a házak egy részét döntötte romba. A város 1703-ban kapta vissza korábbi kiváltságait, bár a városi tanács 1686-tól már működött. A Rákóczi-szabadságharc alatt az idegen ajkú lakosság a kurucokkal szemben ellenséges volt, Rákóczi hadait nem engedte be a városba. A 18. sz. elején megindult az új építkezés, a letelepedett szerzetesrendek (pálosok 1688, szerviták 1689, ferencesek 1690, piaristák 1693, klarisszák 1723 stb.), valamint a gör.kel. szerbek felépítették templomaikat. 1716-tól felépült a régi ~ legnagyobb ép.-e, az *Invalidusház* (a későbbi *Központi Városháza*). A város növekvő forgalmát bizonyítja, hogy egymás után nyíltak meg a fogadók. A legrégebbi a *Fehér Hajó* volt (a nevét megőrző u.

és a Deák Ferenc u. között, a Bécsi u. vonalában), 1696-ban már állt hat vendégváró szobájával. Utána létesült a *Fehér Bárány* (a mai Szervita tér 10. sz. helyén), majd a *Fehér Ló* (a Hatvani u.-ban), a *Fehér Ökör* (az Irányi u.–Veres Pálné u. sarkán), később a *Hét Választó Fejedelem* (Váci u. 9.). 1767-től ismét hajóhíd teremtett kapcsolatot Pest és Buda között. A régi Pest legelőkelőbb u.-ja a Lipót (a mai Váci) u. volt. Pest területe a 18. sz. végétől kezdett növekedni, amikor a városfalon kívül körben megjelentek a „külvárosok", a *Lipót-*, *Teréz-*, *József-*, és *Ferencváros*. Ekkor kapta nevét a ~, megkülönböztetésül a körülötte újonnan beépült területektől. – 1717-ben nyílt meg az első középisk., a piaristák gim.-a. 1723-ban Pestre helyezték a kir. kúriát, 1756-ban létesítette Eitzenberger Ferenc Antal az első pesti nyomdát. A város fokozatosan nemcsak a kereskedelemben, hanem az igazgatásban és a kultúrában is növekvő jelentőséghez, a 18. sz. végére központi szerephez jutott. Ennek megfelelően egész sor nemesifőúri család építtetett palotát Pesten. Közülük csak az 1744-ben elkészült →*Péterffy-palota* (Pesti Barnabás u. 2.) és a többször átépített *Károlyi-palota* (Károlyi Mihály u. 16.) maradt meg. A korabeli pesti életben sokat emlegetett Teleki-, Orczy-, Beleznay-, Grassalkovich-, Haller-házakat lebontották, hogy újabb ép.-eknek adjanak helyet. A város kulturális fejlődését elősegítette a nagyszombati egyetem Budára, majd Pestre telepítése. Az egyetem könyvtárával és nyomdájával nagyban hozzájárult Pest tudományos és irodalmi központtá alakulásához. Emellett Pest megtartotta korábban megszerzett helyét az ország kereskedelmében. A kézműip.-ban elsősorban a luxusip. összpontosult a ~ban: az aranyművesek, kesztyűsök, cipészek, szabók. A közönségesebb árukat termelők, a zajjal, rossz illattal és sok szennyvízzel járó ip.ágak (tímár, csizmadia, kovács, lakatos, kádár stb.) a külső városrészekbe szorultak. A gyárip. kibontakozása a 19. sz. elején indult meg, s inkább a →*Lipótváros*ban telepedett meg. II. József idejében kezdték lebontani a városfalak tornyait és a kapukat (a Váci kaput 1780-ban, a Kecskeméti kaput 1796-ban, a hatvani kaput 1833-ban), és így a ~ közvetlenebb kapcsolatba került a közben kiépült új városrészekkel. – Az 1838. évi árvíz rettenetes pusztítást végzett. Ezután halaszthatatlanná vált a Duna-part árvízvédelmi megerősítése, az összeomlott v. megrongálódott házak újjáépítése. A *Szépítő Bizottmány* József nádor vezetésével igen sokat tett a korszerű városkép kialakítása érdekében. A város ekkor klasszicista arculatot kapott. Kiemelkedő ép.-ei ebből a korból: a *Deák téri ev. templom* (1799–1809), a *Vármegyeháza* (1838–1841), a →*Lánchíd* (1839–1849), valamint a főúri és polgárházak egész sora (*Szemerédy-ház*, Apáczai Csere János u. 3., 1812; *Gyürky-ház*, Apáczai Csere János u. 5., 1814–15; *Kardetter-ház*, Apáczai Csere János u. 7., 1812; *Almássy–Szapáry-palota*, Szép u. 3., 1817; *Trattner-ház*, Petőfi Sándor u. 3., 1832; *Nákó-ház*, Váci u. 9., 1840; *Lyka-ház*, Vörösmarty tér 6., 1844 stb.). A reformkorban Pest volt az orsz. tényleges főv.-a, s annak igazi központja a ~. Itt működött az egyetem, az Akadémia. Kávéházaiban, vendéglőiben találkoztak a pol., irodalmi, tudományos élet szereplői. A Duna-parti *Kremnitzer kávéház*, majd a későbbi *Pilvax* vált különösen emlékezetessé. Az új fogadók, szállodák biztosítottak helyet az ide érkező sok idegennek: a *Magyar király* (Dorottya u.–Vigadó u. sarok), a *Vadászkürt* (Türr István u.), az *Arany Sas* (Semmelweis u.), a *Tigris* (Nádor u. 5.), majd az *Angol királynő* (a Duna-parton), az *István főherceg* (Akadémia u. 1.). 1848-ban Pest lett a főv., s a ~ igen sok történelmi esemény színhelye volt: a Pilvaxban gyülekeztek, s innen indultak el a márciusi ifjak; az első szabad sajtóterméket, a 12 pontot és a Nemzeti dalt nyomtató Landerer és Heckenast nyomda a mai Kossuth Lajos u. 3. sz. alatt állt, az első népképviseleti országgyűlés a mai Vigadó helyén állt *Redut*ban ült össze. Buda ostroma idején Hentzi lövette Pestet, főleg a Duna-parton pusztult el sok ház, ekkor gyulladt ki és égett le a Redut is. A szabadságharc után a megtorlások, a merev osztrák bürokrácia megszakította a fejlődés lendületét. A kiegyezés, majd Buda, Pest és Óbuda egyesítése fordulópontot jelentett a város történetében. Az 1872:XXXVI. tc. értelmében a ~ Bp. IV. ker.-e lett, később (1894) ide került a főv. vezetése a *Központi Városházá*ba. A ker. rohamos fejlődését jelzi a két új híd, a *Ferenc József* (ma *Szabadság*) *híd* (1896) és az *Erzsébet híd* (1903) építése, ezzel a közlekedés nagyarányú fellendülése. A helyi tömegközlekedés sokáig kikerülte a ~t: a lóvasút csak a ker. határát (Kálvin tér, Múzeum krt.) érintette, 1914-ben azonban megépült az Erzsébet hídon is a villamospálya. A kiegyezés korában a város rohamosan fejlődött, terjeszkedett, a ~ban igyekeztek minden üres helyet beépíteni (pl. a Duna-part feltöltésével nyert területet), sok – olykor igen patinás – régi házat lebontottak, hogy újat, nagyobbat építhessenek. A korszak városképileg legfontosabb építkezése a Duna-parti új szállodasor volt. A város fejlesztését ekkor már a Szépítő Bizottmány helyett a →*Fővárosi Közmunkák Tanácsa* irányította. – 1856-ban kezdődött meg a →*gázszolgáltatás*, 1868-ban lépett munkába az első vízmű (→*vízszolgáltatás*), 1896-ban készült el a *csatornázás* első nagy szakasza. – A II. vh. alatt a századfordulótól fokozatosan tovább korszerűsödő ~ nagy része súlyosan károsodott, vagy el is pusztult. Így megsemmisültek a Duna-parti szállodák, a Vigadónak csak a romjai maradtak meg. Évtizedek kellettek, amíg a ~ teljesen újjáépülhetett. Az éktelenkedő tűzfalak közül az utolsót a Kálvin téren csak az új Korona Szálló tüntette el. A ~ 1950. jan. 1-jétől a korábbi IV. ker. helyett V. ker lett, s hozzácsatolták a →*Lipótváros*nak a Szt. István krt.-ig nyúló területét. Az így kibővült ~ azóta méginkább a főv. üzleti, igazgatási, pol. központja. – A ~ ip.-a egyre inkább a – jórészt igényesebb – kisiparra korlátozódik. Annál jelentősebb *kereskedelme*, hiszen a nagykereskedelmi, export-import váll.-ok számottevő része itt található. A kiskereskedelmi hálózat korszerűsítése keretében a Petőfi Sándor u. és a Duna-part között európai szintű üzletközpontot létesítettek. A Váci u.-ban, a József Attila u.–Bajcsy-Zsilinszky út sarkán és a Múzeum krt.–Rákóczi út sarkán *üzletköz-*

pont épült, elsősorban a külföldi váll.-ok számára. A *Magyar Nemzeti Bank* mellett a bankok jórészének is a ~ban van a központja. A Duna-parti új szállodasor (Duna Intercontinental, Atrium Hyatt, Forum), az újabban megnyílt *Taverna*, *Korona Hotel* és a *Grand Hotel Corvinus Kempinski* mellett a már réginek számító *Erzsébet* és *Astoria Szálló* (1912–1914) áll a ~ban. – A ~ *közlekedése* a zsúfoltság miatt egyre nagyobb probléma. Egyes részeket (Vörösmarty tér, Váci u. és keresztu.-i) nemcsak a tömegközlekedés, hanem a járművek elől is elzárták, számos u. egyirányú lett, hogy az átmenő forgalom gyorsulhasson. A tömegközlekedésben egyre nagyobb szerepet kap a →*metró*, amelynek hármas csomópontja a ~ szélén lévő Deák Ferenc tér. A villamos- és autóbuszjáratok számát is erősen csökkentették, ill. közlekedésüket néhány főútvonalra korlátozták. Jelentős autóbusz csomópont maradt azonban a Március 15. tér és a Ferenciek tere. A távolsági közlekedésben egyrészt az Erzsébet téri autóbusz-pu., másrészt a dunai hajóállomás útján veszi ki a részét a ~. – A *népiskolák* a 18. sz. elején már megalakultak, s a lakosság összetételének megfelelően a 18. sz. közepén egy m. és egy német isk. működött. Az isk.hálózat a lakosság szaporodásával bővült, és sokáig elsősorban az egyházak hatáskörébe tartozott. A középisk.-k közül a legrégebbi, és majd másfél században át egyedüli a *piarista gimn.* (1717-től, 1953-tól nem a ker.-ben). 1854-ben alapították az első m. nyelvű reálisk.-t, a mai →*Eötvös József Gimnázium* elődjét, 1856-ban nyitották meg az *angolkisasszonyok* tanítónőképzőjüket, majd 1882-ben felső leányisk.-jukat, amely 1918-ban lett leánygimn. 1858-ban alapították az előbb német, de már 1861-től m. tannyelvű áll. gimn.-ot, a →*Berzsenyi Dániel Gimnázium* elődjét (1952-ben más ker.-be költöztették). Ma három gimn. és három szakközépisk. működik a ~ban. Felsőfokú oktatási intézménye az →*Eötvös Loránd Tudományegyetem*, amelynek központi ép.-e és jogi kara (Egyetem tér 1–3.), valamint bölcsészkara (Pesti Barnabás u. 1.) működik a ~ban. Egyetlen főisk.-ja a →*Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola*. – A ~ban vannak a hazai tudományos élet központi szervei: a →*Magyar Tudományos Akadémia*, a *Műszaki és Természettudományi Társaságok és Egyesületek Szövetsége* (Kossuth Lajos tér 6–8.) és a *Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetsége* (Kossuth Lajos tér 4.). – A közgyűjt.-ek közül itt található a →*Néprajzi Múzeum* és a →*Petőfi Irodalmi Múzeum*, valamint néhány kisebb gyűjt.: az →*Ady Endre Emlékmúzeum*, az →*Evangélikus Országos Múzeum* és a →*Kresz Géza Mentőmúzeum*. Jelentős kiállítóhelyiségei voltak: a →*Nemzeti Szalon*, a →*Tamás Galéria* és a →*Fränkel Szalon*. Ezek szerepét az újonnan megnyílt galériák sora vette át (→*Budapest Galéria*, →*Csók István Galéria*, →*Derkovits Galéria*, →*Gulácsy Galéria*, *Műgyűjtők Galériája*, →*Stúdió Galéria*, →*Vigadó Galéria* stb.). – A pesti színházi élet legfontosabb színtere volt sokáig a →*Pesti Német Színház*. Pusztulása után néhány kisebb vállalkozás (→*Erzsébet téri német színház*, →*Gyapjú utcai német színház*) után 1916-ban nyílt meg Bárdos Artúr *Modern Színpad*a (Petőfi Sándor u. 6.), amely 1918 és 1951 között →*Belvárosi Színház* néven működött, azután a Nemzeti Színház kamaraszínháza lett →*Katona József Színház*ként, majd önállóvá vált. Az Eskü tér 1. sz. alatt 1918–20 között több rövid életű színházi vállalkozás talált otthont: →*Medgyaszay Színház*, →*Eskü téri Színház*, →*Dunaparti Színház*, →*Kamara Színház*. Ma a Katona József Színház mellett a ~ban működik a *Pesti Színház* (1967-től), a *Kamra Stúdiószínház* (Ferenciek tere 5.), az →*Egyetemi Színpad*. A pesti hangversenyélet egyik központja megépülése óta a →*Vigadó*, s újjáépülésétől ismét folytatja jelentős működését e téren. – Ma két mozi van a ~ban, a *Puskin* (a korábbi *Fórum*) és a *Toldi*. A korábban szintén jelentős *Corso* mozi helyén nyílt a *Bartók terem*, majd a *Pesti Színház*. – A ~ *szakorvosi ellátás*át két rendelőint. (Hold u. és Madách tér) biztosítja. A ~ az ország igazgatási központja, orsz. hivatalok egész sora található itt. – A ~ban a reformkorban jöttek létre a jelentős társ. egyesülések: a →*Nemzeti Casino*, a →*Nemzeti Kör*, később az →*Országos Kaszinó*, a →*Belvárosi Polgári Kör*, a →*Lipótvárosi Kaszinó*, a *Budapesti Katholikus Kör* (1888, később →*Központi Katholikus Kör*). A ~i Duna-part 1988-tól a Világörökség része. – *Irod.* Belvárosunk tegnap és ma (szerk. Szilák Józsefné, Bp., 1970); Pereházy Károly: A régi Belváros (Bp., 1982).

Belváros: →*helyi sajtó*

Belváros Híradója: →*helyi sajtó*

Belvárosi Irodaház Kft. (II. Csalogány u. 23.): az *Állami Vagyonügynökség* alapította 1990-ben. Feladata annak a 11 áll. váll.-i székháznak – 70 000 m² alapterület, 80 milliárd Ft vagyonérték – a kezelése és hasznosítása, melyet az ÁVÜ a váll.-ok kezelőitől elvont. – Irodaházai Pesten: V. Nádor u. 11. és 21., Deák Ferenc u. 3., Arany János u. 24., Váci u. 38. és a Kozma u. 3. sz.; Budán: II. Csalogány u. 23. sz. székház.

Belvárosi Kávéház (V. Szabadsajtó út 5.): a Klotild-palota ép.-ében 1901-ben nyílt meg. (A ~ alapításának évét általában 1896-ra teszik. Ez a dá-

A Belvárosi Kávéház az 1930-as években

tum a cégszerű megalakulást jelentheti, nem a működés kezdetét.) A fényűző berendezésű, európai színvonalú ~ vez.-i 1910-től a Rónai család három generációja. 1930–31-ben Rónai Miklós modernizálta és újjáépítette. A II. vh. után a romos Bp. első működő kávéháza. Az 1950-es években az ELTE központi menzája. 1969–84 között önkiszolgáló étterem, majd a nyolcvanas évek végétől elegáns kávéház és étterem. 1990 őszén dr. Josef Schilling német üzletember bérelte ki. A m. áll.-tól vásárolt koncessziós jog alapján Casino Imperial néven devizás játékkaszinót nyitott az ép.-ben.

Belvárosi Orvostársaság: →*orvostársaságok*

Belvárosi Polgári Kör: a *Szabadelvű Párt* IV. ker. pozícióinak megerősítésére alakította 1892-ben br. *Podmaniczky* Frigyes ogy.-i képviselő. Első helyisége a Váczi u. 14. sz. alatt volt. Alakulási taglétszáma 220 fő, elnöke Láng Lajos volt. 1903-tól a IV. Eskü tér 8. sz. alatt működött. Tagjai alakították 1910-ben a *Nemzeti Munkapárt*ot. 1931-ben Kállay Miklóst választotta elnökévé. Taglétszáma 1936-ban 627 fő volt. A II. vh. után megszűnt.

A belvárosi római katolikus főplébániatemplom kapuja

1866-ból származó metszet a belvárosi római katolikus főplébániatemplomról

belvárosi római katolikus főplébániatemplom (V. Március 15. tér): a templom helyén →*Contra Aquincum* erődje állott. E megerősített római tábor köveinek felhasználásával épülhetett a kir. alapítású *Nagyboldogasszony-templom* a középkori Pest legkorábbi egyháza. Először a Szt. Gellért legendában említik, a Vata-féle pogánylázadáskor meggyilkolt Gellért püspököt itt temették el 1046-ban. E legkorábbi, máig ismeretlen templomra épült a 12. sz. végén az a román stílusú templom, melynek egyes részei fennmaradtak. Háromhajós bazilika volt, homlokzatát két torony díszítette. A hagyomány szerint itt tartották a gyermek Árpád-házi Szt. Erzsébet eljegyzését 1211-ben a férjéül kiválasztott hasonló korú Thüringiai Lajossal, mielőtt új hazájába indult. A tatárjáráskor a templom elpusztult, helyrehozatalában nagy szerepe volt külföldön tanult plébánosának, Ákosnak. – A 14. sz.-ban Zsigmond király támogatásával a templomot a budai kir. építőműhely mesterei gótikus stílusban átépítették, mely az ország egyik legszebb plébániatemploma lett. A munka irányítója Babocsai Gergely plébános volt, aki egyben kir. káplánként is tevékenykedett. A gótikus templom háromhajós, egytornyos volt, bal oldalhajójában csarnok elrendezésű, jobb oldalában bazilikális. Az oldalhajókhoz kápolnasor csatlakozott. Szentélye csarnok elrendezésű, körüljárós, belső falsíkján háromkaréjos ülőfülkék húzódtak. Gazdag falfestményeiről a szentségházpilléren és az É-i kápolna ívén fennmaradt töredékek tanúskodnak. Mátyás király korában késő gótikus stílusban bővítették a templomot. Ekkor épült a díszes D-i és É-i oldalbejáró és az oratórium emelete. A 15. sz.-ban épült a szentély első szakaszához D felől csatlakozó kápolna, mely a szabályos nyolcszög oldalaival zárul, mellette díszes, pálcaműves ajtókerettel. Vele szemben a ma már más képet mutató kápolna a D-ivel azonos volt. Írott forrásokból ismeretes, hogy a pesti

kézművesek vallásos szervezetei, a confraternitások oltárokat állítottak a templomba. Az 1444–82 közötti időből Mária, Szt. Erzsébet, Borbála, Ilona, Gellért, Sarlós Boldogasszony valamint Péter és Pál oltárokat említenek. – A reneszánsz művészetet két igen szép emlék képviseli: a két *pastoforium* (szentségtartó fülke). Az egyik, a templom plébánosának Nagyrévi Andrásnak pastoforiuma 1500 körül készült; a másik, Pest város szentségfülkéje 1507-ből való. Egyéb értékes reneszánsz stílusú töredékek a szentély melletti templommúzeumban találhatók. A ~ a török uralom alatt mecsetté lett. Ennek emléke a

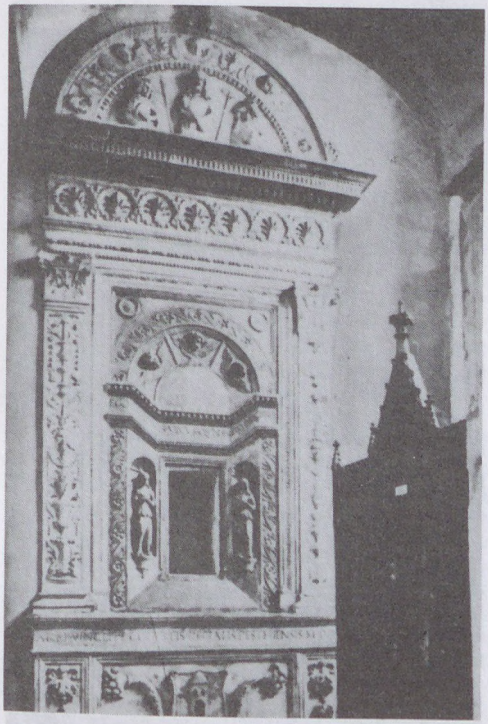

Reneszánsz pastoforium a belvárosi római katolikus főplébániatemplomban

török *mihrab*, azaz imafülke a szentély DK-i falában. A szultáni mecsetek felépülése után a ~ volt az egyetlen megtűrt keresztény templom. Az 1686. évi felszabadulás után igen lassan indult meg az élet. A török árva gyerekekről otthonokban gondoskodott a plébánia. – 1716-ban, 1722-ben, 1723-ban nagy tűzvész pusztított Pesten. Ezek után került Hörger Antal Szt. Flórián – a tüzek ellen védő szt. – szobra a szentély külső zárófalába. A ~ barokk kori helyreállítása 1725-ben kezdődött meg. Az építkezéssel Pauer János György építőmestert bízták meg. A ~ három hajóját ekkor egyetlen kosáríves dongával fedték le, a gótikus kápolnasort barokkosan átépítették. Az É-i tornyot is felépítették. A gótikus kápolnasorhoz igazodó, sűrűn elhelyezett hevederek közé lehetetlen volt a barokk korban szokásos kupolasüveg

A belvárosi római katolikus főplébániatemplom a 20. század elején

boltozatokat iktatni, ezért a hevederek közti mezőket is dongákkal boltozták át. Ez külön érdekességet ad e műemléknek. A középkori adottság nagymértékben befolyásolta a barokk téralakítást. Főhomlokzata egységes, a többi barokk templommal azonos jellegű. A főbejáratot díszes falpillérek szegélyezik. A szentély átboltozásánál a gótikus stílus szigorú építési rendjének pontos és szabályos összemetsződései helyett furcsa rendetlenséget látunk, amely azonban a szentélynek festői bájt kölcsönöz. A templom négy barokk mellékoltára közül a szentély felőlieket Gundrich Károly faragta 1736-ban és 1745-ben. A főbejárat felőli oltárokat Hebenstreit József készítette az előbbieknél jobb minőségben, s az 1760-as évekből származnak. A 18. sz. végén a szentély copf stílusban készült új boltozatot kapott, melynek mestere *Nepauer* Máté volt. 1739–40-ben Pauer János György (más források szerint Hacker Antal) építette át a toronysüvegeket XVI. Lajos stílusában készült elegáns sisakokká. 1805–08 között Hild János tervei szerint végeztek újabb restaurálást a templom szentélyében. Gótizáló festéssel újrafestették a falakat, a gótikus formák utánérzésével ekkor készült a páratlan szépségű szószék, Ungradt Fülöp alkotása. A pillérkötegeken szürke színű műmárványozás készült. Ugyanekkor új főoltárt kapott a templom, melyet Hild János tervezett. A kórus bővítése klaszszicista stílusban *Hild* József munkája. 1839-ben a templom körül lévő támpillérek közeit árusító bódékkal építették körül. Ezeket csak 1932-ben bontották le. 1889-ben *Steindl* Imre restaurálta a templomot, a klasszicista főoltárt elhordatta, és helyébe Zsolnay-kerámiából épített hivalkodó majolika oltárt állított. Steindl a szentély régi gótikája számára talpalatnyi helyet sem hagyott. A szentélypillérek

Flórián-szobor a belvárosi római katolikus főplébániatemplom szentélyének külső falán

formáját megváltoztatta, az eredeti részeket befalaztatta, a gótikus tagozatokat leverette, a falakat eklektikus stílusban kifestette. 1932–44 között Lux Kálmán végzett restaurálást a templomon. Ekkor került elő a 19 ülőfülke, a D-i oldalon a Mátyás-kori pálcaműves ajtókeret. Az ostrom után már 1945–47 között megtörtént a romos templom állagának megóvása: tetőt és üvegezést kapott, 1948-ban – a templom fennállásának 900 éves évfordulóján – megkezdődött a belső helyreállítás is. A templomot akkor *Gerő* László restaurálta. Terveinél két szempont vezette: 1. a templom régiségének kiemelése, 2. a szép szószék részére nyugodt környezet biztosítása. A falak egyszínű patinás festése mellett a bordákat színesre festette. A festés mintájául az É-i Szt. Flórián-kápolna bejárati ívén megmaradt eredeti gótikus díszítés szolgált. Két gótikus konzol eredeti helyére került, a sekrestye felőli falra zászlódíszt helyeztek. A neogótikus stallum és padok helyére egyszerű fenyőfa székek kerültek. Az egyszerű új asztaloltár szárnyas felépítményt kapott. Alépítményén *Antal* Károly szobrászművész finoman mintázott alkotásai láthatók. A kovácsoltvas gyertyatartókat és keresztet *Bieber* Károly készítette. A corpus Antal Károly műve. A szárnyas oltár festményei *Molnár* C. Pál festőművész alkotásai. 1955-ben a templom új keresztelőkutat kapott kemény mészkőből, bronzcsoportozatának alkotója *Ferenczy* Béni. A főhajó megrongálódott belső festését a klasszicista architektúrához igazodó új, nem figurális, világos árnyalatokból álló festés váltotta fel (Gerő László terve, 1969–70). – A ~ kriptájában nyugszik *Kultsár* István, az MNM és a Nemzeti Színház létesítésének lelkes szorgalmazója. A ~ oldalkápolnájában látható síremléke Ferenczy István alkotása (1832). – Anyakönyvei 1688-tól maradtak fenn. Búcsúnapja aug. 15., Nagyboldogasszony ünnepe. Területén működik a belvárosi ferences, a szervita, az angolkisasszony és az egyetemi templom. – *Irod.* Gerő László: A pesti belvárosi templom (Bp., 1956).

A belvárosi római katolikus főplébániatemplom belseje

Belvárosi Színház, *Modern Színpad* (V. Petőfi Sándor u. 6.): 1916-ban az →*Andrássy úti Színház*ból átköltöző kabarétársulatával Bárdos Artúr nyitotta meg *Modern Színpad* néven. 1918-ban vette fel a ~ nevet, s kabaréból színházzá alakult. 1918-ban az →*UNIO Tröszt* kezelésébe került. Bárdos Artúr – több megszakítással – közel harminc éven át vez. a színházat, amelynek rajta kívül nevesebb ig.-i voltak Beöthy László (1926–28), Heltai Jenő és Bródy Pál (1929–32), Patkós György (1939–40). A színház legnépszerűbb művészei: Beregi Oszkár, Bulla Elma, Dajka Margit, Dénes György, Gombaszögi Ella, Baló Elemér, Makay Margit, Mezei Mária, Páger Antal voltak. Hazai és külföldi írók műveit tűzték műsorra (Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc, Ko-

dolányi János, Herczeg Ferenc, Lakatos László, Szép Ernő, valamint A. Strindberg, R. Rolland, A. Schnitzler, Molière, Shaw, Pirandello stb.). 1940-től 1944-ig a *M. Film Iroda* kezelésében az ép.-ben a *Híradó Mozi* működött. A színházi előadások 1945-ben – ismét Bárdos Artúr igazgatása alatt – folytatódtak. 1948–49-ben Simon Zsuzsa, 1950–51-ben Szendrő Ferenc igazgatta. 1951-től a *Nemzeti Színház Kamaraszínháza* lett *Katona József Színház* néven. A színházat 1975-től 1981-ig átépítették. 1982-től →*Katona József Színház* néven, de önálló színházként működik. – Irod. Bárdos Artúr: Játék a függöny mögött (Bp., 1942); Alpár Ágnes: A Belvárosi Színház műsora 1918–1949 (Bp., 1965).

Belvedere: kiállítóhelyiség 1921–24 között az V. Váci u. 11/b sz. ház félemeletén. Fónagy Béla művészettörténész létesítette. Elsősorban a kortárs fiatal hazai művészek alkotásait mutatta be, közülük számosat ő fedezett fel. A ~ olyan fiatalok (pl. Derkovits Gyula, Gádor István, Kmetty János, Perlrott Csaba Viktor, Szobotka Imre) bemutatkozását tette lehetővé, akik máshol nem állíthattak ki.

Bélyegmúzeum (VII. Hársfa u. 47.): hazai és külföldi bélyegek, tervrajzok és próbanyomatok, nyomóeszközök, fázisnyomatok, elsőnapi bélyegzések, alkalmi bélyegzők, egyéb filateliai tárgyak (oklevelek, érmek, plakettek stb.), valamint filateliai okmányok és könyvek gyűjt.-e. Az 1867-ben létrejött önálló M. Posta szinte kezdettől gyűjtötte a hazai és külföldi bélyegeket, hogy a hamisítványok és az érvénytelen kiadások felhasználását megakadályozza. A századfordulótól már rendelet szabályozta e gyűjt. fejlesztését, pl. a bélyegtervezők pályaműveivel, a próbanyomatokkal stb. A külföldi bélyegeket az Egyetemes Postaunió 1874. évi egyezménye értelmében rendszeresen megkapják a tagállamoktól. A gyűjt. rendezését, katalogizálását 1912-ben kezdték meg. Az alapállományt különböző magángyűjt.-ek megvásárlása vagy hagyományozása gazdagította (pl. Poppovits Mirko gyűjt.-e). A ~ 1930-ban nyílt meg a közönség előtt a Postavezérigazgatóság Krisztina krt.-i ép.-ében. Mai helyére 1940-ben költözött. 1961-ben, 1970–72-ben, végül 1990-ben a kiállítási teret bővítették, korszerűsítették, megfelelő tűzvédelmi és klímaberendezésekkel látták el. A ~nak több vidéki kiállítóhelye is van (Debrecen, Győr, Nagyvázsony, Ópusztaszer), rendszeresen részt vesz a hazai és külföldi kiállításokon, amelyeken sok díjat nyert. Kiadványa a *Bélyegmúzeumi évkönyv* (1985-től) és a *Bélyegmúzeumi Szemle* (1988-tól).

Bem József (Tarnów, 1794–Aleppo, 1850): lengyel katonatiszt, m. honvédtábornok. Az 1830–31. évi lengyel felkelés tábornoka. Emigráns éveiben beutazta Ny-Európát. Az 1848. okt. bécsi forr. idején a város védőrségének parancsnoka, majd Mo.-ra menekült. Itt Kossuth az erdélyi hadsereg főparancsnokává nevezte ki. ~ újjászervezte az erdélyi hadsereget és három hónap alatt kiverte Erdélyből az osztrák haderőt. A cári intervenciós hadseregtől azonban 1849. júl. 31-én Segesvárnál döntő vereséget szenvedett, majd aug. 9-én Temesvárnál a m. főseregggel szintén döntő csatát veszített az osztrákokkal szemben. A világosi fegyverletétel után Töröko.-ba emigrált, itt belépett a török hadseregbe és Murad Tevfik pasa néven Szíria katonai parancsnoka volt haláláig. – Szobra a róla elnevezett téren áll (Istók János, 1934).

A belvárosi római katolikus főplébániatemplom az Erzsébet hídról

Bem József tér (II. ker.): a mai *Fő u.* és a *Bem rkp.* közé fogott tér. D-i sarkáig terjedt „város" néven a török uralom alatt a *Várnegyed* külső védelmi várrendszerébe szerveződött *Víziváros*. Itt állott a „város" falát, ill. a *Vízi, Kakas kaput* védő, egyik részével a Duna vizében álló *Kakas kapu bástya*. A tér neve 1938-ig *Pálffy tér*, majd ~. A tér közepén Bem József honvédtábornok szobra áll (Istók János, 1934). Talapzata előtt üveglap alá Bem tarnovi szülőházából egy téglát helyeztek. 1956. okt. 23-án a forr.-i események egyik kiindulópontja volt. A ~ Duna felőli oldalán találjuk a ~i hajóállomást.

Bem rakpart (I., II. ker.): a budai oldalon a Margit hídtól a Lánchídig terjed. 1858-ban *Donau-Zeile*, magyarul →*Duna-sor* v. *budai Felső Duna-sor*. 1874-től *Margit rkp.*, 1945-től *Monus Illés rkp.*, 1950-től ~. A ~ és a Bem József tér sarkán emelkedik a Külügymin. ép.-e. A fásított sétány mellvédfalán – szemben az Aranyhal u.-val – az 1960-ban lebontott Kossuth híd emléktáblája látható (Pál Ferenc, 1961). A ~ és Pala u. sarkán 1992-ben nyílt meg az új →*Francia Intézet*.

Bem József szobra a róla elnevezett téren

bencések, *Szent Benedek Rendje, Ordo Sancti Benedicti, O. S. B.* ⟨lat.⟩: a r. k. egyház legrégibb szerzetesrendje. A rend első apátságát Szt. Benedek alapította 529-ben Montecassinóban. Regulája, az „ora et labora" („Imádkozzál és dolgozzál") szerint eszménye a szemlélődő és tevékeny élet összhangja. – Mo.-on a ~ 996-ban telepedtek meg Szt. Márton hegyén (ma Pannonhalma). A 13. sz.-ban már közel száz monostoruk volt. Budán a Diósd községgel határos *Kána* nevű elpusztult középkori község területén az egykori *Szt. Szabina-kolostor* őrzi emléküket (XI. Kőérberek). A Gellért-legenda szerint Szt. Gellért itt szállt meg a vértanúsága előtti éjszakán. – A ~ a 16. sz.-ban szinte teljesen kihaltak. A török idők után szerveződtek részben újjá. 1786-ban II. József kettő kivételével feloszlatta kolostoraikat. 1802-ben újjászervezték rendi életüket, tíz isk. nyitásával tanítórenddé váltak. 1950-től az áll. csak a pannonhalmi és győri gimn.-ukat hagyta meg és 70 rendtagot engedélyezett. – 1984 óta Szt. Benedekről elnevezett tanulmányi házuk van (XI. Péterhegyi u. 67.), ahol egyetemi tanulmányaikat folytató ~ élnek. – *Irod.* Erdélyi László: A pannonhalmi Szt. Benedek-Rend története I–XII. köt. (Bp., 1902–1912).

Benczúr Gyula (Nyíregyháza, 1844–Szécsény, 1920): festő. Münchenben tanult és élt 1883-ig. Jelentős történelmi művét, a *Hunyadi László búcsúját* Pesten mutatta be. Történelmi témájú festményeket készített a kir. vár Hunyadi-terme számára. 1896-ban készült el a *Budavár bevétele* c. festménye. A pesti Mesterisk. ig.-ja volt.

Benczúr Társaság: 1921-ben alakult művésztestület. Benczúr Gyula tanítványai hozták létre, hogy mesterük emlékét ápolják. Elnöke Dudits Andor festőművész volt. A ~ 1945-ig működött.

Benczúr utcai Kórház (VI. Benczúr u. 4.): utókezelő gyógyint. Az ép.-ben 1931-től *Dr. Glück Szanatóriuma és Gyógyint.-e* működött 32 ággyal, ahol különféle (belgyógyászati, sebészeti, nőgyógyászati) betegeket kezeltek. A 30-as évek végétől *Körönd Gyógyint.*-ként folytatta tevékenységét. Az államosítás után belgyógyászati szakosítású utókezelő kórházzá alakították át. 1968-tól a →*Erzsébet Kórház-Rendelőintézet* kihelyezett oszt.-a. Ágyszáma 115 (1991).

Bene Ferenc (Mindszent, 1775–Pest, 1858): orvos, egyetemi tanár (1802-től), emellett a pesti városi kórház ig.-ja és városi főorvos is (1806-tól). Orvosi oklevelét a pesti egyetemen szerezte. Az ő nevéhez fűződik a himlőoltások bevezetése Pesten (1801), valamint az orvosok és természetvizsgálók első pesti vándorgyűlésének megrendezése (1841).

Bene Lajos (Visegrád, 1903–Bp., 1977): statisztikus. 1929-től a főv. szolgálatában állt, előbb főjegyző, majd 1937-től a Főv. Statisztikai Hivatal vez.-je. Népességstatisztikával és gazd.statisztikával foglalkozott. Bp.-i vonatkozású m.: *Budapest Székesfőváros iparosai* (Bp., 1928); *Budapest Székesfőváros kereskedői* (Bp., 1929); *A mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten* (Bp., 1933).

Benedek Elek (Kisbacon, 1859–Kisbacon, 1929): író, újságíró. A m. gyermekirodalom egyik megteremtője. 1877-ben került Pestre bölcsészeti tanulmányainak elvégzésére. A Budapesti Hírlapnál és más pesti lapoknál volt újságíró és több lapot szerk. 1889-ben Pósa Lajossal együtt megindította az *Én Újságom* c. gyermeklapot és Sebők Zsigmonddal együtt szerk. a *Jó Pajtás* c. gyermeklapot. *Édes anyaföldem!* c. regényes önéletrajzának (Bp., 1920) sok főv. vonatkozása van. 1902-től a VIII. Bérkocsis u. 16. sz. házban lakott.

Benedek Marcell (Bp., 1885–Bp., 1969): író, irodalomtörténész, Kossuth-díjas (1963). A bp.-i egyetem bölcsészkarán szerzett tanári diplomát. 1904-ben Lukács Györggyel és Bánóczi Lászlóval alapítója volt a Thália Társaságnak. 1912-től 1918-ig a Markó utcai főgimn.-ban tanított. A Tanácsközt. alatt egyetemi tanár volt. 1920-ban megfosztották állásától, ettől kezdve csak irodalommal foglalkozott. Fordított, elbeszéléseket, irodalomtörténeti tanulmányokat, kritikákat írt, a Dante, majd az Új Idők kiadónál volt lektor. 1962-ig az ELTE tanára. *Naplómat olvasom* (1965) c. önéletrajza becses adatokat tartalmaz a főv. kulturális életéről. Lakása a IX. Lónyay u. 18/a sz. alatt volt.

Benedek Samu mézeskalácsos és gyertyaöntő műhelye: 1700-ban a Tabánban nyílt meg. A jelenlegi I. Attila u. elején működött, ahol a család tagjai még megszűnésekor (1968) is hagyományos módon, kézi erővel dolgoztak.

Benjámin Károly (Gát, 1897–Bp., 1968): építész, Ybl-díjas (1958). Tanulmányait a bp.-i műe-

gyetemen végezte. 1925-től az OTI alkalmazottjaként részt vett a Tisza Kálmán (Köztársaság) téri bérházcsoport tervezésében. Németh Pállal közösen tervezte a kőbányai Egészségházat (1948), majd a Főv. Tervező Int., később a Bp.-i Városépítő Tervező Int. ig.-ja volt 1960-ig.

Benjámin László (Bp., 1915–Bp., 1986): költő, Kossuth-díjas (1950, 1952), Pro Arte-díjas (1971). Textil- és vasmunkásként, 1931-től 1933-ig nyomdában dolgozott. 1940–45-ben tisztviselő. A II. vh. után újságíró, majd az *Új Hang* szerk.-je (1952, 1954). 1958-tól 1976-ig a Főv. Szabó Ervin Könyvtárban dolgozott. 1976-ban lett az *Új Tükör* szerk.-biz. tagja, 1980-tól haláláig főszerk.-je volt. Bp.-i vonatkozású versei: *A Gellérthegy oldalán; Szegedi út; Novemberi elégia; A szabadság ünnepén; A Vadaskerti úttól a Kálvin térig.*

Benkert Antal (Buda, 1794–Pest, 1849): író, kreskedő. Egy pesti vendégfogadó tulajdonosa volt, majd német színész és hírlapíró. Az 1830-as 40-es években német lapokba írt Pestről életképeket, amelyek önálló kötetekben is megjelentek: *Pester Lebensbilder* (1830–32), *Bunte Bilder aus dem Leben* (1842). Könyvet írt az 1838-as pest-budai árvízről. Fia, Károly, aki műfordító és bibliográfus volt, 1848-ban *Kertbenyre* magyarosította nevét.

Benkő Éva (Bp., 1939–): népművelő. Az ELTE bölcsészeti karán szerzett diplomát. 1969-től a főv.-i népművelés gyakorlati és módszertani kérdéseivel foglalkozik. 1969-től 1973-ig a Kőbányai Ifjúsági Klub vez.-je volt. 1974-től 1977-ig a Főv. Művelődési Ház hálózati csoportvez.-je. 1977-től a Népművelési Int. (ma Orsz. Közművelődési Központ) munkatársa, 1981-től ig.-ja. A főv. népművelés helyzetét mutatja be *Megszállottak, átutazók, beletörődők. Népművelők Budapesten* c. művében (Bp., 1982).

benzinkutak: a magánkézben lévő kis töltőállomások és ~ államosítását követően az 1948-ban alapított →*Ásványolajforgalmi Vállalat* (ÁFOR) üzemeltette az üzemanyag-ellátóhálózatot, orsz.-an mintegy 400, a főv.-ban 43 benzinkutat. Nyolc töltőhellyel rendelkezett még a →*Fővárosi Garázsipari Vállalat* is. 1958-at követően, amikor a személygépkocsi használatát újból engedélyezték a lakosság számára is, és megindult a gépkocsik importja, egyszeriben kevés lett a benzinkút. Az ÁFOR ezekben az években kettős kezelésben álló töltőállomások létesítésével igyekezett hálózatát bővíteni. Így jöttek létre az *ÁFOR–BP*, az *ÁFOR-AGIP* töltőállomások, s a Shell–Interag töltőállomások hálózata. Az 1980-as évek elején összesen 72 helyen üzemeltek ~ a főv.-ban, de ez a mennyiség csupán a kétszerese volt az 1970-es évekbeli számnak. Ugyanakkor a közúti gépjárművek állománya majdnem háromszorosára nőtt. – A rendszerváltást követően sorra jelentek meg Mo.-on és a főv.-ban a multinacionális olajváll.-ok, mint az *ARAL*, az *ESSO*, a *TOTAL* stb. E váll.-ok újonnan létesített töltőállomásai tucatnyi benzinkúttal felszerelve készültek, ahol egyidejűleg 6–20 gépkocsi is tankolhat önkiszolgáló rendszerben. A főv. peremvidékén és agglomerációs övezetében számtalan egy-két fejes magántöltőállomás is létesült.

Beöthy László (Bp., 1873–Bp., 1931): színigazgató. Pályáját mint újságíró kezdte a Budapesti Hírlapnál. 1898-tól színig. Bp.-en, először az akkor operettszínházként működött Magyar Színházban. 1903-ban megnyitotta a Király Színházat és felvirágoztatta, főleg *Kacsóh János vitézének* bemutatásával, amelyet 689-szer játszottak. 1907-ben ismét átvette a Magyar Színházat, 1916-ban a Népopera igazgatását is. 1918-ban megszervezte az UNIÓ Rt. színházi trösztöt, ezzel öt pesti színház: a Magyar, a Belvárosi, az Andrássy úti, a Király és a Blaha Lujza Színház ig.-ja lett. A trösztöt felbomlása után, 1926-tól 1928-ig a Belvárosi Színházat igazgatta.

Berda József (Bp., 1902–Bp., 1966): költő, Baumgarten-díjas (1944), József Attila-díjas (1965). Fiatal korát Angyalföldön töltötte. Mielőtt a Nyugat, a Széphalom, az Est-lapok munkatársa lett, lakatos, kifutó, könyvügynök volt. 1927-től haláláig Újpesten élt a Gellért u. 31. sz. házban (emléktábla). Verseinek témáit sokszor merítette Angyalföld és Újpest életéből: *Budapesti gyónás; Budapest; Váci út 140.; Angyalföldi bulgár kertészekről; Vizafogó. Újpest* c. versében az 1930-as évek szürke, poros, nyomorgó kisvárosát festi. Újpesten u.-t neveztek el róla.

Bereczky Albert (Bp., 1893–Bp., 1966): ref. püspök, politikus. 1912–16 között Pápán teológiát hallgatott. 1952-ben a prágai egyetem prot. teológiai fakultása causa honoris doktorává avatta. – Segédlelkész Salgótarjánban (1916–19), lelkész Dunabogdányban (1919–24), Pécelen (1924–26), a M. Traktátus Társ. és a Sylvester Nyomda ig.-ja, a „Hit és Szolgálat" mozgalom főtitkára és utazólelkésze (1926–1930), missziói lelkész a Bp.-Külső-Lipót-Terézvárosi Egyházközségben (1930–58). 1948-tól 1958-ig a Dunamelléki Egyházker. püspöke. – 1944-ben a M. Nemzeti Függetlenségi Front, az ellenállási mozgalom egyházi vonalának vez.-je, kiemelkedő volt a zsidók mentésével kapcsolatos tevékenysége. 1945 után a FKgP képviselője, 1945–46-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Min.-ban pol. áll.titkár, majd a Külügyi Biz. elnöke. Egyházi részről tagja volt annak a konventi biz.-nak, amely 1948. máj.-ban az isk.-k államosítását készítette elő. Püspöksége idején részben az ő nevéhez fűződik az államhatalomnak a felső egyházi vezetés részéről történő kiszolgálása, amit ~ „a keskeny út teológiája" megalkotásával igyekezett megmagyarázni.

Berend T. Iván (Bp., 1930–): történész, az MTA r. tagja (1979), Kossuth díjas (1961), Állami díjas (1985). 1953-ban szerzett diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde, 1960-tól docense, 1964-től egyetemi tanára, 1962–65 között dékánja, 1973–79 között rektora. 1985–1990 között az MTA elnöke. 1990-től a Kaliforniai Egyetem (UCLA) tanszékvez. professzora. Kutatási területe a 19–20. sz.-i m. és európai gazd.történet. *F. m.: A magyar gazdaság 100 éve 1848–1944* (Bp., 1973, társszerző), *Válságos évtizedek* (Bp., 1982), *Gazdasági útkeresés* (Bp., 1983), *Európa gazdasága* (Bp., 1987).

Berény Róbert (Bp., 1887–Bp., 1953): festő, Kossuth-díjas (1951). Az 1909-ben alakult →*Nyol-*

cak művészcsoport tagja. A Tanácsközt. idején ~ alkotta a nagyhatású Fegyverbe! c. plakátot. A Tanácsközt. bukása után Bécsben és Berlinben emigrációban élt. 1926-ban tért vissza Bp.-re. 1948-tól haláláig a Képzőművészeti Főisk.-n tanított. Az 1930-as évektől a posztnagybányai törekvések egyik vez.-je volt. – *Irod.* Szíj Béla: Berény Róbert (Bp., 1981).

Berény-féle szabadiskola: Berény Róbert 1918-ban a Városmajor u.-i lakásán nyitotta meg művészeti magánisk.-ját, mely a Tanácsközt. bukásáig állt fenn. Az isk. a mesterségbeli ismeretek átadása mellett élénk szellemi központtá is vált. A ~ban kezdte tanulmányait Moholy-Nagy László, a konstruktivizmus egyik vez. egyénisége, a Bauhaus tanára.

Berger-pince: varietévállalkozás a Király u.-ban. A második – igen népszerű – m. varieté-mulató 1865-től működött. Első tulajdonosa – akitől nevét is nyerte – Berger Málcsi volt, leghíresebb előadói Fürst Károly és társulata. Legjelentősebb produkciója a Pesten isk.-t teremtő kuplé („Mit der Spritzen in der Hand" – Kezemben a fecskendővel), amelyet Fürst felesége, Weichselberg Riza tűzoltó-egyenruhában énekelt. Belépődíj nem volt, de minden szám után a primadonna tányérozott, kosztümben lépve le a színpadról. A ~ 1871-ig működött, de híre volt még a századfordulón is. – *Irod.* Gundel Imre – Harmath Judit: A vendéglátás emlékei (Bp., 1979).

Berkenye u. (II. Szemlőhegy u.–Pajzs u.): **3. sz.:** lh. (Schulek János, 1903). – **6. sz.:** lh. (Riticzka Ferenc, 1912). – **19. sz.:** villa (1937).

bérkocsisok: Pest, Buda, majd Bp. közlekedésének jelentős részét a céhekbe tömörült ~ bonyolí-

A Berkenye u. 3. sz. lakóház

tották le. A budai ~ céhe 1700-ban nyert privilégiumot, a pesti városi ~ céhe 1827-ben kapta meg privilégiumát. Mindenkor a város felügyelete alá tartoztak, jogaikat és kötelességeiket a város írta elő. A tanács engedélye nélkül ~ nem működhettek, lovakat, kocsit el nem adhattak, meghatározott árszabás szerint fuvarozhattak. A hatóság az új engedély kiadásakor köteles volt figyelembe venni az addigi mesterjog-tulajdonosok számát. A zártságra való törekvés ellenére a pesti ~ száma egyre nőtt, 1870-ben 264 volt. A céh 1872-ben szűnt meg. – Pest és Buda gyors növekedése, az egyesítést követő gazd. föllendülés kedvezett a ~nak. Az idegenforgalom növekedésével a ~ a helyi közlekedés fontos tényezőivé váltak. Különösen a Józsefvárosban vi-

Bérkocsik az egykori Gizella téren

rágzott a ~ ipara. A majorságukat vesztett gazdákból lettek *fiákeresek* (kétfogatú kocsi) és *konflis*tulajdonosok (egyfogatú kocsi). Erős szervezetbe tömörültek, összejöveteleik színhelye a Morbitzer vendéglő volt. Kiadták a Bérkocsisok Lapját. A 19. sz. végén a főv. újra szabályozta a ~ jogviszonyát. Rendelet írta elő a viteldíjakat, túllépése szabálysértés volt. Tiltotta a kocsisok gorombáskodását, a lovak kínzását. Előírták a lovak és kocsik tisztaságát. 1922-től a kocsikat számmal kellett ellátni, s a ~ csak hajtási igazolvánnyal működhettek. 1929-ben már csak 19 lófogatú bérkocsi volt forgalomban. Az autótaxi térhódításával kiszorultak a városi közlekedésből.

Bernát Tivadar (Zákány, 1926–): geográfus, egyetemi tanár. 1952-től a Bp.-i Közgazdaságtudományi Egyetemen a gazd.földrajzi tanszék tanára. 1975-től az MTA Földrajzi Biz.-ának elnöke, a M. Földrajzi Társ. társelnöke. Főv.-i vonatkozású művet szerk. Viszkei Mihállyal: *Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve, 1872/73–1972* (Bp., 1972).

Bernáth Aurél (Marcali, 1895–Bp., 1982): festő, Kossuth-díjas (1948, 1970), Pro Arte-díjas (1968). Vidéki tanulmányai (Nagybánya), bécsi és berlini évei után az 1920-as évek végén telepedett le végleg Bp.-en és ettől kezdve minden évben szerepelt képeivel kiállításokon. 1944 őszén tevékenyen részt vett a függetlenségi mozgalomban. 1945 után a Képzőművészeti Főisk. tanára. Több képének témája bp.-i, dunai látkép.

Berta Bertalan (Ftan, 1767–Pest, 1829): a mo.-i cukrászkézművesség fejlesztésében úttörő szerepet játszó első svájci cukrász, aki Pesten megtelepedett. Először – 1793-ban – csak pástétom- és lepénysütésre, ahogy akkor mondták, *Mandolaetti Bäckerei*-re kapott a városi tanácstól jogot. 1802-ben a tanács cukrászként vette fel polgárnak. Boltját a Belvároson kívül, a mai Erzsébet tér és azt a Deák Ferenc u.-val összekötő, akkori Miatyánk u. sarkán nyitotta meg. 1827-ben olyan termékeket készített, amelyek burkolatán m. versek voltak olvashatók. Cukrászatát unokaöccse, *Berta* Péter örökölte, de 1832-ben eladta a szintén ftani születésű *Nicolay* Istvánnak.

Berzsenyi Dániel Gimnázium (XIII. Kárpát u. 49–53.): 1858-tól *K. K. Staatsgymnasium in Pest.* Német nyelvű középisk. 1861-től m. nyelvű isk., *Pesti M. Kir. Kat. Gimnázium.* 1873-tól *Budapesti Magy. Kir. Kat. Gimnázium,* 1876-tól *V. ker. Magy. Kir. Állami Főgimnázium.* Ekkor költözött az V. Markó u. 29–31. sz. ép.-be (ma az ELTE Főisk. Kara), amelyet Kolbenheyer Ferenc tervezett. Díszterm ét Lotz Károly és Than Mór képei díszítették, amelyeket a háborús sérülések után restauráltak. Innen 1941-ben a vele egyesített →*Bolyai János Gimnázium* ép.-ébe (V. Markó u. 18–20.) települt át, majd a következő évben ismét eredeti ép.-ébe költözött vissza. 1952-től a XIII. Huba u. 7. sz. alatti volt zárdába költözött, a 80-as évek elején készült el mai ép.-e. Berzsenyi Dániel nevét az 1920/21. tanévtől viseli. – *Irod.* A Budapesti XIII. ker. Berzsenyi Dániel Általános Gimnázium centenáris évkönyve 1858–1958. Szerk. Benkó Barnabás (Bp., 1959).

Besenyő: középkori település a pesti oldalon. Jenőtől É-ra, az Árpád híd hídfőjénél feküdt. Kezdetben a leleszi konvent birtokában volt. A tatárjáráskor elpusztult de újratelepült, lakóit 1245-ben említik. 1268-ban Benedek nádor ~n tartott tv.napot. A 14–15. sz.-ban az óbudai káptalan szerzi meg, és birtokolja →*Szentlászló* néven. Az újpesti Dunaparton a kikötő és a Hajógyár építésekor előkerült középkori leletek ~ falu nyomát jelzik.

Beszédművészeti Színészképző: 1921-ben Somogyi Béla igazgatásával működött színiisk.

Beszélő: ellenzéki pol. lap. 1981. okt.-től 1989. okt.-ig illegális, „szamizdat" kiadvány, vagyis engedély nélkül állították elő és terjesztették. A fennálló pol. rendszer ellen fellépő, „demokratikus ellenzék"-nek nevezett értelmiségi csoport a gépírásos lapszámokban bírálta az ország helyzetét és kereste a demokratikus átalakulás felé vezető utat. Első közreadói Haraszti Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Magyar Bálint, Petri György, majd Solt Ottilia voltak. 1989. okt.-től már legális pol. hetilap, az SZDSZ lapja, főszerk.-je Kőszeg Ferenc. 1990. szept. 15-től *Beszélő Budapest* c. állandó melléklappal jelenik meg.

BÉTEX Textilkereskedelmi Vállalat (XIII. Lehel u. 8.): 1951-ben alakult meg a Pamut-, Selyem, Gyapjúszövet-, valamint a Székesfehérvári Textil Nagykereskedelmi Váll.-okból és a Ruházati Váll. Áruirányító Telepéből. Tevékenységi körébe tartozik ruházati fogyasztási cikkek nagykereskedelmi forgalmazása, belföldről és külföldről áruk beszerzése, azok bel- és külföldi értékesítése. Kezdeti tevékenysége a főv. és a környező három megye kötelező ellátására irányult, jelenleg az egész országra kiterjed. – A hetvenes évek közepén, a nagykereskedelmi váll.-ok között elsőként létrehozta kiskereskedelmi szakáruházát, amely 1990-től az OTP és magánszemélyek részvételével *Terézvárosi Textilkereskedelmi és Szolgáltató Kft.*-ként működik.

Bethánia Egylet: Szabó Aladár alapította 1903-ban. Célja a prot. hitélet fejlesztése, a szegénysorsú prot.-ok segélyezése. Központja 1917-ig a Kálvin tér 7. sz. alatt volt, majd a VIII. Gyulai Pál u. 9. sz. alatti kétemeletes saját házába költözött, ahol könyvkereskedése és nyomdája is működött. Tagjai a börtönökben, a prostituáltak között és a rákospalotai javítóintézetben missziós munkát is végeztek. 1950-ben megszűnt.

Bethesda Gyermekkórház: elődje, a *Bethesda Kórház* 1866. jan. 1-jén nyílt meg a Rózsa u. 53. sz. alatti házban Bakody Tivadar orvos támogatásával mint a pesti ném. ref. egyház kórháza. A hat betegágy hamarosan kevésnek bizonyult, ezért 1867 végén megvették a szomszédos telket, de az Andrássy út építése miatt a főv. kisajátította ezt a telket is. 1872-ben ezért a Hermina úton megvették a Bartl-villát, s itt már nagyobb lehetőség nyílt a betegellátásra. A fejlesztések eredményeképpen 1906-ban megkapták a nyilvános jelleget. A *„Bethesda, az Irgalmasság hajléka"* 1909-ben a Filadelfia M. Diakonissza Szöv. tulajdona lett. 1915-ben a Bp.-i Központi Segítőbiz. támogatásával 30 ágyas szülészeti oszt.-t nyitottak. Az I. vh. után csak különféle külföldi segélyekkel,

ill. hazai gyűjtés útján tudták fenntartani, majd továbbfejleszteni. A 30-as években már 114 ággyal működött, s különféle szakrendeléseket is szervezett. 1950-ben áll. tulajdonba vették, s *Apáthy István Gyermekkórház-Rendelőintézet* néven gyermekkórházzá alakították át. 1960-ig szülészet-nőgyógyászati, majd helyette idegoszt.-a is volt. Hozzácsatolták az Ilka u. 57. sz. alatti gyermekkórházat, (a korábbi *Lorántffy Zsuzsanna Egyesület Diakonissza Kórházat*) és átmenetileg a volt →*Nyomorék Gyermekek Országos Intézetét*. A Hermina úton új részleggel bővítették. Ágyszáma: 333 (1985). 1992-ben kapta jelenlegi nevét. – *Irod.* A Bethesda Diakonissza Kórház 75 éves (szerk. Zsindely Sándor, Bp., 1941).

Bethlen István, gr. (Gernyeszeg, 1874–Moszkva, 1947): erdélyi nagybirtokos, politikus, az MTA t. tagja (1928), min.elnök (1921–31). A pol. konszolidáció érdekében fegyveresen fellépett IV. Károly puccskísérlete ellen (→*budaörsi csata*), és detronizáltatta a Habsburg-házat. 1921. dec.-ben megegyezett az MSZDP vezetőségével a szociáldemokraták legális működésének feltételeiről (Bethlen–Peyer-paktum). 1922-ben híveivel belépett a Kisgazdapártba és azt kormánypárttá bővítette (Egységes Párt). A gazd. konszolidáció érdekében népszöv.-i kölcsönt vett föl, adóemelést hajtott végre és bevezette a pengőt. Megteremtette a rövid életűnek bizonyuló fellendülés alapjait. – Rekonstrukciós tevékenységébe beletartozott a főv. vezetését az 1920-as községi választásokon megszerző Keresztény Községi (Wolff) Párt hatalmi monopóliumának megtörése is. 1924-ben a főv. autonómiáját szabályozó új tv.-t alkotott, s megalapította saját pártját, az →*Egységes Községi Polgári Párt*ot. Az ellenzéknek még mindig túl nagy mozgási teret biztosító főv. önkormányzat korlátozása és az elavult 1872. évi főv. tv. korszerűsítése érdekében új főv. tv.-t (1930:XVIII. tc.) hozatott. – 1931. aug. 19-én a gazd. válság hazai elmélyülésekor min.elnöki tisztéről lemondott. 1935-től pártonkívüli ellenzéki képviselő, 1939-től a felsőház örökös tagja. Ellenezte az egyoldalú németbarátságot, az angolszász orientáció vez. politikusa. Részt vett az 1944. okt. 15-iki sikertelen kiugrási akció előkészítésében. Szovjet fogságba került. Halálának körülményei máig sem ismertek. – Posztumusz műve: *Magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vádirat* (Bp., 1988).

Bethlen Irodalmi Rt.: 1918-tól működött a református egyház kiadójaként a Kálvin tér 8. sz. alatt, ahol könyvüzlete is volt.

Bethlen Mozi: →*Bethlen téri Színház*

Bethlen téri Színház (VII. Bethlen tér 3.): 1929-ben nyílt meg Pásztor Béla igazgatásával és Korcsmáros Nándor művészeti vezetésével. A 450 férőhelyes színház napi két előadásában irodalmi jellegű kabarék és avantgardista hangvételű egyfelvonásosok szerepeltek. A megszűnt →*Apolló Kabaré* társulatának magja 1929-től itt játszott tovább Fekete József irányításával, dramaturgja Gellért Lajos volt. 1936-ban Somogyi Gyula újságíró került a színház élére, a főrendező Hont Ferenc lett. Vendégművészként fellépett Beregi Oszkár és Csortos Gyula. A vállalkozás csődbe jutott, 1937-től mozivá alakították át, s azóta *Bethlen Mozi* néven működött. 1991 őszétől a Ruszt József vezette *Független Színpad* otthona. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora, 1904–1944 (Bp., 1974).

Bethlen-udvar (I. ker.): az 1920-as évek elején az egykori *Tabán* É-i végénél épült öt emeletes bérház, padlásterében manzárdlakásokkal. A zártudvaros, hatalmas ép. az I. vh. utáni első hatósági lakásépítkezés, melynek célja a lakásínség és munkanélküliség enyhítése volt. 1925-ben került napvilágra az építkezés körüli gazdasági panama. A rossz minőségben készült, igénytelen lakástömeget magába foglaló ép. sem az egykori tabáni ép.-ekhez, sem a mai városképhez nem illeszkedik.

betlehemezés: ádventi népszokás, amely Bp.-en is meghonosodott. A gyermekek által gyakorolt játékoknak bp.-i szövege nem alakult ki, hanem az ország különböző vidékeiről ideköltözött lakosság eredeti formájában örökítette át gyerekeire. Az 1950-es években gyűjtött játékok között az ország csaknem minden vidékének ~i szokásait föl lehet fedezni. A gyerekek udvarokon, lakásokban és villamoson, autóbuszokon is előadták mondókáikat. „Betlehemük" papírból készült templomot, vagy istállót ábrázolt. Jelmezeik maszkok, korommal festett bajusz, feketére kent arc. A megjátszott figurák a süket öreg pásztor, a szerecsen kir., a kis pásztorfiú stb. A szövegük kedves népi – olykor vaskos – humort őriz. Villamoson v. más helyi közlekedési eszközön rövidített szöveget mondtak. A betlehemezők játékukért pénzt vagy süteményt kaptak. – *Irod.* Volly István: Betlehemező fővárosi gyerekek (A gyermek és ifjúság, Bp., 1935).

Beton- és Vasbetonipari Művek, *BVM* (XI. Budafoki út 209–215.): előregyártott beton-, vasbeton- és feszített betonszerkezeteket gyártó váll. 1963-ban alapították Betonelemgyártó Váll. néven, az addig önálló váll.-ként üzemelő áll. betongyárak és ép.elem-gyárak egyesítésével. Jelenlegi nevét 1968-ban kapta. Gyárai közül kettő, a →*Budapesti Betonárugyár* és a Bp.-i Épületelemgyár a főv.-ban működik. Vidéken hat gyára és öt telepe van. Fő gyártmányai: UNIVÁZ komplex építési rendszer három alváltozattal; BVM-TIP építési rendszer vasbetonvázas ép.-ek létesítésére; vázpaneles építési rendszer 1–3 szintes közösségi ép.-ekhez; BVM-PPB födémrendszer. A BVM szerkezetek nyers szerelését a váll. bp.-i, szolnoki, dunaújvárosi és alsózsolcai gyárai végzik. Termékeit a BVM gyárai, magánszemélyek részére a TÜZÉP és az ÁFÉSZ építőanyagtelepek árusítják. Külföldre a NIKEX, a KOMPLEX és a NOVEX külkereskedelmi váll.-ok közvetítik.

Betonútépítő Nemzetközi Építőipari Rt. (XIII. Pannónia u. 59–61.): 1991-ben alakult 941 millió Ft alaptőkével m.–olasz vegyesváll.-ként. A részvénytőke 51%-a az olasz Cogei Spa. és a Gambogi Spa. befektető cég birtokában van. A ~ elődje az 1950-ben alapított *Betonútépítő Váll.* volt, amely magáncégek államosítását követően az 1950–60-as évek nagyarányú út- és repülőtér-építéseit végezte. 1964-ben magába olvasztotta a Vasútépítő Váll.-ot,

s profilja ettől kezdve kiterjedt az állomás- és vasútépítésre, pályakorszerűsítésre. Az 1960-as évek elején Egyiptomban hidat, Líbiában, Algériában és Csehországban utakat és gyárakat építettek. – A ~nek jelentős bp.-i építkezései vannak. A Magyar Aszfalt Kft.-vel és a Hídépítő Váll.-tal együtt végzi az M0 autópálya második szakaszának kivitelezését, az 1-es gyorsvillamos vonalhosszabbítását, a 6-os sz. főközlekedési út főv.-ból kivezető szakaszának építését.

Bevilaqua-Borsodi Béla (Miskolc, 1885–Bp., 1962): író, múz.őr. Műveiben sok adatot találunk Bp. lakóinak életéről és a város fejlődéséről: *A magyar serfőzés története* (I–II. Bp., 1931); *A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai* (I–II. Bp., 1931); *Pestbudai kávéházak* (I–II. Bp., 1935).

BEVV: →*Budapesti Egyesített Városi Vasutak*

bey denen Casernen: →*Szent György tér*

Beywinkel József és Hopfinger Jakab-féle Selyem Manufaktúra: →*manufaktúra*

BHÉV: →*Budapesti Helyiérdekű Vasút*

BHG Híradástechnikai Vállalat (XI. Fehérvári út 70.): 1874-ben Egger Bernát távírógépek gyártására, javítására műhelyt alapított. 1884-ben kezdte el a távbeszélőkészülékek gyártását, nagymértékben hozzájárulva a távbeszélőkapcsolók és központok hazai fejlesztéséhez. A gyár 1896-ban *Egyesült Villamossági Rt.* (EVIRT) néven egyesült a M. Villamos és Izzólámpa Rt.-vel. 1899-ben szabadalmi szerződést kötött a Western Electric Co.-val, majd az ITT-vel. 1901-ben Újpesten gyártelepet épített a postai-vasúti igényeknek megfelelő telefontechnikai termékek gyártására. 1924-ben kezdte gyártani a 7A és 7B típusú automatikus telefonközpontokat. 1928-ban kivált az EVIRT-ből és *Standard Villamossági Rt.* néven az ITT leányváll.-a lett. 1938-ban költözött jelenlegi telephelyére. Rádió vevőkészülékeket, telefonközpontokat, adóberendezéseket (Lakihegy, 120 kW nagyadó) és átviteltechnikai berendezéseket gyártott. – 1949-ben államosították. 1952-ben vette fel a *Beloiannisz Híradástechnikai Gyár* nevet. Önálló fejlesztési részleget hozott létre, gyártmányait mikrohullámú berendezésekkel bővítette. 1968-ban megvásárolta az LM Ericsson AR típusú elektromechanikus főközpont licencét. A Szovjetunió részére gyártotta az ATSZK típusú központokat. Tevékenységi köre más váll.-ok csatolásával (Elektromechanikai Váll., Híradótechnikai Váll.) kibővült. 1978-ban változtatta nevét ~ra. – Fő gyártmányai: elektromechanikus fő- és tranzitközpontok, elektronikus alközpontok, URH-FM és TV adástechnikai berendezések, tápberendezések, antennák, diszpécserrendszerek, kábeltelevíziós hálózatok fejlesztése, gyártása, szerelése, szervizelése.

Bibliai Múzeum (VIII. Salétrom u. 5.): a bibliai kor régészeti emlékeit bemutató makettek, diorámák, festmények stb. gyűjt.-e. Csia Lajos ref. lelkész alapította 1925-ben. Először az Izabella u.-i kereskedelmi isk.-ban helyezték el. Többszöri költöztetés (Skót Misszió, Pasaréti Ref. Egyházközség, miskolci Avasi templom) után 1965-ben a Józsefvárosi Ref. Egyházközség otthonába került.

Biblia Múzeum (IX. Ráday u. 28.): a →*Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Tudományos Gyűjteményének* része. 1988 őszén a Bibliatársulatok Világszöv.-ének bp.-i konferenciája alkalmával nyílt meg. Állandó kiállításán a Biblia világának tárgyi emlékeit mutatja be az Ó- és Újszövetség eseményeinek időrendjében (az egyiptomi, kánaáni, mezopotámiai stb. kultúrák bibliai vonatkozású régészeti emlékei) részben eredeti tárgyak, részben hiteles másolatok segítségével. Szemlélteti a Bibliának mint szt. írásnak irodalmi hagyományozását a legkorábbi, héber és görög papirusztöredékektől a késő antik kódexeken keresztül a könyvnyomtatás koráig, majd a reformáció korától a modern tudományos kiadásokig. Külön rész mutatja be a m. protestáns, katolikus és zsidó bibliafordítások és revíziók útját a 16. sz.-tól napjainkig. Kiemelkedik *Károli* Gáspár (1590), *Szenci Molnár* Albert (1607), *Káldi* György (1626) fordítása, *Misztótfalusi Kis* Miklós kiadása (1685). A kiállítás érzékelteti a Biblia helyét az egyetemes egyházban, s az ismert nyelvű kiadások mellett számos exotikus nyelvű példány is látható.

Bibliotheca Corviniana: →*Corvina*

Bieber Károly (Bp., 1893–Bp., 1991): iparművész, Munkácsy-díjas (1960). A m. vasművesség kiemelkedő mestere. A polgári isk. elvégzése után (1908) mű-lakatos-mesterséget tanult, közben az Iparrajzisk. növendéke volt. 1911-től kiállító művész. 1924-től 1940-ig az Iparművészeti Társulat tagjaként évente mutatta be munkáit az Iparcsarnokban. 1952-ben részt vett az első M. Iparművészeti Kiállításon, 1961-ben a torinói nemzetközi kiállításon, 1965-ben Berlinben volt önálló kiállítása. Kiemelkedő munkái Bp.-en: *Jáki kápolna kovácsoltvas ajtaja* (Városliget, 1940); *ablakrácsok* (VII. Barcsay u. 27., 1969); a Duna Intercontinental m. termében *ajtópántok, kilincsek, falióra, térelválasztó rács* és a hotelt szimbolizáló kovácsolt *nagy díszkulcs, virágtartók* (1971). – M. *Kovácsművészet* (Bp., 1963).

Biegel József mezőgazdasági gépgyártó üzeme: →*manufaktúra*

Bielek József (Bp., 1934–): közgazdász, politikus. 1977–88 között Bp. Főv. Tanácsa V. B. titkára, 1988–89-ben ált. elnökh.-e, 1989–90-ben elnöke.

Bihari János Táncegyüttes: 1954-ben *Novák* Ferenc irányításával megalakult néptáncegyüttes. A hatvanas évektől kezdve vett részt a →*táncházmozgalom*ban. A ~ kezdettől fogva saját gyermektánccsoportot tartott fent. Az utóbbi években *Foltin* Jolán és *Neuwirth* Annamária vezetik az együttest.

Bihari úti szükséglakótelep (X. ker.): három ütemben épült fel 1927-ben, 1930-ban, és 1936–37-ben. A korábbi szükséglakótelepekkel ellentétben itt főzőfülkéket is kialakítottak. Lakói főleg a teljesen lebontott Váci út 11. és Mexikói út 43. sz. alatti magánházak bérlőiből, és a részlegesen lebontott Lenke úti szükséglakótelep kilakoltatott nincstelenjeiből kerültek ki. 1934-ben a telep 214 lakásában 1012 személy lakott. Lebontása 1990-ben megkezdődött.

bikaviadal: →*állathecc*

Bikur Cholim Betegellátó Intézmény ⟨héber⟩: 1871. ápr. 9-én alakult *Országos Bikur Cholim Betegeket Gyámolító Egyesület* névvel. Célja a kórhá-

zi ápolásra szorult izr. vallású betegek rituális élelemmel történő ellátása, ill. a betegek segélyezése volt. Első elnöke: Fleischmann Mór, helyiséget az Orczy-templomban talált. 1895-től 1930-ig a Szfőv. rendszeres anyagi támogatást nyújtott a ~ részére. 1921-ben a VII. Kertész u.-ba költözött. 1927-től Szfőv. rendeletre a kórházak visszatérítették a ~nek a rituális étkeztetés díját. 1934-ben megnyitotta szeretetotthonát a VII. Erzsébet krt. 34. sz. alatt. Segélyezési és betegellátó tevékenységét ma is folytatja a *Budapesti Izraelita Hitközség Ortodox tagozatán* belül (VII. Dob u. 35.).

Bimbó út (II. Kapy u.–Keleti Károly u.): a **29. sz.** előtt a közterületen római szarkofág. – **39. sz.:** villa (Kozma Lajos, 1932). – **63. sz.:** bérvilla (Ligeti Pál és Pallós György, 1943). – **180. sz.:** két lh. (Varga Ignác, 1886 és 1904).

bimbó úti partizáncsoport: →*budapesti partizán- és ellenállási csoportok*

Biotechnika Rt., *VEPEX* (VII. Asbóth u. 19.): 1976-ban alakult *Vepex Rt.* néven növényi fehérje kinyerésére szolgáló eljárások hasznosítására, fővállalkozási irodaként. 1981-ben lett műszaki fejlesztő váll. 1984-től folyamatosan új részvényeseket vont be. Ip. nagylabor létesült Szegeden, telephely Tatabányán, aktív munkakapcsolat alakult ki több egyetemmel, kutatóint.-tel. Tevékenysége: a biotechnológiai kutatási eredmények ip. hasznosításának megteremtése, a műszaki fejlesztés és licencjog megszerzésével összefüggő adaptáció, bel- és külföldi kooperáció, külkereskedelem.

Bírák és ügyészek lakótelepe: a szecesszió jelentős emléke, a Kis-Sváb-hegy D-i oldalán 1910–11 között Árkay Aladár tervei szerint épült villatelep.

bíráskodás: a városi ~ kezdetei a 13. sz. közepéig nyúlnak vissza. Pest-Buda élén ekkor a bíró állt, mellette Pesten először hat, majd mindkét városban 12 esküdt. A bíró a város reprezentánsa volt, a közösség vagy annak képviselői választották. A közig. és bíráskodás nem vált szét a Mohács előtti időszakban, ezért a *városbíró*nak széles jogköre volt. Illetékességi körébe tartoztak a polgári, büntető, hagyatéki ügyek, még pallosjoggal is rendelkezett. A két város – a többi szabad kir. városhoz hasonlóan – függetlenítette magát a nemesi megyék bíróságaitól és az úriszéktől. A városi bírótól a 13–14. sz.-ban közvetlenül a kir.-hoz lehetett fellebbezni. A polgári ügyeket másodfokon később a *tárnokmester* mellett működő *tárnoki szék* intézte. 1405-ben Zsigmond megengedte, hogy a tárnokszéktől egyes pereket a személyes jelenlét bírósága elé vigyenek. Az ítélkezés saját külön jog – a budai városjog – alapján történt. Ezt a jogot utóbb más városok is átvették, ezek ítéletei ellen az anyavároshoz lehetett fellebbezni. – A török uralom idején a közig. és ~ különvált. A meghódított lakosság saját bírái csak a legcsekélyebb ügyekben ítélkezhettek. A pest-budai ~ élén a *kádi* állt. Bírósága első folyamodású volt, ügyvédi és hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. Mellette működött a mufti, az egyházjogász, aki nem vett részt a ~ban, csak magyarázta a tv.-eket. – A török kiűzése után a két város bírósági szervezete a Habsburg Mo.-on kialakult törvénykezési rendszerbe épült be. A bécsi udvar a városok ellenőrzését 1686-ban a *kamarai igazgatás*ra bízta, amely hallani sem akart önálló városi ~ről. A városok fokozatosan szerezték vissza jogaikat az 1690-es években. 1703-ban a kiváltságlevél alapján Pest és Buda kikerült a kamarai adminisztráció ellenőrzése alól. Erre az időre esik az önálló, közig.-tól független, helyi törvénykezési szervek létrehozása is. Az újonnan megszervezett *városi tv.szék*ek ítélkeztek a polgárok felett büntető, hagyatéki, csőd- és egyéb ügyekben. Bűnügyek esetén nem lehetett fellebbezni, a polgári pereknél a tárnokszék volt a fellebbviteli fórum. A tárnokszéktől 1746 után a *kir. tábl*ához, 1807-től a *hétszemélyes tábl*ához vihették tovább az ügyeket. 1791-től lehetővé vált a fellebbezés bűnügyek esetén is, de a panaszosoknak nem a tárnokszékhez, hanem a kir. táblához kellett fordulniuk. 1840-ben Pesten a modern polgári kor bíráskodásának előfutárát, a *váltótörvényszék*et szervezték meg, amelynek illetékességi köre túlterjedt a város területén. – A polgári forr. utáni évtizedben a pest-budai törvénykezési szervezet a bécsi igazságügymin.-tól függött. A városi tv.széket megszüntették, helyükön – pontosan el nem határolt jogkörrel – császári-kir. bíróságok jöttek létre. Budán a *császári és kir. járásbíróság* volt a városi tv.szék utódja, fellebbviteli fóruma pedig a *császári és kir. Pest megyei törvényszék* III. oszt.-a. Ugyanezen tv.szék II. oszt.-a Pest város rendes, első folyamodású bírósága volt, a pesti városi tv.szék utódja. 1854-ben ismét hierarchikus rendszerű, Pesten és Budán különböző hatáskörrel rendelkező bíróságokat állítottak fel. Budán alsófokon a *budai városi kiküldött bíróság* ítélkezett, fellebbviteli fóruma a *Budai Országos Törvényszék* és a pesti ker. főtörvényszék volt polgári és büntetőügyekben egyaránt. Pesten az *Országos Törvényszék* első folyamodású bíróság volt, de csak polgári ügyekben dönthetett, mert büntetőperek esetén mindig budai testvérbírósága volt illetékes. 1861-ben Pesten és Budán visszaállították a városi tv.székeket. – 1868 után országszerte polgári törvénykezési rendszert vezettek be. Az 1871. évi tv.-ek a feudális eredetű városi bíróságok helyett a *kir. tv.székek* megalakítását rendelték el. Bp. helyi bírósági szervezete egészen 1950-ig háromlépcsős volt. Legalsó fokon a *járásbíróságok* álltak. Megalakulásukkor decentralizáltan, ker.-enként jöttek létre, majd központi büntető és polgári járásbíróságokba olvadtak. A tv.szék a fejlődés folyamán differenciálódott. 1895-ben kivált a *bp.-i kir. büntetőtörvényszék*. Harmadfokú bíróság a főv. területénél nagyobb illetékességi körrel rendelkező *bp.-i kir. ítélőtábla* volt. A polgári korban a tv.székek mellett vádemelő hatóságok működtek (*bp.-i kir. főügyészség, bp.-i kir. ügyészség*). A törvénykezési szervek mindjobban eltávolodtak a városi adminisztrációtól. – A II. vh. után a bíráskodás szervezete fokozatosan átalakult. A háborús és népellenes bűncselekmények elbírálására 1945-ben létrehozták a *népbíróság*okat, amelyek 1949-ig álltak fenn, és párhuzamosan működtek a rendes bíróságokkal. A rendes bíróságok szervezete 1950-ben kétfokozatú lett, miután a *Bp.-i Felsőbíróság*ot, mely a Bp.-i ítélőtábla

utóda volt, megszüntették. A büntető és polgári bíróságokat összevonták. A járásbíróságok szerepét a ker. bíróságok a tv.székek szerepét a Bp.-i Megyei Bíróság, majd a *Főv. Bíróság* vette át. Az 1956-os forradalom leverése után a megtorlásra 1957-ben a Főv. Bíróságon és a Legfelső Bíróságon is különtanácsokat – népbíróságokat – hoztak létre. (A ~ főv. vonatkozású szerveit a 19. sz. közepétől napjainkig részletesen →*bíróságok* címszó alatt.)

birkózás: ókori eredetű küzdősport. A ~ mint modern sportág úttörői a cirkuszokban fellépő hivatásos birkózók voltak. Budán először 1835-ben, a Horváth-kertben lépett fel egy Jean Dupuis nevű francia hivatásos birkózó. Pesten szintén Dupuis birkózott először, 1846-ban a Bach-Soulier-cirkuszban (Szél u., ma V. Nádor u.). Az első m. hivatásos birkózó Toldy János (felvett név) volt. Toldy először 1846. júl.-ban lépett fel a pesti nyári színházban. 1858-ban már társaságot is szervezett, s a Beleznay-kertben „produkálták magukat". A birkózótársaság 1860 körül a Városligetbe, 1867-ben a Király u.-ba, A Honvédhez c. vendéglőbe tette át székhelyét. – Modern birkózóverseny először 1883. márc. 14-én volt, a MAC házi versenyén a Nemzeti Lovardában, az első versenyt Vermes Lajos nyerte. Zsingor Mihály a BBTE művezetője 1888. dec.-ben a klub dísztornáján mutatta be a „derékbirkózást". Az MTK dísztornáin 1891-től, a BTC-ben 1893-tól ismerték a ~t. 1893-ban a MAC a ~ rendszeres művelésére szerződtette a lengyel hivatásos birkózót, Pytlasinszky Ulászlót. Vitatott adat szerint 1896-ban megalakult egy bp.-i Hungária Atléta Club, amely a ~ sportszerű űzésére jött létre, s tagja volt az első birkózó olimpiai bajnok, Weisz Richárd is. Tatich Péter kezdeményezésére már 1897-ben a M. Atlétikai Szöv.-en belül megalakult a birkózóoszt., amely 1903-ban rendezte az első kötöttfogású bajnokságot egy súlycsoportban, az első bajnok Weisz Richárd lett. A versenyeket 1909-ig időkorlátozás nélkül rendezték meg. A modern m. kötöttfogású birkózóstílus kialakítói Radvány Ödön és Varga Béla voltak. A M. Birkózó Szöv. 1921-ben alakult meg. – Bp.-en a szabadfogású birkózást először 1913-ban mutatták be, de nemzetközileg csak Kárpáti Károly és Zombori Ödön tevékenysége révén vált ismertté. Az első csapatbajnokságot 1925-ben, az első szabadfogású bajnokságot 1931-ben rendezték meg. – Bp.-en VB-t 1958-ban (kötöttfogás, Nemzeti Sportcsarnok), 1985-ben (szabadfogás, Bp. Sportcsarnok), 1986-ban (kötött- és szabadfogás, Bp. Sportcsarnok) rendeztek. EB-t 1927-ben (kötöttfogás, Beketow Cirkusz), 1931-ben (szabadfogás, Beketow Cirkusz), 1983-ban (kötött- és szabadfogás, Bp. Sportcsarnok) tartottak. Legeredményesebb bp.-i szakoszt.-ok: Vasas, Csepel, FTC.

Bíró Ferenc (Munkács, 1869–Bp., 1938): jezsuita egyházi szónok, szervező, író. 1915-ben alapította „A Szív" c. hitbuzgalmi hetilapot, majd a →*Jézus Szíve Népleányok Társasága* szerzeteskongregációt. Egyik kezdeményezője volt a →*Ward Kollégium*nak és a →*Korda Rt.* lap- és könyvkiadónak.

Bíró Mihály (Bp., 1886–Bp., 1948): festő, grafikus, szobrász. Pályája kezdetén kisplasztikával foglalkozott. Az 1900-as évek végén elsősorban pol. plakátokat készített az SZDP részére. ~ alkotása a Népszava-plakát, az ún. *Vörös kalapácsos ember* (1911). A Tanácsköztársaság bukása után Bécsben és Párizsban élt emigrációban. 1947-ben tért haza, a Melinda u. 16-ban lakott (emléktábla).

Bíró Dániel Kórház, *A Budapesti Aut. Orth. Izraelita Hitközség Bíró Dániel Kórháza:* 1920-ban a bp.-i ortodox izr. hitközség egy alapítvány segítségével megvásárolta a *Városmajor Szanatórium*ot, a korábbi →*Vaskovits-féle vízgyógyintézet*et, s itt ált. gyógyint.-et hoztak létre 25 betegszobában 70 ággyal, majd a bővítés után 1942-re 86 ággyal. Hozzá tartozott a Kertész u. 32. sz. alatti járóbeteg-rendelő (1922-től). A ~ban lévő betegeket és személyzetet egy nyilas különítmény 1945. jan. 14-én lemészárolta, majd az ép.-et felgyújtotta. A teljesen leégett kórház helyén ma új lh.-ak állnak.

bíróságok: a →*bíráskodás* szerveinek általában a 19. sz. közepe óta használt gyűjtőneve. A főv. vonatkozású ~: *pesti kir. váltótv.szék:* Pest és még 18 vm., valamint a Jászkunság váltóügyeiben illetékes, az 1840. évi XV. tv. szervezte első fokú váltótv.szék. Tv.tudó elnökön kívül négy kereskedő és hat jogtudó bíró tartozott személyzetéhez. A kereskedő ülnököket a pesti kereskedők 3–3 évre választották. 1841. jan. 1-jétől működött, az abszolutizmus is meghagyta *Császári és kir. váltótv.szék* néven, 1851-től csak Pest vm. területére. 1854-től *Császári és kir. kereskedelmi tv.szék* néven az ország egyetlen ilyen fórumaként működött. 1861-ben eredeti néven állították vissza, az 1871. évi bírósági reform azonban megszüntette. – *Pesti kir. tv.szék:* az 1871: XXXI. tv. értelmében első folyamodású bíróságként a visszaállított pesti Városi Tv.szék helyén jött létre. Polgári peres és peren kívüli, valamint büntető ügyekben járt el. Vele párhuzamosan működött a *budai kir. tv.szék,* amely Buda és Szentendre területén volt illetékes. A 2722/1875. Igazságügyi Min. sz. rendelet a városegyesítés után a budai kir. tv.széket a pestibe olvasztotta, és a bp.-i kir. tv.széket hozta létre. – *Bp.-i kir. tv.szék:* a pesti és a budai kir. tv.székekből jött létre. Első fokon járt el a Bp. területén felmerült polgári, vagyonjogi, birtok-, örökösödési, valamint büntetőügyekben. 1895-ben a bp.-i kir. büntető tv.szék felállításával a büntetőügyek kikerültek illetékességéből, 1915-ben viszont a bp.-i kir. kereskedelmi és váltótv.szék felszámolása után átvette annak hatáskörét is. Az átvett ügyek intézésére külön kereskedelmi szakoszt. alakult. 1875–1914 között gyakorolta a telekkönyvi hatósági jogkört is. Másodfokon járt el a járás~ ítélete ellen benyújtott fellebbezési pereknél. Fellebbviteli fóruma a bp.-i kir. ítélőtábla és a Kúria volt. 1945 után is megtartotta eredeti nevét és hatáskörét (1946-tól a kir. szó kivételével): polgári bíróságként működött 1950-ig, amikor a 177 000/1950 Igazságügyi Min. sz. rendelet értelmében a Bp.-i Büntetőtv.székkel Bp.-i Megyei Bíróság néven egyesült. – *Bp.-i kir. büntetőtv.szék:* az 1895: XLIV. tv. alapján 1895. jan. 1-jén kezdte meg működését. Átvette a bp.-i kir. tv.széktől a büntetőpereket és a jövedéki kihágásokkal kapcsolatos eljárásokat. Súlyosabb bűncselekmények

esetén első fokon, a járás~ illetékességi körébe tartozó ügyeknél (kihágások, közveszélyes munkakerülés) másodfokon járt el. Fellebbviteli fóruma a bp.-i kir. ítélőtábla volt. Egyes- és társasbíróságként ítélkezett. Az utóbbi esetben hármas tanácsban járt el. Fennállása folyamán bírósági szervezete kibővült. Az 1897. XXXIV. tv. 8. §-a létrehozta a vádtanácsot, az 1913: VII. tc. a fiatalkorúak tv.széki tanácsát, az 1915. XIX. tv. a tv.szék ötös tanácsát a gyorsított bűnvádi eljárás alá tartozó ügyekben. Az 1897. évi XXXIII. tv. alapján esküdtbíróságot szerveztek melléje, amely 1900–18 között folytatta működését. A kritikus pol. időszakokban, az I. és II. vh. alatt, a Tanácsközt. bukása után, a gazd. válság idején, a mindenkori kormányok rögtönítélő bíráskodást vezettek be. Ezt a tv.szék keretén belül szervezeti különtanácsok látták el. 1945 után 1950-ig folytatta működését. Az 1949. XI. tv. alapján megszüntették az egyesbíráskodást és öttagú büntetőtanácsot hoztak létre, amely elnökből, tv.széki bírákból és két ülnökből állt. 1951. jan. 1-jén olvadt be a bp.-i megyei bíróságba. – *Bp.-i kir. kereskedelmi és váltótv.-szék:* a bírósági reform során az 1871: XXXI. tv. alapján jött létre. Hatáskörébe tartoztak a bp.-i és a Pest vidéki tv.szék területén felmerült kereskedelmi, váltó- és csődügyek, a cégnyilvántartás, az egész ország területéről ideutalt különleges ügyek: egyes értékpapírok megsemmisítése stb. Elődje az 1841 óta több átszervezéssel működő pesti kir. váltótv.-szék volt. Élén az elnök állt, tanácsa hat rendes bíróból, a Pesti Kereskedelmi és Ip.kamara által választott tíz kereskedő ülnökből tevődött össze. Általában első folyamodású bíróságként járt el, azonban a bp.-i és Pest vidéki tv.székek területén levő járás~ kereskedelmi ügyekben hozott határozatainak fellebbviteli fóruma is volt. Döntései ellen a fellebbvitel a bp.-i kir. ítélőtáblához, innen a kir. Kúriához ment. Az 1912. évi LIV. tv. 83. §-a megszüntette, hatáskörét a főv.-ban a bp.-i kir. tv.szék kereskedelmi szakoszt.-a vette át. – *Bp.-i forr. tv.szék:* a Forr. Kormányzótanács IV. sz. rendelete alapján jött létre 1919. márc. 25-én. Az első hónapokban statáriális ítéleteket hozott az „ellenforradalmi bűncselekmények" elbírálására, majd a Forr. Kormányzótanács XLV. sz. rendelete szerint ápr. 8-tól a közönséges bűncselekmények is hatáskörébe kerültek. Fellebbviteli fóruma az Orsz. Forr. Főtv.-szék lett, azonban ennek megszervezése nem fejeződött be. Helyette saját hatáskörében fellebbezési tanács alakult a továbbvitt vidéki ügyek elbírálására. Maga a tv.szék elnökből és két tagból (ülnök) álló tanácsban járt el. Ezeket, valamint a vádbiztosokat és a jegyzőkönyvvez.-ket a Forr. Kormányzótanács nevezte ki és hívta vissza. A hatalomra került Friedrich-kormány számolta fel. – *Bp.-i járásbíróságok:* a főv. egy v. több ker.-ére illetékes alsófokú bíróságok. Hatáskörükbe meghatározott értékhatárig terjedő, ill. minőség szerinti bizonyos csoportjába tartozó peres ügyek tartoztak. Az 1913: XXV. tv. a pesti oldalon működő járásbíróságokat megszüntette, helyettük a bp.-i kir. központi járásbíróságot hozta létre. Büntetőperekben 1875-től az I–III. és a IV–X. ker. *büntető járásbíróságok* jártak el, majd 1890-ben igazságügymin.-i rendelettel bp.-i kir. büntető járásbíróság néven egyesítették őket. Az I–III. ker. és a központi járás~ alsófokú polgári, a bp.-i büntető járásbíróság alsófokú büntető hatáskörben jártak el. Nagy-Bp. létrejöttével e három fórum Bp.-i Központi Járásbíróság néven 1951. jan. 1-jén egyesült, de a peremvárosokban fennmaradt az újpesti, a kispesti, a pesterzsébeti és a budafoki járásbíróság. 1953. okt. 6-tól igazságügymin.-i rendelet átmenetileg ker.-enként decentralizálta a ~at, míg 1954-ben létre nem jött a bp.-i ker. ~ alapjában véve jelenleg is fennálló rendszere. – *Bp.-i Központi Járásbíróság:* az 1913. évi XXV. tv. értelmében a főv. bal parti részén, a ker. járás~ megszüntetésével egyidejűleg jött létre. Alsófokú polgári bíróságként működött. Az 1932. évi IV. tv. alapján hatáskörébe tartozott az alsófokú társ.biztosítási bíráskodás is. 1915. jan. 1-jétől a főv. bal parti részén átvette a telekkönyvi hatóság jogkörét. Az 1949. évi 9. tv.erejű rendelet kiadása után *pesti* központi járásbíróság néven működött, az I–III. ker. járásbíróság pedig *budai* elnevezéssel folytatta tevékenységét. – *Bp.-i kir. büntető járásbíróság:* az 1890. évi XXIX. tv. értelmében jött létre. Illetékessége egész Bp. területére kiterjedt. Elődje Budán az 1871 óta működő I–III. ker. büntető járásbíróság, Pesten pedig az 1873-ban alakult IV–X. ker. büntető járásbíróság volt. Döntései ellen a bp.-i kir. tv.székhez, 1895-től a bp.-i büntetőtv.-székhez lehetett fellebbezni. Külön tanácsa az 1913: XXI. tv. alapján a közveszélyes munkakerülők ellen folytatott eljárásokat. Elődjeihez hasonlóan saját büntetőint.-tel rendelkezett. 1930-tól a járásbírósági elítéltek nagyobb része a bp.-i büntetőtv.szék fogházába került, a közveszélyes munkakerülők pedig az erre a célra létesült toloncházba, mely 1949-ig működött. A 177 000/1950. Igazságügyi Min. sz. rendelet alapján 1951. jan. 1-jén egyesült a budai és pesti járásbírósággal, Bp.-i Központi Járásbíróság néven. – *Bp.-i ker.-i bíróságok:* a korábbi járásbíróságok működnek 1954 óta jelenleg is ezen a néven. Kezdetben minden ker.-ben volt bíróság. 1957-ben összevonások történtek, létrejött az I–III., a II–XI–XII., a IV–XV., a XVIII–XIX. ker. bíróság és a 9 ker.-et egyesítő Pesti Központi Ker. Bíróság (PKKB). 1981-ben az I–III., a II–XI–XII. és a XXII. ker. bíróságok összevonásával létrehozták a Budai Központi Ker. Bíróságot (BKKB). Alsófokú büntető és polgári bíróságok, fellebbviteli fórumuk a Főv. Bíróság. – *Pesti Központi Ker.-i Bíróság:* az V., VI., VII., VIII., IX., X., XIII., XIV. és XVI. ker. bíróságok összevonásával létesített helyi hatáskörű bíróság, 1958. jan. 1-je óta működik. A devizagazdálkodás szabályainak megsértése, a közlekedési bűncselekmények, kiskorú veszélyeztetése, közérdekű üzem működésének megzavarása, a gazdálkodási kötelezettségeket sértő bűncselekmények eseteiben, valamint a fiatalkorúak bűnügyeiben illetékessége a főv. egész területére kiterjed. Ép.-e az V. ker.-ben, a Markó u.-ban van. – *Főv.-i Bíróság:* az 1950-ben létrehozott Bp.-i Megyei Bíróság működik 1954 óta jelenleg is ezen a néven. A ker. ~ és a bp.-i Munkaügyi Bíróság fellebbviteli fóruma, s elsőfokon elbírálja a tv. által hatáskörébe utalt ügyeket. Hazaáru-

lás, kémkedés, légi jármű hatalomba kerítés esetében kizárólagos elbírálási joga van. Szervezetében büntető, polgári, gazd. és közig. kollégium és katonai tanács működik; a katonai tanács illetékessége Bp.-en kívül még hat megye területére terjed ki. – A Főv. Bíróság elnöke igazgatási felügyeletet gyakorol a ker. ~ működése felett. – A Főv. Főügyészséggel és a büntetésvégrehajtási int.-tel közös ép.tömbje az V. Markó u.-ban van. A „Markó utca" kifejezés a kevésbé választékos köznyelvben a büntető igazságszolgáltatás megjelölésére is használatos. – *Bp.-i munkásbiztosító bíróság:* az 1921. évi XXXI. tv. alapján hozták létre. Illetékessége csak a főv.-ra terjedt ki. Hatáskörébe tartoztak a betegbiztosítási pénztár és a biztosítottak jogvitái, az özvegy- és árvasegélyügyek stb. Az 1932. IV. tv. szerint a bp.-i munkásbiztosító bíróság feladatát a bp.-i központi kir. járásbíróság vette át. – *Fiatalkorúak bírósága:* az 1913. évi VII. tv. értelmében 1914. jan. 1-jén alakult meg a bp.-i kir. büntetőtv.szék mellett. Joga volt a fiatalkorúval szemben az ált.-tól eltérő enyhébb intézkedésekre és büntetésekre. – Az 1947. évi 29. tc. Bp.-en felállította a fiatalkorúak tv.székét, melynek illetékessége Bp. mellett a pestvidéki tv.szék területére is kiterjedt. 1949-től Fiatalkorúak Bp.-i Bírósága néven működött. Az 1951. évi 34. tv.erejű rendelet megszüntette, és a fiatalkorúak ügyeit a Pesti Központi Járásbíróság hatáskörébe utalta. 1953-tól 1958-ig az V. ker. bíróság, azóta a PKKB jár el a főv. területére kiterjedő illetékességgel. – *Uzsorabíróság:* az 1920. évi XV. tv. alapján jött létre a bp.-i kir. büntetőtv.szék mellett. Háromtagú tanácsban ítélkezett. Tagjai két ítélőbíró és egy ülnök. Az utóbbiakat a gazd. élet képviselői közül választották. Hatásköre az árdrágító visszaélések, valuta-bűncselekmények stb. megtorlására terjedt ki. 1945 után a stabilizáció évében a forintrontókkal szemben uzsorabírósági különtanácsot (más néven Munkásbíróság) hoztak létre (1947: XXIII. tv.). A Munkásbíróság eredetileg az ítélőtábla székhelyén működő Uzsorabíróságnál alakult meg. Öttagú tanácsban járt el, amely egy ítélőbíróból és négy nagyüzemi munkásból állt. Az ítélete ellen nem volt helye perorvoslatnak, a büntetés halál is lehetett. Az 1953. évi 22. sz. tv.erejű rendelet 1953. okt. 1-jétől megszüntette az uzsorabírósági különtanács működését. – *Bp.-i Népbíróság:* Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. sz. rendelete alapján alakult meg. Háborús és népellenes bűncselekményekben, később az 1946: VII. tv. alapján a demokratikus áll.rend és a köztársaság ellen irányuló bűncselekmények ügyében is ítélkezett. Feladata volt a 4080/1945. Min.elnöki rendelet értelmében az igazolási ügyekben bejelentett fellebbezések elbírálása is. Illetékessége a bp.-i ítélőtábla területére vonatkozott. Fellebbviteli fóruma a Népbíróságok Orsz. Tanácsa volt. Szervezete szakképzett tanácsvez. bíróból, a M. Nemzeti Függetlenségi Front öt pártjának és a helyi Szakszervezeti Tanácsnak egy-egy küldöttjéből állt. Az 1947: XXXIV. tv. megvonta a Polgári Demokrata párttól és a szakszervezettől a bíróküldés jogát, miáltal a népbíróság tanácsának létszáma ötre csökkent. Az intézményt a 41 281/1949. Min.tanácsi rendelet szüntette meg 1949. nov. 1-jén. – *Bp.-i Kir. Ítélőtábla:* az 1890. évi XXV. tv. értelmében 1891. jan. 1-jén kezdte meg működését. Elődje az egész Mo. területén illetékes, 1869-ben alakult másodfokú bíróság (bp.-i ítélőtábla) volt. Illetékessége a balassagyarmati, bp.-i, beszterecebányai, egri, fiumei, ipolysági, kalocsai, kecskeméti, Pest vidéki, székesfehérvári, szolnoki kir. tv.székre, valamint a bp.-i kereskedelmi és váltótv.-székre terjedt ki. 1895-ben a bp.-i kir. büntetőtv.-szék megszervezésével nőtt az alárendelt ~ száma, 1912-ben viszont a bp.-i kereskedelmi és váltótv.-szék megszűnésével csökkent. Vegyes folyamodású bíróság volt. Első fokon csak kivételesen – fegyelmi ügyekben – járt el. Általában másodfokú fellebbezési fórum volt a tv.széken hozott ítéleteknél. Harmadfokon csak a tv.széktől mint fellebbviteli bíróságtól továbbvitt, a járás~nál megkezdett ügyekben ítélkezett. Polgári ügyekben öttagú, más esetekben háromtagú tanácsban járt el. 1916-ban a polgári tanács létszámát is háromra csökkentették. Az 1891: XVII. tv. alapján az ítélőtáblánál elnöki tanács jött létre, amely fontos szerepet kapott a joggyakorlat irányításában és a tábla területén működő bírák ellenőrzésében. Azon ügyekben, amelyekben mint utolsó fokú bíróság járt el, az elvi tartalmú jogkérdéseket teljes ülésben döntötte el, s ez a tábla tanácsaira kötelező volt. – Az ítélőtábla tevékenységét 1945 után is folytatta. Az 1946. évi I. tc. alapján a nevéből kimaradt a „kir." szó. – *Bp.-i Felsőbíróság:* az 1949. évi 9. tv.erejű rendelet hozta létre a Bp.-i ítélőtábla utódaként. Másodfokú bíróságként ülnökök részvételével ítélkezett. Elnökét az Elnöki Tanács, a másodelnököket és a bírákat a Min.tanács nevezte ki. Az 1950. évi IV. tv. megszüntette. – *Cégbíróság:* nem önálló bíróság, a Főv.-i Bíróság szerve, a cégek bejegyzését, adataik nyilvántartását, működésük törvényességének felügyeletét végzi, a főv. területére kiterjedő illetékességgel. Bejegyzi és nyilvántartja a cégek formáját, elnevezését és székhelyét, a keletkezésükre, tevékenységükre, tulajdoni és vagyoni viszonyaikra, tagjaira vonatkozó adatokat, ezek változását, valamint a cég megszűnését. A tv.-ességi felügyelet körében a figyelmeztetéstől a törlésig terjedő szankciót alkalmazhat. Az 1875. évi XXXVII. tc. hozta létre az intézményt, a főv. területén a Bp.-i kir. kereskedelmi és váltótv.szék, majd a Bp.-i kir. tv.szék volt, jelenleg a főv. bíróság cégbíróság. – *Legfelsőbb Bíróság:* a legmagasabb bírósági szerv. A Kúria utódaként 1949-ben hozták létre. Elbírálja a megyei ~ határozatai ellen bejelentett fellebbezéseket, és a jogerős határozatok ellen benyújtott tv.-ességi óvásokat. Elvi irányítást gyakorol a bíróságok ítélkezése felett úgy, hogy a bíróságokra kötelező irányelveket és elvi döntéseket hoz, kollégiumi állásfoglalásait, valamint az általa helyesnek és követendőnek tartott bírósági döntéseket közzéteszi. Büntető, polgári, munkaügyi, gazd. és közig. tanácsokban ítélkezik. Az ugyanazon ügyszakban dolgozó bírák alkotják a kollégiumokat, legmagasabb elvi irányító testülete a teljes ülés, melynek valamennyi tagja bíró. Elnökét az ogy. választja, h.-eit a köztársasági elnök nevezi ki.

Bíró u. (XII. Alma u.–Csaba u.): **6/d sz.:** villa (Román Miklós és Ernő, 1910).

Bischofgasse: →*Margit körút*

BIVIMPEX Bőrgyárak Kereskedelmi Közös Vállalata (IV. Erzsébet u. 2/4.): a bőrip. speciális export-import váll.-a, amelyet a →*Budapesti Bőripari Vállalat*, a pécsi és a simontornyai bőrgyárak alapítottak.

Bizánci u.: →*Színház u.*

Bizományi Kereskedőház és Záloghitel Rt. (IX. Kinizsi u. 12.): jogelődje a Mária Terézia kiváltságlevelével 1773-ban alapított *Pozsonyi Első Magyar Zálogház* volt, amelyet az elharapódzott uzsorakamat kiküszöbölésére hoztak létre. A 24 kutyabőrlapra írt alapítólevelet a ~ őrzi. Az intézményt 1787-ben Budára telepítették. – 1920-ban bővült a zálogház tevékenységi köre: bécsi mintára a nemesfémekkel és az ékszerekkel történő üzérkedés ellensúlyozására létrehozták az *Áll. Raktározási és Áll. Árverési Csarnok*ot. Feladata a kölcsönfolyósítás, a bizományba adott értékek megőrzése, a ki nem váltott zálogtárgyak nyilvános árverése volt. A két raktározási és az árverési intézményt 1924-ben egyesítették a *Postatakarékszolgálat*tal. A szervezet 1945-ig működött. – 1948-tól *Áll. Zálogház és Árverési Csarnok Nemzeti Váll.*, 1950-től 1991-ig *Bizományi Áruház Váll.* néven működött. Bizományi és zálogügyleteket, művészeti aukciókat bonyolít le és lakberendezési kellékeket kölcsönöz. A zálogüzleten belül kézi zálog ellenében pénzkölcsönöket folyósít; az ingóságokat megóvja és megőrzi. A főv.-ban 1948-ban három bolttal és 34 zálogfiókkal rendelkezett, 1971-ben 54 boltot és 19 zálogfiókot üzemeltetett. – 1991-től 62 üzletét a privatizáció keretében értékesítette.

BKD Bank Rt: →*BNP-KH-Dresdner Bank Rt.*

BKV: →*Budapesti Közlekedési Vállalat*

BKV Előre Sportegyesület: a Bp.-i Közlekedési Váll. dolgozóinak sportegy.-e. A Bp.-i Közúti Vaspálya Társaság SE 1912-ben alakult meg, első pályája a Thököly út 160. sz. alatt működött. Elsősorban a dolgozók tömegsportjával foglalkozott, s először labdarúgó szakoszt.-t alakított. 1923-ban a Bp. Szfőv. Közlekedési Rt.-vel együtt megalakult a BSZKRT SE is. Az egy. 1929-ben felépítette a főv. egyik legnagyobb sportlétesítményét a VIII. Sport u. 2–4. sz. alatt. 1932-től a nagyváll. házibajnokságokat rendezett, amelyen 1940-ben 28 labdarúgócsapat indult. A BSZKRT SE a kosárlabdasport mo.-i elindítója, a férfi csapat 1934-től 1944-ig hétszer győzött a m. bajnokságban. A labdarúgó szakoszt. 1940/41-től szerepelt először az NB I-ben. A BSZKRT SE 1940-ben mint az egyik legnagyobb bp.-i gyári egy. 18 sportszakoszt.-t működtetett, közülük jelentősebb még az atlétikai, a vívó, az úszó és a sportlövő. A BSZKRT 1949. dec. 31-én szűnt meg, s feloszlott a sportegy. is. A BSZKRT SE jogutódja az 1950-ben megalakult Budapesti Előre, de a volt BSZKRT SE-ből számos apró sportegyesületet hoztak létre. 1969-ben a BKV létrehozásával új klubot alakítottak ki, a ~et, amely elsősorban a nagyvállalat tömegsportját szervezi, néhány minőségi szakosztály – labdarúgás, atlétika stb. – mellett. – Sporttelepe a VIII. Sport u. 2. sz. alatt van.

BKVT: →*Budapesti Közúti Vaspálya Társaság*, →*Budai Közúti Vaspálya Társaság*

Blaguss–Volánbusz Nemzetközi Utazási Iroda Kft. (V. Erzsébet tér, Központi Autóbuszpu. B. ép.): 1986-ban alakult meg osztrák–m. vegyesváll.-ként. 8 millió Ft-os törzstőkéjének 60%-át a Blaguss osztrák utazási cég, 40%-át a Volánbusz adta. Ki- és beutazásokat, kongresszusokat szervez, ellátja az idegenforgalmi szolgáltatások valamennyi ágazatát. Partnerei a legnagyobb osztrák utazási irodák.

Blaha Lujza tér az egykori Népszínház épületével

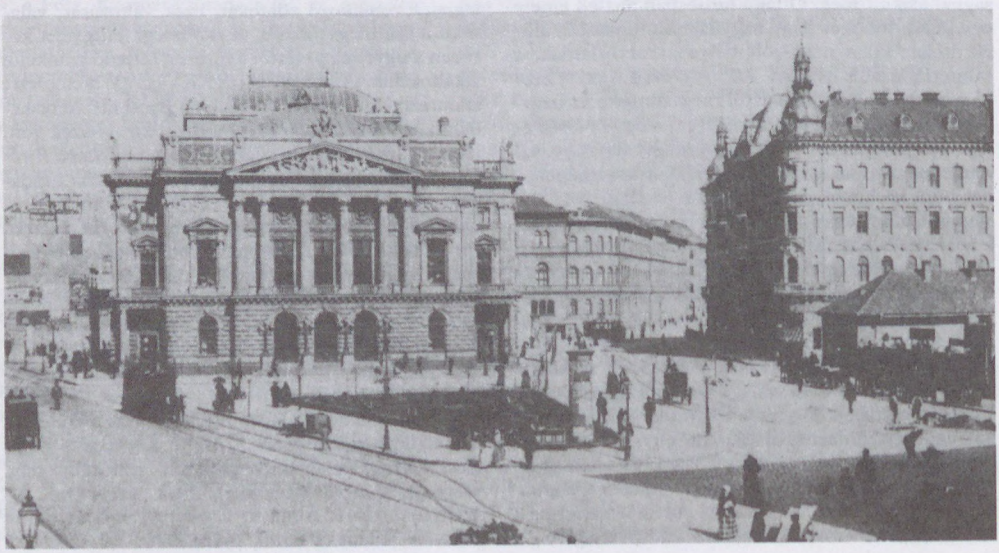

Blaha Lujza Színház: 1. Szerecsen (ma Paulay Ede) u. 35. sz. színházép. Eredetileg Parisiana mulató volt. 1908–1909 között Lajta Béla tervei alapján épült. 1919-ben az ép.-et színházi célra átalakították (Vágó László), és →*Revü Színház* elnevezéssel operettszínházként nyílt meg. 1921-ig nyári színházat is üzemeltetett az Angolparkban →*Scala Színház* néven. 1921-től 1925-ig mint ~ működött, 1925-től kezdve a →*Nemzeti Színház Kamaraszínházának* adott helyet. Anyagi okok miatt 1932-ben beszüntették az előadásokat és a bérlő Nemzeti Színház albérletbe adta a helyiséget, először Alapi Nándornak, aki az addig vidéket járó Orsz. Kamaraszínházát telepítette Bp.-re →*Kamara Színház* néven. Őt követték Rónaszéki Béla, Harsányi Rezső, Korbuly Géza, majd Szűcs László, mindegyik megtartva a Kamaraszínház nevet. Amikor 1937-ben a Nemzeti Színház (mint már előzőleg 1924–25-ben) az →*Andrássy úti Színház* helyiségét kapta meg kamaraszínház céljaira, ennek bérlői, Wertheimer Elemér és Bródy Pál kapták cserébe a ~at (→*Andrássy Színház*), amelyet a második zsidótv. életbelépésekor át kellett adniok. A színházat Vaszary János vette át, s azt a II. vh. végéig vezette. 1945 tavaszán →*Művész Színház* néven nyílt meg, Várkonyi Zoltán igazgatásával. 1949-ben, az államosítás után →*Úttörő Színház*, 1952-től mint az →*Ifjúsági Színház* kamaraszínháza, 1954-től a →*Petőfi Színház* névre változott *Ifjúsági Színház* kamaraszínházaként 1960-tól *Jókai Színház*, 1963-tól 1971-ig *Thália Színház* lett. 1971-től az ép.-ben a *Budapesti Gyermekszínház* kapott helyet, amely 1985-ben az →*Arany János Színház* nevet vette fel. U.-i bejáratú emeleti helyiségében a *Parisien Grill* működött, ennek helyén létesült 1948-ban a →*Mesebarlang Bábszínház*, közel két évtizeddel később pedig – átépítve – a Thália Színház stúdiója. Jelenleg az *Arany János Színház Kamaraterme*. – 2. 1954–60 között a →*Fővárosi Operettszínház* kamaraszínháza (VII. Dohány u. 42–44. sz.).

Blaha Lujza tér (VIII. ker.): a *Nagykörút* építésekor alakult nagyjából háromszög alakú tér a *Körút* és a *Kerepesi út* (ma *Rákóczi út*) találkozásánál. 1875-ben itt épült fel a →*Népszínház*. Itt aratta sikereit *Blaha* Lujza, akiről a teret elnevezték (1919). 1908-tól a Népszínház a →*Nemzeti Színház* ideiglenes otthona volt 1965-ig, amikor a *metró* építkezései miatt lebontották. 1906-tól 1950-ig itt állott Tinódi Lantos Sebestyén szobra (Bezerédi Gyula alkotása, ma a Népligetben). A ~ józsefvárosi oldalán áll a *Corvin Áruház*. Ny felől a teret a *Pest Megyei Önkormányzat Semmelweis Kórháza* (v. Szt. Rókus Kórház) tömbje határolja.

Bláthy Ottó Titusz (Tata, 1860–Bp., 1939): gépészmérnök, az elektrotechnika úttörője, az MTA t. tagja (1927). 1878–81 között Bécsben tanult. 1883-ban került a GANZ Gyár elektrotechnikai oszt.-ára, 1885-ben *Zipernowsky* Károllyal és *Déri* Miksával együtt szabadalmaztatta a transzformátor rendszert. Elsőként oldotta meg a váltakozó áramú generátorok párhuzamos kapcsolásának problémáját. A szabadalmai alapján készült fogyasztás- és wattmérők (1884) az egész világon elterjedtek. Az egyfázisú soros kapcsolású kommutátoros motorok egyik kifejlesztője (1890–91), négypólusú, majd képpólusú turbógenerátorokat szerkesztett (1903). A Kandó-féle villamosvasúti rendszer tökéletesítője, a Bp.–Bécs vasútvonal villamosításának szellemi vezetője. A bécsi és bp.-i egyetem t. műszaki doktora (1917). Tiszteletére 1958-ban a M. Elektrotechnikai Egy. Bláthy-díjat alapított.

Bláthy Ottó Titusz Villamosgépgyár: →*Egyesült Villamosgépgyár*

Blaue Katz: →*Kék Macska*

„B"-lista: az áll.háztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében kiadott 5000/1946. sz. min. elnöki rendelet úgy intézkedett, hogy a közszolgálati alkalmazottak létszáma nem haladhatja meg az illető tárca v. terület körében az 1937/38. évben alkalmazottak létszámának 90%-át. A rendelet alapján eleve meghatározott pol. céllal láttak hozzá a hivatalokban dolgozók megrostálásához. A ~zás a pol. harc eszközévé és terévé vált, az érintettek számára kiszámíthatatlan hajsza jellegét öltötte. A kommunista párt erőszakos fellépése következtében zavarokat idézett elő az akkori koalíció működésében, bizalmatlanságot keltett a politikailag magát nem exponált tisztviselői, szakértői rétegben. A ~zás eredményeképpen 50–60 000 fő elbocsátására került sor, a főv. apparátusából mintegy 3400 alkalmazottat bocsátottak el.

Bleda, *Buda, Budli* (?–?, 445): hun uralkodó, Attila testvére. A 13. sz.-i m. krónika szerzője, valószínűleg Kézai Simon, összekapcsolta nevét Budával és annak idegen nevével, *Ecilburg*gal. A történet szerint Attila →*Szikambriá*ba bevonulva megölte ~t, mert az áthágta a köztük kijelölt határt, és a várost Budavárának neveztette. A győztes hun kir. megparancsolta, hogy a települést ezután Ecilburgnak, →*Attila városá*nak nevezzék. A németek a tilalomtól félve a krónikás koráig így hívták, a m.-ok viszont →*Óbudá*nak. – A krónikás elképzelésével szemben a Buda névnek semmiféle kapcsolata nincs ~hoz. Attila székhelye nem itt, hanem az Alföldön volt, a ~ v. Budli névből nyelvészeti alapon nem lehet levezetni a m. főv. nevét. A kettőt összekapcsoló középkori etimológia csak a 10. sz.-tól megjelenő, és a hazai krónikairodalomban továbbfejlesztett hun–m. azonosság elképzelés része. Modern elterjedésében szerepet játszott Arany János, akit e történet ihletett a „Buda halála" megírására.

BLKE: →*Budapesti Lawn Tennis és Korcsolyázó Egylet*

Blocksbad: →*Gellért Gyógyfürdő és Szálló*

BLTC: →*Budapesti Lawn Tennis Club*

Blumenstöckl-kocsma: →*József nádor tér*

Blum-féle Gőzmalmi Társulás: Blum János 1853-ban Budán a Fő u. 27. sz. alatt létesített gőzmalmot. A malom 30 munkással, három őrlőjárattal, egy 30 lóerős gőzgéppel, 64 ezer bécsi mázsa gabonaőrlési teljesítőképességgel kezdte meg működését. 1858-ban hárommal növelte őrlőjáratai számát. 1861-ben már három gőzgépe működött összesen 85 lóerő teljesítménnyel. 1859-ben a munkások létszáma elérte a 90 főt. – A malom Sziléziába, Csehországba és Szászországba is szállított lisztet. 1860 körül malomköveket is gyártottak, melyek a legjobb

minőségű francia kövekkel is felvették a versenyt. A köveket Budaörs határában bányászták és exportra is termeltek. – 1867-ben jött létre a ~. Az rt. a Fő u.-i telken négyemeletes gőzmalmot épített. A bekövetkező dekonjunktúra, az 1870-es évek elejei rossz terméseredmények hatására azonban hitelt kényszerült felvenni, melyek következményeként 1875-ben a gőzmalom a M. Ált. Hitelbank tulajdonába került, és az ugyancsak csődbe jutott Árpád gőzmalommal együtt a *Magyar Általános Hitelbank Egyesült Gőzmalmai* néven működött tovább, míg 1897-ben a Batthyány téri vásárcsarnok építése során a főv. kisajátította a malomép.-et.

BLVV: →*Budapest–Szentlőrinci Villamos Helyiérdekű Vasút*

BM Központi Kórház és Intézményei (VII. Városligeti fasor 9–11.): gyógyint. a Belügymin. dolgozói részére. Két korábbi, jelentős magángyógyint., a →*Fasor Szanatórium* és a →*Grünwald Szanatórium* államosítása és összevonása útján kialakított kórház és rendelőint.

BM Rendőr Kórház és Intézményei kihelyezett osztály (XII. Budakeszi út 48/b): a Belügymin. dolgozói részére 1957-ben létesített gyógyint., amely eredetileg csak tuberkulotikus betegek kezelésével foglalkozott, később ált. kórházzá alakult át. Az eü. intézmények integrálása során egyesítették a *BM Rendőr Kórházzal* és annak kihelyezett oszt.-aként működik tovább.

BNP: →*Banque Nationale de Paris Képviseleti irodája*

BNP-KH-Dresdner Bank Rt., *BKD Bank Rt.* (V. Váci u. 62–64.): 1990-ben hozta létre a *Banque Nationale de Paris* (37%), a *Dresdner Bank AG.* (37%), az *Országos Kereskedelmi és Hitelbank Rt.* (26%). A *BNP* és a *Dresdner Bank AG.* már korábban is rendelkezett képviseleti irodával Bp.-en.

BNV: →*Budapesti Nemzetközi Vásár*

Boda Dezső (Vönöck, 1863–Máriabesnyő, 1918): rendőrfőkapitány. 1884-ben lépett a rendőrség szolgálatába. 1906-tól 1917-ig a főv. rendőrfőkapitánya volt. ~ létesítette az orsz. bűnügyi nyilvántartó hivatalt és a rendőri gyermekbíróságot.

Bodó Kávéház: 1894-ben nyílt meg a VIII. József krt. 52–56. sz. alatt. A századfordulói pompa minden jellegzetességével rendelkezett; biliárdterem, a nagyteremben márványlapú asztalok és tonettszékek várták a látogatókat. A húszas évek végén Szunyog Sándor tulajdonába került, aki a helyiséget teljesen átalakította. Új berendezést készíttetett, de a vételárat a közbejött gazd. válság hatására csökkent forgalom miatt nem tudta kiegyenlíteni, így 1934-ben bezárták a kávéházat. A II. vh. után Vidám Eszpresszó néven működött. 1991 dec.-ében helyén a McDonald's cég nyitott újabb üzletet.

Bódy Tivadar (Pest, 1868–Bp., 1934): jogász, politikus, polgármester. 1886-ban lépett a főv. szolgálatába, 1906-ban tanácsnok, 1913–18 között alpolgármester, 1920-ig – a Tanácsközt. és a Peidl-kormány időszakának kivételével – polgármester. A főv. igazgatásának valamennyi ágazatában működött, tanácsnokként a pénzügyi oszt.-t vezette. A főv.-nak külföldi kölcsönt szerzett, beindította a kislakásépítési programot, Bp. részére megszerezte a Bp.-i Villamos Városi Vasút Rt. részvénytöbbségét. Az I. vh. éveiben Bp. élelmiszer- és iparcikk- ellátását irányította. 1922-ben a Nova Közlekedési és Ip. Rt., a BHÉV és a Kistarcsai Gép- és Vasútfelszerelési Rt. elnök-vezérig.-ja. 1925-ben bekapcsolódott a várospol.-ba, és az Egyesült Liberális Párt listáján megválasztották a főv. tvhat. biz. tagjának. 1926-ban Bárczyval, s még néhány demokrata városatyával átlépett az Egységes Községi Polgári Pártba, a kormány főv. pártjába. Elismerésként mint Bp. küldötte élete végéig felsőházi tagságot viselt. 1931-től a tvhat. biz. örökös tagja. Mellszobra a Sváb-hegyen, az Eötvös parkban áll (*Lányi Dezső, 1936*).

Bogenfürst Kocsigyár: a VIII. ker. egykori Fecske u. 19. sz. alatti kocsigyártó üzem 1907-ben Metzl Károlytól került *Bogenfürst* György tulajdonába. Bogenfürst György 1897-től tanonc, majd segéd volt ebben az üzemben, az átvétel előtt pedig az aradi MARTA Autó Gyárban dolgozott művezetőként. 1911-ben az üzem mellett a házat is véglegesen megvásárolta. 1928-ban Józsefváros városbírájának választották. Kocsigyártóként és tervezőként kialakította a nevéhez fűződő jellegzetes kocsiformát, kocsiszekrényt. Minden kocsitípusát a részek közötti harmonikus arányosság jellemezte, hazai és külföldi kiállításokon számos kitüntetést nyert. Az 1930-as évek gazd. válságát átvészelte. A II. vh. után kocsiszekrényeket gyártott, majd a Kölber-cégtől átvett forgóalvázakat használta fel saját építésű és tervezésű kocsiszekrényeihez. Egy ilyen gálahintója látható a Közlekedési Múz.-ban.

Bognár József (Szombathely, 1917–): közgazdász, egyetemi tanár, az MTA (l. 1965, r. 1973) tagja, állami díjas (1970). 1938-ban végezte tanulmányait, utána a rákosszentmihályi polgári isk.-ban tanított. Kisgazdapárti politikusként kapcsolódott be a közéletbe. 1945 után a párt főv. tvhat. biz. tagja. 1946-tól 1947-ig tájékoztatási min. 1947–49-ben Bp. polgármestere. Polgármestersége idején kezdődött meg a főv. autonómiájának és önálló gazdálkodásának fokozatos felszámolása, az ún. népidemokratikus átalakulást segítő régi városházi igazgatási és intézményi szaktisztviselők eltávolítása. Bel-, ill. külkereskedelmi min. (1949–54, 1954–56), min.elnök-h. (1956). Az MTA Világgazd. Kutató Int.-ének ig.-ja (1963–87), az MTA Gazd.-i Kutató Int.-ei főig.-ja (1985-ig). 1959-től 1990-ig a Magyarok Világszöv.-ének elnöke. A Hazafias Népfront Orsz. Tanácsának alelnöke (1972–89).

Bohóc kút (XIV. Városliget, játszótér): a betonból és mozaikból készült játékos hangvételű mű Halász Arisztid alkotása. Mérete: 1,7 m. 1983-ban helyezték el.

Bohuniczky Szefi (Nagypécsely, 1894–Bp., 1969): író, Baumgarten-díjas (1938, 1942). Bp.-en élt a húszas évek közepétől. Novelláit a főv. lapok, folyóiratok közölték. Lakásán irodalmi szalont tartott fenn, ahol összejöttek a Nyugat köréhez tartozó írók. Emlékirataiban ír róluk és a pesti köznapokról *Otthonok és vendégek* c. művében (Bp., 1989). 1940 és 1964 között emlékeinek kéziratát a Petőfi Irodalmi Múz. őrzi. Ebből az 1956. évi forradalom bp.-i

napjairól szóló részt Petrányi Ilona tette közzé (Vigilia, 1990. 10. sz.).

Bóka László (Bp., 1910–Bp., 1964): író, költő, irodalomtörténész, Baumgarten- (1943) és József Attila-díjas (1960), az MTA l. tagja (1953). A pesti egyetem bölcsészkarán szerzett tanári diplomát. 1945-ig előbb az Egyetemi Könyvtárban, majd a Műegyetemi Központi Könyvtárban volt könyvtáros. 1947–50-ben a Közoktatásügyi Min.-ban államtitkár, majd az egyetem irodalomtörténeti tanszékén egyetemi tanár. Haláláig VIII. ker. tanácstag volt. 1945–47-ben munkatársa volt a *Budapest* c. folyóiratnak. Több verse és cikke idézi fel a város ostrom utáni képét: *Tabán* (vers, 1946); *Romok és romolhatatlanok* (cikk, 1946); *A Kosztolányi-ház Budán* (cikk, 1947). *Arcképvázlatok és tanulmányok* c. kötetében (1960) is felvillannak megfigyelései a főv. életéről (Magyar urbanista).

Bokányi Dezső (Pest, 1871–SZU, 1940): építőmunkás, politikus. Egyik alapítója volt az építőmunkások szervezetének. 1894–1919 között az SZDP vezetőségi tagja, 1895-ben a *Népszava* szerk.-je, 1907-ben a Munkásbiztosító alelnöke. A munkásság egyik legnagyobb hatású szónoka volt. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, a Tanácsközt. idején munkaügyi és népjóléti népbiztos, a Vörös Hadseregben hadtestparancsnok, a bp.-i munkástanács elnökségének tagja. 1920-ban halálra ítélték, fogolycserével került a SZU-ba, ahol főleg agitációs területen működött. A sztálini terror áldozata lett.

Bókay János Egészségügyi Szakközépiskola: →*Zrínyi Ilona Leánygimnázium*

Bókay János Gyermekkórház: →*Heim Pál Gyermekkórház és Rendelőintézet*

Bókaytelep: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

Bokros-Birman Dezső (Újpest, 1889–Bp., 1965): szobrász, festő, Kossuth-díjas (1949), érdemes művész (1964). Az Iparművészeti isk.-ban, majd Párizsban tanult. 1918-ban Bp.-en rendezte első kiállítását. A Tanácsközt. bukása után külföldre távozott, Berlinben, Párizsban, Prágában főleg portrészobrokat és kisplasztikát készített. 1934-ben Bp.-en csatlakozott a fiatal szocialista képzőművészek csoportjához. *Vasmunkás* c. bronzszobra 1992-ig a Dózsa György úton állt.

Boldizsár Iván (Bp., 1912–Bp., 1989): író, publicista. József Attila-díjas (1970), Állami-díjas (1975). Külügyi áll.titkár (1947–51). Több bp.-i napilap, ill. folyóirat főszerk.-je (*Szabad Szó, Új Magyarország, Magyar Nemzet, Béke és Szabadság, Hétfői Hírlap, Hungarian Quarterly*). Elbeszéléseket, regényeket, színdarabokat, útirajzokat írt. M.: *Magyarországi napló* (Bp., 1951); *Magyarország* (utikönyv, Bp., 1955).

bolgárkertészek: Bp. területén működő bolgár zöldségtermesztők. Hazájuk függetlenségének kivívása után, a múlt század végén jelentek meg itt először néhányan, nagyobb számban az 1920-as években. A pesti és budai külterületeken (Angyalföld, Zugló, Kőbánya, Kelenföld stb.) béreltek földeket, ahol bakhátas rendszerrel, árasztó öntözéssel, üvegházas palántaneveléssel termeltek zöldségfélét. Eleinte csak átmeneti itt-tartózkodásra jöttek, később néhány száz család végleg letelepedett. Bp. területének beépítése egyre inkább kiszorítja a ~et.

Bolgárkertész-öböl: a ráckevei Duna-ágból nyíló kikötő céljára épített mesterséges öböl. Eredeti neve Francia-öböl volt.

Bolond Istók: 1878–1918 között jelent meg, Bartók Lajos alapította Don Pedrő álnéven, s a legtöbb közlemény szerzője is ő volt. A kormánypárti →*Borsszem Jankó*val szemben munkásságát az ellenzéki *Függetlenségi Párt* szolgálatába állította. Élesen kifigurázta a kiegyezés utáni helyzet intézményeit (a közös hadsereget) és a kormánypárt vezető egyéniségeit, politikusait. Legjellegzetesebb állandó alakja a m.ellenes osztrák tábornok, Generál Szakramentovics volt. Rajzolói között volt Jankó János, majd ifj. Jankó János is. A lap színvonala, népszerűsége Bartók Lajos halála (1902) után jelentősen csökkent (→még *élclapok*).

Bolond Miska: élclap. 1860-ban Tóth Kálmán szerkesztésében indult meg a Bach-korszak legélesebb hangú ellenzéki élclapjaként. Állandó témája – mely miatt szerk.-je börtönbüntetést is szenvedett – az önkényuralom és kiszolgálói, az ún. *„Bach-huszárok"* kifigurázása volt. Munkatársai közé tartozott Ágai Adolf, Csernátoni Lajos, Lauka Gusztáv, Pálfi Albert stb. Itt kezdte meg újságrajzolói munkásságát Jankó János. Tóth Kálmán 1865-ben vált meg a laptól, melyet 1873–75 között Bartók Lajos szerkesztett (Don Pedrő álnéven). A ~ szerepét később a *Bolond Istók* vette át. (→még *élclapok*)

Boltőrök

Boltosok u.-ja: →*Tárnok u.*

boltőr: az üzletek zárvatartása idején a betörések ellen védelmet biztosító őr. Az első pesti ~t 1814-ben fogadták fel. Számuk hamar megszaporodott. Lámpáikkal, dárdáikkal a kor jellegzetes figurái voltak. Bakteréknek ⟨ném. „Wachter" 'őr'⟩ v. Ferenceknek nevezték őket. A század végére társaságokba tömörültek. Három nagyobb társaság kötötte a kereskedőkkel a szerződést. Az I. vh. után többnyire kiszolgált katonák látták el a ~i feladatot.

Bolyai János Gimnázium: 1872-ben *Pesti Terézvárosi Kir. Főreáltanoda* néven nyílt meg. 1873-tól *Budapesti Kir. Főreáltanoda.* 1884-ben költözött a Markó u. 18–20. sz. ép.-be, s neve *V. Ker. Magy. Kir. Állami Főreáliskola* lett. 1921-ben vette fel Bolyai János nevét. 1934-től gimn. 1941-ben beolvadt a →*Berzsenyi Dániel Gimnázium*ba.

Bolyai János Honvéd Műszaki Akadémia: →*Magyar Kir. Bolyai János Honvéd Műszaki Akadémia*

Bolyai u. (II. Apostol u.–Szemlőhegy u.): **1. sz.:** lh. (Exler Jenő, 1908). – **3. sz.:** lh. (Jendraschik Alfréd, 1910). – **11. sz.:** lh. (Alpár Ignác). – **12. sz.:** lh. (Gabinyi Sámuel, 1897). – **13. sz.:** lh. (1910).

Bomba tér: →*Batthyány tér*

Bonbon Hemingway Rt. (VI. Aradi u. 18.): 1990-ben alakult a *Bp.-i Édességbolt Váll.* privatizálása kapcsán német–osztrák–magyar vegyesváll.-ként. A főv.-ban 85 édességbolttal rendelkezik (1992).

Bonbonnière Kabaré: a Teréz krt. 46. sz. ép.-ben 1907-ben nyílt meg Kondor Ernő igazgatásával. 1908-ban Bálint Dezső vette át, s Nagy Endre művészeti vezetésével innen indult a m. kabaré diadalútja. Ezt követően egy-egy évadon át Szalay József, majd László Rózsi vezette, 1911-ben bezárt. Helyén 1923-tól Salamon Béla igazgatásával a →*Terézkörúti Színpad* majd a →*Kamara Varieté* működött. 1978-tól a →*Játékszín*nek ad otthont.

Bonfini, Antonio (Ascoli, 1434–Buda, 1503): olasz származású humanista történetíró. 1486-ban Mátyás király budai udvarába került és Beatrix királyné felolvasója lett. Fennmaradt munkája (*Rerum Ungaricarum decades quattuor et dimidia,* Basel, 1568) Mátyás korára vonatkozó legértékesebb forrásunk. Bemutatja Mátyás király udvartartását, az udvarban folyó diplomáciai és pol. életet, a kir. személyét, a budai vár képét és az egész budai reneszánsz kultúrát.

Bor Dezső (Bp., 1888–Bp., 1974): főv. segédhivatali ig. karmester. 1913-ban a főv. szolgálatába lépett a segédhivatali szakon, később a Főv. Könyvtár gazd. vez.-je lett. 1923-ban főv. tisztviselőkből megszervezte a *Főv. Zenekar*t, amelynek karmestere volt 1940-ig, amikor az együttes a főv. által támogatott hivatásos zenekarrá alakult. A műkedvelő zenekar a maga idején magas színvonalat képviselt a főv. zenei életében.

Boráros János (Pest, 1756–Pest, 1834): városi vez. tisztviselő. Görög eredetű kereskedőcsaládból származott. 1785-ben Pest város tanácsosa lett. 1790–1807 között főbíró, 1803–07 és 1827–29 között ügyvezető h. polgármester. Pesti ogy.-i követ. Közreműködött a *Szépítő Bizottmány* városrendezési terveinek kidolgozásában. A francia háborúk idején felállított pesti polgárőrség ezredese volt. Jelentékeny vagyonát jóléti alapítványokra hagyományozta.

Boráros tér (IX. ker.): nagy forgalmú közlekedési centrum a *Ferenc krt., Soroksári út, Petőfi híd, Közraktár u.* találkozásánál. A 18. sz. előtt *Szentfalva* község házai álltak itt. 1875-ig neve *Fa tér* volt, ekkor kapta mai nevét *Boráros* Jánosról. 1891-ben a

A Boráros téri pontonhíd

~ alatt épült Pest egyik fő szennyvízgyűjtő csatornája. 1933–37 között épült a Lágymányost a ~rel összekötő mai *Petőfi híd* elődje, a Horthy Miklós híd. A tér Közraktár u.-i részén, közvetlenül a híd alatt állt az ún. *Elevátor* (hatalmas raktárép.), mely a II. vh. idején elpusztult. 1945 okt.-ében a ~nél épült a háború utáni első pontonhíd. A ~et a Petőfi híd rekonstrukciója során 1981–82-ben teljesen átépítették. A régi hídfeljáró-rendszer teljes átalakításával és gyalogaluljáró-rendszer kialakításával a csepeli gyorsvasút, az újonnan épített autóbusz-végállomás, a villamosvasúti megállóhelyek és a járdák között közúti keresztezésmentes összeköttetést biztosítottak. A ~en 1983-ban állították fel Varga Imre szobrászművész alkotását a „Borárus"-t. E szobor és a hídfeljáró között a régi Nemzeti Színház két, 1910-ből való oszlopának töredéke áll kiegészítve. Az egyik oszlop alatt található a nagyszentmiklósi aranylelet felnagyított bikafejes ivócsanakja, szintén Varga Imre munkája.

Borárus-szobor: →*Boráros tér*

Borbás Tibor (Bp., 1942–): szobrász, Munkácsy-díjas (1980). A Képzőművészeti Főisk.-án Pátzay Pál tanítványa volt. 1963-tól szerepel kiállításokon. 1965-től 1978-ig a Képző- és Iparművészeti Szakközépisk. tanára volt. Tizfigurás kompozíciója, amelynek témája a művészet, a Bp. Kongresszusi Központ egyik balusztrádját díszíti (1985). *Kosztolányi Dezső*ről készített szobra az íróról elnevezett téren áll (1979).

Borbás Vince (Ipolylitke, 1844–Kolozsvár, 1905): a 19. sz. legnagyobb m. botanikusa. 1868–71 között a pesti egyetemen tanult. 1871–72-ben uo. tanársegéd. 1902-ig bp.-i főreálisk.-i, majd egyetemi tanár Kolozsvárott. Két művében foglalkozik a főv. növényzetével: *Pestmegye flórája* (Pest, 1782); *Budapest és környékének növényzete* (Bp., 1879). Nagyértékű herbáriuma a bp.-i egyetem növényrendszertani int.-ébe került, de a II. vh.-ban nagyrészt megsemmisült.

Borbíró Virgil, *Bierbauer* (Nagyenyed, 1893–Bp., 1956): építész, építészettörténész. 1937-ben egyedülálló feladatot oldott meg a budaörsi új repülőtér forgalmi ép.-einek tervezésével. 1928–42 között szerk. a *Tér és forma* c. folyóiratot, amely Bp. egykorú építészettörténetének jelentős forrása. ~ foglalkozott Bp. városépítészeti kérdéseivel is, 1945–48 között az FKT tagja. Bp.-i vonatkozású m.: *A régi Budapest építészete* (Bp., 1920); *A magyar építészet története* (Bp., 1937); *A magyar klasszicizmus építészete* (Bp., 1948).

Borgazdasági és Vegyipari Rt.: a boripar melléktermékeinek feldolgozására a Földművelésügyi Min. alapította 1925-ben. A Hitelbank érdekkörébe tartozott. Borkősavat, citromsavat gyártott. Budafokon működött. Az elsők között valósította meg a mustsűrítmény gyári előállítását. A ~ 1930-ban borpárlat készítésére is berendezkedett. A gyártmányok alapanyagát a helyi borpincészetek szállították. A munkáslétszám 35–40 fő volt. A ~ 1950-ben megszűnt.

Borgazdasági Vállalatok Trösztje: →*Magyar Állami Pincegazdaság*

Borjú tér: →*Rákóczi tér*

Bornemisza Géza (Nábrád, 1884–Vác, 1966): festő. A Képzőművészeti Főisk.-n, majd külföldön (Párizs, München, Firenze) tanult. 1907-ben Bp.-en először a Fiatalok Kiállításán tűnt fel *Templomos táj* c. képével. Alapító tagja volt a Képzőművészek Új Társaságának (KÚT). 1960-ban az Ernst Múz.-ban rendezett kiállítást képeiből. Munkásságában kiemelkedő helye van a főv. tájairól festett képeknek

A Boráros tér

(Tavasz a Gellérthegyen, Budapesti tájkép, Gellérthegyi táj).

Bornemisza Péter (Pest, 1535–Rárbok, 1584): író, evangélikus prédikátor. Pesti polgárcsaládból származott. 1541-ben a török megszállás után a Felső-Tisza vidékén, majd Kassán nevelkedett. Mikor 1556-ban külföldre indult, *Cantio optima* c. búcsúversében elsiratva hazáját Budát említi: „Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!"

Bornemisza Tamás (16. sz.): emlékiratíró. Budai polgár volt. M. nyelvű *Emlékezése Buda vesztéről* forrásértékű munka az 1540–41-es budai eseményekről. Kiadta Podhraczky József *Eredeti két magyar krónika* (Pest, 1833) címen.

Boross Zoltán (Bp., 1926–): építészmérnök, Ybl-díjas (1960). Diplomájának megszerzése után, 1954-től a Budapesti Tervező Váll.-nál városépítési tervezőmérnök. Lakóép.-ek, kórházak tervezése fűződik a nevéhez: a IV. ker. *Baross u.-i Kórház*, a XIII. ker. *Fiastyúk u.-i lakótelep*, a II. *Frankel Leó u. 76–84. sz. lakóép.*, és az I. *Alagút u. 3. sz. lakóép.*

borpincészetek: a főv. ip. és kereskedelmi életének fejlődésével a borkereskedelem, ill. a borip. is fellendült. A 19. sz. vége felé két nagy borpincészeti központ alakult ki. Az egyik Kőbányán, a másik Budafokon. Orsz. viszonylatban a legnagyobb borpincészet a budafoki (→még *budafoki boripar és -kereskedelem*).

Borsody kapitány háza: →*Arany János u.* 16. sz.

Borsos László (Székesfehérvár, 1903–Bp., 1975): építészmérnök, Ybl-díjas (1960). Részt vett a Fő u.-i Flórián-templom felemelési és a krisztinavárosi templom szentélyének munkáiban. Tevékenyen közreműködött a budai Várnegyed helyreállításában. Tervei szerint készült többek közt a Mátyás-templom külsejének, a Tárnok u. 14. (Csemegi Józseffel), az Országház u. 9. (Bartók Archívum), 16., 17. és 18. sz. gótikus házak, valamint a volt budai Városházának (Meczner Lajossal) és a régi Országháznak helyreállítása. Helyreállította a belvárosi templom és a pesti Vigadó sérült szerkezetét és homlokzatát. Közreműködött a nagytétényi Kastélymúz. restaurálásában (*Thurszky* Bélával). Helytörténeti és építéstörténeti tanulmányai is jelentősek.

Borsos Miklós (Nagyszeben, 1906–Bp., 1990): szobrász, Munkácsy-díjas (1954), Kossuth-díjas (1957), érdemes művész (1967), kiváló művész (1972). Győrben kezdte el művészeti tanulmányait, majd Firenzében és a bp.-i Képzőművészeti Főisk.-n folytatta. 1946-tól 1960-ig az Iparművészeti Főisk. tanára volt. Bp.-et több domborműve és szobra díszíti. Domborműves emléktáblát készített Egry Józsefről, Harmat Artúrról, Szinyei Merse Pálról, Beethovenről, Kassák Lajosról. Köztéri szobrai: *Anya gyermekével* (I. Apród u. 1–3, 1965); *Vízköpők* (Gellért-hegy, Jubileumi park, 1965); *Díszkút* (Vár, a Várpalota D-i udvarában, 1968); *Barabás Miklós* (Margit-szigeti Művészsétány, 1972); O km-kő (Clark Ádám tér, 1975); *Benedek Elek* (mellszobor, Városliget, 1979); *Budai Nagy Antal* (mellszobor, XXII. Anna u. 4.); *Bartók Béla gránit síremléke* (Farkasréti temető, 1988). – *Irod.* László Gyula: Borsos (Bp., 1965, 1979).

Egy szám ára 15 kr.

Pest, január 24-én. 56. szám. II. évfolyam. 1869.

BORSSZEM JANKÓ

A Borsszem Jankó címlapja 1869-ben

Borsszem Jankó: élclap. 1868-ban indult Ágai Adolf (Csicseri Bors álnéven) szerkesztésében. A kiegyezést létrehozó Deák-párt, tehát a kormány hivatalos vicclapja volt. Támadta a 48-as ellenzéket, de népszerűségét a társ. fonákságokat kigúnyoló vicceinek, rajzainak köszönhette. Állandó figurái a vidéki földesúr, Mokány Berci; a köztisztviselő, Sanyaró Vendel; a rendőr, Mihaszna András; valamint az elmaradt vidékiek, a „mucsaiak" voltak. Ismertebb munkatársai Abonyi Lajos, Ábrányi Kornél, Berczik Árpád, Dóczy Lajos, Hevesi Lajos, Kozma Andor, Ambrus Zoltán, Rákosi Jenő, Somlyó Zoltán voltak. Legismertebb rajzolója Jankó János volt, de dolgozott a ~nak Homicskó Atanáz, Fényes Adolf, Faragó József, Garay Ákos is. Bár a lap 1938-ig jelent meg, az 1920-as évektől sokat veszített népszerűségéből. (→még *élclapok*). – *Irod.* Buzinkay Géza: Borsszem Jankó és társai (Bp., 1983).

Borszéky Károly (Bp., 1875–Bp., 1933): orvos. Bp.-en végezte az orvosi egyetemet. Utána a bonctani klinikán előbb gyakornok, majd tanársegéd. 1913–15-ben sebész főorvos volt a Poliklinikán. 1915-től a főv.-nál dolgozott mint főorvos. 1918-ban a Rókus kórház főorvosa, 1927-ben ig.-ja. 1930-tól haláláig a főv. összes kórházának ig.-ja volt.

bortermelés: →*szőlőművelés*

Bortnyik Sándor (Marosvásárhely, 1893–Bp., 1976): festő, grafikus, Kossuth-díjas (1973). 1915-ben kezdte tervezni modern szellemű plakátjait (Zwack Unicum). Részt vett a Ma folyóirat munkájában, 1918-tól különszámainak címlapjain forradalmi témájú linómetszetekkel. 1920-tól Bécsben, majd

Weimarban élt, 1925-ben tért vissza Bp.-re. Plakátokat készített Az Újság, a Nemzeti Színház, a Bp.-i Vásár, az Őszi Vásár részére. Egyik híressé vált alkotása a Modiano cigarettapapír-sorozat. 1928–38 között fennállt „Műhely" nevű isk.-ja fontos szerepet töltött be a modern m. alkalmazott grafika kialakulásában. 1945–49 között az Iparművészeti Isk. szakoszt.vez. tanára, 1949–56 között a Képzőművészeti Főisk. főig.-ja. 1947–49-ben szerk. a *Szabad Művészet* c. folyóiratot. 1977-ben posztumusz kiállítása nyílt az MNG-ben.

borvásár: alkalmi vásár, melyet a központi vásárcsarnokban tartottak meg évente négyszer. A József-napi márc. második, a Medárd-napi máj. utolsó, a János-napi aug. harmadik és a Lipót-napi nov. első vasárnapján kezdődött. Mindegyik két hétig tartott.

Borvendég Ferenc (Ács, 1876–Bp., 1934): jogász, 1897-től főv. tisztviselő, 1923-tól tanácsnok, 1931–34 között alpolgármester. 1934. jún.–nov.-ben főpolgármester. Főleg a közüzemek gazdálkodásával foglalkozott.

Bosch GmbH: →*Autóvillamossági Felszerelések Gyára*

Bosch információs és szerviziroda (XI. Budaörsi út 31/a.): 1991-ben nyílt meg a konszernhez tartozó ágazatok új, közös képviselete a főv.-ban. A Bosch AG. az első tíz német nagyváll. egyike, 1899 óta van jelen Bp.-en. Először képviselete, majd 1918–45 között saját m. leányváll.-a volt (→*Autóvillamossági Felszerelések Gyára*). Kereskedelmi és licencmegállapodások Mo.-on 1950 óta léteztek a Bosch konszernnel, de intenzívebben újból 1969-ben jelent meg a hazai piacon. Napjainkig a Telenorma távközlési, adat- és biztonságtechnikai leányváll.-uk szerzett jelentősebb pozíciókat Mo.-on, s 1990-ben megalakították a m. Telenorma Kft-t.

bosnyák árus, *botár:* házaló, búcsúkat, vendéglőket, vásárokat járó mozgó árus. A magára aggatott „raktárából" kést, cseréppipát, szipkát, apró bőrtárgyakat, faragott botot kínált fillérekért. A ~ok Bosznia Osztrák–M. Monarchia általi okkupációja (1878) után jelentek meg Bp.-en és hamarosan el is tűntek.

Bosnyák árus

Bosnyák téri piac (XIV. ker.): zárt csarnokép.-ének építését 1961-ben fejezték be. A nagybani piacot 1964-ben helyezték át a IX. Haller térről a ~ra. – A forgalom növekedése miatt a *nagybani piac*ot 1991-ben a XX. Nagykőrösi útra költöztették.

Botanikus Kert, *Budapesti Egyetemi Botanikus Kert, Füvészkert* (VIII. Illés u. 25.): ~et az 1635-ben Nagyszombatban alapított egyetem keretében 1771-ben létesítettek. 1777-ben az egyetemmel együtt előbb Budára a *Krisztinaváros*ba, majd 1784-ben Pestre, előbb a *Belváros*ba, a volt ferencesek kertjébe, utóbb 1809-ben a Múzeum krt. 4. sz. telekre költözött. József nádor javaslatára az egyetem orvosi kara 1847-ben 80 000 Ft-ért megvásárolta a 18 kh területű *Festetics-kert*et a rajta levő vadászkastéllyal ~ kialakítására. A századforduló tájékán területének mintegy 2/3 részét klinikai ép.-ek céljára igénybe vették, és ma 5,5 kh a területe. A II. vh.-ban a ~ teljesen elpusztult. – A ~ elsősorban az ELTE hallgatóinak növénytani képzését szolgálja, de a ~

A Botanikus Kert Pálmaháza

hivatott minden isk. és érdeklődő biológiai képzését is előmozdítani; itt működik az MTA botanikai kutatórészlege. Látogatóinak száma évente 10–12 ezer fő. Növényállománya mintegy 6000 növényfajra tehető. A *Természetvédelmi Tanács* 1960-ban természetvédelmi területté nyilvánította. – Igazgatósági ép.-e a volt *Festetics-villa*, kiugró oszlopos erkéllyel. Főpárkánya kazettás, 12 ablaka felett az első emeleten téglalapba mélyített domborművekkel. Lépcsőháza félkörös. Kora klasszicista stílusú ép., mely 1802–03-ban épült, egyes források szerint *Pollack* Mihály, mások szerint Thalherr József terve alapján. *Pálmaháza* 1865-ben épült romantikus stílusban Drescher József terve szerint. Középrésze

nyolcszögletű, három oldalán 3+3 tengellyel, 11+11 tengelyes oldalszárnyakkal, árkádos, ión fejezetű öntöttvas oszlopok tagolják. A ~ben a hazai botanika több kiválóságának (Kitaibel Pál, Jurányi Lajos, Diószegi Sámuel stb.) emlékműve, *József nádor*nak vörösmárvány emlékoszlopa található. – A ~ *Molnár* Ferenc *Pál utcai fiúk* c. ifjúsági regénye révén az irodalomban is szerepel. 1944. nov.-ben itt fogták el az illegalitásban, álnéven élő *Bajcsy-Zsilinszky* Endrét. – *Irod.* Gombocz Endre: A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története 1770–1866 (Bp., 1914).

Bozsik József Stadion (XIX. Temető u. 1–3.): a Bp.-i Honvéd Sport Egy. 1986-ban átépített stadionja, melyet egykori labdarúgójáról neveztek el. A 110 × 65 m méretű labdarúgópályát övező nézőtéren 20 000 férőhely van.

Bökényföld: középkori település →*Mátyásföld* területén. Nevét első birtokosáról, Bökényről kapta, akinek halála után a kir.-ra szállt a birtok. 1266-ban Miklós comes kapja, akitől a →*margitszigeti apácakolostor* szerezte meg. A 14. sz.-ban a *keresztúri* szomszédok többször összeütközésbe kerültek ~ tulajdonosával.

Bőr- és Nemikórtani Klinika (VIII. Mária u. 41.): a *SOTE*-hoz tartozó klinika. A bőrgyógyászatot már 1858-tól tanították az egyetemen, de önálló tanszéket csak 1892-ben létesítettek. A klinika létrejötte előtt a szükséges beteganyag Schwimmer Ernő tanárnak Szt. István Kórházban lévő oszt.-án állt rendelkezésre. Schwimmer halála (1898) után csak 1910-ben neveztek ki új tanárt, Nékám Lajost, s az ő idejében, 1913-ban nyílt meg a ~ mai helyén, ahol addig az I. sz. Sebészeti Klinika működött. A klinika mellett szervezték meg 1952-ben az *Orsz. Bőr- és Nemikórtani Int.*-et. Ágyszáma: 110 (1985).

bőr- és szőrmeipar: a hazai ~ történetében kezdettől fogva meghatározó szerepe volt Bp.-nek, ezen belül is elsősorban Újpestnek. A pest-budai tímárok céhlevele 1695-ből származik, közös szervezetbe fogta össze céhük a német és a m. tímárokat, 1820-tól azonban különváltak. Pest-Budán a 19. sz. közepéig bőrkikészítéssel csak tímárok foglalkoztak, számuk fokozatosan emelkedett, majd a kézműip. hanyatlásával gyorsan csökkent. Csak az iparszerű termelésre átálló műhelyek maradtak életképesek. Wolfner Gyula és Necker Albert 1840-ben kaptak engedélyt arra, hogy a Károlyi grófok újmegyeri birtokán (Újpesten) gyapjúmosót és tímárműhelyt létesítsenek. Több tímárság mellet 1853-ban már két bőrgyár termelt: az 1852-ben alapított óbudai *Sternberg* Simon-féle és az ugyancsak óbudai *Krausz* Károly gyára. Az 1850-es évek második felében – a gyártást részben üzemszerűvé téve – sorra alakultak a bőrgyárak. Három helyen összpontosultak: Óbudán, Újpesten és a Ferencvárosban. A gyártáshoz szükséges vizet a Duna biztosította. 1860-ig Óbudáé a vezető szerep, de a 19. sz. végétől Újpest vette át e szerepet, ahol a bőrgyártás alapvetően meghatározta a község fejlődését is. A gyárak és tímárságok felszereltsége jelentősen elmaradt az európai színvonaltól annak ellenére, hogy növekedett a gépekkel dolgozó és mechanizált bőrgyárak száma. 1875-ben bőrgyáraink a hazai szükségletnek csak 1/5-ét állították elő. – A főv. bőripara az 1880-as évek második felétől kezdett gépi nagyiparrá alakulni. A gépesítésben a *Wolfner*-gyár járt az élen. Gőzkazánt, 1855-ben gőzgépet, 1869-ben árui vízi szállítására gőzhajót és korszerű gépeket állított üzembe. 1886-ban megépítették Újpest első iparvágányát. 1898-ban az olasz Durio cégtől megvásárolták az első hazai cserzőhordót a gyorscserzés megvalósítása érdekében. A *Mautner* testvérek is ekkor fejlesztik gyárukat korszerű gépesített üzemmé. – A század végére az óbudai bőrgyártás visszafejlődött. A Ferencvárosban a 20. sz. legelején két jelentősebb gyár üzemelt, a *Jordán Viktor*-féle bőrgyár 250 munkással (1815-ben alapított tímárságból 1891-ben alakult át rt.-vé) és az ugyancsak nagy múltú tímárságból 1898-ban rt.-vé alakult *Machlup H. és Fiai Első Magyar Bőrgyár Rt.* gyára 200 munkásával a dunai rkp. közelében. Bp.-en ekkor 710 munkás dolgozott bőrgyártó üzemekben. A bőrszakmában foglalkoztatottak teljes száma 1266 fő volt. Az újpesti Wolfner-gyár 622, a Mauthner-gyár 230, a Weiss Ármin-féle gyár 230 munkást foglalkoztatott. Újpesten alakult meg 1905-ben a bőripari és rokon szakmabeli munkások első szakszervezete. – Az I. vh. jelentősen fellendítette a háborús hadfelszerelésbe bekapcsolódó bőrgyárak termelését, ugyanakkor a kisebb tímárságok jelentős része tönkrement. Az 1920-as években jelentkező bőrkészítmény kereslet nyomán több új, kisebb létszámot foglalkoztató gyár és tímárság kezdte meg a működését, főleg Újpesten (Bőrművek Rt., Pannónia Bőrgyár Rt., Winternitz Bőrgyár, Olimpia Bőrgyár, Vincze Ernő bőrüzeme, Mercur Bőrgyár, Sztarill Bőrgyár, Paulik Bőrgyár stb.). A két vh. között kezdődött meg a borjú- és marhabőr-lakkbőr, a lósevrók, a lakksevrók, a kabát- és díszműbőrök gyártása. Rátértek a szerszámbőrök, a gépszíjak és a festett juhbőrök gyártására. – Újpest vált a szőrmekészítés központjává is. Az 1929-ben alapított *„Pannónia" Báránybőrnemesítő és Kereskedelmi Rt.* báránybőrök és más szőrmék nemesítésével, kikészítésével és festésével foglalkozott. Néhány terméke világhírnévre tett szert, közte is a világszabadalom „panofix" bárányszőrme. – Az államosítások utáni fejlesztések eredményeként növekedett mind a hazai, mind a főv. termelés mennyisége, bár utóbbi részesedése a vidéki üzemek termelésének növekedésével csökkent. A főv. ~a a cipőiparral egyetemben Újpesten koncentrálódik. 1963-ban hét gyáregységgel alakult orsz. nagyváll.-ként a *Bőrip. Váll.* 1971-ben belőle létesült a →*Budapesti Bőripari Vállalat.* – A ~t tudományos, technikai problémáinak megoldásában segíti a *Bőr-, Cipő- és Szőrmeipari Kutató Int.*

Bőripari Vállalat: →*Budapesti Bőripari Vállalat*

Börse Kávéház: →*Lloyd-palota*

Bösinger Ferenc Ignác (Ausztria, 1660 körül–Buda, 1707): patikus, polgármester. 1688-ban az első telepesek között érkezett Budára testvérével, ~ Farkassal. Két patikát alapított, egyet a Várban (→*Arany Sas Gyógyszertár*) és egyet a Vízivárosban (→*Fekete Medve Gyógyszertár*). Házat, nagy szőlőt vásárolt. A kamarai ig.-val való jó kapcsolatai révén

ismételten polgármester lett: 1695–98, 1701–02 és 1703–05 között. Gyors meggazdagodása miatt a városi vagyon hűtlen kezelésével is gyanúsították. Schmall Lajos adatai szerint 1699-ben patikáit és földjeit eladta. Nevét máig őrzi a Pösinger-major elnevezése a Rupp-hegy és a Kakukk-hegy nyergében.

Böske-híd: →*ideiglenes hidak*

Braun Róbert (Arad, 1879–Bp., 1937): a Főv. Könyvtár könyvtárosa és alig.-ja (1911–18), szociológus. Egyetemi tanulmányait Bp.-en és Párizsban végezte. *Szabó* Ervinnel együtt ők alakították – európai viszonylatban is – mintaszerűvé a könyvtárat. A Tanácsközt. bukása után bebörtönözték; szabadulása után állását elvesztvén kiadóváll.-oknak dolgozott. Szerk. a *Huszadik Század*, a *Literatúra* c. folyóiratot, a *Kultúra és Tudomány* c. sorozatot.

Braun Testvérek Rt.: Braun Lajos 1839-ben egyéni cégként alapította meg ecetgyárát az Üllői u. 60. sz. alatt. A század második felében már konyakot, rumot és likőröket is gyártott. 1917-ben rt.-vé alakult. Az I. vh. után a →*Leipziger Vilmos Szesz- és Cukorgyára Rt.* érdekeltségébe került. Kevéssel az államosítás után üzeme megszűnt. Ép.-e egy ideig a Gyümölcsszeszip. Trösztnek adott helyet. 1956 nov.-ében a harcok során teljesen elpusztult, ma lakóház áll a helyén.

Brázai Zoltán Vegyészeti Gyára: 1901-ben Budafokon létesült az Országút 26. sz. alatt, a későbbi tanácsház helyén. Sósborszesz-készítményeivel és piperecikkeivel vált ismertté. 1906-ban termelése illatszerek és pipereszappan gyártásával bővült. Fióktelepei működtek Bécsben és Münchenben. A gyár 1945 után megszűnt.

Brenner János (Szombathely, 1927–): építészmérnök, Ybl-díjas (1964). A bp.-i műegyetem elvégzése után településtervezéssel foglalkozott, egy évig tanársegéd volt a városépítési tanszéken. 1950-től a Bp.-i Városépítési Tervező Váll. építésze. Elkészítette a Kerepesi út beépítési tervét (1953), a római-parti üdülőövezet (1959), a pestszentlőrinci Lakatos u.-i lakótelep tervét (1961–63). Nevéhez fűződik az Üllői-út–Nagykörút–Baross u. által közrefogott városrész első rekonstrukciós tervének elkészítése (1964).

Brestyánszky Ilona, *Patakiné* (Orosháza, 1922–): művészettörténész. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett művészettörténet–keresztény régészet – m. irodalom szakon diplomát. A Főv. Képtárban segédmuzeológus (1946–57). Utána 1966-ig a Művelődésügyi Min.-ban a Kiadói Főigazgatóságon a m. és idegen nyelvű könyvkiadás vez.-je volt. Közben az Iparművészeti Főisk.-n a kerámia és ötvösművészet szakon tanított. Számos bp.-i és vidéki templom műkincsét tárta fel. Elvégezte a főv.-ban a Zsidó Múz. és a bp.-i zsinagógák műkincsanyagának számbavételét. Főv. vonatkozású m.: *A pest-budai ötvösség a XVIII. sz.-ban* (Bp., 1959); *A pest-budai ötvösség* (Bp., 1977); *A Budapesti Zsidó Múzeum* (Bp., 1988).

BRG Mechatronikai Vállalat (III. Polgár u. 8–10.): 1953-ban alakult meg a leállított Óbudai Dohánygyár telepén *Vörös Szikra Gyár* elnevezéssel. Profilját a M. Adócsőgyár és a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár egyes részlegeinek áttelepítésével alakították ki. Az 1950-es évek folyamán még a Villamossági és Kábelgyár Gyengeáramú Gyáregységének és az Elektromechanikai és Töltőberendezések Gyárának profilját és részben gépparkját is átcsoportosították. 1961-ben Kecskeméten és Salgótarjánban létesített nagyobb szabású gyáregységeket. 1963-ban neve *Bp.-i Rádiótechnikai Gyár*ra (BRG) változott. 1980-ban nyerte el mai elnevezését. – A ~ főbb termékei az URH rádiótelefonok, ip. és közszükségleti magnetofonok és diktafonok, számítástechnikai termékek és rádióalkatrészek, profilba tartozó szolgáltatások. – A ~ négy évtizedes fennállása során az ország egyik legnagyobb híradástechnikai váll.-ává fejlődött. Műszaki színvonalára jellemző, hogy össztermelésének 70–80%-át külpiacokon értékesíti. – A ~ 1989-ben önprivatizációt hajtott végre. A holdingként működő igazgatóság nyolc rt.-t és 12 kft.-t alapított, melyek legtöbbjében külföldi tőkerészesedés is található. A külpiaci értékesítést a részben a ~ érdekeltségébe került Budavox Híradástechnikai Külkereskedelmi Rt. és a Videoton Ip. Külkereskedelmi Rt. cégek útján bonyolítja.

Britannia Kávéház: az 1912-ben a VI. Teréz krt. 97. sz. alatt megnyílt Britannia Szálló kávéházát a 30-as évek közepén nyitották meg. Vendégköre és szolgáltatásai a polgári igényeknek megfelelően változtak. Az 1929–33. évi gazd. válság időszakában alagsori helyiségeiben először a Szondy-söröző alakították ki. Később nyílt a Nótás-terem, a Móra-szoba, a Vadászterem, a Székely-ivó, a Sárga-terem stb. Itt találkozott a Nyugat barátok köre. Törzsvendége volt többek között *Móra* Ferenc. Berendezése védett, képeinek jelentős része Haranghy Jenő munkája.

Britannia Szálló: →*Béke Radisson Hotel*

British Council (VI. Benczúr u. 26.): brit kulturális intézmény. Az Egyesült Királyságban 1935-ben hozták létre áll. támogatással ezt a művelődési intézményhálózatot. Célja az angol nyelv tanítása és az angol műveltség megismertetése külföldön. Könyvtárak hálózatát is fenntartja. Bp.-en 1946-ban kezdett működni a követség ép.-ében (volt Hazai Bank). Tevékenysége 1949-ig virágzó volt, munkatársai részt vettek az egyetemi oktatásban is, a ~ könyvgyűjt.-eket adományozott m. könyvtáraknak. Ezután a m. hatóságok eltanácsolták az állampolgárokat a ~ látogatásától. Működése csak az 1980-as évek végén lendült fel ismét.

Broadway Mozi, *Filmmúzeum, Barlang Mozi, Ady Mozi* (VII. Károly krt. 3.): a II. vh. után ~, Barlang, majd Ady Mozi néven működött. 1957-től a →*Magyar Filmintézet és Filmtár* intézménye. 1988-ban bezárt. 1991-től ismét ~ néven játszik. Feladata a magyar és a nemzetközi filmkultúra bemutatása, a filmmel kapcsolatos ismeretek terjesztése.

Brodszky Sándor (Tóalmás, 1819–Bp., 1901): festő. Képzőművészeti tanulmányait Bécsben és Münchenben végezte. 1856-ban Pesten telepedett le. Mint kitűnő tájképfestő több festményén örökítette meg a budai hegyvidéket és a Zugligetet.

Bródy Sándor (Eger, 1863–Bp., 1924): író, újságíró. A városi élet egyik első realisztikus ábrázolója. 1884-ben került Pestre. A Magyar Hírlapnál újságíró, később Az Újságnál és az Új Időknél dolgozott. 1900-ban megindított egy havonta megjelenő folyóiratot, a *Fehér könyvet*, amelyet maga írt, szerk. és adott ki. 1903-ban Gárdonyi Gézával és Ambrus Zoltánnal megalapította a *Jövendő* c. folyóiratot. ~ Bp. jellegzetes alakja volt, sokáig a sajtó és a közönség kedvence, a bp.-i színházak ünnepelt szerzője. Írásaiban frissen, elevenen jelenik meg a millenniumi évek Bp.-je, a kávéházak, a színházak, a szerkesztőségek, a pesti polgári élet képei és jellemző alakjai: *Színészvér* (regény, Bp., 1891); *Az ezüst kecske* (regény, Bp., 1897); *A sas Pesten* (összegyűjtött novellák, Bp., 1954). Pesti lakásait több ízben cserélte, állandó otthont nem teremtett magának. Az 1890-es években a Sándor (ma Bródy Sándor) u. 20. sz. házban lakott (emléktábla), később éveken át *szállodában* élt a Margitszigeten.

Bródy Adél Gyermekkórház: Bródy Zsigmond újságíró, író alapította 1893-ban, a Szabolcs u. 33. sz. alatt, elhunyt hitvese emlékére. A pesti izr. hitközség kezelésében állt, de mind a főv., mind az áll. rendszeres évi támogatásban részesítette. 1897-ben már három osztályos főorvos, egy alorvos és két segédorvos működött benne. 1909-ben röntgenlaboratóriummal is felszerelték. 1914–18 között hadikórház volt. 1920-ban szervezetileg egyesítették a *Zsidókórházzal*. Ekkor 188 ágya, gyermek belgyógyászati, sebészeti és fertőző oszt.-a volt. Ép.-e ma az →*Orvostovábbképző Egyetem* gyermekgyógyászati, orr-, fül-, gégészeti és urológiai oszt.-a.

Bródy Sándor u. (VIII. Múzeum krt.–Gutenberg tér): a városrész egyik legrégibb u.-ja. A 18. sz. második felében *Téglavető u.* néven a város majorjához vezetett, innen ered a későbbi *Major u.* név. 1840-től *Főherceg Sándor* u., 1918–19-ben *Sándor* u., 1920-tól *Főherceg* u., 1921-től *Főherceg Sándor*, 1931-től *Sándor* u., 1940-től ~. Az 5–7. sz. alatt van a *M. Rádió* székháza és stúdiói, a 8. sz. alatt az ún. régi képviselőház ép.-ében működik az *Olasz Kultúrint.* – **4. sz.:** *Ádám-ház*, kétemeletes, kora eklektikus lh., 1–3–1 ablaktengellyel, a második emelet szélein ikerablakokkal. A két erősen kiugró szélső rizalit között 3 tengelyes rész, a földszinten és emeleten háromnyílású, korinthoszi oszlopos mély nyitott árkád van, a második emeleten mellvédes terasszal. Összes emeleti ablakai alatt bábos korlátú kötények, az emeleti szélső ablakok fölött nagyon erős hangsúlyú, oromzatos, konzolos szemöldökök; a földszint rusztikás. Az egész homlokzatot kőből építette *Weber* Antal (1875–76) Ádám Károly számára. Kapualjában sgraffito díszítés, emeleti loggiáján *Lotz* Károly freskói láthatók. – **15. sz.:** egyemeletes lh., késő klasszicista stílusban, 12 ablakkal. *Hild* Károly építette (1851–55) több részletben Devecis Mihály kéményseprőmester részére. Limburszky József 1857-ben emeletes szárnyat toldott hozzá. A ház homlokzatának közepén, az emeleten kéményseprőszobor áll. Érdekes, emeletes udvari árkádokba torkollik a kapubehajtója és mélyen benyúlik a szárnyép.-be, mely egyik oldaláról egy nagyméretű udvart szegélyez. A ház emeletén romantikus stílusú öntöttvas kályhák vannak. – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utczái és terei (Bp., 1906); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

A Bródy Sándor u. 4. sz. ház homlokzatának részlete

A Bródy Sándor u. 4. sz. ház: az I. emeleti loggia mennyezetének középső freskója: Ámor diadalmenete

Brunnengasse: →*Kard u.*

Brunswick József (Korompa, 1750–Pozsony, 1827): műgyűjtő, országbíró. Budai és korompai palotájában háromszáznál több értékes festményt és kb. 12 000 csigát, kagylót gyűjtött össze. Ezeket lánya, Forray Andrásné ~ Júlia 1851-ben az MNM-nek ajándékozta.

Brunszvik Teréz (Pozsony, 1775–Pest, 1861): a mo.-i óvodaügy és nőnevelés úttörője. A budai és pesti nőegyletek kezdeményezésére hoztak létre Budán kézimunka-isk.-kat leányok, szorgalomisk.-kat Pesten árva és elhagyott gyermekek számára. 1828-ban Budán (a mai I. Attila út 81. sz.) →*Angyalkert* néven megalapította Mo. első óvodáját (emléktábla), amely az akkori egész Habsburg Birodalomban is az első volt. Ugyanebben az évben nyitotta meg a krisztinavárosi ip.iskolát a 7–9 éves fiú- és leánytanulók számára, különböző kézműip. tevékenységek elsajátítására.

Brüll-ház: →*Üllői út* 116/b

BSE: →*Budapest Sport Egyesület*

BSZKRT: →*Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.*

BSZKRT Sport Egyesület: →*BKV Előre Sport Egyesület*

BUBIV: →*Budapesti Bútoripari Vállalat*

Bucsinszky Kávéház: Vanek József japán stílusú kávéházat alapított a VII. Teréz krt. 30. sz. alatt. Bűvészmutatványaival és saját találmányú gépeivel vetített ún. „ködfátyol" képekkel sok vendéget vonzott. (Tulajdonképpen itt született meg a pesti mozi.) Később *Angol Kávéház* lett. A két vh. között (1932-től) jeles irodalmi kávéház Bucsinszky néven. Bálint György, Szerb Antal, Nagy Lajos, József Attila, Karinthy Frigyes kedvelt helye. Törzsasztala volt itt a közeli Magyar Színház művészeinek. Rendszeresen látogatta Rejtő Jenő is.

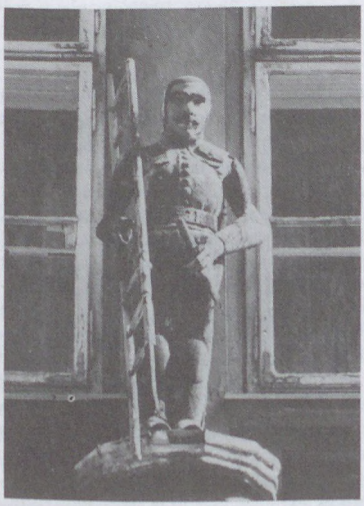

Kéményseprő a Bródy Sándor u. 15/a sz. házon

búcsúk: a kat. templomok védőszentjének napján évente megtartott egyházi ünnepek, amelyeknek résztvevői bizonyos feltételek teljesítése esetén bűnbocsánatot nyernek. A ~hoz számos népszokás, a templomi szertartást követő szórakozás kötődik. Budán és Pesten a 18. sz. közepétől fokozatosan meghonosodtak a ~. Közülük néhány nagy jelentőségűvé fejlődött és orsz. hírű lett. Az árusok és látványosok: bazárosok, →*mézeskalácsos*ok, →*lacikonyhák*, ételkínáló alkalmi vendégadók, kegyszerárusok, kép- és könyvárusok stb. olykor több napon át a ~ helyén tanyáztak és vásári hangulatot teremtettek. – A jelentősebb budai és pesti ~ naptári rendben a következők voltak: a *békásmegyeri* búcsú napja húsvéthétfő volt. Ünnepi étele a káposztás rétes, ezért tréfásan „káposzta-búcsú"-nak ⟨Kraut Kirchtag⟩ nevezték. A *gellérthegyi* búcsút ugyancsak húsvéthétfőn tartották. Talán a legnépesebb budai ünnepség volt még a múlt század végén is. Az olykor tízezernél is nagyobb létszámú tömeg színes forgatagába rendetlenkedő fiatalok keveredtek és tojással dobálóztak, ezért népiesen „tojásbúcsú"-nak ⟨Ei Kirchtag⟩ nevezték. Húsvétot követő harmadik vasárnap volt a *józsefvárosi* búcsú ideje. Tréfásan eleinte „Mopszli Kirchtag"-nak nevezték, arra utalva, hogy a józsefvárosiak szárnyasok híján az ünnepekre kutyát vágtak. Közismertté vált azonban, hogy a lakosság körében kedvelt volt a hízott liba, ezért a búcsút „libabúcsú"-nak is ⟨Gansl Kirchtag⟩ kezdték nevezni. A pünkösdhétfői *svábhegyi* búcsút népiesen „vadvirág búcsú"-nak ⟨Waldblumen Kirchtag⟩ nevezték. A Péter-Pál napi *óbudai* búcsút a Flórián téren és környékén tartották és annak Budáról és Pestről, de még vidékről is sok látogatója volt. A vendéglátó családok asztaláról nem hiányozhatott a cseresznyés rétes. Innen a búcsú tréfás elnevezése „cseresznyebúcsú" ⟨Kirschen Kirchtag⟩. A *pesthidegkútiak* búcsúja júl. első vasárnapjára esett. Az ebéd főleg zöldborsós ételekből állott, de nem hiányozhatott az erdei málnás pite sem, innen a népi elnevezés, „borsóbúcsú" ⟨Erbsen Kirchtag⟩ v. „feketeribizli búcsú" ⟨Hollander Kirchtag⟩. Júl. 26-át követő vasárnap a *vízivárosi* Anna-templomban és környékén tartották a „Nani búcsú"-t. Aug. 8-át követő vasárnapra esett a *krisztinavárosi* „szilvabúcsú" ⟨Schveksen Kirchtag⟩, melynek tréfás neve az ünnepi asztal szilvás rétesére utal. Aug. 15-ét követő vasárnapra esett a *soroksári* búcsú. A falusi jellegű búcsú Soroksáron még a két háború között is elevenen élt. Szeptember 8-án volt a *lipótmezei* búcsú. A „leopoldmezei" népvigalomról Garay János színes beszámolót írt. Az *újlaki* búcsú szept. 8. utáni vasárnap zajlott. Körtéből és szilvából gyümölcslevest készítettek ilyenkor, ezért „körtebúcsú"-nak ⟨Birnkirchtag⟩ nevezték. A *Máriakő-kápolna* (Szentendrei út) búcsúját szept. 15-én tartották. Ilyenkor vetemény és terméssztelést tartottak. Tréfásan „szalmabúcsú"-nak ⟨Stroh-Kirchtag⟩ is nevezték. A *ferencvárosi* ~at az egyházker. védőszentje, Assisi Szt. Ferenc napját, okt. 4-ét követő vasárnap tartották a Bakáts téri templom környékén. Tréfás elnevezése „paszulybúcsú" ⟨Fisoln-Kirchtag⟩ v. „pacalos búcsú". A *terézvárosi* búcsú napja okt. 15. volt. Tréfásan „Rezi búcsúnak" ⟨Rezl-Kirchtag⟩ „libabúcsú"-nak ⟨Gansl-Kirchtag⟩ v,. „kacsabúcsú"-nak ⟨Enten-Kirchtag⟩ nevezték. A sokaság a templom körül, a Nagymező u.-ban, a Jókai u.-ban, a Liszt Ferenc tértől egészen a Nyugati pu.-ig tolongott. A *vízivárosi* Erzsébet-templom búcsúján, nov. 19-én az Erzsébet apácák a szegényeknek knédlis bablevest osztottak. Innen a

A gellérthegyi búcsú

tréfás elnevezés: „knédlibúcsú". „Szőlőbúcsú" ⟨Weinbeer Kirchtag⟩ volt a tréfás neve a *rácvárosi* (tabáni) búcsúnak, amelyet nov. 25-én, Katalin napján tartottak.

Török követség érkezése Budára (S. Schweigger: Gezweite neue... Nürnberg, 1665)

Buda, *Ofen:* a középkori Mo. legfontosabb városa, hosszú időn át fővá.-a, kir. székhely. Kialakulását és központi szerepét földrajzi adottságainak köszönheti. Az ország központjában („medium regni") helyezkedett el, fontos vízi és szárazföldi utak kereszteződésénél. A Várhegy kiválóan alkalmas erődített település kiépítésére, barlangrendszere további védelmet és állandó ivóvízforrást nyújtott. Környezetében többféle jellegű, mezőgazd. művelésre, szőlőtermesztésre alkalmas terület, erdővidék húzódott, hőforrások vették körül. A tágabb régióban már a római korban fontos település (→*Aquincum*) jött létre, de a későbbi ~ területén nem voltak antik előzmények. A honfoglalást követően →*Óbuda* és →*Pest*, valamint a folyami átkelőhelyek mellett létrejött települések voltak a fontosabbak. ~hoz legközelebb a Pesttel szemben létrejött Minor Pest, →*Gézavására* és →*Felhévíz* voltak ilyen centrumok. Régészeti leletek valószínűsítik, hogy már a tatárjárást megelőzően is létrejöttek kisebb települések a későbbi város, ill. vár helyén. Ilyenek nyomait tárták fel a város É-i részén, az ÉK-i és K-i hegyoldalaknál, valamint preurbánus települést az É-i és D-i plató területén. ~ város kezdetei bizonyos helyi fejlődésre is visszavezethetők, de csak a mongol támadás okozta helyzet vezetett a város alapításához. IV. Béla a tatárjárás pusztításait látva a környező legfontosabb települések lakóit jól védhető, biztonságos helyre

kívánta telepíteni. Így az újonnan létrehozott város lakói az óbudai m. és a pesti német polgárok közül kerültek ki. E két csoport az eredeti lakhelyére utaló nevet is egy ideig megőrizve, területileg is némileg elkülönülve telepedett le. Erre mutat ~ elnevezésének változása a 13. sz. közepén. A korábbi Budát 1243-ban nevezték először Óbudának (*Vetus Buda*), majd 1247–48-ban bukkant fel a várhegy megjelöléseként a Budaújhegy (*Novus Mons Budensis*) forma. Ugyanezt 1255-ben Pestújhegynek (*Novus Mons Pestiensis*) és várként említik. 1259-ben pedig már egyértelmű a három nagy település elkülönítése: Óbuda (Vetus Buda), Új Buda (Nova Buda) és Pestvár (castrum Pest). A telepítés után létrejött legkorábbi település nyomai a későbbi vár alatt is előkerültek, és olyan u.rendszert mutattak, amely nem igazodott a későbbi ~i u.szerkezethez. A növekvő népesség és a védelem igénye új városépítészetet hozott létre. Már az 1240-es években megindulhatott a városfalak építése, amelyben a németek anyagilag is részt vettek. Egyelőre nem tisztázható, hogy ebben a korai időszakban mi volt a város és a →*budai Várpalota* viszonya, a Várhegy melyik területén és mikortól kezdve jött létre uralkodói rezidencia. A város területén három fő rész alakult ki, amely szoros kapcsolatban állt a lakók eredetével és etnikai hovatartozásával. É-on a m. közösség élt a Szombathely tér környékén, amely hetipiac volt, de később szinte teljesen beépült. A környéken álló házak tervszerű kiépítésre utalnak. A közelben volt a *Szombatkapu*, és központi helye volt a m.-ok plébániatemplomának, a Mária Magdolna-egyháznak is. A középső részen a Pestről átköltözött németek telepedtek le, központjukban plébániájukkal, a *Nagyboldogasszony-templom*mal. Emellett piactér volt, és itt lehetett ~ első városháza is. A németek és m.-ok közötti határt egy 1390-es oklevélből ismerjük. A domonkos kolostor kapujától húzódott a Ny-i városfalig. A D-i városrész kevert népességű volt, K-i részén zsidók, Ny-i részén m.-ok éltek. Itt alakult ki a Szt. János és a Zsidó u. A város egész területén egységes telekrendszerre utalnak a házak méretei, amely belső szabályozás eredménye lehet. Ezekhez bizonyos háztípusok is kötődtek, pl. a keskeny, hosszú telek egyik oldalán, az u.-ra merőlegesen kiépült két-három helyiséges ép.-ek. Később ugyanilyen épülhetett fel a telek másik hosszú oldalán is, majd a kettőt széles boltozatos kocsibejáróval kötötték össze, amely fölé több emeletet emeltek. A házak alatt többszintes pincerendszer húzódott, melynek bővítése kőanyagot is szolgáltatott, és számos kút kiépülését is lehetővé tette. Az u.-ra nyíló boltozatos helyiségek boltként vagy műhelyként szolgáltak. Az udvar hátsó részén helyezkedtek el a gazd. ép.-ek, mivel a budai polgárok jelentős része szőlő vagy egyéb mezőgazd. birtokkal is rendelkezett. Valószínűleg ezzel függ össze a budai házak jellegzetes építészeti részlete, a kapualjakban kialakított díszes ülőfülkék együttese is, ahol a polgárok saját borukat szabadon mérhették ki. A bort az u.fronton húzódó pincékben tárolták, ahová a hordókat az u. felőli nyílásokon lehetett leengedni. A pincék eredetileg fafödémesek voltak, a 14–15. sz.-ban kezdték beboltozni őket. Ebben az időszakban már több emelet magas u.-i homlokzatok is létrejöttek, a rangosabb házaknál az első emeleten festett díszű, reprezentációs célú nagyterem is kiépült. A felsőbb szinteken és az udvar hátsó részén gyakoriak voltak a fa ép.részek, amelyeket néhány középkori házfelosztó oklevél alapján ismerünk. A házak homlokzatát összetett gótikus ablakok díszíthették, gyakori volt a geometrikus mintájú vagy kváderfalat utánzó festés. A 13–14. sz.-ban még megtalálható néhány városi lakótorony is, amelyek számos külföldi városban igen jelentősek voltak, de ~n jelentőségük kisebb volt. – A kir. rezidencia állandósulása után ~ lakosságában fontos szerepet kapott

Török zenekar (S. Schweigger: Gezweite neue... Nürnberg, 1665)

Császári követség fogadása Budán (S. Schweigger: Gezweite neue... Nürnberg, 1665)

az udvarban tisztséget viselő nemesi réteg, amely számos lakóházat megvásárolt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a német és m. polgárok közötti határvonal nem volt különösen éles. – Különösen a 15. sz.-tól egyre nagyobb szerepet kaptak az egyházi intézmények a városban. Némileg elkülönülve éltek egyes mesterségek folytatói a városon belül, és külön u.-ban laktak a zsidók és az olasz kereskedők. A zsidóknak Nagy Lajos 1360-as rendelkezése után el kellett hagyniuk a várost, de néhány évvel később visszatértek, és valószínűleg addig be nem épített területen telepedtek le, mivel a kir. korábbi házaikat eladományozta. Az új zsidónegyed ~ ÉK-i részén, a kir. városi palotája és a Szombatkapu között egy hosszanti u. mellett helyezkedett el. Erről a részről két középkori zsinagógát is ismerünk, amelyeket a régészeti kutatások hoztak felszínre. A régebbi egy lakóházban található, és ma múzeumként megtekinthető, míg a későbbi felirata alapján 1461-ben épülhetett, és kéthajós szerkezetű volt. Ez utóbbi később elpusztult, és egy újkori ép.-ben maradtak fenn részletei. – A Várhegyen elhelyezkedő kir. város és Várpalota körül, a fallal megerősített területen kívül külvárosok is létrejöttek. Ezek a Várhegy lankásabb oldalain vagy a körülötte fekvő sík területen alakultak ki. Lakóik jogilag nem tartoztak ~hoz, és településileg is csak lazább kapcsolatban voltak a főv.-sal. Egyedül a Duna és a Várhegy között húzódó *Suburbium* tartozott jogilag is a városhoz. A külvárosok nem alkottak települési egységet, és gyakran jogilag is különböző státusúak voltak. A 14. sz. végén egy részüket fallal vették körül. Valószínűleg a *Szentpétermártír* volt közülük a legkorábbi, és ez – ugyanúgy mint a →*Szentistván külváros*, a →*Szentmihály* külvárosok – városias jelleggel bírt. Ezzel szemben →*Taschental* és →*Tótfalu* falusias települések voltak. A beépített területek mellett majorságok és kertek is jellemezték őket. →*Logod*, →*Felhévíz*, →*Alhévíz* valójában nem tartoztak a külvárosok közé, de szoros kapcsolatban álltak ~val. A külső településeket körülvevő falakhoz három jelentős kapu csatlakozott, a Szentpéter vagy Felhévizi, a Taschentali és a Tótfalui. – ~ középkori gazd. jelentőségét fejlett kézművesip.-a, jelentős kereskedelmi szerepe, környezetének kiváló mezőgazd. adottságai, szőlőművelő területei, és nem utolsó sorban a kir. központ gazd.élénkítő szerepe növelte. Már a 13–14. sz. fordulóján a lakosság legfontosabb foglalkozási ága volt a kézművesség, és a kézművesek már IV. Bélától kiváltságokat kaptak. Korán nagy szerephez jutott a távolsági kereskedelem is, mind Ny-i, mind K-i irányban. A kereskedelmi hasznot növelte az 1244-ben megkapott árumegállító jog. Már a 13. sz.-ban rendszeresen megjelentek a város piacán francia, olasz, német és ausztriai kereskedők. – ~ korai társadalma az 1260-as évekre alakult ki, és 1264–65-re alakult ki az egységes városi vezetés. A korábbi falunaggyal (*villicus*) szemben a település élén a *budavári rektor*, a kir. által kinevezett *várparancsnok* és *főbíró* állt. A német és m. telepesek ekkor egyforma polgárjogot kaptak, és egységesen *civis*-nek nevezik őket. A kézműves mesterséget folytatók foglalkozási ágak szerint →*céh*ekbe szerveződtek, ill. a hasonló ipart űzők is egy céhbe kerülhettek. A polgárok 1276-ban újabb kiváltságokat kaptak az uralkodótól. Már ebben az időszakban is volt ~nak számos igen gazdag polgára, de a kevésbé tehetősek, különféle mesteremberek is rendelkeztek szőlőbirtokkal. A polgárság már az 1270-es évektől arra törekedett, hogy a rektor helyett választott bíró álljon ~ élén, aki 12 esküdtből álló városi tanáccsal együtt vezette a várost. Az esküdtek a korai években kizárólag a német polgárok közül kerültek ki. – A 14. sz.-tól ~ gazd. értelemben már az orsz. központja volt. A megerősített árumegállító jog tovább növelte szerepét a távolsági kereskedelemben. Ebben fontos szerepük volt a ~i német és olasz kereskedőknek. A legjelentősebbek voltak a „boltos

Buda látképe 1760-ban (J. F. Binder rézmetszete)

urak", akik nemcsak a távolsági kereskedelmet irányították, hanem üzleteikben a helyi kiskereskedelmet is kézben tartották. A 14–15. sz.-ban más mo.-i városokat messze meghaladó létszámú és tagoltságú iparos réteg élt ~n, 69 foglalkozásra és 61 iparágra van adatunk. Az iparosok jelentősége a város irányításán belül is egyre nőtt. Ebben a m. esküdtek szerepe még a 14. sz.-ban is háttérbe szorult a rangos német polgárokkal szemben, akik a legjelentősebb szőlőbirtokokkal is rendelkeztek. A 15. sz. elejétől pedig a gazdag távolsági kereskedők jutottak kiemelkedő helyzetbe. Különösen a nürnbergi származásúak rendelkeztek kiterjedt rokoni és kereskedelmi kapcsolatokkal. Az iparos réteg a középpolgárságot alkotta, és ide tartoztak a céhekbe nem tömörült mesterségek képviselői is. A város lakosságának többségét a plebejusok tették ki, akik elszegényedett iparosok, napszámosok, szőlőkapások voltak, zömük nem rendelkezett polgárjoggal. ~ lakói között gyakran fellángoltak társadalmi ellentétek, ilyenek vezettek az 1402-es népmozgalmat lezáró, 1403-ban kiadott kir. oklevél rendelkezéseihez, és az 1439-es mozgolódáshoz. Ennek eredményeként a m. vezető réteg intézményesítette egyenjogúságát a németekével. A város életében fontos szerepe volt annak, hogy számos főúr és nemes élt itt vagy szerzett ingatlant. – ~ 15. sz.-i városigazgatásáról és társ.-gazd. helyzetéről a legfontosabb forrás a →*Budai Jogkönyv*. A város ép.-eiről pedig a számos oklevél mellett az 1436-os házösszeírás tájékoztat. A gazd. élet fontos forrásai a céhszabályzatok, a ~i mészárosok céhkönyve a 16. sz. elejéről az egyetlen fennmaradt céhkönyv. Ebben az időszakban az iparosok a városi lakosságnak közel felét alkothatták, egyre nagyobb mértéket öltött az iparági specializáció. Ugyanakkor a céhek egyre inkább családi monópoliumokká váltak, korlátozva a mesterré válás lehetőségét. A távolsági kereskedelemben is megjelentek a monopolisztikus törekvések, néhány jelentős délnémet kereskedő cég fontos befolyásra tett szert. Egyes képviselőik fontos szerepet játszottak ~ irányításában, bírói címet viseltek. A bírók és a tanácstagok között a 15–16. sz.-ban is nagyobb jelentősége volt a németeknek, vezető rétegük egységesebb volt. Közöttük a legfontosabbak a távolsági posztókereskedők voltak, akik házasság révén összeolvadtak a helyi német patríciusokkal. A m. patríciusok vidéki nemesekkel voltak házassági kapcsolatban, és hozzájuk számítható a nem német eredetű (olasz, spanyol) polgárság is. Ismerünk nemesi eredetű polgárcsaládokat is, és a városi tanácstagok között a kézműves réteg is képviseltette magát. A középpolgárság és a plebejus réteg ellentétei a városi vezetéssel a 15. sz. második felében is jelentkeztek, de a német és magyar patríciusréteg belső ellentétei 1440 után csökkentek. – A mohácsi csatát követő időben már megfigyelhető ~ hanyatlásnak indulása, amely a török megszállás alatt még jellemzőbb. 1526-ban és 1529-ben rövid időre török kézre került a város, és a trónharcok is hatással voltak életére. Gyakori volt nagyobb seregek itteni állomásozása, de legjelentősebb hatása a német lakosság pusztulásának és kitelepítésének volt. ~t elhagyva más városokba, ill. eredeti lakhelyeikre költöztek. A város kiváltságaira támaszkodva megkísérelte, hogy alkalmazkodjék az új helyzethez, de korábbi fényét már nem nyerte vissza. A lakosság számbeli veszteségét némiképp pótolta a délvidéki menekültek megjelenése, de ezek kereskedelmi kapcsolatai, kézművesipari ismeretei nem pótolhatták a német népcsoport eltávozását. ~ néhány éves viszonylagos fejlődését újabb török ostromok törték meg, majd 1541-ben elfoglalták a várost. – ~ 1541 után a mo.-i török területek, a török közig. központja lett. Ezzel a város európai jellegű fejlődése megszűnt, és az iszlám-török kultúra befolyása alá került. Mivel a várost különösebb pusztítás nélkül foglalták el, az ép.-ek az első időszakban eredeti formájukban maradtak meg. Ez alól csak a templomok egy része volt kivétel, amelyeket mohamedán imaházzá alakítottak át. Elsőként a *Nagyboldogasszony-templom*ot, amely ezután a Büjük (Nagy) vagy Eszki (Régi) dzsámi nevet viselte. De erre a sorsra jutott a *domonkos kolostor* temploma is. Kivétel a *Mária Magdolna-templom* volt, amely egészen 1596-ig megmaradt a m. közösség egyházának, de ekkor Eger elfoglalására emlékeztetve *Fethijje* (Győzelem) mecsetté alakították át. A legkorábbi török ép.-ek közé tartoztak a *fürdők* is, mivel a török megszállók a magukkal hozott keleti fürdőkultúrát itt is meghonosították. A nagyobb fürdők azonban nem ~n, hanem annak külvárosaiban épültek fel a már korábban is ismert hőforrások mellett. Ezeken kívül egy ideig nem voltak jelentősebb változások a város képében, és az itt maradt lakosság is bizonyos mértékig saját korábbi tv.-ei szerint élhetett. A török közig. vezetését a vilajet vezetője, a *~i pasa* látta el. A pasa udvartartása nagyszámú idegen eredetű népességet hozott a városba. Emellett a polgári település egyre inkább elvesztette eredeti jellegét. A törökök számára ~ katonai erőd jellege fontosabb volt, ahol nagyszámú katona elhelyezésére nyílt mód, és hosszú időn át is sikeresen védelmezhető volt. Ennek nyomán ~ egyre inkább kevert jellegű településsé vált. Eredeti településszerkezete jórészt megmaradt, a legfontosabb u.-k nevei tovább éltek, és a török városrészek, a *mahallé*k elnevezésének kiindulópontjai voltak. A török imaházzá átalakított templomok és a fürdők mellett megjelentek, főleg a városfalon kívül a temetkezési ép.-ek, a türbék (→*Gül baba türbéje*), valamint *derviskolostorok*. A mecsetek mellett gyakran isk.-k (*medresze*) létesültek. A legjelentősebb török építkezések közé tartoznak ~n a várost és a várpalotát egységesen körbevevő falrendszer átépítései. Ennek során nagyméretű, félkörös rondellákat készítettek, bennük kazamatákkal (→*török erődítmények*). – A katonasághoz és a közig.-ban működőkhöz csatlakozva fokozatosan nagyobb számban telepedtek le kézművesek, kereskedők, akiknek csak egy része volt török, sokan balkáni területekről érkeztek. A kézművesek új tárgyakat és technikákat is meghonosítottak, különösen a fémművességben, a kerámiakészítésben és a bőrfeldolgozásban. Ez utóbbiak az egyik külvárosban telepedtek le főként, és ez a rész később róluk kapta a *Tabán* nevet, míg a rézművesek a Szentháromság u. környékén éltek. A korábbi német, olasz és m. keres-

kedőkkel szemben a távolsági kereskedelemben török, balkáni, örmény és zsidó kereskedők játszották a legfontosabb szerepet. – A 17. sz. második felében már egyértelműen ~ katonai szerepe került előtérbe. Az ostromok miatt a középkori ép.-ek fokozatosan romlottak, javításuk gyakran hevenyészett, fából készült szerkezetekből állt. Az 1686-os ostrom a város maradék ép.-eit is teljesen romba döntötte, így a visszafoglalás után ~ eredeti fényét teljesen elvesztette, lakosságában megfogyatkozott romvárossá vált. – A török megszállás alatt megritkult lakosság pótlására németek és rácok telepedtek le ~n. Az ide érkező idegenek katonák, tisztviselők, mesteremberek és kereskedők voltak. – 1703-ban ~ megkapta a szabad kir. városi jogot. Mária Terézia ~ra helyeztette a nagyszombati egyetemet, II. József pedig a Helytartótanács és a kamara székhelyét tette ~ra. 1849-ben a szabadságharc honvédserege elfoglalta ~t; az ostrom ismét súlyos károkat okozott a városban. A szabadságharc leverése után 1850-ben a császár a rebellis m.-ok féken tartására a Gellérthegy ormára várat építtetett, mely a →*Citadella* nevet kapta. Ez volt ~ utolsó katonai erődje, mely nemsokára a többi várral és fallal műemlék és látványosság lett. – A 19. sz. folyamán ~ is terjeszkedett, fejlődött, ipara növekedett, bár a folyó másik partján Pest fejlődése sokkal gyorsabb volt. 1873-ban megértek a feltételek ahhoz, hogy ~, Pest és Óbuda Mo. főv.-aként egyesüljenek és egy közig. egységet képezzenek.

BUDACOLOR Festékgyár (XXII. Háros u. 11.): az 1950. évi államosítások alkalmával hozták létre a *Budafoki Nyomdafestékgyár Nemzeti Váll.*-ot. Legjelentősebb jogelődje a francia *Lorilleux* cég volt (1908), valamint a *Schmidt Testvérek* (1930) és a *Hartmann Testvérek* (1936) *Nyomdafestékgyár Rt.* A váll. mai nevét 1967-ben vette fel. Fő profilja: nyomdafesték, nyomdai segédanyagok (szárítók, oldók, ragasztók stb.) előállítása, kisebb mennyiségben textilfesték gyártása. 1981-ben nyílt meg új telephelye a XXII. Háros u.-ban, de a régi gyár is megmaradt a XXII. Gyár u. 13. sz. alatt.

Buda és Vidéke: →*helyi sajtó*

Budafelhévíz: →*Felhévíz*

Buda-Flax Kereskedelmi Rt. (XI. Karolina út 17.): 1988-ban alakult meg a Buda-Flax Lenfonó- és Szövőip. Váll. önprivatizációja során annak kül- és belkereskedelmi igazgatósága, a Buda-Flax Kisáruház és a Lenker Gazd. Társulás összevonásával. Alaptőkéje 252 millió Ft. A ~ tevékenységi köre ruházati és vegyes ip.cikkek kis- és nagykereskedelme, továbbá a Lee Cooper márkájú ruházati termékek gyártása és hazai forgalmazása. Két főv. boltjában – a Lee Cooper márkaboltban és a Mini-Flax kisáruházban – termékeik teljes választékát kínálják.

Budaflax Lenfonó és Szövőipari Vállalat: 1963-ban alapították két főv. és három vidéki, korábban önálló lenfonó- és lenszövőgyár összevonásával. A ~ központját a főv. határához közeli telephelyen, 1923-ban alapított Budakalászi Textilművek

A Mátyás-templom és a Hilton Szálloda a budai Várban

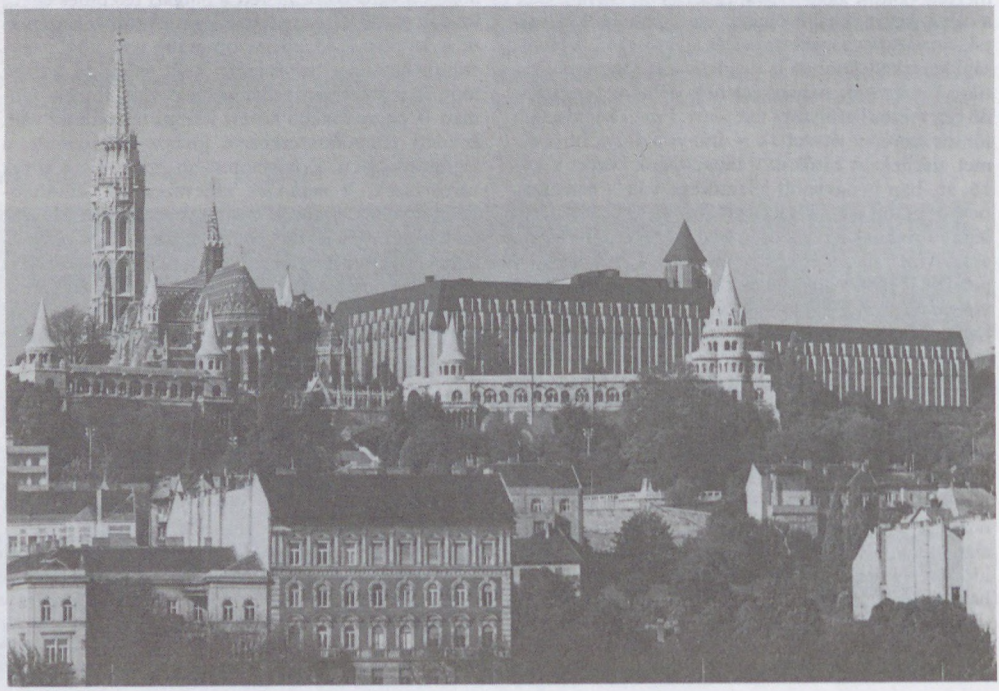

Klinger Henrik Rt. gyárában alakították ki. Két bp.-i gyára közül a *Bp.-i Fonógyár*, a volt →*Linum Taussig Sámuel és Fiai Lenfonó és Szövőipari Rt.* volt a jelentősebb. A →*Csillaghegyi Szövőgyár* az államosítások előtt az 1923-ban alakult Salzmann-féle Magyar Textilipar Rt. tulajdonában állt. 1971-ben hat len- és egy kenderrost kikészítő gyár beolvasztásával létrehozták a teljes vertikumot. 1973-ban a kenderip. váll.-ok elcsatolásával, vidéki gyárak összevonásával megalakították a Kenderfonó és Szövőip. Váll.-ot. A termékeken feltüntetett *Budaflax* védjegyet a cégnévben az 1970-es évek végétől használták. – A ~ termelésének 30–40%-át exportálta. Fő piaca a Szovjetunió volt, de szállított a Ny-európai és a skandináv országokba is. Több nemzetközi vásáron termékei, a Trapper farmer készítmények, a Week-end szabadidőruhák, a különféle sátrak és a műszaki textíliák többször is díjakat nyertek. – A ~ az 1980-as évek végére válságba került. 1988-ban a váll.-ot felszámolták, gyárai önálló rt. formájában folytatták működésüket. A kereskedelmi tevékenység folytatására megalakították a →*Buda-Flax Kereskedelmi Rt.*-t.

Budafok, *Promontor* (XXII. ker.): területén már a bronzkorban éltek emberek (nagyrévi kultúra leletei). Az Árpád-korban a mai ~ DK-i részén, a Háros-szigeten volt egy kis középkori falu, →*Csőt*. A környék többi településéhez hasonlóan a török uralom alatt elpusztult. ~ területe 1698 után kezdett benépesülni, amikor hg. Savoyai Jenő vette meg ezt a területet. 1727-ben kastélyt építtetett, ami köré egy uradalmat szervezett. (A kastélyt 1911-ben lebontották, a fennmaradt két címertartó oroszlánt 1920 körül a Törley pezsgőgyár újonnan épült kertkapujára helyezték.) Savoyai birtokának más részeiből (pl. Csepelről) és külföldről telepített ide szőlőműveseket, főleg németeket. ~ Promontor néven 1739-ben kapott önálló községi rangot. Az 1736–41 közötti pestisjárványt követően visszaesett a népességnövekedés, majd Mária Terézia idején újra felgyorsult, nagyrészt újabb telepítéseknek köszönhetően. Az 1750-es években Rajna vidéki, trieri és mainzi telepesek érkeztek ide. 1742–43-ban adományokból felépült egy kis templom, amit később Péter-Pál-kápolnának neveztek el. 1756-ban szentelték fel a mai templom magját képező kis, barokk templomot (*Szt. Lipót-plébániatemplom*), amely több átépítés után, 1896-ban nyerte el mai formáját. ~ lakosságának döntő része kat. volt. Az első rendi isk.-t 1752-ben alapították. 1822-ben 384 háza és 2200 lakosa volt ~nak. – A szőlőtermesztés mellett a kőbányászat volt a legjelentősebb gazd. tevékenység. A környéken nagy tömegben volt olyan különleges, szilárd mészkő, amely nem kívánt nyílt feltárást. A kibányászásával keletkezett üregekben bort tároltak, ill. laktak bennük. A mészkövet mint építőanyagot használták fel. – A gabona- és a szeszip. első üzeme 1716-ban egy sörfőzde volt. A szőlőtermesztés nagysága a 19. sz. közepén érte el a tetőfokot: ~ művelhető földjeinek 72%-án volt szőlőültetvény, összesen 1124 kh-on. Az 1880-as évek filoxérajárványa szinte teljesen kipusztította a szőlőket és ez gyökeresen átalakította ~ gazd.-át és társ.-át. A szőlők helyébe nemesített őszibarackot ültettek, az ip., különösen az élelmiszerip. a korábbinál jóval nagyobb szerepet kapott. Az 1882-ben alapított →*Törley Pezsgőgyár*, a minőségéről híres Francia Pezsgőgyár, →*Keglevich István Konyakgyára*, sörfőzde működése jelentették a szeszip. meghatározó voltát (→*budafoki boripar és -kereskedelem*), ezenkívül gőzmalmok, gyufagyár és vegyészeti üzemek (→*Naxos Csiszolóárugyár Rt.*, *LAMPART Zománcipari Művek*) is létesültek ekkor. ~ fő jövedelmi forrása a *borkereskedelem* lett, a tárolási lehetőségeknek és a nagy, közeli piacnak (Bp.-nek) köszönhetően. Gazd. fellendülésében nagy szerepet játszott a közlekedés fejlődése: a Fehérvári út (1843), a pécsi vasút kiépítése (1882) és a BHÉV vonal kivezetése ~ig (1899). 1881–1913

A budafoki római katolikus plébániatemplom 1890 körül

között szabályozták a Dunát, és a →*Háros-szigetet* (→*Budafoki-Duna-ág*), így a Duna és a vasútvonal közötti szabad területen gyárnegyed települt. A település központja a *Savoyai-kastély* körül (Leányka u.) épült ki, és szabálytalan u.-ival már kisvárosi képet mutatott. A gazd. változásokat a népesség ugrásszerű növekedése kísérte, elsősorban a bevándorlás révén: 1880-ban 4000 volt ~ lakóinak száma, a századfordulóra ez megduplázódott, 1940-ben már 20 ezer körül volt. 1880-ban a m. népesség aránya 6%, ez a szám 1920-ra közel 75%-ra emelkedett. Az országban egyedül itt volt pincemesterképzés (1901-től). A lakás- és eü. viszonyok nem tudták követni a

A budafoki kálvária

népességnövekedést, a lakások egynegyede ún. kőház, barlanglakás volt. Bár gyógyszertára 1824 óta van ~nak, önálló orvosi körzetté, rendelővel csak 1913-ban vált. A közművek kiépítése a 19. sz. végén kezdődött. Promontort 1886-ban nevezték el ~nak, jelezve ezzel a Budával való közvetlen kapcsolatot és utalva a földrajzi adottságaira is. 1890-től szervezték meg ~ önálló rendőrségét és tűzoltóságát. A 20. sz.-ban a község területe fokozatosan megnőtt, elérte Bp. határát, és gazd.-ilag is szorosan kapcsolódott hozzá, ezért 1909-ben felmerült a főv.-hoz csatlakozás igénye. A hagyományos ip.ágak fejlődése mellett új üzemek jöttek létre: textilgyár, hűtőházak, baromfitelepek. 1926-ban rendezett tanácsi város, 1929-ben megyei város lett. Ekkor épült újjá a városháza a település központjában. 1937-ben nyílt meg első középfokú oktatási intézménye, a *Szt. István Gimn.* (ma *Budai Nagy Antal Gimn.*). Ugyanebben az évben adták át első művelődési házát is. 1950-ben a XXII. ker. részeként Bp.-hez csatolták. Bp.-tel való jobb közúti összeköttetése érdekében építették a ~ É-i részén átadott felüljárót (1966) és a 6-os út ~ központját elkerülő szakaszát, közvetlenül a Duna partján. A városrész a térség gazd. központja. A II. vh. előtti ip.ágak jelentős része megmaradt, új, és fokozatosan fejlődő ip.ága a vegyip. (műanyagfeldolgozás, festék- és zománcip., →*BUDACOLOR Festékgyár*). A borászat és borkereskedelem megőrizte vezető szerepét ~ gazd. életében. 1987-ben „A szőlő és a bor városa" nemzetközi díjat nyerte el. – A városrész központja az 1970-es években közig. és kereskedelmi ép.-ekkel, ill. új lakóteleppel (Leányka u.-i lakótelep) bővült.

Budafoki barlanglakások (T. H. Gettinger metszete 1866-ból)

Budafoki Állami Szőlőtelep (XXII. Budafok): a 19 sz. nyolcvanas éveiben orsz.-an fellépő filoxéra és peronoszpóra pusztításának megállítására és a kipusztult szőlők pótlására egy sor áll. intézkedés történt. 1885-ben Budafokon 16 kh területen áll. szőlőtelep létesült. A telep első vez.-je Molnár István, a Budai Vincellér Képezde ig.-ja volt. Ma a telep egy részének kezelője a Soós István Borászati és Élelmiszerip. Szakmunkásképző és Szakközépisk.

Budafoki barlanglakás-kiállítás: →*kerületi múzeumok*

Budafoki Baromfifeldolgozó Vállalat: →*Budapesti Baromfifeldolgozó Vállalat*

budafoki boripar és -kereskedelem: Budafok kedvező gazd.földrajzi helyzete, kiterjedt pincerendszere révén orsz. viszonylatban egyedülálló lehetőséget biztosított a borip. számára. A mészkőbe vájt hatalmas labirintusban a századfordulón végzett becslés szerint közel egy millió hl bor tárolható. A legnagyobb pincéknek közvetlen lejáratai nyíltak a Dunára, lehetővé téve a vízi úton történő szállítást. A ~ már a 19. sz. utolsó két évtizedében kialakult. 1882-ben itt létesült az ország legnagyobb pezsgőgyára (→*Törley Pezsgőgyár*) és 1883-ban az első m. konyakgyár (→*Keglevich István Konyakgyára*). 1910-ben 302 kereskedelmi borpincészet volt Budafokon és megkezdődött az üzemszerű borpalackozás. 1900–20 között az ország borexportjának 65–70%-át a budafoki pincészetek bonyolították. A ~ keretében kezdődött meg a borászati melléktermékek (borkő, borseprő) ip. feldolgozása. A ~ 1948-tól a Budafoki Áll. Pincegazd, 1949-től a Budafok központú Borforgalmi Váll. keretein belül működött. Sorozatos átszervezések után 1964–70 között a M. Áll. Pincegazd. adta a kereteit, 1971-től a Borgazd. Váll.-ok Trösztjén belül hozták létre a budafoki Borgazd.-ok Export Váll.-át. A tröszt megszűnése óta (1980) a ~ döntően a →*HUNGAROVIN Borgazdasági Kombinát* keretei között folyik, de részesül belőle a Promontorvin Borgazd. Váll. is.

Budafoki-Duna-ág: a Duna jobb oldali ága a *Csepel-sziget* Ny-i oldalán. 56 km-es hosszából 13,5 km fekszik a főv. határán belül. Mai szabályozott állapotában a *Háros-sziget–Nagytétény* közötti Ny-i kanyarulatától eltekintve enyhe ívekben halad D-i irányban. 1871 előtt a *Soroksári-Duna-ág* lezárásáig a Duna vízhozamának 3/4-e haladt át rajta, ma az

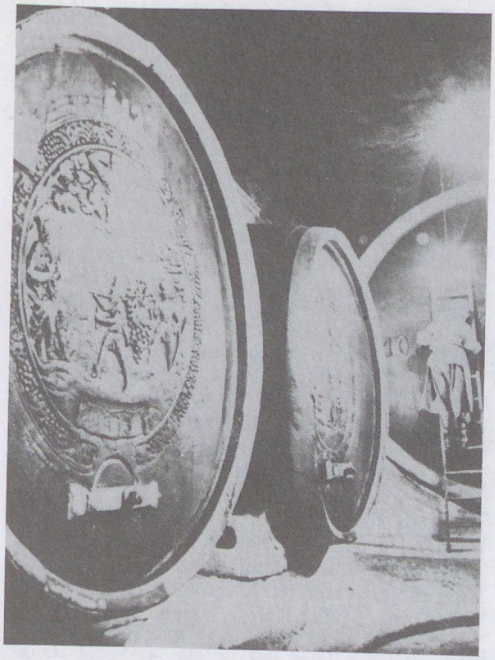

Hordók a budafoki borpincében

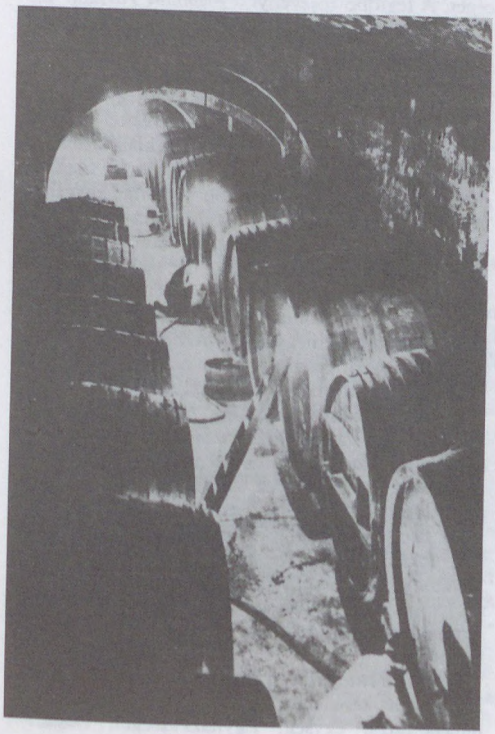

átlagos vízhozam 98%-át vezeti le. 1881–85 között külön tv.rendelet (1881. évi L. tc.) alapján szabályozták és kotrással bővítették, hogy a főv. árvizek elleni biztonságát ezzel is fokozzák. A mesterséges mélyítésre azért volt szükség, mert a meder 2–3 m-es – még a pleisztocénból maradt – kavicstölteléke alatt a jobb parti *Tétényi-fennsík* miocén mészköve húzódik, amit a folyó eróziója csak nehezen győzött volna le. A folyóágat a Háros-sziget tagolja. Mivel Bp. szennyvizeit az ág felső vége felett vezetik a Dunába, a ~ vize meglehetősen szennyezett. – *Irod.* Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958).

Budafoki Élesztő- és Szeszgyár (XXII. Gyár u. 5–11.): 1949-ben a →*Gschwindt-féle Szesz-, Élesztő-, Likőr- és Rumgyár Rt.* államosításakor alakult. 1963-tól a Szeszip. Orsz. Váll. szervezetébe tartozott, 1971 óta a →*Budapesti Szeszipari Vállalat* gyáregysége. Gyárt sajtolt sütőélesztőt és aktív szárított sütő- és borélesztőket, finom-, víztelen és denaturált szeszt valamint ip. takarmányt.

Budafoki Nyomdafestékgyár: →*BUDACOLOR Festékgyár*

Budafoki Papírgyár: (XXII. Gyár u. 15.): az *Első Magyar Kartonlemezgyár Rt.*-t a Leitner Adolf Bécsi Kartonlemez Konszern érdekeltsége alapította 1923-ban, miután az *Atlasz Azbeszt-, Pala- és Cementgyár Rt.* budafoki telepeit megvásárolta, s ott papírgyárat létesített. Kezdetben duplex, triplex kartonokat, szürke- és szalmalemezt, csomagolóanyagokat gyártottak, éves termelésük 1929-ben 600 vagon készáru volt. 1940-ben új kartongépet vásároltak, kézilemez üzem, facsiszoló épült. A II. vh. alatt a gyár csak kisebb károkat szenvedett, 1947-ben már megindult a termelés az ország 2. facsiszoló üzemében, de nyersanyag hiánya miatt négy évre leálltak. 1948-ban a ~at *Kartonlemezgyár* néven államosították. 1962-ben bővítették a kézilemez gyártását, az energiát a Szeszgyár hőerőművéből nyerték. 1963-ban az addig önálló papírgyártó- és -feldolgozó gyárakat →*Papíripari Vállalat* néven egyesítették. 1972-ben, az új lengyel gépsor beindításával megkezdték a kartongyártást. 1976-ban a ~hoz csatolták a →*Naxos Csiszolóárugyár Rt.*-t mint 2. sz. telepet, 1980-ban pedig a →*Budai Dobozgyár*at. Jelenleg vízhatlan és műszaki papírokat, bőröndlemezt gyárt.

Budafoki református templom (XXII. Kárpitos u. 2.): a holland származású Van den Deck János tervei alapján épült eklektikus stílusban, 350 ülőhellyel. 1927. okt. 2-án szentelték fel. A II. vh. okozta sérüléseket 1947-re hozták helyre.

Budafoki út (XI. Hunyady János út–Bogdánffy u.): a Dunával párhuzamosan haladó római útvonal az *Albertfalva* helyén levő auxiliaris tábort kötötte össze *Aquincum*mal. Középkori neve nem ismeretes, bár ekkor is jelentős útvonal volt. A múlt század derekán *Strasse nach Promontor* néven emlegették, majd m. megfelelőjeként *Promontori* v. *Ópromontori út*nak. Nevét *Promontor* falutól (ma *Budafok*) származtatják. 1902-ben kapta ma használt nevét, a régi ~ pedig a *Budaörsi út* elnevezést. A ~ belső szakasza általában sűrűn beépített lakónegyed, de tudo-

mányos intézmények, pl. a BME könyvtára (4–6. sz.), az MTA Elméleti Fizikai Kutató Csoportja (8–10. sz.) is találhatók itt. Külső szakaszán az Irinyi József úti kereszteződésen túl több nagy ip.telep helyezkedik el. A ~ 78. sz. ép. udvarán a földszintes barokk ún. *régi lőportorony* látható (1780 körül, →még *lőportárak*).

Budafoki úti kislakásos telep (XI. ker.): 93 egyszobás lakása 1910-ben épült 22 m² alapterületű szobákkal és 12 m²-es konyhákkal. A lakásokat gázvezetékkel is ellátták. A telepen 10 üzlethelyiséget is létesítettek.

Budafoki Villamossági Rt.: 1897-ben alapította Varga József mérnök. 1898-ban készült el a villanytelep, és Budafok u.-in megindult a villanyvilágítás. A XXII. Apponyi, ma Fegyvernek u. 29. sz. alatt működött. Ezt követően kezdődött meg a lh.-ak villamosítása. 1917-ben Nagytétényt, majd 1929-től Budatétényt kezdte el villamosítani. 1949-ben az államosítást követően beolvadt a →*Budapesti Elektromos Művek*be.

Budafoki Zománcárugyár: Herz Adolf 1904-ben létesítette *Budafoki Zománcozott Edény-, Sajtoló- és Fémárugyár* elnevezéssel. 1912-ben a céget az Orsz. M. Vasutas Takarékpénztár vette át, majd 1914-ben a M. Leszámítoló és Pénzváltó Bank érdekkörébe került. 1937-ben fuzionált a Hajós és Szántó Elektromosgyár Rt.-vel, s mint *Budafoki Zománcedénygyár, Fémáru és Elektromos Rt.* üzemelt tovább. 1939-ben a váll.-ot az Első M. Papírip. Rt. vette meg, s 1942-ben az Agrolux Rt.-nek adta el. 1948-ban áll. tulajdonba került, 1950-ben magába olvasztotta a Váza Kerámia Rt.-t. 1959-ben beolvadt a Lampart Zománcip. Művekbe.

Budai alsó Duna-sor: →*Groza Péter rakpart*

Budai Általános Takarékpénztár Rt.: 1910. nov. 24-én a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* alapította. Az int. 1917-ben a Hungária Bank érdekkörébe került, majd 1924-ben részvénytöbbségét br. Hatvany Endre és tőkés csoportja szerezte meg. Fő üzletága a betétek gyümölcsöztetése volt. Ennek keretében köztisztviselőknek folyósított kölcsönöket. Kisebb mértékben parcellázással is foglalkozott. A Pénzint.-i Központ III. kúriájába tartozott. – A szoc. bankrendszer kiépítése után felszámolták.

Budai Ambulatorium Egyesület: az első tüdőbeteg-gondozó int. Bp.-en. Chyzer Kornél kezdeményezésére alakult 1906-ban az I. Vérmező u. 14. sz. alatt. Évente átlag 5–6000 beteget kezelt. Főorvosa Holländer Hugó volt. Gyógyításon kívül tudományos kutatással is foglalkozott. Az egy. a fenntartási költségeket nem tudta fedezni, ezért 1920-ban a főv. vette át, és a mai XI. Zenta u. 5. sz. alatt a ~ Poliklinikája különböző betegségekben szenvedők ellátásával tovább működött.

Budai Baucomission: →*Budai Építési Bizottság*

Budai Casino Egyesület: Buda első kaszinója. 1841. márc. 1-jén alakult a →*Pesti Casino* mintájára. Alakulásakor 357 tagja volt: arisztokraták, magas rangú áll. tisztviselők és katonatisztek, köztük olyan személyiségek, mint *Széchenyi* István, *Marczibányi* Antal, *Eötvös* József. Jelentős szerepe volt a műveltség terjesztésében: 1845-ben mozgalmat indított a budai m. színház megalakításáért, képzőművészeknek stb. nyújtott támogatást. 1849 után belügymin.-i rendeletre tagjai közül kizárta azokat, akik részt vettek a szabadságharcban. Az 1850-es évektől jelentősége egyre csökkent, majd 50 évi fennállás után megszűnt. Az I. Dísz tér 8. sz., 1910-ben lebontott Marczibányi-házban működött. Emlékét a Casino (ma I. Móra Ferenc) u. őrizte.

budai császárfa: a Kínából származó császárfa (Paulownia tomentosa) közepes termetű, lombhullató fa. Fény- és melegigényes. Trombita alakú lila virágai nagy kúpos bugában nyílnak. Hazánkban díszfának ültetik. A Mechwart téri példány a főv. legidősebb császárfája. 1957 óta védett.

Budai Dalárda: az egyik legrégebbi m. férfiénekkar. 1864-ben *Ofner Sängerhort* néven alakították meg, de már a következő évben megmagyarosították az elnevezést, s két nyelven, 1869-től már csak m.-ul énekelt. Sikerrel szerepelt a hazai dalosünnepeken (Arad, 1867; Pécs, 1886; Szeged, 1889; Fiume, 1894 stb.), 1896-tól 1911-ig bejárta az egész országot, s példájára alakult igen sok új dalkör. 1923-ban az amszterdami nemzetközi kórusversenyen első díjat szerzett. Jelentősebb karnagyai: Bellovics Imre, Müller Károly, Szeghő Sándor (1919–1931), Ádám Jenő (1931–1944). A ~ 1944-ig működött.

Budai Dobozgyár (I. Mészáros u. 58.): 1873-ban alapította Dávid Károly Óbudán. A következő tulajdonos, Dávid Jenő 1911-ben a Magyar Általános Hitelbankkal együttműködve rt.-vé alakította a céget. A legtöbb részvényt a *Franklin Társulat* szerezte meg. Az üzem hamarosan Mo. legnagyobb papírfeldolgozó gyára lett, főként cigarettásdobozt készítettek. A Fodor-dobozgyár és a Miramare Vegyészeti Gyár megvétele után a profil gyógyszeres dobozokkal, háztartási készítményekkel bővült. 1912-ben díjat nyertek a párizsi világkiállításon. – A gyár a II. vh. alatt 90%-ban elpusztult. Az 1948. évi államosítást követően öt kisebb üzemmel egyesítették. A ~ nevet 1950 óta viseli. 1952-ben a *Pesti Dobozgyár*at is hozzácsatolták, s idetartozott 1954–1956 között a *Hengerdobozgyár* is. 1961-ig jelentős rekonstrukciót hajtottak végre, a termelés meghaladta az évi 14 000 tonnát. A gyár 1980 óta a →*Budafoki Papírgyár* üzemegységeként működik, kartonlemezekből készít nyomott és nyomatlan dobozokat.

budai Duna-sor: →*Groza Péter rakpart*

Budai Építési Bizottság, *Budai Baucommission:* 1810. nov. 22-én *József nádor* parancsára életre hívott szervezet: „a város szépítésére, a biztonság növelésére és a veszélyek elkerülésére". A ~ nyolc pontból álló építési szabályzatot dolgozott ki, melyet 1810. dec.-ben fogadott el a magistrátus. A ~ hatásköre sokkal kisebb volt, mint a pesti →*Szépítő Bizottmány*é; kizárólag a magánépítkezések engedélyezésére, az építésrendőri tevékenységre és telekszabályozásokra szorítkozott. A ~ 1811-től 1850-ig működött.

Budai Evangélikus Egyházmegye: az É-i Ev. Egyházker. kebelében 1952. júl. 1-jén alakult egyházigazgatási egység. Egyházközségei: *Budafok,*

1928-ban önállósult, korábban Budavárhoz tartozott; *Budahegyvidék*, 1943-ban alakult, korábban Budavárhoz tartozott (1953 óta önálló); *Budavár*, 1844-ben önállósult, korábban a Pesti Egyházközséghez tartozott, de Budán már a 16. sz.-ban is volt ev. gyülekezet, Buda visszafoglalása (1686) után azonban az áll.hatalom megszüntette; *Csepel*, 1937-ben önállósult, korábban Pestszenterzsébethez tartozott; *Csillaghegy*, 1928-ban önállósult, addig Budavárhoz tartozott; *Kelenföld*, 1924-ben önállósult, addig Budavárhoz tartozott; *Nagybörzsöny*, 1702 előtt jött létre; *Óbuda*, 1908-ban önállósult, addig Budavárhoz tartozott; *Szentendre*, 1944-ben alakult.

budai fajansz és keménycserép: az 1785 körül Budán alapított – Mo.-on a harmadik – fajanszüzem termékeinek gyűjtőneve. A műhely a mai I. Krisztina krt. 53. sz. házban volt, falán ma az alapító, *Kuny* Domokos emléktáblája látható (Gorka Géza műve). Az üzem 1792-ben kapott privilégiumot, 1809-ben áttért a keménycserépgyártásra is. A nehezen kapható ón és ólom helyett antimontartalmú mázzal kísérletezett, mellyel azonban nem volt sikere. Az üzem 1810-ben különböző nehézségek miatt Bécsbe költözött. Termékein érződik a holicsi és a tatai kerámia hatása. Jellemzőjük a színes virágos díszítés, de megjelenik rajtuk a faeres mintázat is egy-egy tájképpel. Készültek plasztikus rákokkal díszített tányérok, káposztafej alakú edények, levél formájú tálak stb. Jegye OF (Buda német nevének kezdőbetűi), kékkel. A gyár alkotásait Szablya-Frischauf Ferenc gyűjtötte össze, és az *Iparművészeti Múz.*-nak adományozta.

budai ferences könyvtár (II. Margit krt. 23.): eredete a →*ferencesek* Kapisztrán rendtartományának vízivárosi alapításáig, 1689-ig vezethető vissza. A ~ állománya ajándékozásból és az elhalt rendtagok hagyatékából keletkezett, a legértékesebb *Jakosich* József házfőnök gyűjt.-e. A könyvtár mai formáját is az ő idejében, 1785 körül nyerte. Újabban az esztergomi, valamint több megszűnt ferences rendház könyvtármaradványaival gazdagodott. Elsősorban a ferences renddel kapcsolatos irodalmat gyűjti. A kb. 20 000 kötetnyi könyv és folyóirat között 40-nél több ősnyomtatványt, és mintegy 400 kéziratot őriznek.

budai ferences római katolikus templom és rendház (II. Margit krt. 23.): az ágostonos rend középkori temploma és kolostora állt itt, az akkori *Szentháromság* elővárosban. A török idők után az ágostonosok 1707-ben kis templomot és kolostort építettek. 1729-től plébánia. 1753–67 között *Nepauer* Máté tervei szerint építették a mai templomot. Franz Anton Maulbertsch is dolgozott a templombelső díszítésében. 1785-ben II. József az ágostonosokat is feloszlatta, ekkor kapták meg a vízivárosi ferencesek a ~at a Fő u.-i Szt. Ferenc sebei templomuk helyett, amit az Erzsébet-apácáknak kellett átadniuk. – A kolostort 1835–36-ban a ferencesek tovább építették. – 1950-ben a barokk műemléktemplom tornyait eredeti formájában állították helyre. A plébániát ma is a ferencesek Kapisztrán Szt. Jánosról elnevezett rendtartománya vezeti, és a rendház egyben rendtartományi központjuk is. A

A budai ferences templom

plébániához tartozik a →*Páduai Szent Antal-templom*, a →*Kapisztrán Szent János-templom* és a →*Krisztus Király kápolna* is.

Budai Gyermekkórház-Rendelőintézet (II. Cserje u. 14.): a gyermekbénulás (poliomyelitis) járványok áldozatainak kezelésére hozták létre 1956-ban, *Heine-Medin Utókezelő Kórház és Rendelőint.* néven. A további járványoknak a Sabin-cseppek bevezetésével gátat vetettek, a gyermekbénuláson átesett, további kórházi ápolásra szoruló betegek a Pesterzsébeti Gyermekkórházba kerültek, így a kórház ált. gyermekkórházzá alakulhatott át. Feladatul előbb egész Buda gyermekeü. intézményeinek összefogását, gyógyító-megelőző munkájuk szakmai irányítását jelölték ki. Az eü. ellátás átszervezése után az I. és II. ker. gyermekgyógyászati ellátása maradt feladata. A Rózsadomb több u.-jában (Ali Baba, Bolyai, Borbolya, Cserje) szétszórtan, kisebb ép.-ekben működik. Ágyszáma: 233 (1985).

Budai Hegypálya: →*sikló*

Budai-hegység: közepes, 350–550 m tengerszint feletti magasságú, árkos medencékkel, szerkeszti völgyekkel határolt, kisebb sasbércek sorozatából álló, tetőszintjében elegyengetett hegység. Nyon a Zsámbéki-medence a Gerecsétől, É felől a töréses Dorog–Pilisvörösvári-völgymedence a Pilis bérceitől választja el. K-ről a Duna menti erős hegységszerkezeti törés határolja el a *Pesti-síkság*tól. A szű-

kebb értelemben vett ~et D felől a *Budaörsi-medence* zárja le. – I. *Tagolódása:* A ~ alaprajza nagyon mozaikos. Apróbb-nagyobb egységeit – a hegységet eredendően formáló – szerkezeti irányok (DNy–ÉK és ÉNy–DK) csoportokban rendezték el. – 1. A Hármashatár-hegy csoportja és 2. a Nagy-Szénás–Remete-hegy csoportja az ÉNy–DK-i csapású *Ördög-árok* (*Nagykovácsi-medence, Szépjuhásznényereg, Hűvösvölgy*) és a hasonló irányú *Solymári-árok* között emelkedik. E két csoportot egymástól a tágas *Pesthidegkúti-medence*, a csoport egyes tagjait pedig a DNy–ÉK-i irányú törések menti benyergelődések különítik el. A Nagy-Szénás-csoport Ny-i részében az egyes hegyek a DNy–ÉK-i törések irányában már jobban kiterebélyesednek. 3. A Nagykovácsi-medencétől D-re az említett két szerkezeti irány kombinálódása még feltűnőbben jelentkezik a platószerűen kiszélesedő *Nagy- és Kis-Kopasz-hegy* csoportjában. 4. A *János-hegy–Sváb-hegy* csoportja a ~ központi fekvésű tömbje, melyhez D felől a Dunántúli-középhegység DNy–ÉK-i fő hegységszerkezeti csapását követő *Csíki-hegyek* csoportja és kisebb sasbérces sorozat – a Törökugratótól a *Sas-hegy*en át a *Gellért-hegy*ig – csatlakozik. – II. *Hegységdomborzatának kialakulása:* A legfontosabb hegységalkotó kőzet a *dolomit* és a *mészkő*. Anyaguk nagy része a földtörténeti középkor felső-triász időszakában keletkezett. A terület feltehetően egységes és alacsony fekvésű elegyengetett tönkfelszínné vált a felsőkréta időszakig. Az évszakosan nedves és száraz meleg éghajlat alatt a kőzetek gyorsan mállottak. A bő csapadék a kőzet málladékát a felületről elmosta, s ez hosszú idő alatt enyhén hullámos tönkfelszínné tarolódott le. A triász végétől a felső-krétáig a viszonylag nyugalmas időszak (kb. 90 millió év) itt jóval tovább tartott, mint az azt követő mozgalmas időszak az egész geológiai újkorral együtt (kb. 70 millió év). A ~ egységes tömbje a földtörténeti újkort bevezető hegységképződés során DNy–ÉK-i és arra merőleges ÉNy–DK-i törésvonalak között feldarabolódott, kiemelkedő sasbércekre és azok által határolt árkosan besüllyedt medencékre tagolódott. Az újkorban a trópusi tönkfelszín a sasbércek tetőfelszínére korlátozódott. A domborzat megerősödött, a lejtőkről lehordott törmelékek a medencék peremén halmozódtak fel (eocén alapkonglomerát és breccsa), a medencék talpán édesvízi mocsári tarka anyagok és széntelepek képződtek (*Pilisvörösvári-* és *Nagykovácsi-medence*). A felsőeocénban a hg. K-i, D-i pereme és az árkos medencék újabb kéregmozgások hatására kissé megsüllyedtek és tenger alá kerültek. A tengeröblökben képződött mészkő és márga fedte be a korábbi domborzat jelentős részét. E kőzeteket legszebben a Mátyás-hegyi kőfejtők tárták fel. Az eocén végén–oligocén elején a peremek ismét szárazra kerültek a környezet általános megemelkedése miatt. A ~ sasbérces-árkos domborzata az oligocén első felében általában jóval alacsonyabb helyzetben maradt, mint a tőle É-ra és D-re elterülő kristályos hegységvonulatok tetőfelszíne. Ezekről, de főként a magasra kiemelt kárpáti kristályos maghegységekről nagy mennyiségű homokos, kavicsos folyóvízi hordalék telepítődött át a ~nek csaknem egész felszínére. E hordalékból képződött a hárshegyi homokkő- és kavicskonglomerátum. A hárshegyi homokkőtakaró vagy annak foszlányai megtalálhatók a ~ legmagasabb tetőin is (Nagy-Szénás 551, Kutya-hegy 558, Nagy-Kopasz 558, Hárs-hegy 458 m). Ezek máig is fedett tönkök maradtak, ahol pedig a hárshegyi homokkő vékony takaró volt – a későbbi és többszöri kiemelkedések folyamán csaknem teljesen lepusztult –, ott exhumált tönköket találunk (pl. Nagy-Szénás, Kutya-hegy, Nagy-Kopasz, Remete-hegy stb.). A hárshegyi homokkő képződése után a *János-hegy* és a *Hármashatár-hegy* csoportjának központi része lassan megemelkedett. Ezek peremei és az árkos medencék viszont váltakozó intenzitással megsüllyedtek. A peremekre köröskörül (*Budaörsi-hegy* lejtői, *Márton-hegy, Orbán-hegy, Nap-hegy, Várhegy, Rózsadomb, Ferenc-hegy* stb.) előbb budai márga, majd az árkos süllyedésekbe (Budaörsi-medence, Ördög-árok, Solymári-völgy stb.) nagy vastagságban kiscelli agyag települt. Az oligocén végi tengeri üledékképződés során a ~ peremein (pl. a *Budaörsi-*, a *Budakeszi-* és a *Pilisvörösvári-medencé*ben) még további homok és agyag rakódott le. A mai Pestisíkság területe, a Tétényi-fennsík még hosszabb ideig tengeri üledékgyűjtő maradt. Az oligocén végétől és főleg az alsó-miocén során a ~ bérceit igen erős hegységszerkezeti mozgások érték. Az ÉNy–DK-i csapású törsévonalak mentén néhány száz m-t is elérő emelkedések, ill. elmozdulások jöttek létre. A ~ domborzati helyzete nagyjából hasonló lehetett a miocén közepén is, amikor igen erőteljes vulkáni tevékenység ment végbe szomszédságában (pl. Visegrádi-hg., Börzsöny-hg. stb.). Ennek emlékét vulkáni hamulerakódások őrzik a fóti Somlyón és Kőhegyen, a Tétényi-fennsíkon és helyenként a Pestisíkság altalajában, agyagos és aprókavicsos tengeri üledékek között. A felső-miocénben a ~ peremein két ízben is tengerpart közeli, vékony mészkőtakaró képződött. A szürkésfehér, könnyen faragható lajta mészkövet a Tétényi–Sóskúti-fennsíkon fejtik és sok közép.-et építettek és burkoltak vele Bp.-en. Hasonló célokra használták az ún. szarmata mészkövet is, amely a ~ben a Zsámbéki-medence felé eső peremeken, továbbá az Érd–Sóskúti- és a Tétényi-fennsíkon, a Pesti-síkságon Kőbányán fordul elő nagy foltokban a felszínen v. közel a felszín alatt. A miocénban a Kárpát-medence lassú süllyedése (bádeni és szarmata emeletek alatt) rövid nyugalmi szakasz után a pannóniai emelettel hirtelen megerősödött, és a medence nagy részére benyomult a sekély és csekély sótartalmú *Pannon-beltenger*. A ~ D-i fele olyan mértékben megsüllyedt, hogy még a Sváb-hegyet és környékét is elöntötte a tenger. Pannóniai agyag- és homoküledékek rakódtak le a Zsámbéki-medencében, a Tétényi-fennsík környékén és a Pesti-síkság külvárosi övezetében is. A Pannon-beltenger visszahúzódását lassú, de általános kéregemelkedés okozta. A ~ egyik legnagyobb kiterjedésű, jelenleg 425–480 m magas fennsíkján, a *Normafa–Sváb-hegy, Budaörsi-hegy* kiterjedésében a pannóniai üledékekre a hévforrások által táplált tavakban édesvízi mészkő képződött. A pliocénban e képződmény kialakulása idején sem létezett itt hegység,

hanem csak alacsony fekvésű mocsaras tó. A ~ mai 400–500 m magasságra való kiemelkedése a Svábhegyi édesvízi mészkő lerakódását követő újabb időszakban, a pleisztocén–holocénban (közös néven negyedidőszak) ment végbe. A Pesti-síkságon már a felső-miocénban megjelent a Duna, és hatalmas hordalékkúpot kezdett építeni. Ettől kezdve a Duna szintje vált a ~ lepusztulásának helyi erózióbázisává. A ~ plio-pleisztocén kiemelkedésének ütemét és mértékét megközelítő pontossággal jelzi a Svábhegyi 430 m-es édesvízi mészkőtakarónál fiatalabb, négy egymás alatti lépcső (Csíki-hegyek 300–350 m; Hűvösvölgy 240–250 m; Gellért-hegy, Ferenc-hegy, Szemlő-hegy 220 m; Várhegy, Nap-hegy, Kiscelli-fennsík 160 m). A Várhegy és a Kiscelli-fennsík forrásmészköve lerakódásának kora a középpleisztocén vége. Az alatta fekvő folyami üledékek a Duna IV. sz. teraszával párhuzamosíthatók. A Duna szintje akkor mintegy 50–55 m-rel volt magasabban a jelenleginél. A következő, a Gellért-hegy, Szemlőhegy édesvízi mészkőszintje (220 m tengerszint feletti magasságú) az alsó pleisztocénban, a gerecsei analógiák alapján a Duna VII. sz. teraszára települt; a 240 (a Gerecsében 280) m magasságban fekvő édesvízi mészkő már pliocén kori. A ~ a negyedidőszak (kb. 2 millió év) folyamán 300 m-t emelkedett a síksági környezetéhez viszonyítva. A domborzat ilyen fokozatos emelkedése a külső lepusztító erők, főként a folyóvízi erózió és a lejtős tömegmozgások felélénkülését vonta maga után. Mivel a pleisztocén jégkorszakok alatt a talajfagy és a kőzetek kifagyásos aprózódása igen számottevő domborzatformáló és talajképző tényezővé lépett elő, a ~ arculata a harmadidőszak végéhez képest csaknem teljesen megváltozott. – III. *Völgyformálódása:* A legszámottevőbb domborzatformálást a ~ vízfolyásai (*Ördögárok,* budaörsi *Hosszú-réti-patak* stb.) vitték végbe, amelyek az árkosan besüllyedt medencék harmadkori laza agyagos, homokos üledékanyagába bevágódtak és azt nagy mennyiségben pusztították és szállították a közeli Dunába. A völgybevágódás mélységét és ütemét két fő tényező szabályozta: 1. a ~ szakaszos emelkedésének mértéke; 2. a patakok, vízfolyások vízhozamának időszakonkénti szaporodása és csökkenése. A pleisztocén során ui. a jégkorszakok közötti meleg-nedves szakaszokban bővebb volt a csapadék, míg a jégkorszakok alatt kevés csapadék mellett állandó talajfagy uralkodott. Ekkor erős volt a kőzetaprózódás, a porkifúvás, a lejtőkön sok kőzettörmelék halmozódott fel. A meredek lejtőfelszíneken száraz törmelék mozgott, az agyagos lejtőkön gyakori volt a sárfolyás és a földcsuszamlás. Az így keletkezett takarót és a szél által a kismedencékbe lerakott port a vízfolyások a völgytalpakról, medencékből, a csapadékvizek pedig a lejtőkről nem tudták teljesen elhordani. Főként az utolsó glaciálisból visszamaradt vékonyabb-vastagabb kőzettörmelék, lösz és a rajtuk kialakult talaj burkolja be ma a ~ nagy részét, a meredek sziklalejtők és mészkövesfennsíkok kivételével. A folyók főként az árkos medencék laza üledékanyagába 150–200 m mély és széles völgyeket, völgymedencéket formáltak. A völgyformálódás szakaszai az édesvízi mészkőtakarók (főleg az alacsonyabbak) és a →*Duna-teraszok* szintjeihez igazodtak. – *Irod.* Pécsi Márton: Budapest természeti képe (Bp., 1958).

Budai Hegyvidék: →*helyi sajtó*

Budai Hírlap: →*helyi sajtó*

Budai Hírmondó: →*helyi sajtó*

budai hitvita: a reformáció vallási küzdelmei során a helvét (ref.) és az antitrinitárius (unitárius) irányzat között lezajló hitvita. 1575 elejére a budai beglerbég által, az előző év második felében Nagyharsányban tartott hasonló esemény alkalmával vesztesnek nyilvánított antitrinitárius fél panasza alapján elrendelt disputa, amelyen a török hatóság az antitrinitáriusoknak adott igazat. A vesztesnek nyilvánított ref.-ok püspökét, Veresmarti Illést és társait halálra ítélte, csak nagy összegű váltságdíj lefizetésével válthatták meg életüket.

Budai Ifjúsági Park: 1961-ben nyílt meg a *Várkert Bazárban.* Rövid időn belül a fiatalok egyik kedvenc szórakozóhelyévé vált, hétvégeken 10 000 látogatója is volt. Pop- és rock-koncertek mellett táncházi bemutatókat is tartottak itt. Új együttesek kaptak lehetőséget a bemutatkozásra. 1981-ben omlásveszély fenyegette a parkot. Előbb csak egy részét zárták le, majd teljesen megszüntették.

Budai Izraelita Szentegylet Gyógyintézete: a Budai →*Chevra Kadisha* 1929-ben megvásárolta a Maros u. 16. sz. ép.-et, s megfelelő berendezés és felszerelés után 1931-ben nyitotta meg benne 15 betegszobában a 36 ágyas ~t, amely belgyógyászati, sebészeti és nőgyógyászati betegeket fogadott. 1945. jan.-ban a nyilasok teljes személyzetét és összes betegét az udvarra terelték és ott lemészárolták. Az ép.-ben ma az I. ker. szakorvosi rendelőint. működik.

Budai jogkönyv, *Buda város jogkönyve, Ofner Stadtrecht:* a középkori Mo. egyik legfontosabb joggyűjt.-e. 1405–21 között több szakaszban állították össze, nem egységes szerkesztésben. Nem hivatalos, hanem magán használatra készített jogi gyűjt. Összeállítójának személye nem határozható meg egyértelműen, keresztneve János volt. Siebenlinder János szerzősége nem bizonyítható minden kétséget kizáróan. – Három fő forrásra épül: a magdeburgi jog, a város szokásjoga és a kir. kiváltságlevelek. Más német városi jog hatása is kimutatható a ~ben, de ez lehet közvetett is. Szövege sok esetben nem pontos kodifikáció, de hűen átvesz okleveles forrásokból (kiváltságlevelek, városi szabályrendeletek, céhszabályok). A ~ szerkezetileg több részre tagolódik, külön szerkesztés eredménye az 1–158., a 159–164., a 165–198 és a 199–403. fejezet. Ennek következménye, hogy a ~ különböző helyein egyes rendelkezések ismétlődnek. Függelékként kapcsolódik a szöveghez az 1421-es kereskedelmi szabályrendelet, amit további, későbbi keletű függelékek követnek. – A ~ szövege tárgyalja a városi elöljáróság választását, a választott bíró és pénzbíró, valamint más tisztségviselők jogait, feladatait. Foglalkozik a plébános választásával, a városi népgyűlés intézményével és a városi „község" mibenlétével. A második fő rész a kereskedők, iparosok és más foglalkozási ágak jogviszonyait tárgyalja. (Több céh első említését a ~ből

ismerjük.) A harmadik fő rész a városi igazságszolgáltatást, a negyedik az idegen kereskedők és Buda viszonyát ismerteti. – A ~ felnémet nyelvű, és több kéziratban is fennmaradt. A lyceumi kódex (Pozsony) a 15. sz. elejéről fennmaradt eredeti szöveg. – *Irod.* Mollay Károly: Das Ofner Stadtrecht (Bp., 1958).

Budai Jóltevő Asszonyi Egyesület, *Budai Jótékony Nőegylet:* a napóleoni háborúkat követő nyomorúság enyhítésére 1817-ben, a →*Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület*tel egyidőben alapították. Védnöke József nádor felesége, Hermina, majd az ő halála után Mária Dorottya lett. Elnöke 1819-től 1851-ig gr. Brunszvik Józsefné, tagjai arisztokrata és polgárasszonyok voltak. Tevékenysége igen sokoldalú: a szegények segélyezésén kívül rászoruló özvegyek foglalkoztatására *Erwerbhaus*t nyitottak a mai Attila út 93. sz. alatt, majd 1839-től női ápoldává (aggok háza) bővítették. 1819-től öt munkaisk.-t létesítettek, ahol évente 700 szegény sorsú lány tanult fonni, varrni, hímezni. A pesti testvéregy.-tel közösen tartották fenn a *hályogos vakok int.*-ét, és 1832-től átvették a *Brunszvik* Teréz által alapított budai és újlaki kisdedóvókat. Ezeket a szabadságharc után is évtizedekig a ~ tartotta fenn. Az utolsó 1919-ben szűnt meg. Aggápoldája 1924-ig működött. Helyébe 1931-től elszegényedett nők számára *Úrinők otthoná*t létesítettek. Ez 1934-től a ~ központjában, az I. Úri u. 38-ban kapott helyet (emlékét őrzi nevében az I. Nőegylet u.). A ~ tevékenysége ekkor már csak némi segélyosztásra és évente 100 gyermek karácsonyi megvendégelésére korlátozódott.

Budai Kabaré: →*kabarék*

Budai Kamaraszínház: 1945 telén Óbudán (II. Ürömi u. 60.) működött színtársulat.

budai káptalan: →*óbudai káptalan*

budai királyi kőfaragóműhely: a 15. sz.-ban alakult, a m. reneszánsz művészet központi műhelye. Létezéséről írásos bizonyíték is van, mely szerint a „vár palánk"-jában volt elhelyezve. Hatása Budáról kisugárzott az egész országra. Munkásságáról Mátyás kir. budai, nyéki, visegrádi és tatai építkezéseiből ránk maradt vörösmárvány- és mészkőtöredékek tanúskodnak, melyekből a stílusrokonság alapján a műhely más, egyéb alkotásaira is következtethetünk (pl. Zápolya Imre szepeshelyi síremléke stb.). A műhely vezetői olaszok voltak (Chimenti Camicia; a Márvány Madonnák mestere; a század nyolcvonalas éveinek végén Giovanni Dalmata), akik mellett sok m. mester dolgozott.

Budai (Kis)-sziget: eredetileg különálló (5 ha) sziget volt a *Margit-sziget* végének Ny-i részén. A Duna szabályozása alkalmával egyesítették a főszigettel. A *Nemzeti Sportuszodá*tól kb. a mai *Stadion*ig terjedt.

Budai Könyvtár: →*Budai Népkönyvtár*

Budai Könyvtáregyesület Könyvtára: →*Budai Népkönyvtár*

Budai Közúti Vaspálya Társaság, *BKVT*: a gr. Festetich Béla vezetésével alakult érdekcsoport 1867-ben kapott a Budai Városi Tanácstól koncessziót a ~ megalakítására. A ~ a Lánchídtól Óbudáig és a Pálffy (ma II. Bem József) tértől a Zugligetig építtetett ki két vonalat, amelyeken 1868-ban indult meg a lóvasúti forgalom. Az 1874-ben a Margitszigeten létesített lóvontatású közlekedést is felügyelte. – A Margit híd elkészülte után a ~ és a pesti lóvasúttársaság *(PKVT)* vetélkedett a hídon áthaladó lóvasúti összekötő forgalom lebonyolításának megszerzéséért. 1878-ban a tőkeerősebb pesti társaság 110 000 ft-ért felvásárolta a ~ot. Megalakult a →*Budapesti Közúti Vaspálya Társaság*. A Margit hídon 1879. jún. 21-én haladt át az egységessé vált bp.-i lóvasúti közlekedés első járműve.

Budai krónika, *Chronica Hungarorum:* az első Mo.-on nyomtatott könyv. 1473-ban jelent meg *Karai* László budai prépost költségén. →*Hess András budai nyomdájá*ban (innen a későbbi elnevezése) készült. A m. nemzet történetét tartalmazza, latin nyelven. Terjedelme 67 levél. Az ismeretlen szerző az Anjou-kor krónikái közül Kálti Márk Bécsi Képes Krónikáját, és János minorita barát munkáját, valamint Küküllei János: Nagy Lajos életrajzát használta fel. A ~ eredeti kiadásának tíz példánya maradt fenn. Fakszimile kiadásai: 1910 (sajtó alá

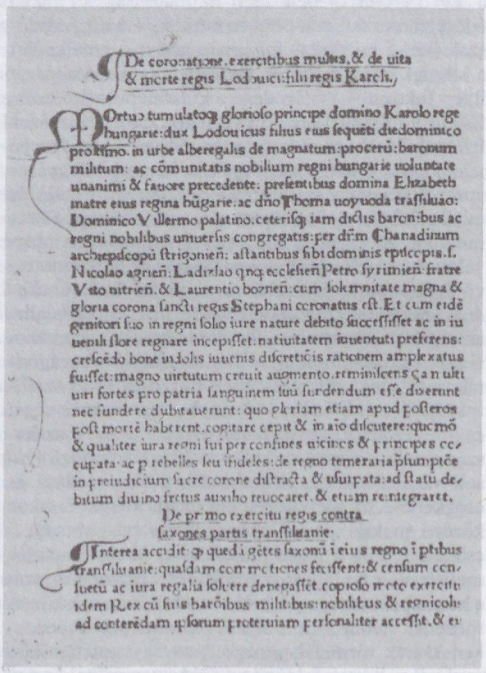

De coronatione. exercitibus multis. & de uita & morte regis Lodouici filii regis Karoli.

Mortuo tumulatoq; glorioſo principe domino Karolo rege hungarie: dux Lodouicus filius eius ſequēti die dominico proximo. in urbe alberegalis de magnatum procerū: baronum militum: ac cōmunitatis nobilium regni hungarie uoluntate unanimi & fauore precedente: preſentibus domina Elizabeth matre eius regina hūgarie: ac dño Thoma uoyvoda traſſiluano: Dominico Villermo palatino. ceteriſq; iam dictis baronibus ac regni nobilibus umuerſis congregatis: per dñm Chanadinum archiepiſcopū ſtrigoniēſ: aſtantibus ſibi dominis epiſcopis. ſ. Nicolao agrienſ: Ladislao quinq; eccleſienſi Petro ſyrmienſ fratre Vito nitrienſ. & Laurentio bozneſ: cum ſolemnitate magna & gloria corona ſancti regis Stephani coronatus eſt. Et cum eidē genitori ſuo in regni ſolio iure nature debito ſucceſſiſſet ac in iuuentutis flore regnare incepiſſet: natiuitatem iuuentuti preferens: creſcēdo bone indolis iuuenis diſcretiōis rationem amplexatus fuiſſet: magno uirtutum creuit augmento. reminiſcens q̄ n ulti uiri fortes pro patria ſanguinem ſuū fundendum eſſe dixerunt nec fundere dubitauerunt: quo plriam etiam apud poſteros poſt mortē haberent. copiare cepit & in aio diſcutere: quomō & qualiter iura regni ſui per confines uicinos & principes occupata: ac p rebelles ſeu infideles: de regno temeraria ſumptōe in preiudicium ſacre corone diſtracta & uſurpata: ad ſtatū debitum diuino fretus auxilio reuocaret. & etiam reintegraret.

De primo exercitu regis contra ſaxones partis tranſſiluanie.

Interea accidit: q̄ quedā gētes ſaxonū i eius regno i ptibus tranſſiluanie: quaſdam commotiones feciſſent: & cenſum conſuetū ac iura regalia ſolucre denegaſſēt copioſo moto exercitu idem Rex cū ſuis barōibus militibus: nobilibus & regnicolis ad conterēdam q̄ſorum proteruiam perſonaliter acceſſit. & ei

A Hess András műhelyében készült Budai krónika

rendezte és előszóval ellátta Fraknói Vilmos), 1973 (fordította Horváth János). – *Irod.* Fitz József: Hess András (Bp., 1932); (ifj.) Horváth János: Árpádkori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái (Bp., 1954).

Budai Krónika: társ. és kulturális hetilap. 1939. márc.-tól 1944. máj.-ig a Hollós Mátyás Társaság kiadásában jelent meg, s a társasághoz hasonlóan a

budai városrész fejlesztését tűzte ki céljául. Ennek érdekében más budai szervezetek (Svábhegyi Egy., Újlaki Hegyvidéki Egy., Rózsadomb és Vidéke Egy.) tevékenységét is támogatta.

Budai Lapok: →*helyi sajtó*

budai majolika: a Mátyás kir. budavári palotájában 1480 körül alapított majolikaműhely termékeinek gyűjtőneve. A műhely a várpalota Ny-i szárnyában volt. Az 1951. évi ásatások számos félkész áru és rontott darab mellett feltárták az égetőkemencéket is. A legújabb kutatások szerint a műhely alapítója Petrus Andrea *de Faenza* olasz mester volt, aki a faenzai Bettini-műhelyből került Budára, majd visszatért Itáliába. A műhely működésének első szakasza 1480–84 körülre tehető, ezután a m. fazekasok vették át az égetőkemencék irányítását, és egészen 1490-ig, Mátyás kir. haláláig működtek ott. Az emlékanyag három fő termékcsoportra oszlik: padlócsempék, majolikaedények és ónmázzal díszített kályhák. A finomabb padlótéglákat miniátorok festették. Kiemelkedőek az alakos és zsánerjelenetekkel díszített kályhacsempék (pl. Mátyás arcképével, Budapesti Történeti Múz., Vármúz.), amelyeken a hazai keramikában elsőként jelent meg az ólommáz mellett az ónmáz, és alakult ki az ún. vegyesmázas technika. A budai majolikaműhelyben készültek a bécsi *Stephansdom* színes majolikamázas tetőcserepei is. – *Irod.* Voit Pál–Holl Imre: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye (Budapest Régiségei, XVII., 1856).

Majolika padló a budai királyi műhelyből (1482–86)

Bevonulás az ígéret földjére: miniatúra egy 1488–1490 között készült Graduáléból (a budai királyi miniátorműhely munkája)

budai márga: az alsó oligocén lattorfi emeletébe tartozó sekély tengeri, part közeli üledék. Üde állapotban kékesszürke, kemény, tömött kőzet; állottan színe sárga. Nagymennyiségű foraminifera faj mellett kistermetű nummuliteszeket, briozoákat és elég gyéren puhatestű faunát tartalmaz. Rétegeit gyakran megszakítják keményebb meszes v. lazább agyagos padok, tufalerakódások. A hévforrások vize a ~ anyagát helyenként festékfölddé alakította át (*Márton-hegy, Budaörs*) v. elkovásodott, csengő hangot adó kőzetté szilárdította. A *Budai-hg.* legelterjedtebb képződménye, de a pesti oldalon is előkerül fúrásokból. Legrégibb feltárásai a budai *Várhegy*ről, a *Rózsadomb*ról, a legszebbek a *Szépvölgyi*-árokból ismeretesek. Körülöleli a *Gellért-hegy*et, a *Sas-hegy*et, Sasadtól a budaörsi hegyekig, a *Svábhegy*en, *Orbán-hegy*en, *Márton-hegy*en át a *János-hegy*ig követhető. A főv. É-i részén a *Ferenc-hegy*en, *Szemlő-hegy*en fordul elő. – *Irod.* Pécsi Márton: Budapest természeti képe (Bp., 1958).

budai miniátorműhely: Mátyás kir. Budán *könyvfestő és másoló*, valamint *könyvkötő* műhelyt is létesített. Tagjai az 1460-as években címereslevélfestők voltak, majd 1471-től az olasz *Blandius* miniátor, firenzei címerfestő, 1480–82 között pedig Francesco *Roselli* működött a ~ben. A firenzei virágdíszes ornamentika után a lombard-milánói stílusirány uralkodott a műhely munkáin, Franciscus *de Castello*, J. A. *Cattaneo*, Felix *Ragusanus* voltak a ~ nevesebb tagjai. A műhely nemcsak a kir. könyvtár,

hanem több humanista főpap részére is dolgozott (Kálmáncsehi Domokos Breviáriuma, Bp., OSZK). A ~ munkája egészen 1541-ig tartott. Stílusában új irányt jelentett az ún. Bakócz-monogramista működése, aki Bakócz Tamás és Erdődy Simon kódexein kívül a kir. kancellária részére pompás címereslevéleket is készített. A kéziratok remek bőrkötései, az ún. Corvin-kötések a budai könyvkötőműhelyben készültek.

Budai Napló: 1913-tól 1938-ig megjelenő hetilap. A budai városrész érdekeit képviselő várospol., gazd., társ. lap, amely gyakran közölt helytörténeti cikkeket, megemlékezéseket is. Rendszeresen beszámolt a budai társ. szervek (Hollós Mátyás Társaság, Rózsadomb és Vidéke Egy., iparoskörök stb.) életéről. A 30-as években különösen sokat foglalkozott a fürdőüggyel és az idegenforgalommal is.

Budai Népkönyvtár, *Budai Könyvtáregyesület Könyvtára:* a századfordulón a főv. legjelentősebb, társ. úton fenntartott népkönyvtára volt. Az 1893. márc. 4-én megalakult *II. ker. Népkönyvtáregy.* (1894-től *Budai,* 1900-tól *Bp.-i Könyvtáregy.*) hozta létre. Induláskor állománya 4811 kötet könyv és folyóirat volt, ezt az egy. tagjai ingyenesen használhatták. 1894-től a szépirodalmi jellegű népkönyvtár mellett szakkönyvtárat is létesítettek. 1896-ban Barsi József 836 kötetes könyvtárát, 1898-ban pedig az I. ker. Polgári Kör 10 000 kötetes könyvtárát kapta meg. 1898-tól áll. felügyelet (Múz.-ok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa) alá került. Működését a Toldy Ferenc u.-i elemi isk.-ban (ma I. Toldy Ferenc u. 9.) kezdte meg. 1899-től a szakkönyvtár, 1902-től a népkönyvtár is az elkészült *budai Vigadó* ép.-ében (II. Fazekas tér 5., ma I. Corvin tér 8.) kapott otthont. A ~ fiókkönyvtárat nyitott 1904-ben a Forgách- és a Radetzky-laktanyában, a III. sz. Helyőrségi Kórházban, 1908-ban a Krisztinavárosi Népkönyvtárat (Budai Közművelődési Könyvtár) a Koronaőr u. 3. sz. alatt, 1909-ben pedig az Új Szt. János Kórházban. Fejlődése ezután megállt. 1919-ben a →*Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* vette át, s szervezte meg belőle 6. sz. fiókját, ezzel a ~ önálló élete megszűnt. – *Irod.* Gátiné Pásztor Mária: A Budai Könyvtáregyesület története (1891–1919) (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve VI., 1956–1957, Bp., 1958.)

Budai Népszínház: a Lánchíd budai hídfőjénél, a mai I. *Clark Ádám téren* 1861–64, majd 1867–70 között Molnár György igazgatása alatt a Mátyás korabeli kir. istálló, később raktár ép.-ében működött. Műsorán elsősorban operettek és népszínművek szerepeltek (Jacques Offenbach: Dunanan apó, Gerolsteini nagyhercegnő, ill. Szigligeti Ede: Mátyás fia, A szökött katona), de drámai előadásokat is tartottak (Katona József: Bánk bán, Victor Hugo: Notre-Dame-i harangozó, Friedrich Schiller: Ármány és szerelem stb.). Itt mutatták be az első m. operettet, Allaga Géza: A szerelmes kántor c. művét. Molnár György, a kitűnő színházi szakember legnagyobb sikerét három látványos, zenés revüvel érte el: Offenbach: Az ördög pirulái (180 előadás), Dunanan apó (100 előadás), Rajkai Friebeisz–Ellenbogen: Bem hadjárata (61 előadás). Molnár felhasználta a párizsi bulvárszínházaknál nyert tapasztaltait, s így érte el a magas előadásszámot. Színházában kitűnő színészgárda nevelkedett: Blaha Lujza, Jászai Mari, Kassai Vidor, Vízvári Gyula, Náday Ferenc. A színház végleges megszűnése után Molnár Györggyel együtt közülük többen a *Nemzeti Színház*hoz szerződtek. Az ép.-et 1870-ben lebontották. – *Irod.* Molnár György: Világostól–Világosig (Arad, 1881); Mályuszné Császár Edit: A Budai Népszínház műsora (Bp., 1957); Pukánszkyné Kádár Jolán: A Budai Népszínház története (Bp., 1979).

Budai Népszínház (metszet a Vasárnapi Újságból)

Budai Nyári Színkör: →*Budai Színkör*

Budai Nyomda: →*Hess András budai nyomdája*

Budai Önkéntes Ezred: az 1945. jan. 20-iki fegyverszüneti egyezmény alapján a Vörös Hadsereg Legfelsőbb Főparancsnokságának engedélyével önként jelentkező m. katonákból szervezett önálló századok együttes neve. Az egyetlen m. katonai egység, amely a szovjet csapatok oldalán részt vett a német csapatok kiűzésében. E századok elsősorban a 2. Ukrán Front 18. és 37. lövészhadtestének és a 83. tengerészgyalogos dandárának kötelékében részt vettek a Déli pu., a Gellért-hegy, a budai Vár és más objektumok ostromában, valamint a német kitörési kísérlet meghiúsításában. A harcok során mintegy 600 hősi halottat vesztettek. Az önkéntesek jelzése: vörös szalag a sapkán és a köpenyen, ill. a század számával ellátott karszalag. 1945. febr. 12-én e századokból alakult meg a ~ *Variházy* Oszkár alezredes parancsnoksága alatt. 1945. febr. 16-án az ezred 2534 katonáját a Kelenvölgyben vonták össze, ott öt zászlóaljban 20 századot szerveztek belőlük. 1945.

A Budai Önkéntes Ezred emlékműve

febr. 22-én a Szövetséges Ellenőrző Biz. az ezredet átadta Mo. Ideiglenes Nemzeti Kormányának, amely az egységet Jászberénybe, az Első hadoszt. szervezési központjába irányította. Ennek kötelékében indult el 1945. ápr. 28-án Ausztriába hadműveleti területre. Emlékét *Szabó* Iván szobrászművész és *Jurcsik* Károly építész Vérmezőn elhelyezett bronz emlékműve őrzi (1967).

Budai Önkéntes Tűzvédség: →*tűzoltóság*

Budai Ötvöscéh: 1400–21 között a →*Budai jogkönyv* 99. pontja említi először. Legrégibb kiváltságlevelének keltét nem ismerjük, azonban a budai céh szabályokat a zágrábi céh már a 15. sz.-ban átvette. 1473-ban kolozsvári ötvösök vitás ügyeiben a ~ volt a legfelsőbb fellebbezési fórum. – A török hódoltság után a ~ nyolc tagja közül, neve után ítélve, hét volt rác származású. A virágzásnak indult ~nek 1696-iki szabadalomlevele szerint elsősége volt az ország többi ötvöscéhei között. 1688–1867 között a források összesen kb. 150 mesternevet említenek. Ismerjük a mesterjeleit (név kezdőbetűi vagy valamilyen ábra) pl. a Lubisics, Jocher, Kovácsy, Gretschl családok ötvös tagjainak. A mesterjel mellett az ötvösök hitelesítő bélyeget is alkalmaztak, amely a 18. sz. utolsó negyedétől a város címerének megfelelően háromtornyú városkaput ábrázolt nyitott szárnyakkal, a 19. sz.-ban pedig háromorsós bástyatornyot. A ~ az 1872. évi ip.tv. életbe lépésekor szűnt meg.

Budai Pálinka- és Ecetfőző Céh: →*szeszipar*

Budai Parkerdő: a budai erdőövezet régóta kedvelt kirándulóhelye a főv. közönségének. Az 1888-ban módosított üzemterv előírása szerint alkalmas és kellemes üdülési helyeket kell az erdőben kialakítani a nagyközönség számára. Ebben az időben már járt a fogaskerekű vasút, és a sportélet is kezdett kialakulni. Ehhez a különböző természetbarát és turista egyesületek által létesített pihenőhelyek, turistaházak, turistautak jó feltételeket biztosítottak. 1910-ben már állt az Erzsébet-kilátó, megépültek a zöldvendéglők is. Az I. vh.-ban keletkezett nagy erdőpusztulások helyreállítása 1945-ig tartott. Ezekben az évtizedekben a szakemberek sokat tettek az állományok esztétikai értékének emelésére, az erdők pihenőlétesítményekkel való ellátására. Az Orsz. Erdészeti Főigazgatóság 1955-ben a főv. erdeit *parkerdővé* nyilvánította. Ez azt jelentette, hogy jelentősen csökkentek a fakitermelési előírások, egyidejűleg külön hitellel fedezték a parkerdei többletköltségeket. A ~ területe 1978 óta része a *Budai Tájvédelmi Körzet*nek.

Budai Park Színpad, *Bartók Színpad* (XI. Kosztolányi Dezső tér): szabadtéri színpad a Feneketlen-tó partján. Az 1959-ben épült, közel 2200 férőhelyes nyári színház 1965-ig *Bartók Színpad* néven működött. A ~on 1966-tól hazai és külföldi vendégtársulatok főleg zenés, táncos, látványos operett-, ill. musical-darabokat, revüket, egzotikus folklórműsorokat mutatnak be. 1957–59 között kertmozi *(Bartók Kertmozi).* – *Irod.* Cenner Mihály: A budapesti szabadtéri színpadok története 1938–1988 (Bp., 1991).

budai pasák: a budai kormányzóság élén a *bejlerbej,* azaz a „bejek beje" állott, akit ezenkívül a pasa rang is megilletett, miként a többi tartományok kormányzóit is. Budán a 145 éves török uralom ideje alatt 99 pasa kormányzott. Az ismert boszniai Szokollu család sarja, Szokollu Musztafa több közintézményt (dzsámi, fürdő, medresze) létesített a törököknek Budán. Az utolsó budai pasa Abdurrahmán Abdi Arnaut volt, aki az 1686-os felszabadító ostrom során elesett. Emlékműve az Anjou bástyán látható.

budai pénzverő: az Anjouk korában fontos szerepet játszott, később működése nem volt folyamatos. II. Ulászló halála (1516) után a kincstár az ország leromlott gazd. helyzetét pénzrontással akarta megszilárdítani. A ~be Körmöcbányáról és Bécsből szerszámokat és munkásokat hozattak, és a Keresztelő Szent János u.-ban (ma I. Színház u.) megindult a garas, dénár és obulus verése. Az ún. „nova moneta" ezüsttartalma a Mátyás kir. korabeli pénzhez viszonyítva felére csökkent, s a lakosság öt új dénárt kért egy régiért. A ~ fokozott munkája 1525 közepéig tartott; ezután jelentősége csökkent és 1541-ben végleg megszűnt.

Budai Pince Egylet: a budai szőlősgazdák a szakszerű borkezelés, bortárolás és értékesítés megszervezése céljából a 19. sz. második felében állandóan sürgették az *Orsz. M. Gazd. Egy.*-ben egy borászati szövetkezet létrehozását. Az OMGE 1877-ben alakította meg a pinceszövetkezetet ~ néven. A szövetkezet a budai vincellérisk. pincéjében működött 1881-ig.

Budai Polgári Casino: a budai polgárság szórakozásának és művelődésének megszervezésére létesült 1886. szept. 1-jén a Krisztina tér 9. sz. alatt. Első elnöke Rupp Imre, induló taglétszáma 205 fő volt. Alapszabálya szerint pol. tevékenységet nem folytatott. 1893-ban készült el kétemeletes ép.-e (I. Krisztina tér I.) id. Francsek Imre tervei szerint. Az I. vh. alatt a budai segélyegyleteknek nyújtott támogatást. 1923-ban egyesült a *Krisztinavárosi Kaszinó*val, taglétszáma ekkor 1450 főre emelkedett. Konzervatív passzivitása és a sorra alakuló budai társ. egy.-ek vonzása miatt taglétszáma állandóan csökkent. 1927-ben 778; 1937-ben 390 tagot számlált. A II. vh. alatt gyakorlatilag megszűnt, ép.-e elpusztult.

Budai Polgári Kör: 1872-ben a „Muri" – zenei és színpadi műkedvelők – asztaltársaságból alakult. Első elnöke Stangl János volt. Céljaként a társ. élet felkarolását jelölte meg és kizárt minden pol. tevékenységet. Taglétszáma alakulásakor 150 fő volt. Neve gyakran, jellege azonban nem változott. 1875-től *Budai Társaskör*, 1876-tól *Budai Kör*, 1892-től ~, ekkor tagjainak száma 376 fő volt. 1896-ban egyesült a *II. ker. Polgári Kör*rel, ezzel taglétszáma 460 főre emelkedett. Helyisége a budai Vigadó ép.-ében volt. A századforduló után kaszinó jelleggel működött, 1937-ben 255 taggal. A II. vh. után szűnt meg.

Budai Polgári Lövészegyesület: →*Budapesti Polgári Lövészegyesület*

budai polgárok árulása (1540): I. (Szapolyai) János halála után I. Ferdinánd csapatai meg akarták szerezni Budát. Először 1540 őszén Fels, majd 1541 tavaszán Roggendorf német tábornok ostromolta a főv.-t. Az elhunyt kir. kiskorú fiának, János Zsigmondnak miniszterei a törököt hívták segítségül. Még a török megjelenése előtt a budai polgárság vezetői Pálczán Péter, Bornemissza Tamás és mások vezetésével éjjel beengedték a németeket a városba, azonban az őrségnek sikerült őket elűzniük.

A Budai Színkör belseje (R. Alt metszete)

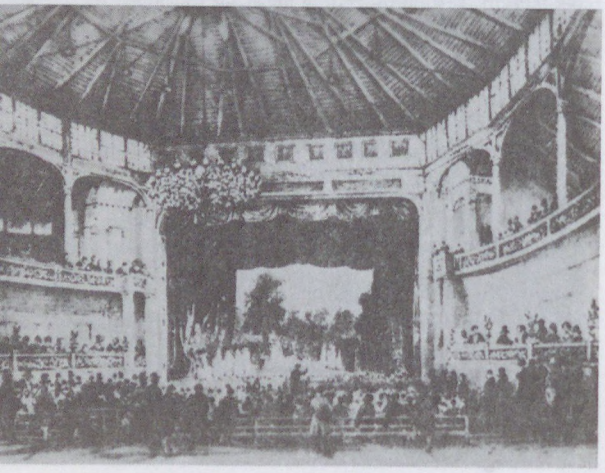

Budai Rajziskola: →*Schola Graphidis Budensis*

Budai Református Nőegylet: jótékony célú vallásos egy. Ténylegesen 1884-től működött, bár hivatalosan csak 1891-ben alakult meg 85 fővel. Vallási ünnepek rendezésén kívül gyermeksegélyezéssel foglalkozott. Elnöke 1905-től 25 éven át Neuschloss-Knüsli Károlyné volt. 1936-ban 116 tagot számlált. Tevékenységét 1949-ben betiltották.

budai református templom (I. Szilágyi Dezső tér): Petz Samu műegyetemi tanár tervezte. 1894–96 között épült, neogótikus stílusban, vöröstégla burkolattal. Alapelrendezése a ref. templomépítési követelményeknek leginkább megfelelő: középpontja a liturgiai központ; a főbejárat tengelyében álló oszlopon a szószék, a középpontban az úrasztala. E körül szabályos ötszög alapban helyezkednek el a templomkarélyok v. hajók. 750 ülőhely van benne. Tornya 64 m magas. 1896. márc. 29-én szentelték fel. – *Irod.* Magyar református templomok (szerk. Kovács J. István, Bp., 1942); Koós Judith: A Szilágyi Dezső téri templomunk (Reformátusok Lapja, 1980/16).

budai református zsinat: az 1791. évi XXVI. tc. – amely a mo.-i protestantizmust visszahelyezte a tv.-es alapra –, a Pozsonyban, 1791. febr. 10–12-én tartott konventi ülés határozata, valamint kir. engedély alapján a ~ 1791. szept. 14. és okt. 13. között ülésezett Budán. 155 cikkelyből álló tv.könyvet fogadott el, amely az egyházkormányzás, az egyházi fegyelem, a házasságügy, az isk. szervezet és a vagyoni ügyek területét igyekezett rendezni. A ~ határozatai sohasem nyerték el a kir. szentesítést, hanem közülük némelyek konventi végzés, v. egyházker.-i rendeletek útján valósultak meg. – *Irod.* Polgár Mihály: A magyarhoni helv. vallástételt követők Budán 1791. évben tartott nemzeti zsinatjok (Dunamelléki Református Egyházkerület Almanachja, 1842).

Budai Sas-hegy Természetvédelmi Terület: (XI. ker.): 1958-tól védett. A messziről kopárnak tűnő, jellegzetes alakú hegy a Dunántúli középhg. dolomitflórájának és faunájának képviselői mellett sok Földközi-tenger vidéki és az orosz sztyeppék száraz tájairól származó növény és állat élettere. A 30 ha-os védett terület ősi élővilágát a város gyűrűje már teljesen körülzárta. A hegy fő tömegét a triász kori tengeri üledék, a dolomit képezi. A dolomitkőzet sajátos tulajdonsággal, az ún. „dolomitjelenséggel" jellemezhető, melynek meghatározó szerepe van a gazdag élővilág kialakulásában. A változatos, völgyekkel szabdalt, erősen tagolt felszínen az É-i és a D-i lejtő mikroklíma jellegét kihasználva mind a hűvösebb, mind a melegebb éghajlatú igényű fajok kis vándorlással átvészelhették a jégkorszakokat, és a melegebb jégkorszak közötti időket. Ezért a dolomithegyek kiválóan alkalmasak a maradvány és bennszülött fajok és társulások megőrzésére. A ~en megtalálható a hazai dolomitflóra legnevezetesebb képviselői (magyar gurgolya, István király szegfű, budai imola, budai nyúlfarkfű), valamint az Alföld homokpusztáival közös fajok is (pusztai kutyatej, árvalányhaj, naprózsa, kék szamárkenyér, csikófark). A terület állatvilága rendkívül változatos, bár faunájának teljes mértékű fel-

dolgozása mindeddig nem történt meg. Különleges nevezetessége a fokozottan védett haragos sikló és a pannon gyík, melynek felfedezője a múlt században Kitaibel Pál volt. A pókfajokra vonatkozó első adatokat Herman Ottó közölte. Gazdag a hegy lepkevilága is, a hazai négy pillangófaj közül a három legszebb itt is él. A területen 22 madárfaj fészkelése bizonyított. Nem fészkelő, de gyakran itt vadászó ragadozó a karvaly és a vörösvércse. Az érdeklődők kiépített körutakon, szakvezetés segítségével ismerkedhetnek meg a ~ jellegzetességeivel.

Budai Strand: a III. Újlaki rkp. 44. sz. alatt 1926-ban épült 50 m-es medence és Duna-uszoda, amelyet építőjétől hamarosan átvett a középisk. sportközpont, s 15 éven át diákuszodaként működtetett. A főv. ostroma alatt 1945-ben elpuszult, és nem állították helyre.

Budai Szemle: →*helyi sajtó*

Budai-sziget: →*Margit-sziget*

Budai Színház: 1945. ápr. 15-től működött Tapolczai Gyula vezetésével az egykori cisztercita gimn. (Szt. Imre hg., ma XI. Villányi út 27.) díszteremében. Mindössze három bemutatót tartott.

Budai Színkör, *Ofner Tagstheater in der Christinen-Stadt, Budai Nyári Színkör, Fővárosi Színkör, Fővárosi Nyári Színkör, Krisztinavárosi Színkör, Horváth-kerti Nyári Színház:* budai nyári színház. 1838-ban nyitotta meg Nötzl Fülöp, temesvári és nagyszebeni színig., a régi Fő u. 34. sz., Osztrák császárhoz címzett fogadóban. Huber Ignác budai színig. 1843-ban szerződést kötött Szentgyörgyi Horváth József és Antal tulajdonosokkal, és bérbe vette kertjüket hat évre. Itt építette fel fából készült nyári színházát Ságody József építész tervei alapján. A színházat 1843. máj. 6-án nyitotta meg Donizetti: *Az ezred leánya* (Marie, die Tochter des Regiments) c. vígoperájával. 1870-ig az előadások német nyelvűek voltak, bár 1861-ben Molnár György m. nyelvű előadásokat is tartott. 1870-től azonban kizárólag m. nyelven játszottak a ~ben. A nyári színház virágkora 1883-tól következett el, amikor Krecsányi Ignác temesvári ig. nyári állomásul használta 1913-ig. Korábban főként bécsi Volkstückeköket játszottak, de előadtak operetteket, prózát, olykor operákat is. Molnár György pl. látványos előadásokat rendezett a színpad hátsó falának megnyitásával a természeti hátteret is felhasználó darabokkal (*Bem apó hadjárata* ágyúk és katonaság, lovasság felvonultatásával vagy tűzijáték). A műsor irodalmi igényességét jelzi, hogy itt tartották Rostand: *Cyrano de Bergerac* és Gorkij: *Éjjeli menedékhely* c. drámájának hazai ősbemutatóját 1900-ban, ill. 1903-ban. 1915-től Sebestyén Géza igazgatta a színházat. Két évtizedes működése alatt, 1925-ben az ép.-et átépítették, ill. felújították. Sebestyén ideje alatt a nyári produkciókat egy-egy sztár köré csoportosított látványos revüoperettek alkották (*Árvácska*, 1924, *A nóta vége*, 1925, *Muzsikus Ferkó*, 1926, *Csókos asszony*, 1926, *Borcsa Amerikában*, 1927, *A régi nyár*, 1928, *Szökik az asszony*, 1929, *Az első tavasz*, 1930.). A primadonnák: Fedák Sári, Lábass Juci, Harmath Ilonka, Honthy Hanna, a szubrett-primadonna Fejes Teri voltak. Rendező: Lóránt Vilmos. Az utolsó bemutató, Buday Dénes *Csárdás* c. operettje 1936. jún. 16-án volt. Az idény végeztével a színkört bezárták, majd lebontották, hogy helyet adjon egy állandó budai színháznak, a tervezett →*Déryné Játékszín*nek, amely azonban sohasem valósult meg. Itt állították fel Ligeti Miklós Déryné c. szobrát, amely a II. vh. alatt elpusztult. – *Irod.:* Krecsányi Ignác: A magyar színészet térfoglalása Budán 1883-ban (Temesvár, 1910); Országh Sándor: Budai színházak és játékszín 1783–1895 (Bp., 1895); Kádár Jolán: A pesti és budai német színészet története (Bp., 1923); Koch Lajos: A Budai Nyári Színkör (Bp., 1966).

Budai Tájvédelmi Körzet: Bp. és környékének változatos felszíni formái, a ritka fajokban gazdag növény- és állatvilága az európai főv.-ok között szinte egyedülálló. Az emberi beavatkozás, az ip.- és településfejlesztés a főv. számára nélkülözhetetlen természeti értékeket egyre csökkenti. Botanikusok felmérése szerint Bp. környékének több mint 1300 növényfajából az utóbbi száz év alatt több mint száz faj kipusztult és további 80 veszélyeztetett. A nagy tömegek által felkeresett helyeken a taposás következtében nemcsak a vegetáció károsodik, hanem sok esetben a talaj erodálódása is megindul. Az élővilág védelmének az a leghatásosabb módja, ha az egész élőhelyet mint egységes ökoszisztémát védjük. A Budai-hg. jellegzetes élőhelyeinek megőrzése céljából 1978-ban *tájvédelmi körzet*té nyilvánították a hg. legjelentősebb területeit, összesen 10 234 ha-t. A ~ területén előforduló növénytársulások elsősorban az alapkőzet és kitettség függvényében változnak. Dolomiton a nyílt és zárt sziklagyeptől a sziklafüves lejtőgyepen át a vegetáció fejlődésmenete a cserszömörcés karsztbokorerdőig, az É-i lejtőkön az elegyes karszterdőig vezet. Mészkövön inkább a pusztafüves lejtőket, a sajmeggyes karsztbokorerdőt, a cseres molyhos tölgyest, a hársas törmeléklejtő-erdőt és extrazonálisan a szubmontán bükköst találjuk. Zonális erdőtársulások a cseres-tölgyes és a gyertyános-tölgyes pannon változatai. A ~ legértékesebb részei a fokozottan védett területek, ahol a kijelölt utakról letérni, virágot szedni, az állatvilágot bármi módon zavarni és károsítani tilos. A ~en belül a Kis- és Nagyszénás fokozottan védett területét tartják a „pannon flóra egyik bölcsőjének". Feltevések szerint a jégkorszak után innen jutottak le a növények a Duna–Tisza közé homokos részeire. A terület egyedülálló botanikai értéke a *dolomitlen*, melynek a világon ez az egyetlen termőhelye. Az itt élő fajok tanúsága szerint a harmadkor óta egy sajátos biológiai egyensúly áll fenn, s így e terület a hazai növényvilág fontos génrezervátuma. – Botanikai szempontból a ~ másik legértékesebb része a Budaörsi Kopáros fokozottan védett területe, melynek élővilága a *Sas-hegy*éhez hasonlóan gazdag. A ~ növénytani értékeit gazdagítja a *Budakeszi Arborétum*, melynek telepítését 1959-ben kezdték. A ~ állatvilágának összefoglaló feldolgozása még nem történt meg, de számos ritka és veszélyeztetett gerinces és gerinctelen faj jelenléte bizonyított. A fészkelő madárfajok száma több mint száz és van köztük néhány ritkábban előforduló is: bajszos sármány, kabasólyom, holló, darázsölyv. A védelem alá helyezett emlősök

közül számos faj él a területen: nyest, nyuszt, borz, denevérek. A gerinces faunának értékes fajai a pannon gyík, haragos sikló, rézsikló. – A ~ kultúrtörténeti értékei közül legjelentősebb a pálos szerzetesrend budaszentlőrinci kolostorának romjai. Pesthidegkút határában a Virágosnyereg alatt van az egykori *Gercse* puszta 13. sz.-i templomának romja. Mátyás kir. vadaskertjének feltárt falmaradványa a Hűvösvölgyben található.

Budai Társaskör: a *Hollós Mátyás Társaság* kezdeményezésére alakult 1924. máj. 28-án a *Déli vasút* helyiségeiben. Elnöke *Ripka* Ferenc, Bp. főpolgármestere, taglétszáma az alakuláskor 300 fő volt. A kaszinó jelleggel működő kör aktív pol. tevékenységet folytatott. Tagsága a polgári hivatalnokértelmiség köréből tevődött össze. 1936-ban 260 tagot számlált, helyisége az I. Pauler u. 21-ben volt. A II. vh. után megszűnt.

Budai Tégla- és Cserépipari Vállalat (III. Bécsi út 136.): 1868-ban létesítették, *Újlaki Tégla- és Mészégető Rt.* néven. 1928-ban fuzionált a Nagybátonyi Szénbányával. Új neve: *Nagybátony–Újlaki Egyesült Iparművek Rt.* 1948-ban államosították, 1968-tól a *Tégla- és Cserépip. Egyesülés* tagja. Homokot, bányakavicsot termelt, téglát, tetőcserepet, mozaik- és burkolólapot, vázkerámiát gyártott. Az Újlaki Téglagyárat 1972-ben, Bécsi úti üzemét 1986-ban városrendezési okok miatt felszámolták.

Budai Téglaipari Vállalat (III. Bécsi út 126–128.): legrégebbi jogelődje 1868-ban alakult meg Kunwald Jakab újlaki mész- és téglaüzemének átvételével. Néhány kezdetleges kemencében gazdaságtalan fatüzeléssel égettek meszet, téglát és tetőcserepet. Mivel Bp.-en az 1880-as években nagyszabású építkezések kezdődtek, ezért az üzemet négy körkemencével korszerűsítették és teljesen átálltak a széntüzelésre. 1891-ben megvásárolták a III. Bécsi út 134. sz. alatti *Óbudai Téglagyár*at, amelyben ugyancsak gépesítették a tégla- és cserépgyártást. 1905-ben a termelőüzemek tovább bővültek a Péterhegyidűlőben épített tetőcserépgyárral és 1907-ben a Schossberger-féle téglagyárral. 1912-ben azbesztpalagyárat létesítettek. A kiscelli kékagyag nyersanyagra alapozva a váll. vezető helyre került az ágazatban, főként cserépgyártásával. 1920-tól az Angol–Magyar Bank érdekkörébe került. – Az Újlaki Tégla- és Mészégető Rt. alapította az Egyesült Építőip. és Hajózási Rt.-t, valamint az István Téglagyár Rt.-t. A gyár 1928-ban fuzionált a Nagybátonyi Szénbánya Rt.-vel. Az egyesült váll.-ok neve: *Nagybátony-Újlaki Egyesült Iparművek Rt.* lett. – A gyár termelése az 1930–38. években fellendült és megszerezte a Bécsi út két oldalán, valamint a Szépvölgyi út mentén elhelyezkedő téglagyárakat. A 40-es évek első felében hadiüzem. – A Bécsi úti téglagyár területén gyűjtötték össze 1944-ben a deportálásra ítélt zsidó családokat. A II. vh. után a főv. ép.-einek tömeges helyreállítása újabb fellendülést hozott a váll.-nak. A téglákat szállítmányos befogadóképességű uszályokban szállították az óbudai zsinagóga előtti dunai kikötőből a folyamon lefelé és felfelé, az újjáépítésekhez. Az osztrák téglagyárakkal szemben sikeres versenytársként jelentős exportot bonyolított le főként az Alpesi (Stadler) tetőcserépből. A váll.-ot 1949-ben államosították és összevonták a Bohn Téglagyárral *Újlaki Téglagyár I. és II. telepe* cégjelzéssel. 1964-ben 13 gyárból álló 3600 fős nagyváll.-tá alakították (D-budai, Újlaki I. és II., százhalombattai, érdi, törökbálinti, pátyi, csillaghegyi, békásmegyeri, pilisborosjenői, solymári, Drasche téglagyárakkal és a Szurdokpüspöki Bányaüzemmel). 1972-ben újabb átszervezés során kapta mai nevét. A gazdaságtalanul működő téglagyárakat felszámolták és a tetőcserepet gyártó valamennyi gyárban (Újlaki, solymári, csillaghegyi, Drasche) megszüntették a cserépgyártást. A ~ különféle import technológiákkal tovább működő üzemei: a solymári központi üzem (olasz technológia), a csillaghegyi és a pilisborosjenői (angol technológia), valamint a törökbálinti (Keller-féle német technológia) téglagyárak. Fő termékcsoportok: falazóanyagok (kisméretű téglák, Uniform és Porothon hőszigetelő blokktéglák), válaszfal- téglafeléségek, Fert típusú födémbéléstestek, gerendák. A váll. 1990-től az osztrák Wienerberger céggel társulva rt.

Budai Területi Gyermekkórház: →*Budai Gyermekkórház-Rendelőintézet*

Budai Torna Egylet: →*Budapesti (Budai) Torna Egylet*

Budai Újság: →*helyi sajtó*

budai városfalak: a budai *Várhegy* fennsíkját övező középkori védőfalak, melyek többszöri átalakítás után máig megmaradtak a fennsík peremén köröskörül. Csak három, a városba vezető kapujukat – az É felőli →*Bécsi kapu*t, K felé a *Vízi kapu*t és Ny felé a *Fehérvári kapu*t – bontották le a múlt század második felében. – A kir. palotától a Duna felőli oldalon a *Szent György tér*től É-ra egy „hajtogatott" várfal követi a fennsík szabálytalan peremét. E faltípus már alaprajzában elárulja késői voltát, amikor a falakat egymáshoz képest szögekben építették, hogy egyiket a másik koronáján elhelyezett ágyúk tüzével védhessék. Ma alig maradt néhány azokból az egykor egyforma közökkel ismétlődő ágyúlőrésekből, melyek e falakat a Vízi kapuig tagolták. E kapu előtt a *Clark Ádám tér*től ide felvezető sétaút vonalában valaha várfal húzódott a várból a Duna-partra vízért lejárók védelmére. E vízhordó út végében, a Hunyadi János útnak a várba érkező helyén állt Vízi kapuból ma csak K-i oldalának néhány köve látható. – A Vízi kapuval átellenben, a vár Ny-i peremén állt a Fehérvári kapu a *Fehérvári rondella* tövében, ennek oltalmában. A kapu sokféle ábrázolása, átalakításainak bizonytalansága miatt az 1950-es évek restaurálása csak a helyét jelezte egy híddal (1950–52), mely a *Tóth Árpád sétány*t a rondellára átvezeti, hogy a Ny-i vársétány a palota irányába tovább folytatható legyen. A tekintélyes Fehérvári rondella török építmény (→*Kászim pasa bástya*). A rondellához csatlakozik D-i irányban a nála 1 m-rel alacsonyabb koronájú, kb. 200 m hosszú, egyenes várfalszakasz, melynek felületét a 19. sz. végén főleg nyers téglákkal állították helyre. E hosszú, magas fal előterét tartották ellenőrzés alatt a falsík elé messze előreugró Fehérvári rondella ágyúi. A rondella előtt még egy falszoros körfalának alacsony maradványai kerültek

elő. A Fehérvári rondellától É-ra húzódó 420 m hosszú, ún. *Hosszú-fal* ma a Tóth Árpád bástyasétányt támasztja, de eredeti állapotáról keveset tudunk. Bizonyos, hogy a középkori várfalak a mai sétány középvonalában rejtőznek. Maradványaikat több helyen is megtalálták a régészeti kutatások során. A falakat kb. 30 méterenként négyzet v. félkör alaprajzú, kis külső tornyok tagolták. A Fehérvári rondella ágyúvédelme a Hosszú-falra is kiterjedt, melyet enyhe töréspontjainál közepes méretű rondellák erősítettek. Ilyen volt a 18 m átmérőjű, kör alaprajzú védőmű, a Hosszú-fal első rondellája, a →*Savanyúleves tornya*. Tőle É-ra ismét hosszú, majdnem 500 m-es egyenes falszakasz következik egészen a Várhegy ÉNy-i sarkán álló →*Esztergomi rondellá*ig, török nevén *Toprak kulesz*iig, közbül az előbbihez hasonló védőművel: az 1570-ben épült *Veli bég tornyá*val. A Vár Ny-i oldalának e rondellákkal védett hosszanti fala előtt végig egy 15–23 m széles árok vonult. E szárazárok a várvédelemben jó szolgálatot tett a várat megszállva tartó törököknek, akik az ostromlók által nem látható „fedett út"-ként használhatták, segítségével meglepetésszerű kicsapásokat intézhettek az ostromlók berendezéseire (ostromtornyok, ágyúállások stb.). – A 48 m átmérőjű Esztergomi rondella belsejében az 1686. évi ostrom idején – hasonlóan a Hosszú-fal két kisebb rondellájához – a több egymás fölött elhelyezett ágyúterem a védelem hatékonyságát segítette elő. A Hosszú-fal iránya az Esztergomi rondellánál derékszögben megtörik és K felé fordul. A várfal ez É-i szakasza kivételesen kettős falú, egészen az *Erdélyi bástyá*ig. A kettős faltól közrefogott 30 m széles falszorosból az Esztergomi rondella és a Bécsi kapu közötti szakaszon ma már csak a külső védőfal látható. Innen viszont az Erdélyi bástyáig mindkettő nyomon követhető. E várfalszakaszt több 17. sz. végi leírás szerint a törökök építették. Az Esztergomi rondella és a Bécsi kapu közötti többször tört vonalú alaprajzot követő várfalat két kis rondella erősíti meg, melyek a Hosszú-falon levőkkel azonos méretűek és elrendezésűek. Az Esztergomi rondellához közelebb esőt →*Sziavus pasa tornyá*nak nevezték a törökök. A Bécsi kapu melletti *Kis rondella*, melyet →*Murád pasa tornyá*nak is neveztek, az előbbi rondellával együtt belül üres, ágyútermekkel megosztott volt. – A Bécsi kaputól az Erdélyi bástyáig tartó fal kettős övét az előbbihez hasonló, de kisebb méretű rondella, a →*Mahmud pasa tornya* védte. A budai vár legfejlettebb védőműve az →*Erdélyi bástya*, a budai várnak egyetlen ó-olasz rendszerű bástyaműve, európai viszonylatban is korai megjelenésű, ötletes és merész védőberendezés. Az Erdélyi bástya és a →*Halászbástya* közötti várfalszakasz ismét „hajtogatott" alaprajzú és erős behorpadást mutat, amelyre a Domonkos-rendi szerzetesek Szt. Miklósról elnevezett templomának szentélynyolcszöge is kiszögellett. A behorpadást É felől az Erdélyi bástya, D-ről a Halászbástya legészakibb tornya védte. Az utóbbi elrendezése – főleg hosszú nyaka – az Erdélyi bástya elrendezésére emlékeztet. E kör alaprajzú, korai külső tornyot, melyet a török időkben →*Híradás bástyá*nak neveztek, a 18. sz. elején bástyaszerűen átépítették. – A vári lakónegyedet övező várfalak őrizetét az itt lakó céhekre bízták. Lehet, hogy a *Vízivárosb*an lakó halászok céhére jutott e falszakasz védelme, innen a Halászbástya elnevezés, amelyet azután átvittek *Schulek* Frigyes építész romantikus fogalmazású, szép neoromán keretépítményére, amellyel a megújított *Nagyboldogasszony-templom* és a *Stróbl* Alajos készítette *Szent István-szobor* architektonikus együttesét befejezte (1895–1902). A Híradás bástya helyén áll ma a Halászbástya legészakibb tornya. Az ettől D-re levő várfalakat az egymást kölcsönösen támogatni képes falak védelmére már az osztrák hadvezetőség készíthette 1686 után. Az itt felvezető középkori eredetű vízivárosi gyalogösvényt máig megőrizte a Halászbástya D-i szárnyába beépített ún. →*Halász lépcső;* alsó ajtajának oromfalában egy román kori templomból származó kőoroszlán-dombormű van. – A várnegyed másik két gyalog-feljárója barokk eredetű. Az Ibolya u. tengelyében van a K-re nyíló, nyitott árkádíveken nyugvó, fedett, ún. *Iskola lépcső* (Nepauer Máté és Niedermayer Xavér Ferenc, 1778), a túloldalon pedig a Mikó u. tengelyében a Ny-i várfalra épített, ún. *fedett lépcső*. – A várfalak utolsó szakasza a Halászbástyától a Vízi kapuig a polgárvárosi védőfalaknak azt a korai állapotát mutatja ma is, amelyben a védőfalak a hegy peremére kiugró házfalakkal egybeesnek, és a fal a telekosztásoknak megfelelően tagozódik. A budai várnak a Víziváros felőli védettsége – ott az ostromlót a várfalak és a Duna közötti szűk helyen a védők könnyen bekeríthették – olyan helyzeti előnyökkel járt a vár számára, amelyek mellett itt megfelelő volt a korábbi védelem. Ezért nem épült itt sem újabb védőmű, még falszoros sem. – A 17–18. sz.-i térképeken a budai vár lejtője, szaknyelven a *vársíkok* még teljesen szabadok, hogy azokat a védők a várból végigpásztázhassák. A vársíkok azonban a 19. sz. folyamán beépültek, és ezzel a vár eredeti megjelenése méltóságából sokat veszített. A budai kir. várnak a II. vh. után megindított helyreállítása a lakónyegyedet övező falak visszaállítását tűzte ki céljául. Főként a falakhoz kívül csatlakozó földtöltések, rézsűk eltávolításával kívánta kiszabadítani az eredeti várfaltömegeket. A falak tövében szép sétaparkot létesítettek. – A budai vár sok vonását máig megőrizte, és egészében még mindig a 14–15. sz.-i várépítés tekintélyes példája, mely mind a fővárosi remek dunai panorámájában, mind a budai hegyek koszorúja felől kibontakozó látképben páratlan. – *Irod.* Fekete Lajos: Budapest a török korban (Bp., 1944); Gerő László: A budai vár helyreállítása (Bp., 1955); Pogány Frigyes: Budapest műemlékei (szerk. Horler Miklós, I., Bp., 1955); Gerő László: A magyarországi várépítészet (Bp., 1955); Gerő László: A budai vár (Bp., 1962).

budai Városháza: →*Szentháromság u.* 2. sz.

budai Várpalota: a középkori írott forrásokban gyakran szerepel, de ennek ellenére pontos története, építéstörténete sok esetben csak vázlatosan rajzolható meg. A 13. sz.-i források, amelyek Budát leírják, nem teszik egyértelművé, hogy a városhoz viszonyítva hol volt az első kir. palota. Az egyik elképzelés szerint azonos lehetett a forrásokban em-

lített *Kammerhof* vagy →*Magna Curia Regis* néven említett ép.-tel, és ez a város ÉK-i végében keresheto. A ~ végleges helyén, a Várhegy D-i végén csak a 14. sz. közepén emeltek palotát, amelynek helyén eredetileg hg.-i udvar volt. Eszerint csak 1354-től szolgált volna a D-i rész kir. palotaként. – Másik

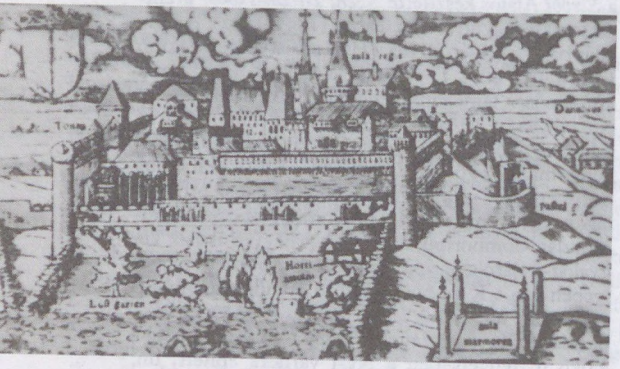

A budai Várpalota (S. Münster Cosmographiájából)

vélemény szerint a Kammerhof valóban a várhegyi település ÉK-i részén volt, de nem volt kir. lakhely, hanem pénzverőhelyként szolgált. Eszerint a ~ már a 13. sz. második felében is a Várhegy D-i végén, a várostól némiképp elkülönülve állt. Ennek a területnek a szintje ugyan alacsonyabb, mint a városé, de a hegy meredek, védelemre alkalmas oldalai ellensúlyozhatták e hátrányt. A helyválasztást pedig az is indokolhatta, hogy a Várhegy D-i végén elhelyezkedő ~ból a pesti révet és a hozzá vezető utakat is ellenőrizni lehetett. – Felmerült az a lehetőség is, hogy a Kammerhof már a tatárjárás előtt, majd azt követően is kir.női használatban volt. A *kir. palota* és *udvar* viszont a tatárvészt követően a D-i területen jött létre, és elővárként közös erődrendszert alkotott a várost védő falakkal. – A korabeli források alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik elképzelés tartható fenn. A későbbi ép.-ek alatt feltárt, nehezen kutatható 13. sz.-i régészeti emlékek szintén nem elégségesek ahhoz, hogy a „budai vitát" ezek alapján egyértelműen tisztázzuk. – A ~ későbbi helyén először 1378-ban szerepel minden kétséget kizáróan. Legkorábbi része az *István-torony* lehetett, amely neve alapján Nagy Lajos öccsével, István hg.-gel kapcsolható össze. Eszerint a 14. sz. közepén már egy erődített hg.-i rezidencia volt itt. 1378-ban Contarini velencei követ leírásában ugyanerre a területre helyezi *Nagy Lajos palotáját*. Kiépülése valószínűleg az 1360-as években indult meg. A palotában ölték meg 1386-ban Durazzói Károlyt, és az erről szóló leírásban számos helyiségről és egy toronyról van szó. Valószínűleg már ekkor hozzátartozott a palotakápolna is, amely 1395-ben már biztosan készen állt. – Zsigmond uralkodása alatt nagy építkezések folytak a ~ban. Ezek már az 1420-as években megindulhattak, de 1432-ben még nem fejeződtek be. Az építésben az írott források tanúsága szerint német, itáliai, és francia mesterek is részt vettek, és ismerünk név szerint több m. mestert is. Zsigmond az Anjou-palotához egy nagyméretű É-i szárnyat csatolt. Ezt általában a forrásokban szereplő *Friss palotával* azonosították, de újabban kétségek merültek fel ezzel kapcsolatban. Az újonnan felépült palotaszárnyban egy nagyméretű terem is helyet ka-

Buda és Pest sematikus látképe az 1577. évi tűzesővel

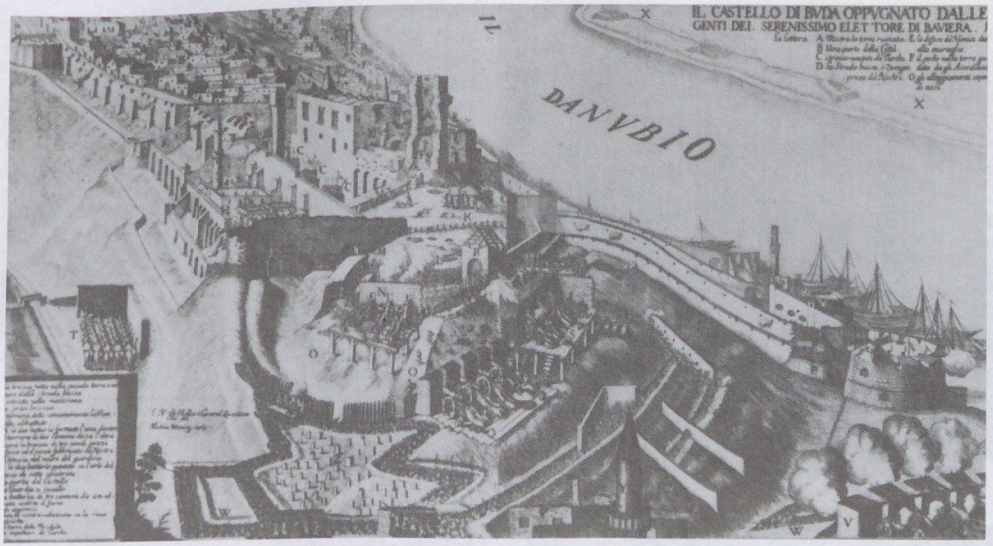

Budavár ostroma 1686-ban (M. Wening rézmetszete N. L. Hallart rajzáról)

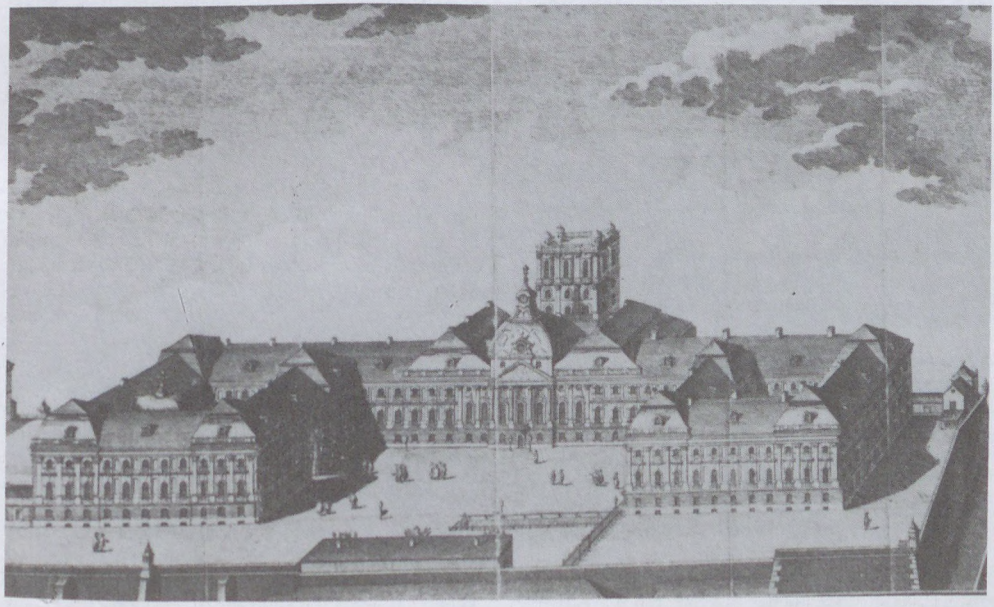

A budai Várpalota (M. Mansfeld rézmetszete 1774-ből)

pott. Az Anjou-palota és az új szárny között épült ki a későbbi forrásokban *Csonka-torony*nak nevezett nagyméretű torony. Az ép.-ekhez vízellátó rendszer és kertek is csatlakoztak. – Zsigmond és Mátyás uralkodása között a források nem említenek építkezéseket, legfeljebb belső vagy kisebb külső átalakítások folyhattak. – 1457. márc. 16-án Hunyadi Lászlót a Zsigmond palota előtti udvarban végezték ki. A források alapján valószínű, hogy ekkor a ~ és a kir. város u.-i között egy nagy, beépítetlen tér húzódott. – A Mátyás-kori nagy fontosságú építkezésekről először a kir. és Beatrix házasságkötése és az ahhoz kapcsolódó ünnepségek kapcsán tesznek említést. A források egy kb. 70×20 m-es nagy díszteremről, ebédlőről számolnak be, amely azonos lehetett a Zsigmond-palota nagytermével. A ~ részben immár reneszánsz átépítése az 1460-as években v. Mátyás 1476. évi házasságát követően kezdődött meg.

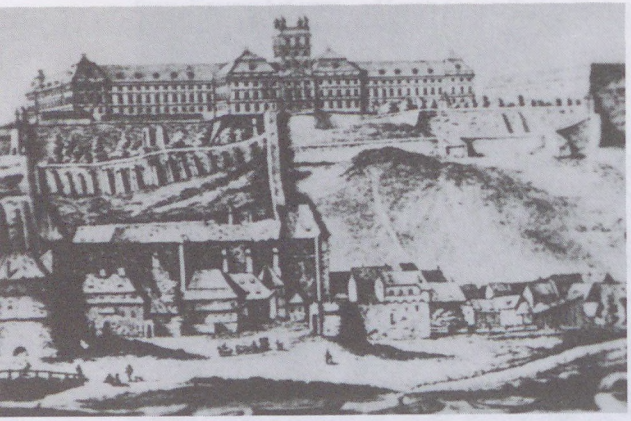

A királyi palota 1777-ből (J. Mansfeld rézmetszete J. Pichler rajzáról)

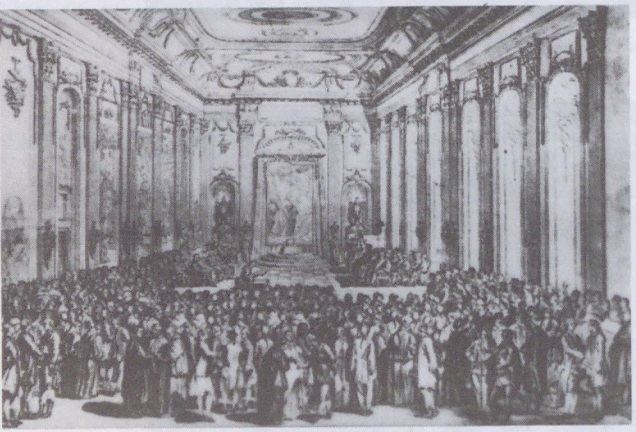

A budai Várpalota díszterme az egyetem ünnepélyes megnyitásakor 1780. június 25-én (J. H. Schmutzer tusrajza)

Ez részben új ép.-ek emelését, részben korábbi ép.-ek átalakítását, építészeti részleteinek gazdagítását jelentette. Új ép.-ek készültek az Anjou-kori hercegi palotától Ny-ra, a kápolna környékén, valamint a Zsigmond-kori udvar K-i részén. A kápolnába 1489-ben kerültek alamizsnás Szt. János ereklyéi, és emiatt a későbbiekben ilyen néven említik. A Bonfini által is megörökített Mátyás-féle építkezéseknél számos m., ill. itáliai mestert név szerint is ismerünk (Kassai István, Aristotele Fioravente, Benedetto da Maiano stb.). – Sok esetben nehéz a Mátyás-féle építkezésektől elválasztani a Jagelló-korszak munkálatait. 1502-ben II. Ulászló és Anne de Foix francia hg.nő házassága nagy ünnepségek keretében a ~ban volt, és a leírások utalnak az új ép.-ekre is. Az események a Zsigmond-féle nagyteremben, és a palota É-i előudvarában zajlottak. Ez utóbbi terület fegyver és hadiszertárként is szolgált. – 1526-ban a mohácsi csatát követően a törökök elfoglalták a ~t. 10 nap alatt kirabolták, majd felgyújtották. Az 1541-et megelőző időszakban az építkezések közül az erődítési munkák voltak a legfontosabbak. 1526–27-ben, majd 1529–30-ban többször cserélt gazdát (János kir. és Habsburg Ferdinánd). Az utóbbi titkára volt Caspar Velius, akitől a ~ legrészletesebb és hiteles leírása származik. 1530 végétől 1541-ig a ~ János kir. kezében volt. 1541. aug. 29-én a törökök csellel elfoglalták, és 145 éven keresztül a birodalom fontos erődítményeként, a tartomány központjaként szolgált. A ~ban egy ideig a budai pasa lakott, majd fegyver- és lőszerraktárként használták. Az ostromok és az elhanyagoltság miatt állapota folyamatosan romlott. Több ostrom, majd végül az 1686-os visszafoglalás romba döntötte a ~ jelentős részét, és ilyen állapotban maradt meg barokk átépítésének kezdetéig. – 1714-ben az osztrákok a palota romjainak anyagából akarták a megrongált erőműveket kijavítani. Ezt a császár először nem engedélyezte, azután megadta a bontási engedélyt azzal a kikötéssel, hogy a régiségeket, szobrokat, feliratokat stb. kímélni kell. A középkori kir. palota törmelékhalmazainak az eltávolítása után 1715-ben Hölbling János és Fortunato de Prati tervei szerint megkezdték egy szerény méretű és külsejű palota építését; az építkezés pénzhiány miatt akadozva folyt és 1719-ben került tető alá. 1748-ban Mária Terézia Pálffy János és Grassalkovich Antal kezdeményezésére úgy határozott, hogy a palotát kibővítve, szebb formában újra építteti. Az ép. új alakja sematikusan: . A terveket Franz Anton Hillebrandt, Jean Nicolas Jadot és Oratschek (Oracsek) Ignác készítette. A munkálatok 1749-ben kezdődtek és valószínűleg 1770-ben fejeződtek be. – A 18. sz.-ban a Habsburg kir.-ok nem gondoltak arra, hogy rezidenciájukat Budán rendezzék be. Az elkészült palotába először az angolkisasszonyok rendje, majd a nagyszombati egyetem költözött. Később a Habsburg főhg.-nádorok rezidenciája lett. – A palota kisebb méretű átalakítása, bővítése állandóan folyt. 1810-ben ismét tűzvész pusztított a ~ban; az ép.-et csekély változtatással újraépítették. – 1849-ben a szabadságharcban Buda ostromakor a palota D-i szárnya és középrésze kiégett. A császári csapatok egy része az ostrom végén a palotába szorult; a harcok a ki nem égett részekben is nagy kárt tettek. 1850-ben újjáépítették a palotát; ilyen maradt a századfordulóig. 1881-ben elkészült a *Várkert-bazár,* amely a ~ Duna-parti részének adott új arculatot. – A ~ ép.tömbje a múlt század végén kapta azt a neobarokk külsőt, amely a II. vh. pusztításáig jellemezte. 1881-ben *Ybl* Miklóst bízták meg a Mária Terézia-kori palota kibővítésével. Elképzelése egy a Krisztinaváros felé a várfalakat áttörő ép.tömb volt, melyet 3–3 tengelyes csatlakozó szárny köt össze a Dunára néző barokk palotával. 1891-ben Ybl halálával a munkálatok vezetését *Hauszmann* Alajos vette át, aki 1902-ben befejezte a ~ átépítését. Hauszmann továbbépítette a krisztinavárosi szárnyat, kialakította a ~ nagy belső udvarát, a Dunára néző szárnyat a Várnegyed felé egy második rizalittal bővítette ki. Az utóbbival az ép.együttes középtengelye visszaesett. E hátrányon úgy segí-

tett, hogy a középrészt mozgalmas lépcsősorral, oszloprenddel, szoborcsoportos oromzattal tette hangsúlyossá, középtengelyébe pedig egy csak díszítő célt szolgáló álkupolát emelt. Ugyanakkor a túl hosszúra nyúlt ép.tömböt manzárdtetőkkel, tetőablakokkal, csúcsokkal tette változatossá. – A II. vh. harcaiban az így megújított ~ teljesen kiégett, födémei, boltozatai beomlottak, berendezése tönkrement. A pusztulás viszont lehetőséget nyújtott arra, hogy befalazott középkori részleteit kibontsák és helyreállítsák. A ~ újjáépítésének terveit 1948-tól 1959-ig Janáky István, majd Hidasi Lajos és munkatársaik készítették. Alapos megfontolás után megtartották az ép.együttes ismert körvonalát, egyszerűsítették a szecessziós részleteket, a volt álkupola helyett funkciót teljesítő valódi kupolát építettek, újjáépítették a krisztinavárosi szárnyat és végül a hajdani ún. udvarlaki őrség és istállók helyére hatalmas díszudvart – cour d'honneurt – terveztek, rálátással a budai hegyekre. – Az 1946-ban megindult rekonstrukciós munkák során a ~ban és a környező kertben a középkori palota és a kir. város számos részlete bukkant elő. A régészeti kutatások alapján ma pontosabban megrajzolható az ép.-ek fejlődése, azon időszakokban is, amelyekről kevés a rendelkezésre álló

A budai Várpalota kupolája és a Habsburg lépcső 1944 előtt

forrás. – Az Anjou-kori palota maradványa alatt és körülötte számos ponton kerültek elő korábbi objektumok, amelyek a 13. sz. közepe és vége közé keltezhetők. Nem dönthető el azonban egyértelműen,

A budai Várpalota 1870 körül

hogy ezek egy korai kir. palota részei, vagy az egészen eddig kiterjedő város maradványai. Fölöttük épült fel az Anjou-kori István-vár, amely feltárt részletei alapján egy nagyméretű toronyból és „L" alakú palotaszárnyból állt. Ebben egy 20 m-nél hosszabb, 19 m széles helyiség került elő, amely összekapcsolható a későbbi forrásokban említett trónteremmel. Elképzelhető, hogy további ép.szárnyak is csatlakozhattak a palotához, de ezek nyomai alig ismertek. Valószínű, hogy e hg.-i rezidencia és az első szárazárok közötti részen már a 14. sz. közepén egy nagy előudvar helyezkedett el. – Nagy Lajos építkezéseiből a régészeti feltárások főként a D-i palota K-i oldalán hoztak felszínre jelentős részleteket, amelyek közül kiemelkedik egy új palotaszárny. Ugyancsak erre az időre tehető a feltárt, kétszintes palotakápolna is. Az alsó kápolna kis hajóból és sokszög záródású szentélyből állt. A felső kápolna a sziklaplató domborzati adottságait kihasználva nagyobb méretű volt. Kevés információnk van viszont az Anjou-palotához tartozó védelmi rendszerről és

Savoyai Jenő szobra a budai Várpalota előtt

annak előzményeiről. – A Zsigmond-kori ~ építészeti részletei viszont jól ismertek. Mivel Buda vált az állandó uralkodói rezidenciává, szükség volt egyre nagyobb méretű és reprezentatív ép.együttesre. Ennek érdekében a védelmi rendszert kiterjesztették a hegyoldal meredek részei felé, a palotaszárnyakkal párhuzamosan futó udvarokat és falszorosokat létrehozva. Ugyanakkor É felé is terjeszkedett a palota, elfoglalva területeket, amelyek már a 13. sz. óta a városhoz tartoztak. Így korábbi polgárházak területén is épültek újabb palotarészek. Az első szárazárok területét is bevonva a palotaegyüttesbe kialakult a Zsigmond-udvar. Védelemképpen pedig elkészült a második szárazárok a ~ és a város között. Az új palotaegyüttest új védelmi rendszer is kiegészítette, amely több fázisban valósult meg. Ennek fontos eleme volt a hatalmas méretű (35 × 26 m) Csonkatorony. A védőfalakhoz több helyen további tornyok is csatlakoztak. – Mátyás kir. építkezéseiről az írott források viszonylag nagyszámú említése ellenére nem minden esetben tudunk pontos képet rajzolni. A feltárt régészeti részletek és az előkerült kőanyag alapján főként a belső udvar K-i szárnyánál végezhetett jelentős átalakításokat. Átépült a kápolna, és mellette jött létre a híres könyvtár. Ezeknek a munkáknak azonban alig maradt régészeti emléke. Mátyáshoz kapcsolható ugyanakkor a második udvar K-i szárnyának építése mellett a nagy vízellátó ciszterna elkészülte is. – A Jagelló-időszak átépítéseinek szintén kevés eredeti helyen előkerült részlete maradt meg. Az 1526–41 közötti évekből viszont a védelmi rendszer átépített részleteit tárták fel. A Várhegy D-i végén levő, még Zsigmond korában kiala-

A Vadászkút a budai Várpalotában

Az Oroszlán kapu a budai Várpalotában

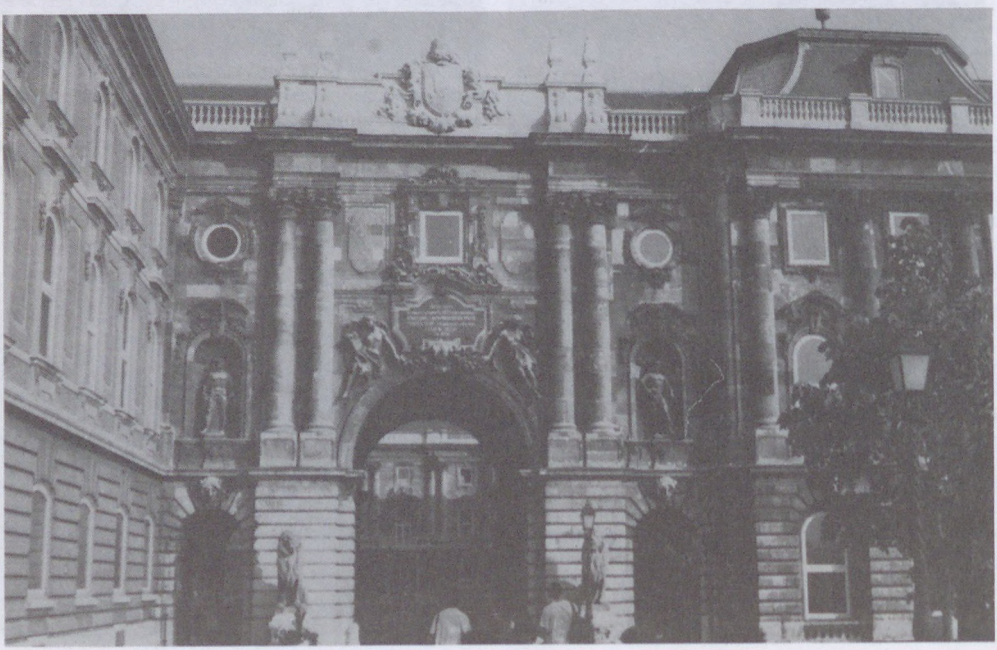

A budai Várpalota a Gellért-hegyről

kított háromszögletű védelmi rendszer gyenge volt az új tűzfegyverekkel szemben. Erősítésére készült el a Rondella. A török kori átalakulásokat megelőzően utolsóként a várost és a ~t elválasztó É-i fal épült ki. – A török megszállás alatt a palota hamarosan elvesztette korábbi pompás megjelenését, bár még később is említik a leírások Mátyás egyes díszes ép.részeinek pompáját. Az ép.-ek egy részét katonai célokra használva az ablakokat beszűkítették, a nagyobb termeket vályog- és sövényfalakkal kisebb helyiségekre osztották, ezeknek komolyabb régészeti maradványai nem kerültek elő. Csupán a védelmi rendszer falait, falszorosait építették folyamatosan a védelmi igények szerint. Emiatt, és az ismétlődő ostromok hatására a ~ a török uralom végére romos, elhanyagolt, egykori gazdag építészeti képét szinte teljesen elvesztő ép.együttessé vált. – A II. vh.-t követő helyreállítás eredményeként kapott helyet a ~ban a →*Magyar Nemzeti Galéria*, az →*Országos Széchényi Könyvtár*, a →*Legújabbkori Történeti Múzeum* és a →*Budapesti Történeti Múzeum*. 1988-ban az UNESCO a ~t és környékét a Világörökség részévé nyilvánította. – *Irod.* Gerevich László: A budai vár feltárása (Bp., 1966); Budapest története (Bp., 1973); Budapest im Mittelalter (Braunschweig, 1991).

A kivilágított budai Várpalota

budai Vigadó: →*Vigadó*

Budai Zeneakadémia: 1867-ben alakult alkalmi társulás és vegyeskar kórusművek és oratóriumok előadására. Vez.-i részben azonosak voltak a →*Budapesti Zenekedvelők Egyletének* karnagyaival. 1868-ban nyílt meg a ~ isk.-ja *Budai Ének- és Zeneakadémia* néven (II. Fő u. 30.). Az isk. a II. vh. után a *Főv. Zeneisk. Szervezetébe* olvadt be.

Budai Zenekör: 1896-ban alapította *Eisvogel* Ferenc. Célja kortárs és régebbi korok zenéjének népszerűsítése volt. Zenekari műveket és operarészleteket egyaránt előadott. Alapítójának halála (1929) után megszűnt.

budai zsinat: 1278-ban a pápa Fülöp fermói püspököt teljhatalmú követként (legátusként) Mo.-ra küldte, hogy az egyház zilált viszonyait rendezze. 1279 őszére a legátus Budára zsinatot hívott össze; a kir. megparancsolta a budai tanácsnak, hogy ne engedélyezze annak megtartását. A ~ot mégis megtartották, s azon a mo.-i papság életére kiható döntéseket hoztak (pl. erkölcsi viselkedés, öltözködés).

Budakalász: középkori határának egy része benyúlt a békásmegyeri téglagyár területére. Lakói eredetileg a mohamedán kálizok lehettek, majd ezek késői keresztény leszármazottai. Templomának tizedösszege mutatja, hogy a 14. sz. elején jelentős település volt.

Budakalászi-patak: Bp. É-i városhatárának szakaszát jelölő időszakos vízfolyás. Több ágban ered a *Nagy-Kevély* és az →*Ezüst-hegy* É-i oldalán. Nagyobbrészt homokos, löszös üledékkel fedett vízgyűjtője száraz időszakokban nem ad lefolyást, időnként azonban árvizei vannak. A szentendrei HÉV és a Duna közötti szakaszán erősen feltöltött medrét gátak közé fogták.

Budakeszi-erdő (XII. ker.): Budakeszi, Csillebérc, Normafa és a János-hegy közötti nagy kiterjedésű, erdős terület (kb. 950 kh). Nagy része tölgyes, de bükkösök mellett telepített fenyveseket is találunk. Felszínét kisebb-nagyobb völgyek szabdalják, közöttük magaslatok: Ingovány, Diófás-tető, →*Meredek-csúcs*, →*Magaskő*. A ~ egyik legszebb része a →*Virág-völgy*, ahol erdészeti arborétumot alakítottak ki. 1873-ban a ~ nagy részét a főv.-hoz csatolták, azonban a terület a koronauradalom része maradt. Még ugyanebben az évben az *FKT* gátolta meg a Normafa és a János-hegy közötti út fáinak kivágását, amelyre a terület tulajdonosa készült. Két év múlva, 1875-ben a tanács a Budakesziről a budai hegyeken át vezető utakat is elárkoltatta és elzáratta, amivel az erdőt akarta védeni. 1893-ban a főv. tulajdonába került a ~, 1930-ban maradék, NY-i részét is Bp.-hez csatolták. Itt található a →*Budakeszi-medencébe* leereszkedő →*Makkosmária*. Területét a Széchenyi-hegyi →*gyermekvasút* É–D-i irányban szeli át. A ~ É-i részében levő rendkívül kedvező, gyógyhatású levegőjét hamar felfedezték: 1901-ben Korányi Frigyes kezdeményezésére létrehozták az Erzsébet Kir.-né szanatóriumot (*Korányi TBC Intézet*). Emellett itt található még a →*MÁV Tüdőgyógyintézet és Tüdőgondozó* és az Orsz. Orvosi Rehabilitációs Int. is.

Gondűző-villa. Budakeszi út 20/c

Budakeszi-medence: nagy, katlanszerű süllyedék a *Budai-hegység* Ny-i oldalán. K felől a →*Svábhegy*, a →*János-hegy* meredek pereme, D- és DNy-ról a →*Csíki-hegyek*, a Köszörűkő-hegy, a Biai-hegy rögei, Ny-ról a Kis-Kopasz és a Hosszú-hajtás-hegy erdőfedte lejtői határolják. É felől a Hárs (Hársbokor)-hegy fennsíkja és a Sziklafal zárja le. K-i oldala kivételével a medence alacsony nyergeken és völgyeken át eléggé nyitott. Vastag lösszel kitöltött felszínéből egyes helyeken előbukkannak az idősebb második- és harmadidőszaki kőzetek: dolomit (kaptárkövek), nummuliteszes mészkő, budai márga (Budakeszitől D-re), s főleg a medence É-i részén oligocénmiocén homokos-kavicsos üledékek. A medence felszínét már eléggé felárkoló vizeket a medence tengelyében lefutó és a Csíki-hegyek DK-i lába közelében torkolló Budakeszi-árok vezeti le a budaörsi →*Hosszú-réti-patak*ba. A medence É-i öblözetébe települt *Budakeszi*. A ~ D-i és DNy-i részét (Nagy-Biai-földek) nagy kiterjedésű szántóföldek, DK-i lejtőit helyenként szőlők és gyümölcsösök borítják. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Budakeszi út (II., XII. Szilágyi Erzsébet fasor–Bp. közig. határa): már a középkorban is használt útvonal, mely a mai *Budakeszi* község helyén levő *Felső-* és *Alsókeszi* falvakat kötötte össze Budával. Itt állt (a mai Szépjuhászné mellett) a 13. sz.-ban Szt. Lőrinc tiszteletére szentelt kápolna, és ide építették a pálosok a 14. sz. elején a Szt. Lőrincről elnevezett kolostorukat. Romjai a 91–95. sz. alatti területen találhatók (→*budaszentlőrinci pálos kolostor*). A kolostorhoz vezető vonulatot ez időben *Szt. Pál völgyének* hívták. A ~ elnevezés 1870-ben lett ismert és a mai Szilágyi Erzsébet fasorra is kiterjedt. A Krisztinavárosi Kaszinó 1913-ban javasolta, hogy a ~ belső része *Szilágyi Erzsébet út*, a külső része *Remete Szt. Pál út* legyen. A javaslat elfogadásáról nincs tudomásunk, de 1941-ben a mai Szilágyi Erzsébet fasori rész az *Olasz fasor* nevet kapta, és ettől kezdve a ~ megjelölés a mai Szilágyi Erzsébet fasortól Bp. közig. határáig terjedő útvonalra vonatkozik.

A ~ mentén több múlt századbeli nyaraló – köztük több műemlék – látható. – **20/c sz.:** *Gondűző-villa.* Földszintes, homlokzatának elrendezése: 2 ablak, előreugró nyitott 4 oszlopos, timpanonos középrizalit, majd ismét 2 ablak. Timpanonjában a „Gondűző" felirat olvasható. 1845 körül épült klasszicista stílusban. – **24. sz.:** földszintes, 1840 táján klasszicista stílusban épült villa. 1875 körül eklektikus ízlésben erősen átalakították. – **26. sz.:** földszintes, ötablakos villa, kiugró 4 oszlopos tornáccal, fölötte nagy orommal, festett fabetétes mezőkkel. 1875 körül épült eklektikus stílusban. – **31. sz.:** romantikus

A Budakeszi út 31. sz. lakóház

villa (1860). – **32. sz.:** emeletes, klasszicista nyaraló 2–5–2 ablakkal, az 1840 körüli időből, amikor a Wodianer családé volt. Többször átalakították és toldották. – **36. sz.:** szabadon álló magasföldszintes nyaraló, két kettős ablak között 3 nyílású íves loggiával, oldalán 3–3 ablak. Feltehetően *Ybl* Miklós építette 1850 körül Rózsa Lajos helytartótanácsi ügyvivő részére. – **37. sz.:** földszintes villaép., L alakú udvarán nyitott tornáccal, dór oszlopokkal. Hátsó homlokzata a Labanc útra (16. sz.) nyílik. 1840 körül épült klasszicista stílusban. – **38–40. sz.:** *Hild-villa.* Nagy kertben szabadon álló földszintes, klasszicista ép. 1844-ben *Hild* József saját magának építette, oszlopos, timpanonos, előcsarnokos középrésszel. Pucher József oldalszárnyakkal toldotta meg (1889). – **51/b sz.:** →*ferenchalmi-kápolna.* – **65–67. sz.:** villa (Szuchy János). – **69. sz.:** villa (1886). – **71. sz.:** *Kochmeister-villa.* Szép kert alján, az úttól elég távol, szabadon állóan épült emeletes villa 1+3+1 ablakkal, oldalhomlokzatán 2–2 ablakkal. Középrizalitján négyoszlopos favázas nyitott, nagyméretű veranda a földszinten és az emeleten, fölötte háromszögű lombfűrészes oromzat ugyanilyen mellvédekkel, zsalus ablakkal. A romantikus stílusú villát *Feszl* Frigyes, Gerster Károly és Kauser Lipót építészek tervezték br. Kochmeister Frigyes, a Pesti Lloyd Társ. alapítója számára. – **73. sz.:** *Csendilla.* Szabadon álló, földszintes villa négy dóroszlopos középrizalittal, 1+1 ablakos szárnyakkal, oromzatában

Csendilla. Budakeszi út 73.

„Csendilla" felirattal. Klasszicista stílusban épült Bors József számára (1844). – **75. sz.:** villa (Haufmann Sándor, 1887). – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, II., Bp., 1962); Gedai István: A Csendilla (Műemlékvédelem, 1967).

Budakeszi úti OTP-lakótelep (II. ker.): az öröklakásos lakótelepen nyolc, tízszintes pontház és egy földszintes üzletház épült, valamint 18 gépkocsit befogadó föld alatti garázs. Az egyes szintek négyfogatosak, szinteltolásos kialakításúak. A 320 lakás 1965–71 között épült. Az ép.-ek anyaga előregyártott vasbeton vázszerkezet – SIMKÁR födémpanellel – hagyományos kitöltő falazattal. Tervezője: Iványi László.

Budalakk Festék- és Műgyantagyár (IV. Dunasor II.): 1959-ben alakult öt festékip. váll. egyesüléséből mint *Lakk- és Festékip. Váll.* Jogelődei között találjuk a Müller testvérek (1874), Gruber János (1883), Kraeyer E. és Tsa (1880), Hessel János (1891) gyárát, az Izsák, a Reichold és Boecking, valamint az Ip. Lakkok Gyára Rt.-t. A ~ nevet 1968 óta használja. Mo. legnagyobb festékgyárában évente kb. 65 000 t termék készült, ez kb. 2000 féle termék- és színvariációt jelentett. Az előállított lakkok, zománcok, különböző festékek, padlómassza, higítók, ragasztók, favédő- és konzerváló anyagok közül a legismertebb termékek a *Neolux, Diszperzit, Xyladecor* márkanevet viselik. Újpesten kívül Albertfalván és Győrben működik gyáregység; a soroksári gyár 1990-ben (Budalakk-Haering Festékgyártó Kft.), a Pusztavámon és Szegeden dolgozó gyár 1991-ben alakult át kft.-vé. Jól kiépített orsz. mintabolthálózattal rendelkezik, 1991-ben kereskedelmi kft.-t hozott létre.

Budaliget: →*második (II.) kerület*

Budaligeti-forrás (II. ker. József Attila u. 93. sz. előtt): Budaliget É-i oldalán, a Felső-Jegenyevölgy oldalában található. Foglalt forrás 12 l/perc hozammal. 8 °C hőmérsékletű vize a dolomit és a lösz határán, rétegforrásként fakad.

budaörsi csata (1921. okt. 23–24.): 1921. okt. 20-án IV. Károly kir. Mo. területére érkezett. Az Ostenburg-különítménnyel és néhány hozzá csatlakozó egységgel a főv. felé indult, hogy kierőszakolja a Habsburg restaurációt. A Horthy-kormányzat kb. 8000 főnyi alakulatot vonultatott fel a trónjavesztett királlyal szemben. Ezek zömét a bp.-i gyalogezred és az egyetemi zászlóalj képezte. A kir. csapatai okt. 23-án elérték Budaörs határát, de nem tudtak a főv.-ba jutni, mert a koránycsapatok ellenállásába ütköztek. Okt. 24-én a kormány csapatai rövid harc után felszámolták a puccskísérletet. Mindkét fél vesztesége néhány halott és sebesült volt. – *Irod.* Magyarország hadtörténete 2. kötet (Bp., 1985).

Budaörsi-hegy (XII. ker.): dolomitból felépült, édesvízi mészkővel fedett, erdős fennsík a →*Budai-hegység* D-i részén (433 m). D-re mély vízmosásokkal szabdalt, erdővel fedett meredek, majd ellankásodó, részben szőlővel beültetett lejtővel ereszkedik alá a *Budaörsi-medencét* É-ról keretező dolomit rögsorra.

Budaörsi-medence: a →*Budai-hegység* D-i előterében Ny–K-i irányban húzódó, a Duna völgye felé nyitott mélyedés. Hossza kb. 15 km, szélessége 2–3 km. Tengerszint feletti magassága a Ny-i részén 140–160 m, K-i felén 120–140 m. A ~t D-ről a *Tétényi-fennsík* mediterrán kavicsos homokból felépült meredek pereme, É-ról a →*Csíki-hegyek*, valamint a →*Budaörsi-hegy* és a →*Kakukk-hegy* lejtője határolják. Ny felé lapos, keskeny völgyformát öltve a *Bia* környéki domboknál végződik. Kialakításában a szerkezeti mozgások mellett a folyóvíz, a szél és a negyedidőszaki talajfolyások működtek közre. Letarolt felszíne hullámos. Vizenyős lapályok váltakoznak itt alacsony teraszszigetekkel és főleg a K-i részén viszonylag magasabb hátakkal, dombokkal (→*Pacsirta-hegy*, →*Péter-hegy*, →*Dobogó*). Közöttük az *Örsödi-* és *Őrmezői-lapály*ban keserűvizes kutak sorakoznak. A medence tájképileg legszebb része az É-i lejtő vidéke, a törmelékes lösz és a harmadidőszaki üledékköpeny fölé magasodó, jórészt kopár dolomitrögök. A magasabbak: a Huszonnégyökrös-hegy, Ló-hegy, Szekrényes-hegy, a féloldalas Törökugrató, a kopár Odvas- és a Kő-hegy dísziteknek tűnnek *Budaörs* hátterében. A →*Naphegy*, a →*Tűzkő-hegy*, a →*Rupp-hegy* már alig válik el a lejtőktől, csak a kis erdősapkáik hívják fel rájuk a figyelmet. A rögöket a medencefelszínnel völgyekkel, vízmosásokkal tagolt, szőlővel és gyümölcsösökkel beültetett hosszú, lankás, lejtős hátak kötik össze. A medence tengelyében a →*Hosszú-réti-patak* gyűjti össze a Budai-hg. D-i előterének vizeit és vezeti a Dunába. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Budaörsi repülőtér: →*repülőterek*

budaörsi repülőtéri ellenállás: →*budapesti partizán- és ellenállási csoportok*

Budaörsi út (XI. Hegyalja út–Bp. közig. határa): egy 1302. évi oklevél mint Fehérvárra vezető utat jelöli, neve *Fehérvári út* lehetett. A török hódoltság után újraépülő Budaörs faluba vezető útvonal. A 19. sz.-ban a Kis-Gellért-hegy és Vámház közti szakaszát *Egyiptomba menekülés út*nak nevezték az út mentén elhelyezett képről, amely a Szt. Család Egyiptomba menekülését ábrázolta. Az út további része *Budafoki út* volt, míg a Budaörsi út elnevezést a jelenlegi Hegyalja útra használták. 1902-ben kapta a ~ nevet. A ~ 79–81. sz. alatt Xavéri Sz. Ferenc-

A Buda Penta Szálloda épülete

kőszobor áll, a II. vh.-ban hősi halált halt amerikai pilóták temetőjében, ahova a ~ 65. sz. alól került át. Az 1769-ben Balásy Ágoston budai városbíró által állíttatott szobor Buda város pártfogója volt 1709-től, s névnapját attól kezdve ünnepélyesen megtartották. – *Irod.* Horler Miklós: Budapest műemlékei II. (Bp., 1962); Rajna György: Budapest köztéri szobrainak katalógusa (Bp., 1989).

Buda Penta Szálloda (I. Krisztina krt. 41–43.): a négycsillagos szálloda 1982-ben nyílt meg. Finta József építész és Király László belsőépítész tervezte. A Pannonia Szálló és Vendéglátó Váll. üzemelteti. A nemzetközi Penta-szállodalánc tagja. A légkondicionált 392 szoba és hét lakoszt. minden komforttal rendelkezik. A Budavár étteremben a nemzetközi és m. konyha különlegességeit szolgálják fel. A falakon Rékassy Csaba és Gross Arnold munkái láthatók. A Coffee Shop-ot Ágotha Margit fareliefje választja el a halltól. A Capri sörözőben sörkorcsolyák, m.-os ételek, olasz ételspecialitások és osztrák csapolt sör, a Krisztina Eszpresszóban házi készítésű sütemények, fagylalt- és kávékülönlegességek várják a vendégeket. Itt nyílt meg a Penta Galéria, ahol kortárs művészek állítják ki alkotásaikat. A Horoszkóp bárban disco és show-műsor szórakoztatja az idelátogatókat. A mennyezeten körbefutó „világító csőkígyó", a falon függő csillagképek jegyei és a bejárat fölötti cégér Pölöskei József munkái. A félemeleten Balogh Mihály cégérei jelzik az üzletsor boltjait. Az ÉNy-i fal mellett Berczellér Rezső „réz fája" három, korábban itt állt és az építkezés során kivágott régi fára emlékeztet. A szálloda egyéb szolgáltatásai: uszoda, szauna, szolárium, hotel-taxi, saját szervezésű turistaprogramok, vásárlási lehetőségek a félemeleten, Vadex-vadászati iroda és Trófea Bíráló Biz. A rendezvények lebonyolítására két, egymással összenyitható különterem, az Attila I. és II. szolgál.

Budapest: 1873-ban Pest, Buda, Óbuda és a Margitsziget egyesülése révén alapított nagyváros, Mo. főv.-a. 1849-től 1873-ig a három testvérváros a kibontakozó tőkés fejlődés talaján megerősödve érkezett el ~ megalakulásához. Már az 1870-es években tervek, előírások, szabályok és elképzelések sokasága próbálta meghatározni a polgári állam főv.-ának fejlődési irányát. Az igazi konjuktúra azonban csak az 1880-as évek közepén indult meg. A gyors növekedés szembetűnő a gazd. élet minden területén. Az előző évtizedekben megkezdett vasútépítés folytatódott, és a vasúti hálózat vágányainak valamennyi fővonala ~et érintve kötötte össze az ország távoli részeit. A főv.-ban a vasutak által elfoglalt terület – 400 km vágányhossz, kisebb nagyobb vasúti ép.-ek – több mint 4,5 millió m². 1896-ra kiépült az elővárosi helyiérdekű vasúthálózat is. Hasonlóan gyorsan fejlődött a posta, a távíró- és telefonhálózat. A távírók huzalhossza Mo.-on 1867–96 között 16 737 km-ről 101 000 km-re nőtt, s e kiterjedt hálózat központjában ~ állt. A főv. távírón vagy telefonon percek alatt elérhető volt az ország bármelyik pontjáról. Bécs és ~ 1890-ben került egymással telefonkapcsolatba. Nőtt a Duna jelentősége, ~ a dunai hajózás központjává vált. Az áruforgalom világvárosi méreteket öltött. Az 1874. évi 19,26 millióról 1896-ra 53,6 millió q-ra emelkedett a vasúton vagy vízi úton szállított áru mennyisége. Az 1880-ban a főv. tulajdonába került a Vámház és a Boráros tér közötti partszakasz raktárak építésére. 1880–83 között felépült az elevátor. A gazd. fejlesztésére megnyílt az *Áru- és Értéktőzsde* (1873). A főv. kaput nyitott a K-i, a balkáni piacok felé. A bécsi tőzsdeválság rövid időre romba döntötte a pénzvilágot, de a 80-as években már folytatódott a külföldi tőke ~re áramlása. A mozgásba lendülő hazai és külföldi tőke segítette a gyárip. fejlődését. A 20-nál több munkást

Buda és Pest a török korban (F. Schams Vollständige Beschreibung der Königlichen freyen Stadt Ofen in Ungarn, 1822. c. művéből)

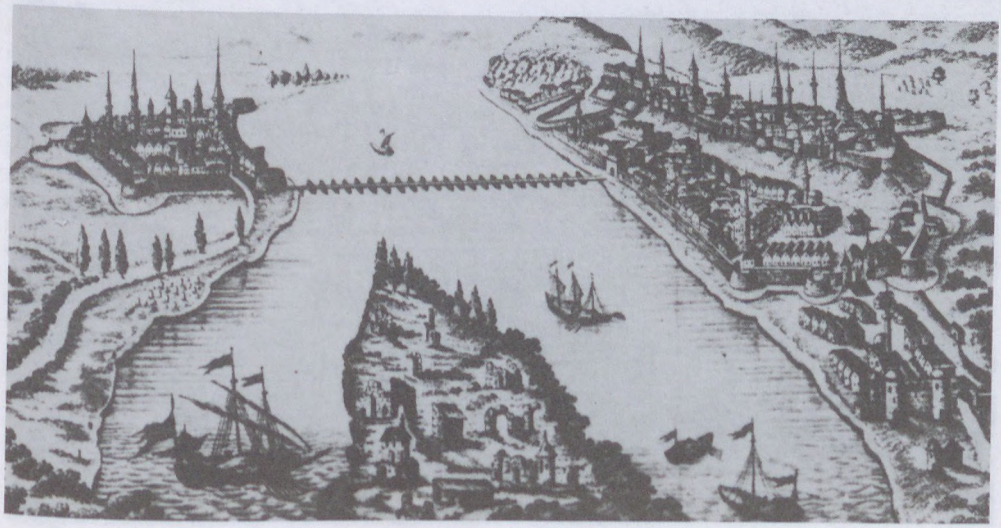

foglalkoztató, vagy elemi hajtóerőt alkalmazó ~i nagyüzemek száma 1890-ben 367, 1896-ban 592 volt. Újjáéledt az élelmiszerip. is. A ~i malmok a korábbi konjunktúra idejére emlékeztető fellendülést mutattak. A régi malmok áttértek a *Ganz gyár* által tökéletesített hengerszékek alkalmazására, az újabbak pedig már modern berendezéssel kezdtek működni. Ennek eredményeként az 1873. évi 2,5 millió q helyett 1896-ban 8,25 millió q gabonát őröltek. Gyors ütemben fejlődött a szesz- és sörip., a téglagyártás, a vas- és fémip., benne az öntödei ip. (Ganz, Schlick), a szerszám- és szerszámgépip. (Ganz, Schlick, Láng, Oetl, Röck, Fegyver- és Gépgyár, Wörner, Vulkán, Csavargyár, Varrógépgyár, Hirsch és Frank), a mezőgazd. gépip. (Első Magyar Gazdasági Gépgyár, Graepel, Hoffherr és Nicholson). Erőteljesen fejlődő iparág a rézöntéssel, a réz megművelésével kapcsolatos motorgyártás, gépip., amely szivattyút, fecskendőt stb. állított elő (Walser, Chaudoir, Eisele). A vasúti járművek (mozdonyok, vagonok), hajók gyártását, javítását a *MÁVAG*, a *Ganz Vagon*, az *óbudai* és az *újpesti hajógyár*ak és a nagy vasúti műhelyek végezték. Az 1880-as években megjelent az elektromos ip. (Ganz Villamossági Gyár és néhány középüzem). A faip. terén a kisüzemek mellett a Neuschloss és a Gregersen-féle üzemek már birodalmi méretekben dolgoznak: az út-, vasút- és laktanyaépítkezések fő szállítói. A *Thék Endre-féle bútorgyár* pedig már 270 munkással és modern gépekkel dolgozott. Jelentős ~ vegy- és textilipara. 1894-ben a *Goldberger gyár* 450 munkással dolgozott, a *Spitzer Gerzson-féle gyár* 3–400, a *Jutafonó* pedig 800 munkást alkalmazott. 1890-ben az ország (Horvátország nélkül) ip. népességének mintegy 10%-a ~en dolgozott. Az ip. termelés nagyobb hányadát Bp.-en állították elő. Ugyanebben az évben az ország 1120 – 20-nál több munkást foglalkoztató – váll.-ából 367 működött ~en, és ebből 111 üzemnek volt egyenként 1000-nél több dolgozója. A lakosság ellátásában nagy részt vállaló kisip.-ban különösen a fém-, a fa- és élelmiszertermelés fejlett. Differenciálódott a kiskereskedelem; a vendéglátóip. pedig a város szinte minden rétegének kínált szórakozást. Emelkedett a kávézók, *orfeumok* száma. Megnyílt a Műcsarnok Kávéház; az Otthon, a Fiume, a Pannónia, a Lloyd, a Redout kioszk. – Visszafejlődött a városon belüli mezőgazd. termelés, mert a telekárak magasak voltak és érdemesebb volt a földet eladni, mint megművelni. A fejlődő város életlehetőségei vonzóak voltak, nőtt a bevándorlók száma. A város lakossága 1896-ra 617 856 főre emelkedett. Különösen nagy a bevándorlás az elővárosi területekre, és nem csupán Mo.-ról, hanem a Monarchia más területeiről is. Az elővárosok lakossága 1869–1900 között 31 374-ről 128 965-re emelkedett. A gazd. változások, a lakosság növekedése a város fejlesztésére kialakított korábbi terveket túlhaladták. Az újabb városrendezés során kiépült a belső Lipótváros. Megépült a *Parlament*. Széles utak, paloták születtek, új arculatot kapott a város. Az ép.-ek száma 1869–90-ig 9351-ről 16 233-ra emelkedett. Kialakult a *Sugárút*, a körutak, az *Üllői út*, a *Blaha Lujza tér*, a *Rákóczi út*, a *Kálvin tér*. – 1874–95-ig a vízvezetéki csőhálózat hossza 104,5 km-ről 496,5 km-re nőtt. A gázfogyasztás ugyanebben az időben 6,35 millióról 29,366 millió m^3-re emelkedett. Az áramellátás biztosítására 1891-ben megalakult a *Budapesti Villamossági Rt.* és a *Magyar Villamossági*

Török kori látkép Budáról és Pestről (J. Tollius Epistolae itinerariae, 1700. c. munkájából)

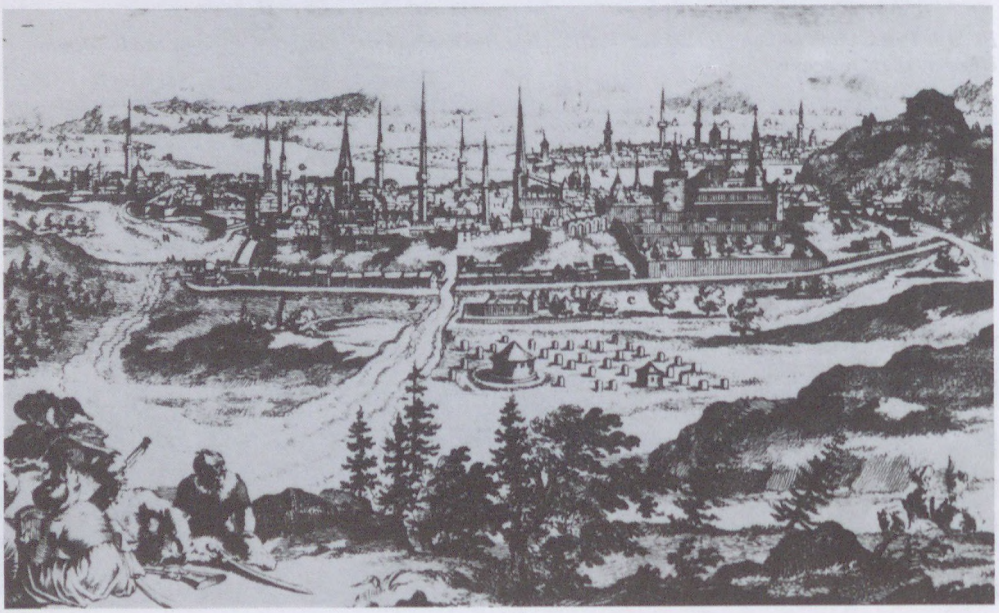

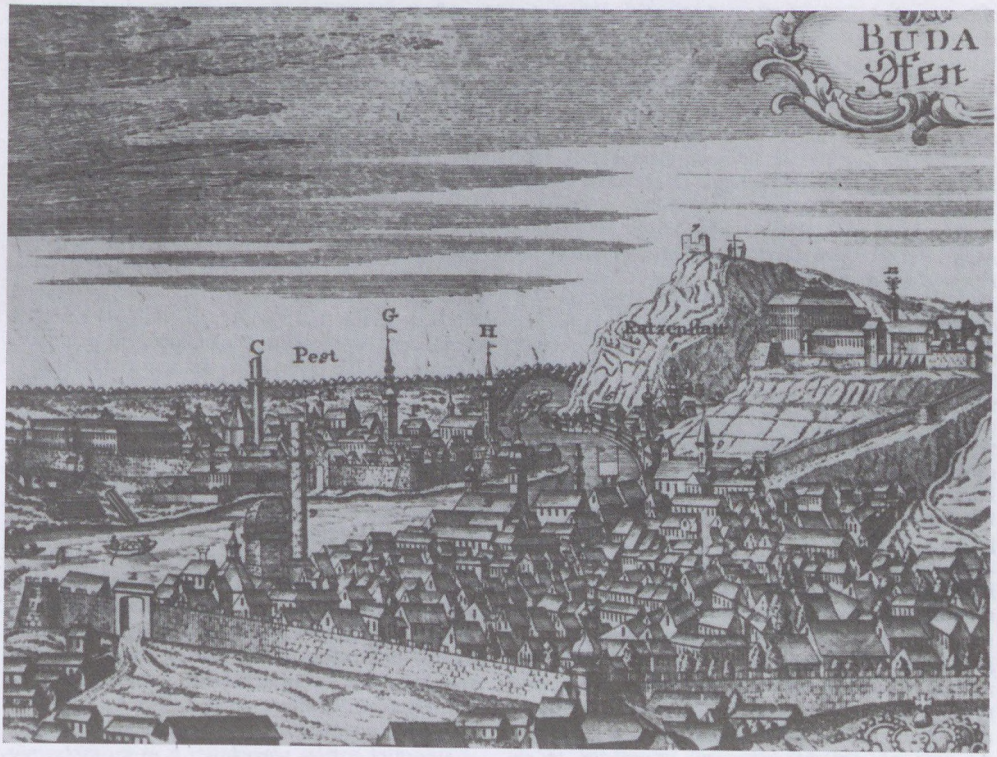

Buda és Pest látképe az 1730-as években (A. Gläser rézmetszetének részlete F. B. Werner rajzáról)

Rt. A folyamatos áramszolgáltatást 1893-ban indították meg. – Elsőrendű szükségletté vált a tömegközlekedés megszervezése. A még a városegyesítés előtt 1866-ban indított *lóvasút* arányosan fejlődött a várossal, de a mindinkább növekvő utasforgalmat egyre nehezebben bonyolította. A *Budapesti Közúti Vaspálya Társaság* folyamatosan bővítette lóvasúti hálózatát. 1887-ben megindult az első *villamos*. 1896 nyarán a két közlekedési váll. már 50 millió utast szállított. 1895-ben létrejött az *Omnibusz Társaság*, amelynek utasforgalma a következő évben elérte az 5,8 milliót. 1896-ban a Sugárút alatt megindult a kontinens első *földalatti vasút*ja. Jó forgalmat bonyolít a *fogaskerekű* és a *sikló*. – A kor követelményeinek megfelel ~ eü. ellátása. Járványellenes intézmények és intézkedések, szervezett isk. egészségvédelem, *kórházak* sora áll a lakosság egészségének védelmére. Szervezett *tűzoltóság* védi a várost. – ~ társadalmilag is az ország központjává vált. Folytatódott a főv. lakosságának társ. rétegeződése. Megerősödött az alkalmazotti réteg, amely a városi közüzemek, az áll. váll.-ok és intézmények, a magánvállalkozások alkalmazottaiból verbuválódott. A munkások száma 1870–90 között 89 033-ról 236 342-re emelkedett. A határozott társ. rétegződés sajátságosan alakítja a →*lakásviszonyok*at és az életmódot. 1890-től különösen a németek körében erőteljes a →*magyarosodás*. A társ.-ban végbemenő változások modern nagyvárosi →*várospolitika* kialakítását követelték. A választásokon 1872–92 között a kormányon lévő Szabadelvű Párt programját képviselő jelöltek jutottak mandátumhoz. Az igazgatás reformja, az elöljárósági szervezet átalakítása és a városi gazdálkodás megszervezése is erre az időre esett. – A *kultúra* fejlődését is ~ erősen központosított szerepe határozta meg. Itt jöttek létre az orsz. intézmények. Már két egyetem – a *Tudományegyetem* és az 1871-ben alapított *Műegyetem* – működik. 1869–94 között felépültek a klinikák, az élettani és közeü. ép., az Üllői úti belső klinikai telep; a Múzeum krt. 4. sz. alatti ásványtani, a Tűzoltó u.-i a bonctani ép. A Trefort-kert körül kialakult az egyetemi városrész. 1883-tól a *Ludovika Akadémia* hároméves tanfolyamán képzik a katonatiszteket, működött a *Kereskedelmi Akadémia*, 1891 óta a *Keleti Kereskedelmi Tanfolyam*. 1871-ben megkezdődött a művészeti oktatás a *Mintarajziskolá*ban. 1875-ben Liszt Ferenc elnökletével megalakult a *Zeneakadémia*. Az 1865-ben megnyitott Színészeti Tanodát *Országos Színművészeti Akadémiává* szervezték át. 1877-ben megkezdődött a rabbiképzés és számos más felekezet felsőfokú oktatása. Sorra jöttek létre a tudományos kutatás bázisai, mint pl. a *Földtani Intézet* (1869), a *Meteorológiai Intézet* (1870), az *Országos Filoxera Kísérleti Állomás* (1880). Ebben az időben alakult meg az *Országos Madártani Intézet*, a *Borvizsgáló*

Állomás, 1896 után a *Szőlészeti Kísérleti Állomás* és az Ampelológiai Intézet. Ugyanebben az évben kezdte meg működését az *Állatélettani és Takarmányozási Kísérleti Állomás*. Megerősödtek a már működő tudományos és közgyűjtemények (pl. az *Országos Széchényi Könyvtár*, az *Egyetemi Könyvtár*), mellékjük csatlakoztak az újonnan alakult múz.-ok, képtárak. A tudományos társaságok ébredése a millennium előtti évekre tehető. 1896-ban ~ már 13 tudományos egy. székhelye. Ezek között található a *Magyar Történelmi Társulat* (1867), a *Budapesti Philológiai Társaság* (1874), az *Országos Régészeti és Embertani Társulat* (1878), a *Magyar Jogászegylet* (1879), a *Magyarországi Néprajzi Társaság* (1889), a *Matematikai és Physikai Társulat* (1892). Legnépesebb társaságok a természettudósoké, a mérnököké és a történészeké. Nyolc orvosi egylet és ezek szakegyletei jöttek létre. – A főv. rendkívül nagy szerepet játszott a könyv- és lapkiadásban. A korábban családi vállalkozásként működő könyvkiadók tekintélyes kiadói váll.-okká alakultak át. Az Emich Gusztáv-féle kiadó *Athenaeum* néven működött, 1873-ban pedig a *Landerer és Heckenast-cég*ből jött létre a *Franklin Társulat Rt.* Új kiadóként jelentkezett a Pallas (1884), egy évre rá pedig a *Singer és Wolfner*, majd tíz év múlva megalakul a *Révai Testvérek* kiadója. Ezek a nagy kiadók már lapok és folyóiratok gazdái, és napilapokat is alapítottak. Sorra nyelték el az apró kiadókat és nyomdákat. 1867 körül az országban 119 m. és 73 idegen nyelvű lap jelent meg. A millennium évében az országban megjelenő 999 lap közül 384 jelent meg ~en 68,25 millió példányban. – A m. nyelvű színjátszás e korszakban erősödött meg. 1875-ben nyílt meg a *Népszínház;* a *Nemzeti Színház* részeként működött a *Városház* és kísérleteztek a külvárosi színjátszással is. Fából készült 900 személyes színház működött a Klauzál téren. A Népszínház és a Nemzeti Színház a legjobb színészeket gyűjtötte a főv.-ba. Magasabb igények kielégítésére is alkalmasak a *Városligeti Színkör* és a még németül játszó orfeumok. – A művészeti élet igen komoly fejlődésnek indult. A főv. közgyűlése 1880-ban évi 4000 forintot szánt költségvetéséből a hazai művészek ~en elhelyezendő műveire. Neves művészek díszítették legszebb ép.-eit. *Lotz* Károly a Vigadóban, a Nemzeti Múzeumban, a Lipthay-palotában, az Egyetemi Könyvtárban, a Műcsarnokban, a Keleti pu.-on, az Operában és másutt festett olykor hatalmas méretű freskókat. A címjegyzék szerint 1896-ban 58 szobrász, 69 festő élt és alkotott ~en. 1884–96 között rendszeressé vált az őszi és a téli művészeti tárlat. A zenei élet fejlődését nagyban elősegítette a *Zeneművészeti Főiskola*, az operaelőadások sora. A Filharmóniai Társaság mellett tevékenykedtek a pesti és budai zenekedvelők egy.-ei. – A magasabb műveltség az alapfokú és középfokú oktatásra épült. Az 1873/74-es tanévben 67 elemi isk.-ban 385 tanító 30 463 tanulóval foglalkozott. Az 1896/97-es tanévre az elemi isk.-k száma 151-re, a tanítóké 1152-re, a tanulóké pedig 51 192-re emelkedett. 1884-ben beindult az iparos- és kereskedőtanonc képzés, működtek a nőiparisk.-k. Tömegek

Buda és Pest látképe az 1730-as évekből (Chr. Fr. Lottres rézmetszete F. B. Werner rajzáról)

Pest és Buda látképe a pesti serfőzők céhlevelén (J. F. Binder rézmetszete, 1760 körül)

kaptak alapműveltséget a polgári isk.-kban. 1896-ra már 12 gimn. és 4 teljes középisk. működött. Az oktatás terheit zömében a főv. vállalta. 1896-ban ~ 300 isk.-ja közül 113 elemit, 16 polgárit, 35 tanonc-isk.-t a főv. tartott fenn. A főisk.-kat kivéve az összes ~i tanulónak 70%-át a főv. taníttatta. A jó isk.rendszeren kivirágzott a magas kultúra, de kialakult a tömegkultúra és a munkásság sajátos kultúrája is. Jelentős gazd., társ. és kulturális fejlettséget felmutatva érkezik el a főv. a millenniumi ragyogáshoz, az →*ezredéves kiállítás*hoz. Még a millennium bűvöletében él a főv. és az orsz., de már csak 18 esztendő van hátra az I. vh. kitöréséig. – Változatlanul ~et szelik át az országot behálózó vasútvonalak. 1896-ban ~i pályaudvarokról elutazók száma 5,44 millió, 1913-ban 14,326 millió. A nem helyiérdekű pályaudvarok által elfoglalt terület 1894-ben 4,675 millió m^2, 1913-ban pedig 6,675 millió m^2 volt. Megépültek a hatalmas rendező-pályaudvarok. A Duna szabályozásával a balkáni kereskedelemben nagy részt vállalt ~ és ez a Duna első kikötővárosává tette. A főv.-on át a hajózás által közvetített árumennyiség 1896-ban 1,662 millió tonna, 1913-ra ez a mennyiség 2,432 millió tonnára növekedett. Főleg a gabona és az építőanyag fuvarozása történt vízi úton. A háború előtti évekre kiépült a modern telefonhálózat. – A kereskedelmi tevékenységet 1895-ben 4188, 1915-ben 10 988 bejegyzett cég bonyolította. Megjelentek a kor jellegzetes nagyáruházai, mint a *Holzer Simon áruháza*, a *Gólya áruház*, a *Párisi Nagyáruház*. ~ az ország nagybani élelmiszerkereskedelmének is a központja volt. A *Központi Vásárcsarnok*ba 1897-ben 183 000, 1912-ben pedig 1,2 millió q árut hoztak fel. A ~i bankok és takarékpénztárak vagyoni

Pest látképe a pesti halászcéh vándorlevelén az 1790-es években (Mayer Ágoston metszete)

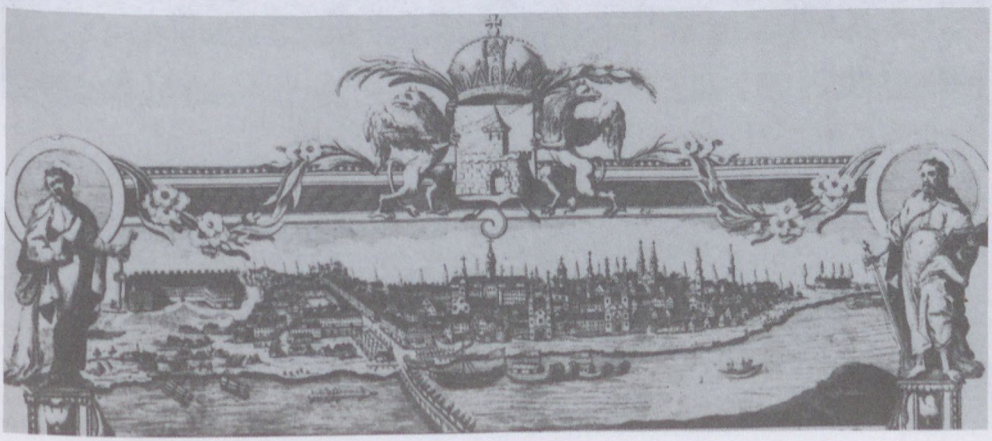

Buda és Pest a Gellért-hegyről 1818-ban (A. Richter rézkarca A. Petrich festménye nyomán)

A kőbányai próbavasút 1829-ben

ereje 1896–1912 között ötszörösére növekedett. Feltűnően erős a ~i tőke koncentrációja. A tőke 80%-a a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*, a *Magyar Általános Hitelbank*, a *Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank*, valamint a *Pesti Hazai Takarékpénztár* birtokában volt, de fölzárkózott hozzájuk a *Magyar Bank* és a *Kereskedelmi Bank Rt.* is. A bankok az Értéktőzsdét is irányításuk alá vonták. Kisebb válságok és föllendülések közepette 1909-re tőkéjük elérte az 517 millió koronát. – Sajátságosan fejlődött ~ ip.-a 1896–1918 között. Visszaesett a malomip. termelése, megtorpant az építkezés, ennek következtében rohamosan csökkent a téglagyárak termelése. A vas- és fémip.-ban a mennyiségi növekedés megállt, helyette a minőségi követelmények, a differenciált ip. termelés erősödött meg. A ~i gépip. nagyváll.-ok modern (diesel) motorokkal kísérleteztek, jobb gőzmozdonyokat gyártottak, hadihajó gépeket, gőzturbinákat, darukat, torpedórombolókat állítottak elő. 1903-tól megindult a gépkocsigyártás. Az elektro-

mos ip. fejlesztésében a Ganz járt az élen, de az *Egyesült Izzó* is nagy eredményeket ért el. Látványosan hódított a hadiip., fejlődő ip.ág a textilip. és a vegyip. A gyárip. üzemek és műhelyek száma 1910-ben 32 133, a munkáslétszám 176 855 fő volt. A lakosság ellátásában nagy részt vállaló kis- és kézműipar fejlődését az alábbi néhány számadat jellemzi: 1890-ben 7799 mestert, 34 347 segédet és 7376 inast tartottak számon a ~i ipartestületek. 1912-re a mesterek száma 15 850-re, a segédeké 80 560-ra, az inasoké 17 300-ra emelkedett. Erősödött a ruházati kisip., a bádogos, a lakatos és a vasas szakma. A gépekkel működő modern pékségek versenye miatt csökkent a pékek száma. A filoxéra pusztítása miatt már nincs szükség hordóra, bognárra. Az olcsón előállított bútorok elárasztották a piacot, ezzel sok asztalost tönkretettek. 1896–1913 között 49 751 üzletet nyitottak meg, ugyanakkor 28 630-at zártak be véglegesen. 1910-ben 15 276 kofa, telepített kereskedő, házaló gondoskodott a lakosság ellátásáról. 1913-

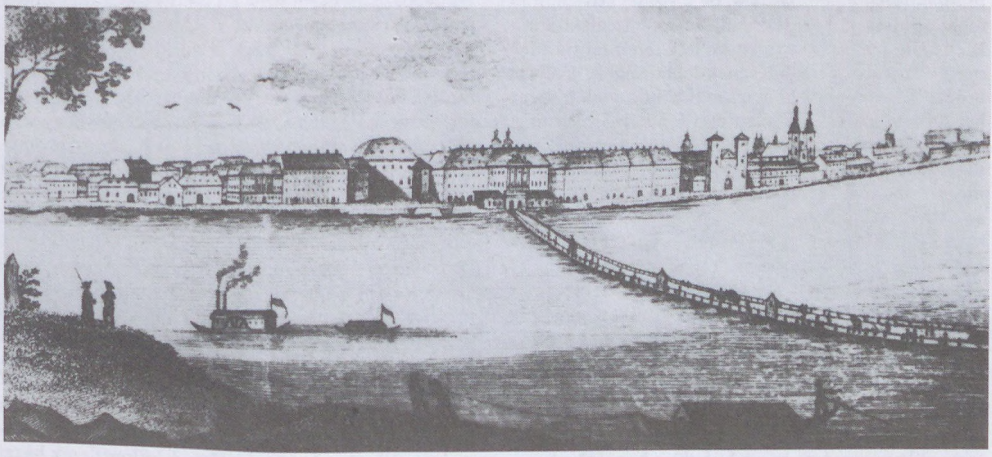

Pest a hajóhíddal (F. Schams Vollständige Beschreibung der Königlichen Stadt Pest in Ungarn, 1821. c. munkából)

A leégett Pesti Német Színház (kőmetszet, 1847)

tól számuk rohamosan csökkent. 1912-ben 340 kávéház, 760 kávémérés, 2300 vendéglő és korcsma, 290 kifőzés, 125 cukrászda, 248 pálinkamérés található a ~i címjegyzékben. A főv. mezőgazd.-ában az intenzívebb belterjes gazdálkodás hódít, bár a kertészkedés az elővárosi övezetből is kiszorult. – A lakosság száma 1913-ban 930 666 fő. A vártnál gyorsabb növekedés korrekcióra kényszerítette az 1871-ben felmért és megtervezett nagyvárosi szerkezetet. Megváltozott városszabályozásra, új városszerkezet kialakítására, nagyszabású építkezésekre, bontásokra, új topográfiai megoldásokra, de még új városképformáló stílusra is szükség van. Át kellett alakítani a közlekedési hálózatot, meg kellett teremteni a modern világváros kifejlődésének lehetőségeit. Folytatódott az 1896 előtt és a századforduló idején megkezdett átalakítás. Legjelentősebb a belső városmag megteremtése, amelyet az *Erzsébet híd* építése tett szükségessé. Az 1897-ben megkezdett hídépítéssel megszűnt a régi városmag. Eltűnt a Kuria régi ép.-e, az Athenaeum palotája, a Torony u. régi (Zsigmond-kori) lakóházai, a Hal tér, a Rózsa tér, a Sebestyén tér. 1900-ra megnőtt a Kígyó tér, és megszűnt a régi pesti városháza. A lebontott terek helyét hatalmas bérpaloták foglalták el. Épült a piaristák ép.-e. A régi meghagyásával új rendházat és gimnáziumot alakítottak ki. Ez az építkezés már csak az I. vh. alatt fejeződött be. Az igazi városközpont kialakítása a háború utáni időkre maradt. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet nagyvonalú szabályozási tervvel kapcsolódott be az Újépület bontásával szabaddá váló terület rendezésébe. A *Tőzsde*, az *Osztrák–Magyar Bank* ép.-e mellett más nagyváll.-ok palotái emelkednek ki, de egy-egy régi ép. még a Széchenyi sétányra emlékeztet. 12 000 □öl beépítésével született meg a mai *Szabadság tér*. A következő nagy rendezési terület a *Tabán* volt, ami ugyancsak az Erzsébet híd építésével kapcsolható össze. A főv. és az FKT az Attila út és az Árok u. vonalát kívánta rendezni. 1902-ben a főv. 2 millió koronát adott a terv megvalósításához. A Nap-hegy, Gellért-hegy közötti terület rendezése további 5 milliós támogatással történt. A Tabán rendezési terveit hangos tiltakozások kísérték, 1914-re mégis kész a 200 lakóház kisajátítási és a helyükre építendő előkelő lakónegyed építési terve. A megvalósítás az I. vh. miatt késik. A *Ferenc József híd* még 1896-ban történő megnyitása Kelenföldet és Lágymányost kötötte össze a Belvárossal. Budán kialakították a Szt. Gellért teret, a mai Karinthy Frigyes út környékét. A nagyvonalú rendezési terv mellett sok kisebb elgondolás valósult meg. Létrejött az Új-Városháza és környéke. Kiszélesítették a Dob u.-t és a mai József Attila u.-t. Megkezdődött a Rózsadomb beépítése. Pesten 1907-re már csak a felső-rákosi réteknek nincs végleges szabályozási terve, Budán pedig a Budaörs és Budafok felé eső dűlők szabályozatlanok. Elkészült a Virányos, a Zugliget, a Sváb-hegy és a Márton-hegy szabályozási terve. A háború kezdetéig megtörtént a D-i Gellért-hegy, a Kútvölgy és az Isten-hegy egy részének, az Orbán-hegy, a Németvölgy Kelenföld felé eső részének, a Sas-hegy és Sasad egy részének szabályozása. 1908-ban a Főv. Pénzalap 11 millió koronáért József főhg.-től megvásárolta a *Margit-szigetet*. A rohamosan növekedő telekárak és az 1910-re elterjedő felvonók kényszerítő hatására erősebb ütemben folytatódott a magas házak építése. 1896–1920 között a földszintes házak száma 9400-ról 10 367-re, az egyemeleteseké 2664-ről 3245-re a kétemeleteseké 1831-ről 2131-re, a háromemeleteseké 1431-ről 2821-re, a négy- és ötemeleteseké 169-ről 886-ra nőtt. A külterületek házai 1920-ban még 77%-ban, a belterületek már csak 35%-ban földszintesek. 1914-re a zártsorú beépített terület határa már a Lipótvárosban is túlért a Körúton, elérte a Szigetet, az Aréna utat és Kőbánya felé a sörgyárakat. Új hidak kötötték össze a két partot. Budán a beépített terület a Vörösvári és Bécsi úton Óbudáig ért. A Rózsadomb (a Vérhalom térig), a Városmajor, az Orbán-hegy csaknem teljesen beépült. Felépült a Lágymányos a Műegyetemmel. A kép impozáns, de a beépítetlen sávon túl a szegényes

Buda-Pest látképe 1854 körül (M. Sandmann könyomata)

Buda és Pest a Gellért-hegyről (L. Rohbock metszete, 1856)

elővárosi települések sora, a nyomorgyűrű húzódott. A városkép formálásán nagyszerű építészek és tervezők fáradoztak. 1902-re megépült a királyi palota, Korb és Giergl Klotild palotái, Kármán és Ulmann bérpalotái, a Cziráky-palota. Hauszmann tervezte a neobarokk New York-palotát, Petz a neogótikus Szilágyi Dezső téri református templomot. Elkészült Czigler és Dvorák neobarokk *Széchenyi fürdő*je, Schmahl velencei gótikus, reneszánsz, és mór stílusjegyeket hordozó *Belvárosi Takarékpénztár*a. Felépült a Pénzügymin. új ép.-e és az Anker-palota. 1849-től 1896-ig mindössze 26 szobor került a város köztereire. 1897-ben újabb tíz szobor elkészítésére adott megbízást a főv. Az Ybl és követőinek keze alatt egyeduralkodóvá vált neoreneszánsz után újabb stílusok születtek. Alpár *Vajdahunyad vár*ának ép.-együttese valóságos mintagyűjt.-ként szolgált a kor építészeinek. Az új városrendezési központok már új stílust képviseltek. 1902-re befejeződött a Hauszmann által megkezdett neobarokk palota építése. A neoreneszánsz jegyében készült a *Halászbástya*, amelynek tervezője Schulek Frigyes. Ehhez csatlakozott a *Hősök tér*ének kialakítása a *Szépművészeti Múzeum*mal és a *Műcsarnok*kal, valamint az *ezredéves emlékmű* monumentális együttesével. Az I. vh.-ig még 53 jelentős köztéri szobor került felállításra, jórészt Stróbl, Huszár, Zala, Ligeti, Róna, Vastagh munkái. – A műszaki és közeü. urbanizáció fejlődésére jellemző, hogy 1916-ban már a város szinte minden pontját behálózó *csatornarendszer* kiépítése a cél, de egyes területek a háború miatt még ellátatlanok maradtak. A fejlődést szemlélteti az alábbi néhány adat. 1896–1914 között 23,7 km-ről 41,2 km-re nőtt a főcsatornák hossza, a mellékcsatornáké pedig 320 km-ről 397 km-re. A téglacsatornákat részben cementcsatornákra cserélték. A szükségletekkel lépést tartva nőtt a vízellátás. A villanyvilágítás elterjedése erre az időre esett, de a közvilágításban a gázlámpák még a II. vh.-ig megmaradtak. Az olcsó gáz a sűrűn lakott városrészekben a háztartások többségébe eljutott. Kiépült a *villamosközlekedés*. A főbb vonalak 1896 óta készültek és 1900-ban már az Akadémiáig járt villamos. Elkészült a Boráros tértől a Váci útig a Duna-parti vonalszakasz, majd fokozatosan ebbe kapcsolódtak a további vonalak. 1898-ban a Vámház tértől a mai Szabadság hídon át a Gellért rakpart–Tabán–Krisztina krt.–Déli pu.–Széna tér közötti vonal készült el a Zugligetbe vezető ággal együtt. 1900-ban a Hűvösvölgybe, 1902-ben pedig a Farkasrétre vezető pálya épült meg. Pesten 1900-ban a Mester u.-ban, 1902–03-ban az Erzsébet királyné útján indult meg a villamos. 1902-ben, ill. 1906-ban mindkét villamostársaság vonala eléri a Sertésközvágóhidat. 1904-ben a Haller u.-ban indult meg a villamosközlekedés. 1905-ben Erzsébetfalván az első, 1909-ben pedig a második szakasz épül meg. 1907-ben az óbudai Fő tér, a Vörösvári út és a Bécsi út kapcsolódik be a villamosforgalomba. 1907–12 között a villamos a Terézvárosi templom–Rókus Kórház–Csányi u.–Aggteleki u.-n át elérte a Keleti pu.-t. 1912-ben pedig a 46-os villamos összekötötte a Keleti és a Nyugati pu.-t. 1914-ben a villamos áthaladt az Erzsébet hídon. Abban az évben a villamosvonalak hossza elérte a 162 km-t. A 20. sz.

első éveiben megjelent ~ u.-in a gépkocsi. 1905-ben 159, 1912-ben 1233 magángépkocsi közlekedett. – A népesség növekedésével lépést tartott az eü. fejlődése. Az I. vh. előtt ~en 22 tisztiorvos, 20 hatósági szülésznő, 34 egészségőr működött. 1899-ben megépült a Szent Gellértről elnevezett 560 ágyas kórház, 1911-ben a Telepi u.-ban 310 ágyas kórház kezdte meg működését. 1913-ban egy magánszanatóriumtól bérelt részben 91 ágyas szülészeti osztály nyílt meg. Bővült az áll. kórházi hálózat. Az I. vh.-t megelőző években 13 klinikán 1657 ágy és 66 orvos állt a betegek szolgálatára. A különböző gyógyint.-ek, gyermekmenhelyek beteggondozói, magánszanatóriumok és *kórházak*, helyőrségi kórházak stb. 1913-ban 11 000 kórházi ággyal látták el ~ betegeit. Kialakult a mentőszolgálat. Kiépültek a főv. köztemetői. A korszerű Köztisztasági Hivatal 1902 óta a belterületek, 1912–14-től pedig a külterületek tisztántartását is végezte. A *tűzoltóság* szervezettebbé, fölszerelése korszerűbbé vált, munkája minden eddiginél hatékonyabb. – Az urbanizáció elérte az elővárosokat. Egyes települések (Újpest, Erzsébetfalva, Budafok) kiemelkedtek, számos régebbi falu községgé, majd nagyközséggé fejlődött. – A társ. rétegződése határozottan a polgári társ. képét mutatta: kisszámú nagypolgárság a tőke nagyobbik hányadának birtokában, a polgárság és kispolgárság növekedő tömege, és a millennium óta folyamatosan erősödő proletariátus. A falusi bevándorlók elsősorban a gyári munkásság számát növelik. A munkásosztály is rétegződik a keresetek alapján. A lakáshiányt áll. segítséggel próbálták enyhíteni. Fölépült a *Wekerle-telep*, 1908–13 között pedig a kispesti áll. lakótelep. A különböző lakásépítő kedvezmények eredményeként 9000 új lakás készült el, de a hiányt ez nem oldotta meg. – A várospol.-t az 1896 óta kialakított és intézményesített gyakorlat jellemezte. Az önkormányzat és a közgyűlés hatásköre alig változott. Megjelentek a várospol. pártok. *Bárczy* István föllépésével érezhetően új szellemű városirányítás vette kezdetét. Tervei között a lakásnyomor enyhítése, a főv. gazdálkodásának tisztasága, új adórendszer bevezetése, közig. reform., nagyvonalú →*községesítési politika* szerepelt. Dédelgetett elképzelése Nagy-Budapest megteremtése. – Jelentős előrelépés történt a főv. kulturális életében. Tovább nő ~ egyetemi város szerepe. 1914-ben megnyílt a Műegyetem közgazd. fakultása. Fölépültek a Baross u.-i klinikák, a szemklinika, az Üllői úti klinikai telep. 1910-re a Ménesi útra költözött az *Eötvös Kollégium*. A festészeti és szobrászati mesterisk.-kat a *Képzőművészeti Főiskola* és a Rajztanárképző Főiskola váltotta föl. Modernizálódtak és bővültek a tudományos kutató int.-ek, megerősödtek a közgyűjt.-ek. A *Nemzeti Múzeum*ban 3 millió múzeumi tárgyat őriznek. Másfélszeresére növekedett a *Magyar Történeti Képcsarnok* állománya. A *Szépművészeti Múz.* 16 év alatt, 1912-ig 4400 festményt gyűjtött össze. A millenniumi kiállítás vetette meg a *Mezőgazdasági Múz.* alapját, amely erre az időre vált orsz. nagy gyűjteménnyé. Hasonlóan fejlődött az 1899-ben megnyitott *Közlekedési Múzeum*. 1905-ben megnyílt a *Ráth* György által alapított múz., 1912-re pedig elkészült az *Ernst* Lajos művészeti és iparmű-

Látkép a pesti Duna-partról. Előtérben a tabáni görögkeleti templom (L. Rohbock metszete 1856)

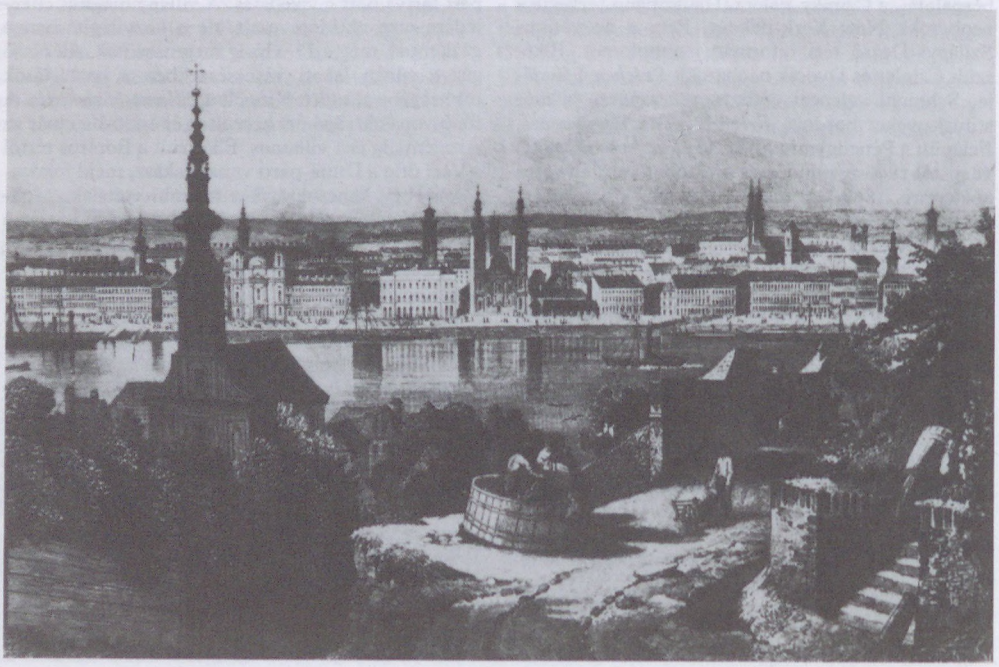

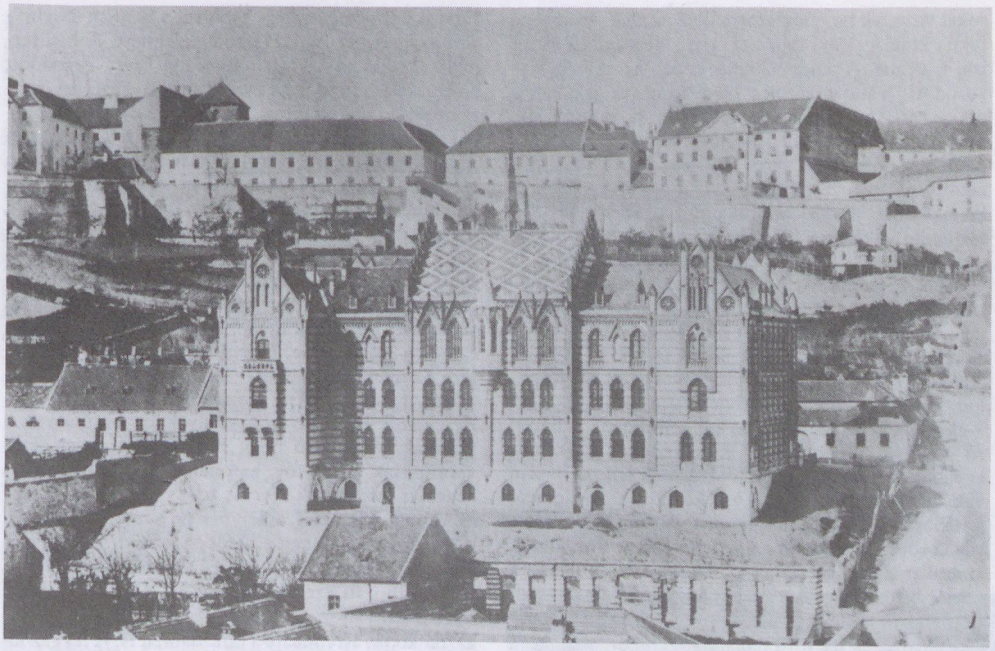

A budai főreáliskola 1860 körül

vészeti értékeit bemutató múz. Megépült az *Országos Levéltár* új ép.-e. Csupán a *Széchényi Könyvtár*ban, ez *Egyetemi Könyvtár*ban és az *Akadémiai Könyvtár*ban az 1896-os állomány négyszeresét őrizték, 3,2 millió kötetet. Ezekhez csatlakozott az *Országgyűlési Könyvtár*, a *Statisztikai Hivatal*, a *Műegyetem*, a *Természettudományi Társulat* könyvtára és még további 28 ilyen intézményi könyvtár. 1904 óta önálló könyvtárként működik a *Fővárosi Könyvtár* kb. 100 000 kötettel és külön ~ történetére vonatkozó dokumentumok gyűjt.-évl. Az aquincumi ásatások során föltárt leletek egy részét a *Halászbástya kőtár*ában, másik részét a millenniumi kiállítás területén berendezett pavilonokban mutatták be. Újabb tudományos egyesületek létesültek. Létrehozták a *Magyar Filozófiai Társaság*ot (1900), a *Numizmatikai Társaság*ot (1901), a *Nyelvtudományi Társaság*ot (1903), a *Rovartani Társaság*ot (1910), a *Gyermektanulmányi és Gyakorló Lélektani Társaság*ot (1907), a *Társadalomtudományi Társaság*ot (1901), a *Turáni Társaság*ot (1910). Az orvostudományi társaságok a szakorvosok szervezeteivel szaporodtak. Ebben az időben alapította meg a M. Irodalomtörténeti Társaságot Pintér Jenő és Horváth János. 1900-ban 560 nyomdaipari vált. 7867 munkással dolgozott, 1910-re a nyomdák száma 754-re, a dolgozók száma pedig 11 391-re emelkedett, a számszerű növekedés önmagában is nagy ám a hatásfok növekedése valójában óriási, mert az akkor alkalmazott Monotype és Linotype gépek a termelést megsokszorozták. Óriási példányszámú újságok, folyóiratok és egyéb periodikák, a tömegméretű könyvkiadás lehetősége született meg. 1901-től jelent meg a *Tolnai Világlapja*, 1912-től a *Színházi Élet*, 1913-tól az *Érdekes Újság*. 1912-ben 775 időszaki sajtótermék 124 millió példányban került a piacra. Ugyanebben az évben ~en már 137 üzletben árusítottak könyvet (ebből 37 mögött kiadóváll. állt), 40-ben pedig antikvár könyveket kínáltak. – Nagy közönség látogatta a népszínház jellegű színházakat amelyek műsora az operett előadások felé tolódott el. Egyre-másra váltottak profilt a színházak, hogy a közönség követelő ízlését kielégítsék. A művészeti életben a *Képzőművészeti Társulat* még kezében tartotta a Műcsarnok és az őszi, ill. téli tárlatok irányítását, de már jelentkeztek újabb művészeti csoportok. 1907-re az Erzsébet téri kioszkban állandó otthonra talált a *Nemzeti Szalon Egylet*. 1907-ben alakult meg a *KÉVE*, 1908–10-ben megszerveződött a *MIÉNK*, 1900 óta aktívan működött a *Szent György Céh*. Műpártolók, gyűjtők tömörültek egy.-ekbe, társaságokba, szalonokba. Fölépült a Kelenhegyi úti művésztelep ahol 23 szobrász és 16 festő talált műteremre, otthonra. A modern képzőművészeti irányzatok mellett a modern zene is tért hódított. 1911-ben megnyílt a 3200 nézőt befogadó *Népopera* (Erkel Színház), a világ operairodalmának javát tűzte műsorára az *Operaház*. A főv. anyagilag támogatta a Waldbauer vonósnégyest, amely a modern zene tolmácsolásában jeleskedett. 1912-ben megalakult az *Új Magyar Zenei Egylet*, amely ugyancsak a modern zene tolmácsolására alkalmas zenekart szervezett. A főv. alsófokú oktatásában kiemelkedett a Bárczy-korszak, amikor új isk.-kat alapítottak, új iskolatípu-

sokat vezettek be, megreformálták az alsó- és középfokú oktatást. 1896-ban 151, 1912-ben 218 az elemi isk.-k száma. A tanoncoktatás ebben az időben szakosodott. Változatlanul a nagy tömegek iskolája a polgári isk. 1896-ban 24, 1912-ben 54 polgári isk. működött ~en. 11-ről 19-re emelkedett a gimn.-ok száma. A polgári isk.-k és a középfokú oktatás más isk.típusai fokozatosan az elővárosi övezetben is megjelentek. A millennium utáni közel két évtized története váltakozó fejlődési tendenciákkal vezetett el az I. vh.-hoz. A gazd. élet még pezsgést mutat. A vasutak forgalma erősödött, és ~en haladt át a hatalmas árumennyiség, amelynek egy jó része már hadiipari termék és a háborús előkészületeket szolgálja. 1914-től 1918-ig az utasforgalom 13-ról 20 millióra emelkedett. A hasonlóan megnövekedett áruforgalom bonyolítására ismét fölmerül a régi gondolat: ~et dunai kereskedővárossá kell fejleszteni. A háború azonban módosítja ~ kereskedelmi funkcióit, egyebek mellett a nagy kikötővárossá fejlesztés sem valósulhatott meg. 1914–1918 között a szabadpiacot a háborús kényszergazdálkodás váltotta fel. Bizottságok sora szabályozta a termelést, az áruforgalmat, az árakat, a készletezést és az elosztást. Napról-napra nőtt a bürokrácia. A tőzsde pangása kihatott az ip. termelésre, amit az is csökkentett, hogy a szakképzett munkások jelentős hányadát katonai szolgálatra hívták be, így munkáshiány keletkezett. Közben ki kellett alakítani a haditermelést. Rövid megtorpanás után fellendült a vas- és fémipar, a vegyészeti ipar, majd élénkült a hadi felszereléseket gyártó iparág. Az osztrák és m. hadimegrendelések nyomán gyorsult a lőszer- és az ágyúgyártás, s némileg az élelmiszertermelés is. A Weiss Manfred Művek munkásainak száma 1910–17 között 1737-ről 23 200-ra, az Egyesült Izzóé 2107-ről 3500-ra, a Schlick–Nicholson gyáré 1503-ról 4754-re emelkedett. A haditermelő üzemek óriási haszonra tettek szert. Erősödött a kereskedelem. Kevés számú szállító kezében összpontosult a hadiszállítás. Az irrealitások talaján burjánzó hadikereskedelem soha nem látott formában termelte ki a korrupciót, a gazdasági bűnözést, a szélhámosságot. A hadigazdálkodásra épült kereskedelemnek össze kellett omolnia, de amíg működött, országszerte fokozta a ~-ellenes hangulatot. Ez a gazd. változás nem maradt hatás nélkül a társ.-ra sem. Egyre tarthatatlanabb a katonák és a katonacsaládok helyzete. Tömegesen térnek haza a rokkantak, sebesültekkel telnek meg a kórházak. A 32. gyalogezred (~ háziezrede) harcoló alakulatainak feltöltésére 42 menetzászlóaljat – 42 ezer embert – indítottak a frontszakaszokra. Nagyok voltak a veszteségek. Ezt újabb és újabb korosztályok bevonultatásával pótolták. A háború négy éve alatt 100 ezer férfit vonultattak be. A főv. katonahalottak száma egyes korabeli számítások szerint 30–35 ezer fő volt. Alig akadt már ~i család, amelynek ne lett volna halottja. – ~ népessége ebben az időben is nőtt. Az 1911-es népszámlálás szerinti 880 ezer főnyi népesség 1918-ra 1 millió 10 ezerre emelkedett. De nem csupán számszerű változás állt be ~ lakosságában. A hadigazdálkodás átrendezte a társadalmat is. A leggazdagabbak szűk rétege tovább gazdagodott, miközben hihetetlen nyomorba süllyedt a főv. lakosainak nagyobbik hányada. A hadbavonultak családjai a pusztulás szélén álltak. A főv. lakosságának 25%-a segélyre szorult. 1915-től fokozatosan vezették be a jegyrendszert. Először 30 dekára korlátozták a főzőliszt heti fejadagját, ezt követte a kenyér- és szalonnajegy, bevezették a vendéglői heti egy zsírtalan

A fogaskerekű vasút az 1870-es években

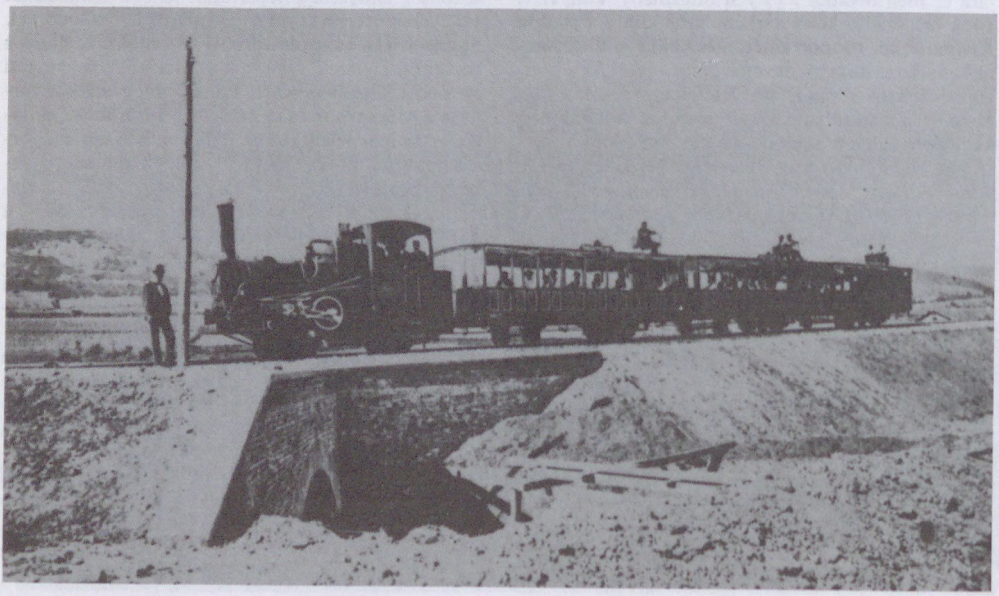

napot, a cukorjegyet, a vajjegyet, a rizsjegyet, végül már bab- és szilvajegy is forgalomba került. Maximált árak, csökkenő fejadagok jellemezték az ellátást. 1917-ben heti egy kg burgonya volt a fejadag. 1918 máj.-ára a hatóságok beismerték az élelmiszerek katasztrofális hiányát. Az elégedetlenséget még fokozta a lakáshiány. Tüntető asszonyok, kilakoltatottak tömege, lakást követelő szegények sokasága lepte el a város u.-it. A hajléktalanság, a ruhátlanság, az éhezés és a még meglévő kis tartalékokat elnyelő hadikölcsönök a kispolgárságot, az alkalmazottakat, a kistisztviselőket taszította mind mélyebbre. Megindult a gyors nivellálódás, az ált. szegénység egymás felé terelte a munkást, az alkalmazottat, a szakmunkást és a tisztviselőt. – Csaknem teljesen leállt a városépítés. 1913-ban még 414, 1916-ban már csak 29 a jelentősebb polgári építkezések száma. A ténylegesen megépített ép.-ek száma 1914–15-ben 55, 1917–18-ban 15. Már csak toldaléképítkezés folyt. Közben ~ házai omladoztak, akadozott a vízellátás, a világítás, állandóak voltak a szénellátási zavarok, nem volt elég gáz, az utak állapota leromlott, az iskolák katonai célokat szolgáltak, válságban volt a villamosközlekedés. 1918 őszén a már négy éve tartó I. vh. elvesztésének beismerésére kényszerült Tisza István háborús kabinetje. A súlyos nemzetiségi és társ. ellentmondásokkal terhes dualista Mo.-on a vereség következtében e feszültségek a végsőkig kiéleződtek. A főv.-ban az élelmiszerek és a közfogyasztási cikkek hiánya, a hadigazdálkodás okozott növekvő elégedetlenséget. Az emberek többsége éhezett, s a leromlott, egészségi állapot következtében a járványok tömegével szedték áldozataikat. A katonai megrendeléseken dolgozó gyárak felfuttatott létszámú munkássága az infláció nyomán egyre csökkenő bérért nem volt hajlandó tovább dolgozni. A szaporodó tüntetések, tömegsztrájkok, majd az 1918. jún. 17-iki MÁVAG gyári sortűz demonstrálták a munkások növekvő elégedetlenségét. Az egész ország egységesen az Ausztriához fűződő kapcsolatok felszámolását, a nemzeti függetlenséget és a békét követelte. Szept. végén a főv.-ban a szenvedélyek lángja 1848 óta nem tapasztalt magasra csapott. A Galilei-kör tagjainak vezetésével az egyetemisták *Károlyi* Mihály mellett tüntetve járták be a várost. Okt. 31-én kirobbant az →*őszirózsás forradalom*. A polgári demokratikus kormány helyzetét rontotta a győztes antant hatalmak elutasító magatartása, a háborús gazd. blokád fenntartása, a mindinkább összezsugorodó ország megszállt területeiről kiutasított többszázezernyi m. menekült Bp.-re özönlése által kiváltott sokkhatás. A Károlyi-kormányzat a problémákkal nem volt képes megbirkózni, a társadalmi-gazdasági rendszer kereteit pedig nem is volt hajlandó alapvetően módosítani, mint azt a beígért földosztás elmaradása is példázta. A demokratikus kormányt a gyorsan halmozódó negatív eseménysorozat is sújtotta. Az antant orientációs pol. csődje, az ország kétharmadának elvesztése átmeneti egységet hozott létre a két munkáspárt, a parasztság, a kispolgárság és a középrétegek egyes csoportjai, a tisztikar és a katonaság, egy része között. A halaszthatatlan társ. változások keresztülvitele és az ország magyarlakta területeinek megvédése képezte az átmeneti egység alapját. Az adott helyzetben nem tűnt irreálisnak a Szovjet–Oroszországgal kötendő szövetség. A radikális megoldásokat követelő *Kun* Béla által vezetett KMP rövid időn belül szembekerült a kormányzásban részes szociáldemokratákkal, akik az orosz út elvetését s a reformok politikáját hirdették. A Népszava nyomdánál lezajlott véres összetűzést követően a kormány letartóztatta a KMP ismert vezetőit. E helyzetben adta át 1919. márc. 20-án Vix ezredes az antant ultimátumát, amely további területek átadását követelte Románia részére. A kormány lemondott, Károlyi pedig megbukott. 1919. márc. 21-én kikiáltották a →*Tanácsköztársaság*ot, amely aug. 3-áig maradt hatalmon. Ekkor a Kormányzótanács lemondott. A főv.-ban egy ún. szakszervezeti kormány alakult, amelyet az aug. 3-iki román bevonulást követően három nappal megdöntöttek. – Az 1918-ban és 1919-ben lezajlott két forr. – melyben meghatározó szerepet töltöttek be a főv. néptömegek – alapvetően meghatározta Bp. és az ország további sorsának alakulását. A Peidl-féle szakszervezeti kormány bukását követően kezdetét vette a tömeges felelősségrevonás, sőt helyenként nyílt terrorra utaló erőszakcselekmények is előfordultak. A főv. 800 000 főre becsült lakosságából 110 ezer ellen indult ügyészségi szintű eljárás. A város vezetését újból Bódy Tivadar polgármester és tanácsnokai vették át. A tényleges hatalmat kézbentartó keresztény-jobboldali csoportnak a régi liberális-demokrata vezetők személye azonban nem volt elfogadható. – 1919. nov. 16-án, három nappal a román csapatok távozását követően bevonult a főv.-ba Horthy Miklós. A Gellért Szállónál tartott fogadáson a „bűnös" várost és népét ostorozta a forradal-

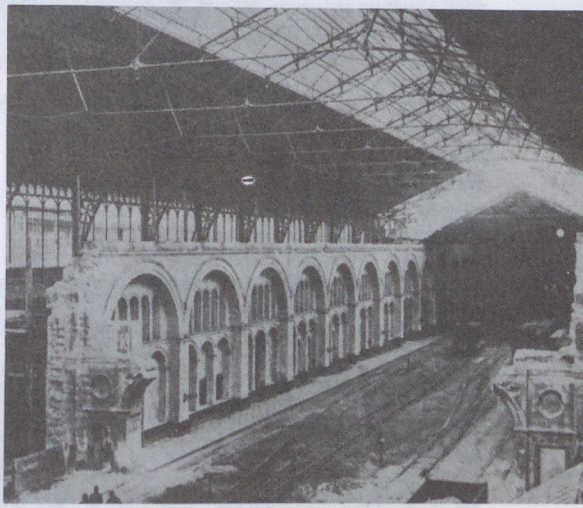

A Nyugati pályaudvar új csarnokának építése 1874-ben

makban vállalt szerepe miatt. – 1920-ban a területének egyharmadára zsugorodott nyolc milliós lakosságú ország majd egy milliós lélekszámú főv.-ának súlya és jelentősége minden vonatkozásban szembeötlőbbé vált. Az ország lakosságának 1/8-át, az üzemek több mint 1/3-át, az ipari termelés 43%-át adta az akkori „kis" Bp. Itt élt az ország ip. munkásságának 55%-a. Bp. jelentősége a 20. sz. elejének gyengén fejlett Mo.-án – ahol a lakosság zöme a mezőgazd.-ból élt és falvakban lakott – azonban lényegesen nagyobb volt, mint ami e számok alapján valószínűsíthető. Bp. és környéke képezte az egyetlen ún. városi tájat, amely a nyugat-európai szinttel összehasonlítható volt, s ennek következményeképpen a főv. szerepe az ország pol., gazd. és kulturális életében jóval nagyobb volt, mint más hasonló fejlettségű államokban. – A háborúvesztést követő első egy-két évben hihetetlen méretű nyomor volt jellemző a főv. mindennapjaira. Az élet szabályos menete akadozott, a termelés menete az áramszolgáltatás váratlan kimaradásai miatt töredezetté vált, a villamosok napi néhány órán át voltak forgalomban, üresek voltak az üzletek. A közszolgáltatások a nap nagy részében szüneteltek. A munkanélküliek száma több tízezerre nőtt, még nagyobb volt a letartóztatottak és hatósági eljárás alatt állók száma. Többszázezer menekült érkezett az elszakított területekről. Százezres nagyságrendű volt a fogolytáborokból hazatért vagy leszerelt katonák száma. A régi nyomortelepek mellett a volt hadifogolytáborokból és kórházakból ekkor alakult ki az *Auguszta*, a *Mária-Valéria*, a *Zita* és a *Tripolisz telep*ekből álló új nyomorövezet. A betegségek tömegével szedték áldozataikat. 1920-ban minden 12. főv. lakos kórházi ápolásra szorult, a csecsemőhalandóság elérte a 35%-ot. A pályaudvarokon több ezernyi vagonban lakott a volt m. területekről kiutasított többszázezernyi menekült. – Az 1920. jan.-ban megtartott nemzetgyűlési választásokon a jogosultak mindössze 87%-a vett részt. A leadott szavazatok 47%-ával a jobboldali keresztény pártok kerültek ki győztesen. Az ekkor hozott →*fővárosi törvények* egyike a tisztviselői tanács közgyűlést helyettesítő működését rendelte el, a másik a →*virilizmus*t szüntette meg. Az 1920. júl.-i főv. választásokon a szavazásra jogosultak 47%-a a →*Keresztény Községi Párt*ra (Wolff-párt) adta le szavazatát. Az egyetlen legális munkáspárt, az SZDP a választásokon nem is indult. A főv. közgyűlésének biz.-aiból a liberális-demokrata városatyákat kizárták. *Sipőcz* Jenő tiszti ügyészt választották polgármesterré. Az ált. személycserék és tisztújítások révén a Wolff-párt emberei foglalták el a főv. irányításának legfontosabb pozícióit. A rendszer negyedszázados fennállásának időszakában e csoport emberei birtokolták mindvégig a főv. tisztségeket. A főv. tényleges vezetője 1934-ig *Wolff* Károly volt. A Városházát uraló Wolff-párt nem volt képes a főv. pénz- és gazd. ügyeinek a rendbehozatalára. Egyedül a *községesítés*ek területén tudott előrelépni. A kormány az 1922. évi főv. nemzetgyűlési választásokon bekövetkezett ellenzéki térnyerés láttán megszervezte saját főv. pártját, az *Egységes Községi Pol-*

A pesti Duna-part, háttérben a Víziváros 1885 körül

A Holzer Ruházház az egykori Kígyó téren az 1890-es években

gári Pártot. – Az új főv. tv., a választójogot szűkítő 1924 : XXVI. tc. alapján megtartott 1925. évi községi választásokon a Demokratikus Ellenzéki Pártok Blokkja a leadott szavazatok 51,2%-át szerezte meg. A keresztény-konzervatív városházi vezetés csak a főv. főtisztviselők és az érdekképviseletek delegáltjainak szavazataival őrizhette meg uralmát. 1926-tól a mérsékelt liberális-demokraták és kereszténypárti városatyák beléptek a főv. kormánypártba, amely ezzel annyira megerősödött, hogy a választási visszaélésekre szenvedett Wolff-pártot paktumra kényszeríthette. A főv. feletti uralom gyakorlására alakult kényszerszövetség a Bethlen-féle konszolidációnak megfelelően változást hozott a főv. vezetésében. Az ellenzék nagyobb mozgástérhez jutott a közgyűlésben, és javaslataikat inkább figyelembe vették, mint korábban. – 1924–26 között a Bethlen-kormány sikerrel valósította meg a pénzstabilizációt, túlélte az ún. szanálási válságot, a Népszövetségbe belépve pedig sikerrel tört ki az I. vh.-t követő elzártságból. 1927-től megjelent az új pénz, a pengő és megkezdődött az a mintegy ötéves fellendülési időszak, amelynek az 1929–33. évi gazdasági világválság hazai jelentkezése vetett véget. – A főv. gazd. életében komoly megrázkódtatásokat váltott ki a korábbi országterület és Monarchia felvevőpiacának elvesztése nyomán elkerülhetetlenné váló átstrukturálódás. A főv. gép- és élelmiszeripara a kényszerű beolvasztások és felszámolások következtében teret vesztett. Ezzel szemben az önálló vámterület alapján egy sor könnyűip. ágazat fejlődése elől elhárultak a korábbi akadályok. A főv.-ban és a peremövezetben mintegy 120 közép-, vagy nagyüzemi szintet elérő új textil- és ruhaip. váll.; papír- és papirosfeldolgozó üzemek, cipő- és vegyianyagfeldolgozó, kozmetikai és gyógyszergyárak alakultak. – Egy 25 millió dolláros kölcsön felvételére alapozott beruházási program keretében a főv. végrehajtotta a közművek rekonstrukcióját, a közlekedés fejlesztését, és egy kislakás- és kórházépítési programot. Bp. gazd. jelentősége főként felvevőpiaci és munkaalkalom-biztosítói szerepkörben nőtt tovább. A főv. költségvetés az állami negyedét, szociális kiadásai pedig csaknem annak egészét tették ki. A főv. vagyona 1,2 milliárd P-t (akkori 300 millió dollár) tett ki. 1928-ban egy csődbe jutott takarékpénztár megvásárlásával sikerült a főv. pénzek központi kezelését lehetővé tevő és viszonylagos gazd. függetlenedést biztosító saját bank, a →*Budapest Székesfővárosi Központi Takarékpénztár Rt.* létrehozása. A főv. igazgatásában és intézményeiben több mint harmincezren dolgoztak, ami a családtagokkal együtt mintegy 100 000 főv. lakost jelentett. A főv. ezáltal minden 8–9. polgárának saját maga biztosított megélhetést. Bp. szerepe igen nagy volt a közoktatás, a kulturális- és a tudományos élet területén is. Többszáz iskolája, óvodája, pedagógiai int.-ei, múz.-ai, könyvtára, képtára és levéltára sikerrel állta az összehasonlítást más európai nagyvárosok hasonló intézményeivel. A főv. mecénásként nagy összegeket fordított a művészetek támogatására. Komoly iskolán kívüli népművelési tevékenységet folytatott. A főv. tanszemélyzete az orsz. létszám 15%-át tette ki. Az összes m. középisk. 30%-ának a főv. volt a fenntar-

tója. – A főv. szociális intézményei és akciói jórészt a századforduló előtt kezdtek működni. Az I. vh. éveiben, majd a későbbi gazd. visszaesés nyomán megnőtt a nyomorgók száma, és sokkal szélesebb körű szociális tevékenységre, hálózat kialakítására és működtetésére volt szükség, mint korábban bármikor. – Az 1929 végétől feltűnő válságjelek nyomán erősen visszaestek a főv. bevételei, a jórészt megszűnő külföldi kölcsönfelvételek, és a napvilágra került panamák fedezésének kiadásai felborították a főv. addigi pénzügyi egyensúlyát. Lehetetlenné vált a zömében infrastrukturális jellegű beruházások folytatása. – Az 1930-as évtized kezdetén egyre ijesztőbb méreteket öltött a lakosság széles rétegeinek elszegényedése. A pesti városkép közismert figurája lett az ingyenlevest osztó Róbert bácsi, a jótékonykodó úriasszony, a karitatív egy.-ek adománygyűjtő perselyezői. Az értelmiségi munkanélküliség enyhítését célozta a szellemi szükségmunka intézményének életrehívása, az *ÁDOB* (*Állástalan Diplomások Orsz. Biz.-a*) felállítása. Az eü. helyzetre jellemző volt a 20. sz.-i morbus hungaricus, a tüdőtuberkulózis elterjedése és áltozatainak nagy száma. A nyomortelepek felszámolásáról szó sem esett, sőt inkább kiterjedésük következett be. – 1930-ban megszületett az újabb főv. tv., az 1930: XVIII. tc., amely tovább csökkentette Bp. autonómiáját, s növelte a kormány beavatkozási lehetőségeit a város irányításába. Egyben a főv. ker.-einek számát 10-ről 14-re növelte. A községi választásokon az új feltételek közepette a keresztény jobboldal szerzett minimális többséget, s az örökös városatyaság státuszának bevezetésével, továbbá a főtisztviselők és érdekképviseleti delegáltak magas arányszámával egyszerűen lehetetlenné tették, hogy bármiféle választási eredmény alapján az ellenzék valaha is átvehesse a főv. vezetését. – A gazd. válság mélypontján a mai Bp. területén a munkanélküliek száma 100 000 fölé emelkedett. A családtagokkal együtt mintegy 270 000 lakos került a létbizonytalanság állapotába. A helyzeten 22, különféle segélyakcióval próbáltak javítani. A válság mélypontján napi 80 000 ebédet és 50 000 élelmezési utalványt osztottak ki. 1933-ban 18 millió ingyenebédet adtak. A szegényházakban, népszállókban és a hajléktalanok menhelyén egy év alatt 700 000-nél többen kaptak szállást és ellátást. – A főv. bevételei a válság miatt visszaestek, jóllehet a városi adókat emelték. 1910-hez képest 1932-re a lakosság egynyolcaddal szaporodott, a községi kiadások megkétszereződtek, de az adóteher megháromszorozódott. A válság csapásai szétfoszlatták a bethleni konszolidáció keltette illúziókat. A bp.-iek emlékezetében ezek az évek a magas lakbér, a kilakoltatások, a lakásnyomorúság, a városszéli nyomortelepek, a rossz táplálkozás, a pusztító betegségek, a tbc., a munkanélküliség, a létbizonytalanság, a nyomorenyhítő akciók és a közéleti panamák korszakaként maradtak fenn. – A fokozódó elégedetlenség közepette az új kormányfő, Károlyi Gyula a Bécs–Budapest között közlekedő gyorsvonat ellen elkövetett biatorbágyi robbantásos merénylet után rendkívüli állapotot hirdetett ki. A statáriális bíráskodás során több közbűntényesekre kimondott halálos ítélet mellett az illegalitásban működő kommunista párt két titkárát, Sallai Imrét és Fürst Sándort is kivégezték. ~ a nemzetközi tiltakozó mozgalmak nyomán a világsajtó hasábjaira került. A rögtönbíráskodás ellen tiltakozó röplap szerzőit, Illyés Gyulát, József Attilát, Zsolt Bélát és társaikat is bíróság elé állították. A kormányzó csoport végül is nem tudott eredményesen fellépni a válság pusztításával szemben. A mindjobban kiterjedő tömegelégedetlenség leszerelésére a rendszer a jobbra nyitás útján próbálkozott. Gömbös Gyula honvédelmi min. került a min.elnöki székbe, s vele együtt a rendszer szélsőjobb szárnyának exponensei foglalták el a hatalmi gépezet fontos tisztségeit. Gömbös a főv. feletti uralom megszerzése érdekében új főpolgármestert állított és újabb főv. tv.-t hozott. Az 1934: XII. tc. a kormánybefolyás további növelését és a főv. autonómiájának további szűkítését szentesítette. A kormány városi pártját átszervezve megalakította a *Nemzeti Egység Pártja* főv. tagozatát. Gömbös azonban nem tudta egyeduralmi rendszerét maradéktalanul kiépíteni. A parlamenti és a főv. választásokon 1935-ben a baloldali-liberális ellenzék egyaránt a szavazatok 40–41%-át szerezte meg, s a jobboldal is megoszlott, Gömbösék alig 25%-ot kaptak. A főv. élére a mérsékelt jobboldali Keresztes-Fischer Ferenc belügymin. jelöltje, *Szendy* Károly került. Szendyvel egyidejűleg vezetőváltás történt az *FKT* elnöki tisztében. Gömbösék annyit mindenesetre elértek, hogy a főv. vezetése a kormányzat rendelete-

Útépítő munkások az Operaház előtt az 1890-es években

it végrehajtó adminisztratív közig. intézménnyé alakult. Az autonómiát megtestesítő, működésében megreformált, személyi összetételében átalakított közgyűlés sem jelentett már a kormánypol.-val szembehelyezkedő hatalmi központot, amint ez nem egyszer a Wolff-párti közgyűlés időszaka alatt előfordult. – Gömbösék a gazd. válságból is a fasiszta nagyhatalmakhoz való szorosabb kötődéssel próbáltak kilábalni. Az olasz, német és osztrák piacokon való térnyerésnek azonban pol. ára volt: az ország sorsa ezekben az években kötődött egyre inkább az agresszív európai fasiszta államokhoz. A mezőgazd. termékfeleslegek exportálása növelte a munkaalkalmakat, a lakossági bevételeket és ezzel együtt a belső fogyasztás volumenét. Megnőttek a főv. könnyűip. ágazatok termékei iránti igények, a gépip. üzemek megoldották a termékszerkezet-váltás gondjait. Sorozatban készültek az új terméknek számító Árpád típusú motorkocsik, s a később Hargita elnevezéssel forgalomba állított motorvonatok. A Budapest Duna-tengerjáró hajó sikeres forgalomba állítása révén az angyalföldi hajóépítés, s a hozzá kapcsolódó gyárak fellendülése következett be. Sorozatban gyártottak folyam-tengerjáró és tengeri hajókat, olajszállító motoros hajókat és uszályokat. Újtípusú villamos gépek és készülékek, távközlési és rádiótechnikai termékek, műszerek és közúti járművek kerültek exportra. Ismét hírnévhez jutottak a világpiacon oly jelentős történelmi múlttal rendelkező bp.-i gyárak, mint a Ganz, a Tungsram, a Ruggyantaárugyár, a Chinoin, a Richter és a Wander gyógyszergyárak. Gyakorlatilag megszűnt a főv. munkanélküliség, sőt 1938-ig 150 000 fővel gyarapodott a munkavállalók száma a válság mélypontjához képest. – A gazd. élet fellendülésének forrásai között az ip. fellendülésen túl megtalálható a mezőgazd. export közvetítéséből eredő bevételtöbblet, a főv. vámvonalból származó jövedelem, az itt dolgozó vidéki munkások után fizetendő városi adó, a közlekedési váll.-ok által a viteldíjba beépített közlekedési adó, a megnőtt igényeket kielégítő kommunális váll.-ok befizetései, továbbá az újonnan megnyíló belföldi kölcsönfelvételi lehetőségek. Mindezen források felhasználásával újraindultak a főv. beruházások: részvétel a Boráros téri új Duna-híd és a hozzá kapcsolódó út- és egyéb építésekben, az angyalföldi szennyvíztisztító, a budai gyűjtőcsatornák, a kivezető főútvonalak, az óbudai Árpád híd megépítése, az elavult Tabánban és más városrészekben végzett bontások, a kislakásépítés, az oktatási és eü. fejlesztések. Csaknem évtizedes szünet után ismét napirendre került a szociális törvény meghozatala, melynek keretében az 1920-as évtized végén életbeléptetett betegbiztosítási és nyugdíjrendszert kiegészítették a napi 8 órás munkaidő, a

Az Andrássy út keresztmetszete a földalatti vasúttal az 1890-es évek végén

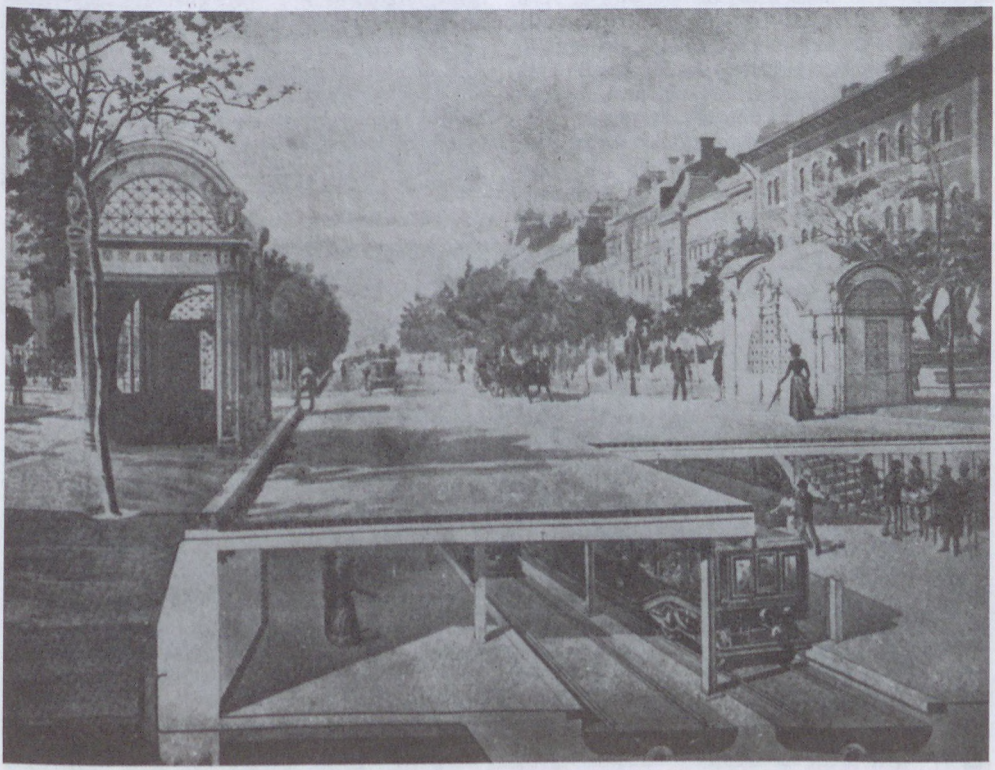

fizetéses szabadság, a túlóradíj és a családi pótlék tv.-ben történő biztosításával. – A pol. kérdések tárgyalásától eltiltott főv. közgyűlés napirendjén a város mindennapi életét egyre erősebben befolyásoló levegőszennyezés, a túlzott ip. centralizáció, a városba özönlő népesség problémája, a városrendezés és -fejlesztés kérdései mellett *Nagy-Budapest* létrehozása szerepelt. – Ausztria 1938-ban bekövetkezett német megszállása után megerősödtek a hazai fasiszta pártok, melyeket anyagilag, a „guruló pengők" útján Németo.-ból a hazai német érdekeltségek bekapcsolásával támogattak. A szélsőségesen demagóg nyilas párti propaganda a korabeli m. társ.-ban reálisan meglévő problémákra épített. A munkások helyzetére, a tőke mindenhatóságára és kizsákmányoló szerepére, a 3 milliónyi mezőgazd. koldusra, a jelentős számú értelmiségi munkanélkülire és a m. társ. sajátos fejlődése révén gazd. túlsúlyhoz jutott zsidóság elleni fellépésre alapozták befolyásukat. A főként a baloldallal szemben kiépített pol. rendszer eléggé nehezen tudott fellépni a jobbról jövő támadással szemben. A kemény kéz látszatintézkedései mellett a már említett szociális tv.-eken kívül a „zsidótörvények" útján igyekeztek a szelet kifogni a szélsőjobboldal vitorlájából. A főv.-ban a lakosság 20,3%-a, orsz.-an 5,1%-a volt zsidó vallású. 1930-ban a bp.-i hírlapírók 36,1, az ügyvédek 55,8, az orvosok 67,2%-a volt zsidó. Az ip. és kereskedelmi nagy váll.-ok, a pénzint.-ek tulajdonosainak 51%-nál nagyobb hányada volt zsidó felekezethez tartozó, de ezek a cégek uralták a m. gazd. élet 95%-át. Az e váll.-oknál alkalmazott tisztviselők 73%-a volt zsidó. Ebben a helyzetben a szélsőjobboldali agitáció eredményesen azonosíthatta a kizsákmányoló gyárost, a kereskedőt és a bankárt a zsidókkal. A korlátozó intézkedések ellen a főv. írók, művészek, tudósok és egyes politikusok eredménytelen harcot folytattak. A főv. közhangulatát alapvetően nem változtatta meg az 1938. évi *Eucharisztikus Világkongresszus* és a 900 éves *Szent István jubileum* ünnepségsorozata, sem a Győrben meghirdetett 1 milliárd pengős beruházási program, mely a háborús előkészületeket szolgálta. A Keresztény Községi Párt 1939 elején beolvadt az új kormánypártba, a Magyar Élet Pártjába. Az új főpolgármester, *Karafiáth* Jenő, együtt haladt az egyre jobbra tolódó politikusokkal, s rendeletei alapján a főv. „élenjárt" a zsidótv.-ek határidő előtti végrehajtásában. Az 1939. máj.-i főv. ogy.-i választásokon a nyilas pártok értek el sikereket. Az összesen 27 megszerezhető mandátumból a nyilas pártok 9, az egyesült kormánypárt 10, a liberális polgári pártok 5, a szocdem. párt 3 képviselői helyet szereztek meg. Bp. környékén a nyilasok még jobban szerepeltek. A 6 lehetségesből 3 mandátumot kaptak. A kormánypárt 2, a szociáldemokraták 1 képviselői helyet szereztek. A választások eredménye a belpol. helyzet folyamatos jobbratolódásának tényét tükrözte. – 1939 szept.-ében a Lengyelo. elleni hitlerista támadással kezdetét vette a II. vh. Mo., bár 1941. jún. 27-ig, a Szovjetunió elleni támadásba történt bekapcsolódásáig jogilag a fegyveres semlegesség állapotát deklarálta, valójában mindent megtett a háborúba lépés előkészítésére. Bevezették a kötött gazdálkodást, a *jegyrendszert*, az árellenőrzést, az egységes kenyeret és a hústalan napokat. Az üzemeket és a munkásokat katonai parancsnok alá rendelték. A pénz- és hitelélet területén fokozott ellenőrzést vezettek be. Bp. életére a háborús kényszerintézkedések nyomták rá bélyegüket. Az önálló várospol. lehetősége megszűnt. A főv. sorsának alakulása még fokozottabban kapcsolódott egybe az ország történetének fordulataival. A főv. irányításában Szendy polgármester csoportja mérsékelt jobboldali irányvonalat követett, míg a főpolgármester és a

Óbuda: a Kolosy tér és a Lajos u. látképe 1896 körül

közgyűlés szélsőséges városatyái minden igyekezetüket a szélsőjobb pol. céljainak megvalósítására fordították. Az áruhiány, az áremelkedések, a feketepiac, a bevonultatások és munkaszolgálat, az éjszakai elsötétítés, a légoltalmi gyakorlatok, a szirénák felüvöltő hangja és a később elégtelennek bizonyuló óvóhelyépítések váltak a főv. életének jellemző tényezőivé. A főv. beruházásai ezekben az években részben a tűrhetetlenné vált lakásviszonyok javítására és a nyomortelepek felszámolására, másrészt a gyárip. fellendülés alapjait és kereteit növelő infrastrukturális fejlesztésekre irányultak. A főv. vezetése biztosította a víz, energia, út, csatornázás és közlekedési szolgáltatások zavartalanságát, ami elengedhetetlen előfeltétele volt a főként hadimegrendeléseken dolgozó bp.-i gyárak folyamatos termelésnövelésének. Az év érdekes várostörténeti epizódokban is gazdag: 1941 tavaszán a Szovjetunió visszaadta az 1848-as honvédzászlókat és első ízben vett részt a Budapesti Nemzetközi Vásáron. Jún. 27-én Mo. is bekapcsolódott a Szovjetunió elleni hitlerista támadásba. A harcokban részt vett a honvédség egyetlen

A Párisi Nagyáruház az 1903. évi tűzvész előtt

korszerűnek tekinthető csapatteste, a *Budapesti Gyorshadtest*. Komoly társ. elégedetlenség bontakozott ki a hadisegélyek elégtelensége, az egyre gyakoribb ellátási zavarok és a közlekedési korlátozások nyomán. – A főv. autonómia a kormányrendeleteket végrehajtó adminisztratív gépezetté alakult. A közgyűlésből a zsidótv.-ek alapján 28 ellenzéki városatyát kizártak. A főv. 1942 elején több, a kormány háborús politikája ellen kibontakozó tiltakozó mozgalomnak, a Történelmi Emlékbizottság, a baloldali polgári csoportok és az illegális kommunisták akcióinak színtere. 1942-ben a min.elnök-váltás nyomán *Homonnay* Tivadar keresztényszocialista képviselőt nevezték ki főpolgármesternek. Egyidejűleg növekedett a mérsékelt polgári és szociáldemokrata erők mozgási lehetősége. 1943-ban a 2. m. hadsereg súlyos veszteségeket szenvedett a Don folyó mentén zajló nagy csatában, amely a németek sztálingrádi vereségével fordulatot hozott a II. vh. addigi menetében. – A főv. életében e fordulat hatása komolyabb mértékben még nem nyilvánult meg. Az 1944. márc.

Józsefvárosi ház udvara a századfordulón

19-iki német megszállással alapvető fordulat következett be. Ápr. 3-án érte a főv.-t az első két angol–amerikai légitámadás. Az olajfinomítók, a repülőterek, a közlekedési csomópontok és a hadiüzemek elleni bombatámadások, melyek a védelemre kellően nem felkészített főv.-nak nagy személyi és anyagi károkat okoztak, felborították az élet megszokott menetét. Horthy 1944. okt. 15-iki sikertelen kiugrási kísérletét követően hatalomra került Szálasi-féle nyilas rendszer alig 3 hónapos főv. uralma tömeges kivégzésekben, bevonultatásokban és a bp.-i gettó létrehozásában nyilvánult meg. Az 1944. évi 280 000 főv. zsidó lakosból mintegy 50 000 főt munkaszolgálatra vittek, 70 000-nél többen kerültek a gettóba és 100 000 körüli volt azok száma, akik az ún. védett házakban, rokonoknál, ismerősöknél, különféle egyházi és egy.-i intézményeknél bujdosva vészelték át a nyilas terrort és a főv. ostromát. A bp.-i gettó volt az egyetlen Közép-Európában, amely Raul *Wallenberg* és főv. segítői révén fennmaradt a II. vh. vérzivatara és a náci zsidóüldözések közepette. – 1944 karácsonyára a szovjet hadsereg körülzárta a főv.-t és megkezdte *Bp. ostromát*, mely 1945. febr. 13-ra fejeződött be. – *Budapest népessége*. A m. főv. 1873 után Európa leginkább gyarapodó népességű városai közé tartozott. Az akkori 300 ezres lakosságszám 1900-ra 733 ezerre, 1920-ra 928 ezerre, 1930-ra

A Tőzsdepalota nagyterme a századfordulón

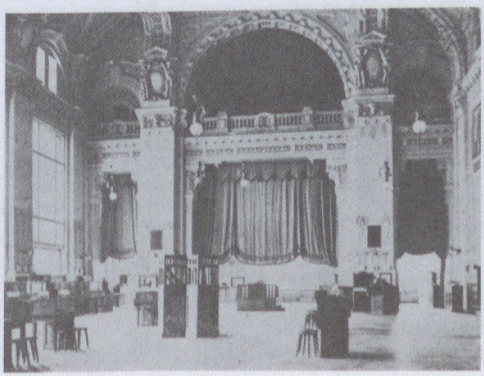

1,006 millió, 1941-re 1,164 millióra, 1944 márc.-ára 1,38 millióra nőtt. A mai Bp. területén 1910-ben 1,1 millió, 1920-ban 1,2 millió, 1930-ban 1,4 millió, 1941-ben 1,7 millió lakos élt. Bp. előkelő helyet foglalt el a korszak 21 európai főv.-a között. 1930-ban a 6., 1941-ben a 8. helyen állt. A mai terület alapján 1941-ben Bp., London, Párizs, Berlin és Moszkva után az 5. helyen állt. Az ország megélhetést kereső népessége a korszak folyamán állandóan a főv.-ba áramlott, emiatt az új vállalkozásokhoz és más kezdeményezésekhez elegendő és képzett embertömeg állt rendelkezésre. A népességnövekedés legfőbb tényezője ezért a természetes szaporodással szemben, amely 200 000 fő körül alakult 1873–1941 között, a bevándorlási többlet (700 000 fő) volt. A peremövezetben évi 22–37% körül alakult a bevándorlási többlet. 1945 márc.-ában, a harci cselekmények befejeződését követően 882 000-re esett vissza a lakosság száma. A közvetlen harci cselekmények 12 000 körüli polgári áldozatot követeltek. A zsidó lakosságból 100 000-nél többen hiányoztak. A népmozgalmi adatokat tekintve a házasságkötések száma évi 10–13 000 körül alakult. A születések arányszáma 14–15 000 között maradt. A halálozási arány a háborús éveket leszámítva javuló tendenciát tükrözött. 1880-ban 1000 lakosra 44, 1940-ben 15 haláleset jutott. – A lakosság társ. megoszlását tekintve egy 1935. évi felmérés szerint az össznépesség 40%-a volt munkásnak tekinthető, 14,8%-a a kereskedelem, a közlekedés és a közszolgálat területén dolgozott. A magán és köztisztviselői réteg aránya 20,6%. Az önálló foglalkozásúak 17,4, az egyéb csoportok aránya 7,2%-ot tett ki. A keresők aránya az 1920. évi 52,7%-ról 1941-re 60,5%-ra emelkedett. Ezen belül az iparban 100 000-nél több volt a munkahelyek száma, a kereskedelemben és közlekedésben 24 000-rel, a közszolgálati, a szabadfoglalkozású, a napszámos és a háztartási alkalmazottak csoportjainak létszáma egyenként mintegy 20–20 000 fővel volt magasabb. A lakosság nemek szerinti aránya terén az 1920-as évtizedben mintegy 80 000-rel magasabb volt a nők száma, 1941-re az arány javult, de 1945-ben ismét 144 nő jutott 100 férfilakosra. Az analfabéták száma a főv. folyamatosan fejlődő oktatási hálózata munkájának következtében az 1920. évi 104 ezerről (11,2%) 1941-re 79 000-re (6,8%) csökkent. A lakosság majd 80%-a a pesti oldalon élt, s bár a lakosságnövekedés is ezen az oldalon volt a nagyobb, 1941-ig ez az arány lényegesen nem módosult. – *Városkép alakulás, lakáshelyzet és közművesítettség.* Az I. vh. után Bp. városképe megfelelt egy az iparosítás korai szakaszában lévő, fejlődő nagyváros összképének, s alig különbözött a korabeli európai városok átlagától. A belső városrészek túlzsúfoltak voltak, nagy bérházak jellemezték, tágas u.-i lakásokkal és körfolyosós, szoba-konyhás, udvari WC-s lakásokkal. A magas telekárak s a külső körzetek hiányos közművesítettsége a belterület építésileg minél nagyobb mérvű kihasználására ösztönzött. Jórészt megmaradtak a 17–18. sz.-ban kialakult keskeny u.-k és utak, alig volt zöldterület és park. A Dunapartok és a külvárosok rendezetlenek maradtak. A gyárak egy részét a város gyors növekedése miatt lakóházak vették körül. A két vh. között történtek bizonyos kezdeményezések a korszerűbb városszerkezet kialakítására. Az 1920-as évek jelentős fejleménye volt a Szent István krt. körüli malmok, kisebb vegyi gyárak és raktárak elbontása és a terület lakásépítési célra történő rendezése. Alig egy évtized alatt e körzetben korszerű, építészetileg értékes házakkal beépítve elkészült a *Lipótváros,* amely bármely európai nagyváros díszére vált volna. A korszak másik nagy városfejlesztő eredménye az alacsonyan fekvő *Lágymányos* körzetének feltöltése, a Horthy Miklós, a mai →*Petőfi híd* építése, a budai és pesti hídfő rendezése, az itteni területek közművesítése és beépítése. E területekkel kapcsolatos Buda D-i részeinek az 1930-as években történő rendezése és beépítése is. Rohamosan fejlődött az 1930-as évektől az új XIV. ker., a *zuglói* körzet is. Ezekben az években vette kezdetét a *Tabán* bontását követően a budai dombok körzetének rendezése, út- és közműellátása, villaszerű beépítése. Az 1930-as évtized végén került sor az *óbudai* rendezési tervek első lépcsőjeként a kisajátításokra és bontásokra, kapcsolatban az óbudai híd építésének megkezdésével. E célból hosszabbították meg a Margit-szigetet. A Bp. fürdőváros program keretében a *Széchenyi,* a *Szent Imre* és a *Szent Gellért gyógyfürdő* korszerűsítése és bővítése történt meg. Épültek dunai kikötők, egy nagyvásárcsarnok és kisebb piacok is. A peremövezetben folytatódott a földszintes, kiskertes családi házas beépítés, melynek a parcellázások és adókedvezmények adtak esetenként lendületet. E körzetek különösen az 1920-as években fejlődtek, amikor számos új üzem kezdte meg termelését, vagy a meglévők bővítették tevékenységüket. Az ip. fejlődése, ellentétben az I. vh. előtti tendenciával, a centrumból É-i irányban történő kiterjedéssel, a Duna mindkét oldalán a városközponttól D-re irányuló terjeszkedésre váltott át. Pestszenterzsébet, Csepel, Albertfalva, Kispest és Pestszentlőrinc, kisebb mértékben Mátyásföld, adott helyet az új gyáraknak. A fejlődés ezen új tendenciája összefüggésben volt a városból kivezető úthálózat kiépítésével, a már meglévő elővárosi-távolsági vasúti és hajózási kapcsolatokkal és a rendelkezésre álló szabad területek nyúj-

Az Erzsébet híd építése 1897–1903 között

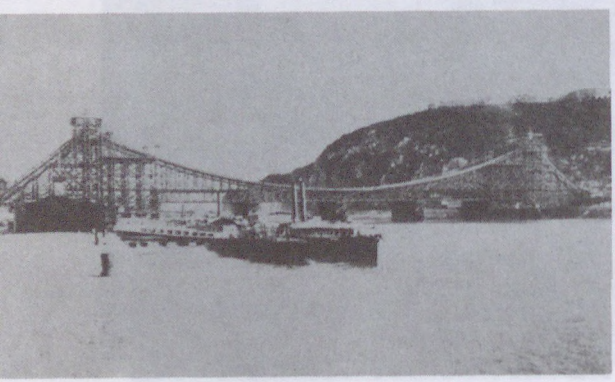

totta lehetőségekkel. – A főv. és környéke rendezési tervének elkészítése 1937-et követően vett nagyobb lendületet, összefüggésben az FKT hatáskörének Bp. környékére való kiterjesztésével. 1940-re készült el az első, a mai Bp. területére kiterjedő *városrendezési terv*, mely hosszú évtizedekre meghatározta a főv. jövendő fejlesztésének irányelveit. A közlekedés terén főleg a tömegközlekedés fejlődése szembeötlő. Megszűnt az alsóvezetékes hálózat, villamosították a fogaskerekű vasutat, új vonalakat építettek ki, új közlekedési eszközök, pl. a *trolibusz* álltak forgalomba. Kiépült az →*autóbuszközlekedés*. Eltérően más európai nagyvárosok közúti közlekedésében bekövetkezett ún. motorizációs robbanástól, Bp.-en a gazd. válság elhúzódó és elszegényítő kihatásai miatt ez nem következett be: a főv.-ban üzemelő valamennyi robbanómotoros jármű száma nem haladta meg a 20 ezret. A II. vh. alatt következett be a jobboldali közlekedés bevezetése, felgyorsult a villamosvasúti vágányok úttestközépre helyezése, közlekedési csomópontok kialakítása. Felépült a Mátyásföldi repülőteret kiváltó *Budaörsi repülőtér* és megkezdődött a *Ferihegyi repülőtér* építése. Egy egész sor új eü. létesítmény épült fel. Az 1918-at követő 25 év alatt a városkép páratlan természeti adottságainak jobb érvényesítését kifejező fejlesztések történtek. Ez a fejlődés elmaradt ugyan a korábbi időszak eredményeitől, Bp. egy területének harmadára, lakosságának kétötödére lecsökkent ország főv.-a lett, mégis a háborúvesztés ellenére nem következett be visszaesés és sikerült megőrizni a m. főv. előkelő helyét az európai nagyvárosok között. – 1920-ban 20 020 ép. és ebből 17 625 lh. volt a főv.-ban. Mintegy 3000 volt a nem lakás jellegű építmények száma. 1941-ben 33 841 az ép.-ek és 30 680 a lh.-ak száma. A lakások száma 206 000-ről 285 000-re emelkedett. Az ép.-ek 60%-a volt földszintes, a lakások 56%-a komfort nélküli szoba-konyhás. A fővárosiak közül 120 ezren laktak szükséglakásokban, bódékban, barakkokban,

„Éljen a háború!" Tüntetés a Népszínház utcában (1914)

Kofák a Duna-parton a századfordulón

pince- és barlanglakásokban, egy helyiségből álló bérleményekben. Az 1940-es évek közepére nagymértékű lakáshiány keletkezett, amit a háborús pusztítások még csak fokoztak. A lakások közművesítettsége 1941-re a népszámlálási adatok szerint javult. A fürdőszobás lakások aránya 24%-ról 45%-ra nőtt, a vízvezetékkel való ellátottság 67%-ról 87%-ra, a gázellátottság 21%-ról 46%-ra, a saját WC-vel rendelkezőké 39%-ról 68%-ra, a villanyvilágítással ellátottaké 92%-ra emelkedett. A kommunális ellátottság is javult. A víztermelés az 1920. évi 75 millió m^3-ről 90 millióra nőtt. Napi átlagban ekkor 200 l vizet fogyasztott egy főv. lakos. A csatornahálózat hossza 446 km-ről 767 km-re nőtt. A gáztermelés 71 millió m^3-ről 139 millió m^3-re emelkedett. A villamosenergia-szolgáltatás terén a *Bánhidai Erőmű* s a hozzá kapcsolódó új távvezeték és elosztó hálózat üzembe állítása hozott minőségi változást. A közlekedési és nagyobb termelőüzemek ezt követően leállították saját, többnyire gazdaságtalanul működő áramtermelő telepeiket. A termelt áram volumene 95 millió kW-ról 450 millió kW-ra nőtt. A főv. közvilágítására igénybe vett áram mennyisége a hétszeresére emelkedett. Fellendült az idegenforgalom: 1938-ban 400 000 turista 1,3 millió éjszakát töltött Bp.-en. – Az ip.-nak a főv. életében elfoglalt fontos szerepét két tényező mutatja: az I. vh. előtt a lakosság egyharmada, 1941-ben pedig már 42%-a élt meg az ip.-ból. A másik jellemző, hogy az 1941. évi összeírás szerint a működő 32 159 ip. üzemből 30 566-nál kevesebb, mint 20 főt foglalkoztattak. Valójában a kisip. dominált a főv. ip.-ában, ami egyben lehetőséget nyújtott a piachoz való nagyobb alkalmazkodókészség kialakítására. A bevallott éves termelés értéke 670 millió P volt. Az 1603 közép- és nagyüzem 1,86 milliárd P értéket állított elő. Bp. munkásságának mintegy 60%-a a kis- és középiparban dolgozott. A kisüzemek és műhelyek mellett Bp. ip. köz-

pont jellegét a gyárak adták meg. A főv. ipara a mo.-i kapitalista fejlődés jellegének megfelelve, az 1840-es években kezdett kialakulni. Először a mezőgazdasággal kapcsolatos ágazatok üzemei fejlődtek ki, mint a hírnevet szerzett malomipar, a szesz- és sörgyárak, dohányfeldolgozók, mezőgazd. gépgyárak, közlekedési eszközöket készítő üzemek, s végül a vas- és fémip. indult fejlődésnek. Az építőanyaggyártó- és az →*építőipar* is jelentős volt. A →*könnyűipar* ágazatai, a nyomdaip.-t kivéve, a cseh, osztrák és német ip. erős versenye miatt eléggé fejletlenek maradtak. 1920 után ezek az ágazatok Bp. és környékén megtelepedve új jelleget adtak a főv. ip.-ának. Az *élelmiszerfeldolgozó-* és a *gépip.* a piacvesztés következtében arányaiban visszaesett. A →*textilipar* 22,5%-os részesedést szerzett, 10%-osnál nagyobb arányhoz jutott a vegyészeti és papíripar. – Bp. ip.-ának országon belüli részesedését vizsgálva kitűnik, hogy a csaknem 4000 gyártelepből 1938-ban a mai Bp. területén 1214 nagyváll. működött és 155 188 alkalmazottat foglalkoztatott. A háborús évek ip.fejlesztése nyomán a régi Bp. területén a gyárak száma 130-al, a munkások száma 40 000-rel nőtt. – Bp. kereskedelmi gócpont szerepét az 1930-as évek végén néhány új létesítmény tovább erősítette. A csepeli Nemzeti és Szabadkikötő kiépítése, az új gabona-, közraktár és hűtőház-láncolat, a vámmentes övezet, az exportáruk bp.-i feldolgozásának növelése képezték e folyamatot elősegítő fokozatokat. Bp. 1938-ban a mintegy félmilliárd pengős exportforgalomból 200 millió P-vel részesedett. A teljes kereskedelmi forgalom összértéke ugyanazon évben 2,6 milliárd P-t tett ki. – Bp. volt a m. pénzügyi és hitelélet központja is, azzal, hogy a *Nemzeti Bank*on és a *Postatakarékpénztár*on kívül a *Pénzintézeti Központ*ban tömörült 42 főv. pénzint.-nek 425 millió P saját tőkéje, 3,3 milliárd P vagyona és 1,3 milliárd P nagyságú takarék- és folyószámla betétje,

Az Orion-gyár az 1930-as években

ami az orsz. összállomány 80–85%-ának felelt meg. – Bp. maradt továbbra is az ország közlekedési központja. 3 nagy- és 15 vasúti pályaudvara mellett az elővárosi vasút 4 végállomása és 7 pályaudvara az utasok évi 20–25 milliós tömegét bocsátotta útra, mely a hadi konjunktúra következtében 45 millióra emelkedett. Ezenkívül évente átlagban 16 000 tehervonat indult ki és 17 500 futott be. 1943-ban ez a szám a hatszorosára növekedett. A hajóforgalom részarányának növekedésére utalt az a tény, hogy 1941-ben 22 000-nél több hajó fordult meg a ~i kikötőkben. A közúti motorizáció éppen a háborús korlátozások miatt nem fejlődött. A helyi személyszállításban évi 300–350 millió utast szállított a →*Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.* 1943-ban a szállított utasok száma a helyi közlekedésben meghaladta a 600 milliót. A főv. forgalmára jellemző adatként álljon itt az 1940. máj. 15-én felvett statisztika a Duna-hidakon közlekedő járművekről: 20 567 személyautó, 3005 teherautó, 4094 autóbusz, 4507 villamos, 5402 lovaskocsi, 1041 motorkerékpár és 15 354 kerékpár. A gyalogosok forgalma meghaladta a 100 000 főt. Az *északi* és *déli vasúti összekötő híd*akon, melyeket ekkor nem vizsgáltak, szintén jelentős kerékpáros és gyalogos forgalom bonyolódott. Az 1930-as évek végén 200 000-nél több kerékpárt tartott számon a statisztika a főv.-ban. Ezeket tulajdonosaik többnyire a munkahelyükre való bejárás céljából használták. Bp. élelmiszerellátása és a lakosság fogyasztása szempontjából főként a főv. körüli kb. 30 km-es sugarú körben fekvő területek jutottak nagyobb szerephez. Jellegzetes termékeiket szállították a főv. vásárcsarnokaiba és nyílt piacaira a Kiskunság, a Közép-Tiszavidék, a Duna-mellék, a Mátra, Bükk települései. A lakossági fogyasztás szempontjából az I. és a II. vh. alatti és utáni évek, és az 1929–33. évi válság évei bizonyultak kedvezőtlennek. A főv. lakosságának nagy tömegei ezekben az években nem ritkán az éhezésnek voltak kitéve.

A Boráros téri híd pesti hídfője és az Elevátor

– *Oktatás, művelődés és kultúra.* Bp.-en működtek a legjelentősebb egyetemek, könyvtárak, színházak és múz.-ok. Itt öszpontosult a hazai könyvkiadás. Igen fejlett volt a főv.-ban működő oktatási intézményhálózat is. 1924/25-ben 722 tanint. működött: 105 óvoda, 385 hatosztályos elemi isk., 8 tanító- és óvónőképző, 46 gimn., 168 szakoktatási int. és 10 felsőoktatási intézmény volt Bp.-en. 7909 főnyi tanszemélyzet 161 880 tanulót oktatott. 1940/41-ben 857 a tanint.-ek száma: 114 óvoda, 278 elemi isk., 11 óvónő- és tanítóképző, 80 gimn., 359 szakoktatási int. és 15 felsőoktatási intézmény. 10 353 pedagógus 178 154 tanulót tanított. A tanulók 90%-a főv. tanint.-ekben tanult, mivel ezek a felekezeti és állami gimn.-ok, és az egyetemek kivételével a főv. intézményei voltak. A felsőfokú végzettségűek száma 1941-ben nem érte el az 50 ezret, a középisk.-k nyolc osztályát alig 100 ezren végezték el. 400 000 főv.-inak volt hatosztályos elemi isk. végzettsége. – Bp. volt a m. sajtó- és könyvkiadás központja. A nyomdák 90%-a volt a főv.-ban. 1939-ig mintegy 1000 időszaki lap, hírlap és folyóirat jelent meg rendszeresen. A jobbratolódást szolgáló 1939. évi sajtótv. 430 újság megjelentetését tiltotta meg. Évente mintegy 1000 szépirodalmi művet adtak közre, mintegy fele részük ponyvaregény volt. A művek példányszáma 3000 körül maradt, de a bestseller kötetek elérték a 40–50 ezres példányszámot is. A kiadók statisztikája szerint a főv.-ban adták ki a megjelent könyvek 84%-át és itt volt az összes könyvüzlet 40%-a. Bp.-en volt a 30 000 kötetnél nagyobb számú állománynyal rendelkező könyvtárak 70%-a, ide jutott a könyvtárlátogatások 60 és a kikölcsönzött kötetek 72%-a. A Főv. Könyvtár és széles fiókhálózata mellett számos egy.-i és magánkönyvtár is működött.

Az 1944–45. évi többhetes ostrom alatt Bp. a szó szoros értelmében „romvárossá" vált. A →*háborús károk* óriásiak voltak. Felrobbantották a →*Dunahidak*at, súlyos károk érték a főv. közműveket, megbénult a városi közlekedés. Az u.-kat romok, temetetlen hullák, állati tetemek, kiégett katonai járművek roncsai borították. A harci zaj elültével a főv. lakossága bámulatra méltó akaraterővel és élniakarással látott hozzá a háború ütötte sebek eltakarításához. Gyors egymásutánban kezdték meg működésüket a közművek, elsőként a Vízművek. Márc.-tól volt gáz, máj.-tól villanyáram is a lakásokban. Az első villamos febr. 7-én indult el a Váci úton, máj. 1-jén a Nagykörúton is közlekedtek már a sárga kocsik, a Ferenc József híd roncsain létesített pontonhídon keresztül megteremtődött az összeköttetés a két városrész között. Márc.-tól működött a posta, a déli összekötő vasúti hídon át kapcsolat jött létre az ország más részeivel. 1945 nyarára az el nem pusztult és el nem hurcolt gép- és ép.állomány 75%-a már működőképes volt. 1945. ápr.-ban kb. 90 000 fő dolgozott a főv. üzemekben, jún. végére számuk 185 000-re emelkedett, az év végén a munkába állók

A Széll Kálmán (ma Moszkva) tér az 1930-as évek elején

száma elérte a 200 000-et. A gyárip. termelése Bp.-en 1945 tavaszán a háború előttinek 15%-át tette ki, ez a mennyiség nagyrészt a szovjet hadsereg számára végzett munkákból állt, a polgári jellegű termelés jelentéktelen volt. – A pol. élet megindulását a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front*ot alkotó pártok: Független Kisgazdapárt (FKGP), Magyar Kommunista Párt (MKP), Szociáldemokrata Párt (SZDP), Polgári Demokrata Párt (PDP) és a Nemzeti Parasztpárt (NPP) szervezkedésének megindulása és a ker., majd a bp.-i nemzeti biz.-ok megalakulása jelezte. A *Budapesti Nemzeti Bizottság* (BNB) 1945. jan. 21-iki megalakulását követően *Csorba* Jánost (FKGP) nevezte ki Bp. polgármesterévé és Sólyom Lászlót az államrendőrség főkapitányává. A BNB, amely a kormány távollétében hatáskörén túlmenően is hozott intézkedéseket, felszólította a közhivatalokat munkájuk megkezdésére, hatályon kívül helyezte a zsidótv.-eket, felhívta a lakosságot a romeltakarításra, az újjáépítésre. 1945. febr. 15-én *Vas* Zoltán (MKP) lett Bp. közellátási kormánybiztosa. 1945. máj. 16-án a pártok delegáltjaiból összeült a főv. *Ideiglenes Törvényhatósági Bizottságának Közgyűlése*. Vas Zoltánt választották polgármesterré, alpolgármesterek Kővágó József (FKGP), Bechtler Péter (SZDP) és Morvay Endre (FKGP) lettek. – A gazd., társ. és pol. élet megindulásával párhuzamosan újjáéledt a főv.-ban a kultúra világa is. Budán még folytak a harcok, amikor a Magyar Színházban megtartották az első műsoros előadást, febr. 16-án kinyitott az Uránia mozi, márc. 1-jén játszott a Nemzeti Színház Kamaraszínháza, máj. 1-jén a Rádió is megkezdte adását. 1945 nyarán 16–18 színház működött a főv.-ban, 25 moziban tartottak előadást. 1945. febr. 26-án megkezdődött a tanítás a pesti oldal iskoláiban, megnyíltak a felsőfokú tanint.-ek is. Egymás után jelentek meg a napilapok, 1945 második felében már 10 volt belőlük, az időszaki sajtótermékek száma 87. Működni kezdtek a könyvkiadók, júl. közepén megrendezték az első könyvnapot is. – Megkezdődött a volt szélsőjobboldali-nyilas személyekkel és szervezetekkel történő leszámolás, felállították a *Budapesti Népbíróság*ot, megalakultak az igazolóbiz.-ok, amelyek a köz- és magánalkalmazottak, írók, művészek, egyetemi oktatók háború előtti és alatti tevékenységét voltak hivatottak megítélni. A rendőrség is megkezdte munkáját, de a főv.-ban ekkor a köz- és vagyonbiztonság igen gyenge volt. – 1945 nyarára a pártok befejezték szerveződésük első szakaszát, közzétették programjaikat, készültek a közelgő választásokra. Valamennyi pol. párt programjában szerepelt az antifasizmus, a szövetséges nagyhatalmakkal való jó kapcsolat kialakítása és demokratikus, többpárti parlamentáris rendszer. A szovjet hadsereg és a Szövetséges Ellenőrző Biz. jelenléte ugyanakkor egyértelművé tette az ország valós helyzetét. A Szovjetunió ekkor még tartani látszott magát az antifasiszta koalícióhoz és az általa támogatott MKP is tudomásul vette ezt az irányvonalat. – 1945. okt. 7-én az általános, titkos választójog alapján tvhat. választásokat tartottak Bp.-en. A választáson a várakozások ellenére az FKGP kapta a leadott szavazatok többségét (50,5%), a két munkáspárt közös listájával szemben. Az 1945. nov. 4-iki ogy.-i választások a főv.-ban ugyancsak az FKGP azonos arányú győzelmével végződtek. Mindkét alkalommal a szavazati joggal rendelkezők mintegy 90%-a járult az urnákhoz. – A választási eredménynek megfelelően a tvhat. közgyűlése 1945. dec. 14-én Kővágó Józsefet választotta a főv. polgármesterévé, alpolgármesterek Bechtler Péter, Katona János (MKP) és Morvay Endre lettek. – Az 1945/46-os tél nem sok jót ígért. 1945. márc.-tól a lakosság száma a deportálásból, hadifogságból vagy vidékről a főv.-ba visszaköltöző mintegy 200 000 fővel együtt ismét elérte az egymilliót. Ugyanakkor kevés volt a lakható lakás, rendkívül nehézzé vált a közellátás, a foglalkoztatottság. Virágzott a feketepiac, a cserekereskedelem. A fővárosiak jelentős része vidékre járt, hogy megmaradt ruházatát, értékeit élelmiszerre cserélje. 1945 . nov.-ben a kenyérfejadag napi 15 dkg volt, tejet csak a kisgyermekek és a terhes anyák kaptak, cukrot is csak a 12 éven aluliak. Kevés volt a tüzelő, 1945 őszétől egyre gyorsuló ütemben emelkedett az infláció, a munkabérek reálértéke dec.-ben a nyárihoz viszonyítva egynegyedére zuhant. Az infláció 1946 nyarán érte el tetőpontját, amikor billióban és trillióban számoltak. A lakosság tűrőképességének végső határára jutott,

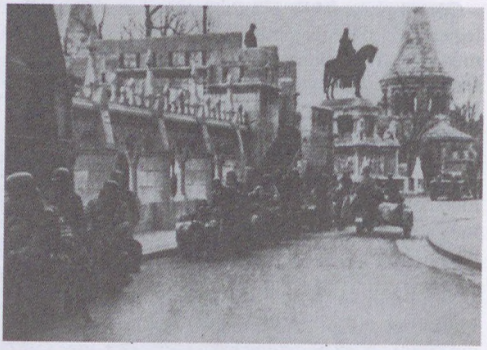

Német csapatok a budai Várban 1944. március 19-én

Légvédelmi löveg a Lánchídon 1939-ben

1946. márc.-ban Bp.-en 24 tüntetés zajlott le 240 000 résztvevővel, több üzemben ún. vadsztrájkokra került sor. Az 1946. aug. 1-jei forintstabilizáció átmeneti megnyugvást hozott, a bérszínvonalat az 1938. évi 50%-ában határozták meg, a piacokon bőségesebb lett a zöldség- és gyümölcsfelhozatal, szept.-ben emelték a kenyérfejadagot, a közellátás javulása könnyített a bérből és fizetésből élők helyzetén. De az árak a stabilizációt követően emelkedni kezdtek, nőtt a munkanélküliség, amelynek mértékét növelte az ún. „B" listázás során elbocsájtott mintegy 30 000 közalkalmazott. 1946–47 telén a főv. lakosságának 35–40%-a szorult szociális támogatásra. Az MKP egyre erősödő hatalmi törekvéseivel, centralizációs lépéseivel a főv. önállóságát mind szűkebbre szorította. Elhalt a tvhat. közgyűlésének törekvése az új főv. tv. megalkotására, nem sikerült döntést hozni Nagy-Budapest ügyében. Az MKP által az FKGP ellen indított támadásnak – az ún. „összeesküvési" ügy – áldozatául esett Kővágó József polgármester is. – 1947. aug. 31-én ismét ogy.-i választásokra került sor, amely nem hozta meg az MKP-nak a várt eredményt. Bp.-en a szavazatoknak csak 27,5%-át nyerte el, alig valamivel többet, mint az FKGP szétverése utáni legnagyobb ellenzéki párt, a Magyar Függetlenségi Párt (27%). A választási kudarc sem tudta megállítani az MKP hatalmi törekvését, amelynek eredményeként felszámolták az MFP-t és a többi független ellenzéki pártot. Nem bírta a ránehezedő nyomást az SZDP sem. 1948. máj. 29-én Bp.-en, majd jún. folyamán orsz.-an is „egyesült" a két munkáspárt. Az egyesüléssel létrehozott *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) kezébe került a hatalom, megvalósult az egypártrendszer. A váltás nyomán Bp. autonómiáját teljesen felszámolták, legjelentősebb váll.-ait, intézményeit államosították, megszüntették önálló adókivetési jogát és elvonták az állami adókból való részesedését. A tervgazdálkodás teljesen alárendelte a főv. gazdaságát a központi elképzeléseknek. – Az Országgyűlés 1949. dec. 15-én elfogadta az 1949. évi XXIX. tc.-et, amely hét város és tizenhat község Bp.-hez csatolásával létrehozta *Nagy-Budapest*et. Az így megvalósított metropolis területe mintegy kétszeresére, 207 km²-ről 525 km²-re, lakóinak száma 1,05 millióról 1,6 millióra növekedett. Bp. az egyesítéssel Európa hetedik nagyvárosa lett. Az addigi 14 kerület helyett – a volt városok és községek önállóságának megszüntetésével – 22 ker. alakult ki. Az egyesítés után még nagyobbra nőttek az egyes ker.-ek közötti szintkülönbségek, mert 23 olyan település került Bp.-hez, amelyeknek nagy része laza, földszintes beépítésével falusias jellegű gyűrűvel vette körül a nagyvárosias belső városrészt. Az új ker.-ekben a lakóházak közel 98%-a földszintes, alápincézetlen volt, vezetékes gázzal mindössze 2,3%-a volt ellátva. Az egyesítéstől eltelt több mint négy évtized alatt a szintkülönbségek nem tűntek el teljesen, egyes településeken mindmáig él a korábbi autonómia emléke. 1950 óta több alkalommal is felmerült a legkevésbé városias jellegű települések lecsatolása Bp.-ről. Ilyen elképzelések születtek 1956-ban, a forr. előtt az MDP felső vezetésében, elkészült a konkrét terv is, de a megvalósításra már nem került sor. – Az 1990. évi XXIV. tv., amely visszaállította a főv. és ker.-ek különállóságát, önkormányzatát, lehetőséget nyújt arra is, hogy a volt önálló települések elkülönüljenek, esetleg különváljanak. – Az egypártrendszer másik következménye a szovjet mintájú tanácsrend-

Légitámadás után

„Vége a háborúnak." Felvonulás 1945. május 9-én

szer bevezetése volt. 1950. jún. 15-én alakult meg a *Budapest Városi Tanács* és jöttek létre a hónap folyamán a ker.-ekben is az ideiglenes tanácsok. Az első tanácsválasztásokra Bp.-en 1950. okt. 22-én került sor, amikor is a leadott 1 186 470 szavazatból mindössze 7436 ellenezte a Hazafias Népfront jelöltjeit és ez a több mint 99%-os arány minden későbbi „tanács- és képviselő választáson" fennmaradt. A tanácsrendszer az MDP egyeduralmát tükrözte. A főv.-ban valamennyi tanácselnök párttag volt. Az MDP-nek is a főv. volt a legfontosabb bázisa: 9449 szervezettel, 332 787 főnyi tagsággal rendelkezett, ami az országosnak több mint 40%-a volt. Ez az arány a későbbi években sem került 30% alá. A választási eredmények tükrözték a pol. élet szinte teljes elszürkülését, az 1950-es évek legelején az MDP-n kívül minden más párt működése megszűnt, a lakosságot megfélemlítették a tömeges letartóztatások, a koncepciós perek, a kitelepítések 15–20 000 embert sújtottak. Az államosítások során a főv.-ban 1952-ben több mint 30 000 lakóházat vettek el tulajdonosaiktól, a kisipart és kiskereskedelmet felszámolták. Súlyosan érintették a fővárosiakat az 1950-es évek elejének közellátási zavarai, az üzemekben állandósultak a bér- és normarendezések, a máig sem feltárt pol. perek, a különböző minősítésekkel folytatott hajszák. Az 1953-as változások kedvezően hatottak a pol. életre. Bp.-en zajlottak le az 1956. évi forradalmat előkészítő olyan események, mint a *Petőfi-kör* ülései, Rajk László és mártírtársai temetése, amelyek alig három héttel később az *→1956-os forradalom és szabadságharc* kirobbanásához vezettek. A forr. leverése után az MDP helyébe lépő MSZMP átvette a főv. és a kerületek vezetését is, lényeges változtatás nélkül fenntartva a korábbi szervezeti és működési formákat. Az egypártrendszerrel szembeni ellenállás és a rendszerváltás igényének legfontosabb jelzései ismét a főv.-ban központosultak. Már az 1970-es években egymás után sor került márc. 15-én nem hivatalos megemlékezésekre, a főv.-ban született meg és bontakozott ki a „szamizdat" irodalom, itt adtak ki ellenzéki folyóiratokat, könyveket, majd az 1980-as évek második felétől egyre nagyobb tömegeket mozgató tüntetésekre is sor került, pl. a nagymarosi vízerőmű ellen és a 301-es parcellánál 1988-ban stb. Bp.-en alakultak meg az új demokratikus pártok, itt ülésezett a történelmi jelentőségű *Ellenzéki Kerekasztal*, amely a békés rendszerváltás megvalósításának döntő fóruma volt, a főv.-ban kiáltották ki az új köztársaságot is (1989. okt. 23.). A rendszerváltást az 1990. évi ogy.-i és önkormányzati választások teljesítették ki. – Bp. társadalmi–gazdasági viszonyai 1948–90 között több vonatkozásban igen ellentmondásosan alakultak. A főv. *lakosság*ának száma (*→népesség*) 1980-ban meghaladta a 2 milliót, azóta folyamatosan csökken. A lakosságszám-növekedés hajtóereje az 1950-es évek erőltetett ip.fejlesztése volt, ekkor évente 30–50 000 munkavállaló települt a főv.-ba. A későbbi években adminisztratív módszerek, de főképpen a lakáshiány következtében egy 45 településből álló újabb *agglomeráció*s gyűrű jött létre Bp. körül. Ennek népességszáma 1980-ban 410 000 főt tett ki. Az agglomerációban települtek döntő többsége naponta jár be bp.-i munkahelyére. – Bp. nemcsak Mo. legnagyobb városa, hanem legjelentősebb *ipari centruma* is. 1949-ben az ip. a foglalkoztatottak száma alapján 51,3%-ban, az állóeszközök bruttó értéke alapján 41,5%-ban, a termelés értéke alapján 34,8%-ban a főv.-ban koncentrálódott. Az 1950-es évek elején a vidéki iparfejlesztés következtében az ipari koncentráció aránya csökkent. 1949–55 között

Budapest látképe az ostrom után

Tank a Kilián-laktanya előtt 1956-ban

a főv. áll. ip.-ban foglalkoztatottak száma 297 000-ről 484 000-re, 1960-ban 597 000 főre emelkedett. Ez az év volt a csúcspont, azóta a foglalkoztatottak száma visszaesett, 1990-ben az iparban dolgozók száma – az építőiparral együttesen – csak 371 547 fő volt. Az 1980-as évektől a főv. gazdaságában megjelentek az új gazd. formák, előbb a váll.-i munkaközösségek, kisszövetkezetek, a rendszerváltás óta a részvénytársaságok és a kft.-k is. A keleti piac összeomlása, a KGST megszűnése, a világszerte jelentkező recesszió a felszínre hozta a m. ipar súlyos problémáit, a Bp.-en települt, évszázados múlttal rendelkező gépipari üzemek és a textilipar telepei, a Váci úti híres gépgyárak egymás után kerültek csődbe, felszámolásra. Megjelent a főv.-ban is a munkanélküliség, amelynek aránya elmarad az országos (10–12%) mögött, de 1992-ben már 5% fölött volt. A rendszerváltás kedvező gazdasági hatását kifejezik a bankok és biztosító intézetek, a nemzetközi kereskedelmi központok és vállalkozások centrumai. – A gazdasági viszonyok alakulása kihatott a *városkép* alakulására is. Az erőltetett iparosítással járó munkaerőfeláramlás kiélezte a lakásgondokat. Az 1950-es években a lakások számának növekedése messze elmaradt a népességgyarapodás mögött, és csak az 1953. évi kormányprogram indított meg változást. 1954-től fokozatosan nőtt az évente létesült áll. lakások száma. A lakásgyarapodás évi átlaga 8000 körül volt, de 1961-ben ez a szám elérte a 13 000-t. A tömeges telepszerű lakásépítés a házgyárak meghonosításának volt a következménye, sorra születtek meg a rendelkezésre álló üres vagy régebbi, földszintes településrészek bontásával nyert területeken a többnyire tízszintes szürke betonházak. Ilyen jellegű lakótelepek elsősorban a XIV., a III., és a IV. ker.-ekben létesültek, de a belső ker.-ek kivételével minden másikban is. A lakótelepek átrendezték a ker.-ek nagyságrendjét is. A legnépesebb kerületté a XI. vált, jelentősen megnagyobbodott népességben a XIV., a III., a X., XXI., ker. is. Ugyanakkor a belső ker.-ek népességszáma stagnált vagy csökkent. Az 1980-as évek második felétől az áll. lakásépítés visszaesett. A megnövekedett magánerős lakásépítkezések aránya 1990-ben 77,5% volt. A magánépítkezések jelentős része a budai övezetben valósult meg családi vagy társasházak formájában. Az építkezések következtében ezeken a területeken csökken a zöldfelület aránya. Az elmúlt évtizedekben csökken az egy lakásra jutó személyek száma (1949-ben száz lakásra 328 fő, 1990-ben 255 jutott). Az 1990-ben épült lakások átlagterülete 76 m² volt. Teljesnek mondható a lakások villannyal való ellátottsága,

A megsérült New York-palota 1956-ban

majdnem valamennyi lakás vezetékes vízzel ellátott, vízöblítéses WC a lakások több mint 80%-ában található. – A II. vh. nagyon megviselte a főv. *műemlékeit*. Jelentősebb műemlékvédelem csak az 1950-es évek végétől bontakozott ki, amelynek eredményei megmutatkoznak a Várnegyedben és a Belvárosban. A kedvező képet erősen rontják a főútvonalak mentén látható omló házfalak, az aládúcolt, szinte lakhatatlan állapotú lh.-ak a belső ker.-ek u.-iban. Az eltelt évtizedekben a lakásépítés mellett alig fordítottak gondot a házak állagának megóvására, felújításra. – Bp. növekedése, a munkahely–lakóhely távolság, a városon átvezető orsz. főútvonalak súlyos helyzetbe hozták és hozzák Bp. *helyi közlekedését*.

Az ország, a főv. gyors helyreállításának következtében a belső utasforgalom Bp.-en már 1949-ben a háború előttinek kétszeresére növekedett. 1950-ben született döntés a K–Ny-i metróvonal megépítéséről. A megkezdett munkálatokat 1954-ben leállították és csak 1962-ben folytatták. Az új metróvonal első szakaszát 1970-ben adták át rendeltetésének, majd 1972-ben megépült a Déli pu.-ig a teljes vonalhossz is. Elkészült a Kispestet Újpesttel összekötő É–D-i szakasz is. A metró napi utasforgalma meghaladja az egymilliót. A főv. teljes napi utasforgalma az összes tömegközlekedési eszközön és gépkocsin 5–6 millió fő között van. 1990-ben Bp.-en több mint 450 000 magántulajdonban levő személygépkocsi volt. Közöttük igen magas a szocialista importból származó, igen elöregedett járművek aránya, melyek nagyon erősen rontják a főv. levegőjét. A tömegközlekedés fejlesztése az utóbbi évtizedben lelassult, elhúzódik a Hungária krt. kiszélesítése, az M0-s körgyűrű építése, amelyhez csatlakozóan új Dunahíd vagy hidak épülnek. A főv. vezetése arra törekszik, hogy a Várnegyedből és a Belvárosból kizárja a gépkocsiforgalmat. – 1945 után igen mélyről indult a főv. egészségügye. Az 1945. évi ostrom idején szinte valamennyi kórház megsérült, köztük egyesek (Szt. László, Szt. István) igen súlyosan, a kórházak felszerelését, köztük a főv. rádiumkészletét Ny-ra szállították. Az eü. intézmények használható részeit a szovjet hadsereg vette igénybe. 1945. márc.-ban az 1938. évi 6886 kórházi ággyal szemben mindössze 1502 volt használható állapotban, pedig a főv.-t járványveszély is fenyegette. Az államosítási hullám elérte az eü.-t is. Az államosított betegbiztosító int.-eket – OTI, MABI és más szakágazati, egyházi rendelők, kórházak – átvette a belőlük létrehozott SZTK. A főv.-ban működő eü. létesítmények többségét a Főv. Tanács irányítása alá rendelték. Ezekben az években jött létre a körzeti orvosi hálózat – a körzeti orvosok száma 1990-ben 864 volt –, kiépült az üzemorvosi, gyermekorvosi, iskolaorvosi ellátás, megalakult a KÖJÁL, kibővült a szakrendelői hálózat. 1990-ben a főv.-ban, a kórházakat is beleértve, összesen 11 161 orvos dolgozott. A mennyiségi gyarapodás ellenére az életmódváltozás, az urbanizációs szokások következtében romlott a felnőtt lakosság halálozási arányszáma. A halálokok között dominálnak a szív- és érrendszeri betegségek (51%), a daganatos megbetegedések (22%), valamint az erőszakos cselekmények (balesetek, öngyilkosságok). A legtöbb kórház műszaki állaga elavult, az ép.-ek átlagos életkora 70 év felett van, ugyanilyen idős a közművi berendezésük is. A főv.-ban 1945-től az 1970-es évek végéig új kórház nem épült, azóta is csak egy. A rendszerváltás jelentős reformokat indított el az eü.-ben is, bevezették a háziorvosi rendszert, elválasztották a betegbiztosítást a költségvetéstől. – Ellentmondásos utat járt be a főv. *oktatásügye* is. 1945-öt követően az első lényeges változást a nyolc osztályos ált. isk. és az ingyenes tanítás bevezetése hozta. 1948-ban az egyházi iskolákat államosították, az alsófokú oktatást a Főv. Tanács irányítása alá helyezték. Az osztálytermek létszáma az eltelt évtizedek alatt kétszeresére növekedett, csökkent az egy tanteremre jutó tanulók és a tanulócso-

Budapest látképe a Lánchíddal (1992)

Budapest látképe a Parlamenttel (1992)

portok száma. Sok gondot okozott a korszak pedagógiai útkeresése, a gyakori, egymásnak ellentmondó oktatási reformok, a pedagógusok társadalmi megbecsülésének és bérezésének problémái. – Az 1990/91-es tanévben 353 ált. isk.-ban 185 308 gyermek tanult. A középiskolák reformjára 1950-ben került sor, ekkor hozták létre az ipari, majd a közgazdasági technikumokat, amelyek később szakközépiskolává alakultak át. A hagyományos, továbbtanulásra irányuló gimnáziumokkal szemben megnövekedett a kedvezőbb munkavállalási lehetőséget nyújtó szakiskolákba járók aránya. Az 1990/91-es tanévben a középfokú oktatási intézményekbe 101 022 tanuló járt, 18,7%-kal több, mint öt évvel korábban. Módosult a felsőfokú oktatás struktúrája is. Több egyetemi karból önálló intézmény lett, felsőfokú intézményben folyik a tanító- és óvonőképzés. A felsőfokú oktatásban résztvevők számát növelte a levelező és esti oktatás bevezetése. Az 1991/92-es tanévben a főv. felsőfokú oktatási intézményeiben 53 204 fő tanult, ebből 40 024-en nappali tagozaton. A lakosság 1980-ban több mint 10%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel. E számok elmaradást mutatnak az európai színvonaltól, a felsőfokú oktatásban résztvevők Mo.-on nem érik el korosztályuknak 20%-át sem, míg a fejlett országokban ez az arány 40–50% között van. A felsőfokú oktatásban tanulók számának korlátot szab az intézmények állapota, a felújítások elmaradása, a szűkös anyagi viszonyokból származó felszereltségi ellehetetlenülés. – Bp. mindenkor a m. *szellemi-kulturális élet* központja volt és maradt. A II. vh. után Bp. szellemi-kulturális élete sokszínű volt. Megjelentek a II. vh. előtti kulturális életből kiszorított, száműzött és elpusztított alkotók művei. 1948-tól a pol. viszonyok torzulásával párhuzamosan sor került a kulturális élet átszervezésére, „államosítására" is. Államosították a színházakat, a filmgyártást, a könyvkiadókat, a sajtót, „megtisztították" a rádiót. A hivatalos pártálláspontot nem követő, azt elutasító alkotókat eltávolították, a megtorlás változatos eszközeit alkalmazták velük szemben az elhallgattatástól az emigrációba kényszerítés mellett a bebörtönzésig. Az egykori színes, változatos kulturális élet elszürkült, bezártak az irodalmi kávéházak, galériák, mindent elborított a sematikus, dogmatikus szemlélet. 1953-tól a pol. enyhülést hozó korszakban az írók hírt adtak az ország tényleges állapotáról, a közhangulatról. Bp.-en született meg az 1955. évi „memorandum", zajosakká váltak az írók összejövetelei. Ezek a fejlemények kihatottak a társ. élet egészére, az ország pol. hangulatára. – Az 1956. évi forradalmat követő megtorlás a szellemi-kulturális élet számos reprezentánsát súlyos büntetéssel, emigrációba kényszerítéssel sújtotta. Az 1960-as években valamelyest enyhülés következett be a kultúrpolitikában, megszűnőben volt a szocialista realizmus mint az egyedül követhető irányzat, bejuthattak az országba a nyugati kulturális élet erősen megszűrt termékei. 1949 után Bp.-en 12 színház működött, 1990-ben 19, a színházlátogatók száma 1980-ban meghaladta a hárommilliót, de ez a szám azóta erősen visszaesett. A színházak és mozik számára erős konkurenciát jelentett a televízió megjelenése. Megmaradt a főv. vezető szerepe a zenei életben, itt vannak a legjelentősebb múzeumok, kiállítótermek, központja maradt az ország sportéletének. – Budapesttel foglalkozó legfontosabb munkák: 1. *Monográfiák:* Palugyai Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása I–IV. (Buda-Pest, 1852–1855); Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története (Pest, 1868); Salamon Ferenc: Buda-Pest története (Bp., 1878–1885, 1–3. k.); Gőőz József: Budapest története (Bp., 1896); Schmall Lajos: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez (Bp., 1899, 1–2. k.); Budapest története I–III. k. (szerk. Szendy Károly, 1942–1944); Ságvári Ágnes: Budapest. Fővárosunk története (Bp., 1973); Budapest története I–V. k. (főszerk. Gerevich

Budapest főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	525,53
	1980. I. 1.	525,10
	1990. I.1	525,17
Népességszám	1960. I. 1.	1 804 606
	1970. I. 1.	2 001 083
	1980. I. 1.	2 059 347
	1990. I. 1.	2 016 774
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	3 434
	1970. I. 1.	3 810
	1980. I. 1.	3 922
	1990. I. 1.	3 840
Házasságkötések	1960	17 910
	1970	20 048
	1980	15 487
	1990	11 941
Élveszületések	1960	15 934
	1970	24 047
	1980	23 699
	1990	19 438
Halálozások	1960	18 164
	1970	24 674
	1980	31 124
	1990	29 680
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	−2 230
	1970	− 627
	1980	−7 425
	1990	−10 242
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		196 477
1970–1979 évek között		58 264
1980–1989 évek között		−42 573
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	65,2
	1970. I. 1.	66,4
	1980. I. 1.	57,3
	1990. I. 1.	44,7
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	65,0
	1970. I. 1.	73,9
	1980. I. 1.	50,0
	1990. I. 1.	45,5
Iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	42,2
	1970. I. 1.	45,9
	1980. I. 1.	34,8
	1990. I. 1.	27,1
Lakásállomány	1960. I. 1.	535 855
	1970. I. 1.	630 775
	1980. I. 1.	726 691
	1990. I. 1.	850 069
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	337
	1970. I. 1.	317
	1980. I. 1.	283
	1990. I. 1.	237
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	2669,1
	1980. XII. 31.	3905,1
	1989. XII. 31.	4248,5
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. I. 1.	1835,0
	1980. I. 1.	2640,0
	1989. I. 1.	3573,3

Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. I. 1.	1285,0
	1980. I. 1.	1883,5
	1989. I. 1.	2773,3
Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	6889,0
	1980. XII. 31.	14 882,0
	1988. XII. 31.	19 646,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	722
	1980. XII. 31.	826
	1989. XII. 31.	855
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 535
	1980. XII. 31.	2 493
	1989. XII. 31.	2 358
Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	12 074
	1980. XII. 31.	20 293
	1989. XII. 31.	17 171
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	31 946
	1979. X. 15.	63 432
	1989. XII. 31.	60 202
Általános iskolai tanulók száma (nevelőotthonok, iskolaszanatóriumok nélkül)	1960/61 tanév elején	210 607
	1979/80 tanév elején	171 388
	1989/90 tanév elején	194 681
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	57
	1979/80 tanév elején	33
	1989/90 tanév elején	27

László, Bp., 1973–1980). – 2. *Enciklopédiák és Lexikonok:* Jakoby Péter: Budapest kézikönyve (Bp., 1918); Budapest Székesfőváros Statisztikai Lexikonja (szerk. Molnár Olga, Bp., 1940); Józsefvárosi Lexikon (főszerk. Nagy Richárd, Bp., 1970); Budapest Enciklopédia (szerk. Tóth Endréné, Bp., 1970); Budapest Lexikon (főszerk. Berza László, Bp., 1973). – 3. *Bibliográfiák:* Budapest történetének bibliográfiája (Főv. Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye, I–VI. k. Bp.); Budapest története, képbibliográfiája (Főv. Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye, 1–2. k. Bp., 1982–83); Budapest füzetek (Főv. Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye 1–6 k., Bp., 1975–1980). – 4. *Statisztikai művek és évkönyvek:* Budapest Székesfőváros Közigazgatási és Statisztikai Évkönyvei 1873–1936; Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei 1873–1948; Budapest Statisztikai Évkönyve 1955–1991; Statisztikai Közlemények 1–95/5 k. 1870–1944; Budapesti Közigazgatási és Üzemi Évkönyvek, 1940-től Közigazgatási és Üzemi Útmutató 1930–1944; Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1978–1988; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1907–1982; Tanulmányok Budapest Múltjából 1933–1991; Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve 1889–1992. – 5. *Forrásanyag és forráskiadványok:* Budapest Főváros törvényhatósági és tanácsköztársasági szerveinek levéltára 1873–1949 (összeáll. Ort János és Szekeres József, Bp., 1959); Budapest Főváros Levéltára fondjainak jegyzéke (szerk. Bónis György, Bp., 1970); Források Budapest Múltjából 1873–1958. I–V/A k.; Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai I–IX. k.; Levéltári Dokumentáció. Budapest Főváros Levéltára 1–9. k.; Fejezetek Budapest Múltjából. Főv. Szabó Ervin Könyvtár 1–5. k.

Budapest: 1. függetlenségi és 48-as programmal 1877-ben indult pol. napilap. Egyidőben a függetlenségi párt félhivatalos újságja; lapvezére és fő cikk-

A Budapest c. folyóirat címlapja

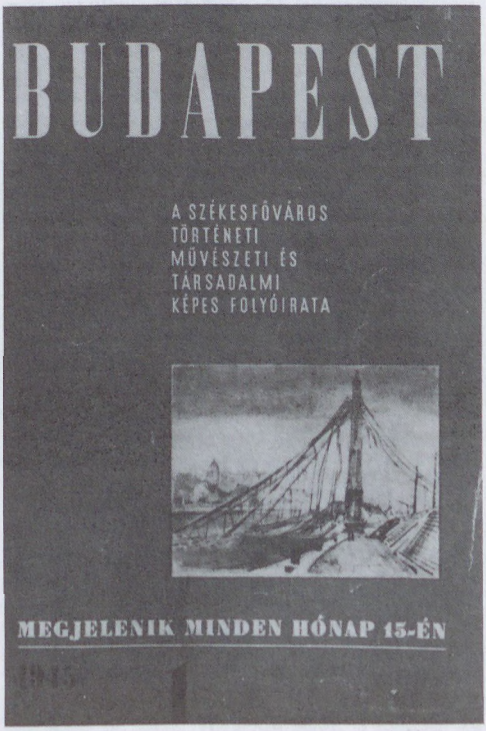

írója 1905–06-ban Kossuth Ferenc volt. A szélesebb olvasóközönség megnyerése érdekében közérthető, világos pol. cikkekkel, a városi élet eseményeinek tömör elbeszélésével, színes rendőri rovattal és címlapján nagy képpel jelent meg. 1918. nov.-től 1919. márc.-ig *Köztársasági Újság* címen jelent meg, azután 1921. ápr.-ig szünetelt, akkor hetilapként indult újra *Hétfői Kiadás Budapest* címmel. 1922. aug.-ban végleg megszűnt. A ~ testvérlapjaként indult 1887-ben a →*Kis Újság* c. néplap – 2. 1945. okt. 15-én indult képes havi folyóirat. 1947 végén megszűnt, de 1966. ápr.-ban – folytatólagos évfolyamszámozással – újra indult. Alcíme: A főv. folyóirata. Gazdag várostörténeti, várospol. és kulturális tartalommal és sok képpel jelent meg. 1989. márc.-tól 1991. márc.-ig →*Heti Budapest* címen jelentették meg, attól kezdve kiadását szüneteltetik.

Budapest Bábszínház: →*Állami Bábszínház*

Budapest Bank Rt. (V. Deák Ferenc u. 5.): 1987. jan. 1-jén alakult a Bp-i Hitelbankból, az Áll. Fejlesztési Bank egyes bp.-i és vidéki egységeiből, az MNB Pest megyei Igazgatóságából és fiókjaiból, valamint további MNB fiókokból, 41 alapító részvényes összefogásával, 3,5 milliárd Ft alaptőkével. A ~ kétszer hajtott végre alaptőke emelést. Így 1987-ben 5,3 milliárd Ft, 1988-ban 6,6 milliárd Ft lett az alaptőkéje. Az alaptőke emelések következményeként megnőtt a részvényesek száma, így 1989. dec. 31-ig 631 gazdálkodó szervezet jegyzett részvényt. A ~ teljesjogú kereskedelmi bank, üzleti tevékenységének fő területei: a gazdálkodó szervezetek számláinak vezetése, belföldi hiteligényeik finanszírozása és szabad pénzeszközeik a ~ által történő bevonása és forgatása. A ~ 1988 közepétől megkezdte a magánvállalkozók számláinak vezetését, hitel-betétügyeik intézését. 1989-től a ~ devizaügyleteket is bonyolít. A ~hoz került az egyik jogelődtől, az Áll. Fejlesztési Banktól a kötvénypiac tekintélyes része is. A ~ ügyfélköre kezdetben az energiaszektor 90%-át, s az ip., valamint a mezőgazd. szféra egy részét is felölelte. – A ~ hazai érdekeltsége az 1989-ben alapított →*Realbank* elnevezésű leánybank. – A ~ 1990-ben *A Budapest Bank Budapestért Alapítvány* névvel, 100 millió Ft alaptőkével alapítványt hozott létre a főv. szellemi és tudományos életét, a művelődést, a zenét, az oktatást valamint a műemlékek megőrzését támogató tevékenység elősegítésére.

A Budapest Bank épülete a Vörösmarty téren

Budapest–Budafoki Villamos Helyiérdekű Vasút, *BBVV:* első vonalszakasza 1899-ben nyílt meg. Vonatai Budafoktól a Szt. Gellért térig közlekedtek, a Móricz Zsigmond körtértől a *BKVT* vonalát használta. A vonalat 1909-ben Nagytétényig hosszabbították meg, majd megépült – budafoki elágazással – a Budaörsön át Törökbálintra vezető vonal (1913). A ~ részvényeit 1907-ben megvette a BHÉV, majd 1917-ben beolvasztotta a váll.-ot.

Budapest Csokoládégyár (IX. Vágóhíd u. 20.): az államosított →*Stühmer Frigyes Rt.* cégből alapították. 1963-ban *Budapesti Csokoládégyár* néven beolvadt a *Magyar Édesipar* nagyváll.-ba. 1981-től az akkor létrehozott *Bp.-i Édesip. Váll.*, 1990-től a *Quintie Édesip. Váll.*, 1992-től a →*Stollwerck–Duna Kft.* része. Fő gyártmányai: minőségi nugátok, táblás és szeletes csokoládék, desszertek és zselék, de folytat kakaóbab-feldolgozást és cukrászati félkésztermékgyártást.

Budapest-Déli Református Egyházmegye: A Dunamelléki Ref. Egyházker. kebelében 1955. júl. 1-jén alakult egyházigazgatási egység. – Egyházközségei: *Buda* (Szilágyi Dezső tér); *Budafok; Budahegyvidék* (Böszörményi út), 1932-ben alakult; *Csepel; Csepel-Királyerdő; Kelenföld,* 1920-ban kezdték szervezni, temploma 1928–30 között épült; *Kispest-Központ; Kispest-Rózsa tér; Kispest–Wekerle-telep; Külső-Üllői út* (Mária Valéria telep); *Nagyvárad tér* (Tisztviselő-telep), temploma alapkövét 1930-ban tették le; *Pasarét,* 1938-ban vált önállóvá, 1939-ben készült el temploma; *Pestszenterzsébet–Klapka tér; Pestszenterzsébet–Központ; Pestszenterzsébet–Szabótelep; Pestszentimre; Pestszentlőrinc–Erzsébettelep; Pestszentlőrinc–Ganz Kertváros; Pestszentlőrinc–Kossuth tér; Pestszentlőrinc–Szemeretelep; Soroksár.*

Budapest Duna-tengerjáró hajó: a m. áruk Közel-Keletre átrakodás nélkül történő szállításának megvalósítására és a pangó Ganz hajógyár munkával történő ellátása céljából készítették 1934-ben a Váci úti hajógyárban. A ~ csekély merülése és alacsony felépítménye révén a Duna-hidak alatt akadálytalanul tudott áthaladni. Az újtípusú, 2 db, 200–200 LE teljesítményű, alacsony fordulatszámú, hajózási célra tervezett Ganz-Jendrassik dízelmotorral rendelkező hajó vízkiszorítása 500, hasznos teherbírása

300 t volt. Első útja 1934-ben Alexandriába vezetett. Ezt követően indult meg a Duna-tengeri *hajógyártás*, majd a m. tengeri flotta kiépítése a Váci úton. 1944-ig hat Duna-tengerjáró hajó készült el.

Budapest egyesítésének évfordulói: az *1872. évi XXXVI.* elfogadott tc. elrendelte Buda és Pest szabad kir. városok, valamint Óbuda mezőváros és a Margit-sziget egyesítését. Az egy évig tartó egyesítési folyamat az 1873. nov. 17-iki díszközgyűléssel ért véget. – A főv. egyesítésének 40. évfordulóját a város vezetősége díszközgyűlésen ünnepelte. Ugyanakkor jelent meg Gárdonyi Albert könyve, amely a főv. egyesítésére vonatkozó okmányokat tartalmazza. – Az egyesítés *fél évszázados* megünneplésének előkészítésére a város vezetősége hetvenkét tagú biz.-ot választott. A tervezett nagyszabású ünnepség végül mindössze a szokásos díszközgyűlésre korlátozódott, amelyet az Új Városháza dísztermében tartottak meg. Az évfordulóra írta Bartók Béla Tánc szvitjét és Kodály Zoltán Psalmus Hungaricusát. Gárdonyi Albert *Ötven esztendő Budapest Székesfőváros történetéből* c. munkája csak 1925-ben jelent meg. – Az egyesítés 100. évfordulójának első nemzetközileg is jelentős eseménye volt az európai főv.-ok vezetőinek baráti találkozója (1972. szept. 26–28.). 1972. okt. 23-án avatták fel a →*Centenáriumi emlékművet*, Kiss István alkotását a Margit-szigeten. Nagyszabású fásítási programba kezdtek, amelynek keretében elkészült a Bécsi kapu melletti →*Európa liget*. A vidék és a főv. összefogásával létesítették a Népligetben a →*Centenáriumi Park*ot. – A megemlékezések során számos kiadvány és emlékkiállítás ismertette az egyesítés körülményeit, jelentőségét, a főv. 100 éves fejlődésének eredményeit. Ezek közül a legjelentősebbek: a Bp. Főv. Tanácsa kiadásában megjelent *Budapest története* (I–II.), a Bp.-i Történeti Múz. rendezésében 1973 jan.-jában megnyílt *Budapest 100 éve* c. kiállítás. A Főv. Levéltár gondozásában megjelent a *Források Budapest múltjából* c. gyűjt. és számos más ünnepi kiadvány.

Budapester Rundschau: pol., gazd. és kulturális hetilap. 1967-ben indult azzal a céllal, hogy a Mo. iránt érdeklődő külföldi olvasókat és a Mo.-ra érkező németül olvasó vendégeket tájékoztassa az o. belpol., gazd. és kulturális életéről, és vázolja a hivatalos m. álláspontot a nemzetközi pol. kérdésekről. 1977-től cseh, lengyel, horvát, román, bolgár nyelven is megjelent.

Budapestért-díj: Bp. főv. Közgyűlése által 1992-ben alapított díj. A ~ bármely területen végzett kiemelkedő tevékenység elismerésére szolgál, évente legfeljebb 25 adományozható. Adományozására egész évben, nemzeti ünnepek, jubileumok alkalmából, főv. eseményekhez kapcsolódóan kerül sor. A ~ adományozásáról a főpolgármesterből és a Főv. Közgyűlés állandó bizottságai elnökeiből álló kuratórium dönt.

Budapest Értékpapír és Befektetési Rt. (XIII. Alig u. 14.): 1991-ben alapította a *Budapest Bank Rt.* mint teljes körű tevékenység végzésére feljogosított értékpapír-kereskedőt. A ~ alaptőkéje 250 millió Ft. A ~ főbb tevékenységi köre: értékpapír-kibocsátások (kötvény, részvény, vagyonjegy stb.) lebonyolítása; értékpapírok elsődleges és másodlagos forgalmazása; a privatizáció keretében társasággá átalakított cégek részvényeinek nyilvános forgalomba hozatala; értékpapírok tőzsdei bevezetése, értékpapír adásvételi megbízások teljesítése a Bp.-i Értéktőzsdén, valamint a tőzsdén kívüli kereskedelemben, értékpapírok letéti őrzése, letétkezelés, befektetési tanácsadás, megbízások kezelése magánszemélyek és közületek részére.

Budapest-Északi Református Egyházmegye: a Dunamelléki Ref. Egyházker. kebelében 1955. júl. 1-jén alakult egyházigazgatási egység. Egyházközségei: *Baross tér*, 1932-ben fiók-, 1938-ban anyaegyházközség, imaháza a Dózsa György (Aréna) út és Thököly út sarkán állt, ma a Szabó József u. 16. Zsinati Székházban tartja istentiszteleteit; *Cimbalom* u.; *Csillaghegy; Frangepán u.* (Angyalföld) 1921-től missziós, 1932-től anyaegyházközség, temploma 1927–33 között épült; *Városligeti fasor* (→*fasori református templom*); *Józsefváros*, 1905-ben alakult; *Kálvin tér*, 1796-ban alakult; *Klauzál tér; Kőbánya*, 1885-ben alakult, temploma 1898–1900 között épült; *Külső-Józsefváros*, 1932-ben alakult, imaháza 1940-ben épült; *Mátyásföld–Árpádföld–Cinkota; Óbuda*, a 16. sz.-ban alakult, temploma 1785-ben épült; *Pesti-Németajkú Ref. Egyház; Pestújhely; Pozsonyi út*, 1932-ben lett anyaegyházközség, templomát 1940-ben szentelték fel; *Rákoscsaba; Rákosfalva; Rákoshegy; Rákosliget; Rákospalota–Óváros; Rákospalota–Újváros; Rákosszentmihály–Sashalom; Skót-misszió* (Terézváros); V. ker. *Szabadság tér*, 1932-ben anyaegyházközség, temploma 1940-ben épült fel; *Törökőr; Újpest-Belsőváros; Újpest-Újváros; Zugló*, temploma alapkövét 1893-ban tették le, azóta többször átépítették az ép.-et.

Budapest felszabadulása: →*Budapest ostromai*

Budapest Filmstúdió Vállalat (XIV. Róna u. 174.): 1924-től →*Magyar Film Iroda* néven működött. Műterme 1927-ben épült, ekkor egybeolvadt a →*Pedagógiai Filmgyár Rt.*-vel, híradó- és dokumentumfilmeket, valamint tudományos-ismeretterjesztő filmeket készített. 1957–64 között – ~ néven – játékfilmeket is készített. Itt rendezték első filmjeiket olyan, ma már európai hírű filmrendezők, mint Jancsó Miklós, Gaál István, Sára Sándor, Homoki Nagy István, Kollányi Ágoston. 1972-től újra működik, 1990-től önálló váll.ként, a M. Filmgyártó Váll.-tal egy ép.-ben.

Budapest Fővárosi Állategészségügyi és Élelmiszer Ellenőrző Állomás (XIII. Lehel u. 43–47.): 1967-től *Budapest Állategészségügyi Állomás* néven működött a Főv. Tanács V.B. szakigazgatási intézményeként. 1982 óta a Főv. Élelmiszer Ellenőrző és Vegyvizsgáló Int. is a ~ szervezetéhez tartozik. Feladata: állateü., élelmiszerhigiéniai és élelmiszer minőségellenőrzési hatósági feladatok ellátása.

Budapest Fővárosi Idegenforgalmi Hivatal: 1916-ban közgyűlési határozat hívta életre. Feladata információadás, szállásbiztosítás. Együttműködött az Orsz. Idegenforgalmi Tanáccsal és

részt vállalt az orsz. vásárok, kongresszusok, kiállítások előkészítésében is. Csoportos utazásokat szervezett, 1932-től kirendeltségei működtek Bécsben, Párizsban és Velencében. Népszerűsítő útikalauzokat, prospektusokat (Budapest fürdőváros, Budapest a Duna királynője), kalendáriumokat, programfüzeteket adott ki. Működését a Gazdasági Főtanács 1948. aug. 31-ével megszűntette. Szerepét az 1955-ben létesített *Budapesti Idegenforgalmi Igazgatóság* vette át. (→még *idegenforgalom*)

Budapest Fővárosi Képviseleti Bizottság: Nagy-Bp. első, ideiglenes képviseleti szerve a tanácsok megalakulásáig. Felállításáról, a főv. igazgatása zavartalanságának biztosítására, törvényes felhatalmazása alapján a belügymin. rendelkezett (5273/1950. BM. sz. rendelet). Az 1949. XXVI. tv. értelmében 1950. jan. 1-jei hatállyal a főv.-sal egyesített peremvárosok és községek képviselőtestületi tagjaiból és a főv. tvhat. biz. tagjaiból alakult 270 tagú ~ a tvhat. biz.-ot megillető hatáskörben járt el, azzal az eltéréssel, hogy a költségvetésen belül a szerződések és egyéb jogügyletek megkötése, az ügyoszt.-ok számának és szervezetének meghatározása a polgármester hatáskörébe tartozott. Működésére és ügyrendjére a főv. tvhat. biz.-ára vonatkozó jogszabályok maradtak érvényben, elnöke is a tvhat. biz. elnöke volt.

Budapest Fővárosi Műszaki Nyilvántartó Hivatal: a műszaki igazgatáshoz szükséges adatok nyilvántartására létesült 1949. jan. 20-án az akkori polgármesteri III. (városrendezési és magánépítési) ügyoszt. felügyelete alatt. 1950-ben a hivatal munkakörét a kettéosztásából keletkező Főv. Műszaki Hivatal és a Főv. Nyilvántartó Hivatal vette át. Ezek közül az előbbi a telekrendezési, kisajátítási, telekpol., főv. ingatlanvagyon-nyilvántartási feladatkört vette át, az utóbbi pedig a műszaki adatnyilvántartáshoz szükséges tervtári, térképtári, térképkiegészítési és nyilvántartási munkát végezte. Ezeknek a munkaköre végül is a városrendezési és építészeti főoszt.-hoz került, amelytől egy részt a Főv. Ingatlanrendezési Iroda vett át.

Budapest Főváros Közgyűlése: az 1990. szept.–okt.-ben két fordulóban lezajlott választások eredményeképpen – melyen az SZDSZ 36, a FIDESZ 22, az MDF 22, az MSZP 5, a KNDP 3 mandátumot szerzett – jött létre. Első ülését 1990. okt. 31-én tartotta, amelyen *Demszky* Gábort választották →*főpolgármester*ré. A testület főpolgármester helyettesítésére főpolgármester-h.eket választott, számuk jelenleg három. A főjegyzőt határozatlan időre ugyancsak ~ nevezi ki. ~ hozza létre a Főpolgármesteri Hivatalt. A döntések előkészítésére, végrehajtásuk szervezésére és ellenőrzésére ~ állandó és ideiglenes biz.-okat hoz létre. Jelenleg 16 állandó és három ideiglenes biz. működik. ~ havonta rendes ülést tart, de a képviselők egyötödének indítványára összehívható rendkívüli ülés is. – Az 1991. évi XXIV. tv. a főv. önkormányzat feladat- és hatáskörét a következőkben határozta meg: a főv. városképének és történetének, épített és természetes környezetének védelme, a főv. egészét v. nagy részét érintő kommunális feladatok (víz-, gáz-, távhő- stb.) ellátása, a főútvonalak kijelölése, a forgalomszabályozás és tömegközlekedési feladatok végzése, a kettőnél több ker.-et érintő közművelődési, tudományos, művészeti, sport tevékenység támogatása, a lakáshozjutás feltételeinek szabályozása, az idegenforgalom érdekeinek összehangolása, a településtisztaság védelme, eü., szociális, oktatási, nevelési, művészeti, közgyűjt. intézmények fenntartása (ha azok kettő vagy több ker.-t érintenek) stb. ~ határozza meg a főv. városfejlesztési programját, valamint az Ált. Rendezési Tervet. Ugyancsak ~ fogadja el a gazd. programot és rendeletet alkot a költségvetésről. – Az önkormányzati feladatokat ~nek biz.-ai, a főpolgármester és hivatala látja el. A főv. tv. alapján széleskörűen együttműködik a ker. önkormányzatokkal, miután néhány rendelet csak a ker.-ek többségének egyetértésével léptethető életbe. – A közgyűlés működését a 7/1992. (III. 26.) sz. önkormányzati rendeletben megállapított Főv. Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzata állapítja meg.

Budapest Főváros Levéltára, *Fővárosi Levéltár* (V. Városház u. 9–11.): a főv. önkormányzat központi levéltára. A török hódoltság során Buda, Pest és Óbuda középkori iratai elpusztultak, csupán néhány szabadalomlevél és céhirat vészelte át a századok viharait. A törökök alól felszabadult három város 1873-ig a városi jegyző, majd a 18. sz. utolsó harmadától kinevezett levéltáros irányításával maga őrizte iratait. A főv.-sá alakulást követően *Levéltári Hivatal*t szerveztek, ahol együtt őrizték és kezelték a történelmi forrásanyagot az irattári dokumentumokkal. 1873–1901 között neve *Budapest Főváros* (1893-tól *Szfőv.*) *Levéltári Hivatala,* ekkor a levéltárat és az irattárat kettéválasztották, és nevét *Bp. Szfőv. Levéltár*ára változtatták. 1911-től a ~ a főv. történetével foglalkozó tudományos intézménnyé alakult, amelynek feladata az őrizetében lévő 15 évesnél régebbi forrásanyag szakszerű rendezése és kutathatóvá tétele volt. A II. vh. pusztításai elől anyagának nagy részét 1944-ben a Szt. István-bazilika altemplomába menekítették. A Városházán maradt iratok jórésze elégett. 1950-től, a levéltárak államosítását követően – amikor nevét *Főv. Közlevéltár*ra változtatták – gyűjtőköre kiszélesedett: a főv.-ban működő középfokú áll.igazgatási, jogszolgáltatási és gazd. szervezetek iratanyagát is gyűjti. 1952-től neve *Bp. 1. sz. Áll. Levéltár,* 1968-tól – ismét a főv. kötelékében – ~. A ~ által őrzött történeti forrásanyag mennyisége az 1940-es évekbeli 5 km-ről 1992-ig 20 km-re nőtt. Gyarapodó iratanyagának elhelyezésére 1964-ben új városházi raktárakat, 1977-ben a II. Heinrich István u.-ban a M. Szentföld Molnár Farkas által tervezett, de 1950-ben félbehagyott templomtorzóját kapta meg a ~. Itt az építészeti értékeket megőrző felújítás után korszerű raktárakat és iratvédelmi műhelyeket alakítottak ki. 1989-ben vette át a ~ a VIII. Leonardo da Vinci köz 3. sz. levéltári raktárép.-et, ahol 14 km forrásanyag minden igényt kielégítő őrzésére nyílt lehetőség. Az előbbieken kívül az I. Hess András téren is van ~nak raktára. Az ügyfélszolgálat a ~ központjában működik. ~ több kiadványsorozatot jelentet meg. Legfontosabb a Forráskiadványok c., melyből 1883–

1987 között 40 kötetben 24 mű jelent meg. A Levéltári Segédletek c. sorozatnak eddig 19 kötete készült el. A Várostörténeti és Módszertani Sorozatban 14 művet adtak ki.

Budapest Főváros Önkormányzata: →*önkormányzat*

Budapest Főváros Tanácsa: 1. tisztviselőtanács. Felállításáról az 1872:XXXVI. tc., az első ún. főv. tv. rendelkezett. ~ a főv. tvhat.-ának végrehajtó szerve volt áll. közig. és önkormányzati ügyekben, továbbá önálló közig. hatóság azon ügyekben, melyeket a tv.-ek vagy szabályrendeletek illetőségébe utaltak. ~ gondoskodott a rendeletek, továbbá a közgyűlési határozatok és saját határozatai végrehajtásáról. ~ a hatáskörébe tartozó ügyeket részben a tanácsüléseken, részben a tanácshoz tartozó ügyoszt.-okban, a tanács nevében intézte. A tanácsi ügyoszt.-ok élén az ügyoszt.vez. *tanácsnok* állt, akinek önálló aláírási és kiadmányozási joga volt. – ~nak különösen fontos feladata volt a főv. közvagyonának, közjövedelmeinek nyilvántartása, a főv. pénztárak és a pénzalapok kezelése. – ~ elnöki tisztét a *polgármester* töltötte be, tagjai – a közgyűlés által meghatározott létszámban – az alpolgármesterek és a tanácsnokok voltak. Igazgatási szervezetét, tisztviselőinek létszámát, működési-ügyintézési eljárását a belügymin. által jóváhagyott szabályrendelet határozta meg. – 1893-ban *Bp. Szfőv. Tanácsává* alakult, működését az 1930:XVIII. tc. szüntette meg. Utolsó ülését 1930. jún. 18-án tartotta. Ügykörét a rövid életű *Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Tanácsa* és a polgármester vette át. – 2. az 1949. évi Alkotmány szellemében az egy. 1950 máj.-ában fogadta el az 1950: I. tv-t, az ún. első tanácstv.-t. 1950. jún. 15-én alakult meg a főv. központi városigazgatási szerve, az ideiglenes *Bp.-i Városi Tanács* (BVT), aug. 15-én pedig megalakultak a ker. ideiglenes tanácsok. A tanácsok tagjait 1950. okt. 22-én választották meg a Hazafias Népfront lajstroma alapján. A BVT tagjainak száma megalakulásakor 25 fő volt. A tanácsrendszer bevezetése az önkormányzat teljes tagadását jelentette, a tanácsok jellegének meghatározásában ez a fogalom nem is szerepelt. A BVT ülései nyilvánosak voltak, a testület általában háromhavonta ülésezett központilag meghatározott napirend alapján. A tanácsülés határozatot hozott vagy rendeletet alkotott. A tanácsok javaslattevő, véleményező szervei az *állandó biz.-ok* voltak. A tanács végrehajtó szerve a *végrehajtó biz.* (VB) volt, tagjainak száma 15–17 fő volt. A VB tagjai közül elnököt, elnökh.-eket, titkárt választott. (Később a titkárt kinevezték.) A VB 1954-ig hetente ülésezett, utóbb kéthetenként. Üléseire állandó meghívással bírt az MDP (MSZMP) Bp.-i Biz.-ának, a Belügymin.-nak és szinte valamennyi tömegszervezetnek a képviselője. A VB hatáskörébe tartozó feladatokat a szakigazgatási szervek látták el. A szakigazgatási szervek a VB-nek voltak közvetlenül alárendelve, tevékenységük szakmai irányítását az illetékes szakmin.-ok vagy orsz. hatáskörű szervek látták el. A szakigazgatási szervek oszt., majd főoszt. rangot viseltek, számuk és elnevezésük gyakorta változott, belőlük váltak ki a különböző igazgatóságok is. A főoszt.-ok és igazgatóságok száma tizenöt és huszonöt között mozgott. ~ élén megalakulása óta a következő tanácselnökök álltak: *Pongrácz* Kálmán, *Veres* József, *Sarlós* István, *Szépvölgyi* Zoltán *Iványi* Pál és *Bielek* József. Az elnökh.-ek száma 3–5 között változott, közöttük oszlott meg a szakigazgatási szervek és igazgatóságok felügyelete. A vb-titkár feladata volt a tanácsi szervek jogszabályszerű működésének biztosítása. Az ügyoszt.-ok, szakigazgatási szervek élén a vb által kinevezett vezetők álltak, a vb nevezte ki az igazgatóságok és a tanács irányítása alá tartozó váll.-ok vezetőit is. Ugyancsak ~ VB hagyta jóvá a ker. tanácsok vb-inek vezetőit. – A tanácsok munkáját az erős centralizáció jellemezte. Az első tanácstv. a tanácsokat a Min.tanács alá rendelte, amely ezt a feladatot 1953-ban a Belügymin.-ra ruházta át. A tanácsok rendszerében az ún. kettős alárendeltség érvényesült. ~ VB alá volt rendelve saját tanácsának és a Belügymin.-nak, a szakigazgatási szervek a VB-nek és az illetékes szakmin.-nak. Mindezen felül érvényesült a tanácsok „pártirányítása". A legfelsőbb párttestületek apparátusától kezdve lefelé a különböző szintű pártszervek saját önálló egységeket állítottak fel a tanácsok irányítására, amelyek a személyi ügyeken túl szinte minden lényeges és lényegtelen kérdésben utasíthatták a ha-

Tanácselnökök

Pongrácz Kálmán	1950–1958
Veress József	1958–1963
Sarlós István	1963–1970
Kelemen Lajos (megbízott)	1970–1971
Szépvölgyi Zoltán	1971–1986
Iványi Pál	1987–1988
Bielek József	1989–1990

Tanácselnök-helyettesek

Nezvál Ferenc	1950–1954
Pesta László	1950–1964
Baranyai János	1952–1957
Szili Géza	1953–1958
Rostás István	1954–1956
Bartos István	1954–1961
	1965–1970
Gyalmos János	1958–1964
Kovács Pál	1958–1964
Kelemen Lajos	1960–1983
Bondor József	1963–1965
Hantos János	1964–1973
Csikesz Józsefné	1964–1975
Kömives István	1965–1975
Skoda Lajos	1971–1973
Giltner Andor	1973–1978
Farkasinszky Lajos	1978–1988
Békesi László	1975–1981
Csehik Ferencné	1975–1982
Gérnyi Kálmán	1978–1990
Stadinger István	1978–1988
Pénzes János	1981–1991
Nyirő Rózsa	1982–1989
Nagy Richárd	1983–1989
Bielek József	1988–1989
Lehoczky István	1989–1990

táskörükbe tartozó tanácsokat. A pártszervezetek ilyen jellegű tevékenysége nem volt részletesen szabályozva, de összefüggött a „párt vezető szerepéről" vallott nézettel és gyakorlattal. – 1954-ben született meg a második tanácstv. (X. tv.). E tv.-nek a főv. szempontjából fontos §-a volt, hogy elismerte a főv. „különleges" jogállását. Ettől az időponttól a BVT neve ~ra változott. – Az 1956-os forr. időszakában a helyi közig.-ban is megszülettek a forr. szervei: a nemzeti bizottságok. A →*Budapesti Nemzeti Bizottság* 1956. nov. 1-jén alakult meg az SZDP, az FKgP, a Nemzeti Parasztpárt stb. pártok képviselőiből. A forr. leverése után visszaállították a tanácsrendszert, amelyen belül lassú változás indult el. ~ VB kezdeményezte egy új, a demokratikus centralizmussal összeegyeztethető főv. tv. elkészítését, ismét felmerült a főv. erőszakoltan megnagyobbított területének csökkentése, majd a hatvanas évek második felében az új gazd.irányítási rendszer bevezetése enyhített valamelyest a szigorú gazd. kötöttségeken, nagyobb mozgásteret engedélyezve a városvezetésnek. – Az 1971. évi I. tv. a tanácsokat már mint népképviseleti, önkormányzati és áll.igazgatási szervekként deklarálta, eltörölve áll.hatalmi és tömegszervezeti jellegüket. Mindezzel együtt ~nak anyagi mozgástere továbbra is rendkívül szűk maradt, nem rendelkezhetett váll.-ai, intézményei stb. bevételeivel, kiadásait továbbra is az áll. költségvetés fedezte, terveit a népgazdasági terv függvényében készíthette el, amelyekben a főv. tényleges érdekei csak igen korlátozottan kaphattak teret. Az 1980-as évek végére ~ is megérett a lényeges változásra. A tanácsok megbízatása 1990. szeptember 23-án lejárt, ~ utolsó ülését 1990. szept. 18-án tartotta.

Budapest Fürdőváros Egyesület: a bp.-i gyógyfürdők és strandok fejlesztésére, propagandatevékenységük összehangolására 1922-ben létesült egy. Elsőrendű szempontnak az idegenforgalom növelését tekintette. Tagjai szakemberek, tudósok, művészek, főv. intézmények tisztviselői és tőkések voltak. A ~nek tevékenysége fokozásával nagyobb tőkére volt szüksége, ezért 1926-ban rt.-vé alakult. Javaslatára jött létre az *Országos Idegenforgalmi Tanács*, a *Gyógyhelyi Bizottság*, több klub és a természetkedvelők bp.-i csoportjai. Nagy sikere volt 1929-ben a nemzetközi fürdőügyi és idegenforgalmi kongresszus megrendezése. 1933-ban részt vett az orsz. fürdőügyi kiállítás szervezésében, továbbá tudományos nagygyűlések rendezésében. Kezdeményezésére alakult meg 1937-ben a *Nemzetközi Fürdőügyi Szövetség* 30 tagállammal, Bp. székhellyel. A ~ 1945 után megszűnt, munkáját 1957 óta a *Fővárosi Fürdőigazgatóság* látja el. – *Irod.* Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása I–III. (Bp, 1934).

Budapest Galéria (V. Szabadsajtó u. 5.): a Főv. Önkormányzat művészeti szakintézménye. Mint a *Főv. Emlékműfelügyelőség*, majd a *Bp.-i Képzőművészeti Igazgatóság* jogutódja 1979 óta felügyeli a bp.-i közterekre és a főv. közép.-ekbe kerülő képzőművészeti alkotások megvalósítását. A Főv. Közgyűlésének határozata alapján beruházói tevékenységet folytat és a köztéri szobrok karbantartását végzi. Két kiállítóházában (III. Lajos u. 158. és V. Szabadsajtó u. 5.) időszaki kiállításokat rendez, elsősorban kortárs m. és külföldi művészek anyagából, működteti a *Varga* Imre gyűjt.-t (III. Laktanya u. 7.), végzi a főv. külföldi kapcsolataiból adódó szakfeladatokat. Kiállításaihoz katalógusokat, kiadványokat jelentet meg. Kétkötetes katalógusban feldolgozta Bp. köztéri szobrainak történetét (*Budapest köztéri szobrai 1692–1945*, Bp. 1987; *Budapest köztéri szobrai 1945–1985*, Bp. 1985).

Budapest–Gyöngyösvárosi Szénbánya Rt.: 1921-ben Bp.-en a nyomasztó tüzelőanyaghiány miatt 22 isk., két kórház és négy jóléti intézmény fűtőberendezéseit lignittüzelésre állították át. Terv készült egy lignittüzelésű villamosmű létesítésére is, amely az 1940-es évekre elkészült főv. érdekeltségű Mátravidéki Erőmű első elképzelésének tekinthető. A lignitet a főv. a Gyöngyösvárosi Széntermelő és Értékesítő Rt.-től vásárolta. Az ellátási nehézségekkel és inflációs pénzügyi gondokkal küzdő cég szállításai akadoztak, esetenként elmaradtak. Ezért a közüzem-létesítési törekvéseket felkaroló Wolff-párti főv. vezetés elhatározta a bányatársaság részvénytöbbségének megvásárlását, a bánya modernizálását és a termelés saját kezelésbe vonását. 1924-ben a részvények 55%-át megvásárolva létrehozták a ~-t. Egyidejűleg az alaptőkét 20 millió koronára, 1927-ben 50 000 P-re emelték. Az új közüzemi rt. igazgatóságának elnöke a gazd.-ot felügyelő alpolgármester lett, 1926-tól a későbbi Gömbös-párti főpolgármester, Borvendég Ferenc. Az igazgatóság tagjai a városházi pártok vez. képviselői lettek. – A ~-nek két bányatelke volt Gyöngyös határában, amelyeken 200 munkás felszíni fejtéssel termelte ki az évi 50 000 t lignitet. A termelés 50%-át vette át a főv. – Az 1930-as évek elején belügymin.-i utasításra a nyereségesen működő ~-nél a főv. érdekeltségét fokozatosan megszüntették.

Budapest Gyűjtemény: →*Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár*

Budapest háziezrede: a 32. gyalogezred, majd 1920 után jogutóda, az 1. gyalogezred. Az ezredet öt másik m. gyalogezreddel egyetemben 1741-ben alapították, első ezredtulajdonosa után a *Forgách-ezred* nevet vette fel, hadrendi száma: 1. m. gyalogezred volt. Első állomáshelye Pozsony, majd különböző ideig tartó helyőrségekben teljesített, hosszabb-rövidebb szolgálat után 1792-ben végleges állomáshelyére, Pestre került. Ekkor már – 1769 óta – a 32. gyalogezred hadrendi számot viselte. Ezredtulajdonosai, ill. azok nyomán elnevezései: *Forgách* Ignác táborszernagy (1741–63), *Gyulay* Sámuel altábornagy (1763–91), *Eszterházy* Miklós altábornagy (1791–1816), *Estei* Ferenc Ferdinánd főherceg (1816–88), *Mária* Terézia (1888–1918). Az ezred az odernbergi csatától (1742) kezdve a vittorio-venetói ütközetig (1918) Ausztria–Mo. valamennyi háborújában részt vett. Katonái kitűntek a görlitzi (1757), maxeni (1759), belgrádi (1789), novi (1799), caldierói (1805), asperni (1809), wagrami (1809), lipcsei (1815), pétervaradi (1848–49) ütközetekben. Több alkalommal súlyos veszteségeket szenvedett: Solferino (1859) és Königgrätz (1866). Az I. vh. alatt az ezred az orosz, a szerb és az olasz fronton harcolt.

1914. okt.-ben, 1915. márc.-ban, 1916. jún.-ban az orosz fronton szinte teljesen felmorzsolódott, ugyancsak súlyos veszteségeket szenvedett 1918. jún.-ban és okt.-ben a Piavénál és a vittorio-venetói csatában is. A Tanácsköztársaság honvédő harcaiban a munkásezreddé átszervezett 32. gyalogezred is részt vett. A Horthy-hadseregben az ezred I. gyalogezreddé szerveződött át, de továbbra is megmaradt a főv. háziezredének. A II. vh.-ban is súlyos veszteségeket szenvedett. – *Irod.* Tinódi Varga Sándor: Budapest volt házi ezredének története 1741–1918 (Bp., 1929), Magyarország hadtörténete 1–2. (Bp., 1984, 1985).

Budapesti Állami Gyógypedagógiai Nevelőintézet: →*Frim Intézet*

budapesti állomásparancsnokság: →*budapesti térparancsnokság*

Budapesti Általános Tejcsarnok Rt.: →*Budapesti Központi Általános Tejcsarnok Rt.*

Budapesti Általános Villamossági Rt, *BÁV Rt.:* 1892-ben a főv. vezetősége versenytárgyalást írt ki villamosenergia-termelő és elosztó berendezések létesítésére. Ennek eredményeképpen a ~ és a →*Magyar Villamossági Rt.* kapott megbízást villamosenergia-szolgáltatásra. A ~ 1893-ban kezdte meg az energiatemelést a Berzenczey u.-i erőműben. A dugattyús gőzgéppel hajtott áramfejlesztők kétfázisú 1800 V, 26 Hz-es váltakozó áramot termeltek, amelyből a fogyasztói súlypontokban elhelyezett motorgenerátorokkal 2 × 110 V-os egyenáramot állítottak elő. Az erőművet 1906-tól 5 kV-os generátorokkal bővítették, melyeket Mo.-on először gőzturbinák hajtottak meg. 1918-ban a kábelhálózat 116 km hosszú primer és 216 km hosszú szekunder kábelből állt. A berendezést 1918-ban a főv. tulajdonába és kezelésébe vette.

Budapesti Artista Egyesület, *Magyarországi Artista Egyesület, Magyar Artista Egyesület:* a m. artisták első érdekvédelmi egy.-e. 1897. jún. 7-én alakult több artista asztaltársaságból, melyeket az 1895. febr. 26-án Pfeiffer Mór által vezetett Humanitaere Artisten Tischgesellschaft Vulcan fogott össze. 1906-tól az egész ország artistáit tömörítette, s nevét *Mo.-i Artista Egy.-re* változtatta. 1920-tól *M. Artista Egy.*, később *Artisták Lapja* c. közlönyt jelentetett meg. A ~ 1947-ben feloszlott, helyét a *M. Artistaművészek Szakszervezete* töltötte be. – *Irod.* Szekeres József: Magyarországi artisták és cirkuszok története (Bp., 1962).

Budapesti Áru- és Értéktőzsde: abból a *Gabonacsarnok*ból fejlődött ki, amelyet 1854-ben a „Pester Lloyd" társulat állított fel. Az 1860. febr. 20-án kelt császári pátens a Monarchia nagyobb forgalmú helyein tőzsdék szervezését rendelte el. Ilyen előzmények után a M. Kir. Helytartótanács a „Pester Lloyd" közreműködésével 1864. jan. 18-án megalakította a ~t. 1868-ban magába olvasztotta a Gabonacsarnokot. Célja az 1865. évi alapszabály szerint: mindennemű kereskedelmi javaknak, veretlen aranynak és ezüstnek, pénznek és váltóknak, hazai részvényeknek és kötvényeknek adás-vétele, valamint a zálogbiztosítási és szállítási üzletek megkönnyítése. A tőzsde igazgatása az összes tagokból álló gyűlés által titkos szavazás útján egy évre választott 18 tagú bizottmány feladata volt. Üzleti perek esetén a bizottmány választott bíróságként járt el. – Az 1867. évi kiegyezés után kinevezett tőzsdebiztos révén a Földművelési, Ip. és Kereskedelemügyi Min. irányítása alá került. Ekkor már zálogleveleket, sőt áll. kötelezvényeket is vehetett, illetve eladhatott. – 1879-ben a tőzsdetanács 30 tagú testület lett. A tagság a rendes tagokra és a tőzsdei látogatók cso-

A Budapesti Áru- és Értéktőzsde épülete

portjára oszlott. A tanácsválasztásban csak a rendes tagok vehettek részt. A tőzsdetanács feladata volt – többek közt – az üzleti forgalmat szabályozó rendeletek kibocsátása, a szokásjog megállapítása, az árak és árfolyamok jegyzése. – 1893-tól a tanácstagokat három évre választották. 1906-ban a ~ a kereskedelemügyi min. felügyelete alatt álló testületi és önkormányzati joggal bíró intézmény lett. – 1906-ban, illetve 1911-ben a választott tőzsdetanács tagjainak száma előbb 45-re, majd 50-re emelkedett. Titkári iroda felállítására is sor került. Időközben a hites alkuszok és a jogosított ügynökök közvetítő tevékenységét szabaddá tették. – A ~ 1905-ben költözött át az V. ker Szabadság téri (ma a M. Televízió székháza) új palotájába, melyet Alpár Ignác tervezett. – Az árutőzsdei üzletág az I. vh.-ig, míg 1920 után az infláció, majd a kötött gabonaforgalom miatt az értéktőzsdei üzletág virágzott. 1935 után a tőzsdetanács tagjainak létszáma 70 főre emelkedett. Ez idő tájt a ~ már olyan külön tőzsdecsoportokat is magában foglalt, melyeknek árui saját piacán árfolyamjegyzés tárgyát nem képezték. Ilyen volt pl. a Tojástőzsde. Az 1929–1933. évi világgazd. válság idején a külföldi fizetőeszközök forgalma szünetelt. – A II. vh. után a ~ átmenetileg bekapcsolódott az újjáépítés munkájába. A koalíciós korszak végén, az államosításokkal egyidőben, 1948. márc. 31-én feloszlott. – A rendszerváltás után, 1990. jún. 21-én új körülmények közt, más ép.-ben alakult meg a nem jogutód *Bp.-i Értéktőzsde*. 1989. aug. 15-e óta létezik egy hasonló jogállású *Árutőzsde Kft*. is.

Budapesti Árvízkönyv: irodalmi antológia az 1838. évi nagy pesti árvíz károsultjainak a megsegítésére (I–V., Pest 1839–1841). Az Eötvös József szerkesztésében és Heckenast Gusztáv kiadásában megjelent ~ben a kor csaknem valamennyi számottevő m. írója – köztük Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor, Erdélyi János, Garay János, Jósika Miklós, Fáy András – írt.

Budapesti Ásványolajgyár Rt.: a váll.-ot Berg Adolf és társa alapította 1884-ben, gyáruk a IX. Soroksári út 95. sz. alatt üzemelt. 1891-ben a *Kereskedelmi Bank* alakította át rt.-vé, de 1916-ban (amikor a részvények többségét a *Kőolajfinomítógyár Rt.* szerezte meg) a Hitelbank érdekkörébe került. Benzint, petróleumot, kenő- és gázolajat gyártott és értékesített. A nyersanyagot az I. vh.-ig Galíciából szerezte be, ahol finomítógyárat is működtetett. A ~ helyi érdekeltsége a *M.-Galíciai Naftaip. Rt.* volt. A váll. a 20-as évek végén bérfeldolgozási szerződést kötött a Shell Kőolaj Rt.-vel, a nyersolajat Romániából vásárolták. 1933-ban beolvadt az újonnan létesített →*Fanto Egyesült Magyar Ásványolajgyárak Rt.*-be. A gyártelep a II. vh.-ban elpusztult, nem építették újjá.

Budapesti Atlétikai Klub, *BAK:* terézvárosi sportegy. A sportegyletet az MTK-ból kivált atléták alapították 1900. márc. 31-én. A kiválás oka az volt, hogy az MTK nem kívánt labdarúgóoszt.-t működtetni. A BAK három alapító szakoszt.-ával – labdarúgás, birkózás, atlétika – az 1910-es években jelentős szerepet játszott Bp. sportjában. A ~ ugyan mindenki előtt nyitva állt, mégis kezdetben a VI. ker. zsidó polgárainak egy.-e volt. Birkózói közül Magyar Armand, Radvány Ödön, Varga Béla Európa-bajnokok, labdarúgócsapata 1906-tól 1921-ig az I. oszt.-ban szerepelt. A klub 1911-től *Budapesti-Csepeli Atlétikai Klub* néven szerepelt.

Budapesti Autóbuszközlekedési Rt., *BART:* 1928-ban alakult, 1930-tól az Autotaxi Rt. tulajdonában volt. A *SZAÜ* járműhiánya miatt 1937-ig több bp.-i vonal forgalmát látta el, később csak Bp. környéki vonalakét. Neve 1943-ban *Budapestkörnyéki Autóbuszközlekedési Rt.*-re változott. 1947-ben áll. kezelésbe került. 1949-től átvette a volt *BSZKRT* néhány autóbuszvonalát. 1952-ben megszűnt.

Budapesti Bábaképző Intézet: a szülésznők képzését biztosító áll. eü. tanint. 1881-ben létesítették a Rökk Szilárd u. 33. sz. alatt. Az isk. és a 80 ágyas gyakorló szülőotthon működését támogatta az 1903-ban alakult Orsz. M. Bábaképző Egy. is. Az eü. szakoktatás és a szülészeti ellátás orsz. átszervezése következtében az 50-es évek elején a ~ megszűnt. Helyén a →*Gerontológiai Központ* van.

Budapesti Bányagépgyártó Vállalat (IV. Baross u. 91–95.): 1964-ben létesítették a Bp.-i Bányagépgyár, a Mélyfúró Berendezések Gyára, a Salgótarjáni Bányagépgyár és a Tatabányai Bányagépgyár összevonásával Orsz. Bányagépgyártó Váll. néven. Alapvető feladata a bányászat gépigényeinek kielégítése gépek és gépi berendezések gyártásával, javításával; technológiai szerelés; villamosipari gépek és készülékek előállítása, híradás- és vákuumtechnikai termékek, műszerek gyártása. 1991. jan. 1-jével négy önálló váll.-tá szervezték át: ~ (feladata: bányagépek, egyedi berendezések gyártása és technológiai szerelése; fővállalkozások teljesítése); Mélyfúró Berendezések Gyára (X. Fertő u. 8., feladata: zagyszivattyúk gyártása és szerelése); Salgótarjáni Anyagmozgatógépek és Acélszerkezetek Gyára (feladata: szállítóberendezések és egyéb gépi berendezések gyártása); Tatabányai Bányagépgyártó Váll. (feladata: bányagépek és egyedi gépek, valamint berendezések gyártása).

Budapesti Baromfifeldolgozó Vállalat (XXII. Nagytétényi u. 74–76.): 1922-ben *Skót–M. Kereskedelmi Rt.* néven létesült. Modern, jól szervezett üzeme hűtőházat, baromfikeltetőt, hízlalótelepet üzemeltetett. – 1950-ben államosították, ekkortól a Baromfiértékesítő Nemzeti Váll. budafoki telepe. 1964-től a Baromfiip. Orsz. Váll., 1971-től a Baromfifeldolgozó Váll.-ok Trösztje irányítása alá tartozott. Önálló váll.-ként neve 1982-től ~.

Budapesti Bástya Sport Egylet: →*Magyar Testgyakorlók Köre*

Budapesti Bazár: →*divatlapok*

Budapesti Betonárugyár (XXI. Rákóczi Ferenc út 289.): az 1878-ban alapított Walla és Társa építőip. cég államosításával 1949-ben létesült. Később hozzácsatlakozott a Műkő- és Kőip. Váll., a Bp.-i Cementárugyár, valamint a Cementáru és Kőip. Váll. 1963-tól ÉVM Betonelemgyártó Váll. 1968-tól →*Beton- és Vasbetonipari Művek* néven működik. Vidéki telephelyei Tökölön és Kiskunlachán vannak.

Budapesti Bőripari Vállalat (IV. Táncsics Mihály u. 1–3.): az 1963-ban létesített Bőrip. Váll. átszervezésével 1971-ben létehozott váll. öt bp.-i gyáregységgel (Táncsics Bőrgyár, Újpesti Bőrgyár, Díszműbőrgyár, Finombőrök Gyára, Cserzőanyaggyár), két vidéki üzemmel (Debrecen, Tata). Az 1970-es években az ország puhabőrtermelésének a felét állította elő. 1986-ban kivált belőle a debreceni bőrgyár és a Cserzőanyaggyár. 1988-ban két rt.-t alapított: →*Táncsics Bőrgyár Rt.*, *Finombőrgyár Rt.* Fő termékei a cipőip. számára szükséges felsőbőrök, talp- és bélésbőrök, ruházati-, díszmű- és kesztyűbőrök, rost- és műbőrök.

Budapesti (Budai) Torna Egylet, *BBTE:* Buda első tornaegy.-e. 1869-ben alakult meg *Budai Torna Egylet* néven. Az alakuló közgyűlést 1869. ápr. 3-án a II. ker. Főreálisk. dísztermében tartották, elnöknek gr. Karátsonyi Guidót választották meg. A tornán kívül vívással és korcsolyázással is foglalkoztak, első vívómesternek Keresztessy Sándort nyerték meg. Az egyletből 1870. szept. 25-én kivált tornászok alakították meg a *Budai Tornakört*. Egészen 1875. febr. 14-ig a két egy. külön működött. 1875-ben újraegyesült a két klub, az elnevezés ettől kezdve ~. Az egy. első téli helyisége a II. ker. Reálisk.-ban, nyári helyisége a Halászbástya közelében volt. 1878-ban a ~ állandó tornacsarnokhoz jutott az I. Attila u.-ban. A klub szintén a Krisztinavárosban, az Attila u. 62-ben, a Trebitsch-féle telken 1880. márc. 22-én mesterséges jégpályát létesített. A taglétszám 1886-ban 396 főre emelkedett. A ~ 1885-ben a MOTESZ alapító tagja, s továbbra is a torna az uralkodó sportág. 1885-ben Egan Lujza tornatanító vezetésével először foglalkoztak női tornával. 1892-ben kezdtek el a tenisszel foglalkozni. 1896-ban a ~ Wein Dezső személyében képviseltette magát az athéni olimpián. Különösen jelentősek a ~nek a sísport mo.-i meghonosítása terén elért eredményei. Demény Károly kezdeményezésére 1895-ben itt jött létre először síoszt. Demény volt az első férfi teniszbajnok, de ő próbálta a század elején a ~ben meghonosítani a baseball játékot is. 1900-ban a *Budai Korcsolyázó Egylet* egyesült a klubbal. A század elején már szinte az összes sportágat ismerték a ~ben, gyeplabda és jéglabda csapatot szerveztek, foglalkoztak asztalitenisszel és külön céllövőoszt.-t alakítottak, 1909-től úszóoszt.-t állítottak fel. Új pályájukat 1913. aug. 15-én avatták a Széna téren. A két vh. között a klub jelentősége tovább nőtt, az egy. a budai középpolgárság reprezentatív társ. és sportegyletévé vált. A ~ vezető szakoszt.-a a torna maradt, itt versenyzett az olimpiai bajnok Pelle István. Az atlétikai szakoszt. versenyzője volt Kovács József, a sportág első Európa-bajnoka, de itt versenyeztek Sír József, Kelen János, Harsányi Gusztáv örökös bajnokok is. Bajnokcsapatot adott a jégkorongoszt., a teniszoszt.-t Asbóth József, Körmöczy Zsuzsa s az asztalitenisz világbajnok Beszteczey Jacobi Roland neve fémjelzi. – 1922-ben a klubban 2800 taggal 15 sportágat űztek. Az új alapszabályok értelmében Mo.-on először az addigi sportoszt.-okat modern szakoszt.-okká szervezték át. Az átszervezések után az egy. csúcséve 1926, ekkor a ~ 18 szakoszt.-t működtetve az ország legnagyobb egy.-e lett. Felépítették a Római fürdői Duna-parton a klub első csónakházát. Az 1927-ben átadott átfeszítéses villanyvilágítással a Széna téri versenypálya Európa legkorszerűbb pályája lett. Az egy. díszelnöke Albrecht kir. hg., t. elnöke Hóman Bálint, Reményi-Schneller Lajos és Szendy Károly, Bp. polgármestere volt. A klub székháza a II. Pasaréti út 11–13. sz. alatt működött. A ~et, mint „fasiszta" egy.-et 1948-ban betiltották, székháza a Vasas tulajdonába ment át. A klub, elsősorban mint társ. egy. 1989-ben újjáalakult.

Budapesti Bútoripari Vállalat, *BUBIV* (IV. Lorántffy Zsuzsanna u. 15/b): 1963-ban alakult nyolc váll. összevonásával. Azóta több alkalommal került sor átszervezésére. Jelenleg négy gyáregység működik Bp.-en: az *Angyalföldi Bútorgyár*, az *Újpesti Bútorgyár*, a *Multiform Díszítőelemgyár*, a *Multimas Alkatrészgyár;* az ötödik Jászberényben. A váll. főv.-i telephelyén található a *Bp.-i Bútorip. Váll.-ok Kft.* is BUBIV Kft. néven. A ~ három vidéki bútorgyártó- és értékesítő kft.-t alapított, valamint Bp.-en a *BUBIV PROBITAS Gépjavító és Szerszámgyártó KFt.*-t A váll. főbb termékeit, az elemes bútorokat, szekrénysorokat, étkezőgarnitúrákat a ~ saját márkaboltjaiban árusítja: Bp.-en a BT Lakberendezési Áruházban, a VARIA Bútorboltban, az Elemes Boltban, valamint négy vidéki városban.

Budapesti Bútoripari Vállalkozások Kft. (IV. Lorántffy Zs. u. 15/b): 1990-ben alakult meg a *Bp.-i Bútorip. Váll.* átszervezését követően. Az elemes szekrénycsaládokat és kárpitos bútorokat előállító egykori nagyváll.-ot a K-európai térségbe irányuló export szinte teljes leállását követően csak az átalakulással járó új tőkebevonás és az irodabútorgyártás újbóli felvétele mentette meg a csődtől. 1990-ben a belföldi értékesítés is 15%-kal visszaesett. Az export – amely jelenleg a teljes termelés kb. egyharmada – felvevő piaca Ny- és É- Európa, valamint a tengerentúli államok. – A termelés korszerűsítése és a piaci értékesítés előmozdítása érdekében a ~ vegyes váll.-okat hozott létre az angol Slumberland céggel fekvőbútorok, ágybetétek gyártására. Olasz, angol és német cégekkel irodabútor-gyártási megállapodások születtek. Angol cég kapcsolódott be a bútorip. cél- és szerszámgép-termelés korszerűsítésébe. A topolcsányi (Szlovákia) Mir bútorgyárral bútorcsere egyezményt, a tartui (Észtország) bútorgyárral kooperációs gyártási megállapodást kötöttek a termelés- és választékbővítés, továbbá a folyamatos bútorértékesítés céljából.

Budapesti Cecília Kórus, *Cecília Kórus:* 1921-ben alakult amatőregyüttes. Sok hangversenyt adott (elsősorban a capella kórusműveket), és gyakran szerepelt a rádióban is. 1921–26 között Selmeczi Pörschl Vilmos, 1926–41 között Bárdos Lajos vezette. 1941-ben egyesült a →*Budapesti Palestrina Kórus*sal →*Budapesti Kórus* néven.

Budapesti Csavargőzös Átkelési és Hajózási Rt., *CSÁV:* Türr István alapította 1872-ben Hochard Ferenc üzletember támogatásával. A ~ dunai átkelő hajózásra rendezkedett be, ennek meg-

felelően kisebb befogadóképességű csavargőzösöket (→*propeller*) állított forgalomba. Járatai kezdetben a Vigadó tér–Debrecen szálloda–Plébánia (Március 15.) tér–Rudas fürdő útvonalon közlekedtek. 1873-ban hajói 3,7 millió utast szállítottak. A Margitszigetre vezető szárnyhíd (1900), majd az Erzsébet híd 1903. évi megnyitása csökkentette az átkelőhajók forgalmát. A ~ a viteldíj csökkentésével, új járatok indításával és a *Bp.-i Villamos Városi Vasúttal* közös átszállójegyek kiadásával próbálta a forgalmat növelni. Forgalmának tetőpontját a ~ 1914-ben érte el 9,128 millió utassal. A kis csavargőzösök az igen nagyfokú igénybevétel miatt gyorsan elhasználódtak, többségük alkalmatlanná vált a közlekedésre. A ~ 1917-ben lejáró koncesszióját a főv. kérésére nem hosszabbították meg, és a ~ még ebben az évben beszüntette járatait. A még közlekedésre alkalmas hajókat a *M. Kir. Folyam- és Tengerhajózási Rt.* vette át.

Buda–Pesti Divatlap: →*Pesti Divatlap*

Budapesti Édesipari Vállalat: →*Quintie Édesipari Vállalat*

Budapesti Egyesített Városi Vasutak, *BEVV:* az 1918. évi őszirózsás forradalom nyomán a bp.-i közúti vasutak kártérítés ellenében köztulajdonba kerültek. A főv. villamosvasúti váll.-ok üzemvitelére és tevékenységük egységesítésére létrehozza a ~at. A Tanácsközt. kormánya a vasutak kártalanítás melletti kisajátítását rendelte el. A Tanácsközt. bukása után a volt tulajdonosok a vasútjaik rossz állapotára hivatkozva nem vették vissza a közlekedési váll.-okat, így a ~ áll. váll.-ként, kormánybiztos vezetésével működött tovább. 1920-ban a főv. élve a területhasználati szerződésben biztosított jogával, felmondta a megállapodásokat és a váll.-ok működtetésével 1923. jan. 1-jétől a *BSZKRT*-ot bízta meg, ezzel a ~ működése véget ért.

Budapesti Egyetemi Atlétikai Club, *BEAC:* az ELTE sportegy.-e. Klupathy Jenő kezdeményezésére 1898. nov. 5-én alakult meg, első elnöke br. Eötvös Loránd, alelnöke Klupathy Jenő, főtitkára Záborszky István, ifjúsági elnöke Komáromy Zoltán joghallgató, az Egyetemi Lapok sportrovatvez.-je volt. A klub első oszt.-ai a torna, a vívó és az atlétikai oszt.-ok voltak, első helyisége a VIII. ker. Áll. Főgimn. tornatermében volt. A ~ első versenyét 1899. márc.-ban rendezte a Nemzeti Lovardában. A klub első orsz. bajnokai az olimpiai helyezett Speidl Zoltán, valamint Vargha Pál atléták voltak 1901-ben. Az első lágymányosi sporttelepet szintén 1901-ben nyitották meg, a pestszentlőrinci lőteret Szemere Miklós birtokán 1903-ban adták át. Az egy. egyik kezdeményezője volt az asztaliteniszsport mo.-i meghonosításának, az első orsz. bajnokságot 1905-ben az egylet vívótermében tartották meg. Elsősorban a ~ javaslatára 1907-ben megalakult a M. Főisk. Sportszöv. A klub első olimpiai bajnoka az 1912. évi stockholmi olimpián győztes sportlövő, Prokopp Sándor volt. A labdarúgó csapat 1924-től 1933-ig az NB I-ben szerepelt, a klubnak előbb játékosa, majd edzője Pluhár István volt. A ~ az amerikai kosárlabdasport mo.-i úttörői közé tartozik, a klub részt vett az 1933/34-es bajnokságban, ahol először játszottak mai formájú palánkos kosárlabdát. Mo. rendezhette az 1935. évi főisk. VB-t. A versenyeket a kibővített lágymányosi pályán rendezték. Az egy. elnöke 1929-től 1932-ig Yolland Arthur, főtitkára Pluhár István volt. Jelentősebb szakoszt.-ok még ekkor az úszás – Csik Ferenc olimpiai bajnok –, a Gerentsér László által vezetett vívás, valamint a tenisz voltak. Az egy. neve 1945 után több ízben megváltozott: 1949-ben Tudományegyetemi MEFESZ, 1950-ben Bp.-i DISZ FSE. 1950-től 1956-ig Haladás SE, ami az összes bp.-i egyetem és főisk. központi sportegy.-e volt. 1957-től újra ~. Jelenleg jelentősebb szakoszt.-ai: tájfutás, kosárlabda, atlétika, sakk. – Sporttelepe a XI. Bogdánfy Ödön u. 10. sz. alatt van.

Budapesti Egyetemi Énekkar: amatőr vegyeskar, amely elsősorban egyetemi hallgatókból állt. 1906-ban két férfikar – az 1868-ban alakult *Műegyetemi Dalegylet* és az *Egyetemi Dalegylet* – egyesüléséből jött létre, előbb *Egyetemi Énekkarok,* majd ~ néven, s hamarosan vegyeskarrá bővült. Eleinte csak m. kórusműveket adott elő, majd fokozatosan egyre több külföldi alkotást is felvett műsorába. Nem sokkal alapítása után külföldi fellépésre is meghívták a ~t (Berlin, 1910, Bécs, 1912 stb.), és bejárta Európa és É-Amerika sok nagyvárosát. Karnagyai: Hackl N. Lajos (1906–19), Kereszty Jenő (1921–29), Vaszy Viktor (1929–35), Cser Gusztáv (1935–44). A háborús években működése szünetelt. 1948-ban újjáalakult mint →*ELTE Bartók Béla Énekkar.*

Budapesti Egyetemi Turista Egyesület, *BETE:* turistaegy. Az 1892-ben alakult M. Turista Egylet Egyetemi Oszt.-a jogutódjaként 1909-ben jött létre. 1910-ben megalapította a *Turistaság és Alpinizmus* c. folyóiratot (megszűnt 1935-ben). 1909-ben megrendezte az első m. turista fényképkiállítást, s 1913-ban belépett a M. Turista Szöv.-be. Az egylet szenior tagjai 1918-ban megalakították a M. Hegymászó Klubot, 1920-ban barlangkutató szakoszt.-t alakítottak, 1925-ben megrendezte az első alpesi turista fénykép-, 1933-ban az első barlangkiállítást.

Budapesti Elektromos Művek Rt., *ELMÜ* (XIII. Váci út 72–74.): a főv.-ban kisebb elszigetelt próbálkozások után a rendszeres villamosáram-szolgáltatás 1893-ban kezdődött, amikor két magánvállalkozás, a →*Magyar Villamossági Rt.* és a →*Budapesti Általános Villamossági Rt.* megkezdte működését. A villamosenergia-fogyasztók száma rohamosan emelkedett. 1910-ben már több mint 33 ezret tartottak nyilván. A főv. közgyűlése 1912-ben határozatot hozott, hogy a villamosenergia termelését saját kézbe veszi, s maga is áramfejlesztő telepet épít. Így létesült a Kelenföldi Centrálé (ma Kelenföldi Hőerőmű), mely 1914-ben kezdte meg működését. Ugyanez évben a főv. megváltotta a M. Villamossági Rt.-t, majd 1918-ban a Bp.-i Ált. Villamossági Rt. telepét. Ezzel Bp. akkori területének áramellátása a *Bp. Szfőv. Elektromos Művei* elnevezésű közüzem kezébe került. Bp. környékének villamosenergia szolgáltatását továbbra is magántulajdonban lévő rt.-k végezték (Budavidéki Villamossági Rt., Bp. vidéki Villamossági Rt., Budafoki Villamossági Rt., Phőbus Villamos Művek Rt., Magyar Dunántúli

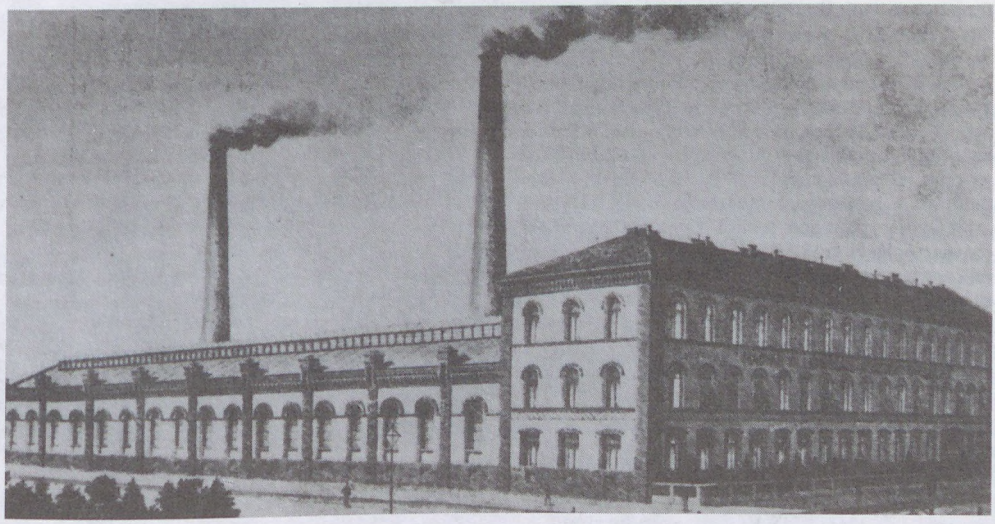

A volt Magyar Villamossági Rt. budapesti telepe (1895)

Villamossági Rt., Kispesti Villamos Üzem). A 30-as évek közepétől a fogyasztói igényeket döntően a Kelenföldi, kiebb részben a Bánhidai Erőmű, ill. a főv. kis erőművek elégítették ki. A fejlődésre jellemző, hogy 1920-ban 112 ezer, 1934-ben 243 ezer, 1943-ban 349 ezer fogyasztót vettek számba, akik a fenti sorrendben 65, majd 238, ill. 522 millió kWh árammennyiséget használtak fel, a hálózat hossza pedig 1065 km-ről 3015, ill. 3805 km-re nőtt. 1950-ben a váll.-ot államositották és a Nehézip. Min.-hoz sorolták. Ekkor vette fel a *Bp. Főv. Elektromos Művek* elnevezést. 1950-től a mai Bp. területén létezett korábbi magán áramszolgáltató váll.-okat beolvasztotta (pl. a Phőbus Villamos Művek Rt.), ugyanakkor az erőműveket átadta az orsz. energiatermelő szervnek. 1963-tól a *M. Villamos Művek Tröszt* felügyelete alá tartozik. – Jelenlegi nevét 1968-tól viseli. Fő tevékenysége a főv. mellett 10 város és 114 község, össz. 4051 km² (ebből a főv. területe 525 km²) villamos energiával történő ellátása. A villamos energiát a nagyfeszültségű orsz. alaphálózatból, a M. Villamos Művek Trösthöz tartozó erőművektől és az áramszolgáltatási területen lévő ip. erőművektől vásárolja. Tevékenységét háromlépcsős szervezeti keretben fejti ki: a váll. központ irányítja az üzemigazgatóságok tevékenységét, a váll. főelosztóhálózat üzemeltetését és ellátja az 1 MW-nál nagyobb teljesitményigényű fogyasztókkal kapcsolatos műszaki és kereskedelmi feladatokat. Az üzemigazgatóságok végzik a villamosenergia szolgáltatás operatív feladatait, az 1 MW-nál kisebb teljesitményigényű fogyasztók ügyeinek intézését, és üzemeltetik a területükön lévő középfeszültségű hálózatokat. A kirendeltségek látják el a háztartási fogyasztók kiszolgálását és üzemeltetik a kisfeszültségű hálózatokat. – Jelenleg a főv. villamosenergia szolgáltatását az orsz.-an kooperáló erőművek ill. az egykori SZU-ból érkező 750 kV-os távvezeték biztositja. A villa-

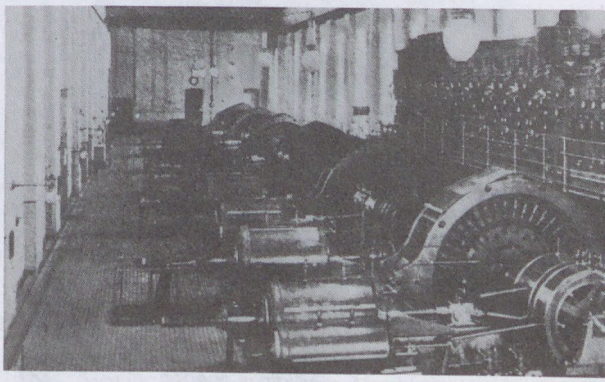

A volt Magyar Villamossági Rt. budapesti telepének gépháza (1895)

A volt Budapesti Általános Villamossági Rt. főállomásának gépcsarnoka (1896)

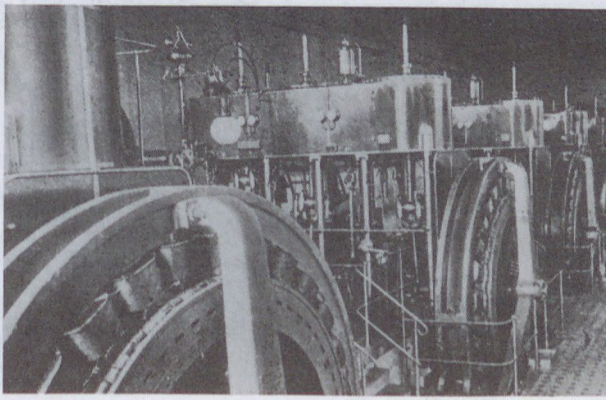

mosenergia szolgáltatásban korábban nagy szerepet játszó erőművek (Kelenföld, Bánhida, Márta-vidéki erőmű) jelentősége megszünt. A főv. erőművek elsősorban hőenergiát szolgáltatnak. Egyes nagy ip. fogyasztók saját erőművet létesítettek (Kőbányai Sörgyár, Csepel Művek, Csepeli Papírgyár). 1990-ben az ~ által forgalmazott villamos energia közel 1/4-e az orsz. villamos energia felhasználásának, s ezen belül az ~ háztartási fogyasztás mintegy 32,5%-át szolgáltatja. 1 271 200 (ebből 1 172 700 háztartási) fogyasztót lát el 8128,6 GWh energiával 22 200,5 km hálózathosszon. 1992-ben rt.-vé alakult. – Feladata még a köz- és díszvilágítás üzemeltetése. A ~ hagyománytisztelő kollektívája létrehozta és továbbfejleszti az ip.ágon belül egyedülálló →*Magyar Elektrotechnikai Múzeum*ot. – Az áramszolgáltatási területre jellemző mutatók:

A Budapesti Elektromos Művek székháza

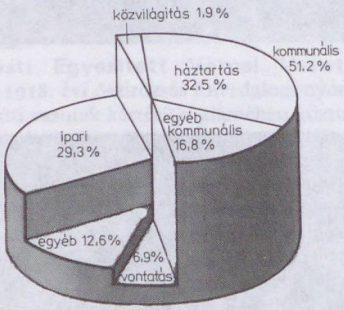

A felhasznált villamos energia megoszlása fogyasztói csoportok szerint (1989)

Budapesti Élelmiszerkereskedelmi Egyesülés (V. Váci u. 36.): jogelődje, az 1948-ban 50 millió Ft alaptőkével létesített *Községi Élelmiszerkereskedelmi Rt.* (KÖZÉRT), az Ált. Fogyasztási, Termelési és Értékesítő Szövetkezet, a M. Köztisztviselők Fogyasztási Termelő és Értékesítő Szövetkezete, valamint a →*Budapesti Székesfővárosi Községi Élelmiszerárusító Üzem* szervezeteinek összevonásával jött létre. Alapításakor 389 (ebből 358 bp.-i) bolttal rendelkezett, majd magába olvasztotta a M. Élelmiszerszállítási és Árukezelési Rt.-t és a Községi Lóhús Üzem Központi Elárusító Rt. üzleteit. – A hálózat nagyarányú növekedésével együtt felmerült

Elektromosenergia-felhasználás a fővárosban 1979–1988 között

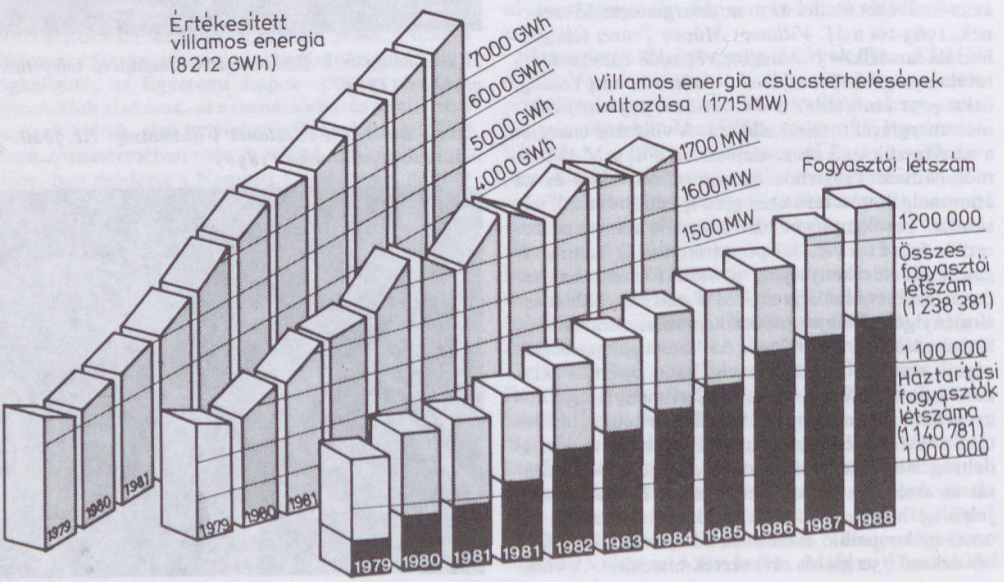

a decentralizálás szükségessége. 1949-ben a Közért Váll. a Kereskedelmi Központ irányításával négy szakváll.-ra bomlott: Fűszer- és Csemegekereskedelmi Nemzeti Váll., Húsértékesítő Nemzeti Váll., Tejértékesítő Nemzeti Váll., valamint Szállítási és Műszaki Nemzeti Váll. 1950–52-ben tovább decentralizálták a váll.-ot. Először a nagyobb területi egységek szerint (Buda-, É-Pest, D-Pest), majd a főv. ker.-i beosztásához igazodva 22 ker.-i Közért Váll. alakult meg a területén lévő valamennyi szakbolttal. 1954-ben az édességet árusító üzletekből létrehozták az *Édességbolt Váll.*-ot. 1955-ben megnyitották a főv. első önkiszolgáló boltját a mai Margit krt. és a Bem J. u. sarkán. A kedvező tapasztalatok nyomán az önkiszolgáló boltok száma rohamosan növekedett. 1965-ben 859 ilyen üzlet bonyolította le a forgalom nagyrészét. 1955–64-ben a Bp.-i Zöldség-Gyümölcs Tröszt váll.-ainak 474 boltja is a Közért váll.-ok szervezetébe került. – Jelentős szervezeti változás történt 1971-ben. A Közért váll.-ok középfokú irányító apparátusa, a *Bp.-i Élelmiszerkereskedelmi Iroda* megszűnt, helyébe a Közért váll.-ok érdekképviseleti és szolgáltató feladattal a ~t hozták létre. Egyes ker. Közért váll.-ok időközben összevonása után 1971-től a főv. élelmiszer kiskereskedelem forgalmának 2/3-át lebonyolító, 1500 bolttal és több mint 10 000 dolgozóval rendelkező szervezet a következő 12 váll. keretében működteti üzleteit: Kelenföldi, Óbudai, Újpesti, Belvárosi, Józsefvárosi, Kőbányai, Angyalföldi, Zuglói, Kispesti, Erzsébeti, Bp.-i Közért Váll., valamint a Bp.-i Édességbolt Váll. A felsorolt Közért váll.-ok évente mintegy 32–35 milliárd Ft-tal részesednek a főv. élelmiszerkereskedelmi forgalomból. 1990-től újabb átszervezés kezdődött, a Közért boltok száma az előprivatizáció következtében mintegy a felére csökkent. A Bp.-i Édességbolt Váll. Bonbon Hemingway Rt.-vé alakult át és kilépett a Közért váll.-ok köréből.

A KÖZÉRT-boltok jellemző adatai

Időpont	Boltok száma	Dolgozók száma	Évi forgalom millió Ft-ban	Egy eladóra jutó havi forgalom Ft-ban
1950. XII. 31.	1704	9724	2177,7	18 663
1960. XII. 31.	3643	18 742	5946,7	29 274
1970. XII. 31.	2784	19 644	9870,5	54 603
1975. XII. 31.	3390	16 683	18 345,0	91 663
1980. XII. 31.	3175	16 012	28 346,0	147 525
1985. XII. 31.	2711	15 086	39 066,0	215 796

budapesti 1. honvéd huszárezred: 1869-ben 28 huszárezred alakult. Mivel egyiknek sem volt ezredtulajdonosa, mindegyiket egy-egy városról nevezték el. A m. kir. 1. honvéd huszárezredet 1914. júl. 2-án mozgósították a népfelkelő huszárezreddel együtt, majd az orosz frontra indították, ahol súlyos csatákban vett részt, melyek során nagy veszteségeket szenvedett. A későbbiekben Galíciában, Bukovinában és a Dnyeszter mellett vetették be. Az 1916. évi nagy orosz lovas előnyomulás idejében nagy szükség lett volna a huszárokra, de ekkor már a lovakat hátraküldve gyalog harcoltak. A bp.-i feltöltések ellenére az ezred létszáma erősen megfogyatkozott. 1917 febr.-jában már csak 19 tiszt, három altiszt és 643 fő legénység volt a létszáma. Az orosz fegyverszünet után részt vettek Ukrajna megszállásában. 1918. nov. 1-jén az ezredet hazájától több mint 1000 km-re érte az összeomlás híre. Az év dec. 15-én érkezett haza Bp.-re.

Budapesti Ének- és Zenekaregyesület: amatőr egy. Lichtenberg Emil 1908-ban létesítette a *M. Nők Karegy.*-ét, 1910-ben a *Bp.-i Karének Egy.* férfikarát, 1914-ben pedig a *Bp.-i Zenekaregy.*-et. Ezt a három együttest Lichtenberg ~ néven 1919-ben egyesítette. Az új szervezet elnöke Hubay Jenő lett. A ~ célja volt a zeneirodalom oratórikus műveinek megismertetése a hazai közönséggel, s ebben úttörő jelentőségű munkát végzett. A 150 tagú kórus és a 60 tagú zenekar mellett az egy.-nek nemzetközi rangú vokálkvartettje is volt: Medek Anna, Basilides Mária, Székelyhidy Ferenc és Kálmán Oszkár. Lichtenberg halála (1944) után Fischer Péter vezette az együttest 1948-ig, amikor beolvadt a →*Budapesti Kórus*ba.

Budapesti Építés- és Közmunkaügyi Főigazgatóság: az újjáépítéssel kapcsolatos különleges építésügyi hatósági feladatok megoldására állította fel 2200/1947. sz. rendeletével az építés- és közmunkaügyi min. Illetékessége a többi főigazgatóság létrehozásáig az ország egész területére kiterjedt, azután pedig Pest, Nógrád, Fejér, Komárom, Esztergom vm.-re és a területükön levő tvhat. jogú városokra. 1949. dec. 1-jéig, az építésügyi igazgatás átszervezéséig állt fenn (4202/1949. sz. kormányrendelet), ekkor a főig. ügyköre a főv. polgármesterére szállt át.

Budapesti Építők Sport Club: sportegy. 1922. okt. 1-jén jött létre Mo.-i Építőip. Munkásszervezet Orsz. Szövetsége Sport Clubja (MÉMOSZ SC) néven. Az alapító szakoszt.-ok a labdarúgó, a kerékpár és a sakk szakoszt. A klub elsősorban a m. sportéletben kevéssé ismert sportágakat karolta fel. Labdajáték szakoszt.-ai közül a legjelentősebb a többszörös bajnok gyeplabdacsapat. A ~ a sportakrobatika mo.-i elindítója. További szakoszt.-ai még kézilabda, kajak-kenu, teke, tenisz, atlétika. Jelenleg *Építők Sport Club* néven működik, sporttelepe a X. ker. Népligetben van.

Budapesti Épületasztalos és Faipari Vállalat, *Budapesti ÉPFA* (XIV. Egressy út 23–25.): jogelődjét, az *Ép.asztalos és Faip. Váll.*-ot 1963-ban alapították hét bp.-i és két vidéki váll. összevonásával „A" kategóriájú orsz. nagyváll.-ként. Miután 1984-ben az orsz. nagyváll.-ot felszámolták, főv.-i egységeiből 1985-ben megszervezték a ~ot. Telephelyei: az Egressy úti törzsgyár, a Ferencvárosi Üzem (IX. Koppány u. 4.) és az Ócsai Üzem. Tevékenysége: építőip. fa nyílászáró szerkezetek, padlóburkolatok, beépített típus-konyhabútorok és szobaszekrények, faházak tervezése, gyártása és szerelé-

se; belső ép.-asztalosip. munkák végzése, fahulladékokból faip. cikkek készítése; faip. célgépek és szerszámok, gépi berendezések gyártása. A ~ fejlesztette ki a Folding rendszerű furnérozott és fóliázott ajtótokot és ajtólapot.

Budapesti Érmegyűjtők Egyesülete: →*Magyar Érmegyűjtők Egyesülete*

Budapesti és Pest megyei Gabonafelvásárló és Feldolgozó Vállalat (IX. Vaskapu u. 41.): feladata az egész ország területéről gabonafélék felvásárlása, kenyérgabona őrlése, a késztermékek tárolása, értékesítése. 1962-ben alakult három váll. (Pest megyei Malomipari, Pest megyei Terményforgalmi és a Bp.-i önálló malomip. váll.) összevonásából. 1962-től 1989-ig a Gabona Trösztöz tartozott, azóta önálló. Ma 14 malom és öt takarmánykeverő működik a ~ keretében.

Budapesti Evangélikus Teológiai Akadémia (XIV. Lőcsey út 32.): a mo.-i ev. egyház hittudományi főisk.-ja Bp.-en először 1919 őszétől 1923 nyaráig működött a pozsonyi és eperjesi teológiai tanint.-ek megszüntetése után. 1923-tól 1950-ig a pécsi tudományegyetem Sopronba kihelyezett ev. hittudományi fakultása, majd miután 1950-ben a teológiai karokat „leválasztották" az egyetemekről, annak utódaként egy évig még Sopronban, 1951-től Bp.-en működött. – Az ogy. 1990. márc. 1-jén hozott határozata értelmében egyetemi rangot kapott.

budapesti evangélikus zsinatok: az ev. egyház legfőbb tv.hozó testülete először az 1791. évi XXVI. tc. által nyújtott lehetőség alapján ült össze 1791. szept. 12-én Pesten (→*pesti evangélikus zsinat*). A tulajdonképpeni első zsinat 1891. dec. 5-én nyílt meg. A második 1913. dec. 9-én, a harmadik 1934. nov. 10-én, a következő az új társ. és pol. helyzet regisztrálására 1948. dec. 8-án ült össze, 14-én kötötték meg az egyezményt az állammal. Az 1952–53. évi, majd az 1966. dec. 8–9-én megnyíló zsinat egyházi tv.-eket alkotott. A rendszerváltás utáni tv.-alkotó zsinatot 1991. jún. 8-ra hívták össze.

A Corvin közi fegyveres felkelők csoportja

Budapesti Falemezművek (XXII. Háros u. 7.): I. sz. telepét, a mai központot 1941-ben Szilárd István építőmester létesítette. 1947-ben megvásárolta a M. Áll. Erdőgazd.-ok Központja (MÁLERD). Termelését 1949-től Hárosi Falemezművek Nemzeti Váll., majd Hárosi Falemezművek néven folytatta. A II. sz. telepét 1834-ben Lőwy Dávid és fiai alapították a IV. Váci út 60. sz. alatt. A telep 1880-ban leégett. 1885-ben üzembe helyezték az első gőzgépet. 1940-től Furnér- és Lemezművek Rt., majd 1947-től Furnér- és Lemezművek néven működött. A két telepet 1962-ben egyesítették ~ néven. Termékei: enyvezett lemez, furnér, bútorlap, fűrészáru és lemezcikkek.

budapesti fegyveres felkelő csoportok: az →*1956-os forradalom és szabadságharc* napjaiban a főv. stratégiailag fontos pontjain szerveződött fegyveres csoportok. A *Baross téri csoport* Nickelsburg László irányításával védte a Baross tér környékét. Harci cselekményeiket összehangoltan végezték a Futó János vezetése alatt harcoló Thököly úti fegyveres csoportokkal. Szervezetileg azonban mindvégig őrizték függetlenségüket. Nickelsburgot okt. 31-én beválasztották a Karhatalmi Operatív Biz.-ba, bár a Baross tériek vez.-je nem ismerte el a Nagy Imre kormányt, mondván, a reális erő a felkelők kezében van, tehát a hatalom is őket illeti. *Magyar Felkelők Lapja* címmel saját újságot is megjelentettek. Nov. 4-én a szovjet bevonulással szemben a fegyveres ellenállás mellett döntöttek. A Thököly útiakkal együttműködve nov. 8-ig tartották magukat. – A *Corvin közi csoport* a főv. legnagyobb létszámú és legjobban szervezett fegyveres csoportja volt. Okt. 27-én, kb. 400 fővel a Pongrácz fivérek irányításával alakult meg. Nov. 3-án már háromezren voltak, három zászlóaljba tömörültek. Független csoportként tevékenykedtek, parancsokat még a *Kilián laktanyá*ban okt. 31-én megalakult Nemzetőrségtől sem fogadtak el. A nov. 4-i harcok során a csoport létszáma erősen lecsökkent, bázisép.-üket is csak egy napig tudták tartani a szovjet túlerővel szemben. Miután az ép.-et feladták, a városi gerillaharc módszereit alkalmazva még nov. 8-ig folytatták fegyveres harcukat. A szervezett egység több csoportra oszlott. Egy 200 fős csoport Fáncsik György vezetésével elhagyta Bp.-et. Mások egyéb felkelő csoportokhoz csatlakoztak. – *Dudás József csoportja* okt. 28-án kapcsolódott be a forr. eseményekbe. Dudás, aki a háború alatt részt vett az illegális munkás- és kommunista mozgalomban, ekkor lett a II. ker. Nemzeti Biz. elnöke, a *Széna téri fegyveres csoport* egyik vez.-je. Okt. 29-én csoportjával elfoglalta a *Szabad Nép* székházát. Megalakította a *M. Nemzeti Forr. Bizottmány*t. Felelős szerk.-ként jegyezte a bizottmány *Függetlenség*, majd *Magyar Függetlenség* c. lapját. A lap nov. 2-i számában közölte 25 pontos kiáltványát. Ebben többek között szabad választásokat és a szovjet csapatok kivonását követelte. Kezdetben nem ismerte el a Nagy Imre kormányt, ám okt. 30-án, a Nagy Imrével folytatott tárgyalásai eredményeképpen hajlandó volt részt venni a rend helyreállításában. Csoportja – megtartva függetlenségét – együttműködött a Nemzetőrséggel. A Szabad Nép szék-

házban kb. 400 fős csoportja volt, de megőrizte vezető szerepét a Széna téri körében is. Egyéni elképzelései, külön útjai miatt Nagy Imre utasítására kétszer letartóztatták, ám mindkét alkalommal – a kihallgatás után – szabadon engedték. A Dudás csoport is részt vett a nov. 4-i fegyveres ellenállási harcokban. Nov. 6-ig tudták magukat tartani a túlerővel szemben, ekkor a csoport szétesett. A harcokban megsebesült Dudást nov. 21-én a MÁV-kórházban tartóztatták le. – A *VII. ker. fegyveres csoportok* három, egyenként 150–200 fős egységet fogtak összse. A ker. tanács ép.-ében működött a *Steiner csoport*, a Royal szállóban a Wesselényi u.-iakból alakult *Wesselényi felkelő csoport*, valamint a *Hárs fa u.-i csoport*. Vez.-ik részt vettek a Forr. Karhatalmi Bizottmány Nemzetőr Főparancsnokságot választó ülésén. Megbeszéléseket folytattak a Baross téri csoport vez.-ivel. Megállapodtak egy a Baross tértől a Király u.-n át, a Corvin közön, Kilián laktanyán, Tűzoltó és Tompa u.-n keresztül egészen a Petőfi hídig terjedő védővonal felállításában. A védőláncon belül minden csoport a maga területéért felelt. Legtovább a második szovjet beavatkozás után a Steiner csoportból kivált Wesselényi felkelő egység tudott ellenállni Kovács Dezső vezetésével a Royal szállóban. Miután a felmorzsolódott csoportokból sokan csatlakoztak hozzájuk, létszámuk tekintélyesen megnövekedett. Nov. 7-ig tudták tartani az ép.-et. Steiner és néhány harcostársa nov. 9-én Nagykovácsiban megpróbált Király Béla egységeihez csatlakozni, ám a találkozó nem jött létre. – A *Kilián laktanya* okt. 25-én állt a felkelők mellé. A laktanya visszafoglalására *Maléter* Pál kapott parancsot. Maléter miután meggyőződött arról, hogy a laktanyát felkelők védik, maga is a forradalmárok oldalára állt. A forradalom főhadiszállása ezekben a napokban a Kilián laktanya volt. Nov. 4-e után, Maléter letartóztatását követően, a laktanyában lévő egységek is részt vettek a fegyveres ellenállásban. Az ép. feladása után az itt harcolók többsége más fegyveres csoportokhoz csatlakozott. – A *Móricz Zsigmond körtér* szinte egyetlen a főv. fontosabb csomópontjai közül, ahol nov. 4-e előtt nem volt fegyveres csoport. Nagy Imre rádiószózata után a téren spontán módon összeverődött emberek döntöttek a védelem megszervezéséről. A XI. ker. Nemzetőr parancsnokságtól kaptak fegyvereket, majd a „gombában" tartott délutáni megbeszélés után állásokat telepítettek a körtérre befutó utak torkolatába. A szovjet csapatok másnap estére érkeztek meg. Nov. 6-án hajnali háromig tartott a véres ütközet. A hősies ellenállás következtében mindkét fél részéről itt volt a legnagyobb az áldozatok száma. – A *Széna téri csoport* összefogta a teljes budai ellenállást. A parancsnokság hatásköre az I., II., és a XII. ker.-re terjedt ki. Fegyveres csoportok voltak a Maros u.-i és Böszörményi úti Belügymin.-i laktanyában, a Nagyenyed u.-ban, a Marcibányi és Mechwart téren, valamint a Várgondnokság ép.-ében. A parancsnokság alá tartozó fegyveresek őrizték a Rákosi- és Gerő-villát. A Karhatalmi Biz. nov. 3-i ülésén Szabó Jánost (Szabó bácsi) a Széna téri csoport vezetése mellett a budai fegyveresek parancsnokává is kinevezték. Parancsnoksága alá 2000, zászlóaljakba és századokba szervezett fegyveres felkelő tartozott. Okt. 30-tól nov. 4-ig a Maros u.-i laktanyában székelt a parancsnokság. Nov. 4-én kivonultak a laktanyából és Szabó bácsi vezetésével a Déli pu.-nál, a Széna téren, a Margit krt.-on és a Várban foglalták el harcállásaikat. A szovjet túlerővel szembeni harcokban legutoljára, nov. 6-án a várbeli csoport adta meg magát. Nov. 8-án Szabó bácsi felvette a kapcsolatot Pesthidegkúton Király Bélával, de a két csoport a pesthidegkúti szovjet erők támadása miatt nem tudott egyesülni. – A *Tűzoltó utcai csoport* a IX. ker. ellenálló csoportok közül az egyik legjelentősebb szervezet volt. Parancsnoka, *Angyal* István az egész ker. főparancsnokaként irányította a fegyveres ellenállást. Sikeresen vették fel a harcot az első szovjet beavatkozáskor, és a lakosság segítségével, a városi gerillaharc eszközeivel visszaverték a szovjet tankokat. A forradalom konszolidációjakor eredményes tárgyalásokat folytattak a Nagy Imre kormánnyal. Nov. 4-e után – együttműködve a Bárány János vezette Tompa u.-iakkal, a Ráday u.-iakkal és a Corvin köziek egyes csoportjaival – különösen az Üllői út–József krt.–Ferenc krt. környékén vívtak sikeres harcokat a túlerőben lévő szovjet páncélosokkal. Angyal nov. 5-én fegyverszüneti tárgyalásokat folytatott a szovjet csapatok képviselőivel. A feltétel nélküli megadást elfogadhatatlannak tartva, a Tűzoltó u. felé visszahúzódva tovább folytatták a harcot. Nov. 7-én azonban a súlyos veszteségekre és a lőszerhiányra való tekintettel feladták a Tűzoltó u.-t. – A *peremkerületi csoportok* nov. 4-e előtt – Pestszenterzsébet kivételével – ugyancsak nem folytattak számottevő harcot. A második szovjet támadás után azonban egyik helységben sem maradtak passzívak a felkelők. *Budafok*on nov. 7-ig, *Csepel*en nov. 9-ig harcoltak. Csepelen a nov. 3-ig szerveződött 200–300 fős fegyveres csoport 4-e után 500–600 főre növekedett. Nehézfegyvereket is birtokoltak, és a főv.-ban egyedülálló módon lelőttek egy szovjet harci repülőgépet. *Kispest*en 120 fő, *Kőbánya*n kb. 200 fő harcolt. Mindkét ker.-ben nov. 9-én morzsolták föl az ellenállást. *Pestszenterzsébet*en okt. 26-án alakultak meg az első fegyveres egységek. Ekkor még vereséget szenvedtek, de 28-án sikerült újjászervezni a fegyveres csoportokat. Nov. 4-ére kb. 500-an voltak, három tiszt vezetésével. Itt a harcok nov. 10-ig tartottak. *Újpest*en nov. 8-án került sor tűzharcra a fegyveres csoportok és a szovjet egységek között. Ezen az egy összecsapáson kívül harcászati cselekmények itt nem történtek.

Budapesti Felsőbíróság: →*bíróságok*

Budapesti Fényképész Rt. (VI. Bajcsy-Zsilinszky út 47.): jogelődjét 1949-ben alapították *Bp.-i Fényképész Szövetkezet* (FÉNYSZÖV) néven. Fő tevékenységi köre műtermi és külső felvételek készítése, amatőr munkák kidolgozása, iratmásolás, filmforgalmazás. 1991-ben alakult ~vé. A főv.-ban öt telephelyen, 14 műteremben, laboratóriumban és stúdióban folytatja tevékenységét.

Budapesti Fesztiválzenekar: 1983-ban létrejött alkalmi társulás. Fischer Iván karmester és Kocsis Zoltán zongoraművész azzal a céllal hívta életre, hogy a különböző zenekarokból toborzott tagokkal

magas színvonalú hangversenyeket adjanak, és lemezfelvételeket készítsenek. Fenntartásához 1992-től a főv. önkormányzat anyagi segítséget nyújt.

Budapesti Filharmóniai Társaság: a főv. legrégebben működő szimfónikus zenekara. 1853-ban a Nemzeti Színház zenekarának tagjaiból – Doppler Ferenc és Károly zenekari tagok ösztönzésére és Erkel Ferenc karmester irányításával – együttes alakult, hogy filharmóniai hangversenyeket rendezzen. Első hangversenyét 1853. nov. 20-án tartotta az MNM dísztermében. Az 1860-as években ritkultak a hangversenyek. A ~ hivatalosan csak a kiegyezés után alakulhatott bejegyzett egy.-té, ekkor készült az alapszabály is. 1868-tól a →*Vigadó* ép.-ében rendezte hangversenyeit, a II. vh. után pedig különböző hangversenytermekben és a két operában. Teljes neve 1886-tól – az átszervezés következtében – *A M. Kir. Operaház zenekari tagjaiból alakult* ~, az 1950-es évektől pedig *A M. Áll. Operaház tagjaiból alakult* ~. Legnevesebb karmesterei: Erkel Ferenc (1853–70), Richter János (1871–75), Erkel Sándor (1875–95), Kerner István (1895–1919), Dohnányi Ernő (1919–44), Ferencsik János (1960–67), Kórodi András (1967–86). 1989 óta Erich Bergel az elnök-karnagy. Ünnepi jubileumi hangversenyt rendezett 1923-ban az együttes fennállásának 70., valamint a főv. egyesítésének 50. évfordulója alkalmából *(Kodály Zoltán: Psalmus Hungaricus, Bartók Béla: Táncszvit, Dohnányi Ernő: Ünnepi nyitány)*, 1953-ban pedig fennállásának 100. évfordulóján.

Budapesti Finomkötöttárugyár (XIV. Szugló u. 83–85.): 1963-ban létesítették a Zuglói Kötöttárugyár, a Rákospalotai Kötöttárugyár és a Kötszövőip. Mintázó üzem összevonásával. 1965-ben, két vidéki váll. átvételével már négy gyáregységgel termelt. Gyártmányai: síkkötött és körkötött áruk. Jelenlegi telephelyei a központon kívül: XV. Szövőgyár u. 11–17., Balassagyarmat, Mátészalka.

Budapesti Fogászati Továbbképző Intézet: →*Központi Stomatológiai Intézet*

Budapesti Fogorvosok Egylete: az első mo.-i fogorvostársaság. 1878-ban alakult. Első elnöke Nedelko Döme, titkára pedig Árkövy József volt. Érdekvédelmi téren harcolt a fogtechnikusok (akkori nevükön „fogművészek") fogorvosi tevékenysége ellen. Tudományos szempontból legjelentősebb eredménye a millenniumi ünnepségekhez kapcsolódó első m. fogorvosi kongresszus megrendezése volt (1896). 1905-ben egyesült az 1889-ben alakult Központi M.Fogtani Társulattal, s így jött létre az orsz. jellegű *M. Fogorvosok Egy.-e.*

Budapesti Fonógyár (XI. Karolina út 17.): 1922-ben létesítették Linum Fonóipari Rt. néven. 1929-ben magába olvasztva a győri Taussig-gyárat, a neve Linum-Taussig Sámuel és Fiai Lenfonó és Szövőipari Rt.-re változott. 1948-ban államosították. Több átszervezés után előbb a Linum Lenip. Nemzeti Váll., majd a Bp.-i Lenfonógyár nevet kapta. 1963-ban ~ néven a →*Lenfonó és Szövőipari Vállalat* törzsgyára lett. Termékei a tiszta lenfonal mellett a mesterséges szállal kevert lenfonalak.

Budapesti Forradalmi Törvényszék: →*bíróságok*

Budapesti Francia Irodalmi Társaság: →*Francia Kör*

Budapesti Fúvósötös: 1947-ben alakult Liszt-díjas (1956) együttes. Célja a sajátosan m. fúvós stílus kialakítása és a kortárs m. fúvós kamaraművek népszerűsítése. Alapító tagjai: Jeney Zoltán (fuvola), Szeszler Tibor (oboa), Balassa György (klarinét), Onozó János (kürt), Hara László (fagott). A ~ többször szerepelt külföldön (Ausztria, Belgium, Franciao., Hollandia stb.) és sok hanglemezt készített.

Budapesti Fűtőerőmű Vállalat: →*Budapesti Hőerőmű Vállalat*

Budapesti Galamblövész Egyesület: társ. és sportegy. 1868. okt. 18-án alakították a galamblövészetet kedvelő főurak, s még aznap meg is tartották első versenyüket. Az egy. elnöke br. Wenckheim Béla, h.-e gr. Keglevich Béla volt. A ~ 1868-tól kezdve általában évente rendezett egy nagyobb lövőversenyt a rákosi lőtéren. Az egy. elnöke 1882-ben gr. Esterházy Mihály, akinek javaslatára a ~ az angol Hurlingham Club alapszabályait követte. Valószínűleg az egy. rendezte 1883-ban az első mo.-i nemzetközi sportlövőversenyt, amelyen a klubtagok angol lövőkkel versenyezhettek, de tudjuk, hogy gr. Esterházy Mihály már 1880-ban Monte Carlóban nagydíjat nyert. A klubnak mindvégig csak arisztokrata tagjai voltak, s a galamblövészet a század végére az agyaggalamblövészet, ill. az üveggömblövészet elterjedésével fokozatosan háttérbe szorult.

Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat, *BGTV* (XIV. Bosnyák tér 5.): Mo. legjelentősebb földmérő és térképészeti intézménye. Tevékenysége felöleli a felsőgeodéziai munkáktól az asztrogeodéziai, a fotogrammetrikai és telekrendezési feladatokon kívül az információtechnikai szolgáltatásokig a földmérés teljes területét. Előde a polgármesteri hivatal által 1933-ban létesített Városmérési Kirendeltség, amely magánföldmérő vállalkozók bevonásával kezdte meg Bp. új felmérését. – A II. vh. után a magánmérnöki irodákkal való együttműködés megnehezült, majd 1949-ben kormányrendeletre a kirendeltségből és 22 magánmérnöki iroda alkalmazottaiból megalakult a *Fővr. Tervező Iroda* (FŐTI). Szervezetéből hozták létre 1950-ben az *Orsz. Földméréstani Int.*-et (OFI). A Népgazd. Tanács 1951-ben megalakította a Földmérési Irodát, amely 1952-től *Városmérési Iroda* néven folytatta tevékenységét: a városok és községek területének vízszintes és magassági felmérését; ip. és bányaterületek szabatos pontosságú felvételét; alsógeodéziai méréseket, valamint 1 : 5000 méretarányú áll. térképek készítését. 1954-ben az Irodához csatolták a felsőrendű háromszögelőket és a megyei földmérési irodák operatív személyzetét. A megnagyobbodott váll. ekkor kapta mai nevét. Kibővült tevékenysége: topográfiai térképek készítése fotogrammetria alkalmazásával; geodéziai munkák a bp.-i metróvonalak építéséhez; közműfeltárások és azok térképezése; az ország egész területén a közműhálózat felmérése és nyilvántartása. Az intézmény 1959-től technológiai váltással és profilbővítéssel nagyváll.-tá szerveződött és kiépítette vidéki hálózatát. Megnagyobbodott kapacitásával a ~ elkészítette hazánk felsőrendű háromszöge-

lési hálózatát a szomszédos országokhoz való csatlakozással; 1988-ig megépítették az I. rendű háromszögelési hálózat 106 pontján a 8–32 m magas vasbetontornyokat; létrehozták az ország új felsőrendű magassági alapponthálózatát és a kéregmozgást vizsgáló hálózatot. Részt vettek a földrendezésben, rizstelepek tervezésében és telepítésében, öntözőrendszerek tervezésében, meliorációs tervek és vízrendezési térképek szerkesztésében.

Budapesti Gép- és Vegyipari Szövetkezetek Szövetsége (V. Pesti Barnabás u. 6.): a szakmai tagozatokba tömörült ~ 160 tagszervezet (köztük mind több kft. és rt.) érdekképviseletét látja el. Teszi ezt üzleti partnerkapcsolatok kiépítésével, piackutatással, tanácsadással. Közös váll.-ai között találjuk pl. a →*KEMIPLAST Vegyi és Műanyagipari Szövetkezetek Műszaki Vállalatát.*

Budapesti Gép-, Malom- és Automobilgyár Rt.: →*Magyar Általános Gépgyár Rt.*

Budapesti glosszák: lapszéli és sorok közötti jegyzetek a bp.-i Egyetemi Könyvtár egyik kéziratos, vasárnapi prédikációkat tartalmazó 15. sz.-i latin kódexében. Nyomtatásban Szilády Áron *Sermones Dominicales* (I–II; Bp., 1910) c. munkájában látott napvilágot.

Budapesti Gyermekszínház: →*Arany János Színház*

Budapesti Gyógyszerészkaszinó: 1930-ban nyitották meg a VII. Aggteleki u. 7. sz. alatt. Első elnökévé dr. Gaál Endre államtitkár, ogy.-i képviselőt, a Mo.-i Gyógyszerész Egy. és a →*Budapesti Gyógyszerész Testület* elnökét választották. A kaszinó tagjai sorába csak meghívással lehetett bekerülni. Főv.-ak 5, vidékiek 2,5 P tagdíjat fizettek havonta.

Budapesti Gyógyszerész Testület: a főv. gyógyszertár-tulajdonosok szervezete. 1809-ben alapították, de első hivatalos alapszabálya csak 1847-ből maradt fenn. Akkor még *Vereinigte Apotheker Gremium von Ofen und Pesth* volt a neve, 1860 után már ~ként szerepelt. Feladata az együttműködés és a gazd. érdekvédelem mellett a gyógyszerészképzés és a tudomány fejlesztése volt. 1872-ig, az orsz. gyógyszerészegylet megalakításáig különböző ügyekben mozgósította és maga mellé állította a vidéki patikusokat és gyógyszerész egy.-eket is. 1909-ben az Aggteleki (ma Kiss József) u. 7. sz. alatt székházat és benne többek között *Bp.-i Gyógyszerészkaszinót* is berendezett. Itt volt egy ideig a gyógyszerészeti múz. is. A század elején a tulajdonosok és az alkalmazottak között kialakuló szociális küzdelemben a munkáltatók érdekvédelmi szervezete. Vez.-i a legtekintélyesebb főv. gyógyszerészek közül kerültek ki: Ráth Péter, Jármay Gusztáv, dr. Jármay Gyula, Filó János, dr. Deér Endre, dr. Gaál Endre, dr. Nagy Béla, Wolff Lajos, Löcherer Tamás. A ~ az államosításkor, 1950-ben szűnt meg. – *Irod.* Sztankai István: A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszertárakra vonatkozó adatok (Bp., 1935).

Budapesti Hadivakok Intézete: az I. vh. hadivakjainak istápolására Dessewffy Emília hozta létre az Ip.művészeti Isk. hadikórházában. Az int. 1915. márc.-ban kezdte meg működését. Hét és fél évi fennállása alatt 813 hadivak fordult meg a ~ben. Az int.-ben nemcsak oktatták az ápoltakat, hanem foglalkoztató műhelyeket is létesítettek számukra. A kormány a ~t 1922-ben a *Hadirokkant Otthon*ba osztotta be.

Budapesti Hajós Egylet: sportegy. gr. Széchenyi István emlékére alakult meg 1861. ápr. 20-án. Elnöke gr. Waldstein János, ig.-ja gr. Széchenyi Béla volt. A ~ egy hajója mindig gr. Széchenyi István nevét viselte. Nemcsak sportegy. volt, célja volt a honi folyók és tavak megismertetése a közönséggel. Regatták szervezését, le- és felevezések tartását, és az egyes folyók megvizsgálását is tervbe vették, legelőször pl. a budai sziget alatti zátonyokat vizsgálták. A ~ tagsága szinte kizárólag a felsőarisztokrácia soraiból került ki, az egylet hiv. lapjává a Vadász- és Versenylapot tette meg. 1863. jún. 8-án rendezte első háziversenyét, 1864-ben az első „egyletközi" regattát. 1866-ban kezdeményezésére megalakult a Közös Regatta Bizottmány, s az egylet javaslatára egy 33 pontos regattaszabályzatot állítottak össze. A ~ dolgozta ki a modern evezőssport versenyzési rendszerét és feltételeit, ám egyre jobban háttérbe szorult, és 1873-ban fel is oszlott. – Helyisége a Dunagőzhajózási Társaság felsőkikötőjénél, a Lloyd ép.-tel szemben, csónakháza a Kammermayer-féle uszoda mellett volt.

Budapesti Hangverseny Zenekar: 1930-ban Hubay Jenő kezdeményezésére a *Rózsavölgyi Zeneműkiadó* támogatásával alakult együttes, amely máshol elhelyezkedést nem talált, Zeneakadémiát végzett hangszeresekből állt össze. Első karmestere, Zsolt Nándor halála (1936) után Vaszy Viktor vezette. Az együttes jelentős népművelési feladatot teljesített hangversenyeivel és operaelőadásaival. 1940-ben egyesült a →*Székesfővárosi Zenekar*ral.

Budapesti Harisnyagyár (III. Szentendrei út 39–53.): több kisebb harisnyaüzem összevonásával 1951-ben létesítették. 1961-től ip. nagyváll. A 80-as években bevezették az elektronikával irányított mintázást a Lurex-fonalak kombinációjával fényes, arany-ezüst csillogású átlátszatlan, valamint a szinte észrevehetetlen finomságú kelméken. Egyéb termékek: a sportharisnyák és a kiskereskedelmi kötőipari áruk. Telephelyei létesültek a két főv.-i üzemen kívül Gyulán, Dobozon, Nagybátonyban és Szeghalmon.

Budapesti Helyiérdekű Vasút, *BHÉV:* eredetileg a *BKVT* Vágóhídi és Kerepesi úti vonalának meghosszabbításaként, 1887-ben indult meg, a →*lóvasút*tól elválasztva, gőzüzemmel. 1888-ban, Óbuda (ma Filatori gát) állomásról kiindulva megnyílt a szentendrei vonal is. 1889-ben, ~ néven, a BKVT tulajdonában önálló váll. lett. 1892 óta kezeli, majd 1922-ben megvette a *Haraszti–Ráckevei Helyiérdekű Vasut*at, mely formális önállóságát megtartotta. 1907-ben megvette a *BBVV* részvényeit, majd 1917-ben magába olvasztotta a váll.-ot; 1908–18 között kezelte a *BVKV*-t. Vonalait 1906–14 között túlnyomó részt, igen modern, távvezérlésű motorvonatos üzemmel villamosították. 1918-ig a BKVT tulajdonában, 1918–21 között a *BEVV* kezelésében, 1921–33-ig a a BKVT jogutódjának, a Nova Rt.-nek a tulajdonában, 1933–49 között a főv. tulajdonában

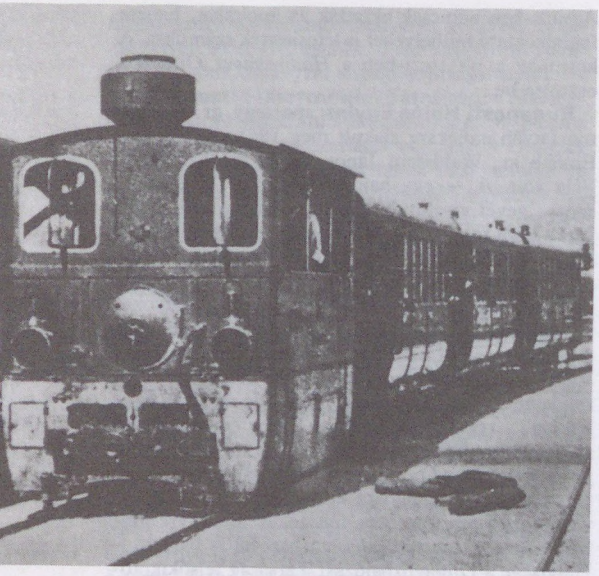

A Budapesti Helyiérdekű Vasút egykori szerelvénye

(ebből 1935–49, a *BSZKRT* kezelésében) működött. 1949–52-ben *Fővárosi Helyiérdekű Vasút* (FHÉV) néven községi, majd áll. váll. 1952–58 között a MÁV része, MÁV-BEV (Bp.-i Elővárosi Vasút) néven, 1958–68-ig *Bp.-i Helyiérdekű Vasút* néven önálló váll. a fővárosi felügyelete alatt, 1968 óta a *BKV* keretében, BKV-HÉV elnevezéssel működik. Ettől kezdve áttértek a merev menetrend szerinti alkalmazására. Az erre a célra alkalmatlan hálózatrészeket megszüntették v. átalakították. A bp.-i végállomásokat áthelyezték, megkezdték az állomások és a megállóhelyek magas peronokkal való kiépítését. A ~ forgalma 1975 óta tisztán villamos üzemű, mindössze két egyvágányú vonalrésszel. 1969-ben áttértek a négytengelyű, saját tervezésű, majd 1970-től a volt NDK-ból beszerzett háromkocsis (motor + pót + motorkocsi) vonategységek alkalmazására. A kéttengelyű kocsikat 1981-ig kivonták a forgalomból. Több új áramátalakító-állomás épült. A gyorsvasúti üzem szükségessé teszi az automatikus jelzőberendezés alkalmazását, ez a szentendrei vonal belső szakaszán megvalósult. Teherforgalmát – mely a közhiedelemmel ellentétben nem volt különösebben jelentős – nagyrészt átvette a közúti közlekedés (1968: 15,6, 1988:6,1 millió nettó tonnakm). Környéki gyorsvasúttá való átalakítása állandóan folyó tevékenység. – *Irod.* Fischer Gyula: A Budapesti Helyiérdekű Vasutak villamosítása és azok nagyfeszültségű berendezései (Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1913., 32/33. sz.); Szabó Dezső: A Budapesti Helyiérdekű Vasutak egy évszázada (Közlekedéstudományi Szemle, 1988. 1. sz.). →még *Budapesti Közlekedési Vállalat*

Budapesti Híradástechnikai Gépgyár: →*Hirschmann–BHG Híradástechnikai Kft.*

Budapesti Híradó: →*Világ*

Budapesti Hírlap: pol. napilap. A →*Pesti Hírlap* sikerén felbuzdulva *Rákosi* Jenő indította 1881-ben a Pesti Hírlaptól elcsábított Csukássi Józseffel. A ~ programja szerint pártoktól független, az egész magyarságot szolgálni kívánó lapnak ígérkezett, valójában egész fennállása alatt a mindenkori kormánypártot támogató, konzervatív lap volt. Népszerűségét magas színvonala mellett a nacionalista szellemének köszönhette. Az I. vh. után a revizionizmus legtekintélyesebb szócsöve volt. *Rákosi* Jenő a századvégen a ~ köré egy sor egyéb lapot (Esti Újság, Kakas Márton, Divatújság, Gyermekdivat, Patyolat stb.), utódai a 30-as években pedig különböző mellékleteket csatoltak. 1939-ben szűnt meg.

Budapesti Hírlap Nyomda: →*Szikra Lapnyomda*

Budapesti Honvédkerületi Parancsnokság: →*hadtestparancsnokság*

Budapesti Honvéd Sport Egyesület, *BHSE:* a M. Honvédség központi sportegy.-e. 1949. dec. 18-án alakult meg, úgy, hogy Sebes Gusztáv javaslatára átvették a *Kispesti Atlétikai Club*ot. A Honvédelmi Min. sportegy.-e akkor csak egy szakoszt.-t (a sportlövőt) működtetett egyes adatok szerint Partizán SE néven, míg a KAC hét szakoszt.-lyal rendelkezett. Ezzel a nyolc szakoszt.-lyal működött az ősegy., amely különböző igazolásokkal, szakoszt.-ok központi átirányításával fokozatosan a legnagyobb m. sportegy. lett. A klub első olimpiai bajnoka az 1948. évi olimpián győztes Takács Károly sportlövő, aki akkor még a Partizánban versenyzett. – A Honvédelmi Min. először az összakoszt.-okat erősítette meg. Az 50-es évek aranycsapata néven ismert labdarúgócsapat elsősorban a különböző játékosokkal megerősített ~ szakoszt. volt. Erre a csapatra épült az 1952. évi olimpián bajnok, az 1954. évi VB-n második, továbbá az angolok ellen kétszer is győztes – 6 : 3, 7 : 1 – válogatott. Az atlétikai szakoszt.-t Iglói Mihály világcsúcstartó tanítványai fémjelzik. A szakoszt. csúcséve 1955, ekkor a ~ atlétái 17 világcsúcsot értek el, Iharos Sándort a világ legjobb sportolójává választották. Iharos abban az évben 1500-tól 10 000 m-ig valamennyi táv világcsúcsát tartotta. A birkózó szakoszt.-t Kárpáti Károllyal erősítették meg, az ő szaktudásával a szakoszt. az országban az első lett. Tömeges átigazolásokkal erősödött meg a kerékpáros, a tornász és a kézilabda szakoszt. is. – A Honvédelmi Min. ugyanakkor kiemelt helyzetéből adódóan egyre-másra alakított, ill. vett át szakoszt.-okat. 1957 előtt volt olyan év, hogy 30-nál több szakoszt.-t is működtetett. Közülük a legjelentősebbek a világcsúcstartó Tumpek György és az Európa-bajnok Nyéki Imre által ismertté vált úszó-, a honvédtisztekből megalakított vívószakoszt., amely Kárpáti Rudolf személyében olimpiai bajnokot is adott. Világbajnokokkal rendelkezett a kajak-kenu, olimpiai bajnokkal – Benedek Gábor – az öttusaszakoszt. Az 1955. évi Európa-bajnok kosárlabdacsapat is a ~re épült, de orsz. bajnok lett a kézi- és a röplabdacsapat is. A fentieken kívül azonban szinte minden sportágat űztek a ~ben az asztalitenisztől – Sidó Ferenc – a vízilabdáig, de volt vitorlástelep és műkorcsolyaszakoszt. is. 1957-ben viszont az is fel-

vetődött, hogy ezt a mesterségesen létrehozott sportalakulatot felszámolják. Végülis az egy. 21 szakoszt.-lyal működött tovább. – Az utóbbi évtizedekben a ~ maradt a legnagyobb mo.-i sportegy. A Honvédelmi Min. kiemelt támogatása mellett itt kezdtek el először a m. sportban orvos-, kémikus-, pszichológus-teamek foglalkozni a sportolókkal. A 80-as években a ~ben alkalmazták először a sportegy.-ek közül a számítógépet és a speciális videoberendezéseket. 1985-ben az egy. még mindig 22 szakoszt.-lyal működött. Labdarúgócsapatuk 1983-tól 1991-ig hatszor nyerte meg a m. bajnokságot, az Angyal Zoltán vezette kajak-kenu szakoszt. olimpiai bajnokokat – Csipes Ferenc, Gyulay Zsolt, Ábrahám Attila, Hódosi Sándor – nevelt. A 70-es években a KSI úszói Széchy Tamás vezetésével a ~et választották, így a BHSE színeiben lett világbajnok Hargitay András, Verrasztó Zoltán. Férfi kosárlabdacsapatuk 1971-től 1986-ig a m. sport történetében páratlan sorozatként huszonötször győzött a m. bajnokságban. Férfi kézilabdacsapatuk 1982-ben KEK-et nyert. Öttusázóik közül olimpia bajnokságot nyert Szöulban Martinek János és Fábián László. De atlétáiktól kezdve a motorkerékpársportig minden sportágban a legjobbak közé tartoztak. 1969-től kezdve minden évben megnyerték a sportegy.-ek éves pontversenyét. – Sporttelepe a XIII. Dózsa György út 53., kézilabdacsarnoka a XIII. Klapka u. 12, vívóterme a XIII. Dózsa György út 49., lovardája a II. Hűvösvölgyi út 21/23. sz. alatt van. 1986-ban átépítették a labdarúgóstadiont, s Bozsik Józsefről nevezték el (XIX. Új Temető út 1/3.).

Budapesti Honvéd Tiszti Vívó Klub, *HTVK:* a *Tiszti Kaszinó* sportegy.-e. Előzménye az 1923-ban megszűnt *MOVE Budapesti SE* volt. A ~ Somogyi Endre vezérkari százados kezdeményezésére 1924. nov.-ben jött létre. Első vívómestere Gellér Alfréd volt. Az egy. azokat a tiszteket foglalkoztatta, akik nem voltak tagjai polgári egy.-eknek, a ~ klubhelyisége a Tiszti Kaszinó V. Duna u.-i helyiségében működött. Az egy. elsősorban vívással – azon belül is a szúrófegyverekkel – foglalkozott, első elnöke Újfalussy Gábor ezredes volt. A klub érdeme a párbajtőrvívás elterjesztése, 1926-ban megrendezte az első párbajtőrvívó versenyt, 1930-ban megrendezte az első párbajtőr orsz. bajnokságot, 1931-ben megnyerte az első párbajtőr csapatbajnokságot. A klub a mo.-i öttusa megalapítója, a szakoszt. szintén Somogyi Endre kezdeményezésére 1932-ben alakult meg, 1935-ben már nem hivatalos EB-t rendezett Bp.-en. 1935-ben a kibővített Duna u.-i vívótermet Mo.-on először „elektromos jelzőkészülékkel" (a mai találatjelző-készülék ősé) látták el, 1936-ban az ország első fémpástját is felállították. 1938-ban a klub elnöke Szombathelyi Ferenc altábornagy lett. 1941-ben megalakult a sportlövőszakoszt. is. – Az egy. leghíresebb versenyzője a legtöbb orsz. bajnokságot nyert olimpiai bajnok vívó és orsz. bajnok sportlövő Berczelly Tibor volt. A ~ 1945-ben szűnt meg.

Budapesti Honvéd Zászlóalj Zenekara: az 1896. év millenniumi kiállítás évében alakult helyőrségi zenekar elnevezéssel. Első karnagya dezséri Bachó István volt, aki a Ludovika előtt egy díszelgésen legelőször játszotta el zenekarával a m. Himnuszt a „Gotterhalte" helyett. A nemzeti hadsereg megalakulása idején az I. Honvéd Gyalogezred, majd később a „Mária Terézia" I. Honvéd Gyalogezred Zenekara elnevezéssel szerepelt. 1942-ben a zenekar a „Bp." Honvéd Őrzászlóalj Zenekara elnevezést kapta.

A Budapesti Honvéd 1949/50-es bajnokcsapata

Budapesti Hőerőmű Vállalat (XI. Budafoki út 52.): a Kelenföldi Hőerőmű és a Bp.-i Fűtőerőmű Váll. összevonásával 1975-ben jött létre. Mo. legnagyobb hőszolgáltatója. A beépített teljesítmény 2300 MW. Orsz. szinten az összes távhő 21%-át szolgáltatja. Az MVMT erőművek összes távhőszolgáltatásának 31%-át adja. Ennek mintegy 70%-át a *Főv. Távfűtő Művek*en keresztül, a többit közvetlenül értékesíti. A hőszolgáltatási tevékenység a főv. 12 ker.-ére terjed ki. A lakásfűtésen kívül 151 ip. fo-

A távfűtött lakások száma 1970–1988 között

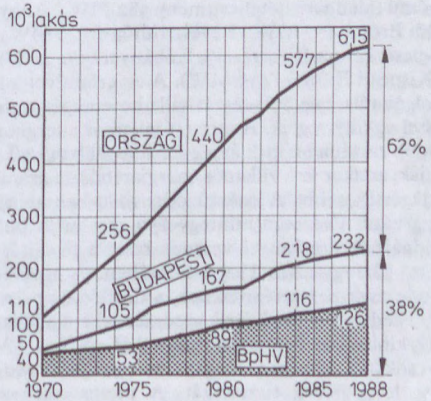

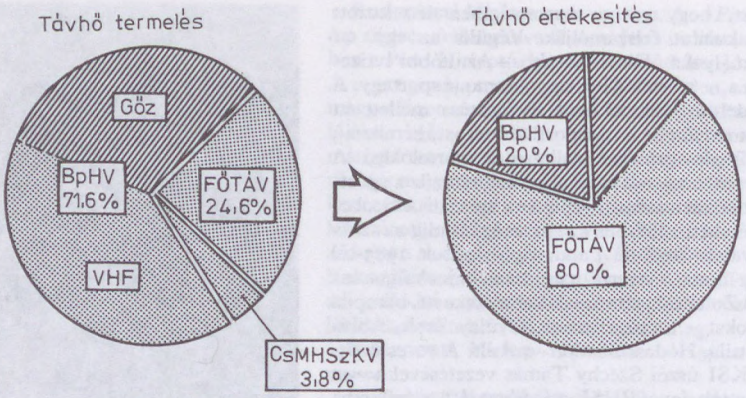

Távhőtermelés és értékesítés a fővárosban

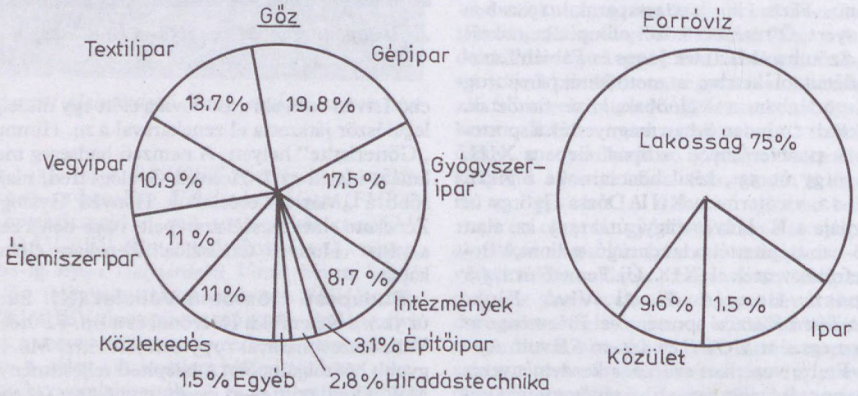

A kiadott hő megoszlása felhasználók szerint

gyasztó, mintegy 1400 közület hőellátását biztosítja. A távfűtéses lakások több mint felét (126 000) látja el távhővel. A főv. négy hőellátási körzetéből a D-budai hőforrása a Kelenföldi Erőmű (kiadható hőteljesítmény 887 MW, beépített villamos teljesítmény 98 MW). Az É-pesti hőforrásai az Újpesti Erőmű (kiadható hőteljesítmény 382 MW), Angyalföldi Erőmű (77 MW), Révész Fűtőmű (20 MW). A D-pesti körzet hőforrásai a Kőbányai (382 MW) és a Kispesti Erőmű (435 MW). A ~ erőművei a hőszolgáltatás nagyobb részét villamosenergia-termeléssel együtt végzik. A termelt villamos energia nagyobb részét a nappali és a csúcsidőszakban szolgáltatják, amikor az a villamos energiarendszer számára a legértékesebb. A széntüzelés 1980-ban teljesen megszűnt. Összesen mintegy 150 ezer m^3/h puffer földgázteljesítménnyel vesznek részt a főv.-i és az orsz. gázfogyasztás kiegyenlítésében. A tüzelőberendezések korszerűsítésének, a tüzelőanyag-összetétel kedvező változásának eredményeként a fajlagos SO_2 kibocsátás 10 év alatt, 1,43 g/MJ-ról 0,22 g/MJ-ra csökkent. Korszerű magas kéményekkel is védik a főv. levegőjének tisztaságát. A rácsos szerkezetű központi kéménytörzsre három füstcső függeszthető fel. A jelenlegi kéménymagasság 96 m, ami 200 m-re növelhető.

Budapesti Húsipari Vállalat (IX. Gubacsi út 6.): az ország legnagyobb húsip. váll.-a. 1964-ben alakult. Jogelődei: Budapesti Marhaközvágóhíd és Húsfeldolgozó Váll. (1872), Budapesti Szalámigyár (1888), Budapesti Sertésvágóhíd és Húsfeldolgozó Váll. (1902), Ferencvárosi Húsip. Váll. (1931), Józsefvárosi Húsip. Váll. (1935), Újpesti Húsip. Váll. (1936), Kispesti Húsip. Váll. (1937). 1964 és 1970 között jelentős gyártás- és gyártmányfejlesztést valósítottak meg. 1968-tól az Állatforgalmi és Húsip. Tröszt váll.-a, 1987-től önálló ~ néven. 1986-ban szervezetéből kivált az újpesti és a kispesti gyár, valamint a marhavágóhíd. Önálló gyára a *Bp.-i Szalámigyár*. Tevékenységi köre a hús- és tartósítóip.-ra, az állat- és állatitermék-felvásárló nagykereskedelemre, az élelmiszer kiskereskedelemre és a központi készlettárolásra terjed ki.

Budapesti Húskereskedelmi Rt.: 1916-ban alapította a *Budapesti Takarék- és Vásárpénztár Rt.* Feladata volt az állatvásárokon a felhozatal növelése,

árszabályozó hatás kifejtése, közbeiktatott nagykereskedők kikapcsolásával a főv. lakosságának ellátása, a hadba vonult húsiparosok, hentesek tevékenységének pótlása. – Központja, szállítási üzeme és kolbászgyára, öt fióküzlete és két vidéki bérgazd.-a volt. Fenntartását a magántőke részéről állandóan támadták. 1926-ban felszámolták.

Budapesti 29. honvéd gyalogezred: az 1912:31. tc. elrendelte a honvédség fejlesztését. 1912. okt. 1-jén kezdődött meg a 29. honvéd gyalogezred megalakítása. Az 1. zászlóalj Bp.-en, a 2. zászlóalj Kassán, a 3. pedig Gyulán alakult meg. Az I. vh. kitörésekor a szervezés még folyt. Az ezred első parancsnoka kismagyari Magyari Lajos ezredes volt. A zászlóaljnak Bp.-en a Ferenc József gyalogsági laktanya adott szállást. 1914. aug. 18-án estek át a tűzkeresztségen a szerbiai fronton. 1915. jan. 11-től 1918. márc.-ig az orosz fronton harcoltak, majd az olasz frontra kerültek. Itt érte az ezredet az összeomlás, amikor is az egész ezred hadifogságba került.

Budapesti Hűtőipari Vállalat: →*MIRELITE Hűtőipari Vállalat*

Budapesti Idegenforgalmi Igazgatóság: →*idegenforgalom*

Budapesti Ifjúsági Színpad Pinceszínháza: →*Pinceszínház*

Budapesti Illatszer és Piperezsappangyár: →*CAOLA Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat*

„Budapesti iskola": 1. a pszichoanalízis hazai művelőinek, Freud m. tanítványainak és követőinek szellemi csoportosulása. A pszichoanalízis ~ja a századelőn Ferenczi Sándor munkássága nyomán bontakozott ki. 1913-ban megalakult a *M. Pszichoanalitikus Egy.*, amely kis megszakítással 1949-ig folyamatosan fennállt. Amíg Freud az emberi lelki fejlődés döntő fordulópontját a 4–5 éves kor Ödipusz-konfliktusában látta, addig a ~ felfogása szerint az első életévek élményei és személyközi kapcsolatai a meghatározóak. Erről szól Hermann Imre „megkapaszkodási ösztön" elmélete. A ~ körébe tartozó pszichoanalitikusok (Ferenczi Sándor, Bálint Mihály, Hermann Imre, Hermann Alíz, Rajka Tibor, Székács István) a II. vh. előtt és után szétszóródtak v. belső emigrációba kényszerültek. A ~ hagyománya az 1970-es években éledt újjá. – *Irod.* Vikár György: A pszichoanalízis „Budapesti iskolája". Gyógyítás és öngyógyítás (Bp., 1984). – 2. Lukács György marxista filozófus és esztéta tanítványi köréből az 1960-as években alakult filozófiai csoportosulás. A filozófia ~ tagjait jellemző antidogmatikus elméleti törekvés pol. reformizmussal párosult. A kör tagjai támogatták a gazd. reform bevezetését és pol. demokratizálást szorgalmaztak. Filozófiailag az ún. praxis-filozófia művelői voltak, Lukács korai, húszas évekbeli marxista felfogásának és Gramsci, Korsch marxizmusának voltak folytatói. 1968-ban tiltakoztak Csehszlovákia megszállása ellen. A ~ tagjait 1973-ban párthatározatban bélyegezték meg, állásukból elbocsátották és publikációs tilalommal sújtották őket. Közülük többen (Heller Ágnes, Fehér Ferenc és Márkus György) az 1970-es években nyugatra emigráltak, mások (Vajda Mihály, Kis János, Bence György) belső szellemi emigrációba vonultak. – A ~ tagjai később eltávolodtak a marxizmustól, itthon maradt képviselői a demokratikus ellenzék vez. egyéniségeivé váltak. Rehabilitálásukat követően (1989) a ~ volt tagjai visszatérhettek a hazai tudományos életbe.

Budapesti járásbíróságok: →*bíróságok*

Budapesti Kamaraegyüttes: 1968-ban alapította vez.-je, Mihály András. Célja a 20. sz. zene előadása, megismertetése.

Budapesti Kamarakórus: 1932-ben alakult együttes. Alapítója és vez.-je Paulovics Géza karnagy volt. Célja az a cappella kórusirodalom népszerűsítése és a kortárs m. szerzők (Kósa, Vásárhelyi, Kadosa) új kórusműveinek bemutatása. Az 1960-as évek végén szűnt meg.

Budapesti Kamaraszínház: →*Józsefvárosi Színház*

Budapesti Karénekegyesület: →*Budapesti Ének- és Zenekaregyesület*

Budapesti Katholikus Népkör: 1895-ben alakult a kat. valláserkölcsi szellem terjesztése és szociális segélyezés céljából. A Kisfaludy u. 7. sz. alatti helyiségében vallási tárgyú előadásokat, ill. vasárnapi isk.-t szervezett. Elnöke Tiszuczky Jenő volt. Az I. vh. után egyesült a VIII. ker. Katholikus Körrel.

Budapesti Katonatanács: →*katonatanács*

Budapesti Keményítőgyár (XIII. Kámfor u. 17.): jogelődje 1924-ben alakult az óbudai Lajos u.-ban. Miután leégett, a gyártelepet 1930-ban jelenlegi helyére telepítették át, kapacitása ekkor 4–5 vagon keményítő volt. A II. vh. időszaka alatt pótkávét gyártott, szárítóüzemet működtetettt. 1948-ban államosították, neve 1950-től ~. 1963-tól a Szeszipari Orsz. Váll. Bp.-i Keményítőgyára. 1971-től a →*Budapesti Szeszipari Vállalat* gyára. Búzalisztből keményítőt gyárt 500 vagon, ill. vitális glutint 100 vagon mennyiségben.

Budapesti Kénsavgyár: →*Budapesti Vegyiművek*

Budapesti Képzőművészeti Igazgatóság: →*Budapest Galéria*

Budapesti Kerékpár Egylet, *BKE:* az első mo.-i, csak kerékpársporttal foglalkozó sportegy. 1882-ben, a Szikszay-féle vendéglőben alakult meg, alapszabályait 1882. szept. 13-án hagyták jóvá. A ~ első elnöke Kosztovits László, titkára Déri Gyula volt. Az első kerékpáros versenyt a ~ 1883. aug. 18-án, az ügetőversenypályán rendezte, a versenyt Vermes Lajos nyerte. 1885. jún. 29-én az első nemzetközi, 1886. jún. 24-én az első „bajnoki" versenyt rendezte a Kerepesi úton. Az egy. székhelye a M. Király Szálloda (V. Dorottya u. 2.) volt. A ~ 1914-ben oszlott fel.

Budapesti Kereskedelmi Akadémia: Mo. első kereskedelmi tanint.-e. A Pesti Kiváltságolt Nagykereskedők Testülete és a Pesti Szabadalmazott Polgári Kereskedelmi Testület 1857-ben alapította a *Pesti Kereskedelmi Akadémiát* (német nevén Pester Handelsakademie). Működését német nyelven kezdte. Eredetileg középfokú isk. volt, de fokozatosan főisk. színvonalú szakiskolákkal bővült. Kétéves előkészítő isk.-ból, hároméves akadémiai tanfo-

lyamból és kétéves esti isk.-ból állt. Az akadémiai tanfolyam I. oszt.-ának tanulói a 13. életévüket betöltött és a gimn. IV. oszt.-át elvégzett tanulókból kerültek ki. 1871-ben az akadémiai tanfolyam felső kereskedelmi isk. tagozattá alakult, amely 1898-tól a felső kereskedelmi isk. tanárjelöltek gyakorló isk.-ja is volt. 1883-ban a középisk.-t végzettek egyéves szaktanfolyamával bővült. Ez utóbbi helyébe 1900-ban akadémiai jellegű kétéves tanfolyam lépett. A tanfolyam hallgatói a műegyetem közgazd. oszt.-án tanulhattak tovább, s a szigorlat, valamint egyéves szemináriumi munka után közgazd. doktori oklevelet szerezhettek. A *Közgazd.tudományi Kar* felállítása után 1920-tól ismét az érettségizettek egyéves szaktanfolyama lett. Saját ép.-ében, az V. Alkotmány u. 9–11. sz. ép.-ben működött. – *Irod.* Brichta Lipót: A budapesti kereskedelmi akadémia története (Bp., 1896); Budapesti Kereskedelmi Akadémia. Emlékkönyv (Bp., 1907).

Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara (I. Krisztina krt. 99.): Európa nyugati országaiban a merkantilizmus kora óta vannak kereskedelmi és iparkamarák. A francia forradalom, majd a Napóleon-féle hódítások nyomán Európa más államaiban is alakultak. Mo.-on az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc alatt kísérelték meg létesítésüket. Végül azonban az 1850. márc. 18-i császári pátens alapján a Habsburg Birodalom egész területén egységes elképzelések szerint indult meg a kereskedelmi és ip.kamarák szervezése. Mo.-on, Erdélyben, illetőleg a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban összesen nyolc városban, míg Horvát-Szlavónországban három helységben. Közülük a későbbi ~ fokozatosan az első lett. A kamarák kezdetben az osztrák kereskedelemügyi min. felügyelete alatt működtek. A kötelező érdekképviseleti jelleggel felruházott Pesti Kereskedelmi és Ip.kamarában a vezető tisztségeket ekkor még nem választás, hanem kinevezés útján töltötték be. A megszorítások 1857-től kezdve enyhültek. A Pesti Kereskedelmi és Ip.kamara kereskedelmi és iparos oszt.-okra tagolódott. Élükön elnök és két alelnök állott. A vezetőség 30 rendes tagjának, továbbá 15 póttagjának kétharmadát a kereskedők, egyhamadát az iparosok választották meg. A tagok mandátuma kezdetben 3, majd később 5 évre szólt. A Pesti Kereskedelmi és Ip.kamara első elnöke Valero J. Antal selyemgyáros, második elnöke pedig Appiano József, Pest város polgármestere lett. Élénkülő tevékenységének jeleként 1863-ban részt vett a →*Budapesti Áru- és Értéktőzsde* megalapításában. A 19. sz. végére, új kamarák keletkezése miatt, a ~ illetékességi területe ugyan kisebb lett, mint korábban – Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Fejér megyékre, valamint Bp., Kecskemét és Székesfehérvár városokra szűkült le – de jelentősége központi szerepköre miatt változatlanul meghatározó maradt. – Az 1884. évi XVII. tc. alapján a kisiparosok számára megalakultak az ip.testületek, majd 1902-ben a →*Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége*. Ezek mint érdekvédelmi egyesülések csökkentették a kamarák szerepkörét. A ~ mint első az egyenlők között eközben is tovább harcolt Mo. vámterületi különállásáért, támogatta az új gyárakat az áll. kedvezmények megszerzésében, a hazai ip.-t a közszállítások kizárólagos elnyerése ügyében. Részt vett a „Magyar Vámpolitikai Központ", majd a „Tojástőzsde" megalapításában. 1912/1913-ban gondozásba vette még a „Tavaszi Vásár"-t, a későbbi Bp.-i Árumintavásár, majd a *Bp.-i Nemzetközi Vásár* elődjét. – A két vh. közt változatlanul belefolyt a legfontosabb közgazdasági ügyek megoldásába. Így a Trianoni békeszerződés ellen szakértői véleményt adott, majd a Magyar Nemzeti Bank Rt. megalapításában vett részt. Az ország vámpol. önállósága is sok napi teendőt rótt a kamarákra. – 1941-ben – 1857 óta első alkalommal – megszűnt a ~ autonómiája. – A vh. után a nagykereskedelem és a nagyip. államosításával szinte egyidőben, 1948. jún. 15-én feloszlatták. Külkereskedelmi Oszt.-ából – mint piackutató részlegből – alakult meg a nem jogutód *M. Kereskedelmi Kamara*. A rendszerváltással párhuzamosan 1990. jún. 27-én újjáalakult a ~ is. 107 magánvállalkozó, gazd. társaság, ip. és szolgáltató áll. váll. hozta létre.

Budapesti kereskedelmi körcsatorna: →*hajózó csatorna-tervek*

Budapesti Kertészeti Társulat: a konyhakertészek érdekképviselete volt. Elődje, a pesti kertész céh megalakulásától (1764) megszűnéséig (1873) 362 zöldségtermelő kertészsegédet avatott fel. A céhtagok 1873-ban a *Pesti Kertész Társulat*ba tömörültek, amely 1880-ban a ~ nevet vette fel. 100 körüli taglétszámmal 1920-ig működött.

Budapesti kerületi bíróságok: →*bíróságok*

Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár, *Munkásbiztosító Pénztár:* az 1891: XIV. tc. létesítette intézmény a főv. és környéki munkások betegbiztosítási ügyeinek ellátására. Az 1907: XIX. tc. e hatáskörét a balesetbiztosításra is kiterjesztette, egyúttal korlátozott önkormányzatot is kapott; vezetésében a munkások választott képviselői is részt vettek. A munkásmozgalom több ismert vezetője (Bokányi Dezső, Garbai Sándor stb.) és más személyiségek (Bánóczi László, Reinitz Béla, Szabados Sándor stb.) a ~ tisztviselői lettek. A Tanácsköztársaság idején közülük számosan közéleti szerepet vállaltak, ezért később fegyelmi úton eltávolították őket. A ~ korábbi önkormányzatát is elveszítette. 1928-ban az *Orsz. Társadalombiztosító Int. (OTI)* alegysége lett. A ~ helyiségei a Dohány u. 73–77. sz., 1913 nov.-től pedig a Köztemető (ma Fiumei) út 19/b sz. alatt voltak.

Budapesti Királyi Büntető Törvényszéki Fogház: a *bp.-i kir. büntető tv.szék* megszervezésével egy időben, 1896-ban kezdte meg működését. Elődje az 1871 óta működő pesti (1875-től bp.-i) kir. tv.széki fogház volt. Felügyeleti szerve a *bp.-i kir. ügyészség* volt, míg a főfelügyeletet a *bp.-i kir. főügyészség* gyakorolta. 1919 után a Markó u.-i ép. a Conti u.-i kisegítő fogházzal bővült, amely 1925-ig folytatta működését. A ~ 1951. jan. 1-jétől a *Bp.-i megyei bíróság* börtöne lett, majd annak megszűnése után az Orsz. Börtönbe olvadt.

Budapesti Királyi Orvosegyesület (VIII. Szentkirályi u. 21.): az első orsz. szakmai egy. 1837. okt. 14-én alakult meg, de alapszabályait csak 1842-ben hagyták jóvá. 16 bp.-i gyakorló orvos hívta élet-

re az ugyanabban az évben megalakult bécsi orvosegy. mintájára. Bár rendes tagjai csak bp.-i orvosok lehettek, a ~ben kezdettől fogva szerepet játszottak a vidéki orvosok is tiszteleti tagként. 1842-től kezdve üléseinek jegyzőkönyveit rendszeresen közölte az Orvosi Tár. Schöpf-Merei Ágost javaslatára Magyar Orvosi és Természettudományi Évkönyvek címmel megindították a második m. nyelvű orvosi folyóiratot, amelyből azonban csak egy szám jelent meg (1842). Az 1840-es években már az orvosi kar tanárait is megtaláljuk a tagok sorában (Balassa János, Sauer Ignác, Wagner János stb.). Tagjai aktívan részt vettek a szabadságharcban, ennek ellenére 1850-ben már sikerült kiharcolniuk a működési engedélyt. Ebben az évtizedben a →*pesti orvosi iskola* tagjai mind a ~ben működtek, több előadást tartottak, így *Semmelweis* Ignác is. A ~ az 1860-as évektől kezdve minden jelentős orvosi, közeü. kérdésben hallatta szavát. Tagjai közül választott bizottságok vezették a járványok elleni küzdelmet. A m. orvostudomány minden számottevő eredménye a ~ előadóülésein került először nyilvánosságra. 1875-ben, több eredménytelen kísérlet után újból megindult Évkönyve, amely ettől kezdve rendszeresen megjelent. Számtalan költözés után 1891-ben készült el a ~ székháza. Az új ép.-ben kapott helyet értékes könyvtára. 1897-ben hozták létre szakoszt.-ait, jórészt ezekből fejlődtek ki az egyes orvosi szakok tudományos egy.-ei. 1904-ben Hőgyes Endre és Temesváry Rezső indítványára jött létre az a biz., amely az Orvostörténeti Múz. létesítésével foglalkozott. Ez 1905-ben *Győry* Tibor vezetésével meg is alakult. 1905-ben alapították a ~ legnagyobb kitüntetését, a *Balassa-érmet*. Ekkor már az orvosok és az intézmények, társaságok által tett alapítványok tekintélyes részét is a ~ kezelte. 1910-ben a székház átalakításával épült 500 személyes díszes előadóterme, a Semmelweis-terem. 1928-ban kétévenként Korányi Frigyes-emlékelőadást is tartottak. A ~ újabb alapszabályait 1934-ben hagyták jóvá. A tagok között a m. orvostudomány valamennyi jelentős személyét megtalálhatjuk, tiszteletbeli tagjai között pedig a világ legkiemelkedőbb tudósainak tekintélyes részét. 1945 után a ~ szerepét és ép.-ét is az Orvos-Eü. Szakszervezet vette át. Gyűjt.-ei és könyvtára képezi alapját az *Országos Orvostörténeti Könyvtár* állományának. – *Irod.* Salacz Pál: A Budapesti kir. Orvosegyesület jubiláris évkönyve, 1837–1937 (Bp., 1937).

Budapesti kir. büntető járásbíróság: →*bíróságok*

Budapesti Kir. Ítélőtábla: →*bíróságok*

Budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszék: →*bíróságok*

Budapesti Kir. Országos Gyűjtőfogház: 1896-ban létesült. A polgári korszakban olyan büntetőint.-re volt szükség, ahol az egyes bíróságokon hozott ítéleteket egy ép.-ben, a bűntett súlyossága szerint egymástól elkülönítve lehetett végrehajtani. A ~ működésétől kezdve fegyenc-, rab-, fogolyint.-ekre oszlott. A 9052/1906. sz. Igazságügyi Min.-i rendelettel a kétes elmeállapotú letartóztattak, vizsgálati foglyok elhelyezésére orsz. megfigyelőint.-et állítottak fel. Az 1913: VII. tv. értelmében megalakult *fiatalkorúak bírósága* részére szintén a ~ keretén belül létesítettek fogházat. A Tanácsközt. bukása után a ~ szűknek bizonyult, ezért a kőbányai főép. mellett a Szerb. u.-ban kisegítő fogházat állítottak fel. Ez 1920-ig folytatta működését. A ~ közvetlenül az igazságügymin.-nek volt alárendelve, a felvételről, biztonságról, gazd. szükségletekről az ig. gondoskodott. A ~ önellátásra törekedett; gazd. intézményeket, rabkertészetet, szabóságot, mosodát és más kézműip. műhelyeket állítottak fel. 1949-ig működött, utódja az *Országos Börtön* lett.

Budapesti kir. törvényszék: →*bíróságok*

Budapesti Kisipari Hitelintézet Rt. (VII. Rákóczi út 30.): a főv. tv.hat.-i biz.-a az Albrecht-Hildegard Alap tartaléktőkéinek felhasználásával 1916-ban határozatot hozott a *Budapesti Kisipari Hitelszövetkezet* megalakításáról. 1918. jan. 1-jén kezdte meg működését. A kormány is 13,5 millió koronát bocsátott rendelkezésére. Feladata volt a háborúban megrokkant és hazatért kisiparosok, kiskereskedők számára az újrakezdéshez szükséges hitelek biztosítása. 1923-tól ~ elnevezéssel és új, kibővült tevékenységi körben folytatta működését. A korábbi feladatok ellátása mellett támogatta a kisip. exporttevékenységet és a banküglyet valamennyi ágában megkezdte működését. Fő feladata a kisiparos és kiskereskedői rétegek gazd. megerősítése volt. Területi illetékessége a főv.-on kívül a régi Pest-Budai Kereskedelmi és Ip.kamara egykori területére terjedt ki. A ~ által folyósított hitelek összege 40 P-től többezer P-ig terjedt. 1929–39 között több mint 35 000 esetben folyósított kölcsönt 43 millió P-nél nagyobb összegben. – A ~t az 1948. évi államosítások és az ún. szocialista egyszintű bankrendszer megszervezése kapcsán felszámolták. 1953 után, amikor szűk keretek között ismét engedélyezték a kisip. tevékenységet és a magánkereskedelmet, az OTP végezte e rétegek hitelellátását.

Budapesti Konzervgyár (X. Maglódi u. 47.): Weiss Manfred és Bertold 1882-ben a Lövölde tér 3. sz. alatt alapított konzervüzemet, amely később a Soroksári útra költözött. Ekkor száz munkást foglalkoztatott. 1885-től gyártottak a hadsereg részére konzerveket, *Weiss Manfred Első Magyar Konzerv- és Ércárugyár* néven. A két vh. között több új telepet és gyáregységet létesített. Az államosítást követően több kisüzem beolvasztásával alakult meg 1950-ben a ~. Központi gyára az 1950-es évek elején a *Fővr. Serfőző Rt.* üzemen kívüli Maglódi úti telepére költözött. 1965-ben beolvasztotta a *Duna Konzervgyár*at. Termékein a „Globus" márkanevet használja. Májkrémeket és húskonzerveket, készételeket, savanyúságot, ételízesítőket és üdítőitalokat gyárt.

Budapesti Korcsolyázó Egylet, *BKE:* sportegy. Elődje az 1869. dec. 2-án alakult *Pesti Korcsolyázó Egylet* és az 1870-ben alakult *Buda-Pesti Korcsolyázó Egylet* volt. A ~ 1872-ben alakult meg, első elnöke Andrássy Manó gr. volt. A Buda-Pesti Korcsolyázó Egylet 1870. febr. 2-án rendezte az első korcsolyázó versenyt a Dunán, 1870-ben megtartotta a Váci u.-i Nagy Kristófhoz címzett gyógyszertárban az első korcsolyakiállítást. 1870. dec. 25-én

átadták első korcsolyacsarnokukat. 1875. nov.-ben a főv. engedélyezte a klubnak a Városligeti tó használatát, a szerződést húszévenként megújították. 1875. dec. 11-én megnyitották a Lechner Ödön tervezte korcsolyacsarnokot, amit 1948-ig több ízben kibővítettek, ill. átépítettek. 1878-ban a jégpályát villamos ívlámpákkal világították meg. 1887-ben Hofhauser Antal műépítész elkészítette a mesterséges pályát. – 1895-ben a ~ városligeti jégpályáját megnagyobbították, ekkor már 25 ezer m²-en korcsolyázhattak. A pálya felett villanyvilágítást készítettek. A klub 1893-ban rendezte az első gyorskorcsolyázó versenyt, s 1895-ben elkészítette a kettős gyorskorcsolyázó pályát, ahol már a nemzetközi szabályok szerint párosával indították a versenyzőket. 1897-ben a ~ a Városligeti-tó egész területére megszerezte a korcsolyázás kizárólagos jogát. A mo.-i korcsolyázás története 1948-ig teljesen megegyezik a klub történetével. 1900-ban a ~ írta ki Mo. első mű- és gyorskorcsolyázó bajnokságát, 1908-ban megszervezte első jéglabdacsapatát. 1924-től női és páros műkorcsolyázó bajnokságot is rendeztek. 1948-ig a klub nyerte az összes m. mű- és gyorskorcsolyázó bajnoki címet, a korcsolyázást ugyanis a ~en kívül Mo.-on csak a BBTE és néha a MAC űzte. – A klub adta a m. sport első világ- és Európa-bajnokát is, Kronberger Lili és Földváry Tibor személyében, de világbajnok lett még Méray-Horváth Opika, Rotter Emília, Szollás László, Kékessy Andrea és Király Ede is. A ~ben versenyzett a m. gyorskorcsolyázó sport egyetlen világbajnoka, Pajor Kornél is. Az egy. működését 1948-ban felfüggesztették, a klub élére Mestyán János személyében min. biztost neveztek ki. Végül 1949-ben a ~t feloszlatták, a klub tagjai a MÉMOSZ SC-be, ill. a Bp.-i Vörös Meteorba igazoltak át. A ~ 1990-ben újjáalakult.

Budapesti Kórus: 1941-ben alakult a →*Budapesti Cecília Kórus* és a →*Budapesti Palestrina Kórus* egyesüléséből. 1948-ban beleolvadt még a →*Budapesti Ének- és Zenekaregyesület* is. Az amatőrként induló társulat 1951-től kezdve az *Országos Filharmónia* keretében, félhivatalos kórusként működik. Műsorairól hanglemezfelvételek is készülnek. Elsősorban nagy oratórikus műveket ad elő. Több hazai oratórikus mű ősbemutatója fűződik a ~ nevéhez. Vez.-i: 1948-ig Bárdos Lajos, 1948–78 között Forrai Miklós, 1978–83 között Margittay Sándor, 1983-tól Antal Mátyás.

Budapesti Kőolajipari Gépgyár, *BKG* (XVIII. Gyömrői u. 79–83.): a váll.-ot 1896-ban alapították a berlini *Orenstein és Koppel Rt.* leányváll.-aként bányaip. és mezőgazd. vasúti felszerelések gyártására. Később már közúti járműveket is készítettek. A gyár neve 1939-től *M. Erdei-Mezei Bányavasutak Rt.* lett. 1947-ben szovjet tulajdonba került, először a *MASZOVOL M.–Szovjet Rt.*, majd 1952-től a *MASZOLAJ M.–Szovjet Olajipari Rt. Bp.-i Gépgyára*ként. Ekkor olajip. gépek és felszerelések előállításával, javításával foglalkozott. 1954-ben kapta vissza a m. áll., azóta viseli a ~ nevet. Szerelési kirendeltsége Százhalombattán működik. A bp.-i 1. sz. gyáregység jogelődje az Építőgépgyártó Váll. 1953-ban alapított Emelőgép gyáregysége volt, melyet 1984-ben vásárolt meg a ~.

Budapesti Köszörűgyár: →*Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntöde*

Budapesti Középiskolai Athlétikai Club, *BKAC:* 1921-től 1924-ig a főv. középisk.-sok sporttevékenységének keretéül szolgált első szervezet, utóda a *Középfokú Isk. Sportköreinek Orsz. Szöv.-e* volt.

Budapesti Középiskolai Tanárképző Intézet: a bp.-i Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara mellett működő sajátos egyetemi int., amely a leendő tanárok képzésének és nevelésének ügyeit fogta össze. A tanárképzés céljaira már Mária Terézia idejében ún. repetensi tanfolyamokat rendeztek, az 1777. évi szabályzat 218. §-a szól róluk. Ezekben az időkben a tanárvizsgák a tanker.-i főig.-k előtt folytak, de rendszeres előkészületek nélkül. 1856-ban a Thun-féle vizsgaszabályzatot kiterjesztették a gimn., 1863-ban a reálisk. tanárjelöltekre. A tanárképzés céljaira ekkor csak néhány gyakorlati és módszertani előadás szolgált. *Eötvös* József második miniszterségе alatt, 1870. máj. 3-án létesített tanárképző int.-et négy szakosztállyal az egyetem mellett, némileg függetlenül, közös foglalkozásokkal, gyakorlatokkal. Trefort Ágoston min. az egyetemi szemináriumokat kapcsolta össze a tanárképzéssel. 1875-től közös gimn. és reálisk. Tanárvizsgáló Biz. alakult, 1882-ben új szabályozás lépett életbe. Az 1883. évi XXX. tc. összefoglaló szabályzatot adott, ezt 1888-ban, majd *Wlassics* Gyula min.-sége alatt 1896-ban módosították. Az 1924. évi XXVII: tc. új alapokra helyezte a ~ szervezetét, a tanárvizsgálatokat és a képesítéseket. 1927-ben és 1932-ben módosított tanárvizsgálati követelmények és részletes utasítások születtek. – 1945–46-ban sok vita folyt a tanár- és tudósképzés szétválasztása körül. Az 1948. évi reform kötött tanulmányi rendet vezetett be, kiterjesztette a pedagógiai oktatást, megszüntette a ~et és a Tanárvizsgáló Biz.-ot. – *Irod.* Felkai László: A tanárképzés történeti áttekintése a századfordulóig (Pedagógiai Szemle, 1961. 5. sz.); Ladányi Andor: A középiskolai tanárképzés (Nevelésügyünk húsz éve 1945–1964, Bp., 1965).

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem (IX. Fővám tér 8.): felsőoktatási intézmény. Az egyetemi szintű közgazdászképzés 1914-ben indult meg a *József Műegyetem* közgazd. oszt.-án, ahol két féléves továbbképzés után közgazd. mérnöki oklevelet lehetett szerezni *(→Budapesti Műszaki Egyetem)*. A mai ~ az 1920-ban létesített önálló *Közgazd.tudományi Kar*ból alakult. Közigazgatási és külügyi, mezőgazd. és kereskedelmi szakokra tagozódott. Jogosult volt a doktori fokozat adományozására is. Ugyanitt folyt a felsőkereskedelmi isk. tanárok képzése is. 1934-ben az V. Szerb u. 21–23. sz. alatt indult az akkor szervezett *József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazd.tudományi Kara* a) közgazd. és kereskedelmi, b) közigazgatási osztállyal. Ebből a szervezetből vált ki és lett önálló egyetem 1948-ban *M. Közgazdaságtudományi Egyetem* elnevezéssel. 1953-ban vette fel Marx Károly nevét és kapta meg a volt Vámház ép.-ét, amelyben ma is működik. 1952 őszéig egykaros egyetem, azután tagozatokra, majd 1955-től karokra

oszlott. 1. *Általános Közgazd. Kar* (a) népgazd. tervező-elemző szak, b) pénzügyi szak, c) tanári szak a közgazd. szakközépisk.-k tanárainak a képzésére); 2. *Termelési Kar* (a) iparszak, b) agrárközgazd. szak, c) közlekedési szak); 3. *Kereskedelmi Kar* (a) belkereskedelmi szak, b) külkereskedelmi és nemzetközi kapcsolatok szak). Feladata: a gazd. élet különböző területein működő szakemberek, valamint a közgazd. szakközépisk.-k tanárainak a képzése. Az I. évfolyamon egységes alapképzést kapnak a hallgatók, a II. tanévben megkezdődik az egyes gazd. ágaknak (ip., belkereskedelem, közlekedés stb.), ill. átfogó közgazd. területeknek (pénzügyi, tervezési stb.) megfelelő képzés, a III. tanévtől már szakágazati képzés folyik. Az 1971–72. tanévtől számítástechnikai oktatás is van a nappali tagozaton. A tanulmányi idő a gazd. tervező-elemző és a tanári szakon öt év, a többin négy év. Okleveles közgazdász, a tanár szakon okleveles középisk. tanári képesítést ad. A ~en négy féléves posztgraduális képzés is van végzett mérnököknek, jogászoknak, gazd. főisk.-t végzetteknek. 1990-ben hat féléves menedzserképzés indult. Az egyetem ebben az évben vette fel a ~ nevet. 1991 őszétől ugyancsak posztgraduális jelleggel diplomataképzés is indult angol oktatási nyelvvel. – A ~nek otthont adó egykori *Fővámház* műemlék ép. 170 m hosszú, kétemeletes tömbje *Ybl* Miklós tervei szerint épült 1870 és 1874 között a pesti Duna-parton, a *Kiskörút* sarkán. Ybl egyik legjellegzetesebb ép.-e, amely a főv. kora eklektikus építészetére nagy hatással volt. A nagyszabású, klasszikus tisztasággal tervezett ép. meghatározta a Sugárúton néhány év múlva felépülő házak építészeti formálását. A hosszú ép. dunai homlokzatát közép- és sarokrizalitok teszik változatossá, a középtengelyt szobordíszes, oszlopos, ballusteres erkélyek hangsúlyozzák. Az ablakokat Ybl gondosan megmunkált keretekkel látta el, a földszinti résznek erőteljes tagolásával határozott lábazati hangsúlyt adott. Végül az ép.-et gazdagon tagozott, mély árnyékhatású, merészen előreugró főpárkánnyal zárta le. Az ép.-et eredetileg három nagyméretű udvar árkádos architektúrája osztotta meg nagy egységekre. Díszudvara – az egyetem céljára történt átépítés (1948–51) után – aula lett. A 80-as években az ép.-et teljesen felújították. Ugyanekkor a ~ központi hivatalai és könyvtára számára átépítette a volt református gimn. ép.-ét a IX. Kinizsi u. 1–7. sz. alatt.

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára (IX. Zsil u. 2–4.): az ország legnagyobb közgazd.tudományi szakkönyvtára. 1948-ban – az egyetemmel egyidőben – létesítették. Alapjául a József Nádor Műszaki és Gazd.tudományi Egyetem Közgazd.tudományi Karának kb. 16 000 kötetes könyvtára szolgált. Nagyban gazdagította az alakuló könyvtárat mind kötetszám, mind érték tekintetében az, hogy hozzácsatolták az 1850-től 1948-ig működött →*Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara* mintegy 90 000 kötetes gyűjt.-ét. Ugyanebben az évben olvasztották be a ~ba a →*Fővárosi Pedagógiai Könyvtár* Vas. u.-ban lévő Kereskedelmi Oktatási Szakkönyvtárát. A ~ először a régi Közg.tudományi Kar ép.-ében (V. Szerb. u. 21–23.) működött.

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem épületének homlokzata

1953-ban – az egyetemmel együtt – a IX. Fővám tér 8. sz. alatti egykori *Fővámház*ba költözött. Itt már korszerű, 317 személyes olvasóterme és három kutatószobája volt, 20 férőhellyel. A 80-as évek elején, az ép. teljes felújításakor az egyetem átépíttette a volt →*Evangélikus Gimnázium* ép.-ét, és a könyvtárat oda telepítette át. A ~ gyűjtőköre a közgazd.tan valamennyi területe és a statisztika. A közgazd.tudományok terén orsz. szakkönyvtár, a társ.tudományi információs rendszerben szakközponti funkciót tölt be. Az egyetem int.-i, tanszéki és kari könyvtárainak hálózati központja. Állománya meghaladja a 450 000 kötetet. Kiadványai: *Tájékoztató a külföldi közgazdasági irodalomból* és a *Közgazdasági és Statisztikai Irodalmi Tájékoztató*.

Budapesti Közjegyzői Kamara: az 1874: XXXV. tc. alapján jött létre mint a közjegyzői testület érdekképviseleti felügyeleti és igazgatási szerve. Az 1925. évi VIII. tc. döntött átszervezéséről. Vezetősége elnökből, elnökh.-ből, titkárból, hat rendes és két póttagból állt, akiket a közgyűlés választott. Hatáskörébe tartozott a közgyűlés összehívása, a ker.-ekhez tartozó közjegyzői személyzet ügyeinek intézése, a panaszok kivizsgálása, a közjegyzők képviselete. Mulasztások esetén fegyelmi tanácsban ítélkezett, amely a bp.-i kir. büntető tv.szék elnökéből, két bírájából és a kamara két tagjából állt. A fegyelmi tanács határozatai ellen a Kúria fegyelmi bíróságához lehetett fellebbezni. A ~ a 4090/1949. sz. kormányrendelet alapján szűnt meg, utódja az *Áll. Közjegyzők Irodája* lett.

Budapesti Közlekedési Vállalat, *BKV* (VII. Akácfa u. 15.): 1968. jan. 1-jén alapította a fővárosi tanácsa az *FVV*, a *FAÜ* és az *FHÉV* összevonásával. A ~ vette át később az időközben alakult Fővárosi Hajózási Váll.-ot, 1973-ban a →*metrót*, 1977-ben a →*libegőt* és 1986-ban az újra megnyitott →*siklót*. Eddigi működése során, eltekintve a fővárosi tömegközlekedés egységesítésétől, továbbépítette a metróhálózatot, elvégzett egy sor rekonstrukciós munkát, létrehozta a vasúti járműjavító főműhelyt, kicserélte a BHÉV járműállományát, felújította járműparkját stb. A mai viteldíjrendszer még az elődöktől származik, de a ~ valósította meg a mai viteldíjbeszedési rendszert (elővétel és az utas által a kocsin való jegykezelés). A ~ működése, akár a világ minden városi tömegközlekedési váll.-áé, deficites, a viteldíjak a folyamatos emelés ellenére, a kiadásoknak csak egy részét fedezik, a hiányt áll. és fővárosi támogatással pótolják. A ~ alapítása óta a fővárosi utasforgalma jelentős strukturális változásokon ment át, ezt az alábbi táblázat adatai mutatják:

	Millió utas, ill. %	
	1968	1989
Villamosvasút (beleértve 1968-ban a földalatti vasút és a trolibusz el nem különített utasszámát)	897,203 (58,54%)	450,432 (24,56%)
Autóbusz	533,191 (34,78%)	840,210 (45,82%)
Trolibusz	**	112,198 (6,11%)
Metró (M1, M2, M3)	**	331,803 (18,09%)
Fogaskerekű vasút	4 (0,00%)	3 (0,00%)
Helyiérdekű vasút	102,228 (6,67%)	98,675 (5,38%)
Hajózás	2 (0,00%)	1 (0,00%)
Sikló	– (0,00%)	1 (0,00%)
Összesen	1 532,628 (100,00%)	1 833,323 (100,00%)

** nincs adat, – nem működött

A fenti változásoknak megfelelően a ~ közlekedési eszközei is nagymértékű változáson mentek át, amint ezt a következő táblázat adatai mutatják:

	1968	1989
Villamosvasút		
hálózat hossza (km)	200,3	152,3
megállóhelyek száma	1002	731
viszonylatok száma	72	35
motorkocsik száma	1216	691
ebből csuklós	78	151
pótkocsik száma	501	72
Autóbusz		
hálózat hossza (km)	569	749
megállóhelyek száma	2844	3442
viszonylatok száma	93	194
autóbuszok száma	1313	1858
ebből csuklós	338	813
Trolibusz		
hálózat hossza (km)	35	68
megállóhelyek száma	126	284
viszonylatok száma	10	14
trolibuszok száma	210	257
ebből csuklós	53	112
Metró (1968-ban csak M1, 1989-ben M1, M2 és M3)		
hálózat hossza (km)	3,7	30,6
viszonylatok száma	1	3
állomások és megállóhelyek száma	10	42
motorkocsik száma	17	417
ebből csuklós	–	23
pótkocsik száma	16	–
Helyiérdekű vasút (HÉV)		
hálózat hossza (km)	123	109
állomások és megállóhelyek száma	164	137
viszonylatok száma	14	10
motorkocsik száma	174	248
pótkocsik száma	216	142
Fogaskerekű vasút		
vonalhossza (km)	3,7	3,7
megállóhelyek száma	9	10
járművek	8 mozdony és 16 pótkocsi	7 kétkocsis vonategység
Sikló		
vonalhossza (m)	–	101
Hajózás		
hajók száma	16	21
Libegő		
vonalhossza (m)	–	1040

A közlekedési eszközök szerepe megváltozott. A villamosvasút legnagyobb forgalmú vonalainak a szerepét a metró vette át, a kis forgalmú vonalakét pedig az autóbusz vagy a trolibusz. A villamosvonalak közül csak a kedvező adottságú vonalak maradtak meg. Az *autóbuszközlekedés* jelentős szerepet kapott a metróvonalakhoz történő csatlakozásban, egyes hosszú, a várost átszelő vonalai megszűntek. A *BHÉV* vonalainak korszerűsítésével a környező települések és a peremker.-ek egy részét gyorsvasúttal kapcsolták a központhoz (→még *autóbuszközlekedés*, *hajóközlekedés*, *villamosvasút*, *fogaskerekű vasút*). – *Irod.* A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada, II. és III. kötet (szerk. Koroknai Ákos és Sudár Kornélia, Bp., 1987).

Budapesti Közlöny: a m. kormány hivatalos lapja. Első száma 1867. márc. 12-én jelent meg, első szerk.-je Salamon Ferenc volt. A tv.-ek, min.-i rendeletek és egyéb hivatalos közlemények mellett 1875-ig pol., sőt irodalmi és művészeti rovata is volt. 1944. dec. 24-én szűnt meg. Helyébe 1945 után a →*Magyar Közlöny* lépett.

Budapesti Központi Általános Tejcsarnok Rt.: 1880-ban Bp. szervezett tejellátásának biztosítására 35 taggal alakult a *Gazdák Budapesti Tejegyesülete*. 1883-ban *Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet* néven átszervezték. Üzeme a Karpfenstein (Karácsony Sándor) u.-ban kezdte el a működését. 1887-ben a VII. Rottenbiller u. 31. sz. alatti új üzemébe költözött. – A forgalmazott tej mennyisége 1907-ben 15 millió l volt. 65 fióküzletet tartott fenn és 70 kocsival szállította házhoz az árut. Különleges gyártmánya volt a teéntejből készült, az anyatejjel majdnem teljesen egyenértékű Székely-féle gyermektej. Exportra is termelt, Európa legjobb hírnevű tejüzemei közé tartozott. – 1916-ban egyesült a *Budapesti Általános Tejcsarnok Rt.*-vel és felvette a ~ nevet. 1933-ban üzemeinek száma már kilenc. 1944-ben 90 fióküzlete és öt tejivó csarnoka működött a főv.-ban – 1953-ban a →*Budapesti Tejipari Vállalat* irányítása alá került.

Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács: →*katonatanács*

Budapesti Központi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság: 1934-ben alakult; a II. vh. után a fürdőügyi szakigazgatás hatósági jogkörrel ellátott középfokú szerve lett. Az érdekelt áll. és egyéb szervek közötti koordinálást végezte 1948-ig, az *Orsz. Fürdőügyi Biz.* felállításáig. Célkitűzéseiben szerepelt a hazai kutatás, a bel- és külföldi propaganda hathatós támogatása, a gyógyvizek felhasználásának ésszerű irányítása. A ~ értekezéseket jelentetett meg, kiállításokat szervezett, számos gyógyvíz elemzését elősegítette és létrehozta a Reuma- és Fürdőkutató Int.-et (mai nevén *Orsz. Reuma- és Fizioterápiás Int.*) orvosi, kémiai és forráskutató osztályokkal.

Budapesti Központi Járásbíróság: →*bíróságok*

Budapesti Közraktárak Rt.: raktárházak létesítésére és közraktári üzem folytatására alapította 1923-ban a *Hangya Szövetkezet* és a *Futura Rt.* A Hangya növekvő áruforgalmának megfelelően állandóan bővítette raktárhálózatát, 1917–20 között megépítette Ceglédi úti központi raktárait. Miután a Hangya raktározási problémái néhány év alatt rendeződtek, a ~ 1928-ban beolvadt a Futura hasonló profilú vállalatába, a *Nostra Általános Áruközraktárak és Kereskedelmi Rt.*-be.

Budapesti Községi Lóhúsüzem: 1905-ben alakult a Lóvágóhíd és a hozzá kapcsolódó lóhúsüzem a Gubacsi úton, hogy a főv. területén és közvetlen környékén a vágásra szánt lovakat levágja és feldolgozza. A mutatkozó kereskedelmi igények miatt 1928-ban jelentősen kibővítették kolbászgyárát. A főv. a tulajdonában lévő ~et szociális üzemként kezelte. A szegény lakosság olcsó hússal és kolbászféleségekkel történő ellátása céljából a termékeket a ~ 38 elárusító boltjában önköltségi áron hozta forgalomba. 1949-ben a *Bp.-i Lóhúsüzem* nevet kapta. 1963-ban a Bp.-i Sertésvágóhídhoz, 1964-ben pedig a →*Budapesti Húsipari Vállalat*hoz csatolták.

Budapesti Közúti Vaspálya Társaság, *BKVT:* a gr. Károlyi Sándor és a mögötte álló pesti kereskedők és pénzemberek alkotta csoport 1863-ban nyújtotta be kérelmét, melynek tárgya a Pest és Újpest közötti vasútvonal engedélyezése volt. A váll. 1865-ben alakult meg *Pesti Közúti Vaspálya Társaság* (PKVT) néven. Az első →*lóvasúti* kocsi 1866. júl. 30-án indult el a Széna (Kálvin) tér és a mai Újpesti vasúti hídnál lévő végállomási ép. között. A kontinensen létesített lóvasutak közül a PKVT a hatodik. 1878-ban megvásárolta a →*Budai Közúti Vaspálya Társaság*ot (BKVT), ekkor vette fel a ~ nevet. 1895–98 között vilamosította a lóvasutat. 1889-ben megalapította a *BHÉV*-et; 1895-ben megvette és villamosította a *BVKV*-t. Érdekkörébe tartozott a kistarcsai vasúti járműgyár, valamint egy sor ingatlan. 1918-ban – a többi villamosvasúttal együtt – leányvállalataival a *BEVV*-be olvasztották be.

Budapesti Labdázó Kör: a Lipótváros és a Terézváros első sportegy.-e. 1889-ben alakult a két ker. középpolgári (zsidó) értelmiségieiből. Alapítója Adorján Andor újságíró, a Nemzet c. lap munkatársa. A ~ célja a m. és az angol labdajátékok, elsősorban a krikett, a krokett és a lawn tennis elterjesztése volt a polgárok között. Az egylet az 1890-es években megszűnt.

Budapesti Laboratóriumi Felszerelések Gyára: →*Laboratóriumi Műszergyár Rt.*

Budapesti Lakásépítő Vállalat (X. Jászberényi út 82.): a főv. egyik legnagyobb kapacitású építőip. váll.-a. Jogelődei az 1870-es évek elején alapított →*Sorg Antal Építőipari Rt.* államosításával létesített Kőbányai Középítési Nemzeti Váll. és az Orsz. Lakásépítési Nemzeti Váll. A jogelőd váll.-ok neve 1951-ben 42. sz., illetve 44. sz. Áll. Építőip. Váll. Összevonásukkal jött létre a ~. Több mint 80 ezer lakást épített téglaszerkezetű, majd nagyblokkos, öntött síkzsalus, OUTINORD és PEVA rendszerű alagútzsalus és panelos építésmódokkal. Létrehozta szak- és szerelőip. bázisait, asztalos- és lakatosüzemeit. A Kvassay-zsilipi telepén betongyárral, a Jászberényi úti ip. főüzemében asztalos-, lakatos- és gépjavító üzemekkel rendelkezik. Termékei a termikusan mobil lapostetőrendszer, a THERMODACH vízzáró hőszigetelt tetőszigetelési eljárás, a „BULAV" billenő rendszerű, többrétegű tetőtéri ablak stb. 1985-ben lakásépítő-felújító leányváll.-ot alapított.

Budapesti Lawn Tennis Club: sportegy. A klub 1897. márc. 14-én alakult Orsz. Lawn Tennis Club néven, első elnöke Dániel Ernő lett. A ~ első teniszpályái a Csömöri úti (ma: Thököly út 119.), ill. az Ilka u.-i telken voltak. A klub nevét 1899-ben változtatta meg. A klub tenisztelepe 1901-ben költözött a Margit-szigetre. A ~ fénykorát 1912-ig, Kehrling Béla megjelenéséig élte, addig Madarász Margit, ifj. Zsigmondy Jenő Európa legjelentősebb játékosai voltak.

Budapesti Lawn Tennis Egylet: sportegy. 1883 végén gr. Zichy Rezső kezdeményezésére egy

főrangokból álló társaság alakult, amely kizárólag a lawn tennis játékkal foglalkozott. Az alakuló közgyűlést 1844. jan. 19-én tartották. Az egylet első elnöke gr. Károlyi László, alelnöke gr. Zichy Rezső lett. A ~ első „labdázását" 1885-ben tartotta, 1890-ben költöztek gr. Károlyi Gyula Egyetem u.-i palotájának kertjébe. A klub 1891-ben rendezte az első bp.-i tenisztornát, a versenyt gr.nő Széchenyi Alice nyerte.

Budapesti Lawn Tennis és Korcsolyázó Egylet: sportegy. Elődje az 1908. ápr.-ban megalakult Kelenföldi Labdázó Társaság volt, a ~ nevet 1911-ben vette fel. A klub teniszpályái az Átlós (ma Bartók Béla) úton voltak. A díszpályát 1930-ban, a Bp. bajnokság keretén belül avatták fel. Az egy.-et 1949-ben oszlatták fel, pályái ma az MTK birtokában vannak.

Budapesti Lenfonógyár: →*Budapesti Fonógyár*

Budapesti Likőripari Kft. (IX. Ipar u. 15.): elődje, a *M. Likőripari Váll.* 1961-ben alakult a m. likőrip. egységes irányítására. Gyárai: az Angyalföldi Likőrgyár, a Budafoki Likőrgyár, a Ferencvárosi Likőrgyár, a Kőbányai Likőrgyár és az Unicum Likőrgyár. 1968-ban kezdte meg a Coca-Cola gyártását. 1971 és 1983 között a Szeszip. Váll.-ok Trösztje irányítása alá került, neve 1971-től ~. 1984-től önálló. Az ország legnagyobb szeszesitalelőállító váll.-a. Négy bp.-i és kecskeméti gyárában mintegy 80–90 féle terméket állít elő, a szeszes italok szinte teljes választékát: rumot, pálinkát, likőrt, brandyt, gyümölcspálinkát, vermutot, különleges italokat, valamint üdítőitalokat. – 1991-ben történt privatizációja során a *Zwack Péter Consorten AG.* tulajdonába került. 1992-ben megtörtént tőzsdei bevezetése.

Budapesti Lóhúsüzem: →*Budapesti Községi Lóhúsüzem*

Budapesti Madrigálkórus: 1952-ben alapította vez.-je, Szekeres Ferenc. Elsősorban reneszánsz és barokk műveket adnak elő. Számos bemutató fűződik nevükhöz, köztük feledésbe merült kompozíciók felélesztése (pl. Antonio Vivaldi). Hazai és külföldi fesztiválokon is szerepeltek. Több hanglemezük készült.

Budapesti Malomépítészeti és Gépgyár: →*Magyar Általános Gépgyár Rt.*

Budapesti Mentőszolgálat (V. Markó u. 22.): életmentéssel és betegszállítással kapcsolatos teendőket ellátó szervezet. A ~ 1948-ban, az addig társ. alapon működő *Önkéntes Mentőegyesület* helyett alakult, az *Orsz. Mentőszolgálat* főv.-i szervezeteként. 1954-ben megszervezték a rohamkocsi szolgálatot, amely a helyszínre kivitt felszerelés segítségével az elsősegélynyújtáson kívül magasabb szintű orvosi ellátást biztosított a balesetet szenvedettek számára. 1956-ban megnyílt a →*Mentőkórház*. 1958-ban megalakult a *Légi Betegszállító Szolgálat*, amely két repülőgépével és három helikopterével a gyors betegszállítás és a helyszíni mentés korszerű lehetőségeit használta fel. 1960-ban 79, 1990-ben 116 mentőgépkocsija volt a ~nak (11 rohamkocsi). A teljesített mentőfeladatok száma meghaladta a 300 000-et. 1989-től megkezdték az elavult gépkocsipark cseréjét korszerű Toyota gépkocsikra.

Budapesti Mérnöki Kamara: az 1923: XVII. tc. értelmében alakult, és a Kereskedelemügyi Min. irányítása alatt működött. Célja a mérnöki testület tagjainak szervezett jogvédelme, szociális támogatása és munkalehetőségek teremtése volt. Elnöke Hermann Miksa, majd Kossalka János volt. A ~ orsz. jelleggel működött. Áll. felügyelet alá tartozó intézményeknél csak kamarai tagsággal lehetett mérnöki állást betölteni. 1932-től tevékenységét összehangolta az →*Állástalan Diplomások Országos Bizottságával*. Hatásköre a vidéki kamarák felállításáig (1944) a m. áll. egész területére kiterjedt. Az V. Szalay u. 4. sz. ép.-ben működött. A II. vh. után a *Műszaki és Természettudományos Egyesületek Szöv.*-ének különböző szakoszt.-ai vették át a szerepét.

Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár (III. Szentendrei út 207–209.): 1885-ben Roessemann és Kühnemann Gépgyár néven alapították. 1918-ban a M. Leszámítoló és Pénzváltó Bank közreműködésével rt.-vé alakult. Ekkor olvasztották be az Epp és Fekete Gépgyárat is, melynek eredetileg a mai XIII. Váci úton volt az üzeme. 1925-ben a Roessemann–Kühnemann, Epp és Fekete Egyesült Gépgyárak Rt. nevet vette fel. 1928-ban magába olvasztotta a Debreceni Mezőgazdasági Gépgyár Rt.-t, 1935-ben a Saturnus Műszaki és Gépkereskedelmi Rt.-t, 1939-ben a Harmatta-féle vashordó-, tartály- és csőgyár Rt.-t. Új neve: Roessemann–Kühnemann–Epp és Fekete–Harmatta Egyesült Gépgyárak és Csőmű Rt. – Az 1948. évi államosításokat követően Roessemann Szállítóberendezések Gyára Nemzeti Váll., 1950-től Szállítóberendezések Gyára. 1963-ban három vidéki és egy bp.-i gyárat összevonva létrehozták a ~at. A debreceni, a makói, a törökszentmiklósi és 1965-től a békési gyáregységek s a volt Bp.-i Malomgépgyár tartoztak a ~hoz. Termény- és szálastakarmány-betakarító gépeket, mezőgazdasági emelő- és szállítóberendezéseket, növényvédő-, csávázó- és terményszárító gépeket és berendezéseket, a volt Malomgépgyárban pedig olajégőket gyártottak. – 1976-ban a kapacitáskihasználatlansággal küzdő ~at a Ganz Villamossági Művekhez csatolták, s annak mint Óbudai Gyára működött. A volt Malomgépgyár Ganz Villamossági Művek Tüzeléstechnikai Leányváll.-aként folytatta munkáját. A volt ~ telepén nagyfeszültségű készülékgyártásra álltak rá. – 1991-től a Ganz-Ansaldo Villamossági Rt. Óbudai Gyára változatlan profillal üzemelt, míg a Malomgépgyár önálló váll.-tá alakulása megkezdődött.

Budapesti Motetta- és Madrigál-Társaság: 1923-ban *Madrigál Társ.* néven alakult, s célja a reneszánsz és általában az a capella korok műveinek népszerűsítése volt. 30 szakképzett énekesből állt. Vez.-je Hammerschlag János volt. Évenként két hangversenyt rendezett. 1927-ben vette fel a ~ nevet. 1923-tól mintegy félezer, Mo.-on addig be nem mutatott a capella kórusművet adott elő. Műsora a 15. sz. németalföldi szerzőktől a kortárs hazai és külföldi szerzők alkotásáig terjedt. A gazd. válság miatt csökkent hangversenyeinek száma. Az 1930-as évek közepén szűnt meg.

Budapesti munkásbiztosító bíróság: →*bíróságok*

Buda-Pesti Munkásegylet: az önsegélyző irányzat képviselői által létrehozott munkásszervezet. A *Nyomdászok Önképző Egylete* több tagja kezdeményezésére *Buschmann* Ferenc elnök vezetésével 1868. febr. 16-án alakult meg a *Köztelek* (Köztelek u. 8.) helyiségében. Polgári liberális politikusok, újságírók és gyártulajdonosok is támogatták, köztük *Jókai* Mór és *Vidacs* János. A ~ a hazai ip. fejlesztését, a munkások műveltségének emelését és anyagi helyzetének javítását tűzte ki célul, szorgalmazta a fogyasztási és termelőtársulások, hitelbankok alakítását. Az önsegélyző társulások létrehozására irányuló törekvései eredménytelenek maradtak, munkástagjai még az év végén otthagyták a szervezetet. 1868. dec.-ben beszüntette tevékenységét. Lapja a →*Munkások Újsága* volt. – *Irod.* Erényi Tibor: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. 1867–1904 (Bp., 1962).

Budapesti Munkás- és Katonatanács, *Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács, Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács, 500-as Munkástanács:* a főv. legfőbb vezető testülete a *Tanácsközt.* idején, 1919. ápr. 11-től aug. 1-jéig. Tagjait az ápr. 7-iki tanácsválasztásokon megválasztott ker.-i tanácsok saját kebelükből delegálták. Első, ünnepélyes megnyitó ülésén, ápr. 11-én a *Városi (Erkel) Színházban* megválasztották a ~ élén álló intéző biz. 80 tagját és elnökségének öt tagját; ez utóbbiak *Ágoston* Péter, *Barna* Jenő, *Biermann* István, *Bogár* Ignác és *Bokányi* Dezső voltak. – Aug. 1-jén, a hosszas vita után lemondó *Forradalmi Kormányzótanács* a hatalmat a ~nak adta át, és az ún. „szakszervezeti" kormány tagjai a ~ elnökségének kezébe tették le a hivatali esküt, s a kormány tevékenységének első két napján forma szerint is mint a ~ kormánya működött. A ~ teljes ülése azonban nem gyűlt össze többé, a proletárdiktatúra megdöntésével véget ért tevékenysége. – Ülései általában az *Új Városháza* üléstermében voltak. Hivatalos lapja: A *Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye* (ápr. 18-tól aug. 1-jéig; 15–30 sz.) s ennek melléklapja, a *Budapest Számokban* (júl. 13-tól aug. 1-jéig; 1–7 sz.).

Budapesti Munkáskör: a *Mo.-i Ált. Munkáspárt* radikális irányú pártellenzékének tagjai hozták létre 1885-ben a szakmai szervezetek összefogása céljából. Bírálták a *Népszava* és az *Arbeiter Wochen-Chronik* alacsony színvonalát, a pártvezetőség mérsékelt pol.-ját, tehetetlenségét. Pol. jelentősége a nyolcvanas évek végén csökkenni kezdett, majd az MSZDP tevékenységének kibontakozása idején gyakorlatilag megszűnt.

Budapesti Munkástanács: a főv. és környéke munkásságának legjelentősebb hatalmi szerve az →*őszirózsás forradalom* idején: 1918. nov. 2-től 1919. márc. 21-ig. A nagyüzemek 1918. okt. 30-án választott küldöttei első ízben, nem teljes létszámban nov. 2-án ültek össze. Vezetői kezdettől fogva szocdem. szakszervezeti funkcionáriusok közül kerültek ki. A kis létszámú kommunista frakciót 1919. jan.-ban kizárták. Később azonban a ~ radikalizálódott és kezdeményezően lépett fel a KMP és az MSZDP egyesítésében, a Tanácsközt. kikiáltásában.

Budapesti Műemléki Felügyelőség: A műemlékvédelem első mo.-i hivatalos szervezete az 1872-ben megalakult *Műemlékek Ideiglenes Biz.-a.* Ez elődje az 1881-ben alapított Műemlékek Orsz. Biz.-ának. 1934-ben helyébe lépett a Műemlékek Orsz. Hivatala. A II. vh. után az 1949. évi XIII. tv. hozta létre a Múz.-ok és Műemlékek Orsz. Központját, mely 1953-ban megszűnt. 1957-ben alakult a ~ főv. hatáskörrel, az Orsz. Műemléki Felügyelőség Bp.-en kívüli szakhatóságaként. 1992-től a Főv. Önkormányzat Települési Értékvédelmi ügyoszt.-a.

Budapesti Műhely: külföldi előképek, elsősorban a *Wiener Werkstätten* mintájára szervezett, lakberendezési tárgyakat előállító műhely volt, mely a Szabadság tér 15. sz. alatt működött *Kozma* Lajos alapította 1913 dec.-ében. Stílusát a funkcionalizmusba hajló késő szecesszió jellemezte, gyakran alkalmazott népművészeti motívumokat is fegyelmezettebb, geometrikusabb átírásban. Külön textilműhelye volt. Munkatársai közé tartozott Gara Arnold, Örkényi István, Lakatos Artúr stb.

Budapesti Műszaki Egyetem (XI. Műegyetem rkp. 3.): a műszaki tudományok oktatását és kutatását szolgáló felsőfokú oktatási intézmény, Mo. legnagyobb egyeteme. A mai egyetem alapja az 1856-ban a →*József Ipartanodá*ból átszervezett *K. K. Josef Polytechnikum,* amely működését az 1857/58-as tanévben kezdte meg. Az 1871/72. tanévben mint *József Műegyetem*et egyetemi rangra emelték, s a következő tanévben Budáról (Országház u., az Egyetemi Nyomda ép.-ének egy része, a 18. sz. ház, az Úri u. 39. és a Bécsi kapu u. 149–150. sz. alatt) Pestre költöztették. Ideiglenesen bérházakban helyezték el (Kétnyúl u. és Csillag u. sarok, ma Lónyay u. és Gönczy Pál u.). 1882-ben felépült a Múzeum krt.-on első otthona (ma az ELTE Természettudományi Karának ép.-ei). 1902 és 1909 között készült el a lágymányosi Duna-part és a Budafoki út között mai nagy telepe, amely azóta is bővül. Négy oszt.-ához (gépész-, ált.-, vegyész- és építészmérnöki) 1914-ben csatlakozott az ötödik, a közgazdasági oszt., amelyben a végzett mérnökök két félévi tanulmányi idő után közgazd. mérnöki oklevelet kaphattak. 1934-ben a József Műegyetem, a Közgazd.tudományi Kar, az Állatorvosi Főisk. és a soproni Bánya- és Erdőmérnöki Főisk. egyesítéséből szervezték a *József Nádor Műszaki és Gazd.tudományi Egyetem*et, amelynek öt kara volt, karonként két-két oszt.-lyal: 1. *mérnöki és építészmérnöki kar* (a) mérnöki, b) építészmérnöki oszt.); 2. *gépész- és vegyészmérnöki kar* (a) gépészmérnöki, b) vegyészmérnöki oszt.); 3. *bánya-, kohó- és erdőmérnöki kar* (a) bánya- és kohómérnöki, b) erdőmérnöki oszt.); 4. *mezőgazd. és állatorvosi kar* (a) mezőgazd., b) állatorvosi oszt.); 5. *közgazd.tudományi kar* (a) közgazd. és kereskedelmi, b) közig. oszt.). Az 1945 után kezdődő átszervezés megváltoztatta az egyetem szervezetét is. 1945-ben kivált belőle a mezőgazd. és állatorvosi kar, az erdőmérnöki oszt., 1949-ben a bánya- és kohómérnöki oszt., 1948-ban a közgazd.tudományi

A Budapesti Műszaki Egyetem régi épületei

kar. 1950-ben villamosmérnöki, hadmérnöki (1957-ben megszűnt) és nehézvegyip. karral bővült. Ez utóbbi rövidesen Veszprémbe került mint önálló egy. 1952-ben kivált a mérnöki és építészmérnöki kar, és egyesült a szolnoki Közlekedési Műszaki Egyetemmel *(→Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem)*. 1967-ben egyesült újból a ~, és alakult ki fokozatosan a mai szervezeti felépítése: a ~ karokra tagozódik, amelyeken belül a képzés egységei általában a III. évfolyamtól a szakok. A szakokon belül még külön egyes ágazatokra specializálhatják magukat a hallgatók. Az egyetemi karok: 1. *Építőmérnöki Kar* (a) közlekedésépítő mérnöki szak, b) szerkezetépítő mérnöki szak, c) vízépítő mérnöki szak, d) földmérő mérnöki szak); 2. *Gépészmérnöki Kar* (a) gépgyártás-technológiai szak, b) erőgépész szak, c) mezőgazd. gépész szak, d) textiltechnológia szak, e) vegyip. gépész szak, f) műszaki tanár szak a szakközépisk.-k és szakmunkásképző isk.-k elméleti tárgyainak oktatására); 3. *Építészmérnöki Kar;* 4. *Vegyészmérnöki kar;* 5. *Villamosmérnöki Kar* (a) híradástechnikai szak, b) erősáramú szak, c) műszer- és szabályozástechnika szak, d) híradás- és műszerip. technológia szak); 6. *Közlekedésmérnöki Kar* (a) közlekedési szak, b) járműgépész szak, c) építő- és anyagmozgatási gépész szak). A tanulmányi idő öt év, a képesítés az egyes karoknak megfelelő mérnöki oklevél. A vegyészmérnöki karon az 1969/70. tanévtől három éves képzési idővel vegyészüzemmérnöki oklevél szerezhető. Legújabban szervezték a 7. *Természet- és Társadalomtudományi Kar*t a műszaki szakoktatók képzésére. – A ~ régi telepe fokozatosan, egyre nagyobb méretekben bővül újabb ép.-ekkel és korszerű oktatási felszerelésekkel. Az egyetemen oktatási céllal kísérleti atomreaktor is működik. – A ~nek az 1988. tanévben 7850 hallgatója volt. – Az egyetem neves tanárai voltak: *Stoczek* József, az egyetem első rektora, *Szily* Kálmán, *Wartha* Vince, *Steindl* Imre, *Hauszmann* Alajos, *Pecz* Samu, *Bánki* Donát, *Sigmond* Elek, *Schulek* Frigyes. – A ~hez tartozik a ~ Továbbképző Int.-e, amelynek feladata, hogy a rohamosan fejlődő műszaki tudományok eredményeit, felhasználásuk módjait megismertesse a termelőmunkával foglalkozó mérnökökkel. – *Irod.* Zelovich Kornél: A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története (Bp., 1922).

Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, *Műegyetemi Könyvtár* (XI. Budafoki út 4–6.): tudományos szakkönyvtár, az egyetem tanszéki és int.-i könyvtárainak hálózati központja. Állományának alapja az 1846-ban létesített *→József Ipartanoda* könyvtára. A ~ ténylegesen csak 1848-ban alakult meg. Ebben döntő szerepe volt Eötvös József közoktatásügyi min.-nek. Az Ip.tanodából 1856-ban József Polytechnikummá vált intézmény 1882-ben költözött a Múzeum krt.-i ép.-be, ahol a könyvtárnak már 100 személyes olvasóterme, és külön tanári olvasószobája volt. A könyvtár jelenlegi ép.-e Pecz Samu építész professzor tervei alapján 1909-ben készült el. A neoromán-neogót stílusú ép. akkor Közép-Európa legkorszerűbb könyvtár-ép.-ének számított. 400 m² alapterületű olvasótermének 16,5 m fesztávolságú, téglából készült hálóboltozatos tere műszaki és esztétikai szempontból egyaránt elismert alkotás. A kiegyezés utáni iparosodás a könyvtár rohamos fejlődését eredményezte. Ezt jelentősebb adományok (Horváth Ignác, Eötvös

József, Hieronymi Károly hagyatéka stb.) is elősegítették. A könyvtár ig.-i az egyetem legkiválóbb tanárai közül kerültek ki (Vész János, Wartha Vince, Rados Gusztáv, Radó Aurél stb.). A II. vh. alatt súlyosan megsérült ép.-ét viszonylag hamar, már 1945. szept. 1-jén megnyitották. – A ~ állománya jelenleg mintegy 400 000 kötet könyv, 140 000 kötet folyóirat, és közel 140 000 egységnyi különgyűjt. Gyűjtőkörébe tartozik az egyetemeken oktatott valamennyi tudományterület szakirodalmi dokumentuma, továbbá az egyetemi hallgatók ált. művelődéséhez szükséges szépirodalmi és ismeretterjesztő irodalom. Mint az egyetem könyvtári hálózati központja, nyilvántartja katalógusaiban az egész egyetem teljes könyv- és folyóiratállományát. Rendszeres kiadványa az évenként kétszer megjelenő *Műszaki Egyetemi Könyvtáros.* – *Irod.* Móra László: A Műegyetemi Könyvtár története (Bp., 1971).

Budapesti Művelődési Központ (XI. Etele u. 55.): Bp. közig. területén működő művelődési házak módszertani irányítására létesített intézmény. Alapítva: 1979. Ép.-ét Zilahi István és Bede József tervezte, belsőépítésze Horváth Jenő. Kivitelezője a 43. sz. Építőip. Váll. A ~ a Főv. Szabó Ervin Könyvtár 3. sz. főkönyvtárával együtt használja az ép.-et, de működési lehetőséget biztosít különböző kisebb művelődési, eü. stb. szervezeteknek, egy.-eknek. A ~ feladata módszertani irányítás, pályakezdők szakoktatása, népművészeti tevékenység szervezése, az amatőr művészeti tevékenység szervezése és irányítása.

Budapesti Művészeti Hetek: →*Budapesti Őszi Fesztivál*

Budapesti Napló: pol. napilap. 1896-ban *Vészi* József – 16 munkatársával – kilépett a →*Pesti Napló* szerkesztőségéből és megindította a ~t. Igyekezett a többi lapnál elevenebb, olvasmányosabb újságot teremteni. Ezért a korszak számos jelentős fiatal íróját is foglalkoztatta, így *Ady* Endrét, *Bíró* Lajost, *Molnár* Ferencet. A szabadelvű, polgári radikális szellemű lap nagy népszerűséget szerzett. 1906–07-ben tudományos melléklete *Szabad Gondolat* címmel jelent meg. 1907-ben a ~t *Pályi* Ede vette át, aki egyesítette korábbi lapjával, a Magyar Szóval. Az addigi szerkesztőség legjelentősebb alakjai: Vészi József, Braun Sándor, Kabos Ede, Bíró Lajos más lapokhoz mentek, a ~ jelentősége és színvonala ekkor visszaesett. 1918-ig jelent meg. –2. →*helyi sajtó*

Budapesti Nemzeti Bizottság: 1. a nemzeti biz.-ok a II. vh. után létrejött pol. pártok pártközi, koalíciós szervei voltak, a még nem működő helyi szervek funkcióit igyekeztek betölteni ideiglenes jelleggel, majd felállították az új önkormányzati testületeket. Többnyire a kommunista párt képviselői játszottak meghatározó szerepet bennük. 1945. jan. 21-én alakult meg a ~, amelynek „ötös bizottsága" 1945. ápr. 14-ig, az Ideiglenes Nemzeti Kormány Bp.-re költözéséig jórészt annak szerepét is betöltötte. A ~ formailag ugyancsak koalíciós szerv volt, az újonnan alakult pártok magasszintű vezetői vettek benne részt, de a vez. szerepet a Szovjetunióból hazatért Vas Zoltán játszotta. A ~ állította össze az 1945. máj. 16-án összeült Szfőv. Tvhat. Biz. névsorát, jelölte ki a főv. új vez.-it. A ~ szerepe a tvhat. működésének megkezdése után fokozatosan csökkent, majd a választott tvhat. megalakulása után lényegében megszűnt. A bp.-i ker.-ekben is létrejöttek a nemzeti bizottságok, szerepük a kezdeti időszak után elsősorban véleményformáló tevékenységre korlátozódott, működésük 1949-ben fejeződött be. – Az 1956-os forradalom időszakában Bp.-en ismét létrejöttek nemzeti biz.-ok (helyenként forr. biz. elnevezéssel). A ~ 1956. okt. utolsó napjaiban újjáalakult, első ülését nov. 1-jén tartotta. Ezen az ülésen Bp. polgármesterévé újra *Kővágó* Józsefet (FKgP), alpolgármesterévé Bechtler Pétert (SZDP) választotta. Második ülésén további vezetői megbízatásokról döntött. Több ülésre a nov. 4-iki szovjet beavatkozás következtében nem került sor. A ker.-ekben ugyancsak létrejöttek a forr. helyi testületei, amelyek átvették a tanácsok szerepét. Egyes ker. testületekben az üzemek munkástanácsainak képviselői is részt vettek.

Budapesti Nemzetközi Vásár, *BNV* (X. Albertirsai út 10. sz.): 1906-ban, a hazai ip.cikkek vásárlását és fogyasztását propagáló „Tulipán Mozgalom" térhódítása idején, a Vigadó egyik helyiségében megnyílt az ún. „Március Vásár", a ~ őse. Lényegében árumintavásár volt. Alapításában a Főv. Kereskedők Egy.-e játszotta a főszerepet. 1907-től a városligeti Iparcsarnokban rendezték meg mint „Tavaszi Vásár"-t. 1912/13-ban a *Bp.-i Kereskedelmi és Ip.kamara* vette gondozásába a „Tavaszi Vásár"-t. 1918-ban nemzetközi jelleggel „Keleti Vásár" néven került megrendezésre. 1920-ban

A Budapesti Nemzetközi Vásár plakátja

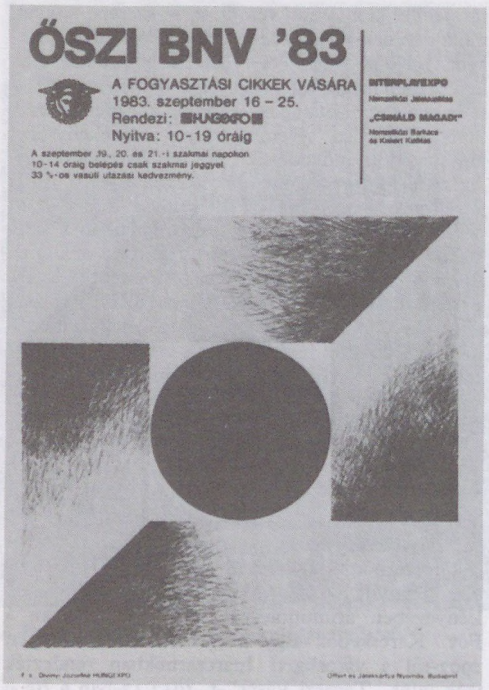

A Budapesti Nemzetközi Vásár plakátja

„Bp.-i árumintavásár" lett belőle, de később újra „Keleti Vásár"-ként emlegették. 1925 óta hívták ~nak. Egyre nagyobb számban állítottak ki a vásárokon külföldi cégek. Ezt segítette elő a nemzetközi vásárigazolvány rendszere, mely utazási és vízumkedvezményekkel járt együtt. A belföldi látogatók pedig 1933-tól kezdve igénybe vehették az ún. „filléres" vásárvonatokat. 1930-ban 530 000 látogatója volt, ebből 43 423 külföldi és vidéki. 1935 óta a vásár rendezésébe bekapcsolódott a *M. Gyáriparosok Orsz. Szöv.-e* és a főv. is. – 1938 után megcsappant a külföldi érdeklődők száma. A területi visszacsatolások után azonban az 1941. évi vásáron megdőlt minden korábbi látogatottsági rekord (1 300 000). – A ~ az 1942-től kezdve tartott ún. „háborús vásár"-ok után a II. vh.-t követően, 1947-től folytatódott. Ekkor még csak „Őszi Vásár"-t rendeztek. 1948-ban pedig előbb „Tavaszi Vásár"-t, majd később „Őszi Vásár"-t is. A vásárok rendezése a Kereskedelmi Min. irányítása és ellenőrzése mellett, az Áruminta Vásári Központ vezetésével történt. 1948-ban az Áruminta Vásári Központ jogutóda az Árumintavásári és Kiállítási Rt. lett. 1992-ig a Hungexpo M. Külkereskedelmi Vásár- és Reklámváll. Igazgatósági közé tartozó Bp.-i Nemzetközi Vásárok és Kiállítások Igazgatósága rendezte a ~okat. 1993-tól a ~t szakvásárok váltották fel.

Budapesti Népbíróság: a M. Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. jan. 25-én bocsátotta ki a 81/1945. MF számú rendeletét a népbíróságok felállításáról. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945 szept.-ében fogadta el a VII:1945. tc.-et, amely tv.erőre emelte a népbíráskodást. Még az MF rendelet megjelenése előtt, a *Bp.-i Nemzeti Biz.* döntése alapján alakult meg a ~. Első ítélete nyomán az Oktogonon nyilvánosan végeztek ki két különösen kegyetlen munkaszolgálatos parancsnokot. A ~ előtt több mint húszezer, háborús bűnökkel vádolt személy állt, köztük Szálasi Ferenc és társai, Imrédy Béla, Sztójay Döme stb. A ~ 384 főt ítélt halálra, akik közül 146-on hajtották végre a halálos ítéletet. A népbíróságok Külön Tanácsa ítélkezett az 1946:VII. tc. nyomán a „demokratikus államrend és a köztársaság védelmére" alkotott tv. alapján számos konstruált perben is (az ún. M. Közösség, Nitrokémia, Standard, MAORT, Mindszenty József, Rajk László és társai pere). A ~ 1950-ig állt fenn. – Az 1957:25. tvr. újból létrehozta a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsát, majd a főv.-ban és a megyei bíróságokon is sor került a népbírósági tanácsok felállítására, amelyek feladatává tették az 1956. évi forr. résztvevői feletti ítélkezést.

Budapesti Népoktatási Kör: népműveléssel foglalkozó egy. 1870-ben Irányi Dániel és Türr István kezdeményezésére jött létre a *Központi Népoktatási Kör*, amely még abban az évben a *Pesti Népoktatási Kör* nevet vette fel. 1873-tól ~, 1913-tól megszűnéséig, 1921-ig *Orsz. Népoktató Egy.* Kezdetben m. nyelvi, üzleti stb. tanfolyamokat rendezett, később főleg írástudatlanok oktatásával foglalkozott. A ~ 50 éves fennállása alatt mintegy 50 000 felnőttet tanított meg írni, olvasni, ill. számolni. Működéséhez a költségeket részben társ. úton, részben áll. segélyek révén biztosította.

Budapesti Népügyészség: a népbírósági eljárásban a vádhatósági teendőket a népügyészség látta el. Az 5900/1945. MF számú rendelet alapján a népügyész mellett a népügyészi szervezeten kívül álló közvádló, pol. ügyész is működött, főleg a jelentősebb személyek, a háborús főbűnösök pereiben. A népügyészeknek érvényesíteniük kellett az igazságügymin., a népfőügyész rendeleteit, utasításait. A ~ kiemelkedő szerepet töltött be, mert a főv.-ban tárgyalták a legjelentősebb pereket. A ~ elé kerültek száma több mint kétszerese volt a népbíróságok elé állítottaknak, meghaladta az ötvenezer főt. A ~ a népbíróságokkal egyidőben, 1950-ben szűnt meg.

budapesti nyelv: az 1900-as évek elejétől heves viták folytak a „pesti nyelv"-ről, a „pesti argó", a „pesti nyelvjárás" létéről és létének jogáról. Balassa József nyelvész a múlt század végén, *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* c. munkájában azzal érvelt valamiféle bp.-i nyelvjárás megléte ellen, hogy „a város lakossága, főként Budáé, eredetileg német volt. Ma már a magyar elem nagy többségben van ugyan, de nyelve nem fejlődött együttesen és önállóan, miután a lakosság az ország legkülönbözőbb részéről verődött össze." Semmiképpen sem tekinthető nyelvjárásnak, függetlenül attól, hogy több nyelvjárás is képviselve van benne; főleg az alföldi, s még inkább az, amelyet *Imre* Samu nyelvész Bp. környéki nyelvjárástípusként tart nyilván. Minden egyes városrész nyelvi kapcsolatban

van a mögötte közvetlenül elterülő vidék nyelvjárásával. – A ~et a szakadatlan és gyors ütemű változás, a szinte rohamos megújulás, felfrissülés jellemzi. A ~ alkotóelemei a következők: első helyre az *argó*, a *jassznyelv*, a *tolvajnyelv* kívánkozik, korántsem azért, mert ez adja a legtöbb szót, hanem mert ez a legfeltűnőbb. Ez a jelenség nem új. Már a hagyományokat tisztelő Arany János is használ kártyás argószót, s mint Bárczi Géza írja egy helyütt, Ambrus Zoltán tárcacikkeiről és karcolatairól ugyszólván tökéletesen meg lehet ismerni a századforduló lóversenyargóját. Karinthy Frigyes, Molnár Ferenc, Szép Ernő, Heltai Jenő és mások is bőven éltek a cigánynyelvből és a jiddisből is bőven merítő jassznyelv elemeivel, azt pedig kár bizonygatni, hogy napjainkban még jóval gyakoribbak a társalgási nyelvben, a mindennapi beszédben a tolvajnyelvi eredetű szavak (pl. *arénázik*: veszekszik; *ábra*: helyzet, ügy; *átráz, átvág, átver*: becsap; *balhé*: lárma, botrány; *bazi nagy*: nagyon nagy; *becsavarodik*: megőrül; *befürdik*: pórul jár; *bekávézik*: lerészegedik; *bekrepál*. meghal; *beleesik valakibe*: szerelmes lesz; *bepiál, beszív, beszop*: lerészegedik; *bratyó*: báty, fiútestvér; *bukik rá*: kedveli, tetszik neki; *burkol*: eszik; *cvikli*: közbejött kellemetlenség; *csávó*: ember, fiú; *csehó*: kocsma; *csóró*: szegény; *dekkol*: rejtőzködik; *digózik*: (nő) olasz férfiakkal ismeretséget köt; *dinka, dinnye*: buta, ostoba; *dió*: fej; *dobbant*: disszidál; *dohány*: pénz; *elpasszol*: elad; *elköp*: elszólja magát; *fejes*: vezető beosztású ember; *fejvadász*: motoros rendőr; *felszívódik*: megszökik, eltűnik; *flepni*: igazolvány; *frankó*: jó, remek; *füles*: hír, besúgó; *gáz*: veszély; *gitár*: géppisztoly; *gógyi*: ész; *gorilla*: testőr; *gürizik*: dolgozik stb.). Természetesen vannak az argónak, szorosabban véve a tolvajnyelvnek olyan elemei is, amelyeket a nagyközönség nem ismer, nem használ. Ezek nem is részei a ~nek, ellenben lényeges összetevői a bűnözők „szaknyelvének". Fontos – és talán a legszínesebb – összetevője a főv. nyelvének az *ifjúság* mérhetetlenül gazdag kifejezéskészlete. Ez a szókincs nagyobbrészt az isk.-i élethez kapcsolódik (jellegzetes részei a tantárgyelnevezések, az érdemjegyek nevei, a diákotthonok sajátos szavai stb.), de számos olyan tárgyköre is van, amely a nagyvárosi nyelvet is gazdagítja. Gondoljunk például a ruházatnak, vagyis a *szerelés*-nek az egyes darabjait jelentő ilyen szavakra: *jakó, naci, surranó, tyúkszemtok, kultúrmadzag, tökfödő*! Vagy itt vannak a jellegzetes járműmegnevezések: *trabicsek, szappantartó, zsiga, merci, benzinkecske, bicaj, bringa, csőszamár*. Az ifjúsági nyelv a leggazdagabb az olyan, friss szemléletet tükröző, többszavas kifejezésekben, amelyeknek olykor már a megértése is szellemi élvezet. Íme néhány ilyen dupla-, sőt triplacsavaros mondás: *trombitának nézték* (azaz: megfújták, vagyis ellopták), *megkezdte a fásítási hónapot* (több fát szedett össze, azaz több tantárgyból felelt egyesre), *négy ablak van a fején* (ti. kettő a szeme, a másik kettő meg a szemüvege); *szemfelszedés nincs*! (ne bámulj, mert kiesik a szemed, márpedig én nem szedem fel; ezt leány mondja az őt fixírozó fiúnak), *mit érzel ilyenkor?* (mármint amikor ilyen égbekiáltó ostobaságot mondasz). További források: a *katonai nyelv*, a *sportnyelv* (pontosabban szólva az egyes sportágak nyelve, például a labdarúgásé v. az ökölvívásé), számos szaknyelv, beleértve a szakmai nyelvek alsó, beszélt nyelvi rétegét, a műhelyzsargont is, a tömegtájékoztató eszközök nyelve (ez többnyire egy-egy futótűzszerű gyorsasággal elterjedő divatszóval, hamar közhellyé kopó fordulattal „gazdagítja" a városi nyelvet), egy sereg idegen szó különböző nyelvekből s különböző „területekről" (újabban leginkább az angolból s főképp a kereskedelem, a közgazdaságtan és a szórakoztató ip. felségvizeiről). – Meghatározó erejű jellemzője a ~nek a szemléleti frissesség, újszerűség, legalábbis az arra törekvés. Erről tanúskodnak az olyan nagyvárosi ihletésű, a modern élet szülte szókapcsolatok, napjaink szólásai, mint pl. *elkapta a gépszíj, kihagy a motor* (na persze, átvitt értelemben; amikor a sztereotip „Hogy vagy öregem?" kérdésre a válaszoló a szívére mutat, s így szól: „Én megvolnék, csak időnként *kihagy a motor*!"), *elhúzza a csíkot* (az elsuhanó repülőgép nyomán visszamaradó hajtómű-égéstermékre, az ún. kondenzcsíkra utalva), *kivonták a forgalomból* (azaz félreállították, erkölcsileg lehetetlenné tették), *sínen van* (mármint valakinek az ügye) stb. Ezt igazolják az olyan szellemes, játékos szóalkotások, szócsavarások, fordulatok mint *dolcsi, szunyál, fizu, nyögdíj* (nyugdíj), *áramvonalas nő, füstlapátoló a Keletinél* (csavargó, munkakerülő) stb. Ami azonban előnye, az egyúttal hátránya is. Mert a folytonos újra törekvés következtében fittyet hány a hagyományos nyelvi elemekre – az *apatárs* és az *apóstárs* például idestova teljesen kiszorítják a főv. nyelvéből a *nászom, nászuram* formákat, hasonlóképpen a *shop*ok, *snack bár*ok szinte elárasztották Bp.-et, a *bolt*ok, *üzlet*ek, *falatozó*k, *gyorsbüfé*k rovására –, az új, friss fordulatok kedvelése pedig menthetetlenül oda vezet, hogy egy-egy alapjában szellemes, színes formula pillanatok alatt közhellyé szürköl. Itt van például ez a szókapcsolat: *rátesz egy lapáttal*. Amikor jó két évtizeddel ezelőtt felfigyelhettünk rá, színesnek, ötletesnek érezhettük. Napjainkban azonban e valamikor zamatosnak számító beszédfordulat, bizony, jócskán elvesztette hamvát, egykori üdeségét. A ~ másik meghatározója valamilyen gúnyos-fölényes közvetlenség, olykor tiszteletlenséggel is párosuló aszfaltöntudat. Egészében véve ezek is inkább értékes, mintsem káros vonások – például azáltal, hogy megkönnyítik a kapcsolatteremtést, a kommunikációt, megnyitnak olyan kapukat, amelyek különben zárva maradnának –, de ezeknek is jócskán megvannak a veszélyeik, sőt, napjainkban ezek a veszélyek mintha egyre fenyegetőbben tornyosulnának beszédünk, társas érintkezésünk égboltján. A közvetlenség nemegyszer erőltetetté, kényszeredetté válik – jó példát szolgáltatnak erre az olyan ifjúsági rádió- és televízióműsorok, amelyeket az ifjúsági nyelvi és szlengelemekre való tudatos rájátszás (*helósztok, vadiúj, tökziher, hülyét kaptam* stb.) tesz olykor viszolyogtatóvá –, a senkit és semmit nem tisztelő, túlzott öntudat pedig gyakrabban torkollik durvaságba, sőt trágárságba. – *Irod.* Kosztolányi Dezső: Budapest, a szójátszó (Élet, 1910. szeptember 11.); Bárczi Géza: A pesti nyelv (1932. A Magyar Nyelvtudományi

Társaság Kiadványai 29. sz.); Bárczi Géza: A városi népnyelv kérdéséhez (Magyar Népnyelv, 1941.); G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben (1968); Kovalovszky Miklós: Budapest megtanul magyarul (Budapest, 1982); Grétsy László: A budapesti koiné (Bp., 1987); Boross József–Szűts László: Megszólal az alvilág (Bp., 1990); Kontra Miklós: Budapesti élőnyelvi kutatások (Magyar Tudomány, 1990.).

Budapesti Orvosi Kamara: államilag létrehozott, hivatalos orvosi érdekképviseleti szervezet. Felállítását az orvosi rendtartásról szóló 1936: I. tc. rendelte el. Ennek értelmében 1936. febr. 25-én az egész országban megalakultak az orvosi kamarák. Orsz. vonatkozásban az Orsz. Orvosi Kamara, helyi vonatkozásban pedig a ~, ill. az ugyanakkor létesült összesen nyolc ker. orvosi kamara lett az illetékes. Az érdekvédelem mellett feladatuk volt javaslatokat tenni eü. kérdésekben. Az egyes orvosi kamarák igyekeztek minden orvosrendi, szociális és gazd. tevékenységet a maguk hatáskörébe vonni. 1939-től egyre inkább a zsidótv.-ek rendelkezéseinek végrehajtói lettek. 1945-ben ezért az orvosi kamarákat megszüntették.

Budapesti Orvosi Kaszinó: →*orvostársaságok*

Budapesti Orvosi Kör: orvosi érdekvédelmi társaság. 1874. ápr. 27-én alakult. Célja volt: „orvostársaink között egyetértést, közszellemet, közös cselekvést létrehozni a hazai köegészségügy és az orvosok szellemi és anyagi érdekében". Első elnöke Poór Imre bőrgyógyász volt. A ~ főként közeü. kérdésekkel foglalkozott. Orsz. Segélyegylete 1899-ben évi 3000 Ft-ot utalt ki munkaképteleneknek, özvegyeknek és árváknak. Tagjainak száma 1936-ban elérte a 400-at. A II. vh.-ig működött. – *Irod.* Némai Lajos: A Budapesti Orvosi Kör és Országos Segélyegyletének története (Bp., 1896).

Budapesti Oxigéngyár: →*Oxigén és Dissousgázgyár Vállalat*

Budapesti Önkéntes Mentőegyesület, *BÖME: Kresz* Géza főv. tisztiorvos alapította. 1887. máj. 10-én a Bazilika mellett egy bolthelyiségben kezdte meg a működését. Első mentőőrsége egy orvosból, egy őrsvezetőből és hét mentőből állt. Székháza (V. Markó u. 22.) 1890. júl.-ban készült el. A ~et 1902-ben – az európai kontinensen működő mentőegy.-ek közül elsőként – gépkocsikkal szerelték fel, de az autóüzemre való teljes áttérés csak 1926-ban történt meg. A ~ felszerelését a millenniumi kiállításon külön pavilonban mutatták be, s az ott kiállított tárgyak alkották a későbbi *Mentőmúzeum* alapját. A ~ kiadásait az áll. és a főv. támogatásából, rendszeres szilveszteri gyűjtésekből, 1925-től sorsjátékokból is fedezte. Tevékenysége nem merült ki a balesetet szenvedettek elsősegélyben való részesítésében és kórházba szállításában; a balesetek megelőzése, a balesetekkel kapcsolatos ismeretek terjesztése céljából a nagyközönség számára füzeteket adott ki, tanfolyamokat rendezett. A II. vh. éveiben megalakult a *Bp. Légoltalmi Mentőszolgálat,* amely 1944-ben egyesült a ~tel. A háború alatt a ~ felszerelése, autóparkja nagyrészt tönkrement. 1948-ban az ekkor megszűnt ~ helyett megalakult az →*Országos Mentőszolgálat.* A ~ folyóirata a *Mentők Lapja* volt. – *Irod.* A Budapesti Önkéntes Mentőegyesület ötvenéves jubileumára 1887–1937 (Bp., 1937).

Budapesti Önkéntes Tűzoltó Egylet: →*tűzoltóság*

Budapesti Önsegélyező Népbank: 1889-ben 4228 részjeggyel és 184 ezer Ft alaptőkével alakult. Célja betétek gyűjtése és a tagok részére kedvező feltételű hitelnyújtás volt. Tagjai főként kisiparosok és kiskereskedők voltak. Fiókint.-e nyílt Rákospalotán. 1900-ban 74 ezer Ft veszteség miatt felszámolt.

Budapesti Önsegélyező Takarékpénztár Központi Szövetkezete: 1895-ben alapították. A II. Lánchíd u. 2. sz. alatt működött a következő osztályokkal: 1. Központi oszt. 2. Posta- és távirdaalkalmazottak oszt.-a. 3. Szfőv. alkalmazottak oszt.-a. 4. Magántisztviselők oszt.-a. 5. Zálogkölcsönoszt. A megerősödő takarékpénztárakkal nem bírta a versenyt, az I. vh. alatt megszűnt.

Budapesti Őszi Fesztivál: évenként ismétlődő rendezvénysorozat, amellyel a főv. művészeti élet őszi évadja kezdődik. Célja a mai m. művészet ösztönzése, a klasszikus művészeti hagyományok ápolása és bemutatása. 1966 óta *Bp.-i Művészeti Hetek* néven rendezték meg az 1959-ben indult *Bp.-i Zenei Hetek* kibővítésével. A zenei fesztivál ma is a ~ gerincét alkotja. Középpontjában a hazai, ezen belül is Bartók Béla és Kodály Zoltán művészetének a

A Budapesti Művészeti Hetek plakátja

bemutatása, valamint a kortárs m. zene körképe áll. A ~ műsorkínálata fokozatosan bővült a különböző művészeti ágak bevonásával (így a zene mellett megjelent a tánc-, színház-, film- és képzőművészet). A ~ rangját és fényét emelik a vendégszereplő külföldi előadóművészek és együttesek. A rendezvénysorozat elnevezése 1992 óta ~.

Budapesti Palestrina Kórus: 1916-ban alakult. Célja elsősorban az oratórium-kultúra ápolása és fejlesztése volt. Alapítója és első karnagya *Csáktornyai Gamauf* László, őt Harmat Artúr, Berg Ottó, Bárdos Lajos, Ádám Jenő, Vaszy Viktor követte. A harmincas években számos sikeres külföldi vendégszereplése is volt (Lengyelo. 1931, Bécs, 1932, 1938, Olaszo., 1937, 1939, Lett-, Észt-, Finno., Litvánia, 1938). 1941-ben →*Budapesti Kórus* néven egyesült a →*Budapesti Cecília Kórus*sal.

budapesti partizán- és ellenállási csoportok: a megszálló német csapatokkal és nyilas csatlósaikkal önkéntesen szembeszálló kislétszámú egységek 1944 őszén. Pol. arculatuk sokszínű volt. Soraikban megtalálhatók voltak kommunisták, szociáldemokraták, konzervatívok, hívő keresztények. Az ellenállásnak számos formája volt: üldözött személyek (zsidók, katonaszökevények stb.) rejtegetése, hamis iratokkal való ellátása, röpiratok készítése és terjesztése, fegyveres akciók végrehajtása a németek és a nyilasok ellen. Az ellenállás a nyilas hatalomátvétel (1944. okt. 15.) időpontjával kezdődött és Bp. ostromának befejezéséig (a pesti oldalon 1945. jan. 18., a budai oldalon 1945. febr. 13.) tartott. Az ellenállásban fontos szerepet játszottak a nyilas-kormány által létrehozott *Kisegítő Karhatalmi Alakulat*ba (KISKA) beépült csoportok. Egyes esetekben maguk az ellenállók kezdeményezték a KISKA-egységek felállítását, s azt megbízható embereikkel töltötték fel. A főv.-ban több mint 30, különböző létszámú és rendeltetésű ellenállási csoport alakult meg. Így az *angyalföldi ellenállás*, mely 1944. okt. 18-án *Gidófalvy* Lajos vezetésével alakult meg a Vilmos Laktanyában. Katonaszökevényeket mentettek meg; éjszakai portyáik során nyilas járőröktől fegyvereket zsákmányoltak. Ezen kívül több kisebb angyalföldi csoport tevékenysége ismert, így Mulató János csoportja, Somkuti János csoportja a Teve u.-i légoltalmi parancsnokságba beépülve működött. A Teve u. 32. sz. alatt működő tanoncotthonban szervezett csoport vez.-je Császár Lajos volt. A Viola Zoltán vezette „gárda" fő feladatának a szabotázst, üzemi felszerelések elhurcolásának v. felrobbantásának megakadályozását tartotta. 1944. dec. végétől összeköttetési vonalakat rongáltak, katonai járműveket robbantottak, munkaszolgálatosokat, katonaszökevényeket bújtattak. A polgári ellenállás Visegrádi u.-ban működő Radó–Magyari csoportja is kapcsolatban állt a XIII/1. KISKA-alakulattal. Elsősorban hamis igazolványokkal, dokumentumokkal látták el a katonaszökevényeket, üldözötteket. 1944. dec. 29-én a csoport szinte valamennyi tagját (kb. 70–80 fő) elfogták, illetőleg kivégezték. – A Főparancsnokság Különleges Csoportjának égisze alatt a II. Bimbó u. 51. és Eszter u. 10. sz. alatt tevékenykedő ellenállási csoportok képezték a *Bimbó úti partizáncsoport*ot. Létrehozását Mikó Zoltán vezérkari százados kezdeményezte, a részleg parancsnoka Drózdy Kálmán volt, s kifelé mint a Különleges Csoport katonai alakulata szerepelt. Létszáma 1944. dec. végén 40–50 fő. Nagy számban adtak ki bevonulás alól mentesítő igazolásokat. A Nemzeti Számonkérő Szervezet rendőrei jan. 2-án a csoportot felszámolták. – A *budaőrsi repülőtéri ellenállási csoport* az objektumon folytatott ellenállási, ill. szabotázstevékenységet, melyet az SZDP kelenvölgyi szervezete kezdeményezett. – A Bp. védelmére, a légi támadások elhárítására szervezett *207/2 légvédelmi tüzérüteg* a német megszállás után szintén az ellenállás egyik bázisa lett. – A *kispesti ellenállók* megakadályozták a Hofherr-gyár berendezéseinek elhurcolását. – A *kőbányai ellenállási csoport* a helyi kommunista szervezet kezdeményezésére 1944. okt. 15. után alakult, mint katonai egységnek álcázott partizáncsoport. – A *Munkácsy Mihály u.-i ellenállási csoport* a 19. és 21. sz. alatti házakban több, egymással kapcsolatot tartó, munkásfiatalokból, szökött katonákból, munkaszolgálatosokból álló csoportból szerveződött. – A Selmeci úti munkásotthonban szerveződött *óbudai ellenállás* bázisai a ker. üzemei, gyárai (textil-, tégla-, jég-, hajógyár stb.) voltak. – 1944 végén *Rákospalotán* három fegyveres csoport alakult. Az 1944. szept.-ben alakult csoport célja mindenekelőtt a helyi gyáraknak és üzemeknek elszállítástól és rombolástól való megmentése volt. 1944. nov.-ben a palotai ellenállók kapcsolatot létesítettek az *újpesti partizáncsoport*tal. A *Gyulai–Agárdi-csoport* röplapokat terjesztett, szabotázsakciókat hajtott végre, támadásokat intézett a német egységek ellen. A rákospalotai légoltalmi és rendőri teendők ellátására szervezett századba sok baloldali munkás is beépült. A m. katonai egységek között végeztek bomlasztó munkát. – A *Ságvári partizáncsoport* a KP és a KISZ vonalán szerveződött, katonai jellegű partizáncsoport volt. 1944. dec.-ben egyenruhás fegyveres csoportot hoztak létre a VI. Lendvay u. 2. sz. alatti ún. Volksbund-házban. – A hadifoglyok és üldözöttek mentésében jelentős szerepet játszott a *sashalmi csoport*. – Az ellenállási mozgalom egyik jelentős bázisa és riadóközpontja volt a VI. Nagymező u.-ban működő *Taurus Fémáruüzem* és annak Szív u.-i raktára. A részben német megrendelésre dolgozó központi fekvésű pince alkalmas volt konspirációs találkozók céljaira. Az üzem a *Szent-Györgyi–Várnai csoport* bázisa, kiképző központja, az ellenállási sejtek vezetőinek találkozóhelye lett. – A *Telefongyári ellenállási mozgalom* a szervezett munkásság védelme alatt kibontakozó illegális kommunista szervezkedés volt. 97 főből álló munkásosztagot hoztak létre. Üldözötteket bújtattak, bujkálóknak katonai mentesítő papírokat adtak. A légoltalmi szervezetbe beépített munkások a hátrahagyott gépekből kiszerelt és ládákba rakott nemesebb alkatrészeket ócskavasakra cserélték ki, a németek ezeket robbantották fel. – A németellenes szellemi ellenállás egyik bázisa volt a *Teleki Pál Tudományos Int.* A német megszállás után az int.-ben *Magyar Nép* címmel illegális lapot adtak ki. Az int. munkatársai: Balázs Béla, Benda Kálmán, Kenyeres László, Kosáry Domokos, Szávoszt Ta-

másné, Tóth Andárs, Vígh Károly és mások különböző akciókban vettek részt. A Lakatos-kormány idején az intézetben előállított *Ellenállás* c. lap közölte a mozgalom híreit. E csoport sokat tett katonaszökevények, valamint a szövetséges hatalmakhoz tartozó hadifoglyok megmentése érdekében. Kapcsolatban állt a Kiugrási Irodával, valamint a *M. Nemzeti Felkelés Felszabadító Biz.*-ával. – Az *újpesti partizáncsoport* létszáma meghaladta a 60 főt. Vez.-je Földes László volt. 1944. dec. 31-én megakadályozták, hogy a visszavonuló németek felrobbantsák a Phoebus Villanytelepet és az újpesti vasúti víztornyot. A *budapesti városházán* 1944. márc. 19-e után indult a főv. tisztviselők körében ellenzéki, ellenállási tevékenység. A városházi ellenálláshoz kapcsolódott a *MÁVAG-gyári ellenállás* Koczkás Ferenc vezetésével. A főv. egyes vez.-i felléptek Bp. nyílt várossá nyilvánítása érdekében, kérték a németek által elfogott Rassay Károly, Magyar Miklós, Peyer Károly, Millok Sándor deportált tvhat.-i biz.-i tagok hazahozatalát, kiálltak a hidak, közművek megmentéséért. – A Vörös Brigád 50 tagú partizánegység volt, amelyet Braun Éva szervezett. Vez. törzse a Vilma királynő út 43. sz. alatti villában működött, a csoport tagjai pedig a XIV/2. KISKA-századba épültek be. Tagjai fasisztaellenes felhívásokat terjesztettek, kézigránátos támadásokat hajtottak végre tüzérségi állások ellen, megsemmisítettek több nyilasjárőrt, rajtaütöttek a Thököly úti nyilasházon, sok halálra ítéltet megmentettek. 1945. jan. 6-án a Vilma királynő úti szálláson, másnap pedig a KISKA-század Garay téri központja elleni támadás során elfogták a Vörös Brigád 11 vez.-jét. A budai Várban 1945. jan. 26-án meggyilkolták őket, Emlékkövük a Vármúz. D-re néző lépcsőzetének platóján áll. – A *zuglói ellenállás* Bp. egyik nagy ip. ker.-ének (1944-ben 24 gyár, üzem és telephely működött itt) munkás- és nemzeti mozgalmából sarjadt ki. A Danuvia Gyárban nyilasellenes fegyveres csoport jött létre. A dolgozók közreműködtek a gyári felszerelés mentésében. A Telefongyár ellenállási mozgalma az egyik legtevékenyebb volt 1944. márc. 19. után. A stratégiai fontosságú Ruggyantagyárban a munkások megmentették az elhurcolástól a gyár felszerelését, laboratóriumát. A Kommunista Párt Katonai Biz.-a által szervezett partizáncsoportok közül több akciógárda tette nevezetessé magát. Így a *Laci-csoport*, melynek tagjai röpcédulákat készítettek és terjesztettek, majd fegyveres akciókat hajtottak végre. A *Marót-csoport* 1944. aug.–dec. között hallatott magáról. Legfontosabb akcióik: a Gömbös-szobor felrobbantása, több vasúti robbantás, elektromos távvezeték megrongálása, a városi színházi nagygyűlés megakadályozása, a Kossuth Lajos u.-i könyvesbolt felrobbantása. Vakmerő tetteiről vált ismertté a *Szír-csoport*. Tevékenységük: röpcédulaszórás, röpiratkészítés, német gépkocsik, harceszközök robbantása, az *Antibolsevista Ifjúsági Tábor* (ABIT) székháza elleni robbantási akciók; a 32-esek terén működő nyilas körzeti székház elleni támadás; a Hűség Házának megtámadása; vasúti robbantások (pl. a gödi vonalon); a Metropol Szálló robbantása; a városi színházi nagygyűlés megakadályozása. A *Klotild u.-i partizáncsoport* Szakasits György vezetésével az SZDP-hez kapcsolódott. A Várnai Zseni írónő nevét viselő partizáncsoport Bokody Zoltán és Istók János vezetésével a Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudós körül tömörült ellenállókból szerveződött. Számos robbantási akciót hajtottak végre. A Visegrádi u. 38. sz. alatt működő *Radó-csoport* főleg üldözöttek megmentésével foglalkozott. Emberek százait látta el hamis igazolványokkal, Óbudán pedig a nyilas kivégzőosztag megsemmisítésével megakadályozott egy tömegmészárlást. Az SS 1944. dec. 29-én lerohanta a csoport központját és 81 partizánt a helyszínen kivégzett. – A Prónay-különítményen belül hozták létre a 120 fős Görgey-zászlóaljat egyetemistákból a *Kiss* János altábornagy körül tömörült antifasiszta tisztek. – A felsorolt csoportok mellett több katonai alakulat, a KISKA-századok egy része és a szovjet csapatok oldalán szervezett →*Budai Önkéntes Ezred* harcolt a főv.-ban a fasiszták ellen. – *Irod.* A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom (Bp., 1987).

Budapesti Pedagógiai Főiskola: az ált. isk.-k felső tagozatai részére oktatókat képző felsőfokú tanint. 1947 és 1955 között működött az V. Cukor u.-i isk. régi ép.-ében hároméves képzési idővel két fő és egy mellékszakra. 1950/51-től már két év alatt képzett kétszakos tanárokat és könyvtárosokat. Ugyanebben az évben felvette *Apáczai Csere* János nevét. Jelentős szerepe volt a szakmailag színvonalas általános isk.-i oktatók képzésében és nevelésében. – *Irod.* Faragó László: A budapesti Pedagógiai Főiskola megszervezése (Köznevelés, 1948).

Budapesti Philológiai Társaság: 1874-ben Ponori Thewrewk Emil kezdeményezésére jött létre. Célja a klasszika-filológia művelése, a görög-római szerzők fordítása és kiadása, valamint a klaszszikus irod. és nyelvi műveltség népszerűsítése volt. A társ. szoros szakmai és anyagi kapcsolatban állott a MTA nyelvi és irodalmi oszt.-ával. 1948-ig kiadta az *Egyetemes Philológiai Közlöny*t, 1902–04-ben pedig a Petz Vilmos szerk. *Ókori Lexikon*t.

Budapesti Polgári Lövészegyesület, *BPLE:* a legrégebbi m. sportegy. Egyes adatok szerint 1696-ban a Sánc és a Száraz u. közötti telken állt már egy lövőház (Schiesshaus), amelyet budai lövészek tartottak fenn. I. Lipót kir. 1703-ban kötelezővé tette polgári lövöldék felállítását. Az egy. alapszabályát Budai Polgári Lövészegy. néven 1743-ban jegyezték be. A ~ kezdetben társ. egy. volt, s elsősorban a budai közbiztonságra felügyelt, jóllehet már lövészversenyeket is rendezett. Az egy. 1766-ban jutott a Szegényház u.-i lövöldéhez, amit csakhamar kibővítettek. 1805-ben rendelet mondta ki, hogy aki Budán polgárlevelet nyer, az egy aranyat köteles – városvédelmi okokból – az egy.-nek fizetni. 1826-ban készült el az egy. új lövőháza Kimnach Alajos tervei alapján az alsó városfal tövében, a Menház u.-ban (ma II. Margit krt. 66., ill. Bakfart Bálint u. 2.). Az egy. működését az 1848/49. évi forr. és szabadságharc után betiltották, a budai polgári lövölde 1861. máj.-ban nyílt meg újra. A kiegyezés után a klub mint modern sportegy. működött tovább. – Az egyes források szerint már 1701-ben működött *Pesti Lö-*

BUDA SZABAD KIRÁLYI FŐVÁROSA POLGÁRI
LŐVÉSZEGYLETE
Bíshara András
az egyleti szabályok 3-és 4-ik ik. értelmében mai napon
az a hozott igazgatóválasztmányi határozat
alapján tagjának elismeri.

A Budai Polgári Lövészegylet tagsági igazolványa 1869-ből

vészegylet 1873-ban vette fel a Bp.-i előnevet, a két egy. Szávoszt Alfonz javaslatára 1889. júl. 15-én egyesült. A ~ ma is működő új lőterét a II. Marczibányi téren 1885-ben Ferenc József látogatásával avatták fel. Az egy. a társ. életben is jelentős szerepet játszott, táncisk.-t, kártyaklubot és biliárdtermet is fenntartott. – A két vh. között a ~ már elsősorban sportegy. volt, s a leventeegy.-ek mellett a legjelentősebb lövészklubként működött. Az egy. világbajnoka Buday László puskával, Dombi Ede pisztollyal, míg az 1936. évi berlini olimpián Berzsenyi Ralf a kisöbű sportpuska 50 m-es versenyszámban a második helyen végzett. A ~ 1948-ig működött. – A ~ hagyományait az MSZHSZ, ill. MHS(Z) lövészklubok vették át. A ~ből szervezték meg az MHS(Z) Központi Lövészklubját (KLK), ami a legjelentősebb lövészszakosztállyal rendelkezett. A KLK olimpiai bajnoka Hammerl László, Varga Károly, világbajnokai közül Balogh Pálma 1982-ben az év sportolónője lett. Az egy. 1990-ben újjáalakult, jelenleg 130–140 felnőtt versenyzőt foglalkoztat.

Budapesti Pomológiai és Kertészeti Intézet: 1893-ban a Földművelésügyi Min. alapította elméletileg és gyakorlatilag egyaránt képzett kertészek, szőlő- és faiskola-kezelők, vándor- és szaktanítók nevelésére. Megvalósításában az Orsz. M. Kertészeti Egy. is közreműködött. A későbbi Kertészeti Tanintézet (XI. Ménesi út 45.), majd Kertészeti Akadémia, a mai →*Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem* elődje.

Budapesti Porcelángyár (XIV. Öv u. 153): finomkerámiaip. termékeket készít. 1895-ben alapították a Fischer Ignác féle porcelán- és majolikagyár Dob u.-i telepének és felszerelésének megvételével *Budapesti Zsolnay-féle Porcelán és Fayance Gyár Rt.* néven. 1948-ban áll. tulajdonba került. 1968-ban a *Finomkerámiaipari Művek* (FIM) Bp.-i Porcelángyára. 1982. júl. 1-től önálló váll. A jelenlegi telephelyén 1899 óta működő gyár fő temékei: építési kerámiák (csempék, kerámiák), 1985-től kerámia dísztárgyak és egyéb használati, ill. díszítő tárgyak.

Budapesti Postás Sportegyesület: 1899-ben alakult Bp.-i Posta és Távirda Tisztviselők Sport Egy.-e néven. A ~ alapító szakoszt.-ai az atlétika, a torna, a birkózó és a kerékpár szakoszt., első helyiségük a Wesselényi u.-i isk. tornatermében volt. Az atlétikai szakoszt. már az 1908. évi olimpián Bodor Ödön személyében olimpiai érmest adott, aki az ún. olimpiai váltó tagjaként a harmadik helyen végzett. Rajz Ferenc 500 m-en 1913-ban világcsúcsot állított fel (1 : 07.6). A birkózó szakoszt. adta az első m. orsz. bajnokot, Erődi Béla 1903-ban könnyűsúlyban győzött. 1910-ben és 1911-ben az egy. nem hivatalos birkózó EB-t rendezett a Beketow Cirkuszban. A ~ben alakult meg az első mo.-i női tornaszakoszt. Az egy. 1919-ben jutott sporttelephez a régi Lóversenytéren, a mai Népstadion helyén. A sporttelep egészen a Népstadion építésének kezdetéig fennállt. A 20-as években alapított szakoszt.-ok közül a legjelentősebb a klub tornásznői által megalapított női kézilabda szakoszt. A ~ így a női kézilabdasport mo.-i megalapítója, a női nagypályás csapat később 1946-tól 1959-ig tízszer nyert m. bajnokságot. Az evezős szakoszt. 1931-ben, a sokszoros m. bajnok asztalitenisz-szakoszt. 1942-ben alakult meg. Az egy. ~ néven 1945-ben a Postások Szabad Szakszervezete központi sportegy.-e lett, amibe több kisebb-nagyobb postás sportklub beleolvadt (Postás Távíró SK, Budai Postás SE stb.). 1950-ben megszűnt és a ~be olvadt a nagyhírű Szentlőrinci AC futballcsapata, így lett rövid ideig NB I-es csapata a klubnak. A ~ 1947-ben az ország egyik legnagyobb sportegy.-e volt, 22 szakoszt.-ban kb. 2000 aktív sportolót foglalkoztatott. Az egy. 1955-ben rövid időre fuzionált az Előre SE-vel és a Bp.-i Lokomotívval Bp.-i Törekvés néven. Az egy. elnevezése 1957-től újra ~. A ~ sporttelepe 1958-ban készült el a Róna u.-ban. – Jelenleg sporttelepe a XIV. Róna u. 86/100., asztalitenisz terme a VI. Zichy Jenő u. 5., vízitelepe a III. Kossuth L. üdülőpart 1/3. sz. alatt van.

Budapesti Rádiótechnikai Gyár: →*BRG Mechatronikai Vállalat*

Budapesti Református Egyházmegye: →*református egyház*

budapesti református zsinatok: a mo.-i ref. egyház legfőbb tv.hozó és kormányzó testülete. Először a m. protestantizmust újra tv.-es alapra állító 1791. évi XXVI. tc. alapján 1791. szept. 14-én ült össze Budán (→*budai református zsinat*). – Az első zsinat 1891. dec. 5-én nyílt meg. A második 1904. nov. 10-én kezdte meg működését, a harmadik 1917. okt. 22-én, a negyedik 1928. máj. 8-án, az ötödik 1939. márc. 5-én, a hatodik a már megváltozott pol. körülmények között 1951. okt. 24-én, a hetedik 1964. ápr. 1-jén, a nyolcadik 1977. jan. 17-én. A kilencedik, „legrövidebb" zsinat 1989. jan. 18. és 1991. febr. 27. között működött, a tizedik pedig az „általános tisztújítás" után, 1991. febr. 27-én nyílt meg.

Budapesti Rendőr Egyesület, *BRE:* 1945-ben jött létre, elődje az 1944-ben megszűnt Rendőrtiszti Atlétikai Club volt. A ~ első elnöke Sólyom László altábornagy lett, s nemsokára már 15 szakoszt.-t működtetett. A ~ jelentősebb szakoszt.-ai a

cselgáncs (itt kezdődött Mo.-on a modern cselgáncssport), s a többszörös csapatbajnok súlyemelőszakoszt. A ~ a röplabdasport hazai elterjesztői közé tartozott. A sakkszakoszt.-t 1945-ben az olimpiai bajnok Vajda Árpád ny. rendőrezredes szervezte meg. Az egy. 1950. márc. 31-én beolvadt a Bp.-i Dózsába. – 1991-ben az egy. *Bp.-i Rendészeti Sportegy.* néven újjáalakult, legjelentősebb szakoszt.-a az Újpesti Dózsától, ill. az UTE-től átvett úszószakoszt., amelyben többek között Darnyi Tamás is sportol.

Budapesti Rézfúvósötös: 1975-ben alakították a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főisk. növendékei: Petz Pál, Palotai István, Magyari Imre, Farkas István Péter és Szabó László. 1979-ben a Párizsban megrendezett Első Nemzetközi Rézfúvós Kamarazene Versenyen első díjat nyertek. Több külföldi koncertútjuk volt, és számos hangfelvétel készült velük itthon és külföldön.

Budapesti Sebészegyesület: →*orvostársaságok*

Budapesti Spartacus Sportklub: 1952-ben jött létre mint a kisip. szakszervezeti dolgozók központi sportegy.-e. Egyes adatok szerint az egy. elnevezése kezdetben szovjet mintára Bp.-i Szpartak, első elnöke Koch Imre volt. 1957-ben megalakult a KIOSZ (Kisiparosok Orsz. Szervezete) és az OKISZ (Kisip. Szövetkezetek Orsz. Szöv.-e) közös sportoszt.-a, a Spartacus Sport-központ, aminek központi sportegy.-e lett a ~. 1955-ben a Bőrip. Spartacus, ill. a Munkaerőtartalékok Hivatala szakoszt.-ainak átvételével létrejött az asztalitenisz szakoszt., amelynek legismertebb versenyzői Jónyer István és Klampár Tibor világbajnokok. 1958-ban a XVIII. ker. Sportisk. szakoszt.-ának átvételével megalakult a cselgáncsszakoszt., vez.-je Kröner Ferenc. Az egy. az íjászsport hazai elterjesztője, a szakoszt. 1959-ben jött létre a Szőrmejavítóip. KTSZ SE szakoszt.-ának átvételével. A műkorcsolya szakoszt. 1958-ban alakult meg, amikor a Csepeli MTK szakoszt.-a beolvadt a ~ba. Jelentősebb szakoszt.-ok még az 1960-tól 1965-ig hatszoros orsz. bajnok női kézilabda, a szintén bajnok női kosárlabda, s az olimpiai bajnokokkal is rendelkező vízilabda szakoszt. Az úszószakoszt. vez. edzője, Kiss László számos bajnokot nevelt, köztük az olimpiai bajnok Egerszegi Krisztinát. A klub a 70-es évek közepén érte el a legnagyobb sikereket, akkor Mo. negyedik legnagyobb sportegy.-e volt. Sikereit annak a modellnek köszönhette, amely minden egyes szakoszt. mögé egy, v. két sikeres kisszövetkezetet sorakoztatott fel.

Budapesti Szabad Líceum: →*iskolán kívüli népművelés*

Budapesti Szalámigyár: →*Herz Ármin Fiai Rt.*

Budapesti Szemle: 1. szépirodalmi és tudományos folyóirat. A centralisták: Eötvös József, Lukács Móricz, Szalay László és Trefort Ágost indította 1840-ben a legigényesebb Ny-európai „revue"-k példáját követve. Címében is jelezte, hogy Pozsonnyal szemben már Pest-Buda az ország szellemi főv.-a. A lapból csak két szám jelent meg. – 2. tudományos folyóirat. 1857-ben a szerveződő Deák-párt folyóirataként indult Csengery Antal szerkesztésében (később szerkesztőtársa Lónyay Menyhért lett). Irodalmi, történelmi tanulmányokat közölt. 1869-ben megszűnt. – 3. irodalmi és tudományos folyóirat, 1873-ban Gyulai Pál szerkesztésében indult, s az MTA és a Kisfaludy Társ. szellemiségét tükrözte. 1909-től Voinovich Géza szerk., de ekkor már sokat veszített korábbi színvonalából és tekintélyéből. 1944-ig jelent meg.

Budapesti Szerszámgépgyár: →*Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.*

Budapesti Szeszipari Vállalat (VIII. Diószeghy S. u. 8.): az 1961-ben létrehozott M. Likőrip. Váll. és az 1963-ban alakult Szeszip. Váll. összevonásával hozták létre 1971-ben a *Szeszip. Váll.-ok Trösztjét*. A trösztöhöz hat váll. tartozott: a Bp.-i Szeszip. Váll., a Bp.-i Likőrip. Váll., a Győri Szeszip. Váll., a Szabadegyházi Szeszip. Váll., a Kisvárdai Szeszip. Váll. és a Szeszip. Kutató Int. A tröszt megszűntével 1984-ben a váll.-ok önállóak lettek, közösen alapították meg a Szeszip. Szolgáltató Közös Váll.-ot (ma Szeszipari Egyesülés). Az ekkor alakult ~ ma négy bp.-i gyáregységgel (Budafoki Szeszgyár, Óbudai Szeszgyár, Royal Likőrgyár, Bp.-i Keményítőgyár) és egy vidéki gyárral (Bajai Ecetgyár) rendelkezik. Legfontosabb termékei: sütőélesztő, ételecet, finom- és víztelen szesz, üdítő-, szeszesitalok, keményítőtermékek. 1991-ben rt.-vé alakult. Részvénytőkéjének 75%-át a bécsi Mauthner-Markhof cég vásárolta meg. A két cég termékstruktúrája szinte azonos: keményítő-, ecet-, égetett szeszes- és alkoholmentes üdítőitalok gyártása. Az osztrák cég a ~ részvénytöbbségének felvásárlásával szinte egyedülálló pozícióhoz jutott a K-európai térségben.

Budapesti Szimfonikus Zenekar: 1. 1922-ben alakult a *Városi Színház* zenekari tagjaiból. Célja a szimfonikus zene népszerűsítése volt. 1925 után megszűnt. – 2. 1934-ben a Zeneakadémia végzett, állástalan zenészeiből összeállt együttes. Szervezőjevez.-je Sámy Zoltán volt. Eleinte Budán koncertezett, majd a pesti Állatkertben adott nyáron szabadtéri hangversenyeket. Célja főként m. zeneszerzők és karmesterek szerepeltetése volt. A háború végéig működött. – 3. A →*Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara* külföldi hangverseny-körútjain ~ néven szerepel.

Budapesti Színészek Szövetsége: 1917–45 között működött, az akkori Lipót (ma Szent István krt.) 20. sz. ép.-ben. Célja a főv. színészet fejlődésének, tagjai erkölcsi, jogi és anyagi érdekeinek védelme és biztosítása volt. Együttműködött a *Budapesti Színigazgatók Szövetségével*, s a vitás ügyek rendezésére választott biz.-ot (színészbiz.) működtetett. Támogatta az →*Új Magyar Drámaírók Bemutató Ciklusát*. Kezdeményezője és egyben első elnöke Hegedűs Gyula, alelnöke Ódry Árpád és Vágó Béla volt. Hivatalos lapja, a *Színészújság* (1923–31) Sándor Zoltán szerkesztésében jelent meg. Jelentős tagjai: Csortos Gyula, Gyárfás Dezső, Rátkai Márton, Gellért Lajos, Rott Sándor, Huszár Károly (Pufi) stb. voltak.

Budapesti Színház: →*Városligeti Színkör*

Budapesti Színigazgatók Szövetsége: a színig.-k érdekvédelmi és művészeti szervezete 1918–45 között. Legjelentősebb vez. Faludi Gábor és Beöthy László voltak. Együttműködött a →*Budapesti Színészek Szövetségével*.

Budapesti Szünidei Gyermektelep Egyesület: 1884-ben alakult azzal a feladattal, hogy a nyári szünet alatt a gyermekek üdültetéséről gondoskodjék. Az 1940-es években 10 gyermektelepet tartott fenn az ország különböző részein. Egy év alatt 15–16 000 gyermek üdültetéséről gondoskodott.

Budapesti Takarék- és Vásárpénztár Rt.: 1899-ben a Leszámítoló és Pénzváltó Bank Rt., a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és az Ipar és Kereskedelmi Bank Rt. megalapította az *Állatvásárpénztár Rt.*-t. A főv. 10 éves koncessziós szerződésben monopolisztikus vásárjogokat (vásári pénzforgalom, illetékbeszedés, marha- és sertésbélyegzés) biztosított a ~nek. 1907-ben a főv. élelmezését jelentékenyen befolyásoló intézmény a részvénytöbbség megvásárlása útján főv. érdekeltségűvé lett. Átszervezés után a neve ~. Az állattenyésztés, a hízlalás és állatkereskedelem támogatásával a főv. közélelmezését volt hivatott elősegíteni. E feladatát a hízlalóknak és kereskedőknek nyújtott hitelek, a felhajtás fokozására a mészárosoknak és henteseknek adott kölcsönök, valamint bizományi eladások vállalása révén igyekezett teljesíteni. Az 1920-as évek második felétől exporttal és bérgazdálkodással is foglalkozott. Központi irodája és öt telepe (Marhavásárpénztár, Sertésvásárpénztár, Sertéshízlalótelepi kirendeltség és daramalom, Sertésszállások és Bankoszt.) volt. Ügyvitelének hiányosságait, pénzkölcsönzési gyakorlatát, a vezetőség mammutjövedelmeit az ellenzék a főv. közgyűlésén, de a parlamentben is állandóan napirenden tartotta. 1928-ban nevét *Bp. Szfőv.-i Vásárpénztár Rt.*-re változtatták. A gazd. világválság kirobbanását követően kiderült, hogy a ~ mérlegei hamisak, s a veszteség a 20–30 millió pengőt is meghaladja. A pénzügyi botrányt a kormány és a főv. vezetősége együttesen elsimította. 1936-ban felszámolták.

Budapesti Tanító- és Tanítónőképző Intézetek Királyi Főigazgatósága: a korábbi tanítóképző int.-i szakfelügyelőségek átszervezésével állították fel 1920-ban az intézetek szakfelügyeleti ellenőrzésére. 1936-ban az 1935. évi VI. tc. rendelkezése alapján megszűnt és feladatkörét a tanker. főig. vette át.

Budapesti Tanítóképző Főiskola (XII. Kiss János altábornagy u. 40.): az alsófokú oktatásban működő tanítók képzésére létesített intézmény. *Eötvös* József alapította az 1868. évi XXXVIII. tc. alapján. Működését *Budai Állami Tanító-képezde* néven kezde meg 1869 őszén az I. Attila út 97–99. sz. alatt. Középfokú intézményként működött előbb három, 1881-től négy évfolyammal. 1873-ban csatlakozott hozzá a polgári isk. tanítóképző, 1887-től erre épült a tanítóképzőint.-i tanárképző tanfolyam. A tanítóképzőintézeti tanárképzés az Apponyi Kollégium létesítésével 1906-ban, a polgári isk. tanárképző pedig 1907-ben kivált. 1949-ben pedagógiai gimn. lett, 1950-től ismét áll. tanítóképző. 1959-től mint felsőfokú int. az ált. isk.-k I–IV. oszt.-ában végzendő oktató-nevelő munka elvégzésére képez pedagógusokat. A tanulmányi idő három év. Esti tagozatán óvodai pedagógusokat is képez. A 80-as években átlagosan 300 hallgatója volt. – *Irod.* A Budapesti Tanítóképző Intézet száz éve 1869–1969. Jubileumi tanulmányok (szerk. Bihari János és Nábrády István, Bp., 1981).

Budapesti Tankerület Kir. Főigazgatóság: a Budai Tankerületi Főigazgatóság utódja. 1883-tól állandósult szervezeti formában működött tovább és irányította a főv. területén lévő áll. középisk.-kat, az egyéb áll. isk.-knak pedig másodfokú ellenőrző szerve volt. A ~ot az 1883. évi XXX. tc. hívta életre, végleges keretet adva a Ratio Educationisszal (1777) bevezetett tanker. igazgatóságok intézményének. A főigazgatóság élén álló főig. évente legalább egyszer köteles volt meglátogatni a ker. isk.-kat; tapasztalatairól jelentést tett a Vallás- és Közoktatásügyi Min.-nek. Ezenkívül ellátta az autonóm felekezeti isk. áll. főfelügyeletét is, évenkénti min.-i megbízás alapján. Az 1935. évi VI. tc. értelmében Bp. önálló tanker.-et alkotott, és e tv. kiterjesztette hatáskörét a tanker. szakisk.-kra, népisk.-kra, óvodákra és a gyermekmenházakra, továbbá a középfokú isk., szakisk., népisk. internátusokra, nevelőint.-ekre, előkészítőismétlő tanfolyamokra is. A ~ 1950-ben a tanácsrendszer bevezetésével szűnt meg.

Budapesti Társaskocsi Rt.: az 1894-ben megalakult ~ volt az első nagyüzemi omnibuszvállalkozás Bp.-en. Engedélyokirata alapján kizárólagosságot élvezett, bár a már meglevő omnibuszmagánvállalkozók jogait a szerződés továbbra is érvényben tartotta. 1895. ápr. 1-jén öt útvonalon kezdte meg a forgalmat. A ~ már az első üzletévét is veszteséggel zárta, 1897. ápr. 30-án pedig beszüntette a forgalmat. A csődtömeget megvásárló Első Magyar Közlekedési Rt. még ugyanaz év aug. 22-én indította meg ismét az omnibuszforgalmat.

Budapesti Tavaszi Fesztivál: évenkénti rendezvénysorozat. 1981-ben rendezték meg először, azóta már hagyományossá vált. Célja a kulturális turizmus növelése az idegenforgalmi főszezon előtt. Ezt elsősorban zenei, színházi rendezvények, nagyobb érdeklődésre számot tartó kiállítások és filmbemutatók segítségével igyekszik elérni. Programjain neves hazai és külföldi művészek, együttesek és zenekarok lépnek fel.

Budapesti Tejipari Vállalat (X. Keresztúri u. 210.): 1953-ban létesült. 1971-től a *Tejip. Váll.-ok Trösztje* szervezetébe tartozik. 1974-ben kezdte meg üzemét a *K-Bp.-i Tejüzem*, akkor K-Európa második legnagyobb tejüzeme. A ~hoz tartozik ma a Kelenföldi Tejüzem, a Kelet-Bp.-i Tejüzem, a Budafoki Sajtüzem. A volt Rákospalotai Tejüzem és az Erzsébetvárosi Tejüzem 1989, ill. 1974 óta hűtőraktárként működik. – A ~ tevékenységi köre a tej és tejtermékek gyártása és az országban előállított tejtermékek forgalmazása a főv. területén. Évi termelése 1989-ben 1143 ezer hl fogyasztási tej, 2462 t vaj és 3124 t sajt volt.

budapesti térparancsnokság, *állomásparancsnokság:* feladata volt a helyőrség katonai rend-

jének fenntartása. Ha egy helységben akár egy zászlóalj volt elhelyezve tér(állomás)-parancsnokságot kellett szervezni. Parancsnoka a helység legmagasabb rangú honvédtisztje volt. A bp.-i térparancsnokság a hadtestparancsnokságnak volt alárendelve. Eredetileg a Veres Pálné u. 1. sz. alatt helyezték el. Az ép. külön a térparancsnokság céljaira készült 1896 és 1898 között. Amikor a hadtestparancsnokságot ide költöztették, a térparancsnokság részben a Mária Terézia laktanyában működött.

Budapesti Tisztviselők Házépítő Egyesülete: 1883-ban alakult. A *Fiumei út, Üllői út, Könyves Kálmán krt.* és *Vajda Péter u.* által határolt telektömbön 30 109 □öl területet megvásárolt és 117 házhelyet parcellázott, melyen Bobula János felépítette az ún. *Tisztviselőtelep*et. Az építkezés költségeire a Pesti M. Kereskedelmi Bank 50% kölcsönt adott 38,5 évi időtartamra, 20%-át az építtetők fedezték, míg 30%-át a kivitelező vállalkozó kamat ellenében előlegezte. Az építkezés feltétele volt, hogy az átlagosan 250 □öles telkeken legfeljebb egy emelet magasságban épülhet, maximálisan két lakással, ebből egy az építtető tisztviselő számára. Építése 1886-ban kezdődött. A ~ társaséletet is szervezett a telepen élő áll. tisztviselők körében. A telep építésének befejezését a tisztviselőtelepi gimn. (1911) és a Rezső téri plébániatemplom (1932) felépülése jelentette.

Budapesti Torna Club, *BTC:* 1885. máj. 29-én alakult meg, első elnöke Hieronymi Károly, alelnöke Goll János volt. A klub az V. Markó u. 18–20. sz. főreálisk.-ban működött, s 1894-ig csak tornával és vívással foglalkozott. A klub második elnöke gr. Hadik-Barkóczy Endre, ill. Zsingor Mihály és Ottó József művezetők idején már szabadtéri sportokkal (atlétika, úszás stb.) is foglalkozott, a ~ tagja volt Hajós Alfréd, az első m. olimpiai bajnok is. 1895-ben a klub nyíltan szembefordult a tornahegemóniával, s kilépett a MOTESZ-ből. 1896-ban megrendezte az első mo.-i maratoni futóversenyt, 1896-ban a svájci Ray Ferenc, valamint Stobbe Ferenc és Iszer Károly a klubon belül megszervezték az első m. labdarúgócsapatokat. 1897. okt. 31-én megrendezte az első nyilvános labdarúgó mérkőzést a BTC és a bécsi Vienna között a Millenáris versenypályán. 1897-ben szintén a Millenárison rendezte meg a klub az első hivatalos orsz. atlétikai bajnokságot. Iszer Károly kezdeményezésére 1901-ben megalakult a M. Labdarúgók Szöv.-e, amely megszervezte az első bajnokságot. Az első bajnok a ~, az első gólkirály Manno Miltiadesz lett. A tornaoszt.-t ekkor Kmetykó János, az ökölvívóoszt.-t Tatich Péter vezette. Jelentősebb szakoszt.-ok még: birkózás, kerékpársport, úszás és 1907-től tenisz. 1909-ben a klub az egyik kezdeményezője az I. M. Orsz. Testnevelési Kongresszusnak. 1909-ben jéglabda (bandy) csapatot alakítottak. 1920-ban a Keresztény Nemzeti Sportliga alapító tagja. Az egy. a 20-as évektől kezdve inkább társ., mint sportegy.-ként működött tovább. 1948-ban megszűnt.

Budapesti Történeti Múzeum (I. Budavári Palota E ép.): a főv. területének történetére vonatkozó dokumentumok gyűjt.-e. Már az 1886. évi kiállításon, amelyet Budavár visszafoglalásának 200. évfordulójára rendeztek, szerepelt egy bp.-i várostörténeti kiállítás. 1887-ben a főv. közgyűlés határozata alapján kezdődött meg a szervezett gyűjtés Toldy László főlevéltárnok vezetésével. Ez a *Városligeti Múz.* szerepelt a millenniumi kiállításon, s 1899-ben már *Fővr. Múz.* néven a millenáris kiállítás főv. pavi-

A Zsigmond-kori lovagterem a Budapesti Történeti Múzeum épületében

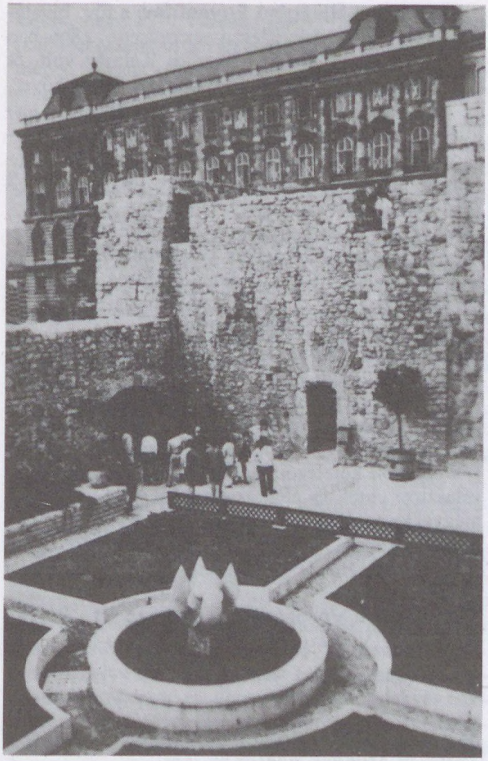

A Budapesti Történeti Múzeum bejárati udvara

lonjában kapott hosszabb időre helyet. Mint állandó várostörténeti kiállítás 1907-ben nyílt meg. A gyűjt. alapja a neves műgyűjtőnek, Enea Lanfranconinak 337 várostörténeti képből álló ajándéka volt. Ehhez további magángyűjt.-ek járultak (Vajda-, Weissberger- és Horánszky-gyűjt.). A Budára, Pestre és Óbudára vonatkozó képek, rajzok, metszetek, szobrok, gipszmodellek, ip.művészeti és ip. tárgyak, céhemlékek mellett később színháztörténeti, ötvösművességi és egyházművészeti tárgyakat is gyűjtött. 1936-ban neve *Szfőv.-i Történeti Múz.* lett, s ugyanezen évben a gyűjt.-t az óbudai kiscelli kastélyba, az egykori trinitárius kolostorba költöztették. Szervezete többször változott. A →*Halászbástyai Kőemléktár* és a Főv. Régészeti Int. leletanyagának egyesítésével 1945-ben létrehozták a régi budai városháza ép.-ében a *Vármúz.*-ot, amely mint a ~ középkori oszt.-a 1967. máj.-ban költözött mai otthonába, a budai kir. palota D-i szárnyába. Az itt elhelyezett gyűjt. legkiemelkedőbb darabjai a budai Várpalota feltárásából származnak. Több ezer darabból álló építészeti anyaga – köztük nagy mennyiségű gótikus és reneszánsz ép.elem – nyomán végigkísérhetők a palota építkezéseinek különböző szakaszai. A pinceszinteken a középkori kir. paloták feltárt és helyreállított részeit mutatják be. A Nagy Lajos korabeli elpusztult palotarész díszítő motívumait számos töredék szemlélteti. A Zsigmond-kori boltozott helyiségekben fegyverek és különféle korabeli használati tárgyak láthatók. Gótikus nagytermében az 1974-ben előkerült, történetileg és művészettörténetileg egyaránt jelentős értékű →*budavári gótikus szoborlet* udvari-világi alakjait helyezték el. A feltárás legértékesebb része a helyreállított várkápolna, amely a 14. sz. közepén épült, valószínűleg János mesternek, Nagy Lajos anyja építőmesterének munkája. Itt találhatók a gótikus szoborlelet egyházi témájú darabjai. A kápolna felső részét a 15. sz. második felében átépítették. Alamizsnás Szt. János ereklyéit helyezték el benne, nevét is róla nyerte. Itt látható a híres 14. sz.-i, női fejet ábrázoló gyámkő is. A leggazdagabb a ~ reneszánsz emlékanyaga, amely Mátyás palotájának gazdagságáról tanúskodik. A palotában

Vörös márvány mennyezetrészlet Mátyás palotájából (Budapesti Történeti Múzeum)

Vörös márvány fríz Mátyás palotájából (Budapesti Történeti Múzeum)

A királyi várkápolna a Budapesti Történeti Múzeum épületében

reneszánsz terem ugyan nem maradt fenn, de az olasz mesterek művészi munkáját (építészeti emlékek, edények, velencei üvegek, mázas kályhacsempék) külön teremben mutatják be. – A török hódoltság alatti Buda és Pest emlékei főként hadászati és használati tárgyakra korlátozódnak. Kevés építészeti emlék és turbános sírkövek tartoznak még e kor anyagához. A zárt várudvarokon középkori kertek mását teremtették meg a helyreállítás alkalmával. A középkori és reneszánsz emlékanyagot kiállításon mutatják be a ~ feltárt és helyreállított részében *A középkori királyi palota* c. összefoglaló várostörténeti kiállításon. A barokk palotaszárny termeiben időszakos kiállításokat rendeznek. A ~ különböző oszt.-ai a főv. több részén működnek. Így a ~ szervezetéhez tartozik az →*Aquincumi Múzeum*, a →*Kiscelli Múzeum*. A ~ jelentős kiadványa a *Tanulmányok Budapest múltjából* c. sorozat. Évkönyve a →*Budapest Régiségei*.

Budapesti Turista Egyesület: 1911. febr. 11-én alakult, a II. vh. után megszűnt. 1913-ban megindította a *Hegymászók* c. lapot. Az Ókuti-völgyben, 1924-ben a Csúcs-hegyen menedékházat épített, 1935-ben gondozásba vette a solymári barlangot.

Budapesti Újságíró Egyesület: a főv. hivatásos újságírók érdekvédelmi szervezete. 1896-ban alapították. Első elnöke Mikszáth Kálmán volt, őt Vészi József, Herczeg Ferenc, Márkus Miksa követte. Az újságírókat érintő kérdésekben hivatalos testületként szerepelt, foglalkozott a sajtóerkölcs kérdéseivel, szociális intézményeivel segítette a rászoruló tagokat, ill. családjukat. Ilyen intézmény volt 1897-től a segítőalap, majd az özvegy- és árvaalap. 1909 végén alakult meg a ~ betegpénztára, 1916-ban pedig a Bp.-i Újságírók Háztartási Szövetkezete. 1918-ban egyesült a Vidéki Újságírók Egy.-évvel, így jött létre a Mo.-i (1926-tól M.) Újságírók Egy.-e.

Budapesti Ügyvédi Kamara (V. Szalay u. 7.): a bp.-i ügyvédek önkormányzattal rendelkező szervezete. 1875. febr. 20-án alakították meg. Képviseli a tagok érdekeit, és őrködik az ügyvédi hivatás szabályainak megtartása felett, az ügyvédek felett fegyelmi jogköre van. A kamarai tagság minden ügyvéd számára kötelező. Szervei a közgyűlés, az általa választott elnökség élén az elnökkel, és a biz.-ok. A megyei kamarákkal közös felügyeleti szerve az →*Országos Ügyvédi Kamara*. Az igazságügymin. valamennyi kamara felett törvényességi felügyeletet gyakorol.

Budapesti Városépítési Tervező Rt., *BVTV, BUVÁTI* (V. Városház u. 9–11.): 1949-ben alapí-

Mátyás királyt ábrázoló kályhacsempe a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében

tották, neve *Főv. Tervező Int.* (FŐTI) volt. 1950-ben szervezetéből kivált a városrendezési és városmérési részleg, és önálló intézményként *Bp.-i Városrendezési Iroda* (BVI) néven folytatta működését. A két intézményt 1951-ben ismét egyesítették ~ néven. Feladata a főv. részére városrendezési kutatás és tervezés, ált. és részletes városrendezési tervek, valamint komplex (építészet, közlekedés, közmű, zöldterület-rendezés) lakásépítési és felújítási tervek, városrész-rekonstrukciók és -rehabilitációk készítése. Kivételes esetekben 1970 óta beruházói feladatokat is ellát (belvárosi üzletközpont). Legjelentősebb munkái az utóbbi évtizedekben: Bp. és környéke ált. városrendezési terve, a Fiastyúk u.-i, Árpád híd hídfői, Lágymányosi, Kelenföldi, Füredi úti, Albertfalvai, Kacsóh Pongrác úti, Új-Lipótvárosi, Kőbánya-Újhegyi lakónegyedek tervei, továbbá Pestszenterzsébet és Kőbánya városközpontjának, a VII. ker. tömbrehabilitációjának, a Császár és Gellért fürdők rekonstrukciójának, a Fontana Divatház, a Sugár Üzletközpont, valamint a Szt. Margit Kórház új pavilonjának tervezése.

Budapesti Városvédő Egyesület: 1983. máj. 5-én az Újvárosháza dísztermében rendezett alakuló ülésen jött létre *Bp.-i Városszépítő Egy.* néven. Legfőbb törekvése, hogy egyik hajtóereje legyen annak a társ.-i mozgalomnak, amely Bp. lakosságának egészét felölelve aktív támogatást fejt ki a hagyománytisztelő, értékvédő és alkotó-fejlesztő cselekvés egységéért és sikeréért. Az egy. a városi, városképi hagyományok megőrzését segítve mozgósít a múlt örökségét méltóképpen reprezentáló tárgyi emlékek megvédésére. Ennek érdekében előmozdítja azok felkutatását, adataik, történetük leírásával, dokumentálással járul hozzá megismertetésükhöz. A kutatási eredményeket kiadványokban is hozzáférhetővé teszi. Szorgalmazza műhelyek alapítását, hiányszakmák, mesterségek megújítását. Véleményezéssel, javaslattétellel segíti a bp.-i városképet hivatásszerűen formáló szervek munkáját. Részt vesz a főv. utcaelnevezések előkészítésében.

Budapesti Vasparipa Egyesület Előre: az első kerékpározással foglalkozó egy. 1883. júl. 10-én alakult. Célja a kerékpárnak mint gyakorlati közlekedési eszköznek az elterjesztése, népszerűsítése volt. Kerékpározás-tanítással is foglalkozott. Az egylet alapítója Oherolly János, elnöke Türr István volt. Az 1880-as évek végén szűnt meg.

Budapesti Vasutas Sport Club, *BVSC:* 1911-ben alakult főv. vasutasklub, 1924-től a Közszolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szöv.-e tagja. 1925-ben megalakult a birkózó és az ökölvívó szakoszt., a birkózó szakoszt.-t Előd József vezette. Az egy. elnöke 1926-tól 1931-ig Fischer Mór volt. Az egy. 1945-ben átalakult, a Bp.-i Vasutas Előre Sport Club nevet vette fel, 1948-ban megalakult a Bp.-i Lokomotív, amely 1955-ben rövid időre fuzionált az Előre SE-vel és a Postás SE-vel Bp.-i Törekvés néven. A Bp.-i Törekvés a Közlekedési Min. központi sportegy.-e volt. A klub elnevezése 1957-től újra ~. 1947-ben beolvadt a klubba a Neményi Papírgyár SE úszószakoszt.-a, Sárosi Imre tanívá nyai: Székely Éva, Gyenge Valéria, Littomeritzky Mária, Sebő Ágota így kerültek a ~hoz. 1948-ban az egy. első olimpiai bajnoka Bóbis Gyula birkózó lett. 1949-ben Elek Ilona vezetésével megalakult a vívószakoszt., 1962-ben a Mávaút, ill. a Vasútépítő Lokomotív szakoszt.-ainak átvételével létrejött a teniszszakoszt. 1965-ben a ~ a Vasútépítő Törekvéstől átvette a sokszoros bajnok asztaliteniszszakoszt.-t, a szakoszt. legismertebb játékosai Berczik Zoltán és Gergely Gábor.

Budapesti Vegyiművek, *BVM* (IX. Kén u. 5.): 1890-ben a Pesti M. Kereskedelmi Bank kezdeményezésére alapították meg Mo. első nehézvegyip. váll.-át *Magyar Általános Kénsav és Műtrágya és Vegyipar Rt.* néven, de az elnevezés már 1892-ben *Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyipar Rt.*-re változott. 1928-ban magába olvasztotta a →*Pesti Első Enyv- és Csontliszt Rt.*-t. 1936-ban kezdték el az Illatos úti telep építését, 1937-ben létesült a klóralkáli elektrolízis üzem, ahol Mo.-on először sikerült előállítani technikai sósavat. 1942-től a gyár *Hungária Vegyi és Kohóművek Rt.* néven működött. A II. vh. végén a Kén u.-i telep 85%-a elpusztult. Az újjáépítést követően 1948-ban indult meg a DDT, 1949-ben a HCH üzem termelése. Az 1949-es államosítás után a telephelyek különváltak: *Bp.-i Kénsavgyár* (Kén u.), *Hungária Vegyiművek* (Illatos út), *Metallochemia* (Nagytétény). Az önállósodott gyárakhoz több kisebb vegyiüzemet csatoltak (pl. Leiner testvérek bőrgyára). 1962-ben egyesült a Bp.-i Kénsavgyár és a Hungária Vegyiművek ~ néven. 1969-ben Hidason épült új üzemegység. Jelenleg Bp.-en három termelő és egy kutató telephely működik. A szerves profil 1980-tól klórozó, fluorozó, nitráló üzemek beindításával bővült, ám a ~ a 80-as évek elején környezetvédelmi okokból arra kényszerült, hogy több üzemét leállítsa (pl. 1987-ben a tetraklórbenzol, 1990-ben a klórszulfonsav gyártását). Termelésének 75%-át a növényvédőszerek, műtrágyák, speciális növénytápok gyártása teszi ki. A termékeket elsősorban belföldön értékesíti, fedezve az orsz. szükséglet 30–35%-át. Főbb termékei: műtrágyák, marónátron, klór, sósav, hypo, enyvek, ásványi sók, növényvédőszerek.

Budapesti Vegyipari Gépgyár, *VEGYIGÉP* (X. Gyömrői út 76–80.): a *M. Vegyip. Gépgyár Rt.* (1908-tól működött ezen a néven, jogelődje az 1807-re visszavezethető alapítású Reichel és Heisler cég) és az 1910-ben alapított *M. Radiátorgyár Rt.* (jogelődje a 19. sz.-ban létrehozott Szántó és Beck Gépgyár) 1949-ben *Bp.-i Vegyip. Gép- és Radiátorgyár* néven egyesült. 1964-ben gyáregységként idecsatolták a Zuglói Gépgyárat, a Tartály- és Tárolóberendezések Gyárát, valamint a Fémbútor- és Drótszövetgyár 1. sz. telepét, s így létrejött a ~. Gyártmányai: centrifugák, szeparátorok, palack- és üvegmosók, szűrők, hőcserélők, autóklávok, textilip. gépek, tartályok, kazánok, terménytároló silók, speciális gépkocsi-felépítmények, nehézvegyip. gyártósorok, környezetvédelmi berendezések. Fővállalkozási és Szerelési Kft.-je vállalja komplett technológiák, berendezések kialakítását, külföldi megvalósítását (pl. szennyvíztisztító berendezések). A ~ keretein belül működik még Szállítási és Anyagmozgatási Kft.,

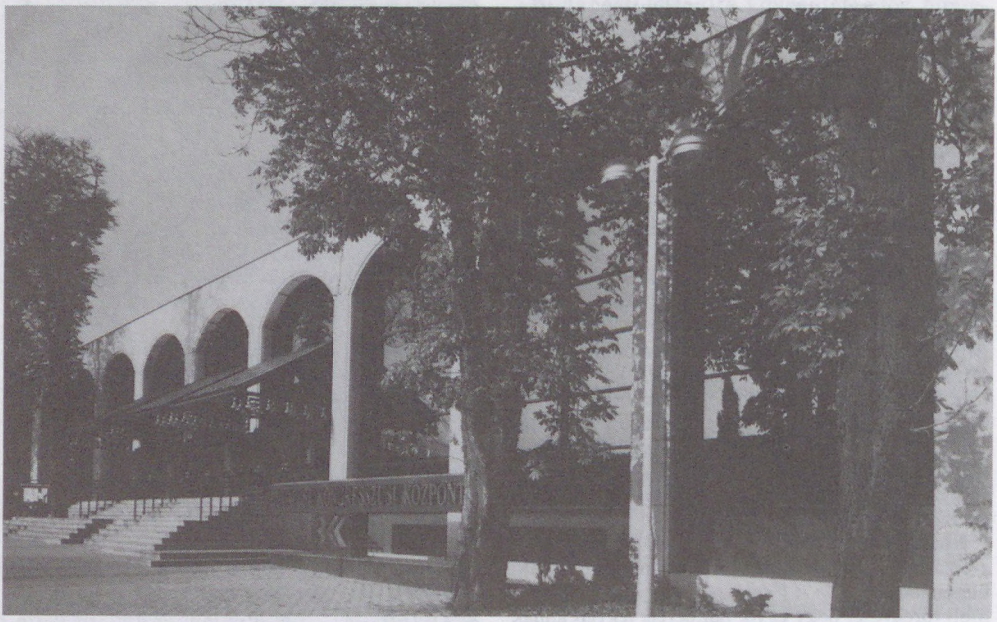

A Budapest Kongresszusi Központ

Kazánforgalmazó és Szolgáltató Iroda, valamint egy gyáregység Tabon.

Budapesti Villamos Városi Vasút Rt., *BVVV:* 1891-ben alapította Balázs Mór, a Lindheim és Társa és az Angol–M. Bank Rt. A ~ átvette a Siemens–Halske cég tulajdonában lévő, 1887-től kiépített bp.-i villamosvasúti hálózatot. 1892-ben már 11 millió utas használta a villamost. 1894-ben a →*Budapesti Közúti Vaspálya Társaság*gal közösen építette meg a →*földalatti vasut*at. – 1911-ben a főv. közérdekű váll.-ainak községi tulajdonba vételének pol.-ját meghirdető Bárczy István-féle városvezetés 29 millió koronáért megvásárolta a ~ részvényeinek 51%-át. 1915-ben a ~ részvényesi igazgatóságának elnökévé Bárczy polgármestert választották. – 1918. okt. 31-én a ~t köztulajdonba vette az októberi forradalom által létrejött új váll.-i vezetőség, majd beolvasztották a →*Budapesti Egyesített Városi Vasutak* keretébe. 1923. jan. 1-től a ~ a *BSZKRT* kezelésébe került. A még egyéni tulajdonban lévő részvények után a főv. megváltás címén 1944-ig részletekben a névérték kb. 7%-át fizette ki. 1949. dec. 31-ével formailag is megszűnt. A ~ és elődei korszakalkotó szerepet játszottak a bp.-i →*villamosvasúti* közlekedés megteremtésében és kifejlesztésében.

Budapesti Vonósok: a kamaraegyüttes 1977-ben alakult a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola végzős hallgatóiból. Tagjai részben nagy budapesti zenekarok tagjai, részben zenetanárok. Művészeti vez. Botvay Károly, koncertmester Bánfalvi Béla. Sok külföldi hangversenykörutat is tettek.

Budapesti Vörös Lobogó Sport Egylet: →*Magyar Testgyakorlók Köre*

Budapesti Vörös Meteor Sport Club, *VM:* a kereskedelmi és a vendéglátóip. dolgozók központi sportegy.-e. A klub 1950-ben jött létre a Munkás Testedző Egylet (MTE) és a Kereskedők Atlétikai Orsz. Egy.-e (KAOE) egyesülésével. A központi sportegy.-hez még kisebb VM egy.-ek tartoztak (pl. VM Közért, VM Füszért, VM Csemege stb.). A klub alapító szakoszt.-ai közül a volt MTE szakoszt.-ok – atlétika, kézilabda, súlyemelés, sakk – a jelentősebbek. Férfi kispályás csapatuk 1951-től 1957-ig minden évben megnyerte a kézilabdabajnokságot. Férfi sakkcsapatuk 14-szer győzött a m. bajnokságban, versenyzőik közül kiemelkedik Portisch Lajos, Szabó László, Bilek István. Tornászaik közül Pataki Ferenc – még az MTE színeiben – olimpiai bajnok a legismertebb. A volt KAOE szakoszt.-ok közül az asztalitenisz a legjelentősebb. Szinte az egész m. férfi és női válogatott az 50-es években a ~ tagjai közül került ki: Kóczián Éva, Kerekesné Sólyom Ilona, Jurik Gyuláné, Sidó Ferenc, Péterfy Miklós stb. Kiemelkedik az 1954-ben létrejött vívószakoszt. is. A ~ba igazolt Gerevich Aladár, Berczelly Tibor, Berzsenyi Barnabás, de a 60-as években is olimpiai bajnokokat adott a klub Gábor Tamás, Schmitt Pál és Bárány Árpád személyében. Bajnoki címhez jutott még a jégkorong csapat is. – Az egy. 1971-ben egyesült az Egyetértés SE-vel, az elnevezés 1975-ig VM Egyetértés SE lett. 1975-ben újabb fúzió történt a →*Magyar Testgyakorlók Körével*, így a klub utódegy.-e az MTK-VM lett.

Budapesti Zenei Hetek: →*Budapesti Őszi Fesztivál*

Budapesti Zenekaregyesület: →*Budapesti Ének- és Zenekaregyesület*

Budapesti Zenekedvelők Egylete: 1867-ben alakult. Célja a kórusirodalom, elsősorban a nagy oratórikus művek megszólaltatása. Neves karmestere Richter János és Káldy Gyula volt. 1919-ben egyesült a *Bp.-i M. Zeneegy.*-tel és a →*Budapesti Ének- és Zenekaregyesület*tel.

Budapest Kiállítóterem: →*Budapest Galéria*

Budapest Kongresszusi Központ (XII. Jagelló út 1–3.): a főv. kulturális élet egyik központja. 1985-ben nyílt meg. Az osztrák hitelből felépített ~ot *Finta* József tervezte, a belső építészeti munkák *Herrer* Cézár és *Király* József tervei alapján készültek. Az ép. központja a Pátria terem, amely a berendezéstől függően akár 1750 ember befogadására is alkalmas. Mozgatható berendezése révén színház- és kongresszusi terem, valamint bankettelrendezés alakítható ki. A *Fasold* berlini professzor tervezte speciális kialakítású falfelületek biztosítják a terem tökéletes, természetes akusztikáját. A színpadát díszítő Életfa *Király* József alkotása. A szekciótermek mozgatható falai variációs lehetőségek széles skáláját kínálják, a kisebbek max. 20 férőhelyétől az összenyitott Bartók-terem 300 férőhelyéig. A ~ot a legkorszerűbb technikával szerelték fel, amely egyaránt biztosítja a többnyelvű kongresszusok, tanácskozások és művészeti események lebonyolítását. Teljes fény- és hangtechnika, szinkrontolmács-berendezés, 35 mm-es, 16 mm-es filmvetítők, diavetítők, vitaberendezés, videómagnetofonok és kamerák állnak a megrendelők és a vendégek rendelkezésére. A kongresszusi iroda nemcsak konferenciák szervezésével foglalkozik, hanem szakmai kísérőprogramokat is szervez. A Bussiness Service-ben iroda, fordítás és tolmácsolás, telex, telefax, üzenetközvetítés, gyorsfotó és másolás áll a vendégek rendelkezésére. – Az ép. előtt állították fel az *Emlékezésül a fasizmus elleni harc hőseire és a fasizmus áldozataira* emlékművet (Somogyi József, 1985).

Budapest-Kőbányai Újság: →*helyi sajtó*

Budapest kölcsönei: a főv. már megalakulásától kezdve éves →*költségvetés*ének és a házipénztárnak átmeneti hiányait, melyek főképp a nem „gyümölcsöző" beruházásokból, mint isk., eü. és közművesítési építkezéseiből adódtak, a bankoktól rendszeresen felvett kölcsönökből kényszerült áthidalni. A századforduló körüli évtizedek fejlődése nyomán a lakosság rohamosan nőtt. E helyzetben a főv. vezetésének legfontosabb feladata a közszolgáltatások kiépítése volt. A főv.-ba áramló tömegek zömükben a nincstelen társ. rétegekből kerültek ki, melyeknek

A Budapest Kongresszusi Központ Pátria-terme

szükségletei voltak, de a főv. pénzbevételeit csak minimális mértékben gyarapították. A főv. vagyonának hozadékát és az igen minimálisnak nevezhető közvetlen áll. támogatást is figyelembe véve a befolyó összegek nem bizonyultak elegendőnek a növekvő kiadások fedezésére. Egyetlen kiaknázható pénzforrásnak a kölcsönfelvétel bizonyult. A bp.-i nagybankok messzemenően kihasználták a mindinkább eladósodó főv. szorult anyagi helyzetét, és számukra egyoldalúan kedvező feltételek alapján voltak csak hajlandóak újabb kölcsönöket folyósítani. A bankok egyik legjövedelmezőbb bevételi forrása volt ezekben az években az ún. községi kölcsönüzletág. Ugyanakkor kormányrendelet alapján a községek kötelesek voltak a nagybankoknál elhelyezni átmeneti pénzfeleslegeiket, ami által e pénzint.-ek alacsony kamatkötelezettségű, olcsó tőkéhez jutottak. – E visszás helyzet részbeni feloldásának tekinthető az 1897. évi XXXIII. tc., amely lehetővé tette a községek számára hosszúlejáratú, nem túl magas kamatozású községi kölcsönkötvények kibocsátását. E kötvények egyaránt elhelyezhetők voltak a bel- és külföldi pénzpiacokon. – A kormányzat a nagybankok érdekében a századfordulótól kezdve rendre elutasította a főv. saját takarékpénztárának megalapítására vonatkozó felterjesztéseket. – A főv.-nak első ízben 1910-ben sikerült kitörni a bp.-i nagybankok által fenntartott elzártságból. A Lloyds Bank Ltd. és a Neumann-Leubeck Co. londoni pénzint.-ek útján 2 millió angol font (48 millió K) értékű, közérdekű beruházásokat szolgáló, évi 4%-os kamatozású kötvényeket bocsátott ki a nemzetközi pénzpiacon. – Az első külföldi kötvénykibocsátás sikere nyomán felgyorsult a főv. kölcsönfelvétele. 1911-ben a párizsi Credit Lyonnais és három másik vezető francia pénzint. 100 millió K értékben vett át főv. kölcsönkötvényeket. 1913/14-ben a Dresdener Bank AG. vezetése alatt álló nemzetközi bankcsoport útján újabb 158 milliós hosszúlejáratú, alacsony kamatozású kötvényeket sikerült forgalomba hozni. Az I. vh. kitörése előtt a költségvetést terhelő bel- és külföldi kölcsönök összege – főként a Bárczy István polgármester által támogatott, de a főv. anyagi helyzete szempontjából túlméretezettnek bizonyuló beruházási program miatt – meghaladta a félmilliárd K-t. – Az I. vh.-t követően a főv.-nak égetően szüksége volt újabb kölcsönökre, de a m. pénz stabilizációja és a korábban felvett kölcsönök visszafizetési rendjének szabályozása nélkül erre nem volt lehetőség. A főv. csak 1927-ben, a külföldi hitelezőkkel kötött 1925. évi ostendei egyezmény megerősítését követően, jutott újabb külföldi kölcsönhöz. – 1927–1930 között a főv. 26,8 millió dollár és 250 000 angol font, összesen 28 millió dollár értékben jutott kölcsönökhöz, melyeket beruházási célokra, továbbá a →*Budapesti Takarék és Vásárpénztár Rt.* 14 millió pengős veszteségének fedezetére használtak fel. – 1931-ben a gazd. világválság kihatásaként bevezették a kötött devizagazdálkodást. Újabb külföldi kölcsönök felvétele meghiúsult. – Az 1930-as évek derekán a főv. tőkeellátásában újból a belföldi hitelezők jutottak uralkodó szerephez. A nagyobb hazai társadalombiztosító int.-eknél a kötelező járulékbefizetések révén nagyobb tőke halmozódott fel, melyet célszerű volt beruházások útján a gazd. élet fellendítésére felhasználni. A főv. az OTI, a MABI és az OTBA révén 1935–1943 között 14 alkalommal 270 millió aranyP-t vett fel. – A II. vh. befejezésekor a főv. külföldre 1,9 millió angol fonttal, 19,2 millió dollárral és 180 millió arany koronának megfelelő összeggel tartozott. A belföldi adósság 178 millió aranyP-t tett ki. – 1945–46 között a főv. több ízben is belföldi újjáépítési kölcsönöket vett fel s ezeket, élve az inflációs pénzromlás nyújtotta, az adósoknak kedvező viszonyokkal, rövid időn belül kifizette. A forint bevezetését követően 1950-ig saját pénzint.-i függőkölcsönökkel sikerült áthidalni a hiányokat. 1950–90 között az Orsz. Tervhivatal és a Pénzügymin. folyósította az éves költségvetésben és a hosszútávú tervcélok szerint megállapított keretösszegeket. 1990-ben kényszerült a főv. ismét hitelfelvételre.

Budapest költségvetése: →*költségvetés*

Budapest Központi TBC Gondozó Intézet (XIII. Dévai u. 15/a): a főv. tüdőbeteg-gondozók volt hálózati központja. A főv.-ban is népbetegségként jelentkező tuberkulózis elleni küzdelem keretében 1908-ban nyílt meg – jótékonysági társ. egy.-ek támogatásával – az első tüdőbeteg-gondozó a VIII. Kistemplom u. 6. sz. alatt. Ezt hamarosan néhány további követte, s ezek központjául létesítették 1917-ben a ~et. A maga idejében korszerűen felszerelt int. elsősorban a gyermekek, a tanulók körében végezte a munkáját, a többi beteg nem a főv., hanem a biztosítóint.-ek keretében megnyíló gondozókhoz tartozott. Első ig.-ja Parassin József volt. 1950-től, az egységes gondozóint.-i rendszer megszervezése óta épült ki a mai hálózat, amely 22 ker. gondozóint.-et, ill. 18 röntgenernyő-fényképszűrő állomást foglal magában. A ~ *Orsz. Tüdőbeteg-beutaló Központ* (XII. Pihenő út 1.) lett, valamint gondozóint. a IV., V., VI., VII., VIII., X., XI., XIII., XIV., XVI., XVII., XVIII., XX., XXI. ker. számára. Külön alakult meg a *Bp.-i Tüdőbeteggondozó Int. Központi Igazgatósága* (XII. Diósárok 1.).

Budapest megalakulása: Pest, Buda, Óbuda és a Margitsziget egyesítéséből született 1872-ben Bp., az időközben városokká, ill. községekké fejlődött peremtelepülések Bp.-hez csatolásával 1950-ben Nagy-Budapest. A három város – Pest, Buda és Óbuda – egyesítésének gondolata 1849-ig nyúlik vissza. 1849. jún. 24-én Szemere Bertalan belügymin. elrendelte Pest és Buda városok egyesítését, továbbá Óbuda mezőváros bekebelezését. A szabadságharc utolsó hónapjaiban azonban a főv. ügye háttérbe szorult, a pol. és katonai helyzet nem tette lehetővé Szemere rendeletének megvalósítását. A szabadságharc leverése után, az abszolutizmus éveiben többé nem esett szó róla, s csak a kiegyezés után került újra napirendre. 1867. okt. 16-án a pesti polgármester, Szentkirályi Mór felhívta a képviselőtestület figyelmét, hogy az egyesítés ogy.-i vitája küszöbön áll. Az előzetes tárgyalások és a közig. előkészítés még négy évig húzódott. A tárgyalások során, 1870. júl. 16-án Házmán Ferenc, Buda város polgármestere és Wahrmann Mór azt indítványozták, hogy

a főv.-t emeljék ki a tvhat.-ok sorából, s szervezetéről alkossanak külön tv.-t. A képviselőház a javaslatot elfogadta, s ezzel lehetővé vált, hogy a főv. – az európai nagyvárosok mintájára – önállóan rendezkedjék be. – Az egyesítésről szóló tv.javaslatot Tóth Vilmos belügymin. 1871. nov. 9-én terjesztette az ogy. elé. Tárgyalására azonban csak 1872. nov. végén került sor. Az egyesítés okmányát 1872. dec. 22-én szentesítette aláírásával I. Ferenc József a bécsi Schönbrunnban. Az 1872. évi XXXVI. tc. életbe lépésével az egyesítés valósággá vált, s ezzel jogilag is létrejött Mo. főv.-a. A tv. kihirdetése után megindultak a szervezési munkálatok. Ennek során a főv.-t közig. egységekre osztották. A szervezési munkálatok befejezése után, 1873. dec. 30-án a főv. közgyűlése határozatban mondta ki, hogy a „főváros tényleges egyesítésének napjául 1873. november 17-ét kell tekinteni, mert e napon a pesti, budai és óbudai hatóságok működése megszűnvén, a főv. tanács nemcsak megalakult, hanem az ügyek vitelét ténylegesen átvette és rendszeres működését meg is kezdte". – Az egyesítés nyitotta meg Bp. világvárossá fejlődésének útját, segítette elő az ip. és kereskedelem gyors és nagyarányú növekedését és a közintézmények fejlődését. Az egyesítést követő évtizedek gazd. fejlődésének eredményeként jöttek létre a főv.-sal szomszédos peremtelepülések. Ezek közül a leggyorsabban fejlődő Újpest, Kispest és Erzsébetfalva már a kilencvenes években kérte a főv.-hoz csatolást, Bp. tvhat. biz.-a azonban az 1892. okt. 19-én tartott közgyűlésén a Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye által kérelmezett csatolást nem tartotta időszerűnek. – A peremtelepüléseknek Bp.-hez való csatolását a 20. sz. elején Pest vm. szorgalmazta. Pest vm. közig. biz.-ának az 1901. évről készült jelentése, melyet 1902. márc. 13-án terjesztettek fel a min.elnökhöz, leszögezte, hogy égetővé vált „a székesfővárost környező községek és településeknek a székesfővároshoz csatolása". A jelentés szerint a kérdés már régen vajúdik és a „székesfőváros miatt nem ment egy lépést sem előre". Az első jelentős lépés 1908-ban történt ebben az ügyben. Ekkor került nyilvánosságra a Bárczy István polgármester megbízásából Harrer Ferenc által készített *Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez kapcsolásáról*. A tanulmányozás 30 településre terjedt ki: az összes tőszomszéd községekre, valamint azokra, amelyek a főv.-sal szoros összeköttetésben álltak, vagy a főv. szempontjából egyéb okból jelentősek. Bár ettől kezdve →*Nagy-Budapest* megteremtésének kérdése állandóan felszínen maradt, megvalósítására egészen 1950-ig nem került sor. – *Irod.* Gárdonyi Albert: Ötven esztendő Budapest Székesfőváros történetéből (1873–1923) (Bp., 1925); Bene Lajos: Nagy-Budapest tervének kialakulása (Városi Szemle, 1945, 1. sz.).

Budapest Népbiztossága, *Fővárosi Direktórium:* a főv. közig.-át ideiglenesen irányító és ellenőrző testület a Tanácsközt. első heteiben. A Forradalmi Kormányzótanács 1919. márc. 22-én nevezte ki Dienes Lászlót, Preusz Mórt és Vincze Sándort főv. népbiztosokká. Preusz ápr. 1-jén lemondott, helyét Bogár Ignác foglalta el. ~nak feladatát az ápr. 7-iki tanácsválasztások után, ápr. 15-től a →*Budapesti Munkás- és Katonatanács* Elnöksége vette át. ~nak jelentősebb rendelkezései: a margitszigeti belépődíj eltörlése; a nagyobb elzárt kertek (Várkert, Karátsonyi-, Károlyi-, Kasselik-, Orczy-kert stb.) megnyitása; a magánfürdők, temetkezési váll.-ok községi tulajdonba vétele; a proletárgyerekek ingyenes fürdetése; a házasságkötés megkönnyítése; az isk.-k új vez.-inek kinevezése és a tandíjak megszüntetése. Hivatalos lapjai: a *Fővárosi Közlöny* (márc. 28.) és a *Budapest Népbiztossága Hivatalos Közlönye* (ápr. 4–11.) voltak. – *Irod.* Hajdú Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság (Bp., 1969).

Budapest neve: 1. hivatalosan az egyesítésről szóló 1872. XXXVI. tc. határozta meg a főv. mai nevét. A 18. sz.-ban és a 19. sz. első felében a városokat együttesen általában Pest-Budának említették. A krakkói egyetem anyakönyvében már 1499-ben is előfordult a Buda-Pest változat. Gyakran használták már ezt a formát az 1830-as évektől. Széchenyi István a Világ c. művében már Bp. egybeírását javasolja, mert „egy fővárosnak kellene ezeknek lenni nem kettőnek". Ettől kezdve gyakori az egybeírás. – 2. ~nek eredete sok vitára adott alkalmat. *Buda* nevét személynévi eredetűnek tarthatjuk. A személynév egyes kutatók (Salamon, Riedl, Bleyer) szerint a német–szláv ⟨bude⟩ 'kunyhó, bódé', más kutatók (Vámbéry, Pais) véleménye szerint a török ⟨but⟩ 'ág, bunkó, tuskó' közszóból származik. A Buda családnév és összetételekben a belőle származó helynév különböző változatokban gyakori a 11–15. sz.-i adatokban. A főv. nevének első előfordulása Anonymus krónikájában 1150 körül 'buduár' (olvasd: Buduvár). A krónikákból (Kézai, Thuróczi) született népetimológiának, amely Attila hun király testvére, Buda nevét magyarázza bele a város nevébe, nem adható hitel, mert egykorú forrásokban ez csak Bléthés, Bleda formában szerepel, Buda később költött név. *Pest* nevének eredete egyértelműbb, a bolgár–szláv ⟨pest⟩ 'szikla, barlang', az újabb szlávban 'kemence' szóból származtatják. Eredetileg a mai Gellért-hegyet jelölhette, s később vonatkoztatták a lábánál fekvő „pesti rév"-re, majd a Duna túlpartján kialakult településre. – 3. a 13. sz. közepéig a Buda név a mai Óbudát jelölte, IV. Béla váralapítása után kezdték a régi Budát (latinul) Ó-Budának, a Várhegyet pedig előbb pesti Újhegynek, majd Budaihegynek, 1280 után Budavárnak említeni. – 4. idegen nyelveken ma már a m. elnevezéssel azonos ~. A szláv nyelvek Budinpest (cseh–szlovák), Budimpest (szerb–horvát) változatait csak a 20. sz. közepéig használták. Buda közép- és újkori német neve *Oven, Ofen* 'kemence, mészégető' 1236-ban tűnt fel először. A szláv *Pest* elnevezés a 13. sz. végén kezdett a Várhegyen épült településre vonatkozni. Óbuda középkorban használt német neve, *Etzelburg* valószínűleg 10–11. sz.-i telepesektől származott az akkori nyelvben használatos ⟨etz. v. ötz⟩ 'mező, legelő" közszóból, s később helytelenül vonatkoztatták a Niebelung énekben szereplő Attila nevére. A 15. sz.-ban Bonfini vette át azt a francia mondát, amely szerint Óbuda régen *Sicambria* volt, s a Trója alól menekült sicamber törzs alapította. – 5. ~nek

Budavár ostroma 1686 (metszet a Description exact des Royaumes de Hongrie et Dalmatie c. munkából)

mesterséges megteremtésére a reformkorban történtek kísérletek (Honderű, Bájvár stb.), Széchenyi István is felvetett ilyen ötleteket. Az 1930-as években is javasolták, hogy módosítsák ~t Budavárra, Budavárosra stb.

Budapest nyílt város: kinyilvánításának követelése a II. vh.-ban bekövetkezett fordulat nyomán, 1943 nyarán vetődött fel, kapcsolatban Róma nyílt várossá deklarálásával. E követelés különösen 1943. aug. 8. után erősödött fel, amikor a londoni rádió bejelentette, hogy Bp. gyártelepeit bombázni fogják, ha nem szüntetik be a német háborús gépezet részére történő termelést. Köztudomású volt, hogy a főv. gépip.-a döntően háborús termelést folytat, sőt kiépült a korszerű →*repülőgépgyártás* is. A főv.-on áthaladó vasútvonalakon naponta több mint 2000 vagonnyi német csapategységet és hadianyagot szállítottak. A m. repülőtereket és légi irányítórendszereket is korlátlanul igénybe vette a német légierő. Ilyen körülmények közepette, 1943. aug. 17-én a min.tanács kiürítési intézkedések megtételét szorgalmazta. 1943 őszén Bp. tvhat. biz.-ában és a városházi pártközi értekezleten is felvetődött e kérdés. 1944. febr. 14-én Homonnay főpolgármester kezdeményezésére a közig. biz. titkos ülésén foglalkozott ~sá nyilvánításával. 1944. márc. 19-én a német csapatok megszállták az országot. 1944. ápr. 3-án bekövetkezett az első angolszász légitámadás, melynek 1000-nél több halálos és 500-nál több súlyos sebesült áldozata volt, a ~sá nyilvánítására irányuló akciók eredménytelennek bizonyultak.

Budapest ostromai, *Budavár ostromai:* a *budai Vár* a Kárpát-medence egyik hadászatilag fontos pontja. Védte a Duna fontos átkelőhelyét, az É–D-i és K–Ny-i kereskedelmi utak csomópontját. A középkorban és az újkor elején Budának Esztergommal és Székesfehérvárral együtt való birtoklása biztosította az ország feletti tartós uralmat. Buda hadászati fontosságát IV. Béla ismerte fel, amikor várat építtetett az egykori Pest-Újhegyen. – 1. 1541 máj.-ában Wilhelm von Roggendorff császári hadvezér 24 ezer főnyi hadával ostrom alá fogta a Szapolyai-párti Budát, melyet Török Bálint védett kb. 6000 katonából és budai polgárőrből álló őrséggel. Az ostromot a Szulejmán szultán vezette török sereg érkezése szakította félbe. A német sereg szétverése után Szulejmán aug. 29-én csellel elfoglalta Budát. – 2. a

Budavár visszafoglalása 1686-ban

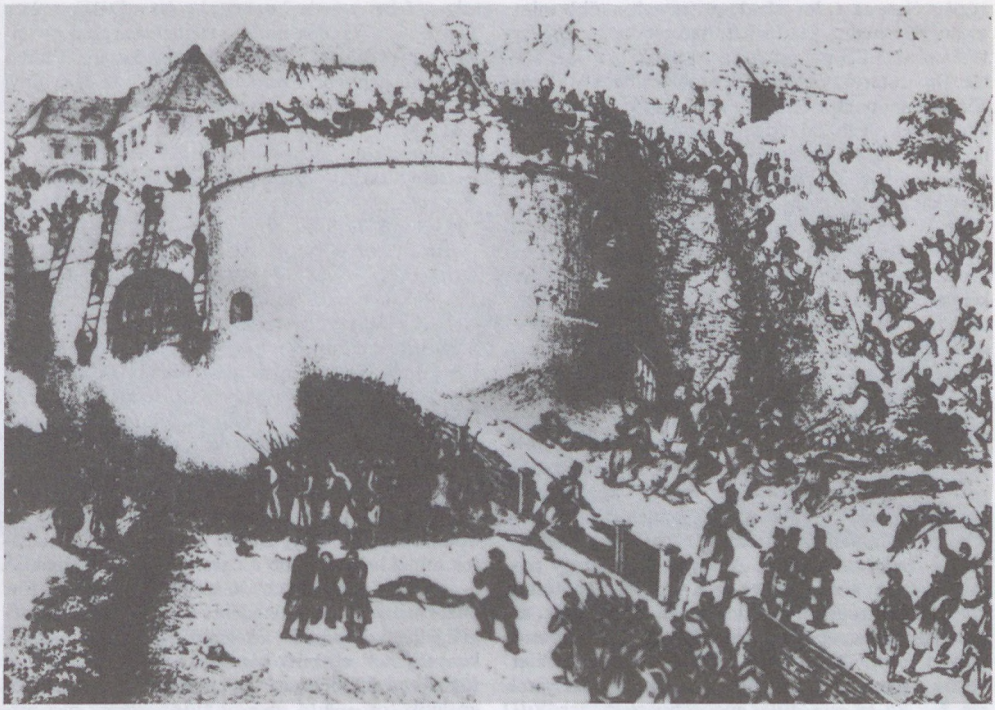

Budavár ostroma 1849-ben

tizenöt éves háború (1591–1606) folyamán a császári hadak több alkalommal (1594, 1598, 1602 és 1603) megkísérelték Buda visszafoglalását. A gyenge erőkkel indított, rövid lefolyású ostromok nem fenyegették komolyan a jól megerősített várat. – 3. Bécs sikertelen ostroma (1683) megindította a felszabadító háborúkat. Már 1684-ben Lotharingiai Károly vezetésével 66 ezer főnyi császári had vette körül Budát. A seregben kiütött a járvány és a szívós török védelem 102 napi ostrom után visszavonulásra kényszerítette a császáriakat. 1686 jún.-ában szintén Lotharingiai Károly hg. vezérletével 80 ezer főnyi hadsereg – soraiban kb. 15 ezer m. katona – ostromolta Budát. A 7000 főnyi török helyőrség Abdurrahman pasa vezetésével elszántan védekezett, de nem tudta megakadályozni, hogy szept. 2-án a szövetséges csapatok a Bécsi kapunál be ne törjenek a várba. A török kori Buda szinte teljesen elpusztult a harcok alatt. – 4. az 1848–49-es szabadságharc folyamán a császáriak 1849. jan. 4-én harc nélkül szállták meg a m. főv.-t. A diadalmas tavaszi hadjáratban azonban a honvédsereg visszaverte az osztrákokat és máj. 4-én megkezdte Budavár ostromát. Az ostromló hadtest 25 759 gyalogosból, 5122 lovasból és 142 ágyúból állott, parancsnoka Görgey Artúr tábornok volt. A várat Heinrich Hentzi tábornok védte kb. 7000 emberrel. 17 napig tartó ostrom után, máj. 21-én hajnalban a m. csapatok általános rohamra indultak, s délelőtt 10 órára elfoglalták a várat. – 5. a szovjet hadsereg egyik nagyszabású hadműveletének keretében a 2. és 3. Ukrán Front csapatai 1944. dec. 24–26-án zárták körül Bp.-en a német 8. és 22. SS-lovas, a 13. páncélos, a „Feldherrnhalle" páncélgránátos, a 271. népi gránátos hadoszt. és a 239. rohamlövegdandár, valamint a m. 10., 12., 20. gyalogos, az

Budavár ostroma 1849-ben: az égő királyi palota

1. páncélos, az 1. lovashadoszt. részeit s több mint 30 önálló ezredet, zászlóaljat, harccsoportot. *Pfeffer Wildenbruch* SS-tábornok parancsnoksága alatt álltak. Bp.-et tartós védelemre rendezték be, 110 ellenállási csomópontot és több, mint 200 támaszpontot létesítettek. A budai oldal ostromát már dec. 24-én megkezdte a 46. hadsereg és a 2. gépesített gárdahadtest. A mai II. Hűvösvölgyi úton betörő szovjet ékek karácsony napján a János Kórházig nyomultak előre, 26-án felszabadult Pesthidegkút és Budafok. A csapatok azonban a hónap végén a német felmentési kísérletek miatt a hegyek vonalában védekezésre kényszerültek berendezkedni. A pesti oldalon az átadott ultimátum elutasítása után, dec. 24-én kezdődött az általános támadás. A peremker.-ek külső szegélyén Lazko tábornok 30. lövészhadteste ÉK-ről, N. Sova tábornok 7. román hadteste K-ről, Afonyin tábornok 18. önálló gárda lövészhadteste DK-ről indult rohamra. Jan. 10-ig felszabadították a pesti peremvárosokat és községeket s a régi külső ker.-ket, elfoglalták a lóversenypályát, az utánpótlást szállító német repülőgépek egyetlen pesti leszállóhelyét. Másnap az ostromló csapatokból megalakult a *Budapesti Csoport* Afonyin altábornagy parancsnoksága alatt. Jan. 15-én a 7. román hadtestet kivonták a harcokból és Szlovákiába irányították, az 1. román hadsereg alárendeltségébe. Ezen a napon a szovjet csapatok elérték a Nagykörutat, s a német védősereg maradványai a Belvárosba szorultak visszsza. Jan. 17-én este Hitler engedélyezte Pfeffer Wildenbruchnak a pesti oldal kiürítését. A Budára vonulás befejezése után, 18-án reggel a németek felrobbantották a Duna még álló hídjait. Ezen a napon a Parlament elfoglalásával befejeződött a főv. K-i részének felszabadítása. A szovjet csapatok ezután a Csepelnél és Újpestnél létesített pontonhídon átkeltek a Dunán és Budán folytatták az ostromot. Jan. 22-én Afonyin tábornok súlyosan megsebesült, helyette *Managarov* altábornagy vette át a Budapesti Csoport parancsnokságát. Jan. 30-án a Margitsziget, febr. 7-én a Sas-hegy, 9-én a Déli pu. és a Vérmező, a repülők utolsó starthelye, 11-én a Gellért-hegy került a szovjet csapatok kezére. Pfeffer Wildenbruch febr. 11-én este a Várból 16 ezer főnyi csoportjával kitörést kísérelt meg az Ördög-árok völgyében a Hűvösvölgy irányába, ezt a szovjet csapatok meghiúsították és 13-án délre befejezték a főv. felszabadítását. – *Irod.* Budapest története II.–IV. (Bp., 1973–78); Buda visszafoglalásának emlékezete 1686 (összeáll. Szakály Ferenc, Bp., 1986).

Budavár ostroma 1849-ben: a Bécsi kapu bevétele

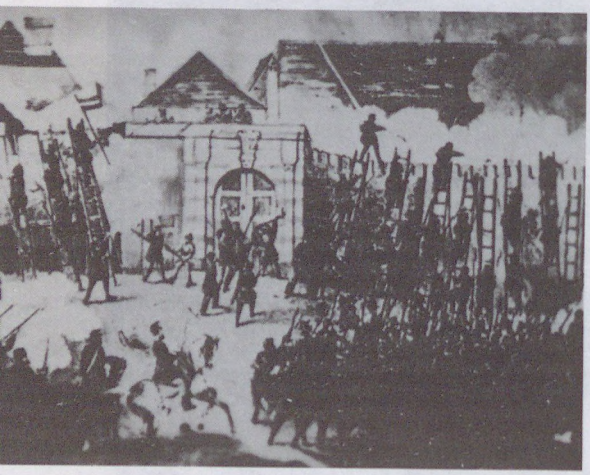

Budapest Önkormányzata Vagyonkezelő Rt., *BVK Rt.* (XIII. Váci út 23–27.): 1992-ben alakult meg 50 millió Ft-os alaptőkével az 1991:XXIV. tv. alapján a főv. önkormányzat tulajdonában természetben meglévő javak tőkeként működtethető, jövedelemszerzésre alkalmas körének a közgyűlés alárendeltségében történő kezelésére, önálló jogi személy formájában. A közgyűlési alapítói határozat szerint feladata a főv. önkormányzat tulajdonába került vagyon – ingatlanok, üzletrészek, értékpapírok, főv. tulajdonú társaságok, üzemek és más részesedések – értékének megőrzése és gyarapítása azon célból, hogy azok az önkormányzati feladatok minél hatékonyabb megvalósítását szolgálják. A ~ egyedüli v. meghatározó súlyú tulajdonosa a főv. önkormányzata, a működésével kapcsolatos stratégiai jellegű döntéseket a közgyűlés hozza. A ~ tevékenységének ellenőrzésére a közgyűlésben helyet foglaló pártok delegációiból alakították meg a felügyelőbiz.-ot. – A ~ érdemi működésének megkezdése előtt szükséges volt a főv. vagyonának felmérésére, mert a tanácsi városvezetés időszakából egyetlen hiteles vagyonleltár sem állt rendelkezésre. A főpolgármester által létrehozott szakértőbizottság a Főv. Földhivatal 145 000 jogi dokumentumát vizsgálta át 1992 elején, de csak a vélt vagyon 70%-ának sikerült hivatalosan főv. tulajdoni illetékességét dokumentálni. – A főv. vagyona két nagy csoportra volt elkülöníthető 1992-ben. Az elsőbe az utak, parkok, hidak és más közhasznú ingatlanok sorolhatók, melyek gyakorlatilag forgalomképtelen törzsvagyont képeznek. A másik rész az ún. vállalkozói jellegű vagyontömeg, amely mintegy 1,5 milliárd Ft összegű értékpapírból, közel 2500 ingatlanból és a közüzemi váll.-okból tevődik össze. E vagyontömegből hozadék és privatizációs bevétel várható. Az ingatlanok közül 700 bérlakás és jórészt beépítetlen telkek mobilizálhatók. A harmadik alvagyoncsoportot képező közüzemi váll.-ok esetében a víz-, távhő-, csatorna- és gázszolgáltatás városi tulajdonban marad. E váll.-ok önellátók, csupán a fejlesztésre nem futja bevételeikből. Az igen fontos és jövedelmező áramellátás áll. tulajdonban maradt. A közlekedés főv. tulajdonban és jelen szervezetében funkcionál a továbbiakban is, a deficitet az áll. és a főv. költségvetéséből kell majd finanszíroznia. Célszerű a közüzemek szállítási-javítási részlegeinek, a fürdőknek és a Vidám Parknak a privatizálása.

Budapest Régiségei: a főv. régészeti és művészettörténeti évkönyve, melyet Gömöri Havas Sándor alapított. 1889 és 1991 között 28 kötete jelent meg. Az I–VI. kötet „A főváros területén talált műemlékek és történelmi nevezetességű helyek leírása"

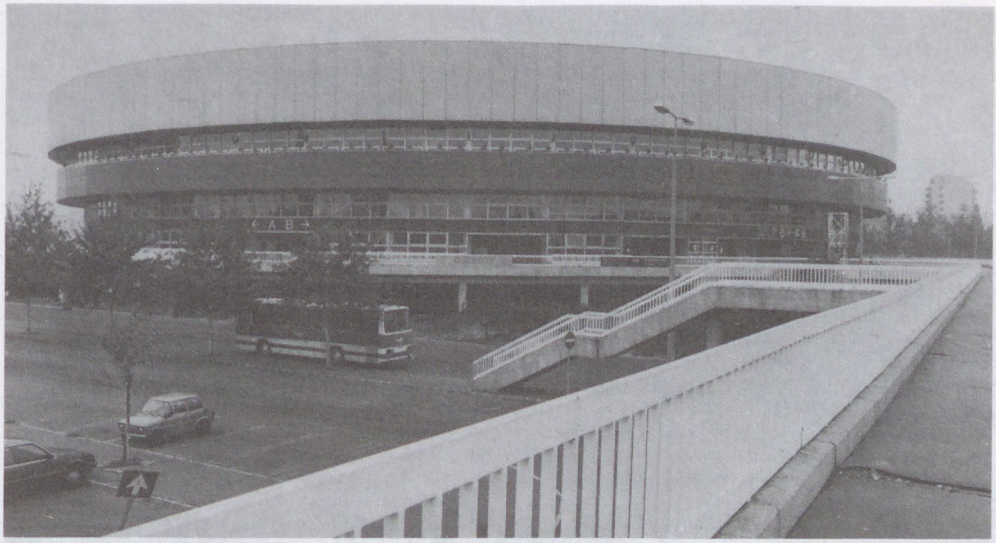

A Budapest Sportcsarnok

alcímmel jelent meg 1889-től 1899-ig, a VII–XV. kötet „Régészeti és történeti évkönyv" alcímmel látott napvilágot 1900 és 1950 között, XVI. kötetétől alcíme „A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve". Az eddig megjelent 27 kötet kb. 450 tanulmányt, cikket tartalmaz számtalan képpel, ábrával együtt.

Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.: kezdetei az 1884-ben alapított Hirsch Fülöp gépjavító műhelyig nyúlnak vissza, mely az V. Fegyvergyár u. 6. sz. alatt működött. 1885-ben Frank Zsigmond belépésével a cég közkereseti társasággá alakult. 1886-ban ip.engedélyt kaptak a vasöntési gép- és szerelvénygyártásra. Az üzemet nagyobb telepre, a VI. Aréna út–Szabolcs u. sarkára helyezték át, megvásárolva a Bretscher–Wessely cég által épített, de üzemen kívüli gyárép.-et. 1898-ban a kedvező üzletmenetre alapozva 1,1 millió korona alaptőkével rt.-vé alakultak át. Ekkor létesítették a salgótarjáni gyárat is. Az új elnevezés: Hirsch és Frank ~ lett. A munkáslétszám a tömeges megrendelések nyomán 300-ról 700-ra nőtt. 1914-ben tűzvész pusztította el a bp.-i gyárat. Az újraépítést és korszerűsítést a Pesti M. Kereskedelmi Bank Rt. támogatásával végezték el, amivel a bank tulajdonrészt szerzett a ~ben. Az I. vh. időszakában katonai megrendelésekre álltak át. 1922-ben a két gyáralapító neve kimaradt a cégszövegből. 1927-től saját szabadalmazású kályhák és tűzhelyek sorozatgyártását kezdték el, melyekből nagy exportot is bonyolítottak. Szerszámgépeik több orsz. és világkiállításon nagydíjat nyertek. – Külföldi eladásaikat részben az 1923-ban orsz. Vaskereskedelmi Rt. néven megalakult, majd „Email" Vas- és Zománcáru Rt. elnevezésű kereskedelmi cég útján végezték. – A ~ munkáslétszáma az 1930-as években elérte az 1000 főt, nagyobb telepre volt szükség. 1937-ben megvásárolták a gazd. válság időszakában tönkrement Első M. Gazd. Gépgyár Rt. VI. Váci út 19. sz. alatti üresen álló gyárát s oda költöztették át a bp.-i telepet. – A II. vh. időszakában újból haditermelést folytattak: aknagránát- és repeszbomba-öntvényeket s az új hadiüzemek részére szerszámgépeket gyártottak. 1944 őszén mindkét gyártelepet bombatámadás érte. 1945-ben a károk helyreállítása után jóvátétel keretében szerszámgépeket gyártottak a Szovjetuniónak és Jugoszláviának. 1948-ban az államosítást követően beolvasztották a Schlésinger Alajos-féle gépgyárat (XIII. Váci út 119.) és a ~ a *Bp.-i Szerszámgépgyár* elnevezést kapta. E néven a gyár 1963-ig önálló váll.-ként működött. Akkor beolvasztották az újonnan alapított *Szerszámgépip. Művek*be, s annak *Köszörűgépgyár*a elnevezéssel létezett 1984-ig, amikor is a már évek óta álló gyárat megvásárolta a Könyvértékesítő Váll. könyváruházi és raktári célokra.

Budapest Sportcsarnok, *BS:* sportlétesítmény, tervezője Kiss István. 1982-ben készült el, és a labdarúgás, valamint a gyeplabda sportágak kivételével minden sportágban rendezhetnek versenyeket a küzdőterén. A sporteseményeken kívül kulturális eseményeknek, rockkoncerteknek is otthont ad. A körép. alapterülete 12 000 m², a küzdőtéré 47×40 m. A beépíthető atlétikai futópálya öt futósávos, 200 m kerületű, burkolata rekortán. A bemutató jégpálya 30×61 m, a gyaloglóép. alapterülete 4000 m². A csarnok maximális befogadóképessége 12 500 fő. (7000 a lelátón, 3000 a kihúzható tribünön, 2500 a küzdőtérre helyezett széksorokban foglalhat helyet.) – A ~ban rendezett világversenyek: női kézilabda VB (1982), asztalitenisz EB (1982), női kosárlabda EB (1983, több helyen; a döntők a BS-ben), fedettpályás atlétikai EB (1983; 1988), VB (1989), birkózó EB (szabad- és kötöttfogású 1983; 1985, szabadfogású), VB (1986, szabad- és kötöttfogású), négy Ibusz

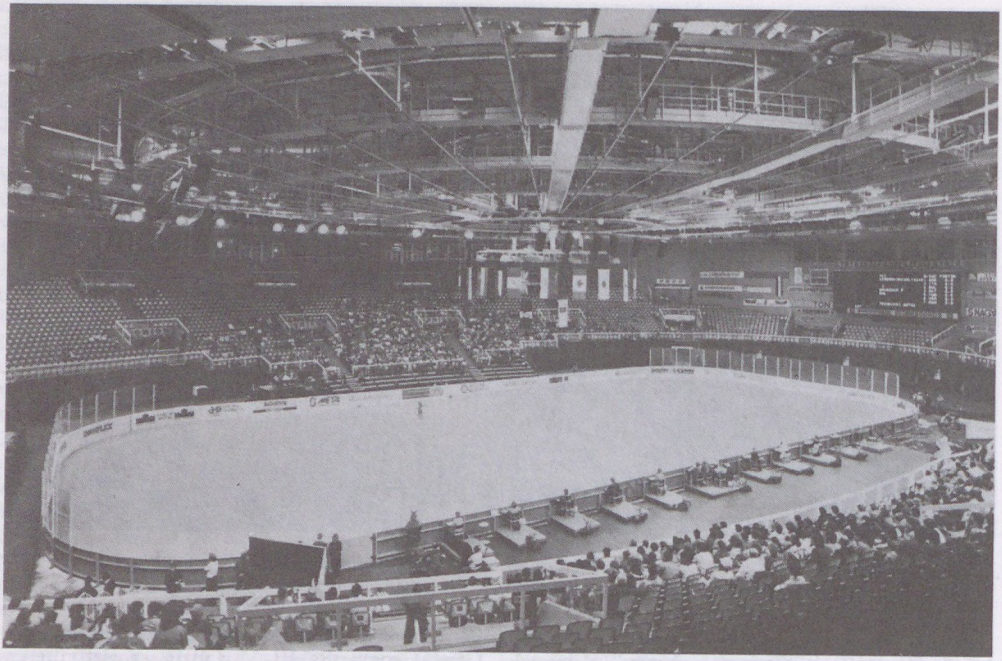

A Budapest Sportcsarnok jégpályává alakított küzdőtere

Oyama Kupa (1983-tól 1990-ig, karate), torna VB (1983), EB (1992), jégkorong C-VB (1983, 1990), sportlövészet, légfegyveres EB (1984, 1992), műkorcsolya EB (1984), VB (1988), ökölvívó EB (1985), súlyemelő VB (1990), vívó VB (1991).

Budapest Sport Egyesület, *BSE:* a főv. közig. dolgozók sportegy.-e. 1913. dec. 2-án Kovácsházy Vilmos kezdeményezésére alakult, első elnöke Bárczy István polgármester volt. Ettől kezdve egészen 1948-ig hagyomány volt, hogy az egy. elnöke, ill. díszelnöke mindig a főv. polgármestere lett. A ~ első szakoszt.-ai az atlétikai, a labdarúgó, a tenisz és a turista szakoszt.-ok voltak. 1923-ban alakult meg a vívó, 1925-ben az asztalitenisz szakoszt., ez utóbbi adta 1929-ben Kelen István és Sipos Anna személyében a klub első világbajnokait. Az egy. sporttelepe a Millenáris Sporttelep volt, amit 1928-ban Mattyók Aladár és Hajós Alfréd tervei alapján kibővítettek. Itt rendezték meg az 1928. évi kerékpáros VB-t. 1932-ben a ~ csónakházat és üdülőtelepet létesített a III. ker. Lőpormalom-dűlőben. 1940-ben a klub 14 szakoszt.-t működtetett, közülük a jelentősebbek az asztalitenisz, a birkózó, a kerékpár, az úszó és a vívó. A ~ nemcsak sportegy., társ. egy. is volt. A klubon belül működött fényképész szakoszt. is, amely évente jelentős fotókiállításokat rendezett. – 1946-ban a klub teniszezői és az újonnan megalakult kajak-kenu szakoszt. a Közalkalmazottak SE (KASE) nevet vette fel. A BSE 1947. máj. 28-án alakult újjá. Érdekesség, hogy a ~ vízisporttelepén 1947-ben kezdődött a vízisíelés Mo.-on. 1951. jan. 29-én megalakult a közalkalmazottak központi sportegy., a Petőfi SE Orsz. elnöksége, ez alá tartoztak a BSE-ből kivált ill. átalakított főv. tanácsi sportegy.-ek: Közalkalmazottak SE (KASE), Bp. Petőfi, Petőfi Városi Tanács SK, Petőfi Tervhivatal. 1955. máj. 16-án újabb átszervezés történt, a Petőfi VTSK 1955-től 1956-ig Bástya VTSK, 1957-től 1969-ig VTSK, a Petőfi Tervhivatal 1955-ben Bástya Tervhivatal, 1956-ban Bp. Bástya, 1957-től 1969-ig Bp. Petőfi néven szerepelt. Az utódegy.-ekben ekkor 16 sportágat űztek, közülük a jelentősebbek a kosárlabda, s a klub első olimpiai bajnokát Parti János személyében adó kajak-kenu szakoszt. A gyorskorcsolya szakoszt. 1957-ben, a műkorcsolya szakoszt. 1959-ben alakult meg. 1970. febr.-ban a VTSK és a Bp. Petőfi BSE néven újraegyesült. Az azóta eltelt időszak kiemelkedő szakoszt.-ai az olimpiai bajnokkal – Foltán László – rendelkező kajak-kenu, a világbajnokkal jegyzett – Regőczy Krisztina, Sallay András – műkorcsolya, az Európa-bajnokokat felmutató – Bátorfi Csilla, Urbán Edit – VVK győztes asztalitenisz-szakoszt. s a vívószakoszt. A többszörös bajnok női kosárlabda szakoszt. 1983-ban megnyerte a Ronchetti Kupát. További szakoszt.-ok még: röplabda, tenisz. Az egy. létesítményei: a Népfürdő u.-i Vízitelep és a Városmajori Sportcsarnok.

Budapest Szálloda: →*Hotel Budapest*

Budapest–Szeged-csatorna: →*hajózócsatorna-tervek*

Budapest Székesfőváros Gróf Zichy Jenő Múzeuma: →*Zichy Jenő Múzeum*

Budapest Székesfőváros Házinyomdája: az egykori Központi Városháza DNy-i szárnyának

földszinti helyiségeiben működött, a mai →*Akadémiai Nyomda* által kibővített területen (V. Gerlóczy u.). Pest, Buda és Óbuda városok kézisajtós, kis könyomdáinak egyesítését követően fejlesztették ki. Első korszerű nyomdagépeit 1898-ban helyezték üzembe. ~ magánrendelők részére nem végezhetett munkát. Legfontosabb feladata a főv. közig., oktatási és gazd. intézmények nyomtatványszükségletének előállítása volt. Az I. és II. vh. éveiben itt készítették a bp.-i élelmiszerjegyeket is, s más, a háborús kötött gazdálkodással kapcsolatos nyomtatványok tömkelegét. 1940-ben ~ pl. 320 millió db különféle értékjegyet nyomtatott. Itt állították elő a főv. statisztikai kérdő- és összeíró íveket. ~ végezte a *Városi Szemle*, a *Statisztikai Közlemények*, a *Tanulmányok Budapest Múltjából* stb. nyomtatását. – Az 1940-es években 21 nyomdagép, 12 szedő-, 8 betűöntőgép segédletével 200 fő körüli létszámmal üzemelt. 1949-től községi üzemként működött. 1952-től Akadémiai Nyomda elnevezéssel önálló váll.-tá szervezték, és az MTA szervezetébe sorolták.

Budapest Székesfőváros Hirdető Vállalata: a főv. önkormányzatának közgyűlése 1909-ben kimondatta, hogy Bp.-en a közterületről látható mindennemű és mindenfajta hirdetés elhelyezésének joga a koncesszióval felruházott *Hirdető Váll.*-ot illeti. A váll. székhelye a IV. Kammermayer Károly u. 5. sz. alatt volt. Két év múltán a főv. vezetősége a hirdetésügy házi kezelésbe vételéről hozott döntést. Az átvételt (községesítést) azzal indokolták, hogy a hirdetés, azon túlmenően, hogy jól jövedelmező bevételi forrás, városszépítészeti érdekeket is érintő tevékenység, s ennek figyelembevételére a magánvállalkozásnál alkalmasabb a főv. saját maga. – 1911-ben, amikor ~ tevékenységét megkezdte, 195 közterületi hirdetőoszlop állt rendelkezésére. 1939-ben 2000 hirdetőoszlop, 1100 falitábla, 2200 hirdetőtábla, 144 transzparenses hirdetés, 140 nappal is világító reklámpajzs, többezer reklámpad volt ~ kezelésében. – ~ bérelte a telefonfülkéket s más közterületi hirdetési objektumokat. A főv. egyéb közüzemei, mint pl. a BSZKRT, a BSZEM a hirdetési üzletágat saját szervezetükben s saját eszközeikkel bonyolították. – ~ a főv. nyereséges vállakozása volt. Éves üzleti felesleg befizetései a gazd. konjunktúrától függően 50–100 000 P körül alakultak. – 1949-ben a váll.-ot felszámolták. A hirdetések bonyolítására a *M. Hirdető Váll.* nyert monopóliumot.

Budapest Székesfőváros Hordójelző Hivatal: 1907-ben létesült. A kereskedelmi forgalomban csak olyan hordók használatát engedélyezték, amelyeken az űrtartalom, az üres hordó súlya, törvényes mértékegységben, hitelesen fel van tüntetve. Felügyeletét a Mértékügyi Intézet gyakorolta.

Budapest Székesfővárosi Állatvásár és Pénzforgalmi Rt. (IX. Soroksári út 58.): 1935 végén alakult 500 000 P alaptőkével. Alapítását megelőzően a Bp. Szfőv. Községi Takarékpénztár Rt. 30 éves időtartamú szerződést kötött a főv.-sal melynek alapján az új intézmény feladata a felszámolt Bp. Szfőv. Vásárpénztár Rt. tevékenységének folytatása volt. A ~ a főv. valamennyi marha- és sertésvásárterén ellátta a vásári intézmény zavartalan működésével kapcsolatos teendőket, biztosította a vásári hitelezés feltételeit, beleértve az állat és állati termékek exporthitelezését is. – A ~ részvényesi igazgatóságának elnöke Szendy Károly polgármester volt, az alelnök és az igazgatósági tagok pedig a közgyűlési többségi párt vez. személyiségei közül kerültek ki, mint valamennyi főv. tulajdonban lévő közüzemnél. A ~ mérlegfőösszege évi 4–5 millió P körül alakult, osztalékot nem fizetett, és nyeresége is néhány tízezer P körül mozgott. Feladatait bizományosi minőségben látta el: az általa beszedett helypénz, bizonylati díj, kamatjövedelem stb. a főv. pénztárába vándorolt. Az 1930-as években a főv. jövedelme a vásári intézmények fenntartásából és a vásárjog gyakorlásából megközelítette a 8–10 millió P-t s mintegy 7–8%-kal növelte az árszínvonalat. – A ~ valamennyi részvénye a főv. tulajdonában lévő Bp. Szfőv. Községi Takarékpénztár Rt. tárcájában volt.

Budapest Székesfővárosi Gabonahivatal: 1945. aug. 19-én polgármesteri rendelet alapján létesült a *Közellátási Kormánybiztosság* malom- és takarmányoszt.-ából a főv. ellátásának biztosítása érdekében. Nyersanyagot gyűjtött be és azt saját kezelésében feldolgoztatva a közellátás rendelkezésére bocsátotta. Minden főv.-ba irányuló gabonaszállítmányt átvett és kifizetett, a főv. malomüzemekbe irányította, bérmunkában feldolgoztatta. A vidéki malmokban őröltetett lisztet is átvette. Ezenkívül olajos magvakat és egyéb nyersanyagokat szerzett be, melyeket feldolgoztatott. A Gazd. Főtanács döntése alapján 1948-ban ügykörét a *Malomip. és Takarmányközpont Rt.* vette át.

Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet: a főv. igazgatása alatt létrehozott kiadóváll. 1945 és 1949 között működött. Ig.-ja Vázsonyi Endre volt. Kiadta a →*Budapest* c. képes magazint, a *Budapest antológiát*, és szépirodalmi sorozata is volt.

Budapest Székesfővárosi Iskolán Kívüli Népművelési Bizottság: a Vallás- és Közoktatásügyi Min. rendelete alapján 1922. nov.-ben létesült, a VKM által kinevezett titkár irányításával. Elődje az 1921. ápr. 6-tól működő *Szabadoktatási Biz.*, amelynek ideiglenesen megbízott elnöke a főv. tanfelügyelő volt. A ~ működése az analfabéta- és ismeretterjesztő tanfolyamok kezdeti feladataihoz mérten az 1920-as évek végétől egyre bővült: tanulmányi kirándulások, színházi rendezvények, hangversenyek, szabadegyetem, városszéli kulturális telepek szervezésével. Végül megbízást kapott a társ.-i-kulturális szervek működésének az irányítására, ellenőrzésére. Jelentősnek tekinthetőek gyakorlati irányú háziip. tanfolyamai és a szabadegyetem egyes ágainak a működése. A ~ feladatát 1945-től a *Népművelési Központ* (→*Budapest Székesfővárosi Népművelési Központ*) látta el.

Budapest Székesfővárosi Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet: a főv. tiszti főorvos szakmai intézménye volt. 1889-ben létesítették a főv. *Bakteriológiai Int.*-eként, hogy elsősorban a járványos fertőző betegségekkel kapcsolatos vizsgálatokat végezze (kolera, diftéria); tevékenységi köre ha-

marosan a vízvizsgálatokra is kiterjedt. 1917-ben kapta a ~ nevet, s attól kezdve víz- és településeü., bakteriológiai és szerológiai, valamint tej- és élelmiszerbakteriológiai vizsgálatokkal is foglalkozott. Megalakulásától 40 éven át a *Szt. István Kórház* hullaházának I. emeletén működött, csak 1930-ban költözött új, korszerű ép.-ébe (IX. Gyáli út 3/a). A *→Fővárosi Közegészségügyi-Járványügyi Állomás* létesítésekor annak szervezetébe olvadt be. Ép.-ébe az *Orsz. Élelmezés- és Táplálkozástudományi Int.* került.

Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt., *BSZKRT:* 1922. dec. 27-én alakult meg az 1918-ban köztulajdonba vett, majd a Tanácsközt. bukása után a tulajdonosok által elhárított visszavétel nyomán községesített bp.-i magánvasúttársaságok üzemének folytatására. Az 1918-ban a *BEVV* keretében összevont korábbi magán közlekedési társaságokat 1919 őszén az egykori tulajdonosok kártérítés nélkül nem voltak hajlandók újból átvenni, sőt az elodázhatatlan rekonstrukcióra hivatkozva további monopolszerű jogokat próbáltak kicsikarni. A kormány a főv. tömegközlekedés fenntartása érdekében kénytelen volt a BEVV-t áll. üzemként fenntartani. E helyzetben a városházán időközben egyeduralomra került Keresztény Községi (Wolff) Párt, folytatva a liberális *Bárczy* István polgármesterségének időszakától kezdve követett községesítési pol.-t, élve a közlekedési váll.-okkal kötött *→területhasználati szerződések*ben biztosított jogokkal, kétéves felmondási idővel, 1923. jan. 1-jére a főv. közúti vasutak saját tulajdonba vételét határozta el. A ~ részvényei 100%-ban a főv. tulajdonába kerültek. A *BKVT* és a *BVVV*, továbbá a *földalatti*, a *BLVV*, a *BVKV* és a *BURV* vasúttársaságok tulajdonosaival hosszas tárgyalások után egyezségre jutottak a megváltási díj összegében és kifizetésének módjában. A ~ közös üzemvitelt valósított meg, s fehér–sárga színű járművein ott virított a megnevezés mellett a főv. címere. A vasúttársaságok formai önállósága azonban nem szűnt meg a koncessziós szerződésekben biztosított ún. háramlási időpont eléréséig, amikor is e váll.-ok minden vagyonukkal együtt a főv. tulajdonába kerültek. – A ~ működése első időszakában jelentős rekonstrukciós tevékenységet végzett a háborús években leromlott járműpark és hálózat rendbehozatalára, amelynek keretében megszüntették a régi alsóvezetékes hálózatot. Sor került új viszonylatok létesítésére. 1926-ban a ~hez került a *→fogaskerekű vasút*, 1932-ben a *→Fővárosi Autóbuszüzem* és a *Budai Hegypálya Rt.*, a sikló. 1933-ban a főv. megvásárolta a *BHÉV* részvénytöbbségét. 1933. dec. 16-án a ~ keretében megindult a bp.-i *→trolibuszközlekedés*. 1935-ben valamennyi főv. közlekedési ágazat a ~ irányítási és igazgatási rendszerében működött. Ezáltal kialakult az egységes bp.-i közlekedési hálózat és rendszer, amely nemcsak a főv. további fejlődését segítette elő, hanem a bp.-i agglomeráció, *Nagy-Budapest*, az újabb városegyesítés ügyének is további lendületet adott. – A ~ villamosvasúti hálózata az 1923. évi 179,8 km-ről 1942-re 195,2 km-re, a BHÉV-é 153,3 km-ről 146,8-re, az autóbuszé 157,9-re, a BHÉV autóbuszoké 30,8 km-re változott. A ~ kereteihez tartozó közlekedési váll.-ok járműállománya az 1923. évi 1593 egységről 1942-ben 2100 egység fölé emelkedett, úgy, hogy új járműveket alig szereztek be s a régi állományt javítgatták. A szállított utasok száma a tárgyalt időszakban 285 millióról 500 millió fölé emelkedett. – A főv. ostroma során a hálózat több mint 80%-a, a járműpark és az energiát biztosító villamos alállomások több mint 60%-a teljesen elpusztult v. súlyosan megrongálódott. A helyreállítást és az újjáépítést igen rövid idő alatt elvégezték. – A ~ 1949. dec. 31-évvel megszűnt. Helyét az *FVV*, a Főv. Autóbuszüzem, a Főv. Helyiérdekű Vasút (BHÉV), a Főv. Villamosvasúti Főműhely, a Főv. Autóbusz Főműhely és a Főv. Vasútépítő Váll. községi váll.-okként vették át. – 1968. jan. 1-jével, mintegy beismerve a két évtizeddel korábban végrehajtott átszervezés elhibázott voltát, az előbbi közlekedési váll.-okat ismét egyesítették a *BKV* keretei között. – *Irod.* A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada 1832–1985 (szerk. Koroknai Ákos–Sudár Kornélia I–II–III. kötet Bp., 1987).

Budapest Székesfővárosi Községi Élelmiszerárusító Üzem: a mai *KÖZÉRT* egyik elődje. Központja a IX. Soroksári út 58. sz. alatt volt. 1911-ben létesítette a főv. 14 elárusítóhellyel. Eredeti célja az árszabályozás és a szegénysorsú rétegek ellátása volt. Az üzem végül magángazd. alapon működött, vagyis azonos versenyfeltételekkel, kamat, adó és egyéb terhek viselésével; az év végi zárszámadásoknál mutatkozó többletet a főv. háztartási szükségletének javára fizették be. Ip. tevékenysége a hús-, kolbász- és hentesáruk gyártása, zsiradék feldolgozása és kiolvasztása volt, kereskedelmi tevékenysége pedig hentesáru, tejtermékek, kenyér, tésztanemű, zöldség és gyümölcs árusítása. Áruhiány esetén az említett élelmiszereket igyekezett beszerezni, és foglalkozott a magánvállalkozásnak kevésbé kifizetődő és ezért ritkábban árusított cikkek piacra vitelével is. A főv. közkórházakat és az ínségenyhítő tevékenység főzőhelyeit is ellátta. – Központi telepe a marhaközvágóhíd elkülönített részében feküdt, az üzem külön vágócsarnokával. A telepen működött a kolbász- és hentesárugyár, a zsiradékfeldolgozó és olvasztó üzem és a tejtermékfeldolgozó. Az áruforgalmat az élelmiszerfajták szerint elkülönített oszt.-ok bonyolították le. Ezenkívül a sertésközvágóhídon működött a sertésvágóüzem, az élelmiszer-nagyvásártelepen a zöldség-, gyümölcs- és baromfioszt. – 1939-ben a ~ már 51 elárusítóhellyel rendelkezett. – A Gazd. Főtanács 882/1948. sz. határozata alapján egyesült több más közületi élelmiszerárusító üzemmel és 1948-ban *Községi Élelmiszerkereskedelmi Rt.* néven áll. váll.-ként folytatta tevékenységét.

Budapest Székesfővárosi Községi Kenyérgyár (X. Százados út 16.): a kenyérárak állandó emelésének megfékezésére a főv. tanácsa 1907-ben elhatározta, hogy kenyérgyárat létesít. 1909-ben kezdte meg a ~ a működését. A főv. napi kenyérszükséglete ekkor 4500–5000 q volt. A kenyérgyár csak napi 250 q-t termelt. Ezzel a mennyiséggel nem tudták az árakat megfelelően befolyásolni, ezért 1911-ben a gyárat bővítették, s a termelés elérte a

napi 800 q mennyiséget. A gyár 33 kettős gőzkemencével rendelkezett, amelyeken egyidőben 7400 kg kenyeret tudtak sütni. 1922-ben napi 7–8 q száraztészta gyártására alkalmas tésztaüzemmel bővítették a gyárat. A kenyérgyár nagyobb termelőkapacitással ma is működik, a →*Fővárosi Sütőipari Vállalat* Belvárosi Gyáregységeként.

Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt.: kezdetei 1846-ra nyúlnak vissza, amikor 50 000 Ft alaptőkével megalakult a *Budai Takarékpénztár Részvényegylet*. 1869-ben ez az intézet egyesült a Pest-budai Takarékpénztárral, s ekkor vette fel az *Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár* nevet. 1881-ben magába olvasztotta a Pestkülvárosi Takarékpénztárat, 1924-ben a Debreceni Kereskedelmi és Ip.bankot és a nyíregyházi Szabolcsi Közgazd. Takarékpénztárat. 1926-ban ismét két főv. pénzint. olvadt be: a Főv. Bank- és Váltóüzlet Rt. és a Standard Bank és Takarék Rt. 1928-ban az Egyesült Bp.-i Főv. Takarékpénztár helyzete, érdekeltségeinek kedvezőtlen üzletmenete miatt megrendült, alaptőkéjének 2/3-át elvesztette. A Bethlen-kormány nyomására a Wolff-párti, a községesítések gyakorlatát folytató városvezetés 3,1 millió P-ért, a →*Budapesti Takarék és Vásárpénztár Rt.* közbejöttével megvásárolta a csődbe jutott pénzint.-et és még ugyanazon évben megalakította a ~t. 1929-ben a ~ alaptőkéjét 10,8 millió P-re emelték s ezáltal a részvények 97%-a a főv. tulajdonába került. A főv. saját bankjának létrehozása lehetővé tette a főv. pénzalapjainak, készpénzállományának és a közüzemi, ill. kölcsönpénzeinek koncentrálását, biztosította – ún. forgótőkehitelek nyújtásával – a főv. pénztárának állandó feltöltöttségét, lehetővé tette a nagyobb városi beruházások folyamatos finanszírozását és a banktőkének való kiszolgáltatottság és függőség részbeni felszámolását. – A ~ alaptőkéjét 1928-ban 21,8 millió P-re kellett emelni a tevékenységi kör bővülése miatt. 1929-ben sikerült záloglevelek kibocsátása útján külföldi tőkét bekapcsolnia nemcsak üzleti forgalmának kiterjesztése, hanem építési kölcsönei miatt is, melyeket 60-nál több jelentős bp.-i építkezés finanszírozására nyújtott. A ~ közreműködésével felülvizsgálták a főv. biztosítási szerződéseit, ennek következtében jelentős megtakarítást eredményező új megállapodásokat kötöttek. Az 1929–33. évi gazd. válság a ~ fejlődését visszavetette. Mégis az 1930. évi 8 millió dolláros főv. kölcsön felét a ~ biztosította. Rövid lejáratú hitelekkel többször is megmentette a főv.-t a pénzügyi összeomlástól. Ezek összege esetenként az adott évi költségvetés 10%-át is meghaladta. 1932-ben közgyűlési határozat alapján bekapcsolódott a BSZKRT-BHÉV tranzakció lebonyolításába, amely a korszak utolsó nagy községesítése volt. Ennek során az elővárosi közlekedés és óriási főv. telekvagyon került a főv. közvetlen rendelkezési körébe. Megszerezte a *Parkváros Rt.* részvénytöbbségét is. A ~ esetenként, pl. a Boráros téri híd építésénél még az áll.kincstárnak is jelentősebb kölcsönöket nyújtott. – 1933–39 között sikerrel oldotta meg a 20 millió P pénzügyi veszteséget kimutató *Bp. Szfőv.-i Vásárpénztár Rt.* felszámolását. 1935-ben megalapította a →*Budapest Székesfővárosi Állatvásár Pénzforgalmi Rt.*-t. A ~nek 18 bp.-i fiókja volt. 1948-ban, amikor a bankrendszer ún. szocialista átszervezése megtörtént, felszámolták. Tevékenységi körét, fiókjait az *OTP* vette át. – *Irod.* Lestyán Sándor: A 100 éves Községi Takarékpénztár (Budapest, 1946. 9. sz.).

Budapest Székesfővárosi Mintaszőlőtelep: a főv. 1889-ben létesítette abból a célból, hogy a filoxéra által kipusztult budai szőlőterületeket amerikai szőlőfajtákkal felújítsák. A Maglódi út mellett volt 78 kh területen. A szőlőtelepet a főv. 1905-ben átadta a Földművelésügyi Min.-nak. (→még *szőlőművelés*)

Budapest Székesfővárosi Népművelési Központ: 1945 és 1950 között működő intézmény, amely a →*Budapest Székesfővárosi Iskolán Kívüli Népművelési Bizottság* átszervezésével létesült a polgármesteri városgazd. és közművelődési ügyoszt. felügyeletében. Feladata az isk. köteléken kívül álló lakosság művelődéséről, továbbképzéséről való gondoskodás, az új demokratikus népművelés intézményes szervezése volt. Működése kétirányú volt: ismeretterjesztés és kulturált szórakoztatás. Ismeretterjesztő tanfolyamai a tudományos és a gyakorlati ismeretek minden ágára kiterjedtek és a továbbképzést szolgálták: ezeket a programokat a *Szabad Egyetem*en, üzemekben és a ~ művelődési telepein tartották. Tanfolyamai egy részét a főv. más társ.-kulturális szerveivel közösen szervezte. Kulturális szórakoztató tevékenysége hangversenyekre, irodalmi estekre, filmelőadásokra stb. terjedt ki. 1947-ben a hallgatók száma a 100 ezret is jóval meghaladta. – 1950 után feladatát a *TIT* látta el.

Budapest Székesfővárosi Tiszti Ügyészség: mint önálló szakhivatal a polgármester felügyelete alatt működött. A ~ elődje Pest és Buda város tisztiügyésze volt. Ezeket az állásokat a 18. sz. közepén szervezték mind Pesten, mind Budán. A 19. sz. elején alakult ki a tisztiügyészi hivatal. Pest város ügyészi hivatalában 1848-ban egy főügyész és négy ügyész működött, és ők képviselték a város érdekeit a különféle jogügyekben. A ~ hivatali ügyviteli szabályzata a polgármester 1000/1935. sz. rendeletével lépett életbe. Vez.-je, a tiszti főügyész a főv. jogtanácsosa volt, egyúttal a tvhat. biz. és a közig. biz. tagja. Tanácskozási és felszólalási jog illette meg a főv. szak- és különbiz.-aiban, s egyes választmányaiban. A ~ további feladatait a főv. tv.-ek és egyéb jogszabályok határozták meg: a tv.-ek, rendeletek és tvhat. szabályrendeletek őre volt az önkormányzatban és közgyűléseken; köz- és magánjogi kérdésekben felvilágosítást és véleményt adott, szerződéseket szerkesztett és vizsgált át a főv. tvhat. szervei részére; eljárt a főv. mindennemű jogi ügyeiben, a bíróságok és más hatóságok előtt a főv.-t képviselte, s azoknak a főv. üzemeknek jogi ügyeit is ellátta, amelyeknek nem volt jogügyi oszt.-a; a tisztviselők fegyelmi ügyeiben közvádlóként járt el, a tisztviselők–hivatalnokok ellen elrendelt tiszti keresetet foganatosította; az árvák és gondnokoltak jogvédője, az árvaszék jogi tanácsadója volt. A ~ 1950-ben, a tanácsrendszer bevezetésével szűnt meg, feladatkörét a Főv. Tanács Igazgatási oszt.-a vette át.

Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Bizottság: az 1872. évi XXXVI. tc. értelmében a főv. lakosságát 400 tagú ~ képviselte. A főv.-t kilenc választó és 10 közig. ker.-re osztották (a VIII. és a X. ker. egy választóker.-et alkotott). A jogszabály szerint egy-egy ker.-re a lakosság által választott 200 ~i tagból 20-nál kevesebb és 30-nál több nem eshetett. Választójoga csak annak volt, akinek neve az ogy.-i választók névjegyzékében szerepelt, ezen felül írniolvasni tudott, és legalább két év óta egy helyben lakott. Nem volt választójoguk – a fenti feltételek megléte esetén sem – a tényleges katonáknak, a vizsgálati fogságban levőknek, az elítélteknek és a csőd alatt állóknak. Ez a választási rendszer 1919-ig volt érvényben. – A ~ tagjait háromévenként hat évre választották. Az először összeülő biz. tagjai felének megbízatása három év leteltével – sorshúzás útján – megszűnt. – A ~ jogait a havonta két alkalommal megtartott *közgyűlés*en gyakorolta. A közgyűlés választotta meg hatéves időtartamra a vez. tisztviselőket, akik ezáltal a közgyűlés tagjai lettek és annak ülésein szavazati joggal bírtak. A közgyűlés választotta a polgármestert, az alpolgármestereket, a tanácsnokokat, a főjegyzőt és a jegyzőket, a főügyészt és az ügyészeket, a főmérnököt, a tiszti főorvost és a ker. orvosokat, a főszámvevőt hat évre, a főleváltárnokot és a statisztikai hivatal vez.-jét életfogytiglan. A választandókat a héttagú *kijelölő választmány* állapította meg. A tvhat. ülése általában nyilvános volt, tíz tag kívánságára név szerinti szavazást lehetett elrendelni. Választásokkor titkosan szavaztak. A közgyűlés elé kerülő ügyek alapos előkészítésére az egyes szakágazatoknak megfelelően állandó szakbiz.-okat hoztak létre. – A választásokon túl a ~ közgyűlésének hatáskörébe tartozott a szabályrendeletek alkotása, a közig. és választóker.-ek alakítása, a főv. építkezésekkel kapcsolatos intézkedések, a kölcsönök és adónemek ügyében határozatok hozatala, a törzsvagyon feletti rendelkezés, a költségvetés és zárószámadás megállapítása, a tisztviselők javadalmainak megállapítása, ellenőrzésük és ellenük az esetleges vizsgálat megindítása, hivatalok létrehozása és megszüntetése stb. Adóügyekben vagy jelentősebb összegű gazd. intézkedések meghozatalához kétharmados többségű hozzájárulás kellett. – A ~ tényleges önkormányzatként való működéséhez a pénzügyi önállóság szolgált megfelelő alappal. Az önkormányzati költségek fedezéséhez elsősorban az egyenes áll. adók után szedett, annak százalékos arányában meghatározott pótadók, a város vagyonából eredő bevételek, valamint az illetékek, vámok, önállóan kivetett adók szolgáltak. A ~nak az adókulcsok megállapításánál, az új adónemek bevezetésénél kormányzati jóváhagyásra volt szüksége. – A ~ közgyűlés végrehajtó szerve a *tanács* volt. A tanács elnöke a polgármester, tagjai az alpolgármesterek és az ügyoszt.-okat vez. tanácsnokok voltak. A központi igazgatás a polgármester irányítása alatt a tanácsnokok által vezetett *ügyoszt.*-okra tagolva működött. Az első főv. tc. alapján tíz ügyoszt. létesült, s ez a szám a későbbiek során többször is változott, volt amikor 16-ra emelkedett. Az ügyoszt.-on kívül *szakhivatalok* is működtek, mint pl. az *Árvaszék*, a *Tiszti Ügyészség*, a *Számvevőség*, a *Tiszti Főorvosi Hivatal*, *Mérnöki Hivatal*, *adóhivatal* stb. – Az 1919. évi VII. Néptv. 44 tagú Néptanácsra bízta a ~ helyett a főv. ügyeinek intézését. – 1919. márc. 22-én háromtagú népbiztosság került a főv. élére, őket a *Bp.-i Központi Munkás és Katonatanács* követte, amelynek 80 tagú Intéző Biz.-a végezte a mindennapi munkát. – Az 1920. évi IX. tc. alapján létrejött ~ már pártok szerint tagolódott. A választáson való részvételhez a pártoknak legalább 1000 választó írásbeli ajánlását kellett bemutatni. Huszonkét különböző intézmény vezetője állásánál fogva a ~ tagja lett (az MTA elnöke, az egyetemek rektorai stb.). – Az 1924. évi XXVI. tc. szerint a választott tagokon kívül – számuk 250 volt – a főv. szavazati joggal bíró vez.-i, a területek és intézmények 21, az államfő által kinevezett képviselője is a ~ tagja lett. – Az 1930. évi XVIII. tc. tovább szűkítette a választott tagok számát. A szavazati joggal rendelkező lakosság 150 tagot választott, 80 személyt különböző jogcímen behívtak a ~ba. (32 főt tett ki az örökös tagok száma, 18-at az egyes érdekképviseleti csoportok [GYOSZ, bp.-i kamarák] köréből delegáltak, 20-an voltak a főv. vezető tisztviselői, kilencen a főv. területén működő szakhivatali vez.-k [főkapitány, OTI elnök, pénzügy ig. stb.] és a Vitézi Szék egy küldötte.) A tc. értelmében új szerv létesült: a *tvhat. tanács*. (A régi hivatalnoktanács ezzel az intézkedéssel megszűnt.) A tvhat. tanács elnöke a főpolgármester, tagjai a polgármester, az alpolgármesterek, 20 a közgyűlés által választott és hat a főpolgármester által kinevezett tag. A ~ választotta a főpolgármestert (a kormányzó által kijelölt három személy közül), továbbá a polgármestert, az alpolgármestereket, az árvaszéki elnököt, a tiszti főügyészt és a tiszti főorvost. A többi magasrangú tisztviselőt a tvhat. tanács választotta. A polgármester hatásköre jelentékenyen bővült, miután megkapta a régi hivatalnoktanács hatáskörét. – Az 1934. évi XII. tc. további változást hozott a ~ számában és összetételében. A választott tagok számát 108-ra, az örökös tagokét 22-re csökkentette. Jelentős változás volt, hogy ezentúl a főpolgármestert a Belügymin. előterjesztésére az államfő nevezte ki, ezzel a ~ választási joga megszűnt. Államfői megerősítésre volt szükség a polgármester és az alpolgármesterek megválasztásához is. A tc. megszüntette a tvhat. tanácsot; hatáskörének nagyobb részét a polgármester hatáskörébe utalta, kisebb része a ~hez került. Az 1941. évi XIX. tc. meghosszabbította – a zsidónak minősült tagok és póttagok kivételével – a ~ mandátumát. Ugyancsak megszűnt az „izraelita hitfelekezet" képviselete a ~ban és a ker. választmányokban. – 1945. május 16-án alakult meg a főv. Ideiglenes Tvhat. Biz.-a, amely megválasztotta Bp. polgármesterét, az alpolgármestereket és a vez. tisztviselőket. A főpolgármesteri tisztséget nem töltötték be, feladatkörét a ~ elnöke látta el. – 1945. okt. 7-én a Bp.-en és a környéken tartott ált., titkos, közvetlen és lajstromos választások alapján jött létre a ~. A testületnek 240 választott és 10, a szellemi és közélet személyiségei közül behívott tagja volt. A főtisztviselőknek csak tanácskozási joga maradt. A megválasztott ~ lényegében a régi, elsősorban az

1930. évi XVIII. tc. alapján működött 1950. jan. 24-ig. Ekkor helyét a tanácsok megalakulásáig a megnagyobbított főv. képviselőiből kiegészített, a belügymin. által életre hívott *képviseleti biz.* foglalta el.

Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Elnöki Hivatal: a tvhat. biz. elnökének igazgatási szerve, amelyet 1945-ben a főpolgármesteri állás betöltésének elmaradásakor állítottak fel. Feladata volt azoknak az igazgatási teendőknek az ellátása, amelyeket a tvhat. biz. közgyűlése és a közig. biz. korábban a főpolgármesteri hivatalra ruházott át. Közreműködött továbbá a *Bp.-i Nemzeti Biz.*-nak és 1945–46-ban a bp.-i *Igazoló Biz.-ok* Titkárságának ügyeiben is; a tvhat. biz. ügyeiben a kormánnyal és az ogy.-sel közvetlenül érintkezett. Működése 1950-ben szűnt meg a *Bp.-i Városi Tanács* megalakulásával.

Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Javadalmi Intézőség: a szfőv. élelmiszerpiacain, közterületein, az orsz. búcsú- és egyéb alkalmi vásárokon helyet foglaló árusok a 953/1925. számú szabályrendelet alapján *helypénz*t tartoztak fizetni, amelyet a Szfőv. részére pénztára és pénzbeszedői útján a ~ szedett. Feladatát 1949-ben a *Vásárcsarnokok Igazgatósága* vette át.

Budapest Székesfőváros Közkórházainak Eötvös Loránd Rádium és Röntgen Intézete: →*Eötvös Loránd Rádium és Röntgen Intézet*

Budapest Székesfőváros Közkórházainak Központi Igazgatósága: →*kórházak*

Budapest Székesfőváros Községi Szeretetház: a kóborló és züllés veszélyének kitett gyermekek számára 1888-ban létesített int. A Nagy Rókus u. (Lövőház u.) 36. sz. telken épült fel 50 férőhellyel. Nevelési alapelve, ill. módszere a gyermekek munkára és tanulásra szoktatása volt. Az I. vh. alatt árvaházzá alakult át.

Budapest Székesfőváros Tanácsa: →*Budapest Főváros Tanácsa*

Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Javadalmi Őrség: az 1923. évi XXXIII. tc. által a főv.-nak átengedett fogyasztási adók beszedését kezdetben a pénzügyőrség, majd 1923 szept.-étől a Szfőv. vámőrség végezte, amely később a ~ elnevezést kapta. A ~ vámvonalakon elhelyezett fogyasztási adókirendeltségeken, bárcázó állomásokon, őrházaknál, pu.-okon őrködött azon, hogy a Szfőv. területére fogyasztási adó v. vám alá kerülő tárgy megadóztatás nélkül ne kerüljön. Szolgálati és személyzeti ügyeit a Központi Adóhivatal intézte. A testület élén főparancsnok állt. A ~ jogviszonyát a főv. közgyűlése 1943. évi 116. számú szabályrendelettel rendezte. 1948-ban feladatkörét a pénzügyőrség vette át.

Budapest–Szentlőrinci és Tatai Cserép- és Téglagyár Rt.: 1889-ben alapították mint Budapest–Szentlőrinci Téglagyár Rt.-t. 1909-ben megvásárolta a Szemere-gyárat Kispesten. 1927-ben fuzionált a Tatai Cserép és Téglagyár Rt.-vel, ekkor nyerte a ~ nevet. 1928-ban magába olvasztotta a debreceni Kalcium Kő- és Agyagipari Rt.-t. Gyárai Pestszentlőrincen, Kispesten, Tatán és Karcagon voltak. Érdekkörébe vonta a Porcellán-, Kőedény- és Kályhagyár Rt.-t és az Első Élesdi és Tordai Mészégető Rt.-t. 1949-ben került áll. tulajdonba. A ~-t 1970-ben városrendezési okok miatt megszüntették.

Budapest–Szentlőrinci Villamos Helyiérdekű Vasút, *BLVV*: 1887-ben kezdte meg működését. Teherforgalma ekkor igen jelentős volt, csaknem kizárólag téglát szállított a mai XIX. Kossuth tér közelében levő téglagyártól a IX. Üllői úton, a Szt. István kórház közelében levő végállomásig. Személyszállítása később jelentőssé vált, emiatt végállomását egy időre a Ludovika Akadémiához helyezték át. Első járműállománya öt gőzmozdony, 22 személy- és 22 teherkocsi volt. 1900-ban – már a →*Részvénytársaság Villamos és Közlekedési Vállalatok számára (Tröszt)* tulajdonaként – az addig 760 mm nyomtávú vasutat szabványos nyomtávúra építették át, villamosították és eladták a *BVVV*-nek. Ettől kezdve – bár névleges önállósága 1949-ig fennmaradt – szoros együttműködésben működött a BVVV-vel, majd 1918–23 között a *BEVV*, majd a *BSZKRT* keretében üzemelt.

Budapest XVIII. kerületi Helytörténeti Gyűjtemény: →*kerületi múzeumok*

Budapest Tourist (V. Roosevelt tér 5–7.): belés külföldi egyéni és társasutazásokat szervez. Szerződéses viszonyban áll a Neckermann–Österreich céggel. Saját üdülőhelyekkel (Hárs-hegyi, római parti stb. kempingek) rendelkezik. 10 bp.-i irodája, valamint a vidéki kirendeltségei (Eger, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Sopron) vállalják a fizetővendéglátást, szállásfoglalást, idegenvezetést és tolmácsszolgálatot, vízumügyintézést, menetjegy-értékesítést, pénzváltást, gépkocsi-kölcsönzést. A ~ 1991-ben 320 millió alaptőkével rt.-vé alakult.

Budapest története képekben 1493–1980. *Képkatalógus:* a Főv. Szabó Ervin Könyvtár Bp. Gyűjt.-e munkatársai által 1982 és 1991 között megjelentetett várostörténeti képkatalógus. Főszerk.-je Berza László. Folytatása, ill. ennek kiadása folyamatban van. A kötetekhez mutatókötet is készül.

Budapest történetének bibliográfiája: a Főv. Szabó Ervin Könyvtár Bp. Gyűjt.-e munkatársai által 1963–74 között megjelentetett, 1950-ig terjedő várostörténeti bibliográfia, főszerk.-je Zoltán József, szerk.-je Berza László. Tagolódása: I. kötet. Ált. rész. A legrégibb időktől 1686-ig.; II. kötet. Városleírás, városépítés, Bp. eü.-e. Bp. fürdőváros (1686–1950); III. kötet. Gazd. (1686–1950); IV. kötet. Társ. (1686–1950); V. kötet. Pol., Közig. (1686–1950); VI. kötet. Kultúra (1686–1950); VII. kötet. Mutatók. Folytatása az ugyanazon cím alatt, 1981-től évente megjelenő kurrens bibliográfiai kötetek, melynek főszerk.-je Berza László, az utolsó kötet (1984–85), főszerk.-je Faragó Tamás. Az 1950 és az 1980 közötti várostörténeti bibliográfiai anyag feltárása és feldolgozása folyamatban van.

Budapest–Újpest–Rákospalotai Villamos Közúti Vasút, *BURV*: a Lehel úti, valamint Újpest és Rákospalota területén levő ip.üzemek és a főv. belső részének villamosvasúti összeköttetése kiépítésére az A. M. Bodendorfer cég 1890-ben kapott

a főv.-tól koncessziót. Az eredeti terv szerint a pesti végállomás a *Nyugati pu.*-nál lett volna, de a *BKVT* nem járult hozzá, hogy a Váci úton levő vágányait a versenytársként fellépő új váll. használhassa, így az 1896-ban megnyílt vasút végállomása a Lehel térre került. Az utazóközönség az átszállás és az ebből következő drágább menetdíj miatt inkább a BKVT-t vette igénybe. A kedvezőtlen helyzetbe jutott BURV részvényeit a BKVT megvásárolta és megengedte, hogy így szerzett leányváll.-a használja a szóban forgó vonalszakaszt. 1918-ban a *BEVV* kezelésébe került. Járatait 1938-ig, a többi villamosvasúti viszonylattól eltérően nem számok, hanem betűk jelölték. A BURV különlegessége volt hosszú időn át a H jelzésű járat – a főv. leghosszabb villamosvasúti viszonylata – mely a Nyugati pu.–Rákospalota–Cinkota-Nagyicce–Keleti pu. között közlekedett. – 1923 és 1948 között, formális önállóságát megtartva a BSZKRT keretében működött, 1949-ben megszűnt.

Budapest–Vác–Gödöllői Villamos Vasút: 1911-ben épült meg helyiérdekű vasútként a Bp.-től É-ra fekvő községek forgalmának lebonyolítására. Tulajdonosa a „Budapest–váci és budapest–gödöllői h. é. villamos vasutak (Vác–budapest–gödöllői h. é. Villamos Vasút) Rt." volt, de üzemvitelét kezdettől fogva a MÁV látta el. Vonalai: Rákospalota–Újpest–Veresegyház–Vác és Veresegyház–Gödöllő voltak, összesen 49,7 km hosszban. A vasút építését a Phöbus Villamos Vállalatok Rt. kezdeményezte és az áramszolgáltatás jogát szerződésileg biztosította. A II. vh.-ban mind a felsővezeték, mind a villamos járművek elpusztultak, és azóta a vonalakon csupán gőz-, ill. Diesel-vontatás folyik. 1969-ben a Veresegyház–Gödöllő vonalszakaszt gyenge forgalma miatt megszüntették.

Budapest Varieté: a VIII. Kálvária tér 6. sz. alatt a →*Józsefvárosi Színpad,* ill. a →*Józsefvárosi Színház* volt helyiségében 1954–60 között működött varietészínház. Az ép.-ben 1963-tól az →*Állami Déryné Színház* bp.-i bemutatószínháza játszott.

Budapestvidéki Villamos Közúti Vasút, *BVKV:* 1872-ben a *PKVT* építette Károlyi Sándor, az Újpest (lóvasúti végállomás) és Rákospalota közötti közúti vasút engedélyokiratának tulajdonosa számára a nagyrészt a Károlyi-uradalom teherforgalmát ellátó, több néven szerepelt lóvasutat. Ténylegesen a *BKVT* üzeme volt, 1894-ben *Budapestvidéki Vasút* néven rt.-vé alakult, 1896-ban villamosították, ekkor vette fel a ~ nevet. 1908–18 között a *BHÉV* kezelésében volt. 1918-ban a többi villamosvasúttal együtt a *BEVV*-be olvasztották be, majd a *BSZKRT* vette át. Formális önállósága 1949-ig, a BSZKRT feloszlatásáig megmaradt.

Budapestvidéki Villamossági Rt.: a két vh. között néhány Bp. környéki település (Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Csepel) villamosenergia ellátását biztosította. Pestszenterzsébeten a Csepeli út 2. sz. alatt működött. A II. vh. után az államosítások során megszűnt. Tevékenységét a →*Budapesti Elektromos Művek* vette át.

Budapest Vonósnégyes: 1918-ban alakult kamaraegyüttes. Alapítója Hary *Són* holland gordonkaművész, Popper Dávid egykori növendéke volt. Három m. zenésszel (Hauser Emil, Ingid Alfréd, Ipolyi István) alakította meg együttesét, őket azonban később többségükben amerikai zenészek váltották fel (1922-től még Pogányi Imre játszott). Első hangversenyét 1919-ben tartotta, azután szinte kizárólag külföldön lépett fel, 1938-tól 1966-ig az együttes az Egyesült Államokban játszott. Eleinte a romantikus és kortárs művek szerepeltek repertoárján, később ez kibővült a klasszikus kvartettek előadásával.

Budapest zászlója: színeit 1873-ban a *címer* alapján vörös, sárga (arany) és égszínkék színekben állapították meg, közepén a főv. címerével. Az 1930. évi XVIII. tc. a főv. címerét és zászlójának színeit piros, sárga és zöld színre módosította. ~t a pártállam időszakában nem használták. Bp. Főv. Tanácsa 5/1990. sz. rendeletével intézkedett az eredeti változatnak megfelelő zászló újbóli alkalmazásáról.

BUDAPLAST: →*Fővárosi Műanyagipari Vállalat*

BUDAPRINT Pamutnyomóipari Vállalat: Közép-Európa egyik legnagyobb textilip. váll.-a volt. 1963-ban alapították kilenc fonó-szövő, festőnyomókikészítő gyárból és néhány szolgáltató üzemből. Bp.-i gyárai: *Goldberger Textilnyomógyár* (alapította Goldberger Ferenc 1784-ben), →*Pamutkikészítőgyár,* →*Magyar Pamutipar Rt., Textilfestőgyár, Kispesti Textilgyár* (KISTEXT, Popper György alapította 1922-ben), *Kelenföldi Textilgyár, Textilmintagyártó Váll.* (Csiszer Béla alapította Zsebkendő Rt. néven, 1950-től Textilmintakészítő Váll.). Vidéki gyárai: Soproni Pamutip. (a cseh Preiss-cég alapította 1922-ben), Szegedi Textilművek (1949-ben alapították). A ~ megalakulásakor munkavállalóinak létszáma meghaladta a 25 ezret, 1973-ra 19 ezer főre csökkent. A gyárak az 1948. évi államosítások után erőtlejesen fejlődtek. A ~ fonodái és szövődéi a hazai pamutfonó- és szövőip. termelésének 40%-át adták. A fonóüzemekben nyújtott pamut-, vigony- és szintetikus fonalakat, műszálat, valamint fésült pamutfonalakat fonnak, továbbá cérnáznak, fehérítenek és festenek. A szövőgyárakban ruházati és egyéb célokra termelnek sima, nyüstös és tarkázott nyerssszöveteket számtalan szövési változatban és fonalfinomságban a batisztól a vastag műszaki textíliákig, továbbá kötött és hurkolt termékeket állítanak elő. A kikészítőgyárak a pamut, poliamid, poliészter alapanyagokat és ezek keverékeit, szintetikus és műselymeket sík-, film-, rotációs és transzfernyomási technológiával simán festett v. mintázott kelmékké készítik ki. Bérmunkákat, festést, nyomást vállalnak hagyományos és korszerű kikészítéssel, természetes és szintetikus alapanyagokból készült szövött és kötött-hurkolt kelmékre. A ~ 1989-ben bekövetkezett megszüntetése után az érdekkörébe tartozó váll.-ok önállósultak: Flamingó Ruhagyár, GOLDTEXT Kereskedelmi Leányváll., VITROTECH Laboreszköz Fejlesztő és Gyártó Leányváll., PRINTORG Számítástechnikai Leányváll., PRINTING Ingatlanhasznosító és Szolgáltató Rt.

budaszentlőrinci pálos kolostor: a m. alapítású szerzetesrend egyik legfontosabb középkori

központja, az egyik legjelentősebb búcsújáróhely. A Buda környéki remeték már a 13. sz.-ban letelepedtek a Budakeszi út környékén, és a rend alapítása után a mai Budakeszi út 91–95. sz. teleknél *Szt. Lőrincz-kápolnát* építettek fel, amelynek gondozását egy remete látta el. A kápolna okleveles említését 1290-ből ismerjük. Ennek elbontását követően, az 1300-as évek elején épült fel itt a ~, amelyben 1309-ben már rendi káptalant is tartottak. Az építkezést a budai polgárok támogatták, a munkákat Lőrinc, a rend vez.-je irányította. A ~ Károly Róbert és Nagy Lajos alatt jelentős adományokat kapott, és a máramarosi sóbányák jövedelmét a későbbi uralkodók is a ~nak juttatták. Kiemelkedő jelentőségű központtá és búcsújáróhellyé akkor vált, amikor 1381-ben Nagy Lajos itáliai háborúi nyomán ide került *Remete Szt. Pál* teste. A szt. thébai remete fejereklyéje később, 1523-ban jutott a ~ birtokába II. Lajos adományaként. 1526-ban a török pusztítás a kolostort is elérte, 1527-ben elmenekítették Szt. Pál ereklyéit is. A török alatt elpusztult ép. a 18–19. sz.-ban még romjaiban állt. – Feltárását 1847-ben kezdték meg, Henszlmann Imre közreműködésével. 1934-től Garády Sándor folytatta a feltárásokat, 1961-től 1985-ig Zolnay László kutatta. 1985-től a helyreállítással párhuzamosan folyik szisztematikus feltárása. – A régészeti kutatások alapján jól ismert a középkori ~ építéstörténete. A 14. sz. elején a korábbi kápolna helyén egyhajós, sokszögzáródású szentéllyel épült fel a gótikus templom. É-i oldalán hasonló korú ép.szárnyat, refektóriumot és káptalantermet tártak fel. 1381 után háromhajós templommá építették át, mellette külön kápolnával a szt. ereklyéinek. A 15. sz.-ban a kolostorszárnyat bővítették, újabb udvart kiképezve, valamint az ÉK-i sarkon torony is épült. Ugyanekkor a szentély bővítésére is sor került. A templomtól D-re 1486-ban kápolna épült, és a Remete Szt. Pál kápolnát is átépítették. A kolostorhoz fürdőházat csatoltak. 1486–92 között Kassai István, Mátyás kir. építőmestere is dolgozott itt. A 16. sz. elején újabb bővítési munkák folytak, amelyet végül a török pusztítás szakított félbe. – *Irod.* Budapest története I–II. (Bp., 1972); Buda im Mittelalter (Braunschweig, 1991).

Budatétény, *Tétény*, *Kistétény* (XXII. ker.): Budafok és Nagytétény között, a ker. középső részén fekszik. A 18. sz.-ig *Tétény*hez tartozó puszta, szántókkal és szőlőkkel borítva. 1778-ban még lakatlan területként volt nyilvántartva. Valószínűleg az 1780-as évekből származik ~ legjelentősebb műemléke, az ún. pincekápolna. A copf stílusú kápolna ismeretlen rendeltetésű (egyes vélemények szerint szabadkőműves találkozóhely lehetett itt). A 19. sz. első felében a pesti polgárság nyaralóhelye, területén présházak és nyári villák épültek. A helyi lakosság (főként szőlőművesek és kőbányászok) ún. barlanglakásokban laktak. *Klauzál* Gábor az 1850-es években sokat tett a település fejlődéséért. Szőlőbirtokán nyaralót és présházat vásárolt (a mai Klauzál u.-ban), ahol szőlő- és gyümölcstermesztéssel, rózsanemesítéssel és faisk. telepítésével foglalkozott. Kezdeményezésére jött létre a *Kistétényi Szőlőbirtokossági Társulat*. Az 1880-as években a filoxéra kipusztította a szőlők nagy részét: 1875-ben közel 300 kh.-on termeltek szőlőt, 1885-ben hat kh.-on. A parlagon maradt területeken gyümölcsösöket (őszibarack, mandula) telepítettek. 1911-ben épült ~ első ip. üzeme, egy téglagyár. – ~ 1873-ban lett önálló község, *Kistétény* néven. A településen utcák nem voltak, a házak egymástól távol, elszórtan helyezkedtek el. A népesség száma 613 fő volt. 1874-ben épült egy tantermes isk.-ja, 1912-ben új temploma. Az addig döntően német népesség aránya – a környező falvakhoz hasonlóan – itt is lecsökkent, 1920-ban már 20% alatt volt. ~ 1915-ben kapta mai nevét, kifejezve ezzel a főv.-hoz való közeledést. Területén igen sok mészkőbe vájt pince volt, ahol egyrészt bort tároltak, másrészt csiperke gombát termesztettek. Konzerv-ip.-a erre települt az 1920-as években. A két vh. között tovább bővült a helyi szolgáltatások köre: megindult a villamosítás (1929), a csatornázás, már elkezdődött a helyi telefonhálózat kiépítése (1933). 1934-től gyógyszertára, 1940-től már saját orvosa is van a falunak. A meglehetősen fejletlen eü. ellátást javította az 1952-ben átadott szülőotthon (1977-től a →*Szent Imre Kórház–Rendelőintézet* kihelyezett részlege). 1930-ban 2546, 1950-ben 3800 lakosa volt ~nek. 1950. jan. 1-jén, a XXII. ker részeként Bp.-hez csatolták. A II. vh. után a mezőgazd. (gyümölcs- és gombatermesztés) mellett egyetlen jelentősebb ip. üzeme a *Páva Ruhagyár* (az egykori konzervgyár ép.-ében). Két kutatóint. (*Sugárbiológiai* és *Kertészeti Kutatóint.*) is található ~ben. 1992-ben a Balatoni út mellett létesítették a Bp. köztereiről pol. okokból eltávolított szobrok gyűjtőhelyét, az ún. *Szoborpark*ot.

Budatétényi Galéria (XXII. Nagytétényi út 35.): 1982 óta a helyi művelődési központ kiállítóterme, 1986-tól működik ~ néven. Elsősorban a kortárs művészet körében, azon belül is művészeti irányzatok, isk.-k, csoportok népszerűsítésére rendezi tárlatait, melyek közül évente kb. kettőt külföldi bemutatkozásra tart fenn. Jelentősebb kiállításai: a szentendrei, a pécsi és az ajkai grafikai műhelyek bemutatkozása; a sóstói nemzetközi érem- és kisplasztikai, a kecskeméti nemzetközi tűzzománc művésztelepek alkotásai; az 1988. évi Képzőművészeti Világhét keretében Schaár Erzsébet és Vilt Tibor szobrászművészek emlékkiállítása az MNG-vel közösen; a Budapesti Tavaszi Fesztivál keretében szobrász-rajz kiállítás; romániai művészek bemutatkozása Várakozás, Kitörés címen; a „Fáskör" szobrászcsoport kiállítása stb.

Budavára: →*helyi sajtó*

Budavári Galéria (I. Úri u. 26–28.): a Művészeti Alap vállalkozási körébe tartozó iparművészeti galéria, mely 1976-tól, az üzlet megépülésétől működik jelenlegi helyén. Árusítással egybekötött kortárs iparművészeti bemutatókat rendez, külkereskedelmi tevékenységet folytat, továbbá művészkuratórium felügyelete alatt művészmenedzseléssel is foglalkozik.

budavári gótikus szoborlelet: 1974. febr.–márc.-ban a budai középkori kir. palota területén, az egykori nagy várpiacnál előkerült leletegyüttes. Zolnay László a palotát megelőző, 13. sz.-i kőép.-ek és

pincék feltárása közben találta meg a Zsigmond-kori betöltés között a szobortöredékeket, valamint 1974 nov.-ében ettől kissé távolabb a legjelentősebb Madonna-szobrot. A rendkívül töredékes szobordarabokat Szakál Ernő állította össze, és Marosi Ernő végezte el művészettörténeti elemzésüket. – A szobrok legnagyobb része férfialakokat ábrázol, amelyek két csoportra oszthatók: lovagok (heroldok) és apostolalakok. Emellett előkerült egy női torzó is valamint az említett *Madonna-szobor*. A szobrok egy része nem befejezett és több részlet arra utal, hogy egy szobrászműhely anyagát ásták el az 1440-es éveket követően. A töredékek alapján kimutatható, hogy egy részük a kifaragás során megsérült, hibás volt, ill. éppen javították őket. A darabokat közvetlenül a szobrászműhelyből vihették arra a helyre, ahová kidobták őket, amikor a műhely tevékenysége már megszűnt. – A szobrok legközelebbi párhuzamai a stájerországi Grosslobmingból származó figurák. Kapcsolatukra utal a szobrok közötti stiláris hasonlóság, valamint a budai szobrok aprólékosan kidolgozott viseletének, ruharészleteinek számos hasonló eleme. A szobroknak ugyanakkor a hazai emlékanyagban is ismertek párhuzamai, így például Stibor vajda kir. kincstartó sírköve, amely a budai szobrok egyik mesterének alkotása lehet. A szoborcsoport a Zsigmond-kori ép.szobrászat kiemelkedő alkotása. A szobrokat készítő budai műhely működésének előzményei visszanyúlnak az Anjou-kori gazdag udvari művészetre, de a ~ a 15. sz. elejének olyan színvonalú együttese, amely páratlan a hazai középkori emlékanyagban. – *Irod.* Zolnay László–Marosi Ernő: A budavári szoborlelet (Bp., 1989).

Budavári Labirintus (I. Úri u. 9.): 1984-ben megnyílt panoptikum, melyhez színházterem, borozó, ip.művészeti üzlet és büfé tartozik. Köllő Miklós alapította, a *Dominó Művészeti Egy.* kezeli. A ~ a budavári mélypincék része. Építésze Radványi György, Fazekas György és Csikós Mihály. A *panoptikum* 23 jelenetben eleveníti meg a m. történelem eseményeit és alakjait a népvándorlástól Mátyás kir. koráig. Az életnagyságú bábukat Várnai György és Preisinger Éva, a sminket és a maszkot Petrovics Ágnes és Királyi Adrienne, a kosztümöket Dóczy Krisztina készítette.

Buda Városához: →*Százéves Étterem*

Buda város tanácsa: →*közigazgatás*

Buda-Vár Szálloda és Vendéglátó Rt. (XII. Böszörményi út 20–22.): 1989-ben alakult 500 millió Ft alaptőkével a D-budai Vendéglátóip. Váll. önprivatizációja keretében. A részvényeket a Man szigeten bejegyzett Zoto Ltd. angol cég, a Technomark Kft. és az Ingatlanbank Rt. vásárolta meg. A ~ tulajdonába, ill. rendelkezési körébe a volt áll. váll. által kezelt ingatlantömeg és közel 100, főként a budai ker.-ekben lévő étterem és a velük kapcsolatos vendéglátóip. termelő üzemek kerültek. – 1991-ben a Zoto Ltd. 600 millió Ft-ért megvásárolta az Áll. Vagyonügynökségtől az időközben annak tulajdonába került éttermeket, így a részvénytőke 96%-ának tulajdonosa lett.

Budavidéki és Újpesti Gyapjúfonó Szövőgyár Rt. (IV. Madridi út 4.): 1938-ban alakult az 1923-tól működő Újpesti Gyapjúfonó és Szövőgyár Rt., valamint az 1930-ban alapított Budavidéki Posztógyár Rt. összevonására. Az ország olcsó pamutszükségletét főleg a mintegy 700 fővel dolgozó ~ biztosította. Jelentős mennyiségű gyapjúárut exportált. 1948-ban államosították. Jelenleg →*Újpesti Gyapjúszövőgyár* néven működik.

Budavidéki Őszibaracktermelők Szövetkezete: a budafoki és nagytétényi őszibarack-termelők alapították 1933-ban. Székhelye Budafok volt. Budafok város a ~ részére az export fellendítése céljából hűtőházat építtetett. Ausztriába, Németo.-ba, Svájcba exportált.

Budavidéki Villamossági Rt.: a két vh. között a pilisvörösvári bányaerőműtől vásárolt villamosenergiával Szentendrét és 11 községet látott el villamosenergiával. Csillaghegyen az Örömvölgy u.-ban működött. Az 1949. évi államosítás során szűnt meg.

BUDAVOX Híradástechnikai Külkereskedelmi Rt.: →*külkereskedelem*

Buday László u. (II. Bimbó u.–Rómer Flóris u.): eredetileg *Doktor*, majd *Orvos* u.-nak nevezték. 1879-től hivatalos neve *Tudor* u. 1926-ban a Központi Statisztikai Hivatal volt ig.-járól nevezték el ~nak. – **10. sz.:** két ép.-ből egyesített klasszicista lh. A hagyomány szerint itt lakott Clark Ádám, a →*Lánchíd* tervező és kivitelező mérnöke. Az ép. földszintjén a „Miniatűr" eszpresszó található.

buddhista misszió: az 1930-as években két eredménytelen kísérlet is történt a m. buddhista közösség megszervezésére. Hetényi Ernő fáradozása révén 1951-ben alakult meg Bp.-en a mo.-i buddhista Mandala Rendház, 1956-ban K-európai központtá lépett elő. Ekkor alakult a Kőrösi Csoma Sándor Buddhológiai Int., melynek Bp.-en van a központja. 1979 óta könyvkiadó és dokumentációs szolgálatot is teljesít. Karma-Kagüpa Közösség, 1990-ben pedig Csan Buddhista Közösség alakult Bp.-en. – *Irod.* A Buddhista Misszió szervezeti felépítése és tevékenysége (szerk. Ferenczy Éva, Bp., 1989).

Budó Jusztin (Nagyléta, 1884–Bp., 1943): történetíró. 1908-tól a Főv. Levéltár tisztviselője, 1935-től főlevéltárosa. 1935-től szerk. a *Tanulmányok Budapest múltjából* és *Budapest történetének okleveles emlékei* c. kiadványsorozatot. Bp.-i vonatkozású m.: *Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873 óta* (Bp., 1934); *Az első kultúrtörekvések Budán a visszafoglalás után* (Bp., 1936).

Bueben gässl: →*Kard u.*

Bugát Pál (Gyöngyös, 1793–Pest, 1865): orvos, egyetemi tanár a pesti egyetem orvosi karán, az MTA r. tagja (1830). Tanulmányait a pesti egyetemen végezte. A szabadságharc után tanári állásától megfosztották. Toldy Ferenccel megalapította a *Magyar Orvosi Tár* c. folyóiratot (1831), a *Természettudományi Társulat* (1841) megalakítója és első elnöke. Nagy érdemei vannak az orvosi és a természettudományi műnyelv magyarosítása terén. Emlékét a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által alapított (1962), évenként kiosztásra kerülő *Bugát Pál-emlékérem* őrzi.

Bugát u. (I. Attila u.–Lovas u.): lépcsős köz, a középkori *Logod* község vélelmezett területén fek-

szik. Az erre vezető Ny-i várkaput Logod kapunak is nevezték. Az FKT 1902-ben *Bugát* Pál orvosról, a Természettudományi Társulat alapítójáról nevezte el az Attila u. és Logodi u. közti szakaszt, majd az elnevezést 1949-ben kiterjesztették a Logodi u.-i és Lovas u.-i szakaszra is. A ~ban találhatók az 1939-ben feltárt középkori *Szt. Lázár-templom* romjai.

BUKSZ, *Budapesti Könyvszemle*: az 1989-ben indult, negyedévente megjelenő folyóirat bírálatokat közöl a humán tudományok körében megjelent könyvekről. Ezenkívül elemzések olvashatók a lapban a társ.tudományok szakmai problémáiról és ismertető cikkek szólnak a hasonló jellegű külföldi folyóiratokról, ill. a könyvpiac egyes jelenségeiről. Főszerk.-je Klaniczay Gábor, a szerk.biz. elnöke Bence György. 1991-től negyedévi rendszerességgel jelenik meg a folyóirat angol nyelvű változata *Budapest Review of Books* címen, melyet az angol *Times Literary Supplement* terjeszt külföldön.

BURV: →*Budapest–Újpest–Rákospalotai Villamos Közúti Vasút*

bútoripar: a 19. sz.-ban kezdett kialakulni a modern bútorgyártás. A legismertebb gyárosok eredetileg asztalosok voltak (*Thék* Endre, Lingel stb.), művészi termékeik mellett hétköznapi és speciális bútorokat is készítettek. A II. vh. előtt a főv. ~át ezek a kisebb gyárak, műhelyek jellemezték. A nagyip. termelés a nagyarányú panel-lakótelepek építésével összefüggésben az 1950-es évek végén kezdődött el, ezért 1963-ban három bp.-i gyárat hoztak létre az eddigi szétaprózott üzemek helyett: →*Budapesti Bútoripari Vállalat,* →*Iskolabútor- és Sportszerárugyár,* →*Szék- és Kárpitosipari Vállalat.* A megváltozott követelményeknek megfelelően az 1980-as évektől egyre nagyobb szerephez jutnak a kisszériás termelést folytató szövetkezetek, kft.-k, valamint a vidéki és külföldi gyárak, sőt a feléledő bútoros kisip. A fejlesztésben és tervezésben kiemelt fontosságú a *Bútorip. Fejlesztési Váll.* tevékenysége.

Bútoripari Fejlesztési Vállalat (VIII. Kisfaludy u. 38.): 1951-ben alakult faip. tervezési feladatok ellátására *Faip. Gyártásvezető és Szerkesztő Iroda* néven. Elnevezése az idők során többször változott. 1967-ben *Faip. Gyártás- és Gyártmánytervező Iroda,* 1971-ben *Bútorip. Tervező Iroda,* majd *Bútorip. Fejlesztési Int.,* a 80-as évek elején ~ lett. Elsősorban műszaki fejlesztéssel foglalkozik (gyártmányfejlesztés, formatervezés, gyártástechnológiai feladatok, gyárfejlesztés), de profiljába tartozik a szabványok nyilvántartása, információszolgáltatás is. Három bp.-i telepe van.

BÚTORKER Bútorkereskedelmi Vállalat: →*Royal Bútorkereskedelmi Rt.*

BÚTORKER–Ikea Lakberendezési Kft. (XIV. Örs vezér tere): 1988-ban alakult 839 millió Ft törzstőkével svéd–magyar vegyesváll.-ként. Alapítói a Bútorkereskedelmi Váll. és a stockholmi svéd érdekeltségű Ikea Lakberendezési Áruház cég. A ~ többségi svéd tulajdonban volt, s 1991-ben a svéd cég megvásárolta a m. résztulajdont. Az Ikea-szabvány szerint készített bútor- és lakberendezési áruházat, ahol zömében külföldi gyártmányokat forgalmaznak, 1990-ben nyitották meg.

Búvár: 1. természettudományi ismeretterjesztő folyóirat. 1935-től 1944-ig Lambrecht Kálmán, majd Cavallier József szerkesztésében jelent meg. A Franklin Társulat a hasonló formában kiadott *Földgömb*bel a széles olvasóközönség számára igyekezett kiállításban és tartalomban egyaránt igényes tájékoztatást nyújtani a természettudományok egyes kérdéseiről. Képanyagát gazdagították a rendszeresen közölt fényképpályázatok. Szemle rovatában a legfontosabb hazai és külföldi folyóiratok cikkeit ismertette. – 2. a biológiai tudományokat népszerűsítő folyóirat. Az *Akvárium és Terrárium* (1956–60) folytatásaként indult 1961-ben. 1990-től címe *Természetbúvár.*

BUVÁTI: →*Budapesti Városépítési Tervező Vállalat*

Buza Barnabás (Vésztő, 1910–): szobrász. Tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán végezte (1928–36). 1935–36-ban Rómában ösztöndíjas. A negyvenes évektől kiállító művész. A *Budapest* c. folyóirat szerkesztőbizottságának tagja. Köztéri szobrai a fővárosban: *Ökölvívók* (XIV. Népstadion, Ifjúság útja, 1958); *Irinyi János* (XI. Lágymányosi út 21–23., 1965); *Felszabadulási emlékmű* (XVIII. Kossuth Lajos tér, 1970); *Nemzeti Színház* emlékkő (VIII. Blaha Lujza tér, 1973); *Szovjet–magyar barátság* (dombormű, X. Kőbánya, Óhegy park, 1975–92); *Lány mandolinnal* (XVIII. Kondor Béla sétány, 1982).

Buza Péter (Bp., 1942–): újságíró. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzett diplomát (1967). Több folyóirat, így a *Heti Budapest* szerk.-je, 1989-től főszerk.h.-e. Bp.-i vonatkozású műveket írt: *Pest-budai történetek. Rendhagyó városnéző séta* (Bp., 1983); *Erzsébetváros negyven éve...* (Ruzicska Máriával, Bp., 1985); *Kószálunk a régi Pesten* (Bp., 1986); *Szenzációk nyomában a békeidők Budapestjén* (Bp., 1989); *Egy hét Budapesten* (Bp., 1989).

Búzapiac: az *Erzsébet híd* pesti hídfőjének kialakításakor beépült hajdani tér. 1432-ben *Széna tér* elnevezéssel is említik, a 18. sz.-i *Halpiac*nak, ill. a 19. sz.-i *Hal tér*nek felel meg, mely a Molnár u. és Irányi u. találkozási pontjánál alakult ki egykor.

Búza tér: →*Sebestyén tér*

Buzáth János (Battonya, 1870–Bp., 1936): jogász, alpolgármester. A bp.-i jogi egyetem elvégzése után, 1891-ben a főv. szolgálatába lépett. A közélelmezési ügyoszt.-on tanácsjegyző 1910-ig. 1910-től 1919-ig tanácsnok, 1920-ban h. polgármester, 1924-től nyugdíjazásáig (1932) alpolgármester. Hivatali munkássága idején történt az elavult bp.-i gázgyárak, az elektromos áramszolgáltató üzemek főv. átvétele, az óbudai gázgyár építkezése. Indítványára építették meg a kelenföldi villamos centrálét. Korszerűsítette a vízműveket. A Műcsarnok átvételével a képzőművészeknek adott állandó kiállítási lehetőséget a főv.-ban.

Büchler Sándor (Fülek, 1870–Auschwitz, 1944): rabbi. Tanulmányait a bp.-i rabbiképzőben és a bp.-i tudományegyetemen végezte. 1897-től haláláig főrabbi Keszthelyen. A bp.-i zsidók múltjával foglalkozik *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* c. műve (Keszthely, 1901).

bűnözés: társadalmi tömegjelenség, amelynek kezelésére a büntetőjog hivatott a büntető igazságszolgáltatás rendszerén keresztül. A m. büntetőjog 1878-ig nem volt kodifikálva; a bp.-i államrendőrség is csak 1881-ben alakult meg. A 18. sz.-ban még a városkapuk esti bezárása, kijárási tilalom, poroszlók és éjjeliőrök járatai védték a közbiztonságot. A tettenért bűnösöket büntették meg elsősorban. A leggyakoribb bűncselekmények a gyilkosság, a rablás, a lopás és a betörés (amelyekért halálbüntetés járt legtöbbször) volt. A személy és vagyon elleni cselekményeket sokáig testi fenyítéssel és rabsággal büntették. A ~ arányaira fényt vetnek a 19. sz. elejéről származó statisztikák Fényes Elek és Balla Károly adatai szerint 1837-ben a Monarchiában 687 lakosra, Pest városában 573, Budán 185 lakosra jutott egy elítélt. Az 1840-es években a letartóztatottak száma (kb. csak 20%-ukat ítélték el) így alakult:

1842-ben	1852 személy
1843-ban	1153 személy
1844-ben	1006 személy
1845-ben	938 személy
1846-ban	874 személy.

A gyanúsítottakat 90%-ban lopásért tartóztatták le. Az elítéltek számából a bűnözés tendenciáját csak becsülni lehet, hiszen az elítéltek száma függ a nyomozó szervek munkájának eredményességétől, a büntető jogszabályoktól és a bírósági gyakorlattól. A ~ növekedésének okai között megtalálható a nagyváros speciális hatása is. – A 19. sz. második felétől Bp.-en kialakultak azok a körülmények, amelyek az ún. nagyvárosi ~hez vezettek: a gyökértelen, betelepült lakosság, egyes városrészekben nagy népsűrűség, lehetőség a tömegben való eltűnésre, magasabb megélhetési költségek, csábító nagy vagyonok, reménytelen nyomor, több alkalom a bűnözésre. A gazd. válságok és elemi csapások idején magasabbra csapott a ~i hullám. Számszerűleg növekedett a ~ mértéke, de arányai nem rosszabbodtak: 1890-ben Bp.-en 2651 bűntettet követtek el, 506 000 lakos közül minden 190. volt bűnelkövető, míg 1895-ben a bűncselekmények száma 3829 volt, és 580 000 lakos közül minden 152. volt elkövető. – Magyarországon az elmúlt 20 évben az elkövetett bűncselekmények száma 144 000 körül mozgott. Jelentős változás 1989-től tapasztalható, amikor is az előző évihez képest 21,6%-kal emelkedett az ismertté vált bűncselekmények száma (225 393), míg 1991-ben már 440 304-re emelkedett ez a szám, amely 100%-os növekedést jelent. A bűncselekmények számánál jóval kisebb mértékben emelkedett az ismertté vált bűnelkövetők száma, 1988-ban 82 329 volt, 1989-ben 88 932, míg 1991-ben 128 427 bűnelkövetőt talált meg a rendőrség, ami csupán 27%-os növekedés. Az elmúlt két évtizedben a felderítetlenül maradt bűncselekmények száma 1970-ben volt a legalacsonyabb és 1991-ben a legmagasabb. Kb. az összes bűncselekmény 40%-át deríti fel sikeresen a rendőrség, ez az eredmény a vagyon elleni cselekmények körében 20%-ra zsugorodik. – Emelkedett a 10 000 (vétőképes) lakosra jutó ismertté vált bűncselekmények gyakorisága is: 1988: 174,8; 1989: 212,9; 1991: 415,0. A bűnelkövetők 10 000 lakosra jutó aránya is növekedett: 1988: 77,6; 1989: 84,0; 1991: 110,0. Az ismertté vált bűncselekmények 28,5%-át követték el a főv.-ban 1989-ben, 30,3%-át 1990-ben, míg 1991-ben 30,4%-át. Az előző öt évvel történő összehasonlításban ezek a számok arra engednek következtetni, hogy a bűncselekmények száma a főv.-ban emelkedő tendenciát tükröz: 1988: 50 965; 1989: 64 211; 1990: 105 720; 1991: 134 395. A bűnelkövetők száma a főv.-ban 1988-hoz képest 1989-ben 14 191-ről 15 194-re emelkedett, 1990-ben pedig 21 534-re ugrott. 1991-ben minimális csökkenés figyelhető meg (21 230). A bűnözés gyakorisági mutatója 1991-ben az V., az I., és a VIII. ker.-ben a legmagasabb. Az V. és az I. ker.-ben a betöréses lopások, míg a VIII. ker.-ben az u.-i leütéses rablások voltak jellemzőek. A főv.-ban 1980-tól vizsgálva, az ismertté vált bűncselekmények nagyobbik felét a *vagyon elleni bűnözés* teszi ki. A lopások, betöréses lopások száma különösen az utolsó két évben emelkedett ugrásszerűen. A lopások szembetűnő hányadát már az *autólopások* teszik ki. – A *korrupciós bűncselekmények*et a Btk. a közélet tisztasága elleni bűncselekmények között rendeli büntetni. Elkövetői a vezető beosztású vagy fontosabb ügyekben intézkedésre hivatott személyek, akik hivatali és gazd. befolyásukkal üzérkednek. Az összes korrupciós bűncselekmény közül első helyen a gazd. vesztegetés (39,5%), majd a jogtalan előny elfogadása (28,3%), a hivatali vesztegetés (25,8%) és a hivatali befolyással való üzérkedés (6,4%) áll. Ez igen magas szám, különösen ha figyelembe vesszük, hogy egyes becslések szerint a korrupciós bűncselekmények fele rejtve marad. Az orsz. átlaghoz viszonyítva a főv.-ban magas az ilyen bűnesetek száma. – A *szervezett bűnözés* kialakulása az 1980-as évek elejére tehető, száma a felderítetlen bűnesetek nélkül is igen magas a főv.-ban. A szervezett bűnözés leginkább az anyagi hasznot hozó bűncselekményi kategóriákban; a személyek kárára elkövetett lopásoknál, betöréses lopásoknál, a devizabűntetteknél figyelhető meg, de a gazd. és intellektuális bűnözésre is jellemző. A *gyermekkorúak bűnözése*, vagyis a 14 év és alatti bűnelkövetők száma az 1980–90-es években a korábbi tíz évhez viszonyítva emelkedő tendenciát mutat. Bűncselekményeik nagyobbik része (92–93%) vagyon elleni bűncselekmény volt. Kevés volt az egyéb bűncselekmény (testi sértés, garázdaság). A *fiatalkorúak* (14–18 év között) *bűnözése* a vagyon elleni bűncselekményeknél a legnagyobb. Ezt követi az erőszakos és garázda bűncselekményekben, majd a közrend elleni bűncselekményekben való részvétel. A résztvevőknél jellemző a csoportos elkövetés. A fiatalkorú bűnözők mintegy háromnegyed része az ált. isk. 5–8 osztályát végezte el, 8–10%-a szakmunkástanuló volt, de még mindig sok köztük az analfabéta. – A *latens bűncselekmények* nagysága csak becsülhető. Kisebb a rejtve maradó bűncselekmények száma rablásánál, emberölésnél és a hivatalos személy elleni erőszaknál. Tipikus rejtve maradó bűncselekmények a családon belül, gyermek ellen elkövetett cselekmények, a magánvádas cselekmények, amelyekhez a sértett feljelentése szükséges,

amelyeket a társ. enyhébben ítél meg, mint a büntetőjog. A devizabűncselekmények száma becslések szerint legalább fele részben rejtve marad.

Bűnügyi Múzeum (VIII. Mosonyi u. 9.): bűnügyi szakértők és kriminalisztikával foglalkozók számára létrehozott, nem nyilvános gyűjt., amely a rendőrség történetének, a bűncselekmények elkövetésének és a bűnözés elleni védekezésnek dokumentumanyagát mutatja be. A ~ anyagát 1898 óta gyűjtik. Gyarapítását 1908-ban igazságügymin.-i rendelet (20 001) szabályozta. Először 1901-ben szervezték meg. 1929-ben az V. Ferenc József (ma Roosevelt) tér 8. sz. alatt helyezték el. 1967-ben újjászervezték, 1968-ban nyílt meg mai helyén.

BVKV: →*Budapestvidéki Villamos Közúti Vasút*
BVSC: →*Budapesti Vasutas Sport Club*
BVTV: →*Budapesti Városépítési Tervező Vállalat*
BVVV: →*Budapesti Villamos Városi Vasút*

C

Café Renaissance: →*Pilvax Kávéház*

Calderoni Műszer-, Taneszközgyártó és Forgalmazó Vállalat (VIII. Szentkirályi u. 8.): a patinás váll. tevékenysége kiterjed a hagyományos és elektronikai szemléltető és taneszközök gyártására, forgalmazására és üzembe helyezésére. 1819-ben létesült, 1909-ben rt. lett és a Váci u. 50. sz. alá költözött. Főleg középisk. szemléltető eszközöket gyártott; állatok kitömését, csontvázaik preparálását végezte. – 1949-ben történt államosítása után költözött mai telephelyére, mint Calderoni Műszer és Tanszergyártó Laboratóriumi Felszerelő Nemzeti Váll. Majd *Iskolai Taneszközök Gyára* néven működött biológiai, csonttani és vegyszerkiszerelési csoporttal. 1968–89 között *Orsz. Tanszergyártó és Értékesítő Váll.*-ként működött. Mai nevét 1989-ben kapta. Tevékenységét kiterjesztette a színházellátásra, a bútorkereskedelemre. Négy bp.-i boltja van. Gyárai: 1. sz. Mechanikai Gyár (Debrecen), 2. sz. Biológiai Gyár (Bp. X. Kozma u. 9–11.).

Calvin köz: →*Kálvin köz*

Calvin tér: →*Kálvin tér*

Campona: a XXII. ker. Nagytétény területén feltárt római katonai tábor és település *(vicus)* ókori neve. Az *albertfalvai római katonai tábor*tól 8 km-re D-re fekvő erőd első építési periódusa valószínűleg Domitianus császár uralkodásának (81–96) végére keltezhető, s az →*Aquincum*ból ide áthelyezett *ala I Tungorum Frontoniniana* építette. A fa és föld konstrukciójú ún. palánktábort Antoninus Pius uralkodása alatt (138–161) az *ala I Thracum veterana sagittariorum* katonái kőtáborrá építették át. Alapterülete 178×200 m volt. A falak védelmét oldalanként 2–2, a falsíkból enyhén kiugró – talán utólag épített – torony látta el, amelyeket szabályosan mindig a táborsarok és a kaputorony közötti falszakasz közepére helyeztek. Érdekes az erőd saroktornyainak építéstörténete: a kőtábor felépítésekor a lekerekített sarkokra az erődítmény belseje felé beugró négyszögletes tornyokat építettek, majd a 2–3. sz. fordulója táján – a hatékonyabb védelem és a jobb megfigyelés érdekében – a tábor sarkaira kívülről félkör alakú tornyokat építettek. A tábort ekkor hármas árokrendszer védelmezte. A késő római korban – feltehetőleg a 330-as évek elején bekövetkezett szarmata pusztítások után – a fokozott védelmet elősegítendő, a táborsarkak legyező alakú tornyokat kaptak. A tábor két szembenéző kapuját *(porta principalis sinistra* és *porta principalis dextra)* patkó alakú tornyokkal lefalazták *(propugnaculum)*. A Paulovics István, majd Fülep Ferenc által vezetett ásatások a tábor belső ép.-ei közül a két főút metszéspontjában elhelyezkedő parancsnoki ép.-et *(principia)* és az ezzel szemben fekvő, ismeretlen rendeltetésű építményt hozták felszínre. A legfontosabb leletek közül meg kell említeni a Zsák u.-i éremkincset, amely a szarmaták elől a 330-as évek elején elásott tábori pénztár lehetett. Feltárták a tábor 3–4. sz.-i temetőjét, amely a mai temető alatt húzódik. Előkerültek egy Mithras-szentély maradványai is. A tábor körül elhelyezkedő *vicus* a modern beépítettség miatt csak korlátozott mértékben kutatható. Az ásatások leletanyaga zömmel az MNM-be került. A feliratos és kőemlékek a nagytétényi Kastélymúz. lapidariumában láthatók. A tábor késői történetére vonatkozóan a régészeti leletekből azt a következtetést lehet levonni, hogy a lakosság még az 5. sz.-ban is helyben maradt. A biztos védelmet nyújtó erődfalak által határolt táborterületet a hunoktól az avarokon át a szlávokig a népvándorlás-kori népek is használták. A feltárt romok részben ma is szabadon állnak. – *Irod.* Cserey Éva–Fülep Ferenc: Nagytétény műemlékei (Bp., 1957); Szirmai Krisztina: Beszámoló a budatétényi római kori telep feltárásáról (Budapest Régiségei 26, 1984).

canabe, *canaba, cannaba, canava, canapa:* latin elnevezés, eredetileg ideiglenes jelleggel készült ép.-et, bódét jelölt, de jelentette a házon kívül elhelyezett raktárt, éléskamrát, illetve az elárusító helyeket (pl. borkimérés stb.) is. Később ezzel a szóval jelölték a római legiós táborok körül (katonai territoriumon) létrejött polgári településeket, kézműves és iparos negyedeket (az auxiliáris táborok körül kialakult polgári települések neve a *vicus* volt, →*albertfalvai római katonai tábor és település;* →*Campona)*. A ~ lakói elsősorban a katonák szükségleteit kielégítő kereskedők, kézművesek, s – a római jog által a 3. sz.-ig törvényesen el nem ismert – asszonyaik, hozzátartozóik voltak. A ~ – tekintve, hogy a hadsereg tulajdonában levő területen jött létre – városi joggal nem rendelkezett, de lakói, köztük nagy számban római polgárok is *(cives Romani consistentes ad legionem;* →*Aquincum-canabae)*, városias jellegű berendezkedésre, önkormányzat és érdekképviselet meg-

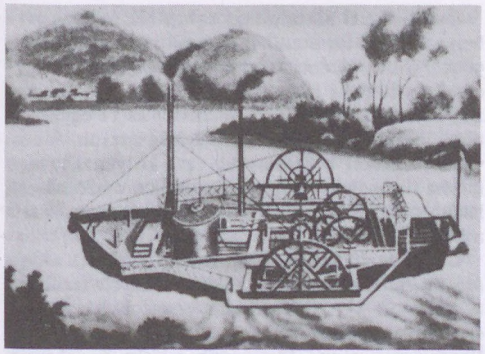

A Bernhard Antal által épített első dunai gőzhajó, a Carolina

teremtésére törekedtek. Ily módon hozták létre „quasi-municipális" városi vezető testületüket, amelynek tagjait – területenként eltérő módon – *decurionesnek*, *magistratinak* nevezték. A ~k soha nem alakultak városi joggal rendelkező közösséggé; a municipiumok és a coloniák mindig tőlük távolabbra – általában 2–2,2 km távolságra – jöttek létre. Városképük, infrastruktúrájuk a városi joggal rendelkező közösségekéhez hasonlított. Pannoniában leginkább →*Aquincum* és Carnuntum (Bad-Deutsch Altenburg) ~ját ismerjük. A ~ késői történetét sok tekintetben homály fedi.

Candela Világítástechnikai és Elektronikai Kft. (III. Csalma u. 4/b): 1985-ben alakult Lumen Világítástechnikai Készülék Készítő Gm. elnevezéssel az izzólámpával kombinált körfénycsöves világítótest találmány kivitelezésére. 1986-ban hidegtükrös halogén izzókhoz lámpatesteket fejlesztettek ki. 1988-ban vették fel a Candela nevet. 1989-ben szaküzletet nyitottak és családi kft.-vé alakultak. 1990-ben külkereskedelmi jogot kaptak. Jelentős exportot bonyolítanak osztrák, jugoszláv és cseh piacokra. Forgalmuk öt év alatt megnégyszereződött. Bp. számos reprezentatív üzletének kirakatában láthatók különleges világítótesteik.

CAOLA Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat (XI. Bocskai út 90.): 1963-ban alakult meg a *Bp.-i Illatszer- és Pipereszappangyár*, az Elida Szappangyár, az Albertfalvai Vegyigyár, a Cipő- és Parkettpasztagyár, a Vénusz Kozmetikai Gyár és a Kompozíció Illóolaj és Vegyészeti Gyár összevonásából. (Ez utóbbit 1923-ban alapították Schimmel és Tsa Rt. néven, s 1978-ig tartozott a váll.-hoz, de környezetvédelmi okból először vidékre telepítették, majd eladták.) A váll.-ok jelentősebb jogelődei a következők voltak: *Hutter és Lever Rt.* (al.-i éve 1831, 1907-ben rt. lett, ma Elida gyáregység), *Hangya Ipar Rt.* (1916, ma Alfa gyáregység), *Baeder Illatszergyár Rt.* (1918), *Smoll és Kallós Rt.* (1921, ma kutató-fejlesztő bázis), *Albus Szappangyár* (1923), *Titán Vegyipari Művek Rt.* (1924, ma BIP Gyáregység), *Beiersdorf Vegyészeti Gyár* (1930, később Vénusz Kozmetikai Gyárként a *Nivea* termékeket gyártották), *Mo.-i Odol Művek* (1932). Jelenleg Bp.-en három gyáregység (Alfa, BIP, Elida) és a kutató-fejlesztő bázis működik, s 1972-ben Zalaegerszegen létesítettek üzemet folyékony mosószer- és gyógyszerip. alapanyag gyártására. Közös váll.-ai: a *Chemo-Caola Külkereskedelmi Közös Váll.*, a *Schwarzkopf Kft.* és a *Sennapack Kft.* A váll. elsősorban háztartási és kozmetikai vegyi készítményeket gyárt, de foglalkozik műtrágya és növényvédőszerek előállításával, kereskedelmi és reklámtevékenységgel, beruházási fővállalkozással, raktározással stb. Kb. 800 féle termékük fele nem régebbi öt évesnél, s 70%-uk saját fejlesztésű. A CAOLA márkanevet 1981-ben vette fel.

Carolina: a Duna első gőzhajója. A. Bernhard építette a Dráva menti Sellyén, 1817-ben bocsátották vízre, ahonnan Bécsbe vontatták. 1817. szept. 5-én érkezett először Pestre. A kis (13,4 m hosszú, 3,2 m széles, 1,02 m merülésű) hajóval indult meg 1820. júl. 16-án a bp.-i →*hajóközlekedés*. A ~ gőzgépének teljesítménye mindössze 17,7 kW volt, a hajótest kicsiny volta miatt az utasokat az általa vontatott uszályon szállították. Bp. közlekedésében a következő évben már nem vett részt, 1824-ben a Dráván roncsként látták utoljára.

CA Rt.: →*Creditanstalt Rt.*

Casino Étterem Margitsziget: →*Margitszigeti Nagyvendéglő*

Casino u.: →*Móra Ferenc u.*

Cathry Szaléz Ferenc (Andermatt, 1834–Bp., 1901): svájci származású mérnök, a bp.-i svábhegyi →*fogaskerekű vasút* építője (emléktábla a fogaskerekű vasút sváb-hegyi állomásép.-én). A vasút építését 1875-ben ismertette tanulmányában: *A fogaskerekű vasutakról általában és ismertetése a Riggenbach rendszere szerint Budapest mellett a Svábhegyen épült vasútnak* (Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1875. 1. sz.). Síremlékszobra a Farkasréti temetőben áll.

Cecília Egyesület, Országos Magyar: →*Országos Magyar Cecília Társulat*

Cecília Kórus: →*Budapesti Cecília Kórus*

Cédrus u. (XII. Diana u.–Felhő u.): **3 sz.:** lh. (Pán József, 1852).

Cégbíróság: →*bíróságok*

A Ruszwurm cukrászda cégére

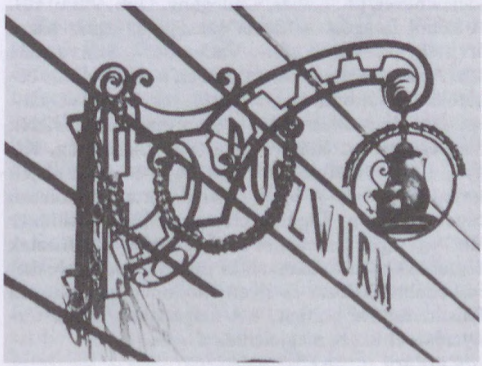

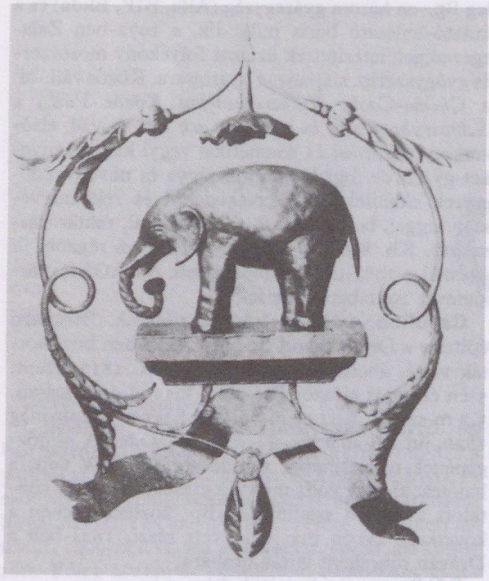

Az egykori Váci utcai Fekete Elefánt bolt cégére a Kiscelli Múzeumban

cégér, *cégtábla:* ip. vagy kereskedelmi tevékenységnek a műhely vagy a bolt ajtaja fölé szerelt jelvénye, ill. felirata. Rendszerint az adott mesterség szerszámát vagy termékét (pl. kalapács, gyalu, csizma, kifli) ábrázolja, kiakasztható plasztikus vagy síkban festett formában, ill. a bolt, kocsma vagy fogadó nevét (pl. Márvány-menyasszony, Fehér hajó) tartalmazza. Készülhet fából, fémből vagy kőből, vagy egyéb, az illető szakmára jellemző anyagból. A budai szőlőtermelő gazdák pl. venyigecsomóval jelezték a borkimérést. A 19. sz. első felében Budán és Pesten nagy divatja volt a ~eknek, a Belvárosban minden jelentős boltnak neve és ~e volt. Készítőik között neves képzőművészek (Barabás Miklós, Borsos József, Ferenczy István) is akadtak. A Bp.-i Történeti Múz. sok régi ~t őriz. A céhek szabályzata szerint a felszabadult mester egyik joga volt a ~ kiakasztása. Sok bp.-i u. is valamelyik feltűnő ~ről kapta annak idején nevét, pl.: Kapás, Csalogány, Dob, Vas u. stb. A kőből faragott ~ nevét sokszor az egész házra átvitték, pl. Vörös sün-, Vadember-, Szarvas-ház stb. A szabadversenyes gazd.-ban a szimbolikus cégéreket felváltották a hivalkodó, reklámozó cégtáblák. Az elnevezéseket pl. a gyógyszertárak őrizték meg egészen az államosításig (Szentháromság, Kígyó, Fekete medve stb.). Az 1930-as évek elején terjedt el, hogy a bp.-i bolthálózattal rendelkező cégek (Községi Élelmiszerüzem, Meinl, Stühmer stb.) egységes színeket és betűtípusokat alkalmaztak cégtábláikon. Az államosítás után kialakított kiskereskedelmi hálózat is ilyen módon tette könnyen felismerhetővé boltjait. – A magángazd. újbóli térnyerésével ismét megjelentek a ~ek.

Ceglédi u.: →*Kecskeméti u.*

Ceglédi úti kislakásos telep (X. ker.): 1911-ben a Ceglédi út, Somfa u., Zágrábi út által határolt 9000 □öl területen, 1600 □öl beépítéssel 17 egyemeletes házban házanként egy kétszoba-konyhás, 275 egyszoba-konyhás félkomfortos és 11 egyhelyiséges lakás, továbbá tíz üzlethelyiség létesült. A hetvenes években bontották le, és a helyén 1977–79 között tízemeletes házgyári ép.-ekben összesen 928 lakás épült. A lakások kétharmada háromszobás, a többi kétszobás.

Ceglédi úti szükséglakótelep (X. ker.): a *Ceglédi út–Balkán u.–Bihari út* által határolt területen (Ceglédi út 5–7.) három kétszoba-konyhás és 586 egyhelyiséges lakás épült 1926-ban. A telepen belül létesült még négy földszintes barakkép. 60 lakással, melyet 1969-ben lebontottak. 1936–37-ben a *Ceglédi út–Száva u.–Basa u.* által határolt területen (a Ceglédi út 30–35. sz. ép.-ben) részben a lebontott sertésszállások helyén 159 egyszoba-konyhás és 89 egyszobás lakás épült.

Céhbeliek: Körösfői-Kriesch Aladár, majd Telcs Ede vezetésével működött művészcsoport. 1914-től rendezték kiállításaikat. Művészetüket stilizáló tendencia jellemezte. Alapító tagjaik nagyrészt a *m. szecessziót* képviselő gödöllői isk. művészei voltak, de később a csoport kibővült a legkülönfélébb irányokhoz tartozó művészekkel. Kiállításaik színvonala egyenetlenné vált, bár tárlataikon olyan kiváló művészek is részt vettek, mint *Beck* Ö. Fülöp, *Rudnay* Gyula, *Glatz* Oszkár, *Szlányi* Lajos stb.

céhek: a középkorban és az újkorban az azonos vagy hasonló mesterséget űző kézművesek, ip. kistermelők és más foglalkozási ágak tagjainak szövetkezési formája. A ~en kívüli ip.űzést általában tiltották, előírásokkal szabályozták a minőséget, az előállított áru mennyiségét, a tanulók és segédek mun-

A halászcéh pecsétje 1697-ből

kába állását és a mesterjog elnyerését. – A legfejlettebb céhrendszer a középkorban Budán volt, de ~et Pestről és Óbudáról is ismerünk. A 14. sz.-ban Budán már több mint 60 ip.ágra van adat, de ezeknek csak kisebb része szerveződött ~be. Pesten és Óbudán ekkor csupán a mészárosoknak és a hajósoknak volt céhe. A 15. sz.-tól számuk megnő, a *Budai Jogkönyv*ben mészárosokat, ötvösöket és többféle fémműves ág közös céhét említik. E korszakból már céhleveleket és szabályzatokat is ismerünk (mészárosok, nyereggyártók, m. szabók, német tímárok, halászok). Budán a középkor végére az iparágak 2/3-a lehetett ~be szervezve. A többi városban ez az arány kisebb volt. – Az ip.űzőkön kívül a középkorban a kereskedők is ~be tömörültek, a városi vezető réteg tagjai vallásos társaságokba szerveződtek. Ilyen volt a német távolsági kereskedők budai Krisztus-teste céhe. 1526 után a ~ jórészt felbomlottak, főleg a német ip.űzők menekültek el. A török megszállás alatt tevékenységük megszűnt. – 1686-ban Buda és az ország nagy része felszabadult a török megszállás alól, s a ~ újraszerveződtek. 1692–1701 között Budán 19, Pesten pedig 15 céh kapott kir. privilégiumot. A két város területén a következő szakmák szerveződtek ~be: esztergályosok, kőművesek, kőfaragók, kovácsok, aranyművesek, szabók, kalaposok, cserepezők, kötélverők, csizmadiák, nyereg-gyártók, szíjgyártók, fazekasok, vargák, szappanfőzők, kerékgyártók, tímárok, kádárok, szűcsök, pékek, ácsok, asztalosok, mészárosok, lakatosok, órakészítők, puskaművesek. – A 18. sz. végén a budai és pesti ~ száma már 130 volt. Ez nem jelent 130 szakmát, hiszen ugyanazok a mesterek Pesten és Budán külön ~be tömörültek. Még egy városon, egy szakmán belül is volt kettőződés, pl. m. vargák céhe, német vargák céhe stb. – A pest-budai ~ többsége főcéh volt, ami azt jelentette, hogy hatáskörét és tevékenységét vidékre is kiterjesztette. A hatáskörükbe eső vidéki helységekben fiókcéheket alapítottak. A török kiűzése utáni évtizedekben a ~nek jelentős ip.szervező szerepük volt, de a 18. sz. második felétől fokozatosan az ip. fejlődését akadályozó tényezővé váltak. Kasztszerű elzárkózottságuk, a céhmonopólium szívós védelme útjában állott a kibontakozó tőkés ip.fejlődésnek. Ebben az időszakban már megjelentek mint összekötő láncszemek a kisárutermelés és a gépi nagyip. között a tőkés ip.-nak a gépi nagyip.-t megelőző formái, a *manufaktúrák*. – 1828-ban 2833 kézművesmester dolgozott Pesten. A szakmák száma 1833-ban 141-re emelkedett. 100-nál nagyobb mesterlétszámú ip.ág három volt: a szabó, a varga és a csizmadia. Budán 1828-ban 1315 céhes mester tevékenykedett, az ip.ágak száma 148 volt. Az áll.hatalom is érezte a céhrendszer elavultságát, ezért már a 19. sz. elején kétszer is céhszabályozást rendeltek el. Ekkor még a kir. rendeletek nem a ~et akarták eltörölni, hanem azokat az új viszonyokhoz kívánták idomítani. A reformkorban egyre inkább a ~ eltörlését és az ip.űzés szabadságát követelték. 1848-an a budai és pesti munkásság radikális része is erőteljesen fellépett a ~ ellen. – A ~et végül csak 1872-ben, a kiegyezés után szüntették meg.

Céhlevél Pest látképével (G. Prixner, 19. sz. közepe)

cella trichora: háromkaréjos – lóhere alakú –, elsősorban szakrális rendeltetésű ép.típus latin neve. →*Aquincum*ban a III. Raktár u.–Hunor u.–Kunigunda u.–Körte u. találkozásánál került elő ~, amelyet ókeresztény temetőkápolnaként használtak. Az 1930-ban feltárt ~ a táborváros ÉNy-i peremén korábbi lh.-ak maradványaira épült 360 táján. Ekkor az egykori →*Aquincum–canabae* helyén már mindenütt ókeresztény temetők húzódtak. A kb. 8,5 × 9 m-es építményt – amelynek párhuzamai jól ismertek mind Pannoniában (pl. Sopianae-Pécs), mind a Római Birodalom egyéb területein (pl. Róma városa) – középen kupola, a három *apsis*t pedig félkupola fedte. Belső terének kialakítása nem rekonstruálható teljes biztonsággal; még a ~ban elhelyezett sír és oltár helye sem ismert. Az ép. romjaira 1927-ben bukkantak, s *Nagy* Lajos tárta fel az 1930-as években, majd Kaba Melinda hitelesítő ásatása után az 1960-as években konzerválták és kiegészítették. – *Irod.* Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Bp., 1931).

Cennini Társaság: 1920-ban alakult művészegy., amelynek szellemi ideálja az olasz trecento volt. Alapítói: Csajka István, Diósy Antal, Hende Vince, Leszkovszky András. A csoport külön, ill. más művészcsoportokkal együtt számos kiállítást szervezett (pl. Nemzeti Szalon, 1926; Műcsarnok, 1931 stb.). A ~ 1945-től már nem működött.

Centenáriumi emlékmű (XIII. Margitsziget): Pest, Buda és Óbuda egyesítésének százéves évfordulójára készült emlékmű. A három város egybefonódását szimbolizáló mű Kiss István alkotása (1972). Építészeti kialakítása Szabadics Antal munkája. A bronz kompozíció vasbeton talapzaton áll, körülötte 22 m átmérőjű, kiemelt centrális pázsittér van, amelyet a fővonalú.-it jelképező andezitcsíkok osztanak meg.

Centenáriumi lakótelep (XVI. ker., Mátyásföld): nevét a *városegyesítés* 100 éves évfordulójáról nyerte. A ~ két ütemben létesült. 1972–80 között a Sasvár út, Gizella út, Margit u. és a Rovás u. közötti terület, míg 1980–87-ig a Gizella út, Budapesti út, Névtelen u. által határolt terület épült be. Az első

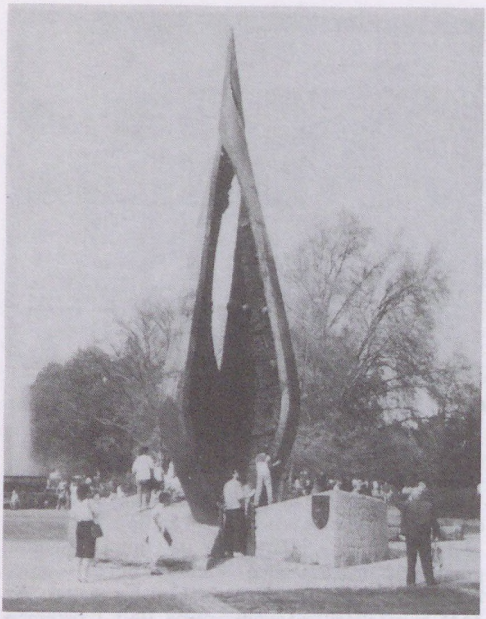

A Centenáriumi emlékmű a Margit-szigeten

ütemben összesen 1357 lakást építettek blokkos építéstechnológiával, ezeket egy 16 tantermes ált. isk., óvoda, bölcsőde és üzletek egészítik ki. A második ütemben további 1200 lakás, ebből 530 blokkos, ill. 680 házgyári technológiával épült. Tervezője Heinrich Ferenc (Lakóterv).

Centenáriumi park (X. ker.): a Népliget Vajda Péter út és Tinódi Lantos Sebestyén szobra között elterülő parkrészlete. Az ország megyéinek felajánlásaiból létesült a főv. centenáriumára, a *Megyék Bp.-ért* mozgalom keretében. A ~ban mindegyik megye külön-külön parkrészletet tervezett az illető tájra legjellemzőbb növénytársulásokból (fenyvesek, bükkösök, tölgyerdők, láperdők, szikesek stb.), kertépítő elemekből (siklósi, egregyi márvány stb.), a megkülönböztető karakter hangsúlyozása céljából. A ~ kivitelezője a *Főv. Kertészeti Váll.* volt.

Centi Színpad: →*Domino Színpad*

Central Hotel (VI. Munkácsy Mihály u. 5–7.): az 1930-as évek végén épült. Az 1950-es évektől 1991-ig az MSZMP vendégszállója volt. Azóta háromcsillagos szállodaként 42 szobával (ebből hat lakoszt.) üzemel.

Centrál Kávéház (V. Károlyi Mihály u. 9.): 1887-ben Seemann kávés alapította vejének. Híres irodalmi kávéház, törzsvendégei közé tartozott: Surányi Miklós, Bányai Elemér, *Kiss* József és a Hét szerkesztőségének asztaltársasága. A Nyugat írói közül is sokan mindennaposak voltak itt. Többek között *Babits* Mihály, *Kosztolányi* Dezső, *Karinthy* Frigyes, *Heltai* Jenő, *Molnár* Ferenc, *Schöpflin* Aladár, *Szabó* Dezső, *Tóth* Árpád. Szerdánként a m. írónők tartották itt összejöveteleiket, ebből alakult meg a „Kaffka Margit Társaság". A népiesek közül *Erdei* Ferenc, *Féja* Géza, *Illyés* Gyula, *Tamási* Áron látogatta, valamint jelentős számban megfordultak falai között képzőművészek, művészettörténészek. – A ~ a negyvenes évekig működött. *Szabó* Lőrinc a Tücsökzenében, *Babits* Mihály a Halálfiaiban örökítette meg. Berendezésének maradványai közül a lambéria és a lépcsőrendszer, ill. annak részei, mellvédek, oszlopok, kandeláber, falikarok stb. védettek. A ~ ma Eötvös Klub elnevezéssel működik.

Centrum Áruházak Kft. (V. Molnár u. 1.): 1948-ban alakult meg az ország legnagyobb áll. kiskereskedelmi váll.-ának elődje az *Állami Áruházak Rt.* Egy év múlva – a kiskereskedelem államosításával – jött létre 13 egységgel az *Áll. Áruházak Váll.*-a. A hatvanas évtized közepéig gyorsan bővült az áruházi rendszer, az egységek száma megkétszereződött, a tevékenység termelőüzemmel bővült. A piaci viszonyok változásának hatására 1966-ban új váll. szervezetet hoztak létre, megalakult a mai ~ orsz. hálózattal. Áruházainak száma 35. Tevékenységi köre: áruházi kiskereskedelem, vegyes fogyasztásicikknagykereskedelem, kereskedelmi vendéglátás, egyéb kereskedelmi szolgáltatás, textilruházati ip. Bp.-i áruházai: →*Corvin Nagyáruház*, Csepel, Csillag, Divatcsarnok, Lottó, Luxus, Otthon Áruház, Textilház, Újpesti, Soroksár, Ifjúsági, Verseny Áruház, Városkapu üzletház. 1974-ben nyílt meg a Budai Lottó (XI. Etele tér 13.). Tervezője Kosztolányi Tibor. 1976-ban a →*Flórián Üzletközpont*, 1979-ben a Kőbánya Áruház (X. Liget tér 3–5.) került átadásra. Tervezője Péterfia Borbála. 1985-ben nyílt meg a Kispesti Áruház (XIX. Kossuth tér 4–5.). Tervezői Kubik Ferenc, Mika Endre és Balla Sándorné. Az igényesebb cikkeket értékesítő szakáruházait a Centrum Luxus–Verseny–Csillag Textilházak központja irányítja. A közvetlen ip. beszerzést és az importot a Nagykereskedelmi Részleg, a választékbővítő termelést a CENTEX Ip. üzem szolgálja, melyek egy-egy önelszámoló egységet képviselnek. Különböző jellegű társulásokban és közös váll.-ok működtetésében is részt vesznek. A ~ valamennyi áruházát a törökbálinti raktárházából látja el termékekkel. 1992-ben alakult kft.-vé, és megkezdődött a privatizációja is.

Centrum Kiadóvállalat Rt.: 1922-ben alakult, székháza a VIII. Gyulai Pál u. 14. sz. alatt volt. Foglalkozott papíráruval is. Az 1930-as évektől a pol. szélsőjobboldal különböző szervezeteinek a kiadója lett.

Cercle Française de Budapest: →*Francia Kör*

Chaba Racusa: →*Rákoscsaba*

Champignon Termelő és Értékesítő Társaság: Budatétényben 1922-ben alakult társas vállalkozás volt. Champignon gombát termesztettek az erre kiválóan alkalmas budatétényi mészkő pincékben. 1927-ben a társ. egyik tagja megvásárolta a társ. vagyonát és megalakította a *Suppán Champignon Kultúrák és Konzervgyár* elnevezésű céget. A gombatermesztésen kívül a konzervgyárban húskonzervet, gyümölcskonzervet és szörpféléket gyártottak. Az államosítás után átvette az akkor alakult →*Gombatermelési Vállalat*.

Charité Poliklinika és Kórház: a főv.-nak fél évszázadon át jelentős eü. intézménye volt. 1892-ben alakult meg a *Charité Poliklinika Egy.*, amely először a Fő u. 76. sz. alatt nyitotta meg járóbeteg-rendelését. 1898-tól a Batthyány u. 2. sz. alatt működött. 1899-ben magába olvasztotta a *Nyilvános Ambulatóriumot*, s annak helyiségeibe (Ó u. 26.) költözött. Ezután az Ó u. 51-be, majd a Csengery u. 68-ba került, végül 1911-ben megvette a Csengery u. 69. sz. kétemeletes ép.-et, s itt rendezte be igen jelentős forgalmat lebonyolító, számos kitűnő szakorvost foglalkoztató rendelőint.-ét. 1924-ben kis kórházat is létesítettek az ép.-ben, melyet a háborúig 31 ágyasra bővítettek. Az eü. államosítása után önálló kórház lett. Utókezelő kórházként előbb a →*Péterfy Sándor u.-i Kórház-Rendelőintézet* majd az →*Erzsébet Kórház-Rendelőintézet* szervezetébe került.

Charivari ⟨francia 'macskazene'⟩: az első m. élclap. 1848. júl. 1. és szept. 21. között 25 száma jelent meg. Lauka Gusztáv szerk. A címét is és a lap mintáját is a sikeres párizsi élclaptól vette át. Szatirikus verseivel és prózai írásaival a függetlenségi mozgalmat támogatta. Színvonalas karikatúráit Szerelmey Miklós készítette. A munkatársak közé tartozott Tompa Mihály, Vajda János, Lisznyay Kálmán, Dobsa Lajos és Bernát Gáspár is.

Cházár András Országos Siketnéma Otthon Egyesület: →*Hallássérültek Országos Szövetsége*

Cházár András u. (XIV. Istvánmezei út–Ajtósi Dürer sor): 1879-től *Bálint u.*, 1923-tól *Szt. Domonkos u.*, 1953-tól ~. – Jelentősebb ép.-ei: **5. sz.:** villa (Matouschek Ferenc, 1905). – **6. sz.:** a postai technikusok József Attila diákotthona, volt Postás Szakszervezet (Rimanóczy Gyula, 1937). – **9. sz.:** villa (Löffler Béla és Sándor, 1908). – **10. sz.:** Pesti Zsidó Hitközség Alapítványi Gimn.-a (Lajta Béla, Hegedűs Ármin és Bőhm Henrik, 1913, 1931). – **15. sz.:** lh. (ifj. Ray Rezső, 1910). – **18. sz.:** lh. (Bauer Emil és Guttmann Gyula, 1914).

CHEMIMAS Vegyigép Tervező és Fővállalkozó Vállalat (X. Noszlopy u. 1.): 1967-ben alakult. Fő tevékenysége: komplett üzemek felszerelése a lakk- és festékip. számára, egyedi vegyip. gépek, kiszerelő gépsorok, érc- és ásványip., környezetvédelmi berendezések gyártása, atomerőmű javítás, karbantartás. (Legutóbb Kínában helyeztek üzembe két szorbitüzemet.) Saját tervezőirodája van. Csongrádon egy szerszám- és készülékgyártó vegyes váll.-ban érdekelt.

CHEMOKOMPLEX Vegyipari Gép és Berendezés Export-Import Vállalat: →*külkereskedelem*

CHEMOLIMPEX Magyar Vegyiáru Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

Chevra Kadisa ⟨héber 'szent egylet'⟩: zsidó közösségekben az elhagyottak és aggok támogatására, elsősorban a halottak rítus szerinti eltemetésére és a temetők gondozására alakult egy.-ek. Függetlenek a hitközségtől, anyagi alapjukat a tagsági díjak biztosítják. *Pesten* 1788-ban alakult meg a ~. A mai Ferdinánd híd helyén létesítette az első temetőt, majd a XIII. Lehel út és Aréna út sarkán. 1874-ben nyílt meg a Salgótarjáni u.-i (kerepesi) izr. temető, 1893-ban az Új Köztemető (Kozma u.). 1869-ben aggok házát, 1910-ben szeretetházat létesített. – A *Budai* ~ 1830-ban alakult újjá. A század második felében kórházat és gyógyint.-et létesített. Újlakon, a vízivárosi keresztény temető mellett a Tabánban, a Németvölgyben, majd a századfordulótól a Farkasréten volt a temető. – Az *Óbudai* ~ 1770-ben alakult, az 1920-as években létesült az aggok háza és a szeretetház. Temetője előbb a Laktanya u.-ban volt, a 19. sz. második felében a Tábor-hegy alján, majd a Bécsi úton. – Az 1886-ban alakult kőbányai hitközség ~ja közös volt a pestivel, a jótékonyságot azonban külön egy. látta el. – A *bp.-i orthodox hitközség* 1883-ban külön ~t létesített, szervezésével nyílt meg 1920-ban a Városmajor u.-i orthodox kórház. – *Újpesten* 1844-ben szervezték meg a ~t, 1924-ben építették fel az aggok házát. *Pestszenterzsébeten* 1870-ben, a régi *nagytétényi* hitközségben az 1800-as évek elején, *Rákospalotán* 1933-ban alakult ~. Ma a *Bp.-i Izr. Hitközség* ~ja intézi az izr. temetéseket. A tulajdonában levő temetők közül a legnagyobb a rákoskeresztúri (X. Kozma u.), a farkasréti és az óbudai zsidó temető. Olykor temetnek még a pestszenterzsébeti, kispesti és csepeli temetőkbe. Lezárt zsidó temetők a kerepesi (Salgótarjáni út), a budai Csörsz u.-i, a rákospalotai, cinkotai, rákoskeresztúri, nagytétényi és a budafoki. Külön ~ja működik az ortodox tagozatnak, temetője a rákoskeresztúri mellett van (X. Gránátos u.).

CHINOIN Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára Rt. (IV. Tó u. 1–5.): 1910-ben alapította *Wolf* Emil és *Kereszty* György vegyészmérnök az *Alka Vegyészeti Gyár*at a VI. Petneházy u. 23. sz. alatt. Céljuk a hazai szintetikus eljárású vegyip. megteremtése volt. Első védjegyzett terméküket 1911-ben *Yohimbin Kincsem* néven hozták forgalomba. 1912-ben telepítették át a gyárat Újpestre, s alakultak át rt.-vé. A háborús megrendeléseknek is köszönhetően egy évtized alatt korszerű gyárrá fejlődött a váll. Az I. vh. után Marek József főisk. tanár *Distol* nevű készítménye (1917), a marha- és juhmétely ellenszere, a Bilagit, Demalgon, Insulin, Neomagnol, Deseptyl, Papaverin stb. nevű készítmények alapozták meg a gyár világhírnevét. 1922-ben a *Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyipari Rt.* vette meg a részvények többségét, de az eltérő érdekek miatt néhány éven belül átadta helyét egy angol cégnek. A ~ a nagy gazd. válságot úgy küzdötte le, hogy 1932-ben megalapította belföldön az AGRO-kartellt, külföldi kapcsolatai rendezésére belépett az Acetylo-kartellbe. A II. vh. alatt beszüntette a növényvédőszerek gyártását. Az 1948-as államosítást követően is megmaradt formálisan a rt.-i felállás. Öt kisüzem beolvasztása után indult meg a termelés: tökéletesebb lett a Papaverin, a Sevenal gyártása, megteremtődött a penicillin nagyüzemi előállításának lehetősége. 1950 óta a ~ az ország antibiotikumgyártó bázisa, s 1960-tól ismét készít növényvédőszereket. A szanálás után idecsatolt →*Bányagyutacsgyár*ban gyártotta a *Fundazol* növényvédőszereket. 1986-ban befejeződött a több éve húzódó rekonstrukció (tabletta-, drazsé-, injekcióüzem léte-

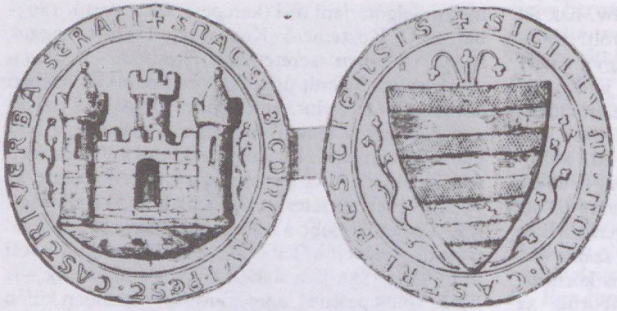

Buda legrégibb pecsétje egy 1337-es okmányról

Buda pecsétje 1402-ből

sült stb.). 130 használt és 500 bejegyzett védjegye van. A váll. elsősorban exportra termel. 1982 óta önálló szellemi export-import joggal rendelkezik, a licencek adás-vételére különös gondot fordít. 14 tudományos int.-tel és 22 kereskedelmi céggel, üzemmel tart fenn szoros kapcsolatot világszerte; Mo.-on főleg a Gyógyszerkutató Int.-tel, az Állatorvostudományi Egyetemmel, a SOTE-val, az Onkológiai Int.-tel és a vidéki gyógyszergyárakkal. Egységei Bp.-en kívül Diósgyőrben és Csanyik-völgyben találhatók. A közös váll.-ok sorában a legjelentősebbek a *Medimpex*, a *Gyógyszerkutató Int.*, a *Gyógynövénykutató Int.*, a *Pharmavit Svájci-Magyar Közös Vállalat*. Leányváll.-ai: Biochin Fermentációs Leányváll. (1988), Cyclolab Ciklodextrin Kutató-Fejlesztő Leányváll. (1989). 1990-ben rt.-vé alakult (ÁVÜ 52,5%, Sanofi francia cég 40%, dolgozók 7,5%).

Christen-féle téglavető: a mai *Mechwart tér, Szénа tér* és *Moszkva tér* helyén a 17. sz. óta – rövidebb-hosszabb megszakításokkal – téglavetők működtek, melyeknek gödrei a területet egyre mélyítették. A kezdetben kir., majd városi téglavetők később magántulajdonba kerültek. A Moszkva téri téglavető Sonleintner Józsefé volt, majd a 19. sz.-ban a Christen család birtokába került. 1874-ben hozott először az FKT határozatot arról, hogy az itt húzódó országutat körúttá kell kiépíteni. Az út kiépítése 1892-től 1894-ig tartott, ennek során a téglavető helyét is feltöltötték és a területet rendezték. Itt alakult ki a Moszkva tér, a főv. egyik legforgalmasabb csomópontja, ahol három nagy közlekedési tengely metszi egymást.

CIBINTRA Nemzetközi Kereskedelmi Kft., bejegyzett angol nevén *CIBINTRA International Trading Co. Ltd.* (V. Bajcsy-Zsilinszky út 12.): 1989-ben hozta létre öt millió Ft alaptőkével a →*Közép-Európai Nemzetközi Bank Rt.* és a →*Közép-Európai Hitelbank Rt.*, 20%-os illetve 80%-os részesedéssel. A kereskedőházi jogosítványokkal rendelkező ~ kül- és belkereskedelmi tevékenységével komplex módon egészíti ki a két alapító bankári szolgáltatásait. A ~ tevékenységi körébe tartozik: export- és importügyletek előkészítése és lebonyolítása; különleges kereskedelmi ügyletek (kompenzáció, barter, ellenműveletek, lízingügyletek stb.); ált. belföldi kereskedelmi tevékenység; ügynöki és szaktanácsadói szolgáltatás.

cigányok: indiai eredetű nép. Mo.-on 1416-ban említik őket először. Míg a 15–17. sz.-ban a befogadó társ. elfogadta a ~ eltérő vándorló életmódját, a 18. sz.-tól ismételt kísérletek történtek letelepítésükre, a társ.-ba való asszimilálásukra. – A vándorkereskedés, lókupeckedés, kovácsolás és muzsikálás mesterségét űzve szívesen vándoroltak hadak nyomá-

Buda pecsétje 1438-ból

Buda címere a régi Bécsi kapuról (15. sz.)

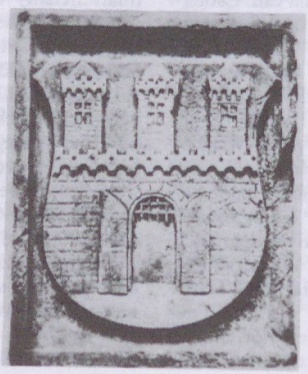

A budai polgárok pecsétje 1489-ből

ban, így a főv.-ba a török időkben eljutottak már. A 18. sz.-ban a vásárokon tűntek fel, de a főv.-ba letelepedett ~ról nincsenek adataink. Muzsikus ~at, „lantosokat és hegedősöket" már Beatrix kir.-né és II. Lajos budai udvarában is említenek a krónikások, a mai értelemben vett cigányzenekarok azonban csak a 19. sz. elején tűntek fel a főv.-ban. A 19. sz. elejének legnagyobb cigányzenész virtuóza, Bihari János élete utolsó 25 évét (meghalt 1827-ben) Pesten töltötte. Közvetlenül őt követte Patikárus Ferkó és Sárközi Ferenc. A 19. sz. második felétől a pesti cigányzenekarok mint a vendéglősök alkalmazottjai muzsikáltak, néhány jelentős egyéniség emelkedett ki közülük (Magyari Imre, Radics Béla). A zenészek a század végén kis kolóniát alakítottak ki a VIII. Dankó u. és Madách tér környékén. – A két vh. között következett be a vándorló ~ erőszakos letelepítése. A II. vh. után – a németség kitelepítését követően – a ~ a legnagyobb etnikai kisebbséggé váltak. Számukat ország.-an 700–800 ezerre becsülik. Bp.-i lélekszámukat 100–150 ezerre teszik. (Az 1990. évi népszámláláskor a főv.-ban 8100 személy vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Közülük 4900-an beszélik a cigány nyelvet, 3/4 részük anyanyelvként). Legnagyobb lélekszámú közösségük a Józsefvárosban él. Ország.-an a cigány tanulók mintegy 50%-a 16 éves koráig nem végzi el az ált. isk. nyolc osztályát. Szakképzettségük messze az ország. átlag alatt marad, így jórészt különféle segédmunkák végzésére kényszerülnek, és a munkanélküliség körükben jóval az átlagos fölött van. – Az elmúlt néhány év pol. változásai következtében sorra jöttek létre a cigány (érdek)képviseleti szervezetek. Számukat kb. 100-ra teszik. Legjelentősebbek: a Roma Parlament (elődjének az Új Magyarok Igazság Pártját tekintik); a Roma Polgárjogi Mozgalom (korábban a Mo.-i Cigányok Szociáldemokrata Pártja); a Mo.-i Cigányok Népi Kulturális Szöv.-e, mely a Romano Nyevipe cigány nyelvű havilap kiadója; a Phralipe ⟨Testvériség⟩ néven emlegetett ún. Független Cigány Szervezet. – 1992-ben Bp.-en rendezték meg az Európai Roma Parlamentet, melynek célja a különböző országokban élő cigányok összefogása.

Cikk-cakk Esték, *Rendkívüli Színpad, Prizma:* avantgardista színházi vállalkozás a Zeneakadémia kistermében 1928-ban. Vez.-i: Palasovszky Ödön, Tamás Aladár, Hevesy Iván, rendező Tiszay Andor, zenei vezető-karmester Kozma József (később Joseph Cosma néven világhírű párizsi sanzonszerző). A társulat nevesebb tagjai: Peéry Piri, Baló Elemér, Róna Magda, Csányi László, Kövesházi Ágnes, Fenyő Rózsi voltak. A hat bemutatón szavalókórusokat, egzotikus, folklorisztikus ihletésű népitáncokat, valamint egyfelvonásosokat adtak elő. 1928 őszén a ~ tagjaiból alakult a →*Rendkívüli Színpad*, változatlan vezetéssel. Három bemutatójuk konferanszrevü volt. A *Rendkívüli Színpad* 1928 dec.-ében

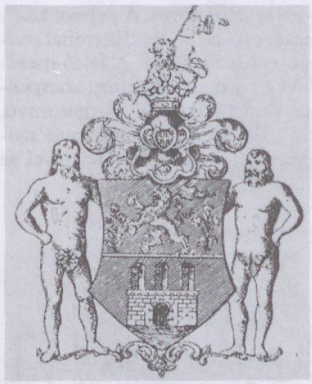

Buda címere 1533-ból

Buda város polgármesterének és tanácsának pecsétje 1689-ből

Buda nagyobb pecsétje 1703-ból

Prizma néven folytatta működését, és egyfelvonásosokat is előadtak. Be kívánták mutatni Ernst Toller: *Géprombolók* c. drámáját, de a sajtófőpróbán betiltották. Műsorukon Georg Kaiser, Upton Sinclair, Balázs Béla művei szerepeltek, a tánc- és pantomimjelenetek mellett. A vállalkozásnak merész, haladó hangvételével, színpadtechnikai újításaival (szimultán játék, konferansz, revü, pantomim, maszkok, betétdíszletek alkalmazása stb.) nagy sikert aratott. 1929-ben megszűnt. – *Irod.* Alpár Ágnes: A budapesti kisszínházak műsora a Tháliától a felszabadulásig, 1904–1944 (Bp., 1974); Palasovszky Ödön: A lényegretörő színház (Bp., 1980).

címer ⟨francia 'sisakdísz' szóból⟩: meghatározott szabályok szerint alkotott színes jelvény. Használata a korai középkorban alakult ki. A feudalizmus korában rendszerint az uralkodó adományozta. *Buda* ~es pecsétje, amely a veszprémi káptalan levéltárában került elő, 1292-ből való. Egyik oldalán háromtornyú vár, a hátlapján az Árpádok nyolcsávos országcímere látható. A lebontott Fehérvári kapu falán talált kő~t a 15–16. sz.-ban használták. A pajzs alsó részét nyitott kapujú pártázatos várfal tölti ki, a

Óbuda pecsétje Nagy Lajos korában

Óbuda pecsétje 1723-ban

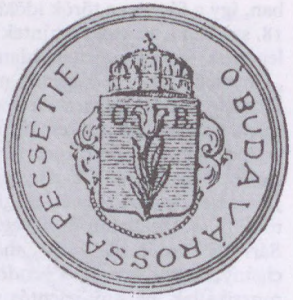

Óbuda pecsétje 1848-ban

várfalból három sisakos torony emelkedik ki. 1703-tól 1872-ig Buda ~ét az 1703. évi kiváltságlevél állapította meg. – *Óbuda* első ismert ~es pecsétje az 1370–82 közötti évekből származik. A ~en az előtérben nyitott kapuval ellátott oromzatos várfal látható. A kapu felett kiemelkedő tornyos ép. a királynéi vár jelképe. A török hódoltság utáni időkben használt ~es pecséten „O BUDA VÁROSSA PECSÉTI 1723" körirat áll, az O és B betűk között liliomszál. Ezt a ~t használták 1848-ban is. – *Pest* első ~e ~ helyett az áll. ~t használták. 1966-ban a Főv. Tanácsa 1/1966. sz. rendeletével a főv. ~ét módosította és annak használatát szabályozta. Az akkor elfogadott gótikus ~pajzs színe vörös. A pajzsot középen a Dunát jelképező, ezüstszínű hullámvonal szelte át, közepén ötágú vöröscsillaggal. A felső mezőben Pestet jelképező egytornyú, egykapus, aranyszínű, az alsó mezőben Budát jelképező háromtornyú, egykapus, aranyszínű vár, mindkét vár kapuja nyitott. Bp. Főv. Tanácsa 5/1990. sz. rendeletével az

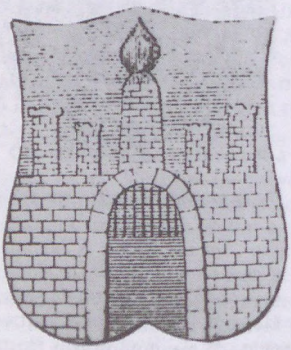

Pest pecsétje 1453-ban

Pest város pecsétje a török időkben

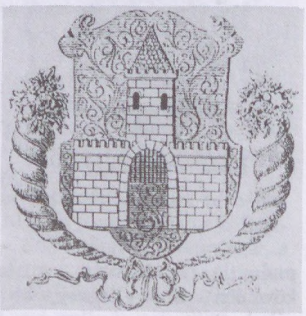

Pest város pecsétje a török uralom után

1481-ből való. Egytornyú várfal, nyitott kapuval, egyik oldalon a félholddal, másikon a nappal. Későbbi változata a belvárosi templom pastoforiumán látható. 1703-tól 1872-ig Pest ~ét Budáéhoz hasonlóan az 1703. évi kiváltságlevél határozta meg. – *Budapest* ~ét az 1873. évi egyesítéskor a következőkben állapították meg: a ~ pajzsát a Dunát jelképező hullámos ezüstvonal osztja ketté; felső mezőjében Pest egytornyos, az alsóban Buda háromtornyos várával. Óbudára az alsó vár két kapuja utal. Felül a pajzson a m. korona, jobb és bal oldalán a ~ tartói, oroszlán és griff. Színei: vörös, sárga (arany), kék és fehér (ezüst). Az 1930. évi XVIII. tc. a főv. ~ét módosította: a pajzs alsó mezőjében a vár alá zöld mezőt helyezett és a várkapuk hátterének addigi kék színeit pirosra változtatta. – 1945 után az addigi főv. alábbiak szerint módosította a főv. ~ét: a gótikus, vörös színű ~pajzsot a Dunát jelképező ezüst (fehér) színű, hullámos szalag (pólya) választja ketté. A pajzs felső mezejében Pestet jelképező egytornyú, egykapus, arany (sárga) színű, az alsó mezejében Budát és Óbudát jelképező három tornyú, két kapus, arany (sárga) színű vár lebeg. Mindkét vár kapuja nyitott, bejáratának háttere égszínkék. A ~pajzsot jobb oldalról egy arany (sárga) színű oroszlán, bal oldaláról egy arany (sárga) színű griffmadár tartja. A pajzson a m. Szentkorona nyugszik. – *Irod.* Toldy László: Budapest régibb és újabb címerei (Bp., 1896); Széll Sándor: Városaink neve, címere és lobogója (Magyar Városok, 1941); Kubinyi András: Buda város pecséthasználatának kialakulása (Tanulmányok Budapest múltjából, XIV., Bp., 1961).

Pest nagyobb pecsétje 1687-ben

Pest város pecsétje a 19. sz.-ban

Budapest pecsétje 1873-ban

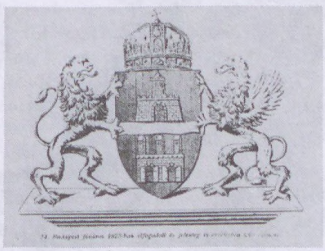

Budapest címere 1873-ban

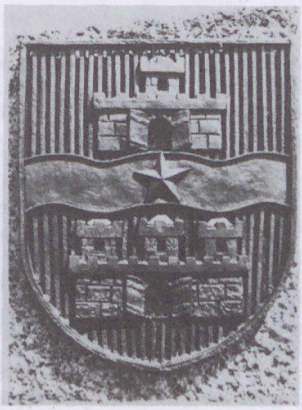

Budapest címere 1973-ban

címtárak: egy-egy város v. település lakosságának betűrendes név- és címjegyzékét tartalmazzák a foglalkozás feltüntetésével. A városi lak- és címjegyzékeket általában foglalkozási ágak szerint csoportosított külön adattárral, kereskedők, iparosok, művészek stb., eü., oktatási, közig. intézmények, társ. egyletek névtárával egészítik ki. A tiszti címtár az ország v. város tisztségviselőinek név- és lakjegyzékét tartalmazza. Városi név- és lakjegyzékeket önálló kötetben a 19. sz. elejétől kezdve adtak közre. – Pest város első címtára *Adressbuch der Stadt Pesth* c. jelent meg 1803-ban. *Ráth* Pál győri születésű pesti szemorvos szerk. A 198 lapos kiadvány a 19. sz.-i Pest mindenre kiterjedő adatait tartalmazza. A város történetének rövid áttekintését a város területi beosztására, népességére vonatkozó adatok követik. Ismerteti az utcák, terek neveit, a házak számát, a közép.-eket, a nyilvános és magánint.-eket. Külön fejezetben közli a kereskedők, iparosok, művészek stb. névsorát lakcímükkel. Ráth Pál 1805-ben némi változtatással *Adress Kalender* c. újra kiadta munkáját. A harmadik pesti címtár 1815-ben látott napvilágot *Jung* János jogi doktor, a bécsi egyetem tanára szerkesztésében *(Adressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth...)*. 1822-ben *Vojdisek* József városi hivatalnok mindenre kiterjedő adattár összeállítására vállalkozott. Az *Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth* c. munkája az előzőkhöz hasonlóan a lak- és címjegyzék után közli a kereskedők, iparosok, művészek stb. adatait is. Az 1827. évi *Adressbuch... Pesth* városrészenként közli a háztulajdonosok névsorát. *Dorffinger* András kamarai ig. 1827-ben megjelent *Wegweiser*-e is közöl részletes pesti címtárat *Schams* Ferenc *Vollständige Beschreibung... Pest...* c. 1821-ben megjelent városleírásának adatai alapján. – A 19. sz.-ban budai cím- és lakjegyzék önálló kötetben nem jelent meg, de néhány 18. sz.-i városleírás, várostörténeti munka közöl budai ház-, ill. háztulajdonos jegyzéket. *Vanossy* Ferenc budai polgármester *Neue aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen...* c. 1733-ban megjelent munkája a budai u.-k, nevezetességek ismertetése mellett a házakra vonatkozó adatokat is tartalmaz. *Miller* Ferdinand *Epitome...* c. 1760-ban kiadott várostörténeti munkájában Buda 1760-as állapotának leírását a budai házak, ill. háztulajdonosok jegyzékével egészíti ki. *Schams* Ferenc *Vollständige Beschreibung... Ofen* (1822) c. városleírásában közli a budai házak és háztulajdonosok jegyzékét. – Az 1830-as évektől kezdve az 1860-as évekig a kiadók a pesti és budai címjegyzékeket az évenként kiadott legkülönfélébb kalendáriumokban adták közre. Címjegyzéket közöl a *Közhasznú Honni Vezér* (1834), a *Pester und Ofner Wegweiser Kalender* (1837–54), a *Pester Bote...* (1855–57), a *Közhasznú és Mulattató Nemzeti...Kalendárium* (1856–1911), a *Pester Lloyd Kalender* (1857–68), a *Budapesti Naptár* (1860). – 1867-től kezdve a pesti, a budai és az

óbudai cím- és házjegyzékeket közös kötetben adták közre. 1866-ban *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1867* c. jelent meg címjegyzék. 1870–81 között az *Adressbuch...von Bp.* c. kiadvány közli Pest, Buda és Óbuda cím- és házjegyzékét, valamint a gazd., közig., kult. intézmények adattárát. – Nagyszabású vállalkozás volt a Franklin Társaság kiadásában megjelenő *Budapesti czim- és lakásjegyzék 1880–1928*. A Bejelentési Hivatal hiteles adatai alapján szerkesztett kiadvány a m. adatok német nyelvű fordítását is közli. Az utak, u.-k és terek jegyzékét lakjegyzékmutató, majd ip. és kereskedelmi címjegyzék, valamint a hatóságok, int.-ek, egyletek címjegyzéke követi. 1882-től a kötetek a telekkönyvi hivatal, valamint a Főv. Mérnöki Hivatal adatai alapján házjegyzékkel bővülnek. A házjegyzék ker.-enként, azon belül az u.-k betűrendjében, majd a házszámok sorrendjében közli a tulajdonos nevét, ill. az ingatlan adatait. 1926-ban jelent meg *Holub* Jenő és *Holub* József szerkesztésében *Budapest Székesfőváros ház és telektulajdonosainak címtára*. A budai és a pesti telekkönyvi hivatal és az elöljáróságoknál található adatok alapján közli ker., u., majd házszám szerint a tulajdonos nevét, az ingatlan helyrajzi számát, az ép. nagyságát, aranykorona értékét, telekkönyvi betétszámát, a telek nagyságát. A Franklin Társulat 1931. évre újra kiadta a *Budapesti czim és lakásjegyzék*et. A főv. ingatlanokról minden részletre kiterjedő, pontos és megbízható adatokat tartalmaz a *Budapesti ingatlanok címtára* (1933–43). A Solo kereskedelmi Bank kiadásában, *Scheer* Samu szerkesztésében megjelent adattár a telekkönyvi hivatal és az elöljáróságok adatai alapján közli ker.-ek szerint az u.-k betű-, majd számrendjében az ingatlanok fekvését, számát, a terület nagyságát, a tulajdonos nevét, lakcímét, a telekkönyvi betét- és helyrajzi számot, stb. Az 1938-ban *Szombathy* Kálmán szerkesztésében kiadott *Budapesti háztulajdonosok címtára név- és lakjegyzéke* a tulajdonosok név- és lakjegyzékét tartalmazza a ker. és az u. megjelölésével. 1945 után bp.-i lakossági cím- és lakjegyzék nem jelent meg. Az u.jegyzékek, intézményi mutatók, gazd. adattárak mellett napjainkban egyre több különféle szaknévsor jelenik meg.

Cinkota (XVI. ker.): a Képes Krónika szerint 1074-ben allodium volt itt, ahol Géza és László hg. a Salamon elleni mogyoródi csatájuk előtt megszálltak. Ez bizonyára hg.-i udvarházat jelenthetett, hiszen a közelben több hg.-i birtok is volt, mint Csabarákosa (Rákoscsaba) és Gubacs. 1259-ben mint lakatlan földet szerzi meg a margitszigeti apácakolostor. 1276-ig betelepítik és egyik legjövedelmezőbb birtokukká fejlesztik. 1319-ben adómentességet szereznek ~nak. – Középkori eredetű plébániatemploma helyén (mai evangélikus templom) a 12. sz. második fele előtt már egy kerek templom állt. A 12–13. sz. fordulóján építették át téglalap alakú hajóval és félkörös szentéllyel. A mai templom, amely 1709-ben épült, több középkori részletet őriz. Román stílusú ablakai, egy gótikus ajtónyílás és a torony tartoznak a korábbi időszakhoz. A templom közelében egy sánccal megerősített lakóép. nyomai kerültek elő, amely több ép.-tel együtt az egyház 12. sz.-i átépítésekor pusztult el. A török hódoltság alatt elnéptelenedett. Egy 1690. évi összeírásban az elhagyott helységek között szerepel, és csak a 18. sz. elején népesült be újra főleg tót (szlovák) nemzetiségűekkel. 1754-ben Beniczky Tamás váci kapitány birtoka. Beniczky 1757-ben építtette a barokk kat. templomot. Az első isk. 1709-ben épült fel, egy tanteremmel. A kiegyezés után a főv. és peremker.-ek iparosodása alig érintette ~ mezőgazd.-i település jellegét. Fejlődésére az 1888-ban megnyitott Keleti pu.–~ közötti (utóbb Gödöllőig meghosszabbított) helyiérdekű vasút volt jelentős hatással. 1906-ban a ~i Gimn. és Leánynevelde (ma →*Szerb Antal Gimnázium*), 1929-ben Anya- és Csecsemővédő Int. és bölcsőde nyílt. – ~ ma sem ip. jellegű település. Mezőgazd.-ának átszervezése hozta létre a 200 holdon alakult Aranykalász Tsz-t (ma Szilas Menti Mgtsz). Lakosainak száma: 1930-ban 5506, 1941-ben 6781. 1950. jan. 1-jén a XVI. ker. részeként csatolták Bp.-hez. A városrész központja a HÉV-megálló környékén fejlődött ki, közelében éttermek, strand (1928) és mozi található. – *Irod.* A XVI. ker. története (szerk. Szentes Lajosné, Bp., 1971).

Cinkota-Ehmanntelep: →*Sashalom*

cinkotai nagyicce: a hagyományos icce űrtartalmánál kétszer nagyobb (1,70 l) edény. A hagyomány szerint Mátyás kir. jutalmazta meg vele a furfangos cinkotai kántort. A 15. sz.-ban a Cinkotán át vezető út mellett a pesti vámon kívül fogadó állt. Helyére a 19. sz.-ban új, „A nagyiccéhez" címzett

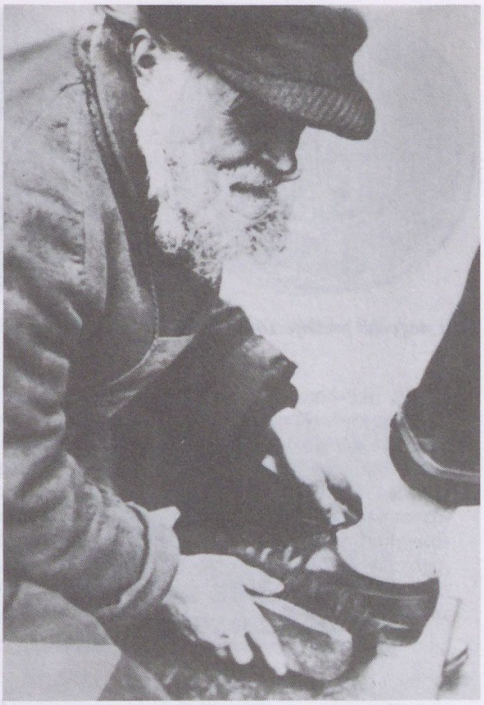

Cipőtisztító

fogadó épült. A mondára ma már csak a HÉV „Nagyicce" megállója emlékeztet.

cipőtisztító: még a II. vh. után is ismert u.-i iparos volt. Az 1840-es években a pesti u.-kon és a budai kirándulóhelyeken szegény gyerekek tisztogatták rongyokkal a járókelők cipőit. Ezt a koldulás jellegű tevékenységet a standdal rendelkező ~ váltotta fel. A ~ mesterséget a századfordulóra már engedélyhez kötötte a főv. Nem csupán cipőt tisztítottak és festettek, hanem cipőfűzőt, pasztákat, kefeket és más apró kellékeket árultak. A munkanélküliség idején főleg hadirokkantak jutottak ~ engedélyhez.

cirkuszok: pesti cirkuszi előadásokról először a 19. sz. első harmadából tudunk, ekkor járt elsőként Pesten, az akkori Gizella (ma Vörösmarty) téren, a későbbi német színház helyén (a tér Ny-i oldalán), a híres francia Lejars-cirkusz, melynek társulatában az akkori idők leghíresebb európai artistái szerepeltek. A 19. sz. közepétől Pest már beletartozott a nagy európai vándorcirkuszok útvonalába. Itt járt Blondin (a Margit-szigeten), De Bach, Carré (a Beleznay-kertben), Renz, Barnum, Busch, Herzog, Wild West (Buffalo Bill) stb. cirkusza is. A legelső, voltaképpen még nem valódi cirkusz, csak cirkuszszerű látványosság a *Hetz Theater*. Deszkabódéja 1783. máj.-ban épült fel a mai Deák téren, s innét költözött a mai Szent István-bazilika területére. Az első állandó jellegű cirkuszép.-et Wulff Ede német vállalkozó építette 1891-ben, ez →*Beketow Cirkusz*, majd később →*Fővárosi Nagycirkusz* néven (az eredeti helyen újjáépítve) ma is működik. Említésre érdemes még az 1944-ig a Városligetben működő →*Barokaldi Cirkusz*. Az államosítás óta a mo.-i cirkuszok az Orsz. Cirkusz Váll., 1957-től a →*Magyar Cirkusz és Varieté Vállalat* kezelésében működnek. – *Irod.* Szekeres József: Magyarországi artisták és cirkuszok története (Bp., 1959); Szekeres József: A Fővárosi Nagycirkusz története (Bp., 1966); Bálint Lajos: Színészek, táncosok, artisták (Bp., 1979).

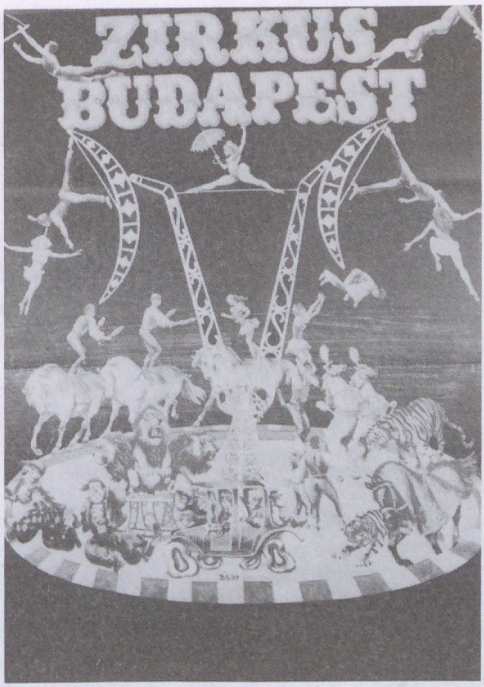

Cirkuszplakát 1977-ből

A lebontott Városligeti Cirkusz az 1900-as években

CIRPAC, *Comité International pour la Réalisation des Problèmes d'Architecture Contemporaine* ⟨francia 'Nemzetközi Egyesülés a Kortárs Építészet Problémáinak Megoldására'⟩: a Modern Építészet Nemzetközi Szervezete, a *CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne)* m. csoportjának elnevezése. Az 1928–38 között működött csoport érdeme a modern európai építészet (a Bauhaus, Gropius, Le Corbusier) elveinek és gyakorlatának meghonosítása. Munkásságukat áthatotta az építészek társ. felelősségének tudata, így fő területük a kislakásépítés, a szegényebb néprétegek egészséges, korszerű lakáshoz juttatása volt. Tevékenységük inkább csak elméleti maradt, de ezzel és megvalósult más munkáikkal (pestújhelyi, ma XV. ker. kórház személyzeti lakóép.-e; I. Toldy Ferenc u. 1.; II. Káplár u. 7.; Lotz Károly u. 4.; Pasaréti út 7.; VI. Bajza u. 8. és 10. lh.-ak stb.) a modern m. építészet úttörői lettek. A csoport tagsága nem volt állandó, de hosszú ideig közéjük tartozott *Molnár* Farkas, *Fischer* József, *Ligeti* Pál, *Major* Máté, *Forbát* Alfréd stb., és velük közösen publikált a külföldön dolgozó Breuer Marcel is. Megbeszéléseiket főleg a Central Kávéházban tartották. Jelentős volt agitatív tevékenységük (cikkek, kiállítások, vitaestek stb.), publikációik a *Munka*ban, a *100%*-ban, a *Tér és Forma*ban jelentek meg. – *Irod.* Gábor Eszter: A CIAM magyar csoportja (Bp., 1972).

ciszterciek, *ciszterciták, Sacer Ordo Cisterciensis, SOCist* ⟨lat.⟩: Szt. Benedek regulája eredeti szellemének és a szerzetesi fegyelem helyreállítására alapította 1098-ban Szt. Róbert a burgundiai Citeaux-ban (innen a nevük). Mo.-ra először II. Géza

Légifelvétel a Citadelláról

hívta be a cisztercieket 1142-ben (cikádori apátság). A tatárjárásig mintegy 25 apátságuk volt. A 13. sz.-i hanyatlást követően a török hódítás tette teljessé a m. ~ pusztulását. A 18. sz.-ban újraindult Zirc rendi élete, II. József pedig új jelleget adott a ~ működésének: plébániai munkára és tanításra kötelezte őket. Egerben, Székesfehérvárott, Pécsett, Baján és Budán volt gimn.-uk 1948-ig. 1950-ben 246 ciszterci ért a rend működésének betiltása. – Az 1989-ben újra kezdett rendi élet novíciusok felvételével indult, többek között a XI. ker. Szt. Imre-plébánia vezetésével. Budai gimn.-uk a XI. Villányi út 27. sz. alatt működött 1948-ig. Rendházuk a XI. Ibrahim u. 22. sz. alatt volt található. (→még *Szent Imre római katolikus plébánia és templomai*) – Irod. *Békefi Remig: A ciszterczi rend története Magyarországon 1132–1896 (Bp., 1896).*

Ciszterci rendi Szent Imre Gimnázium: a ciszterci rend 1912-ben létesítette bp.-i középisk.-ját. A tanítás a XI. Váli u. 1. sz. isk.ép.-ben indult meg. 1927–29-ben épült fel a XI. Szt. Imre herceg (ma Villányi) út 27. sz. alatt a Wälder Gyula tervezte neobarokk isk. (és mellette a templom). A ~ egyike volt a legszínvonalasabb bp.-i középisk.-knak. 1949-ben az ép.-ben a *József Attila Gimn.* nyílt meg. 1992-ben a ~ egy osztállyal ismét megkezdte működését. – *Irod.* A Budapesti József Attila Gimnázium jubileumi évkönyve (szerk. Vasbányai Ferenc, Bp., 1988).

Citadella ⟨ol. 'cittadella' fellegvár⟩: az 1848–49-es m. szabadságharc leverése után Emanuel *Zitta* osztrák altábornagy Haynau tábornagytól megbízást kapott hazánk erődláncolatának megtervezésére. Ennek első és egyetlen elemeként felépült a gellérthegyi fellegvár (1850–54). 1813-tól 1849-ig *Csillagda* állt itt körülötte virágzó szőlőskertekkel. Építői *Kasselik* Ferenc és *Zitterbarth* Mátyás voltak. A ~ az egész város katonai ellenőrzését célzó, a hegytetőn K–Ny-i irányban hosszan elnyúló alaprajzú építmény. Tulajdonképpeni erődrésze a Ny-i oldalon áll, félkörös udvar köré épült, kéttraktusos, és egy emelettel emelkedik ki a Ny-ra és K-re épült védőművek közül. Boltozatos termei az ún. kazamaták, udvarán 80 m mély ciszterna van. Lőrései az udvar, a Duna és a budai hegyvidék felé nyílnak. K-en az É-i és D-i bástyával, valamint a K-i rondellával védett nagyudvar található. Az erődöt körben védőárok övezi, a Ny-i rész előtt hosszú lejtő. A K-i védőmű udvarába felvonóhíd vezetett. Az udvart is bástyák védték, melyek K felé félkör alakban végződtek. A bástyákkal védett udvar volt a laktanya. Az egész építmény 220 m hosszú, 45–60 m széles, a falak magassága 12–16 m. A ~t 1854 jún.-ában vette birtokába az osztrák katonaság 60 ágyúval. Hadászati szempontból a saját korában sem volt korszerű, valószínűleg inkább a lakosság pszichológiai befolyásolására készült. A lakosság előtt ezért gyűlölttévált, az akkori sajtóban (Pesti Hírlap, 1855. 130. sz.)

Borostyán Nándor gellérthegyi Bastille-nak nevezte. A közvélemény állandóan foglalkozott azzal a kívánsággal, hogy a ~t le kell rombolni. – Egyszer egy esztendőben kapott munkát a Citadella-beli tüzérség – a kir. születésnapján –, amikor a díszlövéseket adta le. Ezenkívül az árbockosárral jelezték a közeledő hajókat, de ez is csak játék volt. 1897-ben a ~ a városi tanács birtokába került, ekkor képletesen lerombolták, a bejárat feletti falrészt, a D-i bástyafalak egy szakaszát és a főerőd Ny-i faltömbjét megbontották. Lebontásának vagy felhasználásának gondolata állandóan visszatérő probléma, különösen az FKT 1870. évi megalakulása óta. *Széchenyi* István régi gellért-hegyi tervét fia, Széchenyi Ödön vetette fel a ~val kapcsolatban, hogy nemzetünk nagy egyéniségei számára egy m. Pantheon kerüljön az erőd helyére. 1917-ben Lendl Adolf egy hatalmas domború térképet akart készíteni a ~ helyén. Időnként hadászati v. pol. jelentőségre is szert tett még az erőd: 1919-ben a forradalmárok ágyúállásává vált, később otthontalanok kaptak itt szükséglakást. A II. vh. alatt fogolytábor, majd légvédelmi ütegállás, parancsnoki fedezék volt. Bp. ostroma során súlyosan megrongálódott. 1961–64-ben idegenforgalmi célokra alakították át. Rendszeresen a ~ból lövik fel az ünnepi tűzijátékok röppentyűit. – *Irod.* Berza László–Marót Miklós: A Citadella (Bp., 1961); Radnai Lóránt: A Citadella (Bp., 1963).

Citibank Budapest Rt. (V. Váci u. 19–21.): vegyes érdekeltségű bank, 1985-ben jegyezték be Bp.-en, üzleti tevékenységét 1986-ban kezdte meg. A ~ részvényei 80%-ban a *Citibank Overseas Investment Corporation*, 20%-ban a *Központi Váltó- és Hitelbank Rt.* tulajdonában vannak. A ~ tevékenysége kiterjed valamennyi, m. Ft-ban, vagy konvertibilis devizában nyújtott kereskedelmi pénzügyi szolgáltatásra, kivételt képez a biztosítási tevékenység, továbbá a lakossági bankműveletek. Szolgáltatásainak köréhez tartozik a gazdálkodó szervezetek által elhelyezett betétek gyűjtése; az export finanszírozása; a külföldi részvétellel működő gazdálkodó szervezeteknek nyújtott tanácsadás. A ~ alaptőkéje 1989-ben 1 milliárd Ft volt.

City Szanatórium: →*Mandler Szanatórium*

Clair Ignác (Milánó, 1794–Pest, 1866): francia gárdatiszt, majd Ausztriában tornatanár. 1826-ban Pestre költözött és fiúk s lányok részére magántornaiskolát nyitott (→*Pesti Testgyakorló Iskola*).

Clark Ádám, *Klark* (Edinburgh, 1811–Buda, 1866): skóciai születésű angol mérnök. 1834-ben *Széchenyi* István meghívására jött Mo.-ra irányítani a Duna-szabályozáshoz Angliából hozatott „Vidra" nevű kotrógép felállítását és kezelését. Hazatért, majd 1839-ben a *Lánchíd* tervezője: William Tierney Clark őt bízta meg az építés vezetésével. 1847-ben az Orsz. Közlekedési Biz.-ban, 1848-ban a Közmunka- és Közlekedésügyi Min.-ban műszaki tanácsadó. 1849. máj. 20-án és júl.-ban meghiúsította a Lánchíd felrobbantását. ~ tervezte és építette a Várhegy alatti *Alagut*at (→*alagutak*). E munkán kívül csak kisebb tervezéseket (pl. budai városi vízmű gépháza), építkezés-felülvizsgálatokat vállalt. 1855-ben a budai Áldásy családból nősült és haláláig az Áldásy-házban élt (ma Színháztörténeti Múz. és Int., Krisztina krt. 57.). Emléktáblája az Ybl Miklós tér 6. sz. ház falán látható.

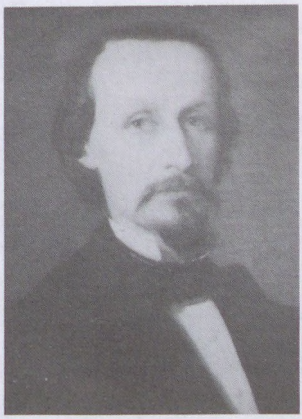

Clark Ádám

Clark, William Tierney (Bristol, 1783–London, 1852): angol mérnök, a *Lánchíd* tervezője. 1838. szept. 18-án a Széchenyi István vezette hídbiz. az ő terveit fogadta el a Lánchíd megépítésére. Rövidebb ideig többször járt Mo.-on, személyesen működött közre a pillérek kő- és az állványzat faanyagának kiválasztásában. 1843-ban munkája jelent meg a hídépítészetről, s ugyancsak angolul kiadta a Lánchíd leírását is.

Clark Ádám tér (I. ker.): a *Lánchíd* építésével kapcsolatban a *Fő u.* és a *Várhegy* között a hídépítési munkák felvonulási területeként keletkezett, majd a híd megnyitásával térré bővült. Előbb *Lánchíd tér* a neve, később az 1861-ben megnyílt →*Budai Népszínház*ról Népszínház, ill. az Alagútról Alagút tér volt az útbaigazító a hivatalos neve mellett. 1912-ben az FKT a híd és az Alagút építőjéről nevezte el. Itt áll a m. országutak 0 km-t jelző szoborköve. Az 1932-ban felállított szoborkő helyére 1975-ben Borsos Miklós alkotását helyezték el. Ide torkollik a Várhegy alatti *Alagút* (→*alagutak*).

„Coburg Herceg" Első Budapesti Hadastyán Egylet: →*hadastyánok*

Collegium tér: →*Hess András tér*

Colonia Biztosító Rt. (XIII. Róbert Károly krt. 76–78.): 1990-ben jött létre, 100%-os külföldi tulajdonnal. – A Colonia 1839-ben alakult Kölnben kis tűzkárbiztosítóként, s ma Németo. második legnagyobb biztosítója, és jelen van valamennyi európai országban, az USA-ban, Kanadában, Brazíliában és a Közel-Keleten is. – A ~ cégalapítástól kezdve az értékesítésig minden biztosítható kockázatot vállal egyedi és speciális, valamint „testre szabott" biztosításokkal. A Colonia sok éves tapasztalatát, kipróbált és bevált személy-, vagyon- és felelősségbiztosításait honosítják német alapossággal. Partnereik alapvetően a vállalkozók, a szellemi szabadfoglalkozásúak, menedzserek.

A Clark Ádám tér

Colosseum Színpad: a városligeti →*Kis Színkör* ép.-ében 1920-ban megnyílt színházi vállalkozás. Ig.-ja Sziklai Béla, legnevezetesebb bemutatója a J. Verne regényéből készült *Az óceán hajótöröttei* c. látványos revüszínmű volt. Az ép. lebontásával 1922-ben bezárta kapuit.

Compack Douwe Egberts Élelmiszerfeldolgozó, Csomagoló, Kereskedelmi Rt. (VII. István út 23–25.): 1991-ben alakult meg 7,5 milliárd Ft alaptőkével a *Compack Kereskedelmi Csomagoló Váll.* privatizálásával. A részvények többsége a holland–amerikai multinacionális cég tulajdonában van. – Az elődváll. 1962-ban az élelmiszert és vegyi cikkeket csomagoló kisebb váll.-ok összevonásával jött létre. Tevékenységének döntő hányadát a kávé, a tea, a hazai és külföldi fűszerek, vegyi áruk csomagolása képezte, mely az évek folyamán kiterjedt ezek feldolgozására, továbbá bel- és külkereskedelmére. A folyamatosan fejlesztett feldolgozási-gyártási kapacitás lehetővé teszi 1,5 g-tól 50 kg-ig terjedő skálán a korszerű termékcsomagolást. – A ~nek két bp.-i gyára, két raktáráruháza, egy fogyasztókereskedők boltja és egy üzletháza van. Vidéken öt telephellyel rendelkezik, melyekben az árufeldolgozás mellett csomagolást és forgalmazást is végeznek.

Concentus Hungaricus: 1985-ben a *Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekará*nak tagjaiból alakult kamarazenekar. 16 tagból áll, akik mind

A Concordia Gőzmalom korabeli számla fejlécén

szólistaként, mind kamaraegyüttesek tagjaiként szerepelnek. Repertoárjuk a barokk kortól a kortárs zenéig terjed. Hangversenymesterei Hegyi Ildikó, Andrássy Pál. Alapítóvez.-je Popa Péter.

Concordia Gőzmalom (IX. Soroksári út 24.): 1866-ban alakult, főrészvényese a Hatvany Deutsch család volt. Az évi 600 ezer q kapacitású malom működését a II. vh. előtt megszüntette. Ép.-ét közraktárrá alakították át.

Concordia Művészkör: az egyik első m. művésztársaság. 1845-ben alakult, székháza a *Három Grácia-ház* (a Váci és a Kiskorona u. sarkán) volt. Rendezvényeivel hatékonyan részt vett a reformkor társ. életében is.

Consilium: →*Táncsics Mihály u.*

Conti Kajetán (Lodi, 1796?–Buda ?, 1859 után): cukrász. Üzeme 1826-tól a Tabánban volt. 1847. febr. 8-án lemondott cukrászjogosítványáról, majd az Országút nevű külvárosban, a Retek u.-ban levő házában a „Kék csillaghoz" címzett betérő szállóját vezette, ahol bor- és sermérési jogot is gyakorolt. 1858-ban cukrásziparengedélyt kért és megvette Culmann Frigyes Vilmos cukrászatát. A megkapott iparengedélyről 1859 okt.-ében lemondott.

Conti Lipót Antal (Sopron, 1708–Pest, 1773): kőfaragómester. Apja olasz származású szobrász volt. 1733-ban szerzett pesti polgárságot, többször viselt városi tisztségeket. Sok kincstári és városi megrendelésen dolgozott (pesti klarissza zárda, Szerb u., mai városháza, tabáni Szt. Katalin-templom stb.). Jelentős vagyont szerzett, 1739–40-ben saját pénzén építette a kőbányai szőlők között a mai Kápolna téri kápolnát. Telkeinek emlékét másfél századig őrizte a ~ u. (ma VIII. Tolnai Lajos u.) elnevezése.

Continental Szalagszövőgyár Rt.: →*Lőrinci Szalagszövő és Csipkegyár*

Continental Szálló: →*Hungária Fürdő*

Conti utcai fogház: katonai tv.szék és börtön a mai VIII. Tolnai Lajos u. 41–43. sz. ép.-ben. 1898-ban épült honvéd főtv.széknek, és itt működött egy ideig a bp.-i honvédségi ker. bíróság is. Az I. vh. idején a katonaszökevények rettegett bírósága volt. A 30-as évektől, különösen a II. vh. idején a kémelhárító (defenzív oszt.) és a legfelsőbb katonai ügyészség működött az ép.-ben.

Contra Aquincum: az V. Március 15. téren (volt Eskü tér) feltárt késő római erőd neve. Az ún. ellenerődök sorába tartozik, amelyeket a Római Birodalom területén kívül, a Duna bal partján az ún. „Barbaricumban" építettek. Céljuk egy hídfőállás vagy stratégiai szempontból kiemelkedő jelentőségű hely (rév, gázló, folyótorkolat stb.) túlparti megerősítése volt, de előretolt megfigyelőállásoknak is tekinthetők. ~ helyének kijelölését is ilyen szempontok határozták meg: a Gellért-hegy É-i lábánál kínálkozó, ősidők óta használt dunai átkelőhely (ma Erzsébet híd) barbaricumi oldalán épült fel, azon a ponton, ahol a Római Birodalom felől érkező kereskedelmi és hadi útvonal az Alföldön folytatódik (ennek az útnak a nyomvonalát a mai Kossuth Lajos u. és a Thököly út őrzi). A *Nagy* Lajos és Bertalan Vilmos által feltárt rombikus alaprajzú (84×86 m) erőd részben másodlagosan felhasznált sírkövekből épített oldalfalainak vastagsága 3,4 m. Védművei jellegzetesen késő római: az erőd sarkain ún. legyező alakú, oldalfalain pedig ún. patkó (vagy U) alakú tornyok helyezkedtek el. Belső ép.-ei a feltűnően vastag, s valószínűleg igen magas falakhoz támaszkodva azok védelmében épültek, az erőd belső „udvara" pedig beépítetlen maradt. A falakon folyosó futott körbe, amelyről mind a megfigyelést, mind a védekezést megoldhatták. Egyik kapuja a mai ELTE Bölcsészettudományi Kar ép.-e alatt helyezkedik el. Ismertek ezen kívül még kisebb, egy–egy személy falakon kívülre jutására szolgáló ún. kitörőkapui is. A Diocletianus uralkodása alatt, feltehetőleg a 4. sz. elején épített erőd alakját I. Valentinianus 4. sz. végi átfogó →*limes*-erődítései idején is változatlanul meghagyták, mert hathatós védelmet nyújtott. A római ellenerőd ugyanezen ok miatt meghatározó szerepet játszott a középkori Pest város kialakulásában: masszív falainak tövében az Árpád-korban temető létesült, s valószínűleg Anonymus szavai is a Taksony vezér által bolgár kereskedőknek adott erődítményre, illetve a főv. bal parti városelődjére vonatkoznak *(„castrum quod dicitur Pesth")*, amely az ellenerőd falai körül alakult ki. A mai belvárosi plébániatemplom protoromán stílusú elődje a *castellum* DK-i sarkába, feltehetőleg a korábbi táborszentélyre épített háromkaréjos kápolnát *(cella trichora)* magába foglalva épült. Gerevich László feltételezése szerint itt volt Szt. Gellért vértanú püspök ideiglenes sírja is. – Az erődítmény romjaira az első Erzsébet híd építésekor (1898–1904) bukkantak, további részleteit pedig az 1930-as években végrehajtott területrendezés során tárták fel. Az ellenerőd É-i falának két tornyát a Hollay György és Hajnóczi Gyula tervei szerint megvalósult szabadtéri múz. mutatja be a tér szintje alatt. (→még *Eskü*

Contra Aquincum maradványai

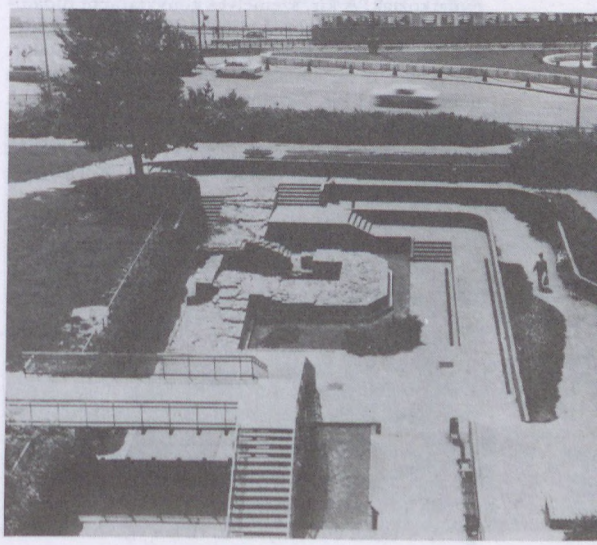

téri föld alatti Múzeum) – *Irod.* Nagy Lajos: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse (Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái 17. Bp., 1946); Bertalan Vilmos: A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások 1944 nyarán (Budapest Régiségei 14, 1945).

Controll Elektronikai és Számítástechnikai Rt. (IX. Üllői út 101.): 1981-ben polgári jogi társaságként alakult. Később gmk., majd kisszövetkezeti formában működött. 1990-ben 250 millió Ft alaptőkével rt.-vé alakult. Részben saját gyártású számítás- és irodatechnikai gépeket forgalmaznak. 1991-ben vegyes váll.-ot létesítettek az amerikai Hewlett–Packard céggel. Képviseleti szerződés alapján árusítják többek között a Canon, a Samsung, az Emerson és a Novell cég termékeit. A Hill International bp.-i képviseletének ellátására alapították a Controll Minőségfejlesztési Tanácsadó Irodát. Forgalmazzák az osztrák Multiform cég irodabútorait is.

Coopholding Első Szövetkezeti Vagyonkezelő Rt. (IX. Üllői út 114.): 1990-ben alakult 1,3 milliárd Ft alaptőkével. Alapítói körébe mintegy 700 fogyasztási-, lakás- és takarékszövetkezet tartozik. 1991-ben az alaptőkét részvénykibocsátás útján 12 milliárd Ft-ra emelték. A ~ tulajdonában van a *Zöldért*, a *Hungarofruct*, a *Szövaut* és a *Göngyöleggyártó és Forgalmazó Szövetkezeti Váll.*

COOPTOURIST Magyar Szövetkezetek Utazási Irodája (I. Krisztina krt. 99.): 1959-ben alapított, széles körű irodahálózattal rendelkező utazási váll. A főv.-ban a vezérigazgatóságon kívül főirodája, számítástechnikai közös váll.-a, autóbuszüzeme van, és a Hotel Rege is a ~ tulajdonában van. Bp.-i fiókirodáinak száma hét.

Corvina, *Korvina, Bibliotheca Corviniana:* Mátyás kir. könyvtára, Európa egyik legértékesebb és legteljesebb humanista gyűjt.-e, a mo.-i reneszánsz kultúra legnagyszerűbb alkotásainak egyike. Tudományos színvonaláról, művészi értékéről és páratlanul szép berendezéséről a kortársak elragadtatással nyilatkoztak. A kir. személyes könyvtárából tudatosan kifejlesztett gyűjt. Latin és görög nyelvű kódexek mellett m. nyelvű kéziratokat és nyomtatott könyveket is tartalmazott. A budai palota Dunára néző oldalán a kir. kápolna mellett helyezkedett el. A kir. a ~ gyarapításáról főként a rendszeresen felkutatott értékek vásárlása és másoltatása útján gondoskodott. Gyakoriak voltak a ~ számára az ajándékozások is. A kódexek másolását nagyrészt Olaszo.-ban, főként Firenzében végezték a kor leghíresebb mesterei (Attavante dei Attavanti, Giovanni Boccardi, Gherardo és Monte di Giovanni, Francesco Antonio del Cherico). Másolóműhely Budán is működött (→*budai miniátorműhely*). Könyvtárosai főként olasz humanisták voltak: Galeotto Marzio és fia, Bartholomeus Fontio, Taddeo Ugoleto, Antonio Bonfini, Felix Ragusanus és a német Joannes Regiomontanus. A ~ fejlődése nagyobb lendületet 1476 után, Mátyásnak Beatrixszal kötött házasságát követően kapott, amikor itáliai humanista kapcsolatai megerősödtek. Kiemelkedő jelentőségű volt 1485 után Taddeo Ugoleto könyvtárszervező tevékenysége. A ~ ekkor élte fénykorát. Ekkor egészült ki híres görög nyelvű anyagával, ebben az időben látták el a ~kat Mátyás címerével, és ekkor kapták a kódexek eredeti korvin-kötésüket. A ~ Mátyás halála után pusztulásnak indult. A súlyos anyagi gondokkal küzdő m. királyság már nem tudott gondoskodni a gyűjt. továbbfejlesztéséről, sőt fenntartásáról sem. Mátyás humanistái szétszéledtek, a budai másolóműhely 1492 után feloszlott. 1526-ban a gyűjtemény – bár meglehetősen kifosztva – még a helyén volt. Szulejmán bevonuló seregei az ott talált könyvek egy részét elpusztították, más részét Konstantinápolyba hurcolták. 1869-ben és 1877-ben ennek szerény maradéka (16 db) a szultán ajándékaként visszakerült Mo.-ra. A 2000–2500 kötetre becsült gyűjt.-ből mindössze 208 kötet maradt ránk. Ebből Mo.-on csupán 53, Bp.-en 51 található. – *Irod.* Csapodi Csaba: Bibliotheca Corviniana (Bp., 1967).

Corvina: 1. a M. Könyvkereskedők Egyletének közlönye. Az egylet alapításakor, 1878-ban indították, s 1951-ig jelent meg, előbb havonta háromszor, 1920-tól pedig hetenként. A szakcikkek mellett rendszeresen közölte a hazai könyvkiadók jegyzékét és 1920-tól „Magyar Könyvészet" című mellékletében évenként összefoglalta a m. könyv- és folyóiratterméstet. Szerkesztői között volt Abafi Aigner Lajos, Petrik Géza, Bak János, Faust Imre, Kőműves Imre. 1944-ben szűnt meg. – 2. tudományos folyóirat. A Società Ungherese-Italiana Mattia Corvino adta ki olasz nyelven 1921-től 1944-ig. Szerk.-je Berzeviczy Albert, Gerevich Tibor, Zambra Alajos, Huszti Dénes, Pálinkás László volt. Elsősorban a magyar–olasz kulturális-művészeti kapcsolatokkal foglalkozott.

Corvina Kiadó (V. Vörösmarty tér 1.): kiadóváll. 1955-ben alapították idegen nyelvű kiadványok megjelentetésére, ezért 1965-ig *Corvina Idegennyelvű Kiadó* néven működött. 1965-től emellett a képzőművészeti könyvek kiadása is alapfeladata lett. Általában gazdagon illusztrált képzőművészeti, történelmi, művelődéstörténeti műveket ad ki magyarul és idegen nyelveken, útikönyveket, fotóalbumokat és szakácskönyveket elsősorban idegen nyelveken, m. szépirodalmat, gyermek-, zenei és sportkiadványokat pedig csak idegen nyelveken. Számos idegen nyelvű művet külföldi kiadókkal közösen jelentet meg, ill. forgalmaz. Egyes kiadványait *Pannónia Kiadó*ként jegyzi. – *Irod.* Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon (szerk. Zöld Ferenc, Bp., 1987).

Corvin Filmgyár: 1917-ben vált ki Janovics Jenő kolozsvári ~ nevű vállalkozásából és Korda Sándor, valamint Pásztory M. Miklós vezetésével Bp.-re települt. 1918-ban épült fel állandó műterme a zuglói (XIV. ker.) Gyarmat u. 89. sz. alatt (az ideiglenes a Városligeti fasor Dózsa György úti sarkán állt), s ez – több bővítés és korszerűsítés után – a mai m. filmgyártás központja lett. Az 1926-ban csődbe került vállalkozás áll. kezelésbe kerülve 1948-ig →*Hunnia Filmgyár* néven működött.

Corvin közi csoport: →*budapesti fegyveres felkelő csoportok*

Corvin Mátyás Gimnázium: Mátyásföldön társ. egy.-ek összefogásával alapították és építették

A Corvin Mozi

1932-ben. Ép.-ében (XVI. Mátyás király tér 4.) ma a *Corvin Mátyás Gimn. és Műszaki Középisk.* működik.

Corvin Mozi (VIII. Kisfaludy köz): a legrégibb és legjelentősebb bp.-i filmszínházak egyike. Az Üllői út és a József krt. akkor még beépítetlen szögletén 1924-ben nyílt meg *Corvin Színház* néven az akkor legnagyobb, 1200 férőhelyes mozi, amely 1958-ban elsőként rendezkedett be cinemascope-technikára szuperprodukciók bemutatására.

Corvin Nagyáruház (VIII. Blaha Lujza tér 1–2.): 1922-ben alakult rt.-ként, német részvénytöbbséggel. 1926-ban Reiss Zoltán tervei szerint építették. Ruházati és vegyesip. cikkeket árusított. A háborús károk helyreállítása után 1947-ben mint volt német érdekeltség szovjet tulajdonba került. 1952-ben visszakerült m. tulajdonba. 1952-től 1965-ig a Belkereskedelmi Min. Áruházi Kereskedelmi Igazgatóságának tagjaként működött *Bp.-i Nagyáruház* néven. 1956-ban megrongálódott. 1966-ban rekonstruálták. Az Áruházi Igazgatóságból és a felügyelete alá tartozó áruházakból megalakult az Orsz. Áruházi Váll., mely később felvette a Centrum nevet. 1976-ban az áruház neve ismét ~. 1980-ban megnyitották a földszinti eladótér csaknem felét elfoglaló korszerűen berendezett élelmiszeroszt.-t. Kilenc oszt.-án ruházati, hat oszt.-án vegyesip.cikk áruféleségek vannak. Nagyrészt magánvállalkozók üzemeltetésével sokféle szolgáltatás egészíti ki a kereskedelmi tevékenységet. 1990-ben ismét megnyílt a nagyközönség számára a ~ étterme. A ~ átlagkészlete 350 millió, éves forgalma meghaladja a 2 milliárd forintot. – Az 1980-ban megnyílt Kőbányai Centrum Áruházat fiókáruházként a ~ üzemelteti.

Corvin tér (I. ker.): a *Fő u.*-nak itt térré rendeződött részeként a K-i házsor még a középkorból való, és talán kereskedelmi jellegű ép.-ek álltak rajta. Ny-i oldalán a török hódoltság idején állott mecset feltehetően →*Tojgun pasa dzsámi* volt. 1687-ben a kapucinusokat telepítették ide. Ez az összefüggő rész az 1695-iki Zaiger szerint *Bey den Capucinern*. A kapucinusok a templomuktól É-ra és D-re fekvő területet fallal vették körül és kertet létesítettek. II. József a kertet elvette azzal a céllal, hogy helyén két tér létesüljön. Az így kialakult É-i téren 1792. jún.-ban tett koronázási esküt I. Ferenc. A *Kapucinus tér* később *Mátyás tér* lett, 1874-ben Mátyás természetes fiáról Corvin Jánosról kapta a ~ nevet. 1904-ben állította fel a ~en a főv. Millacher Lajos szikvízgyáros végrendeletében e célra hagyományozott összegből a Lajos-kutat (Holló Barnabás alkotása). – A ~ figyelemreméltó ép.-ei: **2. sz.:** 1750 körül barokk stílusban épült emeletes lh. Homlokzatán 4 ablak látható, udvarán két árvíztábla. 1868-ban Knabe Ignác átépítette Kerndl Piroska számára. Homlokzatát megújították. – **3. sz.:** emeletes 5 ablakos lh. térre néző része barokk stílusban épült 1745-ben. Udvari szárnyait több részletben a 18. sz.-ban, régebbi ép.maradványok felhasználásával építették hozzá. Homlokzatát 1800 táján alakították át késő barokk (copf) stílusban. Emeleti falfülkéjében Nepomuki Szt. János szobra áll, talpazatán kronosztikonos felirattal. Földszinti ablakain török ablakrács látható. Pilléres, árkádos udvara rongált. – **4. sz.:** eredetileg barokk, egyemeletes lh. 3 ablakkal. Ablakait felül Nemes György domborművei díszítik (1925): Mátyás király mint gazda, tudós és hadvezér; kapu feletti dombormúve alkimista műhely. Belső helyiségei dongaboltozatosak. Először 1800 körül, majd 1925-ben erősen átalakították. – **8. sz.:** egykori budai Vigadó, (Árkay Aladár és Kallina Mór, 1897). – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1962); Rajna György: Budapest köztéri szobrainak katalógusa (Bp., 1989); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Creditanstalt Rt., *CA Rt.* (V. Akadémia u. 17.): 1990. jan.-ban alapította a *Creditanstalt-Bankverein* (Ausztria) és a →*Budapest Bank Rt.* 1,4 milliárd Ft alaptőkével (75%, illetve 25% tulajdoni hányaddal). A ~ főbb tevékenységi körei: exportfinanszírozás, rövid lejáratú forgóeszköz-hitelezés; váltóleszámítolás; okmányos ügyletek és pénzügyi műveletek lebonyolítása; Ft- és devizaszámla-vezetés, valamint betéti szolgáltatások vállalatok és magánügyfelek részére; devizapénztári szolgáltatások.

Creditanstalt-Wiener Bankverein Magyarországi Fióktelepe: a fiókot eredetileg a Wiener Bankverein állította fel 1903. márc.-ban az V. Nádor

A Corvin tér 3. sz. ház

u. 4. sz. alatt. Az új cégnév 1934-ben keletkezett, amikor a Wiener Bankverein az Österreichische Credit Anstalt für Handel u. Gewerbe nevű bécsi pénzint.-tel fuzionált. A *Pénzintézeti Központ* 1. kúriájába tartozott, minden bankszerű üzletággal foglalkozott, főként azonban a bécsi anyaint. mo.-i ip., kereskedelmi és közlekedési érdekkörű váll.-ait ellenőrizte és finanszírozta. Nagyobb érdekeltségei voltak: AEG Unió Magyar Villamossági Rt., Beiersdorf Vegyészeti Gyár Rt., Burettfonógyár Rt., „Del-Ka" Cipőkereskedelmi Rt., Első Dunagőzhajózási Társaság és Magyar Kender- és Lenipar Rt.

Crescendo: 1926–28-ban Gombosi Ottó szerkesztésében megjelent zenetudományi folyóirat.

Csabarákos: →*Rákoscsaba*

Csaba u. (XII. Gaál József út–Krisztina krt. között): **5. sz.:** r. k. templom (Árkay Aladár, 1923). – **15. sz.:** Malmos-villa (Kós Károly, 1928).

Csacsi-rét (XII. ker.): erdei tisztás a →*Virágvölgy* legfelső részén, a →*Diófás-tető* alatt.

Csahihen Károly (Bp., 1883–Bp., 1948): pénzügyi számtanácsos. Irodalomtörténeti cikkei a Magyar Szemlében jelentek meg. Bp.-i vonatkozású művei: *Széchenyi Pestje* (óda, Bp., 1923); *Pest-Buda irodalmi élete, 1780–1830* (I–II. Bp., 1933).

Csajkovszkij park, *Kőbányai Ifjúsági Park* (X. ker.): *Kőbánya* legnagyobb, közel 26 ezer m² területű parkja. A Dreher család magánkertjéből alakították ki 1950-ben.

családi állapot: →*népesség*

családi lapok: a képes hetilapok egyik típusa, amely a család valamennyi tagjának olvasnivalót kíván nyújtani. Az apának közélet, gazd., sport, az anyának divat, kozmetika, háztartás, a gyerekeknek mese, fejtörők, s mindannyiuk számára versek, elbeszélések és sok kép. Az első ilyen hazai lap a *Szünórák* (1862). Ezt a típust hosszú ideig a →*Képes Családi Lapok* képviselte. A későbbi legismertebb ~ az →*Áller Képes Családi Lap*ja és a →*Tolnai Világlapja*. Az ilyen típusú lapok iránti igényt igyekeztek kielégíteni a napilapok vasárnapi bővebb, mellékletekkel ellátott számai is.

A Császár fürdő (R. Alt metszete)

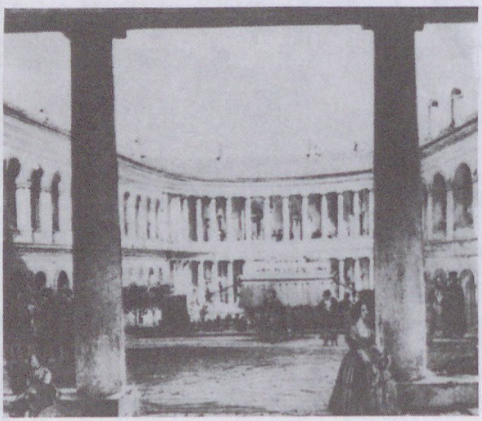

Csalogány u. (I. Bem rkp.—Széna tér): a középkorban feltehetően *Szt. Péter u.* volt a neve, a 13. sz. második felében épülhetett Szt. Péter domonkos rendi vértanú plébániatemploma után. Garády Sándor ugyanis a Csalogány u. 7–13. sz. alatt 1942-ben feltárt, majd visszatemetett háromhajós gótikus templom alapfalaiban a Szt. Péter-templom falmaradványait vélte. – A vár visszavétele után az 1695. évi Zaigerben a ~ „Hier ist die ober Razen gassen" (Felső rác u.) megjelöléssel szerepel. A 19. sz. közepén Fünf Lerchen Gasse, 1870-től *Öt pacsirta u.*, 1874-től ~ a neve.

Csánk Elemér, *Rottman* (Bp., 1897–Bp., 1969): építész. Mérnöki oklevelét 1923-ban szerezte. Magántervezőként Bp.-en és vidéken főleg oktatási, eü. és közig. ép.-eket tervezett, gondosan figyelembe véve a funkciókat. Fontosabb bp.-i ép.-ei: *Fővárosi Közegészségügyi és Bakteriológiai Int.* (IX. Gyáli u., 1938), *Központi Áll. Kórház* (XII. ker., 1942–43). III. díjat nyert a Boráros téri híd pályázatán. A II. vh. után tervezte a *József Attila Művelődési Ház*at (XIII. József Attila tér 4., 1948). A Közép.tervező Int. keretében részt vett számos közép., így az MNG, az MTA, a II. sz. Belklinika helyreállításában.

Csánki Dezső (Füzesgyarmat, 1857–Bp., 1933): levéltáros, történetíró, az MTA tagja (l. 1891, r. 1900, ig. 1925). 1881-től az Orsz. Levéltár dolgozója, 1919-től főig.-ja. A levéltár mai ép.-ének építését ő kezdeményezte, s itt 1923-tól megszervezte az iratok korszerű tárolását. 1923-tól haláláig szerk. a *Levéltári Közlemények*et. A fővárosi megbízásából hozzáfogott a középkori források összegyűjtéséhez, de halála miatt nem tudta befejezni. 1936-ban *Budapest történetének okleveles emlékei*ből csak az első, az 1148–1301. évi korszakot felölelő kötet jelent meg. Művelődéstörténeti m: *Rajzok Mátyás király korából* (Bp., 1903).

Csányi u. (VII. Király u.–Klauzál tér): építészetileg jelentős ép. a **8. sz.** lh., mely kétemeletes klaszszicista ép. 1840 körül épült, 9 ablakkal, tojássordíszes főpárkánnyal, klasszicista lépcsőrácsokkal.

Császár fürdő (II. Frankel Leó u. 31–33.): gyógyfürdő. Vizét, mint a vele szomszédos →*Lukács gyógyfürdő*ét részben fúrt kutak, részben a *Szemlőhegyi* forráscsoport forrásai adják: 10 forrása napi 15 millió l 17–65 °C hőmérsékletű gyógyvizet szolgáltat. Vize földes-meszes, kénhidrogénes, mozgásszervi betegségek, baleseti sérülések utókezelésére, izom- és idegbetegségek kezelésére javallt. – A gyógyhatású forrásokat valószínűleg már a rómaiak ismerték. Anonymus szerint ezen a környéken táborozott Attila, majd Árpád is. A 15. sz. első felében fürdőházak is állottak már itt, közelében 1330-ban épült a Szentlélek Lovagrend ispotálya. Mátyás király korában kedvelt fürdőhellyé vált. Egykorú leírását Oláh Miklós és Wernher György nyújtotta. 16. sz.-i fejlettségét jól mutatja az is, hogy az akkori Buda-Felhévíz lakosságában a második leggyakoribb foglalkozási ág a fürdős és borbély volt. A ~ ma is álló legkorábbi ép.részét a törökök emelték. Minden valószínűség szerint a török kori ~ volt *Veli Bej fürdője*. Az ép.-ben megmaradt emléktábla szerint *Szokollu Musztafa* építtette 1571–72-ben. Közpon-

A Császár uszoda 1944 előtt

tos alaprajzú, a négyzet alakú épületmag közepén nyolcszögű, ötlépcsős fürdőmedence van. E helyiséget félgömb-kupola fedi, ezt nyolc falpillérre nehezedő csúcsíves falív hordja. A pillérek fejezete sztalaktitokból kialakított. A központi kupolacsarnokhoz a főtengelyek vonalában teknőkupolával fedett, téglalap alaprajzú terek csatlakoznak, míg a négy sarkon kis kupolákkal fedett négyzetes terek vannak. A kupolacsarnoktól Ny-ra levő három helyiség is török eredetű. – Budavár 1686-iki ostromát a fürdő túlélte, korabeli alakját *Marsigli* olasz hadmérnök és *Fischer von Erlach* is megörökítette. A ~t a 17. sz. végén Ecker János budai fürdős bérbe vette, majd 1702-ben meg is vásárolta. Négy új helyiséget építtetett, 1727–28-ban kápolnát is emeltetett. 1806-ban *Marczibányi* István vette meg, majd ugyanabban az évben az *irgalmas rend*nek adományozta. Alapítólevelében a fürdő jövedelmét a felépítendő Irgalmas Kórház fenntartására, a szegény betegek ingyenes kezelésére rendelte. A rend többször bővítette, majd 1841–44 között *Hild* Józseffel teljesen újjáépíttette. Ekkor nyerte el a ~ mai formáját: a klasszicista szárnyakkal körülvett félkör alakú nagy gyógyudvar és a mellette levő kis, négyzetes alakú gyógyudvar az ő alkotása, megmaradt azonban az 1806-ban épült emeleti dór oszlopsor. A reprezentatív nagy gyógyudvar a 19. sz.-i társasélet egyik legelegánsabb színhelye volt, ahol estélyeket, bálokat tartottak. 1860-ban a ~ férfi és női uszodával gyarapodott, és kisebb belső átalakítások történtek a 20. sz. első felében is. – A II. vh. során a ~ ép.-ei és berendezései megsérültek. 1946-ban egyesült a szomszédos Lukács fürdővel, a szálloda helyiségeibe az *Állami Reuma Kórház* és a *Balneológiai Kutatóint.* került. 1951-ben a volt *Irgalmas Kórház*zal egyesült a Reuma Kórház *Orsz. Reuma- és Fürdőügyi Int.* néven. A fürdők a Főv. Fürdő Ig.-ság kezelésébe kerültek. 1990-ben az uszoda megszűnt. A gyógyfürdőben termálfürdők, forró lég- és gőzkamrák, termálkádfürdők, női iszapkezelések, súlyfürdők működnek. – *Irod.* Mádai Lajos: a Császár-fürdő monográfiája (Bp., 1927); Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása (I–III., Bp., 1934); Magyarország gyógyfürdői, gyógyhelyei és üdülőhelyei (Bp., 1962); Pogány Frigyes–Horler Miklós: Budapest műemlékei (II., Bp., 1962).

Császár Gőzmalom: →*Schmidt és Császár Gőzmalom*

Császári és kir. kereskedelmi törvényszék: →*bíróságok*

Császári és kir. váltótörvényszék: →*bíróságok*

Császárrés: →*Kapisztrán tér,* →*Anjou bástya*

Császár uszoda: →*Komjádi Béla Sportuszoda*

Csatárka (II. ker.): szórványosan beépített lankás lejtő a →*Látó-hegy* DK-i oldalán. Budai márga és áthalmozott lösz térszíne csuszamlásveszélyes. A dűlőnév a 17. sz.-i török harcokkal kapcsolatos.

Csatárka úti lakótelep (II. ker.): az 1970-es évek közepén a Csatárka út melletti lejtős terepen, a Főv. Tanács által előkészített területen az OTP beruházásában összesen 1297 lakás épült, zömmel alagútzsalus technológiával. Járulékos létesítményei: 12 tantermes ált. isk., orvosi rendelő, gyógyszertár, továbbá kereskedelmi és szolgáltató ép.-ek.

Csathó Kálmán (Bp., 1881—Bp., 1964): író, rendező, színig. A Nemzeti Színház rendezője, majd főrendezője 1909–19 és 1931–35 között. 1940-ben a M. Színház és az Andrássy úti Színház művészeti ig.-ja. Nemzeti színházi emlékeit jegyezte föl *Ilyeneknek láttam őket* (Bp., 1957) és *A régi Nemzeti Színház* (Bp., 1960) c. könyveiben.

csatornázás: →*Fővárosi Csatornázási Művek*

CSÁV: →*Budapesti Csavargőzös Átkelési és Hajózási Rt.*

Csavaripari Vállalat (XIII. Váci út 168.): elődje *Első Magyar Csavargyár Rt.* néven 1889-ben alakult. 1911-ben a csavarkartell vezető váll.-a, több kisebb hazai csavargyártó üzemet kebelezett be. 1917-ben beolvadt a *Coburg Fülöp herceg-féle Bánya- és Kohóművek Rt.*-be. 1922-től osztrák érdekeltség *Csavar- és Kovácsárugyár Brevillier & Társa Urban. A & Fiai Rt. budapesti fiókja* néven. Az 1920-as évektől több csavargyártó kartell tagja. 1948-ban az áll. – mint nem m. tulajdont – bérbevette, majd hozzácsatolva négy bp.-i üzemet, *Csavargyár Nemzeti Váll.* néven átszervezték. 1956-ban hozzácsatolták a Győri Csavargyárat. 1959-től *Csavarárugyár* néven újjáalakult, további váll.-okat beolvasztva. 1965-től átvette a csavaráruk orsz. készletezését és forgalmazását. 1968-tól neve ~, több vidéki gyáregységgel (Felsőzsolca, Dombóvár). Termelése csúcsévében (1978) 23 600 t csavart gyártott. A váll. bp.-i gyára 1989-ben négy vegyes tulajdonú kft.-vé alakult át.

Csekey Sándor (Alsóvárad, 1896–Bp., 1956): ref. lelkész, teológiai tanár. Tanulmányait a bp.-i Ref. Teológiai Akadémián végezte. A bp.-i Ráday Könyvtár (1933–48) és a bp.-i Ref. Teológiai Akadémia ig.-ja volt. – *M. A budapesti Református Theológiai Akadémia száz éve* (Bp., 1955).

cseléd: →*háziseléd*

cselédkorzók: a faluról Bp.-re került ún. mindenes cselédlányok vasárnap délutáni sétahelyei a múlt század 80-as éveitől egészen a II. vh. végéig. A kimenőt a ~on lehetett eltölteni. Itt találkoztak az egy faluból való lányok, a katonai szolgálatot Bp.-en teljesítő vagy az ip.-ban dolgozó legények. A ~on a lányok színes népviseletben sétáltak, egymásba karolva, mint otthon a fő.-n. A ~ többsége a pu.-ok környékén alakult ki. Az alföldiek és az erdélyiek általában a Keleti pu. előtt a Baross téren korzóztak, a felvidékiek a Nyugati pu. előtt a Körúton, a Buda vidéki sváb lányok a Széna téren, a dunántúliak a Déli pu. mellett a Vérmezőn. Jellegzetes cselédkorzózó hely volt a városligeti Vurstli is.

cselgáncs: japán eredetű küzdősport. Bp.-en már 1900-ban ismert, amikor Szemere Miklós meghívására Szaszaki Kicsiszaburo japán mester – Kano Dzsigoro tanítványa – Mo.-ra látogatott. Szaszaki a BEAC lágymányosi sporttelepén három hónapos tanfolyamot tartott, a tanfolyam végére azonban csak négy hallgató maradt, köztük Neidenbach Emil fizikatanár, aki 1907-ben kiadta az első m. nyelvű ~szakkönyvet. 1928-ban Vincze Tibor néhány tanítványával elkezdte a rendszeres edzéseket. 1931-ben a Nemzeti Torna Egylet megalapította az első szakoszt.-t, a MAC birkózókkal vívták az első háziversenyeket. 1933-ban az NTE Bécsben az első nemzetközi versenyen vett részt. 1935-ben a szakoszt. a Munkás Testedző Egylet birkózó szakoszt.-ában, később a MAC-ban és az Óbuda TE-ben tartottak edzéseket. 1934-ben Vincze Tibor már részt vett a nem hivatalos drezdai EB-n. 1938-ban a M. Nippon Társaság küldötteként Vincze Tibor két danból, Purman János egy danból sikeres vizsgát tett. Ugyanők 1946-ban a bp.-i Domonkos u.-i gimn.-ban alakították meg az első ~ szakoszt.-t. Innen, továbbá a Bp.-i Rendőr Egylet (BRE) szakoszt.-ából indult el a mo.-i modern ~. A sportág belügyi önvédelmi jelentőségét hamar felismerte a Belügymin., a Domonkos u.-i szakoszt.-ból létrejött Elektromos SE-t a Bp. Bástya, a BRE-t 1950-ben a Bp. Dózsa vette át. 1950-ben Bp.-en volt az első övvizsga, 1952-ben a M. Birkózó Szöv.-en belül létrejött az Orsz. Cselgáncs Társ. Szöv., amely 1953-ban megrendezte az első orsz. bajnokságot. 1954-ben megkezdődött a TF-en az edzőképzés. 1957-ben megalakult a M. Cselgáncs Szöv., ekkor Bp.-en öt szakoszt. működött. A sportág nemzetközi kapcsolatait ekkor nehezítette, hogy Mo.-on más szabályok szerint űzték a ~sportot. Miután Mo.-on is áttértek a nemzetközi szabályokra, a szöv.-et felvették az Európai Cselgáncs Szöv.-be, s 1959-től részt vehetünk a VB-ken, EB-ken. 1966-ban japán mesterek bemutató edzéseket tartottak Bp.-en, 1968-ban az egész japán A válogatott Bp.-re látogatott. 1976-ban Tuncsik József a m. cselgáncsozók közül először EB-t nyert. Jelenleg a legjelentősebb bp.-i szakoszt.-ok a Bp. Honvéd, a Bp. Spartacus és az UTE.

Csemege Édesipari Gyár (XI. Budafoki u. 187–189.): elődje az államosított →*Meinl Gyula Kávéhehozatali Rt.* 1981-től a *Budapesti Édesipari Vállalat* gyára ~ néven. Fő gyártmányai: rágógumik, dúsított táblás csokoládék és nugátok, kézi gyártású konyakmeggy, kakaópor és kakaóvaj, cukrászip. félkész termékek.

Csemege–Julius Meinl Ipari és Kereskedelmi Rt. (V. Szép u. 6.): jogelődje, az 1952-ben alapított *Csemege Kereskedelmi Váll.* 27 főv. ABC és 18 Csemege áruházával, ill. 27 vidéki városban, valamint a Balaton körül 18 helyen létesített üzlethálózatával az élelmiszerkereskedelem legnagyobb váll.-a volt. Boltjainak áruellátására saját hidegkonyhai, cukrászati és pehelyrizstermelő-üzemeket létesített, raktárbázisa nagykereskedelmi tevékenységet is ellátott. 1965-ben a szállodákban és a nyílt árusítású egységeiben konvertibilis valutáért kereskedő intertourist hálózatot hozott létre. – A váll. privatizációjával 1991-ben létesítették a ~-t, amelyben az osztrák Julius Meinl AG. leányváll.-a, a *Julius Meinl International AG.* 51%-os tulajdonosi részesedést szerzett. A fennmaradó hányadon az ÁVÜ és az önkormányzatok osztoztak; az alaptőke 10%-ának erejéig tulajdonosok lettek a váll. dolgozói is. A ~ fő tevékenysége az élelmiszer és vegyiáru kiskereskedelem. Árbevétele alapján a főv. forgalom 13%-át adja.

Csemegi József (Bp., 1909–Bp., 1963): építészettörténész, a budavári műemlékek tudományos feltárója. Tervei alapján restaurálták a Margit-szigeti ferences templom romjait, a budai Magdolna- és domonkos templomot. 1951-től a BME, 1953-tól az Iparművészeti Főisk. tanára, 1959-től az Orsz. Műemléki Felügyelőség oszt.vez.-je. Bp.-i vonatkozású fő műve: *A budavári főtemplom* (Bp., 1955).

Csendilla: →*Budakeszi út* 73. sz.

csendőrség: a közrend és a közbiztonság megőrzésére, a társ. nyugalmának megóvására létrehozott, katonai szervezettségű és fegyelmű áll. fegyveres testület. Egyenruhájukról könnyen felismerhető tagjait nem az ált. hadkötelezettség kényszerítette a szervezetbe, hanem gondos kiválasztás után, próbaidős szolgálat tapasztalatai nyomán írásos „szerződéssel" alkalmazták, ill. véglegesítették. Eredete a 18. sz. végi Franciao.-ba nyúlik vissza; az 1790-es években ott szerveztek először csendőralakulatokat. Mo.-on a zsandár- illetőleg pandúrszolgálat a 19. sz. utolsó negyedében adta át helyét e szervezetnek. Az 1881. évi III. tc. intézkedett felállításáról. Az 1882–84 között létrehozott testület nyolc csendőrker.-re tagolódott, közülük a III. volt a bp.-i, s keretei között mintegy 14 000, katonaidejét leszolgált, a csendőri szolgálatra minden tekintetben alkalmasnak talált férfi teljesített szolgálatot. – A trianoni békeszerződés következményeként szükségessé vált a csendőrker.-ek átszervezése. Az 1920-tól megszervezett hét csendőrker.-ből az első volt bp.-i. 1938–41 között az ország területének növekedésével párhuzamosan újabb három csendőrker.-et szerveztek. A csendőrség működési területe annak ellenére, hogy behálózta az egész országot, nem terjedt ki a főv., az ún. tvhat.-i jogú városok, valamint a megyei városok területére. Ezeken a területeken a m. kir. rendőrség egységei látták el mindazokat a feladatokat, amelyeket a nem városi rangú településeken a csendőrség. – A testület központi irányítása és ellenőrzése két min. között oszlott meg. A Belügymin. egy e feladatra rendelt egysége útján irányította a közbiztonsági tevékenységet, ideértve a pol. jellegű, és a közönséges bűnügyek nyomozását is. A Honvédelmi Min. csendőrségi oszt.-a pedig a személyi, fegyelmi, kiképzési ügyekben volt illetékes. – A ~ szervezetében alapvető funkciót töltöttek be a központi intézmények (parancsnokságok és isk.-k). A bp.-i csendőrker.-i parancsnokság a XII. Böszörményi út 21. sz. alatt működött. Ugyancsak fontos szerepet töltött be az 1930-ban felállított M. Kir. Csendőrség Nyomozó osztály Parancsnoksága, Budapest (1942-től M. Kir. Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnokság néven), mely Törzsaloszt.-t, Hírközpontot, Bűnügyi laboratóriumot és ún. Vasúti szárnyat foglalt magába. Egyidejűleg nyomozó aloszt.-ok alakultak a bp.-i, a szombathelyi, a szegedi és a debreceni ker.-ben. Pécsett 1931-ben, Székesfehérváron és Miskolcon pedig 1932-ben létesítettek ugyanilyen aloszt.-t. A Központi Nyomozóparancsnokság legfontosabb egysége a Törzsaloszt. volt, mely Áll.rendészeti csoportot és Bűnügyi csoportot foglalt magába. Az Áll.rendészeti csoport alcsoportokra oszlott. Az I. alcsoport pl. a jobboldali pol. pártok, mozgalmak és egy.-ek; a III. alcsoport a cionista mozgalmak, zsidó egy.-ek tevékenységét kísérte figyelemmel, nyomozott rendszerellenesnek, tiltottnak tartott megmozdulásaik ügyében. A ~ az 1940–45 közötti években egyre agresszívebben lépett fel. Közreműködésével zajlottak le az ún. „nyílt nyomozások" (Alag és Soroksár, 1940 és 1943; a visszacsatolt É-erdélyi területek, 1941; a délvidéki ún. megtorlás stb.), amelyek több ezer ember letartóztatásával, sokak kivégzésével jártak együtt. Vezető beosztású tisztjei közül 1944 őszén sokan csatlakoztak a Szálasi vezette nyilas mozgalomhoz, majd kormányhoz. Támogatói és szervezői voltak a vidéki m. zsidóság deportálásának, a nemzeti ellenállási mozgalom felszámolásának, de ugyanakkor egyes tagjai menekülési lehetőséget nyújtottak az üldözötteknek. Működése 1945-ben befejeződött. Feloszlatásáról az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1700/1945. (ápr. 23.) rendelete intézkedett.

Csengery utcai Színház: →*Vasúti és Hajózási Klub Színháza*

Csepel, *huszonegyedik (XXI.) kerület:* a →*Csepel-sziget* É-i részén fekszik. 1950. jan. 1-jétől Bp. XXI. ker.-e. Városrészei: →*Csepel-Belváros,* →*Csepel-Kertváros, Csepel-Ófalu,* →*Csepel-Rózsadomb,* →*Csepel-Szabótelep,* →*Csillagtelep,* →*Erdőalja,* →*Erdősor,* →*Gyártelep, Háros,* →*Királyerdő, Királymajor,* →*Szigetcsúcs.* Fontosabb közútjai: II. Rákóczi Ferenc út, Kossuth Lajos u. – Területén már az újabb kőkorban (i. e. 5–4. évezred) település volt. Az i. sz. 5. sz. elején a rómaiakat a hunok követték, a 6–9. sz.-ban avarok lakták. A honfoglalás korában Árpád szálláshelye volt, a középkorban a kir., ill. kir.né nagyszigeti ispánságához tartozott. Nem a mostani ~ helyén terült el, hanem a Duna partján, kb. ott, ahol ma a Szabadkikötő van. A kir. család kedvelt vadász- és pihenőhelyén valószínűleg Beatrix kir.né, Mátyás felesége építtetett magának palotát. A település, egyben uralkodói birtokközpont, ahol sok parasztnemes is élt, gyorsan fejlődött, a 16. sz. elején már mezőváros. A török hódoltság idején elnéptelenedett. A töröktől való felszabadulás után a ráckevei uradalom tartozékaként Savoyai Jenő herceg birtoka lett. Az uradalom 1712-ben kötött szerződést a német Utz János Györggyel ~ újratelepítésére. 1717-ben született újjá a falu, melynek lakosságában kezdetben több volt a török időkben a szigetre bevándorolt délszláv (bunyevác, dalmát), de már a 18. sz. második felére megváltozott az arány a németek javára. Mint újonnan települt falu földesurától számos kedvezményben részesült. Csepel-Ófalu 1742-ben vált önálló községgé. Az 1770-es években épült temploma. Savoyai Jenő után Mária Krisztina főhg.nő és férje, Albert tescheni hg. tulajdonába került, tőlük a kir. család örökölte. A 18. sz.-ban és a 19. sz.-ban – az utóbbinak utolsó harmadáig – ~ lakosainak legfőbb megélhetési forrása a földművelés, főleg a szőlőművelés. A 18. sz. folyamán még elsősorban Budát tekintették piacuknak, de Pest rohamos gazdasági fejlődése következtében ~ egyre inkább a közeli nagyváros függvénye; áruinak piaca ide helyeződött át, és zsellérei számára is itt volt inkább napszámosmunka-lehetőség (~en az átlagosnál több zsellér élt). ~ történelmének fontos dátuma 1838; az árvíz áttörte a gátakat, és a víz elöntötte a falut. A templomon, a plébániaép.-en és két házon kívül mindent elpusztított az árvíz. A ráckevei uradalom árvíztől mentes, magasabban fekvő területet jelölt ki az újjáépítendő falu helyéül, kb. ott, ahol ma a városközpont fekszik. Zsúfolt, szűk u.-inak egy része megmaradt a városrész DK-i részén. A 20. sz. elejéig működött a Nagy (Dunai)-rév,

Csepel főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	26,11
	1980. I. 1.	25,75
Népességszám	1960. I. 1.	59 963
	1970. I. 1.	73 700
	1980. I. 1.	76 692
	1990. I. 1.	90 197
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	2 297
	1970. I. 1.	2 872
	1980. I. 1.	2 978
	1990. I. 1.	3 503
Házasságkötések	1960	630
	1970	736
	1980	503
	1990	518
Élveszületések	1960	718
	1970	1 152
	1980	910
	1990	863
Halálozások	1960	418
	1970	638
	1980	931
	1990	1 059
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	300
	1970	514
	1980	− 21
	1990	− 196
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		13 737
1970–1979 évek között		2 992
1980–1989 évek között		13 505
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	67,6
	1970. I. 1.	69,2
	1980. I. 1.	60,6
	1990. I. 1.	60,9
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	64,2
	1970. I. 1.	73,4
	1980. I. 1.	52,3
	1990. I. 1.	48,0
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	65,4
	1970. I. 1.	66,9
	1980. I. 1.	50,4
	1990. I. 1.	38,5
Lakásállomány	1960. I. 1.	17 001
	1970. I. 1.	21 598
	1980. I. 1.	25 749
	1990. I. 1.	34 202
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	353
	1970. I. 1.	341
	1980. I. 1.	298
	1990. I. 1.	264
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	131,3
	1980. XII. 31.	219,6
	1989. XII. 31.	235,5
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	44,0
	1980. XII. 31.	79,3
	1989. XII. 31.	126,7

Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	9,4
	1980. XII. 31.	37,5
	1989. XII. 31.	76,1
Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	284,3
	1980. XII. 31.	451,0
	1988. XII. 31.	986,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	25
	1980. XII. 31.	29
	1989. XII. 31.	34
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 440
	1980. XII. 31.	2 645
	1989. XII. 31.	2 653
Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	635
	1980. XII. 31.	1 215
	1989. XII. 31.	940
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	1 282
	1979. X. 15.	3 111
	1989. X. 15.	3 124
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	7 783
	1979/80 tanév elején	7 784
	1989/90 tanév elején	11 381
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	62
	1979/80 tanév elején	41
	1989/90 tanév elején	30

s még 1914-ben is népszerű halászcsárda volt itt a Duna-parton. 1928-ban készült el a csepeli *Szabadkikötő* olajkikötője (Petróleum u.). Ennek közelébe telepedett több olajkereskedelmi váll., köztük a →*Csepeli Kőolajipari Vállalat*. A Gubacsi híd elkészülte (1924) után ide vezették a csepeli vasút ip.vágányait. Ma Csepel-Ófalu DK-i részét kivéve egész területe ip.vidék. A ker. főbb adatait a táblázat mutatja.

Csepel Autógyár (Szigetszentmiklós): 1949-ben kezdte meg működését a lebombázott, majd részlegesen helyreállított *Dunai Repülőgyár* telepén. A dolgozók egyidejűleg végezték a romeltakarítást, az új építkezéseket és a hazai feltételekhez átalakított Steyr-Dizel licencmotorok, teherautók gyártásának beindítását. 1950. ápr. 4-ére elkészült az első 3,5 tonnás D 350 típusjelzésű tehergépkocsi, az első 25 db-os motorszéria, s még ugyanezen évben 1600 teherautó gördült ki a ~ból. Az 1950-es évek első felében átmeneti anyaghiány miatti leállásoktól eltekintve sikerrel valósult meg a tehergépkocsik és motorok nagysorozatú gyártása. Az →*Ikarus Karosszéria- és Járműgyár Rt.* és az →*autóbuszgyártás* fejlesztésének elősegítésére a nagyüzemi teherautógyártás mellett autóbusz al- és padlóvázakat, valamint hathengeres, nagyteljesítményű autóbusz- és traktormotorokat is készítettek. 1952-ben tizenkétféle teherautót gyártottak, s elkészült a tízezredik teherautó. – 1963-ban a nagyváll.-ok létrehozására irányuló kampány keretében a ~hoz csatolták a Dugattyú- és Csapágyöntödét (három üzemegysége volt a XIII. ker.-ben), a soroksári Dugattyúgyűrűgyárat (XX. Millenniumtelep), továbbá a soproni alkatrészgyárat és a győri hajtóműgyárat. A ~ dolgozóinak létszáma meghaladta a 8000 főt, a termelés akkori értéke a 2,5 milliárd Ft-ot. Az export aránya az összetermelésen belül 30%-nál magasabb volt. – 1964–66 között a teher- és haszongépjármű-gyártással szemben az autóbuszgyártás kapott elsőbbséget, s a ~ feladatává tették a járóképes autóbusz-padlóvázak gyártását. 2 milliárd Ft-os beruházással 22 000 m²-es új üzemcsarnokot építettek, a padlóvázak mellett itt készültek a szervókormányok és a tengelykapcsolók, míg Győrben a motorok és a hátsóhidak. A teherautók és speciális járművek gyártása a KGST-határozatok alapján lényegében megszűnt. Mo. csupán a hét tonnánál nagyobb teherbírású teherautók gyártásával foglalkozhatott. A ~ kénytelen volt a középkategóriájú haszongépjármű-gyártást leállítani, ami az addigi gyártást alapjaiban érintette. Ehhez a kedvezőtlen fordulathoz az is hozzájárult, hogy a Steyr licencmotor ekkorra elavult, s a saját fejlesztések nem jártak eredménnyel. Nem sikerült a D–750 típusjelzésű nagyteherautó sorozatgyártásának beindítása sem, mert paraméterei messze elmaradtak a hasonló K-i gyártmányok mögött. A Volvo svéd autógyárral kialakított vegyesváll.-i kooperáció, melynek során Laplander típusú terepjárókat állítottak elő, tíz éves fennállás után megszűnt. – 1975-ig 282 000 különféle motort és 60 000-nél több teherautót és különleges járművet gyártottak. Ezután már csak kisebb járműszériák kerültek ki a ~ból. Minden erőt az évi 14–15 000 nagyságrendű autóbusz padlóváz és tartozékai gyártása kötött le. – Az 1980-as évek végére az autóbuszok fő felvevőterületét képező KGST-piac összeomlott. Az évi néhány ezres autóbuszgyártáshoz az Ikarus maga készíti a padlóvázakat. A ~ – amely a hibás ip.pol. miatt

elhanyagolta saját gyártmányai műszaki fejlesztését – megrendelések nélkül maradt, s az Ikarussal együtt szanálási eljárás alá került. Privatizálására és új termelési profiljának kialakítására többirányú tárgyalások kezdődtek.

Csepel-Belváros (XXI. ker.): Csepel része. Az 1838. évi árvíz →*Csepel* jelentős részét elpusztította. A ráckevei uradalom, kb. a mai ~ helyén árvíztől mentes, magasabban fekvő területet jelölt ki az újjáépítendő falu helyéül. Az új település szabályos alaprajz szerint 1839 őszére nagyrészt be is épült. A 19. sz. végén vált Csepel központjává. Az első isk. 1838-ban, a Szt. Imre téri templom 1861-ben épült fel. Az ip.fejlesztéssel (→*Gyártelep*) és a népesség növekedésével párhuzamosan fejlődött a közlekedés is: 1909-től az u.-k szilárd burkolása, 1912-től a BHÉV vonal kiépítése, 1928-ban az autóbuszközlekedés megindulása a Gubacsi hídon keresztül. A villanyvilágítás 1912-ben kezdődött meg. A rohamosan terjeszkedő Csepel központi intézményei ~ban kaptak helyet: 1890-ben az első postahivatal, 1896-ban a gyógyszertár, 1908-ban az első mozi, 1915-ben a polgári isk. 1929-ben a volt Templom (ma Szt. Imre) teret parkosították, és dísztérré alakították. Ez a terület tekinthető ma is Csepel központjának: a templom és a polgármesteri hivatal mellett HÉV-megálló és autóbusz-végállomás található. Közelében van a Csepeli Vasmű bejárata, a Csepel Galéria, Helytörténeti Gyűjt. és a Jedlik Ányos Gimn. – A városközpont rekonstrukciója az 1950-es években kezdődött, azóta folyamatosan tart. Az I–II. ütem a II. Rákóczi Ferenc és a Kossuth Lajos u. mentén épült egészen az Ady Endre útig, 1112 lakást tartalmazott. A III–IV. ütem a hetvenes évtizedben valósult meg a Völgy u.-ig a II. Rákóczi Ferenc és a Táncsics Mihály u.-k között. A Csepel Vas- és Fémművektől védőerdősáv választja el. Ebben a két ütemben 3400 lakás, 24 tantermes isk., 450 férőhelyes óvoda, 200 férőhelyes bölcsőde, orvosi rendelő, gyógyszertár, 6400 m²-nyi kereskedelmi, és 3000 m²-nyi szolgáltató létesítmény épült. A beépítés tervezői Mester Árpád, Gulyás Anikó, Kökény Ágnes, a lakóép.-ek tervezői Balázs László, Bede István (Lakóterv), Csaba László, Varga Endre, Kósa István (TTI), Valkó Gábor, Gábriel Mihály, Szegedi Gyöngyi (BVTV), a közintézmények tervezői Jurcsik Károly, Varga Levente, Turányi Gábor, Karsai Károly, Dellagrammatika Hara (Lakóterv). Az V. építési ütem 1981–1988 között készült. A beépítés a korábbi ütemtől eltérően korszerűbb, humánusabb. A földszint + 3, fsz + 4 szintes lakóép.-ek intim belső terekkel kialakított keretes beépítést képeznek a főv.-ban először megvalósult ált. nevelési központ körül. Összesen 3230 lakás, 24 tantermes ált. isk., 200 férőhelyes óvoda, 100 férőhelyes bölcsőde, könyvtár és tornacsarnok épült. Tervezői: a beépítésé Ürmössy Teréz (BVTV), a lakóép.-eké a Kecskeméti Házgyár termékeiből az ÁÉTV tervezői, a közintézményeké Pethes Endre és Makk István (TTI).

csepel-budafoki révátkelés: a 18. sz. közepén a Csepel-sziget jelentős részét és Budafok területét birtokló Savoyai Jenő herceg létesített rendszeres révátkelést a Budafoki-Duna-ágon. A kézi erővel működő komp a Csepel-szigeti településekről hordta át a zselléreket, jobbágyokat a budafoki majorságba dolgozni és szállította Budafokról a terményeket, állatokat a ráckevei uradalmi központba. A ~ 1830-tól közúti forgalmat is bonyolított. A csepeli nagyip. kialakulásával főként munkásokat szállított. Ma kishajókkal a BKV tartja üzemben.

Csepel F+K Szerszámgépgyártó Rt. (XXI. Gyepsor u. 1.): 1991-ben alakult 520 millió Ft alaptőkével. Gyártmányai: CNC vezérlésű esztergagépcsalád, precíziós megmunkálóközpontok, fogaskerék-köszörűk, hagyományos asztali és állványos fúrógépek, automatikus szalagfűrészek.

Csepel Galéria, Helytörténeti Gyűjtemény (XXI. Szent Imre tér 3.): a Csepel Galéria 1970-ben nyílt meg. 1985-ben egyesült a Helytörténeti Gyűjt.-nyel. Programja sokrétű (gyermekrajz-kiállítás, irodalmi emlékkiállítás, egy-egy művészeti ág – pl. zománc falképek – jelenlegi keresztmetszetét adó bemutató stb.). Több tehetséges fiatal művész itt rendezte meg bemutatkozó kiállítását (Pécsi László, Erdélyi Eta stb.)

Csepeli Csőgyár (XXI. Gyártelep, Gyepsor u. 1.): 1991-ben alakult a *Csepel Művek Vasmű*ből a Csepeli Kovácsológyár kiválásával. A ~ a Weiss Manfred Rt. utóda, mely 1920 óta gyártott melegen hengerelt acélcsöveket Mo.-on. Tevékenységi köre: vaskohászat, kohászati kutatás és fejlesztés, külkereskedelem, szállítmányozás. Fő termékei: varrat nélküli acélcsövek, horganyzott acélcsövek, csőkészítmények.

Csepeli Duna Mezőgazdasági Termelőszövetkezet (XXI. Rákóczi Ferenc u. 154.): 1962-ben alakult 245 taggal a csepeli *Vaszil Kolarov*, a zuglói *Pákozdi Antal* és a kőbányai *Champignon* termelőszövetkezetek egyesülésével. 1966-ban a ~be beolvadt a csepeli *Ezüstkalász Termelőszövetkezet*. 1967-ben átvette a *Gombatermelési Váll.* tevékenységét is. 1968-tól négy szervezeti egysége: zöldségtermelő, gombatermelő, feldolgozó és kereskedelmi üzemág. 1976-ban megkezdte a gombakonzerv gyártását. 1980-ban egyesült a *Halásztelki Alkotmány Termelőszövetkezet*tel. Fő profilja a gomba- és zöldségtermesztés. Ip. tevékenységgel is foglalkozik. Az ország legnagyobb gombatermesztő üzeme. 1992-ben csődeljárás alá került.

Csepeli Gyári Színház: 1919. márc. 21–júl. 27. között működött a csepeli, akkori Fő u. 55. sz. vendéglőben. Műsorán operettek, bohózatok szerepeltek.

csepeli gyorsvasút: a *BHÉV* Boráros téri végállomásáról indul, a MÁV Dunaparti teherpu. területén vezet, majd saját *Duna-ág híd*ján keresztezi a Soroksári-Duna-ágat, innen a Szabadkikötő út Ny-i oldalán halad, csatlakozik a régi csepeli BHÉV vonalához, és a település D-i részén végződik. 1951. máj. 1-jén nyílt meg. A ~ már a környéki gyorsvasúti koncepció megvalósításának részeként üzemel.

csepeli hidak: →*Duna-hidak*

Csepeli Készülék- és Szerszámgyártó Rt. (XXI. Gyepsor u. 1.): 1988-ban alakult 125 millió Ft-os részvénytőkével. Alapításának célja a készülék- és szerszámgyártás elkülönítése az egyéb terme-

lő ágazatoktól, korszerűbb gyártmánystruktúra kialakítása s a mindezen fejlesztésekhez nélkülözhetetlen külföldi tőke bekapcsolódásának megteremtése.

Csepeli Kórház: →*Fővárosi Csepeli Kórház*

Csepeli Kőolajipari Vállalat: a Royal Dutch-Shell angol–holland olajkonszern 1924-ben Bp.-en vezérképviseletet létesített, s 1925-ben *Shell Kőolaj Rt.* néven vállalatot alapított. Bérfeldolgozási szerződést kötött a →*Budapesti Ásványolajgyár Rt.*-vel, fokozatosan átvette a Phöbus Műszaki és Olajkereskedelmi Rt. vidéki kútjainak kezelését, majd az egész vállalatot érdekkörébe vonta. A csepeli petróleumkikötő mellett a Vámmentes kikötőből is bérbe vett területet, hogy ott 1930-ban a Romániából érkező nyersolaj feldolgozására korszerű finomítót építsen. A Steaua M. Kőolaj Rt.-vel kötött bérfeldolgozási megállapodás értelmében a román partner Csepelen tárolótartályokat engedett át a ~nak. A dunántúli olajmező feltárása után (1938) a lispei olaj feldolgozására tértek át. A II. vh. kitörése előtt 80 vidéki telepet és kb. 350 benzinkutat üzemeltettek. Átvették a *Hazai Kőolajipari Rt.* kereskedelmi üzleteit, s fő részvényesei voltak a repülőbenzin értékesítésére alapított *Aerobenzin Rt.*-nek. A Vacuum Oil Co.-val közösen üzemeltetett paraffinmentesítő üzem és a Hazai Kőolaj Rt.-vel együtt működtetett paraffingyár komoly exportot bonyolított. A II. vh. alatt itt létesültek Mo. első korszerű lepárló berendezései. 1941-ben az addigi holland részvényesek helyébe németek léptek. 1944–45-ben súlyosan megrongálódtak a tartályok. A vállalatot 1949-ben államosították. 1952-ben m.–szovjet vegyes váll.-tá alakult át *Magyar–Szovjet Olaj Rt.* (MASZOLAJ) néven. 1954-ben a gyár visszakerült a m. állam tulajdonába, s felvette a ~ nevet. Több tartály, víztorony és szűrőprés épült, 1960-ban megkezdték a fáradtolaj feldolgozását. 1965-ben az →*Ásványolajforgalmi Vállalat*ba olvadt be, annak bázistelepeként.

csepeli magy. kir. rádiótelegráf-állomás: építése 1914. júl. 28-án kezdődött azzal a céllal, hogy drót nélküli összeköttetést biztosítson Bulgáriával és Töröko.-gal. Tornyát szept. 6-án állították fel. A 7,5 kW-os adó nov. 1-jén kezdte meg működését katonai és diplomáciai levelek továbbításával. Konstantinápollyal 1915. jan. 17-én teremtett először kapcsolatot. 1916. okt. 24-től az „ellenséges" adóállomások újság-táviratainak vételére is berendezkedett. 1917. nov. 30-án a bécsi hadügymin. felkérésére a szentpétervári orosz rádióállomással létesített kapcsolatot a fegyverszüneti tárgyalások előkészítésére. A Vörös Őrség 1919. márc. 21-én foglalta el, 22-én kapcsolatot teremtettek Moszkvával. Aug. 15-én román csapatok szállták meg. Okt. 15-től nagyobb európai rádióállomásokkal tartott fenn állandó kapcsolatot. 1922. ápr. 28-án a Gyáli úton központosították adásvételét. Rádiótelefon-adásra 1923-ban rendezkedett be, ettől kezdve az MTI újság- és közgazd. híreit továbbította. 1924-től már kilenc m. várossal teremtett összeköttetést. A 120 kW-os *lakihegyi adó* felépítésével (1933) funkcióját vesztette, tornyát 1944-ben döntötték le. – *Irod.* A csepeli m. kir. rádió telegráf állomás 10 éves története (Bp., 1924).

Csepeli Növényolajgyár (XXI. Mag u. 3.): 1925-ben létesült a *Mauthner Ödön Magtermelő és Magkereskedelmi Rt.* növényolaj- és szappangyártó üzemeként. A II. vh. során jelentős károkat szenvedett. 1952-től neve Csepeli Növényolajip. Váll., ekkor ip. magvakat dolgozott fel és ip. zsírtalanítókat gyártott. 1964-ben beolvadt a → *Növényolajipari és Mosószergyártó Rt.*-be.

Csepeli Papírgyár: elődje, a *Neményi Testvérek Közkereseti Társaság* a pestszenterzsébeti Közműhelytelepen létesült 1908-ban. A hullám- és tarkapapír gyártásával foglalkozó kisüzemet Neményi József 1923-ban Csepelre költöztette. A *Neményi Testvérek Papírgyár Rt.* 1924-ben kezdte meg működését, 25 munkása csomagoló-, író- és hullámpapírt gyártott. 1924–38 között hat papírgépet állítottak munkába (a világszínvonalú, 1933-ban épült 4. sz. gépet, melyet a Voith-cég készített, 1945 után jóvátételként elszállították). 1933-ban az import csökkentésére facsiszoló üzemet létesítettek, de a papíripban kialakult verseny még abban az évben kartellbe kényszerítette a ~at osztrák cégekkel, valamint az *Első Magyar Cartonlemezgyár Rt.*-vel. 1942-ben a részvényessé vált M. Ált. Hitelbank irányításával szindikátus alakult. Az 1944. évi bombázások során súlyos károkat szenvedett a hullámüzem és az épülő cellulózgyár (ez utóbbit csak 1948-ban fejezhették be). – 1945-ben a ~ gyártott elsőként rotációs papírt. Az 1948-as államosítás után papíripar. technikum létesült, saját hőerőmű, gépgyártó üzem épült. Fellendült a csomagolópapír és a nátronzsák gyártása. 1959-ben munkába állt az első hazai gyártmányú papírgép. A gyárat 1963-ban a →*Papíripari Vállalat*hoz csatolták. – *Irod.* A magyar papíripar története (Bp., 1968).

csepeli református templom (XXI. Tanácsház u. 13.): 1927-től ifj. Ybl Miklós tervei szerint építették. 1933. dec. 17-én szentelték fel. 1944. aug.-ban bombatalálat érte. Az átalakítást és újjáépítést 1947-ben fejezték be.

Csepeli Repülőgépgyár: →*Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt.*

Csepeli repülőtér: a Csepel-sziget É-i csúcsán, a főv.-hoz tartozó területen a csepeli gyorsforgalmi úttól K-re egészen a Soroksári-Duna-ágig terült el. A ~ hossza 900–1000 méter, szélessége 680, ill. 840 méter volt. Erre a területre 1928. aug.-ban a *Weiss Manfred Acél- és Fémművei Rt.* bérleti szerződést kötött a *Budapesti Kereskedelmi és Ipari Kikötő* kormánybiztosával egy gyári repülőtér kialakítására. Létrehozásának célja, hogy a →*Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt.*-nél licencben építésre kerülő Heinkel HD 22, BFW U 12 b, valamint a Fokker CV-D és CV-E típusú repülőgépek berepüléseit, kísérleti repüléseit, továbbá ezen és más típusú repülőgépeknek a javításait a gyárhoz közel lehessen elvégezni. A területet 1929-től W. M. Repülőgép- és Motorgyár Rt. gyári repülőterének vagy röviden *WM repülőtér*nek is nevezték. 1939 tavaszán ide helyezték a Magyar Kir. Repülő Kísérleti Állomást, majd később a Magyar Kir. Repülő Kísérleti Intézetet. 1942. szept. végén a W. M. Repülőgép- és Motorgyár Rt. vezetősége a ~et felépítményeivel

együtt átadta a →*Repülőgépgyár Rt.*-nek. A II. vh. befejezését követően Mo.-on a repülőgépgyártó ip. üzemek megszűntek. 1946-ban a W. M. Repülőgép- és Motorgyár Rt. is feloszlott, ezért a ~ megszűnt. A terület mezőgazd. művelés alá került.

csepeli szabadkikötő: →*kikötők*

Csepeli Szerszámgépgyártó Rt. (XXI. Gyepsor u. 1.): 1988-ban alakult 56,5 millió Ft-os alaptőkével. Eszterga-, maró-, radiálfúró- és fogaskerék-köszörű gépeket, nagy pontosságú megmunkáló, többségükben CNC vezérlésű gépeket készít. Termékei lízingelésével, felújításával, generáljavításával és a felhasználók oktatásával a *Csepeli Szerszámgép Leasing Leányváll.* foglalkozik.

Csepeli Szerszámgép Leasing Leányvállalat (XXI. Gyepsor u. 1.): 1984-ben a *Csepel Vas- és Fémművek Tröszt* megszűnését követően alapították a szerszámgépgyártási tevékenység fellendítésére és gazdaságosabbá tételére. Feladata a szerszámgépek bérbeadása, s a bérleti szerződések lejártával azok értékesítése, a csepeli gyártmányú szerszámgépek üzembe állításának bonyolítása, az üzemeltetők betanítása, a gépszerviz és -javítás, NC gépkezelők tanfolyamainak szervezése. Vállalja importgépek lízingelését, NC szerszámozási tervek és technológiák készítését.

Csepeli Tanács Híradója: →*helyi sajtó*

Csepeli Vegyes Szolgáltató Rt., *CSVSZ Rt.* (XXI. Bajáki Ferenc u. 1–3.): 1983-ban a Csepel Vas- és Fémművek Tröszt megszűnését követően az önállóvá átalakuló váll.-ok a szociális létesítmények kezelésére, gazdaságos működtetésére alapították a nem nyereségérdekeltségű *Csepel Művek Kommunális Közös Váll.*-ot. Feladata a váll. tulajdonát képező gyermekintézmények, üdülők, kulturális és sportintézmények működtetése és karbantartása. 1988–90 között a gyermekintézményeket átadták a ker. tanácsnak. A piacgazd.-ra történő áttérés a nyereségorientált feladatokat helyezi előtérbe. 1991-ben rt.-vé alakult. Neve ~. Tevékenységi köre: idegenforgalmi vendéglátás, munkásszálló-működtetés, élelmiszer- és vegyeskereskedelmi üzletág, szakorvosi eü. ellátás, kihasználatlan ingatlanok, területek, irodaép.-ek hasznosítása.

Csepel-Kertváros (XXI. ker.): Csepel városrésze. A volt uradalmi birtokon az 1920-as években kezdődött meg a parcellázás, elsősorban szegényebb rétegek (közalkalmazottak, tisztviselők) részére. A parcellázásra utal, hogy az u.-k derékszögben metszik egymást, köztük egy-egy parkosított teret alakítottak ki (Áruház tér, Rákóczi tér). A Határ út nevét ekkor kapta, utalva arra, hogy itt volt Csepel D-i határa.

Csepel–Királymajor (XXI. ker.): Csepel városrésze. 1978–80-ban az ún. Királymajor területén, a Soroksári-Duna-ág mentén 12 ha területen Ürmössy Teréz beépítési terve alapján 1216 lakás, egy 16 tantermes iskola, óvoda, bölcsőde, orvosi rendelő, gyógyszertár és könyvtár épült. Az épületek tervezését Kovács Géza, Valkó Gábor, Szegedi Gyöngyi és Gábrial Mihály végezte. A lakótelephez csatlakozóan Zoltai István tervei alapján középiskola épült.

Csepel–Királymajor Mezőgazdasági Termelőszövetkezet: a Tanácsközt. kikiáltását követően 1919. máj.-ban, amikor Csepelt a Budapest-környéki Közellátási Biz.-hoz osztották be, alakították meg a sziget É-i, királymajori részeinek kertgazd. és öntözhető területeit magában egyesítő ~et. A Tanácsközt. bukása után feloszlatták.

Csepel Művek Egyedi Gépgyár (XXI. Gyepsor u. 1.): 1983-tól működik önálló váll.-ként. Feladata egyedi gépek és gépi berendezések gyártása, technológiai szerelése, javítása és karbantartása. – 1975–80 között, még a *Csepel Vas- és Fémművek Tröszt* keretében a ~ nehézgépgyártási kapacitásának bővítésére és korszerűsítésére 500 millió Ft értékű beruházást végeztek, amelynek során két vidéki telephelyet alakítottak ki. 1979–82 között az atomerőművi kiszolgáló és javítóberendezések előállításának megindításához 100 millió Ft-os beruházást hajtottak végre.

Csepel Művek Fémmű (XXI. Gyepsor u. 1.): a *Csepel Vas- és Fémművek Tröszt* gyáregységéből 1983-ban lett önálló váll. A ~ kereteiben üzemel a móri Cső- és Elektródagyár. A ~ gyártelepi törzshelyén alumíniumöntödét, hengerművet, húzóművet, rézkohászati és finomkohászati hengerdét üzemeltet. Termelésének folyamatos korszerűsítését szolgálja a váll. szervezeti keretei között működtetett kutató- és technológiai fejlesztő int.

Csepel Művek Hőerőmű és Szolgáltató Közös Vállalat, *CSMHSZKV* (XXI. Gyepsor u. 1.): a Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek energiaszolgáltató önelszámoló egységéből alapították 1952-ben a Rákosi Mátyás Művek Erőművet. 1955-ben az Erőműhöz csatolták az R. M. M. Ip. Gázgyárat. Az 1956-os forr. után neve: Csepeli Erőmű. 1962-ben a Csepeli Erőmű, a Csepeli Ellátó Üzemek és a Csepeli Szállítási és Raktározási Üzemek összevonásával megalakult a Csepeli Erőmű és Szolgáltató Üzemek a Csepeli Vas- és Fémművek ip.ági igazgatóságának irányításával. 1968-tól a Csepel Vas- és Fémművek Tröszt keretében működött. 1976-ban új neve: Csepel Művek Szolgáltató Váll.-a. 1983-ban a tröszt megszűnésével önálló váll. lett, neve Csepel Művek Hőerőmű és Szolgáltató Váll.-ra (CSMHSZV) változott. Feladata a csepeli utódváll.-ok számára a hőerőmű üzemeltetése, és közös műszaki szolgáltatási igényeik kielégítése. 1984-ben vagyonát az alapító váll.-ok között osztották fel, neve ~ra változott.

Csepel Művek Ipari Egyesülés (XXI. Gyepsor u. 1.): 1988. jún.-ban alakult meg 31 millió Ft-os alaptőkével az egykori *Csepel Vas- és Fémművek Tröszt* gyárai közötti koordináció és információcsere biztosítására. Tagváll.-ai: a Csepel Művek (CSM) Vasműből megalakult CSM Vas- és Acélöntöde és Csepeli Csőgyár. A CSM Szerszámgépgyárból az anyaváll. fennmaradása mellett kivált a Csepeli Készülék és Szerszámgyártó Rt. és a Csepeli Szerszámgépgyártó Rt. – 1989-ben folytatódott a szervezeti differenciálódás: megalakult a CSM Precíziós Öntöde Kft., a CSM Minta- és Szerszámkészítő Kft., a Csepel Gáz Fővállalkozó, Gyártó, Értékesítő és Gázellátó Kft. és a Csepelterv-Daru-Coop Gépip. Közös Váll. A CSM Kerékpár és Konfekcióipari

Gépgyárból a kerékpárgyártás a Schwinn-Csepel Kerékpárgyártó és Forgalmazó Kft. formájában amerikai–m. vegyesváll.-ként önállósult. Egyidejűleg megalakult a CSM Ruhaip. Gép- és Kerékpárgyártó Váll. – A szervezeti átalakulás folyamata 1990-ben is folytatódott. Megalakult a Csepeli Varrógépgyártó Kft., a Csepeli Kerékpáralkatrészgyártó Kft. és a Csepel Acél és Bányagép Kft. 1991-ben kettévált a CSM Hőerőmű és Szolgáltató Közös Váll. Csepeli Hőerőmű Rt.-re és Csepeli Vegyes Szolgáltató Rt.-re. Megszűnt a CSM Kommunális Közös Váll. is. Megalakult a Csepel Kovácsológyár, a Csepel Techno Kft. és a Csepel Diszkont Kft. – A ~ feladata, hogy az 1920-as és az 1945-öt követő évekhez hasonlóan az 1990-es évtizedben is sikerrel oldja meg a termelés szerkezetének korszerűsítését, a termékstruktúra-váltást és a hatékonyság fokozásának sokrétű s ez időszakban különösen nehéz feladatát.

Csepel Művek Ipari Központ (XXI. Gyepsor u. 1.): 1983. júl.-ban alakult meg a *Csepel Vas- és Fémművek Tröszt* jogutódaként. Irányítását az ugyanakkor létrehozott Csepel Művek Igazgató Tanácsa látta el. Feladata az Igazgató Tanácsban képviselt önálló váll.-ok működésével összefüggő szervező, koordinációs, szolgáltató és egyeztető tevékenység volt. Intézte a váll.-ok beruházási ügyeit, a közös infrastrukturális fejlesztéseket, összehangolta a környezetvédelmi tevékenységet, ellátta a tűzvédelem és a gyárterület biztonsági teendőit. Működési költségeit a tagváll.-ok fedezték. – A felszámolt Csepel Vas- és Fémművek Tröszt váll.-aiból a következő új váll.-ok alakultak: Csepel Művek (CSM) Vasmű, CSM Fémmű, CSM Szerszámgépgyár, CSM Egyedi Gépgyár, CSM Transzformátorgyár, CSM Kerékpár és Konfekcióip. Gépgyár, CSM Fejlesztő Tervező Váll., Anyagvizsgáló Gépip.- és Minőségellenőrző Int., CSM Számítástechnikai Váll., CSM Oktatási Váll., CSM Hőerőmű és Szolgáltató Közös Váll., CSM Kommunális Közös Váll. és a Pannonia Csepel Külkereskedelmi Közös Váll. 1984-ben a szerszámgépek értékesítésének elősegítésére létrehozták a *Csepeli Szerszámgép Leasing Leányváll.*-ot. – Szerepét lényegesen szűkebb feladatkörrel 1988 jún.-ától a →*Csepel Művek Ipari Egyesülés* vette át.

Csepel Művek Minta- és Szerszámkészítő Kft. (XXI. Gyepsor u. 1.): 1989-ben alakult 6,5 millió Ft alaptőkével. Fa-, fém- és műanyag minták, dísztárgyak, díszoszlopok, iparművészeti termékek készítésével foglalkozik.

Csepel Művek Oktatási Vállalat (XXI. Gyepsor u. 1.): 1975-ben alakították meg az elődjének tekinthető Oktatási és Társ.tudományi Int.-et. A szak- és idegennyelv-oktatás mellett foglalkozott vez.képzéssel, gyár- és gyártmánytörténeti kutatásokkal, üzemszociológiával és váll. közvéleménykutatással. Üzemeltette a Csepel Művek Munkásmozgalmi és Gyártörténeti Múz.-ot. – A Csepel Művek Tröszt megszüntetését (1983) követően vette fel új szervezeti formáját és elnevezését. Az 1980-as évek végén anyagiak hiányában a gyár- és munkásmozgalom-történeti kutatásokat beszüntették, a múz.-ot bezárták. A ~ kereteiben isk., technikai, műszaki, továbbképzési részleg és vendégház működik.

Csepel Művek Ruhaipari Gép- és Kerékpárgyártó Vállalat (XXI. Gyepsor u. 1.): 1952-ben alakult *Csepel Művek Kerékpár- és Konfekcióip. Gépgyár* elnevezéssel. Ruhaip. gépeket, kerékpárokat és fémtömegcikkeket gyártott. A ~ba olvasztották be az 1970-es évek végén a veszteségessé vált és leállított motorkerékpárgyárat. 1990-ben vette fel mai nevét. – A ~ gyártási ágainak differenciálódását tükrözi a Schwinn Csepel Kerékpárgyártó és Forgalmazó Kft. 1989. évi, a Csepeli Kerékpáralkatrészgyártó Kft. és a Csepeli Varrógépgyártó Kft. 1990. évi megalakulása.

Csepel Művek Számítástechnikai Vállalat (XXI. Gyepsor u. 1.): 1983-ban alakult meg önálló váll.-ként a megszüntetett *Csepel Vas- és Fémművek Tröszt* számítógépközpontjából, amit 1970-ben létesítettek. Két évtizedes fennállása alatt a ~ többszáz számítógépes rendszert fejlesztett ki, s a működő rendszerek folyamatos üzemeltetési és karbantartási feladatait is ellátja.

Csepel Művek Szerszámgépgyár (XXI. Gyepsor u. 1.): 1983-ban alakult meg önálló váll.-ként a *Csepel Vas- és Fémművek Tröszt* felszámolásakor. Nagyobb termelési értéket, kedvezőbb fajlagos kitermelési mutatót biztosító és a Ny-i piacokon is jól eladható nagy pontosságú CNC esztergagépeket kezdtek gyártani. A rövid esztergagépek mellett korszerűsítették a fúró-maró gépcsaládot is. Emellett kifejlesztették az automatikus szerszámtár és cserélő berendezéseket is, lehetővé téve a megmunkálóközpont gépcsalád gyártását. – A nagy hagyományokkal rendelkező csepeli szerszámgépgyártás bázisa a ~. Mellette még több más önálló váll. működik hasonló gépgyártási profillal: a →*Csepeli Szerszámgép Leasing Leányvállalat*, a →*Csepeli Szerszámgépgyártó Rt.*, a →*Csepel F+K Szerszámgépgyártó Rt.*, az anyaváll.-ok mellett működő kisebb kft.-k, mint a Csepeli Poligon Kft., a Huba Kft., az Evolution Gmk. és a képviseleti irodák.

Csepel Művek Transzformátorgyára (XXI. II. Rákóczi Ferenc u. 2.): 1952-ben alakult, 1983-tól önálló váll. Feladata az ország energiaellátását biztosító elosztórendszerhez szükséges transzformátorok gyártása volt. A ~ termékei biztosították a faluvillamosítás folyamatának befejezését és az orsz. energiaelosztó rendszer növelését. Villamos gépeket és készülékeket is gyártott. Tevékenységét a Ganz Villamossági Gyár tradícióira alapozta, de néhány sikertelen hazai fejlesztési próbálkozást követően a száraztranszformátorok elodázhatatlan korszerűsítésének feladatát a Transformatoren Union A.G. licencének megvásárlásával oldotta meg. – 1986-tól bevezették a számítástechnikai termékek előállítását is. – 1992-ben a gazd. recesszió kihatásai a ~t sem kerülték el. Munkáslétszáma visszaesett, évi 2000 MVA nagyságrendű gyártási kapacitásának jórésze kihasználatlanul maradt.

Csepel Művek Vas- és Acélöntöde (XXI. Gyepsor u. 1.): 1988-ban alakult meg a →*Csepel Művek Vasmű* kettébontása nyomán. A ~ előzményei 1911-re nyúlnak vissza, amikor is Weiss Manfred öntödéjét üzembe helyezte. – Tevékenységi köre kiterjed lemez- és gömbgrafitos szürkeöntvények,

precíziós öntvények, öntőminták, műgyanta bevonatú homokféleségek, forma- és magbevonó anyagok, öntödei szűrőanyagok előállítására, know-how és enginering szolgáltatásokra. – 1989-ben a ~ keretében végzendő kiegészítő feladatok ellátására két kft. alakult meg. A precíziós öntvénygyártás nagy szaktudást igénylő feladatát a Csepel Művek Precíziós Öntöde Kft. látja el. Törzstőkéje 11,7 millió Ft. A minta és szerszámkészítést az 5 millió Ft-os törzstőkével alapított Csepel Művek Minta- és Szerszámkészítő Kft. végzi. – Önálló váll.-ként kivált a kovácsoló részleg Csepeli Kovácsológyár elnevezéssel. Feladata a szabadalakító és süllyesztékes öntvénykovácsolás, acélpalack gyártás, különféle hőkezelések és rugógyártás.

Csepel Művek Vasmű (XXI. Gyepsor u. 1.): 1981-ben alakult a *Csepel Vas- és Fémművek Tröszt* átszervezése során, a vas- és fémöntöde, valamint a csőgyár összevonásával. Profilja: vaskohászat, csőgyártás, alkalmazott kutatások. 1988-ban, amikor a →*Csepel Művek Ipari Központ*ot megszüntették, a ~ kétfelé vált: a →*Csepel Művek Vas- és Acélöntöd*ére és a →*Csepeli Csőgyár*ra.

Csepel-Ófalu: →*Csepel*

Csepel-Rózsadomb (XXI. ker.): Csepel városrésze. ÉK-i részét kivéve beépítetlen terület. É-i határán lehet eljutni a Csepel–budafoki révátkelőhöz.

Csepel Sport Club: a klub elődje, a *Csepeli Atlétikai Klub* Fehéry Ákos kezdeményezésére 1910-ben alakult meg, nemsokára azonban a klubtagok szinte kivétel nélkül átléptek a Bp.-i Atlétikai Klubba. 1912-ben a megmaradt CsAK-ból továbbá a Csepeli Labdarúgó Ifjakból és a Csepeli Sport Egy.-ből létrejött a *Csepeli Torna Klub*, az alapító, és egyetlen szakoszt. a labdarúgó volt. Az I. vh.-t követően 1918. dec.-ben Fehéry Ákos újjászervezte a klubot, újra labdarúgó szakoszt.-t alapított, de a 20-as években már megalakult a kerékpáros, a birkózó és az ökölvívó szakoszt. is. 1929-ben avatták az első sporttelepet Csepelen a mai Katona József u. – Bajcsy-Zsilinszky út sarkán. 1931-ben női kézilabda szakoszt.-t hoztak létre, s Csepel FC néven profi futballcsapatot szerveztek. 1937-ben kormányrendelet kötelezően írta elő a gyári és az üzemi sport-egy.-ek megalakítását, ezért a Weiss Manfred Művek átvette a CSTK-t. Az elnevezés *Weiss Manfred Torna Klub* lett, míg a profi labdarúgó csapat Weiss Manfréd Futball Club néven szerepelt tovább. A klub 1940-ben az ország legnagyobb gyári sport-egy.-e volt, 20 szakosztállyal működött. A hagyományos sportágakon kívül a gyár vezetése társ. egy. kialakítására is törekedett: bélyeggyűjtő és fotószakoszt.-t alakított, táncestélyeket és gyári hajókirándulásokat szervezett, de itt alakult meg az első modern értelemben vett szabadidő szakoszt. is. Ekkor épült fel a Csepeli Stadion és a vízitelep is. Orsz. bajnokságokat szereztek a tekézők, a súlyemelő Ambrózi Jenő 1942-ben a sportág első m. világcsúcsát állította fel (nyomás 109 kg). Egyik legjelentősebb szakoszt. a Soós Ferenc fémjelezte asztalitenisz szakoszt. A Kocsis Mihály felügyelte vízitelepen indult el a modern mo.-i kajak-kenusport. A profi WMFC 1941/42-ben és 1942/43-ban orsz. bajnok lett. 1944-ben a szélsőjobboldali Orsz. Sport Központ a fajvédelmi tv.-ek értelmében nem engedte tovább a WMTK név viselését, ezért 1944. ápr. 21-én megalakult a Csepeli Gyári Torna Klub. 1945-ben az egy. *Csepeli Munkás Testedző Kör* néven alakult újjá. 1949-től az elnevezés *Csepeli Vasas Sport Club*. Az újabb szakoszt.-ok közül kiemelkedik az öttusa. Itt versenyzett Balczó András, de olimpiai bajnok lett Németh Ferenc is. Vívóink közül rövid ideig itt versenyzett Gerevich Aladár, Berczelly Tibor és Papp Bertalan. Bajnokságot nyert a kézilabda-, a kosárlabda- és a röplabdacsapat is. A labdarúgószakoszt. legutóbb 1959-ben Jávor Pál edzősége alatt nyert bajnokságot. Az elnevezés 1959-től ~. 1963-ban beindították a sportisk.-t. Az utóbbi évek szakoszt.-ai közül kiemelkedik a birkózóké, amely Kovács István személyében az első szabadfogású m. világbajnokkal (1979) rendelkezik. Az utolsó m. atlétikai világcsúcsot 1980-ban csepeli atléta, a gerelyhajító Paragi Ferenc érte el. A csepeli sportolók összesen kb. 700 m. bajnoki címet értek el. – Sporttelepe a XXI. ker. Béke tér 1. sz. alatt, kajak-kenu telepe a XXI. ker. Hollandi út 22. sz. alatt, evezőstelepe a XXI. Csepel, Gubacsi hídfőnél található. A Santelli-vívóterem az V. József Nádor tér 6. sz. alatt működött.

Csepel-Szabótelep (XXI. ker.): Csepel városrésze. Csepel a 19. sz. végén először K-i irányba, a zsellérföldek helyén kezdett terjeszkedni. A Gubacsi-zárógát megnyitása után az itt kiépült Pesti út (Ady Endre út) lett Csepel legfontosabb útvonala a főv. felé. 1912-től itt vezetett keresztül a BHÉV-vonal is Csepel központjába. Területét az 1900-as évek elején parcellázták. Nevét egy Szabó nevű személyről kapta, aki a zsellérek utódaitól felvásárolta, majd eladogatta a telkeket. 1923-ban itt létesült a Neményi testvérek papírgyára (→*Csepeli Papírgyár*). 1924-ben a Gubacsi híd megnyitásával tovább növekedett a terület jelentősége. 1920-ban a Csepeli Munkásotthon, 1928-ban 400 nézőt befogadó színházteremmel, könyvtárral a Kultúrház épült fel. A gyorsvasút elkészülte (1951) után a HÉV-vonalat autóbusz váltotta fel. ~ É-i részén 6–15 emeletes házakból álló lakótelep épült.

Csepel-sziget: a Duna legnagyobb mo.-i szigete. Bp. D-i részétől Rácalmásig húzódik. Hossza 48 km, szélessége átlagosan 5–6 km. Területe: 257 km². Felszínének legnagyobb része – ártéri fűz-nyár ligeterdők maradványaival helyenként még fedett – alacsony, alluviális sík, mely csak 1–2 m-re emelkedik a Duna 0 pontja (93–96 m a Balti-tenger szintje fölött) fölé. Az árvizektől ezért részben zsilipek, részben töltések védik. ÉK-i és ÉNy-i részein, főleg Csepel és Szigetszentmiklós térségében magasabb felszínek is jelentkeznek. Ezek kisebb részben újpleisztocén, nagyobb részben óholocén teraszmaradványok. Homokanyagukat a szél főleg Csepel D-i részén és Szigethalom területén változatos formakincsű buckákba halmozta. E térszínek egy részét már elegyengették. Ahonnan a homokot korábban a szél hordta el, ott a homokos teraszkavics került a felszínre. Ilyen térszínen épült Csepel É-i része és a

Szabadkikötő. – Anonymusnak a „Duna szigete" c. fejezete szerint Árpád szálláshelye, vezéri sziget volt, házat épített itt. Lovait is a szigeten tartották és a lovászok vez.-je, Csepel nevű kun ember volt. Ez utóbbi elgondolás tévedés, de Anonymus valamilyen korai forrás alapján írhatta az insula Sepel névformát, mivel 1148–1391 közötti okleveleink az insula Magna változatait használják. II. Géza 1148-as oklevele szerint I. László óta a királyi lovak őrzőhelye, de lehet, hogy már korábban is volt ilyen szerepe. III. Béla és Imre kir. kedvelt tartózkodási helye. 1189 jún.-ában a III. kereszteshadjárat egyik vez.-je, Barbarossa Frigyes, szentföldi útja alkalmából III. Béla vendége volt, és az utat megörökítő Ansbert és Lübecki Arnold szerint a császár meglátogatta →*Attila városát* és két napot vadászott a kir. „saját családi és vadászó szigetén", a ~en. A →*vadászat*oknál is használt kir.-i udvarház a Csepel nevű faluban lehetett. IV. Béla oklevelei között van olyan, amelyet itt kelteztek. V. István a ~en halt meg, Kun László viszont az uradalmat átadta kir.-néi használatra. Az udvarházhoz tartozó szolgálónépek temetőjét a *Szabadkikötő* építésekor pusztították el. A 13. sz.-tól erdőispánsági szervezetet kapott. A kir. és a kir.-né ellátásáról a nagyszigeti ispán gondoskodott, hozzá tartoztak az erdőóvók, a halásztelki halászok, a →*hárosi* földművesek, a szőlősi vincellérek és a ződémesi mézadók. Ugyancsak felügyelte a →*felhévízi* és →*jenői* hajósokat akik a szállításért voltak felelősek. – A ~ egyházai a veszprémi püspökhöz tartoztak, de kiváltságos kir.-i egyházai sorra megtagadták a dézsmafizetést, amire már 1211-ből van adatunk. A vita csak 1313-ban zárult le, amikor Károly kir. rendezte az ügyet. Károly többször tartózkodott a ~en, 1318-ban itt született törvénytelen fia, Kálmán. 1424-től kir.-néi birtok. A késő középkorban gyakran neveztek ki budai polgárokat a ~ ispánjának, a 15. sz.-ban pl. Siebenlinder János és Farkas László bírákat. Kir.-i kiváltságok nyomán a sziget több települése, Ráckeve, Tököl és a 16. sz. elején Csepel is mezővárossá fejlődött. Ez utóbbiban révészek, kertészek és német telepesek laktak, és a 15. sz. második felében itt épített kir.-néi kastély és a gyakran itt tartózkodó udvar is hozzájárult fejlődéséhez. A mezővárosokban sok kisnemes élt, akik az udvarnokok leszármazottai voltak, valamint több takácsra van adat, akik a 18. sz.-ból jól ismert ~i nagy juhtenyésztés középkori előzményeihez kapcsolódtak. – É-i része Bp.-hez tartozik (→*Csepel*, XXI. ker.). Ezenkívül még kilenc település van a szigeten. Közülük legnagyobb a természetes állapotokat helyenként őrző, horgász- és üdülőhelyekben bővelkedő →*Soroksári-Duna-ág* mellett Ráckeve. A szigeten települt még: Szigetszentmiklós, Szigethalom, Tököl, Szigetcsép, Szigetszentmárton, Szigetújfalu, Lórév és Makád. – *Irod.* Bóna Imre: Csepel-sziget (Szeged, 1937); Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958); Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959); Budapest története (Bp., 1972).

Csepel-szigeti Múzeum: Csepel árvíz utáni újjáépülésének 100 éves évfordulóján 1938-ban a község 40 000 P-vel megvetette a helytörténeti múz. alapját. A kidolgozott tervek szerint három részlege közül a történeti a korábbi ásatások folytatása révén előkerülő és a meglévő őskori leleteket, a néprajzi a sziget községeinek anyagát nemzetiségek szerint (m., német, szerb, bolgár), az ip. pedig a sziget gyárainak jellemző tárgyait gyűjtötte és mutatta volna be. A néprajzi részhez később skanzent is terveztek. A megkezdett szervező és gyűjtő munka a háborús események miatt megszakadt.

CSEPELTERV Fejlesztő-Tervező Vállalat (XXI. Bajáki Ferenc u. 1.): 1920-ban Wattman Emil mérnök irányításával külön szerkesztési oszt. foglalkozott a Weiss Manfred gyárban a gyártás, gyártmány és gyárfejlesztéssel. A II. vh. után részt vettek a lerombolt gyár újjáépítésében, továbbfejlesztésében. Az 1948 utáni szoc. átszervezéskor a tervező-fejlesztő bázis jelentőségét felismerve a Csepel Művek műszaki-szellemi erőit a Központi Szerkesztési Iroda és az Ált. Szerkesztési Iroda keretében koncentrálták. 1950-ben a két szerkesztési irodát egyesítették. 1953-tól Csepeli Tervező Iroda (CSTI), 1968-tól Csepel Művek Tervező Int.-e (CSMTI), 1981-től CSM Tervező és Kutató Int.-e (CSMTKI), 1983-tól Csepel Művek Tervező Váll. (CSMTV), 1984-től Csepel Művek Fejlesztő-Tervező Váll. néven, 1990-től mai nevén működik. – Szervezeti felépítése mindenkor alkalmazkodott a CSM fejlesztési feladataihoz (színesfémkohászat fejlesztése, Acélmű szinttartó beruházás, Fémmű finomkohászat fejlesztése, Egyedi Gépgyár nehézgépgyártás fejlesztése, móri Elektródagyár fejlesztése, Csőgyár rekonstrukciója).

Csepel Trade Kft. (XXI. Gyepsor u. 1.): 1990-ben alakult 1,3 millió Ft alaptőkével. Hengerdei, kohászati berendezések tervezésével, gyártásával, szerelésével, acélszerkezetek gyártásával foglalkozik.

Csepel Vas- és Fémművek: Weiss Manfred bátyjával, Weiss Bertolddal együtt 1882-ben a Lövölde tér 3. sz. ép.-ben kis konzervüzemet alapított. Néhány hónap múlva átköltözött a Soroksári útra, ahol 1885-ben rátért a katonai konzervek, majd a bádogdobozok gyártására. Mivel a konzervgyártás idényjellegű munka volt, 1886-tól tölténytárakat,

A csepeli Weiss Manfred Lőszergyár 1893-ban

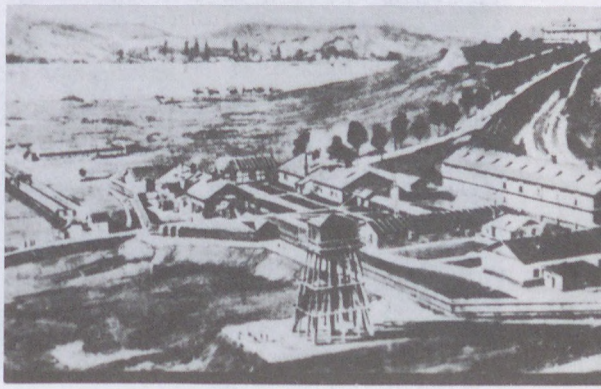

A Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek bejárata 1950. április 4-én

majd fokozatosan töltényhüvelyeket és lövedékeket is gyártottak. 1890-ben a töltényüzemben robbanás történt. Emiatt, főként azonban a Főv. Tanács felhívására a tulajdonosok üzemüket 1892-ben az akkor még gyéren lakott *Csepel*re helyezték át. A kezdetben 40–50 munkást foglalkoztató csepeli tölténygyár 1893-tól gyors fejlődésnek indult. Egymás után épültek az új műhelyek, 1895–96-ban üzembe helyezték a fémművet, az öntödét és a sárgarézhengerdét. Az 1900-as évek elején megkezdték a tábori lóvontatású és hordozható sütőkemencék és főzőládák sorozatgyártását. Az üzem fejlesztésében további lépést jelentett 1911–12-ben az acélmű, két martinkemence, a vasöntöde, a nagykalapács és a présüzem megépítése. Az I. vh. kitörésekor a Monarchia korszerű hadiüzeme volt. A háborús években a két martinkemencét átalakították és három új martinkemencét építettek. Megnagyobbították a kovácsüzemet, valamint felállították a réz- és önelektrolízisüzemet. A váll. nagymérvű fejlődése megnövelte Weiss Manfred gazd. és pol. befolyását, aki az I. vh. utolsó éveiben már tervszerűen készült a béketermelés megszervezésére. Még a háború alatt bevezette a rézgálic, a permetezőgépek és szerszámgépek gyártását. – A Tanácsközt. alatt kisebb intenzitással még folyt a lőszergyártás, amit az intervenciós támadás tett szükségessé. Mivel a Tanácsközt. bukása után a román hadsereg a gyár termelő berendezésének nagy részét hadizsákmányként elszállította, a béketermelésre való áttérés nagy nehézségekbe ütközött. – Az új gyártási profil kialakítása 1920-ban kezdődött el, amikor Weiss Manfred megalapította a M. Posztógyárat, mely a megszűnt lőszeroszt. ép.-eiben nyert elhelyezést. 1921-ben korszerűsítették az acélhengerművet, s megindult a mezőgazd. kisgépek, a zománcedények, kistömegcikkek, gáztűzhelyek és gázórák gyártása. Kísérletként bevezették a harangöntést is, melyhez Kacsóh Pongrác zeneszerzőt kérték fel szakértőnek. Legnagyobb jelentőségűnek a csőgyár felállítása bizonyult. A csepeli gyár 1921-ben már 5722 munkást foglalkoztatott. A gyár új termelési profiljának kialakítása közben, 1922-ben Weiss Manfred meghalt. Szervező munkáját Alfonz és Jenő nevű fia, valamint egyik veje, *Chorin* Ferenc folytatta. Az új tulajdonosok az 1923–29 közötti években bevezették a bergmanncső, a kályha, tűzhely, kerékpár és motorkerékpár gyártását. 1927-ben a kormány megbízta a gyárat a →*repülőgépgyártás* meghonosításával. A Henkel, Fokker és Caproni licencek gyártására a váll. vezetői létrehozták a →*Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt.*-t. – Az 1929-ben kitört gazd. válság a csepeli gyárat csak kis mértékben érintette. Bár egyes gyártási ágakban visszaesett a termelés, a gazd. válság alatt bevezetett új gyártási ágak ellensúlyozni tudták a kieséseket. A váll. a gazd. válságot követő évben bekapcsolódott a bauxitfeldolgozó ip.-ba, és 1935-ben üzembe helyezte az alumíniumkohót. 1934–38 között a csepeli gyár újra felfelé ívelő tendenciát mutatott. Munkáslétszáma 1937-ben 15 000 főre emelkedett, üzemeinek évi termelési értéke pedig meghaladta a 105 millió pengőt. A váll. az 1938-ban meghirdetett győ-

A Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek (1951)

ri fegyverkezési program révén nagy összegű megrendeléseket kapott gyalogsági és tüzérségi lőszerre, valamint repülőgépek és motorok gyártására. A katonai megrendelések a vh. kitörése után állandósultak. A német pol. rendőrség 1944. márc. végén, az ország megszállása után, a Weiss és a rokon Chorin, Kornfeld, Mauthner családok tagjait letartóztatta, majd velük szerződést íratott alá, melynek értelmében a konszern váll.-ait az SS 25 évre „bizalmi kezelésre" átvette. Az ország német megszállása után a csepeli gyárat sorozatos bombatámadások érték. – A WM (Weiss Manfred) konszern váll.-ai

1946. dec. 1-jén áll. kezelésbe kerültek, de már azelőtt felszámolták a WM Repülőgép- és Motorgyár Rt.-t. A WM Alumíniumművek Rt.-t 1948. jan.-ban államosították, bár az alumíniumgyártást a Nehézip. Központ (NIK) már 1947. febr.-ban leállította. A Labor Bizalmi Rt.-t 1948. szept. 1-jén a NIK a WM Acél- és Fémművekbe olvasztotta be. Az 1948. évi államosításokat követően a *WM Acél- és Fémművek Nemzeti Váll.* keretébe szervezték be a csepeli gyárakat. 1948-tól az itteni üzemek fő termelési profilja szerszámok, szerszámgépek, öntvények és csövek gyártása volt, de továbbra is gyártottak kerékpárokat és motorkerékpárokat, továbbá varrógépeket. Az 1950-es évektől névváltozások és folyamatos átszervezések történtek. Decentralizálási törekvések is érvényesültek, melyek keretében a gyáregységek önálló elszámolású szervezetekként működtek, majd 1952-től önálló váll.-okká alakultak. 1963-ban szervezték meg a ~ Trösztöt. Tagvállalatai: a Csepeli Fémmű, a Csepeli Acélmű, a Csepeli Csőgyár, a Csepeli Szerszámgépgyár, a Csepeli Vas- és Acélöntödék, a Csepeli Kerékpár- és Varrógépgyár, a Csepeli Egyedi Gépgyár, a Csepeli Motorkerékpárgyár, a Csepeli Erőmű és Szolgáltató Üzemek, a Csepeli Transzformátorgyár, a „Pannonia" Külkereskedelmi Váll., a Csepeli Vas- és Fémművek Híradástechnikai Gépgyára, a Rézhengerművek, a Székesfehérvári Vas- és Fémöntöde, a Metallochemia és a „Qualital" Könnyűfémip. Feldolgozó Váll. A ~ Tröszt feladata volt a felsorolt váll.-ok irányítása, a tröszt keretében működtetett Tervező Iroda útján a ~ beruházási, felújítási és átszervezési tevékenységéhez szükséges generáltervek elkészíttetése, továbbá a profilba tartozó és exportcélokat szolgáló komplex berendezések és gépek tervezése. Működött még – bár nem önálló váll.-ként – a Csepeli Elektródagyár és a Csepeli Golyóscsapágygyár is. – A ~ a vezetés hibái, de főként a műszaki fejlesztés elhanyagolása v. eredménytelensége miatt állandósuló piacvesztéssel és ebből eredő kapacitáskihasználatlansággal küzdött. Nem segítették elő a tröszt

A Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek martinkemence (1955)

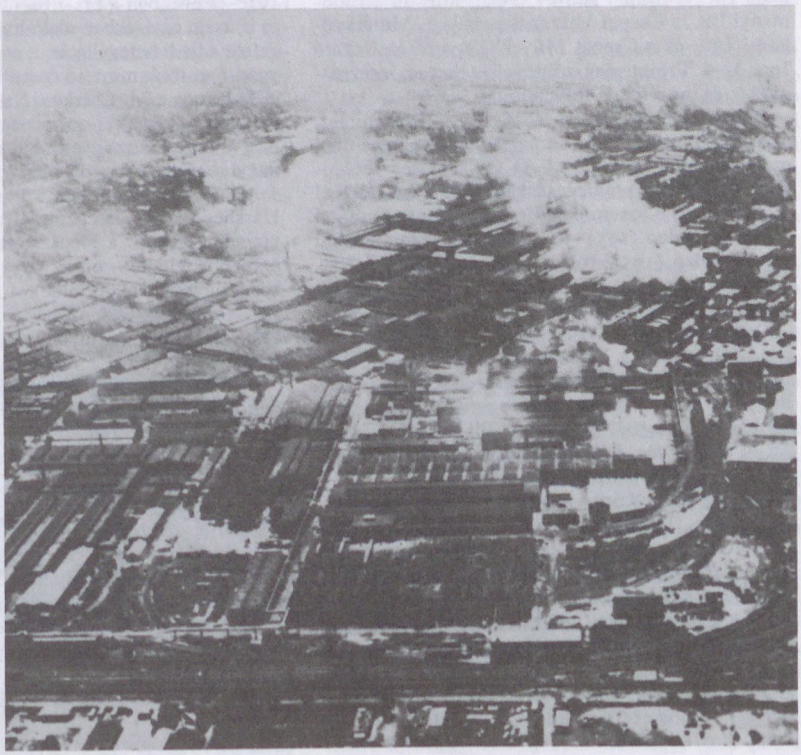

A Csepel Vas- és Fémművek látképe (1975)

zavartalan működését a vezetési-szervezési hibák kiküszöbölése érdekében végrehajtott átszervezések és átprofilírozások sem. Elsőként a tervezést alakították át különálló int.-té Csepeli Tervező Int. elnevezéssel. A tröszti tevékenység gazdaságos ellátása érdekében önelszámoló egységekként megalakultak az Export Fővállalkozó Iroda, a Minőségellenőrző és Anyagvizsgáló Int., a Gépi Adatfeldolgozó Központ, a Központi Anyagbeszerzés és Raktár és a szociális intézmények. 1971-ben a Rézhengerműveket a Fémműhöz csatolták, majd 1973-ban felszámolták. 1976-tól használták a ~ helyett a *Csepel Művek* elnevezést, s ezzel egyidejűleg a tagváll.-ok neve is változott. – 1983-ban a ~ Trösztöt felszámolták. A Metallochemia a Metalloglobus Váll.-hoz került. A Székesfehérvári Nehézfémöntöde önállósult, hasonlóan a Qualitalhoz. A Híradástechnikai Gépgyár a BHG Híradástechnikai Gyárhoz került. Önállósult a „Pannonia" Külkereskedelmi Váll. is. Az együttmaradt gyárakat, részlegeket és gyáregységeket is átszervezték. Az újonnan szervezett termelőegységek teljes önállóságot kaptak. 1983 nyarán, a ~ Tröszt megszüntetését követően megalakult a →*Csepel Művek Ipari Központ*, amely koordinációs feladatokat látott el. Az újonnan életrehívott Csepel Művek Igazgató Tanácsa irányította az Ip. Központ tevékenységét. – A ~ Tröszt megszüntetését megelőzte egy újabb átszervezési kísérlet, melynek során intézményeket és int.-eket hoztak létre. Ilyenek voltak: a Csepel Művek Ált. Védelemszervezési Intézménye, a Csepel Művek Irányítás- és Számítástechnikai Int., a Csepel Művek Oktatási és Társ.tudományi Int., a Csepel Művek Szociális és Munkáseltátási Int., és a Csepel Művek Tervező és Kutató Int. A ~ Tröszt megszűntével ezeket az intézményeket és int.-eket is felszámolták.

Cserba Dezső (Újpest, 1908–Bp., 1983): építész, Ybl-díjas (1957). A bp.-i műegyetem elvégzése után magántervező, 1949-től a LAKÓTERV tervezőépítésze volt. Főleg a tömeges lakásépítés bevezetésével foglalkozott. Közreműködött a XX. ker. Gubacsi hídfői lakótelep (1954–56), a XI. ker. Hamzsabégi úti lakótelep (1958–59), a IX. ker. József Attila-lakótelep (1956–62) és a XIV. ker. Újvidék téri lakótelep (1961–62) építésében.

Cserepes István (Bp., 1901–Bp., 1945): festő. 1926-tól 1930-ig a Képzőművészeti Főisk.-n Csók István tanítványa volt. 1929-ben rendezte első kiállítását az Ernst Múz.-ban. Képeinek tárgyát leginkább a főv. életéből merítette *(Tél a Gellérthegyen, Szent Gellért tér, Kikötő a Dunán)*. 1931–44-ben a József u. 37. sz. alatt lakott (emléktábla).

Cserépfalvi Könyvkiadó és Könyvkereskedelmi Kft. (I. Attila út 20.): Cserépfalvi Imre alapította 1928-ban, üzlete a Váci u. 10. sz. alatt működött. 1949-ig közel 400 művet adott ki, a progresszív irodalom kiadója volt. Itt jelentek meg József Attila, Kassák Lajos, Szabó Zoltán, Kovács Imre stb. művei. A francia kultúrát terjesztő írók-értelmiségiek találkozóhelye volt az üzlet. Cserépfalvit munkássága miatt perbe is fogták. – A Kiadó ~ néven 1990-ben ismét megkezdte működését. – *Irod.* Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései (Bp., 1982).

Cserép tér: →*Szilágyi Dezső tér*

Csergő Hugó (Bp., 1877–?, 1944): jogász, író, újságíró. 1896-tól írt különböző polgári lapokba, versei, elbeszélései és színművei jelentek meg. A város fejlesztését is szolgáló írásaiért 1907-ben elnyerte a főv. Ferenc József-díját. 1916-ban megszervezte a *Fővi. Népjóléti Központ*ot. 1921-től ismét újságíró, a *Polgár* c. hetilap szerk.-je. A Bp.-i Izr. Hitközség jegyzőjévé választotta. 1944. okt.-ben a nyilasok elhurcolták és megölték. Bp.-i vonatkozású m.: *A budapesti nyomor vörös könyve* (Bp., 1919).

Cserje u. (II. Fajd u.–Vérhalom u.): **12. sz.:** villa (Molnár Farkas, 1932). – **15. sz.:** Albrecht főherceg egykori nyaralója (1880).

cserkészmozgalom: 20. sz.-i gyermek- és ifjúsági mozgalom. Az angol Robert Baden Powell tábornok az 1899/1902-es D-afrikai ún. búr háborúban önkéntes kamaszkorú fiúkat vont be a felderítő, megfigyelő, kisegítő és segélyszolgálatba. 1908-ban *Scouting for boys* címmel könyvet írt kísérletének nevelő hatásáról, lemondott katonai rangjáról és tevékenységét a ~nak szentelte, haláláig (1941) a világ főcserkésze volt. A mozgalom gyorsan terjedt a világ civilizált orsz.-aiban és mindenütt nemzeti jellegűvé vált. A m. ~ bölcsője, központja és legfőbb bázisa Bp. volt. A bp.-i középisk.-k világi és egyházi tanárai nagy pedagógiai lehetőséget láttak abban, hogy az önkéntesen jelentkező fiatalok felfedezzék a természetet, fejlesszék kézügyességüket, ismerjék meg az országot, gyakorolják a közösségi életet, alakítsanak ki nemzetközi kapcsolatokat. Az első csapatok az 1910-es években a bp.-i régi kat. és prot. isk.-kban és ifjúsági egy.-ekben alakultak. Az I. vh.-ban részt vettek a hadi betegellátás és segélyezés munkájában. 1920-ban több mint 40 csapatból (kb. 2/3-uk bp.-i) alakult meg a M. Cserkész Szöv. A ~nak 1939-ben orsz.-an 35 000 (kb. 20 000 bp.-i) tagja volt. 1926-ban a káposztásmegyeri dombokon volt a nemzeti nagytábor. Az évtized végén a VI. Nagysándor u. 6. sz. alatt a ~ tulajdona lett a Cserkészház, a II. Hárshegyi úton (ma camping) volt a Cserkészpark; vízitelep létesült a Népszigeten. Bp. idegenforgalmában is jelentős volt az 1933 évi gödöllői nemzetközi nagytábor (Jamboree). – A ~ nevelőmunkáját az 5–10 tagú őrsökben végezte néhány évvel idősebbek vezetésével. Az őrsök rajokat alkottak cserkésztiszttel az élükön, a rajok csapatokat. Csapatokat csak neveléssel foglalkozó testületek tarthattak fenn, de tőlük függetlenek voltak. A foglalkozás lényeges elemei voltak a gyűlések, kirándulások és az évi többhetes táborozás. A két vh. közötti Bp. színfoltjai voltak az egyenruhás, rövidnadrágos, árvalányhajas búr kalapos cserkészek, akik csapatban vettek részt nemzeti és egyházi ünnepeken. A hivatalos ifjúságpol. támogatta a ~at, a főcserkészt (gr. Teleki Pál, 1922–23) az államfő nevezte ki. A II. vh. éveiben az angol demokratikus hagyományokhoz és az individuális nevelési elvekhez kötődő ~ sokáig ellent tudott állni a militarizálási törekvéseknek (egyesítés a levente szervezettel, a katonai előképzés fokozása stb.) és inkább a népi megújulási mozgalmakhoz közeledett pl. a regős-cserkészet keretében. 1945 után újjáéledhetett mint elismert ifjúsági mozgalom,

de a pártharcokban nem tudott kibontakozni, 1948-ban rendeletileg beolvasztották az úttörőmozgalomba. 1989-ben újjáalakult a M. Cserkész Szöv. A ~ vonzereje az életforma megváltozása miatt csökkent és hiány volt vezetőkben is. Így 1992-ben a kb. 80 bp.-i csapat, nagyrészt egyházi szervezésben, mintegy 5000 tagot számlált.

Cserkesz u. (X. Noszlopy u.–Román u.): 7. **sz.:** zsinagóga és a kőbányai izr. hitközség háza és lh.-a (Schöntheil Richárd, 1909–10).

Csermely-völgyforrás, *Darázs-forrás* (XII. Csermely út 9.): a →*Hunyad-orom* aljában, a *Csillag-völgy*ben, a triász dolomit és az eocén rétegek határán fakad, 241,6 m tengerszint feletti magasságban. A csekély hozamú (1,7–5 l/perc) forrás vize 9 °C hőmérsékletű.

Cserna Károly (Kunszentmiklós, 1867–Bp., 1944): festő, illusztrátor. Bp.-en és Münchenben tanult. Hazatérve főként illusztrációkat készített (pl. Vasárnapi Újság) és akvarelleket festett bp.-i, különösen budai városrészletekről. Sok képét őrzi a Bp.-i Történeti Múz. és az MNM.

Csernátony Lajos, *Cseh* (Kolozsvár, 1823–Bp., 1901): újságíró. Az 1848-as szabadságharc idején a →*Márczius Tizenötödike* főmunkatársa és Kossuth titkára. Gúnyos hangú cikkei „Mákvirágok" és „Mimózák" rovataiban élesen támadták a forr. ellenségeit. 1849-ben külföldre emigrált, itthon távollétében halálra ítélték. Külföldön több francia, angol és amerikai újság munkatársa. 1867-ben tért haza, s előbb →*A Hon* főmunkatársa, majd 1869-ben megindította az →*Ellenőrt*. 1867-től haláláig ogy.-i képviselő, előbb balközéppárti, majd az 1875-ös fúzió után szabadelvű párti programmal. Második lapja több sikert ért el, mint A Hon, s ebben jelentős szerepe volt ~ gátlástalanul ostorozó, sokszor nemcsak csipkelődő, hanem személyeskedő cikkeinek, amely főleg a fiatalok körében (pl. Csávolszky) isk.-t teremtett. 1875-ben Tisza Kálmánt követve a kormányra került szabadelvű párt híve lett lapjában és az ogy.-ben is. Lapja – ellenzékisége megszűntével – elvesztette népszerűségét, 1882-ben megszűnt. ~ ezután az utódlapban, a →*Nemzet*ben, majd a *Magyar Nemzet*ben folytatta korábbi rovatában, a „Rovás"-ban hírlapírói működését.

A Cséry-telep

Cséry-telep (XVIII. ker.): szemét- és hulladékgyűjtőhely. Pestszentimre határában, a *Dűlő u.* és az *Iparvasút* által határolt területen alakult ki 1872–1900 között id. *Cséry* Lajos pestszentlőrinci nagybirtokos és fia, ifj. Cséry Lajos vállalkozó szemétfuvarozási üzemeként. A Főv. Köztisztasági Biz. ifj. Cséry Lajos javaslata alapján 1891. dec. 20-án határozta el, hogy a főv. területéről a felgyülemlett szemetet, hulladékot a város határába kell szállíttatni. Cséry vagononként 2 forint 50 krajcárért vállalta a szemét saját birtokára való szállíttatását. 2600 holdnyi földterülete határában vasutat is építtetett a szemétbánya közelében. Az üzemet *Cséry-féle Szemétfuvarozási és Feldolgozási Gyár Rt.* néven 1900. júl. 8.-án rt.-vé alakította át. – Az rt. nyereséges vállalkozásnak bizonyult. Cséryék a szemetet pestszentlőrinci földjükre szállították ki, ahol modern szemétfeldolgozó üzemet rendeztek be. Az iparilag értékesíthető anyagot kiválogatták. Enyvgyárukban évenként 5–600 vagon csontot dolgoztak fel. A szemét egy részét mint trágyát és töltési anyagot értékesítették, a többit pedig elégették. Az rt.-t 1912-ben felszámolták, a szemétfeldolgozó telepet a főv. vette át. – 1949-ben a *Fővi. Talajerőgazdálkodási és Értékesítő Váll.* feladata lett az egykori ~ anyagának feldolgozása és értékesítése.

Cserzőanyaggyár, Első Magyar: →*SYNTAN Vegyianyaggyártó Vállalat*

Csiga Vendéglő: 1839-től működött a Belvárosban, az egykori Sebestyén téren (ma V. Irányi u.–Veres Pálné u. sarok). Cégére: zöld káposztalevélen lakmározó és szarvait nyújtogató két csiga. A pesti m. színház tagjai, írók, költők látogatták. A magát „Kör"-nek nevező társ. tagja volt többek között: Vörösmarty Mihály, Fáy András, Egressy Béni, Pulszky Ferenc, Vahot Imre. A vendéglőt 1897-ben lebontották.

Csikágó (VII. ker.): az 1896–98-as években felépült városrész a *Thököly út*, a *Dózsa György út*, a *Damjanich u.* és a *Rottenbiller u.* által határolt területen. Nagy bérkaszárnyái, szűk, kényelmetlen lakásai miatt ~nak nevezték. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint Bp. legsűrűbben lakott negyede, egy ha-ra majdnem ezer lakos jutott.

Csík István (Bp., 1930–): festő, Munkácsy-díjas (1972). A Képzőművészeti Főisk.-n végzett (1954). 1971-től az Iparművészeti Főisk.-n tanít. A fővárost több mozaikja díszíti: Ceglédi úti Posta (1972); Komjádi uszoda előcsarnoka (1976); pannója a Rákospalotai isk.-ban van (1986).

Csíki-hegyek: a *Budai-hg.* legdélnyugatibb rögvonulata. A *Sváb-hegy* D-i peremétől, a *Budaörsi-hegy*től mély nyereg különíti el. A DNy–ÉK-i irányban húzódó rögöket zömében triász kori diploporás dolomit építi fel, a lejtőket briozoás márga és törmelékes lösz borítja. A ~ egy fő- és egy mellékvonulatból állnak. A fővonulat tagjai DNy felől a Huszonnégyökrös-hegy (288 m), a Ló-hegy, (309 m), a

Szekrényes (365 m) és a → *Farkas-hegy*. A fővonulattól ÉNy-ra, vele párhuzamosan húzódó mellékvonulat már hiányos és feldarabolt kisebb rögökből áll. Legnagyobb DNy-i tagja a kettős kúpú Kecskehegy (231 m), melyet a fővonulattól az erózióval kimélyített Kies-völgy keskeny szerkezeti árka különít el. A ~ korábban csaknem kopár rögeit jórészt fenyvesekkel erdősítették be. Általában a Ny-ias meredek lejtőket fedő tölgy- és fenyveserdők közül több helyen is kifehérlenek a kopár dolomitsziklák, csúcsok és tetők. A DK-i lankásabb lejtők egy részét szőlő fedi. A hegység legszebb része a Kies-völgy fölött magasodó, fenyvesekkel, tisztásokkal váltakozó, karsztosodó dolomitsziklákkal tagolt, kellemes éghajlatú, ún. *Sorrentó*-gerinc. Pereméről főleg Ny felé pompás a kilátás. – *Irod.* Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958).

Csíkszentmihályi Róbert (Bp., 1940–): szobrász, Munkácsy-díjas (1974), érdemes művész (1983). A Képzőművészeti Főisk.-n Szabó Iván és Pátzay Pál tanítványa volt. A hetvenes évektől kiállító művész. A főv.-t díszítő szobrai: *Hermann Ottó-emlékkút* (I. Vérmező–Krisztina krt., 1972); *Madách Imre-portré* (VII. Madách Kamara Színház előtt, 1977); *Szarvas* (II. Margit krt.–Rómer Flóris u., 1980); *Zene* (IX. Kálvin tér–Ráday u., 1983). Védett u.névjelző táblái: *Harmincad u.* (V. ker.), *Légszesz u.* (VIII. ker.)

Csili: →*művelődési otthonok*

Csillaghegy: 1. dachsteini mészkőre települt nummuliteszes mészkőből felépült, peremein *édesvízi mészkővel* és briozoás márgával foltszerűen fedett, alacsony kis rög Üröm K-i szomszédságában. Csúcsa (*Róka-hegy*, 254 m) csekély magasságra emelkedik ki a löszös lejtőüledékekkel fedett környezetéből. K-i tájképformáló lejtője meredeken, majd ellankásodva hanyatlik le a Duna völgyére. D felé szerkezeti vonalon bemélyedt szárazvölgy különíti el a →*Péter-hegy*től. Tetején és oldalain működő vagy félbehagyott kőfejtők mélyedései tátonganak. Ezekből két kisebb hévizes eredetű akna, valamint több kisebb mesterséges üreg nyílik. – *Irod.* Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958). – 2. (III. ker.): főként kertes, családi házas városrész. A század elején Kissingh-telepnek nevezték. Ny-i részén található az *Árpád Strandfürdő*.

Csillaghegyi Árpád Strandfürdő (III. Pusztakúti út 3.): nyári fürdő és üdülőhely Buda É-i határterületén. Langyos termálvizének hőmérséklete 24–25 °C, ezt öt forrás szolgáltatja. 1858-ban már ismert volt egy természetes kis tó ezen a területen, ennek helyére falazott medencét készítettek. Ennek korszerűsítése során, 1919-ben három betonmedence készült. Itt létesült 1927-ben az ország első hullámfürdője.

csillaghegyi református templom (III. Vörösmarty u. 2.): holland segítséggel, részletekben épült 1931–41 között.

Csillaghegyi Szövőgyár (III. Kalászi út 30–32.): a mai szövőgyár helyén, a Békásmegyerhez tartozó ingoványos, beépítetlen területen 1920-ban építették meg a Műgyapot és Vattagyár Rt. üzemi ép.-eit, amelyek közül néhány még ma is áll. Alig három évi működés után a gyártelep 1923 tavaszán leégett. A területet 1923-ban megvette a Salzmann-féle *M. Textilip. Rt.* 1925-re helyreállították a leégett vattagyár szövődéjét, kikészítőjét és új műhelyekkel egészítették ki. Berendezését: négy felvetőgépet, két csévélőt, öt tárcsásorsózót és 70 szövőgépet a miskolci Salzmann-gyárból szállították Csillaghegyre. Ez az üzem a ~ közvetlen jogelődje. Eleinte kenderponyvákat készítettek, majd sifonárukat, asztalkendőket, törülközőket, szőnyegeket, szabókellékeket. 1938-ban – jelentős katonai megrendelésekre számítva – újabb jacquard szövőgépeket szereztek be. A gyártelep a háborút sértetlenül vészelte át, de az 1945. febr.-i dunai árvíz nagy pusztításokat végzett. A váll.-ot mint német tulajdont az Elhagyott Javak Kormánybiztossága a Szovjetunió Mo.-i Textilváll.-ait Kezelő Hivatalnak adta át. Nevét 1950-ben *Csillaghegyi Lenárugyár*ra változtatták. A szovjet vezetés új gépekkel középüzemmé fejlesztette, majd 1952-ben átadta a Könnyűip. Min.-nak. 1957-től a HUNGAROTEX útján külföldre is szállítottak. 1958-ban a gyáron belül kutatócsoportot szerveztek, amely automatizálta a berendezéseket, felgyorsították a szövőgépeket. – 1963-ban ~ néven az akkor létesített *Lenfonó és Szövőip. Váll.* tagja. 1966-ban rekonstrukciót hajtottak végre, 1970-től a gyártást teljesen automatizálták. 1977-ben megkezdték a Trapper fantázianevű farmeranyag gyártását. Emellett szabadidőruházati cikkeket, széllovas- és sárkányrepülő-vitorlát, valamint napellenző ponyvát gyártottak. 1983-ban kooperációs szerződést kötöttek Európa legnagyobb farmergyártó cégével, az angliai Lee Cooper váll.-tal. 1988-tól a *BUDAFLAX* egyik rt.-jeként folytatja tevékenységét.

csillagos ház: →*gettó és zsidónegyed*

Csillagtelep (XXI. ker.): Csepel városrésze. 1911-ben kezdett benépesülni ~ É-i fele. D-i részén 1920-ban létesült a csepeli temető. A Szabadság út–Orion u.–Rakéta út–Merkúr út által határolt területen 1955–66 között 2186 lakás épült, hagyományos panelos és ún. szekrényvázas szerkezettel. Ezek közül 1285 egyszobás, 853 kétszobás és 48 háromszobás. A beépítés tervezője Zalaváry Lajos, a lakó-

A Csillaghegyi Árpád Strandfürdő

ép.-ek tervezői Schall József, Pless Antal, Csordás Tibor, Szemerédi Magda. Orvosi rendelő, posta és üzletek egészítik ki a lakóegyüttest.

csillagvizsgálók: a kir. udvarban már a 13. sz. elejétől működtek *asztrológusok*, európai színvonalú csillagászat Budán azonban csak Mátyás korától van. A tudományokat kedvelő váradi püspök, Vitéz János meghívására 1467-ben érkezett hazánkba a kor egyik legkiválóbb csillagásza, *Regiomontanus*, aki 1471-ig Budán, Esztergomban, valamint a pozsonyi egyetemen dolgozott. Ugyanezeken a helyeken működött kortársa, a híres műszerkészítő, a lengyel Marcin Bylica z Olkusza, akit Ilkus Márton néven is jegyez a m. kultúrtörténet, s Hans Dorn órásmester, szintén csillagászati műszerkészítő. Az első igazi csillagvizsgáló a nagyszombati egyetem és csillagvizsgáló átköltöztetése után, 1777-ben létesült Budán. Bár e kor egyik legkiválóbb csillagásza, a m. *Hell* Miksa csillagvizsgáló céljára alkalmasabbnak vélte a Gellért-hegyet, a Várpalota négyszögletes tornyának felső részén lévő termeket rendezték be obszervatóriumnak. A torony négy sarkában négy kis kupolában álltak a műszerek. A kupolák közül azonban csak kettőt építettek forgathatónak, a gyorsan elavuló műszerek állványzata is meglehetősen ingatag volt, így csak a kiváló észlelőknek köszönhető az ott végzett tudományos munka. A budai egyetemi csillagvizsgálóban dolgozott többek között *Sajnovics* János, *Bogdanich* Imre Dániel (emlékoszlopa a Citadellában áll), *Kmeth* Dániel, *Pasquich* János, *Bruna* Ferenc, *Weiss* Ferenc Xavér, *Taucher* Ferenc. A budai csillagvizsgálóban meteorológiai és földmágneses vizsgálatokat is végeztek, és ezek az adatok a világ legrégebbi észlelési sorozatai közé tartoznak. – A 19. sz. elején Pasquich javaslatára József nádor engedélyezte az új budai csillagvizsgáló létesítését és felszerelését. Alapkövét 1813-ban tették le. Az int. – az ún. *Uraniae* – a mai Citadella D-i végénél épült fel két kupolával, nagy észlelőhelyiségekkel, lakásokkal Kasselik Ferenc és Zitterbach Mátyás tervei alapján. Európa akkori legkorszerűbb obszervatóriuma 1815-ben kezdte meg működését. Legnevesebb csillagászai Pasquich János, Kmeth Dániel, *Tittel* Pál, Mayer Lambert Ferenc, majd *Albert* Ferenc voltak. 1849-ben az ép.-et és felszerelését az osztrák ágyúk igen súlyosan megrongálták, és a Citadella felépítése után az obszervatórium már nem éledt újjá. Műszereit Albert Ferenc igyekezett megmenteni, azok ekkor Egerbe kerültek, s ma védett műszaki emlékek. – Ettől kezdve csaknem egy évszázadig nem működött Bp.-en csillagvizsgáló. Az egyetem Múzeum krt.-i ép.-én létesített kis obszervatórium csak didaktikai célokat szolgált. Végül a *Konkoly-Thege* Miklós által alapított ógyallai (ma Hurbanovo, Szlovákia) csillagvizsgáló műszereinek egy részével, továbbá korszerű, nagyobb méretű távcsővel felszerelve 1928-ban kezdte meg működését a *Csillagvizsgáló*. Az intézmény a fővárosi anyagi támogatásával 1921–28 között épült, s az anyagiak előteremtésében a *Stella Csillagászati Egy.* is komoly szerepet vállalt. Első ig.-ja Tass Antal lett. A csillagvizsgáló nagy Zeiss-Heyde reflektorát 1928-ban szerelték fel. Az intézmény neve ettől kezdve *Konkoly alapítványú*

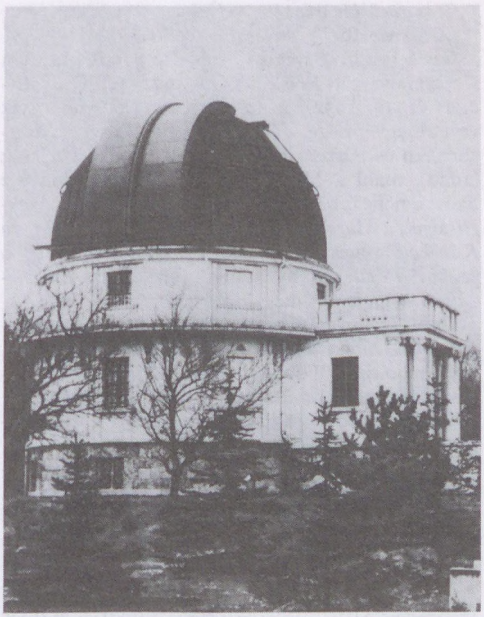

A svábhegyi csillagvizsgáló

Svábhegyi Csillagvizsgáló lett. Az intézményt 1934-ben az áll. a Tudományegyetemnek ajándékozta, 1951 óta az MTA egyik int.-e (ma az MTA Svábhegyi Csillagvizsgálója, XII. Konkoly Thege Miklós út 13–17.). A *Piszkéstetőn* (Mátra) létesült fiókállomással bővülve az int. világszerte elismert működést fejt ki az RR Lyrae típusú változócsillagok, a kisbolygók, a mesterséges égitestek megfigyelése, a sztellárstatisztika s az elméleti kutatások terén. – 1947-ben létesült a bp.-i *Uránia Bemutató Csillagvizsgáló* a Gellért-hegy oldalában (I. Sánc u. 3/b). Ugyancsak társ. kezdeményezésből létesült még néhány kisebb fővárosi bemutatóhely, így a Haller u.-i Művelődési Központ vagy a *Könyves Kálmán Gimn.* tetején egy-egy kupolában felállított nagyobb tükrös távcsővel, 1976-ban pedig a TIT bp.-i →*Planetáriuma*. – *Irod.* Heller Ágost: A gellérthegyi csillagásztorony (Természettudományi Közlöny, 1878); Kelényi B. Ottó: A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei (Bp., 1929).

Csillebérc, régen *Lófej-tisztás* (XII. ker.): a *Sváb-hegy* édesvízi mészkővel fedett fennsíkja DK-i részének 15–20 m-rel alacsonyabb, D felé enyhén lejtő, főleg telepített fenyőerdővel fedett előreugró foka (430 m). A →*Budaörsi-hegy*től az →*Irhás-árok* völgyfője és a mögötte húzódó lapos nyereg választja el. K-i részén, a Magasút fennsíkján és annak a →*Farkas-völgy*, ill. az Irhás-árok felé fordult lejtőjének lankásabb részein létesült a ~i üdülőtelep. A ~en működik az MTA *Központi Fizikai Kutatóint.*-e (Konkoly Thege Miklós út 29/33.). Közelében terül el a *Csillebérci Gyermek- és Ifjúsági Központ* (Konkoly Thege Miklós út 21.) és a *Csillebérci üdülőtelep*.

Csizmadiák utcája: →*Úri u.*

„Csizma tér": →*Sztálin-szobor*

Csók István (Sáregres, 1865–Bp., 1961): festő, a Képzőművészeti Főisk. tanára (1921–31), Kossuth-díjas (1948, 1952), a m. plein air festészet egyik vezető egyénisége. Tanulmányait Bp.-en, Münchenben és Párizsban végezte. A Szinyei Társaság (1920), majd a M. Képzőművész és Iparművész Szöv. elnöke (1949). Bp.-i vonatkozású képei: *Margitsziget, a Margit híd bővítése.* Tagja volt a →*Japán Kávéház* művészasztalának. A Városligeti fasor 32. sz. házban lakott (emléktábla). Önéletrajza *Emlékezéseim* c.-en jelent meg (Bp., 1945).

Csók István Galéria (V. Váci u. 25.): a →*Képcsarnok Vállalat* 1954-ben megnyílt kiállítóterme, egyben boltja is. Többnyire egyéni kiállításait a művészet különböző műfaji területeiről rendezi meg.

Csomagolóanyaggyár: →*papírgyártás,* →*Papíripari Vállalat*

csónakházak: csónakok tárolására épített színek, melyek v. fából készült, vízen úszó építmények, v. parton álló szilárd, de könnyű falú és könnyű tetőszerkezetű ép.-ek. 1834-ben *Széchenyi* István hozta létre a pesti Lánchíd-fő helyén az első *csónakdát,* ahol az angol John Dews csónakmester tette vízre Széchenyi evezős csónakjait, melyek kezdetben az óbudai hajógyárban teleltek. 1841-ben kapott a csónakda fabódét, majd 1842-ben emeletes ép.-et, amely az 1841. ápr. 8-án Széchenyi által alapított *Hajós Egylet* otthona lett. A *dunai uszodák*nak is volt csónakházuk, Pesten (a mai V. Belgrád rkp.-on) és Budán (a mai I. Bem József rkp.-on). Az előbbi 1866-tól Pröckl Leó, az utóbbi 1883-tól Unger Antal vezetésével adott bérbe csónakhelyeket. 1879-től Oheroly János előbb a mai IX. Fővám tér környékén, majd a XI. Műegyetem rkp.-on tartott bércsónakházat. A *vadevezősök* csónakjait tároló ~ a kievezések irányának megfelelően a II. *Árpád fejedelem útja,* III. ker. *Római-part,* XIII. ker. *Népliget* és XX. ker. *Soroksári-Duna-ág,* valamint *Csepel* környékére települtek. Az evezőegy.-ek és szakoszt.-ok 1938-ban a budai parton 11, a Margit-szigeten öt, a pesti parton négy csónakházat tartottak. A magán~at 1949-ben államosították, s azokat a *Sportlétesítmények Váll.* kezelte. Bp.-en a legjelentősebb egy.-i ~: MTK, Csepel SC.

Csongrád–Pest csatorna: →*hajózócsatornatervek*

Csonka János (Szeged, 1852–Bp., 1939): gépészmérnök, a műegyetem műhelyfőnöke, feltaláló, a m. automobilizmus úttörője. Bánki Donáttal együtt szerkesztett, karburátornak nevezett benzinporlasztójuk (1893) és nagynyomású benzinmotorjuk (1898) szabadalmat nyert. Bánkival együtt az első motorcsónak és motorkerékpár készítője. A posta számára az első motortriciklit ~ konstruálta (1909), és ugyancsak az ő konstrukciója az első benzinmotoros autó (1904). Nyugalomba vonulása után (1925) nyitott autójavító műhelyéből alakult a mai Csonka János Gépgyár. Szoborportréja (Vasas Károly, 1965) a Közlekedési Múz. mellett áll.

Csonka János Gépgyár (XI. Fehérvári út 44.): kezdetei 1925-re nyúlnak vissza, amikor Csonka János Automobiljavító- és Gépműhelyét létrehozta, melyet 1929-ben gyárrá, majd 1939-ben családi rt.-vé alakított. A közlekedés motorizációja és a II. világháborús konjunktúra tette lehetővé a Csonka-féle vállalkozás gyors fejlődését, 1941-ben új gyár megépítését a jelenlegi központi telephelyen. 1948-ban a gyárat államosították. 1950-ben kapta a *Kismotor és Gépgyár* nevet, amelyet 1963-ban az új nagyváll.-nak engedett át, s annak 1. sz. Gyáregysége, majd gyára lett. A 2. sz. Gyár 1986-ban →*Járműszerelvényt Gyártó Vállalat* néven önállósult. A 3. sz. Gyár az 1970-ben létesített mezőkövesdi telephely. A 4. sz. gyár a XIII. Frangepán u.-ban üzemel, s régi hírneves főv. cégek összevonásából alakult ki 1963-ban. Az 1964-ben a ~hoz csatolt 5. sz. gyár Baján üzemel. 1971-ben itt is új korszerű gyárat helyeztek üzembe. – A ~ főbb gyártmányai: kisteljesítményű stabil benzin és dízelmotorok, áramfejlesztők, szivattyús és kompresszoros gépcsoportok, közúti és vasúti járműmotorok szerelvényei, légsűrítők, légfékszerelvények, pneumatikus kisgépek, karosszéria tartozékok és alumíniumöntvények.

Csonka-torony: →*budai Várpalota*

Csont-halom (XX. ker.): a Péterimajortól kb. 500 m-rel É-ra fekvő, ÉNy–DK-i irányú futóhomokbucka (117 m).

Csontos Csaba (Bp., 1940–): építész, Ybl-díjas (1988). A BME-n szerzett diplomát (1963). A Közép.tervező Váll. munkatársa, 1981-től vezető építész a M. Építőművész Szöv. BME Mesterisk.-ján. Részt vett a Szt. János kórház új sebészeti ép.-ének, a *SOTE* sebészeti klinikájának rekonstrukciójában, a *Korona Szálló* építésében (Kálvin tér). Nevéhez fűződik a *Diana úti isk.* építése is.

Csontváry-terem (V. Vörösmarty tér 1.): a →*Képcsarnok Vállalat* festményeket, grafikákat, kisplasztikákat és ip.művészeti alkotásokat árusító, reprezentatív üzlete. 1971-ben nyílt meg. A kereskedés mellett tematikus, alkalmi kiállításokat rendez, pályázatokat ír ki a hazai kortársművészet propagálása, népszerűsítése céljából. Ilyen jellegű rendezvényei pl. „A hét művésze" kamarakiállítás-sorozata (1991), v. a Képgrafikus Szakoszt. kiállítása (1991).

Csopaki u. (II. Lorántffy Zsuzsanna út–Ruszti út): **10. sz.:** lh. (Kozma Lajos).

Csorba Géza (Liptóújvár, 1892–Bp., 1974): szobrász, Kossuth-díjas (1950). A bp.-i Képzőművészeti Főisk.-n végezte tanulmányait. 1913-tól rendszeresen szerepelt tárlatokon, Párizsban is sikereket ért el. Klasszicizáló statikus, olykor patetikus szobrokat készített. 1933-tól Bp.-en, a Százados úti művésztelepen dolgozott. Ady Endre baráti köréhez tartozott. Számos szoborban és rajzban örökítette meg alakját. Legismertebb portrészobrai: *Ady síremléke* (Kerepesi temető, 1930); *Az örök vándor* (X. Kőrösi Csoma Sándor út, 1933); *Ady-mellszobor* (Margit-szigeti Művészsétény, 1952); *Ady-emlékmű* (VI. Liszt Ferenc tér, 1960).

Csorba János (Makó, 1897–Bp., 1986): ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1929-től Makón és Csanád vm.-ben vett részt a pol. életben, 1941-től egy.-i képviselő, 1944 őszén Bajcsy-Zsilinszky Endre legközelebbi munkatársaként a Magyar Nemzeti Felke-

lés Felszabadító Biz.-ának alelnöke. 1945. jan. 19-én a Bp.-i Nemzeti Biz. kinevezte Bp. polgármesterévé, és ezt az állást jún. 4-ig töltötte be. 1950-ig a Közig. Bíróság elnöke. 1950–53 között mint kitelepített Dévaványán élt. 1954-től 1970-ig, nyugdíjba vonulásáig ügyvéd Bp.-en.

Csorba u.-i (KISZ) lakónegyed (XI. ker.): a Tétényi út, Andor u. és Ezüstfenyő tér által határolt területen 1971–76 között épült fel paneles technológiával. A házak négy- és kilencemeletesek, háromfogatúak, a lakások száma 896, távfűtéssel üzemelnek. Járulékos létesítményei ABC-áruház és 200 férőhelyes óvoda.

Csorda-kút: a Hidegkúti-medencében, a Viharhegy (453 m) DNy-i lábánál régi, elhanyagolt kút 314 m-es tengerszint feletti magasságban, az egykori hidegkúti legelőn. A turistaút mellette halad el. Egykor jó ivóvizű gémeskút és fontos tereppont volt.

Csordás Elemér (Bp., 1882–Bp., 1953): orvos. Klinikai tanársegédi működés után 1912-ben lépett városi szolgálatba mint a fertőtlenítő int. alig.-ja. 1923-ban tiszti főorvosh., 1926-ban tiszti főorvos lett. Ezt a feladatát 1947 végéig látta el. 1945–46-ban eredményesen szervezte meg a járványok elleni küzdelmet.

Csordás Tibor (Gyula, 1925–): építészmérnök, Ybl-díjas (1955), állami díjas (1970). A BME-n szerzett építészmérnöki oklevelet. A Magasépítési Tervező Irodában, az Építésügyi Min.-ban, majd a LAKÓTERV-ben és a Tervezésfejlesztési és Típustervező Int.-ben dolgozott. Részt vett az első 15 éves lakásépítési terv előkészítésében és a bp.-i házgyárak típusainak tervezésében (1. és 3. sz. házgyár). Tervezőként a kelenföldi lakótelep, az óbudai városközpont rekonstrukció (magasházak), újpalotai és a zuglói lakótelep (magasházak) típusainak kialakításában vett részt.

Csömöri-patak, *Forrás-patak:* a →*Szilas-patak* vízrendszerének tagja, 14 km hosszú, 34 km²-es vízgyűjtő területű, a Szép-hegy-teleptől Ny-ra ered, kb. 200 m magasságban. Csömör K-i oldalán D-nek tart, majd a községet D-ről megkerülve Ny–ÉNy-nak folyik Káposztásmegyerig, ahol a →*Mogyoródi-patak*kal egyesül. Mivel a vízgyűjtő egészét kavicsos üledékek fedik, vizet alig vezet rendszeresen. Esős periódusokban azonban a fajlagos lefolyás elérheti a 30 l/s km²-t, tehát a patak vízhozama a 10 m³/s-ot is.

Csőszerelőipari Vállalat, *CSŐSZER* (XI. Budafoki út 95–97.): az ország egyik legnagyobb szerelőip. váll.-a. Tevékenysége: lakó- és közép.-ekben hűtő- és fűtőrendszerek, víz-, gáz- és csatornaberendezések, klímaberendezések szerelése; üzemekben technológiai csőhálózatok létesítése, a gyárak energetikai ellátása. Gyártmányai: ép.gépészeti blokkok, tipizált vezetékrendszerek, csőmegfogó- és tartószerkezetek, forróvíztároló gázbojler, napenergia-hasznosító (kollektor) rendszerek, alumínium mobil állványrendszerek. Termékeit forgalmazza az ÉPTEK, VASÉRT, FERROVILL stb. Kiemelkedő munkái voltak: Paksi Atomerőmű, Dunai Vasmű, székesfehérvári KÖFÉM, százhalombattai Kőolajfinomító és Hőerőmű, Ferihegy 2 repülőtér, Bp.

A Harmat utcai Csősztorony

Sportcsarnok, Bp. Kongresszusi Központ, Fórum, Atrium Hyatt, Novotel, Penta stb. szállodák.

Csősztorony (X. Harmat u. 43.–Gitár u. sarok): szabadon álló, egyemeletes műemlék torony kis egyablakos házzal összeépítve, kívül körülfutó vaslépcsővel. Brein Ferenc építette romantikus stílusban (1844). A hajdani nagyhírű kőbányai szőlőtermelés emléke.

Csőt, *Csut:* középkori falu a Háros-szigettel szemben a budai oldalon. A település templomának, temetőjének és házainak régészeti kutatása Gerevich László irányításával 1941-ben kezdődött, majd az 1950-es években folytatódott. E munkák és a későbbi hitelesítő ásatások nyomán egyike legjobban ismert középkori falvainknak. – Első okleveles említését 1222-ből ismerjük, de a település már korábban keletkezett. A tatárjáráskor valószínűleg elpusztult. A korábban is egyházi birtokban levő falu 1264-ben került a Háros-szigeten alapított *premontrei kolostor* kezébe. A falu lakosai azonban hospes kiváltságokhoz hasonló jogokkal rendelkeztek. A település legkorábbra tehető ép.-e az egyhajós, félkörös szentélyű Árpád-kori templom és a hozzátartozó temető. A késő középkorban a falu nehéz gazd. helyzetbe került, a 15. sz. közepére szinte elnéptelenedett. Már egy 1360-ból való oklevél alapján tudjuk, hogy ~ határában a szőlők jelentős része budai kézbe került, a feltárt leletanyag is bizonyítja a település elszegényedését. 1480-ban jelentős változás következett be. Mátyás kir. a kolostort és a falut a budaszentlőrinci pálosoknak adta. A templomot megújították, mellette házak épültek fel soros-utcás formában. A telkek 16–18 m széles u. két oldalán húzódtak 30–35 m

szélességben, a templom mellett keresztutca is volt. A beltelek megközelítőleg egy hold területű volt. A házak kőből épültek, az ún. középm. háztípus fejlett formáit mutatják. Három vagy több osztatúak, középen konyhával, mellette szobával, amit szemekből épített kályhával fűtöttek. Egyes házaknál külső kemence is épült, valamint a konyha másik oldalán kamra. A lh.-akhoz építve vagy külön álltak a gazd. ép.-ek. A legnagyobb és legösszetettebb házak közvetlenül a templom kerítőfalánál épültek. Innen az udvarban álló csűrt is ismerünk, valamint kisebb ólakat. A falu pusztulása a 16. sz. elején, a török háborúk során következett be. A templom és a házak leégtek, de lakosaik elmenekültek, mert ingóságaikat elvitték.

csőti kolostor, *csuti kolostor:* a mai Hárosszigeten a premontreiek Szt. Eusztach-monostort hoztak létre. Szerzeteseinek száma fokozatosan csökkent, ezért Mátyás kir. pápai engedéllyel pálos perjelséggé alakította át. A ~ral szemben, a Duna jobb partján feküdt a hozzá tartozó középkori Csőt falu.

Csúcs-hegy (II. ker.): a →*Hármashatár-hegy* csoportjának ÉNy felé elkeskenyedő vonulatához tartozó, a →*Pesthidegkúti-medence* ÉK-i szegélyéből meredek lejtőkkel kimagasló rög (452 m). Koporsó alakú keskeny gerincéből három közel azonos magasságú, részben erdőfedte csúcs emelkedik ki. A Hármashatár-hegy →*Vihar-hegy* nevű tömegétől a tágas és mély →*Virágos-nyereg* különíti el. Zömében triász kori mészkő, kisebb részben dolomit építi fel, de DNy-i oldalán a nummuliteszes mészkő és a hárshegyi homokkő is előbukkan. Csúcsairól jó a kilátás csaknem minden irányba. Már a középkorban is *Hegyes-hegy*nek, *Csúcsos-hegy*nek nevezték. A Hidegkúti-medence felőli belső oldalán volt a középkori →*Gercse* község. A ~ É-i lejtőjén álló turistaházat a Bp.-i Turista Egy. építtette 1925–26-ban. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

A csúcs-hegyi római villa feltárása 1934-ben

Csúcs-hegyi-dűlő (III. ker.): a →*Csúcs-hegy* ÉK-i lábához kapcsolódó, a →*Solymári-völgy* felé igen enyhén lejtő terület. Felszíne kiscelli agyagból épült fel, amit törmelékes, rétegezett lösz fed. Szórványosan beépített, művelt terület.

Csúcs-hegyi római villa: a 21273–75. hrsz. telken az i. sz. 3. sz. elejéről származó ép. maradványait tárták fel 1932–33-ban. Téglalap alakú, kilenchelyiséges, tornácos, hideg és meleg vizű fürdőmedencével ellátott villa volt. Néhány szobája falfestéssel és különleges finom kivitelű stukkódíszítéssel készült. Régészeti leletei alapján megállapítható, hogy még a hun korszakban (i. sz. 5. sz.) is használták. – *Irod.* Nagy Lajos: A csúcshegyi római villa Óbudán (Budapest Régiségei, XII., 1937).

Csurka István (Bp., 1934–): író, politikus, ogy.-i képviselő (MDF). A Színművészeti Főisk.-n végzett dramaturg szakon. Darabjainak, novelláinak figurái és színhelyei főként pestiek. Az irodalmi kávéház, körúti presszók, lóversenypálya törzsközönségét jellegzetesen pesti iróniával ábrázolja: *A ló is ember* (Bp., 1968); *Kint az életben* (Bp., 1972); *Kettes kolbász* (Bp., 1990); *Vasárnapi jegyzetek* (Bp., 1991); *Új magyar önépítés. Politikai írások és előadások* (Bp., 1991).

csuti kolostor: →*csőti kolostor*

cukoripar: a múlt század közepén a hazai cukortermelés fő területe elsősorban a Kisalföld volt, a főv. környéke e tekintetben nem jött számításba. A reformkorban alapított pesti gyárak (→*Pesti Cukorfinomító Gyár*, →*Pesti Cukorgyár Társulat*) csupán a máshonnan vásárolt nyerscukor finomítását végezték el. Az 1850-es években azonban megszűntek. Ezután csak 1923-ban kezdte meg üzemét a főv. egyetlen cukorgyára Óbudán a →*Leipziger Vilmos Szesz- és Cukorgyára Rt.* keretein belül, elsősorban azért, hogy a szeszgyártáshoz biztosítsa a melaszt. A régi, leállított cseh gyárak berendezéseiből épített gyár napi 800 tonnás répafeldolgozásával a legkisebb hazai cukorgyár volt. Az 1948. évi államosítást követően – mint nehezen ellátható és saját répatermesztési körzettel nem rendelkező gyárat – 1949-ben leállították. A hazai cukorip. kutatás, műszaki fejlesztés intézményeként alakult meg 1949-ben Bp.-en a *Cukorip. Kutatóint.*

cukrászdák: a mo.-i cukrászat legrégebbi előfutárai azok a gyógyszereket készítő specialisták, akik Olaszo.-ból érkeztek. A 16. sz.-ban elkezdődött az édességkészítésnek a gyógyszerészettől való szétválása, majd önálló árutermelő tevékenység lett. Mo.-on még a 18. sz.-ban is van adat a két tevékenység összefonódottságára. Az árutermelő cukrász tevékenységnek a 19. sz. közepéig orsz. hatályú szabályozása nem volt. A helytartótanács állásfoglalása szerint „a cukrászság nem a közönséges mesterségekhez, hanem a szabad művészetekhez tartozik", s ennek megfelelően a cukrászok céhet nem alakíthattak. – Budán 1718-ban, Pesten az 1730-as években telepedett le az első árutermelő cukrász. Az 1780-as évekig a cukrászok német nyelvterületről, valamint Cseh- és Morvao.-ból érkezett bevándorlók voltak, azonban már ekkor megjelent közöttük egy-két mo.-i születésű. Az azonos időben működő cukrá-

szok száma Pesten 1770-től, Budán 1785-től emelkedik egy-egy fölé. Ezek a mestercukrászok cukorkákat, édes csemegéket, cukrozott gyümölcsöket, gyümölcsszörpöket, fagylaltot, gyümölcsbefőtteket, likőröket, pálinkákat készítettek közvetlen fogyasztásra és kiskereskedelmi értékesítésre. A tömegtermékeken kívül, egyedi alkotásokként szobrászi készséget igénylő tragant-díszműveket, művészi felépítésű figurális asztaldíszeket *(Tafelschmuck, Tafelaufsatz, Plateau)* is előállítottak. Boltjaik, már amelyiknek volt, a későbbi cukorkás üzlet és a csemegekereskedés keverékei voltak, s csak 1810-es évek végétől rendezkedtek be egyesek a helyben fogyasztásra. A cukrászok a 19. sz. első felétől fokozatosan átvették a *mandolettisütők* ip.-ához tartozó készítmények előállítását. A századfordulón Budán hét, Pesten 10 cukrász működött. A 19. sz. második negyedében, amikor a két város cukrászainak száma 20 körül mozgott, a legnépszerűbb *Richter* Leonhard, *Heger*, *Fischer* és *Vikus* cukrászdája volt. A céhalakítás lehetőségének hiányában a pesti cukrászok 1845-ben, a budaiak 1846-ban érdekképviseleti testületbe *(Gremium)* tömörültek. Az 1851. évi ún. Ideiglenes Ip.-rendtartás a cukrászművességet ip.-rá nyilvánította. E helyébe az 1859. dec. 20-án kiadott Ip.rendtartással rendszeresített ip.társulat lépett, amely 1872-ig állott fenn. Az 1872:VIII. tc. szerinti ip.társulatot sem a budai, sem a pesti cukrászok nem alakították. – 1859-ben Budán még hat, Pesten már 26 cukrász volt. A korábbinál fokozatosabban megvalósuló ip.-szabadság adta lehetőségeknél fogva visszaesett a cukrászi termelés minősége. Kedvező változást csak az 1884:XVII. tc. hozott, amelynek nyomán a cukrászip. újból képesítéshez kötött ip. lett. A 19. sz. utolsó harmadában megindult a cukorkák ip.szerű gyártása. – Az 1884-ben Svájcból bevándorolt *Gerbeaud* Emil működése nyomán új szakasz kezdődött a bp.-i cukrászip. fejlődésében. A századfordulón Bp.-en 60 önálló cukrász 197 segédet foglalkoztatott. 1906-ban megalakult a bp.-i cukrászok önálló ip.testülete (1884-től 1906-ig a sütők ip.testületéhez tartoztak), amely 1949-ig állott fenn. A két vh. között ~ elsősorban sütemény- és fagylaltárusító, valamint uzsonnázó és társasági összejöveteli helyek voltak. 1938-ban Bp.-en 270 önálló cukrászmester 1829 segéddel dolgozott. E korszak ismertebb cukrászdái Budán az →*Auguszt cukrászda*, a →*Friedl cukrászda*, a →*Ruszwurm cukrászda*, valamint *Ravasz* cukrászdája, Pesten a →*Gerbeaud cukrászda*, a →*Hauer cukrászda*, a →*Pool és Mally cukrászda*, a Lukács, a Spelter és a Szalay cukrászda. 1945, majd az államosítások után a ~ száma csökkent. Az életmódváltozással teljesen megszűnt a cukrászdai uzsonnázás szokása. A ~ társasági életben betöltött szerepét új tartalommal, és új formákkal az eszpresszók vették át. E változás az áll. és szövetkezeti ~ számának csökkenéséhez (1960: 124, 1970: 81, 1988: 51) és az eszpresszók számának növekedéséhez (1960: 247, 1970: 337, 1988: 365) vezetett. A cukrászkisiparosok száma a következőképpen alakult: 1970: 92, 1980: 126, 1988: 141. A legjelentősebb bp.-i ~: a Ruszwurm cukrászda, a Gerbeaud cuk-

A Gerbeaud cukrászda

rászda, a Különlegességi cukrászda (VI. ker. Andrássy út 70.), a Hauer cukrászda, a Fórum szálloda cukrászdája, a Royal szálló cukrászdája és a Jégbüfé.

Culmann György Fülöp (Harskirchen, 1752–Buda, 1819): cukrász. 1786. febr. 6-án kapott Budán cukrászjogot. Üzeme a Vízivárosban, a mai Fő u. 15. sz. helyén állott egyik házban, 1795. jan.-tól a mai Szilágyi Dezső tér ÉNy-i részén levő házban volt. 1792. máj. 12-én a Pesti Városi Tanácstól is kapott cukrászjogosítványt. Pesti üzlete a Váci u.-ban volt. Mestersége budai és pesti házingatlanokat, ill. szőlőingatlanokat is magában foglaló tekintélyes vagyont hozott számára. Termelésének nagyságával magasan kiemelkedett korának többi budai cukrásza közül. Cukrászatát 1819. jan. 27-én átadta Frigyes Vilmos és György Fülöp nevű fiának.

cupringer: németből átvett kifejezéssel jelölt cselédhelyszerző, aki a munkaközvetítést üzleti vállalkozásként folytatja. Az 1884: XVII. tc. a házicselédek munkaközvetítését engedélyhez kötött ip.-űzésnek minősítette. 1880-ban már 101 ~t és valamivel több helyszerző üzletet tartottak számon a főv.-ban; 1910-ben az üzletek száma 106, ebből 38 csak nevelőnőket és pincéreket közvetített. Mivel 1907 után új ip.engedélyt többé nem adtak ki, a cselédszerző üzletek száma 1930-ig 46-ra csökkent. – E kisvállalkozások zömmel a Nagymező u.-ban, a Teréz krt.-on, az Andrássy úton és környékükön telepedtek meg. A rendszerint személyesen vezetett, sok nő ip.űzőt tömörítő kisvállalkozásokban a segédként alkalmazott kifutók feladata volt, hogy felkutassák a munkakereső cselédlányokat és bemutatás végett az alkalmazottat igénylő munkaadókhoz kísérjék őket. Az ip.szerű cselédszerzést, mint a cselédek gyakori munkahelyváltoztatásának állítólagos okát, állandó bírálat érte a cselédtartók részéről. Munkaközvetítői szerepüket a századfordulótól kezdődően ezért a nem üzleti alapon működő világi és felekezeti szervezetekkel igyekeztek felváltani.

Curia u., *Kúria u.* (V. Veres Pálné u.–Ferenciek tere): az 1688. évi Zaiger szerint Alsó bajor u., az 1800-as évek elején Iskola u. 1874-től ~. Nevét a régebben *M. Királyi Curiá*nak nevezett legfelső bíróságról kapta, melynek első székháza a mai ~ 2. sz. bérház helyén állott.

Czagány István (Bp., 1926–Bp., 1988): építészettörténész. A Képzőművészeti Főisk.-n Gerlóczy Gedeon tanítványa volt. Doktori disszertációjának tárgya a budavári Nagyboldogasszony-templom volt. Ehhez a témához végig hű maradt. Szakmai pályafutását a budai Várnegyed feltárási és helyreállítási munkáival kezdte Csemegi József mellett. Majd Janáky István irodájában kapcsolódott be a budai Várnegyed helyreállítási tervezésébe. Négy évtizeden át foglalkozott a középkori Buda tudományos rekonstrukciójával, a gótikus építészet kutatásával. Bekapcsolódott a pesti Vigadó ép.-ének helyreállításába. – *M. A budai királyi palotaegyüttes újkori építészettörténete* (Bp., 1966); *A Budavári gótika tervezéstechnikai rendszerei* (Bp., 1978); *Budavári gótikus lakóházépítészet* (Bp., 1981).

Czigler Győző (Arad, 1850–Bp., 1905): építész, műegyetemi tanár. Tanulmányait Bécsben végezte. 1876-tól Bp.-en élt, a Szfőv. Mérnöki Hivatalban dolgozott. 1886-tól haláláig a bp.-i műegyetem ókori építészeti tanszékének tanára. 1895-ben az Orsz. M. Iparművészeti Társ. alelnökévé választotta. 1894-től a M. Mérnök és Építész Egylet elnöke. A főv.-ban tervei szerint felépített jelentősebb ép.-ek: *Kereskedelmi Akadémia, Erdészeti Egyesület bérháza* (V. Alkotmány u.); *Saxlehner-palota* (VI. Andrássy út 3., 1878); az *Első Hazai Takarékpénztár* (Erzsébet krt.–Rákóczi út); →*Hold utcai Vásárcsarnok;* →*Országos Kaszinó;* →*Központi Statisztikai Hivatal*; a BME ép.-e (1902–05); Széchenyi Gyógyfürdő (Dvorzsák Edével, 1909–13).

Cziráky-palota: →*Szép u.*

Czuczor Gergely (Andok, 1800–Pest, 1866): eposz- és dalköltő, nyelvész, bencés pap, az MTA tagja (1831). Vidéki tanárság után 1835–37-ben Pesten élt mint az MTA aljegyzője. 1845-től haláláig a főv.-ban az akadémiai nagyszótáron dolgozott, közben azonban 1849–51-ben *Riadó* c. verse miatt Kufsteinben raboskodott. A Nemzeti Színház dramaturgja is volt. Legismertebb költeménye *A falusi kislány Pesten* c. életkép. Emléktáblája az V. Múzeum krt. 23–25. sz. házon található.

D

Dagály fürdő: →*Szabadság strandfürdő*

Daily News–Neueste Nachrichten: →*idegennyelvű lapok*

Dalos Színház: →*Hőköm Színház*

Dalszínház: →*Magyar Állami Operaház*

Damjanich u. (VII. Dózsa György út–Rottenbiller u.): nevét 1874-ben *Damjanich* Jánosról, a szabadságharc Aradon vértanúhalált halt tábornokáról kapta. A 44. sz. házon emléktábla tudatja, hogy a ház *Karinthy* Frigyes szülőháza.

Damkó József (Németpróna, 1872–Bp., 1955): szobrász és iparművész. Több főv. közép.-et díszítenek naturalista stílusú, allegorikus szobrai (Parlament, Mezőgazdasági Múz., MNG, Széchenyi Gyógyfürdő). A Régészek emléke c. műve, Römer Flóris–Pulszky Ferenc–Hampel József portrédombormű (1916) a Múzeum-kertben van. Az egyházművészetet gazdagítják márványszobrai a Szt. István-bazilikában, a belvárosi plébániatemplomban, a piaristák kápolnájában.

Danaidák kútja (V. Szomory Dezső tér): két bronz nőalak. A 2,5 m magas szoborcsoport *Sidló* Ferenc alkotása. A csiszolt vörösmárvány talapzatot és medencét a művész terve nyomán *Györgyi* Dénes készítette (1933).

Dante Könyvkiadó: Biró Miklós és Erdős Ármin magánváll.-a. Irodalmi lektora Benedek Marcell volt. 1920-tól 1949-ig működött. Ügyes üzleti érzékkel kiválasztott sikeres könyveket adott ki meglehetősen nagy példányszámban. A szépirodalmi művek közül Gárdonyi, Remarque, Romain Rolland, Rahmanova stb. könyvei, a tudományos kiadványok közül Lambrecht Kálmán *Ősembere* és Sauvageot nagy francia szótára jellemzi tevékenységét, de megjelentetett háztartási tanácsadókat, gyermekkönyveket is.

Danube Air Kft. (XVIII. Ferihegy I. repülőtér): 1990-ben alapították 7 millió Ft alaptőkével. Társtulajdonosok: IBUSZ Rt. 40%, Légiforgalmi Repülőtéri Igazgatóság 30%, Viennair Austria 30%. Tevékenységi köre: kisgépes légitaxi közlekedés belföldön és külföldön, sétarepülések szervezése.

Danubia Fonalkikészítő Rt.: →*Magyar Selyemipar Vállalat*

DANUBIA Szabadalmi és Védjegy Iroda Kft. (V. Bajcsy-Zsilinszky út 16.): jogelődje az 1949-ben megalakított DANUBIA Szabadalmi Iroda, amely a LICENCIA Találmányokat Értékesítő Váll. keretében működött. Jelenlegi nevét és szervezetét 1989-ben kapta. Tevékenységi köre: ip.jogvédelmi szolgáltatások bel- és külföldön, szabadalmi ügyvivői tevékenység; szakvélemény készítése ip.-jogvédelmi ügyekben, védjegy és mintaoltalmi bejelentések intézése, nemzetközi védjegykutatás, szabadalomkutatás; szabadalmi dokumentációs anyag beszerzése bel- és külföldön, szellemi termékek vagyonértékelése.

A Danaidák kútja

A Danubius-kút az Erzsébet téren

Danubius-kút: hárommedencés díszkút. Felül a Dunát jelképező Neptunus, alatta ülő nőalakok, a Tisza, a Dráva és a Száva megszemélyesítői. Az oszlop törzsén domborművű delfinek, kagylók. Ybl Miklós és Feszler Leó alkotása (1880–83). Eredetileg a VIII. Kálvin téren állt. 1959-ben az V. Engels (ma Erzsébet) térre helyezték át.

Danubius Szálloda és Gyógyüdülő Rt. (XIII. Margitsziget): a Belkereskedelmi Min. 1972-ben alapította Mo. harmadik szállodaüzemeltető váll.-aként azzal a céllal, hogy világszínvonalú gyógyszállodák építésével, ill. üzemeltetésével segítse elő a gyógyturizmust. Az országban kilenc szállodája van. Ebből hét a négy- v. ötcsillagos gyógyszállodák száma. Ezek mindegyike saját gyógyászati részleggel rendelkezik, ahol a helyi gyógyforrások termálvizét használják fel. Négy másik, szintén négy- v. ötcsillagos szállodája kapcsolatban áll a gyógyászati részleggel rendelkező egységekkel. 1988-ban a váll. létrehozta 10, két- v. háromcsillagos szállodából álló *Danubius Beta Hotels* láncot. A ~ több játékkaszinót (Gresham, Hévíz, Hilton, Schönbrunn hajó) több éttermet, eszpresszót és söröző t üzemeltet. Saját utazási iroda-hálózata a Danubius Travels. Szolgáltatásai: szobafoglalás, repülő-, autóbusz-, vasúti, hajó-, koncert- és színházjegyek beszerzése, konferenciák és bálok rendezése. 1985 óta Los Angelesben működik a ~, a HungarHotels, valamint a Pannónia Szálloda és Vendéglátó Váll. közös képviselete a Hungarian Hotels Sales Office. 1991-ben Bükön megnyílt a Golf Country Club Bük Ltd. A ~ Bp.-i szállodái: *Thermal Hotel Margitsziget, Thermal Hotel Helia, Thermal Hotel Aquincum, Budapest Hilton, Ramada Grand Hotel, Hotel Gellért.*

Danubius Uszoda: →*Újpesti Uszoda*

„Danuvia" Gépipari Vállalat (XIV. Angol u. 10–20.): elődváll.-a *Bel- és Külkereskedelmi Rt.* néven 1920-ban alakult meg. 1923-ban *Danuvia Ip. és Kereskedelmi Rt.* lett belőle. 1924-ben kezdett el fegyvereket előállítani, elsőnek a Gebauer Ferenc féle motorhajtású géppuskákat. 1928-ban a ~ a Kövér Lajos u. 11. sz. alá költözött. 1929-ben egyéb fegyvereket, így golyószórókat, géppuskacsöveket is gyártott. 1935-től kezdve, a hadsereg fejlesztési programjával párhuzamosan nagyarányú belső és telephelyi fejlesztéseket hajtott végre. Részvényei 1926 után fokozatosan a Seiberth Sándor vezérigazgató-féle váll. szindikátus birtokába kerültek. – Az 1938. évi győri program nyomán, 1939-ben nevét *Danuvia Fegyver- és Lőszergyár Rt.*-re változtatták. 1939-ben Veszprémben lőszerüzemet létesített, 1942-ben pedig megindultak a székesfehérvári üzem építési munkálatai. A II. vh. alatt munkáslétszáma 3418 főre emelkedett, ami az 1938. évinek kb. hétszerese volt. Gépeinek és felszereléseinek nagy részét a visszavonuló német csapatok Ny-ra hurcolták. – A II. vh. után ébresztőórák tömeggyártására tért át, majd különféle motorkerékpárokat állított elő. Neve ismét *Danuvia Ip. és Kereskedelmi Rt.* lett. 1948-ban államosították. Ezután forgácsolószerszámokat, és szerszámgépeket gyártottak. 1963-ban jött létre a *Danuvia Központi Szerszám és Készülék Gyár.* Jelenleg a főv.-ban két gyártelepe, továbbá Szerszámgyártó Leányváll.-a van. Új gyára épült Nagyatádon, székesfehérvári üzeme Könnyüip. Szerszámgépgyár néven önállósult. 1950-ben leált róla a Forgácsoló Szerszámok Gyára.

Danuvia Papírgyár: →*Újpesti Papírgyár*

Darázs-forrás: →*Csermely-völgyforrás*

Datacoop Műszaki Fejlesztő Számítástechnikai Rt. (XII. Derkovits u. 7.): 1989-ben alakult 70,3 millió Ft-os alaptőkével az 1982-ben létrehozott *Datacoop Számítástechnikai Kisszövetkezet* jogutódaként. Számítástechnikai alkatrészekkel és gépekkel kereskedett. Diósdon összeszerelő üzemet épített. Üzletkörét kiterjesztette digitális telefon-alközpontok, telefonkészülékek, nyomtatók és festékkazetták forgalmazására is. Osztrák tőke bevonásával megalakították a Schrack–Telecom Rt.-t. Az 1990-ben végrehajtott 50 millió Ft-os alaptőkeemelés során az ír Pacific Traders Co. Ltd. is részesedést szerzett a cégben. A Budapest Bank is jelentős hitelekkel finanszírozta a céget. – A gazd. recesszió és hibás tervek miatt 1991 végére a ~ csődbe ment.

Datergon Kft. (I. Fő u. 6.): 1986-ban alakult irodatechnikai termékek forgalmazására. A sikeres indulás láttán egy svéd cég is betársult az üzletbe. Az árbevétel 2/3 részét a kereskedelmi tevékenység hozta, harmadát a kulcsrakész irodák átadása. Érdekeltségi vállalkozása a Datergon Irodatechnikai Műszaki Fejlesztő és Szolgáltató Bt.

DATORG Külkereskedelmi Adatfeldolgozó és Szervező Rt.: →*Konjunktúra-, Piackutató és Informatikai Intézet*

Dávid Károly, ifj. (Bp., 1903–Bp., 1973): építész, Kossuth-díjas (1954). Diplomáját a bp.-i műegyetemen nyerte 1931-ben. 1939-ben elnyerte a *Ferihegyi*

repülőtér felvételi ép.-ére kiírt pályázatot. Tervezései közé tartozott a főv.-ban a *Pénzint.-i Központ* (1937), a *Tabáni Gyógyszálló* (1938), a *Nemzeti Sportcsarnok* (1938), a *Magánalkalmazottak Biztosító Int.-ének (MABI) Péterfy Sándor u.-i rendelője* (1939). 1948-ig magántervező volt. Mint áll. tervező részt vett a *Népstadion* (1948–53), a *M. Optikai Művek* (MOM) *kultúrotthona*, továbbá az I. *Táncsics Mihály u. 20. sz.* alatti társas lh. tervezésében.

Dávid Károly és Fiai Faanyag- és Lemezárugyár Rt.: →*Budai Dobozgyár*

DDSG: →*Első Dunagőzhajózási Társaság*

Deák Ferenc szobra

Deák Ferenc (Söjtör, 1803–Bp., 1876): jogtudós, államférfi. Ügyvédi képzettségének megszerzése után Zala vm.-nél vállalt állást. Alispánná választották, 1833-tól a vm. ogy.-i követe. Ettől kezdve működése orsz. jelentőségű, a reformkor ellenzékének egyik vezető egyénisége lett. 1843–44-ben fő szószólója volt a köztehervisélés megvalósításának, saját vm.-jében azonban a köznemesség zavargásokat rendezett a megyegyűlésen a javaslat ellen, ezért ~ lemondott a képviselőségről. Csak 1848. márc.-ban kapcsolódott be ismét a pol.-ba. Batthyány Lajos első felelős m. kormányában vállalta az igazságügyi tárcát. Számos reformtv.-t dolgozott ki. Szept. 11-én min.-ségéről lemondott, csak ogy.-i mandátumát tartotta meg. 1849. jan. 3-án részt vett a Pestről Bicskére vezetett küldöttségben, amely Windischgrätz osztrák fővezérrel a békéről tárgyalt, eredménytelenül. Ezután ~ visszavonult kehidai birtokára. Öt év múlva, 1854-ben kapcsolódott be újra a pol. életbe. Pestre költözött, az Angol Királynő Szállóban volt lakása (a mai V. Apáczai Csere János u.-ban, az UVATERV helyén állott). Arany, Kemény, Gyulai stb. itt tartották az ún. irodalmi Deák-párt összejöveteleit. Az 1861-es ogy.-re Pest-Belváros választóker.-e küldte képviselőnek. Vezetője volt az ún. felirati pártnak. Az ogy. feloszlatása után ~ a passzív nemzeti ellenállás politikájának példaképe. 1865-ben ismét a Belváros ogy.-i képviselője. Ápr. 16-án jelent meg a Pesti Naplóban híres húsvéti cikke. Vezető szerepe volt a kiegyezés előkészítésében. Ekkor szerezte a „haza bölcse" közismert megtisztelő elnevezést. Az új m. kormányban megbízást nem vállalt, kitüntetést, rangot nem fogadott el. Puritán életmódja, nézeteihez való ragaszkodása, logikus okfejtései nagy népszerűséget biztosítottak számára. Utolsó szereplése a képviselőházban az állam és az egyház szétválasztásáról mondott beszéde volt 1873-ban. Utolsó nyarát az István úton töltötte (ma Ajtósi-Dürer sor 21., emléktábla). Ravatalánál Erzsébet királyné is elhelyezte koszorúját (emléktábla). Szobra a Roosevelt téren (Huszár Adolf, 1887), mauzóleuma a Kerepesi temetőben áll.

Deák Ferenc Gimnázium: a peremvárosok második fiú középisk.-ja. 1919-ben Kispesten (Üllői út 220.) létesítették. Egy ideig reálgimn.-ként működött. Ép.-ében ma a Deák Ferenc 4. sz. Ipari Szakmunkásképző Int. van.

Deák Ferenc tér (V., VI. ker.): 1804-ben *Landstrasse*, 1819-től *Kohlplatz, Kohlmarkt* megfelelőjeként *Káposztás piac, Szén piac, Szén tér*, K-i része *Zsidó piac*. Az 1792-ben felépült, s 1822-ben Brein Ignác által átépített, a II. vh.-ban elpusztult Wodianer(Kemnitzer)-ház homlokzatát díszítő két török szobor után *Török tér*nek, az ev. templomról egy időben *Evangélikus templom tér*nek is nevezték. 1874-ben kapta mai nevét. A főv. tömegközlekedésének egyik csomópontja. Itt metszi egymást a metró három vonala, itt van több autóbusz és két villamos-

A Deák Ferenc téri evangélikus templom (metszet az 1830-as évekből)

A Deák Ferenc tér Klösz György felvételén az 1890-es években

vonal végállomása. Közúti forgalmát a *belvárosi rekonstrukció* során átalakították: a körforgalmú csomópont és a Deák Ferenc u. kapcsolata megszűnt, a gyalogforgalmú terület díszburkolatot kapott. Ide helyezték át a Jagelló útról Csikász Imre Tavasz c. bronz leányszobrát. A metró kiépítése során az állomáshoz csatlakozó nagy gyalogaluljáró-rendszer épült, így megszűnt a tér forgalmát keresztező gyalogosforgalom. Az aluljáróban látható a →*Földalatti Vasúti Múzeum*. – Jelentősebb ép.-ei: **2. sz.:** volt *Adria Biztosító* székháza, ötemeletes, 4 homlokzatos irodaép. Deák téri homlokzata 5 ablakos, oldalhomlokzatai az Erzsébet tér 9–10. és a Deák Ferenc u. 16–18. felé fordulnak. Valamennyi homlokzata sima fehér márványlap burkolatú, Pogány Móric és Tőry Emil irodájában Willem Kvasnicka tervezte. 1914–18 között épült. 1944–45-ben kiégett, 1949–50-ben Lauber László helyreállította. – **4. sz.:** *ev. paplak és isk.*, két-, eredetileg egyemeletes, 5–5 ablakos ép., hátsó homlokzatán a Bárczy István u. 10. sz. felé 15 ablakkal. Egyes részei (mint pl. vörösmárvány lépcsős lépcsőháza) 1795-ből valók. *Pollack* Mihály kétemeletesre építette (1811), majd megtoldotta (1822). *Hild* József az ép.-et kétemeletes, háromablakos szárnnyal összekötötte a templommal (1854). A Bárczy István u.-i szárny második emelete 1860 körül épült. Ide járt isk.-ba Petőfi Sándor (1833–34). – **5. sz.:** *ev. templom;* torony nélküli klasszicista stílusú teremtemplom, homlokzatán négy dór falpillér, fölöttük triglifdíszes és metopés főpárkány tart sima, háromszögű oromzatot. Az egész ép.-et hatalmas, domború bádog tetőszerkezet fedi. Belsejében kettős karzat van. A díszes oltár Pollack Mihály műve, Raffaello Transfigurációjának másolatát Lochdichler Ferenc készítette, míg a szószéket *Dunaiszky* Lőrinc. A templom építője Pollack Mihály. 1809. júl.-tól 1811 tavaszáig katonai ruharaktár volt. 1811-ben szentelték fel. Kettős karzata 1820-ban épült. A templom a Hentzi-féle ágyúzáskor 1849-ben megrongálódott. Mai főhomlokzatát 1856-ban Hild József építette. A templomot 1867-ben Bekó Károly átalakította, klasszicista tornyocskáját 1875-ben lebontották. – *Irod.* Rados Jenő: Hild József, Pest nagy építőjének életműve (Bp., 1958).

Deák Ferenc u. (V. Vigadó tér–Deák Ferenc tér): 1790 körül *Lipót út*, az 1803-as címjegyzék szerint *Fő u.*, az 1817-es jegyzékben *Híd u.*, majd *Nagyhíd u.* elnevezést kapott, mivel az u.-n át a városfalat követve országút húzódott a *hajóhíd*ig. 1866-tól szerepel mai nevén. – **5. sz.:** a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár ép.*-e (Alpár Ignác, 1915), amely azóta is banki, pénzintézeti feladatokat szolgál. – **13. sz.:** lakó- és üzletház (Sterk Izidor, 1910). – **16–18. sz.:** irodaép., az egykori *Adria Biztosító Társaság*, ma a *Budapesti Rendőrfőkapitányság székháza* (→*Deák Ferenc tér* 2. sz.). – **17. sz.:** lakó- és üzletház (Révész Sámuel és Kollár József, 1910). – **21. sz.:** lh. (Hild József, 1845). E házban nyílt meg Marastoni Jakab Nagyhíd u.-i festőisk.-ja 1845. okt. 3-án. A ház hátsó, D-i szárnya Pest középkori városfalára épült. 1990-ben elkészült teljes műemléki helyreállítása, szép lépcsőházával, udvarával együtt. – **23. sz.:** lakó- és üzletház (Révész Sámuel és Kollár József, 1912). – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utczái és terei (Bp., 1906); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Deák Kör: Deák Ferenc pol. híveit, elsősorban a polgárosuló középnemesség tagjait tömörítő egyesülés. 1865-ben alakult. Székháza előbb az I. Úri u.-ban, majd 1875-től a *Lloyd Társulat* V. Dorottya u.-i ép.-ének (→*Lloyd-palota*) I. emeletén volt. Az 1870-es évektől a Deák-párti képviselőkön kívül a Szabadelvű Párt képviselőinek a többsége is tagja volt. Létszáma 1873-ban 280 fő volt. Deák Ferenc halála után a szabadelvűek köreként működött tovább. 1882-ben 420, 1900-ban 240 volt a taglétszám, közöttük Széll Kálmán, Tisza Kálmán és Tisza István. A Szabadelvű Párt feloszlása (1906) után a Lloyd Társulat klubjaként működött tovább. A II. vh. alatt megszűnt. Ép.-e elpusztult.

Deckert és Homolka Villamossági Cég: →*Ericsson Magyar Villamossági Rt.*

defterdár: török adóhivatalnok; így nevezték a kormányzóság helyi pénzügyi főhatóságának vezetőjét, aki a ~i hivatal élén állott. A hivatal két részre oszlott aszerint, hogy készpénzt, avagy földesúri jövedelmeket kezelt, ill. tartott nyilván. 1541 után Halil effendi volt a budai ~, aki első ízben összeírta az egész budai tartomány adóalanyait, ill. jövedelmeit.

Dégen Jakab (?, 1760 körül–Pest, 1823 után): mérnök. A pesti Mérnöki Int.-ben szerezte mérnöki oklevelét (1787). Ő volt Pest első városi mérnöke, majd a város mérnöki hivatalának vez.-je.

Deglomeratorium: →*óbudai selyemgombolyító*

Délibáb: 1. szépirodalmi, kritikai és divatlap, a →*Nemzeti Színház* közlönye. 1853–54 között jelent meg gr. Festetich Leó szerkesztésében és kiadásában. – 2. 1855-től 1858-ig megjelenő szépirodalmi és divatlap. Friebeisz István szerk. A munkatársak közé tartozott Arany János, Jókai Mór, Jósika Miklós, Tompa Mihály, Vajda János stb. – 3. 1927-től 1944-ig megjelenő művészeti, irodalmi és rádió hetilap Tolnai Simon kiadásában. Mint képes színházi lap számottevő népszerűségre tett szert. Irodalmi rovatában szerepelt Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Szép Ernő, Tersánszky J. Jenő stb. is.

Déli összekötő vasúti híd: →*összekötő vasúti híd*

Déli pályaudvar, *Budapest–Déli pályaudvar:* 1861-ben, a volt *Délivasút* nyitotta meg, akkori neve Buda volt. Csarnokép.-ében négy vágánya volt, ezeket a pu. bejárattal ellenkező végénél levő magas támfalnál fordítókorong kötötte össze; a teherpu. a Mészáros u.-nál volt. 1932-ben a *MÁV* vette át, ekkor kapta a ~ nevet. 1945-ben, az ostrom utolsó napjaiban nagyrészt elpusztult, egy ideig megszüntetését is tervezték. A teljesen korszerűtlen és balesetveszélyes, romos pu. korszerűsítésének első része 1962-ben készült el, a teljes átépítés, amiből a perontetők még hiányoztak, 1973-ban. Ekkor kapcsolódott össze a *metró* (M2) végállomásával. Gyakorlatilag minden dunántúli vonat (az esztergomi vonal vonatait kivéve) ide fut be. Teherforgalma megszűnt. Vonatfogadó és -indító vágányainak száma 12. Befutó vonala villamos üzemű. A nemzetközi forgalomban Ausztriába, ill. az egykori Jugoszláviába és Jugoszlávián át közlekedő vonatokkal vesz részt. Az első Bp.-et érintő EuroCity vonat, a Lehár Expressz (Bp. – Wien Südbahnhof.), mely Béccsel a leggyorsabb összeköttetést biztosítja, innen közlekedik 1987 óta.

Délivasút, *Császári és Királyi Szabadalmazott Déli Vaspálya Társaság:* a volt Osztrák–Magyar Monarchia egyik legnagyobb magánvasút társasága.

A Déli pályaudvar

A Délivasút egykori pályaudvara

Volnalhálózata eredetileg Ausztriára, Olaszo.-ra és Mo.-ra terjedt ki. A mo.-i vonalakra eredetileg a Ferenc József Keleti Vasúttársaság kapott koncessziót, ezt a ~ még a vonalak megnyitása előtt átvette. A *Déli pu.* építését is ez a váll. indította el. 1923 után csak Mo.-on folytatta működését, a többi országban az államvasút vette át vonalait. 1923 után *Duna–Száva–Adria Vasúttársaság* néven folytatta működését, majd nemzetközi egyezmények alapján 1932-ben a MÁV vette át. A ~ formálisan – újabb államközi megállapodások alapján – a II. vh. után szűnt meg, ekkor a m. áll. tulajdonába került. A főv. szempontjából balatoni és nemzetközi forgalma volt jelentős, vonalának kedvező fekvése ellenére városkörnyéki forgalma gyakorlatilag nem volt.

delizsánsz, *dilizsánsz* ⟨fr.⟩: személy és csomag szállítására alkalmas lófogatú postakocsi. Az éjszaka is közlekedő ~t *gyorskocsi*nak nevezték. A m. posta első ~ járata 1750-ben indult. 1838-ig kizárólagos joguk volt csomagszállításra 20 font (11,2 kg) súlyhatárig. Az orsz. hálózat csomópontja a mai Batthyány téri vásárcsarnok helyén álló postaház volt. A menetrend szerinti járatok innen indultak Bécsbe – eleinte hetente, később naponta – és az ország különböző pontjai felé. A vasúti közlekedés a 19. sz. végére a ~t fölöslegessé tette, és nevére már csak az I. Gyorskocsi u. emlékeztet.

Dél-Pesti JAVSZER Épületgépészeti Vállalat (XIII. Lehel u. 4/c): a megszüntetett →*Fővárosi Javító Szerelő Vállalat* (JAVSZER) egyik jogutódaként alakult 1985-ben mint szolgáltatási kategóriába sorolt kisváll. Lakossági és közületi megrendelésekre ép.gépészeti szerelői, kivitelezői és korszerűsítői munkákat végez.

Dél-pesti Kórház: →*Jahn Ferenc Kórház-Rendelőintézet*

Dembinszky u.: →*Wesselényi u.*

Demokrácia: pol., társ. és gazd. hetilap. 1945. ápr.-ban indult az FKgP kiadásában, felelős szerk.-je közt.-i elnökké választásáig Tildy Zoltán volt, valójában Antalffy Gyula szerk. A lap az FKgP korábbi lapjainak (→*Független Kisgazda,* 1931–42, *Független M. Újság,* 1942–44) helyébe lépett. 1948-ban szűnt meg.

Demokrata Club: az 1848. márc. 15-t követő napokban alakította Vasvári Pál. Ez volt a forr. utáni első pol. egy. A márciusi ifjakból és a hozzájuk csatlakozó középnemesi rétegből szerveződött. Az →*Egyenlőségi Társulat* megalakulása után Mészáros Károly, Horárik János és Vasvári Pál kísérletet tett a kettő egyesítésére. A ~ középnemességének mérsékelt forradalmisága és a nemzetiségek egyenjogúsítását megtagadó elvei miatt az egyesülés nem jött létre. Vasvári és a forr. ifjúság átlépett az Egyenlőségi Társulatba, és ezzel a ~ 1848. aug.-ban megszűnt.

Demszky Gábor (Bp., 1952–): jogász, szociológus, Bp. főpolgármestere. Az ELTE jogi karán végzett (1976). 1976–78 között a Világosság c. folyóirat munkatársa. Bekapcsolódott a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) munkájába. 1981-ben létrehozta az AB Független Kiadót, majd a Beszélő c. lap munkatársa, s publikációs tilalom alá került. 1988-tól az SZDSZ ügyvivője, 1989-ig az AB-Beszélő Kft. ügyvezető ig.-ja. 1990. máj. 2-tól 1990. nov. 27-ig ogy.-i képviselő. 1990. okt. 31.-től Bp. főpolgármestere.

Denevér-árok (XII. ker.): a →*Karthauzi-völgy* folytatásában, a Farkasréti temető É-i oldalán a →*Német-völgyi-árok*ba torkolló, mélyre vágódott szárazvölgy.

Depini-fürdő: →*dunai uszodák*

deportálások: →*gettó és zsidónegyed*

Dercsényi Dezső (Vác, 1910–Bp., 1987): művészettörténész, Kossuth-díjas (1954). Közelebbi szakterülete a középkori m. művészet és a műemlékvédelem. Az Építésügyi Min. műemléki oszt.-át vezette, szerk. *Magyarország műemléki topográfiáját* és 1952–61 között a *Művészettörténeti értesítő*t.

Déri Ferenc (Endrőd, 1874–Bp., 1948): jogász, alpolgármester. 1895-ben lépett a főv. szolgálatába, 1910-től tanácsnok, 1917–20 között alpolgármester volt. Vezetőként főleg szociálpol. kérdésekkel foglalkozott. Nyugdíjazását követően demokrata programmal vett részt a várospol.-ban. 1925–30 között a főv. tvhat. biz. tagja.

Déri Miksa (Bács, 1854–Merano, 1938): gépészmérnök, a GANZ Villamossági Rt. mérnöke, majd 1923-ig ig.-ja, a m. elektrotechnika jelentős úttörője. *Bláthy* Ottóval és *Zipernowsky* Károllyal együtt a transzformátor rendszer feltalálója. Kidolgozta a transzformátorok párhuzamos kapcsolását. Fontos találmánya az öngerjesztésű kompaundalt szinkrongép. 1902-ben kompenzált egyenáramú gépet, 1904-ben kétféle rendszerű, egyfázisú kommutátoros motort szerkesztett. Emlékére alapította 1960-ban a M. Elektrotechnikai Egy. a Déri-díjat. – *Irod.* Vajda Pál: Nagy magyar feltalálók (Bp., 1959).

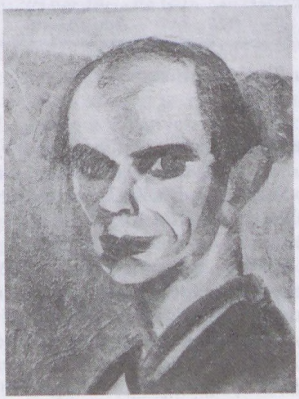

Derkovits Gyula (önarckép)

Derkovits Gyula (Szombathely, 1894–Bp., 1934): festő, grafikus, Kossuth-díjas (posztumusz, 1948). Kernstok Károly szabadisk.-jában tanult. Korai művein a „szegényember" témát idealizmussal ábrázolta. Későbbi művein a kubizmus hatása érződik. Művészete 1930–34 között teljesedett ki (*Végzés*, 1930; *Nemzedékek*, 1932; *Viharban*, 1931). Tollrajzaiban gyakran munkásmozgalmi témát dolgozott fel. Az illegálisan működő kommunista párt munkájában részt vállalt. A Népszínház u. 18. sz. házban élt (emléktábla), s 1928. nov.-től 1931. aug.-ig a Hunyadi tér 10. sz. házban lakott (emléktábla). Mellszobra a Margit-szigeti Művészsétányon Pátzay Pál alkotása. – *Irod.* Körner Éva: Derkovits Gyula (Bp., 1979).

Derkovits-terem (VI. Teréz krt. 63.): 1949-ben a →*Képcsarnok Vállalat* boltjaként nyílt meg. 1969. jan.-tól 1971. dec.-ig főleg fiatal művészek alkotásaiból rendezett tárlatokat, amelyeket a televízió *TV Galéria* c. műsora is népszerűsített. Azóta is évenként több, árusítással egybekötött kiállítást rendez.

Derra-ház: →*József Attila u.* 16. sz.

Der Spiegel: →*irodalmi divatlapok*

Der Ungar: német nyelvű napilap (1842–49); szerk.-je és kiadója Klein Hermann volt. Színházi kritikusa a →*Pesther Tageblatt* c. másik bp.-i német nyelvű napilap (1839–45) szerk.-je, Saphir Zsigmond volt. A lap céljául tűzte ki a m. kultúra és irodalom megismertetését a külfölddel. Ismertetéseket közölt a hazai viszonyokról, a m. nemzeti sajátosságokról, és rendszeresen közölte m. regények és novellák német nyelvű fordítását. Egyik állandó rovata *Pesther Briefe* címmel jelent meg.

dervis ⟨perzsa⟩: muzulmán szerzetes. A török idők emlékeként, a török emlékhelyek látogatóiként Pestre és Budára látogató ~ek többségükben a *bektási* rend tagjai voltak. Budán nagy létszámú kolostoruk volt; e rend egyik jeles főnöke volt *Gül Baba*. A ~ek egymást dedének, főnöküket babának vagy szultánnak nevezték. A másik nagy ~ rend a *mevleviek* rendje volt. A nép táncoló ~eknek nevezte őket. Budai létükre csak utalások vannak.

Déry Tibor (Bp., 1894–Bp., 1977): író, Kossuth-díjas (1948). 1912-től 1918-ig Pesten magántisztviselő. Már ekkor jelentkezett verseivel és elbeszéléseivel. A Tanácsközt. alatt az Írói Direktórium tagja volt. 1920-tól külföldön élt, de időközben többször visszatért Bp.-re. 1926-ban részt vett Bp.-en a *Dokumentum* c. folyóirat szerkesztésében. Versei, novellái jelentek meg a *Nyugat*ban, a *Gondolat*ban és bp.-i napilapokban. 1936-ban végleg hazatért. 1938-tól az irodalmi életből kirekesztve élt, majd a német megszállás alatt illegalitásban. Az 1956-os forr.-ban játszott szerepéért börtönbüntetésre ítélték (1957–61). Az *Alvilági játékok* (Bp., 1946) Bp. ostromának naplója. A *Befejezetlen mondat* (I–III., Bp., 1947) és a *Felelet* (Bp., 1950–52) átfogja a főv. társ. rétegeinek világát. *Ítélet nincs* (Bp., 1969) c. emlékiratában, önéletrajzában visszapillantva életére, barátaira, írótársaira felidézi a hajdani Bp.-et is. Cikkeinek gyűjt.-ében (*A napok hordaléka*, Bp., 1982) főv. lakóhelyéről, pasaréti környezetéről őriz meg képeket. Élete utolsó évtizedeiben előbb a II. Krecsányi u. 12., majd a II. Lotz Károly u. 20. sz. házban lakott.

Déry-barlang: →*Bagyura-barlang–Harcsaszájú-barlang–Kis-Hideg-lyuk rendszer*

Déry Mráz Mihály (Pest, 1809–Bp., 1891): katolikus pap. A Rókus-kápolna lelkésze volt. Az 1838. évi pesti árvíz idején sok ember életét mentette meg. Az 1848. évi szabadságharc után kivégzett vértanúk holttestét a Rókus Kórházba szállították eltemetés végett. Ő Batthyány Lajos holttestét titokban a ferenciek templomának kriptájába vitette. (A kiegyezés után, 1870. jún. 9-én a Kerepesi temetőben emelt mauzóleumba szállították.) ~ 1848–49. évi tevékenysége miatt ötször állt haditörvényszék előtt. Nevét a mai VIII. Déri Miksa u. viselte.

Déryné cukrászda: →*Auguszt cukrászda*

Déryné Játékszín: 1937-ben Herczeg Ferenc kezdeményezésére tervezett – de meg nem valósult – állandó budai színház és társulat előlegezett neve. A Tabánban építendő, szabadtéri színpaddal és nézőtérrel rendelkező színház tervét Padányi Gulyás Jenő készítette.

Déryné Színház: →*Állami Déryné Színház*

Déryné Színpad: 1. a →*Magyar Néphadsereg Színházának* 1953–54-ben egyetlen évadon át működött színháza a XIII. Váci út 63–67. sz. alatt. Megszűnése után a helyiséget 1955-ig *Déryné Színház* néven működtette. – 2. →*József Attila Színház*

Dési Huber István (Nagyenyed, 1895–Budakeszi, 1944): festő, Kossuth-díjas (posztumusz, 1948). 1921-ben telepedett le Bp.-en. Az 1930-as évtizedben a Vilmos császár (V. Bajcsy-Zsilinszky) út 22. sz. alatt, utolsó éveiben a IX. Ipar u. 11-ben (emléktábla) lakott. A húszas évek végétől évekig élt a budakeszi tüdőszanatóriumban (emléktábla). Aranyműves munkája mellett tanulta a rajzolást és a festést. A konstruktivista és avantgardista irányzatok stílusából alakította ki a saját kifejezési formáját. 1928-tól állított ki rendszeresen. 1934-ben a Szocialista Képzőművészek Csoportjának egyik megalapítója volt. Gyakran ábrázolta a munkások életét, a bp.-i külvárosok világát, a rákoscsabai és a budakeszi tájat.

Deutsch-féle Kőbányai Malátagyár: →*söripar*

Deutsch-ház: →*Paulay Ede u.* 57. sz.

Deutsch Jakab és Társai Szesz- és Égetettborüzeme: →*szeszipar*

Devecseri Gábor (Bp., 1917–Bp., 1971): költő, műfordító, Kossuth-díjas (1953). A bp.-i tudományegyetemen latin–görög szakon végzett, majd uo. tanársegéd volt. 1942–44-ben könyvtáros a Baumgarten-könyvtárban. 1948-tól 1954-ig a Néphadsereg Tiszti Akadémiáján irodalomtanár. Irodalmi munkásságában sok emléket és hangulatot őrzött meg Bp.-ről, a Sváb-hegyről, a Krisztinavárosról, a Lágymányosról és a harmincas évek irodalmi életéről: *Margitszigeti elégia* (Bp., 1945); *Budapest tündérváros* (Bp., 1946); *Jövendő tükre* (Bp., 1954); *Lágymányosi istenek* (Bp., 1967); *A hasfelmetszés előnyei* (visszaemlékezések, versek, posztumusz, Bp., 1974).

Dexter Szerszámgyártó Rt. (XXII. Háros u. 7.): 1989-ben alakult 336 millió Ft alaptőkével. Főleg műanyag-, gumi- és fémfeldolgozó szerszámok tervezését és gyártását végzi. Termékeinek zömét német, osztrák, skandináv és amerikai piacokon értékesíti. 1991-ben számítógépes vezérlésű szerszámgyártó üzemcsarnokot épített.

DGT: →*Első Dunagőzhajózási Társaság*

diákotthon: →*kollégium*

diákőrség: 1918-ban alakult. Központja a Diáktanács Üllői u. 4. sz. alatti helyiségeiben volt. Tagjai lehettek önkéntes jelentkezés alapján az egyetemi és főisk. hallgatók, továbbá a középisk.-k 7. és 8. oszt.-os tanulói, a felsőkereskedelmi isk.-k utolsó éves növendékei. Feladatuk volt a rendfenntartó közegek munkáját előmozdítani. A forradalom bukásával a szervezet automatikusan megszűnt.

Dialog Plusz Számítástechnikai Kft. (XIII. Katona József u. 14.): 1984-ben alakult szövetkezeti szolgáltató szakcsoport formájában. Fő tevékenységi körébe tartozik a számítástechnikai eszközök váll. munkaterületekre történő bevonásának elősegítése, és szakemberek küldése pénzügyi-számviteli feladatok ellátására.

A Diana fürdő (C. Vasquez, 1837)

Diana fürdő: tisztasági fürdő a mai V. Roosevelt tér 3. sz. helyén. Itt előzőleg a császári kir. Sóhivatal állt. Lebontása után Pfeffer Ignác vette meg árverésen a telket, s arra *Hild* József tervei alapján 1823-ban kétemeletes lakóházat és fürdőt építtetett. A fürdőt kezdetben egyszerűen *Dunafürdő*nek nevezték. Célszerű berendezése, tisztasága miatt nagyon látogatott volt. Pl. 1879-ben 2800 fürdővendég kereste fel. 1855-ben I. emeletén gőzfürdőt létesítettek, egyúttal emelték a fürdőszobák számát is. Mintegy nyolcvan évig működött, forgalma az 1900-as évek elején csökkent. Nevezetessége volt, hogy *Széchenyi* István 1827 körül rövid ideig itt lakott. A Pesti M. Kereskedelmi Bank vásárolta meg az ép.-et, lebontatta, s helyére azt az eklektikus stílusú palotát építtette, amelyben ma a Belügymin. van. – *Irod.* Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása (I–III., Bp., 1934).

Diana Ipari és Kereskedelmi Rt.: 1904-ben alakult. 1910-ben gyártási joggal megvásárolta Erényi Béla *Diana sósborszesz és kozmetikai cikkek* üzletét s ezt követően a XIV. Angol u. 17–19. sz. alatti üzemében megkezdte a Diana sósborszesz, vegyészeti, gyógyszerészeti, kozmetikai cikkek és cukorkák készítését. – 1912-ben Bukarestben fióktelepet állított fel, 1915-ben leányváll.-ot alapított, amely 1919-ben rt.-vé alakult *Panacea Gyógyszervegyészeti Rt.* néven. 1921-ben alapította meg a *Marvel Illatszergyár Rt.*-t. – Az államosítás után a →*Magyar Likőripari Vállalat* gyáregysége lett.

Diana u. (XII. Mártonhegyi út–Orbán tér): **6/c sz.:** villa (1880). – **7/c sz.:** villa (1850). – **8. sz.:** villa (Hoffhauser Elek, 1895). – **15/a sz.:** villa (1895). – **17. sz.:** villa (Hild József, 1844). – **25. sz.:** *Óra-villa* (1843). – **35–37. sz.:** községi elemi népisk. (1903).

Dick Manó könyvkereskedő és könyvkiadó: az Erzsébet krt. 10–12. sz. alatt működő könyv-

kereskedő 1915–18 között Gábor Andor író közreműködésével könyvkiadásra is vállalkozott. Gábor Andor művei mellett – többek között – Szekfü Gyula néhány vitairatát is megjelentette.

Dietz Károly (Sopron, 1885–Bp., 1969): budapesti rendőrfőkapitány. A bp.-i tudományegyetemen jogot végzett. 1909-ben lépett a főv. szolgálatába mint áll.rendőrségi fogalmazó. 1918. okt. 31-től 1919. márc. 21-ig Bp. rendőrfőkapitánya volt. A Tanácsközt. bukása után néhány hétig ismét rendőrfőkapitány. Utána Bp.-en ügyvédi irodát nyitott. 1944 őszén a nyilasok letartóztatták. Sopronkőhidán, majd Mauthausenben volt fogoly. Hazatérése után folytatta ügyvédi praxisát. 1951-ben vidékre telepítették ki. 1953-ban tért vissza Bp.-re. *Októbertől augusztusig, Emlékirataim* (Bp., 1920) c. könyve nemcsak történelmi eseménytár, de a főv. életének bemutatása is.

diftériajárványok: nagyobb számban a 19. sz. közepétől elsősorban a gyermekeket sújtották. 1884-ben vezették be a diftéria bejelentési kötelezettséget, ettől kezdve vannak pontos adataink a megbetegedések alakulásáról. A kezdeti (1884–89) évek 560–970 diftéria megbetegedése után Bp.-en 1891-ben volt az első járvány csúcsa 2827 megbetegedéssel és 918 halálesettel. Ezután a járványok nagyobb időközökben ismét visszatértek. 1884-ben bevezették a szérumterápiát, ezzel a megbetegedések számát ugyan nem, de a halálos esetekét sikerült jelentősen csökkenteni. 1903-ban 2272 megbetegedésből 310 volt halálos, 1916-ban a 2196 megbetegedésből 274, 1927-ben pedig az 1937 megbetegedésből 225 végződött halállal. 1937-ben vezették be a kötelező védőoltást, ennek következtében a diftéria ma már csak elszórt esetekben jelentkezik (elsősorban az oltásból valamiért kimaradt személyeknél), lényegében tehát a felszámolt fertőző betegségek közé került.

dilizsánsz: →*delizsánsz*

Dimitrov tér: →*Fővám tér*

Dimitrov út: →*Máriaremetei út*

Dinamó Villamos Forgógépgyár: 1953-ban alapították több villamos gépgyártó üzem összevonásával. A X. Gyömrői út 150. sz. alatt működött. Jelentősebb elődváll.-ai a GANZ Villamossági Rt. Kisgépgyára, az Egyesült Villamossági Rt. (1907), a →*Magyar Brown-Boveri Művek Villamossági Rt.*, a Balogh és a →*Laub Elektromosgyár*. 1963-ban beolvadt az →*Egyesült Villamosgépgyár*ba.

Dinnye-hegy (XX. ker.): a →*Csont-halom*tól ÉNy felé kb. 600–700 m-re fekvő, a Duna újpleisztocén eleji teraszfelszínén keletkezett, ÉNy–DK-i irányú futóhomokbucka (116 m).

Diófás-tető (XII. ker.): a →*Sváb-hegy* →*Makkosmária* felé húzódó, erdős DNy-i nyúlványa. A →*Normafá*tól Makkosmáriára vezető sétaút érinti.

Diós-árok: 1. (XII. ker.): a *Sváb-hegy*et az →*Isten-hegy*től elválasztó szerkezeti vonalon →*budai márga*ban kialakult nagy esésű, mély eróziós völgy. *Város-kúti* völgyfőjétől előbb É-i irányban fut le, majd K felé fordul és kiszélesedő, ma már fedett alsó szakasza a *Szt. János Kórház*nál végződik. Árkában a városkúti forrásból fakadó, valamint a csapadék- és rétegvizeket vezeti le az →*Ördög-árok*ba. Jobb oldali lejtőjén kanyarog a fogaskerekű vasút. – 2. (XXII. ker.): szárazvölgy *Budatétény*nél. Benne út vezet fel a Tétényi-fennsíkra.

Diósy Antal (Bp., 1897–Bp., 1977): festő. Az Iparművészeti Isk.-ban tanult 1909-től 1915-ig. A *Cennini Társaság* alapítója volt, amely 1921–26 között Bp.-en kiállításokat rendezett. 1941-től 1945-ig az Iparművészeti Isk. tanára volt. 1930-ban elnyerte a Főv. Akvarell-díjat. Műveiből több bp.-i kiállítóhelyiségben nyílt gyűjt.-es kiállítás. Életművében sokrétűen szerepel a főv. is: a Duna-part, a Liget, a Vár, a hidak, piacok, strandok, u.-k.

Diószegi Sámuel u. (VIII. Kálvária tér–Fiumei út): neve eredetileg *Alte Gasse*, az 1850-es évek végétől *Örömvölgy utca*. 1945-től Farkas István u., 1950-ben nevezték el Diószegi Sámuel neves botanikusról, akinek a közeli egyetemi →*Botanikus Kert*ben 1865-től emlékszobra áll.

Diószegi út (XI. Karolina út–Tas vezér u.): 54/b sz.: lh. klinkerburkolattal (Árkay Bertalan, 1928).

Dissousgázgyár: →*Oxigén- és Dissousgázgyár Vállalat*

Díszítő Művészet: iparművészeti folyóirat. 1914–19 között jelent meg Czakó Elemér, Gróh István és Nádler Róbert szerkesztésében.

diszkont- és raktáráruházak: az 1980-as évek elejétől Ny-európai mintára nyíltak az első ~, melyek főleg a karácsonyi ünnepek előtt, eleinte csak néhány hétig álltak nyitva, és a napi kereskedelmi áraknál olcsóbban, közvetlenül a raktárak polcairól kínálták áruikat. Az 1980-as évek második felétől a szokásos nyári–téli vásárok és árleszállítási akciók rendszeres tartozékaivá váltak. 1990-től a rendszerváltást követően magán- és áll. váll.-ok sorra építettek ~at, ill. nyitották meg raktáraikat az egyéni vásárlók előtt. – ~al rendelkezik a főv.-ban az Alfa Kereskedelmi Rt. (4), a DÉLKER Rt. (4 főv., 3 vidéki), a KERAVILL Kereskedelmi Rt., a Dunadiszkont, a RAVILL Kereskedelmi Rt., a Kőbányai Sörgyár (2–2), a Vasért Rt., az Aranypók Váll. és a BÉTEX Textilkereskedelmi Rt. (1–1). Az Amfora Kereskedelmi Rt.-nek a főv. határa mentén és a nagyobb vidéki városokban 11 ilyen áruháza van. Az újonnan induló magánváll.-ok közül említendők az Elekta és a Signal cégek részben külföldi hitelből beindított diszkontáruházai.

Díszkút (II. Moszkva tér): a Moszkva tér rendezése során a Főv. Tanács állíttatta fel. Kialakításában Makrisz Agamemnon szobrászművész és Tokár György építész vett részt. A 650 cm magasságú vörösrézplasztika 8 db működtálcáját Makrisz Zizi iparművész vetrozó anyagú mozaikkompozíciói díszítik. Elhelyezése: 1980.

díszkutak: a bp.-i díszkutak története elválaszthatatlan a város fejlődésének történetétől. Konkrét emlékek híján csupán feltételezhető, hogy a város egyik ősi magvát képező →*Aquincum*ban köztéri kutak is álltak. A középkorban várossá alakuló Buda és Pest Várhegyen élő lakosságát ekkor forrásvízzel látták el, mégpedig úgy, hogy a sváb-hegyi források vizét a közlekedőedények törvénye alapján csőhálózaton vezették a Várba, a mai Szentháromság tér

egykori kútjába. Ezt a funkcionális, gyakorlati szerepet betöltő kutat díszítette Hörger Antal *Loyolai Szt. Ignác* szobra, melynek helyére 1785-ben Carlo Adami →*Városvédő Athéné* kútszobra került. A másfél évszázadig tartó török megszállás idejéből többnyire ép.-ekhez kapcsolódó, „figurális" ábrázolástól mentes dísztelen kutak maradtak fenn, valamint 12 ásott kútmaradvány a várbeli pincékben. Pest jó minőségű ivóvízellátását az egykori Orczy-kertben épült, klasszicista stílusú ép. fedte, Illés prófétáról elnevezett →*Illés-kút* biztosította (ma a kút nevét a VIII. Illés u. őrzi), melyet az 1830-as években a Ludovica építésekor lebontottak. A köztéri díszkútszobrászat a klasszicista stílusú városkép kialakulásával jött létre, melynek fejlődési alapját Pest Hild János által kidolgozott, és 1808-ban elfogadást nyert városrendezési és szépítési terve képezte. Ekkor fejlődött ki a Teréz-, József-, Ferencváros, valamint a belváros klasszicista arculata. A logikus szerkezetű ép.-ek, ép.díszítő plasztikát, a szellős terek szobordíszítést igényeltek. Így jöttek létre a jellegzetes műfajt képező kútszobrok, melyek már nem annyira funkcionális, mint városszépítő szerepet töltöttek be. A többnyire mitologikus szoboralakok plasztikai díszítőelemekkel, tárgyilagos előadásmódjukkal az emberléptékű józan polgári művészet szellemét képviselték: →*Oroszlános kút*, →*Nereidák kútja*, *Hébe-kút* (ismeretlen szerző Praxitelész Artemisz szobrának másolata, 1850 körül, Kapisztrán tér, 1967 óta az I. Úri u. 53. előtt); *Halászlány-kút* (Dunaiszky László, 1862, az egykori Hal téren); *Ferdinánd hídi kútszobor* (Victor Michel Mercier, 1873, egykori Ferdinánd híd–Podmaniczky u.); →*Danubius-kút*. A századforduló jellegzetes díszkútjai: *Mátyás kútja* (többfigurás, mozgalmas szoboregyüttes, Stróbl Alajos, 1904, budai Vár C ép.-ének É-i fala); *Világító szökőkút* (Fáy András: Sió regéje, id. Mátray Lajos, 1896, Városliget, elpusztult); *Lajos-kút* (Holló Barnabás, 1904, Corvin tér). A két vh. közötti időszak díszkútjai a köztéri szobrászathoz hasonlóan a kor stílusjegyeit hordozzák magukon, egyrészt a neobarokk patetizmusát, másrészt az ún. római isk. stilizáló neoklasszicizmusát. A kor díszkútjai: *Az ifjúság kútja* (Horváth Géza és Cserhalmi Jenő, 1928, Városliget); *Incselkedő gyermekek kútja* (Lányi Dezső és Cserhalmi Jenő, 1929, I. Attila krt.–Görög u., elpusztult); *Angyalos kút* (Stróbl Alajos és Körmendi Frím Jenő, Margit-sziget, Magda-forrás, eltűnt); *Hamupipőke-kút* (Kallós Ede, XI. Gellért-hegy D-i oldala, elpusztult); →*Danaidák kútja*; az →*Ifjúság kútja*. A II. vh. után a ~at a városrendezési feladatok szolgálatába állították. Kisebb méretű belvárosi tereken, ill. új lakótelepi környezetben hangulatot teremtő elemként, olykor az uniformizált ép.-ek feloldására jöttek létre (*Mackós-kút*, Medgyessy Ferenc, 1956, II. Nagy Imre tér; *Óriásteknős-kút*, Nagy Géza, 1958, IV. Papp József tér; *Az ifjúság kútja*, Vedres Márk, 1961, XIII. Tahi út 20.; *Csorgó*, 1967, VIII. Blaha Lujza tér, Fekete Dániel; Ferenczy Béni: *Kisfiús-kút*, 1977, V. Váci u.–Kígyó u.; Pátzay Pál: *Vízjáték*, 1975, I. Tárnok u.–Balta köz; Kerényi Jenő: *Díszkút*, 1979, Városliget, Kós Károly sétány; Makrisz Agamemnon–Makrisz Zizi: *Díszkút*, 1980, Moszkva tér stb.).

Disznófő-forrás (XII. Szilassy út 18.): a Budai-hg. egyik legnevezetesebb forrása. A →*Hármaskúttető* K-i oldalában a *Normafa-lejtőt* beréselő →*Harang-völgy* bal oldalában, pannón homokkő rétegekből, 378 m magasságban fakad. Vízhozama 3–10 l/perc, a víz hőmérséklete 7,5-8 °C, oldottanyagtartalma 704 mg/l. Forrásháza az 1820-as évek végén épült. Az 1890-es években vas vadkanfej csorgót kapott. 1955-ben ezt lebontották, majd később eredeti formájában helyreállították és a vízelvezetést is megoldották. A vizet csaknem 30 m hosszú, falazott alagút gyűjti össze. A ~ kedvelt kirándulóhely. Az 1847. évi budai *dűlőkeresztelő* alkalmával a *Mátyás-csorgó* nevet kapta, ez a név azonban nem került közhasználatba.

Disznófő vendéglő (XII. Szilassy út 18.): az 1840-es évektől áll a Zugligetben. Nevét a klasszicista kúthász homlokzatán levő vas vadkanfejről kapta, melyből a közeli forrás vize csordogált. 1857-ben már népszerű vendéglő, melyet 600 személyesre bő-

Vendéglő a Disznófő-forrásnál az 1890-es években

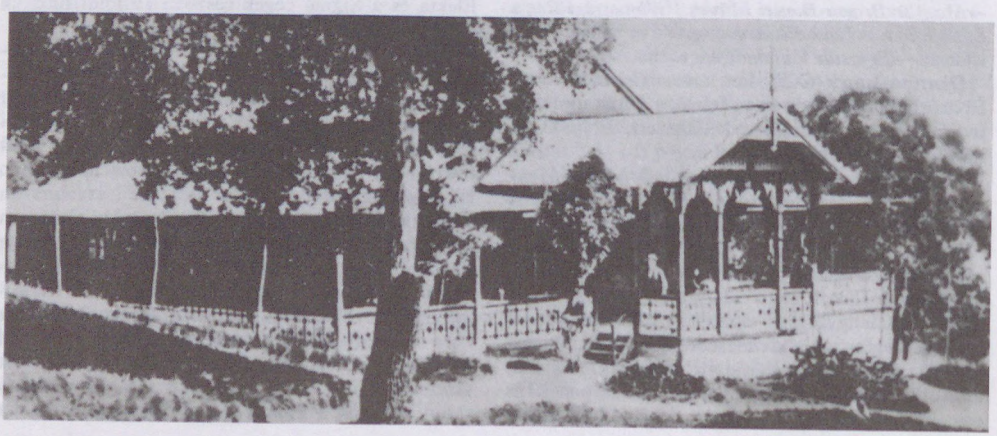

vítettek. – A vendéglő ma magántulajdonban üzemel. 1990–91-ben 120 fő befogadására alkalmas, télen–nyáron egyaránt működő, elegáns étteremmé alakították át.

díszpolgárság: adományozása Pest és Buda városának abból az ősi gyakorlatából fakad, hogy a város érdekében eljáró személyeknek díjtalanul *polgárjog*ot adományoztak. Pest szabad kir. város első díszpolgári oklevelét 1819-ben, Budáét 1830-ban adták ki. Az 1838. évi árvíz alkalmával kifejtett tevékenységéért díszpolgári címet kapott br. Wesselényi Miklós, Landerer Lajos, Liszt Ferenc stb. 1835-ben Buda díszpolgárává választották Bezerédy Istvánt, Deák Ferencet, br. Eötvös Józsefet, Klauzál Gábort, Szemere Bertalant „a város ügyeinek előmozdítására tett érdermeiért". Pest város tanácsa 1849. dec. 31-én br. Haynau Gyulát, br. Jellasich Józsefet, gr. Paskievich Jánost, hg. Windischgrätz Alfrédot választotta díszpolgárrá. (Őket Bp. főv. that. biz. 1948. márc. 15-iki díszközgyűlésén a díszpolgári címtől megfosztotta.) *Bp. Szfőv. tvhat. biz.*-ának megalakulásától kezdődően a díszpolgári cím adományozása a politikai-közéleti érdemek és alkotómunka elismerése volt, az önkormányzat ilyen jogköréről külön jogszabály nem intézkedett. A díszpolgárrá választást a tvhat. biz. közgyűlése határozta el és a kiállított díszoklevélnek ünnepélyes keretek között történő átadásáról is intézkedett. Többek között Munkácsy Mihályt, Kossuth Lajost választották díszpolgárrá. – *Bp. Főv. Közgyűlése* 1991. aug. 29-iki ülésén alkotott rendeletet (18/1991.) a díszpolgári cím adományozásáról. A rendelet értelmében a címet a közgyűlés adományozza a három város egyesítésének évfordulóján. A cím anyagi javadalmazással nem jár, a díszpolgárok nevét az Újvárosházán márványtáblán és a Díszpolgárok Könyvében örökítik meg. A főv.-on kívül egyes ker.-ek is adományoznak ker.-i díszpolgári címet (XI., XVIII. és XIX. ker.)

Dísz tér (I. ker.): a középkorban *Szt. György tér*, nevét a Nagy Lajos emeltette Szt. György-templomról kapta. Ez időben Buda egyik főtere, piac, kivégzések (Kont és társai) színhelye is. 1541. aug. 28-án, Buda török kézre jutásának napján itt gyülekeztek a beszivárgó janicsárok. A török időben a Szent György-templomból →*Orta dzsámi* lett, innen *Orta dzsámi tér* a neve. Az 1686. évi felszabadítás után *Fő tér*. A tér közelében volt a pasa palotája, a 18. sz. elején *Pascha Platz*, majd a 18. sz. második felében az itt állt főőrség ép.-e előtt tartott katonai parádékról a *Parádé tér* nevet kapta. A törökök előtti és utáni időben – 1879-ig – a *Tárnok u.*-t is magában foglalta, sőt Fő útként is szerepelt mint a kir. palotától a mai Szt. György téren, Dísz téren, Tárnok u.-n, *Szentháromság tér*en, *Hess András tér*en és *Táncsics Mihály u.*-n át a *Bécsi kapu tér*ig vezető útvonalnak egy szakasza. A kápolna az 1686-os ostrom alkalmával pusztult el, feltehetően helyén áll az 1893-ban emelt *Honvéd-szobor*, mely Budavára 1849. évi visszafoglalásának állít emléket. 1848-ban *István tér*, 1849-ben *Dísz tér*, majd a Tárnok u.-tól történt leválasztásakor ez a tér alakú rész kapta a ~ nevet. A teret ma barokk, klasszicista és eklektikus stílusú ép.-ek fogják körül. Kivétel a 8. sz., az egykori *Marczibányi-ház* helyén 1969-ben épült kétemeletes modern lh. (tervezője Farkasdy Zoltán), földszintjén vendéglővel. – **3. sz.:** *Batthyány-palota*, két középkori lh. maradványainak felhasználásával kora barokk stílusban az 1686-os ostrom után Venerio Ceresola építette Wernlein István kamarai biztos számára. Ennek helyén építette – Giessl József (1744) máig megmaradt tervei alapján – az új, barokk stílusú palotát Sigl Márton 1745–48-ban *Batthyány* Lajos számára. A házat 1819-ben, 1873-ban, 1884-ben és 1920-ban átalakították. Kétemeletes, 7 ablakos homlokzatát kváderes falisávok tagolják. Háromtengelyes középrizalitján erkély áll, alatta félköríves kapu, széles kapualj és háromkarú boltozott lépcsőház, előtte tágas előtérrel. Dunai szárnya szintén 7 ablakos. Udvara barokk architektúrájú. – **4–5. sz.:** *Kremsmünsteri-ház*, két középkori lh.-ból építette át 1686 után Venerio Ceresola és Ginzeberger Kristóf a kremsmünsteri apátság számára. 1743-tól a Batthyány családé, később pápai nunciatúra. 1898-ban, majd 1908-ban és 1950-ben átalakították. Ma irodaház, melynek két középkori kapualjában 1970-ben gótikus stílusú ülőfülkéket tártak fel. Szép virágos udvara van régi Pavlovnia fával. – **7. sz.:** lh., Stephanus Zoanno, Marco Veronese, 1717-től Cetto Jakab tulajdonában. 1851-ben Jankovich Antal, a nádor udvari orvosa vette meg. Ezután romantikus stílusban átépítették, 1911-ben ismét átalakították, és 1951-ben nyerte mai homlokzatát Lechner Loránd tervei szeint. Emeletes, 4 ablakos barokk homlokzata középkori falrészeket rejt. – **10. sz.:** egyemeletes, 5 ablakos, 1760 körüli barokk stílusú lh., emeleti ablakai között pillérekkel. Dongaboltozatos kapuja gótikus eredetű. Udvari emeletén barokk folyosórácsok, pincéjében középkori kút és folyosó van. – **11. sz.:** 6 ablakos emeletes barokk lh., melyet 1688-ban Venerio Ceresola építész vett meg. Újjáépített házát örököse, Spazz Rókus 1711-ben Passardy Jánosnak adta el (kapujának zárókövén: P. J. 1719).

Honvéd-szobor a Dísz téren

A Dísz tér 3. sz. ház

Mai klasszicista homlokzatát 1820-ban kapta. 1931-ben átalakították. – **12. sz.:** kétemeletes, 7 ablakos barokk lh., kapualjában középkori falmaradványokkal. Földszintje a középkorban árkádos lehetett. 1686–1784 között a Salgáry családé volt, 1845-ben Walheim Nep. Jánosé, aki kétemeletes klasszicista bérházzá építtette át. 1913-ban Schmidt Miksa bútorgyáros elképzelése szerint neobarokk formában újból átépítették az Edelsheim-Gyulay család számára. – **13. sz.:** emeletes, 3 ablakos klasszicista stílusú, különösen szép kis családi ház a budai ép.-ek zárt sorában. Emeleti ablakai fölött domborművek láthatók: Diana, Romulus és Remusért esdeklő Rea Sylvia, Athéné. Oroszlánfejes kapuja és lépcsőháza is klasszicista kialakítású. Kapualjának első szakasza azonban dongaboltozatos, ami arra vall, hogy a ház középkori falak felhasználásával épült. 1686-tól a Salgáry családé, 1786-ban Beer József Kajetán gyógyszerész vette meg, majd megint a Salgáryaké. Hosszú ideig gyógyszertár volt benne. – **15. sz.:** emeletes, 8 ablakos barokk lh., lizénákkal tagolt egyszerű kiképzésű homlokzattal, virágos, árkádos udvarral. Földszintjén középkori maradványokat találtak, emeletén késő barokk díszítőfestéssel kialakított szobasort. 1723-ban Schultz János Lőrinc vásárolta meg, feltehetően ő volt a ~i D-i szárny építője, míg a kapurész és udvari folyosóárkád De la Motte des Aulnois Ferenc Károly katonai mérnök tulajdonában alakulhatott ki. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., 1955); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

díszvilágítás: az 1920-as években döntött úgy a főv. vezetése, hogy a kiemelkedő ép.-ek, szobrok szépségét világítással ki kell emelni. Elsőként 1928-ban a Halászbástya, a Mátyás-templom és a Gellért-szobor kivilágítása történt meg, amit 1929-ben a gellérthegyi Citadella, a budavári helyőrségi templom, valamint a Szt. Anna templom ~a követett. Nem sokkal később elkészült a János-hegyi Erzsébet-kilátó világítása is, ahol a főbb szegélyvonalak kiemelésére izzólámpasorokat szereltek fel. Az 1930-as években a Millenniumi emlékmű, a Vajdahunyad vára, az Országház, a királyi Vár, több más ép. és a Lánchíd (1938) következett. – A háború pusztítása után a 60-as években 30, míg jelenleg 72 objektum ~át látja el a →*Budapesti Elektromos Művek*. A felhasznált villamos energia 500 000 kWh/év. A ~ bekapcsolásáról a főv. mindenkori vezetői esetenként külön rendelkeznek. (→még *közvilágítás*)

Ditrói Mór (Kolozsvár, 1851–Bp., 1945): színész, színig. 1896-tól a Vígszínház első ig.-ja 1917-ig. 1903-tól a színészképző isk. vezetője. Színházvezetői munkája nagy hatással volt Bp. kulturális életének és színművészetének alakulására. *Komédiások* c. emlékirata (Bp., 1929) sok értékes adatot őriz a Vígszínház első két évtizedéről.

Divald Kornél (Eperjes, 1872–Bp., 1932): író, művészettörténész, az MTA l. tagja (1911), az MNM tisztviselője. *A régi Buda és Pest művészete a középkorban* (Bp., 1901) és *Budapest művészete a török hódoltság előtt* (Bp., 1904) c. köteteiben behatóan ismertette a főv. középkori emlékeit. Szépirodalmi műveiben – melyeket Tarczai György néven jelentetett meg – a régi Buda polgári társadalmát, a céhek, kereskedők világát rajzolta. Ilyen tárgyú regényei: *Masolino* (Bp., 1903); *Vitus mester álma* (Bp., 1918); novellásköteteі: *Törökvilág Budán* (Bp., 1898); *Németvilág Budán* (Bp., 1898); *A budai gyár* (Bp., 1927); várostörténeti munkái: *A régi Buda és Pest művészete a középkorban* (Bp., 1901); *Budapest művészete a török hódoltság előtt* (Bp., 1903).

A Dísz tér 13. sz. ház

Divald Károly fényképező és grafikai műintézete: 1880 körül a VIII. Kisfaludy u. 9. sz. házban működött. Alapítója, id. Divald Károly a szabadban való fényképezés úttörője, a fénynyomás hazai kezdeményezője volt. Főv. vonatkozású az 1883-ban, majd 1896-ban fénynyomatokban készült *Budapest építményei* c. kiadványa 9 kötetben. A család a II. vh. végéig tartotta fenn műhelyét.

divat, *szabóipar:* az első szabócéhek a 13–14. sz.-ban alakultak. Az első konkrét adatunk 1447-ből származik, ekkor a Városi Tanács megerősítette a szabócéh kiváltságait. II. Lajos udvarában három szabómester dolgozott, s a fegyvertisztítók után az ő számuk volt a legmagasabb. A törökök kiűzése után, már 1695-ben a budai szabócéh megkapta az új kiváltságlevelet. A 18. sz.-ban a céhek nemzetiségek, ill. vallás szerint egyesítették a mestereket. Kiváltságaikat Mária Terézia is megerősítette: 1743-ban a budai szűrszabókét, 1765-ben a budai m., ill. német szabókét, 1775-ben a pesti német szabókét. A Tabánban dolgoztak a budai gör. kel. szabók. Az 1800-as évektől kezdve a városi tanácsok már céhen kívüli mestereknek, ún. stőhrereknek is adtak ki iparűzési engedélyt. Ekkor a céhek már a készített ruha típusai szerint is elkülönültek. A m. szabók és a szűrszabók a honi viselet, a német szabók pedig az európai, főleg bécsi ~öltözékek mesterei voltak. Céhen belül kettéváltak a férfi és női ruha készítők is. 1803-ban a pesti *címtár*ban (Adressbuch der Stadt Pest, Jahr 1803) 34 m. szabót soroltak fel, de nem jelezték, ki készít közülük női ruhát (valószínűleg egyik sem), míg a német mesterek között 46 férfi és 34 női szabót ismertettek. Az utóbbiak nagyobb száma az európai ~ nagymértékű elterjedését is jelzi. A 19. sz. elején francia és német mintára →*irodalmi divatlapok*at (Der Spiegel, 1828–48; Honművész, 1833–48; Pesti Divatlap, 1844–48) jelentettek meg színes mellékletekkel, a legújabb párizsi, bécsi ~ rövid leírásával. Itt hirdették a pesti mesterek ~termeiket és modelleiket. A Der Spiegel Rosmanith Antal divattermét népszerűsítette, akinek állandó vevője volt a pesti német színház primadonnája, Schodel Rozália. A Honművész Argauer Antalt és Keresztessy Sámuelt (mindkettő műhelye a Váci u.-ban, a Mosonyi-házban volt) reklámozta. A lapok felkarolták a m. viselet ügyét is, amelyet elsőnek egy német szabó, Kostyál Ádám (boltja a Kígyó u.-ban, a Telekiházban működött) újított meg. 1829-ben saját költségén egy m. ruhás pár metszetét jelentette meg a Tudományos Gyűjt.-ben. Kostyál a 17. sz.-i történeti m. viselet már-már elfelejtett formáit a napi ~hoz igazította. Így alkotta meg pl. az atilladolmányt és a Zrínyi-mentét. Rövid időn belül két m. szabó – Tóth Gáspár (boltja a Kígyó és Úri u.–Petőfi Sándor u. sarkán, a Jankovich-házban volt) és Klasszy Vencel (boltja a Ferenczieck terén, az Eggenberg-házban volt) is hasonló stílusú modelleket jelentetett meg. A m. viselet az önkényuralom éveiben természetesen háttérbe szorult, de az 1860-as években ismét nagyon kedvelt lett. A kiegyezést követően végleg elterjedt az európai módi, a m. viselet díszruhává vált. A múlt sz. hatvanas–hetvenes éveiben a hölgyek öltözködését két Váci u.-i cég, a 10. (ma 13.) sz. házban lévő Alter és Kiss, ill. a 15. sz. házban működő Monaszterly és Kuzmik irányította. Jó minőségű, ~os, de megfizethető árujukkal kielégítették a középoszt. különböző rétegeinek igényét. Bp. a 19. század végére igazi ~központtá vált, kitűnő szabóságokkal, ragyogó társasági élettel, elegáns hölgyekkel és urakkal. A jó társaság tagjai a Duna-partra, a Váci u.-ba, a Kossuth Lajos u.-ba mentek korzózni, s fáradalmaikat a Gizella (ma Vörösmarty) téri Gerbeaud cukrászdában pihenték ki. Délután a gazdagabbak végighajtottak a „Stefánián". A legfeltűnőbb toaletteket a lóversenytéren hordták, a legszebbeket az Operaház premierjein, ill. a farsangok fényes báljain. A jómódú középoszt.beliek a Kossuth Lajos u. 9. sz. házban lévő franciás stílusú áruházban, a Holzernél szerezhették be a legutolsó ~ szerinti modelleket. Az igazán előkelő és drága szalonok azonban a Váci u. és a Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) u. Gizella tér és Kossuth Lajos u. közötti szakaszán helyezkedtek el. Köztük is a legfinomabb Girardi József divatterme (Koronaherceg u. 1.) volt. A női szabóságok egyaránt készítettek európai és m. viseletet, a férfiszabóságok azonban őrizték a hagyományokat; voltak kisebb angolszabóságok és a paszományozott, díszes m. viseletet és egyenruhákat készítő, 100–150 alkalmazottat foglalkoztató nagy cégek, melyek közül néhány külföldön is ismert volt. Kostyál legendás üzletét nevelt fia, Karácsony László folytatta a Koronaherceg u. 3. sz. alatt. A Tiller Mór és Tsa (Váci u. 35.) bécsi szalonnal is rendelkezett, elnyerve a megtisztelő cs. és kir. udvari szállító címet, akárcsak a másik híres cég, a Kristóf tér 8. sz. alatt, majd a Deák téren üzemelő Weiner és Grünbaum. Az olcsóbb árut, főleg silány tömegkonfekciót áruló boltok a Kiskörút és a Nagykörút között helyezkedtek el; a legrosszabb minőséget a Király u.-ban és a Kerepesi út végén árulták. A Kerepesi úton nyílt meg a Holzer után a második áruház is, a bazárszerű Párisi Nagy Áruház, amely csak nevében volt nagy, viszont mindent nagyon olcsón árult. 1903-ban leégett, és néhány évvel később az Andrássy úton, modern palotában nyílt meg, most már valóban nagystílű áruházként, csak az árak maradtak alacsonyak. – 1866-ban jelent meg az első igazi ~lap, a Magyar Bazár (1866–1904), a berlini Der Bazar testvérlapjaként, 1888-ban pedig a bécsi Wiener Mode m. változata, a Divatsalon (1888–1929?). Mellettük még több más rövidebb-hosszabb életű lap is megélt. Valamennyi részletes leírásokat, kivitelezési utasításokat, sok rajzot és kitűnő szabásmintákat közölt. 1922-ben rendezték meg újra a Jogászbált, majd utána a többi fényes, a háború előtt megszokott táncestélyt. Az 1929–33. évi gazd. válság során sok régi cég, köztük a Girardi is, tönkrement. A harmincas években ismét megindult a ~élet, sok új, elegáns szalon nyílt, s nem csak a Váci u.-ban, hanem a Kristóf téren, a Dorottya, Bálvány (ma Október 6.) u.-ban stb. Kivétel volt Rotschild Klára, aki a Váci u.-ban nyitotta meg szalonját, s a harmincas évek végére Bp. ~jának egyik irányítójává vált. Bp. ismét a társasági élet színhelye lett, különösen a magyaros stílusú ruhák népszerűsítése révén. A párizsi divatdiktátorok fi-

gyelme is a népviseletek felé fordult. Néhány kiváló tervező – Haranghy Erzsébet, Farnady Ilonka, Nagyajtay Teréz és főleg Tüdős Klára – látványosan tudta egyeztetni a m. népviselet elemeit a napi ~tal. Tüdős Klára 1936-ban Pántlika néven önálló szalont nyitott, 1937-ben a M. Divatcsarnokban, 1938-ban a Corvinban m. ruhaoszt.-t létesített. Ezek voltak az első finomkonfekciós modellek is, mert addig a nagyobb készruhagyártók (pl. Konfekcióművek, Kelenföldi Ruhagyár) főleg olcsó férfi ruhát és rossz minőségű női ruhákat készítettek. – A II. vh. után főleg anyaghiány miatt, megnőtt az igény a gyorsan, nagy mennyiségben előállítható „típusruha", azaz konfekció iránt. 1948-ban megalakult öt gyárral a Ruházati Ip. Központ, és a Ruhaip. Tervező Váll. (ez utóbbi később M. Divat Int. néven működött). 1948-ban államosították a belvárosi elegáns szabóságok túlnyomó részét, többek között Rotschild Klára szalonját is, amely azonban a régi tulajdonosnő vezetésével Különlegességi Női Ruhaszalon néven egészen az 1980-as évekig meghatározta a m. ~ot. 1956 után az áll. termelés és értékesítés lassúsága miatt igazán ~os darabokat csak az Ez a Divat c. ~lapban, ill. a Pesti Divatban, a KGST-országok között 1953-tól évente megrendezett ~versenyen, valamint a BNV pavilonjaiban lehetett látni. Ezeket a modelleket általában az Iparművészeti Főisk. első divattervező évfolyamán végzett diplomás művészek (pl. Soltész Nagy Anna, Baloghi Rozi, Szilvitzky Margit, Szabó Albert stb.) tervezték, s rendszerint díjat nyertek velük. Igazi pesti ~ról azonban az 1980-as évekig mégsem beszélhetünk. Ekkor engedélyezték nagyobb számban a magánüzletek, a butikok nyitását, ahol ugyan rossz minőségű, gyenge kivitelű, de a legutolsó ~ot követő darabokat árultak. Így Bp. a nyolcvanas évek közepére K-Európa ~centrumává vált. Ennek főleg az volt az oka, hogy a többi volt szocialista országban a ~os holmi változatlanul hiánycikk volt, és az idelátogató keleti turisták meg tudták fizetni a Lenin (ma Teréz, ill. Erzsébet) körúti és a Rákóczi úti butikok árait. A kilencvenes években a pol. változások nyomán a keleti bevásárlóturizmus jelentősége csökkent, s a nyugati ~áru nagy mennyiségben elárasztotta a piacot. – *Irod.* Kiss László: Pest, Buda és Óbuda szabómestereinek története 1242–1935 (Bp., é. n.); Gáspárné Dávid Margit: A divat története 1765–1920 (Bp., 1923); F. Dózsa Katalin: Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945 (Bp., 1989).

Divatcsarnok: 1. 1914-ben kezdte építeni Rosenberg Márk divatáru-kereskedő a Rákóczi út 74. sz. alatt. 1925-ben *Magyar Divatcsarnok* néven jegyezték be a céget. Állandó bővítéssel 1939-ben már öt emeleten árusított és közel ezer dolgozót foglalkoztatott. – 1948-ban államosították. 1956-ban nagy része elpusztult, de hamarosan helyreállították. Jelenleg a Centrum Áruház Kft. tagjaként *Otthon Áruház* néven működik. – 2. →*áruházak*

divatlapok: az öltözködés, a ruhakészítés kérdéseivel foglalkozó lapok. A reformkorban az →*irodalmi divatlapok* a szépirodalmi folyóiratok feladatait látták el, s előfizetői táboruk növelése, főként a női

A Párisi Nagyáruház „Lotz"-terme (1910-es évek)

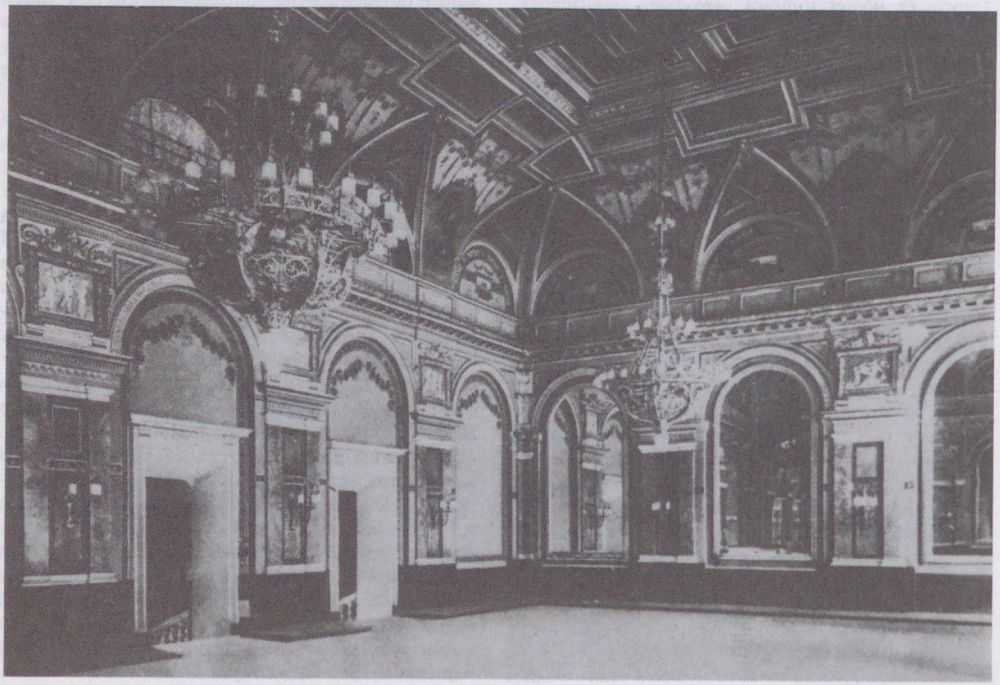

olvasók megnyerése érdekében rendszeresen közöltek színes divatképeket, szabásmintákat. A szabadságharc után az irodalmi lapok egyre kevésbé foglalkoztak a divattal, a ~ban pedig egyre kevesebb és egyre kevésbé színvonalas szépirodalmi alkotások jelentek meg, bár versek, novellák, jelenetek továbbra is helyet kaptak. A jelentősebb pesti ~ voltak a *Divatcsarnok* (1853–63), Vajda János *Nővilágja* (1857–64), Bulyovszky Gyula *Nefelejtse* (1859–75), majd ennek folytatása, a *Divat-Nefelejts* (1875–76), Szegfi Mórné *Családi Köre* (1860–80), a *Pesti Hölgy-Divatlap* (1860–73) és folytatása, a *Budapesti Bazár* (1873–98), a *Magyar Bazár* (1866–1904), a *Divat* (1866–75), a *Hölgyek Lapja* (1877–87), a *Divat-Szalon* (1888–1930), a *Budapesti Bazár* (1903–23), a *Bazár* (1906–26) és folytatása, a *Párisi Divat* (1949-ig), a *M. Divat* (1906–12), a *M. Asszony Divatlapja* (1921–24), a *Tündérujjak* (1925–44), a *Muskátli* (1931–44). Ma is élnek az *Ez a Divat* (1949-től), a *Fürge Ujjak* (1961-től), az *Egy-Kettőre Kész* (1988-tól), a *Pesti Divat–Pesti Sport* (1989-től), végül a *Burda* (m. kiadása 1989-től). Egyes napilapoknak is volt rendszeres divatmelléklete, pl. a *Budapesti Hírlap*nak a *Patyolat* (1896–1914), amely kifejezetten a fehérneműdivattal foglalkozott.

Dobogó (XI. ker.): a →*Budaörsi-medence* K-i részén, a Keserűvízteleptől É-ra fekvő, kiscelli agyagra települt oligocén kori homokból felépült domb (149 m).

Dobó Katalin Női Felső Kereskedelmi Iskola: 1916-ban nyílt meg mint Pest második községi női kereskedelmi isk.-ja a VIII. Bezerédi u. 16. sz. alatt. Az isk. utóda ma a *Leővey Klára Közgazd. Szakközépisk.* (X. Szent László tér 1.). Az eredeti ép.-ben ált. isk. működik.

Dobozi Miklós (Bp., 1940–): építész, Ybl-díjas (1987). Tanulmányait a BME-n végezte (1963). 1963-tól a Közép.tervező Váll.-nál tervezőmérnök, építészeti oszt.vez. Nevéhez közép.-ek tervezése és rekonstrukciója fűződik *(Hotel Flamenco, Tárogató u.-i isk.)*.

Dob u. (VII. Károly krt.–Rottenbiller u.): a 19. sz. elején *Drei Trommelgasse*, 1850-től *Három Dob u.*, nevét az itt levő hasonló nevű vendéglőről nyerte. 1874-ben kapta a ~ nevet; külső része 1889-ig Külső Dob u. volt, 1889-től az u. teljes terjedelemben mai nevén szerepel. – **3. sz.:** háromemeletes klasszicista lh., *Hild* József építette (1852) Pscherer Miklós számára. A ház 8–1–8 ablakos homlokzatú, földszintjén félköríves üzletnyílásokkal, falpillérekkel tagolva, szűk udvarral. – **4. sz.:** kétemeletes klasszicista lh. az 1830 körüli időkből, 7 ablaka van, az első emelet középső ablaka felett akrotérion-díszes szemöldökpárkány, köteényeikben balluszterek. Gazdag főpárkány zárja le a homlokzatot. A kapualj kazettás boltozatú, finom stukkódísszel. Egységes udvarában klasszicista folyosórácsok vannak. – **9. sz.:** emeletes klasszicista saroklh., 1830 körül épült 11 ablakkal. Oldalán a Síp u. 27. sz. felé 11 ablaka van. Kapualját falpillérek szegik. Levéldíszes főpárkánya, falpillérekkel tagolt kapualja, oszlopos lépcsőházi bejárata, eredeti kialakítású klasszicista lépcsőháza, klasszicista lépcső- és folyosórácsai vannak, szép, egységes udvarral. – **20. sz.:** háromemeletes kora eklektikus saroklh. 7 + 1 ablaktengellyel. – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utczái és terei (Bp., 1906); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Az egykori Árkád-bazár a Dohány u. 22. sz. házban

dohányipar: a dohánytermesztés és feldolgozás hazánkban a 16. sz. végén kezdődött. 1851-ig, az áll. osztrák–m. dohánymonopólium megalakulásáig semmiféle tv. vagy rendelet nem szabályozta a dohánytermelést, ill. -feldolgozást. A 19. sz. első felében a dohánygyárak legtöbbje csupán néhány fővel dolgozó manufaktúra volt. A legnagyobb és leghíresebb a *Fuchs-féle dohánygyár* a VII. Síp u.-ban működött. 300–400 főt foglalkoztatott, évente 25–30 millió db szivart, 100 q burnótot és 150 q pipadohányt állított elő. Ez az üzem alakult át később *Erzsébetvárosi Dohánygyárrá*. Száznál több munkást foglalkoztattak Pesten *Medecz József* és *Kunig Zsigmond* gyárai. A fő termékek (szivar, burnót, pipadohány) mellett csak 1865-ben jelent meg a cigaretta. Az önálló m. dohányjövedék 1867-ben létesült. *Óbudán* 1892-ben alakult dohánygyár, 1910-ben a *Lágymányosi*, 1921-ben a *Kőbányai Dohánygyár* kezdte meg a működését. Lágymányoson alapították meg 1930-ban a *Nikotex Rt.*-t. Az Erzsébetvárosi Dohánygyárat 1930–31-ben felszámolták. 1932-ben még a bp.-i dohánygyárak állították elő orsz.-an a ~i termékek 42,5%-át. 1945 után a főv. ~ fokozatosan elveszítette jelentőségét. 1949–53-ban felszámolták a kőbányai és az óbudai gyárakat, 1965-ben a lágymányosit – amely 1961-től bevezette a filteres cigaretta-gyártást –, s termelését négy vidéki gyár között (Debrecen, Eger, Pécs, Sátoraljaújhely) osztották meg. A *Dohánykutató Laboratórium* Debrecenbe ke-

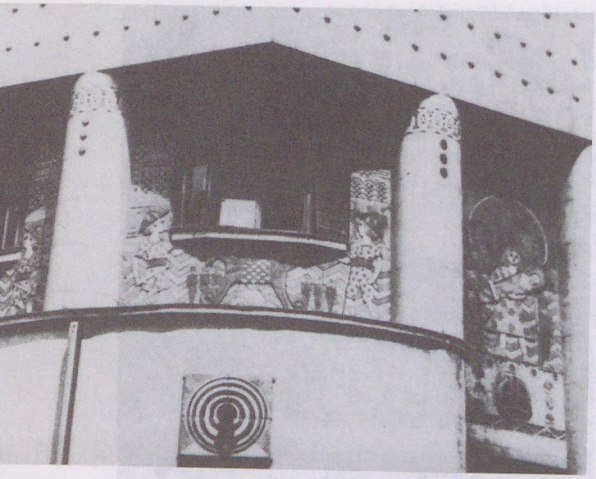

Részlet az egykori Árkád-bazár mozaikdíszéről

rült. Bp.-en csak egy termelőegység maradt, az 1970-es évek elején megszűnt *Budapesti Dohánybeváltó Üzem.* A Dohányip. Váll.-ok Trösztje 1977-ben Debrecenbe helyezte át székhelyét, később megszűnt. A főv.-ban maradt a *Dohányértékesítő és Készletező Váll.*, amely 1980-ban átalakult *Dohányértékesítő és Szolgáltató Közös Váll.*-tá (X. Budafoki út 59.), valamint a *Budapesti Dohányfermentáló Váll.* központja (X. Tárna u. 1–3.).

Dohány u. (VII. Károly krt.–Rottenbiller u.): eredetileg a Vácról érkező és Pestnél K felé elágazó útvonal lerövidítése volt. 1804-ben *Seiten Landstrasse* a neve, 1817-ben *Tabakgasse* a Károly krt.-tól a Síp u.-ig, míg a Síp u.-tól a Rottenbiller u.-ig *Felbergasse*, 1850-től ~, ill. *Fűzfa u.* 1873-tól végig ~. Az FKT 1874-ben a régi nevet fenntartotta. – Jelentősebb ép.-ei: **8. sz.:** →*Dohány utcai zsinagóga.* – **10. sz.:** lh. (Hild József és Károly, 1844, 1870). – **12–14. sz.:** Tolnay Világlapja székháza (Jónás Dávid és Zsigmond, 1913). – **22. sz.:** volt Illés játékáruház, Árkád-bazár (Vágó József és László, 1909). – **44. sz.:** volt Hungária fürdő, étterem (Ágoston Emil, 1914). – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utczái és terei (Bp., 1906); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Dohány utcai zsinagóga (2–4–6–8. sz.): műemlék, a főv. romantikus építészetének jellegzetes alkotása. Az ép. tervpályázatát Förster Lajos bécsi építész nyerte meg és ő építette fel 1854–59 között. A kivitelezésben szerepet kapott *Feszl* Frigyes is. A ~ hagymasisakkal fedett két torony közé fogott homlokzatát óriási kerek rózsaablak díszíti. A hosszúkás négyszög alaprajzú, háromhajós, egyenlő magasságú csarnokot sík mennyezet fedi, amelyet egy ívezetes, oszlopos öntöttvas szerkezet hord. A hajókat ezek az öntöttvas oszlopkötegek választják el egymástól, és az oszlopokat öntöttvas ívek kötik össze egymással. A főhajó 12 m fesztávolságú, és a mellékhajókat is öntöttvas ívezetek hidalják át. A csatlakozó egyemeletes ép. földszintjén áttört íves árkádok vannak, sarkán kis nyolcszögletű tornyocskák, hasonlóan az eredeti homlokzathoz. E csatlakozó klasszicista ép. lebontása után itt épült ki a *Hősök csarnoka.* Itt áll a *Magyar Zsidó Mártírok* emlékműve (Varga Imre, 1991). A tornyocskákat csakúgy, mint a főpárkányt, moreszk csipkék díszítik. A homlokzatot kerámiadísz burkolja. A ~hoz csatlakozó zsidó hősök mauzóleuma 1929–31-ben épült Deli Faragó Ferenc és Vágó László tervei szerint. Mögötte van a *Zsidó Múzeum.* – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Magyarország Művészeti Emlékei, III., Bp., 1961).

Dohnányi Ernő (Pozsony, 1877–New York, 1960): a m. zenei élet egyik vezéralakja, világhírű zongoraművész, zeneszerző, karmester, pedagógus. A bp.-i Zeneakadémián zongorára Thomán István, zeneszerzésre Koessler János tanította. 1899-ben kezdte meg művészi pályafutását, bejárta egész Európát. 1905-től a berlini Zenei Főisk. zongoratanára. 1916-ban visszatért Bp.-re és a Zeneakadémián tanított. Közben elkészült (többek között) *D-moll szimfóniája*, *Fisz-moll zenekari szvitje*, két színpadi műve *(Pierette fátyola, Simona néni).* 1919-ben a bp.-i Zeneakadémia ig.-ja lett, a Tanácsközt. bukásakor megvált állásától, s csak 1928-ban került vissza az időközben Zeneművészeti Főisk.-vá alakult tanint.-hez mint a zeneszerzés és a zongoraművész-képző tanára. 1919-től a Bp.-i Filharmóniai Társ. elnök-

A magyarországi zsidó mártírok emlékműve

A Dohány utcai zsinagóga

karnagya, 1923-ban a főv. fennállásának 50. évfordulója alkalmából tartott hangversenyen hangzott fel első ízben *Ünnepi nyitány*a, Kodály *Psalmus Hungaricus*a és Bartók *Táncszvit*je mellett. 1931-től a bp.-i Rádió főzeneig.-ja, 1934-től 1943-ig a Zeneművészeti Főisk. főig.-ja. 1945-ben Ausztriába emigrált, utóbb Argentínába (1948) költözött, végül Floridában (USA) élt.

Doktor-kút: →*Város-kút*

Dokumentum: 1926. dec.-től 1927. jún.-ig megjelent művészeti folyóirat, melyet az emigrációból visszatért Kassák Lajos alapított. Folyóiratában a legújabb művészeti irányzatok, művészeti események bemutatása kapott fórumot, így pl. a hazai szociofotó tevékenység támogatása is a laphoz fűződik. A ~ tette közzé a modern orosz művészetről, új orosz építészetről, Jean Cocteau balettjéről, Moholy Nagy László a jövő színházáról írt cikkeit. – *Irod.* Kassák Lajos: Az izmusok története (Bp., 1972).

Dolgozók Színháza: 1946 őszén egy hónapig működő munkásszínház Budán a XI. Mányoki út 16. sz. alatt, Palasovszky Ödön vezetésével. Egyetlen produkciójuk Shaw: Az ördög cimborája volt.

Dolgozók Világlapja: →*Tolnai Világlapja*

dologház: foglalkoztató, később fenyítő intézmény. Első formájában mint önkéntes „dolgozóház"-at 1817-ben a Pesti Jótékony Nőegyesület szervezte. Szegény asszonyok otthon készített kézimunkáit vette át; munkanélküli, nyomorék férfiakat foglalkoztatott terézvárosi asztalos- és kosárfonó műhelyében. 1833-ban Pest városa vette át és kényszerítő ~zá alakította, majd 1844-ben a Kerepesi (Rákóczi) út és Vas u. sarkán önálló ép.-be telepítette. A ~ba a városi rendőrhatóság utalta be a pesti illetőségű, elhagyott, csavargáson ért fiatalokat és csavargó, főleg idősebb felnőtteket, kisebb lopáson ért tolvajokat. A *kényszerönc*ök száma általában 250–300 körül mozgott. A ~ban szigorú fegyelem alatt, műhelyekben dolgoztak, és némi oktatásban részesültek. A ~ 1848-ig érezhetően javította a pesti közbiztonságot. Később a ~ban növekedett a fiatalkorúak aránya, és a javítóint. szerepét töltötte be. 1874-ben új, modern ~ épült a Kun u.-ban, az 1879. évi XL. tc. azonban a városi ~ intézményét megszüntette. Budán csak 1845–47-ben működött.

dologházi fiókkórház: a *Rókus Kórház* egykori különálló részlege. A mai Rákóczi út és Vas u. sarkán lévő régi →*dologház*ban az 1854. évi kolerajárvány idején rendeztek be szükségkórházat, amely aztán a századfordulóig a Rókus Kórház IV. Belgyógyászati oszt.-aként működött. Az új, a Kun u.-i dologházban is létesült 1881-ben fiókkórház, amikor a dologházakat megszüntették, olykor azt is ~nak nevezték. (→még *Kun utcai kórház*)

dolomit: a →*Budai-hegység* felépítésében fontos szerepet játszó üledékes kőzet. Alapanyaga a triász kori tengerben élő, meszet kiválasztó növények (moszatok) és állatok vázaiból, a tengervízben oldott állapotban levő kalcium- és magnéziumkarbonátokból halmozódott fel. Ezeknek az üledékeknek bizonyos hányada az évmilliók során dolomittá alakult úgy, hogy a szénsavas mész egy részét a szénsavas magnézium foglalta el. A normáldolomit kalcium és magnézium kettős sója. Az oldódó mészkővel ellentétben a ~ főleg aprózódik, porlódik. Sokféle változata közül a Budai-hegységben a diploporás, szarukőgumós, szarukőmentes, vékony réteges, monotiszes és halorellás ~ ismeretes. A ~murvát és ~kőport évszázadokon keresztül bányászták a budai hegyekben, számos kőfejtőben. (→*kőporárus*) – *Irod.* Schafarzik Ferenc–Vendl Aladár–Papp Ferenc: Geológiai kirándulások Budapest környékén (Bp., 1964).

Domanovszky Endre (Bp., 1907–Bp., 1974): festő, Kossuth-díjas (1953, 1956), Pro Arte-díjas (1972). Tanulmányait a Képzőművészeti Főisk.-n végezte (1930). 1931-től az Iparművészeti Főisk.-n, 1948-tól a Képzőművészeti Főisk.-n tanított, 1957-től annak ig.-ja. 1929-től szerepelt rendszeresen a hazai és külföldi kiállításokon. Elkészítette a *Mezőgazdasági Kiállítás pannóit* (1954), *Zenélők* (1957) c. sgraffitója Újpesten van, *Táncolók* (1960) c. gobelinje a Gellért Szállóban. Az MNG számos alkotását őrzi.

Domino Színpad: az első m. mozgásszínpadot Köllő Miklós alapította *Centi Színpad* néven, 1981-ben. Játékhelye a IX. Üllői út 45. sz. alatt egy 90 személyt befogadó helyiség. Társulata a *Domino Pantomim Együttes* tagjaiból alakult. Repertoárjuk több, különböző hangulatú, látványos műsorból áll. 1989-ben átalakult, s kapta mai nevét.

domonkosok, *Prédikáló Testvérek Rendje, Ordo Fratrum Predicatorum, O.P.* ⟨lat.⟩: női ágát 1206-ban, férfiágát 1216-ban alapította Szt. Domonkos Franciao.-ban a hit terjesztésére és az eretnekségek leküzdésére. Mo.-ra a Bolognából hazatérő Magyar Pál és társai hozták 1221-ben a kunok térítésére. Budán IV. Béla a tatárjárás után alapította Szt. Miklósról nevezett kolostorukat (I. Hess András tér 1.). Nyulak szigeti (Margit-sziget) kolostorukban élt IV. Béla kir. lánya, Árpádházi Szt. Margit. A 13. sz.-ban Pesten is volt kolostoruk. A török uralom alatt mindhárom, a főv. területén levő kolostoruk elpusztult. 1700-ban nyitottak ismét Pesten házat, amelyet II. József feloszlatott. Templomukat és rendházukat 1787-ben az angolkisasszonyoknak adta. 1938-ban alakult meg ismét rendtartományuk. Thököly úti rendházukban (XIV. Szt. Domonkos, majd Cházár András u. 3.) működött rendi főisk.-juk, levéltáruk és könyvtáruk. 1950-ben működésüket be kellett szüntetniük. – *Irod.* Harsányi András: A domonkosok Mo.-on a reformáció előtt (Debrecen, 1938); Ipolyi Arnold: Adalékok a magyar domonkosok történetéhez (Magyar Sion, 1967).

domonkos római katolikus plébánia, *Rózsafüzér Királynőjéről nevezett plébánia* (XIV. Thököly út 56.): a *domonkosok* századunkban Bp.-en először 1903-ban a XIV. Angol u. 29. sz. alatt alakították ki rendházukat, 1905-ben pedig a mai templom helyén nyitottak kápolnát. A templom Hofhauser Antal építész tervei szerint 1915-ben készült el. Területét az erzsébetvárosi plébánia területéből választották le 1919-ben, amikor önálló plébániává vált. A 30-as években készült Kontuly Béla két nagyméretű, a domonkos szt.-eket ábrázoló freskója. Amikor 1951-ben Rákosi Mátyás felrobbantatta a Városligeti szélén álló Magyarok Nagyasszonya plébániatemplomot, hogy az ún. Felvonulási tér és a Sztálin-szobor számára helyet biztosítsanak, a ~ vette át annak egyházközségi szolgálatát. A ~ új liturgikus terét 1977-ben Perczel Dénes terve szerint készítették el.

Domus Budapest Kereskedelmi Kft. (XIII. Róbert Károly krt. 67.): 1992-ben alakult a *Domus Lakberendezési Áruház Váll.* privatizációja kapcsán. A nevet adó áruház 1974-ben készült el. A Domus Lakberendezési Váll. 1982-ben lett önálló. A ~ áruházai és nagyobb szakboltjai: *Domus Bútor- és Lakberendezési Áruház,* Irodabútor Mintaterem (IX. Lenhossék u. 37.), Domus Árpád Áruház (IV. Árpád út 112.), Domus Terasz Áruház (X. Liget tér 5.). A ~ a Domus Kereskedelmi Rt. érdekeltségei köréhez tartozik.

Domus Bútor- és Lakberendezési Áruház (XIII. Róbert Károly krt. 67.): 1974-ben nyitották meg mint az ország legnagyobb lakberendezési áruházát. A háromemeletes ép. alapterülete 8715 m². Tervezői: Lázár Antal és Reinholcz Péter. A ~ bútort, lakástextíliákat, világító-berendezéseket, konyha- és fürdőszoba-felszerelési tárgyakat, üveg- és porcelánárukat stb. forgalmaz.

Domus Kereskedelmi Rt. (IX. Közraktár u. 32.): 1992-ben alakult a Domus Lakberendezési Áruház Váll. átalakulásával. Elődje 1982-ben vált ki a BÚTORKER Bútorkereskedelmi Váll.-ból. A ~ áruházai közül a Domus Udvar, a Modul Domus és a Csepel Domus közvetlenül a ~ irányításával működik. Az áruházak másik része, s így a névadó lakberendezési áruház is a Domus Bp. Kereskedelmi Kft. keretében üzemel. A ~ érdekeltségei között említendők az 1992-ben alakított Domus Trade Nagykereskedelmi Kft., a Domus Tex Kereskedelmi Kft., a Domus Komplex Vállalkozási Kft., a Domus Computer Kft.

Donáti u. (I. Hunyadi János út–Mária tér): középkori vonalvezetésű u. Neve talán az egykori vicus S. Donati, v. capella S. Donati elnevezésből (a latin Donatus név genitivus alakjában átvett szó) ered. A ~ felső része a 18. sz.-ban *Drei Kronen Gasse;* ezt a nevet feltehetően a II. vh.-ban elpusztult 12. sz.-i emeletes lh. timpanonjában volt három domborművű koronáról kapta. *Schmall* Lajos szerint a Három korona u. elnevezés mellett a *Tükör u.* nevet is viselte. 1874-től az egész u. neve ~. – Jelentősebb ép.-ei: **2. sz.:** volt *Szlatinyi-ház,* kétemeletes, romantikus stílusú sarokház 9 ablakkal. *Hunyadi János úti* homlokzatán 7 ablaka van. 1800 táján épült egy régebbi ép. felhasználásával, 1816-ban Steden József ácsé volt. – **32. sz.:** klasszicista stílusban épült emeletes, 7 ablakos saroklh. A *Franklin u.* 3. sz. felé 8 ablaka van. Kapuját dór pillérekkel szegélyezték, emeleti

ablakainak könyöklőit levéldíszes faragás díszíti, főpárkánya konzolos, rozettás. Kapualja 4 dór oszloppal díszített előcsarnokba nyílik. Innen indul a lépcsőház klasszicista kovácsoltvas korláttal. Ifj. Dankó József 1822-ben saját maga számára építette. Oldalszárnyait később (1890) építették hozzá. – **34. sz.:** emeletes, 7 ablakos, klasszicista stílusban 1825 körül épült lh. – **36. sz.:** emeletes, 7 ablakos, klasszicista stílusú lh. 1820 körül épült. 1872–80 között átépítették. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955).

Donát-kápolna (III. Farkastorki út 58.): az óbudai svábok elődei Trierből hozták magukkal Szt. Donát tiszteletét, aki a villámsújtástól oltalmazó szt. a néphagyományban. Barokk stílusban, feltehetően középkori alapokon 1781-ben épült. Homlokzati fatornyocskája, félköríves szentélye, kosáríves nagy kapuja van. A Vörösvári úti Szentháromság lelkészség látja el lelkipásztori szolgálatát.

Donauzeile: →*Groza Péter rakpart*

Dorffinger József (18–19. sz.): budai kamarai iktató, Pestről szóló útmutatók írója: *Wegweiser für Fremde und Einheimische, durch die königliche Freistadt Pest, in Hinsicht auf Geschichte, Oertlichkeit, Kultur, Kunst und Gewerbe* (Pest térképével, Pest, 1827); *Wegweiser durch die königlich ungarische Freistadt Pesth, oder Benennung und Zahl aller öffentlichen Plätze, Strassen, Gassen und Gässchen, nebst dem neuesten Plane dieser königlichen Freistadt* (Pest térképével, Pest, 1829).

Dorogi és Tuschák Gumigyár: →*TAURUS Gumiipari Vállalat*

Dorottya kocsija (III. Váradi u. 15/a–Hold udvar): az építőjátékokra emlékeztető, szekérbe helyezett bábusor Schéner Mihály alkotása. Anyaga: festett öntöttvas, mérete: 2,1 × 2,9 × 0,92 m. 1983-ban állították fel.

Dorottya u. (V. Vörösmarty tér–Roosevelt tér): a Váci u. folytatását képező nagy forgalmú u., bankokkal, külkereskedelmi váll.-ok székházaival. Nevét Mária Dorottya württembergi főhercegnőről, *József nádor* harmadik feleségéről nyerte az 1920-as években. A ~t Kazinczy Ferenc Pest legszebb u.-jának vallotta. Bár a II. vh.-ban súlyos károkat szenvedett, néhány szép ép.-e még a múlt századbeli u.képet tükrözi. – **3. sz.:** háromemeletes, 1 + 7 + 1 ablakos saroklh., oldalhomlokzatán a Szende Pál u. 5. felé 13 ablakkal. Romantikus stílusban építette *Hild* József Lyka Anasztáz számára. Keresztboltozatos kapualja és szép udvara van, klasszicista stílusú rácsos függőfolyosókkal. Helyreállította Komárik Dénes (1955). – **6. sz.:** bankép., *Wurm-udvar* (→*Apáczai Csere János u.* 15.). – **8. sz.:** irodaház (Medgyaszay István, 1914). – **9. sz.:** lh. (Ágoston Emil, 1910). – **11. sz.:** háromemeletes, 4 + 1 + 4 ablakos klasszicista stílusú lh., amelyet eredetileg *Pollack* Mihály épített kétemeletesre (1822) Kardetter Lipót részére. Kapualja eredeti klasszicista kazettás boltozatú, hevederíves, folyosórácsait, udvari kútját oszloppal nagyon szépen kialakították. 1885-ben eklektikus stílusú harmadik emeletet építettek rá. Az 1860-as években itt volt a svájci származású Engerth Vilmos műegyetemi tanár építészeti és szabadkézi

A Donáti u. 36. sz. ház 1890 körül

rajzisk.-ja. Földszintjét az eredeti tervek alapján Horler Miklós állította helyre (1953). – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Dorottya utcai Kiállítóterem: →*Műcsarnok*

Dózsa György Gimnázium (XV. Dózsa György út 70.): a húszas években Rákospalotán épült községi polgári isk., később a Klebelsberg Kunó Polgári Isk. ép.-ében 1948 után megszervezett középisk.

Dózsa György tér (I. ker.): a középkori kir. várpalota Ny-i várfalának tövében *Königs garten,*

A Dorottya u. 11. sz. ház

Lust garten, Horti amoeni néven ismert kir. kert helyén belül fekszik. 1686-ban mészégető kemencék álltak ezen a helyen. A 18. sz. derekán üres terület, a 19. sz.-ban szőlőtermelő kertekkel volt tele, amelyek alján előbb a *Kerti út* (Garten weg), majd *Kertész u.*, 1875-től a *Logodi u.* vezetett. 1893-ban – az új kir. palota építésével – az *Attila krt.*-tól a Várba Ny-ról felvezető *Palota út* indításánál a Várpalota homlokzatának jobb érvényesülése végett hosszúkás teret alkottak, és ezt a teret 1896-ban *Palota tér*nek nevezték el. A rajta áthaladó *Váralja u.* gyepszigetekre osztja a teret, melynek D-i részén áll 1926 óta Mátyás kir. hajdani kerti lakának, az *aula marmorea* maradványaként feltételezett gránitoszlop. A tér közepére került 1937-ben a tüzér emlékmű (Ligeti Miklós műve), mely a II. vh.-ban erősen megsérült. Helyére állították fel 1961-ben a *Dózsa-emlékmű*vet, *Kiss* István alkotását. Erről kapta a tér mai nevét. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955); Rajna György: Budapest köztéri szobrainak katalógusa (Bp., 1989).

Dózsa György út (VII., XIII., XIV. Váci út–Kerepesi út): korábbi Aréna út elnevezését a 19. sz. közepén itt állott Aréna ép.-éről kapta. 1874-ben a Kerepesi út és Lehel út közötti szakaszt nevezték Aréna útnak, majd 1897-ben az elnevezést a Lehel úti és Váci úti szakaszra is kiterjesztették. 1945-ben kapta a ~ nevet. A *Hősök tere* és az Ajtósi Dürer sor közötti rész *városligeti* oldalát 1950-ben ünnepi felvonulások és katonai díszszemlék alkalmassá tételére kiszélesítették. Itt állt Pátzay Pál Lenin-szobra (1965–89) és Kiss István Tanácsköztársasági Emlékműve (1969–92).

Döbrentei Gábor (Somlószőllős, 1785–Buda, 1851): irodalomszervező, nyelvész, költő, az MTA r. tagja (1830). Szerk. a *Régi magyar nyelvemlékek*et (1838–46) és 1831–36-ban mint az MTA titkára az *Akadémiai értesítő*t. 1833–35-ben a Pest megyei színház ig.-ja. A →*dűlőkeresztelő* kezdeményezője volt. Levéltári kutatásai alapján sok német nyelvű budai hegy- és dűlőnév részére ajánlott m. elnevezést (Csillebérc, Orbán-hegy, Pasarét, Sasad, Vérhalom stb.).

Döbrentei tér (I. ker.): a szerb telepesek 1741–51 között az Ördög-árok É-i partján levő egyházuk ép.-e köré nagyobb templomot építettek. A templom és a Duna közti térség *Templom tér* volt, amely a hetivásárok piacául szolgált. 1760-ban *Hetivásár tér*, majd a Hetivásár tér és Templom tér elnevezés váltakozott, sőt az *Egyház tér* nevet is használták. 1879-ben *Döbrentei* Gábor íróról nevezték el, majd 1902-ben az elnevezést kiterjesztették a térbe nyíló közvetlen környékre is. A tér artisztikus jellege az *Ördög-árok* beboltozásával, az *Attila út* megnyitásával, a *Tabán* házainak lebontásával és az új *Erzsébet híd*dal teljesen megváltozott. A hídtól É-ra 1986-ban

A Döbrentei u. 9. sz. ház

A Döbrentei u. 9. sz. ház udvara

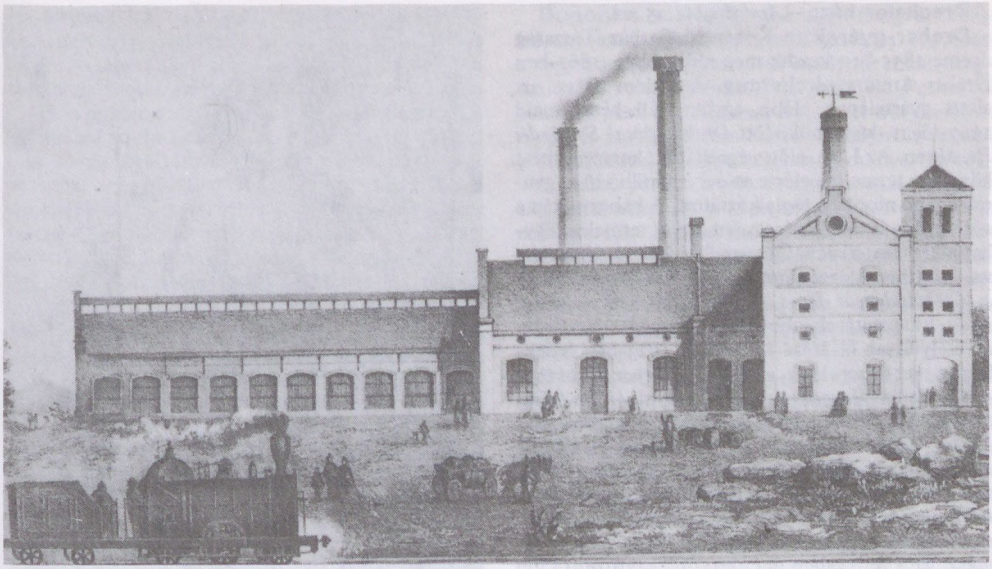

Az egykori Dreher Sörgyár

állították fel újra Erzsébet királyné szobrát, mely Zala György alkotása, és 1932–53 között az V. Március 15. téren állt. A ~en áll a *Rudas gyógyfürdő* ép.-e.

Döbrentei u. (I. Ybl Miklós tér–Döbrentei tér): középkori nyomvonalon épült Ny-i házsorát barokk, copf, ill. klasszicista stílusú ép.-ek díszítik (bár újabb beépítés ezt megbontotta), míg a K-i oldalon túlnyomórészt eklektikus stílusú ép.-ek állnak. A ~ a régi Landstrasse (Országút), majd Hauptgasse (Fő u.) D-i szakasza. A 19. sz. közepén *Alhévíz u.*, 1879-től *Döbrentei u.* A 19. sz.-ban vendégfogadóiról volt nevezetes, mint az *Arany Peretz* vagy a budai *Hét Választófejedelem*. A 10. sz. házban *Hauszmann* Alajos lakott; a házat ő is építette. Egykori lakásában egy vászonra festett mennyezetkép (kissé sérült) ma is megvan. – **9. sz.:** emeletes, klasszicista stílusú lh., 1811-ben épült id. Eckermann József tervei szerint, Szokolay István számára. Emeletén 14 ablakos, földszintjén váltakozóan egyenes és félköríves záródású ablakok vannak. Kapualja hevederekkel tagolt, boltozott. Kapuja félköríves, kőkeretes. Udvarán függőfolyosó látható copf vasráccsal, levélrózsás bekötővasakkal. Udvarán barokk, kétemeletes ház épült 1750 körül, 4+1+4 ablaktengellyel. Földszintjén „Sala terrena". Az egykori 7. sz. ház alatti budai *Hét Választófejedelem* fogadóval – mely Szarka Dániel tulajdona volt – 1831-ben egyesült. A fogadóban Berzsenyi Dániel is megszállt 1813-ban, amikor az azóta elpusztult *Apród u.* 10. sz. ép.-ben lakó Virág Benedeket meglátogatta. – **15. sz.:** *Sághy-ház*, kétemeletes sarokház, melyet egyemeletes barokk házból az 1810. évi tabáni tűzvész után, 1815-ben mai klasszicista alakjára építettek át Sághy Ferenc, az Egyetemi Nyomda gondnoka részére. 5 ablakos homlokzata középerkélyes; az ablakok feletti szemöldökmezőkben egy-egy domborművel. Az első emeleti ablakok felett timpanonos szemöldökpárkányok futnak végig. Hátsó homlokzata egyemeletes, 5 ablakos, konzolos-rozettás főpárkánnyal. 1775-ben és 1838-ban az *árvíz* elöntötte. Ennek emléktáblája a *Bp.-i Történeti Múz.*-ban van. 1871-ben átalakították. – **17. sz.:** egyemeletes, 5 ablakos késő barokk (copf) stílusú lh. 1872-ben Linzbauer Fülöp Petz József részére második emeletet épített rá. Földszinti ablakai felett félkörös mezőkben kagylódísz van, főpárkánya konzolos, az emeleti középablakok felett csúcsívsoros fríz húzódik. Hátsó homlokzata földszintes, 5 tengelyes. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955).

Dörmögő Dömötör: →*gyermeklapok*

Dörre Tivadar (Nemespécsely, 1858–Bp., 1932): festő. Bp.-en volt rajztanár, s a rajztanítás megreformálásán fáradozott. 1883-tól illusztrációkat készített a *Vasárnapi Újság* és az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* c. kiadvány részére. Számos főv. vonatkozású képet festett. Művei vannak az MNG-ben.

Dramaturgiai Lapok: az →*Athenaeum* mellékletének, a *Figyelmező*nek színikritikai rovata (1837–40). Írta és szerk. *Vörösmarty* Mihály.

Drechsler café-restaurant: 1885-ben, a mai balettint. helyén (VI. Andrássy út 25.) nyílt meg a Lechner Ödön által tervezett ép.-ben. Sörcsarnokkal, tekepályával, játszóteremmel és villanyvilágítással rendelkezett. 1906-tól az 1910-es évekig a Muskátli-asztaltársaság, énekesek, képzőművészek, újságírók látogatták. Megfordult itt Leoncavallo, Mascagni, Puccini, Ibsen, Goldmark és Mahler is. 1910-től többször változott a ~ neve (Dreher, Opera Étterem, Vezeklő Pince, Andrássy stb.). Az 1930-as évek közepétől Upor néven szerepelt az 1948-ban még működő vendéglátóhely.

Drechsler-ház: →*Andrássy út 25. sz.*

Dreher-gyárak: a Kőbányai Serház Társaság üzeme 1855-ben kezdte meg működését. 1862-ben Dreher Antal vásárolta meg. A Halom u. 42. sz. alatti gyártelepen előbb egyéni váll.-ként, majd 1907-től rt.-ként működött *Dreher Antal Serfőzdéi Rt.* néven. Az I. vh. előtt végrehajtott korszerűsítést követően termelése elérte az évi egymillió hl-t, gyárában 800 munkást foglalkoztatott. A háború után a sörfogyasztás csökkenése miatt a gyár termelése egyhatodára esett vissza. Új termelési ágat meghonosítva, 1923-ban megalapították a *Dreher Maul Kakaó- és Csokoládégyár Rt.*-t. A sör iránti szűk kereslet miatt, a kapacitások jobb kihasználása, a fejlesztések, a vetélytársak kizárása érdekében 1923-ban érdekközösséget hozott létre, az →*Első Magyar Részvényserfőződe* és *Haggenmacher Kőbányai és Budafoki Serfőződék Rt.* cégekkel. 1933-ban a három váll. *Dreher-Haggenmacher Első M. Részvényserfőződe Rt.* néven egyesült. A volt Dreher-gyárban a sörfőzést leállították, csupán malátagyártásra rendezkedtek be. Az egyesüléssel létrejött konszernnek sörgyára, pamutfonodája, csokoládé-, szénsav-, jég- és szeszgyára volt, valamint érdekkörébe tartozott több szálloda is, mint pl. a Hungária Nagyszálló Rt., a Ritz Dunapalota és a Nemzeti Szálló Rt. Az államosítás után a többi kőbányai sörgyárral összevonva alakult meg a *Kőbányai Sör- és Malátagyár* (a Dreher Maul-féle csokoládégyárból alakult a *Bp.-i Keksz- és Ostyagyár*, ma →*Duna Csokoládégyár*). Ma a →*Kőbányai Sörgyár* I. és II. sz. telepe.

Dreher–Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőződe Rt.: →*söripar*

Dreher Kakaó és Csokoládégyár Rt.: a váll.-ot 1923-ban a Dreher Antal Serfőzdéi Rt. és a wernigerodei Maul AG. alapította *Maul Kàkaó és Csokoládégyár Rt.* néven. A Dreherék által rendelkezésre bocsátott kőbányai üzemben, a X. Ihász u. 28. sz. alatt a Maul AG. wernigerodei gyárából leszerelt csokoládégyártó berendezéseket állították fel. Ahogyan a részvények egyre inkább Dreherék kezébe kerültek, úgy változott a váll. neve először Dreher–Maul, majd ~ cégjelzésre. A gyár mindenfajta édességet termelt, de a legsikeresebbek az ostya- és deszszerttermékeik voltak. – A váll. az államosítás után a Budapesti Keksz- és Ostyagyár nevet kapta. 1963-ig önálló váll.-ként működött. Azóta *Duna Csokoládégyár* néven a Bp.-i Édesip. Váll., majd a *Stollwerck–Duna Kft.* egyik gyáregysége.

Dreifaltigkeitgasse: →*Tárnok u.*

Dreifaltigkeits Platz: →*Szentháromság tér*

Drei Kronen Gasse: →*Donáti u.*

Drei Rappengasse: →*Sas u.*

Drei Trommelgasse: →*Dob u.*

Dresdner Bank AG. képviseleti irodája (V. Vadász u. 31.): 1990-ben alapították. Főbb tevékenységi köre: a m. bankok és a *Dresdner Bank AG.* közötti kapcsolatok fejlesztése; banki tranzakciók közvetítése; segítségnyújtás közös váll.-ok szervezéséhez; közreműködés a mo.-i privatizációban.

drogambulanciák: a kábítószerélvezet terjedése elkerülhetetlenné tette speciális orvosi rendelők, ~ létrehozását. Ezek feladata a narkománia megelőzése, a betegek gyógyítása, rehabilitációjuk elősegítése, egyúttal a kábítószerélvezettel kapcsolatos eü. feladatok ellátására szakemberek képzése, valamint a tudományos kutatás. Az eddig megszervezett ~ 1987 folyamán jöttek létre: a →*Nemzeti Egészségvédelmi Intézet* szervezte a *Drogmegelőző Központot és Ambulanciát* (XI. Erőmű u. 8.), a →*Nyírő Gyula Kórház–Rendelőintézet* pedig a *Drogambulanciát* (XIII. Klapka u. 17.).

Drótostót

drótkötélpálya: a budai hegyekben több ~ építését tervezték. Az 1950-es évek végén az Út- Vasúttervező Váll. (UVATERV) konkrét terveket készített a Farkasrét–Szabadság-hegy, a Vörösvári út–Hármashatár-hegy és a Zugliget–János-hegy útvonalra; a legutóbbi megvalósítása a →*libegő*.

drótostót, *drotár:* törött cserépedények és lyukas fémedények javításával foglalkozó vándoriparos. A II. vh.-ig a város jellegzetes alakja volt. „Fazikat fotóóóznyi", „drótoznyi-fótoznyi" kiáltással járta az u.-kat, udvarokat. Többségük Árva, Trencsén, Liptó vm.-kből érkezett. A 20. sz. leghíresebb drótosai Abaúj vm.-ből származtak. Az edényfoltozók között a szlovákok mellett sok cigány is volt. Szerszámaikat, a munkájukhoz szükséges anyagot hátukon, faládában hordták. A ~ok jellegzetes ruházata a széleskarimájú kalap és a bocskor volt. A II. vh. sok egyébbel együtt a főv.-nak ezt a színfoltját is elsodorta.

Drót-sziget: →*Városliget*

Drouville Frigyes és Jurenák József szappan- és stearingyertya-készítő üzeme: →*manufaktúra*

„Drusus-kő": római kori építési felirat töredéke, amely 1937-ben került elő az aquincumi légiós tábor D-i táborfalától 300 m-re. Nevét a töredékesen megmaradt szövegrész téves kiegészítéséről kapta: ennek nyomán a régészeti kutatás évtizedeken át a legkorábbi aquincumi katonai tábor építését Drusus i. sz. 19–20 körüli illyricumi hadjáratával hozta kapcsolatba, s egyúttal a Duna-határ (→*limes*) korai elfoglalására, és kőtáborokkal való megerősítésére vonatkozóan is bizonyítékként használta. A felirattöredék Tóth Endre és Vékony Gábor által 1970-ben közreadott újabb olvasata azonban helytállóan bizonyította, hogy a kőtábor Vespasianus uralkodása alatt (69–79), pontosabban a feliraton említett Caius Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festus helytartósága (73–76/78) idején épült. A felirat ezáltal elveszítette →*Pannonia* római elfoglalásának korai időpontjára vonatkozó bizonyító erejét, s ~ néven vonult be az aquincumi és a pannoniai régészeti szakirodalomba. A fent említett bravúros olvasat helytállóságát pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1981-ben két újabb töredék került elő, amelyek szövege – a csapatnévtől eltekintve – pontosan illeszkedik a teoretikus úton kiegészített szövegbe. – *Irod.* Tóth Endre–Vékony Gábor: Beiträge zur Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus (Acta Archaeologica Hungarica 22, 1970, 133–161); Németh Margit–Kérdő Katalin: Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1. Jh. (Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart, 1986, 384–388).

DTRT: →*Duna Tengerhajózási Rt.*

Dudás József csoportja: →*budapesti fegyveres felkelő csoportok*

Dugonics András (Szeged, 1740–Szeged, 1818): író, egyetemi tanár, kegyesrendi szerzetes. 1777-ben a nagyszombati egyetemmel, amelynek mennyiségtantanára volt, költözött Budára, majd Pestre. A piaristák pesti rendházában lakott. Itt írta *Etelka* c. regényét (1788). Színműveivel hozzájárult az első pesti színtársulat fellendítéséhez. A m. nyelvi törekvések lelkes pártolója volt, az egyetemen m.-ul adott elő, tanulmányozta a népnyelvet. Kölcsey Ferenc említette róla: „a pesti vásárokat a falusi szekérrudakon töltögeté s példabeszédek és szójárások után leskelődött". A *Magyar példabeszédek és jeles mondások* c. gyűjteménye halála után, 1820-ban jelent meg. 1808-ban, nyugalomba vonulásakor költözött el Pestről.

Dúl Dezső (Gyula, 1925–): építész, Ybl-díjas (1958). Tanulmányait a bp.-i műegyetemen végezte (1948). 1950-től az Ált. Ép.tervezési Váll. tervező építésze. Részt vett a főv.-ban lakótelepek *(Hévízi úti, óbudai)*, lh.-ak *(V. Hercegprímás u. 2., Váci út 69.)* tervezésében. Építészeti alkotásai: *Erzsébet királyné úti isk.* (1954–56), *Csillebérci Atomreaktor* (1956–58), *Vízügyi Székház* (I. Fő u. 45., 1970–73).

Duna: Közép-Európa legnagyobb folyója, a mai Bp. területén létrejött emberi települések egyik alapvető földrajzi tényezője. Bp.-en középszakasz jellegű, a város határain belül mérhető középső pontja – a *Petőfi híd* alatt – 1216 km-re van a fekete-erdei forrástól és 1644 km-re a fekete-tengeri torkolattól. A főág Bp.-en 30 km hosszú az 1629,4 és 1660,2 hajózási folyamkm-ek között, ehhez csatlakoznak még a mellékágak: élő(folyó)vízként 2 km a →*Szentendrei-Duna-ág*ból, 2,5 km a *Palotai-szigetet* a pesti parttól elválasztó keskeny csatorna, 3 km az *Óbudai-*

Dunai életkép a 19. sz.-ban

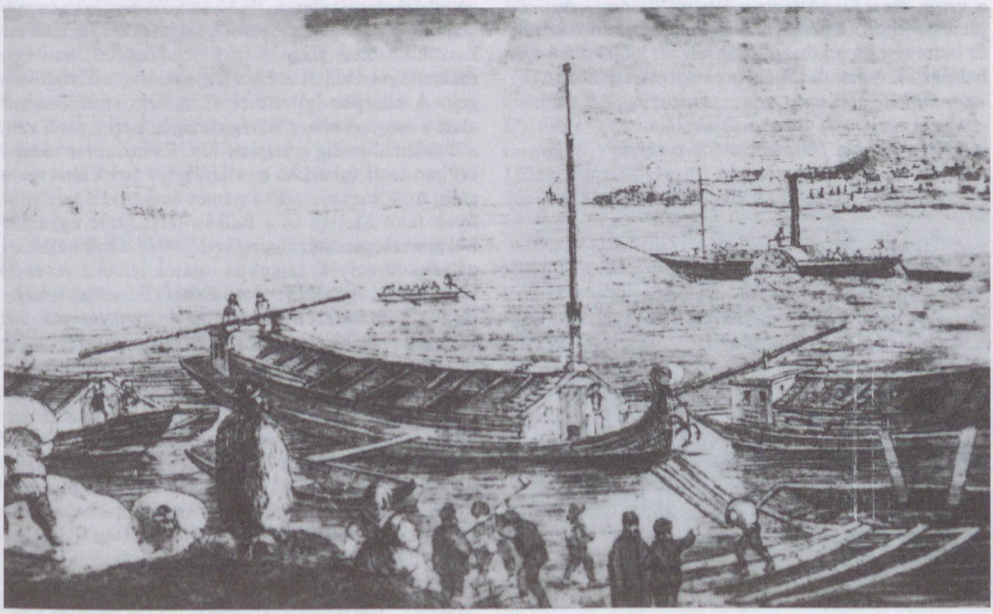

szigetet határoló Kis-~, 2,5 km a *Margit-sziget* mellett a pesti ág, 10 km a soroksári ~ból. Az elzárt, csak alsó végükön a folyóhoz csatlakozó öblök az *újpesti, óbudai hajógyári, lágymányosi* és *hárosi* egykori ágak, valamint a mesterséges *Szilas-patak*i, *Rákos-patak*i és a csepeli kikötői medencék. A ~ *szélessége* a Szentendrei-sziget csúcsa alatt 640 m, a *Lánchíd*nál 330 m, a *Gellért-hegy* alatt 285 m, a *Háros-szigetn*él 400 m. A ~ *esése* bp.-i szakaszán átlag 7–8 cm/km, összesen tehát kb. 2,5 m. A felszínen mérhető *folyási sebesség* 0,6–2,5 m/s (2,16–9,0 km/óra) a vízhozamtól függően. Átlagos *vízhozama* 2340 m^3/s, legkisebb mért vízhozama 590 m^3/s, a legnagyobb 8270 m^3/s. *Vízjárása* kiegyenlített, ingadozása Bp.-en az Alpok és az ÉNy-i Kárpátok csapadék- és hőmérsékleti viszonyaitól függ. A vízállás mérésének alapjául az ún. sempont szolgál, 95,65 m a Balti-tenger szintje fölött, rögzítve a *Vigadó téri* vízmércén. A ~ 1876–1956 között mért átlagos vízmélysége 339 cm. A folyó rendszerint nyár végén, szept.–okt.-ben alacsony, átlag 142 cm; márc.–ápr.-ban és jún.-ban a magas hegyek hóolvadása idején *(zöldár)* magas, sokévi átlaga 555 cm. Rendkívüli természeti körülmények miatt a fenti határok között más időben is előfordulhatnak szélsőséges vízállások vagy 6 m felett →*árvizek*. A víz átlagos hőmérséklete 11 °C, a minimum 0,0 °C, a maximum 27 °C. A *jégzajlás* átlagban 30–40 napig tart. 1876–1950 között 3 évben (4%-os gyakoriság) elmaradt a jég, és 33 esetben (45%-os gyakoriság) álló jégmező képződött. Átlagosan dec. 15-én jelentkezik a jég és febr. 12-én szakadozik fel. (Legkorábban nov. 14-én jelentkezett és legkésőbb márc. 24-én tűnt el.) Az állandó hidak megépülte előtt az átkelő közlekedés szempontjából nagy jelentősége volt a jég beállásának. Ma a csatornákon bevezetett meleg források, műtárgyak és főleg a jégtörő hajók megakadályozzák a végig összefüggő jégmező képződését. – A ~ a pleisztocében (jégkorszakban) alakította ki medrét, és befolyásolta a környező térfelszín kialakulását. A bal parton (pesti oldal) a város a folyó egykori teraszain és a homokjából képződött buckákon épült. A jobb part (budai oldal) alacsonyan fekvő sík területeit is hordalékos réteg borítja. A történeti időkben a folyó mai alakzatai már ismertek: az *Óbudai-szigeten* állt a római helytartói palota, középkori forrásokból ismerjük az újpesti, a Margit- és a Csepel-szigetet, a Pestet körülvevő ~-ág már csak nyomokban volt meg stb. Minden lényegesebb változás a folyó képén az utolsó száz évben történt, és az árvizek elleni védekezés eredménye. – A ~ közlekedési szerepe alapvető volt Bp. életében. A szigetekkel tagolt szakaszok között a Kárpát-medence központjában Bp. mai területén kínálkoztak a legjobb átkelési lehetőségek. A középkorból ismertek a Szentendrei-sziget alatt a *megyeri rév*, a Margit-sziget alatt a *jenői rév*, a Tabánnál pedig a *kispesti rév*. Ez utóbbi a középkorban és az újkorban a →*hajóhidak* helyéül is szolgált. A ~ víziútja a D-i német és osztrák tartományok felől Mo.-ra és a Balkán-félszigetre egyaránt hozta a telepeseket, a kereskedőket és a katonákat. A gályák, dereglyék, sajkák és tutajok lefelé a víz sodrával jöttek, kormány, evező és vitorla csak az irányításhoz kellett. Az érkezett hajók anyagát sokszor szétszedve értékesítették. Kevesebb hajó érkezett D-ről vagy ment felfelé É-ra evezőkkel, emberi vagy lóvontatással. – A ~ *vízierejét* évszázadokig kihasználták a *vízimalmok*, amelyek az 1930-as években tűntek el teljesen. Bp. *vízellátása* a ~ból táplálkozik. A budai Várba már a 15. sz.-ban felvezették a bástyába épített vezetéken a ~ vizét. A városokban még a múlt században is hordókból árulták a ~-vizet. Az 1870-es évektől kiépített vízmű az É-on Pócsmegyer–Felsőgödig, D-en Szigetszentmiklósig kiépített szűrőkutakból és két felszíni vízkiviteli műből nyeri a ~ vizét, biztosítva a főv. ivó- és iparivíz-ellá-

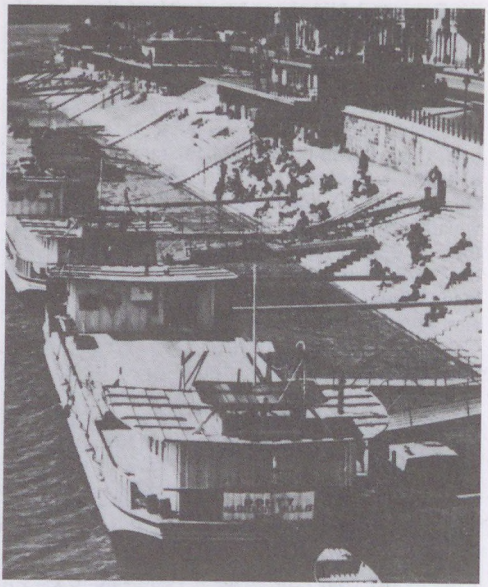

Haltartó bárkák a Dunán

Átkelés a Dunán (Barabás Miklós rajza)

tását. Bp. *csatornái*ból is a ~ba juttatják ülepítés és szűrés után a szennyvizet. – A ~i →*halászat* Bp.-en a 19. sz. közepéig volt jelentős. Ennek emlékét őrzi a budai *Halászváros* és a pesti *Vizafogó* dűlő neve. Mindkét városban nagy létszámú volt a halászcéh. A rakpartok kiépülése, a hajózás és a víz szennyeződése következtében ma már csak kishalak horgászásával lehet a bp.-i ~-szakaszon kísérletezni. – A bp.-i ~-szakasz kotrása során betonozáshoz szükséges kavicsot termelnek ki. – Bp. *vízisport*-élete a ~n indult meg. Az 1830-as években eveztek először sportszerűen ladikon. Később palánkos, evezővillás csónakok épültek, a vízi élet igazi fellendülését azonban az 1910–20-as években a keskeny, gurulóüléses, kitámasztott villájú túra- és versenyhajók építése hozta magával. Ezeket követték a kajakok, kenuk, motorcsónakok. (A ~i fürdőéletet →*dunai uszodák* címen.) A sportélet központja a →*Római-part* volt, a versenysporté a Margit-sziget és a Soroksári-~-ág. A századforduló táján több ízben rendeztek a ~n távúszóbajnokságot. – A ~ *városképi* jelentőségével a 19. sz. elején számoltak először tudatosan a városrendező építészek. A mai *Apáczai Csere János u.* klasszicizáló házsora nyújtott elsőként nagyvárosi városképet. A század második felében váltakozva érvényesültek a telekspekulációs és iparfejlesztő érdekek (pl. a mai Belgrád rakpart sivár bérházsora, malmok, raktárak a ~ partján) és a tudatos városképalakító szempontok (az →*Országház* elhelyezése, a →*Halászbástya* építése, a budai gesztenyesor telepítése, a pesti korzó létesítése stb.). – Több kölcsönös szerződés után az 1918–20-as párizsi békeszerződések a ~t *nemzetközi hajózóút*tá nyilvánították. Ez a tény Mo.-ra kötelezettségeket ró, de előnyökkel is jár, mert a tranzitforgalomban nagy szerepe van a bp.-i kikötőknek. A ~nak a vízi szállításban betöltött szerepét növeli az 1992-ben megnyitott Duna–Rajna–Majna-csatorna. A vízi út ált. rendezése és karbantartása mellett a bp.-i szakaszon még külön gondot jelentenek a rendezetlen külső partszakaszok, a ~ különböző szerepének tervszerű egybehangolása. – A víz szennyezettsége évről évre fokozódik, s a végzetes elszennyeződés megakadályozása is csak nemzetközi összefogással oldható meg. – *Irod.* Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958); Preisich Gábor: Budapest városépítésének története (III., Bp., 1969).

DUNABANK Rt.: →*Duna Befektetési és Forgalmi Bank Rt.*

Dunabau 43 Általános Építőipari Vállalat (XI. Kaposvár u. 5–7.): 1990-ben alakult a →*43. sz. Állami Építőipari Vállalat* átszervezése nyomán. A ~ központja befektető, vagyongazdálkodó és -kezelő szerv, ugyancsak központi döntéskörben maradt a váll.-i stratégia, a marketing, a nagyobb vállalkozási és koordinációs-ellenőrzési tevékenység. 14 kft. alakult a vállalkozások gyakorlati kivitelezésére, egyedi szakmai profillal, önálló üzleti-pénzügyi jogokkal. E kft.-k tevékenysége kiterjed az építés valamennyi fázisára. Tulajdonosaik között hazai és külföldi érdekeltségek, valamint magánszemélyek találhatók. Vegyestulajdonú kft.-k a *Duna-Bramac*, a *Duna-Tesit*, a *Soliter* és az *Isoflas*.

Duna Befektetési és Forgalmi Bank Rt., *DUNABANK Rt.* (V. Báthory u. 12.): 1989-ben alakult, jogelődje az 1987-ben, a *Magyar Hitel Bank Rt.* által alakított *Befektetési és Forgalmi Leánybank*, mely 250 millió Ft-os alaptőkével jött létre. Az MHB a ~ alakításában leánybankjával mint apporttal vett részt. A jogelőd mint szakosított pénzint. elsősorban a lakossági és váll.-i értékpapír-üzletekre, magánvállalkozók finanszírozására, a szakosított pénzint.-ekre jellemző üzletágakra (pl. lízing, faktoring stb.) specializálódott. A ~ kereskedelmi banki jogosítvánnyal dolgozik. Elsősorban kis- és középváll.-ok finanszírozását látja el, ügyfelei között megtalálhatók közintézmények és magánszemélyek is. A ~ 1989 őszén kezdte meg a *Dunakártyák* kibocsátását, amelyek az első mo.-i fizetési kártyák. A kártyaforgalom lebonyolításával a ~ az általa alapított *Első Hazai Hitelkártya Társaság*ot bízta meg. A ~ hagyományosan erős üzletágai az értékpapírkibocsátások szervezése, lebonyolítása, az értékpapírok kereskedelme és a tőzsdei bizományos üzletág is. Ezen a piacon 1987 óta kulcsszerepet játszik. Mivel a ~ partnereinek jelentős része kis- és közepes vállalkozás, a bank aktívan részt vesz a *M. Vállalkozásfejlesztési Alapítvány* vállalkozásfejlesztési hitelkonstrukciójában, és saját forrása terhére is nyújt kisvállalkozásoknak hiteleket. Egy bp.-i és három vidéki fiókja van.

Duna-Bizottság: 1948-ban alakult, az 1939-ben megszűnt *Nemzetközi Dunabizottság* és a *Dunai Vízügyi Munkabizottság* utóda. Feladata a partmenti áll.-ok részvételével a dunai hajózás szabadságának és műszaki feltételeinek a biztosítása. A ~nak diplomáciai jogállása van, székhelye 1952 óta Bp. Évente egyszer ülésezik. Rendes tagjai: Ausztria (1960 óta), Bulgária, Szlovák Közt., az egykori Jugoszlávia Duna-menti utódállamai, Mo., Románia, Moldova és Ukrajna; az NSZK-nak 1957 óta szakértői státusa van. Hatásköre a Dunának a Kelheimtől (NSZK) a torkolatig tartó szakaszára (2414 km) terjed ki.

Duna Cérnázógyár (XI. Ibrahim u. 27.): francia tőkések kezdeményezésére 1932-ben alakult meg Danubia Textilelőkészítő néven. 1933-ban kezdett termelni. 1949-ben államosították, majd 1955-ben Duna Fonalelőkészítő néven a →*Magyar Selyemipar Vállalat* gyáregysége lett. 1966-tól csak szintetikus fonalakat gyárt.

Duna Cipőgyár (IV. Táncsics Mihály u. 10.): jogelődjét *Wolfner* Gyula és társai 1840-ben alapították, 8–10 munkással. A hajdani Újmegyer (ma Újpest) település első üzemeinek egyike és legelső bőrgyára volt. A gyorsan fejlődő Wolfner bőrgyárban a lábbeligyártás a századfordulón kezdődött a katonai célú bakancs- és cipőgyártással. A polgári célú termelés 1912-ben indult meg napi 3–500 párral. 1927-től önálló cipőgyár épült. Az államosított Wolfner bőrgyárból 1949-ben vált ki ~ néven. Az 1960-as évek ip.telepítései során két vidéki üzeme létesült (Hatvan, Oroszlány). Termékei férfi, női és gyermek lábbelik – cipő, csizma, szandál és sportcipő – ragasztott és fröccsöntött technológiával.

dunai csatorna-tervek: →*hajózócsatorna-tervek*

Duna Csokoládégyár (X. Ihász u. 28.): elődváll.-át a *Dreher* konszern alapította 1923-ban *Maul Kakaó- és Csokoládégyár Rt.* néven. A gyártás a Dreher serfőzde területén indult meg. Az államosítás után vált ki a sörgyári cég szervezetéből *Bp.-i Keksz- és Ostyagyár* néven. 1963-tól a M. Édesip. gyára, neve 1968-tól ~. 1981-től a *Budapesti Édesipari Vállalat* gyára. Fő termékei: desszertek, drazsék, tömör csokoládék, töltött ostyák, zselék, cukrászip. félkésztermékek.

Duna Evezős Egylet: az MTK-ból kivált evezősök sportegy.-e. 1895. ápr. 13-án a Reform Kávéházban megalakult az MTK Evezős Oszt.-a, amely 1896. márc. 25-én ~ néven önállóvá vált. A klub 1900-ban Harding személyében angol evezőst szerződtetett. 1907-től a M. Evezős Szöv. tagja, 1914-ben megnyerte az első kétpárevezős bajnokságot. Bár a ~ kivált az MTK-ból, a két klub szoros kapcsolatot tartott egymással, maga Brüll Alfréd is itt evezett. 1914-ben Gillemot Ferencet szerződtették vez. edzőnek. A két vh. között a ~ben a sporttevékenységével szemben előtérbe került a társ. tevékenység. A fasizálódó sportvezetésnek az MTK ellen támadása idején az MTK tagjai közül többeknek a ~ adott átmeneti menedéket. 1942. máj. 1-jén a Kultuszmin. felfüggesztette az egy. működését, 1942. dec. 31-én a klubot betiltották. 1945-től 1948-ig már csak mint evezősegy. működött. Versenyzői közül Szendey Antal 1947-ben Európa-bajnok, 1948-ban olimpiai harmadik lett. 1949-ben végleg megszűnt. – Csónakházukat 1896-ban állították fel, ez a ház eredetileg a Millenniumi kiállítás egyik pavilonja volt, a Margit híd budai hídfőjénél. Később a Vasas evezőházaként működött. 1970-ben, a szentendrei hév vonalának építésekor lebontották.

Dunaferr–Lőrinci Hengermű Kft. (XVIII. Hengersor u. 38.): 1949-ben alakult új gépi felszereléssel az 1927-ben leállított, és azóta raktárként hasznosított egykori *Lipták és Társa Építési és Vasipari Rt.* telepén. Ötvözött és szénacélból durva lemezeket állít elő évi kb. 170 000 tonnás nagyságrendben. 1963-tól a Dunai Vasmű Hengermű gyáregysége, 1984-től leányváll.-a. 1990-től ismét önálló, és kft.-ként üzemel.

Dunafürdő: →*Diana fürdő*

Duna Galéria: →*galériák*

Dunagőzhajózási Társulat: →Első Dunagőzhajózási Társaság

Duna-hidak: nagyjából az *Árpád híd* helyén állt a →*római kori Duna-híd*. A feltételezések szerint a középkorban Zsigmond, majd Mátyás királynak is volt állandó híd építésére vonatkozó szándéka. A 16. sz.-tól kezdődően létesítettek →*hajóhida*kat. Az első állandó híd a *Lánchíd* volt. A ma létező ~ a következők: →*Lánchíd*, →*Margit híd*, →*Szabadság híd*, →*Erzsébet híd*, →*Petőfi híd*, →*Összekötő vasúti híd*, →*Újpesti vasúti híd* és a *Duna-ág hidak*.

I. *Óbudai-Duna-ág:* 1. *Óbudai-szigeti híd*, a Mozaik u. elágazásától vezet a szigetre. Ideiglenes szerkezetű, ún. K-híd, a Duna-ágat ferdén hidalja át, egyetlen, 98,0 m-es nyílással, 2,80 m széles úttestjén vasúti vágány is van, kétoldalt 1,0 m széles járdák. A szerkezetet is beszámítva 7,46 m széles. 2. *Hajógyári híd*. Csak a volt hajógyár fogalmának a lebonyolítására szolgál, három változata követte egymást. A hajógyár technológiája miatt az első kettőnél – a csatlakozó utak szintje miatt – arra volt szükség, hogy a hajók a híd alatt át tudjanak haladni; így a hídnak nyithatónak kellett lennie. a) Az 1858–84 között fennállott híd fából készült ún. tolóhíd volt, 9,48 + 21,80 + 9,48 m nyílással, a fix (szélső) nyílások szélessége 4,74 m, a középsőé (ezt két részben lehetett széttolni) 4,11 m volt. b) 1884-ben vasszerkezetű hidat építettek helyére, ennek a 21,0 m középső nyílását 3,0 m magasra lehetett kézi erővel felemelni. (Ehhez két főre volt szükség, a teljes emelés 7 percet vett igénybe.) A híd szélessége 6,0 m volt. c) Miután hajók áthaladására már nem volt szükség, nem nyitható, egynyílású vasbetonhidat építettek (1969). – II. *Újpesti (téli kikötői)-Duna-ág:* a Meder u.-nál, a Vízművek számára a főnyomócsövet tartó, 65 m fesztávolságú acélszerkezetű híd épült, mely egyúttal a gyalogforgalom céljára is szolgál (1975). – *III. Soroksári-Duna-ág:* 1. a *csepeli gyorsvasút* hídja, 1951-ben nyílt meg. Kétvágányú, rácsos szerkezetű híd, közvetlenül a *Kvassay híd* (1927) mellett, vele azonos nyílásbeosztással (45,8 + 45,8 m), keresztmetszete két 2,38 m járda és 7,50 m széles úttest. Eredetileg villamosvasutat is akartak átvezetni, ezért szélesebb pillérekkel épült, ami a tervezett híd kiszélesítését meg fogja könnyíteni. 1944/45 telén felrobbantották, 1946-ban változatlan formában építették újjá. 3. *Gubacsi híd*. Helyén eredetileg zárógát volt, zsilippel, ennek a hídján vezetett át az út. 1912-ben a zsiliptől D-re a BHÉV számára is épült egy kis híd. 1924-ben a gátat elbontották és két párhuzamos hidat építettek, az É-it a vasút, a D-it a közút számára, a két híd között 4,9 m szabad tér maradt. Az idők során az É-i híd É-i vágányát a MÁV átvette, és a BHÉV számára az említett közt áthidalva létesítettek a vágányt alátámasztó szerkezetet. Miután a híd alsópályás, négy főtartó van, ami a későbbiekben bonyolult forgalmi helyzetet hozott létre. 1978-ban megszűnt a BHÉV forgalma, és a hidat átalakították: az É-i oldalon megmaradt a MÁV vágánya, a felszabadult sávban helyezték el a Csepel felé haladó közúti forgalom egyik sávját, ezután következik a főtartó, majd – két főtartó között – ugyanennek az iránynak a másik sávja, a harmadik és a negyedik főtartó között a pesti oldal felé haladó forgalom két sávja. A rácsos szerkezetű híd nyílásbeosztása 45,4 + 54,8 + + 45,4 m, mindkét hídfőnél két 10,98 m-es parti nyílással. A hidat 1944-ben felrobbantották, egy ideig fahíddal helyettesítették, véglegesen 1947-ben állították helyre. 4. *Molnár-szigeti híd:* 1961-ben épült, nem hidalja át a teljes medret, csak a pesti part és a sziget közötti mellékágat. Gyalog- és járműforgalomra szolgál. – *Irod.* Gáll Imre: A budapesti Duna-hidak (Bp., 1984). →még *ideiglenes hidak*

dunai átkelőforgalom: Bp., ill. elődvárosai számára mindig fontos volt a ~ megoldása. Már a rómaiak korában volt *Aquincum* és a →*Transaquincumi* erőd között állandó jellegű híd a mai Árpád hídtól É-ra. A Tabán és a mai Március 15. téren állott →*Contra-Aquincum* erőd között, ahol a Duna a legkeskenyebb, révátkelő volt. A középkorban

nagyjából ugyanezen a helyen állt fenn a *pesti*, más néven *kispesti rév*. A ~t szolgálta a *megyeri rév* (a Szentendrei-sziget alatt) és a Margit-sziget alatti *kisjenői rév* is. A Zsigmond, majd Mátyás király idejében tervezett állandó *Duna-hidak* nem valósultak meg. Az első *hajóhíd*ról (a pesti révnél) Zsigmond király korából van említés, de biztos forrás csak a törökök által épített hajóhídról van. 1688-ban jelent meg a mai Erzsébet híd helyén a *repülőhíd*, ez a 18. sz. közepéig működött, ekkor ismét hajóhidat létesítettek, ennek a pesti hídfője először a mai Türr István u.-nál (eredeti neve: Kishíd u.), majd a Deák Ferenc u.-nál (eredeti neve: Nagyhíd u.) volt. A hajóhidak forgalmát zavarta, hogy a hajók áthaladásához ki kellett nyitni (az ún. réshajókat kiúsztatták), és télen a jégzajlás miatt a hidat el kellett bontani. Ezután a hajóhíd helyett csónakokkal közlekedtek, ami a jégzajlás idején veszélyes és bizonytalan átkelési lehetőség volt. Ha a Duna befagyott, gyalog is, szekerekkel is a Duna jegén keltek át, ez sem volt veszélytelen. A Csepel-szigettel a Soroksári-Dunaágon át, a mai Kén u.-nál a *gubacsi komp*, a főágon át a 18. sz. óta fennálló *budafoki komp* biztosított összeköttetést. A ~ban minőségi változást jelentett a *→hajóközlekedés* megindulása (1820, illetve tartós formában 1844), utána pedig a Lánchíd megnyitása (1849). A főv. megalakulása után a ~ nagysága – a statisztikában még nem jelölt omnibuszon, lóvasúton v. villamosvasúton utazók számától eltekintve – a következőképpen alakult:

	1874	1885	1900	1913
Naponta átkelt személyek száma (ezer fő)	33,15	46,10	58,69	68,50
ebből · gyalog a hidakon	70,2 %	69,9 %	85,9 %	76,1 %
· hajóval	29,8 %	30,1 %	14,1 %	23,9 %
A rendelkezésre állott hidak	L	L, M	L, M, FJ	L, M, FJ, E

L: Lánchíd, M: Margit híd, FJ: Ferencz József híd, E: Erzsébet híd.

A két vh. közötti időszakban nem volt egységes statisztika, így az alábbi adatok csak megközelítő képet adnak a forgalmi struktúráról (1000 fő/nap):

a) gyalogforgalom (1931)	92,0 (26,8 %)
b) villamosvasút (1933)	203,2 (59,4 %)
c) személygépkocsik utasai 2 utas/kocsi (1931)	37,8 (11,0 %)
d) kerékpárosok (1931)	9,1 (2,6 %)
e) hajózás (1931)	0,6 (0,2 %)
összesen:	342,7 (100,0 %).

Az autóbuszközlekedésről nem áll rendelkezésre adat, a rendelkezésre álló hidak ugyanazok, mint 1913-ban.

Az *→ideiglenes hidak:* a Kossuth és Szabadság híd forgalma 1946 szept.-ében a következő volt (1000 fő/nap):

	Gyalog haladt át	Személyautók utasai, 2 fő/kocsi	Hajózás
Manci híd	13,2 (7,8 %)	–	–
Kossuth híd	111,5 (65,9 %)	8,2 (64,2 %)	–
Petőfi pontonhíd	21,4 (12,6 %)	1,2 (9,3%)	–
Szabadság híd	23,2 (13,7%)	3,4 (26,5%)	–
Hajózás	–	–	5,8
Összesen	169,3 (100%)	12,8 (100,0%)	5,8
Hidak és hajózás együtt		187,9 (100,0 %)	
A fenti összegből	(90,1 %)	(6,8 %)	(3,1 %)

A következő táblázat a *metró* Duna alatti alagútjának a megépítése (1972) előtti és a mai %-os adatokat mutatja be. Az 1970. és 1989. évi adatok jelentős strukturális változást mutatnak. A tömegközlekedési eszközöknek a hidakon áthaladó forgalma csökkent, ezt nagyrészt a metró vette át, emellett erősen megnövekedett a személygépkocsik utasainak a száma.

	1970 1000 utas/nap	Arány %	1989 1000 utas/nap	Arány %
A hidakon gyalog	jelentéktelen		nem volt felvétel	
A hidakon tömegközlekedési eszközökkel	1065,8	(88,3)	582,0	(62,2)
· villamosvasúttal	(595,1)	(49,2)	(320,9)	(34,3)
· autóbusszal	(470,7)	(39,0)	(261,1)	(27,9)
Személygépkocsik utasai, utas/kocsi	137,1	(11,4)	351, 8	(37,5)
Kerékpárosok	jelentéktelen		nem volt felvétel	
Hajók utasai	4,2	(0,3)	3,1	(0,3)
Összesen	1207,1	(100 %)	936,9	(100 %)

Különösen erős ez a hatás a Lánchídon, ennek forgalma a következőképpen alakult (1000 fő/nap):

	1970	1989
Autóbusszal	116,5 (79,3 %)	23,4 (40,9 %)
Személygépkocsival	30,4 (20,7 %)	33,8 (59,1 %)
Összesen	146,9 (100 %)	57,2 (100 %)

Az áthaladt személyek száma eszerint az 1970. évinek mindössze 38,9 %-a. – A tömegközlekedési eszközök a Duna-hidak forgalmában a következő időpontokban indultak, illetve szűntek meg:

	Omnibusz	Lóvasút	Villamosvasút	Autóbusz
Árpád híd	–	–	1950	1950
Margit híd				
· pesti nyílás	–	1879–1896	1896	1927
· budai nyílás	–	1879–1896	1896	1929
Lánchíd	feltehetően 1850–1924	–	–	–
Erzsébet híd	1913–1915	–	1914–1973	1928
Szabadság híd	–	–	1898	1928
Petőfi híd	–	–	1937	1937

Duna Inter • Continental Hotel (V. Apáczai Csere János u. 4.): az 1868-ban épült reneszánsz stílusú 294 szobás Grand Hotel Hungária 1945-ben kiégett. 1948-ra a mellette álló Bristol Hotelből építették újjá Duna Szálloda néven. A 60-as években lebontották, és helyén 1967-ben Finta József és Kovácsy László tervei alapján megkezdték a ~ építését, Cyrus Eaton, ill. a Tower International amerikai cég anyagi támogatásával. 1969-ben nyílt meg a főv. ötcsillagos luxusszállodájaként. Kilenc szintjén több lakoszt.-a és 340 Dunára néző szobája van. Kongresszusi terme, különtermei, éttermei, eszpresszói, éjjeli mulatója, üzletsora, föld alatti garázsa áll a vendégek rendelkezésére. A földszinti halljában és a kongresszusi terem előterében elhelyezett gobelinek, faliszőnyegek és kézi szövésű szőnyegek neves művészek munkái. Az eszpresszóban Gross Arnold grafikus festményei, a Budavár-teremben Kondor Béla festő sgraffitói láthatók. A Csárda-étteremben Bieber Károly iparművész kovácsoltvas munkái kaptak helyet. Az Inter • Continental Hotels Coorporation és a HungarHotels megállapodása alapján a szálloda m. tulajdon, a szállodalánchoz ún. „franchise" (névhasználati) szerződés köti.

Dunai Repülőgépgyár Rt. (V. Mária Valéria u. 17.): 1941-ben alakult a *Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt.* és a Pesti M. Kereskedelmi Bank vállalkozásaként. A ~ megalakulásától kezdve a W. M. váll.-ok tagja. Létrehozása az 1941. jún.-i m.–német repülőip. egyezmény alapján történt. A ~ megalakításának célja a Messerschmitt Me 210 kétmotoros harci repülőgép licenc alapján történő gyártására alapozott korszerű hazai repülőgépip. megteremtése volt. 1942 közepén összeszereléssel indult a gyártás. A cég gyártelepe Szigetszentmiklós-Horthy–ligeten épült fel, repülőtere Tökölön volt. A ~ üzemében készült első Me 210 Ca-1 típusú repülőgéppel 1942. dec. 21-én végezték az első repülést. 1944. jan. 3-ig 104 db, majd nov. végéig összesen 270 db repülőgép épült. Az 1944. ápr.-i bombatámadások súlyosan megrongálták a gyártelepet, ezért a termelés csökkent mértékben folytatódott. Munkáslétszám: 1942. dec.-ben 3653 fő volt, nagy részük a W. M. Acél- és Fémművei Rt. dolgozóiból verbuválódott. 1943. dec.-ben 8703 fő, majd 1944. okt. végén 16 000 fő volt az alkalmazottak létszáma. A ~ üzemeinek nagy részét 1944 nyarán m.–német kormányközi döntés alapján a budatétényi és kőbányai barlangpincékbe telepítették. 1944. nov.-ben a gyártelepről és a barlangpincékből a csúcstechnológiát jelentő szerszámgépeket, készülékeket és a nyers-

A Duna Inter · Continental Hotel

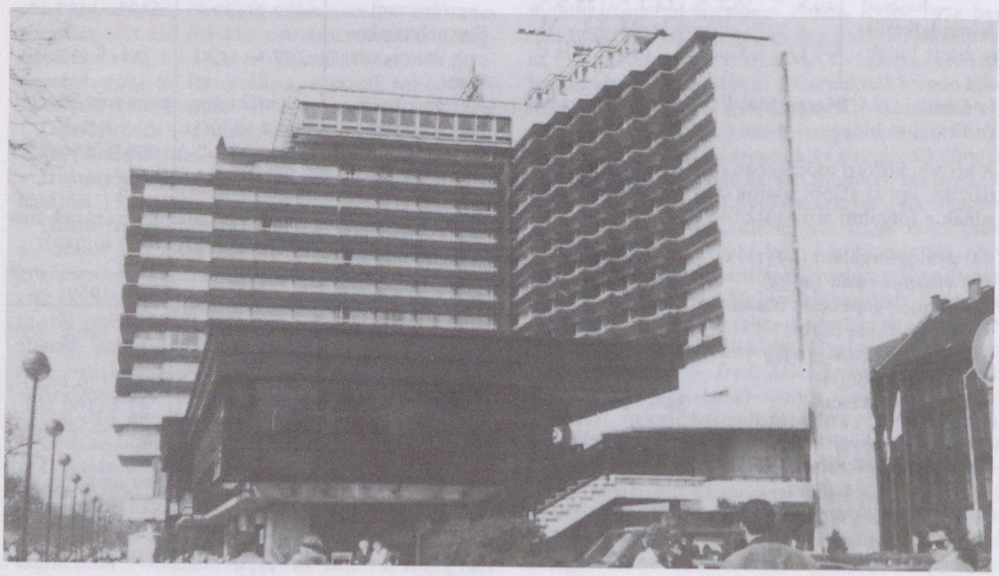

Légifelvétel a budapesti Duna-hidakról

anyagot kitelepítették Ausztriába. A Vörös Hadsereg alakulatai 1944. nov. utolsó napjaiban értek el a gyártelephez. A háború befejeztével, bár a hadirepülőgépek építése megszűnt, mégis erőfeszítések történtek a súlyos károkat szenvedett gyártelep újjáépítésére. 1945. nov.-ben már 200 fő dolgozott a romok eltakarításán. A ~ 1945. dec.-ben a Közlekedési Min. utasítására bekapcsolódott a szovjet katonai teherjárművek javításába. 1946. nov.-ben a potsdami szerződés, valamint a m.–szovjet kormányközi tárgyalások alapján a Mo.-i Szovjet Javakat Kezelő Hivatal irányítása és ellenőrzése alá került. Ez az állapot 1947. máj.-ban megszűnt. Ettől az időponttól a ~ áll. ellenőrzés alá került. Az elkövetkező években a ~ igazgatósága fizetésképtelenség miatt a cég ip.igazolványát többször szüneteltette. 1948. ápr.-ban államosították. 1948 nyarától 1949. nov.-ig a Honvédelmi Min. megbízásából repülőgépsárkány-, repülőgépmotor- javításokat és alkatrészgyártást végzett. 1949. nov.-ben Csepel Autógyár Nemzeti Váll. lett a cég neve. – *Irod.* Kováts Lajos: A Dunai Repülőgépgyár története (Bp., 1985).

dunai szigetek: a Duna medrét a bp.-i szakaszon több sziget is tagolja (Palotai-sziget, Népsziget, Óbudai-sziget, Margit-sziget, Csepel-sziget, Molnár-sziget, Hunyadi-sziget, Háros-sziget, Kis-Háros-sziget). Ezek a pleisztocén végi utolsó hordalékkúpépítő tevékenység maradványai. Akkor kisebb vízhozam és bővebb hordalékszállítás mellett lényegesen erőteljesebb feltöltő munkát végzett a folyó. Később, mai helyén medrét bevágva eróziója elrombolta korábbi lerakódásának, szigeteinek jó részét. A bp.-i szakasz szigetei a →*Csepel-sziget* kivételével eredetileg zátonyszigetek voltak, teljes egészében a Duna hordaléka építi fel őket. A szabályozások alkalmával kiépített partokkal, kőburkolatokkal mai helyükön rögzítették őket, különben a vízfolyás mentében lassan lefelé tolódnának a folyó erózió-építő munkája nyomán. Többet közülük (pl. a *Fürdő-szigetet*) a szabályozás teljesen eltüntetett, másokat egybekötöttek (→*Margit-sziget*), ismét másokat a partokhoz csatoltak *(Újpesti-sziget)*. A ~ jelentős részben a vízsportok és az üdülés céljára szolgálnak. Az É-iak fontos szerepet töltenek be a város vízellátásában is. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Dunaiszky: szobrászcsalád. – 1. ~ Lőrinc (Libetbánya, 1784–Pest, 1833). A bécsi akadémián tanult, majd Pesten telepedett le 1809-ben. Számos domborművet, házhomlokzatokra szobrokat, oltárt, szószéket, síremléket faragott; sokat foglalkoztatott szobrász volt. Ő készítette a krisztinavárosi plébániatemplom oltárszobrait. Egyik legjobb munkája a pesti „Szt. Lélek" patika (Török patika) bútorzatának díszítése (1813). Jelenleg a Semmelweis Orvostörténeti Múz.-ban látható. – 2. fiai közül csak ~ László Gyula (Pest, 1822–Bp., 1904) volt jelentősebb. A müncheni akadémián és Bécsben tanult.

1850-től Pesten dolgozott. Emlékműveket, portrékat s ép.díszítő szobrokat készített klasszicizáló stílusban. *Lendvay Márton*-szobra (1860) ma az Országház u.-ban (1971 óta), *Halászkút*ja (1862) a Népligetben (1899 óta) áll.

dunai termális vonal: annak az egymást keresztező ÉNy–DK-i és ÉK–DNy-i irányú törésekből, vetősíkokból összetevődő szerkezeti övnek az elnevezése, amelynek mentén a →*Budai hegység* a →*Pesti-síkság* felé lesüllyedt. Ez az öv nagyjából a Duna Ny-i partja mentén húzódik, helyenként azonban néhány 100 m-re attól el is távolodik. A Budai-hg.-et felépítő felső-triász →*dolomit* és *mészkő* a Pesti-síkság felé (és alá) a párhuzamos törések mentén lépcsőzetesen süllyed a mélybe, és a *Városliget*nél már 900–1200 m-re van a felszín, nagyrészt fiatalabb (eocén, oligocén és miocén) tengeri, kisebb részben (pleisztocén-holocén) folyóvízi üledékek alatt. A ~on a mélybe hatoló törések szerkezeti síkjai mentén törnek fel a *budai hévforrások*. Három forráscsoport különíthető el. 1. *Gellért-hegyi forráscsoport:* A Gellért, a Rudas és a Rác (Szt. Imre) fürdőkben eredetileg 31 forrást számláltak, a fürdők szerinti 3 csoportban, 35–45 °C hőmérséklettel, és változó, de nagyon jelentős vízhozammal. A hévforrások, gyógyvizek, alkáli-Ca-Mg-hidrogén-karbonátos összetételűek, ezek mellett jelentősek a szulfid-kén és radioaktív komponensek. A fenti eredeti állapothoz képest jelentős változás a mai állapot, amikor is a klasszikus források nagyrészt használaton kívül vannak, és a fürdők ellátásához szükséges hévizet fúrt- és aknakutakból nyerik. A hőmérséklet és a hozam az egész területen jelentősen csökkent a század második felében. – 2. *József-hegyi forráscsoport:* a Margit hídtól É-ra, kb. az Üstökös u. és a Kavics u. közötti hegylábi szakasz, kb. 150 m széles és 300 m hosszú terület. A *Császár fürdő* és a →*Lukács gyógyfürdő* forrásait táplálja. Egy részük (a Lukács fürdői Iszaptó, a Király fürdő forrása, a Császár fürdői Antal-forrás, Mária- és János-forrás, Nádor-forrás) eredetileg 45–55 °C-os gyógyvizet adott, más részük (a Molnár János hasadékbarlangban a Boltív-forrás, Malom-tó, Szikla-forrás, a Lukács fürdői Római-forrás, a Császár fürdői Török-forrás, az Iszap-tó forrásai) eredetileg 20–22 °C-os, 1800–2300 l/perc hozamú langyos forrás volt. Napjainkban a melegvizű források egy része használaton kívül van, a Nádor-forrás megszűnt, mert a melegvízellátást a két fürdőben fúrt kutakból fedezik. A langyos vizű források használatban vannak. A források vizének hőmérséklete és hozama 1955 óta jelentősen csökkent. A melegforrások gyógyhatásúak, alkáli-Ca-Mg-hidrogénkarbonátos összetételűek, szulfidkénnel. – 3. *Római fürdő – Csillaghegy környéki forráscsoport:* A római fürdői források a hg. fiatal üledékekkel feltöltött előterében, a Dunától kb. 1 km-re ott törnek felszínre, ahol a mészkő fölött a vízzáró oligocén rétegek hiányoznak, és a mészkövet feldaraboló, vízvezető törések közvetlenül érintkeznek a felszíni kavicstakaróval. A langyos vizek átlagos hozama itt 4000–9000 l/perc volt eredetileg, malmokat hajtottak vele; a csillaghegyi források hozama szintén nagy volt. A római fürdői forráscsoport vizét vezették be a rómaiak a szomszédos Aquincumba, s annak távolabbi részeibe is. A területen újabban több fúrt kutat mélyítettek a vízellátás zavartalansága érdekében, mert a vízszint és a hozamok csökkentése itt is számottevő. Ehhez a vízrendszerhez tartozik a Külső Bécsi út elején, a Textilfestő Gyár területén fakadó *Árpád (Kerékcsárdai)-forrás,* amelynek 20 °C körüli hőmérsékletű vizét ma a gyár használja fel; hajdan malmot hajtott; továbbá a békásmegyeri lakótelep mögött, a HÉV mellett fakadó *Attila (Bründl)-forrás,* amely a nyomtalanul eltűnt egykori budakalászi téglagyári strandot látta el vízzel. Ez az É-i, langyos vizet adó forráscsoport egy vízrendszerhez tartozik. A források vizének hőmérsékletét a mélyből feltörő meleg karsztvíznek a hg. felől szivárgó hideg karsztvízzel való keveredése határozza meg. Az ált. hozam- és hőmérsékletcsökkenés erre a területre is jellemző. A forráscsoport vize oldottanyag-tartalma alapján nem éri el az ásványvíz töménységét, hanem ideális ivóvíz minőségű. Ezért használja egy évszázada a vízminőségre rendkívül kényes textilfestő gyár. Ugyanilyen minőségű a József-hegyi forráscsoport langyos forrásainak vize is. – *Irod.* Budapest hévizei (szerk. Alföldi László, Bp., 1968).

Dunai Tudós Társaság, *Sodalitas Litteraria Danubiana:* humanistákból alakult tudós társ., amelyet 1497-ben *Celtis* Konrád humanista tudós és költő hozott létre Budán és Bécsben, feltehetőleg az itáliai Academia Platonica ösztönzésére. Magyarokon kívül olasz, cseh, német humanisták tartoztak tagjai sorába. Tevékenységének emlékei mindenekelőtt Celtis műveiben maradtak fenn.

dunai uszodák: az első ~ a napóleoni háborúk után a katonai, később a polgári úszásoktatás céljára létesültek. Lényegük a *kosár* volt, mintegy 20 m hosszú, néhány m széles, két m magas, felül nyitott lécszerkezet, melyet oly mértékben süllyesztettek a Duna vizébe, hogy benne állig érő vízfelületet kapjanak. Tutajok övezték, ezeken korlát, járda és kabinsor állt. Az utóbbin át a nyílt vízhez jutottak a már úszni tudó *szabadúszók*. Ezekben a ~ban kezdődött a bp.-i úszósport. Az első uszoda 1817-ben Pesten, a mai Lánchíd-fő táján létesült katonai *úszóisk.* volt, amelyet időnként Budán állítottak fel. A Batthyány tér táján egy másik katonai úszóisk. is létesült, mely az I. vh.-ig állt fenn. A pesti 1852-ig működött; kezdetben civilek is látogathatták. 1829-ben Pesten a Lánchíd-fő mellett nyílt meg *Mayer* György *Duna-fürdő*je, majd úszóisk.-ja, amely 1854-ben Mayer Borbála néven együttműködött a később önállósult, és a mai Országház közelében népszerűségre szert tett *Scholtz-uszodá*val. A Mayer-féle uszodát 1874-ben Bodnár vette át. Az 1830-as évek elején a Lánchíd helyéhez közelebb a pesti parton *Ullmann* nyitott dunai uszodát, amelyet 1840-ben *Kammermayer* Antalnak adott el, aki *Nemzeti Uszoda* néven tartotta üzemben, s nagy hírnévre tett szert. 1873-tól *Káldor* volt a tulajdonosa, 1874-ben *Beitscher* vette át és működtette 1920-ig. A mai Erzsébet híd pesti hídfője helyén nyílt a múlt század harmincas éveiben *Depini* Péter *Duna-fürdő*je, amelyben 12 kis és két nagyobb medence volt magánosok és családok számára. Ezt *Széchenyi* István is látogatta, sőt nyílt vízi

dunai úszásainak gyakran ez volt a célpontja. Egy harmadik Duna-uszodát is nyitott a pesti Lánchíd-fő fölött *Walter* József 1852-ben elsősorban nők úszásoktatására. Budán a Lánchíd-főnél 1880-tól *Unger* Antal tartott fenn Duna-uszodát. – Ezek valamennyien belépődíjjal működtek, de 1854-ben a pesti tábori kórházzal szemben nyílt egy *ingyen dunai uszoda* is, amelyhez 1860-ban egy második járult. A két vh. között a ~at a főv. tartotta fenn: férfi és női fizető vendégeknek egyet-egyet az Erzsébet híd pesti hídfője mellett, férfiak számára ingyen uszodát a budai és a pesti parton, ugyancsak egyet-egyet a Margit-sziget magasságában. A két vh. között a →*Palatinus strandfürdő*nek is volt kosaras uszodája. A ~ az újpesti öbölben teleltek át, a II. vh. végén itt mentek tönkre. Helyreállításukra eü. és forgalmi okokból nem került sor.

dunai zárólánc: Zsigmond kir. által tervezett folyami zárólánc, melyről első ízben mint megvalósíthatatlan gondolatról 1433-ban tett említést Bertrandon de la Brocquière, a burgundiai herceg hazánkon átutazó főlovászmestere. A ~ mégis megvalósult. A hatalmas szemekből álló ~ pontonokon nyugodott a budai Vár délebbi kortinájának parti körbástyája és a pesti Rondella között. A ~ot 1529-ben felszedték, hogy Bécs alatt a felvonuló Szolimán szultán elől a Dunát elzárhassák vele. Ez alkalommal a saját súlya alatt elszakadt; kiemelése után a bécsi hadiszertárban helyezték el. (A ~ Napóleon Bécs elleni támadásakor is szerephez jutott, ekkor ismét elszakadt; kiemelték, s Napóleon rendelkezésére a párizsi Musée de l'Artillerie-ben helyezték el.) Szapolyai János kir. újabb ~ot készíttetett, amely még 1664-ben is megvolt a török kori Budán áthaladó Christian Wallsdorf naplója szerint. A ~ néhány elemét a Hadtörténeti Múz. és az MNM őrzi. – *Irod.* Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán (Bp., 1969).

Duna Kábel Kft. (XI. Budafoki út 60.): 1991-ben alapította a Wiener Kabel- und Metallwerke, WKM Gmbh. (Siemens) és a M. Kábel Művek telefonkábelek gyártására. A ~ a Siemens hírközlés területén létesített első K-európai termelő vegyesváll.-a. Alaptőkéje 1,3 milliárd Ft. Tulajdonosai 46,81–46,81%-ban a WKM és az MKM, továbbá a M. Távközlési Váll. és a Siemens Budapest Kft. – A ~ létesítését a nagymérvű telefonhálózat fejlesztési program kábelszükséglete indokolta. Az alapításhoz az MKM 6000 m²-es ingatlant és ép.-eket, a WKM berendezéseket és gépeket adott. A korszerű gyártósor számítógépes vezérlésű. Kapacitása évi 0,7 millió km kábel.

Duna Kertészeti Mezőgazdasági Termelőszövetkezet: →*Csepeli Duna Mezőgazdasági Termelőszövetkezet*

Duna Konzervgyár: →*Budapesti Konzervgyár*

Duna-korzó (V. ker.): a *Belgrád rkp.*-nak a *Lánchíd*tól az *Erzsébet híd*ig terjedő szakasza. Az FKT és a főv. együttesen végezték a ~ rendezését, mely kocsiforgalomtól elzárt, fásított asztalttal burkolt, divatos sétahellyé vált. Az 1900-ban elkészült villamosvasút a ~t elvágta a Dunától. A ~n húzódott az 1945-ben jórészt elpusztult Duna-parti szállodasor

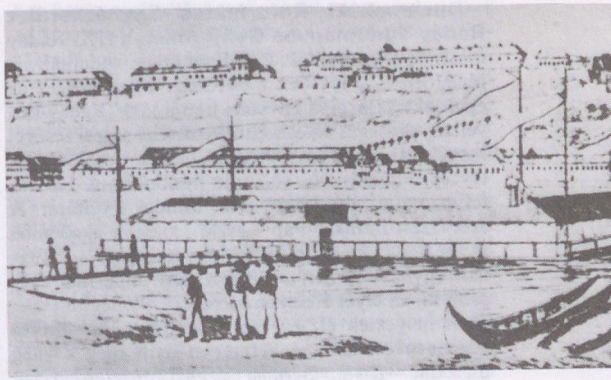

Duna-uszoda

(Hungária, Bristol, Larlton, Ritz). A ~ 1944 óta fennálló rendezetlen helyzetét 1984-re megszüntették. A közúti forgalmat kirekesztették, egységes díszburkolatot létesítettek, az így nyert, csak a gyalogosforgalom céljára szolgáló területen u.bútorokat helyeztek el. A közvilágítást a gyalogosforgalom igényeinek megfelelően alakították ki. A villamosvasút felsővezetéki oszlopait az építés korának megfelelő oszlopokkal cserélték fel. Szállodák (Duna Intercontinental, Forum, Átrium) építésével, a →*Vigadó* újjáépítésével és a Vigadó tér rendezésével stb. a főv. legszebb kilátású sétánya visszakapta régi, európai hírű hangulatát. A Vigadó tér Duna-parti korlátján 1990-ben helyezték el Marton László *Kiskirálylány* szobrát.

A Duna-korzó

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Tudományos Gyűjteménye (IX. Ráday u. 28.): a Dunamelléki Ref. Egyházker. tudományos intézménye. 1955-ben a →*Ráday Könyvtár* és az egyházker. Püspöki Hivatala irattárának (Ráday Levéltár) egységes intézménnyé történt szervezésével hozták létre, jelentős történeti dokumentumok gyűjtő- és őrzőhelyévé, valamint tudományos bázissá fejlesztve mind a könyvtárat, mind a levéltárat. A szervezési munkát Pap László teológiai akadémiai ig. és Benda Kálmán történész végezte. A ~ 1983-ban egyháztörténeti és -művészeti múz.-mal egészült ki, amelyet Kecskeméten, az Újkollégium ép.-ében helyeztek el, bár szervezetileg a ~ szerves része. 1988-ban a ~ keretében nyílt meg a világ második →*Bibliamúzeuma* (az első Amszterdamban található). A ~ 1979 óta a →*Ráday Kollégium* autonóm egysége. A ~ 1955-ben, majd az 1980-as években rendszeresen kiadta Évkönyvét. – *Irod.* A magyarországi Református Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke (szerk. Ladányi Sándor, Bp., 1976); Zay László: Ráday-örökség, Kollégium és Gyűjtemény (Bp., 1988/2. sz.).

Duna Művészegyüttes: a Belügymin. karhatalmi alakulatainak tánccsoportjaiból 1957-ben megalakult hivatásos táncegyüttes. Első vez.-je *Náfrádi* László koreográfus. Az együttes kezdetben többnyire helyőrségi klubokban, alakulatoknál v. termelőszövetkezetekben lépett fel. Repertoárját a műfaji sokoldalúság jegyében alakította ki. 1964–70 között *Somogyi* Tibor vette át az együttes vezetését, majd 1970-től 1983-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig ismét Náfrádi László a művészeti vez., aki maga is alkotott műveket táncosai számára (*Torockói nász, Verkli lakodalom* stb.). Mellette számos külső betanító koreográfus dolgozott az együttessel (*Molnár* István, *Béres* András, *Tímár* Sándor, *Foltin* Jolán és mások). Az 1983–84-es évad második felétől az új művészeti vez. *Vavrinecz* Béla mellett *Mosóczi* István látja el a tánckarvezető-koreográfus feladatait. 1987 jan.-jától az együttes művészeti vez.-je *Erdélyi* Tibor.

Duna-palota (V. Apáczai Csere János u. 14.): Fellner Sándor tervei szerint a Duna-parti szállodasor legészakibb tagjaként 1913. jan. 17-én nyílt meg a fényűző →*Ritz Szálló*. 1916-ban a Hungaria Nagyszálló Rt. tulajdonába került, és ekkor kapta a ~ nevet. Magasföldszinti olvasóterme 1931-től a Café de Paris mulató. 1937-ben megnagyobbították, ekkor a szálloda 55 új szobával is bővült. Látogatott tetőterasza volt. 1945. jan.-ban leégett.

Duna Papírgyár: a →*Papíripari Vállalat* gyáregységeként jött létre 1964-ben az →*Ozalid Papírgyár* és a *Másolópapírgyár* összevonásából. Már 1966-tól elkezdődött a profilváltás (pl. a polietilént a *Csomagolóanyaggyár*, a magnószalagot a Polimer Ktsz készítette), s a ~ 1976-ban más papírgyárakba olvadt be.

Dunaparti Színház: 1920-ban nyílt meg a volt →*Medgyaszay Színház* (Eskü, ma Március 15. tér 1. sz.) ép.-ében. Keller Gyula igazgatásával, mindössze egy évadon át működött. Hat bemutatója egyfelvonásosok, bohózatok, rövid operák (W. A. Mozart: Bastien és Bastienne, J. Offenbach: Varázshegedű, A. Adam: A nürnbergi baba) voltak. A ~ban fellépett többek között Hegedűs Gyula, Kabos Gyula, Lóth Ila) stb. 1920-tól *Kamaraszínház* néven a →*Madách Színház* társulata játszott az ép.-ben két hónapig (ápr.–máj.), Vitéz Miklós vezetésével. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora, 1904–1944 (Bp., 1974).

Dunaparti Színpad: 1939. nov.-ben nyílt meg az Eskü (ma V. Március 15.) téren, Köpeczi-Boócz Lajos és Eisemann Mihály vezetésével. A vállalkozás még azon év végén megszűnt.

Dunaparti teherpályaudvar, *Budapest–Dunapart:* a *Bp. Ferencváros rendezőpu.*-hoz csatlakozó, 1879-ben megnyílt ~ egy ideig a főv. legnagyobb forgalmú teherpu.-a volt, hajóra való átrakási lehetőséggel, ip.vágányokkal. A Boráros tértől É-ra fekvő, és a Soroksári utat metsző ip.vágányokat 1945-től kezdődően megszüntették, így a ~ jelentősége erősen csökkent. A ~ Duna-parti vágányait a *csepeli gyorsvasút* számára adták át, így a hajóra való átrakási lehetőség is megszűnt. A ~ megszüntetését már az 1930-as években tervezték. 1992-ben felszámolása megkezdődött.

Duna-Rondella: →*Rondella*

Duna-sor: a pesti Duna-part az É-i rondellától (a mai Deák Ferenc u. és Apáczai Csere János u. sarka) a Fő térig (mai Pesti Barnabás u.-tól D-re) terjedő szakaszának neve a 18. sz.-tól (1758-ban már ~). A város fejlődése során a Lipótváros terjeszkedése a ~t É-i irányban meghosszabbította, a térképen megjelenik a Felső Duna-sor és Alsó Duna-sor elnevezés. Ugyanekkor a budai oldalon a jelenlegi Bem rkp. helyén a budai Felső Duna-sor, a Gróza Péter rkp. helyén a budai Alsó Duna-sor húzódik. A pesti ~ ép.-eit a klasszicizmus idején azonos párkánymagassággal, tengelyritmussal építették. A széles part, ahol a pestvárosi tanács 1789-ben kezdte meg a fásítást, a Duna-parti sétány. Az 1860-as évektől a rakpartok kiépítésével kapcsolatban a feltöltött területen új teleksort alakítottak ki, ezek beépítésével az Alsó és Felső Duna-sor szép, egységes klasszicista városképe megbomlott, a kétemeletes házsor elé négy-ötemeletes eklektikus stílusú házak épültek. A ~ helyén új u.-k jöttek létre: Mária Valéria u. (→*Apáczai Csere János u.*), Újpesti u. (→*Akadémia u.*), a Duna-parton pedig a Rudolf rkp. (→*Széchenyi rakpart*) és a Ferenc József rkp. (→*Belgrád rakpart*).

Duna Sport Club, *DSC:* a Barcsay Gimn. diákjaiból alakult sportegy. A klub 1929-ben jött létre, s legjelentősebb szakoszt.-a az asztalitenisz volt. 1934-ben a ~ba igazolt az MTK-ból a világbajnok Barna Viktor, Szabados Miklós, Földi II. Ernő és Házi Tibor. A klub így az ország legjelentősebb asztalitenisz szakoszt.-ával rendelkezett. Másik fontos szakoszt.-a a turista volt. 1934. márc. 22-én Berend Ottó kezdeményezésére a klub felújította a tájfutóversenyeket; a ~ a modern mo.-i tájfutósport megalapítója. Az egy. működését a zsidótörvények korlátozták, majd 1942-ben a klubot betiltották. A ~ 1946-ban újjáalakult, majd 1950-ben végleg feloszlott.

Duna–Száva–Adria Vasút: →*Délivasút*

Duna Tengerhajózási Rt., *DTRT:* az *MFTR* keretei közül 1936-ban kivált a Duna-tengerhajózási részleg, és ~ néven, 1 millió P alaptőkével, bp.-i székhellyel, önálló váll.-tá alakult. A ~ célul tűzte ki Bp. és a Közel-Kelet közötti áruforgalom folyami átrakodás nélkül történő lebonyolítását. Három egységből álló hajóparkjával már az első gazd. évét eredményesen zárta. A török és a görög piacok bekapcsolásában bízva, 1941-ig még további négy Duna-tengeri teherszállító hajóval növelte állományát. A hajók nevei: Budapest, Szeged, Tisza, Duna, Kolozsvár, Kassa, Ungvár. Mindennek azonban véget vetett a II. vh. 1945 után szovjet részvétellel 1946-ban megalakult a *MESZHART*, mely a belvízi hajózás mellett a tengeri áruszállítást is ellátta. A ~ korábbi önálló tevékenysége anyaváll.-áéhoz hasonlóan a m.–szovjet vegyesváll. keretei közt folytatódott. 1955-ben, a II. vh.-ban megmaradt három Duna-tengeri hajóját visszakapva, régi nevén újból önálló működésbe kezdett. 1958-tól kezdve a Duna-tengeri hajózás ismét gyors fejlődésnek indult, a hajópark az 1938. évinek előbb duplájára, majd többszörösére növekedett. Az 1958 utáni új hajók nevei: Hazám, Székesfehérvár, Újpest, Cegléd, Tata, Herend, Hévíz, Debrecen, Somogy, Hajdúszoboszló, Borsod, Dunaújváros. A szállítási teljesítmény ugyanakkor megháromszorozódott. 1961-től a gazdaságosság és az irányítás hatékonyságának növelés érdekében a ~ beolvadt a *MAHART*-ba.

Duna-teraszok: a folyó egykori völgytalpának, ill. széles árterének egymás fölötti maradványai. Mivel a folyószakaszokon, mederben folyamatosan v. időszakosan erősebb az eróziós kimélyítés, mint a hordalék-lerakódás, ott geológiai idő múltán az árterből terasz vésődik ki. Ha ez a folyamat többször megismétlődik, teraszos völgy jön létre. Régóta ismert, hogy a pesti oldal városépítése, csatornázása során a felszínközeli rétegekből ugyanolyan homokos-kavicsos üledékeket tártak fel, mint amilyeneket a Duna medréből kikotortak. A →*Pesti-síkság*on évszázada folyó földtani kutatás eredményeképpen feltérképezték az egymástól elkülöníthető ~at (Pécsi Márton, 1959, 1991). – A ~ magasságát a folyó kisvizéhez – az ún. „0" vízszinthez – viszonyított magassági értékkel m-ben adják meg. – *a)* A magas ártér csak igen ritkán árvízi elöntés alá kerülő szintjét I. számmal jelölik és kialakulását jelenkorinak tartják. Felszíne a Duna „0" pontja felett kb. 6–8 m magas. Ez a szint tulajdonképpen még nem valódi terasz, mert a nagy árvizek ellen gátakkal kell védekezni. A Duna árterének kiterjedését a *Pesti-síkság*on az 1838. évi katasztrofális árvíz meglehetősen jól érzékeltette. A város csaknem a Keleti pu.-ig az ártér alacsonyabb és magasabb szintjére települt, kivéve a Városháza–Bazilika környékét, amely már szigetszerű ármentes teraszon épült. – *b)* Az első és második ármentes teraszt korábban *városi terasz*nak nevezték és II. számmal jelölték. Bp. környékén az előbbi (II/a sz.) 10–14 m, az utóbbi (II/b sz.) terasz 18–22 m viszonylagos magasságú. E teraszok hordalékát a Duna a felső-pleisztocén idején (20, ill. 150 ezer éve) halmozta fel. Erre utalnak a kavicsok közül több ízben és helyen előkerült ősállatok, főként mammutcsontleletek és több más adat is. E két alacsony teraszon épült: →*Újpest*, →*Rákospalota*, →*Angyalföld*, →*Zugló*, a →*Kerepesi úti lakónegyed*, a →*Kerepesi temető*, a →*Népliget*, a Külső-Ferencváros, →*Pestszenterzsébet*, →*Soroksár*. A budai oldalon csak keskeny foltokban maradt meg, főként a Bécsi út mentén. – *c)* A harmadik ármentes terasz (III. sz.) az előzőkhöz képest keskenyebb. Viszonylagos magassága 25–30 m. A II/b sz. terasztól K-re É–D-i irányban vonul. Több helyen, pl. →*Rákosszentmihály* Ny-i szegélyén lépcsős peremmel különül el. A terasz viszonylagos magassága →*Kispest*től D felé fokozatosan csökken. Ahol a II/b sz. teraszt vastag

Az Al Duna-sor

futóhomok fedi be, ott a két terasz között domborzatilag lépcső alig látszik; e terasz felszínét a Duna felé tartó mellékpatakok (→*Rákos-patak*, →*Szilas-patak*, →*Csömöri-patak*) lapos völgyekkel már feltagolták. E terasz a budai oldalon a Bécsi úttól közvetlen Ny-ra húzódik lejtőüledékkel befedve. Kialakulási korát a középső-pleisztocén végére teszik. – *d)* A negyedik terasz (IV. sz.) – a D-pesti síkságot kivéve – mindenütt határozott lépcsős peremmel különül el. Viszonylagos magassága É-ról D felé csökken: a →*Mogyoródi-patak* és a *Csömöri-patak* között 90–100 m, a *Csömöri-patak* és a →*Szilas-patak* közti háton 60–70 m, innen a *Rákos-patak*ig →*Sashalom*, →*Mátyásföld* területén 50 m, a *Rákos-patak*tól D-re, →*Kőbánya* és →*Pestszentlőrinc* területén kb. 45–50 m. E teraszszinthez sorolják az óbudai →*Kiscelli-fennsík*ot, a budai →*Várhegy*et és a *Budafoki-hegy*et. Az előbbi két helyen a terasz anyagában sok a helyi eredetű patakhordalék is, amelyre édesvízi mészkőtakaró települt. Ez megvédte az alatta levő laza folyóvízi hordalékot a későbbi lepusztulástól. E terasz kavicsfelhalmozódása az alsó- és középső-pleisztocénban hosszú ideig tarthatott, mert az ősi Duna *Kőbánya* és →*Budafok* szélességében hatalmas hordalékkúpot épített. Ezt követően a Duna a jégkorok közötti szakaszban erősen bevágódott, és lassan 30–60 m-rel alacsonyabb helyzetben alakította ki medrét és árterét. A IV. sz. terasz felszínén a két utolsó jégkorszak alatt mélyre ható talajfagy okozta síktundrajelenségek maradványai vannak (pl. pestszentlőrinci temető melletti kavicsfeltárásban). – *e)* A Duna V–VII. sz. teraszai szintén hatalmas hordalékkúp és deltakavicsok maradványa. A IV. sz. terasztól K-re, a *Pesti-síkság* pereméig szélesedik ki, É–D-i irányban *Csömör*től *Vecsés* és *Gyál* környékéig követhető. E teraszkavicsösszlet a legvastagabb (15–20 m) és elég kiterjedt fennsíkot képez, melynek viszonylagos magassága D felé lépcsőzetesen csökken. E hordalékkúp és delta felhalmozódása a felsőmiocén és pliocén egész időtartamára kiterjedt. A terasz kavics-szemcsenagyságának jellegéből ítélve bizonyos, hogy az ősi Duna ebben az időben is normális eséssel folyt. Jelenleg viszont a terasz maradványain mintegy 20 km-es távolságon belül kb. 120 m a viszonylagos felszíni különbség (a Csömöri-hát 250 m, a Ferihegyi-hát *Vecsés*nél 130). Ezeket a magasságkülönbségeket a kéregmozgások okozták, amelyek az Alföld felé süllyedést, É-ra a hegységek felé pedig kiemelkedéseket eredményeztek. – *Irod.* Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958); Pécsi Márton: A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana (Bp., 1959).

Duna–Tisza-csatorna-tervek: →*hajózócsatorna-tervek*

dunavizes, *vizesember, Wassermann:* a régi Pest mozgó vízárusa. Gyalogosan puttonyból, v. kézikocsira szerelt fahordóból, 1825 után inkább szamárral v. lóval vontatott kocsiról mérte mosáshoz a lágy Duna-vizet. A ~ek fölosztották egymás között a várost. Ivóvízárusok is voltak, akik a budai hegyek forrásvizét árusították. 1850-ben 23 vizesember működött. 1875 körül a ~ek megszűntek, de az ivóvízárusok a Városkútról, Farkasrétről és más forrásokról a vízvezeték elterjedéséig még szállították a friss ivóvizet.

Dutka Ákos (Nagyvárad, 1881–Bp., 1972): költő. A *Holnap*-csoport tagja volt. Az I. vh. után költözött a főv.-ba. A Külügymin.-ban volt sajtóelőadó és a Friss Újság munkatársa. 1945-től Máriaremetén élt. A budai természet szépségeinek finom hangú költője: *Félévszázad viharában* (Bp., 1957).

Dühöngő telep (XVI. ker.): az I. vh. elején épült, főleg barakkokból álló telep. Rossz eü. és szociális viszonyai miatt gúnynéven ~nek nevezték. 1960-ban lebontották. Helyén a *Lándzsa u.-i lakótelep* épült fel.

dűlőkeresztelő, *dűlőnév-keresztelő:* a budai hegyvidék elnémetesedett neveinek hivatalos megmagyarosítása. A ~ gondolatát *Döbrentei* Gábor vetette fel 1844-ben a *Honderű*ben, *Visszamagyarosítás Pesten* c. cikksorozatában, majd javaslatot tett 56 név megváltoztatására. Buda város közgyűlése 1847. jún. 11-én az előterjesztést elfogadta, s jún. 19-én hivatalos formák között Döbrentei részvételével megtörtént a ~. A ~ neveinek egy része oklevelekből, adománylevelekből stb. felújított régi m. név (Sasad, Kelenföld, Kőér stb.). Mások Döbrentei leleményei (Hunyad-orom, Tündér-hegy, Vérhalom stb.), s akad köztük addig használt német név magyarosított formában (Schönthal–Szépvölgy, Wolfwiesen–Farkasrét stb.). Döbrentei elnevezései a következők: Árpád orma (Gaissberg), Bátoralja, Bátory-hegy (Lindenberg), Bélakút (Bründl, Königsbrun), Csatárka, Csillebércz (Kukukberg, Dreihotter), Dobogó (Galgenberg), Előmál (Weisser Sandberg), Farkasrét (Wolfswiesen), Farkasvölgy (Wolfsthal), Ferenc halma (Franzenshöhe), Gazdagrét (reiche Ried), Hajnalos, Határrét (letzte Ried), Hosszúrét (lange Ried), Hunyady orom, Istenhegy (Svábhegy), Istenkút (Strassbrunn), Kelenbérc, Kelenföld, Kőérberek (Kammerwald), Kurucles (Maxengraben, Krutzenwinkel), Kútvölgy (Brunthal), Madárhegy (Starenhanz), Mártonhegy (Martinsberg), Mátyás-

Duna-vizet szállító szamaras kordé

csorgó (Disznófej, Solukopf), Mátyáshegy, Meződomb (Wiesbergl), Nádorkút (Doctorbründl), Naphegy (Sonnenberg), Németvölgy, Nyék (Leopoldfeld, Teufelsgraben), Orbánhegy (Urbansberg), Őrmező (Feldhut), Örsöd, Pálvölgy (Paulithal), Pasarét, Péterhegy (Petersberg), Petneházy-rét (Sonnenwirths, Wiesennel), Posonyi hegy (Joannesberg, Pressburger Berg), Rézmál (Kálvária, Kőbánya), Sasad (Burgerberg et Strasse), Sashegy (Allerberg), Spanyolrét (Spaniolwiese), Svábhegy (kleiner Schwabenberg), Szemlőhegy, Szépvölgy (Schönthal), Táboros (rothe Lacke), Törökvész (Rochusbergfruchtbare Ried), Tündérhegy (am Himmel), Vajdabérc, Vérhalom, Vezérhalom (Reitzenkopf), Vigadó domb (Lusthügel), Virradó, Virányos (Sauwinkl), Zöldmál (Grüngraben). – *Irod.* Vértesy Miklós: A budai hegyvidék nevei és Döbrentei Gábor (Budapest, 1972. 2. sz.).

Dürer-terem (V. Bajcsy-Zsilinszky út 52.): a →*Képcsarnok Vállalat* sokszorosított grafikákat árusító üzleteként nyílt meg 1963-ban. Rendszeres kiállítási lehetőséget nyújtott a →*Magyar Képzőművészek Szövetsége* Grafikai Szakoszt.-a tagjainak. Nyitó kiállítása a Gadányi Jenő rajzaiból rendezett emlékkiállítás volt, ezt számos jelentős bemutató követte: Kondor Béláé (1964), Maurer Dóráé (1966), Pásztor Gáboré (1967) stb. A ~ 1972. jún.-tól *Stúdió Galéria* néven a *Fiatal Képzőművészek Stúdiójá*nak a kiállítóhelyisége volt. A boltot 1986-ban az V. Váci u. 16. sz. alá helyezték át. 1991-ben megszűnt.

E

Ecce Homo-szobor (XII. Szilágyi Erzsébet fasor): 1725-ben állították fel. A hagyomány szerint ezen a helyen volt Buda város vesztőhelye a 18. sz.-ban, s feltehetően a kivégzettek lelki üdvéért emelt ~ ennek emlékét őrzi. A szobrot 1905-ben vasrácsos kerítéssel vették körül.

Ecclesia Szövetkezet (V. Ferenciek tere 4–8.): 1951. szept. 4-én alakult, először csak kegytárgyak és templomi felszerelések árusítására, majd 1957-től könyvkiadási jogot is kapott. Az egyházi és magán-kegytárgy-kereskedelem államosítása után, a rendszerrel együttműködő „Katolikus Papi Békemozgalom" anyagi feltételeinek megteremtése és a katolikus egyház liturgikus és hitbuzgalmi céljai kielégítésére hozták létre az ~et. Az utóbbi években kisebb magáncégek létrejötte miatt monopolhelyzete megszűnt.

Ecilburg, *Etzelnburg, Eczelpurg, Czilnburg, Zelburg:* Óbuda középkori német elnevezése. Az ~ nevet már a germán hősmondák is összekapcsolták Attila és *Bleda* történetével. Ezek egyik változata szerint Attila Etzelnburgban fogadott vendégül germán királyokat. A 10. sz.-i Waltharius hősköltemény szerint a hun kir. székhelye Pannoniában volt, az 1200-as évek után született Nibelung-ének pedig *Budá*val, vagyis az akkori Óbudával azonosította. Az 1189-ben az országon átutazó keresztesek tagjai, Ansbert és Lübecki Arnold az említett várost Czilnburgnak, illetve urbs Adtile, vagyis →*Attila városa* néven említik. A korábban a településre költözött németek az →*aquincumi* romokat azonosíthatták a mondabeli kir. székhellyel, és Attila történetéhez kapcsolódó személyek, Bleda és Krimhilda neve is felbukkan helynévként. A német helynévazonosítást követte Anonymus is, akinek civitas Attilae regis – Attila városa – magyarázó elnevezéséből az is nyilvánvaló, hogy ~ nem a mai budai várat, hanem Óbudát jelenti. A német névhasználatban Eczelpurg, Zelburg formában a középkor végéig használták. – *Irod.* Nagy Tibor–Győrffy György–Gerevich László: Budapest története I., Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig (Bp., 1975).

Economix Közgazdász Egyetemi Rt. (IX. Fővámház tér 8.): 1983-ban alakult kisszövetkezetként a Bp.-i (akkor Marx Károly) Közgazd. Egyetem tanárainak és hallgatóinak részvételével. Célja tudományos park létrehozása az egyetemi oktatók és diákok szakmai gyakorlatához, az elméleti tudás életben való alkalmazása, egyben bevételek biztosítása az egyetemi oktatás és a közreműködők részére. Az ~ tevékenységi köre: egyéni tanácsadás, váll.-i átvilágítás, marketing stratégiák kidolgozása, számítógépes szoftverek készítése, külföldi utazások szervezése. 1989-ben rt.-vé alakult 89 millió Ft alaptőkével. 1991-ben elnyerte a francia vállalkozók által alapított Európai Vállalkozói Díjat.

Éder Vonósnégyes: 1972-ben alakult kamarazenekar, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola növendékeiből. Tagjai: Éder Pál (I. hegedű), Tóth

Az Ecce Homo-szobor

Erika (II. hegedű), Tóth Zoltán (brácsa), Éder György (gordonka). Nemzetközi versenyek díjazottjaként jártak szinte egész Európában, Ausztráliában, Új-Zélandon.

édesvízi mészkő, *mésztufa, travertino:* sejteslikacsos szerkezetű karbonátüledék. A pliocén végi, pleisztocén kori források és tavak kalcium-hidrokarbonát tartalmú vizéből felmelegedés, párolgás vagy nyomáscsökkenés folytán kicsapódott szénsavas mész kőzetté alakulása révén keletkezett. Növényi és víziállati maradványokat is bőven tartalmaz. A szénsavas mész kicsapódásában a növényi asszimilációhoz szükséges szénsav elvonása is szerepet játszott. A →*Budai-hegység*ben a →*Sváb-hegy*, a →*Széchenyi-hegy*, a →*Várhegy* és a →*Nap-hegy* tetejét több méter vastagságban fedi. Jól faragható, fagyálló, kitűnő építőkő. Több nagy bp.-i ép. (Várpalota, Parlament, Halászbástya, Millenniumi emlékmű és szobortalapzat) készült ebből. – *Irod.* Schafarzik Ferenc–Vendl Aladár–Papp Ferenc: Geológiai kirándulások Budapest környékén (Bp., 1964).

Edison Kávéház: a századfordulón a VI. Teréz krt. 24/a sz. alatt megnyílt ~at a Weingruber család tette híressé. Nyári kerthelyisége a →*Székesfővárosi Pavilon*. Az 1940-es években művészkávéház volt, a törzsvendégeknek 10%-os művészárengedményt adtak. Rejtő Jenő „Kaffa"-nak hívta ezt a korai törzshelyét. – *Irod.* Baross Elemér: Velük voltam (Bp., 1969).

Editio Musica: →*Zeneműkiadó Vállalat*

EGAL Vegyipari Közös Vállalat (XVI. Bökényföldi út 120.): 1981-ben jegyezték be az *EGIS* és a →*REANAL Finomvegyszergyár* közös váll.-aként. Elsősorban gyógyszeralapanyagokat, finomvegyszereket, adalékanyagokat, és egyéb vegyi termékeket gyárt és forgalmaz, laboratóriumi vizsgálatokat folytat. Másrészt gyógyhatású anyagokat gyárt, értékesít.

Eger János György olajütőmalma: →*manufaktúra*

egészségügy: a Bp. helyén állt régi települések közül a római kori *Aquincum* ~ állapotairól vannak adataink. Az ásatások bebizonyították, hogy ez a város a kor színvonalán álló ~ berendezésekkel volt ellátva: fürdők, vízvezetékek álltak a lakosság rendelkezésére, egyes leletek orvosi tevékenységről is tanúskodnak. A meleg vizű források gyógyerejét is ismerték, s más vidékekről is jöttek ide fürdőkúrákra. A honfoglaló magyarság fokozatosan tért át a nomád, félnomád életmódról a városi életre, s ennek megfelelően alakultak ki ~ szokásai. Az egészséges életkörülményekkel kezdetben nem sokat törődtek. Az első kórházakat Budán is – a kor szokásainak megfelelően – szerzetesek alapították, egyes adatok szerint a johanniták felhévízi Szt. Lélek kórháza 1337-ben létesült. A népi, empirikus gyógyítók mellett megjelentek a szerzetes orvosok is. A városi polgárság is létesített kórházakat, a →*Budai jogkönyv* tartalmaz erre vonatkozó rendelkezéseket. Ugyanitt találunk adatokat arra is, hogy a 14–15. sz.-ban sebészek, fürdősök is működtek a városban. Szabályozták az élelmiszerek ellenőrzését, ügyeltek arra, hogy kifogásolható áru ne kerüljön a piacokra. Megkezdődött a csatornázás, a szeméthordás, megnyíltak az első gyógyszertárak. A tanult orvosok elsősorban a főrendeket és a vagyonos polgárokat gyógyították, a szegények a borbélyokhoz, fürdősökhöz, gyógyszerészekhez fordultak, v. a hagyományos népi gyógyeljárásokat, babonákat alkalmazták. A 15. sz. végén Budán már négy, Pesten pedig egy kórház működött, igen élénk volt a fürdőélet. A kir. és főúri udvarban működő számos kiváló, gyakran külföldi orvosnak azonban az ~re nagyobb befolyása nem volt. – A török uralom idején a hódítók a fürdőket ugyan fejlesztették, újakat is építettek, de egyéb ~ kérdésekkel nem sokat törődtek. A városban járó egyik utazó 1606-ban az u.-n szabadon heverő holttesteket látott, s úgy találta, hogy „Pestet is inkább pestisnek kellene nevezni". – Buda visszafoglalása után megkezdték a városok ~ének megszervezését. Budán 1706-tól, Pesten 1709-től működött orvos, holott egész országrészekben még ötven év múlva sem volt egyetlen orvos v. sebész sem. A városi orvosok a gyógyításon kívül foglalkoztak a járványüggyel, ellenőrizték a sebészek, gyógyszerészek, bábák képesítését, a kórházak és gyógyszertárak működését, felügyeltek a köztisztaságra és élelmiszerárusításra. ~ kérdésekben a városi tanács tanácsadói voltak. A 18. sz. folyamán mind Pesten, mind Budán új →*kórházak*, →*gyógyszertárak* létesültek. A legnagyobb köz~ probléma a járványok megelőzése és megfékezése volt. Elsősorban a pestis okozott visszatérő gondokat (→*járványok*, →*pestisjárványok*). A város ~ének fejlődésére is kedvezően hatott a nagyszombati egyetem orvosi karának az idetelepítése. A lakosság növekedésével az ~ igények is fokozódtak. A század végén megnyílt a *Rókus Kórház*. 1801-ben Bene Ferenc Pesten is bevezette a himlő elleni védőoltást. A pestis helyett a 19. sz.-ban azonban a kolera (→*kolerajárványok*), hastífusz, majd a diftéria súlyos járványokat okozott. Az egyetemi oktatás megerősödése következtében javult az orvosi ellátás. 1838-ban Pesten 100, Budán 20 orvos működött. A városi kórházak mellett több egyházi, egyetemi, sőt Óbudán gőzhajózási váll. kórház is nyílt. – A reformkortól, de különösen a kiegyezéstől Pest–Buda rohamosan fejlődött, a lakosság száma 1850-ben 140 725, 1910-ben 880 371. A halandóság azonban 1859-ben 38‰, 50%-kal magasabb, mint a nyugati főv.-okban. Ez az arány – kezdeti emelkedés után – csökkent ugyan: 1870-ben 43, 1878-ban 37,7, 1914-ben pedig 15,5‰, de még ekkor is 15%-kal magasabb volt a nyugati főv.-okénál. Nagy volt ezen belül a csecsemőhalálozás (ezer élveszületésre 1874-ben 349, 1910-ben 147). A heveny fertőző betegségek aránya 60%-kal volt magasabb, mint a nyugati főv.-okban. A m. orvostudomány fejlődése éreztette hatását az ~ területén is. Az 1876. évi köz~ tv., majd az azt követő intézkedések sorából a járványok visszaszorítását, a védőoltások kiterjesztését említhetjük (az 1890-es évektől a himlőn kívül a diftéria ellen is oltottak), azonkívül a *Fővárosi Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet* (1889), a *Pasteur Intézet* (1890), a →*Fertőtlenítő Intézet* (1898) megalapítását. 1883-ban megalakult a *Bp.-i Önkéntes Mentőegyesület* is. Ebben az időszakban jelentősen fejlőd-

tek a kórházak, 1856-tól teljesen elválasztották őket a szegényházaktól. Főként társ. alapon, de megindult az →*anya- és csecsemővédelem*. A polgári nagyvárosokra jellemzően egyre nagyobb lett a különbség a belvárosi paloták és a külvárosi bérkaszárnyák, nyomortanyák ~ viszonyai között. A Belvárosban 1891-ben 100 szobára 177, Kőbányán pedig 342 lakos jutott. A rossz lakásviszonyok elősegítették a járványok és a népbetegségek (tuberkulózis) terjedését. A belső ker.-ekben kiépült a kornak megfelelő vízvezeték- és csatornahálózat, 1869-ben a mai Margit híd környékén létesült az első szűrt vizet szolgáltató kút, a kilencvenes években pedig a káposztásmegyeri vízmű. A szociális viszonyok egészségtelen irányban befolyásolták a táplálkozást is. A főv.-ban az egy főre jutó húsfogyasztás 1784-ben 63,1 kg, 1904-ben 44,3 kg volt. Különösen rossz volt a munka~ helyzet. Igen sok gyermek is dolgozott a gyárakban. Az 1884: XVII. tc., az ún. ip.tv. elrendelte ugyan, hogy az ip.hatóságok kötelesek eü. vizsgálatokat tartani, a rendelet végrehajtása azonban távolról sem volt kielégítő. Az 1893. XVIII. tc. a munkaadók balesetvédelmi kötelezettségeiről, az 1891: XIV. tc. pedig a kötelező baleset- és betegbiztosításról intézkedik. A munkásság az →*Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkant Pénztár* keretében építette ki saját ~ szervezetét. Társ. egy.-ek vették fel a harcot a tuberkulózis *(Erzsébet Királyné Szanatórium)*, a nemi betegségek *(Teleia Egy.)* és az alkoholizmus ellen. Az I. vh. súlyosan kihatott az ~re is. A táplálkozás romlott, növekedett a fertőző betegségek megbetegedési és halálozási aránya. A két vh. között nem javult érdemlegesen a lakáshelyzet, 1920-ban 8283, 1941-ben 17 546 személy lakott pincében v. alagsorban. A munkáslakásokban egy szobára 1938-ban 6,5 személy jutott. A lakosság természetes szaporodása egyre kisebb lett, 1920-ban még 20,4‰, 1930 végén már csak 12‰ körül mozgott. A csecsemőhalandóság aránya javult (1938-ban 86‰), de még mindig rosszabb volt a Ny-i főv.-okénál. A járványügyi helyzet – az emlékezetes háború utáni →*spanyolnáthajárvány* után – jelentősen javult, a fertőző betegségek közül a legjelentősebb a tuberkulózis maradt, de itt is csökkent a halandóság. A főv. orvosi ellátottsága – a vidék hátrányára – viszonylag igen jó volt, az orvosok igyekeztek Bp.-en, itt is a belső területen letelepedni. 1932-ben a Belvárosban 1000 lakosra 11 orvosi rendelő, a Ferencvárosban viszont csak 1,7, Kőbányán pedig 0,7 jutott. Az orvosi ellátást javította, hogy a kórházfejlesztés elég jelentős mértékű volt ebben az időszakban. A *Bakteriológiai és Közeü. Int.* a rendszeres élelmiszer- és vízvizsgálatok mellett megkezdte a levegőszennyezettség vizsgálatát is, de intézkedésekre nem került sor. 1921-től az iskoláskorúak védelmére a főv.-ban kiépítették az isk.~i hálózatot. – A II. vh. ismét rontotta az ~ helyzetet. A hadszíntéren, a haláltáborokban és a bombázások során igen sokan pusztultak el, váltak nyomorékká v. szereztek súlyos betegséget. Tönkrement vagy megsérült számos ~ intézmény. A fertőző betegségek, járványok (tífusz, malária, vérhas) áldozatainak a száma is emelkedett. – A meginduló újjáépítés során a károsodott ~ intézmények nagy részét helyreállították, ugyanakkor az ~ szervezetét is új alapokra helyezték. Igyekeztek az egységes ~ ellátást biztosítani a társ. minden része számára. Felszámolták a nyomortelepeket, a felépülő új lakótelepeken egészséges lakáshoz juttatták a rászorulókat. A település ~i viszonyainak javulásához hozzájárult a külső ker.-ek, majd a főv.-hoz csatolt korábbi peremvárosok egységes vízellátása, csatornázása, a köztisztaság korszerűsítése. Nagymértékben javult a lakosság táplálkozása, a korábbihoz viszonyítva jelentősen emelkedett a hús-, tej- és gyümölcsfogyasztás. Külön rendelkezések gondoskodtak a nődolgozók és a fiatalkorúak megfelelő védelméről. A betegségi biztosítóint.-ek egységesítése, majd államosítása lehetővé tette az ált. orvosi ellátás egységes megszervezését. Ennek irányítója a főv. területén a *Fővi. Tanács Eü. Főoszt.-a* volt. 1952-ben bevezették a körzeti orvosi rendszert, s ennek kiépítése során 1970-ben 768, 1988-ban 867 körzet működött. A fejlesztés során kialakították az egységes körzeti rendelőket. Megszervezték a külön körzeti gyermekszakorvosi ellátást, s ennek keretében 1970-ben 274, 1988-ban 359 körzet működött. Kialakultak egyes *gondozóint.-i hálózatok:* a tuberkulózis és tüdőbeteg-, a bőr- és nemibeteg-, az idegbeteggondozás területén, továbbá a sportorvosi és alkoholelvonó szakrendelések. Az üzemorvosi szolgálat keretében 1970-ben 583, 1988-ban 693 orvos dolgozott főfoglalkozásban vagy mellékfoglalkozásban. Fejlesztették az isk.orvosi hálózatot. A közeü.-járványügyi munka egységes szerve a →*Fővárosi Közegészségügyi-Járványügyi Állomás* lett. A járványos betegségek elleni küzdelem keretében a himlő- és diftéria-oltás mellett megszervezték a BCG-oltást, majd a diftéria-szamárköhögés-tetanusz, a hastífusz-tetanusz elleni védőoltást, valamint a gyermekbénulás elleni immunizálást. 1969-től bevezették a kanyaró elleni védőoltást is. Ezeknek az intézkedéseknek az eredményeképpen a fertőző betegségben elhunytak száma jelentősen csökkent. Az 1972-ben megjelent eü. tv. értelmében a teljes lakosság állampolgári jogon jogosulttá vált az ingyenes ~ ellátásra, ill. az ~ intézmények igénybevételére. Az így megnőtt feladatok ellátása érdekében fokozatosan megvalósították a gyógyító-megelőző int.-ek és szolgálatok integrálását, így kialakultak a kórházrendelőint.-i egységek. A szükségletek növekedése és az ~re fordítható – egyre kevésbé kielégítő – anyagi eszközök felszínre hozták a túlzott központosítás okozta bürokrácia káros hatását. A Népjóléti Min. 6/1992. sz., a háziorvosi és házi gyermekorvosi szolgálatról szóló rendelete alapján az ~ átszervezése megkezdődött. – *Irod.* Győry Tibor: Közegészségügyi állapotaink és intézményeink a 19. sz. első harmadában (Orvosi Hetilap, 1917. 41. sz.); Bakács Tibor: Budapest közegészségügyének száz éve 1848–1948 (Bp., 1948); Bakács Tibor: Városegészségügy az új Budapesten (Bp., 1950); Hahn Géza: A magyar egészségügy története (Bp., 1960).

Egészségügyi Felvilágosítási Központ: →*Nemzeti Egészségvédelmi Intézet*

Egészségügyi Főiskolai Kar: →*Orvostovábbképző Egyetem*

Egészségügyi Könyv- és Lapkiadó Vállalat: →*Medicina Könyvkiadó*

Egészségügyi Múzeum és Intézet: →*Társadalmi Múzeum*

Eggenberger-féle könyvkereskedés: az első m. könyvkereskedések egyike Pesten. 1768-ban alapította Wiegand János György. Halála után, 1802-ben üzlettársa, Eggenberger József, 1850-ben ennek fia, Ferdinánd, 1863-ban unokaöccse, Hoffmann Alfréd örökölte a céget, aki 1865-től K. Molnár Jánossal társult. A 19. sz. első felében a Barátok terén (a mai V. Károlyi Mihály u. része) álló üzlet a pesti tudósok, írók találkozóhelye volt, s a legjelentősebb pesti könyvkereskedés lett. A cég 1948-ig állt fenn. 1898-ban kiadványait az *Athenaeum*nak adta el, amelynek Hoffmann is igazgatósági tagja lett. 1905-től Hoffmann Béla, Hoffmann Alfréd unokaöccse vez. az üzletet 1911-ig Vastagh Gyulával, 1916-ig önállóan. 1916-tól Rényi Károly, 1924-től özvegye volt a vállalkozás vez.-je.

Egger-villa: →*Városligeti fasor* 24. sz.

éghajlat: a mérsékelt övben fekvő Bp. az európai főv.-ok között viszonylag kedvező éghajlati adottságokkal rendelkezik. Az átlagosan elég sok napsütés, bizonyos fokú szélvédelem, az aránylag magas évi középhőmérséklet, a nem túl kemény tél, az általában elég meleg nyár és a közepes mennyiségű évi csapadék alátámasztja az előbbieket. Természetes viszont, hogy a domborzatilag eléggé tagolt budai és a jórészt sík pesti városrész között mind az egyes éghajlati elemeket, mind összességüket tekintve bizonyos különbségek adódnak. Ugyancsak más helyi klímaviszonyokat tükröznek a zártan v. villaszerűen beépített, sőt beépítetlen területek. A *napsütés* évi összege – 50 év (1907–1960) átlagai alapján – meghaladja a 2000 órát. Ebből a nyári félévre több mint 1500, a téli félévre pedig 500 napsütéses óra jut. A nyári félévben átlagosan az égbolt több mint 50%-ban derült. A napsütés tartamát tekintve tavasszal és nyáron a hegységi rész borultabb, a síkság derültebb, az őszi és főleg a téli hónapokban viszont a felhőzet általában alacsonyabb helyzete miatt éppen fordított a helyzet, a magasabb hegységi tetők több napsütésben részesülnek. Mivel a főv. a Kárpátok, az Alpok és főleg a Dunántúli-középhg. szélvédelmét élvezi, az ország egyéb területeihez viszonyítva a *szél* sebessége itt mérsékeltebb. Különösen vonatkozik ez az urolkodó ÉNy-i szélre, amely az összes szelek közül – a szélcsendet nem számítva – sokévi átlagban 32%-kal részesedik. Nyáron ez az érték 34%-ra emelkedik. Az É-i és a Ny-i szél 13–13%, az ÉK-i és DK-i 10–10%, a D-i, DNy-i 8–8%, míg a K-i mindössze 6%-kal szerepel. Az évi átlagos szélsebesség viszonylag alacsony, 2–3 m/s. A főv. K-i részei már kevésbé élvezik a *Budai-hegység* szélvédelmét, ezért a szél itt gyakoribb és erősebb. Főleg Újpest és Csepel ebben kiugró értékkel jelentkeznek. Ugyancsak erősebb általában a szél a Duna partján, ahol néha a „szélcsatorna"-hatás érvényesül. A Budai-hg.-ben a domborzat és az erdő természetes védő hatásával, a pesti oldal zártan beépített területein pedig elsősorban az ép.-ek külön szélvédelmével is számolni kell, bár az utóbbi esetben az utcák szélirányoktól függő elhelyezkedése nagy változatosságot teremt, és néha éppen ellenkező hatásokat vált ki. Az évi *középhőmérséklet* sok évi átlaga 11 °C. A legmelegebb hónap a júl. (22°C), a leghidegebb a jan. (–1,1°C). A Meteorológiai Int.-ben eddig mért legnagyobb meleg 1935. jún. 28-án 39,5°C, a leghidegebb 1929. febr. 11-én –23,4°C volt. Talajközeli légrétegekben, külterületeken az említett időpontokban ennél nagyobb szélsőértékeket is mértek. A Budai-hg. magasabb részein a hőmérséklet a főv. többi részéhez viszonyítva általában alacsonyabb. A *Sváb-hegy*en pl. az évi középhőmérséklet sokévi átlaga 9°C, a júliusé 19,5–20°C, a januáré –2–2,5°C körül alakul. Sem a szélsőségesen meleg, sem a túlzottan hideg napok száma nem sok. A 30°C-os hőmérsékletet elérő hőségnapok sokévi átlaga (Meteorológiai Intézet) 24 (Sváb-hegy: 7–8), a –10°C alatti hőmérsékletű zord napoké 6,5 (Sváb-hegy: 12,3). Ugyanakkor a 0°C alatti hőmérsékletű téli napok száma 23,4 (Sváb-hegy: 41), a 25°C-os hőmérsékletet elérő nyári napoké 84 (Sváb-hegy: 38). Kedvező általában a párolgásra, hőérzetre nagy hatást gyakorló *légnedvesség* alakulása is. A legnagyobb viszonylagos légnedvességgel rendelkező dec. sokévi átlaga sem igen több 80%-nál. A nyári félév adatai ennél alacsonyabbak, a júl. viszonylagos légnedvessége 60% körüli. Szélső értékek, fülledt, párás vagy igen száraz napok előfordulása általában igen ritka. Az évi *csapadék* mennyisége az országos átlaggal egyezően ugyancsak eléggé kedvező: 611 mm. Legtöbb a csapadék máj.-ban és jún.-ban (60–70 mm). A második bő csapadékú időszak az okt.–nov. (50–60 mm). Legkevesebb a csapadék jan.-ban és febr.-ban (35–38 mm), valamint az ősz elején szept.-ben (40–45 mm). A csapadék évi átlagértékei a főv. területén elsősorban a domborzati viszonyok változatossága miatt eltérőek. A budai oldalon általában több csapadék hull, mint a pesti oldalon. Legtöbb a csapadék a Budai-hegységben, elsősorban a *Sváb-hegy* és a *Hármashatár-hegy* csoportjának az uralkodó szél felé fordult lejtőin és magas tetőin (650–700 mm), míg az alacsonyabb hegyek, szélárnyékban fekvő medencék, lapályok szárazabbak (550–650 mm). A pesti oldal átlagosan 550–600 mm csapadékot kap, csak két folt marad 550 mm alatt. A csapadékos napok száma: 139. Az összes csapadékos napot tekintve a csapadékgyakoriságban a dec. vezet általában kevés napi csapadékmennyiséggel (5 mm alatt 24 nap). A nagyobb mennyiséget adó csapadékos napok évi eloszlásában a kora nyár emelkedik ki (máj.–jún. 5–20 mm 6–7 nap). A sajátos domborzati viszonyok, a hegység és a síkság fölötti levegőhőmérséklet ellentéteinek gyakorisága, valamint a sok beépített felszín sajátos hőháztartása miatt eléggé kedvezőek a főv. területén a nagy záporok, zivatarok kialakulási feltételei. Európai nagyvárosi viszonylatban mégis közepesnek mondható a sokévi átlagban előforduló évi 27 zivatar és 2–3 jégeső. A 24 óra alatt lehullott legnagyobb csapadékmennyiség 50 évi átlaga 40 mm körüli. A csapadék intenzitásának legmagasabb értéke 5 mm/p. Általában csak 20 évenként számíthatunk 5 p alatt lehulló 20 mm csapadékra. A rövid idő alatt lehulló 100 mm-t elérő vagy meghaladó felhőszaka-

dások viszont elég ritkán, 100 év alatt 1–2 alkalommal fordulnak elő. Ezek a nagy esők rendszerint kis területre korlátozódnak, de igen katasztrofális jelenségek. A múlt század végi felhőszakadások közül kiemelkedő volt pl. az 1878. júl. 31-iki, amikor rövid idő alatt 108 mm csapadék hullott. A szilárd csapadékok közül a *hó* a leggyakoribb. A havas napok száma 50 éves átlagban 26. A Budai-hegységben, a magasabb részeken mintegy 50%-kal több a havas nap, mint a város többi részein. A lerakódásokat képező *harmat, dér* és *zúzmara* évi átlaga 30–37 nap. Az *ólmos eső* sokévi átlaga viszont csak 2 nap, de egyes években 5–10 nap is előfordul. – *Irod.* Réthly Antal: Budapest éghajlata (Bp., 1947); Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp. 1958).

EGIS Gyógyszergyár Rt.: (X. Keresztúri u. 30–38.) a váll. jogelődjét 1912-ben létesítették a svájci *Wander Gyógyszer- és Tápszergyár Rt.* termékeinek – elsősorban az *Ovomaltine* tápszer, továbbá diétikus készítmények, vegyészeti és gyógyszerészeti termékek – mo.-i gyártására és népszerűsítésére. A termelés a VII. Damjanich u. 58. sz. alatt indult meg, jelenlegi telephelyén korszerű gyártelep csak később épült. 1950-ben a Wander gyárat összevonták öt kisebb váll.-tal (Pálik és Tsa Gyógyszer- és Vegyészeti Kft., Krompecher Tápszer- és Gyógyszerip. Kft., Octan Laboratórium Kft., Egger Leó és Egger Iván Kft., Medichemia Rt.). Ekkor vette fel az *Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár* nevet. 1970-től kezdve *EGYT Gyógyszervegyészeti Gyár* néven működött, mai nevét 1985 óta viseli. Az ~ fő tevékenységi köre 1948 óta gyógyszerip. alapanyagok, gyógyszerkészítmények, tej- és gabonaalapú tápszerek, állatgyógyászati készítmények előállítása. A termékek 60%-át külföldön értékesítik. Vidéki gyáregysége a körmendi *Lacta Tápszergyár*, leányváll.-a a *TRIGON* Biotechnológiai Leányváll. és az →*EGAL Vegyipari Közös Vállalat.*

Égisz Egyesített Gyógyfürdők, Ingatlan és Szálló Rt.: 1918-ban alakult 90 millió korona alaptőkével, s az Angol–M. Bank Rt. érdekkörébe tartozott. 1927-ben alaptőkéjét 3 millió P-re emelték. Igazgatóságának elnöke 1943-ban bekövetkezett haláláig Bárczy István, alelnöke Krausz Simon bankár volt. Igazgatóságában várospolitikusok (Bódy Tivadar, Ripka Ferenc, Ugron Gábor), egykori magasrangú kormánytisztviselők, bankárok foglaltak helyet. Igazgatója az FKT elnökhelyettese volt. – Az ~ érdekeltségei voltak az *IBUSZ*, a hatalmas főv. ingatlanvagyonnal rendelkező s végül közüzemmé lett *Parkváros Rt.*, a Szent Lukács fürdő Rt. valamint négy balatoni fürdő és bp.-i szálló- és vendéglátó rt. – Az 1929–33. évi gazd. válság hatására az ~ veszteségessé vált. Érdekeltségeit jórészt értékesítették, alaptőkéjét 1932-ben 1 millió P-re, 1935-ben 100 000 P-re szállították le. 1945 után tevékenységét nem újította fel.

Egressy téri lakótelep (XIV. ker.): 1966–68 között épült *Zuglóban a Nagy Lajos király út, Mogyoródi u., Derkai u., Egressy u.* közötti területen négyemeletes lakó- és földszintes kommunális ép.-ekkel. Fogatolásuk 1-től 9-ig változó, középblokkos lakó-, ill. középblokkos és monolitbetonozású kommunális ép.-ekből áll. Lakásainak száma: 809. Áruház, óvoda, bölcsőde és kertészeti technikum is épült a lakótelepen belül. A hőenergiát gázfűtés szolgáltatja. Beépítésének tervezője Mester Árpád és Péteri László, az ép.-ek tervezői Czebe József és Szebeni Péter voltak.

Az Egressy téri lakótelep

Egri kapu: →*Hatvani kapu*

ÉGSZI Gazdaságszervező Intézet (II. Csalogány u. 9.): az építésügyi ágazat kutatási, szervezési, fejlesztési és számítástechnikai bázisint.-e. Jogelődje az 1957-ben alapított Építésügyi Min. Építéstechnikai és Építésgazd. Iroda. 1962-ben átszervezték *Építésgazd. és Szervezési Int. (ÉGSZI)* néven. A miskolci, győri, pécsi, debreceni és szegedi régióközpontok megszervezésével, és 1971-től számítógépekkel való ellátásával kiépítette orsz. hálózatát. 1979-ben magába olvasztotta az ÉVM Számítástechnikai és Ügyvitelgépesítési Váll.-ot. A változó piaci körülményekhez igazodva szervezési és számítástechnikai tevékenységét kiterjesztette az építő- és építőanyagip. mellett a kereskedelemre, a mezőgazd.-ra és az élelmiszerip.-ra lokális hálózatok kialakításával, a vonalkódtechnika, a hierarchikus osztott rendszerek terjesztésével, az irodaautomatizálással.

Egyenáramú Gépgyár: 1950-ben alakult a Brown Boveri and Ge AG. svájci cég tulajdonában lévő Egyenáramú Kismotor és Gépgyár, valamint a Villamossági Gyár összevonásával. A VI. Podmaniczky u. 27. sz. alatt működött. Egyenáramú motorokat, dinamókat, átalakítókat, szabályzó gépeket gyártott. 1961-től Bláthy Ottó Titusz Villamosgépgyár néven működött tovább, amely 1963-ban beleolvadt az →*Egyesült Villamosgépgyár*ba.

Egyenlőség: a m. zsidóság pol. hetilapja. 1882–1938 között jelent meg. Éber figyelemmel kísérte mind az orsz. pol., mind a bp.-i várospol. eseményeit, azokat a zsidóság szemszögéből értékelte, s harcos közleményekben támadta az antiszemita jelenségeket, a zsidóság érdekeit sértő terveket, javaslatokat, határozatokat. Szabolcsi Miksa időszakában (1886–

1915) különösen sokat tett a kezdetben még jelentős, részben német nyelvű zsidóság m.-rá válásáért. Mindvégig gondosan ápolta a zsidó kultúra és irodalom hagyományait.

Egyenlőségi Club: →*Egyenlőségi Társulat*

Egyenlőségi Kör: →*Egyenlőségi Társulat*

Egyenlőségi Társulat: Táncsics Mihály, Madarász László és Madarász József kezdeményezésére 1848. júl. 16-án alakult pol. egy. 1848. júl. 2-án a Reform c. lap közölte az ~ programját: a forr. vívmányainak megőrzése, harc az ország függetlenségéért és demokratikus alkotmányos kormányzásáért. Taglétszáma 1000 fő volt, köztük 30 ogy.-i képviselő. Választmányának tagjai között volt: Szacsvay Imre, Táncsics Mihály, Zerffi Gusztáv, később Horárik János, Perczel Mór, Petőfi Sándor és Vasvári Pál. Elnöke: Madarász József, majd Madarász László. Az ~ megalakulása után rövid ideig az *Egyenlőségi Club*, ill. az *Egyenlőségi Kör* nevet viselte. – A szabadságharc kitörésekor az ~ ezredet szervezett Zrínyi-szabadcsapat névvel (1848. szept. 10.). Parancsnoka: Perczel Mór, századosai: Antal Mihály, Ágoston József, Horárik János, Petőfi Sándor és Vasvári Pál voltak. A szabadcsapat részt vett az ozorai csatában, majd okt.-től a 35. Honvéd Zászlóalj névvel teljesített szolgálatot. – Az ~ két folyóiratot adott ki: a *Radical Lap*ot és a *Népelem*et. 1848. dec. 1-jétől új folyóiratot indított a két előbbi helyett *Jövő* címmel. – Az ~ 1848. szept.-től állandó kapcsolatot tartott a kormánnyal és futárszolgálatot vállalt. A szabadságharc bukása után több tagját kivégezték, ill. távollétében halálra ítélték. – *Irod.* Tordai György: Horárik János (Bp., 1954).

egyes honvédek: →*Budapest háziezrede*

egyesületek: az ország fővárosa az orsz. ~ székhelye is egyben. 1696-ban alakult a *Budai Polgári Lövészegyesület* a polgárok védelmi készségének fejlesztésére. A hitbuzgalmi ~ a plébániák, kolostorok, majd isk.-k mellett alakultak (congregációk, Sodalitas Mariana, egyes szentek nevét viselő ~). A 17. sz.-ban alakultak az első temetkezési ~. Ma is működik közülük a 18. sz.-ban Budán, Óbudán és Pesten megalakult →*Chevra Kadisa*. – A 18. sz. utolsó harmadában a Pest-Budára helyezett egyetem tanárai és az áll. főhatóságok művelt tisztviselői már titkos pol. és irodalmi ~et is alakítottak a reakciós egyházi és áll. uralkodási módszerek, valamint a latin és német nyelv kötelező használata ellen (a szabadkőművesek az 1770-es évektől, a m. jakobinusok 1794–95-ben, a Hazafiúi Magyar Társaság 1779-ben). – A 19. sz. elején egyrészt különböző célú orsz. ~ alakultak, másrészt az urbanizálódás és polgárosodás során ~ből fejlődtek ki a későbbi pártok. Az 1848-as forradalom előtt kb. 50 a pest-budai ~ száma, ezeknek több mint a fele önsegélyző v. jótékony egy., köztük a jelentősebbek a budai és pesti Jótékony Nőegylet (1817), a Szegénygyermek Kórház (1839), az áll. és városi alkalmazottak nyugdíjegylete (1797, ill. 1808). – A Pesten működött jelentősebb orsz. tudományos társaságok: az *MTA*, a Kir. Orvosegy. (1837), a →*Természettudományi Társulat*, a Magyarhoni Földtani Társulat (1850). Az irodalmi és művészeti ~ közül: az *Auróra Kör*, a →*Kisfaludy Társaság*, a →*Pesti Műegylet* (1839) és a →*Pest-Budai Hangászegyesület* (1837), a →*Szent István Társulat*. Orsz. jelentősége volt a gazd. ~nek: Első Lótenyésztő Egy. (1825), *Orsz. M. Gazd. Egy.*, →*Országos Iparegyesület* (1841). Valódi társasélet kevés egy.-ben folyt – a közélet inkább a szalonokban és a kávéházakban zajlott –, de létezett a főnemesi →*Nemzeti Casino*, a haladó nemesség →*Ellenzéki Köre* és a vagyonos polgárság *Kereskedelmi Casinó*ja. Az egyetlen sportegy. a Sakkör (1839), az egyetlen nemzetiségi egylet a Srpska Matica. 1862-ből való az első hivatalos, de hiányos összeírás az ~ről. Pest-Budán ekkor kb. 80 működött, mintegy 40–45 000 taggal, közülük 22–25 000 a temetkezési, segélyző és önsegélyző, 7000 a vallásos ~ben. A kiegyezés és a három város egyesítésével létrejött Bp. társ. körülményei között rendkívül megnőtt a főv. ~ száma. 1878-ban 265 bp.-i egy.-nek kereken 122 000 tagja volt, ebből 72 000 önsegélyző és érdekképviseleti egy.-é, pl. Középisk. Tanáregy. (1866), Izraelita Tanítóegy. (1866), Mérnök- és Építészegylet (1867), Tanítótestület (1873), Színészegy. (1871), Jogászegylet (1878). Valódi egy.-i élet a tudományos, a művészeti, irodalmi és a sport ~ben zajlott. Várostörténeti szempontból különösen a munkás- és polgári rétegek egy.-ei érdekesek: Budai Dalárda (1864), Kereskedő Ifjak Társasága (1866), Nyomdászok Önképző Egylete (1866), Pesti Olvasóegylet (1868) stb. – 1902-ig 715-re emelkedett az ~ száma. A sport~ száma 74-re, az egyéb különféle ~ (bélyeggyűjtők, ebtenyésztők, sakkozók stb.) száma 40-re növekedett. – A város fejlesztésében szerepet játszó helyi ~ voltak pl. a Svábhegyi Egy., Zugligeti Egylet, Házépítő Tisztviselők Egylete, Római Fürdőtelep Egy.-e stb. A hazafias, bajtársi és vallásos ~ száma, valamint a társasköröké együttesen meghaladta a 130-at. A polgári várospol.-ban jelentős szerepet játszottak a Belvárosi, Lipótvárosi, Józsefvárosi, Terézvárosi stb. körök, szavuknak súlya volt a tvhat.-i biz. választásaiban. A klub- és a társas élet központjai voltak a Katolikus Kör, a Park Club, az Otthon, a Fészek stb. A jótékonysági ~ a hivatalos szociálpol. hiányát igyekezték pótolni: gyermekek nyaraltatása, ingyentej- és kenyérakció, népkonyhák felállítása, ruhasegélyek osztása, rabsegélyezés, leányanyák segítése stb. A Bp.-i Önkéntes Mentő egy.-et (1887) is jótékonykodásból tartották fenn. Az érdekvédelmi ~ száma 1902-ben 187 volt, az önsegélyező ~é 138. Az 1870-es évektől a nagyobb munkáspénztárak vették át a kis segélyegyletek szerepét, ugyanakkor több mint 40 *szakegylet, szakszervezet* alakult a gazd. érdekek védelmére. Ekkor alakítottak érdekvédelmi ~et az altisztek, gyári alkalmazottak és tisztviselők, kisiparosok, kiskereskedők stb. A századfordulón már minden alapvető tudománynak volt m. egy.-e. Sokkal rosszabb volt a művészeteket, a népművelést v. önművelést segítő ~ helyzete. A régiek mellé csupán néhány munkás önképző egylet csatlakozott és néhány olyan kísérlet, mint a haladó színjátszást teremtő →*Thália Társaság*, a népakadémiával kísérletező *Szabad Lyceum* (1893), a kiállításokat szervező →*Nemzeti Szalon*. – Az I. vh. előtt, 1914-ben kereken 1000 bp.-i egy. működött, kb.

500 000 taggal. 1932-ben készült a bp.-i ~ első teljes összeírása: 2236 egy.-et írtak össze 1 377 000 taggal. (A számok túloznak, mert legalább 100 összeírt egy. évek óta nem működött, és ugyanannyi az anya~hez tartozó fiókegy.). Bp.-en csupán 37% az 1914 előtt alakított ~ száma, nagyobb részük 1920 után keletkezett. Az ~ létrehozásának, ill. az abba történő belépés célja egyrészt a múlt konzerválása, másrészt a különböző társ. és gazd. előnyök megszerzése volt (pl. a Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szöv.-e, Frontharcosszöv., Hadirokkantak Szöv.-e, Ügyvédszöv., iparosszöv.-ek, Baross Szöv., Keresztény-szocialista Szakszervezetek stb.). Az ~ valóságos társ. szervező munkáját lehetetlen egészében áttekinteni, de tájékoztatást ad az a tény, hogy a közgyűléseken a tagok átlag 18,9%-a vett részt, ez az akkori 750 000 főnyi felnőtt lakosság 34%-át jelentette, tehát aktívan minden harmadik bp.-i lakos vett részt ~ keretében a közéletben. A fővárosi 1932-ben 1 millió P-vel támogatta az ~et, ebből 0,74 millió a kulturális, sport- és jótékony ~nek jutott. – A szocialista viszonyok között a társ. szervezetek új formái alakultak ki. Az áll.szervezet – részben helyi igazgatási szerveinek keretében – átvette a közjólét alapvető igényeinek kielégítését (oktatás, közművelődés, eü., a tudományos kutatás és a művészet támogatása). Mindehhez szükséges volt az állampolgárok aktív közreműködése, politikailag ellenőrzött szervezeti keretekben (párt, szakszervezet, ifjúsági mozgalom stb.). A tömegszervezeteken belül alakulhattak olyan csoportosulások, amelyek régebben az önálló ~ fogalmába tartoztak: pl. KISZ-klubok, úttörőszakkörök, szakszervezeti klubok, énekkarok, helyismereti Népfront-körök stb. – Bp.-en az 1970-es évek második felétől különösen megnőtt a helyi ~ száma. 1986. szept. 1-jén Bp.-en 812 egy. működött. Ezek zömét (670) a Bp.-i Ifjúsági és Sporthivatal felügyelete alá tartozó sport~ tették ki. A tanácsok 83 horgász- és 59 ált., hagyományos értelemben vett változatos profilú egy. felügyeletét látták el. Új színfoltot jelentettek a szűkebb lakókörzetre kiterjedő kulturális-közművelődési ~, mint pl. a Gazdagréti Közösségi Televízió Közreműködők Egy.-e, az újpalotaiak Baráti Köre Közművelődési Egy., a Wekerlei Társaskör Egy. Az egyes városrészek helyismereti és városvédő csoportjait fogja össze a →*Budapesti Városvédő Egyesület*. – Az egyes rétegek hátrányos helyzetének enyhítésére, érdekvédelmük ellátására is alakultak ~. Így pl. a Nyugdíjasok Önsegélyező és Kulturális Egy.-e, ill. a Mozgássérültek Bp.-i Egy.-e. – A pol. rendszerváltással párhuzamosan az új ~ bejegyzését az 1989. évi II. tv.-ben szabályozták. 1992-ig orsz.-an kb. 17 000 körül becsülhető a bejegyzett ~ száma. Szerepelnek közöttük szakmai, felekezeti, gazd., szociálpol., sport-, társasági és egyéb ~. – *Irod.* Dobrovits Sándor: Budapest egyesületei (Bp., 1936).

Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár: →*EGIS Gyógyszergyár Rt.*

Egyesült Izzó: →*Tungsram Rt.*, →*Orion Rádió és Villamossági Vállalat*

Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulat: 1871-ben alakult meg az →*Első Magyar Gőzhajózási Társaság*, a M. Lloyd Társaság, a Pesti Teherszállító és Rakománykölcsönző Társaság és az Orsz. Gőzhajózási Társaság gazd. válság okozta kényszeregyesülése nyomán. Célja az osztrák érdekeltségűvé vált Első Dunagőzhajózási Társaság versenyével szemben a m. hajózási váll.-ok működésének fenntartása, és az 1869-ben kezdődött pangás, majd válság kihatásaival szemben az erők összevonása. Az ~ a kormánytól semmiféle támogatásban nem részesült, míg a DGT az osztrák kincstár garanciája nyomán áll.segélyekhez jutott. – A gazd. válság az 1870-es évek végéig elhúzódott, így az ~ helyzete reménytelenné vált, hajóit kénytelen volt olcsó áron a DGT-nek eladni. 45 gőzhajót, 79 vas- és 46 fauszályt, 45 kikötői állomáshajót 4,4 millió forintért kapott meg az osztrák váll.

Egyesült Polgári Kör: a III. ker. polgárság társas életének szervezésére alakult 1903-ban. Helyisége a Hajógyár u. 2. sz. alatt volt. A kaszinó jelleggel működő ~ a vh.-k idején jelentős segélyező tevékenységet folytatott. 1936-ban taglétszáma 307 fő volt. 1946. aug.-ban megszűnt.

Egyesült Vegyiművek, *EVM* (XVII. Cinkotai u. 26.): a II. vh. közeledtével felfokozódott az érdeklődés a mesterséges kaucsuk előállítása iránt. 1939-ben a *Magyar Ruggyantaárugyár Rt.* próbaüzemében műgumit állítottak elő, a kísérlet sikere után úgy határoztak, hogy a *Péti Nitrogénművek*kel (áll. kincstári tőkebefektetéssel) közös műgumigyárat alapítanak. 1941-ben Rákoskeresztúr határában épült fel a *M. Vegyiművek Rt.* 1944-ben a német csapatok leszerelték a berendezést, és elindították Németo. felé. A szerelvény Sárváron elakadt, s 1945. márc.-ban a nyilasok felgyújtották. A termelés ezért csak a maradék gépekkel, nehéz körülmények között indulhatott meg. – 1956-ban a *M. Vegyiművek*hez csatolták az 1917-ben alapított *Ip. Segédanyaggyár*at (melybe időközben beolvadt a *Lázár és Ofner*, a *Magdalin Kft.*), s kezdetben *Ip. Segédanyagok Gyára*, majd 1957 óta ~ néven működött. 1966-tól az 1939-ben alapított *Kőbányai Műanyaggyár* két telephelyét is idecsatolták. A váll. főbb termékei: ip. segédanyagok (1925 óta), felületaktív anyagok (1935), műgyanták (1939), acetátészterek (1947), oldószerek (1949), mosó-, mosogató- és tisztítószerek (pl. ULTRA termékcsalád, 1968), műanyagip. lágyítók és habosítók (1969), emulgátorok (1979).

Egyesült Villamosgépgyár, *EVIG* (X. Gyömrői út 128.): 1963-ban jött létre öt villamossági váll. összevonásából. Ezek a *Villamosgép és Kábelgyár*, a →*Dinamó Villamos Forgógépgyár*, a Bláthy Ottó Titusz Villamosgépgyár (1961), az Elektro-Service Gépgyártó Váll. (1951), a Ceglédi Villamosip. Gyár (1961). Az ~ legrégibb elődje az *Egger Béla és Társa Villanyvilágítási és Munkaáttevő Gyár*, amelyet 1882-ben alapítottak, de jogelődje a →*Magyar Siemens–Schuckert Művek Villamossági Rt.*, a →*Magyar Brown–Boveri Művek Villamossági Rt.*, a →*Laub Elektromosgyár*, az Uprimny és Miklós elektrotechnikai és mechanikai gépműhely is. Az ~ látja el a m. gazd.-ot különböző típusú és teljesítményű villamos motorokkal, robbanásbiztos készülékekkel, öntöttvas elosztókkal, szabályozó-berendezésekkel.

egyetemek: →*felsőfokú oktatás*

Egyetemi Énekkarok: →*Budapesti Egyetemi Énekkar*

Egyetemi Gyógyszertár (IX. Hőgyes Endre u. 7–9.): a SOTE klinikáinak és int.-einek gyógyszer-, vegyszer- és sebészeti kötszerellátását végző, továbbá a gyógyszerészképzésben és továbbképzésben is résztvevő int. Több korábbi (1813, 1843, 1897) orvoskari javaslat után 1907-ben engedélyezték létrehozását az Üllői út 26. sz. ép.-ben. 1940-ben költözött mai helyére, s akkor a gyógyszerészképzés átszervezése kapcsán tanszékké szervezték *Egyetemi Gyógyszerészeti Int. és Egyetemi Gyógyszertár* névvel, s alapvető szerepet kapott a képzésben. 1945-ben a Gyógyszerészeti Int. és az ~ kettévált, s azóta önállóan látják el feladatukat.

Egyetemi Katolikus Gimnázium: a főv. legrégibb és leghosszabb ideig működött középisk.-ja. Széchényi György prímás birtokadományából 1687-ben kezdték meg a jezsuiták az oktatást a Mátyás-templomtól É-ra emelt rendházukban (ma a Hilton Szálló része, emléktábla jelöli). 1713-ban az isk. *academicum collegium* rangra emelkedett. 1747-ben újabb iskolaép.-et emeltek a szemben lévő telken (a későbbi Pénzügymin. helyén). 1757-ben már 800 tanuló látogatta az isk.-t. A jezsuita rend feloszlatásakor, 1773-ban kir. kat. gimn. lett, s a rend vagyonából alakított tanulmányi alapból tartották fenn. 1777-ben a Budára helyezett egyetemhez kapcsolták gyakorló isk.-ként, s ekkor a kir. palotába helyezték át. 1784-ben az egyetem Pestre költözött, az isk. az Ince pápa (ma Hess András) téren kapott ép.-et (később Szilágyi Erzsébet Leánygimn., majd elemi isk., 1945-ben elpusztult). 1831-ben az oktatást a piarista rend vette át, méghozzá 1844-től m. nyelven. 1851-től világi tanárok vezették, s ekkor 1861-ig ismét német nyelvű isk. lett, már nyolc oszt.-lyal. 1872–76 között készült új ép.-e az I. Ilona (ma Szabó Ilonka) u. 4. sz. alatt. Neve 1876-tól *II. ker. Kir. Kat. Egyetemi Gimnázum* lett. 1889-ben mellette létesítették a *Ferenc József Nevelőint.*-et, elsősorban arisztokrata, főtiszt, diplomata szülők gyermekei számára (kardos egyenruhát hordtak, a közvélemény tévesen azonosította őket az ~ diákjaival). 1932-ben az ép. felét átengedték a →*Mátyás király Reálgimnázium*nak. 1945-ben az isk. és gyűjt.-ei jórészt elpusztultak, az ~ beolvadt az →*Érseki Katolikus Gimnázium*ba. A helyreállított ép. később építőip. technikum lett. – *Irod.* Szalay Gyula: A 250 esztendős kir. kat. gimnázium (Bp., 1937).

Az egyetemi templom az egykori egyetemi épülettel (L. Zeichmeyer metszete)

Egyetemi Könyvtár: →*Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára*

Egyetemi Nyomda (VII. Dohány u. 10–14.): nevében jogutódja a Telegdi Miklós esztergomi nagyprépost által 1577-ben Nagyszombatban, egyházi kiadványok előállítására alapított nyomdának. Itt jelentek meg az első m. nyelvű kalendáriumok is. 1635-ben a Pázmány Péter által alapított egyetemhez csatolták. Az ellenreformáció szolgálatába állított üzemet 1777-ben az egyetemmel együtt Budára költöztették. – A reformkorban virágzó m. szépirodalom műveinek nagy részét az ~ jelentette meg, a szabadságharc idején röpiratokat állított elő, majd nagy szerepet vállalt a nemzetiségek irodalmának, nyelvének ápolásában, a tankönyvek kiadásában. A 19. sz. közepétől a tudomány valamennyi ágában nyomtatott könyveket, a 20. sz. első felében számos bibliofil értékű könyvet adott ki. 1923 után a pesti egyetem bölcsészkari ép.-ének (Múzeum krt.) alagsorában és a Gólyavárban helyezték el. – 1950-ben összevonták a →*Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadó Vállalat Rt.* utódjával, a „Forrás" Nyomdai Műintézet és Kiadó Váll. Rt.-vel. Ekkor került jelenlegi helyére. A sok költözés és különösen a II. vh. miatt hagyományos betűkészlete és berendezésének többsége megsemmisült. 1984-ig az üzemben a magas- és mélynyomó eljárást teljesen felváltotta az ofszetnyomtatás. A formakészítést, szövegelőállítást fényszedéssel, a nyomtatást nagy- és kisformátumú íves gépeken, a kikészítést, hajtást, cérnafűzést automatizált gépeken végzik. A nyomda éves termelése 3000 t nyomdaip. termék, három millió könyv. A termelés mintegy 50%-a kötött és kartonált könyv, kb. 30%-a folyóirat, közülük sok az idegen nyelvű kiadvány. Jelentős a csomagolóanyag-gyártás.

egyetemi pontok: →*Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége*

Egyetemi Röntgen Intézet: →*Radiológiai Klinika*

Egyetemi Színpad (V. Szerb u. 21–23.): az ELTE Bölcsészettudományi Karának keretében 1957-ben nyílt meg. Társulata részint öntevékeny előadókból az egyetem *Universitas* nevű művészegyüttesének tagjaiból, részint hivatásos színészekből, előadóművészekből állt, akik önálló irodalmi esteket, felolvasásokat, ankétokat stb. tartottak. – Az ~ mo.-i ősbemutatóival (Dürrenmatt: *Pör a szamár árnyékáért*), formai kísérleteivel (Csokonai: *Özvegy Karnyóné*) színvonalas kísérleti színpad szerepét is betölti. A helyiségben komoly- és könnyűzenei műsorokat, és zártkörű filmvetítéseket is rendeznek. Az eredetileg a piarista rendház kápolnájából kialakított színházhelyiséget a rend visszaigényelte, emiatt az ~ működése 1991–92-ben szünetelt. Jelenlegi helyére 1992-ben költözött. Tagjai közül többen hivatásos rendezők, ill. színészek lettek (Ruszt József, Fodor Tamás, Sólyom Kati, Jordán Tamás).

egyetemi templom (V. Papnövelde u.): kéttornyos, barokk stílusú templom. Hajóját 1722–42 kö-

zött, K-i tornyát 1768-ban, a Ny-it 1771-ben építették a →*pálosok*. 1776-ban szentelték fel. Tervezője máig vitatott: *Mayerhoffer* András, az ifjú Fischer von Erlach v. Donato Allio. Az ~ építésének vez.-je Drenker Mátyás volt 1729-ben bekövetkezett haláláig. Szerepét 1735-ig Mayerhoffer, majd Siegl Márton vette át. Ekkor a templomnak még csak a szentélye és oldalfalai álltak. Siegltől valók a boltozatok, a kórus, a tornyok és a pompás homlokzat. Homlokzatát a két szélső toronynak megfelelő, ión

Az egyetemi templom

falpillérekkel tagolt mezőtől közrefogott középrész alkotja, melyet háromszögű oromzat zár le, tetején Szt. Pál és Szt. Antal remeték szobra, pálmafa és középen Szűz Mária kőszobra áll. Kapuzata oszlopokkal szegett, többször golyvázott párkányzatú, gazdag fonatdíszes attikával, vázákkal, szobrokkal. A kapuív záróköve címerpajzs, melyet félmeztelen férfialak tart. Gazdagon faragott tölgyfa kapuszárnyait pálos szerzetes készítette. A négyszakaszos teremtemplomot hevederek közé feszített csehsüveg boltozatok fedik, a fő térhez kétoldalt kápolnák csatlakoznak, a bejáratot követően kettős oszlopoktól hordott tágas karzat emelkedik. Szentélyébe domború kihajlású, emeleti zárt oratóriumok nyílnak balluszteres mellvédekkel, üvegezett ablakokkal. Főoltára gazdag kialakítású (1746), csigás, szobordíszes cibóriummal, Mária születését ábrázoló szoborcsoportozattal, Remete Szt. Pál és Antal szobrával. Ez utóbbiak Hebenstreit József művei. Az oltárépítmény közepén a czestochowai kegykép (Fekete Madonna) másolata áll rézlemezen, az 1720 körüli évekből. A szentélyben levő ülőpadok faragványait Hebenstreit József készítette. A templom szószéke a mo.-i barokk művészet egyik legkiemelkedőbb alkotása, mellvédjén az erényeket, hangvetőjén Krisztus feltámadását szimbolizáló szobordíszekkel. A mellékoltárok képei a leckeoldalon: Keresztelő Szt. János és Szt. András (1710 körül), Remete Szt. Pál, Júdás Taddeus, Nepomuki Szt. János; Johann Bergl munkái. Az evangéliumi oldalon Szt. Anna és Joachim, a Piétà, Szt. Márton és a m. szentek láthatók, valamint az Olajfák hegye. Az oltárokat számos szobor és dombormű díszíti. A mennyezeti freskókat Johann Bergl készítette (1776), szignója a kórus jobb oldalán látható. A karzat alatti kép: Mózes és az égő csipkebokor, az orgona feletti: Mária és Erzsébet találkozása. A kápolnákban is Bergl-freskók vannak, és a díszítőfestés is az ő műve. A templombelsőt különösen jelentőssé teszik eredeti alakos és ornamentális freskói. Mindez nyugodt harmóniában jelentkezik a jól konzervált és szépen összehangolt színezésű műmárvány oldalsó falkiképzésekkel, a gazdag szobrászati anyaggal, a mértéktartó, mégis mindenütt kicsillanó aranyozásokkal, a templom ki-

Az egyetemi templom kapuja

tűnő eredeti megvilágításával. Fokozza a műemlék értékét a sekrestye faragott szekrénye, és egy 18. sz. második feléből való intarziás diófa szekrény (pálos munkák, mint általában a templom sok fa dombormúve). A templomot Achan János (1857–58) és Lechner Jenő (1924–26) renoválta, a II. vh. után pedig a Műemlékfelügyelőség. Az ~ melletti pálos kolostort II. József 1782-ben kelt rendelete értelmében feloszlatták. Ezután a kolostorép. a →*Központi Papnevelő Intézet* otthona lett, a templom pedig a bp.-i egyetemi ifjúság lelkipásztori gondozását látta el. A templom ig.-ja az int. mindenkori rektora. – *Irod.* Saly László: Az egyetemi templom (Bp., 1926); Voit Pál: A barokk Magyarországon (Bp., 1970).

egyetemi zászlóaljak: a Tanácsközt. ellen szerveződő fegyveres csoportok, amelyeket a tudományegyetemen és a műegyetemen 1919. aug. elején hoztak létre az I. vh.-ban tartalékos tisztként harcolt egyetemi hallgatók. A két zászlóalj századai fakultásonként alakultak meg, a diákotthonokban és a Valéria-telepen szállásolták el magukat. Elnevezésük Horthy bevonulása után egyetemi csendőrzászlóalj, a békeszerződés ratifikálását követően egyetemi csendőr-tartalékzászlóalj lett. Karhatalmi és őrszolgálatot teljesítettek, részt vettek a sütőmunkások és nyomdászok sztrájkjának letörésében, és IV. Károly második visszatérési kísérletének fegyveres meghiúsításában. Kezdeményezték a *numerus clausus* bevezetését és a jobboldali diákszervezetek megalakítását az egyetemeken és főisk.-kon. 1921 végétől a munkásmegmozdulások és sztrájkok ellen a Belügymin. által létrehozott „Nemzeti Munkavédelem" szervezet egyetemi csoporjait alkották. 1924 végéig működtek. Katonai kiképzésben és ellátásban részesültek. – *Irod.* Magyarország hadtörténete (2. kötet, Bp., 1985).

Egyetem tér (V. ker.): 1758-ban Úri u., a 18. sz. végétől ~ a neve. 1848-ban Március 15. tér, 1849-ben ismét ~ a neve. 1936-ban Pázmány Péter tér, 1953-tól ismét ~ néven szerepel. Az ~ 3. sz. alatt van az →*Eötvös Loránd Tudományegyetem* központja, rektori hivatala, a Jogtudományi Kar int.-ei és előadótermei. Kupolás, árkádos, neobarokk palotáját Baumgarten Sándor építette 1886-ban. Az ép. falán Zala György 1930-ban felállított alkotása, az I. vh.-ban hősi halált halt egyetemi hallgatók emlékműve látható.

Egyetem u.: →*Károlyi Mihály u.*

Egyetértés: pol. napilap. 1874-ben indította *Csávolszky* Lajos, mint az ellenzéki függetlenségi és 48-as párt lapját. A fúzió (1875) után hevesen támadta a Tisza Kálmán vezette szabadelvű pártot, s így komoly népszerűségre tett szert. 1875-ben magába olvasztotta az ellenzék első jelentős lapját, a →*Magyar Újság*ot. Csávolszky visszavonulása (1899) után Dienes Márton, Hoitsy Pál, Eötvös Károly, Pap Zoltán szerk., egy ideig főmunkatársa volt Kossuth Ferenc is, de ekkor az új lapvállalkozások versenyében nem tudta megtartani régi rangját, s 1913-ban megszűnt.

Egyetértés-csurgókút: az óbudai hegyvonulat külső oldalán, a →*Virágos-nyereg* alól induló mély, szakadékos árok felső részén van. A felette levő kút

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának épülete az Egyetem téren

vizét csurgatja ki, terméskőből rakott, forrásszerű foglalatban. Mellette víkendházakkal épült be a környék. A csurgókúttól lejjebb, nagyméretű, öreg kőhíd; a hídon emléktábla látható.

Egyházközségi Munkásszakosztályok, *EMSZO:* az →*Actio Catholica* keretein belül létrejött mozgalom, mely 1937-től a munkásság katolikus világnézeti nevelését, társ. felemelését tűzte ki célul. Először *Egyházközségi Munkáscsoportok* néven alakultak. 1940-ben 413 csoport volt az országban, közülük 93 Bp.-en. Gyakorlatilag Bp. minden egyházközségében működött munkáscsoport. „Katolikus Munkás" címen lapot adtak ki, mely később „Új szociális rend"-re változtatta nevét. A M. Fronttal együttműködve részt vettek 1944-ben az ellenállásban. Vez.-je Freisz József 1948-ban elhunyt, a mozgalmat az áll.hatalom betiltotta.

Egyházközségi Nővérek Társasága, *Szent Péter Leányai:* r. k. szerzetesnői közösség. 1935-ben Kalocsán alapították, működését Grősz József érsek hagyta jóvá 1943-ban. Célja képzett munkatársként segíteni a lelkipásztorokat az egyházközségi munkában. Tagjai 1950-ig Bp.-en is dolgoztak. A fogadalmas nővérek 18-an voltak.

Egyházművészeti Lap: 1880-tól Czobor Béla szerkesztésében hét évfolyama jelent meg. Egyháztörténeti emlékekről, hazai műemlékekről, viselet-

történetről stb. közölt tanulmányokat, továbbá a tárgykörbe tartozó könyvismertetéseket, külföldi és hazai híreket. Egyházi művészeti pályázatokról és a jutalmakról is beszámolt.

Egyház tér: →*Március 15. tér*, →*Döbrentei tér*

egyházügyi előadó, *egyházügyi titkár*: az 1951-ben felállított Áll. Egyházügyi Hivatal feladatának ellátására működött Bp.-en, mint szakigazgatási szerv. Az ~ a Főv. Tanács V. B.-nek volt alárendelve, közvetlen felügyeletét a vb egyik elnökh.-e látta el. A ker. tanácsok apparátusában nem volt ~, feladatkörét a vb elnökének megbízása alapján kijelölt személy végezte.

egyirányú forgalmú útvonalak: a szűk belvárosi u.-k és a gépjárműforgalom növekedése miatt 1926-tól kezdődően alkalmazzák az ~at. Először a Váci u.–Petőfi Sándor u. forgalmát egyirányúsították. Az akkori „balra tarts" elvnek megfelelően, az előbbi forgalma D–É, az utóbbié É–D irányú volt, ezt a „jobbra tarts" bevezetésekor (1941. nov. 9.) megfordították. Az ~ alkalmazása különösen az 1960-as évek óta erősen terjed, a Duna és a Nagykörút által határolt területen gyakorlatilag minden melléku. forgalmát egyirányúsították.

Egységes Községi Polgári Párt: az 1922. évi főv. nemzetgyűlési választásokon bekövetkezett ellenzéki előretörést követően 1924-ben maga Bethlen István min.elnök jelentette be az ~ megalakítását. A párt az 1925. máj.-i főv. tvhat. választásokon a szavazatok 8,5%-át szerezte meg, és Ripka Ferenc, az ~ elnöke lett Bp. főpolgármestere. 1926-ban a *Wolff-párt* mérsékeltebb pol. nézeteket követő városatyái átléptek az ~ba, ettől kezdve a két városi párt vezetőinek négyes tanácsa, Ripka Ferenc, Kozma Jenő, valamint Wolff Károly és Sipőcz Jenő irányította a város ügyeit. – Az 1930. évi főv. községi választásokon az ~ 12,5%-ot szerzett. Ripka Ferenc ismét főpolgármester, Sipőcz Jenő pedig polgármester lett. Az 1930-as évek elején az ~ alulmaradt a Gömbös Gyula által folytatott pol.-val szemben és beolvadt az általa szervezett *Nemzeti Egység Pártjá*ba.

egysínű vasút: Zipernowsky Károly 1890-ben javaslatot nyújtott be az Andrássy úton, majd a Gizella (Vörösmarty) tértől a Király u.-n át a Városligetig építendő közúti ~ra. A rendszer lényege az alsóvezetékes rendszer stabilizátorként való használata volt. Az ~ próbapályája és kocsija a Ganz gyárban elkészült, de a terv nem valósult meg.

EGYT Gyógyszervegyészeti Gyár: →*EGIS Gyógyszergyár Rt.*

Eichhorngasse: →*Mókus u.*

Eisenfels Rudolf nyomdája: →*Emich Gusztáv könyvkereskedés és nyomda*

ejtőernyősport: ejtőernyővel végrehajtott ugrósport, a sportrepülés része. Az első mo.-i ejtőernyős ugrást 1920. nov. 7-én, a Rákosmezőn megtartott repülőbemutatón Kovács Endre hajtotta végre. 1937. jún. 20-án avatták fel Bp. nemzetközi repülőterét, itt volt először Mo.-on tömeges ejtőernyős ugrás. 1939-ben Hess Ákos tervei alapján elkészült az első m. ejtőernyő. Az ~ 1945-től 1951-ig a M. Szabadságharcos Szöv., 1952-től a M. Repülő Szöv. keretein belül működött. Az első orsz. bajnokságot 1953. aug.-ban a Ferihegyi Repülőtéren tartották. M. sportolók 1956 óta vesznek részt VB-ken, Kastély Sándor 1957-ben érte el az első m. világcsúcsot. 1958-ban a m. férfi csapat világbajnok lett.

EKISZ Ruházati Kisszövetkezet (X. Noszlopy u. 8–10.): 1948-ban alapították EKISZ Kisip. Termelőszövetkezet néven. 1976-ban egyesült a Konfekció Szövetkezettel, 1988-tól viseli az ~ nevet. Főbb termékei: férfi, fiú, női, lányka és bébi felsőruházat, főleg farmer anyagból. Részt vesz a Levi's, Wrangler és Lee Cooper termékek gyártásában.

Eksi as kuleszi: →*Savanyúleves tornya*

élclapok: a pol.-társ. élet fonákságait leleplező képes hetilapok a humor, a szatíra legkülönfélébb eszközeinek és műfajainak felhasználásával, karikatúrákkal, képekkel illusztrálva. – Az ~ Mo.-on viszonylag későn honosodtak meg. A múlt század harmincas-negyvenes éveinek olvasója az élőszóban terjedő élcek, adomák, anekdoták mellett az irodalmi divatlapok tárcarovatában találhatott humoros és szatirikus írásokat. Első élclapunkat, a francia példák ösztönzésére létrejött →*Charivarit* elsodorta a szabadságharc. Az abszolutizmus felülkerekedésével a humor – átmenetileg – ismét az →*irodalmi divatlapok* tárca- v. adomarovatába szorult. Jókai Mór tíz számból álló füzetes kiadványa, a *Nagy Tükör* (1856–58) nemcsak az állandó jellegű m. élclapnak, az →*Az Üstökös*nek előfutára, de egyben nyitánya a m. ~ múlt századi fénykorának is. Példája és az enyhülő pol. légkör indító hatása keltette életre a kor másik nagyhatású élclapját, a →*Bolond Miskát*. A 60-as évek elején a kérészéletű ~ egész sora indult: a Határozati Párttal rokonszenvező *Garabonciás Diák*, a kormányhoz húzó, de a külsőségekben megnyilvánuló nagyhangú nemesi hazafiságot is szellemesen gúnyoló *Handabanda* (Kecskeméthy Aurél lapja) stb. Megfelelő munkatársak híján azonban egyikük sem érte meg fennállása első évfordulóját. A kiegyezést követően az ~ pártszínezete a korábbinál markánsabb lett. A *Bolond Miska* az ellenzék lapjává vált, a →*Borsszem Jankó* pedig a kormány érdekeit képviselte. Népszerűségnek örvendett a *Bolond Miska* örökébe lépő →*Bolond Istók* is, a Függetlenségi Párt élclapja. Az említettek mellett egész sor hosszabb-rövidebb életű lap indult: *Cyankali* (1876–1908), *Urambátyám* (1886–1906), *Mátyás Diák* (1888–1921), *Herkó Páter* (1863–98), *Magyar Herkó Páter* (1899–1933), *Kakas Márton* (1894–1914) stb. Századunk elejére csökkent a „hagyományos" ~ iránti érdeklődés. Új színt jelentettek a „pikáns" ~. Ezt a típust korábban a *Pikáns Lapok* (1883–85) és folytatása, a *Magyar Figaró* (1886–1918) képviselte. Jelentősebbek voltak azonban: a *Kis Élclap* (1902–18) és a →*Fidibusz* (1905–20). Többségük 1918 táján eltűnt a porondról. A két vh. között a liberális színezetű →*Az Ojság* játszott vez. szerepet, majd az 1944 második felében megjelenő →*Pesti Posta*. 1945 után a *Ludas Matyi* vált legjobb élclapunkká, mellette néhány évig a *Szabad Száj* (1946–51) és a *Pesti Izé* (1946–49) is igen kedvelt volt. A pártáll. lebomlása ismét növelte a humor, a szatíra, a gúnyolódás iránti

igényt, ezért indult előbb Galsai Pongrác szatirikus irodalmi magazinja, a *Grimasz* (1986–88), majd az *Új Szabad Száj* (1989-től), a *Hócipő* (1989-től), az *Új Ludas* (1990-től), az *Új Pesti Izé* (1990-től).

ELCO Villamos Készülékek és Szerelési Anyagok Gyára (XIV. Zászlós u. 7.): 1925-ben alakult *AGROLUX Világítástechnikai Váll.* néven. Az államosítások során a Hajós és Szántó Elektromosgyár Rt. beleolvadt az ~ba. Világítótesteket, szerelvényeket gyártott. 1964-ben a →*Villamos Berendezés és Készülék Művek* egyik váll.-a lett. 1986-tól ismét önálló váll.

ELEGANT Május 1. Ruhagyár (VIII. Elnök u. 1.): a gyár üzemi ép.-ét 1913-ban eredetileg katonai varroda és ruharaktár céljaira létesítették. Az ~ elődje az 1930-ban alakult Orsz. Ruházati Rt. volt, amely 1948-tól Egyenruházati Nemzeti Váll. néven folytatta tevékenységét, majd 1952–68 között *Május 1. Ruhagyár* néven működött. 1955-ben három ruhagyárral egyesült, egyenruházat készítő profilját egyidejűleg más váll.-hoz helyezték át. Jelenlegi nevét 1968-ban kapta. Termelő kapacitását erőteljesen fejlesztve, 1970-ig hét vidéki telephelyet létesített. Saját tervezőirodája és szaküzlete van. Gyártmányai: férfi, női és gyermekkabátok, sportöltözetek, kosztümök és nadrágkosztümök. Legjelentősebb megrendelője a Szovjetunió volt. Jelenleg több Nyeurópai országba, továbbá Kanadába és Libanonba szállít. 1990-ben szervezetéből két rt.-t alapított. Az ELEGANT Design Rt. a gyártás előkészítését, az ELEGANT Charm Konfekcióip. Rt. a varrodai tevékenységet végzi.

Elektroakusztikai Gyár, *BEAG* (XIV. Fogarasi út 5.): több kisebb filmes műhelyből és rádiószervízből 1948-ban alapították RAFILM Nemzeti Váll. elnevezéssel. 1951-ben Hang- és Kinotechnikai Gyár néven átalakult, majd 1959-ben kapta meg a jelenlegi cégnevét. Szintén jogelődjének tekinthető az 1969-ben magába olvasztott *Fémbútor és Drótszövet Gyár,* amely az 1935-ben alapított Haidekker Rt., majd névváltással 1949-től Fémbútor Gyár címen, és 1958-tól Fémbútor és Drótszövet Gyár néven működött. Az ~ az 1970-es években üvegtechnikai és faip. termékeket gyártó üzemeket vásárolt meg Nyíregyházán és Kisvárdán. Fő tevékenysége a híradás- és vákuumtechnikai berendezések gyártása. A legfőbb termékcsalád a rádióstúdió, elemeit főként a K-európai piacokra és a volt Szovjetunióba szállították. Jelentős sikereket értek el sportlétesítmények, konferencia- és előadótermek, színházak, szállodák, oktatási intézmények, templomok hangrendszereinek kifejlesztésében, gyártásában és üzemeltetésében.

Elektro 3 Villamosipari Tervező és Szolgáltató Kft. (XIII. Népfürdő u. 15/b): 1988-ban alakult kisszövetkezetként mint a *VBKM* Villesz (Villamosipari Előszerelő Gyár) gyára. 1986-tól önállósult a csődbe ment Elektronikai Váll. egyik utódváll.-aként. Gyártelepe a VIII. Golgota u. 4. alatt működik. 1991-től m.–D-koreai vegyesváll.-ként kft.-vé alakult. Főbb termékei: szünetmentes áramforrások, telefonközpontok, számítógépek, erőművek, olajkutak részére, elektroforetikus festőberendezések áramellátói, akkumulátortöltők, eredményhirdető és reklámtáblák, fényújságok.

ELEKTROIMPEX Magyar Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

Elektromechanikai Vállalat (XI. Petzval József u. 31.): 1952-ben alapították, mint önálló híradástechnikai váll.-ot. Profilja: rádióműsorszóró és televíziós adóberendezések, adóantenna-rendszerek, vezeték nélküli tolmácsberendezések, URH-adók, távíró-, távbeszélő-készülékek stb. – Az ~ állította elő az első hazai televíziós adóberendezéseket és kiépítette az ország televíziós gerinchálózatát. 1976-ban a Kohó- és Gépip. Min. vásárosnaményi telepével együtt mérlegbeolvasztással a →*BHG Híradástechnikai Vállalat*ba olvasztotta, ahol a BHG Egyedi és Kísérleti Gyára lett. 1977-ben a gyár a *Fejlesztési Int.* nevet kapta.

Elektromos-, Gáz- és Vízművek Központi Szervezete: 1943-ban a főv. közgyűlése elhatározta, hogy a három legnagyobb közüzem ügyvitelét és üzemi tevékenységét egységes irányítás alá helyezi. Központi ig.-ja az Elektromos Művek vezérig.-ja, helyettese a Vízművek ig.-ja lett. 1943 folyamán megszervezték a központi titkárságot és a jogügyi főoszt.-t. Az év végére megvalósult az elektromos- és gázmérők közös leolvasása és közös számlázása. – 1945-ben a központi szervezet megszűnt, egyedül a közös számlázás élt tovább. Az ~ egyetlen ma is létező intézménye a *Közüzemi Díjbeszedő Váll.*

Elektromos Készülékek és Anyagok Gyára, *EKA* (X. Füzér u. 37–39.): 1949-ben három üzem összevonásából alapították. Egyik jogelődje az 1888-ban alapított Engel Károly Elektromos Szerelési Anyagok és Készülékek Gyára volt. 1964-től a →*Villamos Berendezés és Készülék Művek* egyik tagváll.-aként működött annak 1985-ben történt megszűnéséig, amikor ismét önálló váll. lett. Világítótesteket, távvezeték-szerelvényeket gyárt.

Elektromos Művek: →*Budapesti Elektromos Művek*

Elektromos Sportegyesület: a bp.-i Elektromos Művek sportegy.-e. 1921-ben alakult *Elektromos Munkás SE* néven. Alapító szakoszt.-a a labdarúgó, amely 1936-tól 1948-ig az NB I-ben szerepelt. 1929-ben Cséfay Sándor megalakította a kézilabdaszakoszt.-t, amely 1932-től 1940-ig ötször nyerte meg a m. bajnokságot. Az ~ sporttelepe a XIII. Latorca u.-ban működött, Mo.-on itt alkalmaztak először villamos világítóberendezést. 1939-ben repülőszakoszt.-t alakított, versenyeit a Hármashatárhegyen és a pesthidegkúti Mária-hegy lábánál tartotta. Az ~ nemcsak sportegy. volt, élénk társ. életet élt. Működött dalos, bélyeggyűjtő, fényképező, horgász oszt.-a is. 1940-ben a klub fővédnöke Szendy Károly, Bp. polgármestere volt. 1945 után továbbra is a nagyváll. tömegsportjával foglalkozott az egy. Versenyszakoszt.-ai közül a legjelentősebb a kézilabda. A csapat 1969-től 1971-ig orsz. bajnok is volt, legutóbb 1991-ben szerezte meg a m. bajnoki címet. – Sporttelepe a XIII. Népfürdő u. 18–20. sz. alatt található.

Elektronikus Mérőkészülékek Gyára, EMG (XVI. Cziráky u. 26–32.): az ORION gyár műszer-

készítő részlegéből alakult 1950-ben. Jelenlegi gyárában 1953-ban indult meg a termelés: híradástechnikai és nukleáris műszereket, majd elektronikus orvosi vizsgálókészülékeket gyártott. 1966-ban megkezdte a kisszámítógépek készítését. A 70-es évek közepén az orvosi műszerek gyártását más váll.-nak adta át. A 80-as évek sikertermékei: a szerszámgépvezérlések és a félvezető teszterek. Termékeit jórészt saját fejlesztési laboratóriumában kísérletezte ki. Napjainkban a kisméretű oszcilloszkóptól a technológiai nagyberendezésig a műszerek széles skáláját gyártja és forgalmazza. A váll. többségi részesedésével kft.-k alakultak, amelyek különféle nukleáris kutatási berendezéseket, speciális félvezető teszterekt fejlesztenek és gyártanak.

Elektrotechnikai Múzeum: →*Magyar Elektrotechnikai Múzeum*

Élelmiszergépipari Gépgyár és Szerelő Vállalat: →*Élelmiszergépipari Vállalat*

Élelmiszergépipari Vállalat, *ÉLGÉP* (X. Mázsa tér 2–6.): három élelmiszerip. – malom-, sütő- és tejip. – ágazat gép- és berendezés-szükségletét ellátó váll. 1964-ben alapították az Élelmiszerip. Gépgyár, a Malomszerelő és Gépgyártó Váll., az Élelmiszerip. Központi Gépjavító Váll., valamint az Albuminelőállító és Műanyagfeldolgozó Váll. összevonásával *Élelmiszerip. Gépgyár és Szerelő Váll.* néven. Az 1960-as évek végén vidéki gyáregységekkel (Szombathely, Celldömölk, Pásztó) gyarapodott, később megszüntette az albumingyártást. – Tevékenységi köre: a malomip. részére technológiai és anyagmozgató gépek és berendezések, a sütőip. részére liszt- és tésztakészítő, valamint formázó berendezések, a tejip. részére különféle berendezések gyártása és szerelése. Az egyedi gépek mellett komplett üzemeket, műanyag csomagoló- és szállítóeszközöket gyárt, végzi élelmiszerip. telepek és gyárak szerelését. 1990 elején az ~ egyes gyáregységeiből gazd. társaságokat hozott létre. (→*ALBUPLAST Műanyagfeldolgozó Rt.*, →*Malomgépgyártó és Szerelő Rt.*)

élelmiszeripar: nemcsak a főv. ellátása szempontjából, de orsz.-an is jelentős iparág. A 19. sz.-ban a Bp.-re való összpontosítás érvényesült a gyári jellegű ~i nagyüzemek létesítésében is (gőzmalmok, nagy teljesítőképességű közvágóhidak, növényolaj- és szappangyárak, szeszgyárak). Az egyre növekvő lakosság indokolta a sütő-, a tej-, az édes-, a sör- ill. a dohányip. és a hűtőházak nagyüzemeinek Bp.-en való létrehozását. – Az ország területének csökkenése az I. vh. után, az 1929–33. évi világgazd. válság, a II. vh. pusztításai, az államosítások, majd az ezt követő irányított gazd.fejlesztés megváltoztatták a főv. ~ának terjedelmét és szerkezetét is. Az 1970-es évek elején a főv.-ban működő áll. iparban 7%-os arányt képviselt, kb. 38 ezer foglalkoztatottjával. Az 1970–80-as évek ip.szerkezeti átalakulásai, a létrejött súlyponteltolódások ellenére az ~ aránya a legtöbb vonatkozásban a kialakult hagyományos szerkezetnek megfelelően alakult. Míg az 1970-es évekig a főv. ~a az ágazatok többségében, termelését tekintve részben szinte egyeduralkodó v. legalábbis meghatározó volt, e súlya lassan visszaszorult. Bár a feldolgozó, ill. az alaptermékeket továbbfeldolgozó ágazatok a fejlesztések kapcsán megújultak, de a vidéki feldolgozóip. kapacitás a vidéki telepítésű üzemek számának növekedésével megnövekedett, s vele együtt a főv. aránya és súlya csökkent. Bp. ~i ellátásába is mind több vidékre települt üzem kapcsolódott be. – 1989 végén Bp. ~a a következő adatokkal jellemezhető: a 451 ~i telephelyből 234-en folyt termelőtevékenység. A legtöbb telephellyel a sütő- és tésztaip. (134 telep, ebből 75 ip.telep), az édesip. (56, ill. 40) és a sörip. (38, ill. 1) rendelkezett. A 32 151 ~i foglalkoztatott a főv. ip.-ában foglalkoztatottak 7%-a volt. A legtöbb foglalkoztatottat az édesip. (5476 fő), a sörip. (3726), a szesz- és keményítőip. (3343), a tejip. (3018) és a sütőip. (2963) alkalmazta. Ebben az évben a fontosabb cikkek termelése a következőképpen alakult: csontos nyershús 32 306 t, szalámi 2712 t, étkezési sertészsír 7096 t, fogyasztói tej 1143 ezer hl, vaj 2462 t, sajt 3124 t, gyümölcskonzerv 13 840 t, liszt 83 705 t, napraforgóolaj 70 848 t, egyéb étolaj 36 046 t, kenyér 78 721 t, péksütemény 455 millió db, fejtett sör 3662 hl, ásványvíz 127 000 hl, üdítőital 645 000 hl.

Élelmiszeripari Berendezés és Gépgyártó Vállalat: →*Gábor Áron Gépgyár*

elemi iskola: →*alsófokú oktatás*

Éles sarok (X. ker.): közúti és villamosvasúti csomópont a Fehér úti MÁV aluljáró, a Jászberényi út, a Kőrösi Csoma út és a Kolozsvári út találkozásánál. 1984-ben úthálózatát teljesen átépítették, ezzel forgalma rendeződött.

Élet: szépirodalmi és kritikai képes lap. 1909–44 között Andor József, Pethő Sándor, Izsóf Lajos, Alszeghy Zsolt, Erdősi Károly, Berényi László, Thurzó Gábor szerkesztésében jelent meg. Elsősorban a katolikus közönséget igyekezett irodalmi olvasmányokkal ellátni, kritikai rovatával pedig irodalomszemléletét alakítani. 1934-től inkább családi hetilappá vált, és az olvasóközönség különféle igényeit igyekezett kielégíteni: a versek, novellák megfogyatkoztak, hogy helyet kapjanak a háztartással, a divattal, és a kertészkedéssel kapcsolatos közlemények.

Élet és Irodalom: 1. irodalmi és kritikai folyóirat. 1923. márc.-tól okt.-ig az →*Aurora* folytatásaként Szabó Dezső szerkesztésében jelent meg. Féja Géza, Juhász Gyula, Tóth Árpád és mások néhány írása mellett főként a szerk. cikkeit tartalmazta. – 2. irodalmi és pol. hetilap. 1957. márc. 15-én indult meg Bölöni György és Mesterházi Lajos szerkesztésében, a forr. leverése után újjászerveződő pártáll. pol. és ideológiai megszilárdítását támogató írókat, kritikusokat gyűjtve soraiba. (A közhasználatban ezért csak „és"-nek nevezték, mert az irodalom és az élet is hiányzott belőle.) 1959. okt.-től az újjáalakult *M. Írók Szöv.*-nek lapja. Szerk.-je ez időtől 1961-ig Szabolcsi Miklós, majd Dobozy Imre, Nemes György, Garai Gábor, Jovánovics Miklós, Bata Imre, Megyesi Gusztáv. – *Irod.* Élet és Irodalom. Válogatott repertórium (szerk. Gyuris György, 1957–1965, Bp., 1981).

Élet és Tudomány: a II. vh. utáni időszak legelterjedtebb ismeretterjesztő hetilapja. 1946. dec.-ben a M. Természettudományi Társulat kiadásában indult, 1953-tól a Társ. és Természettudományi Is-

meretterjesztő Társulat, 1958-tól a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) lapja. A társ.- és természettudományok valamennyi területéről közöl népszerű cikkeket, jelentős kutatók tollából.

Élet Irodalmi és Nyomdai Rt.: 1911-ben alapították a mai XI. Bartók Béla út 15. sz. alatt, ugyanott volt a váll. nyomdája is. A vállalkozás a katolikus egyházé volt. Kiadványai közül a legismertebbek: a →*Zászlónk* és a *Nagyasszonyunk* c. lap, az *Élet könyvtára* c. sorozat. A nyomda az államosítás után továbbra is működött.

Életképek: 1. irodalmi divatlap. Frankenburg Adolf 1843-ban indított *Magyar Életképek* címmel egy irodalmi folyóiratot. Ezt 1844-ben (a Helytartótanács megkerülésével) irodalmi és művészeti divatlappá alakította át. Munkatársai közé tartoztak a megújuló irodalom legismertebb alakjai: Czuczor Gergely, Eötvös József, Fáy András, Garay János, Jókai Mór, Petőfi Sándor, Sárosy Gyula, Tompa Mihály, Vajda János, Vajda Péter, Vasvári Pál. 1847-től Jókai Mór, 1848. márc. 15 után Jókai Mór és Petőfi Sándor szerk. Petőfinek több verse is itt jelent meg először. Az ~ rendszeresen hozott színes divatképeket, a szöveg közti illusztrációkat pedig – többek között – *Barabás* Miklós készítette. Az ~ 1848. dec. 31-én szűnt meg. – *Irod.* Tamás Anna: Az Életképek 1846–1848 (Bp., 1970). – 2. irodalmi és művészeti napilap. A →*Fővárosi Lapok* mintájára

Divatkép az Életképek c. folyóiratból

alakult vállalkozás. 1876. jan. 1-jén indult, de csak az év végéig jelent meg. Illusztrált számaiban a korszak számos jelentős írójának az alkotásai jelentek meg. Ábrányi Emil, Endrődi Sándor, Lauka Gusztáv, Szana Tamás, Toldy Ferenc, Vajda János tartozott a munkatársak közé. A lap szerk.-je Törs Kálmán és Jókai Mór volt.

elevátor ⟨lat. 'emelő'⟩: gabona, liszt stb. függőleges v. ferde irányú mozgatására szolgáló szállítóeszköz, végtelen szalagon futó vödörsorral. A Boráros téri gabonaraktár ép.-ét ilyen típusú szállítóberendezéséről nevezték el ~nak. Az 1880–1883. években a Fővámház és a Ferencvárosi pu. közötti részen épült közraktárak egyik ép.-e volt. A II. vh.-ban kiégett, helyét parkosították.

ÉLGÉP: →*Élelmiszergépipari Vállalat*

Elida Szappangyár: →*CAOLA Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat*

Elisabethinum: →*Erzsébet Kórház-Rendelőintézet*

Elit Kávéház: 1895-ben Adorján Gyula, világhírű biliárdbajnok nyitotta meg a VII. Rákóczi út 20. sz. alatt. 1909-ben Grósz Ödön vette át, és átalakította a kávéházat. Szerződtette Magyari Imre, később Banda Marci zenekarát. Nagy sikerrel szervezte meg az első rajkózenekart is. A kávéház neve ez időben változott Ostende-re. Itt vezették be a kombinált reggelit. A kávéház éjjel világvárosi szórakozóhellyé alakult. Játszott itt angol, svéd, argentín dzsesszegyüttes is. Itt énekelt Kalmár Pál, akinek műsorát a rádió is közvetítette. Megfordult a kávéházban Spencer Tracy és Jan Kiepura is.

Elit Ruhagyár (XIX. Üllői út 80–82.): 1948-ban hozták létre *Vörös Október Férfiruhagyár* elnevezéssel férfi felsőruházati konfekcionált termékek nagyüzemi gyártására. Kezdetben típusöltönyöket és egyenruhákat (MÁV, Posta stb.) majd „minőségi", „márkás" és „osztályon felüli" kategóriába sorolt ruházati termékeket állított elő. Az 1970-es évektől használta a *VOR* márkajegyet. – A törzsgyáron kívül telepei voltak Angyalföldön (XIII. Reitter Ferenc u. 34.), Dunaújvárosban, Székesfehérváron, Nyíregyházán és Várpalotán. Az 1980-as években leányváll.-ai, mintaboltja és saját üzemi lapja volt. – A rendszerváltást követően a KGST és a belföldi textilpiacok összeomlása miatt a váll. válságba került, nagyarányú leépítések következtek be. A gyáregységek (telepek) önállósultak. Neve 1991-től ~.

ellenerőd: →*Contra Aquincum*, →*Transaquincum*

Ellenőr: pol. napilap. *Csernátony* Lajos, aki a szabadságharc alatt a →*Márczius Tizenötödike* egyik szerk.-je volt, alapította 1869-ben. Az ellenzéki balközép, a Tisza Kálmán párt szolgálatában állt. A párt másik lapjával, Jókai →*A Hon*jával szemben Csernátony kíméletlen kritikájával, élesen támadó modorával sok hívet szerzett az ~nek. Az 1875-iki fúzió után a kormányra került Tiszát is támogatta. A kormánypárti ~ azonban fokozatosan elvesztette népszerűségét, s 1882-ben egyesült *A Hon*nal; a két lap utódaként indult a →*Nemzet*.

Ellenzék: pol. hetilap. 1947. aug. 30-án az FKgP-ből kivált Pfeiffer Zoltán új pártja, a M. Füg-

getlenségi Párt lapjaként indította, de a 10. számmal nov. 1-jén megjelenése megszakadt.

Ellenzéki Kör: 1847. jan. 24-én alakult a →*Nemzeti Kör* és a *Pesti Kör* egyesüléséből. Elnöke gr. Teleki László volt, alelnökei: Vörösmarty Mihály és Fényes Elek. Jelentős szerepe volt az 1848-as forr. előkészítésében. 1847-ben ellenzéki konferenciát rendezett, amely megfogalmazta az ellenzék programját. *Ellenőr* c. pol. felvilágosító zsebkönyvet adott ki. 1848. márc. 9-én az ~ felhívására állították össze a „Fiatal Magyarország" tagjai (a márciusi ifjak) a márc. 15-iki 12 pontot. 1848. ápr. 16-án nevét *Radical Kör*re változtatta, majd jún. 21-én feloszlott. 1860-tól 1884-ig ~ néven polgári értelmiségi kaszinóként működött.

Elmekórtani Klinika: →*neurológiai és pszichiátriai klinikák*

Élmunkás híd: →*Ferdinánd híd*

Élmunkás telep: →*Vas Gereben utcai lakótelep*

Élő Isten Gyülekezete (VIII. Rökk Szilárd u. 31.): karizmatikus protestáns közösség, melynek első bp.-i gyülekezetét 1928-ban Baumann Béla alapította. 1939-ben a többi kis egyházzal együtt betiltották. 1948-ban szerveződött a második gyülekezet.

Első Budai Szeszégető és Finomító Rt.: →*szeszipar*

Első Budapesti Gőzmalmi Rt.: tucatnyi alapítója – köztük Weiss B. Adolf, Haggenmacher Henrik, a Deutsch-család – 1866-ban az V. Klotild u. 10–12. sz. alatt hozta létre. Malma már ebben az évben termelt a *József Hengermalom* és a *Haggenmacher-féle gőzmalom* szomszédságában. Az ~ Budán, Pesten és vidéken – így Gyulán, Szentesen, Nyíregyházán, Karcagon, Vácon és Székesfehérváron – jelentős kapacitású malmokat helyezett üzembe. Ezenkívül érdekkörébe vonta a pançsovai, bánáti, nagykikindai, zentai hengermalmokat és a Galaci Malom Rt.-t. 1895-ben a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* malomkonszernjének tagja. 1890-ben 473 munkást foglalkoztattak. – Az I. vh. után a lisztértékesítés nehézségei miatt a konszernben nagyarányú összevonásokat hajtottak végre. Ennek során az ~ 1926-ban magába olvasztotta a →*Pesti Hengermalom Társaság*ot, a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalom Rt.-t, az Erzsébet Gőzmalom Társaságot, a Váci Hengermalom Rt.-t, a szolnoki Tiszavidéki Hengermalom és Tárház Rt.-t, 1936-ban a Lujza Gőzmalom Rt.-t. A malomkoncentráció végrehajtása után a váll. 600 munkást foglalkoztatott. Lipótvárosi malmát az 1930-as években városrendezési okok miatt lebontották. A II. vh.-ban, Bp. ostroma során elpusztult a Kárpát u.-i és a Hengermalom u.-i malomüzem. – Az államosítást követő átszervezések után a →*Budapesti és Pest Megyei Gabonafelvásárló és Feldolgozó Vállalat* üzemegysége lett.

Első Dunagőzhajózási Társaság, *Dunagőzhajózási Társulat, DGT,* németül *Erste Donau-Dampfschiffarts Gesellschaft, DDSG:* John Andrews és Joseph Pritchard angol hajóépítő vállalkozók 1828-ban kizárólagos jogot kaptak a dunai gőzhajózásnak Passau és Orsova közötti fenntartására. Privilégiumuk alapján 1829-ben részvénytársaságot alapítottak. Az ~ első, *Franz I.* nevű gőzhajója 1830-ban tette meg Bécs és Pest között próbaútját, és 1831. febr. 1-jétől megkezdte a két város közötti menetrendszerű forgalmat. 1835-ben az ~nak már négy dunai és egy tengeri gőzhajója volt, és még abban az évben megalapította óbudai hajógyárát. 1874-ben magába olvasztotta az Egyesült M. Gőzhajózási Társaságot. 1895-ben az ~nak komoly versenytársa lett az ekkor alakult *MFTR.* Az I. vh. után a győztes nagyhatalmak az ~ hajóinak kb. felét hadi-

Az Első Budapesti Gőzmalmi Rt.

zsákmányként lefoglalták. A két vh. között az ~ expressz-személyhajójáratokat indított meg Bécs–Bp.–Belgrád–Giurgiu között. Az Anschluss (1938) következtében a bécsi székhelyű ~ önállósága megszűnt, a Hermann Göring Művekbe olvasztották be. A potsdami konferencia határozatai értelmében az ~ a Magyar–Szovjet Hajózási Rt. része lett, csak 1955-ben lett ismét önálló.

első (I.) kerület: Bp. belső területén, a Duna jobb partján fekszik. É-on a II. ker., Ny-on a XII. ker., D-en a XI. ker., K-en a Duna határolja. Városrészei: →*Gellérthegy* (egy része), →*Tabán*, →*budai Vár*, →*Víziváros* (egy része), →*Krisztinaváros* (egy része). Fontosabb közútjai: Attila út, Krisztina krt., Alkotás u., Hegyalja út, Fő u., Alagút u. A ker. főbb adatait a következő táblázat mutatja be.

I. István Gimnázium: →*Szent István Gimnázium*

I. István Közgazdasági Szakközépiskola: →*Szent István Közgazdasági Szakközépiskola*

I. László Gimnázium: →*Szent László Gimnázium*

Első Magyar Cartonlemezgyár Rt.: →*Budafoki Papírgyár*

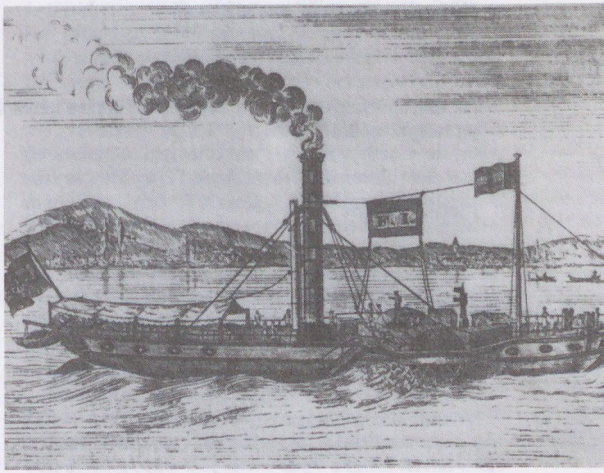

Az Első Dunagőzhajózási Társaság első hajója, a Franz I.

Az I. kerület főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	3,02
	1980. I. 1.	3,41
Népességszám	1960. I. 1.	44 086
	1970. I. 1.	46 631
	1980. I. 1.	41 097
	1990. I. 1.	34 778
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	14 598
	1970. I. 1.	13 675
	1980. I. 1.	12 052
	1990. I. 1.	10 199
Házasságkötések	1960	337
	1970	457
	1980	327
	1990	222
Élveszületések	1960	318
	1970	483
	1980	471
	1990	288
Halálozások	1960	425
	1970	602
	1980	723
	1990	702
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	−107
	1970	−119
	1980	−252
	1990	−414
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		−2 545
1970–1979 évek között		−5 534
1980–1989 évek között		−6 319
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	64,8
	1970. I. 1.	67,5
	1980. I. 1.	55,9
	1990. I. 1.	49,5

Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	64,2
	1970. I. 1.	72,8
	1980. I. 1.	48,3
	1990. I. 1.	40,1
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	29,6
	1970. I. 1.	31,2
	1980. I. 1.	23,2
	1990. I. 1.	17,9
Lakásállomány	1960. I. 1.	12 944
	1970. I. 1.	15 352
	1980. I. 1.	16 133
	1990. I. 1.	17 231
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	341
	1970. I. 1.	294
	1980. I. 1.	251
	1990. I. 1.	202
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	47,5
	1980. XII. 31.	53,4
	1989. XII. 31.	52,4
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	58,8
	1980. XII. 31.	66,8
	1989. XII. 31.	68,0
Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	59,8
	1980. XII. 31.	50,9
	1989. XII. 31.	48,6
Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	526,7
	1980. XII. 31.	795,0
	1988. XII. 31.	757,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	17
	1980. XII. 31.	18
	1989. XII. 31.	18
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 647
	1980. XII. 31.	2 283
	1989. XII. 31.	2 038
Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	165
	1980. XII. 31.	245
	1989. XII. 31.	225
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	495
	1979. X. 15.	1 165
	1989. X. 15.	925
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	5 718
	1979/80 tanév elején	3 061
	1989/90 tanév elején	3 139
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	62
	1979/80 tanév elején	26
	1989/90 tanév elején	28

Első Magyar Cérnagyár Rt. (XIII. Váci út 91.): 1923-ban angol érdekeltségű váll.-ként, *Angol–M. Cérnagyár Rt.* néven alapították, 1924-ben telepengedélyt és cérnagyártásra jogosító ip.igazolványt kapott. Gyárát Újpesten, a Váci úton építette fel, fonodáját, cérnázó és fehérítő-festő üzemét nagyrészt angol gépekkel rendezte be. A szükséges gyapotot főként Egyiptomból szerezte be. Termékeiből exportált is. Átlagosan 800 munkást foglalkoztatott. 1949-ben államosították. A *Pamutfonóipari Váll. Cérnagyára*ként működött, átszervezés után Újpesti Cérnagyár néven a *MATERFIL Pamutfonóip. Váll.* gyáregysége. 1989-ben alakult rt.-vé.

Első Magyar Csavargyár Rt.: →*Csavaripari Vállalat*

Első Magyar Festészeti Akadémia: *Marastoni* Jakab 1846-ban Pesten alapított magánisk.-ja, mely a hazai művészképzés megindulását jelentette. Az isk. egy *Nagyhíd* (ma Deák Ferenc) u.-i bérház harmadik emeletén nyílt meg egyetlen helyiséggel. A tanulási idő négy év volt. Bár Marastoni kifejezetten művészisk.-nak szánta int.-ét, a növendékek

nagy része inkább a műiparos igényeknek megfelelő rajzkészséget igyekezett itt elsajátítani. A tanítás fő eszköze a másolás volt, és nem az önálló művészi látásra nevelés. Az ~ nem vetekedhetett a külföldi akadémiákkal, módszere messze elmaradt a kor színvonalától. Áll. támogatást nem kapott, a pesti polgári társ. összefogásával működött. Az *Első M. Festészeti Akadémiát Gyámolító Társulat* 1846-ban alakult Döbrentei, Fáy, Ürményi stb. vezetésével. Az isk. 1848 okt.-étől 1850 őszéig szünetelt, a növendékek részt vettek a szabadságharcban, majd szétszéledtek. 1850. szept. 15-én nyílt meg újra. A tanítás módszere nem változott, bár a segédtanerőként alkalmazott, bécsi iskolázottságú Komlóssy Ferenc megpróbált frissebb szellemet meghonosítani. Marastoni azonban nem tűrte ezt, és a művészképzésre vonatkozó privilégiuma révén az új, Komlóssy-féle magánisk. létrejöttét is megakadályozta. Az ~ 1860. ápr. 20-án oszlott fel. Kezdetleges eszközei és tanmenete miatt valódi művészképzést nem nyújthatott. A növendékek elsősorban a műhelyszerű alapismereteket sajátíthatták itt el, és aki tehette, külföldön tanult tovább (pl. *Lotz* Károly). Fő érdeme, hogy felhívta a figyelmet a művészképzés szükségességére, és ennek érdekében meg is mozgatta a társ.-at. – *Irod.* Rabinovszky Máriusz: A művészeti oktatás kezdetei Magyarországon (A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, Bp., 1952).

Első Magyar Gazdasági Gépgyár Rt., *EMAG:* 1881-ben Grossmann Gyula gépkereskedő és Rauschenbach svájci gépgyáros alapította. 1889-ben rt. lett. Cséplő- és szántógépeket, malomberendezéseket, öntvényeket és bordás fűtőtesteket gyártott. Jelentős exportot bonyolított le a balkáni államokba és Oroszo.-ba. A Tanácsközt. alatt a gyár munkásszázada végigharcolta a felvidéki hadjáratot. A Kereskedelmi Bank 1939-ben a *Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt.*-be olvasztotta be. – 1963-ig működött. Gyártelepét a váll. felszámolása után a *Csepel Híradástechnikai Gépgyár* vette át.

Első Magyar Gőzhajózási Társaság: megalakulását az Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) működésével elégedetlen pesti és győri kereskedők kezdeményezték 1864-ben, de sikertelenül. 1865. máj.-ban alakult meg Pesten *Középdunai Magyar Gőzhajó Társaság* néven. Alapítói között szerepeltek a legismertebb pesti bankárok és vállalkozók: Wahrmann Mór, Cséry Lajos, Gschwindt Mihály, Wodiáner Béla, Széchenyi Ödön, Ullmann Bernát, valamint Bartal György helytartótanácsi alelnök. 1866. jan.-ban megállapodást kötöttek a fiumei Stabilimento Tecnicóval az újpesti kikötőöbölben hajógyártó telep létesítésére, és megrendelték az első két vastestű személyszállító gőzhajót, a Buda–Pestet és a Fiumét. Az ~ hajózási forgalmának megnyitása mind a főv.-ban, mind a Duna-parti városokban nagy ünnepélyek közepette ment végbe. A lakosság az osztrák érdekeltségű DGT-vel szemben a m. vállalkozást vélte reprezentálni az ~ létrehozásában. 1868 tavaszán, a hajózási és a gazd. konjunktúra csúcspontján az ~nak 11 gőzöse és 41 uszályhajója volt. 1868 máj.-ában az ~ megvásárolta az újpesti kikötőöbölben fekvő hajógyárat a fiumei tőkésektől és létrehozta az *Első M. Pest–Fiumei Hajógyár Rt.*-t. Az 1869-ben kibontakozott pénzügyi-gazd. válság az újonnan alakult ip. és közlekedési vállalkozások többségét tönkretette. A hajózás is visszaesett. Erős, árlemorzsolódással járó verseny alakult ki a m. hajózási vállalatok és a DGT között. A versengés jobb feltételeinek biztosítására 1871. ápr.-ban a m. hajózási váll.-ok (M. Lloyd, Pesti Teherszállító és Rakománykölcsönző Társaság, Országos Gőzhajózási Társaság), közöttük az ~ is, fuzionáltak s megalakították az *Egyesült M. Gőzhajózási Társulat*ot. Az utóbbi 1874-ben csődbe jutott, hajóállományát az osztrák kincstár segélyét élvező DGT vásárolta meg. Ezt követően másfél évtizeden át nem volt jelentősebb m. hajózási váll. a Dunán.

Első Magyar Gyapjúmosó Rt.: →*textilipar*

Első Magyar Kábelgyár Rt.: →*Villamosszigetelő és Műanyaggyár*

Első Magyar Látványtár Alapítvány: 1990-ben azzal a céllal jött létre, hogy a hazai kortársművészetet, műtárgyakat és képzőművészeti látványosságokat folyamatosan mutassa be a nyilvánosságnak. A látványtár törzsanyagát Vörösváry Ákos gyűjt.-e és Altorjai Sándor hagyatéka képezi, de számos más, 20. sz.-i művel is rendelkezik, pl. Gulácsy Lajos rajzaival, Román György festményeivel stb. Az ~ a gyűjt. további gyarapítása érdekében műkereskedést is folytat. Működése vidékre, és külföldre is kiterjed: az egri Vitkovics-házban „Négy festő" kiállítást, az óbudai Társaskörben Schnitzler János emlékkiállítást rendezett meg, külföldön Passauban rendez kiállítást.

Első Magyar Légcsavargyár Rt.: 1917. szept.-ben alapította a →*Magyar Általános Gépgyár Rt.*, a →*Magyar Lloyd Repülőgép- és Motorgyár Rt.* és a *Magyar Repülőgépgyár Rt.* Az ~ létrehozásának célja a mo.-i repülőgépsárkányokat gyártó üzemek légcsavar-szükségletének teljes mértékű kielégítése, a külföldről történő import megszüntetése. Gyártmányai repülőgép-légcsavarok, különféle fa- és fémgyártmányok voltak. Az intenzív termelés 1918 elején indult meg. A munkáslétszám 1918. szept.-ben 80 fő volt. A háború befejeződése, a fokozódó nyersanyag- és energiahiány, a bizonytalan gazd. helyzet, főleg pedig az újabb megrendelések elmaradása az ~ termelésének visszaesését vonta maga után. 1920-ban felszámolták.

Első Magyar Mechanikai Hordógyár: →*Fűrész-, Lemez- és Hordóipari Vállalat*

Első Magyar Pezsgőbor és Szikvízgyár: →*pezsgőgyártás*

Első Magyar Részvényserfőzde: pesti malomtulajdonosok alapították 1867-ben, miután megvásárolták az 1854-ben létrehozott *Barber és Klusemann Serfőzőház* üzemét. Korszerű berendezésekkel nagymennyiségű sört gyártott a X. Jászberényi u. 11. sz. gyárában, amelynek munkáslétszáma 1900-ban 570 fő volt. A társ. 1923-ban üzemi koncentráción alapuló érdekközösséget létesített a Dreher Antal Serfőződéi és a Haggenmacher Kőbányai és Budafoki Serfőzdék Rt. cégekkel. 1933-ban a három sörgyári váll. egyesült *Dreher–Haggenmacher Első M. Részvényserfőződe Rt.* néven (→*Dreher-gyárak*).

Első Magyar Szállítási Vállalat Rt.: 1889-ben magánváll.-ként alakult. Főv. tanácsi engedély alapján legfontosabb feladata Bp. területén a halottszállítás bonyolítása volt. Ellátott ált. szállítási feladatokat, benne volt a temetkezési és sírkőüzletben is. 1920-ban a főv. valamennyi temetkezési magánváll.-ot kártérítés fizetése mellett községi kezelésbe vette. Bp. legjelentékenyebb temetkezési intézete az ~ érdekkörébe tartozott, s ezért az egyezség révén az ~-t is megszerezte a főv. A magáncégek állandó panaszai nyomán 1932-ben az ~-t formailag felszámolták. A halottszállítási és sírkőüzletágat a Bp. Szfőv. Temetkezési Int. keretei között folytatták.

első magyar színtársulat: 1790–96 között játszott Budán a →*Várszínház*ban, majd a *Reischl-színkör*ben, Pesten a →*Rondella*ban. Ig.-ja Kelemen László, h.-e Várady Mihály. Tagjai: Bagolyi Antal, Láng Ádám János, Nyéky Pál, Pap Gábor, Pataky Benedek, Pesti László, Rózsa Márton, Sehi Ferenc, Varsányi Ferenc, Moór Anna, Kelemen Erzsébet, Termetzky Franciska, Liptai Mária stb.

Első Magyar Távirda-sodrony- és Kábelgyár: →*Magyar Kábel Művek*

Első Magyar Varrógép- és Kerékpárgyár Rt. (VIII. Simor u. 10.): 1893-ban alakult a Józsefvárosban, a mai Vajda Péter u.-ban. Az egyik legnagyobb varró- és kerékpárgyártó üzem volt, közel 600 munkást foglalkoztatott. A M. Ált. Hitelbank érdekeltségébe tartozott. A gazd. világválság első évében, 1929-ben beolvadt a Ganz Vagongyárba.

Első Magyar Waggongyár Rt.: →*Ganz-Mávag Mozdony-, Vagon és Gépgyár*

Első óbudai Szeszégető és Finomító Részvénytársulat: →*szeszipar*

Első Osztrák Jutafonó és Szövőgyár: →*Kender-, Juta- és Textilipar*

Első Osztrák–Magyar Villanyvilágítási és Erőátviteli Gyár: →*Tungsram Rt.*

Első Pesti Spódium- és Csontlisztgyár: →*Budapesti Vegyiművek*

első pesti színház: a piaristák isk. színháza volt a Galamb u.-i (ma V. Pesti Barnabás u.) isk.ép. első emeleti színháztermében. A tanulók már 1719-ben rendeztek itt lat. nyelvű színielőadásokat. Az első m. nyelvű bemutató 1725-ben Puchóczy Márton piarista szerzetestanár *Zokomus király* c. műve volt. (→még *színjátszás*) – *Irod.* Prónai Antal: A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században (Bp., 1907).

Első Vegyi Industria Szövetkezet (VII. Rottenbiller u. 30.): az 1948-ban alakult ~ több m. szabadalom tulajdonosa és megvalósítója. Három bp.-i telepén gyárt gyógyszeralapanyagokat és intermedereket, ip. és galván segédanyagokat, tisztítófertőtlenítőszereket, autóápolási, fodrászati, kozmetikai, háztartásvegyip. cikkeket (pl. Neofix dauervíz, Mylady folyékony mosogatószer, Lakkle festéklemosó).

ELTE: →*Eötvös Loránd Tudományegyetem*

ELTE Bartók Béla Énekkara, *Bartók Béla Énekkar*: 1948-ban alapította Baross Gábor karnagy, egyetemi hallgatókból és középisk.-s leányokból. Vegyeskara 1954-től mint *Központi Egyetemi Énekkar* működött. Önmagát a háború előtti →*Budapesti Egyetemi Énekkar* jogutódjának tekinti. Neve 1964-től ~. Az ~ igen magas színvonalat képviselő amatőr együttes, mely eleinte a kortárs kórusirodalom alkotásainak terjesztésével tűnt ki. Idővel kibővítette repertoárját a teljes kórusirodalomra, az utóbbi időben nagyszabású oratórikus műveket is műsorára tűz.

Elzett Zár- és Lakatgyár (XIII. Váci út 117–119.): elődje és márkanévadója a László Zoltán (LZ: László Zoltán nevének kezdőbetűi) által 1919-ben Győrben alapított *László Zoltán Fémárugyár* egyéni cég, melynek kereskedelmi képviselete Bp.-en volt. A cég kisip. vasáruk gyártásával indult, majd bútor- és ép.zárak készítésére állt rá a cégtulajdonos szabadalmaira alapozva. 1929-ben a fellendülő gyártást a gazd. válság megtörte, s a László-féle cég fizetésképtelenné vált. Ekkor alakult meg az *Elzett Vasárugyár Rt.* (V. Vécsey u. 7.) családi vállalkozás, amely a győri gyár és a bp.-i képviselet kizárólagos birtokosa lett. Az 1930-as évek első felében az új váll. sikerrel terjesztette ki eladási forgalmát a balkáni országokba. 1935-ben a jó üzletmenet eredményeként a győri gyártelepet fokozatosan átköltöztették Bp.-re, a XIII. Bence u. 1–5. sz., akkor vásárolt telekkomplexumra. A munkáslétszám a kezdeti 300 főről 1944-re 750 főre emelkedett. – A főv. ostromát a gyár jelentősebb veszteség nélkül vészelte át, s az újjáépítés megnövekedett igényeire támaszkodva fokozta termelését. Munkáslétszáma ekkor 1000 fölé nőtt. 1948-ban államosították s 1964 végéig *Elzett Vasárugyár* néven önálló váll.-ként működött. 1965-ben összevonták a több fémtömegcikkip. váll.-ból 1963-ban alapított Fémlemezip. Művekkel. Ettől kezdve neve *Elzett Fémlemezip. Művek*, központja a X. Bihari út 16/b. A mo.-i fémtömegcikkip. ágazatot magába tömörítő „szocialista" nagyváll.-hoz kilenc üzemet szerveztek: a régi Elzett Zár- és Lakatgyárat, a Fémárugyárat, a Lemezárugyárat, a Tűzoltókészülékek Gyárát, a Tűzoltókészülék Service-t, az Evőeszközgyárat, a soproni és a sátoraljaújhelyi gyárakat, ahol az összevonástól kezdve az *Elzett* márkájú termékeket állították elő. – A kilenc tagváll.-nak széles gyártási profilja volt, s csak igen lazán kapcsolódtak egymáshoz, közös irányításuk indokolatlan és megoldhatatlan nehézségeket támasztott. 1984-ben az Elzett Fémlemezip. Műveket feloszlatták, s ekkor vette fel a váll. a mai ~ elnevezést. – A szétváláskor az új helyre költözött Tűzoltókészülék Gyár két korábbi főv. és egy pécsi telephelye maradt az anyaváll.-nál. A soproni és sátoraljaújhelyi gyárak Elzett-Certa és Elzett Sopron név alatt önállósultak, hasonlóan az újonnan épített szécsényi gyáregységhez. Az ~ termelési profilja: lakatok, hengerzárbetétek, tűzoltó készülékek és gépkocsizárak.

Ember, Az: →*Az Ember*

Emergé Pálma Kaucsuk Rt.: →*TAURUS Gumiipari Vállalat*

EMESE Magyar Kísérleti Repülőgépgyár Rt.: 1942. szept. 4-én alapította a Műegyetem Sportrepülő Egy., valamint Dr. Pattantyús Ábrahám Géza, Varga László, Sárközi József, Marton Pál, Szegedi József. Az ~ létrehozásának célja a m. repülőmérnök-képzés előmozdítása kísérleti célokat

szolgáló repülőgépek és repülőgépmotorok tervezése és gyártása által; továbbá repülőgépek, repülőgépmotorok, repülőgépszerelvények, ezekhez szükséges gépi berendezések saját, v. más műhelyekben történő gyártása, repülőgépek karbantartása, javítása. 1943-ban Ferihegy D-i részén, Vecsés határában gyártelepet létesítettek. Itt készültek az M 27, M 29 típusjelzésű repülőgépek. 1944 elején már tervezték az EM 27 típusjelzésű gyakorló vadászrepülőgépet, az M 28 jelzésű vontató-repülőgépet, továbbá egy kísérleti hatüléses utasrepülőgépet a hazai légiközlekedés részére. A M. Kir. Honvédelmi Min. felszólítására 1944. febr.-jában katonai vontatható tehervitorlázó repülőgépek gyártására történtek intézkedések. Még ebben az időszakban megkezdték egy 3000 kg hasznos teherbírású katonai vitorlázó repülőgép tervezését is. 1944. júl.-ban egy angol-amerikai bombatámadás alkalmával az ~ gyártelepe súlyosan megsérült. 1945-ben a II. Hattyú u. 15. sz. alatti központi iroda is súlyos találatot kapott. A II. vh. befejeztével a mo.-i repülőgépgyártó ip. megszűnt, ezért a m. repülőmérnök-képzés előmozdítása céljából készült kísérleti repülőgépekre sem volt szükség. Az ~-nek 1945-ben sem gyártelepe, sem központi irodája nem volt, ezért gyakorlatilag nem is működött. Ennek ellenére az igazgatóság 1945. okt.-ben az ~ telepét a XI. Műegyetemi rkp. 3. sz. alá helyezte. 1946-ban a Belügymin. rendeletileg feloszlatta a Műegyetemi Sportrepülő Egy.-et. Ekkor az ~ részvényeit a Műegyetem Tanácsa vette át. Az 1948. febr. 28-án megtartott közgyűlés az ~ felszámolását és megszűnését határozta el.

Emich Gusztáv könyvkereskedés és nyomda: 1848 tavaszán alapította *Eisenfels* Rudolf a lipótvárosi Háromkorona u.-ban, aki 1850-ben társult Emich Gusztávval, majd 1852-ben társának átadta a vállalkozás vezetését. Emich előbb az Úri u. 8. sz. alatt (ma V. Petőfi Sándor u.), majd a Kígyó u. sarkán nyitott üzletet, végül a Barátok terén álló *Sándor-palotá*ba költözött. Nyomdaüzeme az 1860-as években a legnagyobbak közé tartozott, itt készült a Bécsi Képes Krónika hasonmás kiadása. A váll.-ból alakult 1868-ban az →*Athenaeum Irodalmi és Nyomdaipari Rt.*

EMKE Szálloda (VII. Akácfa u. 3.): 1894-ben Wassermann Jónás a Wéber kocsmából kávéházat alakított ki „Emke" cégérrel, ami az Erdélyi M. Közművelődési Egy. rövidítése volt. Az új kávéház a Nemzeti Színház művészeinek kedvelt találkozóhelye lett. A ház emeletén lakott Blaha Lujza, a „nemzet csalogánya". Az Emke kávéház fénykora az 1920-as években kezdődött. Ekkor már étterem is volt a kávéház és bár mellett az alagsorban. A II. vh. után szolgáltatásai átalakultak. Tömegétkeztetést szolgáló bisztró létesült. 1971-ben a Vadászati Világkiállításra épült fel a háromcsillagos ~. A Pannónia Szálloda és Vendéglátó Váll.-hoz tartozik. 66 kétágyas fürdőszobás szoba, hat lakoszt., Hotel Shop, 40 fős különterem áll a vendégek rendelkezésére. 1978-ban nyílt meg a 200 fős első oszt.-ú Kalocsa Csárda (m. ételspecialitásokkal, cigányzenével és folklórprogrammal). 1988. évi felújítása után újdonság a Kaltenberg Mini Sörgyár, a 150 fős Kaltenberg Söröző és a 80 fős Mézes-Mackó üzlet. Ugyanebben az ép.-ben található a →*Maxim Varieté*, Mo. egyik legismertebb éjszakai szórakozóhelye. 1992-ben a szálloda és a Kalocsa Csárda a Pannonia City Hotel kezelésébe került át.

Emmerling Károly (Pest, 1799–Pest, 1866): szállodás, kávés. Apja, ~ Leonhard a pesti kávés érdekvédelmi szervezet első főelöljárója. ~ 1828-tól neves vendéglátóhelyek tulajdonosa, bérlője, részben alapítója.

EMO Elektromodul Vállalat Elektronikai Kereskedőház (XIII. Victor Hugo u. 11–15.): jogelődje az 1952-ben létrehozott Középgépip. Készletező és Kereskedelmi Váll. 1968-ban új alapításként a cég neve Elektromodul M. Elektronikai Alkatrészkereskedelmi Váll.-ra változott. 1986-ban kapta meg a kereskedőház jogosítványt s vette fel jelenlegi nevét. Alapvető tevékenysége az elektronikai alkatrészkereskedelem, de kereskedőházként bizományosi minőségben más ip.ágak termékeinek nemzetközi forgalmazását is végzi. 1990-től vámudvart és bérraktárt is üzemeltet. A főv.-ban központi raktára és két telepe van.

Emőd Tamás (Berekböszörmény, 1888–Nagyvárad, 1938): költő. A Holnap társaság tagja, a *Pesti hegedű* (Bp., 1918) c. verseskötet szerzője, a pesti kabaré sikeres írója, közel 80 egyfelvonásos és 300 dal szerzője. 1922–28 közt felváltva az Andrássy úti Színház, a Blaha Lujza Színház és az Új Színház ig.-ja.

EMSZO: →*Egyházközségi Munkásszakosztályok*

EMTK: →*Erzsébeti Spartacus Munkás Testedző Kör*

Énekes utcai lakótelep (XV. ker.): a Régi Fóti út, Kossuth u., Szövőgyár u. és a Szilas-patak határolta területen 1983–90 között összesen 1100 lakás épült paneles szerkezetű lakóép.-ekben. Járulékos létesítményei: 16 tantermes isk., ABC-áruház és orvosi rendelő. A beépítést Pazár Miklósné (MÁV-TI), a lakóép.-eket Orvos Mihály tervezte.

Éneklő Ifjúság: az azonos elnevezésű, orsz. ifjúsági énekmozgalom folyóirata. 1941–44 között jelent meg. Szerk. Kerényi György és Kertész Gyula.

Éneklő Nép: a M. Dolgozók Ének- és Zenekarainak Orsz. Központjának hivatalos közlönyeként indult 1948-ban. 1949-től a Bartók Béla Szöv. folyóirata lett. Szerk. Székely Endre, Asztalos Sándor, Szentgyörgy Árpád. 1950 végén megszűnt.

Énekszó: ének- és zenepedagógiai folyóirat, kottamellékletekkel. 1933–49 között a Mo.-i Énekoktatók Orsz. Egy.-e adta közre. Szerk. Kerényi György és Kertész Gyula.

Energiagazdálkodási Intézet, *EGI* (II. Bem rkp. 33–34.): az 1948-ban alapított Energiagazdálkodási Rt. (EGART), majd Hőtechnikai Tervező Int. (HŐTERV) jogutódja. Mérnökiroda, amely a meleg- és hidegenergia, a hulladékenergiák, a hulladékok és melléktermékek racionális felhasználásának technológiáját és berendezéseit kutatja, fejleszti, tervezi és kivitelezi. Tevékenysége ip., erőművi, mezőgazd., és kommunális területekre egyaránt kiterjed.

Engel Károly Elektromos Szerelési Anyagok és Készülékek Gyára: 1888-ban alapította

Engel Károly. Központja a VII. Vörösmarty u. 16., gyártelepe a VII. Bethlen Gábor u. 21–23. sz. alatt működött. Későbbi tulajdonosa Holitscher Pál gépészmérnök lett. Az államosítás után az 1949-ben létrehozott →*Elektromos Készülékek és Anyagok Gyárá*ba olvadt be.

Engels Színház: 1919. júl. 22–aug. 2. között játszott a Hungária úti lovassági laktanyában.

Engels tér: →*Erzsébet tér*

Entz Ferenc (Sümeg, 1805–Budafok, 1877): orvos, természettudós, pomológus, az MTA l. tagja (1858). A pesti egyetemen végezte tanulmányait, Bécsben szerzett diplomát. Különböző uradalmakban volt orvos, 1848–49-ben honvédorvos. Az 1850-es években faisk.-t létesített a mai Rottenbiller u.-ban, az Állatorvostudományi Egyetem helyén, amelyet *Haszonkertészeket képző gyakorlati tanintézet*tel egészített ki (1853). Ebből fejlődött ki a Kertészeti Tanint., majd a Kertészeti és Szőlészeti Főisk., utóbb Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem. Elsőként kísérletezett gyümölcstermesztéssel a pesti homokon. Az 1857–59-ben kiadott *Kertészeti Füzetek*ben kevés fajtájú, de megfelelő gyümölcsfa telepítését javasolta a város körül kialakuló kertekben. 1853-ban megkezdte a kertésztanulók rendszeres oktatását, majd 1860-ban az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) *Schams* Ferenc által alapított budai vincellér- és kertészképezdéjének ig.-ja lett. 1869-ben megindította a *Borászati Lapok*at, s javasolta, hogy Bp.-en évenként nemzetközi borvásáron mutassák be a m. borokat. Emlékezetére alapította a főisk. tanácsa (1963) az évenként kiosztásra kerülő *Entz Ferenc-emlékérmet*.

Entz Géza (Bp., 1913–Bp., 1993): művészettörténész, Herder-díjas (1983). A negyvenes években Kolozsváron a Székelyföld emlékeivel foglalkozott. 1950-ben költözött Mo.-ra. A Múz.-ok és Műemlékek Orsz. Központja keretében számos középkori templom feltárását végezte el. 1969-től 1983-ig a Képzőművészeti Főisk.-n a restaurátor szak tanára volt. 1983–88 között a Képzőművészeti Főisk. Restaurátorképző Int.-ének ig.-ja. Foglalkozott Bp. műemlékeivel. Feldolgozta a budavári Mária-templom ikonográfiáját, szimbolikáját. – *M. A budavári Mária-templom* (Bp., 1965); *Gótikus építészet Magyarországon* (Bp., 1974, 1976); *A budavári Nagyboldogasszony-templom* (Bp., 1989).

Én Újságom, Az: →*Az Én Újságom*

Enyvvári Jenő (Bp., 1884–Bp., 1959): a Főv. Könyvtár ig.-ja, filozófiai író. 1905-től volt a könyvtár munkatársa, 1923-tól nyugdíjazásáig, 1945-ig ig.-ja. Igazgatósága idején rendezték be a Baross u.-i neobarokk stílusban épített Wenckheim-palotát könyvtár céljára. Nagy érdemei vannak a könyvtár várostörténeti gyűjteményének fejlesztésében. Bibliográfiai téren is fontos a működése. A bölcseleti műnyelv fejlesztését szolgálta *Philosophiai Szótár* c. munkája (Bp., 1918).

Eötvös József (Buda, 1813–Pest, 1871): író, reformpolitkus, az MTA tagja (l. 1835, r. 1839, alelnök 1856, elnök 1866). Az Úri u. 19. sz. házban született. 1824-től 1826-ig a budai gimn.-ban tanult (Hess András tér 1.). Tanulmányait a pesti egyetem bölcsészeti, majd jogi karán folytatta, és barátjánál, Trefort Ágostonnál lakott a Wodianer-házban, a mostani Deák téren. Ekkor kezdte írói pályáját. A 40-es években a pesti pol. élet élén haladt. Pol. gondolatait 1844-től a Pesti Hírlapban írt cikkeiben fejtette ki. Nagy regényeit sváb-hegyi villájában írta (Karthausi u. 14., emléktábla). A 48-as kormányban

Eötvös József szobra

elvállalta a kultuszmin.-i tárcát, de kitért a forr. eseményei elől és Bécsbe, innen Münchenbe távozott. 1853-ban tért haza. A hatvanas évektől nagy szerepet vállalt a pol. életben, és mint liberális kultuszmin. jelentős eredményeket ért el a haladó oktatásügy kialakításában. Élete utolsó éveiben lakása a Bálvány u. (Október 6. u.) és Fürdő u. (József Attila u.) sarkán levő házban volt. Bronzszobra az Eötvös téren áll, Huszár Adolf alkotása (1879), a szobor talapzatát Ybl Miklós készítette. Bronz mellszobra a Széchenyi-hegyen Stróbl Alajos műve (1890).

Eötvös Károly (Mezőszentgyörgy, 1842–Bp., 1916): író, újságíró, ügyvéd. Liberális politikus, a tiszaeszlári perben az ártatlanul vádoltak védője. Cikkei folyamatosan jelentek meg a bp.-i lapokban *(Pesti Napló, Egyetértés)*. Gyakran szerepelt az élclapokban *(Borsszem Jankó, Kakas Márton)*. A parlamentben az ellenzékhez tartozott. Az Abbázia Kávéházban volt híres törzsasztala, újságíró barátai, akik „a vajda" nevet adták neki, onnan kísérgették haza Próféta u.-i lakásához. Alakjának *Krúdy* Gyula szentelt arcképvázlatot (*A tegnapok ködlovagjai*, Bp., 1961.).

Eötvös Loránd (Buda, 1848–Bp., 1919): fizikus, egyetemi tanár a bp.-i tudományegyetem bölcsészettudományi karán, az MTA tagja (l. 1873, r.

1883, ig. 1906), majd elnöke (1889–1905). Kezdeményezésére alakult meg a *Mathematikai és Physikai Társulat* (1891, a mai Eötvös Loránd Fizikai Társulat elődje). 1894. jún. 10-től 1895. jan. 15-ig vallás- és közoktatásügyi min., az édesapjáról, Eötvös Józsefről elnevezett *Eötvös Collegium* megalapítója (1895). Világhírű tudományos találmánya a róla elnevezett geofizikai torziós inga (1896). Nevét 1949 óta viseli a bp.-i tudományegyetem.

Eötvös József Collegium: magas szintű, demokratikus hagyományú bölcsész diákotthon és kollégium. 1895-ben *Eötvös* Loránd alapította nagynevű édesapja, egyben min.elődje emlékére. Az eredeti elképzelés szerint áll. egyetemi diákotthon szegény sorsú középisk. tanárjelöltek számára, akik az ~ban – a párizsi École normale supérieure mintájára – kiváló szaktanárok vezetésével az egyetemi előadásokon túl további kutatásokat végeznek, nyelveket tanulnak. Első otthona a IX. Csillag (ma Gönczy Pál) u. 6. sz. bérházban volt. Új ép.-e 1911-ben készült el a XI. Ménesi út 11–13. sz. alatt. Az int. első kurátora (kb. főfelügyelője) maga Eötvös Loránd, első ig.-ja pedig a kiváló nevelő, *Bartoniek* Géza (1895–1927) volt. Bartoniek több mint három évtizedes működése után az európai hírű nyelvésztudós, *Gombocz* Zoltán lett az ig. (1927–35). Az int. kb. 80 hallgató befogadására épült. Nagy értékű volt a különlegesen összeválogatott és rendszeresen fejlesztett könyvtár, amelyet a kollégisták szabadon használhattak. Az ~

Az Eötvös József Kollégium épülete

volt hallgatóiból igen sok lett kiemelkedő tudós, egyetemi tanár, akadémikus (Kodály Zoltán, Horváth János, Zemplén Géza, Pais Dezső, Szabó Dezső, Bárczi Géza, Eckhardt Sándor, Eckhart Ferenc, Gyergyai Albert, Hadrovics László, Gáldi László stb.), de a középisk.-ba kerülők is a legjobb tanárok közé tartoztak. Az ~ ig.-ja 1945-től 1948-ig Keresztúry Dezső volt. 1949-ben megszüntették, ép.-ébe közönséges diákszállót helyeztek. Híres könyvtára az MTA Könyvtárának külön kezelt Eötvös Könyvtára lett az Irodalomtudományi Int. gondozásában. A diákszálló 1958-ban ismét elérte a kollégiumi fokozatot, majd a kollégiumi előadások formájában igyekeztek visszaszerezni a régi jelleget. 1990-ben megindult a régi ~ újjászervezése. – *Irod.* Emlékkönyv az Eötvös József Kollégium 70. évfordulójára (Bp., 1968).

Eötvös József Gimnázium (V. Reáltanoda u. 7.): a legelső m. nyelvű reálisk. 1855. jan. 13-án nyílt meg Pest város fenntartásában. Történetileg – de nem jogilag – elődje a Kötő u.-i *Városi Reál és Főelemi Tanoda* volt. 1861-től *Pestvárosi nyilvános Főreáltanoda,* 1874-től *Budapest Fővárosi IV. ker. (belvárosi) községi nyilvános Főreáltanoda* néven szerepelt. 1875-től nyolc oszt.-os főreálisk. 1921-ben vette fel Eötvös József nevét. 1934-től gimn. Ma is működik a Pollack Ágoston és Hild József által készített, 1857-ben megnyílt, többször átalakított klasszicizáló ép.-ben, mely Bp. legrégibb ma is használt iskolaép.-e. – *Irod.* A 125 éves Budapesti V. ker. Eötvös József Gimnázium emlékkönyve: 1854/1855–1978/1979 (szerk. Habuda Miklósné, Bp., 1979).

Eötvös Loránd Ipari Szakközépiskola: →*Kossuth Lajos Gimnázium*

Eötvös Loránd Radium és Röntgen Intézet: 1935-ben a főv. a IX. Bakáts tér 10. sz. ép.-ben, ahol addig az István kórház kihelyezett szülészet-nőgyógyászati oszt.-a működött, létrehozta a *Bp. Szfőv. Közkórházainak Eötvös Loránd Radium és Röntgen Int.*-ét, a sugaras kezeléssel befolyásolható daganatos betegségek kezelésére. Ez az int. hamarosan az egész országra kiterjedő munkát végzett. 1944-ben az int. felszerelését széthurcolták, a 200 mg radiumkészletet azonban Czunft Vilmos főorvos – élete kockáztatásával – táskájában megmentette. 1945-ben ezzel indulhatott meg újra a gyógyítás. 1953-ban az ~ből alakították ki az *Orsz. Onkológiai Int.*-et, amely új elhelyezést kapott, az ~ helyén pedig a →*Bakáts téri Kórház* létesült.

Eötvös Loránd Tudományegyetem, *ELTE* (V. Egyetem tér 1–3.): Pázmány Péter alapította 1635-ben Nagyszombaton (ma Trnava, Szlovákia) a már meglévő jezsuita kollégiumra alapozva hittudományi és bölcsészeti karral. Az oktatást is a jezsuitákra bízta. 1667-ben jogi, 1769-ben orvosi karral egészült ki. 1770-ben Mária Terézia átszervezte az egyetemet. 1773-ban – a jezsuita rend feloszlatása után – kir. m. egyetemmé alakította. 1777-ben Budára helyezték. Kempelen Farkas kamarai tanácsos szervezte meg a költöztetést tutajokon és hajókon. Az egyetem a kir. palota ép.-ét kapta meg (közepén csillagvizsgáló torony is épült), a teológiai kar a volt

jezsuita kolostorba költözött, a →*Botanikus Kert* pedig a Krisztinavárosba települt. 1780. jún. 25-én a korszak egyik legnagyobb ünnepsége volt az egyetem felavatása. 1784-ben II. József – Budát igazgatási központnak jelölve ki – az egyetemet Pestre költöztette. A jogi és a bölcsészeti kar a volt pálos kolostorba került (ma V. Papnövelde u. 7.), az orvosi kar az Újvilág (ma V. Semmelweis) u.-ba, a könyvtár a ferenciek volt kolostorába, a nyomda és a csillagvizsgáló pedig Budán maradt. A hittudományi kar egy ideig szünetelt. 1782-ben az egyetem mérnöki int.-tel (→*Institutum Geometricum*) és állatgyógyint.-tel (→*Állatorvostudományi Egyetem*) bővült. A rosszul felszerelt és elhelyezett egyetem lat. és német tanítási nyelvével nem tudta jelentősen meghatározni a korabeli Pest szellemi életét. A reformkorban két évtizedig (1828–48) folyt a harc a m. tanítási nyelvért, 1849 után azonban ismét visszaszorították, s csak 1868-ban lett ált. A forr. és szabadságharc idején a hallgatók (számuk ekkor kb. 1000 volt) többsége kivette részét a pol. mozgalmakból, majd a harcokból, s a tanítás gyakorlatilag szünetelt. Az abszolutizmus idején az egyetemből kivált az Institutum Geometricum, s 1850-ben egyesítették a →*József Ipartanodával*. A kiegyezés után *Eötvös* József, majd *Trefort* Ágoston min.-ek nevéhez fűződik az egyetem megújulása. 1871-ben elkészült első új ép.-e, a Vegytani Int. (a mai Trefort-kertben), 1874-ben a központi ép. Szerb u.-i szárnya, 1876-ban az Egyetemi Könyvtár. Az orvosi kar 1859-től a Múzeum krt.-i kétemeletes, ún. Kunewalder-házban működött (a mai egyetem helyén),

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Váci utcai homlokzata

1877-ben kezdett épülni a belső (Üllői út–Baross u.), 1898 után a külső (Üllői út–Korányi Sándor u.) klinikai telep. 1887-ben elkészült a Trefort u.-i Gyakorló Gimn., és 1911-ben a bölcsészkar megkapta a Múzeum krt.-i ép.-eket, amelyek 1881-ben a műegyetem számára készültek. A századfordulón épült az Egyetem téri központi ép. Az I. vh. idejére készen állt az Egyetem u.–Múzeum krt.–Üllői út vonalára fűzött bp.-i diáknegyed. A múlt század utolsó harmadában a hallgatók száma 3200 körül volt, több mint a felük jogász. Közben az egyetem elvesztette monopolisztikus helyzetét, 1872-ben megalakult a kolozsvári tudományegyetem. A bp.-i egyetem 1921-ben *Pázmány* Péter nevét vette fel. A 30-as években a beiratkozott hallgatók száma átlagosan 6000 körül volt, egyharmaduk jogász. A II. vh. után 1949-ben indult meg az egyetem nagyobb átszervezése. (1950-ben kapta mai nevét.) 1949-ben a bölcsészkar kettévált, új karként létrejött a Természettudományi Kar (TTK). 1950-ben levált az egyetemről a hittudományi kar, és önálló egyházi hittudományi főisk.-ként folytatja működését. 1951. febr.-tól az orvos- és gyógyszerészképzés a →*Semmelweis Orvostudományi Egyetem*en folyik. 1953-ban a Bölcsészkar a volt piarista rendházat és isk.-t (V. Pesti Barnabás u.) kapta meg, helyére a TTK int.-ei költöztek. Az 50-es és 60-as évek különböző kísérletei (a karok tagolása, egyszakos tanárképzés, az esti, majd a levelező oktatás bevezetése stb.) nem tudták az egyetem színvonalát emelni. Az 1964/65. tanévben a 9800 hallgatóból 4906 esti v. levelező tagozatos volt. A hetvenes évek elejére helyreállt az egyetem hagyományos szerkezete a három karral (jogi, bölcsészeti és természettudományi), ehhez csatlakozott 1984-ben az Ált. Isk. Tanárképző Kar. A kutatást és a posztgraduális képzést szolgálják a különböző int.-ek. A gyakorló isk.-k közül a legrégebbi a →*Trefort Ágoston Gimnázium*. 1952-ben alakult a volt főv. elemi isk. ép.-ében az *Apáczai Csere János Gyakorló Gimn.* (V. Papnövelde u. 4–6.), 1961-ben pedig az egyetemhez csatolták a volt zsidó gimn.-ból létrejött *Radnóti Miklós Gyakorló Gimn. és Ált. Isk.*-t (XIV. Cházár András u. 10.). 1982-ben megindult az ~ ép.-einek teljes rekonstrukciója. 1989-ben elkészült a Lágymányoson (Petőfi híd budai hídfőnél) a Természettudományi Kar első új ép.-e. A 80-as években a különböző tanszékek és egyetemi intézmények számos ép.-et kaptak a város különböző részein: a volt Ludovika Akadémiát, a Kazinczy, Markó, Izabella u.-ban, az Ajtósi Dürer soron, az Amerikai úton stb. korábbi isk.ép.-eket. Az ~ így jelenleg 152 ép.-ben működik. Egyetemi városnegyed már Eötvös József terveiben is szerepelt, a 60-as években a gondolat újra felvetődött, megvalósulása azonban még csak távoli lehetőség. 1989-ben az ~nek 9189 hallgatója volt (nappali tagozatos 5233), a női hallgatók aránya 56%. – *Irod.* A kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem története (I—IV. kötet, Bp., 1936); Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története (Bp., 1985); Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985 (szerk. Sinkovics István, Bp., 1985); Az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium évkönyve 1974/1975 (Bp., 1975).

Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, *Egyetemi Könyvtár* (V. Károlyi Mihály u. 10.): ált. tudományos könyvtár, amely az egyetem oktatóinak és hallgatóinak a könyvtári ellátásán kívül szélesebb körben is segíti a tudományos kutatást. Elsődlegesen a filozófiai tudományok körébe tartozó, pszichológiai, továbbá a közép- és újkori történelmi, vallástörténeti és valláskritikai irodalmat gyűjti. Alapja az 1561-ben Znióváralján létrejött jezsuita kollégium, majd a nagyszombati egyetem könyvtáraként működő gyűjt. 1777-ben Mária Terézia rendeletére az egyetem és a könyvtár Budára, a kir. palotába költözött. 1784-ben II. József a könyvtárat Pestre, a ferences rendházba telepítette. Az eredeti gyűjt. igen sok értékes kézirattal és ősnyomtatvánnyal gazdagodott, amikor a jezsuita, majd több más szerzetesrend feloszlatásával (1773 és 1782) a kolostori könyvtárak az ~ba kerültek. Továbbfejlődését biztosította az 1780-ban kiadott rendelet, amely az összes mo.-i nyomdát kötelespéldány beszolgáltatására kötelezte. Történetében mindig meghatározók voltak az egyetem szervezetében oktatott tudományok. Számos értékes gyűjt. került állományába: 1790-ben a *Kaprinay-gyűjt.*, 1876-ban *József nádor könyvtára*, később számos külföldi adomány (Carnegie Endowment for International Peace, Ente Nazionale „L'Italica" stb.). Fejlődése a két vh. között lelassult. 1954 óta az ELTE int.-i és tanszéki könyvtárainak hálózati központja. Állománya több mint 1,4 millió kötet könyv, folyóirat és egyéb dokumentum. Gazdag kódex-, kézirat- és ős-

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának olvasóterme

nyomtatvány-gyűjt.-e van. – A kétemeletes neoreneszánsz sarokép., amely az első áll., könyvtári célokra emelt ép. volt Mo.-on *Szkalniczky* Antal és *ifj. Koch* Henrik tervei alapján 1873—76 között készült. Homlokzati sgraffitóit *Than* Mór tervezte, nagy olvasótermében *Lotz* Károly freskói láthatók. 1982-ben megkezdődött az ép. teljes felújítása. – *Irod.* Tóth András–Vértesy Miklós: Az Egyetemi Könyvtár története (Bp., 1982).

Eötvös Loránd u.: →*Papnövelde u.*

Eötvös tér (V. ker.): a *Roosevelt tér, Apáczai Csere János u.* és a *Belgrád rkp.* között terül el. A tér a II. vh. után inkább csak térképészeti fogalom volt. Nevét Eötvös József íróról, reformpolitikusról kapta, s itt áll szobra is 1879 óta. A Fórum szálloda építése miatt 1979-ben eltávolították a szobrot, és 1981-ben helyezték vissza a tér átalakításakor. 1981-ben az ~en épült fel az Atrium Hyatt Budapest szálló.

Eötvös u. (VI. Király u.–Podmaniczky u.): **7. sz.**: emeletes, eklektikus lh. 1–5–1 ablakkal, két oldalrizalitján 2–2 oszlop közt nagyméretű félköríves záródású ablakkal, felette az ívzugokban aktdomborművekkel. Középen öt oromzatos szemöldökű ablaka van. Földszintje rusztikás terméskő. Főpárkánya gazdagon díszített. 1890 körül épült. – **10. sz.**: kétemeletes romantikus lh. 1865 körül épült 2–5–2 ablakkal, tágas udvarán nagy fákkal. – **11/a sz.**: kétemeletes eklektikus lh. (Weber Antal, 1875). Korinthoszi oszlopos homlokzatát fogsoros főpárkány koronázza, fölötte bábos attika van. Az erkélyajtók íves záródásúak és edikulás (fülkés) keretűek, az ívzugokban aktdomborművek láthatók. – **29. sz.**: *Rosenfeld-ház* (Málnai Béla és Haász Gyula, 1909—11). – **31. sz.**: *Szigeti-ház* (Heidelberg Sándor, 1910). – **38. sz.**: lh. (Marton Ákos, 1905—1906). – *Irod.* Gerle János: a századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Eötvös út (XII. Diana u.–Jánoshegyi út): víztorony (1911). – **5. sz.**: villa (Schubert és Hikisch Rezső, 1885). – **7. sz.**: villa (1884). – **8. sz.**: villa (Román Miklós és Ernő, 1909). – **21. sz.**: villa (Wagner János, 1893). – **22. sz.**: az egykori Lingel gyár (1890). – **23. sz.**: villa (Peterek, 1894). – **25. sz.**: villa (Peterek, 1890). – **40. sz.**: Olimpia Szálló (Farkasdy Zoltán, 1972). – *Irod.* Jékely Zsolt–Sódor Alajos: Budapest építészete a XX. században (Bp., 1980).

Eötvös-villa (XII. Karthauzi u. 14.): egyemeletes, eklektikus stílusú nyaraló, 3 ablakos, nyitott tornáccal az 1860 körüli évekből. Eötvös József több regényét itt írta.

ÉPFU Építőipari Szállítási Vállalat (III. Zay út 1–3.): az építőip. ágazat legnagyobb önálló szállítási váll.-a volt. 1949-ben alapították. Járműparkját az építőip. igényeinek megfelelően alakították ki. Gépparkja: nagy teherbírású, speciális és hagyományos felépítésű tehergépjárművek, rakodógépek, vasúti vagonok. A bp.-i központ mellett Miskolcon, Győrben és Pécsett tartott fenn üzemegységeket. Az építési beruházások mérséklése miatt a 80-as években folyamatosan csökkenteni kényszerült termelő kapacitását. 1990-ben öt utód társulására bontotta szervezetét. A központ kereskedelmi tevékenységre tért át Óbudai ÉPFU néven. A Zay úton Portéka néven áruházat létesített. A fővárosi építőip. szállítási feladatokat a D-Pesti Főnöksége (XX. Helsinki út 105.) teljesíti.

Ephemerides Budenses: az egyik első számottevő pesti hírlap, egyben az egyik utolsó latin nyelvű lap. Első száma 1790. ápr. 2-án jelent meg Budán. 1791. júl. 1-jével Pestre költözött, ettől kezdve címe: *Ephemerides Politico-Litterariae,* majd 1792. dec.

Az Eötvös tér

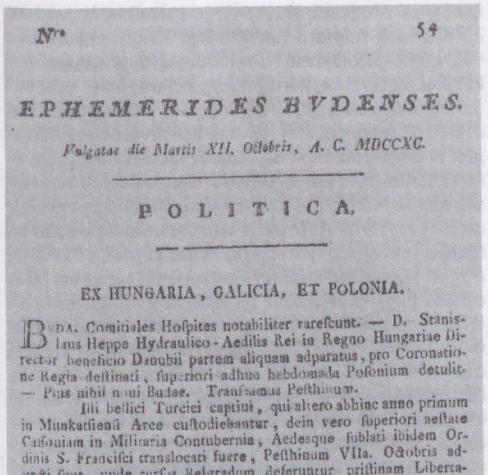

Nro 54

EPHEMERIDES BVDENSES.

Vulgatae die Martis XII. Octobris, A. C. MDCCXC.

POLITICA.

EX HUNGARIA, GALICIA, ET POLONIA.

BUDA. Comitiales Hofpites notabiliter rarefcunt. — D. Stanislaus Heppe Hydraulico-Aedilis Regi in Regno Hungariae Director beneficio Danubii partem aliquam adparatus, pro Coronatione Regia deftinati, fuperiori adhuc hebdomada Poſonium detulit. — Pius nihil nouiBudae. Tranſeamus Peſthinum.

Illi bellici Turcici captiui, qui altero abhinc anno primum in Munkatſienſi Arce cuſtodiebantur, dein vero fuperiori aeſtate Caſſouiam in Militaria Contubernia, Aedesque ſublati ibidem Ordinis S. Francifci translocati fuere, Peſthinum VIIa. Octobris aduecti ſunt, vnde rurſus Belgradum deferuntur priſtinam Libertatem et Patriam per mutuam noſtrorum redemtionem recuperaturi.

Bartphae XXXa. Septembris per incautam Trituratoris fumigationem vnum horreum, frugibus plenum hora pomeridiana fecunda in cineres abiit. Ne flamma in circumſtantia reliqua horrea ferpe ret, prouidentia Magiſtratus ciuici, qui praeſens ad ſopiendum ignem adfluentem turbam vehementer hortabatur, effecit.

Zamoſcium, confinium Galiciae munimentum, ex Pedeſtris Hungaricae Legionis Gyulaianae Centuriae vna cum ſuo Duce XVIa. Septembris ingreſſae ſunt, hybernum in ea vrbe exactum tempus.

Promoto ad praeſidium Excelſi Appellationum Tribunalis Leopolienſis Excell. D. Comite de Krokowieczki, Fori Nobi-

S s s

Az Ephemerides Budenses címlapjai 1790-ből

13-tól *Ephemerides Politicae et Litterariae*. Hetenként kétszer jelent meg, utoljára 1793. márc. 5-én. A korabeli haladó pol. és irodalmi mozgalmak szellemében szerk. Tertina Mihály tanár és Spilenberg Pál ügyvéd.

Építés–Építéstudomány: az MTA Műszaki Oszt.-ának közleményeként – az 1957–68 között megjelent *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* utódaként – 1969-ben indult. Tudományos szakfolyóiratként tanulmányokat, szemléket és könyvismertetéseket közöl. Szerk. Major Máté, 1987-től Szabó János.

Építés–Építészet: az építészet, városépítészet művészeti, tudományos és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó folyóirat. 1949-től 1951-ig jelent meg. Címe előbb *Építészet–Építés*, 1950 januárjától ~ volt. Szerkesztette Major Máté, Kelemen László és Lux László.

Építésügyi Minőségellenőrző Intézet, *ÉMI* (XI. Diószegi út 37.): jogelődje az Építésügyi Min. által alapított *Építőip. Minőségvizsgáló Int.* Elnevezése 1949 óta ~. Ellenőrzi az építő- és építőanyagip. termékek minőségét, építőip. alkalmasságát. Elvégzi az építőip. anyagok, szerkezetek mechanikai, tűzállósági, hőtechnikai röntgen v. izotópos vegyészeti laboratóriumi vizsgálatát. Közreműködik a felvonók üzembe helyezésénél és az üzemeltetés ellenőrzésében. A kiemelt váll.-i termékek esetében engedélyezi az „ÉMI" minősítő jel használatát. Vidéken felvonóvizsgáló és ép.gépészeti állomásai vannak: Debrecenben, Győrött, Miskolcon, Pécsett, Szegeden és Veszprémben. Tűzállósági Laboratóriumot létesített Szentendrén.

Építésügyi Tájékoztatási Központ, *ÉTK* (VII. Hársfa u. 21.): az építésügyi ágazat feladatainak ellátásához (tervezés, fejlesztés, kutatás, kivitelezés, irányítás, anyaggyártás, piac stb.) információk gyűjtése, az ágazat eredményeinek feldolgozása és közreadása. Nemzetközi kapcsolatok fejlesztése, komplex információnyújtás a világ építőip.-ának eredményeiről. Magánépítőknek szaktanácsadás, típustervek kidolgoztatása és forgalmazása. Szakkönyvkiadás és terjesztés, orsz. igényközvetítő- és terjesztőhálózat működtetése. Vidéki információs irodái Győrött, Veszprémben, Kaposvárott, Pécsett, Szegeden, Debrecenben és Miskolcon dolgoznak.

Építészet: 1941–44 között Padányi Gulyás Jenő szerkesztésében megjelent folyóirat. A modern építészeten belül a népi-nemzeti hagyományokat hangsúlyozó stílust képviselte. (A lap mellékleteként itt jelent meg Fülep Lajos *Célszerűség és művészet az építészetben* c. cikke).

építőanyag-ipar: Buda és Pest, valamint környékük bőven szolgáltatott építőanyagokat: agyagot, mészkövet, építőkövet, homokot a budai hegyekben, Kőbányán, Budafokon, Nagytétényben. Égetett téglából építkeztek a római legiók. A tetőcserepet jelentő latin tegula szóból származik a mi tégla fogalmunk. Helyben találtak építőanyagokat a tatárjárás utáni építkezésekhez, az Anjou-királyok, Zsigmond és Mátyás vár- és városfejlesztéseihez, a török uralom utáni újjáépítésekhez, a reformkor lakóházaihoz. Az 1838. évi dunai árvíz után a kőbányai Miesbach–Drasche gyárak gyártották a téglát és a cserepet. – Az ~ a kiegyezés után, Bp. kiépülésének idején lendült fel. Kőbányán és Újlak-Óbudán sorra alapították a tégla- és cserépgyárakat. Századunk 20-as éveiben hódító útjára indult a cement, a beton és a vasbeton. A II. vh. után az újjáépítési és helyreállítási munkák építőanyag igénye nagyip.-rá fejlesz-

Az Eötvös-villa

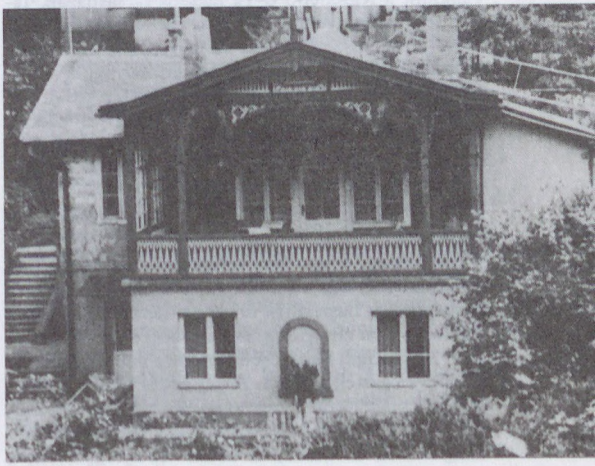

tette az építő- és ~t. Az 1948. évi államosítások után két új ip.ág keletkezett: a betonelemgyártó ip., valamint a hő-, hang- és vízszigetelő-ip. Az ~ termelés egy évvel az államosítások után 29%-kal haladta meg az 1938. évi szintet. 1953-ban létesítették az *Építőanyag-ip. Központi Kutató Int.*-et (ÉAKI), hogy a kivitelező építőip. prognosztikájához igazodva határozza meg az ~ fejlesztésének új anyagait, a sorozatnagyságot, a gépesítést, a készletezést, a tárolást, a tégla-, a finomkerámia-, a szilikát- és az üveg-ip.-ban. A 60-as években, a blokk-korszakban módosult a falazás technológiája; a 70-es évektől a lakótelepi építkezéseken a →*házgyárak*ban készített nagyelemek, a panelek kiszorították a tégla építkezést. Egyre bővült az ~ profilja: zúzott kő, kavics, cement, égetett darabos mész, porral oltott mész, égetett tégla, tetőcserép, azbesztcement tetőfedőlemez és idom, hullámlemez és nyomócső, beton kézi falazóelem, vasbeton gerenda, gázbeton falazóanyagok, szigetelőgyapot, falburkolócsempe, padlóburkoló kerámialap, lakás- és orvoseü. felszerelés, hengerelt sík- és profilüveg. Az ~ ágazat termelése 1949–75 között hat és félszeresére növekedett. 1975-ben az ~ban 81 ezer munkavállaló dolgozott. A 60-as és 70-es évek az ~ erőteljes mennyiségi és minőségi fejlesztésének időszaka, megkezdődött a cementip. nagyarányú fejlesztése. 1970–85 között a téglaip. is ígéretesen fejlődött, felhagytak a hagyományos Hoffmann körkemencés technológiával, sorra születtek a korszerű alagútkemencés üzemek. Kiküszöbölték a nehéz és az egészségre ártalmas fizikai munkát, és bevezették a gépesített nyersanyagfeldolgozást, formázást, mesterséges szárítást, a készáru gépi mozgatását. A hagyományos falazóanyagok mellett megjelentek a nagy térfogatú vázkerámia termékek. Létrehozták a hőszigetelő habarcs- és vakolatgyártó kapacitásokat. 1988-ban a gyárak 60–70 féle téglaterméket állítottak elő. A kivitelezők az építési feladatok teljesítéséhez mintegy 300 ezer terméket használnak fel. A ~ gyártmányai iránt 1989-ben mérsékeltebb volt a kereslet a korábbi évek termelésének dinamikus növekedése után. 1990-re jellemzővé váltak a magánerős építkezések, valamint a legfeljebb 6–12 lakásos társasházak. Ismét terjed a hagyományos építési mód: zsaluzórendszerek, födémszerkezetek, keményhéjjalás. Mindez növeli az igényt a tradicionális falazóanyagok, a hornyolt tetőcserepek, gázbeton, betoncserép stb. iránt. A nemzetgazd. megváltozott körülményei között, külföldi tőke bevonásával is egyre több kisebb-nagyobb vegyes váll. alakul. Népszerűsítik a licencekkel behozott PROTON, THERMOTON, UNIFOR és POROTHERM téglablokkos falazóanyag családokat.

építőipar: a mai Bp. területén a római korban (→*Aquincum*) alakult ki az ~. A Budai-hg. agyagát és mészkövét használták fel az építkezésekhez. *Buda* (Ofen) és *Pest* elnevezése is a mészégető kemencékre utal. Az agyagot kezdetben kemence nélkül, boksákba rakva égették téglává. A tatárjárás után megkezdődött építkezéseken már szakosodott mesteremberek dolgoztak: kőfejtők, kőfaragók, kőművesek, de megjelentek az ácsok, az ablak- és ajtógyártók, a festők és üvegesek is. Az Anjou uralkodók várbeli építkezéseit folytató luxemburgi Zsigmond híressé vált „friss-palotájával." A Budai jogkönyv megemlékezik a téglavetők, kőművesek, kőfaragók és u.kövezők egyesült céhéről, és egy 1432-es oklevél tanúskodik arról, hogy francia és olasz kőművesek és kőfaragók is dolgoztak Pest-Budán. A falazásoknál vegyesen alkalmaztak kő- és téglasorokat. A török hódoltság alatt kevés új ép. keletkezett, mindössze néhány mecset és fürdő. A törökök kiűzése után fellendült az építőtevékenység. Privilégiumokat kaptak a budai és a pesti kőműves, kőfaragó, cserepező, ács és asztalos céhek. II. József Budát fejleszteni kívánta, hivatali ép.-eket emeltek az idetelepített orsz. hatóságok számára. 1806-ban a városi mesterek engedélyt kaptak nagyobb terjedelmű ép.-ek létrehozására is. 1808-ban megalakult a *Szépítészeti Bizottmány*, amely elfogadta Pest rendezési tervét. Ez serkentőleg hatott az építkezésekre. A reformkorban a polgárosodó városi társ. soklakásos bérházakat építtetett. A 19. sz. második felében, amikor a téglagyártást már üzemi módszerrel végezték, a vegyes falazatokat felváltották a téglafalak. A szabadságharc után az építési megrendelések a mezőgazd. összefüggő és az agrártermékek feldolgozását szolgáló ip. üzemek építésére irányultak. Majd a vasútépítés, pályaudvarok, indóházak és az áll. ép.-ek építése adott munkát az építőknek. Az 1873-ban egyesített főv.-ban viharos tempóban folytatódott az építkezés az I. vh.-ig. A hazai építőmesterek nemegyszer társulva külföldi – francia, osztrák – cégekkel építő nagyiparosokká váltak. 1872-ben a céhek helyébe az ip.testületek léptek. 1886-ban megalakult az Építőmesterek, Kőműves, Kőfaragó és Ácsmesterek Ip.testülete, 1903-ban a M. Építőmunkások Orsz. Szöv.-e. Bp.-en 1873 és 1920 között 18 879 ép.-et emeltek, köztük olyanokat, mint az Andrássy úti házsorok, a Hősök tere, a neogótikussá alakított Mátyás-templom, a Halászbástya, a közép.-ek többsége. Az építkezések gépesítettsége kezdetleges volt, a szállításon kívül csaknem minden munkafolyamatot kézi erővel végeztek. Néhány technológiai újítás mellett megkezdte térhódítását a cement, amely a beton és a vasbeton legjelentősebb adalékanyaga lett. 1881-től kerestek az óbudai portlandcement gyár termékei. A vasbeton lehetővé tette csarnokszerkezetek építését. Fejlesztőleg hatott az ~ra a főv. utak és közművek építése. Az ~ban 1869-ben 3280 fő dolgozott, 1910-ben 19 510. A díszítő elemeket előállító kőfaragóipart fellendítette Ybl Miklós (Operaház, Vámház, ma Közgazdaságtudományi Egyetem, ferencvárosi plébániatemplom), Steindl Imre (Országház), Hauszmann Alajos (királyi vár, számos közép.) alkotásainak ékesítése. Az I. vh.-t követő években az építő váll.-ok tönkrementek, mérhetetlen volt az ~i munkanélküliség. Az 1929–33. évi világgazd.-i válság után az ~nak ismét konjunkturális szakasza kezdődött. Beépült a Lágymányos és az Új-Lipótváros. A vasbeton alkalmazásával magasabb lh.-ak épültek. Az építő váll.-ok laktanyákat és hadi felszerelést gyártó üzemeket építettek. Az áll. megrendeléseken kifejlődtek az ~i nagyváll.-ok, de a foglalkoztatottak létszámából több tízezren a kisip.-ban dolgoztak. A

30-as években újabb előrelépés történt az építési módok és technológiák terén. Új alapozási, szigetelési és homlokzatburkolási eljárásokat fedeztek fel és kidolgozták a vázas építési módszert. Újszerű anyagok is megjelentek: pl. az üreges tégla és a durva kerámiatermék. Bővült a szerelőip. tevékenysége a víz-, gáz- és villamosenergia hálózatok kiépítésével, valamint a központi fűtés alkalmazásának általánossá válásával. A II. vh. után az ~ra hatalmas feladatok hárultak. Bp. 40 ezer ép.-ének több mint a fele megsérült vagy rombadőlt. Az →*újjáépítés* kulcsip.-rá emelte az ~t. 1955-ben az ~i munkások és alkalmazottak létszáma 290 ezer fő volt, de a teljesítőképesség még mindig kevesebb, mint az igény. Az ip.ágat különösen a föld- és betonmunkáknál gépesítették. 1971-ben már 42 273 gépet használtak. Megépültek az Üllői úti, a lágymányosi és a Kacsóh Pongrác úti lakótelepek. Az I. és a II. ker. Duna-parti régiójára épült Víziváros rekonstrukciója során, a dunai látképbe nem illeszthető magasházak helyett 3–6 emeletes házak építését engedélyezték. Az új lakótelepeket nem lehetett kizárólag téglából felépíteni, a tömeges lakásigényeket falazásos módszerrel már nem oldhatták meg. Az ~ világszerte az előregyártott könnyű falelemek használatával egyre kevesebb téglát használt. Bp.-en 1960-ban kezdődött a blokképítési korszak. Virágkora az 1960–65 közötti évekre esik. 1961-ben megépült Óbudán a „kísérleti lakótelep" egy- és többemeletes lh.-akkal és kétszintes kertes lakásokkal. Az 1961-es 15 éves lakásépítési programban szereplő egymillió lakás építési feladatának végrehajtásához →*házgyárak*at létesítettek. Az építésiparosítás korszakformáló vívmánya volt a nagyelemek házgyárakban történő előregyártása. A teherhordó fal- és födémszerkezetek blokkgyártó üzemekben, ill. elemgyárakban készültek. Az építkezés helyszínén a téglafalazást felváltotta a házgyárakban készített nagyelemek helyszíni szerelése. Az addigi munkahelyi feladatokat: betonkeverést, szerkezetgyártást, szakip. és gépészeti munkákat a váll.-i központi telepeken végzik. A szovjet típusú, valamint a Larssen–Nielsen dán házgyári paneles elemekből a tízszintes sávházakban és a 15 emeletes pontházakban távfűtéses, beépített bútorzatú lakások épültek. A 15 éves lakásépítési program végrehajtásával a főv. lakosságának egyharmada költözhetett házgyári lakásokba. 1975-ben az ~i kivitelező szervezetek száma a főv.-ban 82 volt. Ebből 40 áll. váll., 38 szöv. és négy mgtsz. által létesített közös váll. Az összes foglalkoztatott létszáma 148 750 fő. A hetvenes évek közepéig növekedett az ~ban foglalkoztatottak száma, aztán fokozatosan egyharmaddal csökkent. Az 1978-ban elrendelt beruházási stop az ~ termelését visszafogta. Új központi nagyberuházást nem kezdhettek el, korlátozott összegeket fordíthattak tervezésre, előkészítésre, állagmegóvásra. A kivitelező ~ teljesítménye 1981–88 között 20%-kal csökkent. Az 1980-as években még volt néhány látványos építés: az Árpád híd szélesítése és a Flórián tér környékének rendezése, a budai Várpalota helyreállításának befejezése, autópályák bevezető szakaszainak kiépítése, a Ferihegyi repülőtér régi le- és felszálló pályájának korszerűsítése, majd a 2. sz. pálya és a hozzátartozó ép.együttesek megépítése. 1990 végére befejeződött a metró É–D vonalának megépítése Újpestig. – A 80-as évek végétől az ~i termelés egyre növekvő ütemben csökkent. Az újonnan épített lakások száma a 90-es évtized elejére töredékére esett vissza. A nagy áll. váll.-ok csődbe jutottak, kisebb egységekre bomlottak, míg a különböző formában működő magán ~i cégek száma és a termelésben való részesedése mindinkább növekedett (→még *lakásviszonyok, munkáslakás*). Az orsz. és a bp.-i lakásépítési arányok a megépített lakások száma szerint:

	Budapesten	országosan	%-os megoszlás
1976—1980	85 588	451 115	18,9
1981—1985	74 407	369 638	20,1
1986	9 956	69 428	14,3
1987	10 311	57 200	18,0
1988	8 519	50 566	16,8
1989	8 951	51 487	17,4
1990. I. félév	1 769	12 056	14,7

1988-ban a kivitelező építőipari szervezetek száma:

	Budapesten	országosan
Nagyvállalat	59	103
Kisvállalkozás	685	1 182
Más ép.ip. részleg	238	2 952
Vgm.	901	2 049
Magán gmk.	694	2 035
Kisiparos	5482	42 909
Összesen	8059	51 230

Építő Ipar–Építő Művészet: 1914–22 és 1926–32 között megjelent folyóirat, Fábián Gáspár építész szerkesztésében. A historizáló, eklektikus építészet „szócsöveként" szemben állt, sőt éles vitákat folytatott a progresszív építészeti szemlélet képviselőivel.

Építőipari Beruházási Vállalat, *ÉPBER* (I. Ybl Miklós tér 8.): hazai és külföldi építésügyi feladatok vállalására alapították 1963-ban. Építési munkákat készít elő, vállalja a versenykiírásokat és a versenytárgyalások levezetését, a beruházások műszaki-szakmai ellenőrzését, pénzügyi felügyeletét.

Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem: ált. mérnököket, építészmérnököket és közlekedésüzemi mérnököket legmagasabb szinten képző, ezen tudományokat művelő felsőoktatási intézmény. 1952-től 1967-ig működött, kiválva a →*Budapesti Műszaki Egyetem* keretéből. Az önállósult mérnöki és építészmérnöki kar *Építőip. Műszaki Egyetem* elnevezéssel kezdte működését. 1955-ben Szolnokról Bp.-re került az ott megalapított Közle-

kedési Főisk., majd Egyetem, s Közlekedésüzemmérnöki Karként egyesült az Építőip. Műszaki Egyetemmel, így jött létre az ~, amelyet a volt Ref. Gimn. IX. Lónyay u.-i ép.-ében helyeztek el. 1967-ben újra visszakerült a Bp.-i Műszaki Egyetem szervezetébe.

Építőipari Gépesítő Vállalat, *ÉGV* (XX. Grassalkovich út 255.): jogelődje az 1949-ben alapított Építőip. Munkaeszközkölcsönző Váll. Tevékenységének négy fő csoportja: építőip. gépek kölcsönzése és üzemeltetése, építőgépek és alkatrészeik nagykereskedelmi forgalmazása, építőgépek javítása és 1987-től gyártása. Az ~ forgalmazza az építések gépesítéséhez szükséges gépféleségek mintegy 60%-át.

Építőipari Szolgáltató Vállalat: →*ERAVIS Építők Szálloda és Vendéglátó Vállalat*

Építőipari Termelőeszköz Kereskedelmi Vállalat, *ÉPTEK* (X. Jászberényi út 38–72.): 1950-ben alapították, az áll. és magánerős építkezésekhez szükséges termékeket forgalmazza. Közel 200 termékcsoport kb. 30 ezer cikkét tartja raktáron. Kiegészítő szolgáltatásai: betonacél-egyengetés, kábeldarabolás, méretre vágás. A vevőszolgálatot a Házépítők Boltja hálózat üzletegységei látják el.

Építővegyianyagokat Gyártó Vállalat: →*Kemikal Építőanyagipari Vállalat*

Epreskert (VI. Bajza u. 41.): eredetileg, 1882-től a *Képzőművészeti Főisk.* művészképző mesterisk.-ja, jelenleg a főisk. szobrászati termékeinek otthona. Nevét attól az elvadult eperfás ligettől nyerte, melyet *Stróbl* Alajos hozatott rendbe. Az ~ben található a Kálvária téren állt józsefvárosi régi pesti barokk kálváriakápolna kerek alaprajzú ép.-e (1744–49), melyet 12 tengelyes árkádsor vesz körül 10 lépcsőfokos, áttört kőkorlátos, kétkarú feljárattal. Fent terasz, ezen állott a kálvária hétalakos szoborcsoportja. Az 1717-ben meghalt Anna Mária Viznerin (Schwarz) által végrendeletben hagyományozott pénzből feltehetően *Mayerhoffer* András építette. Stróbl Alajos kezdeményezésére kövenként vitték át mai helyére. Ugyanitt az ~ben van a *Nagyboldogasszony* (Mátyás)-*templom* 13–14. sz.-i DK-i kapuzata és több más, eredeti köve. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

ÉPTEK: →*Építőipari Termelőeszköz Kereskedelmi Vállalat*

Épületgépészeti és Villamossági Tervező Vállalat, *ÉVITERV* (XIII. Teve u. 8–10.): az ország egyik legnagyobb villamossági és ép.gépészeti szaktervező váll.-a. 1952-ben alapították. Erős- és gyengeáramú hálózatok, világítástechnikai (út, közvilágítás, sportpálya, díszvilágítás) berendezések; az ép.gépészet körében: központi fűtőberendezések, légtechnikai (szellőzés, légelszívás, klímaszerkezetek) berendezések tervezését végzi. Személy-, teher- és ételfelvonókat, színpadtechnikai konstrukciókat tervez. Tanácsadói és mérési szolgáltatása kiterjed komplett számítóközpontok tervezésére.

Épületgépészeti Termékeket Gyártó Vállalat, *FŰTŐBER* (XIV. Gvadányi u. 67.): jogelődje az államosítással 1949-ben létesített Kőbányai Fűtőber Nemzeti Váll., 1953-tól az Építésügyi Min. Fűtőberendezési Váll., a több kisüzemből egyesített Fűtő- és Tűzhelyszerelő Váll. és a Kőbányai Vasszerkezeti Nemzeti Váll. A végleges váll.-i szervezet 1954-ben a Zuglói Fűtőberendezési Váll. fúziójával alakult ki. 1963. júl. 1-jével a Csőszerelőip. Váll.-ba olvasztották, de egy fél év múlva innen az Építőgépjavító és Gépgyártó Váll.-hoz szervezték át 9. sz. Fűtőberendezési Gyárként. Végül ~ néven 1967. jan. 1-jével visszakapta önállóságát. Ebben az évben létesítették a bp.-i ip. központot a Gvadányi u.-ban. Részt vesz az ország csaknem valamennyi beruházásában. Vidéki egységei: Bátonyterenyei Gyár és Csongrádi Gyár.

Épületkerámiaipari Vállalat (X. Jászberényi út 41007 hrsz.): Drasche Henrik bécsi gyáros 1838-ban alapíttatta Rákoson mintegy 52 holdon a *Drasche Téglagyár*at, mely 1867-ben rt.-vé alakulva felvette a →*Kőszénbánya s Téglagyár Társulat Pesten* nevet, s egymás után létesítette fiókváll.-ait. 1948-ban, államosítása évében hatáskörébe tartozott: a Törzsgyári (padlólap, klinker, keramit és samott), a Maglódi, az Óbudai, a Gubacsi Téglagyár és a Porcelángyár. Az államosítást követően szakosítást hajtottak végre. Ennek eredményeképpen 1948-ban önálló lett a Porcelángyár *(Kőbányai Porcelángyár)*, 1950-ben pedig a samottüzem *Bp.-i Tűzállóanyagraktár* néven. Az átszervezés folytatódott, s még abban az évben az Óbudai Téglagyárat az Újlaki Téglagyárhoz csatolták, s a Gubacsi Téglagyár a Pestmegyei Téglagyári Egyesülés kötelékébe került át. 1950. okt. 1-jével alakult meg a Kőbányai Téglagyár, mely a Maglódi és a Törzsgyári Téglagyárakat foglalta magában a klinker-, keramit- és padlólapüzemegységekkel. 1963-ban Ép.kerámia és Burkolóanyagipari Váll.-ként működött tovább, maga köré tömörítve a Kerámia, a Gubacsi, Mendei, Erdőkertesi, Őrszentmiklósi és Lőrinci Téglagyárat, majd a fokozódó igények kielégítésére létrehozta a Burkolóanyagok Gyárát.

eraviscusok (eraviszkuszok), *Eravisci, Aravisci, Ravisci* ⟨lat.⟩: →*Pannonia* területén, a mai Dunántúl ÉK-i részén élő *kelta* törzs. A valószínűleg az illír őslakossággal összeolvadt ~ neve az írásos forrásokon kívül az i. e. I. sz.-ban vert ezüst érmeikről is ismert. Törzsi központjaik közül kiemelkedik a Gellért-hegy-tabáni település, ahol föld, kő és agyag konstrukciójú, sánccal védett nagy kiterjedésű ún. *oppidum*ban éltek. A régészeti ásatások nyomán (1930-as, 1950-es, 1980-as évek) egy sűrűn betelepített, virágzó fazekassággal rendelkező település képe bontakozott ki annak ellenére, hogy 1854-ben az egykori eraviscus *oppidum*ra ráépítették a Citadella ép.tömbjét, s emiatt a régészeti jelenségek jórészt megsemmisültek. A római hódítást követően az ~ megerődített központjukat békésen felhagyva a későbbi →*Aquincum* territoriumán telepedtek le, a hegy azonban – a 3. sz. végéig egészen biztosan – megmaradt szakrális központjuknak: itt állt főistenük, Iuppiter Teutanus szentélye. A rómaiak egy katonai parancsnok *(praefectus)* felügyelete alá tartozó, törzsi területüknek többé-kevésbé megfelelő közig.-i egységbe szervezték őket *(civitas Eraviscorum)*. Ez a *peregrinus* jogállású szervezeti forma lett a terület municipalizálódásának alapja. A Flavius-

korban megszűnt a katonai felügyelet; ekkortól saját tisztségviselőket választottak *(princeps)*. *Aquincum* municípium rangra emelését követően (124) érdekes módon továbbra is fennmaradt a *civitas Eraviscorum*, s a várostól valamilyen, közelebbről nem ismert formában továbbra is függött, holott egymás melletti létezésük ellentmond a római jog rendszerének. A *civitas* vagyonosabb polgárai az aquincumi városi tanács *(ordo decurionum)* tagjai lehettek, s valószínűleg Hadrianustól római polgárjogot is kaptak. A *civitas*ra vonatkozóan több tisztség is ismert: *Alorix Bassi filius decurio Eraviscus* (nevéből következően nem volt római polgár), *Titus Aelius tabularius civitatis Eraviscorum* (Hadrianus korában római polgárjoggal adományozott irattáros, vagy írnok), ill. egy értelmezhetetlen *arm(...) civitatis Eraviscorum* tisztsége. A municípium és a *civitas* kapcsolata a 2. sz.-tól valószínűleg szakrális jelleget öltött. – Az ~ anyagi kultúrája, főleg fejlett fazekasságuk révén viszonylag jól ismert. 1–2. sz.-i edényművességük jellegzetessége a La Tène korszakban gyökerező ősi kelta formák (grafitos kerámia, pecsételt vagy festett díszítés) és a római ízlés elemeinek keveredése. Ennek egyik legszebb példája a Gellért-hegy-tabáni kelta telepen talált edény, amelyet az ún. „capuai Victoriát" ábrázoló gyűrűkő *(gemma)* lenyomatával díszítettek, s amely itáliai iskolázottságú kelta mester keze által készülhetett. Az eraviscus fazekasok hamarosan átálltak a hadsereg igényeinek kielégítésére (ún. „katonai stílusban termelő legiós fazekasság"), s a római előképek egyszerű utánzását a római áruk helyben történő előállítása váltotta fel. Ez természetesen a kelta-eraviscus hagyományok felszívódását, s a római életforma átvételét eredményezte. Az ~ (s főleg a nők) sokáig megőrizték kelta viseletüket, amelynek legszebb ábrázolásai a táci és aquincumi sírköveken láthatók. – *Irod.* Bónis Éva: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest (Archaeologia Hungarica 47, Bp., 1969); Hunyadi Ilona: Kelták a Kárpát-medencében (Dissertationes Pannonicae II. 18. Bp., 1942); Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon (Bp., 1976).

ERAVIS Építők Szálloda és Vendéglátó Vállalat (XI. Bartók Béla út 152.): jogelődjét 1956-ban alapították *Építőip. Szolgáltató Váll.* névvel, hogy az építőip.-ban dolgozók részére munkásszállóbeli elhelyezést nyújtson és gondoskodjék az ott lakók közművelődési és sportigényeinek kielégítéséről. A váll. a hetvenes évek végére 18 munkásszállót üzemeltetett mintegy 24 000 dolgozó részére. A gazd. körülmények változására, a beruházások visszafogására a munkásszállások kihasználtsága a nyolcvanas évek közepétől mérséklődött. A váll. alkalmazkodott a megváltozott helyzethez, és fő tevékenységét az idegenforgalmi igényeknek megfelelően áthelyezte szállodák kialakítására, valamint a megüresedett munkásszállókban kereskedelmi szállások létesítésére. A váll. 1990-ben a nevét ~ra változtatta. Az alapító okirat szerint új tevékenységi köre: kereskedelmi vendéglátás, szálláshely-értékesítés, idegenforgalmi tevékenység, utaztatás, munkásszállás fenntartás, közművelődési munka és üzemélelmezés. Szolgáltatásaihoz kisegítő üzemágakat (mosoda, varroda, takarítás, szállítás) működtet. Jelenleg 14 munkásszállodát üzemeltet, továbbá a munkahelyi étkeztetés biztosításán kívül négy kétcsillagos és négy turista, „A" besorolású szállodát tart fenn 2100 személy részére. Kétcsillagos szállodái: Hotel Platánus (VIII. Könyves Kálmán krt. 44.), Hotel Eravis (XI. Bartók Béla út 152.), Hotel Ében (XIV. Nagy Lajos király út 15–17.), Hotel Ventura (XI. Fehérvári út 179.). Turistaszállodák: Hotel Flandria (XIII. Szegedi út 27.), Hotel Touring (III. Pünkösdfürdő u. 3.), Hotel M-Zero (XXI. Tejút u. 1.), Hotel Terminus (XIII. Csavargyár u. 1.).

Eraviscus házaspár sírköve az Aquincumi Múzeumban

erdei iskolák: gyógyítva tanító szabadlevegős isk.-k elsősorban tüdőbetegségben szenvedő gyermekek számára. Létesítésük szerepelt már a Bárczy-féle isk.építési tervben, azonban az I. vh. megakadályozta a terv megvalósítását. 1931-ben új ép.-ben nyílt meg az első a XII. Diósárok 40. sz. alatt. 1932-ben a főv. XII. Diana u.-i elemi isk.-ja is gyógyisk.-vá alakult. A Diósárokban lévő isk.-ban az ötvenes években koreai gyermekeket gondoztak. 1928-ban magánkezdeményezéssel alakult a Svábhegyi Isk.-szanatórium Egy., amely létrehozta intézményét a XII. Mártonhegyi út 6. sz. alatt. Az államosítás után ebben hozták létre a *Szabadsághegyi Gyermekszanatórium*ot.

Érdekes Újság: képes hetilap. 1913-ban Kabos Ede indította meg, hogy a →*Vasárnapi Újság* és az →*Ország-Világ* által bevezetett műfajt megújítsa. Rovataihoz igyekezett az irodalom újabb, fiatalabb nemzedékét megnyerni (Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Nagy Endre stb.). A szöveggel szinte egyenrangú képanyag színvonalának biztosításához számos külföldi képeslap illusztrációinak közlési jogát megszerezte. Az előfizetői kör megnyerése és meg-

Az Érdekes Újság címlapja

tartása érdekében ingyenes könyvjuttatásokkal is kedveskedett. 1925-ben szűnt meg.

Erdélyi Mihály (Szeged, 1895–Bp., 1979): színházig., operettszerző. 1934-ben a *Józsefvárosi*, az *Erzsébetvárosi* és az *óbudai Kisfaludy Színház*at közös kezelésbe vette, és nagy sikerrel tűzte műsorra a közismert népszerű operetteket, köztük saját szerzeményeit is. 1945-től 1949-ig már csak a *Józsefvárosi Színház*at igazgatta.

Erdélyi bástya, *Erdel kuleszi, St. Josephi Bastion:* a budai Várnak a →*Bécsi kapu*tól K-re fekvő, egyben legfejlettebb védőműve. A szögletes alaprajzú, óolasz mintájú bástya feltehetőleg Domenico da Bologna tervei alapján készült. Paolo Giovio szerint János kir. építtette az 1530-as években. Az 50 m-re előreugró 22 m széles ~ ék alakú homlokzatai hosszú szárnyakkal csatlakoznak a várfalövhöz. (→még *Táncsics Mihály u.*)

ERDÉRT Erdőgazdasági és Faipari Termékeket Értékesítő és Feldolgozó Vállalat (V. Akadémia u. 1–3.): 1951-ben létesült Mo. egyetlen fa nagykereskedelmi váll.-aként. Évente több mint 3 millió m^3 import és belföldi faanyagot fogad és elsődlegesen megmunkál. Évente kb. 170 ezer m^3 fűrészárut állít elő, az importtermékeket a hazai szabványok szerint osztályozza, átalakítja. Új ip.ágat honosított meg, a faházgyártást, ill. továbbfejlesztett változataként a lh.elemek gyártását. A bútorip.-t látja el faanyaggal. Vásárosnaményban faforgácslap gyárat üzemeltet.

erdészeti hatóságok, hivatalok: az erdőgazdálkodás szervezését, az erdőrendezést, az erdőgazdaságok irányítását, továbbá az erdőbirtokossági társulatok, valamint a magánerdők hatósági felügyeletét és szabályozását végzik. A főv. erdők a múltban részben gazd. célokat szolgáltak, és a kirándulók érdekeinek kisebb-nagyobb mértékű figyelembevételével azokat mint haszonerdőt kezelték az 1880-as évek közepéig, amikor a kihasználás miatt a lakosság követelésére ideiglenesen minden tarolást megszüntettek. Az erdészeti igazgatás szervezete 1945 előtt számos változáson ment keresztül, míg a középfokú erdészeti igazgatás szervezetének sokféleségét az erdőkről és a természetvédelemről szóló 1935. IV. tc. megszüntette, és hosszú időre rögzítette az erdőrendészet, ill. az erdészeti igazgatás szervezeti rendszerét. A tc. értelmében az erdőrendészeti ügyekben I. fokon a tvhat. közig. biz.-ának gazd. albiz.-a, II. fokon pedig a földművelésügyi min. járt el. Az ~ hatáskörébe nem tartozó egyes ügyek esetében azonban az erdészeti igazgatást a m. kir. erdőigazgatóság, ill. a m. kir. erdőfelügyelőségek végezték. 1945 után az erdészeti igazgatás szervezetében is változás következett be. A II. vh. alatt a főv.-ban 950 ha erdő pusztult el. A megmaradt főv. erdők felügyeletileg ekkor Bp. Szfőv. VIII. Közélelmezési Ügyoszt.-hoz, ill. a Szfőv. Mezőgazd. és Erdészeti Hivatalához tartoztak, majd a 8330/33–1430/1949. sz. kormányrendelet értelmében 1949. III. 1-jén átadták az akkor megalakult *Nagy-bp.-i Erdőgazdaság Nemzeti Váll.*-nak. Felügyeletét a M. Áll. Erdők központja látta el, mely középfokú irányító szervként működött. 1955-ben az Orsz. Erdészeti Főigazgatóság a főv. erdőket parkerdőkké nyilvánította, kezelésüket a *Bp.-i Áll. Erdőgazd.* vette át. Felügyeletileg az erdőgazd. az Orsz. Erdészeti Főigazgatóság alá tartozott, amely a min.tanácsnak közvetlen alárendeltségében működő szerv volt. 1964-ben a Bp.-i Áll. Erdőgazd.-ot átszervezték; az erdők kezelését a *Gödöllői Áll. Erdőgazd. Bp.-i Erdészete* vette át, amely 1967-ig felügyeletileg az Orsz. Erdészeti Főigazgatósághoz tartozott, 1967-től pedig a Mezőgazd. és Élelmezésügyi Min. (MÉM) Erdészeti Hivatalához. 1969. dec. 31-én a Gödöllői Áll. Erdőgazd. átszervezésével a főv. erdők kezelését a *Pilisi Áll. Parkerdőgazd.* vette át. A gazd.-ot a Bp.-i Erdőrendezőségen keresztül a MÉM Erdőrendezési Főoszt.-a irányította. – Az 1970-es évek elején a főv. erdőterülete teljes egészében *parkerdő*nek minősült, melyből a budai oldalra 2429 ha, a pesti oldalra 1280 ha esett (1970). 1970-től 1973-ig mintegy 30 ha új erdőt telepítettek: ennek 40%-a budai, 60%-a pesti oldali közérdekű célcsoportos beruházás volt. – Az 1970–80-as években a Főv. Tanács a parkerdőgazd. elvi irányításával kapcsolatos teendőket a V. B. Mezőgazd. és Élelmezésügyi Főoszt.-án keresztül látta el. A Mezőgazd. és Élelmezésügyi Főoszt.-on belül erdészeti felügyelő működött, aki ellenőrizte a parkerdőgazd. telepítési terveinek végrehajtását, és határozatot hozhatott az egyéb kezelőkkel és az erdőtulajdonosokkal szemben. – Az 1990-es évek elején a főv. erdők kezelését a →*Pilisi Állami Parkerdőgazdaság Budapesti Erdészete* vette át. A törvényességi felügyeletet a Földművelésügyi Min. látja el.

Erdey Sanatorium: →*Bakáts téri Kórház*

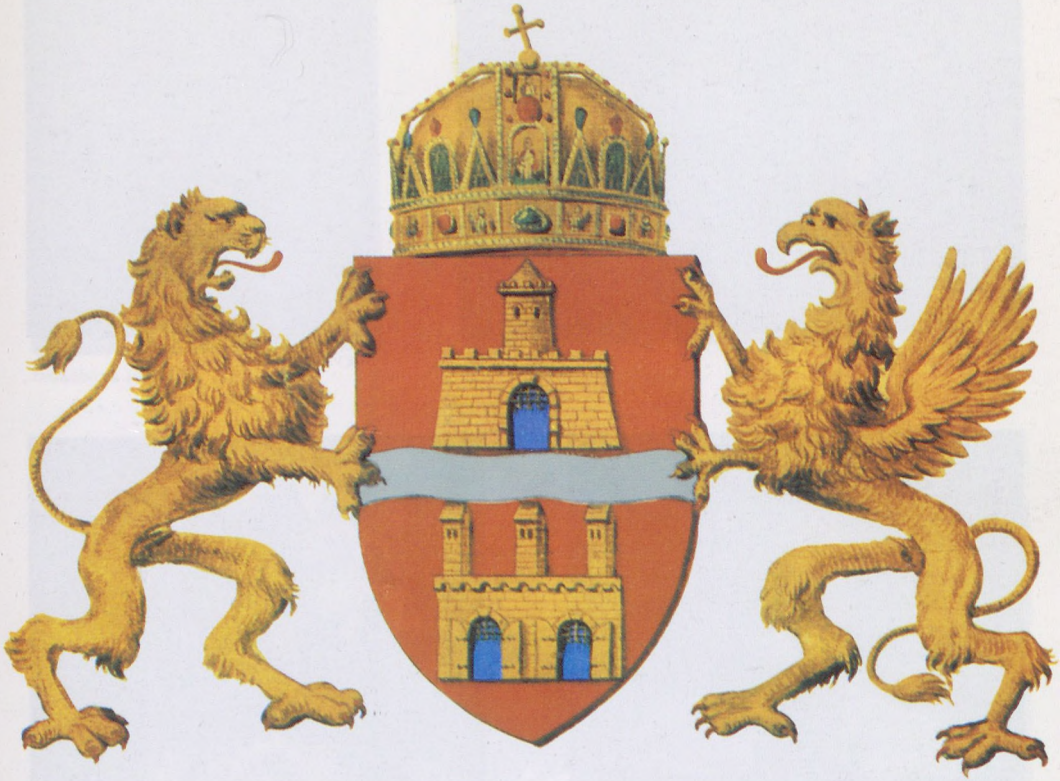

Budapest címere

tavaszi kankalin

nagy ezerjófű

méhbangó

nőszirom

tavaszi hérics

homoktövis

imádkozó sáska

farkasalmalepke

bikapók

faligyík

szajkó

nyest

C. Schwindt: Zwölf Monate... (Pest, 1837–48 között)

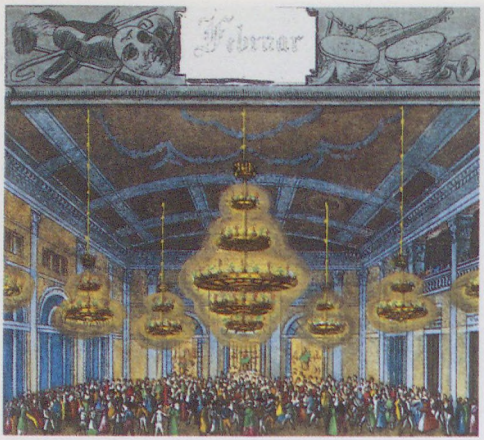

A Redoute (Vigadó) nagyterme

A Gellért-hegyi csillagvizsgáló

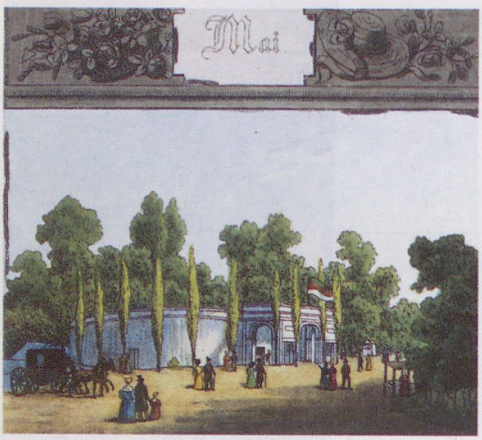

A Nyári Színház

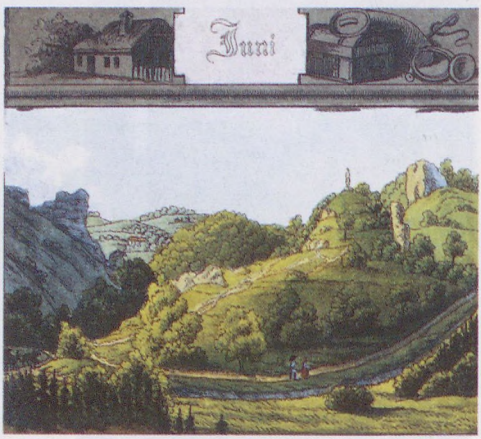

Zugliget

A Nemzeti Színház

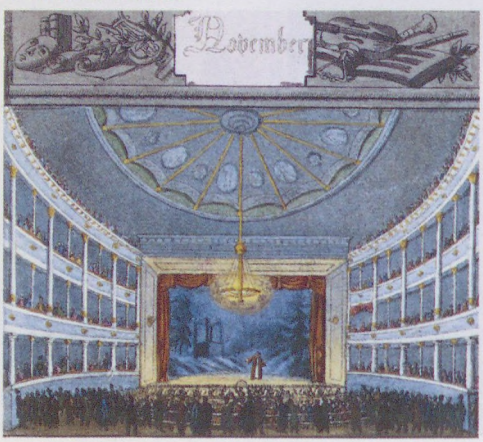

A Városi Színház

Az 1838. évi árvíz

Müller könyvesboltja

Pest-budai látképek tarokk-kártyalapokon (1846–48)

Az első lóverseny Pesten (Schmid János színes kőmetszete)

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében látható aranyszarvas figurát - amely eredetileg fejedelmi pajzsdísz volt - egy ie. IV. századi szkíta településen találták meg. A lelet a szkíta mitológiának a magyar csodaszarvas legendához igen hasonlatos eredetmondájára vezethető vissza. Agancsa áttételesen koronaként, életfaként, az éltető nap sugárkoszorújaként egyaránt értelmezhető. A zöldhalompusztai lelet végsőkig kiérlelt, művészileg tökéletes ábrázolása az erőnek, méltóságnak, magabiztosságnak, tekintélynek. Ezt választotta védjegyéül a Magyar Hitel Bank Rt.

MAGYAR HITEL BANK RT

az érték forrása

Young & Rubicam Hungary

Erdőalja (XXI. ker.): Csepel városrésze. A →*Csillagtelep* és a →*Csepel-Kertváros* közötti területen az I. vh. előtt pusztaság volt. 1920-tól kezdett kiépülni az ún. „Legelőtelep". Ekkor már megépült az É-i részen a BHÉV végállomás. A Jézus Szíve plébániatemplom ~ középső területén épült, ez Csepel második r. k. temploma (1933). A templom mellett terült el a Csepel SC sporttelepe, stadionnal és sportcsarnokkal.

Erdődy János (Bp., 1909–): író, műfordító. 1945-ig főv. napi- és hetilapok munkatársa volt, 1935–38 között a *Szivárvány* szerk.-je, 1939-től 1948-ig a *Népszava* művészeti rovatvez.-je, ill. szerk.-je. 1956-tól szabadfoglalkozású író. Kötetei 1957-től jelentek meg. Főleg történelmi regényeket és tanulmányokat írt. *Peéri Gábor budapesti lakos* c. regényében (Bp., 1972) a főv. legutóbbi hatvan esztendejének eseményeit idézi fel.

Erdődy-palota: →*Táncsics Mihály u.* 7. sz.

Erdőhát úti-barlang. *Mátyás-hegyi dolomitüreg:* egykori hévízes forráskürtő a →*Mátyás-hegy* ÉNy-i oldalában. Befoglaló kőzete triász szaruköves dolomit. Bejárata az Erdőhát út felett, 286 m tengerszint feletti magasságban nyílik. A korábban pár m-es üreget a Rózsadombi Kinizsi SE barlangkutatói az 1980-as években 17 m mélységig tárták fel. Kitöltésének jelentős részét egy sajátos, rostos-szivacsos szerkezetű kalcitkiválás alkotja.

Erdőkert: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

Erdősor (XXI. ker.): Csepel városrésze. Ny-i részét erdő borítja. A →*Királyerdő*vel egyidőben épült.

Éremkedvelők Egyesülete: 1905–44 között működött egy. Célja a hazai érem- és plakettművészet pártolása volt, kiállításokat rendezett. Tagilletménye évente egy-egy neves művész munkája volt. Az ~ 25 éves jubileumára összeállított díszkötet (Huszár–Procopius: Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn, Bp., 1932) a m. érem- és plakettművészet alapvető corpusa. Az ~ szerepét ma a →*Magyar Éremgyűjtők Egyesülete* vette át.

Ér- és Szívsebészeti Klinika: →*sebészeti klinikák*

Ericsson Magyar Villamossági Rt.: 1911-ben létesítették a Deckert és Homolka elektronikai cég gyárának átvételére. A m. váll. a stockholmi E. M. Ericsson cég, valamint a M. Ált. Hitelbank érdekkörébe tartozott. Első gyártelepe a VI. Vörösmarty u.-ban volt. 1914-ben gyárat épített a XI. Fehérvári úton, de az ép.-et az I. vh.-ban hadikórház céljaira vették igénybe és csak a háború után indult meg benne a termelés: gyenge- és erősáramú villamossági készülékeket, telefonokat, távirdákat, villámhárítókat és csőpostákat állítottak elő. Gyártmányaihoz a svéd anyaváll., valamint az amerikai International Telephon and Telegraph Corporation (ITT) szabadalmait használta fel. A céget 1937-ben a Standard Villamossági Rt., mint az ITT mo.-i leányváll.-a vette meg, amely 1938-ban költözött át Újpestről a Fehérvári úti gyárép.-be. Az 1949. évi államosítást követően a Standard nevet *Beloiannisz Híradástechnikai Gyár*ra módosították, majd 1977-ben →*BHG Híradástechnikai Vállalat*ra.

Erkel Ferenc (Gyula, 1810–Bp., 1893): zongoraművész, karmester, pedagógus, korának legnagyobb m. operaszerzője. 24 éves korában, 1834-ben mutatkozott be a pesti közönségnek a Nemzeti Kaszinóban rendezett zongorakoncertjén. A budai M. Színjátszó Társ. karmestere (1835), a pesti Városi (német) Színház másodkarnagya (1836–37), a Nemzeti Színház (Pesti M. Színház) első karmestere, zenei vezetője (1837). Ebben a színházban kerültek bemutatásra operái (*Bátori Mária*, 1840; *Hunyadi László*, 1844; *Bánk bán*, 1861; *Sarolta*, 1862; *Dózsa György*, 1867; *Brankovics György*, 1874; *Névtelen hősök*, 1880). Utolsó operája, az *István király* már az 1884-ben megnyílt Operaházban került színre (1885-ben). 1840-től a Pest-Budai Hangászegy. hangversenyeit is vezényelte. 1844-ben Kölcsey versére megkomponálta a *Himnusz* zenéjét. Ettől az évtől kezdve keletkeztek népdalokat is felhasználó *népszínmű kísérőzenéi*. Az 1853-ban megalakuló Filharmóniai Társ. vez.-je; első hangversenyüket a Nemzeti Múz. dísztermében adták. Az évek során 61 ízben vezényelte

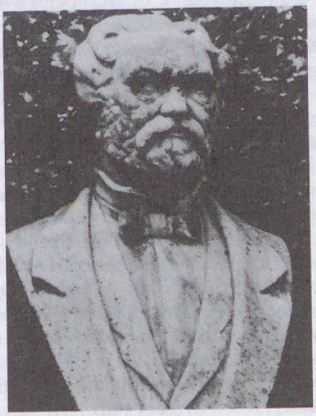

Erkel Ferenc szobra a Margit-szigeti Művészsétányon

a filharmonikusokat. Közben hosszú ideig a Pesti Sakkör elnöke volt. 1853-ban mutatták be a *Sakkjáték* c. pantomimját. 1874-től a Dalszínház, majd az Operaház főzeneig.-ja, 1875-től a Liszt Ferenc elnökletével megalakult Zeneakadémia ig.-ja és zongoratanára lett 1886-ban bekövetkezett nyugalomba vonulásáig. 1887-ben *Ünnepi nyitány*t írt a Nemzeti Színház fennállásának félszázados évfordulójára. Korszakos jelentősége, hogy elsőnek formált m. operai nyelvet a verbunkos zene és a népies m. dalköltészet közvetítésével. Hangszerelésében is találhatunk sajátosan nemzeti színeket. Nemcsak mint operaszerző, de mint karmester és szervező is sokat tett a főv. zenei életének felvirágoztatása érdekében. Emlékére 1952-ben állami díjat alapítottak zeneszerzők, ill. zenetudósok kiemelkedő alkotásainak jutalmazására (Erkel Ferenc-díj). Mellszobra a Margit-szigeti Művészsétányon Boldogfai Farkas Sándor alkotása, egész alakos szobra az Operaház homlokzati falfülkéjében Stróbl Alajos műve.

Erkel Ferenc Táncegyüttes: az ip. szövetkezetekhez kapcsolódva, 1948-ban alakult művészeti együttes tánckara. Első vez.-je *Téri* Tibor. Őt *Manninger* György vez. koreográfus váltotta fel a hatvanas évek elején, 1976-tól *Galambos* Tibor irányítja a táncosokat. Az együttes repertoárja az egész ország folklórját magában foglalja, eredeti néphagyományt, népszokásokat, balladákat és táncjátékokat egyesítve.

Erkel Színház: →*Magyar Állami Operaház Erkel Színháza*

Erkölcsnemesítő Egyesület: 1886. márc.-ban Irányi Dániel kezdeményezésére az egyéni és társ. morál megjavítására alakult szervezet. Az ~ javasolta először Mo.-on a gyakorlati oktatás bevezetését az isk.-kba.

Ermelléki út (II. Fillér u.–Trombitás út): **3. sz.:** lh. (Fellner Sándor, 1913). – **6. sz.:** villa (Hamburger István, 1932). – **7. sz.:** villa (1925). – **9. sz.:** villa (Jakab Árpád, 1914).

Ernst Lajos (Bp., 1872–Bp., 1937): műgyűjtő, művészeti író. Az általa alapított →*Ernst Múzeum*-ban kb. 6500 festményt, iparművészeti tárgyat, kéziratot és a m. művészek önarcképeinek majdnem teljes sorozatát gyűjtötte össze. Műtárgyait halála után a Szépművészeti és Iparművészeti Múz., a zenei anyagot az Operaház múz.-a szerezte meg.

Ernst Múzeum (VI. Nagymező u. 8.): *Ernst* Lajos alapította 1912 máj.-ában saját gyűjt.-ének bemutatására és kiállítások rendezésére. Haladó szellemű kiállítási programjával jelentős szerepe volt kora művészeti életében. 1917-től Lázár Béla közreműködésével művészi színvonalú aukciókat is rendezett. Kiemelkedik ezek közül az Erdődy-féle Rákóczi-kincs (1930), a Nemes Marcell- és a Kohner-gyűjtemények aukciója (1932–33) stb. 1939-től Almásy Dénesné Teleki Éva volt az ~ vezetője, aukcióinak és kiállításainak rendezője. Az ~ rendezte meg Szőnyi István első gyűjt.-es kiállítását 1921-ben, mely döntő hatással volt a kortárs fiatalokra (Patkó Károly, Korb Erzsébet stb.). Itt volt Gulácsy Lajos (1922) és Derkovits Gyula (1927) gyűjt.-es kiállítása, és itt került megrendezésre a Csontváry műveit bemutató első nagyszabású tárlat (1930). Az ~ helyisége (melynek üvegablakát, a m. szecesszió egyik jelentős alkotását Rippl-Rónai József tervezte 1912-ben) ma is kiállítóterem.

Ernyey József Gyógyszerészettörténeti Könyvtár: →*Szent Keresztély Gyógyszertár*

Erőmű Beruházási Vállalat, *ERBE* (V. Széchenyi rkp. 3.): 1950-ben létesítették. Feladata villamos, gőz-, víz- és atomerőművek tervezése, létesítése, üzembe helyezése. 1963-ban az akkor alakult *M. Villamos Művek Tröszt* egyik váll.-a lett. Az ~ beruházásában került kivitelezésre többek között a Gagarin Hőerőmű, a Tiszai Hőerőmű, a Dunamenti Hőerőmű, valamint a Paksi Atomerőmű első két blokkja. Az utóbbi években a beruházásokat a hazai erőművek részben már saját maguk bonyolítják, belföldi szerepe csökkent, ezért külföldi munkavállalásokra törekszik. Az 1950–70-es években Romániába, Kínába, Egyiptomba exportált erőműveket és erőművi főberendezéseket. 1980-ban társfővállalkozást hozott létre. Ebben az ~ és az *Erőmű és Hálózattervező Váll.* látja el az engineering tevékenységet. Az ilyen konstrukcióban exportált berendezések fő szállítási területe: Törökország, Egyiptom, India, Kína.

Erőmű és Hálózattervező Vállalat, *ERŐTERV* (V. Széchenyi rkp. 3.): 1964-ben alapították, az 1950-ben létrehozott Erőmű Tervező Iroda és az 1951-ben alapított Hálózattervező Váll. összevonásával. Az ~ v. jogelődje tervezte az 1950 után épült valamennyi hazai erőművet és nagyfeszültségű transzformátorállomást. 1980-tól az *Erőmű Beruházási Váll.*-tal közösen ún. társfővállalkozás keretében végez mérnökszolgálati tevékenységet. Ennek keretében több közel-keleti ország részére végzett tervezési munkákat.

Erőmű Javító és Karbantartó Vállalat, *ERŐKAR* (XV. Késmárk út 94.): 1953-ban alakult. 1963-ban a *M. Villamos Művek Tröszt* tagváll.-a lett. Az ország erőműveinek központi karbantartását végzi. Kazánok, gépészeti berendezések alkatrészeit, villamos automatikákat gyárt. Az erőművi berendezések szereléséhez speciális hegesztőképzést folytat. Anyagvizsgáló laboratóriuma van, ahol mechanikai anyagvizsgálatokat, ultrahangos falvastagságmérést, réteg- és repedésvizsgálatokat tudnak elvégezni. Kiemelkedően fontos volt tevékenysége a Paksi Atomerőmű építése során.

erőművek: a lakosság, a váll.-ok és különféle intézmények villamosenergia-szükségletének kielégítését és a közvilágítást szolgáló áramfejlesztő tele-

A budapesti erőművek műszaki adatai

Erőművek	Rendelkezésre álló teljesítmény MW	Termelt villamos energia MWh	Kiadott villamos energia MWh	Kiadott hő MWh	Önfogyasztás %	Erőmű-kihasználási óraszám
Kelenföld	34,4	263 870	221 442	1 761 497	16,08	4 861
Kispest	18,8	177 610	145 548	876 871	18,05	9 447
Újpest	6,6	52 198	32 441	808 941	37,85	4 711
Révész u.	—	—	—	406 534	—	—
Angyalföld	6,0	40 940	32 680	253 203	20,18	6 823
Kőbánya	15,9	110 488	85 295	815 332	22,80	6 949

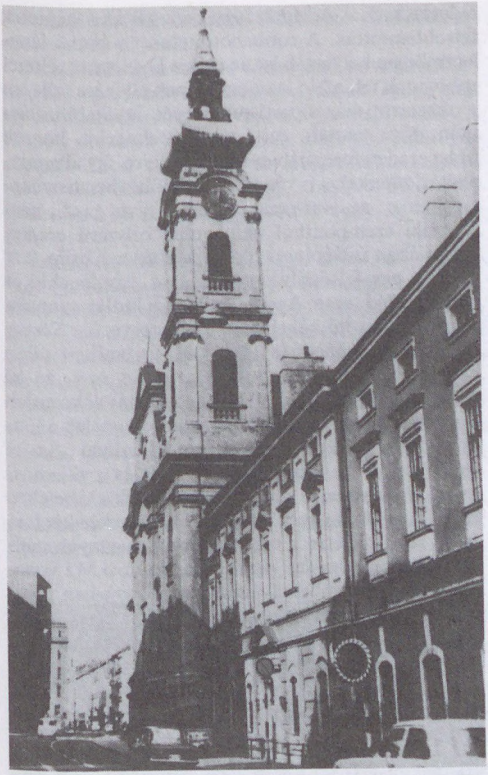

Az Erzsébet-apácák temploma a Fő u.-ban

pek. Bp.-en 1893-ban a Berzenczey u.-i (→*Budapesti Általános Villamossági Rt.*) és a →*Váci úti erőmű* szolgáltatott először villamos energiát, majd 1914-ben épült meg az ország akkori legnagyobb erőműve, a *Kelenföldi Erőmű*, amely hosszú időn keresztül fedezte a főv. villamosenergia szükségletét. A bp.-i erőművek többsége ún. közcélú erőmű, amelyek szervezetileg a →*Budapesti Hőerőmű Vállalat*hoz tartoznak (Kelenföldi Erőmű, Kispesti Erőmű, Angyalföldi Erőmű, Révész u.-i Erőmű). A nagy ország. erőművek létesítésével a bp.-i erőművek szerepe a villamosenergia-ellátásban csökkent, kivéve a Kelenföldi Erőmű csúcsra járó gázturbinás blokkját. Önálló erőműve van a Papírip. Váll.-nak, a Kőbányai Sörgyárnak, a Csepel Műveknek, valamint a Főv. Közterületfenntartó Váll.-nak. A bp.-i ~ műszaki adatait a mellékelt táblázat tartalmazza.

Erősáramú Elektronikai Gyár: →*Anód Gyár*

Érseki Helytartóság: az esztergomi főegyházmegye bp.-i helynöksége 1892-ben létesült a bp.-i plébániák bizonyos meghatározott ügyeinek intézésére. Az ~ a századfordulón több évig betöltetlen volt és csak az 1910-es évek végén került sor helynök (helytartó, vikárius) kinevezésére Mészáros János kanonok személyében.

Érseki Katolikus Gimnázium: 1904-ben a kat. ifjúságot pártoló egy. alapította. 1909-ben épült fiúgimn.-a és kápolnája, valamint a csatlakozó „Rákócziánum" nevelőint. a II. Oszlop (ma Keleti Károly) u. 37. sz. alatt. A gimn.-ot 1949-ben államosították, egybeolvasztották az →*Egyetemi Katolikus Gimnázium*mal, így jött létre a mai *II. Rákóczi Ferenc Gimn.*

Erzsébet-apácák: betegápoló szerzetesrend, mely 1744-ben Pozsonyban, majd Budán, a Fő u.-ban telepedett le 1784-ben. Kórházuk mellé 1805-ben Marczibányi István és felesége, Majthényi Mária a templom É-i oldalához kétemeletes ép.-et (Marczibányi-menhely) emeltetett szegény sorsú, lábadozó nők gondozására. 1950-ben betiltották működésüket.

Erzsébet-apácák Női Kórháza: →*Szent Erzsébet Apácarend Női Kórháza*

Erzsébetfalva: →*Pestszenterzsébet*

Erzsébet Gőzmalom Társaság: →*Pannonia Gőzmalom Társaság*

Erzsébet híd, *Eskü téri híd:* nevét az 1898-ban meggyilkolt Erzsébet királynéról kapta. Építését a Ferencz József *(Szabadság)* híddal együtt az 1893. évi XIV. tc. rendelte el. Az ~ tervezésére nemzetközi pályázatot írtak ki. 43 terv érkezett be, de egyet sem fogadtak el kivitelezésre. A terveket végül is Czekelius Albert készítette el, Kherndl Antal műegyetemi tanár elméleti munkái alapján. A híd egynyílású lánchídként épült (a két szélső, részben parti nyílást nem a lánc tartotta). A Dunát a híd 44,3 + 290,0 + 44,3 m beosztással, összesen 378,6 m hosszan hidalta át, hosszú ideig Európa legnagyobb nyílású lánchídja volt. Keresztmetszete két 3,5 m széles járda és 11,0 m széles úttest volt. A láncok a járdák külső oldalánál voltak elhelyezve. A villamosvasúti vágányok közvetlenül a járdák mellett kaptak helyet. Az építés 1897-ben kezdődött, és Ferencz József kir. jelenlétében, 1903. okt. 10-én adták át a hidat a forgalomnak. A villamosvasút forgalma csak

A régi Erzsébet híd építése

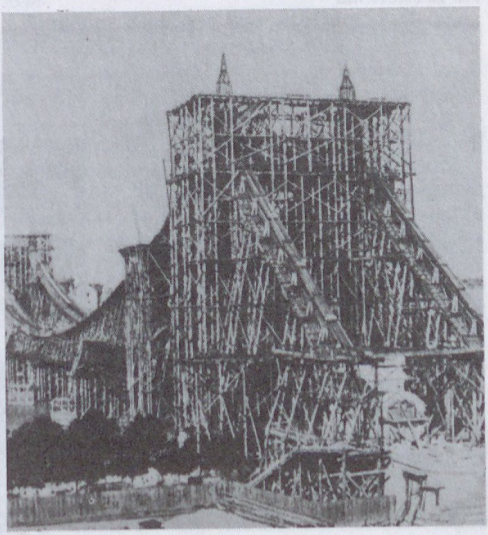

A régi Erzsébet híd

1914. aug. 14-én indult meg. Az alépítményi munkákat a E. Gross és Társa, valamint a H. Fischer cég végezte, a vasszerkezetet a MÁVAG elődje gyártotta. A vasszerkezet anyaga a hazai ip. által kifejlesztett karbonacél volt. Építés közben a budai hídfő a Duna felé megcsúszott, ezért a hídfő elé – a pesti oldalon is – betontömböt építettek. Az útburkolat eredetileg fakocka volt. Ezt később kiskockakő burkolatra cserélték ki. A vámszedőhelyiségeket a hídfőkön levő, az újjáépítéskor elbontott hatalmas építményekben helyezték el. – A hidat 1945. jan. 18-án a németek felrobbantották. A robbanótölteteket a budai lánckamrákban helyezték le, de csak a D-i kamra töltetei robbantak fel, a híd azonban ennek ellenére teljesen tönkrement, bár a pesti pilon 1960-ig, stabilizálása után, állva maradt. Az a terv is felmerült, hogy a hidat eredeti formájában állítsák helyre, így állagbiztosítási munkákat is végeztek, de időközben tisztázódott, hogy az ~at sem forgalmi, sem gazd., sem műszaki szempontból nem volna célszerű eredeti formájában újjáépíteni. Az újjáépítésre három terv készült: egy felsőpályás gerendahíd, egy lánchíd és egy kábelhíd terve. A választás a régi hídlánc vonalát pontosan követő kábelhídra esett, tervezője *Sávoly* Pál volt. Az újjáépítés 1960-ban, az említett pilon bontásával indult meg. A hidat 1964. nov. 20-án adták át a forgalomnak. A nyílásbeosztás változatlan maradt, a keresztmetszet változott: a kábelek a láncok eredeti síkjába kerültek, az így adódó 18,0 m széles sávban helyezték el az úttestet és a villamosvasúti vágányokat, a 3,50 m széles járdák a kábeleken kívül, konzolokra kerültek. Ilyen módon két-két forgalmi sáv jött létre a villamosvasúti vágányok mellett. A villamosvasúti vágányokat a *metró* M2 vonalának teljes üzembehelyezése után, 1973-ban megszüntették, a híd azóta 3+3 sávos. A pesti hídfőt átrendezték, a templom hosszában vasbetonszerkezetű felüljáró épült, alatta autóparkolóval, a tér szintjét lesüllyesztették. A budai oldalon a hídfőhöz csatlakozóan a főv. egyik legnagyobb forgalmi csomópontja épült meg. A régi híd szerkezeti elemeinek megőrzött darabjai a *Közlekedési Múzeum* előtt és a műegyetemen láthatók. (Forgalmáról →*dunai átkelőforgalom* címszót.) – *Irod.* Czekelius Albert: Az Erzsébet-híd építésének rövid története (Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1903); Sávoly Pál: Az Erzsébet-híd mint műszaki alkotás (Közlekedéstudományi Szemle, 1965).

Az Erzsébet híd

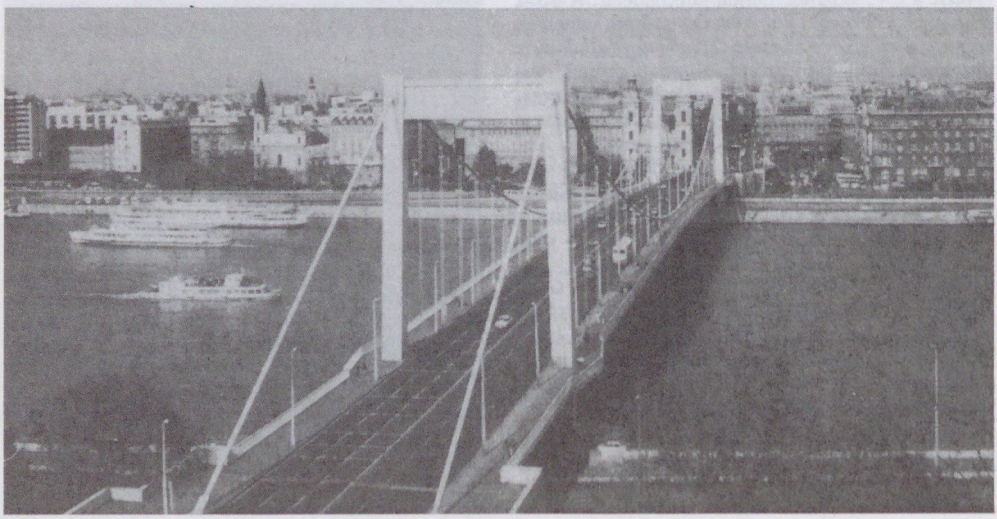

Erzsébet Homeopata Kórház: →*Szövetkezetek Erzsébet Kórháza*

Erzsébeti Spartacus Munkás Testedző Kör, *EMTK:* pestszenterzsébeti munkások 1909. aug. 18-án *Erzsébetfalvai MTK* néven alapították. A Horthy rendszer megszüntette; a II. vh. után újjáalakult. Több szakoszt.-a az élvonalban szerepelt, mégis elsősorban nevelő egy., mely a XX. Ady Endre u.-i sporttelepén működik. 1973-tól elnevezése ~.

Erzsébet-kilátó, *János-hegyi kilátó:* a →*János-hegy* (527 m) csúcsán álló, 23,5 m magas, négyteraszos, kerek alaprajzú kőtorony (Schulek Frigyes, 1910). Neve Erzsébet királyné emlékét idézi. Eredeti tervét Klunzinger Pál, a főv. mérnöke és munkatársai készítették. Ezt dolgozta át Schulek Frigyes. Teraszairól a *Budai-hg.*-en és a *Pesti-síkság*on kívül tiszta időben DNy felé a Velencei-hg., a Bakony, a Vértes, ÉNy–É felé a Dunazug-hegység, ÉK-i irányban a Mátra és a Bükk is látható. Alsó teraszáról a látókör sugara általában 75 km, a negyedik teraszáról 77 km. A kilátót 1992-ben újították fel. Ép.-ében étterem működik.

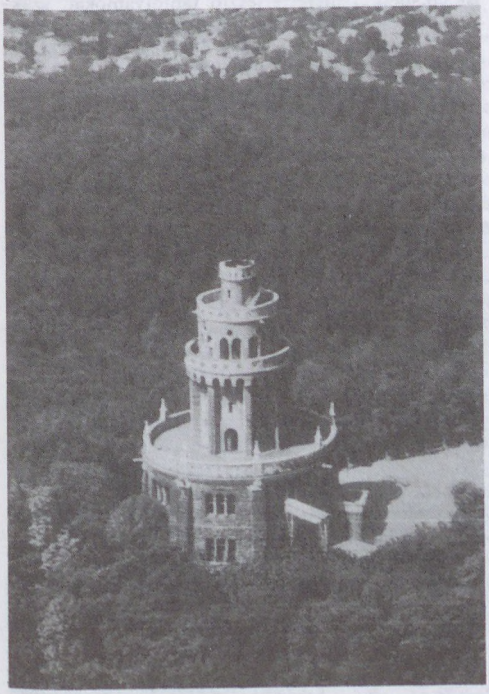

Az Erzsébet-kilátó

Erzsébet Királyné Emlékmúzeum: a *Magyar Nemzeti Múzeum* egykori önálló részlege. 1907-ben kir. engedéllyel létesítették. Alapjait 1898-ban leányai vetették meg, amikor édesanyjuk emléktárgyait az MNM-nek adományozták. Ehhez csatlakozott aztán a kir. hozzájárulása. A gyűjt.-t a kir. palota

Az Erzsébet királyné-szobor

krisztinavárosi szárnyában, a Szent Korona őrzési helye mellett két teremben helyezték el, ehhez később még egy kiállítótermet és egy dolgozószobát csatoltak. Az egyik teremben mutatták be a királyné „írószobáját" eredeti bútoraival, képeivel és egyéb tárgyaival. Az ~ 1945-ben a budai Vár ostroma során súlyos károkat szenvedett, megmaradt anyaga visszakerült az MNM-be. – *Irod.* Szalay Imre: Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum (3. kiad. Bp., 1911).

Erzsébet Királyné Szálloda: →*Erzsébet Szálloda*

Erzsébet Királyné Szanatórium: →*Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet*

Erzsébet királyné-szobor (I. Döbrentei tér, Erzsébet híd budai hídfője): Zala György alkotása. A 19. sz. végének akadémista stílusában megmintázott ülő nőalakot 1932-ben az Eskü téren állították fel. 1947-ben eltávolították, majd 1986-ban került jelenlegi helyére, a róla elnevezett híd képzőművészeti emlékeként. A szobor elhelyezésének építészeti és környezetrendezési tervét Boross Zoltán készítette. Jelenlegi elhelyezése az eredeti szobor fölé helyezett architektonikus rész elhagyásával történt.

Erzsébet királyné úti lakótelep (XIV. ker.): az Erzsébet királyné út–Uzsoki u.–Dorozsmai u.–Amerikai út által határolt területen régi ép.-ek között 1953-tól 1957-ig épült archaizáló formában, téglából, hagyományos szerkezettel. Kétemeletes házakban 257, egyedi cserépkályha-fűtésű lakás készült el. Élelmiszer- és szolgáltató üzletek is épültek.

Erzsébet Királyné úti lakótelep:

Erzsébet Kórház: →*Vöröskereszt Erzsébet Kórháza*

Erzsébet Kórház-Rendelőintézet (VII. Alsó erdősor 7.): a főv. egyik vezető gyógyint.-e. Az ép.-ben 1945-ig szegényház, ill. a szegényotthonok kórháza volt. A 18. sz. közepén már volt Pesten szegényház, ezt a század végén a *Pesti Jótékony Nőegylet* vette pártfogásba. 1833-ban a Nyár u.-i szegényház a főv. kezelésébe került, s a növekvő szükséglet miatt előbb a Sándor, majd a Diófa utcában fiókokat nyitottak, végül az Erdősoron új ép.-et emeltek. Az *Erzsébet Szegényápolda (Elisabethinum)* itt nyílt meg 1856-ban, de a 300 ágy kevésnek bizonyult, és már 1872-ben bővíteni kellett. A két vh. között *Erzsébet Szeretetotthon Kórház* néven 38 betegszobában 557 ággyal, sebészeti, elme-, ideg- és két belgyógyászati osztállyal működött. 1945 után került a főv. közkórházak hálózatába, 1947-ben a Korányi Frigyes és Sándor Kórház nevet vette fel. Speciális részlege a mérgezettek kezelésével foglalkozó, országosan egyedülálló baleseti belgyógyászati osztálya. Előbb a VII. ker. Tanács, 1981-től a Főv. Tanács kezelésében működött. 1968-ban hozzácsatolták a Csengery utcai utókezelőt és a →*Benczúr utcai Kórház*at. Hivatalos neve 1992-től ~. Ágyszáma: 778.

Erzsébet körút (VI., VII. Király u.–Rákóczi út): a *Nagykörút* egyik szakasza, 1950–90 között a Lenin krt. része. Eklektikus bérlh.-ai földszintjén többnyire kis üzletek sorakoznak. – Jelentősebb ép.-ei: **9–11. sz.:** →*New York-palota*, földszintjén az irodalomtörténeti nevezetességű New York Kávéház (Hauszmann Alajos, 1895.). – **29–33. sz.:** →*Madách Színház*. – **35. sz.:** *Frölich-ház* (Ybl Miklós, 1889). – **47–49. sz.:** *Royal Nyászálloda;* – **67. sz.:** lh., a firenzei Strozzi-palota másolata (Hauszmann Alajos, 1884). Az ~–Dohány u. által határolt kis téren díszkút áll, Faun-szoborral (Marton László).

Erzsébet Leányárvaház, *Pest város árvaleányháza, Budapest Székesfőváros Erzsébet leányárvaháza:* 1861-ben létesült közadakozásból. Először a Gyár (Jókai) u.-ban működött egy bérelt háromszobás lakásban. 1872-ben a Rottenbiller u. 50. alatt felépített épületébe költözött, majd 1931-től a főv. által megvásárolt Notre Dame de Sion női szerzetesrend kétemeletes épületében a XI. Szt. Imre hg. (ma Villányi) út 29. sz. alatt működött 1945 tavaszáig. Az árva leányok az ~ban 14–15 éves korukig maradhattak, és ott isk.-i oktatásukról is gondoskodtak. Megszűnése után épületét a Szőlészeti és Kertészeti Főisk. kapta meg. Jelenleg a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemhez tartozik.

Erzsébetliget: →*második (II.) kerület*

Erzsébet Népakadémia: szabadművelődési intézmény. 1904-től működött előbb a VIII. Német u. 40. sz., majd 1911-től a VIII. Szentkirályi u. 7. sz. isk.ép.-ben. Ismeretterjesztő tanfolyamokat, szakköröket, előadásokat szervezett, kisebb könyvtára is volt. 1927-ben szűnt meg, feladatát az →*Iskolán kívüli Népművelési Bizottság* vette át.

Erzsébet Nőiskola (XIV. Ajtósi Dürer sor 37.): az első áll., magasabb fokú nőnevelést biztosító in-

Az Erzsébet körút 1895-ben

Az Erzsébet körút

tézmény. 1872-ben a *Zirzen* Janka által létesített iskolákban alakult. Eredetileg *Felsőbb nép- és polgári isk.-i tanítóképző* két szakcsoportban, két évfolyammal. 1875-ben háziip. szakkal és kertészeti ismeretekkel bővült, s megalakult a felsőbb leányisk. is. 1880-ban a polgári isk. tanítóképzést három évre emelték, ugyanakkor megszűnt a tanítónőképzés, de megmaradt a gyakorló elemi isk.; megkezdődött a háziip. munkamesternő és házi nevelőnő képzés. 1885-ben alapított felsőbb leányisk.-ja hatoszt.-os gyakorló isk. lett. 1888-ban felsőbb tanítóképzés indult a tanítónőképzőben tanító tanárok gyakorlati képzésére. 1889-től tornatanító szak is működött. 1893-ban ezeken kívül még idegen nyelvi mesternő képzés indult, és 120 személyes internátust csatoltak az intézményhez. A tanulók számos kedvezményben részesültek. A magas szintű elméleti oktatás mellett a kor legkorszerűbb gyakorlati oktatását is sikerült megvalósítani az int.-en belül. Zirzen Janka nyugalomba vonulása (1896) után utóda *Lázárné Kasztner* Janka lett. Az ő kérelmére nevezték el 1898-ban az intézményt Erzsébet királynéról. 1918-ban a gyakorló felsőbb leányisk. nyolcoszt.-os leánygimn. lett, a polgári isk. tanárképző főisk. rangot kapott, végzett hallgatói tanári címet használhattak. A Tanácsközt. alatt az int. ig.-ja *Berzeviczy* Gizella volt. 1920-ban gyakorló isk.-ból a polgári isk. tanárképző gyakorló isk.-ja lett. 1928-ban a főisk. Szegedre költözött, az ittmaradt polgári isk.-ból líceumot fejlesztettek, amely átalakult leánygimn.-má, és a bp.-i tudományegyetem bölcsészettudományi karának női tanárjelöltjeit részesítette gyakorlati oktatásban. 1950-ben az int. felvette *Teleki* Blanka nevét. 1963-tól koedukált isk. – Az intézmény működését Budán a K. K. Josef Polytechnikum ép.-ében (I. Országház u. 18.) kezdte. 1874-ben a kolera miatt az Ötpacsirta (ma Csalogány) u.-ba költözött, innen kivált a nép- és polgári isk. tanítónőképző. 1875-től a Sugárút (ma Andrássy út) 74. sz. alatt működött. 1902-ben került mai otthonába. – *Irod.* A 90 éves Teleki Blanka Gimnázium jubileumi évkönyve, 1873–1963 (Bp., 1963).

Erzsébet sósfürdő: a mai Szt. Imre Kórház, (a volt Tétényi úti Kórház) területén működött gyógyfürdő. Forrása a legrégibb budai keserűvízforrás, amelyet véletlenül fedeztek fel 1853-ban. Még ugyanabban az évben Schleisz György és Unger Ferenc budai gyógyszerész lerakta a fürdő alapkövét, a forrást *Hildegard-forrás*nak nevezve el. Néhány évvel később kapta az *Erzsébet-forrás* és ~ nevet. 1877-ben 40 kád volt a fürdőép.-ben, ivócsarnok, a hozzá tartozó négy ép.-ben vendégszobák és orvosi szoba. 1881-ben Mattoni Henrik, a többi lágymányosi keserűvízforrás tulajdonosa vásárolta meg ezt is. Ybl Miklós tervei alapján új szárnyakkal bővítette az ép.-et. 1902-ben az ~ gyógyfürdő jelleget kapott. Elsősorban női bajok ellen használták kitűnő eredménnyel (→még *keserűvízforrások*). A két vh. közötti időben rt.-i tulajdonban volt. 1938-ban az OTI vásárolta meg és 1945 után hasznosítására kórházat létesített. Államosítása után a *Tétényi úti Kórház*at hozták létre belőle, s akkor az ~ működését megszüntették.

Erzsébet sugárút: az *FKT* által 1929. júl.-ban elfogadott, a főv. közgyűlésén 1930. febr.-ban jóváhagyott, tervezett, de meg nem valósult útvonal (később Madách Imre útként ismert városfejlesztési elképzelés). Az ~ a *Rottenbiller u.* és a *Damjanich u.* találkozásánál 60 m széles térből indult volna. Vonala a mai *Dob u., Klauzál u.*-n át enyhe görbülettel haladt volna a *Rumbach u.*-ig, a Rumbach u. és a mai Károly krt. között nagyobb méretű térszerű kiképzéssel csatlakozott volna ennek forgalmába. Az ~ építészeti kiképzésére 47 terv futott be, első díjjal *Árkay* Aladár, másodikkal Friedrich Lóránt tervét jutalmazták. Az egészségi, közlekedési és szépészeti okokból egyaránt helyesnek látszó terv megvalósítására pénzhiány miatt (negyvenmillió pengő volt az előirányzat) nem került sor. Az útnyitás megvalósítására 1936-ban újabb szabályozási tervet állapítot-

tak meg, mely lehetővé tette a Madách téri ép.-ek létesítését az FKT, az OTI és a Székesfővárosi Alkalmazottak Segítőalapja számára. A Károly krt. és az Erzsébet krt. közötti útvonal megnyitása azonban még a jövőre vár. – *Irod.* Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? (Bp., 1931); Preisich Gábor: Budapest városépítésének története III. (Bp., 1969).

Erzsébet Szálloda (V. Károlyi Mihály u. 11–15.): 1872-ben nyitották meg a Schmidt testvérek 50 szobával az Erzsébet Királyné Szállodát. A szálloda bérletét 1908-ban Szabó Imre vette át, bővítette az ép.-et és 1927-ben a pince átalakításával létesítette a János Vitéz Söröző̈t, melynek falait Sándor Béla 12 faliképe, Petőfi Sándor költeményének illusztrációi díszítették. A hosszú használat során a szálloda technikailag elavult, egyszerű felújítása gazdaságtalanná vált, ezért 1976-ban bezárták. Osztrák hitelszerződés keretében a Hofman-Maculan cég kivitelezésében 1983-ban kezdődött az új háromcsillagos szálloda építése, melyet 1985-ben adtak át. Tolvaj János mű- és Szörényi Béla belsőépítész tervezte. 109 kétágyas, 7 egyágyas komfortos szobája, valamint 7 lakoszt.-a van. A falait Takács Katalin textilfaliképei díszítik. A János Pince Söröző̈ben a régi János Vitéz Söröző védett berendezését – beleértve Szkok Iván, B. Tóth Klára és Lakos Lajos által restaurált és kiegészített Sándor Béla-festményeket – láthatjuk viszont. A mennyezeti díszítőfestés Rády Ferenc munkája. A földszinten drinkbár és kávézó létesült. Két különterem külön-külön vagy egybekapcsolva használható. Bankett 50 főig, állófogadás 100 főig, előadás 80 főig rendezhető bennük. – A hallban lévő szobrok Szkok Iván szobrászművész alkotásai. A művészi díszítésekben részt vett még Bánfalvi András ötvösművész, Farkas Éva üvegtervező, Lóránt Zsuzsa és Polgár Ildikó keramikus, Rékassy Csaba és Vén Zoltán festőművész és Matkó Katalin grafikus.

Erzsébet Szegényápolda: → *Erzsébet Kórház–Rendelőintézet*

Erzsébettelek: →*második (II.) kerület*

Erzsébettelep (XVIII. ker.): városrész. A Bp.–Szolnok vasútvonal és a Ferihegyi repülőtérre vezető út két részre osztja. Névadója Erzsébet kir.-né, akiről a főv.-ban sok más objektumot is elneveztek. A Kőbánya tőszomszédságában elterülő és a századfordulótól fokozatosan terjeszkedő telep 1990 körül mintegy ezer családi házat és többszáz áll. bérlakást ölel fel.

Erzsébet tér (V. ker.): a pesti városfal →*Váci kapu*ján kívül, az egykori temető helyén alakult ki az *Új tér*, későbbi nevén *Új vásártér*, majd egyszerűen *Vásártér* (*Marktplatz*, *Vásárpiacz*, *Újpiac*, 1858-tól *Erzsébet tér*, 1946-tól *Sztálin tér*, 1953-tól *Engels tér*, 1990-től ismét ~). Egy ideig a leégett *német színház* ideiglenes faép.-e állott itt, majd felépült a *Kioszk* (*Hauszmann* Alajos műve). Az eklektikus ép. földszintjén kávéház, emeletén táncterem volt. A később szecessziós stílusban átalakított ép.-ben kapott helyet a →*Nemzeti Szalon*, amelyet a II. vh. után lebontottak. A térhez csatolták és parkosították a *Marokkó-udvar*nak nevezett kétemeletes, barokk bérház területét, melyet romos és avult állapota miatt 1962-ben lebontottak. A megnövekedett teret ma a *Bécsi u.*, a *József Attila u.*, a *Bajcsy-Zsilinszky út* és a *Harmincad u.* határolja. Jelenleg a pesti belváros legnagyobb (közel 20 ezer m²) zöldterülete. A tér közepén látható a →*Danubius-kút*, mely eredetileg a *Kálvin tér*en állott. A park fái között találjuk még *Veres Pálné* márvány emlékszobrát (Kiss György, 1906) és a *Népdal* c. kisméretű bronzszobrot (Horvay János, 1929). Az ~en épült fel a VOLÁN központi autóbusz-pályaudvara, belföldi és nemzetközi járatok részére, Nyíri István tervei szerint (1948–49). – Jelentősebb ép.-ei: **1. sz.:** háromemeletes késő klasszicista lh. romantikus elemekkel, melyet 1848-ban *Hild* József tervezett 3–3–3 szemöldökpárkányos ablakkal, emeletén ballusztrádos mellvéddel, középrészén kapcsolt szegmentíves motívummal. Keresztboltozatos kapualja van, udvarán klasszicista

Az Új vásártér, ma Erzsébet tér (R. Alt, 1845)

Az egykori Kioszk és tejcsarnok az Erzsébet téren

folyosórácsok láthatók. Oldalhomlokzata a József Attila u. 9. felé 11 ablakos. Udvarán építésére vonatkozó emléktábla áll. – **3. sz.:** *Cziráky-udvar*, lakó- és üzletház (Rainer Károly, 1912). – **5. sz.:** lh. (Rainer Károly, 1910). – *Irod.* Pásztor Mihály: A százötven éves Lipótváros (Bp., 1940); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Erzsébet téri német színház: 1853–69 között az Új piac (ma Erzsébet) téren mint *Noth–Theater* (Szükségszínház) működött az 1847-ben leégett →*Pesti Német Színház* helyett. Ig.-ja Vitte. Nyitó előadása Schiller: *Az orleansi szűz* c. drámája volt. 1869-ben leégett.

Erzsébetváros, *hetedik (VII.) kerület:* ÉK-en, K-en a XIV., D-en a VIII., DNy-on az V., ÉNy-on a VI. ker. határolja. Fontosabb közútjai: az →*Andrássy út*, a →*Rákóczi út*, a *Károly krt.*, az →*Erzsébet körút* és a →*Dózsa György út*. Jelentősebb csomópontjai: a →*Baross tér* és a →*Blaha Lujza tér*. Városrésze: Istvánmező. – A 18. sz. elején Pest városfalain kívül, a kapukon kivezető országutak mentén építkezők e területet *Pacsirta-mező*nek, majd *Ferdinánd külváros*nak nevezték. A Felső-Külvárosból – 1777-től →*Terézváros*ból – 1882-ben kivált D-i rész Ferenc József feleségéről, *Erzsébet királyné*ról kapta nevét. Külső része még a 19. sz.-ban is beépítetlen terület, ahol – a mai Kertész és Szövetség u. között – virág- és konyhakertészetek húzódtak. Beépítését és iparosodását a Nagykörút kiépítése segítette elő. 1935-ig határa: *Károly kir. u., Deák Ferenc tér, Király u., Városligeti fasor, Aréna út* (ma Dózsa György út), *István út* (ma Ajtósi Dürer sor), *Hermina u., Erzsébet királyné útja, Rákospalota* és *Pestújhely* határa, *Egressy út, Kerepesi út* és a *Rákóczi út*. 1935-ben levált ~ külső része és a fővárosi XIV. ker.-eként a *Rákosmező* nevet kapta. – ~ első ip. üzeme a 18. sz.-ban alapított *Gierl-féle kártyagyár*. Az 1850-es évektől a századfordulóig majdnem 50 ip. tevékenységet folytató üzem, gyár települt ide: 1851-ben a 750 munkást foglalkoztató *Magyar Királyi Dohánygyár* (Síp u. 23.), 1872-ben *Oetl Antal Vasöntöde és Gyépgyára* (Bethlen tér 4.), 1864-ben →*Lingel Károly és Fia Első Magyar Faáru és Bútorgyára*, 1867-ben az *Offset Nyomda* elődje, →*Klösz György és Fia Műintézet Rt.*-je, 1882-ben a *Sternberg Ármin és Tsa. Hangszergyár* (Kerepesi út 36.),

Az Erzsébet tér 1. sz. ház

Erzsébetváros főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	2,09
	1980. I. 1.	2,09
Népességszám	1960. I. 1.	120 052
	1970. I. 1.	116 078
	1980. I. 1.	92 350
	1990. I. 1.	82 864
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	57 441
	1970. I. 1.	55 540
	1980. I. 1.	44 187
	1990. I. 1.	39 648
Házasságkötések	1960	1 336
	1970	1 247
	1980	827
	1990	521
Élveszületések	1960	904
	1970	1 203
	1980	1 136
	1990	760
Halálozások	1960	1 421
	1970	1 797
	1980	1 947
	1990	1 628
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	−517
	1970	−594
	1980	−811
	1990	−868
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		−3 974
1970–1979 évek között		−23 728
1980–1989 évek között		−9 486
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	65,5
	1970. I. 1.	65,5
	1980. I. 1.	53,9
	1990. I. 1.	53,4
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	68,0
	1970. I. 1.	76,3
	1980. I. 1.	46,8
	1990. I. 1.	41,5
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	36,1
	1970. I. 1.	38,0
	1980. I. 1.	29,8
	1990. I. 1.	22,4
Lakásállomány	1960. I. 1.	37 166
	1970. I. 1.	38 233
	1980. I. 1.	36 884
	1990. I. 1.	39 644
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	323
	1970. I. 1.	301
	1980. I. 1.	249
	1990. I. 1.	209
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	54,3
	1980. XII. 31.	54,1
	1989. XII. 31.	53,5
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	56,4
	1980. XII. 31.	58,8
	1989. XII. 31.	59,3

Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	39,9
	1980. XII. 31.	45,6
	1989. XII. 31.	44,9
Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	27,5
	1980. XII. 31.	26,0
	1988. XII. 31.	22,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	47
	1980. XII. 31.	47
	1989. XII. 31.	39
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 574
	1980. XII. 31.	1 965
	1989. XII. 31.	2 125
Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	425
	1980. XII. 31.	515
	1989. XII. 31.	474
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	1 490
	1979. X. 15.	1 924
	1989. X. 15.	1 840
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	7 107
	1979/80 tanév elején	5 085
	1989/90 tanév elején	5 042
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	64
	1979/80 tanév elején	28
	1989/90 tanév elején	27

1892-ben →*Walla József Cementárugyára*, az *Eggerféle telefon, villamoskészülékek és izzólámpagyár, Brammer csokoládégyára, Grünwald szappangyára*, a →*Valero selyemgyár*. A gyors iparosodás miatt ~ népessége növekedett. 1869-ben 42 869, 1880-ban 49 901, 1890-ben 90 027, 1900-ban 158 707, 1910-ben 181 836, 1930-ban 186 647, 1941-ben 145 715 volt a lakosok száma. 1992-re a főv. egyik legsűrűbben lakott városrésze lett. – ~ *színházi élete* 1809-ben a →*Hacker Szálá*ban kezdődött. 1827-ben *Pergő Celesztin színtársulata* vert tanyát az →*Arany Hattyú* fogadóban. A századfordulón ~ban alapították a →*Magyar Színház*at (1897, ma →*Nemzeti Színház*), Beöthy László operettszínházát, a →*Király Színház*at (1903) és a →*Thália Társaság*ot (1904). 1920-ban épült a →*Bethlen téri Színház*. 1940-től működött a →*Madách Színház*. A ker. kedvező földrajzi helyzete miatt a főv. kulturális életének központja lett. Kiadók és nyomdák, irodalmi kávéházak (pl. a →*New York Kávéház*) székhelye. 1899-ben ide költözött az →*Emich Gusztáv könyvkereskedés és nyomda*. Itt jelent meg Miklós

Az Erzsébet sósfürdő

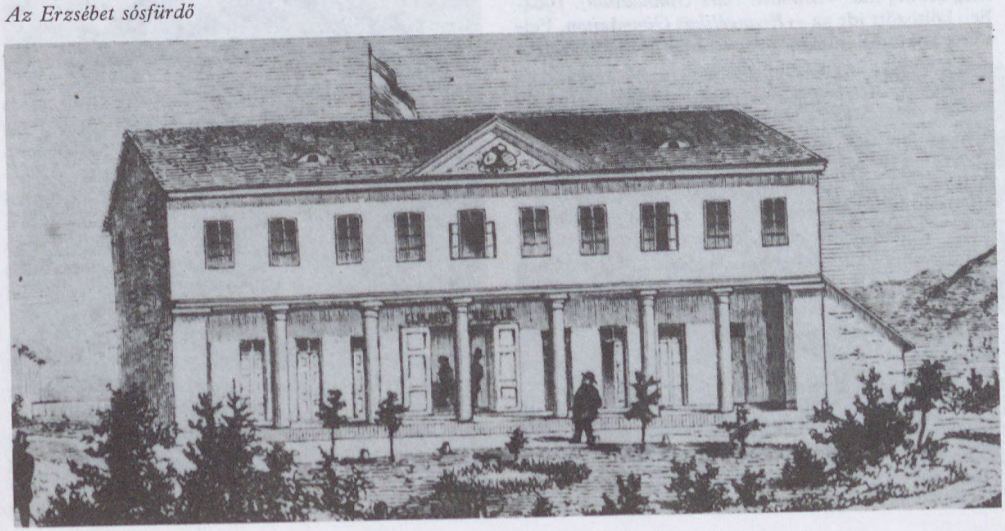

Az erzsébetvárosi római katolikus plébániatemplom az 1900-as évek elején

Andor *Az Est* c. lapja. – ~ jelentősebb közgyűjt.-e a →*Bélyegmúzeum;* művelődési háza: az →*Almásy téri Szabadidő Központ;* filmszínházai: az →*Apolló*, a Bástya (Erzsébet krt. 8.), a →*Broadway Mozi*, az Európa (Rákóczi út 82.), a Gorkij (Akácfa u. 4.), a →*Horizont Mozi*, a Hunnia (Erzsébet krt. 26.), a Mátra Örökmozgó Filmmúzeum (Erzsébet krt. 39.) és a Tisza (Rákóczi út 68.). – A ker.-ben kilenc ált. isk. található. Bp. első áll. gimn.-a az ~ban nyílt meg (1881, ma →*Madách Imre Gimnázium*). 1904-ben költözött ide az →*Evangélikus Gimnázium*. Felsőfokú oktatási intézményei: az ELTE Bölcsészettudományi Kar egyik ép.-e (Izabella u. 46.), az *Állatorvostudományi Egyetem*, a →*Bárczy Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola*, az ELTE Ált. Isk. Tanárképző Főisk. Kar ép.-e (Kazinczy u. 25.). – ~ a zsidóság által legnagyobb arányban lakott bp.-i városrész. 1944. nov. 29-ike és 1945. jan. 18-ika között, a zsidók egy részét a Király–Kertész–Dohány u. és a Károly krt. közötti területen kialakított gettóban zsúfolták össze (→még *gettó és zsidónegyed*). A ker.-ben három zsinagóga épült: a →*Dohány utcai zsinagóga* (1854–58), a →*Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1872) és a →*Kazinczy utcai zsinagóga* (1912). Az →*erzsébetvárosi római katolikus plébánia és temploma* 1893–1900 között, a →*Fasori református templom* 1913-ban épült. – A városrész kórházait a 19. sz. második felében létesítették: 1848-ban a Ferenc József Kereskedelmi Kórházat (ma →*Péterfy Sándor utcai Kórház-Rendelőintézet*), 1856-ban az Erzsébet Szegényápoldát (ma →*Erzsébet Kórház-Rendelőintézet*), 1882-ben a Bp.-i Ált. Rendelőint.-et (ma →*Szövetség utcai kórház*). – A ker. főbb adatait táblázat mutatja.

Erzsébetváros: →*helyi sajtó*

Erzsébetvárosi Orvostársaság: →*orvostársaságok*

erzsébetvárosi római katolikus plébánia és temploma (VII. Rózsák tere 8.): a nagy kiterjedésű terézvárosi plébánia területéből 1881-ben választották le a mai VII. és XIV. ker. területét, 40 000 hívővel. (Később ezt a plébániát is tovább osztották.) Az ideiglenes templom már 1881-ben felépült, ez a mai görög katolikus templom. Mivel kicsinek bizonyult, *Steindl* Imre tervei szerint 1893–1900 között épült a plébániatemplom, amelyet 1901. május 16-án szenteltek föl. 1971-től restaurálták. Háromhajós, kereszthajós alaprajzú, kéttornyos, neogótikus templom a késői eklektikus stílus idejéből.

Erzsébetvárosi Színház: →*Városligeti Színkör*

Eschenbrugger Fülöp (Ausztria, ?–Pest, 1704): vendéglős, 1692–93-ban Pest város bírája.

Eskü tér: →*Március 15. tér*

Eskü téri föld alatti múzeum (V. Március 15. tér): a →*Contra Aquincum* néven ismert pesti római tábor maradványainak bemutatása szabadtéri múz.-ként.

Eskü téri sisak: a 4. sz. végén az egyik pannoniai műhelyben készült, aranyozott ezüstlemezekkel borított vassisak. Római feliraton és alakos ábrázolásokon kívül germán eredetű geometrikus motívumok is vannak rajta. A pesti római kori táborból (→*Contra Aquincum*) származik, az Erzsébet híd építésekor (Eskü tér) a Dunából került elő. A Bp.-i Történeti Múz. őrzi.

Az Eskü téri sisak

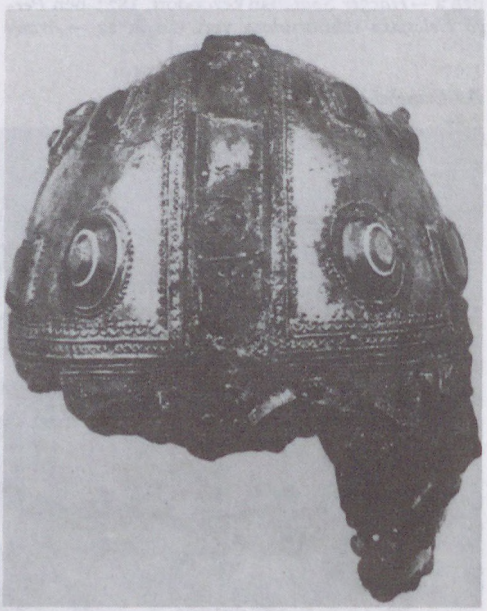

Eskü téri Színház: színházi vállalkozás operettek előadására 1920 őszétől 1921 tavaszáig, a régi Eskü (ma V. Március 15.) tér 4. sz. alatti, volt →*Medgyaszay Színház*ban. Ig.-ja Bródy István volt.

ESMTK: →*Erzsébeti Spartacus Munkás Testedző Kör*

Est, Az: →*Az Est*

Esterházy-képtár: a legjelentősebb m. képzőművészeti magángyűjt., amelyből a →*Szépművészeti Múzeum* törzsanyaga jött létre. Az Esterházy család tagjai a 17–19. sz. folyamán alakították ki. Festmény-, rajz-, metszet- és szoboranyagot tartalmazott. Különösen jelentősek voltak Esterházy Miklós vásárlásai (Rembrandt-, Dürer-, Leonardo-rajzok, Correggio-, Goya-, Van Dyck-festmények stb.). A gyűjt. 1779-ben Kismartonból Eszterházára, innen Pottendorfba, majd Laxenburgba, végül 1813-ban Bécsbe került. Innen a közvélemény nyomására hazahozták, 1865. dec. 12-én az MTA épülő székházának 14 termében kiállítás nyílt a képtár anyagából, ennek katalógusa 632 képet sorolt fel. A Louvre hivatalosan felkért szakértője a gyűjt.-t a rajzok és metszetek nélkül 2 995 320 frankra becsülte. Amikor Esterházy Miklós a képtárat el akarta adni, a kormány – az ogy. megbízásából – 1 300 000 forintért megvásárolta (1871. évi XI. tc.). Ekkor létesült belőle az →*Országos Képtár*. – *Irod.* Meller Simon: Az Esterházy-képtár története (Bp., 1915).

Esterházy-palota: →*Pollack Mihály tér* 8. sz.

Esterházy regiment: →*Budapest háziezrede*

Esterházy u.: →*Puskin u.*

Esti Budapest: az MDP bp.-i biz.-a és a Főv. Tanács napilapja. 1952. ápr. 2-án a →*Világosság* megszűnésekor indult egyetlen esti lapként. Gál György szerk. 1956. okt. 27-én megszűnt, utódja az *Esti Hírlap* lett.

Esti Hírlap: pol. napilap. Az *Esti Budapest* utódjaként 1956. dec. 24-én indult. Szerk.-i: Baló László, Révész Jenő, Paizs Gábor, Haynal Kornél, Kelen Béla, Maros Dénes, Franka Tibor.

Esti Kurír: polgári demokratikus irányú ellenzéki pol. napilap a Horthy-korszakban; 1923-ban alapította *Rassay* Károly ogy.-i képviselő, az akkori polgári ellenzék egyik vezéralakja, aki főszerk.-je is volt a lapnak. Az ~ 1944. márc.-ban szűnt meg, amikor a megszálló németek Rassayt elfogták és Mauthausenbe hurcolták. Közgazd. kérdésekkel foglalkozó melléklapja volt a *Közgazd. Kurír*.

Esti Újság: 1. pol. napilap. *Rákosi* Jenő kiadásában indult 1896-ban. Ez volt az első bulvárlap, amely nem az előfizetőkre, hanem az u.-i árusításra épült. Az ~ szerk.-je Barna Izidor, majd Sajó Aladár volt. 1917-ig jelent meg. – 2. pol. napilap. A kormány félhivatalos délutáni lapjaként 1936-tól 1944-ig élt.

Est-lapok: hírlapkiadó váll. Miklós Andor 1910-ben indított →*Az Est* című napilapja mellé 1919-ben megszerezte a →*Pesti Napló* és a →*Magyarország* tulajdonjogát, s a három lapból létrehozta az ~ váll.-ot. Az ~ szoros kapcsolatban működött az ugyancsak Miklós Andor tulajdonában lévő Athenaeum könyvkiadóval. Miklós Andor halála után (1933) felesége, Gombaszögi Frida színésznő – a színpadtól visszavonulva – vezette tovább a váll.-ot. 1939-ben tőle a kormány vette át a váll.-okat, s akkor *Az Est*et és a *Pesti Napló*t megszüntették, a *Magyarország* pedig kormánylapként 1944-ig élt. Az ~ 1923-tól 1936-ig kiadta *Az Est Hármaskönyve* c. igen tartalmas évkönyvet, s előfizetőinek illetménykötetként klasszikus regénysorozatot adott.

Északi indóház: →*Józsefvárosi pályaudvar*

Északi (Újpesti) összekötő vasúti híd: →*Újpesti vasúti híd*

eszpresszó: a századforduló tágas kávéházainak utóda. Kis alapterületű, olasz mintára kialakított vendéglátóhely. Jellemzője a gyorskávéfőző-gép (pl. Pavoni). A feketekávén kívül szeszes italokat, cukrászsüteményeket, hideg harapnivalókat is kínál. – Bp.-en a harmincas évek végén nyíltak meg az első ~k, de elterjedésük a negyvenes évekre tehető. Számuk a főv.-ban 1971 végén 348 volt. 1990-ben 232 üzemelt Bp.-en a kiskereskedelmi hálózatban.

Esztendő: irodalmi folyóirat. A →*Pesti Napló*t megvásároló Hatvany Lajos indította 1918. jan.-ban, s elsősorban a →*Nyugat* íróinak teremtett újabb publikációs lehetőséget. A szerkesztésbe Karinthy Frigyest és Kosztolányi Dezsőt vonta be, a segédszerk. Tóth Árpád volt. A munkatársak közé tartozott Juhász Gyula, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond, Szép Ernő is. 1919. febr.-ig jelent meg.

Esztergomi rondella, *Földbástya, Toprak kuleszi* (I. Lovas út): *Toprak kulesz*inek – azaz *Földbástyá*nak – nevezték a törökök a várnegyed Ny-i és É-i falának ÉNy-i sarokcsatlakozásánál kialakított nagy átmérőjű rondellát, még akkor is, amikor az már kőből épített volt, belsejében ágyútermekkel. Építésének közelebbi idejét nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy 1630–44 között javítására Musza budai pasa is kapott parancsot. Neve *Vertfallal épített bástyá*t jelent. A bástyához vezető utat a törökök *Toprak kuleszi joluna*k – Földbástya útjának – nevezték. Az 1686. évi ostrom idején szétlőtték, falai beomlottak, maguk alá temetve a boltozatok fölött felállított ágyúkat. Egyikük – az egyetlen megmaradt budai

Az Esztergomi rondella

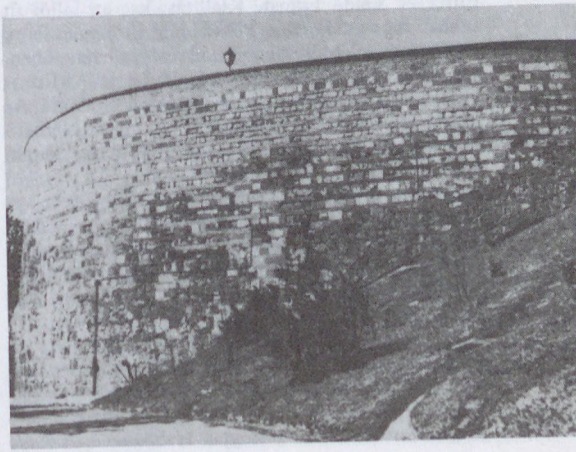

török ágyú – ma a helyreállított rondellán látható. Később – feltehetőleg a 18. sz. elején – már tervezték az ~ kijavítását, de helyreállítását még 1743-ban is szorgalmazni kellett. A sarokbástyát a török utáni időkben ~nak nevezték.

Esztergomi út: →*Bécsi út*

Eucharisztikus Világkongresszus: 1938. máj. 26–29. között Bp.-en rendezték a 34. ~t, Szt. István kir. halálának 900. évfordulóján. 14 bíboros, 48 érsek, 197 püspök volt a résztvevők között. A fiatalság miséjén 300 ezren, a férfiak éjszakai szentségimádásán 150 ezren, a dunai szentségi körmeneten tízezrek vettek részt. Máj. 29-én a záromisén félmillió hívő áldozott.

Euroinvest Közép-Európai Befektetési Rt. (VIII. Könyves Kálmán krt. 76.): 1989-ben alakult. Tulajdonosai a Közép-Európai Befektetési Társaság 55%-os és az MHB 45%-os részesedéssel. Az MHB az ~-t bízta meg korábban nyújtott kétes követeléseinek behajtásával. Az ~ szervezte meg a legnagyobb hazai elektronikai váll., a Videoton privatizációját is.

Európa Irodalmi és Nyomdai Rt.: 1894-ben alapították. Az Ó u. 12. sz. alatt működött. Itt készült 1896–98 között a *Hazánk* c. napilap és a *Budapester Tageblatt*.

Európai Iskola: 1945–49 között működött művészcsoport. Alapítói: Gegesi Kiss Pál orvosprofeszszor, műgyűjtő, Mezei Árpád, Pán Imre és Kállai Ernő művészeti írók voltak. A klasszikus hagyományokra támaszkodó, természetelvű posztnagybányai isk.-val szemben a csoport főleg a m. *szürrealista* (Anna Margit, Bálint Endre, Korniss Dezső, Szántó Piroska stb.), *konstruktív* (Barcsay Jenő, egy ideig Kassák Lajos) és 1946-ig a *nonfiguratív* (Martyn Ferenc, Gyarmathy Tihamér, Lossonczy Tamás) művészeti törekvéseket fogta össze. A csoporthoz tartozott Czóbel Béla, Egry József, Vilt Tibor és a költő Weöres Sándor is. A nonfiguratív művészek kiválásuk után a Semmelweis u. 1. sz. alatti *Galéria a 4 világtájhoz* c. helyiségben tartották kiállításaikat, amelyeket Kállai Ernő rendezett. A csoport tagja volt a Párizsban élő Hajdú István és Beöthy István is, elődeiknek vallották a tragikusan elhunyt Ámos Imrét és Vajda Lajost. Kiállításaikat az Üllői út 11-ben rendezték. Az ~ rövid ideig állt ugyan fenn, mégis nagy jelentőségű a m. művészet történetében. Az ~ kiadványsorozatot is megjelentetett (Az Európai Iskola Kiskönyvtár). – *Irod.* Mándy Stefánia: Az Európai Iskola és előzményei (Bp., 1963); Németh Lajos: Modern magyar művészet (Bp., 1972); Pataki Gábor: Az Európai Iskola (Bp., 1990).

Európa Könyvkiadó (V. Kossuth Lajos tér 13–15.): kiadóváll. 1945-ben a Magyar–Szovjet Művelődési Társ. kiadójaként alakult meg a szovjet és orosz irodalom kiadására. (Az első tíz évben 951 művet adtak ki 8 millió 700 ezer példányban!) 1957-ig *Új Magyar Könyvkiadó* néven működött. 1955 jan.-jától vált feladatává a teljes világirodalom kiadása, így először Thomas Mann válogatott novelláit és Buddenbrook-házát, valamint Reymont Parasztok c. regényét jelentették meg. Egy ideig önálló oszt.-aként működött a *Magyar Helikon Könyvkiadó* (ma →*Helikon Kiadó*). Az ~ kiadványainak a köre: külföldi szépirodalmi művek m. fordításban; tanulmánykötetek; életrajzok; filozófiai és esztétikai művek. – *Irod.* Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon (szerk. Zöld Ferenc, Bp., 1987).

Európa liget (I. ker): a Bécsi kapu, a várfal és a Hunfalvy u. által határolt park. 1972. szept. 4-én létesült a főv. centenáriuma, ill. 29 európai főv. vezetőinek ez alkalomból rendezett kongresszusa emlékére. A főv.-ok vezetői ekkor saját kezűleg ültettek el itt egy-egy hazájuk flórájára jellemző és a mi éghajlatunknak is megfelelő fácskát, melyek előtt mészkőlapon az adományozó város neve olvasható. Az ~ létesítésével a kongresszus résztvevői az európai főv.-ok közötti egyetértést, a közös problémáikban – nem utolsósorban a környezetvédelem kérdéseiben – való együttműködést kívánták kifejezni. Az ~ Hunfalvy u.-i szélén helyezték el Kodály Zoltán szobrát 1982-ben; a kőpadon ülő bronzalak Varga Imre alkotása.

Európa Nagykávéház: →*Trocadero*

Európa-utak: →*távolsági utak*

evangélikus egyház: →*Magyarországi Evangélikus Egyház*

Evangélikus Élet: orsz. ev. hetilap. 1933-ban indult, 1946–47-ben szünetelt, 1947. nov. 20-án indult újra.

Evangélikus Gimnázium, *fasori gimnázium* (VII. Városligeti fasor 19–23.): Pest város az alapítás sorrendjében második középisk.-ja. II. József türelmi rendelete lehetővé tette, hogy az ágostai ev. hitvallást követők 1792-ben kápolnát, 1798-ban elemi isk.-t építsenek a Deák Ferenc téren (akkor Szénpiac). 1823-ban ezt az isk.-t továbbfejlesztették, megnyílt az V. és a VI. algimn. oszt. 1842-től az isk. oktatási nyelve m. 1863/64-ben a régi telken új, háromemeletes ép.-et emeltek. 1872-ben nyolc oszt.-lyal belépett a főgimn.-ok sorába. 1905-ben készült el új, mai ép.-e. Kiváló tanárokkal (Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Lehr Albert, Böhm Károly, Rátz László stb.) az isk. a századfordulón az elsők között volt a filológia, filozófia és matematika oktatása terén. 1951-ben megszüntették, ép.-ét az *Orsz. Pedagógiai Int.* kapta meg. Az egyház szervező munkája nyomán gyűjtésből és áll. segélyből a régi isk. folytathatta működését. A régi ép.-ben az 1988/89. tanévtől újra megnyílt az ~. (A Deák téren 1905-től evangélikus leánygimn. működött.) – *Irod.* Hittrich Ödön: A Budapesti Ág. hitv. Evangelikus Főgimnázium első száz esztendejének története (Bp., 1923); Kornidesz Mihály: A Fasori Gimnázium (Budapest, 1988. 10. sz.).

Evangélikus Országos Könyvtár (VIII. Üllői út 24.): az ev. egyház legnagyobb hazai könyvgyűjt.-e. 1929-ben szervezték meg, amikor a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld–Schomberg-könyvtár – eredeti berendezésével – az ev. egyház tulajdonába került. Ezután egyházi intézmények (Luther Könyvtár és Múz., Deák téri Leánygimn. stb.) könyvanyagával és ajándékként megkapott magángyűjt.-ekkel (sajókazai Radvánszky, Saxlehner, Szontagh Tamás, Szlávik Mátyás és mások) gazdagodott. Állománya meghaladja a 100 000 kötetet,

benne sok ritkasággal (pl. az első mo.-i újság, a Mercurius Veridicus három száma 1710-ből).

Evangélikus Országos Levéltár (VIII. Üllői út 24.): az 1812. évi országos gyűlésen határozta el az ev. egyház, hogy Pesten (a Deák téri isk.-ban) önálló levéltárat létesít. Itt először az egyház írásos történeti emlékeit és a legfelső egyházi gyűlések jegyzőkönyveit, azok mellékleteit, és a legfőbb tisztségviselők iratait gyűjtötték. Az idők folyamán ehhez más iratgyűjtemények járultak. Különösen nagy gyarapodást jelentett, hogy 1952-ben az egyházker.-ek és egyházmegyék, az átszervezett vagy megszüntetett intézmények levéltári anyagát is ide központosították. Az ~at ebben az időben Mályusz Elemér vez. (1947–69). A levéltár értékei közül kiemelendő Luther Mártonnak, Melanchthon és két másik reformátor tanú által aláírt eredeti végrendelete 1542-ből, amelyet *Jankovich* Miklós vásárolt Németo.-ban, és ajándékozott az ev. egyháznak.

Az Evangélikus Országos Múzeum kiállítása

Evangélikus Országos Múzeum (V. Deák Ferenc tér 4.): a Mo.-i Evangélikus Egyház központi múz.-i gyűjt.-e. 1973-ban, a m. reformáció 450 éves évfordulója alkalmából kezdték szervezni, s 1979-ben avatták fel „Az evangélikusság a magyar kultúrában" c. kiállítással. 16–20. sz.-i lutheránus vonatkozású textíliák, ón- és ötvöstárgyak, szobrok, érmek, képek, kéziratok és nyomtatványok tartoznak a múz. gyűjtőkörébe. Egyház- és helytörténeti jellegű kiállítása van Sopronban is. – *Irod.* Fabiny Tibor: Evangélikusság a magyar kultúrában (Bp., 1979); Uő: Evangélikus Országos Múzeum. Tájak, korok, múzeumok (Bp., 1987).

Evangélikus templom tér: →*Deák Ferenc tér*

Evangélikus Teológiai Akadémia: →*Budapesti Evangélikus Teológiai Akadémia*

Evangéliumi Pünkösdi Közösség: karizmatikus protestáns szabadegyház, mely Rároha Dezső és Mihók Imre munkálkodása nyomán indult el Mo.-on. 1928 őszén Bp.-en alakult meg „Magyarországi Istengyülekezetek" szöv.-e néven. A közösség központi gyülekezete ebben az időben Kispesten volt, először a Villany u. 6., majd a Zrínyi u. 130., később az Árpád u. 15–17., végül pedig a Brandtner Pál u. 3. sz. alatt. Ennek vezetője Rároha Dezső, majd Siroki Imre volt. A II. vh. előtt Pestszenterzsébeten, Csepelen és Rákoskeresztúron voltak kisebb gyülekezetek. A bp.-i gyülekezet alapja egy, az Orczy út 16. szám alatt működő csoport volt. A gyülekezet 1933-ban alakult, és vezetője Tomi József lett. A gyülekezet 1934-ben mai helyére, az Aréna út (ma Dózsa György út) 7. sz. alá költözött. A gyülekezetnek 300–350 felnőtt tagja volt. 1939. dec. 2-án a többi kisebb vallásfelekezettel együtt betiltották. Raffay Sándor püspök adott menedéket a gyülekezetnek az evangélikus egyházban. 1945 után ismét szabadon működött az ~. 1948-ban egy belső vita következtében kettészakadt a gyülekezet, amelyből a mai, 1976-ban létesült Gizella úti gyülekezet alakult.

Evangéliumi Testvérközösség: 1974-ben Iványi Tibor vezetésével a metodista egyházból kivált evangéliumi felekezet. 1981-ben kaptak áll. elismertetést. Bp.-en a XIX. Nagy Sándor u.-ban van gyülekezetük.

evezés: vízisport. A modern mo.-i evezőssport meghonosítója Széchenyi István gr. és Wesselényi Miklós br. Ők már 1822-ben eveztek Angliában, a Dunán pedig 1826. aug. 12-én. 1827. máj. 16-án egy angol–m. vegyes csapat először evezett pontosan lemért idő szerint Bécsből Pozsonyba. 1829-ben egy közelebbről nem ismert mágnástársaság evezőskirándulást tett Pozsonyból Pestre, ez a bp.-i evezősport első ismert eseménye. 1830-ban Széchenyi Pesttől Galaţiig evezett le. Az első adatok Széchenyi magáncsónakdájáról 1834-ből valók, ám ekkor még hajóinak nagy részét az óbudai hajógyárban tartotta. Széchenyi 1841. ápr. 8-án megalakította a Hajós Egyletet. A Hajós Egylet tagjai a Lánchíd építésén dolgozó angol és m. munkások, valamint olasz utászkatonák voltak. Széchenyi rendezte az első mo.-i evezősversenyt is 1842. márc. 19-én, a győztes hajó kormányosa Clark Ádám volt. 1861. ápr. 20-án Széchenyi emlékére megalakult a *Bp.-i Hajós Egylet*, amely 1863. jún. 8-án rendezte az első pesti regattát a Margit-sziget D-i csúcsától az Akadémia ép.-éig. 1862-ben Birly István és Rosti Pál Rotterdamtól Pestig, míg Széchenyi Ödön gr. Keve Józseffel a bajoro.-i Vilhofenből Pestig evezett le. A Bp.-i Hajós Egylet kezdeményezésére 1866-ban megalakult a Közös Regatta Bizottmány, az egylet dolgozta ki a modern versenyszerű evezés feltételeit. A M. Evezős Szöv. (MESZ) különböző kísérletek után végül is M. Evező Egyletek Orsz. Szöv.-e néven 1892. szept. 21-én alakult meg. Az alakító bp.-i egyletek: Nemzeti HE, Hunnia, Neptun. 1893. jún. 11-én rendezte meg a MESZ az első szöv.-i regattát, 1895-ben az első nemzetközi regattát, 1896. jún. 14–15-én a Millenáris regattát. Az első bajnokságot 1893-ban egypárevezősben tartották, a bajnok

Lindtner Sándor lett. Nemzetközileg az első jelentős m. eredményt Mannó Miltiadesz érte el, aki 1902-ben Ausztria és Csehország bajnoka lett. M. evezősök először 1908-ban indultak olimpián, a MESZ 1912-től a Nemzetközi Evezős Szöv. tagja. A két vh. között a m. evezősök Európa legjobbjai közé tartoztak, a sportág első m. Európa-bajnoka Szendey Béla, aki a Liège-i EB-n egypárevezősben győzött. A m. evezősválogatott 1932–36 között négyszer nyerte el az Albert Glandaz Kupát, amelyet az EB-n legeredményesebb evezősnemzet kapott. – A női evezéssportot Jánosházi János kezdte el szervezni 1928-ban, az első m. női evezősklub, a Juventus M. Hölgyevezős Klub 1936-ban Jánosházi és felesége, Ábrahám Panni kezdeményezésére jött létre. 1943-ban a MESZ rendezte meg az első női bajnokságot, 1945-ig még egy női klub alakult az Orsz. Tiszti Kaszinóban. 1945 után elsősorban a női evezősök értek el jelentősebb sikereket. A m. női evezőscsapat először 1955-ben indult EB-n s 1955-től 1967-ig valamennyi Európa-bajnokságon érmet szereztek. Versenyzőink közül kiemelkedik Pap Jenőné, aki 1958-tól 1961-ig négyszer győzött EB-n az egypárevezősben. Férfi evezőssportunk eddig legnagyobb teljesítménye az 1968. évi mexikói olimpián a kormányos nélküli négyevezősben elért 2. hely. Jelentős még Ambrus Mariann VB 2. helyezése. Kiemelkedő bp.-i szakoszt.-ok az MTK-VM, a Csepel SC és az Acélöntő.

EVIG: →*Egyesült Villamosgépgyár*

Evlija Cselebi (Isztambul, 1611–Isztambul, 1683): török udvari alkalmazott, utazó. IV. Murad megbízásából fontos diplomáciai küldetésekkel beutazta az egész török birodalmat, azontúl Kis-Ázsia több országát, Német- és Oroszo.-ot. Úti feljegyzései Sejahatname címen kéziratban maradtak az utókorra, a 19. sz. végén jelentek meg nyomtatásban. A 6–7. kötetben ír Mo.-on 1660–66 között tett utazásairól. Művelt, kitűnő megfigyelő, a látottak mellett mindig tudakozódott a meglátogatott vidék múltjáról is, a lakók életéről és szokásairól. Műve Pest-Buda 17. sz.-i állapotának is értékes forrása. A korabeli szóvirágos, bonyolult stílussal szemben nyelvezete világos, szemléletes (*Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai*. Ford. Karácson Imre, I–II., Bp., 1904–08).

Expo '96: →*világkiállítás*

Expo Szálloda (X. Albertirsai út 10.): az 1970-es években eredetileg a BNV területén irodaháznak készült, de időközben építését leállították. 1979-ben a HungarHotels Szálloda és Étterem Váll. vásárolta meg az ép.-et, amely Horváth Ákos és Németh István praktikus tervei alapján alakult háromcsillagos szállodává. 10 lakosztályában és 160 szobájában 350 vendégnek kínál elhelyezést. Az ép.-ben helyet kapott egy ajándékbolt, egy drinkbár és egy 100 fős snackbár. Tavasztól őszig üzemeltetik a 60 fős teraszt. Az ~hoz tartozik még a HUNGEXPO területén egy ép., amelynek földszintjén önkiszolgáló étterem, emeletén m. és nemzetközi konyhával étterem és eszpresszó működik.

Express Utazási és Szálloda Rt. (V. Szabadság tér 16.): 1992-től működik rt.-ként. Elődjét, az Express Utazási Irodát 1956 dec.-ében alapították. Eredetileg csak ifjúsági utazási irodaként működött, jelenleg valamennyi koroszt. számára szervez utazásokat, s ellátja az idegenforgalmi szolgáltatások valamennyi ágazatát. Nyolc bp.-i és 19 megyei központi, ill. fő- és 11 fiókirodája van.

Eysserich Sámuel, *Eisenthali* (Modor v. Nagyszombat, 1662–Pest, 1730): vendéglős és kereskedő. 1709–15 között és 1725–27-ben Pest város bírája.

1956-os forradalom és szabadságharc: Sztálin halála (1953) és a Nagy Imréhez kapcsolódó „új szakasz" pol.-ja változásokat indítottak el a mo.-i pol. életben, melyeket felgyorsított Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusán elmondott, a sztálini „személyi kultuszt" megbélyegző beszéde. Rákosi Mátyás első titkár helyzete tarthatatlanná vált, helyére 1956 júl.-ában Gerő Ernőt választották az MDP élére. A Gerő-féle vezetés nem tudott és nem is akart reformpol.-t folytatni, ugyanakkor érzékelhető volt a rendszer bomlása, a társ. valamennyi rétegének elégedetlensége. A →*Petőfi-kör* vitáin ezrek bírálták nyilvánosan a pártvezetést, a párttaggyűlések olykor napokig tartottak, az egyetemisták gyűléseztek. A kivégzett Rajk László és társai 1956. október 6-iki újratemetése százezres néma tüntetéssé vált a Rákosi–Gerő rendszer ellen. – Az egyetemisták okt. 23-ra tervezett tüntetését a belügymin. előbb betiltotta, majd mégis engedélyezte. A tüntetés délután három órakor a Petőfi-szobortól indult, majd a tömeg a Margit hídon át a Bem térre vonult. Itt már az eredeti, lengyelbarát jelszavak mellett a szovjet csapatok hazarendelését is követelték, a zászlókból kivágták a szovjet mintájú címert. A Bem-szobortól a Kossuth térre, a Parlamenthez indult a már kb. 200 ezer ember, ahol Nagy Imre megjelenését követelték. Nagy Imre rövid, a jelenlevőkben csalódást keltő beszédet tartott: lényegében az 1953-

A Petőfi kör vitája a Központi Tisztiházban a sajtó és tájékoztatás kérdéséről

as kormányprogramhoz való visszatérést ígérte, a tüntetőket hazatérésre szólította fel. – Este a tömeg egy része a Dózsa György útra vonult, ahol ledöntötték a → *Sztálin-szobr*ot. A tömeg másik része megostromolta a *Szabad Nép* székházát, harmadik

A Sztálin-szobor a Rákóczi út és a Nagykörút kereszteződésében (1956. október 26.)

része a *Rádió*hoz ment, az egyetemi pontok beolvasását követelve. Mivel ezt nem teljesítették, megostromolták a Rádió ép.-ét, ami hajnalban került az ostromlók kezére. A harcok mindkét oldalon sok áldozatot követeltek. A folyamatosan ülésező pártvezetés az éjszaka folyamán Nagy Imre min.elnök kinevezése mellett döntött, de Gerő Ernőt az MDP Központi Vezetősége még megerősítette első titkári pozíciójában. Gyülekezési, majd kijárási tilalmat és statáriumot hirdettek; szovjet csapatok vonultak be Bp.-re, a „rend helyreállítására". Ezzel a felkelés szabadságharccá változott, a főv. több pontján fegyveres felkelő csoportok jöttek létre, és felvették a harcot a szovjet erőkkel (→*budapesti fegyveres felkelő csoportok*). A forr. kb. okt. 28-ig tartó első szakaszában folytatódtak a fegyveres összecsapások. A pártvezetés ellenforr.-nak minősítette a történteket, de nem tudta fegyverrel leverni a felkelést. Okt. 25-én a Parlament elé vonult tüntetőkre a Földművelődési Min. tetejéről és a környék más ép.-eiről máig pontosan nem azonosított csoportok tüzet nyitottak, aminek következtében kb. 200 halott és ennél is több sebesült maradt a téren. A vérfürdő hozzájárult a felkelők követeléseinek radikalizálódásához. Ugyanezen a napon Gerő Ernő helyett *Kádár* Jánost választották az MDP első titkárává. – Okt. utolsó napjaira a forr. győzött. Október 28-án Nagy Imre tűzszünetet rendelt el, majd nemzeti demokratikus mozgalomnak nyilvánította a megmozdulásokat. Bejelentette a szovjet csapatok azonnali kivonulását Bp.-ről és tárgyalások megkezdését teljes kivonulásukról, továbbá az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) megszüntetését, az amnesztiát, a Kossuth-címer bevezetését, március 15. nemzeti ünneppé nyilvánítását, a bér- és normarendezést. Az MDP KV beszüntette működését, a leginkább kompromittált vezetőket Moszkvába szállították. Rövidesen (okt. 30.) visszaállították a többpártrendszert, megszüntették a szabad sajtó és rádió, →*forradalmi bizottságok* és tanácsok, →*munkástanácsok* alakultak. Okt. 30-án kiszabadult fogságából *Mindszenty* József hercegprímás, aki bekapcsolódott a pol. életbe. Ugyancsak okt. 30-án zajlott le a Bp.-i Pártbiz. Közt. téri székházának vérengzésbe torkolló ostroma. A következő napokban erőfeszítések történtek az új, forr. karhatalom megszervezésére, megalakult a →*Nemzetőrség*. Nov. első napjaiban a fegyveres harcok fokoza-

Az Állatorvostudományi Egyetem hallgatói a Gellért téren 1956. október 23-án

Tüntető tömeg a Kossuth Lajos téren

tosan mindenütt megszűntek. Orsz.-an előkészületek történtek a munka november 5-iki (hétfői) felvételére. Nov. 1-jén a kormány bejelentette: az ország azonnal felmondja a Varsói Szerződést, és kihirdeti semlegességét, amelynek szavatolásáért az ENSZ-hez és a négy nagyhatalomhoz fordul. Időközben a győztes forr. külpol. helyzete tragikus fordulatot vett. Okt. 30. körül a szovjet vezetés eldöntötte a Mo.-gal szembeni fegyveres intervenciót. A hruscsovi vezetés a beavatkozáshoz megszerezte Kína és a K-európai szoc. országok (elsősorban Jugoszlávia) hozzájárulását. A szovjet vezetés kezére játszott, hogy egyrészt az USA és a Ny-i hatalmak tudtára adták: nem avatkoznak be Mo.-on, másrészt, hogy okt. utolsó napjaiban kirobbant a szuezi válság, amely a Közel-Keletre irányította a világ figyelmét. Nov. 4-én hajnalban megindult a második szovjet beavatkozás. Bp.-et öt hadoszt. támadta. Az elsöprő szovjet túlerő láttán a kormány és a katonai vezetés nem kísérelte meg a fegyveres ellenállást. A szovjet csapatok lefegyverezték a M. Néphadsereg alakulatait. Ennek ellenére Bp. számos pontján és több vidéki városban komoly ellenállás bontakozott ki, amelybe m. katonai egységek is bekapcsolódtak. A szovjet erők nov. közepére számolták föl az ellenállást. Nagy Imre és kormányának kommunista tagjai

Magyar tankelhárítók a Corvin Mozi előtt

a jugoszláv nagykövetségre menekültek, ahonnan Romániába hurcolták őket. – A Kádár János vezetésével megalakult *M. Forr. Munkás-Paraszt Kormány* első heteiben a régi rendszer restaurációja, a megtorlások és a forr. egyes vívmányainak továbbvitele között ingadozott. Legkeményebb, forr.párti ellenfeleinek a sztrájkokat irányító munkástanácsok bizonyultak; működésüket dec.-től fokozatosan ellehetetlenítették, a forr. résztvevőire súlyos megtorlás várt. Mintegy 500 embert végeztek ki, kb. 15 000-t börtönöztek be, 10 000-t pedig internáltak. A harcok

Tüzérségi támadás után

során 1956 végéig kb. 3000 volt a halottak és 15 000 körüli a sebesültek száma. A forr. leverését követően mintegy 200 000 ember hagyta el az országot.

Ezermester Kereskedelmi Vállalat (VII. Nyár u. 6.): 1962-ben alapították Ezermester és Úttörőbolt Váll. néven. Tevékenységi köre: vegyesiparcikk kis- és nagykereskedelem. 1984–91 között bp.-i, debreceni, kaposvári székhellyel kiskereskedelmi leányváll.-ai működtek és egy bp.-i központú, de orsz. működési körű turisztikai cikk kölcsönző leányváll.-a. 1992-ben a leányváll.-ok beolvadtak az ~ba. A váll.-nak Bp.-en kívül csaknem valamennyi megyeszékhelyen van üzlete.

1848–49-iki Emlékek Gyűjteménye és Kossuth Múzeum: egykori főv. magángyűjt. Gr. Kreith Béla 1885-ben kezdte a szabadságharcra és szereplőire vonatkozó emlékek felkutatását és megvásárlását, elsősorban Bécsben. Gyűjt.-ét (400 festmény és rajz, 1800 nyomtatott kép, 2000 oklevél, proklamáció, 800 fegyver, ruha, felszerelési tárgy, könyv stb.) a Vigadóban kiállításon mutatta be. Ezután a kormány 489 iratot és 1404 nyomtatványt megvásárolt az MNM számára. Kreith ezután a gyűjtést főként itthon folytatta, s újabb, még nagyobb gyűjt.-t sikerült megszereznie. Ezt a főv. által rendelkezésére bocsátott Stefánia úti kiállítási csarnokban helyezte el. 1900-ban azonban a főv. ezt a helyiséget más célra vette igénybe, ezért a gyűjt. különböző raktárakba került, ill. egyes részeit vidéki vándorkiállításokon mutatták be (Nagyváradon, Szegeden, Miskolcon, Egerben stb.). A gyűjt. fenntartását Kossuth-képek és a m. szabadságküzdelmek történelmével összefüggő művek kiadásával igyekeztek biztosítani. Az I. vh. előtti években *Kossuth Múzeum* néven még működött a Népszínház u. 23. sz. alatt. 1911-ben leégett. Az emlékanyag egy részét az MNM vette át.

1848–49-iki forradalom és szabadságharc: az Európa Ny-i felén kibontakozó forr. hullám 1848. márc.-ban Pest-Budát is elérte. A párizsi febr.-i, majd a bécsi (márc. 13.) forr. események után 1848. márc. 15-én Pesten is győzött a forr. Előkészítésében és sikerében igen jelentős szerepe volt az →*Ellenzéki Kör*nek, a pesti ifjúságnak és polgárságnak. A bécsi ifjúság császárhoz benyújtott petíciójához (márc. 11.) hasonlóan a pesti Ellenzéki Kör is elfogadta a „márciusi fiatalok" által megfogalmazott 12 pontból álló, Mo. polgári átalakulását biztosító „Mit kíván a magyar nemzet" c. programot. A bécsi forradalmi események hírére a „márciusi fiatalok" (Petőfi Sándor, Jókai Mór, Bulyovszky Gyula, Vasvári Pál, Bozzai Pál, Hamvay Dániel, Gaál Ernő stb.) márc. 14-én este a *Pilvax Kávéház*ban megszavazták, hogy másnap a két testvérvárosban kihirdetik a tizenkét pontot. Márc. 15-én délelőtt a márciusi ifjak az egyetemi ifjúsággal és a mellettük felsorakozó forr. tömeggel →*Landerer és Heckenast nyomdá*jában cenzúra nélkül kinyomtatták a tizenkét pontot és Petőfi Sándor erre az alkalomra írt költeményét, a *Nemzeti dal*t. A tizenkét pontot elfogadtatták Pest város tanácsával, és kikényszerítették a bebörtönzött *Táncsics* Mihály szabadon bocsátását. Megalakult a pesti *Közbátorsági Választmány*, és elhatározták a →*nemzetőrség* felállítását. Márc. 16-án Buda város közgyűlése is elfogadta a tizenkét pontot, és forr. választmányt alakított. Pesten megkezdődött a nemzetőrség toborzása. Pest városát a márc. 15-iki forr. avatta végérvényesen – ha nem is jogi értelemben – Mo. tényleges fővárosává. V. Ferdinánd kir. István főhg.-nádort márc. 17-én kir. teljhatalommal ruházta fel, és hozzájárult a m. kormány megalakításához. István nádor *Batthyány* Lajost nevezte ki min.elnökké. A pesti Közbátorsági Választmány kérését – hogy az ogy. székhelyét Pozsonyból Pestre helyezzék át – az ogy. alsó táblája márc. 19-én elutasította. Ugyanezen a napon jelent meg Pesten a →*Márczius Tizenötödike*, a márciusi fiatalok lapja. Márc. 21-én a Pest megyei Közbátorsági Választmány is megalakult. A pozsonyi ogy. elfogadta Szemere Bertalan sajtótv.-javaslatát és a nemzetőrség megalakítását kimondó tv.javaslatot. Márc. 22-én a pesti radikális ifjúság nyilvánosan elégette Szemere márc. 20-iki sajtótv.-javaslatát. Márc. 23-án Batthyány Lajos min.elnök a nádor jóváhagyásával a főv. ügyek irányítására megalakította a Pesten működő Min. Orsz. Ideiglenes Bizottmányt. Tagjai Klauzál Gábor, Pulszky Ferenc és Szemere Bertalan voltak. Márc. 28–31. között Pesten Mo. teljes önállóságát követelő tüntetések zajlottak. A pesti Közbátorsági Választmány a forr. védelmében csatlakozásra szólította fel a vidéki forr. választmányokat. Az MNM előtt rendezett nagygyűlésen ápr. 1-jén ismertették az ogy.-hez intézett kir. leiratot, amely elfogadta a felelős m. min.-ról szóló tv.javaslat lényeges pontjait. Ápr. 7-én a kir. kinevezte az első független, felelős m. kormányt. (Min.elnök: Batthyány Lajos, min.-ek: belügy: Szemere Bertalan, hadügy: Mészáros Lázár, pénzügy: Kossuth Lajos, igazságügy: Deák Ferenc, földművelés-, ip.- és kereskedelemügy: Klauzál Gá-

1848. március 15. (ismeretlen szerző műve)

bor, közmunka és közlekedésügy Széchenyi István, vallás- és közokt.ügy: Eötvös József, a kir. személye körüli min.: Esterházy Pál.) A Helytartótanács ápr. 10-én tartotta utolsó ülését Budán. Ápr. 11-én pedig a kir. berekesztette a Pozsonyban ülésező utolsó rendi ogy.-t, és szentesítette tv.-it. A főbb tc.-ek.: a III. tc. szabályozta az ogy.-nek felelős független m. min. jogkörét, összetételét, a IV. tc. Pesten évenkénti ogy. összehívását rendelte el, a VII. tc. Mo. és Erdély egyesítését. A VIII. tc. kimondta, hogy a közterheket mindenkinek egyenlően és arányosan kell viselnie, a IX. és XIII. tc. a jobbágyszolgáltatások, a X. tc. a papi tized megszüntetését, a XIV. tc. a hitelint. felállítását, a XV. tc. az ősiség megszüntetését rendelte el. A XVIII. tc. a sajtótv. (a sajtóvétségek elbírálására esküdtszéket állított fel), a XXII. tc. a nemzetőrségről rendelkezett, a XXIII. tc. elrendelte, hogy a városok irányítását választott testületek vegyék át. A kormány ápr. 14-én Pozsonyból Pestre tette át székhelyét, és ezt követően feloszlatták a Pest városi és megyei Közbátorsági Választmányt. A min.elnök ápr. 20-án elrendelte az Ideiglenes Orsz. Nemzeti Őrseregi Tanács felállítását, elnökévé Ottinger Ferenc tábornokot, budai dandárparancsnokot nevezte ki, és ezzel egyidejűleg megszüntette a márc. 23-án kinevezett Min. Orsz. Ideiglenes Bizottmányt. A kormány fegyvergyártási és szállítási szerződést kötött a Pesti Gép- és Vasöntő Társ.-gal. A pénzügyi, a gazd. válság, a munkanélküliség növekedése újabb és újabb társ. feszültségeket hozott felszínre. Ápr. 13-án a pesti céhlegények küldöttsége a márciusi fiataloktól a céhek felszámolásának támogatását kérte, végül is a pesti céhlegények ápr. 17-én ált. sztrájkot kezdtek a céhrendszer felszámolására. A radikális fiatalok máj. 7-től kezdve Pesten sorozatos utcai tüntetéseket rendeztek; máj. 10-én pedig macskazenét adtak Lederer báró tábornok, budai főparancsnok várbeli lakása előtt. Lederer katonai karhatalommal verette szét a tüntető tömeget. A kormány erélytelensége miatt Petőfi, Vasvári és a Radikál Kör elnöke, Teleki László kezdeményezésére máj. 12-én Pesten nyilvános népgyűlésen heves támadásokat intéztek a kormány ellen, és követelték a császári hadseregtől független m. fegyveres erők haladéktalan megszervezését, valamint a kormány ellenőrzésére hivatott népképviseleti ogy. összehívását. Máj. 13-án a fővr. nyomdászok és nyomdatulajdonosok megkötötték az első, egész ip.ágra kiterjedő kollektív szerződést. Budán és Pesten máj.-ban megkezdődött a helyhatósági választások előkészítése, a nemzetőrség újjászervezése. A horvátországi és délvidéki nemzetiségi szervezkedések láttán a kormány tíz, egyenként 1000 főnyi honvédzászlóalj felállítását rendelte el. Máj. 18-án Pesten is megkezdték a testvérvárosok és a környező megyék lakosaiból az 1. és 2. sz. zászlóalj önkénteseinek toborzását. Jún. 12-én Kossuth Lajos pénzügymin. szerződést kötött a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal önálló m. bankjegy kibocsátására. A jún. végi pesti és budai helyhatósági választások után megtartották az ogy. választásokat is; Budán jún. 25-én, Pesten júl. 2-án. A két budai választókerületben Házmán Ferenc és Perczel Mór, az öt pesti

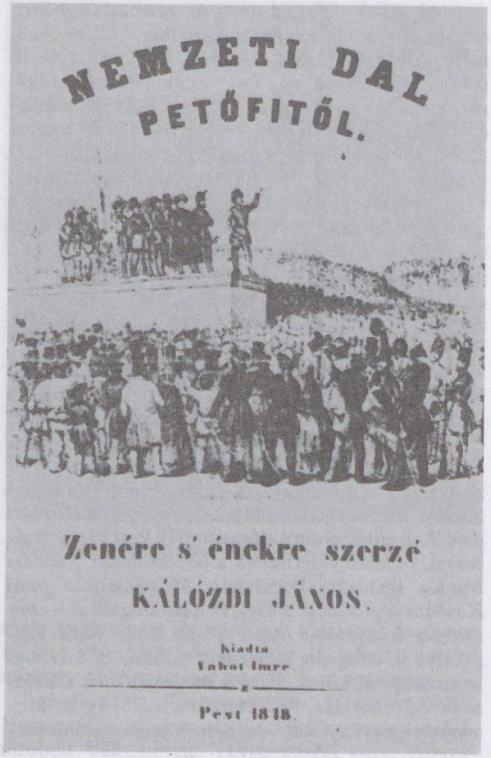

A Nemzeti Dal 1848 márciusában megjelent kottája

választókerületben Kossuth Lajos, Trefort Ágoston, Kendelényi Károly, Kacskovics Lajos és Irányi Dániel lett a képviselő. Az első népképviseleti ogy.-t István nádor júl. 5-én hívta össze Pesten. A képviselőház Kossuth júl. 11-iki, nagyhatású beszédére közfelkiáltásssal megszavazta a kormány által kért 200 000 újoncot és 42 millió Ft hitelt. Miután a bécsi udvarnak sikerült az észak-itáliai forr.-at megfékeznie, a prágai fegyveres felkelést vérbe fojtania, júl. végére a lombardiai szabadságharcot leverni, aug. közepén elérkezettnek látta az időt a m. forr.-mal való leszámolásra. Batthyány min.elnök aug. 13-án elrendelte az önkéntes nemzetőri csapatok szervezését, a képviselőház aug. 23-án elfogadta a katonaállítási tv.javaslatot, mely szerint az újoncok egy részét a sorezredek kiegészítésére fordítják, a többségből önálló honvédzászlóaljakat alakítottak ki. Elkészült az első m. hadihajó, a „Mészáros". V. Ferdinánd aug. 14-én visszavonta István nádortól a ráruházott teljhatalmat. Jellačićot – visszahelyezve horvát báni méltóságába – aug. 26-án utasították a Mo. elleni hadjárat megindítására. A kormány képviselőit és az ogy. Bécsből visszatérő küldöttségét szept. 10-én Pesten a bécsi udvar ellen tüntető tömeg fogadta. – Szept. 11-én Jellačić főserege (30–35 000 ember) átkelt a Dráván Varasdnál, Perlaknál és Légrádnál. Batthyány Lajos min.elnök ezen a napon a képviselőházban bejelentette a kormány lemondását. István

nádor ideiglenesen maga akarta átvenni a végrehajtó hatalmat, de a képviselőház ezt egyhangúlag visszautasította, így István nádor ismét Batthyány Lajost bízta meg kormányalakítással. Átmenetileg a hadügy kivételével minden min. Batthyány vezetése alá került. Az ország ügyeit egyedül vivő min.elnök támogatására szept. 16-án megalakult az *Orsz. Honvédelmi Bizottmány*. Tagjai: Kossuth Lajos, Madarász László, Nyáry Pál, Pálffy János, Pataky József, Sembery Imre. Batthyány szept. 17-én a kir.-nak felterjesztette második kormánya névsorát, és bejelentette, hogy min.elnöki megbizatását csak a pénzügyi helyzet rendezése és Jellačić visszarendelése esetén vállalja. A szept. 25-iki uralkodói nyílt parancs érvénytelenítette Batthyány Lajos min.elnöki megbizatását, és Franz Philipp Lamberg altábornagyot nevezte ki a Mo.-on állomásozó hadsereg főparancsnokává. A képviselőház szept. 27-iki ülésén a kinevezést törvénytelennek nyilvánította. Lamberg altábornagy főv.-ba érkezésének hírére szept. 28-án Pesten nagy tömegmegmozdulás kezdődött. A pesti Duna-parton összegyűlt, felzaklatott tömeg a hajóhídra érkező Lamberget felkoncolta. A képviselőház Batthyány távollétében a végrehajtó hatalom gyakorlásával az Orsz. Honvédelmi Bizottmányt bízta meg, és a Bizottmány elnökévé Kossuth Lajost nevezte ki. A m. honvédsereg szept. 29-én aratta első győzelmét, amikor Pákozdnál megállította Jellačić előrenyomulását, és menekülésre kényszerítette csapatait. A Móga János altábornaggyal kötött fegyverszüneti feltételeket megszegve Jellačić Bécs felé vonult. Móga altábornagy okt. 3-án megkezdte a menekülő Jellačić csapatainak üldözését. A visszamaradt tartalékhadat Perczel Mór és Görgey Artúr egységei Ozora mellett bekerítették (okt. 7.), és feltétel nélküli kapitulációra kényszerítették. A Móga altábornagy parancsnoksága alatt Bécs felé vonuló m. honvédsereg Schwechatnál okt. 30-án vereséget szenvedett. Az Orsz. Honvédelmi Bizottmány elsőrendű feladatának tekintette a honvédsereg megszervezését. Megerősítették a hadiip.-t, nov. 14-én Kossuth elrendelte a Pesti Gépgyár Társ. államosítását és fegyvergyárrá alakítását. Fegyvergyártó műhelyeket létesítettek, a Váci úton ágyúöntöde működött, az óbudai hajógyárban szuronyokat készítettek, az Újépületben puskagolyókat gyártottak. Kormánybiztosok ellenőrizték a katonai, gazd. intézkedéseket. – 1848. dec. 13-án Windischgrätz parancsnoksága alatt a császári csapatok átlépték az osztrák–m. határt. Miután Perczel Mór serege dec. 30-án Mórnál súlyos vereséget szenvedett, a m. hadvezetés elhatározta, hogy harc nélkül feladja a főv.-t. Az ogy. és a kormány dec. 31-én Pestről Debrecenbe költözött, a honvédsereg 1849. jan. 4-én hagyta el Pestet. Windischgrätz jan. 5-én vonult be Pestre, és megkezdte a katonai közig. kiépítését. Batthyány Lajost jan. 8-án a Károlyi-palotában letartóztatták. – A sikertelen téli hadjárat után a tavaszi hadjárat ápr. 2-án a hatvani győzelemmel indult meg. A tápióbicskei, az isaszegi, a váci győzelem, a nagysallói csata sikere biztosította Pest és Komárom felmentését. Windischgrätz csapatai kénytelenek voltak Pest határáig visszavonulni. Ápr. 14-én az ogy. népgyűléssé bővült ülése a debreceni Nagytemplomban kimondta Mo. függetlenségét, a Habsburg-Lotharingiai ház trónfosztását, és Kossuth Lajost kormányzó-elnökké választotta. Ápr. 19-én elfogadták a *Függetlenségi Nyilatkozat*ot. – A sikeres tavaszi hadjárat eredményeképpen a császáriak ápr. 24-én Pest kiürítésére kényszerültek. Aulich Lajos a II. honvéd hadtesttel bevonult Pestre. A főv. kormánybiztosává Kossuth ápr. 25-én Irányi Dánielt nevezte ki, és máj. 2-án megalakította a Szemere-kormányt. Görgey tábornok parancsnoksága alatt a honvédsereg máj. 4-én megkezdte Buda ostromát. Buda császári parancsnoka, Heinrich Hentzi tábornok máj. 9-én elrendelte Pest ágyúzását. Máj. 21-én a m. honvédsereg rohammal bevette Buda várát. Ezen a napon I. Miklós orosz cár és I. Ferenc József osztrák császár Varsóban végleg megállapodtak az orosz hadsereg m. forr. elleni intervenciójában. A budai ostromra vesztegetett hetek alatt a császári hadvezetés is megerősítette csapatait, és máj. 30-án mintegy 166 000 fő felett Julius von Haynau táborszernagy vette át a főparancsnokságot. A m. kormány jún. 5-én Debrecenből Pestre helyezte vissza székhelyét. – Jún. 15-én Paszkevics herceg tábornagy parancsnoksága alatt az orosz hadsereg (mintegy 200 000 fő) a Duklai-hágón átkelve megkezdte Mo. elleni intervencióját. – Jún. 24-én még Szemere Bertalan rendelete kimondta Buda, és Pest, ill. Óbuda hatóságainak egyesítését, de a gyakorlati megvalósítás elmaradt. Jún. végén a zsigárdi és peredi vereség után Görgey megkezdte a lassú visszavonulást. A kormány ismét népfelkelésre szólította fel a nemzetet. A min.tanács Szeged környékét jelölte ki a honvédsereg fő erőinek összpontosítására, Görgey azonban Komáromban jún. 30-án megtagadta, hogy a főseregge Szegedre vonuljon. Szemere Bertalan min.elnök Görgey helyett Mészáros Lázár altábornagyot bízta meg a honvédsereg főparancsnokságával, majd a Görgeyt támogató tisztek követelésére Kossuth kormányelnök júl. 5-én Görgeyt nevezte ki a m. honvédsereg főparancsnokává. A kormány júl. 8-án Pestről Szegedre helyezte át székhelyét. A sikertelen

Táncsics Mihály kiszabadítása

Az Ezredéves emlékmű

második komáromi csata után Haynau előcsapatai júl. 11-én bevonultak a főv.-ba. Görgey a főseregélén – kerülve a cári csapatok fő erejét – júl.-ban Losonctól Miskolcon, Nyíregyházán és Nagyváradon át Arad felé vonult. A kormány és a képviselőház aug. 1-jén Szegedről Aradra költözött. Az erdélyi sikertelen csaták után aug. 9-én a Bem altábornagy vezette honvédsereg Temesvárnál döntő vereséget szenvedett Haynau táborszernagy hadaitól. Kossuth Lajos aug. 11-én lemondott kormányzóelnöki tisztségéről, és a legfőbb polgári és katonai kormányzati hatalmat az Aradra érkező Görgey Artúr tábornokra ruházta át. Időközben Görgey megegyezett a Békepárt képviselőivel a béketárgyalások megkezdéséről. Görgey a teljhatalom birtokában aug. 13-án a honvédsereg főerőivel (kb. 32 000 ember) Világosnál – Rüdiger orosz lovassági tábornok előtt – feltétel nélkül letette a fegyvert. Kossuth és kísérete aug. 17-én elhagyta Mo.-ot. A komáromi vár feladása (okt. 2–5.) után megkezdődött a súlyos megtorlás. A császári haditörvényszék ítélete alapján okt. 6-án Pesten kivégezték Batthyány Lajost, Aradon a honvédsereg 12 tábornokát és egy ezredest. Összesen mintegy 500 halálos ítéletet hoztak, amelyből 114-et hajtottak végre. A volt honvédség legnagyobb részét a császári hadseregbe sorozták. – *Irod.* Budapest története IV. (Bp., 1978).

Az ezredéves kiállítás korzója

Ezredéves emlékmű, *Millenniumi emlékmű* (XIV. Hősök tere): a főv. egyik legjelentősebb köztéri műalkotása. A főv. tanácsa 1881-ben javaslatot terjesztett az ogy. elé, hogy a honfoglalás ezredik évfordulójára nagyszabású emlékművet állítsanak. A képviselőház a felterjesztést 1894-ben elfogadta, és úgy döntött, hogy az emlékművet az Andrássy út tengelyében, annak lezárásaként kell elhelyezni. Elkészítésével *Zala* György szobrászművészt és *Schikedanz* Albert építészt bízták meg. A műhöz 1896-ban kezdtek hozzá, de csak 1929-ben készült el véglegesen. Az eklektikus architektúrájú, félkör alakú oszlopcsarnok 85 m széles és 25 m mély. Középpontjában egy 36 m magas kőoszlopon a győzelmet szimbolizáló Gábriel arkangyal bronzszobra áll (az 1900. évi párizsi kiállításon Grand Prix-t nyert, Zala György alkotása), talapzata körül a honfoglaló vezérek lovasszobra sorakozik, középen Árpáddal (ugyancsak Zala György művei). Az oszlopcsarnok sarokpillérein jelképes bronzszobrok vannak: baloldalt a Háború, a Munka és a Jólét, jobboldalt a Béke, a Tudás és a Dicsőség allegorikus csoportja áll. Az oszlopok között eredetileg a következő szobrok áll-

tak: Szt. István (Senyei Károly), Szt. László (Telcs Ede), Könyves Kálmán (Füredi Richárd), II. Endre (Senyei Károly), IV. Béla (Köllő Miklós), Róbert Károly (Kiss György), Nagy Lajos (Zala György), Hunyadi János (Margó Ede), Mátyás kir. (Zala György), I. Ferdinánd (Margó Ede), III. Károly (Telcs Ede), Mária Terézia (Zala György), II. Lipót (Füredi Richárd), I. Ferenc József (Zala György). A szobrok alatt a bronz domborművek az ábrázoltak életének főbb eseményeit mutatták, ill. mutatják. 1919-ben, majd a II. vh. után a Habsburg uralkodók szobrait eltávolították, ezért a jobb oldali kolonnád szobrai így alakultak: Hunyadi János, Mátyás kir., Bocskai István (Holló Barnabás), Bethlen Gábor (ifj. Vastagh György), Thököly Imre (Grantner Jenő), II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos (e két utóbbi Kisfaludi Strobl Zsigmond). Bocskai és Bethlen szobra korábban a *Köröndön* (ma →*Kodály körönd*) állott. Az ~ előtt a Nemzeti Hősök emlékműve (Ismeretlen Katona sírja, Gebhardt Béla, 1956) foglal helyet. A korábbi emlékművet Kertész K. Róbert tervezte (1929). – *Irod.* Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái (Bp., 1934); Lyka Károly: Budapest szobrai (Bp., 1955).

ezredéves kiállítás, *millenniumi kiállítás:* a m. honfoglalás ezeréves évfordulójának a megünneplésére 1896-ban rendezték a Városligetben 520 ezer m² területen. Az ünnepélyes megnyitás 1896. máj. 2-án volt. – 240 pavilonban kizárólag m. eredetű alkotásokat, gyártmányokat és termékeket mutattak be. A főkapu a mai millenniumi emlékmű helyén állt, ahonnan diadalívszerű építmény alatt a hídon át lehetett a kiállítás területére eljutni. A tónál balra a hadügyi kiállítás volt látható, utána Bp. Szfőv. pavilonja, amely a város eredményeit és jövőjét bemutató kiállítást foglalta magában. Térképek, modellek, tervek, makettek, fényképek mellett Benczur Gyula

Malomipari csarnok az ezredéves kiállításon

hatalmas méretű festménye, a Budavár visszafoglalása is itt kapott helyet. Nagy területen volt látható a néprajzi kiállítás, amely az ország különböző tájait mutatta be. A főv. pavilonjával szemben a kereskedelem-, pénz- és hitelügy, mögötte pedig József főhg. uradalmainak pavilonja állott. A szigetre, a történelmi ép.-ek csoportjához vezetett tovább az út, külön pavilont kapott a népélet, a mezőgazd., a vadászat, halászat, köztük Bosznia-Hercegovina kiállítása. Tovább az ip.-t bemutató részlegek következtek középpontban az Ip.csarnokkal, amelytől D-re a gépip.-t, K-re a közlekedést bemutató pavilon állt. Az Ip.csarnok előtt képezték ki a kiállítás főterét és a korzót zenepavilonokkal, díszkertekkel, szökőku-

Az Andrássy úti főkapu az ezredéves kiállításon

Az Úrikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya pavilonja az ezredéves kiállításon

takkal, kávéházzal, ahol du. 4-től este 10 óráig egy 43 tagú katonazenekar játszott, du. 5-től este 11-ig pedig egy 32 tagú zenekar a történelmi ép.csoport udvarán muzsikált. Az ~ra épült meg a Vajdahunyad vára *(Mezőgazd. Múz.)* és a MÁV kiállítási csarnoka *(Közlekedési Múz.)* nyert elhelyezést. (→még *millenniumi ünnepségek*, →*Feszty-körkép*) – *Irod.* Matlekovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor... (I–IX., Bp., 1897–1898).

Ezüstbástya: →*török erődítmények*

Ezüst-hegy: Ny–K-i irányban húzódó, háromszög alakú keskeny fennsík a Duna völgyének Ny-i

Ősbudavára (mecset) az ezredéves kiállításon

oldalán, Budakalász és Békásmegyer között (208 m). Alapzata kaviccsal és →*édesvízi mészkő*vel fedett felső-oligocén kori homok és agyag. K-i, igen meredek lejtőjét a Duna mosta alá. ÉNy és D felőli lejtőinek kiformálásában a Duna völgye felől hátravágódó aszóvölgyek működtek közre.

F

Fácános-sziget: →*Háros-sziget*

„Fácán" üdülőtelep (Zugliget, XII. ker.): a mai Béla király út 61. sz. telken építtette id. Rigler Ignác, a Fácán vendéglő tulajdonosa, Hild József tervei alapján 1856-ban. A 30 szobás, U alakú nyári üdülőszálló nevét a tulajdonos itt elterülő majorságáról és fogadójáról nyerte. Az ép. egyes szobái a nyitott udvar felőli tornác irányába úgy sorakoztak, hogy mindegyikhez a zugligeti völgyre nyíló terasz csatlakozott. A lejtős terepre helyezett ép. bejárati oldalán földszintes, míg a szobák frontján kétszintes, árkádos teraszok támaszkodtak a magas alépítményre. Sarkait zömök tornyok hangsúlyozták. A 19. sz. egyik legismertebb és legkedveltebb nyári üdülő- és szórakozóhelye népszerű volt még századunk első évtizedeiben is.

Fácán Vendéglő: az 1800-as évek elejétől ismert tánchely (II. Medve u. 6.). 1836-ban álarcos táncvigalom színhelye, ahol a németajkú zsidó ifjak m. énekkari műsort adtak. Az 1860-as években a budai mesteremberek dalárdájának találkozóhelye. Az 1870-es években munkásgyűlések színhelye. 1881-ben a Mo.-i Általános Munkáspárt II. kongresszusát is itt tartották. A századfordulón a ker. iparosbálóknak adott otthont.

Fadrusz u. (XI. Hamzsabégi út–Bartók Béla út): 5. sz.: lh. (Fischer József és Detoma Alfonz, 1909). – 6. sz.: Steiner-ház (Steiner József, 1911).

Faipari Gyártástervező és Szerkesztő Iroda: →*Bútoripari Fejlesztési Vállalat*

Fáklya: →*Világ*

Falk Miksa (Pest, 1828–Bp., 1908): publicista, politikus, az MTA l. tagja (1861). Már diákkorában cikkei jelentek meg a pesti →*Der Ungar* és *Der Spiegel* c. lapokban. A bölcsészdoktorátus megszerzése után Bécsbe ment, s az abszolutizmus idején ott lett osztrák lapok munkatársa, majd a →*Pesti Napló* állandó bécsi levelezője. Írásaira Széchenyi is felfigyelt, s az 1850-es években gyakori vendége volt Döblingben. 1866-ban őt bízták meg, hogy Erzsébet királynét m. nyelvre oktassa. 1867-ben hazatért, s a →*Pester Lloyd* szerkesztője lett. Mint az uralkodóház és a mindenkori kormány odaadó híve, lapjában az osztrák és a német olvasókat igyekezett tájékoztatni a mo.-i pol. és gazd., valamint kulturális eseményekről. 1875-től 1901-ig a Szabadelvű Párt képviselőjeként az ogy.-ben is támogatta Tisza Kálmánt. Számos ogy.-i dokumentum (válaszfeliratok, biz.-i jelentések és előterjesztések) megfogalmazója. 1905-ben visszavonult a közélettől, ezután már csak visszaemlékezéseket írt.

Falk Miksa u. (V. Kossuth Lajos tér–Szt. István krt.): 5. sz.: Palatinus Rt. bérháza (Vidor Emil, 1911). – 13. sz.: lh. (Fodor Gyula, 1911). – 24–26. sz.: lh. (Román Ernő és Miklós, 1913).

Falkoner-család: *Falconer* György (Ausztria, 1646 ?–Buda, 1741) festő, kiterjedt művészcsalád első mo.-i tagja. 1702-ben kérte, de csak 1711-ben kapta meg a budai polgárjogot. Templomi képeket festett, fennmaradt munkája egy Szt. Anna-kép (a Batthyány téri Szt. Anna-templomban). Unokája, Xavér Ferenc (Buda, 1737–Buda, 1792) szintén templomi festő volt (volt helyőrségi templom a Várban, budakeszi templom), dédunokája, József Ferenc (Buda, 1765–Buda, 1808) is. Az utóbbi a krisztinavárosi templom szentélyének mennyezetfreskóját, főoltárképét és az újlaki templom főoltárképét festette.

Faludi Gábor (Tét, 1846–Bp., 1932): színházig. 1878-ban költözött a főv.-ba, s itt alapította meg az első színházjegyirodát. A Vígszínház egyik szervezője és 1896–1921 között vez.-je, először társakkal, később egyedül. 1917-ben a Városi Színház ig.-ja volt.

Faluszínház: →*Állami Déryné Színház*

FANSZ: →*Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége*

Fanto Egyesült Magyar Ásványolajgyárak Rt.: 1933-ban a Bp.-i Vegyip. Rt., a Ny-mo.-i Olaj- és Vegyip. Rt., a M. Fanto Művek Rt., az Unió Olaj-, Gépzsír- és a Vegyip.gyár Rt. fúziójából jött létre, olaj, aszfalt, egyéb vegyi termékek gyártására. Központja IX. Soroksári út 95. sz. alatt volt. Bp.-en és vidéken 100 stabil és 76 mozgó benzinkutat üzemeltetett. Több holland váll., valamint a M. Ált. Hitelbank érdekkörébe tartozott. 1936-ban megszerezte a Kőolajfinomítógyár Rt. részvényeinek többségét. A ~ alapító tagja volt a M. Aerobenzin Rt.-nek, mely a hazai polgári repülőtereket látta el üzemanyaggal. A Soroksári úti gyártelep 1944-ben súlyos károkat szenvedett, a háború befejezése után nem építették újjá.

Faragó Ödön (Zalaegerszeg, 1869–Bp., 1935): iparművész, műgyűjtő. Bp.-en és Bécsben folytatott

Főnix madár (kegyeleti szobor, Mészáros Mihály, 1989)

tanulmányokat. Egy bécsi bútorkészítő cég rajzolójaként megbízást kapott a Wodianer-, Károlyi-, Wenckheim- és más paloták berendezésének megtervezésére. 1890–91-ben az *Országház* belső kialakításában vett részt. Egyik munkatársa volt az 1900. évi párizsi, az 1902. évi torinói, az 1906. évi milánói és az 1927. évi philadelphiai világkiállítás m. pavilonjainak megtervezésének. Az első vh. előtti években jelentősebb munkái a volt Pesti M. Kereskedelmi Bank, a M. Ált. Hitelbank és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár belső tereinek berendezése. A 20-as évektől műgyűjtéssel foglalkozott, elsősorban kora élő m. művészetének köréből.

Farkas Ákos, dorogi (Tiszakürt, 1894–Vác, 1955): Bp. polgármestere. 1919-től Szfőv. fogalmazó, Sipőcz Jenő polgármester titkára (1920–33), tanácsnok (1933–39), majd az üzemgazd. oszt. vez.-je. A német megszállás miatt lemondott Szendy Károly helyett választották polgármesterré (1944). 1946-ban a népbíróság tízévi kényszermunkára ítélte. – *M. Budapest tisztviselői hajdan és most* (Bp., 1937).

Farkas Aladár (Újpest, 1909–Bp., 1981): szobrász, Munkácsy-díjas (1950, 1953), érdemes művész (1971), SZOT-díjas (1972). Az Ip.rajzisk.-ban és Párizsban tanult. 1939-ben a főv.-ban csatlakozott a Szocialista Képzőművészek Csoportjához. Egészalakos Marx-szobrát a Közgazd. Egyetemen állították fel. *Ho-Si-Minh*-ről készített mellszobra a Hanoi parkban (1970–92), *Rezi Károly*ról készített mellszobra a IV. Király u.-ban állt (1984–92), *Vándor Sándor* domborműves emléktáblája a Dózsa György út 68. sz. házon látható (1966).

Farkas Imre (Debrecen, 1879–Bp., 1976): költő, író, zeneszerző. A Király Színház, a Népszínház, a Fővi. Operettszínház, a Budai Színkör mutatta be népszerű operettjeit, daljátékait. Verseiben (*Összegyűjtött költemények*, 1921; *Virágzó fák*, 1923) élethűséggel jelennek meg fővi. képek. *Városliget* c. regényében (1940) a múlt század egy-egy romantikus figurájához fűzte a liget történetének eseményeit.

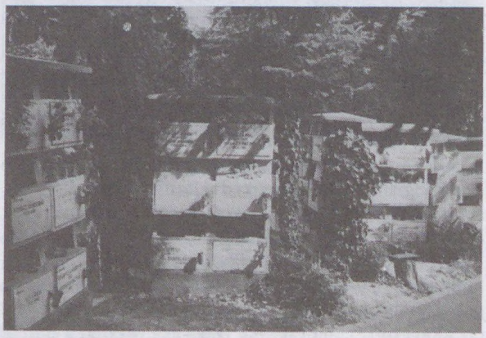

Kolumbárium a Farkasréti temetőben

Farkas László (Nagyszombat?, 1400?–Buda, 1457): budai bíró, posztókereskedő, kir. harmincadispán. Nevével először 1438-ban találkozunk okle-

Ravatalozó a Farkasréti temetőben

vélben, ekkor Buda város főbírája. 1439-ben m. származása ellenére a német polgárok bizalmából ismét megválasztották. Bírósága idején 1439. máj.-ban a m. polgárokat kiszorítani kívánó németek Ötvös János polgárt megölték és a Dunába vetették. A m. közvélemény ~t tette felelőssé, ezért Ulászló száműzte Budáról és a mai Úri u.-ban állott két házát elkobozta. Később ~, aki kitűnő üzletember lehetett, a kir. harmincadok eredményes behajtásával visszanyerte az udvar kegyét. Győr, majd Simontornya várnagya volt, 1477-től Csepel-sziget ispánja, ismét budai lakos.

Farkas bíró u. (I. Ponty u.–Jégverem u.): az 1695. évi Zaiger szerint *Kapucinus u.*, esetenként *Barát u.* néven is szerepelt. A Kapucinus u. nevet az FKT 1879-ben meghagyta. 1954-től Buda város középkori bírájáról kapta a ~ nevet. – **9. sz.:** földszintes lh., 1720 körül egyszerű barokk stílusban épült, középkori armírozott sarokkal. Egy ablaktengelyes homlokzata a Pala u. 5. sz. felé 4 tengelyes.

Farkasdy Zoltán (Bp., 1923–Bp., 1989): építészmérnök, egyetemi tanár (1982–88), Ybl-díjas (1963, 1973), Kossuth-díjas (1988). 1945–46-ban Dániában magánirodákban dolgozott mint műszaki rajzoló. 1947-ben szerzett diplomát a BME Építészmérnöki Karán. 1947–49 között a BME Ép.szerkezettani Tanszékén volt tanársegéd. 1949–69 között a Magasépítési Tervező Iroda, majd a Közép.tervező Int. tervező építésze volt. 1969-től 1971-ig a Típus Tervezési Int.-ben tevékenykedett. 1971-től a BME Közép.tervezési Tanszékén dolgozott. Alkotásai Bp.-en: az Iparművészeti Főisk. ép.-e Mészáros Gézával és Mináry Olgával (1953–54), OTP-foghíjbeépítés (III. Dereglye u. 3., 1957), a BME XI. Stoczek u.-i új ép.-e, Janáky István tervezőtársaként (1949), melyre később ő maga tervezte az emeletráépítést (1985–86). Foghíjbeépítések a Várnegyedben: I. Úri u. 32. (1957–59), Fortuna u. 15. (1957–58), Dísz tér 8. (1963–68, Kenessey Attilával), Úri u. 34. (1959–61), Úri u. 30. (1965–70); tizennyolc szintes magasházak XI. Kelenföldön (1963–68), →*Olympia Szálloda* (1972).

Farkas-hegy: a →*Csíki-hegyek* fővonulatának ÉK-i röge (343 m). Az ÉNy-ra elhelyezkedő *Szekrényes-hegy*től és a K-re húzódó →*Budaörsi-hegy*től tágas nyergek választják el. A főleg →*dolomit*ból felépült, briozoás márgatakaróval övezett kopár hegyet D és DK felől falszerű, meredek, sziklaomlásos lejtő határolja. Ennek peremén szép kilátás nyílik a →*Budaörsi-medence*re, és annak É-i lejtőjén sorakozó kopár dolomitrögökre, a köztes, helyenként szurdokszerű völgyekre. A ~en létesült négy évtizeddel ezelőtt a főv. környékének első vitorlázó-repülőtelepe.

Farkasrét (XII. ker.): a →*Széchenyi-hegy* DK-i, ellankásodó lejtője a →*Márton-hegy* és a →*Sas-hegy* között, kb. 200–250 m tengerszint feletti magasságban. Kiscelli agyagból felépült térszínét glaciális vályog és kőzettörmelékes-agyagos lejtőüledék fedi. Átnedvesedés esetén ezért fennáll itt a csuszamlás veszélye. DNy-i oldalán a *Farkas-völgy*, ÉK-i részén a *Márton-hegyi-árok* vágódott be. ~en létesült

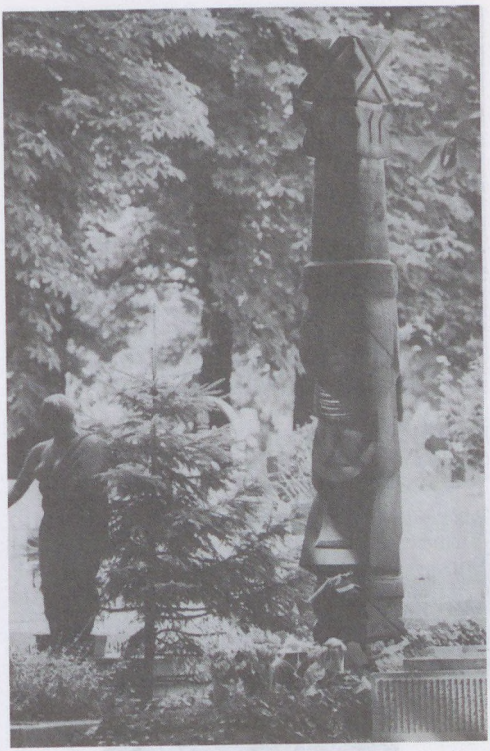

Kopjafa Nagy László sírján

1894-ben a *Farkasréti-temető*. Hullámos, lejtős felszínén családi házak váltakoznak őszibarackosokkal, gyümölcsösökkel. Környékén egykor virágzó szőlőgazdálkodás folyt. Ennek egyik emléke a *Bősinger (Pősinger)-major* a →*Kakukk-hegy*re vezető turistaút mentén, a hegyoldalban.

farkasréti római katolikus plébánia és temploma, *Mindenszentek-plébániatemplom* (XII. Hegyalja út 139.): 1938-ban a Főv. Temetkezési Int. a farkasréti temetőben kápolnát épített, mely az 1944/45. évi ostrom idején romba dőlt. Az önállósult lelkészséget 1952-ben korábbi helyéről kiűzték, helyette a Hegyalja út 139. sz. alatti Kolling-féle vendéglőt alakították ki misézőhellyé. A mai templomot 1975-ben kezdték építeni Szabó István tervei szerint, és 1977. ápr. 10-én szentelték fel. Ugyanakkor plébániai rangot is kapott a lelkészség.

Farkasréti temető (XII. Németvölgyi út 99.): a budai városrész legnagyobb köztemetője. 1894-ben nyitották meg, hogy a megszűnő *Németvölgyi temető* helyett megfelelő temetkezési helyet biztosítsanak Budának. Megnyitásakor sokan bírálták a főv. döntését, amellyel a város egyik igen szép, üdülőhelynek alkalmas részét jelölte ki temetőnek. Eredeti területe 94 896 □öl volt, de 1914-től kezdve több ízben bővíteni kellett. Mai területe 72 hold. Számos kiemelkedő közéleti egyéniség, tudós, művész síremléke is a ~ben található. Itt van a végső nyugvóhelye Bartók

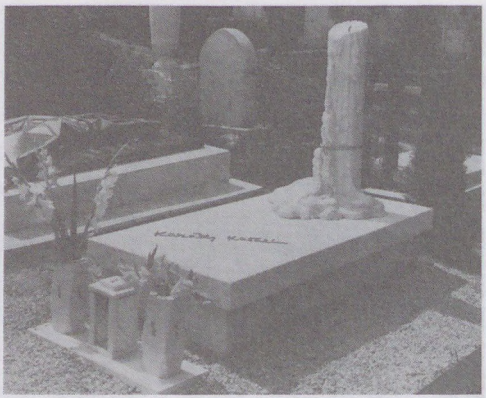

Karády Katalin sírja

Bélának, Kodály Zoltánnak, Illyés Gyulának stb. is. A temető bejárata előtti téren 1913-ban állították fel Horvay János Jó pásztor c. szobrát, ami az ostrom alatt összetört. Helyére 1989-ben Mészáros Mihály Főnix madár c. alkotása került.

Kodály Zoltán síremléke

Farkas-torok, *Kis- és Nagy-Farkastorok-völgy* (III. ker.): a →*Hármashatár-hegy*, ill. a *Tábor-hegy* K-i meredek lejtőjébe a Duna völgyének Ny-i oldalát kísérő fennsík felől hátravágódó, erdővel fedett, nagy esésű mély, rövid szárazvölgyek. A *Nagy-Farkas-torok*ból meredek turistaút vezet fel a Hármashatár-hegyre.

Farkas-völgy (XII. ker.): a →*Széchenyi-hegy* felszínébe mélyen, a →*gyermekvasút* Normafa megállójáig hátravágódott szárazvölgy. Főleg ÉNy–DK-i irányú szerkezeti vonalak mentén alakult ki. Felső szakaszán a Széchenyi-hegy felőli bal, az *Ördög-orom*nál a jobb oldali lejtője meredek, az utóbbi csaknem függőleges, kopár, dolomitsziklás. A *Farkasréti temető*től a ~ szélesebb, laposabb formát ölt, majd a *Sasadi-dűlő* szőlőkkel és gyümölcsösökkel beültetett DNy-i oldalán lefutva a Kelenföldi pu.-nál lép ki a →*Kelenföld–lágymányosi-lapály*ra. Felső

Góthné Kertész Ella síremléke

részébe lenyúlik a *Csillebérci üdülőtelep*. Feljebb a telep és az igen szép Felső-rétek között létesítették az *Erdőtörvény-liget*et. A sétányokkal behálózott terület a Konkoly-Thege útig terjed. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Farkas-völgyi-sziklaüreg: 5 m hosszúságú kis barlang a →*Széchenyi-hegy*et és a →*Csillebérc*et elválasztó →*Farkas-völgy* ÉNy-i oldalában. Bejárata a turistaút közelében, kb. 385 m-rel a tenger szintje felett nyílik. Szűk járata NyÉNy–KDK irányú törésvonal mentén oldódott ki triász dolomitban.

farsangtemetés, *sánitemetés:* tréfás tabáni népszokás. A 18. sz.-ból eredő farsangbúcsúztató, amelyet húshagyó kedden általában a borpincék közelében rendeztek. Később a borpincék helyébe a budai vendéglők léptek. Még a II. vh. előtt is szokás volt, hogy a teknőben felravatalozott bábut (Sáni) borral szentelték be. A mókás szertartás vaskos tréfákra adott alkalmat. A ravatal kellékeit, a hagymából, kifliből, virsliből, zöldségből stb. készült koszorúkat a résztvevők között kisorsolták. – 1960-ban a tabáni lakosok a Várkert-Kioszkban felújították a ~t.

fasori gimnázium: →*Evangélikus Gimnázium*

fasori református templom (VII. Városligeti fasor 5–7.): Laky Adolf ékszerész 300 000 korona adományából, Árkay Aladár tervei szerint 1910–1913-ban épült. 1913. jún. 1-jén szentelték fel. Alaprajza görög kereszt. A 20 m magas kupolát és a boltozatokat már vasbeton hevederek tartják. Homlokzata bal oldalán áll a torony. Kapuzatát 4–4 zömök oszlop szegélyezi. A bejárat feletti, mellvértszerű homlokzatot magyaros mintázatú hazai majolika burkolja. E magyaros mintázat jelenik meg a templom belső ívein és a padokat díszítő faragásokon is. A belső berendezésre a gyülekezet tagjai 80 000 koronát adományoztak. Az ülőhelyek száma 1000. – *Irod.* Koós Judith: XX. századi építészetünk kiemelkedő műve a fasori ref. templom (Reformátusok Lapja 1980/11).

Fasor Kabaré: 1918–20 között működött az Aréna – ma Dózsa György – út 84. sz. alatt, mely korábban a →*Folies Caprice* nyári helyisége volt. Ig.-ja Upor József, művészeti vez.-je Balassa Jenő, rendezője Bársony István volt. Az 500 férőhelyes helyiségben rendszeres előadásokat tartottak, a kabarészámok mellett irodalmi igényű egyfelvonásosok és grand-guignolok is szerepeltek (Leroux: Az ember, aki látta az ördögöt, Zinner: A sátán maszkja). Nevesebb fellépő művészek: Hegedűs Gyula, Gál Gyula, Rajnai Gábor, Békeffi László, Ürmössy Anikó, Boross Géza, Baló Elemér, Rajna Alice, Szász Ila, Sólyom Janka stb. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora, 1901–1944 (Bp., 1978).

Fasor Szanatórium: *Herczel* Manó sebész 1890-ben hozta létre a *Dr. Herczel Sebészeti Szanatóriumot* a Városligeti fasor 9. sz. alatt. Hamarosan a főv. egyik legelismertebb gyógyint.-e lett, ahol igen sok vezető közéleti személyiséget kezeltek. Herczel halála után egy rt. vette meg a szanatóriumot, s akkor adták neki a ~ nevet. A 43 betegszobában 73 ággyal felszerelt ~ a sebészet mellett belgyógyászattal, vízgyógyászattal és szülészettel is foglalkozott. A II. vh. után is működött *Főv. Fasor Szanatórium* néven. A *Korvin Ottó Kórház* (ma →*BM Központi Kórház és Intézményei*) létesítésekor annak egyik része lett.

Fa tér: 1. az →*Újépülettől* É-ra fekvő területnek volt a neve. É-i részét *Felső fa tér*nek is jelölték. – 2. →*Vértanúk tere* – 3. →*Boráros tér*

Fattinger és Tsa Rt.: →*ALBUPLAST Műanyagfeldolgozó Rt.*

Faun Kabaré: 1922–23 telén az Andrássy út 25. sz. Drechsler Kávéház helyiségében, Lénárd Béla igazgatásával működött.

FAÜ: →*Fővárosi Autóbuszüzem*

FAV: →*földalatti vasút*

Fáy András (Kohány, 1786–Pest, 1864): író, politikus, az MTA tagja (t. 1831, ig. 1845). 1805–08 között tv.gyakorlatot folytatott Pesten. Ezután vidéken élt és csak 1822-ben tudott végleg Pestre költözni. A Tavasz u.-ban (a mai Krúdy Gyula u. 4. sz. ház helyén) saját háza volt, itt fogadta író- és művészbarátait. A színészet lelkes pártfogója, 1828-tól a pesti színügyi biz. tagja volt. Akadémiai pályadíjat nyert *Miképen lehetne a magyar játékszínt Budapesten álandóan megalapítani?* c. tanulmányával (1843). Ig.-ja lett a Budai Színtársulatnak. Érdemeket szerzett a Pesti M. Színház felépítése körül. 1832-ben jelentette meg a m. irodalom első társ. regényét *(Bélteky ház)*. A 40-es évek elején az Ellenzéki Kör egyik vezéralakja. Kezdeményezésére alakult a Pesti Hazai Első Takarékpénztár a Vitkovics Mihály u. 1. sz. ház helyén (emléktábla). Szemere Pál „a haza mindenesének" nevezte. Az önkényuralom idején kiszorult a közéletből, visszavonult Kalap u. 251. sz. házába (ma Irányi u.), magányosan, csak az írásnak élt. Főleg novelláiban bőven merített a pesti életből: *A viharok; A könyvbúvár; A szív bajjal jár.* Márvány mellszobrát Ferenczy István készítette.

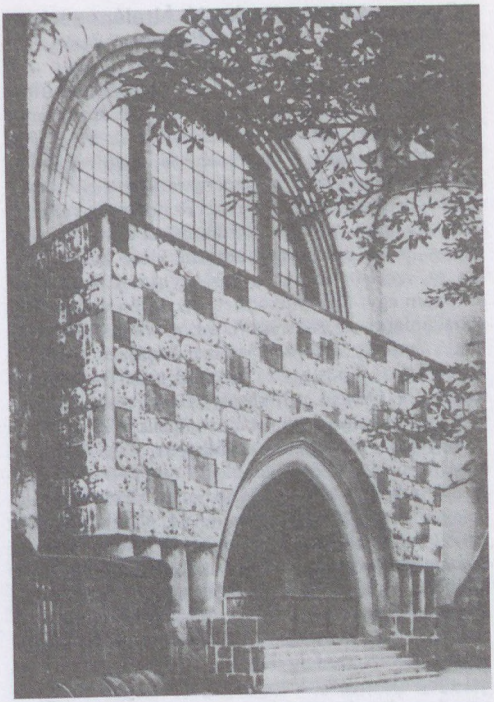

A fasori református templom bejárata

Fáy András Gimnázium: 1917-ben alapították mint a Külső-Ferencváros áll. reálgimn.-át. 1934-től gimn. volt. 1961-től, az átszervezés óta utódaként a *Fáy András Ip. Szakközépisk.* működik az ép.-ben (IX. Mester u. 60–62.). – *Irod.* Szurovy Géza: A budapesti IX. ker. Állami Fáy András Középiskola története 1908–1945.

Fazekas-hegy (II. ker.): a →*Nagy-Hárs-hegy*től É-ra fekvő, dachsteini mészkőből felépült rög (281 m). D-i, alacsonyabb részét hárshegyi homokkő borítja kisebb kőtengerrel. A →*Nagy-rét*re és a *Kis-Ördög-árok* völgyére meredeken szakad le. A Hárshegytől tágas nyereg különíti el. Felszínét (ÉNy-i csücske kivételével) tölgyerdő fedi. Kedvelt kirándulóhely. Kőfejtője 1982-től, mint természeti érték, védett terület.

Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium: →*Fővárosi Pedagógiai Intézet*

Fazekas tér: →*Szilágyi Dezső tér*

FÉBÉ Evangélikus Diakonissza Egyesület: 1924. dec. 8-án alakult Bp.-en. 1943-ban a Bányai Ev. Egyházker. hivatalosan felhatalmazta a ~et diakónusok képzésére és nevelésére is. 1949 végén lett az ev. egyházegyetem intézménye. 1950. szept. 29-én egy évi próbaidőre új Anyaházi Rendtartást vezettek be. 1951. nov. 30-án oszlatták fel az egy.-et. 1989. dec. 5-én az orsz. presbitérium ülése határozatot hozott, amely szerint a ~ az egyházon belül mint autonóm egy. újra működhet, dec. 9-én újjáalakult, s diakóniai és missziós tervei valóra váltására alapítványt létesített. – *Irod.* Taschner Erzsébet: A FÉBÉ Evangélikus Diakonissza Egyesület története (Kézirat az Ev. Orsz. Levéltárban); Gács Aladár: „Nem vagyunk, és mégis vagyunk" (Evangélikus Élet, 1990).

Fegyver- és Gázkészülékgyár, *FÉG* (IX. Soroksári út 158.): elődvállalata, a *Fegyver- és Gépgyár Rt.* 1891-ben alakult meg. Mo.-on itt kezdődött meg a nagyüzemi fegyvergyártás. – Az I. vh. előtt és alatt ismétlőpisztolyokat, Mannlicher-típusú puskákat, bajonetteket és egyéb fegyvereket gyártott. Ezek mellett polgári célokra dízelmotorokat, fa- és fémmegmunkáló célgépeket és kéziszerszámokat. Az 1912-ben kirobbant első Balkán-háború után a fegyverkezési verseny felgyorsult. A Fegyvergyár 1913. évi 1380 fős munkáslétszáma 1917-re 4500 főre gyarapodott. A gyár munkássága az 1916. évtől kezdve meghatározóan fontos szerepet játszott a vasip. sztrájkokban, 1918–1919-ben pedig előbb a polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság küzdelmeiben. – Az I. vh. után a Fegyvergyár visszatért a szerszámgépek, dízelmotorok, közlőművek, fémöntvények, majd 1925 után a Frommer típusú vadászpuskák, pisztolyok és a gépfegyverek gyártására. – Az 1929-ben kezdődő világgazd. válság miatt a termelés visszaesett csakúgy, mint a M. Ált. Hitelbank Rt. másik nagyvállalatánál, a M. Fém- és Lámpaárugyár Rt.-nél. Így került sor 1935-ben a két gyár fúziójára, *Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt.* néven. Az új váll. 1936–1937-ben nagyarányú áttelepítéseket és üzemösszevonásokat hajtott végre. Ekkor már különféle lámpákat, zománcedényeket, zománckádakat és gázüzemű vízmelegítőket gyártott. – 1937-ben Kőbányán fémhenger- és présművet, Törökbálinton pedig szerelőüzemet állítottak fel. Az 1938-ban meghirdetett „győri program" után újra a fegyvergyártás lett a váll. legfontosabb tevékenysége. – Mo.-nak a II. vh.-ba való belépése fokozta a fegyvergyártást. 1943-ban a cég által elkészített gyártmányok 90%-át a fegyverek tették ki. A váll. telephelyein 10 000 embert alkalmaztak. Időközben a pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. (PIRT) üzemeiben a fegyvergyáriak a katonai repülőgépek előállításába is bekapcsolódtak. – 1944-ben az angolszász bombázások tönkretették a Soroksári úton levő fegyvergyártó üzemeket és olajfinomítókat. – A Pápára, Mosonmagyaróvárra, majd Németo.-ba menekített váll. 69%-os veszteséget szenvedett. – 1945 után jóvátételre és polgári szükségletre termeltek a So-

A Fasor Szanatórium (1928)

roksári úti, kőbányai és törökbálinti üzemek. 1946 elején helyreállt a gyártási kapacitás 50%-a. A váll. felvette a *Lampart Művek Rt.* nevet. 1948. jan. 1-jével államosították mint a M. Ált. Hitelbank Rt. érdekkörébe tartozó váll.-ot. A Soroksári úti telepen megalakult a Lámpagyár Nemzeti Váll., a mai ~ elődje valamint a Fémáru- és Szerszámgépgyár Nemzeti Váll. A kőbányai telepen 1949-ben *Kőbányai Könnyűfémmű Nemzeti Váll.* elnevezéssel önálló váll.-ot hoztak létre. 1954-től fegyvereken kívül lámpákat, varrógépeket, majd háztartási gázkészülékeket gyártottak ismét. A gyár 1965-ben vette fel mai nevét. 1976-ban a ~hoz került a Főv. Gázkészülékgyártó Váll., melyet 1984-ben leállítottak és megalakították a FEG Szolgáltató Leányváll.-ot a garanciális és javítási munkák végzésére. 1990-ben 13 termelő és szolgáltató kft.-t hozott létre.

Fegyver- és Gépgyár Rt.: →*Fegyver- és Gázkészülékgyár*

Fegyvergyár u.: →*Szent István körút*

fegyvertár: →*katonai szertár*

Fehér Klára (Bp., 1922–): író, József Attila-díjas (1950). 1946–49-ben a *Szabad Nép* belső munkatársaként dolgozott, nevét elsősorban az itt közölt riportok tették ismertté. Számos regényt, ifjúsági írást, riportot, színdarabot írt, ezek a főv. emberek hétköznapi gondjait, erkölcsi problémáit tárgyalják, a köz- és magánélet ferdeségeit gúnyolják ki. *A tenger* (Bp., 1956) egy bp.-i gyár történetével kapcsolatban keresztmetszetet ad a társ. 1944–49 közti életéről.

Fehér Farkas Fogadó: a 18. sz. második felében nyílt meg a mai V. Kossuth Lajos u.–Szép u. sarkán, Gundl András tulajdonában. 1789 nov.-ében itt szállt meg Kazinczy Ferenc. 1800-tól tulajdonosa Glückwerth Mihály nagykereskedő, akitől Oberthauser János bérelte. A 19. sz. közepén megszűnt.

Fehér Hajó: →*Százéves Étterem*

Fehér Holló Társaság: bp.-i színésztársaság. 1923-ban alapította Szerémy Zoltán színész, eredetileg a nagypénteki előadási szünnapon szabad színészek baráti összejövetele (hajókirándulás) céljából. Az évek során bővült a társaság a társművészeti ágak képviselőivel, írókkal, újságírókkal. Nevezetesebb tagjai az első évtizedekben: Bárdi Ödön, Berczy Géza, Csortos Gyula, Kertész Dezső, Pethes Sándor, Dénes György színészek, Környei Béla operaénekes, Mester Sándor, Illés István lapszerkesztők stb. Szerémy után a vezetők: Pártos Gusztáv, Tapolczai Gyula, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Kolozsvári Andor. Jelenlegi vezetője Pataky Jenő színész, titkára Bán Zoltán rádió-rendező. A tagok létszáma 60–70, évente négy alkalommal találkoznak.

Fehér Kereszt Fogadó: →*Batthyány tér*

Fehérkereszt Gyermekkórház: a külföldi mintára 1885-ben megalakult *Fehér Kereszt Orsz. Lelencház Egy.* létesítette a IX. Tűzoltó u. 7–9. sz. alatt. Az árva és elhagyott gyermekek gondozására – Szalárdi Mór kezdeményezésére – létrejött intézmény célja a gyermekhalandóság csökkentése, a gyermekvédelem elősegítése volt. A Thurn Jánosné által adományozott telken 1897-ben épült fel a ma is álló kórház, amelyet 1902–1907 között az akkor megalakult *Bp. Áll. Menhely* számára vették bérbe. A ~ későbbi ig.-i közül kiemelkedik *Berend* Miklós és *Petényi* Géza. A 310 ágyas kórházban a gyermekek számára fokozatosan belgyógyászati, sebészeti, bőrgyógyászati és fülészeti oszt.-okat alakítottak ki. Bp. ostroma idején ép.-e súlyosan megsérült. 1946-ban az egy. vette át, s az újjáépítés után itt nyitotta meg a *II. sz. Gyermekgyógyászati Klinikát.* A ~nak 1934-től a XII. Béla király út 20. sz. alatt erdei gyógyint.-e működött 30 ággyal. Ez az ép. ma a →*Szabadsághegyi Állami Gyermekgyógyintézet* egyik telepe.

Fehér Ló Fogadó (VIII. Rákóczi út 15.): az 1800-as évek elején 12 szobával rendelkezett. 1847-ben *Petőfi* Sándor is töltött itt egy éjszakát. Az 1880-as években 66 vendégszobája volt, ez időben étterem és cukrászda is működött az ép.-ben. Specialitásaként meg kell említeni a fatányérost. A fogadóhoz nagy kerthelyiség csatlakozott. Az I. vh. idején Hunnia néven élt tovább, majd a húszas években megszűnt. A II. vh. után Marika néven zenés eszpresszó nyílt a helyén, mely 1964-ig működött, majd bisztróvá alakították. 1989-től 1992-ig Cseh- és Szlovák, 1993-tól kizárólag a Szlovák Kulturális és Tájékoztató Központ működik az ép.-ben.

Fehér út–Kerepesi úti lakótelep (X. ker.): Mester Árpád beépítési terve szerint a Fehér út, Kerepesi út, Erdősi út, Gyakorló u. által határolt területen 3033 lakás épült. Az ép.-ek 11 szintesek, házgyári panelekből készültek, távfűtéssel üzemelnek. Járulékos létesítményként ABC-áruház, isk., óvoda és szolgáltatóház épült.

Fehérvári rondella: →*Kászim pasa bástya*

Fehérvári út (XI. Móricz Zsigmond körtér–Kitérő u.): D-Budát köti össze Budafokkal, valamint a Lágymányost választja el Kelenföldtől. Bp. D-budai ip. körzetének forgalmas főútvonala. Itt található többek között a XI. ker. Központi Rendelőint., a →*Csonka János Gépgyár*, a *BHG Híradástechnikai Váll.* és a *Gamma Művek.* A ~ az Október huszonharmadika u.-tól a vasúti töltésig az 1955–60 között épült →*lágymányosi lakónegyed* Ny-i oldalát képezi, K felé továbbhaladva pedig a →*kelenföldi lakótelep*et határolja. Mai nevét 1874-ben kapta.

Fehérvári úti lakótelep (XI. ker.): az Andor u., Tétényi út, Sáfrány u. és Forgalmi u. által határolt területen 1973–78 között 4281 lakás épült fel Rajkányi Lajos beépítési terve szerint. Az ép.-ek tízemeletesek, paneles technikával készültek, távfűtéssel üzemelnek. Járulékos létesítményként egy 12 tantermes és egy 24+6 tantermes isk., két, összesen 400 férőhelyes óvoda és két, összesen 200 férőhelyes bölcsőde, továbbá kereskedelmi és szolgáltatóüzletek épültek.

Fejéregyháza: Anonymus leírása szerint Árpád fejedelem temetkezési helye. A sír egy folyó forrása felett helyezkedett el, és a víz innét egy kőmederben folyt Attila városába. Ez alapján azonosítható a későbbi szövegekben szereplő Bánya nevű meleg vízfolyással, amely a mai Bécsi út 267. sz.-nál eredt, és vize természetes patakmederben folyt a Filatori-gát felé, ill. a római vízelvezető csatorna vezette Óbuda

területére. Anonymus arról is beszámolt, hogy a m.-ok megtérése után *Árpád sírjánál* épült fel a Szűz Mária tiszteletére szentelt, „fejér"-nek nevezett templom. Elképzelhető, hogy ennek közelében volt →*Kurszán vára*. E terület az →*Ecilburg*hoz kapcsolódó germán történetekből ismert Krimhilda fürdőjeként. 13–14. sz.-i oklevelek szerint ~ az Óbuda melletti promontóriumon, előhegyen, ill. a szőlők között helyezkedett el. Későbbi határjárások szerint ezen szőlők alatt haladt az esztergomi nagy út. Ennek alapján a mai Bécsi út Ny-i oldalára helyezhetjük a templom mellett létrejött középkori települést. A területről ismertek településnyomok, de a templom pontos helye nem határozható meg. Anonymus leírásának hitelességét alátámasztja, hogy a templom kir. kápolna státussal rendelkezett, kir. udvarházhoz kapcsolódott, és egyházjogilag közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott. Helye alapján *bányai Szűz Mária* plébániaként is szerepel az írott forrásokban. Filiája volt a Margit-kápolna, Óbuda plébániatemplomának előzménye. 1483-ban Mátyás engedélyt kért a pápától, hogy a ~i Szűz Mária-templomnál pálos kolostort alapítson. Az oklevél szerint mint a m.-ok megkeresztelkedésekor először felépült templom tekinthető ~nak, Bonfini pedig humanista túlzással Nagy Károly alapításának tartja. Minden eddigi kísérlet azonban sikertelen maradt, hogy megtalálják a templomot, illetve Árpád sírját, és az ezzel kapcsolatba hozott eddigi régészeti leletek egyike sem tekinthető hitelesnek.

Fejes Endre (Bp., 1923–): író, József Attila-díjas (1963). Vasesztergályos munkás volt Bp.-en, 1945-től 1949-ig Ny-európai országokban. Hazatérése után 1956-ig fővezetékben esztergályos szakmunkás. 1955-től napilapokban és folyóiratokban jelentek meg novellái és tárcái, amelyekben a munkások világát ábrázolja. A nagyváros mélyebb rétegeinek jellegzetes figurái gyakran szerepelnek műveiben: *A hazudós* (elbeszélés, Bp., 1958); *Rozsdatemető* (regény, Bp., 1962); *Vidám cimborák* (elbeszélés, Bp., 1966); *Jóestét nyár, jóestét szerelem!* (regény, Bp., 1968); *Fiú, akinek angyalarca volt* (regény, Bp., 1982).

Fekete Lajos (Tardos, 1891–Bp., 1969): történész turkológus, egyetemi tanár, az MTA r. tagja (1961), Kossuth-díjas (1956). Tanári diplomát szerzett, majd az Orsz. Levéltár szolgálatába lépett. Az I. vh.-ban orosz fogságban török fogolytársaitól megtanult törökül, s hazatérve Mo. török kori történetének kutatója lett. 1929-től magántanár, 1952–56 között tanár volt az ELTE-n. Munkássága, melynek során a török idők hazai és külföldi forrásait kutatta fel, nagy jelentőségű Bp. történetének tanulmányozásában is. Vonatkozó főbb művei: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába* (Bp., 1926); *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása* (Bp., 1944); *Budapest a törökkorban* (Bp., 1944); *Budai török számadáskönyvek 1550–1580* (I–II., Bp., 1962).

Fekete Sándor (Nagyszombat, 1915–Bp., 1972): ref. lelkész, esperes, újságíró. 1933–37 között elvégezte a Bp.-i Ref. Teológiai Akadémiát. 1938–52 között segédlelkész Nagykőrösön, Pestszenterzsébeten, Szolnokon, Kőbányán, Angyalföldön, a Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társaságnál Nyíregyházán, Nagykállóban. Lelkész a Fasori ref. templomban (1952–1956); a Belsőbp.-i Ref. Egyházmegye (1952–55), ill. a Bp.-i É.-i Egyházmegye (1955–56) esperese. 1956-ban lelkészi állásáról lemondott. – A M. Rádió munkatársa, majd főmunkatársa, 1964-től az MTV belpol. rovatvezetője, 1969-től az Elnöki Tanács hivatali apparátusának oszt.vez.-je, a M. Újságírók Szöv.-e vezetőségi tagja. 1938 óta vett részt a sajtómunkában. 1945 után a „Ref. Ébredés", 1946-tól a „Keresztyén Család" h. szerk., 1948-tól „Az út" munkatársa, 1950–56-ban felelős szerk.-je.

Fekete-fej (II. ker.): ÉNy felé kétoldalasan kiemelt, meredek lejtőkkel határolt, erdővel borított dachsteini mészkőrög a →*Pesthidegkúti-medence* DK-i szöglete és a →*Kis-Ördög-árok* völgye között (386 m). A →*Nagy-Hárs-hegy*től a Kis-Ördög-árok szurdokszerű áttöréses völgyszakasza különíti el. DK felé elhelyezkedő, lépcsősen leszakadó gerincét hárshegyi homokkő, a lejtők alját törmelékes löszszerű üledék borítja. A hegy csúcsán fából ácsolt kilátótorony.

Feketeházy János (Vágsellye, 1842–Vágsellye, 1927): mérnök. Tanulmányait a bécsi és a zürichi műegyetemen végezte. Tervei alapján épült többek között a *Ferenc József híd* (ma Szabadság híd); a *Keleti pu.*, az *Operaház* és a *Fővámház* (ma Közgazdaságtudományi Egyetem) tetőszerkezete. Nemzetközi viszonylatban is kitűntek vasszerkezeti tervezőmunkái.

Fekete Medve Gyógyszertár: a várbeli →*Arany Sas* (Arany Egyszarvú) *Gyógyszertár* után a második budai patika. Az 1690-es évek elején nyitotta meg Bösinger Ferenc Ignác a Víziárosban. 1751-ig az Arany Sas fiókgyógyszertáraként működött. Ezt a közös tulajdonosok – Bösinger után Werner Bálint, Seyler Ferenc, Hinger János – bizonyítják. A működését igazoló első adat a budai tanács víziárosi privilégiumot adományozó határozata 1705. nov. 16-iki kelettel. A ~ egy ideig a *Városi*, majd az *Alvárosi* nevet használta. Utolsó tulajdonosa a Veress család volt. – *Irod.* Sztankai István: A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszertárakra vonatkozó adatok (Bp., 1935).

Feketesas u.: →*Holló u.*

Fekete Sas vendégfogadó: →*Frankel Leó u.* 50. sz.

FÉKON Ruházati Vállalat (X. Halom u. 12.): 1920-ban *Joss M. és Löwenstein Rt.* néven alapították mint Mo. első fehérneműkonfekció üzemét. 1948-tól Fehérneműip. Nemzeti Váll., 1963-tól Férfi Fehérneműgyár, 1978-tól ~. 1920-tól kemény és félkemény gallérokat, kézelőket gyártott, majd frakkot, szmokingot. Jelenlegi tevékenységi köre: férfi-fiú alsó-, női-serdülő felsőruházat, ingek, pizsamák, szoknyák stb. gyártása. Gyáregységei: a Halom u.-i, rákoshegyi, dunaújvárosi, kisújszállási és martonvásári üzemek. 1985-ben három üzem kivált a ~ból: az Orosházán működő békéscsabai gyár UNIKON Ruházati Váll., a bajai gyár NETT Konfekcióip. Váll., a kalocsai gyár RUBIN Ruházati Váll. lett.

Feld Zsigmond (Spáca, 1849–Bp., 1939): színész, színig. 1879-ben fából felépítette a Városligeti Színkört. – *Irod.* Feld Zsigmond emlékiratai (Bp., 1938).

Feld Zsigmond Gyermekszínháza: →*gyermekszínházak*

Felhévíz: középkori település a budai oldalon. Neve a mai Lukács- és Császár-fürdőt tápláló melegvízű forrásokra vezethető vissza. Ezekről mint „felső hévizekről" Anonymus is beszámolt. Eredetileg nem önálló település, hanem Óbuda D-i része. A település a 12. sz.-ban erősödött meg. 1267-ben említenek itt lakó kir. hajósokat, de még 1277 előtt a margit-szigeti apácakolostor lett birtokosuk. Ebben az évben a település egy része is birtokukba került. Ugyanezen időszakban egyhelyiséges pincés házakat említenek a források. Margit kir.lány szentté avatásával kapcsolatban írnak egy 7 éves gyerekről, aki az isk.-ból hazatérve a tornácon feküdt le, és itt dőlt rá a kőből és sárból épített ház fala. Egy 1290-es oklevél szerint határa Ny felől az Ördög-árok vonalát követte a Naphegyig, D-en pedig a mai alagút közelében fekvő zsidó temetőig terjedt, és a mai Pasarét, Városmajor és Vérmező területe is ~hez tartozott. Vásártere, a település központja →*Gézavására* volt, amely a jenői révhez kapcsolódott. Plébániatemplomát a Szentháromságról nevezték el, amelyet később az esztergomi Szt. István ispotályos keresztes rendház kapott meg. Az apácákon kívül később a mogyoródi apátság és a ~i keresztes konvent birtokolták részeit. A 13. sz.-tól kezdve a mai Rózsadomb D-i lejtőjén fekvő Tusmánmálon egyre több szőlőbirtokot szereztek nemesek. – ~ központja városias jellegű volt, vásártere mellett Béla kir. udvarháza közelében paloták álltak, amelyek egy része is az apácák kezébe került, és maradt egészen a török időkig. A mai Lukács-fürdőt tápláló, télen sem befagyó meleg vizű források adtak vizet a ~en működő malmoknak. A hévizek gyógyerejét már a középkorban is felismerték, 1322-ben György fürdőst említik. A források miatt települt meg ~en a betegápolással foglalkozó Szt. Lélek rend, amelynek tagjai 1330-ban építettek templomot kórházuk mellé, és ez volt a rend hazai főkolostora. – ~ a késő középkorban Buda jogilag független külvárosa volt. D-i végén a Szentpéter külvárosi kapu előtt tartották a főv. pünkösdi orsz. vásárát. A település központja ekkor a Szentháromság-templom mellett volt, amely a mai Margit krt. 5. sz. alatt állott, és ettől az úttól D-re alakult ki a 16. sz.-ban a ~hez tartozó Újváros. Tizedjogát a helyi káptalan élvezte.

felhévízi keresztes konvent: Felhévíz település legkiemelkedőbb ép.-e és egyházi intézménye. A ~ az esztergomi ispotályos kanonokrend Szentháromságról elnevezett egyháza, amely 1267-ben Szt. Kereszt-perjelség keresztesei néven szerepel. A templomot temető és kőfal vette körül. Szerzetesei isk.-t is működtettek. Jelentős birtokaik voltak a környéken →*Párdin* és →*Pósarákosán*. Az 1270-es évektől Pest és Pilis megyei ügyekben hiteleshelyként működött, és orsz. jelentőségű ügyeket is intéztek itt.

Fellner Sándor (Pest, 1857–Bp., 1944): építész. Bp.-en, Bécsben és Párizsban tanult. Az 1880-as évektől sokat foglalkoztatott tervező. Számos eklektikus stílusú bp.-i és vidéki palota és bérház mellett fő műve a II. vh. előtti neogótikus Pénzügymin. (I. Szentháromság tér, 1901–04, átépítve), a Markó u.-i Igazságügymin. (1918) és a Duna-parti elpusztult Ritz Szálló (1911–12) ép.-e.

felsőbb leányiskola: →*középfokú oktatás*

Felső Duna-sor: →*Duna-sor*

felsőfokú oktatás: az intézményes közoktatásnak a középfokú oktatásra épülő fokozata. Zsigmond kir. →*Óbudai Egyeteme* a középkori m. egyetemalapítási kísérleteknek egyike volt. A 13–15. sz.-ban felsőfokú isk. volt a domonkosok *Studium Generaléja* a várbeli kolostorban. Buda visszavívása után a jezsuiták még a 17. sz.-ban Budán, a piaristák pedig a 18. sz.-tól Pesten oktatták felső fokon noviciusaikat teológiára és bölcsészetre. A pálosok pesti kolostorában is folyt felsőfokú képzés 1767–83 között. A Nagyszombatban 1635-ben alapított egyetem 1777-ben Budára, 1784-ben pedig Pestre költözött (→*Eötvös Loránd Tudományegyetem*, →*Semmelweis Orvostudományi Egyetem*, →*Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Egyetem*). A kolozsvári egyetem 1872. évi alapításáig az egyetlen m. tudományegyetem volt. A műszaki oktatás felsőfokú intézménye az →*Institutum Geometricum* (1782–1850) és a →*József Ipartanoda* (1846–56) volt. A kettő egyesítéséből jött létre 1871-ben a →*Budapesti Műszaki Egyetem*. A múlt század utolsó harmadában alakultak a mai művészeti főisk.-k, ill. egyetemek elődei (→*Magyar Képzőművészeti Főiskola*, →*Színház- és Filmművészeti Főiskola*, →*Magyar Iparművészeti Főiskola*, →*Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola*). Agrár jellegű volt az →*Állatorvostudományi Egyetem* és a →*Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem* elődje, a *Kertészeti Tanintézet* (1894). A gazd. felsőfokú képzés a →*Budapesti Kereskedelmi Akadémián* és a →*Keleti Akadémián* indult. 1872-től folyt a tisztképzés a →*Ludovika Akadémián*. 1914-ben Bp. már az ország legnagyobb isk.városa volt, de a ~ nem volt fölényben a főv.-ban. Az itt működő kilenc ~i intézménnyel szemben más városokban 38 ilyen intézmény volt (a legnagyobb számban teológiai főisk.-k és jogakadémiák). 1920 után mindössze két felsőfokú oktatási intézmény létesült a főv.-ban: a →*Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola* és a →*Magyar Testnevelési Egyetem*. Vidéken három új egyetem létesült (Szeged, Debrecen, Pécs), a selmecbányai főisk. Sopronba került, elcsatoltak viszont 19 főiskolás várost, így a 30-as években a 11 bp.-i felsőfokú tanintézet mellett csak 23 volt más városokban. – 1948 után a Tudományegyetemből és a Műegyetemből új intézmények alakultak, de alapítottak újakat is: →*Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem* (1948), →*Budapesti Pedagógiai Főiskola* (1947–55), →*Gazdasági és Műszaki Akadémia* (1949–53), *Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem* (1952–89), *Pártfőisk.* (1948–89). 1961 és 1966 között felsőfokú technikumok működtek. Ezek részben főisk.-vá alakultak, részben megszűntek. E műszaki (→*Bánki Donát Gépipari Műszaki Főiskola*, →*Kandó Kálmán Villamosipari Műszaki Főiskola*, →*Ybl Miklós Építőipari Műszaki Főiskola*, →*Könnyűipari Műszaki Főiskola*), gazdasági (→*Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola*, →*Külkeres-*

A budapesti felsőoktatási intézmények (egyetemek, főiskolák) hallgatóinak száma (fő)

Tanév	Nappali tagozaton	Ebből nő	Esti tagozaton	Levelező tagozaton	A hallgatók száma összesen
1955/56	20 656	4 882	2 535	8 715	31 906
1960/61	16 950	5 541	1 185	7 585	25 720
1965/66	27 282	10 494	12 854	9 608	49 744
1970/71	26 116	11 033	7 621	7 358	41 095
1975/76	29 803	13 174	8 272	12 033	50 108
1980/81	30 032	13 740	7 502	13 961	51 495
1985/86	30 734	15 192	5 876	12 461	49 071
1989/90	32 868	15 436	4 996	9 073	46 937

kedelmi Főiskola, →Pénzügyi és Számviteli Főiskola), közigazgatási (*→Államigazgatási Főiskola*), egészségügyi (*→Orvostovábbképző Egyetem, →Nemzetközi Pető Intézet*), tanárképző (*→Budapesti Tanítóképző Főiskola*) – eredetileg középfokú oktatási intézményként működött felsőfokú intézmények –, a két katonai felsőoktatási intézmény és az egyházak főiskolái 1990-ben harmincháromra növelték a budapesti felsőoktatási intézmények számát. Mo. más városaiban – a kihelyezett karokat és tagozatokat nem számítva – negyven felsőfokú intézmény működik.

Felsőipariskola, Állami: *→Bánki Donát Gépipari Műszaki Főiskola; →Petrik Lajos Vegyipari Szakközépiskola; →Ybl Miklós Építőipari Műszaki Főiskola*

Felső-Kecske-hegy (III. ker.): a *→Hármashatár-hegy* tömegéhez tartozó, nummulitiszes mészkővel és briozoás márgával részben fedett, felső triász dolomitból felépült rög (443 m). DNy felé meredek lejtővel a *→Felső-Szép-völgyi-medencére* hanyatlik le, K felé a *→Tábor-hegytől* keskeny, DK felé a *→Remete-hegytől* tágas nyereg különíti el. Felszínét ültetett fenyőerdő borítja.

felsőkrisztinavárosi római katolikus plébánia és templom, *Keresztelő Szt. János plébánia* (XII. Apor Vilmos tér 9.): 1929-ben alakult a Csörsz u.-i Kápolna Egy. A szentmiséket a Vöröskereszt Kórházban, majd az Istenhegyi úti iskolatestvéreknél, később a Németvölgyi úti hadirokkant otthonban mutatták be. 1931-től kihelyezett lelkészség, 1940 óta plébánia. A templom építése 1941-ben Irsy László tervei alapján indult, de a háború miatt csak az altemplom készült el. Így továbbra is az 1940-ben elkészült kistemplom maradt a plébánia temploma, mely Fiala Ferenc építészmérnök tervei szerint épült. A plébániaép. előtti parkban áll az a Krisztus-szobor, amelyet 1950-ben a sas-hegyi Notre Dame de Sion zárda kertjéből hoztak ide. Vele szemben áll 1975 óta Máriahegyi János Mária-szobra. A plébánia területén, a Németvölgyi út és a Bürök u. kereszteződésénél van a Szt. Márton-kápolna, amelyet a környék szőlősgazdái 1884-ben emeltek.

Felső Országút: *→Margit körút*

Felső-patak-hegy (II. ker.–Bp. közig. határa): hárshegyi homokkővel fedett dolomitrög (312 m). Meredek ÉNy-i oldalát tölgyes borítja. D-i, DK-i lankásabb lejtői fátlanok. Főleg az É-i részein a hárshegyi homokkőből változatos alakzatú tömbök, ingókövek formálódtak ki.

Felsőrákos: *→Kőbánya*

Felsőszigeti vendéglő: 1869-ben épült a Margit-szigeten Ybl Miklós tervei szerint. Az 1880-as években Kaps József, 1936-ban a Palatinus Park Rt. bérelte, és jelentősen átalakították. A II. vh. idején elpusztult.

Felső-Szép-völgyi-medence (II–III. ker.): a *→Hármashatár-hegy* D-i oldalának dolomitrögei között kialakult ÉNy–DK-i irányú kis süllyedék. A medencét kiscelli agyag tölti ki, melyre különböző vastagságban lösz és kőzettörmelékes löszszerű lejtőüledék települt. É-ról a Hármashatár-hegy, Nyról az *→Újlaki-hegy, →Kecske-hegy*, D-ről a *→Látó-hegy, →Remete-hegy*, K-ről a *→Tábor-hegy* és a *→Felső-Kecske-hegy* keretezik. D felé a medence a Remete-hegy és a Látó-hegy között beréselt keskeny, szurdokszerű antecedens völgyszakasszal kapcsolódik a *→Pál-völgy*höz. Csapadékvizeit időszakosan a Szépvölgyi–Pál-völgyi-árok részben már befedett mélyedése vezeti le a Duna felé. Hullámos felszínét erdőfoltok, rétek és szántóföldek, valamint kisebb szőlőskertek tarkítják. A *Virágos-nyereg* felől érkező turistaút mentén szép, öreg szelídgesztenyefa díszlik.

Felsővásár tér: *→Batthyány tér*

Felszabadulás tér: *→Ferenciek tere*

Felszabadulási emlékmű (XI. Gellért-hegy): az 1947-ben felállított nagyméretű szoborkompozíció Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotása. A 14 m magas, pálmaágat tartó nőalak kiemelkedik a szoboregyüttesből: a két oldalán fáklyát tartó férfialak, és középen, a talapzat alacsonyabb szintjén álló szovjet zászlós katona kompozíciójából. 1992-ben a szovjet katona alakját eltávolították az emlékműről. Az egykori mű építészeti megoldása B. Joffán és A. Geraszimov közreműködésével készült.

Felten és Guilleaume Kábel, Sodrony- és Sodronykábelgyára: *→Magyar Kábel Művek*

felüljárók: *→alul- és felüljárók; →gyalogfelüljárók*

Felvinci út (II. Marczibányi tér–Kapor u.): **27. sz.:** lh. (Opaterny Flóris, 1937).

Felvinczi Takáts Zoltán (Nagysomkút, 1880–Bp., 1964): művészettörténész, a keleti művészetek szakértője. *Hopp* Ferenc hagyatékából 1919-ben létrehozta a →*Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum*ot, s ezt 1948-ig tartó ig.-sága alatt jelentős mértékben továbbfejlesztette.

A Felszabadulási emlékmű

felvonógyártás: 1873 után Bp.-en a nagy számú, sokszintes bérház és közép. jelentősen megnövelte a felvonók iránti igényeket. Az építkezésekkel együtt növekvő felvonókereslet, a javítási és karbantartási szükséglet oda vezetett, hogy a külföldi cégek (Stiegler, Flohr, Schindler, Otis) képviseleti szerződéseket kötöttek, majd fióküzemeket létesítettek. Az 1896-os millennium építkezési konjunktúrájára alapozva a bécsi A. Freissler, 1897-ben a F. Wertheim & Co. fióküzemeket létesítettek Bp.-en. Haverland Antal abban az évben alapította a mai VIII. Nap u.-ban az első m. felvonógyárat. – A felvonógyártó üzemek közül a Lehel u. 10. sz. alatt működő Wertheim cég emelkedett ki. 1898–1921 között átlagban 100 munkással dolgozott, s kb. 1000 felvonót szállított nemcsak a főv., hanem más városok emeletes házai és közép.-ei részére. – Bp.-en 1900-ban 400, 1910-ben 800, 1920-ban 1300 felvonó volt üzemben. – 1921-ben alakult meg a *M. Felvonó- és Gépgyár Rt.* (Wertheim és Tsa utóda) cég (MFG), melyet Schwartz Lajos alapított családi rt.-ként, megvásárolva a bécsi cég fióküzemét. Itt készültek a Postatakarékpénztár Hold u.-i központjának csekkszállító konveyorjai, a Corvin Áruház mozgólépcsői és 30 személyes „óriásliftje", az MNB páncéltermeinek levegőcserélő berendezése, a Csepeli Szabadkikötő 3000 kg-os és a József krt.-i Technológiai Iparmúzeum 2000 kg-os teherfelvonói, az Új Lóversenytér kormányzói páholyának alsófüggesztésű járószéke, a Baleseti Kórház (1940) kétsebességes betegszállító liftje. Az MFG forgóparkettjei működtek az Arizona mulatóban és a margit-szigeti Póló bárban. A kisrákosi gyakorlótér ejtőernyős ugrótornyában szintén a cég felvonói üzemeltek. – 1943-ban az MFG mellett működött még a Haverland gyár; a Rotor Felvonó- és Gépgyár, mely 1933-ban alakult, s a Szabolcs u.-ban volt telepe; Mártonffy Ferenc Csanády u.-i üzeme, mely 1939-ben alakult; az Express Liftgyár; Rózsa és Kerekes mérnökök cége szintén 1939-ben alakult és a Csáky u.-ban volt a telepe; a Gyuriczaféle felvonóüzem a Fűrész u.-ban (1941), s még 11 kisebb üzem és műhely, melyek kartellbe tömörültek. Az MFG részesedése, mint legnagyobb ágazati váll.-é, 42,5%-os volt. Az MFG 1921–49 között átlagban 200 munkást foglalkoztatott s 1500 új felvonót gyártott, ill. 1000 felvonó folyamatos karbantartását látta el. A piac kicsinysége miatt a ~ üzemei egy sor rokonprofilú terméket kényszerültek gyártani. – Az 1948. évi államosításokat és profiltisztítást követően az MFG monopolhelyzetbe jutott, mint az ágazatban egyedül megmaradt váll. Megkezdődött az export is. 1949–62 között 7204 felvonó készült, ebből 4000 szovjet exportra, 124 más országokba. A típuscsalád hiánya miatt a gyártás egyedi jellegű maradt, széles kooperáció valósult meg. A ~ műszaki színvonala 15–20 évvel maradt el az átlagos szinttől. – Az ún. szoc. nagyiparosítás keretében 1963-ban a Bp.-i Hajtóműgyárat, az Autó- és Traktoralkatrészgyárat és az MFG-t *Hajtómű- és Felvonógyár* elnevezéssel összevonták. A 3. sz. Gyáregységben három telephelyen (XIII. Lehel út 12., Váci út 47. és 98.) folyt a ~ a 15 éves lakásépítési programra és a szovjet exportigények szükségleteire alapozva. A műszaki fejlesztésre a felfokozott gyártás miatt nem jutott energia. 1963–72 között hazai megrendelőknek 6003 felvonót, exportra 5307 liftet szállítottak. Közvetlenül mintegy 1000 fő, kooperációban többezren dolgoztak a ~ban. 1973-ban a Ganz-Mávag Mozdony Vagon és Gépgyár kapacitáskihasználatlanságára és a műszaki fejlesztés elodázhatatlanságára hivatkozva a Ganz-Mávag újonnan létesített felvonógyárába koncentrálták a ~t. A *Ganz-Mávag Felvonógyár* átvette a XIII. ker. telephelyeket a Hajtómű és Felvonógyártól, s a VIII. Kőbányai úti telepén 8600 m²-es korszerűen berendezett szerelőüzemet alakított ki. – Az újjászervezett ~ a svájci–olasz Schindler AG-től vásárolt licencen alapulva kezdődött el, kb. 2000 dolgozóval. 1979-re a GMF-Schindler felvonócsalád valamennyi tagjának gyártása beindult. Az elektronikus vezérlésű felvonók 50 kg-tól 10 000 kg-ig a személy- és teherfelvonók terén valamennyi igénynek megfeleltek. A licencadó céggel létesített kooperáció kibővítette a ~ exportlehetőségeit: a Szovjetunión kívül számos közel-keleti, afrikai országba és Svájcba is szállítottak főv.-ban gyártott felvonókat. Másfél évtized alatt, 1987-ig 12 000 felvonót gyártottak és 10 000-nél többet szereltek fel. – 1988-tól az életképtelenné vált Ganz-Mávag 16 önálló váll.-ra bomlott. Megalakult a

Ganz Felvonószerelő Váll., amely alig másfél év múltán a privatizáció keretében tulajdonost és nevet váltott. 1990 őszétől *Schindler-Ganz Lift Kft.* (VIII. Golgota u. 6.) elnevezéssel folytatta a ~t. A hazai és a szovjet piac összeomlása után Svájcba, Németo.-ba és Angliába exportál. Ugyancsak 1990-ben hozta létre a *Gép- és Felvonószerelő Váll.* az Otis Elevator Co. részvételével a →*GFV–Otis Felvonó Kft.*-t.

Felvonóipari Szakgyűjtemény: →*ipartörténeti szakmúzeumok, gyűjtemények*

Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt.: →*Lampart Vegyipari Gépgyár*

Fémbútor- és Drótszövetgyár: 1935-ben alakult Haidekker Sándor Rt. elnevezéssel, 1949-ben államosították, azután Láncárugyár Nemzeti Váll.-ként, ugyanezen év végétől mint Fémbútorgyár Nemzeti Váll. üzemelt. A ~ nevet 1958-ban vette fel. 1967-ben beolvadt az *Elektroakusztikai Gyár*ba.

Fémmunkás Kereskedelmi és Fejlesztési Rt. (XIII. Frangepán u. 7–11.): nevezetes elődei az 1909-ben Angyalföldön alapított *Haas és Somogyi Rt.* és az 1866-ban a Jugfer-család által létesített *Magyar Királyi Udvari Mű-, Épületlakatos, Iparművészeti Fémáru Gyár.* – 1963-ban összevont nagyváll. Bp.-en négy üzeme és egy fejlesztő szervezete működik, vidéken három gyára (Kecskemét, Székesfehérvár, Nyíregyháza) volt. 1983-ban leányváll.-ot alapított ép.szerviz munkálatok, garanciális időn túli javítások, karbantartások elvégzésére, mely 1989-től önálló kft. formájában működik. A váll. gyártmánystruktúrája átfogja a korszerű nyílászáró szerkezetektől a komplett létesítményekig a teljes épületlakatos-ipart. A váll. 1990-ben alakult rt.-vé.

Fémötvöző Vállalat: →*Metallochemia Vállalat*

Feneketlen-tó (XI. ker.): közel 1 ha felszínű, hosszúkás alakú kis tó a *Kosztolányi Dezső tér* közelében, a *Bartók Béla út* jobb oldalán. Az átlag 4 m-es, legmélyebb helyén 5,4 m-es víztömeg egy régi agyagfejtő mélyedését tölti ki. A tómedencét képező oligocén *kiscelli agyag* pirittartalma benne tömény (1200–1400 mg/l) keserűvizet hoz létre. Mivel a tó a →*Gellért-hegy* szélárnyékában fekszik, csendes vizében a hőmérséklettől függően periodikusan kialakul a mély tavakra jellemző ún. *termikus ugróréteg*. E szint alatt kénhidrogén-tartalmú vizében semmiféle élet nem lehetséges. A tó vízutánpótlása a kiscelli agyag felszínén összegyülekező talajvízből származik. A ~ körül 1960-ban 41 ezer m² területű szép parkot, a mai Frankfurt parkot, létesítettek (tervezői: Möcsényi Mihály és Krizsán Zoltánné), benne található az 1650 főt befogadó Budai Park Színpad. Szomszédságában épült a *Flamenco Occidental* szálloda.

Fényes Elek (Csokaj, 1807–Újpest, 1876): statisztikus, az MTA l. tagja (1837), a mo.-i statisztika megalapítója. Pozsonyban ügyvédi vizsgát tett. 1836-ban Pestre került, részt vett a M. Iparegy. megalapításában, majd mint alelnök a vezetésében is. Az általa alapított pesti írói körből (1842) fejlődött ki a *Nemzeti Kör*, amelynek elnöke volt. Szemere Bertalan belügymin. megbízásából megszervezte az Orsz. Statisztikai Hivatalt, s ő lett annak első vezetője (1848–49). A szabadságharc bukása után börtönbüntetést szenvedett, szabadulása után főleg statisztikai jellegű munkát végzett. Munkái forrásértékűek bp.-i vonatkozásban is. *F. m.* Magyarország geographiai szótára... I–II. kötet (Pest, 1851).

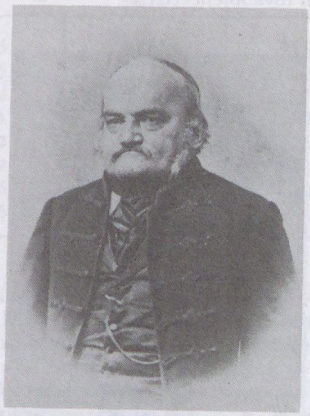

Fényes Elek

Fényes Adolf Terem (VII. Rákóczi út 30.): 1990-ig a *Kiállítási Intézmények* felügyelete alá tartozó kisebb kiállítóhelyiség volt. Bemutatkozó kiállításokon kívül (Kondor Béla: 1959, Karátson Gábor: 1968 stb.) ez a helyiség adott otthont a kísérletező törekvések számára (Fajó János: 1968, Bak Imre: 1970, Paizs László: 1971 stb.). 1947-től a *Fővárosi Népművelési Központ*, 1950-től a *Fővárosi Képtár*, 1954-től a →*Műcsarnok* (Kiállítási Intézmények) rendezte meg a ~ kiállításait. Helyén 1990-től az →*Árkád Galéria* található.

Fényes Adolf u. (III. Lajos u.–Kálvin u.): 1862-ben *Kronengasse*, 1870-ben *Korona u.*, néhol *Nagykorona* v. *Kissor u.* is. 1874-ben *Kiskorona u.* elnevezést kapott (megkülönböztetésül a belvárosi és lipótvárosi hasonló u.névtől). 1951-ben *Fényes Adolf* festőművészről nevezték el.

Fényes Cirkusz: →*Fővárosi Nagy Cirkusz*

Fenyítő Bizottság: a 19. sz. elején hozták létre. Hatáskörébe tartozott a rabok kihallgatása és esetleges megbüntetése. A ~ összetétele: egy tanácsnok, aki egyben a biz. elnöki tisztségét is ellátta, a város kapitánya, egy ügyész és egy jegyző. A tanácsnokot, az ügyészt és a jegyzőt havonként váltották.

fényképészet: 1839-től, az első dagerrotípiák elkészülése óta óriási iramban fejlődött. Mo.-on szinte a felfedezéssel egyidőben kezdtek foglalkozni vele. Az egyik legelső m. amatőrfényképész a bp.-i egyetem fizikaprofesszora, *Jedlik* Ányos volt, aki tudományos szempontból rendszeresen készített felvételeket. A tudományos életben mégsem ő volt az, aki az eljárást bemutatta, hanem *Vállas* Antal matematikaprofesszor. A legelső hivatásos „fényképíró" azonban *Marastoni* Jakab (Jacopo) volt, akinek Bp.-en létrehozott műterme európai viszonylatban is az elsők között volt. A múlt század közepén egymás után nyíltak meg Pesten és Budán a dagerrotípia

Fenyőmadaras

műtermek. Legismertebb *Strelisky* Lipót volt. (Nála készültek pl. Petőfi és Görgey arcképei.) – A ~i vállalkozások közül kiemelkedik a →*Klösz György és Fia Műintézet Rt.*, mely 1867-től működött. – A századforduló másik neves fényképésze *Erdélyi* Mór, szabad felfogású arcképek, hangulatos tájképek és városfelvételek alkotója, a fotóriport és a sportfényképezés úttörője. Ösztönözte a szakfényképész-mozgalmat; ezenkívül irodalmi munkássága is jelentős. – A II. vh. után 1951-ben alakult meg az első, lakosságot is ellátó áll. fényképész váll. a →*Fővárosi Fotó Vállalat*. Elődje a M. Fotó Váll. (1949) még együtt foglalkozott a közületi (sajtó stb.) és a lakossági ellátással. – 1954-ben a személyi igazolványok bevezetése óriási feladatként az ország lakosságának lefényképezését jelentette, méreteit tekintve már igazi nagyip. munka volt. – A portrékészítés és az amatőr fényképek kidolgozásának feladatköre többször kiegészült (fotócikkek árusítása, képeslevelezőlap árusítás, nyomdai sokszorosítás, fénymásolás, kisfilmkészítés). – Az elavult berendezéseket fokozatosan korszerűsítették, gondot fordítottak a fényképésztanulók képzésére; már korán felhasználták a legmodernebb újításokat (pl. a színestechnika alkalmazása). A Főv. Fotó Váll. 1952 okt.-étől 1963-ig a Bp.-i Vegyesipari Tröszt irányítása alatt működött. Ekkor ismét önálló lett. A lakosság igényeinek növekedésével profilmegosztást hajtottak végre: színes amatőr szolgáltatással a *FŐFOTO*, fekete-fehér szolgáltatással az *OFOTÉRT*, közületi szolgáltatással az MTI, tágabb értelemben vett portrészolgáltatással Bp.-en a *Bp.-i Fényképész Szövetkezet* foglalkozott, majd megjelent a *FOTEX*, mely sokkal gyorsabb szolgáltatásaival versenyre késztette a régi áll. vál..-okat is. A 90-es évek elejétől sor került a főv. fotóváll.-ok privatizálására, és megjelentek a külföldi cégek (PORST, Soothers) is.

Fenyő László (Bp., 1902–Rohonc, 1945): költő, újságíró. Bp.-en tett kereskedelmi érettségit. A Nyugat állandó munkatársa volt. Írásai a Népszavában, a Pesti Naplóban és az irodalmi folyóiratokban jelentek meg. 1937–40-ben könyvtáros a Baumgarten-alapítvány könyvtárában. Jellegzetesen bp.-i költő volt, verseiben a magányos városi ember szólalt meg (*Őszi kávéház*, 1936; *Városliget*, 1943). A Teréz krt. 37. sz. házban lakott (emléktábla).

Fenyőgyöngye (II. ker.): a →*Pál-völgy*nek a →*Látó-hegy* és a →*Remete-hegy* (óbudai) között kialakult, fenyőkkel beültetett festői, szurdokszerű szakasza.

fenyőmadaras, *Krammetsvögler*, népiesen *Kranavetter:* mozgó madárárus. A ~ általában felvidéki szlovák (hornyák). Az egyik legrégebbi u.-i árus Pesten. Szíjra fűzött fenyőrigókkal járta a pest-budai u.-kat, de az állandó piacokon is megtelepedett. „Kronawit kauffte" kiáltással kínálta inyencségnek számító apró madarait. A ~ról u.-t is neveztek el: 1820 után a mai V. Széchenyi u.-t, később az Árpád u.-t hívták Fenyvesmadár u.-nak.

FÉNYSZÖV: →*Budapesti Fényképész Rt.*

Fenyvesmadár u.: →*Széchenyi u.*

Ferdinánd híd: a Lehel tér és a Szív u. között építették a Nyugati pu.-ra befutó vasúti vágányok áthidalására. A főv. 1874-ben perrel kényszerítette az Osztrák–Magyar Államvasúttársaságot az akkori Kétszív u.-i híd építésére. A 290 m hosszú híd három részből állt. A mai Podmaniczky u. felőli része 23 kövezett bolthajtáson állt. A középső része vas rácsszerkezettel épült. A mai Lehel tér felőli szerkezetét vasgerendákból építették, és két-két vasoszlopra támaszkodott. 1940-ben Sávoly Pál tervei alapján átépítették. A mai ~ 23 nyílású, szerkezete vasbeton, bordás lemezekkel. Hossza 287,8 m; szélessége 18 m, amelyből 3–3 m jut a gyalogjárókra.

Ferdinands Platz: →*Kapisztrán tér*

Ferdinánd tér: →*Kapisztrán tér*

Ferdinánd u.: →*Petermann bíró u.*

ferences bazár (V. Ferenciek tere): háromemeletes kora eklektikus saroklh., középrizalitján négyemeletes, 7–7–7 ablakkal. Tágas L alakú udvarára üzletek nyílnak, s átjáróul szolgál a *Kossuth Lajos u.* felé. A Kossuth Lajos u.-i homlokzata földszintjén barokk jellegű kolostorboltozatos helyiséggel. A ~t Frey Lajos tervei alapján Kéler Napoleon építette (1876–77) a lebontott barokk ferences rendház helyén. A ~ érdekes példája a főv. múlt század végi élénk kereskedelmi életének, mely a Belváros területén a galériaszerű fedett vagy nyitott belső udvarokat igyekezett hasznosítani. Erre az adottságok ma is megvannak.

ferencesek, *Szent Ferenc rendje, Ferencrendiek, franciskánusok, Ordo Fratrum Minorum, O. F. M.:* Assisi Szt. Ferenc követőiből alakult ki a r. k. egyház legnépesebb szerzetesrendje. A „kisebb testvérek" koldulórendjét III. Honorius pápa erősítette meg írásban, 1223-ban. A ~ 1228 táján, először Eszter-

gomban telepedtek meg Mo.-on. 1233-ban már önálló rendtartományt alkottak, később több rendtartományuk virágzott. A *mariánus* (Szűz Máriáról nevezett) provincia tagjait IV. Béla telepítette a budai vár és a középkori budai város köré, a Várszínház tájékára, ahol az evangelista Szt. János tiszteletére templomot és kolostort építettek. Isk.-juk volt és orsz. jelentőségű egyházi tanácskozásokat tartottak benne. A 15. sz.-ban a fegyelem lazult és a szerzetesközösség megfogyatkozott. 1443-ban helyüket a *salvatoriánus* (az Üdvözítőről nevezett) provincia tagjai foglalták el. Közöttük működött Temesvári Pelbárt a nagy hitszónok, a középkori m. irodalom kiemelkedő alakja. A törökök a kolostort és templomot mohamedán kultuszhelynek *(Basa-dzsámi)* használták. 1686-ban mariánus ~ voltak a felszabadító sereg tábori papjai. Régi kolostoruk helyett a *Mária Magdolna-templom* megmaradt tornyát és a körülötte lévő telket kapták meg. Itt emeltek házat és kápolnát. A 18. sz. második felében a Vízivárosban építkeztek (I. Fő u. 41–43.); ezt a templomukat és kolostorukat 1785-ben az →*Erzsébet-apácák* kapták meg, a ~ pedig az →*Ágoston-rend*iek országúti házába költöztek (II. Margit krt. 23.): →*budai ferences római katolikus templom és rendház*. – A mariánus rendtartomány tagjai telepedtek meg a 13. sz.-ban, IV. Béla uralkodásának idején a *Nyulak szigetén* (→*margitszigeti ferences kolostor*). 1250–60 között épült Veronai Szt. Péter tiszteletére a mariánus provincia pesti temploma és kolostora a Szt. Péter u.-ban (→*pesti ferences templom*). 1444-ben ide is a szigorúbb fegyelmű salvatoriánus provincia tagjai költöztek. Közöttük élt és működött Laskai Osvát, Vásárhelyi András (1508-ban írt Mária-himnusza a legrégibb m. népének, ő az első név szerint ismert magyarul író költő). A török uralom után ide is a mariánus ~ tértek vissza és Alcantarai Szt. Péter tiszteletére templomot és kolostort építettek. Templomukat – mivel 1950-től a mariánus provinciát betiltották – 1990-ig az esztergomi főegyházmegye látta el lelkipásztori szempontból. Pest belvárosának leglátogatottabb temploma, egésznapos gyóntatással. A budai kolostor 1900 óta a Kapisztrán Szt. Jánosról nevezett rendtartomány székhelye. Ez a provincia 1950-től az áll. engedélyével Szentendrén és Esztergomban két gimn.-ot tarthatott fenn. (→még *budai ferences könyvtár, Páduai Szent Antal ferences templom*) – *Irod.* Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Mo.-on 1711-ig (I–II., Bp., 1924).

Ferences Mária Misszionárius Nővérek Társulata: 1877-ben francia földön alapított missziós szerzeteskongregáció. Mo.-ra 1899-ben jöttek, Budán óvodát és bölcsődét nyitottak, és ajtajukra kiírták: „Egy tál meleg étel mindig kapható!". 1902-től a pesti, Hermina úti kolostoruk lett anyaházuk. (Boldog Hermina nővérük Kínában halt vértanúhalált.) Iparisk. oktatással, háztartási ismeretek tanításával is foglalkoztak. 1950-ben működésüket betiltották.

ferenchalmi kápolna (II. Budakeszi út 51/b): Kalmárffy Ignác bíró építtette két kis homlokzati toronnyal, részben a *budaszentlőrinci pálos kolostor* köveiből 1818–22 között, praeromantikus stílusban. A zugligeti plébániához tartozik, de romos volta miatt jelenleg nincs egyházi használatban.

Ferenc-halom: a Kis-Hárs-hegytől D, DK-re húzódó rög (291 m). Felszíne zömében →*dolomit*ból és dachsteini mészkőből épült fel. É felé a Kuruclesi-völgyre meredek, D felé a →*Zugliget*re lankásabb lejtővel hanyatlik le. Oldalában létesült (az egykori Cserkészpark helyén) a tévesen hárshegyinek nevezett kemping. Szomszédságában vannak a főv. isk.-k ligetes nyári táborai.

Ferenc-hegy (II. ker.): a →*Hármashatár-hegy* csoportjába tartozó, K–Ny-i irányban hosszan elnyúlt, lapos, keskeny gerinc (265 m). Felszíne felsőtriász dolomit alapzatra települt nummuliteszes mészkőből felépült, briozoás és →*budai márgá*val övezett. A *Pál-völgy*re, ill. a →*Zöldmáli-völgy*re tekintő É-i lejtője igen meredek, K, Ny és főleg D felé azonban már lankásan hanyatlik le. DK felé a →*Szemlő-hegy*től és a →*Rókus-hegy*től tágas, lapos

A Ferdinánd híd 1890-ben

Ferenc-halom (rézkarc, 1827)

nyergek választják el. Az említett rögök és a ~ között budai márga térszínen egy csaknem lefolyástalan kis mélyedés helyezkedik el, melyet DK-ről a →*Rózsadomb* zár le. A ~ gerince Ny felé kissé felmagasodva egységesen a Gárdonyi Géza rétig húzódik, de a hegy elnevezése csak a Törökvész út és a Pusztaszeri út közötti szakaszra vonatkozik. A gerinctetőn és É-i lejtőjén kopár foltok bokrokkal, bozótosokkal, míg a D-i lankás oldalán gyümölcsösök és kertes villák húzódnak. DNy-i végében nummuliteszes mészkőben alakult ki a →*Ferenchegyi-barlang*. (→még *Vérhalom*) – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Ferenc-hegyi-barlang: hévizes eredetű, labirintusszerű barlangrendszer a Hármashatár-hegy csoportjához tartozó →*Ferenc-hegy* Ny-i részén.

A Ferenciek tere 1842-ben

A Ferenciek tere a Klotild-palotákkal

A Nereidák kútja a Ferenciek terén (Uhrl Ferenc, 1835)

1933-ban, a Törökvész úton végzett csatornázási munkák során tárult fel, jelenleg használt bejárata a hegy DNy-i oldalában, 262 m-es tengerszint feletti magasságban nyílik. Első szakaszainak feltárói a Bp. Egyetemi Turista Egy. barlangkutatói voltak, majd 1963–64-ben a Vámőrség csoportja a már ismert részektől K-re újabb jelentős szakaszokat tárt fel. A ~ összhossza meghaladja a 4 km-t. Befoglaló kőzete zömmel felső-eocén nummuliteses-discocyclinás mészkő, a felső járatok egy része felnyúlik azonban a fedő briozoás márgába is. A ~ alaprajzának bonyolultságára jellemző, hogy a jelentős hosszúságú járatrendszer csupán 270 × 120 m-es alapterületet fed le. A helyenként szabályos rombusz-hálózatot alkotó, szűk, hasadékjellegű folyosók kifejezően szemléltetik, hogy kialakulásuk az alapkőzetet tagoló tektonikus repedések mentén történt. Az elsőként feltárt Ny-i rész öt főhasadéka ÉNy–DK irányultságú; míg a K-i részen eddig ismertté vált tíz főhasadék ÉÉNy–DDK-i irányt követ, az itt két szintben húzódó járatokat mély aknák kötik össze. Szűk járatai miatt nehezen járható, legnagyobb terme – a *Bocskai-terem* – is csupán 10 × 10 m alapterületű. Ásványkiválásait elsősorban gazdag, sárgás színezetű borsókőlerakódások és idős, táblás baritkristályok képviselik. Különleges képződményei a rostos-üreges szerkezetű „kalcitszivacs" és a fehér, vattaszerű lublinit; a cseppkövek itt ritkák. A középső-pleisztocén hévforrástevékenységet a barlang formaelemei és ásványkiválásai mellett a felszínen kiterjedt édesvízi mészkőlerakódás is jelzi. A ~ mérete,

képződményei, genetikai és morfológiai értékei alapján Mo. fokozottan védett barlangjai közé tartozik. Természetvédelmi és életvédelmi okokból lezárt, csak barlangkutatók számára s a barlangot jól ismerő vezetővel látogatható. – *Irod.* Kordos László: Magyarország barlangjai (Bp., 1984).

Ferenciek tere (V. ker.): K-en a mai *Petőfi Sándor u.*, ill. *Károlyi Mihály u.* vonala, Ny-on a *Klotild-paloták* által határolt tér. A török hódoltság előtt és alatt egy részét a *Búzapiac* foglalta el. A →*Belváros* újjáépítése alőtt a *Hatvani u., Kígyó tér, Kígyó u., Sebestyén u. és Sebestyén tér* volt a helyén. A Belváros átépítésével létesült a ~, melynek neve 1921-ig *Kígyó tér*, ekkor gr. Apponyi Albert születésének hetvenötödik évfordulóján *Gróf Apponyi Albert tér*nek nevezték el. 1951–1991 között Felszabadulás tér volt a neve. A metró M3 vonalának építésekor (1976-ig) a térfalaktól eltekintve teljesen megváltozott: a villamos vonala megszűnt (1973), ugyanígy a Károlyi Mihály u.-val és a Petőfi Sándor u.-val való közúti kapcsolat is. A Kígyó u. gyalogosutca lett, és a ~ gyorsforgalmi részével együtt díszburkolatot kapott. A metró és a gyalogos-aluljárójának szintje között elágazásos közúti aluljáró épült, ennek forgalma egyirányú, a Károlyi Mihály u.-t köti össze a Petőfi Sándor u.-val és az *Erzsébet híd*dal. A →*Nereidák kútja* csaknem pontosan az eredeti helyére került vissza. A helyreállított →*Párisi udvar*t a Haris közig továbbépítették, Pázmány Péter szobra a Horváth Mihály térre került.

A Ferenciek tere 1985-ben

Az egykori Belvárosi Takarékpénztár székháza a Ferenciek terén

Ferenc József Földalatti Villamos Vasút Rt.: →*földalatti vasút*

Ferenc József-híd: →*Szabadság híd*

Ferenc József Kereskedelmi Kórház: →*Péterfy Sándor utcai Kórház-Rendelőintézet*

Ferenc József koronázási jubileumi díj: művészeti díj. A főv. 1892. ápr. 20-án, a kir. koronázásának 25. évfordulóján alapítványt létesített művészeti díjak adományozására. Hosszas huzavona után 1896-ban úgy döntöttek, hogy évente egy 2400 forintos díjat adnak váltakozva tudományos és irodalmi alkotásra, 2000 Ft-ot képzőművészeti, 2400 Ft-ot műépítészeti és 800 Ft-ot zenei alkotásra. 3000 Ft-ot külön kezeltek a kereskedelemben, ill. iparban szerzett érdemek jutalmazására. 1897 és 1922 között 149 díjat osztottak ki, majd 1927 és 1944 között újabb 45-öt. A ~ért folyamodni kellett, tehát ösztöndíj jellegű volt. Az alkalmanként kijelölt bíráló bizottság döntött a kérelmekről. A díjazottak kiválasztásában szempont volt, hogy művészi tevékenysége kapcsolódjék Bp.-hez. A jelentősebb díjazottak: *Tudomány:* az első 1898-ban Simonyi Zsigmond, majd Bodnár Zsigmond, Harrer Ferenc, Pásztor Mihály, Gárdonyi Albert, Fülep Lajos, Horváth Henrik, Nagy Lajos, az utolsó Szilágyi János.
Irodalom: az első 1897-ben Benedek Elek, majd Ady Endre, Krúdy Gyula, Gáspár Jenő, Kodolányi János, Darvas József, Koroda Miklós, Ignácz Rózsa, az utolsó Kézai Béla.
Képzőművészet: az első 1898-ban Kallós Ede, majd Márffy Ödön, Gulácsy Lajos, Farkas Aladár, Szőnyi István, Pátzay Pál, az utolsó Czene Béla.
Műépítészet: az első 1898-ban Orbán Ferenc; utóbb kevesen és az építőművészet szempontjából nem jelentős személyek kapták.
Zeneművészet: az első 1897-ben Dohnányi Ernő, majd Bartók Béla, ifj. Toldy László, Weiner Leó, Kálmán Imre, 1934-ben Farkas Ferenc.
A ~ sok vitára adott alkalmat, igazi rangot azonban nem vívott ki magának.

Ferenc József Nevelőintézet: →*Egyetemi Katolikus Gimnázium*

Ferenc József tér: →*Roosevelt tér*

Ferenc Kórház: →*Assisi Szent Ferenc Kórház*

Ferenc körút: (IX. Üllői út–Boráros tér): a *Nagykörút* D-i szakasza. Nevét 1875-ben kapta. Üllői úti kereszteződésénél gyalogos-aluljáró könnyíti a forgalmat. Itt áll a hajdani *Mária Terézia,* utóbb *Kilián Laktanya* (ma polgári célokat szolgál) hatalmas ép.-tömbje. E környék hősi harcok színhelye volt az 1956. évi forradalomnak. A ~ további szakaszába a belső *Ferencváros u.*-i nyílnak. A ~ forgalmát részben a Boráros térre, másrészt a *Petőfi hídon* át a *Lágymányos* felé vezeti. U.képe – mint általában a Nagykörúté – a századvég késő eklektikus stílusát mutatja.

Ferencsik János (Bp., 1907–Bp., 1984): karmester, Kossuth-díjas (1951, 1961), Pro Arte-díjas (1973). Tanulmányait Bp.-en a Nemzeti Zenedében végezte. 1927-től az Operaház korrepetitora, 1930-tól karmestere. 1945-től a M. Rádió Szimfonikus Zenekarának vezető karnagya, majd főzeneig.-ja. 1960 óta az Operaház tagjaiból alakult Bp.-i Filharmónia Társ. elnök-karnagya. A M. Áll. Operaház és a M. Áll. Hangversenyzenekar főzeneig.-ja.

Ferencváros, *kilencedik (IX.) kerület:* Bp. D-i részén fekszik. ÉK-en a VIII., K-en a X., DK-en a XIX., D-en a XX. ker., DNy-on és Ny-on a Duna, ÉNy-on az V. ker. határolja. Városrészei: *József Attila lakótelep, Gubacsidűlő.* Fontosabb közlekedési útvonalai: az Üllői út, a Soroksári út, a Vámház krt., a Ferenc krt., a Haller u. és a Könyves Kálmán krt. Fontos közlekedési csomópontjai: a Fővám tér, a Boráros tér, a Kálvin tér és a Nagyvárad tér. – A Duna menti területen a →*Szenterzsébetfalva* nevű középkori település feküdt, amelynek vízimalmairól és templomáról maradtak fenn adatok. A ~ kialakulása a 18. sz. elejére tehető. 1733-ban 1864 lakosa volt. Önálló közig.-ának első jele, hogy 1733-ban e település bírójának Pest város tanácsa *Pindner* Mátyás téglavető mestert választotta meg. A 18. sz.-ban mai területének nagy részén legelő, virág- és zöldségkertészet volt (ennek emléke a Liliom, Viola, Bokréta u. neve). 1792. dec. 4-én, a trónralépő Ferenc kir.-ról nevezték el a Kecskeméti kaputól D-re eső területet ~nak. A városrész fejlődését több ízben szakították meg elemi csapások: 1716. okt. 26-án tűzvész, 1795-ben, majd 1838-ban árvíz pusztította el a jórészt vályogból készült ép.-eket (→*ferencvárosi védgát*). A mai Kálvin tér és a Ferenc krt. közti terület épült be először, többnyire kertes házakkal. Ebben az időben a mai *Ráday* (akkor Soroksári) u. volt a település fő útvonala. A Ferenc krt.-on kívüli részen szórványosan elhelyezkedő majorok, a Dunaparton pedig vízimalmok voltak. Mai legrégebbi ép.-ei az 1838. évi árvíz után keletkeztek, csak két régebbi ép. áll ma is: a →*Kálvin téri református templom* és a Kálvin tér 9. sz. egykori *Két Oroszlán Fogadó* emeletes, klasszicista sarokháza (id. Zitterbarth Mátyás, 1816–18). ~ban a 15 műemlékép.-ből az árvíz után épült és kiemelkedő jelentőségű az egykori *Fővámház* (ma *Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem*), a →*ferencvárosi római katolikus plébánia és temploma,* az →*Iparművészeti Múzeum* és az egykori →*Mária Terézia (Kilián) Laktanya.* A 19. sz.-ban a ker. házai túlnyomórészt földszintesek voltak, a városrész fejlődésével a Belvároshoz közelebb eső részen, majd a fő útvonalak mentén alakult ki a nagyvárosias jelleg. A régi ~ hangulatát főleg a Liliom, Páva, Bokréta, Viola u. klasszicizáló stílusú földszintes házai őrizték meg. A ~ nyomortelepei (→*Mária Valéria-telep,* →*Kiserdő-telep*) az I. vh. után létesültek, és lényegében a →*József Attila lakónegyed* építéséig (1957–1959) fennálltak. – A 19. sz. második felében alakult ki a ker. sajátos arculata. Elsősorban nagy élelmiszerip. üzemek telepedtek ide: az 1870-es években öt nagy malom (Concordia, Gizella stb.) működött itt. 1872-ben a *Marhavágóhíd,* 1902-ben a *Sertésvágóhíd,* 1906-ban a *Hűtőház* épült fel, de ide települt a →*Herz Ármin és Fiai Rt.,* a →*Budapesti Likőripari Vállalat,* a →*Budapesti Húsipari Vállalat* is. Más ip.ágak üzemei közül legjelentősebb a →*Budapesti Vegyiművek* és a →*Fegyver- és Gázkészülékgyár.* – A főv. élelmiszerellátásához nemcsak ip. üzemei, hanem *kereskedelmi központjai* is számottevően hozzájárulnak. A kiskereske-

Ferencváros főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	12,24
	1980. I. 1.	12,53
Népességszám	1960. I. 1.	94 717
	1970. I. 1.	109 810
	1980. I. 1.	90 095
	1990. I. 1.	78 422
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	7 738
	1970. I. 1.	8 764
	1980. I. 1.	7 190
	1990. I. 1.	6 259
Házasságkötések	1960	981
	1970	1 126
	1980	782
	1990	477
Élveszületések	1960	786
	1970	1 175
	1980	1 039
	1990	771
Halálozások	1960	976
	1970	1 325
	1980	1 655
	1990	1 363
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	−190
	1970	−150
	1980	−616
	1990	−592
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		−15 093
1970–1979 évek között		−19 715
1980–1989 évek között		−11 673
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	66,3
	1970. I. 1.	66,3
	1980. I. 1.	58,2
	1990. I. 1.	55,6
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	66,9
	1970. I. 1.	73,8
	1980. I. 1.	49,2
	1990. I. 1.	55,6
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	35,6
	1970. I. 1.	40,8
	1980. I. 1.	30,5
	1990. I. 1.	23,2
Lakásállomány	1960. I. 1.	26 709
	1970. I. 1.	33 873
	1980. I. 1.	33 057
	1990. I. 1.	35 696
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	355
	1970. I. 1.	324
	1980. I. 1.	273
	1990. I. 1.	220
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	106,7
	1980. XII. 31.	96,3
	1989. XII. 31.	95,3
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	89,9
	1980. XII. 31.	132,4
	1989. XII. 31.	139,7

Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	86,3
	1980. XII. 31.	109,4
	1989. XII. 31.	107,2
Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	106,4
	1980. XII. 31.	753,0
	1988. XII. 31.	799,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	36
	1980. XII. 31.	43
	1989. XII. 31.	39
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 667
	1980. XII. 31.	2 197
	1989. XII. 31.	2 069
Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	822
	1980. XII. 31.	1 031
	1989. XII. 31.	596
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	1 589
	1979. X. 15.	2 465
	1989. X. 15.	2 205
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	9 534
	1979/80 tanév elején	4 977
	1989/90 tanév elején	5 474
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	44
	1979/80 tanév elején	25
	1989/90 tanév elején	25

delmet látja el elsősorban zöldséggel-gyümölccsel a →*Nagyvásártelep*. A lakosság közvetlen ellátását szolgálja 1897 óta a →*Központi Vásárcsarnok*, a ker. hagyományos piaca a Haller u.-ban van. (Korábban jelentős volt a Bakáts téri piac is.) Külön színfoltot jelentett a ker. kereskedelmében a Teleki térről 1950-ben az Ecseri útra áttelepített használtcikk piac. 1920-ban létesült a *Központi Zálogház* és az *Árverési Csarnok* (→*Bizományi Kereskedőház és Zálog-hitel Rt.*). ~ hamar bekapcsolódott a helyi közlekedésbe, a 19. sz.-i lóvasút öt járata közül négy érintette. A villamos, troli- és autóbusz, metró, csepeli gyorsvasút, HÉV mellett a ~ban van a vasúti közlekedés egyik főv. központja, a →*Ferencvárosi rendezőpályaudvar* (1872). Ehhez kapcsolódott a vele egyidős, de már megszüntetett →*Dunaparti teherpályaudvar*. Korábban a víziközlekedés nagyobb szerepet játszott (→*Ferencvárosi kikötő*). – Az *idegenforgalom* szempontjából ~ a főv. kevésbé látogatott ker.-ei közé tartozik. – Az első *népiskola* 1793-ban az akkori Soroksári (ma Ráday) u.-ban nyílt. Középisk.-i a 19. sz. második felétől létesültek: az azóta megszűnt *Református Gimn.* (1859, Lónyay u. 4/c), az *Orsz. Iparművészeti Isk.* (1880, Kinizsi u. 31.), a *Szt. István Felső Kereskedelmi Isk.* (ma →*Szent István Közgazdasági Szakközépiskola*), a *Szeretet Leányai Ranolder Intézeti r. k. Tanítónőképző* (1893, Thaly Kálmán u. 23.), a →*Teleki Blanka Női Felső Kereskedelmi Iskola*, a *Fáy András Reálgimn.* (→*Fáy András Gimnázium*). 1992-ben három gimn. és 11 szakközépisk. működött a ~ban. Felsőfokú tanintézete a *Bp.-i Közgazd.tudományi Egyetem*, a →*Külkereskedelmi Főiskola*, a →*Református Teológiai Akadémia* és a *Zalka Máté Katonai Műszaki Főisk.* (Üllői út 133.). A Testnevelési Főisk. létesítése előtt a Gyáli út 20. sz. alatt működött a *Középiskolai torna-tanítóképző isk.* – A ~ban lévő közgyűjt.-ek közül legjelentősebb az *Iparművészeti Múz.* (Üllői út 33–37.), a *Természettudományi Múz. Növénytára* (Könyves Kálmán krt. 40.) és a →*Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Tudományos Gyűjteménye*. Újabban létesült kisebb múz.-ok: a →*József Attila Emlékszoba*, a →*Malomipari Múzeum*, a →*Biblia Múzeum* és a *Húsipari Múz.* (Gubacsi út 6/b). A könyvtárak közül kiemelkedik a *Bp.-i Közgazd.tudományi Egyetem Könyvtára*, valamint a *Ráday Gyűjt.* részeként működő →*Ráday Könyvtár*. A Főv. Szabó Ervin Könyvtárnak hat fiókja (közülük kettő gyermekkönyvtár) van itt. ~ mozihálózata – a többi ker.-hez képest – szegényes; Blue Box Moziklub (Kinizsi u. 28.), Pest-Buda (Dési Huber u. 25.). Színházai kisszínpadok: *Ferencvárosi Pinceszínház* (Török Pál u. 3.) és a *Dominó Színpad* (Üllői út 45.). A ker. kulturális életének jelentős intézményei a művelődési házak: *Ferencvárosi Művelődési Központ* (Haller u. 27.), *Kosztolányi Dezső Művelődési Ház* (Török Pál u. 3.), *Dési Huber Művelődési Ház* (Toronyház u. 17.), *Bolgár Művelődési Otthon* (Vágóhíd u. 62.). A ker. társ. életében régóta jelentős esemény volt az okt. 4-én tartott búcsú (→*búcsúk*). Ezt a hagyományt – pár évtizedes kényszerszünet után – az utóbbi években ismét felújították. A helyi társ. szerveződések közül legjelentősebb szerepe a →*Ferencvárosi Polgári Kör*nek (1891) volt. Ez kezdeményezte a →*Ferencvárosi Torna Club* létesítését is. – A ~ eü.-i intézményei közül legkorábban a Soroksári úti *Lagerspital* katonai tábori kórház létesült, amely az 1780-as évektől majd száz évig működött. 1884-ben alapították a Knézits u. 14. sz. alatt a homeopata kórházat, amely később a →*Szövetkezetek Erzsébet*

Kórháza lett. 1885-ben nyílt meg a főv. egyik legnagyobb kórháza, a →*Szent István Kórház-Rendelőintézet*. 1894-ben épült fel a →*Szent László Kórház*, majd 1899-ben a később vele egyesült *Szent Gellért Kórház*. 1898-ban létesült a *Honvéd Helyőrségi Kórház*, a mai →*Merényi Gusztáv Kórház-Rendelőintézet*. 1917-ben nyílt meg a →*Bakáts téri Kórház*. Az István Kórház telepén létesült néhány egyetemi klinika: a *II. Sebészeti Klinika*, korábban a *IV. Belgyógyászati Klinika*. A ~ban van a SOTE Gyógyszerészeti Kara (Hőgyes Endre u. 5–7.), a *II. Gyermekgyógyászati Klinika* (a korábbi *Fehérkereszt Kórház*, Tűzoltó u. 7–9.), a *II. Patológiai* és az →*Országos Igazságügyi Orvostani Intézet*, az →*Országos Kardiológiai Intézet*, a →*Johan Béla Országos Közegészségügyi Intézet*, az →*Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet* és az →*Országos Munka- és Üzemegészségügyi Intézet*. – *Irod.* A Ferencváros története (szerk. Xantus Zoltán, Bp., 1959); Adalékok a Belső-Ferencváros történetéhez (szerk. Szabó-Papp Krisztina, Bp., 1986).

Ferencváros: →*helyi sajtó*

ferencvárosi búcsú: →*búcsúk*

Ferencvárosi Gyógyszertár: →*Szent Ferenc Gyógyszertár*

Ferencvárosi kikötő: a soroksári Duna-ág bal partjának felső részén fekszik. Építése 1904-ben, a soroksári Duna-ág szabályozásakor, csatornává alakításakor kezdődött, és 1926-ban fejeződött be. 836 m hosszú függőleges, ennek folytatásaként 200 m hosszú rézsűs partfala és 126,4 m hosszú alacsony rakodója van. Előtte a Duna-ág szélessége 120 m, mélysége 2,5 m; a víz szintjét a Duna-ág felső végén levő Kvassay-, alsó végén a Tassi-zsilippel szabályozzák.

ferencvárosi kiserdő: →*Kiserdő-telep*

Ferencvárosi Orvostársaság: →*orvostársaságok*

Ferencvárosi Pincetárlat (IX. Mester u. 5.): a hazai kortárs művészet bemutatóterme, amely alapításától, 1967-től 1992. jan. 1-jéig a *Ferencvárosi Művelődési Központ* részeként működött. Azóta felügyeleti szerve a ker. Polgármesteri Hivatal. A ~ elsősorban a *Fiatal Iparművészek Stúdiója* egyéni és csoportos kiállításainak ad helyet. Évente kétszer rendezik meg a Stúdió ösztöndíjasainak kollektív kiállítását, egy alkalommal pedig a ker. művészei és rajztanárai tárlatát.

Ferencvárosi Polgári Kör: 1891-ben alapított társ. egyesülés a IX. ker. lakói társasági életének és társ.-pol. tevékenységének szervezésére. A Bakáts tér 14. sz. alatt működött. Taglétszáma 1897-ben 287 fő, elnöke Tolnay Lajos ogy.-i képviselő volt. Könyvtárában mintegy 1000 kötetet tartott. Ez volt az első polgári kör, ahova nőt is felvettek rendes tagnak. – Kezdeményezésére alakult 1899-ben a →*Ferencvárosi Torna Club*. A ~ működése az I. vh. után megszűnt.

Ferencvárosi rendezőpályaudvar, *Budapest–Ferencváros*: az →*összekötő vasút* elágazó állomása Szabadka felé. Innen ágazik ki a Duna-parti teherpu. és Budapest–Soroksári út (régebben Budapest-kitérő) pu.-on át a csepeli ip.telepek és a szabadkikötő (→*kikötők*) felé vezető vágány. 1954 óta két gurítódombja van. Személyforgalma is van.

A ferencvárosi plébániatemplom az 1890-es években

ferencvárosi római katolikus plébánia és temploma, *belsőferencvárosi plébánia* (IX. Bakáts tér): eklektikus stílusú, háromhajós, kereszthajó elrendezésű műemlék templom, homlokzata előtt álló toronnyal. A francia román stílushoz igazodó architektúrával *Ybl* Miklós építette (1867–79) az 1822-ben épült és az 1838-as árvíz által megrongált templom helyén. 1879. ápr. 24-én szentelték fel. A főpárkány bélletén 6 oszlop áll, háromszögű oromfala mezejében *Feszler* Leó Krisztus-domborműve, fölötte *Szász* Gyula Szt. Ferenc-szobra látható. A magas, nyolcszögű sisakban végződő toronytól jobbra-balra kis tornyok emelkednek. Oldalhomlokzatai ötmezősek, támpillérekkel, középen oszlopos bejárati ajtóval. A kereszthajónak óriási hármas ablaka van, szentélye félköríves záródású. Belsejébe előcsarnok vezet, keresztboltozatokkal fedett hajója háromszakaszos. Az egész templom alatti neoromán, oszlopos, kereszthajós altemplom az építkezés befejezéséig templomul szolgált (1870–79). Az É-i külső falán levő Szt. Ferenc-szobor *Stróbl* Alajos munkája, a szentélyben és kereszthajóban *Than* Mór és *Lotz* Károly freskói láthatók, a Szt. Antal-szobor *Ferenczy* Béni műve. A templomot *Gerő* László állította helyre (1949). – A plébánia történetét a tatárjárás utáni évektől tudjuk követni. Pesterzsébetfalva,

később *Szentfalva* egyháza a török uralom alatt elpusztult. A Boráros téren Pusztatemplom néven volt ismert a templom romja a 18. sz.-ban. 1822-ben a pesti ferenceseket bízták meg a plébánia megszervezésével. 1900-ban a ferencesektől a főegyházmegyei papság vette át a plébánia vezetését. 1923-tól területéből három új plébánia alakult. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Ferencvárosi Torna Club, *FTC:* sportegy. 1898-ban a Mester u.-i fiatalokból alkalmi labdarúgócsapatok alakultak. Ezeket a „vadegy.-eket" fogta össze és szervezte egy.-be 1899. ápr. 15-én a klub első elnöke, Springer Ferenc. Az alakuló közgyűlést 1899. máj. 3-án tartották a Ferencvárosi Polgári Kör a IX. Bakáts tér 14. sz. helyiségében. – A ~ elsősorban a Ferencváros jómódú német polgárságának egy.-e volt. Az első pályát Uchmann István szerezte a külső Soroksári úton levő elemi népisk.-tól és az erzsébetfalvai helyiérdekű vasútállomástól nem messze egy 95 × 55 m-es telken. Alapító szakoszt. a labdarúgó; az első klubhelyiség a Ferenc körúti Gebauer kávéház volt. 1900. márc. 26-án rendezte az első mérkőzést, a csapat szakoszt.vezetője Kárpáti Béla, az első kapitány Horváth Ferenc volt. A ~ 1901-ben az MLSZ alapító tagja. Horváth Ferencet választották meg az MLSZ első főtitkárának. A ~ az egyetlen m. labdarúgócsapat, amely az első bajnokságtól kezdve az I. oszt. tagja, az első bajnoki mérkőzését 1901. ápr. 21-én a MUE ellen, az első nemzetközi mérkőzését 1901. márc. 24-én a bécsi Cricketterek ellen játszotta. 1903-ban már megnyerte a m. labdarúgó-bajnokságot, a csapatból kiemelkedik Borbás Gáspár, Rumbold Gyula, Schlosser Imre (1906-tól), ill. az FTC első atlétikai bajnokságát nyerő Manglitz Ferenc. A csapat 1914-ig még hétszer végzett a bajnokság élén. A labdarúgószakoszt.-on kívül működött még torna és atlétikai szakoszt., 1904-ben Speisegger Ernő megalapította a vízilabda-csapatot, amely 1910-ben már bajnok is lett. 1910-ben megalakult az úszószakoszt. 1911. febr.-ban felépült Mattyók Aladár tervei alapján az Üllői úti pálya, Bp. első nagy sportlétesítménye. A kb. 20 000 néző befogadására alkalmas stadiont 1913-ban tenisz- és korcsolyapályával bővítették. Itt tartották 1912. szept. 15-én az első válogatott atlétikai mérkőzést Mo. és Ausztria között. Az atléták közül a legjelentősebb Kóczán Mór, aki a stockholmi olimpián 2. lett a gerelyhajításban. 1911/12-ben a m. csapatok közül a ~ labdarúgócsapata járt először Angliában, az 1912. évi stockholmi olimpián először vett részt Mo. labdarúgásban. A vigaszdíjgyőztes csapatba a ~ nyolc játékost adott. – 1913-ban átadták az MTK-pályát is, ez kiélezte a két klub közötti versengést, ekkortól kezdték el az FTC–MTK mérkőzéseket örökrangadóknak nevezni. Schlosser átigazolása tovább mélyítette az ellentéteket, a ~ bojkottot hirdetett az MTK ellen. Az I. vh. első éveiben a ~ az Auguszta-serlegért, az MTK a Hungária-serlegért játszott. A kirobbant viszály mögött azonban a két klub mellett felsorakozó tőkéscsoportok érdekellentétei álltak. Az 1920-as években Szigeti Imre és a szeszgyáros Gschwindt Ernő vezetése alatt anyagilag is megerősödött a klub. 1924. aug. 30-án

Az FTC plakátja 1913-ból

átadták az átépített Üllői úti stadiont, Mattyók Aladár 134 m széles és 16 m magas lelátót tervezett hozzá. 1925/26-ban Mo.-on bevezették a professzionalista labdarúgást, a ~ Ferencvárosi FC néven megalakította csapatát, amely rögtön megnyerte az első bajnokságot. 1929-ben a híres dél-amerikai tornán 3:2-re legyőzték a későbbi világbajnok Uruguay válogatottját. 1931/32-ben a Ferencváros 100%-os teljesítménnyel nyert bajnokságot, a csapatból kiemelkedett Takács I Géza, Takács II József, Turay József, Toldi Géza, Kohut Vilmos. 1927-ben először indultak a Közép-Európai Kupában, 1928-ban szerezték az első győzelmet. A labdarúgócsapat 1941-ig nyolcszor győzött a bajnokságban, 1939-ig 13-szor szerepelt a Közép-Európai Kupában. A többi szakoszt. közül a két vh. között a legnagyobb sikereket az ökölvívók, a vízilabdázók, a birkózók és az atléták érték el. 1918-tól 1927-ig a vízilabdacsapat nyolcszor nyert bajnokságot, játékosai közül Wenk János, Keserű II Alajos és Vértesy József a legjelentősebbek. Az ökölvívó Kocsis Antal szerezte az első olimpiai bajnokságot, Badó Rajmund a birkózók közül Európa-bajnok lett. Az evezős klubház a Latorca u.-ban működött, versenyzőik közül Sándor István az egyetlen m. evezős, aki az egypárevezőstől a nyolcasig minden hajóegységben bajnok lett. 1926-tól autó-motor szakoszt. is működött. Ezenkívül működött még természetjáró, jég-

labda (jégkorong), tenisz, vívó, súlyemelő és gyeplabda szakoszt. is. – 1945-ben a klubot a fasizmus vádja érte, a Nemzeti Biz. vizsgálatot indított ellene. A vád alapja az volt, hogy a ~ot a német származású polgárság támogatta, s közülük sokan szimpatizáltak a nácizmussal, beléptek a Volksbundba is, s 1944-ben Jaross Andort nevezték ki az egy. elnökévé. Felvetődött a ~ feloszlatása is, végülis további kivizsgálásig csak az önkormányzatát függesztették fel. A vizsgálat után 1945. szept. 8-án nyerte vissza önállóságát a ~. 1946. márc. 24-én a Lónyay u.-i gimn. dísztermében tartotta alakuló közgyűlését, ügyvezető elnökké Nádas Adolfot választották. A labdarúgó-csapat 1947-ben még mexikói túrán vehetett rész, 1948/49-ben viszont egyelőre az utolsó labdarúgó-bajnokságot szerezték meg. – Az új társ. renddel elégedetlenek a ~ csapata mögött húzódtak meg, kihasználva a vétlen csapat népszerűségét. Ez viszont jó ürügyet szolgáltatott a ~ elleni fellépésre. 1948-ban a sorozatos botrányokra hivatkozva négy hétre betiltották az Üllői úti pályát. 1949-ben a népgazdasági tv. III. fejezet 48. paragrafusa értelmében átszervezték a klubot, az 1949. évi élelmezési kongresszuson határozat született a fúzióról. 1950. jan. 16-án az Élelmiszerip. Dolgozók Orsz. Szakszervezete a VII. Városligeti fasori székházában 14 szakosztállyal megalakult az ÉDOSZ SE. Az átszervezés elsősorban a labdarúgószakoszt. ellen irányult, 1950-ben Budai Lászlót és Kocsis Sándort központilag a Bp. Honvédhez, Deák Ferencet és Henni Gézát a Bp. Dózsához igazolták. 1951-ben újabb átszervezés történt, megalakult az élelmiszerip. szakszervezet központi sportegy.-e, a Bp. Kinizsi SE, piros-fehér színnel, és 1956-ban 19 szakosztállyal. Az egy. 1957-ben nyerte vissza eredeti nevét. Labdarúgó-csapatuk a 60-as években meghatározó szerepet játszott, 1962/63-ban, 1964-ben, 1967-ben, 1968-ban bajnokságot, 1965-ben egyetlen m. csapatként európai kupát, VVK-t nyert, játékosai közül Albert Flórián 1967-ben Aranylabdás lett. További meghatározó játékosok: Géczi István, Novák Dezső, Mátrai Sándor, Varga Zoltán és később Nyilasi Tibor. Úszóik közül Gyarmati Andrea, Egerváry Márta Európa-bajnok. A Granek István vezette kajakkenu szakoszt. Hesz Mihály személyében olimpiai bajnokkal rendelkezik. Jégkorongcsapatuk 1971-től 1980-ig 10-szer győzött a m. bajnokságban. Vízilabdázóik 1979-ben KEK-et és Szuper Kupát nyertek, legutóbb 1989/90-ben győztek a bajnokságban. Gáspár Tamás, Gál Henrik és Bíró László a ~ világ- és Európa-bajnok birkózói. A tornász Magyar Zoltán 1976-ban és 1980-ban lólengésben, elsősorban a róla elnevezett vándorral olimpiai bajnok lett. Tekeszakoszt.-uk – jelenleg FTC-Dreher SE – kiemelkedő játékosa a 10-szeres világbajnok Csányi Béla. – Sporttelepe a IX. Üllői út 129., vízitelepe a XIII. Latorca u. 2. sz. alatt van.

ferencvárosi védgát: az 1838. évi árvíz következtében a *Ferencváros* 529 háza közül 438 összeomlott, 72 megsérült, és csak 19 maradt épen. Az árvíz után *Erhard* Ágoston városi mérnök tervet dolgozott ki a városrész árvédelmére, ennek alapján épült fel a *Haller u.* és a *Soroksári út* vonalában a ~ , amely azonban a környező területek feltöltésével és a rakpart kiépítésével elvesztette jelentőségét.

Ferencz- és Józsefváros: *→helyi sajtó*

Ferenczvárosi Hírlap: *→helyi sajtó*

Ferenczy István (Rimaszombat, 1792–Rimaszombat, 1856): szobrász, az MTA l. tagja (1832). A bécsi akadémián, majd Rómában tanult szobrászatot, 1824-ben hazatért. A hazai művészet megteremtésén fáradozott. Sikerült megtalálnia a hazai ruszkicai márványt. Főként portrészobrokat: *Csokonai mellszobra* (MNG, 1818), *Pásztorlányka* (MNG, 1822), *Kölcsey-emlékszobor* (MNG, 1846), síremlékeket, kisebb emlékműveket (Kisfaludy Károly szobra a Múzeumkertben, az elpusztult eredeti másolata) készített. Az I. Országház u. 14. sz. házban lakott (emléktábla). Mellszobra a Margit-szigeti Művészsétányon Marton László műve.

Ferenczy István u. (V. Károlyi Mihály u.–Múzeum krt.): neve 1695-ben *Barátok u.*, 1715 után *Wilsersheim u.*, 1780 körül *Szent Ferenciek utcája*, 1787 körül Cukor u., 1877-től gr. Károlyi u., 1951-ben Ferenczy István szobrászról nevezték el. – Jelentősebb ép.-ei: **5. sz.:** középkori városfal, a *Múzeum krt.* 13. sz.-hoz csatlakozó telekhatáron; a 28. sz. alatti középkori városfal a Magyar u. 12–14. sz.-hoz csatlakozó telekhatáron; továbbá a **12. sz.** lakóép., a *Heldwein*-ház: kétemeletes kora klasszicista ép. 2+3+2 ablakkal, oldalrizalitokkal, íves kapuval, rajta női fejes zárókővel, az emeleti ablakok felett részben puttókat és állatokat ábrázoló domború-

A Ferenczy István u. 12. sz. ház

A Ferihegyi repülőtér

vekkel, részben medalionokkal. Földszintje és a két oldalrizalit vízszintesen sávozott tagolású. Kapubejárata udvarba torkollásánál pilléres árkád van, folyosórácsai klasszicista stílusúak, lépcsőháza kora klasszicista. Heldwein Antal asztalosmester számára épült 1809 előtt. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Ferihegy (XVIII. ker.): *Pestszentlőrinc*től DK-re elterülő, enyhén hullámos sík (kb. 140–150 m). A Duna alsó pleisztocén kori felszínének része. A harmadkori üledékek erodált felszínére települt Dunakavicsot viszonylag vékony futóhomok fedi, melyből a szél helyenként lapos buckákat és mélyedéseket formált. A ~ elegyengetett felszínének nagy részét ma a két *közforgalmi repülőtér* foglalja el.

Ferihegy 2 várócsarnoka

Ferihegyi repülőtér: 1940-ben kezdődött a ~ építése, ezt azonban a honvédség vette igénybe. A háborúban három légitámadás használhatatlanná tette a ~et. Újjáépítése 1948–50 között történt, a légiközlekedés 1950 májusa óta használja. Az 1960-as és 1970-es években rekonstruálták és bővítették, majd 1985. november 12-én megnyílt a második terminál és a második leszállópálya. Ettől kezdve a ~et a legnagyobb teljesítményű és sebességű repülőgépek (pl. Boeing 747 „Jumbo", Concorde stb.) is használhatják.

Ferrokémia Ipari Szövetkezet (XIII. Országbíró u. 68.): 1957-ben alakult. Fűtési adalékanyagokat, festékeket, autóápolási és háztartásvegyip. termékeket gyárt. A ma még két bp.-i telepen, valamint Várpalotán és Nyárapátiban dolgozó ~ a XIII. Országbíró u. 65. sz. alatt építi fel központi üzemét.

Fertőtlenítő Intézet: a járványok elleni küzdelem egyik főv. intézménye volt. 1892-ben nyílt meg a Gyáli úton. 1913-ban épült fel a XIII. Váci út 174. sz. alatti ép., ettől kezdve 1924-ig a Gyáli úti részleg fiókint.-ként az I., VIII., IX. és a X. ker. részére tovább is működött. 1907-től a ~ben orsz. fertőtlenítő tanfolyamokat is rendeztek. 1945 után járványügyi részleggel való kibővítését tervezték, ez 1954-ben valósult meg, amikor helyén és utódaként alakult meg a →*Fővárosi Közegészségügyi-Járványügyi Állomás* (KÖJÁL).

FERUNION Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

Festetics Géza (Dunaharaszti, 1865–Bp., 1917): jogász, alpolgármester. 1882-től állott a főv. szolgálatában, 1907-től tanácsnok, 1915-től alpolgármester. Tanácsnokként a tanüggyel, alpolgármesterként műszaki kérdésekkel, és az I. vh. idején a népjóléti gondozással foglalkozott.

Festetics-ház: →*Veres Pálné u.* 24. sz.

Festetics-palota: →*Pollack Mihály tér* 10. sz.

Festő-sziget: →*Margit-sziget*

FÉSZEK Művészklub (VII. Kertész u. 36.): Bp. és Európa egyik legrégibb és legjellegzetesebb művészklubja. Neve a Festők, Építészek, Szobrászok, Énekesek és Komédiások Klubjának kezdőbetűiből adódik. 1901-ben alakult. 1921-ben a klub megvette és átalakította az épületet. 1945-ig jómódú mecénások adományaiból, valamint a klub jelentős kártyabevételeiből tartották fenn, a II. vh. után *Művészeti Szakszervezetek* vették át. 1965-ben ismét átépítették és felújították. – A művészeti élet igen kedvelt és népszerű találkozóhelye. Az élénk klubélet nem pusztán szórakozásra korlátozódik: előadások, vitaestek, hangversenyek, filmvetítések szerepelnek műsorán, s itt zajlottak és zajlanak ma is a jubileumi ünnepségek, művésztalálkozók, a →*Magyar Színházművészeti Szövetség* közgyűlései, premierbankettek stb.

Feszl Frigyes (Pest, 1821–Bp., 1884): építész. A müncheni akadémián tanult, járt Olaszo.-ban és Németo.-ban. Csak 1845-ben telepedett le Pesten, ahol részt vett az Országház tervpályázatán és első díjat nyert. Ezt a tervet nem valósították meg. Fő műve a pesti *Vigadó* (1859–64). Budán ő építette a vízivárosi volt kapucinus templomot (Kauser Lipóttal és Gerster Károllyal, 1851-től) és az Alagút krisztinavárosi bejáratát. Szerepet kapott a pesti zsinagóga kivitelezésében is. A m. romantikus építészet kiváló mestere volt.

Feszty-körkép: a főv. Feszty Gyula és Feszty Árpád részére 1892-ben bérbeadta a Városliget bejáratánál, a mai Szépművészeti Múz. helyén lévő üres telket, hogy ott rotundát építsenek és azt művészi igényű körképpel berendezzék. A „magyarok bejövetele" c., 1800 m^2 területű, 15 × 120 m méretű festményt, melyet Feszty Árpád és kilenc társa 1891–94 között festett, az 1894 tavaszán elkészült rotundában állították fel. A 32 m magas, 14,4 m sugarú és 236 néző befogadására alkalmas reprezentatív kiállító-ép. közel 89 ezer forintba került. A millenniumi ünnepségeket követően a ~ látogatottsága csökkent. A rotundát 1899 tavaszán bontották le, amikor megkezdődött a Szépművészeti Múz. építése. A ~et még abban az évben Londonban állították ki, majd 1909-től a Széchenyi fürdő közelében kapott állandó kiállító-helyiséget. Bp. ostroma során a ~ tönkrement, 1976 óta a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzik, ahol megkezdték restaurálását. A helyreállítási munkák végeztével a Pusztaszeren emelt rotundában kívánják elhelyezni.

Fetih dzsámi, *Fetijje dzsámi:* →*Mária Magdolna-templom*

FHÉV: →*Fővárosi Helyiérdekű Vasút*

fiáker: →*bérkocsisok*

Fiastyúk utcai lakónegyed (XIII. ker.): a volt Thälmann u.-i lakónegyed 1956–60 között épült a Fiastyúk u., Béke út, Tahi út, Madarász Viktor u. által határolt területen. Beépítési tervét Mester Árpád és Krivátsy Ádám készítették. Lakóép.-eit Vodis Zoltán, Gáspár Tibor, Papp Dezső, Agócs Ervin tervezték. Az ép.-ek három–nyolcemeletesek, vasbeton vázasak, 3–6 fogatúak, de van közöttük függőfolyosós megoldású is. Fűtése részben gáz, részben hagyományos. Lakásainak száma 2259. Két ált. isk., két bölcsőde, egy óvoda, vendéglátóhelyek, üzletek, OTP fiók, posta és különböző szolgáltató létesítmények is épültek. Parkjának képzőművészeti dísze *Vedres* Márk több alakos „Ifjúság Kútja".

Fiatal Demokraták Szövetsége, *FIDESZ* (VI. Lendvay u. 28.): pol. egyesülés, majd párt, 1988. márc.-ban alapították egyetemi hallgatók demokratikus, radikális és szabadelvű programmal. Az 1990. évi ogy.-i választásokon a szavazatok 5,44%-át, a bp.-i önkormányzati választásokon 18,2%-át kapta. Két ker.-ben adott polgármestert.

fiatalkorú bűnözés: →*bűnözés*

Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület (VII. Rottenbiller u. 35.): a 35 évesnél fiatalabb képzőművészeket tömörítő szervezet. 1958-ban a *Képzőművészeti Alap* fennhatósága alatt alakult *Fiatal Képzőművészek Stúdiója* néven. Célja a fiatal, pályakezdő művészek támogatása ösztöndíjakkal, pályázatok kiírásával, kiállítások szervezésével, műtermek és műhelyek időszakos biztosításával. A 60-as években a Stúdió tagjainak egyéni kiállításait a →*Mednyánszky-terem*ben rendezték. 1968-ban a tízéves fennállást a →*Műcsarnok*ban retrospektív jubiláris kiállítással ünnepelték. 1972 óta *Stúdió Galéria* néven rendelkezésükre áll a korábbi →*Dürer-terem*. 1990-ben szervezetileg is átalakult, ekkor jött létre a ~. Azóta jogilag nem függ a *Művészeti Alap*tól, de anyagi támogatást továbbra is onnan kap. 1992-ben négy szakosztálya 270 tagot tömörít: festők, szobrászok, grafikusok és művészeti írók.

Fiáth János (?1653–?1727): hajdúkapitány. Részt vett Buda 1686-iki ostromában, szept. 2-án elsőnek tűzte ki a m. zászlót a várfalra.

FIDESZ: →*Fiatal Demokraták Szövetsége*

Fidibusz: élclap. 1905-ben Heltai Jenő indította, s nemcsak neves írókat felvonultató munkatársi gárdájával (Gábor Andor, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Kemény Simon, Kosztolányi Dezső, Somlyó Zoltán, Szép Ernő stb.) és eleven rajzaival (Feiks Jenő és Alfréd, Hollósy Simon, Kóber Leó, Kubin Alfréd, Zórád Géza), hanem főként az akkori m.

A Feszty-körkép épülete a Városligetben

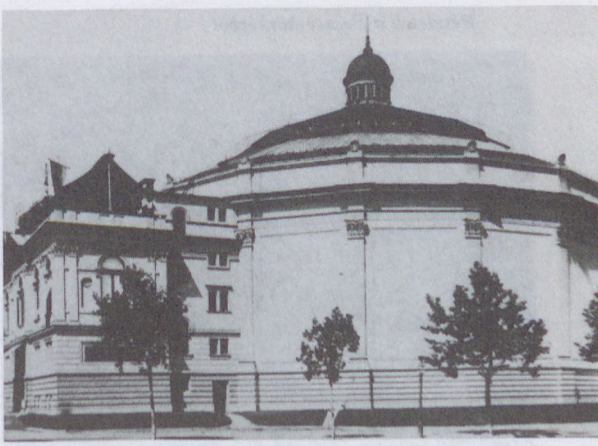

sajtóban megszokott prüdériával szembenálló pikantériájával aratott sikert. A szabadabb szellem terjedésével jelentősége és népszerűsége is fokozatosan csökkent. 1927-ben szűnt meg.

Figyelmező: →*Athenaeum*

Figyelő: 1. irodalmi, művészeti és kritikai hetilap. 1871–1876 között jelent meg Szana Tamás, Ábrányi Emil szerkesztésében és Aigner Lajos kiadásában. – 2. irodalomtörténeti folyóirat, az azonos nevű hetilap utóda. 1876–89 között jelent meg *Abafi* (Aigner) Lajos szerkesztésében. Jelentős irodalomtörténeti és filológiai tanulmányokat, kiadatlan irodalmi alkotásokat, írói levelezéseket közölt. – *Irod.* Náményi T. Lajos: A „Figyelő"-ről. 1–20. köt. 1876–1886 repertórium (Bp., 1886). – 3. irodalmi folyóirat. Egy éven át – 1905-ben – jelent meg Osvát Ernő szerkesztésében. A konzervatív, akadémikus irodalommal szembeforduló fiatalok, a későbbi →*Nyugat* íróinak egyik első orgánuma volt. Munkatársai közé tartozott Ady Endre is. – *Irod.* Figyelő. 1905. Nyugat repertórium. (Bp., 1959). – 4. Gazdaságpol. hetilap. 1958 óta jelenik meg.

Filadelfia Református Diakonissza Egylet: 1906-ban alapította id. Biberauer Richárd az általa 1903-ban létrehozott Filadelfia szöv.-ből. 1907-ben „Filadelfia Hiradója" c. havi lapot indított. Ugyanabban az évben Pestújhelyen telket és házat vásárolt, ahol előbb csak néhány árvát gondozott, majd 1908 őszén elemi isk.-t létesített, amely 1919-ig állott fenn (ezután árvaház lett). 1909-ben megvette az általa 1905 óta ellátott →*Bethesda Kórház*at a németajkú leányegyháztól. 1917-ben „Bethesda" c. lapot indított. Több árvaházat alapított és tartott fenn (Gödöllőn, Kőszegen, Cegléden). Leányfalun diakonissza-otthona volt. 1940-ben a Dunamelléki Ref. Egyházker. átvette a Filadelfia Alapítványt. – 1951-ben szüntették meg.

Filatori-dűlő (III. ker.): alluviális sík, az *Óbudai-lapály* része a Bécsi út, a Filatori-árok és az óbudai téglagyár között. Elegyengetett, feltöltött felszíne ma már jórészt beépített terület (→*kaszásdűlői lakótelep*).

Filatori-gát: a BHÉV szentendrei vonalának eredeti végállomása Óbuda néven (1888). A végállomást rövidesen a Fő térre helyezték át. 1896–1937 között a Pálffy (Bem) tér szolgált erre a célra. A személyszállító vonatok az 1980. évi pályaátépítés óta az állomást nem érintik, csak teherforgalmi célokat szolgál. A személyforgalom számára a közelben – azonos névvel – megállóhely létesült.

Filatórium: üzem a hernyóselyem megfonására, csévélésére és cérnázására. II. József a 18. sz.-ban barokk városkává épült Óbudát a selyemhernyótenyésztés, a selyemip. központjává kívánta fejleszteni patakjai feltételezett hajtóerejének kihasználásával. 1780-ban Zaneri Bertalan engedélyt kapott, hogy a mai Szentendrei út mentén, a Filatori-gáti HÉV-állomástól É-ra felépítse cérnázóüzemét. Az olasz Facchini Pál tervei szerint 1781–82-ben megépítették a 22 m magas, hatszintes selyemfonodát, egy valóságos selyemgyárat. Az üzem felépítése után három évvel kezdett dolgozni. A kis patak azonban nem szolgáltatott elegendő energiát a 4240 orsó forgatására hivatott központi lendítőkerék meghajtásához. A gépezetet a II. József jelenlétében megtartott bemutatón is csak nehezen tudták megindítani. Egy 1782-ben kibocsátott felhívásra 40 gyermek jelentkezett fonótanulónak, de a folyamatos munka a felavatás után sem indulhatott meg. Zaneri Bertalan 1787-ben tönkrement. Utána Fürnberg bécsi katonatiszt kísérletezett az üzemmel, majd a próbálkozásokat 1789-ben végleg megszüntették. Az óbudai selyemkísérlet nem sikerült. Az 1810-es évek végén az ép. üresen, kihasználatlanul állt. Az omladozó ép. anyagát a lakosság építkezéseihez széthordta. Az ép. eltűnt, környékét az egykorú térképek Filatori Felder (fonógyári földek) néven jelölték. Emlékét az egykori filátorokról, a fonókról elnevezett Filatori-gát és a HÉV-állomás neve őrzi.

Filharmónia Fúvósötös: 1971-ben az *Áll. Hangversenyzenekar* szólistáiból alakult együttes. Tagjai: Kovács Loránd (fuvola), Kemény János (oboa), Horváth László (klarinét), Friedrich Ádám (kürt), ifj. Hara László (fagott). Európa számos országán kívül Ausztráliában is hangversenyeztek. Műsorukon duók, triók és kvartettek is szerepelnek.

Filharmóniai Társaság: →*Budapesti Filharmóniai Társaság*

Részletek a Feszty-körképből

Fillér u. (II. Bimbó út–Fény u.): – **26. sz.:** villa (Bauer Emil és Guttmann Gyula).

Film-Club: a →*New York Kávéház* (Hungária Kávéház és Étterem) filmes asztaltársaságából alakult 1923-ban. Hivatalos alapszabálya 1925-ben készült el, akkor kibérelte a feloszlatott *Renaissance Kör* helyiségeit a Royal Szállóban. Első ig.-ja Zolnay Vilmos volt. A ~ kizárólagosan kaszinó jelleggel működött. Tagjai közé tartozott többek között Gyárfás Gyula, a Filmszövetség elnöke, és Lajta Andor filmtörténész, filmíró. 1927-ben a ~ visszaköltözött a New York Kávéházba. 1930-ban megszűnt.

filmgyártás: →*filmművészet és filmgyártás*

Filmkultúra: 1. filmszaklap, 1928–38 között jelent meg. Szerk.-je Lajta Andor volt, aki színes, képes, változatos közönséglapot szerk. Forrásértékű filmtörténeti és -elméleti cikkeivel a két vh. közötti legszínvonalasabb filmelméleti lap volt. – **2.** filmtudományi és -történeti szaklap a →*Magyar Filmintézet és Filmtár* kiadásában. 1960-tól két hónaponként jelenik meg. A lap külföldi és m. szerzők tanulmányairól, önálló kutatások eredményeiről ad hírt.

Filmmúzeum: →*Broadway Mozi*

filmművészet és filmgyártás: a m. ~ kialakulása a kezdeti kolozsvári évektől (1912–18) eltekintve a főv.-ra korlátozódik. Az 1896-os millenniumi kiállításon vetítették a Lumière testvérek híradófilmjeit. Az első sikeresnek nevezhető vállalkozás a főv.-ban az →*Uránia Tudományos Színház* ismeretterjesztő filmgyártása volt (1901-től). Itt készült az első m. film is, a Pekár Gyula előadását vetített képekkel illusztráló *A tánc* (1901). – Az első m. váll., a →*Hunnia Filmgyár Rt.*, 1911-ben alakult meg, műterme a Pannónia és a Sziget u. sarkán 1912-ben készült el. Társulata néhány film elkészülte után csődbe ment. Az első valóban művészi színvonalú m. játékfilmet 1912-ben a *Projectograph* készítette Kertész Mihály (M. Curtis) rendezésében *Ma és holnap* címmel, s a rendező mellett a főszerepeket Somlay Artúr és Aczél Ilona játszotta. Ezt követően gomba módra szaporodtak a főv.-ban a különféle – többnyire rövid életű – filmgyártó vállalkozások, közülük jelentősebbek: az *Uher*, a *Kinoriport*, a *Hungária*, az *Astra*, a rövidfilmgyártás területén fontos →*Magyar Film Iroda*, valamint a két legnagyobb, legéletképesebb vállalkozás, a Pasaréti úti →*Star Filmgyár*, továbbá a zuglói, Gyarmat u.-i →*Corvin Filmgyár*. Főként a két utóbbi gyár tevékenységéhez fűződik a m. némafilm hároméves (1915–18) virágkora. Néhány adat e korszakról: 1915-ben 26 nagyjátékfilm készült, 1918-ban 102; hat új filmműterem épült, s a háborús konjunktúra következtében milliós tőkével működő filmgyártó vállalkozások alakultak. A Kolozsvárról 1915-ben Bp.-re költözött Janovics Jenő (joggal mondható a m. filmművészet megteremtőjének) a *Projectograph Filmforgalmazó Rt.*-vel társult, s filmjeit Garas Márton, Kertész Mihály, Korda Sándor rendezte. Filmre vitték a m. irodalom klasszikusait. A filmgyártás nagyüzemét azonban a *Star Filmgyár* képviselte. Műterme a Pasaréten 1917-ben épült fel, s egyszerre 10–12 film is készült benne. Főrendezője Deésy Alfréd volt, s mellette egy sor német rendező (C. Hintner, J. Stein, E. Justitz, P. Sugár) irányította az állandó színtársulatot. O. Wilde-tól *(Dorian Gray arcképe)* Gorkijig *(Éjjeli menedékhely)* számos témával foglalkozott ez a jól szervezett és irányított nagyüzem. – A Starral homlokegyenest ellenkező elvek alapján működött a Korda Sándor vezette *Corvin Filmgyár*. Korda jelszava a művészi igényesség volt: a Star fennállása alatt több mint 50 filmet készített, a Corvin mindössze 16-ot. Dramaturgnak Karinthy Frigyest és a később világhírűvé vált forgatókönyvírót, Vajda Lászlót választotta. Repertoárja az élő és klasszikus m. irodalom legrangosabb íróira támaszkodott: Babits Mihály: *Gólyakalifa* (Korda), Molnár Ferenc: *A testőr* (Antalffy), Karinty Frigyes: *A riporterkirály* (Pásztory), Bródy Sándor: *A kétlelkű asszony* (Pásztory), Mikszáth Kálmán: *Szent Péter esernyője* (Korda), Jókai Mór: *Az aranyember* (Korda) stb. – 1919-ben a Tanácsközt. államosította a m. filmip.-t. A Tanácsközt. alatt készített 31 film közül csupán egyetlen – megbukott – film maradt fenn, az Orbán Dezső–Lázár Lajos rendezésében készült *Tegnap*. Az I. vh.-t követő évtized a m. filmgyártás talán legszomorúbb korszaka volt. A legtehetségesebb rendező, Korda az üldözések elől emigrált, a dekonjunktúra a hazai filmip.-t teljesen

megbénította. 1920-ban még 53, 1921-ben 22 nagyjátékfilm készült, ezt követően ez a szám évi 10 körül ingadozott. Az 1920-as évek közepére már a kommerszfilm-rendező Deésy Alfréd, Balogh Béla s Bolváry Géza is Németo.-ban dolgozott. A világszerte fénykorát élő némafilm virágzásának idején (ekkor készült a világ mindmáig legjobb 12 filmjének ítélt sorozatból öt) Bp.-en gyakorlatilag nem volt ~ a *Magyar Film Iroda,* ill. a *Pedagógiai Filmgyár* kivételével. Sajátos paradoxon: mégis az 1920-as években alapozódott meg a „magyar" filmművészet külföldi hírneve: Németo.-ból, ill. Angliából a hollywoodi álomgyár csábítására Amerikába került m. származású rendezők, forgatókönyvírók, operatőrök és színészek öregbítették a m. filmtehetségek hírnevét, s terjesztették a „pesti humort" világszerte. A m. ~ új fellendülését a hangosfilm elterjedése hozta meg. Az első m. hangosfilmet, a *Kék bálványt* 1931. okt. 25-én mutatták be a Royal Apollóban. Rendezője Lázár Lajos, főszereplői Beregi Oszkár, Gózon Gyula és Jávor Pál voltak. A film megbukott; nem úgy a második: a *Hyppolit, a lakáj.* Rendezője Székely István, főszereplői Kabos Gyula, Csortos Gyula. 1931–33 között 16 játékfilm készült, tíz filmgyártó váll. működött. A Hyppolit-típusú uniformizált sikerfilmek voltak az uralkodók a II. vh. végéig (pl. *Meseautó,* Gaál Béla; Perczel Zita, Törzs Jenő, Kabos Gyula, Gombaszögi Ella); *Lila ákác* (Szép Ernő novellája alapján rendezte Székely István, főszereplői: Ágai Irén, Kabos Gyula); *Budai cukrászda* (Gaál Béla; Perczel Zita, Somlay Artúr, Kabos Gyula); *Havi kétszáz pengő fix* (Balogh Béla; Bársony Erzsi, Jávor Pál); *Mária nővér* (Gertler Viktor; Szörényi Éva, Jávor Pál); *Duna-parti randevú* (Székely István; Perczel Zita, Ráday Imre, Kabos Gyula); *Nászút féláron* (Székely István; Ágai Irén, Kiss Ferenc, Kabos Gyula); *Hotel Kikelet* (Gaál Béla; Komár Júlia, Páger Antal, Kabos Gyula); *A férfi mind őrült* (Gertler Viktor; Lázár Mária, Jávor Pál, Páger Antal); *A két fogoly* (Zilahy Lajos regénye alapján rendezte Székely István, főszereplői: Bajor Gizi, Ágai Irén, Jávor Pál); *Az én lányom nem olyan* (Vajda László; Sennyei Vera, Egri István); *A kölcsönkért kastély* (Vajda László; Turay Ida, Tolnay Klári, Ráday Imre, Kabos Gyula); *Péntek Rézi* (Török Rezső regénye alapján rendezte Vajda László, főszereplői: Erdélyi Mici, Páger Antal, Turay Ida); *Halálos tavasz* (Zilahy Lajos regénye alapján rendezte Kalmár László, főszerepben Karády Katalin, Jávor Pál); *Elnémult harangok* (Rákosi Viktor regénye alapján rendezte Kalmár László, főszereplők: Lukács Margit, Nagy István); *Európa nem válaszol* (Radványi Géza; Tasnádi-Fekete Mária, Petrovics Szvetiszláv); *Egy szoknya, egy nadrág* (Hamza D. Ákos; Latabár Kálmán, Csikós Rózsi). Az egész időszak m. hangosfilmgyártásának művészi csúcsa a Szőts István rendezésében, Szellay Alice, Görbe János és Bihari József főszereplésével 1942-ben készült *Emberek a havason.* – A II. vh.-t megelőző másfél évtized legjelentősebb filmgyártó vállalatai: a *Kárpát-film* (1936-tól, vez.-je Erdélyi István), a *Hajdú-film* (1933-tól, vez.-je Daróczy József, 14 film), a *Mester-film* (1936-tól, vez.-je Mester Miklós, 17 film), a *Hunnia Filmgyár* (1941-től, 7 film), a *M. Film Iroda* (1941-től játékfilmeket is készített, 10 film) stb. – A háborús károk miatt 1945-ben a filmgyártás nehezen indult. A háborús évek konjunktúrájához képest (évi 40–50 film) 1945-ben három, 1946-ban egy, 1947-ben négy film készült, közülük egy nemzetközi hírű alkotás: Radványi Géza: *Valahol Európában* c. filmje (Bánky Zsuzsa, Gábor Miklós, Somlay Artúr főszereplésével). Ekkor került a filmgyártás ismét áll. kézbe, így jött létre a →*Magyar Filmgyártó Vállalat.* 1948-ban öt, 1949-ben hét, 1950-ben négy, 1951–55 között összesen 39, évente átlagosan öt–kilenc film készült. Az államosított m. filmgyártás első átütő sikere a *Talpalatnyi föld* (Bán Frigyes; Mészáros Ági, Szirtes Ádám, Egri István, Molnár Tibor, Soós Imre, Horváth Teri), s a kezdeti évek legnagyobb sikere a *Mágnás Miska* (Keleti Márton; Mészáros Ági, Gábor Miklós, Sárdy János, Németh Marika, Latabár Kálmán és Árpád). További emlékezetes filmek: *Úri muri* (Móricz Zsigmond regénye alapján rendezte Bán Frigyes, főszereplői: Deák Sándor, Mészáros Ági, Tompa Sándor); *Díszmagyar* (Gertler Viktor; Benkő Gyula, Lázár Mária, Darvas Iván); *Lúdas Matyi* (Nádasdy Kálmán–Ranódy László; Soós Imre, Horváth Teri); *Déryné* (Kalmár László; Tolnay Klári, Sárdy János); *Különös házasság* (Mikszáth Kálmán regénye nyomán rendezte Keleti Márton, főszereplői: Benkő Gyula, Gábor Miklós, Somlay Artúr); *Semmelweis* (Bán Frigyes; Apáthi Imre, Komlós Juci, Uray Tivadar); *Állami Áruház* (Gertler Viktor; Petress Zsuzsa, Gábor Miklós, Latabár Kálmán); *Föltámadott a tenger* (Ranódy László–Szemes Mihály; Görbe János, Makláry Zoltán); *Liliomfi* (Makk Károly; Balázs Samu, Darvas Iván, Dayka Margit, Krencsey Marianne); *Rokonok* (Móricz Zsigmond regénye alapján rendezte Máriássy Félix, főszereplők: Ungvári László, Tolnay Klári). 1955-ben fellendült a filmgyártás, az ebben az évben készült 10 film között találjuk: *Gázolás* (Gertler Viktor; Apáthi Imre, Darvas Iván, Ferrari Violetta); *A 9-es kórterem* (Makk Károly; Molnár Tibor, Darvas Iván, Gábor Miklós); *Budapesti tavasz* (Karinthy Ferenc novellája alapján rendezte Máriássy Félix, főszereplők: Gábor Miklós, Molnár Tibor, Gordon Zsuzsa) c. filmeket, s a m. filmművészet egyik – nemzetközileg is – legelismertebb alkotását, a *Körhintát* (Fábri Zoltán; Törőcsik Mari, Soós Imre, Kiss Manyi). – Ettől kezdve a filmtermelés állandó emelkedést mutat, s az 1960-as évek végéig eljutott az évi 20–22 film gyártásáig. Néhány kiemelkedő film az elmúlt három évtized alkotásaiból: *Hannibál tanár úr* (Fábri Zoltán; Szabó Ernő, Kiss Manyi, Greguss Zoltán); *Bakaruhában* (Fehér Imre; Bara Margit, Darvas Iván); *Édes Anna* (Kosztolányi Dezső regénye nyomán rendezte Fábri Zoltán, főszereplők: Törőcsik Mari, Fülöp Zsigmond, Mezei Mária); *Két félidő a pokolban* (Fábri Zoltán; Sinkovics Imre, Garas Dezső, Márkus László, Molnár Tibor); *Oldás és kötés* (Jancsó Miklós; Latinovits Zoltán, Domján Edit) stb. A háború utáni években dolgozó rendezők (Fábri Zoltán, Makk Károly, Máriássy Félix, Szemes Mihály, Ranódy László, Keleti Márton, Bán Frigyes, Várkonyi Zol-

tán) mellé felsorakozott az új rendezők igen tehetséges gárdája: Jancsó Miklós, Szabó István, Kovács András, Gaál István, Bacsó Péter, Mészáros Márta, Rényi Tamás, Herskó János stb. Ez a nemzedék újszerű technikai megoldásokkal, sajátos képszimbolika megteremtésével, másfajta látásmóddal, de elsősorban a társ. kérdések iránti fogékonysággal hívta fel magára a figyelmet. A vígjátékfilmek többségét is a társ. fonákságokat célzó szatirikus bíráló kedv jellemezte. – Mo. filmgyártása a nyolcvanas évek derekáig élénk kapcsolatban volt a szocialista és kisebb mértékben a nyugati filmgyártással, amit számos koprodukció is bizonyít. Utóbb osztrák, német, olasz és francia együttműködés a jellemzőbb. – Rajzfilmgyártásunk a *Pannónia Filmstúdió*ban Jankovics Marcell, Nepp József és Dargay Attila közös munkái, ill. Macskássy Gyula filmjei, míg természetfilmgyártásunk Homoki Nagy István és Kollányi Ágoston munkái révén nemzetközi sikereket ért el. Az első Oscar-díjas m. rajzfilm Rófusz Ferenc: A légy (1981) c. műve, az első Oscar-díjas m. játékfilm a Szabó István rendezte *Mephisto* (1981) volt. Ugyancsak nemzetközi sikert ért el az általa rendezett *Redl ezredes*. Sok filmet forgatott külföldön is Jancsó Miklós *(Magánbűnök–közerkölcsök)*. A m. filmgyártás az 1989-es rendszerváltás óta átformálódott. Több filmgyártó és filmforgalmazó vállalat (rt., kft. stb.) alakult, legnagyobb a *Magyar Filmgyártó Vállalat*. – A film történeti, művészeti és tudományos kérdéseit vizsgálja, a hazai és külföldi kutatási tapasztalatokat összegezi, koordinálja a →*Magyar Filmintézet és Filmtár*. (→még *mozik*, →*színház- és filmsajtó*). – *Irod.* Kovács Ferenc: Magyar filmográfia I.–II. (Bp., 1959); Nemeskürty István: A magyar film története, 1912–1963 (Bp., 1965).

Film, Színház, Muzsika: 1957–90 között megjelent népszerű, a nagyközönség számára készült, kritikákat és ismertetéseket közlő képes hetilap, a →*Színház és Mozi* utódja. Főszerk.-je Hámori Ottó, majd Iszlai Zoltán volt.

Filmtechnikai Vállalat (XIV. Szabó József u. 12.): 1954-ben alakult a hazai moziüzemek műszaki felszerelésére, berendezésére és üzemben tartására. Szervízszolgálata kiterjed a MOKÉP üzemein kívül a művelődési házak, tudományos, oktató és egyéb fontosabb kulturális intézmények vetítőberendezéseinek modernizálására és karbantartására.

Filmtudományi Intézet: →*Magyar Filmintézet és Filmtár*

Filmújság: 1932–38 között megjelenő filmszaklap. Szerk.-je és kiadója Zsoldos László volt. Az igénytelen külsejű, de a tájékoztatást és a tudományosságot egyaránt jól szolgáló változatos kiadvány színvonalát a – szinte az egész, mindössze nyolc oldalas lapot egymaga író – szerkesztő széles körű elméleti felkészültsége és ízlése biztosította.

„Filtex" Egyesült Magyar Filatorigát–Pestszentlőrinci Textilművek és Tessutó Rt.: elődje, a Filatorigáti Textilművek Rt. 1923-ban alakult a III. Berend u. 23. sz. alatt. Főként textilnyomással foglalkozott, s a *MOKTÁR* érdekkörébe tartozott. 1926-ban beolvasztotta az 1900-ban Rózsahegyen alakult Magyar–Amerikai Northrop Szövőszék és Textilgyár Rt.-t, amely 1921-ben költözött Bp.-re, és a Pestszentlőrinc, Gyömrői út 2. sz. alatt fonodát és szövödét létesítve felvette a Magyar Textilművek Mautner Rt. nevet. Ugyanekkor olvasztotta be a Tessutó Textiláruforgalmi és Bizományi Rt.-t is. Ekkor vette fel a ~ elnevezést. Az összevont váll.-ok munkáslétszáma meghaladta a 2000 főt. Alaptőkéje 6 millió P volt. A ~ pamut- és műselyemáruk fonásával, szövésével, fehérítésével, nyomásával és kikészítésével foglalkozott. – A II. vh. kitörését követően nehézséget okozott a nyersanyagbeszerzés és a munkaerő biztosítása, a ~ munkáslétszáma 1000 körül maradt. E helyzetben a ~ a Gyömrői úti munkahiánnyal küzdő fonodát és szövödét kénytelen volt eladni a M. Ált. Hitelbank Rt.-nek. 1948-ban a Gyömrői úti telepen alakult meg a *Filtex Rt.*, amely az államosítások után megszűnt. 1950-ben *Szentlőrinci Fonóip. Nemzeti Váll.*, majd *Lőrinci Fonóip. Nemzeti Váll.* néven szerepelt. 1950–63 között *Lőrinci Fonóip.* néven önállóan működött, majd beolvadt a *Pamutfonóip. Váll.*-ba. Az óbudai gyárból 1951-ben alakult meg a →*Budapesti Harisnyagyár*.

Filmvilág: havonta megjelenő képes filmmagazin. Igényes cikkeket, kritikákat, rendező-, ill. filmszínészportrékat közöl. 1958-tól jelenik meg. Főszerk.-je 1976-ig Hámos György, azóta Létay Vera.

Filozófushoz, *Philosophushoz:* 1780-tól üzemelt a mai V. Papnövelde u.-ban mint az első pesti diák- és irodalmi kávéház. A múlt század ötvenes éveiben szűnt meg.

Finombőrgyár Rt. (IV. Gárdi Jenő u. 1.): elődje az 1928-ban alapított *Csillag Bőrgyár*, amely krómos cserzésű és különféle kikészítésű puhabőröket gyártott. Az államosítás után a Finombőrök Gyára, 1963-tól a Bőrip. Váll., 1971-től a →*Budapesti Bőripari Vállalat* gyáregysége. 1988-ban rt.-ként szervezték újjá a Díszműbőrgyár hozzácsatolásával, ~ néven.

Finomkerámiaipari Művek, *FIM* (X. Tárna u. 4.): a m. finomkerámiaip. gyárainak egyesítésével jött létre 1963-ban. Tagváll.-ai a főv.-ban: →*Budapesti Porcelángyár;* a Drasche Henrik által 1838-ban létesített *Kőbányai Porcelángyár;* az 1922-től működő Porcelán-, Kőedény-, és Kályhagyár Rt. utódaként létesített *Gránit Csiszolókorong- és Kőedénygyár*. Vidéki tagváll.-ai: Hódmezővásárhelyen az *Alföldi Porcelángyár*, a *Hollóházi Porcelángyár*, a *Pécsi Porcelángyár* és a *Romhányi Cserépkályhagyár*. A gyárakat 1948–49-ben államosították és kisebb-nagyobb üzemeket csatoltak hozzájuk, köztük a legjelentősebbet, az óbudai *Widenta-gyár*at. Ezenkívül új gyárak, a *Kalocsai Porcelánfestő Üzem* és a *Városlődi Majolikagyár* létesítésével alakult ki 1971-ben a ~ szervezete. Fő gyártmánycsoportok: herendi, háztartási, díszmű-kerámiák, csiszoló- és köszörülőszerszámok, műszaki, híradástechnikai és építési kerámiák. Kiegészítő tevékenységek: kerámiagyártó berendezések, kerámiaip. és csiszolókorongip. gépek, berendezések, tartalékalkatrészek tervezése és kivitelezése. A váll.-ot 1982-ben fölszámolták, gyárai ismét önállóak lettek, a ~ helyén a KŐPORC Elektronikai Alkatrész és Műszaki Kerámiagyártó Váll. működik tovább.

A Flamenco Szálloda

Finommechanikai Vállalat, *FMV* (X. Fehér út 10.): 1952-ben alapították. Fő profilja: mikrohullámú analóg és digitális rádióberendezések; mikrohullámú antennák és tápvonalak; radarberendezések; műholdvevő berendezések; mikrohullámú tv műsorszóró rendszerek és vevőkészülékek; híradástechnikai nagyberendezések javítása, felszerelése és kulcsrakész átadása; frekvenciamérő műszerek; nagyteljesítményű, mobil orvosi röntgenberendezések; professzionális tápegységek és száloptikai berendezések. – Az évek során a váll. három vidéki gyáregységgel bővült, amelyből kettő kft.-ként működik, a harmadik a bp.-i gyár részlegeként: a Finommechanikai és Elektronikai Kft. (Kaposvár) és a RADAR Finommechanikai és Híradástechnikai Kft. (Törökszentmiklós), ill. Finommechanikai Váll. Antenna Gyáregysége (Esztergom), mint a bp.-i központi váll. gyáregysége.

Finomposztógyár Kopetzky és Fiai Rt.: →*Újpesti Gyapjúszövőgyár*

Finta József (Kolozsvár, 1935–): építész, az MTA tagja (l. 1985), Ybl-díjas (1965, 1972), Állami-díjas, (1970), Munkácsy-díjas (1978). Az Építőip. és Közlekedési Műszaki Egyetemen szerezte diplomáját (1958). 1958–60 között elvégezte a M. Építőművész Szöv. mesterisk.-ját, majd 1971-től az újból megindult mesterisk. egyik vez.-je. 1978-tól a Lakó- és Kommunális Ép.-eket Tervező Váll. főépítésze. 1963-ban elnyerte a pesti Duna-part rendezésére kiírt tervpályázat egyik első díját (Kaszta Dénessel). Számos szálloda tervezője: *Duna Intercontinental Hotel* (1969), *Volga Szálló* (1971) *Fórum Hotel Budapest* (1981), *Buda Penta Szálloda* (1982), *Taverna Szálloda* (1985), *Grand Hotel Kempinski Corvinus* (1992). Bp. továbbfejlődésére vonatkozó gondolatait vetette fel *Igaz élőlény-e a város?* c. cikkében (Budapest, 1985. VIII. sz.) – *M. Építőkockák–épületkockák* (Bp., 1971); *Tervek, gondok, gondolatok. Mai építőművészetünk* (Bp., 1979).

Fischer Péter (Pest 1801–Pest 1843): cukrász. A reformkori Pest cukrászkézművességének kiemelkedő fejlesztője. 1823-ban az Úri u. 613. (ma V. Petőfi Sándor u. 5.) sz. alatt Hebe istennőt ábrázoló boltcímerrel nyitott cukrászboltot. 1837-ben már a Szervita tér 423. (későbbi számozás szerint 444., ma Szervita tér 4.) alatt levő boltját fényűzően rendezte be; ahhoz társalkodó szoba is tartozott, ahol a legolvasottabb újságok és folyóiratok a vendégek rendelkezésére álltak. 1835–36-ban a →*Redut* termeit bérelte, ahol bálokat rendezett, és a mai értelemben vett büféhelyiségben értékesítette cukrásztermékeit. 1840-ben a Szervita téri boltja előtt nyitott fagylaltozó kioszkját (→*Hébé kioszkja*) 1842-ben a Színház (ma Vörösmarty tér) D-i végébe helyezte át. 1841-ben a Városligetben, a mai Hermina úton 12 szobás nyári szállodát, és ennek kertjében uzsonnázóhelyet létesített. Vez.-je volt a pesti és budai cukrászok céhszabadalom iránti – sikertelen – mozgalmának.

Fissinger Jenő engedélyezett katonai iskolája: Bp.-en a Nagykorona u. 13. sz. alatt 1882-ben indult az 1878-ban megszűnt Heimerle-féle katonaisk. folytatásaként. Az isk. a hadköteles ifjúságot a cs. és kir. hadseregben előírt vizsgákra kívánta előkészíteni, lehetőséget biztosítva mindazok számára, akik az áll. katonaképző int.-ekbe valamely okból nem nyertek felvételt. A növendékek az isk. elvégzése után mint hadapródok (kadétok) vagy mint önkéntesek állhattak be a közös hadseregbe.

Fitz József (Oravicabánya, 1888–Bp., 1964): könyvtáros, könyvtörténész. 1914–30 között a bp.-i Egyetemi Könyvtár tisztviselője, majd Pécsett volt könyvtárig., 1934-től 1945-ig az OSZK főig.-ja. Számos tanulmányban foglalkozott a nyomdászat, a könyvkiadás és a könyvtárak történetével. *Hess And-*

rás, a budai ősnyomdász c. művében (Bp., 1932) részletesen ismerteti a 15. sz.-i budai műhely alapítását és munkáját.

Fiú-kút (V. Váci u.–Kígyó u. sarok): a Belváros korszerűsítése során 1977-ben helyezték ide Ferenczy Béni fiú bronzszobrocskáját.

Fiumei út (VIII. Baross tér–Orczy tér): a Nagyvárad tértől a Baross tér irányában városárok húzódott, s a városba tartó kocsik csak a vámházak érintésével juthattak be Pestre. A 19. sz. végén a városárkot megszüntették, s az Orczy térig terjedő szakaszát Köztemető útnak nevezték el. 1923-ban kapta mai nevét. 1957-ben az →*Orczy út*hoz csatolták, a meghosszabbított útvonal neve *Mező Imre* út lett. 1990-ben kapta vissza eredeti hosszúságát és nevét. – Jelentősebb ép.-ei: **14. sz.:** lh. (Fodor Gyula, 1910). – **17. sz.:** →*Országos Traumatológiai Intézet* (Gerlóczy Gedeon, 1940). – **19/a sz.:** Bp. és Pest Megyei Társ.biztosítási Igazgatóság (Komor Marcell, Jakab Dezső és Sós Aladár, 1913).

FKgP: →*Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt*

FKT: →*Fővárosi Közmunkák Tanácsa*

Flamenco Szálloda (XI. Tas vezér u. 7.): az 1966–81 között működött *Sport Szálloda* osztrák idegenforgalmi hitelből újjáépített, bővített utódja. 1983-ban nyílt meg. A spanyol Hoteles Unidos SA (HUSA) szállodalánc tagja. A négycsillagos, hétemeletes ~ tervezője Dobozi Miklós, belsőépítésze Detre Villő volt. 12 lakosztállyal és 360 kétágyas, fürdőszobás szobával rendelkezik. 220 személyes étterme nyáron ugyanakkora terasszal bővíthető. Négy különterme 40–40 fő befogadóképességű, szükség szerint egybenyitható. A hallban drinkbár, IBUSZ-kirendeltség, Intertourist-üzlet, drug-store és egy férfi-női fodrászat található. A La Bodega nevű spanyol borozó 60 fő befogadására alkalmas, spanyol étel- és italkülönlegességekkel és spanyol jellegű műsorral. Az alagsorban uszoda, szauna, szolárium és egy kis drinkbár található.

Flór Ferenc (Váradolaszi, 1809–Pest, 1871): sebészorvos, Pest város főorvosa. 1833-ban elsőként védte meg magyarul doktori disszertációját. Egyetemi tanársegédi működés után 1837-ben a városi Rókus Kórház és Pest város t. főorvosává választották. 1847-ben a város első tiszti főorvosa lett. A szabadságharc idején előbb törzsorvos, majd a honvédsereg egészségügyi vezetője volt. A bukás után internálták, 1850-től Tápiószelén gazdálkodott és gyógyított. 1861-ben ismét elfoglalta a tiszti főorvosi hivatalt, de 10 hónap múlva, a provizórium visszaállításakor ismét visszavonult. 1867-től újra betöltötte hivatalát. A lóvasút gázolta halálra. Sebészi, kórházvezetői, katonai, szakírói és szerk.-i tevékenysége mellett jelentős a város közeü.-éért végzett munkássága. Különösen 1848 előtt voltak úttörőek kezdeményezései a tiszta ivóvíz, az ellenőrzött vágóhíd létesítése és a kórházügy korszerűsítése érdekében.

Flora boltcímer: Friedl Ferenc Ede a mai I. Fő u. 20. sz. cukrászboltjának *Flora Istennő*t ábrázoló, 188,5 × 116 cm nagyságú boltcímere. Warschag (Varság) Jakab pesti festőművész festette. Az egyetlen fennmaradt pest–budai cukrász-boltcímer.

Flóra Első Magyar Stearingyertya- és Szappangyár Rt.: elődjét, a Machlup E. és A. Flóra Gyertyagyárat 1868-ban alapították. 1896-ban alakult rt.-vé ~ elnevezéssel. Termékei közül különösen a *Flóra* márkájú szappanok és mosóporok voltak ismertek. Éves üzleti forgalma a két vh. között 2–3 millió P körül alakult. – Érdekeltségi váll.-át, a Franciscus Vegyipar Rt.-t a Flóra tulajdonosai 1936-ban alapították, s különféle vegyi anyagokat készítettek évi kb. 1 millió P értékben. Telepe a IX. Soroksári út 56. sz. alatt volt. – A ~-t 1940-ben megvásárolta a német tőkével terjeszkedő →*Hutter és Lever Rt.* Termékeit eredeti elnevezésüket megtartva a Hutter gyártotta tovább.

Flórián-kápolna (II. Fő u. 90.): a budai görög katolikus egyházközség plébániatemploma. A homlokzatán középtornyos, sarkán két vázával díszes barokk műemlék templomot Christ Antal pékmester építtette *Nepauer* Mátéval (1756–60). Homlokzatán a kapu két oldalán levő Szt. Balázs-szobrot Weber József készítette. A kétszakaszos templombelsőhöz szentély csatlakozik. Barokk szószékének dombormüvei Eberhardt Antal munkái. Főoltára (Szt. Flórián apoteózisa) Franz Wagenschön bécsi festő műve. A mennyezetfreskókat Medveczky Jenő festette

A Flórián-kápolna

(1937). Az eredeti szintjéhez képest felemelt szintű Országút (Fő út) miatt a templomocska előnytelen helyzetbe került. Ezért *Borsos* László és *Friedrich* Lajos tervei szerint 1936-ban mintegy 1,5 m-rel felemelték. Háborús sérüléseiből Dragonits Tamás állította helyre (1958). – *Irod.* Schoen Arnold: Budapest székesfőváros bérházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái (Tanulmányok Budapest Múltjából, VII., 1939).

Flórián tér (III. ker.): a *Szentendrei ut*at köti össze a *Pacsirtamező u.*-val; Óbuda É–D-i irányú főútvonalának része. A 19. sz. elejétől ~ a neve a tűzvész elleni védőszent, Szt. Flórián itt elhelyezett szobráról (Bebó Károly alkotása, 1819-től 1952-ig állt itt, ma a *Kiscelli Múzeum*ban van). 1875-ben a teret megszüntették, és a Flórián u. nevet kapta. 1910-től ismét ~ a neve. – A teret az →*Árpád híd* felújításakor többszintű csomóponttá építették át, amely 2+2 sávos felüljáróval elsősorban a híd és a Szentendrei út között biztosít kapcsolatot. Az addigi – teljesen ki nem épített – körforgalmú csomópontot elbontották. – E térségben az aquincumi katonai tábor különböző romjai maradtak fenn. Az aluljáróban és a csatlakozó területen láthatóvá váltak a tábor közfürdőjének (→*thermae maiores*) maradványai, a valószínűleg Hadrianus korában épült, négyszögletes tornyokkal védett D-i táborkapu romjai a táborfal egy-egy szakaszával, és a tábor É–D-i főutcájának részlete. Néhány oszloptöredék nyomán helyreállították az úttestet szegélyező oszlopsort a *Flórián üzletközpont* D-i oldalán. Ugyanitt maradtak fenn a főu.-t szegélyező kaszárnyák, valamint a boltsor alapfalai. Az üzletközpont DNy-i sarkánál látható a főtiszti ház átriumos udvara. A diadalkapu-tetrapylonnak csak néhány falcsonkját őrizték meg a Flórián üzletközpont alagsorában. A katonai közfürdőnek viszont szerencsésen megmaradt az összefüggő romterülete a Flórián-aluljáróban, valamint a „mozi-ház" és a „Lottó-ház" alagsorában. Megőrződött a tornacsarnok-palaestra a fürdő É-i részében, és az apszissal zárt háromhajós csarnokép. részlete a Kórház u.–Miklós u. sarkán kialakított parkban. Ezt a korábban katonai tábor egyik félig elbontott kaszárnyafalainak felhasználásával építették a 4. sz.-ban. Feltárható volt a tábor K-i kapuja, a nyolcszögletű kaputornyokkal. Kőfaragványainak egy része a Kórház u. 7. sz. alatt a táborfal melletti kis parkban látható. A romok közötti eligazodást a Flórián téri aluljáróban rendezett kiállítás és a →*Fürdő Múzeum* segíti.

Flórián Üzletközpont (III. Flórián tér 6–9.): 1976-ban nyílt meg. Tervezője *Töröcsik* Sándor. A háromeletes ép. teljes alapterülete 19 000 m², ebből 11 000 m² az eladótér. Az ép.-ben működő négy áruház (Bizományi Áruház, Centrum Flórián Áruház, Csemege Áruház, Vasedény Áruház) és 25 szaküzlet élelmiszereket, ruházati cikkeket, papírárut, könyvet, híradástechnikai cikkeket, háztartási gépeket stb. árusít.

Fodor József (Lakócsa, 1843–Bp., 1901): higiénikus, egyetemi tanár a bp.-i tudományegyetem orvostudományi karán, az MTA tagja (l. 1878., r. 1883). Tanulmányait a bécsi és pesti egyetemen végezte. A Rókus Kórház főorvosa (1868–69); a közegészségtan első hazai oktatója a bp.-i egyetemen (1874-től), egyúttal a higiéniai int. vezetője. *Marku-*

Római legiostábor maradványa a Flórián téren

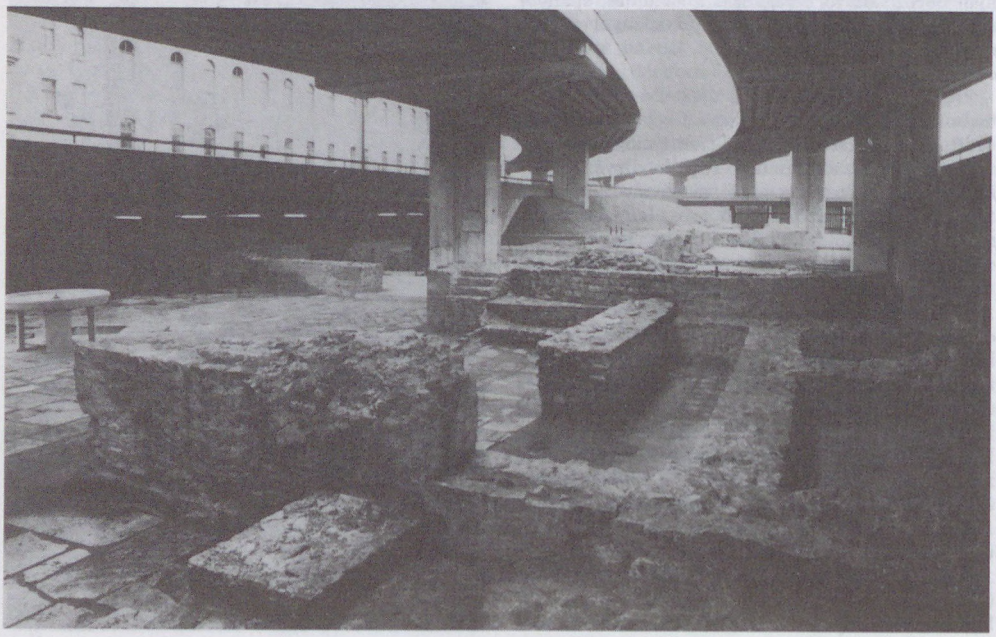

A fogaskerekű 1992-ben

sovszky Lajossal megalapította az Orsz. Közeü. Egy.-et. A bakteriológia jelentőségének ismeretében nagy szerepe volt a fővi. ivóvízellátási és csatornázási terveinek kidolgozásában. Jelentősek voltak a levegő, a talaj és a víz szennyeződésére vonatkozó kutatásai. Emlékezetére az Orvos-Eü. Dolgozók Szakszervezete felújította (1960) a *Fodor József-emlékérmet* a közeü. és járványügyi munkák jutalmazására. Szobra a Gutenberg téren áll (Vastagh György műve, 1909). Bp.-i vonatkozású m.: *Jelentés az iskolaegészségügyről* (Bp., 1888); *Budapest közegészségügyére vonatkozó vizsgálódások 1883–1898* (Bp., 1899).

Fodor József Gyógyintézet: →*Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet*

Fodor-vívóterem: az V. Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) u. 3. sz. alatti *Trattner-ház*ban nyitotta meg 1885-ben Fodor Károly vívómester a modern kor színvonalán álló vívótermét. Főleg a nagypolgári réteg sportterme volt. 1888-ban Fodort kinevezték a Műegyetem vívómesterévé. 1927-ben bekövetkezett halála után István fia vette át int.-e vezetését. A ~ híres volt korának ott lezajlott párbajairól.

Fodor zeneiskola: 1903-ban alapította Fodor Ernő zongoraművész és pedagógus, a VI. Andrássy út 40. sz. alatt. Eleinte mint akadémiai előkészítő tanfolyam működött a Zeneakadémia módszerének, tantervének és tananyagának felhasználásával. Bp. legjelentékenyebb, konzervatóriumi szintű magánzeneisk.-ja volt. Bevezették a tanulmányi versenyeket a kiváló növendékek díjazásával, és a rendszeres növendékhangversenyeket. A ~ keretében alakult ki a modern m. zongoratanítás Kovács Sándor, Varró Margit, Senn Irén, Kálmán György keze alatt. További híres tanárai: Hammerschlag János, Freund Ernő [Ernst T. Ferand], Weiner Leó, Waldbauer Imre stb. A zeneisk.-k államosításakor beleolvadt a fővi. zeneisk. szervezetbe.

fogaskerekű vasút: vonala a Városmajortól a Diós-árok mentén halad a Széchenyi-hegyig. Tervezője *Cathry* Szaléz Ferenc svájci mérnök volt, a vasutat az International Gesellschaft für Bergbahnen svájci cég építtette, Európa harmadik (a Rigi-Bahn és az azóta megszűnt bécsi Kahlenbergbahn után) fogaskerekű vasútjaként épült a Buda várossal kötött szerződés alapján. Forgalma 1874. júl. 24-én indult meg, ekkor még csak Sváb-hegy állomásig, 2,8 km hosszban. A Széchenyi-hegyig 1890-ben hosszabították meg vonalát, ekkor a legkisebb ívsugár 180 m-ről 90 m-re csökkent. Legnagyobb emelkedője többször változott, általában 110–113‰ körüli volt; átlagos emelkedője 86–88‰. 1910-ig télen nem közlekedett. A ~nak nagy szerepe volt a hegyvidék fejlesztésében, mert a személyszállításon kívül építési anyagokat és más szállítmányokat kocsival együtt vitt fel a sváb-hegyi állomásig és az üzemeltetők bekapcsolódtak a telekparcellázásokba is, a forgalomszerzés érdekében pedig a vendéglőkkel kooperáltak: személyzetüket a ~ ingyen szállította, ebédre is érvényes kombinált jegyeket adott ki stb. 1926-ban koncessziója lejárt, üzemét a *BSZKRT* vette át. A környezeti okok miatt sokat kifogásolt gőzüzemet 1929-ben váltotta fel a villamos üzem. 1944. dec. 25. és 1945. jún. 16. között szünetelt a forgalma. 1973-ban rekonstruálták a ~at: pályáját felújították, a megállóhelyeket magasperonossá alakították, a János Kórháznál új megállóhelyet létesítettek, a városmajori végállomást és telepet átépítették. A mozdonyos vonategységek helyett az osztrák SGP cégtől motor- és vezetőállásos pótkocsiból álló vonategységeket szereztek be. A 600 V feszültségű vontatási áramról 1500 V feszültségűre tértek át. A vonal mentén jelzőberendezést létesítettek (még →*Budapesti Közlekedési Vállalat*). – *Irod.* Szabó Dezső: Per ardua ad astra – A budapesti fogaskerekű vasút története (Városi Közlekedés, 1974. 3. sz.).

fogászati klinikák (VIII. Mikszáth Kálmán tér 5.): a SOTE klinikái. A fogászat valamennyi ágát 1890-től a *Stomatológiai Klinika* oktatta az orvosi karon. Az önálló orvostudományi egyetem létrehozásakor (1951) különválasztották az ált. orvos- és a fogorvosképzést, s 1955-ben ezért *Fogorvosi Kar*t szerveztek. 1959-ben alapították a Stomatológiai

A régi fogaskerekű

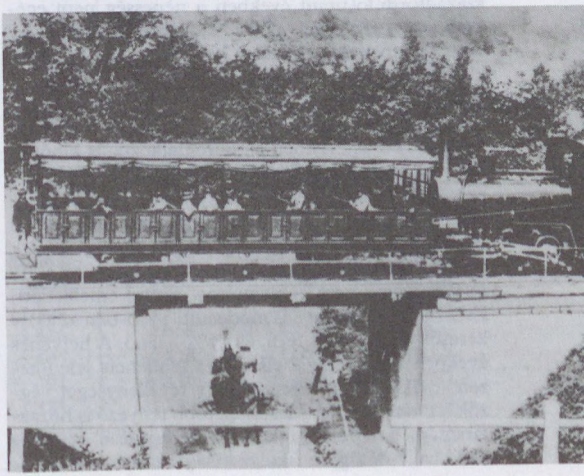

Klinika utóda, a *Szájsebészeti Klinika* (VIII. Mária u. 52.) mellett a *Fogpótlástani*, a *Gyermekfogászati és Fogszabályozási* (VIII. Krúdy u. 1.), valamint a *Konzerváló Fogászati Klinikát*.

foglalkoztatottság: Bp. iparosodása, a tőke nagyarányú koncentrálódása, a gazd. élet fejlődése következtében a keresők száma az 1880. évi népszámlálástól 1910-ig több mint két és félszeresére nőtt. 1910-ben az össznépesség 56%-a tartozott a keresőkhöz. A főv. 1950. előtti területén a keresők számának alakulását 1880-tól 1910-ig a következő adatok mutatják:

Időpont	Az összes (aktív és inaktív) keresők száma	A keresők aránya az 1880. évi %-ában	A kereső nők az összes keresők %-ában
1880. XII. 31.	191 006	100,0	32,8
1890. XII. 31.	286 014	149,7	36,2
1900. XII. 31.	386 341	202,3	34,8
1910. XII. 31.	492 975	258,1	34,9

(A népszámlálások a keresők közé sorolták mindazokat, akiknek fizetésük, jövedelmük volt, tehát az önállóakat, a munkásokat, alkalmazottakat, szabadfoglalkozásúakat, napszámosokat, a vagyonukból élőket és a nyugdíjasokat. Közülük azok, akik tényleges kereső tevékenységükkel szerzett bevételből, bérből, fizetésből éltek, *aktív keresőnek* minősültek, a vagyonukból élők, a járadékosok, a nyugdíjasok – még ha kiegészítésképpen dolgoztak is – az ún. *inaktív keresők* kategóriájába tartoztak.) A század elején a nőket leginkább a háztartásokban alkalmazták. 1910-ben a háztartásokban alkalmazott nők száma 67 922 fő volt, 134,3%-kal (38 936 fővel) több, mint 1880-ban. A háztartásokon kívül a legtöbb nőt az – építőip.-t és vendéglátóip.-t is magában foglaló – ip. foglalkoztatta. 1910-ben az összes ip. keresők 24,6%-a (53 838 fő) volt nő. – Bp. mai területén a századforduló utáni években a népesség nem egészen fele (1910 végén 48,5%-a) folytatott aktív kereső tevékenységet. Az aktív keresők száma a század első felében folyamatosan emelkedett. A gyarapodás ezekben az évtizedekben főként a főv. népességnövekedéséből adódott. Jelentős változást hozott az 1950-es, 60-as években a női foglalkoztatás kibővülése. Az aktív keresők e két évtized alatti közel 345 ezres létszámnövekedését nagyrészt a nők tömeges munkavállalása idézte elő. 1970-ben 240 ezerrel több nő folytatott aktív kereső tevékenységet, mint 20 évvel korábban, ugyanakkor a gazdaságilag aktív férfiak száma nem egészen 105 ezerrel emelkedett. Ezzel a nemek aránya is módosult: 1970-ben az aktív keresők 53%-a volt férfi, és 47%-a a nő. A hetvenes években a korábbival ellentétes tendencia jelentkezett: csökkenni kezdett az aktív tevékenységet végzők létszáma. A visszaeséshez több tényező is hozzájárult, pl. a népesség fokozódó elöregedése, az emelkedő halandóság, az iskolázottsági szint emelkedésének következményeképpen a munkakezdési életkor kitolódása, a gyermekgondozási segély bevezetése. (A gyesen, majd a későbbiek során a gyeden lévők az inaktív keresők körét bővítették.) A napjainkban zajló társ.-gazd. változások tovább erősítik ezt a folyamatot. Az aktív keresők számának 1970–1980 közötti fogyását még szinte kizárólag a munkaerő-kínálat oldalán fennálló, említett demográfiai okokra lehetett visszavezetni. A legutóbbi évekre jellemző tendenciák (nagyszámú munkahely megszüntetése, fokozódó munkanélküliség) viszont a ~i arány romlásával a munkaerő-kereslet oldaláról befolyásolják negatívan az aktív keresői létszámot. Az aktív keresők számának alakulását Bp. mai területén a következő táblázat mutatja:

Év	Aktív kereső				
	összesen	férfi	nő	férfi	nő
				%-os arány	
1910	538 130	362 092	176 038	67,3	32,7
1920	562 791	368 038	194 753	65,4	34,6
1930	692 593	449 693	242 900	64,9	35,1
1941	879 183	564 141	315 042	64,2	35,8
1949	766 101	483 504	282 597	63,1	36,9
1960	983 897	536 209	447 688	54,5	45,5
1970	1 110 669	587 822	522 847	52,9	47,1
1980	1 029 263	545 585	483 678	53,0	47,0
1984	967 600	510 700	456 900	52,8	47,2

A ~i szint változását jól szemlélteti a munkavállaló korú férfi (15–59 éves) és női (15–54 éves) népesség gazd. aktivitás szerinti megoszlásának alakulása:

Év	A munkavállaló korú férfi, ill. női népességből		
	aktív	inaktív	eltartott
	kereső		
	Férfi		
1930	85,8	3,1	11,1
1949	87,6	2,0	10,4
1960	90,3	1,5	8,2
1970	85,9	2,6	11,5
1980	86,9	5,2	7,9
1984	84,1	6,0	9,9
	Nő		
1930	41,6	2,3	56,1
1949	44,8	2,4	52,8
1960	70,4	1,1	28,5
1970	78,7	6,4	14,9
1980	79,5	10,8	9,7
1984	79,3	9,6	11,1

Bp. mai területén a század első évtizedeiben a gazdaságilag nem aktív népesség túlnyomó többsége eltartott volt. Bár folyamatosan emelkedett azoknak a száma, akiknek megélhetését nyugdíjjárulék vagy más, nem közvetlenül aktív kereső tevékenységből származó jövedelem biztosította, népességen belüli hányaduk még a II. vh. utáni első népszámláláskor is csak az 5%-ot haladta meg. A következő két évtizedben rohamosan csökkent az eltartottak aránya, viszont kibővült a nyugdíjjogosultságot szerzettek köre. Az 1970-es, 80-as években már a népesség mintegy 75%-a rendelkezett valamilyen önálló jövedelemmel és csupán 25% körüli volt azoknak az aránya, akik eltartottként éltek. A keresők és eltartottak arányának alakulását Bp. mai területén a következő táblázat mutatja:

Év	Aktív keresők	Inaktív keresők	Eltartottak	100 (aktív és inaktív) keresőre jutó eltartott
	a népesség százalékban			
1910	48,5	2,0	49,5	98
1920	45,7	2,7	51,6	106
1930	48,0	4,2	47,8	91
1941	51,3	4,4	44,3	79
1949	48,2	5,4	46,4	87
1960	54,5	9,0	36,5	57
1970	55,0	18,1	26,4	36
1980	50,0	25,1	24,9	33
1984	46,8	27,5	25,7	35

A keresők gazd. ágak szerinti megoszlása és növekedési aránya – az 1950. év előtt Bp. területén – az egyes népszámlálások között nagyon eltérő volt. A napszámosok száma 1880-tól 1910-ig 68,3%-kal csökkent. Az urbanizáció meggyorsulásával a mezőgazdasági keresők száma 1869-től 1910-ig csaknem a felére esett vissza. Különösen az ip. keresők száma – a házi- és népi ip. kivételével – szökött fel: 1910-ben több, mint három és félszerese volt az 1880. évinek. 1910-ben az ip. keresők csaknem egyharmadát a ruházati ip., 18%-át a gépgyártás és 13%-át az élelmezési ip. foglalkoztatta. A keresőknek ip.csoportok szerinti akkori megoszlását az alsó táblázat szemlélteti.

Bp. mai területén az egyes gazd. ágak különböző mértékű fejlődése változásokat eredményezett az aktív keresők ágazati megoszlásában is. A II. vh. előtt mintegy 300 ezer fő – a főv. aktív keresőinek több mint kétötöde – dolgozott az ip. és az építőip. területén. A háború utáni években megindult erőltetett iparosítás, majd az építőip. gyors felfuttatása következtében az e két gazd. ágban foglalkoztatottak száma az 1960-as évek végére megduplázódott, együttes arányuk 54,7%-ra emelkedett. Az 1970-es évtizedtől kezdve visszafogottabb lett az ip. és az építőip. fejlesztése, melynek következtében az ip.-ban dolgozók hányada 1970-től számítva másfél évtized alatt 14 százalékponttal esett vissza, az építőip.-ban a korábbi nagymértékű növekedéssel szemben stagnálás mutatható ki. Mindezekkel ellentétben a szolgáltatás jellegű nem anyagi ágak fejlődtek jelentősen, mint azt a túloldali táblázat is mutatja.

Az aktív keresők gazd. ágak szerinti összetétele városrészenként eltérő jellegzetességeket mutatott 1980-ban. Az elavult, elöregedett városnegyedek egy részének szanálását, a nagy lakótelepek építését követő erőteljes belső vándorlás nem változtatta meg alapvetően a történelmileg kialakult városszerkezetet. A „hivatali negyednek" számító I. és V. ker.-ben, valamint a II. és a XII. ker.-ben lakó aktív keresők között továbbra is kiemelkedő volt (38–41%

Megnevezés	1880	1890	1900	1910	Az 1910. évi az 1890. évi %-ában
Bányászat	16	87	240	389	2431,3
Vas- és fémipar	7016	7660	13337	19212	273,8
Gépgyártás	1453	13104	23260	32287	2222,1
Kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar	963	3027	3643	7832	813,3
Fa- és csontipar	5011	6229	8874	12085	241,2
Bőr-, sörte-, szőr- és tollipar	1045	1242	1712	2669	255,4
Fonó- és szövőipar	1432	2397	3802	5546	387,3
Ruházati ipar	22257	28867	41986	55090	247,5
Papíripar	640	806	2606	3640	578,8
Élelmezési ipar	5739	13700	19326	22865	398,4
Vegyészeti ipar	267	1820	3706	5388	2018,0
Sokszorosító- és műipar	2217	5107	9376	11923	537,8
Házi- és népi ipar	917	791	456	434	47,3
Egyéb	828	321	139	205	24,9
Összesen	49801	85158	132463	179565	360,6

Gazdasági ág	1930	1949	1960	1970	1980	1984
Ipar	38,8	42,2	47,6	45,4	34,8	31,5
Építőipar	3,2	3,2	6,9	9,3	10,4	9,9
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	1,8	1,6	1,5	1,9	3,6	4,8
Közlekedés, posta és távközlés	6,8	8,1	8,4	8,6	10,2	10,4
Kereskedelem	16,3	12,9	11,4	12,0	12,8	13,8
Többi gazdasági ág együtt	33,1	24,8	24,2	22,8	28,2	29,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

közötti) a nem anyagi ágakban dolgozók aránya. A munkáshagyományokat magán viselő IV. és XXI. ker. aktív keresőinek több mint a felét (53 és 55%) az ip. foglalkoztatta, de sokan (40–45% közötti arányban) dolgoztak az ip.-ban a XVIII., a XIX., a XX. és a XXII. ker.-ben lakók közül is. A mezőgazd.-ban dolgozók hányada a XVII. ker.-ben volt a legmagasabb, közel egytized, a kereskedelemben foglalkoztatottak pedig az V., a VI., a VII. és a VIII. ker.-ben lakó aktív keresők között képviseltek a főv. átlagnál magasabb (16% körüli) arányt.

Fogyasztási Szövetkezeti Bank Rt., *KONZUMBANK Rt.* (XIII. Nyugati tér 5.): *KONSUMINVEST Szövetkezeti Fejlesztési B.T.* néven alakult meg 1986-ban, 358 alapítóval, 405 millió Ft jegyzett alaptőkével. A jelenlegi rt.-i formában 1987-től működik. A ~ induló jegyzett tőkéje 850 millió Ft, részvényeseinek száma 420 gazdálkodó szervezet volt. Az 1988. évi alaptőke-emelés eredményeként a ~ alaptőkéje 1042,4 millió Ft. A részvénytőke döntő hányadát (59%) a fogyasztási szövetkezeti szektor teszi ki (ezen belül is az ÁFÉSZ-ek, szövetkezeti közös váll.-ok), 33%-a pénzint.-i, 6%-a váll.-i és 2%-a egyéb vállalkozási részarány. A ~ 1989-ben szakosított fejlesztési pénzint.-ből kereskedelmi bankká alakult. Tevékenységi köre kiterjed jogi és magánszemélyek, valamint ezek társaságai részére kölcsönök nyújtására, vállalkozásokban való részvételre, a szövetkezeti közös alapok megbízás alapján történő kezelésére. Foglalkozik lízingügyletek lebonyolításával, pénzügyi szolgáltatások és szaktanácsok nyújtásával. Pénzforrásai bővítéséhez betéteket gyűjt, kötvénykibocsátásban vesz részt, letéti jegyet forgalmaz, valuta- és devizaügyleteket bonyolít, részt vesz az értékpapír-forgalomban. Mo.-on 16 fiókja van.

fokozottan védett barlangok: különleges tudományos értékű vagy kiemelkedő népgazd. jelentőségű *barlangok*, melyek megőrzéséhez fontos társ. érdek fűződik. A *barlangvédelem*, a károsítások elhárítása, az állapotváltozások csökkentése érdekében a természetvédelemről szóló 1982. évi IV. sz. tv.erejű rendelet alapján Mo.-on jelenleg 108 barlang élvez fokozott védelmet, ebből tíz Bp. területén, három pedig a Budai-hg.-ben nyílik.

Fókusz Könyváruház (VII. Rákóczi út 14.): az Áll. Könyvterjesztő Váll. könyvesboltjaként 1969-ben nyílt meg. 1982-ben átépítették, ill. bővítették. Neve ekkor változott Könyváruházról ~ra. Teljes alapterülete 1620 m², eladótere kétszintes. Az ország legnagyobb könyvesboltja. A széles könyvválasztékon kívül hanglemezeket, hang- és videokazettákat, térképeket, posztereket stb. árusít, böngészdéjében kedvezményes áron kínál könyveket.

Folies Caprice: híres mulató volt. 1874-ben az akkori Károly Laktanya Rostély (ma V. Bárczy István) u.-i félemeletén nyitották meg a Carlé fivérek. A társulat lelke Singer Károly (a későbbi →*Somossy Orfeum* tulajdonosa) volt, aki 1884-ben önállósította magát a →*Beleznay-kert*ben, ami Carléék vállakozásának a végét jelentette. *Ámor terem* néven ugyan új varietét nyitottak a mai VI. Révay u. 18. sz. alatt, de ezt a rendőrség 1889-ben végleg bezáratta. Ebbe a helyiségbe költözött át 1898-ban a →*Kék Macska* társulata Oroszi Antal és Leitner Henrik vezetésével ~ néven. 1905–07 között itt tartotta előadásait a →*Thália Társaság*. Az 1918-ig működő ~ híresebb művészei: Rott Sándor, Steinhardt Géza, Verner Móni, Türk Berta, Schindler Gizella, Keleti Károly stb. voltak. 1923–26 között →*Forgách Rózsi Kamaraszínháza* játszott itt. 1951-től a →*Vidám Színpad* működik benne.

Folies Moderne: →*Parisienne mulató*

Folkusházy Lajos (Pest, 1868–Bp., 1939): jogász, várospolitikus, alpolgármester. 1891-től dolgozott a főv.-nál. 1910-től tanácsnok, munkaköre a közélelmezés volt. 1918-ban alpolgármester lett. 1928-tól a BSZKRT vezérig.-ja volt.

Folyamszabályozó és Kavicskotró Rt., *FOKA* (XII. Hajnóczy József u. 7–9.): jogelődje 1949-ig a Delmár Walter és Tivadar Dunakotrási és Gőzhajózási Váll. Az államosítás után Folyamszabályozó és Kavicskotró (Nemzeti) Váll. 1991. jan. 1-jétől rt. Tevékenységi köre: folyók és állóvizek mederszabályozási, kotrási és feltöltési munkái: csőágyazati kotrások; jégtörés, homok-, homokos kavics kutatás, termelés és értékesítés; ömlesztett és darabáruk vízi szállítása; hajóépítés és javítás. Kapacitása évenként 3 millió m³ folyami homokos kavics, 500 ezer m³ osztályozott homok, kavics, homokos kavics, 300

ezer m^3 folyami homok és 300 ezer m^3 feltöltési anyag.

Fonalkikészítő Gyár (XX. Vágóhíd u. 14.): a II. vh. bombázásai következtében csaknem teljesen elpusztult Fonalkikészítő Rt. és Varrócérna Kereskedelmi Rt. az 1948. évi államosításkor újraalakult, mint Varrócérna Nemzeti Váll. A váll.-ba 1949-ben beolvadt az Effekt és a Hazai Cérnagyár, 1950-ben több kisebb üzem. 1951-ben a Varrócérnagyár Nemzeti Váll., valamint a Vasfonalgyár egyesült, és felvette a ~ nevet. 1952-ben tovább bővült a Grokó céggel, majd a következő években néhány kisebb váll.-tól átvett részlegekkel, és 1968-ban a Hajdúböszörményben létesített új üzemmel. Jelenleg is önálló gyárként működik. Bp.-en két, vidéken egy teleppel rendelkezik.

Fontana Divatház (V. Váci u. 16.): 1983-ban nyílt meg mint az Aranypók Kereskedelmi Váll. és a Konsumex Külkereskedelmi Váll. közös vállalkozása. 1985-től önálló váll.: Aranypók–Konsumex Divatház Közös Váll. 1986-tól működik mint ~. A négyszintes áruház alapterülete 3500 m^2, ebből 1800 m^2 eladótér. Tervezője Vedres György. A ~ban sok külföldi gyártócég butikja működik.

FORCON Szerszámipari Tröszt (XIII. Reitter Ferenc u. 132.): 1986-ban alakult a jogelőd *Forgácsolószerszámip. Váll.*-ból. A hazai forgácsolószerszám-gyártás bázisa lett. A ~ készíti a szabványos gyorsacél forgácsolószerszámokat, a kemény fém élű váltólapkás és forrasztottlapkás szerszámokat, valamint az NC-gépek szerszámtartóit. Gyárai a fővban a *FORCON Szerszámip. Váll.*, vidéken a *FORCON Békéscsabai Forgácsolószerszámip. Váll.*, valamint az érsekvadkerti és a délegyházi gyáregységek.

Forgách gyalogezred: →*Budapest háziezrede*

Forgách Rózsi Kamaraszínháza: 1923. nov. 11-én nyílt meg az egykori →*Folies Caprice* mulató (VI. Révay u. 18.) helyiségében. Vez.-je Forgách Rózsi, a →*Thália Társaság* vez. színésznője, a társig. férje, Rogoz Oszkár. Programja közel állt a régi *Thália Társ.*-éhoz, s ugyanitt játszottak ők is. A ~ műsorára jellemző volt a modern m. és külföldi drámák széles körű népszerűsítése, modern felfogásban. Rendezői: Szőke Kálmán, Hegedűs Tibor és maga Forgách Rózsi. Tagjai: Alapi Nándor, Bazsay Lajos, Sármássy Miklós, Ragályi Elemér, Harmos Ilona, Vágóné Berzsenyi Margit, Doktor János, Kürthy Teréz. Jelentősebb bemutatói: G. Kaiser: *Juana; Tűzvész az operában;* Csehov: *A medve; Háztűznéző;* Strindberg: *Júlia kisasszony;* H. Halbe: *Ifjúság;* G. Hauptmann: *Elga;* Ibsen: *Rosmersholm;* Gogol: *A játékosok;* Goethe: *A bűntársak;* Karinthy Frigyes: *Szomjúság;* Synge: *Halotti tor;* Schönherr: *A föld;* Füst Milán: *Boldogtalanok;* Szini Gyula–Forró Pál: *Láva;* Turgenyev: *Kisvárosi nő* stb. 1926 őszétől a színház megnyitotta gyermekszínházát, amelyben egész délutánokat betöltő, irodalmi igényű mesedarabokat játszottak. 1926 máj.-ában egy hónapig a →*Terézkörúti Színpadon*, 1927-ben a pestvidéki munkásotthonokban játszottak. Utolsó előadásukat 1927 őszén Nyíregyházán tartották. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora a Tháliától a felszabadulásig. 1904–1944 (Bp., 1974).

forradalmi bizottságok, *forradalmi tanácsok:* 1956. okt. 23-a után munkahelyi v. területi alapon, spontán létrejött testületek. Vezetőit a dolgozók v. a lakosság választotta meg, a forr. leverése után sokukat érte üldöztetés.

Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács: →*Budapesti Munkás- és Katonatanács*

Forradalmi Törvényszék: →*bíróságok*

„Forrás" Nyomdai Műintézet és Kiadó Vállalat Rt.: →*Egyetemi Nyomda*

források: a Budai-hg. ~ban, így felszíni vízfolyásokban szegény. Ez földtani felépítéséből következik: a hg. főtömegét alkotó triász mészkő- és dolomitösszlet hasadékos, karsztos tömegében a csapadékvíz elnyelődik, karsztvízként a mélyben mozog, ill. tárolódik. A ~ kőzettani, felszíni és szerkezeti adottságoktól függően gyakran bizonyos területeken v. területsávokon csoportosan jelennek meg, forrássorokat v. nagyhozamú forráscsoportokat alkotva. Vízhozam és hőmérséklet szempontjából jelentős különbségek vannak a leszálló és felszökő források között, ami azok keletkezésével függ szorosan össze. Míg a leszálló források általában kis vízhozammal (0–30 l/perc) és alacsony hőmérséklettel (8–14 °C) jellemezhetők, addig a felszökő, ill. felszálló szerkezeti síkokhoz kapcsolt ~ 18–61 °C között változó, magasabb hőmérsékletükkel, valamint nagy (gyakran több ezer l/perces) vízhozamukkal tűnnek ki. A fő forrástípusok a következők: 1. *Rétegforrás:* gyakori típus. Ide sorolhatók a sváb-hegyi források (→*Disznófő-forrás,* →*Béla király kútja,* →*Városkút*), a Vár oldalában, a Hunyadi szobornál az édesvízi mészkő és a budai márga határán fakadó *Hunyadi-forrás,* a csúcs-hegyi →*Katalin-forrás,* az óbudai hegyláb forrásai stb. – 2. *Törmelékforrás:* szivárgások és kishozamú vízfakadások. – 3. *Talajvízforrás:* ilyennek minősülnek a lösszel borított területen a löszből és a lösz alól fakadó források. – 4. *Felszökő vizű langyos és meleg karszt~:* Budán, harántirányú törésekhez kapcsolódó, és túlnyomóan a mélykarsztból táplálkozó ~, melyekkel a budai fürdőket látják el évszázadok óta. – 5. *Felszálló (artézi jellegű) rétegvíz:* a pesti oldalon a régen elapadt →*Illés-kút* tartozik ide.

Forrás-patak: →*Csömöri-patak*

forrásszentélyek, *Nymopharum domus, lacus, salientes* ⟨lat.⟩: az *aquincumi* településrészeket ivóvízzel ellátó vízvezeték (→*aquaeductus*) kiindulási pontjában a forrásfoglalásoknál a nymphák tiszteletére kiépített szentélykörzet, amely a mai III. Római fürdő–Erdei strand területén található. A források fölé fa- vagy kőép.-eket emeltek, amelyek a szentély és a kútház funkcióját egyaránt betöltötték. Ezekben égetett agyagfoglalatból kiindulva kis kőcsatornákban haladt a víz egy fővezeték irányába, amely Aquincumot látta el ivóvízzel. A ~ konzervált romjai részben ma is láthatók az Erdei strand területén. – *Irod.* Foerk Ernő: Az óbudai aquaeductus (Budapest Régiségei, 10, 1923); Póczy Klára: Aquincum első aquaeductusa (Archaeológiai Értesítő, 99, 1972).

Fortuna Fogadó: az I. Fortuna u. 4–6. sz. három, összeépült középkori házban a budai tanács tulajdonaként 1784-ben nyílt meg mint Buda legelő-

Az egykori Fortuna Fogadó udvara

kelőbb szálláshelye. Sok főrangú vendége volt. Alkalmi színielőadásoknak adott otthont. A fogadó 1868-ban, a hozzá kapcsolódó kávéház 1872-ben szűnt meg. 1872-től a tv.szék vette át az ép.-et, amelyben egy ideig a „bűnfenyítő osztály" is működött. Az 1910-es években újra kávéház Fortuna néven. – 1966 óta a M. Kereskedelmi és Vendéglátóip. Múz.-nak ad otthont. Nevét az I. Hess András téren a Fortuna Étterem őrzi.

Fortuna Galéria (I. Fortuna u. 11.): 20. sz.-i és kortárs külföldi és m. képzőművészetet népszerűsítő galéria. A *Művészeti Alap* és magánszemélyek tőkéjéből létrehozott kereskedelmi társaság működteti 1990 óta. A kortárs művészek bel- és külföldön történő menedzselésén kívül 20. sz.-i klasszikus m. művek aukcióit is megrendezi (pl. Czóbel Béla, Kondor Béla, Molnár C. Pál, Szőnyi István).

Fortuna u. (I. Bécsi kapu tér–Hess András tér): a középkorban *Középső u.* (Media platea), de *Francia u.*-nak is (platea Gallicalis) nevezték a Zsigmond király idejében itt letelepült franciákról. Később *Szent Pál u.* a neve a Remete Szt. Pál ereklyetestét őrző budaszentlőrinci pálosok ebben az u.-ban állott nagy házáról. A török hódoltság idején neve Jenicseri agaszi jolu, vagyis *Janicsár aga útja*. Az 1686. évi visszafoglalás után *Bécsi u.* (Wiener Gasse), majd a 18. sz. végén az itt állott három ház átalakítása nyomán épült Fortuna vendégfogadóról kapta nevét. A műemlékekben gazdag ~ a II. vh.-ban súlyos károkat szenvedett. Romos ép.-eit helyreállították, az elpusztultak helyébe a környezetet figyelembe véve

A Fortuna u. 6. sz. ház kapuja

A Fortuna u. részlete

új lh.-ak épültek (15. sz. Farkasdy Zoltán, 16. sz. Dragonits Tamás, 21. sz. Radnai Lóránt terve szerint). – Jellegzetes ép.-ei: 3. sz.: kétemeletes lh. 1800 körül alakították át a 18. sz.-i barokk ép.-et 4 ablakkal. Árkádos, folyosós kis udvara van. – 4. sz.: egykori *Fortuna Szálló:* egyemeletes, késő barokk stílusú ép., 6+3+6 ablakkal. Három középkori házból építették egybe 1686 után. Ekkor az esztergomi káptalané volt, majd 1777-től az akkor Budára költözött egyetem céljait szolgálta. Buda városának tanácsa 1784-ben vásárolta meg, hogy itt fogadót létesítsen, majd bérbe adta Bellian Jánosnak és feleségének, akik itt nyitották meg 1785-ben a fogadót és kávéházat. A *Fortuna Fogadó* virágkora az 1792-es ogy. idején kezdődött. Több neves világjáró is megemlíti könyvében; megénekelte *Gvadányi* József is. A 19.

A Fortuna u. 8. sz. ház

A Fortuna u. 8. sz. ház udvara

sz. elején még Buda legnevesebb fogadója volt, dísztermében előadásokat tartottak. 1868-ban megszűnt a fogadó, a kávéház még négy évig működött. 1868-tól az →*Egyetemi Nyomda* bérelte az épületet, majd 1872-től tv.szék, pincéje pedig börtön lett. Később a *Közig. Bíróság* tulajdona. 1966-ban nyílt meg benne a →*Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum*. – **5. sz.**: egyemeletes, 6 ablakos, késő barokk stílusban épült lh., kosáríves kapuval. Kapualjában kettős, félköríves, gótikus ülőfülke van a 14. sz.-ból. Tűzfalaiba középkori falmaradványok vannak beépítve. – **6. sz.**: egyemeletes, 5 ablakos, 1820 körüli klasszicista stílusú ép. Homlokzatát széles, földszintjét és az emeletét összefogó, vonalozott falsávok tagolják három mezőre. Félköríves kapuja felső mezőjében Cupido fából faragott fekvő alakja látható. Földszinti ablakai feletti mélyített tükrökben koszorúk helyezkednek el, keresztbe tett nyilakkal. Kapualjában középkori maradványok, udvarán klasszicista kút van. – **7. sz.**: egyemeletes, kora barokk lh.-ként épült a 17. sz. végén, 3 ablakkal, emeletén angyalfejes szemöldökű ablakkeretekkel. – **8. sz.**: kétemeletes, 5 ablakos késő barokk stílusú, 1785 körül Szlavinicai Sándor Antal részére épült lakóház. Homlokzatát az emeleteket összefogó lizénák tagolják. Kapuját és az első emeleti ablakok kötényeit füzérek díszítik. Kapualjában erőteljes gótikus hevederek, udvarán finom klasszicista kovácsoltvas rácsok vannak az 1845 körüli évekből. Lépcsőházában copf fejezetű pillérek láthatók, a második emeleten pedig 2 domborművű címer egy szarvasszobor lábánál. Az utóbbi a kiscelli trinitáriusoké volt, és 1785-ben árverés útján került ide. Földszintjén középkori falmaradványok, míg homlokzatán egy középkori ablak látható. – **9. sz.**: egyemeletes, barokk stílusú lh., 1700 táján épült 3 ablakkal; félköríves kapuja van, eredeti szárnyakkal. Az egyszerű barokk házat 1860 körül romantikus stílusban átalakították.

A Fortuna u. 13. sz. ház

A Fortuna Étterem

A homlokzatán levő *Fortuna istennő domborművet* Medgyessy Ferenc készítette (1921). – **10. sz.:** egyemeletes, késő barokk stílusú lh. 1790 táján épült 5 ablakkal, közepén fogsoros szemöldökpárkányú kapuval és középkori részletekkel. Jobb szárnyán a földszint fölött konzolokon előugró emeletet tartó ívek láthatók. Dongaboltozatos kapualja is gótikus eredetű. Két egymás alatti középkori pincéje van, az alsóban török kút és egy 13. sz.-i kapukeret maradt fenn. Földszinti helyiségeinek egy része gótikus. Mai alakját a 18. sz. végén kapta. Előbb a Stettner-Borovszky család tulajdona volt, később a máltai lovagrendé. Borsos László állította helyre (1959).

Ülőfülkék a Fortuna u. 13. sz. ház kapualjában

Udvara összenyílt a szomszédos házak udvaraival, ahonnan szép kilátás nyílik a →*Mária Magdolna-templom* tornyára. – **11. sz.:** egyemeletes, 5 ablakos barokk lh., melyet 1820 körül klasszicista stílusban átalakítottak. Bal oldalán dór kőpillérekkel szegett klasszicista kapu van. Kapualja és az u.-i rész földszinti helyiségei középkori dongaboltozatosak. Emeleti homlokzatának szoborfülkéjében barokk Máriaszobor másolata áll. A házat 1850-ben *Rupp* Jakab, Buda történetének neves kutatója vette meg, aki 1883-ig itt lakott. – **12. sz.:** egyemeletes, 3 ablakos lh., mely oromfalaival az u. felé néz. Homlokzatán a mai kapukeret alsó része és egy földszinti ablakkeret gótikus, középkori eredetű. 1705–1845 közötti tulajdonosa, a Sollfrank család a 18. sz.-ban átépítette. – **13. sz.:** egyemeletes, háromablakos, barokk stílusú, az 1730 körüli években épült lh. Barokk kosáríves kő kapukeretén maszkos zárókő látható, kapuszárnyai eredetiek. Kapualjában négy tompa csúcsíves gótikus ülőfülke van. Földszinti ablakain copf stílusú

A Fortuna u. 14. sz. ház

vasrács. Kapualja fiókos dongával boltozott. Először 1780 körül, majd a 19. sz. végén, utoljára 1933-ban átalakították. – **14. sz.:** egyemeletes, barokk stílusú ház az 1720 körüli időből, 3 ablakos, oromzatos homlokzattal az u. felé. Kapuja gazdagon tagozott barokk kőkeretű, emeletén kőkonzolokon nyugvó zárt erkély van. Emeleti ablakainak szemöldökpár-

kányai az 1840 körüli évekből valók. Kapualja középkori, jobbra két gótikus kapukeret, az egyiken az 1514-es évszám látható. Tűzfala és dongával boltozott földszinti helyiségei gótikus stílusúak. Kapualja mellett a földszinten 18. sz.-i pékműhely van, eredeti kemencékkel. A ház 1720-tól a Berger családé, 1801-től Berger Ignác tanácsnok tulajdona. – **17. sz.:** emeletes, barokk stílusú ház az 1700 körüli évekből, 3 ablakos homlokzattal, bal oldalán félkörívés barokk kapukerettel, eredeti szárnyakkal. Emeleti ablakait finom keret övezi, köztük falpillérek vannak. Kapualjában és D-i tűzfalában középkori maradványok láthatók. A ház a 17–18. sz. közepéig művészek, így Erdinger János szobrász, Amini Antal kőfaragó, 1697-től Schwarzinger Tamás szobrász tulajdona volt. Az utóbbi építtethette. 1709-ben Landtrachtinger János Gáspár festő vette meg. Copf stílusú díszítését az Aigner család tulajdonában kaphatta. – **19. sz.:** egyemeletes, 3 ablakos, késő barokk stílusú lh., az 1795 körüli időkből. Udvarát a 18. sz.-ból való boltozott függőfolyosó, copf stílusú folyosó- és ablakrácsok díszítik. – **23. sz.:** egyemeletes, 3 ablakos, 1750 körül épült barokk lh., melyet 1860 körül romantikus stílusban átalakítottak. Kosáríves kapuja van, falában középkori maradványok láthatók. – **25. sz.:** földszintes, 4 ablakos egyszerű barokk lh., 15. sz.-i lesarkított kapukerettel, barokk szárnyakkal és vasráccsal. – *Irod.* Horler Miklós: Budapest műemlékei I. (Bp., 1955); Pereházy Károly: A várnegyed (Bp., 1979); T. Papp Melinda: A budavári lakónegyed (Bp., 1988).

A Fortuna u. 23. sz. ház

Fórum: irodalmi, társ.tudományi és kritikai folyóirat. 1945. szept.-től 1950. aug.-ig Vértes György szerkesztésében jelent meg, a kiadó a Fórum Club volt, amelybe a kommunisták (Lukács György és köre) a többi koalíciós pártnak a velük együttműködni kész vezető értelmiségét igyekeztek bevonni. Így Déry Tibor, Háy Gyula, Illés Béla mellett Boldizsár Iván, Darvas József, Erdei Ferenc, Mihályfi Ernő, Ortutay Gyula, Szabó Pál, Veres Péter is szerepelt a lapban. – *Irod.* Fórum. Repertórium (összeáll. Török Lajosné, Debrecen, 1986).

Forum Hotel Budapest (V. Apáczai Csere János u. 12–14.): az Intercontinental Hotels Corporation nemzetközi szállodalánc Forum-csoportjának tagja. Négycsillagos kategóriába tartozik. 1981-ben adták át, üzemeltetője a HungarHotels, tervezője Finta József, belsőépítésze Király László. 1056 vendéget fogadhat. 408 szobával rendelkezik. Az ép.

A Forum Hotel

alatt kétszintes garázs található 100 gépkocsi számára. A Silhouette Restaurant és a Forum Grill mellett a Wiener Kafeehaus a régi bécsi kávéházak hangulatát idézi. A Corso Coctail és a Pool Bar az éjszaka szórakozni kívánóknak kedvelt helye. A Szabadidő központban úszómedence, szauna, kondicionálóterem, szolárium és masszázs áll a vendégek rendelkezésére. A konferenciatermek három külön egységből állnak, ezek az egységek egyetlen nagy térré nyithatók össze. Befogadóképességük 350 fő. 1984-ben a londoni World Travel Marketen elnyerte az „Európa legjobb üzletember-szállodája" címet, ugyanebben az évben megkapta az Ordre de Saint Fortunat „Minőség Háza" kitüntető oklevelet. 1985-ben 800 partnerszálloda közül elnyerte a világ egyik legnagyobb utazási irodájának, az American Expressnek az „Év legjobb szállodája" díját.

Fotex Amerikai Magyar Fotószolgáltatási Rt. (II. Ferenchegyi út 20.): 1984-ben *Amerikai–Magyar Fotószolgáltatási Kft.* néven az amerikai Blackburn Inc., a Skála Coop, a Fényszöv és más m. váll.-ok alapították lakossági filmforgalmazás, amatőr képek előhívása és nagyítása céljából. 1990-ben rt.-vé alakult 4,5 milliárd Ft alaptőkével az *OFOTÉRT* részleges privatizációja során. A főv.-ban hat

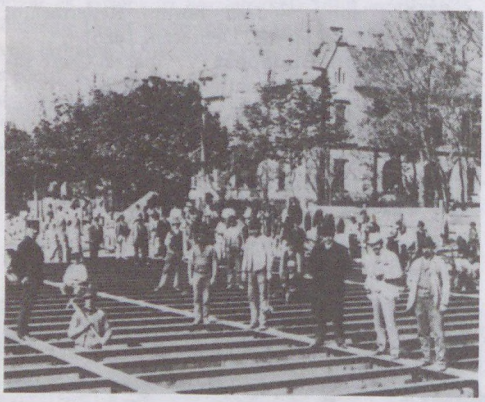

A földalatti építése a Sugár(Andrássy)úton (1895)

A földalatti kocsija

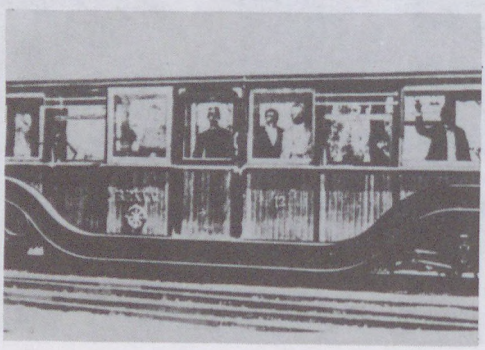

szaküzlete és három optikai szalonja van. Érdekkörébe tartozik a FOTEX Eurooptik Kft., a Fotex Agent Ügynöki Szolgáltató Kft. és az Ajkai üveggyár.

Fotóművészet: a *M. Fotóművészek Szövetségének* fotókritikai, -elméleti és -történeti folyóirata. 1966-ban indult mint a szövetség korábbi lapjának, az 1960-tól 1966-ig megjelent Fényképművészeti Tájékoztatónak az utódja.

FŐFOTÓ: →*Fővárosi Fotó Vállalat*

Főhercegnő Mária Valéria u.: →*Apáczai Csere János u.*

Főherceg Sándor u.: →*Bródy Sándor u.*

főiskola: →*felsőfokú oktatás*

főjegyző: →*jegyző*

FŐKERT: →*Fővárosi Kertészeti Vállalat*

földalatti vasút, *M1 vonal*: 1894-ben a *BKVT* és a *BVVV*, a Siemens céggel társulva hozzákezdett a Gizella (Vörösmarty) tér és a Városliget közötti, az Andrássy út forgalmát is ellátó ~ építéséhez, ugyanis az *Andrássy út*on nem engedélyezték sem lóvasút, sem villamosvasút építését, az →*omnibusz* viszont egyre kevésbé felelt meg az igényeknek. A millenniumi ünnepségek és kiállítás ugyanakkor szükségessé tették ezek színhelyének, a Városligetnek a városközponttal való jobb kapcsolatát. A ~ építését az ünnepségek megnyitására (1896. máj. 2.) be is fejezték és a forgalmat megindították. Ferenc József kir.-nak a ~on megtett utazása tiszteletére a ~ a *Ferenc József Földalatti Villamosvasút* (FJFVV) nevet vette fel. A ~ volt a kontinens első ~ja s a világon az első motorkocsikat (és nem mozdonyos üzemet) alkalmazó ~. Üzemét a BVVV tartotta fenn, 1918-ban a BEVV, 1923-ban a BSZKRT, 1949-ben az FVV, 1968-ban a BKV vette át. Rekonstrukcióját és kedvezőtlen eredeti végpontján túli meghosszabbítását sokszor tervezték. Az 1930-as években a BSZKRT jelentős rekonstrukciós munkákat végzett. – 1970-ben, a metró megindulását követően millenniumi ~nak nevezték el. Az 1973. évi rekonstrukció során a Hősök tere és a Széchenyi fürdői végállomás közötti felszíni vonalrészt megszüntették és új vonalvezetéssel a Mexikói útnál kiépített végállomásig hosszabbították meg, itt több autóbusz-, trolibusz- és villamosvasúti vonalhoz csatlakozik. Az új kocsik szükségessé tették a Vörösmarty u., Kodály körönd és Bajza u. megállóhely meghosszabbítását. Az állomásokat eredeti megjelenésüknek megfelelően helyreállították, kivéve az 1920-as években elbontott lejáróép.-eket. A metró építésekor a Deák tér környékén megváltozott az alagút vonalvezetése, a feleslegessé vált alagútszakaszban a *Közlekedési Múzeum* →*Földalatti Vasúti Múzeum*ot rendezett be. A bal oldali közlekedést a rekonstrukció alkalmával jobb oldalira változtatták és új jelző- és biztosítóberendezést létesítettek. Új, háromrészes csuklós kocsikat szereztek be. A régi üzemi telepet (Dózsa György út) megszüntették, és a Mexikói útnál újat létesítettek. A teljesen korszerűsített ~ ma a metró rendszerének M1 vonala. (→még *metró*, *Budapesti Közlekedési Vállalat*) – *Irod.* Medveczki Ágnes: A millenniumi földalatti vasút (Bp., 1975).

Földalatti Vasútépítő Vállalat: →*metró*

Földalatti Vasúti Múzeum (V. Deák Ferenc tér): a →*Közlekedési Múzeum* kiállítóhelye. A Deák Ferenc téri metróállomások építése során a földalatti vasút alagútjának egy része használaton kívül került. Itt létesült 1975-ben a régi földalatti vasút egyes létesítményeit és járműveit bemutató, világviszonylatban egyedülálló ~.

Földalatti Vasúttervező Vállalat: →*metró*

Földbástya: →*Esztergomi rondella*

Földbástya tér: →*Kapisztrán tér*

Földes Ferenc Kereskedelmi Szakközépiskola (II. Jurányi u. 1–3.): szakközépisk. 1892-ben községi isk.-ként létesítették. Korábbi neve →*Árpádházi Boldog Margit Női Felső Kereskedelmi Iskola* volt. A két vh. között ép.-ében működött az egyéves *Jurányi u.-i Női Kereskedelmi Szaktanfolyam* is. 1949-ben közgazd. technikum lett. 1961-ben vette fel *Földes* Ferenc nevét. 1967-től működik mai szervezetében. Feladata olyan szakemberek képzése, akik a kereskedelem területén az áruforgalmi és a hozzá kapcsolódó gazdálkodási feladatok ellátására és megoldására alkalmasak.

Földes Ferenc pedagógiai díj: Budapest Főváros Tanácsának Végrehajtó Bizottága 1971-ben alapította a főváros alsó- és középfokú oktatási intézményeiben nagy hivatástudattal dolgozó pedagógusok munkájának erkölcsi elismerésére. A díjat – amely művészi kivitelű plakettel, oklevéllel és pénzjutalommal járt – évenként egyszer, a pedagógusnapon osztották ki. A díjat elsősorban olyan gyakorló pedagógusok kapták, akik legalább 10 éves főváros működésük során öt évet ugyanazon a munkahelyen töltöttek.

Földesi Lajos (Hódmezővásárhely, 1927–): építész, Ybl-díjas (1963, 1971). A BME-n szerzett diplomát. 1953-tól az Ip.tervező Váll. tervező építésze. Terve alapján épült a főv.-ban a *József nádor tér 8. sz. alatti lakóép.* (1964); a *Csalogány u. 9–11. sz. irodaép.* (1975); a *Metró Járműtelep* (1981); a *Prometheus üzem,* Gyömrői út (1984); a *Hírlapüzem,* Orczy tér (1989).

földhivatal: →*Fővárosi Földhivatal*

Földmérő és Talajvizsgáló Vállalat, *FTV* (VIII. Reviczky u. 4.): az Építésügyi Min. 1950-ben alapította a tervezésekhez szükséges geodéziai és talajmechanikai vizsgálatok elvégzésére. Újabb profilja a komplex mérnöki előtervezés és előkészítés. Szolgáltatásai: geodézia és fotogrammetria, geotechnika, mérnökgeológia, építőip. korrózióvédelem és vegyészet, környezetvédelem, hulladékhasznosítás, feltárások és terepvizsgálatok.

földosztás: az 1945-ös ~ Bp. körül 30 km-es körzetben, tehát a mai Bp.-hez tartozó peremvárosok területén minden 30 holdnál nagyobb kiterjedésű ingatlant érintett. Elsősorban a Bp. körüli német nemzetiségű gyűrűben lakó volksbundisták földjeit kobozták el és osztották fel. Így többek közt Óbudán, Pesterzsébeten, Csepelen, Budakeszin. – Bp. határában először Újpesten osztottak földet 1945. ápr. 5-én a Károlyi grófok birtokán. Rákoskeresztúron a Podmaniczky bárók birtokából osztottak földet. Budán, Pesten, Nagytétényben, Csepelen és a Rákos menti községek java részében, ahol főleg ip. munkások laktak, föld helyett inkább házhelyet lehetett igényelni. Pl. Csepelen kb. 500-an kaptak házhelyet és csak 15–20-an igényeltek földet, amit a távolabbi községekben kaphattak meg.

Földtani Intézet: →*Magyar Állami Földtani Intézet*

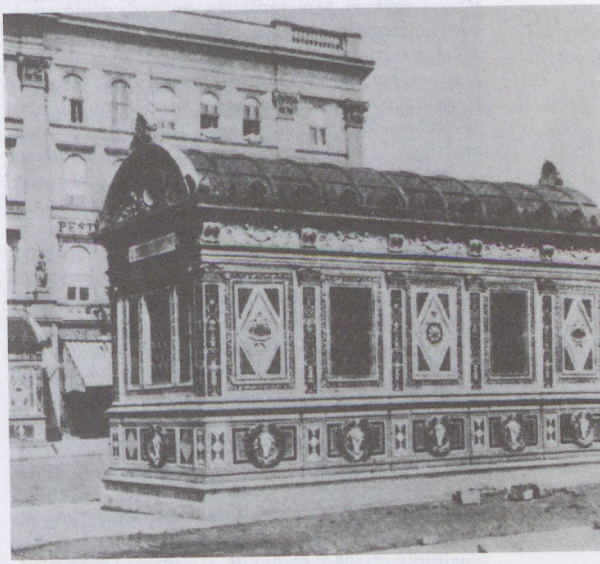

A földalatti egykori állomása a Gizella (ma Vörösmarty) téren

A földalatti régi állomása a Deák téren

Földtani Múzeum, *Magyar Állami Földtani Intézet Gyűjteményi Osztálya* (XIV. Stefánia út 14): feladata a mo.-i földtani leletek gyűjtése, tudományos feldolgozása, megőrzése és hasznosítása a földtani kutatásokban. A gyűjt. 1869-ben a *Földtani Int.*-tel együtt létesült, de 1868-tól őriz leleteket. Kialakításában a kezdeti időkben nagy szerepet kaptak az egykori Mo. területén dolgozó geológusok, bányamérnökök, tanárok. *Semsey* Andor támogatásával vásárlások révén nemzetközileg is jelentős gyűjt.-ekkel gyarapodott az állomány (H. Coquand francia geológus teljes anyaga). Kezdetben különböző bérházakban volt elhelyezve, 1887-ben a Földmívelésügyi Min. újonnan elkészült ép.-ébe költözött. A Földtani Int. székházának felépülését követően (1900) a megfelelő elhelyezés után kiállításokon mutatta be anyagát egészen a II. vh. közepéig. Ezután helyhiány miatt átalakították a gyűjt.-t. A régészeti, antropológiai leleteket, valamint a műszaki jellegű mintákat a látványos kiállítási darabokkal együtt a társmúz.-oknak adták át. Az 1980-as évek elején átépítették a régi múz.-i termeket, modern tárolószekrényeket és új munkahelyeket alakítottak ki. Ekkor az állomány fele Rákóczitelepre, a műemlék jellegű isk.ép.-be került. 1987-ben a ~hoz került a Földtani Int. négy nagy regionális fúrómagraktára (Rákóczitelep, Szolnok, Pécs-Somogy, Szépvizér). A gyűjt. rétegtani-őslénytani, ásvány-teleptani, kőzettani, ősnövénytani, ősgerinces, Echinodermata archeostratigráfiai, aktuálpaleontológiai, porminta és fúrási magminta részekre tagolódik. Állománya meghaladja a félmillió tételt. – *Irod.* Vezető a Magyar Királyi Földtani Intézet Múzeumában (szerk. Lóczy Lajos, Bp., 1909); Tasnádi Kubacska András: Az Állami Földtani Intézet Múzeuma. 100 éves a Magyar Állami Földtani Intézet (Bp., 1969).

Földváry Gábor (Domony, 1787–Tass, 1854): Pest vm. alispánja. Ő volt a Pesti M. Színház megalapításának egyik kezdeményezője. Részt vett a Vakok Int.-ének létrehozásában is.

főpolgármester: a főispáni jogkör mintájára hozta létre a kormányzat az első főv. tv.-ben (1872: XXXVI. tc.), de hatásköre attól eltért. A ~t az uralkodó által javasolt három személy közül a Közgyűlés választotta. Az 1934: XII. tc. életbelépése után a ~t a belügymin. előterjesztése alapján a kormányzó nevezte ki. A ~ töltötte be a tvhat. elnöki tisztét, ő állt a főv. élén, hívta egybe és rekesztette be a közgyűlés tanácskozásait. A ~ volt a Közig. Biz. elnöke is. A végrehajtó hatalom képviselőjeként ellenőrizte a főv. önkormányzat működését, gazdálkodását, fegyelmi és kinevezési jogkörrel is rendelkezett. A ~i jogkört az 1920–44 közötti időszakban többször is módosították, rendszerint az önkormányzat rovására. 1945 után a ~ tisztét nem töltötték be, funkcióját a tvhat. elnöke gyakorolta. A főv. létrejötte óta három alkalommal a ~ helyett a kormányzat kormánybiztost állított a főv. élére. – Az 1990. évi LXV. tv. visszaállította a ~i elnevezést a főv. élén, de jogköre lényegében a polgármesterének felel meg, a főv. közgyűlése választja.

Budapest főpolgármesterei

Ráth Károly	1873–1897
Márkus József	1897–1906
Fülepp Kálmán	1906–1912
Heltai Ferenc	1913
Bárczy István	1918–1919
Sipőcz Jenő	1920–1923
Terstyánszky Kálmán	1924
Ripka Ferenc	1924–1932
Huszár Aladár	1932–1934
Borvendég Ferenc	1934
Sipőcz Jenő	1934–1937
Karafiáth Jenő	1937–1942
Homonnay Tivadar	1942–1944
Keledy Tibor	1944
Mohay Gyula	1944–1945
Demszky Gábor	1990–

Főposta (V. Petőfi Sándor u. 13–15.): háromhomlokzatos, háromemeletes ép. a *Petőfi Sándor u.*

A Fő tér

A Fő tér 4. sz. ház

és *Párisi u.* sarkán, hátsó bejáratával a *Városház u.* 18. sz. alatt. A „Főposta és Telegráf" ép.-e tervpályázat alapján épült, melyet *Skalniczky* Antal terve nyert meg az 1870-es évek elején. Skalniczkyt a ~ ép.-énél szigorú takarékossági szempontok is befolyásolták. „Mégis a tervező elegáns formájú reneszánsz stílű ép.-nek finom ízléssel párosult gyakorlati berendezést, szép helyiségeket alkotott", írta az 1896-ban megjelent *Budapest Műszaki Útmutatója.* Később vitatták a ~ helyének beépítését, mert zavarja az *Invalidusok palotája* műemlék homlokzatának kellő városképi érvényesülését. A ~ ide beépített berendezésének bonyolult és költséges áthelyezése miatt bontására mégsem gondolhattak. Belseje technikatörténeti érdekességet is tartalmaz: az egyik legkorábbi m. vasbeton szerkezetet, amelyet a ~ ép.-ének átalakításakor, 1907-ben Ray Rezső és Zielinszky Szilárd épített be egy 16 m fesztávú keretszerkezet formájában.

FŐSPED: →*Fővárosi Szállítási Vállalat*

FŐTAXI: →*Fővárosi Autótaxi Vállalat*

FŐTEFU: →*autóközlekedési vállalatok*

Fő tér (III. ker.): már a római uralom alatt is a település (a tábor) központja volt. Itt keresztezte egymást a tábor két főútvonala, az É–D-i irányú via principalis és a K–Ny-i irányú via praetoria. A 11. sz.-tól a budai káptalan területe. A Nagy Lajos, ill. anyja, Erzsébet királynő által építtetett háromhajós prépostsági templom feltárt (1935 és 1956) maradványa arra enged következtetni, hogy központi szerepét a középkorban is megtartotta. A török hódoltság után újjáépült Óbuda főtere volt. A régi úthálózatból adódó központi és közlekedési jelentőségét az Árpád híd építésekor végrehajtott városrendezés szüntette meg. Közig. központként betöltött szerepét az önkormányzat ép.-évei ma is őrzi. – Figyelemreméltó ép.-ei: a volt →*Zichy-kastély* (1. sz.), amelyben a Kassák Lajos Emlékmúz. és Archívum valamint a Vasarely Múzeum működik. – **4. sz.:** egyemeletes, 7 ablakos, középerkélyes, késő barokk stílusú lh. 1780 körül épült copf kovácsoltvas erkélyráccsal, alatta íves kapuval. Oldalhomlokzata a Kórház u. 2. felé néz, 6 ablakos. Pincéje középkori eredetű. Udvari függőfolyosójának és lépcsőházának barokk vasrácsai vannak. Ez volt a Zichy-uradalom igazgatósági ép.-e, később a kincstáré lett. Ma Kun Zsigmond néprajzi gyűjt.-e látható itt. – **5. sz.:** egyemeletes, 5 ablakos klasszicista stílusú lh. 1860 körül épült, közepén eklektikus erkéllyel. – **6. sz.:** a földszintes, 18–19. sz.-i ép. pincéje az *óbudai prépostság* középkori Szt. Péter-temploma maradványait őrzi, melynek részei a Zichy-kastély pincéjében is megtalálhatók, és a tér alatt is előkerültek 1984-ben. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, II., Bp., 1962).

Fő u. (I., II. ker. Clark Ádám tér–Bem József tér): a római uralom alatti *Limes* út feltehetően azonos a középkori oklevelekben említett *Hosszú u.*-val. Buda legősibb útja, mely a török *Kakas kapu*nál (a mai Bem József térnél) kezdődött és a *Gellért-hegy*ig terjedt. Az 1695. évi *Zaiger* szerint *Országút,* melyet később *Duna u.*-nak, majd *Fő u.*-nak neveztek. A mai *Jégverem u.*-tól a mai *Ybl Miklós tér*ig előbb a *Széchenyi u.,* majd *Lánchíd u.* nevet kapta, ettől D-re levő része 1879-től *Döbrentei u.* Az FKT 1879-ben a Lánchídtól a mai Bem József térig terjedő részt *Fő u.*-nak nevezte el, a Lánchíd és Ybl Miklós tér közötti rész pedig maradt *Lánchíd u.* A Lánchíd-

A Fő u. 3. sz. ház

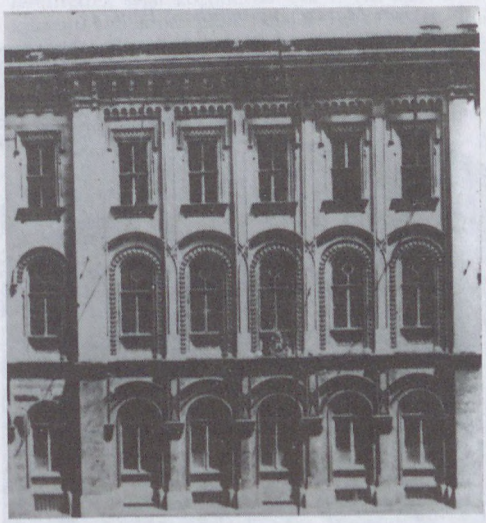

A volt Kapisztory-ház: Fő u. 20.

tól a Bem tér felé haladva a ~ra fűződik fel a *Corvin tér*, a *Szilágyi Dezső tér* és a *Batthyány tér*. A nagy forgalmú, műemlékekben gazdag ~ban találjuk a *Magyar Köztársaság Budai Ker.-ek Bíróságát* (1. sz.), a *Környezetvédelmi és Településfejlesztési Min.*-ot (48–50. sz., Dul Dezső terve, 1972) és a *Műszaki és Természettudományi Egy.-ek Szövetségét* (68. sz., Janáky István és Szendrői Jenő terve, 1941). – Műemléki védelem alatt áll a volt →*kapucinus templom és kolostor*, a volt *Erzsébet-apácák temploma és kórháza*, a →*Király fürdő* és a →*Flórián-kápolna*. További jelentős ép.-ei: **1. sz.**: *Sina György-féle ház:* kétemeletes, háromhomlokzatos, kora eklektikus stílusú ház, mely Ybl Miklós tervei szerint épült (1867–69) a *Lánchíd Társaság* székházának. A Fő u. és a Dunapart felé 1–1 tengelyes sarokrizalitok között 9 ablaka van, a *Clark Ádám tér* felé összesen 9 tengelye. Rizalitjait korinthoszi féloszloppárok díszítik. – **3. sz.**: kétemeletes, zárt sorban épült romantikus stílusú bérház (1861–66), *Máltás* Hugó budai rajztanár tervei alapján. Homlokzata 9 tengelyes, 5 tengelyes középrizalittal. Bem József rkp. 2. sz. alatti homlokzata 7 ablakos. Az ép.-ben volt az a vízemelő szerkezet, mely a →*Várszínház* melletti víztartályba a vizet felszállította. A vízemelőt *Clark* Ádám tervezte és építette, szűrőberendezését Hofbauer János városi kútmester készítette (1855). A szerkezet 1882-ig működött. – **4. sz.**: háromeletes, eklektikus stílusú lh., 12 ablakos homlokzattal épült 1871-ben *Steindl* Imre tervei szerint a Budai Ip.- és Kereskedelmi Bank számára. Kapualjából tágas lépcsőház nyílik, udvarán szép vörösmárvány kút van. – **5. sz.**: kétemeletes, 6 ablakos lh., 1860 körül romantikus stílusban épült. Hátsó homlokzata a Bem József rkp.-ra nyílik (3. sz.). Földszintjén volt a Déli Vaspálya Társaság vízemelő műve. – **16. sz.**: középkori terem földszinti maradványai találhatók a korábban itt állt emeletes klasszicista lh. udvarán, melyet lebontottak. Ideiglenesen tetőt húztak föléje. – **17. sz.**: →*Francia Intézet*. – **20. sz.**: *Kapisztory-ház:* egyemeletes, 8 ablakos, kora klasszicista ép., melyet Dankó András 1811-ben épített Kapisztory görög kereskedőnek. 1828-ban gr. Brunswick Ferenc vásárolta meg. Az emelet sarkán hengeres, zárt erkélyek vannak, az ablakok felett copf füzérekkel. Oldalhomlokzata a Pala u. 3. felé 5 ablakos, földszintjén négy középkori helyiséggel. Pala u.-i oldaláról és pincéjéből középkori részletek kerültek elő. 1944–45-ben rommá lett. Hell Géza helyreállította (1953). Földszintjén ma cukrászda van, benne az egykori *Kapucinus*, később Corvin téri Friedl Ede-féle, 1850 körüli gazdag klasszicista cukrászberendezéssel. – **43. sz.**: volt *Marczibányi-féle menház*. Kora klasszicista–késő barokk stílusú kétemeletes, 5 ablakos ép., a volt Erzsébet-apácák templomához és kórházához építették hozzá. A jótékonyságáról ismert Marczibányi István csanádi alispán építtette feltehetően *Hickisch* Kristóffal. Homlokzatán a copf ízlésű ajtó felett kőtábla van „A gyámoltalan betegeknek menedékhelyül 1805" felirattal. Oldalhomlokzata a *Csalogány u.* 2. felé 10 ablakos; köztük 7 nagy, kétemeletes pillérekkel, szép kompozit oszlopfőkkel. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I. II., Bp., 1955, 1962); Rózsa Miklós: A budapesti cukrászipar fejlődése (Tanulmányok Budapest múltjából, XIII. Bp., 1959); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Az egykori Marczibányi-menház: Fő u. 43.

Fővámház: →*Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem*

Fővám tér (V., IX. ker.): a *Szabadság híd* pesti hídfőjénél a *Bp.-i Közgazd.tudományi Egyetem* előtt

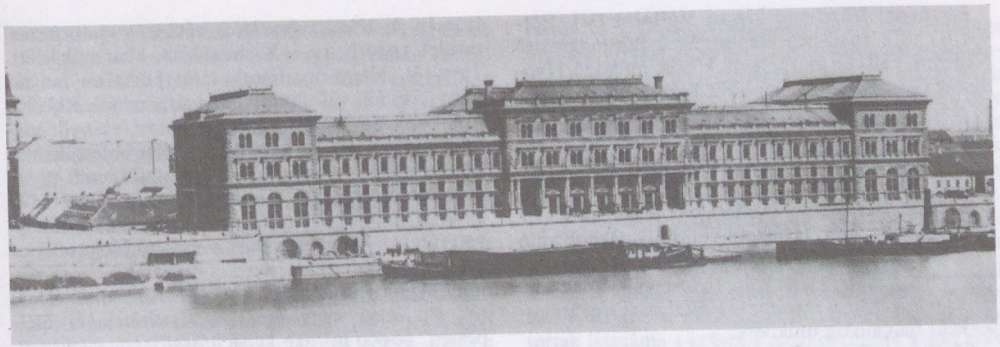

A Fővámház épülete az 1880-as években

terül el. A *Dunától* a *Váci u.–Pipa u.* vonaláig terjed. 1817-ben *Salzplatz*, 1850-ben *Sóház tér*, 1866-ban *Só tér* a neve. A *Só u.* és a mai ~ között állott a sóhivatal, ill. a sóraktár. A tér és az egykori *Három pipa u.* sarkán voltak a sótisztek lakásai. 1871–74 között épült az *Ybl* Miklós által tervezett kétemeletes, neoreneszánsz *Fővámház*. (Ma →*Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.*) Az FKT 1874-ben *Fővám tér*nek nevezte el a Só teret. 1949–91 között Dimitrov tér volt. Dimitrov bronzszobrát (J. Kracsmarov, 1983) 1992-ben a budatétényi Szoborparkba helyezték át.

Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége, *FANSZ:* a Szfőv. 1919. aug.-ban hozta létre a kor szellemében nacionalista jelszavakkal a főv. alkalmazottainak jogi és szociális támogatására. Szakmák szerinti aloszt.-okra (orvosi, állatorvosi, mérnöki, oktatói, üzemi, tisztviselői, ill. altiszti) tagozódott. Jóléti alap létrehozásával betegsegélyezési, üdültetési, szanatóriumi elhelyezési, valamint közművelődési tevékenységet is folytatott. A II. vh. után tevékenységét a Közalkalmazottak Szakszervezete vette át. – *Irod.* Herczeg Etelka: A főv. alkalmazottak betegbiztosítása és a segítőalap története 1885–1949 (Bp. Főv. Levéltára Közleményei 88., 1988).

Fővárosi Ásványvíz- és Üdítőipari Rt. (XIII. Margit-sziget): a főv. 1915-ben napi 500 q kapacitású jéggyárat rendezett be a marhaközvágóhídon. A Bp.-re irányuló tejszállítmányok hűtőkocsijait itt töltötték fel jéggel. 1916-tól bevezették a jég házhoz szállítását. Az 1920-as években több magánjéggyár létesült, amelyek bekapcsolódtak a lakosság, az ip. és a kereskedelem ellátásába. A kisüzemek összevonásával 1950-ben alakult meg a *Jéggyártó és Értékesítő Váll.* A Főv. Ásványvíz Váll.-tal (alapítva 1916-ban) 1964-ben történt egyesülése óta a neve *Főv. Ásványvíz- és Jégip. Váll.* Ez 1992-ben rt.-vé alakulásakor változott ~-re. A 750 millió Ft alaptőkéjű rt.-ben a Pepsi-Cola International 79%-os részesedést szerzett. 1970-től gyártja a Pepsi-Colát, Döbrentei téri üzemében 1974-óta a Deit üdítőitalokat. Több gyáregységgel rendelkezik a főv.-ban és vidéken. A műjéggyártás mellett a váll. ma döntően szénsavas üdítőitalt, szikvizet gyárt és ásványvizet palackoz.

Fővárosi Autóbuszüzem: 1923. jan. 1-jével alakult meg a →*Székesfővárosi Közlekedési Vállalat Rt.*, majd 1918 után a Főv. Fuvartelep által fenntartott községi jellegű →*autóbuszközlekedés* lebonyolítására. 10 benzines és hat akkumulátoros járművel, köztük az omnibuszhoz hasonló, emeletes autóbusszal rendelkezett. 1929-ben készült el az első e célra épített autóbuszgarázs, a Domonkos u.-ban. 1932-ben a *BSZKRT* vette át a ~ kezelését. Ekkor 114 autóbusszal és 14 szerkocsival rendelkezett. 1933-tól bevezették a gázolajmotorok használatát. 1950-től 1968-ig, a *BKV* megalakulásáig ismét önálló váll.-ként működött.

Fővárosi Autótaxi Vállalat, *FŐTAXI* (VIII. Kerepesi út 15.): 1912-ben az aradi *Marta Magyar Automobil Rt.* elnöke, Haltenberger Samu mérnök 200 gépkocsi üzemeltetésével bérautó váll. alapítására kért engedélyt Bp.-en. Ekkor a személyfuvarozást 2000 lófogatú bérkocsi látta el a főv.-ban. 1913-ban a Marta Váll. egyesült a Benz M. Automobil és Motorgyár Rt.-vel *Bp.-i Autótaxi Rt.* néven. Tevékenységi köre: géperejű személyfuvarozás és autóbusz üzemeltetés, valamint vidéki túrafuvarozás. 1915-ben 34 telefonos taxiállomást, ún. drosztot létesítettek saját központtal. Az I. vh. alatt a taxiüzem többször leállt, majd 1919. márc.-ától 1920 jún.-áig szüneteltette szolgáltatását. A vh. után a M. Ált. Gépgyártól vásárolt alvázakra (Magomobil, Magosix, Magosupersix) saját gyártmányú kocsiszekrényeket (szürke taxi), szereltek. – 1930-ban Haltenberger Samu az Autótaxi Rt.-t egyesítette a Bp. Környéki Autóbuszközlekedési Rt.-vel (BART), valamint a Budapesti Géperejű Gépkocsi Ipartestülettel (kék taxi) *Autótaxi Budapesti Automobilközlekedési Rt.* néven. 1938-tól Ford (hazai vezérképviselője Haltenberger volt), Fiat, Mávag-Ford gyártmányú gépkocsikat állítottak forgalomba. 1941-ben bekebelezték a Turul Autóforgalmi Rt.-t. A II. vh. alatt a forgalom visszaesett, 1944. dec.-től 1945. jún.-ig szünetelt. – A váll.-ot 1948-ban államosították és *Autótaxi Nemzeti Váll.* néven összevonták a MOGÜRT-tel. 1951-től ismét önálló váll. ~ néven, és ekkortól alkalmazzák a kocsikon a piros-fehér kockás jelzést. – A ~ 1980-ban bonyolította le a legnagyobb forgalmat. 1985-től, a magántaxisok megjelenésétől, forgalma visszaesett.

Fővárosi Bőrdíszműipari Vállalat (VI. Eötvös u. 38.): 1949-ben alapították a Bőröndkészítő Nemzeti Váll. és az 1903–48 között működő Nyomorék Gyermekek Otthona bőrdíszműveseket képező részlegeinek összevonásával. 1954–64 között *Főv. Bőrfeldolgozó Váll.* elnevezéssel működött, s az 1964-ben felszámolt Bp.-i Textil-, Bőr- és Szőrmeip. Trösztöz tartozott. Ugyanez évben vette fel a ~ elnevezést. Bőrdíszmű, bőrönd, cipőfelsőrész és -sarok, valamint bőr férficipők bőrhulladékból való gyártását végezte. Az 1970-es években négy főv. és egy vidéki üzemegysége volt. 1980-ban beolvasztották a →*Fővárosi Kézműipari Vállalat*ba, s gyáregységként napjainkig működik.

Fővárosi Csatornázási Művek, *FCSM* (V. Március 15. tér 3.): az első csatornákat a rómaiak építették Aquincumban. A későbbi rendszer azonban független a római koritól. Buda, Pest, Óbuda szennyvize a 19. sz. közepéig nyílt árkokban folyt a Dunába. Nagyobb járványok idején közeü. okokból elrendelték a szennyvízelvezető árkok befedését, csatornák építését. 1840-ben készült el az első csatornázási terv Pesten. Pest város tanácsa 1847-ben hagyta jóvá az első csatornázási szabályrendeletet. Az évtizedekig tartó építkezések nyomán sugár alakban létesített minél nagyobb szelvényméretű gyűjtő- és főgyűjtő csatornák a lehető legrövidebb úton nyolc helyen ömlöttek a Dunába. 1869-ben újabb csatornázási terv készült, eszerint két főgyűjtő csatorna dunai kivezető nyílásának a város alatt kellett lennie. – 1889-ben tervmódosítások után a főv. közgyűlésének 11 millió koronás költségjóváhagyásával megépült a bal parton 26,3 km főgyűjtő csatorna és a ferencvárosi szivattyútelep gőzgép meghajtású szivattyúkkal. 1893-ban átadták a Soroksári úti szivattyútelepet, 1896-ban a Nagykörúti és a Dunaparti főcsatornákat. A Duna belterületi részén megszűntek a szenny- és csapadékvizek beömlőnyílásai. A Nagykörút alatti főcsatorna átmérője 364 cm, a Boráros tértől a Déli összekötő vasúti híd mentén létesített szivattyútelepig 480 cm. A Hungária krt. és Duna-part közötti városrészek közös csatornázási terve 1916-ban készült el. Budán a terepviszonyok miatt nem lehetett közös hálózatot kialakítani, itt nagy szerepe van a természetes vízfolyásoknak. (Ördög- és Szépvölgyi-árok stb.). – A három város egyesítésekor Óbuda csatornázása nagyon elhanyagolt volt. A főgyűjtő építését 1912-ben kezdték el, ekkor épült a jelenleg is működő Zsigmond téri szivattyútelep. Itt rendezték be a váll. műszaki múz.-át. A főv. a kelenföldi szivattyútelepet a szükségmunkák idején 1933–35-ben építette. A háború alatt épült meg az angyalföldi szivattyútelep. A rendszerre jellemző, hogy azonos hálózaton vezeti a szenny- és csapadékvizet. A második világháború nagy károkat okozott. A hálózat 150 helyen, kb. 3300 m hosszan sérült meg. A Soroksári úti szivattyútelep teljesen elpusztult. Az újjáépítést az 1945-ben megalakított Szfőv. Csatornázási Művek kezdte meg. A korábbi évtizedekben a főv. műszaki szervei az elkészült csatornázási tervek kivitelezésére versenytárgyalásokat hirdettek. Az építést a megrendelést elnyert magánváll.-ok végezték. A hároméves terv folyamán új létesítményekkel bővült a csatornázási terület. 1949-ben a ~ Községi Váll.-ként működött. 1950-től, Nagy-Bp. létrehozását követően tanácsi irányítású áll. váll., másfélezer dolgozóval. Ekkor a főv.-hoz csatolt elmaradott peremker.-ek nyílt vízfolyásainak, csatornázásának égető problémáit kellett megoldani. 100 lh. közül a régi területen 77, az új területen csak kilenc volt csatornázva. Felépült az albertfalvai, nagytétényi, hárosi, újpesti, csepeli szivattyútelep. 1951–52-ben a pestlőrinci telepen szennyvíztisztítási kísérleteket végeztek a Duna vízminőségének védelmére. 1964-ben üzembe helyezték Bp. első nagy szennyvíztisztítótelepét Délpesten, 30 000 m^3/nap kapacitással. 1974-ben megkezdték a második tisztítótelep építését a Palotai-szigeten. Első ütemben elkészült része 140 000 m^3/nap teljesítményű. Teljes kiépítésében 560 000 m^3 szennyvíz napi tisztítását látja el. Kiszolgáló részlegei létesültek a fenntartási munkákra, saját építőrészleg a csatornaépítésre, célgéppark a tisztításra, külön egység végzi a szállításokat. Az 50-es, 60-as évek jelentős fejlesztései nyomán már a lakosság 75%-a lakott csatornázott területen, de a belső területek 97%-os ellátottságával szemben a külterületeken még mindig csupán 31–32%-os a csatornázottság. Az 1 km^2-re jutó 11,2 km főv. átlaggal szemben a XV., XVI., XVII., XXII. ker.-ben csak 0,9–5,1 km-nyi csatorna jutott a 70-es években. 1990-re ezeknek a ker.-eknek az ellátása is jelentős mértékben javult. A főv.-ban 3 db szennyvíztisztító telep 213 860 m^3/nap kapacitással, 10 db szivattyútelep, 119 db automatikus átemelőállomás működik. A csatornabekötések száma 100 012 db.

Fővárosi Csepeli Kórház (XXI. Déli u. 11.): 1915-ben a *Weiss Manfred Rt. Nyilvános Jellegű Kórház*aként létesült 40 ággyal. A fejlesztés során 1934-ben már 100 ágyon kezelték a betegeket. 1945 után tanácsi kezelésbe került, s előbb a ker. tanács, majd a főv. volt a fenntartója. Belgyógyászati, sebészeti, traumatológiai és szülészet-nőgyógyászati oszt.-a van, ez utóbbi a XXI. Koltói Anna u. 12. sz. alatt. Ágyszáma: 384 (1985).

Fővárosi Direktórium: →*Budapest Népbiztossága*

Fővárosi 1. sz. Építőipari Vállalat (XI. Bánk bán u. 17.): jogelődjét a Főv. Tanács V.B. 1950-ben hozta létre Bp.-i Magasépítő Váll. néven. A főv. tanácsi építőip. 1961. évi átszervezésekor kapta a ~ nevet. 1963-ban, a tanácsi építőip. váll.-ok összevonásakor beolvasztották az 1., 6. és 7. sz. ker. tatarozó váll.-okat. Feladata a lakó- és kommunális ép.-ek részleges v. teljes felújítása, műemléki ép.-ek rekonstrukciója, ép.korszerűsítések tervezése és kivitelezése; továbbá lapos- és magastetők felújítása, karbantartása, táblás és vakolt homlokzatok hőszigetelése, ép.-ek falainak és pincéinek talajnedvesség elleni utólagos szigetelése, kémények, födémek, függőfolyosók megerősítése, felújítása.

Fővárosi Élelmiszerellenőrző és Vegyvizsgáló Intézet (V. Városház u. 9–11.): alapítójának Molnár Jánost, a Rókus Kórház gyógyszerészét lehet tekinteni, akit Pest városi tanácsa 1867-ben városi vegyésszé nevezett ki. Feladata egyes élelmi-

szerip. vegyvizsgálatok, de különösen vízvizsgálatok elvégzése volt. A három város egyesítésekor (1873) az int. vezetője Balló Mátyás lett. A főv. közgyűlése 1884-ben elhatározta egy *Vegyészeti és Tápszervizsgáló Intézet* létesítését, mely 1902-ig a IV. ker. Főreáltanoda vegytani laboratóriumában működött. 1898-ban alakult meg a *Székesfővárosi Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet*, amely 1903-tól mai helyén működik. Jelenlegi nevét 1970-ben vette fel.

Fővárosi Emlékműfelügyelőség: →*Budapest Galéria*

Fővárosi Énekkar: 1912-ben Sztojanovits Jenő alapította *Székesfővárosi Énekkar* néven. Tagjai nagyrészt zenetanárok és karvezetők voltak. Célja a vokális zeneirodalmi alkotások megfelelő minőségű előadása volt. Első karnagya Sztojanovits Jenő, akit Kacsóh Pongrác (1919–22), Karvaly Viktor (1922–48), Péter József (1949–70), Pődör Béla (1971–79), majd Ugrin Gábor követett.

Fővárosi Építőipari Beruházó Vállalat, *FŐBER* (VII. Rumbach Sebestyén u. 14.): a Főv. Tanács V.B. alapította 1957-ben a főv. magas- és mélyépítési nagyberuházásainak lebonyolítására. Feladatait v. megbízási szerződés alapján, mint a beruházó megbízottja, v. vállalkozási szerződéssel végzi.

Fővárosi Építőipari Üzemgazdasági és Ügyviteltechnikai Iroda, *FÜTI* (XI. Ballagi Mór u. 14.): a Főv. Tanács alapította 1968-ban, az ép.fenntartások szervezésére és számítástechnikai szolgáltatásra. Szerkeszt váll.-gazd. és fenntartásszervező, költségvetés-készítő rendszereket. Vállalja beruházások lebonyolítását, az építőip.-tól eltérő váll.-ok és gazdálkodó szervezetek részére egyedi szervezési feladatok teljesítését. A közönségszolgálat keretében kisip.-osoknak, gmk.-nak, vgmk.-nak számítógépes szolgáltatásokat végez.

fővárosi építőipari vállalatok: Bp.-en az építőip.-t egyaránt képviselik áll., váll.-i tanács által irányított, volt főv. tanácsi, jelenleg önkormányzati, szövetkezeti váll.-ok, valamint az újabb szervezeti formákban leányváll.-ok, gazd. társulások, rt.-k, kft.-k és építő kisiparosok. – A II. vh. után az építkezések irányítására, az építő szervezetek irányítására létrehozták az Újjáépítési Min.-ot. Korábban az építésügyeket az Ip.ügyi Min. intézte. A romok eltakarításához és a helyreállítási munkákhoz a közmunkakötelezettséget vezették be. 1948-ban 71 építő- és építőanyagip. váll.-ot államosítottak, irányításukra az Építés- és Közmunkaügyi Min. keretében megszervezték a Magasépítési és a Tégla- és Cserépip. Igazgatóságokat. A Mész-, Cement- és Üvegip. Igazgatóság létesítését az Iparügyi Min.-ra bízták. 1949 dec.-ében államosították a tíz munkavállalónál többet foglalkoztató kisüzemeket. Az ötvenes években az építőip.-t a trösztök keretébe vonták össze 2–3 megyére kiterjedő hatáskörrel. 1954-ben a trösztök megszüntetésével alakultak meg az áll. építőip. váll.-ok. – A tanácsi építőip.-t 1950-ben szervezte meg a Főv. Tanács Építési Igazgatósága. Közvetlen irányításába vette a kilenc, ún. központi váll.-ot, és megszervezte a felügyelete alá vont, de a ker. tanácsok alá tartozó 20 ker. tatarozó váll.-ot. A kivitelező váll.-ok feladata a magasépítési, felújítási, rehabilitációs és rekonstrukciós, valamint a helyreállítási munkák elvégzése, építési beruházások megvalósítása, tervek készítése, építési anyagok és szerkezetek előállítása stb. volt. 1961-ben az öt magasépítő és a négy szak-, ill. szerelőip. központi váll. önállóságát meghagyták, de a 20 ker. váll.-ot 10 váll.-tá vonták össze. 1963-ban folytatódott a koncentráció, a 15 magasépítő váll.-ot négy nagyváll.-tá vonták össze. 1989-ben közvetlen igazgatási irányításban csak a →*Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat*, és a *Fővárosi Építő és Műszaki Vállalat* maradt. A többi a váll.-i tanács ált. vezetésével irányított önkormányzati típusú váll.-tá alakult. A ~nál foglalkoztatottak létszáma 1975-ben megközelítette a 138 ezer főt, ez 1989-re 99 ezer főre csökkent. A főv. építőip. 1985-ben a főv. termelés 46%-át adta, a főv.-ban dolgozó váll.-ok létszámának 40%-ával. Termelésének megoszlása: magasépítés (termelő beruházások, lakás- és kommunális építés, ép.fenntartás) 48%, mélyépítés (út-, vasút-, hídépítés) 28%, szak- és szerelőip., valamint ép.gépészet 24%. 1989-ben 80 váll., 688 szövetkezet és 3600 építőip. területen működő kisiparos volt Bp.-en.

Fővárosi Épületasztalosipari Vállalat, *FŐFA* (IX. Bárd u. 8.): a Főv. Tanács szervezésében, 1950-ben több államosított üzemből alakult meg mint a *Főv. Építő és Tatarozó Váll.* asztalos szakip. üzeme. 1951-ben hozzácsatolták a Főv. Vasútépítő Váll. jól felszerelt asztalosüzemeit, s neve *Bp. Városi Ép.asztalosip. Váll.* lett. 1962-ben szervezete tovább bővült néhány építőip. váll. asztalosszakip. üzemével. Ekkor vette fel jelenlegi nevét. Öt telephelyén – asztalos-, redőny-, parketta-, fűrész- és szolgáltató üzemekben – nyílászáró szerkezeteket, fal- és mennyezetburkolatokat, árnyékoló berendezéseket, faredőnyöket, roletta-rudakat, vászonredőnyöket, elsötétítő függönyöket, különböző formájú parkettákat és fűrészárut gyárt.

Fővárosi Épületlakatosipari és Gépjavító Vállalat (IX. Kén u. 2.): 1962-ben létesült a Főv. Építő- és Ép.bontó Váll. Kén u.-i lakatos műhelyéből, *Építőip. Szolgáltató Váll.* néven. Többször átszervezték. 1965-ben ~ néven nyerte el jelenlegi szervezetét. Tevékenységi köre: ép.lakatosip. termékek előállítása, szállítása és szerelése, építő- és egyéb gépek gyártása, gépjárművek javítása. A ~ számos bp.-i nagyberuházásban vett részt: Hotel Thermál, D-pesti Kórház, BME kollégium, kőbányai és óbudai üzletközpontok, Szt. István és Margit krt.-i sortatarozás stb.

Fővárosi Faárugyár Rt.: a Hungária Koporsógyár Rt. Kerepesi úti telepét megvásárolva 1921-ben ~ néven alakult meg. A monopolisztikus jellegű községi üzem évente átlag 10 000 koporsót gyártott, majd az 1920-as évek közepétől bútorokat is. A magánkisip. állandóan támadta a nagykapacitású községi üzemet és elérte, hogy 1932-ben formálisan felszámolták, valójában a →*Fővárosi Temetkezési Intézet*be beolvadva továbbra is működött.

Fővárosi Felvonójavító Vállalat, *BUDAPESTLIFT* (XIII. Lehel u. 27–29.): az ország egyetlen kizárólag felvonó profilú szakip. váll.-a. 1953-ban alapították a főv. lh.-ak felvonóinak javítá-

sára és karbantartására. 1979-ben épített gyártelepén már tipizált és egyedi felvonókat is gyárt és szerel. A lh.-ak korszerűtlen felvonóit mindenki által vezethető, gépi mozgatású, félautomatikus ajtókkal felszerelt személyfelvonókkal váltotta fel. Az egyes felvonótípusokhoz, de különösen a HAFE típusú felvonók karbantartásához szükséges cserealkatrészeket gyárt.

Fővárosi Figyelő: →*helyi sajtó*

Fővárosi Finommechanikai Vállalat (VII. Nagy Diófa u. 14.): jogelődje az 1914-ben létrehozott Főv. Anyagforgalmi Hivatal műszer- és hangszergyártó, valamint irodagépjavító műhelye. 1949-től neve Főv. Finommechanikai Községi Váll. Több kisváll. összevonásával jelenlegi szervezetét és nevét 1957-ben kapta. A több átszervezés után öt telephellyel rendelkező váll. finommechanikai elektromos és elektronikus mérőműszereket, készülékeket, berendezéseket, gépjármű részegységeket, cél- és kisgépeket készít és javít.

Fővárosi Fotó Vállalalat, *FŐFOTÓ* (VII. Madách Imre tér 7.): kisebb cégek 1949. évi államosítását követően 1951-ben alakult váll. Tevékenysége: fényképészet, nyomdászat, vegyes ip.cikk nagy- és kiskereskedelme, külkereskedelme, filmgyártás és forgalmazás, videofelvételek készítése. Kidolgozó részlegein (színes amatőr és professzionális fotólaborok) kívül Bp.-en hat, vidéken négy ún. gyors v. minilabort, Bp.-en 31, vidéken öt műtermet, videomintatermet, Herlango-Fotolux üzletet tart fenn. Megalakulásakor otthont adott a *Fotóművészeti Galéria*nak.

Fővárosi Földhivatal (VI. Benczúr u. 34.): hatósági jogkörrel felruházott áll.igazgatási szervezet, amely illetékességi területén ellátja a földügyi szakigazgatás különféle feladatait, elsősorban az ingatlanvagyon nyilvántartását. Magyarországon először az 1945. évi VI. tc. rendelkezett törvényi szinten Országos Földhivatal és Pest vármegyei Földhivatal felállításáról Bp.-en, anélkül, hogy illetékességi körük a főv.-ra kiterjedt volna. – 1950-ben mindkét szervezet megszűnt. A földhivatalok újbóli felállítása részben a mezőgazd. tulajdonviszonyok gyökeres átalakulása, részben az ingatlanforgalom változásai következtében 1967-ben került sorra. Az 1042/1971. sz. Kormányrendelet alapján hozták létre a *Főv. Budai Kerületek,* valamint a *Főv. Pesti Kerületek Földhivatalát.* 1976-ban mind a budai, mind a pesti Földhivatal megszűnt. A folyamatban levő ügyek intézését az összevonás révén kialakított *Főv. Kerületek Földhivatala* vette át. – A földhivatal feladatai közé tartozik a földnyilvántartás és a telekkönyvek vezetése; a földminősítéssel és földértékeléssel összefüggő feladatok ellátása, a mezőgazd. rendeltetésű földek védelme, forgalmuk engedélyezése, a földmérési alaptérképek (alappont-hálózatok, vízszintes és magassági alappontok, ill. alappont-hálózatok) nyilvántartása; a földfelhasználás alakulásának ellenőrzése, mezőgazd. területek más célra történő igénybevételének engedélyezése vagy megtagadása, az ingatlanvagyont érintő igazgatási természetű feladatok ellátása stb. A ~ tevékenysége mintegy 600 000 ingatlant érint.

Fővárosi Fürdőigazgatóság (V. Sas u. 25.): a török hódoltság korában épült Rudas fürdő 1696-ban városi tulajdonba került. Bérlők üzemeltették 1866-ig, amikor Buda város saját kezelésébe vette. 1928-ban a szfőv. elhatározta a Szt. Gellért, Rudas és Széchenyi fürdők üzemének egyesítését. 1929-ben a Széchenyi kivételével a két fürdő igazgatása egyesült. 1933-ban a három fürdő, és az 1916-ban alapított Ásványvízüzem egyesített üzemként *„Budapest Székesfőváros Gyógyfürdői és Gyógyforrásai"* néven működött. A főv. tulajdonában volt még két népfürdő – az 1911-ben épült VI. Palotai u.-i kislakásos telepen tisztasági kád- és zuhanyfürdő, és az 1930-ban épült IX. Dandár u.-i tisztasági fürdő –, továbbá ingyenes és fizető dunai uszodák is. 1935-ben a főv. megvette a Rác (Szt. Imre) fürdőt. Az üzem 1949-ben községi váll.-tá alakult. Új neve *Főv. Gyógyfürdők és Gyógyforrások Községi Váll.* Kezelésébe kerültek az államosított magánfürdők is. Tevékenységi köre a főv. tulajdonában és kezelésében lévő források fenntartása és hasznosítása; a főv. területén fürdők és gyógyfürdők üzemben tartása; a fürdőkben a közönség kényelmét és egészségét célzó szolgáltatások nyújtása. 1957-ben a Főv. Tanács nevét ~ra változtatta. A ~ által működtetett állandó gyógyfürdők: Gellért, Rudas, Rác, Király, Lukács, Széchenyi, Újpesti, Dandár u.-i, Dagály, Erzsébeti jódos. Strandfürdők: Csillaghegyi, Római, Pünkösdfürdő, Albertfalvai, Palatinus, Cinkotai, Rákoscsabai, Pestszentlőrinci, Kispesti, Csepeli, Pascal. Tisztasági fürdő: Kürt u. A váll. fürdőinek vendégforgalma 1987-ben 7 364 243, 1988-ban 7 982 189, 1989-ben 6 811 433, 1990-ben 6 886 317 fő volt.

Fővárosi Garázsipari Vállalat (VIII. Üllői út 48.): 1949-ben alapították *Garázsip. Nemzeti Váll.* néven, magánkézben levő garázsokból, javítókból, 47 telephellyel. Tevékenységi köre: benzinkutak, autószervizek, garázsok, köztéri parkolók és parkolóházak üzemeltetése. 1987-ben megnyitották az Aranykéz u.-i parkolóházat. A ~ több társaság alapításában vett részt. Ezek közül a legjelentősebb az 1990-ben megalakított ARAL-Hungaria Kft., amely tulajdonosként átvette a váll. benzinkútjainak üzemeltetését. 1991-ben az előprivatizációs program keretében több garázst értékesítettek.

Fővárosi Gázkészülékgyártó Vállalat (XIII. Révész u. 27–31.): 1952-ben alakult a Fővárosi Gázművek Révész u.-i telepén. Gáz-, főző- és fűtőkészülékeket, mérőkészülékeket gyártott. 1976-ban beolvadt a →*Fegyver- és Gázkészülék Gyár*ba.

Fővárosi Gázművek: →*gázszolgáltatás*

Fővárosi Gyermekkardiológiai Központ (V. Hold u. 27.): főv. gyermekszakorvosi rendelőint. A II. vh. előtt *Szívvizsgáló és Sportorvosi Int.* néven Plenczner Sándor hozta létre a Dohány u.-i isk.-ban. 1945 után alakult át központi intézménnyé, ekkor kapta meg jelenlegi ép.-ét és korszerű berendezését. Az eü. intézmények „integrálása" során a →*Heim Pál Gyermekkórház* és *Rendelőintézet*hez kapcsolták. Az ép.-ben kialakított gyermekszakrendelő int. gyermekkardiológiai oszt.-aként működik.

Fővárosi Hajózási Vállalat: →*Budapesti Közlekedési Vállalat*

Fővárosi 3. sz. Építőipari Vállalat (XIV. Pillangó u. 26.): a főv. tanácsi építőip. 1963. évi nagyváll. átszervezése óta működik e néven. Fő feladata a bp.-i lakó- és közép.-ek, kórházak, isk.-k, valamint ip. ép.-ek külső-belső felújítása, bővítése, átépítése, főútvonalak sortatarozása, továbbá új létesítmények (isk.-k, szociális otthonok) emelése.

Fővárosi Helyiérdekű Vasút: →*Budapesti Helyiérdekű Vasút*

Fővárosi Hírlap: →*helyi sajtó*

Fővárosi Hírmondó: →*helyi sajtó*

Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat, *FIMŰV* (IX. Üllői út 45.): 1972. ápr. 1-jén alakították meg a főv. ingatlankezelő váll.-ok átszervezésével. Feladata a lh.kezeléssel és fenntartással kapcsolatos műszaki tennivalók végrehajtása. Részlegei: műszaki gyorssegély-szolgálat; építőgép-javítás és kölcsönzés; tervszerű megelőzési és karbantartási (TMK) munkálatok; ép.fenntartás-kutatás; műszaki fejlesztés; faanyagvédelmi vizsgálat; roncsolásmentes (röntgen) ép.szerkezetvizsgálat; műemlékvédelmi munkák; tüzeléstechnikai vizsgálatok. Vállal komplex ép.- és ép.felújítás-tervezést, valamint szakvéleményezést.

fővárosi ingatlankezelő vállalatok: Bp.-en az áll. tulajdonban levő házakat, telkeket, a majoritásban levő társasházakat és egyéb megbízásos ép.-eket kezelik. 1949. aug. 1-jén alakultak. Felügyeletüket az illetékes ker. tanács vb-je gyakorolta. Szakirányításukat a Főv. Tanács V. B. Ingatlankezelési és Építési Főigazgatósága végezte. 1972-ben a ~ 35 264 házat, 439 426 bérleményt kezeltek. – Számuk és szervezetük az elmúlt két évtized folyamán alapvetően nem változott. A lakók számára kedvezményes áron és folyamatosan történő eladások következtében a ~ által kezelt házingatlanok száma 1990-re 26 766-ra esett vissza. A lakótelepeken a ~ által kezelt bérlemények száma az 1988. évi csúcsot jelentő 481 087-ről 1990-re azonban csak 455 688-ra csökkent, annak ellenére, hogy az 1980-as években inkább szövetkezeti és öröklakásokat építettek. Az újonnan épített áll. és tanácsi bérlakások száma egyre nagyobb ütemben csökkent. – A mind gyorsabban romló régi lakóházak felújítására szánt összeg az 1970. évi 1,6 milliárd Ft-ról 1979-ben 3,3 milliárdra, 1990-ben 6,9 milliárdra emelkedett. Ugyanazon években a befolyt bérleti díj 622,4 millió, 1,9 milliárd és 8,6 milliárd Ft-ot tett ki. 1990 volt az első olyan év, amikor a többszörös lakbéremelések nyomán a befolyt bér meghaladta a ráfordítások összegét. Az évtizedeken át elhanyagolt áll. és tanácsi bérlakások műszaki szintje olyan mélyre süllyedt, hogy szakértői vélemények szerint százmilliárd Ft-ot meghaladó összegre lenne szükség a legelemibb felújítások és állagmegóvások elvégzésére. – A ~ 1985-ben 135 kezelést végző szervezetben 20 756 főt foglalkoztattak. – Az 1990. évi rendszerváltást követően újabb lendületet kapott az áll. és volt tanácsi bérlakások értékesítésének folyamata, mert az újonnan tulajdonossá vált önkormányzatok az értékesítés révén nemcsak pénzbevételhez jutottak, hanem a felújítások és a kezelés gondjaitól és terheitől is mentesítették magukat.

Fővárosi Ingatlanközvetítő Vállalat, *FIK* (VI. Oktogon 4.): 1949. szept. 1-jén alakították meg. Tevékenységi köre: kiemelten a főv.-ban – de az ország egész területén is – ingatlanok adásvétele, ingatlanközvetítés, öröklakások és házas ingatlanok forgalmi értékbecslése, üzemek, irodák, szállodák és egyéb létesítmények értékelése, önkormányzati és váll.-i tulajdonú bérlakások értékesítése (társasházzá történő alapítással is), bérlakások cseréjének közvetítése. A főv.-ban a központján kívül hat ingatlanügynökséggel és egy lakáscsere-ügynökséggel rendelkezik. – 1992-ben rt.-vé alakult. A 300 millió Ft-ra becsült cégvagyon 10%-át a ~ dolgozói vásárolták meg.

Fővárosi Iparosok Köre: az első bp.-i iparoskör. 1873. jún.-ban alakult Ráth Károly kezdeményezésére, 200 taggal. Célja az volt, hogy az iparosok társ. életének megszervezése mellett alkalmat adjon a tagjait közvetlenül érintő kérdések megvitatására. Kaszinó jelleggel működött. 1875-ben 610 tagja volt. Székháza 1899-ben nyílt meg a Kerepesi út 30. sz. alatt. Jelentős tevékenységet fejtett ki az Orsz. Iparos Központ létrehozásáért. 1902-ben 299 tagja volt, elnöke Thék Endre. Az I. vh.-t követően megszűnt, de akkorra már Bp. valamennyi kerületében működött önálló iparoskör.

Fővárosi Javadalmi Őrség: az 1923: XXXIII. tc. a községi fogyasztási adók kezelését és jövedelmét a főv.-nak engedte át. A főv. tanácsa 1924-ben az adóterületek ellenőrzésére felállította a ~et, élén a szerződtetett főparancsnokkal. A ~ a főv. fogyasztási adóterületének ellenőrzését végezte, és a vámsorompóknál szedte a fogyasztási adót és a városi vámot. Felettes szerve a Pénzügymin. pénzügyi oszt.-a alá rendelt Központi Adóhivatal volt. – Államosításáról 1948-ban kormányrendelet intézkedett. Feladatkörét a pénzügyőrség vette át.

Fővárosi Javító Szerelő Vállalat, *JAVSZER* (XIV. Telepes u. 2–4.): a lakosság ip. és építőip. jellegű javítási és szolgáltatási igényeinek kielégítésére 1959-ben hozták létre. A közületek részére is vállal munkákat. Tevékenységi köre kiterjed az ép.-gépészeti, a szakip., a vasip. és az építőip. szakágazatokra. 1969-ben nemzetközi szervízszolgálatot (CENTROP) létesített külföldi gépek és berendezések javítására.

Fővárosi Jéggyártó és Értékesítő Vállalat: →*Fővárosi Ásványíz- és Üdítőipari Rt.*

Fővárosi Kabaré: a *Főv. Orfeum* helyiségében (VI. Nagymező u. 17.) működött 1917. okt.-től 1920. febr.-ig, Harmath Imre igazgatásával és Hetényi Heidelberg Albert zenei vezetésével. Ismertebb tagjai: Gyárfás Dezső, Ferenczi Károly, Huszár Károly, Sólyom Janka, Szőllősi Rózsi, Perényi Sári, Radó Sándor, Sarkadi Aladár, Csathó Gitta voltak. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora (Bp., 1978).

Fővárosi Kéményseprő és Tüzeléstechnikai Szolgáltató Vállalat, *FŐKÉTÜSZ* (VI. Eötvös u. 21.): 1949-ben alakult mint *Főv. Községi Kéményseprő Váll.* 1960-ban a *Főv. Kéményseprő Váll.* nevet vette fel. 1978-tól ~. Feladata: kéményseprés, kéményégetés, új ép.-ek kéményeinek átvizs-

gálása, kazánok és egyéb fűtőberendezések tisztítása, gázkémények vizsgálata, tűzrendészeti szabálytalanságok, hibák feltárása, ill. megszüntetése.

Fővárosi Képtár: a főv. közgyűlése 1914 máj.-ában határozott úgy, hogy a Kálvin téren felépítendő könyvtárpalota III. emeletén helyezi el a főv. képtárát, vagyis a →*Zichy Jenő Múzeum* m. anyagát, kiegészítve a régi bp.-i festőisk. emlékeivel (Szentgyörgyi Alajos, Barabás Miklós, Borsos Miklós, Györgyi Alajos), valamint az akkor már évek óta fellendült vásárlások eredményeként tulajdonába került műalkotásokat (Ferenczy, Kernstok, Iványi-Grünwald Béla, Rippl-Rónai József, Czigány Dezső, Tihanyi Lajos, Márffy Ödön, Fényes Adolf, Pór Bertalan). Az akkor a Halászbástya pincéiben őrzött szoborgyűjt.-t pedig a tervek szerint a palota udvarát körülvevő loggiákban akarták elhelyezni. Az I. vh. kitörése a szép elgondolásokat meghiúsította. Csak a 30-as évek elején nyílt lehetőség a korábbi tervek megvalósítására. Csánky Dénes szervezőmunkája eredményeképpen 1933-ban jött létre a ~ az Egyetem (ma Károlyi Mihály) u. 16. sz. egykori Károlyi-palotában. Az addig különböző helyeken (részben hivatali helyiségekben) őrzött műtárgyak egyesítésén kívül ide került a főv. tulajdonába jutott Lotz-gyűjt. is. Jelentősek voltak a ~ emlékkiállításai (Nagy István 1948; Mednyánszky László 1952 stb.) és egy-egy átfogó témát felölelő bemutató (pl. a reformkori művészet, a m. realizmus, m. otthonok stb.). 1953-ban megszüntették, képgyűjt.-ét átadták a *Szépművészeti Múz.*-nak, a m. anyag onnan 1957-ben az *MNG*-be került. – 1990-ben a →*Kiscelli Múzeum* ép.-ében újjáalakult a ~ a →*Budapesti Történeti Múzeum* addig is ott működő Képzőművészeti Oszt.-ából. A képtár azokat a műalkotásokat gyűjti s mutatja be kiállításain, amelyek meghatározóak a főv. művészeti arculatának alakításában.

Fővárosi Kertészeti Vállalat, *FŐKERT* (VII. Dob u. 90.): a „Városi Kertészet"-et 1867-ben alapította Fuchs Emil, Pest főkertésze, a Városligetben. Utak fásításával, parkfenntartással, parképítéssel és dísznövénytermesztéssel foglalkozott. 1938-ban Bp.-en már 300 ha parkterületet tartottak nyilván. 1962-ben a Főv. Kertészet, a Virágért, és a Parképítő Váll. összevonása révén létesült a ~. A ~ által gondozott parkterület az 1970. évi 990 ha-ról 1991-re 1177 ha-ra nőtt. Az épített parkterület 177 000 m². A játszóterek száma 1970-től 1985-ig 803-ról 2168-ra emelkedett. A ~ üzemelteti a főv. valamennyi szökőkútját, csobogóját. A ~ leányváll.-ai: *Virágért Kft., Hungaro-Zurel Kft., Plasticor Kft.*

Fővárosi 2. sz. Építőipari Vállalat (XIII. Hajdú u. 42–44): 1950-ben alapították *Ép.bontási Községi Váll.* néven négy kisebb államosított ép.-bontó cégből, romos ép.-ek lebontására. Mivel helyreállítási és kisebb új építési munkákat is teljesített, 1953-ban nevét *Főv. Ép.bontó és Építő Váll.*-ra, 1960-ban *Főv. 3. sz. Építőip. Váll.*-ra módosították. A nagyváll. szervezések évében, 1963-ban kapta a ~ elnevezését, mint a Főv. Tanács ép.fenntartásra szakosított egyik legnagyobb váll.-a. Fő feladata: lakó- és közép.-ek felújítása, magas- és mélyépítési munkák, külső és belső szakip. munkák végzése.

Fővárosi Kézműipari Vállalat (V. Bihari János u. 13.): a kisip. 1949. dec.-i államosítását és az ip.engedélyek folyamatos bevonását követően szükségessé vált a kiesett termelés helyettesítése. Az ilyen céllal létesített ker.-ti váll.-okat 1954-ben Bp.-i Kézműip. Tröszt elnevezéssel összevonták. A tröszt kiépítette a bedolgozói hálózatot és a szociális foglalkoztatók részlegeit. 1965-ben a trösztöt orsz. nagyváll.-tá szervezték, melynek hét üzemágazata és 400 telephelye volt. – A sorozatos átszervezések nyomán 1967-től megszűnt tröszti jellege, és ~ elnevezéssel, a főv. területére kiterjedő hatáskörrel fogta össze a kézműip. váll.-ok munkáját. – Az 1970-es évektől működésében a szociálpol. szempontok (csökkent munkaképességűek foglalkoztatása) háttérbe szorításával mindinkább a nyereséges, nagysorozatú termelés, az exportorientáltság vált jellemzővé. 1980-ban beolvasztotta a →*Fővárosi Bőrdíszműipari Vállalat*ot, s a szociális foglalkoztatók jó része is visszakerült a ker. tanácsokhoz. – A ~hoz 1992-ben öt gyáregység (Bőrdíszmű, Bőr- és Műbőrfeldolgozó, Vegyesip. Műanyag-feldolgozó, Konfekcióip. Gyáregység és a Zsanett Konfekcióip. Leányváll.) tartozott.

Fővárosi Kis Színpad: →*Modern Színház*

Fővárosi Könyvtár: →*Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár*

Fővárosi Közegészségügyi-Járványügyi Állomás, *KÖJÁL* (XIII. Váci út 174.): a főv. önkormányzat eü. szakintézménye. Az orsz. KÖJÁL-hálózat kiépítése során az elsők között szervezték meg 1954-ben, a korábbi →*Fertőtlenítő Intézet* helyén és annak oszt.-ként történt beolvasztásával. Átvette a korábbi →*Budapest Székesfővárosi Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet* feladatkörét is. A ~ feladata a lakosság egészségének megvédése érdekében a közeü. irányelvek és normák betartásának biztosítása, az előzetes és folyamatos közeü. ellenőrzés. Vizsgálja a lakosság egészségét veszélyeztető és károsító környezeti ártalmakat, intézkedik megszüntetésükről, valamint a fertőző betegségek megelőzéséről. Szervezi és irányítja a védőoltások végrehajtását, a fertőtlenítést, a rovar- és rágcsálóirtást, valamint a lakosság eü. nevelését. Feladatai érdekében mikrobiológiai, kémiai és egyéb laboratóriumi vizsgálatokat végez. 1963-ig hozzá tartozott a *Hepatitisz Kórház* is, ezt akkor a mai →*Szent László Kórház*hoz csatolták. 1972-től keretében működik az Áll. Közeü.-Járványügyi Felügyelőség helyi szerve, a *Főv. Közeü.-Járványügyi Felügyelőség*, amelynek vez.-je (a ~ ig.-ja) hatósági jogkörrel rendelkezik, s büntetés kiszabásával is érvényt szerezhet a lakosság egészségét védő közeü.-járványügyi rendelkezések betartásának. Működéséről évkönyveket ad ki.

Fővárosi Középítési Bizottság: az 1870. évi X. tc. 18. §-a szerint Pest és Buda városának kebelében megalakult egy-egy középítési biz. A ~ 1873. nov. 24-én jött létre az egyesített főv. tvhat.-on belül. A ~ot illette a kezdeményezés, terv-, javaslat- és költségvetéskészítés, valamint a végrehajtás ellenőrzése. A ~ előterjesztéseit a városi tanács, ill. az *FKT* bírálta el, ill. hagyta jóvá. A ~ 1930-ig működött, feladatát ettől kezdve a polgármesteri ügyoszt.-ok látták el.

Fővárosi Közlöny: a főv. hivatalos lapja. 1890. jan. elején indult, s az önkormányzati vez. testületek (tvhat.-i biz., tanács, végrehajtóbizottság) üléseinek jegyzőkönyveit, határozatait, szabályrendeleteit és egyéb hivatalos közleményeit adja közre. Egy ideig mellékletként hozta a vásárcsarnoki árakat tartalmazó *Hivatalos Árjegyzés*t.

Fővárosi Közmunkák Tanácsa, *FKT:* 1870 márc.-ában *id. gr. Andrássy* Gyula min.elnök beterjesztette a képviselőházhoz a ~ megalapításáról szóló tv.javaslatot. Az alapokmány tv.erőre emelkedett az 1870. évi X. tc.-ben. *Hivatása:* a) közlekedési főútvonalak nyitása, *b)* a Főv. Pénzalap kezelése. *Feladata: a)* az egész városra kiterjedő nagyobb szabályozási munkák előkészítése, tervek és az ehhez szükséges mérnöki felvételek készíttetése, a tervekre vonatkozó pályázati programok kidolgozása, *b)* utak és u.-k irányának és szintjének meghatározása, *c)* u.-ák és terek elnevezése, házszámok szabályozása, *d)* az építésügyet szabályozó javaslat kidolgozása. *Hatásköre:* 1. szabályalkotó, 2. intézkedő, 3. jóváhagyó, 4. fellebbviteli és 5. felügyeleti. A ~ műszaki oszt.-ának vez.-je 1870–74 között *Reitter* Ferenc volt. Pest felmérési munkái a ~ megalakulásakor már folyamatban voltak, Buda felmérését a ~ rendelte meg. 1871-ben a ~ nemzetközi tervpályázatot írt ki Bp. ált. rendezési tervére. Az I. díjat *Lechner* Lajos, a II. díjat *Feszl* Frigyes, a III. díjat S. Klein és S. Fraser nyerték el. 1876-ig elkészült Pest, Buda és Óbuda szabályozási terve, mely az útvonalak meghatározására, ill. szabályozására szorítkozott. Ez a terv a mai Bp. városszerkezetének, elsősorban úthálózatának alapjává vált. A szabályozási terv nem terjedt ki a beépítés és a területfelhasználás módjára. Az építésügy szabályozását célozta 1870-ben az „Ideiglenes utasítás", 1886-ban az „Utasítás", majd 1894-ben az *Építésügyi Szabályzat Budapest fő- és székváros területére,* mely a főv. területét négy övezetre osztotta. 1914-ben a korszerű reformra törekvés jegyében új építésügyi szabályzatot adtak ki, ez már nyolc építési övezetet határozott meg. A szabályzatok a főv. teljes területét építési területnek fogták fel, közintézmény-területekről, zöldterületekről nem gondoskodtak, ennek következménye lett a belső városrészek összezsúfolódása, ugyanakkor a külső városrészek túlzottan fellazultak. 1937-ben a kormány a ~ hatáskörét kiterjesztette a főv. körüli elővárosokra és falvakra. 1940-ben kidolgozták az új építésügyi szabályzatot és Bp. városfejlesztési programját, mely először vetette fel a beépítési javaslatot is tartalmazó részletes rendezési terv fogalmát. 1947-ben új városfejlesztési program készült, mely előkészítette a főv. háború utáni újjáépítését. 1948-ban az ogy. feloszlatta a ~t. Hatósági jogkörét az újonnan alakult Építés- és Közmunkaügyi Min., tervezési feladatait az áll. tervezőirodák vették át. A ~ működésének legfőbb eredményei: a *Duna szabályozása,* a *Sugárút* és a *Nagykörút kiépítése,* az *Országház,* a *Halászbástya,* a *Millenniumi emlékmű,* az *Újép.* terének rendezése *(Szabadság tér),* a *Nagyboldogasszony-templom* restaurálása. – *Irod.* Preisich Gábor: Budapest városépítésének története II–III. kötet (Bp., 1964, 1969).

Fővárosi Közterületfenntartó Vállalat: →*köztisztaság*

fővárosi közüzemi és közszolgáltatási hálózat: az 1930-as évek Bp.-jének u.képére, éppúgy mint az egész városi életre jellemzőek voltak a főv. címerével fémjelzett városi váll.-ok és más főv. intézmények. A főv. tömegközlekedését a *BSZKRT* sárga villamosai, fogaskerekű vasútja és trolibuszai, földalatti kocsijai és várbeli siklói, kék autóbuszai; az elővárosokat Bp.-hez kapcsoló forgalmat a *BHÉV* zöld szerelvényei bonyolították le. Az életfenntartáshoz szükséges élelmiszereket jórészt a →*Budapest Székesfővárosi Községi Élelmiszerárusító Üzem,* a →*Budapesti Községi Lóhúsüzem* és a *Községi Kenyérgyár* száznál több boltjában, valamint a főv. piacokon lévő árusítóhelyeken hozták forgalomba. Vágóállatok felhozatala, vására, hizlalása és feldolgozása csak a →*Budapest Székesfővárosi Állatvásár és Pénzforgalmi Rt.* közbejöttével, a főv. vásári intézmények és vágóhidak útján történhetett. A főv. határán a közutakon és hajókon érkező áruszállítmányokat a jól láthatóan telepített főv. pénzügyőrségi állomásokon vámolták meg. A vasúton érkező árukat a pu.-i pénzügyőri kirendeltség vámolási eljárását követően lehetett elszállítani. A vizet a *Főv. Vízművek,* a gázt a *Főv. Gázművek,* az áramot a főv. elektromos művei szolgáltatták. A lakosság pénzbetéteinek zömét a →*Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt.* fiókjaiban kezelték. A kisvállalkozókat és kisiparosokat a Budapest Székesfővárosi Kisipari Hitelintézet Rt. látta el pénzkölcsön-forgótőkével. A hirdetéseket zömében a főv. hirdetési váll.-a helyezte el a közterületeken. Az idegenforgalmat és a nagyszámú fürdővel kapcsolatos ügyeket a Budapest Székesfővárosi Gyógyfürdők és Gyógyforrások Igazgatósága szervezte és irányította. A bp.-i gyermekek zöme a főv. kórházaiban és eü. intézményeiben született, óvodáiban és iskoláiban tanult. A munkaképes lakosság jó részének megélhetését is főv. munkahely biztosította. 1938-ban a lakosság kb. 30%-a vagy közvetlenül állt alkalmazásban vagy eltartottként volt függő helyzetben a főv.-tól. A betegek és időskorúak jó része a főv. kórházakban, menhelyeken, aggok házában és szeretetotthonaiban kapott eü. ellátást és lelt menedéket. A szegényeket a nagyszámú főv. ínségenyhítő akció keretében segélyezték. Az elhunytakat a →*Fővárosi Temetkezési Intézet* temette el a főv. temetőiben a →*Fővárosi Faárugyár Rt.* által készített koporsókban. Ahogy Szendy Károly, a főv. 1934–44 közötti polgármestere mondotta egy beszédében: a főv. gondoskodása polgárairól a bölcsőtől a koporsóig terjed. – A ~ jelentős részt vállalt a főv. autonómia finanszírozásában s biztosította a főv. zavartalan pénzgazdálkodását. 1949-től a ~ot fokozatosan felszámolták.

Fővárosi Lakásügyi Bizottság: 1883-ban a Főv. Tanács határozata alapján létrehozott szervezet. Feladata a lakáshiány okainak felderítése, a lakásügy rendezése volt. A városrendezéssel kapcsolatos szanálások, a gazdagabb oszt.-ok fokozódó lakásigénye, a városfejlődés miatt vidékről felköltözők és a természetes szaporodás miatti lakáshiány kiküszöbölésére a ~ főleg a kisebb, olcsóbb lakások,

családi házak építését szorgalmazta. A túlzsúfolt lakások felett felügyeletet gyakorolt, ellenőrizte a pincelakások lakhatóságát.

Fővárosi Lapok: napilap. 1864-ben indult Tóth Kálmán szerkesztésében és Emich Gusztáv kiadásában. A szerkesztést hamarosan Vadnay Károly, a kiadást pedig az Athenaeum vette át. A ~ az első szépirodalmi napilap volt a m. sajtó történetében. Irodalmi műveket, verseket, novellákat és ezek mellett népszerű tudományos, valamint társ. és művészeti vonatkozású cikkeket közölt. A gyakori megjelenés és a jelentős terjedelem következtében igen széles munkatársi gárdát foglalkoztatott. Az egykorú irodalom szinte valamennyi számottevő alakjának jelent meg itt műve. A ~nak nagy szerepe volt a tárcaműfaj és a társasági hírek rovatának meghonosításában. Az 1890-es évektől kezdve mindinkább hírlap jellegűvé vált; 1897. jún.-tól *Új Fővárosi Lapok*, ugyanazon év aug.-tól *Fővárosi Lapok és Új Fővárosi Lapok*, majd okt.-től ismét ~ címen jelent meg. Alcíme – változó jellegének megfelelően – 1894-től „Politikai és szépirodalmi hetilap", majd később „Szépirodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági hírlap" volt. A 90-es évek végétől hetenként kétszer, háromszor, majd rendszertelenül, végül hetenként egyszer jelent meg. 1903-ban, 40. évfolyamával megszűnt.

Fővárosi Levéltár: →*Budapest Főváros Levéltára*

Fővárosi Mélyépítési Tervező Vállalat, *FŐMTERV* (I. Úri u. 64–66.): a Főv. Tanács alapította 1950. jan. 1-jén. Tevékenységi köre a főv. területén híd- és műtárgy-, út- és vasútépítés, forgalomtechnika, vízellátás, csatornázás, távfűtés, gázellátás, közműgépészeti tervek készítése, talajmechanikai feltárások, mély- és magasépítési alapozások tervezése, útteherbírási és tömörségi vizsgálatok elvégzése. Jelentősebb tervezései: az Astoria, a Blaha Lujza téri, a Baross téri aluljáró és térrendezés, az Erzsébet híd budai hídfőjének csomópontja, a metró burkolat alatti alagútja, közúti felül- és aluljárók, hidak, a Hunyadi János úti támfal, a Könyves Kálmán úti főgyűjtőcsatorna, a Szőnyi úti uszoda, a Római fürdő és Szabadság strand medencéi, a kelenföldi lakótelep, az Óbudai és a Kőbányai Gázgyár gépészeti tervei.

Fővárosi Mélyépítő Beruházási és Üzemeltető Vállalat, *MÉLYBER* (IX. Markusovszky tér 1.): a Főv. Tanács 1972. jan. 1-jén alapította. Tevékenységi köre: közutak, közúti és gyalogos műtárgyak, közművek, vízrendezési munkák, közterületi parkok, közvilágítás, közúti jelzőberendezések, valamint egyéb mélyépítési új létesítmények megvalósítása. Megbízás alapján ellátja a főv. tulajdonában lévő közúthálózat, közúti és gyalogos műtárgyak, szikla- és pincebiztosítás, az ár- és belvízvédelmi létesítmények, a vízfolyosók üzemeltetői és fenntartói tevékenységét. Elkészítette a XX. Grassalkovich úti felüljárót, a Lánchíd és az Alagút felújítását, a X. Jászberényi úti, a XX. Ócsai úti és a IV. Árpád úti felüljárókat, a 11. sz. főközlekedési út, a Kerepesi út, a XI. Fehérvári út korszerűsítését, a Csepel-szigeti és a XIV. Ond vezér úti lakótelepek közművesítését.

Fővárosi Mérnöki Hivatal: a főv. szervezési előmunkálatainak előkészítésére 1873-ban alakított 34-es küldöttség javaslata szerint a főv. tvhat.-ának műszaki közege. Feladata a főv. hatóságot intézkedéseiben a kor igényeinek és a technika haladásának megfelelő szakvéleményekkel támogatni. További feladata: földmérési ügyek intézése, közreműködés a középítkezések kezdeményezésében, végrehajtásában, városi közművek és közép.-ek karbantartása, ingatlanok nyilvántartása, magánépítkezések ellenőrzése, a közlekedés fejlesztése. Szakoszt.-ai: *Földmérési, Közlekedési, Építési, Építés-rendőri Szakoszt.* és *Kezelőoszt.* Később létesítették a *Csatornázási, Gépészeti* és *Vízmű Szakoszt.*-okat. A döntések joga a tanácsé volt. (a ~ vez.-je nem tagja a tanácsnak). 1911-ben *Bárczy* István polgármester megszüntette a ~t, műszaki személyzetét beosztotta a tanácsi ügyoszt.-ba.

Fővárosi Munkaügyi Bíróság: az 1972. évi IV. tv. alapján létesült, 1973. jan. 1-jétől működött. Elbírálta a munkaügyi jogvitákban benyújtott kereseteket, a szövetkezeti döntőbiz. és a társ.biztosítási szerv jogerős határozata ellen emelt ügyészi óvást. Eljárt a szövetkezeti tagsággal összefüggő jogvitákban, valamint a társ.biztosítási határozat megtámadása iránti perekben. A ~nál elnök, hivatásos bírák és népi ülnökök működtek. A ~ egy hivatásos bíróból, és két népi ülnökből álló tanácsban járt el. A főv. bíróság elnöke igazgatási felügyelete alatt állt; fellebbviteli fóruma a Főv. Bíróság volt, 1992-ben ebbe olvadt bele.

Fővárosi Múzeum: →*Budapesti Történeti Múzeum*

Fővárosi Műanyagipari Vállalat, *BUDAPLAST* (XIV. Erzsébet királyné útja 104.): 1954-ben alakult meg a *Főv. Műanyag- és Töltőtollgyár.* Jogelődje a *Főv. Műanyaggyártó Váll.* (alapítási éve 1949) és a *Töltőtollgyár.* Ez utóbbit 1950-ben, kilenc üzem (köztük Virág Károly gyára) államosítása után hozták létre. A váll. 1963-ban egyesült a *Főv. Gyöngygombgyár*ral, s ekkor kapta a ~ nevet. A területi széttagoltság 1980-ban, az új üzemép. átadásakor szűnt meg. Tevékenységi köre: polietilén feldolgozás rotációs eljárással (pl. ROTIKOM-játékok, tartályok, csatornázási eszközök), polisztirol feldolgozás (főleg az élelmiszerip. számára, pl. McDonald's-habdobozok), poliészter feldolgozás (epoxigyantából üvegszál erősítéssel csövek, tartályok), gombgyártás, golyóstoll összeszerelés. Vidéki telephelye van Hatvanban és Rózsaszentmártonban.

Fővárosi Műszerkészítő és Javító Vállalat: az 1950-ben alapított váll. háztartási villamossági cikkeket (kávéőrlő, mixer stb.), gáz- és olajégő automatikákat, törpe feszültségű motorokat és alkatrészeket gyártott. A váll. 50%-ban csökkent munkaképességű dolgozókat foglalkoztatott négy telephelyen. Működésének fenntartásához szükséges tőke híján a Főv. Tanács a váll.-ot 1977. jan. 1-jével átadta a Mechanikai Mérőműszerek Gyárának.

Fővárosi Művelődési Központ: →*Szakszervezetek Fővárosi Művelődési Háza*

Fővárosi Művészi Kézműves Vállalat, *FMKV* (VIII. Rákóczi út 25.): jogelődjét 1954-ben

alapították több kisebb üzem összevonásával. Legrégebbi gyáregysége az *Aquincumi Porcelángyár*, amelyet Hüttl Ede és felesége, Bayer Katalin alapított 1854-ben. Nevét az 1948. évi államosításakor kapta. A ~ba 1957-ben beolvadt a Főv. Tégla és Cserépgyár, majd 1964-ben a Főv. Hangszerkészítő Váll. Porcelán és díszkerámia árukat, hangszereket, csiszolóanyagokat gyárt és restaurál. Üzemei: Aquincum Manufacturing Porcelán LTD (III. Filatori dűlő); Orgonaépítő és Hangszerész Kft. (XIV. Hungária krt. 77.); Csiszoló és Tűzálló Anyaggyártó Üzem (II. Hidegkúti út 3–11.); Restauráló Dísz- és Műtárgy Üzem (V. Veres Pálné u. 8.); Csiszoló és Polírozó Üzem (Kismaros, Kossuth Lajos u. 68.).

Fővárosi Művész Színház: egyetlen évadban, 1929–30-ban működött a →*Fővárosi Operettszínház* ép.-ében (VI. Nagymező u. 17.). Ig.-ja *Kabos* Gyula volt. A ~nak mindössze négy saját produkciója volt, a műsort egy hazai és négy külföldi vendégjáték töltötte ki.

Fővárosi Nagycirkusz, *Fényes Cirkusz* (XIV. Városliget, Állatkerti krt. 7.): a →*Beketow Cirkusz,* az egyetlen állandó ép.-ben működő bp.-i cirkusz elnevezése az államosítás után. Az intézmény 1935–44 között Fényes György bérlő-ig.-járól elnevezve *Fényes Cirkusz* néven működött. 1911-es vendégjátéka során mutatta be Max Reinhardt társulata Szophoklész Oidipusz király c. tragédiáját, Kürti Józseffel a címszerepben. A ~ ép.-ét 1966-ban lebontották. A helyén felépült – azonos nevű – ép.-ben 1971. jan. óta játszik a cirkusz. – *Irod.* Szekeres József: A Fővárosi Nagycirkusz története (Bp., 1966).

Fővárosi Nagy Varieté: →*Royal Orfeum*

Fővárosi Napló: →*helyi sajtó*

Fővárosi Nemzeti Párt, *Zsitvay Párt:* előzményei 1934. dec. 5-re nyúlnak vissza, amikor Gömbös Gyula min.elnök felkérésére Zsitvay Tibor volt igazságügymin. vette át a városházi kormánypárt, az 1933. nov. 12-én a Gömbös-féle Nemzeti Egység Pártjába (NEP) beolvasztott *Egységes Községi Polgári Párt* vezetését a liberálisként ismert korábbi pártelnök Kozma Jenő helyett. Az 1935-ös községi választásokon a Zsitvay vezette NEP 29 tvhat. biz.-i mandátumot szerzett. 1938. nov. 22-én Zsitvay Imrédy Béla min.elnök politikájával szembekerülve 63 más NEP képviselővel együtt kilépett a kormánypártból, s nov. 23-án Imrédy ellen szavazott a képviselőházban. Horthy azonban nem fogadta el Imrédy lemondását. Az ún. disszidensek jó része Horthy döntése nyomán visszalépett a NEP-be. A disszidensek vissza nem lépett tagjai közül az a 18 képviselő, akik a főv. tvhat. biz.-ban is helyet foglaltak, még ugyanazon a napon Zsitvay vezetésével megalakították a ~ot. E párt a kormánypártból kilépett, s vissza nem tért képviselők által megalakított *Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt* főv. tagozataként működött. – Az 1939. máj.-i ogy.-i választásokon e párt egyetlen mandátumot sem tudott szerezni, s feloszlott. A ~ bp.-i városatyái, miután a főv.-ban nem volt helyhatósági választás, bár kétharmadra csökkent létszámmal, a helyükön maradtak. A közgyűléseken a ~ a továbbiakban mint Szendy Károly polgármestert támogató erő szerepelt a vitákban. 1942-ben, Homonnay Tivadar főpolgármesterré történt kinevezését követően, a Kállay kormány hintapolitikájának időszakában, mint keresztény-konzervatív csoportosulásnak, a befolyása némileg erősödött. Az ország 1944. márc. 19-én bekövetkezett német megszállását követően működése megszűnt.

Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat: 1949-ben alakult a VII. Szövetség u. 37. sz. telephelyen a főv. neonosítási programjának kidolgozására és végrehajtására. Világítási cikkek, neonberendezések gyártását, szerelését és javítását végezte. A váll.-ot mint önálló üzemegységet 1977. jan. 1-jével a Főv. Tanács átadta az *Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.*-nek.

A Fővárosi Nagycirkusz

Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság: az államigazgatás áll. ellenőrzésének egyik formája volt. Tv.-ekben meghatározott feladatait 1957-től az állampolgárok bevonásával, a társ. szervezetekkel együttműködve végezte. Bp.-en működtek ker. népi ellenőrzési biz.-ok is. Az 1989. évi XXXVIII. törvénnyel a ~ot jogutód nélkül megszüntették.

Fővárosi Nyári Színkör: →*Budai Színkör*

Fővárosi Nyomdaipari Vállalat (VIII. Víg u. 31–33.): 1958-ban alapították. Jogelődje a *Bp.-i Nyomdaip. Egyesülés* 16 tagváll.-a, mely 100 fő alatti nyomdák államosításával 1950-ben jött létre. A ~ tevékenységi köre: lakossági szolgáltatások (meghívó, névjegy, gyászjelentés stb. készítés), tájékoztató nyomtatványok gyártása, bélyegzőkészítés, könyvek, jegyzetek, füzetek készítése, ügyviteli nyomtatványok gyártása, címke készítés és diagramtekercsek előállítása. A ~nak jelenleg 14 bp.-i telephelye van. A ~ 1985-től önigazgató váll.-i formában működik. Ezzel egyidejűleg a cég tevékenységi köre a következőkkel bővült: vegyesiparcikk nagy- és kiskereskedelem, egyéb kereskedelmi szolgáltatások, irodai és ügyviteli szolgáltatás, munka- és üzemszervezés.

Fővárosi Operettszínház, *Fővárosi Színház* (VI. Nagymező u. 17.): az egykori →*Somossy Orfeum* helyén 1922. dec. 23-án *Fővárosi Színház* néven nyílt meg. Az 1898-ban Fellner és Helmer bécsi színházépítők által tervezett ép.-et Ben Blumenthal amerikai vállalkozó Vágó László, Málnai Béla és Szentgyörgyi István tervei alapján átépítette. A színház 1923. febr. 9-én vette fel a ~ nevet. Blumenthal 1926-ig vez. a színházat, ekkor Faludi Sándor bérelte 1929-ig, majd 1929–30 között Kabos Gyula igazgatta →*Fővárosi Művész Színház* néven.

A Fővárosi Operettszínház

1930–36 között Sebestyén Dezső az ig., majd 1936-tól 38-ig →*Művész Színház* néven Bárdos Artúr vez. drámai színházként. A →*Király Színház* 1936-os megszüntével a főv. operettjátszás szinte egyetlen, rangos otthona lett. 1945–49-ben magánvállalkozásként Fényes Szabolcs, 1949-től Gáspár Margit, 1957-től ismét Fényes Szabolcs, 1960-tól Szlovák László, 1976–79-ig Malonyai Dezső, 1979-től 1989-ig Keszler Pál, 1989-től Németh Sándor színművész az ig. 1954–60 között *Blaha Lujza Színház* néven kamaraszínházat nyitott a VII. Dohány u. 40–42. sz. alatt. A ~ eredeti ép.-ét 1966–71 között teljesen átépítették és felújították. Ezalatt a színház a szemközti, VI. Nagymező u. 22 sz. színházép.-ben játszott. – A színház operettműsorában fennállása óta a hazai (Lehár Ferenc: *A drótostót, Luxemburg grófja* stb.; Farkas Imre: *A nótás kapitány;* Kálmán Imre: *Csárdáskirálynő, Marica grófnő* stb.; Huszka Jenő: *Gül Baba, Mária főhadnagy;* Lajtai Lajos: *Az okos mama, Mesék az írógépről, Régi orfeum;* Ábrahám Pál: *Bál a Savoyban;* Fényes Szabolcs: *Maya* stb.) és a külföldi klasszikus és modern operettek (Fall, Hervé, Offenbach, J. Strauss, Suppé stb.), valamint legújabban a musical (*Csókolj meg Katám, My Fair Lady, West Side Story, Hello Dolly, Ének az esőben, Őrült nők ketrece* stb.) műfajának népszerűsítésére törekedett. A színház kitűnő művészekkel dolgozott és az utánpótlás is magas színvonalú. Régebbi híres művészei: Honthy Hanna, Latabár Kálmán, Kosáry Emmi, Fejes Teri, Kabos Gyula, Rátkai Márton, Bilicsi Tivadar, Bársony Rózsi, Dénes Oszkár, Kertész Dezső, majd a közelmúltban Sárdy János, Feleki Kamill, egy időben Lázár Mária, Sennyei Vera, továbbá: Németh Marika, Galambos Erzsi, Lehoczky Zsuzsa, Rátonyi Róbert, Petress Zsuzsa. Újabb tagok: Farkas Bálint, Németh Sándor, Kovács Zsuzsa, Zsadon Andrea, Bozsó József, ifj. Latabár Kálmán, Hidvégi Miklós. Stúdiószínpada (kb. 100 férőhellyel) *Zsebszínház* néven a színház ép.-én belül működik. – *Irod.* Koch Lajos: A fővárosi Operettszínház műsora 1923–1973 (Bp., 1973).

Fővárosi Orfeum: →*Somossy Orfeum*

Fővárosi Önkormányzat épülete, *Központi Városháza, Invalidus-ház, Gránátos Laktanya* (V. Városház u. 9–11. sz.): eredetileg *Katonai ügyefogyottak háza,* majd *Aggastyánok kolosszális palotája.* A műemlék ép. 100 öl, vagyis 189 m hosszú barokk stílusú homlokzata a *Városház u.*-ra néz, negyvenhét ablaktengellyel, öt rizalittal, valamint a *Bárczy István* és *Gerlóczy u.*-i homlokzatokra átforduló 5–5 ablaktengelyes résszel, egyenként 23 m hosszban. Az ép.-nek három kapuja van. A középső az egykori templomba vezetett, toszkán oszlopok által tartott díszes oromzatán a Háború, a Béke és a földgömböt tartó Atlasz szobra állt. A másik két (hármas nyílású) kaput III. Károlyra és Savoyai Jenőre vonatkozó domborművek díszítik. 1692-ben Széchenyi György esztergomi érsek végrendeletében alapítványt tett egy sebesült és rokkant katonák számára építendő kórházra, melyben béke idején szűkölködők is menedéket találjanak. Az alapítvány 157 000 Ft értékű birtok, az érsek vágbesztercei, csejtei és beckói uradalma. 1715-ben, 20 évvel a prímás halála után, az

udvari haditanács Regál Miksa Lajos altábornagyot, a budai Vár akkori prefektusát bízta meg, hogy az építendő kórház számára alkalmas telket keressen. Fortunato de Prati kamarai mérnök kapott megbízást a telek kijelölésére és az ép. tervezésére. A kiszemelt telek a *Belváros*nak az a nagy területű darabja volt, melyet D-ről a *Rostély u.* (ma Gerlóczy u.), Ny-ról a *Szervita u.* (ma Városház u.), É-ról a *Sütő u.* (ma Bárczy István u.), K-ről a várost övező fal határolt. Megvásárlása után Prati mellett J. Hölbling budai építőmester is megbízást kapott a nagyarányú ép. megtervezésére. 1716-ban a haditanács Prati tervét fogadta el és megbízta az építés vezetésével. 1716-ban tették le az Invalidus-ház alapkövét. A négyszögbe zárt, zárt külsejű, csak középen enyhe rizalittal kilépő főhomlokzatú, quadrumos udvarokra néző körfolyosókkal kiképzett ép. munkálatai lassan haladtak, több ízben szüneteltek. 1724-ben Savoyai Jenő vette pártfogásába az Invalidus-ház építését. Az udvari haditanács, mely a munkálatokat közvetlenül irányította, az építés további teendőit Anton Erhard Martinelli építőmesterre bízta. Martinelli, az itáliai barokk építészeten iskolázott, de Bécsben élő építész egyrészt Fischer von Erlach bécsi barokkjának, másrészt Dientzenhoffer prágai Invalidus-palotájának hatása alatt olyan tetszetős homlokzatot tervezett, melyet később Mária Terézia szebbnek talált a maga bécsi palotájánál. Az ép. Ny-i

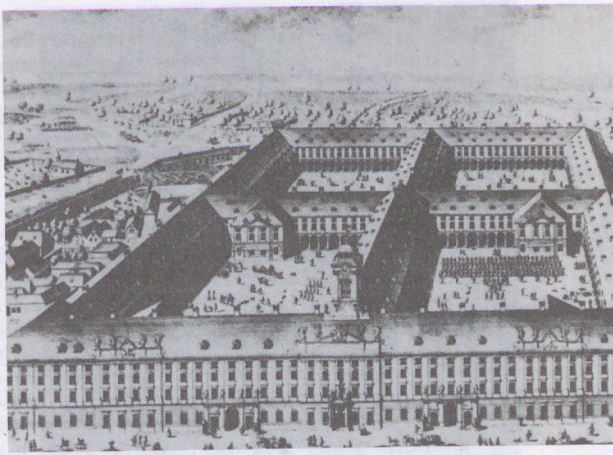

Az Invalidus-palota terve

szárnya lényegében Martinelli tervei szerint épült fel 1724–47 között. 1731-ben elkészült a háromemeletes főhomlokzat díszítése: a kétfejű császári sas, a négy allegorikus kőszobor és a kapuk J. Ch. Mader bécsi szobrász alkotásai. A középső, egykori temp-

A volt Invalidus-palota, a mai Fővárosi Önkormányzat épülete, háttérben a Megyeháza (R. Alt metszete)

lomkapuzat barokk szobrait – Atlasz, Háború és Béke – 1985-ben Szabó Péter szobrászművész rekonstruálta. Bél Mátyás Magyarországot ismertető monumentális művében a pesti Invalidusházról úgy ír, mint amely felveszi a versenyt a párizsi Palais des Invalides-dal. 1741-ben Martinelli halálával az építkezés abbamaradt. II. József a már kész ép.szárnyban elhelyezett invalidusokat Nagyszombatba költöztette át, és a palotába a 3. gránátos zászlóalj katonái kerültek. Az ép. középső kapuja mögötti templomot ispotály céljára emeletekre osztották, berendezését elárverezték. Ezzel az Invalidus-házból *Károly Kaszárnya* lett (alapítójáról, III. Károlyról elnevezve). F. A. Hillebrandt építette a városfalakon kívül az ép.-hez csatlakozó tébolydát a mai *Kiskörút* felől. Ez az ép. teljesen elpusztult, 1824-ben helyén szekerész katonák kaptak laktanyát és istállót. Bár voltak elgondolások az Invalidus-ház Gránátos u.-i (mai Városház u. 9.) és Országúti (ma Károly krt.) homlokzatának városszépészeti szempontból való jobb kiképzésére, a *Városszépítő Biz.* (Verschönerungs Kommission) városszabályozási terveiben az Országút felőli kiépítésére semmiféle javaslat nem található. A Martinelli-féle quadrumos terv soha nem valósult meg. 1894-ben a katonai kincstár az ép.-et 560 000 forintnyi örökvételárért a főv.-ra ruházta át. Így lett az *Invalidus-ház*ból, majd a kaszárnyaép.-ből *Központi Városháza*. Ekkor Ny-ra és É-ra a Martinelli-terv szerinti szárnyak, K felé az egyszerű egyemeletes kaszárnyahomlokzat, D felé pedig a csonkán maradt ép.szárny állott. Hivatal céljaira az ép.-et Hegedűs Ármin alakította át. Az ép. ritmusát megtartva egészítette ki a D-i szárnyat. Az eredeti Invalidus-ház belső terei közül egy sem maradt érintetlen az 1894-es átépítés alkalmával. A II. vh. után Gerő László állította helyre ezt a jelentős, barokk műemlék palotát. Homlokzatainak festését több színben készítette. Ez a festésmód azóta a műemlékek helyreállításánál általános gyakorlattá vált. – *Irod.* Schoen Arnold: A budapesti központi városháza (Bp., 1930).

Fővárosi Patyolat Vállalat (VII. Csengery u. 11.): jogelődje az 1948-ban alapított *Patyolat Mosoda és Vegytisztító Nemzeti Váll.* volt. 1949-ben *Patyolat Kelmefestő és Vegytisztító Egyesülés* néven kilenc tagvállalatot vont össze magába. Tevékenységi köre: fehérneműk tisztítása, a megrongálódott fehérneműk javítása, újonnan vásárolt textilanyagok feldolgozása, fehérnemű-kölcsönzés, továbbá ruhák és kelmék festése és vegytisztítása. Az Egyesülés ált. jogutódjaként a Főv. Tanács 1957-ben létrehozta a ~ot. Tíz szalont és a főv. valamennyi ker.-ében összesen 121 fióküzletet üzemeltetett. 1985-től folyamatosan hat leányváll.-ot alapított. 1990-ben a váll. a volt leányváll.-okból és más önálló gazd. egységekből kft.-ket alapított. A váll. akkor vállalati tanács vezetésével dolgozott. 1992-től államigazgatási felügyelet alatt mint vagyonkezelő szervezet működik.

Fővárosi Pedagógiai Intézet (VIII. Horváth Mihály tér 8.): a pedagógus-továbbképzés és a tervszerű szakfelügyelet központja. A továbbképző tanfolyamok vez.-knek, ált. felügyelőknek és gyakorló pedagógusoknak nyújtanak pedagógiai és szaktárgyi

A Fővárosi Önkormányzat épületének homlokzata

ismereteket. Önálló tanári kara, tanulmányi-szervezési és oktatástechnikai csoportja van. Az oktatási kísérletekhez nyújt segítséget gyakorló óvodája és a Fazekas Mihály Gyakorló Ált. Isk. és Gimn. Folyóirata a *Budapesti Nevelő*. – A ~ 1912-ben alakult meg *Bárczy* István polgármester kezdeményezésére *Főv. Pedagógiai Szeminárium* elnevezéssel, a főv. oktató személyzet továbbképzésére. A ~hez laboratóriumok (köztük a *Nagy* László vezette lélektani laboratórium, amelyből később a *Főv. Lélektani Int.* alakult ki), pedagógiai múz. és könyvtár, tanfolyamok és gyakorló elemi isk.-ák tartoztak. A szeminárium elvégzése minden bp.-i tanító számára kötelező volt. Az 1944-ig fennállott egyéves tanfolyam résztvevői tudományos előadásokat hallgattak, laboratóriumi gyakorlatokon vettek részt, a gyakorló isk.-ban hospitáltak és tanítottak. 1945 után *Szfőv. Neveléstudományi Int.*-té alakult. 1950-ben mint ~ működött, 1951–62 között *Bp.-i Pedagógus Továbbképző Int.* volt, s feladata a főv. pedagógusok szervezett továbbképzése lett. 1957-től keretében működött négy évig az *Apáczai Csere János Szabadegyetem*. 1962-ben a továbbképző int. szerepét a Főv. Tanács Oktatási Oszt.-ának Szakfelügyeleti és Továbbképzési Csoportja vette át, 1969. jan.-tól *Szakfelügyeleti és Továbbképzési Int.* Feladatának és munkakörének jelentős bővülése következtében 1972-ben vette fel mai nevét.

Fővárosi Pedagógiai Könyvtár: a bp.-i tanítók és tanárok szakkönyvtára. A gyűjt. alapja a főv. VII. közoktatási ügyoszt.-ának hivatali pedagógiai könyvtára, amelyet a Városházán helyeztek el. 1912-ben a *Fővárosi Pedagógiai Szeminárium* ép.-ébe (VIII. Mária Terézia tér, ma Horváth Mihály tér 8.) került, s ekkor vált nyilvános könyvtárrá. Az I. vh. alatt és után eléggé elhanyagolt gyűjt.-t 1925-ben bezárták, s teljes átdolgozás után csak 1927-ben nyitották meg újra. 1931-ben *Kereskedelmi Oktatási Szakkönyvtár* néven fiókkönyvtárat hoztak létre a VIII. Vas u. 9–11. sz. alatt. Ez 1950-ben a Bp.-i Közgazd.tudományi Egyetem Könyvtárába olvadt be. A ~nak három különgyűjt.-e volt: a hazai tankönyvek, az isk. értesítők (évkönyvek) és az ifjúsági és gyermekkönyvek. 1950-ben önállóságát megszüntették és szervezetileg a →*Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár*hoz csatolták mint annak Pedagógiai Könyvtárát. 1958-ban az újonnan szervezett →*Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum*ba olvasztották be.

Fővárosi Pedagógiai Múzeum: →*Gyermektanulmányi Múzeum*

Fővárosi Pedagógiai Szeminárium: →*Fővárosi Pedagógiai Intézet*

Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ (II. Palatinus u. 1.): a →*Szent János Kórház* részlege. Az ép. eredetileg József főherceg Józsefhegyi villája volt. 1946-ban a Szfőv. Elektromos Művek rendezett be alkalmazottai számára szanatóriumot. 1950-ben a főv. kezelésébe került, s ekkor *József Attila Kórház* néven önálló intézményként működött. 1969 óta a *Szt. János Kórház* szervezetébe tartozik, s egy ideig ~ néven, ma kihelyezett mentálhigiénés oszt.-ként működik 84 ággyal.

A Fővárosi Önkormányzat épületének főkapuja

Fővárosi Ruhaipari Vállalat (VII. Dob u. 51.): 1964-ben létesítették a Főv. Gyermekruha- és Fehérneműkészítő Váll., a Főv. Divatárukészítő Váll. és a Bp.-i Paplangyár összevonásával. A későbbi években a Kézműip. Váll. négy üzemmel csatlakozott hozzá. A hetvenes években szervezetét racionalizálva termelőegységét a Dob u.-i központból az újpesti üzemébe helyezte, ugyanoda összpontosítva a többi főv. műhelyét is. Három vidéki üzeme Válon, Felcsúton és Szeghalmon működik. A váll. termékei: divatáru, paplan és konfekciócikkek.

Fővárosi Ruházati Szolgáltató Vállalat (V. Egyetem tér 5.): 1951-ben alapította a Főv. Tanács *Főv. Mértékutáni Szabóság* néven férfi, női, gyermekruha készítésre és javításra, valamint egyenruha készítésre. 1964-ben hozzácsatolták a Főv. Ruhanemű Javító- és Kikészítő Váll.-ot, valamint a Főv. Szőrmefeldolgozó és Javító Váll.-ot. Profilja kibővült fehérnemű készítéssel, szőrmekikészítéssel és konfekcionálással, továbbá zsákponyva előállítással és javítással. A 70-es években jelentős szőrmekonfekció exportot bonyolított le. 1977-ben kapta a jelenlegi nevét, átvéve a Főv. Mértékutáni Cipőkészítő Váll.-ot. Tevékenysége kiterjedt a mértékutáni, az ortopéd cipő készítésre és kereskedelmi cipőgyártásra. A folyamatosan bővölő ~ Bp.-en 200 üzlettel és telephellyel 1985-ig nyereségesen működött. Azóta a kedvezőtlen gazd. körülmények miatt üzleteinek és telephelyeinek száma folyamatosan csökkent, majd az előprivatizációs tv. nyújtotta lehetőségek kihasználásával a ~ állományában 20 üzlet maradt. Közü-

lük a legjelentősebb a három belvárosi üzlet: a Kék Duna divatszalon, az Alaszka szőrmeszalon, valamint a bőrruházatot forgalmazó Tavasz divatszalon.

Fővárosi Sörfőző Rt.: →*söripar*

Fővárosi Statisztikai Hivatal: →*Központi Statisztikai Hivatal*

Fővárosi Sütőipari Vállalat (XIV. Angol u. 17–19.): a bp.-i sütőip. üzemek 1949–52 közötti államosítása, szervezeti formáinak többszöri változása után 1964-ben alakult. Közvetlen elődje az 1945-ben létesített Községi Kenyérgyártó Váll., amely az 1909-ben üzembe helyezett *Budapest Székesfővárosi Községi Kenyérgyár*at üzemeltette tovább. Az 1980-as évek elején megkezdődött jelentős fejlesztés eredményeként épült fel a Váci úti, a Méta úti és a Hungária krt.-i új kenyérgyár, a többi gyárban pedig termelésfejlesztést, korszerűsítést hajtottak végre. A ~ 1990-ben négy termelő és egy szolgáltató gyáregységgel rendelkezett. Fő tevékenysége sűtő-, tészta- és édesip. termékek gyártása és forgalmazása részben saját üzelthálózatán keresztül. 2500 dolgozójával a főv. ellátásában döntő szerepet játszik.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, *FSZEK, Fővárosi Könyvtár, Városi Könyvtár* (VIII. Szabó Ervin tér 1.): Bp. legnagyobb közművelődési könyvtári hálózata. Jelenleg 87 könyvtári egységben látja el feladatát a főv.-ban. Központi könyvtárát a főv. közgyűlésének 89/1903. sz. határozata alapján hozták létre a Főv. Statisztikai Hivatal közig. szakkönyvtárából (kb. 31 000 kötet) és a Főv. Levéltárban 1899-ben megszervezett főv. könyvtár anyagából (kb. 22 000 kötet). Alapításától kezdve a főv.-ra vonatkozó közig., statisztikai és történeti jellegű munkák mellett gyűjtötte a társ.tudományok szakirodalmát is. 1903–11 között a Főv. Múz.-mal közös

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár épülete

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár különgyűjteményeinek olvasóterme

szervezetben működött. A főv. közgyűlésének 1911. júl. 5-iki határozata alapján a főv. nyilvános közművelődési könyvtárává alakították, de továbbra is megtartotta tudományos feladatkörét. A könyvtár első vez.-je 1904-től, ig.-ja 1911–18-ig *Szabó* Ervin volt. Munkatársai, ill. későbbi vez.-i között a radikális polgári mozgalmak olyan személyiségei találhatók, mint Pikler Blanka, Kőhalmi Béla, Madzsar József, Braun Róbert, Dienes László. – Az 1910-es évek elején kezdték meg a közművelődési fiókkönyvtári hálózat kiépítését. (Az első, az Almásy téri, 1913-ban nyílt meg.) – A Központi Könyvtár működését a Városháza Károly krt.-i szárnyában kezdte meg. 1911-től 1931-ig a Károlyi (ma Ferenczy István) u.-i isk.ép.-ben működött. 1931-ben költözött mai ép.-ébe, az egykori *Wenckheim-palotába*. A neobarokk-rokokó stílusban, a Wenckheim család számára épült (Meinig Artúr, 1887) palotát a főv. 1926-ban vásárolta meg a családtól a Főv. Könyvtár számára. 1946-tól kezdve ~ a neve. A Központi Könyvtár állománya megközelíti a 3 millió egységet. Az évenként kölcsönzött kötetek száma 6 millió felett van. A közművelődési feladatok ellátása mellett a könyvtár fontos helyet foglal el az ország tudományos gyűjteményei között *Bp. Gyűjt.*-ének gazdag várostörténeti anyagával, és az 1968-ban létrehozott szociológiai dokumentációs oszt.-ának orsz. szakkönyvtári szolgáltatásaival. 1987-től a Központi Könyvtárban működik a Közhasznú Információs Szolgálat. A telefonon jelentkező érdeklődők tájékoztatását számítógépes adatbázis segíti. – A *Bp. Gyűjt.* a főv. múltjára, jelenére vonatkozó legkülönfélébb dokumentumokat a teljesség igényével gyűjti. Állománya mintegy 100 000 kötet könyvet és folyóiratot, 80 000 fényképet, 300 000 kisnyomtatványt és plakátot, csaknem 1000 térképet tartalmaz. Számos kiadványa közül egyik fontos várostörténeti alap a *Budapest történetének bibliográfiája* (az alapkiadás hét kötet, ehhez későbbi pótkötetek járulnak). – A *Szociológiai dokumentációs osztály* szakkönyvtári szolgáltatása: a szociológia m. és m. vonatkozású külföldi szakirodalmát 1972-től a *Szociológiai Információ* c. nemzeti szakbibliográfiában adják közre. A

Központi Könyvtár jelentősebb különgyűjt.-ei: *Szüry-gyűjt.* Szüry Dénes könyvgyűjtő hagyatéka (5788 kötet m. szépirodalmi mű első kiadásának gyűjt.-e). *Ballagi-gyűjt.* Ballagi Géza történetíró 17–19. sz.-i pol. röpiratokat tartalmazó gyűjt.-e. *Pamflet-gyűjt.* M. és külföldön megjelent pol. röpiratokból áll. *Régi ritka nyomtatványok*, kéziratok, képzőművészeti albumok, könyvritkaságok gyűjt.-e. A különgyűjt.-ek anyaga csak helyben, a kutatóteremben használható. A Központi Könyvtár szerves része a *Zenei Könyvtár* (V. Fehérhajó u. 5.). Szakkönyvek, kották, kölcsönzésével, zenehallgatás biztosításával egészíti ki a Központi Könyvtár feladatkörét. A ~ jelentősebb kiadványai: A Fővárosi Könyvtár Évkönyve 1907-től. Sorozatok: Tanulmányok, 1–23. köt. (1933–1949.); Tanulmányok, Új sorozat, 1951-től; A Szüry gyűjtemény katalógusa, 1987. – A *Szociológiai dokumentációs oszt.* kiadványai: A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája, 1–5. kötet (1970–86); Tájékoztató külföldi szociológiai folyóiratokról (1971–89); Szociológiai információ, 1972-től (évenként). Szakbibliográfiák (cigányság, deviancia, családszociológia); Személyi bibliográfiák (Mannheim Károly, Polányi Károly, Szende Pál). – A *Budapest Gyűjtemény* kiadványai: Bibliográfiák; Aquincum irodalma (1939); Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. (1935); Buda és Pest fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma (1933); Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában (1937); Buda és Pest a szabadságharc idején (1948); Budapest történetének bibliográfiája 1–7. kötet (1963–74); Budapest történetének bibliográfiája 1981-től (évenként); Budapest története képekben. 1493–1980. 1–3. kötet (1982–91); Budapesti Füzetek 1–6. kötet (1973–80); Kerületi Figyelő. I–XXII. ker.-re vonatkozó cikkek, tanulmányok bibliográfiája (1977–80). Dokumentumkötetek: Arany János, Ady Endre, Jókai Mór, Krúdy Gyula Budapestje; Max Félix Paur: Pest-budai figurák az 1830-as évekből (1978); Fejezetek Budapest múltjából c. sorozatban megjelent Bél Mátyás Buda és Pest leírása, Budavára visszavétele 1686-ban. Egy ismeretlen angol kortárs beszámolója (1986); Pest-budai árvíz. 1838 (1988). – *Irod.* Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története (Bp., 1966).

Fővárosi Szállítási Vállalat, *FŐSPED*: az 1950-ben alakult váll. eredeti formájában 1990-ben megszűnt. Tevékenységét az irodáiból létrejött öt új áll. váll. vette át: *BELSPED Szállítmányozási és Szolgáltató Váll.* (lakossági fuvarozás, autómentés), *FŐSPED-Főtefu* (metró- és egyéb építkezések, nagy teherjárművekkel végezhető munkák), *FŐSPED-Tehertaxi* (lakossági fuvarozás, bérkocsik), *FŐSPED-Pack* (exportra kerülő áruk csomagolása), *FŐSPED-Trans Szállítmányozási és Szolgáltató Váll.* (nemzetközi fuvarozás; a Panoráma Travel keretén belül pénzváltás, idegengorgalmi feladatok ellátása).

Fővárosi Szegény Gyermekkert Egylet: 1879-ben szegény, ill. árva gyermekek nevelése és ellátása céljából alakult jótékonysági szervezet. 1930-ig mintegy 16 000 gyermekről gondoskodott. A ~ a mai VII. Akácfa u. 32. sz. alatt működött.

Fővárosi Szerelőipari Vállalat (IX. Koppány u. 5–11.): 1963-ban jött létre a Főv. Ép.szerelőip. Váll. és a Főv. Központifűtés-szerelő Váll. összevo-

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár olvasóterme

násával. Tevékenysége: szerelési termékek gyártása, előszerelése, szellőzőberendezések készítése, szerelése és javítása, központi fűtőberendezések javítása, szerelése; kivitelezési tervek készítése az általa végzendő munkákhoz; a lakosság részére ép.szerelőip. javító és szolgáltató munkák.

Fővárosi Színkör: →*Budai Színkör*

Fővárosi Tanács: →*Budapest Főváros Tanácsa*

Fővárosi Tanács épülete: →*Fővárosi Önkormányzat épülete*

Fővárosi Távfűtő Művek, *FŐTÁV* (XI. Kalotaszegi u. 31.): 1960-ban hozták létre – a 15 éves lakásépítési program célkitűzéseinek megfelelően – önálló hőszolgáltató szervként a *Főv. Távfűtés- és Melegvíz-szolgáltató Váll.*-ot. Jogelődje a Főv. Vízművek melegvíz oszt.-a volt. Alapító okirata feladatául jelölte meg a hőforrások vizének kitermelését, elszállítását a fogyasztókhoz, fűtőművek, berendezések üzemeltetését a lakótelepeken. Szolgáltató tevékenysége a későbbiekben bővült a hőtermeléssel, az ip. fogyasztók hőellátásával és távhőellátási beruházások lebonyolításával. 1966-tól közmű váll.-tá minősült és nevét ~re módosították. A korszerű lakótelepek rohamos kiépülésével tevékenysége jelentősen megnövekedett. A 241 695 lakáson kívül 1990-ben 4317 közületet látott el távfűtéssel, s csaknem teljeskörűen melegvízzel. 440 ip. fogyasztó részére technológiai célú hőenergiát is szolgáltat. A fogyasztók hőteljesítmény-igénye 2200 MW, hőfelhasználásuk 22–23 ezer TJ/év. A hőtermelést a ~ 16 fűtőműve közel 1000 MW-os kapacitással szolgáltatja. Fűtőművei: É-Buda, Óbuda, Rózsakert, Pinceszer u.-i, Bimbó u.-i, Keleti Károly u.-i, Budafok tömb-, Donát u.-i tömbfűtőmű, Kacsóh Pongrác út, Füredi út, Újpalota, Pestszenterzsébet, Rákoskeresztúr, Józsefváros, Jázmin u. és Ferencváros Mihalkovics u.-i.

Fővárosi Településtisztasági Szolgáltató Vállalat (V. Hercegprímás u. 11.): 1949-ben alapították az *Orsz. Szervestrágyagyűjtő és Kereskedelmi Váll.*-ot, melynek 1953. évi decentralizálását követően 16 megyei váll. jött létre. Közülük a legnagyobb a bp.-i volt, mely 1958-ban *Főv. Talajerőgazdálkodási és Értékesítési Váll.* néven folytatta működését; 1978-ban a ~ nevet vette föl. Tevékenysége a híg szennyek (pl. csatornaiszap, szennyvíz) kiemelése, elszállítása, csatornatisztítás. Négy telephelyén (budafok-nagytétényi, rákospalotai, É-budai üzem, →*Cséry-telep*) évente kb. 3000 vagon ip. szerves trágyát állít elő.

Fővárosi Temetkezési Intézet (VIII. Fiumei út 16.): jogelődjét, a *Bp. Szfőv. Községi Temetkezési Int.*-et a főv. 1919. aug. 7-én létesítette a Tanács közt. időszakában köztulajdonba vett, és egyesített magán temetkezési váll.-ok tevékenységének folytatására. A közgyűlés az újabb községi üzem létesítésénél a szükséghelyzet feloldásának kényszerén túl abból az elvi álláspontból kiindulva járt el, hogy a temetkezés kegyeletetikai, szociális és rendészeti okokból kizárólagosan hatósági feladatot képez. A nagy késéssel 1925-ben közzétett új temetkezési szabályrendelet a főv. területén a temetkezést jogilag is hatósági feladattá minősítette. Kimondta, hogy temetkezési vállalkozásokra ip.engedély nem adható ki, és megszüntetve a lakásról történő temetést, bevezette a kötelező temetői ravatalozást. Az új közüzem a temetkezések bonyolítása mellett egyben átvette a főv. területén lévő temetők gondozását' is. A korábbi magán temetkezési váll.-ok ip.jogát s felszereléseiket 1 millió P-ért a főv. megváltotta. – A temetéseket típus szerinti VI oszt.-ba sorolták, s 50–350 P díjazás mellett végezték. Az int. éves viszonylatban 2–2,5 millió P bevétel mellett 50–100 ezer P közötti nettó üzleti felesleget fizetett be a városi pénztárba. – A mai ~ 13 működő és 19 lezárt főv.-i temetőt gondoz. A ~ a megnövekedett feladatokat nem képes zökkenésmentesen ellátni. A temetők állapota igen elhanyagolt, hosszú idő telik el a halálesetek bejelentése és a temetés időpontja között. Gyakoriak a sírrablások és -gyalázások. 1990-től a főv. vezetősége nagyobb figyelmet fordít a ~ anyagi támogatására. Bevezették a Fiumei úti és rákoskeresztúri temetőkben a hamvasztásos temetéseknél a hamvaknak az erre a célra kijelölt parcellákban történő szórását, növelték a hamvasztómű kapacitását, gyorsították az egyes temetőkben az urnafülkék építését. A Fiumei úti temetőben rendszeresen felújítják és gondozzák a nemzet nagyjainak síremlékeit. Központi növényház épült, befejeződött a Kozma u.-i műszaki telep és az egyes temetők halottasházainak rekonstrukciója. – A ~ mai szervezetében az igazgatóságokon és a temetőgondnokságokon kívül két halottszállítási részleg, kertészeti telepek és koszorúkészítő üzem, három felvételi iroda, egy sírkőüzem és egy hamvasztómű található.

fővárosi törvények: még Bp. megalakulása előtt hagyták jóvá az *1870:X. tc.*-et, mely a *Főv. Közmunkák Tanácsát*, a Főv. Pénzalapot és a későbbi Szfőv. Duna-híd Alapot hívta életre. A három város – Pest, Buda és Óbuda – egyesítéséről az *1872. évi XXXVI. tc.* „Budapest főváros törvényhatóságának alakításáról és rendezéséről" címmel rendelkezett. A tc. 8 fejezetben és 141 §-ban állapította meg a főv. jogállását, önkormányzatának, közig.-ának, gazdálkodásának rendjét. Az 1. § kimondta a három városnak és a Margit-szigetnek Bp. főv. néven egy tvhat.-gá való egyesítését. A 2. § a tvhat. jogait szabályozta, mely szerint a „főváros, mint önálló törvényhatóság . . .gyakorolni fogja a törvény korlátai között: az önkormányzatot, az állami közigazgatás közvetítését . . .". A 3. § szerint a főv. „saját belügyeiben önállóan intézkedik, határoz, és szabályrendeleteket alkot, s határozatait és szabályrendeleteit saját közegei által hajtja végre, tisztviselőit választja, az önkormányzat és közigazgatás költségeit megállapítja s a fedezetről gondoskodik, a kormánnyal közvetlenül érintkezik." A jogalkotás terén a szabályrendeletek meghozatalával a főv. nagyfokú önállóságot kapott. – A tc. a *tvhat. biz.* tagjainak számát 400-ban állapította meg, e létszám felét a főv. polgárai közvetlenül, a másik felét pedig a legnagyobb adófizető 1200 polgár közül választották *(virilizmus)*. A választójog cenzusos alapon működött, mely bizonyos adófizetési v. vagyoni minimumot, írni-olvasni tudást, és kétéves helyben lakást követelt. Ezért a választójog csak a lakosság kisebbségére terjedt ki. – A

tc. szabályozta a közgyűlés, a tvhat. biz. üléseinek rendjét. Meghatározta a vez. tisztviselők közgyűlési részvételi és szavazati jogát, amely körül a későbbi években állandó változások és viták zajlottak. A főtisztviselők közül az első időszakban 20-an vettek részt szavazati joggal a közgyűlésen. – A tc. negyedik fejezete a *főpolgármester*ről és a végrehajtás közegeiről rendelkezett. A főpolgármester a központi hatalom, a kormány képviselője, akinek legfontosabb feladata az áll. érdekek feletti őrködés, a közvetlen ügyintézésbe nem avatkozhatott be. A tc. rendelkezései szerint a főpolgármestert a belügymin. ellenjegyzése nyomán a kir. által javasolt három személy közül, a közgyűlés választotta hat évre. A főpolgármester jogköre a későbbi években többször is módosult. A tc. szerint a tvhat. közegei a polgármester, az alpolgármesterek, a tanács és a ker. elöljáróságok voltak. A polgármester a közig. vez.-je, végrehajtja a kormány rendeleteit, a tvhat. döntéseit. A tanács a főbb tisztségviselőkből állt, az elöljárók a helyi közig. teendőket látták el a tanács alárendeltségében. A tc. szabályozta a főv. háztartását, amely az éves költségvetés alapján történt. Az *1876:VI. tc.* rendelkezett a *Közig. Biz.* felállításáról. – Az első főv. tv. főbb pontjaiban változatlan maradt, de a későbbi években több tc. és rendelet egészítette ki v. módosította, így az *1893. évi XXXIII. tc.*, amely a ker. elöljáróságokról szólt. E tc. alapján választották meg a ker. lakosai a ker. választmányokat. Az *1908:XLVIII. tc.* Bp. fejlesztésével kapcsolatos áll. támogatások további kiterjesztéséről rendelkezett. – Az *1919. évi VII. sz. néptv.* „Budapest főváros közigazgatási szervezetének ideiglenes módosításáról" eltörölte a virilizmust, megszüntette a főpolgármesteri állást, és a tvhat. helyett „néptanácsot" hozott létre. A néptanács mindössze két hónapig működött. A Tanácsközt. idejére előbb három tagú direktóriumot állítottak a főv. élére, majd az ún. *Bp.-i Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács* vette át a főv. vezetését (*1919:XXVI.* tc.) – A Tanácsközt. bukását követően létrejött Nemzetgyűlés az *1920:VIII. tc.* értelmében ideiglenesen a főv. főtisztviselőkből álló tanácsra ruházta a tvhat. biz. jogkörét. Az *1920. évi IX. tc.* jelentősebben módosította az első főv. tv.-t. A tc. a tvhat. biz. tagjainak számát 240 választott és 22 delegált tagra csökkentette, szavazati jogot adott a közgyűlésen hivatalból jelenlevőknek is. Eltörölte a virilizmust és a tvhat. választásokon közvetlen, ker.-enkénti arányos, lajstromos szavazást írt elő. A tc. a nem választott tvhat. tagok számának növelésével és más intézkedéseivel korlátozta a főv. autonómiáját. – Az *1924. évi XXVI. tc.*, amely a főv. tvhat. újjáválasztásáról rendelkezett, tovább növelte a közgyűlésen részt vevő nem választott tagok számát. 21 tagot a különböző testületek és intézmények képviselőiből az államfő nevezett ki. – A főv. jogállását átfogóan az *1930. évi XVII. tc.* szabályozta újból. Öt részből és 107 §-ból állt. A tc. a főv. hatáskörét az egész városra kiterjesztette a Várpalota és a fegyveres testületek építményeinek kivételével. Megnövelte a főv. területét a Szabadkikötővel és a budaörsi repülőtérrel, és a ker.-ek számát az addigi tízről tizennégyre emelte. Ugyanakkor tovább erősödött az autonómia csökkentésére irányuló kormányzati szándék. A tc. egyes rendelkezései a belügymin. számára széles körű ellenőrzést biztosítottak a főv. gazdálkodása felett, létrehozták az áll. számszék intézményét, amely a főpolgármester alárendeltségében működött. A tc. ismét csökkentette a tvhat. választott tagjainak számát 150-re, akikkel szemben a nem választottak száma 80-ra emelkedett. Ugyanakkor megnövelte a polgármester jogkörét, akit ezentúl hat évre választottak. Az addigi *hivatalnok tanács* helyett *tvhat. tanács* létesült, amely a tvhat. által választott 20, és a főpolgármester által kijelölt hat tagból állt, a tanács elnöke a főpolgármester lett. – *1934. évi XII. tc.* újra módosításokat eszközölt a ~ben. A tc. a Gömbös-kormány idején felerősödött központosító jellegű törekvésekkel összefüggésben tovább korlátozta az önkormányzat jogait. A tc. 108 főre csökkentette a tvhat. biz. választott tagjainak számát, rajtuk kívül 22 örökös tag, 22–25 főtisztviselő és csak részvételi joggal rendelkező 19 ún. szakszerűségi képviselő ült a közgyűlésben. A tc. megszüntette az előző tv.-nyel létrehozott tvhat. tanácsot, amelynek hatáskörét a polgármester vette át, akit továbbra is a közgyűlés választott, de tisztségét csak a belügymin. előterjesztése utáni államfői megerősítés után foglalhatta el. A korábbi tc.-kel szemben a főpolgármester is kinevezés útján került funkciójába. Az *1937:VI. tc.* Bp. városfejlesztési tervének elkészítését írta elő, egyben az FKT városrendezési hatáskörét kiterjesztette a főv.-t környező elővárosi övezetre, előrevetítve *→Nagy-Budapest* létrehozásának lehetőségét. – 1941-ben a tvhat. tagjainak mandátumát – a zsidó tv.-ek hatályába esők kivételével – meghosszabbították. – 1945 után ~ megalkotására nem került sor. Bár 1947-ben elkészült az új főv. tv. tervezete, de annak tv.-i elfogadására már nem kerülhetett sor. Az 1949:XXVI. tv. „Budapest területének új megállapításáról" címmel a pestkörnyéki agglomerációhoz tartozó hét megyei város és 16 nagyközség Bp.-hez való csatolását írta elő. Az 1950. évi I. tv. nyomán bevezetett szovjet típusú tanácsrendszer teljes egészében hatályon kívül helyezte a ~et, jogilag is megszüntette a főv. autonómiáját. – Az 1953-as fordulat és az 1956. évi forr. hatására kezdeti lépések történtek egy új ~ kidolgozására, amelynek alapelveit egy kiküldött szakbiz. el is készítette, de annak érdemleges vitájára nem kerülhetett sor. – A rendszerváltás után, 1991. jún. 12-én fogadta el az ogy. az *1991. évi XXIV. sz. tv.*-t, amely a főv. és ker. önkormányzatokról rendelkezik. Ez a tv. az addigi egységes Bp. igazgatást megszüntetve 23 különálló egységet hozott létre, mivel a főv.ihoz hasonló jogokkal ruházta fel a ker. önkormányzatokat.

Fővárosi Újság: *→helyi sajtó*

Fővárosi Út- és Közműépítő Vállalat (V. Curia u. 3.): első jogelődje az 1914-ben alapított *Kátrányozó és Bitumenező Telep* volt. A századforduló után a közúti forgalom rohamos emelkedése szükségessé tette az ideiglenes jellegű útburkolatok felcserélését kötött és pormentes burkolatfajtákra. A telep 1934-től mint *Főv. Útügyi Int.* működött. 1949-ben átalakult *Főv. Útépítő Váll.*-tá. 1962-ben

beolvasztva a Főv. Vasútépítő Váll.-ot, a neve *Főv. Út- és Vasútépítő Váll.*-ra változott. 1967-ben a vasútépítő profilt átvette a Főv. Villamosvasút Váll. Jelenlegi nevét 1968-ban kapta, egyidejűleg megszervezte közműrészlegét. Feladatkörébe tartozik Bp. úthálózatának építése, karbantartása és a kapcsolatosan jelentkező közműhálózati munkák végrehajtása.

Fővárosi Üzemi Újság: →*üzemi lapok*

Fővárosi Vasipari Vállalat: a Főv. Tanács V. B. döntése alapján 1964-ben alakult meg négy főv. váll., a Főv. Fémtömegcikkgyár, a Főv. Fémalkatrész- és Mechanikai Játékgyár, a Főv. Vasöntő és Tűzhelygyár, valamint a Főv. Motor- és Gépip. Váll. összevonásával a XIII. Jász u. 68–70. sz. telephelyen. Két gyáregységében gép- és tömegcikkgyártó tevékenységet folytatott. Az alapításkor a váll.-nak 21 bp.-i és négy vidéki telephelye volt. Közülük tíz telepet a nem megfelelő műszaki és munkavédelmi körülmények miatt a főv.-ból vidékre telepítettek, 11 telephelyet pedig szanáltak. Csak a mosodaip. gépek gyártását hagyták Bp.-en. 1976-ban a Főv. Tanács úgy határozott, hogy a mosodaip. gépek nagytömegű gyártását átadja – a váll. év végi megszüntetésével – az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.-nek.

Fővárosi Vígszínház: →*Royal Orfeum*

Fővárosi Villamosvasút, *FVV:* az 1949. dec. 31-én megszűnt →*Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Rt.* utóda a közúti villamosvasúti, trolibusz, fogaskerekű, és földalatti vasút közlekedésben egészen 1968. jan. 1-jéig, a →*Budapesti Közlekedési Vállalat* felállításáig; ekkor az utóbbinak egyik üzemágává vált.

Fővárosi Vívó Club: az első bp.-i, kizárólag vívással foglalkozó sportegy. Bródy Imre alapította 1883 őszén. Többszöri helyváltoztatás után 1898-tól a VI. Teréz körút 39. sz. alatt berendezett vívótermet létesített. A ~ legsikeresebb tagja Földes Dezső orvos, az 1908. évi londoni olimpián győztes kardcsapat tagja volt. Az I. vh. után a nagy múltú egy. megszűnt.

Fővárosi Vízművek: →*vízszolgáltatás*

Fővárosi Zeneiskola Szervezet: 1952-ben, a különböző főv. és magánzeneisk.-k és tanfolyamok államosításakor létesített intézmény. Feladata az alsófokú (7 évfolyamú) és a nem zenei pályára készülők számára középfokú (4–5 évfolyamú) zeneoktatás ének és valamennyi hangszeres szakon.

frakció, *képviselőcsoport:* valamely pol. párt tagjainak szervezett csoportja, amely a parlamentben, a helyi önkormányzatokban és más társ. szervezetekben pártja pol.-ját képviseli. – A főv. tvhat. biz. első nagy korszakában (1873–1919) modern értelemben vett ~k nem működtek. Az első tvhat. biz. képviselettel rendelkező párt, a Vázsonyi Vilmos-féle *Demokrata Párt,* csak 1897-ben alakult meg. Az ideig a főv. tvhat. biz.-ban léteztek ugyan magukat pártnak nevező csoportok – Erhlich-féle liberális párt v. a Sas kör –, ezek társ. bázisát jórészt kávéházi csoportosulások, társaskörök képezték. A munkásságot képviselő MSZDP-nek ez időben nem volt képviselője a főv.-ban. – A két vh. között a tvhat. biz.-ban is létrejöttek a modern értelemben vett párt~k. Az *MSZDP*-nek – amely ekkor már bejutott a közgyűlésbe – 1926-ban jött létre a ~ja. A tvhat. biz.-ban képviselethez jutott pártok száma többször módosult, de kialakult a tvhat. biz.-ban egy hármas tagozódás: a városvezetést adó különböző elnevezésű pártok, a liberális ellenzék pártjai és az MSZDP. Ez utóbbiak időnként együttműködtek, de nem alkottak koalíciót. – 1945 után a tvhat. közgyűlésében is az országban működő koalíciós pártok jutottak képviselethez, köztük az *MKP* is. Az MKP az országban lezajló folyamatokkal párhuzamosan 1948-ban – lényegében – egyedüli párt maradt a tvhat.-ban.

Az 1991-ben megalakult Közgyűlésben a választások eredményeképpen öt párt (SZDSZ, FIDESZ, MDF, MSZP, KDNP) jutott képviselethez és alkotott ~t. A Közgyűléshez hasonlóan a ker. képviselő-testületekben a bejutott pártok – számuk változó – ugyancsak ~kat hoztak létre. A ~k élén mindenütt választott ~vez.-k állnak.

Fraknói Vilmos, *Frankl* (Ürmény, 1843–Bp., 1924): címzetes püspök, történetíró, az MTA tagja. (l. 1870, r. 1873, ig. 1892, t. 1907). 1871-től Pesten élt. 1875-től az OSZK őre, 1879–89 között az MTA főtitkára, majd alelnöke. 1897-től a múz.-ok és könyvtárak orsz. főfelügyelője. Nagyszámú, főleg a m. középkorral foglalkozó önálló monográfiája és tanulmánya sok bp.-i várostörténeti vonatkozást is tartalmaz. Történeti tankönyveit évtizedekig használták a középisk.-kban. Sok eredeti forrást kutatott fel. Bp.-i vonatkozású m.: *A magyar országgyűlések története I. Ferdinánd kir. alatt* (I–IV., Bp., 1880); *Martinovics és társainak összeesküvése* (Bp., 1884); *XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól* (Bp., 1886); *Hunyadi Mátyás király* (Bp., 1890); *A Hunyadiak és a Jagellók kora* (Bp., 1896); *Werbőczi István életrajza* (Bp., 1899); *A budai krónika* (Bp., 1900); *Gróf Széchényi Ferenc* (Bp., 1902).

Francia-bánya barlangjai: A →*Látó-hegy* K-i oldalában, →*Fenyőgyöngye* közelében található tágas, felhagyott kőfejtőben kilenc barlang ismert, melyeket feltehetően a középső pleisztocén elején feltörő hévízek oldottak ki az eocén nummuliteszes-discocyclinás mészkő törésvonalai mentén. A ~nak járatai zömmel szűkek, hasadék jellegűek, ásványkiválásokat csak egy részük tartalmaz, a kőzet hasadékait kitöltő kalcitkristályok, ill. a hévízek által lerakott borsókövek formájában. A 10 m-es hosszúságot csupán három barlang haladja meg. Közülük a legjelentősebb a kőfejtő DK-i falában, 288 m tengerszint feletti magasságban nyíló *Látó-hegyi-barlang,* melyet a barlangkutatók eddig kb. 60 m hosszúságban és 20,5 m mélységig tártak fel, de a barlangban érezhető, szokatlanul hideg légáramlás további szakaszok létezését valószínűsíti. A kőfejtő Ny-i részén található *Korallos-barlang* – mely elnevezését a befoglaló mészkőréteg ősmaradványairól nyerte – 18 m, a *4. sz. barlang* 15,5 m hosszúságú; ezek feltárása a *M. Karszt- és Barlangkutató Társulat* 1987. évi központi kutatótáborának eredménye.

Francia Intézet, *Institut Française* (II. Fő u. 17.): a francia követség kulturális oszt.-ának (a kul-

A Francia Intézet épülete

túrattasének) intézménye. Célja a francia nyelv tanítása és ismeretének csiszolása, a francia művelődés és művészetek megismertetése, könyvtár fenntartása. Tanfolyamokat, előadásokat és kiállításokat rendez. Létesítését már a 30-as évek közepén tervezték, de nem alakult meg. A m.–francia kapcsolatokat jeles kultúrdiplomaták – Aurélien Sauvageot, François Gachot – ápolták. A ~ 1947-ben létesült az V. Szende Pál u. 3. sz. alatt, utána 1961-ig az V. Ferenczy István u.-ban, majd a VI. Szekfű u. 3. sz. alatt működött. 1991 végén készült el új, színház- és könyvtárteremmel ellátott székháza, az 1944/45. évi ostrom alatt elpusztult francia követség helyén.

Francia Kör, *Cercle Français de Budapest:* a m. és a francia nép közötti kapcsolatok ápolására, a francia irodalom népszerűsítésére törekvő társ. egy. 1880-ban alapították. A hajdani Karácsonyi-palotában berendezett székházában nyelvi klubot és francia könyvtárat létesített. Tevékenysége szorosan összefonódott a Párizsi M. Egylet működésével. Utóbb beolvadt az 1906-ban alakult *M.–Francia Irodalmi Társaság*ba (később *Bp.-i Francia Irodalmi Társ.*), amely előbb a Kossuth tér 1–3. sz. alatt, később az Eötvös Gimn.-ban működött.

Francia–Magyar Pamutipari Rt.: francia tőkések alapították 1928-ban. Gyártelepe a XI. Bocskai út 134. sz. alatt volt. Főleg fonalat, de más textilip. termékeket is gyártott. A gyárból származott a családi munkabér bevezetésének gondolata, amelyet a m. gyárosok ellenkezéssel fogadtak. Élen járt a gyár a szociális intézkedések körében. Gyárgondozónőt alkalmaztak, orvosi rendelőt, munkásleány-otthont, könyvtárat és sportegy.-et létesített. Házépítési kölcsönt folyósított. Cégnevét 1940-ben Bp.-i Pamutip. Rt.-re változtatta. Jelenleg a →*PATEX Budai Fonó Rt.* gyáregysége.

Francia u.: →*Fortuna u.*

Franciscaner Garten: →*Kapisztrán tér*

François Lajos és Társa Pezsgőgyár: 1886-ban létesítették Budafokon a →*Törley Pezsgőgyár* francia szakemberei. A második legnagyobb pezsgőgyár volt Mo.-on. Kitűnő minőségű pezsgőit exportálta is. Az üzem a II. vh. végén elpusztult. – A Törley-gyár 100 éves jubileumán a →*HUNGAROVIN Borgazdasági Kombinát* felújíttatta a ~ üzemét, és 1982-ben újraindította a termelést.

Frangepán utcai református templom: →*angyalföldi református templom*

Frank Ignác (Szatmárnémeti, 1788–Bécs, 1850): jogtudós, könyvgyűjtő. 1810-ben a pesti egyetemen szerzett diplomát, 1827-től uo. a magánjog tanára, a szabadságharc idején a jogtudományi kar ig.-ja volt. 14 000 kötetes könyvtárát végrendeletében Pest városára hagyta azzal a kikötéssel, hogy „alapja legyen egy városi könyvtárnak". Pest, majd később Bp. vezetősége a hagyatékot sem gondozni, sem gyarapítani nem tudta, így előbb letétként, majd 1875-ben végleg átadta az *Egyetemi Könyvtár*nak. A városi könyvtár csak egy fél évszázad múlva valósult meg, ~ hagyatéka nélkül.

Frankel Leó (Buda, 1844–Párizs, 1896): ötvös, újságíró, munkásvezető. Szakmájának kitanulása után az 1860-as években Németo.-ban dolgozott, ott került először kapcsolatba a munkások mozgalmával. 1867-ben Párizsban telepedett le, a bécsi Volksstimme tudósítója volt. Bekapcsolódott az I. Internacionálé munkájába. A párizsi kommünben a Munka- és Kereskedelemügyi Biz. tagja. A bukás után Svájcban, majd Londonban élt. Ausztria–Mo. képviselője volt az Internacionálé Főtanácsában. 1876-tól az *Arbeiter Wochen-Chronik* (Munkás Heti-Krónika) szerk.-je, majd a →*Nemválasztók Pártja,* 1880. máj.-ban a →*Magyarországi Általános Munkáspárt* megalapítóinak egyike. 1881. jún.-ban letartóztatták és sajtó útján elkövetett izgatásért elítélték. 1883-ban szabadult Váczról és előbb Bécsbe, majd Párizsba emigrált. Szerepe volt a II. Internacionálé megszervezésében.

Frankel Leó út (II. Bem József tér–Zsigmond tér): a mai Bem József téren állott a *Vízikapu* és egy 1442. évi oklevél szerint a kapun átvezető útvonal kötötte össze Szt. Péter-egyházat (feltárt, majd betemetett maradványai a Csalogány u. 7. sz. alatt) *Felhéviz* faluval (a jelenlegi *Lukács Gyógyfürdő* és *Császár fürdő* környékén állott). Az út ma is a középkori nyomvonalat követi. Az 1695. évi *Zaiger* szerint az említett városkapu *Wasserstadt Thor,* török nevén *Oros kapi,* az út pedig *Országút* (Landstrasse). De hívták *Mittlergasse* (Közép u.), *Croaten* (Horvát u.), *Reitzen gasse* (Rác u.), *Ober strasse, Ober Zeile* (Felső út, Felső sor), *Landstrasse, Lange Zeile*nek is. 1858-tól Hauptgasse (ebből lett Ófő u., majd Fő u.). A Fő u. É-i folytatása, így a 19. sz.-ban ez a neve, majd *Újlak*on, a mai *Zsigmond tér*ig *Zsigmond u.*, ill. *Zsigmond király útja* (Óbudán *Lajos u.*). 1947-ben *Kunfi*

Zsigmond u., 1952-ben *Frankel* Leóról nevezték el. Jelentősebb ép.-ei: **11. sz.**: lh. (Alpári Ignác, 1900 körül); – **17–19. sz.**: *Irgalmas Kórház*, – **25–29. sz.**: Lukács fürdő. – **31–33. sz.**: Császár fürdő, (Hild József, 1844), *török fürdőépület* (16. sz.) →*Szent István-kápolna*. – **36. sz.**: egyemeletes lh., romantikus stílusban épült 1865 körül, 5+9+5 ablakkal. – **42. sz.**: *Esplanada Szálloda*, jelenleg kórház (Szkoditsch Lajos és Eberling Béla, 1909 körül). – **46. sz.**: egyemeletes, romantikus stílusú lh. 1852-ben Krővich Antal építette 4+4+ iker +4+4 ablakkal, klasszicista bábkorláttal és folyosórácsokkal, Lengl Márton molnár részére. – **50. sz.**: lh., a volt *Fekete Sas vendégfogadó*, a Császár fürdő szállója, majd rendház, egyemeletes, 4–7–4 ablakkal. Klasszicista stílusban építette *Hild* József (1842–44). – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, II., Bp., 1962).

Frankenburg Adolf (Németkeresztúr, 1811–Eggenberg, 1884): író, lapszerk. az MTA l. tagja (1845). 1837-ben telepedett le Pesten, Toldy Ferenc mellett az MTA-n kapott írnoki állást. A Pesti Hírlapnál, a Regélőnél és a Rajzolatoknál volt újságíró. A Pesti Hírlapban ~ írta a Bp.-re vonatkozó híreket. A Regélő *Budapesti levelek* rovatában képet adott a főv. életéről. 1843-ban megindította a havonként megjelenő *Magyar Életképek*et (később *Életképek*). Ebben külön rovata volt *Mi hír Budán?* címmel. Kis képekben beszámolt a főv. újdonságokról, pletykákról. Az 1850-es években a Hölgyfutár és a Fővárosi Lapok munkatársa. *Emlékiratai* három kötetében (1867) sok jellemző adatot találunk a korabeli Pest művészeti, írói és társ. életéről.

A Franklin Nyomda épületének lépcsőháza

A Franklin Nyomda épületének homlokzata

Frank-hegy: →*Kakukk-hegy*

Frank Henrik és Fia Rt.: 1928-ban alapították pótkávé előállítására. A pótkávéhoz használt cikóriát a mosonszentjánosi fiókgyárukban dolgozták fel. Az 1948. évi államosításkor a gyárat a sörip. ágazathoz csatolták. A tisztán pótkávé profilú üzem a hatvanas évek elejétől fokozatosan átalakult édességeket termelő gyárrá, ezért az édesip.-hoz került. Először átvette a sütőporgyár termékeinek előállítását, majd a Beliczay mézeskalácsos üzem profilját és 1964-ben berendezkedett keksz gyártására is a XI. Budafoki út 64. sz. alatti gyártelepen. 1971-ben az édesip. kávépörkölést is teljes egészében oda csoportosították. Ekkor vette fel a *Zamat Kávé és Kekszgyár* nevet. Jelenleg a →*Stollwerck–Duna Kft.* üzemeként működik.

Franklin Nyomda–Franklin Társulat: a m. könyvkiadás és nyomdászat egyik legjelentősebb váll.-a. *Wigand* Ottó az 1816-ban Kassán alapított könyvkiadó váll.-át 1827-ben Pestre helyezte át, ezt 1832-ben *Heckenast* Gusztáv vette át, aki 1840-ben *Landerer* Lajossal társulva hozzácsatolta a még 1715-ben létrehozott nyomdát. Az így kialakult *Heckenast Gusztáv Könyvnyomda és Könyvkiadóváll.*-ot (→*Landerer és Heckenast Nyomda*) vette át az 1873-ban alapított *Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda Rt.*, amely hamarosan az ország egyik legjelentősebb kiadója lett. Itt jelent meg a népszerű →*Vasárnapi Újság*, kiadta Vörösmarty Mihály, Tompa Mihály, Arany János, Vas Gereben műveit, továbbá a Magyar Remekírók, a Magyar Regényírók Könyvtára és az Olcsó Könyv-

tár sorozatot. A századfordulón magába olvasztotta a *Méhner* Vilmos és a *Wodiáner* céget. A két vh. közötti időben az irodalmi oszt. vez.-je *Schöpflin* Aladár volt. A II. vh. során egy bombatalálat és az ennek következtében fellépő tűz az Egyetem u. 4. sz. ép.-ét tönkretette. A kiadói részleg egy ideig a M. Földrajzi Társulat helyiségeiben működött. 1948-ban az államosított Stephaneum Nyomdát nevezték el Franklin Nyomdának (VIII. Szentkirályi u. 28.), s a régi Franklin Nyomda megmaradt gépei és személyzete is ide kerültek. A kiadói részleg a könyvkiadás államosításakor a →*Szépirodalmi Könyvkiadó*ba olvadt be. – *Irod.* Baranyi Dóra, Molnárné: A Franklin Nyomda százéves története (Bp., 1973).

Fraszt Péter és Auguszt József „szépfestő gyár"-a: →*manufaktúra*

Fränkel Szalon: jelentős kiállítási helyiség volt a Mária Valéria (ma V. Apáczai Csere János) u. 8-ban. 1931-ben *Fränkel* József kezdeményezésére és vezetésével *Szépművészeti Kiállítások Helyisége* elnevezéssel nyílt meg. Modern m. művészek (Aba Novák, Bernáth, Czigány, Czóbel, Egry, Frank, Martyn, Szőnyi stb.) alkotásaiból rendezett kisebb tárlatokat. 1936-ban itt mutatták be Csontváry újonnan felfedezett műveit. 1943-ig működött.

Friedl cukrászda: Friedl Ferenc Ede alapította 1850-ben a mai I. Fő u. 20. sz. alatt. A →*Flora boltcímer*rel nyitott cukrászdát özvegye 1878–80 között a Fő u. 28. sz. alá helyezte át. Itt volt egészen 1936-ig, amikor az I. Corvin tér 6. sz. házba helyezték, ahol 1952-ig működött. A biedermeier hangulatot sugárzó üzleti üvegszekrény és kiszolgáló asztal az 1952-ben az I. Fő u. 20. sz. házban megnyílt *Szép Ilonka eszpresszó*ban állott. 1976 óta a M. Kereskedelmi és Vendéglátóipar. Múz. őrzi.

Frim Intézet: elsősorban *Frim* Jakab gyógypedagógus által a XII. Alkotás u. 53. sz. alatt létesített egykori gyógypedagógiai int., de tágabb értelemben ~nek nevezték az ő kezdeményezésére létesült, szellemi fogyatékosokat nevelő int.-eket. Frim 1875-ben Rákospalotán *Munka* név alatt kilenc növendékkel nyitotta meg az első mo.-i gyógypedagógiai isk.-ját. Az int. 1877-ben az *Első Magyar Hülyenevelő és Ápoló Intézet* nevet vette fel, és a Külső Váci útra került. Nevelő tevékenységének sikerét jelzi, hogy tanulóinak munkái több kiállításon sikert arattak. A ~ 1887 előtt még két helyen kapott átmeneti otthont: az Alkotás u. 16-ban és a Nagy Rókus u.-i Dégen-palotában. Ez időben már rendszeres áll. támogatást élvezett, de a főv. által juttatott segélyekre és magánosok adományaira is támaszkodott. 1886-ban az int. részére Frim megszerezte a Mihalovits testvéreknek a Németvölgyi dűlőben fekvő 2200 □öl nagyságú szőlejét, és ezen 1887. nov. 1-jén már beköltözhetően állt a ~ új ép.-e. Ebben 14 hálóterem, négy mosdó, négy nappali szoba és egy ebédlő állt a tanulók rendelkezésére. Tanulóinak száma az 1887–88. tanévben 53 volt. A ~et 1896-ban átvette az áll., neve ezután *Budapesti Állami Gyógypedagógiai Nevelőintézet* lett. Tanszemélyzete bővült, gyógypedagógusok mellett orvosok segítették elő az ide került gyermekek fejlődését. A növendékek létszáma 1900-tól évenként 100 és 150 között ingadozott. Az int. 1952-ben az Alkotás u.-ból a II. Csalogány u. 43. sz. alá költözött, majd mint ilyen megszűnt. Helyén a Főv. Önkormányzat kezelésében jelenleg is gyógypedagógiai isk. és otthon működik. – *Irod.* Kemény Simon: Az első magyar hülyék nevelő- és ápoló-intézetének rövid története (Bp., 1888).

Friss palota: →*budai Várpalota*

Friss Újság: pol. napilap. 1896-ban indult, s a pártoktól független, az addig újságot kevéssé olvasó parasztságot és városi kispolgárságot igyekezett megnyerni. Az első „néplapként" olcsó árával, ügyes szerkesztésével, igen gazdag apróhirdetési rovatával a legelterjedtebb lapok közé tartozott. 1951-ig jelent meg.

Frottiergyár: →*PATEX Budai Fonó Rt.*

Fröbel Nőegylet: pedagógiai egy. Friedrich *Fröbel* német pedagógus elveinek népszerűsítésére és gyakorlati alkalmazására. Elődje, a *Nevelési Nőegylet* 1869-ben alakult *Ronge* János kezdeményezésére. 1872-ben vette fel a ~ nevet. Célja az iskoláskor előtti gyermeknevelés, tudatosan irányított játékkal, az alkotóképesség fejlesztésével. A ~ átlagos taglétszáma 200 fő volt. 1872-ben alapította óvónőképzőjét, ahol előbb három hónapos, majd kétéves képzés folyt. Ig.-ja előbb *Dömötör* Géza, 1880-tól 1894-ig pedig *Péterfy* Sándor volt. 1893-ban a VI. Bajza u. 35. sz. alatt mintaóvodát létesített. 1894-től áll. támogatást kapott, 1900-ban megindította tanítóképzőjét. A ~ 1906-tól négy óvodát működtetett. Székháza a VII. Király u. 13. sz. alatt volt. Tevékenysége az 1910-es évek elején szűnt meg. – *Irod.* A Magyarországi Központi Fröbel-Nőegylet huszonötéves működésének vázlatos története (összeáll. Cseike Győző, Bp., 1895).

Fröhlich-ház: →*Sas u.* 3. sz.

Fruchter-gyűjtemény: Fruchter Lajos mérnök gyűjt.-e a legjelentősebb bp.-i magángyűjt.-ek egyike. Az 1920-as évektől alakította ki. Kezdetben csak a m. festészet klasszikusait vásárolta, majd tudatosan gyűjtötte a kortárs művészek munkáit is. A ~ – mely kizárólag m. anyagot tartalmaz – átfogó képet ad a m. festészet alakulásáról, a nemzeti romantikától a →*Gresham-kör* (melynek Fruchter tagja volt) működéséig (Markó Károly, Szinyei Merse Pál, Lotz Károly, Székely Bertalan, Paál László, Rippl-Rónai József, Mednyánszky László, Vaszary János, Berény Róbert, Czóbel Béla, Márffy Ödön, Kmetty János, Egry József, Bernáth Aurél, Szőnyi István, Derkovits Gyula stb.). Fruchter Lajos egyik első vásárlója volt Derkovits Gyula képeinek. – *Irod.* Péter András: Fructher Lajos gyűjteménye (Magyar Művészet, 1931); Bodnár Éva: A magyar műgyűjtés történetéből. Fruchter Lajos gyűjteménye (A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1953).

FSZEK: →*Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár*

FTC: →*Ferencvárosi Torna Club*

Fuchs-féle dohánygyár: →*dohányipar*

Fugger-cég: a középkor végi Európa egyik legtekintélyesebb kereskedőcége volt az augsburgi Fugger-cég. A 15. sz. végén megszerezte a mo.-i réztermelés monopóliumát, fiókot alapított Budán is. A budai fiók a rézkereskedelmen kívül hiteleket

nyújtott, banküzletekkel és valószínűleg árukereskedelemmel is foglalkozott. II. Lajos kir. Szerencsés Imre javaslatára 1525. jún. 24-én lefoglaltatta a cég budai fiókját, és elkoboztatta rézbányáit is. Bár ezt a rendeletet később visszavonta, a ~ Mohács után már nem érte el régi jelentőségét Mo.-on.

Fundatesc (XIII. Gömb u. 30.): 1989-ben több hazai váll. által alapított építő-, szerelő- és tervező váll. Fontosabb munkái: a Korona, a Hélia és a Termal Hotel Aquincum szállodák víz- és klímaszerelése, atomerőművi és technológiai csőszerelések Németo.-ban, vágóhidak szerelése Angolában és Nigériában, öntözőművek létesítésése Algériában, olajállomások szerelése a volt Szovjetunióban, raktárépítések Irakban. Megrendeléseit nemzetközi versenytárgyalások megnyerésével szerezte s valósította meg.

Furnér- és Lemezművek: →*Fűrész-, Lemez- és Hordóipari Vállalat*

Futapest: tömegsportrendezvény. Az első ~ futóversenyt 1981. máj. 2-án a Monspart Sarolta kezdeményezésére megalakult ~ Klub rendezte. A versenyt azóta minden évben változó távokon, változó időpontban és helyszínen rendezik meg.

Független Budapest: várospol. és közgazd. hetilap 1907–38 között. Eredetileg 1906-ban *Az Erzsébetváros* címmel indult, de már 1907. ápr.-ban felvette a ~ címet, mert érdeklődését kiterjesztette az egész főv.-ra. Előbb az ellenzéki függetlenségi és 48-as párt hivatalos lapjaként harcolt a főv. kormánypárti vezetése ellen, majd 1920-tól független lapként tárgyalta a várospol. kérdéseket. 1935-től megszűnéséig, 1938-ig viszont a kormánypárt főv. szerveztének hivatalos lapja lett.

Független Kisgazda: pol. hetilap. Az FKgP lapja 1931-től 1942-ig. Szerkesztője Szakács Andor volt. Az ő halála után a kisgazdapárt *Független M. Újság* címmel indított új hetilapot, amely 1942-től 1944-ig jelent meg Tildy Zoltán szerkesztésében.

Futapest rajt 1989-ben

Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, *FKgP:* 20. sz.-i m. történelmi párt. 1930-ban alakult mérsékelt ellenzéki programmal. Több ciklusban képviselőket küldött az ogy.-be, de bp.-i várospol.-ban nem volt szerepe. 1944-ben a németellenes Függetlenségi Front egyik tagja. 1945-ben mint egyetlen jelentős polgári párt maradt a pol.-i életben. A Bp.-i Nemzeti Bizottság ~i *Csorba* Jánost bízta meg a polgármesteri teendőkkel. Az 1945. évi tvhat. választásokon a párt az érvényes szavazatok 53%-át szerezte meg. Bp. polgármestere *Kővágó* József lett. 1946/47-ben a MKP durva pol. eszközökkel felszeletelte a ~ot, amely az 1947-es választásokon már csak a szavazatok 16,5%-át kapta. A kommunisták azonban nem szereztek többséget így ismét ~i, a „baloldali" *Bognár* József lett Bp. polgármestere. 1948 végére a pol. események a ~ megszűnéséhez vezettek, elhagyták orsz. székházukat is (V. Semmelweis u. 1.) melyben három évig működtek. – 1989-ben a ~ újjáalakult, az 1990-es választások (11,39%) után a kormánykoalíció tagja lett, melyből 1992-ben kilépett. A bp.-i önkormányzati választásokon 1990-ben a szavazatok 2,3%-át kapta, így várospol.-ban nem kapott szerepet.

Független Magyarország: 1. pol. napilap. 1902 és 1919 között jelent meg, mint a függetlenségi párt harcos lapja. A századfordulón többször el is kobozták. – 2. hétfői politikai lap. 1939-ben →*Magyar Nemzet* köré csoportosult ellenzéki újságírók indították. 1941 és 1944 között *Bajcsy-Zsilinszky* Endre volt a főszerk. 1944. márc. 27-én megszűnt, 1945. okt.-ben újra indult, de a sajtó szocialista átszervezése során 1952-ben megszűnt.

Független Magyar Újság: →*Független Kisgazda*

Független Nyomda: nyomdaip. váll. 1881-ben alakult *Khór és Wein Nyomdaüzem* néven, vez.-je 1886-ig Wein Gyula gépészmérnök volt. Az I. vh.-t követő évekig az V. Dorottya u.-ban működött a Lánchíd pesti hídfője mellett. A céget az 1880-as években a Pesti Lloyd Társ. vette meg, s itt készítették – Mo.-on elsőként korszerű rotációs nyomdagépen – a *Pester Lloyd* c. német nyelvű lapot. A vállalkozás az 1920-as évek elején a VI. Eötvös u. 10. sz. házba költözött. A ~ nevet a II. vh. után vette fel.

Függetlenség: 1. pol. napilap. 1879–1887 között az antiszemita párt lapjaként Verhovay Gyula szerkesztésében jelent meg. Nagy szerepe volt a tiszaeszlári per körüli antiszemita hecckampány kirobbantásában és szításában. – 2. pol. napilap. A Gömbös-kormány indította 1933-ban. Szerk.-je, a hírherdt Kolozsváry-Borcsa Mihály az áll. szubvenció segítségével a legolcsóbb és így az egyik legelterjedtebb napilappá tette. 1944-ig jelent meg.

Függetlenségi és 48-as polgárok köre: pol. egy. Kossuth Ferenc alapította 1895-ben. Célja az 1848-as forr. eszméinek ébren tartása és a liberális nemzeti pol. követése. Helyisége a VIII. Baross u. 59. sz. alatt volt. Tagjai közé tartozott a Függetlenségi Párt több képviselője, így gr. Apponyi Albert, gr. Andrássy Gyula és Justh Gyula. Tevékenysége 1916-tól rendszertelenné vált, az 1920-as években több sikertelen kísérletet tettek újjászervezésére.

Független Színpad: 1. színházi vállalkozás 1937–39 között. Tagjai a Hont Ferenc által ~ néven szerkesztett színházelméleti folyóirat köré csoportosult művészek voltak. Állandó színházép. nem volt. Előadásaikat – a Pesti Vigadóban tartott műsoraik és a folyóirat 1939. jan. 1-i betiltása után – különböző munkásszervezetek helyiségeiben, városligeti fabódékban tartották. Kiemelkedő bemutatója volt a Zeneakadémia kistermében, Madách: *A civilizátor*, az Erzsébetvárosi Színházban, Csokonai: *Tempefői* c. darabja, ill. a Népligeti Színkörben Molière: *Dandin György* c. művének népiessé átdolgozott változata *Duda Gyuri* címen. A társulat legmarkánsabb színészegyéniségei Gellért Endre, Gobbi Hilda és Major Tamás voltak. – 2. Ruszt József alapította a szigeti Nemzeti Színház társulatából kivált 13 színésszel. Kezdetben Szegeden és vidéken, 1991-től Bp.-en a Vörösmarty Művelődési Házban (VIII. Golgota u. 3. sz.) tartják előadásaikat. Díszletek és gyakorlatilag jelmezek nélkül játszanak. A színház alapítványi juttatásokból tartja fenn magát. Produkcióik: Shakespeare: *Rómeó és Júlia;* Vörösmarty: *Csongor és Tünde;* Shalom An-Ski: *Dybuk.*

Fülepp Kálmán (Ruszkabánya, 1851–Bp., 1919): jogász, főpolgármester. 1875-től főv. ügyész, majd tiszti főügyész. 1906-ban választották főpolgármesterré. Támogatta Bárczy István városfejlesztési programját. 1912-ben nyugdíjba ment.

Fül-, Orr-, Gégeklinika (VIII. Szigony u. 36.): a *SOTE*-hoz tartozó klinika. Az egyetemen korábban külön Fülgyógyászati (1902-től) ill. Orr- és Gégegyógyászati Klinika (1910-től) volt, s mindkettő a Rókus Kórház keretében működött. Az előbbi vezetője Bőke Gyula (1902–10), majd Krepuska Géza (1910–32), az utóbbié pedig előbb Ónodi Adolf (1910–19), majd Lénárt Zoltán (1925-től) volt. Krepuska nyugalomba vonulása után, 1932-ben a fülészeti klinikát beolvaszották az orr-gégészetibe. 1936-ban kapta jelenlegi ép.-ét a külső klinikai telepen. 1967-ben itt építették ki a nagyothallók részére az Orsz. Audiológiai Állomást. Ágyszáma: 112 (1991).

fürdők, *gyógyfürdők:* Bp. a világ →*gyógyvizek*-ben egyik leggazdagabb városa. Bp. területén kb. 10 km hosszúságban a pliocén kor óta megszakítatlanul törnek elő különböző összetételű és tulajdonságú meleg források. Ezek a Duna partján 80–100 km hosszúságban a Szentendrei-szigettől a Csepel-sziget D-i csúcsáig húzódó virágzó települések magvát teremtették meg. A kelták, majd a rómaiak idején kifejlődött város, →*Aquincum* neve is a forrásokra utal. Aquincum már a rómaiak idején valóságos fürdővárossá fejlődött. A régészeti kutatások eddig 14 fürdőt tártak fel ezen a területen. A mai Buda területén állott középkori települések *(Felhévíz, Alhévíz)* szintén a meleg forrásokról kapták nevüket. Szt. István idejében a ~ közelében létesültek az első xenodochiumok, a kórházak ősei. Zsigmond kir. korától – maga is reumában szenvedett – a ~ gyors virágzásnak indultak. Eddig a felhévízi ~et fejlesztették (a mai *Császár* és *Lukács fürdő* területén), Mátyás kir. viszont a korábban másodrendű alhévízi (tabáni) ~et virágoztatta fel. A török uralom leginkább a fürdőkultúrában alkotott maradandót (Malom-tó, Császár, Király, Rác és Rudas fürdő). A 18. sz.-ban visszaesés következett, viszont 1721-ben jelent meg a budai ~ről hazai balneológiai irodalmunk első kiemelkedő műve, Stocker Lőrinc *Thermographia Budensis*e, amely egyben a későbbi fürdőváros első és kimagasló propagandája volt. A nagy fellendülés a 19. sz. közepén indult meg. Than Károly kémiatanár elméleti munkássága, Zsigmondy Vilmos mérnök artézikút fúrásai (Margit-sziget és Városliget), Chyzer Kornél és Boleman István balneológiai munkássága, a társ. és áll. szervezés megindulása jelezte ezt. A M. Orvosok és Természetvizsgálók Egy.-e szervezte meg először az elméleti kutatásokat. Az 1875. évi 1776. sz. belügymin.-i rendelet a fürdőbiztosok kijelöléséről intézkedett, majd az 1876. évi XIV. tc. (közeü. tv.) 100–106. §-ai rendelkeztek igen korszerű módon a ~ feladatairól és tulajdonjogáról. A Bp.-i Orvosegy. 1882-ben létrehozta balneológiai biz.-át, a Vallás- és Közoktatásügyi Min. megalapította az *Ásványvízvegyelemző Állomást* (1886–92). 1885-ben megjelent a vízjogról szóló tv. (XXIII. tc.). 1891-ben jött létre a *Magyar Szent Korona Országainak Balneológiai Egyesülete*, amely évenként Bp.-en tartotta kongresszusát, s amelynek működése mind főv., mint orsz. tekintetben fordulópontot jelentett a ~ történetében. Hivatalos szervként született meg 1899-ben az Orsz. Forrás- és Fürdőügyi Biz. Bp. fürdőváros kifejlődése szempontjából döntő jelentőségű volt a *„gyógyfürdőkről, az éghajlati gyógyintézetekről, a gyógyhelyekről, az üdülőhelyekről és az ásvány- és gyógyforrásokról"* szóló 1929. évi XVI. tc. Ez újjászervezte az Orsz. Forrás- és Fürdőügyi Biz.-ot is, indítványozó, véleményező és adatszolgáltató szervvé téve meg. – A 19. sz. végétől sorra épültek az É-i fürdőközpont hatalmas eklektikus ép.-ei: a II. vh.-ban megsérült, majd lebontott *Margitszigeti gyógyfürdő*, a *Széchenyi fürdő* ép.-ei, majd századunk elején a hajdani Sárosfürdő utódaként a szecessziós stílusú *Gellért gyógyfürdő*. 1934-ben Bp. megkapta a *fürdőváros* címet, 1937-ben pedig már itt rendezték meg az első Nemzetközi Fürdőügyi Kongresszust, és Bp. lett a Nemzetközi Fürdőügyi Szöv. székhelye. – A ~ jelenlegi irányító szerve a →*Fővárosi Fürdőigazgatóság*. A ~et tápláló forráshelyeknek Budán három nagy csoportja van: a *Gellért-hegyi* (Gellért, Rudas, Rác fürdő), a *József-hegyi* (Lukács, Császár fürdő) és az *óbudai* (É-i) források (Római, Pünkösd- és Csillaghegyi fürdő). A Gellért-hegyi források *rádium-*, a József-hegyi csoport és a Margit-szigeti források, valamint a Széchenyi fürdő *kénhidrogén*-tartalmú vizükkel váltak híresekké. Bp. forrásainak napi vízhozama 40 millió l meleg (30–50 °C) és 30 millió l langyos (30 °C alatti) víz. 14 helyen 123 hévforrás és 400 keserűvízforrás fakad. – A bp.-i gyógy~ javallatai: *termálfürdők* és *iszapkezelések:* gyulladásos, ízületi megbetegedések, gerincmerevedéssel járó elváltozások, lumbago, neuralgiák, neuritisek, központi idegbénulások, ortopédiai megbetegedések, baleseti utókezelések; *sósfürdők:* női betegségek. – Bp. újabb létesítményei: a *Thermal Hotel Helia*, a *Thermal Hotel Aquincum*, a *Thermal Hotel Margisziget*, a *Paskál* és az *Árpád strandfürdő*.

Római kori fürdő maradványai a Flórián téren

– *Irod.* Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása (I–II., Bp., 1934); Medriczky Andor: Budapest régi fürdői (Bp., 1942); Papp Ferenc: Budapest meleg gyógyforrásai (Bp., 1942); Magyarország gyógyfürdői, gyógyhelyei és üdülőhelyei (Bp., 1962).

Fürdő Múzeum (III. Flórián téri aluljáró és Flórián tér 3–5.): a →*Flórián téren* feltárt római katonai fürdőt *(→thermae maiores)* bemutató, 1984-ben megnyílt múz.

Fürdő-sziget: →*Margit-sziget*

Fürdőváros Egyesület: →*Budapest Fürdőváros Egyesület*

Füredi úti lakótelep: →*zuglói lakótelep*

Fűrész-, Lemez- és Hordóipari Vállalat (VIII. Nap u. 6.): 1976-ban alakult a *Bp.-i Falemezművek*, a *Mechanikai Hordógyár*, a *Ládagyár* és néhány kisebb üzem egyesüléséből. A jogelődök közül a Hermann János által 1871-ben alapított cég 1910-ben vette fel az *Első M. Mechanikai Hordógyár* nevet, s tölgyfából készített boros- és söröshordókat. Az államosítást követően (1948) először a zsíros, a 60-as években az ip. hordók gyártására tért át. Az 1955-ben meghirdetett fatakarékossági program előirányozta a söröshordók alumíniumból történő előállítását, ezentúl fából csak az ip. és az export boroshordók készültek. Másik elődváll.-a, az 1834-ben alapított *Furnér- és Lemezművek* a két vh. között Közép-Európa legnagyobb faip. üzeme volt, a II. vh. után a bútorip. felvirágzásával jutott ismét fontos szerephez. A ~nak Bp.-en jelenleg három (Bp.-i Fűrészüzem, Mechanikai Hordógyár, Furnér- és Lemezművek), vidéken két (Cegléd, Szolnok) gyáregysége működik. A *Hárosi Falemezművek* 1990-ben amerikai–m. közös kft.-vé alakult át, a *Ládagyár*at szintén 1990-ben eladták, termelését a hordógyár vette át. A váll. fő termékei: fűrészáru, ragasztott, préselt, rétegelt lemeztermékek, farugó, furnér, hordó, virágedény stb.

Fürst Színház: Miklóssy Gyula egy hónapig (1872. szept. 15.–okt. 12.) működő pesti vállakozása, a →*Budai Színkör* nyári idényének befejezésétől az →*István téri Színház* megnyitásáig. Műsorán főként operettek, paródiák és népszínművek szerepeltek.

Fűszeresek sora: →*Tárnok u.*

Fűtőber Építészeti Termékeket Gyártó Vállalat (XIV. Gvadányi u. 67.): elődje a *Kőbányai Fűtőber Nemzeti Váll.* 1949-ben alakult meg az államosításokat követően több volt egyéni cég üzemének összevonásával. 1953-ban a szintén több kisüzemből egyesített Fűtő- és Tűzhelyszerelő Váll.-ot, és a Kőbányai Vasszerkezeti Váll.-ot olvasztották be. Az új váll. neve *Építésügyi Min. Fűtőberendezési Váll.* 1954-ben beolvasztották a Zuglói Fűtőberendezési Váll.-ot, 1963-ban pedig a Lég- és Hőtechnikai Váll.-ot és a csongrádi Altaszer Váll.-ot. A váll. ezt követően elvesztette önállóságát és az Építésügyi Min. Csőszerelőip. Váll., majd egy év után az Építőgépjavító és Gépgyártó Váll. 9. sz. Gyáregységeként üzemelt. 1967-től a jelenlegi elnevezéssel újból önállóságot nyert. 1973-ban elkészült a bátonyterenyei gyára, majd a központi igazgatási, gyártó- és szerviz üzem. Kiépítették orsz. szervizhálózatukat is. – Fő profilja lég-, hő- és klímatechnikai berendezések gyártása. Ezenkívül nagykonyhai berendezéseket, acélszerkezeteket és tárolóberendezéseket is készítenek. Vállalják idevágó komplett rendszerek tervezését, fővállalkozás formájában történő szereltetését és szervizszolgálatát.

Füvészkert: →*Botanikus Kert*

FVV: →*Fővárosi Villamosvasút*

G

Gaal György (Pozsony, 1783–Bécs, 1855): író. A pesti és a bécsi egyetemen végezte tanulmányait. Korabeli m. írók munkáit fordította németre. Pesten jelent meg *A tudós palócz, avagy Furkács Tamásnak Monosbélbe lakó sógor urához írt levelei* (1–6. füzet, Pest, 1803–04) c. levélsorozata. A füzetes formában, névtelenül megjelent levelekben csípős humorral mutatja be Buda és Pest lakosait, szokásaikat.

Gaál Mózes (Barót, 1863–Bp., 1936): ifjúsági író, tanár. 1902-ben nevezték ki Bp.-re tanárnak, 1907-ben gimn. ig.-nak, 1919-ben a Pest-vidéki tanker. főig.-jának. Szerk. a *Tanulók Lapját*, a *Hazafias Könyvtárt*, és 1914-től haláláig a legelterjedtebb gyermeklapot, az *Én Újságom*at. Számos, nagyobbrészt történelmi tárgyú ifjúsági regényt írt. Bp.-i vonatkozású m.: *Huszonöt év. A Tisztviselőtelep története* (Bp., 1911).

Gábor Andor (Újnéppuszta, 1884–Bp., 1953): regény- és drámaíró, publicista, kritikus és műfordító, Kossuth-díjas (1953). Az 1910-es évek elejétől Nagy Endre kabaréjának írt népszerű sanzonokat és tréfás jeleneteket. A könnyű műfaj szolgálatában is tudatos társ.kritikus, a korrupt, a frázisokkal dobálódzó alakok hosszú sorát mutatta be. Jellegzetes művei: *Pesti sirámok* (Bp., 1912), *Mit ültök a kávéházban?* (Bp., 1914), *Untauglich úr* (Bp., 1915), *Doctor Senki* (Bp., 1918), *Könyv a beteg városról* (posztumusz, Bp., 1958). Dick könyvkereskedővel együtt alapította a Dick Manó kiadóváll.-ot. A Tanácsközt. idején a művelődésügyi népbiztosságon a sajtó- és színházi ügyek referense. A tanácsuralom bukása után elfogták, Bécsbe, majd Moszkvába emigrált. Sokat támadta pamfletjeivel a Horthy-rendszert. 1945-ben hazatért, részt vállalt az irodalmi élet újjászervezésében. 1950–53-ban a *Ludas Matyi*t szerk. Özvegye fiatal írók jutalmazására *Gábor Andor-díj*at alapított (1958). Utolsó pesti lakása a Zichy Géza u. 8.-ban emlékmúz.

Gábor Áron emlékmű (II. Gábor Áron út–Szilágyi Erzsébet fasor): az 1848–49. évi szabadságharc ágyúöntő tüzérparancsnokának emlékművét Kiss Sándor szobrászművész és Vadász György építész tervezte. A mű posztamense a régi vaskohók alakjában felépített andezitkváderekből áll, melyen felrobbant ágyúgolyóra emlékeztető, belülről megvilágított, belső felületén aranyozott bronzplasztika látható. Az architektonikus rész bronzdomborműve Gábor Áront ábrázolja. Az emlékművet 1980-ban állították fel.

Gábor Áron Gépgyár (VIII. Asztalos Sándor u. 9–12.): az 1872-től működő *Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár* 1920-ban alakult rt.-vé. Jelenlegi helyére 1911-ben költözött a mai VII. ker. Bethlen Gábor térről. Az államosítás után Vasöntöde és Gépgyár Nemzeti Váll., itt gyártották pl. az újjáépített Lánchíd lámpatestjeit. Neve 1953-tól *Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár*. Gyártmányprofiljának átalakulása után bázisváll.-ként a ~ra alapozták 1964-ben az *Élelmiszerip. Berendezés és Gépgyártó Váll.*-ot, győri és pécsi társgyárakkal, a hazai élelmiszerip. gép- és berendezésszükségletének kielégítésére. 1973-ban az *Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.*-hez csatolták, s meghonosították a vákuumtechnikai eszközök gyártását. 1981-től újból önállóvá vált ~ néven. Elsősorban mosodai gépek és berendezések, sütőip. kemencék, élelmiszerip. gépek, acélszerkezetek és ip. fémszerelvények gyártásával foglalkozik.

Gál Benő (Bácskertes, 1879–Mauthausen, 1945): nyomdász. A Népszava és a Szocializmus c. folyóirat munkatársa volt. *Statisztikai gyűjtemény*ében (I–VII. Bp., 1923–25) és *Munkanélküliség, munkabér, munkaidő* (Bp., 1934) c. munkájában sok adatot nyújt Bp. történetéhez.

Gál Éva (Bp., 1928–): történész. 1946–50 között a Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatója. 1949–53 között az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanársegéd, 1953–57 között az Orsz. Levéltár levéltárosa, majd 1957–61 között Bp. Fővi. Levéltárának levéltárosa. 1961–71 között ált. isk. tanár, 1971–89 között a Bp.-i Történeti Múz. tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a 17–18. sz. várostörténet, a 19. sz. pol. története. *F. m. Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766* (Bp., 1988); *A Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti osztályának kéziratos térképei; katalógus* (Bp., 1989), *Tanulmányok Óbuda Múltjából 1541–1848* (Bp., 1990, társszerzőkkel).

galambász, *Taube Jögler:* fajgalambokkal kereskedő pest-budai lakos. Különösen híresek voltak a tabáni, újlaki, óbudai ~ok. Máig élő foglalkozás maradt, és különösen a város peremén, a földszintes elővárosban sok galambröptető, galambkereskedő található. Nemesített galambjaik a szakértők körében magas értékűek.

Galéria a 4 világtájhoz: →*Európai Iskola*

galériák: a főv. történetében az első rendszeres, évente megrendezett kiállítások és az ezekkel egybekötött műtárgyvásárlások megszervezése és lebonyolítása az 1839-ben alakult →*Pesti Műegylet*, az első szervezett művészeti egy. nevéhez fűződik. Tárlatait 1840–47-ig a régi pesti Redut (Vigadó) folyosóin, 1853-tól 1869-ig a Diana fürdő ép.-ében, a Duna-soron rendezte meg. Az →*Országos Magyar Képzőművészeti Társulat* megalakulásával (1861) a rendszeres, elsősorban akadémista szemléletű kiállításoknak a régi és az új Műcsarnok adott helyet (1875–77 között a Sugárúton, 1896-tól a Hősök terei új ép.-ben). 1894-től a →*Magyar Képzőművészek és Műpártolók Egyesületé*nek kiállítóhelyisége, a →*Nemzeti Szalon* kínált fel újabb és újabb bemutatkozási lehetőséget. A rendszeres tavaszi, téli, őszi tárlatok, gyűjt.-es és csoportkiállítások megrendezése mellett működtek kereskedelmi funkciókat is ellátott: itt bonyolódtak le a Szépművészeti Múz. részére történő áll. és magángyűjtői vásárlások. Kiállítási intézmények keretében működő kiállítótermek voltak még: az 1906-tól tevékenykedő *Könyves Kálmán Szalon* (ahol részletre is lehetett vásárolni, és az első műtárgyaukciókat Rippl Rónai műveiből is itt rendezték), továbbá 1909-től az elsősorban csoportkiállításokat rendező →*Művészház*. A kor galériái között kiemelkedő helyet töltött be az 1912-ben Ernst Lajos által alapított →*Ernst Múzeum*. Jelentős galériák még: a →*Helikon* (1922–23); az →*Alkotás Művészház* (1923–24); *Fónagy Béla Szalonja;* a →*Belvedere* (1921–24). Az 1920-as évek második felében: a →*Mentor galéria*, a két vh. között a →*Tamás Galéria*. Az 1930–40-es években a Tamás Galéria mellett sok kisebb-nagyobb galéria működött, melyek párizsi mintára jöttek létre, s elsősorban a műbarátok és a fiatalok körében voltak népszerűek: pl. *Kovács Ákos Szalonja, Kis Szalon,* →*Fränkel Szalon,* továbbá *Fészek Művészklub,* →*Műterem* stb. Az 1940-es évek fontosabb galériái: az Erzsébet krt.-i →*Alkotás Művészház* (1942–44), és az egykori Mária Valéria u.-i *Műbarát* (1940–44). A II. vh. után a kiállításrendezői, műkereskedelmi tevékenységet több művészeti intézmény látta el. Így pl. a *Kiállítási Intézmények,* mely az ötvenes években a →*Műcsarnok* átszervezésével jött létre; az 1949-ben létesült →*Képcsarnok Vállalat* bp.-i és vidéki termeivel és boltjaival; a *Művészeti Alap* hatáskörébe utalt kiállításrendezéssel megbízott művészeti intézmények, valamint többnyire a ker.-i önkormányzatok keretében működő kis~, s a részben hasonló tevékenységgel felruházott, saját kiállítótermekkel rendelkező *Budapest Galéria*. A műtárgyeladással is foglalkozó ~ száma a hetvenes évektől jelentősen megnövekedett. Ezek nemcsak a képző-, ipar- és fotóművészet legszélesebb skáláját vonultatják fel, de a Képcsarnok Váll. mellett bővítették a kortárs művészet szélesebb körű ismertetését és forgalmát. Ilyen ~at hozott létre a Művészeti Alap: *Duna Galéria* (XIII. Pannónia u. 95.), *Várszínház Galéria* (I. Színház u. 1–3.), *Vigadó Galéria* (V. Vigadó tér 2.), a rövid életű *Artunion: Műkereskedelmi Központi Tárlat* (V. Bajcsy-Zsilinszky u. 52.), *Dominion Galéria* (V. Váci u. 19–21.), *Qualitas Galéria* (V. Bécsi u. 2.), *Vár Galéria* (I. Táncsics Mihály u. 17.) *Hungart Stúdió* (V. Kossuth L. u. 14.), *Műgyűjtők Galériája* (V. Kossuth L. u. 12.) stb.; a *Rézkarcoló Művészek Alkotó Közössége: Art Galéria* (I. Táncsics Mihály u. 5.), *Print Galéria* (az MNG-ben) és a *Galéria* (V. Petőfi Sándor u. 18), az *Aurea Képző- és Iparművészeti Alkotóközösség: „A" Galéria* (V. Irányi u. 1.); a *Főfotó Fotóművészeti Galéria* (V. Váci u. 7.).

Galériák Alapítvány: a m. képzőművészet hazai és külföldi népszerűsítése céljából jött létre. Vagyonalapjából segíti a hazai galériahálózat kialakulását, és a galériákhoz tartozó művészek menedzselését. A ~ finanszírozza a negyedévente m., angol és német nyelven megjelenő Mo.-i Galériák ingyenes kiadványt. Információs adatbankot is működtet. Újonnan induló főv. és vidéki galériákat pályázati úton anyagilag (kamatmentes kölcsönnel) támogat.

Galgóczi Erzsébet (Ménfőcsanak, 1930–Ménfőcsanak, 1989): író, József Attila-díjas (1962, 1969, 1976), Kossuth-díjas (1987). A Színház és Filmművészeti Főisk.-n szerzett diplomát dramaturg szakon. 1957–59-ben a Bp. Filmstúdió dramaturgja, a Szabad Ifjúság és a Művelt Nép munkatársa. 1953-ban jelentkezett első novelláskötetével: *Egy kosár hazai*. Regényei, kisregényei, tévéfilmjei többségében a m. falu valóságát ábrázolta, de sokféle változatban írta meg szinte szociológiai pontossággal pesti diákkorát, az egykori NÉKOSZ-t, azokat az évtizedeket, amikor albérlő volt Bp.-en, a vedlett pesti házakat, egy Szt. István parkbeli lakást *(A vesztes)*, egy furcsa pesti kommunát *(Félemelet)*, az elmaradott falusi lét és a civilizációt jelentő főv. szembeállítását *(Budapest egymillió kilométer)*.

Galilei Kör: a főv. „szabadgondolkodó, szociális és progresszív érzésű főisk. hallgatók" 1908. nov. 22-én alakult egy.-e. Tevékenységét a társ.-tudományok alapos tanulmányozása jellemezte, a haladó pol. eszméket és a modern természettudományos ismereteket igyekezett terjeszteni az egyetemisták és a szervezett munkásság körében. Anyagilag a Comenius és az Archimedes szabadkőműves páholy támogatta, míg a Martinovics páholy szellemi irányítást adott. Jelentősebb vez.-i voltak: Polányi Károly, Székely Artúr, Rubin László, Turnowsky Sándor. Neves hazai és külföldi tudósoknak a ~ben elhangzott előadásait a *Galilei Füzetek* c. kiadványsorozatban tették közzé; *Szabadgondolat* c. folyóiratukba korabeli és később híressé vált tudósok írtak. Nevezetesek voltak márc. 15-iki ünnepélyeik, ezeken *Ady* Endre is fellépett, és a ~höz intézte több versét (A márciusi naphoz, 1910; A tűz márciusa, 1911; Új tavaszi seregszemle, 1912; Véres panorámák tavaszán, 1913; Piros gyász ünnepén, 1914). Az I. vh. idején a háborúellenes értelmiségi fiatalok gyülekezőhelyévé vált. 1917 őszén *Szabó* Ervin támogatásával számos tagja terjesztett háborúellenes röpiratokat a katonák között, ezért a ~t 1918. jan. 12-én bezárták, több tagját letartóztatták, és az év őszén hadbíróság elé állították. Tagjai 1918. okt. 25-én csatlakoztak a *Nemzeti Tanács*hoz, a Kör lepecsételt helyiségeit önhatalmúlag megnyitották. Az *őszirózsás forradalom* az elítélteket kiszabadította. A ~

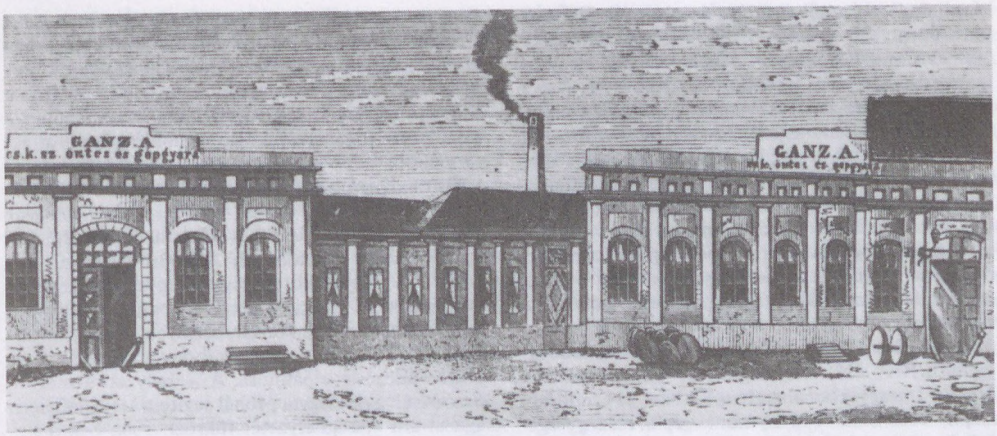

Az egykori Ganz vasöntöde

számos tagja a Tanácsközt. idején különböző tisztségeket töltött be. A Horthy-kormány uralomra jutása után a ~ nem folytathatta a munkáját. Helyiségei: 1908: Károly krt. 14.; 1914: Anker köz 2.; 1919: Sörház u. 3. – *Irod.* Tömöry Márta: Új vizeken járok. A Galilei Kör története (Bp., 1958); Kende Zsigmond: A Galilei Kör megalakulása (Bp., 1974).

Galsai Pongrác (Pécs, 1927–Bp., 1988): író, újságíró, kritikus, József Attila-díjas (1983). A bp.-i bölcsészkar elvégzése után (1949) Pécsett volt tanár. 1958-tól a *Nők Lapja* irodalmi rovatvez.-je. Egy ideig a *Vidám Színház*ban dramaturg. 1986-tól a *Grimasz* c. szatirikus irodalmi magazint szerk. Életrajzaiban *(Bajor Gizi játékai* Bp., 1971, *Csortos Gyula* Bp., 1972) a század nagy színészeit, esszéiben, tanulmányaiban *(A besurranó szerkesztő* Bp., 1976, *12+1 fő* Bp., 1978) az író-kortársakat, esszéregényében és novelláiban *(Egy hipochonder emlékiratai* Bp., 1974, *Maradjatok reggelig* Bp., 1982, *Záróra a Darlingban* Bp., 1986) Bp. jellegzetes alakjait, helyszíneit, légkörét örökítette meg.

GAMMA Művek (XI. Fehérvári út 85.): 1920-ban alapították *Gamma Műszaki Rt.* néven, mechanikai és elektrotechnikai tömegcikkek gyártására a VIII. Koszorú u. 14–16. sz. alatt. Az üzemet 1921-ben Juhász István és Zoltán gépészmérnökök vették át, és fokozatosan nagyip. váll.-tá fejlesztették. Gyárukat 1924-ben a XI. Fehérvári út 73. sz. alá helyezték át. 1926-ban geodéziai műszerek és fogaskerekek, 1927-ben katonai műszerek gyártását kezdték meg. 1935-ben optikai üzemet, majd Albertfalván papírgyárat, és 1937-ben, Stockholmban fiókváll.-ot létesítettek. A Fehérvári úti gyárban 1938-ban megkezdték a Juhász testvérek szabadalma alapján, a légvédelmi műszerek és lőelemképzők gyártását, egyidejűleg a hadi megrendelésekre alapozva a vh. végéig a gyárat állandóan fejlesztették. A váll. nevét 1939-ben *Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Rt.*-re módosították. 1948-ban áll. tulajdonba került. 1960-tól geofizikai és nukleáris műszereket gyártott. – Vez. külföldi cégekkel know-how, valamint licenc szerződéseket kötött. A ~ fejlesztési stratégiája a 90-es évekre hat gyártási profilt alakított ki: nukleáris műszerek, ill. orvosi izotópia; automatika; kvarckristályok és szűrők; villanymotorok; alkatrészek és alumíniumöntvények előállítása. A geofizikai műszergyártást megszüntette. 1992-ben nukleáris műszereket, automatikus folyamatirányító berendezéseket, valamint alkatrészeket előállító részlegeiből három kft.-t hozott létre.

Ganz Ábrahám (Unter-Embrach, Svájc, 1814–Pest, 1867): vasöntőmester, a bp.-i vasipar megteremtője. 1841-ben került Mo.-ra, és a *Hengermalom* öntődéjében kezdett dolgozni. 1845-ben Budán, a II. ker. Kórház u.-ban nyitotta meg vasöntő műhe-

Ganz Ábrahám

lyét. Találmányára, amely a vasúti kerekek kéregöntéssel történő gyártására vonatkozott, szabadalmat kapott (1855). 1848/49-ben ágyúkat és lövedékeket készített a honvédseregnek. Műhelyéből alakultak a későbbi Ganz-váll.-ok.

Ganz Ansaldo Villamossági Rt. (II. Lövőház u. 39.): 1990-ben alakult meg 2083 millió Ft alaptő-

kével. A részvénytőke 51%-a az olasz áll. IRI csoporthoz tartozó Ansaldo Sp. A. cég tulajdonába került. A *Ganz Villamossági Művek* (GVM) saját vagyonának, azaz kb. 3 milliárd Ft-nak, a 37%-ával lépett be a ~be és a részvénytőke 49%-át szerezte meg. A GVM-ben megszűnt a termelő tevékenység. A törzsgyáron kívül az új ~ céghez kerültek a szolnoki, bajai, kalocsai gyáregységek és az óbudai leányváll. a 3800 főnyi alkalmazotti gárdával együtt. A GVM, melynek tulajdonában maradt az összes készlet és a bp.-i ingatlanok, a jövőben vagyonkezelőként működik tovább. – A ~ a csekélyszámú belföldi megrendelés miatt kapacitáskihasználási gondokkal küszködik.

Ganz–Danubius „Chalybs" Acélszerkezetgyártó Rt. (XIII. Népsziget): a →*Ganz–Danubius Hajó és Darugyár*ból alakult 1988-ban. 515 millió Ft alaptőkével működő, úszó munkagépek részegységeit és hegesztett acélszerkezeteket gyártó áll. érdekeltségű cég.

Ganz–Danubius Hajó- és Darugyár (XIII. Váci út 202.): legkorábbi jogelődei az Óbudai Hajógyár (1835) és a Ganz Hajógyár (1866), melyek 1962-ig önállóan vagy már váll.-okon belül működtek (→*hajóépítés*). Ekkor az említett két gyár, a Ganz Daru- és Kazángyár, a váci Dunai Hajógyár valamint a Balatonfüredi Hajógyár összevonásával létrehozták a *M. Hajó- és Darugyár*at az ip.ág termelőkapacitásának összefogására, a fejlődést biztosító gyártmányszerkezet kialakítására. A ~ profiljába tartozott tengeri áru- és személyszállító, folyami személy- és áruszállító, speciális kikötői, sport- és folyami hajók, kikötői portál- és úszódaruk, rakodóhidak, kazánok, konténerek és gépeik gyártása. – Az összevont gyárakban 1968-ig egyebek mellett 81 tengeri áruszállító, 63 folyami személy-, 193 folyami vontató- és toló-, 30 speciális hajó, 57 uszály- és lakóhajó, 145 úszó- és 610 kikötői és szerelődaru készült el. Ezekben az években a ~ az ország egyik legjelentősebb gépip. váll.-a volt. Alkalmazottainak létszáma 10 000 fő körül alakult. 1974-től gazdaságtalanság miatt megszűnt a tengeri hajógyártás, s helyette a daru és kazángyártás jutott kiemelkedő szerephez. – A M. Hajó- és Darugyár számos sikeres új hajó- és darutípust fejlesztett ki, amelyekkel különböző díjakat is nyert. Az 1980-as évek elejére Európa legnagyobb úszódarugyárának rangjára emelkedett. – 1985-ben a bp.-i nagyip. hajóépítés 150 éves jubileumán vette fel a ~ nevet. 1988-ban a szovjet gazdaság kezdődő összeomlása, a hajóépítés világviszonylatú pangása és a hazai ip. szerkezetének átalakítása következtében a ~ 14 kisebb egységre (rt.-k és kft.-k) bomlott. A vidéki gyáregységek önállósodtak. Az anyaváll. eredeti nevén vagyonkezelő holdingként maradt fenn. Az újonnan létrejött cégek: Ganz–Danubius Akció Kft. és leányváll.-a, Ganz–Danubius Ált. Szolgáltató Kft., Ganz–Danubius Informatik Számítástechnikai és Ügyviteli Rt., Ganz–Danubius Inspektor Ellenőrzési és Vállalkozási Kft., Ganz–Danubius Hajó- és Darugyár Rt., Ganz–Danubius Kazán és Gépgyár Rt., Ganz–Danubius Kereskedelmi Kft., Ganz–Danubius Kutató Fejlesztő Mérnökiroda Kft., Ganz–Danubius Chalybs Acélszerkezetgyártó Rt., Ganz–Danubius Óbudai Hajóépítő Rt. Ez utóbbi szinte kizárólag szovjet megrendelésre főleg 2000 Le-s folyami tolóhajók sorozatgyártását végezte 1991-ig, amikor is a szovjet megrendelések végleg elmaradtak. Emiatt a tulajdonosi jogokat gyakorló ~ holding leállította a termelést.

Ganz-Danubius Hajó- és Gépgyár Rt. (XIII. Váci út 202/c): a *Ganz M. Hajó- és Darugyár* 1988. évi átalakulását követően alakult meg 345 millió Ft-os alaptőkével, áll. érdekeltségű rt.-ként. Az angyalföldi hajógyár egyes részlegeiből önállósított ~ gyártási profilja: tengeri és folyami hajók, úszódaruk és kotrók, uszályok, vízügyi munkálatokkal és szállításokkal kapcsolatos eszközök és célberendezések előállítása. A ~ helyzete – melyen úszódaruk gyártásával próbál segíteni – a hajóépítési ágazat ált. válsághelyzetét tükrözi. 1992-ben a Bp. Bank többségi részesedést (51%) szerzett a ~ben. Ezzel sikerült a váll. pénzügyi helyzetét rendezni, amihez hozzájárult a német Thyssen cég megrendelése három db 2700 tonnás folyam–tengerjáró hajó gyártására. Az első két, Jens, ill. Chris Marie nevű hajót már vízre is bocsátották.

Ganz–Danubius Kazán és Gépgyártó Rt. (XIII. Medve u. 9.): a →*Ganz–Danubius Hajó- és Darugyár*ból alakult 1989-ben, mint 530 millió Ft alaptőkével működő áll. érdekeltségű cég. Erőművi-, ipari- és más kazánokat, acélszerkezeteket s az ezekhez tartozó gépeket, kiegészítő berendezéseket gyárt.

Ganz–Fiat Magyar Repülőgépmotorgyár Rt.: 1916-ban alapította a *Ganz és Társa Danubius Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt.*, az Oesterreichsche Fiat Werke A. G. és a →*Magyar Általános Hitelbank*. Telephely-tulajdonosként az *Angol–Osztrák Bank* is érdekelt volt. A ~t a mo.-i repülőgépsárkányokat gyártó üzemek háborús termelése miatt megnövekedett repülőgépmotor igények kielégítésére hozták létre. A ~ csak repülőgépmotorok és tartozék-alkatrészek gyártására rendezkedett be. A gyártelep felépítése elhúzódott, végül 1917. máj.-ban kezdődött el a repülőgépmotorok gyártása. Az intenzív gyártást csak 1918 első hónapjaiban sikerült elérni. Ebben az időszakban kb. 400 fős munkáslétszámmal dolgozott a ~. 1918. szept.-től a fokozódó energiahiány, a forradalmi megmozdulások és a bizonytalan mo.-i gazd. helyzet a gyártás visszafejlődését eredményezte. 1918. okt.-től csupán javításokkal foglalkoztak. 1921-től *Magyar Repülőgépmotorgyár Rt., azelőtt Ganz–Fiat* módosított cégnevet használta. A trianoni békeszerződés tiltó rendelkezései miatt a hadirepülőgépek és a repülőeszközök gyártása megszűnt. 1924-ben a ~t felszámolták.

Ganz-Hunslet Vasúti Járműgyár Rt. (VIII. Könyves Kálmán krt. 76.): 1989-ben alakult meg az angol Hunslet elővárosi vasúti járműgyártó cég érdekeltségvállalásával az egykori →*Ganz-Mávag Mozdony-, Vagon és Gépgyár* vasúti járműgyártó gyáregységéből. A nagyarányú vez.váltás ellenére a ~ forgalma nem lendült fel. Sem a bp.-i metró, sem a villamosszerelvények szállításának jogát nem nyerték el. Minőségi problémák adódtak a MÁV Bp.–

Szob vonala részére gyártott villamos motorvonatokkal is. 1991-ben az angol cég részvényeinek zömét a részben saját, de főként osztrák érdekeltségű Telfos AG. cégnek adta el. – A ~ új tulajdonmegoszlása: a részvénytőke 51 %-a az osztrák-angol Telfos AG. kezében van. A maradék 49%-on osztozik a Bp. Bank Rt., az Orsz. Kereskedelmi Bank Rt., és az Áll. Fejlesztési Int. Rt. – Az újabb személycserék és többszáz főnyi létszámleépítés ellenére az 1991. évi veszteség meghaladta a 100 millió Ft-ot.

Ganz Kapcsolók és Készülékek Gyára, *Ganz KK* (X. Kőbányai út 41/c): jogelődje a →*Szabó és Mátéffy Villamosipari és Gépgyár Rt.*, az államosítás után a *Ganz Villamossági Rt.* részét képezte, ahonnan 1950-ben vált ki. 1964-ben a →*Villamos Berendezések és Készülék Művek* egyik gyára lett. A VBKM 1985. dec. 31-iki megszűnése után ismét önálló vált. Erősáramú kisfeszültségű készülékeket gyárt. Több korszerű Ny-európai termék licencét vásárolta meg.

Ganzkertváros (XVIII. ker.): Pestszentlőrinc K-i részén, az Üllői út, Béke tér, Nemes u., Alacskai út és Bp. közig. határa közötti területen helyezkedik el. Kialakulását (1920) a Ganz-kocsigyárban szervezett házhelyigénylő mozgalom előzte meg, melyet a gyári dolgozók kezdeményeztek, hogy Bp. közelében olcsó házhelyeken építkezhessenek. Megalakították a Ganzgyári Munkások és Alkalmazottak Szövetkezetét, összesen 540 házhely beépítésére kaptak itt engedélyt. A területet 320–480 □öles parcellákra osztották. A szoba-konyhás házak körül viszonylag nagy terjedelmű kerteket alakítottak ki. A kertváros 1945-ig Vecséshez tartozott, majd Pestszentlőrinc közig.-i egységének rendezése során odacsatolták. Területén 1970-ig 630 családi ház, 307 egy-, két-, háromszobás áll. bérlemény épült.

Ganz-Mávag Mozdony-, Vagon- és Gépgyár (VIII. Könyves Kálmán krt. 76.): Mo. legnagyobb és legrégibb gépip. váll.-a volt. 1959-ben alakult meg a Ganz Vagongyár és a Mávag egyesítése nyomán. 400 000 m²-es területen, 11 gyáregységgel, 20 000 alkalmazottal, 5 milliárd Ft-ot meghaladó éves termelési eredménnyel messze kimagaslott a főv. iparában. – A két összevont gyár közül a *Ganz* tekinthetett vissza régebbi ip.történeti múltra. 1845-ben alapította Budán a svájci születésű Ganz Ábrahám, aki korábban a Pesti Hengermalom öntödéjének vezetője volt. Hét segéddel és egy kúpolókemencével kezdte meg a vasöntést Fleischbauer vízimolnár hagyatékából kölcsönök felvételével vásárolt házában az egykori Kórház, ma Ganz u.-ban. 1848/49-ben a már 60 főt foglalkoztató üzem a honvédsereg részére ágyúkat és lövedékeket gyártott. Az itt öntött ágyúkra rávésték a „Ne bántsd a magyart!" feliratot. 1852-ben elnyerte az orsz. gyár privilégiumot. 1854-ben Ganz kéregöntésű vasúti kerekeire osztrák birodalmi szabadalmat szerzett, melynek révén gyára sikerrel törte át a hazai szűk kereteket, s európai jelentőségre tett szert. 1867-ben bekövetkezett haláláig gyára – a kiépülő vasúti közlekedési rendszerrel összefüggésben – rendkívüli gyorsasággal fejlődött: 7 kúpoló-kemence, 150 korszerű munkagép és 700 munkás jelképezték a fellendülést. Elkészült a 100 000 vasútikocsi-kerék. Végrendelete alapján vagyonának tiszta értéke meghaladta a 2,5 millió osztrák értékű forintot. Életművét avatott kézzel folytatta a lakatoslegényből lett kiváló feltaláló és ip. szervező, a schweinfurti születésű Mechwart András mérnök. A váll. neve ekkor Ganz és Társa lett, majd új pénztőkék bevonása céljából 1869-ben *Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt.* elnevezéssel rt.-vé alalkult. Mechwart világra szóló találmánya, a malomip.-t forradalmasító kéregöntésű malomhengerszék, nemcsak a Ganz hírnevét gyarapította, hanem a bp.-i malomip.-t is naggyá tette. A gazd. recesszió éveiben a Ganz hadianyag-gyártással is foglalkozott. A fellendülés folytatódását jelentette az 1870-es gépvásárlás a szileziai Ratibor-

A Ganz és Társa vagongyárának kovácsműhelye (1865)

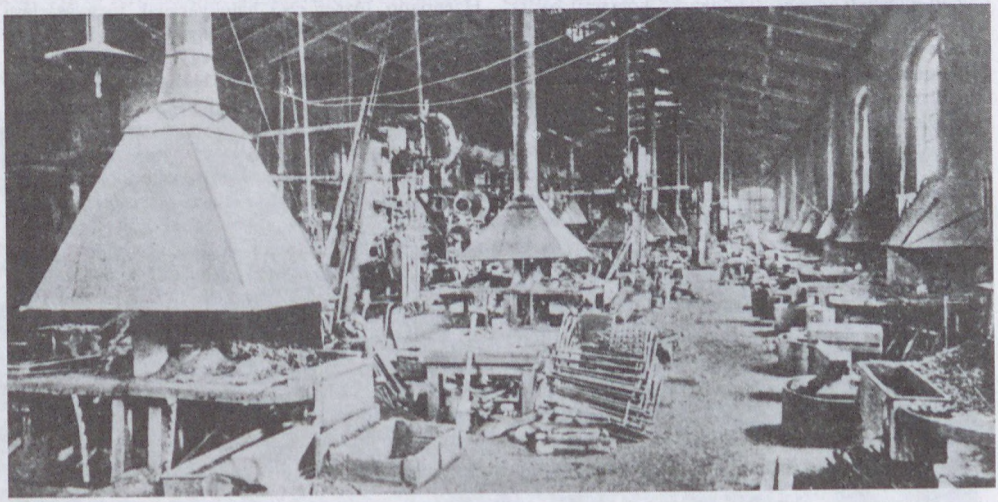

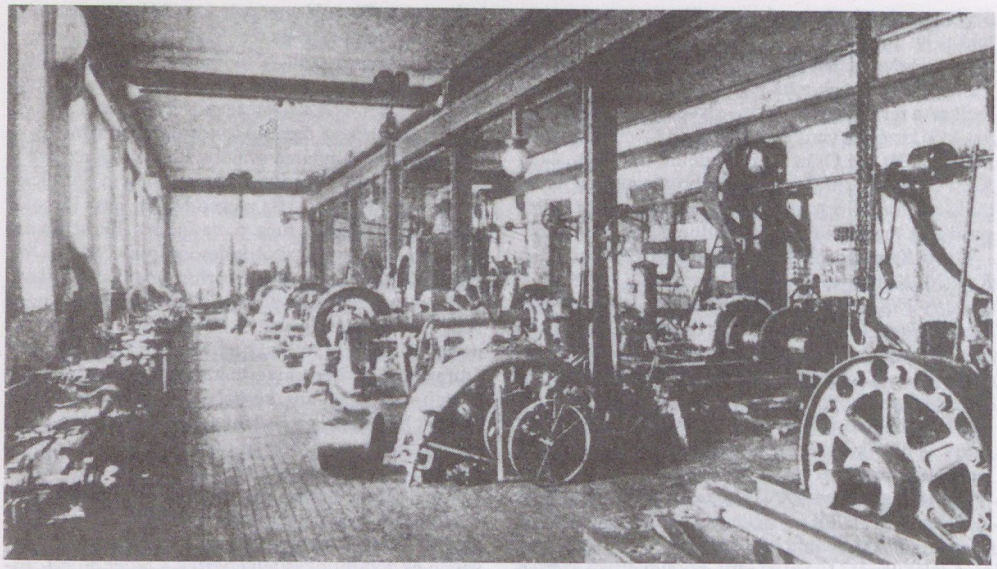

A Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt. villamos osztálya (1895)

ban. 1880-ban a Ganz megszerezte az 1867-ben alapított *Első Magyar Vagongyár Rt.* Kőbányai úti gyárát, amely napjainkban is a váll. központi telephelye. 1878-ban Mechwart létrehozta az Elektrotechnikai Oszt.-t, a később világhírnévre szert tett *Ganz Villamossági Gyár* elődjét. 1887-ben megszerezte a Bécs közelében fekvő Loebersdorfi Gépgyár Rt.-t, 1891-ben a konszernné nőtt vállalkozás nyersvasszükségletének biztosítása céljából a horvátországi Petrova Gorában lévő nagyolvasztót. A századforduló válságos éveiben is folytatódott a Ganz előretörése. 1898-ban felépült az új villamossági gyár, 1911-ben a M. Ált. Hitelbank érdekkörébe tartozó konszern egyesült a Danubius Hajó- és Gépgyár Rt.-vel s jelentősen kibővítve annak 1905-ben Fiumében létesített tengeri hajógyárát, korszerű hadihajók építéséhez kezdett, melyekből 108 db készült el: 20 000 tonnás csatahajó, gyorscirkálók, rombolók és tengeralattjárók, melyeknek gépi berendezése a konszern bp.-i gyáraiban készült. – Az I. vh.-t követően a konszern tevékenysége jelentősen összezsugorodott. Eladták a nagyolvasztót, a tengeri hajógyárat, majd a sziléziai és osztrák üzemeket. Az új országterületen maradt gépip. üzemek a piac szűkülése és az utódállamok gazd. elzárkózása következtében kapacitáskihasználatlansággal küzdöttek. A Hitelbank kezdeményezésére 1927-ben a Ganzba olvasztották be a Schlick–Nicholson Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt.-t, a kistarcsai Gép- és Vasútfelszerelési Gyár Rt.-t és a Lipták és Társa Építő és Vasipari Rt.-t, de ezek a koncentrációk az említett gyárak leállításával, munkásaik elbocsátásával jártak. 1929-ben visszakerült a konszern kötelékébe az 1906-ban kivált villamossági gyár, s a váll. új neve *Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt.* lett. – Az 1929–33. évi gazd. világválság éveiben a konszern vesztesége meghaladta a 60 millió P-t, amit a Hitelbank a fellendülésben bízva fedezett. Az 1930-as évek derekától a Ganz új vezetése sikerrel valósította meg az előrelépést eredményező gyártmányszerkezet-váltást. A Jendrassik György által szabadalmaztatott újrendszerű Dizel-motor, majd az erre alapozott vasúti motorkocsik és motorvonatok, Duna-tengerjáró- és folyami szállítóhajók gyártásának beindulása világpiaci sikereket hozott a Ganznak. – 1946-ban a konszern áll. tulajdonba került, majd 1949-ben szétválasztották az üzemeket. Megalakult az önálló *Ganz Villamossági Gyár*, a *Ganz Hajógyár*, és a *Ganz Vagongyár*. – A *Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak* (MÁVAG) Kőbányai úti gyárát az 1868-ban az újpesti kikötőöbölben Hartmann József első hajógyárának megvásárlása útján létrehozott Magyar–Belga Gép és Hajóépítő Rt. alapította 1869-ben. A kiegyezést követően néhány évvel később jelentkező első gazd. és pénzügyi válság hatására a belga rt. 1870-ben felszámolt. A Kőbányai úti telepet a kincstár szerezte meg, s 1873-ra berendezte ott a M. Áll.vasutak Gépgyárát. 300 munkással kezdtek hozzá a gőzmozdonyok gyártásához. Az első mozdony Mo.-on elsőként, még ugyanazon évben, az 1000. 1896-ban készült el. Vas- és fémöntvényeket, gépeket, gőzkazánokat, lokomobilokat, cséplőgépeket, szivattyúkat, kompresszorokat, darukat és vasszerkezeteket is készítettek. Az 1930-as évektől számítható a Mávagban is a sikeres szerkezetváltás. Autóbuszokat, teherautókat, ezekhez való motorokat és repülőgépeket kezdtek gyártani. A legtöbb jelentősebb hazai híd is a Mávagból került ki. – Fontos szerepet játszott a gyár az 1945 utáni újjáépítésben. 1000 autóbuszt és teherautót hozott rendbe, 3100 új hidat állított fel. Legszebb alkotása az 1964-ben elkészült új Erzsébethíd. 1958

végén beszüntették a gőzmozdonygyártást. – Az összevonást követően a ~ főbb gyártmányai: Dízel- és villamosmozdonyok, motorvonatok (1934 óta több mint 1000 készült), városi villamosok, jármű- és egyéb dízelmotorok, motorcsoportok és telepek, turbinák, szivattyúk, kompresszorok, híd- és vasszerkezetek. 1974-ben megkezdődött a nagyteljesítményű, 5000 LE-s tirisztoros villamos mozdonyok gyártása. Továbbfejlődött a hagyományos vízgépgyártás, amely a hazai igények ellátásán túl állandóan exportot is biztosított. Változatlanul folyt a híd- és acélszerkezetek gyártása. Nagyüzemi csarnokok vasváza, a Kab-hegyi televíziós adótorony, petrolkémiai gömbtartályok és olajip. mélyfúró berendezések kerültek ki a váll.-tól. Éveken át atomerőművi felszerelések és berendezések előállításával is foglalkozott. Nagyobb megrendeléseket hozott az 1973-tól licencvásárlás nyomán beindított felvonógyártás a Hajtómű- és Felvonógyár utóbbi részlegének a ~hoz csatolása révén. A Kőbányai úti telepen korszerű üzemrészleget alakítottak ki, s megindult a Ganz–Schindler rendszerű felvonó-típuscsalád gyártása. A panel-magasházas lakótelepi építkezések befejeződését követően azonban ez a gyártási ág sem hozott új fellendülést a ~ számára. 1976–85 között a ~hoz tartozott a Soroksári Vasöntöde. Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején még komoly beruházásokat végzett. A régi ép.-ek mintegy harmada újjáépült, korszerűsítette a berendezések és gyári felszerelések, gépek jórészét is. A megrendelések száma azonban egyre csökkent. Komoly gondot okozott a fokozódó világpiaci verseny nyomában fellépő árlemorzsolódás, melynek következtében a ~ termelésének hatékonysága és nyereségessége nagymértékben visszaesett. Az óriási kölcsönteher bénítólag hatott az egész váll. működésére. – A fő gondot azonban az okozta, hogy a ~ eltérően történetének számtalan fordulatától, nem volt képes gyártmánystruktúrájának alapvető megváltoztatására. Nem lehetett az 1930-as évekbeli termékeket, még korszerűsítve sem eladni az egyre igényesebbé váló világpiacon. Az új termékekről (atomerőművi berendezések, felvonók) pedig szinte előrelátható volt, hogy csupán rövid életű az igény és szűk piac vár rájuk. – A ~ története során a termelésének nagyobb hányadát kitevő, új műszaki eredményeket megtestesítő gyártmányait zömében külső piacokon értékesítette. Ganz, Mechwart, Zipernovsky, Bláthy, Kandó és Jendrassik nemcsak kiváló ip.szervezők és vez.-k voltak, hanem világviszonylatban is elismert feltalálók. A ~ létezése, prosperálása a belső piac elégtelen volta miatt szoros összefüggésben volt a szakadatlan fejlesztési-feltalálói tevékenységgel. 1947-ben, amikor az államosított Ganz gyár első munkás-vezérig.-ja, Pongrácz Kálmán külföldre kényszerítette Jendrassik Györgyöt, vége szakadt a Ganz fennmaradásához nélkülözhetetlen műszaki alkotó tevékenységnek. Az önálló műszaki fejlesztések elmaradása az 1960-as években látványos kudarcokhoz vezetett. Az 1970-es években bevezetett licencvásárlási gyakorlat sem bizonyult megfelelő orvosságnak. Az 1980-as évekre már hiányoztak azok a gyártmányok, amelyek világpiaci eladása révén a ~ fennmaradása biztosítható lett volna. A csőd, melyet a szovjet megrendelések elmaradása robbanásszerűen felszínre hozott, elkerülhetetlenné vált. – Az 1980-as években a ~ 20 milliárd Ft-os veszteséget halmozott fel. 1987-ben a csőd teljesen nyilvánvalóvá vált, az ip.irányítás a ~at hét váll.-ra és több leányváll.-ra, összesen 18 részre bontotta. 1988-tól az utódváll.-ok Ganz elnevezéssel, elhagyva a Mávag nevet, folytatták egyre csökkenő termelésüket. A gazd. eredménytelenség azután további osztódásokat váltott ki. 1992-ben 13 áll. tulajdonban lévő és két külföldi érdekeltségű – Ganz elnevezéssel üzemelő – cég működött a főv.-ban, zömükben az egykori nagyváll. telephelyén. A *Ganz Vasúti Járműgyár Rt.* 1,1 milliárd Ft-os alaptőkéjét négy bank és az Áll. Fejlesztési Int. adta össze. E cég egy részlegét vásárolta meg 12 millió angol fontért a Hunslet angol vasúti járműgyártó váll., s megalakult a *Ganz-Hunslet Vasúti Járműgyár Rt.* A Ganz Vasúti Járműgyár Rt. időközben 1,2 milliárd Ft-os alaptőkével folytatja működését. A Ganz Gépgyár Váll. *Ganz Gépgyár Holding Kft.*-vé

A Ganz-MÁVAG gyártelepének légifelvétele

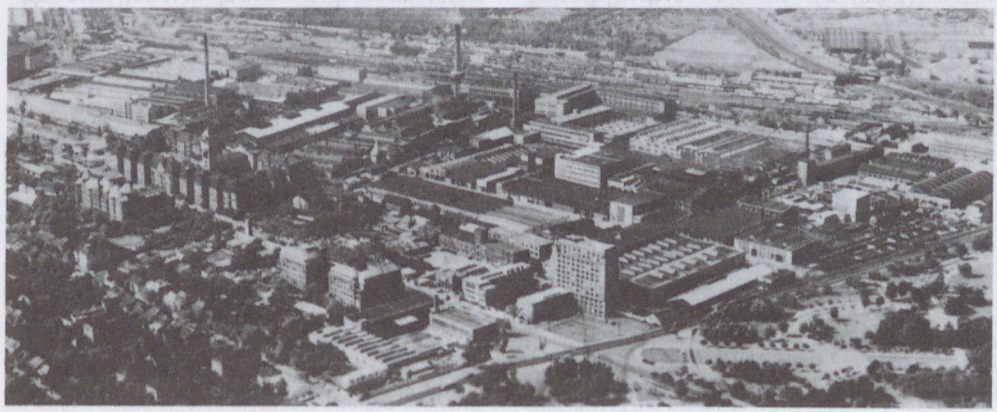

alakult. A belőle alakult kisebb kft.-k: Ganz Energetikai Gépgyártó Kft. 76 millió Ft-os törzstőkével, a Ganz Forgácsoló Kft. 63 millió Ft törzstőkével, a Ganz Motor és Hajtómű Kft. 60 millió Ft alaptőkével s a Ganz Karbantartó Kft. 1 millió Ft alaptőkével. A *Ganz Acélszerkezeti Váll.* tőkéje 1,38 milliárd Ft. Két főv., egy vidéki gyára, két kft.-je, egy-egy külső szerelési oszt.-a, ill. szerelésvezetősége van. A Ganz Szerszámgyár Váll., valamint a Ganz Kovácsoló és Öntöde Váll. folytat még termelő tevékenységet. A három ip. szolgáltató közös váll. tőkéje 1,2 milliárd Ft. Működik még egy automatika kft. és egy elektronikai műszaki fejlesztő leányváll. A Ganz Felvonógyárból alakult meg a *Schindler–Ganz Felvonó Kft.*

Ganz–Mávag Művelődési Központ Acélhang Férfikara: →*Acélhang Dalárda*

Ganz Műszer Művek, *GMM* (XIX. Üllői út 64.): 1964-ben alakult meg Ganz Elektromos Készülékek és Mérőműszerek Gyára néven, mai nevét 1967-ben nyerte. A ~ben három nagy gyártási tradíciókkal rendelkező, villamos elven működő műszerek gyártásával foglalkozó váll. egyesült. A törzsgyár az 1949-ben alakult *Elektromos Készülékek és Mérőműszerek Gyára,* amely Fehér Ferenc hasonnevű váll.-ának, valamint az Engel Károly Elektromos Gyár, az Elketromos Mérőműszerek Gyára, a Thermovalt Üzem és a Siemens–Schurckert mo.-i fiókgyára műszerüzemeinek államosítása és összevonása nyomán jött létre. Jelentős váll.-a a *Ganz Árammérőgyár,* amely a Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. Villám u.-i árammérőgyárának 1950-ben Gödöllőn létesített új telephelyén működik, továbbá a *Közlekedési Műszergyár,* amely a *Marx és Mérei Műszergyár* helyén, több kisebb ip.ági társüzem államosítása nyomán mint *Mechanikai Mérőműszergyár,* 1949-ben alakult. Nevét 1953-ban, a szétválás után nyerte, mikor is a *Mechanikai Mérőműszerek Gyára* kivált és Budára költözött. – 1981-től a Ganz Árammérőgyár (Gödöllő) kivált a ~ kötelékéből s önálló váll.-ként folytatta működését 1989. évi privatizációjáig. A GMM Közlekedési Műszergyár (XIII. Bulcsú u. 7.) és a GMM Alkatrészgyár (Vajszló) megmaradt a ~ kereteiben. Új leányváll.-ként megalakult a Ganz Inform Számítástechnikai Leányváll. – Az 1990-es évek elején a megrendelések nagymértékben visszaestek. A termékszerkezet korszerűsítése és külföldi tőkebevonás céljából alapították meg a Ganz I. A. S. Systems Automatika Rt.-t (1989, alaptőke 27,8 millió Ft), a GGM Electro-Mechanika Kft.-t (1990, törzstőke 1,1 millió Ft) és a korábbi leányváll.-ból a Ganz Inform Számítástechnikai Kft.-t (1991).

Ganztelep: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

Ganz Villamossági Művek (II. Lövőház u. 39.): 1878-ban alapította meg Mechwart András a Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt. villamossági műhelyét a II. Kacsa u. 18. sz. ház udvarán lévő fészerben. Itt kezdődött meg Zipernowsky Károly gyógyszerészből lett gépészmérnök irányításával egy művezető és hat munkás közreműködésével az első hazai egyenáramú gép készítése. A jól sikerült dinamógép 1879-ben több főv. és vidéki ún. próbavilágításon került bemutatásra. 1882-ben az első nagyobb villamosvilágítási tárgyú megrendelések beérkeztét követően a Fő u.-i volt Király-malom ép.-ébe költözött át az üzemmé felfejlődött műhely. – 1883-ban a bécsi elektrotechnikai kiállításon nagy feltűnést keltett az akkor óriásinak számító 150 LE-s váltakozó áramú generátor, majd az 1884. évi torinói kiállításon az Edison cég mögött elnyert második díj. 1885-ben Zipernowsky, Bláthy Ottó és Déry Miksa mérnökök közös találmányaként megszületett a transzformátoros váltakozó áramú szállító- és elosztó rendszer, amely alapját képezte a villamos világítás és a villamos erőátvitel gyorsütemű fejlődésének. A Ganz-rendszer egyik alapvető tényezője lett a világszerte meginduló óriási méretű, ún. második ip. forr.-nak, mely a gőzgép után a villamos energiát tette meg az ip. tevékenység alapjának. – Az új, korszakalkotó találmány megnyitotta a világpiacot a Ganz elektrotechnikai gyártmányai és berendezései előtt. A századfordulóig Ausztriában 20, Olasz- és Spanyolo.-ban 30–30, Németo.-ban 10, hazánkban több mint 30 villamos erőművet, tartozékaikat és hálózatukat létesítette a Ganz. A fentieken kívül Ganz áramfejlesztő telepek voltak Oroszo.-ban, D-Amerikában, Svédo.-ban és Ausztráliában. Elsőként létesült Ganz erőmű Rómában, Milánóban, Marseillesben, Buenos Airesben, Melbourne-ben, Szentpéterváron, Bécsben és 1892-ben Bp.-en. Jelentős szerepe volt a ~nek a villamos energia felhasználását lehetővé tevő műszerek, számlálók és más kiegészítő tartozékok kifejlesztésében és nagyüzemi gyártásának beindításában. A korszerű nagyvasúti villamos vontatási rendszer bevezetésében is úttörő szerephez jutott a Ganz. Sikereket ért el az elektromotorok, főleg az üzemi, közúti, vasúti és bányaüzemi villamos motorok kifejlesztése és gyártása terén is. – 1897-ben készült el a Lövőház u.-i, akkor világszínvonalon álló új elektrotechnikai gyár, ahol 2000-nél több munkás dolgozott. – A századfordulót követően a Ganz gyár életében döntő szerephez jutott a M. Ált. Hitelbank, melynek vez.-i, nem ismerve el a fejlesztő-kutató munka fontosságát a nyereséget biztosító termékstruktúra kialakításában, leállították a kísérletezések folytatásához szükséges összegek folyósítását. A gyár életében oly nagy szerephez jutott kiváló alkotók és feltalálók ezt követően sorra kiléptek a cégtől. 1906-ban a villamossági gyár kivált a Ganz gyárak kötelékéből, és *Ganz-féle Villamossági Rt.* elnevezéssel önállósodott. Az új váll.-ban jelentős szerephez jutott a vetélytárs német AEG cég, melynek érdekeltté tételétől a Hitelbank vez.-i a visszaesett műszaki fejlesztés nyomán csökkenő megrendelések és nyereség növelését remélték. Hamar kitűnt azonban, hogy az AEG részesedését inkább a vetélytárs termelésének visszafejlesztésére s nem fellendítésére használja ki. Az orsz. botrány következtében a Hitelbank nagy veszteségekkel kénytelen volt az AEG-től részvényeit visszavásárolni. Az I. vh. előtt a Hitelbank a Taylor-munkarendszer bevezetésével kísérletezett, így próbálva meg a technikai-műszaki alkotótevékenység mellőzéséből eredő nyereségkiesést pótolni. Ez azonban a tiltakozó munkabeszüntetések sorozatát váltotta ki.

– Az 1920-as években a ~ számára a legfontosabb munkák a hazai villamosítás fejlődéséből adódtak. Készülékek és berendezések sorozatgyártása mellett a bánhidai erőmű és a Bp.–Hegyeshalom vasútvonal villamosítása képezték feladatait. Az 1929–33 közötti gazd. világválság több fontos változást hozott a ~ életében is. 1929-ben az amerikai General Electric vállalt érdekeltséget a villamossági gyár önállóságának felszámolásával létrehozott *Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt.*-ben. A fokozódó megrendeléshiány következtében sok munkást bocsátottak el. A Ganz konszern egykori 20 000 főnyi munkásseregéből az 1930-as évek első harmadára mindössze 5000 fő maradt a három gyárban. Ezekben az években zajlottak le a konszern munkásainak nagyméretű tiltakozó megmozdulásai és sztrájkjai a teljesítményt az egészség rovására a végsőkig kizsigerelő Bedaux-munkarendszer bevezetése ellen. – Az 1930-as évek derekán sikerrel valósult meg a Ganz valamennyi gyárában a termékstruktúra korszerűsítése. A ~nél Ratkovszky Ferenc szabadalmai nyomán az új feszültségszabályozók s korszerűsített standard cikkek gyártása hozta meg a kilábalást a válsághelyzetből. – 1945-ben a főv. ostroma során elpusztult a Lövőház u.-i gyár. 1946-ban a Ganz konszern áll. kezelésbe került. Az újjáépítés az első 3 éves terv időszakában, 1949-re fejeződött be. Közben az áll. tulajdonba került váll. *Ganz Villamossági Gyár* elnevezéssel újból önállóvá alakult át. 1953-ban a gyár nevét *Klement Gottwald Villamossági Gyár*ra változtatták. A termelést az ország széles körű villamosításának, új erőműveinek szükségletei biztosították. 1960-ban a termelés értéke a váll. beruházások, a termelékenység növelése és a nagyszámú bel- és külföldi megrendelés nyomán az 1938. évi színvonalat hétszeresen haladta meg. – 1962-ben a cseh kommunista vezér nevét elhagyták, s a váll.-hoz csatolták a bajai, a szolnoki s később a kalocsai új villamossági gyárakat. A gyár új neve ~. Legfontosabb termékei: a Ganz-Mávaggal kooperációban 3000–6000 LE-s villamos nagyvasúti mozdonyok elektromos berendezései, 600–1000 LE-s dízel-elektromos mozdonyok; az Ikarus Autóbuszgyárral kooperációban trolibuszok elektromotorjai, közúti villamosok elektromos tartozékai, más villamos felszerelési tárgyak, turbógenerátorok, transzformátorok, nagyteljesítményű megszakítók és porszívók. – Az 1970-es évektől a ~ területén is szembeötlővé vált a saját fejlesztésű termékek hiánya. Megkezdődtek a licencvásárlások. 1970-től az olasz Fiat céggel kötött kooperációs szerződés alapján újra fellendült a speciális középteljesítményű turbógenerátorok gyártása. A Kelenföldi Hőerőmű részére gyártott, olasz turbinával meghajtott gép után több mint 40-et szállított a két cég Közel-Keletre és Finno.-ba. A ~ turbógenerátor hűtési rendszerét a francia Alsthom és a svéd Asea cég is átvette. A gázturbinás Fiat kooperáció mellett a Grandi Motori Trieste céggel dízelhajtású generátorok szállítására vonatkozó kooperációs szerződést kötöttek. A hazai energiaellátás szempontjából volt fontos az egykori Gagarin Hőerőműhöz szállított három db 220 MW-os és két 100 MW-os turbógenerátor gyártása 1972-ben. A tiszai Kiskörei Erőmű négy csőturbinás generátorának forgórészeit is a ~ szállította. A transzformátorgyártás területén a hálózati elosztó transzformátorok mellett nagyteljesítményű erőművi géptranszformátorokat is gyártottak. 1977-ben készült el az első 400/132 KV-os háromfázisú transzformátor. Az évtized végére hét db 750/420 kV-os transzformátor készült el az egykori Szovjetunióból érkező energia fogadására létesített albertirsai alállomásra. – A ~ 1976-ban vette át a munkahiány miatt megszüntetett Bp.-i Mezőgazd. Gépgyár óbudai telepét, a volt Roessemann–Harmatta gyárat, és nagyfeszültségű készülékek gyártására alkalmas üzemmé rendezte be. – A járműgyártás területén 1983-ban befejeződött a Ganz-Mávaggal kooperációban készített szilícium-egyenirányítós mozdonyok 400 db-os szériájának gyártása. 1975-től indult ugyancsak az említett cégekkel kooperációban az 5000 LE-s tirisztoros MÁV-mozdonyok gyártása, melyekből már több mint 100 közlekedik az ország vasútvonalain. Az 1980-as évek közepére elkészült a korszerű elektronikával felszerelt első m. villamos tolatómozdony. Néhány száz korszerű városi villamos gyártását követően a BKV az egyszerűbb és olcsóbb cseh Tátra-villamosok beszerzése mellett döntött, véget vetve az újraéledő ágazati termelésnek. Nem sikerült a bp.-i metrószerelvények szállításának elnyerése sem. Bár a Ganz metrókocsi prototípusa áramtakarékosabb és korszerűbb volt, mégis az olcsóbb szovjet metrókocsikat importálták. – Az export terén születtek a régi időkre emlékeztető sikerek. A szarajevói olimpia alkalmából 50 komplett háromrészes, fővonali és elővárosi közlekedésre alkalmas villamos motorvonatot szállított jugoszláv megrendelésre. Hasonló kocsiszekrénnyel, de 1000 mm-es nyomtávú forgóvázban elhelyezett meghajtással hat komplett vonatot szállítottak Tuniszba. A millenniumi földalatti vasút 1975-ös rekonstrukciója alkalmából saját tervezésű háromrészes villamos vonatokat szállítottak. Az 1980-as évek közepén a MÁV rendelt a Bp.–Szob nagyforgalmú vasútvonal részére villamos motorvonatokat. – A vasútbiztosító berendezések gyártását 1976-tól újra programba állította a ~. Ilyen elemekből épült ki a D-balatoni központi forgalomirányító rendszer, amely más célokra, mint pl. vízmű-, kohászati folyamat- és ip. termelési irányítás is alkalmas volt. – A részeredmények ellenére a ~ hatékonysága egyre csökkent. A döntő fontosságú belföldi megrendelések aránya 1991-re elenyésző mennyiségűre esett vissza, nagyobb exportszállítás nem volt kilátásban. E helyzetből külföldi tőkebevonással próbáltak kilábalni. Az áll. érdekeltségű olasz Ansaldo Sp. A. váll.-tal aláírt megállapodás nyomán 1991-ben megkezdte működését a *Ganz–Ansaldo Villamossági Rt.*

Garabonciás Diák: →*élclapok*

Garády Sándor (1871–Bp., 1944): régész. Pályáját a MÁV-nál kezdte mint kultúrmérnök. A Tanácsközt. idején tanúsított magatartásáért kényszernyugdíjazták. 1931-től jelentős régészeti tevékenységet folytatott a középkori Nyék és Mátyás kir. vadaskertjének feltárásával, továbbá a középkori Buda topográfiájának kutatásával. Legtöbb műve 1931–34 között a Tanulmányok Budapest múltjából

(I–III., Bp.) c. gyűjteményben jelent meg: *Mátyás király budai vadaskertje; Mátyás király budanyéki kastélya; A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki páloskolostor.*

Garai Gábor (Bp., 1929–Bp., 1987): költő, Kossuth-díjas (1965), Pro Arte-díjas (1970), József Attila-díjas (1959, 1963). A bp.-i közgazd.tudományi egyetemen és a tudományegyetem bölcsészkarán tanult. Az Európa Könyvkiadó szerk.-je, az *Élet és Irodalom* c. hetilap rovatvez.-je, majd szerk.-je (1960–64), 1972-ben az Írószöv. főtitkárh.-e, 1976–82 között főtitkára, az *Élet és Irodalom* főszerk.-h.-e. Költészetében hangsúlyos szerepet kap a Nap-hegyi, a tabáni, a Gellért-hegyi táj élménye. (*Írás a falon*, Bp., 1969; *Gyönyörűségem s gyötrelmem Budapest*). *Legszűkebb hazám* c. verskötetének (1985) helyszíne a Várdomb Ny-i lejtőjétől a Mészáros u.-ig terjedő budai táj. 1982-től haláláig a *Látóhatár* főszerk.-je. A *Budapest* c. folyóirat szerk.biz.-ának tagja.

Garancia Biztosító Rt. (V. Semmelweis u. 17.): 1988-ban kezdte meg működését, az egész országra kiterjedő biztosítási tevékenységre jogosult int.-ként. Részvényesei közé tartozik a HB, az MHB Rt., az OTP. A ~ az élet-, személy-, vagyon- és felelősségbiztosítás művelésére kapott engedélyt. Fő profilja a hitelekhez kapcsolódó biztosítások terjesztése, eladása. Csak belföldre szóló biztosításokat köt. A ~ piaci részesedése hozzávetőlegesen 2%. A ~ Bp.-en három, a megyeszékhelyeken 19 képviseleti irodát nyitott. Üzleti tevékenységük sajátossága, hogy a biztosítási tevékenység döntő részét – megbízás alapján – a különböző pénzint.-ek, elsősorban az OTP és az MHB Rt. végzik. Az alapító részvényes bankokon kívül a ~nek az alábbi pénzint.-ekkel van olyan megállapodása, amelynek alapján a hitelt felvevő ügyfelek a bank irodájában biztosítást is köthetnek: *Orsz. Takarékpénztár, M. Hitel Bank Rt., Bp. Bank Rt., OKHB Bp.-i Ip. és Kereskedelmi Főoszt.-a, Dunabank Rt., Mezőbank Rt., Takarékbank Rt., Takarékszövetkezetek.*

Garas u. (II. Trombitás út–Marczibányi tér): **2. sz.:** lh. (Peterek, 1923). – **4. sz.:** lh. (1939). – **6. sz.:** szecessziós lh. – **8–10. sz.:** (Málnay Béla, 1922). – **12. sz.:** villa (Wellisch Andor, 1914). – **16–18. sz.** (Fillér u. 26.) lh. (Bauer Emil és Guttmann Gyula, 1910).

Garay János (Szekszárd, 1812–Pest, 1853): költő, lapszerk. 1829-től először az orvosi, majd a bölcsészeti kar hallgatója a pesti egyetemen. 21 éves korától folyóiratok és napilapok szerkesztésében vett részt. 1835-ben megalapította a *Pesti Drámai Egy.*-et. 1845-től az Egyetemi Könyvtárban könyvtártiszt, közben 1848–49-ben a pesti egyetemen a m. nyelv és irodalom tanára. Tanulmányt írt *A magyar írók s irodalom Pesten ötven év előtt és most címmel.* ~ az első költő, aki Pest és Buda különbözőségét szavakba foglalta *Útiképek* c. versében.

gárdaház: az I. Úri u.-ban a helyőrségi templom közelében volt. A ~ról Kazinczy írt naplójában. Le is rajzolta az ép.-et, azonban a rajz az idők folyamán elveszett. Ebben az ép.-ben voltak elhelyezve a József-gránátosok a 19. sz.-ban.

Gárdonyi Albert (Eperjes, 1874–Bp., 1946): történész. 1911-től a Főv. Levéltár munkatársa, 1914–35 között vez.-je. Bp. múltjával, településtörténetével, nagyvárossá fejlődésével foglalkozott: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Különös tekintettel Budára és Pestre* (Bp., 1917); *Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből (1873–1923)* (Bp., 1925); *Régi pesti könyvkereskedők* (Bp., 1930); *A Krisztinaváros település története* (Tanulmányok Budapest múltjából, III., Bp., 1932–36); *Buda középkori helyrajza* (Tanulmányok Budapest múltjából, IV. 1932–36); *Pest városa a középkor alkonyán* (Tanulmányok Budapest múltjából, VI., Bp., 1938); *Középkori települések Pest határában* (Tanulmányok Budapest múltjából, VIII., Bp., 1940); *Buda és Pest a tatárjárás előtt* (Bp., 1941); *Régi budavári házak* (Tanulmányok Budapest múltjából, X., Bp., 1943); *A hétszázéves Budapest* (Bp., 1944).

Gárdonyi Géza (Agárd, 1863–Eger, 1922): író, újságíró. A vidéken, Győrött, Szegeden, Aradon élő újságíróra Mikszáth Kálmán irányította a főv. lapszerk.-k figyelmét. 1891-ben került Pestre. Feszty Árpád történeti körképváll.-ának titkári állását töltötte be. 1892–97 között a Magyar Hírlap pol. riportere volt. Rövid ideig az *Új Idők* irodalmi rovatának segédszerk.-je. Ebben a folyóiratban négy regénye jelent meg folytatásokban *(A kékszemű Dávidkáné; Ábel és Eszter; A múlt velünk él; Finum Ilka)*. Ott volt *A Hét* alapítói között. *Argyrus* c. librettójával elnyerte a Műbarátok köre pályadíját. De igazán csak *Göre Gábor* parasztfigurázó könyveivel aratott sikert. A pesti újságírói robottól elkeseredve 1897 nyarán végleg vidékre, Egerbe költözött. Az *Isten rabjai* c. regényének írása közben többször járt Pesten, a Margit-szigeten, a hajdani domonkos kolostor tanulmányozása végett. Szobra a Bartók Béla út–Bercsényi u. sarkán áll (Horvay János, 1933).

Gáspár Tibor (Székesfehérvár, 1929–): építész, Ybl-díjas (1963). Diplomáját a bp.-i műegyetemen szerezte meg (1951). 1953-tól a Bp.-i Városépítési Tervező Váll.-nál, 1957-től a Főv. Tanács Városrendezési és Építési Főoszt.-án dolgozott. A főv. építészeti kultúráját emelte lakótelepek (Fiastyúk u.-i, Árpád hídfői; zuglói; őrmezei), és isk.-k (Czakó u., Mátyásföld) tervezésével.

Gasse: →*Wesselényi u.*

Gazdagrét (XI. ker.): a Budaörsi úttól É-ra elhelyezkedő, dűlőkkel szabdalt lejtős térszín. Az 1980-as évekig beépítetlen területen lakótelep építése kezdődött (→*Gazdagréti lakótelep*).

Gazdagréti lakótelep (XI. ker.): Bp. Ny-i kapujában épült a Budaörsi út–Gazdagréti út–Szurdok u.–Nagyszebeni út–Rétközi u. által határolt 90 ha mozgalmas domborzatú terepre. 1970-től kezdődően több alkalommal készült rendezési, beépítési terv. A Főv. Tanács 1980-ban hagyta jóvá a jelenlegi beépítés alapját képező rendezési tervet és 1982-ben fogadta el a beruházási programot. – A beépítési terv alapján győri és bp.-i házgyárak termékeiből összesen 5500 lakás épült többszintes középmagas ép.-ekben. Két ált. isk. (összesen 44 tanterem), 600 gyerek részére óvoda, két bölcsőde, gyógyszertár és orvosi rendelő készült. Összesen közel 3000 m² kereskedelmi és szolgáltató létesítmény mellett a lh.-ak

A Gazdagréti lakótelep

földszintjén 1786 m² diszponibilis helyiségben van lehetőség kisebb boltok és más, a lakók által igényelt létesítmények elhelyezésére. Tervező Jurcsik Károly. A lakótelephez kapcsolódóan az ittlakók kezdeményezésére r. k. templom és plébánia is épül.

Gazdasági Bizottság: Pesten, Budán és Óbudán is működött, de nem teljesen azonos feladattal és hatáskörrel. Pesten az Udvari Kamara 1777-ben kiadott rendelete alapján alakult meg a választópolgárság tagjai közül. A pesti biz. elnöke a polgármester, tagjai: két tanácsnok, egy jegyző, a számvevő, a kamarás (pénztáros), a városgazda, a földmérő (mérnök), a „szószóló", ennek két segédje és több választott polgár. A biz. a város gazdálkodását érintő kérdésekkel foglalkozott a tanács végleges állásfoglalása és határozathozatala előtt. Ezért üléseiről jegyzőkönyv készült, amelyet a biz. javaslatával együtt a tanács elé kellett terjeszteni. – Budán 1787-től 1871-ig működött ~, és katonai beszállásolási ügyekkel is foglalkozott, s ezért *Wirtschafts und Quartier Commission*nak hívták. – Óbudán 1849–73 között tevékenykedett ~, de csak 1861-ig volt jelentős szerepe. Az abszolutizmus ideje alatt a Budához csatolt Óbuda 1861-ben visszanyerte önállóságát, s ettől kezdve minden fontosabb gazd. ügyben a képviselőtestület és a tanács határozott. A ~ itt elsősorban a községi tulajdonban levő ép.-ek, mészárszékek, kocsmák, szántóföldek, legelők bérbeadásával és a községi számadások felülvizsgálatával foglalkozott, ami 1848 előtt a *külső tanács* feladata volt.

Gazdasági és Műszaki Akadémia, *Vörös Akadémia:* ip. és gazd. vez. szakemberek (váll.-vez.-k) képzését ellátó, különleges felsőfokú tanint. 1949-ben hozták létre, amikor az első ötéves terv megvalósítása érdekében fokozni kívánták a felsőfokú gazd. és műszaki szakképzést. A megszűnt Tőzsde Szabadság téri palotájában elhelyezett intézmény kiegészítette a gazd. és műszaki felsőfokú int.-ekben folyó szakképzést, mert rövidített tanulmányi idejű, különleges szakirányú felsőfokú oktatás ideiglenes bevezetését tette lehetővé. Az új főisk. a gazd. életben már működő, az éppen államosított ip.-ból vez. állásokra kiszemelt, politikailag megbízható, de a szükséges felsőfokú ismeretekkel még nem rendelkező személyek képzését igyekezett biztosítani. 1953-ban szüntették meg.

Gazdasági Szaktanárképző Intézet: a két vh. közti időszakban az ip., kereskedelmi és mezőgazd. középfokú oktatási intézményekben oktató tanerők képzésére szolgáló különleges intézmény. 1898-ban *Kereskedelmi Iskolai Tanárképző Intézet* létesült, majd 1920-ban a Közgazdasági Kar létesítésekor ez *Felső Kereskedelmi Iskolai Tanárképző Intézet*té alakult át. 1924-ben, ill. 1935-ben szabályozták a mezőgazd. és az ip. középfokú isk. tanárok képzését is. Addig okl. gazdák vagy mérnökök tanítottak tanári képesítés nélkül. Az 1936. évi 25 429. sz. min. rendelet felállította a József Nádor Műszaki és Gazd.tudományi Egyetem Közgazd. Karán belül a ~et. A ~ tagjai közgazdász hallgatók voltak, de kiegészítő képzés céljából okl. közgazdák, mezőgazdák és mérnökök is beiratkozhattak. – 1945 után az idézett szakok pedagógusképzése a megfelelő egyetemeken folyt tovább, így a ~ feleslegessé vált és megszűnt. – *Irod.* Somogyi József: Hazánk közoktatásügye (Bp., 1942).

Gázgyári Színház: →*óbudai színjátszás*

Gázművek Sport Egyesület: Bp. Főv. Gázműveinek sportegy.-e. 1921-ben a Semmelweis u.-i önképzőkörben alakult meg. Kezdetben csak a gyár kulturális céljait szolgálta. Néhány év múlva az Óbudai Gázgyár területén sporttelepet épített, és labdarúgó szakoszt.-t alakított. További létesítményei a dunai népszigeti csónakház, s a Tapolcsány u.-i gáztelepen létesített teniszstadion. A ~ kiemelkedő szakoszt.-ai a sportlövészet és a torna. Itt kezdett el versenyezni a műkorcsolyázó Szekrényessy testvérpár, a labdarúgókapus Zsák Károly és az atléta Sir József is. 1945 után is elsősorban tömegsporttal foglalkozott a klub. Egy minőségi szakoszt.-a viszont igen jelentős; itt és a Bp. Építőkben vált modern sporttá Mo.-on a sportakrobatika.

gázszolgáltatás: Pest városában 1856. dec. 24-én indult meg. 1855-ben a *Triesti Általános Osztrák Gáztársulat* építette a Lóvásár (ma VIII. Köztársa-

Az első gázgyár (1856)

ság) téren az első gázgyárat. Az első gázlámpák a Kerepesi (ma Rákóczi) úton és a Belváros u.-iban gyúltak ki: a gázt jórészt közvilágítási célokra használták. 1866-ban készült el a budai gázgyár a mai II. Margit krt. és Kisrókus u. sarkán. 1878-ban Újpesten, majd 1883–84-ben a Soroksári úton létesült gázgyár, melyeket az *Óbudai Gázgyár* üzembe helyezése után megszüntettek, de mint elosztók továbbra is üzemben maradtak. A századfordulóig a csőhálózat hossza 434 km-re, a fogyasztás több mint 50 millió m³-re nőtt. – 1909-ben a főv. a gázműveket községi tulajdonba vette, megalakult a *Budapest Székesfőváros Gázművei*. 1913-ban elkészült az új *Óbudai Gázgyár*. A csőhálózat hossza az I. vh. végéig csaknem 800 km-re, a gázfogyasztás 105 millió m³-re nőtt. A vezetékes gázellátás a város legsűrűbben lakott ker.-eiben teljesnek volt mondható, míg Angyalföld, Kőbánya, a Ferencváros D-i része, Kelenföld és Óbuda, valamint a budai hegyvidék hálózata igen csekély kiterjedésű volt. A peremtelepülések közül egyedül Újpest kapcsolódott a főv. hálózathoz 1872-ben. A csőhálózat hossza 1943-ig 1007 km-re, a fogyasztás csaknem 140 millió m³-re nőtt. A hálózat fejlesztése főleg a hiányos ellátottságú ker.-ekben történt, s bekapcsolódott a hálózatba Kispest is. Bp. ostromakor a gázszolgáltatás közművei súlyosan megrongálódtak. A gáztartályok és a dunai összekötőcsövek teljesen, a csőhálózat 40%-a, a közvilágítási hálózat és felszerelések 85%-a, a fogyasztókészülékek 25%-a, a gázgyári berendezések 20%-a elpusztult. Az újjáépítés több éven át tartott. – A gáztermelés kezdetben elmaradt az igények mögött, de az új beruházások és létesítmények, mint pl. a D-zalai földgáz felvezetése, a Dunaújvárosi Kokszolómű kamaragáz-feleslegének a főv.-ba juttatása, a földgázprogram megvalósítása keretében épült *albertfalvai* (1961), és *kőbányai földgázbontó* állomás (1963) révén lehetővé vált a termelés gyors növelése. 1970-ben a fogyasztás már meghaladta a 900 millió m³-t, ami több mint ötszöröse az 1943. évi maximumnak. A gázfűtéssel rendelkező lakások száma 97 ezer volt (1971). Ha a propán-bután palackos gázt használó kb. 99 ezer fogyasztót is figyelembe vesszük, úgy a főv. háztartások több mint háromnegyede részesült gázellátásban. – A főv. ~ fontos változása volt, hogy 1984-ben leállt a szénalapozású városigáz-gyártás az Óbudai Gázgyárban. Ezzel összefüggésben a szolgáltatott gázenergián belül, a magasabb kalóriaértékű földgáz részesedése a korábbi egyharmadról 90%-ot meghaladó mértékűre nőtt. – 1985-ben 303 460 lakásban volt gázfűtés, arányuk elérte a 38%-ot. – A megnövekedett volumenű ~t az elosztóhálózat fejlesztése tette lehetővé. Egész sor új földgázüzem, bontó- és tározótelep építése vált szükségessé, csakúgy, mint a hálózat és a fogyasztóberendezések átállítása a nagyobb kalóriatartalmú

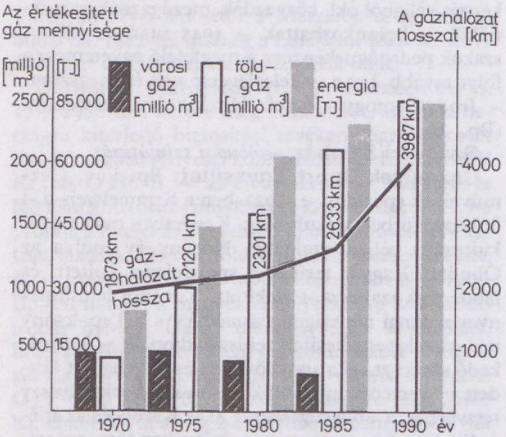

Az értékesített gáz mennyisége és a gázhálózat hossza 1970–1990 között

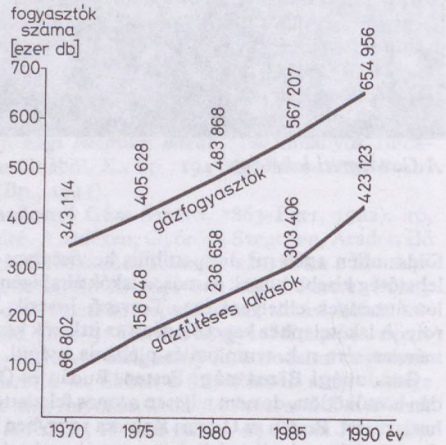

A gázfogyasztók száma és a gázhálózat hossza 1970–1990 között

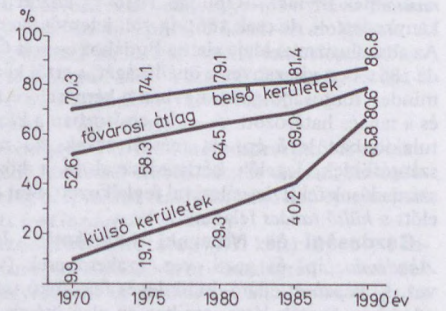

A gázszolgáltatás területi megoszlása 1970–1990 között

földgáz használatára. – A teljes mértékű gázfűtésre történő átállás 1971–75 között, majd az 1971-ben megkezdett földgázra átállítás 1988-ban fejeződött be. Ez lehetővé tette az elöregedett, rossz állapotú, és a gázszivárgást is lehetővé tevő csőhálózat és városigáz-termelő berendezések leállítását, és egyben környezetszennyezést csökkentő hatása is volt. Jelenleg a bp.-i lakások 75%-ában van vezetékes gázellátás, ami megfelel a fejlett országok átlagának. 1989-ben a vezetékes gázfogyasztók száma 639 189 volt. Ebből 621 410 háztartási, 17 779 kommunális és ip. fogyasztó. A *Fővárosi Gázművek* feladata a ~ biztosítása, az üzemzavarok elhárítása, a gázellátás fejlesztését szolgáló hálózatépítési munkák elvégzése. A fogyasztók eseti megrendelései alapján gázszerelési munkákat is végez.

GELKA: →*Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat*

Gelléri Andor Endre (Bp., 1907–Wels, Ausztria, 1945): író, Baumgarten-díjas (1934). Az óbudai Árpád Gimn.-ban hat oszt.-t végzett, majd vas- és gépip. szakmát tanult, és elvégezte 1925–28 között a bp.-i áll. felsőbb iparisk.-t. Az 1930-as évek elején a Kir. Gőzmosodában (Magyar u. 6.) dolgozott. Erről a mosodáról szól *A nagymosoda* (Bp., 1931) c. regénye. 1937-től néhány évig a Kispesti Textilgyárban volt tisztviselő. Novelláinak színhelye Bp., hősei munkások, munkanélküliek, csavargók, diákok, kispolgárok. Regényes önéletrajza: *Egy önérzet története* (Bp., 1957). Az 1920–30-as években a Timár utca 24. sz. házban lakott, munkatáborba hurcolásáig a Beszterce u. 2.-ben (emléktábla). Nevét Rákosszentmihályon (XVI. ker.) u. őrzi.

Gelléri Mór (Apátfalva, 1854–Bp., 1915): ip. szakíró, az Orsz. Ip.egy. ig.-ja. Több ip. szaklap, napilap, ip.ügyi és kiállítási rovatának szerk.-je. Bp.-en rendezett kiállítások indítványozója, szervezője (Orsz. Nőipari Kiállítás, 1881; az ezredéves kiállítás titkára, 1896 stb.). Szorgalmazta a Kereskedelmi Múz. létesítését. A m. szabadkőműves nagypáholy főtitkára (1899), a m. szakírók egy.-ének elnöke (1902). – Bp.-re vonatkozó m.: *Budapest a kiállítás alatt* (Fővárosi kalauz és tájékoztató, Bp., 1885); *Az 1885 budapesti országos általános kiállítás munkakiállításának júl. 1.–aug. 10. katalógusa* (Bp., 1885).

Gellért Oszkár (Bp., 1882–Bp., 1967): költő, publicista, szerk., Kossuth- (1949) és Baumgarten-díjas (1933, 1934). 1902-től 14 éven át a *Pesti Hírlap* vezércikkírója. 1913-ban a *Magyar Géniusz* szerk.-je, a *Nyugat*nak megalakulásától munkatársa és 1920–41 között szerk.-je, a Nyugat könyvkiadó alapítója és szervezője. A Tanácsközt. idején a kormányzótanács sajtóirodáját vezette. *Kortársaim* (Bp., 1954) és *Levelezésem a kortársaimmal* (Bp., 1955) c. visszaemlékezései a bp.-i irodalmi élethez is nyújtanak adatokat.

Gellért Gyógyfürdő és Szálló (XI. Gellért tér 1.): a fürdő helyén valamikor a feltörő víz által alkotott iszapos mélyedés terült el. A természetes előtörésű számos, átlag 46 °C-os meleg forrás már az Árpádok korában és a török időkben nagy, nyílt medencéjű fürdőt táplált. II. András a pestis elleni védekezés céljából kórházat állíttatott a gyógyerejű források fölé. A török időkben az Acsik ilidzse nevű termálfürdő állott a helyén. Vizének gyógyerejéről Evlija Cselebi török világutazó is megemlékezett. Gyógyvizét nyolcféle megbetegedés kezelésére tartották hatásosnak. Messze földről felkeresték a gyógyulni vágyók. Finom iszaptartalma miatt *Sárosfürdő*nek nevezték. Buda visszafoglalása (1686) után

A Gellért Szálló

A Gellért Szálló hullámstrandja

kincstári tulajdon lett. I. Lipót háziorvosának ajándékozta, aki a romok fölé új ép.-et emelt. Fia, Illmer Károly 1718-ban eladta a fürdőt Buda városának. A város 1809-ig birtokolta, majd átalakítva adta el Sagits Istvánnak, akitől húsz év múlva Koischor Szilárd vásárolta meg a kis egyemeletes, rozzant fürdőt. Ő 1832-ben kastélyszerű ép.-et emeltetett helyébe, területét is kibővítette. Közös fürdőhelyisége egyszerre 200 ember fürdőzését tette lehetővé, ezenkívül kisebb fürdő- és lakószobák is rendelkezésre álltak. A Ferenc József (ma Szabadság) híd építése miatt 1894-ben több más ép.-tel együtt a fürdőt is lebontották, telkét kisajátították, és a források ismét a város tulajdonába kerültek. A régi fürdő helyett a főv. – céltudatos fürdőpol.-ja jegyében – nagyszabású fürdőt és gyógyszállót hozott létre. Az építkezés 1912–18 között folyt. Tervezői Sebestyén Artúr, Hegedűs Ármin és Sterk Izidor voltak. A ~ gyógyberendezése, kitűnő radioaktív mészhidrokarbonátos gyógyvize révén – melyből a források ezer litert adnak percenként – akkor Európa egyik legkorszerűbb létesítménye volt, ahol 3500 fürdőzőt lehetett kiszolgálni naponta az összes részlegben. Harmincágyas kórháza is volt. – A II. vh. komoly károkat okozott az ép.-ben és felszereléseiben. 1945-ben szobáinak egy részét, 1961-ben a Dunára néző oldalt újították fel. – Az 1980-as újabb felújítást követően a szálloda 138 egyágyas, fürdőszobás v. zuhanyzófülkés, 83 kétágyas, fürdőszobás szobával és 14 lakosztállyal rendelkezik. A bútorokat szobánként külön tervezték. Éttermei ma is őrzik azt a gasztronómiai hírnevet, amelyet Gundel Károly alapozott meg. Duna-termében a magyaros és nemzetközi konyha különlegességeit szolgálják fel. A földszinten söröző-étterem és cukrászda-eszpresszó található. A félemeleten különböző méretű, művészi kiképzésű különtermek egész sora van. Nevezetesek a ~ látványos báljai és szilveszterestjei. – A ~t ma is gyógyszállóvá avatja a vele egybeépült gyógyfürdő. A termálfürdő mellett nyitható tetejű pezsgőfürdő, parkkal, napozókkal övezett hullámfürdő található. – *Irod.* Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása. I–III. kötet (Bp., 1934); Magyarország gyógyfürdői, gyógyhelyei és üdülőhelyei (Bp., 1962).

Gellért-hegy (I., XI. ker.): a →*Budai-hegység* legkeletibb, aszimmetrikus rögdarabja (235 m). K-i oldala meredek sziklafallal emelkedik ki a Duna jobb partján, Ny-i része (→*Kis-Gellért-hegy*) lankásan ereszkedik le a Németvölgyig. Fő tömege →*dolomit*, amely a Duna Ny-i partján meredeken szakad le, majd a pesti oldalon a felszín alatt lépcsőzetesen egyre mélyebbre süllyed. A Városligetet alatt már közel 1000 m mélyen van. A ~ K-i oldalán fiatal üledékes rétegek (budai márga, lösz) is megtalálhatók. A ~ D-i oldalán nyílik a →*Gellért-hegyi-barlang*. A hegy lábánál tektonikus törésvonal mentén gyógyhatású melegforrások fakadnak (*Rácz, Rudas, Gellért fürdő*). A ~ kedvező földrajzi fekvése következtében az i. e. 4. sz.-tól lakott terület. D-i lejtőjén kelta oppidum állt, D-i lejtőjén az 1930-as években eraviscus település maradványait tárták fel. A honfoglaláskor fedezték fel, hogy a ~ lábánál van a Duna egyik legkedvezőbb átkelési pontja, ez későbbi fejlődésére is nagy hatással volt. Korábban Pesti-hegynek (Mons Pestiensis) hívták. A 15. sz.-

A Gellért Szálló pezsgőfürdője

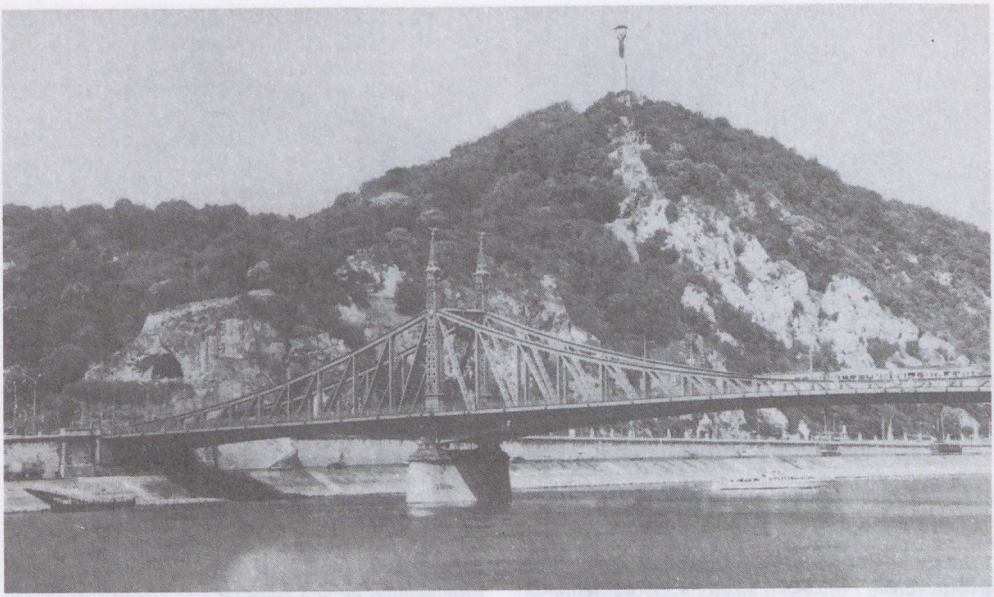

A Gellért-hegy

tól kezdték Szent ~nek nevezni a monda szerint 1046-ban itt vértanúhalált halt püspökről. A török hódoltság idejéig kápolna volt a tetején, majd a törökök palánkvárat építettek a helyén, ami a 18. sz.-tól üresen állt. A 16. sz.-ban a palánkvárról kaphatta német nevét (Blocksberg). A ~hez több babona (→*gellérthegyi boszorkányok*) és népszokás fűződik. A 18. sz.-tól kezd egyre népszerűbb kirándulóhellyé válni, és ekkor alakult ki a *gellérthegyi búcsú* hagyománya is. A ~ D-i, lankás, napsütötte lejtője évszázadokon keresztül kiváló szőlőtermő vidék volt, erre utalnak a későbbi u.nevek (Szüret u., Somlói út, Villányi u.). 1860-ban Vincellérképző Isk. nyílt a mai →*Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem* helyén. 1815-ben csillagvizsgálót építettek a ~i erőd romjainak helyén, ami 1849-ben, Buda ostromakor megsemmisült. Néhány évtizedig innen jelezték Pest és Buda templomainak a delet. A reformkorban Széchenyi István nemzeti pantheont (→*Üdvleldét*) tervezett ide, és a kopár hegy parkosítását is szorgalmazta. 1851-ben Haynau építtetett fel egy várat, a mai →*Citadellát*. A ~ a 19. sz. második felére elvesztette erőd jellegét, így vele együtt a Citadella is. A század végén már a lebontását tervezték, és hamarosan a főv. birtokába került. – A 20. sz. elején a ~ D-i részének benépesülését meggyorsította az a tény, hogy a Citadella mint erőd megszűnt, s így a hegy „civillé" vált, ill. hogy a filoxéra következtében kipusztult szőlő rengeteg területet szabadított fel. A korábbi tervekből csak a hegy parkosítása valósult meg: 1873-tól 30 000 facsemetét ültettek el itt. A századforduló éveiben a ~en és környékén az FKT irányításával jelentős rendezési munkálatok folytak. A →*Szabadság híd* építése miatt lebontották a ~ lábánál levő ép.-eket és a *Sáros fürdőt*, kialakítva a tágas Szt. Gellért teret. Ezzel párhuzamosan rendezték a rkp.-ot is: 1905-ben építették ki a kapuzatokkal és oszlopokkal díszített kerítést. Az ÉNy-i hegyoldalt felépítő kőzet (agyagos dolomit, ami idővel szétporladt volna) halaszthatatlanná tette ennek az oldalnak a rendezését is (1904). 1904-ben helyezték el mai helyére a Szt. Gellért-szobrot. Jankovich György 5 m-es művét vízeséssel és a ~ tetejére vezető gyalogút kialakításával illesztették be a tájba. A II. vh.-ban megsérült a Citadella, majd a helyreállítás után 1961-től nyitották meg a nagyközönség előtt. A Citadella K-i, Duna felőli oldalán 1947-ben emelték Kisfaludi Strobl Zsigmond Felszabadulási

Tűzijáték a Gellért-hegyen a század elején

A Gellért-hegyi csillagvizsgáló (egykori metszet)

Emlékművét, ami az 1945 utáni Bp. egyik híres jelképévé vált (1992-ben a katona szobrát lebontották és a budatétényi Szoborparkba helyezték el). 1967-ben a Citadellától D-re szabadidőparkot (→*Jubileumi park*) alakítottak ki. A II. vh. után a ~ D-i és Ny-i része teljesen beépült. Több fontos közép.-et telepítettek ide: a Villányi úti Gimn.-okon (→*Ciszterei rendi Szent Imre Gimnázium, Margit Gimnázium*) kívül a *Kertészeti Egyetem*et, az *Eötvös Kollégium*ot, az →*Államigazgatási Főiskolá*t. É-i részén 1947 óta működik az →*Uránia Csillagvizsgáló*. Az 1980-as évek elején ennek szomszédságában helyezték üzembe a ~i víztározót.

A Szent Gellért-emlékmű

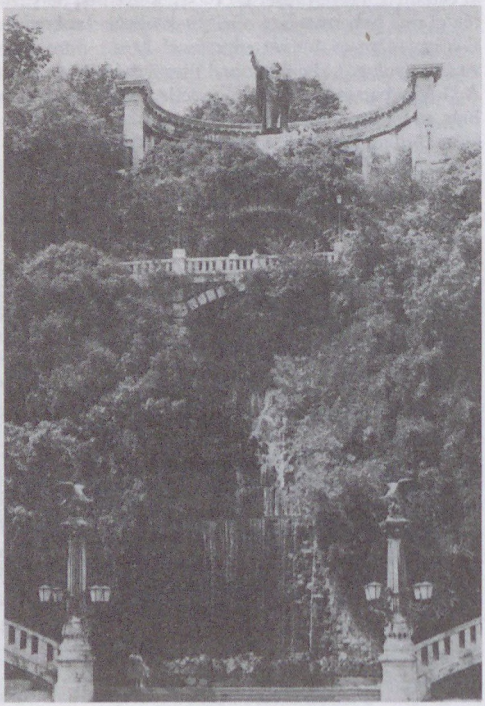

Gellérthegy Baráti Egyesület: 1893-ban alakult a →*Citadella* megépítése óta stagnáló gellérthegyi építkezés megindítására és az építők érdekeinek képviseletére. Kezdeményezői Hilóczky Béla és Luczenbacher Pál voltak. Tagjai sorába csak gellérthegyi telektulajdonosokat vettek fel. 1936-ben 147 tagja volt, a II. vh. után, az újjáépítés idején még működött.

Gellért-hegyi-barlang, *Szent Iván-barlang:* a Gellért-hegy DK-i oldalában kb. 25 m-rel a Duna szintje felett, a triász dolomitra települt eocén abráziós breccsa határán hévizek oldó hatására alakult ki. Az egykor hatalmas szádával nyíló, öblös bejárati teremhez két fülke csatlakozott. A jelenlegi járatrendszert mesterségesen, a sziklakápolna kiépítésekor hozták létre. A ~ valószínűleg Pest névadója. A Gellért-hegy szláv eredetű középkori neve Pesthegy, melynek jelentése barlang v. kemence. Feltételezhető, hogy az elnevezés a messziről is jól látható üregtől ered, melyről aztán a hegylábnál fekvő átkelőhelyet Pest révnek, végül a túlpartot Pestnek nevezték el. Egy monda szerint a ~ban egy jóságos remete, Iván élt, s a hozzá zarándokoló betegeket a ~ előtt fakadó forrás vizével gyógyította. A ~ot gyakran Iván- v. Szt. Iván-barlangként is említik. A bejárati termet a múlt századi rajzos és írásos dokumentumok szerint szegény családok lakták. A ~ előterét a Duna szabályozása és a Szabadság híd építése teljesen megváltoztatta, s e század elejére eltűntek a barlang védelme alá épített kis házak is. 1925–26-ban a Lourdes-i barlang mintájára Lux Kálmán művészi tervei alapján templommá alakították, robbantással új járatokat létesítve. A sziklakápolnát, melyet a pálos rend tartott fenn, s ahol Virág

Benedek csontjai évtizedeken át nyugodtak, 1951-ben a Grősz-per kapcsán egyetlen éjszaka alatt elpusztították, s a bejáratot biztonsági okokra hivatkozva befalazták. 1961-ben a ~ban a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Int. karsztvízmegfigyelő állomást alakított ki, majd annak megszűnése után raktárként üzemelt. 1989-ben az egyház visszakapta, s ott újra sziklakápolnát alakított ki, amely 1992-ben nyílt meg.

gellérthegyi boszorkányok: az első irodalmi adatok a ~ról 1656-ból valók. A népi hitvilágban a Gellért-hegy országszerte a boszorkányok legjelentősebb gyülekezőhelye volt. Csokonai Vitéz Mihály írta: „Azzal tartja az együgyű nép, hogy a vén banyák éjtszakánként megnyergelve az embereket a Szent Gellért hegyére járnak rajtok borsért". – A boszorkánygyűléseket bizonyos alkalmakkor tartották, amikor a boszorkánynak tartott személyeket varjú, macska, holló, vagy más állat formájában maga az ördög hívta meg. A Gellért-hegy korábban pogány kultusz színtere lehetett, ezért alakulhatott ki a hozzá kapcsolt mondakör. A mo.-i boszorkányperekben gyakran találunk utalást a ~ra, többször említik a „Szentgellértre való járást". A néprajzkutatás azt is kiderítette, hogy az ország más vidékein is gyakran a közeli hegyet vagy dombot – amelyet boszorkánytanyának véltek – Szentgellértnek nevezték. Az 1686-os visszavívás után sem Budán, sem Pesten nem voltak boszorkányperek. – A 18. sz.-ban, a Gellért-hegy ÉNy-i oldalán a szikláknál végeztek boszorkányűzést. A csakis férfiak által végzett szertartás később tréfás játékká szelídült, és mint „stanicli tánc" még a 20. sz. derekán is divatozott a budai vendéglők udvarán. Ez abból állt, hogy a játékosok egyike – akinek nadrágjára hátul hajtogatott papírt tűztek – guggolva körbe járt és azt mondogatta: „gyújtsák meg a staniclit". A mögötte settenkedők égő gyertyával próbálták ezt megtenni. – *Irod.* Dömötör Sándor: A boszorkányok gyűlése a néphitben (Ethnographia, 1939).

gellérthegyi búcsú: →*búcsúk*

Gellérthegy u. (I. Krisztina tér–Naphegy u.): **13. sz.:** villa (Fischer József és Detoma Alfonz, 1911).

Gellért téri hidroplánkikötő: →*repülőterek*

GENERALIMPEX Magyar Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

Generalkommando ⟨német 'főhadparancsnokság'⟩: 1740–1883 között a császári és kir. hadsereg legfőbb katonai parancsnoksága Mo.-on. Kezdetben Pozsonyban, majd 1773-tól Budán állomásozott. Az 1853-as átszervezés után a 3. hadsereg parancsnokságává alakult át. Nevezetes vezénylő tábornokai: gr. Pálffy János (1740–51), br. Alvinczy József (1798–1810), Benedek Lajos (1860), br. Edelsheim-Gyulay Lipót (1872). 1883-ban megszűnt. Utóda a 4. hadtestparancsnokság volt. – *Irod.* Magyarország hadtörténete 1. kötet (Bp., 1984).

Genius Könyvkiadó Rt.: 1920-ban létesült a Múzeum krt. 3. sz. alatt Lantos Adolf antikvárius és kiadó cégéből. Jeles kortárs m. írókat és színvonalas külföldi szerzőket adott ki, de megjelentette Balassi Bálint és Csokonai Vitéz Mihály kritikai kiadását is.

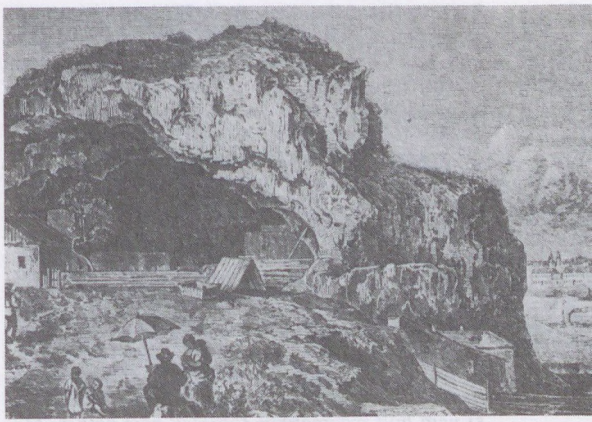

A Szent Iván-barlang a Gellért-hegyen (M. Schwindt tusrajza, 1839)

1933-ban a →*Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.*-be olvadt be.

Genthon István (Bp., 1903–Bp., 1969): művészettörténész. A Szépművészeti Múz. modern külföldi képtárát vezette. Sokat foglalkozott művészettopográfiával. Bp.-i vonatkozású m.: *Budapest múltja és művészete* (Bp., 1932); *Budapest képeskönyv* (Nyilas-Kolb Jenővel, Bp., 1933); *Egy budai humanista aranycsészéje* (Tanulmányok Budapest múltjából, III. Bp., 1934); *Budapest a törökkorban* (Fekete Lajossal, Bárányné Oberschall Magdával és Garády Sándorral, Bp., 1944); *Budapest műemlékei* (Összeállítás, Bp., 1951); *Magyarország művészeti emlékei* I–III. kötet (Bp., 1959–61).

Geodéziai emlékpark (XIV. Bosnyák tér 5.): a →*Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat* székháza melletti kertben gyűjtötték össze a korábbi korok földmérési jeleit: a kő- és vasoszlopokat, műszerasztallapokat. A szabadtéri bemutató terület kiegészíti az Orsz. Műszaki Múz.-mal az int. földszintjén közösen létesített műszerkiállítást. – A geodéziai jelek szolgálták a városhatárok megjelölését, építmények, közművek kitűzését, birtokrendezéseket, valamint a térképészetet. A ~ban felállított legrégebbi jel, egy 30 q-s kőoszlop, egykor Pest és Szentlőrinc községek határtöréspontját jelölte. Három 15–18 q súlyú faragott kőoszlop Pest, Buda és Óbuda egyesítése után jelezte az új főv. széleit Békásmegyer, Üröm és Promontor határán. Az emlékpark ritkasága egy piszkei vörös mészkőből faragott oszlop. Ezekkel egykor a főv. külterületén a magassági alappontokat jelölték.

geotermikus energia: a földkéreg hőmérséklete a Föld belseje felé a mélyfúrások, bányászati feltárások, alagút-építkezések tanúsága szerint törvényszerűen növekszik. A növekedést általában a geotermikus (földmelegségi) mélységi fokozattal adjuk meg. Ezzel azt a mélységszakaszt jelöljük méterben, amennyivel a mélység felé haladni kell 1 °C hőmérséklet-emelkedés eléréséhez. A geotermikus mélységi fokozat reciprok értékét hőmérsékleti (geotermi-

kus) gradiensnek nevezzük. A Föld melegének forrása mintegy 60%-ban a földkéreg kőzeteiben található *radioaktív elemek bomlási hője*, 10%-ban a felső köpenyben lejátszódó *kristályosodási és átalakulási folyamatok* során felszabadult energia, további 30% az *atomátalakulások*ból, ill. olvadék-*szételegyedések*ből származik. A Föld egészére vonatkoztatott energiakibocsátás e forrásokból $6{,}48 \times 10^{20}$ J/év; ez az érték kb. tízszerese a Földön jelenleg termelt energiának. A geotermikus mélységlépcső és a hőfluxus (hőáram) nagyon eltérő a földkéreg egyes részein. Egész általánosságban azt tapasztaljuk, hogy a hőmérséklet növekedése a mélység felé ott a leggyorsabb, ahol helyi melegségforrások vannak a közelben (pl. vulkáni folyamatok, kémiai folyamatok, radioaktív bomlás), ahol egészen fiatal hg.képződési folyamatok jelentkeznek – tehát mindenütt ott, ahol még ki nem hűlt magmatikus tömegek hője hathat. Mo. területére a földkéreg viszonylag meleg szakasza esik, a geotermikus mélységi fokozat kisebb az átlagnál. Ez az oka annak, hogy meleg források törnek fel Budán és az ország több helyén. Bp.-en a sok mesterséges feltárással felszínre hozott hévíz geotermikus úton melegedett fel, miután a csapadékvízbeszivárgás útján a mélybe jutott. A víz az a közeg, amely ebben az esetben a ~t a felszínre hozza. A nagymértékű felhasználás miatt az energetikai célú igénybevétel teljesen alárendelt a bp.-i hévízek esetében, de csekély mértékben helyiségek fűtésére alkalmazzák. A melegvizes fürdők tereinek temperálásában mindenesetre fontos a szerepük. A ~ alkalmazása az Alföld és Kisalföld egyes helyein jelentős (Szentes, Lébény), ahol mélyfúrású hévízkutak magas hőmérsékletű vizével üvegházakat fűtenek.

Gép- és Felvonószerelő Vállalat (III. Benedek Elek u. 44.): 1963-ban alapították. Különleges rendeltetésű, egyedi felvonóberendezéseket; építő-ip. személy- és teherfelvonókat gyárt. 1990-ben az Otis Elerator Co. részesedésével létrehozta a →*GFV–Otis Felvonó Kft.*-t.

gépipar: a múlt század harmincas, negyvenes éveiben az akkori Pest-Budán gyárnak nevezhető kis vasöntödék létesültek, amelyek kezdetleges gépgyártással is foglalkoztak, mint pl. a *Pesti Hengermalom Társulat* vasöntödéje (1841), *Schlick* vasöntödéje (1843), *Ganz* vasöntödéje (1845). Létezett néhány korszerűnek tekinthető komolyabb gépgyár is. Kiemelkedett ezek közül az *Óbudai Hajógyár* (1835), a →*Pesti Gépgyár Társaság* (1847), a *Werther-féle gépgyár* (1834). Mégis csupán a kiegyezést (1867) követő gazd. fellendüléstől számítható a ~ nagyobb fejlődése. A mezőgazd. és a malomip. igényei, a múlt század ötvenes évei óta folyó vasútépítés, végül a korszerű hadsereg felállításával kapcsolatos ip. szükségletek kielégítése is a ~ fellendítését eredményezték. Ekkor alakultak meg a főv.-ban a jelentős ~i váll.-ok elődei, mint a *Ganz és Társa Rt.*, a *Pest–Fiumei Hajógyári Rt.*, a *Hartmann-féle Hajógyár*, a *Magyar–Belga Gép- és Hajóépítési Rt.*, az *Első Magyar Vasúti Kocsigyári Rt.*, az *Első Magyar Gazdasági Gépgyár*, a *Schlick Rt.*, a *Láng Gépgyár* stb. Az 1900-as években az ip. termelés értéke a század végéhez képest megkétszereződött. Különösen a ~ és az elektrotechnikai ip.ágak növelték termelésüket. E korszak ip. fellendülése jórészt már a háborús előkészületek által megkívánt fegyverkezésen, flottafejlesztésen alapult. Az I. vh. kezdetét követően a ~ bekapcsolódott a hadiszállításokba, üzemeit egymás után alakította át hadicikkek gyártására. Ekkor fejlődött az ország egyik legjelentősebb ip. központjává a csepeli *Weiss Manfréd konszern*, ekkor vált nagyüzemmé a *Fegyvergyár*, a *Lipták és Társa Gépgyár*, a *Kistarcsai Gépgyár Rt.* A háború elvesztése, a blokád, a Tanácsközt. bukása, az ált. nyersanyaghiány, majd az idegen katonai megszállás a ~i váll.-ok többségének üzemszünetéhez vezetett. Az új országhatárok adta csökkent lehetőségek mellett lassan indult meg a termelés. A húszas évek második felétől kezdve nagy tömegben beözönlő külföldi kölcsönök biztosítottak újra némi fellendülést. A főv. ~i váll.-ok zömére azonban a kapacitáskihasználatlanság volt a jellemző. Ezekben az években történt a ~i váll.-ok egész sorának felszámolása, s helyettük textilip. üzemek meghonosítása. 1929-ben világszerte hatalmas túltermelési válság jelentkezett, amely a nem közvetlen fogyasztás részére termelő ~t is erősen érintette. A főv. ~ban dolgozó munkásoknak kb. fele elvesztette állását. A válság után – elsősorban a II. vh.-ra való felkészülés eredményeképpen – lassú fejlődés következett. Új finommechanikai és híradástechnikai gyárak létesültek, mint a *Gamma, Magyar Optikai Művek, Kismotor- és Gépgyár*. 1920 óta első ízben lehetővé vált a ~ kapacitásának teljes kihasználása. A II. vh. éveiben nagymértékben fejlődtek a főv. gépjárműgyártás váll.-ai (mint pl. az *Uhri Testvérek Karosszéria Üzeme*), újból megindult a negyedszázada leállított repülőgépgyártás. Fellendült a műszergyártás és a villamos~. Bár a ~ egyes ágazatai műszakilag elég fejlettek voltak, sőt egyes gyártmányai világhírre tettek szert, általában hiányzott a sorozatgyártás, elmaradott volt a szerszámgépgyártás, a bányaberendezések és bizonyos elektromos gépek gyártása. Az ip.ág üzemeinek döntő többsége a főv. köré koncentrálódott, a gépgyárak jó része a M. Ált. Hitelbank és a Pesti M. Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozott. Bp. ostromának befejezését követően a ~i üzemek háborús károsainak részleges helyreállítása és termelésük újraindítása képezték a legfontosabb teendőket. 1945 nyarának végén a ~i üzemek szovjet katonai igénybevétele megszűnt. Az év végére, 1946 nyarára lezajlott a legkorszerűbb ágazatok, mint pl. a repülőgépgyártás itthon maradt gépparkjának háborús hadizsákmányként történő leszerelése és a Szovjetunióba szállítása. A potsdami négyhatalmi megállapodás (1945) alapján a ~i ágazat német-osztrák tulajdonban volt gyárai, majd hét éven át szovjet érdekeltségű váll.-okként a Szovjetunió érdekeinek szolgálatában működtek. Közben folytatódott a rekonstrukcióval együttjáró újjáépítés, majd az 1946–52 közötti államosítási hullám. 1950-től az ún. szocialista ip.fejlesztés és tervgazd. keretében nagyösszegű, erőltetett ütemű ~i beruházások útján, nem korszerű gyártási technológiával, jórészt alacsony műszaki és minőségi színvonalat megtestesítő termékeket előállító gyárakat hoztak létre, döntően a főv.-ban. A

fejlesztések nyomán a főv. területén lévő ~i ágazat szerkezetében alapvető változások nem történtek. Továbbra is megőrizte vez. pozícióját: a járműgyártás, a villamos gépgyártás, az elektronika és a híradástechnikai eszközök gyártása. Negyedik virágkorát élte meg a hajógyártó és daruépítő ágazat. Talán egyedül a közúti közlekedési eszközök gyártása képezett új területet, amely némileg kompenzálta a vasúti járműgyártás hanyatlását. A háztartási gépek és a gépkocsiállomány fokozatos bővülésével – bár azzal nem lépést tartva – kifejlődött a javító- és az alkatrészgyártó ágazat. Létrejött a televízió és mikrohullámú készülékek gyártása. Új színfoltnak számított a ~i termelés körében a gyártósorok, berendezések, komplett üzemek exportja és szerelési, üzembehelyezési munkafeladata. Kifejlődött, és megerősödött az orvosi műszergyártás, egyes területek világszínvonalat elérő termékstruktúrájával és komplett kórházak exportjával. – Az 1955-től működő KGST-rendszer a résztvevő országok termelési, szakosodási és profilírozási megállapodásaival, ha nem is zökkenőmentesen, de lényegesen nagyobb piacot nyújtott az ezen igények kielégítésére felfuttatott nagyváll.-oknak. A bp.-i ~ban 1971-ben 235 ezer fő dolgozott, amely az összes főv. ip. foglalkoztatott 47%-át tette ki. – Az 1970-es és 80-as években a ~ termelése az energiaválságok, árrobbanások és nemzetközi pol. konfliktusok miatt először stagnálásba ment át, majd csökkenni kezdett. A hajó- és a vasúti járműgyártás teljesen összeomlott. A villamos gépgyártás kapacitás kihasználatlansággal kényszerült szembenézni. Felszámoltak, részlegeikre bomlottak v. nagyarányú leépítéssel együttjáró kényszerátalakuláson mentek át a főv. nagymúltú, egykor nemzetközi elismertségű gyárai, mint a Ganz hajó- és darugyár, a vagongyár, a villamossági gyár, a Mávag, az Ikarus, a Csepel Autógyár, a gép- és szerszámgyártó üzemek sora. – 1990-ben a főv. ~ában, a hat főágazatban 1845 ip.- és 410 egyéb telepen 124 138 fő dolgozott, közülük majd 73 ezren fizikai állományban. A 4951 bp.-i ip.telep 37%-a, az összes telep 43,4%-a, az összes bp.-i ip. foglalkoztatott 46%-a tartozott a főv. ~ keretei közé.

Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat, *GELKA* (VII. Dohány u. 98.): a fogyasztási szolgáltatásra kijelölt orsz. nagyváll.-ot 1960-ban alapították. Középirányító szervei a megyei kirendeltségek voltak. 1983-ban a szervezetet korszerűsítették, a termelőegységeket decentralizálták. Megszűntek a megyei és a főv. kirendeltségek, a 277 vidéki egységből 74, a bp.-iekből nyolc kisváll. alakult. Napjainkban ezekből az egységekből a privatizáció szellemében sorra alakultak a kft.-k, 41% kft. 51% ~ részesedéssel. Tevékenységi köre: szórakoztató elektronikai készülékek, háztartási gépek, villamos gépek, számítástechnikai eszközök, elektronikus műszerek javítása; antennarendszerek, kábeltelevíziós hálózatok, vagyonvédelmi rendszerek, zártláncú hírközlő hálózatok, gépjármű elektronikai berendezések tervezése, építése, karbantartása; elektronikus és villamos berendezések, részegységek gyártása; villamos-ip. termékek, szórakoztató elektronikai készülékek, villamos háztartási gépek és alkatrészeik kis- és nagykereskedelme, használt műszakicikk kereskedelem.

A Gerbeaud cukrászda a Vörösmarty téren

Gerbeaud cukrászda: *Kugler* Henrik 1858 őszén a pesti József tér 12. sz. alatt (ma József nádor tér 2.) nyitott cukrászdáját 1870-ben áthelyezte a Régi Színház tér 1. (ma Vörösmarty tér 7–9.) sz. házba. 1875-ben már a cukrászda pompás helyiségeire és bonbonjaira hívják fel a figyelmet, 1881-ben „az elegáns világ találkozóhelyének nevezik". Az üzletet 1884-ben *Gerbeaud* Emil vette át, aki üzemét 1886-ban kisebb csokoládégyárral is kiegészítette. A ~t az államosítás után *Vörösmarty cukrászdá*nak nevezték el. 1984. márc.-tól viseli ismét *Gerbeaud* nevét.

Gercse: középkori falu a budai oldalon. Határa Ny-on Hidegkút, K-en Óbuda, ÉK-en Óbudaörs, DK-en pedig a nyéki vadaskert kerítése volt. ~ és az óbudai polgárok között hosszú viták zajlottak a határvonal miatt. A 14. sz.-tól van rá bővebb forrásanyagunk, a 16. sz.-ban pedig a legtöbb hazai adattal rendelkező Buda környéki település. Különösen az óbudai káptalan hiteleshelyi könyvében szerepel gyakran 1511–1522 között. A népes települést főként kisnemesek lakták. A 15–16. sz. fordulóján 32 család neve ismert, akik 11 közös ős nevét őrizték meg, hét család ősei pedig nevük alapján más falvakból származhattak. Szűk határa miatt egy birtokosra kis terület jutott. Gyakran házasodtak budai polgárcsaládokkal, és néhányan így gazdagodtak meg. Gazdagabb nemesei a megyei életben is részt vettek, Henci Miklós és Szomori Zoárd Pilis vm.-i szolgabírák voltak. – ~ legalább két egymást keresztező u.-ból állt. Központja plébániájánál, a gercsei templomromnál volt. A házak mögött kertek húzódtak, mint a Kertfeli dűlőnév is mutatja. A források szántókról, erdőkről és szőlőkről tesznek említést.

gercsei templomrom: a Bp. területén fekvő középkori falvak templomai közül az egyik legjobb állapotban fennmaradt. – Egyházának papja szerepel az 1333–34-es pápai tizedjegyzékben. A templom a 13. sz.-ban épült fel, a kisméretű téglalap alakú hajóhoz enyhén patkó ívelésű szentély csatlakozott. Romjai a II. ker. Pesthidegkút, Vigasság dűlőben

találhatók. A ~ körül a szántásban előkerült leletek a középkori →*Gercse* falu helyét mutatják. – *Irod.* Nagy Emese: A középkori Gercse község temploma (Budapest Régiségei, 1958).

Gerenday Antal és Fia síremlékműgyára: 1847-ben létesítette a piszkei kőbánya – bérlő Gerenday Antal – Pesten a Kerepesi (ma Rákóczi út) 90. sz. alatt. Mo. legnagyobb kőfaragó- és sírkőtelepe volt, műhelyéből több művészi értékű alkotás került ki (Vörösmarty Mihály, Lendvay Márton és Szentpétery Zsigmond síremléke a Kerepesi temetőben; Kölcsey Ferencé Csekén, Vajda Péteré Szarvason). 1887-ben apja halála után, Béla fia vette át a ~ vezetését. Cége az Osztrák-M. Monarchiában és a Balkánon élénk kereskedelmi tevékenységet folytatott. 1916-ban a Fiumei út 7. sz. alá helyezte át telephelyét. Gerenday Béla elhunyta után Antal fia vez. a céget 1952. aug.-ban történt felszámolásáig. – *Irod.* Budapest Műszaki Útmutatója 1896. Kő és műkő (1937. 2. sz.).

Gerevich László (Bp., 1911–): régész művészettörténész, az MTA l. (1970), r. tagja (1973), Kossuth-díjas (1954), Pro Urbe-díjas (1968), az MTA Régészeti Int.-ének ig.-ja (1958–81). A középkor és a reneszánsz építészetével és szobrászatával foglalkozik. A budai Várhegyen folytatott palotaásatásai alkalmából előkerült töredékek rekonstrukciójával a budai Vármúz.-ban Mátyás kir. palotájáról megközelítő képet sikerült kialakítania. ~ tárta fel a középkori Csut község (a mai Budafok területén) templomát, temetőjét és a falunak is jelentős részét. A *Budapest Régiségei* c. sorozat szerk.-je. A *Budapest története* c. mű (I–V. kötet, 1973–84) főszerk.-je. – Jelentős m.: *A budai vár feltárása* (Bp., 1966).

Gerevich Tibor (Máramarossziget, 1882–Bp., 1954): művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1922, r. 1934). Tanulmányait a bp.-i egyetemen végezte. A Műemlékek Orsz. Biz.-ának elnöke (1932). Az olasz festészettel, később a m. művészettel foglalkozott. Az egyetemen művészettörténészek nemzedékeit nevelte. Nagy sikerű kiállítások rendezője Bp.-en. Szerk. a *Magyarország művészeti emlékei* (Bp., 1938) c. sorozatot, amelyben a *Magyarország románkori emlékei* c. kötetet és a *Budapest művészeti emlékei* c. kötet bevezetőjét írta.

Gerle János (Bp., 1947–): építész, építészettörténész. Diplomáját a BME-n szerezte (1971). Makovecz Imre tanítványa volt. Főv. tervező váll.-oknál építészmérnök, közben levéltárosként dolgozott. 1973-tól foglalkozik építészettörténeti kutatásokkal. Szerzője és tervezője volt az *Építészeti tendenciák Magyarországon 1968–1981* c. kiállításnak (Szegő Györggyel). Szerkesztésében jelent meg a *Megfagyott muzsikus* c. folyóirat antológiája. *A századforduló magyar építészete* (Bp., 1990). c. mű egyik szerzője (Kovács Attilával, Makovecz Imrével). A nagy jelentőségű könyv mintegy százhetven építész munkásságát dolgozza fel, hiánytpótló Bp. építészettörténetében is.

Gerlóczy Gedeon (Bp., 1895–Bp., 1975): építészmérnök. A harmincas években és a negyvenes évek elején a modern építészeti irányzatok követője, 1944–49 között a Képzőművészeti Főisk. tanára. Kiemelkedő alkotása a Magdolna u.-i baleseti kórház (ma Orsz. Traumatológiai Int., VIII. Fiumei út 17., 1940) Körmendy Nándorral és a Petőfi Sándor u. 12. sz. ötemeletes bérháztömb belső üzletgalériával. 1941-ben tervezte a Sportcsarnok elkészült kiscsarnokát Rimanóczy Gyulával, ugyanabban az évben elkészítette a Madách Kamaraszínház belső kialakítását. 1950-től az Ipari Ép.tervező Váll.-nál (IPARTERV) egyebek között bp.-i gyárak felújításával foglalkozott.

Gerlóczy Károly (Pest, 1835–Bp., 1900): városi tisztviselő, alpolgármester. 1861-ben lépett Pest város szolgálatába, 1866-ban főjegyző, 1873-ban Bp. első alpolgármesterévé választották. Kiemelkedő szerepe volt a főv. egyesítésének előkészítésében. Feladatai között a legfontosabb a városi eü. szervezése. Emellett egyik megszervezője volt az 1885. évi orsz. és az 1896-os millenniumi kiállításnak. ~ kezdeményezte a főv. képzőművészeti szakbiz. létrehozását és a Károly Kaszárnya (Városház u. 10–14.) megszerzését városházának.

Gerlóczy Zsigmond (Pest, 1863–Bp., 1937): orvos, kórházig. ~ Károly, a főv. első alpolgármesterének fia. A bp.-i egyetemen szerzett orvosi diplomát (1887). A fertőtlenítő eljárások tanulmányozása után a Rókus Kórház fertőző oszt.-án dolgozott, 1894-től a László Kórház főorvosa, később ig.-ja. Ebben az időben kezdte meg munkásságát a higiénia népszerűsítése érdekében. 1898-ban a fertőző betegségek gyógy- és kórtanának egyetemi magántanára. 1901-ben a műegyetemen az építéseü. előadója volt. 1921-ben a járványos betegségek elleni küzdelemben szerzett érdemeiért rk. egyetemi tanári címet kapott. 1927-től 1930-ig főv. központi kórházig. Számos demográfiai tárgyú tanulmánya, a fertőző betegségek gyógyításáról könyve jelent meg. Bp.-i vonatkozású m.: *Budapest fürdői és ásványvizei* (Hankó Vilmossal, Bp., 1891).

Gerontológiai Központ (VIII. Rökk Szilárd u. 33.): a *SOTE* keretében működő tudományos int. Az egykori →*Budapesti Bábaképző Intézet* ép.-ében 1961-ben létesült az *Áll. Geriátriai Kórház* 75 ágygyal az idős betegek gyógykezelésére és ápolására. 1965-től az *Orsz. Reuma- és Fürdőügyi Int. Geriátriai Kutatóint.* lett. 1967-ben a SOTE vette át, és az időskor élettani és kórélettani kérdéseivel foglalkozó elméleti int.-et létesített előbb *Gerontológiai Kutatóint.*, majd ~ néven.

Gerő László (Szombathely, 1909–): építész, a műszaki tudományok kandidátusa (1953), állami díjas (1973), Pro Urbe-díjas (1985). Tanulmányait a bp.-i műegyetemen végezte. 1948-ban a BME magántanára, 1968-ban c. egyetemi tanár lett. 1965 óta az Orsz. Műemléki Felügyelőség tudományos munkatársa. Számos bp.-i műemlékünk helyreállítását tervezte és vezette: az *óbudai amfiteatrum* (1940–42), a Belvárosi-templom (1948), a budai középkori kir. palota és vár munkálatai (1948–66). A *Műemlék* c. folyóirat főszerk. A várnegyed, a várpalota, az erőd történetével, a helyreállítás elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik *A budai vár helyreállítása* (Bp., 1951) c. művében. *Magyar építészet* (Bp., 1954) c.

művében ker.-enként mutatja be Bp. műemlékeit. *Gotische Bürgerhauser in Buda* (Bp., 1966) c. monográfiája és *Műemlékekről mindenkinek* (Bp., 1987) c. könyve bőséges adatokat nyújt a régi Buda és Bp. építészetéről.

Gerő László

gettó és zsidónegyed: a zsidók lakhelyéül kijelölt zárt városrész. 1944-ig nem fordult elő, hogy a pest-budai zsidó lakosságot meghatározott területre kényszerítették volna. Maga a zsidóság törekedett azonban arra, hogy elkülönült, zárt közösségét fenntartsa biztonságának, szokásainak és erkölcseinek megőrzése érdekében, lehetőleg csoportokba tömörülten, meghatározott u.-kban lakjék. Budán a 13-14. sz.-ban a Fehérvári (egykor Zsidó) kapu mellett, a volt Szent György u. volt a zsidó u. Az 1279-es budai zsinat kötelezte a zsidókat a megkülönböztető jel, a mellre varrt vörös folt viselésére. A Budai jogkönyv 1421-ből számos hátrányos megkülönböztetést tartalmazott: kötelezte a zsidókat, helyi sajátosságként, a hegyes süveg, a vörös köpeny és a sárga jel viselésére is, de gettót nem jelölt ki. Az 1405-ös elűzést követő visszatérés után a zsidóság a Várhegy ÉK-i részén, a mai Táncsics u.-ban telepedett le (a 26. sz. alatt fennmaradt egyik zsinagógájuk maradványa). A török idők végén ez a zárt közösség már felbomolhatott és a Vízivárosban, a mai Csalogány u.-tól É-ra, a Duna mellett alakult ki egy zsidónegyed. Pesten és Óbudán szórványosan élt zsidóság, zárt középkori településeik nem ismertek. Az újkori települések során gettószerű zsidónegyedek a városokban nem alakultak ki. Csak Pesten kísérletezett a városi tanács a 18–19. sz. fordulóján azzal, hogy a zsidók letelepedését a Terézvárosra korlátozza, a Helytartótanács azonban ehhez nem járult hozzá. De rendelet nélkül is, nagyrészt a gazd. és települési adottságok hatására az Erzsébetváros (VII. ker.) a zsidóság által legnagyobb arányban lakott városrésszé alakult. Tényleges gettó létesítésére csak 1944-ben, a nyilas hatalom idején került sor. Társ. diszkriminációjuk azonban már 1938-ban, az ún. *első zsidótörvénnyel* hivatalossá vált. Ez és az 1939-ben hozott ún. második és az 1941-ben megszavazott ún. harmadik zsidótv. több mint negyedmillió bp.-i polgárt tett jogfosztottá. Fizikai megsemmisítésükre a német megszállás idején már minden tv.-es jogalap látszatának mellőzésével törekedtek. Az 1944. márc. 19-iki német megszállást követően márc. 31-én jelent meg a rendelet a sárga Dávid-csillag kötelező viseléséről, ápr. 27-én *Endre* László belügyi államtitkár bizalmas körlevele, majd kormányrendelete a gettók létesítéséről országszerte. Máj. 22. után, az ún. VI. tisztogatási akció keretében került sor Pest vm.-re. Újpest, Kispest, Pestszenterzsébet és a többi egykori peremtelepülés zsidó lakosságát gettókba, ill. inkább isk.-ból, raktárakból kialakított internáló táborokba zsúfolták össze. Innen jún.–júl.-ban a budakalászi téglagyárba szállították és onnan deportálták őket. Kb. 20 000 ember mártírhalálához vezetett ez az út. Bp.-en a gettó létesítése 2600 ún. *csillagos ház* kijelölésével kezdődött. 250 000 zsidó kényszerült lakást változtatni. A kormány a deportálásokat júl.-ban leállította. Csak a nyilasok hatalomátvétele után, nov. 29-én jelent meg a rendelet a bp.-i *gettó* létesítéséről. Erre a célra a Király–Kertész–Dohány u. és a Károly krt. közötti 0,3 km²-es területet jelölték ki. Dec. 10-én fejeződött be az átköltöztetés, ettől kezdve a palánkkal lezárt területet csak négy kapun lehetett megközelíteni. Dec. végén 55 000, jan.-ban már 65 000 ember, nagyrészt öreg, beteg és gyermek élt a gettókban az emberi lét alapfeltételeit nélkülöző körülmények között. Saját közig.-t szerveztek, igyekeztek az élelmezést és a betegszállítást megszervezni, mindennek a lehetősége azonban állandóan csökkent. A kóborló és rabló nyilasok tetszésük szerint gyilkolták a lakókat. A nyilasok egy gyilkosságokkal végződött betörését követően, Raoul Wallenberg közbenjárására Szalay Pál nyilaspárti rendőrségi összekötő 100 rendőrt vezényelt ki a gettó őrzésére. 1945. jan. 12-én, amikor géppisztolyos nyilas és SS alakulatok gyülekeztek a Royal szállónál a gettóba zárt zsidók lemészárlására, Wallenberg és Szalay határozott fellépésére a német városparancsnok leállította az akciót. 1945. jan. 18-át követően, amikor Pesten a harci cselekmények befejeződtek, a gettóba zárt emberek szabadon távozhattak. A bp.-i gettó volt az egyetlen Európában, amely viszonylag épen és sértetlenül maradt fenn a II. vh. végére. – *Irod.* Lévai Jenő: A pesti gettó története (Bp., 1946).

Gézavására: I. Géza kir. idejében létrejött piacközpont, amely a mai Margit híd budai hídfője helyén feküdt. 1148-ban az óbudai káptalan kapta meg jövedelmét. →*Felhévíz* központjává alakult át, a vásárjövedelmet felváltotta a révvám, amelyet egy 1465-ös oklevél szerint a felhévízi révnél szedtek.

GFV-Otis Felvonó Kft. (III. Szőlőkert u. 4.): 1990-ben alakult 200 millió Ft alaptőkével az amerikai Otis Elevator Co., valamint a →*Gép- és Felvonószerelő Vállalat* közös cégeként. Az amerikai cég részesedése 66%-os. A m. fél apportként Felvonószerelő Gyáregységét vitte be a ~be. Az Otist 1850-ben alapították, 1867-ben gyártotta első gőzgépes felvonóját. Az 1880-as évektől szállított felvonókat Bp.-re. Az Otis felvonói üzemelnek a Parlamentben, az Ikea áruházban, az Astoriánál lévő East-West

üzletközpont panorámatornyában. Az Otis szállította a Skála Budapest Nagyáruházban üzemelő egyetlen bp.-i mozgójárdáját. A GFV két évtizede szállít és szerel fel hazai szállodákban és közép.-ekben Otis lifteket. Az amerikai cég ugyanakkor a bécsi Freissler-Otis leányváll.-a útján több külföldi szerelési megbízást adott a GFV-nek. – A ~ személy- és teherfelvonók, mozgólépcsők tervezését, gyártását, szerelését, karbantartását és korszerűsítését vállalja.

Giergl Kálmán (Pest, 1863–Verőce, 1954): építész, műegyetemi tanár. *Hauszmann Alajos* irodájában több jelentős bp.-i ép. részletterveinek kidolgozásában vett részt. *Korb* Flórissal együtt tervezték a régi Pest központjának lebontása és az Erzsébet híd feljáróinak kialakítása során a mai Ferenciek terét Ny-on lezáró két Klotild-palotát (a kir. család bérházai) és a Zeneakadémia Liszt Ferenc téri ép.-ét (1907). Ebben technikailag új megoldás a vasbetonszerkezet alkalmazása és a jellegzetes szecessziós belső díszítés.

gigerli ⟨német Gigerl 'piperkőc', tkp. 'kakaska'⟩: jellegzetes u.-i alak a 19. sz. végi Bp.-en. Választékosan, a legújabb divatot követő módon öltözködő társaságbeli férfi.

gimnázium: →*középfokú oktatás*

Giro Rt. (XX. Mártonffy u. 25–27.): 25 pénzint. alapította 1991-ben 554 millió Ft alaptőkével. Feladata a bankok közötti tranzakciók sebességének felgyorsítása számítógépes adatátviteli hálózat útján. Működését 1992 nyarán kezdte meg, és 1993 végétől a teljes hazai pénzint.-i hálózat összes bankközi (kliring) és bankon belüli tranzakcióját lebonyolítja.

Girozentrale Befektetési Rt. (V. Bajcsy-Zsilinszky út 12.): 1990-ben alakult a bécsi Girozentrale Bank egy évvel korábban létesített bp.-i képviseletéből. Főként a *Budapesti Értékpapírtőzsdén* és a bécsi tőzsdén történő részvényelhelyezéssel, kincstárjegy- és kötvénykibocsátással foglalkozik. 1991-ben a bp.-i tőzsdén jegyzett és forgalmazott 20 részvényből hetet a ~ hozott forgalomba. A ~ a mintegy 50 főv.-i brókercég közül a legjelentősebb. A tőzsdeforgalomból 20%-kal részesedik. A ~ vezette be a bécsi tőzsdén a *Tungsram*, a *Novotrade*, az *IBUSZ* és a *Fotex* részvényeit.

Gizella-kastély (XVI. Sashalom, Cziráky u. 12–20.): késő barokk stílusú, 1790 körül a Festetics család számára épült kastély klasszicista elemekkel. Főhomlokzata földszintes, 3–3–3 ablaktengellyel, középrizalitján négyoszlopos tornác van, oromzatában koszorúval, benne Z. G. (Zsivora György) összefont monogrammal. Hátsó homlokzata emeletes, 3+1 ablak és erkéllyel +1+3 ablakkal. A kastély neve nyilvánvalóan a monogram téves olvasásából (GZ) ered. Mellette gazd. ép.-et emeltek erőteljes, részben faragott kőből rakott boltozott pincékkel. *Feszl* Frigyes 1863-ban átalakításokat végzett a ~on Zsivora György részére. 1945 után különböző gazdálkodó szervezetek használták, 1992-ben hasznosítási tervet készítettek.

Gizella Királyné Leánygimnázium: 1894-ben alakult mint Pest első községi felsőbb leányisk.-ja. Később líceum, majd leánygimn. lett. Ép.-ében (V. Váci u. 43.) ma ált. isk. működik.

Gizella tér: →*Vörösmarty tér*

Globe-Színház: →*Körszínház*

Globus Konzervgyár: →*Budapesti Konzervgyár*

Globus Nyomda (VI. Aradi u. 8–10): elődje az 1891-ben alapított *Globus Nyomda, Kosmos Műintézet Kő- és Könyvnyomás Rt.* 1892-től működik az Aradi u.-ban. Jelenlegi nevén 1903 óta dolgozik. 1910-től 1948-ig az Angol–Magyar Bank érdekeltségéhez tartozott. 1922-ben megvásárolta a Pénzintézetek Műintézete Rt. Váci út 14. sz. alatti és Hornyánszky Viktor nyomdaüzemét. – Jelenlegi fő profilja a nyomtatott dobozok gyártása és színes prospektusok készítése.

Gloriette: a Sugárút lezárása céljából 1884-ben felállított, a mai Millenniumi emlékmű helyén állt díszes ivókút. Az Ybl Miklós által tervezett ~ hatszögletű teraszára, a falikúthoz kétoldali lépcső vezetett, középen díszes zászlórúd emelkedett. Az Ezredévi emlékmű építésekor, 1898-ban a ~-et helyéről eltávolították és a Széchenyi-hegyen állították fel újra mint kilátót. – *Irod.* Ybl Miklós építész 1814–1891. Kiállítási katalógus (Bp., 1991).

Gloriett-telep: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

Glosius Sámuel (Szirák, 1740–Pest, 1802): orvos. Tanulmányait a bécsi egyetemen végezte. Pest vm. főorvosa, a szifilisz elterjedéséről írt jelentése fontos dokumentum. Részt vett 1779-ben Pesten a Bessenyei György által javasolt Hazafiúi M. Társ. létrehozásában.

Glück Frigyes (Pest, 1858–Bp., 1931): szállodaiparos, várospolitikus. Az 1890-es években az egykori Griff Fogadót átalakíttatta és megnyitotta a Pannónia Szállót (ma Rákóczi út 5., diákotthon). A régi szálló 1868 óta volt családja tulajdonában. ~ elnöke volt a szállodás ipartestületnek, ő alapította az első bp.-i pincérisk.-t. A Józsefvárosban vezető szerepet játszott több társ. és jótékonysági egy.-ben. 1886-tól több mint harminc évig tvhat.-i biz.-i tag volt. 1902-ben kezdeményezte, hogy a bp.-i idegenforgalmi propaganda érdekében itt tartsák a szállodások nemzetközi kongresszusát. Ezen javasolta a János-hegyi kilátó építését (elkészült 1910-ben). 1929-ben kezdeményezésére épült az Árpád-kilátó a Látó-hegyen. A hozzá vezető út ma is ~ nevét viseli.

Glück Szanatórium: →*Benczúr utcai Kórház*

Goda Gábor (Bp., 1911–): író, Kossuth-díjas (1966), Pro Urbe-díjas (1984). Írói pályája a harmincas években indult, az *Újság* c. lapban jelentek meg írásai, majd önálló kötetekben novellái. 1945–50-ben a főv. kulturális ügyeinek vez.-je volt. 1956 után az *Irodalmi Tanács* tagja, az *Élet és Irodalom* c. folyóirat alapító tagjai közé tartozott. 1958–59-ben a Néphadsereg Színház (ma Vígszínház) ig.-ja. Jellegzetesen pesti író, regényeiben, novelláiban a pesti kispolgárság típusait kelti életre sajátos fanyar humorral: *Vihar előtt* (Bp., 1946); *Farkasok között* (Bp., 1951); *A planétás ember* (Bp., 1954); *Panoptikum* (Bp., 1956); *Volt egyszer egy család* (Bp., 1965); *Poldini úr* (Bp., 1969); Bp.-i vonatkozású elbeszéléseinek és kisregényeinek gyűjteménye: *A hóhér halála* (Bp., 1983).

Goethe Intézet (VI. Andrássy út 24.): 1988-ban az V. Kecskeméti u. 7. sz. házban kezdte működését a Német Szövetségi Közt.-ban 1951-ben alapított ~ első mo.-i szervezete. 1992-ben költözött végleges helyére. Feladata a német nyelv tanítása némettanárok továbbképzésére. Kulturális tevékenység végzése főv. partnerintézményekkel közösen (filmbemutatók, klasszikus és kortárs zenei koncertek, tanfolyamok stb.). Tevékenységi körébe tartozik könyvtári szolgálat (több ezer kötetes könyvállománnyal folyóiratokkal és hírlapokkal, audiovizuális anyagokkal). A ~ rendszeresen bocsát ki német és m. nyelvű programfüzeteket. Fenntartási költségeit a német állam biztosítja.

Goldberger-család: a család őse, a spanyolzsidó Perez a 18. sz. elején telepedett le Óbudán. Goldberger Ferenc (1750–Pest, 1834) aranyműves volt, majd 1784-ben kékfestő manufaktúrát létesített Óbudán. Legidősebb fia, Sámuel (Óbuda, 1784–Pest, 1848) a m. ip. egyik úttörője. Apja gyárrá fejlesztett manufakturájába külföldről hozott be textíliát kikészíteni és festeni, lerakatokat létesített vidéki városokban. Részt vett a Védegylet vezetésében. Halála után kilenc fia vette át a gyár vezetését. Közülük Károly fia volt Bertold, s ennek fia Goldberger Leó (Bp., 1878–Mauthausen, 1945) nagyiparos, a Goldberger nevet viselő textilfestő-gyár családi rt. elnöke. Jogi tanulmányok után 1900-ban lépett az üzem szolgálatába. 1908-tól vezérig. Az I. vh. után óriási mértékben fejlesztette a gyárat. Vezető egyénisége volt a különböző tőkés egy.-eknek és a bp.-i társ.-i életnek. 1944. márc.-ban a német fasiszták túszként elhurcolták és deportálták.

Goldberger textilgyárak: Goldberger Ferenc 1784-ben kékfestő manufaktúrát létesített az óbudai Landstrassén (ma Lajos u.). Az óbudai kékfestő és kartonnyomó műhelyt Goldberger Sám. F. és Fiai céggé, igazi gyárrá (mai címe III. Pacsirtamező u. 37.) Sámuel nevű fia fejlesztette, aki 1842-ben már 109 munkással dolgoztatott. 1845-ben egy perrotin dúcnyomógépet állítottak üzembe, 1856-ban beszerezték az első gőzgépet és hengernyomógépet. 1873–1913 között Goldberger Bertold vez. a gyárat. Építkezéseivel a gyár területét a Lajos u.-tól a Pacsirtamező u.-ig terjesztette. A gyárat korszerű gépekkel és gyártási eljárásokkal nagyüzemmé bővítette. Fia, Goldberger Leó, az 1920-as években, hogy váll.-át függetleníthesse a külföldi fonó- és szövőgyárak spekulációs szállításaitól, svájci és angol tőkével a Kelenföldön, a Budafoki út 111–113. sz. alatt szövő- és fonógyárakat alapított (KELTEX): 1922-ben a Weberei und Spinneresi AG. WESPAG szövőgyárat és 1926-ban az Anglo Hungarian Spinning Company Limited ASCOLD fonógyárat. A Bemberg műselyemfonal és a Rollphoto (a rajzokat a nyomóhengerekre fotókémiai eljárásokkal felvivő módszer) találmányok megvételével és alkalmazásával készített kelmék ezernyi minta- és színváltozat előállítását tették lehetővé. 1934-től bútorszöveteket is gyártottak, 1939-ben kreppelő üzemet létesítettek. – 1948-ban az óbudai és a kelenföldi gyárakat államosították Goldberger Nemzeti Váll. néven. 1950–1955 között az óbudai és a kelenföldi gyár két váll.-ként működött, 1955-ben újra egyesítették őket *Goldberger Textilművek* néven. 1963–1989 között a →*BUDAPRINT Pamutnyomóipari Vállalat* törzsgyárai lettek. 1969-ben az óbudai gyárban üzembe helyezték az első filmnyomógépet, ezzel Európa egyik legkorszerűbb filmnyomó üzemét hozták létre. 1977-ben hurkolt áruk kikészítéséhez rotagépeket és rámákat vásároltak. 1981-ben a Goldberger Textilnyomógyár magába olvasztotta a *Pamutkikészítőgyár*at, *Goldberger Textilművek* néven egyesítve a Filmnyomó és a Hengernyomó Gyáregységeket. 1990-ben, a Pamutnyomóip. Váll. átszervezése után az óbudai és a kelenföldi gyárak egy váll.-ba összevonva, rt.-ként folytatják tevékenységüket. – *Irod.* Jenei Károly–Gáspár Ferenc–Sipos Péter: A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től (Bp., 1970); Geszler Ödön: A 200 éves BUDAPRINT PNYV Goldberger Textilművek története (Bp., 1984).

Goldmark-terem (VII. Wesselényi u. 7.): a Bp.-i Izraelita Hitközség vallásos-kulturális rendezvényeinek helyisége. 1939–44 között az állásuktól – vallásuk miatt – megfosztott színészek és operaénekesek rendszeres színi- és operaelőadásokat tartottak benne (OMIKE Művészakció). Erről a ház falán elhelyezett emléktábla is tudósít.

golf: skót eredetű ütős labdajáték. Mo.-on az első ~versenyt 1909-ben Tátralomnicon tartották. Bp.-en 1910-ben alakult meg a Bp.-i Golf Club (BGC), amelynek első elnöke gr. Andrássy Géza lett. A BGC építette az első bp.-i ~pályát a Széchenyi-hegyen. A klub 1913-ban skót trénert hozatott Bp.-re Malcolm Goodwillie személyében. 1912-ben rendezték az első m. bajnokságot, az első győztes ifj. Magyar László volt. 1913-ban az első bp.-i golfpálya építője, Lauber Dezső nyerte az első külföldi versenyt Bécsben. Az első bp.-i ~pálya az I. vh. alatt tönkrement, mert Bp. erődítésének vonala a pályán haladt keresztül, ezért a BGC feloszlása után 1915-ben megalakult M. Golf Club (MGC) – amelynek elnöke ismét Andrássy lett – új pályát építtetett a Sváb-hegyen. A m. ~ fénykora a 20-as évek. 1920-ban az MGC 37 versenyt rendezett, 1921-ben az első női bajnokságot Szlávyné Hevesi Erzsébet nyerte, aki 1921 és 1941 között 19-szer győzött a m. bajnokságban, s közben német bajnok is lett. 1922-ben rendezték az első páros bajnokságot, ez speciálisan m. verseny volt, sehol másutt nem tartották meg. Szintén 1922-ben volt az első válogatott mérkőzés Mo. és Németo. között. 1929-ben a sváb-hegyi pályát Wahl Oszkár lovag kezdeményezésére korszerűsítették, ahol egészen 1951-ig rendezhettek versenyeket. 1951-ben feloszlatták az MGC-t, híres pályáján az úttörővasút (a mai *gyermekvasút*) Széchenyi-hegyi állomását alakították ki. – A sportág újjáalakítása Gáti Ferenc nevéhez fűződik, aki 1976-ban megalakította a Kék Duna Golf Clubot, s létrehozta a kisoroszi golfpályát, amelyet 1990. ápr. 1-jétől Bp.-i Golf Parknak hívnak. 1986. júl. 23-án itt rendezték meg az I. K-európai Jóakarat ~versenyt. 1989. szept. 14-én megalakult a M. Golf Szöv., amely 1990-től újra megrendezi a bajnokságokat.

Gólyavár: a Múzeum krt. és Puskin u. közötti egyetemi ép.tömb belsejében álló tornyos, várszerű ép. 1898-ban épült fel *Pecz* Samu műegyetemi tanár tervei szerint, fél év alatt, az akkori (1909-ig) Műegyetem területén belül. A műegyetem matematikai és ábrázoló mértani nagy előadóterme volt. E tantárgyak voltak az I. éves műegyetemi hallgatók, a „gólyák" akkori fő tárgyai, innen a terem neve. Sokáig Bp. legnagyobb egyetemi tanterme maradt. A ~nak az 1918. évi polgári forr. előkészítésében is szerep jutott. Több ízben itt tartotta előadásait a →*Galilei Kör* és a →*Társadalomtudományi Társaság*. 1924-től az Egyetemi Nyomda használta. 1952 óta az ELTE Természettudományi Karának birtokában van. – *Irod.* Zelovich Kornél: A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története (Bp., 1922).

Gombatermelési Vállalat: a Suppán Champignon Kultúrák cég államosítása során alakult 1948-ban Budatétényben. A váll. kezelésébe 100 ezer m² alapterületű pince került. 1949-ben az évi termesztés 27 vagon gomba volt. Ez az 1960-as évek második felében elérte a 100 vagont. A ~ 1967-ben beolvadt a →Csepeli *Duna Kertészeti Mezőgazdasági Termelőszövetkezet*be.

Gondolat: az illegális KMP legális irodalmi és kulturális folyóirata. Szerk.-je 1935-ben – indulásakor – Nemes Lajos, 1936–1937-ben Vértes György volt. Munkatársai közé tartozott Bálint György, Darvas József, Déry Tibor, Gelléri Andor Endre, Illyés Gyula, József Attila, Molnár Erik, Radnóti Miklós, Rideg Sándor, Sárközi György, Zelk Zoltán. – *Irod.* Pálmai Sándorné: Gondolat 1935–1937. Repertórium (Bp., 1976).

Gondolat Könyvkiadó Vállalat (VIII. Bródy Sándor u. 16.): 1957. jan. 1-jén alakult meg *Gondolat Könyv- és Lapkiadó és Terjesztő Váll.* néven. 1958-tól 1966-ig a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat irányítása alatt működött. 1966-tól lapkiadói tevékenységét a Hírlapkiadó Váll. vette át, neve azóta ~. Kiad: természet- és társadalomtudományi ismeretterjesztő műveket; szociográfiákat, útleírásokat, élet- és önéletrajzokat; művészeti ismeretterjesztő és ismeretterjesztő jellegű szépirodalmi műveket; naptárakat; váll.-i propagandakiadványokat. Saját kiadványai terjesztése érdekében önálló kereskedelmi tevékenységet is folytat. – *Irod.* Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon (szerk. Zöld Ferenc, Bp., 1987).

Gondűző-villa: →*Budakeszi út* 20/c. sz.

„Gondviselés" Ápolónőket Képző Egyesület Kórháza: egykori gyógyint. A *Lorántffy Zsuzsanna Egy.* előbb különféle jótékonysági tevékenységet folytatott, 1920-ban azonban a Népjóléti Min.-tól bérbe vette az Ilka u. 51. sz. alatti korábbi Gondviselés Kórházat, s szanatórium jellegű gyógyint.-et szervezett, amely a betegápoló diakonisszák képzését is lehetővé tette. 1926-ban megvásárolták az ép.-et, 1929-ben új szárnnyal bővítették, 1935–36-ban a nagyobb közös kórtermekből különszobákat létesítettek. 1940-ben a szomszédos telket és villát is hozzákapcsolták. 42 ágyán belgyógyászati, sebészeti és szülészeti betegeket ápoltak. 1950-ben áll. tulajdonba vették, kis gyermekkórházzá alakították, majd az *Apáthy István Gyermekkórház*hoz csatolták.

Gondviselés Szanatórium: →*Grünwald Szanatórium*

Gorkij fasor: →*Városligeti fasor*

Gorkij Könyvtár: →*Országos Idegennyelvű Könyvtár*

gótikus szoborlelet: →*budavári gótikus szoborlelet*

gótok: germán nép, az i. sz. kezdete körül a Balti-tenger vidékéről vándoroltak a Fekete-tenger mellékére. I. sz. 240 körül a ~ a Duna alsó vidékére érkeztek. Aquincumban feliratos emlék tanúskodik arról, hogy a 249–270 közötti egyik gót hadjárat alkalmával esett el az ottani légió két katonája. 322-ben a ~, áttörve a szarmata frontot, birtokba vették →*Campona* táborát.

Gottesakkergasse: →*Mester u.*

Gozsdu-alapítvány: Gozsdu Manó kúriai főbíró alapítványa a hazai (Erdélyt is beleértve) K-i ortodox vallású ifjúság neveltetésének a támogatására. Kihirdetése 1870. febr. 3-án történt. A kb. egymillió forint alaptőke a K-i ortodox egyház kezelésébe került.

Gömöry-ház: →*Király u.* 12. sz.

Gönczy Pál (Hajdúszoboszló, 1817–Karácsond, 1892): pedagógus, az MTA l. tagja (1858). Tanulmányait a debreceni kollégiumban végezte. Vidéken volt tanító, nevelő, majd 1850–52 között Szőnyi Pál pesti nevelőint.-ében tanított. 1852-ben Pesten *Tan- és nevelőint.*-et alapított, ebből alakult a ref. gimn., amelynek ig.-ja volt 1867-ig. Utóbb a Vallás- és Közoktatásügyi Min.-ban államtitkár. Emlékiratot írt a főv. népoktatásának helyzetéről: *Pest város népnevelése rendezésének rövid története, emlékirat Pest városának képviselő testületéhez* (Pest, 1867).

Gönczy Pál u. (IX. Csarnok tér—Lónyay u.): neve Sterngasse, 1874-től Csillag u., 1925-től ~. Értékes ép.-e az **1–3. sz.** saroklh., mely kétemeletes eklektikus ép. 36 ablakkal, a Lónyay u. 7. sz. felé 3–5–7–5–3 ablakkal, legömbölyített sarkán 3 tengellyel (Frey Lajos és Kauser Lipót, 1870). A ~i szárnyat Hauszmann Alajos és ifj. Kauser János átépítették (1872), és a meglevő részt is átalakították a Műegyetem céljára, mielőtt az a Múzeum krt.-i ép.-be költözött.

Göőz József (Aszaló, 1855–Bp., 1909): polgári isk.-i ig. Bp.-en. A bp.-i egyetemen bölcsészdoktori oklevelet szerzett. A korszerű tanügyigazgatásról, a játékos tanulásról írt cikkei jelentősek. Kiadta a bp.-i (budai) *Tanítóegyesület Évkönyvét* (Trájtler Károllyal, 1879). A *Polgári iskola* c. közlöny szerk.-je volt. – Bp.-i vonatkozású m.: *Budapest története* (Bp., 1880).

Görgey Artúr (Toporc, 1818 – Visegrád, 1916): honvédtábornok. Katonai tanulmányai után vegyészetet tanult a prágai egyetemen. A szabadságharc idején százados, majd őrnagy s Kossuth javaslatára tábornok, a dunai honvédsereg vezére, 1849-ben hadügymin. Honvédeinek 1849. ápr.–máj.-ban ostrommal sikerült a budai várat elfoglalniuk. Szembefordult Kossuthtal. A temesvári vereség után Világ-

gosnál letette a fegyvert a cári csapatok előtt. Nem ítélték el, Klagenfurtba internálták. 1867-ben hazatért s Visegrádon élt haláláig. – *M. Mein Leben und Wirken in Ungarn* (I–II., Leipzig, 1852. Magyarul: Életem és működésem Magyarországon. I–II., Bp., 1911).

Görgey Artúr Műszaki Hadapródiskola: →*Magyar Kir. Görgey Artúr Műszaki Hadapródiskola*

Görgey Artúr út (IV. Bajcsy-Zsilinszky út–Szilágyi út): **26. sz.:** egykori újpesti Fa- és Fémipari Szakisk. (Foerk Ernő, 1925). – **77. sz.:** eklektikus villa (1890).

görög katolikusok, *görög szertartású római katolikusok:* azok a katolikus keresztények, akik az 1054-ben bekövetkezett nagy K-i egyházszakadás ellenére, megőrizve saját szertartásaikat, egységben maradtak, majd a 16. sz.-tól ismét egységre léptek a Római Szentszékkel. A m. ~ a hajdúdorogi egyházmegyéjük 1912-ben történt megalapításáig ószláv és román egyházmegyékben éltek, legnagyobb számban az ország ÉK-i vidékén. A bp.-i görög katolikusok ma a hajdúdorogi egyházmegye bp.-i helynökségéhez tartozó nyolc parókia (plébánia) keretében élnek.

görögkeleti egyház: →*ortodox egyház*

görögkeleti görög templom: →*magyar ortodox templom*

Görög Keleti Hittudományi Főiskola: →*ortodox egyház*

görögkeleti templom: →*magyar ortodox templom*

görög kereskedők és telepesek: görög kereskedők a 17. sz.-ban telepedtek meg Pesten és Budán. A törökök elől húzódtak É felé, első hullámban így jutottak el Pest-Budára. A 18. sz.-ban főleg olyan görögök érkeztek hozzánk, akik igen tevékenyen vettek részt a kereskedelemben. Közülük többen, például Sina Simon, a leggazdagabb polgárok soraiba emelkedtek. A legismertebb pesti görög családok egyikének, Monaszterlynek, az 1820-as években híres volt az „Ypsilanti herceghez" címzett singes boltja. Nevezetes görög kereskedő volt Manoli kávés, a Krésztoforosz Dogrinosz Nakosz ősöktől származó Nákó grófok, továbbá a Manno, Szakellarosz, Dumtsa és a Ró'sa stb. családok. Általában jómódúak voltak, közülük néhányan dúsgazdagok, de akadt közöttük pipametsző, kávémérő és más tisztes iparos v. kereskedő is. A mai Petőfi téren 1794-ben épült fel az első templomuk. A templomot a görög temető vette körül és ott állott a görög ház is. A ~ a mai Belváros ÉK-i részében a maguk zárt körében laktak, éltek és házasodtak. Nemzetiségük a 20. sz. elejére kihalt. – Második hullámban az 1948–49-es polgárháború után jöttek Mo.-ra ~ . A menekültek közül Bp.-re mintegy 7000-en kerültek és ideiglenes telepeken (Kőbányai út, Erzsébet királyné út stb.) éltek, majd egy részük Iváncsa mellé, vidékre települt át. Később többen repatriáltak.

gőzüzemű városi vasút: Ny-európai kísérletek nyomán Bp.-en is több próbálkozás történt a közúti tömegközlekedés területén a gőzüzem alkalmazására. Az 1860-as évek derekán gr. Széchenyi Ödön hozatott Angliából egy gőzkocsit, amely a Lánchíd és a Krisztinaváros közötti útszakaszon több próbamenetet tartott, de sem a lakosság rokonszenvét nem nyerte el a pöfögő-füstölgő, dübörgő „Gőzomnibusz", sem üzembiztonsága nem bizonyult megfelelőnek. Az 1870-es évek végén a *BKVT* kísérletezett közúti gőzmozdonyok beállításával a lóvasúti közlekedés javítására. – 1887–88-ban a három fő helyiérdekű vonal gőzüzemmel indult be, s a végállomások a város belső területének peremén helyezkedtek el (*BHÉV*). Hasonlóan a *BLVV* is ~ként indult. Ez utóbbit 1900-ban, a BHÉV vonalait 1906–14 között villamosították. Alig három éven át közlekedett Bp. egyetlen belterületi ~jaként a Rókus Kórháztól az Új Köztemetőig (Kőbánya) terjedő vonalon közúti vasúti gőzmozdonyokkal vontatott többkocsis szerelvény. 1893-ban azután itt is győzött a villamos. – Bp. u.-in azonban még hosszú éveken át mindennaposak voltak a gőzmozdonyok által vontatott vasúti szerelvények a csak jóval később villamosított iparvágányokon történő áruszállítások s pályaudvarok közötti összekötő forgalom lebonyolítására.

Granasztói Pál (Bp., 1908–Bp., 1985): építész, író, a műszaki tudományok doktora (1967), Ybl-díjas (1969), Pro Arte-díjas (1966). A bp.-i műegyetemen szerzett építészmérnöki oklevelet. Az FKT-nál Bp. és környéke korszerű rendezését irányította (1945–48), majd az Építésügyi Min.-ban és 1958-tól a Városépítési Tervező Váll.-nál dolgozott. A modern építészet nemzetközi szervezetének *(CIAM)* tagja. Az Építészmérnöki Mesterisk. vez.-je több éven át. Szakirodalmi tevékenysége jelentős, városesztétikai, városrendezési és városépítési tanulmányai között több foglalkozik Bp.-tel. – *M. Budapest holnap* (Polónyi Károllyal, Bp., 1959); *Város és építészet* (Bp., 1960); *Az építészet igézetében* (Bp., 1966); *Budapest egy építész szemével* (Bp., 1971); *Múló világom. Napló* (Bp., 1970); *Építészet és urbanisztika* (Bp., 1973); *Budapest arculatai* Bp., 1980); *Ifjúkor a Belvárosban* (Bp., 1984).

Grand Guignol: →*Népszínpad*

Grand Hotel Corvinus Kempinski (V. Erzsébet tér 7–8.): a Kempinski Hotel Bp. Rt.-t 1989-ben alapította a Kempinski cég, az IBUSZ, az Áll. Biztosító, a Főv. Tanács, az OKHB, az Áll. Fejlesztési Int. és az Adranda német befektetőcsoport 1,05 milliárd Ft alaptőkével, melyet 1991-ben 2,35 milliárdra emeltek. 1992-ben újabb 1 milliárd Ft-os alaptőke-emelést határoztak el a ~ építkezésének folytatására. A ~ a Kempinski szállodacsoport 20. tagjaként 1992-ben nyílt meg. Tervezője Finta József és Puhl Antal. Az 5+1 csillagos ~ben 368 luxus kivitelű szoba van, melyekből 24 egyedi tervezésű apartman, kettő exkluzív elnöki lakoszt. – A Regina-bálterem 500 vendég fogadására alkalmas. A 40–250 személyes négy tanácsterem összenyitható. Vendéglátó egységei: Gourmet Restaurant nemzetközi konyhával, borpince, Kempinski-söröző sörkülönlegességekkel, Cofee Shop, Patisserie cukrászda. Egyéb szolgáltatások: Business Center, Executive Lounge Library, uszoda, szauna, szolárium, masszázs, Fitness Center. Kétemeletes földalatti garázsa 250 gépkocsit fogad be.

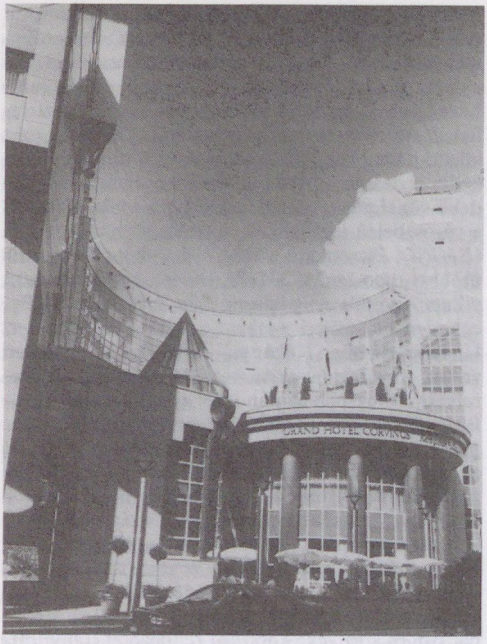

A Grand Hotel Corvinus Kempinski

Grand Hotel Hungária (VII. Rákóczi út 90.): 1917-ben készült el Hegedűs András és Sebestyén Artúr tervei szerint. 162 szobával, *Imperiál Szálló* néven működött. – Az államosítás után *Szabadság Szálloda* lett. 1962–64 között Zilahy István építész és Kovácsy László belsőépítész tervei szerint felújították. 1983-ig 406 szobával üzemelt. Ekkor bezárták és Roth János tervező, Marinov Gusztáv és Horváth János belsőépítészek tervei szerint átépítették. 1985-ben *Hungária Nagyszálló* néven 528 szobával nyitották meg ismét. 1990 óta a HungarHotels és az IBUSZ által alapított gazd. társaság keretében ~ néven működik, négycsillagos szállodaként.

A Grand Hotel Hungária

Grand Kabaré (VIII. József krt. 70.): 1908-ban működött kabarévállalkozás. A művészeti vez. Hatvani Károly, karmester Bihari Zoltán, konferanszié Dóri Sándor volt. Ismertebb tagjai: Bogár Gizi, Kürthy Hermin, Gabányi László, Radó Gizi, Hatvani Ede, Váradi Pál, Komlóssy Emma, Papp János, Fejér Dezső. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora 1901–1044 (Bp., 1978).

Gránit Csiszolókorong és Kőedénygyár: →*Finomkerámiaipari Művek*

Grassalkovich Antal, gr. (Ürmény, 1694–?, 1771): Budán királyi személynök (1731-től), kincstári elnök (1748-tól), koronaőr (1751), valóságos belső titkos tanácsos. Kezdeményezésére indult meg a budai kir. palota kibővítése (1748-tól) középrizalitos barokk palotává. Hatalmas birtokaihoz tartozott a mai XVIII., XIX. és XX. ker. területe. Bp. XX. ker.-ét (ma Soroksár), amelyet a török elpusztított, ~ telepítette be újra (1724). Ő építtette a pálos templom (ma egyetemi templom) Szt. Anna-oltárát.

Grassalkovich Antal, hg. (?, 1771–Bécs, 1841): mecénás, a család utolsó tagja. Császári és kir. kamarás, valóságos belső titkos tanácsos. Nagyobb összeget hagyott az MTA-ra, ő adományozta az MNM és a Nemzeti Színház felépítéséhez a telkeket.

Grassalkovich u.: →*Százház u.*

Gravital Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. (XI. Budafoki út 187.): 1990-ben alakult a Quintie Édesip. Váll. 60%-os és a Csemege Édesip. Gyár mintaboltja dolgozóinak 40%-os tőkerészesedésével. Fő feladata a m. édesip. termékeinek értékesítése. Telepegységén kívül két főv. és öt vidéki üzletháza van. Ezekben nagykereskedelmi áron árusítanak nemcsak a fogyasztóknak, hanem kereskedőknek és alapanyagokat a cukrászoknak is. 1991-ben a Bp.-i Csokoládégyár is érdekeltséget szerzett a ~ben. – A ~ vállalta a Pesti Barnabás Szakközépisk.-ban folyó, cukrász-pék kettős képzettséget adó szakmai oktatás gyakorlati részének ellátását és a tanulók orsz. cukrászati versenyeinek lebonyolítását.

Gresham-kör: a Duna-korzó, majd a Gresham Kávéházban összejövő baráti asztaltársaság neve, egyben a két vh. közti m. művészet egyik legfontosabb csoportját is jelöli. A művészeken kívül kritikusok, műgyűjtők is a ~höz tartoztak. A ~ magja: Berény Róbert, Bernáth Aurél, Bornemisza Géza, Czóbel Béla, Egry József, Elekfy Jenő, Ferenczy Béni, Ferenczy Noémi, Pátzay Pál, Szobotka Imre, Szőnyi István és Vass Elemér voltak. Időszakosan csatlakozott hozzájuk: Beck Ö. Fülöp, Márffy Ödön, Kmetty János, a harmincas évek közepén Basch Andor, Diener Dénes Rudolf, Novotny Emil, az akkori fiatalok közül Barcsay Jenő, Bartha László, Borsos Miklós, Domanovszky Endre, Schaár Erzsébet, Szentiványi Lajos, Vilt Tibor. Művészettörténész, kritikus tagjai: Farkas Zoltán, Genthon István, Meller Simon, Rózsa Miklós és Schoen Arnold. A tagság műveit vásárló kiváló műgyűjtők: Szilágyi Sándor, Oltványi-Ártinger Imre, Fruchter Lajos, Radnai Béla, Csehszombati László stb. A ~ tagjai különböző stílusirányzatot képviseltek, de valamennyien elutasították a kor hivatalos propagandisztikus művészetét, s törekvéseik a nagybányai festészet to-

továbbfejlesztésére irányultak. A század eleji avantgárd művészeti megnyilvánulásokkal, radikális művészeti mozgalmakkal szemben passzív, meditatív és lírai formában hirdették az emberi és művészi érték hitelét. A társ. és emberi problémákat a művészi szubjektum problémakörébe utalták, a művészi minőséget és magatartást állították szembe a valóság nyers megnyilvánulásaival. Hatásuk jelentőssé vált a későbbi m. művészet alakulására. A ~ 1944-ig létezett. – *Irod.* Németh Lajos: Modern magyar művészet (Bp., 1968); Magyar művészet 1919–1945 (Bp., 1985).

Gresham-palota (V. Roosevelt tér 4–6.): a Londonban székelő The Gresham biztosítótárs. bp.-i palotája. Quittner Zsigmond és a Vágó fivérek tervei alapján szecessziós stílusban épült (1907). A három homlokzatú sarokép. négyemeletes. Felül üvegezett T alakú udvara van, az udvarokra nyitott kis üzletekkel. Az u. felé az udvarokat pávás rajzú szép kovácsoltvas rácsok zárják. Az ép. szobrászmunkáit Maróti Géza készítette. Földszintjén, a volt *Gresham Kávéház*ban tartotta összejöveteleit a festők *Gresham-köre*. Az egykori kávéház helyén ma kaszinó működik. A ~ban van a *Bp.-i Idegenforgalmi Igazgatóság*. – *Irod.* Kabdebo Gyula: A Gresham palota (Magyar Iparművészet, 1907).

Griff Szálló: →*Rákóczi út* 5. sz.

Grill Károly Könyvkiadó Vállalat: 1841-ben *Geibel* Károly Frigyes alapította, 1862-ben lépett a cégbe társként *Grill* Károly. Célja elsősorban jogi kiadványok megjelentetése volt. Legjelentősebb kiadványa a *Magyar Törvénytár* sorozat, de számos rendeletgyűjt.-t, tv.-kommentárt, döntvénytárat és más gyakorlati jellegű jogi művet adott ki. 1905-ben a cég kettévált: a *Grill-féle udvari könyvkereskedés* Benkő Gyula, majd Gergely Rezső tulajdonába került, a ~ot pedig Strasser Lipót és Bertalan vezette tovább, megőrizve korábbi kiadói profilját. A könyvesbolt a Dorottya u. 2. sz. alatt az államosításig működött, a kiadó 1944-ben szűnt meg. – *Irod.* Révay Mór János: Írók, könyvek, kiadók. I–II. kötet (Bp., 1920); A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, 1849–1945 (összeállította Kovács Máté, Bp., 1970).

Gróf Bethlen István bástyasétány: →*Tóth Árpád sétány*

Grosse Nussbaumgasse: →*Nagy Diófa u.*

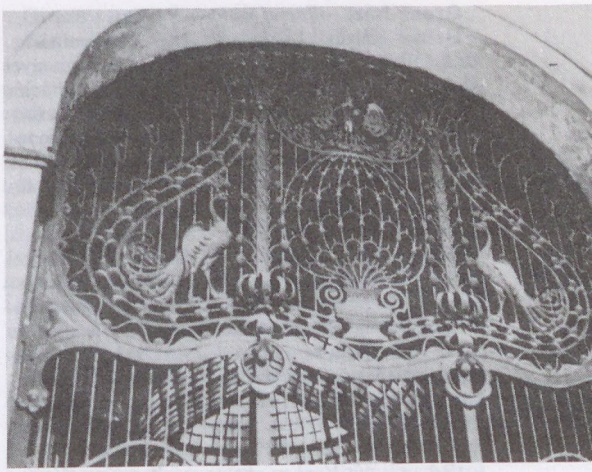

A Gresham-palota pávás kapurácsa

A Gresham-palota

Gross-ház: →*József nádor tér* 1. sz.

Grósz Károly (Miskolc, 1930–): politikus. Az MDP és az MSZMP munkatársa, a Fejér megyei pártbiz. titkára (1973–74), az MSZMP KB agitációs és propagandaoszt. vezetője (1974–79), a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei pártbiz. első titkára (1979–84), a Bp.-i PB első titkára (1984–87), min.elnök (1987–1988). A Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára (1988–89).

Growe és Fischer Rt.: →*Kalapgyár*

Groza Péter rakpart (I. Lánchíd–Döbrentei tér): török kori neve: Iszkele Mahalleszi, Rév Mahalle. Régi német neve Donauzeile és Übersiedlungszeile. M. ebben az időben *budai Duna-sor* és *budai Alsó Duna-sor*, majd *Várkert rakpart* (1874-től). 1902-től a *Döbrentei tér* elnevezése folytán a *Várkert rkp.* ezen térig terjedt. 1906-ban a rkp. középső része *Ybl Miklós tér* lett. 1916-ban a rkp.-ot IV. Károly kir. nejéről *Zita királyné rkp.*-nak nevezték el. 1918-ban ismét *Várkert rkp.*, 1926-ban *Zita Királyné u.*, 1947-ben *Montgomery u.*, 1952-ben *Beloiannisz rkp.*, 1958-tól ~. A 18. sz. alatti ép.-en Petru Groza román áll.férfi emléktáblája látható (1959).

Grünwald Szanatórium: 1893-ban *Grünwald* Mór szliácsi fürdőorvos hozta létre a Városligeti fasor 11–15. sz. alatt. Bármilyen orvosi szakághoz tartozó beteg ellátását vállalta, kívánságra a gyógykezeléshez külső specialistákat is igénybe vett. A 45 betegszobában 56 ággyal berendezett ~ kerti pavilonjában előbb Glück Gyula hidegvíz-gyógyint.-e, majd Réh Béla electromágneses gyógyint.-e működött.. A II. vh. előtt Szász Jenő birtokába került, s akkor *Dr. Szász Szanatórium* néven működött, 1945 után *Gondviselés Szanatórium* lett a neve. A *BM Központi Kórház és Intézményei* létesítésekor annak egyik része lett.

Gschwindt-féle Szesz-, Élesztő-, Likőr- és Rumgyár Rt.: Gschwindt Mihály kereskedő 1856-ban az Üllői út és József krt. sarkán szeszgyárat alapított. Ez az első, szeszfinomításra is berendezkedett üzem volt Mo.-on. 1868-ban rt.-vé alakult. Ekkor vezették be az élesztőgyártást, a rum- és likőrkészítést. A század végén az ország legnagyobb likőrgyára, 250 munkást foglalkoztatott. Az 1900-as évek elején az Üllői úti gyárat városfejlesztési okok miatt fel kellett számolni. 1909–11 között Budafokra, a szeszfeldolgozó üzem pedig a IX. Ipar u. 15. sz. üzembe költözött. Az 1920-as években érdekkörét a konzerviparra is kiterjesztette (Nagykőrös), több vidéki központi szeszfőzdét és üzletet tartott fenn. Államosítása után (1948) →*Budafoki Élesztő- és Szeszgyár* néven folytatta tevékenységét.

Gubacs: középkori település a mai Gubacsi út területén. 1067 előtt hercegi birtok volt, amelyet Géza az Aba nembéli Péter ispánnak adott, aki a százdi monostornak adományozta. Ezután csak a 15. sz.-ban jelent meg a forrásokban. Határa a mai Határ úttól D felé terjedt. Árpád-kori templomának részleteit 1935-ben a XX. Tatárdomb nevű részen tárták fel. A templomot temető és kerítőfal övezte, mellette nagy mennyiségű Árpád-kori és 14–15. sz.-i leletanyag, valamint feltárt kemencék mutatták a jelentős középkori falu helyét.

Gubacsi-dűlő (XX. ker.): *Pestszenterzsébet* középső és D-i részén elterülő egykori homokbuckás terület, kb. a *soroksári Duna-ág* és Kispest DNy-i határa között (kb. 112–120 m). A homokos-kavicsos teraszfelszín homokanyagát a szél formálta át ÉNy–DK-i irányban húzódó, maradékgerincekkel, buckákkal és köztes, helyenként vizenyős talpú szélbarázdákkal tagolt futóhomok térszínné. A beépítés során az eredeti térszínt feltöltéssel, lehordással részben elegyengették, de a magasabb buckavonulatok és köztes szélesebb laposok a mai település képében is felismerhetők.

Gubacsi híd: →*Duna-hidak*

Gubacsi lakótelep (XX. ker.): a *soroksári Duna-ág* és a Dózsa György út között épült 1297 lakással. Az építkezés 1956-ban fejeződött be, architektúrájában archaizáló. Az ép.-ek két-háromemeletesek, a lakások egyedi kályhafűtésűek. A ~et számos művészi alkotás díszíti. A reliefek Cser Jolán, Cser Károly, Gádor István, Lux Aliz, Gorka Géza, Majoros János, Kunvári Lilla, Ohmann Béla, Sándor István, Kőfalvi Gyula, Eschenbach Jenő (1954), a sagraffito Buray Tibor és Göllner Miklós (1955) alkotása. A Kutya c. szobrot Szőllősi Endre (1955), a kerámia órakertet Sándor István (1955), az Őzes díszkutat Boldogfai Farkas Sándor (1954), az Anya gyermekkel c. szobrot Ungvári Lajos, a Táncolók szobrát Tar István (1968) készítette.

Gubacsi-puszta (XX. ker.): a középkori →*Gubacs* falu helyén terült el a Gubacsi-puszta. A mainál jóval nagyobb területet hívtak így, később Erzsébet- és Kossuthfalva kialakulása után szűkült le a mai területére. A 18. sz. óta a Grassalkovich család birtokához tartozott. Az 1860-as években mintegy 200 ház állt itt. A 20. sz.-ban népesült be. A II. vh. után több lakótelep is épült itt, 1980-ban pedig elkészült a *D-Pesti Kórház*. É-i határán építették meg az M5-ös autópálya bevezető szakaszát.

Gubacsi úti kislakásos telep (XX. ker.): 1910–11-ben téglából épült 20 egyemeletes házból áll, 320 egyszobás, félkomfortos lakással, átlagosan 16 m² alapterületű szobákkal és 9 m²-es konyhákkal. A telepen 10 üzlethelyiség is épült.

guberálók ⟨valószínűleg a német jassz guberiren ‚fizetni' szóból⟩: szemétbányászok. A múlt század végén a Pestszentlőrinc Ny-i szélén létrehozott Cséry-telepen (később főv. szeméttelep) vállalkozók megbízásából összegyűjtötték a rongyot, papírt, csontot, fémet, félig elégett szenet (Cséry-koksz) stb. A ~ nagy tömege botokkal túrta a szeméthegyet, később rosta és szállítószalag mellett dolgoztak. Az így munkához jutottak jelentős részének a szeméttelep nyújtott szállást is. Ma ~nak nevezik a főv. házainak szemétgyűjtőiben (kukatartály) turkáló keresgélőket.

Guckler Károly (1858–Bp., 1923): erdész. 1882-ben a főv. szolgálatába lépett. 1895-től erdőmester, a város erdészeti hivatalának vezetője. Nagy érdemei vannak a Budai-hegyek, különösen a Hármashatárhegy csoportja kopárjainak fásításában. Ő építette a róla elnevezett hosszú hegyoldali sétautat.

Guckler út, *Oldalút* (II–III. ker.): az óbudai hegyvonulat külső oldalában, nagyjából egy szinten

(350–360 m) haladó szép sétaút. A →*Csúcs-hegy* után leereszkedik az *Arany-patak*hoz. *Guckler* Károly főv. erdőmester létesítette.

Gugger-hegy: →*Látó-hegy*

Gulácsy Galéria (V. Károly krt. 6.): a Gulácsy Lajos alkotóközösség által működtetett galéria 1983-ban alakult. 1988-ig a Fürj u.-ban működött. 1990-ben költözött jelenlegi helyére. Egy földszinti és egy emeleti bemutatóteremmel rendelkezik. Festményeket, kisplasztikákat és kisebb mennyiségben grafikai műveket mutat be és árusít a 20 tagú alkotóközösség műveiből.

Gulyás Zoltán (Bp., 1930–): építészmérnök, Ybl-díjas (1962). Tanulmányait a BME-n végezte (1954). 1956-tól az Ipari Ép.tervező Váll.-nál tervezőmérnök. Tervezései alapján épült a főv.-ban: a VII. *Madách Imre téri lakótömb* (1962); az V. Bécsi u.-ban az *OTP ép.-e* (1964); a *MEDICOR gyár főép.-e* (1973); a *Tárnok u. 13. sz. lakóép.* (1974).

Gumbesfelner András keleti galantéria cikkeket gyártó üzeme: →*manufaktúra*

Gundel János (Ansbach, Bajorország, 1844–Bp., 1915): a m. vendéglátóip. és a mo.-i idegenforgalom úttörője. 1857-ben jött Pestre, 1869-ben a Király u.-ban nyitott vendéglőt. 1871-ben vette át a József téri *Virágbokor Vendéglőt*, 1889-ben az István főherceg Szállodát bérelte. 35 éven keresztül a szállodások és vendéglősök ipartársulatának elnöke. Nevéhez fűződik az ip. képesítéshez kötésének kezdeményezése, különféle szociális és kulturális alapok létesítése.

Gundel Károly (Bp., 1883–Bp., 1956): a főv. vendéglősszakma kiemelkedő egyénisége, gasztronómiai munkák írója. ~ János fia. Külföldi tanulói és gyakorlóévei után 1910-től a városligeti Wampetich-vendéglőt, 1920–25 között a Royal, 1927-től a Gellért Szálló éttermeit bérelte. Számos szakácskiállításon népszerűsítette a m. konyhát.

Gundel Étterem (XIV. Állatkerti út 2.): 1894-ben megnyitott vendéglő. Tulajdonosa Wampetics Ferenc volt. Gundel Károly és fia 1910-ben vette át és tette hazánkban és külföldön egyaránt híressé. 1939-ben a New York-i világkiállítás m. pavilonjának éttermét Gundel rendezte be és vezette. A II. vh.-t átvészelve 1945 tavaszán Gundel Imre nyitotta meg a ~t, melyet 1949-ben államosítottak. 1973–80 között átalakítás miatt zárva volt. 1991-ben Ronald S. Lauder és George Lang vásárolta meg a ~t. 1991–92-ben Adam D. Tihany építész és a Roth Imre és fiai Kft. tervei szerint a régi stílusban állították helyre. 1992-ben nyitották meg. A megújult ~ luxusszolgálatait a légkondicionált étteremben, a Colonade és teraszán, a 450 vendég fogadására alkalmas park méretű kerthelyiségeiben, a Szt. Orbán és Zsuzsánna borpincékben, az Erzsébet kir.-né bálteremben, a hat kisebb (Családi szoba, Könyvtárszoba, Zenekar, Királyszoba, Télikert, Szalon) különteremben és egyéb szolgáltatásaiban biztosítják. A ~ eredeti ép.-e Bauer Ervin tervei szerint készült. A ~hez tartozó „Bagolyvár" népi ihletésű, erdélyi gyökerekre visszanyúló stílusban épült ép.-ét Kós Károly tervezte és Pfanl Egon valósította meg. A „Bagolyvár" néhány évig Spolarich Károly bérleménye volt, majd Gundel Károly birtokába került.

Guszev u.: →*Sas u.*

Gutenberg Galéria (VIII. Kölcsey u. 2.): a nyomdász szakszervezet művészeti központja, a Gutenberg Művelődési Otthon kiállítóterme, mely 1986-tól működik. Évente kb. 10–12 kiállítást rendez. Kiállítási programja részben a tipográfiai szakmai tanfolyamokhoz kötődik (évzáró kiállítás) részben a képző- és iparművészet területéről egyéni és kollektív kiállítások számára biztosít bemutatkozási lehetőséget.

Gutenberg Könyvkiadó Rt.: 1930–44 között működő váll. az V. Szarka u. 7. sz. alatt. Elsősorban külföldi klasszikusok (Victor Hugo, Zola, Dumas, Tolsztoj, Dosztojevszkij stb.) műveinek közreadásával vált ismertté.

Gutenberg Művelődési Otthon Közművelődési és Szakkönyvtára (VIII. Kölcsey u. 2.): az első m. nyomdászkönyvtár. 1866-ban a *Pest-Budai Könyvnyomdászok Önképző Egylete* alapította. Ekkor állománya 500 kötet volt. Továbbfejlesztéséről az egylet rendszeresen gondoskodott. Állománya kezdetben túlnyomórészt német, később m. nyelvű volt, és 1910 körül már 10 000 kötetet tett ki. Első katalógusát 1869-ben, majd utóbb többször kiegészítve adta közre. 1935–39 között 16 vándorkönyvtárat hozott létre saját gyűjt.-éből. 1941 végén szakkönyvtárat is nyitott. 1907-től a →*Gutenberg Otthon*ban működik.

Gutenberg Otthon (VIII. Kölcsey u. 2.): eredetileg a *Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűszedők Segélyező Egyletének* a székháza. Terveit Vágó József és Vágó László készítette. A könyvnyomtatást ábrázoló homlokzati díszítés Kernstok Károly műve. 1907. okt. 13-án avatták fel. A 10 ezer tagot számláló egy. irodái mellett klubhelyisége, színházterme és mintegy 27 000 kötetes könyvtára kapott helyet az ép.-ben. Jelenleg *Gutenberg Művelődési Ház*.

Gutenberg Társaság: nyomdász fiatalok művészeti egy.-e volt. 1892-ben alakult *Gutenberg Asztaltársaság* néven. Kétévi működés után anyagi eszközök hiányában megszűnt, de 1902-ben újjászervezték. Rövid ideig *Gutenberg Műkedvelők Köre* néven működött egy Népszínház u.-i vendéglőben (akkor *Schön*-vendéglő), majd véglegesen a *Gutenberg Otthon*ba költözött. Színjátszócsoportja és szavalókórusa mellé 1920-ban 47 tagú szimfonikus zenekart is szerveztek. Havonta rendszeresen tartott előadást. A II. vh. után megszűnt.

Gutenberg tér (VIII. ker.): a 19. sz. végén alakult ki és a *Sándor tér* nevet kapta. Előbb a nyomdászok, majd a Józsefvárosi Orvostárs. kezdeményezte a tér nevének megváltoztatását, ami 1946-ban következett be. A téren álló Fodor József szobor ifj. Vastagh György alkotása (1909). A ~ **4–5. sz.** alatt a Mo.-i Könyvnyomdászok és Betűöntők Segélyező Egyletének egy.-i és bérháza áll (Vágó József és László, 1906).

Guyon Richárd u. (II. Gábor Áron u.–Branyiszkó u.): **3. sz.:** eklektikus lh.

Gül Baba türbéje (II. Mecset u. 14.): sírkápolna. *Gül Baba* a Budát 1541-ben elfoglaló török sereggel érkezett bektási dervis volt, aki a dzsámivá

alakított *Nagyboldogasszony-templom*ban a győzelmi hálaadás alkalmával halt meg. A mai *Rózsadomb*on temették el, ahol sírja fölé a harmadik budai pasa (Jahjapasazádé Mohammed) 1543–48 között sírépítményt (türbét) emeltetett. Közelében épült fel a bektásiak budai központi kolostora, amely a visszafoglalásért vívott harcok során romba dőlt, majd később teljesen elpusztult. ~t 1690-ben keresztény kápolnává alakították át a jezsuiták, majd rendjük feloszlatása után a sír magántulajdonba került. A barokk átalakítás alkalmával eredeti török ablaknyílását részben elfalazva ökörszemablakká képezték ki, amelyhez hasonló másik két ablakot vágtak a türbe falába. A török kormány 1885-ben Grill Lajos építőmesterrel rendbe hozatta, majd 1914–16-ban Möller István, 1943-ban pedig Lux Géza tervei alapján megkezdték restaurálását. Befejezését a II. világháború megakadályozta. 1962-ben *Pfannl* Egon tervei szerint a feltárt részletek alapján eredeti állapotának megfelelően helyreállították és múz.-má alakították. (A Bp.-i Történeti Múz.-hoz tartozik.) – ~ kváderkövekből épült nyolcszög alaprajzú építmény, amelyet félgömb kupola fed. K-re néző, szegmentíves záródású, kőkeretes ajtónyílása fölött szamárhátíves fölülvilágító ablak van. Egyetlen – ugyancsak kőkeretes – ablaknyílása, amelyet újonnan készült vasrács zár el, ÉK-re nyílik, s fölötte szamárhátíves fölülvilágító nyílás van. Belseje eredetileg is vakolva volt, amelyre *Evlija Cselebi* is írt fel néhány verset, minthogy azt már korábban is feliratok díszítették. Egyetlen belső dísze az oldalfalakon körülfutó szamárhátíves téglaívek sora, amelyek között csegelyek alkotják az átmenetet a félgömb kupolába. Berendezési tárgyait részben a török *Efkáf Humájun* – a volt szultáni alapítványi hivatal –, részben pedig a volt mo.-i mohamedán kolónia tagjai ajándékozták, ill. készíttették. Felszerelési tárgyai a török zarándokok ajándékaival gyarapodnak. – *Irod.* Fekete Lajos: Budapest a törökkorban (Bp., 1944); Genthon István: Török műemlékek (Bp., 1944); Gerő Győző: Buda török műemlékei (Bp., 1957); Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, II., Bp., 1962).

Gül Baba türbéje

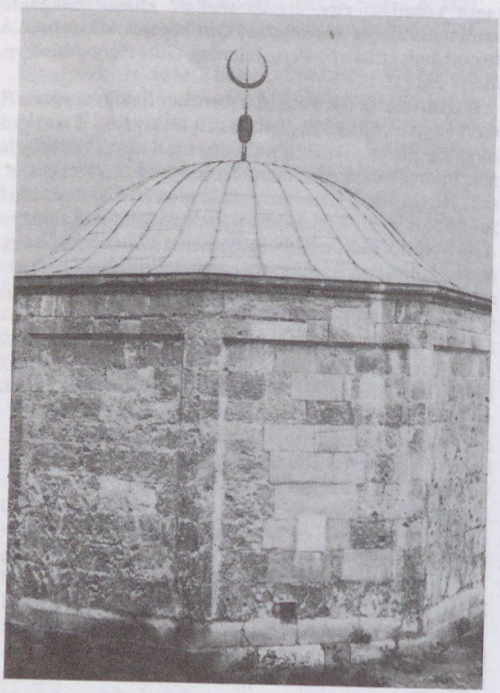

Gül Baba u. (II. Török u.–Apostol u.): korábbi neve a rózsadombi szőlők tekintélyes birtokosáról, Niedermeyer Ferenc ácsmesterről *Niedermeyer Gasse* volt. 1915-ben *Gül Baba türbéjéről* nevezték el ~nak.

Günther Pál szesz- és élesztőgyára: →*szeszipar*

Gvadányi József

Gvadányi József, gr. (Rudabánya, 1725–Szakolca, 1801): császári lovas generális, költő. Több háborúban vett részt, 1783-ban vonult nyugalomba. Ekkor írta *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* c. elbeszélő költeményét (1790), amelyben leírást nyújt a 18. századi Pest-Budáról. Ünnepli a Várat, a Tabánt, a budai hegyvidéket, a Duna szépségét, a hajóhidat, Pest ékességei közül az egyetemet, de felháborodik az idegen viselet és az idegen nyelv miatt.

gyakorló iskola: →*alsófokú oktatás*

Gyakorló Színésziskola: 1891–99 között működött. Bártfai Antal alapította. Ig.-ja 1892-től Fülöp Sándor, 1893-tól Solymosi Elek volt.

Gyáli-patak, *Nagy-Lecsapoló-árok, Nagymocsár-árok, Gyáli-víz:* a vízgazdálkodásban *Gyáli-főcsatorná*nak is nevezett vízrendszer a fővárosi Gubacsi-puszta–lőrinci →*Sas-hegy,* →*Ferihegy* és →*Rákoshegy*–rákoskerti Erdőhegy vonalán húzódó vízválasztójától DK-re fekvő terület vízlevezetője. A laza homokos-kavicsos, pleisztocén üledékekkel fedett területet számos ÉNy–DK-i buckavonulat és folyó-

A Gül Baba utca

meder tagolja. A csatornarendszer egyes részei a buckák közötti vápák, barázdák, mocsaras laposait kötik össze. A főcsatorna mesterségesen kiépített torkolata Soroksáron, a *Molnár-sziget* D-i végével szemben éri el a →*Soroksári-Duna-ágat*. A laza felszín fajlagos lefolyása nagyon kevés, alig 1,5 l/s km², de nedves években, nagy csapadékok alkalmával 50 l/s km²-ig fokozódik. Így a terjedelmes, 380 km²-es vízgyűjtőről mégis tekintélyes árhullám érkezik, amely a torkolatnál ritkán 18 m³/s-ot is elér. Az átlagos nagyvizek lefolyásértéke csak 30 l/s (azaz a torkolatnál 11 m³/s), amit a meder áradás nélkül is levezethet. Noha a főcsatorna csak 32 km hosszú, korábban mocsaras vízgyűjtőjén 180 km kiépített csatornahálózat tartozik hozzá. – *Irod.* Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958).

Gyáli úti Kórház: →*Merényi Gusztáv Kórház–Rendelőintézet*

gyalog-aluljárók: a gyalogosoknak az úttest szintje alatt való gyors és balesetmentes átkelését biztosító műtárgyak. Az első bp.-i gyalog-aluljáró a Nyugati pu. alatt, a Bajza u. tengelyében épült (1875). A hűvösvölgyi (1900), majd az új köztemetői (1928) villamosvasúti végállomásnál szintén épültek ~. A Margit hídi ~ a híd kiszélesítésekor (1937) épültek, a Lánchídi ~ az újjáépítéskor (1949). Az első gyalogaluljáró-rendszert a Fővám téren létesítették (1951) a Duna-parti villamosvasút rekonstrukciójának részeként, a megállóhelyek jobb kapcsolatának biztosítására. A Rottenbiller u.-i közúti felüljáró létesítésével egyidőben a Rákóczi út alatt 1970-ben szintén építettek gyalog-aluljárót. Kisebb ~ utak v. vasutak alatt a főv. több pontján épültek. – A metró állomásai közül több kapcsolatos gyalogaluljáróval. Elsőként az Astoriánál és a Blaha Lujza téren épült ilyen 1970-ben. Ezek általában több gyalogaluljáróból és utaselosztó térből – esetleg nyitott térből is (pl. Déli pu., Nyugati pu.) – álló létesítmények. A metró állomása a Keleti pu.-nál gyalog-aluljáróval csatlakozik a pu. utasforgalmához, ugyanígy az Árpád hídnál az ottani autóbuszállomáshoz. A legtöbb esetben a villamosvasúti, autóbusz- és trolibusz-megállóhelyek számára is közvetlen kapcsolatot biztosítanak. Egyes ilyen ~ már a metróval való kapcsolat létrejötte előtt megnyíltak (pl. Astoria, 1963; Blaha Lujza tér, 1966; Ferenc körút, 1971). – A kezdetben csak közlekedési célra tervezett létesítményekben (pl. Astoria) a későbbiekben üzlethelyiségeket is kialakítottak.

gyalog-felüljárók: a fővárosban először a földalatti vasút felszíni vonalszakaszának áthidalására épült vasbeton gyalogfelüljáró. A főváros első vasbetonszerkezetei közé tartozik, funkciója ma már nincs, műemlékként áll fenn. A vasútvonalak felett vasszerkezeti gyalog-felüljárókat létesítettek, pl. a Boráros téren az →*elevátor* stb. vágányai felett, a hajóállomás megközelítésére, a Kelenföldi pályaudvar vágányai felett a Budaörsi út környékének a kapcsolatára. Gyalog-felüljárók épültek a Moszkva téren (1941) a szintkülönbségek áthidalására, a Budaörsi úton az M1–M7 autópálya bevezetése felett stb. A legnagyobb gyalog-felüljáró a metró Kőbánya–Kispest végállomásához kapcsolódóan épült. 1980-ban ez a felüljáró a metrón kívül a MÁV ceglédi és lajosmizsei vonalának a peronjait is kiszolgálja, továbbá szintbeli keresztezés nélküli kapcsolatot létesít az itteni autóbusz-végállomással, gyalogforgalmi kapcsolatot teremt Kőbánya és Kispest között, ezenkívül több üzletet is befogad.

gyalogosutcák: a régi városrészek, elsősorban a Belváros, a forgalom növekedtével egyre inkább alkalmatlanná váltak a közúti járművek átmenő forgalmának lebonyolítására, így ezeket világszerte – Bp.-en is – mentesítették az ilyen forgalomtól, a célforgalom (pl. üzletek ellátása, költözködés, mentők, tűzoltók, szemétszállítás) biztosításával. A ~nál a tradicionális, járdából és úttestből álló útkeresztmetszetre nincs szükség, sőt az ilyen gátolja a gyalogforgalmat. (Ilyen rendezetlen állapotban volt a Váci u. 1964 óta: az útkeresztmetszet változatlan maradt, de a járműforgalmat megtiltották.) Ezért és esztétikai okokból is a ~ olyan díszburkolatot kaptak, amely az említett célforgalom lebonyolítására alkalmas. A felszabaduló útfelületen u.bútorokat (székek, kisebb-nagyobb műalkotások, elárusítóhelyiségek, vendéglátóip. kerthelyiségek stb.) helyeztek el. A közvilágítást a gyalogforgalom igényeinek megfelelően alakították ki. Bp.-en 1981-ben kezdték meg a ~ kialakítását. 1991-ig 27 000 m² felületet képeztek ki: a →*Dunakorzó*, Váci u., Vigadó u., Vörösmarty tér, Kristóf tér, Haris köz, Párisi u., Régiposta u., Pilvax köz, Kígyó u., Vitkovics Mihály u., Kammermayer Károly tér, Biermann tér, Fehérhajó u., Deák Ferenc tér területén.

Gyáni Gábor (Hódmezővásárhely, 1950–): történész, a történettudományok kandidátusa

(1988). A Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett 1974-ben. 1974–82 között Bp. Főv. Levéltárának levéltárosa, 1982 óta az MTA Történettudományi Int.-ének munkatársa, tudományos főmunkatárs. – Kutatási területe: 19–20. sz. m. és összehasonlító város- és társ.történet. *F. m. Család, háztartás és a városi cselédség* (Bp., 1983); *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja* (Bp., 1992).

Gyapjú és Textilnyersanyag Forgalmi Vállalat, *TEXIMPEX* (VI. Révay u. 12.): a vegyes profilú váll. 1948-ban kezdte meg működését. Tevékenysége vágójuh, gyapjú és egyéb nyersanyagok (szintetikus és cellulóz szálak, szalagok, pamut-, műselyem-, hernyóselyem-, fém-, teflon- és jutafonalak, textilhulladékok) bel- és külföldi forgalmazása. Ip. tevékenysége kiterjed a gyapjú minőségi osztályozására, mosására, gyapjúzsír visszanyerésére, textilhulladékok válogatására és finombontására. 1986-ban önálló külkereskedelmi jogot kapott, de a juhexportot továbbra is a Terimpex útján bonyolítja le.

Gyapjúmosó és Szövőgyár (XIII. Pannónia u. 70–74.): jogelődje 1868-ban alakult *Első Magyar Gyapjúmosó és Bizományi Rt.* néven. Működését a mai telephelyén 1869-ben kezdte meg. Az 1870-es években 300 munkást foglalkoztatott, évente 20–25 000 q gyapjút mosott. További tevékenysége: műgyapjú- és kocsikenőcsgyártás volt, majd a századforduló után ágytoll- és pehelyfeldolgozás. 1920-ban posztógyárat is létesített. Az 1940-es években az üzemet új típusú gépekkel korszerűsítették, amelyeken már 800 munkás dolgozott. 1948-ban államosították. 1863-ban, a nagyváll.-i összevonásokkor fuzionált a Budakalászi Gyapjúszövő Gyárral, a Pomázi Posztógyárral és a Váci Fonógyárral, egyidejűleg felvette a ~ nevet. Az új nagyváll.-ot 1972-ben felszámolták, majd 1973-tól a Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár üzemegységeként folytatta termelését. Működését 1974-ben megszüntették. Átalakított ép.-ében és helyiségeiben 1986-ban nyitották meg a →*Textil- és Ruhaipari Múzeum*ot.

Gyapjú u.: →*Báthory u.*

Gyapjú utcai Német Színház: Pesten, a Gyapjú (ma V. Báthory) u. 24. sz. alatt 1869. dec. 21-én nyílt meg, Lesser Szaniszló ig. vezetésével. A nyitó előadás id. Johann Strauss: *Die blaue Donau* c. operettje volt. A társulat 132 tagból állt (zenészekkel együtt) és állandó vendége volt Bécsből Adolf Sonnenthal. A ~ 1889. dec. 20-án leégett. A ~ volt az utolsó német színház a főv.-ban.

Gyáralapító Társaság: 1844 végén alakult meg Pesten Kossuth Lajos kezdeményezésére, formailag az →*Országos Védegylet*től függetlenül, valójában annak kiegészítéseként. A részvényesi alapon működő ~ elkerülendő a kormányzat által ellenzett védegyleti mozgalomhoz kapcsolódó pol. szervezeti jelleget, gyakorlati gyárfejlesztési munkát hirdetett meg. Egyrészt társrészvényesként segítette új gyárak alapítását vagy meglévők fejlesztését, másrészt kölcsönt nyújtott a külföldről betelepülő iparosoknak itteni gyáralapításhoz, s végül a ~ is kezdeményezte új gyárak létesítését. A ~ részvényeit néhány hónap alatt 300 000 forint értékben jegyezték. Részvényesei, Széchenyivel az élen, arisztokraták és nagybirtokosok voltak. Kossuthnak nem sikerült az igazgatói tisztet elnyernie, s a vezetésben kibontakozó ellentét a ~ működését is megbénította. A kezdeti fellángolás után a pénzes polgárok is elfordultak a ~tól. Nem valósult meg a Budai Fonó- és Posztógyár létesítése sem, holott Kossuth és a budai választópolgárok egyaránt nagy erőfeszítéseket tettek megalapítására. Hiába voltak Budán a telkek olcsók, a munkabér alacsony s kedvezőek a közlekedési és értékesítési feltételek, a szükséges alaptőke nem gyűlt össze. A már működő gyárak tulajdonosai és a kézművesek a konkurencia erősödésétől tartva visszahúzódtak. Néhány évi formális működést követően a ~ megszűnt.

Gyárdűlő: →*Kőbánya*

Gyáriparosok Országos Szövetsége: →*Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége*

Gyártelep (XXI. ker.): Csepel városrésze. A 19. sz. végéig neve *János-legelő* volt. Kedvező földrajzi fekvése, a főv.-sal való gazd. kapcsolatai, olcsóbb telekárai elősegítették területén az ip. üzemek telepítését. 1892-ben a Weiss testvérek pesti tölténygyárukat ide helyezték át; ez a Csepel Vasmű alapítási éve (→*Csepel Vas- és Fémművek*). E gyárkombinát révén →*Csepel* ~e a 20. sz. fordulójára már a főv. ip. elővárosa, lakosainak száma 10 000 fő volt. A Vasmű az I. vh. idején hadiüzem. A két vh. között számos új gyár és váll. telepedett meg ~en (a Csepeli Fésűsfonógyár Rt., a Mauthner Ödön Magtermelő és Nagykereskedelmi Rt., a M. Posztógyár Rt.). 1910-ben a Posztógyártól D-re épült a Vízmű. A 20-as években a ~ K-i részén tisztviselőtelep létesült. Itt készült el 1929-ben egy tíz tantermes isk. A Weiss Manfred gyárnak 1908 óta volt saját orvosa, 1916-ban Csepel első kórházaként 40 ágyas gyári kórház nyílt (Csepeli Kórház–Rendelőint.). A II. vh.-ban súlyos bombatámadások érték a gyárakat. Weiss Manfred üzemeit 1946-ban államosították, az új neve → *Csepel Vas- és Fémművek* lett. Az 1980-as évek piaci nehézségei miatt a ~ üzemei fokozatosan leépültek.

Gyár- és Gépszerelő Rt. (XIII. Váci út 18.): 1951-ben alapították a Kohó- és Gépip. Min. váll.-ai gépészeti és technológiai szerelésének ellátására. 1953-ban fuzionált a Szerves Vegyi Termékek Gyára Beruházó Váll.-tal. Atomerőművi szereléseket végzett Pakson, az NDK-ban és az NSZK-ban. Exporttevékenysége kiterjedt szovjetunióbeli, mongóliai, görögországi és tunéziai kazánszállításokra, Líbiában erőművek, Mauritániában olajtartályok szerelésére. Privatizációja során 1992-ben rt.-vé alakult. Részvénytöbbségét a váll. dolgozói szerezték meg.

gyeplabda: görbe faütőkkel űzött labdajáték. Mo.-on az első ~ mérkőzést Pőzel István kezdeményezésére 1907-ben a MAC margitszigeti pályáján két bécsi csapat játszotta. A mérkőzés után először a MAC főúri tagjaiból szerveződött ~csapat. Az első, ezzel a sportággal rendszeresen foglalkozó egy., az 1908-ban alakult M. Jogászsport Egylet (MJSE), amely a BEAC lágymányosi pályáján tartott rendszeres edzéseket. Szintén a sportág úttörője volt a

Ferenc József Nevelő Int. 1914. máj.-ban Bp.-en a BEAC és az MJSE közös csapata a bécsi Viennával vívta az első nemzetközi mérkőzést. 1918-ban alakult meg az első jéglabdával (bandy), később jégkoronggal és ~val foglalkozó egy., a M. Hockey Club. Az MHC 1919-ben a régi Lóversenytéren jutott pályához, s a MAC-cal közösen elsősorban a középisk.-k között népszerűsítette ezt a játékot azzal, hogy pályáit, felszereléseit díjtalanul az ifjúság rendelkezésére bocsátotta. 1924-ben megalakult a M. Gyephockey Szöv., amely 1929-ig különböző ún. serlegmérkőzéseket írt ki, majd 1929-ben megrendezte az első bajnokságot.

gyepmester, *pecér, sintér* ⟨német Schinder⟩: kóbor és veszett kutyák elfogásával, elpusztításával, valamint mindenféle állati tetem elszállításával, megsemmisítésével foglalkozó, a városi közig. által megbízott személy, aki e foglalkozás társadalmilag megvetett volta miatt a legszegényebb elemek közül került ki. Eredetileg főként a legelőkön elhullott állattetemek eltakarítása volt a feladata, innen a ~ elnevezés. Ismert legkorábbi említése Pest város számadásában (1703–04) szerepel, 1888-tól rendelet írta elő ~ alkalmazását.

Gyermekkardiológiai Központ: →*Fővárosi Gyermekkardiológiai Központ*

gyermekklinikák: a *SOTE*-hoz tartozó két klinika. – *I. sz. Gyermekklinika* (VIII. Bókay János u. 53.). Id. Bókay János részére már 1873-ban felállították a „gyermekorvostani" tanszéket, klinikát azonban csak 1910-ben szerveztek oly módon, hogy a *Pesti Szegénygyermek Kórház* attól kezdve az egyetem oktatás céljait is szolgálta, csak ambulatóriummal és tanteremmel bővítették. Mai ágyszáma: 224 (1985). – *II. sz. Gyermekklinika* (IX. Tűzoltó u. 7–9.). A korábbi →*Fehérkereszt Gyermekkórház* 1944–45-ben súlyosan megsérült ép.-ét 1946-ban az egyetem vette át, s az újjáépítés után itt létesítette 1946-ban a II. sz. Gyermekklinikát. A 237 (1985) ágyas klinika mellett szervezték meg 1970-ben az *Orsz. Csecsemő- és Gyermekeü. Int.*-et.

gyermeklapok: az olvasni még nem tudó v. olvasni kezdő gyermekek számára készülő, sok képpel illusztrált, meséket, verseket, elbeszéléseket, később képregényeket tartalmazó lapok. A ~ első jelentős képviselője, a *Kis Lap* 1871-ben indult Forgó bácsi (Ágai Adolf) szerkesztésében. Hamarosan követőre talált: *Kis Tükör* (1871–73). A legismertebb gyermeklap, az →*Én Újságom* 1889-től 1944-ig élt. Egyes lapok sorozatban közölt gyermektörténeteinek hősei általánosan ismert irodalmi alakokká váltak: pl. a *Jó Pajtás* (1909–25) Dörmögő Dömötörje, a *Tündérvásár* (1925–36) Lekvár Petije, a *Boldog Ifjúság* (1930–36), majd *Kis Színház* (1936–38) Sicc ura. További ismertebb ~: *Mese Újság* (1905–1906), *Jó Pajtás* (1935–44), *Pajtás* (1946–1989), *Hüvelyk Matyi* (1947–49), *Kisdobos* (1952–89), *Dörmögő Dömötör* (1957-től), *Aranyág* (1989-től), *Gulliver Magazin* (1990-től), *Hétmérföldes* (1990-től).

Gyermekmenedékhely Egyesület: →*Országos Első Gyermekmenedékhely Egyesület*

gyermekszínházak: gyermekek számára játszó színtársulatok, színészek, ill. gyerekek által előadott színművek bemutatására szervezett intézmények. Gyermekek által gyermekeknek tartott előadásokra, ill. szervezett gyermekszínházra már 1768-ban található példa Pest–Budán. A Berner-féle társulat játszott a várbeli *Vörös Sün,* ill. a vízivárosi Bomba (ma Batthyány) téri *Fehér Kereszt Fogadó*ban. Önálló gyermektársulattal legközelebb csak 1870-ben találkozunk, amikor Kratochwill Ferenc gyermektársulata mutatkozott be a *Városliget*ben, 1873-ban Bokor József alakított gyermektársulatot. 1880-tól *Feld Zsigmond Gyermekszínháza* előbb a *Vigadó*ban, majd a Rottenbiller u. 47. sz. alatt nyolc éven át játszott, ezt követően – Feld Rózsi vezetésével – a Révay u. 18. sz. színházhelyiségben működött. Az I. vh. idején az →*Intim Kabaré*ban nyílt meg gyermekszínház *Modern Babaszínpad* néven, majd ugyanott az *Érdekes Kabaré*ban, ill. a →*Terézkörúti Színpad*on. Ez utóbbi a →*Színházi Élet* vállalkozása volt, és előzőleg a *Fővárosi Orfeum*ban működött heti egy, legfeljebb két előadással. A Tanácsközt. idején *Munkások Gyermekszínháza* néven játszott a Nagymező u. 17. és a Hermina út 63. sz. alatt. Az 1920-as években több rövidéletű vállalkozás játszott különböző helyiségekben, mozikban. 1924–26 között Lukács Elemér, 1926–28 között Feld Irén a *Zeneakadémián*, 1926–28 között Forgács Rózsi az →*Új Színház*ban, 1928-ban Somlár Zsigmond a *Belvárosi Mozi*ban játszott. *Lakner* Artúr *(Lakner Bácsi Gyermekszínháza)* működése a harmincas évekre esik a *Royal Apolló Mozi*ban és az *Új Színház*ban. Ezeken kívül a legtöbb színház tartott külön előadásokat a gyermekek számára, elsősorban a *Vígszínház*, Komor Gyula vezetésével. A II. vh. után gyermekszínháznak számított 1949–54 között az →*Úttörő Színház* és az →*Állami Bábszínház* (első időszakában kizárólag gyermekműsorokat mutatott be). A jelenlegi állandó gyermekszínház 1961-ben alakult *Bartók Gyermekszínház* néven, különböző helyeken játszott, 1971-től a nagymúltú Paulay Ede u. 35. sz. ép.-ben. 1985-től →*Arany János Színház* a neve. 1984 óta a →*Gutenberg Művelődési Otthon*ban (VIII. Kölcsey u. 2. sz.) alkalmi előadásokkal működik a →*Napsugár Gyermekszínpad,* esetenkét felkért rendezőkkel és színészekkel.

Gyermektanulmányi Múzeum: 1910-ben létesült nemzetközi viszonylatban is első ilyen intézményként. Két kiváló pedagógus, *Ballai* Károly és *Nagy* László alapította a Magyar Gyermektanulmányi Társaság keretein belül. 1911-ben a →*Társadalmi Múzeum* ép.-ében (VI. Eötvös u. 3.) nyitották meg, majd a *Fővárosi Pedagógiai Szeminárium* adott neki otthont. Feladata a gyermekek által, ill. felnőttek által gyermekek számára készített alkotások bemutatása volt a gyermeki fejlődés szempontjainak a figyelembevételével. Három oszt.-t foglalt magában: 1. gyermektanulmányit, 2. néprajzit és 3. pedagógiait. Állandó kiállítások mellett vándor- és munkakiállításokat is rendezett. 1933-ban *Hamvai* Vilmos szervezésében nyílt meg a főv. napközi otthonok első munkakiállítása. A II. vh. a ~ban sok kárt okozott. A M. Gyermektanulmányi Társaság 1948-ban a főv.-nak adta át a ~ot. Elnevezése ezután *Fővárosi Gyermektanulmányi és Pedagógiai Múz.*, majd *Fővárosi*

Pedagógiai Múz. lett. A ~ 1950-ben szűnt meg, anyaga jórészt szétszóródott. – *Irod.* Hamvai Vilmos: Pedagógiai vagy gyermektudományi múzeum? (Köznevelés, 1948. 24. sz.).

gyermekvasút, *MÁV gyermekvasút (úttörővasút):* a Hűvösvölgy és a Széchenyi-hegy között vezető, turistaforgalmat lebonyolító keskeny nyomtávú (760 mm) vasútvonal. Hossza 11,1 km, a végállomások szintkülönbsége 235 m. Az egyvágányú vasút hosszának mintegy 2/3 része ívben fekszik, a legkisebb sugár 60 m. Építése 1948. ápr. 11-én kezdődött, az első, 3 km hosszú szakaszt júl. 31-én nyitották meg. Üzemét gyermekek látják el, felnőttek felügyelete mellett. Működésének egyik célja a vasút számára utánpótlás nevelése.

Gyermekvédő Liga: →*Országos Gyermekvédő Liga*

Gyógyászati Segédeszközök Gyára, *GY. S. GY.* (XIII. Dózsa György u. 144-148.): a váll. az 1915-ben létesített *Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal mesterséges testrészeket előállító műhelyé*ből fejlődött ki. A rokkant katonák beilleszkedését tanfolyamokkal segítette. 1917-ben *Magyar Királyi Állami Művégtaggyár*ként már polgári személyek részére is készített protéziseket. A II. vh. végéig katonai vezetés alatt működött. 1945–49 között *Áll. Művégtaggyár* a neve. Az államosítást követően, 1949–57 között a *Művégtaggyár Nemzeti Váll.* nevet viselte. Jelenlegi nevét 1957-ben kapta. Az utóbbi évtizedekben előtérbe került a munkahelyi és közúti baleseti sérültek, a fejlődési rendellenességgel születettek ellátása. A ~ profiljába tartozik ortopédiai és egyéb gyógyászati segédeszközök, rehabilitációs eszközök, rokkantkocsik és ezek alkatrészeinek gyártása, javítása, valamint orvosi kézigészközök, laboratóriumi és vizsgálóeszközök gyártása és javítása. A váll.-nak 12 vidéki kirendeltsége van.

gyógybarlang: klimatikus adottságainál fogva gyógykezelésre alkalmas →*barlang*, amelyre a népjóléti min. a környezetvédelmi és területfejlesztési min.-rel egyetértésben a ~ megnevezés használatát engedélyezte. Hazánkban több barlangban is végeznek *barlanggyógyászati* kezelést, de csak a Béke- (Aggteleki-karszt) és a tapolcai Kórház-barlang ~. Bp.-en a Szent János Kórház Tüdőgyógyint.-ének munkatársai légúti megbetegedésben szenvedők gyógyulása érdekében megfigyeléseket végeznek a →*Szemlő-hegyi-barlang*ban.

Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság: →*Budapesti Központi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság*

gyógyforrások: a főv. változatos földtani adottságainak megfelelően eltérő jellegű gyógyvizek találhatók a területén. Langyos és meleg gyógyvizei karsztvizek, ezek a törésvonalak mentén a triász kori dolomitrétegekből erednek. A főv. határán belül lévő 13 gyógyforrás, ill. gyógyvíz kút 1951 óta védett. A védelem kiterjed a ~ vizének természetes mennyiségére, minőségére, fizikai és kémiai tulajdonságaira. A forrásokat tápláló területet hidrogeológiai védőövezetté nyilvánították. Az utóbbi években gondot jelent azonban a termálkutak állandó jellegű hőfokcsökkenése és a Lukács fürdő langyos forrásainak időszakosan változó mértékű bakteriális szennyeződése.

gyógyfürdők: →fürdők

Gyógynövénykutató Intézet: →*CHINOIN Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára Rt.*

gyógypedagógiai intézmények: az érzékszervi, értelmi és mozgásfogyatékos gyermekek oktatását-nevelését ellátó isk.-k. Legnagyobb részük a főv. területén kezdte meg működését, s az idők folyamán vált orsz. jellegűvé. Intézményes gyógypedagógiai oktatás az alábbi területeken alakult ki: I. *Látási fogyatékosok* számára a következő intézmények létesültek: 1. 1825-ben *József nádor* támogatásával Pozsonyban nyílt meg *Beitl* Rafael int.-e, amely 1827. márc.-tól Pesten folytatta működését, s előbb bérelt házakban, 1836-ban a mai Zeneakadémia helyén működött, 1842-től már saját ép.-ében. 1873-ban államosították, s attól kezdve *Vakok József Nádor Kir. Országos Intézete* néven működött. 1904-ben a mai XIV. Ajtósi Dürer sor 39. sz. alatt helyezték el. Jelenlegi neve: *Vakok Ált. Isk.-ja és Nevelőotthona.* – 2. 1908-tól működött *Lovag Wechselmann Ignác és neje Neuschloss Zsófia Vakok Tanintézete* (XIV. Mexikói út 60.). Később ugyanebbe az ép.-be költözött az *Izraelita Siketnémák Országos Intézete* is. Helyén ma a *Mozgásjavító Ált. Isk. és Diákotthon* van. – 3. 1882-ben alakult meg a *Vakok Országos Segély- és Nyugdíj Egylete*, amely 1898-tól *Vakokat Gyámolító Országos Egylet* néven működött tovább. Az egylet a főv.-ban a *Vakok Budapesti Országos Intézete* keretében foglalkoztató műhelyeket nyitott és gondoskodott a zeneileg képzett vakok továbbképzéséről, általában az isk.-ból kikerült vakokról. A →*Vakok Állami Intézete* 14 éves kortól fogadja a látásfogyatékosokat, és ellátja a képzés, átképzés, továbbképzés feladatait. Telephelyei: XIV. Hungária krt. 146–148. és XIV. Hermina út 21. – 4. a *Gyengénlátók Ált. Isk.-ja és Nevelőotthona* a XIV. Szőnyi út 26/b alatt 56 férőhellyel működött, a 70-es évek végén azonban a XIV. Miskolci út 77. sz. alatt új, korszerűen berendezett ép.-et kapott, itt már 120 lehet a bentlakó gyermekek száma. – II. *Hallási fogyatékosok* intézetei: 1. Az *Izraelita Siketnémák Országos Intézete* Fochs Antal alapítványából 1876-ban kezdte meg a működését a VII. Bethlen Gábor tér 2. sz. alatt, később átköltözött a *Lovag Wechselmann Ignác és neje Neuschloss Zsófia Vakok Tanintézeté*be és azzal közös vezetés alá került. – 2. Számos magánkezdeményezés közül kiemelkedik *Frim* Antal 1885-ben alapított s 1890-ben nyilvánossági jogot szerzett siketnéma intézete. – 3. 1891-ben létesült a *Siketnémák Budapesti Állami Iskolája*, amely 1902 óta a VIII. Festetics u. 3. sz. alatt működik. 1913-tól internátusa is van. Eredetileg a siketnémák oktatására képesítő tanfolyam gyakorló isk.-ja volt. Ma *Siketek Ált. Isk.-ja és Nevelőotthona.* Tanulóinak a létszáma 200 felett van, 120 számára biztosít nevelőotthoni elhelyezést. – 4. 1925-ben a főv. létesítette a II. Toldy Ferenc u. 64. sz. alatt a *Nagyothallók dr. Török Béla Székesfővárosi Intézeté*t. Ez ma a XIV. Rákospatak u. 101. sz. alatt működik dr. Török Béla Óvoda, Ált. Isk. és Diákotthon néven 280 tanulóval, 200 nevelőotthoni férőhellyel. – III. *Értelmi fogyatékos*ok számára orsz. viszonylatban is első intézmény volt a *Frim* Jakab által megnyitott int. (→*Frim Inté-*

zet). – IV. *Egyéb fogyatékosok* számára létesült int.-ek: 1. 1894-ben *Roboz* József a *beszédhibák* javítására szolgáló áll. tanfolyamot (Dadogók és Hebegők Tanfolyama) indított. Ma *Beszédjavító Int.* (VIII. Festetics u. 3.) néven tanfolyam keretében is igen széles körű munkát végez. – 2. 1909-ben létesült az *ideges gyermekek* alsó- és középfokú áll. int.-e a XII. Csörsz u. 31. sz. alatt. – 3. 1926-ban alapították a *Székesfővárosi Gyógypedagógiai Nevelő és Foglalkoztató Intézet*et a III. Miklós tér 5. sz. alatt, amely ma is működik. – 4. 1903-ban létesült a →*Nyomorék Gyermekek Országos Intézete.* – 5. *Ranschburg* Pál kezdeményezésére létesült 1899-ben a *M. Kir. Gyógypedagógiai Pszichológiai Laboratórium.* – Az 1985-ig érvényben lévő isk.szervezet szerint gyógypedagógiai nevelés-oktatás folyhat az ált. isk. *kisegítő osztály*aiban, amelyekben a nehezen képezhető, életkoruknak meg nem felelő értelmi fokon álló gyermekek oktatásával foglalkoznak. Több kisegítő oszt. működése esetén *kisegítő isk.*-t kellett szervezni. Az isk. célja az volt, hogy neveltjeit fogyatékosságuk ellenére is alkalmassá tegye a társ.-ba való beilleszkedésre. Az 1985. évi I. tv. (oktatási tv.) rendelkezése alapján megszűnt a foglalkoztató és a kisegítő isk. elnevezés. Ezeket az isk.típusokat jelenleg ált. isk.-nak tekintik. – Bp.-en 1989/90-ben 37 gyógypedagógiai intézmény (és a Beszédjavító Int.) 568 oszt.teremben 1268 pedagógussal és 5982 tanulóval működött. 1986-tól a fogyatékosok középfokú szakmai jellegű képzését Bp.-en speciális szakisk.-k végzik. – A gyógypedagógiai tanárokat a →*Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Intézet*ben képezik.

Gyógypedagógiai Nevelőintézet, Budapesti Állami: →*Frim Intézet*

Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola: →*Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola*

Gyógyszerészeti Intézet: →*Országos Gyógyszerészeti Intézet*

gyógyszerészettörténeti múzeum: →*Arany Sas Gyógyszertár*

gyógyszeripar: a főv. gyógyszerkutatás és -gyártás Wagner Dániel 1847-ben alapított üzemével vette kezdetét. Balassa János és Korányi Frigyes 1867-ben életre hívta a *Magyar Gyógyszerészeti és Művegyészeti Váll.*-ot, mely 1912-ben megszűnt, de addigra megalakult a három legnagyobb, ma is működő gyógyszergyár (→*CHINOIN Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára Rt.*, →*EGIS Gyógyszergyár Rt.* és a →*Richter Gedeon Rt. Kőbányai Gyógyszerárugyár*) elődje. A két vh. között a ~ a német versenytársak ellenére, a kutatómunka eredményeként, rohamos fejlődésnek indult. A II. vh. kitörésekor az ország területén 36 gyógyszervegyészeti váll. működött rt.-i alapon. A háborút követően a legfontosabb feladat az alapanyag-ellátás megteremtése volt, bár a külföldi piacokról a gyárak egy időre még az antibiotikumokkal is kiszorultak. Az államosításkor a kisebb üzemek a három nagy gyárba olvadtak be; sorra alakultak meg a vegyip. kutató-int.-ek, köztük a *Gyógyszerkutató Intézet.* Az 50-es években sikerült az antibiotikumok és az alapanyagok gyártását felfejleszteni, az importot kiküszöbölni, s a ~ lett a →*vegyipar* legtöbbet exportáló ága. A 60-as évek végére a világ össztermelésének 1,25%-át a m. váll.-ok adták, az egy főre jutó export tekintetében Mo. – Svájc után – a világranglista 2. helyére került. Kiemelkedő helyet foglalt el a világ B_{12}-vitamin termelésében a *Kőbányai Gyógyszerárugyár.* Vidéken csak két jelentős gyár, a 20-as években létesített Alkaloida Vegyészeti Gyár és az 1945-ben alapított Biogal dolgozik. A ~ a finomvegyszerek gyártását is elősegítette (→*REANAL Finomvegyszergyár*). A váll.-okat a *M. Gyógyszerip. Egyesülés* tömörítette. Speciális kutatással és gyártással magánvállalkozások is foglalkoznak (pl. Celladam Research Group). – 1989-ben a főv.-ban 22 gyárban és 26 gyáregységben 14 000 alkalmazott dolgozott a ~ban.

Gyógyszerkutató Intézet (IV. Szabadságharcosok útja 47–49.): 1950-ben alapították *Gyógyszeripi. Kutatóint.* néven. 1952-ben hozzácsatolták a *Központi Biokémiai Ip. Kutatólaboratórium*ot. Kezdetben elsődleges feladata a már ismert, fontos gyógyszerek (pl. vitaminok) előállítási eljárásának kidolgozása volt. Az 50-es években alapozták meg a *szintetikus peptidek* hazai gyártását is. A 60-as években előtérbe került az alapkutatás, új gyógyszerek kifejlesztése egészen a klinikai vizsgálatokig. *Újpesten* modern székház, kísérleti üzem, laboratórium épült. A ~ nevet 1964-ben vette fel. Főbb kutatási területei: citosztatikumok, központi idegrendszeri, szív- és vérkeringési megbetegedések gyógyszerei, antibiotikumok. Évente kb. 800–900 új vegyületet állít elő. Eredeti termékek: *Degranol, Zitostop, Myelobromol, Tisasen, Grandaxin* stb. A m. gyógyszerip. váll.-ok közös int.-e munkáját megbízási alapon végzi, külföldi megrendelésre is dolgozik. A 80-as évek elején Dunakeszin állatkísérleti telep épült.

gyógyszertárak: a legrégebbi pest-budai gyógyszerészekről a 14. sz. elejéről találunk adatot: 1303-ban Péter budai orvos és gyógyszerész mentesítést kapott a tizedadó fizetése alól. Az orvosok egy része ebben az időben maga készítette el a szükséges gyógyszereket, s így egyúttal gyógyszerész is volt. A két foglalkozás elválása a 14. sz.-ban elkezdődött, de a 17. sz. végéig nem fejeződött be teljesen. Az első ~ (apothecák) is feltehetően a 14. sz.-ban jöttek létre Pest-Budán. A középkori patikák azonban – a maiaktól eltérően – a gyógyszereken kívül fűszereket, vegyi cikkeket: illatszereket, festékeket, viaszokat, gyertyákat, füstölésre való szereket, továbbá papírt és selymeket is árusítottak, vagyis még nem váltak el mereven a „vegyeskereskedéstől". A 15. sz. végén Budán már 4–6 gyógyszertár állhatott a Várban levő patikáriusok u.-jában, amely feltehetően lényegében a mai Tárnok u. helyén vezetett (itt volt a középkori Buda „üzletu.-ja"). A gyógyszerészek a város tehetősebb kereskedői közé tartoztak, többen a városi tanács tagjai is lettek. Egyetemi végzettségük nem volt, ez különböztette meg őket az orvosoktól, de – elsősorban az orvosokat megfizetni nem tudó szegényebb polgárság körében – gyógyítottak. A ~ működéséről a török megszállás idejéből nincsenek megfelelő adataink. 1686 után azonban igen hamar létrejöttek az első új ~ – részben a korábbiak helyén

–, így Budán az →*Arany Sas Gyógyszertár*, a →*Fekete Medve Gyógyszertár*, Pesten a →*Szentháromság Gyógyszertár*. Közel száz éven át ez a három gyógyszertár látta el Pest-Buda szükségleteit, csak a 18. sz. vége felé létesültek – a lakosság növekedésének megfelelően – újabbak. Közülük a legjelentősebbek: a →*Kígyó Gyógyszertár*, a →*Szentlélek Gyógyszertár* és a →*Nagy Kristóf Gyógyszertár* volt. A ~ ebben az időben már kifejezetten eü. feladatokat láttak el, munkájukat, felszerelésüket, ellenőrzésüket rendelkezések határozták meg. A gyógyszerészetet képesítéshez kötötték. Nagy jelentőségű ezen a téren a nagyszombati egyetem újonnan létesített (1769) orvosi kara keretében megindult gyógyszerészképzés, valamint az eü.-et szabályozó, korszerű Generale Normativum in Re Sanitaria (1770). A 19. sz. elején Budán három, Óbudán két, Pesten pedig 11 gyógyszertár működött. Ekkor a gyógyszerészek létrehozták érdekvédelmi szervüket, a „gremium"-ot, amely azután *Bp. Gyógyszerész Testület* néven az államosításig jelentős szerepet töltött be. Ugyanebben az időben a főv. körül fekvő (és ma a főv.-hoz tartozó) települések közül is néhányban megalapítják az első gyógyszertárat: Soroksáron 1814-ben, Budafokon 1816-ban. 1841-ben megalakult a gyógyszertári alkalmazottak első egy.-e is, a *Bp. Gyógyszerészsegédek Betegápoló Egylete*. A főv. fejlődése a kiegyezés után igen erős lendületet vett, ez a ~ számának a gyarapodásán is tükröződik. 1686–1867 között összesen 22 gyógyszertárat, 1867–1900 között 50-et, 1901–44 között további 120-at nyitottak meg a főv. akkori területén. A később Bp.-hez csatolt peremv.-okban is ekkor indult erőteljes fejlődésnek a gyógyszerészet. Újpesten 1851-ben, Kispesten és Nagytétényben 1885-ben, Rákospalotán 1891-ben, Rákoskeresztúron 1892-ben, Békásmegyeren és Pestszenterzsébeten 1894-ben, Cinkotán és Csepelen 1896-ban, Pestszentlőrincen 1897-ben, Rákosszentmihályon 1899-ben nyílt az első gyógyszertár. Egyes ~ speciális készítményeikből nagyobb mennyiséget is előállítottak, s azzal a többi főv. gyógyszertár mellett sok vidékit is elláttak. A gyógyszerészek indították el rohamos fejlődés útján a m. gyógyszerip.-t. A gyógyszer-alapanyagok és a külföldi készítmények forgalmazására létrejöttek a gyógyáru-nagykereskedések. A Tanácsközt. idején 1919. ápr. 11-én a ~at – a gyógyszergyárakkal és gyógyáru-nagykereskedésekkel együtt – köztulajdonba vették. A két háború között nőtt a ~ száma és szakmai színvonala. 1941-ben a főv.-ban 205 gyógyszertárban 689 gyógyszerész, a peremvárosokban 77 gyógyszertárban 137 gyógyszerész működött. Korszerűsítették a gyógyszertár-ellenőrzés rendszerét, megújították a gyógyszerészképzést. A II. vh., a főv. ostroma során igen sok gyógyszertár (kb. 68%) elpusztult v. súlyosan megrongálódott. 1945 febr.-jában azonban már 40 gyógyszertár volt nyitva, az év végére pedig öt kivételével mind működött (néhány az eredeti helyiség elpusztulása miatt más helyen). 1950-ben valamennyi gyógyszertárat áll. tulajdonba vették. A gyógyszertárhálózat kiépítésére létrehozták a *Főv. Tanács Gyógyszertári Központját* (V. Zrínyi u. 3.). A központ szakmailag és gazd.-ilag irányítja a főv. közforgalmú ~at, az ellátást biztosító raktárakat; gyógyszerellenőrző laboratóriumot és középüzemű gyógyszerellátást biztosító galenusi laboratóriumot létesített. A következő évtizedekben számos gyógyszertárat felújítottak, a lakosság igényeinek megfelelően újakat létesítettek, ugyanakkor a kisebb forgalmúak közül többet bezártak, ill. összevontak. – A közforgalmú ~ mellet a múlt század második felétől fokozatosan kialakultak a kórházi ~ is. Ma már minden nagyobb kórházban gyógyszertár, a kisebbekben gyógyszerraktár van. Az egyetemi klinikák gyógyszerellátását az →*Egyetemi Gyógyszertár* fogja össze. A gyógyszerészetben 1990-ben indult meg a magánvállalkozás. Bp.-en 1992. márc. 21-ig 21 magán-gyógyszertár nyílt meg. – *Irod.* Baradlai János – Bársony Elemér: A magyarországi gyógyszerészet története az ősidőktől a mai napig, I–II. kötet (Bp., 1935). A bp.-i gyógyszertárak és gyógyszerészek számának alakulása:

	1970	1980	1988
gyógyszertár	234	205	201
gyógyszerész	992	846	600
összes gyógyszertári alkalmazott	3610	2973	

gyógyvizek: olyan ásványvizek, amelyeknek jelentékeny só-, ill. gáztartalmuk van; ritkábban előforduló vegyületeket tartalmaznak v. a normális víznél magasabb hőmérsékletűek. Változó mennyiségű, általában 1000 mg/l oldott sót tartalmaznak. Vannak természetes és mesterséges ~. A természetes ~ a föld mélyéből fakadnak, részben csapadékból, részben az izzó kőzetek gőzeiből. Állandó összetételüket azok a kőzetek befolyásolják, amelyeken átszivárognak. A mesterséges ~et mélyfúrások útján nyerik (artézi kutak). A ~ különleges összetételük miatt nemcsak élvezeti italul szolgálnak, hanem gyógyítás céljára is, ivókúra v. fürdő formájában. Hőmérsékletük különböző. Kémiai összetételük alapján megkülönböztetünk: savanyú v. szénsavas, alkalikus, kénes, földes-meszes, keserűsós, konyhasós, timsósvasas, jódos-brómos egyszerű melegvizű forrásokat és radioaktív ~et. Bp. gazdagsága ~ben világviszonylatban is egyedülálló. Kémiai összetétel szerint *kénes* a margitszigeti artézi fúrás vize. Legtöbb a *földes-meszes* gyógyvíz: a Dagály u.-i Béke-forrás, az Erzsébet, Gellért, Lukács, Rác, Rudas, Széchenyi és Császár fürdő vize. *Keserűsós* gyógyvíz a Ferenc József, Hunyadi János, Apenta víz (→még *keserűvízforrások*). *Konyhasós* gyógyvíz a pestszenterzsébeti artézi forrás. *Egyszerű meleg vizű* forrás a csillaghegyi. *Radioaktív* vize van a Juventus- és a Rákóczi forrásnak. A legtöbb főv. langyos és meleg gyógyforrásunk a földes-meszes ~ közé tartozik. Gazdag kalciumtartalmuk miatt gyulladáscsökkentő hatásuk van. A gyomor-, bél- és húgyutak hurutos megbetegedéseiben fejtenek ki különösen kedvező hatást. Nőknél a terhesség és a szoptatás ideje alatt

a szervezet mésztartalmának csökkenése megelőzhető gazdag kalciumtartalmú ~ fogyasztásával. – A budai oldal három legjelentősebb forráscsoportja a Gellért-hegyi, a József-hegyi és a Római fürdő–csillaghegyi; a pesti oldalon a Béke-forrás, a Városligetben a Zsigmondy-féle artézi kút; a Margitszigeten három artézi kút ontja a meleg gyógyvizet. (→még *dunai termális vonal*, →*fürdők*, →*geotermikus energia*, →*hévizek*) – *Irod.* Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása (I–II. kötet, Bp., 1934).

gyolcsos, *babkár:* a 18–19. sz.-ban Szlovákiából érkező vándorárusok. Árujukat a Fazekas-piac (ma Szilágyi Dezső tér) környékén található kékfestő műhelyekben megfestették, majd az így kapott mintás vásznat házról házra járva árusították. A textilip. és a kereskedelem fejlődése a 19. sz. végére teljesen feleslegessé tette őket.

gyorskocsi: váltott lovakkal éjjel-nappal közlekedő postakocsi. A Mátyás kir. korában bevezetett buda–bécsi *postakocsi* menetideje kb. másfél nap volt, a 19. sz. elején a menettartam kb. két és fél napot tett ki. Ez adta az alapot a ~ bevezetéséhez (1825), ami tkp. az eredeti állapothoz való visszatérést jelentette: a ~-közlekedés könnyebb járműveket használt, és a ~ éjjel is közlekedett. 1839-ben a ~ naponta du. 4 órakor indult Budáról, menetideje 28 órára csökkent, menetdíja 14 forint 54 krajcár volt. A végállomás helyét az *I.–II. Gyorskocsi u.* neve őrzi. – Miután a posta nem terjesztette ki – az egy buda–pozsonyi járattól eltekintve – a belföldi ~-közlekedést, magán ~járatok ingáztak, pl. Biazini Kajetán ~jai Pest–Debrecen–Nagyvárad–Kolozsvár között; a pesti végállomás a Szél u.-i *Tigris Szálló* (Nádor u. 5., az ép. ma is áll) volt. – A posta bécsi ~járatainak versenyt jelentettek a nyergesújfalui gazdák által szervezett *„gyorsparasztok"*, járataik 17–20 óra alatt érkeztek Bécsbe. A ~-közlekedés – a postakocsikkal együtt – a vasutak kiépülésével fokozatosan megszűnt.

gyorsparaszt: vidéki fuvarokra fölfogadható parasztszekerek. Budai és pesti vendéglők előtt várakozó fuvarosok az áll. és vállalkozói gyorskocsik mellett vettek részt a személy v. árufuvarozásban. A 18. sz. végétől az 1870-es évekig, a vasúthálózat kiépüléséig működtek. Bécsbe, Fiumébe, Kolozsvárra, Lőcsére és más városokba indítottak kocsikat. A lóváltó állomásokon nem jutottak előfogathoz (forspont), így lassúbbak voltak mint az áll. fuvarozók.

gyorsvasút-tervek: a főv. forgalmának 19. sz. végi növekedése napirendre tűzte valamely nagy sebességű és teljesítőképességű, az útfelülettől elkülönített közlekedési eszköz létesítésének kérdését. Ezt a londoni földalatti (1863) sikerét látva hasonló módon képzelték el. Ilyen volt L. Reymond-Schiller és Zipernowsky Károly a bp.-i földalatti építésével egyidőben 1895-ben napvilágot látott terve a *Magyar Metropol Vasút*ról, mely már a Duna alatt is létesített volna alagutat, vagy Zielinski Szilárd 1879-ből származó terve. A HÉV-nek is volt részleges gyorsvasút-terve. Ez a gödöllői vonalból kiágazva a Verseny u.–Kerepesi (Rákóczi) út–Kossuth Lajos u.–Eskü (Március 15.) tér útvonalon vezetett föld alatti vasút lett volna. A főv. azonban nem fogadta el a tervet. – A két vh. között is számos terv készült, így Sztrókay Istváné (1921), a BSZKRT-é (1931), Zelovich Kornélé (1932), a városfejlesztési biz.-é (1940) és az ezek alapján 1942-ben elfogadott főv. terv. Megvalósításukra nem került sor (→még *metró*, →*csepeli gyorsvasút*).

GYOSZ: →*Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége*

gyöngyösbokréta: parasztcsoportok tánc-, ének- és játékbemutatói, amelyeket minden év aug. 20. táján rendeztek meg 1931–44 között Bp.-en. A népszokások megőrzését és újraélesztését célzó ~ mindvégig Bp. főv. támogatását élvezte. Mint látványosság idegenforgalmi propagandacélokat is szolgált. A bemutatókon résztvevő csoportokból 1935-

Gyorskocsi

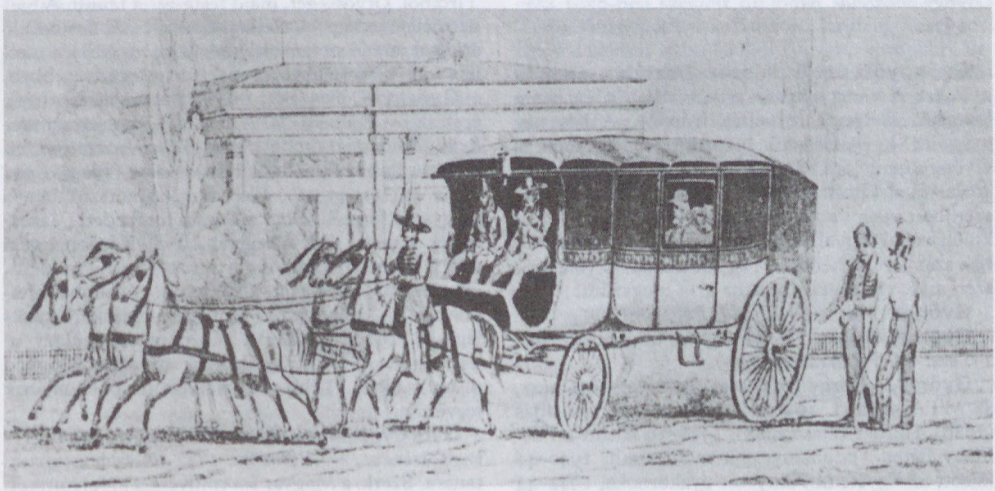

ben megalakult a Bokréta Szöv. nevű társ. szervezet, amely a ~ irányítását és szervezését vállalta magára. A ~ elnevezése és szervezése Paulini Béla rajzoló, újságíró nevéhez fűződik. A főv. kérésére a Városi (ma Erkel) Színházban szervezte meg az első ~ bemutatót. A produkciókat parasztegyüttesek mutatták be. A táncokat, jeleneteket a falvak értelmiségi, tehetséges parasztjai alakították ki és eredeti népviseletben vitték színre. A ~ mozgalomban sok tehetséget fedeztek föl és indítottak el a siker útján. A mozgalommá terebélyesedett ~ torzításoktól sem volt mentes, mégis, a bemutatókon előadott népművészeti anyag értékes és hiteles hagyományokat képviselt, és ezek nagy része a ~ nélkül feledésbe ment volna. Máig eredetinek minősíthető és szép hagyományokat őriz az a 70–80 tánc több mint 200 változata és a 30–40 jelenet, amelyet előadtak. 1947-ben a szöv.-et föloszlatták. Az 1950-ben Muharay Elemér által kezdeményezett népi együttes mozgalom sokat merített a ~ból. – *Irod.* Pálfi Csaba: Gyöngyösbokréta története (Tánctudományi Tanulmányok, 1969).

Gyöngyösbokréta

Gyöngyösi úti Szülészeti Osztály: 1917-ben a *Rókus Kórház* jelentős részét sebesült és beteg katonák elhelyezésére vették igénybe. A lakosság gyógyint.-i ellátásának biztosítása érdekében a Gyöngyösi út 60. sz. alatt több kisebb lakóép.-et kórházzá alakítottak át, s az a Rókus Kórház szülészeti oszt.-aként nyílt meg, 40 közös kórtermi és 25 különszobai ággyal berendezve. Később a különszobák számát csökkentve az ágyak száma 60 volt egészen a II. vh. végéig, amikor a ~ megszűnt.

Gyöngytyúk u.: →*Gyulai Pál u.*

Gyöngyvirág u. (II. Hidegkúti út–Kőhegyi út): 17. sz.: lh. (Hofhauser, 1895).

Györffy György (Szucság, 1917–): történész, az MTA tagja (l. 1950, r. 1991), Akadémiai-díjas (1986), Herder-díjas (1988). 1936–39 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult. 1940–42 között az Egyetemi Könyvtár gyakornoka, 1942–44 között a Teleki Pál Történettudományi Int. munkatársa, 1945–49 között a Kelet-európai Tudományos Int. Néptudományi Int. ig.-ja, 1949–88 között az MTA Történettudományi Int. munkatársa, tudományos tanácsadója. Kutatási területe: m. őstörténet és Árpád-kor. Jelentős bp.-i vonatkozású m. *Budapest története az Árpád-korban* (Budapest története I., 1973).

Győrffy István Kollégium: szegényparaszti származású egyetemi hallgatók haladó szellemű diákotthona. Győrffy István néprajzprofesszor támogatásával 1939-ben jött létre a *Bolyai Kollégium* az V. Királyi Pál u. 12. sz. alatt. Ez alakult át 1942-ben ~má. A kollégium fiataljai részt vettek az antifasiszta ifjúsági mozgalmakban. 1944. márc. 19. után autonómiáját felfüggesztették, vezetőül min.-i biztost küldtek ki, az ifjúság ezért nagyrészt illegalitásba vonult. 1945. jan. 20-án újra megnyílt, 1946-tól az V. Apponyi tér 1. sz. palotában folytatta működését. Kb. 100 diákja részt vett az 1944-i debreceni nemzetgyűlés, a pol. pártok és a M. Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) megszervezésében, a földreform végrehajtásában. Megindították a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalmat, majd részt vettek a Népi Kollégiumok Orsz. Szöv.-e (NÉKOSZ) megalapításában (→*kollégium*). A ~ és az egész népi kollégiumi mozgalom vezéregyénisége *Kardos* László volt. A ~ot – a többi népi kollégiummal együtt – 1949. júl.-ban párthatározattal szüntették meg. – *Irod.* Bernáth József: Fényes szellők (Bp., 1970).

Győrffy–Wolff Fémárugyár Rt.: 1908-ban a Hermes Magyar Általános Váltóüzlet Rt. alapította. Gyártelepe Pestszenterzsébeten, a Török Flóris u. 116. sz. alatt volt. Bécsben fióktelepet létesített. Gyártási profilja: épület- és bútorvasalások, armatúrák, vasúti kocsifelszerelések, fűtési berendezések, tojáskeltető gépek és fémöntvények. Jelentős exportot bonyolított le Szerbiába és Romániába. 1932-ben beolvadt a *Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.*-be.

Györgyi Alajos, *Giergl* (Pest, 1821–Pest, 1863): festőművész. Családja a 18. sz. végén vándorolt be Tirolból. Ötvösséget, majd festészetet tanult. A biedermeier arckép és életkép mestere. A Pesten élő arisztokrata és polgárcsaládok *Barabás* Miklós mellett vele örökíttették meg magukat a legszívesebben.

Györgyi Dénes (Bp., 1886–Balatonalmádi, 1961): építész, ~ Kálmán fia. A bp.-i Műegyetemen szerezte diplomáját (1909). 1910-től az Iparművészeti Főisk.-n tanított, annak rendes tanára (1923), majd ig.-ja lett (1945–46). Első tervező korszakában a magyaros formák felhasználására törekedett (Városmajor u.-i isk., *Kós* Károllyal, 1912). Később vidéki közép.-eken a barokkos formákat, majd a modern, geometrikus formákat alkalmazta, lágyabban felbontva: Bp.-i alkotásai: Szent Imre-templom és kollégium (1910), „Hangya"-központ (Közraktár u. 32.) (1920), Elektromos Művek székháza (Honvéd u. 24.) (1930). Több világkiállítás m. pavilonjának tervezője.

Györgyi Kálmán (Pest, 1860–Bp., 1930): művészettörténész, ~ Alajos fia. 1884-től az iparrajzisk. tanára. Szerk. a Magyar Iparművészet c. folyóiratot.

Az I. vh. előtt megindította és 1929 után folytatta a „virágos Bp." mozgalmat a kertek és parkok építése érdekében. ~ unokatestvérei, István és János az 1860–70-es években kártyafestők voltak, többek között pesti közép.-ekkel díszített kártyákat készítettek.

György-telep: →*Rákosszentmihály*

Győző Andor könyvkereskedő és kiadó cég: a Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) út 40. sz. alatt működő könyvkereskedő elsősorban szaklexikonok kiadásával szerzett érdemeket: Irodalmi Lexikon (1928, szerk. Benedek Marcell), Technikai Lexikon (1928), Színházi Lexikon (1930, szerk. Németh Antal), Művészeti Lexikon (1926, II. kiad. 1935, szerk. Éber László), Zenei Lexikon (1930–31; II. kiad. 1935, szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár).

Gyufaipari Vállalat (XXII. Nagytétényi út 112.): a budafoki gyufagyárat *Unió Magyar Általános Phosphormentes Gyufagyár Rt.* néven 1894-ben alapította a Bp.-i Hazai Bank Rt., üzembe helyezésére 1896-ban került sor. Kezdetben három fajta gyufát – az Irinyi-féle sárgafoszforosat, a piros fejű ún. rózsaszalont és biztonsági gyújtót – gyártottak. 1903-ban a régi gyár leégett, helyébe korszerűbbet építettek. 1915 végén az osztrák *SOLO* konszern a gyulai, kecskeméti, szegedi gyárakkal együtt átvette a váll.-ot, s megalakította a *SZIKRA Magyar Gyújtógyárak Rt.-t.* 1928-ban a svéd STAB gyufaip. tröszt megszerezte a gyufagyártás és forgalmazás m. monopóliumát, s átvette a hazai gyufaip.-t, a gyárakat ezután a M. Ált. Gyufaip. Rt. üzemeltette. Az 1949. évi államosítást követően, 1950–52 között az rt. *Gyufaip. Egyesülés*sé alakult, majd a budafoki, kecskeméti és szegedi gyárak önállósodtak. A ~ 1954-ben e három gyár újbóli egyesülésével jött létre. A budafoki telep a ~ 1. sz. gyáregysége lett, 1957-ben a váll. központját is ide helyezték. Jelentős fejlesztéseket 1968-ban és 1976-ban hajtottak végre, ekkor tértek át a kartondobozos gyufa gyártására. A gyufaip. termékeken kívül háncskosár, fogvájó, nyomdaip. termékek készítésével, fafeldolgozással is foglalkoznak.

Gyulai Pál (Kolozsvár, 1826–Bp., 1909): kritikus, író, költő, irodalomtörténész, az MTA tagja (l. 1858, r. 1867, ig. 1883, t. 1906). Először 1849-ben jött Pestre és itt 1852-ig gr. Teleki Domokos titkára volt, majd tanár a Szőnyi Pál-féle tanint.-ben és a ref. gimn.-ban. Vidéki tartózkodás után 1862-ben végleg a főv.-ba költözött. Két évig a ref. gimn.-ban tanított. 1876-tól Toldy Ferenc utódaként a pesti egyetem irodalomtörténeti tanszékét vezette nyugdíjba vonulásáig (1902). Az irodalmi Deák-párt egyik vezetője. Az irodalmi fórumok évtizedekig az ő irányítása alatt működtek (MTA, Kisfaludy Társaság, Franklin Társulat, Budapesti Szemle, Olcsó Könyvtár). A Józsefvárosban lakott több mint negyven éven át (Sándor u. 13., Szentkirályi u. 22., Baross u. 17.). Néhány verse kapcsolódik a főv. tájaihoz: *A budai Rózsahegyen; Margitsziget.*

Gyulai Pál u. (VIII. Rákóczi út–Kőfaragó u.): a 19. sz. elején *Perlhuhngasse,* 1874-től *Gyöngytyúk u.,* 1912-ben Gyulai Pálról nevezték el. A ~ 2. sz. alatt van a volt *Rókus Kórház,* ma a Pest Megyei Önkormányzati Hivatal Semmelweis Kórházának felújított ép.tömbje, s a vele egybeépített *Rókus- és Rozália-kápolna* (VIII. Rákóczi út 31.) A kórház bejáratával szemben parkosított környezetben áll *Semmelweis* Ignác szobra, Stróbl Alajos alkotása. Az 1906-ban az Erzsébet téren felállított szobor 1950-ben került mai helyére. – Jelentősebb ép.-ei: – **5. sz.:** egyemeletes, romantikus stílusú, 9 ablakos lh. Gótizáló kapuja felett kis kiülésű ablak van, felette a főpárkány fölé emelt oromzat, benne páncélos vitéz szobrával. Gerster Károly tervezte (1860) Kauser János kőfaragó részére. A díszes kapuzat feltehetően Kauser János műve. Eredeti lépcsőháza, szép, romantikus udvara és kútja van. – **8. sz.:** egyemeletes, 9 tengelyes lh. Eredetileg földszintesre tervezték 1847-ben Guth Vince részére; 1860 körül épült emeletesre a klasszicistából áthajló romantikus stílusban. – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utczái és terei (Bp., 1906); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Gyulavár: →*Homok-hegy*

Gyűjteményegyetem: →*Magyar Nemzeti Múzeum*

Gyűjtő, A: →*A Gyűjtő*

Gyűjtőfogház: →*Budapesti Kir. Országos Gyűjtőfogház*

Gyürky-ház: →*Apáczai Csere János u.* 5. sz.

Gyürky Katalin (Balassagyarmat, 1925–): régész 1950-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Kutatási területe: középkor. Bp.-i ásatásai: a budai külvárosok, középkori útrendszer a budai Várban, a középkori Buda városfalai, a budai domonkos kolostor, a kánai apátság kolostora. *F. m. Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda* (Bp., 1981); *Az üveg. A Budapesti Történeti Múzeum középkori gyűjteménye* (Bp., 1986).

H

Haas és Somogyi Rt.: →*Fémmunkás Kereskedelmi és Fejlesztési Rt.*

Haász-ház: →*Szent István krt.* 4. sz.

Háber kuleszi: →*Híradás bástya*

háborús károk: a II. vh. légitámadásai és Bp. ostroma következtében a főv. ép.-einek 3,8%-a teljesen megsemmisült, 23,1%-a szenvedett súlyos, 47,1%-a kisebb sérülést, és a 39 643 ép.-ből mindössze 10 323 (26%) maradt meg épen. A 295 320 lakás közül 13 588 (4,6%) semmisült meg teljesen, 18 775 (6,4%) vált lakhatatlanná, 47 322 (16%) részben használhatatlanná és 73%-a maradt épen. A pusztulás az I. ker.-ben volt a legnagyobb, ahol 789 ép.-ben mindössze négy lakás maradt épen, 62,4%-a súlyosan, 20,3%-a kisebb mértékben megsérült, 16,8%-a pedig teljesen romba dőlt. Az egész Bp. területén megsemmisült ép.tetők területe 26 millió m² volt. – Elpusztultak – a többi között – a Dunahidak, a Duna-sor, a Vár, a Széll Kálmán tér; a Tabán, a Gellért tér; a pesti oldalon számos fontos gócpont, mint pl. a Kálvin tér, a Deák tér. – A 45 *kórházép.*-ből mindössze négy maradt épen, öt rommá omlott, a többi pedig többé-kevésbé megsérült.

A felrobbantott Lánchíd

A Szentháromság tér 1945-ben

Ezek közül a Rókus és a László Kórház majdnem teljesen elpusztult. A háborús pusztítás legkisebb mértékben az István Kórházat érte, ahol a kisebb sérülésektől eltekintve csak a 250 betegágyas barakkép. ment tönkre. Súlyosan megrongálódott a Bakáts téri Eötvös Loránd Rádium és Röntgen Int., amelyet még az ostrom előtt bombatalálatok értek. A budai kórházak közül a János Kórház szenvedett legtöbbet. A harcok alatt az ép.együttes többször cserélt gazdát, s ennek nyomán a legsúlyosabb károk érték. A kórház felvételi ép.-e teljesen kiégett és romhalmazzá vált. Súlyosan megrongálódott a Margit Kórház is. A háború előtti 7562 kórházi ágyhelynek megfelelő kórteremből 2259 ágyhelynek megfelelő elpusztult, a többi kisebb-nagyobb mértékben megsérült. Az ostrom pusztításához járult még, hogy a kórházi felszerelések nagy részét 1944-ben nyugatra szállították. – A 3500 szociális helyiségből csupán 487 maradt épen, 2500 megsérült, a többi pedig rommá lett. – A főv. 209 *iskolaép.*-éből 27

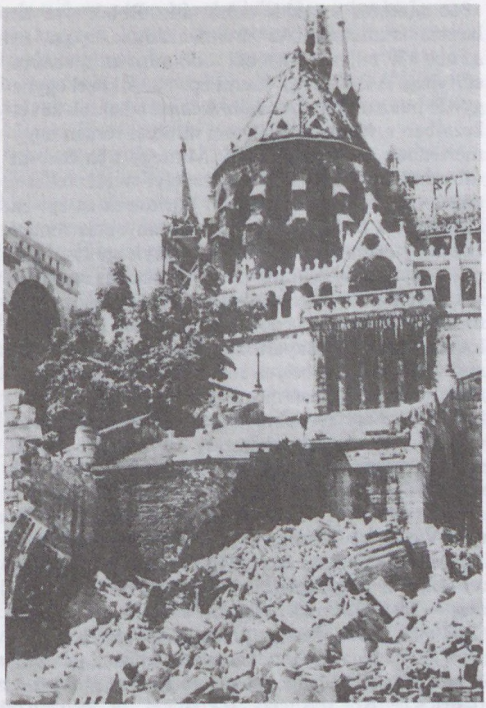

A súlyosan sérült Halászbástya

teljesen, 26 részben elpusztult, 30 súlyosan, 126 pedig kisebb mértékben megsérült. A békebeli 2840 tanteremmel szemben 1945-ben a tanítás csak 225 tanteremben kezdődhetett meg. – Súlyos bombakárokat szenvedett a két tanácsháza is. A *központi városháza* (Városház u. 9–11.) ép.-eit több száz bomba találta el. Elpusztult a Károly krt.-i kétemeletes ép.-rész, a nyomda és a levéltár helyiségei. Beomlott a Városház u.-i főép. egy részének három emeletsora, a Gerlóczy u.-i ép.szárny középső részének második és harmadik emelete stb. Romossá vált az új Városháza (Váci u. 62–64.) ép.-e is. A kis- és közgyülési ülésterem beomlott, a belső berendezések elpusztultak. A főlépcsőház és az ép.szárny két emeletsora ugyancsak beomlott. Maga a tetőszerkezet nagy része is a bombatámadások áldozata lett. – A háború nem kímélte a *templomok*at sem. A Farkasréti temető temploma teljesen elpusztult. Súlyosan megsérült a Mátyás-templom, a Bazilika, a belvárosi templom, a Batthyány téri Szent Anna-templom, a Rókuskápolna, a Bosnyák téri templom stb. – Kisebb-nagyobb mértékben háborús kárt szenvedtek a *fürdőép.-ek* és berendezések is. Legkisebb volt a károsodás a Széchenyi gyógyfürdőnél, mintegy 15%-os, a Népfürdőnél 20%-os, a Gellért gyógyfürdőnél 50%-os, a Rudas és Szt. Imre (Rác) gyógyfürdőknél 90, illetve 95%-os. – A *Vízművek* gépi berendezései közül a budai oldalon: a budaújlaki, krisztinavárosi és Diana úti telepeken értékes gépek semmisültek meg, ezenfelül jelentős ép.károk keletkeztek. A csőhálózat számos helyen sérült meg, a csőtörések száma 931 volt. – A háborús cselekmények – az összes *főv. üzemek* közül – legjobban a Gázműveket sújtották. Az óbudai gázgyár már a bombatámadások idején súlyos károkat szenvedett: leégett a kátránygyár, megrongálódott az üzem vízműve és a benzolfinomító. Találatot kapott a generátorüzem, megsérült a két gáztartó. A bombázások és az ostrom során megrongálódott u.-i csőhálózat több ezer helyen sérült meg, különösen a budai részen. A hidak felrobbantásával az azokon átvezető gázfőcsövek is megsemmisültek. – A csatornahálózat főképpen a Várhegyen és a tabáni városrészben sérült meg. Az 5 m átmérőjű beboltozott Ördög-ároknak a Tabánon átmenő szakasza bombatámadások következtében 71 m hosszban beomlott. A pesti oldalon a Duna-parti főgyűjtőcsatorna három helyen, a Mária Valéria u.-i mellékgyűjtő két helyen súlyosan megsérült. A rákosvölgyi főgyűjtőcsatorna 2 m átmérőjű szakasza mintegy 170 m hosszúságban elpusztult. Ezen felül a kiterjedt mellékcsatorna-hálózaton számos helyen keletkeztek sérülések. A lövedékek és a bombázások által okozott rongálódásokon kívül a járható, nagyméretű csatornák azáltal váltak üzemképtelenné, hogy azokat a németek több helyen törmelékekkel eltorlaszolták. A legnagyobb teljesítményű Soroksári úti szivattyútelepre már az ostrom előtt 32 bomba hullott. Az összekötő híd felrobbantása alkalmával fellépett légnyomás lerombolta a gépház tetőzetét. Az óbudai csatornatelep gépháza az elektromotorokkal együtt teljesen víz alá került. A műhelyek értékes munkagépeit és egyéb felszerelésüket, továbbá az anyagraktár készleteinek nagy részét elhurcolták. – Az *Elektromos Művek* üzemei közül a kelenföldi erőmű teljesen üzemképtelenné vált. A főv. belterületén az elektromos energia továbbítására és elosztására földbe fektetett kábelhálózat mintegy 95%-a üzemképtelenné vált. A felrobbantott *Duna-hidak*on átvezetett kábelek elpusztultak, és a Duna alatti kábelalagút vízzel telt meg. Főként a külterületi

A Kálvin tér a II. vh. pusztításai után

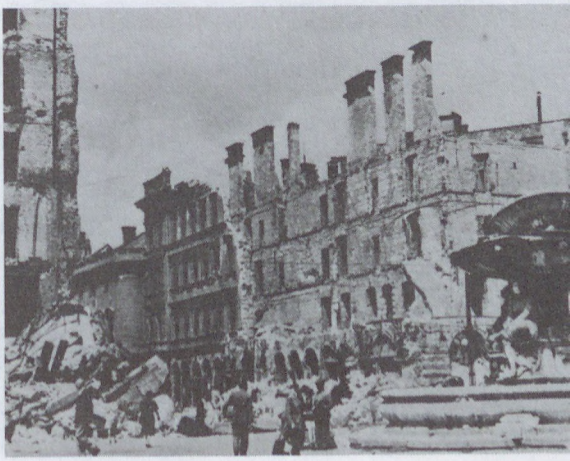

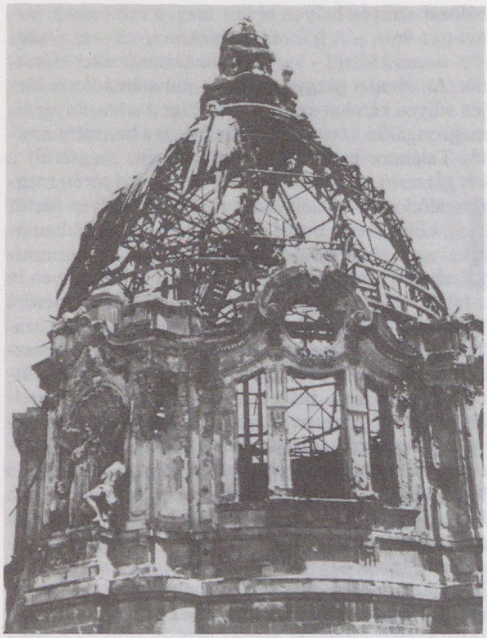

A királyi palota elpusztult kupolája

elosztásra szolgáló légvezetékek semmisültek meg. A 747 km hosszú légvezetékhálózat 98%-ban pusztult el vagy vált használhatatlanná. A légvezetéki hálózat 26 ezer oszlopából 4 ezer pusztult el. A főv. *közvilágítás*át 1944-ben 27 674 lámpahely szolgálta. Ebből mintegy 11 ezer lámpahely pusztult el vezetékkel együtt. – A villamosvasutak járműállományának nagy része használhatalanná vált. A felső vezetékek leszakadtak vagy teljesen hiányoztak. A pályatestet törmelék borította. A *járműpark* a háború előtt

A felrobbantott Erzsébet híd

1860 motoros és pótkocsiból állt. Ebből 972 lett használhatatlanná. Az áramátalakítók 1944. évi 42 000 kW teljesítményéből több mint 40% semmisült meg. A BSZKRT üzemi ép.-einek közel egynegyede pusztult el. – Az *útburkolatok* a harcok következtében a városnak csaknem minden részén nagymértékben megrongálódtak. Mintegy 250 ezer m^2 útburkolatot és 80 ezer m szegélyt tettek teljesen tönkre. A főv. útjait magasan borították az ép.-ek, közlekedési eszközök és háborús anyagok romjai. Becslés szerint a romtörmelék mennyisége 1,5 millió m^3, a szeméte 80 ezer m^3 volt. – A háborús rombolások következtében veszélyessé vált a főv. árvízvédelmi helyzete, mert a védőművek súlyosan megrongálódtak. A dunai rakpartok, a függőleges partfalak, mellvédek számos helyen romba dőltek, és az összefüggő védvonalakban megszakítások, hiányok keletkeztek. Az árvízvédelmi anyagok és felszerelések, valamint az elzárószerkezetek, szivattyúk, gépjárművek, szerszámok csaknem teljesen elpusztultak vagy eltűntek. A felrobbantott Duna-hidak roncsai a meder szelvényét elszűkítették. – Súlyosan károsodtak a Várban levő támfalak és közforgalmi lépcsők. A lépcsők elpusztulása és a ledőlt támfalak megnehezítették a Vár megközelítését, akadályozták a közlekedést. – *Irod.* Fabritzky Antal: Feltámad a romváros (Bp., 1947); Budapest épületeinek háborús sérülései (Tér és Forma, 1947); Budapest küzdelme az új életért (szerk. Kővágó József és Bene Lajos, Bp., 1947).

Habselyem Kötöttárugyár (XX. Török Flóris u. 116.): az 1949-ben államosított pestszenterzsébeti Hazai Kötőszövőip. és a Selyem- és Gyapjúárugyár Rt. egyesítésével hozták létre 1961-ben. Egyik jogelődjét 1922-től Lehr Frigyes Hazai Kötőszövip. néven fejlesztette korszerű kötő- és hurkolóip. gyárrá. Másik jogelődje, a Selyem- és Gyapjúárugyár 1923-tól működött a XIII. Váci út 177. sz. alatti gyártelepen. Tevékenységi köre selyem- és gyapjúfonal feldolgozása.

Hacker Szála, *Hacker Terem:* nagy múltú, színháztörténeti emlékekben gazdag bál- és színházterem az egykori *Országút* (ma Károly krt.) 7. sz. ház helyén. A Hacker József pesti polgár tulajdonában levő egyemeletes, kertes ház 1776-ban, a hozzá tartozó „szála", mely a ház kertjében a Rumbach Sebestyén u. felőli oldalon volt, 1780-ban épült a „jurátusok részéről történt szorgalmazásra". A második m. színtársulat szereplésének számos emléke fűződik hozzá. 1809-ben itt tartották az első m. nyelvű előadást. Ebben a helyiségben lépett fel először *Déryné*, itt kezdte pályafutását Kántorné, itt mutatták be Katona József *Jolántha* c. első színművét (a szerző maga is színpadra lépett *Békési* álnéven). Az egyemeletes épületre később második emeletet is húztak, s ebben a formájában 1966–67 fordulóján bontották le. Maga a színházhelyiség még a múlt században lebontásra került.

Hadapródiskola, cs. és kir.: 1897. jan.-ban a Lipót mező dűlőben, a „Szép Ilona" kirándulóhellyel szemben nyílt meg. Az építkezést 1895-ben kezdték el Lőhne és Strengel építészek irányításával. A ~ba a középisk. első 4 oszt.-át végzett ifjak jelent-

kezhettek és 4 éves képzést követően mint hadapródok (kadétok) léptek tényleges szolgálatba gyalogsági alakulatoknál. Az isk. megszűntével ép.-ében a két vh. között a Magyar Kir. Bolyai János Műszaki Ludovika Akadémia és a Magyar Kir. Görgey Artúr Műszaki Hadapródisk. kapott elhelyezést.

hadastyánok: az 1870-es években egy.-ekbe tömörült, kiszolgált katonák elnevezése. A víziárosi Edelsheim, a ferencvárosi Estei, a „Coburg herceg" és a legnagyobb létszámmal a József főhg védnöksége alatt álló ~ egy.-ének több városrészben volt fiókegy.-e. Említésre méltó még az Albrecht Főherceg III. Főv. Katonai Hadastyán Betegsegélyező és Temetkezési Egylet. A tabáni Avar Vendéglőben székelő ~ egy.-e 1932-ben megszűnt. Tagjai már ekkor munkások és iparosok voltak. Ünnepélyes alkalmakkor zsinóros egyenruhát, sajátos kalapot, díszkardot viseltek. Feloszlásukig külön laktanyájuk volt.

hadigondozás: mindazok vagy családtagjaik rendszeres támogatása, akiket a háborúk következtében nagyobb károsodás ért. A ~ tehát kiterjed a rokkant, hadiözvegy és hadiárva gondozására. Ellátásukról először az 1875. évi LI., 1907. évi XVI. tc., ill. az ezeket kiegészítő rendeletek intézkedtek. Ügyüket társ. szervek is felkarolták. Táborukat az I. vh. után 1920-ban Budaváry László nemzetgyűlési képviselő szervezte meg „HADRÁÓ" néven. Ez a szervezet 1929-ben beolvadt a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Nemzeti Szövetségébe (HONSZ). A szövetség központja a Horánszky u. 24. sz. alatt volt. Fenntartotta a Hadirokkant Otthont (Németvölgyi u. 41–45.), mely 200 férőhelyes volt és ahol 1937-ben 155 rokkantat ápoltak. A szöv. feladata volt a nemzeti együvétartozás érzésének ápolása, társ., gazd. és jogi érdekeinek megóvása. Gondoskodott a tagok karitatív alapon való gyógykezeléséről elsősorban a HONSZ gyógyint.-e útján. Bp.-en több ker.-i csoportja működött. A kormány még 1922-ben a HONSZ-ba osztotta be a rokkantakat gondozó társ. intézményeket. Így került hozzájuk a Budapesti Hadivakok Intézete is. Bp.-en 1938-ban a hadigondozottak száma 7603 volt. Államilag az Országos Hadigondozó Hivatal (OHGH) tartotta nyilván a ~ra szorultakat. Segélyezésüket a hadigondozó népirodákon keresztül bonyolították le. Bp.-en a hadigondozó népiroda a Falk Miksa u.-ban volt. ~sal foglalkozott még a Honvédelmi Min. Hadisegélyző Hivatala is.

hadikonyha: a Népjóléti Központ Népélelmezési Szakoszt.-ának hadikonyhája a Népszínház u. 35. sz. alatt 1918. márc.-ban nyílt meg. Naponta 11 órától 13 óráig volt kapható 60 fillérért kétfogásos ebéd, leves, főzelék vagy főtt tészta. Vasárnap az arra rászorulók kedvezményben részesültek.

Hadilevéltár: →*Hadtörténeti Intézet és Múzeum*

Hadimúzeum: →*Hadtörténeti Intézet és Múzeum*

hadirepülőgép kiállítás: 1917. máj. 1-jén nyílt meg. Sikerét jellemzi, hogy megnyitása napján 18 000 látogatója, 100 000 korona bevétele volt. A kiállítás keretében nemcsak ellenséges, hanem hazai repülőgépeket, különféle légi harci eszközöket, repülőgép-alkatrészeket, műszereket, a hadirepülés és aeroip. körébe vágó eszközöket is kiállítottak.

Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Nemzeti Szövetsége: →*hadigondozás*

Hadnagy u. (I. ker.): a *Gellért-hegy Tabán* felé nyúló lejtőjén a középkorban és a török hódoltság idején a Hadnagy u. és Csend u. irányát követve mélyút vezetett, és az út két oldalán feltehetően házak állottak. A török uralom után a *Rác fürdő*ig terjedő útnak *Hosszú u.* (Lange gasse) a neve. 1879-től ~ a neve. 1902-ben a *Döbrentei tér*től a *Hegyalja út*ig, ill. a *Sánc u.*-ig terjesztették ki. A *Tabán* lebontásakor a ~ is eltűnt, csupán a műemlékileg védett *Rác fürdő* (8–10. sz.) áll ép.-ei közül.

HADRÁÓ: →*hadigondozás*

hadtestparancsnokság: Mo. területe katonailag hadtestparancsnokságokra oszlott. A parancsnokságok rendszerint azon területek központjaiban voltak elhelyezve, mely területről a kiegészítésüket biztosították. Bp.-en az I. hadtest parancsnoksága székelt az V. Veres Pálné u. 1. sz. alatt.

Hadtörténeti Intézet és Múzeum: a Magyar Honvédség egyik legjelentősebb tudományos, közgyűjt.-i és kulturális intézménye. Egységes vezetés alatt működő nyilvános múz.-ból, levéltárból, térképtárból, könyvtárból, valamint hadtörténeti oszt.-okból áll. Eredetileg két önálló intézmény volt, ezek építészetileg ma is megkülönböztethetők. 1. *Hadtörténeti Levéltár (Hadilevéltár)* (I. Kapisztrán tér 2–4.): a m. hadtörténelmi okmányokat és iratokat gyűjti 1740-től. 1918-ban a Magyar Kir. Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum szervezetében jött létre, 1922-ben vált önálló intézménnyé. Alapja a volt budai Generalkommando (Főhadparancsnokság) 1740-ben induló irattára és a Honvédelmi Min. irataanyaga. Alakulásakor az *Országos Levéltár* ép.-ében (I. Bécsi kapu tér 4.) nyitották meg. Kezdetben a Belügy-, majd a Vallás- és Közoktatásügyi, 1928. júl. 1-jétől a Honvédelmi Min. alá tartozik. Vele egy ép.részben kapott helyet a térképtár és a könyvtár. – 2. *Hadtörténeti Múzeum, Hadimúzeum* (I. Tóth Ár-

Az egykori Hacker Szála a Károly körút 7. sz. ház helyén

A Hadtörténeti Múzeum Kapisztrán téri homlokzata

pád sétány 40.). A levéltárral egyidőben, 1918-ban jött létre, s 1922-ben vált önálló intézménnyé. Először az Országos Levéltár II. emeletén, 1922-től 1929-ig a *Mária Terézia Laktanyá*ban volt elhelyezve. Otthona 1929-ben a volt *Nádor Laktanyá*nak múz.-i célokra átalakított szárnya lett. A II. vh. alatt az ép. és a gyűjt. nagyrészt elpusztult. 1945 után megindult az ép. helyreállítása és a gyűjt. újjászervezése. Első kiállítását 1949-ben nyitotta meg. Gyűjtőköre korábban elsősorban a 18. sz.-tól napjainkig tartó időszakra terjedt ki, újabban már a korábbi időszakokra vonatkozóan is végez gyűjtő tevékenységet. Numizmatikai és képzőművészeti része is van. – A volt *Nádor Laktanya* kétemeletes, tekintélyes méretű klasszicista stílusú ép., amely 1819-ben Hummel katonai mérnök tervei akapján két régebbi oldalszárnyból épült egybe. V. Ferdinánd 1847-ben az ép.-et megtoldatta és átalakíttatta. É-i szárnyát Hoepfner Guido építette 1892-ben. Kapisztrán téri homlokzata 23 ablakos, 7 ablakos középrizalittal. Bal előreugró szárnya 9 ablakos, végfalán 3 ablakkal. A Tóth Árpád sétány 40 sz. felőli homlokzata 15 ablakos, középerkélye van. 1957-ben Imrényi Szabó Imre állította helyre. – A ~ kiadványa az 1888-ban indult *Hadtörténeti Közlemények*. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Magyarország művészeti emlékei III., Bp., 1961).

Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet: →*Országos Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet*

HAFE INNOPLEX-ENGINEERING Leányvállalat (XI. Soproni út 62.): a →*Hajtóművek és Festőberendezések Gyára* alapította 1984-ben. Tevékenységi köre: gépip. kutatás és fejlesztés, technológiai tervezés, ált. műszaki fejlesztési szolgáltatás.

Haffner Mihály (?–Pest, 1806): orvos. A m. kórházgondokon kívánt segíteni azzal, hogy ismertette Pest egyetlen kórházának, a *Bürgerspital*nak helyzetét, és felvetette egy új 220 személyes kórház gondolatát, részletes terveit. Művével *(Szabad kir. Pest városa nemes tanácsának és közönségének szólló projectum...* Pest, 1793), mely németül is megjelent, és fáradhatatlan munkájával elérte, hogy 1794-ben a Helytartótanács engedélyezte az új kórház építését. Közadakozásból 1798-ban el is készült a pesti *Rókus Kórház* (ma: Pest Megyei Önkormányzati Hivatal Semmelweis Kórháza). Első ig.-ja ~ volt.

Hafner Platz: →*Szilágyi Dezső tér*

Haggenmacher Kőbányai és Budafoki Sörgyárak Rt.: →*söripar*

Haidekker Sándor Rt.: →*Fémbútor- és Drótszövetgyár*

Hajdú Henrik (Újpest, 1890–Bp., 1969): műfordító, költő. 1912-től a főv.-nál szociálpol. munkát végzett. 1919-ben elbocsátották állásából. Az 1920-as évektől skandináv írók ismert műfordítója. A Népszava külső munkatársa volt. 1945. júl.-tól 1946. jan.-ig a Főv. Könyvtár, majd 1951-ig a Főv. Levéltár ig.-ja volt. Fiatal korától írt verseket, *Szonett a Wenckheim palotához* c. verse 1947-ben jelent meg.

hajléktalanok menhelye: lakással nem rendelkezők számára éjjeli szállás, ahol este 7 órától reggel 7 óráig tartózkodhattak. 1876-tól a századfordulóig öt ~ nyílt meg Bp.-en. Legismertebbek közülük a II. Szegényház u.-i, a VII. Rottenbiller u.-i és a VIII. Alföldi u.-i ~ volt. 1914-ben 1240 személy részére tudtak helyet biztosítani. 1919-ben a főv. ezeket az intézményeket átvette az őket eddig patronáló ~ Egyesülettől. 1937-ben a főv.-ban 11 ilyen menhely működött. Kettőt közülük (Pillangó u.-i és Kerepesi úti) a főv. igazgatott, a többi különböző társ. egy.-ek felügyelete alatt állott. Ugyanebben az évben a félnapos tartózkodási lehetőséget egész naposra bővítette. A menhelyek befogadóképessége 1937-ben 3240 fő volt. 1940-ben már csak a Pillangó u.-i – 1941-től kizárólagos női szállásként – és a Kerepesi úti ~ – 1941-től kizárólagos férfiszállásként – működött közülük. Ezekben 1940-ben összesen 433 754 személy fordult meg. A II. vh. után 1989-ben nyitottak meg új menhelyeket. A főv. kezelésében állnak a X. Bánya u. 31. és a IX. Külső Mester u. 84/b sz. otthonok (összesen mintegy 250 férőhely), a Vöröskereszt tartja fenn a IV. Madridi út 7. és a IV. Váci út 193–201. sz. menhelyeket, (összesen 230 férőhelyes). A Menhely Alapítványnak két menhelye van a VIII. Vajdahunyad u.-ban (50 férőhely), a M. Máltai Szeretetszolgálat bp.-i központja a III. Miklós u.-i (40 férőhely), a Twist Oliver Alapítvány a IV. Fóti úti intézményében (25 férőhely) biztosít ágyakat. A főv. ~ számít 20–25 ezerre becsülik (1991).

Hajnóczy u.: →*Petőfi Sándor u.*

hajóállomások: a menetrendszerű személyhajózás állomásai kezdettől (1831) fogva a Lánchídtól D-re eső pesti parton, a Lánchíd és Erzsébet híd közötti szakaszon voltak. A későbbi időkben az egyes váll.-ok saját ~at hoztak létre. Az 1895-ben alakult *MFTR* állomása a Vigadó térhez, a *DGT*-é a Petőfi térhez került, az 1930-as években a jugoszláv hajózási váll. a Fővámháznál létesített állomást. A budai oldalon a Batthyány térnél, majd ennek felhagyása után a Pálffy (Bem) térnél létesített az MFTR, elsősorban kis-dunai járatai számára állomást. A mai – eredetileg központinak tervezett – *nemzetközi hajóállomás* 1937-ben nyílt meg a Belgrád rkp.-on.

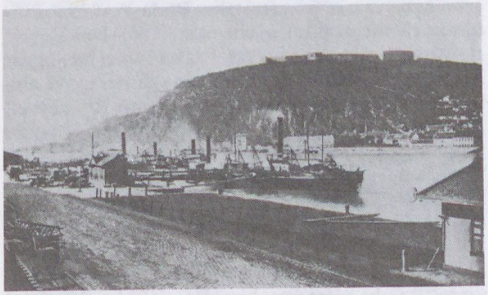

Hajóállomás a mai Belgrád rakparton (1895)

– A *MAHART* az említett ~at tartotta meg. – Az első, Bernhard Antal-féle, 1820-ban indított helyi hajójárat (→*Carolina* gőzhajó) állomásai nagyjából az Eötvös térnél, a Bomba (Batthyány) térnél, a Császárfürdőnél és Óbudán voltak. A későbbi időkben az átkelőjáratok (→*propeller*), illetve a helyi járatok – a *CSÁV*, a *DGT*, az MFTR és a *BKV* járatai – tették szükségessé a megfelelő helyeken (pl. Boráros tér, Árpád u., Margit-sziget stb.) kisebb ~ létesítését. Ezek, a járatok igényeinek megfelelően jöttek létre, majd megszüntek.

hajóépítés: a mai Bp. Duna-partjai mentén az írásos és tárgyi emlékek tanúsága szerint több évszázada létezett az egyes mesterek által folytatott fahajó és vízimalom építés. Nagyüzeminek nevezhető hajógyártás a múlt század 30-as éveinek derekán kezdődött Óbudán. 1835-ben kezdett működni a nagyobb Duna szigetnél a Széchenyi István által Angliából hozatott, s Vidra névre keresztelt kotróhajó. Munkája nyomán a sziget öble alkalmassá vált a Dunán közlekedő hajók teleltetésére, téli kikötésére. S az év végén megkezdte munkáját a külföldről toborzott 60 szakmunkás közreműködésével a hajógyár is. A sólyatérhez 1200 □öles medence csatlakozott. A csarnokhoz egy 57,9 m hosszú csatorna vezetett. A télikikötő részére egy 102 m hosszú, 15,1 m széles, 1,9 m mély csatornát építettek. Az első csarnok 1839-ben, a második 1840-ben készült el. A még fatestű, de gőzmeghajtású, lapátkerekes *Árpád* gőzös volt az óbudai ~ első terméke (1836). Az óbudai hajógyárat az 1829-ben Bécsben megalakult Első Császári és Királyi Szabadalmazott Dunahajózási Társaság (DGT) alapította. 1839-től kizárólag vastestű hajókat készítettek. A gyár munkáslétszáma az első időkben állandóan változott, mivel a téli javításokon több munkást foglalkoztattak. A munkások derékhadát az Angliából és a német–cseh területekről toborzott szakmunkások alkották, akiknek a szigeten angol típusú lh.-akból kis munkáskolóniát alakítottak ki. A munkások zöme – idénymunkásként – Pestről, Budáról és Óbudáról került ki. A gyár első fénykorának tekinthető 1850–70 közötti két évtizedben a munkáslétszám elérte a 2000 főt, 160 gőzhajót és 600 uszályt bocsátottak vízre. Az óbudai hajógyár a korabeli Pest-Buda egyik nevezetessége. A Duna-parti városokról készült Wegweiserek, útikalauzok részletesen ismertették. A gyárból kerültek ki a legismertebb hajótervező mérnökök, hajóépítési vállalkozók. Jelentős szerephez jutott a gyár a pestbudai szakmunkásképzésben s általában a három testvérváros ip.-ának fellendítésében. A gyári dolgozók aktívan részt vettek a korabeli munkásmozgalomban. – Az óbudai ~ második fénykora a századforduló előtti időszakra esett. Műszakilag újszerű, kiváló minőségű személy- és teherhajók készültek ekkor. Az I. vh. elvesztése nyomán a DGT meghatározó szerepe a dunai személy- és szállítási forgalomban megszűnt. – Az I. és II. vh. közötti években a gyár munkáslétszáma felére zsugorodott, s főként a megmaradt DGT hajópark javítási munkálatait vé-

Az Óbudai Hajógyár a 19. század közepén

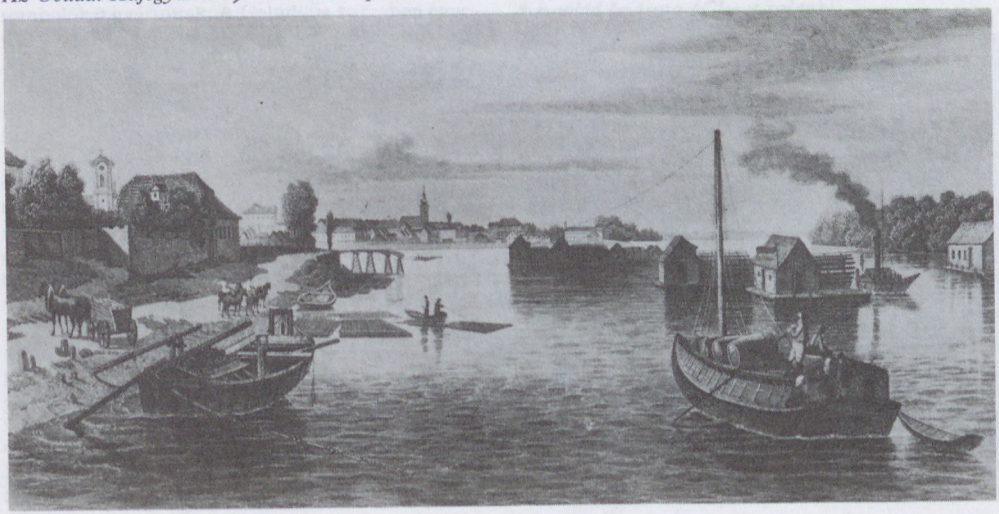

gezte. A pangást az újabb háborúra való felkészülés váltotta fel 1938-ban, amikor Ausztria hitlerista bekebelezését követően a gyár a Göring Werke hadiüzemi konszern kereteibe került. A háborús években hadihajó és tengeralattjáró felszereléseket készítettek. – 1945-től mint volt német tulajdon a gyár szovjet váll. lett. 1947-től főleg jóvátételi szállításokra óriási gyártási program indult be: 108 kerekes vontatógőzös, 71 személyszállító gőzhajó, uszályok, kikötői vontató és tűzoltóhajók készültek, majd 1954-től, amikor a gyár m. tulajdonba került s önálló váll.-ként működött, teljesen új tervezésű, korszerű motoros folyami személyszállító- és toló-vontató hajókat gyártottak. Az újtípusú hajók a korszak műszaki-technikai színvonalának megfelelő felszereléssel kerültek ki a gyárból: radarral, távvezérléssel, teljes automatikával voltak ellátva. Az 1980-as évek derekáig tartó harmadik virágkorát élő óbudai gyárat önállósága elvesztéséig, azaz 1961-ig több mint 1500 hajó hagyta el. 1962-től az óbudai hajógyár a *Ganz M. Hajó és Darugyár* keretében, annak gyáregységeként folytatta munkáját. – Az újpesti (angyalföldi) ~ 1856-tal vette kezdetét, amikor a Szúnyog-sziget és a Duna partja közötti mellék-folyamágat töltéssel elzárták, s létrehozták a 34 ha terjedelmű s 1800 hajó befogadására alkalmas újpesti téli kikötőöblöt. Itt kezdetben csak fahajókat építettek. 1864-ben, az óbudai hajógyárban és amerikai gyárakban tanult, pesti születésű *Hartmann* János hajóépítő mérnök a pesti városi tanács engedélye alapján hajóépítő telepet létesített, s elsőként a kikötő területén vastestű uszályok sorozatgyártását kezdte meg. – Az óbudai ~ egyetlen telepre korlátozódott, míg Újpesten több kisebb gyár koncentrációjából jött létre majd negyedszázados fejlődés nyomán az egyesített nagy hajógyár, amely az óbudai ~t is túlélte. – 1866-ban a fiumei Stabilimento Technico, a torpedót feltaláló hírneves angol gépész, Robert Whitehead gyára létesített a kikötőben fióktelepet, ahonnan még ugyanazon évben vízre bocsátották a Buda-Pest és a Fiume nevű utasszállító gőzhajókat. 1868-ban e gyár rt.-vé alakult Első Magyar Pest–Fiumei Hajógyár Rt. elnevezéssel. Hartmann gyára szintén rt.-vé alakult Magyar–Belga Gép- és Hajóépítő Rt. névvel. Mindkét gyár az 1869-ben kitört válság nyomán tönkrement. Előbb a belga érdekeltségű vállalkozás 1871-ben, majd 1873-ban a fiumei állt le. – Hartmann a tönkrement belga érdekeltség telepét, amely saját első gyára volt, csekély fizetségért megvásárolta. Második gyárában 1880-ig építettek hajókat. Schoenichen Hermann német hajóépítő mérnök viszont 1871-ben létesített kisebb javítótelepét a tönkrement fiumei vállalkozás gépeinek átvételével fejlesztette fel jelentékenyebb gyárüzemmé, ahol 1890-ben bekövetkezett haláláig folyamatos ~ folyt. – 1880-ban Hartmann eladta második gyárát a Prágai Gépgyár Rt.-nek, vállalva az üzemvezetés feladatát. A cseh–osztrák vállalkozás 1890-ig működött, de Hartmann 1884-ben kivált, s beindította harmadik gyárát. Itt 1890-ig virágzó ~t folytatott. – 1890-ben, a két gyáralapító halála után a Leszámítolóbank közreműködésével a két telepet összevonták, s megalakult a Schoenichen–Hartmann Egyesült Gép- Hajó- és Kazángyár Rt. A prágaiak telepe ugyanez évtől *Danubius Hajó- és Gépgyár Rt.* elnevezéssel folytatta működését. – 1896-ban a M. Ált. Hitelbank közreműködésével a két gyárat közös váll.-ba vonták össze, megtartva az utóbbi gyárelnevezést. A Danubius nemcsak Mo. legnagyobb hajógyára, hanem egyik legjelentősebb gépip. váll.-a is volt, 2500-nál nagyobb munkáslétszámmal. – Az 1860-as években 50–100 munkással induló újpesti kis hajóépítő telepek a századfordulóra korszerű, nagyüzemi technológiát alkalmazó hajógyárrá fejlődtek. Az áruszállítási igények növekedése, Bp. kedvező földrajzi fekvése képezte az alapját az újpesti ~ kifejlődésének. S amíg az óbudai ~ lényegében egy csaknem monopolhelyzetben lévő dunai hajózási váll. igényeit szol-

Az Óbudai Hajógyár (metszet)

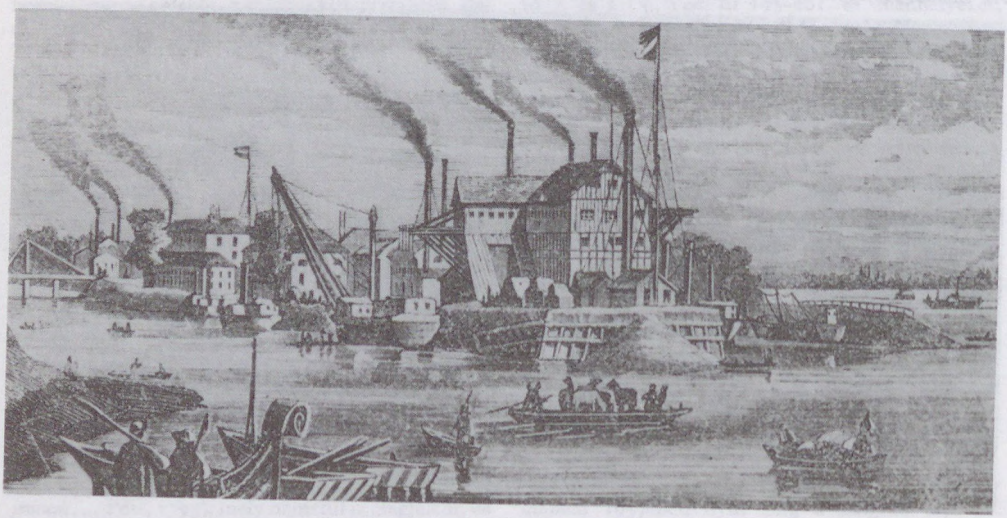

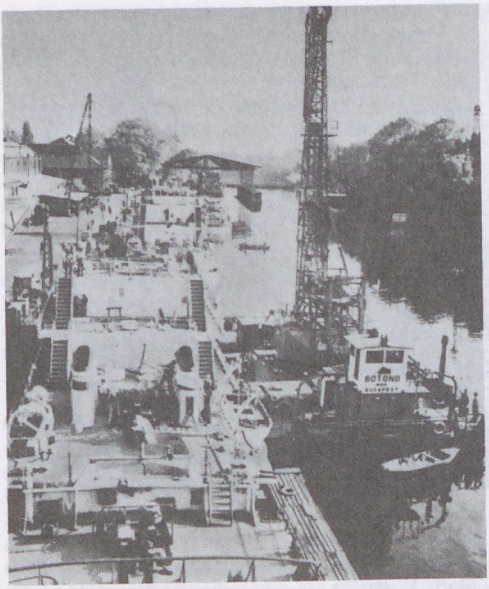

Az óbudai Hajógyári-öböl

gálta, s ezáltal fejlődése eleve korlátozottá vált, mert a versenytárs hajózási váll.-oknak nem gyártott hajókat, addig az újpesti ~ a hazai új hajózási cégek igényeinek kielégítésén túl eleve rá volt utalva az aldunai országok hajós cégeinek megrendeléseire. A görög, szerb, román, orosz és török megrendelők uszályokat, gőzhajókat, kotrókat, monitorokat – dunai hadihajókat – s más speciális vízi járműveket vásároltak. – A 20. sz. első évtizedére a háborús készülődés, az európai országok közötti flottaépítési verseny nyomta rá a bélyegét. 1905-ben a Danubius hadihajógyárat létesített Fiumében, a monarchia hadimegrendelési kvótájának a flottafejlesztésben történő kihasználása céljából. Itt torpedónaszádokat és rombolókat gyártottak. A Danubius 1911-ben egyesült a legnagyobb m. és bp.-i gépgyárral, a Ganz gyárral. Az új nagyváll. neve *Ganz és Társa Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt.* A korszerű műszaki színvonalat megtestesítő, a monarchia legújabb hadihajóit képező úszójárművek gépi berendezéseit a Ganz főv. gyáraiban készítették. – Az I. vh. utáni másfél évtized az újpesti ~ történetének legsivárabb korszaka, egészen 1934-ig, amikor sikeresen megvalósult a gyártmányváltás. Duna-tengerjáró hajókat, olajszállító tankhajókat, korszerű folyami vontatókat állítottak elő sorozatban, s e járművek már az új Ganz-Jendrassik dízel hajómotorral készültek. 500–1100 tonnás Duna-tengerjáróhajók, 1940-től pedig 2300–4000 tonnás tengeri hajók készültek. 1944 végéig az újpesti ~ 1600-nál több úszó járművet bocsátott ki, s ezzel méltán nyerte el a legtevékenyebb és legjelentősebb dunai hajógyár címét. – Az 1945 utáni időszakban a főv. ~e főként a hatalmas szovjet igények révén újabb fellendülési periódusba érkezett. A Ganz konszern államosítását követően a ~ különvált a kazán- és darugyártástól. Az 1950-es évek elejére elkészült az új Szúnyog-szigeti gyáregység. 1945–61 között Újpesten egy db 2300 tonnás tengeri hajót, hat db 1100 tonnás folyam-tengeri hajót, 107 db 1100 tonnás tengerjárót, 44 db 1200 tonnás tengeri hajót, 5 db 1300 tonnás folyam-tengerjárót s 1 db tengeri üdülőhajót (a lengyel megrendelésre készített *Báthoryt*) gyártott 1962-ig, amikor a főv. és vidéki hajógyárakat Ganz M. Hajó- és Darugyár elnevezéssel összevonták. Az újpesti ~ 99 éve alatt összesen több mint 2500 úszótestet meghaladó számú hajót készítettek. (→még *Ganz–Danubius Hajó- és Darugyár Rt.*)

Hajógyári híd: →*Duna-hidak*

Hajógyári-sziget: →*Óbudai-sziget*

hajóhidak: lehorgonyzott hajótesteken nyugvó hidak. Már Zsigmond kir. korában említés esik egy hajóhídról, mely a Gellérthegy és a Várhegy közötti pesti révnél állott. A török megszállás alatt Szokollu Musztafa pasa 70 dobos hajóra épített hidat. A híd 1556-ban már állt, 1578-ban földrengés pusztította el, 1608-ban a császári csapatok gyújtották fel, majd 1686-ban, Buda visszafoglalásakor teljesen elpusztult. Az ország nagy részének felszabadítása után Pestre helyezett hajózási és hajóépítő hivatal 1687-ben állította vissza a két város között az összeköttetést. Az 57 dereglyéből álló hidat azonban egy év múlva leszerelték. Katonai szempontból már nem volt rá szükség, a gyér polgári forgalom számára pedig túl költségesnek tartották a hajóhíd fenntartását. Ettől kezdve kompjárat, az ún. →*repülőhíd* bonyolította le a forgalmat. A törökök kiverése után Pest és Buda gyors fejlődése sürgette a hajóhíd felállítását. Ezért amikor az ország helytartójának, Albert szász hg.-nek 1767. évi budai látogatása alkalmából elrendelték a hajóhíd ideiglenes felállítását, többé már nem szerelték le. Az új hajóhíd a M. Kir. Kamara felügyelete alatt állt, de megmaradt a két város kezelésében. Pesti hídfője előbb a mai Türr István u.-nál (régen *Kis Híd u.*) volt, 1787 óta a mai Deák

A hajóhíd bejárata (Clarot rajza)

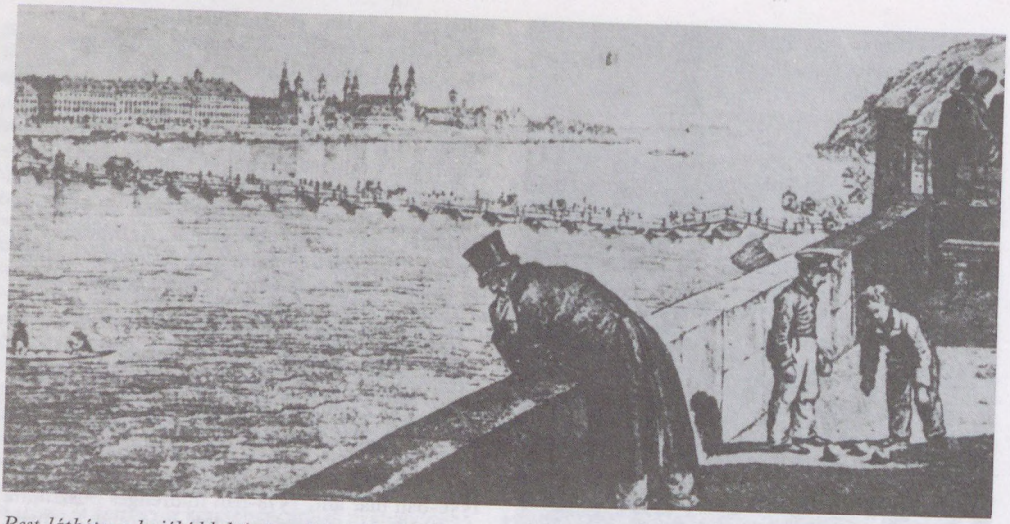

Pest látképe a hajóhíddal (1820 körül, J. Alt)

Ferenc u.-nál (régen *Nagy Híd u.*). A híd előbb a Duna folyásával szemben U formában 46–47 hajón nyugodott, majd 1830 körül a péterváradi híd mintájára kiegyenesítették és 43 hajón helyezték el. Szélessége 8,85 m, hosszúsága 422 m (ív formában 445 m) volt. A part melletti elemeket a hajók számára ki lehetett nyitni. Minden évben már dec.-ben szétszedték, részeit az ún. *hídpajtá*ban (kb. a mai Türr István u.-ban) egy üres telken helyezték el, s csak a jégzajlás levonulása után állították össze ismét. E hajóhíddal kapcsolatban igen sok nehézség és kellemetlenség adódott. Egyrészt a híd teherbíró képessége nem tudott lépést tartani az igen gyorsan fejlődő 19. sz.-i közlekedés igényeivel, másrészt pedig az egyre inkább megélénkülő hajóforgalom számára a folyót a híd szétnyitásával időről időre szabaddá kellett tenni. Ez viszont kiesést, kényszerű várakozást és torlódást jelentett a hídon lebonyolódó forgalom számára. Nyáron és ősszel, alacsony vízállás idején a híd középső szakasza annyira leszállt a parti feljáróhoz képest, hogy nehezebb járművek a hídra való hajtásnál könnyen megcsúszhattak, a partra kapaszkodásnál pedig sokszor emberfeletti nehézségekkel kellett a meredek hídszakaszon megbirkózniuk. Ilyen okokból sok szerencsétlenség és kár származott. A híd több alkalommal megsérült, többször szétrombolta a váratlanul reá törő ár. Utoljára 1832-ben építették újjá és 1849-ig állott fenn. – 1945-ben a lerombolt bp.-i hidak szerepét újra ~ vették át (→még *ideiglenes hidak*) – *Irod.* Siklóssy László: A pest-budai hajóhíd (Magyarország, 1918. dec. 11., dec. 28. sz.); Molnár József: A budai hajóhíd a XVI. és XVII. században (Műemlékvédelem, 1970. 1. sz.).

hajóközlekedés, *helyi hajózás*: a ~ első kísérletét a →*Carolina* gőzhajóval fenntartott járatok jelentették. Az utasokat a hajó által vontatott uszályon szállították napi hét–nyolc járattal nagyjából az Eötvös tér, a Bomba (Batthyány) tér, a Császárfürdő és Óbuda között. A járatok csak 1820-ban, júl. 16. és nov. 20. között közlekedtek. A következő sikertelen kezdeményezés 1844-ben történt Girczy J. *Hoffnung* nevű hajójával. A rendszeres ~t a *DGT* indította meg, a Carolináéval egyező vonalon. 1846-ban a DGT már 480 000 utast szállított. A későbbiekben a DGT részben hosszirányú, részben átkelő járatokat közlekedtetett, erre a célra – a kikötési és fordulási idő csökkentése céljából – szimmetrikus alaprajzú, mindkét végükön kormánylapáttal ellátott lapátkerekes kis gőzhajókat közlekedtetett. 1872-ben jelentek meg a *CSÁV* kis csavargőzösei (→*propeller*) először a Petőfi tér és a Rudas fürdő közötti átkelő járaton. 1873-ban a DGT-nek 216 ezer, a CSÁV-nak 3,7 millió utasa volt. (Ekkor még csak a Lánchíd állt.) A hidak építése, valamint a hidakon megindult omnibusz-, majd villamosvasúti és autóbuszközlekedés miatt a járatok útvonala gyakran változott. A CSÁV és a *BVVV* vonalai között a forgalomszerzés érdekében átszállójegyeket adtak ki. A legnagyobb forgalom 1914-ben volt, 8,63 millió (DGT: 498 ezer, CSÁV: 8,128 millió) utassal. 1917-ben mindkét váll. koncessziója lejárt, ekkor a forgalmat és a CSÁV hajóit az *MFTR* vette át. Az 1924-ben még kétmilliós forgalom az elmondottak miatt 1932-re tizedére csökkent és a ~t meg is akarták szüntetni. A II. vh. alatt, az autóbusz-közlekedés egyre erősebb korlátozásai miatt 1943-ban a ~ forgalma 2,8 millió utasra nőtt. A hidak felrobbantása után nagyjából ezen a szinten maradt. 1946-ban 2,1 millió utasa volt. 1952-re a forgalom 383 ezer utasra csökkent, a megszünt MFTR helyére gyakran változó különféle váll.-ok kerültek. A *MAHART* a Szt. Gellért tér és Pünkösdfürdő között – sikertelenül – gyors vízibuszjáratokkal próbálkozott. 1957-ben megalakult a Főv. Kishajózási Váll., ez szervezetté és nívósabbá tette a ~t, a váll. 1968-ban beolvadt a *BKV*-ba. A ~ funkciója az átkelőjáratoktól eltekintve egyre inkább a kiránduló stb. járatok felé tolódik el. A BKV hajó-

zási üzeme ma öt átkelő és egy vonaljáratot tart fenn, a hidat helyettesítő átkelőjáratokon mintegy 900 ezer, a vonaljáraton mintegy 200 ezer utassal. Erősen növekszik a különjáratok szerepe. A hajóállomány: az átkelő járatok számára 4+2 komp (ezek a Soroksári Duna-ágban levő Molnár-szigetre járműveket is szállítanak) és 15 különféle nagyságú és berendezésű hajó a vonaljáratok, illetve a különjáratok számára. – *Irod.* Biró József: A fővárosi helyi hajózás története (Városi Közlekedés, 1975. 5. sz.).

hajómalom: a vízimalom egyik fajtája, amely két hajóból, a házhajóból és a völgyhajóból áll. A két lehorgonyzott hajó közé erősített lapátkerék az áramló víz energiáját hasznosítva hajtotta az őrlőművet. A ~ot faragómolnárok készítették. Budán már a 13. sz. végén működtek. Különösen a *felhévízi* (Császár fürdő környéke) ~ok voltak ismertek, mert ezeket a Dunába ömlő meleg források vize hajtotta, és így télen is őrölhettek. A pesti oldalon a Margitsziget és a Rákos-patak torkolata volt a horgonyzóhelyük. A 19. sz. közepén kb. 400 ~ dolgozott Pest-Budán. Tulajdonosaik a Pesti Hengermalom Társaság alapításakor összefogtak, és igyekeztek a társaság telekvásárlását megakadályozni. A Duna szabályozása, a gőzhajózás megindulása és a gőzmalmok létesítése egyre csökkentette a ~ok számát. Századunk elején teljesen eltűntek a fővr. Duna-szakaszról. Az utolsó ~ot Budafokon 1919-ben kötötte ki utoljára tulajdonosa. A fővr. közelében, Ráckevén 1962-ben rekonstruálták az ország utolsó hajómalmát.

Hajós Alfréd (Bp., 1878–Bp., 1955): építész, olimpiai úszóbajnok. A bp.-i műegyetemen szerzett oklevelet, majd önálló irodát nyitott. Athénban az első modern olimpián (1896) megnyerte a 100 és 1200 m-es úszást. A Bp.-en megrendezett első nemzetközi labdarúgó-mérkőzésen (1897. okt. 31.) a labdarúgócsapat tagja. Ő tervezte az első bp.-i fedett versenyuszodát, a Margit-szigeti Nemzeti Sportuszodát (1935, emléktábla, az uszoda előcsarnokában szobor) és az újpesti stadiont. 1962-ben volt

A Hajós Alfréd Sportuszoda

lakásában sportmúz.-ot létesítettek, ami a XIV. Dózsa György út 3. sz. alá költözött (→még *Testnevelési és Sportmúzeum*).

Hajós Alfréd Sportuszoda: fedett uszodából és több medencéből álló sportlétesítmény a *Margitszigeten*. A Nemzeti Úszósport Alapítvány megbízásából elsőként – 1935 végén – fedett uszodája készült el *Hajós* Alfréd tervei szerint. Létesítéséhez az áll. és a fővr. egy-egy millió pengővel, az FKT terület átengedésével járult hozzá. 1937-ben Csonka Pál tervei alapján létesült a ~ nyitott versenymedencéje és műugróberendezése, 1958-ban pedig Hajnádi György munkaközösségének tervei szerint a nyitott gyakorlómedence. A ~ban volt 1958-ban az úszó, műugró és vízilabda EB, nemzetközi vízilabda-kupaküzdelmek (1937, 1967, 1969); az öttusa-világbajnokság úszószáma (1954, 1969). – 1975-ig neve *Nemzeti Sportuszoda* volt. A ~ 1983-ban történt felújításakor a fedett medencébe lesüllyeszthető,

Az Óbudai Hajógyár hajómalmokkal (L. Rohbock)

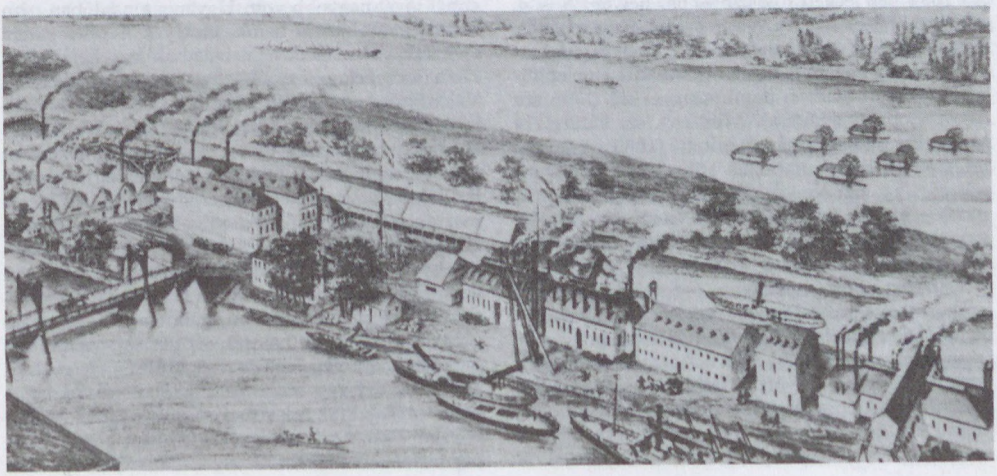

A Hajós u. 25. sz. ház

műanyag borítású fém válaszfalat építettek be, hogy ott 25 m-es pályán rendezhessenek versenyeket.

Hajós és Szántó Elektromosgyár Rt.: →*ELCO Villamoskészülékek és Szerelésianyagok Gyára*

Hajós u. (VI. Bajcsy-Zsilinszky út–Andrássy út): jelentősebb ép.-ei: **7. sz.**: négyemeletes kora eklektikus stílusú lh. 4 ablaktengellyel, második emeletén négy erkéllyel, domborműves kötényekkel, a harmadik emelet ablakai felett Sommer Ágost domborműfrízével. Ybl Miklós építette saját magának (1886), egy 1884-ben leégett földszintes ház helyén. A ~ 9. sz. házzal közös udvara van. – **9. sz.**: négyemeletes, kora eklektikus stílusú lh. 5 ablaktengellyel, a második emeletén középerkéllyel, a harmadik emelet ablakai felett medallion-domborművekkel (Sommer Ágost szobrász alkotása). Mint a 7. sz. házat, Ybl Miklós ezt is saját magának építette (1886). – **11. sz.**: kétemeletes lh., romantikus stílusban 5 ablaktengellyel. – **25. sz.**: *Napóleon-udvar* lh. (Fodor Gyula, 1906). – **32. sz.**: lh. (Málnai Béla és Román Miklós, 1903). – **43. sz.**: Tlach- és Keil lakó- és üzletház (Fischer József és Scheer Izidor, 1905).

hajózás: a Duna hosszúsága és folyásiránya miatt az ókortól jelentős ~i útvonalnak számít. A rómaiak pannoniai hajóhada mellett jelentős volt a polgári ~ is, amelyet gabonakereskedők és hajózási társaságok tartottak fenn. A folyón felfelé való ~ra szolgáló vontatóutak kiépítését Tiberius császár kezdte el, majd Domitianus, Vespasianus és Traianus folytatta. – A középkorban a pesti vásár portékáin kívül főként tordai sót és szerémségi bort szállítottak a Dunán. A későbbi századokban, különösen a török hódoltság idején a hajózó és vontató utak karbantartását elhanyagolták, a biztonság megszűnt, a dunai hajóforgalom teljesen visszaesett. Csak a 18. sz. derekán, amikor a Mária Terézia trónraléptekor kialakult Habsburg-ellenes koalíció elzárta az utat a Ny-i irányú áruforgalom elől, fordult a figyelem ismét a dunai ~ felé. A középkor óta szünetelő nemzetközi áruforgalom most újra megindult: az osztrák Kleemann és Willeshoven, a magyar Festetich és Batthyány, az orosz Filimonov sikeres hajóútjait egyre többen követték. Ezzel egyidőben a Mo. D-i részén fellendülő gabonatermelés következtében a Duna mentén Győrött, Komáromban, Pesten, Tolnán és Baján, a Tisza mentén Szolnokon és Szegeden nagy gabonakereskedelmi és hajózási központok alakultak ki. Volt olyan gazdag gabonakereskedő, aki 34 nagy fedeles gabonaszállító vagy „bőgős" hajóval és 22 nyitott ún. luntrával szállította áruját. Az 1764-ben felállított pest-budai *hajóhíd* akadályt jelentett a dunai ~ számára. Azért, hogy a hajók tovább mehessenek, a hidat meg kellett nyitni, rendszerint a reggeli órákban. A hajók átengedéséért illetéket fizettek. A bevételről a hajóhíd kezelői napi kimutatást vezettek. A befizetett illetéken kívül bejegyezték a naplóba a hajó tulajdonosának nevét, illetőségét és a szállított áru fajtáját. A hídfelnyitási jegyzőkönyvek szerint 1772-ben 2327 hajót és 200-nál több tutajt engedtek át. Hasonló volt a hajóforgalom a következő években is: 1774-ben 1630 hajót, közöttük 1276 nagy fedeles hajót és 3444 tutajt, 1775-ben 1380 hajót, valamint 3166 tutajt jegyeztek be a naplóba. A legnagyobb forgalom június–júliusra és szeptember–októberre esett. 1774 júniusában pl. 280 hajót és 821 tutajt, szeptemberben 253 hajót engedtek át a megnyitott hídon. Áprilisban a legtöbb hajó üres volt, májusban–júniusban vegyes árucikket, kora ősszel pedig főleg gabonát szállítottak. A pesti átkelőhely bejegyzései szerint engedtek át hajót cserép- és edényáruval, gerendával, zsindellyel, vásári portékával, török áruval és egy konstantinápolyi hajót aranyáruval. A tulajdonképpeni hajóforgalom ennél jóval nagyobb volt. Ugyanis a naplóban nem szerepelnek azok a hajók, amelyek a *pesti piac*ra érkeztek, mivel ezek nem haladtak át a hajóhídon. Nem szerepel a jegyzékben egyetlen *sóhajó* sem. Valószínű, hogy az áll. só után a pozsonyi kamara felügyelete alá tartozó hajóhíd felnyitásáért az áll. sóhajók nem fizettek vámot. – A hajókat általában lovakkal vontatták felfelé, de a nehezen járható szikla vagy mocsaras partszakaszon emberi erőt alkalmaztak. A nagyobb fedeles tölgyfahajókba 4–6000 q búza is elfért. A legnagyobb gabonaszállító hajó, amelyről tudunk, 8200 mázsa befogadóképességű volt. Egy-egy útra két–három hajót egybekapcsoltak. Két közepes nagyságú, gabonával rakott hajó vontatásához 10–20 hajósra, 24 pár lóra, s minden pár lóhoz egy-egy hajtóra volt szükség. A gyalogvontában egy-egy megrakott hajóhoz 30–50 hajóvontatót fogadtak fel a nagyságtól függően. Az út Bécsből Pestre 5–6 napig, Pestről Bécsig 20–25 napig tartott. A hajókat felfele a Duna jobb partján

vontatták Budáig, innen a folyó sodrával átirányították a pesti partra (a Lánchíd pesti hídfőjének tájékára), ahol a 18–19. sz. fordulóján 8–9000 hajó kötött ki évente. A pesti hajókat Tahi-Tótfalu, Szentendre, Szigetmonostor fuvarosgazdái vontatták. – Az első dunai gőzhajó, a →*Carolina* 1817 őszén jelent meg Pest-Budán. A rendszeres gőzhajójáratot a bécsi székhelyű →*Első Dunagőzhajózási Társaság* (DGT) indította meg 1831-ben Bécs és Pest között. A hajóút Pestről Bécsbe 3 napig tartott gőzhajóval az eddigi 20–25 nap helyett, Bécsből Pestre pedig egy napig. Ez a menetidő a 19. sz. végére a felére csökkent. Olcsóbb lett az áruszállítás, ami magával vonta a gabonaexport ugrásszerű növekedését. Az Óbudai-szigeten 1835-ben alapított hajógyár lehetővé tette a ~ gyors fejlesztését: 1848-ban a DGT-nek már 19 hajóállomása, 47 gőzhajója és 126 uszálya volt, melyen 1,5 millió utast, valamint 2,5 millió tonna árut szállított. – A krími háborút befejező 1856. évi párizsi békeszerződés XV. cikkelye kimondta a *Duna szabad hajózását*. Az 1858-ban életbeléptetett *Duna-hajózási akta* eltörölte a DGT kizárólagos ~i jogát. Ettől kezdve egymás után alakultak a külföldi és m. hajózási társaságok. Ez utóbbiak azonban a DGT m. érdekeket sértő díjszabási pol.-ja miatt néhány év alatt csődbe jutottak. 1895-ben megalakult a →*Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.* (MFTR), amely megtörte az osztrák hajózási társaság dunai hegemóniáját: alapításának tizedik évfordulóján már 41 gőzhajóval, 320 uszállyal rendelkezett. – A ~ fejlődése miatt szükségessé vált a víziutak szabályozása. A fők. folyószakasz ármentesítésére és a rakpartok kiépítésére 1871–75 között 16,3 millió koronát, az 1890-től 1897-ig tartó Vaskapu szabályozásra pedig 37,2 millió koronát költöttek. Az I. vh. alatt a MFTR hajóparkjának nagy részét hadicélokra vették igénybe, s a háborút követő békeszerződés e hajókat a Monarchia ún. utódállamai között jóvátétel fejében szétosztotta. A veszteség a m. hajópark vonóerejének 40%-át, hajóterének 60%-át tette ki. – A csepeli *Szabadkikötő* 1928. évi megnyitása Bp.-et nemzetközi kikötővé emelte, s 1930-ban már 13 áll. 479 géphajóját és 2296 áruval rakott uszályát fogadta. Mo. az I. vh. után elvesztette egyetlen tengeri kikötőjét, Fiumét. A szomszédos államokkal a háború utáni években Mo.-nak alig volt kereskedelmi kapcsolata, ezért egy olyan szállítási módot kerestek, amellyel az olcsó víziúton átrakodás nélkül lehet eljuttatni a m. árukat a Közel-Keletre. Erre a célra építették meg 1934-ben az első *Duna-tengerjáró hajót* (→*Budapest Duna-tengerjáró hajó*). Az első 466 tonnás Duna-tengerjáró hajót később nagyobbak követték. Az 1980-as évekre ez a hajózási mód is korszerűtlenné vált, és a folyam–tengeri járatokat megszüntették. Helyettük bárkahordozó hajók bevezetésével kísérleteznek. Ennek a lényege abban áll, hogy a hordozó hajó a Duna különböző kikötőiben felszedi a megrakott szabványméretű bárkákat, majd leúszik a tengerre, és a rendeltetési kikötőkben újra vízrebocsátja azokat. A két vh. között a folyami áruszállításban is új ~i mód született: a vontatóhajók helyett ún. tolóhajók jelentek meg a Dunán. Bár az első tolóhajó, az Uhu 1930-ban épült, a tolóhajózást Mo.-on csak az 1960-as években kezdték bevezetni. Az 1992-ben megnyitott Duna–Majna–Rajna-csatorna zsiliprendszerein már csak szabványméretű tolóhajók és tolt uszályok juthatnak át. A személyhajózás jellege is megváltozott napjainkra. A gyors motoros és villamos járművek korszakában az emberek csak kirándulás céljából váltanak jegyet a →*Magyar Hajózási Rt.* személyhajóira. A MAHART volt az első, amely a Dunán nagy sebességű hordszárnyas hajót állított forgalomba 1963-ban. A Bp.–Bécs közötti 282 km-es távolságot 5½ óra alatt teszi meg hegymenetben, és 4 óra 40 perc alatt Bécs és Bp. között völgymenetben. – *Irod.* Gonda Béla: Magyar hajózás (Bp., 1899); Bíró József: A magyar hajóépítés 150 éve (Bp., 1985).

hajózási vállalatok: a gőzhajózást elsőként megkezdő *DGT* mellett bp.-i helyi viszonylatban a *CSÁV* indította meg a forgalmat. 1895-ben, több kisebb váll. rövid ideig tartó működése után, a MÁV hajózási váll.-át átvéve alakult meg a *Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.* (MFTR). 1934-ben alakult meg a →*Duna Tengerhajózási Rt.* Ezekből alakult 1946-ban a *Magyar–Szovjet Hajózási Rt.* A szovjet fél kilépése után, 1954-ben alakult a *Magyar Hajózási Rt.* A →*hajóközlekedést* sok vállalat-átszervezés után ma a *BKV* tartja fenn. Miután a Duna nemzetközi folyó, a hajózásban a partmenti államok hajózási váll.-ai is részt vesznek. Bp. idegenforgalma szempontjából különösen a volt szovjet, a bolgár, az osztrák és a német ~ szállodahajóinak közlekedése jelentős. (→még *kikötők*)

hajózócsatorna-tervek: a Duna hajózásának jobb kihasználása érdekében sok, a fők.-t érintő csatornaterv készült. Szemere Bertalan elképzelése (1840-es évek) a régi várárkot vette alapul. Reitter Ferenc terve (1865) a Nagykörút vonalát kívánta követni. Kvassay Jenő (1912) a Rákos-patak nyomvonalán alapult. A Hungária krt.-i csatorna nyomvonala a fők. területén maradt volna. Legalaposabban Reitter terve készült el, ez a Margit hídnál ágazott volna ki és a Boráros tértől D-re torkollott volna a Soroksári-Duna-ágba, mindkét végén zsilippel. Nagyjából a mai Szondy u.-nál és a Baross u.-nál egy-egy kikötőt terveztek. A csatorna szélessége 37,9 m, a hidak nyílása 15,2 m lett volna. Kvassay csatornáját, mely Pestszenterzsébetnél torkolott volna a Dunába, kilenc zsilippel építették volna meg. Egyik elképzelés sem valósult meg, hasonlóan a jóval korábban, Mátyás kir., majd III. Károly idejében – 1723 után – felmerült ~re. Ezek célja – Pest kiindulóponttal – a Duna és a Tisza közötti összeköttetés megvalósítása volt.

Hajtóművek és Festőberendezések Gyára, *HAFE* (XI. Fehérvári út 98.): elődei az 1909-ben létesített Serényi esztergályos műhely, majd az 1925-ben megalapított Serényi–Weisz féle Fogaskerék- és Autóalkatrészgyár. 1934-ben átalakult M. Fogaskerék-, Autó-, Traktoralkatrész és Gépgyár Kft.-vé. 1947-ben a MOGÜRT államosította a kft.-t *MOGÜRT Fogaskerékgyár* néven. 1949-ben fuzionált a Munkások Ip. Termelő és Értékesítő Szövetkezetével (MITÉSZ) és *M. Hajtóműgyár* elnevezés-

Az elképzelt Budapesti Kereskedelmi Körcsatorna

sel foglalta el jelenlegi központi telephelyét. 1949-ben *MITÉSZ Hajtóműgyár Nemzeti Váll.*-tá alakult. 1959-ben *Bp.-i Hajtóműgyár* néven átvette Egerben az Autóip. Forgácsoló Gyárat. 1963-ban *Hajtómű- és Felvonógyár* néven magába olvasztotta a M. Felvonógyárat és annak békéscsabai gyáregységét, a Békéscsabai Vasip. Váll.-ot, továbbá a pestszenterzsébeti Autó- és Traktoralkatrészgyárat (ATRA). 1968-ban szervezetébe integrálta a nyíregyházi Vasszerkezeti és Gépjavító Váll. (VAGÉP) egyik üzemét. 1973-ban profilváltás keretében a Felvonógyárat átadta a GANZ-MÁVAG-nak, és ~ néven a hajtóművek, felületvédelmi festőberendezések és a konvejor gyártás profilgazdája lett. Fejlesztésekkel 1984-re alakult ki a legszélesebb szervezete a főv. központtal és az 1. sz. gyárral, a nyíregyházi 2. sz., a békéscsabai 3. sz., valamint az albertfalvi 4. sz. Szerelési és Szolgáltató Gyárral. 1968-ban megvette a német Otto Dürr-cégtől a felületvédelmi berendezések, 1969-ben az angol King-cégtől a konvejorok licencét és know-how-ját. 1984-ben megalapította első leányváll.-át, az HAFE INNOPLEX-ENGINEERING Leányváll.-ot. 1986-tól váll. tanács irányítja. 1990-ben gyárait is leányváll.-okká alakította át, a lecsökkentett létszámú Fehérvári úti központ vagyonkezelői feladatokat lát el. Leányváll.-ai: HAFE Hajtómű (Bp.), HAFE Szerszámgyártó (Bp.), HAFE Szolgáltató Kft. (Bp.), HAFE Konvejor- és Festőberendezések (Nyíregyháza), HAFE Hajtómű- és Vezérléstechnikai Leányváll. (Békéscsaba). – *Irod.* Geszler Ödön–Tamáska Péter: Hajtóművek és Festőberendezések Gyárának története (Bp., 1987).

Halácsy Sándor (?, 1837?–Bp., 1885): térképész, főv. szakoszt.-i mérnök. Pestről készített térképe: *Szabad királyi Pest városa egész határában háromszögített elsőrendű fő-alappontok kiszámításának jegyző-könyve* (Kőnyomat, térképpel, Pest, 1867).

Haladás Sport Egyesület: 1951–1957 között az orsz. egyetemi és főisk.-i sportszervezet neve. A főv. Haladás-sportkörök munkájának összefogására létesítették a *Budapesti Haladás SE*-t. 1957-ben feloszlott a Haladás-szervezet, s újra létrejöttek az egyetemek és főisk.-k önálló sportklubjai. 1959–1962 között a ~ orsz. elnökségének jogutódja az *Orsz. Ifjúsági Sportbizottság* (OISB) keretében működő *Egyetemi és Főiskolai Sport Központ* lett.

halálhírvivő, *Todteneinsager:* a temetkezési vállalkozók halálozási, temetési híreket továbbító alkalmazottja. A gyászjelentést helyettesítő fekete ruhás, gyászfátyolos férfi alakja még az 1870-es években is gyakran föltűnt a pesti és budai u.-kon. A nép tréfásan halálmadárnak nevezte a ~t.

halálsorompók: így nevezték a bp.-i vasútvonalak sorompós szintbeni keresztezéseit. Az első két vonal – a váci és a szolnoki – a 19. sz. közepén még Pest város beépített területén kívül feküdt, maga az *indóház* a beépített terület szélén. A város növekedése során a sugárirányú váci vonal aránylag jól beilleszkedett a városszerkezetbe, az érintőleges ceglédi vonal az úthálózat sugárirányú vonalait egyre több helyen metszette. A vasúti forgalom növekedése fokozta a nehézségeket és a balesetveszélyt; a közúti és a villamosvasúti forgalmat egyre gyakrabban kellett igen hosszú ideig várakoztatni. A legtöbb nehézséget a Kerepesi út, a Kőbányai út és a Thököly út keresztezése okozta. 1941–48 között ezért a ceglédi vonal Nyugati pu. és Kőbánya-Kispest közötti szakasza számára töltést építettek és megépítették a szükséges vasúti felüljárókat, illetve →*gyalog-aluljáró*kat. Kőbánya-alsó megállóhely felüljáróra került. Egyes vasútvonalak a ~ elkerülése céljából már eleve elkülönített szinten épültek (pl. Déli pu.–Kelenföld vagy az *összekötő vasút*), más vonalak halálsorompói fennmaradtak (pl. az esztergomi vonal és a 10. sz. főút [Bécsi út] vagy a lajosmizsei vonal és a 4. sz. főút [Üllői út] keresztezése).

Haláruslány, *Halászlány-kút:* →*Hal tér*

Halász Gábor (Bp., 1901–Balf, 1945): kritikus, irodalomtörténész, Baumgarten-díjas (1932). Könyvtáros volt az OSZK-ban. Tanulmányai a Nyugatban

jelentek meg. Óbudán lakott a Selmeci u. 25. sz. házban (emléktábla). *Vázlat Óbudáról* c. cikke (1935) Óbuda múltjáról és az ott élő emberekről szól.

Halász Géza (Alsódabas, 1816–Bp., 1888): orvos, az MTA l. tagja (1863). A pesti és a bécsi egyetemen végezte tanulmányait. Pest városának főorvosa volt. Az 1872. évi kolerajárvány leküzdésén fáradozott. Bp.-i vonatkozású m.: *A kholerajárvány Pesten az 1872. évben* (Pest, 1873).

halászat: a dunai ~ mesterségszerű űzéséről legkorábbi történeti adataink Békásmegyerről (1148) és a mai pesti Margit hídfő táján állt *Jenő* faluról (1222), halászok közös munka- és lakóhelyét sejtető falu létezéséről szólnak. A hallal kereskedés a 15–19. sz. között számos vita és pereskedés tárgya volt. Ezért 1405-ben Zsigmond, 1474-ben pedig Mátyás szabályozta a mészárosok, →*királyi halászok*, valamint a halmesterek, halászok és heringesek céhének halárusítási jogát. A 19. sz. közepén a pesti halászmesterek az Al-Dunán, a Balatonon és a Tiszán béreltek vízterületeket a növekvő főv. igények kielégítésére. A halárusok a *Kapucinusok terén* (Corvin tér), a *Borjú* (Rákóczi) *téren*, a *Bomba* (Batthyány) *téren*, a *Széna* (Kálvin) *téren*, a *józsefvárosi plébánia terén* (Horváth Mihály tér), a hajdani *Hal téren* (pesti Erzsébet hídfő és a Molnár u. torkolatánál feküdt) stb. kínálták portékájukat. A legnagyobb forgalom kedden, pénteken és vasárnap volt. A 19. sz. végén az ország. vízrendezések következtében a halállomány megcsappant, ezért a halászmesterek bérleteiket feladták és áttértek a kereskedésre.

Halászbástya (I. Várnegyed): a *budai városfal*nak az osztrák katonai igazgatás által a 18. sz. első felében korszerűsített védelmi szakasza, melyen belül a várfalak hajtogatott alaprajzúak voltak, hogy

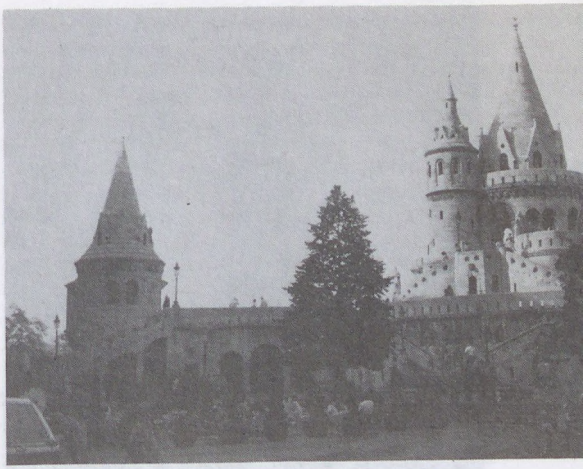

A Halászbástya

egyik falat a másik tüzérségével kölcsönösen lehessen védeni. Az egyszerű kiképzésű és szegényes városképi hatású, téglából épült falszakaszt, melyet barokk kori térképekről és eredeti fényképekről is ismerünk, *Schulek* Frigyesnek, a Nagyboldogasszony (Mátyás)-templom restaurátorának tervei szerint átépítették (1895–1902). A vári templom új köntösének elkészültével felmerült a szegényes környezetnek a templomhoz méltóbb kialakítása. Így kapott Schulek megbízást a budai városfalnak – hagyományok szerint a halászok céhe őrizetére bízott szakaszának –, a *Halászbástyá*nak építészeti újraformálására. Schulek a várfalszakaszra gazdag új építészeti

A Halászbástya a Szent István-szoborral

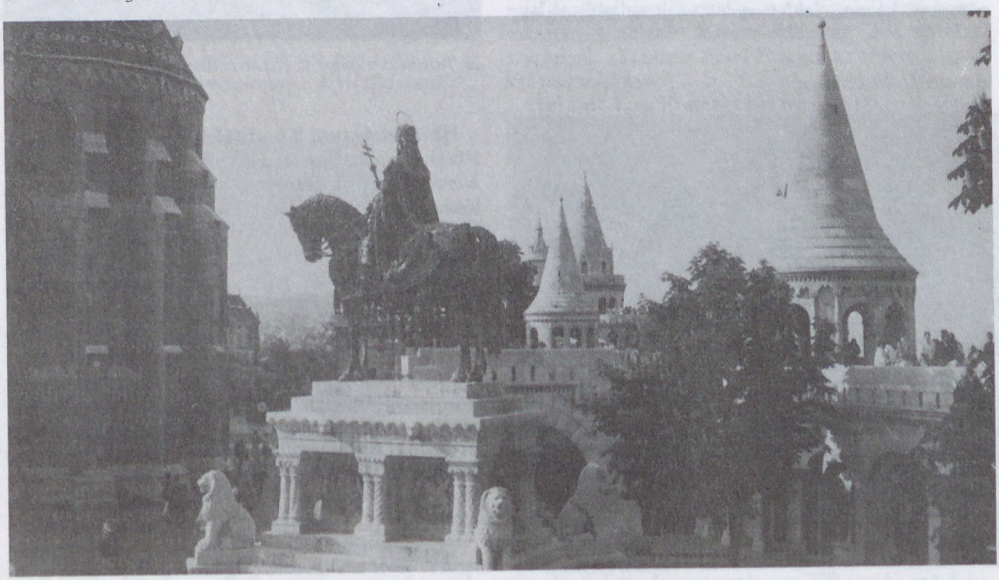

A Hunyadi-szobor a Halászbástya alatt

köpenyt tervezett, mely a Duna felé messze kiugró egykori *Híradás bástyát*, török nevén Haber kuleszit használta fel É-i, új nagy tornyául, D-re pedig egy másik tornyot tervezett. A két torony között középen 14 m széles, nyílt, egyenes lépcsőkar jön fel a Duna felől, közelebbről a Hunyadi János útról, két oldalról indítottan, és mielőtt felérkezik a templom szentélyének szintjére, ismét szétválik a lépcső két egyenes karban, és a bástyafalakhoz simulva érkezik fel a legfelső szinten kialakított toronyudvarokra, melyeket a várfalak koronáján román kori kolostori kerengőre emlékeztető árkádsorok öveznek, és tornyok,

Az esti Halászbástya

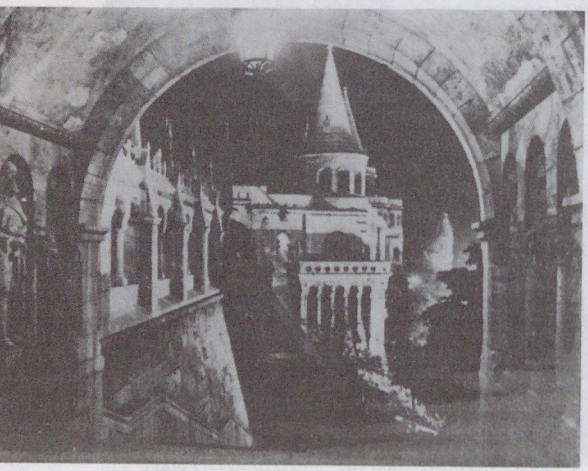

toronysisakok, árkádos kilátók, vízköpők, nyílt lépcsők tagolnak. Az egész romaneszk stílusú architektúra: a téglabelsőn levő kváderes köpeny, a hazai kemény mészkőből épült árkádok és emeleti teraszfolyosók, kilátótorony-teraszok, csarnokok és kősisakok fehér hatásúak. A díszlépcső két felérkező karja közül a D-it övező 3–3 állóalakos kőszobor a vezéreket ábrázolja. E részen támaszkodott a *Szent Mihály-temetőkápolna* a várfalra, melyet először 1443-ban említenek. Matthey 18. sz.-i helyszínrajza nyomán 1961-ben megtalálták a kápolna altemplomát beépítve az új bástyába. A templom környezete fényét emeli az itt felállított Szent István-lovasszobor, mely *Stróbl* Alajos műve (1895–1906). A szobor (Schulek Frigyes tervezte) talapzatán az ország első kir.-ának uralkodási jeleneteit ábrázoló bronz domborművek láthatók. A ~ É-i tornyában volt elhelyezve a Bp.-i Történeti Múz. ún. ~-kőtára. Ennek a helyére egy vendéglátó egység került (1969), mely a földszinti árkádos folyosóra is kiterjed.

A Juliánus-szobor a Halászbástyán

Halászbástyai Kőemléktár, *Középkori Kőemléktár, Lapidárium:* a *Főv. Múz.* egykori részlege. *Horváth* Henrik szervezte meg 1923-ban, amikor a főként budai román, gótikus és reneszánsz stílusú kőemlékeket (ép.díszek, sírkövek stb.) és a török megszállás idejének hasonló emlékeit összegyűjtötte. A Halászbástya É-i szárnyában csak raktárszerűen tárolt emlékek között különösen jelentősek voltak a régi domonkos templom és a koronázó főtemplom eredeti ép.maradványai, de sok feliratos kő nyújt értékes adalékokat Buda történetéhez. 1932-ben a közönség számára is megnyitották. 1945-ben egyesítették a Főv. Régészeti Int. leletanyagával, s ekkor lett a Főv. Múz. középkori oszt.-a. A háborús károk helyreállítása után 1948. ápr. 24-én újra megnyitották, 1952 dec.-étől a várásatások leletanyagával kiegészítve a *Vármúzeum*ba került.

Halász lépcső, *Jezsuita lépcső:* a *Hunyadi János* útról D felől a *Nagyboldogasszony* (Mátyás)-*templom*

szentélyéhez felvezető lépcső. Az eredetileg középkori lépcső ma a *Halászbástya* architektúrájának része (Schulek Frigyes). A felső szakaszában fedett, hatkarú, 64 fokos lépcső alsó bejárata oromzatában az 1430–40 körüli időből vörösmárvány sírlapról származó oroszlán-dombormű látható. A középkorban e lépcső a Szt. Mihály külvárosból vezetett fel a budavári lakónegyedbe. Szerémi György 16. sz.-i feljegyzése szerint ezen át kísérelte meg Hunyadi László szökését a fogságból. 1541-ben Buda város tanácsa Ferdinánd király csapataival összejátszva e lépcsőn csempészte be a német katonaságot, melyet a vár felriasztott védői visszavetettek. A barokk időkben a Nagyboldogasszony-templomot közrefogó jezsuita kollégiumhoz és rendházhoz vezetett. Innen származik régebbi neve.

Halászváros: →*Víziváros*

halcsarnok, Deák téri: a régi, ún. millenáris földalatti vasút le- és feljárója közötti ép.-ben működött. Bérlője közvetlenül a halászoktól vásárolta az élő halat. A tanács 1924-ben közlekedésbiztonsági okokból lebontatta.

Hallássérültek Országos Szövetsége (VI. Benczúr u. 21.): a m. siketek és nagyothallók érdekképviseleti szerve. 1907-ben *Cházár András Orsz. Siketnéma Otthon* névvel alakult önsegélyező egylet a siketnémák szociális és kult. igényeinek kielégítésére. Foglalkozott munkaközvetítéssel is, s a két vh. között kisebb könyvkötőműhelyt tartott fenn. 1910-ben megszervezték a *Siketnéma Football Club*ot, 1912-ben pedig a *Siketnéma Sport Club*ot, amely ma *Siketek Sport Club*ja néven működik. Kiadták a *Siketnémák Közlönyé*t, amelynek mai utódja a *Hallássérültek*. Központja előbb a VIII. Mosonyi u. 8.-ban, később a VI. Hársfa u. 12.-ben, majd a VII. Nefelejcs u. 62.-ben volt. 1949 óta az áll. tv.-esen szavatolja ennek a hátrányos helyzetű társ. csoportnak a jogait, a róluk történő intézményes gondoskodást. Szervezi a tagság kult. és sportéletét, felnőttoktatás keretében közművelődési igényeik kielégítését. Kiterjedt nemzetközi kapcsolatokat tart fenn.

Halmierdő: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

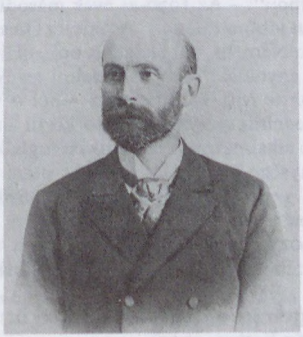

Halmos János

Halmos János, *Haberhauer* (Pest, 1847–Bp., 1907): jogász, Bp. harmadik polgármestere. 1873-tól állt városi szolgálatban, 1882-től tanácsnok, 1896-tól alpolgármester. 1897–1906 között polgármester. Elsősorban az igazgatási szervezettel és pénzügyekkel foglalkozott.

A Hal tér

Halom u.-i kúria (X. Halom u. 40–42.): földszintes, az 1830-as évekből származó, klasszicista, szabadon álló ép. Főhomlokzatán négy dóroszlopos portikusz van, háromszögű oromzattal. Oldalszárnyai és oldalhomlokzatai 4–4 ablakosak; hátsó homlokzatán 3 ablakos középrizalit van, 4–4 ablakos szárnnyal. 1872-ben *Feszl* Frigyes az oldalszárnyakat megtoldotta.

Hal tér: 1. az Erzsébet híd pesti hídfőjének kialakításakor beépült hajdani kis tér a mai V. Molnár u. és Irányi u. találkozási pontjánál. Korábbi elnevezései: *Búzapiac*, a 18. sz.-ban *Halpiac*. Itt állt a *Halász-* ill. *Halárus-lány kútja* (Dunaiszky László, 1862), melyet az Erzsébet híd építése miatt 1899-ben áthelyeztek a Népligetbe. A kút népszerű neve Fischer Rézi volt. A kutat rekonstruálás után 1985-ben az V. Kristóf téren állították fel. – Liszt Ferenc ~i lakásában kezdte el működését a Zeneakadémia, a mai →*Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola* elődje. A ~en volt a pesti halászcéh piaca, melynek árusítási jogát Mária Terézia adományozta a céh tagjainak. Eleinte a Dunából hordták fel a vizet a haltároló kádakba, majd 1862-ben kutat állítottak a térre. – **2.** →*Búzapiac*

Hamon Kristóf (Pogratiz, Cseho., 1700 körül–Buda, 1748): kőművesmester, 1728 körül telepedett le Újlakon, 1745 körül Buda város kőművesmestere lett. Valószínűleg olasz minta alapján ő tervezte a vízivárosi *Szt. Anna-templom*ot. Tőle valók az újlaki

templom tervei is. Ismeretesek még kisebb budai városi gazd. ép.-ei. Fia, ~ Mihály (Buda, 1729–Buda, 1796) ugyancsak templomok építője volt mostohaapjával, *Nepauer* Mátéval együtt.

Hanák Péter (Kaposvár, 1921–): történész, az MTA tagja (l. 1990), Akadémiai-díjas. 1945–48 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen, 1947–48-ban a Római Egyetemen tanult. 1948–92 között az MTA Történettudományi Int. munkatársa, tudományos főoszt.vez.-je. 1980 óta az ELTE profeszszora, 1992 óta a Közép-Európa Egyetem tanszékvezető tanára. – Kutatási területe: a dualizmus társ.- és kultúrtörténete. Jelentős bp.-i vonatkozású m. *A Magyar Pamutipar története 1887–1962* (Bp., 1964, társszerző); *A Kert és a Műhely* (Bp., 1988); *Social Marginality and Cultural Creativity in Vienna and Budapest 1890–1914* (Études Historiques Hongroises 4., 1990); *Bérház a körúton* (Polgári lakáskultúra a századfordulón (Bp., 1992).

handlé: →*ószeres*

Hangászegyesület: →*Pest-budai Hangászegyesület*

Hangl Kioszk: 1850-ben, az V. Vigadó tér közepén állt a Redoute-üvegszalon, a szerény vendéglátóhely. Hangl Márk 1870-ben *Deák* Ferenc ajánlására kapta meg a Pesti Vigadó és Kioszkjának bérletét az FKT-től. A főv. egyik legnépszerűbb vendéglátóhelye lett. 1944-ben elpusztult.

Hangya-forrás, *Hanga-forrás:* a →*Hármaskúti-tető* K-i oldalában, a Tündérhegyi út közelében, a nagy kanyar felett 427,70 m magasságban fakadó kis forrás, ill. szivárgás. A múlt században *Ámor-forrás*nak nevezték. A Hármaskút-tetőnek nevet adó három forrás (→*Disznófő-forrás*, →*Szarvas-kút*) egyike. Pannóniai rétegek és a budai márga határán fakad. Vize 7,5–8 °C hőmérsékletű, 462 mg/l oldott anyagot tartalmaz.

„Hangya" Ipar Rt.: a „Hangya" Termelő-, Értékesítő- és Fogyasztási Szövetkezet Központja alapította 1916-ban, hogy a legfontosabb árucikkeket, melyekre a szövetkezeti árudáknak szükségük volt, a saját gyáraiban, üzemeiben állítsa elő. A részvénytársaság átvette a „Hangya" budafoki bor- és szeszpincészetét, valamint egy szappan- és vegyészeti gyárat. Ezek után, 1918-ban Albertfalván épült a kibővített szappan-, mosópor-, vegyészeti és kozmetikai gyár. 1921–22-ben a gyárat gliceringyártásra is berendezték, valamint gyufagyárat építettek. Volt még asztalos-, lakatos-, bádogos-, villany-, és vízvezetékszerelő műhelyük. – Budafokon a borpince mellett likőr-, pálinka-, konyak-, és sósborszeszgyártás alakult ki. – A IX. Mihálkovics u. 18. sz. alatti régi, kisméretű szappangyár helyén a „Hangya" Ipar Rt. kefe-, meszelő- és ecsetgyárat rendezett be. Ennek famegmunkáló telephelye, továbbá asztalosüzeme volt. Végül a részvénytársasághoz tartozott még egy nyomdafesték-üzem, papírzacskó-, láda-, és fémárugyár, valamint egy házi sokszorosító (rotapapír) műhely. – 1945 után a „Hangya" Ipar Rt. működése gyorsan helyreállt. 1947-ben termelése meghaladta az 1938. évit. 1947. júl. 1-jén beolvadt a „Magyar Országos Szövetkezeti Központ"-ba. Később mint *Albertfalvi Vegyigyár* már önállóan működött. 1963-ban beolvadt a *Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat*ba. Mai neve „Caola" Kozmetikai és Háztartásvegyip. Váll.

„Hangya" Szövetkezeti Kereskedelmi Rt. (XIV. Hungária krt. 64.): 1989-ben alakult, az FKgP támogatásával, 11,1 millió Ft alaptőkével, amelyet 1990-ben 62 millió Ft-ra emeltek. Ezzel párhuzamosan mintegy 140 vidéki „Hangya" termelő-, értékesítő és fogyasztási szövetkezet alakult.

„Hangya" Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet (IX. Közraktár u. 30.): 1898-ban alakult. Tevékenysége az áru-uzsora elleni harcra irányult. Célja elsősorban falusi szövetkezeti boltok létesítése volt, ezek révén pedig a kis- és középbirtokos parasztok anyagi felemelkedésének elősegítése. – Több hivatali helyisége, ép.-e, áruháza és raktára volt. 1905-ben készült el a központi áruház Schmal Henrik tervei szerint a Közraktár u. és a Boráros tér sarkán fekvő telken. Ugyanott négyemeletes bérházat építettek. – 1909-ben Budafokon nagyméretű pincét béreltek. A bor- és szeszüzletet saját kezelésbe vették. – 1910-ben az iroda- és a raktárhelyiségeket bővítették. Kávépörkölő, kötélverő-, asztalos- és lakatosműhelyt, ládagyárat, só-, cukor- és fűszerőrlő-telepet létesítettek. 1915-ben a Rákosrendező pu.-on feladóraktárakat építettek; 1917–20-ban a X. Ceglédi út mentén a korabeli technika minden vívmányával felszerelt raktárat. A tárház a Ferencvárosi teherpu.-hoz kapcsolódott. – 1922-ben Györgyi Dénes tervei szerint felépült a IX. Közraktár u. 30. sz. alatt az új székház. A trianoni békeszerződés következtében 2242 szövetkezetből csak 893 maradt az ország területén. 1921-ben az áll. 100 millió korona névértékű üzletrészt jegyzett a ~ben. Ezenkívül áll. hitelekkel is támogatta. Ennek és az 1929–33. évi gazd. világválságnak a következtében a ~ a Közérdekeltségek Felügyelő Hatóságának ellenőrzése alá került. – Időközben a főv. területén is változatlan erővel folytatta terjeszkedését. Több bérháza, raktára, üzlethelyisége, árudája, gyári és üzemi ép.-e volt. Ezeken kívül nyugdíjpénztárai is rendelkeztek jelentős értéket képviselő bérházakkal, ingatlanokkal stb. Ilyen volt pl. a VII. Dohány u. 76. sz. alatti „Szövetkezeti Otthon". – Az 1930-as évek második felében a ~ erősen jobbra tolódott. A fasiszta Olaszo.-gal és a hitlerista Németo.-gal kialakult pol., majd katonai szövetség egyoldalú külkereskedelmi tevékenységre kényszerítette Mo.-ot. Így lett a ~ból is valóságos külkereskedelmi „egykéz". 1940 körül üzemeiben kb. 10 000 alkalmazottat és munkást foglalkoztattak. E tevékenysége megpecsételte 1945 utáni sorsát is. 1947. júl. 1-jén beolvadt a M. Orsz. Szövetkezeti Központba.

Hankóczy Jenő u. (II. Gábor Áron u.–Ruszti út): **2. sz.:** lh. (1930). – **3. sz.:** villa (Molnár Farkas, 1932).

Harangvirág u. (Orsó u.–Pasaréti út): **11. sz.:** lh. (Molnár Farkas, 1935).

Harang-völgy (XII. ker.): a *Sváb-hegy* É-i, meredek lejtőjébe mélyen bevágódott, a *Zugliget*hez lefutó völgy. Völgytalpát rétek, lejtőit fenyő- és lomberdők borítják. Völgyfője mögött emelkedik a *Normafa-síház*.

Haris-bazár: a mai Petőfi Sándor u. és Váci u. között átnyúló telken épült fel 1877-ben Feszty Adolf tervei szerint a vastető szerkezetű üvegezett üzletház, Haris Gergely görög származású gazdag bp.-i polgár részére. A neoreneszánsz stílusban emelt ép. belsejét dekoratív elemek díszítették. Az oszlopos, árkádszerű elrendezés boltok sorának adott helyet, az ép. középterét szökőkút hangsúlyozta. 1910-ben bontották le, helyére az akkor megnyitott Haris köz emlékeztet.

Haris Kereskedőház Kft. (XII. Városmajor u.48/b): 1988-ban alakult. Alapítója, Haris György a 17. sz. végén Pestre bevándorolt és rangos kereskedelmi céggé fejlődött görög kereskedőcsalád közvetlen leszármazottja. A ~ 1988-ban a Hungária Biztosító támogatásával megszervezte az 50 év óta szünetelő bp.-i autókiállítást. Azóta a Hungexpóval rendezi meg az autókiállításokat. 1992-től megszerezte e kiállításoknak a Nemzetközi Autószalon címet. – A ~ foglalkozik még gyógyszer- és számítógép behozatallal, nyersbőrexporttal. Bevezették az irodabútor-értékesítést és a szerszámkereskedelmet is. 1992-től kezdték el a hazai viszonylatban még hiányzó posztershop hálózat kiépítését.

harmadik (III.) kerület: Bp. ÉNy-i része. É-on Bp. közig.-i határa, K-en a Duna, D-en és Ny-on a II. ker. határolja. Városrészei: →*Aquincum*, →*Aranyhegy*, →*Békásmegyer*, →*Csillaghegy*, →*Csúcshegy*, →*Filatorigát*, →*Hármashatárhegy*,

A Haris köz a Belvárosban

A III. kerület főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	38,29
	1980. I. 1.	39,69
Népességszám	1960. I. 1.	77 566
	1970. I. 1.	80 381
	1980. I. 1.	122 423
	1990. I. 1.	149 028
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	2 026
	1970. I. 1.	2 025
	1980. I. 1.	3 084
	1990. I. 1.	3 755
Házasságkötések	1960	720
	1970	874
	1980	871
	1990	865
Élveszületések	1960	759
	1970	1 071
	1980	1 381
	1990	1596
Halálozások	1960	763
	1970	963
	1980	1 541
	1990	1 702
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	−4
	1970	108
	1980	−160
	1990	−106
Tényleges népességszaporodás az	1960–1969 évek között	459
	1970–1979 évek között	42 042
	1980–1989 évek között	26 605

Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	64,2
	1970. I. 1.	66,2
	1980. I. 1.	58,5
	1990. I. 1.	51,1
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	64,6
	1970. I. 1.	74,8
	1980. I. 1.	50,9
	1990. I. 1.	48,5
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	49,0
	1970. I. 1.	52,1
	1980. I. 1.	34,5
	1990. I. 1.	25,4
Lakásállomány	1960. I. 1.	24 332
	1970. I. 1.	26 452
	1980. I. 1.	41 097
	1990. I. 1.	57 990
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	319
	1970. I. 1.	304
	1980. I. 1.	298
	1990. I. 1.	257
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	140,1
	1980. XII. 31.	227,5
	1989. XII. 31.	247,7
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	87,0
	1980. XII. 31.	144,2
	1989. XII. 31.	220,9
Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	70,3
	1980. XII. 31.	99,7
	1989. XII. 31.	169,6
Gondozott parkok területe ezer m^2-ben	1960. XII. 31.	149,3
	1980. XII. 31.	1496,0
	1988. XII. 31.	2278,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	35
	1980. XII. 31.	48
	1989. XII. 31.	57
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 257
	1980. XII. 31.	2 550
	1989. XII. 31.	2 743
Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	732
	1980. XII. 31.	1 902
	1989. XII. 31.	1 410
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	1 696
	1979. X. 15.	4 087
	1989. X. 15.	4 559
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	8 862
	1979/80 tanév elején	13 158
	1989/90 tanév elején	16 269
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	43
	1979/80 tanév elején	34
	1989/90 tanév elején	26

Kaszásdűlő, →*Mátyáshegy*, →*Mocsárosdűlő*, →*Óbuda*, →*Óbudai-sziget*, →*Remetehegy*, *Rómaifürdő*, *Solymárvölgy*, →*Táborhegy*, →*Testvérhegy*, →*Törökkő*, →*Újlak*, →*Üröm hegy*. Fontosabb közútjai: Szentendrei út, Bécsi út. Jelentősebb csomópontja a Flórián tér. 1950-ben a ~ új határainak kialakítása során elcsatolták a Szépvölgyi úttól a Margit hídig terjedő területet. A ker. adatait a táblázat mutatja.

III. Kerületi Textilfestő, Torna és Vívó Egylet, *III. ker. TTVE:* Óbuda patinás múltú sportegylete. 1887-ben alapították *Bp.-i III. ker. Torna és Vívó Egylet* néven. Labdarúgói, úszói és vízilabdázói aratták a legtöbb sikert. Vízilabdázói a húszas években Komjádi Béla vezetésével háromszor szerezték meg a m. bajnoki címet. Ökölvívó szakoszt.-ában sportolt Adler Zsigmond m. bajnok. Az egylet jelenlegi nevét 1957-ben vette fel.

Hármashatár-hegy (II., III. ker.): a *Budai-hg.* É-i, ÉK-i részében az *Ördög-árok,* a *Duna völgy*e, a *Solymári-völgy* és a *Pesthidegkúti-medence* között elhelyezkedő rögcsoport központi, legkiemelkedőbb, névadó tagja (495 m). A hegycsoport többi szomszédos tagjától mély nyergekkel különül el. É-on a *Virágos-nyereg* a →*Csúcs-hegy*től, D-en a *Felső-Szépvölgy,* valamint a Farkas-torok völgye, ill. völgyfőik között kialakult nyergek a →*Tábor-hegy*től, a →*Felső-kecske-hegy*től és az →*Újlaki-hegy*től választják el. Elnevezése onnan ered, hogy itt találkozott Óbuda, Buda és Pesthidegkút határa. A nummuliteszes mészkővel keskeny pásztákban borított, zömében *dolomit*ból felépült ~, féloldalasan kiemelt sasbérc. ÉK-i részén tömegével csaknem egybeforr a →*Vihar-hegy.* A szerkezeti mozgásokkal fiatalon kiemelt hegyet általában meredek, helyenként lépcsős, erdőfedte lejtők határolják. Különösen meredek a ~nek a Duna völgye felé leszakadó K-i lejtője. Itt 2 km távolságon belül a 400 m-t is meghaladó, a Budai-hg.-ben megfigyelhető legnagyobb szintkülönbség alakult ki. Ennek a meredek lejtőnek az aljában a Solymári-völgy és a →*Kiscelli-fennsík* között húzódó, a Duna völgye felé lejtősödő, lösszel és lejtőtörmelékkel fedett, kiscelli agyagból felépült, csuszamlások halmaival is tagolt tágas teraszszerű fennsík helyezkedik el. Kialakulásában a lejtős tömegmozgásokon kívül a Duna és az →*Arany-hegyi-árok* erózió ja is tevékenyen közreműködött. – A ~ kedvelt kirándulóhely. Főleg D, DK felé lépcsőzött gerincein, tölgyesekben és ültetett fenyvesekben árnyas sétautak kanyarognak. Erdőtlen, dolomitsziklás csúcsáról kitűnő körkép nyílik a városra. Mivel a Duna völgye csaknem a hegy lábánál húzódik, szemünk elé tárul a →*Pesti-síkság,* azon túl jó látási viszonyok mellett feltűnik a Cserhát, a Mátra, D és Ny felé a környező közeli medencéken kívül jól látszik a →*Gellért-hegy,* a →*Sas-hegy* röge, a →*Sváb-hegy,* →*János-hegy* tönkje és ÉK-i lejtővidéke, a Nagy- és Kis-Hárs-hegy kúpjai. Különösen jó a kilátás É felé: erre a Nagy- és Kis-Kevély, a Pilis, a Dobogókő, a Nagy-Csikóvár, a Nyerges-hegy, a Nagyszál teszi teljessé a panorámát. A hegyen vezet keresztül az orsz. kéktúra útvonala. A ~en volt a m. vitorlázórepülés egyik első előotthona. Repülőtere 1933-tól 1968-ig üzemelt. 1972-ben, a mai Műegyetemi és Mezőgazd. Repülők Klubja kezdett újra repülni a ~en, a Vadaskerti-erdő oldalában. 1983-ban, a repülőtér létrejöttének 50. évfordulójára emlékművet állítottak fel a tetőn. 1990-ben, a Munkásőrség felszámolásával a hangárok és a Repülőotthon ép.-e visszakerült a sportrepülés használatába. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Hármaskút-tető (XII. ker.): édesvízi mészkővel fedett, É–D-i irányban húzódó széles, lapos hát a →*Sváb-hegy* és a →*János-hegy* között (500 m). D-i részének *Normafa-nyereg,* ill. Disznófői-tető a neve. K-i oldalát a meredek, csuszamlásos →*Normafa-lejtő* határolja, erdővel fedett (közöttük 150–160 éves bükkfa is található) Ny-i lejtője a →*Budakeszi-medence* felé ereszkedik alá. A ~ K-i oldalán, a

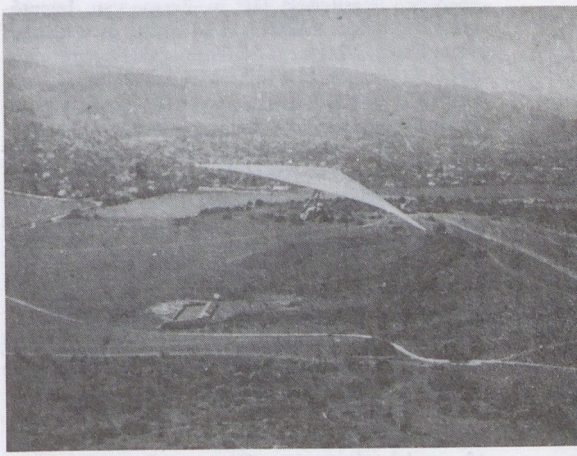

Sárkányrepülő a hármashatár-hegyi repülőtér felett

→*budai márgá*ban bővizű források fakadnak (→*Disznófő-forrás,* →*Szarvas-kút,* →*Hangya-forrás*), nevét ezekről nyerte, D-i végén építették fel a *siugrósánc*ot. Autóút vezet át rajta a János-hegy felé.

Harmat Artúr (Nyitrabajna, 1885–Bp., 1962): karnagy, zeneszerző, tanár, Erkel-díjas (1956). Zeneszerzést a Zeneművészeti Főisk.-n tanult. 1912-ben a főv, szolgálatába lépett mint énektanár, 1920–46 között az énekoktatás szakfelügyelője volt. 1924–59 között a Zeneművészeti Főisk. tanára. 1922–56 között a belvárosi templom, majd a bazilika karnagya volt. Egyházzenei és zeneszerzői tevékenysége mellett *Karvaly* Viktorral együtt európai színvonalra emelte Bp. isk.-inak énektanítását. Az 1930-as évek elején megjelent tankönyvei a régi „tandalok" helyett a m. népdalkincset terjesztették. Irányításamellett építették ki a főv. zeneisk. szervezetét.

Harmatta-féle Vashordó-, Tartály- és Csőgyár Rt.: 1922-ben alakult a munkahiány miatt Szepesváraljáról (Szlovákia) átköltözött Harmatta János villamos forrasztások gyárából. A gyártelep a Magyar Leszámítoló- és Pénzváltóbank közreműködésével a III. Kalászi u.-ban működött, átlag 150 munkást foglalkoztatott, évente 30 ezer vashordót, tartályokat, gáz- és vízcsöveket, vasbútorokat gyártott. 1948-ban államosították, 1949-ben beolvasztották a Szállítóberendezések Gyárába.

Harmat utcai új lakónegyed (X. ker.): a *Kada u., Mádi u., Harmat u., Téglavető u.* által határolt területen 1432 lakás épült 1964–66 között. Beépíté-

sének tervezője: Kovács Balázs, az ép.-ek tervezői: Pintér Győző és Vadász György. Ép.-ei négyemeletesek, 4 fogatúak, kohóhabsalak nagyblokkos építési móddal készültek. A lakótelep kiszolgálására ált. isk., óvoda, bölcsőde, élelmiszer és szolgáltató üzletek épültek. A ~et díszítő állatfigurák Ilosfai József (1967), a fém ivókút (1968) Papp Zoltán alkotásai.

31. sz. Állami Építőipari Vállalat (V. Petőfi Sándor u. 5–7.): jogelődjét, a M. Gyárépítő Váll.-ot 1949-ben létesítették. Hét ip. üzeme van. Jelentősebb bp.-i létesítményei: a kőbányai és a kispesti erőmű, négy házgyár, a Skála Bp. és a Sugár áruház, a Bp. Sportcsarnok, a Spartacus és a BVSC uszoda.

„33" Football Club, *„33" FC:* Óbuda népszerű, saját pálya nélküli labdarúgóegylete volt. 1900-ban alapította 33 sportbarát. A ~ 23 játékost adott a m. válogatottnak. A leghíresebbek: Zsák Károly, a kiváló futballkapus, Bosnyákovits Károly, Kiss Gyula, a húszas évek szövetségi kapitánya. A ~ mintegy fél évszázadon át működött.

Három Dob u.: →*Dob u.*

Három Fekete Paripa u.: →*Sas u.*

Három Holló Vendéglő: az 1880-as években a VI. Andrássy út 24. sz. alatt bodega volt. Az éjjelnappal nyitvatartó, zene nélküli ~ az újságírók, betűszedők, artisták törzshelye. (Ady és írótársai kedvelt találkozóhelye.) Helyiségeit 1930 körül az ép.-ben levő Opera Kávéház vette át kártyaszobaként. (Az irodalomban sokan tévesen az Opera Kávéházzal azonosítják.) Az ép. falán tábla hirdeti Ady Endre emlékét.

3 K Kereskedelmi, Kompenzációs, Koordinációs és Ipari Kft. (XIII. Röppentyű u. 73.): 1990-ben alakult 110 millió Ft-os törzstőkével. Célja Ny-i színvonalú gépjármű-kereskedelem meghonosítása s a K-i gépkocsik forgalmazásában keletkezett űr kitöltése 1991-ben megvásárolta a csőd szélére került Merkur váll. három telephelyét. Profilját a vételt követően kiterjesztette gépjárműalkatrész-kereskedelemre, szerviz- és javítási tevékenységre, valamint autóbérlésre.

háromkaréjos temetőkápolna: →*cella trichora*

Három korona u.: →*Hercegprímás u.*

három nyúl kaszárnya: városi kaszárnya volt az I. Fő u. 68. sz. alatt, míg a Pálffy téri (Bem József tér) laktanya el nem készült. Az ép.-et 1802–07 között építették, részben a „Három nyúl" vendégfogadó helyére, mely a Vitéz u. és a Gyorskocsi u. sarkán állt. 1905-ben a budai tanács nevét gr. Forgách laktanyára változtatta, mivel a Forgách gyalogezred (→*Budapest háziezredei*) egy zászlóalja rövid időre itt kapott elhelyezést. Később az ép.-et lebontották, helyére a katonai bíróság és ügyészség került.

Három Rózsa-ház: →*Király u. 9. sz.*

3 soft Kft.: egyenlő arányú tőkerészesedéssel alapította 1991-ben a *Controll*, a *Microsystem* és a *Műszertechnika* a mo.-i softver nagykereskedelem megszervezésére, bonyolítására és a külföldi cégek versenyével szemben a hazai gyártás előmozdítására. A ~ létrehozásának nem titkolt célja volt, hogy a hazai piacon a nagy számítógépes cégek közvetlenül ne szerepeljenek, csak a ~ közbejöttével. Ezáltal az egyik legjobban fejlődő és leginkább nyereséges ip.-gazd.-i tevékenység kereskedelmi haszna az országban maradna. A ~ elsőként a Novell cég termékeinek hazai forgalmazási jogát szerezte meg.

301-es parcella: →*Új köztemető*

Három szerecsen u.: →*Batthyány u.*

Háros: két azonos nevű középkori falu, amely valószínűleg a mai *Háros-szigetel* szemben, a →*Csepel-szigeten* feküdt. Lehetséges, hogy már a török hódítás előtt elnéptelenedtek, valószínűbb azonban, hogy a török dúlás pusztította el a településeket.

Háros-sziget (XXII. ker.): a bp.-i Dunaszakasz legdélibb szigete a →*Budafoki-Duna-ág*ban. Tulajdonképpen két szigetet csatoltak a hárosi vasútállomástól D-re létesített nyakkal a jobb parthoz, ezáltal a ~ félszigetté vált. Nevét az 1838. évi nagy árvízkor elpusztult Al- és Felsőháros Csepel-szigeti községektől nyerte, de *Fácános-szigetnek* is nevezték. A ~en állott a →*premontreiek* IV. Béla alapította, Szent Eustachinusról nevezett monostora, mely elnéptelenedett, s ezért Mátyás kir. kérésére a pápa a →*pálosok*nak adta át. Valószínűleg a pestisjárvány miatt a kolostort elhagyták; 1541-ben már romos volt. A ~ felső vége és a jobb part között még a kis →*Hunyadi-sziget* helyezkedett el. A ~ mai formájában 3 km hosszú, területe 105 ha. Területe állandóan gyarapodik, mert az élővíztől elzárt jobb oldali öböl gyorsan töltődik. Felszíne a nagy árvizek (pl. 1965) szintje alatt fekszik, és ezért sűrű erdő borítja. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Harrer Ferenc (Bp., 1874–Bp., 1969): várospolitikus, egyetemi magántanár, Pro Urbe-díjas (1968). Óbuda polgármesterének, ~ Pálnak a fia. Tevékenységével 74 évig szolgálta a főv.-t, Nagy-Bp. létrehozásának egyik előkészítője. Állam- és jogtudományi tanulmányok után 1896-ban lépett a főv. szolgálatába. 1911-ben tanácsnokká választották a városépítési ügyoszt. élére. A közszolgálat mellett már az I. vh. előtt elméletileg is foglalkozott a városi és közig. jog kérdéseivel, számos tanulmányt írt, az egyetemen magántanári habilitációt szerzett. Egyik szerk.-je volt a Városi Szemlének, a M. Városok Kongresszusának főtitkára. 1917-ben a leégett Gyöngyös újjáépítésének kormánybiztosa lett. 1918-ban alpolgármesterré választották. Mint polgári demokrata politikust 1918. nov.-ben Károlyi Mihály bécsi követté nevezte ki, 1919 jan.-jában a Berinkey-kormányban külügymin. volt. 1919. aug. 3. után megbízták a polgármesteri teendők ellátásával, aug. 9-én azonban nyugdíjazását kérte. 1925-ben az újjáalakult tv.hat. biz.-ban demokrata párti programmal megválasztották. 1934-ben a tvhat. biz. Bp. Szfőv. képviseletében az ogy. felsőházába delegálta. 1942-ben felsőházi tagságáról, 1943-ban tvhat. biz.i tagságáról lemondott. Részt vett a Városok orsz. kongresszusa megrendezésében, annak főtitkára, majd ügyvezető elnöke. Tagja volt szakbiz.-nak és az FKT-nek. 1945 után a közgyűlés meghívott tagja lett, 1950 után tanácstag, a V.B. és az Orsz. Építésügyi Tanács tagja. A Hazafias Népfront orsz. Tanácsának alelnöke, a Bp.-i Biz. alelnöke, ogy.-i

képviselő volt. Bp.-i vonatkozású m.: *Közigazgatási jog és szociológia* (Bp., 1902); *Magyar Városok Országos Kongresszusának iratai* (Bp., 1909); *Budapest városfejlesztési programmja* (Bp., 1933); *A Fővárosi Közmunkák Tanácsa* 1930–1940 (Bp., 1941); *Egy magyar polgár élete* (visszaemlékezések, Bp., 1968).

Harrer Pál (Buda, 1829–Bp., 1914): tisztviselő, polgármester. 1848-tól városi tisztviselő. 1850-től Óbuda jegyzője volt. 1872–73-ban, amikor Óbuda kamarai városból rendezett tanácsú város lett, ~ volt első és egyetlen polgármestere. 1873–86 között az egyesült Bp.-en ker. elöljáró volt ugyancsak Óbudán. Sokat dolgozott az egyesítésért, és szolgálati évei idején vált Óbuda földművelő-szőlőtermelő mezővárosból iparosodó ker.-té.

Harrer Pál u. (III. Fő tér–Miklós tér): római eredetű u. →*Aquincum* táborváros É–D-i irányú főútvonalának, a *via principalis*nak vonalát követi, mely az É-i városkapun át *Ulcisia Castra*, a mai Szentendre irányába haladt. Középkori és hódoltság kori neve nem ismeretes, feltehető azonban, hogy ekkor is használt útvonal volt, mert a török uralom után újraépülő →*Óbuda* Szentendrére vezető főútja, az *Endrei út* ugyanitt haladt. 1880-ban a *Serfőző u.*-tól a *Filatori védgát*ig *Szentendrei út* a neve, mely elnevezést később a →*Békásmegyer* és a →*Csillaghegy* közötti határig terjedő szakaszra is kiterjesztették. Az óbudai városrendezéssel a mai *Flórián tér*ről induló új útvonalat létesítettek, és ez kapta a *Szentendrei u.* nevet (kapcsolódva a Miklós tér vonalában a régi Szentendrei úthoz); a régi Szentendrei útnak a Miklós térig terjedő szakasza 1941-ben *Városbíró u.*, 1951-ben Óbuda polgármesteréről, *Harrer* Pálról nevezték el. Épületeinek java Óbuda jellegzetes földszintes házaiból áll. A városrész rekonstrukciója a ~ vonalvezetését megtartja, és törekszik a sajátos utcakép megóvására is. Műemléki védelem alatt a 44–46. sz. alatti hajdani →*óbudai selyemgombolyító*, másnéven az úgynevezett *Deglomeratorium* épülete áll. Az ép.-ben Közművelődési Információs Központ, a Független Ökológiai Központ, valamint a Kelet- és Közép-európai Környezetvédelmi Központ működik. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, II., Bp., 1962).

Hárs László (Bp., 1911.–Bp., 1978): író, újságíró, költő, József Attila-díjas (1971). Versei 1929-től jelentek meg bp.-i napilapokban. 1945–48-ban a Világosság rovatvezetője, 1947–48-ban a *Kortárs* felelős szerk.-je, 1948–49-ben a Friss Újság munkatársa, 1957–58-ban a Népszava rovatvezetője. A pesti emberek, u.-k és terek írója. F. m.: *Születtem Budapesten* (versek, Bp., 1933); *Miénk az Erzsébet-tér* (ifjúsági regény, Bp., 1938); *Majd a gyerekek* (ifjúsági regény, Bp., 1947); *Igazán gyerekjáték* (ifjúsági regény, Bp., 1948); *Ezek a pesti gyerekek* (ifjúsági regény, Bp., 1949); *A titkos őrs* (színmű, Bp., 1955); *Győztes kerestetik* (ifjúsági regény, Bp., 1962); *Biri és Bori* (ifjúsági regény, Bp., 1964); *A mezítlábas úttörők* (rádiójáték, Bp., 1967).

Hársakalja (II. ker.): a →*Vadaskert-hegy* és a Homok-hegy rögeinek a →*Pesthidegkúti-medence* felé meredeken lehanyatló, hárshegyi homokkőből felépült ÉNy-i, erdővel fedett lejtővidéke.

Hárs-hegy: →*Kis-Hárs-hegy*, →*Nagy-Hárs-hegy*

Hárs-hegyi-barlang: →*Bátori-barlang*

hárshegyi homokkő: az oligocén közepén keletkezett, vöröses színű, durva homokból és konglomerátumokból hévforrások kovasavával összecementált kőzet. Anyaga szárazulatokról víz által lehordott, majd felhalmozott törmelékből keletkezett. Nevét a →*Nagy-Hárs-hegy*ről kapta, ahol ez a sajátos kőzet a *dachsteini mészkő* fölé települ. Előfordulásai a →*Budakeszi-medence* ÉK-i részén, a *Nagy-* és a →*Kis-Hárs-hegy*en, a →*Vadaskert* területén, a →*Hármashatár-hegy* és a →*Pesthidegkút-Ófalu* közötti részeken át a *Pilisvörösvári-völgy*ig követhető. Kiklopszkő néven közismert lábazati építőkő.

Hartleben Konrád Adolf (Mainz, 1778–Bécs, 1863): könyvkiadó és kereskedő, eleinte Bécsben, 1803-tól Pesten. Kiadványai közül jelentősebbek a tudománynépszerűsítő munkák, a *Mulatságos könyvtár* c. regénysorozat és Petőfitől *A hóhér kötele*. 1844-ben üzletével visszaköltözött Bécsbe.

Háry Gyula (Zalaegerszeg, 1864–Bp., 1946): festő. Tanulmányait a bp.-i Mintarajzisk.-ban végezte. 1900–1920 között a bp.-i műegyetemen a rajztanszék adjunktusa, keresett illusztrátor volt, akvarelleket és olaj városképeket festett, sok díjat nyert. Bp. számos városrészletét (régi budai házak, terek, u.-k) megörökítette. Több műve az MNG-ben és a Bp.-i Történeti Múz.-ban található.

Hasznos Mulatságok: →*Hazai Tudósítások*

Határ-nyereg (II. ker.): széles nyereg a →*Hármashatár-hegy* és a Vadaskert hegycsoportja között (311 m). Elnevezése Nagy-Bp. létrejötte előtt a főv. itt húzódó határára utal. Fontos útcsomópont. Közvetlenül ÉK-re a vitorlázó-repülőtér helyezkedik el. Közelében van Mátyás kir. egykori vadaskert falának emlékműve.

A Hatvani kapu

Határ u.: →*Nagyszombat u.*
hatodik (VI.) kerület: →*Terézváros*
Hátsó u.: →*Úri u.*
Hattyú u.: →*Batthyány u.*
Hatvanasok: →*közigazgatás*
Hatvani kapu: a 15. sz.-ban Pestet fallal (→*pesti városfalak*) vették körül, a kivezető utaknál kapuk voltak. A kapu nevét arról a városról kapta, amely a belőle kiinduló országút végcélja volt. A ~ a mai *Kossuth Lajos u.* torkolatánál állott, és az ÉK-ről jövő forgalom bonyolódott le rajta. (*Egri kapu*nak is nevezték.) Helyét a Kossuth L. u. 20. sz. házon levő domborművű emléktábla (Berán Lajos, 1929) jelzi. A kaput nagy rondella – körbástya – védte, melynek alapfalait az Astoria aluljáró építésekor 1963-ban találták meg. Helyét az aluljáróban emléktáblával jelölték (*Pfannl* Egon terve, 1964). A ~t, Pest utolsó városkapuját 1808-ban bontották le.
Hatvani Linea: Hatvan felé vezető posta és közút, mely a *Linien Graben*-től (Határ-árokról) húzódott végig a mai *Kerepesi út* vonalában.
Hatvany Lajos (Bp., 1880–Bp., 1961): író, kritikus, irodalomszervező, Kossuth-díjas (1959), az MTA l. tagja (1960). Rövid ideig közgazd. pályán működött, utána filológus a pesti egyetemen, Gyulai Pál tanítványa. Az 1908-ban induló *Nyugat* mecénása. Ady Endre barátja és később József Attila pártfogója volt. Alig volt író, aki ne került volna kapcsolatba vele. 1917-ben a *Pesti Napló*t szerk., 1918-ban megalapította az *Esztendő* c. folyóiratot. 1919-től megszakításokkal emigrációban élt. 1937-ben Bécsi kapu téri lakásán látta vendégül Thomas Mannt, aki ott találkozott József Attilával. Végleg 1947-ben tért vissza a főv.-ba. Petőfi Sándor életrajzának kutatásában jelentős érdemei vannak (*Így élt Petőfi*, Bp., 1955–57). *Petőfi márciusa* c. művében (Bp., 1955) ismerteti 1848 márc.-ának pesti eseményeit. Szerk. a *Beszélő házak* c. kötetet, amely nemcsak az írók életéhez nyújt színes adalékokat, hanem a főv. történetéhez is.
Hatvany-gyűjtemény: br. Hatvany Ferenc festő és műgyűjtő magángyűjt.-e, amely a II. vh. folyamán részben külföldre került. Főleg francia és m. mesterműveket tartalmazott. A gyűjt. egyes darabjait Hatvany a →*Szépművészeti Múzeum*nak adományozta. Így került oda Courbet *Birkózók* és Cézanne *Buffet* c. képe. Ugyancsak a ~ből származik a múz. egy-egy Picasso-, Daumier- és Ingres-grafikája is.
Hatvany Lajos u.: →*Kard u.*
Hauer cukrászda (VIII. Rákóczi út 49.): *Hauer* Rezső cukrász 1896-ban alapította, 1901-ben uzsonnateremmel bővítette. A ~ban az I. vh. után csokoládé- és bonbongyártás is folyt. Az 1931. évi bp.-i cukrászművészeti kiállításon I. díjjal tüntették ki. A ~t 1949-ben a *Cukrászati Gyár* vette át. A VIII. ker. Vendéglátóip. Váll. a cukrászdát 1970. évi korszerűsítése után ~ elnevezéssel nyitotta meg.
Hauptgasse: →*Tárnok u.*
Hauszmann Alajos (Buda, 1847–Velence, Fejér m., 1926): építész, 1872-től műegyetemi tanár, az MTA t. tagja (1924). Reneszánsz és barokk elemeket tartalmazó eklektikus közép.-ei a városképben igen jelentősek. Tanítványai (Alpár Ignác, Balóczy Antal, Giergl Kálmán, Hültl Dezső, Korb Flóris Nándor, Nagy Virgil, Pecz Samu, Tőry Emil és mások) nagyrészt az ő stílusában építették és alakították ki a város belső ker.-einek arculatát. Első nagyobb tervezése a mai Teréz krt. 13. sz. alatt álló lh. (1884), a firenzei Strozzi-palota kisebbített mása. A vöröstégla burkolattal készült egykori Homológia ép.-e (József krt. 6., 1887), a *Szt. István Kórház* (IX. Nagyvárad tér 1.), az *Erzsébet Kórház* (VII. Alsó erdősor 7., 1882) is Hauszmann Alajos műve. A New York Biztosító kőtornyos, négyemeletes, szobrokkal díszített háza, a földszintjén kiképzett kávéházzal a Nagykörút legjelentősebb ép.-e (Erzsébet krt. 9–11., 1891–95). Gazdagon dekorált homlokzattal, pompás előcsarnokkal épült a volt Kúria, ma Néprajzi Múz. (Kossuth tér, 1893–96, falán emléktábla). Ybl Miklós halála után Hauszmann Alajos vette át a kir. palota tervezésének és építésének vezetését. A kir. szárnyép.-et meghosszabbította a Szt. György térig, a két szárny közepére kupolát emelt a tájban uralkodó arányos együttest teremtve (1896–1903). Utolsó nagy tervezése a Budapesti Műszaki Egyetem Dunaparti főép.-e (1903–09), amelyben az eklektikus stíluselemekkel már takarékosabban bánt, a hangsúly azonban változatlanul a főbejárat, az aula és a lépcsőház kiképzésére jutott, a többi ép.rész funkcionális feladatainak háttérbe szorításával. – *F. m. Budapest építési fejlődésének történetéből* (Akadémiai Értesítő, 1925).
„Havanna" lakótelep (XVIII. ker.): Pestszentlőrinc D-i részén az I. vh. után létesített szükséglakótelep – az *állami lakótelep* – helyén, annak szanálása után, a Margó Tivadar u. mentén létesült, 59,2 ha területen. Összesen 1624 lakás került szanálásra, ebből 1526 igen rossz minőségű állami tulajdonú lakás volt. Az építkezés 1977-ben indult. Összesen 6031 lakás készült el. Megépült két általános iskola (összesen 48 tanterem), négy óvoda (600 gyerek részére) és bölcsőde (360 gyerek részére), orvosi rendelő, szociális otthon és gyógyszertár is. Az üzletek és a szolgáltatóip. összesen 6734 m² területen települt. A beépítési terv megtartotta a régi úthálózatot és megkímélte a meglévő fasorokat. Az ép.-ek színezése jellegzetes karaktert kölcsönöz az együttesnek. A beépítési tervet Virág Csaba készítette, a lakóép.-eket Korényi András és Hevesi Károly, a közép.-eket Jurcsik Károly, Varga Levente és Parádi Károly tervezte.
Havas Zsigmond (Bp., 1900–Bp., 1972): író, újságíró. A Tolnai Világlapja munkatársa volt (1921–39). 1945-től 1949-ig több hetilapot szerk.: *Tolnai Forrás, Képes Magazin, Szivárvány*. 1945-ben regénye jelent meg Bp. ostromáról *(Hazudnak a fegyverek)*.
Havasi Ferenc (Piszke, 1929–): politikus. 1949-től különböző pártfunkciókat töltött be. 1975-től 1978-ig min.elnök-h., 1978-tól 1987-ig az MSZMP KB titkára, az MSZMP Bp.-i Biz.-ának első titkára (1987–88). 1980-tól 1988-ig az MSZMP PB tagja, ogy.-i képviselő (1980–1988).
Havassy Pál (Nógrádszakál, 1924–Bp., 1985): építész, Ybl-díjas (1983). A bp.-i műegyetemen szerzett építészmérnöki diplomát. Építészi munká-

ját a Közép.tervező Int.-ben kezdte. Az ötvenes évek végén bekapcsolódott a budavári palota helyreállításaiba, az OSZK tervezését irányította két évtizeden át. 1964-ben az Orsz. Műemléki Felügyelőségre került, ahol főmérnök, majd ált. ig.h. volt. Irányította az Orsz. Műemléki Felügyelőség várbeli új székházának tervezését. Munkásságáért 1977-ben a M. Műemlékvédelemért éremmel tüntették ki.

Havel építőipari cég: a híres reformkori pesti építész, Wexelmann Ignác építési irodájának volt a vezetője a cseho.-i eredetű Havel Lipót építőmester, aki főnökének halála után, 1870-ben átvette a váll.-át. A ~ Bp. számos nevezetes ép.-ét tervezte és kivitelezte. Havel Lipót 1930-ban bekövetkezett halála után a középváll.-tá fejlődött céget idősebbik fia vezette tovább. 1948-ban az államosítást követően megszűnt.

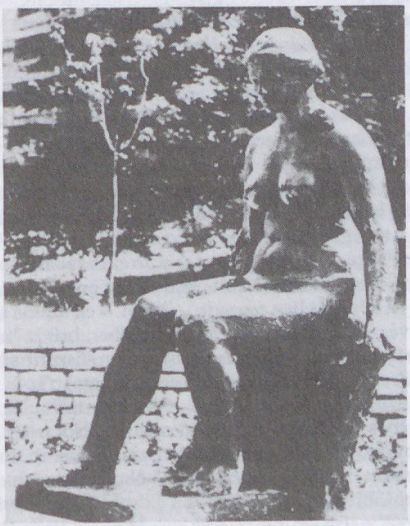

Ferenczy Béni Ülő nő c. szobra a Haydn parkban

Haydn park, *Horváth-kert* (I. ker): az *Alagút u.*, a *Krisztina krt.* és az *Attila út* által körbezárt, mintegy 17 ezer m² területű, háromszög alakú park; neve 1789-től 1960-ig Horváth-kert. Gr. Nicky Kristóf 1787-ben szerzett birtoka 1789-ben került Horváth Zsigmond udvari tanácsos tulajdonába. Erről a családról nevezték közel 200 éven keresztül Horváth-kertnek az ingatlant. A Horváth-kerten az →*Ördög-árok* patakja futott át, díszkertje a múlt század elején az egyik budai nevezetesség volt. Az *Alagút* építésével kapcsolatban, az 1850-es években vágták az *Alagút u.*-t, amely kettészelte a ~ot. 1859-ben D-i részét a budai tanács megvette és 1862-ben közkertté nyilvánította. Itt működött 1843-tól az 1937-ben lebontott →*Budai Színkör* és a *Budai Tornaegylet* is. 1960-ban itt helyezték el Kocsis András *Haydn-emlékművét*, a kert neve azóta ~. 1961-ben állították fel a ~ban Ferenczy Béni *Ülő nő* c. kútszobrát, előtte vízmedencével.

Ház, A: →*A Ház*

Hazafias Népfront: 1954. okt. 24-én megalakult társ. szervezet. Célja elsősorban a párton kívüli értelmiségnek az MDP, ill. az MSZMP által való befolyásolása volt. A bp.-i biz. első elnöke Harrer Ferenc volt. Nov. 14-én indult lapja, a *Magyar Nemzet*. Az 1956-os forr. után 1957. okt.-ben alakult újjá. 135 tagú bp.-i biz.-a élén 33 tagú elnökség állt. 1990. jún.-ban megszűnt. Jogutóda a *Társ. Egy.-ek Szöv.-e* lett.

Hazai és Külföldi Tudósítások: →*Hazai Tudósítások*

Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár: 1922-ben a Hitelbank és a Kammgarnspinnerei Stöhr u. Co. A.G. lipcsei cég alapította Mo. első fésűsfonalat és fésűsszövetet előállító gyáraként. Az 1930-as években 800, a II. vh. utolsó éveiben 1700 munkást foglalkoztatott. – A váll. a II. vh. után a potsdami szerződés alapján a Szovjetunió tulajdonába került, majd 1953-ban a m. áll. vette át. 1963-ban beolvasztották a Kistarcsai Fonógyárat. – 1990–91-ben a váll. több kft.-vé alakult át. Az utódtársaságok: Woolstar–Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár Kft., Váci Fonó Kft., Pomázi Fonó és Szövő Kft., Kistarcsai Fésűsfonógyár Kft. és Bodajkfil Fonalgyártó és Kereskedelmi Kft. A szervezetek változatlan termelési profillal működnek. – A ~ a Soroksári úti telepének több modernizálásra kijelölt üzemi ép.-ét és műhelyét apportként vitte be az 1989-ben alapított →*KBC Kelmenyomó Rt.*-be.

Hazai Kőolajipari Rt.: 1906-ban alapították, 150–200 munkást foglalkoztatott. A váll. kőolajfinomítással és kőolajszármazékok előállításával foglalkozott. Telephelye a X. Gyömrői út 14/b sz. alatt volt. A ~t 1943-ban felszámolták.

Hazai Likőr-, Rum,- és Szeszárugyár Rt.: 1911-ben alakult a Győri Szeszgyár leányváll.-aként a VI. (ma XIII.) Forgách u. 9/b sz. alatt. Foglalkozott szeszgyártással és finomítással, gyümölcslepárlással, likőr és ecetgyártással. – Ma a →*Budapesti Likőripari Vállalat* Angyalföldi Likőrgyára.

Hazai Pamutszövőgyár, *HPS:* egyik jogelődje 1924-ben alakult meg Újpesten *Hazai Pamut-Szövő-, Festő, Fehérítő- és Kikészítőgyár Rt.* (HPS) néven (a HPS betűszó az alapító családra utal: Hermann Pollack und Söhne). A váll. 1943-ban beolvadt az újpesti →*Magyar Pamutipar Rt.*-be. Másik elődjét, a *Soroksári Textilipari Rt.*-t 1923-ban Letovszky Géza soroksári malomtulajdonos alapította. A soroksári gyár pamutszövődét és vigonyfonodát üzemeltetett. 1938-ban magába olvasztotta a Békéscsabai Mercur Szövöde Rt.-t. A ~ nevet 1948-ban, az államosítás, valamint az újpesti és a soroksári gyárak egyesítése után vette fel. – 1974-től a *BUDAPRINT Pamutnyomóip. Váll.* egyik törzsgyára. 1989-ben, a BUDAPRINT átszervezésekor a →*Magyar Pamutipar Rt.*-vel vonták össze a IV. Baross u. 99. sz. telephelyen. Az új váll. neve *BUDAPRINT Újpesti Textilművek Rt.* A váll. KGST, főként szovjet piacra termelt, annak összeomlása után megrendelések nélkül maradt. 1991-ben megindították a felszámolását. Baross u.-i telephelye ip. park lett, amelyet 35 váll., ill. kft. bérel.

Hazai Tudósítások: pol újság. 1806-ban Kultsár István indította Pesten. A ~ megalapításával indult meg a folyamat, amely Pozsony és Bécs után Pestet tette a m. sajtó központjává. A lap hetenként kétszer (postanapokon) jelent meg, s eleinte csak hazai híreket közölhetett, a vm.-k – Pest vm.-vel az élükön – tiltakoztak a sajtó ilyen korlátozása ellen, ezért 1808-tól már külföldi híreket is hozhatott, s címe ekkor *Hazai és Külföldi Tudósítások* lett. Pol. közleményei száraz híradások, a külföldi lapok fordításai voltak. Jelentősebb volt melléklapja, a *Hasznos Mulatságok*, amely szépirodalmi alkotásokat és különböző tárgykörű közleményeket hozott. 1817-től 1842-ig jelent meg. Kultsár halála (1828) után több kisebb jelentőségű szerk. követte egymást. 1840-től 1848-ig a katolikus egyház törekvéseit tükröző lapként →*Nemzeti Újság* címmel jelent meg.

házalók: →*utcai alakok*

Hazánk: 1. 1884–88 között *Aigner* Lajos szerkesztésében megjelent történeti folyóirat. – 2. 1893-tól 1905-ig megjelent pol. napilap, amely először foglalkozott a közgazd. kérdések között különös hangsúllyal az agrárpol.-val. – 3. pol. hetilap. 1945. okt. 18-án Barankovics István szerkesztésében a Demokrata Néppárt lapjaként indult, de rendszeresen csak 1947. aug. 17. és 1949. aug. 28. között jelent meg.

Hazánk Irodalmi és Nyomda Rt.: →*Pátria Nyomda*

házbizalmi: →*házmegbízott*

házgyárak: az első 15 éves lakásépítési tervben szerepelt a házgyári technológia meghonosítása Mo.-on. E célkitűzés nyomán az első, nagy sorozatban termelő házgyár Bp.-en épült a Szentendrei úton, a francia eredetű technológia Szovjetunióban használatos változatának alkalmazásával. Az 1963-ban tervezett és 1965–66-ban épült öt- és 10 szintes ép.-ek a szovjet I.–464/A típusszéria alapján készültek, 1967 után javított m. tervezésű csomópontok is alkalmazásra kerültek. A II. sz. – Ferencvárosi – házgyár a dán Larsen Nielsen cég technológiáját alkalmazta. Főként a lakások belső kialakítása volt előnyösebb a szovjet gyár sokat kifogásolt 3,05 méter széles, alacsony szobáival, sötét, rosszul szellőző belső konyháival szemben. A legnagyobb kapacitású a Dunakeszi határában épült III. sz. házgyár volt, mintegy 4200 lakás évi névleges termelési értékkel, a szovjet technológia javított m. változatát képviselte. A IV. sz. házgyár a 70-es évek elején kezdte meg működését Buda D-i részén. A házgyárak összes kapacitása mintegy évi 12 000 lakás volt. Ehhez azonban sem szakip., sem megfelelő szerelőip. háttér nem állt rendelkezésre. Valójában a névleges kapacitásnál mindig magasabb volt a Főv. Tanács igénye, ami állandó feszültséget okozott. Részben ennek eredményeként, részint a központi tervezés autoriter elemeinek következtében születtek meg a sokat kifogásolt nagy lakótelepek – szuper blokkok –, amelyek a peremker.-ek városközpontjaiban jelentős szanálást követeltek. A viszonylag kis területen koncentráltan elhelyezett többezer lakás sűrű beépítése (a 70-es évek végén 100–120 lakás/ha) kevés parkolóval, gondozatlan zöldfelületekkel sok kifogás tárgya. A zsúfoltság mellett a házgyárak kevés számú homlokzati eleme korlátozta az építési lehetőségeket, a monoton hatást színezéssel, tömegmozgatással próbálták feloldani. A 10 szintes házak túlnyomó része pol. döntés eredménye volt, amit közhelyszerűen gazdaságossággal magyaráztak. Valójában azonban ezek 8–10%-kal voltak drágábbak a négyemeleteseknél. Az átlagos lakásalapterület 1972-ig növekedett, akkor 53,00 m² értékkel gyakorlatilag 10 éven át állandósult. – 1982 után a rohamosan csökkenő kereslet miatt a szigorú kötöttségek oldódtak, a gyárak – a kapacitás csökkentése mellett – megpróbáltak formailag is tetszetősebb lakóházakat gyártani. Ennek ellenére fizetőképes kereslet híján a II.-es (Ferencvárosi) és a IV. sz. (D-Budai) házgyár beszüntette működését.

házicseléd: a belső cseléd vagy ~ főként a városi polgári középoszt. háztartásainak alkalmazottja, aki a főzés, a takarítás és a kiszolgálás teendői mellett a kisgyerekek körüli tevékenységeket is ellátta (dadák). A ~ek túlnyomó része nő volt, csak az arisztokrácia és a gazdag nagypolgárság nagyszámú személyzetében fordultak elő férfi alkalmazottak (lakájok, inasok). – 1876 előtt a ~ekkel kizárólag helyi szabályrendeletekben foglalkoztak. Így 1802-ben Pest vm., 1841-ben Pest városa bocsátott ki cselédrendszabályt, amelyek a ~ek kora újkori rendi állapotát konzerválták. Az 1876. évi XIII. tc., amely együtt tárgyalta a külső, tehát a mezőgazd. és a házi cselédséget, szintén a megelőző rendszabályok alig módosított felújítása volt, és a ~ek vonatkozásában 1945-ig érvényben maradt. – A női ~ek száma a 19. sz. végén nőtt számottevő mértékben. 1880-ban a kereső népesség *egyhatoda*, 1920-ban viszont csak a *tizede*, 1941-ben pedig kevesebb mint 10%-a volt ~. 1920-ig ugyanakkor a ~ek alkották a kereső nőnépesség mindenkori legnagyobb csoportját, és számuk még 1941-ben is alig maradt el az ip. munkásnőkétől. – A ~ek szinte kivétel nélkül bevándorlókból álltak, a nagyobbrészt falvakból és kisvárosokból származó bp.-i ~ek mintegy negyede Pest–Pilis–Solt–Kiskun vm.-ből, további nagyobb tömege a főv. körüli és a Ny-dunántúli megyékből vándorolt Bp.-re. Társ. eredet tekintetében a századfordulón a szegény és birtokos paraszti családok lányai alkották a réteg többségét. A népes tömegeket magához vonzó ~ foglalkozás magasabb béreket kínált a képzetlen falusi lányoknak, mint a mezőgazd. napszámmunka, ezért sokan keresték meg így a kelengyére valót. Vonzó volt e foglalkozás azért is, mert a cselédmunka úgyszólván felkészített a későbbi házi-asszonyi és anyai szerepekre, ami különösen azok számára volt nélkülözhetetlen, akik hiányos családi körből kerültek ki. A fiatal, zömében 20–25 év alatti ~ek e foglalkozást rendszerint csak néhány évig, legföljebb 5–6 évig űzték; ezt követően férjhez mentek és visszatértek szülőfalujukba. Az élethossziglan cselédkedők számaránya nem haladta meg a réteg 10–15%-át. – A ~ek körében különösen gyakoriak voltak a deviáns magatartásformák. A bp.-i női öngyilkosok tetemes hányada került ki ~ek közül, de a prostituáltak utánpótlásának is a ~ek az egyik fő forrása. – A ~ek belső hierarchiája munkaköri be-

osztásukon alapult: a réteg rendszerint kétharmadát vagy nagyobb részét a mindenes cselédek, további egy-egy tizedét a szakácsnők és a szobalányok alkották. Az utóbbiakban alkalmazottak idősebbek, képzettebbek és jobban fizetettek voltak. – A ~ek sűrű helyváltoztatása és átmeneti életciklusra szóló rövid munkaviszonya folytán fontos kérdéssé vált a munkaközvetítés ügye. E tevékenységet vagy a magánhelyszerzők (→*cupringer*) vagy társ., zömmel felekezeti egy.-ek (→*Márta egyesület*, →*Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége*) látták el. Leggyakrabban mégis személyes beajánlás révén és egyéb informális úton jutottak a ~ek munkához. Az átlagos bp.-i cselédtartó háztartásban egyetlen mindenes ~et foglalkoztattak. Az értelmiségi és a tisztviselő családok között találni leggyakrabban cselédes háztartásokat, de az egynél több alkalmazottat csak a nagypolgárság engedhette meg magának. – A II. vh.-t követően alakult meg a réteg első saját érdekvédelmi szervezete, a Háztartási Alkalmazottak Szakszervezete. 1947-ben eltörölték a cselédkönyvet. A ~ek száma az 1940-es évek végén induló társ. átrétegeződés nyomán, a cselédtartó polgári középoszt. gyors felmorzsolódásával jelentősen visszaesett, a réteg és vele együtt az egész intézmény hosszú időre eltűnt. – Az utóbbi egy-két évtizedben újból jelentkezett az igény a vagyonos rétegek részéről bejárónői munka iránt. Az ilyen alkalmazottak azonban sok esetben idős munkavállalók, és jogi helyzetük is gyökeresen más, mint az 1945 előtti ~eké volt. – *Irod.* Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség (Bp., 1983).

háziezred: →*Budapest háziezrede*

Házmán Ferenc, *Haszman* (Budaújlak, 1810–Bp., 1894): jogász, városi tisztviselő, politikus. Családjának több tagja (Károly, Pál, Márton) már szerepet játszott Újlak városi életében, mikor ~ 1833-ban Buda város szolgálatába lépett. 1837-ben főügyész lett, 1843-ban főjegyző, 1843–44-ben és 1847–48-ban Buda ogy.-i követe. 1848-ban előkészítette a Bp. egyesítésére vonatkozó javaslatokat. A Batthyány-kormányban belügyi áll.titkár volt, a Szemere-kormányban a külügymin.-ot szervezte. A világosi fegyverletétel után Szemerével együtt ő ásta el a koronát Orsova mellett. Töröko.-ban, majd az USA-ban töltötte emigrációs éveit, 1851-ben távollétében halálra ítélték. 1863-ban hazatért, 1867–73 között Buda utolsó polgármestere volt, 1869-ben ogy.-i képviselő. Élete egész munkásságával a m. függetlenség ügyét és Bp. magyarosodását szolgálta. 1873-ban szerződést kötött a Fogaskerekű Vasút létesítésére.

Házmán u. (II. Szilágyi Erzsébet fasor–Pasaréti út): **10. sz.:** lh. (Gabos Oszkár, 1907); – **12. sz.:** villa (Mayer Péter, 1909).

házmegbízott, *házbizalmi:* a bérházak lakói által választott képviselő, összekötő a városi hivatalokkal és a pol. szervezetekkel. Bp.-en először a Tanácsközt. idején 1919. ápr.-ban választottak ~at. A lakosság a népszerűtlen korlátozó intézkedések végrehajtóit és a besúgókat látta bennük. 1945. márc.-ban ismét sor került ~ak választására. Az élet megindulásában az első hónapokban hasznosan tevékenykedtek, később úgyszólván csak megfigyelés és besúgás volt a feladatuk (be- és kijelentések ellenőrzése, a házmesterek felügyelete, adatok szolgáltatása a lakók magánéletéről stb.). A szervezetet rendeletileg megerősítették, a ~ak fölé kerültek a tömbmegbízottak, s együttesen testületet alkottak. 1953. jún.-ban az első Nagy Imre kormány idején a ~ rendszert megszüntették, a lakóbiz.-ok léptek helyébe.

Häufler, Joseph Vincenz, Haeufler (Bécs, 1810–Bécs, 1852): osztrák államhivatalnok, térképész, történetíró, etnográfus. 1840–47-ben Budán élt mint József nádor fiának nevelője. Itt írta *Die Korvinsburg und die königlichen Gärten, Korvinische Bibliothek* c. tanulmányát (1846) és *Buda-Pesth, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pesth und deren Umgebung* c. művét, amely csak 1854-ben jelent meg.

HB Rt.: →*Hungária Biztosító Rt.*

Hébé kioszkja: fagylaltozó kioszk, amelyet a pesti születésű Fischer Péter cukrász 1840-ben Szervita téri cukrászdája előtt, majd 1842-ben a Színház (ma Vörösmarty) tér déli részén állított fel. A ~ nyári idényben a társasági élet egyik kedvelt központja volt, ahol a reformkor több politikusa is megfordult. Elnevezését Fischer cukrászdájának Hébét ábrázoló cégéréről kapta.

Hébé kútja: →*Hess András tér*

Hébelt Ede u.: →*Pázsit u.*

Hebenstreit József (Ybbs, Ausztria, 1719–Pest, 1783): szobrász. 1747-től budai polgár. Valószínűleg tőle származik a mai egyetemi (azelőtt pálos) templom Remete Szt. Antal- és Szt. Pál-szobra és néhány dekoratív szobor (1745–48), valamint az 1749–50-ben elpusztult józsefvárosi Kálvária-szobor díszítése és a volt angolkisasszonyok pesti templomának homlokzatát díszítő szobrok. Ő készítette a belvárosi plébániatemplom főbejárata felőli oltárokat, továbbá a nagytétényi Szt. Flórián téri Szt. Flórián-szobrot (1770 körül). Szobrait barokk formaelemek jellemzik.

Hecc Színház: →állathecc

Hecc tér: →*Szent István tér*

Heckenast Gusztáv (Kassa, 1811–Pozsony, 1878): könyvkereskedő és kiadó. 1826-ban költözött Pestre, belépett Wigand Ottó könyvkereskedésébe, és 1832-ben átvette ennek vezetését. 1843-ban gazdag anyaggal rendelkező kölcsönkönyvtárt nyitott. 1840-ben társult *Landerer* Lajos nyomdásszal. Műhelyükből került ki 1848-ban a *Nemzeti dal* és a *Tizenkét pont*. 1863-tól egyedüli tulajdonos. Váll.-át 1873-ban átengedte a *Franklin Társulat*nak. Több mint 900 m. nyelvű könyvet adott ki (Csokonai, Batsányi, Berzsenyi, a két Kisfaludy, Vajda, Vörösmarty, Jósika, Jókai stb. művei), 1840–42-ben a *Bibliographiai Értesítő*t, 1854-től a 67 évig fennálló *Vasárnapi Újság*ot. Meghonosította a gyűjt.-es munkák kiadását (*Falusi könyvtár, Történeti Könyvtár, Vasárnapi Könyvtár* stb.).

Hegedűs Ármin (Szécsény, 1869–Bp., 1945): építész. 1893-ban a főv. szolgálatába lépett. 1899–1901-ben tervei szerint alakították át és egészítették ki oldalszárnyakkal a volt Invalidus-házat Városházává. Elkészítette a Kerepesi temető szabályozási

tervét. 1909-ben Sebestyén Artúrral és Sterk Izidorral megnyerte a Gellért fürdő tervpályázatát. Bp.-i bérházakat és villákat is épített.

Hegedűs Géza (Bp., 1912–): író, József Attila-díjas (1951, 1954). 1945-től 1973-ig, nyugdíjba vonulásáig a Színház- és Filmművészeti Főisk. művészetelméleti tanszékének vez.-je volt. Nyugdíjasként ma is ott tanít színház- és drámatörténetet. Számos történelmi és ifjúsági regényt, irodalomtörténeti és dramaturgiai tanulmányt, hangjátékot írt. *Európa közepén* c. regényciklusában a harmincas és negyvenes évek főv. társadalmának életét mutatta be: *Útvesztő* (Bp., 1954), *A sötétség utolsó órái* (Bp., 1955), *Bojár Bálint* (Bp., 1956), *A Kálmánszeghyek* (Bp., 1958), *A pengő boszorkánytánca* (Bp., 1959). Bp.-i vonatkozású életrajzi regényei: *Előjáték egy önéletrajzhoz* (Bp., 1982), *Egy jólnevelt fiatalember felkészül* (Bp., 1984), *A tegnap alkonya* (Bp., 1987).

Hegedűs Gyula (Szeged, 1887–Bp., 1953): újságíró. 1906-tól a *Budapesti Napló*, 1907-től a *Pesti Napló* munkatársa, 1914-től a *Budapesti Hírlap* rovatvezetője. 1920-ban részt vett a *Magyarság* alapításában és 1938-ig szerk.-je volt. 1938–42-ben és 1945–50-ben a *Magyar Nemzet* felelős szerk.-je. Hosszabb ideig elnöke az Újságírók Szanatórium Egy.-énck. 1908-ban adta ki a *Pesti mesék* c. elbeszélő kötetét.

Hegedű u. (VI. Király u.–Paulay Ede u.): előbb *Próféta u.*, 1874-től ~. – **1/b sz.:** kétemeletes, klaszszicista stílusú lh 3–1–3 ablakkal. Klasszicista folyosórácsán 1845-ös évszám. *Kasselik* Ferenc (1845) építette Miller Mátyás részére. *Hild* Károly 1864-ben a Szürke-nővérek részére átalakította és egyemeletes udvari szárnyat épített hozzá. – **3. sz.:** kétemeletes, romantikus stílusú ép. 4–1–4 ablaktengellyel, középen hármas ablakkal, első és második emeletén erkéllyel. Egyemeletesre *Pán* József építette (1854), Fröchlich Zsigmond részére. Kétemeletesre 1867-ben építették át.

A Heckenast Nyomda épülete

Heger Frigyes (Staffelstein, Bajoro., 1778–Pest?, 1832 v. 1833): az első pesti cukrász, aki termékeinek árusítása mellett a helyben fogyasztást is lehetővé tette. Cukrászjogát a Városi Tanácstól 1814-ben kapta és azt haláláig gyakorolta. Boltja a *Pesti Német Színház* Nagyhíd u.-i (ma Deák Ferenc u.) szárnyának egyik helyiségében volt. Játék- és dohányzótermében italt is felszolgáltak. Üzlete a társasági érintkezés egyik helyszínévé is vált.

Hegyalja út (I., XI., XII. Szt. Gellért rakpart–Németvölgyi út): **97. sz., 99. sz.:** földszintes lh.-ak (1940 körül).

Hegyvidék: →*helyi sajtó*

Hegyvidék-Budapest XII. kerületi Helytörténeti Gyűjtemény: →*kerületi múzeumok*

Heim Ernő (Bp., 1904–Bp., 1980): építész, városrendező, Ybl-díjas (1957, 1971). 1973-ban Hild-éremmel tüntették ki. 1968-ig a Főv. Tanács V. B. Városrendezési Oszt. vez.-je. 1968–69-ben a Budapesti Városépítési Tervező Váll. műszaki szaktanácsadójaként tevékenykedett. Alapító tagja volt a M. Urbanisztikai Társ.-nak. Többnyire munkatársakkal készítette városrendezési terveit, Bp. városfejlesztési programját a II. vh. előtti években (1933–39), majd a főv. általános rendezési tervét Preisich Gáborral és Perényi Imrével (1950–60, 1968–70). Részt vett Bp. Városépítési Szabályzatának kidolgozásában (1960). Egyik kezdeményezője volt a VII. Rákóczi út árkádosításának, a főútvonalak menti foghíjbeépítéseknek, a Római-part rendezésének, a Józsefváros rekonstrukciójának, a belvárosi üzletközpont építésének.

Heim Pál (Bp., 1875–Bp., 1929): gyermekorvos. Pályáját a bp.-i gyermekgyógyászati klinikán kezdte. Hosszabb külföldi tartózkodás után 1901-től az irgalmas rendiek kórházában főorvos, 1910-ben a főv. közkórházának oszt.vez. főorvosa, 1918-tól a pozsonyi, majd a pécsi, 1929-től a bp.-i egyetemen a gyermekgyógyászat tanára. Az áll. gyermekvédelem orsz. orvosi felügyelője volt. Róla nevezték el a volt Áll. Gyermekmenhelyből alapított gyermekkórházat.

Heimerle Ferenc honvédtiszti iskolája: 1870-ben kezdte meg működését a Honvédelmi Min. engedélyével a Deák F. u. 10. sz. alatt. Heimerle Ferenc százados abban az időben alapította házagpótló tisztiiskoláját, amikor a Ludovika Akadémia még nem működött, és a nemrég felállított honvédségnek mintegy 2000 tisztre volt szüksége. Az isk. később a fiatalkorúak katonai nevelését is vállalta. ~ 1878-ban szűnt meg, folytatásaként jött létre →*Fissinger Jenő engedélyezett katonai iskolája.*

Heim Pál Gyermekkórház és Rendelőintézet (VIII. Üllői út 86.): a főv. vezető gyermekintézménye. Elődje, az *Áll. Gyermekmenhely* 1907-ben épült fel Ybl János tervei alapján, hogy az 1901-ben hozott gyermekvédelmi tv.-ek értelmében az elhagyott gyermekekről való gondoskodás központja legyen. Az általában *Lelencház*nak nevezett intézmény központi elosztóhely volt, ahonnan vidéki telepekre és nevelőszülőkhöz továbbították a gyermekeket, de egyúttal jelentős méretű kórházi részleget is létesítettek, amely hamarosan a főv. legnagyobb gyer-

mekkórháza lett, s már a II. vh. előtti években 500 ágya volt. A háború után előbb *Áll. Gyermekvédő Int.* lett, majd 1953-ban az eü. átszervezésekor a főv. vette át az államtól. Ekkor a gyermekvédő központból kórházzá alakították át *Bókay János Gyermekkórház* néven. 1957-ben kapta mai nevét. Feladata fokozatosan bővült, s hamarosan az egész főv. gyógyító-megelőző gyermekellátásának irányítója lett, egyben D-Pest gyermekgyógyászati ellátását közvetlenül is végezte részben kórházi oszt.-ai, részben igen nagy méretű rendelőint.-e révén. 1964 óta itt működik az Orvostovábbképző Egyetem I. sz. Gyermekgyógyászati Tanszéke. Ágyszáma: 555 (1991).

Heine-Medin Utókezelő Kórház: →*Budai Gyermekkórház-Rendelőintézet*

Heinrich Antal pálinkafőzője és szeszpárlója: →*manufaktúra, szeszipar*

Heinrich-féle vaskereskedés, *Heinrich A. és Fiai Rt.:* a céget 1806-ban alapította a Belvárosban a Heinrich család. Az 1900-as években tette át székhelyét a VIII. Üllői út 32. sz. alá. A Józsefvárosban az egyik legnagyobb kereskedelmi váll. volt. 1921-ben alakult rt.-vé. 1948-ban a ~ből, az Email Váll.-ból, a Sopper J. G. Vasnagykereskedelmi Rt.-ből és a nehézip. központ tömegcikkip. értékesítési főosztályából alakult meg a *VASÉRT.*

Heinrich István út (II. Hűvösvölgyi út–Völgy u.): **3–5. sz.:** egykori Magyar Szentföld temploma, ma Bp. Főv. Levéltára. (Pomsár János, 1938).

Heinrich Kálmán dr. Alapítványi Gyermekszanatórium: →*Zsófia Országos Gyermekszanatórium Egyesület*

Hekler Antal (Bp., 1882–Bp., 1940.): művészettörténész, régész, egyetemi tanár, az MTA tagja (1920). Párizsban tanult művészettörténetet, majd Münchenben Adolf Fustwänglernél klasszika-archeológiát. Sajátos módszereit itthon ő honosította meg. 1918-tól a művészettörténet ny. r. tanára volt a bp.-i tudományegyetemen. Elsősorban az ókori görög-római szobrászat, a provinciális antik művészet, valamint a m. barokk volt kutatási területe. Meghatározó szerepet játszott a Szépművészeti Múz. antik gyűjt.-ének kialakításában.

Helikon: képzőművészeti kiállító szalon. 1922 okt.-éig a VII. Dohány u. 44. sz. alatt, 1922. okt.-től a Váci u. 30. (Haris köz 2.) félemeletén működött. Elsősorban az új festő- és szobrásznemzedék alkotásait mutatta be (1922: Vedres Márk, Gráber Margit, 1923: Orbán Dezső stb.). 1922-ben megrendezte Nagy Balogh János emlékkiállítását. Aukciókat is szervezett. A ~ ig.-ja Dénes Lajos volt, aki előbb Bálint Jenővel, majd Marton Mártával dolgozott együtt.

Helikon Kiadó (V. Papnövelde u. 8.): 1957-ben alakult klasszikus irodalmi művek kiadására, valamint a m. könyvművészet hagyományainak ápolására, továbbfejlesztésére. 1965-től az →*Európa Könyvkiadó* önálló oszt.-aként működött. 1982-ben alakult újjá, s a korábbi *Magyar Helikon Könyvkiadó* helyett azóta használja mai nevét. A hazai könyvkiadásban a „szép könyvek műhelye" kíván lenni. Fő feladata hasonmás (facsimile) kiadások megjelentése. Tevékenységi köre kiterjed még a különleges művészeti-szépirodalmi művek, a pszichológia, a vallásfilozófia, a népszerű kulturális és természettudományos művek kiadására.

Heltai Ferenc (Szentes, 1861–Bp., 1913): újságíró, képviselő, a főv. gázművek első ig.-ja, főpolgármester. A képviselőházban egyik előkészítője volt a ker.-i elöljáróságokról szóló 1893. XXXIII. tc.-nek. 1910-től a Gázművek vezérig.-ja. 1913. febr.–aug.-ban főpolgármester.

Heltai Jenő (Pest, 1871–Bp., 1957): költő, író, Kossuth-díjas (1957). Fiatal korában több esztendőt töltött el újságírói pályán. Dolgozott a Magyar Hírlapnak, A Hétnek, a Pesti Hírlapnak, a Pesti Naplónak. Tárcanovelláiban, verseiben a nagyvárossá növekvő Bp. életét sajátos szatirikus vonásokkal ábrázolja. Az 1910-es évek pesti újságíró- és bohémvilága elevenedik meg regényeiben: *Az utolsó bohém* (Bp., 1911), *Jaguár* (Bp., 1914). Sokoldalú regény- és színműírói tevékenysége mellett irányító szerepe volt a főv. magánszínházak életében. 1914-től 1918-ig a Vígszínház dramaturg ig.-ja, 1929–32-ben a Belvárosi Színházat, majd 1934-ig a Magyar Színházat vezette. Egy ideig az Athenaeum kiadóváll. ig.-ja volt. 1926-tól tizennyolc évig a Bimbó u. 4.-ben lakott, itt írta az *Álmokházát* (1929) és két színművét, *A néma leventét* (1936) és az *Egy fillért* (1940). 1945-től haláláig a Pozsonyi út 40-ben lakott.

helyi érdekű vasút: →*Budapesti Közlekedési Vállalat* (BKV)

helyi hajózás: →*hajóközlekedés*

helyi sajtó: Bp.-en az orsz. lapok mellett jelentek és jelennek meg olyanok is, amelyek csak a főv. vagy egyes városrészek kérdéseivel foglalkoznak. Ezek egy része várospol. jellegű, vagyis a főv. közig. szerveinek (közgyűlés, tanácsok, biz.-ok, intézmények) és a községi kezelésben lévő váll.-oknak (pl. Vízművek, Gázművek, Elektromos Művek, BSZKRT) a működéséről igyekeztek tájékoztatni az olvasókat. Főleg a két vh. közti időben közülük több a főv. közgyűlésben szereplő valamelyik párt lapja volt. Az első ilyen lapot 1885-ben Toldy László indította *A Főváros* címmel, s ez egy ideig a főv. hivatalos lapja szerepét is ellátta (1911-ig jelent meg). Ezt követte a *Fővárosi Figyelő* (1894–95), a *Magyar Székesfőváros* (1898–19), a →*Független Budapest*, a *Fővárosi Hírmondó* (1909–19), a *Fővárosi Hírlap* (1912–38), az *Új Budapest* (1921–38), a *Fővárosi Újság* (1933–39), →*A Pesti Városháza*, az *Új Főváros* (1935–44), a *Magyar Főváros* (1938–42), a II. vh. után kissé általánosabb jelleggel a →*Budapest*, végül a →*Heti Budapest*. Bp.-tel kapcsolatos szépirodalmi műveket közölt a *Budapesti* (majd *Várospolitikai*) *Napló* (1937–38). – A főv. hivatalos közlönye a →*Fővárosi Közlöny*. Az ált. várostudományi folyóiratok közül igen sokat foglalkozott a főv.-sal a →*Városi Szemle*, a *Városok Lapja* (1906–44), a *Községfejlesztés* (1926–38), a *Városfejlesztés* (1930–33) és az *A Város* (1931–38). – Az egyes városrészek közül leggazdagabb a budai sajtó, amely a városfejlesztés és a várospol. mellett sokat foglalkozott a társ. egy.-ek életével és helytörténettel is. A legjelentősebb budai lapok: *Budai Hírlap* (1892, majd 1897–99, 1901–08, 1913–14),

Buda és Vidéke (1893–1912), *Budai Újság* (1899–1902), →*Budai Napló*, *Budai Szemle* (1905–13), *Budai Hegyvidék* (1927–38), *Budavára* (1935–39), →*Budai Krónika*. Az egyes ker.-ek közül többnek is volt önálló lapja, ilyen volt az óbudai *Budai Lapok* (1900), az *Erzsébetváros* (1906–07), a *Ferencz- és Józsefváros* (1906), a *Svábhegyi Értesítő* (1911), a *Ferenczváros* (1912–14), a *Zugló* (1914), a *Ferenczvárosi Hírlap* (1921), a *Svábhegy* (1922), a *Zuglói Hírlap* (1929–30), a *Zuglói Újság* (1930–31) és a *Budai Hegyvidék* (1938). Különösen gazdag volt Kőbánya sajtója: *Kőbányai Értesítő* (1890), *Kőbányai Hírlap* (1897), *Kőbányai Újság* (1905–1913), *Kőbányai Hírek* (1910–14), *Kőbányai Napló* (1921), *Budapest-Kőbányai Újság* (1921), *Kőbányai Hét* és folytatása, a *Fővárosi Napló* (1931–38). Az 1950-es évek közepétől a legtöbb ker. tanács adott ki ker. lapot: a *Várkerület* (1960-tól), a II. ker. *Budai Hírmondó* (1972-től), az *Óbuda* (1965-től), az *Újpest* (1959-től), a *Belváros Híradója* (1961-től), majd a *Belváros* (1978-tól), a *Terézváros* (1956-tól), az *Erzsébetváros* (1957-től), a *Józsefváros* (1957-től), a *Ferencváros* (1975-től), a *Kőbánya* (1957-től), a *XI. kerületi Hírlap* (1969-től), a *Hegyvidék* (1971-től), az *Angyalföld* (1964-től), a *Zugló* (1972-től), a *Palota-Pestújhely* (1963-tól), a XVI. ker. *Közélet* (1971-től), a XVII. ker. *Rákosmenti Híradó* (1969-től), a *Csepeli Tanács Híradója*. A rendszerváltozás következtében ezek megszűntek, az új önkormányzatok egy része ismét indított helyi lapokat: II. ker. Budai polgár (1992); V. ker. Belváros, Lipótváros (1991); A Belváros Szíve (1992); VII. ker. Budapest, Erzsébetváros Önkormányzatának tájékoztatója (1990); VIII. ker. Józsefváros Önkormányzatának tájékoztatója (1991); IX. ker Ferencváros (1991), Ferencvárosi Közlöny (1992); X. ker. Kőbányai Hírek (1991); XI. ker. Újbuda (1992); XIII. ker. Hír 13 (1992); XIV. ker. Zuglói Lapok (1991); XV. ker. Városházi Napló (1992); XVI. ker. Önkormányzati Hírek (1991), XVI. kerületi Újság (1992); XVII. ker. Hírhozó (1991); XVIII. ker Önkormányzati Értesítő (1991), Városkép (1992); XX. ker. Pestszenterzsébet, Soroksár (1991); XXI. ker. Csepeli Tükör (1990). (→még *peremvárosok sajtója, üzemi lapok*)

helyőrség, *katonai hivatalok és alakulatok:* egy városban állandóan állomásozó katonai alakulatok. A főv.-ból a kiegyezés után vált nagy katonai központ. Számos laktanya épült. Az alakulatok több nagy gyakorlóteret használtak (Nagyrákos, Kisrákos, Sas-hegy, Vérmező). Az osztrák hadvezetőség fontos katonai gócpontnak tartotta Bp.-et. A két vh. közötti Mo.-nak szinte túlfejlesztett katonai központja volt a főv. Az Osztrák–Magyar Monarchia idejében a közös hadvezetés gyakran változtatta az alakulatok állomáshelyét. Sok helyi alakulat távol, sok idegen alakulat pedig Bp.-en állomásozott.

1. *1872-től kb. az 1878-as boszniai okkupációig*

a) *Cs. és kir. hadsereg:*
Budapesti főparancsnokság,
13. gy. hop. a 25. és 26. gy.dd.ság-okkal,
31. gy. hop. a 61. és 62. gy.dd.ság-okkal,
4. lov. dd.ság,
6. gye. Újvidékről,
24. gye. Kolomeából,
33. gye. Aradról,
60. gye. Egerből,
68. gye. Szolnokról,
A budapesti 32. gye. Zárán,
a 11. Württenberg huszárezred a csehországi Saazban,
a 13. Liechtenstein huszárezred Temesvárott,
a csehországi 5. táb. tü.ezr. Budapesten,
a budapesti 8. táb. tü.ezr. Nagyszebenben.
Budapesten állomásozott végül
az 1. vártüzérezred,
a Lótenyésztési felügyelőség,
a Tüzérszertár,
a 16. és 17. helyőrségi kórház,
a 4. vonatosztály és
a 2. ruhatár.

b) *M. kir. honvédség:*
Honvédelmi Minisztérium,
Honvédség Főparancsnokság,
I. ker. ság,
1. gy. dd.ság,
1. gy. zlj. (ezredkötelék még nincs),
1. huszárezred egy osztálya,
1. sorlövegosztag,
M. kir. központi gyalogtiszti és tisztképző iskola (a Ludovika Akadémia elődje), amelyik 1872-ben alakult meg a mai Tüköry utcában, az 1872. évi XVI. tc. alapján, és 1872 decemberében a Ludovika Akadémiába került.

2. *1914. év elején:*

a) *Cs. és kir. hadsereg:*
IV. hdt.ság. (Veres Pálné utcai laktanya),
31. gy. hop. a 61. és 62. gy. dd.ság-okkal,
32. gy. hop. a 63. és 64. gy. dd.ság-okkal,
10. lov. hop. a 4. lov. dd.ság-gal,
IV. táb. tü. dd.ság,
6. gye. Újvidékről (Mária Terézia Lakt., Üllői út 47.),
23. gye. Zomborról (Károly főherceg Lakt., Falk Miksa u. 10.),
32. gye. zlj.-a (a másik három zlj. Triesztben),
38. gye. Kecskemétről (Nádasdy Lakt., Haller u.),
44. gye. Kaposvárról (Albrecht Lakt., Lehel út 35.),
86. gye. zlj-a Szabadkáról,
3. Bosznia-Hercegovina gye. Tuzláról (Nádor Lakt., Nádor tér, ma Kapisztrán tér 2.),
10. huszárezred Székesfehérvárról (Ferenc József lovassági Lakt., Kerepesi út 49.).
A budapesti 7. huszárezred Debrecenben és Nagyváradon volt.
10. táb. ágyús ezred (Vilmos főherceg Lakt., Róbert K. krt. 53.),
12. táb. ágyús ezred (gróf Pálffy Lakt., Hungária körút 9—11.).
A budapesti 11. táb. ágyús ezred Hajmáskéren állomásozott.
4. táb. tarackos ezred (gróf Andrássy Lakt., Hungaria körút 7—9.),
4. lovagló tü. osztály ugyanott.
A budapesti 4. nehéz tarackos osztály Hajmáskéren,

a budapesti 4. hegyi tü. ezred részben Hercegovinában (Nevesinje, Bilecsa), részben Karintiában (Spittal),
a pozsonyi 6. vártüzérezred egy zlj.-a a Citadella Lakt.-ban,
a budapesti 7. önálló vártüzérezred egy zlj. Tirolban (Malé),
a budapesti 4. árkász zlj. Karintiában (Villach).
4. utász zlj. (Radetzky Lakt., Pálffy tér, ma Bem tér),
4. vonatosztály (Vonatlakt., Aréna út, ma Dózsa György út 49.),
16. helyőrségi kórház (Róbert Károly körút),
17. helyőrségi kórház (Alkotás u.),
2. ruhatár (Daróczi út),
Gyalogsági hadapródiskola (Hidegkúti út, ma Hűvösvölgyi út 23.),
Élelmezőraktár és közp. ágyraktár (Lehel út), végül a Haditengerész különítmény (monitorok és őrnaszádok) Laktanya u.

b) *M. kir. honvédség:*

Honvédelmi Minisztérium, Vár (Szent György tér),
Honvéd főparancsnokság (Szent György tér),
I. honvéd kerületi pság,
40. honvéd gy. hop. a 79. h. gy. dd.pság-gal,
41. honvéd gy. hop. a 81. h. gy. dd.pság-gal,
5. honvéd lov. hop. a 19. h. lov. dd.pság-gal,
1. honvéd gye. (Ferenc József gy. Lakt., Üllői út 163.),
29. honvéd gye. (1916-tól Károly király Lakt., Budaörsi út 47—63.),
30. honvéd gye. (1916-tól Károly király Lakt., Budaörsi út 47—63.),
1. honvéd huszárezred egy osztálya,
egy honvéd táb. ágyús ezred (a honvéd tüzérséget 1913—1914-ben szervezték meg),
honvéd közp. fegyvertár (Timót u.),
honvéd helyőrségi kórház (Gyáli út),
honvéd élelmező raktár (Vörösvári út),
honvéd központi ruhatár (Elnök u.),
honvéd Ludovika Akadémia (Üllői út),
honvéd közp. lovasiskola (Üllői út),
honvéd közp. távíró iskola (Üllői út).

3. *1920—1944 között:*

Honvédelmi Minisztérium (Szent György tér és Színház u. 7., valamint Károly főherceg Lakt., Honvéd u. és gróf Hadik Lakt., Horthy Miklós út, ma Bartók Béla út 24—26.),
honvédség főpság. (Szent György tér),
1. vegyesdandár pság, majd 1938-tól I. hdt.pság (Veres Pálné u.),
2. gy. dd.pság., majd 2. könnyű gy. hop. (Károly király Lakt.),
1. lov. hop. (Ferenc József lov. Lakt.),
Mária Terézia 1. h. gye. (Ferenc József gy. Lakt., Üllői út 135.),
József nádor 2. h. gye. (Károly király Lakt.), majd harckocsiezreddé átszervezve Kenyérmező-majorban (Esztergom),
1. határőr pk. helyettes, majd 15. gye.,
I. Ferenc József jászkun 1. huszárezred (Ferenc József lov. Lakt.),
Bercsényi Miklós 1. táb. tü. oszt. (gróf Andrássy Lakt.),
Bem József 1. lov. tü. oszt. (Vilmos főherceg Lakt.),
Budapesti lgv. tü. oszt. (Citadella Lakt.),
Folyamőr lgv. tü. oszt., majd 101. lgv. tü. oszt. (Nádasdy Lakt.),
Távolfelderítő rep. oszt. (Mátyásföld),
Rendőrújonciskola, majd honvéd páncéljárműves csapat (Vilmos Lakt.),
Bornemissza Gergely 1. utász zlj. (Laktanya u.),
1. hir. szd., majd oszt., majd zlj. (Károly király Lakt.),
Egyesített fényszóró csapat (Károly király Lakt.),
Folyamőrség rádióiskola, majd közp. híradó iskola (Károly kir. Lakt.),
1. vonatosztag, majd -osztály (Albrecht Lakt., Aréna út, ma Dózsa György út 49.),
1. gk. osztag, majd 1. gk. vonatosztály (Mária Terézia Lakt.),
1. helyőrségi kórház (Róbert Károly körút),
8. helyőrségi kórház (Alkotás u.),
9. helyőrségi kórház (Gyáli út),
Központi ruhatár (Daróczi út),
1. élelmező raktár (Lehel út),
2. élelmező raktár (Béke út),
3. élelmező raktár (Vörösvári út),
Közp. lőszerraktár (Csepel)
Hadiakadémia (gróf Pálffy Lakt.),
Ludovika Akadémia (Üllői út 80.),
Bocskay István reáliskolai nevelőintézet, majd Bólyai Műszaki Akadémia repülő, műszaki, híradó, vonat, folyamőr hallgatókkal (Hidegkúti út, ma Hűvösvölgyi út 23.),
Haditechnikai Intézet (Hadik Lakt.),
(Sporttisztképző intézet Timót u.),
Közp. gk. tanf. (Zách u.),
Térképészeti Intézet (Ezredes u.) és
Folyamőrség pság (Laktanya u.).

– *Irod.* Militär Schematismus der k.u.k. Armee 1872. és 1914. évfolyam; A m. kir. honvéd Ludovika Akadémia története (1930).

Helyőrségi Kórház: →*katonai kórházak*

helyőrségi templom: →*Mária Magdolna-templom,* →*protestáns helyőrségi templom*

helyőrségi zenekar: →*Budapesti Honvéd Zászlóalj Zenekara*

helytörténeti gyűjtemények: →*kerületi múzeumok*

Hengermalom út (XI. Fehérvári út–Dunapart): **51. sz.:** a *Pesti Hengermalom* ép.-e (1910).

Hengermalom úti lakótelep (XI. ker.): Kelenföldön a Hengermalom út és a Fehérvári út között 1963-tól 1983-ig három ütemben összesen 1247 lakás épült blokkos technológiával négy- és kilencemeletes házakban. ABC áruház, orvosi rendelő és óvoda épült még.

Henszlmann-Lapok: a bp.-i egyetem művészettörténeti int.-ének közleményei. 1927–30 között 10 száma jelent meg Hekler Antal szerkesztésében.

Hentes utca: →*Népszínház u.*

Hentzi, Heinrich (Debrecen, 1785–Buda, 1849): osztrák tábornok. Mo.-on állomásozó osztrák katonatiszt fia volt. A császári mérnöki akadémiát végez-

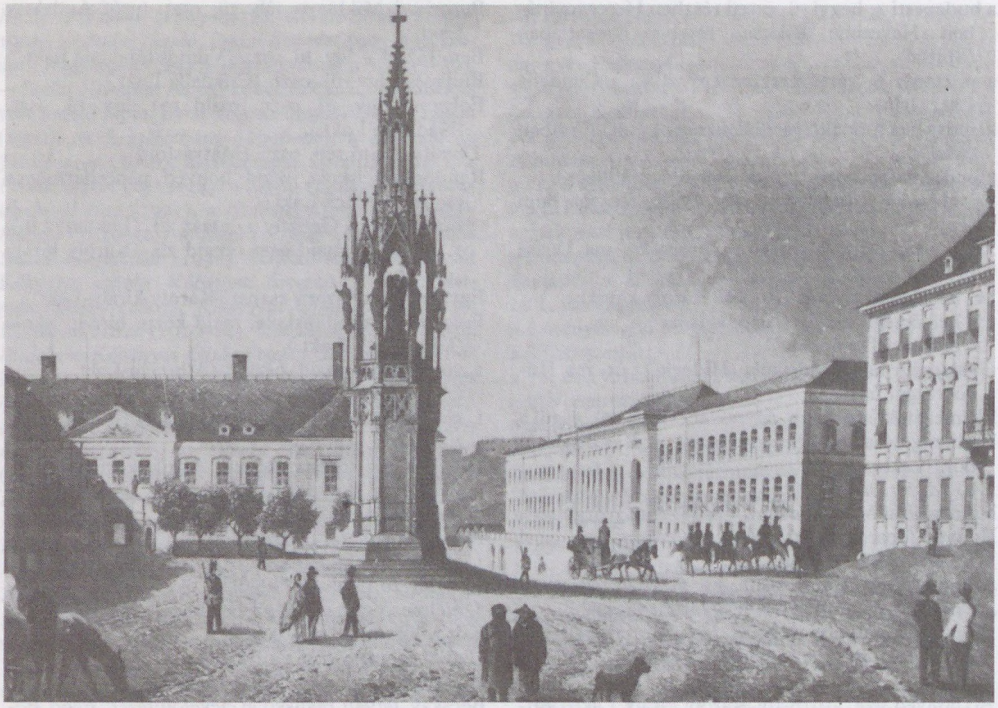

Az egykori Hentzi-emlék

te. Pályafutása során a birodalom különböző erődítéseinek építésével foglalkozott. 1848. júl.-ban Péterváradon parancsnoka lett. Amikor a honvédsereg bevette a várat, ~t elfogták s Budára vitték. 1849. jan.-ban a bevonuló császáriak kiszabadították és megbízták a Várhegy megerősítésével. Ápr. 21-én Budavár parancsnoka lett. Máj. 10-e után ismételten ágyúztatta a honvédek kezén levő Pestet, lerombolva és felgyújtva a Duna-sor házait. A 21-iki utolsó támadásnál súlyos sebet kapott s még aznap meghalt. Ferenc József ~ és az elesett császári katonák emlékére 1852. jún.-ban a Szt. György téren neogót emlékoszlopot állíttatott. A nemzet büszkeségét sértő és tüntetések célpontjaként álló emlékművet 1899-ben eltávolították és a Pasaréti úti hadapródiskolában helyezték el.

Hentzi Platz: →*Szent György tér*

Hepatitisz Kórház: →*Fővárosi Közegészségügyi-Járványügyi Állomás*

herberg ⟨ném. ‚szállás'⟩: ingyenes, ill. olcsó szállóhely vándorló, ún. „valcolo" munkások számára. A céhkorszakban a tanulóévek letöltése után, szakmai tudásuk gyarapítására a fiatal munkások vándorútra indultak. Hazájukat és más országokat jártak be gyalog, és ott a legjobb mestereket látogatták. A munkások vándorló társukat segítették, szállást, étkezést, esetleg ruhaneműt juttattak számára. Bp.-en ismert ~ek voltak a Csömöri (Thököly) út 17., a Gyöngytyúk (Gyulai Pál) u. 14. (Schmidt-vendéglő), a vasmunkások Német u. 30., a könyvkötők Stáció (Baross) u. 47. (Schmitzberger-vendéglő), a Szakszervezeti Tanács Ráday u. 12. sz. alatti szállásai. A Nyomdászok Szálló Egy.-e 1908-ban az Üllői út 52/a sz. házban nyitotta meg, és az I. vh.-t követő évekig tartotta fenn négy hálótermes, 20 ágyas ~jét. Az 1920-as évektől a régi szokás és intézményei megszűntek.

Hercegprímás u. (V. József Attila u.–Bank u.): az 1803-as jegyzék szerint *Három korona u.*, később *Nagy Korona u.*, 1925-től *Wekerle Sándor u.*, 1952-től 1992-ig Alpári Gyula u., 1992-től Nagy Korona, majd ~ a neve. – Jelentősebb ép.-ei: **3. sz.:** kétemeletes, 9 ablakos klasszicista lh., a 3 középső, emeleti ablak díszes szemöldökpárkánnyal, eredeti középerkély vaskorláttal, falpilléres kapualjjal. A régebbi földszintes házra 1836-ban *Pollack* Mihály épített két emeletet Hanzély Márton részére. Szép udvara és kútja van. – **9. sz.:** *Pichler-ház*, háromemeletes sarokház, 2+3+3+2 ablakkal, a Szt. István tér 12. felé 2+3+4+3+2 ablaktengelyekkel. Mindkét oldalon a második emeleten középerkély. A csúcsíves összefogott ablakok a velencei gótikát idézik. A romantikus stílusú házat Wieser Ferenc építette (1855–57) Pichler Ferenc számára. Udvarán romantikus öntöttvas kút látható. – **13. sz.:** *Baumgarten-ház*, háromemeletes, kora eklektikus ház 9 ablakkal, *Zofahl* Lőrinc építette (1861) Baumgarten Fülöp részére. Közepén 3 ión féloszlop fogja össze az első és második emeletet. Kapuja átalakított. Szép udvara van, két medencés vörösmárvány kúttal. – **14. sz.:**

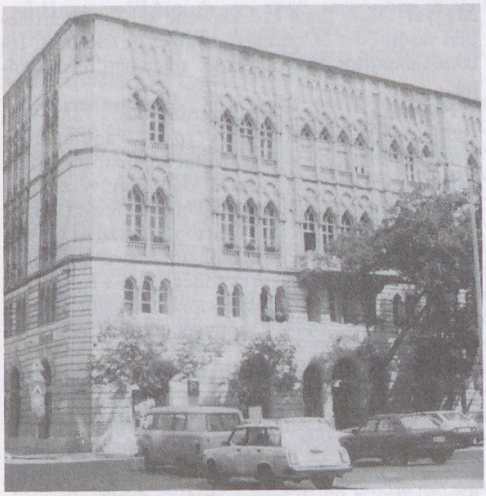

A Hercegprímás u. 9. sz. ház

háromemeletes klasszicista lh. 9 ablakkal, emeletén középerkéllyel, kazettás boltozatú kapualjjal. Romantikus stílusban alakították át 1865 táján. Szép lécsőháza és udvara van. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Hercules-villa: az →*Aquincum–canabae* É-ra vezető főútjától K-re húzódó előkelő lakónegyed egyik díszes lakóházának maradványai a III. Meggyfa u. 21. sz. alatt. A ~ magját egy porticusszal szegélyezett ép. képezte, amelyhez több helyiség (köztük egy apsisos) csatlakozott. A padlót mozaik borította, amelynek töredékei az ásatások során előkerültek: a névadó mozaik Herculest és Deianeirát ábrázolja. A többi mozaikon az ittas Hercules, szőlőt tartó szárnyas Erósz, lépő tigris, illetve ökölvívók jelennek meg. Az alakos ábrázolásokat geometrikus alakzatok és növényi ornamentika egészíti ki. A falakat freskó borította: jellemző a virágmintás ajtó- és ablakkeretek, a színes füzérek, madarak stb. ábrázolása. A ~

Hercegprímás u. 13. sz. Az egykori Baumgarten-ház.

Héraklészt és Neszosz Kentaurt ábrázoló mozaik a Hercules-villában

az i. sz. 2. sz. közepe táján épülhetett. Több átépítést ért meg (az utolsót a 4. sz. első felében), majd a késő római korban – a *canabae* ezen részének gazdag villáihoz hasonlóan (→*Aquincum-canabae*) – a ~t is elhagyták lakói. – A ~ romjai egy ált. isk. alapozásakor kerültek elő. Az ásatások 1958-ban indultak meg Wellner István vezetésével. A Hegyi István tervei szerint konzervált és helyreállított ép. maradványai 1967 óta látogathatók. – *Irod.* Wellner István: Az aquincumi mozaikok (Bp., 1962); Wellner István: Az aquincumi Hercules-villa. Vezető (Bp., 1968).

Herczeg Ferenc (Versec, Jugoszlávia, 1863–Bp., 1954): író, újságíró, az MTA tagja (1899). 1886-ban a bp.-i egyetemen jogot végzett. A főv.-ban indult írói pályafutása, a *Daruvári híd* c. elbeszélése a Pesti Hírlapban jelent meg 1887-ben. Első regényét, *Fenn és lenn*, A Hét közölte folytatásokban. Ezzel a regényével elnyerte 1890-ben az Egyetemes Regénytár pályadíját, és a Budapesti Hírlap szerződtette tárcaírójának. 1894. dec.-ben Wolfner József, a Singer és Wolfner cég ig.-ja megbízta egy új szépirodalmi hetilap, az *Új Idők* szerkesztésével. A lapot 1944-ig szerk. A Bp. és Európa nagyvárosaiban zajló aktuális eseményeket színes írásokban mutatta be a lap. ~ ismert tárcaalakja lett egy kitalált személy, Horkayné, akinek csevegéseiben a közélet szereplőit, a sajtó, a színház, a divat, a lóversenyek stb. eseményeit mutatta be. Ezt folytatta később az *Ellesett párbeszédek* c. rovat is (könyvalakban 1941-ben jelent meg). Regénykéziratait is ennek a lapnak adta folytatásos megjelentetésre. Közben A *Hét* is közölt rendszeresen ~-novellákat. 1903-ban egyik alapítója és főmunkatársa volt *Az Újság* c. lapnak. Hűvösvölgyi villáját (II. Tövis u.) Zrumetzky Dezső építette. 1896-tól két cikluson át ogy.-i képviselő, Tisza István politikájának híve. Együtt indították a *Magyar Figyelő* c. pol. lapot. Cikkeiben szellemesen illusztrálta a főv. aktuális napi híreit. Népszerűek voltak színművei, amelyek 1893-tól sokat szerepeltek a színházak műsorán. Visszaemlékezései értékes adatokat nyújtanak a főv. történetéhez (*Várhegy*, Bp., 1933; *A gótikus ház*, Bp., 1939). 1945–46-ban az MTA másodelnöke volt. Utána háttérbe szorították, műve nem jelent meg.

Herczel sebészeti szanatóriuma: →*Fasor Szanatórium*

Herczog-gyűjtemény: Herczog Mór Lipót magángyűjt.-e. A főv. egyik legjelentősebb képzőművészeti magángyűjt.-e volt. Műtárgyainak nagy része 1945 után a →*Szépművészeti Múzeum*ba került. Korai olasz és német, 17. sz.-i németalföldi képeken kívül a legértékesebb darabjai közé öt Greco-festmény tartozott.

Herkó Páter: →*élclapok*

Herkules: az első m. sportlap, amely az ebersport sok ágával foglalkozott; 1884-ben alapították a *Porzsolt* fivérek: Kálmán, az író és Jenő, a testnevelő. 1912 végén szűnt meg. A ~ a népi eredetű m. játékokat is népszerűsítette.

Herkules Művek Rt.: 1917-ben a Langfelder V. Gépgyár Rt. X. Asztalos Sándor u. 12. sz. alatti gyártelepének átvételére, üzemének folytatására, fémáruk és gépek gyártására alakult. 1920-ban a Magyar–Olasz Bank érdekkörébe került. Gyártelepén vasöntödét és kazángyártó üzemet létesített. Jelentős exportot bonyolított le. 1933-ban felszámolták.

Herman Lipót (Nagyszentmiklós, 1884–Bp., 1972): festő, Munkácsy-díjas (1952). Tanulmányait a bp.-i Mintarajzisk.-ban, Münchenben, Párizsban és Berlinben végezte. 1905-től kiállító művész. Portrékat, impresszionisztikus tájképeket festett. Bp.-i lapokat illusztrált (Kakas Márton, Borsszem Jankó). Több műve az MNG-ben látható. Művészeti témájú cikkeket is írt. Gyakori vendége volt a New York Kávéháznak. Saját illusztrációival készült *A művészasztal* (Bp., 1958) c. könyvében megírta visszaemlékezéseit.

Hermes Nemzetközi Szállítmányozási Rt.: 1934-ben 150 ezer P alaptőkével alakult a Zoltán u. 16. sz. alatt. Nemzetközi árufuvarozással foglalkozott. Kapcsolatai főleg Európa Ny-i államaival alakultak ki intenzíven, de a Közel-Kelettel, sőt D-Amerikával is üzleti összeköttetésben állt.

Hermész-díszkút: az ismeretlen szerzőtől származó szobrocska a 19. sz.-ban a Duna u. 6. sz. alatt, fülkében állt. A Merkur szoborhoz Wild László építész tervezett klasszicizáló kúttestet. A mű ebben a formájában 1983-ban került a Váci u. 16. sz. ház elé.

Hermina-kápolna (XIV. Hermina út 23.): műemlékép., faragott kő homlokzatán kis téglatornyocskával, csúcsíves kapuval, pillérdíszes, áttört korláttal lezárt oldalhomlokzatokkal. *Hild* József tervei szerint 1843–54 között épült, romantikus stílusban, *József nádor* 1842-ben elhunyt Hermina ne-

A Hermina-kápolna

vű lánya emlékére. A ~ 1856. szept.-ben történt felszentelésekor *Liszt* Ferenc vezényelt. – *Irod.* Schoen Arnold: A Hermina-kápolna alapítása (Budai Krónika, IV. 1942).

Herminamező (XIV. ker.): nevét József nádor 1842-ben elhunyt leánya emlékére kapta. A 19. sz. végén már parcellázott, de nagyrészt beépítetlen terület. Az 1843–54-ben épült →*Hermina-kápolna* környékén kezdték az első villákat felépíteni. A területen lévő kertészetek fokozatosan kiszorultak a városrészből. 1872-ben a Bethesda Közkórház (ma →*Bethesda Gyermekkórház*), a századforduló idején a Telefongyár épült. 1927-ben nyílt meg a korábbi leányárvaház helyén az Országos Munkásbiztosító Pénztár Központi Kórháza (→*Uzsoki utcai Kórház–Rendelőintézet*). A Herminamezőn kiépülő kórházi negyed 1954-ben az →*Országos Idegsebészeti Tudományos Intézet* létesítésével vált teljessé. Ettől É-ra épült a →*Kacsóh Pongrác úti lakónegyed*. Herminamező területén az 1970-es évektől jelentős közlekedésfejlesztések történtek: a Kacsóh Pongrác úti csomópontnak, a →*földalatti vasút* végállomásának, az M3-as autópálya bevezető szakaszának kiépítése és a Hungária krt. felújítása.

Hermina téri német színház: 1880. október 15-től 1881. március 15-ig az Andrássy úton, az Operaház helyén működött. Igazgatója Müller, majd Blau Jakab.

Hermina út (XIV. Kós Károly sétány–Ajtósi Dürer sor): az utat és a →*Hermina kápolnát* József nádor 1842-ben elhunyt lányáról nevezték el. 1951-től *Május 1. út*, 1990-től ismét Hermina út. – Jelentősebb épületei: **7. sz.:** Vakokat Gyámolító Egyesület volt székháza (Hajós Alfréd és Villányi János, 1912). – **14. sz.:** villa (Benes Imre, 1909). – **23. sz.:** →*Hermina-kápolna*. – **45. sz.:** lakóház (1900). – **47. sz.:** *Sipeki-Balás-villa* (Lechner Ödön, Komor Marcell és Jakab Dezső, 1907).

Herold Henrik Szigfrid, *Blumenfelsi* (Bajorország, ?–Pest, 1704): gyógyszerész, Pest város bírája (1689–92, 1694–95, 1697–98 és 1701–02). Mint a Kamarai Adminisztráció támogatottja került a város élére, de látván, hogy az mindenáron meg akarja akadályozni a várost abban, hogy önkormányzatát visszanyerje, támogatói ellen fordult. Jelentős része volt az 1703-as kiváltságlevél megszerzésében.

Herren Gasse: →*Úri u.*

Herz Ármin és Fiai Rt.: az egyik legnagyobb szalámigyár volt. A cég alapítója, Herz Ármin 20 évig volt beltagja a bp.-i Beimel és Herz cégnek, amelynek felosztása után, 1882-ben megalapította Herz Ármin húsip. cégét a IX. Soroksári út 76. sz. alatt. Fiai 1889-ben Herz Ármin Fiai névvel átvették a gyárat. 1922-ben lett rt. Főként szalámi, valamint felvágottak, szalonna, zsír, füstölt húsok, konzervek gyártásával foglalkozott. A gyártáshoz szükséges ép.-eken kívül munkáslh.-zal, állatorvosi rendelővel, műhelyekkel és garázzsal is rendelkezett. Főként Svájcba, Amerikába, Angliába és Csehszlovákiába exportált. Átlag 100–150 munkást foglalkoztatott. – 1949-ben államosították, nevét *Budapesti Szalámigyár*ra változtatták. 1964 óta a →*Budapesti Húsipari Vállalat* keretében működik. A szalámiexport zöme jelenleg is Herz-szalámi néven kerül forgalomba.

Hess András budai nyomdája: Karai László budai prépost Mátyás király római követeként 1471-ben hívta meg Budára Hess Andrást, aki egy évvel később érkezett a városba. Nyomdájából – mely Mo.-on az első volt – mindössze két könyv maradt fenn az utókor számára. A Chronica Hungarorum (→*Budai Krónika*, 1473), s a Magni Basilii de Legendis Poeticis (Basilius Magnus: A költői legendákról: kolofonjában csak a monogram, H. A. van feltüntetve). A budai nyomda személyzete a mesteren kívül tizennégy főből állt. Hess halála után nyomdája is megszűnt. – *Irod.* Fitz József: Hess András, a budai ősnyomdász (Bp., 1932); Tevan Andor: A könyv évezredes útja (Bp., 1984).

Hess András tér (I. Várnegyed): a 13. sz. második felétől a tér K-i oldalán állott domonkos kolostor *Szent Miklós-templomá*ról *Szent Miklós kolostor utcája* vagy *Szent Miklós u.* volt. Ny-i oldalát az itt letelepült ötvösökről *Ötvös u.*-nak hívták, az ebből

A Hébé-kút

Ny-i irányba nyíló u. neve *Kis u.* volt, a hódoltság alatt *Hüszrev pasa piaca* nevet kapta. Haüy térképe (1687) piacként jelöli. Itt halt hősi halált az utolsó budai pasa: Abdurrahman 1686-ban. Az 1696. évi *Zaiger* ezen a helyen négyszögű teret említ a „Zöld fánál" jelzéssel, de a *Zöldfa tér* nevet rövid ideig viselte. A 17. sz.-tól a környező ép.-ek rendeltetése szerint kapta a *Collegium, Iskola-ház, Iskola tér* nevet. 1879-től 1936-ig a D-i fele *Pázmány Péter u.* 1936-ban Buda felszabadulásának 250. évfordulóján a felszabadító háborút jelentősen támogató XI. Ince pápáról kapta nevét. Szobrát (Damkó József műve)

ugyanekkor állították fel a téren. Az 1923-ban ide helyezett *Hébé-kut*at – mely az 1870-es évektől a Kapisztrán teret díszítette – Ince pápa szobrának felállításakor eltávolították és többszöri helyváltoztatás után 1969-ben restaurálva az *Úri u.* végére – a *Magdolna-torony* közelébe – került. 1954-ig a tér neve XI. Ince pápa tér volt, ekkor a Főv. Tanács V. B. a teret *Hess* Andrásról, az első budai nyomdászról nevezte el. A ~ 1. sz. alatt az egykori jezsuita kollégium, utóbb Királyi Kamara, majd a régi Pénzügymin. ép.-e állt. A copf stílusú ép. a II. vh.-ban pusztult el. Helyén épült a →*Hilton Szálloda*. **3. sz.:** volt →*Vörös Sün-ház*. **4. sz.:** egyemeletes, 15 ablakos barokk stílusú ház, jelentős gótikus stílusú részletekkel. D-i kapualjában 2 négyes gótikus ülőfülke (1340 körül), az É-iban gyámköves, pálcatagos kapukeret (1480 körül) látható, balra eredetileg 5, jobbra 3 ülőfülke volt. Mai lépcsőháza földszintjén gótikus, csúcsíves ablak maradt meg, az emeleten pedig kőrácsos árkádnyílás. Földszinti nagytermében gótikus kőgyámokon ülő fafödémmel 3 ülőfülke van, az eredeti ép. kapualjaként. A három (1390 körüli) középkori ház egyike a 15. sz. második felében valószínűleg *Karai* László budai préposté volt, aki az itt berendezett egyik legkorábbi európai nyomdában nyomatta Hess Andrással az 1473-ban megjelent →*Budai Krónikát*, az első Mo.-on nyomtatott könyvet. 1501-ig a ház Toldi András tulajdona, a 18. sz.-ban katonai kórház, majd isk. volt, 1810-től az *Egyetemi Nyomda* helyisége, ekkor átalakították. Riedlmayr Gyula helyreállította (1951–52). Ezt követően a Fortuna eszpresszó és étterem nyílt meg benne. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I. Bp., 1955).

Hesz Ferenc–Lipp Sebestyén acélkésüzeme: →*manufaktúra*

Hét, A: →*A Hét*

hetedik (VII.) kerület: →*Erzsébetváros*

VII. kerületi fegyveres csoportok: →*budapesti fegyveres felkelő csoportok*

Hétfői Hírek: pol. hetilap. 1957. máj. 6-án indult. 1968. máj. 13-tól 1975. júl. 28-ig napi három kiadásban jelent meg: *Délutáni Hétfői Hírek* (vasárnap délután), *Esti Hétfői Hírek* (vasárnap este) és *Reggeli Hétfői Hírek* (hétfő reggel). 1984-ben szűnt meg. Utóda a *Vasárnapi Hírek* lett.

hétfői lapok: a pol. sajtó egyik típusa. Szomaházy István 1902-ben *Budapesti Hétfői Hírlap* címmel olyan hetilapot indított, amely hétfőn, amikor a többi újság csak délelőtt jelent meg, már a kora reggeli órákban kapható volt a trafikokban, kávéházakban, s az első vonatok vidékre is elvitték. 1907-ben azután a nyomdászok több évtizedes harccal kivívták a vasárnapi munkaszünetet, s a reggeli lapok egy része hétfőn, a délutáni és esti lapok pedig vasárnap nem jelentek meg (egyes reggeli lapok hétfő reggel helyett délután jelentek meg). Így hamarosan elterjedt a ~ típusa, amely a hírközlésben beállt hézagot igyekezett kitölteni. 1908-tól a *Hétfői Friss Hírek* (1911–14) és a *Hétfői Lapok* (1908–19) voltak e laptípus újabb követői. A ~ jelentősége a húszas években megnőtt, ekkor indult a *Hétfői Napló* (1920–38), a *Hétfői Új Hírek* (1920–28), az →*A Reggel*, a →*Reggeli Újság*, a *Magyar Hétfő* (1929–39), a *Hétfő Reggel* (1939–44), a →*Független Magyarország*, a *Hétfői Magyarország* (1942–44); 1945 után a *Hétfői Új Hírek* (1947–48) mellett egy ideig a korábbi *A Reggel* és *Független Magyarország*, majd a *Hétfői Hírek* és utóda, a *Vasárnapi Hírek* (1985–). Ez utóbbi is jelzi, hogy a ~ már hosszabb ideje hétfő kora reggel helyett vasárnap délután jelentek meg.

Heti Budapest: várospol. hetilap. 1989. márc. 11-én indult a megszűnő →*Budapest* helyett. Míg az városismertető folyóirat volt, ez hetilap jellegének

A Hess András tér 4. sz. ház, a Fortuna vendéglő épülete

megfelelően a napi aktualitásokhoz közelítve interjúkat, riportokat, színes cikkeket hozott a főv. lakosokat érdeklő sokféle kérdésről: a főv. építését, gazd.-gát, közlekedését, kultúráját, sportját stb. érintő témákról. A Főv. Tanács és a Bp.-i Világkiállítás Szervező Biz.-a közösen támogatta, s ezért minden számban foglalkozott a világkiállítás előkészítésének valamilyen részkérdésével. 1991-ben megszűnt.

Hétmérföldes: →*gyermeklapok*

Hét Választófejedelem Fogadó: →*Döbrentei u.* 7. sz., →*Váci utca* 9. sz.

„hét város törvényei": a tárnokszéken megjelenő városoknak a →*Budai jogkönyv* alapján a 15. sz. közepén összeállított tv.gyűjt.-e. A „hét várost" mint közösséget először 1441-ben említik az okmányok. Ezek: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa és Eperjes, és 1480-tól nyolcadikként Pest tartozott közéjük. Közös, a Budai jogkönyvön alapuló tv.könyvük nem a tárnokszéki fellebbviteli bírósági tárgyalásokon alkalmazott jog. Négy részre oszlik: ingatlanok, bűnügyek, örökösödési jog, adósági ügyek. – *Irod.* Budapest története (II., Bp., 1972).

Heuplatz: →*Kálvin tér*, →*Széna tér*

HÉV: →*Budapesti Helyiérdekű Vasút*, →*BKV*

Hevesi Gyula (Ungvár, 1890–Bp., 1970): vegyészmérnök, szerkesztő, író, az MTA r. tagja (1956), Kossuth-díjas (1959). A bp.-i műegyetemen szerzett mérnöki diplomát. 1918 nov.-ében megindította az *Internationálé* c. tudományos folyóiratot (Komját Aladárral). A Tanácsközt. bukása után emigrációban élt a SZU-ban, ahonnan 1948-ban tért haza. 1957-ben a *Magyarország* c. hetilap főszerk.-je volt. Életrajzi műve: *Egy mérnök a forradalomban* (Bp., 1969).

Hevesi Sándor (Nagykanizsa, 1873–Bp., 1939): színházi rendező és ig., író, dramaturg. 1904-ben a Thália Társulat rendezője volt. 1907-től rendező a Népszínházban, az Operában és a Nemzeti Színházban, ahol 1923–32 között ig. is volt. Utána haláláig a Magyar Színházban dolgozott. Mint művészetpolitikus megújította a klasszikus művek előadásait, megalapította a Nemzeti Színház kamaraszínházát, bevezette a bérletrendszert.

Hevesi Sándor tér (VII. ker.): a 19. sz.-ban névtelen terület, 1900-ban *Izabella tér*, itt állt a →*Magyar Színház*, mely 1966. nov. 4-e óta a →*Nemzeti Színház* hajléka. A tér ekkor kapta nevét Hevesi Sándorról.

hévizek: általában 20 °C-nál, más osztályozások szerint 25, ill. 35 °C-nál melegebb vizeket neveznek ~nek. A föld belsejébe szivárgó csapadékvíz felveszi a környező kőzetek hőjét (→*geotermikus energia*), s ha az így felmelegedett víz természetes v. mesterséges úton a felszínre jut, hőfoka a felszín évi középhőmérsékletét meghaladja, hévízről beszélünk. A Duna jobb partjának egész hosszában nagy bőséggel fakadnak természetes úton is ilyen ~, ezért ezt a partszakaszt →*dunai termális* (hévforrás) *vonal*nak is nevezik. E jelenség földtani magyarázata az, hogy a Duna medre azt a fő tektonikai (szerkezeti) vonalat követi, amelyik mentén a Budai-hg.-et felépítő kőzetek meredek vetősík mellett a mélybe süllyednek. A szerkezeti sík (az elmozdulás síkja) képezi azt a rést, amelyen át a mélyben tárolt hévíz szükségszerűen a felszínre tör, és számos forrást hoz létre. Bp. földtani felépítéséből következően a felső triász *mészkő* és →*dolomit* hasadékos-karsztos kőzettömegéből a mélykarszt vize jut hévízként a felszínre. Ez az alapkőzet a mélyben párhuzamos törések mentén lépcsősen egyre mélyebbre süllyedve a főv. K-i fele alatt is tovább követhető, ezért az ott lemélyített fúrások is – mesterséges feltárással – nagy mennyiségű hévizet termelnek ki. A nyomás alatt álló melegvíz áramlása során a mélyben a kőzetekből ásványi anyagokat old ki, azok tehát a felszínre törő vízben is kimutathatók. A meleg ~ kivétel nélkül több oldott anyagot tartalmaznak literenként 1 g-nál (> 1000 mg/l), ezért ásványvizeknek minősülnek. A langyos ~ töménysége nem éri el ezt a fokot, de kitűnő ivóvíz minőségűek. A napi, mintegy 50 000 m^3 felszínre hozott budapesti hévízben kb. napi 750 q oldott ásványi anyag kerül a felszínre a mélyből. A víz hője, az oldott ásványi anyagok, vegyületeik és egyes forrásokban a radioaktív anyagok számos betegségnek természetes gyógyszerei is, amiért a termális vonal forrásainak és a mesterséges úton feltárt ~ jó része egyben gyógyvíz is. Gyógyvíz az, amit a törvényben erre felhatalmazott eü.-i hatóság alapos hatásvizsgálat után annak nyilvánít. A különféle gyógyvizeknek olyan tömegű és hatóerejű koncentrált előfordulása, mint Bp. területén, világviszonylatban is szinte páratlan. A Duna-part közelében fakadó források, de még az ott mesterségesen feltárt ~ hőmérséklete is nagy különbségeket mutat, aminek az az oka, hogy a Pilis és a Budai-hg. felől feléjük áramló, és a nyílt töréseken a felszálló ~kel keveredő leszálló hideg karsztvíz nagy tömegben jelentős hűtő hatást gyakorol. A hévforrások karsztvíz jellegét a minden forrás közelében vastag rétegben megtalálható, a nyomás alól szabaduló vízből kiváló kalcium-hidrogénkarbonátból képződő forrásmészkő (travertino) bizonyítja. A hideg és a meleg karsztvíz keveredése helyenként más és más arányú, ezért a ~ hőmérséklete 18–74 °C között változik. A mélykarsztból, nagyobb mélységből felszínre hozott hévizet nem éri a hideg karsztvíz hatása, ezért azok magas hőmérsékletűek (pl. Margit-sziget II., városligeti fúrások). A termális vonal forrásai három csoportban fakadnak. Az É-i forráscsoport (*Rómaifürdő*, *Csillaghegy*, óbudai *Árpád-forrás*) igen bővizű (eredetileg 4000–13 000 l/perc hozamú), de mert a Pilis felől nagy a hideg karsztvíz hozzákeveredés aránya, eredeti hőmérséklete 18,6–22,8 °C között változik. E csoporthoz tartozik a békásmegyeri *Bründl-forrás* (Attila-forrás), és Pünkösdfürdő strandjának fúrása is. A középső forráscsoportot a József-hegy lábánál a *Császár* és a *Lukács fürdő* meleg és langyos forrásai alkotják. Az eredetileg 21 forrás egykori összhozama napi 23–25 ezer m^3, a vizek hőmérséklete 23,5–63 °C volt. Régóta ismert híres források fakadnak a D-i forráscsoportban is, a *Gellért-hegy* tövében. É felől a *Rác* (Szent Imre) *gyógyfürdő* két forrása, K-ről a *Rudas gyógyfürdő* 17 forrása fakad, D-ről a *Gellért* (egykor Sáros) *gyógyfürdő* 17 forrása. Együttes hozamuk

egykori napi 5000 m³, hőmérsékletük 33–46 °C volt. Egyes források lítium és radioaktív anyag tartalma itt nagy mélységből feltörő, a felszíni vízkörforgalomban még részt nem vett mélységi eredetű (juvenilis) víz feltörésére is enged következtetni. A *Gellért-hegy* alatt a Dunában is fakadnak ~, az ún. szökevény források; mintegy 28 előfordulásuk ismert. A megmértek hőmérséklete a 39 °C-ot is elérte. E források hozamát nagyon nehéz felbecsülni; mindössze annyit tudunk róluk biztosan, hogy a Duna vízoszlopának nyomása szabályozza hozamukat; tehát kis vízállásnál több, magas vízállás esetén kevesebb tör fel a ~ből a szökevény forrásokban. A Duna vízállása a partközeli forrásokra is szembetűnően kihat. Gazdag mesterségesen feltárt ~ben a *Margit-sziget* is: rajta négy hévízkút van, s ezekből eredetileg 42–72 °C-os, összesen mintegy 15 000 l/perc hévíz tört fel. Tőle ÉK-re a Dagály u.-i *Szabadság strandfürdő* 1944-ben elkészült fúrásából 6200 l/perc 42 °C hőmérsékletű víz fakadt egykor, Délebbre az Elektromos sporttelep két kútjának vize eredetileg 42 °C-os volt. A XI. ker.-ben a Tétényi úti kórház hévízkútját 1943-ban létesítették. Technikatörténeti jelentőségű a Városligeti I. sz. hévízkút a Hősök terén, amit *Zsigmondy* Vilmos 1869–78 között fúrt; a vezérek szobra előtt, a tér padozatával egy szintben, fedlapját emléktábla jelöli. Itt 970 m mélyről 73 °C hőmérsékletű, 490 l/perc hévíz fakadt; a kút ma is kifogástalanul működik. Eredeti felépítménye a Sváb-hegyen található, mai neve Széchenyi-kilátó s a Hősök tere kialakításakor helyezték át oda. Az 1938-ban elkészült II. sz. városligeti kút 1256 m-ről 77° C, 4400 l/perc vizet ad, amit részben a *Széchenyi gyógyfürdő* használ fel. Hévízkút látja el 45 °C vízzel a csepeli strandot, a zuglói strandfürdőt a Paskál-malomnál fúrt hévízkút látja el a városligetivel azonos vízzel. Bp.-en van még néhány hévízkút, egy részükből vizet termelnek, más részük kihasználatlanul áll, ill. megfigyelő kutakként használatosak. A bp.-i hévízrendszer a nagymértékű igénybevétel folytán károsodást szenvedett, a források hozama jelentősen csökkent, sőt elapadtak források, a vízkilépés szintje néhány évtized alatt szembetűnően csökkent, csökkent a hőmérséklet és a koncentráció is. Több helyen a források fokozatos elapadása miatt fúrások telepítése vált szükségessé a mélybe visszahúzódó vízszintekhez alkalmazkodva. (A fentebbi hozam- és hőmérsékleti adatoknál ezért adtuk meg az eredeti, a mainál nagyobb értékeket.) – *Irod.* Budapest hévízei (szerk. Alföldi László, Bp., 1968.); Schulhof Ödön: Magyarország ásvány- és gyógyvizei (Bp., 1957).

hévizes barlangok: olyan barlangok, melyek kialakulásában a mélyből feltörő hévizek játszottak szerepet. E világviszonylatban ritka barlangtípus hévizekben gazdagnak nevezhető hazánkban meglehetősen nagy számban fordul elő. A Budai-hg. barlangjai szinte kivétel nélkül ebbe a típusba sorolhatók, itt a pliocén vége óta zajló hévforrástevékenység a hg. kiemelkedésével párhuzamosan több barlangszintet alakított ki. A ~ kioldódása arra a *keveredési korróziós* hatásra vezethető vissza, amely a feltörő melegvizek és a karszthg.-ek belsejéből a forrásokhoz áramló hideg vizek keveredésekor, azok hőmérséklet- és töménységkülönbsége miatt lép fel. A ~ra általában bonyolult térbeli kiterjedés és hirtelen változó szelvényméretek jellemzők. Jellegzetes *oldásformáik* a közel szabályos gömb alakú üregrészek, a gömbfülkék; a tömegesen megjelenő, üstszerű bemélyedések, a gömbüstök, és a magasba nyúló, gyakran szerteágazó vakkürtők. Jellegzetes *ásványkiválásaik* a túltelített váló vizekből lerakódó, szőlőfürtszerű csoportokat alkotó borsókő, az összecementálódott mészlapocskákból álló kalcitlemezek, a tűs aragonit és a zömmel rostos-tömeges megjelenésű gipsz. Az egyes barlangok arculata az oldó és ásványlerakó fázisok számának, időtartamának és hőfokának, a befoglaló kőzet anyagának, rétegzettségének és töredezettségének, valamint az utólagos hatások jellegének megfelelően esetenként jelentős különbségeket mutat.

Hévízi úti lakónegyed (III. ker.): 1954–65 között épült a Hévízi út, ill. Bogdán út, a Hunor, ill. Berend u., Kerék u., a Meggyfa u., ill. Veder u. által határolt területen. Az ép.-ek téglából készültek, általában háromemeletesek, 4 fogatúak, némelyike függőfolyosós, együttesen 950 lakást foglalnak magukban. A ~ iskolájának domborművét Madarassy Walter, sgraffitóját Ridovics László készítette 1960-ban.

Híd: képes hetilap. 1940-től 1944-ig jelent meg, főszerk.-je Zilahy Lajos, felelős szerk.-je Kállay Miklós volt. A háborús években is megőrizte irodalmi színvonalát, mivel állandó munkatársai közé tartozott Kodolányi János, Móricz Zsigmond, Németh László, Tamási Áron is. Az igényes írásokat a korszak számos kiemelkedő fényképészének (Balogh Rudolf, Escher Károly, Fischer József, Kiss Egon) alkotásai tették még színvonalasabbá.

Hidasi Lajos (Bp., 1902–Bp., 1970): építész. Foglalkozott a budai várpalota helyreállításának terveivel, s 1959-től haláláig a Vár főépítésze volt. Jelentős bp.-i tervezései: a volt *MABI-székház* (Hültl Dezsővel, Péterfy Sándor u. 8–20.), a bp.-i *Árpád Gimn.*, az *MTI székháza*, a *kispesti rendelőint.*

Hidegkút: Középkori település a mai *Pesthidegkút* területén. 1292-ben köznemesek lakhelyeként szerepel. Eredetileg a kir. trombitások lakhelye, majd ezek Budán élő és budai polgárokkal házasodó leszármazottainak birtoka. A 16. sz.-ban a Podmaniczky család szerzi meg legnagyobb részét, rajtuk kívül kisnemes birtokosai vannak. Területén szőlőkre van adatunk. Határában volt a →*gercsei templomrom.*

Hidegkúti út: →*Hűvösvölgyi út*

Hídegylet: →*Lánchíd*

Hídépítő Vállalat (VI. Andrássy út 98.): Mo. hídépítésekkel foglalkozó legnagyobb váll.-a. Részt vett valamennyi jelentősebb közúti híd és műtárgy megépítésében. Több áll. tulajdonban lévő kisváll. összevonásával 1949-ben létesítették *Mélyépítő és Mélyfúró Nemzeti Váll.* néven. 1950-ben neve Hídépítő Nemzeti Váll. 1954-ben szervezetébe olvasztották a Hídfenntartó Váll.-ot és ebben az évben kapta mai nevét. 1961-ben a Vízműépítő Váll.-ot is bekebelezte. Kiemelkedő szerepet vállalt a II. vh. után a

Duna és más nagyobb folyók felrobbantott hídjainak újjáépítésében, ill. korszerűsítésében. A hazai autópályák felett több mint száz hidat készített, részt vett a bp.-i metróhálózat kéregalatti szakaszának és állomásainak építésében, valamint a hidak sózás okozta betonkorróziós károsainak megszüntetésében. Nagyobb szervezeti egységei a bp.-i Területi Főmérnökségen kívül a Technológiai, valamint a Gépészeti Főmérnökség, továbbá az É-Dunántúli és a D-i Területi Főmérnökség.

hídpajta: a jégzajlás elől szétszedett *hajóhíd* elhelyezésére szolgáló terület. A pesti oldalon a mai Türr István u.-tól D-re feküdt, K-ről kb. az Aranykéz u. határolta.

hídpénz, *hídvám:* a hídon való átkelésért, áruk átszállításáért szedett adó. A feudalizmus korában a ~ szedése a kir. jogok közé tartozott, amelyet sokszor városoknak, földesuraknak adományoztak. A nemesek nem fizettek ~t. – A Lánchíd építésekor Széchenyi István kezdeményezésére az 1832–36-os ogy. különbiz.-a javasolta a mindenkire kötelező ~ bevezetését. Az ogy. sok vita után végül egyedül a ~ esetében beleegyezett a köztehervíselés elvének érvényesítésébe és fizetését mindenki számára kötelezővé tette. – A ~ szedése a főv. hidakon gyakorlatilag 1918. dec. 1-jén, rendeletileg 1920. máj. 12-én szűnt meg. Ettől kezdve a hidak fenntartási költségeit az áll. és a főv. közösen fedezte. 1945-ben a fenntartás fedezésére ismét ~t szedtek az ideiglenes →*hajóhidak*on.

hidroplánkikötő: →*repülőterek*

Hieronymi Károly (Buda, 1836–Bp., 1911): mérnök, politikus. Megyei mérnökség után 1867-ben a Közlekedési Min.-ban kezdte áll. szolgálatát. Államtitkárként ügykörébe tartozott a folyószabályozás, út- és vasútépítés. 1875-től ogy.-i képviselő volt, utána vezérig. az osztrák–m. államvasutaknál. 1892–95 között belügymin., a bp.-i ker.-i elöljáróságokról szóló tv. egyik megalkotója. Később még két alkalommal kereskedelmi min. volt, tagja a főv. tvhat. biz.-ának. – Bp.-i vonatkozású m.: *A budapesti Duna-szakasz szabályozásáról* (Bp., 1880).

Hikisch Kristóf, *Hickisch* (?, 1756–Buda, 1809): építőmester. Budán a Batthyány téren (3. sz.) kétemeletes copf stílusú házat épített magának. A budavári karmelita templomot Kempelen Farkas terve alapján átalakította *Várszínházzá* (1786–87). A budai *krisztinavárosi plébániatemplom* is ~ műve (1795–97), melyet azóta részben átalakítottak.

Hikisch Rezső (Bp., 1876–Bp., 1934): építész, műegyetemi tanár. Építőmesteri oklevelet szerzett Bp.-en, majd Münchenben dolgozott. Franciao.-i, németo.-i és olaszo.-i tanulmányút után, 1902-től Bp.-en működött. 1919-ben a Tanácsközt. idején a Műegyetem tervezői tanszékén egyetemi tanár volt. Több műemlék restaurálását végezte, a főv.-ban kislakásos bérházakat, isk.-kat, szállodát *(Astoria)* tervezett. Terve alapján épült meg a Március 15. téren az *Erzsébet királyné emlékmű* tempiettója 1932-ben (lebontva).

Hikisch-ház: →*Batthyány tér* 3. sz.

Hild János (Salesl, 1761–Pest, 1811): építőmester, ~ József építőmester apja. Pesten az *Újépület*

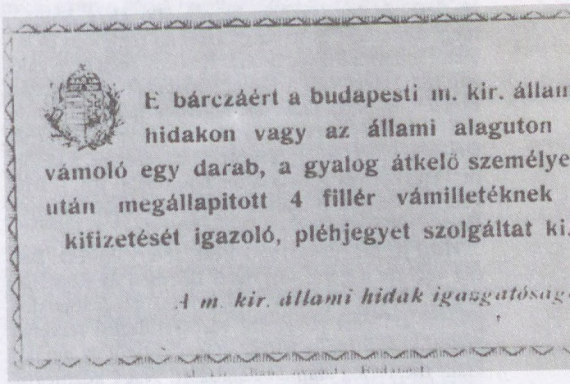

Híd- és alagútvám bárca

(Neugebäude) építkezését vezette, majd a *Szépítő Bizottmány* vez.-je lett. Városrendezési terve (1805) Pest kialakulása szempontjából az első olyan terv volt, mely az egész városra vonatkozóan a mai értelemben vett ált. városrendezési terv fogalmát közelíti meg. Szabályozási elgondolásokon túlmenően intézkedési javaslatokat is tartalmazott. A terv Ny-ról a Duna, É-ról kb. a mai Szt. István parktól a Ferdinánd (Lehel) térig, K-en a Rottenbiller u., a Fiumei út és az Orczy út, D-en a Haller u. által határolt területet öleli fel. Ezek az útvonalak a hajdani városárok vonalát jelzik, mely ebben az időben a város belsőbb területének volt a határa. ~ három részre osztotta tervezetét: *a régi város*ban, az *új város*ban (Lipótváros) és a *külvárosok*ban végrehajtandó szabályozásokra és intézkedésekre. A *régi város*ban csupán kisebb u.-kiigazításokat javasolt. A Kálvin tér mai alakját ő szabta meg. Jelentős, meg nem valósult gondolata volt a Szervita rendháznak v. egy részének lebontásával az *Invalidusok háza*, akkor a *Gránátos Laktanya* (ma a *Fővi. Önkormányzat ép.-e*) előtti tér létesítése. A *külvárosok*ban a kivezető főútvonalak közül a Kerepesi út (ma a Baross térig Rákóczi út) szűkítését javasolta a mai Károly krt. és a Rókus Kórház közti szakaszon. Ezt nem hajtották végre. Az Üllői utat ugyancsak kiegyenesíteni és szűkíteni kívánta K-i öblösödése megszüntetésével, ennek eredménye lett a Kálvin tér felé keskenyedő belső Üllői út. A József- és a Ferencváros külső részeinek városszabályozási és parcellázási javaslatai a legjelentősebbek. Az *új város* (mai Lipótváros) két szép terének kialakítását is ~ terve szabta meg. A József tér szabályozását úgy alakította, hogy a lebontandó sóraktár helyén trapéz alakú telektömböt tervezett, a Harmincadház telke pedig háromszög alakú toldalékkal bővült. A mai Vörösmarty tér Duna felőli oldalára és a Vigadó helyére színházat tervezett, ezzel szembeni K-i oldalát kiegyenesítette. A Roosevelt tér (akkor Rak-tér) helyén a mainál kisebb méretű teret tervezett. A Dunára néző házaknál egységes ép.magasságot írt elő, hogy több ház együttesen nagyobb szabású homlokzatot alkosson. Így lett az európai hírű egységes *klasszicista pesti Duna-part* tervének legjelentősebb ténylegesen megvalósult

részlete. A mai Bazilika helyén álló *Hetz Színház* megszüntetését és itt az új szervita templom és kolostor elhelyezését javasolta. Értékes, meg nem valósult gondolata volt a Duna vonalának szabályozása és a Duna-parti sétányon hatsoros fasor létesítése. Szerepelt még tervében a Dunába vezető csatornák létesítése, az Üllői út fásított vonalvezetése, a későbbi Teleki tér és Kálvária tér körvonalai stb. – *Irod.* Preisich Gábor: Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a kiegyezésig (Bp., 1960).

Hild József (Pest, 1789–Pest, 1867): építész. Pesten végezte a gimn.-ot, majd Bécsben és Rómában tanult. Közben apjának, ~ Jánosnak irodájában dolgozott, aki Pest nevezetes városrendezési tervének készítője volt. Apja halála után 1811-től az anyjára szállt mesterjog alapján dolgozott. Nagy közmegbízásai és sok száz magánmegbízása mellett nem is tudta elkészíteni a számára kiadott mestermunkafeladatot, és így ~, az elismert pesti építész, a bécsi Képzőművészeti Akadémia tagja (1836) és a város díszpolgára (1842) a mesteri cím viselésére sokáig nem volt jogosult. Csak 1844-ben kapta meg a keze alatt újjászületető várostól – mestermunka nélkül – a mesterjogot. *Pollack* Mihállyal ellentétben pesti születésű, a pesti építészeti környezet közepette formálódott építésszé, és e sajátos jelleg munkáin is leolvasható. Formaalakító készsége a városképi együttesek alkotásában – a tömegkompozícióban – nyilvánul meg Pollack téralakító és finom részletező képességével szemben. Vidéki templomai mellett fő működési területe neki is Pest, ahol számos palota- és lh.-építkezése döntően hozzájárult a klasszicista városkép kialakulásához. ~ építette az egykori pesti Duna-part klasszicista Alsó- és Felső-Duna-sor legszebb ép.-ét, a Rak-téri (ma Roosevelt tér) *Lloyd-palotát* (1827–30, 1945-ben rommá lett), továbbá az ugyanerre a térre néző egykori *Ullmann-palotát* (1834), mely ugyancsak a II. vh. áldozata lett. ~ terve szerint építették a *régi pesti városházát*, melyet a Belváros rendezésekor bontottak le az Erzsébet híd építése idején. Lh.-ai közül kiemelhető a *Tänzerház* és a *Károlyi–Trattner-ház*, de számos lh.-at épített a *Király u.*-ban, a *Váci u.*-ban, a *Nádor u.*-ban stb. ~ tervezte a →*Valero Selyemgyár*at (1839–44), a budai *Császár fürdő* ép.-ét (1841–44), melynek oszlopos udvara különösen megkapó hangulatú. Ő kezdte meg a *Szt. István-bazilika* építését, és tervei szerint épült a városligeti *Hermina-kápolna.*

Hild József

Hildegárd-forrás: →*Erzsébet sósfürdő*

Hild-villa: →*Budakeszi út* 38–40. sz.

Hillebrandt, Franz Anton (Bécs, 1719–Bécs, 1797): osztrák építész. 1757-től a m. kamara építészeti részlegének, 1783-tól az udvari építészeti hivatalnak vez.-je, haláláig a mo.-i kincstári építkezések irányítója. A késői barokk mestere. 1760-ban átvette a budai, ún. Mária Terézia-féle kir. palota építkezésének irányítását, az ép.-et zárda, majd egyetem céljaira alakította át. 1773-ban a Nagyboldogasszony-(Mátyás)-templomhoz É-ról csatlakozó volt jezsuita kolostort építette át papneveldének (1945-ben kiégett). 1784–85-ben a volt klarissza kolostort (ma I. Országház u. 28. és Úri u. 41.) átalakította országház és kúria céljaira, egyszerű, de arányaiban igen szép karzatos dísztermet képezve ki az ép.-ben.

Hilton Szálloda, *Hotel Mathias Rex* (I. Hess András tér 1–3.): az 1977-ben megnyitott luxuskategóriájú, ötcsillagos szálloda szerencsésen ötvözi a régi és új építészeti formákat. Pintér Béla építész és Sedlmayer János műemléki tervező alkotása. A ~ a m. áll. és a Hilton International nemzetközi vendéglátóip. egyesülés összefogásával épült. Helyiségei között 323 szobán, 647 férőhelyen felül 28 lakoszt., továbbá bálok, kongresszusok tartására is alkalmas termek, éttermek, bárok, szolgáltatórészlegek vannak. A luxusszálló különös érdekessége, hogy két nevezetes műemlék felhasználásával épült. É-i szárnya a középkori *Szt. Miklós dominikánus kolostor* maradványai felett emelkedik, D-i szárnyát pedig egy 18. sz.-i közép. fala övezi. A kettő találkozásánál a kolostortemplom romja és a templom egykori tornya magasodik. A Miklós-tornyot századunk elején állították helyre és 1930-ban helyezték el rajta a Mátyás kir.-t ábrázoló domborművet. Udvarán szabadtéri színpad működik a nyári hónapokban. A ~ VI. emeletén az első m. játékkaszinó, a Casino Budapest működik.

Himfy u. (XI. Ménesi út–Villányi út): **11. sz.:** villa (Wanner János, 1930).

Híradás bástya: a mai →*Halászbástya* legészakibb pontján feküdt, kör alaprajzú bástya. A török időkben *Haber kulesz*inek nevezték. Az 1686–87. évi térképeken még eredeti formájában szerepel, majd a 18. sz. elején átépítették bástyaszerű várfalsarokká. Helyén ma a Halászbástya főtornya áll. Nevét onnan nyerhette, hogy kedvező fekvése révén igen alkalmas lehetett különféle jelzések (füst, tűz stb.) adására, vételére.

híradás- és vákuumtechnikai ipar: a 19. sz. második felében jött létre, és a 20. sz. elején gyors növekedése nyomán hazánk egyik legfejlettebb ip.-ágává alakult. A ~ első üzemei 1868–1875 között létesültek a főv.-ban. Az 1874-ben bejegyzett „Egger B. távíró üzlet" „távírda felszerelés elkészítésére és árusítására" kapott engedélyt. A távíró billentyű-

ket és jelfogó vevőket a műszerészek kézi erővel készítették. Csakhamar jelentkezett az igény, hogy a kopogtatott jeleket rögzítsék. Jelentős találmányként a távírójeleket egy rugós óraszerkezettel mozgatott papírszalagra nyomták. Az Egger-cég 1886. évi kiállításon első díjat nyert távíró készülékeit a MÁV és a Posta rendszeresítette. Ezután Eggerék telefonkészülékeket kezdtek gyártani, majd áll. támogatással izzólámpák előállítására rendezkedtek be. – 1887-ben Baross Gábor biz.-ot hozott létre az „elektronika fejlődésének tanulmányozására". 1897-ben indult az *Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.* Telefonkészülékei fadobozban falra szerelt szerkezetek voltak induktoros helyi teleppel, vagy CB rendszerű központi teleppel. A 19. sz. végén létesült a Deckert és Homolka Váll. utódjaként a *Híradástechnikai Gyár*, valamint Neuhold János üzeméből a *Telefongyár*. A század végén Puskás Tivadar találmánya, a telefonhírmondó siettette a telefonfejlesztést. Első nagyváll.-tá az *Egyesült Izzó* szerveződött. 1900-ban Bp.-en egy 15 000 vonalas központot, 1924-ben az első automatikus központot helyezte üzembe. 1906-tól megkezdte a volfrámszálas égők gyártását. Exportja Romániába, Szerbiába és Töröko.-ba irányult. A volfrám szén-szál alkalmazását követte a kripton gázzal való vákuumos töltés, később az izzószál dupla spirálozása. A 20-as évektől a vákuumtechnikai cikkek mellett átviteltechnikai eszközöket, többcsatornás távkábel berendezéseket és rádióadókat gyártott. 1928-ban az ITT amerikai világváll. leányváll.-aként megszerveződött a *Standard Villamossági Rt.*, amelynek az 1949. évi államosítás utáni jogutódja a mai BHG *Híradástechnikai Váll.* A Standard 1937-ben megvette az *Ericsson cég* lágymányosi gyárát, ezzel megszüntette legerősebb konkurensét. 1938-ban a Standard az Ericsson Fehérvári úti telepén telefon-, átvitel- és rádiótechnikai berendezéseket gyártott. – 1923-ban Patai Imre vákuumtechnikai laboratóriumot alapított, amelyből a rádióadócső gyártást kifejlesztő *VATEA gyár* létesült. A rádiózás kibontakozásával párhuzamosan számos váll. kezdett foglalkozni rádiókészülékek és alkatrészek gyártásával. Ekkor alakultak meg a Philips, valamint a Tungsram bp.-i rádiógyártó üzemei. A 40-es években fejlődött ki a m. elektronikai alkatrészip.: a passzív alkatrészeket a *REMIX* állította elő, a kerámiai kondenzátorokat a *Kőbányai Porcelángyár*, a mechanikai alkatrészeket, reléket a *KONTAKTA*, a diszkrét félvezetőket, az integrált áramköröket és az elektroncsöveket a *Tungsram*. A Standard a távíróberendezéseket, telefonközpontokat és készülékeket, s Közép-Európában elsőként rotary-rendszerű automatikus telefonközpontokat, továbbá rádió adó- és vevő-berendezéseket, valamint a Balkánra és a Közép-Keletre távkábelhálózatokat gyártott. Specialitása volt a pénzbeszedős telefonkészülékek gyártása. Ha egy Standard üzemtől a világon bárhol pénzbeszedős készülékeket rendeltek, azokat Bp.-en gyártották. – A II. vh. után a ~ fő feladata a helyreállítás és az újjáépítés, a termelőberendezések üzemképessé tétele volt. Az államosításokat követően a Nehézip. Min. felügyelete alá 12 ~i váll. került: az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt., a M. Philips Művek Rt., az ORION Rádió- és Villamossági Nemzeti Váll., a Standard Villamossági Rt., a Telefongyár Rt., a Tudor Akkumulátor és Szárazelemgyár, a Hopecke Akkumulátor Kft., a Konverta Villamossági Váll., a M. Siemens Reiniger Rt., a

A Hilton Szálloda

Rádió- és Filmtechnikai Nemzeti Váll., valamint a Tonalit Rádió- és Elektrotechnikai Nemzeti Váll. A ~ új üzemekkel is bővült. 1951-ben megalakult a Finommechanikai Váll. és a Mechanikai Laboratórium, 1952-ben az Egyesült Izzó keretében létesült a Vákuumtechnikai Gépgyár Óbudán, a rádióadó berendezések gyártására a Vörös Szikra Gyár, a BRG Mechatronikai Gyár elődje. 1952-ben létesült a KŐPORC Elektrotechnikai Alkatrész és Műszaki Kerámiagyártó Váll., mint nagyfrekvenciás kerámia üzem, a Rádiófelszerelések Gyára és az Újpesti Rádiószekrénygyár. A Philips Művek Rt.-ből alakították ki a M. Adócsőgyárat (jelenleg Tungsram Adócsőgyára). Az 1950-es évek végére a rotary berendezéseket világszerte a crossbar rendszer váltotta fel. Leglényegesebb alkotórészét, a kapcsológépet a ~ 1959-re készítette el, és mintapéldányát a *Teréz központ*ban állították fel. 1960-ban az ágazat szovjet megrendelésre megkezdte a rurál és körzeti, valamint a jelfogós kolhozközpontok két évtizedes gyártását. – A 60-as évek közepén a BHG telefontechnikai berendezések gyártására szakosodott. Az átviteltechnikai szerkezetek előállítását a Telefongyár vette át, a mikrohullámú és rádió termékekét az ORION gyár. 1964-ben a világszínvonalú m. alkotás, az elektronikusan vezérelt crossbar telefonközpont kezdte meg működését Balatonfüreden. – A II. vh. után a tudomány és a műszaki élet egyik legdinamikusabban fejlődő ágazata az elektrotechnika. Az elektrotechnikai ip. három területe: a félvezetőip., a számítástechnika és a telekommunikáció. A 60-as évek közepéig a m. elektronikai ip. 3–5 év elmaradással követte a világszínvonalat. Hazánkban nem érvényesült az elektronikának a fejlett országokban kimutatható húzó jellege. Bár néhány területen nemzetközileg is elismert volt a hazai termékek technológiai színvonala, a gyártmányok többsége a világpiacon mégsem volt versenyképes. A termékek többsége csak a KGST piacokon volt eladható. A 70-es években az ágazat Ericsson licencet vásárolt a crossbar főközponti rendszerre való áttéréshez, a nagyvárosi, kis és nagy kapacitású helyi és helyközi, valamint bérház központok létesítéséhez, bár az évtized derekán már megjelent a crossbar rendszernél korszerűbb, kvázielektronikus telefonközpont is. – Az 1981-ben kiadott elektronikai alkatrész fejlesztési program céljai között szerepelt a tipizálás, a szabványosítás és a vákuumtechnika jobbítása. – 1982-ben a mikroelektronikai profil a Mikroelektronikai Váll.-hoz (MEV) került, ahol végrehajtották a II. vh. utáni legnagyobb elektronikai beruházást, a *Mikroelektronikai Gyár* létesítését. Az új üzem 1986-ban leégett. – A 70-es évek elején megjelent a mikroprocesszor, amely hihetetlenül gyors fejlődéssorozatot indított el 5–7 évenkénti generációváltással. – A ~váll.-ok 1971-ben közel 50 000 főt foglalkoztattak Bp.-en, ami a gépip. dolgozók kb. 14%-át tette ki. 1990-ben az újonnan alakult ágazati termelő és javító szervezetekkel együtt több mint 60 cégnél a létszám és a termelés csökkent. Az egész ágazatra jellemző csökkenést jelzi, hogy a 153 bp.-i ip.-telepen a termelés 1980–85 között 32%-kal, 1985–90 között már csak 4%-kal növekedett. A munkavállalók létszáma 24 325 fő volt, a főv. ip.-ban foglalkoztatottak 8,8%-a.

Híradástechnikai Gépgyár, *HTG* (XI. Hunyadi János u. 2.): a hazai híradástechnikai ip.-t automata és célgépekkel ellátó ~at az egykori *Első M. Gazd. Gépgyár* (EMAG) telephelyén a Kohó- és Gépip. Min. 1963-ban hozta létre és csatolta a Csepel Vas-és Fémművek Trösztjéhez. Egyidejűleg a ~ba olvasztotta a Fúrógépgyárat. 1981-ben a Csepel Trösztből kiválva, önálló váll. lett. 1985-ben átvette a Baranya Megyei Elektrotechnikai és Szerelőip. Váll.-ot, amely a beolvadás után a ~ Elektrotechnikai Gyáregysége lett Mohácson.

Híradástechnika Ipari és Kereskedelmi Szövetkezeti Rt. (XI. Temesvár u. 20.): jogelődje az 1951-ben 18 tag által alapított Híradástechnikai Műszerkészítő Ktsz (HÍRMŰ), amely 1961-ben fuzionált a Görgő Ktsz-szel. 1963-tól Híradástechnika Szövetkezet néven működött. 1991-ben rt.-vé alakult. Az 1950-es években műszereket gyártott. 1957–67 között kialakította televízió mérő- és szervízüzemét, saját fejlesztéssel elektroncsöves termékeket, komplex generátorokat stb. hozott létre. Az elektronikai és a híradástechnikai ip. számára a 70-es években félvezetőket, tranzisztorokat, integrált áramköröket gyártott, valamint műszereket a digitális vezérléstechnikához és az automatizáláshoz, kialakítva jelenlegi főbb termékcsoportjait: televízió- és rádióvizsgáló mérőműszerek, zártláncú ip. televízióberendezések, kábel-tv fejállomások és biztonságtechnikai rendszerek.

Híradástechnikai Szövetkezet (VII. Csengery u. 28.): 1951-ben alakult Híradástechnikai Műszerkészítő (HIRMŰ) néven. Jelenlegi nevét 1963-ban vette fel. Televízió- és rádióvizsgáló mérőműszereket, zárt láncú ip. televízióberendezéseket, számítógépkiíró berendezéseket gyárt.

Híradó Mozi: →*Horizont Mozi*

Híradótechnikai Vállalat: 1949-ben alapították *Híradócikkeket Javító Váll.* elnevezéssel. 1951-ben ~ néven összevonták a Központi Villamossági Váll.-tal. 1951-ben két üzemrésze önálló váll.-tá alakult Mechanikai Laboratórium és Elektrotechnikai Váll. néven. 1952-ben a Szerelvényip. Tröszt XI. ker. öntödéjét csatolták a ~hoz. 1953–55 között a Híradószertár javítórészlegét irányította. 1969-ben Békéscsabán és Karcagon alakította ki vidéki gyáregységeit. Kezdetben egyenirányító berendezéseket, híradástechnikai ip.cikkeket és félkészterméket gyártottak, majd vezetékes hírközlő berendezések, rádió adó-vevő berendezések, antennák és alkatrészeik előállítását is végezték. Termékeinek elavulása miatt mind kevesebb rendelés érkezett, működése veszteségessé vált. 1984-ben a *BHG Híradástechnikai Gépgyár*hoz csatolták, s annak Bp.-i Gyáraként a BHG szerviz- és karbantartó üzemének adott helyet.

Hírlap: pol. napilap. 1946. szept. 1-jén indult az FKgP délutáni lapjaként, s a háború előtti →*Pesti Hírlap* folytatásának szánták, hiszen a címbetűk, a tördelés annak hagyományait követte, a nyomda (Légrády Testvérek) is azonos volt, szerk.-je Bónyi Adorján, a Pesti Hírlap irodalmi szerk.-je lett. A friss, eleven, jólértesült lap népszerűségét növelte,

hogy gépkocsival és motorkerékpárral juttatták el a főv. és a peremvárosok elárusítóhelyeire, így megelőzték a többi délutáni lapot. 1949. aug. 31-én szűnt meg.

Hirsch és Frank Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.: →*Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.*

Hirschl és fiai kékfestő üzeme: →*manufaktúra*

Hirschmann-BHG Híradástechnikai Kft. (XIII. Rokolya u. 1–13.): 1991 nyarán kezdte meg működését a német–m. vegyesváll., melynek 200 millió Ft-os törzstőkéjéből 75%-ot a német cég biztosított. A ~ létrejötte nem előzmény nélküli, mivel a német cég 1969 óta kooperált a *Híradótechnikai Vállalat*tal, amelynek 1985. évi felszámolását követően a *BHG* folytatta a kooperációs együttműködést a német partnerrel. – A ~ profilja közösségi vevőantenna-rendszerek, műholdvevők, kábeltévé hálózati és más vételtechnikai berendezések és tartozékok gyártására terjed ki. A termelés 80%-át a német cég hálózata útján a világpiacon értékesítik.

História: 1. történelmi folyóirat. Horváth Károly, Gárdonyi Albert, Szőnyi Ottó, Lukinich Imre, Aggházy Kamill és Rexa Dezső szerkesztésében jelent meg 1928–32 között. Művészettörténeti, családtörténeti és helytörténeti kérdésekkel foglalkozott. Egyik melléklete *Pest-Budai Emléklapok* címmel várostörténeti közleményeket tartalmazott. – 2. történelmi folyóirat. 1979-ben a M. Történelmi Társulat kiadásában, Glatz Ferenc szerkesztésében indult. Célja, hogy a nem szakemberek számára is hozzáférhetővé tegye a történetkutatás eredményeit. Olvasmányosan megírt színvonalas cikkei szívesen foglalkoznak a távolabbi és közelebbi múlt érdekes eseményeivel. – *Irod.* A História 1979–1986. évi számainak (1–8. évf.) tartalomjegyzéke (Bp., 1986).

Hitel: 1988. nov.-ben indult irodalmi, társ., művészeti havilap. Szépirodalmi és pol. közlemények egyaránt megtalálhatók benne. Főszerk.-je Bíró Zoltán, majd 1992-ben, a lap átmeneti szüneteltetése után Csoóri Sándor.

Hitelbank: →*Magyar Általános Hitelbank*, →*Magyar Hitelbank Rt.*

Hit Gyülekezete (V. Párizsi u. 3.): az 1980-as évek elején Bp.-en szerveződő, zárt közösségi életet építő karizmatikus vallásközösség. 1984-ben kértek először elismertetést, de ezt csak 1989-ben kapták meg.

Hittudományi Akadémia: →*Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Egyetem*

hivatalos lapok, *közlönyök:* a min.-ok és más orsz. szervek, valamint a helyi hatóságok hivatalos közleményeinek közzétételére szolgáló időszaki kiadványok. Az első *orsz. hivatalos lap*, az első felelős m. min. lapja →*Közlöny* címmel 1848. jún. 8-án indult. Hivatalos részein kívül időszerű híreket és pol. cikkeket is közölt. Az abszolutizmus idején Budán adta ki a császári kormány a kizárólag hivatalos rendelkezéseket és közleményeket tartalmazó lapját *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn* címmel (1850–60). Kétnyelvű (m.–német, szlovák–német, rutén–német és román–német) kiadásban is megjelent. 1860-tól a Mo.-ra vonatkozó rendelkezéseket is csak a bécsi birodalmi hivatalos lap, a *Reichsgesetzblatt* közölte. Az abszolutizmus idején azonban három kormánytámogatással megjelenő pesti napilapnak is volt hivatalos rovata, ahol a bécsi kormány hivatalos rendelkezései megjelentek. Ezek voltak: a *Magyar Hírlap* (1849–52), a *Budapesti Hírlap* (1853–60) és a *Sürgöny* (1860–67). Ugyancsak volt hivatalos melléklete (Amtsblatt) a pesti kormányhű német napilapnak, a *Pest-Ofner Zeitung*nak (1853–62) is. 1867. márc. 15-én indult meg a m. kormány hivatalos napilapja, a →*Budapesti Közlöny*, amely 1944-ig fennállt. Az ideiglenes kormány még Debrecenben indította meg az új hivatalos lapot, a →*Magyar Közlöny*t, amely 1945. ápr. 22-től Bp.-en jelenik meg. Ugyancsak Bp.-en adják ki az egyes min.-ok és más orsz. hatóságok (MTA, MÁV, Magyar Posta, Szabványügyi Hivatal stb.) a saját hivatalos lapjukat, rendszerint a „közlöny" szónak a címben történő alkalmazásával (pl. Belügyi Közlöny, Akadémiai Közlöny). A főv. tvhat.-ának hivatalos közleményei először a *Főváros* című hetilapban jelentek meg külön megállapodás alapján, ezért ez a lap ebben az időben „Budapest-Főváros Törvényhatóságának hivatalos értesítője" alcímet viselte. 1890-ben indult a főv. hivatalos lapja, a →*Fővárosi Közlöny*, amely néhány címváltozással és szüneteléssel máig megjelenik.

Hócipő: →*élclapok*

Hofer Miklós (Bozsok, 1931–): építész, Ybl-díjas (1964, 1978), Pro urbe díjas (1990). A BME-n végzett (1954). 1955–73-ban a Közép.tervező Váll. tervezője, 1979-től a BME-n egyetemi tanár. 1965-ben az új *Nemzeti Színház* nemzetközi pályázatán díjnyertes építész. 1969-ben tervei szerint épült a *Főv. Vízművek* székháza.

Hofherr–Schrantz–Clayton–Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt.: →*RÁBA Kispesti Öntöde- és Gépgyár*

Hofrichter József (Pest, 1779–Pest, 1835): építész. Tanulóévei után, 1807-ben vették fel a céhbe. 1819-ben Pest vm. építésze lett, 1820-ban a céh első elöljárója, 1831-től választott polgár. *Pollack* Mihály mellett a pesti klasszicizmus kiemelkedő mestere. Nagy feladatokat nem kapott, de hiányos adatainkból is több mint ötven pesti, nagyrészt földszintes ház építőjének tudjuk. Ma is áll az Október 6. u. 1. (1811), az Apáczai Csere János u. 3. (1815) sz. ház, a Megyeház hátsó traktusa (1829–32). Részt vett a Károlyi-palota átépítésében (Károlyi u., 1832). Fő műve a →*Kálvin téri református templom* (1816–30).

Hofstätter Béla (Bp., 1891–Bp., 1944): építész. A bp.-i Műegyetemen szerzett diplomát (1913). Önálló tervezőként, majd Domány Ferenccel társulva az 1930-as évek főv. lakásépítésében jelentős szerepet töltött be. Tervezése alapján épült a Szt. István park É-i sarkán álló bérházép. (1937), a *Margit krt.* 15. sz. három u. által határolt ép.tömb (1938).

hóhér, *ítéletvégrehajtó:* az 1703-as Lipót császárféle privilégiumot követően Buda és Pest újra megkapták a *pallosjog*ot. A ~ városi alkalmazott volt, igen alacsony bérrel, amit alkalmi fizetségek és a kivégzettek hátrahagyott holmijainak eladásából

A Hold u. 4. sz. ház. Az egykori Postatakarékpénztár épülete

származó jövedelmek egészítették ki. A ~ háza a városon kívül volt, Pesten a mai Rózsák tere sarkán, majd a Soroksári úton. A budai ~ háza a Marczibányi tér sarkán állott. II. József koráig a ~ kötelessége volt a kínvallatások vezetése és a testi fenyítések végrehajtása is. Később a ~ a →*gyepmester* feladatát is ellátta, eltakarította az állati hullákat. A mesterség családokban öröklődött. 1848-ban a városi ~ állása megszűnt.

Hold u. (V. Alkotmány u.–Bank u.): az →*Újépület*et K-ről határoló u. a 19. sz. első harmadában kapta a *Holdvilág u.* nevet. A század derekán *Hold u.*, 1938-ban *Klebelsberg Kunó u.*, 1947-től ismét *Hold u.*, 1953-tól 1990-ig *Rosenberg házaspár u.* – Jelentősebb ép.-ei: **3. sz.:** háromemeletes, eklektikus stílusú lh., tagolt, kissé szűk udvarral. – **4. sz.:** egykori →*Postatakarékpénztár épülete* – **5. sz.:** kétemeletes lh., 1–1–3–1–1 ablakkal, két erkéllyel, romantikus stílusban építette *Brein* Ferenc (1854–56) Grünzweil Norbert részére. Udvarában klasszicista vasrácsok vannak. Lehetséges, hogy a ház homlokzatának kialakításában Feszl Frigyesnek is volt szerepe. – **6. sz.:** Wertheimer és Frankl áruház (Kármán Géza és Ullmann Gyula, 1901). – **11. sz.:** háromemeletes, 13 ablakos saroklh. – **15. sz.:** lh. (Kármán Géza és Ullmann Gyula, 1900). – **18. sz.:** a Pesti Németajkú Ref. Egyházközség temploma (Ray Rezső Lajos, 1878). – **27. sz.:** kétemeletes saroklh., 3–5–3 ablakos, klasszicista stílusban épült. Középrizalitján kétemeletes pillérek között középerkély áll. Oldalhomlokzata a Kálmán u. 12. felé néz 9 ablakkal, emeletén falpilléres tagolással. Kazettás, hevederes keresztboltozatos kapualja van, klasszicista udvari folyosórácsokkal és ugyanilyen kovácsoltvas lépcsőkorlátal. Első és második emeletén az udvarban négyoszlopos tornáca van. *Hild* József építette (1840) egy régebbi földszintes házra, Török Frigyes számára. – *Irod.* Pásztor Mihály: A százötven éves Lipótváros (Bp., 1940); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Hold utcai Vásárcsarnok (V. Hold u. 13.): építési terveinek és költségvetésének elkészítésével Czigler Győző műegyetemi tanárt bízták meg. 1894. aug.-ban a belügymin. jóváhagyta a terveket és a költségvetést a ~ba szervesen beépülő háromemeletes bérház terveivel együtt. A bérház jövedelme alapján alacsonyabb helypénzeket szedtek, ami csökkentette az eladásra kínált élelmiszerek árát. A ~ 1897. febr. 16-án nyílt meg. Teljes alapterülete 2630 m² volt, amelyből a vásárcsarnok 2110 m²-t, a háromemeletes bérház 520 m²-t tett ki. A ~nak 174 állandó és 80 ideiglenes árusítóhelye volt. Bp. 1944/1945. évi ostromakor a ~ ép.-e nem szenvedett súlyos sérüléseket. A helyreállítási munkák 1945–46-ban indultak meg. Az 1970-es évek közepén a ~ Vadász- és Hold u.-ra néző homlokzatainak romlása miatt felújításuk halaszthatatlanná vált. A homlokzatok felújítását 1979-ben fejezték be. 1982-ben a ~ elavult elektromos hálózatának rendbehozatalára is sor került.

Holdvilág u.: →*Hold u.*

Holl Imre (Bp., 1924–): régész. Tanulmányait 1942–46-ban a Pécsi Tudományegyetemen majd 1946–50-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta. A Bp.-i Történeti Múz. oszt.vez.-h.-e,

A Hold u. 5. sz. ház.

majd az MTA Régészeti Int.-ének tudományos munkatársa. Kutatási területe: középkori régészet. Ásatásokat folytatott a budai kir., a kőszegi várban, Sopronban. *F. m.: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda* (Bp., 1966).

Hollán Ernő (Szombathely, 1824–Bp., 1900): hadmérnök, közlekedési szervező és szakíró, az MTA tagja (l. 1858, r. 1861, ig. 1892). Tanulmányait Bécsben végezte. A szabadságharc bukása után börtönbe került. Szabadulását követően jelentős munkát végzett a vasúthálózat megteremtésében. A kiegyezés (1867) után mint államtitkár közlekedési politikájával megerősítette Bp.-nek a vasúti közlekedésben betöltött központi szerepét. Megalapította a M. Mérnök- és Építész-Egyletet, ennek első elnöke volt (1866–85). Tiszteletére az egylet *Hollán Ernő-pályadíj*at alapított (1885).

Hollós Korvin Lajos (Bp., 1905–Bp., 1971): író, költő. Egész élete a főv.-hoz kapcsolódik, ennek fia, mint azt *Életrajz* c. versében írta. 1933-ban a *Kórus-művészet*et szerk. A harmincas évek közepétől állandó munkatársa a Nyugatnak, a Válasznak, a Szép Szónak és a Korunknak. A főv. életéről szóló m.: *Zivatar* (Bp., 1940); *Hátsólépcső* (Bp., 1945); *Óbudai búcsú* (Bp., 1961).

Hollós Mátyás Társaság, *Írók, Művészek és Tudósok Budai Egyesülete:* 1920-ban alapított társaság, amelynek a budai városrész kulturális fejlesztése volt a fő célja. 1932-ig az I. Bors (ma Hajnóczy) u. 24. sz. alatt működött. Hivatalos lapja a *Budai Napló* volt, saját kiadványsorozata pedig a *Budai Almanach.*

Hollós út (XII. Eötvös út–Mátyás király út): **3. sz.:** villa (Hikisch Rezső, 1889). – **4. sz.:** villa (Hikisch Rezső, 1885). – **5. sz.:** villa (Jókai klub). – **6. sz.:** villa (Wagner Gyula, 1895).

Holló u. (VII. Király u.–Dob u.): a 19. sz. elején *Schwarze Adlergasse,* 1866-ban *Feketesas u.,* 1874-től ~ a neve, amit 1967-ben nem változtatható, *egyedi u.név*nek minősítettek. – Műemléki védelemben részesülő ép.-ei: **4. sz.:** kétemeletes, klasszicista lh. 1840 körül épült, 9 ablakos. Klasszicista folyosórácsa, finom kazettás boltozatú kapualja van, lépcsőházi oszlopokkal. Romantikus stílusú kapuja mellett jobbra Goldziher Ignác kiváló orientalista, balra Kohn Sámuel történész, a m. zsidóság történetírójának emléktáblája látható. – **15. sz.:** kétemeletes, romantikus lh. 9 ablakkal, íves, záróköves kapuval, keresztboltozatos kapualjjal, szép folyosórácsokkal. *Hild* József tervezte (1840) Gannersdorfer János részére, földszintesre. II. emeletet *Pán* József épített rá (1862) Kedvessy Lajos részére. Ekkor kapta romantikus kialakítását, eredeti lépcsőjét, egységes udvarát.

Holmi: irodalmi, kulturális és kritikai folyóirat. 1989. okt.-ben indult. Főszerk.-je Réz Pál.

Homok-hegy, *Gyulavár* (II. ker.): a *Vadaskerti-hegy*hez K-en csatlakozó erdős-tisztásos domb (340 m). Az erdőfedte részben Bp. védelmére épült I. vh.-s lövészárok és kavernák láthatók. Oldalában áll, a sétaút mellett, Mátyás kir. egykori vadaskertjének emlékműve.

Homokiszőlők: →*tizenhetedik (XVII.) kerület*

Homonnay Tivadar (Kalocsa, 1888–Bp., 1964): politikus, képviselő, főpolgármester. Jogi tanulmányai után a M. Államvasutak szolgálatába lépett. 1919-ben a vasutasok kereszténységi szervezkedését vezette. *Wolf* Károly pártjában választott tagja

Homonnay Tivadar

volt a főv. tvhat. biz.-ának, később örökös tag. 1942. márc.-ban Bp. főpolgármesterévé választották. Működése a háborús főv. életfeltételeinek fenntartására korlátozódott. A német megszállás után, 1944. márc.-ban lemondott.

Hon, A: →*A Hon*

Honda-Interag Rt. (XIII. Pannónia u. 11.): 1991-ben alakult 15 millió Ft alaptőkével. Célja a Honda járművek és különféle gépek bel- és külföldi értékesítése. A ~ a japán Suzukihoz és Yamahához hasonlóan jelen kíván lenni a K-európai térségben.

Honderű: irodalmi divatlap. Petrichevich Horváth Lázár indította meg 1843-ban. A rendkívül ízléses kiállítású, konzervatív szemléletű lap az arisztokrácia számára készült, ám igazi népszerűségre még a főnemesség körében sem tett szert. A ~ tette közzé Nádaskay Lajos hírhedt, Petőfit póriasnak nevező, elmarasztaló bírálatát is. 1848-ban nevét *Reform*ra változtatták, de még abban az évben megszűnt.

Honművész: →*Regélő*

HONSZ: →*hadigondozás*

honvédegyesületek: a negyvennyolcas hagyományok ápolására, a munkaképtelen öreg katonák és az elesett honvédek hozzátartozóinak segélyezésére alakították 1867-től. A kezdetben önállóan működő egy.-ek 1868-ban közös szervezetet hoztak létre: az Országos Központi Honvéd-Választmányt, amely ekkor már több, mint 90 egy.-et fogott össze. A választmány 100 férőhelyes →*Honvéd Menház*at létesített, amely 1881-ben a kormány kezelésébe került. 1883-ban újabb szervezeti változás során megalakult az Orsz. Központi Honvédbizottság. A szervezet fénykorában – az 1860-as évek végén orsz.-an – több mint 100 000 tagot tartott nyilván.

Honvéd Főparancsnokság: →*Magyar Kir. Honvéd Főparancsnokság*

Honvéd Haditechnikai Intézet: a Horthy Miklós út (ma Bartók Béla út) 24–26. sz. alatt jött létre 1930. márc.-ban a Honvédelmi Min. egyik oszt.-ából. Feladata volt figyelemmel kísérni a tudományok fejlődését, és az azok terén elért eredmények katonai célra való felhasználását elméleti és gyakorlati téren előkészíteni.

Honvéd Kiadó Intézet: →*Zrínyi Kiadó*

Honvéd Kórház: →*katonai kórházak*

Honvéd Levéltár: →*Hadtörténeti Intézet és Múzeum*

Honvéd Menház: az 1848–49-es szabadságharc gyámolításra szoruló egykori honvédeinek otthona. Az új honvédség megalakulása után 1868–69-ben országszerte létrejöttek a →*honvédegyesületek* a munkaképtelen öreg katonák és az elesett honvédek hozzátartozóinak segélyezésére. A honvédegy.-ek összefogása nyomán, társ. gyűjtésből 1871–72-ben felépült Pesten, a mai Soroksári út 62. sz. alatt a ~. Kossuth Lajos 1000 Ft-tal járult hozzá. Száz öreg 48-as hadirokkantat helyeztek el benne. Piros zsinóros egyenruhájukban, ősz Kossuth-szakállukkal minden bp.-i hazafias ünnepség ismert alakjai voltak. A ~ utolsó lakói az 1920-as évek elején haltak ki.

Honvédmúzeum: →*Hadtörténeti Intézet és Múzeum*

Honvéd Művészegyüttes: →*Magyar Néphadsereg Központi Művészegyüttese*

Honvéd Segélyező Egylet: →*Pesti Honvéd Segélyező Egylet*

Honvéd Színház, *Bányász Színház:* 1949-ben szervezték meg *Bányász Színház* néven. A vándorszínház a bányavidékeken tartott bemutatókat. 1950-től két társulatra osztva ~ néven részint a bányavidékek és nagyip. központok, részint vidéki honvéd alakulatok számára tartott előadásokat. Két társulata mellé 1951-ben egy harmadikat is szerveztek, s rendelkezésükre bocsátották az újjáépített →*Vígszínház* ép.-ét, és →*Magyar Néphadsereg Színháza* néven nyitották meg 1951. dec. 21-én Szigligeti Ede: *II. Rákóczi Ferenc fogsága* c. drámájával.

Honvéd tér (V. ker.): a tér 1945-ben rommá lett háztömb helyén létesült. 1954–92 között Néphadsereg tér a neve. 1970-től 1992-ig a ~en állt a spanyol-o.-i nemzetközi brigádok m. harcosainak emlékműve (Makrisz Agamemnon műve, az architektúra Janesch Rudolf alkotása).

Honvéd Tiszti Kórház: →*katonai kórházak*

Honvéd Tiszti Özvegyek és Árvák Segélyellátási Intézete: 1884-ben alakult a tiszti özvegyek és árvák rendszeres anyagi segélyezésére. 1895-ben 102 tagja és 169 000 korona vagyona volt (1915-ben 92 tag, 440 000 korona). Ebből 46 000 korona segélyt fizettek ki. A háború folyamán felvétel nem volt, félvén attól, hogy a megnövekedett taglétszám az int.-et anyagi romlásba viszi. Mivel vagyonukat hadikölcsönkötvényekbe fektették, az int. az I. vh. után tönkrement.

Honvéd Tiszti Vívó Klub: →*Budapesti Honvéd Tiszti Vívó Klub*

Honvéd u. (V. Szabadság tér–Szent István krt.): 1861-ben *Valero u.* volt, nevét az itt működő Valero

A volt Valero selyemgyár: Honvéd u. 26–30. sz. ház

selyemgyártól kapta, 1872-től szerepel mai nevén. – Jelentősebb ép.-ei: **13. sz.:** lh. (Vidor Emil, 1903). – **24. sz.:** lh. (Györgyi Dénes és Román Ernő, 1932) – **26. sz.:** volt Valero selyemgyár, amely Valero Antal részére épült. A klasszicista stílusú ép. *Hild* József alkotása (1839–41). A selyemgyár később *Károly kaszárnya* lett, majd 1848-ban az *Állami Bankjegynyomda* is itt működött. – **28–30. sz.:** Honvédelmi Min. (Szendrői Jenő és Hegedűs Béla, 1950).

honvédzenekar: →*Budapesti Honvéd Zászlóalj Zenekara*

Hopp Ferenc (Fulnek, 1833–Bp., 1919): optikus, műgyűjtő. Morvao.-ból az 1850-es években került Pestre. Belépett, majd betársult az 1843-ban alapított Calderoni-féle látszerész- és tanszercéghez. Jelentős vagyont szerzett, s ebből 1882–1914 között ötször Föld körüli utazást tett. K.-ázsiai, főleg kínai és japán ritkaságokat vásárolt, művészeti képzettség nélkül, de jó ízléssel. Gyűjt.-ét az áll.-ra hagyta, melyet a róla elnevezett *K.-ázsiai Művészeti Múz.*-ban helyeztek el.

Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum (VI. Andrássy út 103.): távol-keleti művészeti emlékek gyűjt.-e. Alapját Hopp Ferenc műgyűjtő vetette meg, amikor 4000 darabot számláló magángyűjt.-ét Andrássy út 103. sz. alatti villájával együtt 1919-ben az áll.-nak ajándékozta. A ~ 1923. ápr. 28-án nyílt meg. Állományát később az *Iparművészeti Múz.* (Szemere-gyűjt.), *Szépművészeti Múz.* (távol-keleti kép- és metszetgyűjt.), *Néprajzi Múz.* (a Xantus-gyűjt. művészeti része) és a *Nemzeti Múz.* (Zichy Jenő gyűjt.-e) anyagával egészítették ki. További jelentős magángyűjt.-ekkel is gyarapodott

(Schwaiger Imre, Wartha Vince stb.). 1945 után Kína, Vietnam és a KNDK ajándékai számottevően gazdagították. 1935-ig a →*Szépművészeti Múzeum*hoz, 1936-tól az *Orsz. Történeti Múz.*hoz tartozott. 1947-től az →*Iparművészeti Múzeum* keretében működik. Kiállításai láthatók a →*Ráth György Múzeum*ban is. A ~ fejlesztéséért igen sokat tett első vezetője, *Felvinczi Takáts* Zoltán. – *Irod.* Horváth Tibor: Ázsia művészete (Bp., 1954); A Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum emlékkönyve (Bp., 1970).

Horánszky u. (VII. Bródy Sándor u.–József u.): **4. sz.** lh. (1870). – **13. sz.:** lh. (1900). – **18–20. sz.:** Közgazd. Szakközépisk. (1910).

hordár, *küldönc, bérszolga:* magánjellegű megbízatásokat teljesítő vállalkozó. 1860-ban 200 ~t tartottak nyilván. Levelek, csomagok, diszkrét üzenetek továbbítását és mindenfajta szállítást vállaltak. 1884-re számuk meghaladta az 1500-at. Létszámukat az 1884. ip.tv. határozta meg. Ip.igazolványuk, rendszámuk és állomáshelyre szóló beosztásuk volt. Munkájukat meghatározott díjszabásért végezték. Érdekvédelmi ip.társulatba tömörültek. Szerepüket később a biciklis, triciklis, majd a motorkerékpáros küldöncök vették át. 1920–44 között 10 küldöncváll. több száz alkalmazottja szolgálta a lakosságot. A legnagyobb forgalmat a *Villám Messenger Boy Váll.* bonyolította le. A II. vh. után alakult a *Boy Szolgálat,* amely évtizedekig egyedüli ~ vállalkozó volt. Az 1970-es évektől több ilyen magánvállalkozás alakult.

Hordójelző Hivatal: →*Budapest Székesfővárosi Hordójelző Hivatal*

Horizont Mozi (VII. Erzsébet krt. 13.): 1938–1985 között *Híradó Mozi* néven működő különleges mozi, mely egyórás műsorában egész napon át híradókat és kisfilmeket játszott. 1940–44 között Híradó Mozi volt az akkori →*Belvárosi Színház* is.

Gyalogos és kerékpáros hordár

A Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum

Horler Miklós (Bp., 1923–): építész, építészettörténész, Ybl-díjas (1975). A József Nádor Műegyetemen szerezte diplomáját (1947). A főv. építészettörténetével foglalkozik. Szerk.-je és írója a *Budapest műemlékei* (I–II., Bp., 1955, 1962) c. kiadványnak. Helyreállítója több bp.-i műemléknek. 1961-től 1977-ig az Orsz. Műemléki Felügyelőség tervezési oszt. vez.-je, 1977-től tudományos tanácsadója, 1983-tól tudományos titkára, 1989-től tudományos ig.-ja. – Bp.-i vonatkozású m.: *A műemlékek nyilvántartása* (Pogány Frigyessel, Bp., 1953); *Buda építészete* (Bp., 1955); *A modern építészet beilleszkedése a történelmi környezetbe* (Bp., 1974).

Hornicsek László (Igló, 1923–): belsőépítész, Ybl-díjas (1963), Kossuth-díjas (1980). Tanulmányait az Iparművészeti Főisk.-n végezte (1946), majd ugyanott 1958-ig az Építészeti-Belsőépítészeti tanszéken oktatott. Közben 1950-től 1975-ig a Közép.tervező Váll. Belsőépítészeti műtermét vezette. 1975-től a Várostervezési Iroda tervezőművésze. Nevéhez fűződik az Ódry Színpad, a Madách Kamaraszínház, a Katona József Színház, a Vidám Színpad, a Kamara Varieté belső építészeti tervezése, a Mezőgazd. Kiállítás területrendezése, új csarnokok és új főbejárat tervezése (ez utóbbi Vass Antal társtervezővel).

Hornyánszky Viktor Könyvnyomda Rt.: Bp. egyik legjelesebb tudományos műveket közreadó nyomdája és kiadója. A régi evangélikus családból származó *Hornyánszky* Viktor tanító, majd újságíró alapította 1862-ben. Az első időben az ev. egyház számára készített m., német és szlovák nyelvű kiadványokat, s az angol bibliatársulatnak is mo.-i nyomdásza volt. Egyik alapítója és elnöke volt a *Budapesti Nyomdász Egylet*nek. Halála után fiai, Viktor és Ernő, a VI. Aradi u. 14. sz. alatti nyomdát kiadóvá fejlesztették. Elsősorban tudományos műveket adtak ki. Az MTA főbizományosai voltak. Náluk jelent meg pl. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái c. alapvető biobibliográfiája. A cég a 20-as években rt.-vé alakult, nyomdája 1922-ben beolvadt a →*Glóbus Nyomdá*ba. – *Irod.* M. Kondor Viktória: A Hornyánszky Nyomda és az Akadémia könyvkiadása (Bp., 1989).

Horoz Kapuszu: →*Kakas-kapu*

Horthy Miklós bástyasétány: →*Babits Mihály sétány*

Horthy Miklós-híd: →*Petőfi híd*

Horthy Miklós Közkórház: →*Bajcsy-Zsilinszky Kórház-Rendelőintézet*

Horthy Miklós út: →*Bartók Béla út*

Horti amoeni: →*Dózsa György tér*

Horusitzky Henrik (Hoch Oujezd, Cseho., 1870–Bp., 1944): geológus. Tanulmányait a magyaróvári gazd. akadémián végezte. A bp.-i Földtani Int. főgeológusa volt. Jelentős mo.-i barlangkutató munkássága. Az első m. talajtérkép készítője. Agro- és hidrogeológiával foglalkozott Buda és Pest hidrogeológiáját, a barlangokat és hévizeket ismertető *Budapest dunabalparti részének talajvize és altalajának geológiai vázlata* (Bp., 1935) és *Budapest dunajobbparti részének hidrogeológiája* (Bp., 1939) c. művében.

Horvát István (Székesfehérvár, 1784–Pest, 1846): történész, nyelvész, könyvtáros. 1799-től lakott Pesten. 1833–37-ben a *Tudományos Gyűjtemény* szerk.-je. *Mindennap*i c., kilenckötetes naplója az 1805–09 közti pesti élet éles szemű megfigyelőjének mutatja (Bp., 1967). M. *Pest szabad királyi városának régi Ofen nevéről* (Pest, 1810). 30 000 kötetes könyvtárát az OSZK vette meg.

Horváth Henrik (Szászhermány, 1888–Bp., 1941): művészettörténész, az MTA l. tagja (1940). Hosszabb külföldi tanulmányút után a Főv. Múz. tisztviselője (1935), majd főig.-ja lett. Középkori művészettel és az olasz–m. művészeti kapcsolatokkal foglalkozott. – Főv. vonatkozású fontosabb művei: *Buda a középkorban* (Bp., 1932); *Budai kőfaragók és kőfaragójelek* (Bp., 1935); *Budapest művészeti emlékei* (Bp., 1938); *Középkori budai fejek* (Bp., 1941).

Horváth János (Margitta, 1878–Bp., 1961): irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1919, r. 1931), Kossuth-díjas (1948). A m. irodalomtörténetírás minden korszakra kiterjedő alapos és kiváló megújítója. Tanulmányait a bp.-i tudományegyetemen végezte az Eötvös Kollégium tagjaként. Tanári munkáját is ott kezdte 1903-ban. 1911-ben részt vett a M. Irodalomtörténeti Társ. megalapításában. Huszonöt évig tanította a m. irodalom történetét a bp.-i tudományegyetemen (1923–48). A Kisfaludy (1923) és a Petőfi Társ. tagja (1942) volt. Az 1920-as évektől haláláig a Bocskai út 27. sz. házban lakott (emléktábla).

Horváth Mihály (Szentes, 1809–Karlsbad, 1878): történész, kultúrpolitikus, püspök, az MTA tagja (l. 1839, r. 1841, ig. 1871). Bölcsészeti tanulmányait a pesti egyetemen és mint papnövendék Vácott folytatta. Csanádi püspök (1848), közoktatásügyi min. (1849). A szabadságharc bukása után Ny-Európában élt s történetírással foglalkozott. 1867-ben hazatért, a M. Történelmi Társulat elnöke lett (1877). Történetírása a polgári haladás és reform szellemét képviselte. Emlékoszlopa a róla elnevezett téren áll. Műveiben: *Az ipar és a kereskedelem története Magyarországban a három utolsó század alatt* (Buda, 1840), *Magyarország története* (Pest, 1860–1873) sok bp.-i vonatkozású anyag van.

Horváth-ház: →*Kossuth Lajos u.* 3. sz.

Horváth-kert: →*Haydn park*

Horváth Mihály tér (VIII. ker.): a 18. sz. derekán az akkori *Pacsirtamező* település központja volt. A század harmadik harmadában haranglábat építettek itt, melyet a plébániatemplom építésekor (1797–98) bonthattak le. Az 1860–70-es években itt rendezték a képviselőket választó nyílt szavazásokat. Neve az 1798-ban elkészült copf stílusú r. k. plébániatemplomról (→*józsefvárosi római katolikus plébánia és temploma*) a 19. sz. elején *Kirchenplatz*, később *Templomtér*, 1872-től *Mária Terézia tér*. 1951-ben *Horváth* Mihály csanádi püspökről, történetíróról, az MTA tagjáról nevezték el. Az itt álló *Elhagyottak szobrát* Gárdos Aladár (1932), a Horváth Mihály-emlékoszlopot Domján Árpád (1948), Pázmány Péternek az V. Ferenciek teréről ide áthelyezett szobrát Radnai Béla készítette.

Horváth Színkör: →*Budai Színkör*

Hosszú-Erdő-hegy: részben erdővel fedett, részben beépített sziklás vonulat a →*Pesthidegkúti-medence* K-i szegélyén (363 m). ÉNy felé a →*Remete-szurdok* választja el a →*Remete-hegy*től. DK felé az →*Ady-ligeti-medencé*re hanyatlik le. A →*Feketefej*től az egykori →*Ördög-árok* völgyéből alakult tágas nyereg különíti el. Felszíne *dachsteini mészkő*ből, →*hárshegyi homokkő*ből épült fel.

Hosszú-Erdő-hegyi-kőfülke: a →*Hosszú-Erdő-hegy* ÉNy-i peremén, a →*Remete-szurdok* Ny-i végződésénél a völgytalp felett 30–40 m magasságban levő kőfejtőben nyílt 10–15 m mély, majdnem függőleges, hévizes eredetű üreg, melyet az 1960-as években a kőbányászás során teljesen lefejtettek.

Hosszú-rét (XI. ker.): →*Gazdagrét*től Ny-ra elhelyezkedő, lejtőlösszel fedett térszín. É–D-i irányban hosszan lehúzódó területe nagyrészt kopár, É-i részének beépítése megkezdődött.

Hosszú-réti-patak, *Kő-ér:* a Duna jobb parti mellékvize a D-budai területen. Vízgyűjtője kiterjed a →*Budakeszi-medencé*re és a →*Budaörsi-medencé*re, a →*Sváb-hegy* rögsorának D-i lejtőire, valamint a Nagy-Kopasz hegycsoport K-i felére. A budafoki vasútállomástól É-ra éri el a Dunát. Törökbálinttól kezdve szorosan a →*Tétényi-fennsík* aljába vágódva halad a Budaörsi-medence D-i peremén. Közepes

vízhozama háromévenként a 20 m^3/s-ot is eléri. Nyílt torkolatát gátak védik a Duna árhullámaitól.

Hosszú sor: →*Ybl Miklós tér*

Hosszú u.: →*Hadnagy u.*

Hosszú út: →*Ybl Miklós tér*

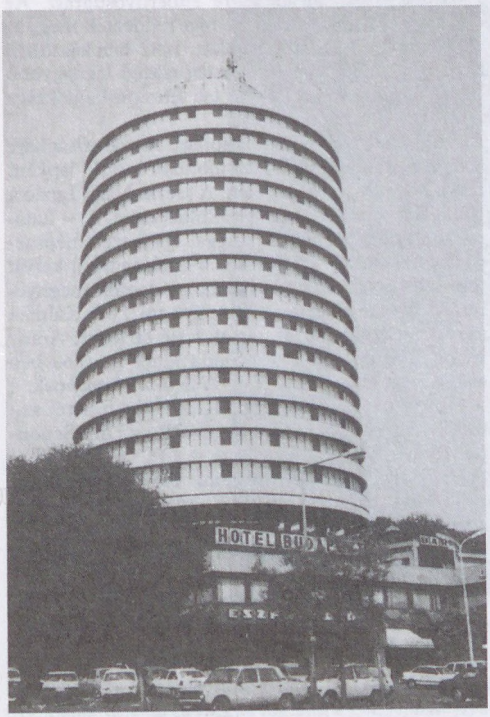

Hotel Budapest

Hotel Budapest (II. Szilágyi Erzsébet fasor 47.): a fővárosi egyetlen körszállója a budai hegyek lábánál épült 1967-ben. Tervezője, Szrogh György Ybl-díjat kapott munkájáért. Belső építészei Németh István és Király József voltak. 64 m magas és 33 m átmérőjű. 280 kétágyas, fürdőszobás szobával és 10 lakosztállyal rendelkezik. A ~hez tartozik a nemzetközi étterem. A galéria szintjén helyezkedik el a 240 fős étterem, az Üvegterem és a Zöldterem. E mellett a Csárda étterem, a Joker bár, a Budapest Coffee Shop és a Drink bár áll a vendégek rendelkezésére. 1984-ben szaunával és szoláriummal bővült, 1986-ban készült el a Bp. Club és a Business Center. Az első átfogó rekonstrukcióra 1975-ben, a másodikra 1985-ben került sor.

Hotel Dunapart (I. Szilágyi Dezső tér, alsó rkp.): a budai Duna-parton, az Országházzal majdnem szemben horgonyzó állóhajóra épített négycsillagos luxusszálloda. É-koreai, m. és orosz tőkerészesedéssel üzemel. 1990-től fogad vendégeket, kabinjaiból két apartmant, 33 két- és három egyágyas szobát alakítottak ki. Terasszal egybeköthető étterme 130, bárja 55 vendéget fogadhat egyszerre.

Hotel Ifjúság (II. Zivatar u. 1–3.): tervezője Csángó András. 1964-ben a KISZ szállodájaként kezdte működését, 1988-ban önálló váll.-tá alakult, 1989-től felügyeleti szerve a DEMISZ. A kétcsillagos szállodában 100 szoba, 250 férőhelyes étterem, 120 fős eszpresszó, két különterem és egy dohánybolt található. 1990-től tevékenysége idegenforgalmi és utaztatási szogáltatással bővült.

Hotel Liget (VI. Dózsa György út 106.): háromcsillagos szálloda. 1990-től fogad vendégeket. Építője és üzemeltetője a Hotel Liget Rt., melynek alapítói a Taverna Szálloda és Étterem Rt., az MHB és a Stuag Bau AG. Ez utóbbi vállalta a ~ kivitelezését, a Taverna Rt. az üzemeltetését végzi. Építészeti terveit Finta József készítette, aki a környék eklektikus-szecessziós kispalotái, villái közé oly módon illesztette be az új ~et, hogy két ép.egységet komponált. A Szondi u.-i szomszédos ház tűzfalát letakaró hétszintes ép.-hez egy, a Dózsa György út sarkára kiálló ötszintes szecessziós hangulatot idéző szárny csatlakozik. A földszinti reggelizőt és annak fedett teraszát karéjos körformára alakították, hogy a kert legszebb fáját megmenthessék és az együttesbe belekomponálhassák. A belsőépítészeti terveket Herrer Cézár készítette. Az ép.-et díszítő szobor Madarasi István alkotása. A szobákat Finta József tollrajzai díszítik. A hallban Szkok István műalkotása látható. A szálloda 139 kétágyas szobával rendelkezik. A vendégek kényelmét szolgálja a reggeliző-kávéző, drinkbár, szauna, szolárium, masszázs, garázs és fedett parkoló. A Taverna Service programok szervezését vállalja.

Hotel Számalk (XI. Etele út 68.): a →*Számítástechnikai Alkalmazási Vállalat* nemzetközi oktatási és konferenciarendezői tevékenységének elősegítésére épült 1982-ben. 120 kétágyas szobája zuhanyozófülkével van ellátva. A ~ban klubhelyiség, televíziós- és pihenőszoba is található. 240 fős, háromnyelvű szinkrontolmács berendezéssel és zárt láncú televíziós rendszerrel felszerelt kongresszusi termében évente 30–40 nemzetközi és hazai konferenciát tartanak. Külön helyiségek állnak rendelkezésre kiállítások és kisebb létszámú rendezvények céljára. A ~ az oktatási időszakon kívül szabad hely esetén turistavendégeket is fogad.

Hőgyes Endre (Hajdúszoboszló, 1847–Bp., 1906): orvos, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1881, r. 1889). Tanulmányait a pesti egyetemen végezte. Az egyik első m. tudós, aki rendszeres bakteriológiai kutatásokat folytatott. 1890-ben megalapította Bp.-en a *Pasteur-int.*-et és *kórház*at. Emlékezetére az Eü.-i Tudományos Tanács évenként kiosztásra kerülő *Hőgyes Endre-Emlékérmet* alapított (1961).

Hőköm Színház, *Vaudeville Színház*, *Dalos Színház:* nyári színházi vállalkozás a *Városliget*ben 1890–1900 között. Elnevezése Hüvelyk Matyi (Babszem Jankó) népi figurájára utal. Ig.-ja Galló György és Horváth Zsigmond. 1893-ban Horváth Zsigmond vezetésével *Vaudeville Színház*, 1899-ben Zöldi Márton igazgatásával *Dalos Színház* lett a neve. Műsorát főként operettek, romantikus lovagdrámák, tündérjátékok, látványos zenés darabok alkották.

Hőköm Színpad: →*Karinthy Színház*

Hölbling János (Benediktbeuren, 1660–Pest, 1736): építőmester. Az 1690-es évek végén jött Budára mint császári kamarai építész. Jelentős szerepe volt Buda újjáépítésében, de számos más mo.-i munkája is ismert: templomok, kolostorok, erődítések. Legfontosabb budai munkái: a *Városháza* átépítése Ceresola után (1700 körül), a *Nagyboldogasszony (Mátyás)-templom* helyreállítása (1700-as évek eleje), a második budai *Szentháromság-szobor* (1711–13), az első, ideiglenes *várpalota* építése a középkori romokon (1714–23), saját háza a Várban (ma Úri u. 8., 1724); Pesten részt vett az *Invalidusok háza* és a *szervita templom* építésében (1724 után). 1706-tól mint telekhivatali mérőnek, majd tanácsosnak befolyása volt Buda fejlesztésére is.

hőlégballonsport: a sportrepülés versenyága. Mo.-on az első léggömbkísérlet 1784. aug. 15-én a mai Erzsébet híd pesti hídfőjénél volt. Az 1811-ben textilből készített ballont hidrogénnel töltötték meg és már embert is magával vitt. A léggömb Buda–Pesttől Gyöngyösig repült. Híres volt még a régi Pest-Budán a német Lehmann repülése, aki a Lövölde térről szállt fel. Különösen nagy szenzáció volt 1896-ban a millenniumi kiállításon a francia Godard ballonja, amelyen felemelkedés után egy felerősített trapézon akrobaták szórakoztatták a közönséget. 1902. máj.-ban a M. Aero Club Augsburgban megvásárolta a Turul nevű léggömböt. A Turul első útján Tolnay Lajos 4040 m magasságba emelkedett a Margit-sziget D-i csúcsától. – A két vh. között a ~ot a M. Aero Szöv. szervezte, amely a Tomcsányi úton híres ballontelepet tartott fenn. 1929-ben innen emelkedett fel az első és sokáig egyetlen m. léggömb, a Poppe Kornél és Bethlenfalvi Pál András által tervezett Hungária. A modern ~ot Balikó Pál és Gulyás Géza kezdeményezte Mo.-on. 1976-ban ők építették a Pannónia 76 nevű léggömböt, az első meleg levegővel töltött 2200 m^3-es ballont. 1979-ben a Pannónia 76-ból Palotai Mihály és Simon László először hajtott végre ejtőernyősugrást. Az első orsz. bajnokságot 1980-ban rendezték meg, az első bajnok Cseraljai István lett. 1981-ben készült el az első m. hőléghajó. A sportág eddigi legnagyobb sikere Molnár Csaba 1990. évi Európa-bajnoksága volt.

Hölgyfutár: irodalmi napilap. A szabadságharc leverése után az egyik első újonnan induló lapként 1849. nov. 15-től jelent meg. A szerk. Nagy Ignácot eleinte hazafiatlansággal is vádolták ezért. A ~ határozottan osztrákellenes hanggal igyekezett népszerűséget szerezni, így viszont a hatóságokkal került többször összeütközésbe. A hölgyolvasók megnyerésére divatképeket is közölt. 1856-tól Tóth Kálmán szerk., s ekkor a munkatársak közé tartozott Arany János, Tompa Mihály és Vajda János is. 1864-ben szűnt meg, átadva helyét a →*Fővárosi Lapok*nak.

Hölgy u. (X. Állomás u.–Kolozsvári u.): **16. sz.:** lh. (Schöntheil Richárd, 1905). – **18. sz.:** lh. (Schönteil Richárd, 1905).

Hörger Antal (Kismarton, 1685 körül–Buda, 1765): szobrász. 1710 körül érkezhetett Budára, 1713-ban már dolgozott a budai Szentháromság-szobor faragásán. 1724-ben készült *Immaculata* szobra a Bomba (Batthyány) téren, ezt később a Mária térre helyezték. Pesten az ő műve a *Szt. Flórián-szobor* a belvárosi templom külső szentélyfalán. 1836-ban Buda város tanácsának tagja lett.

A Hősök tere az 1910-es években

A Hősök tere a Városligettel (légifelvétel)

Hősök tere (XIV. ker.): az Andrássy út e térben fejeződik be. *Schickedanz* Albert és *Herzog* Fülöp a ~ kialakításánál egységbe foglalta a →*Szépművészeti Múzeum*ot, a →*Műcsarnok*ot és az →*Ezredéves emlékmű*vet. Az említett három, tömegben és alkatban eltérő építmény a szabálytalan alakú tér egyensúlyának megteremtésével Bp. legnagyobb szabású térkompozícióját alkotja. A ~t a század elején fákkal, virágágyakkal, kétoldalt szökőkúttal díszítették, a kertészeti kiképzés a ~nek intimebb hangulatot adott. 1937-ben az Eucharisztikus Kongresszus előtt az egész tér kőburkolatot kapott. Az *Ezredéves emlékmű*vet (Schickedanz Albert és Zala György alkotása) az előtte álló hősök emlékkövével együtt 1929-ben avatták fel. Mai nevét a tér 1932-ben kapta. A tér díszburkolata a vh. során tönkrement, az 1950-es években újjal pótolták, ez az 1970-es évek végéig elhasználódott. Helyére 1980-ban új, nagyobb területű, közepén az 1938-as mintát megtartó díszburkolat épült. – A ~ számos tömegmegmozdulás színhelye volt: →*Eucharisztikus Világkongresszus* (1938), az 1956-os forr. utáni első pol. naggyűlés 1957. máj. 1-jén, az erdélyi falurombolás elleni tüntetés 1988. jún. 27-én, Nagy Imre és mártírtársainak temetése 1989. jún. 16-án. 1991. aug. 20-án, Szt. István napján II. János Pál pápa mo.-i látogatásakor itt celebrálta az ünnepi szentmisét.

H–Pannonplast Műanyagipari Rt. (XXII. Nagytétényi út 216.): a váll. jogelődjét 1922-ben alapították *M. Gomb- és Műanyaggyár Rt.* néven. Az elnevezés gyakorta változott: 1923-ban *M. Gomb- és Gumigyár Rt.*, 1926-ban *Hungária Gumigyár Rt.*, 1928-ban *Hungária Guttapercha- és Gumigyár Rt.* lett. Ebben az időben orvosi és egyéb gumiárut, gumicipőt, esőkabátot gyártott. A 30-as években jelentősen kibővítették a régi gyárép.-et vulkanizált termékek gyártására. 1945-ben a Hollandiában rekedt nyersgumiszállítmány visszaszerzésével indult meg a termelés. Az 1948. évi államosítás után az elnevezés *Nagytétényi Gumigyár*ra változott, s megkezdődött a hőre lágyuló műanyagok, a PVC és a műbőr gyártása. 1958-ban a *Hungária Műanyag- és Gumigyár*, 1964-ben a *Hungária Műanyagfeldolgozó Váll.* nevet vette föl. 1985-ben jött létre a *Poliform Kft.* japán–m. vegyes váll., kialakult a csepeli gyáregység. 1988-ban vette fel a ~ elnevezést. 1990-ben megalapította a *Pannonpipe Műanyagip. Kft.*-t. Jelenleg a bp.-i mellett két vidéki gyáregység működik (Debrecen, Szombathely) és hat társaságban vállalt érdekeltséget. Fő profilja műanyagfeldolgozás, műanyag- és vegyiszálgyártás; főbb termékei PVC-padlók, falburkolók, szigetelőanyagok, fóliák, műanyag csövek stb. 1986 óta önálló külkereskedelmi joggal rendelkezik. 1991-ben a váll. az ÁVÜ 100%-os részvételével, 5,5 milliárd Ft alaptőkével rt.-vé alakult. Háztartási műanyagcikkeket gyártó részlege 1992-ben vegyesváll.-ot hozott létre a holland–amerikai Curver Rubbermaid céggel.

HTVK: →*Budapesti Honvéd Tiszti Vívó Klub*

Hubay Jenő (Pest, 1858–Bp., 1937): hegedűművész, pedagógus, zeneszerző. Berlinben tanult. Liszt Ferenccel is együtt játszott, nagy sikerrel szerepelt külföldön is. A brüsszeli konzervatórium (1882), majd a bp.-i Zeneakadémia hegedűtanszékének vezető tanára volt (1886). 1919–34-ben a Zeneakadémia ig.-ja, 1920-tól főig.-ja. 1886-ban vonósnégyest alapított *Popper* Dáviddal, sokat vendégszerepeltek külföldön. Korának egyik legnagyobb előadóművésze, kiváló pedagógus. Világhírű hegedűisk.-jából számos nagy művész került ki (Geyer Stefi, Vecsey Ferenc, Szigeti József, Telmányi Emil, Zathureczky Ede stb.). A m. zeneélet vezető egyénisége volt. Romantikus magyaros zeneműveit a főv.-ban mutatták be.

Hubay–Popper Vonósnégyes: 1886-ban alakult kamaraegyüttes. Célja a kamarazene hazai népszerűsítése volt. Az alapítók – Hubay Jenő és Popper Dávid – mellett a ~ ben muzsikált többek között Bram Eldering, Herzfeld Viktor, Bloch József, Waldbauer József. 1903-ig szerepeltek rendszeresen.

Hubertus Fém- és Vegyipati Rt.: →*Bányagyutacsgyár*

Humán Oltóanyagtermelő és Kutató Intézet (X. Szállás u. 5–7.): egyik elődje 1824-ben Központi Oltóanyagint. néven alakult, majd az Áll. Diftéria-Szérumtermelő Int.-et az 1890-es években szervezték. Az 1924-ben létesített Phylaxia Szérumtermelő Int.-ben – amely állatgyógyászati oltóanyagok előállításával foglalkozott – embergyógyászati oszt.-t hoztak létre. 1948-ban az embergyógyászati célú oltóanyagtermelést teljes egészében a *Phylaxia Áll. Oltóanyagtermelő Int.* embergyógyászati főoszt.-ára összpontosították. Ebből alakult meg 1954-ben a ~. Feladata új oltóanyagok kidolgozása, vérszármazékok, infúziós és vértartósító oldatok, valamint fagyasztva szárított albumin, szemészeti oldatok, égésterápiás készítmények, modern diagnosztikai reagensek, továbbá a fertőző megbetegedéseket megelőző, kötelező védőoltások szérumának termelése és itt készített oltóanyagok ellenőrzése. A ~ termelő részlege Gödöllőre költözött, a kutató és ellenőrző oszt.-ok egy része továbbra is Bp.-en működik.

Hunfalvy János (Nagyszalók, 1820–Bp., 1888): földrajztudós, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1858, r. 1865, ig. 1887). Részt vett a szabadságharcban, utána börtönbüntetést szenvedett. 1861-től tanár a budai politechnikumban, 1870-től az újonnan létesített földrajzi tanszék első tanára az egyetemen. 1872-ben a M. Földrajzi Társ. egyik alapítója és haláláig elnöke. Munkásságában a leíró földrajz módszereit alkalmazta. Mo.-ra vonatkozó része ma forrásértékű. – Bp.-i vonatkozású m.: *Magyarország és Erdély eredeti képekben* (I–III., Pest, 1855–64, ua. németül Darmstadt, 1856–64); *Budapest és környéke* (Illusztrálta Rohbock Lajos, Pest, 1859, ua. németül, Pest, 1859).

Hunfalvy János Felső Kereskedelmi Iskola (I. Ponty u. 3.): Buda első kereskedelmi középisk.-ja. 1899-ben létesült a kapucinusok volt kertjében emelt ép.-ben. Nagy volt a vonzáskörzete a peremtelepüléseken. Jellegét megtartva – azonos névvel – ma is külkereskedelmi és számviteli szakközépisk.

Hungalu Rt. (V. Vigadó u. 4.): a magyarországi bauxitbányászat és alumíniumipar 1963-ban alapított csúcsszerve. 1991-ig neve *Magyar Alumíniumipari Tröszt*. Ekkor részvénytársasággá alakították, míg 14 vállalatát egyszemélyes állami tulajdonú kft.-vé.

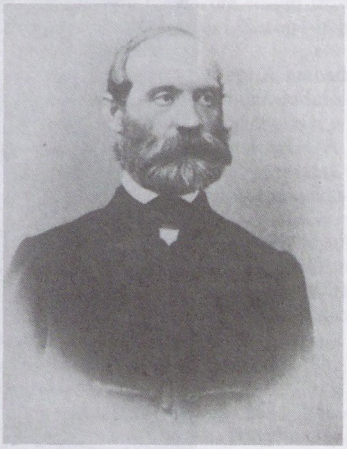

Hunfalvy János

Hungária Biztosító Rt., *HB Rt.* (V. Vadász u. 23–25.): a m. biztosítási piac helyzetét jelentősen megváltoztatta az a határozat, amely 1986-ban megszüntette az *Állami Biztosító*t, és egyúttal helyette két új biztosítót hozott létre. Az egyik neve *Állami Biztosító* maradt, a másik a *Hungária Biztosító, Viszontbiztosító és Exporthitel-biztosító* nevet kapta. Ezzel az *Állami Biztosító* monopóliuma megszűnt a biztosítási piacon. – A ~ megalakulását követően a két biztosító tevékenységi területét nem választották szét, ma mindkét biztosító személybiztosítással és vagyonbiztosítással is foglalkozik. Néhány területen azonban megmaradt a monopolhelyzet. Az áll. váll.-ok biztosítása, a gépjárműbiztosítás, a turistaforgalmon kívüli devizavonzatú biztosítások vonatkozásában a ~ a jogutód. 1991-ig kizárólag a ~ feladatkörébe tartozott a gépjárművek kötelező felelősségbiztosítása. A lakossági vagyonbiztosításokon belül a gépjárműbiztosítási tevékenység jelentős szerepet játszik. Súlyát jól jellemzi, hogy e terület adta a teljes díjbevétel 55%-át. A hazai gépjárműpark növekedése következtében a kötelező felelősségbiztosítási állomány fokozatosan nőtt. A ~ megalakulása óta valamennyi CASCO biztosítási konstrukciót korszerűsítette és tovább bővítette módozatainak kínálatát. – A ~ működésének főbb területei ágazatok szerint: belföldi vagyonbiztosítás: gazdálkodó szervezetek vagyonbiztosítása; mezőgazd. biztosítások; lakossági vagyonbiztosítások; lakásbiztosítás; magánvállalkozók biztosításai; gépjárműbiztosítások. Személybiztosítás: élet-, utas-, és nyugdíjkiegészítő

biztosítások, nemzetközi- és viszontbiztosítások. – 1990-től a biztosító rt.-i formában működik. A többségi részesedés, 51% a m. áll. kezében maradt, 49% birtokosa a német *Allianz AG.*, Európa egyik legnagyobb biztosítótársasága. – A ~ keretén belül működik a *Lloyd's* ügynökség, amely a HB Rt. megalakulása óta látja el feladatát. A ~ nemcsak közvetlenül szerepel a nemzetközi piacon, hanem a részvételével alapított, Bermudán bejegyzett *Magyar–Amerikai Biztosítótársaság*ban, ill. a bécsi székhelyű *Európai–Amerikai Biztosító* ügynökségben vállalt szerepe révén is. – Bp.-en négy igazgatósága és nyolc ügyfélirodája, vidéken 19 megyei igazgatósága van.

Hungária Borpincészet: Budafokon alakult 1918-ban a *Váci Püspöki Uradalmi Borpincészet* budafoki egységéből. Az egyik legjobban felszerelt pincészet volt. Kitűnő desszertborokat (ürmös, vermut) készített. Az 1920-as években palackozót létesített. 1944-ben megszűnt.

Hungária Egyesült Gőzmalmok Rt. (IX. Soroksári út 48.): a több malmot üzemeltető rt. 1897-ben alakult és a →*Magyar Általános Hitelbank* érdekkörébe tartozott. Leányváll.-ai voltak a Veliki Beckerer A. G., az „Asztag" Terménykereskedelmi Rt. 1915-ben megvette a Karcagi Hengermalmot, 1916-ban pedig az Annau és Wingler-céghez tartozó Nagybecskereki Hengermalmot. 1926-ban magába olvasztotta a Putnoki Hungária Gőzmalom Rt.-t. Ausztriába és Olaszo.-ba exportált, ahol képviseletei is voltak. Indiából és Olaszo.-ból pedig nyersrizst importált. Pesti gyára a II. vh.-ban légitámadás következtében leégett. Az újjáépített malmot 1949-ben államosították.

Hungária Evezős Egylet: 1911-ben a *Pannonia Evezős Club*ból Manno Miltiadesszel az élen kivált versenyzőkből alakult és azzal nagy párharcot vívott fennállása egész idején. Az 1932–35 között nyert öt kétpárevezős és kétevezős EB első helyezést a ~ tagjai nyerték. 1947-ben beolvadt a *Budapesti Vörös Meteor Sport Klub* evezős szakoszt.-ába.

Hungária-forrás: a Rudas fürdő forrásainak egyike. Az Erzsébet híd budai feljárója és a Gellérthegy sziklafala közé eső háromszögű füves terület alatt fakad, mély aknában. Az 1930-as években a források vize már kevésnek bizonyult, ezért 40 m mély kutat fúrtak, amely ma a kupolás fürdőcsarnok ÉNy-i sarka mögött, a Pestre tartó 7-es autóbusz megállója alatt van. A forrás vizét a fürdő használta, a fúrt kútét az ivócsarnokba vezették. A forrás (Hungária I.) 1500–1700 mg/l oldott anyagot tartalmaz és csekély hozammal csorog, 20–30 °C közötti hőmérsékletű. A fúrt kút (Hungária II.) 15–40 l/perc közötti vízhozamú, 40–43 °C hőmérsékletű vizét vese- és hólyagbántalmaknál javallják ivókúraként (→*még gyógyvizek*).

Hungária Fürdő (VII. Dohány u. 42–44.): hosszú időn át Pest egyik legjelentősebb fürdője. 1826-ban a mai VII. Nyár u.-ban nyílt a *Gamperl-féle vasas fürdő*. A Gamperl András selyemkereskedő által létesített ~ közel ötven éven át több fürdőszobával, négy vendégszobával és egy kis kerttel működött. – 1897-ben a Ringer család tulajdonába került, akik a Nyár u.-i részből modern kő-, kád- és gőzfürdőt építettek, majd a Klauzál u.-i fronton létrehozták a *Népfürdő*t. 1908-ban készült el a Dohány u.-ban a gőzfürdő, nagy oszlopos uszodával, ahol úszóversenyeket is rendeztek. A hatalmas fürdőnek 1500 kabinja, nagy divatoszt.-a és büféje is volt. – 1920-ban az Ingatlanbank vette meg az ép.komplexumot. Újabb átépítések és funkcióváltozások következtében az uszoda helyén létrejött a *Kamara-mozgó*, míg a fürdő egy részének területén 1922-ben 170 szobával a *Continental Szálló*. Az 1920-as években a népfürdő is megszűnt. Helyén a Klauzál u.-ban többemeletes bérházat emeltek. A Nyár u.-i részen Bp. legnagyobb nyilvános mosodáját létesítették. A kádfürdő elvesztette népszerűségét, forgalma egyre csökkent és 1929-ben bezárták. – Az 1950-es években a Kamara-mozgót a *Bányász*, majd *Honvéd Színház* követte, 1953-tól a *Fővárosi Nagy Varietének* adott otthont, míg 1963-ig a *Tarka Színpad* működött ott. – A Continental Szálloda 1970-ig üzemelt.

Hungária Gumigyár Rt.: →*TAURUS Gumiipari Vállalat*

Hungária Guttapercha- és Gumigyár Rt.: →*H-Pannonplast Műanyagipari Rt.*

Hungária Hírlapnyomda Rt.: nyomdaip. váll. 1873-ban alapította *Bródy* Zsigmond a mai Szent István tér helyén. 1878-ban a Tükör u. 5. sz. (ma V. Tüköry u.), 1887-ben a Vilmos császár út 38. sz. (ma Bajcsy-Zsilinszky út) alá költöztették az egyre bővülő vállalkozást. Az igényes műint. Bródy Sándor és Bródy László hozzáértő vezetése alatt kitűnő grafikusok, tipográfusok (Kner Albert, Lengyel Lajos, Haiman György stb.) közreműködésével magas művészi színvonalú kiadványokat készített. 1953-ban beolvadt a *Nyomdaip. Szolgáltató Váll.*-ba.

Hungária Jacquard-szövőgyár Rt.: →*Magyar Selyemipar Vállalat*

Hungária Kamaraegyüttes: 1983 végén a szakszervezetek *Fővárosi Művelődési Háza* által, elsősorban idegenforgalmi igények kiszolgálására alapított hivatásos néptáncegyüttes. Vez.-je *Guba* László.

Hungária Kávéház: →*New York Kávéház*

Hungária körút: →*Külső Nagykörút*

Hungária körúti csatorna: →*hajózó csatornatervek*

Hungária Műanyagfeldolgozó Vállalat: →*H–Pannonplast Műanyagipari Rt.*

Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyipar Rt.: →*Budapesti Vegyiművek*

Hungária Nagyszálló: →*Grand Hotel Hungária*

Hungária Papírlemezgyár: →*Újpesti Papírgyár*

Hungária Pezsgőgyár: →*HUNGAROVIN Borgazdasági Kombinát*

Hungária Szálloda Rt. (V. Petőfi Sándor u. 14.): 1957-ben *Orsz. Idegenforgalmi Szálloda és Étterem Váll.* néven alakult meg. 21 szállodát, 48 éttermet és 56 egyéb vendéglátó egységet üzemeltetett. Ezek részben romos, korszerűtlen, fürdőszoba nélküli, alacsony színvonalú szállodák voltak. A váll. megkezdte helyreállításukat (pl. *Gellért Szálló*), korszerűsítésüket (pl. *Astoria Szálloda*), ill. középtávú

fejlesztési tervet kidolgozva a hálózat bővítését (ez elsősorban a Balatonon valósult meg). 1965-ben a váll.-ról leválasztott négy szállodából és az Éttermi és Büfé Váll.-ból konkurensként megalakult a *Pannónia Szálloda és Vendéglátó Váll.* A cég ekkor vette fel a *Hungária Szálloda és Étterem Váll.* nevet. Mind Bp.-en, mind vidéken tovább folyt a hálózatbővítés, pl. *Sport, Budapest* (Bp.); Marina, Annabella, Auróra (Balaton); Aranyhomok, Eger, Karancs, győri Vörös Csillag új szárnya (vidék). A ~ elsőként kötött Mo.-on egy nemzetközi szállodalánccal franchise szerződést. A *Duna Inter·Continental* megnyitásával jelentős új vendégkört vonzott, és megteremtette a magasabb igényű turisták fogadásának alapjait. 1972-ben a ~ keszthelyi és margitszigeti szállodáiból megalakult a *Danubius Szálloda és Gyógyüdülő Váll.*, melyhez 1981-ben a Gellért Szállót is hozzácsatolták. A 70-es években elsősorban vidéki hálózatát fejlesztette, Bp.-en megvalósította a Hungária New York Kávéház, a Kárpátia és a Gundel Étterem rekonstrukcióját. A 70-es évek végétől több szállodát épített önerőből (*Expo, Stadion,* új Eger), majd osztrák hitelből (*Forum,* az átépített *Flamenco,* Lővér, *Grand Hotel Hungaria, Erzsébet*). A ~ külföldi szállodái a bécsi Hungária, a müncheni Budapest és Hungar. A váll. 1992-ben ~ néven rt.-vé alakult. A ~ 20 négy- és háromcsillagos szállodát üzemeltet. A privatizáció során kisebb éttermeit leadta. Bp.-en csak az idegenforgalom szempontjából jelentőseket tartotta meg: Alabárdos és Kárpátia Étterem, New York Kávéház, Hármashatárhegy Udvarház, Gerbeaud cukrászda. Szállodái Bp.-en: Astoria, Béke Radisson, Budapest, Duna Inter·Continental, Erzsébet, Expo, Flamenco Occidental, Fórum, Grand Hotel Hungária, Stadion, Panoráma.

Hungária Vegyiművek: →*Budapesti Vegyiművek*

HUNGAROCAMION Nemzetközi Autóközlekedési Vállalat (XIV. Stefánia út 51.): Mo. legnagyobb és Európa egyik legnagyobb közúti fuvarozója. Alapítási éve 1966. Alapfeladata a nemzetközi közúti fuvarozás saját és bérelt járművekkel, továbbá raktározás, vontatás, konténertovábbítás, kombinált fuvarozás, a m. áruk szállításának átterelése a külföldi vasutakról a közutakra. 1971-re a járatok száma elérte a 13 ezret. Hűtőfuvarozásban a legnagyobb európai kapacitással a ~ rendelkezett. 1974-ben gépkocsiállományuk meghaladta az ezret; 3500-as létszámmal félmillió tonna árut szállítottak. Járműparkja 1991-re több mint 1800 korszerű szerelvényre, dolgozóinak létszáma 5400 főre emelkedett. Európa 18 városában rendelkezik képviselettel. Új cégalapításai: 1988-ban DHL-Bp. vegyes váll. a világ legnagyobb légiexpressz szállítási váll.-ával; Hungarocargo, Hungarocamion Speciáltransport, Hungarocamion Travels (üdülések, kirándulások szervezésére); Tranzit Szolgáltató Egység, Hungária Határspedíció Egység, Hungarocamion Fuvarszervező és Szállítmányozó Leányváll. 1989-ben luxemburgi székhellyel megalapították a HUNGAROLUX Vegyes Váll.-ot. A ~ 1987-ben bekapcsolódott a nemzetközi kamionversenyekbe és a Hungaroringen megrendezték az első hazai futamot.

HUNGAROCOOP Rt.: →*külkereskedelem*

Hungarofilm Vállalat (V. Báthory u. 10.): 1956-ban alapították filmkereskedelmi, filmprodukciós és laboratóriumi munkák végzésére. A filmek export–import forgalmazása mellett tevékenységét újabban a videofilmek területére is kiterjesztette. Fesztiválirodát működtet. A váll. keretei között működő kft.-k: Cinemagyar Kft., GPA Librex Kft. és Hungasonic Kft.

HUNGAROFRUCT Zöldség Gyümölcs Szövetkezeti Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

HUNGAROTEX Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

Hungaroton Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (V. Vörösmarty tér 1.): 1951-ben létesítették. Tevékenységi köre: hangfelvételek készítése, hanglemezek, műsoros kazetták és kompaktlemezek gyártása és forgalmazása, a nagy- és kiskereskedelemben. Monopóliuma a 80-as évek végén megszűnt, 1991-ben már 15 hanglemezstúdió és zeneműkiadó rivalizált a ~tal. Kiadványait a komolyzenei, az irodalmi és a popzenei szerkesztőségei gondozzák; stúdiója a VII. Rottenbiller u. 47. sz. alatt működik.

HUNGAROVIN Borgazdasági Kombinát (XXII. Háros u. 2–6.): a pincegazdaságok átszervezése kapcsán 1964-től a MONIMPEX Külkereskedelmi Váll. vette át a borpalackozással foglalkozó *Budafoki Export-Import Váll.*-ot. Átszervezések sorozata, valamint a budafoki pezsgőgyárak hozzácsatolása után a borgazd. szervezet 1971-től a *Borgazd. Váll.-ok Trösztje* tagváll.-aként működött. 1973-ban kivált a trösztből a szegedi központú társváll.-tal együtt. Ekkor alakult meg Budafokon a *HUNGAROVIN Borgazdaságok Exportváll.-a,* amely 1985-től önálló váll.-ként, mint ~ működik. Szervezetébe tartozik még az etyeki szőlőgazd., a borászati üzem és borpalackozó, valamint a →*Törley Pezsgőgyár,* a *Hungária Pezsgőgyár* (1955) és a François Pezsgőgyár (→*François Lajos és Társa Pezsgőgyár*) (1886 és 1982). A ~ mintegy 40–45 partnergazd. által termelt borokat érlel, kezel és palackoz, valamint értékesít. Termelése mintegy 100 ezer hl hordós bor, 45 millió palack bor és 30 millió palack pezsgő (1990).

Hungart Kft. (V. Báthory u. 10.): 1990-től működő, a Művészeti Alap tevékenységi körébe tartozó vállalkozás. Tárgyak, műtárgyak, műemlékek restaurálásával, szakvéleményezésével, továbbá a m. kortársművészet (festészet, grafika, kisplasztikai és éremművészeti alkotások) bel- és külföldi értékesítésével foglalkozik, ez utóbbival V. Kossuth L. u. 14. sz. alatti helyiségében.

HUNGAVIS Külkereskedelmi Rt.: →*külkereskedelem*

HUNGEXPO Vásár és Reklám Rt. (X. Albert-irsai út 10.): jogelődje, a M. Külkereskedelmi Vásár- és Propaganda Iroda 1968-ban jött létre a Presto Külkereskedelmi Propaganda Rt. és nyomdaüzem, a Kereskedelmi Kamara külföldi kiállítási főoszt.-a, valamint a Bp.-i Vásárrendező Iroda összevonásával. Előfutárának tekintette az első Magyar Iparmű

Kiállítást, amelyet 1842-ben rendeztek Kossuth Lajos kezdeményezésére. Az 1968-as alapításkor azt a feladatot kapta a váll., hogy hazai és nemzetközi kiállításokat szervezzen és bonyolítson le. 1973-ban szervezetébe vonta az OMÉK-ot is. A HUNGEXPO 1974-ben a Városligetből új területre, Kőbányára költözött, ahol 1921 óta rendszeresen rendezték meg a mezőgazd. kiállításokat és bemutatókat. Az új helyszínen a HUNGEXPO két nemzetközi vásárral, a Tavaszi és az ŐSZI BNV-vel mutatkozott be. 1987-ben új nevet kapott: HUNGEXPO Magyar Külkereskedelmi Vásár és Reklámváll. 1990-ben vette fel mai nevét. Tevékenységi köre: vásár és kiállítás szervezése, rendezés Bp.-en, vidéken és külföldön. Kiállításépítés-tervezés; reklámtervezés, kivitelezés, valamint piackutatás. Bp.-i Vásárközpontjának kiállítási területe 360 ezer m² alapterület, 50 ezer m² fedett és szabad kiállítási terület. Stúdiói: az Agro, Consum, Invest, Program, Controlling és a Világkiállítási. Vidéki képviseletei Székesfehérváron, Debrecenben, Győrött, Miskolcon és Szegeden működnek. A ~ külföldi képviseleteit kiépítette Ausztriában, a FÁK országaiban, Németo.-ban, Olaszo.-ban, Nagy-Britanniában, Svájcban, Töröko.-ban és az USA-ban. Sokrétű tevékenységének segítésére hozta létre a Presentex Vásárképviseleti Rt.-t, az Agromarketing Kft.-t és a Hungexpo Tours Kft.-t.

Hunnia Csónakázó Egylet: az →*Országos Kaszinó* fiatalságából 1883. ápr. 4-én alakult. Elsősorban a túraevezést gyakorolta, annak fejlesztésében voltak érdemei. A IX. ker. Vámház előtti csónakházak leégését követően hosszú idő után a III. *Újlaki rakparton* létesített klub- és csónakházat. A II. vh. után megszűnt.

Hunnia Filmgyár: az első m. filmgyár, a mai Pannónia és Radnóti Miklós u. kereszteződésénél, az Új-Lipótvárosban. 1911–12-ben működött jórészt a *Vígszínház* szereplőgárdájával, ig.-ja Faludi Miklós volt, rendezője Góth Sándor. 14 db egy-két tekercs hosszúságú filmet készített.

Hunnia Filmgyár Rt.: a Corvin Filmgyár és Filmkereskedelmi Rt. (XIV. Gyarmat u. 37–39.) gyártelepének átvételére és üzemének folytatására 1928. dec. 19-én alakult. A váll. részvénytöbbsége a Filmip. Alap tulajdonában volt. Műtermeit többnyire magánvállalkozók rendelkezésére bocsátotta. A hangosfilmgyártás fellendülésekor a II. Pasaréti út 122. sz. alatt új műtermeket létesített és helyezett üzembe. A váll. és a műtermeiben folyó filmgyártás áll. ellenőrzés alatt állt. A ~ érdekkörébe tartozott a Bp.-i Filmgyártó és Filmforgalmi Rt., a Hungária Film Rt., a M. Filmiroda Rt. és a Star Filmgyár Rt. A filmgyártás államosítása után *M. Filmgyártó Váll.* lett a cég neve.

Hunnia Magyar Bicycle Club: kerékpárosegylet. A klub 1891. aug.-ban alakult meg, első elnöke br. Jósika Kálmán volt. 1892. aug. 20-án rendezte az első országúti versenyt Budafok és Ercsi között. 1893. szept. 1-jén rendezte meg az első nemzetközi kerékpárosversenyt bécsi és grázi versenyzők részvételével. Tagjai 1894-ben a mo.-i kerékpárosegy.-ek közül először jutottak állandó versenypályához. Az Üllői út végén az új Népligetben levő 6000 □öles telket 15 évre adta át a főv. A klub meghívására a főv. szenzációja volt 1894-ben az amerikai kerékpárosok mo.-i fellépése. 1896-ban „hegymászó" kerákpárosversenyt tartottak, ez volt Bp.-en az első kerékpáros terepverseny. Az 1898-ban bevezetett, ún. kerékpáradó nagy mértékben visszavetette a klub fejlődését, s a ~ a század elején megszűnt.

hunok: belső-ázsiai eredetű, nomád lovasnép, mely az 5. sz. elején szállta meg Mo. területét. A főv. területén mind ez ideig csupán szórványos leletek, néhány Óbudáról származó fibula (kapcsolótű), fülbevaló, ezüstedények; sírleletek Budáról és a Józsefhegyről, valamint csekély számú kerámia jelzi a ~ megtelepedését. – *Irod.* Radnóti Aladár: Buda régészeti emlékei (Bp., 1955).

Hunor Beruházási Kft. (XII. Törökbálinti út 55.): 1988-ban alakult meg egy építőip. gmk. és egy vendéglátóip. polgárjogi társaság összevonása útján. Az elődszervek az NSZK-ba exportáltak faházakat és felépítették a törökbálinti Sas-Klub Hotelt, amelyben 104 kétágyas szoba és 14 apartmant van. A szálló mellett szabadidőközpont is létesült. Az Ingatlanbankkal közösen a ~ több önálló leányváll.-ot és műszaki irodát alapított. 1992-ben a ~ privatizációs versenytárgyalás útján megvásárolta a Mogürt Gépjárműkereskedelmi Váll.-ot.

Hunyadi csapat: 1848 nyarán Jellasics támadásakor egymás után alakultak meg a hadsereget támogató, egyben az aktív harcot kezdeményező szabadcsapatok. 1848. aug.-ban Szalay László államtitkár Kossuth közbenjárására engedélyt kapott a ~ megalakítására. Tagjai sorába önként jelentkeztek a budai polgárőrség a „gránátosok" tagjai, akik a bán elleni harcokban elismerően állták meg helyüket, elősegítve Pest-Buda megtámadásának elhárítását.

Hunyadi János keserűvíz: a XI. ker.-ben a Sas-hegy, ill. a Sasadi-dűlő D-i völgyületében, a Kőérberki-, Dobogói- és az Őrmezei-dombok között, az *Örsöd* és *Őrmező* nevű lapályon 1862-ben kútásás során vált ismertté. Ivóvíz helyett a telek tulajdonosa keserű vizet kapott kútjában, azt értékesítésre felajánlotta *Saxlehner* András kereskedőnek. Ő vizsgálatokat végeztetett s felismerve a víz értékes ásványvíz tulajdonságait, megvásárolta a területet. Kiépítette a telepet, és Hunyadi János néven forgalomba hozta a keserűvizet. Az évek során 200, 6–8 m mély aknakutat ástak itt, amelyekben 0,9–6 m közötti vízoszlop volt. Ezek közül sok kimerült, kiszáradt. A kutakat forrásnak nevezték. A keserűvíz gyógytényezője a nátrium- és magnéziumszulfát, amelyből a ~ 36 g/l-t tartalmaz a vízben oldott összesen 40 g/l anyagból. A ~ először belföldön, ill. a Monarchiában került forgalomba, majd 1869-től külföldre is szállították. Pár év alatt öt világrészen lett keresett árucikk. Az első tíz év alatt kétmillió palack került forgalomba, majd 1913-ban az előállított 15 millió palack víz nagy részét már exportálták. A két vh. között csökkent a keserűvíz forgalma. A telep a harci cselekmények során, 1944–45 telén megrongálódott, utóbb a rendezetlen tulajdonviszonyok következtében a környező talaj és a kutak szennyeződtek. A hatvanas években 23 kútból termeltek. A keserűvizet

A Hunyadi János keserűvízforrás ipartelepe 1884-ben

jelenleg a régi keserűvíztelepek egyikére, az *Apenta telepre* szállítják, és ott palackozzák. A víz minősége évtizedek óta állandó. Keserű, szagtalan, konyhasós mellékíze nincs, a szállítást jól bírja. Hashajtó hatása az emésztőszervek hurutos, gyulladásos megbetegedéseinél is eredményesen alkalmazható (→még *gyógyvizek*). A Saxlehner-féle telep 70 éves fennállása idején hozta a cég forgalomba a „Hunyadi János forrássót", amit a keserűvízből pároltak le; ez könnyen szállítható volt, eltartható, és tiszta vízben oldva eredeti keserűvizet adott. – *Irod.* Schulhof Ödön: Magyarország ásvány- és gyógyvizei (Bp., 1957).

Hunyadi János út (I. Clark Ádám tér–Dísz tér): a ~ mentén találjuk Tóth István *Polipölő* szobrát, majd feljebb kerülve, ugyancsak Tóth Istvántól Hunyadi János álló bronzszobrát (1903), gótizáló stílusú mészkő alapzaton. A ~ **18. sz.** egyemeletes, romantikus stílusú lh., 1–3–1 ablakkal, kiemelt középrizalittal, oromzattal. 1855-ben építette saját maga részére Reitter Ferenc. A ház belsejét átalakították.

Hunyadi-sziget (XXII. ker.): a Duna jobb partja és a *Háros-sziget* közötti kis sziget. Eredetileg csak pár száz m hosszú volt. Ma a Háros-szigetet a parthoz kapcsoló áttöltés része. Régebben *Mészáros-szigetnek* hívták.

Hunyadi téri Vásárcsarnok (VI. Hunyadi tér 4.): Bp. főv. tanácsa 1890-ben felkérte Czigler Győző műegyetemi tanárt, hogy tegyen javaslatot a létrehozni szándékolt bp.-i vásárcsarnokokra. Czigler Győző a VI. ker.-i vásárcsarnok építési helyéül a Hunyadi teret jelölte meg. A vásárcsarnok felépítését a tér közepére javasolta 1794 m² területen 16 bolthelyiséggel, 150–160 árusítóhellyel. 1894-ben hagyták a terveket jóvá a vásárcsarnokhoz kapcsolódó két kétemeletes bérházzal együtt. A két lh. bérjövedelme alapján alacsonyabb helypénzt szedtek a csarnokban, ami csökkentette az eladásra kerülő élelmiszerek árát. A ~ 1896-ra készült el. A vásárlók előtt a ~ 1897. febr. 16-án nyitotta meg kapuit. Az építmény össz alapterülete 3350 m², ebből a csarnok 2140 m², a két kétemeletes bérházé udvaraikkal együtt összesen 1210 m². 230 állandó és 64 ideiglenes árusítóhely volt. Az 1944/1945. évi ostromot

A Hunyadi János út 18. sz. ház részlete

kisebb sérülésekkel vészelte át. Az 1950-es évek közepétől folyamatosan folytak a ~ban kisebb felújítási munkák. Az 1980-as évek elejére a csarnokép. teljesen elhasználódott. Már ekkor felmerült a ~ rekonstrukciója, de pénzhiány miatt csak a felújítási tervek készültek el.

Hunyad-orom, *Laszlovszky-hegy* (XII. ker.): a →*János-hegy* DK-i lejtőjén lezökkent, a →*Zugliget völgy*évél elválasztott dolomitrög (349 m). Felszíne nummuliteszes mészkővel, budai és briozoás márgával fedett. ÉK-i és ÉNy-i, erdővel fedett lejtői meredekek és csuszamlásra hajlamosak.

Hunyady Sándor (Kolozsvár, 1890–Bp., 1942): regény- és drámaíró. Fiatal korában megszakításokkal, 1930-tól végleg Bp.-en élt. Haláláig az Est-lapok munkatársa volt, riportokat, színházi és könyvkritikákat írt. A Vígszínházban játszották színműveit (*Júliusi éjszaka; Fekete szárú cseresznye; Erdélyi kastély; Lovagias ügy*). Újságcikkeiben a Dunaparti szállodák, a pesti villamosok, az uszodák, a kávéházak, az ügetőverseny-pályák, az Erzsébet krt. és a Rákóczi út életéről tudósított. Novelláiban a főv. polgárságnak éles szemű ábrázolója. Önéletrajzi regényében, a *Családi album*ban (Bp., 1934) a két vh. közötti Bp. élete, írói és színészvilága is megjelenik.

Húsipari Hízlaló Vállalat: →*Magyar Sertéshízlaló és Húsipari Rt.*

Húsipari Múzeum: →*ipartörténeti szakmúzeumok, gyűjtemények*

Húsipari Vállalat: →*Budapesti Húsipari Vállalat*

huszadik (XX.) kerület: Bp. DK-i részén fekszik. ÉK-en a XIX., K-en a XVIII., D-en Bp. közig. határa, Ny-on a Duna, ÉNy-on a IX. ker. határolja. 1950. jan. 1-jén Pesterzsébet megyei jogú város éa Soroksár nagyközség egyesítésével, a főv.-hoz való csatolásával jött létre. Városrészei: →*Gubacsipuszta, Kossuthfalva,* →*Millenniumtelep,* →*Pacsirtatelep,* →*Pestszenterzsébet,* →*Pestszenterzsébet-Szabótelep,* →*Soroksár,* →*Soroksár-Újtelep*. Fontosabb közútjai: Nagykőrösi út, Ócsai út. A ker. főbb adatait táblázat mutatja.

20. népfölkelő munkásszázad: az 1918-iki polgári forr. idején alakult, főleg a MÁV Gépgyár munkásaiból. Parancsnoka Zselyonka százados volt. Az alakulat feladata a közrend, valamint a gyár folyamatos termelésének biztosítása volt.

Huszadik Század: 1. társ.tudományi és kult. folyóirat. A radikális Társadalomtudományi Társaság indította meg 1900-ban. Szerk.-je előbb Gratz Gusztáv, majd Jászi Oszkár volt. Munkatársainak eszmei, ideológiai elkötelezettsége a polgári demokratikus haladást igénylő nézetektől a marxizmusig terjedt (Kunfi Zsigmond, Pikler Gyula, Somló Bódog, Szabó Ervin, Szende Pál, Varga Jenő stb). A század eleji irodalmi harcokban Hatvany Lajos támogatásával – következetesen Ady és a haladás mellett foglalt állást. 1919-ben szűnt meg, ill. folytatódott →*Századunk*, majd →*Magyar Fórum* címen. – 2. szociológiai folyóirat. 1947–49 között jelent meg Csécsy Imre szerkesztésében. Polgári demokratikus szemlélettel sikertelenül kísérelte meg a régi ~ feltámasztását.

Huszár Adolf (Szentjakabfalva, 1843–Bp., 1885): szobrász. Bécsben tanult, műveit a korabeli neobarokk, monumentális stílusban alkotta. Bp.-en álló szobrai: *Eötvös József* (Eötvös tér, 1879), *Petőfi* (Petőfi tér, 1882, Izsó Miklós átdolgozott terve nyomán), *Deák Ferenc* (Roosevelt tér, 1887, Keszler Adolf és Mayer Ede fejezte be).

Huszár Aladár

Huszár Aladár (Ipolybalog, 1885–Mauthausen, 1945): jogász, politikus, főpolgármester. A megyei

A XX. kerület főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	52,96
	1980. I. 1.	52,96
Népességszám	1960. I. 1.	101 875
	1970. I. 1.	110 105
	1980. I. 1.	102 006
	1990. I. 1.	90 843
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	1 924
	1970. I. 1.	2 079
	1980. I. 1.	1 926
	1990. I. 1.	1 715

Házasságkötések	1960	1 130
	1970	1 178
	1980	721
	1990	532
Élveszületések	1960	995
	1970	1 591
	1980	1 228
	1990	1 115
Halálozások	1960	983
	1970	1 347
	1980	1 552
	1990	1 439
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	12
	1970	244
	1980	−324
	1990	−324
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		8 230
1970–1979 évek között		− 8 099
1980–1989 évek között		−11 163
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékban	1960. I. 1.	65,3
	1970. I. 1.	66,0
	1980. I. 1.	57,8
	1990. I. 1.	59,0
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	62,9
	1970. I. 1.	72,8
	1980. I. 1.	49,7
	1990. I. 1.	46,5
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	52,9
	1970. I. 1.	57,3
	1980. I. 1.	42,4
	1990. I. 1.	46,5
Lakásállomány	1960. I. 1.	31 216
	1970. I. 1.	35 928
	1980. I. 1.	36 908
	1990. I. 1.	37 887
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	326
	1970. I. 1.	306
	1980. I. 1.	276
	1990. I. 1.	240
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	119,5
	1980. XII. 31.	225,9
	1989. XII. 31.	254,1
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	86,3
	1980. XII. 31.	149,5
	1989. XII. 31.	229,5
Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	12,8
	1980. XII. 31.	56,2
	1989. XII. 31.	163,0
Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	142,2
	1980. XII. 31.	406,0
	1988. XII. 31.	606,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	37
	1980. XII. 31.	42
	1989. XII. 31.	38
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 811
	1980. XII. 31.	2 429
	1989. XII. 31.	2 388

Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	338
	1980. XII. 31.	788
	1989. XII. 31.	877
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	1 526
	1979. X. 15.	2 907
	1989. X. 15.	2 673
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	12 445
	1979/80 tanév elején	9 375
	1989/90 tanév elején	8 475
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	66
	1979/80 tanév elején	40
	1989/90 tanév elején	25

közigazgatásban dolgozott vezető beosztásban, 1928-tól Győr vármegye főispánja. 1932-ben a kormányzó ajánlása alapján Budapest főpolgármesterévé választották. 1934-ig viselte ezt a tisztséget, utána az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) elnöke lett. 1944-ben a németországi Mauthausenbe hurcolták.

huszitizmus Budán: a 15. sz. első felében lelhetők fel a nyomai. A Prágában tanuló budai egyetemi hallgatók (1415-ben Budai Bereck volt a prágai egyetem rektora) járultak hozzá terjedéséhez. Prágai Jeromos, Husz fegyvertársa maga is prédikált 1410-ben Budán. – *Irod.* Székely György: A huszitizmus és a magyar nép (Századok, 1956, 3., 4., 6. sz.).

Huszka Jenő (Szeged, 1875–Bp., 1960): zeneszerző. A bp.-i Zeneakadémián tanult s jogot is végzett. A m. operettmuzsika úttörője. A Zeneszerzők és Szövegírók Szövetkezetének alapítója és elnöke volt. Első sikerét a Népszínházban bemutatott *Bob herceg* c. operettjével aratta (1902). Ezt követte a Király Színház megnyitására írt *Aranyvirág* (1903). Legnépszerűbb operettjei még a *Gül Baba* (Király Színház, 1905) és a *Lili bárónő* (Városi Színház, 1919) voltak.

Huszkatelep: →*tizenhatodik (XVI.) kerület*

huszonegyedik (XXI.) kerület: →*Csepel*

21. sz. Állami Építőipari Vállalat (XIV. Hungária krt. 17–19.): az ország egyik legrégibb áll. váll.-a, a II. vh. után a m. gyárépítés létrehozója. A Ganz-váll.-ok leányváll.-aként 1946-ban vették áll. kezelésbe. Az építőip. 1948. évi államosítása után, több kisebb váll. összevonásával a M. Gyárépítő Nemzeti Váll. nevet kapta. 1952-ben az Építésügyi Min. felügyelete alá helyezték. Ekkor lett ~. Tevékenysége: Bp. területén a magas-, mély- és útépítési, szak- és szerelőip., valamint segédip. munkák kivitelezése, építés- és technológiai tervezés, építőip. és építőanyagip. kutatás és fejlesztés, beruházói fővállalkozás, betonelemgyártás, fűrész- és lemezip., épületasztalos- és bútorip. Készít és elad transzportbetont; a modern ép.szerkezetekhez előregyárt egyedi vasbeton elemeket, kéreg- és szendvicspanelokat. Kifejlesztette a THERMOBIL mozgatható hőközpontcsaládot, tökéletesített változatát 1988-tól „SYSTHERMO térelemes hőközpontok" elnevezéssel forgalmazza.

XXIII. János Szeretetotthon (XI. Dayka Gábor u. 102–104.): 1981-ben nyílt meg a Szabó István Ybl-díjas építész tervei szerint épült háromemeletes, 90 lakóegységgel rendelkező, 120 személy befogadására alkalmas katolikus szeretetotthon. Utókezelője a II. Zuzmó u. 9–11. sz. alatt található.

huszonkettedik (XXII.) kerület: Bp. DNy-i részén fekszik. É-on a XI. ker., K-en és D-en a Duna határolja. Ny-on Bp. közig. határa választja el Diósdtól és Érdtől. 1950. jan. 1-jén Budafok megyei város és Nagytétény egyesítésével, s a főv.-hoz csatolásával jött létre. Városrészei: →*Nagytétény*, →*Budafok*, →*Budatétény*, →*Baross Gábor-telep*. Fontosabb közútjai: Leányka u., Kossuth Lajos u., Nagytétényi út, 6-os sz. főút, Balatoni út. A ker. főbb adatait a következő táblázat mutatja.

A XXII. kerület főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	34,23
	1980. I. 1.	34,25
Népességszám	1960. I. 1.	38 662
	1970. I. 1.	41 923
	1980. I. 1.	50 791
	1990. I. 1.	53 282
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	1 129
	1970. I. 1.	1 224
	1980. I. 1.	1 483
	1990. I. 1.	1 555

Házasságkötések	1960	362
	1970	396
	1980	337
	1990	291
Élveszületések	1960	439
	1970	636
	1980	646
	1990	554
Halálozások	1960	409
	1970	468
	1980	683
	1990	637
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	30
	1970	168
	1980	−37
	1990	−83
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		3 261
1970–1979 évek között		8 868
1980–1989 évek között		2 491
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	63,8
	1970. I. 1.	65,8
	1980. I. 1.	59,2
	1990. I. 1.	60,6
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	61,8
	1970. I. 1.	71,9
	1980. I. 1.	51,3
	1990. I. 1.	47,2
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	53,2
	1970. I. 1.	60,7
	1980. I. 1.	42,8
	1990. I. 1.	36,6
Lakásállomány	1960. I. 1.	10 979
	1970. I. 1.	12 849
	1980. I. 1.	16 597
	1990. I. 1.	20 418
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	352
	1970. I. 1.	326
	1980. I. 1.	306
	1990. I. 1.	261
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	120,3
	1980. XII. 31.	221,5
	1989. XII. 31.	242,7
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	34,1
	1980. XII. 31.	61,6
	1989. XII. 31.	93,7
Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	1,1
	1980. XII. 31.	21,6
	1989. XII. 31.	106,8
Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	52,3
	1980. XII. 31.	231,0
	1988. XII. 31.	364,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	17
	1980. XII. 31.	20
	1989. XII. 31.	21
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 294
	1980. XII. 31.	2 540
	1989. XII. 31.	2 541

Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	248
	1980. XII. 31.	554
	1989. XII. 31.	500
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	1 026
	1979. X. 15.	1 816
	1989. X. 15.	1 552
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	4 955
	1979/80 tanév elején	4 984
	1989/90 tanév elején	5 531
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	58
	1979/80 tanév elején	37
	1989/90 tanév elején	26

Huszonötödik Színház: 1970-ben alakult, kísérleti jellegű színházi vállalkozás. A mai VI. Andrássy út 101. sz. házban működött. Ig.-ja Gyurkó László, s főként fiatalokból álló társulatának legismertebb tagjai Jobba Gabi és Haumann Péter voltak. Legsikeresebb bemutatói a *Tou-o igaztalan halála* (két kínai szerző darabjából átdolgozva) és Platon: *Szókratész védőbeszéde* c. dialógusának színpadi változata. A színház első évadját a *Rottenbiller u. 22. sz.* alatt, az egykori Kis Színház helyiségében kezdte, 1971 őszén átköltözött a *M. Sajtó Háza* színháztermébe. A ~ 1978-ban egyesült az *Állami Déryné Színházzal* és a *Várszínházzal Népszínház* néven.

Hutter és Lever Rt.: elődje, az 1831 óta fennálló Hutter József Szappangyár egyéni cég átvételére alakult 1907-ben 1 millió korona alaptőkével. 1917-ben fúzió formájában magába olvasztotta a Növényolajgyár Rt.-t és a Concordia Vegyipar Rt.-t, 1925-ben az Olajipar Társaság Rt.-t, 1931-ben a Lever és Társai Kft.-t, 1940-ben a →*Flóra Első Magyar Stearingyertya- és Szappangyár Rt.*-t és a Margarin Olajművek Rt.-t. Önálló cégeként működött az 1917-ben alapított *Elida Magyar Illatszer- és Pipereszappangyár Rt.* A ~ elnevezése is sokat módosult: 1907–20 között *Hutter József Rt.*, 1925-ig *Hutter József Vegetálművek, Szappan- és Növényzsírgyárak Rt.*, 1930-ig *Hutter József Szappangyár-Olajipar Rt.* 1931-től 1952-ig ~. Központja a VII. Erzsébet krt. 6. sz. alatt volt. – A ~ gyárai: szappangyár (IX. Thaly Kálmán u. 5–7.), olajgyár és növényolajgyártás (Rákospalota, Horváth Mihály u. 2.), vegetálgyár (IX. Soroksári út 144.), olajpréselő és extrakciós üzem (Győr). Gyártási körébe tartozott mosó- és pipereszappanok, az Asszonydicséret és a Radion mosóporok, a Lux, a Rinso és a VIM mosószerek, a Ceres és a Kunerol ételzsírok, keményített olajfélék, piperecikkek, gyertyák és mécsek, étolajok, kencefélék, növényi olajok és zsíradékok, olajpogácsák készítése. – Alaptőkéjét 1926-ban 2 millió P-ben állapították meg, amit 1940-ben, amikor a korábbi osztrák–amerikai érdekeltségcsoport helyét német tőkések foglalták el, 6 millió P-re emeltek. – 1946–52 között mint volt német érdekeltség a potsdami egyezmény alapján szovjet tulajdonban volt. 1953-tól 1963-ig *Bp.-i Illatszer- és Pipereszappangyár* elnevezéssel önálló váll. 1963-ban beolvadt a *Kozmetikai és Háztartásvegyip. Váll.*-ba. A növényolajgyár 1953-tól →*Rákospalotai Növényolajgyár* néven önállósult.

Hutter és Schrantz Rt.: egy bécsi váll. mo.-i fiókváll.-a. 1912-ben létesült Kőbányán a Gyömrői út 80. sz. alatt. Selyemszitaszövetet, drótfonatot, sodronyágybetétet, drótárukat, kerti bútorokat és nemezposztót gyártott. – Az államosítások után megszűnt.

Hülff Móricz Bálint (Pest, 1734–Pest, 1801): császári őrnagy, polgármester. Feleségének, *Conti* Lipót kőfaragómester özvegyének révén jelentős vagyonhoz jutott. Közig.-i pályafutását II. Józsefnek köszönhette, aki reformjaihoz új embereket keresett. 1785. márc.-ban tanácsossá, nov.-ben polgármesterré nevezték ki. 1789-ben a kir. biztos nyomására bíróvá választották. Kíméletlen eréllyel hajtotta be az adókat és képviselte a kincstár érdekeit. 1790-ben a városi tanács vizsgálatot kért ellene, Bécsben azonban minden vádat alaptalannak tartottak. 1793-ban újra jelölték, de nem választották meg.

Hültl Dezső (Felsőbánya, 1870–Bp., 1946): építész, műegyetemi tanár, az MTA l. tagja (1931). Alkotásaiban a késő neobarokk képviselője volt. 1913–40 között műegyetemi tanár, 1931–39-ben felsőházi tag. Bp. városképében jelentős alkotásai: a *Pajor Szanatórium* (ma Balassa Kórház a Vas u.-ban, 1912), a *Gazdák Biztosító Int.-e* (ma Állami Biztosító, Kálvin tér–Üllői út sarok, 1912), az új piarista rendház és isk. (ma ELTE Bölcsészettudományi Kar, Pesti Barnabás u. 1., 1912–15), Autóbuszgarázs (Cházár A. u., 1930, *Mihailich* Győzővel), Péterfy Sándor u.-i Kórház (1934).

Hültl Hümér (Felsőbánya, 1868–Bp., 1940): sebész. Tanulmányait a bp.-i egyetemen végezte. Az István Kórház (1910), majd a Rókus Kórház főorvosa (1919) volt. Működésével a sebészetben új isk.-t teremtett, a modern sebészet számos újdonságát vezette be Mo.-on is (maszk, a bőr fertőtlenítése jóddal stb.). Gyomorvarró gépe nemzetközileg ismertté vált. A Bp.-i Orvosok Szöv.-ének főtitkára (1899), az Orsz. Orvosszöv. elnöke volt. Elsőként szervezte meg az egy. keretében a keresetképtelen orvosok, az orvosok özvegyeinek és árváinak támogatását.

Hüszrev pasa dzsámi (I. Hess András tér): a törökök – még a korai időkben – a domonkosok *Szent Miklós-temlomát* ~ néven dzsámivá alakították át. 1555-ben már e néven említették. Alapítója,

ill. átalakítója *Gázi Hüszrev bég* boszniai pasa volt, aki jelentős szerepet játszott 1541-ben a Buda körüli harcokban.

Hüszrev pasa piac: →*Hess András tér*

Hűtőipari Vállalat: →*MIRELITE Hűtőipari Vállalat*

Hüttl-porcelán: Hüttl Tivadar porcelánkereskedő 1852-ben alapította üzemét Pesten. Kezdetben csak porcelánfestéssel, 1904-től gyártással is foglalkozott. Főleg étkészleteket készített, a gyártási nehézségekkel küzdő herendi gyár helyett ekkor ő szállította a kir. várpalota részére az étkészleteket. Jellegzetessége a kékesszürke és a rózsaszínű porcelán. Az üzemet Hüttl halála után veje és fia, majd 1927-től egyedül a fia, Hüttl Artúr vezette. 1880 előtt kurzív írással jelezték termékeiket, majd áttértek a gazdag rajzú, nyomtatott jelekre.

Hűvösvölgy (II. ker.): az →*Ördög-árok* völgyének a →*Hármashatár-hegy* csoportját D-ről, DNy-ról határoló, a →*Nagy-Hárs-hegy* – →*Fazekas-hegy* és a *Vadaskert* közötti, részben eróziós, részben árkos süllyedéssel kialakult szakasza. Igen kedvelt kirándulóhely. É-i szűk részének mindkét oldalát erdő borítja, a kiszélesedő DK-i szakaszán pedig kertes villanegyed létesült. A *Hidegkúti-medence* felé kitáruló külső része ugyancsak beépült: itt kertes családi házak egykor különálló, de ma már összefüggő települései húzódtak széles sávban Máriaremete–Pesthidegkút felé. A villamos-végállomás fölött van a →*gyermekvasút* végállomása. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Hűvösvölgyi Park Szanatórium: egykori magángyógyint. A Hidegkúti út 74–78. sz. alatt eredetileg *Hűvösvölgyi Park-Pensio Rt.* létesült 1911-ben. 1913 őszén és 1914 tavaszán Ady Endre összesen négy hónapot töltött itt, s úgy érezte: „Hűvösvölgy az én birodalmam". 1925-ben márványtáblával örökítették meg emlékét. A panzió 1916-ban alakult át ~ néven gyógyint.-té. A 80 ágyas szanatórium 1942-ig működött.

Hűvösvölgyi út (II. Bátory László u.–Szilágyi Erzsébet fasor): Hidegkút határáig húzódik és beletorkollik a *Hidegkúti út*ba. A budai hegyvidék fő útvonala, amely É-ról a *Rózsadomb* és a *Hármashatár-hegy* csoportja, D-ről pedig a *Sváb-hegy* által közrezárt völgyön át kanyarog a Budát környező községek, Nagykovácsi, Budakeszi stb. irányába. Egyike a legrégibb útvonalaknak, a középkorban is errefelé vezetett az út *Telki, Zsámbék, Budajenő* felé, ahol már a 12–13. sz.-ban virágzó települések voltak. Az út régi katonai felvonulási irány is. Régi nevei: *Kovácser Strasse, Kovacsina jolu* és *Hidegkúti út* voltak. 1946-tól 1991-ig *Vörös Hadsereg útja*. – Jelentősebb ép.-ei: **22. sz.:** villa (Hoffhauser Elek, 1884). – **36. sz.:** vendéglő (1890). – **79. sz.:** *Jungfer-villa* (Kallina Géza, 1914). – **85. sz.:** *Márkus-villa* (Jánszky Béla és Szivessy Tibor, 1913). – **87. sz.:** *Herczeg-villa* (Zrumeczky Dezső, 1912). – **94. sz.:** *Tauszig-villa* (Tauszig Béla és Róth Zsigmond, 1913). – **149. sz.:** villa (Novák Ferenc, 1887).

Hydroxygen Rt.: →*Oxigén és Dissousgázgyár Vállalat*

IBUSZ Idegenforgalmi Kereskedelmi Bank Rt., *IBUSZ Bank Rt.* (XIV. Ajtósi Dürer sor 10.): 1991-ben kezdte meg tevékenységét. Részvényei 97,53%-ban az *IBUSZ Rt.*, 2,47%-ban az *ÁB–Aegon Ált. Biztosító Rt.* tulajdonában vannak. Alaptőkéje 2028 millió Ft. Az ~ tevékenységi köre: teljes körű kereskedelmi banki, deviza- és lakossági banki tevékenység végzése. Az ~ részt vesz bankközi betét-, hitel- és devizaműveletek végzésében. – Az ~ üzemelteti a mo.-i hivatalos valutaváltó hálózat kb. 20%-át. 94 fiókot működtet, ebből 21 Bp.-en van.

IBUSZ Rt.: →*Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítmányozási Rt.*

Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítmányozási Rt., *IBUSZ Rt.* (V. Ferenciek tere 5.): 1902-ben alakult a MÁV menetjegyirodájaként. Az IBUSZ nevet 1927-ben vette fel, 1949-ben államosították. 1990-ben vezették be részvényeit a tőzsdére. Alaptőkéje 1,3 milliárd Ft. Értékpapírjait a bécsi tőzsdén is jegyzik. Fő tevékenysége: bel- és külföldi idegenforgalmi szolgáltatások, fizetővendégellátás, lovas- és hobbyprogramok szervezése. 161 egységből álló belföldi hálózata átfogja a bp.-i szállodákat, valamennyi fontosabb vidéki várost és a mo.-i határkirendeltségeket. Külföldön 19 ország 27 városában képviselteti magát. Résztulajdonosa az Atlasz Utazási Biztosító Rt.-nek és több szállodának. 1991-ben az ~ megalapította az *IBUSZ BANK Rt.*-t, amely átvette – bár továbbra is az ~ fiókjaiban bonyolítja – az ~ által vezetett lakossági devizaszámlák kezelését. Létrehozta az IBUSZ-EUROBUSZ, a Mikrofilm Kft.-ket és az IBUSZ–AVIS Rent a Car szervezetet. A kulturális programokat az IBUSZ–TIT Iroda szervezi és bonyolítja le. 1992-ben az ~ privatizációja befejeződött. Az ÁVÜ birtokában levő 56%-os részesedést az Orsz. Kereskedelmi és Hitelbank Rt. (49%) és a Társadalombiztosítási Főigazgatóság (7%) szerezte meg.

idegenforgalmi és fürdőlapok: a főv. és intézményei látogatottságának növelését célzó kiadványok. A múlt század második felében megindúló és az ország különböző fürdőhelyeit ismertető és népszerűsítő lapokban (Fürdői Lapok 1868, Fürdő és Turista Újság 1891–92, Fürdő- és Utazási Közlöny 1899–1900 stb.) sok közlemény, hír, hirdetés jelent meg a főv. fürdőiről, de indultak kifejezetten főv. lapok is: *Budapest Látogatók Lapja Szent Lukácsfürdő* (1888–1910), *Szent Margitsziget* (1894), →*Szigeti Séták, Fürdőügyi Szemle* (1937–38). Az 1930-as évektől a fürdőügy egyre inkább az idegenforgalom általánosabb kérdéseinek keretében jelenik meg (*Magyar Fürdőélet* 1931–35, *Magyar Fürdőélet és Idegenforgalom* 1936–42, *Filléres Újság* 1933–35, *Hungaria* 1934–44, *Budapest Télen* 1939–41, *Budapest* 1941–44 stb.). A korábbi fürdőlapok még a fürdővendégek jegyzékét is közölték. Bp. külföldi propagandáját szolgálta pl. a *Revue Continentale* (1923–28) c. többnyelvű, mutatós kivitelű lap is.

idegenforgalom: tömeges és rendszeres utazási forgalom, amelynek résztvevői – belföldiek és külföldiek – mint fogyasztók átmeneti ideig tartózkodnak a meglátogatott területen. A mai értelemben vett idegenforgalmat a modern közlekedési eszközök (gőzhajó, gőzvonat, utóbb az autó és a repülőgép) teremtették meg. Bp. mint az ország pol., kulturális és gazd. központja, mint fürdőváros és nem utolsósorban mint szépségekben bővelkedő folyamparti nagyváros Mo. egyik legnagyobb ~i értéke. Az ~ szempontjából annyiban is előnyös Bp. helyzete, hogy a legfontosabb nemzetközi és hazai vasutak, közutak és légiforgalmi vonalak csomópontjában fekszik s a dunai hajózásnak jelentős kikötője. A történelem folyamán számos utazó kereste fel a két testvérvárost. Közülük több írásban is beszámolt élményeiről, tapasztalatairól. Látogatók sokasága fordult meg az orsz. vásárokon, mint pl. a pesti Medárd-napi (jún. 8-iki) vásáron. Szervezett ~ról 1873-tól, Pest, Buda és Óbuda egyesítésétől lehet beszélni. Ez idő tájt már kiépülőben volt Mo. Bp. központú vasúthálózata, megindult a nagyvárossá fejlődés, erősödött a főv. fürdőváros jellege (Margitszigeti, városligeti gyógyforrások feltárása), felépült az első Duna-parti nagyszálló, a Hungária. 1873 nyarán az egykorú sajtó közlése szerint már zsúfolt vonatok szállították Bp.-re az egyesített főv.-ba látogató vidékieket és külföldieket. A forgalom évről évre megismétlődött, s első csúcspontját 1885-ben érte el a bp.-i Orsz. Kiállítás alkalmából. Ennek sikere, továbbá a Bp.-ről a Balkán felé vezető vasúti vonal megépülésétől várható forgalomnövekedés arra indította a főv. közgyűlését, hogy tagjai sorából 1887-ben idegenforgalmi biz.-ot küldjön ki azzal a feladattal, hogy Bp.-et az idegenek fogadására előkészítse s látogatottságát megfelelő propagandával nö-

velje. A szükséges adminisztratív teendőket sajtó- és propagandairoda végezte, amelynek vezetését Körösy Józsefre, a Statisztikai Hivatal ig.-jára bízták. Kezdeményezésére jelentek meg az első bp.-i idegenforgalmi prospektusok, plakátok és albumok, valamint a külföldi lapokban elhelyezett sajtóhirdetések és közlemények. Ő indította el a Főv. Statisztikai Hivatal ~i adatszolgáltatását is, amely – orsz. statisztika hiányában – 1948-ig a m. idegenforgalmi fejlődés egyedüli mércéjéül szolgált. Az ~i biz. 1891-ig működött. Tevékenységének eredménye Bp. idegenforgalmának 50%-os növekedése volt. – ~i szempontból is fontos esemény volt az 1896-ban megrendezett ezredéves kiállítás és ünnepség. Előkészítését az Ezredéves Orsz. Kiállítás Szfőv. Biz.-a és egy külön e célra alakult üzleti szerv: a Millenniumi Utazási és Ellátási Váll. végezte. A Millennium várható ~át szolgálta több új szálloda (Pannónia, Royal, Carlton és Bristol) megnyitása is. 1902-ben megkezdte üzleti tevékenységét az *Idegenforgalmi és Utazási Vállalat* – a mai *IBUSZ Rt.* (Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt.) elődje. 1906-ban megnyílt az első *Bp.-i Márciusi Vásár*, amely később →*Budapesti Nemzetközi Vásár* néven a bp.-i ~i évad egyik legforgalmasabb eseményévé fejlődött. 1912-re felépült a Ritz-Dunapalota Szálló, s ezzel teljessé vált a Duna-parti szállodasor. A béke utolsó éveiben Európa-szerte erősen megnövekedett az ~. A külföld látogatottabb városaiban ~i hivatalok nyíltak. Első lépésként 1912-ben újra megalakult a főv. ~i biz.-a. 1916-ban *Bárczy* István polgármester kezdeményezésére megalakult *Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala*. Az ő nevéhez fűződik az ~ szempontjából is jelentős Gellért Gyógyfürdő és Gyógyszálló megnyitása 1918-ban. Az I. vh.-t követő években számottevően csökkent az ~. Egyenletesebb fejlődése 1926-ban kezdődött újra, s a harmincas évek gazd. krízise miatti rövid megtorpanás után 1937-ig tartott. A közeledő háború veszélye fokozatosan csökkentette Bp. nemzetközi látogatottságát, amit a belföldi ~ tervszerű növelése részben kiegyenlített. A két vh. közötti időszakban Bp.-en fokozatosan kialakult a m. ~i szervezet. 1927-ben a korábbi Idegenforgalmi és Utazási Váll.-ból *IBUSZ* néven nemzeti utazási iroda lett. 1928-ban létrejött az *Orsz. Idegenforgalmi Tanács*, amelynek titkársága 1936-tól *Orsz. Idegenforgalmi Hivatal*ként folytatta működését. Utóbbi Bécsben és Velencében propagandairodát állított fel, évi jelentéseiben közölte a bp.-i és a mo.-i ~ gazd. értékére vonatkozó számításait, a bp.-i műegy. közgazd. karán ~i továbbképző tanfolyamot indított. 1934-ben megkezdte tevékenységét a *Bp.-i Központi Gyógyhelyi Bizottság*. Ez a három szerv 1939-ben az Idegenforgalmi Hivatallal együtt *Idegenforgalmi Propaganda Munkaközösség*et hozott létre, de az ~ háborús viszonyok okozta katasztrofális csökkenését már nem lehetett megállítani. A bp.-i ~nak a tárgyalt időszakok alatti alakulását a következő tábla mutatja:

A budapesti szállodák és egyéb szálláshelyek vendégforgalma

Év	Vendégek száma					
	szállodákban			egyéb szálláshelyeken		
	Összesen	Ebből		Összesen	Ebből	
		külföldi	belföldi		külföldi	belföldi
1958	359 805	59 275	300 530	–	–	–
1960	420 809	130 859	289 950	47 528	5296	42 232
1965	470 637	302 732	167 905	278 671	203 169	75 502
1970	706 182	522 933	183 249	525 895	274 804	251 091
1975	862 014	698 937	163 077	539 416	318 813	220 603
1980	861 523	734 184	127 339	597 125	376 934	220 191
1985	1 061 183	961 454	99 729	668 021	451 316	216 705
1989	1 354 178	1 254 675	99 503	535 998	375 928	160 070

A bp.-i ~nak a II. vh. utáni szakasza rendkívüli körülmények között indult meg. A gyógyfürdők ép.-eit 70–95%-os károsodás érte. A korábbi 45 szálló közül csak 12 maradt meg, leromlott felszereléssel, összesen 1200 férőhellyel, melyből csak 300 állott az ~ rendelkezésére, a többit különféle intézmények foglalták el. Ennek ellenére megkezdődött az ~ újjászervezése, folytatódtak az ~i továbbképző tanfolyam előadásai, s a műegyetem közgazd. karán megalakult a *M. Idegenforgalmi Kutatóint.* A megoldásra váró orsz. feladatok között azonban az ~i problémák olyan jelentéktelenek tűntek, hogy egy 1948. évi kormányrendelet – az IBUSZ kivételével – az összes ~i szervet megszüntette. Néhány év elteltével a nemzetközi ~ újjáéledésének jelei mutatkoztak. A dolgozók üdültetésének megszervezése új nagy tömegeket kapcsolt a belföldi ~ba. 1955-ben újra életre hívták az Orsz. Idegenforgalmi Tanácsot. Ugyanekkor ismét megkezdte működését a *Főv. Idegenforgalmi Hivatal* is, amely később *Bp.-i Idegenforgalmi Igazgatóság* elnevezéssel, kibővített hatás-

körben folytatta tevékenységét. A főv. újjáépülése során megkezdődött a leromlott szállodaip. rekonstrukciója, új szállodák is épültek. Az 1971. évi adatok 29 szállodáról és 7534 szállodai férőhelyről számolnak be. Ezekhez járulnak a Bp.-i Idegenforgalmi Igazgatóság (BII) és az IBUSZ által megszervezett fizetővendéglátó helyek, valamint a BII kempingférőhelyei, amelyekkel együtt a főv. vendéglátó kapacitása 1971-ben 21 341 férőhely volt. A fejlődő ~ szolgálatára az IBUSZ-on kívül Bp. székhellyel újabb utazási irodák alakultak, mint a *Coopturist* szövetkezeti utazási iroda, az *Express Ifjúsági és Diák Utazási Iroda*, az *Air Tours* légiforgalmi és a *Volántourist* autóbuszközlekedési utazási iroda. – 1971-ben a bp.-i szállodák és egyéb szálláshelyek vendégeinek 33%-a belföldről, 67%-a külföldről érkezett. A nemzetközi statisztikák szerint a mo.-i turizmus a forgalom tekintetében a 10–14. helyen állt, de bevétel tekintetében csak a 40. volt, mert az ~ból származó jövedelem zöme nem az áll. szektorba került. A 70-es években az igényesebb külföldi vendég nem találta meg az elvárásainak megfelelő ellátást az elmaradott infrastruktúra, valamint a szállodák többségének kifogásolható szolgáltatásai miatt. A helyzet javítására külföldi befektetésekkel új szállodák épültek (Fórum, Atrium Hyatt, Flamenco, Ramada, Kempinski stb.). A főv. szállodák száma 1980–90 között 33-ról 50-re, férőhelyeiké 9986-ról 20 451-re emelkedett. Az előrelépés ellenére a főv. még mindig nem rendelkezik a kereslettel arányos szálláskínálattal. A bp.-i szálláshelyekből a szállodai férőhelyek 1980-ban csak 22%-ot, 1990-ben 29%-ot képviseltek. A vendégek túlnyomó többsége az egyéb szálláshelyeket, közülük is a fizetővendéglátó helyeket vette igénybe. 1990-ben a főv. 49 132 vendéget tudott egyidejűleg fogadni. Ugyanez a szám 1980-ban 36 264, 1987-ben 52 353 volt. – A külföld figyelme kétségtelenül megnőtt hazánk iránt. Az érdeklődés elsősorban a főv. felé irányul, ami részben a rendszerváltás keltette érdeklődésnek, másrészt a nemzetközi sporteseményeknek (Forma-1 futam), kongresszusoknak és az üzleti élet megélénkülésének tulajdonítható. A zömében Ny-ról érkező turisták száma Bp.-en 1990-ben meghaladta az 1,2 milliót. Az ~i szféra a legnagyobb dollártermelő ágazat, mintegy 300 millió Ft aktívummal, a teljes m. külgazd. bevétel 30%-ával. – A régi utazási irodák mellett egy sor új vállalkozás kezdte meg tevékenységét, mint pl. a Pegazus Tours, az OTP-Penta Tours, a Lokomotiv Tourist, a Dunatours. A rendszerváltással párhuzamosan pedig nagy számban alakultak magáncégek, és megkezdődött a régebbi ~i váll.-ok (IBUSZ) privatizálása. 1992 végén közel félezer magán utazási iroda működött Bp.-en.

idegennyelvű lapok: Budán és Pesten a megindúló időszaki sajtó első termékei túlnyomó részben német nyelvűek voltak. Ez a helyzet fokozatosan változott meg, de a német lapok megőrizték szerepüket, egyrészt a hazai német anyanyelvű polgárság, másrészt a német nyelvű országok rendszeres tájékoztatásában. Jelentősebb német lapok: →*Ofnerischer Merkurius*, →*Pesther Tageblatt*, →*Der Ungar*, →*Pester Zeitung*, →*Pester Lloyd*, *Pester Journal*, →*Neues Pester Journal*, *Budapester Tageblatt* és →*Neues Politisches Volksblatt*. A pol. napisajtó mellett a 19. sz. második felében, főleg a századforduló táján, tekintélyes számban jelentek meg német (vagy m. és német) nyelvű szaklapok. Ilyenek voltak pl. *Bőripar–Ungarische Gerber-Zeitung* (1894–1923), a *Magyar Bőripar–Ungarische Lederindustrie* (1894–1939), az *Építőmunkás* német társlapja, a *Bauarbeiter* (1896–1900) – első szerk. Bokányi Dezső volt –, a *Szabók Szaklapja*, társlapja a *Schneider Fachblatt* (1893–1912), a *Vas- és Fémmunkások Szaklapjának* társlapja, a *Flachblatt der Eisen- und Metallarbeiter* (1897–1920), a *Typographia* melléklapja, a *Gutenberg* (1885–1919). Hosszú évtizedekig volt német kiadása: a →*Munkás-Heti-Krónikának* az *Arbeiter-Wochen-Chronik* (később *Arbeiterpresse*, majd *Volksstimme*), a →*Népszavának* a *Volksstimme*. A m. tudomány és kultúra eredményeinek külföldi megismertetése volt a célja olyan német nyelvű folyóiratok megindításának, mint pl. az *Ungarische Revue* (1881–95), az *Ungarische Rundschau* (1904–07), az *Ungarische Jahrbücher* (1821–1943). – Már a 19. sz. első felében megindultak Pest-Budán az első időszaki sajtótermékek a hazai nemzetiségek nyelvén: a *Biblioteca Românească* (1821–34), a *Serbskij Narodnij List* (1835–47), a *Srbske Narodne Novine* (1838–47), a *Prjatel Ludu* (1848–49), a *Pestbudinské Vedomosti* (1861–67) és a *Slovenské Noviny* (1868–74). – A némethez hasonlóan más idegen nyelveken (angol, francia, olasz) is indultak – főleg az I. vh. utáni években – olyan folyóiratok, amelyek közvetíteni kívánták a hazai tudományos eredményeket a külföld számára. Ezek közül a legjelentősebbek: *Revue de Hongrie* (1908–31) és folytatása, a *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–44), a →*Corvina* és a *Hungarian Quarterly* (1936–44). A II. vh. után Bp.-en indultak meg a *hazai nemzetiségek központi lapjai:* a román *Foaia Noastră*, a német *Neue Zeitung*, a szerbhorvát-szlovén *Narodne Novine* és a szlovák *Ľudové Noviny*. Ezekhez csatlakozott jóval később a cigány *Phralipe* (1990-től). Az idegennyelvű lapok másik csoportjába a hazánkban tartózkodó vagy hazánk iránt érdeklődő külföldiek számára kiadott hírlapok, magazinok tartoznak. Ilyen az MTI angol és német nyelvű napilapja, a *Daily News – Neueste Nachrichten*. A *Budapester Rundschau* c. hetilap a m. pol., gazd. és kulturális életről tájékoztat németül. Havonként jelenik meg a *Hungarian Survey* és a *Hungarian Review*, valamint ennek francia, német, orosz és spanyol nyelvű kiadása, a *Revue Hongroise*, az *Ungarische Rundschau*, a *Vengerszkie Novoszti* és a *Hungaria*. Szép kiállítású képes folyóiratok az Idegenforgalmi Tanács negyedéves kiadványai, a *Hungarian Travel Magazine*, a *Voyages en Hongrie* és az *Ungarischer Reise Magazin*. Az ugyancsak negyedéves *The New Hungarian Quarterly* tudományos értekezések, szépirodalmi alkotások útján kívánja tájékoztatni a külföldi olvasót a m. kulturális életről. A legtöbb szaktudomány már megteremtette a saját idegen nyelvű folyóiratát, hogy a hazai kutatások eredményei belekerülhessenek a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Ezek között legjelentősebbek az MTA kiadásában megjelenő *Acták* és a BME

Periodica Polytechnica sorozata. Részben tudományos, részben kereskedelmi jellegű számos váll., szervezet, intézmény idegennyelvű lapja, amelyben termékeiket, tevékenységüket mutatják be a külföldi partnereknek (*Books and Periodicals, Bussiness Partner Hungary, Le Cinéma Hongrois, Geschäftspartner Ungarn, Hungexpo Bulletin, Medicor News, Technical Review* [Tungsram Rt.], *Therapia Hungarica* stb.).

Ideg- és Elmegyógyintézet: →*Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet*

Idegkórtani Klinika: →*neurológiai és pszichiátriai klinikák*

ideiglenes hidak: az 1944/45 telén felrobbantott →*Duna-hidak* helyett ~ építésére volt szükség. Először a szovjet hadsereg épített saját céljaira két pontonhidat: egyet Budafoknál és egyet Újpestnél. Szintén a szovjet hadsereg építette meg a hídfők elfoglalása után az Összekötő vasúti hidat pótló szükséghidat, valamint három közúti hidat: a *Szabadság híd* és a *Petőfi híd* romjain épült szükséghidat, majd a Sziget (Radnóti Miklós) u.-ból a Margitszigetre, onnan a Lukácsfürdőhöz vezető csőlpjármos hidat. Ezek 1945. márc. 15-én, ápr. 5-én és márc. 17-én nyíltak meg. Az elsőt és a harmadikat 1946. jan. 11-én a Duna jeges árvize elvitte, a másodikat már korábban elbontották, majd pontonhíddal helyettesítették, ami csak gyalogforgalomra szolgált. A jégzajlás elől azonban ezt is el kellett bontani. Nagyobb igények kielégítésére épült az 1945. nov. 18-án megnyílt *Petőfi pontonhíd*, az Erzsébet híd roncsaitól É-ra. Ennek vasból készült pontonjai voltak, közöttük vas tartószerkezettel. Kedvező elhelyezkedése miatt igen nagy forgalma volt, autóbuszközlekedést is akartak rajta létesíteni, de a pontonok túl nagy süllyedése miatt a híd erre nem volt alkalmas. A jégzajlás elől ezt a hidat is el kellett bontani. – 1946-ban az elpusztult Margit-szigeti hidat pontonhíddal (ún. *Manci híd*) helyettesítették, újból forgalomba helyezték a Petőfi pontonhidat (ún. *Böske híd*) és a Boráros téri pontonhidat. A Szabadság híd újjáépítése, illetve a *Kossuth híd* megnyitása után az ~ jelentősége csökkent. A Petőfi pontonhidat csak a →*Lánchíd* megnyitása után bontották el – ez volt a leghosszabb életű ideiglenes híd – és egy időre a Boráros téri pontonhíd helyére került. A →*Margit híd* részleges újjáépítésével az ottani ideiglenes híd már előbb szükségtelenné vált.

Idex Külkereskedelmi, Fővállalkozó és Mérnökiroda Rt. (I. Fő u. 14–18.): 1990-ben alakult rt.-vé 560 millió Ft-os alaptőkével az 1953-ban létesített és az egykori KGST országokba komplett gyárakat szállító Gépexport Irodából. A holdingszerű központ mellett 24 kft.-ből áll. Üzletpol.-ja szerint továbbra is a volt szovjet piacot és a fejlődő országokat tekinti potenciális felvevőhelyének. Újabban komplex kisüzemeket szállít, részt vesz dohány- és élelmiszerip. rekonstrukciókban, az olajkitermelés és -feldolgozás korszerűsítésében, bekapcsolódott a hadiüzemek termelésének átalakításába.

IEB Rt.: →*Inter-Európa Bank Rt.*

IFB Rt.: →*Ipari Fejlesztési Bank Rt.*

Ifjúsági Könyvkiadó: →*Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó*

ifjúsági lapok: a fiatalok számára megjelenő időszaki kiadványok. A múlt század második felében egyre növekvő és differenciálódó hazai sajtóban megindultak olyan lapok, amelyek a fiatalabb korosztályok igényeit igyekeztek kielégíteni. Az első próbálkozások – (*Ifjúság Lapja* 1863–66), *Ifjúság Lapja* (1867–70), *Méhecske* (1867–69) – után tartósabb vállalkozás volt Dolinay Gyula *Hasznos Mulattatója* (1872–1912), majd a *Magyar Ifjúság* (1884–93). Külön lapok indultak fiatal lányok számára (*Lányok Lapja* 1875–1912, *Leányvilág* 1884–87, *Magyar Lányok* 1894–1944). A század elejétől jelent meg a katolikus →*Zászlónk*, ezt követte a protestáns *Ifjú Évek* (1912–44) és *Magyar Ifjúság* (1918–44), valamint a zsidó *Remény* (1912–39). A két vh. közötti korszak népszerű ifjúsági lapja volt a *Magyar Cserkész* (1920–46). Az egyházak által szervezett ifjúsági mozgalmak és a cserkészet mellett egy sor más ifjúsági szervezet (Ifjúsági Vöröskereszt, Diákkaptár, egyetemi ifjúsági egy.-ek stb.) adott ki lapot, ezek azonban többnyire szűkebb rétegekhez jutottak el. A II. vh. után a koalíciós pártok ifjúsági szervezetei is adtak ki lapokat a „fordulat évéig", ezek közül jelentősebb volt a →*Márczius Tizenötödike* és a →*Valóság*. A fiatalabb korosztály számára megjelent az *Úttörő* (1949–56), a nagyobbaknak a *Szabad Ifjúság* (1950–56). Ezek utódai a Kádár-korszakban a *Magyar Ifjúság* (1957–89), a *Világ Ifjúsága* (1950–) és az *Ifjúsági Magazin* (1965–). A rendszerváltás utáni sajtószabadság új ~at teremtett (*Igen* 1989-től, *Viki* 1990-től, *Rocker* 1989-től stb.).

Ifjúsági park: →*Budai Ifjúsági Park*

ifjúsági parkok: az ifjúság kulturált szórakozását szolgáló, tavasztól őszig működő intézmények. Az elsők (I. Ybl Miklós tér; X. Csajkovszkij park) a KISZ Központi Bizottságának kezelésében és ellenőrzése alatt létesültek. Ma működő ~: a *Kőbányai Ifjúsági Park* (X. Halom u. 42.), a *Kamaraerdei Ifjúsági Park* (XI. Kamaraerdei út 12–14.), a *Lőrinci Ifjúsági Park* (XVIII. Kossuth Lajos tér 1.) és a *Csepeli Ifjúsági Park* (XXI. Rákóczi tér).

Ifjúsági Színház: 1. 1913-ban, a Kinizsi u. 16. sz. alatt, az akkori →*Magyar Tanítók Otthon*ának színháztermében működött. Egy évad után megszűnt. – 2. 1949-ben alakult a Nagymező u. 22–24. sz. színházhelyiségben, ahol 1927–44 között a Rádius Mozi, majd 1945–49 között a →*Vígszínház* volt. 1952-ben az →*Úttörő Színház*at is hozzácsatolták *Ifjúsági Színház Kamaraszínháza* néven. Legjelentősebb bemutatóik: Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*, Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*, Molnár Ferenc: *A Pál utcai fiúk* c. regényeknek színpadi változatai. 1954-ben az ~ felvette a →*Petőfi Színház*, kamaraszínháza pedig a *Jókai Színház* nevet, és testvérszínházként játszottak 1956-ig, amikor is mindkét intézmény – nevüket megtartva, az ifjúsági jelleg megszüntetésével – teljesen önálló színházzá alakult. A *Jókai Színház* új neve 1963-tól →*Thália Színház*, 1991-től *Arizona Színház*, 1993-tól *Művész Színház*. Az ~ tevékenységét 1985-től →*Arany János Színház* néven folytatja.

Ifjúsági Színház Kamaraszínháza: →*Ifjúsági Színház*

Az Ifjúság kútja

Ifjúság kútja (II. Margit tér): a főv. megbízásából készítette Beck Ö. Fülöp 1938-ban. A 2,2 m magas mészkőből készült kútfigura a kor köztéri szobrászatának kiemelkedő alkotása.

Ifjú Zenebarátok Magyarországi Szervezete (V. Vörösmarty tér 1.): 1968-ban alakult önálló egy.-ként. Célja a zenei közművelődés, az isk.-n kívüli zenei nevelés szolgálata, a tehetséggondozás, közép- és felsőszintű hallgatók és pályakezdő művészek nemzetközi tapasztalatokhoz való juttatása. Az ~ tagja az Ifjú Zenebarátok Nemzetközi Szervezetének (Fédération Internationale des Jeunesses Musicales). Héttagú titkárság vezeti.

Igazoló Bizottság: 1945. jan. 4-én bocsátotta ki az Ideiglenes Nemzeti Kormány a 15/1945. sz. rendeletet az igazolási eljárásról. A rendelet értelmében az eljárás alá vont személynél azt kellett megállapítani, hogy 1939. szept. 1-jét követően tanúsított magatartása sértette-e a m. nép érdekeit. Az igazolási eljárás lefolytatására héttagú ~ot létesítettek, amelyekben az öt koalíciós párt egy-egy küldötte, egy jogi képesítésű személy és az eljárás alá vont személy szervének képviselője vett részt. A rendelet különböző fokozatú büntetést állapított meg, feddést, megrovást, áthelyezést, előléptetésből való kizárást, vezető állásra való alkalmatlanságot, a legsúlyosabb esetben az ügyet a népbírósághoz tették át. Bp.-en az igazolási ügyeket a *Bp.-i Nemzeti Biz.* megbízásából az ~ok Titkársága intézte. A főv.-ban közel 400 biz. működött, hatáskörükbe tartozott a főv.-ban működött valamennyi közhivatal, gazd. szerv tisztviselőinek igazolása, de igazoló biz. elé kerültek a kisiparosok, kiskereskedők, a szabadfoglalkozású értelmiségiek (orvosok, ügyvédek, újságírók, színművészek, írók stb.), az egyetemek tanárai és hallgatói, a fegyveres testületek tagjai is. Az ~ lényegében 1947 közepéig működtek.

Igazságügyi Orvostani Intézet: →*Országos Igazságügyi Orvostani Intézet*

Ignotus, családi neve *Veigelsberg* Hugó (Pest, 1869–Bp., 1949): kritikus, költő, író, Baumgarten-díjas (1949). Az új m. irodalomért folytatott harcok egyik vezetője. Jogot végzett Bp.-en, de nem lépett jogi pályára, újságíró lett. Több főv. lapnak volt a munkatársa (A Hét, Magyar Hírlap, Világ). Tagja volt Kiss József kerekasztal-társaságának a Múzeum Kávéházban. 1908-ban a Nyugat egyik alapítója és szerk.-je lett. 1919 után külföldön, főleg Bécsben élt. 1924-től ismét Bp.-en újságíró, 1928-ban kivált a Nyugatból. A hitlerizmus elől 1938-ban emigrációba kényszerült. 1948 végén nagybetegen tért haza. A Szobi u.-i szanatóriumban halt meg. Utca viseli nevét a Városmajorban.

íjászat: a versenyszerű ~ot a 20-as évek végén kezdték Mo.-on Jakus Kálmán testnevelőtanár kezdeményezésére. Az első „íjlövészegyesület"-et 1929-ben Solymáron alapították, az első orsz. bajnokságot 1932-ben rendezték, de a sportággal az ötvenes évek végéig csak szűk körben foglalkoztak. – Az első csak ~tal foglalkozó egy., a Nomád Íjászkör, a 30-as években jött létre, de ez elsősorban nem versenysporttal foglalkozott. A M. Íjász Szöv. 1957-ben alakult meg, s újra kiírta a m. bajnokságokat. A sportág világcsúcstartói: Hamvas Ágnes és Tessényi Éva, olimpiai helyezettje Nagy Béla (1980, Moszkva, 5. hely), bp.-i egy.-ei: Bp. Spartacus, Tipográfia.

„IKARUS" Automobil- és Repülőgépalkatrészgyár Rt.: 1916-ban alapította Erney Móric és Vecsey Jenő mérnök. Az ~ létrehozásának célja automobil, repülőgép és egyéb gépi szakmába tartozó szerelvények készítése és értékesítése volt. Az I. vh. után a trianoni békeszerződés életbe lépését követően a hadirepülőgépek építése megszűnt, ezért repülőgép-alkatrészek, valamint szerelvények gyártására sem volt szükség. Így a megváltozott üzleti viszonyok miatt 1924-ben a cég nevét *„IKARUS" Hűtő- és Fémáru Rt.*-re változtatták. Gyártelepét 1925. jan.-ban a VI. Országbíró u. 26/b sz. alá helyezték. 1940. jún.-ban a cég neve *„IKARUS" Gép- és Fémáru Rt.*-re módosult. Az 1940-es években főleg autóhűtők, valamint görgőfüggöny tartók gyártásával foglalkozott. 1945. febr.-tól 1945. júl. 1-jéig szovjet katonai alakulatok részére járművek és az ehhez tartozó motorok javítását végezte. A szovjet katonai parancsnokság 1945. júl. 1-jén a gyárat visszaadta a tulajdonosoknak. Ettől kezdve 25–30 fő munkáslétszámmal üzemelt. 1947-ben a cég tevékenysége már csak a raktárkészletek kiárusítására szorítkozott. Az államosítást követően 1948-ban beolvasztották az *Ikarus Karosszéria- és Járműgyár*ba.

Ikarus Karosszéria- és Járműgyár Rt. (XVI. Margit u. 2.): az Ikarus, s a m. nagyüzemi autóbuszgyártás 1949-ben kezdődött az Uhri Testvérek Autókarosszéria- és Járműgyára (1895), az Ikarus Gép

és Fémáru Rt. (1916) és a Repülőgépgyár Rt. (1942) az államosításokat követő összevonásával. – Autóbuszgyártás már volt korábban is az Uhri Testvérek gyárában – 1948 jan.-jában adták át az első öt újtípusú autóbuszt a Parlament előtt a főv. közlekedés részére –, de az 1947-ben áll. kezelésbe vett, s a Nikex felügyelete alatt álló gyár termelése nem haladta meg a napi egy járművet. Az összevonás révén a napi termelés hat db-ra emelkedett. Az első kooperációs gyártás keretében a motorokat a Láng gyár, az alvázakat a Mávag, az egyéb alkatrészeket a győri Rába gyár szállította. 1950-től a második kooperációban a motorokat a Csepel Autógyár, az aggregátokat a Rába gyár szállította, míg az alvázak az Ikarus új részlegében készültek. Ugyanez évtől kezdődött a korszerű, önhordóvázas Ik. 31, és 1953-tól a nemzetközi kiállításokon több díjat nyert Ik. 55 típusok sorozatgyártása, ami két évtizeden át tartott. – 1963-ban a motorizáció fejlődése nyomán növekvő kül- és belföldi szállítási igények kielégítésére az Ikarushoz csatolták a Székesfehérvári Ált. Mechanikai Gépgyárat és a mátyásföldi egykori M. Ált. Gépgyár egyes részlegeit. Mindkét váll. foglalkozott fennállása során közúti gépjárművek gyártásával. – 1964-ben KGST határozat alapján Mo. szakosodhatott az autóbuszgyártásra. Többmilliárd Ft-ot ruháztak be az Ikarus karosszéria és végszerelő részlegeibe, a csepeli alváz- és aggregátgyártás fejlesztésére, s Győrött a MAN-motorok licencének átvételével új motorgyártást indítottak be. 1970-től megkezdődött a 200-as jelzésű új autóbusztípus-család sorozatgyártása, amely 11 féle, 8–18 m hosszú és 4 t-nál nehezebb autóbuszok és trolibuszok készítésére terjedt ki. – Az Ikarus az 1970-es évek végére Európa legnagyobb autóbuszgyárává nőtte ki magát. Éves termelése meghaladta a 10 000 egységet, s termékeinek 80%-át exportálta. Az 1980-as évek első felére az Ikarus a világ első öt autóbuszgyára közé került évi 14 ezret megközelítő termelésével. A m. autóbuszok legfőbb vásárlója a Szovjetunió és az NDK volt. Ma a szovjet utódállamok területén 100 000-nél, Németo. K-i tartományaiban 20 000-nél több Ikarus autóbusz fut. Összesen 60-nál több országban közlekednek Ikarus autóbuszok. – A nagyvárosi tömegközlekedés fontos eszközeként használt csuklós autóbuszok és trolibuszok nemzetközi elismertségét jelzi, hogy e típusokból a világ termelésének több mint a felét az Ikarus állítja elő. Az 1970-es évektől a fejlődő országok segítése jegyében az Ikarus külföldi összeszerelő gyárakat épített, egyebek között Irakban, Kubában és Madagaszkáron. – Az 1980-as évek második felében a folyamatosan korszerűsített 200-as típuscsalád továbbfejlesztéseként megkezdték a 300-as típusjelzésű távolsági és a 400-as típusjelzésű városi autóbuszok gyártását is. Azonban nem állt rendelkezésre elegendő pénz az új típusokhoz szükséges új motorok és gyártástechnológia általánossá tételére, ezért az Ikarus az évtized végére elvesztette korábbi előkelő műszaki helyzetét. – 1989-től egyre gyorsuló ütemben omlott össze a KGST-piac, s került válságba az Ikarus. A váll. talpraállítására 1991-ben alakult meg 11,5 milliárd Ft alaptőkével az ~. Az alaptőkéből 7 milliárd Ft (60%) a szanált, részben jogelőd váll. részesedése. 3,5 milliárd Ft (30%) az Átex külkereskedelmi váll., 500 millió Ft az MHB, 351 millió Ft a Mogürt, míg 149 millió Ft a Közép-Európai Befektetési Társaság részvényérdekeltsége. A fennmaradó néhány százaléknyi részvényt a dolgozók között értékesítik. Az új ~ kötelezettséget vállalt a régi Ikarus 9000 főnyi dolgozói gárdájának az átvételére és adósságai kifizetésére. Újabb és jelentős exportsikerek ellenére 1992-re a gyártott autóbuszok száma mintegy 40%-kal esett vissza. A szovjet utódállamok 1991-ben a korábbi évi 9–10 000 autóbusz helyett alig 2000 db-ot tudtak megvásárolni. – Az új ~ 100 millió dollár értékű kötvénykibocsátással és a német Mercedes járműgyártó konszern részére történő részvényeladással – az alaptőke 20%-a – próbálja áthidalni a nehéz időszakot, amit a termelés visszaesése, a szükséges beruházások elmaradása, az adósságok növekedése jellemez. – 1992-ben az ~-nek Bp.-en két, Székesfehérváron és Kiskunhalason egy–egy gyára, Móron és Szegeden egy–egy leányváll.-a, két bp.-i székhelyű leányváll.-a, egy export és egy amerikai érdekeltsége volt.

Ikea Áruház: →*BÚTORKER–Ikea Lakberendezési Kft.*

Ilkovits vendéglő: a részben a Skála Metró ép.-ének telkén lévő vendéglőt 1925-ben vette meg *Ilkovits* Izidor, aki 1907-ben mozigépészként jött Bp.-re. Ő hívta Pestre vendéglős apját, Simont és testvérét Miksát. A család 1907-ben nyitotta meg első vendéglőjét a Nádor u.-ban. A belvárosi üzlet után a Mester u.-ban nyitottak egy rőfös üzletet és egy vendéglőt. A jelenlegi Nyugati tér területén kialakított üzletüknek három szomszédos házban voltak összefüggő helyiségei. A családi vállalkozásban az állóbüfét (automatákkal, melegpulttal), a Piros Termet (részben önkiszolgálás, részben hagyományos étterem), a Fehér Termet (hagyományos étterem) és a „Banán-szigetet" (söntés) fokozatosan alakították ki. Elsősorban kispénzű emberekre alapozták vállalkozásukat, napi 4000–5000 vendéget szolgáltak ki. Részben önkiszolgálással, ülve lehetett meleg ételt fogyasztani. Nagyszámú leszedőt alkalmaztak, akik folyamatosan biztosították a tisztaságot és a rendet. Ilkovits Izidor, a korszerű tömegellátás hazai megteremtője 1937-ig vezette az üzlet.

Illés Béla (Kassa, 1895– Bp., 1974): író, Kossuth-díjas (1950, 1955). 1912–16-ig jogi tanulmányokat folytatott Bp.-en. A Tanácsközt. idején az újpesti katonatanács tagja, majd katonai parancsnok. A Tanácsközt. bukása után Bécsben, Csehszlovákiában, 1923-tól a SZU-ban élt. Itt jelentek meg regényei: *Ég a Tisza* (1929); *Kárpáti rapszódia* (1939). A II. vh.-ban a szovjet hadsereg őrnagya, majd alezredes. 1944-ben részt vett a bp.-i harcokban. *Fegyvert s vitézt éneklek* (Bp., 1949) c. elbeszélésgyűjteményében és *A Vígszínházi csata* (Bp., 1950) c. regényében Bp. felszabadításának számos mozzanatát írta le.

Illés Endre (Csütörtökhely, 1902–Bp., 1986): író, Baumgarten-díjas (1937, 1939), Kossuth-díjas (1963), József Attila-díjas (1962), Pro Arte-díjas (1969). Orvosnak készült a pesti egyetemen, de nem fejezte be tanulmányait, az Est-lapok munkatársa

Az Illés-kút hajdani épülete

lett és a Nyugat állandó kritikusa és novellistája. A Budapesti Szemlénél 1944-ig az irodalmi mellékletet szerk. 1935-től a Révai Könyvkiadó irodalmi szerk.-je volt. 1948-tól a Szépirodalmi Könyvkiadónál folytatta munkáját, irodalmi vezető, 1967-től a kiadó ig.-ja. A századelő Budapestjét írta le Szomory Dezsőről szóló tanulmányában (*A mennyei küldönc*). Novelláiban, drámáiban is idézte a nagyváros atmoszféráját: *Belvárosi kapitány; Teljes világítás; Andris* (novellák); *Zsuzsa* (regény); *Törtetők; Hazugok; Festett egek* (drámák). Esszéiben, emlékezéseiben életközelbe kerülnek a főv. kávéházai, antikváriumai, színházai, a könyvkiadók, újságok szerkesztőségei: *Krétarajzok* (Bp., 1957); *Mestereim, barátaim, szerelmeim* (Bp., 1983); *Méhrajzás* (Bp., 1985); *Ezüstpénz* (Bp., 1986).

Illés Gyula (Bp., 1923–): szobrász, Munkácsy-díjas (1968), érdemes művész (1979), kiváló művész (1986). A Képzőművészeti Főisk.-n Pátzay Pál növendéke volt. 1950-ben szerepelt először *Földmunkás* c. szobrával. 1953-tól az Iparművészeti Főisk. tanára. Bp.-en felállított kompozíciói: *Antifasiszta egyetemisták emlékműve* (XI. Villányi út–Fadrusz u., 1982); *A Kecskeméti kapu emlékére* (dombormű, V. Kálvin tér–gyalogos-aluljáró, 1983).

Illés-kút, *Éliás-kút:* az *Orczy-kert* egykori bő- és tiszta vizű kútja. Pest város és környéke egyetlen felszálló vizű forrása volt, amely törés mentén a mélybeli miocén rétegekből artézi forrásként fakadt. A vízadó szintre telepített fúrt kutak felszálló jellegét megszüntették, a vízvezeték kiépítésével pedig eltűnt és feledésbe merült. Nevét Illés prófétáról nyerte, akit dombormű ábrázolt a kútoszlopon. Kis klasszicista stílusú ép.-be foglalták a 18. sz.-ban. Az 1830-as években, a Ludovika Akadémia építésekor félig annak telkére került, bár a kerítés külső oldaláról is hozzáférhető volt. Az 1980-as évek végén tárták fel a Ludovika telkének a klinikák felé eső sarka táján. Vize kedvelt volt, fölöslege a közeli Festeticskert tavait és több majort táplált. Emlékét nevében az Illés u. őrzi. Kútházát 1991-ben építették újjá.

Illyefalvi I. Lajos (Lajtafalva, 1881–Bp., 1944): statisztikus, az MTA tagja (l. 1936). Bp.-i tanulmányai után 1908-ban lépett a főv. szolgálatába. 1926-tól a Főv. Statisztikai Hivatal ig.-ja. Vezetése alatt a hivatal folytatta és kibővítette széles körű tudományos és ismeretterjesztő kiadói tevékenységét. ~ szerk. 1926-tól az újra megindított →*Városi Szemlét*, a Székesfőv. Statisztikai Évkönyvet és zsebkönyvet és a hivatal több periodikus kiadványát. A forrásértékű Statisztikai Közleményeknek ~ szerkesztésében több mint 40 kötete jelent meg. 1940-től az árellenőrzés kormánybiztosa volt. – Bp.-i vonatkozású m.: *A kenyérkereső nő Budapesten* (Bp., 1930); *Tíz év Budapest székesfőváros életéből* (Bp.,1930); *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten* (Bp., 1930); *Budapest székesfőváros napjainkban és a világháború előtt* (Bp., 1932); *A hatvanéves Budapest* (Bp., 1933); *A közoktatásügy Budapesten a világháborút megelőző években* (Bp., 1933); *A székesfőváros múltja és jelene grafikus ábrázolásban* (Bp., 1933); *A székesfővárosi közigazgatási alkalmazottak* (Bp., 1934); *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai* (Bp., 1935); *A gyermek Budapesten* (Bp., 1935); *Budapest székesfőváros áruforgalma* (Bp., 1935).

Illyés Gyula (Rácegrespuszta, 1902–Bp, 1983): költő, író, többszörös Baumgarten- (1931, 1933, 1934, 1936) és Kossuth-díjas (1948, 1953). 1916-ban Bp.-en egy évig a Munkácsy u.-i Széchenyi Gimn.-ban tanult, majd az Izabella u.-i kereskedelmi isk.-ban, itt érettségizett. 1918-ban részt vett a Galilei Kör ülésein, a Tanácsközt. idején vöröskatona volt. 1920-ban külföldre távozott és 1921-től Párizsban élt. 1926-ban tért vissza Bp.-re. 1927-ben Kassák Lajos Dokumentum c. lapjának köréhez tartozott, 1928-tól a Nyugat munkatársa. Ebben az évben jelent meg első verseskötete *Nehéz föld* címmel. 1932-ben a főv. bíróság elítélte, mert részt vett a Sallai és Fürst halálbüntetésének eltörlésére felszólító röpirat szövegezésében. 1934-ben csatlakozott a népi írók mozgalmához és részt vett folyóiratuk, a Válasz munkájában. 1940 őszétől a Nyugat egyik szerk.-je, 1941. okt.-től 1944. ápr. 1-jéig a lap az ő szerkesztésében jelent meg Magyar Csilllag néven. 1945 után rövid ideig részt vett a közéletben, a Nemzeti Parasztpárt egy.-i képviselője volt. 1946–49-ben szerk. a Válasz c. lapot. Gazdag életművében sok a bp.-i vonatkozás; ilyen versei: *Éjféli meditáció a legfelső emeleten; Külváros; Galamb utca; Regényrészlet; Sasad; Farkasrét; A kacsalábon forgó vár; Budáról nézve; Fáklya; Egy jóltelt légitámadás után a Ferenchegyen; Buda 1945 január; Buda 1945 május; Iszonyat; Hidak; Amikor a Szabadság-hídra a középső részt felszerelték; A Statisztika-kertben; Déli szél; Pestről lesietve; Brazil őserdő.*

Iltim József likőr-, konyak-, ecet-, parfümgyártó üzeme: →*manufaktúra*

Immaculata, *Mária-oszlop* (VIII. Rákóczi út): Johann Halbig német szobrász (1814–82) öntöttvasból készült alkotását 1867-ben állították fel az akkori Kerepesi úti Szt. Rókus-kápolna előtt. A művet 1949-ben lebontották. 1991-ben helyezték vissza eredeti helyére.

Incze Sándor (Kolozsvár, 1889–USA, 1966): lapszerkesztő. Neve az 1910-ben megindított →*Színházi Élet*tel fonódott össze. Az ügyesen szerkesztett, rendkívül népszerű Színházi Élet kritikái igen jelen-

tősek voltak a színházi életben. Képes riportjai a művészek ismertségét segítették, „Intim Pista" cikkei pedig a pesti társasági élet pletykáiba avatták be a kíváncsi olvasókat. ~ 1938-ban a fasizmus elől kivándorolt Amerikába, s élete hátralévő részét ott töltötte.

indóház: →*Nyugati pályaudvar*, →*Józsefvárosi pályaudvar*

Ingatlanbank Rt. (V. Bárczy István u. 3–5.): 1990-től szakosított pénzint.-ként működik. Tulajdonosi megoszlás: társadalombizosítás 11,9%, magán társasvállalkozások 10,8%, pénzint.-ek 71,5%, áll. váll.-ok 5,8%. Tevékenységi köre: idegenforgalmi létesítmények (szállodák, panziók, gyógyüdülők, szórakoztató és szabadidőközpontok), irodaházak, lakások építésének, kereskedelmi centrumok és ip. parkok létrehozásának szervezése, valamint finanszírozása önállóan vagy konzorcium keretében, hitelnyújtással, tőkerészesedés vállalásával, vegyes váll.-ok szervezése, vállalkozási hitelek nyújtása jelzálogfedezet mellett. Az ~ ingatlanforgalmazáshoz és az ingatlanbefektetéshez kapcsolódó üzleti és finanszírozási tevékenységével a hazai bankrendszer új típusú szakosított pénzint.-e. Mo.-on három fiókja van.

ingatlanközvetítés és ingatlanforgalmazás: ingatlanok adásvételét, cseréjét lebonyolító váll.-ok és irodák számáról a főv.-ban 1944-ből vannak adataink. Számuk ekkor 100–120 között mozgott. Működésüket a Földművelésügyi Min. engedélyezte. Közülük a nagyobbak telekparcellázásokkal is foglalkoztak. Mellettük valamennyi banknak és nagyobb takarékpénztárnak is volt ingatlanügyekkel foglalkozó részlege. A →*Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt.*-nek legjövedelmezőbb üzletága a főv. tulajdonában lévő ingatlanok értékesítése volt. A →*Nova Közlekedési és Ipari Rt.*, a →*Parkváros Rt.* a korszak legismertebb ingatlanforgalmazó cégei közé tartoztak. – Az államosítások után a főv. ingatlanok forgalmazásával és az illetékkiszabáshoz szükséges kötelező értékbecslésével a →*Fővárosi Ingatlanközvetítő Vállalat* foglalkozott. 1956 után a tanácsok lakásügyi osztályai, majd a *Bp.-i Központi Lakáscsere Oszt.* – a VI. ker. tanács hivatali szervezetében – és egyes ügyvédi munkaközösségek foglalkoztak ingatlanközvetítéssel. – 1990-ben a rendszerváltást követően ismét szabaddá vált az ~. 1992-ben már csaknem 900 ingatlanforgalmazó váll. működött a főv.-ban.

ingázók: zömében azok a „bejáró" dolgozók és tanulók, akik lakóhelyükről a főv.-ba járnak dolgozni vagy tanulni, és onnan rendszeresen, naponta vagy havonként (esetleg havonta több alkalommal) hazatérnek. A Bp.-ről vidékre dolgozni, tanulni „eljárók" szintén ~, de számuk és arányuk a bejárókhoz képest elenyésző. Az ingázás egyik alapfeltétele a lakóhely- és a munkahely megfelelő közlekedési kapcsolata: villamos, elővárosi vasút, autóbuszjárat. Bp. és környékének összekapcsolása MÁV, HÉV és villamosvonalakkal az 1900-as évekre alakult ki, autóbuszokkal az 1930-as években kezdődött. 1900–30 között a Bp.-tel szomszédos peremtelepülések lakosságának foglalkozási megoszlása az ip. irányába tolódott el:

Település	1900		1930	
	mezőgazdaság	ipar	mezőgazdaság	ipar
Pesthidegkút	68,1	19,9	13,6	64,1
Békásmegyer	60,1	26,6	8,7	71,0
Cinkota	58,2	30,2	15,5	57,5
Rákoscsaba	48,3	41,9	10,8	65,0

A nyaralóhelynek indult települések: Mátyásföld, Rákoshegy, Rákosliget, Budatétény állandó lakhelyekké váltak. Pestszentlőrinc, Kispest, Pestszenterzsébet, Albertfalva alkalmazottak és tisztviselők városa lett. Budafok, Rákospalota, Újpest és Csepel a helyben települt ip. révén urbanizálódott. 1930-ban ezekről a településekről 47 ezren ingáztak naponta Bp.-re, ip. és keresedelmi munkahelyekre. Ehhez járult még kb. 6000 alkalmazott és kb. 2000 középiskolás diák. A ma Nagy-Bp.-hez tartozó peremközségek akkori kereső lakosságának átlagban 33,5%-a járt Bp.-re dolgozni. A távolabbi községekből kb. 5–6000 kereső volt ingázó. A magas viteldíjak a mindennapi közlekedést nagyon megnehezítették. 1950-ben, Nagy-Bp. létesítésével ez az ingázás átminősült, az egykori ~ a helyi városi közlekedés utasaivá váltak. Az 1950-es évek gyors iparosítása azonban, most már távolabbi körzetekből, létrehozta az ~ új csoportját. A Bp.-en munkát vállaló vidékiek egy része végleg betelepült a főv.-ba vagy az azt övező településekre. Azok a távoli megyékből bejárók, akik nem akartak vagy nem tudtak lakóhelyet változtatni, időközönként ingázó életformára kényszerülnek. Munkásszálláson, albérletben stb. laknak. Sokan ideiglenes lakáshoz is csak a környező települések valamelyikén jutottak, így – az időközönkénti hazautazás mellett – naponta ingáznak Bp.-re. Az 1950-es évektől a főv. munkaerővonzása rohamosan növekedett. Egy 1966-os felmérés szerint az összes hazai ingázó 28,1%-a járt Bp.-re dolgozni. Az ~ 85%-a fizikai dolgozó volt. Elsősorban az ip. és az építőip. kínált munkalehetőséget számukra. Az említett felmérés adatai szerint ekkor (ezrekben):

a Bp.-re ingázók száma	253,2
ebből: férfi	181,0
nő	72,2
az állami ipar keresői	128,9
az állami építőipar keresői	39,7
a naponta bejárók száma	175,0
a Bp.-ről ingázók száma	16,0
a bejáró dolgozók megyénként (%)	
Pest	63,9
Szabolcs-Szatmár	5,4
Fejér	4,4
Szolnok	4,3
Hajú-Bihar	3,3
Bács-Kiskun	3,1
Heves	2,5
Békés	2,2
a többi megye aránya 2% alatt volt.	

A naponta bejáró dolgozók száma 1970-ben 204 ezer, 1980-ban 205 ezer volt, ezt követően lassan csökkenni kezdett. A 80-as évek közepén 180 ezren jártak nap mint nap a főv. határain kívülről Bp.-re dolgozni. Ugyancsak naponta utazott a főv.-ba 23 ezer nappali tagozatos iskolai tanuló. A naponta ingázó aktív keresők létszámának visszaesése nem jelentette ugyanakkor az ingázás mértékének jelentős csökkenését, a naponta bejárók aránya a főv.-ban foglalkoztatottak között több, mint egy százalékponttal lett kevesebb. A naponta bejárók 53%-a 1980-ban az agglomerációs övezetben lakott. Az agglomerációs övezetbe tartozó 43 települést az 1005/1971/II.16 sz. kormányhatározat jelölte ki azok közül a Bp. környéki települések közül, amelyeknek jelentős szerepük van a főv. munkaerő-ellátásában. Közös jellemzőjük, hogy munkaképes népességük az orsz. átlagnál jóval nagyobb arányban ingázik, elsősorban Bp.-re. (1980-ban például Dunakeszi, Budaörs, Csömör, Ecser, Gyál, Kerepestarcsa, Maglód, Nagykovácsi, Pécel, Pilisborosjenő, Üröm, Vecsés ingázóinak több mint 90%-a Bp.-re járt dolgozni.) Ezeknek a településeknek egynegyede 15 km-es körzeten belül található, a többi – egy-két kivételtől eltekintve – 15–20 km távolságra van Bp.-től. A bejárók további egyharmadának lakóhelye a főv. napi munkaerővonzási körzetéhez tartozó többi (szám szerint 106) településen volt. A fennmaradó 14% az ország távolabbi, 607 településéről ingázott. 51 településből naponta 1000 főnél többen utaztak bp.-i munkahelyükre, 38 településnél 500–1000 fő között mozgott a naponta bejárók száma, míg 126 településnél ez a szám 100–500 fő között volt. A naponta bejárók igényei elsősorban a közlekedésben jelentenek külön problémát. A ritkábban hazatérő vándormunkások azzal, hogy családjuktól távol élnek, szociális problémák sorát vetik fel: lakás, munkásszállás, étkezés, kulturális igények, morális, magatartásbeli gondok stb. Mindenképpen számolni kell azzal is, hogy bár az ország minden ötödik lakosa lakik csak Bp.-en, a valóságban minden negyedik Bp.-ből él, itt dolgozik, tanul, vásárol, gyógyul, szórakozik. – *Irod.* Losonczi Károly: Az aktív keresők és az ingázás (Munkaügyi Szemle, 1968. 1. sz.); 1970., 1980. évi népszámlálás, ill. 1984. évi mikrocenzus adatai.

Népgazdasági ág	Naponta bejáró (1000 fő)		Naponta bejárók a Budapesten foglalkozottak %-ában	
	1980	1984	1980	1984
Ipar	83	64	19,1	17,5
Építőipar	29	21	21,8	18,6
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	11	14	27,3	24,6
Közlekedés, posta és távközlés	33	32	24,3	24,3
Kereskedelem	20	21	13,4	14,1
Többi népgazdasági ág együtt	29	28	9,3	8,8
Összesen	205	180	17,0	15,9

A naponta ingázók többségét a legutóbbi években is az ipar és az az építőipar foglalkoztatta.

A Budapestre naponta ingázók száma megyénként, 1980

Megye	A bejárók száma összesen		Ebből	
			férfi	nő
Bács-Kiskun	2241	1,1%	1821	420
Fejér	9758	4,8%	6097	3661
Heves	5153	2,5%	3877	1276
Komárom	2300	1,1%	1457	843
Nógrád	5415	2,6%	4288	1127
Pest*	176530	86,1%	108409	68121
Szolnok	3665	1,8%	3193	472
Összesen	205062	100,0%	129142	75920
* Ebből: agglomerációs övezetből	107859	52,6%	62876	44983

Ingyenkenyér Egyesület: 1900. dec. 21-én a gazd. válság okozta nyomor enyhítésére a szabadkőművesek nyitották meg a *Névtelen Jóttevők Kenyérosztó Boltj*át a VI. Podmaniczky u.-ban. Itt karácsony első napján népkonyhai utalványt osztottak szét ingyen. Az ~ néhány száz taggal még a két vh. között is működött.

ingyentej-akció: csecsemők, kisgyermekek, terhes és szoptatós anyák ellátása ingyen tejjel. 1901-ben szabadkőműves kezdeményezésre társ. úton kezdtek először Bp.-en ~t, az alamizsnaként megszervezett ingyenkenyér-akcióval együtt. Hivatalosan először 1924-ben szervezték meg. Az *Orsz. Stefánia Szövetség* orvosi vizsgálata és környezettanulmánya után a főv. 32 isk.-jában 4000 gyermek részesült az ~ban. 1934-től kb. 2000 újabb adag tejet kaptak az isk.-ban a rászoruló gyermekek. 1945–48 között a *Nemzeti Segély* szervezte meg a csecsemők ~ját.

ingyen uszoda: →*dunai uszodák*

Innofinance Merchant Bank Rt., *INNOFINANCE Rt.* (V. Vörösmarty tér 2.): jogelődje, az *Innovációs Alap* 1980-ban alakult. Ebből hozták létre 1985-ben az *Innofinance Ált. Innovációs Pénzint. Rt.*-t, mely a K-európai országokban elsőként vezette be a kockázati vállalkozási formákat, elsősorban hazai innovációs tevékenységek előmozdítása, a m. szellemi termékek nagyobb fokú piaci hasznosítása céljából. 14 kft.-ben és hat rt.-ben vett részt, részben alapítóként. 1991-ben részvényeinek 60%-át a KONTRAX Holding Rt; 40%-át a német Metallgesellschaft és az Áll. Fejlesztési Int. szerezte meg, nevét ~-re változtatta. Fő tevékenysége a corporate finance tanácsadás és tőkefinanszírozás.

INNOVATEXT Textilipari Kutató és Fejlesztő Vállalat (X. Gyömrői út 86.): a m. textil- és textilruházati ip. központi kutatási és fejlesztési intézménye. A Textilipari Kutató Int. jogutódaként alakult 1950-ben, költségvetési szervként. 1968-tól váll.-i gazdálkodási rend szerint működik. 1983-tól ~ néven közgyűlés által irányított, önigazgató váll.

Ínségkő: a Duna medréből rendkívül alacsony vízálláskor előbukkanó szikla a Szabadság hídtól É-ra a jobb part közelében.

Ínség-telep: →*Kiserdő-telep*

Institutum Geometricum ⟨lat. Geometriai Intézet⟩: az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet. Teljes neve *Institutum Geometrico-Hydrotechnicum*. A 150 éves török hódoltság alatt elvadult folyók szabályozása, árvizek, útépítések stb. miatt nagy szükség volt ilyen int.-re. Ez volt az első európai mérnöki isk., megelőzte az 1793-ban alapított hasonló párizsi int.-et is. Tanulmányi ideje három év volt. Fennállása alatt 1275 oklevelet adott ki. Leghíresebb tanára *Jedlik* Ányos, a dinamó feltalálója volt. Innen kerültek ki a kor legnevesebb m. mérnökei: *Vásárhelyi* Pál és *Beszédes* József, híres vízszabályozó mérnökök, *Petzval* József, a bécsi műegyetem későbbi tanára, a nagy hírű matematikus-optikus és mások. – *Irod.* Fodor Ferenc: Az Institutum Geometricum (Bp., 1954).

Inter-Európa Bank Rt., *IEB Rt.* (V. Szabadság tér 15.): jogelődje, az *Interinvest Külkereskedelmi Fejlesztési Hitelint.* – melyet 43 külkereskedelmi váll. és a M. Külkereskedelmi Bank Rt. alapított – 1981-ben kezdte meg működését. Az Interinvest 1985-ben új banki jogosítványokat kapott. 1988-ban a betéti társulás rt.-vé alakult *Interbank Rt.* néven. 1989-től az Interbank Rt. teljes körű kereskedelmi banki jogosítványokat kapott. A jogosítványok a devizaműveletekkel bővültek, miután az olasz *Istituo Bancario San Paolo di Torino* 1989-ben a bank újonnan kibocsátott részvényeinek megvásárlásával 22,51%-os részesedést szerzett. A bank neve ekkor lett ~. A hazai tulajdon aránya (38 m. váll. és pénzint.) 77,49%. Ettől kezdve az ~ számlavezetéssel és okmányos műveletekkel jelentősen kiszélesítette tevékenységi körét. Alaptőkéje 2,8 milliárd Ft (1992). Mo.-on két fiókja van.

INTERGLOB Szállítmányozási és Kereskedelmi Rt. (XIV. Ajtósi Dürer sor 10.): jogelődje, az 1967-ben létesített *Belkereskedelmi Szállítási Váll.*, amelyet a Bp.-i Élelmiszer Fuvarozó Váll., a Bp.-i Iparcikk Szállító Váll., a TÜSPED, valamint a Belkereskedelmi Gépkocsijavító Váll. összevonásával hoztak létre a belföldi tranzit és áruterítő fuvarozásra. – 1989-től INTERGLOB Szállítmányozási és Kereskedelmi Váll. néven bekapcsolódott a nemzetközi árufuvarozásba, szállítmányozásba. 1992-ben rt.-vé alakult.

International Medical Center: →*Nemzetközi Egészségügyi Központ*

internátus: →*kollégium*

INTERPRESS Kiadó, Nyomda és Reklám Vállalat (II. Rhédey u. 19): 1970-ben alakult. Tevékenysége: nyomdai munkák; marketing, propaganda- és reklámakciók; konferenciák, szakmai napok, sajtókonferenciák és árubemutatók szervezése. Kiadványai: *Interpress Magazin* (m. folyóirat) és a *Medipress* orvoseü. (nemzetközi) folyóirat. 1991-ben a váll.-nak a felsorolt tevékenységeket végző egységei önálló gazd. társaságokká alakultak: Interpress Kiállítások és Travel Kft., Külkereskedelmi Kft., Nemzetközi Rendezvény Szolgálat Kft., Kiadó Kft., Nyomda Rt. Vegyes váll.-aik : McCann-Ericksson Interpress Nemzetközi Reklám Kft., Burda Budapest Kft., Interart Nemzetközi Kiállításépítő Kft. Megyei irodáik: Győr, Pécs, Szeged és Debrecen. Külföldi érdekeltségeik: INIMEX és ADWEST, mindkettő Bécsben.

Intim Kabaré: kabarévállalkozás, a →*Terézkörúti Színpad* elődje a VI. Teréz krt. 46. sz. alatt. Az *Érdekes Kabarét* Sziklay Kornél 1917 nyarán eladta Dobos Istvánnak, aki azt 1917. szept. 20-án ~ néven nyitotta meg. A kabaré – váltakozó ig.-k alatt – 1923. márc. végéig működött. A társulat tagja volt többek között Abonyi Géza, Szeless Elza, Kőhalmi Andor. Vendégművészei: Vízvári Mariska, Kabos Gyula. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora 1901–1944 (Bp., 1978).

Intim Színház: 1907. okt. 12-én nyílt meg az egykori VIII. Sándor (ma Gutenberg) tér 4. sz. alatt. Ig.-ja Vágó Géza színész-író. Csak délután tartott előadást. Szombat–vasárnaponként irodalmi esteket is rendezett, amelyeken Kosztolányi Dezső, Peterdi Andor olvasta fel írásait. Titkára Peterdi

Andor volt. 1908. végén megszűnt. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora, 1901–1944 (Bp, 1978).

Invalidusház: 1. →*Fővárosi Önkormányzat épülete* – 2. →*katonai kórházak*

INVESTBANK Műszaki Fejlesztési Bank Rt., *INVESTBANK Rt.* (V. Képíró u. 9.): az ~ jogelődjét, a *Műszaki Fejlesztési Pénzügyi Egyesülést* 1983-ban alapította az Orsz. Műszaki Fejlesztési Biz. és az Áll. Fejlesztési Bank. Az ~ tevékenységét kezdetben egyesülésként, 1983-tól *INVESTBANK Műszaki Fejlesztési Bank Betéti Társulás* néven folytatta. Alaptőkéje 620 millió Ft volt. 1988-tól mai nevén rt.-i formában működik. Részvényeseinek száma 1989-ben 24, alaptőkéje 1233 millió Ft. A két legnagyobb részvényes továbbra is az *OMFB* és az *ÁFI* (a jegyzett részvények közel 2/3-ával rendelkeznek). Az ~ szakosított pénzint.-i tevékenységet lát el. Az alapítói célkitűzéseknek megfelelően fő feladata elsősorban műszaki fejlesztési folyamatok elősegítése a teljes innovációs folyamat egységes, töretlen finanszírozásával. Az ~ viszonylag szűk tevékenységi körrel rendelkezik, üzletágai között az aktív hitelezés dominál. Az ~ tevékenységi köre a nemzetgazd. minden területére kiterjed, ágazati kötöttség nélkül. A bank működését orsz. jelleggel, de jelenleg fiókhálózat nélkül folytatja. – 1990-ben alaptőke-emelést hajtott végre, így az ~ alaptőkéje 1245 millió Ft-ra emelkedett.

InvesTel Magyar Távközlési Befektetési Rt. (I. Krisztina krt. 55.): 1991-ben alakult 1 milliárd Ft-os alaptőkével, melyből a MATÁV 75%-kal, az Irish Telecommunication Investment 20%-kal, az OTP, az OKHB, és az MHB 5%-kal részesedik. Az ~ feladata a MATÁV hároméves fejlesztési tervének végrehajtásába történő bekapcsolódás, s más fejlesztések menedzselése külföldi tőkebevonás útján.

Investor Kereskedelemfejlesztési és Befektetésszervezési Rt. (VI. Szondi u. 34.): 1988-ban áll. váll.-ként alakult. 1989-ben 2,925 milliárd Ft alaptőkével rt. Alapítói között három nagybank és nyolc, főként külkereskedelmi váll. is található az ÁVÜ mellett. Fő feladata a külkereskedelmi váll.-ok társasággá alakítása és privatizációjuk elősegítése. Eddig többek között a *HUNGEXPO*, a Lignimpex és a Chemokomplex társasággá alakítását bonyolította. – Az ~ mintegy 40 érdekeltsége közül a legértékesebbek közé tartozik 54%-os részesedéssel az Agrimpex Rt., 55%-os részesedéssel az Interag Rt. – 1992-ben az angol CP befektetőtársaság IIC nevű amerikai leányváll.-a az ~-ben 60%-os részesedést szerzett. – Az angol CP holdingnak eddig két fővállalkozása ismert: részt vett az Angyalföldi Autójavító Rt. privatizálásában és a Caterpillar gépek értékesítésére az ~-vel közösen létrehozta a Huntraco Rt.-t.

Investrade Rt.: →*MHB-Daewoo Bank Rt.*

ipar: Bp.-et földrajzi adottságai nemcsak pol., hanem gazd. téren is az ország központjává avatják. – A török hódoltság megszűnte után, a 18. sz.-ban Pest-Buda már az ország gazd. központja. A 19. sz. folyamán a vasutak úgy épültek meg, hogy a gazd. központtá vált Pest-Budáról ágaztak szét. Így Bp. az ország legszámottevőbb munkaerő-, áru- és tőkepiacává vált. A 18. sz. végéig az ~i élet terén a kézművesség, ill. a kisárutermelés uralkodott. Az ~t űzők *céhek*ben tömörültek. Ekkor azonban már megjelentek mint összekötő láncszemek a kisárutermelés és a gépi nagy~ között a *manufaktúrák*. A napóleoni háborúk alatti konjunktúra idején textilmanufaktúrák jöttek létre, de nem maradtak hosszú életűek, a főv. és általában az egész m. ~fejlődésre nem a textilüzemek lettek a jellemzőek. A *gyár*~ fejlődésének ekkor még erős akadályozó tényezői voltak: az Ausztriától való függés, a hitelhiány, a hiányos jogszolgáltatás, mely nehézkessé tette a tartozások behajtását, a szakmunkáshiány és a bizalmatlanság a hazai előállítású termékek iránt. Az 1840-es összeírás Pest-Budán 1964 kézműves mester mellett mindössze 13 gyárat sorol fel. Ebből 1 cukortisztító üzem, 1 textilgyár, 3 vegyi gyár, 3 bőrgyár, 3 olajgyár, 2 likőrgyár volt. E felsorolásban a *Pesti Hengermalom* nem is szerepel, holott ennek 1839-es alapítása tekinthető a kapitalista gyárfejlődés nyitányának. A reformkorszakban már történtek lépések a hazai és főv. ~ felkarolására. 1842-ben *Iparegyesület* alakult, s ez év nyarán ~működését rendeztek, mely világosan mutatta, hogy az ~ terén még milyen sok a teendő. 1840–48 között a főv. ~fejlődésében újabb lendület következett be. A *védegyleti mozgalom* hatására a textilváll.-ok egész sora keletkezett. A meglevő váll.-ok megerősödtek és kibővültek. A szabadságharc kirobbanása előtt már 7 selyemfonó, 11 posztógyár, 4 kelmefestő, 4 gépgyár, 2 vasöntőműhely üzemelt. Működött néhány téglagyár, bőrgyár és nagyobb fatelep. A szabadságharc bukása után ezekből alig maradt meg valami. A nagyobbak közül csak a *Ganz-öntöde*, valamint az osztrák alapítású és tulajdonú *Óbudai Hajógyár* tudta átvészelni a nehéz éveket. Az 1848-as forr. azzal, hogy kivívta a jobbágyrendszer megszüntetését, megteremtette a munkaerőpiac lehetőségét. Az 1850-es években Ausztriában elsősorban a textil~ban ~i forr. bontakozott ki. Ekkor az osztrák textil~ olyan előnyre tett szert, melyet a m. textil~ a Monarchia felbomlásáig sem tudott behozni. A főv. textilgyárak fejlődése is megtört. – Az 1860-as évekig az élelmiszer~ uralkodott, ezen belül a *szesz*~ vívott ki magának különleges helyet. 1850-ben az egész osztrák birodalom területén bevezették az egységes szeszadórendszert, s ettől kezdve a hatóságok nem gátolták a m. szesz~ fejlődését. Ez az ~ág egészen különlegesen magas műszaki fejlettségi színvonalat ért el. – Az 1860-as években igen gyors ütemben épült a város. Téglagyártáshoz megfelelő alapanyagot Kőbányán és Óbudán találtak. Ide települtek a téglagyárak. A 60-as évek végén a főv. téglagyárak évi 30 millió téglát gyártottak. A szükséglet évi 40 millió volt, a hiányzó mennyiséget vidékről szállították fel. 1875-ben már nyolc téglagyár működött Bp.-en. – Az 1860-as években a főv.-ban felhalmozódott kereskedelmi tőkét ~i létesítményekbe fektették. A már fejlett szesz~ mellett malmokat alapítottak; a kiváló minőségű lisztet jól lehetett értékesíteni a birodalom területén túl is. – Az 1867-es kiegyezés után a főv. ~

azokon a területeken tudott gyorsan fejlődni, ahol nem ütközött az osztrák nagy~ versenyével és érdekeivel. Az élelmiszer~, ezen belül a *malom~* fejlődött továbbra is a leggyorsabban, de előkelő helyet vívott ki magának az őket kiszolgáló →*gépipar* is. Az 1870-es évektől a főv. gép~ gyártotta a szükséges gőzgépeket, sőt exportszállításokra is vállalkozhatott. A Ganzgyár a kéregöntésű vasúti kerekek és a Ganz–Mechwart-féle malom~i hengerszékek szállításával vívott ki magának világhírnevet. 1875-ben, a túltermelési válság mélypontján, a főv. gyár~i munkások száma 21 892 fő, az ország összes gyárimunkás létszámának 30%-a volt. Az ~ágak közötti megoszlás ekkor a következő képet mutatta: vasöntés, gépgyártás 6902 fő, malom~ 2655, kő-, tégla-, agyag~ 2455, dohány~ 1937, sokszorosító~ 1514, vegyi~ 1169, textil~ 1155, fa~ 1039, bőr~ 1014, szesz~ 847, sör~ 751, élelmiszer~ 198, olajgyártás 156, papír~ 100 fő. Az ~i fejlődéssel együtt járt a hitelint.-ek számának növekedése. Számuk 1870–80 között 52-ről 102-re emelkedett. 1910-ben már 215 hitelint. található a főv.-ban. A gyáriparosok a közös vámterület ellensúlyozására a kormánytól áll. ~támogatást követeltek. Az 1881. évi ~tv., majd az 1890. évi ~i tv.-ek kedvezményei elősegítették az ország és a főv. ~ának további fejlődését. Az ~telepítési tv. 15 évi adómentességet és hosszú lejáratú olcsó hitelt biztosított az addig még nem gyártott cikkeket előállító ~váll.-oknak. – A századforduló előtti évtizedekben a főv. *elektrotechnikai* ~ lendületes fejlődésnek indult. A Ganz-gyár 1878-tól kezdett el elektromos gépeket készíteni, s gyártmányaival versenyképes volt bármelyik külföldi gyárral. Itt készültek a világ első transzformátorai, gyártottak dinamókat, generátorokat, villamos motorokat. A Ganz Villamossági Gyár nemcsak a főv. és az ország villamosításában játszott vezető szerepet, hanem berendezte Róma, Bécs, Milánó, Szentpétervár erőműveit és transzformátortelepeit. A legjelentősebb *vákuumtechnikai* üzem, az Egyesült Izzó Újpesten nőtt naggyá. – A 19. sz. végén megindult a főv. körül az elővárosok kiépülése, s ezekben az ~ még koncentráltabb lett, mint magában a főv.-ban. A peremker.-ek közül legelőbb Újpest vált ~i várossá bőr- és fa~i üzemeivel. 1901-ben az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. itt vonta össze telepeit. 1900 körül a főv. ~i népesség 307 707 főt tett ki, ez az össznépesség 42%-a volt. Ugyanakkor a Pest környéki peremvidék ~i népessége 50 000 főre rúgott, s ez az összlakosság 49%-át jelentette, Újpest mellett Csepel és Kispest is jelentékeny ~i várossá nőtt. Csepel fejlődésére a *Weiss Manfred Művek*, a későbbi Csepel Vas- és Fémművek gyakoroltak erőteljes hatást. Erzsébetfalváról, a későbbi Pestszenterzsébetről nagy számban jártak be munkások a bp.-i és a csepeli gyárakba. A mai Bp. gyári munkásainak száma 1910-re 145 144 főre emelkedett, ez a mo.-i gyár~i munkásságnak 28,5%-át jelentette. A főv. ~ában az élelmezési és élvezeti cikkek gyártása 51,3% arányban szerepelt. A legkimagaslóbb ág még mindig a malom~ volt. Bp.-en 1890-ben 365 nagyváll. volt, 1910-ben pedig 1296. – Az I. vh.-t követő békekötés után a főv. ~ának súlya az ország ~án belül 50%-ra emelkedett. Az ~szerkezeten belül is igen jelentős változások mentek végbe. A korábban virágzó malom~ teljesen háttérbe szorult. A malom-, cukor-, sör-, mezőgazd. gép~ban az üzemek kapacitása jóval nagyobb volt, mint az ország megmaradt értékesítési lehetőségei. Ezen ~ágakban számos üzem megszűnt. Ép.-eikben textil-, cukorka- és csokoládégyárakat helyeztek el. Hanyatlásnak indult az építő- és építőanyag~, a vas- és fém~, valamint a gépgyártás. – A két vh. között gyors fejlődésnek indult a textil~, a ruházati~, a bőr-, sörte-, szőr- és ruggyanta~, a vegyészeti~, a villamosenergia-~, a műszer- és híradástechnikai ~. Ugyanakkor a dunai víziút szerepe megnövekedett. 1926-ra kiépült a csepeli vámmentes kikötő, ami nagy lökést adott a Pest környéki D-i ~vidék fejlődésének. 1938-ban Bp. 1553 üzemében 125 486 munkás dolgozott. Pest környéke 306 gyárában közel 100 000 munkás tevékenykedett. A gyár~ szerkezete ekkor: nehéz~ 40,8% könnyű~ 29,4%, élelmezési ~ 20,8%. – A II. vh. során a főv. ~a jelentős károkat szenvedett. 1945 után a bp.-i ~ igen gyorsan talpra állt, jelentős szerepet vállalt magára az ország újjáépítésében, s 1949-ben termelése már 25%-kal emelkedett a háború előtti színvonal fölé. 1948 tavaszán sor került a 100, majd 1949. dec.-ben a 10 munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítására. Megkezdődött a szocialista tervgazdálkodás. A főv. ~ válságmentesen fejlődött tovább. 1950-ben létrejött a mai Bp., s a peremvárosok ~vidéke, amely gazdaságilag már korábban is egységet képezett a főv. ~ral, most már közigazgatásilag is egyesült Bp.-tel. 1945 óta a főv. ~ában hatalmas fejlődés következett be, új ~ágak is születtek. Az 1950-es szintet száznak véve 1970-re a termelés a legerőteljesebben a következő gyártmányoknál fejlődött:

gépek és gépi berendezések	641
közlekedési eszközök	500
villamosipari gépek és készülékek	601
híradás- és vákuumtechnika	1878
műszergyártás	1879
fémtömegcikkek	548

Elsősorban azok az ~ágak fejlődtek gyorsan, amelyek viszonylag kevés alapanyagot és sok szakképzett munkást igényelnek. A közlekedési eszközök gyártása terén az autóbuszgyártás nyert különleges jelentőséget (Ikarus). Új ~ágak is megjelentek a nukleáris energia és a számítástechnika terén. A nukleáris technika fejlődése magával hozta a nukleáris gépészeti és a nukleáris műszer~ kifejlődését. Az előbbinek a Központi Fizikai Kutató Int. (KFKI) a székhelye, az utóbbinak a KFKI mellett az Elektronikus Mérőműszerek Gyára is. A magas szintű fejlesztőmunkát az ~i kutatóint.-ek végezték. Zömük Bp.-en összpontosult. 1970-ben a 131 kutatóint. közül 105 volt a főv.-ban. Megindult az 1950-es években megszüntetett váll.-i fejlesztési részlegek újjászervezése is. – Bp.-en 1971-ben 524 főv. székhelyű váll. működött. A főv. területén lévő ~telepek száma 3158 volt. Ideértve a raktárakat és szervizeket is az a szám 17 061-re módosul. Az ~ban foglalkoztatottak szá-

ma 597 ezer volt, ebből a nők aránya 43%. A vidék ~ának kampányszerű fejlesztése ellenére még mindig Bp.-en tömörült az ~ban foglalkoztatottak összlétszámának 33%-a. A főv. székhelyű ~ az ország ~i termelésének több mint 40%-át adta. – Az ~i dolgozók többsége az áll. ~ban talált alkalmazást. A tanácsi ~ban (az áll. ~on belül) 46 ezer fő, a szövetkezeti ~ban 74 ezer fő, a magán kis~ban 18 ezer fő dolgozott. Az ~ban foglalkoztatottak majd 62%-a a nehéz~ban dolgozott, ezen belül a többség a gép~i ágazatban. A könnyű~ az ~i dolgozók 28,3%-át, az élelmiszer~ 6,4%-át, az egyéb ~i ágazatok 3,7%-át foglalkoztatták. – Az 1950-es évek erőltetett ütemű és a főv.-ra koncentrálódó ~fejlesztése nyomán a korábbi bp.-i, mintegy 3600 ha nagyságú ~i területek szűkössé váltak, s újabb 1200 ha területet vettek igénybe, a főv. ~ának részaránya a vidéki fejlesztések következtében mégis folyamatosan csökkent. A főv. ~ában ennek ellenére munkaerőhiány következett be. A fejlődést egyedül a termelékenység növekedése, a termeléstechnológia állandó korszerűsítése, új és nagyobb értékű termékek előállítása, szerkezetváltás biztosíthatta. A felismert teendők végrehajtása azonban gazd. és ~pol. hibák miatt elmaradt. – Némileg élénkítőleg hatott a főv. ~ának fejlődésére az 1968–73 között az új gazd. mechanizmus gyűjtőnéven megvalósított reformintézkedés-sorozat, amely azonban csupán tüneti kezelésnek bizonyult. Nem lendített előre a halaszthatatlanul szükséges ~fejlesztés tekintetében az ~i beruházásoknak az Áll. Fejlesztési Bankhoz történő átcsoportosítása sem. A továbbra is egylépcsős bankrendszer, s a váll.-i pénzek elvonásának gyakorlata a legszükségesebb fejlesztésekhez sem biztosított pénzügyi lehetőséget. – Az 1970-es évek közepétől egyre inkább lendületét vesztette a főv. ~a. A műszaki-technikai stagnálás, majd visszaesés, a beruházási források elapadása, az ismétlődő energiaár emelkedések, végül a KGST-piacok összeomlása az ország, de főképpen a Bp.-en települt nehéz- és gép~i váll.-ok recessziós, majd válsághelyzetét eredményezték. Az ~telepek száma csak mérsékelten csökkent, annál inkább az ~ban foglalkoztatotaké. 1975-ben 504 737, 1985-ben 413 985, 1990-ben 277 851 fő talált foglalkoztatást a főv. területén működő ~váll.-okban. A létszámcsökkenés a két évtized folyamán 63%-os, majd 250 000 fő. A főv. ~ának részesedése az ország összes ~i foglalkoztatottjához viszonyítva ugyanazon időszakban 30,2%-ról 21,7%-ra csökkent. Némileg csekélyebb mérvű a felhasznált villamos energia csökkenése: 2,1 MWh-ról csak 1,9 MWh-ra esett vissza 1975–90 között. Ennek ellenére, annak jeleként, hogy a főv. ~át a recesszió inkább sújtotta, mint az az országét általában, a bp.-i ~i áramfogyasztás részaránya az orsz. fogyasztáson belül 17,1%-ról 13%-ra mérséklődött. Az ~i állóeszközök értékénél is 3%-os a részarány csökkenés. A bp.-i gép~ legfontosabb termékei tekintetében (a közlekedési eszközök, gépek, vegyészeti készítmények gyártása) 40–60%-al esett vissza. Egyedül a gyógyszergyártás jelent kivételt az általános ~i visszaesés közepette. – Némileg módosítja a főv. ~i helyzetképet az a tény, hogy a meghatározónak tekinthető, történelmi múlttal is rendelkező bp.-i ~i ágazatok visszaeséséhez képest a kis~ 3,3-szorosára növekedett, mind a kis~osok számát, mind a foglalkoztatottak létszámát tekintve. Az 1971. évi alig 17 000 kisiparossal és alkalmazottaikkal szemben 1990-ben majd 85 000 fő tartozott ugyanebbe a kategóriába. Javítja a főv. helyzetképet az is, hogy az utóbbi két év folyamán több tízezernyi, 50 főnél kisebb létszámú gazd. kisszervezet és vegyesváll. kezdte meg működését Bp.-en. Miután a a bp.-i munkanélküliség orsz. viszonylatban a legkisebb százalékarányú s az összfoglalkoztatás adatai sem csökkentek jelentősebb mértékben, feltételezhető, hogy részben a kis~, de méginkább az új gazd. szervezetek szívták fel a főv. ~ban felszabadult munkaerőt. – Hasonló jelenség figyelhető meg az 1930-as és 1940-es években is: a szorosabb értelemben vett gyár~i munkáslétszám a főv. kis- és kézmű~i foglalkoztatottjaihoz képest 40–60% arányú, tehát a foglalkoztatottsági struktúra némileg azonos képet mutat. Az alig csökkent áramfogyasztás, az export alakulása arra utal, hogy a főv. ~a nincs általános válságban, hanem a szerkezetváltással együttjáró nagymérvű recesszió bontakozott ki, amely elsődlegesen a főv. történelmi múlttal rendelkező nehéz- és gép~i váll.-ait érinti.

IPARBANKHÁZ Rt.: →*Ipari Szövetkezeti Kereskedelmi Bankház Rt.*

Iparcsarnok: 1885-ben az Orsz. Kiállításra épült a Városligetben az osztrák Kohn Jánosnak, a Schlick-gyár későbbi vasszerkezeti tervezőjének elgondolása szerint. 1896-ban a millenniumi kiállításon a bútor-, szövő- és agyagip. termékek kiállítócsarnoka volt. A II. vh. végéig ip. kiállításokat rendeztek benne. Bp. ostroma alatt kiégett, tetőszerkezete elpusztult.

Iparegyesület: Almási Balogh Pál 1841-ben a Pesti Hírlapban a „középrend", a kézművesek képzettségének emelése végett „hasznos ismereteket terjesztő társaság" létesítését javasolta. A gondolatot Kossuth Lajos lelkesen felkarolta és az alapszabályokat Balogh Pállal, Szentkirályi Móriccal és Eötvös Józseffel együtt kidolgozta. A társaság néhány havi fennállás után, 1841. nov. 10-én ~té alakult át. 1842–46 között négy iparműkiállítást rendezett. A céhek támogatásával megkezdte a mesterinasisk. megszervezését és tanterveik kidolgozását. 1845–48 között megjelentette a Hetilapot, és iparosnaptárt adott ki. 1844-ben megalapította a *Magyar Kereskedelmi Társaság*ot, hogy a m. kereskedelmet az osztrák függéstől megszabadítsa. 1844-ben létrehozta a *Gyáralapító Társaság*ot és a *Magyar Iparmű Raktár Egylet*et. 1850-ben feloszlatták.

Ipargazdasági Intézet (XI. Dombóvári út 17–19.): 1982-ben létesítették. Feladata alapításakor az Ip. Min. támogatása ip.pol. kutatással, elemzéssel; módszertani javaslatok kidolgozása, háttérip. és váll.közi kapcsolatok erősítése; a kitermelőip. és a feldolgozóip. egymásra épülésének gazd. és piaci fejlesztése, a váll.-ok gazdálkodási szándékainak vizsgálata, az ip. várható teljesítményének előrejelzése. Jelenleg az int. önfinanszírozó szervezetként vesz részt mo.-i és nemzetközi kutatási programok-

ban, tanácsadást végez váll.-oknak és intézményeknek. Munkakapcsolatai közül az ismertebb intézmények és váll.-ok külföldön: a Világbank, az UNIDO, a General Motors stb; belföldön: az egykori Lenin Kohászati Művek, Mecseki Szénbányák, OKGT, Labor Műszerip. Művek, Gábor Áron Gépgyár, Monori Mezőgazdasági Gépgyár, Pestvidéki Gépgyár, Bp.-i Harisnyagyár stb.

Ipari Fejlesztési Bank Rt., *IFB Rt.* (V. Hold u. 25.): jogelődjét, a *TECHNOVA Ipari Innovációs Alap*ot 1984-ben hozta létre az Ip. Min. 1986-ban bankok és ip. váll.-ok bekapcsolásával betéti társulássá alakult át TECHNOVA Ipari Fejlesztési Bt. néven. 1988-tól ~ néven 3,2 milliárd Ft jegyzett alaptőkével, rt. formában, fejlesztési célú, szakosított pénzint.-ként működik. Az ~ – és jogelődjei – létrehozásának egyik célja az volt, hogy a központi műszaki fejlesztési alap bankszerű kezelése hatékonnyá és korszerűvé tegye a finanszírozást a kutatás-fejlesztés kezdeti szakaszától a megvalósításig, a piaci értékesítésig. Az ~ finanszírozó tevékenységének egyik specialitása, hogy az orsz. kutatás-fejlesztési programokhoz, ill. az Ip. Min. tárcaprogramjaihoz is kapcsolódik. Az innovációs folyamatokat segítő, gyorsító bankári tevékenységére az ágazati és szektorsemlegesség jellemző, finanszírozásaival elsősorban az ip. nemzetközi versenyképességének javítását célzó műszaki fejlesztéseket, fejlett technológiák meghonosítását, háttérip. fejlesztéseket, exportképes termékek létrehozását kívánja elősegíteni.

Ipari Kockázati Tőke Kft. (XII. Nagy Jenő u. 5.): 1990-ben alapította 155 millió Ft törzstőkével az Ip. Fejlesztési Bank és az Ip. és Kereskedelmi Min. Célja az innovatív ötletek felkarolása, találmányok, know-how-k, licencek kidolgozása és hasznosítása, kockázati tőkebefektetés az új technológiát alkalmazó kisváll.-okba. Az új vegyesváll.-ok támogatására három könyvelői, adótanácsadási és mérnöki-kereskedelmi szolgáltatásokat nyújtó önálló kft.-t alapítottak. – 1992-ben 100 millió Ft-os tőkeemelést hajtottak végre.

Ipari Reklám és Propaganda Vállalat (VIII. Rákóczi út 57.): 1982-ben alapították. Tevékenysége: hirdetés, propaganda, reklám- és marketing szolgáltatás, kiállításszervezés, kivitelezés, tájékoztatás, adatellátás, általános műszaki fejlesztési szolgáltatás.

Ipari Segédanyaggyár: →*Egyesült Vegyiművek*

ipariskola: →*szakoktatás*

Ipari Szakmai Továbbképző Intézet, *ISZTI* (IX. Vendel u. 3/b): az Ip. Min. alapította 1982-ben. Jogelődje az 1972-ben létesített Kohó- és Gépip. Továbbképző és Módszertani Intézet. Fő tevékenysége: betanított munkások, adminisztratív, gazd. és műszaki dolgozók képzése, mérnökök speciális továbbképzése. Egyéb feladata: mestermunkás továbbképzés, idegen nyelvi képzés, nyelvvizsgák, ip. technikus minősítés; tananyagok, jegyzetek, oktatási segédletek kiadása; a szakmai képzést és továbbképzést érintő központi nyilvántartások megszervezése és karbantartása.

Ipari Szövetkezeti Kereskedelmi Bankház Rt., *IPARBANKHÁZ Rt.* (V. Gerlóczy u. 5.): *Ipari Szövetkezeti Fejlesztési Bank* néven mint betéti társulás 1984-ben kezdte meg működését. 1987-

Az Iparművészeti Múzeum

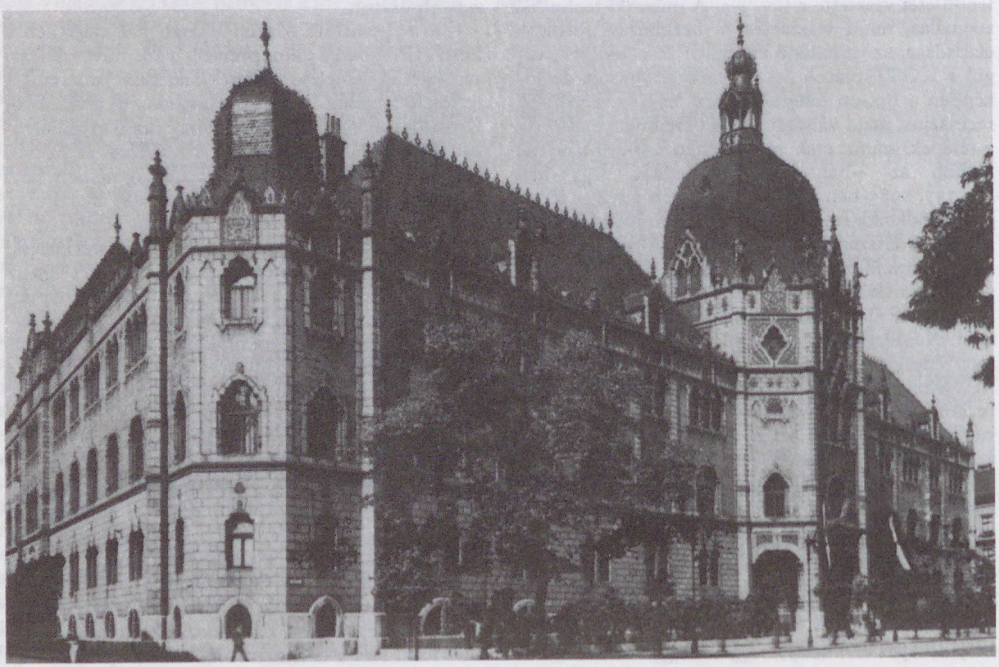

ben alakult át rt.-vé. 150 millió Ft-os alaptőkéje 1991-re 1 milliárd Ft-ra nőtt. A 311 részvényes részvényeinek nagy hányadát az ip. szövetkezetek jegyezték és birtokolják, a kisebb hányadán bankok, biztosítók, valamint néhány váll. osztozik. Az ~ 1990 óta általános kereskedelmi bank, belföldi forintműveleteket végez. További főbb tevékenységi körei: hitelnyújtás, lízingtevékenység, váltóforgalmazás, váltóleszámítolás, követelésvásárlás, értékpapírügyletek, vagyonkezelői feladatok elvégzése, privatizációban való részvétel, ügyfelek részére folyószámla-vezetés, kezességvállalás, bankgarancia biztosítása. Mo.-on nyolc fiókja van.

Ipari Tanulók Egészségvédelmi Intézete: →*Szakmunkástanulók Országos Egészségvédelmi Intézete*

Iparmúzeum: →*Magyar Királyi Technológiai Iparmúzeum*

iparműkiállítások: az ország ip. termékeinek bemutatása elősegítette az ip. fejlődését. Kossuth Lajos, az 1841-ben alakult →*Iparegyesület* alig.-ja, külföldi tapasztalatok alapján már az egy. első ülésén felvetette az ~ rendezésének gondolatát. „A honi műipar előmozdítására szükséges mindenekelőtt a jelen állapot ismerete"; ez volt az 1842. aug. 25-én megnyílt első m. ip.műkiállítás jelmondata. A Redoute helyiségeiben a 213 kiállító 298 kiállítási tárgyát 14 ezer látogató tekintette meg. Az 1843-iki kiállításon 244 kiállító vett részt, és 12 ezer látogatója volt. Ekkor elhatározták, hogy csak minden harmadik évben rendeznek orsz. kiállítást. 1846-ban József nádor fővédnökségével az MNM 12 helyiségében 516 kiállítóval és 22 ezer látogatóval bezárult az ~ sora. A három úttörő vállalkozás kitüntetéseket is adott a kiállítóknak: arany-, ezüst- és bronzérmeket, dícsérő okleveleket és méltányló elismerést. Az ~ révén a társ. élet vezetői kapcsolatba kerültek az iparosokkal, és azok tevékenységére ösztönzően hatottak. Kossuth kezdeményezésére az Iparegy. védnöksége alatt kisebb kiállításokat is rendeztek az 1840-es években. 1845-ben a védegyleti mozgalom során létrejött új üzemek termékeit s újdonságokat mutatott be 140 kiállító. 1846-ban volt az első ip.-rajzmű kiállítás, 1847-ben pedig a mesterinasművek első kiállítása nyílt meg.

Iparművészeti Múzeum (IX. Üllői út 33–37.): a londoni South Kensington (ma Victoria and Albert Museum) (1857) és a bécsi Österreichisches Museum für Kunst und Industrie (1864) után Európában harmadikként létesült Bp.-en 1872-ben. Az ogy. 50 000 Ft-ot szavazott meg a felállítandó *Mű- és Iparmúzeum* céljaira. Előzményei a Kossuth alapította Védegyletig és a párizsi Világkiállításig vezethetők vissza, s összekapcsolódnak a m. ip. pártolására irányuló nemzeti törekvésekkel. *Rómer* Flóris régész és művészettörténész és gr. *Zichy* Ödön sürgették megalakítását. Az alakuló múz. vásárlások és adományok révén gyarapodott. Első kiállítása az MNM dísztermében volt, gyűjt.-ét először Pulszky Károly ismertette 1874-ben. 1877-ben a *Képzőművészeti Társulat* Sugárúti (ma Andrássy út) palotájába költözött. Első ig.-ja *Ráth* György (1881–87, főig.: 1887–96) volt. Az ő kezdeményezésére szerveződött az *Országos Iparművészeti Társulat*, amelynek folyóirata – kezdetben a *Művészi Ipar* (1885–94), majd a *Magyar Iparművészet* (1897–1944) – jelentős szerepet játszott a modern m. ip.művészet irányításában. A már felépített Üllői úti palotában *Radisics* Jenő vezetésével (1887-től ig., 1896–1917 között főig.) alakult ki belső ügyrendje, készültek első tudományos leltárai, ekkor került vásárlás révén a múz.-ba pl. a sólyi, a maksai és a töki ref. templom festett mennyezete, a kőszegi jezsuita patika egykori berendezése (18. sz.). Az 1900-ban rendezett párizsi Világkiállításon sikerült megszerezni a kortárs ip.művészet számos jelentős alkotását. Radisics tudatos gyűjtőtevékenységének eredményeképpen kerültek ide a legszebb angol és francia bútorok (az Eggergyűjt. megvásárlásával), meisseni és herendi porcelánok, olasz és francia textilek, 16–17. sz.-i olasz kisbronzok. Az adományozások közül különösen értékes Delhaes István festő és Nemes Marcell bútoradománya, Ráth György és felesége puszpánggyűjt.-e, Glück Frigyes kulcs- és evőeszköz-kollekciója. Lipthay Béláné reneszánsz bútorokon kívül az Argonauták c., 16. sz.-i flamand gobelinjét adta át az ~nak. Az új ép.-ben rendezett kiállítások közül kiemelkedik Walter Crane kiállítása (1900), a kehelykiállítás (1913) és az erdélyi török szőnyeg-kiállítás (1914). A múz. üvegcsarnokában tartották az időszakos, modern anyagot bemutató tárlatokat (Karácsonyi kiállítások). – A Tanácsközt. idején több mint száz magángyűjt. ip.művészeti anyaga került a múz.-ba. A két vh. között az ~ munkája visszaesett, a vásárlások megcsappantak, bár letét formájában a

Az Iparművészeti Múzeum csarnoka

múz.-ban maradt az Esterházy-gyűjt., s mint hagyaték végleg bekerült a Procopius-gyűjt. (bútorok, porcelán, óntárgyak). A kiállítások sorában az 1930-ban rendezett egyházművészeti kiállítás volt a legrangosabb. 1934-ben a múz. elvesztette önállóságát, a m. anyagot az MNM-be vitték, s cserébe az MNM külföldi anyagát adták. – A II. vh. mind a múz. ép.-ében, mind a gyűjt.-ekben károkat okozott. Az ~ 1946-ban nyílt meg újra. 1948-ban visszakapta önállóságát. Az 1956-iki forr. idején ismét súlyosan megsérült ~ot újból helyre kellett állítani. Jelenleg a m. és a nemzetközi ip.művészet kiemelkedő alkotásai kapnak helyet benne, a műtárgyak száma megközelíti a százezret. A műfajok szerinti csoportosítás alapján öt oszt.-a működik: bútor-, textil-, ötvös-, kerámia- és a kisgyűjt.-ek oszt.-a. A gyűjt.csoportokhoz restaurátorműhelyek tartoznak. A *bútoroszt.* anyagából első helyen említendő a nagyrészt szignált, francia 18. sz.-i bútor-, a hangszer-, a puszpáng-, a kékfestő- és a mézeskalácsdúc-gyűjt., a reneszánsz spanyol és olasz, valamint a barokk, rokokó és 19. sz.-i m. bútorok csoportja. – A *textiloszt.* legértékesebb darabjai a keleti szőnyegek, kopt szövetek, francia és flamand gobelinek, az olasz ún. Medici-kárpitok, olasz, francia selymek, hímzések és csipkék, középkori m. miseruhák, s főleg az egykori Esterházy-gyűjt.-ből származó 17. sz.-i ruhák. – Az *ötvöszt.*-on az arany-, ezüst-, bronz-, ón-, réz-, vasművesség emlékei találhatók: m., augsburgi, nürnbergi reneszánsz és barokk ezüsttárgyak, az Esterházy-kincstár restaurált remekei (Vezekényi tál), órák, szelencék, ón céhedények, kovácsoltvas tárgyak. – A *kerámia- és üvegtár* fogadja be szám szerint a legtöbb tárgyat: m., főleg holicsi, tatai, budai, habán fajanszokat, regéci, herendi porcelánokat, miskolci, kassai, telkibányai, hollóházi, apátfalvi, batizi kőedényeket, és német, osztrák, francia, olasz, orosz stb. porcelánokat, kőedényeket és kőcserepeket, olasz majolikákat. – A *kisgyűjt.-ek*ben elsősorban reneszánsz könyvkötéseket és egyéb bőrmunkákat, elefántcsontokat (Szent Galleni tábla kb. i. sz. 800-ból), m., osztrák és francia legyezőket találunk. A múz. nyilvántartási oszt.-a az ország ip.művészeti műtárgyállományával kapcsolatos munkát végzi. A könyvtárban 36 000 kötet könyvet őriznek. A kutatók munkáját segíti az adattár is grafikai, terv- és fényképgyűjt.-évei, dokumentációs anyagával. Szervezetileg az ~hoz tartozik a →*Nagytétényi Kastélymúzeum*, a →*Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum* és a →*Ráth György Múzeum*. Az ~ kiadványai: Az Iparművészeti Múzeum évkönyvei (I–XIII); 1972-től az Ars Decorativa. – Ép.-e a szecessziós építészet legkiválóbb m. mesterének, *Lechner* Ödönnek az alkotása. 1891–96 között épült. A kétemeletes ép. középrizalitja mögött emelkedik az előcsarnokot fedő kupola. Folyosói árkádokkal veszik körül az üvegezett udvart. A tetők gerinceit és a kupolafedés éleit, csúcsát mázas Zsolnay-féle majolika díszíti. Az ép.-et színes pirogránit burkolja. Lechner a történeti stílusismétlésektől elforduló, nemzeti építészet kifejezéseit ebben az ép.-ben is m. népi motívumokkal és az ázsiai formák felhasználásával kísérelte megvalósítani. – *Irod.* Radisics Jenő: Képes kalauz a gyűjteményekhez (Bp., 1885); Csányi Károly: Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményei (Bp., 1926); Radocsay Dénes: Az európai iparművészet remekei (Bp., 1972); Miklós Pál: Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei (Bp., 1981).

Iparművészeti Tanoda: →*Magyar Iparművészeti Főiskola*

Iparművészeti Társulat: →*Országos Magyar Iparművészeti Társulat*

Iparosok Köre, Fővárosi: →*Fővárosi Iparosok Köre*

Iparostanuló u.: →*Bakfark Bálint u.*

Iparrajziskola: →*Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola*

ipartársulat: magánjellegű intézmény, amelyben ugyanazon ip.-t önállóan gyakorló iparosok érdekeik előmozdítására és védelmére egyesültek. Az 1872. évi VIII. tc. az iparosok tetszésére bízta az ~ alakítását; ha a megszűnt céh tagjai 9 hónapon belül ~ba tömörültek, megkapták a céh vagyonát. Az Orsz. Iparegy. az ~ok részére alapszabálymintát dolgozott ki; megalakulás előtt az alapszabálytervezetet a tvhat. útján a Földművelési, Ip. és Kereskedelmi Min.-nak jóváhagyás végett be kellett mutatni. A tv. az ~oknak nem adta meg a közhatósági jelleget, nem kaptak szabályalkotási jogot, sem fegyelmi ügyekben intézkedési hatalmat. Az ~ nem vált olyan intézménnyé, amely pótolta volna a céhek ip.szervező és szabályozó munkáját. A feloszlatott céheknek alig 40%-a alakult át 1880-ig ~tá. Bp.-en 40 ~ működött. A céhekből ~tá alakult szervezeteket az 1884. évi XVII. tc. *ipartestületté* alakította át.

Ipartermék Értékesítő Rt.: →*Műszéntermelő Vállalat*

ipartestület: az iparosok önkormányzati alapon működő érdekképviseleti szerve. A magánjellegű *ipartársulat*tal szemben a közjogi jellegű intézményt az 1884. évi XVII. tc. – a második ip.tv. – hívta életre. Az ~ szervezete hasonlóságot mutatott a céhszervezettel; mint elsőfokú ip.hatóság ellátta a tanoncokkal és segédekkel kapcsolatos szerződtetési és felszabadítási teendőket. – Az 1932. VIII. tc. az ~ekre vonatkozó új rendelkezéseket léptetett életbe. Minden képesített iparosnak be kellett lépnie. A fővárosi területén új ~ kialakításához 100 tagra volt szükség. Az egyes ~ek működése a fővárosi egész területére kiterjedt; felügyeletüket a polgármester látta el. Az 1932. évi VIII. tc. 7. §-ában összefoglalta az ~ek érdekképviseleti feladatait és hatósági teendőit. – Minden ~ tagja volt az Ip.testületek Orsz. Központjának, amely a kézműiparosok egyetemes érdekeit képviselte. A fővárosban 1945 előtt 43 ~ működött; 1949-ben megszűntek.

ipartörténeti szakmúzeumok, gyűjtemények: az utóbbi évtizedekben egyre több ip. ágazat, nagy ip.váll. gyűjti történetének írásos és tárgyi emlékeit, s szervez ebből önálló szakmúz.-ot. A korábbi →*Postamúzeum* és →*Öntödei Múzeum* mellett már a közönség számára is rendszeres kiállítást nyitott a →*Magyar Elektrotechnikai Múzeum*, a →*Malomipari Múzeum*, a →*Textil- és Ruhaipari Múzeum* és legújabban a →*Telefónia Múzeum*. Ipartörténeti

szakmúz. még a *Húsip. Múz.* (IX. Gubacsi út 6/b). Számos értékes gyár- és ip.történeti gyűjt. – pl. a *Láng Gépgyár Üzemtörténeti Gyűjt.-e* (XIII. Rozsnyai u. 3.) vagy a *Felvonóip. Szakgyűjt.* (XIII. Mohács u. 16/c) – a további fejlesztés során szerezheti meg a múz.-i jelleget, de addig is jelentős munkát végez a történeti emlékek felkutatásában, megmentésében és megőrzésében.

Ipar u. (IX. Soroksári út–Mester u.): **15–21. sz.:** a Likőripari Váll. a századfordulón létesített ép.-e.

iparvágányok: egy-egy üzemnek stb. a legközelebbi teherforgalmi vasúti létesítménnyel való összeköttetését szolgáló vágányok, melyek a telepen belül esetleg hálózatot alkotnak. A főv. területén több iparvágány-csoport volt, ill. van: Újpest területén →*Rákospalota-Újpest pályaudvar*hoz és →*Angyalföld pályaudvar*hoz csatlakozóan. Ezek forgalmát a *villamosvasút* bonyolította le. Ugyancsak Angyalföld pu.-ról indult ki a *Vizafogó* (azelőtt Bp.-Lipótváros) állomásnak a bal parti körvasúthoz csatlakozó vontatóvágányából egy hatalmas ip.vágánykomplexum, mely az egykori lipótvárosi malmokig, a Markó u.-ig terjedt, ezek az ~ az 1890-es évektől az 1970-es évekig álltak fenn, a városias beépítés terjeszkedésével sorra megszűntek. A volt Indóház mellől, ugyanezen ip.telepek kiszolgálására épült a Klotild (Stollár Béla) u.-i iparvágány-komplexum, ezt a főv. rendelkezésére 1879-ben elbontották. ~ szolgálnak ki több kőbányai, illetve Kőbányai úti ip. telepet. ~ csatlakoznak Ferencváros rendezőpu.-hoz is. Bp.-Dunapart állomáshoz csatlakoztak – fordítókorongokkal – a Soroksári út – Boráros tér-Közvágóhíd szakaszán az út K-i oldalán lévő ip.telepekre ~ is. Az ~ a Soroksári úti villamosvasút vágányait sok helyen keresztezték, és ez – miután a kocsikat gyakran kézi erővel állították ki – gyakran forgalmi akadályt okozott. A pu. É-i végéhez csatlakozott az Elevátor, a közraktárak, a Központi vásárcsarnok és a volt *Fővámház-ip.vágány*. A Csepel-szigeten a Szabadkikötőnek és a Csepel Műveknek a Gubacsi hídon át vezető vontatóvágányhoz csatlakozó hatalmas ip.vágány-komplexumuk van, az utóbbinak a forgalmát 1928-ig a BHÉV bonyolította le. D-Budán a *Kelenföldi pu.*-hoz csatlakoznak ~ az Andor u.-i vontatóvágánnyal. A *Déli pu.*-hoz csatlakozik a Ganz Electric iparvágánya.

IPSZÁM Ipari Számítástechnikai Vállalat (II. Fő u. 68.): jogelődje az 1959-ben alapított Könnyűip. Gépi Adatfeldolgozó Váll., amely 1979-ben a Könnyűip. Számítástechnikai Váll. nevet kapta. 1983-tól ~ néven tevékenysége: váll.-ok gazdálkodásának számítógépes szervezése; műszaki, gazd. és statisztikai adatok gépi feldolgozása; szaktanácsadás, nyomdai tevékenység. Szolgáltatásokat teljesít ip. és kereskedelmi váll.-oknak, mezőgazd. termelőszövetkezeteknek az adatösszegzéstől a termelésirányításig.

Irányi Dániel (Toporc, 1822–Nyíregyháza, 1892): politikus, publicista. 1844-től pesti ügyvéd. Jelentős szerepet játszott az Ellenzéki Körben és a márc.-i forr.-ban. 1848-ban igazságügymin.-i titkárnak és később felvidéki kormánybiztosnak nevezték ki, a Lipótvárosban képviselővé választották. Budavár visszavétele után Pest és Buda kormánybiztosa lett. A fegyverletétel után emigrált. A kiegyezés után ismét képviselővé választották, 1869-ben az 1848-as Párt, 1884-től a Függetlenség Párt elnöke volt, és küzdött a polgári szabadságjogokért. Szobra a Károlyi-kertben áll (Kallós Ede, 1948).

Irányi u. (V. Belgrád rkp.–Károlyi Mihály u.): **10. sz.:** lh. (Ágoston Emil, 1907). – **15. sz.** lh. (Lechner Ödön, 1910). – **25. sz.:** lh. (Bálint Zoltán és Jámbor Lajos, 1911). – **27. sz.:** lh. (Román Miklós és Ernő, 1911).

iránytaxi: a Főv. Autótaxi Váll. ~ néven, kísérletképpen több útvonalon (pl. Moszkva tér–Svábhegy, Nagykörút, az V. ker. É-i részén) mikrobuszokat közlekedtetett. Ritkán (20–30 percenként) közlekedtek, díjszabásuk az autóbusz-menetdíj többszöröse volt, így utasok hiányában a járatokat 1983-ban megszüntették.

Irgalmas Kórház: egykori budai gyógyint. A betegápolásra alapított irgalmas rend 1794-ben kért engedélyt, hogy Budán kórházat alapíthasson. Sok nehézség után csak 1815-ben kezdhette meg működését, amikor *Marczibányi* István 1806-ban a megvásárolt Császár fürdő jövedelmét a rendnek adományozta. Alapítványából 24 ágyat, a város adományából 20 ágyat, a budai céhek támogatásával pedig 20 ágyat állíthattak fel. A gyógyszertárral, külön 10 ágyas lábadozórészleggel és négyhelyiséges elmebetegrészleggel ellátott gyógyint. 1850-től Buda férfi betegeinek ellátását végezte a *Szt. János Kórház* mellett, amely elsősorban női betegeket fogadott. 1861-ben a szemben lévő ép. megvásárlásával az elmebetegek számára 170 ágyas külön int.-et nyithattak. 1903-ra készült el új ép.-e (ma II. Frankel

Az egykori Irgalmas Kórház

Leó u. 17–19., tervezője Kiss István, építésze Fliegany Károly), amely 34 kórteremben 300 beteg befogadására volt alkalmas. A kórházban a gyógyítást főként világi orvosok végezték (1901–19 között itt dolgozott *Heim* Pál is), a gyógyszertár működtetése és az ápolás volt a rendtagok feladata. Az ~hoz a Császár fürdő vizével ellátott vízgyógyint. is hozzátartozott. 1950-ben, a szerzetesrend működésének megszüntetésekor és vagyonának áll. kezelésbe vételekor áll. kórház lett, mai nevén az →*Országos Reuma- és Fizioterápiás Intézet*.

irgalmas rend: 1571-ben betegek ápolására alapított r. k. szerzetesrend, amelyet 1617-ben hagyott jóvá V. Pál pápa. Tagjai kisebb részben papok, többségük orvos, gyógyszerész és betegápoló. Ők alapították az *Irgalmas Kórház*at.

Irgalom Háza: egykori gyógyint. San Marco hercegné Nákó Mileva a III. Bécsi út és Szőlő u. közötti telken először *Jó Pásztor Háza* néven női szeretetotthont létesített, majd 1900-ban újabb alapítványával létrehozta az ~t. Az ép. (III. San Marco u.) 1901-re készült el, s eredetileg 100 gyógyíthatatlan beteg befogadására szolgált. Néhány év múlva azonban 120 ágyasra bővítették. Az intézményt az irgalmas nővérek vezették. Az államosítás, 1950 után főv. nevelőotthon működött az ép.-ben.

Irhás-árok (XII. ker.): a →*Sváb-hegy*, a →*Budaörsi-hegy*, a →*Kakukk-hegy* fennsíkja és az →*Ördögorom* röge között ÉNy–DK-i irányú, a →*Csillebérc*ig mélyen bevágódott völgy. A Kakukk-hegy felé eső lejtője különösen meredek. Az Ördög-orom és a →*Rupp-hegy* közötti szűkületből kilépve az ~ széles, lapos mélyedésként DK-i irányban szeli át a gyümölcsösökkel beültetett →*Madár-hegy*et.

Irinyi József (Albis, 1822–Pest, 1859): író, politikus. A reformnemzedék tevékeny képviselője volt. 1844–48-ban a Pesti Hírlap munkatársa. A márciusi fiatalok egyikeként részt vett a Tizenkét pont megszövegezésében. A fegyverletétel után halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Pesti vonatkozású a *Dicső napok* (Pest, 1857) c. regénye.

Irinyi János gyufagyára: a zajtalanul gyulladó, kén nélküli foszforos gyufát *Irinyi* János találta fel 1836-ban. A találmányt Römer István, m. származású bécsi kereskedő vásárolta meg 60 Ft-ért. Irinyi önálló vállalkozóként első mo.-i gyufagyárát Pesten, a Terézvárosban, a Nyár u. 234. sz. alatt alapította 1839-ben. Üzemét 1841-ben az Ősz u. és József u. sarkára (ma VIII. Mikszáth Kálmán tér 1., emléktábla), majd a belvárosi Városház tér 9. sz. Müllerházba telepítette át (kb. az ELTE BTK helyére). Átlagban 50–60 embert alkalmazott. Gyufáit 5000 db-onként 25 garasért hozta forgalomba, ugyanez a mennyiség Bécsben 35 garasba került. A nagy kereslet napi 500–600 ezer szál gyártását eredményezte. A régi fajtájú gyufák gyártóinak zaklatása miatt (pl. raktárát hatóságilag lezáratták) tevékenységét rövid időre abbahagyta, majd Schönwald Hermann pótkávékészítővel társult a Király u.-ban. A szerződés lejárta (1844. febr.) után Irinyi végleg abbahagyta gyufagyártói működését, Schönwald az új engedélyt már egymaga szerezte meg, s 1848-ig üzemeltette a gyárat.

Irodagépipari és Finommechanikai Vállalat: 1948-ban alapították Irodagépértékesítő Nemzeti Váll. néven. Feladata volt írógépek importálása, belföldi elosztása és javítása. 1949-ben kibővítették az államosított irodagépjavító kisiparosok műhelyeivel irodagépek karbantartására. 1950-ben kettévált: az Irodagépip. Váll.-ra, amely irodai gépeket állított elő, valamint az Irodagépértékesítő Váll.-ra, amely folytatta a kereskedelmi tevékenységet. Többszöri átszervezés és bővítés után 1956 óta ~ néven működött. 1958-ban a XIII. Jász u. 33–35. sz. telephelyre költözött. 1962-ben beolvasztotta a zuglói Králik és Társa magáncégből 1949-ben létesített *Anyagvizsgáló Készülékek Gyárát*. Ugyanebben az évben az V. Bécsi u. 8. sz. alatt *Irodagéptechnikai Váll.* (IGV) néven új céget hozott létre. Az IGV két fő profilja a szervezéstechnikai eszközök és az anyagvizsgáló készülékek gyártása volt. Üzemét fejlesztve, 1968-ban berendezkedett a pénztárgépek gyártására. Vidéki ip.telepítései: 1969-ben Kecskeméten Sokszorosító Gépgyár, 1970-ben Kiskőrösön Finommechanikai Gyár és 1971-ben Vasad községben az I. sz. üzem létesítése. Az ~ nyugati licencek felhasználásával fotókópiás gyorsmásológépeket, villamos szedőírógépeket, fénymásológépeket és 1980-tól irodai és táskaírógépeket gyártott. A veszteségesen működő váll.-ot 1984-ben felszámolták.

irodalmi divatlapok: irodalmi folyóiratok, melyek divatképeket közöltek, szabásmintákat tartalmaztak. A 19. sz. első felének egyik kedvelt laptípusa volt. Hazája Franciao., nálunk részben német közvetítéssel honosodott meg. A klasszikus értelemben vett ~ két részre oszlottak: szépirodalmat tartalmazó fólapra és tárcára (feuilleton); a társas élet, az irodalom és a művészvilág eseményeiről hírt adó rovatra. A nők megnyerése a műveltség, az irodalom és általában a polgári törekvések ügyének már Kármán József →*Urániá*jának is feladata volt. Hatalmas szerepet játszottak az ~ a főv. és vidéki városok idegen, főként német ajkú lakosainak magyarosodásában is. A →*Pesti Divatlap*, az →*Életképek* népszerűsítették a liberális ellenzék és az új utakra tért irodalom eszméit is. Nagy gondot fordítottak a polgárosodó társas élet és a műveltség formáinak csiszolására, az új olvasóközönség tájékoztatására. Az első mo.-i divatlap *Der Spiegel* (1828–52) címmel németül jelent meg. Öt év múlva követte csak m. nyelvű megfelelője, a →*Regélő*, mely csakúgy, mint a nyomába lépő ~, egyik fő céljának az országot elözönlő külföldi irodalmi lapok kiszorítását tekintette. – Az ~ 1845-től kezdve mindinkább a különböző pol.-i irányok szócsövévé váltak. A *Regélő Pesti Divatlap* (1842-től) – amelynek élére 1844-ben *Vahot* Imre került, s a lap nevét ekkor Pesti Divatlapra változtatta – a →*Nemzeti Kör*, majd a →*Pesti Kör* orgánumává lett. Vahot lapjánál azonban jóval értékesebb volt az Életképek. Az *Ellenzéki Kör*, ill. a márciusi ifjúság képviselői sorakoztak mögéje. Népszerűségben, értékben messze elmaradt előbb említett divatlaptársai mögött a konzervatívokhoz húzó →*Honderű*. – Az 1848–49-es szabadságharc bukása után csökkent a divatlapok irodalmi jelentősége. Ismertebbek a →*Hölgyfutár*, a *Divatcsarnok* (1853–63), mely a

Honderű hagyományait igyekezett élesztgetni. Vajda János lapja, a *Nővilág* (1857–64), a polgárság asszonyait, leányait akarta a haladó gondolkodás, a modern műveltség számára megnyerni. Kezdetben nem is sikertelenül, de később elsorvadt. Az ~ kora lejárt. A *Pesti Hölgy-Divatlap*ban (1859–73) már a divat problémáin van a hangsúly az irodalommal szemben, s még fokozottabban áll ez későbbi laptársaira. A kiegyezés után az →*irodalmi lapok és folyóiratok* és a →*divatlapok* mind tartalmukat, mind megjelenési formájukat tekintve élesen és határozottan elkülönülnek.

irodalmi élet: a középkori Európában nem a városokban alakult ki az ~. Erős polgárosodás, állandó fejedelmi vagy főpapi székhely, egyetem volt a szellemi élet koncentrálódásának a feltétele. Mo.-on ezek a feltételek együttesen nem adódtak, mégis jelentős szellemi központ jött létre a mai Bp. területén. Már a 13. sz. közepén megindult a polgárosodás, kialakult egy kicsiny, m. és német nyelvű vezető réteg. A német →*Budai jogkönyv* a 15. sz. elejéről figyelemreméltó irodalmi alkotás. A kolostori élet az országban sehol nem összpontosult annyira, mint itt: a pesti és a budai domonkosok (ez utóbbiak studium generaléval), a pesti (*Vásárhelyi* András versíróval) és a budai ferencesek (a 14. sz.-ban valószínűleg a *Képes Krónika* készítési helye, *Laskai* Osvát és *Temesvári* Pelbárt otthona a 15. sz.-ban), a kánai bencések, a felhévízi keresztesek, a budaszentlőrinci pálosok (itt készült *Bátori* László bibliafordítása) az óbudai káptalan (rövid életű egyetemével), az udvari Szent Zsigmond prépostság, a szigeti premontrei konvent, uo. a domonkos apácák (a 16. sz. elején felvirágzott kódexmásoló műhellyel), az óbudai klarisszák mind élénk kolostori irodalmi műveltség terjesztői lehettek, az apácakolostorokban m. nyelven is. A 13. sz. közepétől – ha nem is folyamatosan – Buda királyi székhely, udvari műveltségének emlékei a feltárt ép.-ek és szobrok. A királyi könyvtár kötetei alapjai lehettek Mátyás kir. könyvtárának. Mátyás humanista udvara az 1470-es évektől a →*Corvina* könyvtárral, a másoló és illusztráló műhellyel, a meghívott külföldi tudósokkal Ny-európai szintű irodalmi központ is volt. Tovább élt ez a hagyomány, ha szegényesebben is, a Jagellók idején, kibővülve lengyel kapcsolatokkal. A királyi udvar világi irodalmi élete egyáltalán nem kapcsolódott a puritán kolostori kultúrához, és mindkettőt alig fűzték szálak a polgárokhoz. A könyvnyomtatás nyújtotta az irodalmi műveltség közös alapját. Ennek Budán egyetlen rövid életű műhelye *Hess* András nyomdája, ahol 1473-ban megjelent a →*Budai Krónika*, de 1480–1526 között tizenhárom budai könyvkiadót és könyvkereskedőt találhatunk, akik külföldön 70-nél több művet nyomattak ki. – A török időben nem beszélhetünk ~ről Pest-Budán. Buda visszafoglalása után a megújult szerzetesrendek indították a városok szellemi életét. Budán 1687-től a jezsuita isk. és papnevelő tanárai és diákjai alkották a szellemi elitet, Pesten ugyanez a szerep 1717-től a

A New York Kávéház belseje a századfordulón

piaristáknak jutott. Egyesületeket szerveztek, könyvtárakat gyűjtöttek, színielőadásokat rendeztek – latinul. M. ~ről az 1780-as évekig alig szólhatunk. A nyomdák (1724-től Landerer-Nottenstein Budán, 1758-tól Eitzenberger és 1772-től Royer Pesten) az igényeknek megfelelően főként német és latin tankönyveket, egyházi műveket nyomtattak, a polgárok az →*Ofnerischer Mercurius*t olvasták. Az egyetem 1777-ben Nagyszombatról könyvtárával együtt Budára, 1784-ben pedig Pestre került, világi intézmény lett. Ugyanakkor az ország kormányhatóságai is kezdtek átköltözni Pozsonyból, még az udvari élet is kialakult, ha nem is királyi, de nádori. A m. írók azonban távol éltek egymástól, és a m. olvasóközönség sem a főv. lakóiból verbuválódott. Bessenyei György ösztönzésére a pesti szemináriumban Ányos, Kreskay és Horányi kísérelte meg egy *Hazafiúi Magyar Társaság* létrehozását 1779-ben, de ez nem sikerült, az egyetem professzoraival sem tudtak kapcsolatot teremteni, a szervezőket pedig hivatásuk elszólította Pestről. Így járt a baráti körbe szerveződő Batsányi, Dayka és Verseghy is. A jakobinus mozgalom megtorlása 1795-ben évekre megbénította a szellemi életet. Ismét erősödött az ~ben a kis helyi központok – Pozsony, Kassa, Debrecen, Kolozsvár stb. – szerepe. Egy évtized múltán a nyelv megújításáért folytatott viták (Révai Miklós és Verseghy pesti működése), Virág Benedek személyisége, Kultsár István pesti újsága (→*Hazai Tudósítások* 1806-tól), Kazinczy 1808-iki látogatása pesti barátainál erősítette a főv. vezető szerepét. 1817-ben Pesten osztották az első irodalmi elismerést, a Marczibányi-díjat, ugyanebben az évben indult a →*Tudományos Gyűjtemény*. 1822-től jelent meg az →*Aurora* Kisfaludy Károly szerkesztésében. Ekkor telepedtek Pestre a fiatal írók (Döbrentei, Bajza, Vörösmarty), kezdődött Toldy Ferenc fél évszázados irodalomtörténészi és irodalomszervező tevékenysége. Mindez és az Akadémia megalakulása 1830-ban, a Pesti M. Színház megnyitása 1837-ben bizonyítékai annak, hogy ekkor már egyértelműen Pest-Buda az ~ központja. A főv.-ban élés tette lehetővé az irodalmi elismertetést. Petőfi is öntudattal írta le 1848-ban: „barátom, pesti lakos lettem". A m. olvasóközönség többsége azonban még sokáig vidéken élt, a pesti nyomdász-kiadók nekik készítették a könyveket. Arany János még a hatvanas években is a „német szót" írja a pesti u. valóságának, s csak a századfordulóig lezajlott magyarosodás egyik következménye, hogy a Bp.-en alkotó m. írók legfőbb értői a bp.-i olvasók lettek. Az írók, nyomdász-kiadók, folyóiratok és napilapok lazább és szorosabb együttműködése az irodalmi lét alapja volt, miután a vagyonukból, polgári vagy egyházi foglalkozásukból élő írók aránya egyre inkább csökkent a szerkesztő-újságírókkal szemben. A reformkortól a 20. sz. közepéig a szerkesztés–újságírás biztosította az írók rendszeres jövedelmét, az orsz. hírlapok és a közérdekű folyóiratok pedig mind Bp.-en jelentek meg. A m. irodalomra jellemző az írók pol. szerepvállalása. 1848/49-ben szinte minden jelentős író vállalt közéleti szerepet, s a harc leverése után is nagy szerepük volt a nemzet nyelvének és műveltségének ápolásával és terjesztésével. 1855-ben Vörösmarty temetése volt Pesten a legnagyobb pol. demonstráció az elnyomás ellen. A 60-as években a Deák-párti írók (Arany, Kemény, Eötvös, Gyulai, Tompa) segítették a politikusokat a kiegyezés megteremtésében, Jókai regényei táplálták a nemzet önbizalmát. Hiányzott, sajnos, az ~ből a támogatás. A nagybirtokos Széchényi Ferenc 1802-ben gyűjtésével megteremtette a Nemzeti Múz.-ot, Széchenyi István az Akadémiát, Teleki József az Akadémia könyvtárát, Grassalkovich telket adott a Nemzeti Színháznak, a három Ráday irodalombarát volt, de ez a réteg a továbbiakban alig tett valamit a főv.-ért, többet olvastak németül és franciául, mint magyarul. Pályázatokat kiírni, műveket jutalmazni csak az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tudott, a városi önkormányzat csak a századfordulón, a meggazdagodott polgárság pedig a 20. sz. elején jelentkezett mecénásként. Az 1860-as években a főv.-ba telepedett Arany János mint akadémiai titkár, a Kisfaludy Társaság egyik vez.-je és lapszerkesztő, még egy egységesnek mondható m. irodalom tanítómesterének nevezhető. A 70-es években azonban a pol.-i, világnézeti, ízlésbeli és gazd. különbözőségek megosztották az ~et is, az írókat és az olvasókat egyaránt. Különvált az újságírók világa – az 1890-es évek elején több mint 25 napilap jelent meg Bp.-en – a szerkesztőségek napi robotjával; a színházi élet – a századfordulón már közel 10 színház működött – a maga sajátos teendőivel; végül az üzletiesedett nagy kiadók, amelyek ontották a sorozatokat, ponyvát, lektüröket és értékes irodalmat is, foglalkoztatva szerkesztőket, fordítókat. 1870-ben 117 „írót" jelez a pesti foglalkozási statisztika, számuk néhány évtized múlva meghaladta a 200-at. Kis csoportról van szó, s a fenti rétegeződés más-más társ. körökhöz kapcsolta őket. A nagyok – Jókai, Mikszáth, Herczeg – pályájuk csúcsán egy.-i képviselők, magas körökben forognak. Az iro-

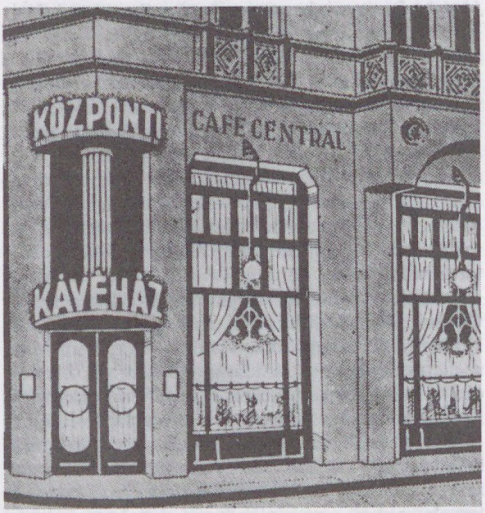

Az egykori Central Kávéház

dalomtörténészek, irodalomtudósok – Gyulai, Greguss, Beőthy, Riedl – az egyetemhez és az Akadémiához kapcsolódnak. Számos színházi íróból színig. lett – mint pl. Szigligeti, Csiky, később Ambrus Zoltán, Beőthy László, Csathó Kálmán, Heltai Jenő, Hevesi Sándor – vagy jól kereső polgár, mint pl. Gábor Andor, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Zilahy Lajos. A színivilág írói 1904-ben megalapították a *Magyar Színpadi Szerzők Egyesületét*. Az ~ legnagyobb közösségét az újságírók alkották, ők éltek abban a világban, amit a visszaemlékezések a leggyakrabban idéznek fel a múlt század utolsó harmadától egészen a II. vh.-ig. Életformájukhoz tartozott a kávéház és a vendéglő, ahol találkozni és ismerkedni lehetett, híreket szerezni és továbbadni, s főleg kevés fogyasztás ellenében világosban és melegben dolgozni – záróra nélkül. 1896-ban alapították meg a →*Budapesti Újságíró Egyesületet*, amely érdekvédelemmel és szociális segélyezéssel is foglalkozott. A nagy kiadók székházainak elnöki és ig.-i szobái az irodalom szervezésének a fórumai voltak: Rákosi Jenő a Budapesti Hírlapnál, Légrády a Pesti Hírlapnál, Wolfnerék a Singer és Wolfnernél, később Miklós Andor az Est-lapoknál. Az Athenaeum, a Franklin, a Révai mindenkori vez.-i némi túlzással a bp.-i sajtócézár nevet kapták. Jelentős személyiségek voltak a kiadók irodalmi vez.-i, az ő szobájukban is eldőlt számos irodalmi alkotás sorsa: Osvát Ernő, Mikes Lajos, Benedek Marcell, Schöpflin Aladár, Sárközi György és mások művelt, kiváló döntnökök voltak. Nagy szerepe volt az ~ben az *Írói Segélyegylet*nek. 1861-ben alapították, a kor szellemében özvegyeket, özvegyeket és árvákat segélyezett. Szorosan kapcsolódott az Akadémiához és a Kisfaludy Társasághoz, ezek vez.-i döntöttek a segélyekről. A századfordulón, immár a bp.-i m. olvasóközönségre számítva, az ~be belépett a polgárság és maga a főv. is irodalmi díjakkal, a bankok és iparváll.-ok, az egy.-ek és társ.-ok az irodalom támogatásával. Nekik volt köszönhető *A Hét*, a *Magyar Géniusz*, a *Huszadik Század*, a *Nyugat*, később a *Napkelet*, a *Magyar Szemle* létrejötte és fennmaradása. Századunk elején még úgyszólván minden jeles induló írónk vidéki születésű volt. Végigjárták az utat az újságírástól (sokszor vidéken kezdve) az első sovány köteteken át a sikerig. Bp. élete is irodalmi témájukká válik. Ebben a liberális korszakban az irodalom „átjárható" volt. Nem jelentett elkötelezettséget egy laphoz, kiadóhoz vagy színházhoz való tartozás, közölhetett az író egy más irányzathoz tartozó orgánumban is. A múlt század utolsó harmadában a magányosok: Komjáthy, Reviczky, Vajda nem tudtak beilleszkedni a bp.-i ~be. Századunk első évtizedében a ma már Nyugat-nemzedéknek nevezett írók fellépése pezsdítette meg az ~et. *Ady*, aki életének utolsó két évét kivéve csak átmenetileg volt bp.-i lakos, de már Nagyváradról is a szabadelvű →*Budapesti Napló* tudósítójaként tartózkodott Párizsban, a modernség fogalmává vált. Őt és vele az új irodalmat vagy rajongva szeretni, vagy elutasítani lehetett. Akkor merész dolog volt isk.-ban vagy pódiumon Adyt szavalni, társaságban verseit dícsérni. A m. irodalom az értelmiségi körökben ismét közügy lett (szerencsés egybeeséssel a megújuló m. képzőművészettel és

Szinyei Merse Pál és asztaltársasága a volt Japán Kávéház teraszán

zenével). A →*Nyugat* köréhez tartozó írók éltek a lehetőséggel. Társ. fórum lett a folyóirat asztala a →*New York Kávéház*ban, majd a Centrálban, színházakat alapítottak, irodalmi értékű művek kerültek a kabarék műsorába, közönségre lehetett számítani az irodalmi esteken. Karinthy *Így írtok ti* c. kötete nagyobb publicitást szerzett az irodalomnak, mint kritikák százai. – A vh. a megszigorított cenzúrával, a fokozódó papírhiánnyal és a katonai szolgálatokkal sorvasztotta az ~et is. Az 1918. évi forr.-at, a háború végét és a demokrácia reményét az írók is örömmel köszöntötték. Dec.-ben megalakult a *Vörösmarty Akadémia*. Az elszegényedett, gazdaságilag összeomlott Bp.-en, ahol a hagyományokon nevelkedett polgárság minden addigi eszményét összeomolni látta, az ~ nem virágozhatott. Ady temetése az MNM-ből 1919 jan.-jában nagy demonstráció volt. A Tanácsközt. a maga radikalizmusával mindent azonnal meg akart változtatni. Márc. 24-én alakult meg az írói direktórium Lukács György felügyelete alatt, államosították a színházakat, majd máj. 6-án a kiadókat is. A színházi biz.-ban részt vett Balázs Béla, Gábor Andor és Kassák Lajos, a zenei direktórium tagjai Bartók, Dohnányi, Kodály és Reinitz. Ápr. elején az írók közül egyetemi tanszéket kapott Babits Mihály, Benedek Marcell, Laczkó Géza és Révay József. Máj. elejéig még megjelentek a megmaradt folyóiratok, ezután már nem volt papír és nyomdai kapacitás. Máj. 10-én – kinevezésekkel – 40 tagra bővült az írói direktórium, és feladatuk lett volna az írók kategorizálása 15 oszt.-ba, erre azonban nem került sor. 1919–20-tól a bp.-i ~ben új jelenségek mutatkoztak, amelyek egy része máig él. A pol.-lag kompromittált írók eltávoztak az országból, és jelentős emigrációs irodalmat alkottak, amely más irányokban mozgott, mint a bp.-i központú m. irodalom. Az elcsatolt területeken több kisebb központtal kivirult a kisebbségi m. irodalom. Három új egyetemi városa lett az országnak: Debrecen, Pécs és Szeged élénk szellemi élettel. A Nyugat tovább élt, írói immár második, majd harmadik nemzedéknek nevezhették magukat, de alkotóereje teljében volt még az első nemzedék is. A konzervatív irányzatok nemzedékét tehetségesebb, más arculatú írók követték. A baloldal korábbi agitatív irodalma helyére is magas szintű irodalom lépett: József Attila, Déry Tibor, Nagy Lajos stb. 1927-ben rendezték az első *könyvnap*ot az irodalom propagálása és az írók segítése érdekében. 1929-ben osztották az első *Baumgarten-díj*akat, Baumgarten Ferenc Ferdinánd végrendeleti alapítványából. 1932-ben Pakots József újságíró megszervezte az *Írók Gazdasági Egyesület*ét (IGE), amely áll. támogatással segélyt, gyógyítást és üdülést tudott biztosítani. A 30-as években fellendült az ~, új színházak alakultak, az irodalom terjesztésébe bekapcsolódott a bp.-i rádió, megindult a m. hangosfilmgyártás. A nagy kiadóváll.-ok mellett újra alakultak kisebbek, amelyek az olvasók egy-egy rétegét célozták kiadványaikkal. A hatalom először irodalompol.-val kísérletezett, 1935-ben Gömbös Gyula min.elnök Új szellemi front néven próbálta meghódítani az írókat politikájához, ugyanakkor az erőszak lesújtott a másképp gondolkodókra (Cserépfalvi, Erdélyi, Féja, József Attila, Radnóti stb. pere, 1932-ben kisajátították a →*Magyar PEN Club*ot). A 30-as években átlag évi 700–800 szépirodalmi mű jelent meg, a regények 1000, a verseskötetek 500 példányban. Bp. vezető szerepe nem változott, 17 irodalmi társ. működött a főv.-ban, jórészt felekezeti és világnézeti alapon. A népi írók sokrétű mozgalma Szegedről, Debrecenből, Sárospatakról, sőt a kisebbségi m. irodalmakból indult, de igazán jelentős akkor lett, amikor a *Válasz* már Bp.-en jelent meg a harmincas évek végén, az *Athenaeum* pedig kiadta szociográfiai sorozatát, és a *Magyar Élet* kiadó az ő műveikre építette tevékenységét. A korszak jelensége, hogy a lektűrírók a kispolgári olvasóközönség körében számottevő népszerűséget élveztek, míg a „nagy" irodalom alkotói cikkeikben, tanulmányaikban mindig keresték az „eltűnt olvasót". Az 1939-iki sajtókamarai tv. keményen sújtotta az ~et, lehetetlenné téve sokak működését. A háborús évek, a velük járó szigorítások megbénították a m. irodalmat, amely ekkor vesztette el két vezető egyéniségét is: 1941-ben Babitsot, 1942-ben Móriczot. 1945-ben nehezen indult meg az ~, nagy veszteségei voltak az irodalomnak, pusztultak a kiadók, a nyomdák, a könyvesboltok is. A szabadság légkörében előléptek a népi írók és a – már megszűnt – Nyugat immár negyedik nemzedékének polgári írói. Sok emigráns tért haza, és publikálhattak a szocialisták-kommunisták. A szovjet őrnagyként hazatért Illés Béla vállalta az írók segítését, ellátményt, papírt, nyomdát, egy.-i székházat utaltatott ki. Az áll. és a főv. is segített a nehéz helyzetbe került íróknak: állásokkal, alkalmi megbízásokkal. Könyvkiadás híján jelentősek lettek a folyóiratok: a →*Magyarok*, a →*Válasz*, az →*Újhold*. A forint stabilizációja után a magánkiadók megkísérelték folytatni tevékenységüket. A múlttal való szembenézés sok bp.-i témájú műben jelentkezett: Darvas, Déry, Illyés, Márai, Nagy Lajos, Örkény, Sőtér, Szép Ernő műveiben. A kommunista művelődéspol. 1948/49 fordulóján kezébe ragadta az ~ irányítását is. 1950-ig államosították a kiadókat, nyomdákat, színházakat, majd 1952-ben a könyvesboltokat. A könyvtárak állományából az ideológiailag nem megfelelőnek ítélt irodalmi műveket kiselejtezték. Az írói közélet egyetlen fóruma a M. Írók Szövetsége lett: megszületett az áll.hatalom által szervezett és irányított ~. A Bp.-en központosult, bőven dotált könyvkiadás addig elképzelhetetlen mennyiségben ontotta a könyveket: a tavaszi könyvnap könyvhétté alakult. A TIT előadásai, az író-olvasó találkozók, könyvankétok ezrei, az üzemi könyvterjesztők és közönségszervezők valósággal rátukmálták az olvasókra az irodalmat – az „olvasó nép" jelszavával. Ez volt az irányított irodalompol. ~e. A realizmus és a szocialista realizmus szellemében a múlt örökségéből csak egy erősen válogatott, a jelenből pedig egy átpolitizált, zömmel sematikus irodalmat kaptak az olvasók. A közkönyvtárakból is kivontak minden vitatható művet, még a nagy gyűjt.-ekben is „zárt anyaggá" lettek (a lektűröknek és a bevont egyéb könyveknek szép magánforgalma alakult ki). A „szocialista kultúrpol" eredménye, hogy harminc év alatt a bp.-iek is elérték az európai

városok civil társ.-nak a mutatóit: átlagban 65%-uk rendszeres olvasónak vallotta magát. Az írókat az 1945-ben megalakult *M. Írók Szövetsége* és *M. Újságírók Szövetsége* vitáin terelték a helyes útra (Lukács György, Révai József, Horváth Márton kritikái), és lektorok, szerkesztők, a Kiadói Főigazgatóság, a Művelődési Min. és a pártközpont szervezete irányította. A félreállítottak fordítások, átdolgozások, adaptálások „gályapadjára" kerültek, kizárva az ~ből. Az emigrációt választotta Márai Sándor, Zilahy Lajos, Cs. Szabó László és mások. Az elzártság, a lelkiismereti és alkotói szabadság hiánya 1956 nyarán a társ. ellentmondásokat érző írókat tette a változásokat követelők szószólójává, újságcikkekben, az Irodalmi Újság tanulmányaiban, a Petőfi Kör vitáin egyaránt. 1957 jan.-jában az Írószöv.-et feloszlatták, sok író börtönbe került, számosan emigráltak. 1957 őszén indult meg újra az ~, melynek két új vonása volt: visszatérhettek a félreállítottak és jelentkezett egy új nemzedék. Az irodalompol. elvei változtak, a támogatás – tűrés – tiltás hármas szabálya alapján bővült a kiadott könyvek, játszott darabok, vetített filmek skálája. 1959 szept.-ében alakult újjá az Írószöv., okt.-ben indult lapja, az Élet és Irodalom. Megmaradt az irodalmi ellenőrzés szervezete, élén Aczél Györggyel. Kitágult a múlt, bővebben lehetett meríteni a hagyományokból. 1958. febr.-ban megindult a M. Televízió rendszeres adása, az ~ben először a legszélesebb olvasóközönség személyes ismerősévé téve a képernyőn szereplő írókat. A rendszer bőven osztott díjakat: az 1948-ban alapított Kossuth-díj és az 1950-ben létesített József Attila-díj mellé sorakozott a SZOT-díj, a színikritikusok díja, a tömegtájékoztatási eszközök nívódíjai és a különböző ösztöndíjak. Egy látszólag konszolidált helyzetben azonban a 80-as évek közepén az ellenzéki írók adtak hangot olyan társ. követeléseknek, amelyekről a pártpol. nem volt hajlandó tudomást venni, s amelyekről a megjelenés feltételeként addig hallgatni kellett. Az 1986. nov.-i írószöv.-i ülés után az ~ látszategysége megbomlott. Az 1990. évi rendszerváltás után az ~ a társ. viszonyok sokszínűségét tükrözi.

irodalmi és művészeti emlékhelyek: 1. *Szülőházak, lakások.* Bp. mai területén született írókat, művészeket szinte csak a 19. sz. elejétől ismerünk. (Addig mindössze *Pesti* Gáborról és *Bornemissza* Péterről tudjuk, hogy 1510 körül, ill. 1535-ben Pesten született.) Emléktábla jelöli *Toldy* Ferenc (szül.: 1805. I. Toldy Ferenc u. 30. sz.), *Eötvös* József (szül.: 1813. I. Úri u. 19. sz.) és *Szalay* László (1813. I. Úri u. 6. sz.) szülőházát. *Lechner* Ödön (1845) építész és *Hubay* Jenő (1858) zeneszerző szülőháza a VIII. Rákóczi út 13., *Molnár* Ferencé (1878) a VIII. József krt. 68. sz., *Józsefi* Attiláé (1905) pedig a IX. Gát u. 3. sz. (az ép.-ben emlékszoba). Írók és művészek *lh.*-át több tucat emléktábla jelöli szerte a városban, öt emlékhely megtekinthető: *Ady* Endre rekonstruált lakása (V. Veres Pálné u. 4–6. sz. →*Ady Emlékmúzeum*), *Bajor* Gizi színésznő villája (→*Bajor Gizi Színészmúzeum*), *Bartók* Béla utolsó pesti lakása, a II. Csalán u. 29. sz. bérvillában (→*Bartók Béla Emlékház*), *Jókai* Mór emlékszoba az író egykori nyaralója helyén álló házban (→*Jókai Emlékmúzeum*) és *Liszt* Ferenc bp.-i tartózkodásra berendezett lakása a régi Zeneakadémián (VI. Vörösmarty u. 35 sz. →*Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont*). – Az emlékhelyek történetéhez tartozik, hogy a →*Petőfi Társaság* a század elején megszerezte a VI. Bajza u. 39. sz. Jókai–Feszty villát, és ott létrehozta a →*Petőfi Házat*. A legrégebbi ma is álló írói lh. (táblával megjelölve) *Virág* Benedek egykori otthona (I. Apród u. 10. sz.). Saját házat kevés író és művész szerzett Bp.-en. Csak a 30-as évektől kezdtek villákat építeni a kiemelkedően jól kereső filmszínészek, írók, énekesek. A múlt században csak *Barabás* Miklós festőművész tudott művészi jövedelméből kúriát építeni a mai XII. Városmajor u. 44. sz. alatt. *Jókai* írói jövedelméből építette az 50-es évek elején svábhegyi nyaralóját, később a mai VIII. Baross u. 98. sz., végül Bajza u. 39. sz. házban lakott. *Eötvös* József 1851-ben költözött svábhegyi házába (ma Eötvös út 12.), amelynek kerti háza, a Karthauzi-lak ma is áll (XII. Karthauzi u. 14.). *Táncsics* Mihály nagyrészt maga építette VIII. Tömő u.-i házát, ahol 1872–76 között lakott. Az 1910-es évek elején *Herczegh* Ferenc építtetett alpesi stílusú villát (II. Hidegkúti út 51.), szomszédjában *P. Márkus* Emília színésznő görög stílusú háza áll. A művészotthonok különleges formája a →*Százados úti művésztelep*, ahol 1911-től több mint 100 művész dolgozott a családiházas, műtermes bérelt otthonokban. Ugyanebben az időben készült az Orsz. Képzőművészeti Társulat tőkéjéből a XI. Kelenhegyi út 12–14. sz. ház műtermes lakásokkal, azóta sok képzőművész otthona. Grófnő felesége révén palotája volt *Hubay* Jenő zeneművésznek az I. Fő u. 21. sz. alatt, ahol zeneestélyeket is rendeztek. *Kosztolányi* Dezső 1916-ban szerzett kis házat az I. Tábor u. 12. sz. alatt, több művében ír róla, 1945-ben elpusztult. *Németh* László 1935–36-ban építkezett a II. Törökvész út 41. sz. telken, az építkezést megírta „Bűn" c. regényében. *Zilahy* Lajos a 30-as évek végén a II. Áfonya u. 11. sz. alatt épített villát, amely az 1942 húsvéti légitámadás során súlyosan megsérült. Az író felajánlotta a telekkel együtt a „kitűnőek iskolájának", a terv azonban nem valósult meg. – 2. *Halálozási helyek.* Emlékhely – táblával az új házon – a Kappel-ház (fogadó) az V. Váci u. 19. sz. alatt, ahol szállásán halt meg *Kisfaludy* Károly 1830-ban és Vörösmarty Mihály 1855-ben. *Arany* Jánost 1882-ben utolsó lakásáról, az Akadémiáról temették. (Jeles személyeket a századfordulóig az Akadémián, a Nemzeti Múz.-ban, a Műcsarnokban, az Operaházban vagy a Nemzeti Színházban emelt ravatalról temettek. Azóta ez csak kivételes esetekben történik, így legutóbb Kodály Zoltánt 1967-ben, Bartók Béla hazaszállított hamvait pedig 1989-ben temették az Akadémiáról.) *Krúdy* Gyula utolsó napját az óbudai Templom u.-i házban töltötte, itt is halt meg. *Szabó* Dezső 1945-ben a VIII. József krt. 31. sz. házban halt meg, a Rákóczi téren temették el. Két nagy bp.-i temető igazi irodalmi-művészeti emlékhely: 1851–1946 között a →*Kerepesi temető*, azóta a →*Farkasréti temető* a bp.-i pantheon, külön író- és művészparcellákkal, de más

részekben és más temetőkben is megtalálhatók jeleseink sírjai. – 3. *Az irodalmi és művészeti élet emlékhelyei.* A szerteágazó közélet színhelyei felsorolhatatlanok, néhányat őriz az emlékezet és a legenda. Budán Mátyás kir. palotájának romjai emlékeztetnek a humanista királyi udvar művészeti és irodalmi életére, a Margit-szigeti kolostorromok a neves kódexmásoló műhely emlékei is. A valódi emlékeket a közgyűjt.-ek őrzik. Egyetlen látogatható, helyszíni gyűjt. a →*Nyugat Irodalmi Emlékmúzeum* Basch Loránd ügyvéd, a Baumgarten-díj jogi kurátora volt lakásában. Az újkor első emléke a tábla az I. Batthyány téri plébánia falán: itt prédikált magyarul 1734–35-ben a fiatal *Faludi* Ferenc. Az V. Papnövelde u. 7. sz. papnöveldében tanult *Ányos* Pál, *Verseghy* Ferenc és *Virág* Benedek, s ez az 1779-iki *Hazafiúi Társaság* alapításának a helye. Az I. Hess András téri Vörös Sün házban tartották az első m. nyelvű színielőadásokat. Az I. Úri u. 53. sz. rendházban voltak bebörtönözve 1794–95-ben a Martinovics-per vádlottjai. Kazinczy szemléletesen ír erről. A reformkor emlékei Pest átépítésével nagyrészt elpusztultak. Megmaradt a IX. Üllői út 17. sz. ép., ahol az 1830-as években *Bártfay* László szalonjában találkoztak az írók. Az V. Petőfi Sándor u. 3. sz. Károlyi–Trattner házban nyomda működött, itt volt az Akadémia és könyvtára első otthona. Az V. Váci u. 9. sz. Hét Választófejedelem szálló volt Liszt Ferenc 1823-iki első hangversenyének a színhelye. Az V. Kossuth Lajos u. 3. sz. volt Horváth-házban működött a Landerer-nyomda, az 1848. márc. 15-iki események egyik színhelye. E nap többi emlékhelye az MNM és az I. Táncsics Mihály u. 9. sz. alatt Kossuth és Táncsics börtöne. A múlt század második felében „belépnek" színterül a színházak (az újjáépített Várszínházon és az Operaházon kívül azonban egy sem áll közülük), az előadó- és hangversenytermek (a →*Vigadó*nak külön regénye lehet a m. és külföldi művészek százainak a felléptével), a kiállítótermek (1875-től a régi Műcsarnok, 1896-tól pedig az új →*Műcsarnok*), a szerkesztőségek (közülük egyik sincs meg), a kávéházak és éttermek (néhány átalakítottan még áll). Ez a korszak az emlékhelyekben Arany János Bp.-je: a Margit-sziget, a Városliget, a Duna-part, a város forgataga. A 20. sz. első évtizedeinek a jellemzője az erősen megosztott irodalmi és művészeti élet. A visszaemlékezések leginkább az irodalmi és művészkávéházak emlékét őrzik, a szerkesztőségek hangulatát, a felsőoktatási intézmények (Bölcsészkar, Zeneművészeti, Színművészeti Főisk.) légkörét. Hasonló hagyományokat őriznek a társaskörökről →*FÉSZEK Művészklub*, az →*Otthon Írók és Hírlapírók Köre*). A magánszalonok emlékhelye Hatvany Lajos volt háza az I. Bécsi kapu tér 7. sz., ahol 1935-ben és 1936-ban Thomas Mann is megfordult. – 4. *Írók és művészek emlékeit őrző szobrok, emléktáblák.* Közterületen mintegy 50 szobor-emlékmű és kb. 150 arcképes emléktábla, mellszobor, díszítőszobor őrzi írók, művészek emlékét. A megörökített személyek száma kevesebb: 13 Petőfi Sándor, 10 József Attila, nyolc Bartók Béla, hét Ady Endre, hat Arany János, öt–öt Beethoven, Jókai Mór és Táncsics Mihály emlék áll, és más ismétlődés is akad. Felmérhetetlenek az ornamentális és az ép.-eken belül elhelyezett emlékművek. A szobrok elhelyezését általában városképi szempontok határozták meg, kevés az emlékhelyre utaló. Többször még a szobor és a köztér neve sem egyezik. Néhány emlékmű kapcsolódik elhelyezésében az illető művész működéséhez: Liszt és Erkel az Operánál, Kazinczy kútja börtöne közelében, Mikszáth szobra utolsó lakása előtt, építőművészeké alkotásuk mellett. Tíz külföldi személyiségnek van Bp.-en köztéri szobra: Beethoven, Berlioz, Chopin, Csajkovszkij, Fučik, Gallen-Kallela, Haydn, Leonardo, Luther és Puskin. 15 mű irodalmi alakokat örökít meg. – 5. *Utcanevek mint emlékőrzők.* Kb. 480 közterület (az összes 6,3%-a) viseli írók-művészek nevét. Az FKT határozata alapján 1872–73 óta kapnak személyek u.-t. Először a város egyesítése után az azonos nevű u.-k átkeresztelése során kaptak a klasszikusok: Bajza, Dugonics, Garay stb. utcákat. Az emlékhelyek máig is kevés szerepet játszanak az elnevezésben, legfeljebb a szobrokhoz igazították a nevet. Egyéni vagy csoportkezdeményezés révén újabban egykori lakóhelye mellett kapott u.-át Berda József Újpesten, Dutka Ákos Máriaremetén, Gózon Gyula Rákosligeten, Móra Ferenc a Várban, Rácz Aladár a Farkasréten, egyes építészek műveik, színművészek egykori színházuk mellett. Nagy-Bp. létesítésekor sok azonos elnevezést megváltoztattak, de a 480 névadó közel fele (45%) még ma is 26 személyből kerül ki, mert klasszikusainkról az egykori peremtelepülések is elneveztek u.-t-teret. A Béke Világtanács évfordulói adták a hét külföldi alkotó nevét. (Leonardo da Vinci stb.). Két u. viseli múzsák nevét: Csinszka (Ady) és Szegedy Róza (Kisfaludy Sándor), hét pedig irodalmi hősökét (Bánk bán, Toldi Miklós, Obsitos stb.).

irodalmi kávéházak: →*irodalmi élet*

irodalmi lapok és folyóiratok: az időszaki sajtónak irodalmi alkotásokat, kritikákat, tanulmányokat közreadó típusához tartoznak. Első m. nyelvű folyóiratainkat Bécsben, Kassán, Pozsonyban és Komáromban alapították. Kármán József és Pajor Gáspár folyóirata, az →*Uránia* a női olvasóközönség meghódítása mellett Pest irodalmi központtá tételét tekintette legfőbb feladatának. Az *Uránia* – két kassai laptársával, a Batsányi János szerk. *Magyar Museum*mal (1788–92) és a Kazinczy Ferenc-féle *Orpheus*szal (1790–91) együtt – olyan magas színvonalat ért el, ami az →*Athenaeum*, majd a →*Koszorú* megjelenéséig egyetlen m. irodalmi orgánumnak sem sikerült. Korai megszűnésük okát a mind mostohábbá váló pol.-i légkörben, a felvilágosodás korát és a Martinovics-összeesküvést követő reakcióban kell keresnünk. – A Pesten létesülő irodalmi központ körvonalai elsőként a Kultsár István szerkesztésében 1806-tól hetente kétszer megjelenő →*Hazai Tudósítások*kal kezdtek kibontakozni (irodalmi melléklete 1817-től a *Hasznos Mulatságok*). Az 1830-as években pol. életünk súlypontja továbbra is Pozsony, az irodalmié most már Pest. A →*Tudományos Gyűjtemény*, az *Aurora Hazai Almanach* a fiatal írógárda, a reformkor irodalmi képviselőinek gyülekezőhelye. A harmincas évektől kezdődően az ~ két

típusa élt – nemegyszer egymással vetélkedve – irodalmunkban: a szorosabb értelemben vett szépirodalmi folyóiratok mellett jelentős szerepet játszottak az →*irodalmi divatlapok* is. A negyvenes években ezeknek volt a legnagyobb közönségük, vezető szerepüket még az abszolutizmus korának elején is megőrizték. Irodalmi szempontból nagyobb értéket képviselt a →*Kritikai Lapok* és az Athenaeum. – A forr. és szabadságharc más kérdésekre összpontosította a nemzet figyelmét, az abszolutizmus első évei pedig nem kedveztek az irodalmi folyóiratoknak. A szabadságharc bukása után elsőként indult irodalmi lapnál, a →*Hölgyfutár*nál értékesebbek a történész Szilágyi Sándor folyóirat-kezdeményezései, a cenzúra akadékoskodásai miatt nevüket sűrűn változtató *Magyar Emléklapok 1848/49-ből, Magyar Írók Füzetei, Pesti Röpívek, Pesti Ívek* (1850-ben), valamint az →*Új Magyar Múzeum*. Irodalmunk legjobb erőit gyűjtötték maguk köré, és elszánt harcot kezdtek a *Hölgyfutár*ban meghúzódó Petőfi-epigonok ellen. Az európai színvonalon álló irodalmi lapkísérleteket nem kizárólag a cenzúra akadályozta. A hazai viszonyok között nem volt még olyan számú és műveltségű polgári réteg, értelmiség, amely fenntartója és inspirálója lehetett volna az effajta folyóiratoknak. Jellemző a helyzetre Arany János máig példaként szolgáló színvonalon szerkesztett folyóiratainak, a →*Szépirodalmi Figyelő*nek és a →*Koszorú*nak vergődése és megszűnése. Az abszolutizmus körülményei között azok a lapvállalkozások voltak sikeresek, amelyek az irodalom népszerűsítését valamely más cél szolgálatával kötötték egybe; pl. népműveléssel, ismeretterjesztéssel (→*Vasárnapi Újság*), a családi élet, a nővilág, a divat problémáival (*Nővilág, irodalmi divatlapok, Családi Kör*); továbbá a szépirodalmi rovattal rendelkező pol. orgánumok (→*Pesti Napló,* →*Magyar Sajtó*). – Az 1867-es kiegyezést követően a sajtónak is jellemzője lesz a mind nagyobb mértékű differenciálódás. Irodalomtudományi vagy irodalomtörténeti vonatkozású közlemények publikálására létesült az *Országos Széchényi Könyvtár* folyóirata, a →*Magyar Könyvszemle* (1876–), a →*Figyelő*, az *Egyetemes Philológiai Közlöny* (→*Filológiai Közlöny*), az *Irodalomtörténeti Közlemények* (1891–) és az *Irodalomtörténet* (1912–62, ill. 1969–). Az ismeretterjesztő, enciklopédikus jellegű lapok közül elsősorban a gazdag irodalmi rovattal rendelkező képeslapok értek el a kiegyezés után jelentős sikereket (pl. *Vasárnapi Újság*). Főként a női olvasóközönség érdeklődésének köszönhette kedveltségét a Hölgyfutár helyébe lépő →*Fővárosi Lapok*. Nagy népszerűségnek örvendett a →*Magyarország és a Nagyvilág*, valamint a →*Képes Családi Lapok*. Ezek, továbbá az olvasottság tekintetében valamennyiüket sokszorosan felülmúló →*Új Idők*, a középoszt. érdeklődésére alapozták működésüket. A Gyulai Pál irodalmi diktatúrája ellen szervezkedő írói ellenzék előbb a →*Petőfi Társaság* lapja, a *Koszorú*, utóbb a Tolnai Lajos szerk., kérészéletű *Irodalom* (1886–87) körül próbált tömörülni. A konzervatív irodalmi és társ. felfogással szembenálló, az új európai törekvésekhez csatlakozó fiatal nemzedék az ~ terén is fordulatot hozott. A nyitányt →*A Hét* megindulása jelentette. Hasonló úton haladt a →*Magyar Géniusz*, a *Figyelő*, a *Szerda* (1906–07) és az 1908-ban létrejött →*Nyugat*. Előretörését nem tudta megakadályozni a hivatalos konzervatív kritika. A katolikus →*Élet* és a →*Magyar Kultúra* éppúgy sikertelenül vette fel ellene a harcot, mint a →*Magyar Figyelő*. A polgári demokrácia törekvéseit képviselte a →*Huszadik Század*. – Az európai avantgárd hazai képviselői hívták életre →*A Tett*, ennek betiltása után a →*Ma* c. folyóiratokat, amelyek a konzervatív esztétikán túl már a Nyugat szimbolista-impresszionista forradalmának is hadat üzentek. – Az I. vh. után a területileg is megcsonkult ország irodalmi és kulturális élete még inkább Bp.-re koncentrálódott. Az irodalmi élet fórumai továbbra is a tiszteletreméltó számú, de kisebb példányszámban megjelenő folyóiratok. A Nyugat ellensúlyozására hívták életre a →*Napkelet*et, Szabó Dezső lapja volt az →*Élet és Irodalom*, a népi írók jobbszárnyát képviselte a →*Magyar Élet*, az antifasiszta összefogás szellemét hirdette a →*Magyar Fórum*, a szórakoztatást szolgálta a →*Magyar Salon*. Zsolt Béla hetilapja, →*A Toll*, fiatal írótehetségekkel munkatársi gárdájában, eréllyel harcolt a polgári demokratikus eszményekért, de urbánus egyoldalúsággal közömbös volt a paraszti problémákkal szemben csakúgy, mint a →*Szép Szó* s az egyetlen számot megért →*Valóság*. Humanista eszmények jegyében működött az →*Apolló*. A népi írókat fogta össze a →*Válasz*, megszűnte után pedig a →*Kelet Népe*. A *Nyugat* folytatása a →*Magyar Csillag* volt. Kommunisták és a párttal szimpatizáló baloldaliak voltak munkatársai a →*100%*-nak, a →*Gondolat*nak, a →*Századunk*nak, a →*Társadalmi Szemle*nek. 1945 után első irodalmi folyóiratunk →*Magyarok* (1945–49) címmel jelent meg. Újjáalakult a *Válasz* (1946–49) is, és megújuló irodalmi életünk az ~ egész sorát indította útjára. Az →*Újhold* Babits Mihály szellemi örökségét képviselte, a Lukács György és Vértes György irányításával megjelent →*Fórum* pedig igyekezett az értelmiséget a szocialista szellemiség számára megnyerni. A polgári ~ (Magyarok, Újhold, Válasz stb.) elhallgatása után a *Csillag*, majd a főként fiatalokat megszólaltató →*Új Hang* volt a hivatalos irodalompol. által támogatott folyóirat, ezek mellé sorolható az →*Irodalmi Újság*, amely leghamarabb igyekezett szembefordulni a kommunista szellemmel. A Kádár-korszakban a korábbi ~ helyett a →*Kortárs* és az →*Új Írás*, ill. az →*Élet és Irodalom* lett a hivatalosan támogatott irodalom orgánuma; mellettük a külföldi irodalmat ismertető →*Nagyvilág*, a határainkon túl élő m. írók munkáit is közreadó *Látóhatár*, valamint a →*Kritika*, a *Világirodalmi Figyelő*, a *Világirodalmi Szemle* és a *Világirodalmi Tájékoztató*. A párttáll. lebontása során a már szabad irodalom egy sor új lapot teremtett (pl. *Holmi, Új Idő, Múlt és Jövő, Liget, Hitel* stb.).

irodalmi szalon: művészetpártoló nemesi és polgári otthonok nyílt napja, amikor a vendéglátók bejelentés nélkül szívesen látták író-művész barátaikat, ismerőseiket. A 17–18. sz.-i Franciao.-ban és Németo.-ban a szellemi élet központjai voltak. Pesten más volt a szerepük: a 18/19. sz. fordulójától a

vidéken élő m. íróknak nyújtottak találkozási lehetőséget egymással és a főv.-ban élőkkel. Özv. *Beleznay* Miklósné *Podmaniczky* Anna pesti palotájában (a mai Rákóczi út és Puskin u. sarkán) a századforduló táján Schedius Lajos és Kármán József volt a szalon hangadója. A 19. sz. első évtizedétől három otthon várt minden m. írót: *Vitkovics* Mihály ügyvéd-íróé a Tabánban, *Kultsár* István szerkesztőé Pesten (a mai Kossuth Lajos u. 3.) és *Virág* Benedeké ugyancsak a Tabánban, amely inkább „búcsújáróhelynek" nevezhető. Vitkovics szalonja előkelőbbé vált, amikor 1811-től barátnője, Popovics Theodora Zöldfa (ma Veres Pálné) u.-i házában fogadhatta vendégeit, így a →*pesti triász* tagjait. Színészek, művészek, írók voltak a vendégek *Karacs* Ferenc rézmetsző 1808-ban épült Ősz (ma Szentkirályi) u.-i házában. „Széplelkű neje", Takács Éva első írónőink egyike, leánya, Karacs Teréz pedig megírta visszaemlékezéseit, benne a szalon életét is. A 20-as évek jeles írói, az →*Aurora* körének tagjai *Bártfay* László, gr. Károlyi György tiszttartója pesti otthonába, valódi ~ba járhattak a mai IX. Üllői út 17. sz. ép. helyén álló volt Károlyi-házba (a nagy árvíz mosta el). Az 1840-es évek ~ja *Fáy* András, „a nemzet mindenese" Kalap (ma Irányi) u.-i otthona és fóti présháza, *Kuthy* Lajos író, Batthyány Lajos titkára fényűzően berendezett Szarka u.-i lakása és *Teleki* László József téri palotája volt. A kiegyezés utáni főv.-ban megváltozott a kisvárosias-családias →*irodalmi élet* és az egész társasélet is. Művészvendégségeket szívesen neveztek ~nak. Az 50-es 60-as években *Hollósy* Kornélia operaénekesnő, a 60-as évektől a művelt, író és fordító *Wohl-testvérek*, Janka és Stefánia, a 80-as években *Fesztyné Jókai* Róza voltak ismert művész-háziasszonyok. Századunk 30-as éveiben írói társaságot gyűjtött maga köré *Ritoók* Emma írónő Baross u.-i otthonában. Irodalomtörténeti jelentőségűek voltak *Hatvany* Lajos estélyei Bécsi kapu téri házában. – *Irod.* Hatvany Lajos: Beszélő házak (Bp., 1963); Fábri Anna: Az irodalom magánélete (Bp., 1987).

Irodalmi Színház: alig két hónapig működő kísérleti színház 1922-ben az Eskü téri volt →*Medgyaszay Színház* ép.-ében. Ig.-ja Zsoldos Andor volt.

Irodalmi Színpad (VI. Nagymező u. 11.): 1957. ápr. 4-én kezdte meg működését a VI. Jókai u. 2–4. sz. alatt, ősztől tartotta előadásait jelenlegi ép.-ében. Állandó társulata csak 1969 óta van. Ig.-ja 1972-ig Szendrő Ferenc, utána Keres Emil 1976-ig. Az ép.-et 1973–76 között átépítették, felújították, s ez idő alatt különböző játékhelyeken tartott előadást. Ezeken egy-egy költő vagy író életművének keresztmetszetszerű bemutatására került sor, költői esteket (Villon, József Attila, Majakovszkij, Madách Imre), vagy évfordulós előadásokat tartottak (Shakespeare-kvadricentenárium), ill. egy-egy előadóművész önálló estjét rendezték meg (Keres Emil, Mikes Lilla, Ilosvay Katalin stb.). Ezek mellett folyamatosan színre vittek irodalmi ritkaságokat (pl. Balassi Bálint: *Szép magyar komédia;* Jékely Zoltán: *Angalit és a remeték; Aucassin és Nicolette; Ős-Faust*), modern egyfelvonásosokat, pantomimeket, musicalt. Az átépítés után 1976. okt. 4-én nyílt meg →*Radnóti Miklós Színpad* néven. – *Irod.* A Magyar Színházi Intézet Évkönyve az 1981–1982. színi évadra (szerk. Alpár Ágnes, Bp., 1983).

irodalmi társaságok: →*irodalmi élet*

Irodalmi Újság: a m. írók lapja. 1950-től 1956. nov. 2-ig jelent meg. Főszerk.-je Illés Béla, szerk.-je Molnár Miklós, majd Hámos György volt. Eleinte fő törekvése volt, hogy a m. irodalomban a szocialista realizmust honosítsa meg, az uralkodó párt pol. törekvéseit irodalmilag támogassa. Az irodalmi életben jelentkező kritikai hang, a demokratikus átalakulás iránti igény egyre inkább helyet kapott az ~ban, így ez a lap az 1956-iki forr. egyik előkészítőjévé vált, ezért a forr. leverése után Mo.-on nem jelenhetett meg. Emigrált szerkesztői egy ideig külföldön folytatták kiadását.

Írók Bemutató Színháza: →*Színház*

Írók, Művészek és Tudósok Budai Egyesülete: →*Hollós Mátyás Társaság*

Írószövetség: →*irodalmi élet*

Iskolabútor és Sportszergyár (IV. Árpád út 183.): elődje a kőbányai Kolozsvári u.-ban, 1846-ban alapított Feiwel Lipót utódai féle Első Magyar Királyi Szab. Iskolapad, Tornakészülék és Modern Irodabútorgyár, valamint a Lopos Gyula cég a III. Bécsi út 85. sz. telephelyen. A váll. isk.bútorokat gyártott öntöttvas és csővázzal, valamint svéd rendszerű tornaszereket. Az államosítás után összevonták a Rákospalotai Sportszergyárral. Mai szervezete 1963-ban létesült. A Bécsi úti és a rákospalotai gyárakat megszüntetve, az Árpád úti központi gyárban folytatták az isk.bútorok, sátrak és sportszerek előállítását. Vidéki üzeme Jánosházán működik.

iskoladráma: →*színjátszás*

iskolaegészségügy: az iskolai tanulók eü. ellátását biztosító *isk.orvosi intézmény* szervezetileg az 1925/26. tanévben alakult meg. Néhány isk.-ban már a századfordulótól kezdve működött ugyan isk.-orvos, de nem egységes szervezeti formában. A főv.-t 1925-ben 47, 1927-ben 62 isk.orvosi körzetre osztották. 1934-ben 64 isk.orvos, 39 szakorvos, 20 asszisztens tartozott az isk.orvosi intézményhez. Az isk.orvosok munkáját segítette az *isk.nővéri intézmény*, amelynek tagjai, az isk.nővérek részint az isk.-orvosok mellett működtek, részint a beteg gyermekeket látogatták, eü. és szociális környezettanulmányokat végeztek. 1931-ben nyílt meg Bp. első *erdei isk.*-ja (XII. Diósárok 40.) a beteg és egészségileg veszélyeztetett gyermekek részére. 1943. szept.-től 1945. júl.-ig az int. működése szünetelt. 1950-től helyén a koreai tanulók *Kim Ir Szen* isk.-ja működött. 1956-tól a *Főv. Esze Tamás Nevelőotthon és Ált. Isk.*, 1967-től a *Főv. Esze Tamás Ifjúsági Nevelőotthon*t helyezték el az ép.-ben. 1945 után fokozatosan kibővítették az ~i ellátást, igyekeztek valamennyi isk. tanulóra kiterjeszteni. Rendszeresítették az isk.orvosi munkát, s e feladat módszertani irányításával a →*Heim Pál Gyermekkórház és Rendelőintézet*et bízták meg. 1988-ban a 357 904 vizsgálatra kötelezett tanuló közül 354 673 került orvosi vizsgálatra, ennek alapján 52 766 tanulót szakorvosi vizsgálatra utaltak. A gyermek- és ifjúsági szakrendelők mellett létesült néhány kifejezetten isk.orvosi rendelőint. is.

Iskolaház tér: →*Hess András tér*

iskolai színjátszás: →*színjátszás*

Iskola lépcső (I. Gimnázium u.–Ibolya u.): fedett íveken nyugszik, háromkarú, 24–28–8 fa lépcsőfoka van. *Nepauer* Máté építőmester és Niedermayer Xavér Ferenc ács építette 1778-ban.

iskolán kívüli népművelés: az isk. ismeretek hiányainak pótlására, az analfabétizmus felszámolására alakult társaságok, szervezetek, amelyek vállalt feladatukat ismeretterjesztő előadások és népművelési (analfabéta, elemi és általános ismeretterjesztő) tanfolyamok útján látták el. Működésüket az áll. támogatta. Bp.-en a következő, részben orsz. hatáskörrel felruházott szervek működtek: 1. →*Budapesti Népoktatási Kör.* – 2. *Budapesti Szabad Líceum* (1893), amely 1920-tól *Szabad Egyetem*mé alakult. 1923–31 között 401 tanfolyamon 11 395 hallgató vett részt. Előadásaikat közép- és polgári isk.-i tanárok tartották tiszteletdíj ellenében. – 3. Az *Uránia Tudományos és Közművelődési Egyesület* munkásgimn.-okat alapított. 1906-ban a VIII. Baross u.-ban, majd a X. Tisztviselőtelepen (MÁV) nyílt meg egy-egy →*munkásgimnázium*. 1908–15 között 10–15 állt fenn. – 4. →*Erzsébet Népakadémia* (VIII. Szentkirályi u. 7.), amely előadások rendezésén túl más szervek ismeretterjesztő előadásainak is helyet adott. 1910-ben 6300 hallgatója közül 1800 munkás és 700 tanonc volt. – 5. *Népszerű Főiskolai Tanfolyam* (1902). Inkább a polgárság igényeit szolgálta. 1912–13-ban 51 előadáson 16 262 hallgató vett részt. – 6. A közművelődési egy.-ek munkáját fogta egybe az 1908-ban alakult *Orsz. Közművelődési Tanács* (VIII. Stáhly u. 1.). – 7. 1911-ben jött létre az *Orsz. Szakoktatási Tanács.* – 8. A Szabadgondolkodók Magyarországi Egy.-e (1908) hívta életre a →*Galilei Kört*, amelynek jelszava volt: „tanulni és tanítani". – 9. *Iskolán kívüli Népművelési Bizottság* (1922. V. Szép u. 5.). – 10. Teljesen megújult szervezettel 1946-ban alakult meg az *Orsz. Szabadművelődési Tanács.* – A fentieken kívül még számos körzeti népnevelési egy. is működött (Istenhegyi Népnevelési Egylet stb.).

iskolanővérek: →*Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek*

Iskola tér: →*Hess András tér*

Iskola u.: 1. (I. Corvin tér–Csalogány u.): középkori eredetű. A török hódoltság után az 1695. évi *Zaiger* szerint *Sánc u.*, a vízivárosi régi sánc mentén a kapucinusoktól a →*Király fürdő* melletti Fürdő u.-ig (mai Kacsa u.) húzódó u.-nak a D-i szakasza. É-i szakasza Delizsánsz u. (mai Gyorskocsi u.). A 19. sz.-ban az u.-ban létesített isk.-ról nyerte nevét, melyet az FKT 1874-ben megtartott. Jelentősebb ép.-ei: – 12. sz.: kétemeletes 6 tengelyes kora klasszicista stílusú lh., copf-elemekkel. 1800 körül épült, az udvari szárnya 1850 körül. Lebontották. – 14. sz.: egyemeletes, 5 ablakos barokk ház kosáríves kapuval, eredeti szárnyakkal. Emeleti ablakai között két keretezett mezőt találunk. Dongaboltozatos kapualja, boltozott barokk lépcsőháza van, emeletén tükörmennyezetes előtérrel. Földszinti helyiségei dongaboltozottak. Kapujának záróköve szerint 1745-ben épült. – 18. sz.: egyemeletes, 8 ablakos, egyszerű barokk lh. Árkádos udvara van. 1774-ben épült Heinrich József számára. – 20. sz.: egyemeletes saroklh. 4, a Vám u. felé 2 tengellyel. 1700 körüli évekből származó barokk stílusú ép. A Vám u.-i szárny későbbi, 1850 körül épült. Lebontották. – 21. sz.: egyemeletes barokk lh. (1720?, →*vastuskó*). – 28. sz.: földszintes, 2–2–K–2–2 tengelyes romantikus stílusú lh. (1860 körül). – 31. sz.: emeletes, háromhomlokzatos, klasszicista stílusú saroklh. (1840 táján). Az ~ felé 8, a Markovics u. 3. sz. felé 3, a Gyorskocsi u. 2–4. sz. felé 9 ablaka nyílik. Udvarán kőkonzolos függőfolyosó látható, finom klasszicista vasrácsokkal. – 32. sz.: egyemeletes, 7 tengelyes késő klasszicista stílusban épült lh., kapualja keresztboltozatos, udvarán a függőfolyosó gótizáló korlátja öntöttvas. 1856-ban az itt álló földszintes ház felhasználásával épült. – 34. sz.: egyemeletes, 4 ablakos, klasszicista stílusú lh. 1700 körül épült földszintes házrész felhasználásával; 1820-ban megtoldották és egyemeletesre építették. Kapuja kosáríves, zárókővel, kapualja ötmezős csehsüveg-boltozatos. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955). – 2. →*Krisztina körút*

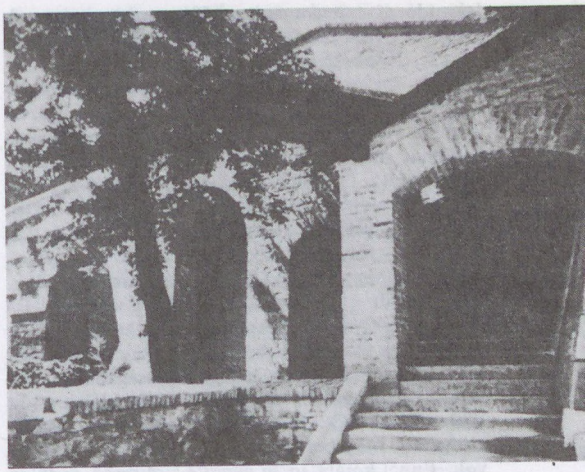

Az Iskola lépcső

iskolázottság: az 1869. évi népszámláláskor a három város 6 éven felüli népességének 67,2%-a tudott írni-olvasni, 27,8%-a pedig analfabéta volt. A századforduló elejéig Bp. 6 éven felüli lakosságának már 88,3%-a, 1930-ban 96,6%-a tudott írni-olvasni. Az alapvető műveltségi szint tekintetében nagy különbség volt a két nem között: a nők ~a sokkal alacsonyabb volt, mint a férfiaké. Az analfabéta nők aránya mintegy kétszerese volt a férfiakénak, és ez a különbség – az ~ folyamatos javulása mellett – 1900–30 között sem változott lényegesen. Az elemi műveltség tekintetében nemcsak a két nem, hanem kezdetben a ker.-ek között is lényeges eltérések voltak. Az írni-olvasni tudók aránya a munkáslakta ker.-ekben lényegesen alacsonyabb volt, mint a többségében vagyonos oszt. által lakott ker.-ekben. 1869-ben a Belváros népességének 83,6%-a volt

írástudó, Kőbányán csak 43,6%. 1920-ra a ker.-ek közti arányok kedvezőbbekké váltak (Belváros 96,4%, Kőbánya 92,9%). A peremtelepülések lakossága az elemi műveltség tekintetében szintén alacsonyabb színvonalon állt, mint a főv. népessége, de a 20. sz. első évtizedeiben az írni-olvasni tudók aránya már megközelítette a bp.-it. A 6 éven felüli népességnek 1900-ban 82%-a, 1910-ben 87,9%-a, 1920-ban 91,5%-a tudott írni-olvasni. Napjainkban az analfabéták aránya – mind a férfiak, mind a nők körében – a főv. egészében 1% alá csökkent. – Jelenleg a lakosság ~át már nem az írni-olvasni tudók, hanem az ált. isk. 8. oszt.-át elvégzők, a szakmunkásbizonyítvánnyal rendelkezők, az érettségizettek, a diplomások aránya határozza meg. Az ország többi városával összehasonlítva Bp. lakosságának az ~i szintje a legmagasabb. A 15 éves és idősebb népesség több mint négyötöde legalább az ált. isk. 8. oszt.-át elvégezte. 1949-ben ugyanez az arány csupán 44% volt. Ennél korábban az elemi isk. 6. oszt.-ának az elvégzése volt csak kötelező, így 1910-ben a 15 éves és idősebb népességnek mindössze egyötöde jutott el legalább a negyedik polgári, ill. a nyolcoszt.-os gimn. alsó négy oszt.-ának elvégzéséhez. A főv.-ban 1980-ban 136 ezer személynek szakmunkás-képesítés volt a legmagasabb isk.-i végzettsége; mellettük 190 ezren voltak azok az alsófokú isk. végzettségűek, akik szakmunkás-bizonyítványukat 1961 előtt szerezték. A 18 éves és idősebb népességből a legalább érettségizettek aránya 43%, közel ötszöröse a század eleji és háromszorosa a II. vh. előtti aránynak. A 25 éves és idősebbek közül a diplomások aránya 15%, mintegy háromszorosa a 40 évvel ezelőttinek. – A férfiak és a nők ~i szintje különböző. A női népesség túlnyomó többsége számára a 20. sz. elején a népisk. 6. oszt.-ának, a harmincas években a középisk. 4. oszt.-ának (jelenlegi ált. isk. 8. oszt.-ának) elvégzése jelentette az átlagos ~i színvonalat. Az érettségizett nők száma az 1930. évi népszámláláskor közel 70%-kal kevesebb volt, mint az azonos végzettségű férfiaké. A legutóbbi évtizedekben a nők tanulási szándéka fokozatosan nőtt. Míg 1960-ban csak a 25 évnél fiatalabbak, addig 1970-ben a 30 évnél és 1980-ban már a 40 évnél fiatalabbak között is magasabb volt – a hasonló korú férfiakhoz viszonyítva – a legalább az ált. isk. 8. oszt.-át elvégzők aránya. A fiatal nők közül egyre többen tettek érettségit; a legalább középisk. végzettséggel rendelkezők aránya jóval meghaladja a hasonló korú férfiakét. A nők felsőoktatására az 1895. évi kir. leirat nyitott szűk körű lehetőséget. Az 1895/96. tanévtől kezdődően a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti fakultásokat női hallgatók is látogathatták. A korlátozó rendelkezés azonban igen alacsonyra szállította le a felsőoktatási intézmények hallgatóinak sorában a nők számát. A rendelet megjelenése után tíz évvel, az 1905/1906. tanévben a női főisk. hallgatók száma mindössze 157 fő volt. Az 1930. évi népszámláláskor az egyetemet és főisk.-t végzett nők száma 4892 fő volt, a diplomás férfiakénak 13%-a. Az 1946. évi XXII. tv. valamennyi egyetem és főisk. kapuját megnyitotta a nők előtt. Ettől kezdve a középisk.-t és felsőfokú isk.-t végzettek száma mindkét nemnél, de különösen a nőknél ugrásszerűen emelkedett. – Napjainkban a főv. minden hetedik 25 éven felüli lakosa diplomás. A nők körében 10% ez az arány. – A városrészek népességének ~i szintje igen eltérő. Az elmúlt évtizedek során a főv.-ba bevándorló alacsonyabb végzettségű személyek főképpen a pesti külső ip. területek közelében, ill. az elöregedett városrészek alacsonyabb komfortfokozatú lakásaiban telepedtek le. Ezzel egyidőben a tehetősebb, általában magasabb végzettségű, főleg diplomások személyek elsősorban a budai ker.-ek belső részeiben kerestek maguknak lakóhelyet. Különösen magas a lakosság ~i szintje az I., a II. és a XII. ker.-ben. E ker.-ekben közel minden harmadik 25 évesnél idősebb lakos diplomás, de a 18 éves és idősebbek közel háromnegyede is legalább érettségit szerzett. Ezzel szemben napjainkban is a D-i peremker.-ek (Csepel, Pestszenterzsébet) lakossága a főv. népességének legkevésbé iskolázott rétege. – *Irod.* Thirring Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben (I–II., Bp., 1935); Budapest statisztikai évkönyve (Bp., 1959–); Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve (Bp., 1972).

ismeretterjesztő lapok: a tudományos ismereteket népszerű formában a széles olvasóközönséghez közvetítő időszaki kiadványok. A korai, rövidéletű próbálkozások (*Sas* 1831–33, *Természet* 1838 stb.) után elsősorban a →*képes folyóiratok* és a →*családi lapok* vállalták ezt a szerepet. Mellettük különösen kiemelkedő jelentőségű a természettudományos ismeretterjesztés máig élő lapja, a →*Természettudományi Közlöny* (1869-től), majd a századfordulótól az Uránia Egy., lapja, az →*Uránia*. A két háború között a legjelentősebb új vállalkozás a Franklin Társulat három egymást kiegészítő népszerű lapja, a →*Tükör*, a →*Búvár* és a *Földgömb*. 1945 után elsősorban a TIT kiadványai foglalkoztak rendszeres ismeretterjesztéssel. A címét változtatgató Természettudományi Közlöny mellett nagy olvasottságú lett az →*Élet és Tudomány*, továbbá a *Búvár*, az *Egészség*, az *Univerzum* stb.

ismétlőiskola: →*alsófokú oktatás*

Isoz Kálmán (Bp., 1878–Rákosliget, 1956): zenetörténész. Filozófiát tanult a bp.-i tudományegyetemen. Az I. vh. után az MNM főtitkára, 1924-től az OSZK főkönyvtárosa. 1934-től az MNM ig.-ja, később a Zeneművészeti Főisk. főtitkára 1943-ig, ahol m. zenetörténetet tanított. Főleg Liszt életművével foglalkozott. Bp.-i vonatkozású főbb tanulmányai: *Buda és Pest zenei művelődése 1686–1873* (I. Bp., 1926); *Liszt és Budapest* (Bp., 1929); *A rendszeres zeneoktatás megindulása Budapesten* (Historia, 1932); *Egy pesti zenész feljegyzései 1796-tól 1880-ig* (Tanulmányok Budapest múltjából II. 1933); *A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei* (Tanulmányok Budapest múltjából, III. 1934); *Zeneműkereskedelem és kiadás a régi Pest-Budán* (Magyar Zenei Szemle, 1941).

Isten Egyháza: protestáns evangéliumi szabadegyház. Tagjai Élő Isten Gyülekezete, Élő Isten Anyaszentegyháza néven szerveződtek, népies nevük pedig „lábmosók" volt, mivel az úrvacsora előtt

gyakorolják a lábmosást. 1914-ben már húsz helyen tartottak istentiszteletet és *Evangéliumi Harsona* c. lapot adtak ki. Az 1920-as évek végén sok hívük a pünkösdiekhez csatlakozott. 1942-ben betiltották a gyülekezetet, amely szétszóródott. 1947 után Vígh János szervezte újra. Jelenlegi gyülekezetük a XV. Csanádi u. 40/a sz. házban működik.

Isten-hegy (XII. ker.): a →*Széchenyi-hegy* fennsíkjától a →*Németvölgyi-árok* egyik ágával leválasztott térszín (372 m). Felszíne dolomit alapzatú, márgával fedett rög. ÉNy felől a →*Diós-árok* völgye különíti el a →*Normafa-lejtő* lábához csatlakozó alacsonyabb térszíntől. K–DK-re lépcsősen hanyatlik le az →*Orbán-hegy*, →*Martinovics-hegy* alacsonyabb rögeire. Lejtős-lépcsős felszíne kertes villákkal települt be. Régen *Barát-hegy*nek vagy *Pap-hegy*nek is nevezték, egy ottani kolostor és a bélakúti apát tizedjogáról. Elnevezése *Döbrentei* Gábortól ered, s az 1847. évi →*dűlőkeresztelőn* hirdették ki.

Istenhegyi út (XII. Költő u.–Németvölgyi út): **4/c** és **4/d sz.**: villák (Árkay Aladár, 1913). – **40/a sz.**: lh. (1880 körül).

Isteni Ige Társasága, *Societas Verbi Divini, S. V. D. ⟨lat.⟩:* verbiták Arnold Janssen által a hollandiai Steylben alapított missziós szerzetesközösség. 1916-ban kezdték meg mo.-i tevékenységüket. 1924-ben Budatétényben alapították első missziós házukat, 1929-ben önálló rendtartománnyá váltak.

Isteni Megváltó Leányai Kongregáció: Liguri Szt. Alfonz szabályát követő női szerzetesközösség, amelyet 1849-ben Elzászban alapított Elisabeth Eppinger. Sajátos feladatuk a leányifjúság nevelése, a beteg- és szegénygondozás. Mo.-on 1863-ban telepedtek le Sopronban. Budán, a Villányi úton 1948-ig működött *Szent Margit Leánygimn.*-uk.

Isteni Megváltó Leányai Szent Margit Leánygimnáziuma: a rend középisk.-ja. 1920-ban létesítették, és először a XI. Nagyboldogasszony (ma Ménesi) út 2. sz. alatt kezdett működni. Az évtized végén épült fel az új iskolaép., konviktus és zárda a XI. Szt. Imre herceg (ma Villányi) út 5–7. sz. alatt. D-Buda legjelentősebb leányközépisk.-ja volt. 1949-ben, az államosítás után helyét a *Kaffka Margit Gimn.* foglalta el.

Isteni Szeretet Leányai: bécsi alapítású (1868), Szt. Ágoston regulája szerint szervezett női szerzetestársulat. 1891-ben kapott jóváhagyást. Mo.-on 1870-ben nyitották meg első házukat, Bp.-en, a Ráday u.-ban. Később a IX. Knézich u. 5–7. sz. alatt építették fel *Margit-intézet*üket, melynek egy részében, miután 1950-ben csak a →*Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek* női szerzeteskongregáció működhetett tovább, az kapott helyet Patrona Hungariae nevű leánygimn.-a számára. Az ~ városi cselédlányok segítését és szegény gyermekek, főleg árvák tanítását tekinti hivatásának.

Istenszeme-forrás: a →*Hármaskút-tető* K-i oldalában (Szilassy út 3.) van a Haggenmacher-nyaraló, amelyet „Isten Szeme" nyaralónak is hívnak (zum Auge Gottes). A villa 375 m körüli tengerszint feletti magasságban épült, közel a →*Disznófő-forrás*hoz. Itt fogták el Kossuth Lajost 1837. máj. 4-én, majd börtönbe zárták. A villa vízellátásáról a tulajdonos már abban az időben csővezetékkel gondoskodott, amely a *Disznófő-forrás* alagútja fölötti térszínről, 403,4 m magasról vezette oda a vizet. A villa melletti tavat a *Disznófő-forrás* vize táplálta. A villa közelében állt a →*Szarvas-kút*, amely már a harmincas években használaton kívül volt.

Istenszeme-tó (XII. ker.): kis tó a zugligeti →*Disznófő-forrás* szomszédságában a →*Harangvölgy*ben, a Tündérhegyi út alatt. Vize a →*budai márgát* fedő pannoniai rétegekből szivárog a felszínre.

Isten Üdvözítő Nővérei, *Salvator Nővérek:* szerzetesnői kongregációjukat Franz Jordan és Mária anya alapította 1888-ban német földön, a leányifjúság nevelésére, óvodák, árvaházak, szociális otthonok vezetésére, betegápolásra. Mo.-on 1899-től működtek. Bp.-en két kórházat vezettek, isk.-juk volt 1948-ig. 1950-ben tevékenységüket be kellett szüntetniük.

Ister Magyar Vízmű Rt. (Újpest, Szúnyogsziget): 1909-ben egy belga tőkéscsoport – a Compagnie Générale de Conduites d'eau Liège – koncessziós alapon vízmű építésére kötött szerződést Újpest városával, melynek területén kutak szolgáltatták az ivóvizet. Ez az állapot – mely az 1911. év végéig állott fenn – mind eü., mind tűzrendészeti szempontból nagyon hátrányosan befolyásolta a város fejlődését. Így jött létre az ~. A szerződés értelmében a főv. alapáron biztosítottak vizet a fogyasztóknak, ingyen a közszolgáltatás részére. Újpest a bevételből részesedést kapott. A társaság kötelezte magát, hogy az ~-t 50 év múlva ingyen és tehermentesen átadja a város tulajdonába. Az ~ a vas- és mangántartalmú és a gyárak által szennyezett víz minőségének javítására tisztító berendezéseket épített. Államosítására 1949-ben került sor.

Istók János (Bácsújfalu, 1873–Bp., 1972): szobrász. Münchenben, ill. Stróbl Alajosnál tanult. Bp.-en található művei: *Széchényi Ferenc* (Múzeum kert, 1902), *Hősi emlék* (Hatház u., a rákosfalvai templom előtt, 1925), *Bem József* (Bem tér, 1934).

István főherceg Szálló: →*Akadémiai u.* 1. sz.

István király Gyógyszertár: →*Szent István Gyógyszertár*

István Kórház: →*Szent István Kórház-Rendelőintézet*

Istvánmező (VII., VIII. és XIV. ker.): a Thököly út–Városliget–Hungária krt. és Kerepesi út által határolt városrész. Területe a 19. sz. végén még nagyrészt beépítetlen volt, a 20. sz.-ban kezdték beépíteni. D-i részén 1884-ben készült el a →*Keleti pályaudvar* ép.-e. Ettől É-ra Bp. legnagyobb sportkomplexuma épült ki fokozatosan, az 1940-es évektől: a →*Nemzeti Sportcsarnok*, a →*Millenáris sporttelep*, a →*Kisstadion*, a →*Népstadion*. 1982-ben épült a →*Budapest Sportcsarnok*, mellette a →*Stadion Szálló*, és itt helyezték el a →*Testnevelési és Sportmúzeum*ot is. A városrész közlekedése a K–Ny-i metróval és távolsági autóbusz-pu.-ral fejlődött. – É-i része előkelő villatelepülésként épült ki a 20. sz. elején. Ezeknek az ép.-eknek nagy részében ma külföldi követségek vannak. A Thököly úton 1901-ben épült az →*Ybl Miklós Építőipari és Mű-*

szaki Főiskola mai ép.-e, 1915-ben a →*domonkos római katolikus plébánia* temploma. A városrészben található az ELTE kihelyezett tagozata (Ajtósi Dürer sor 19–21.), és négy gimn.

Istvántelek: →*negyedik (IV.) kerület*

István tér: →*Klauzál tér*

István téri Színház: az egykori István (ma Klauzál) téren 1872–74 között működött. Alapító ig.-ja Miklósy Gyula, legismertebb színészei: Vízvári Gyula, Kassai Vidor, Solymossy Elek. Műsorán Jókai Mór, Szigligeti Ede és Szigeti József darabjai mellett operettek, elsősorban Offenbach művei szerepeltek. Legsikeresebb darabjuk Jonas: *A háromcsőrű kacsa* c. vígoperája. Az ~ 1874. jan. 4-én leégett. Féléves szünet után a helyreállított ép.-ben 1874 nyarán Völgyi György egy hónapig működött, utána Bokody Antal a bérlő, majd Solymossy Elek társulata játszott, végül Vezéry Ödön mindössze 15 napig tartott előadásokat. Az utolsó előadást 1874. dec. 1-jén tartották, majd az ép.-et lebontották. – *Irod.* Alpár Ágnes: Az István téri színház 1872–1874 (Bp., 1986).

István út, *Bajcsy-Zsilinszky út* (IV. Görgey Artúr út–Tél u.): **14. sz.:** Újpesti Városháza (Böhm Henrik és Hegedűs Ármin, 1899). – **18. sz.:** Posta (Sándy Gyula, 1904). – **21. sz.:** Újpestvidéki Takarékpénztár (Böhm Henrik, 1899).

Iszaptó, *Lukács fürdő iszaptava:* a Lukács fürdő jelentős gyógytényezője. Közvetlenül a Lukács fürdő forrásai között helyezkedik el, hőmérséklete 39–40 °C, ami lehetővé teszi, hogy a betegek szabadtéri fürdőzésre használják.

Iszkele mahalleszi: →*Groza Péter rakpart*

Italtrade-Budapest Ruházati Kft. (IX. Mester u. 27.): 1986-ban alakult osztrák–magyar vegyesváll.-ként Jeans-casual Wear ruházati termékek kis-, nagy- és külkereskedelmére. Általában olasz divatmodellek alapján készíti termékeit. Vezető márkája a Ciao Ragazzo és az Emporio UOMO.

ítélőszékek: →*bíróságok*

Iványi Pál (Bp., 1942–): politikus, mérnök. A bp.-i műegyetem elvégzése után (1967) a Csepel Autógyárban kutatómérnök. 1980–85-ben a Bp.-i PB-n dolgozott, 1985–86-ban az MSZMP KB oszt.-vez.-h.-e, majd 1987–88-ban a Főv. Tanács elnöke. 1988–89-ben az MSZMP PB tagja, a KB gazd.pol. titkára.

Izabella tér: →*Hevesi Sándor tér*

izraelita hitközség: →*zsidó hitközség*

Izraelita Hitközség Fiúárvaháza, *Pesti Izraelita Hitközség Fiúárvaháza* (VIII. József krt. 27.): szegénysorsú árva zsidó fiúk nevelésére és taníttatására 1869-ben alapított és adományokból fenntartott intézmény. Kezdetben a Holló u. 4. sz. alatt, majd az Epreskert u. (ma Munkácsy Mihály u.) 7. sz. alatt volt. Innen a Városligeti fasor 25. sz. alá költözött. A →*zsidó hitközség* tartja fenn, lakói általában az →*Anna Frank Gimnázium* tanulói. – Lakóinak legmagasabb létszáma 150 fő volt, ma kb. 10 férőhelyes. Eredetileg az árvák a polgári isk.-t járták ki, majd iparos v. kereskedő tanulók lettek. 1944-ben a nyilasok el akarták hurcolni az árvákat, de a Raoul Wallenberg és Gidófalvy Pál vezette csoport megakadályozta. Jelenleg az intézmény nem árvákat fogad be, hanem kollégiumként szolgál, ahol vidéki zsidó tanulók kapnak otthont.

Izraelita Hitközség Leányárvaháza, *Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaháza* (VIII. József krt. 27.): szegény és árva zsidó leányok nevelésére a →*Pesti Izraelita Nőegylet* által 1867-ben alapított és fenntartott intézmény volt. Előbb a VII. Damjanich u. 26. sz., majd a XIV. Uzsoki u. 29. sz. épületben működött. Innen a Hungária krt. 140. sz. alá költözött, majd a VI. Délibáb u. 35. sz. házban nyert elhelyezést. A zsidó hitközség tartja fenn. A háború előtt 16 éves korig biztosítottak nevelést, ma 18 éves korig maradnak a növendékek. 1944-ben egy Raoul Wallenberg és Gidófalvy Pál vezette csoportnak sikerült meghiúsítani, hogy a nyilasok elhurcolják a leányárvaház lakóit. A ma kollégiumként működő intézet lakói többnyire az →*Anna Frank Gimnázium* tanulói.

Izraelita Magyar Egylet: izr. orvostanhallgatók kezdeményezésére alakult 1844. máj.-ban. Eredeti neve: *A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő egylet,* de használta az *Izraelita Magyarító Egylet* nevet is. Elnöke Jacobovich Fülöp orvos volt. Öt évi működés után időlegesen megszűnt; 1860-ban újjászervezték. Ingyenes m. nyelvoktatást folytatott, m. nyelvű könyvtárat, isk.-t és óvodát tartott fenn. 1861-ben 600 tagja volt. Az 1890-es évek elején szűnt meg (→*magyarosodás*).

Izraelita Tanítóképző Intézet, Országos: →*zsidó hitközség*

J

Jacobi Viktor (Bp., 1883–New York, 1921): zeneszerző. Tanulmányait a bp.-i Zeneakadémián végezte. Sikeres operettszerző, ma is népszerűek művei, melyeket a Király Színházban játszottak: *Leányvásár* (1911), *Szibill* (1914).

Jacobs Suchard Budapest Kávé és Édesipari Árutermelő és Értékesítő Kft. (XI. Budafoki út 64.): 1990-ben alakult 150 millió Ft törzstőkével a német–svájci–amerikai világcég és a *Quintie Édesip. Váll.* közös cégeként a Suchard márkájú édesipari termékek hazai gyártására és értékesítésére. A Ny-i cég készpénzt, gépeket és licenceket, a Quintie termelő területet és szakmunkásokat vitt be a ~-be. Közösen üzemeltetik az V. Váci u. 50. sz. alatti Bécsi Kávézót is.

Jahn Ferenc (Bp., 1902–Dachau, 1945): orvos. Tanulmányait a bp.-i egyetemen végezte. Közreműködött az SZDP keretében működő Szoc. Orvosszervezet megalapításában (1929), ennek titkára volt. 1936-ban beválasztották a kispesti városi képviselőtestületbe. Ismert volt publicisztikai munkásságáról is. Szociográfiai tevékenységének eredménye a kispesti *Szociográfiai Kiállítás* (1937), amelyet azonban a belügymin. betiltott.

Jahn Ferenc Kórház-Rendelőintézet, *Délpesti Kórház* (XX. Köves út 2–4.): a XVIII. és XX. ker.-i felnőtt- és gyermekellátás céljára létesített gyógyint. 1980-ban nyílt meg három bel-, három pszichiátriai, egy-egy sebészeti, szülészet-nőgyógyászati, csecsemő- és gyermekgyógyászati, fül-orr-gégészeti, szemészeti, ideggyógyászati, urológiai és intenzív terápiás oszt.-lyal. Ágyszáma: 1370 (1991).

Jaj-telep: →*Új telep*

Jakab Dezső (Biharrév, 1864–Bp., 1932): építész. Tanulmányait a bp.-i műegyetemen végezte. Tervei szerint készültek a Millenniumi Kiállításnak az őstermelés ágait bemutató pavilonjai. 1897-től Komor Marcell építésszel együtt építette a *Liget Szanatóriumot* (Benczúr u. 47.), a volt *Park Szanatóriumot* (Dózsa György út 84.). 1918-tól Sós Aladárral együtt tervezte az óbudai *izraelita hitközség bérházát* és *templomát* (Frankel Leó u. 49.), a *Sváb-*

A Jahn Ferenc Kórház–Rendelőintézet

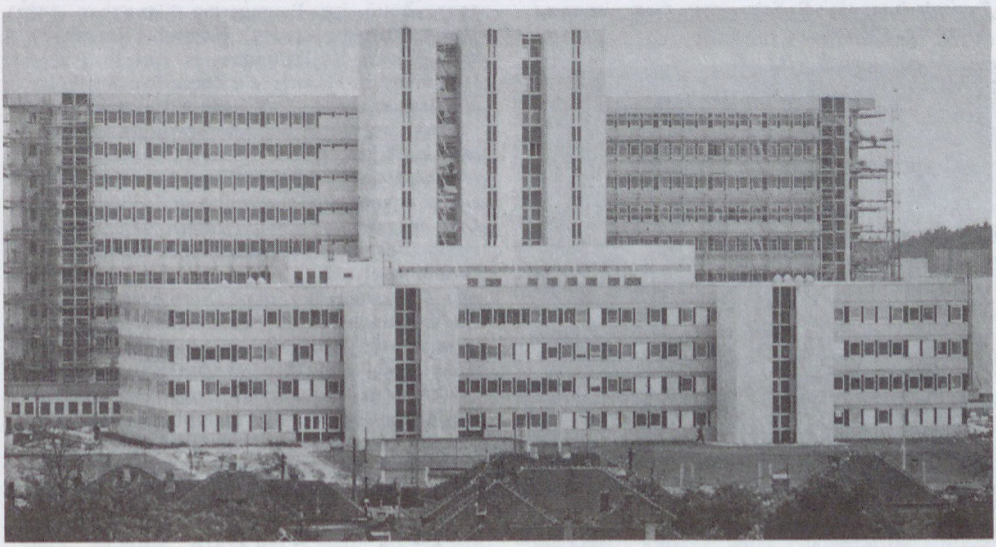

hegyi Szanatóriumot. Társtervezője volt Komor Marcellel és Márkus Gézával a *Népopera* (ma Erkel Színház) ép.-ének. Nevéhez fűződik az első m. toronyház tervezése (Orsz. Társadalombiztosító Int., Komor Marcellel és Sós Aladárral, 1930).

Jáki-kápolna: →*Vajdahunyad vára*

jakobinus mozgalom: a francia forr.-mal rokonszenvező m. jakobinusok az 1790-es évek első felében titkos szervezkedésbe kezdtek, amelynek a célja a polgári nemzetáll. megteremtése volt. A szervezkedés irányítását 1794. máj.-ban *Martinovics* Ignác vette át, aki a mo.-i elégedetleneket két szervezetbe kívánta tömöríteni: a *Reformátorok Társaságába* a reformer köznemeseket, a *Szabadság és Egyenlőség Társaságába* pedig a radikális demokratákat és a jakobinus értelmiséget. Egy-két hónap alatt mintegy hatvan-nyolcvan embert szerveztek be, de az összeesküvést 1794 aug.-ában leleplezték. Az elfogottakat a budai ferences kolostorba (I. Úri u. 53.) zárták. Martinovicsot és a ~ vezetőit, Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost, Szentmarjay Ferencet és gr. Sigray Jakabot 1795. máj. 20-án a budai *Tábornokréten*, amelyet aztán →*Vérmező*nek neveztek el, lefejezték. Őz Pál ügyvéd és Szolártsik János jurátus jún. 3-án került ugyanarra a sorsra. A kivégzettek jeltelen sírját 1919-ben találták meg a volt Vízivárosi temető (Kútvölgyi út) sarkában. A ~ több más résztvevőjét (köztük pl. Kazinczy Ferencet) súlyos börtönbüntetéssel sújtották.

jampec ⟨jiddis jampoc 'bolond'⟩: feltűnő öltözetű, hányaveti, cinikus, nyegle alak. Az elnevezés az 1920–40-es években volt gyakori.

Janáky István (Hódmezővásárhely, 1901–Bp., 1966): építész, Ybl-díjas (1953, 1966). Tanulmányait a bp.-i műegyetemen végezte. 1937-ben tervezőirodát nyitott, 1950-től a Közép.tervező Váll. (KÖZTI) munkatársa volt. Bp.-i tervezései közül legismertebbek a Margit-szigeti *Palatinus strandfürdő* ép.-ei (1937), a Madách téri volt *OTI* (Orsz. Társ.biztosító Int.)-*bérház* (Hübner Tiborral, 1940), a II. *Fő u. 68.* sz. ép. (1941) a *BME* Stoczek u.-i *oktatási ép.-e* (Farkasdy Zoltánnal, 1949). Terveket készített a tabáni gyógyfürdő és -szálló építésére (1959).

Janicsár és szpáhi (S. Schweigger: Gezweite neue... Nürnberg, 1665)

Jancsi-aréna: →*Barokaldi Cirkusz*

janicsár: török gyalogoskatona. Az újoncokat kezdetben az ellenséges területről fogták, később a már meghódított területek keresztény lakosságának gyermekeit gyűjtötték össze erre a célra, ezért a törökök *devsirmé*nek is nevezték őket, ami azt jelenti: összegyűjtött. A hétéves korban összeszedett gyermekek mohamedán környezetbe – török parasztok közé – kerülve nevelkedtek az iszlám fanatikus harcosaivá. Az újoncok szigorú katonai fegyelem alatt álltak, s ők kapták a legjobb kiképzést is. A mo.-i török hódítás kezdetén a janicsárság fénykorát élte. A janicsárok a hadseregen belül külön laktanyában laktak, és viseletük, valamint ezredeik külön jelvényei már messziről megkülönböztették őket a többi alakulat katonáitól. *Odá*kba voltak sorolva, s több oda alkotott egy magasabb egységet, amelynek parancsnoka a janicsáraga volt. – A budai janicsárok agája rangban mindjárt a szandzsákbej után következett. A ~ok több ízben fellázadtak a szultán, ill. közvetlen parancsokaik ellen. Ez Budán is többször megtörtént.

Janicsár aga útja: →*Fortuna u.*

Janka út (XII. Szilassy út–Béla király út): **4. sz.:** lh. (18. sz.). – **6/b sz.:** lh. (Pán József, 1883).

Jankó János (Tótkomlós, 1833–Bp., 1896): festő, grafikus. A bécsi akadémián tanult, s már ott ismertté vált humoros rajzaival. Pestre telepedve korának legismertebb karikaturistája volt. A *Bolond Miska*, majd 1868-tól a *Borsszem Jankó* és a *Bolond Istók* c. élclapokban a főv. és a m. pol. élet visszásságait gúnyolta. Tipikus pesti alakjai: Sanyaró Vendel, Seiffensteiner Salamon stb.

Jankovich Ferenc (Székesfehérvár, 1907–Bp., 1971): költő, író, Baumgarten-díjas (1939, 1942), József Attila-díjas (1955), Kossuth-díjas (1956). A bp.-i Eötvös Kollégiumban és Párizsban végezte tanulmányait. Hazatérve a Zeneművészeti Főisk.-n énekszakon tanult. A *Nyugat*, a *Válasz*, a *Magyar Csillag* munkatársa volt. Összegyűjtött versei halála után két kötetben jelentek meg (*Napkergető*, 1971; *Holdnéző*, 1973). A balatoni természet ábrázolója, de a főv. is megjelenik verseiben (*Kiállítás a hídon, Öreg magyar a városban, Idegen város, Dördül a menny, Fátyoltánc*). Életrajzi regényeiben gyermekkorától jut el a főv. II. vh.-s történelmének felidézéséig (*Téli szivárvány*, 1942; *Csepp a tengerben*, 1956; *Bűn és bocsánat*, 1957; *A magam emberségéből*, 1967).

Jankovich Miklós (Pest, 1773–Pest, 1846): történész, műgyűjtő. A pesti piaristáknál tanult, ott egyik alapítója volt a diákok Pesti M. Társaságának. Rövid hivatalnokoskodás után birtokosi jövedelméből egyedül a tudománynak élt. Lelkesen gyűjtött könyveket, kéziratokat, régiségeket (→*Jankovich-gyűjtemény*). Pesti házát sok szobor és festmény díszítette. Főv. vonatkozású munkája: *Budán felfedezett gazdag sírbolt* (Pest, 1827).

Jankovich-gyűjtemény: a 19. sz. első felének legsokoldalúbb, leggazdagabb magángyűjt.-e. *Jankovich* Miklós tudós polihisztor egész életét a tudományos és művészeti gyűjtésnek szentelte. Gyűjtő munkája a hazai és az európai kultúra emlékeire egyaránt kiterjedt, fő célja azonban a kallódó nemzeti értékek összegyűjtése és megmentése volt. Gyűjt.-e 63 000 kötet könyvből, 4000 hazai oklevélből, 200 középkori kódexből és egyéb kéziratból, továbbá jelentős érem-, kép-, fegyver-, ékszer- stb. gyűjt.-ből állt. Az 1832–36-os ogy. a ~t 125 000 Ft-ért megvásárolta a →*Magyar Nemzeti Múzeum* számára. Könyveit és kéziratait ma az *Orsz. Széchényi Könyvtár*, oklevélanyagát a *M. Orsz. Levéltár*, képtárát a *Szépművészeti Múz.*, régiség-gyűjt.-ét pedig az MNM őrzi. Jankovich Miklós ezután még egy második gyűjt.-t is létrehozott, amelyet 1850-ben árvereztek el. Ennek csak töredékei kerültek közgyűjt.-ekbe. A halálakor még tulajdonában maradt értékeit újabb árverés során az MNM szerezte meg. – *Irod.* Entz Géza: Jankovich Miklós a műgyűjtő (Archaeologiai Értesítő, LXI.); Uő: A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig (Bp., 1937)

János-hegy (XII. ker.): a →*Sváb-hegy* csoportjának és egyben a →*Budai-hegység*nek kúp alakú, legmagasabb kiemelkedése (527 m). A →*Nagy-Hárs-hegy*től a →*Szépjuhászné-nyereg* választja el. Ny felé igen meredek lejtővel szakad le a →*Budakeszi-medence*re, K felé a →*Zugliget*re. D-i irányban a →*Hármaskút-tető* és a →*Normafa-nyereg* magas fennsíkja kapcsolja össze a Sváb-heggyel. ÉNy-i nyúlványa a →*Szépjuhászné* fölé magasodó →*Pozsonyi-hegy*. A ~ kúpja dolomitra települt dachsteini mészkőből épül fel. DK felé a dolomitfelszínt már nummuliteszes mészkő és →*budai márga* fedi. A csúcs közelében a dolomitban alakult ki a kicsiny →*János-hegyi-átjáró*. A ~ csúcsán épült az →*Erzsébet-kilátó*. Az 1847. évi dűlőkeresztelőn *Pozsonyi-hegy*nek nevezték el. Ez az elnevezés nem ment át a köztudatba, de fennmaradt mint a hegy hosszú ÉNy-i nyúlványának a neve. Csúcsa alatt épült a *János-hegyi kötélpálya*, a →*libegő* hegyi állomása. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

János-hegyi-átjáró, *János-hegyi-barlang:* dolomitban kialakult, mesterségesen tágított, 14 m összhosszúságú barlangjárat-maradvány a →*János-hegy* ÉNy-i oldalában, kb. 470 m tengerszint feletti magasságban. Két bejárata a Jánoshegyi út mentén nyílik. A falain látható jellegzetes, háromszögletű vésőnyomok arra utalnak, hogy a →*Bátori-barlang* középkori ércbányászai itt is próbálkoztak. – *Irod.* Vajna György: A rejtélyes Bátori-barlang (Bp., 1974).

János-hegyi-barlang: →*János-hegyi-átjáró*

János-hegyi-kilátó: →*Erzsébet-kilátó*

János Szanatórium: egykori magángyógyint. 1912-ben egy rt. alapította a Városmajor u. 68. sz. alatt belgyógyászati, sebészeti és nőgyógyászati betegek számára. 55 betegszobájában 65 ágya volt. Az 1950. évi államosítás után itt létesítették az egyetem *Sebésztovábbképző Int.*-ét, majd ebből a *IV. sz. Sebészeti Klinik*át.

János u.: →*Krisztina körút*, →*Petermann bíró u.*

János-ünnepély: a nyomdászok vidám, társas összejövetele. A Gutenberg János emlékére jún. 24-iki névnapjához legközelebb eső munkaszüneti napon kirándulással egybekötött ~t 1860 után – több megszakítással – Bp.-en rendszeresen megtartották. A ~en befolyó tiszta jövedelmet a Mo.-i Könyvnyomdászok és Betűöntők Jótékonysági Köre a nyomdászok árváinak segélyezésére fordította. A ~ről neves művészek plakátjairól értesültek a főv. lakói. A színhely Visegrád, Epreserdő, a rákospalotai erdő, Kamaraerdő, Promontor, Szépjuhászné, Kőbányai Régi Sörház (X. Előd u. 4.) stb. volt. Újabban a Kisstadionban, Népligetben tartják a ~t.

Japán Kávéház: az 1890-es években nyílt meg a VI. Andrássy út 45. sz. alatt. Nevét díszes falicsempéiről kapta. A századforduló legértékesebb és legnépesebb képzőművészeti asztaltársaságainak törzshelye. Vendégei hozták létre a M. Impresszionisták és Naturalisták Körét (MIÉNK). Ide jártak a „Munkácsy-Céh" tagjai, többek között: Lechner Ödön, Szinyei Merse Pál, Ferenczy Károly, Rippl-Rónai József, Kernstock Károly. A művészek mellett neves műgyűjtők is látogatták. Az 1920-as évektől írók és előadóművészek kedvelt helye. Megfordult itt Kassák Lajos, Nagy Lajos, József Attila, Molnár Ferenc, Székely Mihály, a Latabár testvérek. Népszerű kávésa volt Kraszner Menyhért. – 1949-ben államosították. (Ekkor még látható volt a ~ falán a Lechner Ödön és Szinyei Merse Pál barátságát hirdető emléktábla.) – A ~ helyén az Írók könyvesboltja van.

Jardin de Paris: varietévállalkozás a XIV. Hermina út 1. sz. alatt. 1911-től közel harminc éven át működött igen színvonalas szórakoztató varietéműsorral. Legismertebb vez.-je Goór Lajosné volt.

Jardin d'Hiver, *Télikert:* a Nagymező u. 22. sz. alatt 1910-ben megnyílt revüszínház Wabits Lujza tulajdonában. 1918-ban Mérei Adolf-operetteket játszottak benne *Télikert* néven, 1920-ban – sikertelenül – Nagy Endre és társulata kabaréval próbálkozott, majd 1921–26 között a →*Renaissance Színház* játszott az ép.-ben. 1927-től a *Radius Mozi* helyisége. 1945-től a →*Vígszínház*, 1949–62 között az →*Ifjúsági Színház*, ill. →*Petőfi Színház*, 1964–66 között a →*Nemzeti Színház*, 1971-ig a →*Fővárosi Operettszínház* ideiglenes otthona. 1971-től a →*Thália Színház*, 1991-től az *Arizona Színház*, 1993-tól a *Művész Színház* működik az ép.-ben. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora 1901–1944 (Bp., 1978).

Járműszerelvényt Gyártó Vállalat (XV. Bácska u. 14.): kezdetei 1916-ig nyúlnak vissza, amikor Szarka Ferenc létrehozta Lakatosáru-, Gépjavító- és Szerszámkovács üzemét. Az 1949. dec.-i kisüzem-államosításkor 14 ágazati céget csatoltak hozzá, majd ezeket öt telephelyre összevonva *Járműfelszerelési Gyár Nemzeti Váll.* elnevezéssel üzemelt. 1950-től ún. szoc. váll.-tá szervezték át. 1964-ben a *Kismotor és Gépgyár*hoz csatolták. 1986-tól újból önálló ~ elnevezéssel. Központján kívül egy bp.-i és egy vidéki telephelye van. Termékeit – alumíniumból készült ablakok, ajtók, csomagtartók, karosszé-

ria-elemek, polcrendszerek, létrák és könnyű belső szállítókocsik – a hazai piacon kívül a német, osztrák, orosz és közel-keleti piacokra exportálja.

járványok: a különböző betegségek hirtelen és tömeges fellépése – a megfelelő megelőzési és védekezési módok hiányában – nemcsak eü. szempontból jelentett igen hosszú ideig súlyos problémát a történelem folyamán, hanem a lakosság nagy részének a megbetegedése és a magas halálozási arány erősen befolyásolta a népesedést, a gazd. életet, sőt egyes esetekben a háborúkat is. A feljegyzések nagyon sok járványról tesznek említést, a pontosabb meghatározás azonban gyakran bizonytalan v. lehetetlen, mert abban az időben nem tudtak különbséget tenni az egyes járványt okozó betegségek közt, s általában a *pestis* v. *pestilentia* kifejezést használták. Többször csak annyi feljegyzés maradt, hogy az országban járvány dúlt, de kiterjedéséről nincs pontosabb adatunk. Az orsz. ~ közül sok érintette Pest-Budát is. A ~ évszázadokon át szinte törvényszerűen visszatértek olyan években, amikor a kedvezőtlen időjárás miatt rossz termés, majd éhínség lépett fel, s a járványt újabb éhínség követte. A ~ ilyenkor természetesen a szegény lakosság közt okozták a legnagyobb pusztítást. A feljegyzések szerint a tatárdúlást 1242-ben nagy járvány is követte, de nem tudjuk melyik betegség volt a járvány oka, mert a pestis (→*pestisjárványok*) a következő században kezdte meg egész Európában több évszázados járványsorozatát. Így Pest-Budán is súlyos pusztítást végzett 1360-ban, 1441-ben, 1455–57-ben, 1478-ban, 1495–96-ban, 1510–11-ben. 1494-ben a feltevések szerint az első szifiliszjárvány (→*nemi betegségek*) kényszerítette a kir.-t, hogy a járványtól védettebb Zsámbékra vonuljon vissza. A korabeli eü. és orvostudomány nem sok eredménnyel tudott fellépni a ~ ellen, mert a különböző orvosságok hatása elenyésző volt, a kialakuló megelőzési módszerek (a járványos területek elzárása, a betegek elkülönítése, fertőtlenítés füstöléssel stb.) nem tudtak gátat szabni a ~ terjedésének. A török elleni háborúk során a seregekben is gyakran jelentkeztek a ~: a pestis mellett a malária, a vérhas, a tífusz, s a katonák a polgári lakosság fertőzésében is szerepet játszottak. 1542-ben a Buda felszabadítására indult és a pesti, akkor mocsaras területeken táborozó német sereg 30 000 katonáját vitte el a tífusz (morbus Hungaricus). 1541-ben, 1574-ben, 1602–03-ban vérhas tört ki a Buda körül táborozó seregben, s 1685-ben a város felszabadítására érkező sereg is a vérhasjárvány miatt volt kénytelen feloszlani, de a következő évben is 20 000 áldozata volt a járványnak a seregben. 1707-ben a Duna menti vidékeken malériajárvány lépett fel. 1708–11-ben a Rákóczi-szabadságharc kimenetelét is befolyásoló orsz. pestis- és himlőjárvány dúlt, amely elsősorban 1710–11-ben Pest-Budán is sok áldozatot szedett. A 18. sz.-ban a városban már működő orvosok és sebészek segítségével a járványvédelmi intézkedéseknek nagyobb érvényt tudtak szerezni, de ez sem tudta megakadályozni az 1738–40-iki, majd a kisebb 1763-iki pestisjárványt. A ~ idején több alkalmi kórházat, sőt temetőt is létesítettek. A 18. sz. legvégén az egyik legsúlyosabb fertőző betegség, a himlő megfékezésére nyílt meg a lehetőség Edward Jenner védőoltása révén. Pesten 1801. aug. 27-én Bene Ferenc professzor, Budán pedig 1801. aug. 29-én Streit János városi tisztiorvos kezdte meg a védőoltásokat. 1807-ben már 10 346 oltást végeztek a két városban. Az oltáshoz szükséges himlőnyirkot 1824-től az egyetem keretében létesített védhimlőoltó int. (később Központi Védhimlőint.) szolgáltatta. Ezzel a himlő visszaszorítása megkezdődött. A 19. sz.-ban a pestis helyét a ~ között a kolera (→*kolerajárványok*) vette át. Az 1831-iki nagy, orsz. járvány után a kolera több ízben súlyos pusztítással tért vissza. Az orvostudomány fejlődésével már pontosabban ismerjük a múlt századi ~ mibenlétét. Az eddig említettek mellett tudunk *kanyaró*~ról (1858, 1866, 1870, 1876, 1879 stb.), *vörheny*~ról (1860, 1878, 1882, 1886, 1891 stb.), *hastífusz*~ról (1874, 1877, 1882, 1886 stb.). A kiegyezés után a fejlődő közeü. már számottevő eredményeket ért el a különböző ~ megfékezése terén. 1887-ben bevezették a csecsemők kötelező himlőoltását és a gyermekek újraoltását. Egyes ~ terjedését jelentősen gátolta a korszerűbb vízellátás és szennyvízkezelés megteremtése is. A hastífusz következtében elhaltak száma így a főv.-ban az 1876–80. évi százezer lakosra eső 86 esetről 25 év alatt 10,5-re esett vissza. A járványellenes küzdelemben sok segítséget jelentett a *Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet* (1889) és a →*Fertőtlenítő Intézet* (1898) megindulló működése. A diftéria kezelésében jelentős változást hozott a szérumkezelés. 1894-ben bevezették a fertőző betegségek kötelező bejelentését. Az I. vh. alatt a járványhelyzet nagyon sokat romlott, a korábbi fertőző betegségek mellett igen súlyos formában lépett fel az influenza (→*spanyolnáthajárvány*). A két vh. közti időszakban a járványvédelem terén jelentős lépések történtek. 1937-ben bevezették a diftéria elleni kötelező oltást, 1938-ban pedig a veszélyeztetettek hastífusz elleni oltását. A járvány elleni küzdelem központi intézménye az 1926-ban alapított *Országos Közegészségügyi Int.* lett, a gyógyítás terén pedig az 1892-ben létesített *Szt. László Kórház* szerepe nőtt meg. A II. vh. is igen kedvezőtlenül hatott a járványügyi helyzetre. 1945-ben Bp.-en, 1947-ben Újpesten volt hastífuszjárvány, a háborús események következtében hiányosan végezték a diftériaoltásokat, ezért megnőtt a megbetegedések száma. Magas halálozási aránnyal zajlott le az 1945-iki vérhasjárvány. 1945 után az időszerű járványellenes teendők ellátása után megindult a közeü.-járványügy új szervezetének kialakítása. Az Orsz. Közegészségügyi Int. elsősorban a kutatómunkára összpontosította tevékenységét és szakmai támogatást nyújtott a kialakult hálózatnak. A felső irányítást az Eü. Min.-ban létrehozott közeü.-járványügyi főoszt. végezte. A közvetlen intézkedések a helyi szervek és a nekik alárendelt intézmények hatáskörébe tartoztak. A tanácsi keretben önálló epidemiológusi állást szerveztek. 1954-től a területi munka központi intézménye a *Közegészségügyi-Járványügyi Állomás*. A fertőző betegek korszerű ellátása érdekében jelentősen fejlesztették a *László Kórház*at. A megelőzés érdekében bevezették a tuberkulózis elleni BCG, a gyermekbénulás (polio-

myelitis), valamint a – diftériaoltással együtt adott – szamárköhögés (pertussis) és tetanusz védőoltást (Di-Per-Te). Ezek révén a himlő és a diftéria után számos további fertőző betegséget sikerült megfékezni. A fertőző betegségek (a tuberkulózist és a szifiliszt nem számítva) 1969-ben a főv.-ban összesen 94 halálesetet okoztak. 1945 után több olyan fertőző betegség is jelentős járványt idézett elő, amely korábban nem volt ismeretes, v. fellépése nem volt ilyen méretű. A gyermekbénulás (Heine-Medin betegség) korábban is előfordult (1927, 1931), a II. vh. után azonban világszerte súlyosabb ~at okozott. Bp.-en 1947-ben, 1954-ben, 1959-ben rendkívül súlyos járvány volt, de az utána bevezetett, Sabin-cseppekkel történt immunizálás a további ~at megelőzte. Ugyancsak a háború után nőtt meg a járványos májgyulladás (hepatitis epidemica) megbetegedések és halálozások száma. Megfelelő kezeléssel és megelőzéssel itt is sikerült jó eredményeket elérni. A betegség teljes legyőzése, valamint néhány más fertőző betegség (kanyaró, vörheny, vérhas) megfékezése a járványügy további feladata. Ezekhez csatlakozik a „20. sz. pestise", az AIDS, amely különleges feladatokat ró az orvostudományra és a járványvédelemre egyaránt. – *Irod.* Engländerné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán (Bp., 1930); Bakács Tibor: Az Orsz. Közegészségügyi Intézet működése 1927–1957 (Bp., 1959).

Jassó Mihály (Budafok, 1936–): tanár, politikus. 1975-től különböző pártfunkciókat töltött be. 1983-tól az MSZMP Bp.-i Biz.-ának titkára, 1988-tól 1989-ig első titkára.

Jászai Mari Otthon (V. Magyar u. 34.): Gobbi Hilda kezdeményezésére és közreműködésével létrehozott színészotthon idős színészek számára. Berendezését javarészt élvonalbeli színészek adták (Bajor Gizi, Honthy Hanna, Latabár testvérek stb.). Lakóinak száma 20–30 között volt. 1986-ra idős lakóinak többsége meghalt, a megmaradottakat áthelyezték az →*Ódry Árpád Művészotthon*ba, s a ~t berendezték a vidékről felkerült fiatal, lakás nélküli színészek számára 3–3 évre, átmeneti szálláshelyül. – *Irod.* Gobbi Hilda: Közben (Bp., 1982).

Jászai Mari Színház: →*Állami Déryné Színház*

Jászai Mari tér (V. ker.): a *Margit híd* pesti hídfőjét övező tér a hídfeljáró két oldalán. Nevét a →*Nemzeti Színház* hajdani nagy tragikájáról kapta. Korábbi neve Rudolf tér. A tér É-i oldalán a *Palatinus házcsoport* néven ismert lakóháztömb áll. A D-i oldalán levő ép. 1989-ig az MSZMP KB székháza volt. A rendszerváltást követően az Ogy. céljaira vették igénybe. Az előtte levő kis parkban állt *Marx és Engels* gránitszobra (Segesdi György, 1971; budatétényi Szoborpark, 1992).

Jászberényi úti szükséglakások (X. ker.): 1. 1886. szept. 20-án az elviselhetetlen lakásviszonyok enyhítésére Kőbányán – a gomba módra szaporodó üzemek kérésére – a tanács fabarakkok felállítását engedélyezte, amelyeket három hét alatt építettek fel. Két ép.-ben 23 szoba épült. A szükséglakásul szolgáló barakkokat a súlyos eü. kifogások miatt egy 1910. aug. 28-án kelt intézkedéssel lebontották. – 2. az I. vh. után a lakásínség enyhítésére a *Ceglédi út* 5–7. *sz.* szükséglakóteleppel azonos típusterv alapján két kétemeletes házban 128 egyhelyiséges lakás épült.

jassznyelv: →*budapesti nyelv*

Játékcsarnok: a →*Nemzeti Sportcsarnok* 1965-ben épült mellékép.-e a nagy játékterületet igénylő labdasportok számára, 1287 m² padlófelülettel. Sporteseményekkor néhány száz álló néző fér el benne.

Játékkártyagyár és Nyomda (VII. Rottenbiller u. 17.): 1868-ban Willner József, Shall István, Zsiros István, Giergl István és Türi Ferenc közös vállalkozással gyárat alapított játékkártyák készítésére. (Itt Giergl István kártyafestő többek között olyan tarokk-kártyákat festett, amelyeket pest-budai nevezetes ép.-ek díszítettek.) A bécsi konkurrens *Piatnik* Nándor tönkretette a céget, s 1896-ban megszerezte a gyárat.

játékkaszinók: Bp.-en 1981-ben nyílt játékkaszinó a Hilton szállodában 50–50%-os áll. és külföldi részesedéssel. 1990-ben kezdte meg működését játékkaszinó a Gresham-palotában és a Belvárosi Kávéházban (Casino Imperial). A Casino Citadella német-svájci vegyesváll. kaszinója a Citadellában üzemel. Játékkaszinó működik a Casino-hajón, 1992 óta az Atrium Hyatt szállodában (Las Vegas Casino) és a Várkert Kioszkban (Várkert Casino).

Játékszín: 1. kísérleti jellegű színházi vállalkozás 1927-ben a *Vasúti és Hajózási Klub Színháza* keretében és helyiségeiben (VI. Csengery u. 68., jelenleg Fáklya Klub) Paulini Béla irányításával. Jelentősebb bemutatói: Tersánszky Józsi Jenő: *Ásít az igazság;* Paulini Béla: *Patkós Bandi;* Kárpáti Aurél: *A bűvös kaptafa;* Kóbor Tamás: *Fehér fecske.* Vezető színészei: Kubányi György, Szakáts Zoltán, Koppány Erzsi, Dietrichné P. Mariska. – 2. a megszüntetett →*Kamara Varieté* helyiségében (VI. Teréz krt. 48.) 1978-tól működő, állandó társulattal nem rendelkező színház, egyes produkciókra szerződtetett színészekkel. Alapító ig.-ja Berényi Gábor. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora (Bp., 1974).

Javadalmi Intézőség: →*Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Javadalmi Intézőség*

Javadalmi Őrség: →*Budapesti Székesfővárosi Törvényhatósági Javadalmi Őrség*

javítóintézet: a züllés veszélyének kitett 14–18 éves fiatalkorúak elhelyezésére szolgáló intézmény. ~i elhelyezést a bíróság akkor rendel el, ha a fiatalkorú eredményes nevelése érdekében szükséges. ~ek létesítését az 1878 : V. tc. határozta el. 1884-től négy javítóintézetet állítottak fel: Aszódon, Kolozsvárott (1886), Székesfehérvárott (1895) és Rákospalotán (1890), ez utóbbit leányok számára. Néhány évig a Gyűjtőfogházban is működött egy szigorított ~. Az I. vh. előtt Mo.-on 6% volt a javító nevelésre szoruló fiatalok száma. Ez a szám különösen a gazdasági világválság idején szaporodott meg ijesztő mértékben. 1931-ben a 240-es befogadóképességű rákospalotai leány-~ben 431 leány volt. Itt háztartási munkára és szabás-varrásra oktatták a leányokat. A rákospalotai intézet Bp.-en ma is működik. Az 1960-as évektől a III. Szőlő u.-ban hoztak létre ~et, amely az értelmi fogyatékos fiatalkorúak javító nevelésére szolgál.

Jedlik Ányos Gimnázium (XXI. Táncsics Mihály u. 92.): Csepel első középisk.-ja. 1946-ban a bencés rend alapította.

Jégbüfé (V. Petőfi Sándor u. 2.): a jelenlegi üzlet kisebb területtel 1952-ben nyílt meg. A korszak divatos büfé szóhasználata után nevét a hidegárukról (fagylalt, jégkrém, parfé) kapta. Az 1960-as évek végéig, a hetvenes évek elejéig ez volt az egyetlen hely Mo.-on, mely télen is értékesített fagylaltot. Az igények növekedésével az üzlet és az alatta levő műhely is fokozatosan bővült. Ekkor kezdődött a sütés az üzletben, összefüggésben a sütemények árusításával. 1981 okt.-ében a ~ bezárt. 1984 aug.-ában nyílt ki újra, és azóta is abban a formában üzemel. Nagy tömegeket kiszolgáló, állófogyasztású, szeszmentes üzlet. A hagyományos magyaros cukrászatot követi. Szervezetileg 1989-től a Gourmand cukrászdával alkot üzleti egységet.

jégkorong: téli sport. Mo.-on akárcsak Európában a jéglabda (bandy) vált népszerűvé. Egy mágnás társaság először 1900-ban játszott jéglabdát a Városligetben. 1904-ben a BKE-n belül Kertész János szervezte meg az első hivatalos tréninget, 1906-ban a BKE-nek már két csapata volt. Az első nyilvános mérkőzést 1908. jan. 12-én a Városligetben játszották, s ekkor már a MAC-nak is volt csapata. 1908. jan. 26-án a BKE játszotta Bp.-en az első nemzetközi mérkőzést, ebben a csapatban játszott Bethlen István gr. is. A 10-es években csapatot szervezett a BBTE, az MTK, a BEAC és a MAFC is. A BKE ekkor Közép-Európa legerősebb jéglabdacsapatával rendelkezett. Bp.-en 1925-ig még jéglabdáztak, majd néhány évig még mind a jéglabdát, mind a ~ot űzték. 1926. nov. 23-án megnyílt a városligeti műjégpálya, ahol már csak a ~gal foglalkoztak. – Az első ~csapatot 1926-ban a M. Hockey Club szervezte, 1928-ban már erős csapata volt újra a BKE-nek, az FTC-nek is. Mo. 1928-tól indul VB-ken, ahol 1934-ben és 1937-ben az 5. helyen végzett. Mo. az 1930-as években Európa egyik legerősebb csapatával rendelkezett, a m. válogatott 1934-ben 3. lett az EB-n, 1933-ban, 1935-ben és 1937-ben főisk. világbajnok lett. Az első orsz. bajnokságot 1937-ben rendezték meg. – A főv. 1982-ben, a Bp. Sportcsarnok elkészültével jutott fedett jégpályához, addig a nagy ~mérkőzéseket a Kisstadionban tartották. Bp.-en 1983-ban és 1990-ben C-csoportos ~-VB-t rendeztek, további jelentős esemény még az évenkénti Magyar Nemzeti Kupa. Legjelentősebb bp.-i szakoszt.-ok az FTC, az UTE és a BVSC.

Jégrevü: →*Jégszínház*

Jégszínház: a →*Nemzeti Sportcsarnok* edzőép.-ében 1957-ben épült fedett sporttér, melynek területe 370 m², amit kör alakban lépcsőzetes, 900 ülőhelyes nézőtér övezett. Nevét az itt rendezett jégrevük után kapta. A *Jégrevű* 1965-ig működött. Az intézmény 1980-ig működött, a jégtáncosok felkészülését szolgálta.

jégünnepélyek: jelmezes korcsolyás mulatságok. A városligeti tavon 1830-tól vált rendszeressé a korcsolyázás, 1869-ben megalakult a *Budapesti Korcsolyázó Egylet*, 1893-ban pedig fölépült a díszes korcsolyacsarnok. Rendszeresek voltak a bálijellegű ~ és társ. események, látványosság volt az 1890-es évektől megrendezett díszletes, jelmezes, élőképes jégünnepély. A zenés jégbál az előkelők szórakozása volt. Az 1930-as évektől már a modern műkorcsolyázás és a műkorcsolya-bajnokságok színhelye a műjégpálya.

Jégverem u. (I. Bem rkp.–Hunyadi János út): **1. sz.:** háromemeletes, háromhomlokzatos romantikus stílusú lh. 9 ablakkal a Fő u. és 7–7 ablakkal a Bem rkp. felé. 1865 körül épült. E ház helyén volt *Ferenczy* István szobrász műterme 1834-ig. Borsos László állította helyre (1954). – **2. sz.:** *Majson-ház*, háromemeletes, háromhomlokzatos, romantikus stílusban épült. *Máltás* Hugó építette 1860–61-ben. ~i homlokzata 9 ablakos, a Fő u. és a Bem rkp. felé 18–18 ablakkal. Sarokrizalitjain és a ~i homlokzata közepén az első emeleten szép kőkorlátos erkélyei vannak, a ~i mellvédjén Árpád vezér fejét ábrázoló dombormű látható. Majson J. A. holland származású hajóskapitány és hajóépítő özvegye számára épült. (Férje *Széchenyi* István ösztönzésére jött Mo.-ra; először az →*Első Dunagőzhajózási Társaság* szolgálatában működött, majd az *Óbudai Hajógyár*at vezette.) – **5. sz.:** védett eklektikus lh.

jegyrendszer: →*közellátás*

jegyző, *főjegyző:* az 1990. évi LXV. tv. értelmében a polgármester a ~ útján irányítja a képviselő-testület hivatalát. A ~t a polgármester nevezi ki határozatlan időre. Bp.-en az 1991. évi XXIV. tv. értelmében fő~ irányítja a főpolgármesteri hivatalt, akit a főv. egészére kiterjedően a tv. vagy kormányrendelet első fokú hatósági jogkörrel ruházott fel. A főv. ker.-ekben kinevezett ~t a települési önkormányzatok ~ivel azonos jogkör illeti meg.

Jehova tanúi: első hírnökei – amerikás magyarok – 1906-ban jöttek Mo.-ra. 1922-ben Faluvégi Dénes a régi Országház nagytermében tartotta első előadás-sorozatukat. 1944-ben nagy konferenciát rendeztek. Mozgalmuk Bp.-en a II. vh. után erősödött meg. 1948 után illegális csoportokban, zaklatásnak és üldöztetésnek kitéve működtek. 1989. jún.-ban törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánították. Központja a XVI. Cserkút u. 17/b sz. alatt van.

Jehudi mahalleszi: →*Táncsics Mihály u.*

Jelenkor: 1. pol. hírlap. Széchenyi István kezdeményezte indítását, s szerk.-nek Kisfaludy Károlyt, majd az ő halála után Vörösmarty Mihályt kívánta megnyerni, de végül 1832-ben Helmeczy Mihály szerkesztésében indult meg. Hetenként kétszer, 1848-ban hetenként négyszer jelent meg, s a m. sajtóban a ~ honosította meg az ívrét formát. Belpol. kérdésekkel érdemben nem foglalkozott, rendszeresen írt azonban az új kulturális intézmények (Akadémia, Nemzeti Színház, Kisfaludy Társaság) működéséről. Nagy Ignác beszámolói a főv. mindennapi életéről az első tárcapróbálkozások. 1832-től 1840-ig *Társalkodó* címmel vegyes tartalmú melléklapot adott ki. – 2. társ. és kulturális lap. A korszak szociális problémái iránt fokozottan érdeklődő fiatal katolikus újságírók jelentették meg a *Korunk Szava* (1931–39) és az *Új Kor* (1935–37) utódaként 1939–44 között. Szerk.-je Katona Jenő volt.

jelzőlámpák: →*közlekedési jelzőlámpák*

Jendrassik Alfréd (Pest, 1866–Bp., 1935): építész. A bp.-i műegyetemen végezte tanulmányait, majd áll. építkezésekkel foglalkozott. A modern kórházépítés alapelveiről írt dolgozatával pályadíjat nyert. Számos villát, bérházat és templomot épített a főv.-ban.

Jendrassik György (Bp., 1898–London, 1954): gépészmérnök, feltaláló, az MTA l. tagja (1943). Tanulmányait a berlini és a bp.-i műegyetemen végezte 1916–22-ben. 1928-ban a GANZ Villamossági Gyárban alkotta meg azt a gyorsjáratú négyütemű sűrítő nélküli kis Diesel-motort, amelyet *GANZ-Jendrassik-motor* néven gyártottak. Az újtípusú motor biztosította a GANZ motorkocsi- és motorvonat gyártásának bázisát. Hasonló fontossághoz jutott hajómotor változata az új dunai és Duna-tengerjáró hajók 1930-as években fellendülő építésében. 1927-ben a GANZ Gyár motorszerkesztési oszt.-ának vezetője, majd 1942-ben a gyár vezérig.-ja lett. 1937-ben alkotta meg az első 100 LE-s gázturbinát. (→*Árpay Károly Finommechanikai Gépüzem Kft.*) 1947-ben az ország elhagyására kényszerítették, Londonban telepedett le. Mintegy 80 szabadalma volt, közöttük a mai repülést alapvetően meghatározó lökhajtásos motorokra vonatkozók.

Jenicseri agaszi jolu: →*Fortuna u.*

Jeni mahalle: török település maradványai a budai kir. palota Ny-i szorítójának (zwingerének) szintje alatt. A 17. sz. második felében a várpalota Ny-i zwingerében a törökök ~ – azaz *Új negyed* – néven polgári települést létesítettek. Evlija Cselebi és Szilahtár török történetírók is említést tesznek erről a negyedről. Itt állott *Murád pasa dzsámija,* amelyet 1651–52-ben építtetett, és amely egyben a negyed központja is volt. Maradványai a palota *Ybl* Miklós-féle szárnyának építése során megsemmisültek.

Jenő: középkori település a pesti oldalon. A Margit híd hídfőjétől D-re, a Széchenyi rkp. mögött terült el. Nevét a ~ törzsbeli első lakóiról kaphatta. Lakói földművesek, révészek és hajósok voltak. A ~i révészek a pestiekkel közös szervezetben dolgoztak. Több birtokosa volt, így az óbudai kir. udvari szervezet, a Kartal nemzetség, a Margit-szigeti premontrei kolostor, az esztergomi káptalan és a telki monostor. 1300-ra fokozatosan az egészet a Margit-szigeti apácakolostor szerezte meg. A ~i rév sokáig kir. kézben volt, a tatárjárás után az esztergomi káptalané lett, majd ezt is az apácák kapták meg. ~ a mai Országház területéig is kiterjedhetett, mert annak építésekor középkori leletek kerültek elő. A ~i rév a túlparti Gézavására, illetve Felhévíz településekkel kötötte össze a települést.

Jeruzsálem-telep: a *Hengermalom u.* és *Albert-falva* közötti területen, a két vh. között a lakásínség miatt létesült lakótelep. A →*pestszenterzsébeti Hangya-telep* és a →*Kiserdő-telep* „mintájára" mintegy 35–40 építményben 350–400 ember lakott. Az 1930-as évek végén szüntették meg.

Jesil direkli mahalleszi: →*Szent Gellért rakpart*

Jesuiten Platz: →*Szentháromság tér*

Jeszenszky Sándor (Marosvásárhely, 1886–Bp., 1957): művészeti író. Képzőművészeti kritikái, cikkei jelentek meg napi- és hetilapokban. Foglalkoztatta Bp. városképének kialakulása és művészete. Bp.-i vonatkozású m.: *Szép Budapest* (Bp., é. n.).

jezsuiták, *Jézus Társasága, Societas Jesu, S. J.:* Loyolai Szent Ignác által 1534-ben alapított katolikus férfi szerzetesrend. III. Pál pápa 1540-ben hagyta jóvá. A legfontosabb jezsuita munkaterületek: tanítás-nevelés, missziós és lelkipásztori szolgálat, tudomány, irodalom művelése. – Mo.-on 1561-ben, Bp.-en az 1880-as években telepedtek le először (VIII. Mária u. 25). Itteni, *pesti Jézus Szíve-templom*ukat 1880-ban kezdték építeni Kauser József tervei szerint. 1909-ben szentelték fel. Rendházukba 1890-ben költöztek be. Az 1909-ben alakult önálló m. rendtartományt – a rendnek 1950-ben történt betiltása után – 1989-ben alakították újjá. 1928-ban nyílt meg a zugligeti *Manréza,* ahol 1950-ig noviciátusuk, rendtartományi központjuk és híres lelkigyakorlatos házuk volt. 1936-ban Kispesten is házat nyitottak, ahol ma is a Jézus Szíve-templom jezsuita lelkipásztorai tevékenykednek. – *Irod.* Bangha Béla: A négyszázéves Jézus társaság (Bp., 1940).

Jezsuita lépcső: →*Halász lépcső*

Joannovics Döme (19. sz.): Buda levéltárosa. Az első m. nyelven írt egyetemes cím- és névtár szerzője volt: *Buda Magyarország fő- és anyavárosa tisztviselőségéről az 1832. február 21-iki tisztújítás szerint.*

Jób Dániel (Arad, 1880–Bp., 1955): rendező, színig., író. A *Magyar Hírlap*nál kezdte pályáját mint újságíró. 1907-től 1939-ig a Vígszínház rendezője, majd művészeti ig.-ja (1945–49). Színházvezetői munkája közel négy évtizeden át jellegzetesen és erőteljesen befolyásolta a főv. kulturális életének és színművészetének alakulását.

jobb parti körvasút: →*körvasutak,* →*vasútvonalak*

Johan Béla Országos Közegészségügyi Intézet, *OKI* (IX. Gyáli út 2–6.): a közeü.-járványügyi munka orsz. központi kutató és szervezőirányító intézménye. Az eü. szakemberek több évtizedes követelésére az 1925: XXXI. tc. rendelte el a létesítését. Az amerikai Rockefeller Alapítvány segítségével felépült int. 1927-ben nyílt meg *Orsz. Közeü. Int.* néven. Feladata laboratóriumi vizsgálatok végzésére és módszerek kidolgozására, a járványok megelőzésével kapcsolatos szervező munkára, a gyógyszerellenőrzésre, a vízhigiénére terjedt ki. Fejlődése során tevékenységi köre is bővült: jelentős eredményeket ért el az oltóanyagok termelése, a hatósági orvosok és a védőnők képzése terén is, megindította a falusi eü. fejlesztését célzó Zöld Kereszt mozgalmat. 1949-ben egyes részlegei önállósultak, így levált a védőnőképzés (→*Állami Védőnőképző Intézet*), az élelmezéseü. (→*Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet*) és munkaeü. (→*Országos Munka- és Üzemegészségügyi Intézet*). 1952-ben az új eü. szervezetnek megfelelően feladatkörét a kórokozó mikrobák, az emberre ártalmas állati és növényi paraziták tanulmányozásában, az általuk okozott betegségek megelőzési és leküzdési módszereinek a kidolgozásában, településeü. kutatásokban,

Johan Béla Országos Közegészségügyi Intézet

gyógyszerek és bakteriológiai természetű készítmények ellenőrzésében jelölték meg. 1968-ban a gyógyszerellenőrzés az *Orsz. Gyógyszerészeti Int.* feladatkörébe került. A ~ jelenleg a környezet- és településhigiéne, a környezethigiénés toxikológia, a gyermek- és ifjúsághigiéne, a járványügy, a kórházi járványügy, a járványügyi és klinikai mikrobiológia, valamint a parazitológia, a fertőtlenítés, a sterilezés, az egészségre káros rovarok és rágcsálók elleni küzdelem, továbbá az immunbiológiai készítmények ellenőrzése terén a Népjóléti Min. szakmai irányító, továbbképző és tudományos kutató alapintézménye. Ellenőrzi továbbá a közeü.-járványügyi állomások szakmai munkáját. Fenntart és működtet az Eü. Világszervezet hálózatához tartozó központok mellett számos más módszertani és kutatóközpontot, nemzetközi oltóhelyet stb. A ~ keretében hozták létre az *Orvostovábbképző Egyetem Közegészségtani Tanszékét*. Nevébe 1989-ben vették be a nagynevű alapító-ig., *Johan* Béla nevét. Kiadványa a rendszeresen megjelenő évkönyv. – *Irod.* Bakács Tibor: Az Országos Közegészségügyi Intézet működése 1927–1957 (Bp., 1959).

Johannesgasse: →*Krisztina körút*

johanniták, *Szent János keresztes lovagok, Crucigeri S. Johannis:* középkori betegápoló lovagrend, amelyet II. Géza telepített Budára. *Felhévízi* Szentháromság-konventjüket és templomukat a 12. sz.-ban (Ecclesia SS. Trinitatis de Aqua Calida) okmányok említik. Helye a mai *Császár fürdő* helyén volt. Ugyancsak kolostoruk és kórházuk volt a középkorban a *Szenterzsébet* nevű elpusztult kir. faluban a Gellért-hegy és a Duna között, továbbá a tatárjárás utáni időben épült váruk a *Margit-sziget* D-i részén (→*margitszigeti johannita vár*). Ép.-eiket 1540 körül a törökök pusztították el.

Jókai Anna (Bp., 1932–): író, József Attila-díjas (1970). 1961-től 1976-ig tanár a főv.-ban. 1990-től 1992-ig a M. Írószöv. elnöke. Jellegzetesen nagyvárosi, bp.-i sorsokat ábrázol novelláiban, regényeiben. Több írásának színtere a külső Józsefváros: *Kötél nélkül* (novellák, Bp., 1967); *4447* (regény, Bp., 1968).

Jókai Mór (Komárom, 1825–Bp., 1904): író, a m. romantikus próza legkiemelkedőbb képviselője, az MTA tagja (l. 1858, r. 1861, t. 1883, ig. 1892). Pesten volt jurátus, itt szerzett ügyvédi oklevelet. Első regénye, a *Hétköznapok* nagy feltűnést keltett a pesti irodalmi életben. 1846-tól tagja lett a *Tízek Társaságának*. 1847-ben Frankenburg Adolftól átvette az *Életképek* c. lap szerkesztését. 1848-ban Petőfivel együtt vezető szerepe volt a forradalmi eseményekben. 1847. nov.-től 1848 jún.-áig Petőfiéknél lakott a Dohány u. 16. sz. házban. Amikor Laborfalvi Róza színésznőt feleségül vette, annak lakásába költözött a Hatvani (ma Kossuth Lajos) u. 7. sz. házba. A szabadságharc bukása után bujdosott és csak 1850 elején térhetett vissza Pestre. Történeti regényei, amelyeket ezekben az években írt, a legnépszerűbb íróvá avatták. Az 1850-es évek elején a Szép u. 1-ben, majd a Magyar u. 2-ben lakott, 1856–57-ben a Zöldkert (ma Reáltanoda) u.-i Nyíri-házban. Innen saját házába költözött a Magyar u. 21-be. 1861-től a Határozati Párt, 1875-től a Szabadelvű Párt programjával vett részt a közéletben. Újságot *(A Hon)*, folyóiratot *(Igazmondó, Üstökös)* szerk. 1865-től 1896-ig egy.-i képviselő különböző ker.-ekben. 1875–78-ban Józsefváros képviselője. Ebben az időben a Stáció (ma Baross) u. 98. sz. házában lakott (emléktábla), 1885–86-ban a Sándor u. (ma Bródy Sándor u.) 36-ban (emléktábla). Laborfalvi Róza halála (1886. nov. 20.) után vejével, Feszty Árpáddal a Bajza u.-ban élt (39. sz., emlék-

Jókai Mór szobra

tábla). Innen akkor költözött el a Dohány u. és az Erzsébet krt. sarkán levő házba (emléktábla), amikor Grósz Bellát feleségül vette. 1853-ban építtette sváb-hegyi nyaralóját (Költő u. 21., emléktábla). Kertjét *Utazás egy sírdomb körül* c. novellájában írta le. A régi sváb-hegyi ép.-ekre és lakóikra emlékszik vissza *Hajdan, most és valaha* c. írásában. Regényeiben egész gyűjt.-e van a főv. vonatkozásoknak: a budai Vár és a város leírása a török hódoltság korában (*Az utolsó budai basa*); a II. József korabeli pesti városházi börtön, a Városliget és a Zugliget (*Rab Ráby*, Pozsony, 1879); az 1838-as pesti árvíz (*Gazdag szegények;* Bp., 1890, *Kárpáthy Zoltán*, Pest, 1854); a forradalom és a szabadságharc eseményei (*A kőszívű ember fiai*, Pest, 1869; *A tengerszemű hölgy*, Bp., 1890). Az eljövendő főv. leírását találjuk az *Eppur si muove* (Pest, 1872–73) c. regényében. Bronzszobra a Jókai téren Stróbl Alajos (1921), mellszobra a Sváb-hegyen a Normafa úton Jankovits Gyula (1906), a Margit-szigeti Művészsétányon Pátzay Pál (1975) műve.

Jókai Emlékmúzeum (XII. Költő u. 21.): az író kedves sváb-hegyi háza helyén áll. Jókai 1853-ban vásárolta a telket, s arra – az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* honoráriumából – verandás nyaralót és „majoros házat" építtetett. A kertben malomkőasztal, kőpad, grotta állt és az író által ültetett „emlékfák". Az Orsz. Természetvédelmi Hivatal itt felépített székházában 1968-ban egy kisebb szobában nyílt emlékkiállítás, amely az író személyes használati tárgyait, saját festményeit, gyűjt.-ének néhány érdekesebb darabját mutatja be.

Jókai-kert (II. Költő u. 21.): a Sváb-hegy K-i oldalában Jókai Mór egykori kertjét 1975-ben nyilvánították védetté 3,2 ha-on. Jókai 1853-ban vásárolta meg Schweitzer hegedűgyáros villáját és a hozzá tartozó telket. A terület jó része még nem volt művelésbe fogva. Jókai rendezte a területet és védőfásítást végzett hársfából, juharból, vadgesztenyéből, hogy a kellemetlen hatású szelet megtörje és védelmükben megépíthesse haszonkertjét, kisebb díszkerttel kiegészítve. Kertészkedési élményeiről, tapasztalatairól a „Kertgazdászati jegyzetek"-ben számol be. A gyümölcsfákat maga nevelte, kipróbálta korának leghíresebb szőlő- és gyümölcsfajtáit, de ültetett fügét, diót, mandulát, málnát és sok rózsát is. Ő telepítette a területre a bükkfát, orosz hársat, szilfát, orgonát, gránátalmát, kökényt. Borkészítésre és tárolásra pincét építtetett, villája pedig a szellemi élet kiválóságainak zarándokhelye volt. Itt írta több művét, többek között a „Kárpáthy Zoltán"-t is. Jókai halála után a villa és a kert gazdát cserélt, a villa igen rossz állapota miatt lebontásra került. Később a helyére építették a Madártani Int. székházát, melyben később az Orsz. Természetvédelmi Hivatal talált otthonra. Az épület egy szobáját a Petőfi Irodalmi Múz. Jókai-emlékszobának rendezte be értékes tárgyakkal, Jókaival kapcsolatos emlékekkel.

Jókai Színház: →*Ifjúsági Színház*

Jókai Színkör: színházi vállalkozás a *Városliget*-ben 1915–31 között. 1927-ig kabaréműsorokat játszott, ettől kezdve drámai színházként működött. Színpadán egész színészgeneráció nőtt fel Szász János igazgatása alatt. Kiemelkedő színészegyéniségek léptek fel bemutatóin: Rákosi Szidi, Király Ernő, Somogyi Nusi, valamint vendégként: Makay Margit, Küry Klára, Szirmai Imre, Komlóssy Emma.

Jókai tér (VI. ker.): a *Mozsár u.*, *Jókai u.* és az *Andrássy út* határolta kis tér. A 19. sz. végére mai alakjában az akkori *Gyár u.*, a mai *Jókai u.* része. Az 1885. évi kiállítás alkalmával horganyöntvényből készített szökőkutat helyeztek el a téren, melyet a Jókai-szobor felállításakor bontottak el. A tér nevét 1921-ben Jókai Mór bronz ülőszobrának elhelyezésekor nyerte.

Jókai úti lakótelep (XVI. ker. Sashalom): 1970–78 között a Veres Péter út–József Attila út–Hunyadi út–Borotvás út által határolt területen 1295 lakás épült, 880 szövetkezeti, 415 tanácsi bérlakás. Az ép.-ek többségükben öt- és tízemeletesek. A beépítés tervezője P. Ürmössy Teréz, a lakóép.-eket Czoboly Ernőné, Bálint Jenő és Szilágyi Antal tervezte. Az ABC-áruház és gyógyszertár Lehoczky Ödön, a posta Rákosi Ferenc, az Állami Biztosító és OTP-fiók Wagner Péter, az óvoda és bölcsőde Harangozó Éva tervei szerint épült.

Jónás Dávid (Bp., 1871–Bp., 1951): építész. Tanulmányait a bp.-i műegyetemen végezte, majd Bécsben dolgozott 1900-ig. Hazatérve bérházakat tervezett (Böszörményi út, Jászberényi út). Legjelentősebb műve a volt *Tolnai Világlapja* Dohány u. 10–14. sz. székháza (jelenleg Egyetemi Nyomda), amely a modern m. építészet egyik előfutára.

Jó Pajtás: →*gyermeklapok*

Jó pásztor-ház: →*Király u.* 21. sz.

Jó Pásztor-nővérek, *Jó Pásztor szeretetéről nevezett Miasszonyunk Nővérek:* a megtévedt v. veszélyben forgó fiatal lányok szolgálatára 1835-ben a franciao.-i Angers-ban alapított katolikus szerzetesrend. Pelletier Szt. Mária Eufrázia alapította Szt. Ágoston regulája szerint. Mo.-on 1892-ben telepedtek meg Bp.-en, később Ikervárott és Kecskeméten. Elemi és iparisk.-juk szakmunkás-bizonyítványt adott. 1950-ben be kellett szüntetniük tevékenységüket. 1989 óta a III. Szőlő u. 56. sz. alatt kezdték újra működésüket.

Jordán-ház: →*Vámház krt.* 6. sz.

Jordán István bőrfeldolgozó manufaktúrája: →*manufaktúra*

Josephi gasse: →*Táncsics Mihály u.*

Josephy György (Pest, 1708–Pest, 1785): 1767–69 között h. bíró, 1769–71 és 1773–77 között bíró volt Pesten.

Jósika Miklós, báró (Torda, 1794–Drezda, 1865): regényíró, az MTA tagja (l. 1835, ig. 1836, t. 1843). Erdélyi birtokáról 1831-ben jött először Pestre, ahol kapcsolatba került írókkal és politikusokkal. 1836-ban Pesten adta ki első regényét, az *Abafit*. Többször tartózkodott rövidebb-hosszabb ideig Pesten. Az *Athenaeum* állandó munkatársa volt. Részt vett az 1848-as mozgalmakban, jelen volt a pesti nemzetgyűlésen. A szabadságharc után emigrációban élt Brüsszelben, majd Drezdában. Pesti témájú novellájának: *Egy kétemeletes ház Pesten* (1847) háttere a régi Belváros és a Józsefváros. Emlékirata 1977-ben jelent meg nyomtatásban.

József Attila szobra a Kossuth Lajos téren

jósok, *jövendőmondók:* a főv.-ban működő különféle tenyér ~, csillag ~, grafológusok, léleklátók, kártyavetők többnyire az emberek hiszékenységére építő szélhámosok; többségük nő, és a hozzájuk fordulók is nagyrészt nők voltak. Néhányan közülük valóban kivételes képességekkel rendelkeztek. A néhai Kele János „léleklátó"-t pl. a rendőrség is gyakran igénybe vette nyomozásai során. Ismert volt a főv.-ban Silbiger Boriska orvosnő, jós és grafológus is egyben. Sirius mester pénzügymin.-i altiszt a csillagok járásából évente előre elkészítette időjárás-prognózisát, sőt a várható történelmi eseményeket is megjósolta. Magánszemélyeknek nem állt rendelkezésére. 1933-ban egy becslés szerint 240 csillagjós és 500 tenyérjós működött Bp.-en. Az egyéb ~ról még megközelítő adat sincs. Annyi biztos, hogy a ~ száma a két vh. között megnőtt. Orsz. vásárok, búcsúk, tömegünnepségek stb. alkalmával cigány tenyérjósnők tűntek és tűnnek fel ma is. A rendőrség állandó razziákkal próbálta a ~ működését visszaszorítani, és küzd ellenük ma is, minthogy tevékenységük Mo.-on törvénybe ütközik. (→még *planétás*) – *Irod.* Fedor Ágnes: Karola és kora (Bp., 1973).

József Attila (Bp., 1905–Balatonszárszó, 1937): költő, Baumgarten-díjas (1938), Kossuth-díjas (posztumusz, 1948), a 20. sz.-i líra kiemelkedő alakja. A IX. Gát u. 3. sz. ház egyik földszintes udvari szoba-konyhás lakásában született (a lakás ma emlékmúz.). Gyermekkorát a „város peremén", a Ferencváros proletárnegyedében élte le, egyik albérleti szobából a másikba költözve (Gát u. 24.; Márton u. 1.; Haller u. 15.; Páva u. 11.; Thaly Kálmán u. 40.; Üllői út 63.; Bokréta u. 10.; Ferenc tér 11.). Ezekről a proletárotthonokról, a ferencvárosi tájakról, emberekről írt később verseiben. 1910–12-ben Öcsödön végezte az elemi isk. első oszt.-át, második oszt.-os korától Bp.-en tanult tovább. Rövid ideig az Ipar u.-i, később a Mester u. 67. sz. alatti isk.-ban tanult (emléktábla), az elemi negyedik és ötödik oszt.-át ismét az Ipar u.-i isk.-ban végezte el (emléktábla). Tizenegy éves korától az Üllői út 54. sz. alatti polgári isk.-ba járt három évig. Közben alkalmi munkákat vállalt, vizet árult a Világ Moziban, csomagokat hordott a vásárcsarnokban, kifutófiú volt az EMKE Kávéházban. Az I. vh. végén már rendszeresen írt verseket. Anyja halála után (1919) rövid ideig sógoránál, Makai Ödön ügyvédnél lakott a VI. Lovag u. 3. sz. házban (emléktábla). Pár hónapig hajóinas volt vontatógőzösökön, de szervezete nem bírta a megerőltető munkát, és miután 1920-ban magántanulóként levizsgázott a Homok u. 2. szám alatti polgári isk. negyedik oszt.-ából, beiratkozott a makói gimn.-ba és internátusba. Tizenhét éves korában jelent meg Szegeden első verseskötete, a *Szépség koldusa.* Bp.-i napilapokban és a Nyugatban is megjelentek versei. Közben magántisztviselő volt Bp.-en a Mauthner-féle magánbankházban. 1923 dec.-ében a Verbőczi István Főgimn.-ban (ma Petőfi Gimn.) érettségit tett. Egy évig (1924–25) Szegeden járt egyetemre, de eltanácsolták. Ezután bécsi és párizsi tanulmányút következett, ahonnan 1928-ban tért vissza Bp.-re. Az Andrássy út 6. sz. házban lakott. Beiratkozott a bölcsészkarra, de abbahagyta tanulmányait és rövid ideig francia–m. levelező volt a Külkereskedelmi Int.-ben. Részt vett az 1930. szept. 1-jei tüntetésen, szemináriumokat vezetett, előadá-

sokat tartott Újpesten, Angyalföldön, Rákospalotán és a Ferencvárosban. Részt vett a *Valóság* c. lap szerkesztésében, statáriumellenes röpiratot fogalmazott Sallai Imre és Fürst Sándor érdekében. Kapcsolatba került az illegális kommunista mozgalommal, de eltérő nézetei miatt a kapcsolat megszakadt. A *Japán Kávéház*ban írta verseit. A Continental Szálloda (Dohány u. 42–44.) alagsorában rendezett irodalmi délutánokon gyakran szavalta költeményeit. 1936-ban *Szép Szó* címmel folyóiratot alapított, amelyet élete végéig szerkesztett; a Szép Szó szerkesztősége a Mária Valéria (ma Apáczai Csere János) u.-ban volt. 1933–36-ban Zuglóban, a Korong u. 6. sz. házban lakott (emléktábla). Utolsó pesti lakása a II. ker.-ben volt a Káplár u. 5. sz. ház alagsorában. Bp.-en két egészalakos szobra található a XIII. József Attila téren (Beck András, 1952) és az V. Kossuth Lajos téren (Marton László, 1980).

József Attila Emlékszoba (IX. Gát u. 3.): a IX. ker. Tanács által létesített emlékhely a költő egykori lakásában. 1964. ápr. 11-én, a költő születésnapján nyitották meg.

József Attila Gimnázium: →*Ciszterci rendi Szent Imre Gimnázium*

József Attila Kórház: →*Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ*

József Attila lakónegyed, *Üllői úti lakótelep* (IX. ker.): az Üllői út–Ecseri út–Epreserdő sor–Távíró u. által határolt területen épült 1957–67 között, a régi →*Mária Valéria-telep* helyén. Beépítési tervét *Mester* Árpád készítette. Lakóép.-einek tervezői: Zöldy Emil, Cserba Dezső, Bakos Béla, Szőke Károly, Hittrich János. A lakóép.-ek típusterveit Csordás Tibor és Árkai István készítették. A ~ területe: 90 ha, utak, isk.-k, bölcsődék nélkül: 61 ha. A lakónegyedben 142 áll., 12 szövetkezeti és egy OTP öröklakásos ház épült. Az áll. lakások száma 6393. – Az ép.-ek 3 és 4 fogatúak, túlnyomórészt négyemeletesek és kohóhabsalak nagyblokkos építési móddal, az öt kilencemeletes ház kúszózsaluzattal, a 24 hét-nyolcemeletes nagypanelekkel, míg a tízemeletes öröklakásos ház monolit vasbeton vázzal épült. Járulékos létesítményekkel együtt 217 ép. készült. A ~ 30%-a hagyományos fűtéssel, 70%-a távfűtéssel üzemel. Az Üllői út másik oldalán 1953–57 között az Üllői út–Zágrábi út–Ceglédi út–Száva u. által határolt területen 1310 lakás épült háromemeletes házakkal. Az ép.-ek vasbeton vázasak, 4 fogatúak, központi fűtéssel ellátottak. Járulékos létesítményként két orvosi rendelő, bölcsőde, óvoda, vendéglátóip. kombinát és élelmiszerüzletek épültek. A ~ játszóterén 1958-ban a *Pingvinek* (Boldogfai Farkas Sándor), *Halas fiú* (Nyírő Gyula), *Csikó* (Cseh István), *Leányakt* (Varga Miklós) szobrokat helyezték el. Az óvodában a *Fókák* (Matey Aurél, 1962), a *Páva* (Melocco Miklós, 1964), az *Ülő nő* (Tar István, 1967) c. szobrokat állították fel. – *Irod.* Rados Jenő: Magyar építészettörténet (Bp., 1971).

József Attila Szabadegyetem: →*Tudományos Ismeretterjesztő Társulat*

József Attila Színház: 1. rövid életű színházi vállalkozás 1945 tavaszán. Gogol: *A revizor* c. darabjának a →*Magyar Színház*ban tartott bemutatására alakult. – 2. (XIII. Váci út 63.): az eredetileg kultúrszínháznak készült ép.-ben 1953. dec. 14-én →*Déryné Színház* néven zenés színház nyílt, mely 1954 őszétől a →*Magyar Néphadsereg Színháza* Kamaraszínházaként működött, s 1955-ben vette fel a ~ nevet. 1956-tól önálló színház. Társulatához tartozott: Gobbi Hilda, Komlós Juci, Ráday Imre, Darvas Iván, Szemes Mari, Kállai Ilona, Bodrogi Gyula, Kaló Flórián stb. Ig.-ja Fodor Imre (1956–75), Miszlay István (1975–83), Szabó Ervin (1983–1989), 1989-től Léner Péter. Legsikeresebb bemutatói: P. és P. Schöntan: *A szabin nők elrablása*; Sardou: *Szókimondó asszonyság*, Sardou-Najac: *Váljunk el*; Lope de Vega: *A kertész kutyája*; O. Wolde: *Bunbury* c. komédiájának zenés változata: *Hazudj igazat!*; A. Dumas: *A három testőr*; Jean Anouilh: *Becket vagy az Isten becsülete*; Ben Jonson: *Volpone*; továbbá V. Rozov számos vígjátéka, s egy sor aktuális témával foglalkozó magyar színmű: Kállai István: *Kötéltánc*, *Az igazság házhoz jön;* Gyárfás Miklós: *Egérút*; Fejér István: *Bekötött szemmel*; Kertész Imre: *Bekopog a szerelem.*

József Attila u. (V. Roosevelt tér–Bajcsy-Zsilinszky út): az 1803-as jegyzék szerint *Marokkói u.* (az Erzsébet tér–Bajcsy-Zsilinszky út között). Ezt a nevét az itt állott, azóta lebontott *Marokkó-udvar* néven ismert háztól kapta. Az u.-nak a mai Erzsébet tér és Roosevelt tér közötti szakasza az egykor itt levő →*Diana fürdő* után 1823-tól *Fürdő u.* nevet viselte. 1910-ben megszűnt a Marokkói u. elnevezés, és az egész u. Fürdő u.; az 1924. év végétől *Tisza István u.*, 1945-től ~ a neve. A ~ 3. sz., eredetileg klasszicista stílusú (homlokzatát teljesen átalakították) kétemeletes lh.-at *Hild* József építette Legrand József részére 1825-ben. Második emeletén lakott Kossuth Lajos 1834–47 között. Itt volt a hajdani *Kávéforrás Kávéház*, ellenzéki politikusok és írók kedvelt találkozóhelye. Gyakori vendégei voltak:

A József Attila lakónegyed (légifelvétel)

Ábrányi Kornél, Ágai Adolf, Bartók Lajos, Berczik Árpád, Csepreghy Ferenc, Dóczy Lajos, Mikszáth Kálmán és Tóth Kálmán. Ez volt a szülőhelye a *Borsszem Jankó* és a vele ellentétes *Bolond Miska* élclapoknak. A nevezetes kávéházról az 1840-es években Pest-Budán járt dán meseíró, Hans Christian Andersen is megemlékezik naplójában. – **6. sz.:** eredetileg kétemeletes, klasszicista saroklh., melyet *Pollack* Mihály saját magának épített (1822), 9 ablakkal, kapuja felett két koszorút vivő női alak domborművével, felette michelangeleszk motívumú hármas középablak van (mint a Palazzo Farnesénél Rómában). Félköríves orommezejében két griff látható. Szélső ablakait két emeletet összefogó falpillérek fogják közre. Oldalhomlokzata a Nádor u. 2. sz. felé 10 ablakos, a szélső 2–2 ablak felett oromzattal, szárnyas oroszlánnal. Hentzi ágyúzásától 1849-ben a ház

A József Attila u. 2. sz. ház

A József Attila utcai árkádsor

A József Attila u. 6. sz. ház

kigyulladt, Pollack Ágost állította helyre és harmadik emeletet épített rá atyja, Pollack Mihály számára. Később még két emeletet építettek rá a tulajdonos Wenckheim család részére. – **8. sz.:** az egykori M. Ált. Takarékpénztár ép.-e (Meinig Artúr, 1898 körül). Jelenleg tervezőiroda. – **16. sz.:** ún. *Derra-ház*. Háromemeletes, klasszicista stílusú sarokház 1+7+1 ablakkal. A középrizalitot és sarkokat három emeletet átfogó pillérek fogják közre. A homlokzatot fogrovatos főpárkány koronázza, emeletén középerkély van; földszinti üzletekkel alakították át eredeti nyílásait. Kapualja falpillérekkel, hevederekkel tagolt, lépcsőháza öntöttvas bábos korlátú. Tágas udvarát klasszicista rácsos függőfolyosók futják körül, középen kút áll. Oldalhomlokzata az Október 6. u. felé nyílik 3+9+3 ablakkal. Az 1838. évi árvízben részben összeomlott házat *Hild* József Derra Naum görög kereskedő részére újjáépítette (1838–39) és egy emelettel megtoldotta. – **18. sz.:** *Mosonyi-ház* (Rainer Károly, 1910). – *Irod.* Pásztor Mihály: A százötven éves Lipótváros (Bp., 1940); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

József fiúárvaház, *Josephinum:* József nádor felgyógyulásának emlékére Pest város 12 000 forintos alapítványából létesítették. 1843-ban épült fel a Festetics-kert egy részén (Üllői út 76.) Pollack Mihály és Pollack Ágoston tervei alapján. A férőhelyek száma az alapítás után hamarosan elérte a 180-at. A gondozottak 14–15 éves korukig maradhattak a ~

kötelékében, ahol iskoláztatásukról is gondoskodtak. A II. vh. után a ~ feladatkörét az áll. nevelőotthonok vették át.

József Főherceg Első Budapesti Hadastyán Egylete: →*hadastyánok*

József főherceg Szanatórium: →*Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet*

József főherceg-telep: →*Rákosszentmihály*

József-hegy: →*Szemlő-hegy*

József-hegyi-barlang: hévizes eredetű, rendkívül képződménygazdag, bonyolult térbeli kiterjedésű barlangrendszer a →*Rózsadomb* É-i részét alkotó →*Szemlő-hegy* (másik nevén József-hegy) alatt. A térség öt nagy barlangja közül ez fekszik legközelebb a Lukács és Császár fürdőt tápláló, aktív melegforrás-csoporthoz. 1984 óta ismert, bejárati üregе ép.alapozás során nyílt meg 218 m tengerszint feletti magasságban. A mélyben húzódó barlangrendszerre kezdetben csupán az előtörő pára utalt, az első szabad járatokba csak 26 m vastagságú üledékkitöltés átbontásával sikerült bejutniuk a Rózsadombi Kinizsi SE barlangkutatóinak. Az egymást követő újabb feltárások eredményeként – melyeket elősegített a rendszer egy másik bejáratának megnyitása is – a ~ ismert hossza 1991-re megközelítette a 4800 m-t, ezzel a →*Budai-hegység* harmadik, Mo. ötödik leghosszabb barlangja. Járatainak zömét K–Ny-i irányú törésvonalak mentén oldották ki a középső-pleisztocénben itt feltörő melegforrások; a források vizének oldottanyag-tartalmából a felszínen kivált édesvízi mészkő sapkaként borítja a hegy tetejét. A ~ fő járatszintje 55 m mélységben húzódik a felszín alatt, de legmélyebb aknái 103 m mélységig is lenyúlnak. Befoglaló kőzete többnyire felső-eocén nummuliteszes-discocyclinás mészkő, de jelentős kiterjedésű szakaszok alakultak ki a fedő márgaösszletben és az eocén rétegek alatt települő triász mészkőben is. A budai barlangok közül itt találhatók a legnagyobb termek: a *Kinizsi-pályaudvar* alapterülete 70 × 20 m, a *Reptér*é 42 × 20 m. Fő járatszintjének tágas termeit keskenyebb, hasadék jellegű folyosók és alig járható szűkületek kötik össze; alsó, triász mészkőben kialakult szintjére nagyméretű aknák és szűk hasadékjáratok jellemzőek; míg a márgába felnyúló felső szint járataiban az omlásos jelleg a meghatározó. Formakincsére a gömbüstökkel tagolt falfelületek és a gömbfülkével záruló vakkürtők egyaránt jellemzők, de az oldásformákat a barlang nagy részén elfedik az utólagos ásványlerakódások. A ~ falait, sőt helyenként aljzatát is rendkívüli gazdagságban borítják a hófehér borsókőlerakódások és a törékeny kristálypamacsokat alkotó tűs aragonitcsoportok. A gipsz itt nemcsak tömött kérgezések és görbült-csavarodott „virágok" formájában fordul elő; a mennyezetről lecsüngő, 70 cm hosszúságot is elérő kristálycsoportjai („gipsztörök") és leheletvékony, több dm-es kristályszálai („árvalányhaj") világviszonylatban is ritkaságnak számítanak. E kiválásokhoz idősebb, magasabb hőmérsékletű oldatokból lerakódott, felnőtt kalcit- és táblás baritkristályok, valamint az utólag beszivárgó vizek által létrehozott, s helyenként igen szépen színezett cseppkőképződmények (pl. *Vérpatak, Fagylaltos-ág*) is tár-

Az egykori Derra-ház: József Attila u. 16. sz.

sulnak. A ~ mérete, képződményei, geológiai, genetikai és morfológiai értékei alapján Mo. *fokozottan védett barlang*jai közé tartozik. Természetvédelmi és életvédelmi okokból lezárt, bejárata a felszín rendezése során épült kutatóházból közelíthető meg. A barlangkutatók számára is korlátozottan, csak tudományos és feltáró kutatások céljából látogatható; érintetlen szépségű kristályképződményeit szigorú előírások és kijelölt járóösvények védik. Felszínének nagy része 1990 óta ugyancsak természetvédelmi terület. – *Irod.* Adamkó Péter–Leél-Őssy Szabolcs: Budapest új csodája: a József-hegyi-barlang (Bp., 1984).

József Hengermalom: →*Pesti Hengermalom Társaság*

József Ipartanoda: 1846–56 között a tudományegyetem keretében működő önálló felsőbb műszaki tanint. Működését 1846. nov. 1-jén a mai V. Egyetem téren kezdte meg hét tanszékkel, egy évi előkészítő és két évi rendes tanulmányi idővel, három osztállyal (gazdászati, kereskedelmi és műtani, azaz műszaki). A megnyitó ünnepségen *Széchenyi* István is részt vett. Az 1847/48. tanévben 76 előkészítő, 19 műszaki, 6 gazdászati és 4 kereskedelmi oszt.-beli hallgatója volt. 1850. szept. 19-én hozzácsatolták az egyetem mérnöki intézetét (→*Institutum Geometricum*), a gazdászati és a kereskedelmi szakot megszüntették, az előkészítő oszt. helyett hároméves saját főreálisk.-t csatoltak hozzá. Tanítási nyelvként a németet írták elő. 1854. okt. 1-jén a budai Várba, az Országház u.-ba, bérelt helyiségekbe telepítették. 1856. szept. 30-án *K. K. Josef Polytechnikum*má alakították át. Legnevesebb tanára *Stoczek* József volt. – *Irod.* Zelovich Kornél: A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története (Bp., 1922).

József Kaszárnya: →*Táncsics Mihály u.* 9. sz.

József körút (VIII. Rákóczi út–Üllői út): a *Nagykörút* egyik szakasza. Az Erzsébet krt. gyalogosforgalmát a *Rákóczi út* keresztezésénél az *EM-*

A József körút és az Üllői út találkozása 1890 körül

KE-aluljáró vezeti át a ~, ill. a Rákóczi út felé. A ~ kiindulásánál Ny felé nyílik a Nemzeti Színház (egykori Népszínház) lebontásával arányaiban megbontott Blaha Lujza tér. Vele szemben a Népszínház u. sarkán álló nyerstégla homlokzatú neoreneszánsz ép.-et *Hauszmann* Alajos tervezte (1887). Jelenleg a *Kereskedelmi Minőségellenőrző Int.* és a *Bánki Donát Gépip. Műszaki Főisk.* otthona. A Blaha Lujza tér és a krt. sarkán építették fel a Hírlapkiadó Váll. székházát, melynek a körútra néző (5. sz.) oldalhomlokzatát nagyszabású dombormű díszíti (Beck András, Kerényi Jenő és Mikus Sándor alkotása). – A ~ közepe táján helyezkedik el a fásított Rákóczi tér, a Nagykörút egyetlen igazi tere. Előterében Senyei Károly halászó gyermeket ábrázoló díszkútja állt 1956–76 között, mely a budavári Palota kertjéből került ide, majd vissza. A tér hátsó részét a →*Rákóczi téri vásárcsarnok* zárja le. Az Üllői út felé tovább haladva a körutat a nagy forgalmú *Baross u.* keresztezi, mely a Józsefváros forgalmának jelentős részét továbbítja a Kálvin tér felé. A ~ az Üllői útnál gyalogos-aluljáróval csatlakozik a folytatását képező *Ferenc körút*hoz. A ~ ép.-ei, mint általában a *Nagykörút* többi része, a századvég késő eklektikus stílusjegyeit viselik.

József nádor, *József Antal János* (Firenze, 1776–Buda, 1847): főherceg, nádor. Mária Terézia unokája, II. Lipót császár és kir. 7. fia. 1795 júl.-ában nevezte ki Ferenc kir. Mo. helytartójává, 1796. nov.-ben az ogy. nádorrá választotta. Székhelyét a budai kir. palotában rendezte be. 1799-ben feleségül vette a 16 esztendős Alekszandra Pavlovnát, I. Pál orosz cár lányát. 1800. jan. 29-én vonult be az ifjú pár Budára. A fiatalasszony tiszteletére hangversenyezett Budán márc.-ban Haydn, máj.-ban Beethoven. 1801-ben Alekszandra Pavlovna szülésben meghalt. 1803-ban Ürömön, közvetlenül Óbuda határában pravoszláv temetőkápolnát emeltek sírja fölé. 1815-ben ismét nádori esküvő volt Budán. ~ Hermina anhalti hercegnőt vette el. 1817-ben, szintén gyermekszülésben Hermina is meghalt, leánya, Hermina Amália 1842-ig élt. (Emlékét őrzi a városligeti *Hermina-kápolna*, Hild József 1843–54 között épült műve és a közelében elterülő dűlő, Herminamező neve.) ~ a Habsburg-pol. szolgálatában látta el feladatát, Mo. társ. viszonyait közelebbről ismerve azonban a hajlékonyabb és engedékenyebb módszerek híve volt. Pest és Buda fejlesztését személyes ügyének tekintette. A Helytartótanács által már előbb kidolgozott városfejlesztési terv átdolgozását és végrehajtását *Hild* Jánosra bízta. 1808-ban létrehozta a →*Szépítő Bizottmány*t. 1815 okt.-ében I. Ferenc kir., I. Sándor cár és III. Frigyes Vilmos porosz kir. pest-budai látogatásakor ~ volt a házigazda. Többek között ekkor nyílt meg a nádor szorgalmazására létesített Gellért-hegyi *csillagda*. Kertet alakított ki a birtokában levő Margit-szigeten, ezért nevezték ebben az időben Nádor- v. Palatinus-szigetnek is. Szorgalmazta a Ludovika építését és segített az MNM felépítése lehetőségeinek megteremtésében. Elsőként jegyzett részvényeket a Pesti M. Kereskedelmi Bank alapításához. Védnöksége alatt jött létre

a műszaki egyetem elődje, az 1846-ban megnyílt *József Ipartanoda*. Emlékét őrzi szobra is a *József nádor tér*en, amely az első Pesten felállított világi emlékszobor (Johann Halbig, 1858, felavatva 1869).

József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem: →*Budapesti Műszaki Egyetem*

József nádor tér (V. ker.): nevét a főv. építésében nagy érdemeket szerzett nádorról nyerte. Az 5735 m²-es tégla alakú tér közepén emelkedik *József nádor* gránittalpazatú bronzszobra. (Johann *Halbig* német szobrász alkotása.) 1869-ben állították fel, felirata: „Pest városát újjá alkotta." A teret korábban *József tér*nek, majd *Sóhivatal mögötti tér*nek is nevezték. A téren több szép régi ép. mutatja a múlt századi városképet. – Jelentősebb ép.-ei: **1. sz.:** *Gross-ház*, klasszicista stílusú kétemeletes sarokház 4–5–4 ablakkal. Középrizalitját két emeletet összefogó lizéniák tagolják, háromszögű oromzattal. Kazettás, szegmensíves boltozatú kapualja, klasszicista lépcsőháza és folyosórácsai vannak. Oldalhomlokzata a József Attila u. 5. sz. felé 13 ablakos. *Hild* József építette (1824) Gross Ferenc számára. Itt volt egykor a nevezetes *Blumenstöckl kocsma*, melyben Hild is sokat időzött. A földszinti architektúrával együtt Horler Miklós állította helyre (1954). Ma a Postabank és Takarékpénztár Rt. központja. – **2–4. sz.:** Pénzügymin. (Alpár Ignác, 1904). – **5–6. sz.:** négyemeletes romantikus stílusú saroklh. 4+9+4 ablakkal, oldalhomlokzatán 2–4–2 ablakkal. Emeletén a két sarokrizaliton 2–2 ablakot, középen 3 ablakot átfogó erkély van gazdag faragású kőkorláttal. A földszinten és az emeleten félköríves, a második emeleten szegmensíves, a 3. és 4. emeleteken egyenes záródású ablaknyílások vannak romantikus díszű keretezéssel. Főpárkánya állókonzolos. *Máltás* Hugó építette, akinek ez a fő műve. Az ép. eredetileg háromemeletesnek készült. A díszítésnél tervezője

József nádor szobra a róla elnevezett téren

barokk és középkori, főleg román elemeket használt fel, sajátos, a visegrádi késő gótika faragott vörös márvány hullámzó levéldíszeire emlékeztető növényi ornamentikával, mely Máltás többi romantikus pest-budai ép.-ére is jellemző. A ház 1859-ben Kovács-Sebestyén Endre orvos, a *Rókus Kórház* nagy hírű sebésze részére épült. Az eredeti három emeletre Barát Béla és Novák Endre a negyediket építette. (1922). – **7. sz.:** *Rösler–Muráti-ház*, később *Teleki-*

Az egykori Gross-ház: József nádor tér 1. sz.

A József nádor tér 5–6. sz. ház homlokzati része

ház; kétemeletes klasszicista stílusú sarokház, 3–3–3 ablakkal, oldalhomlokzata a Harmincad u. 2. felé néz, 5 ablakos. A középrizalitos, fölötte háromszögű oromzatos, falpillérekkel tagolt házat Zofahl Lőrinc építette (1833). Kapualja hevederes szegmensívekkel boltozott, a folyosórácsok klasszicista stílusban készültek. – **8. sz.:** üzlet- és lh. (Földesi Lajos, 1966). – **11. sz.:** lh. (Messinger Alajos, 1905). – *Irod.* Jékely Zsolt–Sódor Alajos: Budapest építészete a XX. században (Bp., 1980); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

József tér: →*József nádor tér*

Józsefváros, *nyolcadik (VIII.) kerület:* É-on a VII. és XIV., K-en a X., DNy-on a IX., Ny-on az V. ker. határolja. Városrészei: *Kerepesdűlő,* →*Tisztviselő-telep.* Fontosabb közútjai: a →*Rákóczi út,* a →*Kerepesi út,* a →*Könyves Kálmán krt.,* az *Üllői út,* a →*Múzeum krt.,* a →*Baross u.,* a →*Fiumei út* és az →*Orczy út.* Jelentősebb csomópontjai: a Blaha Lujza, az Orczy és a Baross tér. – Fejlődését befolyásolta, hogy a Duna három teraszán fekszik. Ezek egyike a Belvárossal egymagasságban 106–110 m, a második az Orczy úton 115 m, a harmadik az Asztalos Sándor u. vonalán kívül 120–122 m tengerszint feletti magasságban helyezkedik el. 1686-ban másfél évszázados török uralom után a városfalakkal körülvett Pest romokban hevert. A városfalakon kívül a mai ~ felszíne mocsarakkal és tavakkal tarkított pusztaság volt. A lakatlan területet Pest városa gyér számú lakossága közt földművelésre osztotta szét. A közelebb eső földeken kertgazdaságok és gabonatermesztésre fogott szántóföldek alakultak ki, a távolabb eső pusztaságokon pedig állattartás honosodott meg. A mai ~ területén 1718-ban 20 majorság volt. Az Illés u. környékén – ahol a víz közelsége a gazdálkodásnak kedvezett – volt *Mosel* József (Pest bírája, majd polgármestere) gazdasága, de köztulajdonú birtokok (Városmajor, Kórházmajor) is voltak. A hordalékos talajon a szőlőművelés is meghonosodott, a Mária u.–Baross u.–Üllői út határolta területen pedig virágzó kertészetek alakultak ki. A ~ betelepülése 1730 körül kezdődött meg. 1720–60 között a Kissalétrom u., a Rákóczi tér és a Blaha Lujza tér helyén téglaégetőket nyitottak. A felszín alatt húzódó kékagyag jó volt téglaégetésre, de vert v. vályogfalú házak építésére is használták. A téglaégetők körül a vidék benépesült. Az 1764-ben rajzolt térképen négy tér és hét u. volt jelölve. 1777-ben a területet a trónörökösről ~nak nevezték el. A betelepülés és beépítés 1785 – az állatvásár idehelyezése – után meggyorsult. U.sorok nőttek az agyagházakból, de a régi Pest is terjeszkedett a városfalon kívül, így a ~ területén közép.-ek és paloták épültek. 1798-ban elkészült a *Semmelweis (Rókus) Kórház.* Különböző ép.-ekben már 1790-ben működött az Állatgyógyászati Isk. (az →*Állatorvostudományi Egyetem* elődje), amely végleges helyét 1858-ban a →*Kunewalder-ház*ban nyerte el, ahol a Tudományegyetem Orvoskarának első oszt.-aival vállalt társbérletet. 1817-ben a Batthyány-féle ép.-ben kapott ideiglenes otthont a →*Magyar Nemzeti Múzeum* és az →*Országos Széchényi Könyvtár.* – A kezdődő iparosodás, a mind népesebb ~, korszerű közlekedést kívánt. 1827-ben a mai Rákóczi út és Fiumei út kereszteződésétől a kőbányai szőlőkön túl, 7,5 km hosszan megépült a →*lebegő vasút.* Egy év múlva lebontották. 1837-ben a Kerepesi úton megnyitották a →*Nemzeti Színház*at. A „földszintes" ~t az 1838. évi árvíz csaknem teljesen elpusztította. 1255 házából 249 maradt meg. A barokk kor közép.-ei túlélték a katasztrófát. ~nak 1857-ben 25 226 lakosa volt. 1866-ban elkészült a →*lóvasút* első vonala, amelynek belső végállomása a Széna (ma Kálvin) tér volt. Egy év múlva megnyílt a Cs. és Kir. Szabadalmazott Északi Vasút Társaság Pest–hatvani, majd Hatvan–salgótarjáni vonala, amely ~t érintve olcsó szenet szállított Pestre. Pest mellett ~ is fölkészült a szén fogadására és hasznosítására. 1868-ban megalakult a MÁVAG elődje, a *Magyar–Belga Gép- és Hajóépítő Társaság,* 1872-

Az egykori Teleki-ház: József nádor tér 7. sz.

ben pedig az *Első Magyar Vagongyár Rt.*, amelyet 1880-ban a Ganz vásárolt meg. 1868-ban megépült a Kerepesi utat a Városligettel összekötő lóvasút vonala a pu.-ig vezető leágazással, majd megnyílt az Üllői úttól a pu.-ig vezető vonal. A két nagy vasgyár közig.-lag nem volt ~ része, de létével hozzákapcsolódott, mert ezek munkaerő-szükségletét nagyrészt a ~ adta. A gyors beépülés a gyárip. és a közlekedés fejlődésével volt arányos. Nagy telekspekulációk voltak a Stáció (Baross) u.-i villamosvasút megépítése (1889) idején. A két legjövedelmezőbb ip.ág a bérkaszárnya-építés és a vasútépítés volt. Az állattartás lehanyatlott, de még virágzott a lótartás, mert ~ lakosságából jelentős rész fuvarozással foglalkozott. 1896-ban 37, legalább 15 munkást foglalkoztató üzem volt ~ területén, és csupán nyolcat nyitottak a Józsefvárosi pu. megnyitása (1867) előtt. Ezek: a →*Kölber Testvérek Kocsigyára* (1784), *Krausz Izidor Szesz és Élesztőgyára* (1852), *Rózsa Kálmán és neje nyomdája* (1847), a *Gázgyár*, amely egész Pestet kiszolgálta (1856), a *Krolupper-féle Vasúti Lámpagyár* és még egy szeszgyár (1854), egy vasöntő és egy üvegcsiszoló üzem. A 37 üzemben összesen 6262 munkás dolgozott. A Ganz és a MÁVAG együtt 4000 munkást foglalkoztatott. Utánuk a legjelentősebb üzem a →*Gschwindt-féle szeszgyár* és a →*Thék Endre Bútor és Épületasztalos Árugyár* volt. – ~ lakosainak száma 1890-re 91 303 főre emelkedett, ezen belül az ip.-ban foglalkoztatottak száma 1857-hez viszonyítva a négyszeresére nőtt. Lakossága 1890-ben a főv. lakosságának 18,8%-a volt, de itt lakott az ip.-ban dolgozók 22,5, a napszámosok 21,2, a forgalomban dolgozók 20,9%-a. Az őstermelők arányszáma 15,7, a kereskedelmi és hiteléletben foglalkoztatottaké pedig 12,7% volt. – A városképet a 18. sz. végén és a 19. sz. első felében emelt ép.-ek csak részben határozták meg. Az Üllői út 80. sz. alatt álló Ludoviceum (→*Ludovika Akadémia*) 1830–36 között épült föl. 1837–47 között készült el az MNM új ép.-e. A barokk ~ emlékét őrizte a →*Beleznay-kert* és kastély a Kerepesi úton és az Ötpacsirta u.-ban, a mai Rákóczi út 7–9. sz. házak helyén. A Múz. mögött állt a →*Nemzeti Lovarda* ép.-e. 1711-ben épült föl az első kápolna, amely több átépítés után nyerte el mai formáját. (→*Szent Rókus és Rozália kápolna*) A ~ egyik szép barokk emléke a Kálvári téri →*Józsefvárosi kálvária*, amely 1746–49 között épült föl. 1894-ben lebontották és az Epreskertben helyezték el. Ugyancsak szép barokk ép. a →*Józsefvárosi plébánia*. Az 1838. évi árvíz után a Szépítő Bizottmány a ~ területére sok építési engedélyt adott ki. 1844-ben a Vas u. és Rákóczi út sarkán lévő Kubányi-házban berendezték a Terézvárosból átköltöző →*Dologház*at. 1849-ben elkészült a korábban ideiglenes ép.-ekben elhelyezett gyermekkórház. Divat lett a Nemzeti Múzeum környékén lebontott földszintes házak helyén palotát építeni. 1865-ben a Sándor u.-ban fölépült az →*Országház*. Egymás után készült el a Gschwindt-, a Törley- és a Dirner-palota. A Pollack Mihály tér formálása Ybl Miklós kezébe került. Az Ötpacsirta (ma Puskin) u. területét szinte egyedül építette be. Ekkor készült el a Festetics-, a Károlyi-, a Pálfy-, a Dégenfeld-palota, a Bókay-ház és a Takarékpénztár ép.-e a mai Kálvin téren. (A II. vh. idején pusztult el.) Ybl Miklós az Ötpacsirta–Múzeum–Reviczky és Szentkirályi u.-k által határolt területet megvásárolta és parcellázta. Erre a területre is a kor kiváló építészeinek alkotásai kerültek. 1875-ben nyílt meg a Fellner Ferdinánd és Helmer Hermann osztrák építészek tervei alapján épített →*Népszínház*. 1887-ben Meinig Artúr megtervezte a Wenckheim-palotát, amelyben ma a →*Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* működik. A 19. sz. utolsó harmadában épült föl a műegyetem (ma ELTE) és az Üllői úti eklektikus kertes klinikai ép.-ek. A →*Keleti pályaudvar*, a *Józsefvárosi pu.*, és a vele szemben lévő villamosremiz is a 19. sz. végén készült el. 1886-tól folyamatosan épült a *Tisztviselő-telep* és a →*Százados úti lakótelep*. A főv.-ra általában jellemző iparosodás alakította ~ ip.fejlődését, mégis kisiparos ker. maradt. A József krt. a nagylakásos bérházaival már világvárosi képet mutatott, és a millennium évére a főbb utak bérházai is fölépültek. A lakosság száma is ugrásszerűen emelkedett. 1910-ben ~ban 164 255 lakos élt. A gyárak és vele a munkásság egy része már kifelé szorult a ker.-ből, a belső ~ban pedig mind nagyobb teret foglaltak el a tudományos int.-ek és eü. létesítmények. A paloták és egyéb reprezentatív ép.-ek

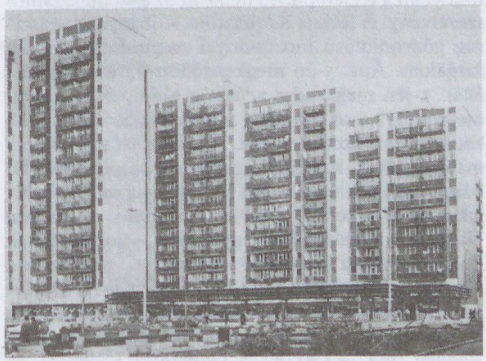

A józsefvárosi rekonstrukció épületei

sem rejthették el az öreg és szegényes ~i u.-kat. Az árvíz után épült ~ nagyobb része megérett a lebontásra. Nagyobb bontásokra azonban az I. vh. előtt nem került sor. 1907-ben fölépült a →*Gutenberg Otthon*, a Lajtha Béla által tervezett Vas u.-i isk. és a Népszínház u.-i modern lh. 1911–13 között épült föl az OTI-palota. Ennek ellenére az 1910-es évekre a fejlődés lelassult. A ~ lakóinak száma nem növekedett, gazd.-a pangott, lakások nem épültek, de még nagyobb közép.-eket sem emeltek. Lakásviszonyai elmaradottak, a krt.-tól kifelé eső terület falusias jellegű maradt. A külső részek elszegényedtek, a Teleki tér zsibárusai a Népszínház, a Tolnai Lajos, és a Nagyfuvaros u.-ba is behatoltak. ~ jelentős prostituáltnegyede is ebben az időben alakult ki. – A különböző szakmákat képviselő kisip.-ok területi megoszlása a következő volt: a krt.-on belül a cipé-

szek, fodrászok mellett kalaposok, esernyősök, ruhaszalonok, fűzőkészítők stb. telepedtek meg, a külső részen pedig a „sufni-igényes ip.ágak", asztalos, lakatos műhelyek stb. alakultak ki. A 18. sz. végén és a 19. sz. elején virágzó kisebb ip. üzemek megszűntek v. elköltöztek. A Krolupper-féle gyár, a Burger Anna-féle üvegcsiszoló üzem és a Demjén-féle fémgyár megszűnt. A Kölber Kocsigyár és a Csepreghy Ép.asztalosáru Gyár helyére más cég költözött. A Thék gyár megbukott. A válságot a Milch-féle asztalosgyár túlélte, a Slavonia Faipari Rt. pedig amerikai rendszerű gépekkel és módszerekkel milliós haszonra tett szert, de meggazdagodott a Schmidt-féle malom is. A bérkocsisok tönkrementek, kisebb részük taxisnak ment. Ugyanebben az időben növekedett a tőkekoncentráció. A Ganz elnyelte az *Első Magyar Irongyár*at és az →*Első Magyar Varrógép- és Kerékpárgyár*at. 1930-ban ~ területén már 120 rt. dolgozott. 1921-ben az 1896-os 36-tal szemben 139 gyárnak nevezhető üzem volt. A ker.-ben lakó munkások közül a helyi ip. 37 237 főt foglalkoztatott, más városrészbe 10 000 fő járt dolgozni. A nagyszámú munkásság ~nak a munkásmozgalomban vitt szerepét megőrizte. – A II. vh. pusztítása nagy volt ~ területén is. Az ép.-ek 90%-a megsérült, 36 ház elpusztult, 4398 lakás vált lakhatatlanná. A közlekedés megbénult, rossz volt a gáz- és vízellátás. – 1945. febr.-ban a Keleti pu.-ra befutott az első utasszállító szerelvény. A Rókus Kórháztól a Kőbányai kocsiszínig gőzvontatású mozdonnyal megindult a közúti forgalom. Ápr. 5-én megkezdődött az isk. oktatás. Máj. 1-jén megkezdte adását a rádió, és a krt.-on megindult a 6-os villamos. A félig eltakarított romok között megmozdult az élet. A kifosztott gyárak termelni kezdtek, a romos házakat lakhatóvá tették. Új házak építésére nem került sor, 1950-ig még a foghíjakat sem sikerült teljesen beépíteni. 1950-ben Nagy-Bp. kialakításával egyidőben ~hoz csatolták Belső-Kőbánya üzemeinek egy részét. A Ganz és a MÁVAG egyesülése 1958-ban történt meg. Országos jelentőségű váll.-ok kezdték meg termelésüket a ~ban. Jelentősebb üzemei az Országos Gumiip. Vállalat (ma →*TAURUS Gumiipari Vállalat*), az Élelmiszerip. Berendezés és Gépgyártó Váll. (ma →*Gábor Áron Gépgyár*) pedig a hazai élelmiszergépgyártás bázisa lett. A Május 1. Ruhagyár (ma →*Elegant Ruhagyár*) és a Minőségi Cipőgyár (ma →*MINO Cipőgyár Budapest Kft.*) orsz.-an is jelentős könnyűip. üzemei a ker.-nek. A nagyobb és kisebb gyárak, üzemek szaporodása ellenére is ~ még az 1950-es években is kisiparos ker. maradt, ennek megfelelően élesen elkülönült a Ny-i kulturális (arisztokratikus), és a K-i ip., kisip., munkásnegyedre. ~ 1950-ig inkább volt önálló kisváros, mint Bp. egyik kerülete. A nagyszámú munkásság megteremtette a sajátságos munkáskultúrát. Megalakult az →*Acélhang Dalárda* a →*Gutenberg Otthon*. ~ falusi jellegéből adódóan a betelepülés korai szakaszában élő népi hagyományok egy részét megőrizte. Máig is szokás megünnepelni a *józsefvárosi búcsút*. Már csak a hagyományőrző emlékezetből v. leírásokból ismerjük a júl. 20-iki →*Illés nap* ünnepségeit. A →*stációjárás* a búcsúval összekapcsolt (ma már nem élő) népszokás volt. A gazdag állattartással együttjárt az őszi behajtást és a pásztorfogadást, marasztalást, elszegődést követő szórakozás. – Az 1956-os forr.-ban ~ kiemelkedő szerepet játszott. A forr. nyitánya a M. Rádió épületénél kialakult harc volt, majd meghatározó szerepet játszott a Corvin köz harcoló csoportja és forradalmi magatartása. – A II. vh. utáni helyreállítás a ~t mint Bp. egyik legelhanyagoltabb kerületét konzerválta. Az 1960-as évekre megérlelődött ~ fejlesztésének gondolata. Szanálási és rekonstrukciós tervek készültek, de az 1970-es évekig jószerével még mindig a foghíjak beépítésével foglalkoztak. Ezek közül jelentősebbek voltak a Luther u. 4–6., a Népszínház u. 28. sz. házak, valamint a 32-esek terén, a Hungária krt. 8–12–14., 22–24., valamint a Százados út 32. sz. alatti szövetkezeti lh., a Könyves Kálmán krt.-i és Üllői úti munkásszállások. Fölépült még a Dankó és Szűz u.-i óvoda, a Rökk Szilárd u.-i isk., a SOTE Rezső téri kollégiuma. Új ép.-tel bővült a M. Rádió, korszerűsítették az Erkel Színházat, az Alfa mozit és a Teleki téri piacot. Megépült az Asztalos János Ifjúsági Park, a Köztársaság és a Kálvária téri gyermekjátszótér. Elkészült a metró ~i szakasza az Astoria, Emke és Baross téri alul- és felüljárókkal. A Ganz-MÁVAG új irodaépületet kapott. Modernizálták a Minőségi Cipőgyárat, elkészült a Helyközi Távbeszélő Központ új ép.-e és a Kísérleti Orvostudományi Kutató Int., valamint az I. sz. Szemészeti Klinika ép.-e. A ~ tervezett szanálása nem valósult meg, a rekonstrukció még várat magára. A mai követelményeknek megfelelő ~ kialakítása a jövő feladata. A ker. adatai a következők:

Józsefváros főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	6,78
	1980. I. 1.	6,83
Népességszám	1960. I. 1.	142 783
	1970. I. 1.	139 000
	1980. I. 1.	110 532
	1990. I. 1.	92 386
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	21 059
	1970. I. 1.	20 381
	1980. I. 1.	16 183
	1990. I. 1.	13 487

Házasságkötések	1960	1 513
	1970	1 452
	1980	1 002
	1990	628
Élveszületések	1960	1 209
	1970	1 446
	1980	1 328
	1990	997
Halálozások	1960	1 529
	1970	2 119
	1980	2 160
	1990	1 738
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	−320
	1970	−673
	1980	−832
	1990	−741
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		− 3 783
1970–1979 évek között		−28 468
1980–1989 évek között		−18 146
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	65,4
	1970. I. 1.	65,2
	1980. I. 1.	55,1
	1990. I. 1.	55,2
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	66,6
	1970. I. 1.	75,4
	1980. I. 1.	47,7
	1990. I. 1.	41,4
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	37,2
	1970. I. 1.	39,7
	1980. I. 1.	29,8
	1990. I. 1.	23,0
Lakásállomány	1960. I. 1.	43 485
	1970. I. 1.	43 767
	1980. I. 1.	41 663
	1990. I. 1.	42 885
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	328
	1970. I. 1.	318
	1980. I. 1.	265
	1990. I. 1.	215
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	104,9
	1980. XII. 31.	115,5
	1989. XII. 31.	117,5
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	98,3
	1980. XII. 31.	105,6
	1989. XII. 31.	108,0
Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	84,7
	1980. XII. 31.	97,4
	1989. XII. 31.	80,1
Gondozott parkok területe ezer m^2-ben	1960. XII. 31.	251,6
	1980. XII. 31.	263,0
	1988. XII. 31.	299,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	57
	1980. XII. 31.	48
	1989. XII. 31.	43
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 544
	1980. XII. 31.	2 086
	1989. XII. 31.	1 983

Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	872
	1980. XII. 31.	1 055
	1989. XII. 31.	759
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	2 326
	1979. X. 15.	3 052
	1989. X. 15.	2 290
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	14 534
	1979/80 tanév elején	6 829
	1989/90 tanév elején	6 953
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	59
	1979/80 tanév elején	26
	1989/90 tanév elején	26

A józsefvárosi római katolikus plébániatemplom 1880 körül

Józsefváros: →*helyi sajtó*

józsefvárosi búcsú: →*búcsúk*

Józsefvárosi Helytörténeti Kiállítóterem: →*kerületi múzeumok*

Józsefvárosi kálvária: →*Epreskert*

Józsefvárosi Orvostársaság: →*orvostársaságok*

Józsefvárosi pályaudvar, *Budapest-Józsefváros*: eredeti neve *Északi*, majd *Losonci indóház*, a MÁV első bp.-i pu.-a, 1866-ban épült. Személypu.-i funkciója a *Keleti pu.* megnyitása után fokozatosan csökkent, egy ideig nem volt személyforgalma, időnként környéki vonatok számára veszik igénybe. Jellegzetes forgalma volt a tüzelőanyagellátás, ma a konténerforgalom átrakóhelye.

józsefvárosi református templom (VIII. Salétrom u. 5.): a főv. első torony nélküli temploma, Laky Adolf ékszerész adományából és ország. gyűjtésből (1926) Almási Balogh József tervei alapján, gyári csarnokból, eklektikus stílusban alakították ki 1927-ben. Boltozata – hatalmas gótív – fából készült. 1965-ben kívül-belül felújították.

józsefvárosi római katolikus plébánia és temploma (VIII. Horváth Mihály tér 7.): késő barokk stílusban épült, de eklektikusan átalakított teremtemplom, kéttornyos főhomlokzattal. Attikáján áll *Dunaiszky* Lőrinc Szt. József-szobra (1820). Belsejét három boltozat szakaszosra osztja, amihez keskenyebb szentély csatlakozik. A templom alapkövét 1797-ben tették le, *Thalherr* József terve alapján Kundt Ignác kőművesmester építette (1797–98). Homlokzata *Kasselik* Fidél műve (1814). *Hild* József tatarozta és újraboltozta (1863–65). Barcza Elek külsejét (1891) és belsejét is (1893–95) átalakította. Főoltára Hild József (1835–37) műve. A nagyméretű főoltárképet, mely Szt. József apoteózisát ábrázolja, Leopold Kupelwieser bécsi festő alkotta (1837). Ugyancsak tőle való a Segítő Madonna-kép, mely Cranach-másolat. A főoltárkép fülkéjének bélletében három kép áll, Wagner József pesti festő munkái (1840 körül). A Szent Kereszt mellékoltárt szép faszobor díszíti (1802). 1980-ban kívülről renoválták a templomot. – Plébániáját Batthyány József prímás alapította. Előbb fa-, majd kőtemplomuk volt. Német, szlovák és m. ajkú hívei voltak. Az első m. prédikáció 1870-ben hangzott el. 1928-tól új plébániák területeinek kiszakításával területe csökkent. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Magyarország Művészeti Emlékei, III., Bp., 1961).

Józsefvárosi Serfőzőház: →*söripar*

Józsefvárosi Színház: 1933. dec.-ben nyílt meg a VIII. Kálvária tér 6. sz. ház földszinti helyiségeiben, ahol előzőleg mozi működött. Ig.-ja, Erdélyi Mihály 1949-ig (államosítás) vez. az 548 férőhelyes, filléres alapon működő színházat. Hétköznap kettő, vasárnap három előadást tartott. Előadásai rendkívül népszerűek voltak, csakúgy, mint Erdélyi Mihály óbudai →*Kisfaludy Színháza* és különösen a neves vendégszerepléseiről híres →*Erzsébetvárosi Színház*. A ~ helyén 1954-től 1960 őszig a →*Budapest Varieté* játszott. 1962-től 1978-ig az →*Állami Déryné Színház* bp.-i bemutató színháza, 1978-tól 1983-ig a →*Népszínház* kamaraszínházaként működött. 1983-tól ~ néven önálló társulatú színház, 1991-ben nevét →*Budapesti Kamaraszínházra* változtatta, amelynek három előadóhelye közül ez az egyik (Kálvária téri).

Józsefvárosi Színkör: szerződés nélküli színészek alapították 1925-ben, az Alföldi u. 13. sz. alatt. Alig pár hónapig működött. Ig.-ja Sugár Dezső volt. Egyetlen bemutatója Johann Strauss *Cigánybáró* c. operettje volt.

Józsefvárosi Színpad: 1913. aug. 30-án nyílt meg a Baross u. 127. sz. bérházban. Ig.-ja Micsei F. György volt. Rövid működés után megszűnt. A városrész rendezése és átépítése folytán ez a ház a Kálvária tér 6. számot kapta és 1933. dec-ben itt nyílt meg a →*Józsefvárosi Színház*.

Jövendő: irodalmi hetilap. Bródy Sándor indította 1903-ban, főmunkatársa Ambrus Zoltán és Gárdonyi Géza volt. Az irodalmi sajtóban →*A Hét*-tel megindult polgárosodást, korszerűsödést igyekezett mélyíteni. A művészetek és a természettudományok legújabb jelenségeire is felhívta a figyelmet. A →*Nyugat* egyik előfutárának is tekintik, hiszen olyanok írásait közölte, akik később a Nyugat munkatársai lettek, mint Ady Endre, Kaffka Margit, Krúdy Gyula, Kemény Simon, Molnár Ferenc, Révész Béla. 1906-ban szűnt meg.

Jubileumi park (XI. ker.): a Gellért-hegyen létesített park, mely a Gellért-hegy K–DK-i oldalából teraszokkal tagoltan vezet fel a →*Citadella* mögötti lapos hegyhátra. A közel 121 ezer m² területű park 1965-ben készült Jancsó Miklós és Krizsán Zoltánné (BUVÁTI) tervei szerint. A ~ műalkotásai közt találjuk Metky Ödön *kőamforáit*, Kiss István *Budapest* domborművét, Borsos Miklós *vízköpőit*, a gyermekjátszótéren Bonta Lajos kő *állatfiguráit*, a hegyháton Somogyi József *Lány csikóval* c. bronzszobrát és Segesdi György fémoszlopon álló *szélkakasát*.

Juden gasse: →*Táncsics Mihály u.*

Juden gässl: →*Táncsics Mihály u.*

judo: →*cselgáncs*

Juhász Ferenc (Bia, 1928–): költő, József Attila-díjas (1950), Kossuth-díjas (1951, 1973). 1947-ben került a Bajza u.-i népi kollégiumba mint a bölcsészkar hallgatója. 1951-ben a *Szépirodalmi Kiadó* lektora, 1975 óta az *Új Írás* c. folyóirat főszerk.-je. Első verseskötete 1949-ben jelent meg: *Szárnyas csikó*. Már pályája elején a dalszerű versek mellett ott voltak a nagy elbeszélő költemények *(Sántha család, Apám)*, a verses mesék *(Fából faragott Antal, A halhatatlanságra vágyó királyfi, A nap és a hold elrablása)*, majd a *Tékozló ország* hatalmas történelmi látomása, az *Éjszaka képei* oratóriuma, az atomhalál képe. A világpusztítás rémével hadakozó, a világot menteni akaró költő bonyolult, mítikus erejű nyelvi és műfaji kompozícióiban fel-feltűnik az emberi kisvilág, a családi kör, az otthon, Bp. képe, az Oktogon, a Rózsadomb, a Mandula u.-i kert *(Babonák napja, csütörtök: amikor a legnehezebb; Halott feketerigó)*.

Juhász Gyula (Szeged, 1883–Szeged, 1937): költő, Baumgarten-díjas (1929, 1930, 1931). 1902-ben Bp.-en lett egyetemi hallgató, a Négyesy-szeminárium egyik vezető alakja volt. Egyetemi tanulmányai alatt többször statisztált a Nemzeti Színházban. Szállása az Egyetemi Diákotthonban volt (Királyi Pál u. és Képíró u. sarok). 1905–06-ban az Örömvölgy (Diószeghy Sámuel) u. 10/a-ban lakott. Az egyetem elvégzése után távol került a főv. élettől, vidéki városokban tanított és csak ritkán jött Bp.-re. Egy depressziós állapotában 1914. márc. 6-án Pesten a Nemzeti Szállóban mellbe lőtte magát. A Rókus Kórházban gyógykezelték. 1917-ben kilenc hónapot töltött a bp.-i Moravcsik Klinikán. Az 1918-as polgári forr. idején Szegeden, ahol akkor tanár volt, részt vett a közéletben. A Tanácsközt. bukása után megfosztották tanári állásától. Míg idegbaja nem súlyosbodott, újságírói munkát végzett és folytatta a versírást, de egyre gyakrabban kellett idegszanatóriumokban kezeltetnie magát, a budai Schwartzer Szanatóriumban és a szegedi idegklinikán. Egy idegrohamában öngyilkos lett. – Bp.-i vonatkozású versei: *Budapest; Budapesti ősz; Budapesti béke; A 13-as ágy; Sebesült munkás a Rókusban; Munkások a hídon; Vérmező*.

juhászok ünnepe: szept. 29-iki Szt. Mihálynapi ünnepségek és népszokás. Előestéjén végeztették a pesti és Pest környéki gazdák juhászaikkal a számadást. A gazdát változtató juhászok az Üllői úti Paradicsom-kert fogadóban gyülekeztek. Mulatozás közben itt szegődtek új gazdához. Másnap az egyházi szertartáson céhzászlajuk alatt vettek részt. Az ünnepi misét ismét mulatozás követte, amely féktelenségével sokszor már az ünnep liturgikus méltóságát veszélyeztette.

Julianna-majori-medence: a Nagy-kopaszhegycsoportba mélyülő, ÉNy–DK-i irányban elnyúló, kb. 4 km hosszú völgymedence. Az É-ról és D-ről meredek dachsteini mészkőlejtőkkel határolt, lösszel és lejtőüledékekkel kitöltött mélyedés talpán a →*Kis-Ördög-árok* medre vágódott be. A medence 300–350 m tengerszint feletti magasságú hullámos felszínét a *Julianna-major*tól K-re kiugró mészkőrög két részre tagolja. A Ny-i rész kb. 50 m-rel magasabb, hosszan elnyúló katlanszerű mélyedés, míg a K-i szárny, a →*Petneházy-rét* alacsonyabb, lankás lejtőkkel szegélyezett lapállyá szélesedik. DK-i részén a →*János-hegy* és a *Hárs-hegy* között az 50 m-rel magasabb →*Szépjuhászné-nyereg* vezet át a →*Zugliget* felé. A pleisztocén folyamán a *Kis-Ördög-árok* is ezen a nyergen át folyt le az →*Ördög-árok* felé, míg a →*Pesthidegkúti-medence* felől hátravágódott vízfolyás le nem fejezte és mai irányába nem térítette a Hárs-hegy–→*Fekete-fej* közötti szűk völgyön át a →*Hűvösvölgy* felé. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Jung József (Iglau, 1743–Pest, 1808): építőmester. 1773-tól pesti polgár. Számos kastélyt, templomot tervezett, legjelentősebb főv. alkotása a *Petőfi téri görögkeleti templom* (1791–1801), melyet 1872–74-ben Ybl átépített. Tervet készített a lipótvárosi telkek felosztására és vásártelek kijelölésére.

Jungfer Gyula lakatosműhelye, *Jungfer Gyula Épület- és Műlakatos Gyára:* 1866-ban a VIII. Berzsenyi u. 6. sz. alatt kezdte meg működését. Jungfer Gyula a m. műlakatosip. újjáteremtője. Dédapja 1785-ben Szegeden kapott lakatos mesterlevelet, nagyapja Pesten volt lakatos céhmester, az üzemet pedig apja alapította. A múlt század végén kb. 100 munkást foglalkoztatott. Művészi kézikovácsolású munkáival belföldi és külföldi kiállításokon sikert aratott. Jelentősebb munkái: a Várkert Bazár

kerítése, az Országház, az Operaház, a Szt. István-bazilika, a Szabadság híd, a Keleti pu., a Vigadó kovácsoltvas díszmunkái. Kapuit, rácsait önálló, a növényvilág formáit utánzó stílusa jellemzi. A cég kisebb keretek között 1945-ig működött. Az *Iparművészeti Múz.* sok száz munkáját őrzi.

Jungfer-villa: →*Hűvösvölgyi út* 79. sz.

Jurcsik Károly (Pécs, 1928–): építész, Ybl-díjas (1964, 1971), állami díjas (1980). 1952-ben szerzett diplomát a BME Építészmérnöki Karán. 1952–65 között a BME Közép.tervezési Tanszékének, 1966–71 között az Iparművészeti Főisk.-nak volt oktatója. 1963-tól 1964-ig London Város Tanácsa Építészeti Hivatalában dolgozott. 1965–79 között a LAKÓTERV tervezőépítésze, oszt.vez.-je, majd rövid ideig főépítésze. 1979 óta Győrben dolgozik. Fontosabb munkái Bp.-en: *áruház* Budafokon (1970–71, társtervező Mórlin Ákos), *AGROBER irodaház* Óbudán (1971, társtervező Parády Károly), *OTP-házak* a XIX. ker. Csarnok téren (1972, társtervező Varga Levente), Kispaneles és Vázpaneles *lakótelepi kommunális ép.-ek* Óbudán (1972–78). Bölcsőde, óvoda, isk. és üzletház Kispesten (XIX. ker.), Újpesten (IV. ker.) és Pestszentlőrincen (XVIII. ker., 1975–78). A *Gazdagréti lakótelep beépítési terve* és egyes ép.-ei (garzonházak, nyugdíjasház, 1978–82). Ált. isk. és óvoda a XIV. Mogyoródi úton (1984–87).

A Jurta Színház

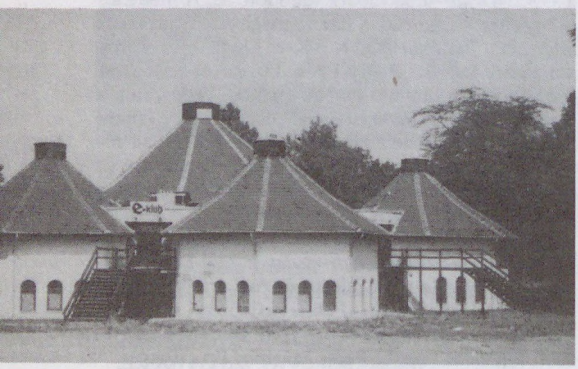

Jurenák József szappan- és stearingyertyakészítő üzeme: →*manufaktúra*

Jurta Színház: az 1983-ban alakult, saját játszóhellyel nem rendelkező *M. Színkör Színházi Kisszövetkezet* saját pénzéből és bankhitelből, Szabó Ottó tervei alapján építette fel a Népligetben. 1987. ápr. 10-én nyílt meg. A színházi és kiállítási célokra tervezett ép.-ben a *M. Színkör* társulata vendégművészekkel kiegészítve játszott. Előcsarnokában kapott helyet a *Jurta Galéria*. Jelentősebb bemutatói: Weöres Sándor: *A kétfejű fenevad*, Ratkó József: *Segítsd a királyt*, Herczeg Ferenc: *Bizánc*, Páskándi Géza: *A vigéc*, Nyírő József: *Jézusfaragó ember*, Sólyom Ildikó: *Megtörténhetett!?* (mono-dokumentumjáték), Sütő András: *Nagyenyedi fügevirág*. 1988-ban a társulat feloszlott, az ép.-ben pol. gyűléseket és összejöveteleket tartanak.

Juta Óra és Ékszerkereskedelmi Kft. (VII. Erzsébet krt. 20.): 1989-ben alakult a stuttgarti Juta Uhren cég és egy m. kiskereskedő vegyes váll.-aként. A német váll. 1958-ban Pforzheimben alakult, s évente mintegy 1000 új modellből 1,5 millió órát gyárt. – A ~ Erzsébet krt.-i főüzletén kívül a Centrum Áruházakkal kötött szerződés alapján 10 Juta-shopot működtet. Más cégekkel termékeik kizárólagos forgalmazására is létesítenek megállapodásokat, s egyben nagykereskedelmi tevékenységet is folytatnak.

Juventus-forrás: a Rudas fürdő forráscsoportjához tartozó, a két vh. között fúrt forrás. Néhány fontosabb adata (1951): vízhőmérséklet: 44,2 °C; p_H: 6,4; vízhozam: 450 l/p. Ivókúrára használt *radioaktív* vizét érelmeszesedést csökkentő, vérkeringést szabályozó hatása miatt használják.

Juventus Hölgyevezős Club: az első m. női evezősegylet. Az egy.-et Jánosházi János félhivatalosan már 1928-ban létrehozta, de csak 1936. máj. 4-én alakult meg Bp.-en, az OTT nagytermében. Az egy. ig.-ja Jánossy Erzsébet, titkára Ábrahám Panni volt. A klub tagjai már az 1936. évi pesti és bécsi regattákon elindultak, s 1944-ig számos m. bajnokságot nyertek. Az egy.-et 1946-ban a Kereskedelmi Alkalmazottak SE (KASE) evezősszakoszt.-a vette át.

Juventus Kamara Társaság: színházi vállalkozás a Csengery u.-i →*Vasúti és Hajózási Klub Színháza* helyiségében 1927–28-ban.

K

Kaba Melinda (Kolozsvár, 1926–): régész, kandidátus (1988). 1952-ben, diplomájának megszerzése után a Bp.-i Történeti Múz.-ban, az Aquincumi Múz.-ban dolgozott (1951–87). Főleg római kori ép.maradványok feltárásával foglalkozott. Ásatásai során feltárta a hajógyári-szigeti helytartói palota mozaikpadozatának egy részét, egy közel 800 síros római kori temetőt a III. Benedek Elek u.-ban. Vezette a Flórián téri thermae maiores feltárását és rekonstrukcióját, és részt vett az Árpád hídi aluljáróban szabadtéri múz.-ként történő bemutatásában. – *F. m.: Az aquincumi orgona* (Bp., 1955); *Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél* (Bp., 1963); *Die römische Orgel von Aquincum* (Bp., 1976); *Aquincum emlékei* (Bp., 1976); *Thermae Maiores. Az Aquincumi katonai gyógyfürdő* (Bp., 1984).

kabarék: a kabaré műfaja párizsi, müncheni és bécsi példák nyomán, de már születésekor jellegzetesen pesti ízzel az 1910-es évektől terjedt el. Azt megelőzően a könnyű, szórakoztató műsor a →*variété és orfeumok* pódiumán virágzott. Kabarétréfaszerű műsorszámok megjelentek már a →*Beleznay-kert*, a →*Komlókert*, a →*Kék Macska* stb. színpadán. – A pesti kabaré őse a →*Tarka Színpad* volt 1901-ben. Ezt követte 1907-ben az →*Intim Színpad*, majd ugyancsak 1907-ben a pesti kabaré megteremtőjének, Nagy Endrének művészeti vezetésével irányított →*Bonbonnière*, ill. az ugyancsak az általa irányított *Modern Színpad*. – Az Orsz. Színészegyesület 1910-től engedélyezte tagjainak a kabarékban való fellépést; ezt követően a kabaré rohamosan elterjedt a főv.-ban. Az anyagilag nem mindig megalapozott – s ezért igen rövid életű – vállalkozások népszerűségét aktualitásuk, szatirikus bíráló hangjuk biztosította. A kabaré kialakulásától kezdve ellenzéki műfaj volt; szülői a lázadó értelem és a költészet. A pesti kabarék legjelentősebb korai egyénisége Nagy Endre volt. Konferanszainak népszerűségét a pol. és a társ. élet aktualitásainak szatirizáló-szellemes bírálata biztosította. Népszerűek voltak Heltai Jenő, Molnár Ferenc, majd Karinthy Frigyes írásai is. Az 1930-as évek pesti kabaréjában csökkent a politikum aránya. A korszak legismertebb kabarészerzői: Nóti Károly, Vadnai László, Békeffi László, Békeffi István, Emőd Tamás, Szőke Szakáll, Szenes Béla, Lányi Viktor, Gábor Andor, Török Rezső, Szép Ernő stb. voltak. Legismertebb művészei ebben a korban: Medgyaszay Vilma, Salamon Béla, Szász Ila, Kabos Gyula, Sólyom Janka, Solti Hermin, Huszár Károly (Pufi), Kővári Gyula, Bársony István, Dajbukát Ilona, Herczeg Jenő, Komlós Vilmos, Kökény Ilona, Sajó Géza, Steinhardt Géza, Rott Sándor, Türk Berta, Boross Géza, Vidor Ferike, Fellegi Teri stb. – Az 1945 utáni időszakban a kabaré jellege bizonyos változáson ment át, de alapvetően bíráló szatirikus hangvétele napjainkig megmaradt. Az elmúlt négy évtized kiemelkedő szerzői: Kellér Andor, Kellér Dezső, Darvas Szilárd, Gádor Béla, Róna Tibor, Tabi László, Komlós János stb. A mai Bp. jeles

Kabaréplakát 1913-ból

kabaréművészei: Kabos László, Lórán Lenke, Kibédy Ervin, Sas József, Csala Zsuzsa stb., de meg kell említeni a közelmúltban elhunyt Kazal László, Alfonzó (Markos József) és Erdődi Kálmán nevét is. – A főv. legismertebb, legjelentősebb kabarévállalkozásai voltak az *Apolló, Délibáb, Fasor, Folies Caprice, Fővárosi, Grand, Jardin de Paris, Jardin d'Hiver, Kedélyes, Kristálypalota, Lomb, Muskátli, Olympia, Papagáj, Parisienne, Pódium, Prizma, Simplicissimus, Sör, Trocadero, Terézkörúti Színpad* stb. kabaré. – Az 1990-es években a főv. legnagyobb kabarészínháza a →*Vidám Színpad*. Sikeres a →*Mikroszkóp Színpad*, s kabaré jellegű műsorokat is rendez a →*Pinceszínház*, valamint az →*Irodalmi Színpad* is. A II. vh. után a főv.-ban a fentieken kívül még 15 rövid életű kabaré működött. – *Irod.* Nagy Endre: A kabaré regénye (Bp., 1936); Kalina Jan: A kabaré világa (Bp., 1968); Bolgár István – Forgács László: Pesti kabaré 1945–1966 (Bp., 1966); Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora 1901–1944 (Bp., 1978); Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora 1945–1980 (Bp., 1981).

Kábelgyár Rt.: →*Villamosszigetelő és Műanyaggyár*

kábítószer fogyasztás: hazánkban csak az I. vh. után terjedt el a ~a, és szinte kizárólag a főv.-ban. 1921-ben már kb. 5000 morfinista volt Bp.-en. Néhány év alatt a nálunk addig ismeretlen kokain fogyasztása is rendkívül megnövekedett. 1926-ban kb. 50 000-re becsülték a bp.-i kábítószerfogyasztók számát. A Nagymező u., Ó u. és Zichy Jenő u. környékén kokainlebujok működtek, a hatóságok hallgatólagos beleegyezésével. A harmincas évekig a magyar törvények a kábítószerrel való üzérkedést csak kihágásnak tekintették, csempészése így szinte veszélytelen volt. Gyártása, ill. kereskedelme ellenőrzésének hazai és nemzetközi megszigorítása főként a II. vh. után igen megnehezítette a kábítószerek beszerzését, és így fogyasztásuk jelentősen visszaesett. A 60-as évek végétől a tizenéves fiatalok körében a kábító hatású ragasztók belélegzése, nyugtatók és altatók szedésével alkohol fogyasztása helyettesítette a kábítószerek hatását. Napjainkban Mo. a nemzetközi kábítószer-forgalom tranzit útvonala. Becslések szerint 22 000 felnőtt kábítószerélvező található Mo.-on, s a 18 évesek 22%-a már kipróbált valamilyen kábítószert.

KAC: →*Kispesti Atlétikai Club*

Kacskovics Lajos (Mohora, 1806–Sőj, 1891): jogász, városi tisztviselő, politikus, az MTA l. tagja (1837). Pesten végezte tanulmányait. Itt ismerkedett meg az Aurora-kör tagjaival. Maga is próbálkozott szépirodalommal. 1829-től a kir. ügyészségen dolgozott, majd 1832-től az ogy.-i napló szerkesztőségében, és megismerte kora nevezetes politikusait. 1834-ben Pesten a kisdedóvó int.-eket szorgalmazó egy. titkára volt. 1843-tól Pest város főjegyzője, 1848-ban tanácsosa lett. 1848-ban képviselővé választották. A szabadságharc után visszavonult birtokára. 1860-tól ismét városi főjegyző, az 1861-es ogy.-en Ferencváros követe. 1862-ben hivataláról lemondott, majd nyugdíjazásáig a Nógrád vm.-i tv.szék bírája. Pest város szolgálatában érdeme az aktív szociálpol. munkásság és a m. közig. nyelv terjesztése.

Kacsóh Pongrác (Bp., 1873–Bp., 1923): zeneszerző, tanár. Kolozsvárott tanári oklevelet szerzett. Bp.-en matematika-fizikatanár (1898), ezenkívül zeneelmélettel, zeneszerzéssel is foglalkozott. Főreál-isk. ig. a Zrínyi Miklós Reálgimn.-ban (Tavaszmező u. 17., emléktábla; 1903), majd a Szfőv. zenetanfolyamok főig.-ja (1912), a Szfőv. Énekkar vez.-je. Nagy népszerűséget ért el a Király Színházban bemutatott daljátéka, a *János vitéz* (1904).

Kacsóh Pongrác úti lakónegyed: a Kacsóh Pongrác út–Rákospatak u.–Ungvár u.–Amerikai út által határolt területen helyezkedik el. Beépítési tervét *Mester* Árpád készítette. 1963–68 között épült középblokkos, ill. csúszózsalus technológiával, távfűtéssel. Túlnyomórészt négyemeletes, egy tizenhét emeletes és 9 kilencemeletes ép.-ből áll. A kilencemeletesek 1–3, a négyemeletesek 1–9 fogatolásúak. A lakások száma: 1908. Járulékos létesítményként két ált. isk., két áruház, óvoda, bölcsőde, posta és javító-szerelő üzlet épült. Itt állították fel a *Lovas* (Tar István), *Ülő nő* (Mikus Sándor), *Zenélő nő* (Kalló Viktor) c. szobrokat.

Kada Mihály (?, 1827–Bp., 1894): városi tisztviselő, alpolgármester. 1846-ban lépett Pest város szolgálatába, 1861-ben főjegyző, 1868-ban alpolgármester, és ebben a tisztségében az egyesített Bp. tanácsa is megerősítette. A városi közig. gyakorlati ügyeivel (mezőgazd., útrendezés stb.) foglalkozott.

kádi: török bíró, az ulemák testületének egyik csoportjához tartozott. A ~k egyaránt ítélkeztek egyházi és világi ügyekben. Közjegyzői teendőket is elláttak. Feladatuk volt többek között a közig. ellenőrzése is. – A budai ~ker. az európai tartományokban a magasabb rendű hivatalok közé tartozott. A ~ döntése ellen a ruméliai ~aszkerhez lehetett föllebbezni. Budán 1541-ben az első ~ egy bizonyos *Hajreddin* volt. A budai ~ hivatala a Kádi szokagi-ban, feltehetően a mai I. Úri u.-ban volt.

Kadič Ottokár (Ópazova, 1876–Bp., 1957): geológus, paleontológus, a szervezett tudományos barlangkutatás megalapítója és 40 éven át irányítója. Egyetemi tanulmányait Zágrábban majd Münchenben végezte, ahol 1900-ban doktorált. 1901-től 1936-ig, nyugállományba vonulásáig a Földtani Int.-ben dolgozott. 1928-ban földtani tudományos munkásságáért, valamint az oktatás terén elért eredményeiért megkapta a rendkívüli tanári címet. Az MTA életműve alapján 1953-ban a föld- és ásványtani tudományok kandidátusává minősítette. Tevékenysége a barlangkutatás teljes területére kiterjedt. Mo. szinte minden jelentős barlangjában végzett ásatást, a bejárt barlangokat felmérte, dokumentálta, éves barlangtani bibliográfiát állított össze. Elsőként készítette el Mo. barlangvédelmi tv.tervezetét, több barlang idegenforgalmi kiépítését szorgalmazta, szerk. a Barlangvilág és Barlangkutatás című szaklapokat. Részt vett az 1910-ben a Magyarhoni Földtani Társulat keretein belül létrehozott Barlangkutató Biz., majd 1926-ban az önálló M. Barlangkutató

Társulat megalapításában, melynek működésében mindvégig vezető szerepet játszott. Bp., a Budai-hg. barlangjainak tudományos megismerése, dokumentálása, népszerűsítése, látogathatóvá tétele érdekében haláláig munkálkodott. ~ szorgalmazta a →*Pál-völgyi-barlang* kiépítését, elsőként mérte fel az 1930-ban feltárt →*Szemlő-hegyi-barlang*ot, és dolgozta fel az addig mesterséges üregként nyilvántartott →*Vár-hegyi barlangpincék*et. Kezdeményezésére a főv. az üregek egy részét kitisztította, s a M. Barlangkutató Társulat a nagyközönség számára megnyitotta. A felső pincékben ~ alakította ki hazánk első barlangtani kiállítását. Tevékenységének állít emléket a Szentháromság u. 2. sz. ház falán elhelyezett emléktábla. *F. m. A magyar barlangok ősrégészeti eredményei* (Bp., 1930); *Budapest, a barlangok városa* (Földtani Értesítő, 1937); *A budavári barlangpincék földtani viszonyai* (Bp., 1939).

Kadič Ottokár-barlang: →*Szemlő-hegyi-barlang*

Kadisch Joachim szesz-, likőr- és pálinkakészítő üzeme: →*szeszipar*

Kádi utca: →*Úri u.*

K&H Bank: →*Országos Kereskedelmi és Hitelbank Rt.*

Kaesz Gyula (Bp., 1897–Bp., 1967): belsőépítész, Kossuth-díjas (1956), főisk. tanár. Bp.-en az Iparművészeti Isk.-ban szerzett diplomát. Itt kezdte el 1919-ben tanári működését, és 1946-tól az Iparművészeti Főisk.-n folytatta a belsőépítészeti és bútortervezési tanszéken. 1952-től 1958-ig a főisk. ig.-ja volt. Művészi pályafutása alatt számos bp.-i családi házat, üzletet, kiállítást tervezett és rendezett be. Ő tervezte 1940-ben a Nemzeti Takarékpénztár átépítését, 1947-ben a Bp.-i Közlekedési Kiállítást a Károlyi-palotában, 1948-ban a típusbútor-kiállítást a Bp.-i Nemzetközi Vásáron.

KAEV Könnyűipari Gépgyártó Vállalat (VI. Rózsa u. 55.): 1951-ben létesült több kisebb üzem összevonásából. Gyártmányai: cipőip., textilip. gépek, ruhaip. szabászgépek, üzemi berendezések, anyagmozgató eszközök, munka- és forgószékek. Tevékenységét nyolc gyáregységben fejti ki. Két leányváll.-a van: *KAEV-TEK Ruházati Ipari Termelőkereskedelmi Leányváll.*, alapítva 1983-ban; és az 1984. évi alapítású *KAEV-PROTO Gépipari Fejlesztő Leányváll.*

KAEV Ruházati Ipari Termelőeszközkereskedelmi Leányvállalat (XIII. Rozsnyai u. 9–11.): jogelődje 1951-ben létesült öt könnyűip. gépgyár összevonásával *Textilgépalkatrész Gyártási Egyesülés* néven. Kezdetben gépjavító tevékenységet folytatott és egyszerűbb alkatrészeket készített. A gépgyártás 1952-ben kezdődött. 1963-ban – az ip.ági központosítás eredményeképpen – mint *Alkatrészgyártó és Ellátó Váll.* már tíz gyárral és készletező váll.-tal rendelkezett. 1969-től gyárt fonodai, szövödei, kikészítő, konfekció-, cipő-, nyomdaip. gépeket

Lovas szpáhi és a bölcs kádi (metszet S. Schweigger: Gezweite neue... Nürnberg, 1665)

és alkatrészeket, továbbá klíma-, szellőző-, szárító és anyagmozgató berendezéseket, textilip. fakellékeket. Hét gyáregysége van. Főv. gyárai: Fonógép- és Alkatrészgyár, Angyalföldi Önállógyár. Vidéki üzemei: váci gyár és öntöde, gyöngyösi, mezőtúri, soproni és egri gyárak. Leányváll.-ai: az 1983. évben alapított *KAEV-TEK Ruházati Ip. Termelőeszközkereskedelmi Leányváll.*, az 1984-ben létesített *KAEV Gépip. Fejlesztő Leányváll.*

Kaffka Margit (Nagykároly, 1880–Bp., 1918): író, költő. 1899–1902 között a pesti Erzsébet Nőisk.-ban tanult, ahol polgári isk. tanári képesítést szerzett. Először Miskolcon kapott állást, majd Újpesten és Angyalföldön volt tanár. Isk. munkája mellett írta verseit, novelláit, regényeit és dolgozott napilapokba (Világ, Pesti Napló). A Nyugatnak kezdettől munkatársa volt. Baráti kapcsolatai is a Nyugathoz fűzték. *Állomások* c. regényében (Bp., 1917) felidézi a századforduló főv.-át.

Kaffka Margit Gimnázium: →*Isteni Megváltó Leányai Szent Margit Leánygimnáziuma*

Kairó Kávéház: a millennium idején nyílt meg a VI. Király u. 112. sz. alatt. A →*New York Kávéház* mellett Pest egyik legszebb kávéháza volt. Nevét keleti kávéházi jeleneteket ábrázoló freskóiról, berendezéseiről kapta. (Tichy Antal a kávéház tulajdonosa, dúsgazdag mészárosmester, festőművészét, Vajda Zsigmondot Algírba küldte tanulmányútra.) 1912-ben a ~at új tulajdonosa renováltatta, ekkor veszítette el hangulatos, keleti jellegét. Művész törzsvendégei voltak többek között: Ferenczy Károly, Rippl-Rónai József, Petrovics Elek, Bródy Sándor. Muzsikált itt Rigó Jancsi zenekara is. 1982-től Cairó Bisztró néven működik.

kajak-kenu: vízisport. Mo.-on már a századfordulón ismerték a kajakot, de sokáig csak vízitúrázásra használták. A versenyszerű kajakozást a 20-as években a vízitúrázó vízicserkészek kezdték, ők alapították meg a M. Kajak Egy.-et is, de a sportág mo.-i elterjedésének az 1936. évi berlini olimpia adott döntő lökést. Brem György kezdeményezésére 1935-ben a M. Evezős Szöv.-en belül megalakult a kajak-aloszt., amelynek elnöke Zsembery Gyula, míg az első kapitánya Osvát György lett. Brem alapította meg az első, csak ~val foglalkozó egy.-et is, az 1936. febr. 6-án létrejött Karakán Kajak Klubot. Az első versenyt Brem György javaslatára 1936-ban a csepeli regattán belül rendezték meg, s szintén 1936-ban versenyeztek Mo.-on először külföldi – német – kajakozók. A sportág első világbajnokságán 1938-ban Vaxholmban Balatoni Kamill ezüstérmes lett, s Balatoni 1938-ban az első m. bajnokságon négy győzelmet aratott. – A sportág jelentősebb sikereit azonban csak 1945 után érte el. Ekkor a m. ~ sport központja az Újpesti-öböl lett. 1954-ben az egyéni edzésmódszerrel készülő m. kajakozók, kenusok a maconi VB-n hat aranyérmet nyertek, ezzel kezdődött a m. sportolók sikersorozata, amiben legnagyobb érdeme Granek Istvánnak volt. A sportág olimpiai bajnokai: Urányi János, Fábián László (1956 K2 10 000 m), Parti János (1960 C1 1000 m), Hesz Mihály (1968 K1 1000 m), Tatai Tibor (1968 C1 1000 m), Foltán László, Vaskúti István (1980 C2 500 m), Gyulay Zsolt (1988 K1 500 m), Gyulay Zsolt, Csipes Ferenc, Ábrahám Attila, Hódosi Sándor (1988 K4 1000 m), Kőbán Rita, Mészáros Erika, Dónusz Éva, Czigány Kinga (1992 K4 500 m). Legjelentősebb bp.-i szakoszt.-ok: az UTE, az FTC, a BHSE, a BSE, az MTK-VM.

Kajlinger Mihály (Pest, 1860–Bp., 1924): gépészmérnök. Tanulmányait a bp.-i műegyetemen végezte. Mint a Főv. Vízművek vezérig.-ja (1896–1923) irányította a főv. vízellátását szolgáló vízművek tervezését és építését. A Vízművek (Váci út 102.) ép.-ének falán emléktábla emlékezik meg róla. A káposztásmegyeri vízműtelep és a budai vízátemelő telepek és medencék szintén az ő tervei alapján készültek. A M. Mérnök- és Építész-Egylet elnöke (1909–12, 1916–19). – Bp.-re vonatkozó értekezése: *Budapest vízellátása az 1897–1900 évek alatt és annak tanulságai* (Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye, 1902).

Kakas János (Buda, 1483–Pécs? 16. sz. első harmada): budai polgári családból származó kanonok. A bécsi és a krakkói egyetemen tanult, Egerben volt tanár, majd négy évet töltött a bolognai egyetemen. 1512-től pécsi kanonok. Életének eseményeit saját naptári feljegyzéseiből ismerjük, 1965-ben találtak rájuk. ~t tekinthetjük az első ismert naplóíró budai polgárnak. – *Irod.* Kubinyi András: Budai Kakas János és történeti feljegyzései (Tanulmányok Budapest Múltjából, XVIII., Bp., 1971).

Kakas kapu: maradványai a II. Fő u. és a Bem u. találkozásánál a Fő u. jelenlegi járda- és útburkolata alatt vannak. A →*Víziváros* É-ról nyíló kapuját – amely a mai Fő u. vonalában törte át a városfalat – a törökök *Horoz kapuszu*nak, azaz ~nak nevezték. A kapun áthaladó és a Dunával párhuzamosan futó út volt a *Víziváros*t is átszelő ősi országút.

Kakas kapu bástya: a →*Víziváros* falát a Duna partján lezáró kerek bástyatorony, amelyet a törökök *Horoz kapuszu tábiesz*inek, azaz ~nak neveztek. Az egyik felével a Dunára támaszkodó bástyát 1870 körül bontották le. A II. Bem rkp. és a Bem tér D-i sarkának találkozásánál álló ép. helyén állott.

Kakas kapu fürdője: →*Király fürdő*

Kakas Márton: →*élclapok*

Kakukk-hegy, *Frank-hegy:* a →*Sváb-hegy–→Széchenyi-hegy* fennsíkjának D-i, K–Ny-i irányban húzódó pereme (438 m). A Széchenyi-hegytől az →*Irhás-árok* erdővel fedett Ny–K-i irányú, meredek lejtőjű, mély völgye választja el. Az édesvízi mészkővel és pannóniai homokkővel fedett dolomitrög Ny-i folytatása a →*Budaörsi-hegy*. A ~ előbb meredek, majd hosszan elnyúlt lankás lejtővel hanyatlik le D felé a →*Budaörsi-medencé*re. Ezt a lezökkent dolomitrögökkel tarkított, törmelékkel és lejtőlösszel fedett lejtőt számos vízmosás szabdalja fel. A hegy tetejét és magasabb, meredek lejtőit zárt erdő, a D-i kitettségű lankáit nyaralók, szőlők és gyümölcsösök borítják. A ~től DK-re építette 1912-ben a Természetbarátok Turista Egyesülete a Frankhegyi menedékházat (ma Kolacskovszky turistaház).

Kalapgyár: jogelődje a Kalapipari Nemzeti Váll. (1949), amely az államosított Growe és a Fischer Rt.-ből, valamint több középüzemből alakult. Ka-

lapgyár néven 1952 óta szerepelt, központja a XIV. Gizella u. 42–44. sz. alatt működött. Két bp.-i részleggel és egy vidéki (Jászfényszaru) telephellyel rendelkezett. 1982-ben felszámolták.

KALÁSZ: →*Katolikus Agrár Leányok Általános Szövetsége*

Káldor-uszoda: →*dunai uszodák*

Kaliber Műszer- és Méréstechnika Kft. (XIII. Rózsafa u. 13–17.): elődje az 1924-ben alapított Svéd és Társa finommechanikai és elektrotechnikai cikkek, precíziós szerszámok és készülékek gyártására létesült egyéni cég. Az 1948. évi államosítást követően *Kalibergyár* elnevezéssel, önálló vállalatként működött változatlan gyártási profillal. 1963–86 között a *Magyar Optikai Művek Kaliber Gyára*. 1986–90 között ismét önálló. 1990-ben alakult át kft.-vé. Törzstőkéje 195 millió Ft, tulajdonosai az ÁVÜ és a XIII. ker. önkormányzat. Ekkor vette fel a ~ elnevezést. – Főprofilja a bélyeges mérőcellák, erőmérő átalakítók, torziós erőnyomatékmérők, nyomásmérő cellák s az ezekhez csatlakozó analóg és digitális műszerek gyártása. Vállalja az erő-, a tömeg-, a nyomaték-, a nyomásmérésekkel és feladatokkal kapcsolatos műszaki tanácsadást, üzembehelyezést.

Kállai Éva Kórház: →*Kun utcai Kórház*

Kalló Viktor (Babócsa, 1931–): szobrász. 1956-ban végzett a Képzőművészeti Főisk.-n. 1953 óta szerepel kiállításokon. 6,6 m magas, bronzból készült *Mártíremlékmű*vét 1960-ban állították fel a Köztársaság téren. 1992-ben a budatétényi Szoborparkba helyezték át.

Kallódó Fiatalokat Mentő Misszió: a ref. egyház önkéntes aktivistáiból álló munkacsoport, amely az eü. és társ. szervezetekkel együttműködve, összehangolja a társ. beilleszkedési zavarokkal küzdő fiatalok rehabilitációja érdekében végzett egyházi tevékenységet. Több telephelye van. Szervezője a Mo.-i Ref. Egyház Társ. Missziói Oszt.-a, amely az *Iszákosmentő Misszió*nak is koordináló és felügyeleti szerve.

Kallós Ede (Hódmezővásárhely, 1866–Bp., 1950): szobrász. Tanulmányait Bp.-en és Párizsban végezte. Hazatérése után tagja volt a Százados úti Művésztelepnek. Emlékműveket, ép.szobrokat, síremlékeket készített Bp.-en és vidéken is. Műveiben az akadémista és realista stílusjegyek keveredtek. Bp.-i szobrai: *Irányi* Dániel (1904), *Vörösmarty* Mihály (Telcs Edével, 1908), *Kölcsey* Ferenc (1939).

Kálmán Imre (Siófok, 1882–Párizs, 1953): zeneszerző. A bp.-i Zeneakadémián végezte zeneszerzői tanulmányait. Feltűnést keltett *Endre és Johanna* c. szimfonikus költeményével. 1907-ben elnyerte Bp. főv. Ferenc József-díját. 1908-ig a Pesti Napló zenekritikusa. Operettjeivel nagy sikereket ért el, az elsőt Bp.-en mutatták be (*Tatárjárás*, Vígszínház, 1908). Világhírnévre tett szert operettjeinek gazdag, m. színezetű dallamaival. 1938-ig Bécsben, 1940-ig Párizsban élt, majd az USA-ba emigrált, s 1945-től haláláig ismét Párizsban élt. Operettjeit a m. és főleg a bp.-i színpadok gyakran tűzték műsorukra: *Csárdáskirálynő* (1915), *Marica grófnő* (1924), *Cirkuszhercegnő* (1926), *A montmartre-i ibolya* (1930).

Kalmár u.: →*Szentháromság u.*, →*Úri u.*

KALOT: →*Katolikus Legényegyletek Országos Társulata*

Kaltenberg Söröző (IX. Kinizsi u. 30–36.): 1985-ben nyílt a Skála COOP tulajdonában. Természetes alapanyagokból állítják elő a helyben főzött bajor sört. A félpince helyiség 250–300 vendég befogadására alkalmas. Party service szolgálata rendezvények lebonyolítását vállalja.

kálvária, *calvaria* ⟨lat.⟩: a jeruzsálemi Koponyahegy, Krisztus keresztre feszítése helyének latin elnevezése. ~ az a hely is, ahol Krisztus keresztútjának 14 állomását ábrázoló domborműveket, képeket felállítják és a középkori keresztes hadjáratok nyomán elterjedt ún. keresztúti ájtatosságot végzik. Bp.-en a VIII. Kálvária téren 1749–1893 között állt Pest város kálváriája, amely a Golgota téri új kálvária elkészültekor Stróbl Alajos kezdeményezésére az *Epreskert*be került.

Kálvária-hegy (II. ker.): felső-triász mészkőből és dolomitból felépült rög a →*Pesthidegkúti-medence* ÉNy-i öblözetének É-i peremén (384 m). A →*Szarvas-hegy*től lapos nyereg, a →*Felső-patak-hegy*től szerkezeti vonalon kialakult aszóvölgy választja el.

Kálvária tér (VIII. ker.): nevét az itt állott, 1744–1749-ben *Mayerhoffer* András által épített kálváriáról kapta, melyet 1893-ban a Képzőművészeti Főisk. kertjébe, az ún. *Epreskert*be helyeztek át. 1951–66 között szabadtéri színpad állott a téren, ma játszótér. 1952–91 között *Kulich Gyula tér*, azóta ismét ~.

Kálvin köz, *Calvin köz* (III. Flórián tér): **2–4. sz.:** ref. templom és paplak. A barokk stílusú teremtemplom középkori ép. helyén, részben köveinek felhasználásával épült (1785–86); tornya 1788-ból való. A toronysisakot 1878-ban építették. A II. vh. idején elpusztult, 1954-ben állították helyre. A paplak Kós Károly és Jánszky Béla tervei szerint épült 1909-ben. – **4–6. sz.:** az *óbudai királyi vár* maradványa.

Kálvin tér, *Calvin tér* (V., VIII., IX.): a *Múzeum krt.* és *Vámház krt.* között, a *Kecskeméti u.*, *Ráday u.*

Az epreskerti kálvária

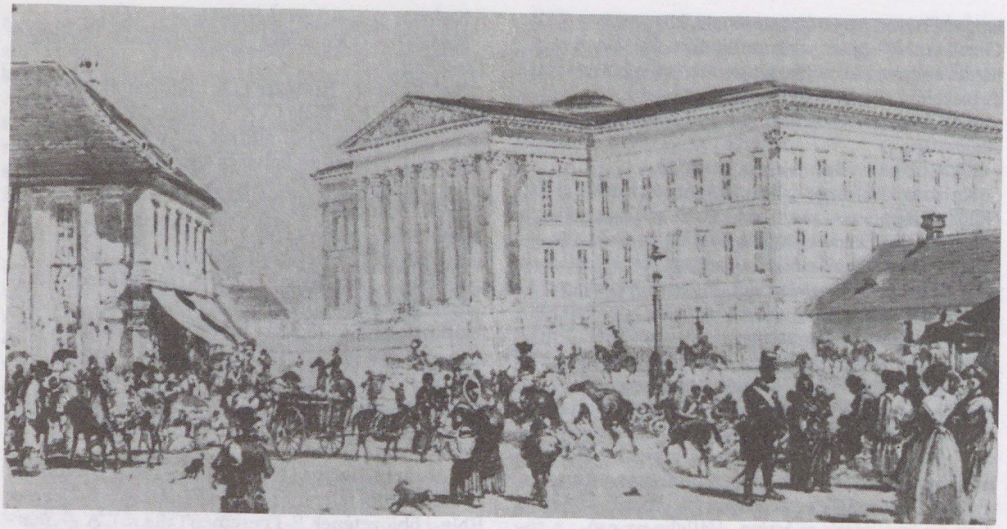

Az egykori Széna (ma Kálvin) tér (R. Alt metszete)

és *Baross u.* metszéspontjánál fekszik. Német neve *Heuplatz* volt, 1866-tól *Széna tér*nek nevezték. Mai nevét a ref. egyháznak adományozott telken felépült kálvinista templom után kapta 1874-ben. 1883-ban állították fel a téren *Ybl* Miklós →*Danubius-kút*ját, melyet a II. vh. idején – a tér több ép.-évei együtt – bombatalálat ért. A kutat 1959-ben az *Erzsébet tér*en állították fel újra. A ~ a pesti *Belváros* és vele együtt egész Bp. legnagyobb forgalmi csomópontjai közé tartozik. Évszázadokon át itt futottak össze az alföldi városokból a történelmi Pest városfalai alá vezető útvonalak. Itt állott a Kecskeméti u. és Kálvin tér sarkán a →*Kecskeméti kapu* (→*pesti városfalak*). A szabálytalan alakú téren, ill. közvetlen környékén ma is 9 forgalmas városi útvonal találkozik. Az 1949-ben kialakított körforgalmi rendszert a metró M3 vonalának építésekor megváltoztatták, és osztott felületű, egyetlen jelzőlámpacsoporttal szabályozott csomópontot létesítettek. A közúti forgalom további változtatása volt a Kecskeméti u. forgalmának egyirányúsítása és a Múzeum u. torkolatának kiiktatása a forgalomból. A ~ forgalmi kapacitását fokozta, hogy az Üllői út legszűkebb részét kifelé egyirányúsították, a befelé haladó irányt az egy ép. lebontásával nyert Szabó Ervin téren és a Baross u.-n át vezették be a ~ csomópontjába. A Baross u. ezen szakasza egyirányú. A metró M3 vonalának itteni állomásával kapcsolatos nagy gyalogos-aluljáró a ~ minden utcatorkolatát, villamosvasúti és autóbusz-megállóhelyét összeköti, így a ~et szintben keresztező gyalogosforgalom megszűnt. A ~ ép.-eit helyreállították. A Kecskeméti u. torkolatában levő két üres telek beépítésével készült a →*Korona Hotel*. További jelentős ép.-ei: **7. sz.**: →*Kálvin téri református templom*. – **8. sz.** (IX. ker.): kétemeletes, háromhomlokzatos, romantikus stílusban épült lh. 8 ablakkal, a Török Pál u. 4. sz. felé 9 ablakkal. Hátsó homlokzata eklektikus stílusú. Az eredetileg egyemeletes házat Kasselik Fidél építette 1816-ban. 1853-ban Diescher József udvari szárnnyal bővítette és átalakította *Rottenbiller* Lipót számára. A Kálvin téri részre 1862-ben második emeletet épített Diescher Antal, és ekkor a homlokzatot is átalakította. Végül a Török Pál u.-i részt Berg Károly építette 1870-ben. A Kálvin téri földszinti üzletnyílásokat 1954-ben eredeti formájukban Kacziba Ferenc építész tervei szerint állították helyre. – **9. sz.** (IX. ker.): emeletes lh., hajdan *Két Oroszlán fogadó*, óriási méretű udvarral, melyet földszintes ép.-ekkel építettek körül. Erre az udvarra néz a Ráday u. felőli emeletes szárny kőgyámos, függőfolyosós része. A tér felé 5 ablakos, félköríves kapu nyílik, felette a két oroszlán kőből faragott cégérével. Oldalhomlokzata a Ráday u. 1. sz. felé 25 ablakos. A 16. sz.-ban a törököktől is használt temető helyén a ház a késő barokk időkben épült. *Id. Zitterbarth* Mátyás 1816–18 között klasszicista stílusban átépítette Ranner Mátyás részére. Itt lakott Benedek Elek író (1877). 1881-ig fogadó volt. A forgalom könnyítésére, a gyalogjáró számára az ép. sarkát kivágták és oszloppal támasztották alá. A Ráday u. felől helyreállították az eredeti zsalutáblás üzletek hosszú sorát. A Ráday u. torkolatában helyezték el 1983-ban Csikszentmihályi Róbert *Zene* c. szoborkompozícióját.

Kálvin téri református templom (IX. Kálvin tér 7.): az 1796-ban újjáalakult pesti ref. egyházközség kérésére, templomépítés céljára a város 1801-ben, a városfalon és a Kecskeméti kapun kívül, a régi török temető helyén (a szénapiacnál, innen Széna tér) telket adományozott. Itt előbb az imaház és a lelkészlakás épült fel, majd 1816-ban Hofrichter József építőmester tervei szerint indult meg a templom építése. Az alapkövet 1816. jún. 12-én tették le, a klasszicista stílusú templomot 1830. jún. 8-án szentelték fel. 1831-ben Hild József a szószék fölé hangvetőt készített. 1843-ban készült el a toronyóra.

1848-ban Feszl Frigyes tervei alapján, Hild József közreműködésével a homlokzati torony előtti, négy korinthoszi oszlopon nyugvó oromzatos főbejárat készült. Felette félköríves ablak és konzolos párkány van, ballusztrádos attikával. A toronyóra alatt erkély helyezkedik el. Oldalhomlokzatain félköríves és kerek ablakok láthatók. Ny-i oldalán keretes, timpanonos oldalbejárat van. K-i oldalán a templommal összeépített mauzóleumot, a templomhajó alatt kriptát találunk. Előcsarnoka egyetlen térből álló terem, benne két lépcső vezet az erkélyes orgonakarzatra, amely 1854-ben, Hild József tervei szerint épült. Ezzel egyidőben készült és került a templomba Zichy Manóné mauzóleuma; az elhunyt sírszobrát R. Gayard párizsi szobrász alkotta, a mauzóleum romantikus stílusú keretét Feszl Frigyes tervezte. A templom középtere elliptikus kazettás kupolaboltozatú. 1859-ben a torony addigi zsindelyborítását, Buchold János tervei szerint, vörösréz toronysisakkal cserélték fel. A templomot 1926-ban Pogány Móric és Tőry Emil irányítása alatt restaurálták. A főv. 1944/45. évi ostroma súlyos károkat okozott a ~ban, amelyeket – a kupolát ért károsodások kivételével – 1947-re sikerült kijavítani. 1967–69 között az Orsz. Műemlékfelügyelőség teljes műemléki helyreállítást végeztetett, 1969–70-ben az egyházközség a templom belsejét hozatta rendbe, az 1980-as, másfélszázados jubileumra pedig kijavíttatta a metróépítés okozta károkat, kívülről teljesen felújíttatta a templomot. – *Irod.* Görzsönyi Varga Zoltán: A budapesti Kálvin téri kripta lakói (Bp., 1941); Bottyán János: A budapesti Kálvin téri templom története 1830–1980 (Bp., 1980).

A Kálvin téri református templom (metszet a C. Vasquez-féle térképről)

A Kálvin tér a 20. sz. elején

Az egykori Két Oroszlán Fogadó: Kálvin tér 9. sz.

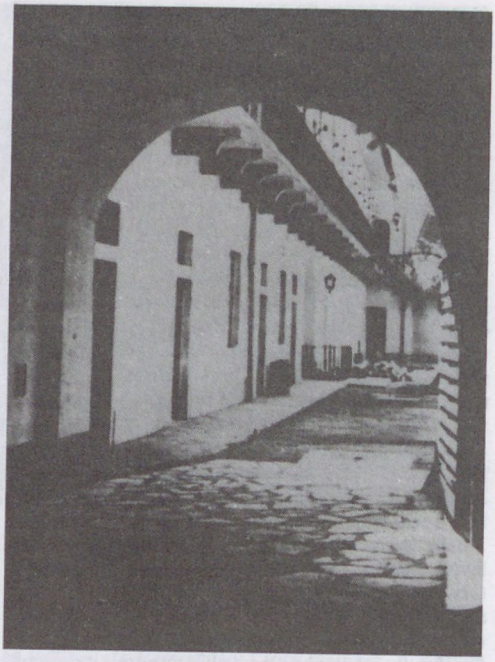

Az egykori Két Oroszlán Fogadó udvara

Kamaraerdő (XI. ker.): a Tétényi-fennsíkhoz csatlakozó, É felé a Budaörsi-medencére lejtő, néhol 200 m-nél magasabb terület. Az oligocén agyag mellett homok, homokkő, kavics és lajtamészkő építi fel. Az ÉK-i lejtője meredeken, vízmosástól felszabdalva ereszkedik le a →*Hosszú-réti-patak* szintjére. Nagy részét sétautakkal övezett tölgyeserdő és gyümölcsösök borítják. A középkorban a budai polgárok szőlői voltak itt. Már a 18. sz.-ban villanegyedet akartak itt létrehozni, később Széchenyi István a →*Sváb-hegy*hez hasonló nyaralótelepet tervezett ide. A 20. sz. eleji parcellázás ellenére sem volt nagyobb méretű betelepülés, ezért városi erdőbirtok maradt. 1914-ben botanikus kertet, később stadiont akartak itt építeni. 1912-ben nyílt meg a Szfőv. Kamaraerdei Szegényház, 125 fő számára. Ebben az évben épült ki a Törökbálinti BHÉV vonal, ~ei megállóval. Később villamosvonallá alakították, melynek már ~n van a végállomása. Ennek közelében nyílt meg 1983-ban a Kamaraerdei Ifjúsági Tábor.

Kamarai Hivatal: →*Pest városi Kamarai Hivatal*

Kamarajáték: a modern dráma propagálására 1909-ben Feld Irén vezetésével alakult színházi társulat. Az 1908-ban megszűnt →*Thália Társaság* munkáját igyekezett folytatni. Eleinte az →*Uránia Tudományos Színház*ban, majd a Zeneakadémia kistermében, végül a →*Várszínház*ban tartotta kísérleti elemekben bővelkedő előadásait. Műsorának legkiemelkedőbb darabjai: Ibsen: *Rosmersholm, Ha mi holtak feltámadunk,* Csehov: *Sirály,* D'Annunzio: *Őszi alkony álma.* A naturalista színjátszást lelkesen népszerűsítő társulat ismertebb tagjai Simonyi Mária, Gellért Lajos, Garas Márton voltak. A ~ 1912-ig működött. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora, 1904–1944 (Bp., 1974).

Kamara Mozi: filmszínház a VII. Dohány u. 42–44. sz. alatt. 1921-ben a →*Star Filmgyár* kezelésében nyílt meg a →*Hungária fürdő* átalakított uszodájának a helyiségében. 1944-ig kedvelt filmszínház volt. Újjáépítése után 1950–51-ben a →*Honvéd Színház,* 1951–54 között a *Fővárosi Nagy Varieté* (→*Royal Orfeum*), 1954–60 között a →*Fővárosi Operettszínház* kamaraszínháza, a →*Blaha Lujza Színház* játszott a helyiségeiben, végül a →*Tarka Színpad* (1960–63) foglalta el. 1963-tól használaton kívül áll.

Kamara Színház: 1. színházi vállalkozás 1920. ápr. 4–máj. 8. között, a volt →*Medgyaszay Színház* helyiségében az Eskü tér (ma Március 15. tér) 1. sz. alatt. Erényi Béla igazgatása és Vitéz Miklós művészeti vezetésével öt bemutatót tartottak: *Strindberg: Júlia kisasszony* és Hofmannsthal: *A balga és a halál* egy műsorban; Ibsen: *Solness építőmester;* Masse: *Jeanette mennyegzője* és vele *Vihar,* táncos némajáték, végül: Kóbor Tamás: *Agatha nővér.* Tagjai: Péchy Blanka, Gárdos Kornélia, Baló Elemér, Gellért Lajos, Szabados Piroska, Kálmán Erzsi. – 2. színházi vállalkozás 1923–27 között a VI. Révay u. 18. sz. színházép.-ben →*Forgács Rózsi Kamaraszínháza* néven. – 3. Alapi Nándor székesfehérvári színig. vezette Orsz. Kamara Színház. Az országjáró társulat 1932–33-ban a VI. Paulay Ede u. 35. sz.

Színházép.-ben több ízben vendégszerepelt. – 4. 1933. szept. 29-től 1937. febr. 17-ig a VI. Paulay Ede u. 35. sz. színházép.-ben ~ névvel működő társulatot Rónaszéki Béla, 1934-től Harsányi Rezső, 1937-ben Szűcs László igazgatta. 1937. okt.-ben az →*Andrássy úti Színház* költözött az ép.-be. – *Irod.* Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora a Tháliától a felszabadulásig, 1904–1944 (Bp., 1974).

kamaraszínházak: viszonylag kevés néző befogadására épített, kisszínpadú színházhelyiségek, amelyek csekély számú szereplőt foglalkoztató, ún. kamaradarabok előadására alkalmasak. Az árnyalt hangulatok, lélektani hatások bemutatására épülő drámák és drámatípusok (pl. a francia klasszicizmus drámái) szinte megkövetelik a kamaraszínházi előadást. A legelső ~ közt tartják számon J. A. Strindberg Intima Theaternjét. Mo. első kamaraszínháza a →*Thália Társaság* keretében működött 1904–08 között. Ezt követte Feld Irén →*Kamarajáték* vállalkozása (1909–12), majd a Zeneakadémia kistermében az I. vh. után alakult, állástalan színészekből álló →*Madách Színház* (1919–20). Napjainkig a legjelentősebb ~: a →*Nemzeti Színház Kamaraszínháza*, a →*Belvárosi Színház*, a →*Kamara Színház*, az →*Új Színház*, a →*Forgács Rózsi Kamaraszínháza*, a →*Független Színpad* stb. A ~ és a →*stúdiószínpadok* között felépítésben és működésben gyakran elmosódnak a határok. A főv.-ban jelenleg a Nemzeti Színház kamaraszínháza a →*Várszínház*, a Vígszínház kamaraszínháza a →*Pesti Színház*, a Madách Színház kamaraszínháza a →*Madách Kamaraszínház*, a Katona József Színház kamaraszínháza a *Kamra*. Önálló színházak kamarajelleggel a *Budapesti Kamaraszínház a Józsefvárosban* és a *Budapesti Kamaraszínház a Károly körúton*, ill. a →*Játékszín*.

Kamara Varieté: artistaműsorokat bemutató színház volt az egykori →*Terézkörúti Színpad* helyén (VI. Teréz krt. 46.). 1939. nov. 22-én nyílt meg Sallay György igazgatása alatt. 1949-ben áll. tulajdonba vették, 1954-től a →*Magyar Cirkusz és Varieté Vállalat* gondozásában működött. Az 1959. évi korszerűsítése után zenés, látványos, táncos kisrevüket is bemutatott az egyes műsorokra szerződtetett színészcsoport előadásában. 1978-ban megszűnt. Átépítés után itt nyílt meg a →*Játékszín*. – *Irod.* Alpár Ágnes–Szakáts Károly: A magyar színházak műsora 1949–1969 (Bp., 1970).

Kamermayer Károly (Pest, 1829–Abbazia, 1897): az egyesített Bp. első polgármestere. 1857-ben a pesti dologháznál volt tisztviselő, 1861-ben Buda főjegyzője, 1867-től Pest város tanácsnoka. 1873. nov. 4-én nagy szavazattöbbséggel Bp. polgármesterévé választották. 1879-ben, 1885-ben és 1891-ben újraválasztották. Városvezetésének 23 éve alatt épült ki az új közig. rendszer. Szobra a Városház u.-ban áll, a Főv. Önkormányzat és a Pest Megyei Önkormányzati Hivatal között (Szabados Béla, 1942).

Kammergasse: →*Táncsics Mihály u.*

Kammerhof: →*Magna Curia Regis*

Kammermayer-uszoda: →*dunai uszodák*

Kammon Kávéház: 1852-ben nyílt meg a Nemzeti Dalt kinyomtató Landerer és Heckenast nyomda helyén, az V. Kossuth Lajos u. 3. sz. alatt. Tulajdonosa az olasz származású Kammon Flórián. Kezdetben diáktanya, majd a kiegyezés utáni időszak egyik jelentős irodalmi találkozóhelye; ellenzéki írók, politikusok, képzőművészek és ügyvédek kávéháza. Törzsvendége volt pl. Vajda János, Hermann Ottó, Reviczky Gyula, Munkácsy Mihály stb. – Az 1890-es években már Nérey Kávéházként szerepel. 1900-ban megszűnt.

Kána: középkori falu Nevegytől D-re a mai *Kamaraerdő* helyén. Az utóbbi név a ~i erdő német változatából (Kanaer wald) alakult ki, amit az ideköltöző svábok használtak a 18. sz.-ban. Legfontosabb középkori ép.-e a →*kánai kolostor* volt. ~ falu valószínűleg a 15. sz.-ban pusztult el, 1412-ben említenek még egy itteni születésű óbudai apácát. Pusztulásának oka a szőlőtelepítés volt, ugyanis ezeket a területeket városi polgárok vásárolták fel.

Kamermayer Károly

kánai kolostor: a mai Kamaraerdő területén feltárt középkori templom és rendház. Romjait 1889-ben fedezték fel, de csak a közelmúltban azonosították a ~ral egy 1325-ös, Sasad határát leíró oklevél alapján. – Alapítója Apa horvát bán lehetett 1148 körül. Később leszármazottai közül a Kaplony nembeliek szerezték meg kegyuraságát. A késő középkorban már nem említik források. – Régészeti feltárását H. Gyürky Katalin végezte el az 1980-as években. A legkorábbi ép. a kisebb kiemelkedésen álló egyhajós templom, félkörös szentéllyel, Ny-i homlokzatán toronnyal. A kevés fennmaradt építészeti részlet minősége meghaladja a falusi templomok színvonalát. A D-i oldalon a templom melletti temetőn túl egy hosszú kőház került felszínre. Ezek az ép.-ek megelőzik a szerzetesek idetelepülését. Az első szerzetesép. a szentélytől D-re felépült hosszú szárny volt, amelyet később átépítettek, és összekapcsoltak a kolostorszárnnyal. Nagyobb építőtevékenység a 13–14 sz.-ban folyt. Ekkor a templom É-i oldalán kápolna épült fel a korábbi kegyúri sírok elhelyezésére. A templomhajóba még a 15. sz.-ban is temetkeztek. A ~ a 16. sz. elején leégett. Ekkor még

kijavították, a kolostor D-i szárnyát és egy pincés gazd. ép.-et elbontva, de a török korra már elnéptelenedett. – *Irod.* Budapest im Mittelalter (Braunschweig, 1991).

Kandó Kálmán (Pest, 1869–Bp., 1931): gépészmérnök, a vasútvillamosítás úttörője, az MTA l. tagja (1927). A bp.-i műegyetemen végzett 1892-ben. Két évig a párizsi Compagne de Fives-Lille cégnél dolgozott. 1894-ben állt a GANZ Villamossági Rt. szolgálatába, ahol az általa bevezetett indukációs motort vasúti vontatás céljára kezdte alkalmazni. 1896–98-ban megépítette az első háromfázisú közúti villamosvasutat. 1898–1902 között építette az olaszországi Valtellina vasutat, amely az első váltakozó áramú nagyvasúti villamosvonal. 1905-ben Olaszo.-ba költözött, ahol a Società Italiane Westinghouse Vado Ligure-i mozdonygyárának vezetője lett. 1917-ben visszalépett a GANZ-ba, ahol műszaki ig., majd 1918-tól vezérig. Fázisváltós rendszerének kidolgozása után tervei alapján villamosították a bp.–hegyeshalmi fővonalat, amelynek üzembehelyezését már nem érte meg. 1922-ben a műegyetem tiszteletbeli doktorává avatták. Érdemei elismeréseként több kitüntetés mellett 1924-ben a Mérnöki Kamara elnöke, 1927-től a felsőház tagja lett.

Kandó Kálmán Villamosipari Műszaki Főiskola (VIII. Tavaszmező u. 15–17.): felsőoktatási intézmény. Két kara van: 1. *Erősáramú Kar* (a) villamos gépek és készülékek szak, b) automatika szak, c) villamosenergiaip. szak, d) műszaki tanári szak; 2. *Gyengeáramú Kar* (a) híradásip. szak, b) műszer és automatika szak, c) alkatrészgyártó szak, d) számítástechnikai szak, e) műszaki tanári szak. Az Erősáramú Kar az Árpád Gimn. ép.-ében (III. Nagyszombat u. 19.) működik. Itt alakult meg 1950-ben több más isk. mellett az *I. sz. Gépip. Technikum.* 1951-ben igazgatási szempontból különvált a gimn.-tól. A technikum 1955-ben felvette a *Bláthy Ottó Erősáramú Ipari Technikum* nevet, 1962-ben *Felsőfokú Villamosgépip. Technikum*má alakult át. A Gyengeáramú Kar elődje az 1892-ben alakult és 1901-től a Tavaszmező u. 15. sz. ép.-ben működő *Magy. Kir. Állami Mechanikai és Órásipari Szakiskola.* 1914-ben az órásip. szakon folyó oktatás megszűnt, 1920-tól az elektromosság tárgykörével kapcsolatos oktatás lépett előtérbe. 1941-ben vette fel *Kandó* Kálmán nevét. A szomszédos, 1894-ben felépült Tavaszmező u. 17. sz. ép.-ben 1897-től működő *Zrínyi Miklós Gimn.* megszűntével (1950) helyét a *Kandó Kálmán Híradás- és Műszerip. Technikum* foglalta el, amely 1962-től *Felsőfokú Híradás- és Műszerip. Technikum*má vált. Ebből, valamint a Felsőfokú Villamosgépip. Technikumból jött létre az 1969. évi 6. sz. tv.erejű rendelettel a ~, amelybe 1970-ben a *Felsőfokú Energetikai Technikum* (XIII. Üteg u.) is beolvadt. A tanulmányi idő három év, a műszaki tanári szakon négy év, s a képzés irányának megfelelő üzemmérnöki, ill. a villamos szak oktatására középisk. műszaki tanári oklevelet ad. Feladata a villamosip. szakemberek – a villamosenergia előállításától a számítógéptechnikáig – és műszaki tanárok képzése. 1988-ban 1890 hallgatója volt.

Kanitz Lőbl Dávid kékfestő üzeme: →*manufaktúra*

Kanizsay Dorottya Leánylíceum: a peremvárosok első áll. leány középisk.-ja volt Újpesten. 1905-ben alapították. Új ép.-ébe 1926-ban költözött. Később gimn. lett. Ma *Kanizsai Dorottya Egészségügyi Szakközépisk.* (IV. Bán Tibor u. 24/a).

KAOE: →*Kereskedők Atlétikai Országos Egyesülete*

Kapisztory-ház: →*Fő u.* 20. sz.

Kapisztrán Szent János-templom (II. Tövis u.): Herczeg Ferenc író egykori telkén 1948–49-ben épült Say-Halász Antal építészmérnök tervei szerint. Belső kialakításában korunk jeles egyházművészei vettek részt.

Kapisztrán tér (I. Várnegyed): a középkorban a mai *Bécsi kapu tér*rel még egybefüggött, és *Szombathely*nek nevezték az itt tartott szombati hetivásárokról. A törökök alatt *Szombathely mahaleszi*, később *Toprak kuleszi tér* (Toprak kuleszi mejdáni), ill. *Földbástya tér* a neve, a mai *Esztergomi rondella* területén állott erődítés után. 1686 után *Császárrés*nek nevezték, mert Buda várának visszafoglalásakor a felszabadító seregek itt törtek be, itt is volt a legnagyobb a pusztítás. A 17. sz.-ban a ferencesek kertként használták, és *Franciscaner Garten* volt a neve. 1835-ben *Ferdinánd tér* (Ferdinands Platz), 1850 után 1923-ig a tér közepén állott a *Hébé-kút* (mely 1969-ben a volt Mária Magdolna helyőrségi templom tornyától D-re levő kis piazettára került), a 19. sz. derekán *Nádor tér*, és 1922-ben a *Kapisztrán-szobor* (Damkó József alkotása) elhelyezésekor kapta ma is használt nevét. – Itt áll a középkori *Mária Magdolna-torony* romja és tornya, az *Állami Nyomda* (1. sz.) és a volt Nádor Laktanya, ma a →*Hadtörténeti Intézet és Múzeum* (2–4. sz.) ép.-e. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955).

Kápolna tér (X. ker.): az Ihász u., Óhegy u. és Kápolna út találkozásánál fekszik, nevét a Conti Lipót Antal és neje által a pestis múltával a kőbányai óhegyi szőlők között építtetett fogadalmi kápolnáról kapta. A kápolna egyetlen homlokzati tornya kősisakkal fedett. Oromzata szélén egy-egy megújított szobor és váza áll, ión falpillérek tagolják. A több szobros, csavart oszlopos kőoltárú, félköríves szentélyű kápolna barokk stílusú (1739–40). Közelében van a *Csajkovszkij park* és a *Tűzoltó Múz.*

káposztagyalus, *Krauthauer:* Krajnából (ma Szlovénia) Pest-Budára érkező vándoriparos. A 19. sz.-ban az őszi u. ismert alakja volt. A káposztát a vámháznál horgonyzó dereglyékről szerezték be és főleg vendéglők részére dolgozták fel. Fölszerelésük a maguk készítette díszesen faragott káposztagyalu volt. Fajdkakastollas vagy zergeszakállas kalapjukkal, zöld térdnadrágjukkal érdekes színfoltjai voltak a régi Pest-Budának.

Káposztásmegyer (IV. ker.): középkori falu a Duna bal partján →*Újpest* É-i részén. Neve alapján feltételezhető, hogy a honfoglaláskor a fejedelem katonai kíséretéhez tartozó családok szállták meg. A megyeri rév róla és a vele szemben fekvő Békásmegyerről kapta nevét. 1377-ben Szendy István vajda birtoka, a 15. sz. közepén a Széchenyieké, majd Guti

A Káposztásmegyeri lakótelep részlete

Ország László tulajdonába került, aki 1486-ban Óbudai *Kálmán* Péternek elzálogosította. A török hódítás elpusztította. A 18. sz.-tól a Károlyiak birtoka volt. – A ~i vízmű *Újpest*, *Rákospalota*, *Dunakeszi* és *Szigetmonostor* határában létesült.

Káposztásmegyeri lakótelep (IV. ker.): É-Pest legnagyobb lakásépítési területe. 1980-ban tervpályázatot írt ki a Főv. Tanács, ennek figyelembevételével készült el a városrész rendezési terve. A 328 ha-nyi terület bepítését a rendezési terv három ütemre bontja. Az I. ütem építése 1982-ben indult meg. Az új lakónegyedet a Szérűskert u.-i lakótelep, a Bp.–Vác vasútvonal, a tervezett MO, ill. M2 autópálya határolja. É-on a közig. határig terjed. A város belső területeivel való kapcsolatot autóbuszjárat, a Lehel tértől a lakónegyedig közlekedő villamosjárat biztosítja. Az eredeti tervek végső kiépítésben 19–23 000 lakást tartalmaztak. Az I. ütem területén 1986 végéig 1776 lakás, egy 24 tantermes nevelési központ, óvoda 200, bölcsőde 100 gyerek részére, egy gimn. és ABC-áruház került átadásra. A kereskedelmi és szolgáltató létesítményeket a lakóházak földszintjén, ill. azokhoz kapcsolódóan alakították ki. Az I. ütem beépítését Zoltai István (LAKÓTERV), a lakásokat Heinrich Ferenc és Füzesséry Zoltán, a közép.-eket Parádi Károly tervezte. 1990-ben a Főv. Tanács a munka folytatását felfüggesztette, addig összesen mintegy 6000 lakás épült fel.

Káposztásmegyeri Lóversenypálya: 1855–1905 között a *Vízművek* mai telepétől É-ra, a Tábor u. és Erdősor út között levő agár- és lóidomító telep. Kiindulópontja volt a Fóton át Gödöllőre tartó főúri vadászatoknak, melyeken a kir. család tagjai is részt vettek. Itt működött a lóversenypálya (1912–44), mely a fiatal hivatásos lovasok versenyrutinjának megszerzésére szolgált.

Káposztáspiac: →*Deák Ferenc tér*

kapucinusok: lelkipásztorkodó kolduló rend, a ferencesek 16. sz.-ban reformált ága. Mo.-on 1674-ben, Budán 1687-ben telepedtek le. II. József a szerzetesrendek feloszlatásáról kiadott rendelete (1782) után 1787-ben térhettek vissza. Az 1950-es újabb betiltást követően 1989-től az I. Fő u.-ban működik templomuk és rendházuk.

kapucinus templom és kolostor (I. Fő u. 30–32.): Árpád-házi Szt. Erzsébetről nevezett barokk belsejű, romantikus külsejű teremtemplom. Homlokzata közepén áll tornya, a sarkokon fiáléban végződő nyolcszögű pillérei vannak. A templomot és kolostort Széchényi György esztergomi érsek alapította 1687-ben. A templom a visszafoglalás harcai között is épen maradt →*Tojgun pasa dzsámi* átalakításával épült, de az É-i főfalában lelt középkori maradványok egy régebbi, gótikus templomot is sejtetnek. L. F. Rosenfelt 1698-ban háromszögű oromzatán nagyméretű kereszttel ábrázolja a templomot,

A volt kapucinus templom

melyet 1703–16 között Linzi Otto kapucinus atya épített és 1775–78 között valószínűleg *Nepauer* Máté bővített. Buda 1849-es ostromakor súlyosan sérült. 1856-ban Feszl Frigyes, Gerster Károly és Reitter Ferenc külsejét romantikus stílusban átalakították. 1875-ben, 1886-ban, 1892-ben, 1925-ben és 1970–71-ben renoválták. Homlokzati szobra (Szt. Erzsébet) Marschalkó János alkotása (1856). Ezüst egyházi kellékei id. Gretschl J. Károly budai ötvös művei. A templomhoz D felől hozzáépült kolostor kétemeletes, 7–3–7 ablakkal, lépcsős oromzatú középrésszel. Nepauer Máté 1775–78-ban építette. – Az 1687-ben alapított plébánia önállósága 1719-ben megszűnt, de 1787-ben visszaállították. Anyakönyvei is 1787-től vannak.

Kapucinus tér: →*Corvin tér*

Kapucinus u.: →*Farkas bíró u.*

Karacs Ferenc (Püspökladány, 1770–Pest, 1838): térkép- és rézmetsző. Feleségével, Takács Éva írónővel lelkesen figyelte és támogatta a század elején megindult nemzeti törekvéseket. Ősz u.-i házukban (ma Szentkirályi u. 23.) egy szoba mindig nyitva állott az írók számára. Náluk írta Katona József *Bánk bán* és *Jeruzsálem pusztulása* c. darabját. Otthonuk művészek, írók, színészek találkozóhelye volt. Itt született meg az Aurora zsebkönyv terve. Leánya, ~ Teréz (Pest, 1808–Békés, 1892) tanítónő, író, naplójában számol be a szülői ház társ. életéről.

Karafiáth Jenő (Bp., 1883–Bp., 1952): ügyvéd, áll. tisztviselő, főpolgármester. 1906-ban a kincstári jogigazgatásban kezdte áll. szolgálatát. 1919-ben belügyi államtitkár, 1922-től egy.-i képviselő, három ciklusban háznagy. 1923-tól az Orsz. Testnevelési Tanács elnöke. 1931–32-ben vallás- és közoktatásügyi min. volt. 1937-től 1942-ig Bp. főpolgármestere. 1943-ban Kállai Miklós min.elnök leváltotta. A II. vh. után a Népbíróság elítélte, börtönben halt meg.

Karafiáth Jenő

Karai László (15. sz. eleje–1485?, 1488?): budai prépost, alkancellár. 1470-ben Rómából hozta magával *Hess* András, hogy költségére nyomdát rendezzen be Budán. Ez úttörő nyomdából – valószínűleg az óbudai prépostság ép.-ében – került ki 1473-ban a legrégibb mo.-i nyomtatvány, a latin nyelvű *Budai Krónika*, amelyet Hess ~nak ajánlott.

Karakas pasa tornya: a középkori budai Vár Ny-i erődrendszerének egyik tornyát alapként fel-

Karakas pasa tornya 1884 előtt

használva építtette Karakas Mehmed pasa 1618–21 között. A henger alakú tömör alapra tizenkét szögű emeletes és belül üres tornyot építettek, amelynek földszintjét az emelettől keskeny kőpárkány választotta el. A falakat a földszinten lőrések, az emeleten pedig egyetlen szamárhátíves ablaknyílás törte át. A 19. sz. végén nagyrészt lebontották, de 1952-ben a Vár helyreállítása során részben újjáépítették. A budai Várhegy Ny-i lejtőjén az I. ker. Sarló u.-val szemben fekszik.

Karátsonyi-palota: Budán a volt *angolkisasszonyok* kertjének egy terjedelmes darabján (ahol korábban a Nagyszombatról Budára költöztetett egyetem botanikus kertje volt) építtette fel tágas udvart körülzáró, cour d'honneur-ös elrendezésű földszintes barokk palotáját a mai Kosciuszko Tádé u. vonaláig nyúló terjedelmes parkban Kalmárffy (akkor még Kammerlauf) Ignác a mai →*Krisztina körút* 55. sz. ház helyén, amely a 18. sz.-i Krisztinaváros legnagyobb ép.-e volt. Ezt a palotát az 1850-es évek elején lebontották (csak az u. vonalán álló L alakú részeket hagyták meg), és helyén 1853–56-ban építette Pan József gr. Karátsonyi Guidó részére romantikus stílusban az új palotát. A 23 tengelyes főhomlokzatot három rizalit öt szakaszra tagolta. A középrizalit kiemelkedő két szélső sarokpillérének posztamensén egy-egy szobor, míg középen romantikus ornamentikába foglalt kettős címer emelte ki a főbejáratot. A kastély mögötti park barokk kerítésfalán allegorikus szoboralakokkal díszített kapu volt. Termeinek kialakítása és berendezése a 19. sz. végéig elhúzódott, így belsője nagyrészt eklektikus formálást kapott. 1938-ban lebontották, hogy helyén német birodalmi isk.-t építsenek, de ez nem készült el. 1951-ben telkére a Kohó- és Gépip. Min. Tervező Irodái irodaházát építették. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955).

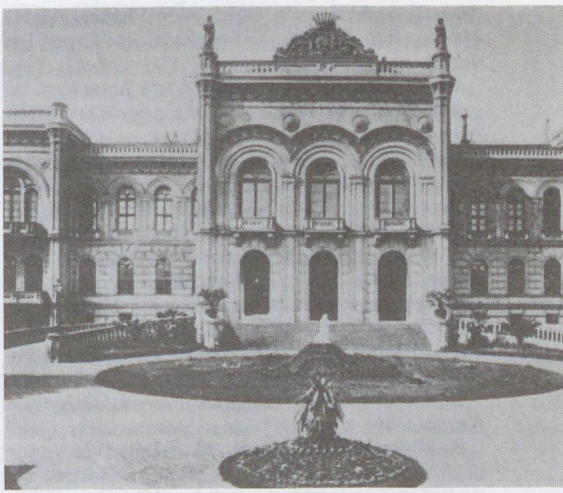

Az egykori Karátsonyi-palota

Karaván Társaság: avantgardista színházi vállalkozás. 1925. febr. 8-án két egyfelvonásos került színre Újházy György vezetésével a *Fővárosi Operettszínház*ban: A. Stramm: *Ébredés* és G. Veriot: *Gyilkosság* c. művei, valamint még febr. folyamán a Zeneakadémia kistermében M. Maeterlinck: *Tintagiles halála* c. színművét mutatták be Keleti Márton ren-

A Karátsonyi-palota táncterme

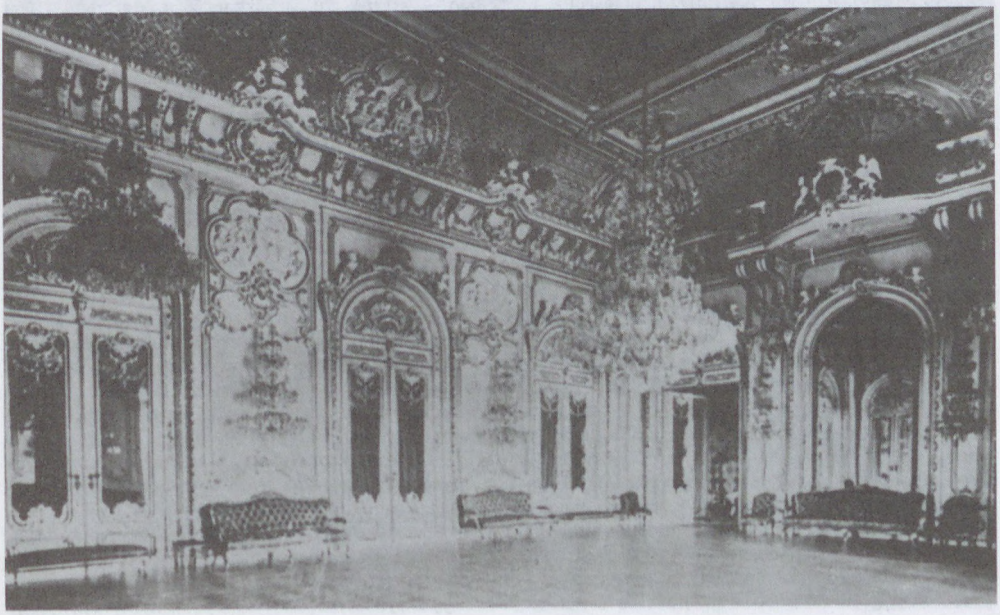

dezésében. A társaság tagjai: Baló Elemér, László Miklós, Peti Sándor, Vértes Lajos és Turay Ida voltak.

Kardetter-ház: →*Apáczai Csere János u.* 7. sz.

Kardiológiai Tanszék: →*belgyógyászati klinikák*

Kard u. (I. Országház u.–Fortuna u.): a középkorban *They utca* v. *Tej u.*, az 1696. évi Zaiger szerint *Bueben gässl*, majd a Ny-i, tehát a mai *Országház u.*-i torkolatával szemben állott kútról *Kút u.* (Brunnengasse) a neve. 1879-ben kapta a ~ elnevezést, 1968-tól 1990-ig Hatvany Lajos u. – **4. sz.:** egyemeletes, 6 ablakos, eredetileg barokk lh., a 18. sz. elejéről, középkori részletekkel. 1710 körül Vogl Konrád János kőfaragó építette saját magának. Az ép.-et 1840 körül klasszicista stílusban átalakították.

karhatalmisták: →*Magyar Forradalmi Honvéd Karhatalom*

Karikás Mihály (Abony, 1819–Bp., 1898): vendéglős, éttermi szakember. A Nemzeti Kaszinóban avatták szakácsmesterré. 1858-ban kibérelte az egykori Sebestyén téren a Fogoly Vendéglőt. 1859-ben nyitotta meg →*Kis Pipá*hoz cégérezett vendéglőjét, mely kiváló és olcsó konyhájával sok híres törzsvendéget vonzott. Gasztronómiai szótárt állított össze; m. megfelelőket talált a német és francia kifejezésekre.

Karinthy Ferenc (Bp., 1921–Bp., 1992): író, Kossuth-díjas (1955), Pro Urbe-díjas (1986). Tanulmányait a bp.-i egyetem bölcsészkarán 1946-ban fejezte be. Riportjaival vált ismertté. 1953-ban nagy sikert aratott *Budapesti tavasz* c. regénye. Témája Bp. az ostrom idején és a város újjáéledése. A legkülönbözőbb műfajokban (riportok, regények, novellák, színművek) ábrázolja a főv. életét: *Kentaur* (regény, Bp., 1947) *Ezer év* (dráma, 1956); *Ferencvárosi szív* (elbeszélések, Bp., 1960); *Hátország* (elbeszélések, Bp., 1965). Apjáról, Karinthy Frigyesről szóló visszaemlékezéseiben a harmincas évek pesti irodalmi élete jelenik meg. Több szociográfiai tanulmányt írt Lágymányosról. A *Budapesti ősz c.* regényében (Bp., 1982) az 1956-os forradalmat dolgozta fel. Visszaemlékezései *Vége a világnak* c. kötetében (Bp., 1988) jelentek meg.

Karinthy Frigyes (Bp., 1887–Siófok, 1938): író, Baumgarten-díjas (1935). A Damjanich u. 27. sz. házban született (emléktábla). Középisk. tanulmányait a Markó u.-i főreálisk.-ban végezte (emléktábla). Érettségi után rövid ideig az egyetemen matematikai, fizikai és orvoskari előadásokat hallgatott, de egyik karon sem vizsgázott, újságíró lett. Az Újság, a Budapesti Napló, a Pesti Napló publicistája. A Nyugat írói köréhez tartozott. Műveinek legtöbbjét a Nyugatban és napilapokban tette közé. 1921-től 1933-ig a Verpeléti (ma Karinthy Frigyes) út 2. sz. házban lakott (emléktábla). Igazi otthona a szerkesztőségek és a kávéházak voltak: a Hadik Kávéház, a Central és a Bucsinszky Kávéház, a New York Kávéház. A tudomány, a lélektan, az emberi haladás kérdései foglalkoztatták korai írásaitól az *Utazás a koponyám körül* c. regényéig (Bp., 1937). Az irodalmi és társ. élet fonákságait szellemesen, szenvedélyesen végiggondoló karcolatai, novellái a két vh. közötti Bp. életét is őrzik: *Budapesti emlék* (Bp., 1913); *Tanár úr kérem* (Bp., 1916); *Minden másképpen van* (Bp., 1929); *Az egész város beszéli* (Bp., 1958).

Karinthy Frigyes

Karinthy Frigyes út (XI. Móricz Zsigmond krt.–Irinyi József u.): része annak a széles, villamospályával ellátott, nagy forgalmú útnak, mely a *Körtértől* a *Petőfi hídig* vezet. A *Lágymányos* feltöltéséig árterület volt, a 20. sz. elején *Budai körút* a neve. 1909-ben az FKT *Verpeléti út*nak nevezte el. 1948-ban helyezték el a ~ 2. sz. ép.-en Karinthy Frigyes emléktábláját (Kocsis András műve).

Karinthy Színház, *Hőköm Színpad* (XI. Bartók Béla út 130.): 1982-ben alakult, s először egy-egy évadot játszott a Kaffka Margit Gimn. dísztermében, a MOM Kultúrházban és a Marcibányi téri Művelődési Házban, majd 1985-től a Gutenberg Otthon színháztermében. 1988-ban kibérelték az egykori *Haladás* mozi helyiségét, ekkor vették fel a ~ nevet. Az alapító, Karinthy Márton vezetésével és rendezésével működő színháznak nincs állandó társulata, az egyes produkciókhoz alkalmanként szerződtet színészeket. Első bemutatója (1982) Karinthy Ferenc: *Gőz* és Hubay Miklós: *A zsenik iskolája* c. darabja volt. Jelentősebb további bemutatói: Beecher-Stowe: *Tamás bátya kunyhója*, Hasek–Burián: *Svejk, a derék katona*, Csehov egyfelvonásosok, Steinbeck: *Egerek és emberek*, valamint a névadó Karinthy Frigyes darabjai (*Bűvös szék*, *Lepketánc*, *Mennyei riport*, és *Visszakérem az iskolapénzt*). Mai játszóhelyét 1988. dec. 12-én A. Christie *Egérfogójával* nyitotta meg. A vállalkozás társult a *Helikon Film*mel, amely délutánonként, ill. a színház szabad estjein filmeket mutat be.

Karitász központ: a r. k. egyház karitatív tevékenységének koordinálására 1931-ben, a gazd. világválság idején létrehozott központ. A főv. ~ Szt. Erzsébet nevét viselte. Irodája az V. Veres Pálné u. 9. sz. alatt volt. „Megajánlási rendszere" a kéregetés helyett a tényleges rászorulók segítését tette lehetővé. 39 helyi szervezete volt. 1948 után tevékenysége

névlegessé vált. A katolikus püspöki kar 1990-ben *Magyar Karitász* néven kezdte meg az intézményes egyházi szociális gondozás újjászervezését.

Kármán Géza Aladár (Pest, 1871–Bp., 1939): építész. Oklevelét Münchenben szerezte, majd Párizsban volt tanulmányúton. 1894-től Bp.-en dolgozott. Ullmann Gyula építésszel társulva a fővárosban bérházakat, üzletházakat, villákat építettek. Ilyenek: *Sajtó- és közművelődésügyi csarnok* (Bp., Ezredéves Kiállítás, 1896); *Királybazár* (V. Ferenciek tere 3–5., 1899–1902, átalakítva); *Áruház és bérház* (V. Hold u. 6., 1900–01); *Kármán Géza Aladár villája* (VI. Bajza u. 17., 1908–09); *M. Kir. Folyam- és Tengerhajózási Rt. székháza* (V. Apáczai Csere János u. 11., 1910–13).

Kármán József (Losonc, 1769–Losonc, 1795): író. 1785-ben került Pestre jogásznak, majd Bécsben tanult tovább. 1791 őszétől állandóan Pesten tartózkodott. Ráday Pál mellett részt vett az első m. színtársulat szervezésében. Gyakran megfordult Beleznayné Podmaniczky Anna irodalmi szalonjában. Itt vetette fel Schedius Lajos egyetemi tanárnak 1793-ban, hogy Pestet irodalmi központtá kell tenni. Itt született meg az Uránia, az első m. nyelvű irodalmi folyóirat terve. Ebben jelent meg regénye, a *Fanni hagyományai* és programírása, a *Nemzet csinosodása*, amelyben a művelődéssel kapcsolatos felvilágosult elképzeléseit fejti ki.

kármeliták: katolikus szerzetesrend, amely a 13. sz.-ban keletkezett a palesztinai Kármel-hegy vidékén. Berthold keresztes vitéz gyűjtötte itt össze a szétszórtan élő remetéket. Budán 1372-ben telepedtek meg. A török kiűzése után a Várban, a ferencesek egykori kolostora helyén telepedtek le, ahol 1734-re új templomot és kolostort építettek (I. Színház u. 5–9.). 1784-ben II. József császár őket is feloszlatta és Kempelen Farkassal templomukat színházzá (*Várszínház*), a kolostort pedig kaszinóvá építtette át. 1896-ban Pesten telepedtek meg újra (XIII. Huba u. 12.). A Hofhauser Antal tervei szerint épült *Kármelhegyi Boldogasszony-templom* 1899-ben készült el, akkor a terézvárosi plébániához, ma a Bp.-Vizafogói Szt. Márton lelkészséghez tartozik. A rend női ága Újpesten és a X. Maglódi út 125. sz. alatt gyermekotthont tartott fenn.

Kármelita Nővérek Kongregációja: 1891-ben alakult Berlinben. Mo.-on 1907-ben Újpesten alapították az első otthont, fiúk részére. Tartományházuk, noviciátusuk, napközi otthonuk a X. Maglódi út 125. sz. házban volt. A ~t 1950-ben feloszlatták.

Karmelita u.: → *Színház u.*

Károly bástya: → *Sziavus pasa tornya*

Károlyi Árpád (Pest, 1853–Bp., 1940): történetíró, az MTA tagja (l. 1880, r. 1889, t. 1925). Élete nagy részét Bécsben töltötte, s az ottani levéltárak gazdag anyagát felhasználva írta könyveit. Főv. vonatkozású műve: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban* (Bp., 1886).

Károlyi István, gr. (Kaplony, 1797–Fót, 1881): nagybirtokos, politikus, az MTA tagja (1853). Anyja, ~ Józsefné Waldstein Erzsébet grófnő 1808-ban vásárolta meg gyermekeinek a fóti birtokot a hozzá

A villámsújtotta karmelita templom és rendház 1778-ban

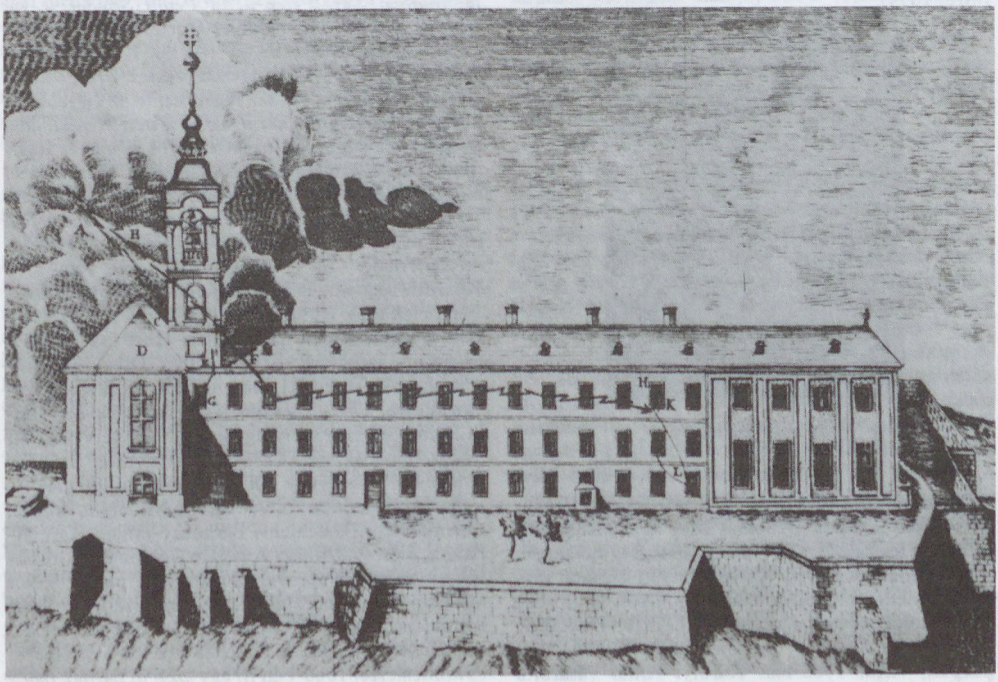

tartozó Káposztás-Megyer és Palota birtokrészekkel. ~ fiatalságát nagyrészt külföldön töltötte, 1849-ben Pest megye főispánja lett, és saját költségén megszervezte a Károlyi-huszárezredet. A szabadságharc után letartóztatták. 1860-ban, majd 1867-től haláláig ismét főispán. Fóti építkezései mellett nevéhez fűződik többek között a káposztásmegyeri szőlőhegy parcellázása, Újpest megalapítása, az istvántelki gazdaképző létesítése, palotai földjének tagosítása. ~ volt a Széna (Kálvin) tér–Újpest között épített első lóvasúti vonal főrészvényese.

Károlyi Mihály, gr. (Bp., 1875–Vence, Franciao., 1955): földbirtokos, politikus, 1918-ban Mo. közt. elnöke. Magánélete és pol. pályafutása sok szállal kötődik Bp.-hez. Itt végezte jogi egyetemi tanulmányait, örökölt palotája volt Bp.-en a Reviczky u. 6. sz. alatt és az Egyetem (ma Károlyi) u.-ban. Ez utóbbi az ellenzéki pol. élet egyik központja 1910-től, amikor ~ a függetlenségi program vezető képviselője lett az ogy.-ben. Az 1918. okt.-i polgári demokratikus forr. előkészítő tanácskozásaiban ~ kulcsszerepet játszott, okt. 31-én a király Gödöllőn bízta meg a min.elnökséggel. Nov. 16-án ~ jelentette be a parlament előtt összegyűlt tömegnek a közt. kikiáltását. 1919. jan. 11. és márc. 21. között közt. elnök. 1919. júl.-ban külföldre távozott, Franciao.-ban telepedett le, tevékeny antifasiszta harcossá vált. 1945-ben Mo. rehabilitálta, többek között a főv. tvhat. biz. is t. tagjává választotta. 1946. máj.-ban hazatért, 1947-től Mo. párizsi követe volt. 1949-ben a Rajk-per miatt lemondott megbízásáról és visszavonult a pol.-tól. Hamvait 1962. márc.-ban hazaszállították és a Kerepesi temető nemzeti pantheonjában helyezték el. Szobra a Kossuth téren áll (Varga Imre, 1975).

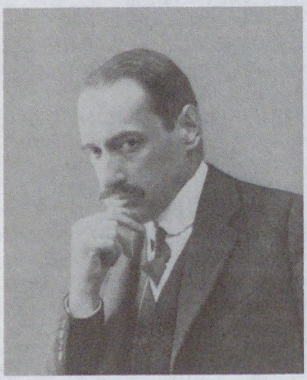

gr. Károlyi Mihály

Károlyi-kert (V. ker.): a mai *Ferenczy István u.–Magyar u.* és *Henszlmann Imre u.* által határolt területen fekszik. A ~ a →*Belváros* legrégibb kertje, a török hódoltság után Werlein István kamarai inspektor tulajdona volt, a telken 1696-ban épülő barokk palotát és a hozzá tartozó telket előbb Patachich Gábor kalocsai érsek, majd Barkóczy Ferenc egri püspök, végül 1768-ban Károlyi Antal vásárolta meg, ettől kezdve a Károlyi család tulajdonában volt, innen a kert neve. 1932-ben rendezték és közkertté nyilvánították. A kertben áll Irányi Dániel szobra (Kallós Ede, 1904; eredetileg a Liszt Ferenc téren állt). A →*Károlyi-palota* U alakú ép.-e által bezárt részén az 1940-es évek elejétől 1970-ig nyáron szabadtéri hangversenyeket tartottak.

Károlyi Lajos palotája: →*Pollack Mihály tér* 3. sz.

Károlyi Mihály-emlékszoba: →*Magyar Nemzeti Múzeum*

Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtár (I. Attila út 93.): orsz. jellegű szakkönyvtár. 1951-ben jött létre *Orsz. Mezőgazd. Könyvtár* néven. 1952-ben egyesült az 1948-ban alapított *Mezőgazd. Dokumentációs Központ*tal (a volt Mezőgazd. Tudományok Tájékoztató Int.-ével), és *Orsz. Mezőgazd. Könyvtár és Dokumentációs Központ*tá alakult. 1963-ban vette fel Károlyi Mihály nevét. A kötelespéldány-szolgáltatásból válogató jelleggel részesül. Állománya mintegy 370 000 szakkönyv, 3000 féle folyóirat, valamint nagyszámú kutatási jelentés és egyéb dokumentum. Dokumentációs részlege előbb mint a *Mezőgazd. és Élelmezésügyi Min. Információs Központja (MÉM AGROINFORM)*, ma *AGROINFORM Agrárinformációs Váll.*-ként működik, és a mezőgazd., élelmiszerip. és faip. szakirodalom tájékoztatási központja. Valamennyi „klasszikus" és korszerű számítógépes információs eszközt alkalmaz. Információs szolgáltatásaival, tájékoztató kiadványaival központi szerepet játszik a mezőgazdasági kutatók támogatásában.

Károlyi Mihály u. (V. Ferenciek tere–Egyetem tér): a középkorban és a török hódoltság alatt neve feltehetően *Szt. Péter u.* (a *Petőfi Sándor u.*-val együtt). Az 1688. évi Zaiger szerint *Úri u.* (Herrn Gasse, a mai Petőfi S. u., ~ és a Kecskeméti u. vonala). Az 1758-as u.jegyzék szerint *Urak utcája*, feltehetően még a 18. sz. végén kapta az *Egyetem u.* nevet a mai *Reáltanoda u.*-ig és a mai *Henszlmann u.*-ig terjedően, míg a mai Kossuth Lajos u. és Reáltanoda u. közötti rész a ferencesek itt levő zárdájától előbb *Barátok tere*, majd 1874-ben *Ferenciek tere*. 1953-ban a Ferenciek tere elnevezés megszűnt, és a tér beolvadt az Egyetem u.-ba. 1962-ben előbb *Károlyi u.*, majd ~ra egészítették ki a nevét. 1990-től a Kossuth Lajos u. és a Reáltanoda u. közötti szakasz Ferenciek tere. Itt áll a *Károlyi-palota* (16. sz.) és a *Fővárosi Vízművek* volt igazgatósági ép.-e (12. sz.). Ez az utóbbi sarokház; a *Pesti Hazai Takarékpénztár* székházaként épült fel neoreneszánsz stílusban, kétemeletesre, *Ybl* Miklós tervei szerint. 1884-ben kapta harmadik emeletét, ugyancsak Ybl tervezte. Itt lakott Benedek Elek (1885–94). Udvarán Szőllősy Endre fehér márvány női akt kútszobra látható.

Károlyi-palota: 1. V. Károlyi Mihály u. 16. sz.: műemlék ép. Patachich-, Barkóczy-, majd Károlyi-palota, *Károlyi* Mihály volt városi palotája. A töröktől visszafoglalt romvárosban a mai palota telkét Werlein István báró, kamarai adminisztrátor vette birtokába. Utána Wilfersheim Miklós élelmezési biztosé lett a telek, aki Kalcher Márton steiermarki építőmesterrel 1696-ban itt egy szép új barokk palo-

tát emeltetett. A palotát 1744-ben Patachich Gábor kalocsai érsek vette meg, majd 1745-ben gróf Barkóczy Ferenc egri püspök tulajdonába került. Barkóczy 1759–68 között nagyszabásúan átépíttette *Mayerhoffer* Andrással és fiaival. 1768-ban vette meg tőle a palotát gr. Károlyi Antal ezredes. Az U alakú, háromhomlokzatú, egyemeletes ép. a nagyméretű kerttel együtt egyetlen óriási tömböt alkotott. A többször átalakított egyszerű tagolású klasszicista homlokzat tengelyében hármas kapuzat van: két gyalogkapu között szépen kialakított kocsibehajtó és kapualj, melyet dór oszlopsorok három hajóra tagolnak. Ennek közepéből nagyméretű háromkarú lépcső vezet az emeletre, ahol aranyozott stukkós teremsor van. A palotát 1799-ben Jung János bővítette már klasszicista stílusban, és hasonlóan 1831-ben *Zitterbarth* Mátyás végzett rajta javításokat. 1832-ben a bécsi A. P. Riegl és *Hofrichter* József átépítette, 1834-ben Koch Henrik dolgozott befejezésén. Belső munkákat *Ybl* Miklós is végzett az I. emeleti lakásban. 1849–50-ben Jelačič, majd Haynau lakott itt. Innen hurcolták el *Batthyány* Lajost (a tragikus eseményt idézi Ispánki Józsefnek az ép. Henszlmann u.-i falába illesztett domborműve). 1918-ban Károlyi Mihály itt szervezte a *Nemzeti Tanács*ot. A ~ 1930–50 között a *Fővárosi Képtár* otthona volt, ma a →*Petőfi Irodalmi Múzeum*, valamint a Károlyi Mihály-emlékszoba van benne. – 2. →*Pollack Mihály tér* 3. sz. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Károlyi Sándor Kórház (IV. Nyár u. 99.): újpesti gyógyint. Gr. Károlyi István végrendelete értelmében Károlyi Sándor létesítette 1895-ben, s fenntartója 1945-ig a Károlyi-hitbizomány mindenkori birtokosa volt. Eredetileg belgyógyászati, sebészeti és szülészet-nőgyógyászati részlege nyílt 150 ággyal. Később a szülészet-nőgyógyászat részére más intézmény is létesült Újpesten, így ez az oszt. itt megszűnt, helyette aztán bőrgyógyászati és fül-orr-gégészeti oszt.-t szerveztek. 1967-ben a ker. fekvőbeteg-gyógyint. összevonása során itt alakult meg az →*Újpesti Kórház* központja. Ma 287 ággyal két belgyógyászati és egy sebészeti oszt. működik ezen a telephelyen.

Károlyi-Trattner-ház (V. Petőfi Sándor u. 3.): háromemeletes ép., a pesti *Belváros* legnagyobb klasszicista stílusú bérháza, az u. felé 4–5–4 ablakkal, középrizalittal, egyszerű homlokzatképzéssel. Két nagyméretű négyszögletes udvara van, körülfutó, kőgyámokra helyezett függőfolyósokkal, klasszicista kovácsoltvas rácsokkal. *Hild* József építette 1832-ben Károlyi István nyomdász számára. 1833-tól 1865-ig itt voltak az MTA helyiségei. Az ép. középszárnyában működött a Károlyi-Trattner Nyomda. Az ép. *Városház u.*-i részét Hild József építette 1835–36-ban, 1847-ben az egész ép.-re harmadik emeletet húzott. 1849-ben a szabadságharcban Hentzi ágyúitól kigyulladt, s ugyancsak Hild József vezetésével hozták rendbe. Homlokzatait 1955–56-ban Komárik Dénes tervei alapján állították helyre.

Károlyi u.: →*Károlyi Mihály u.*

Károly Kaszárnya: →*Fővárosi Önkormányzat épülete*

Károly körút (V., VII. ker.): a *Kiskörút*nak a *Deák Ferenc tér*től a *Rákóczi út*ig terjedő szakasza. Előbb *Országút*, 1874-ben ~, 1916-tól *Károly király u.*, 1918-ban *Népkörút*, 1919-től ismét Károly király u., 1945. ápr. 17-től *Somogyi Béla út*, 1950-ben az itt levő *Főv. Tanács*ról *Tanács krt.*, 1991-től neve ~. Nagy forgalmú üzleti útvonal, mely Rákóczi úti szűk torkolata után kiszélesedik. Ide torkollik az *Erzsébetváros* több forgalmas utcája (Dohány u., Wesselényi u., Dob u.) és a *Madách Imre tér*. A ~ 3. sz. alatt működik a →*Broadway Mozi*. A ~ városkép szempontjából vegyes jellegű, a századforduló szecessziós bérházai váltakoznak modern épületekkel. – Jelentősebb ép.-ei: a pesti középkori városfalak maradványai a 8., 24., 26. sz. házakba beépítetten a *Semmelweis u.* felőli telekhatárok mentén, továbbá a 8. sz. lh. Az utóbbi háromemeletes romantikus, kora eklektikus ház 1–2–3–2–1 ablaktengellyel. Az első emeleten 3 tengelyes, a másodikon egytengelyes középerkélye van. Kapualja szépen képzett, szép lépcsőházzal, eredeti rajzú öntöttvas korlátrácsokkal, egységes udvarral. Udvarán vörös márvány talapzaton egykor kút állt. Tűzfalában a Semmelweis u. 1–3., 5., 7. sz. felé a →*pesti városfalak* maradványa láthatók. *Hild* József tervezte (1863) Deutsch József számára. – *Irod.* Rexa Dezső: A Gránátos-utcza és épületei (Tanulmányok Budapest múltjából, X., Bp., 1943); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961).

Kárpáti Aurél (Cegléd, 1884–Bp., 1963): író és kritikus, többszörös Baumgarten-díjas, Kossuth-díjas (1960). Verseket, novellákat, kritikákat írt számos lapba (Magyar Szemle, Hazánk, Új Idők, A Hét, Nyugat, Pesti Napló stb.). 1910-ben *Kritika* címmel indított folyóiratot. Ifjúkori élményeiből sarjadó, ábrándozó hangú, budai vonatkozású novelláskötetei: *Éjtszakai ballada* (Bp., 1912), *Budai képeskönyv* (Bp., 1914). *A nyolcadik pohár* (Bp., 1927) c. regényében egy ferencvárosi kispolgárnak háza megnagyobbításáért vívott tragikus harcát rajzolja meg.

Kárpátia Étterem (V. Ferenciek tere 4–8.): a ferencesek kolostora helyén 1876–77-ben építették fel Frey Lajos és Kéler Napoleon tervei alapján a Ferenciek Bazárát. Földszintjét üzlethelyiségeknek, vendéglőnek adták bérbe, melyet több tulajdonos, különféle vendéglátó funkcióval üzemeltetett (vendéglő, kávéház, reggelizőhely). 1925-ben Spolarich Károly és családja idején nyerte el a ~ ismert, és emlegetett formáját. A Spolarich-család őseit egészen a Zrínyiekig vezette vissza, ezért is lett az egyik helyiség neve Zrínyi-különterem. E kor hangulatát idézik a vitézi zsánerképek, a berendezés és a falak díszítése is. A Spolarichek tönkremenetele után, 1934-ben Károlyi László vette át, és ő adta az üzletnek a máig is élő Kárpátia nevet. A ~ a restaurálás után megfiatalodva nyílt meg 1979-ben. Az üzletben étterem, söröző, drinkbár és négy különterem (Vitéz, Zrínyi, Regős, Szigetvár) található. Az első oszt.-ú étteremben Balogh Sándor népi zenekara játszik. 1985-ben a legjobb éttermeknek kijáró spanyol díjban részesült.

Karthauzi-völgy (XII. ker.): a →*Sváb-hegy* és a →*Széchenyi-hegy* édesvízi mészkővel fedett dolo-

Karusszel

mitfennsíkjába K felől hátraharapódzó, majd DK-nek forduló szakaszán harmadidőszaki üledékekbe vágódott, a →*Farkasréti temető* felé tartó, a →*Dene-vér-árok*ban folytatódó völgy. Nevét a közelében levő, ma is álló (XII. Karthauzi u. 14.) egykori Eötvös-villáról, a *Karthauzi-lak*ról nyerte.

Kartográfiai Vállalat, *Cartographia* (XIV. Bosnyák tér 5.): 1954-ben alapították. Atlaszok, autó-, város- és turistatérképek, isk. atlaszok és falitérképek, földgömbök és térképes prospektusok készítésével, valamint geodéziai és fotogrammetriai munkák végzésével foglalkozik. – A geokartográfia körében idegen nyelveken is szerkeszt térképeket és atlaszokat tudományos, tematikus, speciális és népszerű kiadványokhoz. Saját nyomdájában végzi a térképek és egyéb kiadványok sokszorosítását. A geodézia területén mérnökgeodéziai, topográfiai alap- és céltérképeket készít grafikusan vagy digitális formában, továbbá alapponthálózatokat. Kitűzésekhez, kisajátításokhoz, területosztásokhoz szerkeszt beruházási, tervezési és rendezési térképeket; ép.-süllyedés és mozgásvizsgálatokat végez. – Nagy- és kiskereskedelmet, valamint export–import tevékenységet folytat. Saját térképbolttal (VI. Bajcsy-Zsilinszky út 37.) rendelkezik.

karusszel: lovasünnepség. A szó díszes lovaskocsik felvonulását jelentette. A ~ a középkori lovagi tornák továbbfejlesztett változata, s a 18. sz.-ban Európa-szerte elterjedt. Az első ~ Pesten 1792. júl. 10-én Ferenc kir. koronázási ünnepsége után volt a mai Múzeum-kertben. Híres ~ volt még Pest-Budán az 1798. márc. 20-án József nádor névnapján, ill. 1800. máj. 3-án József nádor felesége tiszteletére tartott ~, ez utóbbit maga a nádor vezette. ~eket és egyéb lovasjátékokat egészen az 1870-es évekig tartottak Pest-Budán.

Karvaly Viktor (Bp., 1887–Bp., 1974): karvezető, zenepedagógus. Zeneművészeti főisk. tanulmányai után 1912-ben a főv. szolgálatába lépett, énektanár volt, majd évtizedeken át az énekoktatás felügyelője. 1924-től vezette a nagyrészt főv. zenepedagógusokból alakult *Főv. Énekkar*t, a korszak egyik legjobb együttesét. Harmat Artúrral együtt írt tankönyvei felfrissítették az elavult énekoktatást. Továbbfejlesztette az 1912-ben megteremtett főv. zeneisk. szervezetet.

Kassák Lajos (Érsekújvár, 1887–Bp., 1967): író, költő, festő, Kossuth-díjas (1965), Baumgarten-díjas (1947). Első verse 1908 végén jelent meg egy újpesti lapban, és ezt továbbiak követték a Független Magyarországban. Már ezekben az években kapcsolatban állt a szociáldemokrata mozgalommal. Ifjúsága harcaira emlékezik vissza 50 év után *Budapest ege alatt* c. versében. 1915-ben *A Tett* címmel indított lapot, amelyben irodalomszervezői és költői munkásságot fejtett ki. Itt jelent meg a *Mesteremberek* c. verse. A lapot betiltása után rövidesen újraindította *Ma* címmel. Az 1918-as polgári forr. után részt vett a Tanácsközt. előkészítésében, majd a Közoktatásügyi Népbiztosságon dolgozott, de a független irodalmat követelve bírálta a Tanácsközt. kulturális politikáját. A tanácshatalom bukása után emigrációban élt Bécsben. 1926-ban tért vissza Bp.-re, Bp. ostromáig különböző lakásokban Angyalföldön élt. 1927–35 között közzétette önéletrajzának köteteit *Egy ember élete* címen, amelyben saját életével együtt a főv. proletáréletről is képet festett. *Angyalföld* c. regényében az I. vh. előtti évek munkásnegyedét ábrázolta. Irodalomszervezői munkát is folytatott, *Dokumentum* és *Munka* címmel szerk. folyóiratokat, amelyekben propagálta a hazai és külföldi avantgardista és absztrakt művészeti törekvéseket. 1945 után

egy ideig a *Kortárs* és az *Alkotás* c. folyóirat szerk.-je volt. A bp.-i ostrom alatti élményeit *Kis könyv haldoklásunk emlékére* (Bp., 1945) c. könyvében örökítette meg. 1956 után több visszatekintő kötete és új verskötete jelent meg. Ekkor Óbudán élt a Bécsi út 98. sz. házban haláláig. *Szénaboglya* c. naplója az 50-es évek főv.-áról is szól (posztumusz, Bp., 1988).

Kassák Lajos Emlékmúzeum és Archívum (III. Fő tér 1.): a neves avantgárd író, képzőművész és szerkesztő hagyatékának (kéziratok, levelek, nyomtatott művek, festmények, fényképek) összegyűjtésére, megőrzésére, tudományos feldolgozására és kiállításokon történő bemutatására 1976-ban létrehozott intézmény. A →*Petőfi Irodalmi Múzeum* keretében működik. Kassák Lajos állandó kiállítása mellett időszaki kiállításokat is rendeznek a hazai és külföldi avantgárd irodalom és műv. tárgyköréből.

Kasselik Ferenc (Pest, 1795–Bp., 1884): építőmester, ~ Fidél fia. Különösen a kincstári megbízások révén – pl. a lebontott régi pesti városháza (1842), a volt Mária Terézia Laktanya, Üllői út 49–51. (1845–46), Citadella (1851) – Bp. egyik leggazdagabb polgára lett. Családjának tagjai is jelentős szerepet töltöttek be a város közéletében. Váll.-a közel félezer bp.-i ép.-et emelt vagy alakított át. Első ép.-ei klasszicista stílusban készültek (pl. a volt Nádor Szálló, Vámház krt. 2.), később a díszes, romantikus homlokzatú, zártudvaros bérházépítés egyik kezdeményezője (pl. saját háza, ma Bajcsy-Zsilinszky út 16., 1865).

Kasselik Fidél (Waidhofen, 1760 k.–Pest, 1830): építőmester. 1795-ben került Pestre Ausztriából. A század első évtizedeiben egyike a legtöbbet foglalkoztatott tervezőknek, alkotásai a kiépülő új külvárosokban készültek el, nemesen egyszerű klasszicista stílusban. Kiemelkedő művei: *terézvárosi plébániatemplom* (Nagymező u., 1801–11), *Ürményi-ház* (ma Október 6. u. 22., 1812), a józsefvárosi plébániatemplom régi homlokzata (Horváth Mihály tér, 1814), *Rottenbiller-ház* (ma ref. parókia, Kálvin tér 8., 1816), *Keresztessy-ház* (ma Váci u. 57., 1821) stb.

Kasselik-alapítvány: Kasselik Jenő (Pest, 1835–Cannes, 1910), *Kasselik* Ferenc fia, a 70-es évekig katonatiszt, aki atyja halála után örökölte annak nagy vagyonát, végrendeletében mintegy tizenhárom millió koronás alapítványt hagyományozott középosztálybeli, önhibájukon kívül inségbe jutott egyének számára.

Kastélymúzeum: →*Nagytétényi Kastélymúzeum*

Kaszab Ákos (Bp., 1943–): építészmérnök, Ybl-díjas (1976), Nívó-díjas (1977). 1967-ben végzett a BME Építészmérnöki Karán, ezt követően a Lakótervben dolgozott, majd Zádori Attilával megalapította a K+Z tervezőirodát. Fontosabb megvalósult városrendezési munkái (rendezési és beépítési tervek) Bp.-en: III. ker. Vörösvári út–Bécsi úti lakótelep (1972–73), III. ker. kaszásdűlői városrész (1979–84). Főbb ép.tervezési munkái a főv.-ban: I. sz. házgyár alaptípusainak kidolgozása (1974–80), Élelmiszer-kereskedelmi Szakközépisk. a III. ker. Hatvany Lajos úton (1985–87), társasház lakóegyüttes a XII. ker. Árnyas és Remete útnál (1986–1987).

Kaszab Aladár és Józsa Poliklinika: egykori gyógyint. 1925-ben Kaszab Aladár hitközségi elnök alapítványából a pesti izr. hitközség a →*Zsidókórház* telepének Vágány u.-i oldalán emelt ép.-ben nyílt meg, mintegy a kórház rendelőint.-eként, orvosi személyzete is lényegében azonos volt a kórházéval. 1945 után teljesen beolvasztották a Zsidókórházba.

Kaszásdűlő: →*harmadik (III.) kerület*

Kaszásdűlői lakótelep (III. ker.): a Bogdáni út–Zab u.–Szentendrei út–Kazal u.–Huszti út által határolt mintegy 17,6 ha területen 1981-ben indult a 2991 lakást, 24 tantermes isk.-t, 250 gyermek számára óvodát és 60 részére bölcsődét, orvosi rendelőt, gyógyszertárat, 1750 m² kereskedelmi és 540 m² szolgáltató létesítményt tartalmazó építési program. 1984-re az építkezés lényegében befejeződött. Középmagas (F+10 szintes) lakóép.-ekben 1700 lakás, F+4 szintes ép.-ekben 1208 lakás, kétszintes sorházakban 83 lakás épült. A lakótelepen az átlagos lakásalapterület 53 m². 1986-ban fogadta el a Főv. Tanács V.B. a lakótelep D-i részéhez csatlakozó, a Bogdáni út, az új autóbusz-pályaudvar, a Rádl-árok és a Filatori-dűlő által határolt rendezetlen és elavult beépítésű terület fejlesztését. Itt 8,0 ha területen további 590 lakás épült 58,86 m² átlagos alapterülettel. A lakótelep É-i részén csatlakozik az aquincumi rommezőhöz, itt a további régészeti kutatások határozzák meg a beépítési lehetőségeket. Tervezők: beépítési terv: Kaszab Ákos; lakóép.-ek: Kaszab Ákos, Erőss János, Széll László; munkatárs: Pálfy János; közép.-ek: Bognár Béla; isk.: Jurcsik Károly; óvoda; Gleviczky László. A nyugdíjasház tervezője: Márton István, Darabos Márta.

A Kaszásdűlői lakótelep részlete

Kászim pasa bástya, *Fehérvári rondella* (I. ker.): a budai Vár Ny-i lejtőjén a középkori eredetű *Fehérvári kapu* – melyet a törökök →*Ova kapu*nak, *Síkság kapuj*ának neveztek – fokozottabb védelmére építtette *Kászim pasa* 1667–68-ban. Építését már korábban – 1656–58 között – Gürdzsi Kenán megkezdte. A nagyméretű, kb. 50 m átmérőjű rondella belső terében kazamaták voltak. Vörös márvány emléktáblája a *Bp.-i Történeti Múz.*-ban van. A 19. sz. végén a rondellát lebontották, amelyet az 1723. évi nagy lőporrobbanás egyszer már nagyrészt elpusztí-

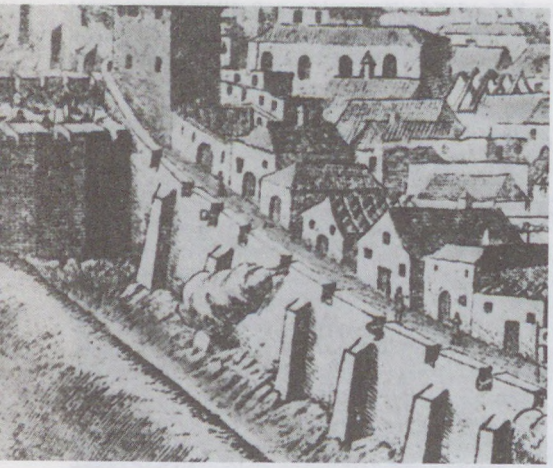

A Kászim pasa bástya (T. Haller metszete, 1684)

tott. Ezt követően azonban újjáépítették. A II. vh. után, a Vár helyreállítása során alapfalait feltárták és a rondella belső falgyűrűjét 1950–52-ben helyreállították, külső falövének maradványait pedig konzerválták.

kaszinó: hagyományos értelemben zárt körű társaság időtöltését szolgáló intézmény. Az elsőt *Széchenyi* István alapította 1827-ben *Pesti Casino* néven (később →*Nemzeti Casino*), amely úttörő szerepet töltött be a szervezett társ. élet kialakításában és mintául szolgált a később alakult ~knak. Budán az 1841-ben létesült →*Budai Casino Egyesület* volt az első ~. Az 1880-as évektől kezdtek nagyobb számban létrejönni: a *Nemzeti Casino* és a →*Park-Club* az arisztokrácia találkozóhelye volt. A polgárság külön ~kat hozott létre ker.-enként. Az 1880-as évek közepétől a ~k mintájára megindult az *iparos-* és *társaskörök* szervezése. Az első *munkás*~t 1896-ban a Honvéd u.-i népkonyha helyiségében rendezték be. – 1878-ban a ~k és klubok száma 15, 1900-ban 64, a fokozatosan megalakuló polgári társaskörökkel és iparoskörökkel együtt 1932-ben 147, 1936-ban 182 kaszinó jellegű egy. működött Bp.-en. A ~k társ. tevékenységük mellett esetenként pol. szerepet is játszottak. 1940–1950 között a ~k fokozatosan megszűntek. – 1991-ben a Nemzeti Casino újjáalakult. (→még *játékkaszinók*)

Katalin-forrás (III. ker.): hideg vizű forrás a →*Csúcs-hegy* É-i lejtőjén, a Csúcs-hegyi turistaház közelében. Vízhozama 20–25 l/perc. A kiscelli agyag felszínén áramló talajvíz a lösz és a lejtőtörmelék alól bukkan a felszínre.

Katholikus Népkör: →*Budapesti Katholikus Népkör*

Katolikus Agrár Leányok Általános Szövetsége, *KALÁSZ:* Luczenbacher Rita és Stettner Andrea alapította 1935-ben a falusi leányok kat. nevelésének előmozdítására. Központja a XII. Pagony u. 8. sz. alatt volt. 1940-től: Katolikus Leánykörök Szövetsége. Ekkor 1400 helyi egy.-ben 60 000 tagja volt. A *KALOT*-hoz hasonlóan a lányok vallási, világnézeti, szakmai nevelésére törekedett. Tanfolyamokat, népfőisk.-t szervezett, sajtója, kiadványai voltak. 1946-ban működését más katolikus szervezetekkel együtt betiltották. 1990 óta megkezdődött újjászervezése. Havi lapja az „Új Kalász". – *Irod.* Magyar Katolikus Almanach (II., Bp., 1988).

katolikus egyesületek: a 20. sz.-ban vertek gyökeret Mo.-on a hitbuzgalmi, kulturális, szociális-karitatív, érdekvédelmi egy.-ek. Ezek alapításában a főv.-é volt a vezető szerep. Innen indultak el azok a mozgalmak, amelyek az egész ország társadalmát igyekeztek kat. szellemben szervezni. 1942-ben 121 kat. egy. működött Bp.-en. Önkéntes, speciális feladatokat vállaló kisebb közösségek voltak. 1946-ban Rajk László belügymin. túlnyomó többségüket feloszlatta. – 1990 óta lassan újabb és újabb ~ alakulnak. Az új alapokon létrejött *Actio Catholica* hivatott ezek koordinálására.

katolikus egyház: a mai Bp. területén már a római korban (→*cella trichora*) létezett a keresztény vallás és egyházszervezet. Ez a hajdan virágzó pannoniai kereszténység azonban a népvándorlás korban szinte teljesen elpusztult. – A honfoglalást követő évtizedekben új egyházszervezésre került sor. A régi Pest–Buda–Óbuda területe kir. birtok volt, ezért az itt alapított egyházak (templomok), kir. kápolnák szervezetileg az esztergomi érseknek mint a kir. ház főpapjának joghatósága alá kerültek. A legelső kir. kápolnák a 11. sz.-ban a →*tabáni római katolikus plébániatemplom,* a budavári →*Nagyboldogasszony-templom,* az *óbudai prépostság* egykori temploma és a →*belvárosi római katolikus főplébániatemplom* helyén állottak. Ugyancsak kir. hely volt a maradványaiból ismert békásmegyeri Pusztatemplom, →*Nyék* (III. Nánási út 78.) és →*Gercse* (Pesthidegkút) temploma. A nem kir. birtokhoz tartozó középkori településeken kívül eső mai bp.-i területek a Duna jobb partján a veszprémi, bal partján a váci püspökséghez tartoztak. Ez az egyházszervezeti megosztás a 18. sz. utolsó negyedéig változatlan volt. 1777-ben a veszprémi egyházmegye Budával határos területe az akkor alapított székesfehérvári püspökséghez került. A Pesttel határos területek továbbra is a váci egyházmegyéhez tartoztak, az egykori kir. birtokon levő régi Buda és Pest pedig megmaradt az esztergomi érsekség joghatósága alatt. Mivel azóta az egyházmegyék határai nem változtak, ezért a mai Bp. egyházszervezetileg három katolikus egyházmegyéhez tartozik: az I–XIV. ker.-ek, az esztergomi főegyházmegyéhez, a budai peremker.-ek a székesfehérvári, a pestiek (IV., XV–XX. ker.) a váci egyházmegyéhez. A 107 bp.-i plébániából 54 az esztergomi, 36 a váci, 17 a székesfehérvári egyházmegye alá tartozik. A katolikus plébániák és templomok létesítése a 20. sz.-ra megnövekedett Bp. igényeinek megfelelően 1917-ben vett lendületet (→*Kisegítő Kápolna Egyesület*). 14 év alatt 25 ún. kisegítő kápolnát hoztak létre és ezek lettek az új egyházközségek alapjai. Az addigi 17 bp.-i plébánia két-háromszori felosztásával 15 új plébánia létesült. – A főv. több mint 2 milliós lakosságának több mint 60%-a katolikusnak keresztelt és anyakönyvezett. – Jelen-

leg a főv.-ban a következő kat. intézmények működnek: Érseki Helytartóság (1919-től az esztergomi érsekség bp.-i helynöki hivatala), Püspökkari Titkárság, Magyar Karitász, Orsz. Kat. Gyűjt.-i Központ, Püspöki Kar Tömegkommunikációs Irodája, →*Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Egyetem*, →*Központi Papnevelő Intézet*, Katolikus Iskolai Főhatóság, →*Piarista Gimnázium*, →*Patrona Hungariae Katolikus Leánygimnázium*, →*Szent István Társulat*, Orsz. M. Cecília Társulat (az egyházi ének-zene szervezője), R. K. Egyházi Szeretetszolgálat (1951-től szociális intézmények kezelője), Orsz. Lelkipásztori Int., →*XXIII. János Szeretetotthon*. Kat. társ. egy. a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége (KÉSZ), folyóiratuk a „Jel". Más bp.-i szerkesztésű katolikus sajtótermékek: Új Ember, Vigilia, Teológia, Magyar Kurír, Aranyág, Zászlónk, Igen. – *Irod.* Magyar Katolikus Almanach (I., Bp. 1984, II. Bp., 1988).

Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége: a kat. egyház irányítása alatt álló egy., amely a vallásos érzés ápolásával, leányvédelemmel és a cselédkérdéssel foglalkozott. Központjában (VIII. Mária u. 7.) úrileányotthon, cseléd-munkaközvetítő, átmeneti cselédotthon és árvaház működött. A pályaudvarokon a vidékről érkező lányok körében missziós munkát végzett. 1945 után megszűnt.

Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete, *KIOE:* 1920–1948 között működő egy. és mozgalom. 1938-ban lapjuk „Magyar Munkásifjú" címmel jelent meg. Központi irodájuk a VIII. Mikszáth Kálmán téren működött. 1942-ben 90 csoportban 5000 tagjuk és 7 internátusuk volt. Később a IX. Gát u. 6. sz.-ban volt a központjuk. *Munkásifjú Akadémiát* szerveztek. 1944-ben üldözötteket mentettek. 1948-ban betiltották.

Katolikus Legényegyletek Országos Társulata, *KALOT:* a katolikus parasztifjúság hivatásrendi szervezését P. Kerkai Jenő jezsuita kezdte meg 1935-ben Szegeden. 1942-re 3500 szervezettel és félmillió taggal rendelkezett. 15 népfőisk.-t szervezett. 1939-től központja az V. Cukor u. 3. sz. alatt működött. Világnézeti, szakmai, kulturális munkája a m. katolicizmus szociális szárnyának sikeres mozgalmát hozta létre. 1946-ban betiltották. 1990 óta kezdeményezések történnek az új viszonyokhoz alkalmazkodó újjászervezésére. Lapja „Mozdul a Föld" címmel jelenik meg. – *Irod.* Magyar Katolikus Almanach (II., Bp., 1988).

Katona József (Kecskemét, 1791–Kecskemét, 1830): a m. drámairodalom kiemelkedő alakja. 1810-ben jött Kecskemétről joghallgatónak a pesti egyetemre. Egyetemi tanulmányai alatt Rocsnik Ignácnál, az Egyetemi Könyvtár szolgájánál lakott az Egyetem u.-ban. Még joghallgató korában került kapcsolatba a m. színtársulattal, ahol színészként, íróként, ill. fordítóként és valószínűleg rendezőként is működött. A színházhoz vonzotta Széppataki Róza, a későbbi Déryné iránti szerelme is. Vígjátékában: *Róza, vagy a tapasztalatlan légy a pókok közt* (1814) a színtársulat körül szerzett tapasztalatait örökítette meg. 1811-ben két évig *Karacs* Ferenc rézmetsző házában lakott az Ősz u.-ban (Szentkirályi u. 23., emléktábla), itt fejezte be a *Bánk bánt*. (A Bánk bánt csak 1835-ben játszották először Budán, amikor Kántorné jutalomjátékul választotta.) 1815-ben letette az ügyvédi vizsgát és először Halász Bálint ügyvédi segédje, később önálló ügyvéd lett Pesten 1820-ig. Írói terveiben csalódva visszavonult szülővárosába. Mellszobra a Margit-szigeti Művészsétányon Pesti Lajos alkotása.

Katona József

katonai fegyvertár: →*katonai szertár*

Katonai Kiadó: →*Zrínyi Kiadó*

katonai kórházak: már a Budát a törököktől visszafoglaló császári seregek 1686-ban több kórházat létesítettek, így pl. a Margit-szigeten a későbbi főhercegi – azóta rommá lett – nyaraló mellett, Budán a mai Corvin téren. Ez utóbbit 1688-ban Pestre helyezték át. A Várban a 18. sz. közepétől a mai Fortuna u. D-i részén is állt katonai (helyőrségi) kórház, amelyet 1785-ben megszüntettek, az ép.-et a mellette álló isk.-hoz csatolták. Helyette II. József rendeletére Buda városának a Vízivárosban kellett egy új helyőrségi kórházat felállítania; erre a célra a mai Fő u.-ban a Flórián-kápolna mellett állt addigi polgári kórházat adták át, miután 300 ágyasra bővítették és kétemeletesre magasították. A kápolnát is a kórház kapta meg. Katonai fiókkórház volt a kiscelli trinitárius rendház (→*kiscelli templom és kolostor*) ép.-ében, az egykori Sáros, ma Gellért fürdő melletti kaszárnyában. Pesten a Károly Kaszárnyában (ma a Városháza ép.-e) volt az *Invalidus-ház*, ahol egy ideig az irgalmasrendiek ápolták a beteg katonákat. Ez volt a helyőrségi kórház, s külön gyógyszertára is volt. Tábori kórház jellegű volt a Soroksári úti *Lagerspital* (az egykori soroksári vámházon túl), amely II. József idejétől mintegy 100 évig működött. A Ludoviceumban (→*Ludovika Akadémia*) több ízben rendeztek be átmeneti jellegű kórházat. A szabadságharc idején a meglévő polgári kórházak is részt vettek a sebesültek ellátásában, de a ~ mellett számos ideiglenes kórház és kötözőhely létesült. A kiegyezés után a közös hadsereg létesítette 1872-ben a *17. sz. Helyőrségi Kórház*at (I. Alkotás u. 25.), amely

fedett folyosókkal összekötött hat ép.-ből állt. 78 kórtermében 518 ágya volt. A főv. 1944–45-ös ostroma alatt teljesen elpusztult (csak kápolnaszárnya maradt meg), helyén lakóházak épültek. A század végén (1897–1899) épült fel a *16. sz. Helyőrségi Kórház* (XIII. Róbert Károly krt. 44.) teljesen korszerű felszereléssel, 111 betegszobában 500 ággyal (az ágyszám szükség esetén 700-ra volt emelhető). 1945 után ez lett a *M. Néphadsereg Központi Kórháza*. 1898-ban nyílt meg a Gyáli úton a honvéd helyőrségi kórház (→*Merényi Gusztáv Kórház*), amely 1957-től polgári célokat szolgál. 1940-ben építették a *Honvéd Tiszti Kórház*at (XII. Királyhágó u. 1–3.), amely 1945 óta az *1. sz. Honvéd Kórház* nevet viseli. (→még *kórházak*) – *Irod.* Engländerné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán (Bp., 1930).

katonai szertár: a budai Szt. György téren épült, az 1686-iki ostromban elpusztult fegyvertár helyére az 1686–96 közötti években. Ez az ép. 1723-ban teljesen leégett és 1725-ben már hozzá is fogtak az új *„Zeighaus"* felépítéséhez. Egyes raktárai a várker. különböző pontjain voltak elhelyezve. A ~ tervezője és kivitelezője Matthey János császári mérnökkari százados volt. Az építkezéseket 1730-ban fejezték be, kápolnáját 1736-ban szentelték fel. A 19. sz. közepén az ép.-et a kir. palotához csatolták és itt rendezték be a palota konyháit és gazd. helyiségeit. A palota kiépítésével párhuzamosan a ~t 1897–1901 között lebontották.

katonai temetők: 1686 után az első budai, a mai Déli pu. területén fekvő – egykori török – temető 1686–1797 között a budai helyőrség halottait fogadta magába. 1795-ben az egykori vízivárosi temető (a mai Szt. János Kórház mellett) egyik része katonai temető lett, amelyet egészen a 20. sz. első évtizedéig használtak. Az 1790-es években a mai Várkert helyén is katonai temető volt, amelyet 1847-ben számoltak fel. Volt katonai része az egykori tabáni temetőnek is, ide temették a Buda visszafoglalásánál 1849-ben elesett honvédeket. A honvédsírokat 1885-ben a – ma már ugyancsak használaton kívüli – németvölgyi temetőbe telepítették át. Pest első katonai temetője 1746-ban az Erzsébet tér helyén volt, a 18. sz. kilencvenes éveiben létesítették a Váci úti temetőt, amely 1847-ig, a Kerepesi temető megnyitásáig működött. A józsefvárosi katonai temető előbb a Józsefvárosi pu. helyén, majd a mai Galagonya u. és Simor u. helyén terült el, ahová 1870–86 között temetkeztek. 1886 után a pesti oldal katonai temetője a rákoskeresztúri köztemető egyik része Hősök temetője néven. Az 1944–45-ben és 1956-ban elesett szovjet katonák külön parcellákban nyugszanak a Kerepesi úti, a rákoskeresztúri és a nagyobb peremvárosi temetőkben. A rákoskeresztúriban van a román katonák nyugvóhelye is. A II. vh.-ban Mo.-on elesett amerikai katonák temetője a Budaörsi úton van, az angol és a lengyel katonáké a régi bécsi országúton, Solymár határában.

Katona József Színház (V. Petőfi Sándor u. 6.): az egykori →*Belvárosi Színház* helyén 1951-től 1975-ig a →*Nemzeti Színház Kamaraszínháza*. Vezetősége és társulata azonos volt a →*Nemzeti Színház*éval. Műsorrendjén a kamarajellegű, főként modern hangvételű darabok szerepeltek. 1975-től 1981-ig átépítették, modernizálták, 1982-ben önálló színházként nyílt meg. Ig.-ja 1989. márc. 31-ig Székely Gábor, azóta Zsámbéki Gábor. Vezető színészei: Sinkó László, Benedek Miklós, Szacsvay László, Básti Juli, Balkay Géza, Udvaros Dorottya, Máthé Erzsi.

katonatanács: az első mo.-i ~ot Csernyák Imre százados vezetésével 1918. okt. 25-én alakították meg fiatal, demokratikus érzelmű tisztek az 1917-es febr. orosz forr. példájára. A hozzájuk csatlakozott katonatömegek okt. 30-án győzelemre vitték a polgári demokratikus forr.-at. Nov. 3-án Pogány József elnökletével újjáalakult a ~. Hivatalosan a Honvédelmi Min. alá tartozott mint tanácsadó testület. Valójában a katonatömegek hatalmi szerve volt, amely a helyőrségek ~ain keresztül kezében tartotta a hadsereget és ellensúlyozta a régi tisztikar befolyását; Bartha Albert és Festetics Sándor hadügymin.-eket lemondásra kényszerítette. Együttműködött a *Munkástanácc*sal és vele együtt 1919. márc. 21-én segített hatalomra juttatni a Tanácsközt.-ot. Feladatkörét a megválasztott →*Budapesti Munkás- és Katonatanács* vette át. A ~ vezetői az új helyzethez nehezen tudtak alkalmazkodni, működése akadályozta a *Vörös Hadsereg* fegyelmét, ápr. 14-én a *Forradalmi Kormányzótanács* a ~ot megszüntette. – *Irod.* Magyarország története 1918–1919, 1919–1945 (Bp., 1976).

Kauser Lipót (Pest, 1818–Bp., 1877): építész. Szobrász és kőfaragó művészcsaládból származott. Előbb romantikus, majd eklektikus stílusban alkotott. Több pesti és budai villát, házat, templomot épített. 1853-ban átépítette a volt *Fehér Ló vendégfogadót* (Rákóczi út 15.). Önálló alkotása a bp.-i *Traitler-villa* (Remete út 16., 1867).

Kávéforrás: az 1860-as évek legismertebb irodalmi kávéháza az V. József Attila u. 3. sz. alatt. Az 1820-as évek elején Legrand francia kávés nyitotta a Hild József által épített kétemeletes, klasszicista ép.-ben. (Cégére: mennyei kávézuhatag.) 1850-ben Kammer Ernő vette át, aki hamarosan felvirágoztatta a központi fekvésű kávéházat. Az 1860-as évek elejétől 1877 körüli megszűnéséig nagy szerepet játszott kora pol., társ. és irodalmi életében. Itt készült a Bolond Miska, majd a Borsszem Jankó élclap. Munkácsy itt tervezte a Népszínház díszleteit. A ~ szellemi központ szerepét a →*Kammon Kávéház* és a →*Korona Vendégfogadó és Kávéház* vette át.

kávéház: a kávéivás szokása hazánkban a török időkben honosodhatott meg. A török defterdárok egykori adólajstromaiban szerepelnek budai és pesti „káhvé háné"-k, ami kávézót jelentett. A kávéház szót „káféház" formában Mikes Kelemen használta először 1738-ban. – A ~ak őseinek tekinthetők azok a kávémérések, amelyeket a budai török fürdők mellett állítottak fel. – A ~aknak a 18–19. sz.-tól a II. vh.-ig jelentős szerepük volt a főv. társ. és kulturális életében. Kényelmes, jól berendezett helyiségeikben újságok, folyóiratok várták a közönséget. Újságírók, írók itt alkottak; kereskedők, szabadfoglalkozásúak üzleteket kötöttek, tárgyaltak; szakmai és pol. megbeszélések, viták helye volt. Számos ~ban egyes

foglalkozási ágak képviselői jöttek össze; írói és művészi köröknek, újságíróknak, színészeknek stb. külön-külön törzshelyük volt. Divatos volt a „törzs~" szó, mely azt jelentette, hogy valaki vagy valakik állandóan ugyanazt a ~at látogatták. A múlt század jelentősebb ~ai: a →*Kávéforrás* a Fürdő u.-ban (ma József Attila u. 3.), céhek, egy.-ek, írók találkozóhelye volt; a →*Pilvax kávéház* az Úri u.-ban (ma Pilvax köz 1–3.), a jogászok, a politizáló ifjúság nevezetes törzshelye volt; a →*Sas Kávéház* az Újvilág u.-ban (ma Semmelweis u.); a *Vadászkürt* a Kishíd u.-ban, melynek nevezetes volt bő újsággyűjt.-e; az →*Angol Királynő Szálloda* ~ a Nagyhíd u.-ban (ma V. Deák Ferenc u. 1.) fényűzően berendezett helyiség volt; a →*Magyar Király Szálloda* a Színház téren (ma Dorottya u. 2.) a színházi és a pénzügyi világ találkozóhelye volt; a →*Török Császár Kávéház* a Rózsa téren (ma Ferenciek tere). Budán kevesebb ~ volt. A nevezetesebbek: →*Fortuna Fogadó* a Várban (ma a M. Kereskedelmi és Vendéglátóip. Múz. van a helyén); →*Szarvas Kávéház* (a mai Szarvas téren, helyén az Aranyszarvas vendéglő van). – 1831-ben Pesten 28 ~ volt. – A századfordulón és utána nőtt a ~ak száma. Nagyméretű, kényelmes és csillogó berendezésű ~ak létesültek. A századfordulón kb. 500 ~ volt Bp.-en. A zajosabb vendéglők helyett ide ültek be azok, akik beszélgetéssel akarták idejüket eltölteni. Így alakultak ki az irodalmi, művész- és egyéb csoportokat befogadó ~ak. A századforduló és a II. vh. közötti időszak nevezetesebb ~ai: *Abbázia, Belvárosi, Bucsinszky, Central Kávéház,* ahol írók, művészek találkoztak; *Emke, Baross, Japán, New York Kávéház.* Néhány híres budai ~: *Fiume Kávéház, Seiffert Kávéház,* →*Lánchíd Kávéház,* →*Philadelphia Kávéház, Hadik Kávéház.* – 1945 után a bp.-i ~ak nem születtek újjá. Napjainkban már csak a New York (Hungária) Kávéház, *Múzeum Kávéház,* →*Terminus Kávéház* működik a nagy hagyománnyal rendelkező ~ak közül. – *Irod.* Bella Vilmos: A Kávéforrás (Bp., 1927); Bevilaqua-Borsodi Béla: Pest-budai kávéházak, kávé és kávésmesterség (1535–1935) (Bp., 1935).

Kávés Ipartestület: 1737-től van tudomásunk a *Három Kávések Céhéről.* A pest-budai kávések 1796–1830 között keletkezett szervezete és joga osztrák recepcióra alakult ki. – Az 1775. évi császári pátens, ezt követően pedig az azt megszigorító 1821. júl. 10-iki m. helytartótanácsi parancs nyomán kialakult gyakorlat lett a testület jogának alapja. A *Pesti Polgári Kávéfőzők* „rendszabálya" 1796. júl. 27-én látott napvilágot. A személyes, reális és háztelkes változatú kávéjog (Jus Caveatus) Pesten 1864-ig állott fenn. – Az 1872. évi első ip.tv. megjelenésével megszűnt a régi feudális-allodiális-privilegiális rendi kávéjog. Pest, Buda és Óbuda társulatai ugyan még fennálltak, de a kávéség „szabad kereset" lett. – Az 1948. évi államosítások után 1949-ben – valamennyi ip.testület felszámolásával – a századfordulón 500 kávéházat tömörítő *Budapesti Kávés Ipartestület* is megszűnt.

Kazánkészítők útja: →*Szentháromság u.*

Kazinczy Ferenc (Érsemlyén, 1759–Széphalom, 1831): író, a korabeli m. irodalom és nyelvújítás

A Kazinczy-kút

vezéralakja, az MTA r. tagja (1830). Sohasem lakott huzamosan Pesten. Először 1782–83-ban jött Pestre rövid időre joggyakornoknak. Ezután Abaúj vm. hivatalos megbízottjaként 1790 máj.-ában a budai ogy. idején tartózkodott a főv.-ban. Részt vett Széchényi Ferenc pesti palotájában egy megbeszélésen, amelyen kidolgoztak egy könyvkiadó társaság létesítésére vonatkozó tervet. 1794 telén a Martinovics-féle mozgalommal való kapcsolata miatt börtönbe került és 1794. dec. 19-től 1795-ig Budán a ferences kolostor egyik cellájában tartották fogva (Úri u. 51–53.). 1803 máj.-ában, bécsi útja előtt, Pesten töltött 12 napot. Fölkereste a pesti szervitáknál lakó Virág Benedeket, összejött fiatal írókkal és buzdította őket egy Pesten megjelenő kritikai folyóirat létesítésére. Főv. íróbarátai segítségével vívta meg a nyelvújítás nagy harcát. Ritkán mozdult ki birtokáról, Széphalomról. 1828-as pesti útja nagy fontosságú volt. A *Magyar Tudós Társaság* (MTA) alapszabályzatát előkészítő biz.-ban dolgozott. Megismerkedett az új irónemzedékkel, az Aurora évkönyv munkatársaival és vezérükkel, Kisfaludy Károllyal. A híres találkozást, mely Bártfay László lakásán történt (Üllői út 17.), rézmetszet és festmény is megörökítette. Ekkori pesti élményeiről írott műve töredékben maradt ránk (*Pestre, Töredék pesti útleírásából,* 1929), de így is részletes ismertetést ad a város ép.-eiről, társ. és művészeti életéről. Szeretett volna Pesten megtelepedni, de ennek lehetőségétől, az MTA titkári posztjától elütötték, bár az Akadémia első rendes

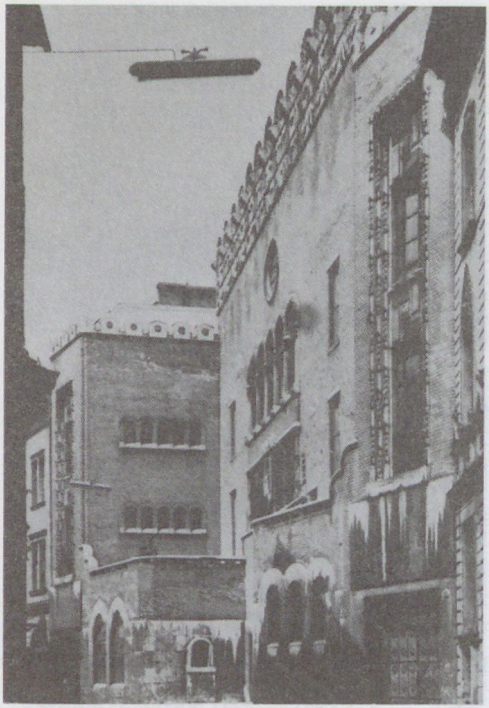

A Kazinczy utcai zsinagóga

tagjai közé nevezték ki. Két emlékiratában: *Fogságom naplója* (1931) és *Pályám emlékezete* (1828) pesti benyomásait is megörökítette. Bronz mellszobra a Múzeumkertben áll (Vay Miklós, 1861).

Kazinczy-kút (I. Bécsi kapu tér): 2,3 m magas, mécsest tartó bronz nőalak. 1931-ben a Főv. készíttette Kazinczy Ferenc halálának 100. évfordulójára. A haraszti mészkő talapzatban a költő domborművű profilja látható. Pásztor János alkotása (1936).

Kazinczy utcai zsinagóga (VII. Kazinczy u. 29–31.): kétemeletes téglaburkolatos homlokzatú ép., középen ötös ikerablakkal, héber betűs pártázatos párkánylezárással, földszinten kétoldalt előugró részekkel. A körülvevő udvarok révén összekapcsolódik a Dob u. 35. sz. alatti orthodox izr. községházzal. Háromemeletes ép., magas emeletekkel három ablaktengellyel, melyeket négy falpillér vesz közre. A falpillér és a földszint kemény mészkő, a falburkolat nyerstégla. Az ép. háromszögű, magas oromzatban záródik, középen egy kisméretű ajtóablak, előtte nyílt erkély, alatta az első emeleten a homlokzat elé ívelő zárt üvegezett erkély van. A szűk, mélyen benyúló telek mentén udvari szárny húzódik végig két udvarral; a második kapcsolatban van a zsinagógával. Löffler Sándor és Löffler Béla építette (1912).

KBC Kelmenyomó Rt. (IX. Gubacsi út 32.): magyar–NSZK textilip. cég, az egyik legnagyobb mo.-i könnyűip. vegyes váll. 1989-ben alapították. Alaptőkéje 568 millió Ft. A szakmai ismereteket, a technológiát és a mintákat az NSZK-partner adta. M. részvényesei: →*Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár* (amely a korszerűsítésre szánt telepét adta a vállalkozásba), a Külkereskedelmi Bank Rt., a Hungarotex Külkereskedelmi Váll. 1989-re elkészült 10 ezer m^2-es üzemép.-e. A gyártás 1989. IV. negyedévében kezdődött meg.

Kecske-forrás (III. ker.): falazott, csővel ellátott forrás a Csúcs-hegyi-dűlőben, a kiscelli agyag és a lösz határán. A víz összes oldottanyag-tartalma 518 mg/l.

Kecske-hegy: a →*Hármashatár-hegy* belső rögvonulatának főként a felső-triász dolomitból felépült része az *Újlaki-hegy* és a *Látó-hegy* között (384 m). ÉÉNy–DDK-i irányú röge Ny felé meredek sziklás lejtővel végződik, K felé enyhén lejt a *Szép-völgy*re. Féloldalasan kibillent felszínét erdő fedi. Ny-i, meredek lejtője alatt *(→Oroszlán-szikla)* a Glück Frigyes sétaút vezet a →*Határ-nyereg*től a Látó-hegyre.

Kecske-hegy barlangjai: a →*Hármashatár-hegy* csoport legmagasabban fekvő barlangjai. Az *Alsó-Kecske-hegy* Ny-i oldalában, a Rozmaring Tsz. felhagyott eocén mészkőfejtőjének bejárati részén található 15 m hosszúságú *Rozmaring-barlang* 358 m tengerszint feletti magasságban nyílik. Szép hévizes oldásformákat mutató főfolyosója egy széles kalcittelér mentén oldódott ki. A 60-as években ugyanitt feltárt, 54 m hosszú, omladékos *Exodus-barlang* a művelés, ill. a kőfejtő feltöltése során valószínűleg megsemmisült. A jelentéktelen *Kecske-hegyi-hasadék* és a szűk, borsókövekkel és cseppkőlefolyással díszített, 15 m-es *Lehelős-lyuk* a Szép-völgy DNy-i oldalán emelkedő →*Kecske-hegy* kőfejtőjében nyílik, kb. 365 m magasságban. A hegy Ny-i részén, az →*Oroszlán-szikla* feletti oldalban egy további, triász dolomitban kialakult kis barlang, az *Oroszlán-barlang* található.

Kecskeméti Bástya u.: →*Bástya u.*

Kecskeméti kapu: a Mátyás korában épült városfal (→*pesti városfalak*) DK-i részén az Alföldről a Kecskemét felől jövő forgalmat a ~n keresztül bonyolították le. A mai *Kecskeméti u.* és *Kálvin tér* sarkán állt. 1794-ben bontották le. Helyét a Kecskeméti u. 19. sz. házon márvány emléktáblával (1928) jelölték meg.

Kecskeméti u. (V. Egyetem tér–Kálvin tér): 1432-ben *Ceglédi u.*, az 1700-as évek közepén *Úri u.*, a 18. sz. végétől ~. Jelentősebb ép.-ei: – **1. sz.:** háromemeletes, háromhomlokzatos romantikus stílusú saroklh., (7)+1+3+1+(6) ablakkal (zárójelben az oldalak), emeletén erkélyekkel, öntöttvas rácsokkal. Pán József építette (1867) Hegyessy Mátyás számára. – **7. sz.:** kétemeletes, kora eklektikus lh., 1+3+1 ablakkal, első emeletén széles zárt erkéllyel; gazdag kiképzésű kapualja, udvarán eredeti öntöttvas kút van. Wagner János építette (1868) egy régebbi emeletes ép. felhasználásával Perger Ignác számára. – **10–12. sz.:** irodaház (Peyer Egon, 1950). – **14. sz.:** *Korona Szálloda*. – **17. sz.:** kétemeletes saroklh. 3 ablakkal, a Bástya u. 35. felőli oldalon 10 ablakkal és bejárattal. Gottgeb Antal tervezte (1868) romantikus stílusban Incze Mária (Weisz Záry) részére. Az 1868-ban lebontott régi Weisz-ház a Vasárnapi Újság szerint Pest egyik legrégibb háza volt. A Kálvin

A Kecskeméti u. 1. sz. ház

tér 1. sz. felé eső falába a középkori városfal maradványait építették be. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Magyarország Művészeti Emlékei, III., Bp., 1961).

Kedélyes Kabaré: a Kálvária tér 19. sz. alatt 1917-ben megnyílt kabaré. Megalapítója és ig.-ja Czakó Péter és Elsner Adolf, rendezője Árvay Rezső. Az 1921-ben az idény végéig működött.

Keglevich István Konyakgyára: gr. Keglevich István földbirtokos alapította 1883-ban Budafokon. Az első konyakgyár volt Mo.-on. Franciaországból hozatta a szükséges gépeket, és Cognac vidékéről alkalmazott művezetőt. Gyártelepét később a VI. Vörösmarty u. 47/a sz. alatt rendezte be. Évi kapacitása 5000–6000 hl volt. Termékeit négy földrész országaiba exportálta. 1940-ben magába olvasztotta az 1905-ben alakult és több gyárteleppel rendelkező *Adriatica Bor és Törkölylepárló Rt.*-t.

Kegyeleti Kismúzeum (VIII. Fiumei út 16.): a Főv. Temetkezési Int. hozta létre a →*Kerepesi temetőben*. 1991. ápr. 24-én nyílt meg. A múz.-ban jelentős temetések fényképeit, a temetéssel-gyásszal kapcsolatos néprajzi emlékeket (kopjafák, gyászruhák stb.) és egyéb tárgyakat (szarkofágok, gyászruhás öltözetek, keresztek stb.) mutatnak be.

kegyesrend, *kegyes tanítórend:* →*piaristák*

kegyhelyek: olyan helyek – legtöbbször templomok – amelyekhez imahallgatások, csodák hagyománya fűződik, és ahová búcsújárások, zarándoklatok történnek. Bp. látogatott kegyhelyei: a középkorban a *budaszentlőrinci pálos kolostor* Remete Szt. Pál ereklyéje miatt; a Margit-szigeten Árpád-házi Szt. Margit sírja. Budán később is keletkeztek ~. 1700-ban Francen Péter kéményseprőmester – a pestistől megmenekülvén – az itáliai Re község könnyező Madonna-képének másolatát a krisztinavárosi ún. kéményseprő-kápolnában helyezte el, ahonnan 1728-ban az új kármelita kápolnába került és a pestis elleni ima kegyhelyévé vált. – 1725-ben Zichy Péter a *kiscelli templom* helyén emelt kápolnában a máriazelli kegykép másolatát helyezte el. *Makkosmária* máig látogatott kegyhelye úgy alakult ki, hogy Traup János budakeszi legény látomása helyén 1731-ben Mária-képet helyezett el egy tölgyfán. 1737-ben fakápolna, 1762–68-ban barokk templom és trinitárius rendház épült itt a Zichy család jóvoltából. A rombadőlt templom 1948–49-ben épült újjá. *Máriaremete* szintén nagy látogatottságú kegyhely ma is. Tolwieser Katalin 1720 körül hozott a svájci Einsiedelnből Mária-kép másolatot ide; 1808–17-ben Terstyánszky Ignác földesúr kápolnát építtetett, majd a századfordulón társ. gyűjtésből *Hauszmann* Alajos tervei szerint emelték a mai (volt szervita) templomot. →*Gül Baba türbéje* a Rózsadombon az egyetlen bp.-i nem keresztény, a 16. sz. óta a mohamedán zarándokok által látogatott kegyhely.

kegyuraság: a kir. a kiváltságos városoknak egyházi önállóságot is adott, és kegyúri jogát a polgárságra ruházta át. Ez azt jelentette, hogy a plébánosokat – a püspök által kijelölt három személy közül – a város választotta. Ez a jog együtt járt a ~ alá tartozó ép.-ek fenntartásának, az egyházi személyek javadalmazásának, új templomok és plébániák létesítésének kötelezettségével. – Buda és Pest 1244 óta gyakorolta ezt a jogot. 1848-ban Pesten is, Budán is öt plébánia tartozott a városok ~a alá. A plébániák száma fokozatosan tovább szaporodott. A három város egyesítése után a plébánosokat a főv. tvhat. biz. választotta. Az 1930. évi XVIII. tc. értelmében a kegyúri jogot a *Kegyúri Biz.* gyakorolta. Elnöke a polgármester. 31 tagját a tvhat. biz. r. k. tagjai választották.

Kék Macska, *Blaue Katz:* zenés vendéglő, kávéház és mulató a VI. Király u. 10. sz. alatt. Vendéglőként már a XIX. sz. első évtizedétől működött. 1861-től Feuchtinger János tulajdonaként itt rendeztek Mo.-on először állandó társulat közreműködésével, belépőjegyekkel varietéműsorokat (Feuchtinger Dalcsarnok). A mulató akkor érte el a fénykorát, amikor műsorának legnagyobb részét Oroszi Antal (Caprice álnéven) írta. A társulat legismertebb tagjai: Chorini Richárd, Schönberg Rudolf, Honetz Károly komikusok, valamint Waldau Jeanette, Mutzbauer Katalin és testvére artisták, Hildegard és Fischer kisasszonyok voltak. A mulató a két vh. közötti időben szűnt meg. – *Irod.* Ágai Adolf: Utazás Pestről Budapestre 1843–1907 (Bp., 1908); Gundel Imre–Harmath Judit: A vendéglátás emlékei (Bp., 1979).

Kelemen Lajos (Győrszentiván, 1923–): politikus. A Főv. Tanács 1960-ban választotta elnökh.-ének. 1970. dec.-től 1971. máj.-áig a Főv. Tanács megbízott elnöke, ekkor a Tanács ált. elnökh.-évé választotta. A lakásépítés, a lakáskarbantartás és a lakásgazdálkodás felett gyakorolt felügyeletet.

Kelemen László (Kecskemét, 1762–Csanádpalota, 1814): színházalapító. A pesti piaristáknál tanult,

majd apjának örökébe lépett, aki a ferencesek kántora volt. Az 1790-es ogy. ideje alatt összetoborozta az első m. színjátszó társaságot. Simai Kristóf *Igazházi*jának budai és pesti előadása után két évig nem sikerült elérnie, hogy a főv.-ban játszhassanak, csak 1792. máj. 5-én sikerült megindítania a folyamatos előadások sorát Budán a Reischl-féle faép.-ben. 1796 tavaszáig 155 darabot mutattak be. Ekkor a hivatalos támogatást megvonták tőlük, és a társulat felbomlott. ~ vidéken próbált színtársulatot foglalkoztatni, de sikertelenül. Hiába kísérelte meg a főv.-ba való visszatérést is. Vidéken lett kántortanító.

Kelenföld (XI. ker.): a 18. sz.-ig lakatlan terület, elsősorban a rossz talajviszonyok miatt. A művelhető földterületeken a budai polgárok szőlői húzódtak. A 19. sz.-ban a Fehérvári út melletti árvízvédelmi töltés kiépítése után indult meg az ip. fejlődése. 1804-ben alapították ~ első üzemét, a későbbi *Röck István Gépgyár* elődjét. A 19. sz.-ban a Fehérvári út és a közötti rész vált nagyip. központtá. ~ Ny-i részén 1853-ban épült az →*Erzsébet Sósfürdő*. A századvégi út- és vasútépítések – különösen a →*Szabadság híd* és a Bartók Béla út kiépítése – ~et is a főv.-hoz kapcsolta, ami elősegítette gazd. életének továbbfejlődését. Új gyárakat telepítettek: a Bp.-i Gőzmalmot (*Hengermalom*, 1911), az Elektromos Műveket (1912), a Meinl Gyula Rt.-t (1909, a *Bp.-i Édesip. Váll.* elődje). Ebben az időszakban elsősorban a Villányi út környéke épült be. Itt nyílt ~ első népisk.-ja (1861). A ciszterciek letelepedése után, 1924-ben ideiglenesen kis templom (Villányi út 3.), majd 1938-ban a *Szt. Imre-templom* épült fel. Az első szakisk. 1912-ben kezdte meg az oktatást, 1929-ben nyitották az első gimn.-ot (*Szt. Imre Gimn.*, ma József Attila Gimn.), 1932-ben a *Margit Gimn.* nyílt meg. Az első mozielőadásra a Simplon (ma Bartók) moziban kerül sor 1934-ben. Az 1930-as években a →*Petőfi híd* és a „budai Nagykörút" kiépítésekor lett a városrész központja a →*Móricz Zsigmond körtér*. A két vh. között a Pestről kiszorult gyárakat, üzemeket D-Budára telepítették (Gamma Művek 1924, Standard Villamossági Rt. 1938). Jelentősebb üzemek még: az 1925-ben létrejött *Csonka János Gépgyár* és az 1922-től működő Fonóipari Rt. A II. vh. után kezdődött a még beépítetlen Etele út környékének rendezése. Az 1960–70-es években építették fel Bp. legnagyobb házgyári lakótelepét (→*Kelenföldi lakótelep*). Később új bevásárló és szabadidőközpontot hoztak létre a Tétényi úti kereszteződésnél. Ettől nem messze épült 1950-ben, az →*Erzsébet Sósfürdő* helyén a →*Szent Imre* (Tétényi úti) *Kórház-Rendelőintézet*. ~ másik egészségügyi intézménye az →*Ortopéd Klinika*, amely a Sebészeti Kórház helyén készült el 1951-ben. 1960-ban parkosították a →*Feneketlen-tó* környékét, itt kezdte működését a Park Színpad ~ első színházaként. Fedett színház 1988 óta van ~ön, ez a →*Karinthy Színház*. Az 1930-ban átadott Vasút u.-i kápolna szomszédságában készült el 1992-ben a Szt. Gellért-kápolna. Napirenden van az Etele tér és környékének rendezése, a tervek szerint itt lesz a D-budai metró végállomása.

A Kelenföldi lakótelep részlete

Kelenföldi Hőerőmű Vállalat (XI. Budafoki út 52.): 1914-ben alakult és 1949-ig Bp. Főv. Elektromos Műveihez tartozott. Alakulásától kezdve fő feladata villanyáram termelése és elosztása. – 1950-től *Bp.-i Erőművek* néven önállósult négy másik teleppel, majd 1954-ben *Bp.-i Erőmű* néven a négy üzemegység csúcstelepe lett. 1961-től jelenlegi nevén működik. Szenes és szénportüzelésű kazánjait fűtőolaj (pakura)-póttüzelésű kazánokra alakították át, így sikerült nagymértékben csökkenteni a levegőszennyezést. 1952-ben kezdte meg a távfűtést.

Kelenföldi lakótelep (XI. ker.): a Fehérvári út–Bártfai u.–Fraknó u.–Wartha Vince u.–Andor u. által határolt 99 ha területen házgyári ép.-ekkel épült be. Építése 1967-től 1983-ig tartott. A rendezési tervet Kiss Albert és Kovács Balázs készítette. A beépítést Jakab Zoltán és Finta József, a paneles lakóép.-eket Csordás Tibor, Árkai István és Kaszab Ákos, a csúszózsaluzatos magasházakat Farkasdi Zoltán tervezte. Összesen 9387 lakás készült el, ezek között 560 egyszobás, 5678 kétszobás, a többi háromszobás, vagy ennél nagyobb. Készült ált. isk., óvoda, bölcsőde, nyugdíjasház, áruház és vendéglátóip. egység. A lakótelep központjában épült a Bp.-i Művelődési Központ. A lakótelepen először épültek nagy mennyiségben az I. sz. szovjet típusú házgyár lakásai, amelyeknél a keskeny szobák és az alacsony belmagasság (2,55 m) sok bírálatot váltott ki, pedig a 70-es években a legnépszerűbb lakótelepek közé tartozott.

Kelenföldi pályaudvar, *Budapest–Kelenföld pályaudvar:* eredeti neve *Újbuda.* Az *összekötő vasút* dunántúli végpontja, eredetileg a →*Délivasút* vonalán épült, ide csatlakozott a későbbiekben a pusztaszabolcs–pécsi és a hegyeshalmi vasútvonal. 1932 óta részben, 1980 óta teljesen villamos üzemű. Forgalmának növekedése és rejtett keresztezései szükségessé tették a pu. É-i végén a Déli pu. és a Keleti pu. felé vezető vonalak szintbeni keresztezésének a megszüntetését, az ezt szolgáló kétszintű műtárgy megépítésekor – a felvételi ép.-től eltekintve – a pu.-t korszerűsítették.

kelenföldi református templom (XI. Október huszonharmadika u. 5.): alapkövét 1928. szept. 30-án tették le, ép.-ét 1930. nov. 16-án szentelték fel. Medgyaszay István műegyetemi tanár tervei alapján, jelentős holland segítséggel épült. Alaprajza keresztbe állított téglalap. A két, egymás fölé épített karzata keskenyebb, ezért nem takarja el az egész templombelsőt a belépő szeme elől. A főbejáratot a torony aljában helyezték el. Az orgonaházat tartó, kopjafa-szerű oszlopok, a szószék és az előtte álló úrasztala harmonikus egységet alkotnak. Mind a fából készült mennyezet, mind az orgonaház díszítése székely–m. népi stílusú. A ~ a II. vh.-ban súlyosan megrongálódott, 1955-re állították helyre. 1974-ben az eredeti tervek alapján felújították.

Kelenföldi Textilgyár: →*Goldberger textilgyárak*

Kelenföld–lágymányosi-lapály (XI. ker.): a →*Gellért-hegy*től D-re elterülő, Ny felé nagy ívben beöblösödő, a →*Duna* által kialakított, jórészt alacsony és magas ártéri szinthez tartozó terület. Az alsó-pleisztocénban a mainál még 50–60 m-rel magasabb, kiscelli agyagból felépült felszíne a →*Kis-Gellért-hegy*vel volt egy szintben. A Duna szakaszos teraszképző, eróziós tevékenységével hosszú időn át formálta felszínét. Jelenkori felszínalaktani arculatát a holocénban a Duna intenzív oldalazó eróziós tevékenységével alakította ki. Ny-i szegélyén csak foltokban, keskeny sávban maradt meg újpleisztocén terasza. A folyam rakta le a felszíni kavicsos-homokos, iszapos-agyagos üledékek zömét. Ezenkívül némi hordalékot szállított ide és halmozott fel a →*Sváb-hegy* felől, korábban a →*Sas-hegy*től Ny-ra a Dayka Gábor u. vonalában a Kelenföldi-síkságra érkező →*Denevér-árok*, →*Márton-hegyi-árok* és →*Orbán-hegyi-árok.* A ~t átszelő nagyobb jelenkori Duna-medrek különösen mocsaras felszínét az építkezések számára jelentékeny mértékben feltöltötték. A ~ 1955-től nagyszabású építkezések színhelye (→*kelenföldi lakótelep*, →*lágymányosi lakónegyed*). – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

Kelenföld sora: →*Szent Gellért rakpart*

Kelenvölgy (XI. ker.): a →*Pacsirta-hegy* É-i, meredek lejtőjének magasabb térszíne, a hegyeshalmi és pécsi vasútvonal által határolt terület. A Duna alacsony és magas ártéri alluviális szintjéhez tartozik. Kiscelli agyagra rakódott ártéri üledékek építik fel, a magasabb térszinekre lösz települt. Az alacsonyabb felszínrészek feltöltése után kezdődött a beépülése, a 19. sz. végén. Ebben a kiépült vasútvonalaknak is nagy szerepük volt, ugyanakkor ezek zárták el a főv. belsejétől. 1953-ig Budafokhoz tartozott. 1913-ban 1500 fő lakott ~ben. Ekkor (1913-ban) nyílik meg a település első isk.-ja, a Kecskeméti József u.-ban. A közművesítések után jórészt családi házas település alakult ki.

Kelényi Béla Ottó (Bp., 1897–Bisingen, NSZK, 1944): könyvtáros, történetíró. 1922-től a Főv. Könyvtár tisztviselője volt. A Bp.-gyűjt. oszt.vez.-jeként sok ritka 16–17. sz.-i nyomtatványt szerzett be. A főv. múltjáról számos tanulmányt írt; ilyenek: *Buda és Pest város képe az idegen utazások irodalmában* (Tanulmányok Budapest múltjából VI., 1938); *Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban* (Budapest Régiségei XIII., 1943).

Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum: →*Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum*

Keleti Gusztáv (Pozsony, 1834–Bp., 1902): festő, műkritikus. Jogász volt, majd Bécsben és Münchenben festeni tanult. Romantikus tájképei közül több festménye pesti tájrészleteket ábrázol (*Kilátás a Normafától, A Csillagvölgy* stb.). A Képzőművészeti Társulat megalakításában nagy szerepe volt, megszervezte a Rajztanárképzőt (1871), s ennek első ig.-ja is volt. Jelentős pedagógus, a hazai művészeti oktatás elősegítője. Művei az MNG-ben és a Bp.-i Történeti Múz.-ban találhatók.

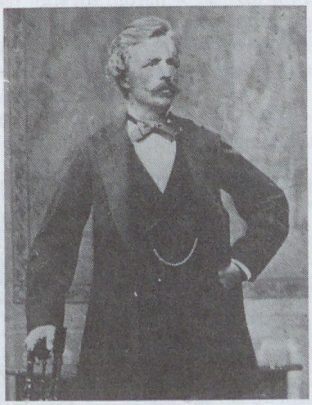

Keleti Károly

Keleti Károly (Pozsony, 1833–Bp., 1892): statisztikus, az MTA tagja (l. 1868, r. 1875, ig. 1890). Részt vett a szabadságharcban, majd tisztviselő volt. A 60-as években bank-, vám-, ipar- és pénzügyi statisztikai tanulmányokat írt. 1871-ben részt vett az Orsz. Statisztikai Hivatal megszervezésében, s ennek első ig.-ja is volt haláláig. A nemzetközi statisztikai kongresszusokon tekintélyes és jelentős képviselője volt Mo.-nak. A m. statisztikai tudományt több úttörő kezdeményezéssel gazdagította. Megtervezte és irányította a m. statisztikai felvételeket, megszervezte a népszámlálásokat (1869, 1880) és az első iparstatisztikát. Segítette az Orsz. Iparegy. életre keltését (1867), melynek elnöke is volt.

Keleti Akadémia, *Keleti Kereskedelmi Akadémia:* 1891-ben alakult *Keleti Kereskedelmi Tanfolyam* elnevezéssel. Feladata a K felé irányuló kereskedelem ellátására alkalmas szakemberek képzése volt. Utóbb 2 évfolyamú akadémiává alakult. A VIII. Esterházy (ma Puskin) u. 3. sz. alatt működött. Jeles tanárai között volt Alexics György, Germanus Gyula, Kunos Ignác. 1920-tól az akkor létesült Közgazdaságtudományi Kar keretében működő *Keleti Intézet* lett.

Keleti kőfejtő barlangjai: a →*Hármashatárhegy* csoporthoz tartozó →*Mátyás-hegy* DK-i oldalában lévő, felhagyott kőfejtőben 16 barlang ismeretes, melyek bizonyára egy valaha összefüggő, hévizes eredetű barlangrendszer maradványai. A kőfejtés során feltárult barlangok 212–250 m tengerszint feletti magasságban helyezkednek el, befoglaló kőzetük zömmel eocén mészkő, de néhányuk a mészkő fedőjében települő briozoás márgában alakult ki. A ~nak mérete és formakincse változatos, gyakoriak bennük a gömbfülkék és a gömbüstökkel tagolt falfelületek. Hévizes ásványkiválásokat eltérő mennyiségben tartalmaznak, főleg borsókő, ritkábban kalcitlemezek és aragonit formájában. A ~ közül a legnagyobb kiterjedésű a kőfejtő ÉNy-i falában nyíló, két bejáratú, 112 m hosszúságú *Barit-barlang,* amelynek térben szerteágazó járatrendszerében a fenti ásványokon kívül baritkristályok is találhatók. A 10 m-es hosszúságot három további barlang haladja meg: az ugyancsak az ÉNy-i falban nyíló, de csak kötélereszkedéssel megközelíthető, tágas bejáratú *3. sz. barlang* 20 m; az alatta elhelyezkedő, erősen feltöltött *4. sz. barlang* 18,5 m; míg a kőfejtő É-i szegletében nyíló, ferde tektonikus sík mentén kioldódott két bejáratú *7. sz. barlang* 12 m hosszúságú.

Keleti pályaudvar, *Budapest-Keleti pályaudvar:* a MÁV első vonalának végállomása a mai →*Józsefvárosi pályaudvar* már kezdetben alkalmatlannak bizonyult a forgalom lebonyolítására, ezért tekintettel a várható fejlődésre a MÁV egy központi pu. építését vette tervbe. Több alternatíva, közöttük a Rákóczi út–Nagykörút–Népszínház u. által határolt terület elvetése után a mai Baross teret jelölték ki erre a célra. Az 1891-ig *Középponti pu.*-nak nevezett pu. ép.-ét Rochlitz Gyula tervezte és 1884-ben nyílt meg. Keresztperonos alaprajzú, kétoldali felvételi épületes fejpályaudvar. A maga idejében Közép-Európa egyik legkorszerűbb fejpályaudvarának tartották. – Vonatfogadó és -indítóvágányainak száma ma 13, ebből négy a csarnokban található. Fennállása óta vágányhálózatát is, ép.-ét is többször átalakították, az ép. műemléki helyreállítása óta az eredeti állapotával nagyjából azonos homlokzatán J. Watt és G. Stephenson szobra áll. Az ép. megjelenését nem érintette, hogy homlokzatánál csatlakozást létesítettek a metró M2 vonalának állomásával. – A ~hoz közvetlenül csatlakozó vasútvonalak: Bp.–Hatvan–Miskolc, Bp.–Újszász–Szolnok, Bp.–Szabadka, Bp.–Hegyeshalom–Bécs. Valamennyi ide befutó vonal villamos üzemű. – A nemzetközi forgalomban a ~ az összes szomszéd országokba irányuló, illetve ezeken az országokon áthaladó vonatokkal vesz részt. A Liszt Ferenc (Franz Liszt EuroCity, Bp.–

A Keleti pályaudvar

A Kelet–Nyugat Üzletközpont

Bécs–Frankfurt–Köln–Dortmund), a Bartók Béla EuroCity (Budapest–München) és a Báthory Interexpress (Budapest–Varsó) vonat végállomása. A személyautószállító vonatok végpontja.

Kelet Népe: irodalmi, társ.tudományi és kritikai folyóirat. Barsi Dénes, Sinka István és Szabó Pál indította 1935-ben. A népi írók lapja volt, s társ.tudományi írásaiban a m. falu, a szegényparasztság problémáival foglalkozott. A →*Válasz* megszűnése után a népi írók legfontosabb orgánuma lett. 1940-ben Móricz Zsigmond vette át a kiadási jogot és ő szerkesztette haláláig (1942), a ~ megszűnt. A népi írók valamennyi csoportja és több munkásíró is rendszeresen szerepelt a ~ben. – *Irod.* A Kelet Népe. 1935–1942 (Bp., 1986).

Kelet–Nyugat Üzletközpont (VIII. Rákóczi út 1–3.): külföldi váll.-ok képviseleti irodáinak helyet adó kereskedelmi központ. A régi Nemzeti Színház telkén álló nyolcemeletes ép. 1991-ben készült el. Tervezője: Zalavári Lajos. Az irodák 20 000 m² területet foglalnak el. Az u.-i fronton étterem (Burger King gyorsétterem) és üzletek működnek. Az ép. alatt kétszintes garázs található.

Kellér Dezső (Bp., 1905–Bp., 1986): konferanszié, író. Újságírói pályáját abbahagyva 1933-tól konferált a bp.-i színpadokon, először a Terézkörúti Színpadon, 1945-től 1950-ig a Pódium Kabarében, 1950-ben a Kamara Varietében, 1951-től 1963-ig a Vidám Színpadon. 1964-ben a Thália Színházhoz szerződött, ahol népszerű volt a *Thália kabaré* c. műsora. Szellemesen, szatirikusan mutatta be a pesti emberek érzésvilágát, ítéleteit, a bp.-i életet. *M. Kedves közönség* (Bp., 1957); *Kis ország vagyunk* (Bp., 1963); *Pest az Pest* (Bp., 1968); *Kortársak és sorstársak* (Bp., 1971); *Leltár* (Bp., 1976); *Fogom a függönyt* (Bp., 1985).

kelták, *keltoi* ⟨gör.⟩, *Celtae* ⟨lat⟩, *galaták:* indoeurópai nép, mely a vaskorban kulturális egységet hozott létre Európa területén. Kultúrájuk magába olvasztotta az egyes területek bronzkori műveltségének számos elemét, ötvözve a klasszikus (görög, itáliai, etruszk) kultúra elemeivel, amelyeket önálló művészetet teremtve saját felfogásának, látásmódjának megfelelően átértelmezett. A ~ műveltsége elterjedt többek között a mai Cseh és Szlovák Köztársaság, Franciao. (gallok), a volt Jugoszlávia, Mo., Nagy-Britannia, Románia, Spanyolo. (keltibérek) területén. Hódításaik elérték Rómát (i. e. 390 körül), Görögo.-ot (Delphoi feldúlása i. e. 279-ben), a Duna-vidéket, a Balkánt, Kis-Ázsiában pedig létrehozták a Galata Királyságot. A római császárkorban szinte az egész keltaság római uralom alá került (a gallokat Caesar már az i. e. 1. sz. közepén leigázta, Augustus, Tiberius a Duna-vidéken, Claudius és Domitianus Britanniában hódított). – A ~ a Kárpát-medencében is megtelepedtek, s a későbbi →*Pannonia* őslakosságának egyik számottevő etnikumát képezték. Amikor a római hódítás az i. sz. 1. sz. első felében elérte Pannonia területét, az erődített hegyi települések (*oppidum*ok, pl. Velem-Szent Vid, Gellért-hegy) lakosságát biztonsági okok miatt letelepítették a nyílt síkságra, így a Gellért-hegyről a későbbi Aquincum területére. A Pannoniában talált kelta törzsek *(Anartii, Boii, Eravisci, Latobici, Scordisci, Taurisci, Varciani)* szállásterületét az 1. sz. utolsó harmadáig katonai irányítás alatt álló római

közig. egységekbe, ún. *civitas peregrinák*ba szervezték (pl. *civitas Boiorum, civitas Eraviscorum*). Ezek lettek később a pannoniai városfejlődés alapjai (→*Aquincum–polgárváros*). Jóllehet a kelták sokáig megőrizték anyagi kultúrájuk számos elemét (pl. női viselet, fazekasság stb.), a 2. sz. végére azonban már teljesen romanizálódtak. – *Irod.* Jan Filip: A kelta civilizáció és öröksége (Bp., 1966); Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon (Bp., 1976); Szabó Miklós: Pannonia a római foglalás előtt (La Tène-kor) Pannonia régészeti kézikönyve (szerk. Fitz Jenő–Mócsy András, Bp., 1990).

Kemény Zsigmond, br. (Alvinc, 1814–Pusztakamarás, 1875): író, publicista, az MTA l. tagja (1843). 1847-ben Erdélyből került a fővárosba és a Pesti Hírlap munkatársa lett. 1848-ban képviselő. Debrecenben a „békepárthoz" csatlakozott. A szabadságharc bukása után az osztrák hatóságok Pestre internálták. *Ködképek a kedély láthatárán* c. regényében (1853) az elnyomás korabeli Pestet rajzolta meg. 1844-től tizenegy évig az Angol Királyné Szállodában lakott. 1855-ben átvette a Pesti Napló szerkesztését és a szerkesztőségi ép.-be költözött (Barátok tere 7.). Pol. elemzéseiben 1848 eszméiből indult ki; barátaival előkészítette a kiegyezést. 1865–68-ban a Lipótváros képviselője volt a parlamentben. Lakása a pol. és irodalmi élet központja volt. Ezekben az években írta legjelentősebb regényeit *(Özvegy és leánya; Zord idő)*. 1870-ben megvált a Pesti Napló szerkesztésétől. Ekkor saját házába költözött a Városmajor u.-ba (30. sz.). Halála előtt Erdélybe vonult vissza. *Zord idő* c. regényének (1862) második és harmadik része Budán játszódik 1641-ben, Buda ostroma és a török megszállás idején.

Kemény Antal Gépgyár Rt.: →*Szerszámgépipari Művek*

Kéményseprő u.: →*Móra Ferenc u.*, →*Paulay Ede u.*

Kemény Zsigmond Gimnázium: 1890-ben alapított középisk. A →*Bolyai János Gimnázium*ból nőtt ki *VI. ker. Magy. Kir. Állami Főreáliskola* néven. 1898-ig a Lovag u. 18. sz. alatt működött. Ekkor a Bulyovszky (ma Rippl-Rónai) u. 26. sz. alatti, *Alpár* Ignác által tervezett ép.-be költözött. Ebben az időben a legkorszerűbb felszerelésű reáliskola volt. 1922-től *Budapesti VI. ker. Magy. Kir. Állami Kemény Zsigmond Reáliskola*nak hívták. 1934-ben gimn.-má szervezték. 1951-ben beolvadt a →*Kölcsey Ferenc Gimnázium*ba. Előtte egy évig Rudas László nevét viselte. Régi ép.-ében ma a *Kvassay Jenő Út-, Híd- és Vasútépítési Szakközépisk.* működik.

Kemikál Építőanyagipari Vállalat (VII. Kazinczy u. 9.): 1951-ben alakult. Előzményei azonban 1872-ig nyúlnak vissza, amikor a IX. Soroksári út 106. sz. alatt megnyílt a Weil-féle építőanyag-kereskedés és kátrányvegyészeti üzem. A századforduló körül Helvey Tivadar tulajdonába került az évtizedek folyamán középváll.-tá fejlődött üzem. Helvey egyéni cég formájában működtette a gyárat és termelését az építőip.-ban használatos szinte valamennyi vegyészeti anyag gyártására kiterjesztette. – Az államosításokat követően a gyár az Építőip. Tröszt keretében változatlan termékprofillal üzemelt. 1962-ben a Soroksári úti Építővegyianyagokat Gyártó Váll.-ot összevonták a ~tal, s hozzácsatolták a debreceni műgyantagyárat nyíradonyi telepével és laboratóriumával együtt. Az építési tevékenység fellendülése, a vegyészeti építőanyagok iránti kereslet-növekedés a ~nak dinamikus fejlődést biztosított. 1977-ben a ~ megvásárolta a Budapesti Fedéllemez Gyárat (XX. Helsinki út 63.) és az újkígyósi szigetelőlemez gyárat. Az 1970-es évek végére készült el a barcsi műanyagfeldolgozó gyár, a maga idejében Közép-Európa legkorszerűbb építőpanyaggyára. 1990-ben alakult meg a ~ kezdeményezésére a Poliroad Kft. magyar–német vegyesváll. a még korszerűbb építőip. vegyianyagok előállítására. – A ~nak két bp.-i és három vidéki gyára, egy vegyesváll.-a, mintaboltjai és raktáráruházai vannak. Fő tevékenységi köre hét nagy termékcsoportban építőanyagok és építőip. vegyianyagok gyártása és forgalmazása. Jelentős külkereskedelmi forgalmat bonyolít, főként német és osztrák piacon.

KEMIPLASZT Vegyi és Műanyagipari Szövetkezetek Műszaki Vállalata (VIII. Baross u. 80.): 1974-ben alakult meg orsz. szolgáltató váll.-ként. Fő feladata a tagszövetkezetek műszaki fejlesztési, munka- és üzemszervezési tevékenységének segítése, kooperációs kapcsolatok kialakítása, új termelési eljárások kikísérletezése, termékforgalmazás, csomagolástervezés, reklám- és propagandatevékenység, licencvásárlás műszaki előkészítése, nullsorozatok gyártása, műanyagalakító szerszámok tervezése és készítése. Kőbányán kísérleti és szerszámüzemet működtet.

Kemnitzer János–Kehrer Testvérek bőrfeldolgozó manufaktúrája: →*manufaktúrák*

Kemnitzer Kávéház: →*Angol Királynő Szálloda*

Kempelen Farkas (Pozsony, 1734–Bécs, 1804): jogász, mechanikus, kancelláriai tanácsos. 1755-ben a kir. kamarához került, ahol előbb titkár, majd tanácsos és ig. lett. A bánáti telepítések irányításával bízták meg. 1769-ben mutatta be Bécsben híres sakkozóautomatáját, a Törököt. Miközben ezzel Európa több országában járt, Angliában többek között a gőzgép kísérleteit tanulmányozta. Budával először akkor került kapcsolatba, amikor a Várpalota építésének felügyelője lett. 1776-ban tagja volt az Egyetem beköltözését intéző biz.-nak. 1777-ben lovakkal hajtott vízemelőt szerk. a palota vízellátására a Duna mellett fúrt kutakból. 1784–87 között II. József rendeletére a feloszlatott karmelita rend templomát Hikisch Kristóf építész közreműködésével színházzá alakította át (ma Színház u. 1–3., berendezése 1945-ben elpusztult). Fő műve az emberi beszéd mechanizmusáról írt könyve, amely tudományos értékű a fonetika történetében: *Mechanismus der menschlichen Sprache* (Wien, 1791).

Kempinski Hotel: →*Grand Hotel Corvinus Kempinski*

Kender-, Juta- és Textilgyár (XIII. Váci út 189.): jogelődje az 1884-ben létesült Első Osztrák Jutafonó és Szövőgyár volt. Bp.-i fiókja 1921-től ~ elnevezéssel kezdte meg tevékenységét. A II. vh.

Hetedik évfolyam. 10. szám. Budapest, 1884. november hó 30.

KÉPES CSALÁDI LAPOK

Szépirodalmi és ismeretterjesztő képes hetilap.

MÉHNER VILMOS, KOMÓCSY LAJOS.

KÉNYTELEN BOLDOGSÁG.

A Képes Családi Lapok címoldala 1884-ben

után mint német tulajdonban lévő gyárat a bp.-i Szovjet Textilközpont vette kezelésbe. 1953-ban m. tulajdonba került. Alapításakor juták és egyéb szövésre alkalmas anyagokat dolgozott fel különféle árukká. Jelenleg *Kender-, Juta- és Politextil Váll.* néven propilén szálakból zsákszövetet, zsineget, raffiát és más textilip. anyagokat sző.

Képcsarnok Vállalat (V. Vörösmarty tér 1.): a *Művészeti Alap* felügyelete alá tartozó, az élő m. képző- és ip.művészek alkotásait kiállító és értékesítő szerv. 1949 óta létezik. Bp.-i kiállítótermei és boltjai: →*Csók István Galéria*, →*Csontváry Terem*, →*Derkovits Terem*, →*Mednyánszky Terem*, →*Pór Bertalan Terem*. A korábbiak közül a Paál László Terem megszűnt. Az 1972-ben megszüntetett →*Dürer Terem*, 1991 végéig kisplasztikai és grafikai műtárgybemutatással és kereskedéssel foglalkozott. A főv.-ban a ~ tulajdonában van még a Művészellátó Bolt (VI. Nagymező u. 45.). A ~ működése vidékre is kiterjed: 21 városban összesen 22 kiállítóterme van. Sajátos kezdeményezése volt az 1991-ben indított, és egy éven át folytatott „A Hét Művésze" kamarakiállítás sorozata a Csontváry teremben, melynek célja magas művészi színvonalat képviselő, de kevéssé népszerű művészek bemutatása volt. A kiállítók: Cziráki Lajos, Szkok Iván, Mattioni Eszter, Jávor Piroska, Gerzson Pál, Galambos Tamás, Korga György, Kollár György, ifj. Benedek Jenő, Lossonczy Tamás, Kéri Imre, Somos Miklós stb. festőművészek.

Képes Családi Lapok: családi lap. 1879-ben *Méhner* Vilmos indította, de szerkesztői és kiadói gyakran változtak. A szépirodalmi és ismeretterjesztő közlemények mellett melléklapjai (Hölgyek Lapja, Nővilág stb.) és regénymellékletei a századvég egyik legelterjedtebb lapjává tették. Megszűnésekor (1906) előfizetőit a →*Tolnai Világlap*jának adta át. 1926-ban a →*Kis Újság* vasárnapi mellékleteként, majd önálló lapként élesztették fel, s 1943-ig jelent meg.

Képes Figyelő: képes hetilap. 1945. szept. 1. és 1950. aug. között jelent meg. Cikkekben, képes riportokban számolt be a koalíciós évek napi pol., társ., művészeti és gazd. életéről.

képes folyóiratok, *képes hetilapok:* szórakoztató és ismeretterjesztő tartalmú, képekkel gazdagon illusztrált időszaki kiadványok. Ezt a sajtótípust – nyugati minták (Illustrated London News, L'Illustration, Illustrierte Zeitung) alapján – a →*Vasárnapi Újság* honosította meg. A politikán kívül a társ. élet minden területéről közölt színvonalas, érdekes beszámolókat, képeket. Irodalmi közleményei alapján részben irodalmi lapnak is tekinthető. Példáját hamarosan több számottevő lap követte: *Hazánk s a Külföld* (1864–72), →*Magyarország és a Nagyvilág*, →*Ország-Világ*. Ebből a laptípusból alakultak ki a →*családi lapok*. Később számottevő ~ az →*Érdekes Újság*, a *Képes Újság* (1915–21), majd a *Képes Krónika* (1919–44), és az *Ünnep* (1934–44). Ide sorolhatók a nagy napilapok vasárnapi képes mellékletei, a *Képes Vasárnap (Pesti Hírlap Vasárnapja)* a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló* és az *Újság* melléklete. A II. vh. után az első, koalíciós években több vállalkozás indult (→*Képes Figyelő*, *Képes Hét* 1946–47, *Képes Kurír* 1947–48), ezek azonban csak rövid ideig maradhattak fenn. Utánuk elsősorban a *Művelt Nép* sorolható ebbe a típusba. 1957-től már több képes lap indult: az *Ország-Világ* (1957-től), a *Tükör* (1964-től), a *Képes Világ* (1945), majd az *Új Tükör* (1976–89), a *Képes Hét* (1986–90).

Képes Mozivilág: alacsony színvonalú, de igen népszerű képes-pletykás filmlap 1919–28 között. Szerk.-je Lenkei Zsigmond volt.

Képes Sport: 1. 1939–44 között megjelent képes sporthetilap. Szerk.-i Rajcsányi László, Csík Ferenc és Bárány István voltak. – **2.** 1954–92 között a mindenkori sportvezetés képes sporthetilapja. 1992. febr.-ban a Nemzeti Sportba olvadt Képes Nemzeti Sport néven.

képviselőcsoport: →*frakció*

képviselőház, régi: →*régi képviselőház*

képviselőtestület: egy adott közig. egység választópolgárai által megválasztott önkormányzati testület. Az 1990. évi LXV. tv. szerint az önkormányzati feladat- és hatáskörök a ~et illetik meg. A ~et a polgármester képviseli. Az önkormányzati feladatokat a ~ és szervei – a polgármester ~ biz.-ai, a jegyző és a ~ hivatala – látja el. A főv. ~e →*Budapest Főváros Közgyűlése*.

képviselő-választások: 1. →*önkormányzati választások* – **2.** →*országgyűlési választások*

Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola (IX. Török Pál u. 1.): művészeti oktatást nyújtó

középfokú isk. Előzménye a *Székesfővárosi Községi Iparrajziskola*, amely 1886-ban alakult a korábbi, 1778-tól működő pest-budai rajzoló „oskolák"-ból. 1893-ban költözött mai ép.-ébe. Kezdetben mesterlevelet adott, de továbbtanulásra nem képesített. 1946-tól *Szépmíves Líceum*, 1950-től *Képző- és Iparművészeti Gimn.*, 1966-tól ~ néven működik. – *Irod.* A 175 éves Képző- és Iparművészeti Gimnázium jubiláris évkönyve (közzéteszi Nolipa István, Bp., 1955); M. Kiss Pál: A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola története 1778–1978 (Bp., 1978).

Képzőművészek Új Társasága, *KÚT:* 1924-ben alakult művészcsoport. Tagjai a polgári radikalizmus szellemét, művészetükben a →*Nyolcak* örökségét képviselték. Célja az európai orientációjú m. művészet létrehozása volt. A modernséget hangsúlyozta, de elzárkózott az „izmusoktól". Főleg a francia művészeti áramlatokhoz (École de Paris) kapcsolódott. 1924 máj.-ától évenként kiállítást rendezett a *Nemzeti Szalon*ban v. a *Műcsarnok*ban, díjakat tűzött ki, ösztöndíjakat adományozott, művészeti kiadványokat bocsátott közre. Folyóiratait (→*Kút, Új Szín*) Rózsa Miklós szerk. A ~ támogatói a haladó szellemiségű pesti értelmiség és polgárság soraiból kerültek ki. A ~ első elnöke Márffy Ödön, művészeti ig.-ja Rózsa Miklós volt. Tagjai közé tartozott – többek között – Czóbel Béla, Egry József, Kernstok Károly, Rippl-Rónai József, Vaszary János. Eleinte a ~ keretében működött az →*Új Művészek Egyesülete*, de 1927-től önállósult. A ~ 1949-ben szűnt meg.

Képzőművészet: 1927–35 között Gyöngyösi Nándor szerkesztésében megjelent konzervatív szemléletű folyóirat. A lapot a műcsarnoki művészek alapították, azóta feledésbe merült, hivatalos akadémikus-naturalista szemléletű kortársaik népszerűsítésére.

Képzőművészeti Alap: →*Magyar Alkotóművészeti Alapítvány*

Képzőművészeti Kiadó (V. Vörösmarty tér 1.): kiadóváll. 1954-ben alakult mint a *Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata*. Kiadványainak köre: képzőművészeti könyvek és reprodukciók; illusztrált naptárak, képes levelezőlapok; egyéb – művészeti tárgyú – kiadványok, életrajzok. Műszaki retusmunkákat is végez, retusműterme 1958 óta működik. – *Irod.* Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon (szerk. Zöld Ferenc, Bp., 1987).

Képzőművészeti Tanács: →*Országos Magyar Képzőművészeti Tanács*

Képzőművészeti Társulat: →*Országos Magyar Képzőművészeti Társulat*

Keravill Nagy- és Kiskereskedelmi Rt. (V. Arany János u. 10.): 1950-ben alakult *Kerékpár, Rádió és Villamossági Kiskereskedelmi Váll.* néven, orsz. hatáskörrel. A tanácsok létrejöttével főv. váll. lett. 1951-től Főv. Kerékpár, Rádió és Villamossági Kiskereskedelmi Váll. A területi kereskedelmi korlátok eltörlését követően 1973-tól *KERAVILL Kereskedelmi Váll.*, a nagykereskedelmi tevékenység bevezetésével, 1983-tól, *KERAVILL Kereskedelmi Váll.* Elsőként vezette be Mo.-on 1961-ben a minta utáni árusítást. 1966-tól általánosította az önkiszolgáló rendszert. Szaküzlethálózatot épített ki, megteremtve a márkaboltok hálózatát. A 80-as évtizedben áruház jellegű bolthálózatát fejlesztette (Videoton Áruház, Flórián Áruház, Sugár Áruház) és bevezette a telefonos értékesítést, valamint különböző cseréakciókat. – 1989-ben a váll. 714 millió Ft-os alaptőkével ~vé alakult. Feladata a főv.-ban kerékpár-rádió, televízió és más háztartási villamossági cikkek és tartozékaik forgalmazása. Tevékenysége az átalakulást követően önálló export-import joggal bővült ki. Bp.-en 76 üzlete és raktáráruháza van. Néhány boltja és egy üzletága kft. formában önállóan működik.

Kerekegyház: középkori település a soroksári mocsár D-i partján. Névadó kerek templomának alapját a XX. ker.-ben, a Várhegy-dombon találták meg. Az Árpád-kori rotunda még a 14. sz.-ban is működött, 1969-ben a felszínen kirajzolódtak alapfalainak romjai. ~ falu a templom körül feküdt, ahogy azt a felszíni leletanyag mutatta.

kerékpársport: technikai sportág. A kerékpár őséről, a drezináról, „a gyalog-sebes-futó-gépelyről" a Honművész már 1835-ben beszámolt. Egyes adatok szerint az első kerékpárt Kertész Tódor, a Kertész és Eisert cég tulajdonosa hozta Bp.-re a múlt század 60-as éveiben. Kertész volt az első kerékpáros is, aki a dunai kőpart szegélyén végzett „attrakciójával" igen nagy feltűnést keltett. A versenyszerű kerékpározást Mo.-on Kosztovics László kezdte el, aki Angliában a Lincolnshire-i Grantham and Spittlegate Bicycle Club elnöke volt. 1882-ben megalapította az első mo.-i kerékpáros egy.-et, a *Bp.-i Kerékpáros Egy.-et* (BKE), amelynek első elnöke is volt. Más források szerint Kosztovics első egy.-e a *Bp.-i Vasparipa Egy. Előre* volt, az Alkotmány u.-i Renz cirkuszban működött, s az egy. tagjaiból alakult meg később a BKE. – Az országúti ~ ősei a kerékpáros turisták voltak. Zmertych Iván 1880. jún.-ban Londonból Bp.-ig kerékpározott, Igali Szvetozár 1884 márc.–máj.-ban Montpellierből Bp.-ig hajtott, s ugyanő 1885-ben Bp.-től Belgrádig ment. Az első „pályaversenyt" 1883. aug. 18-án Bp.-en az ügetőversenypályán tartották. Az első modern országúti versenyt 1892-ben rendezték Budafok és Ercsi között a dunaföldvári országúton. 1893. szept.-ben a Hunnia Kerékpáros Egy. Bp.-en rendezte bécsi és grazi versenyzők részvételével az első nemzetközi versenyt. A M. Kerékpáros Szöv. 1894. máj. 3-án alakult meg, s ugyanezen a napon már orsz. versenyt is rendezett a Tattersaal versenypályán. 1896-ban Bp.-en rendezték az első „hegymászó" terepversenyt. Szintén 1896-ban készült el a Millenáris versenypálya, amelyet nagy nemzetközi versennyel avattak. Ez volt az első pénzdíjas mo.-i verseny. 1895-ben érte el a sportág első nagy sikerét, Gerger Ferenc megnyerte a Bordeaux–Párizs közötti professzionalista távversenyt. Híresek voltak még az évenkénti Bp.–Siófok közötti orsz. versenyek. A kor versenyzői mind híres kerékpárgyárak alkalmazottai voltak, s az érdekelt iparváll.-ok sorra alapították pályákat. Előbb a Danubia Gyár, majd a M. Ruggyantagyár is gyakorlópályát épített. 1898-ban az áll. minden kerékpárra 10 korona adót vetett ki.

Ez az ún. kerékpáradó azzal járt, hogy a gyárak megvonták anyagi támogatásukat a versenyzőktől, s a ~ szinte teljesen visszafejlődött. A 21 bp.-i versenypályából 1905-re csak a Millenáris maradt, s a versenysport helyett a túrakerékpározás került előtérbe. – Az első orsz. bajnokságokat repülőversenyben, 10 és 100 km-es versenyben, valamint országúti és hegyi versenyben 1898-ban rendezték meg. 1902-ben tartották az első „motorutáni" versenyt. M. kerékpárosok 1912-ben indulhattak először olimpián, s először az 1925. évi milánói VB-n rajtoltak m. versenyzők. – A m. ~ az olimpiákon három ötödik helyezést ért el. A sportág talán legnagyobb eredménye az 1984. évi moszkvai Barátság versenyen Somogyi Miklósnak a pontversenyben elért meglepő győzelme. – Bp.-en 1928-ban VB-t rendeztek, erre az alkalomra átépítették a Millenáris pályát. Az országúti ~ legnagyobb eseménye az 1928-tól 1965-ig évente megrendezett M. Körverseny, a Tour de Hongrie volt. A legjelentősebb bp.-i szakoszt.-ok a Jacobs–FTC, a Schwinn–Csepel, a Tipográfia és a BVSC.

Kerényi Jenő (Bp., 1908–Bp., 1975): szobrász, Munkácsy-díjas (1950, 1952), Kossuth-díjas (1965), Pro Arte-díjas (1969). A bp.-i Képzőművészeti Főisk.-n és Olaszo.-ban folytatta tanulmányait. 1938 óta vett részt hazai és külföldi kiállításokon. A II. vh. után kialakított realista stílusát drámai expresszivitás, lendületes komponálás, és gazdag felületkezelés jellemzi. A kor m. szobrászatának jelentős képviselője. Figyelemre méltóak kisplasztikái, női figurái, csoportkompozíciói. Bp.-en felállított főbb szobrai: Osztapenko-emlékmű (Budaörsi út, 1951–1992), Felvonulók (XIV. Népstadion, 1954), Korsós nő (1957), Csontváry-síremlék (1966), Lángot tartó nő (II. Vérhalom tér, 1975), Díszkút (XIV. Városliget, Kós Károly sétány, 1979). Több műve az MNG-ben látható.

Vörösmarty Mihály síremléke

A Semmelweis család síremléke

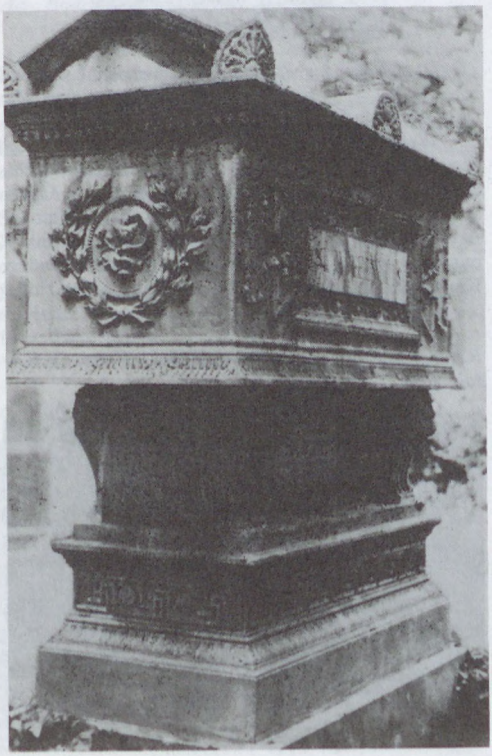

Kerepes: 1148-ban II. Géza vámját az óbudai káptalannak adta. Az Oroszo. felől vezető nagy kereskedelmi út itt ért ki a gödöllői erdőségek közül a rákosi dombokra.

Kerepesdűlő: →*Józsefváros*

Kerepesi temető: a pesti ortodox hitű szerbek és románok a →*Váci temető* felszámolását követően, 1847 tavaszától a Kerepesi temetőben alakítottak ki maguknak parcellát 1885. okt.-ig, amikor a hatóság elrendelte, hogy csak a keresztény halottak közé temetkezhetnek. A ~ hivatalosan 1849. ápr. 1-jén nyílt meg. 1880-ban készült el ravatalozóháza, amelyet azóta átalakítottak, kibővítettek. 1886-tól a temetések száma – ekkor nyílt meg a rákoskeresztúri (Kozma u.-i) köztemető – visszaesett; főként azok temetkeztek ide, akiknek családi sírjuk v. sírboltjuk volt, tehát a gazdag polgárcsaládok tagjai, és azok

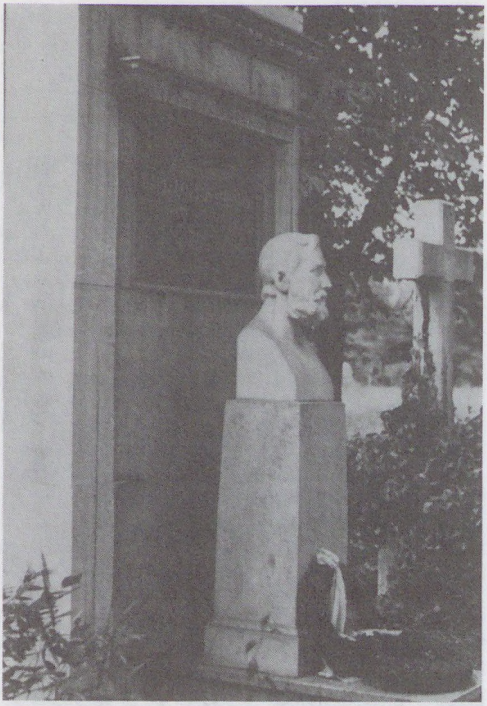

Eötvös Loránd sírja

kaptak itt díszsírhelyet, akik életművükkel, alkotásaikkal, társ. tevékenységükkel erre érdemesnek bizonyultak. A ~nek nemzeti Pantheonná való alakítását a század elején még vitatták. Az 1907-ben *Bárczy* István polgármester kezdeményezésére kidolgozott városfejlesztési terv például a ~ megszüntetése és lh.-akkal történő beépítése mellett foglalt állást, a már meglevő művészi síremlékek azonban kérdésessé tették, hogy a ~ a többi régi temető sorsára jusson, sőt újabb emlékművek létrejöttéhez adtak inspirációt. A 160 kh. területű ~be 1941 végéig 305 944 halottat helyeztek örök nyugalomra. Mint köztemetőt használták a ~t a főv. ostromát (1944–45) követő hónapokban, a ~ falain túl a vasútvonal és az Országos Gumiipari Vállalat gyártelepe mellett szükségtemetőt is nyitottak. 1983-ban új temetkezési eljárást vezettek be, miután jogszabály teszi lehetővé a hamvak kiadását és elvitelét. A ~ kiemelkedő alkotásai a mauzóleumok, így Kossuth Lajos mauzóleuma (készítette Stróbl Alajos), Batthyány Lajos mauzóleuma (készítette Schickedanz Albert), Deák Ferenc mauzóleuma (készítette Gerster Kálmán, a belső szobor alkotója Stróbl Alajos, a mozaikdíszítésé Székely Bertalan), Ganz Ábrahám mauzóleuma (készítette Ybl Miklós). 1958-ban készült el a *Munkásmozgalmi Pantheon*, amelynek építészeti részét Körner József, szobrait pedig Olcsai Kiss Zoltán alkotta. E Pantheon őrzi többek között Frankel Leó, Fürst Sándor, József Attila, Mező Imre, Rajk László, Rózsa Ferenc, Sallai Imre, Ságvári Endre, Szabó Ervin hamvait. A ~ben számos író, költő, művész, tudós és államférfi pihen. Itt van eltemetve Vörösmarty Mihály, Arany János, Jókai Mór, Krúdy Gyula, Ady Endre, Kosztolányi Dezső, a zeneszerzők közül: Erkel Ferenc, Hubay Jenő, Kacsóh Pongrác, Weiner Leó stb.; építészeink közül: Alpár Ignác, Hauszmann Alajos, Lechner Ödön, Lajta Béla, Steindl Imre; színészeink közül: Blaha Lujza, Csortos Gyula, Egressy Béni, Laborfalvy Róza, Somlay Artúr, Újházy Ede stb. Számos tudós és feltaláló nyugszik itt: így Eötvös Loránd, Puskás Tivadar, Kandó Kálmán, Xantus János, Vámbéry Ármin.

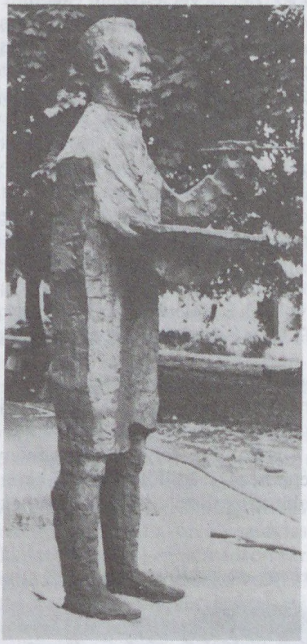

Csontváry Kosztka Tivadar sírja

Krúdy Gyula és (a háttérben jobbra) Ferenczy Károly sírja

Ady Endre sírja

Fadrusz János és Medgyessy Ferenc szobrászművészek saját maguknak készítették el síremlékeiket. A ~be hozták át Martinovics Ignácnak és társainak hamvait, itt helyezték el az 1955-ben Franciao.-ban elhunyt Károlyi Mihály földi maradványait. Több neves halottat temettek el a ~ részeként 1874-ben a Salgótarjáni út mellett megnyílt zsidó temetőben. Itt nyugszik Vázsonyi Vilmos igazságügymin., Fényes Adolf festő, Kiss József költő stb. – *Irod.* Fehér Jolán Antónia: Budapest székesfőváros temetőinek története (Bp., 1933); Közegészségügyi Évkönyv 1941 (Bp., 1943).

A Munkásmozgalmi Pantheon

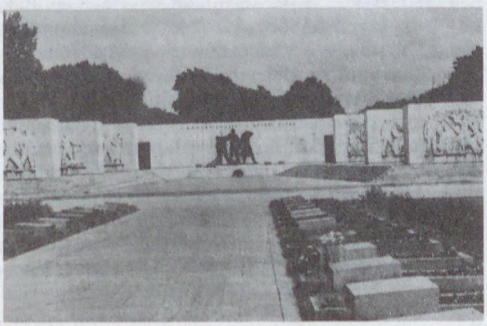

Kerepesi út (VIII., X., XIV., Baross tér–Piros rózsa u.): hosszú darabon a MÁV régi, század elején épült lakótelepe, a „nyolc ház" szegélyezi, majd D-ről a Lóverseny tér. A Veres Péter útba torkollik, majd Szabadföld útként éri el Bp. közig. határát. Azon túl hatvan–miskolci országútként folytatódik. Pest fontos kivezető útja volt és a mai *Kisköröt*ig terjedt. 1906-ban a Baross térig terjedő részt →*Rákóczi út*nak nevezték el.

Kerepesi úti lakónegyed: 1954–61-ig épült a Kerepesi út, Nagy Lajos király út, Fogarasi út, Róna u. által határolt területen, túlnyomórészt háromemeletes ép.-ekkel, köztük egy kilencemeletes, egy hétemeletes és három ötemeletes ép. is van. A korábban épült házak meanderes díszítései az akkori idők architektúráját tükrözik. Az ép.-ek 7–9 fogatúak, 3583 lakással. A ~ beépítésének tervezői: Brenner János és Fülep Sándor. Lakóép.-einek tervezői: Legány Zoltán, Fülep Sándor, Schmidt Lajos, Nánási Sándor, Tkálics Ferenc és Gerey Gyula. A kapubejáratok domborművei Bolgár Judit, Farsang György, Hajdú Sándor, Huszár Imre, Kárpáti Anna, Konrád Sándor, Kucs Béla, Kühner Ilse, Oláh Sándor, Turcsányi Árpád, Szandai Sándor és Varga Miklós alkotásai.

kereskedelem: Buda és Pest kedvező földrajzi elhelyezkedése miatt már a középkorban jelentős kereskedelmi centrum volt. Pest városának IV. Béla 1244-ben árumegállító jogot adományozott. A török hódoltság kezdetéig a Duna Ny-i oldalán húzódó római hadi út fontos kereskedelmi útvonal, a Duna pedig mint vízi út töltött be jelentős szerepet Pest-Buda kereskedelmének fejlődésében. Pest és Buda középkori kereskedelmében fontos szerepet játszottak a bolgárok, németek, olaszok. Budán élénk gyarmatáru- és borkereskedelem folyt. A budai polgár borával kereskedett. A budai bort a 14. sz.-tól az 1870-es évekig rendszeresen szállították Lengyelo.-ba. A híres budai nagyvásárokat a mai Vérmezőn tartották. A budai kereskedői jogszokásokat a →*Budai jogkönyv* c. 14–15. sz.-i gyűjt. őrizte meg. Ez mutatja, hogy Budán igen tekintélyes volt a kereskedelem Zsigmond idején. Ez idő tájt már kialakult a ~nek számos ma is élő ága. A budai fűszerkereskedők – korabeli elnevezéssel fűszerszámosok – boltjaiban megtalálható volt a bors, szerecsendió, ánizs, fahéj, szegfűszeg, gyömbér stb. A gyarmatárukat Velencéből Bécsbe Budán keresztül szállították. Pest ez időben a marha-, gabona-, nyersbőr-kereskedelem főhelye. A marhakereskedelem elsősorban a pesti, másodsorban a budai mészároscéh kezében volt. Az élőmarhahajtás útját Mészáros útnak nevezték. Pest és Buda között a mai Rudas fürdő vonalában alacsony vízállás mellett a középkorban gázló volt, amelyen a marhát át lehetett hajtani. Itt alakult ki a pest-budai rév. A Bécs felé hajtott gulyák budai gyülekezőhelye a Németvölgyben volt. – A török hódoltság alatt Buda és Pest kereskedelme jelentősen visszaesett. A török a m. árut vám lefizetése ellenében engedte Bécs felé. Ez időben leginkább a marhakereskedelem fejlődött. A török megszállás idején alakult ki a m. marhakereskedő réteg, a tőzsérség. Buda számos beszállóvendéglője a marha-

kereskedők törzshelye volt. A kereskedők többségükben törökök, albánok, örmények voltak. A török időkben keletkeztek a bazárok. Ekkor, az 1540-es években jelent meg a kávé hazánkban. – A 17. sz. végén a pesti kereskedők érdekvédő egyesületekbe tömörültek, elsőként megalakították a →*Pesti Kereskedők Testvériségét*, ezt követően 1699-ben alakult meg a →*Pesti Polgári Kereskedők Testülete*. A 18–19. sz.-ban az osztrák ip. és ~ védelmét szolgáló birodalmi vámrendszer fékezte az önálló m. ip. és ~ fejlődését. A 18. sz.-ban a ~ a céhek és társaságok irányítása alatt állt, melyek felléptek a szabad verseny ellen. – Az 1800-as évektől jelentek meg Pesten a császári szabadalomlevél birtokában működő kereskedők. Voltak közöttük posztósok, fűszeresek, gyarmatárusok, vásznasok, bőr-, dohány- és déligyümölcs export-importtal foglalkozók. Buda és Pest kereskedői között számos örmény, görög, rác nemzetiségű volt (*Mannó család*). Nagyrészt ők szerezték meg a gabona, a gyapjú, a bor, az élőállat, a bőr és szőrmeáruk kereskedelmének bonyolítását. A gazdagabb görög kereskedők a mai Erzsébet krt.–Dob u.–Király u. határolta területen építették fel házaikat. Kisebb szerb–görög kolónia alakult ki a mai Szerb u.–Veres Pálné u. környékén is. – Pest-Buda kereskedelmi forgalmának nagyobb része a piacokon és vásárokon bonyolódott le. A 18. sz. első felében alakult ki a pesti nagyvásár, melyet évente négyszer rendeztek meg. Itt nemcsak a hazai, hanem a külföldi kereskedők is megjelentek. Egy-egy vásár két hétig is eltartott, 14–15 000 szekér és 300 hajórakomány mennyiségű árut raktak ki. Egyes városrészekben mesterségenként, kereskedői szakmánként elkülönülő u.-k, negyedek alakultak ki. A pesti halpiac a mai Fővám téren, a zöldségpiac ehhez kapcsolódóan a Duna-parton, a borjúpiac a mai Rákóczi téren, a lóvásár a mai Köztársaság téren – itt parasztpiac is volt –, a széna-, szalma- és korpapiac a mai Kálvin téren, melyet 1866-ban még Széna térnek neveztek, a káposztáspiac a Deák téren volt. A sertés- és marha~ a Népszínház u. környékén bonyolódott. Később a piacokon és azok környékén létesültek állandó boltok. – A pest-budai ~ben jelentős szerepet kapott a Duna. Kezdetben még emberiállati erővel vontatott fahajókon, az 1830-as évektől kezdődően gőzhajókon és uszályokon szállították az árut. A tűzi- és épületfát, zsindelyt, faszenet, meszet, fazekas és pintérárut, aszalt gyümölcsöt a Vág, Ipoly és Garam folyók vidékéről tutajon hozták a pesti piacokra. A felső fáspiac a mai Országház és a Pozsonyi út előtti Duna-parton, az alsó fáspiac a mai Boráros téren volt. – A reformkor kiemelkedő egyéniségei, Széchenyi Istvánnal és Kossuth Lajossal karöltve síkraszálltak a m. ip. és ~ fellendítéséért. Az 1848–49. évi forr. és szabadságharc elbukása törést okozott a m. ip. és ~ fejlődésében is. Azokban az években a ~ inkább csak a Habsburg Birodalom keretein belül, jórészt bécsi nagykereskedői házakon keresztül bonyolódott (Pesten 1852-ben 1160 kereskedőt írtak össze, ebből 163 volt nagykereskedő. Budán 343 kereskedő volt). A gazd. életet a külföldi tőke uralta, fejlődésében sokat jelentett az 1830-as évektől rendszeressé váló dunai gőzhajózás és a vasúthálózat kiépülésével mind kedvezőbb szállítási lehetőségeket nyújtó vasúti közlekedés. – Az 1867-es kiegyezés után a ~ korlátai is oldódtak. Megalakult a Pest-Budai, majd *Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara*, a Gabonacsarnok, a Tőzsde, megkezdődött a kereskedelmi jogalkotás, s a kiépülő hazai hitelszervezet is igazodott a kor követelményeihez. Közraktárak, árukikötők, vásárcsarnokok épültek. A ~ fellendítésének ügyét szolgálta az 1886-ban alakult s 1923-ig fennálló *Magyar Kereskedelmi Múzeum*. Kezdetben árumintaraktár jellege volt, később áll. hivatalként a külkereskedelmet szervezte, főként a keleti gazd. kapcsolatokat. Szerepkörét 1929-ben a *Magyar Külkereskedelmi Intézet* vette át. – Bp. az 1880-as évekre korszerű közlekedési gócponttá fejlődött. A közlekedés reformja, az új vasúti zónadíjtarifa tovább javította a főv. iparának és ~ének működési feltételeit. Kialakult a m. ~ közvetítő szerepe a török uralom alól éppen felszabadult balkáni országok és Ny-Európa között. Ez a kedvező helyzet az I. vh. kitöréséig tartott. – A főv.-on belül is kedvezően változtak a ~ lehetőségei. A helyiérdekű vasúti közlekedés kiépítése mintegy 30 km-es körön belül élénkítette a környékbeli ~i forgalmat. A nagy területet igénylő →*vásárok* összezsugorodva és a főv. különböző pontjaira decentralizálva napi- és hetivásárokká, állandó piacokká alakultak. Ezek rendezetlensége, rossz közegészségügyi állapota miatt és az ellátás javítása érdekében a főv. tanácsa 1885-ben →*vásárcsarnokok* építését határozta el. 1896-tól sorra alakultak a fogyasztási szövetkezetek, 1919-ben már nyolc ilyen működött 34 000 taggal. – A századforduló után megnőtt a főv.-on átmenő áruforgalom. 1909–13 között évente átlag 72,5 millió q áru érkezett Bp.-re, s ennek 56,5%-a került helyben felhasználásra. 1921–25 között a helyben maradó áruk aránya 57,3%, 1927-ben már 77%, ami a főv. közvetítő ~ háború utáni hanyatlására, s általában a térség államainak egymástól való gazdasági-~i elzárkózására utal. – A főv. →*áruházak* közül az elsők között nyílt meg 1894-ben a Gólya Áruház a Király u.-ban. Főként olcsó cikkeket árusított, s itt vezették be elsőként a szezonvégi vásárokat. A *Párizsi Nagyáruház*, majd 1926-ban a →*Corvin Nagyáruház* nyílt meg. 1928-ban készült el a →*Divatcsarnok*, ma Otthon Áruház. A korszak ismertebb áruházai, mint a Verseny (Guttman), a Luxus, a Lottó, az egykori Hangya Áruház, a Fenyves, ma Városkapu Üzletház stb. a korábban helyükön működő elődcégek üzleteinek átépítését és rt.-vé alakulását követően épültek ki. – 1945 után a háborús károk kijavításával párhuzamosan a főv. ~ fő feladata a lakosság ellátásának biztosítása volt. Az élelemhiányt kezdetben a vasúti vagonokról történő közvetlen árusítással, elosztással igyekeztek felszámolni. A legismertebb ilyen akció az 1945-ben lezajlott ún. krumplicsata volt, amikor is a Szabolcs és Békés megyéből érkező, főként burgonyát szállító vasúti szerelvényeket egy újonnan létesített összekötő vágányon keresztül közvetlenül a Nagykörútra vezették be. – Az 1950-es évek elején a teljes ~i hálózatot államosították. A ~ új szervezeti formáinak kialakításával kapcsolatos nehézségek, a gazd. élet és a mezőgazd. ún. szocialista átszervezése

állandó áruhiányt okoztak. Sorbanállás, *jegyrendszer* bevezetése jellemezte az 1940-es évek végének, az 1950-es évtizednek főv. ~ét. Csak az 1960-as évek elejétől kezdődött meg az áll. és szövetkezeti bolthálózat bővítése és korszerűsítése, de mindvégig a hiánygazd.-ra jellemző viszonyok közepette. Az 1970-es évtizedre elterjedtek az új kiszolgálási formák és bolttípusok (önkiszolgáló szaküzletek, ABC áruházak, automaták), javult az áruellátás. A fogyasztásban túlsúlyba jutott a tartós és vegyes iparcikkek iránti kereslet a kétségtelenül javuló, de az európai átlaghoz képest messze lemaradó életszínvonal-emelkedés következtében. – 1972-ben az ország lakosságának 19%-a élt Bp.-en, de a főv. az ország ~i forgalomból 29%-al részesedett. 9925 áll. és szövetkezeti árusító egység működött a főv.-ban. A fejlődést jelzi, hogy az 1954. évi bp.-i ~ forgalma mindössze harmadát tette ki az 1971. évinek. 1954-ben a forgalom közel 60%-át az élelmiszerek adták, 1971-ben ez az arány, a vendéglátók adatait is beszámítva csupán 49% volt. A főv. volt természetszerűleg az ország legnagyobb fogyasztópiaca. 1960–70 között 20%-kal nőtt a húsfogyasztás, 11%-kal a tejfogyasztás és 70%-kal a vendéglátóip. melegétel-eladás. – Az 1970-es évek végének kedvezőtlen gazd. fordulata hátrányosan befolyásolta a főv. ~t. 1978-ban szigorú takarékosságot léptettek életbe az áll. és főv. költségvetésben, korlátozták a beruházási tevékenységet. 1988-ban bevezették az ált. forgalmi és személyi jövedelemadót. Megkezdődött a bérek és a nyugdíjak reálértékének összezsugorodása. Nyíltan jelentkezett a munkanélküliség, felgyorsult az infláció. Ugyanakkor az importliberalizáció következtében megszűnt az áruhiány, sorra nyíltak a Ny-európai váll.-ok bp.-i képviseletei, a boltokban megjelentek a legújabb termékek. – Az új helyzetben a megcsappant vásárlóerő okozott gondokat. Visszaesett a tejtermékek, a tojás, a zöldség-gyümölcs, csökkent a kenyér, a hús, a baromfi, a kávé-tea és az édességfélék eladása. Nőtt viszont a zsiradékok, a vaj és étolaj s a halféleségek fogyasztása. A lakosság inkább az ún. KGST és MDF piacokon, u.-i árusoknál vásárolt. Katasztrofálisan visszaesett a vendéglátóip. forgalma, ugyanakkor újtípusú gyorsétkező-láncok jelentek meg. Az alkohol és az üdítőitalok fogyasztása nőtt, de nem a vendéglátóhelyeken, hanem a bolti forgalomban. A ruházati cikkek és textíliák forgalma is visszaesett. A szegényebb országokból beutazó turisták (bevásárlók) számának visszaesése nyomán az itt vásárolt termékek mennyisége is mérséklődött, s az összforgalom 10%-a körül stabilizálódott. – A →*privatizáció* és az új magáncégek üzletnyitása eredményeképpen mintegy 5000 új egység kezdte meg üzemelését. A vásárlóerő a tartós fogyasztási cikkek irányába tolódott el. Főként a színes televíziók és videómagnók, a mélyhűtők és gázkészülékek, valamint a Ny-i gyártmányú személygépkocsik vásárlása nőtt meg. Emelkedett a bútor- és lakberendezési cikkek forgalma is. A tartós fogyasztási cikkek egyéb kategóriájánál a visszaesés nem volt számottevő mértékű. – 1990-ben a főv.-ban 13 247 bolt és 4283 vendéglátóhely működött. A kis~ értékesítése 241 milliárd Ft-ot tett ki. Ezen belül az élelmezési és élvezeti cikkek 88,7, a ruházati cikkek 28,1, a vegyesip. cikkek értéke 124,3 milliárd Ft volt.

Kereskedelmi Bank: →*Országos Kereskedelmi és Hitelbank Rt.*

Kereskedelmi és Iparkamara: →*Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara*

Kereskedelmi és Lízing Kft. (XIII. Tátra u. 23/b): 1989-ben alakult 1 millió Ft-os törzstőkével magyar–német vegyesváll.-ként. Kezdetben autókereskedéssel és lízinggel, majd vállalkozás-közvetítéssel foglalkozott. A csekély forgalom miatt profilváltást hajtott végre, s 1990-től külföldi cégek Mo.-on hiánycikknek számító termékeinek piacra vitelével, reklámozásával és értékesítésével foglalkozik. Az első sikereket a Slick 50 és a Slider 2000 kenőolajok piaci bevezetése érte el.

kereskedelmi és váltótörvényszék: →*bíróságok*

Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola (V. Alkotmány u. 9–11.): 1962-ben *Felsőfokú Kereskedelmi és Vendéglátóip. Szakisk.* néven alakult felsőoktatási intézmény. Az 1969. évi 26. tvr. alapján emelkedett főisk. rangra. Feladatául tűzték ki, hogy az áll. és szövetkezeti kereskedelem, valamint a vendéglátó-, a szállodaip. és az idegenforgalom számára irányító szakembereket képezzen. Két kara van: 1. *Kereskedelmi Kar* és 2. *Vendéglátóipari Kar.* A tanulmányi idő 3 év, a hallgatók a tanulmányok befejeztével kereskedelmi, ill. vendéglátóip. üzemgazdász oklevelet kapnak. A ~nak 1988-ban 2026 hallgatója volt.

Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum: →*Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum*

Kereskedelmi Iskolai Tanárképző Intézet: →*Gazdasági Szaktanárképző Intézet*

Kereskedelmi Múzeum, *Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum:* a Kereskedelemügyi Min. hozta létre 1886-ban a 1885. évi orsz. kiállítás anyagának egy részéből. Eredetileg árumintaraktár volt, s olyan cikkeket tartalmazott, amelyek hazai ip. újdonságok voltak, illetőleg a külföldre szállítandó áruk formájáról, áráról és csomagolásáról tájékoztattak. Hamarosan azonban általános kereskedelmi, főleg külkereskedelmi tudakozó szolgálatra rendezkedett be (külföldi hírszolgálat, a balkáni piacok megszervezése, fordítói szolgálat, szakkönyvtár, m. és német nyelvű szaklapok kiadása stb.). A millenniumi kiállítás céljára hozták létre a kereskedelemtörténeti gyűjt.-t, amely okleveleket, céhiratokat, pecséteket, pénzeket és egyéb tárgyakat tartalmazott. A ~ 1923-ban megszűnt. Az értékes múz.-i anyagnak nyoma veszett. – 1970. júl. 1-jén ismét létrejött egy kereskedelemtörténeti gyűjt., de nem önálló intézményként, hanem az 1966-ban alapított *M. Vendéglátóip. Múz.* részlegeként, a neve ettől kezdve →*Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum.* – *Irod.* Schack Béla: A magyar kereskedő könyve (IV. Bp., 1911); Uő.: A modern üzleti élet enciklopédiája (II. Bp., 1934); H. Szűcs Margit: Az egykori magyar kereskedelmi múzeum és kereskedelemtörténeti gyűjteménye (A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum évkönyve (Bp., 1976).

Kereskedői Pitvar: →*Pesti Kereskedői Pitvar*

Kereskedői Pitvar Kávéház: →*Lloyd-palota*

Kereskedők Atlétikai Országos Egyesülete, *KAOE:* 1896-ban alakult a Kereskedelmi Alkalmazottak Orsz. Egy.-ének sportcsoportjaként. A húszas években rövidtávfutói, Gerő Ferenc és társai révén Európa-szerte ismertté vált; birkózói és labdarúgói is gyakran hallattak magukról. 1941-ben megszűnt. A II. vh. után újjáéledt, de a kereskedelmi dolgozók sportjának átszervezésekor a szakszervezeti sportegyletbe olvadt be, utóda az 1950-ben létrejött →*Budapesti Vörös Meteor Sport Klub* lett.

Kereskedők Csarnoka, *Pesti Kereskedelmi Csarnok:* a →*Pesti Lloyd Társulat*ból kilépett, kézműip. árut forgalmazó nagykereskedők szervezték 1870-ben 353 taggal. Fő célja a hitelezői védegylet megalapítása volt a ~ kebelén belül, amely azonban részvétel hiányában 1872-ben megszűnt. A ~ társ. szerepet is játszott, összejöveteleket, közgazd. tárgyú felolvasásokat rendezett. 1879-ben megszűnt egy kereskedelmi ág képviselője lenni és *Magyar Kereskedelmi Csarnok* néven orsz. egy.-té alakult; 1945-ig működött.

Kereskedők Kaszinója: →*Pesti Kereskedői Pitvar*

Keresztelő Szent János plébánia: →*felső-krisztinavárosi római katolikus plébánia és templom*

Keresztelő Szent János u.: →*Színház u.*

Kereszténydemokrata Néppárt, *KNDP* (XII. Nagy Jenő u. 5.): világnézeti alapon nyugvó, a modern kereszténység társ. céljait kitűző párt. 1989 márc.-ban alakult. Az 1990. évi ogy.-i választásokon a szavazatok 5,44%-át kapta, a kormánykoalíció tagja lett. Az ugyanaz évi önkormányzati választásokon Bp.-en 5%-ot kapott, öt tagot küldött a bp.-i közgyűlésbe.

Keresztény Iskolatestvérek: katolikus tanítórend, amelyet De La Salle Szent János Reims-ben alapított. A Szentszék 1725-ben hagyta jóvá. A rend tagjai nem-pap szerzetesek, akik szegény gyermekek nevelésére elkötelezett tanítók. Mo.-on 1894-ben Csornán, 1896-ban Bp.-en nyitottak isk.-t (XII. Istenhegyi út 32), később ugyanott még egy fiú polgári isk.-t kollégiummal (Szt. József Fiúnevelő Int.). 1948-ban államosították.

Keresztény Községi Párt: a két vh. közötti időben a bp.-i várospol. meghatározó tényezője. Az összeomlás és a forradalmak után, a főv. keresztény pártok egyesülésével 1921. júl. 21-én keletkezett. Megújulást, „tiszta, keresztény" Városházát hirdetve 1935-ig a főv. a közgyűlés vezető pártja volt. Működése a kispolgári középszerűség demagóg diktatúráját jelentette a várospol.-ban. Vezetője *Wolff* Károly funkciót nem vállalt, mint pártvezér irányította a „keresztény kurzus" érvényesülését. 1936–38-ban a kormánypárt (Egységpárt) beolvasztotta és főv. frakciójává tette.

keresztes lovagok: →*johanniták*

Keresztessy-vívóterem: Keresztessy József, az első m. vívómester 1851-ben a Zöldfa (ma Veres Pálné) u.-i Mocsonyi-házban nyitotta meg vívótermét, melyet Sándor fia vezetett 1872-ig.

Kereszt-hegy: a *Tétényi-fennsík* É-i szegélyéhez csatlakozó, miocén kavicsos felszínen emelkedő magaslat (190 m).

Kereszt-hegyi-árok: a *Tétényi-fennsík* É-i peremén alsó-miocén homokos-kavicsos üledékbe a →*Hosszú-réti-patak* felől fiatalon hátravágódott mély völgy. A pleisztocén végén lösz töltötte ki; a jelenkorban újra kimélyült.

Kereszt u.: →*Veres Pálné u.*

Keresztúr: középkori település a mai *Rákoskeresztúr* területén. Elnevezését *Szt. Kereszt templomá*ról kapta. Első ízben 1326-ban említik. Birtokosa János budavári rektor volt. Lakóit többször említik, mint akik →*Bökényföld* területén hatalmaskodtak.

Keresztúridűlő: →*Kőbánya*

Keresztyén Testvérgyülekezet: evangéliumi protestáns közösség, mely a szabad gyülekezeti formában éli hitéletét. Bp.-en 1919-ben Pesti János kalaposmester házánál a Bethánia-egyletből kivált csoportból jött létre. Vez.-je Kiss Ferenc anatómiai professzor volt. A gyülekezet jelesebb személyei, szellemi irányítói Ungár Aladár, Berliner Hugó és Pócsy Ferenc voltak. Gyülekezeti házuk 1985-ben épült (VI. Ó u. 16. sz.).

Kerner Antal–Vogel Sebestyén-féle bútorgyár: →*manufaktúra*

Kernstok-féle szabadiskola: 1916 őszétől 1919-ig tanított Kernstok Károly a Haris közben lévő képzőművészeti szabadisk.-ban, ahol ekkor Feiks Jenő oktatott. Itt tanított még Vedres Márk és Rippl-Rónai József is. A teoretizáló hajlamú Kernstok olyan haladó szellemű légkört teremtett, amely minden más korabeli művészeti intézményt felülmúlt. A növendékek egy része a →*Galilei Kör*rel, mások a Szociáldemokrata Párttal álltak kapcsolatban. Itt tanult Derkovits Gyula, Máttis Teutsch János, Szilágyi Jolán stb. A ~ tagjaiból alakult a Tanácsközt. idején a nyergesújfalui Művésztelep.

Kerschbaumer Tóbiás (Buda, ?–Pest, 1765): Pest város bírája az 1741–49-es, 1750–51-es és 1759–62-es években. Pályáját 1718-ban írnokként kezdte, és fokoztosan küzdötte fel magát a város vez. tisztségére.

Kertész Kálmán (Eperjes, 1867–Bp., 1922): zoológus, az MTA l. tagja (1910). Tanulmányait a bp.-i orvosi egyetemen, majd a tudományegyetem bölcsészeti karán végezte. Az MNM Állattárának volt ig.-ja. Munkásságának zöme a légykutatásra (dipterológia) terjedt ki. ~ hozta létre az Állattár nagy kétszárnyúgyűjt.-ét. Bp.-i vonatkozású m.: *Budapest és környékének rotatoria faunája* (Bp., 1894).

Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem (XI. Villányi út 33–35.): eredete az 1853-ban *Entz* Ferenc által létesített *Haszonkertészeket képző gyakorlati tanintézet*re nyúlik vissza. 1859-ben Budára került mint *Kertész és vincellérisk.*, amelyet 1894-ben átszerveztek. A Gellérthegy D-i lankáján fekvő többholdas telepe alkalmas volt mindenféle termesztési gyakorlatra. A hároméves tanfolyam *Kertészeti Tanint.* néven működött tovább, fiúk és leányok egyaránt látogathatták középfokú gazd. tanint. vagy a gimn. VI. oszt.-ának az elvégzése után. A sikeres képesítő vizsgát követően oklevelet kaptak. 1939-ben *Kertészeti Akadémia* elnevezéssel akadémiai

A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem épülete

rangra emelték, a felvétel előfeltétele ettől fogva az érettségi lett. 1943-tól *Kertészeti és Szőlészeti Főisk.* volt négyéves tanulmányi idővel. 1945-ben a Gödöllői Agrártudományi Egyetem *Kert- és Szőlészettudományi Kara* lett. 1953-tól ismét önálló Kertészeti és Szőlészeti Főisk. Az 1968. évi XXV. tv. egyetemi rangra emelte, neve azóta ~. Feladata kertészeti üzemek, ill. üzemágak vezetésével, a kertészeti tudományok továbbfejlesztésével foglalkozó szakemberek képzése. Két kara van: 1. *Élelmiszerip. Kar;* 2. *Kertészeti Kar.* A tanulmányi idő 5 év. Mérnöki, a kertépítészeti szakon kertészmérnöki oklevelet ad. Az egyetemnek Kecskeméten hároméves tanulmányi idővel működő *Kertészeti Főisk.*, Szegeden pedig *Élelmiszerip. Főisk. Kara* van, amelyeken üzemmérnöki oklevelet szerezhetnek a hallgatók. Az egyetemen doktori fokozat szerezhető. – Az 1980-as években a bp.-i hallgatók száma ezer körül mozgott. – Eredeti XI. Ménesi úti otthona az 1970-es években új ép.ek-kel bővült, a Villányi úton korszerű, új főép.-et kapott. A ~nek az 50-es évek eleje óta kísérleti üzeme és tangazdasága van a soroksári Péterimajorban is.

Kertészeti Egyetem budai arborétuma: a Gellért-hegy D-i lejtőjén 1893-ban alapított Kertészeti Tanint.-i Kertet angolparkszerűen telepítették. A tervezéskor figyelemmel voltak az oktatási feladatokra is, és a rendszertani csoportosítás elvét követték. Az 1920-as évek végén a kertet bővítették, és ekkor már 1370 fa- és cserjefélét tudtak bemutatni. A legidősebb növények közül ki kell emelni a felső területen látható varázsfát, amely hazánk legidősebb példánya. Igazi ritkaság a mongolhárs, szép a kínai sárgafa és a kaszpi lepényfa is. A kert fontos színhelye a honosítási kísérleteknek, valamint a dendrológiai szelekciós vizsgálatoknak is. Az arborétumot 1975-ben nyilvánították védetté.

Kertészeti és Szőlészeti Főiskola: →*Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem*

Kertész József Könyvnyomdája: nyomdaip. váll. 1863-ban alakult az akkori *Feldunasor*on (ma Belgrád rkp.), majd átköltözött a Városház téri *Vasudvar*ba. Itt nyomták a *Függetlenség* c. napilapot. 1873-ban a Mária Valéria (ma Apáczai Csere János) u.-ba települt át, s családi vállalkozásként működött megszűnéséig, 1935-ig.

Kertészképző Iskola: →*Asztalos János Kertészeti Szakközépiskola*

kerületi elöljáróságok: felállításukról az 1872. évi XXXVI. tc. rendelkezett. Az 1873-ban szervezett tíz ker. mindegyikének élén a tvhat. biz. által hat évre választott elöljáró állt, aki a tvhat. választók sorából választott esküdtekkel együtt alkotta a ker. elöljáróságot. Szűk hatáskörrel rendelkeztek. Más hatóságokkal csak Bp. Főv. Tanácsán keresztül tarthattak kapcsolatot. Főbb feladataik voltak: elsőfokú ip.hatóság, kihágási büntetőbíráskodás, gyámügyi teendők ellátása, ellenőrzés és felügyelet a középítkezések, csatornázások, u.kövezések felett, jótékony int.-ek meglátogatása, adakozások kezdeményezése és gyűjtése. 1893. dec. 31-ig az elöljárók és az esküdtek nem voltak hivatásos tisztviselők, tisztségüket fizetés nélkül látták el, működésükért az év végén tiszteletdíjban részesültek. Az 1893. évi XXXIII. tc.

életbe lépésével a ker. elöljáróságok nagyobb hatáskört és önállóságot kaptak. Mindazon közig. ügyek, amelyek nem igényeltek központi intézést, a ker. elöljárósághoz kerültek, és az elöljáró közvetlenül is érintkezhetett más hatóságokkal. A ker. elöljárók számára az új tv. közig. szakképzettséget írt elő. Ettől kezdve az elöljárókat a tvhat. biz. élethossziglan választotta. A megválasztott elöljárót a polgármester osztotta be és helyezte át más ker.-be. A ker. esküdtek helyére, a tv. értelmében *kerületi választmány*okat szerveztek. A ker. választmány tagjainak száma 24 volt, az illető ker. választotta őket. A választmány elnöke az elöljáró volt. A választmánynak jobbára csak javaslattevő szerepe volt. A hatósági joggyakorlat egységesítésére alakult ki a *ker. elöljárók értekezlete*. – 1930-ban a közig. ker.-ek számának növelésével a ~ számát is 14-re emelték. Az 1930. évi XVIII. tc. ismét módosította a ~ hatáskörét és szervezetét. A tv. életbe lépésétől kezdve a ker. elöljáró mint a polgármester képviselője személyes hatóságként járt el, és nem választották, hanem a polgármester nevezte ki. E tv. módosította az 1893. XXXIII. tc.-nek a ker. választmányra vonatkozó részét is úgy, hogy a választmány állandó és változó tagokból állott. Az állandó tagok a bevett felekezetek vezető lelkészei és a ker.-ben levő isk.-k ig.-i közül kerültek a választmányba, számuk legfeljebb 10 lehetett. A választott tagok száma 16 volt, ezeket a ker. lakossága hat évre választotta. – Az 1945 után újjászervezett ker. elöljáróságok 1950. aug. 15-ig működtek. – *Irod.* Flaxmayer József–Medriczky Andor: A kerületi elöljáróságok szerepe Budapest székesfőváros közigazgatásában (Bp., é. n.).

kerületi lapok: →*peremvárosok sajtója*

kerületi múzeumok, *helytörténeti gyűjtemények:* a főv. közig. egységeinek történetére vonatkozó emlékek gyűjt.-ei. Az utóbbi évtizedekben számos ilyen intézmény jött létre, s ezek jelentős szerepet játszottak a ker. közművelődésében, legtöbbjük gyakran rendezett időszaki kiállítást az orsz. múz.-ok anyagának és kortárs művészek alkotásainak bemutatása céljából is. A →*Budapesti Történeti Múzeum* szakmai felügyelete és irányítása alatt ma a következők működnek: *Óbudai Helytörténeti Gyűjt.* (III. Fő tér 1.) 1973-tól; *Újpesti Helytörténeti Gyűjt.* (IV. István út 5.) 1977-től; *Józsefvárosi Helytörténeti Kiállítóterem* (VIII. József krt. 70.); *Kőbányai Helytörténeti Gyűjt.* (X. Halom u. 36/b) 1982-től; *Albertfalvai Helytörténeti Gyűjt. és Isk.múz.* (XI. Albertfalva út 9–11.) 1979-től; *Hegyvidék-Budapest XII. ker.-i Helytörténeti Gyűjt.* (XII. Maros u. 1.) 1985-től; *Angyalföldi Helytörténeti Gyűjt.* (XIII. Váci út 5.) 1985-től; →*Rákospalotai Múzeum; XVII. ker.-i Néprajzi Ház* (XVII. Ferihegyi út 124.) 1969-től; *Bp. XVIII. ker. Helytörténeti Gyűjt.* (XVIII. Üllői út) 1983-tól; →*Kispesti Helytörténeti Gyűjtemény;* →*Pestszenterzsébeti Múzeum; Csepeli Helytörténeti Gyűjt.* (XXI. Szt. Imre tér 3.) 1986-tól. Hasonló szerepet tölt be a *Budafoki Barlanglakás Kiállítás* (XXII. Veréb u. 4.) 1971-től és a *M. Mezőgazd. Múz. Barátainak Köre Délpesti Csoportjának Gyűjt.-e* (XX. Szitán u. 105.) 1974-től.

kerületi önkormányzatok: az 1991. évi XXIV. tv. értelmében a ~ az önkormányzati tv. keretei között a képviselőtestület által önállóan gyakorolják a települési önkormányzatokat megillető feladat- és hatásköröket. A ~ra elsősorban az alapfokú közszolgáltatások biztosítása hárul. – A ~ városrészi önkormányzatokat szervezhetnek települési képviselőkből és választópolgárokból. A ~ működési területükön kötelesek gondoskodni az óvodai ellátásról, az alapfokú nevelés-oktatásról, az eü. és szociális alapellátásról, valamint az egészséges ivóvízellátásról, a közvilágításról, a helyi közutak fenntartásáról, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogainak érvényesüléséről. A ~ önként vállalhatják minden olyan helyi közügy önálló megoldását, amelyet jogszabály nem utal más szerv hatáskörébe. A ~nak vannak önálló és őket közvetlenül megillető bevételei, pl. a normatív költségvetési hozzájárulás, a tulajdonukban levő közterületek hasznosítása után járó díj stb., de vannak kizárólagos bevételei, mint a szabálysértési bírságból befolyó összegek stb. Egyes bevételek a főv. önkormányzattal megosztottak, pl. a magánszemélyek jövedelemadójából az önkormányzatokat megillető rész, a helyi adókból származó bevételek stb. A vagyon tekintetében a tv. úgy intézkedik, hogy az alapfokú közszolgáltatást nyújtó intézményhez tartozó vagyont (részt) a főv. önkormányzat köteles az illetékes ~ használatába adni. A nem alapfokú közszolgáltatásokat nyújtó intézmények vagyonával kapcsolatban a ~ elsőbbséget élveznek. – A ~nak rendeletalkotási joga van, kivéve, ha a tv. a rendeletalkotással a főv. önkormányzatát ruházta fel. – Az 1990 szept.–okt.-ében, két fordulóban megválasztott képviselő-testületek minden ker.-ben megalakultak. Megválasztották a polgármestereket, az alpolgármestereket és a képviselőtestület biz.-ait, létrehozták a ker. polgármesteri hivatalt. A jegyzőt pályázat útján a képviselőtestület nevezi ki. A ~ képviselőtestületeinek taglétszáma a ker. lakosságának lélekszámához igazodik, harminc–negyven fő között mozog. A képviselőtestület választás útján egy főt delegál a főv. Közgyűlésbe.

kerületi tanácsok: mind a huszonkét főv. ker.-ben működtek. 1950. aug. 15-én alakultak meg ideiglenesen, megválasztásukra 1950. okt. 22-én került sor. – Feladatuk és hatáskörük általában megegyezett a helyi (községi, városi) tanácsokéval. Eltérés csupán az volt, hogy a főv. egészét érintő helyi feladatokat (pl. városfejlesztés, városrendezés stb.) Bp. Főv. Tanácsa látta el, és gyakorolta a több ker.-et együttesen érintő hatásköröket is. – A ~ tagjainak számát a választási tv. rendelkezéseinek figyelembevételével a Főv. Tanács állapította meg, átlagosan száz fő körül mozgott. A ~ választották tagjaik közül az elnököt, az elnökh.-eket, a V.B. tagjait, a V.B.-titkárt (később kinevezték), biz.-okat hoztak létre, megállapították a V.B. szakigazgatási szervezetét és kinevezték azok vezetőit. – A ~nak kellett – különösen az ötvenes évek első felében – részt venni a lakosságot sújtó olyan intézkedések végrehajtásában, mint a kitelepítés, a lh.-ak, a kisip., kiskereskedelem államosítása, a jegyrendszer bevezetése, esetenként a begyűjtés és tsz-szervezés stb. – A tanács-

rendszerben a hatvanas évektől beálló változások a ~kat kevéssé érintették, helyzetüket nemigen tették könnyebbé. A ~ 1990. szept.-ben fejezték be működésüket.

kerületi ügyészségek: →*ügyészségek*

keserűvízforrások: a keserűvizek hashajtó hatású ásványvizek. Ivókúra formájában történő alkalmazásukkal, cukorvisszatartó hatásuk és a fogyókúrát eredményesen kiegészítő tulajdonságuk mellett, eredményesen befolyásolhatók az emésztőszervek hurutos, gyulladásos megbetegedései is. Hatóanyagaik nátrium- és magnéziumszulfát. A budai keserűvizek ismerete és használata mintegy 130 éves múltra tekint vissza (→*Hunyadi János keserűvíz*). A két vh. között, a keserűvíz palackozásának virágkorában, három jelentős kúttelep volt a mai XI. ker.-ben: 1. *Lágymányos* (az egykori Erzsébet-sósfürdő kútjai); 2. *Őrmező* (Ferencz József- és Apenta-telep); 3. *Őrsöd* teknője (Hunyadi János-telep). További kúttelep volt Budaörs vasútállomása és a község között. A keserűvizet a talajvízbe mélyülő kutakból nyerték, s e kutakat forrásoknak nevezték. Az ideális koncentrációjú keserűvíz létrejöttéhez a geológiai képződményekben található, oldható hatóanyagokon kívül, a csak ezeken a területeken adott domborzati és az ezzel összefüggő talajvízáramlási viszonyokra volt szükség. Ide sorolja a régebbi szakirodalom a II. ker.-ben a Császár fürdő kórházép.-e fölött hajdan fakadt József-hegyi – azóta eltűnt – keserűvízű forrást, és az Ürömi, a harmincas évekig ismert Máriaforrástelepet. A lágymányosi téglagyár tava, a mai Feneketlen-tó eredeti, szabályozatlan, a mainál jóval nagyobb kiterjedésével is szulfátos ásványvízként volt nyilvántartva. A maga nemében egyedülálló Erzsébet-sósfürdőt (villamos is vezetett oda!) a háború okozta sérülések után nem hozták helyre, és a Kelenföldi lakótelep építkezései teljesen eltüntették; a Tétényi úti Kórház (ma Szt. Imre Kórház) területére eső sós- és termálfürdő eltűnt, noha 1943-ig évente 300 t keserűsó került ki az itteni 22 kútból, a 13,2 millió l ásványvízzel a BME akkori D-i ép.-csoportja és a Kelenföld közötti terület közepén. Itt nemcsak az ivókúra, hanem a fürdőzés is lehetséges volt, különösen a női betegségek kezelése volt eredményes. Kedvelt budai keserűvíz még a „Ferencz József", és a nyolcvanas évek közepéig az „Apenta" keserűvíz is. Ez utóbbi nevét az 1980-as évek közepétől a palackozó váll. az őrmezői keserűvíztelepen fúrt hévízként itt palackozott, egészen más összetételű ásványvize számára kisajátította. – *Irod.* Schulhof Ödön: Magyarország ásvány- és gyógyvizei (Bp., 1957).

Kessler Hubert (Nagyszeben, 1907–): barlangkutató mérnök. 1930-ban felfedezte a →*Szemlőhegyi-barlang*ot, később pedig a →*Ferenc-hegyi-barlang*ot, részt vett a budai Várhegy barlangrendszerének feltárásában. A főv. barlangokról írt *Az örök éjszaka világában* (Bp., 1957) és a *Föld alatti ösvényeken* (Bp., 1961) c. könyveiben.

Keszely Étterem (VII. Rákóczi út 44.): 1893-ban Muhr György nyitotta meg. 1912-ben Keszey Vince vette át az üzletet. Hírnevét a Pósa Lajos asztaltársaság alapozta meg. Tagjai írók, újságírók

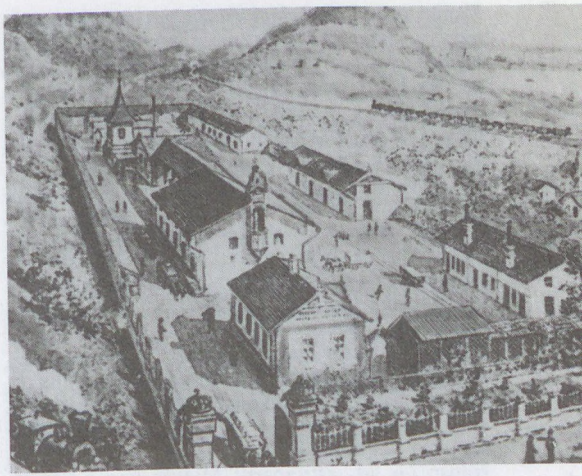

A Ferenc József keserűvízforrás telepe 1884-ben

voltak, de ide jártak a Nemzeti Színház művészei is. Vidéki úritársaságok kedvelt helye volt. – Az 1950-es években átépítették. Ma EMKE Gyorsbüfé.

Keszi: *Nyék*től K-re fekvő középkori falu, amely már az Árpád-korban is két templom körül helyezkedett el, Al- és Fel-~ néven. Az előbbi lehetett a mai *Budakeszi* előzménye, a másik Telki felé esett. A *budaszentlőrinci pálos kolostor* egy harmadik ~ templom mellett alakult ki. ~ határának csak kis része esett a mai Bp. területére.

Keszi Imre (Bp., 1910–Bp., 1974): író, kritikus. Bp.-en szerzett bölcsészdoktori és zeneművészeti főisk. diplomát. Gimn.-ban, tanítóképző int.-ben, majd a Színház- és Filmművészeti Főisk.-n volt tanár. Írói munkásságát versekkel kezdte. Elbeszélései, irodalmi és zenekritikái 1945 előtt a Nyugatban, a Válaszban és a Szép Szóban jelentek meg. 1946–49 között a Szabad Nép kritikusa. A Film Színház Muzsika zenekritikusa volt. Számos regényének környezete a főv.: *Elysium* (Bp., 1958); *Szőlőből bor* (Bp., 1961); *Örvényes Csóri* (Bp., 1962); *Flóra Lágymányoson* (Bp., 1966). Kortársaira emlékezik *Babyloni vályog* (Bp., 1968) c. esszékötetében.

2000: irodalmi és társ. folyóirat. Herner János szerkesztésében 1989. ápr.-ban indult. Szokatlan címével a jövőbe mutat. Munkatársai közé a pol. közéletben is jelentős szerepet játszó Lengyel László, Pető Iván és ismert írók, mint Eörsi István, Mándy Iván, Nádas Péter, Petri György és mások tartoznak.

Kéthly Anna (Bp., 1889–Brüsszel, 1976): politikus, újságíró. Pályafutása elején a Magántisztviselők Orsz. Szöv.-ében volt tisztviselő. 1920-ban belépett az SZDP-be, 1922-től 1948-ig a pártvezetőség tagja volt. Főv. tvhat. biz. tag volt. 1922-ben a budai ker.-ben jutott mandátumhoz az ogy.-ben. 1931-ben Szegeden választották meg, 1935-től ismét budai ker. képviselője volt. Mint a szocdem. frakció tagja, főleg kulturális és szociális kérdésekkel foglalkozott.

Munkatársa volt a *Tolnai Világlapja*, főszerk.-je *Nőmunkás*, cikkírója a *Népszava* c. lapnak. 1945-ben a Nemzetgyűlés, 1947-től az ogy. elnöke. Elutasította az MKP-vel való egyesülést, ezért kizárták az SZDP-ből. 1949-ben a koncepciós perek során börtönbe került, 1954-ben amnesztiával szabadult. 1956-ban, a forr. idején újjászervezte az SZDP-t, amelynek elnöke lett. 1956. nov. 3-án Nagy Imre koalíciós kormányában államminiszter. Részt vett Bécsben a II. Internacionálé értekezletén, utána nem tért vissza Mo.-ra. Belgiumban telepedett le. 1957-től 1964-ig szerk. a Londonban megjelenő Népszavát. – A főv.-ban a harmincas években az Újpesti rkp. 7. sz. házban lakott.

Két Oroszlán Fogadó: a mai IX. Kálvin tér 9. sz. telken valószínűleg már 1734-ben ház állt. A vendégfogadóról az első ismert adat 1792-ből való, de a vendéglős-tulajdonosok alapján feltehetően 1741-től vendéglátóhely. A ma is álló klasszicista stílusú ép. id. Zitterbarth Mátyás tervei alapján 1818-ban készült el (cégére: az ép. homlokzatán látható két kőoroszlán). Tágas és kedvelt kávéháza forgalmát fokozta a Széna téri mozgalmas élet. A ~ 1881-ben a főv. tulajdonába került, mely ugyanebben az évben meg is szüntette. Az ép. 1942-től az államosításig a református egyház tulajdona volt.

Két Pisztoly: a mai VIII. Múzeum u.–Kálvin tér–Baross u. sarkán állt vendégfogadó és kávéház a 19. sz. első felében virágzott. A híres pesti vásárok idején jutott jelentős szerephez. Egyes értelmezések szerint cégére nem lőfegyvert, hanem italosflaskát ábrázolt. 1822-től Kleinhein János pesti polgár és kávés vette át az üzletet. Schams Ferenc 1822-es Buda leírásában a 2. osztályú fogadók között említi. A kétes hely hírében álló ~t főként a Gránátos kaszárnya katonái és kofák látogatták. 1844 őszén megfordult falai között *Petőfi* Sándor is. 1863-tól omnibusz-végállomás is volt a ~ előtt. 1874-ben bontották le az ép.-et, helyén az Ybl Miklós tervezte *Pesti Első Hazai Takarékpénztár* bérházát emelték.

207/2 légvédelmi tüzérüteg: →*budapesti partizán- és ellenállási csoportok*

Két Sas u.: →*Sas u.*

Kétszerecsen u.: →*Paulay Ede u.*

Ketter Vendéglő: 1922-ben Ketter József nyitotta a mai XI. Bartók Béla út 48. sz. alatt. (Korábban ezen a helyen üzemelt a Wehrmann, majd a Weber-féle vendéglő.) Az államosítás után *Borostyán Vendéglő*. 1973-ban a helyén épült a *Bukarest Étterem*.

Két Törökhöz: a mai V. Kecskeméti u. 12. sz. alatti kávéház az 1800-as évek elejétől a kiegyezésig működött. Ellenzéki diáktanyaként is szolgált. 1859-től tulajdonosa Kiche (Küche) Mihály, aki 1860 őszén a kávéház földszinti helyisége fölött díszes első emeleti termet nyitott társas összejövetelek, szalon céljára.

Kévés György (Ősi, 1935–): építész, Ybl-díjas (1973). A BME-en szerzett diplomát (1959). Utána az Élelmezési Tervező Váll.-nál, 1961-től az Ipari Ép.tervező Váll. tervező építésze. 1963-tól a BME-n tanár. 1974-től a Fiatal Építészek köre vez. építésze. A főv.-ban lakó- és közép.-ek tervezésében vesz részt. Fontosabb bp.-i munkái: *KGM Irodaház* (Farkasy Ipoly és Mészáros Géza társtervezőkkel, 1964–68), *zuglói ált. isk.* (1970–72), *Vendéglátóipari Szakközépisk.* (1971–73), *Nyomda és Textilip. szakiskola* (1973–75). Tervei szerint épült a Völgy u.-i óvoda (1972–74), számos lh. a főv.-ban (Meredek u., 1966–68, Alsó Törökvész út, 1969–72, Zólyom út, 1971–73), az Orsz. Haematológiai és Vértranszfúziós Int. laboratóriuma (1978), a Zsolna u.-i diplomáciai rezidenciák (1981).

kézilabda: az Angliában kialakult labdarúgásnak és rögbinek Németo.-ban továbbfejlesztett, csak kézzel űzött változata. A Németo.-ban az 1910-es években kialakított játék számos formája is eljutott – egymástól függetlenül – Mo.-ra. A cseh eredetű hazenát először az MTE munkáskirándulásai alkalmából játszották. 1921-ben alakult meg a Kézilabda Intéző Biz., amely a hazenát játszó, elsősorban munkáscsapatokat tömörítette. A németo.-i ún. Schelenz-féle ~t Mezey Ferenc testnevelő tanár ismerte meg először, és ő mutatta be Bp.-en 1923-ban. Dückstein Zoltán a bp-i Izraelita Gimn. testnevelő tanára a VAC-ban a sportág egy másik változatát játszotta. Időközben a Kézilabda Intéző Biz.-ból kivált egy.-ek a Bp.-i Labdarúgó Alszöv. (BLASZ) keretén belül ~ aloszt.-t alakítottak. A helyzetet tovább bonyolította, hogy mind az MTE, mind a BLASZ külön bajnokságot írt ki. Az MTE 1927-ben a prágai munkásolimpián megismerte az akkor már egységes játék szabályait, Cséfay Sándor nagy erőfeszítést tett a különböző ~játékok mo.-i egységesítése érdekében. A szabályok kialakítása után a BLASZ 1928-ban kiírta az első férfi és női nagypályás orsz. bajnokságot, az első bajnok a VAC férfi és a VI. ker. Testedzők Köre női csapata volt. 1928-ban már az első válogatott mérkőzést is megrendezték. Az osztrák női csapat 11 : 1-re verte a magyarokat. 1933-ban megalakult a M. Kézilabda Egy.-ek Szöv.-e, a szöv. első elnökévé Hodászy Miklóst, a TF tanárát választották. A szöv. első bajnoka az Elektromos férfi és a Kőbányai Testedzők Köre női csapata volt. A férfi csapat részt vett és a 4. helyen végzett az 1936. évi berlini olimpián. A sportág első komolyabb sikerének az 1938. évi VB-n elért 3. helyezés tekinthető. A szöv. 1951-től kispályás orsz. bajnokságokat rendezett, emellett egészen 1959-ig a nagypályás bajnokságokat is lebonyolította. – A 80-as évek elejéig a női ~ eredményesebb volt. Női nagypályás csapatunk 1949-ben, kispályás csapatunk 1965-ben világbajnok lett. A női ~ 1976-tól szerepel az olimpiák műsorán, s rögtön az első alkalommal a m. csapat a 3. helyen végzett. Az utóbbi években a férfi válogatott a sikeresebb. A Mocsai Lajos vezette csapat 1986-ban a VB-n 2. lett. Különösen jelentős még az 1982. év. Ekkor mind a férfi BEK-et – Bp. Honvéd –, mind a női BEK-et – Vasas – bp.-i csapat nyerte. – Bp.-en 1949-ben nagypályás, 1982-ben kispályás VB-t rendeztek. Jelenleg a legsikeresebb bp.-i szakoszt.-ok az Elektromos, a Pemü–Honvéd férfi és a BHG SE, a Herz–FTC, a Bp. Spartacus, valamint a Vasas női csapata.

Kéziszerszámgyár (XIII. Hun u. 4/b): 1959-ben alakult meg Bp.-en négy, vidéken két gyáregy-

séggel. Főv.-i gyárai: a Hun u.-ban a Központ és az Ip. Láncgyár, az Omega Gyáregység és a Precíziós Gyáregység. Vidéki gyárai: Reszelő Gyáregység (Kecskemét), valamint a Szegedi Gyáregység. 1978-ban átvette a MEZŐGÉP püspökladányi telepét. 1985-ben a Hun u.-i központi telephelyen működő két gyáregység törzsgyárrá alakult és ebben az évben a Szegedi Gyáregység leányváll.-tá változott. További szervezeti átformálásokkal és struktúraváltással igyekezett a váll. a piacgazdálkodás körülményeihez alkalmazkodni. 1990-ben a Püspökladányi Gyáregység Heveder Lánc- és Emelőgépgyártó Kft.-vé alakult, egyidejűleg a Szegedi Leányváll. rt. lett. 1991-ben a Kecskeméti Gyáregység Reszelő Szerszámgyártó és Forgalmazó Kft.-vé alakult át. A korábbi váll.-i tevékenység kiterjedt villamos kéziszerszámok, láncok, forgácsoló gépszerszámok, ip. fémtömegcikkek, emelők, szállítóberendezések és eszközök előállítására. Az átszervezések után gyártmányai: közvetlen kéziszerszámok, fémip. és különféle szakip. gépkések, körfűrészek, légfegyvergolyó, szemes és csuklós láncok, precíziós öntvények, emelők stb. 1989-ben a Hun u.-i központban Mintaboltot nyitott, elsősorban saját termékeinek a lakosság részére történő, kedvezményes árú értékesítésére.

KHB Rt.: →*Közép-Európai Hitelbank Rt.*

Khór és Wein Nyomdaüzem: →*Független Nyomda*

kiadóvállalatok: →*nyomdák és könyvkiadók*

Kiállítási Intézmények: →*Műcsarnok*

Kígyó Gyógyszertár (V. Kossuth Lajos u. 2.): 1784-ben alapított, védett berendezésű patika. *Stehling* Károly az 1899-ben lebontott Kígyó tér 1. sz. házban nyitotta meg *Csillag gyógyszertár* néven. 1789-től már a jelenlegi nevét viselte. 1899-ben költözött mai helyére. Tulajdonosai közül említésre méltók: Krausz Fülöp, Offenbach Pál, Csávási Kis Károly. 1910-től a Molnár család tulajdonában volt. A ma is működő gyógyszertárban a legutóbbi felújítás során helyreállították az eredeti – részben az első neorokokó, részben a századvégi szecessziós stílusú – berendezést.

Kígyó tér: →*Ferenciek tere*

Kígyó u.: →*Szalag u.*

kikiáltó, *Anzeiger:* a 18. sz. végétől a vásárokon, cirkuszok, mutatványos bódék előtt az árut vagy a produkciót reklámozó ember. Szellemes fordulatos szövege vitte sikerre a vállalkozást. A feltűnően öltözött reklámozó ember szórakoztató látványossága volt a pesti életnek. Az árveréseket is ~ vezette. Napjainkra a siker alapján lett a ~ utóda a jó reklámszakember.

kikötők: a dunai hajózásnak kezdetben nem voltak kikötői, a gőzhajók az 1853-tól kiépülő lépcsős vagy függőleges partfalak mellett kötöttek ki, itt rakodtak, esetleg itt tároltak is egyes árukat. A rakparti utak mentén a pesti oldalon raktárak is épültek, ami a városképre igen kedvezőtlenül hatott. Az 1930-as években még az Országháznál is voltak raktárak. A rakpartok ilyen célokra történő használata csak 1945 után szűnt meg. – Bp. hajózási forgalma a századforduló idejében évi 8 millió tonna körül volt, így már ekkor felmerült egy megfelelő kikötő építésének a terve. A rakpartok hossza ekkor mintegy 11 km volt, ebből csak 2 km volt a Duna-parti teherpu.-nál vasúti átrakásra alkalmas. A kikötőt kezdet-

A csepeli szabadkikötő

től fogva a Csepel-sziget É-i részére tervezték. Itt 1918–28 között épült meg (1926-ban már megnyílt) három, a Duna főágához csatlakozó medencével (szabadkikötő, kereskedelmi kikötő és petróleummedence) a több néven szerepelt *szabadkikötő*. Negyedik medencéje (ip. medence, később franciaöböl, ma bolgárkertész-öböl) a soroksári Dunaághoz csatlakozik, így csak a →*Kvassay zsilip*en való áthaladással érhető el. Az előbbi három medence vasúti vágányhálózata 33 km, úthálózata – mely a Szabadkikötő úthoz csatlakozik – 16 km. A vasúti hálózat a *Gubacsi híd*on át csatlakozik a MÁV Bp.-Soroksári út pu.-ához. Ugyancsak a soroksári Dunaág mentén található a →*Ferencvárosi kikötő*. Az *Angyalföldi kikötő* medencéje a Rákos-patak torkolata felett nyílik. Közforgalmú kikötőnek tervezték, ma egy váll. célját szolgálja. Eredetileg – 1938-ban – azt tervezték, hogy az Újpesti-öböllel együtt fog kikötőt alkotni, de a két medence összekötése nem valósult meg. *Nem közforgalmú kikötők* a Csepel Vas- és Fémművek kikötője, a MAHART üzemi kikötője stb. – *Irod.* Technikai fejlődésünk története 1867–1927 (Bp., 1928); Dezsényi Miklós–Hernády Ferenc: A magyar hajózás története (Bp., 1967).

kilakoltatások: a tv.-i szabályozás értelmében a lakbér nem, vagy késedelmes fizetése esetén a háziúr azonnali hatállyal felmondhatott a bérlőnek. Az I. vh. előtt még szórványosan, elsősorban Angyalföldön, Zuglóban, a Józsefvárosban és a Ferencvárosban előforduló esetek a két vh. közötti időben váltak tömegméretűvé. Az első számottevő ~ 1921-ben zajlottak le, amikor a Wekerle-telepen 600 családnak mondtak fel egyszerre. Bp.-en a felmondások és ~ 1926-tól kezdve mindennaposak lettek. Ebben az évben szűnt meg ugyanis a kötött lakásgazdálkodás: a lakbéreket felszabadították. 1928. júl. 17-én egyszerre hét gyűlésen tiltakoztak a főv. különböző pontjain a ~ ellen. A háziurakon kívül az áll. és a főv. is gyakran hajtatott végre ~at. Legtöbbször a lakás életveszélyességére hivatkoztak. 1935. aug.-ban a Ferencvárosi Kiserdő házainak részleges lebontásával 4000 személy vált hajléktalanná. Gyakran folytak ~ az Auguszta-szükséglakótelepen. A kilakoltatottakat néhány napi szabad ég alatt való tartózkodás után vagy bódélakásokban, vagy más szükséglakótelepen helyezték el. – 1944-ben a főv. sorozatos bombázásai következtében fedél nélkül maradtak egy része számára zsidó családok kilakoltatásával, ill. összeköltöztetésével szereztek lakást.

Kilakoltatás 1910-ben

kilencedik (IX.) kerület: →*Ferencváros*

Kilián György (Mária Terézia) Laktanya: →*Üllői út* 49–51. sz., →*budapesti fegyveres felkelő csoportok*

Kilián könyvkereskedés és kiadó: a leghosszabb ideig fennállott bp.-i könyves cég. 1789-ben Bécsből Pestre jött a würzburgi származású *Kilián* Ádám, és előbb *Stahel* Józseffel, 1794-től öccsével, Kilián Györggyel vezetett könyvesboltot az Egyetem téren. Kilián György halála (1819) után özvegye és veje vezette az üzletet, amely 1853-ban tönkrement. Az ifjabb *Kilián* György 1837-től önálló céget vezetett *Kilián és Társa* néven. Közel 250 művet adott ki, számos jeles kortárs író alkotásait, a Nemzeti Könyvtár sorozatot és tudományos műveket. Fia, Frigyes 1869–98 között a Váci u.-ban működött, a kiadást kiterjesztve a műszaki könyvekre is. 1898-tól az új tulajdonos, *Noseda* Tivadar Egyetemi Könyvesbolt néven előbb a Váci u. 32-ben, majd 1944-ig a Haris bazárban árult, kiadással már nem foglalkozott. – *Irod.* Gazda István: Könykereskedők a régi Váci utcában (Bp., 1988).

Kína Múzeum: →*Ráth György Múzeum*

Kincsem park (X. Albertirsai út 6.): 1925. máj. 10-én megnyílt, nemzetközileg is rangos lóversenypálya. A m. lóversenyzés megindulásának 150. évfordulója alkalmából 1977-ben állították fel a főtribün előtt az 54 versenyében soha le nem győzött m. csodakanca, *Kincsem* életnagyságú szobrát, Tóth Béla szobrászművész alkotását. Ettől kezdve a lóversenytér a ~ nevet viseli. Parkjában a korábbi lóversenyterek tárgyi emlékeit is összegyűjtötték. A M. Lóverseny Váll. 1985-ben másfélszeres életnagyságú domborművet készíttetett a főtribün falára Széchenyi Istvánról, az első m. lóverseny megszervezőjéről. Ugyancsak a parkban található az első m. min.-elnök, Batthyány Lajos fiának mellszobra is (Vastagh György szobrászművész alkotása). Batthyány Elemér 33 évig volt a M. Lovar Egylet elnöke. – *Irod.* Fehér Dezső–Török Imre: A verhetetlen Kincsem (Bp., 1974).

Kinematográf: az első m. filmszaklap, mely egyben a világ legelső filmlapja. Egyetlen példánya sem ismert, létezését hirdetések tudatták. Valószínűleg 1907-ben megszűnt, ill. egybeolvadt a →*Mozgófénykép Híradó*val.

Kinizsi Húsos Sport Klub: a húsip. dolgozók sportegy.-e. 1919-ben alakult Bp.-en a Munkás Testedző Egylet (MTE) mintaszabályzata alapján *Húsipari Munkás Testedző Egyesület* néven. Tagjai elsősorban birkózással, labdarúgással és kerékpározással foglalkoztak. 1920-tól 1944-ig *Húsiparosok Sport*

Clubja, 1945-től 1951-ig *Húsipari Munkások Sport Clubja* néven működött. Sporttelepe a IX. Vágóhíd u. 7. sz. alatt van.

kintornás, *verklis, sípládás:* u.-i, udvari vándormuzsikus. Adományokért „művészi" produkciót ígért. Elnevezését a középkori latin quinterna 'lant' szóból a m. nyelvújítás alkotta. A különböző zenélő szerkezetek neve németesen Werk volt. Így a bp.-i szóhasználatban ~ volt mindenki, aki sípládával vagy gépzongorával (verklivel) házalt. A ~ok hangszereiket gyakran hivatásos muzsikusokkal hangszereltették. Operarészletekkel, klasszikus átiratokkal, slágerekkel szórakoztatták a hallgatóságot. 1950-ben még működött néhány ~ a külvárosokban, napjainkban pedig a turisták által látogatott helyeken tűntek föl újból.

Kioszk: →*Erzsébet tér*

Kirakodó tér: →*Roosevelt tér*

Király Béla (Kaposvár, 1912–): katonatiszt, történész. 1940–42-ben a Hadiakadémia tanára, a Honvédelmi Min. oszt.vez.-je, vezérkari tiszt, 1944-ben átállt a szovjet hadsereg oldalára. 1945–50-ben a m. hadseregben vezető tiszti beosztásban dolgozott, 1950–51-ben mint vezérőrnagy a Zrínyi Miklós Hadi Akadémia parancsnoka. 1951-ben áll.ellenes összeesküvés hamis vádjával halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték. 1956-ban szabadult és okt.-ben a Nemzetőrség főparancsnoka, a Forr. Karhatalmi Biz. elnöke lett. Nov.-ben a katonai ellenállás szervezője, majd külföldre menekült. Az USA-ban telepedett le. 1989-ben hazatért, 1990 óta nyugállományú vezérezredesként részt vesz a pol. életben. Az SZDSZ ogy.-i képviselője, a honvédelmi biz. alelnöke.

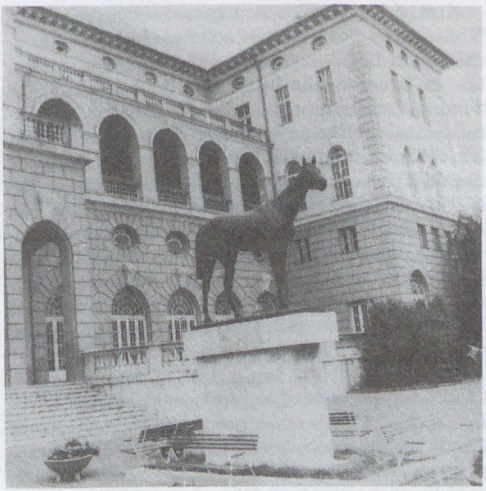

A Kincsem park

A Királybazár

Király József (Torda, 1930–): belsőépítész, Ybl-díjas (1969), érdemes művész (1984). Az Iparművészeti Főisk.-n szerzett diplomát (1954). A Lakó- és Kommunális Épületeket Tervező Váll.-nál *Finta* József műtermében dolgozik. Tanár az Iparművészeti Főisk.-n és a Tervezőképző Int.-ben. Tervei szerint készültek a *Gellért Gyógyfürdő és Szálló* lakószobái (1957); a *Budapest Szálló* (1982); a *Taverna Szálló* belsőépítészeti munkái; a *Bp. Kongresszusi Központ* Pátria-terem belsőépítészete.

Királybazár (V. Ferenciek tere 3–7.–Kúria u. 5.–Irányi u. 20.): három u.-ra nyíló átjáróház. Udvarán már a 19. sz. végén számos kisip. műhely és kiskereskedés működött (Kármán Géza és Ullmann Gyula, 1902).

Királyerdő (XXI. ker.): Bp. D-i közig. határán, a →*Csepel-szigeten*, a →*Soroksári-Duna-ág*tól Nyra elterülő, környezeténél magasabb (115–130 m) felszín. A Duna jelenkori árteréből kiemelkedő csepeli újpleisztocén végi teraszsziget része. A kavicsos-homokos dunai üledéket vastag futóhomok fedi, amelyet a jelenkor száraz szakaszaiban a folyóvízi homokból kifújva buckákba halmozott a szél. A ~ korábban kiterjedt nyáras-borókás erdővel fedett felszínére mindjobban kiterjeszkedett a lh.-építkezés, amely révén újra nagy területeken mozgásnak indult a futóhomok, s ma is többfelé mozgó, csupasz homokfelszínek fordulnak elő. A korábbi építkezések a futóhomokbuckákhoz igazodtak, ezért a városrész u.alaprajza igen szabálytalan. Az előzetes terepegyengetést nélkülöző építkezések során pedig a szomszédos házak gyakran a legkülönbözőbb magasságban helyezkednek el. 1919-ben épült a Dunaparton a Csepeli Strandfürdő.

Király fürdő (II. Fő u. 82–86.): gyógyfürdő. Ép.együttese a 16. sz.-i török fürdőcsarnokból, 18–19. sz.-i barokk és klasszicista stílusú ép.-ekből áll. A József-hegyi forráscsoport legnyugatibb, egyik legjobb vízű melegforrása, a Király-forrás látja el: vízhőmérséklete 41,5 °C; ph 6,6; vízhozama 400 l/p. Ezenkívül a homokos Duna-iszapból öt kisebb forrás tör fel. Vizét nyomócsővezetéken át kapja. Termálfürdői 39–40, 30–32 °C-os, hideg medencéje 26–28 °C-os hőmérsékletű vizet tartalmaznak. 37 kádfürdője van, forró lég- és gőzkamrái 50–60, 60–70 °C-osak. Földes-meszes, kalcium-, magnézium-, hidrogén-karbonátos vize mozgásszervi betegségekre ajánlott. Naponta kb. 1000 fürdőzőt képes fogadni. – A ~ létrejöttéről nincs hiteles írott forrásunk. Török kori részének építtetője Szokollu Musztafa budai pasa volt 1566–78 között. A törökök Horoz Kapuszu ilidzsaszi, azaz *Kakas kapu fürdője* néven ismerték. Az 1686. évi ostromot a D-i részek pusztulásával vészelte át. Tulajdonosa a Kamara lett, majd 1687-ben I. Lipót háziorvosa, Illmer Ferdinánd kapta meg, akitől *Sprenger* bíró bérelte (egyik korabeli neve Sprengerbad, azaz Ugrófürdő volt). Illmer Ferdinánd fia, Károly 1703-ban eladta Johann Ferdinand *Pfeffershoven* táborszernagynak. Ennek özvegyétől 1718-ban Aigner Leonhardt sebész és fürdős vette meg. Valószínűleg ő állította helyre és bővítette ki barokk stílusban a D-i szárnyakat. Örökösei 1768-ban eladták a ~t Birisits Mihálynak, utóbb azonban ismét visszaszerezték. Végül 1796-ban *König* Ferenc és családja tulajdonába került. Mai nevét, a család névmagyarosításával, róluk nyerte el. 1817-ben Kőnig Károly és Mihály tulajdona lett, aztán Mihály kizárólagos tulajdona. 1827-től kezdve Schmidt Mátyás kútmester tervei alapján a török és a barokk részek megtartásával klasszicista stílusban építtette át. A munkával 1837-ben készültek el. A ~ új tulajdonosai 1904-ben a belső részen

A Király fürdő

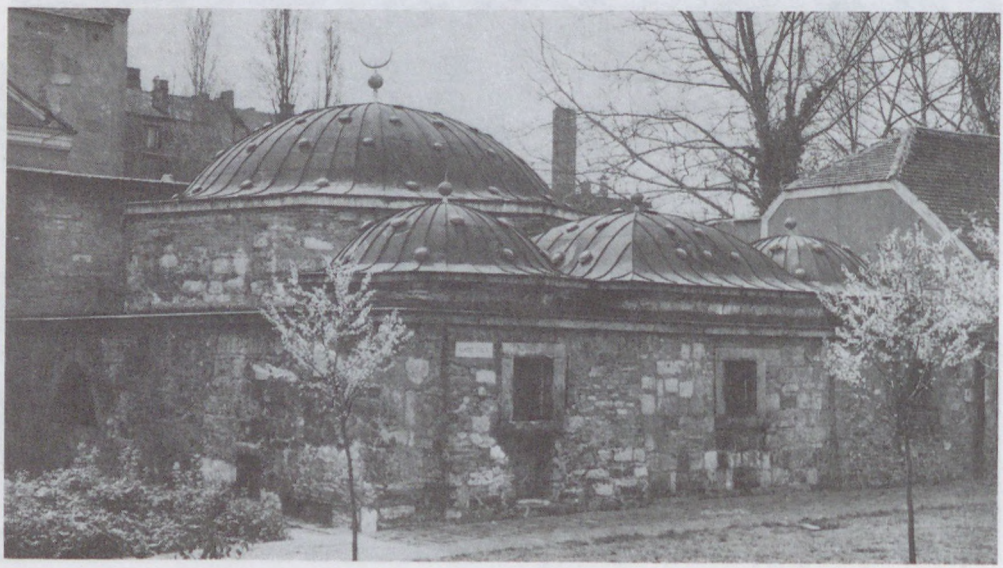

végeztek átalakításokat. A II. vh. során súlyos sérüléseket szenvedett az ép. 1954–59 között Pfannl Egon, Borsos Béla és Gerő Győző irányításával teljesen újjáépítették és restaurálták. Ekkor szabadult ki a török medence ép.-e, a kupolák ismét vörösréz fedést kaptak. A Fő u.-i és a Ganz u.-i szárnyon a klasszicista homlokzatot állították helyre, az összedőlt dór oszlopsort ismét felépítették. Udvarán bronz női aktszobor látható. – A ~ török kori részének központja a többlépcsős, nyolcszög alaprajzú medencét magába foglaló kupolacsarnok. A kupolát – amelynek héját több sorban elhelyezkedő hatszögű, felülvilágító nyílások törik át – falpilléreken nyugvó csúcsíves boltívek tartják. Többlépcsős fürdőmedencéjét és helyiségeinek padozatát eredetileg is vörös márvány lapok burkolták, amelyek között másodlagosan felhasznált középkori sírkövek is voltak. A kupolacsarnokhoz É-ról három kisebb – szintén kupolákkal fedett – helyiség csatlakozik, amelyek ugyancsak török eredetűek, mint a D-i oldalról csatlakozó teknő, ill. részben dongaboltozatos – K–Ny-i irányú – keskeny helyiség. A D-i ép.szárnyban – elsősorban annak Ny-i részében – jelentős török falrészleteket tárt fel a kutatás. A Ny-i homlokzaton – a már említett teknőboltozatos helyiségtől D-re – az emeleti szint magasságában szamárhátíves ablaknyílások maradványai vannak, jelenleg fülkeszerűen visszafalazva. A fürdő kupolái eredetileg valószínűleg ólommal voltak fedve, később azonban – feltehetően a 17. sz. folyamán – kúpcseréppel burkolták. Vizét agyagcsövekből épített nyomóvezetéken kapta már építésének idején is. A ~ főhomlokzata a török fürdőrésztől D-re középoromzatos emeletes barokk ház, amelynek É-i szárnya nem épült ki (itt áll a török fürdőrész kissé az u. vonalától, az egykori országúttól visszaugróan). A barokk emeletet jón falpillérek tagolják. Középoromzatában címer látható (ló és oszlop), míg a 82. sz. mellékkapun szakállas férfifej. A fürdőegyüttest a Ganz u.-i oldalon nagy négyszögletes udvar köré épített klasszicista stílusú kádfürdőrész egészíti ki, mind a négy oldalán oszlopsorral, u.-i homlokzatán középrizalittal, rajta 4 dór lizéniával. A II. v. h. során súlyos sérüléseket szenvedett az ép. 1954–59 között Pfannl Egon, Borsos Béla és Gerő Győző irányításával teljesen újjáépítették. A Fő u.-i és a Ganz u.-i szárnyakon a klasszicista homlokzatot állították helyre, az összedőlt dór oszlopsort ismét felépítették – *Irod.* Papp Ferenc: Budapest meleg gyógyforrásai (Bp., 1944); Gerő Győző: A törökkori Királyfürdő (I–II., Budapest Régiségei, XVIII., Bp., 1958; XX., Bp., 1963).

Királyi Pál József (Szepetnek, 1818–Bp., 1892): jogász, újságíró, politikus. Tanulmányait a pesti egyetemen végezte. 1845–48 között a Jelenkor munkatársa, majd szerk.-je volt. A szabadságharcban honvédtiszt, 1849-től 1856-ig az osztrák hadseregben altiszt. 1858–60 között a Pesti Napló szerk.-je. 1861. jan.-ban Pest városa főjegyzővé választotta. Okt. 29-én felfüggesztették állásából, mert az adók behajtásáról petíciót intézett az ogy.-hez. Dec.-ben az eljárást megszüntették. 1865–84 között ogy.-i képviselő az ellenzéki Nemzeti Párt elnöke (1878–84-ben a Belváros követe). Kiemelkedő szerepe volt kulturális, különösen zenei intézmények létrehozásában (Zeneakadémia, Népszínház, Orsz. Dalár Egyesület). Mint a közokt.-ügyi biz. tagja évtizedeken át jelentős isk.szervezési munkát is végzett.

királyi halászok: a budai kir. várat látták el hallal. Céhük a vár udvarbíróságának felügyelete alá tatozott. A ~ a kir. hajósokhoz hasonlóan eredetileg a vár szolgálónépei közé tartoztak. Később, noha a kir. udvar halellátása továbbra is feladatuk volt, lényegében szabad céhet alkottak, amely azonban nem tartozott a tanács felügyelete alá. A városi halkereskedőkkel és halárusítással is foglalkozó mészárosokkal gyakran voltak ellentéteik. A török korban a testület megszűnt. – *Irod.* Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala (Levéltári Közlemények, 1964. 1. sz.).

Királyi Magyar Automobil Club, *KMAC:* jogelődje, a *Magyar Automobil Club* 1900. nov. 30-án alakult meg. A „Királyi" c. használatát a császár 1911-ben engedélyezte. A klub székháza az akkori IV. Apponyi tér 1. sz. alatt működött. A ~ fő célkitűzése a m. autóip. támogatása, a nemzetközi kapcsolatok kiépítése volt. Ennek érdekében rendezett versenyeket, kiállításokat, s az utakon jelzőtáblákat, benzintöltő állomásokat helyezett el. 1909–16 között *Önkéntes Gépkocsizó Testülete* is létezett. A motorkerékpár szakoszt. 1920 óta a klub szerves része, de motorcsónak- és galamblövő aloszt.-ai is voltak. 1945-ben elnevezése *Köztársasági M. Autóklub*ra változott. (→még *Magyar Autóklub*)

Királyi Pál u. (V. Szerb u.–Vámház krt.): a 18. sz.-ban Schützen Gasse, nevét az 1786-ban itt épült pesti *Lövöldé*ről kapta, de hívták Hajdúk u.-jának, Célosház u.-nak 1866-ban Lövész u. 1892-ben nevezték el *Királyi* Pál író emlékére. – Jelentősebb ép.-ei: – **13/b sz.:** lh., udvarán a középkori pesti városfalmaradvánnyal. – **18. sz.:** *Szupp-ház.* Háromemeletes eklektikus stílusú sarokház 19 ablakkal, oldalhomlokzatán a Bástya u. 23. felé 2+4 ablakkal. Eredetileg klasszicista házként építtette Zofahl Lőrinc (1839), utóbb Diescher József megtoldotta (1844), majd Pucher József két emeletet épített rá és a homlokzatát átalakította (1871). Udvarán klasszicista rácsok, vörösmárvány kút áll. Kálvin tér 5. sz. és Királyi Pál u. 20. sz. felőli tűzfalában pedig a →*pesti városfalak* maradványai láthatók. Itt lakott *Petőfi* Sándor 1848. aug. 1-jétől. – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Magyarország Művészeti Emlékei, III., Bp., 1961).

Király-kút: →*Béla király kútja*

Királymalom, Hedrich és Strauss Rt.: mint társas cég 1876 óta tartotta üzemben a II. Fő u.-i és a IX. Soroksári út 44. sz. alatti malmát. A Fő u.-i malomép.-ben rendezte be 1882-ben a *Ganz* gyár villamossági telepét. A váll.-ot a →*Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* rt.-vé alakította át és érdekkörébe vonta. Évi 600 ezer q teljesítőkapacitású malmában rizst, árpát, kölest és borsót hántolt, tengerit és rozsot őrölt. Exportált Ausztriába, Lengyelországba és Svájcba. A Strauss család részvényeit 1927-ben Schmidt Richárd, a Schmidt és Császár Gőzmalom tulajdonosa vásárolta meg, és telepén a →*Schmidt és Császár Gőzmalom* rendezkedett be. – Az államosí-

tás után a két malomváll.-ból alakult meg a Ferencvárosi malom, amely később a →*Budapesti és Pest megyei Gabonafelvásárló és Feldolgozó Vállalat* üzemegysége lett.

Király Színház: operettszínház a Király u. 71. sz. alatt, a volt →*Somossy Orfeum* második helyiségének átépített ép.-ében. A színházat Beöthy László ig. nyitotta meg 1903. nov. 6-án Huszka Jenő–Martos Ferenc: *Aranyvirág* c. operettjével. A nagy sikert az 1904. nov. 18-án bemutatott *János vitéz*, (Kacsóh Pongrác–Bakonyi Károly–Heltai Jenő daljátéka) hozta meg, Fedák Sárival a címszerepben. A színház fénykora az 1910-es évekre esett. Társulatának legismertebb tagjai: Fedák Sári, Kosáry Emmi, Király Ernő, Rátkai Márton, Lábass Juci, Medgyaszay Vilma, Szamosi Elza, Ráthonyi Ákos, id. Latabár Árpád, Somogyi Nusi, Bársony Rózsi, Biller Irén, Orosz Vilma, Környei Béla, Kertész Dezső, Gyenge Anna voltak. Legjelentősebb bemutató a *János vitéz* mellett: Huszka Jenő: *Bob herceg; Gül baba;* Lehár Ferenc: *Víg özvegy; Drótostót; Luxemburg grófja; Friderika;* Szirmai Albert: *Mézeskalács; Mágnás Miska.* Innen indult diadalútjára az akkor 330-szor játszott *Csárdáskirálynő*, Kálmán Imre leghíresebb operettje, és a többi Kálmán-mű: *Marica grófnő; Cigányszerelem; Cirkuszhercegnő;* ill. Jakobi Viktor *Leányvásár* és *Sybill* c. operettjei. A külföldi szerzők közül főként Offenbach, Leo Fall, Oscar Strauss művei szerepeltek a színház műsorán. A szövegírók között találjuk Heltai Jenőt, Bródy Miksát, Bakonyi Károlyt, Martos Ferencet, Pásztor Árpádot és Stella Adorjánt. A színház 1918-ban az →*UNIO Tröszt* érdekkörébe került, s Beöthy 1925-ben történt távozása után hanyatlásnak indult. Ig.-ja Lázár Ödön lett, aki dzsessz-operettekkel kísérletezett, sikertelenül. 1932-től – kényszerszünet után – 1934-ig Föld Aurél vezette, de sem ő, sem az őt követő vállalkozások nem tudták fenntartani a színházat, 1936-ban megszűnt. Az ép. homlokzatát 1941-ben lebontották, az egykori nézőtér helyén autószerelő műhely működik. A színház helyén álló ép. falán 1973-ban, a Fővárosi Operettszínház megnyitásának 50. évfordulóján elhelyezett emléktáblát Honthy Hanna avatta fel. A ~ a főv. legjellegzetesebb operettszínháza volt a klasszikus operetteket és népszínműveket előadó →*Népszínház* mellett. 1922-ig, a Fővárosi Operettszínház megnyitásáig a ~ bocsátotta szárnyra a később világsikert aratott m. operetteket. – *Irod.* Fedák Sári: Útközben (Bp., é. n.); Koch Lajos: A Király Színház műsora (Bp., 1958); Kellér Andor: Bal négyes páholy (Bp., 1964).

Az egykori Király Színház

Király u. (VI–VII. Károly krt.–Lövölde tér): dűlőútból fejlődött u.-vá. A *Nagyhíd u.* (ma Deák F. u.) folytatásaképpen mint látszólagos sugárút vezetett a város külső részébe, a későbbi *Városerdő*be, azaz a *Városliget*be. Sűrűn lakott, nagy forgalmú u. volt, rajta omnibusz vezetett. Zipernowszky Károly műegyetemi tanár, a neves feltaláló egysínű vasutat tervezett a viszonylag szűk u. forgalmának lebonyolítására *(Király u.-i →egysínű vasút)*. 1870 táján lakosainak száma mintegy 7600 fő (több, mint az akkori Kaposvárnak v. Lőcsének). A múlt század derekán zsúfolt üzletei, raktárai, nagy forgalma keleties hangulatúvá formálták. A hetvenes években nagyszámú – azóta megszűnt – híres és hírhedt éjszakai mulató nyílt a ~ban. Közülük leghíresebb a varietéműsort is adó →*Kék Macska* (Blaue Katz) volt. A ~ban nyílt meg a →*Somossy Orfeum* helyén (71. sz.) 1903-ban az angol, majd a bécsi operettstílust meghonosító →*Király Színház*. A *Sugárút* (ma Andrássy út) megnyitásával forgalma és jelentősége csökkent. 1882-ben a régi *Terézváros* kettéosztásával a páratlan számozású oldal már az *Erzsébetváros*hoz tartozott. Neve 1804-ben a Nagymező u.-ig *Königgasse*, a Lövölde térig *Lehrchenfeld u.*, 1860-ban a volt *Angol Király* kocsmáról az u. teljes hosszában a *Király u.* nevet kapta. 1951–90 között a Majakovszkij u. nevet viselte. – Jelentősebb ép.-ei: – **I/d sz.:** üzlet és lh. (Martsekényi Imre, 1938). – **9. sz.:** kétemeletes késő barokk stílusú lh., 4–4–4 ablakkal. Háromszögű oromzatos középrizalitját korinthoszi falpillérek tagolják. Emeletén kiemelt, szemöldökpárkányos ablaksor látható, kőbábos és füzérdíszes köténnyekkel, második emeleti ablaksora egyszerűbb. A középrizalit felett konzolsoros főpárkány van. Valószínűleg Brein Fülöp műve (1810 körül). *Három Rózsa-ház* néven említik (1867). A pesti copf építészetnek ez az egyetlen jelentékeny emléke az Oberhauser, majd Jakabffy családok birtokában volt. 1953-ban Horler Miklós állította helyre. Udvari folyosóin a lebontott Október 6. u. 12. sz. ház folyosórácsait helyezték el. – **11. sz.:** ún. *Prandtner-ház:* háromemeletes, klasszicista stílusú lh. 12 ablakkal. Földszinti nyílásai felett mélyített mezőkben az ötvösművészetet jelképező eredeti puttós domborművek vannak, feltehetően Dunaiszky Lőrinc művei. A teljesen átalakított házat *Pollack* Mihály építette (1812) Prandtner József ötvös számára kétemeletesre. Földszinti domborműveit elfalazták, csak a helyreállító Komárik Dénes kutatása fedte fel őket (1956). – **12. sz.:** *Gömöry-ház:* kétemeletes, kívülbelül átalakításokkal elrontott klasszicista stílusú lakóép., 9 ablakkal, földszinti üzlethelyiségekkel. Eredetileg Pollack Mihály építette egyemeletesre (1812). Második emelete későbbi. Itt volt a Törökféle *Szt. Lélek patika* eredeti klasszicista berendezé-

A Pekáry-ház a Király u.-ban

sével, melynek bútorzatát Rosznágel Márton, szobrait Dunaiszky Lőrinc készítette, és ma a *Semmelweis Orvostörténeti Múz.*-ban (I. Apród u. 1–3.) láthatók. – **14. sz.:** lh. (Ágoston Emil, 1909). – **15. sz.:** háromemeletes, romantikus saroklh. 19 ablakkal; oldalán a Holló u. 16. sz. felé 14 ablakkal. Pilléres kapualja, klasszicista folyosórácsai vannak. Pollack Ágost építette (1852) Szelényi József részére. – **16. sz.:** lh. (1890). – **20. sz.:** háromemeletes klasszicista stílusú saroklh. 4–1–4 ablakkal, közepén hármas ablakkal. A három emeleten át falpillérekkel összefogott hármas ablakok között füzérdísz van. Első emeleti ablakai kötényében ballusztersorok láthatók. Oldala a Káldy Gyula u. 2. sz. felé 11 ablakos. Udvara jól képzett, vörösmárvány kút és klasszicista rácsok díszítik. Harmadik emeletét Gottgeb Antal építette rá (1867) Kollerich Pál számára. – **21. sz.:** kétemeletes, klasszicista stílusú saroklh., a hajdani *Jó Pásztor-ház*, 6–7–6 ablakkal; oldalán, a Kazinczy u. 56. sz. felé 21 ablakkal. Középrizalitján fogrovatos párkány és háromszögű oromzatos szemöldökpárkányú ablakok vannak. Földszintje rizalitján félkörívesek az ablakok. Szegmentíves dongaboltozatú szép kapualja és lépcsőháza van, melyhez négyoszlopos előcsarnok csatlakozik, finom lépcső- és folyosórácsokkal. Udvarában egyszerűen képzett kutat találunk. Pollack Mihály építette (1833) Dlauchy Ferenc lakatos számára. Udvarán kétemeletes keresztszárny, melyet Diescher János épített (1845) Tihanyi Ferenc számára. Horler Miklós állította helyre (1956–57). – **25. sz.:** egyemeletes, kora klasszicista stílusú ép. 3–3–3 ablakkal, kváderezett egyenes záródású nyílásokkal. Középtengelyében kosáríves kapu helyezkedik el. A középrizalit emeletén állókonzolos szemöldökpárkányú ablakok vannak, a szárnyak ablakai felett félkörös mélyített mezőben domborművű medallionok láthatók. Kapualja csehsüvegekkel boltozott, udvarán klasszicista vasráccsal kőkonzolos függőfolyosó van. 1810 táján épült. A hátsó udvart körülvevő szárnyak a 19. sz. végén épültek. – **28. sz.:** háromemeletes, romantikus stílusú lh. 5–1–5 ablakkal. Pán József építette (1863) Dobler József számára. 1868-ban Lohr János háromemeletesre alakította át. 1970-ben az ép.-et helyreállították. – **29. sz.:** kétemeletes, klasszicista stílusú, 5 ablakos lh. Hild József építette (1843) Hohlfeld Ignác számára. Erkélye eklektikus stílusú (1903). – **36. sz.:** háromemeletes klasszicista stílusú lh. 11 ablakkal. Emeleti középső 5 ablakát falpillérek tagolják, a homlokzat fölött kazettás párkánya van. Lépcsőházában klasszicista baluszter-korlátot, udvarán szép folyosórácsokat találunk. Hild József építette (1846–47) Medecz József részére. – **41. sz.:** üzlet- és lh., neogótikus öntöttvas portállal. – **47. sz.:** *Pekáry-ház:* háromemeletes romantikus stílusú sarokház 12 ablakkal; a levágott sarok felé 3 ablakkal; oldalán, a Csányi u. 12. sz. felé 22 ablakkal; a kapu felett az emeleten kő mellvédes erkélye van, mellette fülkében két m. vitéz szobra áll. A sarkot díszes, sokszögletű zárt és nyílt erkély hangsúlyozza lépcsős oromzattal. A legújabb kutatások adatai szerint nem Pollack Ágost, hanem Brein Ferenc építette (1847–48) Pekáry Imre volt városi alkapitány számára. 1870-ben puha mészkő kődíszei hullani kezdtek, majd tatarozták. Itt lakott *Krúdy* Gyula 1900 körül (emléktábla). A ház az író több regényében szerepel. II. vh.-s sérüléseit 1965-ben állították helyre. – **49. sz.:** kétemeletes, klasszicista stílusú saroklh. 11 ablakkal, oldalán, a Csányi

u. 13. sz. felé 13 ablaka van. Főpárkánya kazettás, padlásszellőző nyílásai téglalap alakúak, romantikus rácsai vannak. Sarkán emeletmagasságban baldachin alatt könyvet tartó Szt. Teréz-szobor látható. Kapualját pillérek tagolják, folyosóin egyszerű klasszicista vasrácsok vannak. Itt működött az egykori *Szt. Teréz Gyógyszertár*. Tulajdonosa Pollack József gyógyszerész volt. A telket 1857-ben szabályozták, és a ház ekkor épült, Neuhauser János tulajdonában volt. – **55. sz.:** kétemeletes, klasszicista stílusú ép. 5 ablakkal, rozettás főpárkánnyal, klasszicista rácsokkal az udvarban. Hild József építette (1842). – **57. sz.:** kétemeletes, késő klasszicista stílusú lakóép. 11 ablakkal, tojássoros főpárkánnyal, alatta rozettákkal. Emeletén hosszú erkély húzódik, kapuján oroszlánfejek láthatók. Kapualja keresztboltozatos, udvara függőfolyosós. Udvarán és lépcsőházában klasszicista rácsok láthatók. Hild József tervezte (1853) Manno István számára. Erkélye 1861-ben épült. – *Irod.* Schmall Lajos: Buda-Pest utczái és terei (Bp., 1906); Horler Miklós: Műemlékhelyreállítások Budapesten a lakóháztatarozások során (Műemlékvédelem, 1957); Rados Jenő: Hild József, Pest nagy építőjének életműve (Bp., 1958); Zádor Anna: Pollack Mihály 1773–1855 (Bp., 1960); Zakariás G. Sándor: Budapest (Bp., 1961); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

királyvágány: a hatvani vasútvonal *Kőbánya-felső pu.*-t a ceglédi vonallal Kőbánya alsó megállóhelynél összekötő vonalszakasza. A ~t a hatvani vonallal egyidőben építették (1867), hogy közvetlen összeköttetést biztosítson a két, külön végpontra befutó vonal között. A ~on át tudott a Bécsből Pozsonyon át érkező, ill. ellenkező irányú udvari vonat a Nyugati pu.-nál levő, a váci és a ceglédi vonalat összekötő deltavágányon át közvetlenül Gödöllőre, a kiegyezéskor a kir.-nak ajándékozott kastélyhoz eljutni. A ~ innen kapta nevét.

Kirchengasse: →*Krisztina körút*

Kirchen Säulen Platz: →*Szent János tér*

Kis Akadémia: a bp.-i tudományegyetem oktatói, középisk. tanárok és különböző intézményekben dolgozó természettudományi szakemberek kötetlen szervezetű társasága. Szakmai előadásokat, vitákat, kirándulásokat rendeztek. 1896-ban baráti asztaltársaságként indult, előadásokat 1899-től rendeztek a Trefort-kerti egyetemi ép.-ben. Fennállása alatt ezernél több előadást tartottak, 50 kötetben (*A Kis Akadémia Könyvtára*) jelentek meg értekezéseik. Társasági összejöveteleiket különböző pesti vendéglőkben tartották. A ~ működése 1942-ben halt el. – *Irod.* A Kis Akadémia negyvenkét esztendeje az ezredik előadásig 1899–1941 (szerk. Bartha István–Förster Rezső, Bp., 1941).

Kisboldogasszony templom: →*kőbányai római katolikus plébánia és templom*

Kiscell (III. ker.): a *Mátyás-hegy*, *Tábor-hegy* és *Hármashatár-hegy* koszorújában, az óbudai hegyvidék egyik legszebb pontján áll a trinitáriusok egykori kolostora és temploma (→*Kiscelli Múzeum*). A körülötte elterülő ligetes domboldalt nevezik a 18. sz.-tól kezdve *Kiscell*nek. A terület a *Zichy* család óbudai birtokához tartozott. Zichy László és Zichy Péter a

Szobrok a Kiscelli Múzeumban

stájero.-i Mariazell híres kegyképének másolatát 1702-ben magukkal hozták *Óbudá*ra, és számára fogadalmi kápolnát építtettek. A kegyképet a család később *Zsámbék*ra vitette, majd 1738-ban ismét Óbudára hozták, és az idetelepített trinitáriusok gondozására bízták. 1743-ban tették le a kolostor alapkövét, 1747. aug. 28-án a kéttornyú templomét. 1760-ban szentelték fel a templomot, ekkor a kegyképet is áthozták a celli kápolnából. A 18. sz.-ban ~ a budai hegyvidék legvirágzóbb búcsújáróhelye lett. A trinitárius rend feloszlatása után a kegykép az óbudai plébániatemplomba került. A búcsújáróhely emlékét a *Kiscelli u.* neve őrzi.

kiscelli agyag: a középső oligocén rupéli emeletébe tartozó, kékesszürke, a felszín közelében vasvegyületeinek oxidációja folytán barnássárga, képlékeny, enyhén homokos agyagüledék. Nevét a *Kiscelli-fennsík*ról kapta, ahol édesvízi mészkő alatt vastag rétegekben települ. Foraminiferákat, kagyló- és csigafajokat bőven tartalmaz. Elterjedése: a →*Budai-hegység* rögsorait övezi, kitölti a *Solymári-völgy* és az →*Ördög-árok* mélyedéseit. Fiatalabb üledékek alatt települ a →*Tábor-hegy* lejtőin, az óbudai síkon, továbbá a Budai-hg. D-i előterében a →*Kelenföld–Lágymányosi-lapály*on, a sasadi, madárhegyi dombok lejtőin. Pesten a Duna ártéri és teraszüledékei alatt a XIII. ker.-ben és a XIV. ker. ÉNy-i részén tárták fel. Téglagyártásra igen alkalmas. Lejtőkön, nedves állapotban csuszamlásveszélyes. A rómaiak is felhasználták. – *Irod.* Budapest természeti képe (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1958).

Kiscelli-fennsík (III. ker.): a Duna jobb partján, a →*Hármashatár-hegy* rögsorozatának K-i pe-

reméhez kapcsolódó, a Duna síkja fölé átlagosan 50 m-rel emelkedő lejtős sík. Alapja a →*kiscelli agyag*. Felszínét az alsó pleisztocénban a Duna nyeste le, s hátrahagyva kavicsos üledékét, majd bevágódva völgyébe, alakította a ~ot a IV. sz. teraszává. A Duna akkori szintjében fakadó meleg vízű forrásokból képződött a ~ dunai teraszkavicsára települt 5–10 m vastagságú →*édesvízi mészkő*takaró. A kiscelli agyag régóta a *téglagyártás* kitűnő nyersanyaga.

Kiscelli Kálvária (III. Doberdó út): stációkból és kápolnákból áll, klasszicista szobrokkal (1821–22), mállékony kövekből, melyek többszöri javítás ellenére is nagyon rossz állapotban vannak.

Kiscelli Múzeum (III. Kiscelli u. 108.): a →*Budapesti Történeti Múzeum* Újkori Oszt.-a. Bp. várostörténeti emlékeit gyűjti 1868-tól kezdődően. Látképek, metszetek, fényképek, tervrajzok, szobrok, iparművészeti tárgyak és ip.történeti emlékek alkotják állományát. Ép.-e (→*kiscelli templom és kolostor*) Schmidt Miksa tulajdonából és gyűjt.-eivel került a főv., ill. a Bp.-i Történeti Múz. birtokába. A múz. régi városligeti anyagát 1936–41 között költöztették ide. A II. vh. okozta jelentős károk miatt csak 1949-től rendez kiállításokat. Első állandó kiállítását 1951-ben nyitotta meg. Az ép.-ben jött létre az újjáalakult →*Fővárosi Képtár*, amely korábban a Bp.-i Történeti Múz. Képzőművészeti Oszt.-a volt.

kiscelli templom és kolostor, *kiscelli kastély*, *Schmidt-kastély* (III. Kiscelli u. 108.): volt *trinitárius* templom és kolostor. Az Óbudán birtokos Zichy-család temetkezési helyéül szánt kolostoregyüttest *Zichy* Péterné építtette Johann Entzenhoffer bécsi építésszel. A templom (1747–60) eredetileg kéttornyos volt, mint a trinitáriusok hasonló fekvésű római anyakolostora, az SS. Trinità dei Monti. A tornyok lebontása után csak az ión falpillérekkel tagolt főhomlokzat állt két szoborfülkével. A teremtemplomhoz keskenyebb szentély csatlakozik, és D felől a

A Kiscelli Múzeum bejárata

kétudvaros kolostor. Ennek belső udvara zárt, a külső, gazd. ép.-ek szegélyzete nyitott. A templom szintén Entzenhoffer műve (1747–60). A ~ nevét a stájerországi Mariazell kegyképéről nyerte, melynek másolatát 1702-ben Zichy László és Péter hozták magukkal, és 1738-ban a trinitáriusok gondozására bízták. A 18. sz.-ban a ~ virágzó búcsújáróhely volt. A trinitárius rendnek József császár által 1783-ban történt feloszlatása után a ~t katonai célokra vették igénybe. Elárverezett berendezésének egy része ekkor az óbudai r. k. plébániatemplomba került. 1912-ben a ~t a katonai kincstártól *Schmidt* Miksa bútorgyáros vette meg, s itt rendezte be műhelyét, mintatermeit és műgyűjt.-ét. Ő vásárolta meg és helyeztette el a kolostor két bütüfalára és kapujára a század

A kiscelli kastély a század elején

elején lebontott, F. A. Hillebrandt által tervezett bécsi hadügymin. copf stílusú ép.-ének kapuzatát. A ~ Schmidt 1935-ben bekövetkezett halálával végrendeletileg a főv.-ra szállt. 1929–32 között a ~t a *Bp.-i Történeti Múz.* céljára restaurálták. A II. vh.-ban, majd 1956-ban az ép.együttes súlyosan megrongálódott. A kolostorrészt Horler Miklós és Pfannl Egon tervei szerint 1957-ben helyreállították. A kolostorrész zárt udvarán nyaranta szabadtéri hangversenyeket tartanak.

Kis Diófa u. (VII. Dob u.–Király u.): a 19. sz.-ban épült be, az 1804-ben elnevezett *Nussbaumgasse* (Diófa u.) azonban hosszabb volt, és a mai *Nagy Diófa u.*-t is magába foglalta. 1838-ban *Kleine Nussbaumgasse,* majd a 19. sz. közepén magyarítva a ~ nevet kapta.

Kis-Duna: erősen feltöltődő Duna-ág a →*Háros-sziget* és a jobb part között. Hossza 3 km; É-i végében a kis →*Hunyadi-sziget* volt. Partjain jelentős a sporthorgászat.

Kisebb Pest, *Kelenföld:* Árpád-kori település, amelynek templomát az itt megölt Szt. Gellértről nevezték el. A mai Erzsébet híd budai hídfője környékén állott. Szőlőmunkások lakhatták, és csak lazán tartozott a bal parti nagyobb Pesthez. Lakói később túlnyomórészt szászok voltak. Később eredeti nevét elvesztve a település nagyobb része *Alhévíz* néven Buda külvárosa lett. Jelentéktelen területe maradt csak továbbra is Pest része. Külterületét nem csatolták Budához, ez megőrizte – az eredetileg a Tabánra vonatkozó – *Kelenföld* nevet (ma is így hívják). A középkor végéig királynéi birtok volt.

Kisegítő Kápolna Egyesület: *Bíró* Ferenc és Bangha Béla jezsuiták kezdeményezésére az Úrinők Kongregációja Samassa Adolfné Désy Annie vezetésével alakította meg 1917 tavaszán a főv. kat. lelkipásztori átszervezése érdekében. Pár nap múlva Budán a Verpeléti úton elkészült az első szükségkápolna, amelyet hamarosan újabbak követtek. Ezek a kápolnák képezték az I. vh. után létesített új plébániák alapját.

Kisegítő Karhatalmi Alakulat, *KISKA:* →*budapesti partizán- és ellenállási csoportok*

Kiserdő-telep, *Ínség-telep:* a *Ferencvárosi pu.*-tól D-re hepehupás, sűrű bokroktól borított területen, rendszertelenül több mint 300 kisebb-nagyobb rozoga, fából, vályogból, kukorica- v. napraforgószárból sárral tapasztott, kátránnyal v. bádogdarabokkal fedett összetákolt építmény állt víz, villanyvilágítás és csatornázás nélkül. A telep szélén mindössze egy közkút volt. Helyén eredetileg erdő *(ferencvárosi Kiserdő)* terült el, melyet az I. vh. utáni ínséges időkben kivágtak, és rövidesen az engedély nélküli építkezésekkel egész városrész alakult itt. A terület használatáért négyzetölenként 5 fillér bért, átlagban évi 10 pengőt fizettek. Többen csupán gazdálkodtak vagy disznót neveltek a ~en, és a városban laktak. A terület használatáért az itt lakókkal azonos bért fizettek. A telep felszámolására 1938 jún.-ában történt intézkedés.

kísérleti lakótelep (XXII. ker.): 1965–71 között épült a Nagytétényi út–József Attila u.–Dévényi út–Vöröskereszt u. által határolt területen. Beépítését Tenke Tibor tervezte. Felépült összesen három tízemeletes ház csúszózsaluzásos öntöttbeton szerkezettel, egy panelszerkezetű 60 lakásos házgyári ép., négy négyemeletes ház középblokkos, továbbá nyolc földszintes és harmincegy egyemeletes sorház részben blokkos, részben öntött építési móddal. A szolgáltatóházban üzleteket és az öregek házát helyezték el. A hőenergiát központi fűtés, ill. gázüzemű kályhák biztosítják.

Kisfaludi Strobl Zsigmond (Alsórajk, 1884–Bp., 1975): szobrász, Kossuth-díjas (1950, 1953). Hazai és külföldi tanulmányai után 1911–44 között a Százados úti művésztelepen dolgozott. Páratlan technikai biztonsággal és termékenységgel készültek emlékszobrai; Bp.-en: *Íjász* (Stefánia út, 1929), *Szent Imre* (Móricz Zsigmond körtér, 1930), *Mária Terézia-huszár* (Dísz tér, 1932), *Felszabadulási emlékmű* (Gellért-hegy, 1947), *Kossuth-szobor főalakja* (Kossuth tér, 1952), *Kossuth és Rákóczi alakja* (Millenniumi emlékmű, 1953).

Kisfaludy Károly (Tét, 1788–Pest, 1830): író, költő, az MTA r. tagja (1830). 1804-ben katonának állt be a pesti gyalogezredbe, részt vett az É-olasz-o.-i, majd a Münchenből kiinduló visszavonuló harcokban. 1809 dec.-étől ismét Pesten állomásozott. 1811-ben kilépett a katonaságtól, Bécsben és Po-

Kisfaludy Károly szobra a Múzeum-kertben

zsonyban festészettel foglalkozott, s csak 1817 végén tért vissza Pestre. Nyomorban élt a Magyar u.-ban (19. sz.) egy csizmadiamesternél. Baráti köre, főleg Szemere Pál támogatta, valószínűleg ő juttatta el *A tatárok Magyarországban* c. drámáját a fehérvári színtársulathoz, amely 1819. máj. 3-án Pesten nagy sikert aratott vele. ~ ekkor a Lövész (ma Királyi Pál) u. 16. sz. házban lakott. Itt írta színműveit: *Ilka; Stibor vajda; A kérők; Széchy Mária; A pártütők; Kemény Simon; Iréne*. Itt kezdte irodalomszervezői tevékenységét. 1822-ben a Nagypiac (ma Erzsébet) térre néző házban egy Löffler nevű fogorvosnál bérelt két szobát. Kiadta az *Aurora* c. zsebkönyv első kötetét (1822). Ebben jelent meg *Tollagi Jónás* c. novellája, amelyben a pesti élettel foglalkozik. A zsebkönyv kiadásával vált Pest véglegesen a m. irodalom központjává. Lakása, majd Bártfay László Üllői úti otthona az új írói csoport állandó központja volt. Itt találkozott a Pestre látogató Kazinczy Ferenc ~val 1828. febr. 18-án. 1828-ban írta legjobb vígjátékát, a *Családások*at. 1829 végétől tüdőbaja egyre súlyosabbá vált, ekkor a Váci u.-i hajdani Kappel-házban lakott, lakásáról csak ritkán mozdulhatott ki. Halálos ágya mellett ott volt Toldy, Bajza és Vörösmarty. Szobra a Múzeum-kertben áll (Ferenczy István, 1875).

Kisfaludy Színház: az óbudai bőrgyár ép.-ét Benthaller Adolf tervei alapján építették át színházzá, és ~ néven 1897. febr. 20-án Serly Lajos igazgatásával nyílt meg a III. Lajos u.-ban. A ~ban egymást váltották az ig.-k: Hatvani Károly, Károlyi Lajos, Fehér Dezső, Havi Lajos. Őt követte Kövessy Albert, aki színre vitte Goldfaden: *Sulamith* c. héber operáját saját átdolgozásában. A száznál több előadást megért dalmű volt a színház legnagyobb sikere. Kövessy után még számos ig. próbálkozott több-kevesebb sikerrel. Az ép. 1945-ben megsemmisült.

Kisfaludy Társaság: a leghosszabb ideig működő m. irodalmi egy. 1837-ben *Kisfaludy* Károly barátai (Bajza József, Bugát Pál, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály stb.) alapították a névadó emlékére, műveinek kiadására és szobrának felállítására. A művek 10 kötetben Toldy szerkesztésében jelentek meg, a szobrot, Ferenczy István alkotását 1875-ben avatták fel a Múzeum-kertben (ma másolata áll ott). A ~ először a mai Petőfi Sándor u.-i Károlyi–Trattner-házban működött, üléseit a megyeházán vagy a Nemzeti Múz. dísztermében tartotta. 1866-tól az Akadémián kapott helyiséget. 1841-ben „szépirodalmi intézetté" alakult át, s igyekezett összefogni a pesti irodalmi életet, pályázatokat írt ki, havonként felolvasó üléseket tartott, munkásságáról a *Kisfaludy Társaság Évlapjai* adtak számot. A pártoló tagok befizetett tagdíjaiból könyvkiadást is folytatott, sorozataiban a klasszikus külföldi írók jó fordításokban jelentek meg (*Külföldi Regénytár, Széptani Remekírók*). A szabadságharc bukása után működése 1860-ig szünetelt, akkor Arany János szervezésében – Eötvös József elnöksége alatt – újraindult, a vezetésben Toldy Ferenc is részt vett. A ~ legfontosabb tevékenysége a századfordulóig a könyvkiadás volt. Ekkor jelentek meg Shakespeare és Molière összes művei, Cervantes, a *Spanyol Színműtár* és a *Szépirodalmi Könyvtár* sorozatai. 1872-ben indult meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. Teljes tevékenysége alatt közel 500 könyv jelent meg a ~ kiadásában. Greguss Ágost, Gyulai Pál, Beőthy Zsolt, majd a 20. sz.-ban Berzeviczy Albert és Voinovich Géza elnöksége idején a társaságot „fennkölt konzervativizmus" jellemezte. Babits, Kosztolányi és Móricz (1919 után kizárva) még tagja volt, de a korszak újító irányzatait már nem fogadta el. A M. Népköltési Gyűjt. utolsó kötete 1924-ben jelent meg, az Évlapok – szünetelésekkel – 1940-ig. – *Irod.* Kéky Lajos: A százéves Kisfaludy Társaság 1836–1936 (Bp., 1936); A magyar irodalom története III. kötet (szerk. Pándi Pál, Bp., 1965).

Kis-Farkas-torok: →*Farkas-torok*

kisgalériák: többnyire a ker.-i polgármesteri hivatalok keretében, a →*Budapest Galéria* szakmai felügyelete alatt – gyakran más művelődési intézmény, alapítvány, alkotóközösség részeként – működő kiállítótermek. Az utóbbi években számukat néhány magánkézben működő galéria is megszaporította. Elsősorban a hazai kortárs képző-, ipar- és fotóművészet megismertetésére törekednek, de rendeznek kiállítást külföldi művészek alkotásaiból is. Közülük a folyamatosan működő, említésre méltó kiállítási programot megvalósítók a következők: *Óbudai Pincegaléria* (III. Fő tér 1.); *Óbudai Társaskör Galéria* (III. Kiskorona u. 7.); *Ferencvárosi Pincetárlat* (IX. Mester u. 5.); *Bartók 32 Galéria* (XI. Bartók Béla u. 32.); *Csepel Galéria, Helytörténeti Gyűjt.* (XXI. Szent Imre tér 3.); *Budatétényi Galéria* (XXII. Nagytétényi u. 35.); *Vízivárosi Galéria* (II. Kapás u. 55.); *Tölgyfa Galéria* (II. Henger u. 2.); *Gaál Imre Galéria* (XX. Kossuth Lajos u. 39.). Ugyancsak több-kevesebb rendszerességgel adnak helyet hasonló kiállításoknak egyes klubok, így pl. a *Fáklya Klub*, a *Fészek Klub*, a *Rátkai Márton Klub*, a *Jókai Klub*.

Kis-Gellért-hegy (XI. ker.): a Gellért-hegytől Ny-ra fekvő, hajdani kőbányával megbontott dolomitrög (168 m). Felszíne beépült. Alatta vezet a Déli pu.-ról induló vasútvonal alagútja.

Kis-Hárs-hegy (II. ker.): a →*Nagy-Hárs-heggy*el közös alapzaton (→*dolomit* és arra települt felső-triász mészkő) álló, attól D-re fekvő felszínforma (362 m). A Kis- és Nagy-Hárs-hegy között a legelterjedtebb a jellegzetes oligocén kori hárshegyi homokkő. A ~ D-i részén, a →*budai márgá*val bélelt Kuruclesi-völgy felé nummuliteszes mészkő települt, a Hárshegyi út menti völgyet budai márga borítja, a →*Szépjuhászné* környékén kiscelli agyag van a felszínen. Fiatal, negyedkori lösz fedi a Hárshegyi út és a Budakeszi út közötti hosszú, ÉNy–DK-i irányú lejtőt és a ~ Ördög-árok felé eső lankás, budai márgából álló lejtőjét (→*Hárs-hegy*). Oldalában halad a →*gyermekvasút* pályatestének egy szakasza. Tetején fából ácsolt kilátótorony áll. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

kisipar: a főv. mai területén a történelmi idők kezdete óta léteztek élénk kereskedelmi és közlekedési funkciókat ellátó települések, s ezek létezésével

együtt kialakult a nemcsak helyi szükségleteket ellátó ~ is. Már a római időkben virágzó ~ volt Aquincumban. Az Árpád-házi kir.-ok uralkodásának évszázadai alatt már céhekbe tömörült ~ről tájékoztatnak az okleveles források és a fennmaradt, főleg egyházi vonatkozású tárgyak. A török megszállás másfél évszázada alatt is, bár méreteiben összeszűkülve, de folytatódott a városokban a ~i tevékenység. A 18–19. sz. folyamán lassú fejlődést követően újra fellendül a ~. Különösen a reformkor kedvez a céhes mesterek ip.űző tevékenységének. 1842-ben az új ip. vállalkozásokkal együtt az első Pest-Budai Iparműkiállításon a ~i munka remekeit is bemutatták. – Az 1872-ben elfogadott ip.tv. lényeges változásokat hozott. Megszüntette a céheket és kedvező formában szabályozta a ~i tevékenységet. 1884-ben megalakultak a ~i érdekképviseleti szervek, az *ip.-testület*ek. – Bp. századvégi viharos fejlődése során 1887-ben haladta meg először a főv. területén működő ip.-ban dolgozók száma a ~ban foglalkoztatottak létszámát. 1890-ben 32 ezer, 1938-ban 115 ezer fő dolgozott az akkori Bp. határain belül a ~ban. A két vh. közötti Bp.-en az ország nagy területveszteségei és az 1929–33 közötti gazd. világválság hatására a történelmi múltú bp.-i nehéz- és gépip. ágazatok pangása következett be. E helyzetben a mozgékonyabb ~ hamarabb magára talált, s ennek nyomán a kis- és kézműip.-ban dolgozók száma mintegy ötödével haladta meg az ip.-ban foglalkoztatottakét. – 1945 után mintegy fél évtizeden át, különösen az újjáépítés és a szétzilálódott külgazd. kapcsolatok miatt kiesett áruimport pótlása kapcsán jutott fontos szerephez a ~. Az 1950-es évek pártáll. ideológiája és magántulajdon-korlátozásai gyakorlata nyomán a ~ jórészt elsorvadt. A magán~osok száma folyamatosan csökkent a restrukciós intézkedések, a tőke- és eszközhiány, ill. az erőltetett ütemű ip.fejlesztés következtében kialakult elszívó hatás nyomán. Az 1950-es évek közepére komoly gondot okozott a hiányossá és rendszertelenné vált javítási-szolgáltatási terület működésének fenntartása. Ezért 1953–54-ben, majd 1957 és 1962 után a helyi tanácsok, bár az ún. szocialista termelési és társ. rendszer alapelveivel ellenkezett, mégis kénytelenek voltak újból és újból több ip.engedélyt kiadni. 1960-ban 22 ezren dolgoztak a mai Bp.-en a ~ keretei között. 1971 végén 18 ezer volt a magán~osok, 7 és félezernél több az alkalmazottak és tanulók száma. Ekkor 500-nál több fő dolgozott a következő szakmákban: műszerész, lakatos, asztalos, cipész, szabó, varrónő, szobafestő-mázoló, villanyszerelő és fodrász. A felsorolt szakmák tipikusan a városi ~ javító-szolgáltató ágazatait képviselték. – Az 1970-es évektől a ~ jelentősége tovább nőtt. 1990-re a hagyományos kis-~i szolgáltatói ágazatok részaránya, bár mennyiségi növekedés itt is bekövetkezett, visszaesett, de egy sor addig nem létező új ágazat tűnt fel. A személy- és teherfuvarozásban, a takarításban, a kötő- és hurkolóip.-ban az új engedélyezések száma a több tízezret is meghaladta. A gépjármű-, híradástechnika területén 25–30%-os növekedés mellett már telítettség nyilvánult meg. Az átlagosnál jobban fejlődő ágazatoknak bizonyultak: cukrászat, kozmetika, pékség, gáz- és vízszerelés, kőművesség. 1985-ben a főv.-ban 54 ezren, 1990-ben 85 ezren dolgoztak a ~-ban. 46 ezer volt a ~osok és 39 ezer az alkalmazottak száma. 1971-hez képest 330%-os a növekedés, de a 2 milliós főv. lakosságához képest még mindig jóval kevesebb a szükségesnél, hiszen az 1 milliós Bp.-en másfélszer annyi ~os élt meg s biztosította egy világvároshoz méltó szolgáltatási-javítási színvonalat. – A legtöbb ~os az 1990. év elején a személy- és árufuvarozásban (15 ezer), a takarításban, a női szabóságban és a szobafestő-mázoló szakmákban (2–4 ezer fő) talált megélhetést.

Kisiparosok Országos Szervezete, *KIOSZ:* az 1948-ban megszűnt ip.testületek feladatát vette át. A főv.-ban – az ip.ágaknak megfelelően – szakoszt.-ok működtek. 1990-ben megszűnt, szerepét az *Ip.testületek Orsz. Szöv.-e* (IPOSZ) vette át.

KISKA: →*budapesti partizán- és ellenállási csoportok*

Kis Kamaraszínház: a →*Művész Színház* kamaraszínházának elnevezése. A színház előadásait az 1948–49-es évadban az →*Andrássy úti Színház* (Andrássy út 69.) helyiségében tartotta. Az évad folyamán három bemutatója volt.

Kiskörút (V., VI., VII., VIII., IX. ker.): a Pestet övező városfalak árkán kívül vezető országút helyén, annak nyomvonalát követi. Részei: *Vámház krt., Múzeum krt., Károly krt. és Bajcsy-Zsilinszky út.* A *Deák Ferenc u.*-n keresztül a Dunánál kellene végződnie, így szerepel a 18–19. sz. fordulóján készült városrendezési tervekben, de a Bajcsy-Zsilinszky úttal kapcsolódik, a *Nagykörút*hoz. A ~ hossza 2752 m. Építési munkáit 1872 tavaszán kezdték meg és 1880-ra készültek el vele. Fontosabb ép.-ei az egykori *Fővámház*, ma Bp.-i Közgazd.tudományi Egyetem, a →*Nagyvásárcsarnok*, a →*Kálvin téri református templom*, az *MNM* és az *ELTE*.

kisközség: →*község*

Kismarty-Lechner Jenő (Bp., 1878–Bp., 1962): építész, építészettörténeti író. Hauszmann Alajos irodájában dolgozott mint építész és a Műegyetem építészeti karán tanított, 1928-tól 1945-ig a Képzőművészeti Főisk.-n. Klasszicizáló stílusban építette a bp.-i *Rezső téri templom*ot. Tervei szerint restaurálták az MNM ép.-ét, a várbeli egykori Helytartóság copf stílusú dísztermét. – Bp.-i vonatkozású írásai: *Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből* (Bp., 1918); *A régi Pest és Buda* (Bp., 1922); *Budapest műemlékei* (Bp., 1924).

Kismotor- és Gépgyár: →*Csonka János Gépgyár*

KISOK: →*Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja*

KISOSZ: →*Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Szövetsége*

Kis-Ördög-árok: a *Julianna-majori-medencét* lecsapoló árok. A →*Petneházy-rét*en É-nak fordulva a →*Nagy-Hárs-hegy* Ny-i lábánál mindinkább elszűkülő völgyben folytatódik, hajtűkanyart ír le, és mélyre vágódott szurdokvölggyel áttöri a *Nagy-Hárs-hegy* és →*Fekete-fej* közötti nyerget, majd a →*Fazekas-hegy*től É-ra, a →*Nagyrét*en egyesül az →*Ördög-árok*kal.

Kispest, *tizenkilencedik (XIX.) kerület:* Bp. DK-i részén fekszik. ÉNy-on a IX., É-on a X., DK-en a XVIII., DNy-on, Ny-on a XX. ker. határolja. Városrészei: *Wekerle-telep,* →*Vas Gereben utcai lakótelep,* →*Kispest-Kertváros.* Fontosabb közútjai: Nagykőrösi út, Üllői út, Ady Endre u., Ferihegyi repülőtérre vezető gyorsforgalmi út. – Felszíne a 19. sz. második feléig mocsaras, lápos vidék volt. A magasabban fekvő térszínre települt középkori falvak (Haraszti, →*Gubacs,* Soroksár, →*Szentlőrinc,* →*Szentdienes*) ősidők óta lakott helyek voltak. A régészek a ~i Határ út Pest felőli részén gazdag, nagy kiterjedésű avar kori temetőt tártak fel. 1956-ban, a Wekerle-telep határában, az Üllői utat keresztező, ún. Illatos-árok É-i oldalán, homokkitermelés közben ugyancsak temető (8. sz.-i) került felszínre. Az 1900-as évek körül a Wekerle-telep piactere környékén végzett földmunkáknál egy késő Árpád-kori templom romjait tárták fel. (A Hungária út. 5. sz. ház falában látható a stilizált edényből kinövő szökőkutat ábrázoló kőlap). A török uralom jelentős pusztásodást idézett elő. Az összeírók később is gyakran ellentmondásba keveredtek a Szentlőrinci és a Gubacsi puszta határát illetően. A mai ~ és környéke Soroksárból és Vecsésből szakadt ki. A 18. sz. közepétől a 19. sz. közepéig a gödöllői Grassalkovich-uradalom Szentlőrinci majorsági központjához tartozott. Az új birtokos, br. Sina Simon bankár 1864-ben eladta a Szentlőrinc-pusztai uradalmat a belga Banque de Credit Foncière et Industrielle-nek. ~ Cséry Lajos, Herrich Károly és Eggert József mérnökök, Rózsa Lajos és Sárkány József ügyvédek, és Török Ferenc szatócs birtokrészeinek parcellázásával létesült. A település magva az az 1869-ben 811 házhelyre parcellázott terület, amely a mai Rákóczi u., Üllői út, Jahn Ferenc u. és Ady Endre út közé esik. (Herrich Károly tervezte meg 272 kh.-on „sakktábla" formára). Itt építették földszintes családi házaikat az első települők. Az ekkor *Colonei Klein Pesth*-nek nevezett település 1871-ben bírót választott, és ~ néven ideiglenes szervezettel kisközség lett. 1873-ban a szomszédos Törökfalva, majd a Vecséstől különvált Pestszentlőrinc csatlakozott ~hez. 1874-ben nagyközség lett. 1875-ben a felfakadó belvizek miatt összedőlt 65 – többnyire vályogból épült – ház. Balla Zádor jegyzősége alatt kiegyengették, kikavicsozták az u.-kat, fásították. 1884-ben felépült a földszintes községháza. – Az iparosodásnak kedvezett, hogy 1883-ban ~ határában megépült a lajosmizsei vasútvonal. 1885-ben elkészült a Kispest-Szentlőrinc vasútállomás, amelyet teherpu.-ral bővítettek. Az első gyárak létesülésekor a lakosság nagyobb része a kisip.-ban dolgozott. Az iparosok és kereskedők 1886-ban alakították meg a ~i *Ált. Ip.-testület*et, 100 taggal. Az első ~i gyár az 1883-ban alapított *Biehn-féle Kátrány és Vegyitermék Gyár* volt, amelyet sorban követett az 1900-ban alakult *Hofherr-Schrantz-féle Mezőgazd. Gépgyár* (ma: Rába Vagon- és Gépgyár Kispesti Öntödéje), az *Orenstein és Koppel gépgyár,* a *Szentlőrinci Téglagyár,* a *Kreuschneider Lámpagyár,* a *Kispesti Textilgyár,* a *Hungária Jacquard Selyemszövőgyár* stb. ~ népessége 1880-ban kb. 1800, 1890-ben 4913 volt. A lakosság nemzetiségi összetétele: m.: 3490, német: 1029, tótnak mondott szlovák: 180, román: 3, osztrák: 2, horvát: 6, szerb: 14, egyéb: 189. Ez idő tájt ~ főjegyzője *Madarassy* László. Neki köszönhető a ~i Takarékpénztár megnyitása, a ~i Önkéntes Tűzoltó Egy. újjáalakítása, a telefon bevezettetése a községházára. 1883-tól működik önállóan r. k. plébánia. Az első plébános, Ribényi Antal a községpol.-ban is jelentős szerepet vállalt. 1904-ben fejeződött be a fogadalmi templom felépítése. – ~i társ.-i szerveződések: a Polgári Kör asztaltársaságai a Casinóban, a Jókai Önképző Kör, a ~i Munkáskör által létrehozott Képző Egy., Testnevelő Egy. 1895-ben mutatkozott be a hamarosan orsz. hírű ~i dalárda. Külön egy.-ei voltak a Wekerle-telepieknek és a Hofherr gyáriaknak. Az SZDP alapszervezetei vendéglőkben működtek (könyvtárral). 1897-ben jelennek meg először a ~iek az SZDP soron lévő kongresszusán. 1909-ben alakult meg a keresztény Munkásegy. és a ~i Függetlenségi és a 48-as Pártkör. Ez évben avatták fel a Kossuth-szobrot, Hybl József helybéli szobrászművész alkotását. – 1900-ban a vicinálist felváltotta a villamos. A modern ~ képe a századfordulón és az 1920-as években alakult ki. Emeletes magán- és köz.ép.-ek, óvodák, isk.-k, elemi gazd. ismétlő, tanonc-, magán-, majd áll. polgári fiúk-gimn. épült. 1877-től van a községnek orvosa. Közfürdők, járványkórház (1901), tüdőbeteggondozó (1914) létesültek. 1908–09-ben Pestszentlőrinc elszakadt ~től. 1911-ben ~ közig.-i járási székhely. – ~nek 1920-ban 51 910 lakosa van. A ~en élő kisip. v. gyári munkások száma: 9996. Ebből ~en dolgozó gyári munkás: 2854. 1923–24-ben épült fel a *Porcelán-, Kőedény- és Kályhagyár Rt.* A *Hangya Értékesítési és Fogyasztási Szövetkezet* 1916-tól működött ~en. A munkanélküliek ínségmunkaként a Cséry-telepen guberálhattak. A Szt. Alajos Társaság adományokból árvaházat épített (Kisfaludy u., 1924). 1925-ben ~ városfejlesztés céljára 300 ezer dolláros kölcsönt vett fel a New York-i Speyer bankháztól. Ebből közművesítették a várost, tüdőgondozót, szülőotthont építettek. Az 1923–24. tanévben a Deák Ferenc Gimn. elszakadt az akkori X. ker.-i Széchenyi Gimn.-tól (Fő- ill. Reálgimn. lett). A gazd. válság következtében tönkrement a Lipták-féle gépgyár (mintegy másfélezer ember került az u.-ra). ~en 1932-ben a munkanélküliek száma kb. 6000 volt. A szegények orvosa, Jahn Ferenc hitelesen ábrázolja mindezt szociográfiai munkáiban. ~ 1936-ban lélekszáma (62 372) szerint az ország 7. legnagyobb városa. (Megelőzi Miskolcot és Pécset.) A ~i üzemekben 4–5000 helyi lakos dolgozott. Az Ipartestületnek 1937-ben 1225 tagja volt. Az 1920–30-as évek kulturális életéből kiemelkedik a Munkásotthon átadása (1923). József Attila, Szabó Ferenc és Kadosa Pál is tartott előadásokat. A Városi Könyvtár könyvtárosa Tersánszky Józsi Jenő volt. Az 1921-ben alakult Kispest-Pestlőrinci Képzőművészek Nagy Balogh János Egy.-e évenként rendezett kiállítást. – A város legtekintélyesebb sportegy.-e a *Kispesti Atlétikai Club* (KAC, a →*Budapesti Honvéd Sportegyesület* elődje). – Az 1942. szept. 1-jei és az 1944. évi szőnyegbombázásoknak sok halottja és sebesültje

volt. A ~i zsidóságot (2530 személyt) 1944-ben a nyilasok gettóba zárták, majd jún. 30-án elhurcolták. A Vörös Hadsereg 1945. jan. 9-én foglalta el ~et. A bombázások és belövések következtében 338 polgári személy halt meg, 1736 ép. rongálódott meg v. pusztult el. A II. vh. után ~ első polgármestere Petri Miklós vasmunkás lett. 1946 első felében ~en 11 elemi, négy polgári, egy gimn., egy iparos és kereskedelmi tanoncisk. és női kereskedelmi szakisk. volt, 5437 tanulóval. 1947. aug.-ban megindultak az autóbuszok ~ és Csepel között. – A ~i gyárak államosítására 1948. márc. 26-án került sor. 1948-ban kezdték el az Ady Endre út kövezését, rendezését, a Kossuth téri piac burkolását, a Büdös-árok és a Sósmocsár-árok befedését stb. A lakáshelyzet javítására, korszerűsítésére 1949–1964 között épült a Vörös Október (ma →*Vas Gereben utcai lakótelep*) és a Pannónia u.-i lakótelep. Helyreállították a víztornyot, bővítették a közvilágítási hálózatot (Kolozsvár u. és Oncsa-telep). Több műszakban oktattak az isk.-kban, napközi otthonokat és napközi otthonos óvodákat szerveztek. 1948-ban kezdte meg működését a *Vörös Október Férfiruhagyár* (ma →*Elit Ruhagyár*), 1949-ben az *Elektromos Készülékek és Mérőműszerek Gyára* (ma Ganz Műszer Rt.). A Gránitgyár 1950-ben összeolvadt a Phönix és Steiber-féle Csiszolókoronggyárakkal, *Gránit Csiszolókorong- és Kőedénygyár* néven. 1950. jan. 1-jén csatolták ~et Bp.-hez. Ebben az évben kezdték el a →*Cséry-telep* felszámolását, helyén 132 összkomfortos lakás épült. A tanácsrendszer első négyéves időszaka alatt létesült az SZTK Rendelőint., a Kisfaludy u.-i volt OTI-ép.-ben isk.orvosi szakrendelőt alakítottak ki. 1969-ben 157 élelmiszerbolt, 54 vendéglátóip. egység és 78 iparcikkbolt működött a ker.-ben. A Kossuth téri piac D-Pest egyik legnagyobb és legolcsóbb piaca lett. A használtcikk-piac 1964-től üzemel ~en. Fejlődött és korszerűsödött az isk.hálózat. Semmelweis Egészségügyi Szakközépisk., kisegítő isk. épült. Új ép.-be költözött a Landler Jenő Gimn. (1964), ma Deák Ferenc Gimn, régi ép.-ébe az egykori polgáriban, a Latinka Sándor Gép- és Villamosip. Szakközépisk. kapott helyet (ma *Trefort Ágoston Számítástechnikai Szakközépisk.*). A Hungária úton 170 személyes nevelőotthon nyílt. Bölcsődék, óvodák épültek. A Kertvárosban körzeti orvosi rendelő létesült. 1969-ben szervezték meg az öregek napközi otthonát. – A ker. központja az *Üllői út* két oldalán, az Ady Endre út és a Vak Bottyán u. között alakult ki. A metró harmadik vonalának kiépítése után a Belváros és a terület között gyors és közvetlen kapcsolat jött létre. A főv. ált. rendezési terve ezért és a település erre alkalmas jellege miatt itt jelölte ki a D-pesti központ helyét. Az összesen 125 ha területen 4076 lakás bontása után összesen 12 100 lakás épült fel, ötszintes és 11-emeletes házgyári ép.-ekben. A beépítési terv az u.-k és a tömbök kialakítását megtartotta, a növényállományt megkímélte, a meglevő közintézményhálózattal való kapcsolatra nagy gondot fordított. Az alapfokú intézmények között felépült hat ált. isk. 104 tanteremmel, hét óvoda 1100 gyermek részére, hat bölcsőde 560 gyermek részére, két orvosi rendelő és két gyógyszertár. – Egyéb intézmények között a Kispesti Áruházat, a nyugdíjasházat, középisk.-t (tanuszodával) és a tűzoltólaktanya rekonstrukcióját kell kiemelni. A rekonstrukció tervezői: a beépítésé Zoltai István (Lakóterv), a lakóép.-ek építésze Zoltai István, Törőcsik Sándor (Lakóterv). A lakóép.-típusok tervezői: Csaba László, Varga Endre, Csorba Zoltán (TTI), a közintézményeké: Jurcsik Károly, Varga Levente, Perédi Károly. A Hunyadi úti beépítést Pomsár János (BVTV) tervezte. Az Üllői út–Határ út–Ady Endre út–Corvin krt. által határolt területen az elavult lakásállomány szanálását 1989-ben kezdték meg. – ~ lakosságának 40%-a idős kisnyugdíjas, másik 40%-a kiskeresetű szakmunkás v. beosztott ügyviteli dolgozó. Nagyüzemei csökkent munkáslétszámmal és az új gazdálkodási feltételek figyelembevételével termelnek (*Ganz Műszer Rt; GRÁNIT; Rába Vagon- és Gépgyár Kispesti Öntödéje; Magyar Selyemipar Hungária Jacquard Szövőgyár; Elit Ruhagyár; SOLAMI Rt. Gyáregysége*). A ker.-ben kb. 150 gazd. társ. alakult, kb. 50 szövetkezete van (1990. nov.). Előrehaladt a privatizáció (lakás-, kereskedelem-, vendéglátás stb.). Egyre nagyobb súllyal szerepel a ker.-ben az egyéni vállalkozók tevékenysége. – ~ közművelődési intézményei: a ~i Munkásotthon, a ~i Vigadó, a Helytörténeti Gyűjt. (a Nagy Balogh János kiállítóteremmel), a Wekerle Gyermekház, a Főv. Szabó Ervin Könyvtár fiókjai, a Kereskedelmi Rendező Iroda. 1988-tól működik a ~i Közösségi Tv, adása a ker. lakásainak több, mint a felébe eljut. 16 ált. isk.-jából egy ökumenikus (alapítványi), és megnyílt a Karácsony Sándor Alapítványi Isk. Középfokú oktatási intézményei: Deák Ferenc Gimn., Károlyi Mihály Gimn., Semmelweis Ignác Eü. Szakközépisk, Trefort Ágoston Számítástechnikai Szakközépiskola, Deák Ferenc 4. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet. A ~iek hagyománytisztelők. Az önkormányzat visszaállította a díszpolgári intézményt. 1991-ben Puskás Ferenc, Dr. Zsák Péter prépost-plébános, Dr. Győri Ottmár, a Wekerletelep építési tervezője (posztumusz), 1992-ben Tichy Lajos kapta a megtisztelő címet. (~ fontosabb adatait lásd a táblázatban.) – *Irod.* Varga János–Zsemley Oszkár: A kispesti kézműves iparosság története (Kispest, 1936); Pestszenterzsébet, Kispest és környéke (szerk. Dr. Ladányi Miksa, Bp., 1936); Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve (szerk. Bernát Tivadar és Viszkei Mihály, Bp., 1972).

Kispest főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	8,94
	1980. I. 1.	9,38

Népességszám	1960. I. 1.	65 157
	1970. I. 1.	66 270
	1980. I. 1.	58 732
	1990. I. 1.	72 838
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	7 288
	1970. I. 1.	7 065
	1980. I. 1.	6 261
	1990. I. 1.	7 765
Házasságkötések	1960	685
	1970	723
	1980	401
	1990	396
Élveszületések	1960	526
	1970	836
	1980	701
	1990	619
Halálozások	1960	660
	1970	904
	1980	1 060
	1990	1025
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	− 134
	1970	− 68
	1980	359
	1990	− 406
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		1 113
1970–1979 évek között		− 7 538
1980–1989 évek között		14 106
Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	64,7
	1970. I. 1.	64,5
	1980. I. 1.	54,2
	1990. I. 1.	57,7
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	64,6
	1970. I. 1.	74,4
	1980. I. 1.	46,6
	1990. I. 1.	46,0
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	47,9
	1970. I. 1.	45,0
	1980. I. 1.	39,6
	1990. I. 1.	28,8
Lakásállomány	1960. I. 1.	20 383
	1970. I. 1.	21 707
	1980. I. 1.	22 300
	1990. I. 1.	29 236
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	320
	1970. I. 1.	305
	1980. I. 1.	263
	1990. I. 1.	249
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	125,3
	1980. XII. 31.	142,1
	1989. XII. 31.	151,0
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	93,2
	1980. XII. 31.	118,5
	1989. XII. 31.	185,3
Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	73,6
	1980. XII. 31.	97,0
	1989. XII. 31.	124,1

Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	193,2
	1980. XII. 31.	227,0
	1988. XII. 31.	646,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	26
	1980. XII. 31.	27
	1989. XII. 31.	31
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2 538
	1980. XII. 31.	2 175
	1989. XII. 31.	2 373
Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	415
	1980. XII. 31.	515
	1989. XII. 31.	560
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	1 296
	1979. X. 15.	1 792
	1989. X. 15.	2 178
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	7 172
	1979/80 tanév elején	4 218
	1989/90 tanév elején	9 144
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	63
	1979/80 tanév elején	29
	1989/90 tanév elején	27

Kispesti Atlétikai Club: →*Budapesti Honvéd Sport Egyesület*

kispesti ellenállás: →*budapesti partizán- és ellenállási csoportok*

Kispesti Helytörténeti Gyűjtemény (XIX. Ady Endre u. 57.): a főv. legnagyobb ker. történeti dokumentációját őrző gyűjt. 1958 óta működik. Különösen értékes fényképtára, valamint az egykori kispesti kismesterségek felszerelési-berendezési emlékanyaga. Itt találhatók *Nagy Balogh* János hagyatékából a művész személyi tárgyai, néhány tus- és szénrajza. Keretében működik a *Nagy Balogh János Kiállítóterem.*

Kispesti Selyemszövőgyár Rt.: 1924-ben létesítették Kispesten, a Szapáry u. 7–9. sz. alatti telephelyen. A gyárat 1926-ban az osztrák Vereinigte Seidenwarenfabriken Gebrüder Schiel A. G. vásárolta meg, és a váll. cégnevét Kispesti Selyemszövőgyár Schiel Testvérek Rt.-re magyarosította. Tiszta-, fél- és műselymet dolgoz fel. A II. vh. után, mint német tulajdon szovjet kezelésbe került. 1954-ben m. váll. lett és beolvadt a →*Magyar Selyemipar Vállalat*ba.

Kispesti Textilgyár, *KISTEX* (XVIII. Fáy u. 2.): váll.-i elődje a Klein Gyula, Popper Samu és társai által a Kispesthez tartozó Szentlőrincpusztán létesített textilgyár, amelyet 1907-ben a ~ vett át. A váll. a textilgyártás mindhárom fázisával foglalkozott: pamutfonással, szövéssel, kikészítéssel és nyomással, továbbá műselyemszövéssel, kikészítéssel és nyomással. A két vh. között a váll. részvénytöbbsége a Popper-család tulajdonába került. Az üzemet 1935-ben automata szövőszékekkel korszerűsítették, és gyártmányai belföldi értékesítésére külön váll.-ot alapítottak, a Kistext Áruforgalmi Rt.-t. – 1963-ban a →*BUDAPRINT Pamutnyomóipari Vállalat* gyáregysége lett, és 1980-ban egyesült a Soroksári Textilgyárral (SORTEX), majd egy év múlva kiválva a Pamutnyomóip. Váll.-ból, ismét önálló lett. Fonodáját fejlesztve a SORTEX-től átvette annak putnoki cérnagyárát és fonóüzemmé alakította át. A ~ tevékenységi köre: fonalak, szövetek, konfekcionált textíliák gyártása, textilip. gépalkatrészek előállítása. Gyáregységei: pamutfonoda, vigonyfonoda, szövöde, kikészítő.

Kispesti Villamos Erőmű: 1900-ban kezdte meg üzemét. Feladata elsősorban a Budapest Lőrinci Helyiérdekű Villamos Vasút Rt. (BLVV) energiaszükségletének ellátása, továbbá Kispesten és Lőrincen az áramszolgáltatás beindítása volt. A mai XIX. Üllői út 210–212. sz. alatt működő erőművet a BLVV építtette. Három db Nicholson féle gőzgéppel kapcsolt három Ganz-gyári 150 kW teljesítményű dinamót szereltek fel, melyek 550 V feszültségű áramot termeltek. A három gépegység közül egy a villamosvasút, egy a világítási üzem részére termelt áramot, egy pedig tartalékban volt. A ~ üzembelépésével egyidejűleg történt meg az addig gőzüzemű BLVV villamosítása is. A vasúttársaság tőkéje azonban kevés volt a nagyösszegű beruházáshoz, ezért 1897-ben tőkeemelést hajtottak végre, melynek kapcsán a →*Részvénytársaság Villamos és Közlekedési Vállalatok Számára* nevű cég szerezte meg a BLVV részvényeinek többségét. – 1923-ban a villamosvasutak községesítésével a BLVV és így a ~ is a főv. villamosvasúti váll.-a, a *Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Rt.* tulajdonába került. – 1933-ban, amikor a főv. a BHÉV-et is megvásárolta, akkor a tranzakció egyik feltétele volt, hogy a Trösztt visszaszerezhesse a kispesti és pestszentlőrinci villamosvilágítási üzletet biztosító ~vet. Az államosítás és rövid ideig tartó áll. váll. működés után, 1949-ben a ~ a →*Budapesti Elektromos Művek* kezelésébe került. Az áramtermelést megszüntették és tartalék erőműként tartották fenn. Az 1960-as években leszerelték.

Kispest-Kertváros (XIX. ker.): *Pestszentlőrinc* várossá alakulásakor (1936) a lajosmizsei vasút vonalán túl, a *Nagykőrösi út* mentén fekvő 237 hold területet *Kispest*hez csatolták. A II. vh. után a kertes, családi házas kertváros közlekedését a villamosvonal meghosszabbításával és autóbuszjárat rendszeresítésével rendezték. 1960-ban a Pozsonyi úton orvosi rendelőt, majd ABC-áruházat és 1970-ben a Kelet u.-ban 50 férőhelyes óvodát építettek.

Kispest-Központ református temploma (XIX. Ady Endre u. 59.): 1898-ban Majtényi István tervei alapján neogót stílusban épült. 1962-ben renoválták.

Kispest-Wekerle-telepi református templom (XIX. Hungária krt. 37.): 1924–28 között építették a Pénzügymin. segítségével és a hívek közmunkájával. 1928. okt. 21-én szentelték fel. Katedrálisszerű, félkör alakú apszissal, kupolával rendelkező építmény. A szószék és a Mózes-szék egybeépült. Tornyát 1956-ban ellőtték.

Kis Pipa Étterem: irodalmi vendéglő a mai V. Szervita tér 3. sz. alatt. 1859-ben Karikás Mihály nyitotta. Innen indult az étlapok magyarosítására irányuló mozgalom. Vendégkörét neves írók, költők, politikusok alkották. Az egyetlen vendéglő, ahol a m. nyelv uralkodott. A régi belvárosi ép.-et 1907-ben bontották le.

„Kis Piszkos" (V. Curia u. 1.): a 19. sz. második felében, a Kígyó u.-ban működött ilyen nevű söröző, kedvelt vacsorázóhely. 1898-ban csaposa, Baldauf (Borostyánkői, →*Mátyás Pince*) Mátyás önállósította magát, és a mai V. Cúria u. 1. sz. alatt. ugyanezen a néven folytatta az üzletet. A kor igényeinek megfelelően utóda, Schwetz István sörcsarnokká átalakítva vez. a negyvenes évek végéig. A városházán dolgozó kishivatalnokok, ügyvédek, orvosok kedvelt helye, itt találkozott a „Rokonok asztaltársasága" is.

Kiss Albert (Heves, 1933–): építészmérnök, Ybl-díjas (1966). Tanulmányait a BME-n végezte, azóta a Bp.-i Városépítési Tervező Váll. vez. tervezője, 1981 óta főépítésze. Elvégezte a M. Építőművészek Szöv. Mesterisk.-ját (1958–60). Fontosabb főv. munkái: Kelenföldi Lakótelep rendezési terve (Kovács Balázzsal), Lágymányosi Lakótelep rendezési és beépítési terve (Preisich Gáborral), Józsefvárosi rekonstrukció építészeti tervei (Pintér Győzővel), a M. Néphadsereg Művelődési Háza (Zádori Attilával), az ORFI új kórházi szárnya (Kangyal Miklóssal), isk.-ák (Józsefváros, Csepel, Lágymányos), egyedi lakóép.-ek (Luther u., Karinthy Frigyes u., Szemlőhegy u., Víziváros). Számos tervpályázaton nyert díjat.

Kiss György (Szászvár, 1852–Bp., 1919): szobrász. Tanulmányait Grazban és Münchenben folytatta. Dekoratív, akadémikus stílusú díszítőszobrokat készített a pesti Operaház, az Országház és a pécsi székesegyház számára. Jelentősebb bp.-i szobrai: *Veres Pálné* (1906), *Irgalmas szamaritánus* (MNG), *Károly Róbert* (Millenniumi emlékmű).

Kiss István (Biharillye, 1927–): szobrász, Munkácsy-díjas (1962), Pro Arte-díjas (1965), Kossuth-díjas (1970), kiváló művész (1981). Tanulmányait a bp.-i Képzőművészeti Főisk.-n végezte. 1949-től állít ki, s 1953-ban gyűjteményes kiállítása is volt. Jelentős bp.-i szobrai: *Békét* (1955), *Dózsa emlékmű* (1956–60), *Tanácsköztársasági emlékmű* (Dózsa György út, 1969, budatétényi Szoborpark, 1992), *Városegyesítés emlékműve* (Centenáriumi emlékmű, 1972), *Ady Endre szobra* (II. Adyliget, 1978), *Szitakötők* (Vérmező, 1980), *Népmese* (Kelenföldi lakótelep, 1982), *Münnich Ferenc szobra* (V. Honvéd tér, 1986–89, budatétényi Szoborpark, 1992).

Kiss János (Erdőszentgyörgy, 1883–Bp., 1944): altábornagy, a m. függetlenségi mozgalom egyik vezéralakja. 1902-ben végezte el a nagyszebeni hadapródisk.-t. Az I. vh. után dandárparancsnok, majd a honvédség gyalogsági szemlélője volt. 1939-ben a hadvezetés német orientációja elleni tiltakozásként nyugdíjba vonult és Kőszegen élt 1944. nov. elejéig. Ekkor vállalta el a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetése alatt álló M. Nemzeti Felkelés Felszabadító Biz.-a megbízását, a bp.-i felkelés katonai vezetését. Kidolgozta a bp.-i felkelés katonai tervezetét. Ennek kivitelezésére nem kerülhetett sor, 1944. nov. 22-én elfogták. Kétheti kegyetlen vallatás után a nyilas haditv.szék halálra ítélte, és dec. 8-án a Margit krt.-i katonai fegyházban kivégezték.

Kiss József (Mezőcsát, 1843–Bp., 1921): költő, lapszerkesztő. Vidéki tanítóskodás után 1867-ben jött először Pestre, nyomdai korrektor volt, majd a *Képes Világ* szerk.-je. Szentesi Rudolf álnéven ponyvaregényt írt *Budapesti rejtelmek* (1874). 1876-tól 1882-ig vidéken élt, majd mikor a Francia–M. Biztosító Társ.-nál állást kapott, végleg a főv.-ba költözött. 1890-ben megindította *A Hét* c. irodalmi folyóiratot, amellyel maga köré gyűjtötte a legtehetségesebb fiatal írókat. Munkatársaival a Múzeum Kávéházban találkozott rendszeresen. Idősebb korában a Rökk Szilárd u. 18.-ban, ill. 1907-től haláláig a Népszínház u. 22.-ben levő lakásában (emléktábla) fogadta az írókat. Sok cikke jelent meg a főv. élet problémáiról, és bp.-i tárgyú verseket is írt: *Hajókról; Margitszigeten; Az Andrássy úton; A két hajó; Thék Endre pesti asztaloshoz; Város végén.*

Kissing: középkori település a mai *Békásmegyer* ÉK-i részén. A Kis-Sing-patak torkolatánál egy 13. sz.-i templom romja jelzi egykori helyét, amely 18. sz.-i térkép alapján azonosítható a ~ névvel. A falut 1326-ban említik oklevélben, középkori fazekaskemencét és 15. sz.-i kerámiát találtak területén. Ugyanekkor tizedeit a budai vár számára szedték. Birtokosai közé tartozott több budai polgár, így az olasz Figgini Szilveszter királyi kirurgus 1520-ban, valamint Ficsor Benedek ügyvéd. Emellett köznemesi birtokosai is voltak. 1523-ban kikötőjét említik.

Kiss János altábornagy u. (XII. Németvölgyi út–Győri út): az 1820–30-as években parcellázták a mai Alkotás u., Győző u., Kiss János altábornagy u. közt elterülő szántókat. A 19. sz. végén nagyrészt beépítetlen, neve ekkor: *Mozdony u.*, később *Fery Oszkár u.* 1945-ben *Kiss* János altábornagyról, a Nemzeti Felkelés Felszabadító Biz.-a katonai vezetőjéről nevezték el.

Kiss Kovács Gyula (Bp., 1922–Bp., 1984): szobrász, Munkácsy-díjas (1965, 1971), érdemes művész

(1977). A Képzőművészeti Főisk.-t 1942–49 között végezte el. 1950 óta kiállító művész. Főv.-t díszítő szobrai: *Mackók* (XIV. Thököly út–Torontál út, 1957); *Vak Bottyán* (VI. Kodály körönd, 1958); *Ülő lány* (Kerepesi úti lakótelep, 1958): *Véradó* (XI. Diószegi út 62–64., 1965); *Ülő nő* (XXII. Káldor Adolf u. 5–9., 1967), *Szovjet hősi emlékmű* (XII. Csörsz u.-park, 1972–92). Domborműves emléktáblái: *Szabó Ervin* (VIII. Szabó Ervin tér, 1954); *Merényi Gusztáv* (IX. Gyáli út, 1970).

Kiss Nagy András (Pusztaföldvár, 1930–): szobrász, Munkácsy-díjas (1965, 1970), érdemes művész (1972), Kossuth-díjas (1975), kiváló művész (1982). A bp.-i Képzőművészeti Főisk.-án és Leningrádban tanult. A főv.-ban állították fel *Mártír emlékmű* c. szobrát (II. Margit krt. 89., 1979–92). Domborműves emléktáblái: *Munkásőr demonstráció* (VI. Oktogon, 1973–92); *Fényes Adolf* (VI. Fényes Adolf u. 10., 1975); *Kreutz Róbert* (VIII. Orczy kert, 1977).

Kisstadion (XIV. Istvánmezei út 1–3.): a →*Népstadion* 1961. jan. 21-én megnyílt, 12 930 nézőt befogadó létesítménye. 37 534 m² területéből 11 792 m² beépített; 60 × 30 m nagyságú küzdőtéren emelvény körül 2000 további néző helyezhető el. 1963-ban műkorcsolyázó, 1964-ben női kosárlabda, 1965-ben súlyemelő EB színhelye volt, 1966-ban az *Universiade* főisk.-i versenyek egy részét rendezték benne.

Kis-Sváb-hegy: →*Martinovics-hegy*

Kis-sziget: →*Budai (Kis)-Sziget*

Kis Színház; *Népszínpad:* Sziklai Kornél vállalkozása a VII. Rottenbiller u. 16–22. szám alatt, 1904–18 között. A →*Kis Színkör* téli helyisége volt. 1919-ben *Népszínpad*, 1946–49 között – Galamb Sándor igazgatásával – ismét ~ néven működött. Az 1970–71-es színi évadban a →*Huszonötödik Színház*nak adott otthont.

Kis Színkör, *Colosseum Színpad:* a Városligetben – egy volt mutatványos bódé ép.-ében – 1894-ben alakult nyári színpad. Sziklai Kornél alapította, s személyes varázsával és kitűnő társulatával (primadonnája Bogár Gizi), valamint változatos, operetteket, látványos népszínműveket és revüket váltogató műsorával negyedszázados, népszerű szórakoztató színházat hozott létre. Társulata télen a →*Kis Színház*ban működött. 1920-tól a vállalkozást fia, Sziklai Béla *Colosseum Színpad* néven folytatta, ill. igazgatta. Az ép.-et 1922-ben lebontották.

A Kisstadion

Kis Színpad: a →*Vidám Színpad* kamaraszínháza a Jókai téren. A századfordulón épült, előbb az *Uhu*, majd az →*Apolló Kabaré* utolsó helyisége volt. 1929-től különböző kabarétársulatok játszottak benne (Komédia, Komédia Kabaré, Komédia Orfeum stb.) 1945–49 között →*Medgyaszay Színház*, 1949–54 között →*Modern Színház*, 1954-ben *Fővi. Kis Színpad* néven, 1955–70 között ~ néven a *Vidám Színpad* társulatával kamaraszínházként működött. 1970–71-ben átépítették, modernizálták, s utána az →*Állami Bábszínház* kamaraszínháza, 1992-től a Kolibri Bábszínház otthona. *A Vidám Színpad* kamaraszínháza a saját ép.-ében, mint a *Vidám Színpad Kis Színháza* működik.

Kis-Szugló (XIV. ker.): kb. a mai *Mexikói út, Thököly út, Róna u.* és *Kerepesi út* által határolt terület, a 19. sz. végén már kijelölt, de túlnyomórészt névtelen utakkal. Rohamos fejlődésnek az I. vh. után indult, ma már teljes egészében beépült.

Kistétény: →*Budatétény*

Kistétényi-árok: a Duna völgye felé lefutó csekély mélységű aszóvölgy, a *Péter Pál u.-i-árok* és a *Diós-árok* között.

Kistétényi Szőlőbirtokossági Társulat: Korizmics László kiváló közgazda és szakíró, valamint Klauzál Gábor kezdeményezésére alapították 1864-ben a budatétényi szőlőbirtokosok. A ~ célja a szakszerű szőlőművelés és borkezelés módszereinek elterjesztése, a borértékesítés közös megszervezése. Ezenkívül a település gazd., kulturális ügyeinek társ. előmozdításán is fáradoztak tagjai. Kb. 15 évig működött.

Kis u.: →*Hess András tér*

Kis Újság: pol. napilap. *Wodianer* Fülöp – a párizsi Petit Journal mintájára – indította 1887-ben, a →*Budapest* testvérlapjaként. Ez a lap is pártoktól függetlennek vallotta magát, de valójában az ellenzéki függetlenségi pártot támogatta. A krajcáros néplap jellegének megfelelően hatalmas címlapképével, hangzatos címeivel, szenzációt kereső és keltő riportjaival az igénytelenebb olvasókat nyerte meg. 1939-ben Dessewffy Gyula szerkesztése alatt az FKgP lapja lett. 1941–44 között esti kiadása *Esti Kis Újság* címmel jelent meg. A német megszálláskor 1944-ben betiltották. 1945 tavaszán a Kisgazdapárt délutáni lapjaként indult újra. 1952-ben szüntették meg. 1989. jún.-ban a Kisgazdapárt hetilapjaként újraindult.

KISZ: →*Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség*

KISZ lakótelep (XVIII. ker. Pestszentlőrinc): a Kolozsvári út–Baross u.–650. u. által határolt területen Kovács Miklós terve szerint a KISZ szervezésében egyéni társasházakció keretében 2100 lakás épült fel. A lakóép.-ek földszint + 4 szintes blokkos sáv- és kockaházakból állnak. Bruttó lakóterülete 16 ha. A lakótelep közintézményeként üzletház, szolgáltatóházak, orvosi rendelő, gyógyszertár, óvoda,

bölcsőde, ált. isk. áll. beruházásból valósult meg, építése 1976-ban fejeződött be.

Kiszugló (XIV. ker.): a Róna u. és Nagy Lajos kir. útja közötti Belső-Zugló É-i része. Története megegyezik a környék (→*Alsórákos*, →*Herminamező*) történelmével. A 19. sz. végén kezd beépülni. É-i sarkán van a *Bosnyák tér*, a XIV. ker. központja.

kitelepítés: kényszerlakhely kijelölése és hatóságilag történő átköltöztetés. 1945-ben Bp. peremvárosaiból is – az ország többi részéhez hasonlóan – Németo.-ba telepítették ki a II. vh. alatt magukat németeknek valló nemzetiségi lakosságot (→*német telepesek*). – Az oszt.harc állandó élesedését hirdető tézis alapján 1951. ápr.-tól 1951 őszéig belső rendelkezés nyomán a Belügymin. 1825 családot, 12 704 személyt telepített ki Bp.-ről. Az érintetteknek 24 óra alatt kellett lakásukat kiüríteniük és holmijaikat a rendelkezésre bocsátott teherautóval és vagonnal elszállítaniuk. A kényszerlakhelyeket általában a K-i országrészek mezőgazd. vidékein – a Jászságban, Nagy-Kunságban, Nyírségben stb. –, kuláknak minősített parasztok házaiban jelölték ki. A kitelepítettek munkaviszonya megszűnt, nyugdíjuk folyósítását beszüntették. 1953. jún.-ban a ~ hatályát feloldották, Bp.-re visszaköltözni azonban csak letelepedési engedéllyel lehetett. A ~ből adódó hátrányos megkülönböztetést a későbbiekben megszüntették. A kártalanítás kérdése azonban még további rendezést igényel.

kiváltságlevelek: a városoknak és polgáraiknak biztosított jogokat rögzítő okiratok. IV. Béla kir. 1244-ben kiadott oklevelében vámmentességet, vásártartási és szabad bíróválasztási jogot adományozott Buda és Pest városoknak. Zsigmond és Mátyás kir. alatt újabb kiváltságokat kapott, és a 15. sz. második felére a szabad kir. városok sorába emelkedett a két város. E kiváltságok utat nyitottak a fejlődésnek, s a szabad bíróválasztás alapja volt a később kialakult városi önkormányzatnak. A török hódoltság alatt Buda és Pest iratai elpusztultak, a kiváltságokra a törökök amúgy sem voltak tekintettel, s így megszerzett jogaik feledésbe mentek. Buda visszafoglalása után a bécsi udvar sem ismerte el kiváltságaikat; a két testvérváros a *Kamarai Inspektor*, majd a *Kamarai Adminisztráció* fennhatósága alá került. Buda és Pest polgársága szabadulni igyekezett a Kamarai Adminisztrációból, amely akadályozta jogai gyakorlásában, s egyre növekvő terheket rótt rájuk, régen megszerzett kiváltságaikat tehát újra el kellett ismertetni a királlyal. A törökök kiűzését követő években I. Lipót Buda és Pest kiváltságait csak részlegesen állította helyre; 1694-ben négy szabad nagy orsz. vásár tartását engedélyezte Pest városának; 1696-ban orsz. vásártartási jogot adott Budának; 1698-ban kiadott kiváltságlevelében teljes vám- és harmincadmentességgel ruházta fel Budát. – 1701-ben Buda és Pest régi jogaik és kiváltságaik visszaadását, szabad kir. városi jogállásuk elismerését kérte a Neoacquistica commissiótól (Új-szerzeményi Biz.). Feliratukban azt panaszolták, hogy a teljesen tönkretett városok nem bírják a hadiadót, az átvonuló katonaság ellátását, s ha helyzetük nem fordul jobbra, a polgárság egy része elköltözik a városokból. A 18. sz. elején a bécsi udvarnak már érdekében állt Buda és Pest kiváltságjogainak helyreállítása; így akarta a Rákóczi-szabadságharc idején a maga pártjára állítani a két várost. 1703-ban I. Lipót a *Diploma Leopoldinum* néven ismert kiváltságlevélben megerősítette Pest és Buda szabad kir. városi jogállását. A két város mint praedium regium (kir. jószág) a M. Kamara fennhatósága alá került; a közig. és igazságszolgáltatási feladatokat a polgárság által választott tisztviselők látták el; rekruták szolgáltatásán, katonák elszállásolásán és a Kamara által kivetett adó fizetésén kívül nem volt kötelezhető semmilyen orsz. teher viselésére. Buda és Pest szabad kir. város jogainak elismerésében szerepet játszott, hogy a két város „...az állam szükségére fordítandó bizonyos pénzsommát is váltságul ajánlott...", amely összegre az állandó pénzhiánnyal küzdő bécsi kormányzatnak feltehetően szüksége volt. A Diploma Leopoldinumot 1711-ben Eleonóra császárnő kiegészítette. Megerősítette az 1703-as kiváltságlevélben foglaltakat és meghagyta, hogy a kir. katonaság Pest és Buda városát semmilyen címen ne zaklassa. – 1710-ben II. Rákóczi Ferenc menlevelet adott Pest városának, amelyben biztosította a lakosság háborítatlan legeltetési, szőlőművelési és betakarítási jogát a város határában. – A Diploma Leopoldinum és Eleonóra császárnő kiváltságlevele volt Buda és Pest szabad kir. városok alapokmánya 1848-ig. – *Irod.* Bácskai Vera: Források Budapest történetéhez (I., 1971).

Kizil Elma palotája: →*budai Várpalota*

klarisszák: a *ferences rend* női ága, amelyet a 13. sz.-ban Assisi Szt. Ferenc alapított. Óbudán 1334-ben Nagy Lajos kir. anyja, Erzsébet, kolostort létesített számukra. A 14. sz. végén száznál több volt itt a rendtagok száma, és az ország különböző részein gazdag birtokaik voltak. Ezeknek peres ügyeit rendszerint az országbírói hivatal egyik tisztviselője intézte. 1541-ben a török elől Pozsonyba menekültek. A törökök kiűzése után ismét visszatelepültek. Mint a domonkos apácák jogutódai, visszakapták a *Margit-szigetet*. Budán a mai I. Országház u. 28., ill. az azzal összefüggő Úri u. 49. sz. alatt volt házuk. Pesten a Szerb u. 21–23. sz. alatt volt kolostoruk. II. József 1784. évi, a ~at is feloszlató rendelete után birtokaikat, kolostoraikat egyéb célokra vették igénybe. – Az óbudai kolostor romjait 1974–79-ben tárták fel, és 1983-ban állították helyre a III. Mókus u. 2. sz. isk. kertjében. – *Irod.* Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig (II., Bp., 1924); Bertalan Vilmosné: Óbudai klarissza kolostor (Budapest Régiségei, XXIV. Bp., 1976).

Klauzál tér (VII. ker.): 1874-től *István tér*, 1907-ben a teret Klauzál Gáborról, a Batthyány-kormány min.-éről nevezték el. A **11. sz.** alatt áll a főv. múlt század végén épült vásárcsarnokainak egyike. Felújított ép.-ében 1987-ben nyílt meg a *Skála Csarnok*.

Klauzál téri Vásárcsarnok (VII. Klauzál tér 11.): a múlt században az ép.-tel szemben a hajdani István téren nyílt árusítású piac volt. A főv. tvhat biz.-ának határozata alapján, az 1890-es évek közepén kiépített bp.-i vásárcsarnokok sorában a III.

A Klauzál téri Vásárcsarnok

számú az 1874-ben lebontott István téri Színház helyén. Eredetileg István téri vásárcsarnok névvel készült. Az építési terv magában foglalta a vásárcsarnokhoz kapcsolódóan egy bérház építési tervét is, mert ennek bérjövedelme alapján mérsékeltebb helypénzeket szedhettek. 1894-ben kezdődött meg az építkezés. A ~ szabálytalan T alaprajzú csarnok-ép. 1897. febr. 16-án nyílt meg. A csarnok alapterülete 3140 m², a bérház és annak udvara 800 m² volt. 258 állandó és 64 ideiglenes árusítóhely volt benne. 1944/45-ben a ~ megsérült, de vasszerkezete sértetlen maradt. Ezért az ép. vh. utáni rendbehozatala a folyamatos árusítást nem zavarta. 1985-re a ~ felújítása halaszthatatlanná vált. Mivel a VII. ker. Tanácsnak a felújításra nem volt pénze, elfogadták a Skála-Coop ajánlatát a csarnok eredeti stílusban történő helyreállítására. 1987. ápr.-ban a felújítási munkák befejeződtek. A ~ mai ép.-e keletkezésének a korát idézi, belső berendezései és a Skála-Coop kívánságára létesített áruházi technológia a mai kor követelményeit érvényesíti. A ~ot a Skála-Coop üzemelteti a saját részlegein kívül az árusítóhelyek más cégeknek történő bérbeadása útján.

Klebelsberg Kunó u.: →*Hold u.*

Kléh István (Pest, 1825–Bp., 1913): újságíró és bankig. 1848-ban pénzügymin.-i titkár, 1849-ben Szatmár kormánybiztosa. A Pesti Hazai Takarékpénztárnak 1856-tól választmányi tagja, 1889-től elnöke. Sokat tett a főv. szépítéséért. 1848-ban *A pesti forradalom története 1848-ban* címmel adott ki könyvet.

Kleine Nussbaumgasse: →*Kis Diófa u.*

Klenovits György (Pest, 1813–Pest, 1868 után): pesti cukrász. Brosi Péter pesti cukrásznál szabadult 1825-ben. Segéd volt tanítómesterénél, majd vándorútja során Újvidéken, Temesváron, Pesten, Budán, Pécsett, Bécsben és Prágában járt. 1938. XI. 9-én kapott a Pesti Városi Tanácstól cukrászjogot. Cukrászata a Belvárosban, 1844-ig a mai Kecskeméti u. 12. sz. alatt, ezt követően a mai Egyetem tér 5. sz. alatt volt. 1849–52-ben a *Pesti Cukrászok Testületé*nek (*Grémium*ának) főelöljárója. 1860. dec. 23-án Pest városi képviselőtestület tagja lett. 1868-ban cukrászatát átengedte fiának, ifj. Klenovits Györgynek.

Klotild Első Magyar Vegyipar és Acetic Vegyiművek Egyesített Rt.: 1868-ban a Máramaros vm.-i Nagybocskón alakult meg a *Magyar–Svájci Szóda- és Vegyigyár Rt.*, mely később a ~ nevet vette fel. Kén-, ecet-, salétrom-, sósav, klórmész, aceton, glaubersó, tűzálló tégla gyártásával, falepárlással foglalkoztak. A váll. részvénytöbbségét 1936-ban a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. szerezte meg, s 1938-ban a beolvasztott Acetic Vegyiművek Rt. X. Újhegyi út 3. sz. alatti gyárában elkezdték a hőre keményedő műanyagok gyártását. A *Kőbányai Műanyaggyár* nevet viselő üzem 1966-ban csatlakozott az →*Egyesült Vegyiművek*hez.

Klotild paloták (V. Váci u. 34. és 36.): négyhomlokzatos, négyemeletes, mezzaninos ikerpalota az Erzsébet híd pesti hídfőjének É-i és D-i oldalán (Korb Flóris és Giergl Kálmán 1902). A két palota nevét építtetőjéről, Koburg Klotid Mária Amália főhg.asszonyról, József kir. hg. feleségéről kapta. A spanyol barokkra emlékeztető eklektikus stílusú ép.-ek üzlet-, iroda- és lh.-ak a Váci u. 36. sz.-ban a Casino Imperial és a Budapest Galéria kiállítóterme működik.

Klotild Szeretetház Egyesület, *Fővárosi Szeretetház Egyesület:* kóborló és elhagyott gyerekek megmentésére 1876-ban alapították. Int.-e az Üllői úton, majd a Városmajor u.-ban, 1902-től a Budakeszi u. 8. sz. alatt működött. Az I. vh. után a kat. egyház irányítása alá került és árvaházzá alakult át.

Klösz György és Fia Műintézet Rt.: 1867-ben a Hatvani u. 1. sz. alatt fényképészeti műteremként kezdte meg működését. Cinkográfiai és litográfiai munkákra a múlt század utolsó éveiben rendezkedett be, amikor az üzemtulajdonos fia, Klösz Pál a bécsi grafikai főisk. elvégzése után belépett a cégbe. A belvárosi műterem lassan szűknek bizonyult, ezért a Városligeti fasorba települt át. Falragaszokat, címkéket, litográfiai-ofszet nyomtatványokat készített. Rendkívül értékesek azok a 18 × 24 cm-es üveglemezekre készített fényképek, amelyeken a cég az 1880–90-es évek főv.-át örökítette meg. Az üzemben 1921-ben ofszet nyomógépet állítottak fel, 1933-ban pedig elsőnek honosította meg Mo.-on a color-ofszet eljárást. A váll. 1947-ben rt.-vé alakult, 1948 márc.-ában áll. tulajdonba került, ezt követően 1949-ben a

M. Földrajzi Int. Rt.-vel egyesült *Offset Nyomda* néven.

Knipper János Bálint (?–?): Pest város második bírája a török hódoltság után. Tisztségét 1688-ban fél éven át látta el. Zászlós volt a császári hadseregben. Győrből jött és oda vezényelték vissza.

Kóbor Tamás (Pozsony, 1867–Bp., 1942): író, újságíró. Pesten jogot végzett, majd a M. Ált. Hitelbanknál tisztviselő. Irodalmi munkásságát Kiss József A Hét c. lapjában kezdte, amelynek végig belső munkatársa maradt. Főmunkatársa volt az Újság c. napilapnak. *A csillagok felé* (Bp., 1899), *Budapest* (Bp., 1901), *Idegenek* (Bp., 1907), *Ki a gettóból* (Bp., 1911) c. regényeiben a pesti zsidóság és a nagyváros elesettjeinek életét ábrázolta.

Kochmeister-villa: →*Budakeszi út 71. sz.*

kocsikorzó: az előkelő társaság városi sétakocsizó helye volt. Az 1880-as években alakult ki a Sugár- (Andrássy) és a Stefánia úton. A kocsik a Stefánia út végén, a mai Hungária krt.-nál épített egykori víztoronynál fordultak vissza.

Kocsis András (Kolozsvár, 1905–Bp., 1976): szobrász, Munkácsy-díjas (1956), és Kossuth-díjas (1953), Érdemes művész (1972). Nagyobb szabású művein (a Sportcsarnok 20 m hosszú, 32 alakos alumínium reliefje, Mezőgazdasági-szobrok, XIV. Népstadion, Ifjúság útja, 1956, a Kossuth-emlékmű mellékalakjai) kívül a főv.-t számos köztéri szobra, portréja díszíti (Mikszáth-mellszobor (VIII. Mikszáth tér, 1961), Haydn-emlékmű (Horváth kert, 1960). Az MNG több szobrát őrzi.

Kocsola: az Albertfalva és Csepel felé lejtő rész középkori elnevezése. A Kelenföldtől D-re fekvő, a Dunáig húzódó terület eredetileg a lekéri Szerafin monostor birtoka volt kir. adományként. 1264-ben IV. Béla visszavette tőlük, és a csöti monostornak adta. A település hamar elpusztulhatott, a 14. sz. közepétől már nincs rá adat.

Kodály Zoltán (Kecskemét, 1882–Bp., 1967): zeneszerző, zenetudós, népzenekutató pedagógus, Kossuth-díjas (1948, 1952). 1900-ban a bp.-i Zeneakadémián zeneszerzés tanszakot végzett, a tudományegyetemen m.–német szakos tanári diplomát szerzett. 1906-ban bemutatták *Nyári este* c. zenekari művét. 1905-ben kezdte meg korszakos jelentőségű népdalgyűjtő munkásságát. Bartókkal együtt járva az országot a m. népzenében találták meg az új m. zenekultúra éltető forrását. 1907-től a bp.-i Zeneakadémia zeneszerzési tanszékén tanár. Munkásságára az 1910-ben tartott szerzői estjén figyel fel a bp.-i közönség. Ez időben főként kamaraműveket írt (zongoradarabok, dalok, gordonkaszonáta, vonósné-

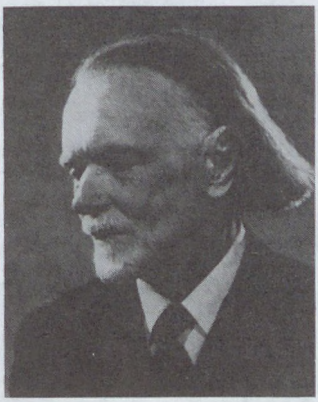

Kodály Zoltán

gyesek). Tagja az 1919-ben alakult zenei direktóriumnak. Buda és Pest egyesítésének 50 éves évfordulóján (1923. nov. 19.) mutatták be *Psalmus Hungaricus* c. hatalmas alkotását. A „Bp. Székesfőváros Közönségének" ajánlott művet a Palestrina Kórus, a Filharmonikus Zenekar és Székelyhidy Ferenc adta elő Dohnányi Ernő vezényletével. Ez időben komponálta gyermekkarait, hogy az isk.-kban a német szellemű énekek helyett a m. népdalokon nevelődjék a fiatalság. A bp.-i Operaház bemutatta *Háry János* c. daljátékát (1926), a *Székelyfonó* c. egyfelvonásos darabját (1932), *Kuruc mese* c. táncjátékát (1935). A *Budavári Te Deum*ot 1936-ban Buda visszafoglalásának 250. évfordulójára mutatták be a budai Nagyboldogasszony (Mátyás)-templomban. Vegyes- és egynemű kórusművek komponálása közben elkészült a *Felszállott a páva* szimfonikus zenekarra írt variációs sorozata és *Concertó*ja (1939). Az orgonára írt *Csendes mise* vegyeskari és zenekari változata 1945 elején – amikor az u.-kon még folyt a harc – hangzott fel az Operaház ruhatárában. A II. vh. után az MTA-n működő Zenetudományi Biz. elnöke. Mellszobra a Margit-szigeti művészsétányon (Pátzay Pál, 1968), domborműve (1972) volt lh.-án, a Kodály köröndön, bronzszobra az Európa parkban (Varga Imre, 1982) található.

Kocsikorzó az egykori Stefánián

Kodály Kamara Táncegyüttes: 1984-ben a M. Áll. Népi Együttes néhány táncosából alakult kamara jellegű néptáncegyüttes. Művészeti vez.-je *Zsuráfszky* Zoltán. Az együttes Zsuráfszky és *Farkas* Zoltán koreográfiáival számos hazai és külföldi színpadon bemutatkozott.

Balassi Bálint szobra a Kodály köröndön

Kodály köröndd, *Köröndd, Körtér* (VI. ker.): az Andrássy út, Szinyei Merse u. és Felső erdősor kereszteződésében fekvő, a *Sugárút* építésével egyidőben kialakított, szépen komponált tér. Ép.-ei a Petschacher Gusztáv által épített Andrássy út 88–90. sz. díszudvaros (cour d'honneur) kialakítású műemlék-ép. mintájára épültek, így a tér szimmetrikus. A gazdagon díszített palotahomlokzatok előtt, a tér négy sarkában kis kertek vannak hatalmas platánokkal és vadgesztenyefákkal. A parkban négy szobor áll. Jobb oldalt Vak Bottyán (Kis-Kovács Gyula), Zrínyi Miklós ércszobra (Róna József), bal oldalt Szondi Györgyé (Marton László) és Balassi Bálinté (Pátzay Pál). Bocskai István (Holló Barnabás) és Bethlen Gábor (ifj. Vastagh György) eredetileg a ~ön állott szobrai 1945-ben az →*Ezredéves emlékműre* kerültek a Habsburg-szobrok helyére.

Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archívum (VI. Kodály köröndd 1.): Kodály Zoltán életére és munkásságára vonatkozó dokumentumok gyűjt.-e. 1990-ben alapították. Fenntartója a Kecskeméti Kodály Int. A ~ két részből áll. A múz.-ban eredeti állapotban őrzik Kodály Zoltán lakását. Kisebb kiállításokban mutatják be a zeneszerző életét és munkásságát. Az archívumban a kutatás és feldolgozás alatt álló kéziratok, a gazdag könyvtár, kép-, hanglemez-, kottagyűjt. és más rögzített zenei dokumentumok találhatók.

kofa, *Fratschlerin:* a régi piacok gyümölcs-, zöldség-, baromfi-, hal- és más árusainak elnevezése. A modern kereskedelem kialakulásáig a városi konyháknak egyedüli ellátói voltak. Nevezetes ~k voltak a Városház (Március 15.) téri puttonyos (kranzlis) ~k. Az ide sereglő kőrösi, palotai és kecskeméti ~k a – közhit szerint – élelmességben a párizsiakkal vetekedtek.

kofahajó: a főv. piacokra árut szállító hajójáratok bp.-i elnevezése volt. Az MFTR járatai az 1910-es évektől rendszeresen közlekedtek Esztergom–Bp. és Mohács–Bp. között. A hajnalban induló esztergomi járat a Dunakanyar, a délben induló mohácsi járat pedig a D-i Duna mente gyümölcseivel, zöldségeivel, tejtermékeivel reggel ért Bp.-re. A ~k az 1950-es évek végén megszűntek.

Kogutovitz Manó (Židlochovice, Cseho., 1851–Bp., 1908): térképész, a m. kartográfia megalapítója. 1890-ben létrehozta a M. Földrajzi Int.-et, s mint ennek ig.-ja több száz kéziatlaszt, földrajzi és történeti térképet, falitérképet tervezett és rajzolt. Halála után az int. vezetését fia, ~ Károly vette át.

Kohászati Gyárépítő Rt. (XIII. Révész u. 9.): 1882-ben alapították Bp.-i Vasszerkezetgyár néven. Fuzionálva két kohászati üzem kemenceépítő részlegével 1951-ben Vaskohászati Kemenceépítő Váll.-tá szervezték. Ebből fejlődött ki mai szervezete 1953-ban. 1968-tól neve *Kohászati Gyárépítő Váll.*, ugyanakkor külkereskedelmi jogot kapott. Közép-Európa egyik legnagyobb kemenceépítő gyárává fejlődött, hét gyáregységgel rendelkezik. 1990-ben rt.-vé alakult. Tevékenységi köre: kohászati gépek és berendezések gyártása, felújítása; ép.- és technológiai acélszerkezetek, komplett ip. csarnokok és kommunális ép.-ek létesítése; ip. kemencék tervezése és gyártása; öntödék, mini acélművek, hőkezelőüzemek fővállalkozásban történő megvalósítása; hegesztett gépszerkezetek gyártása; elektronikus szabályzó és vezérlőberendezések készítése; mikroprocesszoros vagy számítógépes vezérlőberendezések felszerelése, környezetvédelmi létesítmények kivitelezése. Vidéki telephelyei: a Salgótarjáni Tervező Int., a Vasszerkezeti Gyáregység Tápiószelén, valamint a három kemenceépítő gyáregység Dunaújvárosban, Miskolcon és Ózdon. Tevékenységüket 1991-től rt.-i formában folytatják.

Kohlbacher u.: →*Reáltanoda u.*

Kohlmarkt: →*Deák Ferenc tér*

Kohner József bőrfeldolgozó manufaktúrája: →*manufaktúra*

Kohn György-féle gyufagyártó manufaktúra: →*manufaktúra*

Kókai Lajos könyvkereskedő és kiadó cég: Kókai Lajos 1873-ban nyitotta meg üzletét, amelyet aztán Kókai Rezső vezetett. A könyvesbolt a IV. Károlyi u. 1. sz. alatt működött. Az első időben a prot. egyházi irodalom egyik legfőbb kiadója volt, de úttörő módon megjelentette a kereskedelmi isk. tankönyveit is. Később elsősorban térképek bizományosa és földrajzi tárgyú kiadványok előállítója lett. Nagy sikere volt a *Fővi. és vidéki színházak műsora* és az *Ifjúsági színművek* sorozatának. – *Irod.* A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849–1945

(Összeállította Kovács Máté, Bp., 1970); Kókai Lajos Könyvkiadóhivatala és Könyvkereskedése. Kiadói árjegyzék 1873–1934 (Bp., 1934).

koldusok, *koldulás, koldulás elleni politika:* a ~, azaz u.-i és házaló kéregetők a főv. u.-inak a 19. és 20. sz.-ban állandó jelensége. 1830-ban a pesti és budai jótékony nőegyletek írták össze először a ~at. Különösen az 1830-as évek végén, és a 1840-es évek éhínsége idején panaszkodtak sokat, hogy a ~ elözönlik Pestet. A koldulás legfőbb oka a gazd. integráció (azaz főleg a teljes foglalkoztatottság), valamint a fejlett szociálpol., a →*szegénygondozás* ill. közjótékonyság hiánya. A hagyományos szegénygondozás csak akkor reagált a szegénységre, ha az illető v. önként jelentkezett a hatóságnál, v. szűkölködése már köztéren, többnyire koldulás formájában vált nyilvánossá. A helybeli keresetképtelen ~ról, azaz rokkantakról, nyomorékokról, aggokról, elhagyott gyermekekről a 19. sz. második felétől a helyi hatóságnak elvben kötelessége volt gondoskodni. Az 1880-as évek második felében rendőrségi becslés szerint 1000 bp.-i illetőségű agg és munkaképtelen ember élt a főv.-ban, akinek a gyakorlatban nem jutott hely a főv. szegénygondozási int.-eiben. A helybeli munkaképes koldusnak csak nagyon kivételes esetben és akkor is csak átmenetileg volt lehetősége segítséghez jutni, mivel a kor liberális felfogása szerint azt feltételezték, hogy a munkaképes embernek kötelessége és lehetősége lenne dolgozni. A főv. az (engedély nélküli) u.-i koldulást az 1875. évi a „szegényügy rendezését tárgyaló rendszabályában" (megint) eltiltotta, így bűncselekményként kezelték. A ~ letartóztatását, megbüntetését, kitoloncolását ill. elhelyezését a rendőrségre bízták. Mivel a koldulás okai nem szűntek meg, nyilvános elterjedése főleg a rendőrség fellépésének szigorodásától függött. A „Büntető tv.könyv a kihágásokról" 1879/40. tc. 62, 63, 66–68. §-sával a koldulásról és a csavargásról új részletes rendelkezések léptek életbe országszerte. E tényállásokat mint kihágást 8 nap elzárással büntették, súlyosabb és ismételt esetben az elzárás egy év időre volt meghosszabbítható. A főv. 1875. évi hasonló rendelete ezzel részben elveszítette a jelentőségét. 1900–03, mint gazd.-ilag válságos évek a főv. államrendőrség fog- és toloncházában a csavargás és koldulás miatt bekísért személyek számában is csúcsot jelentettek az I. vh. előtti időszakban. Évi több mint 6500 személyt kísértek be. – Az 1880-as évek második felétől a rendőrség, majd a tanács 9. közjótékonysági ügyoszt.-a által is hangsúlyozott reformtörekvések elsősorban egy új szegényház felépítésére, és a munkaképes és munkaképtelen ~at jobban elkülönítő eljárásra irányultak. Ennek hathatós eredménye azonban nem lett. Az I. vh. végén tűntek fel a hadirokkant ~ is, akik az 50-es évekig bukkantak fel a főv. u.-in. A hatóságilag engedélyezett koldulás, mint egyfajta hagyományos szegénygondozás, az I. vh. előtt is létezett, s az 1920-as és 30-as években még nagyobb méreteket öltött. A fog- és toloncházba beszállított tiltott koldulók és csavargók száma a húszas években „csak" évente 2000–3000 körül ingadozott. A gazd. világválság okozta nagy munkanélküliség idején az engedéllyel ellátott ~ száma különösen magasra szökött. 1933-ban közel tízezret tartottak nyilván. Akkor a főv. vezetése részéről a kolduskérdés rendezését a főv. autonómiája „legsürgősebb feladatának" nevezték. Idevágó tervüket, a könyöradomány-gyűjtést a főv. területén 1936. nov. 1-jei hatállyal megtiltó 172 000/1936. számú belügymin.-i rendelet megjelenése után tudták megvalósítani. A főv. hatóság akkor „koldusakciót" indított, amelynek keretében az új, úgynevezett „magyar (egri) norma" szerint a munkaképtelen szegényeken a hatóság és a társ. szoros együttműködése útján kellett segíteni. A főv. alamizsnamegváltás címen gyűjtetett össze adományt a polgároktól. A befolyt összeget azoknak a rászorulóknak juttatták el, akikről orvosi és szociális vizsgálat során megállapították, hogy létfenntartásukról sem maguk, sem az eltartásukra köteles hozzátartozójuk gondoskodni nem tud. Az ily módon adakozó polgár lakásának ajtaját városszerte egy zöld táblácskával jelölték meg. Az 1945 utáni időszakban eleinte nagy volt a ~ száma. Az 50-es évektől kezdve ez csökkenni kezdett, részben a szigorúbb rendőrségi intézkedések, részben a növekvő foglalkoztatottság miatt. Az 1980-as évektől a romló szociális helyzet miatt, és a rendszerváltás óta még gyorsuló új elszegényedés és a rendőri szigor enyhülése következtében megint egyre több koldus jelent meg Bp.-en. – *Irod.* Schuler Dezső: Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten. 2. kötet (Bp., 1932); Horony-Pálfi Aurél: Adománygyűjtések jogszabályai (Bp., 1937); Gerhard Melinz, Susan Zimmermann: Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunale und staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie (Wien, 1991).

Koldusok az egykori Széll Kálmán téren

kolerajárványok: a 19. sz. legsúlyosabb járványai. A kolera először 1830-ban jutott Indiából kiindulva Európába. A lengyelo.-i járvány hírére 1830. dec. 21-én már megelőző intézkedéseket tettek, de ezek általában a korábbi →*pestisjárványok* tapasztalatain alapultak (vesztegzár, füstölés). Pesten 1831. júl. 14-én volt az első megbetegedés, s 64 napon át, szept. 22-ig tartott a járvány. Ez idő alatt 2271 beteg közül 1700 halt meg. A járvány felléptekor az ország többi részéhez hasonlóan Pesten is voltak tömegmegmozdulások a fennálló társ. rend ellen. 1836-ban és 1848–49-ben újabb, de kisebb méretű ~ voltak. 1854–55-ben volt a második nagy kolerajárvány, amely 1854. okt. 5-től 14 hónapon át, változó hevességgel 1855. nov. végéig tartott. Ekkor Pesten 3520 beteg közül 1848, Budán 1477 beteg közül 507 halt meg. A járvány erősebben sújtotta a szegényebb városrészeket: a Belvárosban a lakosság 0,89%-a, a Lipótvárosban 1,67%-a, a Ferencvárosban viszont 4,09%-a, a Józsefvárosban pedig 4,22%-a betegedett meg. A következő nagyobb járvány 1866. júl. 17-től nov. 15-ig tartott. Ekkor Pesten 4082 megbetegedés és 1944 haláleset, Budán 1240 megbetegedés és 539 haláleset volt. A következő ~ban a szervezettebb közeü. és orvostudomány már csökkenteni tudta a járvány kiterjedését és a halálozási arányt, de 1886-ban is 1321 megbetegedés (520 halál), 1892–93-ban 1119 megbetegedés (636 halál) fordult elő. A 20. sz. elején a balkáni háború, majd az I. vh. során ismét behurcolták a kolerát, de nagyobb járvány nem alakult ki. 1910–11-ben 32 megbetegedés (19 halál), 1913–15-ben 451 megbetegedés (167 halál) volt. Azóta a kolerát sikerült hazánktól teljesen távoltartani. – *Irod.* Engländerné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán (Bp., 1930.).

Kolibri Bábszínház: →*Állami Bábszínház*

kollégium, *konviktus, internátus, diákotthon, nevelőintézet:* az isk. székhelyén kívül lakó diákok részére szolgáló bentlakásos intézmény. Elnevezése az egyes korokban is változott (→*nemesi konviktus*), ma pedig szervezettsége jellegétől is függ. A *középfokú oktatás*ban a ~ok elsősorban nevelőint.-ek voltak, isk.-khoz kapcsolódva és különösen a leánynevelésben voltak jelentősek. A →*magániskolák* egyik vonzereje a ~ volt. Az apácarendek leányisk.-i szinte kivétel nélkül internátussal működtek, de internátusa volt az ev. és a ref. gimn.-nak is. Áll. fiúnevelő int. volt a *Ferenc József Nevelőint.* (→*Egyetemi Katolikus Gimnázium*), a katolikus *Rákóczianum* (→*Érseki Katolikus Gimnázium*) és a *Szent József Nevelőint.* polgári isk.-val a XII. Istenhegyi út 32. sz. alatt. (A ~i helyet nem szerzett diákok is gyakran étkezhettek az egy.-i menzákon, részesülhettek alapítványok és jótékony egy.-ek segélyeiben.) A főv. által a századfordulón létesített három diákszálló (I. Toldy Ferenc u. 64.; II. Áldás u. 1.; X. Szapáry u. 29.) a Bp.-re kiránduló diákok olcsó szálláshelye volt. – Legnagyobb jelentőségük a *felsőoktatás*ban volt a ~oknak, hiszen hallgatók az egész országból érkeztek. A katonaisk.-k eleve nevelőint.-ek is voltak csakúgy, mint a szerzetesrendek tanárképzői. E kevés kivétel mellett a 19. sz. folyamán az egyetemi, majd főisk.-i hallgatók ~i ellátásának kevés nyomát találhatjuk. A vidéki hallgatóknak maradt az albérlet, a koszt és kvártély, az újra és újra fenyegető diáknyomor. Úttörő áll. kezdeményezés volt 1895-ben az →*Eötvös József Collegium* létesítése. Ezután elsősorban a különböző értelmiségi rétegek hoztak létre ~okat Bp.-en tanuló gyermekeiknek: →*Tanítók Háza*, a Bírói és Ügyészi Egy. főisk.-i internátusa (XII. Ráth György u. 18.), a polgári isk. tanítóképzősök internátusa (XII. Győri út 13.), a Bp.-i Főisk. Diákotthon Egy. (IX. Lónyay u. 18.) és még néhány, hosszabb-rövidebb ideig fennálló ~. A nemzetiségi hallgatók intézménye volt a →*Tökölyanum* és a kisebb horvát–szlavón internátus (VIII. Szilágyi u. 2.). Az egyházak szervezésében működtek a →*Szent Imre Kollégiumok*, a lányoknak a *Sarolta Kollégium* (V. Hold u. 17.), a *Szent Anna Kollégium* (VIII. Horánszky u. 17.), az ev. *Luther Otthon* (VIII. Üllői út 24.), a ref. *Kalvineum* (V. Molnár u. 14.) és →*Ráday Kollégium*, végül a *Diákok Háza* az YMCA kezelésében (VII. Hársfa u. 59/b). A 30-as évek végén áll. kezdeményezésre jött létre a *Horthy Miklós Kollégium* (IX. Üllői út 51., Mária Terézia Laktanya), 1939-ben pedig a *Bolyai Kollégium* a Turul Szöv. alapításaként (V. Királyi Pál u. 12.), a →*Győrffy István Kollégium* elődje, valamint a *Collegium Medicum* (IX. Köztelek u. 1.). – 1946-ban a Nemzeti Parasztpárt és a kommunisták kezdeményezésére megindult a *népi kollégium*okat építő mozgalom. Elhagyott villákat, feloszlatott egy.-ek székházait, majd államosított egyházi ép.-eket alakítottak át paraszt- és munkásfiatalok diákotthonává. A mozgalmat forr. romantika hatotta át, kommunisztikus közösségeket kívántak teremteni, mindent egyszerre elsajátítani, a múlt minden maradványával szakítani. A Népi Kollégiumok Orsz. Szöv.-ének szervezeti irányelvei hajnaltól késő estig tartó programokat javasoltak. A mozgalom csúcsán, 1948-ban 38 főisk.-s, 15 középisk.-s és 9 ún. isk.-kollégium volt Bp.-en, ekkor már szakosodva az isk.típusok szerint. 1949. júl.-ban – a Rajk-per idején – párthatározat szüntette meg a népi kollégiumokat, amelyek a megmaradt áll. és az államosított egyházi ~okkal együtt váll.-i kezelésbe kerültek mint *diákszállók*. 1952-ben az isk.-k kezelésébe kerültek a ~ok. A nagy egyetemek közép.-eket kaptak meg (pl. ELTE: Pannónia Szálló; Műegyetem: volt Pénzügymin.; SOTE: volt egyetemi kórház stb.). 1959 után igyekeztek a diákszállókból ismét némi önkormányzattal rendelkező ~okat szervezni. A 60-as 70-es években új ~ok épültek, magasabb színvonalú elhelyezést és közösségi életre való lehetőséget nyújtva. Új jelenség volt 1946 után a Munkaerőtartalékok Hivatala keretében (→*szakoktatás*) az ip. tanulók otthonainak a létesítése, amelyek később a szakisk.-khoz kapcsolódtak. – Külön csoportba tartoznak a *fogyatékos gyermekek* isk.-inak nevelőotthonai, ezekben az isk.-kban ugyanis a legtöbb gyermek bentlakó. – Bp.-en 1989-ben 44 felsőfokú tanint.-i, 32 középfokú oktatási intézményi és 12 szakmunkás ~ működött. ~okban lakik (orsz.-an, de hasonló a bp.-i arány is) a főisk.-i hallgatók 49%-a, a középisk.-sok 19%-a, a szakmunkástanulók 14%-a, a fogyatékos tanulók – kivéve az értelmi fogyatékosokat – 78%-a.

Kollektív Színtársulat: 800 szerződés nélküli színész alapította, 1919. máj. 25.–aug. 3. között működött. Állandó színpada a →*Budai Színkör* volt, de rendezett előadásokat az Aréna úti *Budapesti Színház*ban (→*Városligeti Színkör*) és az óbudai →*Kisfaludy Színház*ban, valamint egyéb alkalmi színpadokon is.

Kolozsvári Grandpierre Emil

Kolozsvári Grandpierre Emil (Kolozsvár, 1907–Bp., 1992): író, József Attila-díjas (1964, 1975), Kossuth-díjas (1980). Franciao.-ban és a pécsi egyetem bölcsészeti karán végezte tanulmányait. A főv.-ba kerülve a Statisztikai Hivatal, majd a Franklin Könyvkiadó munkatársa lett. 1938-ban megjelent regényében (*A nagy ember*) a pesti nyomorra, a pesti karrierre mutatott rá. 1946–49-ben a M. Rádió irodalmi oszt.-ának vez.-je, majd műsorig., a *Magyarok* c. folyóirat szerk.-je (1947–49). 1949-től 1951-ig kiadói lektor volt. Regényeinek, novelláinak szerves része a főv.-i folklór: *A ló két oldala; Eljegyzés mai módra; Szellemi galeri; Harmatcseppek; Nők apróban; A szeplős Veronika; Változó felhőzet*. Memoárregényei (*Hullámtörők; Béklyók és barátok; Árnyak az alagútban*) a bp.-i társ. és irodalmi környezetet idézik fel.

Koltai Endre (Bp., 1930–): építészmérnök, Ybl-díjas (1971). Tanulmányait a Bp.-i Felsőépítőiparisk.-ban, és a BME Építészmérnöki Karán végezte. 1960-ban szerzett diplomát. 1961–86 között a LAKÓTERV-ben dolgozott, volt építész-tervező, műteremvezető, műszaki ig.h., végül ig. Jelentősebb alkotásai Bp.-en panelos lakóép.-ek: a III. Vörösvári úton, a III. Raktár u.-ban (1967–69).

Koltói Anna Baleseti Kórház: →*Országos Traumatológiai Intézet*

Komárik Dénes (Kecskemét, 1929–): építészmérnök, Ybl-díjas (1989). Diplomáját a bp.-i Építőip. és Közlekedési Műszaki Egyetem Építészmérnöki Karán szerezte (1956). A műemlékvédelem terén tevékenykedik. 1965–72-ben a Főv. Tanács műemléki oszt.-ának munkatársa, csoportvez. Részt vett a műemlék-helyreállítások tervezésében: *III. Lajos u. 116., V. Dorottya u. 3., VII. Király u. 11., IX. Üllői út 7.* A Bp.-i Történeti Múz. Feszl Frigyes kiállítási anyagának válogatója és a katalógus Feszl Frigyesről szóló tanulmányának írója (1981). Tanulmányt írt Wieser Ferencről (Művészettörténeti Értesítő, 1987. 4. sz.).

Komédia Kabaré, *Komédia Orfeum:* 1927. szept. 16-án nyílt a VI. Jókai tér 10. sz. alatt. Ig.-ja Rott Sándor, 1928-tól 1938-ig Somogyi Kálmán.

A Komjádi Béla Sportuszoda

1928–32-ig *Komédia Orfeum* néven kabaré-varieté műsort adott. 1938-tól Perényi József, 1940-től Misoga László az ig. 1940-ben szűnt meg.

Komikusok Kabaréja: 1931. szept.–1932. júl. között játszó kabaré a VIII. Rákóczi út 63. sz. alatt. Művészeti ig.-ja Király Ernő, dramaturgja Kellér Dezső. Színpadán szerepeltek: Boross Géza, Feleki Kamill, Gombaszögi Ella, Keleti László, Kabos Gyula, Pethes Sándor, Vidor Ferike, Törzs Jenő, Újváry Lajos.

Komitatsgasse: →*Vármegye u.*

Komjádi Béla Sportuszoda (II. Árpád fejedelem útja 8.): nevét a m. vízilabda válogatott egykori kapitányáról kapta. A *Császár uszoda* szomszédságában 1975-ben elkészült, Kelecsényi Zoltán vezetésével tervezett 50×21 m vízfelületű, 195 cm mély medencével ellátott, eltolható boltozatos tetejű versenyuszoda, melynek csatlakozó részeit képezi az említett régi uszoda két medencéje. Nézőtere 1500 személy befogadására alkalmas.

Komló-kert: fedett, tágas (600 személyes) udvari kerthelyiség, vendéglő a régi Gránátos (ma Városház) u.-ban, a *Trattner-ház*ban. A reformkor idején írók, politikusok és művészek találkozóhelye volt, fennállása során szinte mindig helyet adott színtársulatoknak. Kezdetben német, majd – Jókai javaslatára – Balogh István vezetésével a Nemzeti Színház tagjaiból verbuvált m. társulat lépett itt fel. 1864. júl. 14-én Lisznyai Kálmán és Vahot Imre támogatásával, Lajtos Imre igazgatásával itt alakult meg az *Első M. Dalos Társulat,* mely dalokon kívül jelenetekkel, monológokkal, élőképekkel, valamint hazafias szavalatokkal szórakoztatta a közönséget. Ez időben itt működött: Szörényi Júlia, Bakonyi István, Keleti Hermin, Balogh Etel és Laura, valamint Szűcs Lajos és Várady Ferenc, akik 1865-ben átvették a vendéglő és a társaság vezetését. 1871–75 között, a hely megszűnéséig Bakonyi István és társulata játszott a ~ben.

Kommunista: a KMP lapja 1928–35 között. Többnyire havonta, stenciles sokszorosításban jelent meg. Ismertebb szerkesztői voltak: Révai József, Sallai Imre, Poll Sándor, Antal János.

Kommunisták Magyarországi Pártja, *KMP:* az oroszo.-i forr. hatására létrejött bolsevik típusú munkáspárt 1918. nov. 24-én alakult meg Bp.-en (XII. Városmajor u. 42.). Létrejöttében döntő része volt a Szovjet-Oroszo.-ban levő m. hadifoglyokból szerveződött Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt m. csoportjának. Központja a XIII. Visegrádi u. 15. sz. alatt volt. Első csoportjai a nagyobb üzemekben, a szakszervezetekben és néhány Pest környéki helységben (Újpest, Rákospalota, Mátyásföld, Csepel, Erzsébetfalva) alakultak meg. A főv. ker.-i szervezetek közül az elsőt 1919. jan. közepén a VII. ker.-ben hozták létre, majd ezt az V. és VI. (mai XIII.) ker.-beliek követték. A ~ gyors térhódítása a munkásság soraiban a kormány és az MSZDP vezetőinek ellenállását váltotta ki. 1919. febr. 20-án vezetőinek egy részét letartóztatták. A forr.-i válság mélyülése miatt az MSZDP vezetőinek egy része a megegyezés útját választotta és a Gyűjtőfogházban, megállapodott a kommunista vezetőkkel a két párt *Mo.-i Szocialista Párt* néven történő egyesítésében. A proletariátus diktatúrájának megvalósítására kikiáltották a →*Tanácsköztársaság*ot. Az egyesült párt kongresszusa 1919. jún. 12–13-án kommunista programot fogadott el, a párt nevének (*Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja*) és szervezeti felépítésének kérdésében, kölcsönös engedmények árán, megegyezés jött létre. A Tanácsközt. bukása után a pártok ismét kettéváltak. A

A Komjádi Béla Sportuszoda 50 m-es medencéje

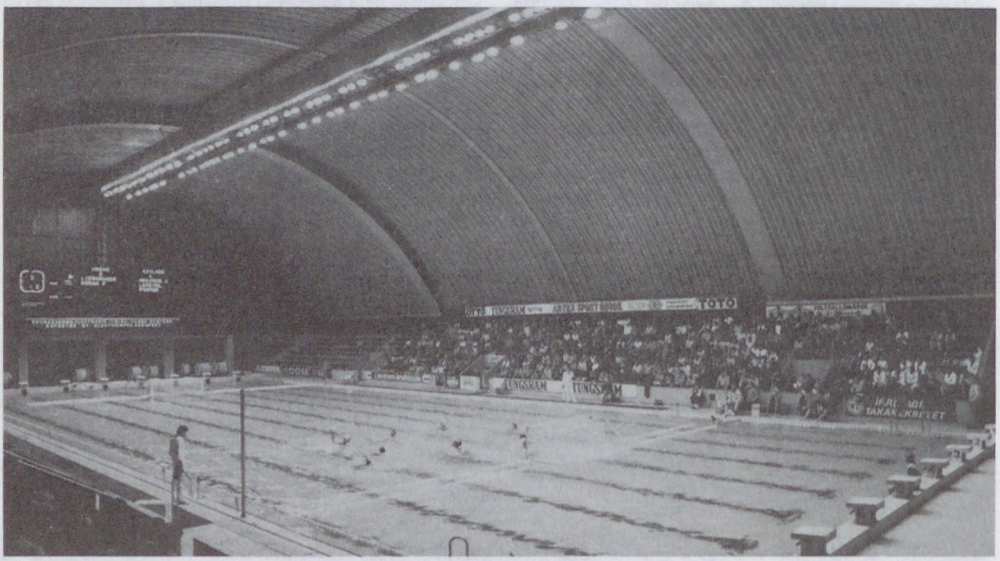

Horthy-rendszer létrejötte utáni első években főleg a főv.-ban történtek kísérletek az illegálitásba kényszerített ~ újjászervezésére. Pártsejtek alakultak a főv. környékén is, Csepelen, Erzsébetfalván, Újpesten, Rákosfalván, Újpesten, Rákospalotán. A párt kezdeményezésére és irányításával jött létre a *Magyarországi Szocialista Munkáspárt* 1925 tavaszán. A Bp.-i Pártbizottság 1928–29 fordulóján alakult meg. A főv. és környéki szervezetek 1930 végén négy ker.-re: É-i (a régi V., VI. és a VII. ker., valamint Újpest és Rákospalota), K-i (Kőbánya, Zugló), FECSKE rövidítéssel jelzett D-i (Ferencváros, Csepel, Kispest, Erzsébetfalva) és budai ker.-re, valamint további alegységekre, körzetekre tagolódtak. – A 20-as évek végén kezdtek megjelenni a KMP sokszorosított lapjai: Kommunista, Pártmunka, Ifjú Proletár, a 30-as évek elején a Vörös Csepel, Vörös Tungsram, Vörös Villamos. A főv. szervezeteket 1933 végén hat ker. pártbiz. fogta össze: É-i (szakszervezeti csoportok), D-i (VI., VII., IX. ker., Csepel, Erzsébetfalva, Kispest), budai, angyalföldi, K-i (Kőbánya, Zugló) és újpesti (Újpest, Rákospalota). A ~ alapszervezeteit 1936 második felében feloszlatta, utasítva tagjait, hogy az MSZDP szervezeteiben, a szakszervezetekben, a művelődési és sportegy.-ekben tevékenykedjenek. – A párt újjászervezése 1939-ben indult meg, és az 1941-ben létrejött Bp.-i Területi Biz. – megszakításokkal – 1943. jún.-ig működött. 1943. jún.-tól *Békepárt*, majd 1944. szept.-től *Kommunista Párt* néven folytatta tevékenységét. A német megszállás idején egyik kezdeményezője volt a fasisztaellenes *Magyar Front*-nak, s tevékeny közreműködésével szerveződtek meg a *partizáncsoportok* a főv.-ban és környékén.

Kommunisták Magyarországi Pártja Emlékmúzeuma: a KMP első irodájának helyén (XIII. Visegrádi u. 15.) 1965-ben megnyitott állandó kiállítás, mely 1989-ig, megszűnéséig, mint a *M. Munkásmozgalmi Múz.* filiáléja működött.

Kommunista Proletármúzeum, *Forradalmi Múzeum:* 1919. ápr.-ban alapított múz. Gyűjtőkörébe tartoztak a m. és nemzetközi munkásmozgalom legfontosabb sajtótermékei. A ~ gyűjt.-eit a Tanácsköztársaság megdöntése után feldúlták, az itt őrzött iratokat a megszálló csapatok lefoglalták, majd egyéb zsákmányolt levéltári anyagokkal együtt Romániába szállították. A ~ dokumentumainak megmaradt töredéke az MNM-be került.

Komor Marcell (Pest, 1868–Deutschkreutz, Ausztria, 1944): építész. A nemzeti építészeti irányzat egyik képviselője. Oklevelét a bp.-i műegyetemen szerezte (1891). Építészek irodájában, műtermében (Czigler Győző, Hauszmann Alajos, Lechner Ödön) dolgozott, majd a Főv. Mérnöki Hivatalban Francsek Imre mellett. 1897-ben Jakab Dezsővel közös irodát nyitott, majd fiával, Komor Jánossal dolgozott együtt. Részt vett a Fiumei út 19. sz. *Munkásbiztosító Székház* egyik tervezési szakaszában, a volt *Park Szanatórium* építésében, a *Liget Szanatórium* és bérházak építésében. 1901-től több évtizeden keresztül cikkírója volt a *Pesti Hírlap*nak. A *Vállalkozók Lapja* főszerk.-je (1901–14).

KOMPLEX Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

kompok: →*dunai átkelőforgalom*

koncessziós megállapodások: →*területhasználati szerződések*

Kondor Béla (Pestszentlőrinc, 1931–Bp., 1972): festő, grafikus, Munkácsy-díjas (1965, 1971). A Ganz hajógyárban dolgozott, az üzemi képzőművészeti szakkörből került a Képzőművészeti Főisk.-ra, ahol a grafikai szakot végezte el (1951–56). Külföldi tanulmányút után első önálló kiállítását a bp.-i Fényes Adolf Teremben rendezte (1960), ezt követték kiállításai a főv.-ban a Fiatal Művészek Klubjában, a Jókai Klubban. Az 1964-es Tokiói IV. Nemzetközi Grafikai Biennálén nagydíjat kapott. Gyűjteményes kiállításon a Műcsarnokban mutatta be műveit (1970). Hagyatékának legnagyobb része az MNG-be került. A Margitszigeti Nagyszálló előcsarnokában 1968-ban állították fel a *Nyulak szigete története* c. nagyméretű pannóját. Domborműves emléktábláját Varga Imre készítette (XVIII. Kondor Béla sétány). Festői látásmódja verseiben is érvényesül: *Boldogságtöredék* (Bp., 1971); *Angyal a város felett* (összegyűjtött versei, posztumusz, Bp., 1987). Grafikai műveiből a Petőfi Irodalmi Múz. rendezett kiállítást (1991).

Kondor Béla

Konecsni György (Kiskunmajsa, 1908–Bp., 1970): festő, grafikus, Kossuth-díjas (1950, 1952), érdemes művész (1968). Festőnek készült a Képzőművészeti Főisk.-n, majd a grafikai pályát választotta. Már első plakátjaival a plakátművészet élvonalába került. Főleg idegenforgalmi témájú plakátokat

készített *(Gyógyvízben fürödj!)*. Munkásmozgalmi tevékenysége 1932-ben börtönbe juttatta, kiszabadulása után külföldön aratott sikereket plakátjaival, de a főv. házfalaira és az u.-kra is több plakátja került *(Gáz fűt és hűt,* 1937, *Állatkert,* 1937). 1945 után pol. plakátokat tervezett, megindította az Iparművészeti Akadémián az alkalmazott grafikai tanszéket (1946), amely 1949-ben a Képzőművészeti Főisk.-ra került. Nagyméretű történelmi kompozíciókat festett, ezek között főv. vonatkozású: *Petőfi 1848. március 15-én a Nemzeti Múzeum lépcsőjén.* Egyik pannója a Fészek klub falát díszíti.

Konjunktúra-, Piackutató és Informatikai Intézet, *KOPINT-DATORG* (V. Dorottya u. 6.): 1987-ben alakult meg az 1964-ben alapított *Konjunktúra- és Piackutató Int.*, valamint az 1968-ban létrejött *DATORG Külkereskedelmi Adatfeldolgozó és Szervező Rt.* egyesülésével. A ~ tevékenységi köre: a kereskedelemmel összefüggő világgazd. és nemzetgazd. alkalmazott kutatások; marketing tevékenység; külgazd., külpiaci információk; kereskedelmi és tőkekapcsolatok szervezése, vegyesváll.-ok alapítása; tanácsadás adó-, befektetési, jogi, külkereskedelmi, management és pénzügyi kérdésekben; gépi szolgáltatások (hálózattelepítés, adatrögzítés stb.; szoftvertervezés, -fejlesztés, -adaptálás); orsz. kereskedelmi szakkönyvtári és dokumentációs tevékenység; kiadói és nyomdai tevékenység; külkereskedelmi, marketing- és számítástechnikai oktatás. A ~ érdekeltségei: KOPCONSULT Szaktanácsadó Kft.; Oktatási Kft.; Arthur Andersen and Co Kft.; Könyvszakértő, Adó- és Vezetési Tanácsadó Kft.; AGROMARKETING Piacszervező Kft.; KOPEP Építőipari Marketing Ügynökség Kft.; KOPI-KER Kereskedelmi Kft.

konstábler ⟨az angol „constable" 'polgárőr, rendbiztos' német változata⟩: 1861–73 között a pesti városi rendőr neve. 1861-ben az osztrák rendőrség a közrend őrzését a városok hatáskörébe adta vissza. Pest első főkapitánya, Thaisz Elek (1861–1873) volt a ~ek parancsnoka. Az első évben a városi címerrel és nemzeti színnel ékesített buzogány volt a jelvényük. Később egyenruhát kaptak: vörös zsinórral díszített kék atilla, kék nadrág, csizma, m. kalap, rövid kard. Sorszámát minden ~ fémtáblán a nyakában hordta. A főv. egyesítése után rendőrnek nevezték a ~t.

Konstantinápoly Budapesten: revüvarieté 1896-ban *Lágymányos*on. Az →*Ősbudavára* sikere nyomán indította meg Somossy Károly hatalmas költséggel, s bár látványosabb, magasabb színvonalú műsorral jelentkezett elődeinél, a várostól való (akkori) nagy távolsága miatt a közönség nem kedvelte meg. Kétévi működés után bezárt, betetőzve ezzel a Somossy-féle varietévállalkozások kudarcsorozatát.

KONSUMEX Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

KONSUMEX MIKROMODUL Mikroelektronikai Külkereskedelmi Közös Vállalat

KONTAKTA Elektrotechnikai Vállalat (XX. Helsinki út 51–53.): elődvállalatának az 1918-ban létrehozott Rozgonyi–Lendvai–Révai cég tekinthető, amelyből 1949-ben alakult meg a Pesterzsébeti Óragyár, az 1963-ban megszervezett Kontakta Alkatrészgyár jogelődje. A nagymúltú váll.-ot az Ip. Min. 1985-ben ~ néven az elektromechanikus alkatrész- és műszervázgyáras termelés hazai bázisüzemévé szervezte át. Akkori szervezetéhez a Bp.-i Kontaset Gyáron kívül a Mezőtúri Gyár, az Oroszlányi Gyáregység, az Ózdi Gyáregység, valamint a Csomagolástechnikai Üzem (Esztergom) tartozott. Gyártmányaik: elektromechanikus alkatrészek, villamossági és géptechnikai cikkek, Kontaset építőszekrény-rendszer, elektronikus részegységek. 1988-ban a ~ból két váll. alakult: bp.-i székhellyel a KONTAKTA Elektromechanikai Váll. és szentesi székhellyel a KONTAKTA Villamosszerelési Váll. (KONTAVILL). 1991-ben főoszt.-aiból, üzemeiből és műhelyeiből számos rt.-t, kft.-t és egyesülést létesített.

Konstábler

Kontrax Rt. (II. Bimbó út 204.): 1987-ben alakult kisszövetkezetként, 1989-ben alakult rt.-vé. Működése során sikerrel törte meg a fénymásológépek piacán az áll. kereskedelem monopóliumát, jelentős pozíciókhoz jutva a telekommunikáció és a szemoptika területén. 1990 végén vagyona meghaladta a 2,5 milliárd Ft-ot. 1991-ben három önálló rt.-vé vált szét. A Kontrax Irodatechnika Rt. magas szintű irodatechnikai berendezésekkel, a Kontrax Telekom Rt. helyi telefontársaságok alapításával foglalkozik. A Kontrax Kereskedelmi Rt. holdingként működik, stratégiai döntéseket hoz és biztosítja a ~ image fennmaradását. A három rt. alaptőkéje egyenként 1 milliárd Ft.

Konverta Egyenirányítógyár: →*Tungsram Rt.*

konviktus: →*kollégium*

Konyorcsik János (Pestszenterzsébet, 1926–): szobrász, Munkácsy-díjas (1963, 1976, 1977). A Képzőművészeti Főisk.-át 1950–56 között végezte el. A főv.-ban több szobrát állították fel: *Vízbelépő* (IV. Papp József u., 1958); *Chopin-mellszobor* (X. Csajkovszkij park, 1961); *Ülő munkás* (XVI. Jókai u. 4., 1964); *Napozók* (II. Zivatar u., 1968); *Vegyipari munkás* (IX. Dési Huber u.–Pöttyös u., 1978). *Ódry Árpád*ról készített portréja az Ódry Színpad dohányzóját díszíti.

konzervipar: a főv. konzervipara a két vh. között lendült fel, de nem volt kiemelkedő szerepe a város iparában. Nagyobb jelentőséggel csak a *Weiss Manfred konzervgyárak* bírtak. Az 1950-ben létrehozott →*Budapesti Konzervgyár* 1965-ben közös irányítás alatt egyesült a *Duna* és a *Dunakeszi Konzervgyár*ral. 1969-től a Bp.-i Konzervgyár képviseli a főv. ~ának döntő hányadát, de mellette jelentős termelő a →*Budapesti Húsipari Vállalat* is. Jelentősebb fejlesztés az 1970-es években következett be, ekkor kb. 3000 munkást (főleg nőt) foglalkoztatott. A főv. ~ának főbb termékei: gyümölcs-, főzelék-, húskonzerv, mélyhűtött áruk, tésztaféleségek és készételek.

KONZUMBANK Rt.: →*Fogyasztási Szövetkezeti Bank Rt.*

Kopácsi Sándor (Diósgyőr, 1922–): rendőrezredes. Mint az SZDP tagja 1942-től részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945-ben belépett a Kommunista Pártba. A rendőrség szolgálatában előbb rendőrtiszt, 1949-ben százados, 1953-tól rendőrezredes, a főv. rendőrfőkapitánya. Nagy Imre követői és belső köréhez tartozott. 1956-ban jelentős szerepe volt abban, hogy a rendőrség a forr. oldalára állt. A nemzetőrség h. parancsnoka volt. A Nagy Imre perben életfogytiglani börtönre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult. Könyve: *Az 1956-os forradalom és a Nagy Imre per* (New Brunswick, 1979).

Kopaszi-zátony: a szabályozás előtt a Duna közepén, a →*Petőfi híd* és a →*Szabadság híd* közötti mai jobb part vonalában helyezkedett el. Előidézője a Duna sodorvonalának a megoszlása a →*Csepel-sziget*et körülölelő Duna-ágak között, ami a folyó energiáját lefékezte és a túl széles mederben középzátonyok kialakulását eredményezte. Anyaga főleg apró szemű kavicsból és durva homokból állott. A kisvízszint fölé 1,5 m-ig emelkedve a hajózásnak is, az árvízvédelemnek is számos kellemetlenséget okozott. Egyik előidézője volt az 1838. évi katasztrofális árvíznek. Befagyáskor a zajló jég torlódását okozta, ami olvadáskor a vizet felduzzasztotta. A szabályozáskor részben a jobb parti párhuzammű vonalába iktatták, részben elkotorták.

KOPINT-DATORG: →*Konjunktúra-, Piackutató és Informatikai Intézet*

Kopp Jenő (Bp., 1900–Bp., 1977): művészettörténész. 1932-ben részt vett a Szfőv. Képtár megalapításában, 1935-től ig.-ja volt, 1947–48-ban a főv. múz.-ok központi ig.-ja. Jelentős szerepe volt abban, hogy a gyűjt. a régi mesterek műveinek beszerzésével és az élő művészek alkotásainak válogatott vásárlásával a m. festészet teljes történetének áttekintését nyújthatta. M: *Magyar mesterművek Budapest Székesfőváros Képtára Gyűjteményében* (Bp., 1942); *A háromszáz éves pesti papnövelde* (Bp., 1948).

Koppel Jeremiás posztógyára: →*manufaktúra*

Korányi Frigyes, br. (Nagykálló, 1827–Bp., 1913): belgyógyász, egyetemi tanár a bp.-i tudományegyetem orvosi karán, az I. sz. belgyógyászati klinika megszervezője és ig.-ja, az MTA l. tagja (1884), a m. orvostudomány egyik megalapítója. Egyetemi tanulmányait Pesten végezte. A szabadságharc után Pestről száműzték, és vidéken működött, csak 1864-ben tért vissza; a tífuszfiókkórházban, majd a Rókus Kórházban működött. Számos eü. reformintézkedés: a laboratóriumi kutatás, a bakteriológiai és a röntgenvizsgálatok fűződnek nevéhez. Ő kezdeményezte a tuberkulózis elleni küzdelmet, ennek eredményeképpen alakult meg a budakeszi tbc-szanatórium és az első főv. tüdőbetegondozó. Az Orsz. Közeü. Tanács elnöke volt hosszú időn át. A *Balassa* János és *Markusovszky* Lajos köré tömörült orvosok köréhez tartozott. Emlékezetére 1955-ben az Orvoseü. Dolgozók Szakszervezete *Korányi Frigyes-Emlékérmet* alapított.

br. Korányi Frigyes

Korányi Sándor, br. (Pest, 1866–?, 1944): belgyógyász, egyetemi tanár a bp.-i tudományegyetem orvosi karán, az I. sz. belgyógyászati klinika ig.-ja (1908), az MTA tagja (t. 1905, ig. 1937), az egyik legkiemelkedőbb m. orvostudós. Tanulmányait a bp.-i egyetemen végezte. Az Állatorvosi Főisk.-n, a Stefánia Gyermekkórházban, majd az István Kórházban is működött. Elsők között volt, aki fizikai-kémiai módszereket alkalmazott a gyógyászatban. Nemzetközileg is jelentős a modern veseélettan és vesekórtan terén végzett munkássága, a vesebetegségek gyógyítása. A fertőző betegségek, különösen a tbc gyógyítása terén végzett kutatásai is jelentősek. Tiszteletére évenként vándorgyűlést rendeznek.

Korányi Frigyes és Sándor Kórház–Rendelőintézet: →*Erzsébet Kórház-Rendelőintézet*

Korányi Sándor u. (VIII. Üllői út–Diószeghy Sámuel u.): az 1830-as évek végétől Ludoviceum u.-nak akarták elnevezni, de a belvárosi Újvilág u. kapta ezt a nevet. 1946-ban Korányi Sándorról nevezték el. Az egykori Füvész-, ill. Botanikus Kertet határolja. A →*Botanikus Kert*tel átellenes oldalon áll a rekonstruált →*Illés-kút*.

Korányi Szanatórium: →*Stefánia úti Belgyógyászati Intézet*

br. Korányi Sándor

Korb Flóris Nándor (Kecskemét, 1860–Bp., 1930): építész. Berlinben tanult. Hazatérve *Giergl* Kálmánnal együtt *Hauszmann* Alajos irodájának tervein dolgozott. Társtervezője a Ferenciek teri *Klotild-palotá*knak és a *Zeneakadémia* ép.-ének.

korcsolyázás: téli sport. A főv.-ban a múlt század 30-as éveiben a Városligeti-tavon már működött egy korcsolyapálya. 1869-ben megalakult a *Pesti Korcsolyázó Egylet*, amelynek az elnevezése 1872-től *Bp.-i Korcsolyázó Egylet*. A ~ bp.-i története ettől kezdve megegyezik a BKE történetével, egészen a klub 1949. évi feloszlatásáig. 1875-ben a főv. engedélyezte a klubnak a Városligeti-tó használatát, a szerződést húszévenként megújították. 1897-ben a BKE a Városligeti-tó egész területére megszerezte a ~ kizárólagos jogát. – 1871. dec. 17-én a városligeti pályán rendezték az első gyorskorcsolyázó versenyt, még kiméretlen távon és időmérés nélkül. 1895-ben a BKE kettős gyorskorcsolyázó pályát készíttetett, ahol már a nemzetközi szabályok szerint párosával indították a versenyzőket. – A BKE 1900-ban írta ki Mo. első mű- és gyorskorcsolyázó bajnokságát, 1924-től női és páros műkorcsolyázó, 1949-től jégtánc orsz. bajnokságot is rendeznek. A M. Korcsolyázó Szöv. 1908-ban alakult meg. – A sportág m. világbajnokai: Kronberger Lili (1908, 1909, 1910, 1911), Méray Horváth Opika (1912, 1913, 1914), a Rotter Emília, Szollás László páros (1931, 1933, 1934, 1935), a Kékessy Andrea, Király Ede páros (1949), a Regőczy Krisztina, Sallay András jégtáncospár (1980). A gyorskorcsolya egyetlen m. világbajnoka Pajor Kornél (1949). – Bp.-en, a Városligeti-tavon 1909-ben, 1929-ben, 1935-ben, 1939-ben műkorcsolya VB-t, 1909-ben, 1955-ben műkorcsolya EB-t, 1895-ben, 1909-ben gyorskorcsolya EB-t, a Kisstadionban 1963-ban műkorcsolya EB-t, a Bp. Sportcsarnokban 1984-ben műkorcsolya EB-t, 1988-ban műkorcsolya VB-t rendeztek. A legismertebb bp.-i korcsolyaszakoszt.-ok: a Bp. Spartacus, az MTK és az 1990-ben újjáalakult BKE.

Korda Sándor, Sir Alexander *Korda* (Túrkeve, 1893–London, 1956): filmrendező, filmgyártó. Pályáját újságíróként kezdte A *Mozgófénykép Híradó*ba ő írta az első m. filmkritikákat. A *Pesti Mozi* (1912–13), *A Mozi* (1913) és a *Mozgókép* (1915–16) alapítója és szerk.-je. 1917-ben Bp.-en *Corvin* névvel önálló stúdiót alapított. 1919-ben a Tanácsközt. idején a filmgyártás művészeti vez.-jévé nevezték ki, ezért 1919 végén letartóztatták. Kiszabadulása után emigrált, és Berlinben, Hollywoodban és Londonban rendezett filmjeivel világsikereket ért el. 141 filmje közül 25-öt Mo.-on rendezett. Pesten gyártott filmjei közül ismertebbek: *Szent Péter esernyője* (1917), *Gólyakalifa* (1917), *Mágnás Miska* (1917), *Yamata* (1919), *Ave Caesar* (1919).

Korda Rt.: 1919-ben *Bíró* Ferenc jezsuita kezdeményezésére néhány kat. leány saját pénzéből megalakította a Jézus Szíve Szövetség Katolikus Sajtótermékeket Terjesztő Vállalatot. 1921-ben az alapítók lettek a Jézus Szíve Népleányok Társasága első tagjai. Ekkor vette fel a váll. a Korda nevet. Könyv-, papír- és kegytárgy üzlethálózatot hozott létre, de könyvkiadói munkássága is orsz. jelentőségűvé vált. Központja a VIII. Mikszáth Kálmán tér 4. sz. alatt volt. Saját nyomdája a VIII. Csepreghy u. 2. sz. alatt működött. Szentképeket, imalapokat, imafüzeteket és általában a szélesebb néprétegek hitbuzgalmi igényeit szolgáló könyveket adott ki.

kórházak: a legrégibb ismert kórház a főv. mai területén a római korban létesült. A II. segédlégió *valetudinarium*a a régészeti leletek tanúsága szerint a mai III. ker. Miklós u.-ban állt. A honfoglaló magyarokkal a Ny-ról bejött szerzetesek ismertették meg a korabeli gyógyítás módszereit, s ők, ill. a később betelepedett betegápoló lovagrendek alapították az első ~at. Ezek a kolostori ~ eleinte részben a szerzetesek, részben a zarándokok kezelését végezték, de hamarosan menedéket nyújtottak a környék ápolásra szoruló betegei, rokkantjai, nyomorékjai számára, így elsősorban szociális jellegű intézmények voltak. Az első ismert kolostori ~ Budán: *Szt. Lázár lovagjainak kórháza* a mai Szép Juhászné környékén, a *Szt. Erzsébet kórház* a Rudas fürdő táján, a johanniták *Szt.háromság kórháza* a Császár fürdő helyén, a domonkos apácák kórháza kolostorukban, a Margit-szigeten (valamennyi a 13. sz.-tól), a johanniták *Szt. Lélek kórháza* Óbudától É-ra (a 14. sz.-tól), Pesten pedig a johanniták *Szt. Miklós kórháza* (a 15. sz.-tól) a mai Városháza környékén. Az egyházi ~ mellett – a *Budai jogkönyv* szerint – a 15. sz.-ban már volt polgári kórház is a városi tanács felügyelete alatt. A 16. sz.-ban, majd Buda 1686-iki felszabadítása után több katonai tábori kórház is működött Pest-Budán, ezek azonban többnyire csak

átmeneti jellegűek voltak (→*katonai kórházak*) és csak a hadsereg céljait szolgálták. Kevés adat maradt fenn a ~ra vonatkozóan a török hódoltság korából, de azt tudjuk, hogy a várnegyedben a Dísz tér helyén, valamint a janicsárkaszárnya mellett is volt kórház. Az utóbbiban idegen származású betegeket is kezeltek. Az ismétlődő járványok kényszerítették a polgárságot kórházalapításra. A számos rövid ideig fennálló járványkórház közül mind Budán, mind Pesten kialakult a városi polgári kórház: Budán a →*Szent János Kórház*, Pesten pedig a *Szent Rókus Kórház*, korábban *polgári kórház* (*Bürger Spital*). A 18. sz. közepén jelentősebb intézmény volt még a mai Városháza ép.-ében az irgalmasrendi szerzetesek vezetésével létesített *Invalidus Kórház*. Öreg, beteg és rokkant katonák részére hozták létre. Ezek a ~ jórészt – a középkori hagyományoknak megfelelően – nemcsak gyógyint.-ek, hanem elsősorban szociális létesítmények voltak (szegényházak). Az egyetem Budára, majd Pestre költözése után a kórházügyben is jelentős fordulat következett be, mert a klinikák szerepét előbb a budai, majd a pesti városi kórház látta el. 1786-ban, a volt jezsuita kolostorban (a mai Semmelweis és Kossuth Lajos u. sarkán) nyíltak meg az első önálló klinikák, ezekben 20 ágy volt, s ez a szám 1830-ig 54-re emelkedett. A 18. sz. végén és a 19. sz. elején több új kórház létesült. Legjelentősebb a *Szt. Rókus (ma Semmelweis) Kórház*, amely száz éven át Pest-Buda legnagyobb, legfontosabb gyógyint.-e volt. A különböző egyházak is hoztak létre ~at, így Budán a *Szt. Erzsébet apácák Kórházát*. Óbudán a későbbi Zichy u.-ban már kisebb kórházat alapított a zsidó hitközség (ez 1899-ig állt fenn), 1797-ben pedig az óbudai Kórház u.-ban a kat. egyház létesített egy kis kórházat. Az egyházi alapítások közül jelentősebbek a 19. sz. elejiek: a pesti →*Zsidókórház* (1805) és az →*Irgalmaskórház* (1815). A városi és egyházi ~ mellett a 19. sz. első felében létesült a *Duna Gőzhajózási Társaság Kórháza* (1838–40) Óbudán, a →*Pesti Szegénygyermek Kórház* (1839), Pólya József rövid életű (1841–43) elmegyógyint.-e és a Ferenc József Kereskedelmi Kórház elődje, a *Kereskedelmi Betegápoló Egylet Kórháza* (1848). A század végére elszaporodó magángyógyint.-ek sorát *Schoepf–Merei Ágost Orthopäd Int.-e* (1836) nyitotta meg. Kisebb gyógyint.-eket nyitottak v. a meglévőket támogatták a különböző jótékonysági egy.-ek, amelyeknek kórházfenntartó szerepe nem elhanyagolható. Az 1848–49-iki szabadságharc idején a meglévő ~ mellett számos hadikórházat szerveztek, ezek azonban csak rövid ideig álltak fenn. A kiegyezés, ill. a városegyesítés után a ~ egyre inkább megszűntek szegényházak lenni. Az orvostudomány fejlődésével a korábbi „orvosi" (belgyógyászati) és sebészeti oszt.-ok mellett speciális (szülészeti-nőgyógyászati, bőr-nemibeteg, szemészeti, fülészeti, gyermekgyógyászati stb.) részlegek alakultak, felszerelésük, berendezésük is korszerűsödött. 1872-ben megkezdték az egyetem új *klinikái*nak az építését, s ettől kezdve ezek is egyre jelentősebb részt vállaltak a főv. gyógyint.-i ellátásából, ugyanakkor mintául szolgáltak a hamarosan meginduló új kórházépítésnek. A kiegyezés után mindkét városrész új létesítményekkel gyarapodott: a Duna bal parti kórházcsoport (*Rókus Kórház* és fiókjai) mellett megépült a →*Szent István Kórház* (1885), a jobb parti kórházcsoportban pedig az új →*Szent János Kórház* (1898) és a →*Szent Margit Kórház-Rendelőintézet* (1897). Az ált. közkórházak mellett egyre több *szakgyógyint.* is létesült: az *Orsz. Ideg- és Elmegyógyint.* (1868), a városi alapítású →*Szent László Kórház* (1894) a fertőző betegek számára, az *Erzsébet Királyné Szanatórium* (1901) a tuberkulotikusok számára, a →*Fehérkereszt Gyermekkórház*. Ezek egy része is társ. szervezetek támogatásával jött létre. Jelentős volt az egyházak és a jótékonysági egy.-ek kórházfenntartó szerepe. A társ. szervezetek által létrehozott ált. ~ közül jelentős még a →*Vöröskereszt Erzsébet Kórháza* (1884), a végleges helyén 1889-ben felavatott, felújított →*Zsidókórház*, a *Poliklinika* (→*Szövetség utcai Kórház*) és a Csengery u.-i →*Charité Poliklinika és Kórház*. – A múlt század közepétől megnőtt a kisebb-nagyobb magángyógyint.-ek (→*szanatóriumok*) száma, amelyek a tehetősebbek számára – különböző díjazás mellett – gondosabb gyógykezelést és ápolást (különszobák) ígértek. – 1917-ben a főv. kezelésében lévő ~at közös szervezetbe vonták össze, s létrehozták *Bp. Szfőv. Közkórházainak Központi Igazgatóságát* és a *Központi Ágynyilvántartót* a Rókus Kórházban. A Központi Igazgatóságon belül a nagy ~ vezetésével kórházcsoportokat (Rókus, István, László, János Kórház, Zita Hadikórház) alakítottak. Ez a szervezet állt fenn 1945-ig. A két vh. közti időszakban a főv. két új létesítménnyel bővítette a gyógyint.-i ellátást, a →*Madarász utcai Gyermekkórház-Rendelőintézet*tel (1929) és a *Horthy Miklós Közkórház*zal (→*Bajcsy-Zsilinszky Kórház-Rendelőintézet*) (1932). A kórházalapításban a vezető szerepet a biztosítóint.-ek vették át. Új létesítményeik közül a legjelentősebbek: az Orsz. Munkásbiztosító Pénztár Központi Kórháza (→*Uzsoki utcai Kórház–Rendelőintézet*), a MÁV Betegségi Biztosító Int.-e Kórháza (→*MÁV Kórház és Központi Rendelőintézet*), az OTI Magdolna Baleseti Kórháza (→*Országos Traumatológiai Intézet*), az OTBA (Orsz. Tisztviselői Betegsegélyezési Alap), Horthy Miklós Gyógyint.-e (→*Központi Állami Kórház*); a korábbi alapítású, s ekkor korszerűsített, bővített ~ közül említésre méltó a MABI (Magánalkalmazottak Biztosító Int.-e) Kórház (→*Péterfy Sándor utcai Kórház-Rendelőintézet*) és a Posta Betegségi Biztosító Int.-e Alapítványi Kórháza (→*Siesta Szanatórium*). Ebben a korszakban is bővültek az egyházi és a magángyógyint.-ek. A II. vh. a ~ban is nagy pusztítást okozott. Az újjáépítés, majd a gyógyint.-ek áll. tulajdonba vétele után kialakították a fekvőbeteg-ellátás egységes rendszerét: a főv.-ban területi vezető ~at jelöltek ki (Péterfy Sándor u.-i, István, János, Tétényi úti, majd a Weil Emil, Bajcsy-Zsilinszky, Jahn Ferenc Kórház). Az „integráció" keretében ezekhez csatolták a területükön fekvő valamennyi eü. intézményt (kórház, rendelőint., gondozó, körzeti orvosi és üzemorvosi szolgálat), s létrehozták a „kórházrendelőint.-i egységet", vagyis mindegyik kórház egyúttal járóbeteg-ellátást is végzett. A kórházi

A Korona Hotel

rendszerbe bekapcsolták az egyetemi klinikákat és az orsz. int.-eket. Ez utóbbiak a Népjóléti Min.-nak közvetlenül alárendelt szakmai alapintézmények (Korányi Tbc, Onkológiai, Traumatológiai, Reuma- és Fizioterápiás stb.). A ~ fejlesztése elsősorban a korábbi biztosítóint.-i, egyházi, társ. szervezeti és magángyógyint.-ek átvételével történt. Az ágyszám látványos növekedését sokáig a kórtermekbe beállított újabb ágyakkal, vagyis a zsúfoltság létrehozásával érték el. Az ép.-ek és a felszerelés felújítása, korszerűsítése nem tudott lépést tartani az elavulással és a kórháztechnikai, orvostudományi fejlődéssel. Az 1945 után felépített új ~ közül jelentősebb az →*Országos Kardiológiai Intézet* és a →*Jahn Ferenc Kórház-Rendelőintézet*. A kórházi ágyszám alakulása (zárójelben az önkormányzati intézményeké): 1960: 26 899 (14 235); 1970: 27 944 (15 115); 1980: 30 071 (17 098); 1988: 31 576 (18 580). – *Irod.* Engländerné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán (Bp., 1930); A magyar kórházak és klinikák évkönyve 1985 (Bp., 1985).

Kórházi Berendezések Gyára: →*Medicor*

Kórház u. (III. Fő tér–Vihar u.): a római uralom alatt ennek vonalán haladt *Aquincum* táborváros K–Ny-i irányú főútja, a *via praetoria;* a városból kivezető Ny-i kapujának, a *porta decumana*nak maradványait a ~ és a Szél u. találkozásánál tárták fel, K-i kapuja a Polgár u. vonalában került napvilágra, és műemléki rekonstrukcióra az 1980-as évek közepén, az *Árpád híd* építésekor. A középkorból a ~ra vonatkozó adat nem maradt fenn, de feltételezhetően használt útvonal volt, mert a 18. sz.-ban újraépülő Óbudának – mint a rómaiak idejében – Ny-i irányú kivezető főútja. 1862-ben a Fő tértől a Flórián térig Nyár u. (Sommergasse), a Flórián tértől a Solymári útig Spitalgasse, azaz ~, előbb német, 1870-től m. elnevezéssel. Az 1872. évi egyesítés után, mivel Pesten is volt Nyár u., az egész u. a ~ elnevezést kapta (1874).

kormányhivatalok Budán és Pesten: Buda II. Józsefnek a város fejlődését támogató intézkedései során az ország közig. központja lett; 1783–84-ben Pozsonyból a budai Várba költözött a *Helytartótanács*, a *Magyar Kamara*, a *Főhadparancsnokság* s az *Országháza* az Országos Levéltárral. Az orsz. főhatóságok mellett az Építési Főigazgatóság is Budán működött. – Bár nem volt az ország főv.-a, de központi fekvése és a gazd. életben játszott szerepe miatt Pesten is több orsz. intézmény talált otthonra. 1724-től 1784-ig, majd 1791-től ismét itt működött (a közbenső években Budán) a Királyi és Hétszemélyes Ítélőtábla, majd 1805 nov.-ében Bécsből Pestre költözött a *Magyar Kir. Kancellária*. A Harmincadhivatal, a Sóhivatal, az Arany- és Ezüstbeváltó Hivatal, a váltótörvényszékek orsz. fellebbviteli fóruma, a Váltófeltörvényszék is Pesten volt. – 1848-ban és 1867-ben Pesten és Budán kezdték meg munkájukat a felelős m. min.-ok és a hozzájuk tartozó orsz. intézmények.

Kormányos: középkori falu →*Szentdienes*től K-re, amelyet egy 1332-es határjárásban említenek. 1443-ban →*Gubacs* pusztájaként szerepel.

Korompai Katalin, Ághné (Bp., 1948–): építészmérnök, Ybl-díjas (1989). A BME-n szerzett

diplomát. 1971–92 között a Városépítési Tudományos és Tervező Int. műemléki irodáján dolgozott. 1992-től a Főpolgármesteri Hivatal Városfejlesztési Ügyoszt.-án városrészrehabilitációs feladatokat lát el. 1987-ben ~ készítette el az UNESCO Világörökség Biz.-nak azt az előterjesztést, amelynek alapján még ugyanebben az évben a budai Vár és a budai Duna-panorámák együttesét a védett műemlékek nemzetközi listájára fölvették. ~ vezette az Óbudai Társaskör (III. Kiskorona u. 7.) 1816-ban épült klasszicista ép.-ének helyreállítását.

Koronaherceg u.: →*Petőfi Sándor u.*

Korona Hotel (V. Kecskeméti u. 14.): a II. vh. során elpusztult két ép. – közülük az egyik Geist Gáspár Ybl Miklós által tervezett bérpalotája – helyén a Pannónia Szálloda és Vendéglátó Váll. építtette. A négycsillagos, két ép.tömbből álló, 1990-ben átadott ~t Csontos Csaba tervezte. 11 lakoszt. 55 egyágyas, 367 kétágyas szobája mellett 400 fő részére 6 különterem, a Rubin Étterem, a Törley Pezsgőbár, a Lobby Bár, a Korona Passage Palacsintázó és a Híd Kávé Bár várja a vendégeket. A szolgáltatásokat Business Centre, World Trade Centre Club, uszoda, szauna, kondícionáló terem, 150 férőhelyes parkolóház egészíti ki. – A ~ két ép.tömbjét összekötő híd alatt állt egykor Pest város Kecskeméti kapuja, melyre a városfal megőrzött részlete emlékeztet.

Korona Kaszinó, *Korona Vigadó:* 1864-ben a Bródy-család alapította és évtizedeken át a család tagjai vezették. Eredetileg a III. Mókus u.-ban működött, ahol a különteremben Károlyi Lajos, majd Szathmáry Károly színtársulata időnként előadásokat is tartott. 1936-ban átköltözött a III. Korona tér 2. (ma Dugovics Titusz tér) alá. 1940-ben szűnt meg. – *Irod.* Gundel Imre–Harmath Judit: A vendéglátás emlékei (Bp. 1979).

Korona kenyérgyár: →*sütőipar*

Korona Pódium (I. Dísz tér 16.): a várbeli *Korona cukrászdá*ban 1972 óta esetenként megrendezett önálló prózai, verses és zenés esték elnevezése. Művészi vez.-je Mikes Lilla.

Korona Színház: 1902. dec. 24-én, Kőrössy Bertalan vezetésével nyílt meg. Mindössze néhány hónapig működött. A társulat tagjai: Simon Irén, Deák Gyula, Dulich Mariska, Thury Sári, Jávor Ilonka és Várdaffy József voltak.

Korona Vendégfogadó és Kávéház: a mai V. Váci u. 14. sz. alatt, 1783-ban Heussler György nyitotta meg a Belváros legnevezetesebb, leghosszabb életű kávéházát. Különösen az 1850-es, 60-as években népszerű. Az 1867-es koronázás után, Első M. Korona Kávéház néven szerepelt. (Cégére a m. koronát ábrázolta.) Ez időben fényűző módon alakították át. A hetvenes években a megszűnt →*Kávéforrás* szellemi központ szerepét vette át. Írók kedvelt találkozóhelye. Megfordult itt többek között Gozsdu Elek, Mikszáth Kálmán, Kiss József és Vajda János is. 1875-től a Kávés Ip.társulat elnöke, Harkai Mór vez. a kávéházat. Az ép.-et az 1910-es évek elején bontották le.

koronázások: Budán négy m. királyt koronáztak. 1309-ben a *Nagyboldogasszony-templom*ban I. Károlyt (Róbert), 1792-ben a *Magdolna-templom*ban I. Ferencet, 1867-ben ugyancsak a Nagyboldogasszony (Mátyás)-templomban I. Ferenc Józsefet és 1916-ban ugyanitt IV. Károlyt.

I. Ferenc koronázása

Koronázó főtemplom: →*Nagyboldogasszony-templom*

Kortárs: 1. társ.kritikai, irodalmi és művészeti lap. 1929. nov. és 1931. febr. között jelent meg. Berda József, József Attila, Radnóti Miklós, Vámbé-

Ferenc József koronázása

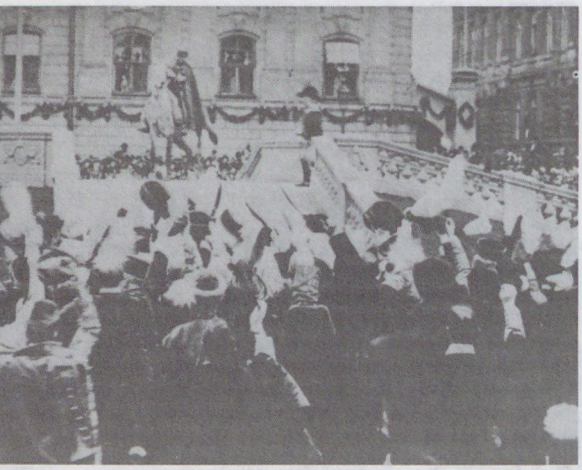

IV. Károly koronázása

ry Rusztem és mások írásait közölte. Ez volt az első rotációs technikával előállított irodalmi lap. – **2.** irodalmi, művészeti, kritikai lap. 1947–48-ban jelent meg, főszerk.-je *Kassák* Lajos volt. – **3.** irodalmi és kritikai folyóirat. A *Csillag* megszűnése után 1957-től a *M. Írók Szöv.*-nek lapja. Előbb Darvas József és Tolnai Gábor, majd Király István, Simon István, Kovács Sándor Iván, Száraz György, Thiery Árpád szerk. A hivatalos irodalompol. mindenkori érdekeinek megfelelően adott helyet a különböző írócsoportok alkotásainak.

Korvin Ottó Kórház: →*BM Központi Kórház és Intézményei*

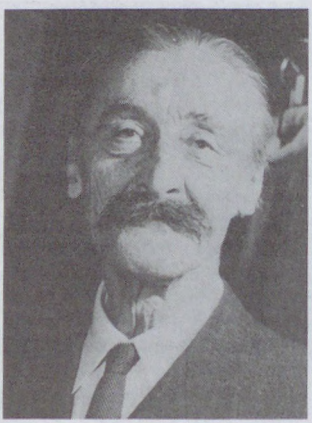

Kós Károly

Kós Károly (Temesvár, 1883–Kolozsvár, 1977): építész, grafikus, író, a BME díszdoktora. Kolozsváron végezte középisk.-it. Bp.-en szerzett a József nádor Műegyetemen mérnöki, majd 1907-ben építészmérnöki diplomát. Pogány Móric és Maróti Géza műtermében dolgozott. 1917–18-ban tanulmányutat tett Konstantinápolyban. Az I. vh. után az erdélyi Sztánán maradt, hogy részt vegyen a kisebbség társ., majd kulturális szervezésében. Hatott rá a szecesszió, valamint szülőföldjének, Erdélynek és főleg a Székelyföldnek a népművészete. Irodalmi művei mellett számos értékes tanulmánya jelent meg a m. művészetről. Építészeti alkotásai Bp.-en: ref. parókia és imaház, III. ker. Óbudán (Zrumeczky Dezsővel, 1908–09), XIV. ker., Állatkerti pavilonok (Zrumeczky Dezsővel, 1909–10), isk. a XII. ker. Városmajor u.-ban (Györgyi Dénessel, 1910–11), munkás és tisztviselőtelep (*Wekerle-telep*) XIX. ker. Kispesten (1912–13). Tevékenységéért Romániában „Augusztus 23." érdemrenddel (1974), Mo.-on a Népköztársaság Gyémántokkal ékesített Zászlórendjével (1974) tüntették ki. 1987-ben a kispesti Wekerle-telep központjában, a Petőfi téren avatták fel Péterfy László róla készített szobrát.

Kósa János (Bp., 1907–New York, 1973): történész. 1948 óta külföldön élt. Bp.-i vonatkozású művei: *Pest és Buda elmagyarosodása* (1937); *A budapesti selyemipar kialakulása* (1939); *A pest-budai céhek* (Budapest, 1946, 4. sz.).

kosárlabda: amerikai eredetű labdajáték. 1912-ben Kuncze Géza a Vas u.-i kereskedelmi isk. testnevelő tanára hozta Bp.-re az első korbball – palánk nélküli ~ – szabálykönyvet Németo.-ból. Az első ~-csapatok a bp.-i kereskedelmi isk.-kban, a Mester u.-iban, a Vas u.-iban, a Wesselényi u.-iban alakultak meg, s az isk.-k közötti házibajnokságokkal kezdődött el a sportág története. 1925-től 1933-ig a M. Atlétikai Szöv. szervezte a palánk nélküli játékot. 1933-ban a m. válogatott csapat részt vett a torinói főisk. VB-n, itt ismerkedtek meg a szabályos ~sporttal. 1933-ban a MASZ először írta ki a férfi és a női bajnokságot, az első bajnok a Közgazd. Egyetemi AC férfi és a TFSC női csapata lett. Az első szakoszt.-ok az egyetemeken – a fentieken kívül még a MAFC és a BEAC – és főv. társ. egy.-ekben – BSZKRT SE – alakultak. Az első játékosok sokoldalúan képzett atléták és labdarúgók voltak. A TF-en tanított Hepp Ferenc, aki a játék szülővárosában, Springfieldben doktorált. Hepp dolgozta ki az első edzésterveket, készítette el az első oktatófilmet. Mo. 1935-től indult az EB-n. 1942. nov. 15-én megalakult a Mo.-i Kosárlabdázók Szöv.-e. 1945-től Hepp kezdeményezésére elindult az első edzőtanfolyam a TF-en, 1946-ban a m. férficsapat 3. a genfi EB-n, 1948-ban először indultak m. kosárlabdázók az olimpián. – Bp.-en 1950-ben rendeztek először EB-t (női válogatottunk 2. helyezett). Az 1955-ben a Népstadionban tartott EB-n a m. férfi csapat szerezte meg a győzelmet. Női EB-t rendeztek még Bp.-en 1964-ben, ill. az 1983. évi EB döntőjét a Bp. Sportcsarnokban tartották. A legeredményesebb bp.-i férfi szakoszt.-ok a Bp. Honvéd, a MAFC és a Csepel SC, a legeredményesebb női szakosztályok az MTK, a BSE, a BEAC és a Bp. Spartacus.

Kosáry Domokos (Selmecbánya, 1913–): történész, akadémikus (l. 1982, v. 1985), állami díjas (1988). 1932–36 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult. 1937–50 között az Eötvös

Kollégium tanára, a Teleki Pál Történettudományi Int. ig.h.-e (1941–45), ig.-ja (1945–49). 1946–49 között a Pázmány Péter Tudományegyetem tanszékvez. professzora. 1949-ben megfosztották állásától, 1954–57 között az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának ig.-ja. 1957-ben börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban szabadult. 1960–68 között a Pest Megyei Levéltár levéltárosa, 1968–89 között az MTA Történettudományi Int. munkatársa, tudományos tanácsadója. 1990 óta az MTA elnöke. – Kutatási területe: 18–19. sz. m. pol.- és eszmetörténet. Jelentős bp.-i vonatkozású m.: *Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság* (Tanulmányok Budapest Múltjából XI., 1956); *A „tétényi tumultus" 1766-ban* (Tanulmányok Budapest Múltjából XVII., 1966).

Kosmos Műintézet Kő és Könyvnyomás Rt.: →*Globus Nyomda*

Kossuth Lajos (Monok, 1802–Turin, 1894): politikus, államférfi. Sátoraljaújhelyi, eperjesi és sárospataki tanulmányok után 1821–24-ben Pesten volt jurátus. 1823-ban szerzett ügyvédi oklevelével a kancelláriánál kívánt elhelyezkedni. Ez nem sikerült, s hazatérve Zemplén vm. táblabírája lett. 1832–36-ban a pozsonyi ogy.-en távollevő főrendek képviselője, szerk. az Országgyűlési Tudósításokat. 1836-ban ő maga és családja: szülei és húgai is Pesten telepedtek le, lakásuk a mai József Attila u. 3. sz. házban volt. 1836. máj. 29-én a Dorottya u.-i Kaszinóban találkozott először személyesen Széchenyi Istvánnal. Megindította a Törvényhatósági Tudósításokat, a lapot azonban 1837-ben betiltották és ~ot a máj. 4-ről 5-re virradó éjjel a zugligeti Istenszeme nyaralóban elfogták (ma XII. Szilassy út 3., emléktábla). Budán a Várban, a József-kaszárnyában tartották fogva, és ítélete után ott töltötte börtönbüntetését is (ma I. Táncsics Mihály u. 9., emléktábla). 1840. máj. 10-én szabadult, kegyelemmel. Bekapcsolódott Pest vm. gyűléseibe. 1841. jan. 9-én a belvárosi templom sekrestyéjében házasságot kötött Meszlényi Terézzel. Fiaikat a Deák téri ev. templomban keresztelték (emléktábla). Új lakásuk a Szép u.-ban volt. Ott szerk. ~ 1841–44 között a Pesti Hírlapot. Egyre inkább az ellenzék vez.-jének számított, kiemelkedő szerepe volt a Védegylet, a Kereskedelmi Társaság és a Gyáralapító Társaság megszervezésében. 1846. nov.-ben a pol. ellenzék egységes párttá alakult, első nagy próbája az 1847-es követválasztás volt. Nagy választási kampány után Batthyány Lajos és Podmaniczky Frigyes támogatásával okt. 18-án ~ot választották Pest vm. ogy.-i követévé. A pozsonyi ogy.-en elismert vezéralak, pártharcok és személyeskedések keresztтüzében dolgozott. Az 1848. márc.-i forr. után a nemzeti szabadságharc élére került. Pénzügymin., okt.-től a Honvédelmi Bizottmány elnöke, híres megajánlási beszéde júl. 11-én a Redoutban tartott ogy.-en hangzott el. A ~ család ekkor Pesten a Nádor u. 7. sz. házban lakott, nyáron a Krisztinavárosban. Dec. 31-én ~ is elhagyta családjával Pestet, Debrecenbe költözött. 1849. ápr. 14-én kormányzó-elnökké választották. Jún. 5-én ismét visszatért családjával Pestre, anyja lakásában, a Nádor u. 18-ban lakott. Aug. 11-én lemondott és külföldre menekült. Emigrációja idején Amerikában és Angliában, majd Olaszo.-ban letelepedve agitált és szervezett a m. függetlenség megteremtése érdekében. 1889-ben megfosztották állampolgárságától, ekkor számos m. tvhat. díszpolgárává választotta, Bp. 1892-ben. Temetését Bp. főv. rendezte 1894. ápr. 1-jén, a hamvakat szállító

A Kossuth-emlékmű a Kossuth Lajos téren

vonat a Déli pu.-ra érkezett márc. 30-án. A temetési menet az MNM-ből vonult a Kerepesi temetőbe, közel félmillió ember részvételével. A mauzóleum 1903–06-ban épült (Gerster Kálmán–Stróbl Alajos). Emlékére halála évében nevezték el a Hatvani u.-t Kossuth Lajos u.-nak. Nagy-Bp. minden településén van róla elnevezett út, u. vagy tér. Az első bp.-i ~-szobrot az 1870-es években alapított volt Kossuthfalván, a mai XX. ker.-ben, Pestszenterzsébeten

Kossuth Lajos (dagerrotípia, 1851)

állították fel 1903-ban (Horvay János–Füredi Richárd). A Kossuth Lajos téri szobor 33 évi huzavona után készült el (Horvay János, 1927). A márvány szoborcsoport ~ot és az első m. min. tagjait a bukás utáni töprengő pózban ábrázolta, ezért a vh. után új emlékmű készült bronzból, hét alakkal, homokkő talapzaton. A főalak Kisfaludi Strobl Zsigmond, a mellékalakok Kocsis András és Ungvári Lajos alkotása (1952). – *F. M.* Kossuth Lajos összes munkái (I–XIII. kötet, Bp., 1880–1911); Kossuth Lajos összes munkái. Országgyűlési tudosítások (I–V. kötet, Bp., 1946–1961); Kossuth Lajos összes munkái (XI–XV., Bp., 1951–55). Fel mindnyájan a hon védelmére! Válogatott cikkek, beszédek és egyéb iratok (Bp., 1951).

Kossuthfalva: →*huszadik (XX.) kerület*

Kossuth Ferenc-telep: →*tizennyolcadik (XVIII.) kerület*

Kossuth híd: a *Duna-hidak* 1944/45 telén bekövetkezett elpusztítása után a főv. első, bár csak ideiglenes hídja a Parlament D-i oldalánál. Eredetileg faszerkezettel tervezték, részben acélszerkezettel készült el. A kilencnyílású (3×27, 5+55, 0+80,0 +55,0+3×27,5 m) hídnak a két parti nyílása épült fából, a többi acélszerkezettel. A középső három nyílás alsó-, a többi felsőpályás volt. A híd keresztmetszete 2×3,25 m járda és 7,0 m széles úttest volt. A terveket Hilvert Elek és Mistéth Endre készítette. A pillérek építése 1945. máj. 16-án kezdődött, a gyalogforgalom számára 1946. jan. 15-én, a járműforgalom számára – az autóbuszközlekedést is beleértve – 18-án nyitották meg a hidat. 1954-ben a két faszerkezetet acélszerkezettel váltották fel. A híd teherbírása korlátozott volt, egy idő múlva csak kistípusú autóbuszok közlekedhettek rajta. Amikor négy másik híd már elkészült, nélkülözhetővé vált, 1956 tavaszán elzárták a járműforgalom elől és 1960 tavaszán megkezdték a bontását. A bontási munkák a meder teljes kitisztításával (a nyolc pillér elbontása után) 1963. jan. 2-án értek véget. A ~ gyors megépítése a II. vh. utáni újjáépítés jelentős mérföldköve volt. Emlékét budai hídfője helyén emléktábla őrzi.

Kossuth Hírlapja: az 1848-as szabadságharc kimagasló jelentőségű újságja. Pesten indult 1848. júl. 1-jén, s az év végéig 157 száma jelent meg. Szerk.-je *Bajza* József volt; vezércikkeinek legnagyobb részét Kossuth írta. A megyei és külföldi hírek mellett „Fővárosi Újdonságok" rovata beszámolt a város életéről a mozgalmas napokban. A kormány Debrecenbe költözésével megszűnt.

Kossuth Klub: →*Tudományos Ismeretterjesztő Társulat*

Kossuth Lajos Felső Kereskedelmi Iskola: 1920-ban a főv. alapította mint Buda második kereskedelmi isk.-ját. Közel húsz évig itt tanított Gyergyai Albert, a neves műfordító és esztéta. Ép.-ében ma a *Kossuth Lajos Közgazd. Szakközépisk.* és egy finommechanikai és műszerip. szakközépisk. működik. – *Irod.* A Kossuth Lajos Közgazdasági Szakközépiskola jubileumi évkönyve 1918–1968 (szerk. Molnár Lászlóné, Bp., 1968).

Kossuth Lajos Gimnázium: Pestszenterzsébet 1919-ben létesített áll. középisk.-ja, egyidőben alapították a kispesti Deák Ferenc Gimn.-mal. Egy ideig reálgimn.-ként működött. Ép.-ében (Török

Az egykori Kossuth híd

A Földművelésügyi Minisztérium épülete

Flóris u. 89.) ma az *Eötvös Loránd Ip. Szakközépisk.* van. A ~ új otthona: XX. Ady Endre u. 142. – *Irod.* A Kossuth Lajos Gimnázium jubileumi évkönyve (Bp., 1969).

Kossuth Lajos tér (V. ker.): a 19. sz. elején beépítetlen gödrös terület – szeméttelep – volt. Feltöltését a század közepe tájékán kezdték meg, és *Tömő tér* elnevezését innen kapta. 1898-ban az itt felépült →*Országház*ról *Országház tér* a neve, 1918-ban *Köztársaság tér*, 1919-ben ismét Országház tér. 1927-ben állították fel e téren *Kossuth szobrát* – Horvay János alkotását, mely nem nyerte el a közvélemény tetszését –, és ez időtől ~ a neve. 1937-ben helyezték el a téren *II. Rákóczi Ferenc lovas szobrát*, *Pásztor* János alkotását, 1952-ben került az előző Kossuth szobor helyére *Kisfaludi Strobl* Zsigmond, Kocsis András, Ungvári Lajos közös műve, a Kossuth-emlékmű. A tér dunai oldalát az Országház zárja le, a díszlépcsőházi szárnnyal, a főbejárattal néz a térre, pontosabban a térbe nyíló széles fásított *Alkotmány u.* tengelyébe. – Jelentősebb ép.-ei: **3. sz.:** M. Kereskedelmi Kamara székhelye. Földszintjén a metró 2. vonalának állomása (Pintér Béla, 1972). – **4. sz.:** lh. földszintjén üzletek és főv. házasságkötő terem (Wellisch Alfréd, 1904). – **11. sz.:** Földművelésügyi Min. (Bukovics Gyula, 1895). – **12. sz.:** →*Néprajzi Múzeum*, volt Kúria (Hauszmann Alajos, 1897). – **13. sz.:** M. Ált. Kőszén Váll. (MÁK) bérháza (Málnai Béla, 1927). 1980-ban a ~ D-i oldalán helyezték el Marton László *Dunánál* c. bronzszobrát, amely József Attilát ábrázolja. Építészeti tervét Vadász György készítette. – *Irod.* Preisich Gábor–Benkhard Ágost: Budapest építészete a két világháború között (Bp., 1968); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Kossuth Lajos u. (V. Ferenciek tere–Múzeum krt.): a →*Belváros* legforgalmasabb K–Ny-i irányú útvonala üzletekkel, irodaép.-ekkel. A *Károlyi Mihály u.* sarkán áll a →*pesti ferences templom*, barokk stílusú műemlék. Hajójának ~i oldalán látható Hol-

Tüntetés a Hatvani (Kossuth Lajos) utca 3. sz. ház előtt 1848. március 15-én

ló Barnabás domborműve, mely az 1838. évi árvíz hősének, Wesselényi Miklósnak állít emléket. 1547-ben *Hatvani u.*, nevét az u. végében álló →*Hatvani kapu*ról kapta. 1758-ban Egri v. Hatvani u. A 19. sz.-ban Hatvani u., 1848-ban Petőfi javaslatára *Szabadsajtó u.*, 1849-től ismét Hatvani u., 1894-ben kapta mai nevét annak emlékére, hogy Kossuth Lajos gyászmenete itt haladt át. A múlt században itt, és a szomszédos *Koronaherceg u.*-ban (Kronprinzgasse, ma Petőfi Sándor u.) zajlott a déli korzó. Az u.kép a kései eklektika, ill. szecesszió formáit hordozza magán. – Jelentősebb ép.-ei: **2. sz.:** →*Kígyó Gyógyszertár*. – **3. sz.:** *Horváth-ház*. Háromemeletes saroklh., 14 ablakkal, emeletén 3 ablak előtt vonuló középerkéllyel. Kapualja boltozott, és ennek udvari végén, szépen tagolt köralakú előcsarnokból nyílik a lépcsőháza. Udvarában klasszicista folyosórácsok vannak. Eredetileg kétemeletes, klasszicista ház volt, melyet *Pollack* Mihály épített (1816) Szentgyörgyi Horváth József számára. E házból csak az előcsarnok maradt meg változatlanul. Wieser Ferenc harmadik emeletet épített rá, homlokzatát és lépcsőházát is romantikus stílusban átalakította (1851). A jelenlegi ház helyén a 18. sz. végén az *Arany Tsillag* vendégfogadó működött. Utóbb e ház emeletén tartotta Kultsár István híres irodalmi ebédjeit. A ma is álló Pollack-féle házban működött 1841-től a *Landerer és Heckenast Nyomda*. Itt nyomtatták 1848. márc. 15-én a szabad sajtó első termékeit, a *Nemzeti dal*t és a *Tizenkét pont*-ot. E házban volt a *Pesti Hírlap* szerkesztősége. Itt szerk. Bajza József Toldy Ferenccel és *Vörösmarty* Mihállyal az *Athenaeum*ot. A ház lakója volt *Garay* János. Itt írta meg *Obsitos* c. versét (1843), s lakott benne 1849. máj.-tól néhány hónapig *Arany* János is. A Landerer és Heckenast Nyomda elköltözése után, annak helyén nyílt meg 1853-ban, az 1893-ig fennállt nagy hírű *Kammon Kávéház*, a korabeli pol., irodalmi, tudományos élet egyik központja. – **4. sz.:** egykori Bárd zeneműbolt, ma is könyvkereskedés (berendezését Lajta Béla tervezte, 1900). – **5. sz.:** a volt Cziráky-palotában működött →*Nemzeti Casino* helyén épült a Hungarotex irodaháza (Pomsár János és Puskás Tamás, 1967). – **10. sz.:** üzlet és lh. (Korb Flóris és Giergl Kálmán, 1897). – **15. sz.:** üzlet és lh. (Kiss Géza, 1909). – **17. sz.:** üzlet és lh. (Kosztolányi Kann Gyula, 1904). – **19–21. sz.:** Astoria szálló (Hikisch Rezső, 1913). – *Irod.* Zakariás G. Sándor: Budapest (Magyarország Művészeti Emlékei. III., Bp., 1961); Barkóczi Péter: A Kossuth Lajos utca 3. (Budapest, 1972. jún.); Jékely Zsolt–Sódor Alajos: Budapest építészete a XX. században (Bp., 1980); Gerle János: A századforduló magyar építészete (Bp., 1990).

Kossuth Múzeum: →*1848–49-i Emlékek Gyűjteménye és Kossuth Múzeum*

Kossuth Népe: pol. napilap. 1945. ápr. 28-tól 1948. júl. 4-ig Felkai Ferenc szerkesztésében megjelenő, pártoktól független polgári lap.

Kossuth Nyomda Rt. (X. Jászberényi út 55.): jogelődje a →*Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.* 1945-ben szovjet tulajdonba került, majd amikor a m. áll. visszakapta, az MKP nyomdája lett *Szikra Nyomda* néven. 1956. nov. 30-tól működik *Kossuth Nyomda* néven. Az 1970-es években az országban elsőként váltotta fel a magasnyomtatást ofszeteljárással, meghonosította a fényszedést és az elektronikus színbontást. Gyártmányainak sora a csomagolóanyagoktól a művészi kivitelű könyvekig terjed. Jelenlegi telephelyére 1992-ben költözött.

A Kossuth Lajos utca

Kossuth Zsuzsa Egészségügyi Szakközépiskola és Gimnázium (III. Bécsi út 134.): a főv. *Bp. Községi Leánygimn.* névvel 1918-ban megnyílt negyedik leánygimn-a. 1923-tól 1945-ig mint gyakorlóisk. részt vett a tanárképzésben. 1921-ben felvette *Ráskai* Lea nevét. 1927-től *Bp. Községi Ráskai Lea Leánylíceum*, 1934-től leánygimn. 1950-ben *Állami Általános Leánygimnázium*. 1950. szept.-től viseli *Kossuth Zsuzsa*, Kossuth Lajos húgának nevét. Az 1962–63. tanévtől mint koedukált isk. *Kossuth Zsuzsa Gimnázium* néven működött tovább. 1964–65-től *Kossuth Zsuzsa Ipari Szakközépiskola* nyomdaipari kéziszedő szakközépisk. osztályokkal, majd 1968 őszén helyükbe eü. szakközépisk. oszt.-ok léptek. 1972-től a gimn. oszt.-okat óvónőképző szakközépisk. oszt.-ok váltották fel. 1987-től újraindultak a gimn. oszt.-ok. – 1918–50 között az isk. az V. Szemere u.-i elemi, ill. ált. isk. ép.-ében működött. 1951–52-ben a Varga Katalin Gimnázium (VI. Andrássy út 63–65. sz.) adott neki átmenetileg otthont. 1952-től az V. Markó u. 29–31. sz. házban működött. Jelenlegi helyére 1987-ben költözött.

Koszorú: 1. irodalmi lap, a →*Tudományos Gyűjtemény* melléklapja. 1828–44 között jelent meg, legjelentősebb szerk.-je Vörösmarty Mihály volt. – 2. irodalmi hetilap. A →*Szépirodalmi Figyelő* folytatásaként indult, *Arany* János szerkesztésében, 1863–65 között jelent meg. A korszak legtöbb írója szerepelt a munkatársak között, de a tartós fennmaradáshoz nem sikerült kellő támogatást kapnia a közönségtől. – 3. irodalmi lap. Az irodalmi ellenzéket tömörítő →*Petőfi Társaság* indította 1879-ben. Előbb Szana Tamás, 1885-től Ábrányi Emil szerk. Havonta, 1883-tól hetenként jelent meg. Az új irányzatokat követő fiatalok mellett a tekintélyesebb idősebbek (pl. Jókai) is közöltek a ~ban, amely 1886-ban szűnt meg. – 4. irodalmi folyóirat. Az előző ~ folytatásaként 1934-től 1944-ig a Petőfi Társaság ismét megjelentette.

Kosztolányi Dezső (Szabadka, 1885–Bp., 1936): költő, író, műfordító. Szülővárosából 1903 őszén került a bp.-i egyetem bölcsészkarára, ahol Négyesy László stílusgyakorlati óráin már feltűnt költői tehetsége. Egyetemi évei alatt unokabátyjával, Csáth Gézával lakott albérletben (Üllői út 21. sz. emléktábla). Az *Üllői úti fák* c. verse őrzi ennek a korszaknak az emlékét. 1906-ban újságíró lett, több főv. lapnál működött: Budapesti Napló, A Hét, Nyugat, Világ, Pesti Napló, Esztendő. A VIII. és IX. ker.-ben lakott albérleti szobákban. A Baross, a Valéria és a New York Kávéházban írta cikkeit, verseit, novelláit. Első verseskötete 1907-ben (*Négy fal között*), elbeszélésgyűjteménye 1908-ban (*Boszorkányos esték*) jelent meg. A pesti-budai házak és u.-k hétköznapjai, a kávéházban vagy a villamosban megfigyelt jelenet értelmet kapott cikkeiben. 1918-ban tagja volt a Vörösmarty Akadémiának. 1921-től a Pesti Hírlapnál publicista. Verseiben a főv. képe, egy-egy városrész hangulata, a főv. ember növekvő magányossága jelenik meg (*Budai idill; Ének Virág Benedekről; A hídon; Szavak; Mily messze van éntőlem már az ég; Ó én szeretem a bús pesti népet; New-York te kávéház . . .; Özvegy a villamosban; Szellemidézés a New-York-kávéházban*). Regényeiben, az *Édes Anna* (Bp., 1926) kivételével a vidéki kisvárost rajzolta. Feleségével, Harmos Ilonával 1913-tól 1915-ig a mai XI. Bartók Béla út 15. sz. alatt lakott. Innen költözött az I. Logodi u. 1-be, és 1917-ben saját házába (I. Tábor u. 12.), ahol haláláig lakott. A házat 1945. jan. 2-án bombatalálat érte és elpusztult (em-

A Kossuth Lajos utca

léktábla). Szobra a Kosztolányi Dezső tér és a Bartók Béla út által határolt területen áll (Borbás Tibor, 1979).

Kosztolányi Dezső

KÓTA: →*ZeneSzó*

Koth Gasse: →*Hold u.*

Kotsis Iván, id. (Arad, 1889–Bp., 1980): építészmérnök, egyetemi tanár. A bp.-i műegyetemen szerzett diplomát (1911), majd Olaszo.-ban és Németo.-ban tanult tovább. 1926-tól 1946-ig a Műegyetem tervezési tanszékén egyetemi tanár, 1946-tól a Bp.-i Közép.tervező Váll. tervező építésze volt. Számos közép. építése, helyreállítása és átépítése fűződik nevéhez: *Orsz. Közeü. Int.* (1929–30), *a Műegyetemi Aerodinamikai Int.* (1936), *Erkel Színház* (1959–62), az *MTA* székház (1953–56), az *ELTE* központi ép.-e (1961). Bp.-i vonatkozású m.: *Családi házak* (Bp., 1922); *Családi házak és nyaralók* (Bp., 1928); *Épületek és tervek* (Bp., 1946).

Kovács Attila (Pécs, 1951–): építész. A BME-n szerezte meg építészmérnöki oklevelét, ahol *Makovecz* Imre tanítványa volt. Tervei alapján Bp. környékén több családi ház épült. 1976 óta foglalkozik filmezéssel, 1979 óta a MAFILM díszlettervezője. Makovecz Imrével és Gerle Jánossal közösen szerk. műve a főv. századfordulós építészetéhez is alapvető ismeretet nyújt (*A századforduló magyar építészete*, Bp., 1990).

Kovács Balázs (Salgótarján, 1933–): építészmérnök, Ybl-díjas (1974). Tanulmányait a BME-n végezte, azóta a BVTV vez. tervezője. Számos városrendezési-beépítési tervet készített, többek között a *Kelenföldi lakótelep* (Kis Alberttel), a *rákoskeresztúri városközpont* és lakóterületek rendezési és beépítési tervét, az Örs vezér tér beépítési tervét, továbbá a Budafoki városközpont rendezési tervét.

Kovács Ferenc (Kiskunfélegyháza, 1926–Bp., 1990): szobrász, Munkácsy-díjas (1954, 1961). A Képzőművészeti Főisk.-n végzett (1953). Az Iparművészeti Főisk. tanára. Köztéri szobrai a főv.-ban: *Olvasó lányok* (XI. Villányi út, 1954); *Táncoló lányok* (XI. Baranyai u., 1956); *Olvasó lány* (XIII. Fiastyúk u.–Tomori köz, 1963); *Szír partizán emlékmű* (XIII. Szt. István park, 1970); *Díszítő szobrok* (XIV. Városliget, pihenőpark, 1979); *Díszítő szobor* (Margit-sziget, Szabadtéri Színpad, 1984). Domborműves emléktáblái: *Weiner Leó* (VI. Weiner Leó u., 1965); *József Attila* (IX. Gát u. 3., 1965); *Klapka György* (V. Akadémia u. 1., 1970).

Kovács István (Ditró, 1911–): a Könnyűipari Min. oszt. vez.-je, 1942–43-ban az illegális KMP bp.-i titkára. 1949–50-ben, továbbá 1954. jún. 15-től 1956 okt.-éig a Bp.-i Pártbiz. első titkára volt.

Kovács József (Balatonszemes, 1930–): építész, állami díjas (1985). A BME-n végzett (1957). Részt vett a budai Vár, a Mátyás-templom, a Halászbástya, a Huba u.-i templom, a Vajdahunyad vára, a New York-palota helyreállítási munkáiban.

Kovács Lajos (Bp., 1900–Bp., 1971): levéltáros, történész. 1927-ben lépett a Főv. Levéltár kötelékébe. 1943 szept.-étől a Bazilika altemplomában kialakított Városházi Légoltalmi Letétgyűjt., dec.-től a Főv. Levéltár vez.-je. 1944-ben vezetése mellett szállították ki a levéltár anyagát a Bazilikába, ahol károsodás nélkül vészelte át a főv. ostromát. – 1948-ban elbocsátották. A Természettudományi Múz. fogadta be mint entomológust. – *M.* A Károlyi grófok pesti palotája (Bp., 1928); A budapesti városkép kialakulása (Bp., 1929); Pest szabad kir. város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687–1790 (Bp., 1944).

Kovácser Strasse: →*Hűvösvölgyi út*

Kovacsina jolu út: →*Hűvösvölgyi út*

Kozma Lajos (Kiskorpád, 1884–Bp., 1948): építész, grafikus. Bp.-en végezte műegyetemi tanulmányait. 1910–13 között Lajta Béla tervezőirodájában dolgozott és az Iparrajzisk. tanára volt. 1913-ban megszervezte a belsőépítészettel foglalkozó *Budapesti Műhely*t. A Tanácsközt. idején a művészeti direktórium tagja volt és a Műegyetemen tanított. A 30-as évektől építész és lakberendező, villákat, bérházakat épített, pl. az Átrium-házat (Átrium Mozi). 1945 után tagja volt az FKT-nek. 1946–47-ben az Iparművészeti Főisk. ig.-ja. 1947-től haláláig műegyetemi tanár. Ebben az időszakban építette át a Divatcsarnokot. Jelentős érdemei vannak könyvművészetünk fejlesztése terén is.

Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat: →*CAOLA Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat*

Kőbánya, *tizedik (X.) kerület:* É-on a XIV. és XVI., K-en a XVII., D-en a XVIII. és XIX., DNy-on a IX., Ny-on a VIII. ker.-tel határos. Városrészei: Felsőváros, Gyárdűlő, Keresztdűlő, Kőbánya-Kertváros, Kúttó, Lapostető, Ligettelek, →*Népliget*, Óhegy, Újhegy, Téglagyárdűlő. Fontosabb közútjai: Fehér út, Jászberényi út, Kerepesi út, Maglódi út, Kőrösi Csoma út. Jelentősebb csomópontjai: Örs vezér tere, Liget tér, Orczy tér. – Területéről avar és középkori leletek kerültek elő. A török hódoltság alatt valószínűleg a Fáy nemzetség birtokolta. A török uralom után Wattay János, Grassalkovich Antal, Biniczky Tamás pereskedett érte. Végül 1739-ben Grassalkovich Antal egyezett meg Pest városával. ~ mai neve az évszázadokra visszanyúló kőfejtésekre utal. Ip. méretű bányászat azonban csak a múlt század közepén fejlődött ki. 1836-ban négy

kőbánya és egy téglagyár működött a ~i Óhegyen. 1866-ban kilenc kőbánya üzemelt. A kőfejtés az 1890-es években szűnt meg. A kő és a tégla elszállításának gondja hozta létre 1827-ben a világ első lebegő lóvasútját, amely a mai Baross tér közelében levő vámháztól indult. A régi ~ gazd. életének másik jelentős ága a *szőlő- és bortermelés*. Területén a török hódoltság utolsó éveiben is műveltek szőlőtelepeket. Ezek nagy része a Rákóczi-szabadságharc idején elpusztult, de az 1710-es évek elején újratelepítették. Az egykor virágzó szőlőkultúrák emléke a Harmat u. 41. sz. Csősztorony (1844, ma étterem üzemel benne). 1840 körül 960 holdon műveltek szőlőt, amelynek termése évenként 20–30 000 akó bor volt. A századfordulón a szőlőtermesztés fokozatosan háttérbe szorult, majd megszűnt. Kőbánya kiváló minőségű vize játszotta a főszerepet a *sörgyártás* kialakulásában. Az 1855-ben alapított Kőbányai Serház Társaságból jött létre (vásárlás és fejlesztés révén) az 1907-től *Dreher* Antal Serfőzdei Rt. néven működő vállalkozás. A Barber-Kluzemann Serfőzőház 1867-től *Első Magyar Részvény Serfőzde Rt.* néven termelt. 1892-től dolgozott *Szt. István Tápszerművek Rt.* néven a sörgyártáshoz nélkülözhetetlen malátát előállító vállalkozás. 1894-ben alapították a Kőbányai Polgári Serfőző Rt.-t. ~ legfontosabb gazd. tevékenysége a sertéstenyésztés és -kereskedelem volt. Az 1847–49-es években a Kápolna–Jászberényi–Alsó-Vaspálya u. mentén jött létre a →*kőbányai sertésszállás*. A húsipar fellendülése benépesítette ~t és környékét. A sertésszállások összterülete a 19. sz. végén meghaladta a 110 kat. holdat. A jövedelmező, új munkahelyeket teremtő üzletágnak, és az egykori tulajdonosnak, a *Sertéshízlaló Rt.*-nek az 1895-ben fellépett sertéspestis vetett véget. Ma már csak a régi u.nevek őrzik emléküket (Szállás u., Mázsa u., Mázsa tér, Hidas köz, Hízlaló tér stb.). ~ a 20. sz. fordulójára *ip. jellegű településsé* (városrésszé) vált. Akkori területén néhány évtized alatt olyan vállalkozások születtek, mint a Ganz Vagongyár és a MÁVAG. – A század első harmadában a városrészbe összesen mintegy 100 jelentősebb ipari vállalkozás települt. Így pl. *Richter Gedeon Vegyészeti gyára* (1901), *Wander Gyógyszer- és Tápszergyár* (1912), a *Százados úti kenyérgyár* (1909), a *Kőbányai Növényolajgyár* (1930) stb., továbbá építőip. (cement és téglagyárak), ill. vas-, fém- és gépip. üzemek. – Bár a II. vh.-s hadműveletek következtében sok gyárat ért károsodás, a romeltakarítást követően, febr. közepén 31 gyárban, 17 000 munkással már megkezdődött a termelés. Az 1945–90 között eltelt 45 évben a városrész méginkább ipari jellegűvé vált: a romos, károsult üzemek jobbára újjáépültek, az új iparosítási program keretében más üzemek is ide települtek. Az ipar nagyobbik része nem csak helyi-, hanem orsz., sőt a külkereskedelmi export révén bizonyos területeken nemzetközi igényeket elégít ki termékeivel. Mivel az itt működő ipari vállalatok teljes felsorolása lehetetlen, néhány nagyobb és ismertebb cég neve álljon itt illusztrációképpen. Pl.: *Budapesti Konzervgyár*, *Globus Konzervgyár* (Maglódi út 47.) *Budapesti Lakásépítő Vállalat* (Jászberényi út 72.), *Budapesti Vegyipari Gépgyár* (Gyömrői út 76–80.), *EGIS Gyógyszergyár* (Keresztúri út 30–38) *Finommechanikai Vállalat* (Fehér út 10.), *KIPSZER Építő- és Szerelőipari Koordinációs Egyesülés*, *KIPSZER Építési Rt.*, *Airtechnik Kft.* stb. (Jászberényi út 34–36.), *KÖBAL Kőbányai Könnyűfémmű Kft.* (Cserkesz u. 42.), *LAMPART Vegyipari Gépgyár* (Kőér u. 1–5.), *MEDICOR Röntgen Rt.* (Gyömrői út 128.), *ORION Rádió- és Villamossági Vállalat* (Jászberényi út 29.), *RICHTER Gedeon Vegyészeti Gyár Rt.* (Gyömrői út 19–21.) stb. – 1919–45 között a munkások és az itt letelepített menekültek (a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területekről az anyaország belsejébe, elsősorban is a főv.-ba menekült, lakással, pénzzel és munkahellyel nem rendelkező, hosszabb időn át vasúti tehervagonokban élő több ezer ember) évtizedeken át *szükséglakótelep*eken, ill. *kislakásos telep*eken húzták meg magukat. A főv. területén ~n létesült a legtöbb ilyen telep. Az első 1886 őszén készült el a *Jászberényi úti* 40.988 helyrajzi számon nyilvántartott telken. Az elöljáróság a gyors ütemben szaporodó munkahelyek (gyárak stb.) és a munkavállalók szükségleteire tekintettel két fabarakk felállítását engedélyezte. A felépített 23 szobát, főképpen higiénés okok miatt 1910-ben lebontották. A második kislakásos telepet 1911-ben állították fel a Ceglédi u. 6–26. sz. alatti (pontosabban a Ceglédi–Somfa–Zágrábi u.-k által határolt) telken. Itt 1600 □ölnyi terület beépítésével 17 egyemeletes ház készült 275 egyszoba-konyhás, félkomfortos, 1 db kétszoba-konyhás- és 11 db egyhelyiséges lakással, továbbá 10 üzlethelyiséggel. 1919-ben szükségkórház céljára létesült a *Salgótarjáni úton* az a később *Auguszta-telep*nek elkeresztelt *szükséglakótelep*, ahol a Mo.-ra menekült felvidéki stb. embereket elhelyezték. 1920-ban e telep mellett további ép.-eket emeltek. 1970-ben szanálták. 1921–26 között épült fel a Ceglédi–Balkán–Bihari u.-k által határolt területen a *Ceglédi út 5–7.* számmal jelölt *szükséglakótelep*, ahol 3 db kétszoba-konyhás, továbbá 586 egy helyiségből álló lakás, valamint négy barakkép.-ben 60 szoba létesült. 1960-ban bontották le. A Ceglédi u. 5–7. sz. alatti szükséglakótelepen alkalmazott típustervek alapján az 1920-as évek közepén két db kétemeletes házban, részben közművesített 128 egyhelyiséges lakást építettek a *Jászberényi úton* is. Ezt követően a *Ceglédi út–Száva u.–Basa u.* által határolt területen – részben a volt sertésszállások helyén – építettek fel 89 egyszobás és 159 egyszoba-konyhás szükséglakást, valamint 264 olyan ún. bérleményt, melyben 284 család húzhatta meg magát. Két szakaszban (1927–30 és 1936–37 között) hozták létre a *Bihari út 5. sz.* alatti *szükséglakótelep*et, ahová a Váci és a Mexikói úton lebontott, volt magánházak bérlőit, valamint a XI. ker.-i Lenke u.-ban részlegesen lebontott szükséglakótelep egykori lakóit telepítették. Ezt az ép.együttest 1969–70-ben bontották le. 1924-ben 320 lakást, az 1940-es évek első felében pedig további 818 lakást építettek fel az ún. Pongrác úti lakótelepen. A barakképítmények felszámolása az 1950-es években kezdődött el, s az 1970-es években fejeződött be. 1935-ben 14 ikerházat építettek, többnyire egyszoba-konyhás lakásokkal. Ez a *Városszéli*

telep ma is áll, és több mint tíz u.-ra terjed ki. A két vh. között épült lakótömbök között az elfogadhatók közé sorolható az 1942-ben létesített Sibrik Miklós lakótelep. Az utolsó évtizedekben felépített lakóép.-ek, lakónegyedek (telepek) pótolták ugyan a szanált lakások számát, a ker. lakásgondjait azonban véglegesen megoldani nem tudták. ~ területén a háború utáni első, részben már korszerűnek mondható *teleprendszerű lakásépítés* 1953–57 között zajlott, az *Üllői út–Zágrábi u.–Ceglédi út–Száva u.* által határolt területen többemeletes ép.-ekkel. Itt 1310 lakás létesült. A →*Harmat utcai lakónegyed* 1976–79 között épült. Lh.-ak, ill. lakótelep épült ~ *Újhegy* nevű városrészében is. – A század eleje óta sokat változott és fejlődött ~ *kulturális élete*. 1908-ban pl. mindössze négy elemi isk. és egy gimn. működött a városban, az első polgári isk. 1913-ban létesült. 1990-ben ~n 19 ált. isk., két gimn. (Szent László és Zrínyi Miklós), több szakközépisk. (Bercsényi Miklós Élelmiszerip., Pataki István Híradásip., továbbá Élelmiszerkereskedelmi és Vendéglátóip.) működik. Felnőttek részére a dolgozók isk.-i állnak rendelkezésre (három ált. isk. és egy gimn.). A városközpontban, a *Szent László téren műemlék plébániatemplom* áll (Lechner Ödön, 1991-ben restaurálták). Ezzel, egy kisebb park közepén 1975. nov. 4-én avatták fel a Pataki István Művelődési Házat, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gazdag állományú ker. központjával. A Halom u. 37/b alatt látható ~ *helytörténeti gyűjteménye*, mely „Fejezetek Kőbánya múltjából" címen állandó kiállítással fogadja az érdeklődőket. – A II. vh. előtt, 1932-ben épült fel a →*Bajcsy-Zsilinszky Kórház-Rendelőintézet*, melyet 1945 előtt Horthy Miklós Közkórháznak neveztek. A kórházhoz utókezelő eü. intézmények tartoznak. A ~i városközpont rekonstrukciója az 1990-es évek elejére készült el. – Kőbánya a városi közlekedés szempontjából kedvező helyzetben van. A D-i határán haladó *É–D metróvonal* D-i végállomása: Kőbánya-Kispest. Innen autóbusszal a Sibrik Miklós úton át egészen a Maglódi útig lehet utazni. A városközpont felé haladva (a Deák Ferenc tér irányába) további három metróállomás csatlakozik a Kőbánya belseje felé haladó felszíni járművekhez: a Határ út, az Ecseri út és a Népliget megállóhely. Nincs felszíni csatlakozás a Pöttyös u.-i metróállomásnál. – A kőbányai kerülethatárokat adó útvonalakon (a Pesti határút, a Határhalom és a Vadszőlő u. kivételével) mindenütt van felszíni tömegközlekedési (autóbusz v. villamos, ill. mindkettő) lehetőség, és sok helyen csatlakozási lehetőség is. – *Irod.* Dausz Gyula: Kőbánya múltja és jelene (Bp., 1913); Szalai György: Kőbánya története (Bp., 1970). A ker. főbb adatait a következő táblázat mutatja.

Kőbánya főbb adatai

Terület, km²-ben	1960. I. 1.	32,96
	1980. I. 1.	32,50
Népességszám	1960. I. 1.	68 797
	1970. I. 1.	77 370
	1980. I. 1.	104 656
	1990. I. 1.	96 843
Népsűrűség, egy km²-re	1960. I. 1.	2087
	1970. I. 1.	2381
	1980. I. 1.	3220
	1990. I. 1.	2979,8
Házasságkötések	1960	693
	1970	747
	1980	745
	1990	610
Élveszületések	1960	676
	1970	874
	1980	1154
	1990	996
Halálozások	1960	647
	1970	855
	1980	1228
	1990	1245
Természetes szaporodás, illetve fogyás	1960	29
	1970	19
	1980	−74
	1990	−249
Tényleges népességszaporodás az 1960–1969 évek között		8573
1970–1979 évek között		27 286
1980–1989 évek között		−7813

Produktív korúak (15–59 éves férfiak és 15–54 éves nők) a népesség százalékában	1960. I. 1.	66,5
	1970. I. 1.	66,5
	1980. I. 1.	60,7
	1990. I. 1.	63,2
Keresők a népesség százalékában	1960. I. 1.	65,8
	1970. I. 1.	74,0
	1980. I. 1.	53,8
	1990. I. 1.	51,1
Az iparban foglalkoztatott keresők az összes keresők %-ában (építőipar nélkül)	1960. I. 1.	50,5
	1970. I. 1.	54,7
	1980. I. 1.	38,5
	1990. I. 1.	31,0
Lakásállomány	1960. I. 1.	19 264
	1970. I. 1.	22 498
	1980. I. 1.	31 207
	1990. I. 1.	36 123
Száz lakásra jutó népesség	1960. I. 1.	357
	1970. I. 1.	344
	1980. I. 1.	335
	1990. I. 1.	268
Vízcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	168,5
	1980. XII. 31.	221,9
	1989. XII. 31.	233,7
Csatornahálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	113,3
	1980. XII. 31.	161,9
	1989. XII. 31.	199,4
Gázfőcsőhálózat hossza km-ben	1960. XII. 31.	113,7
	1980. XII. 31.	171,4
	1989. XII. 31.	166,0
Gondozott parkok területe ezer m²-ben	1960. XII. 31.	1304,7
	1980. XII. 31.	2271,0
	1988. XII. 31.	2675,0
Körzeti orvosok száma (körzeti gyermekorvosok nélkül)	1960. XII. 31.	28
	1980. XII. 31.	36
	1989. XII. 31.	40
Egy körzeti orvosra jutó lakos	1960. XII. 31.	2500
	1980. XII. 31.	2907
	1989. XII. 31.	2422
Bölcsődei férőhelyek száma (tanácsi és üzemi)	1960. XII. 31.	940
	1980. XII. 31.	1490
	1989. XII. 31.	905
Óvodai férőhelyek száma (területi és üzemi)	1960. XII. 31.	1889
	1979. X. 15.	4724
	1989. X. 15.	3126
Általános iskolai tanulók száma	1960/61 tanév elején	8084
	1979/80 tanév elején	10 349
	1989/90 tanév elején	9508
Egy osztályteremre jutó tanulók száma	1960/61 tanév elején	45
	1979/80 tanév elején	33
	1989/90 tanév elején	26

Kőbánya: →*helyi sajtó*

Kőbánya-alsó pályaudvar és megállóhely: a ceglédi vasútvonal elágazó és a *BHÉV* gödöllői vonalához csatlakozó állomása. Részét képezi a Kőbányai út felüljárójában elhelyezett megállóhely. (→még *királyvágány*)

Kőbánya-felső pályaudvar: a hatvani vasútvonal elágazóállomása a bal parti *körvasút*tal és az ún. →*királyvágány*on át a ceglédi vonallal. Jelentős teherforgalma mellett személyforgalma is van.

Kőbányai Abesszínia: nyomortelep *Kőbánya* határán az *Alkér u.* és a *Szlávy u.* közötti térségen,

ahová a 30-as években helyezték el a kilakoltatottakat. Itt maguk készítette viskókban, sátrakban laktak, gödrökbe vájt tűzhelyen főztek. Ezen állapotok láttán egy újságíró riportjában ~nak nevezte a nyomortelepet, mely elnevezés aztán rajta is maradt.

Kőbányai Dohánygyár: →*dohányipar*

kőbányai ellenállás: →*budapesti partizán- és ellenállási csoportok*

Kőbányai Értesítő: →*helyi sajtó*

Kőbányai Gyógyszerárugyár: →*Richter Gedeon Rt. Kőbányai Gyógyszerárugyár*

Kőbányai Helytörténeti Gyűjtemény: →*kerületi múzeumok*

Kőbányai Hét: →*helyi sajtó*

Kőbányai Hírek: →*helyi sajtó*

Kőbányai Hírlap: →*helyi sajtó*

Kőbányai Ifjúsági Park: →*Csajkovszkij park*

Kőbányai iparvasút: a Kőbánya-hizlaló állomásról kiinduló, főleg az egykori sertéshizlalók forgalmát ellátó vontató- és iparvágányok kiszolgálását végző helyi jellegű, gőzüzemű magánvasút volt. 1948-ban a *BSZKRT* vette át, majd vágányainak egy részén – ezek az Ecseri úton át csatlakoztak a →*szemétvasút*hoz – villamosvasúti közlekedést létesítettek. Az átvételkor 5,3 km-es hálózata, két gőzmozdonya és öt teherkocsija volt.

Kőbányai Király Serfőző Rt.: →*söripar*

Kőbányai Könnyűfémmű Kft., *KÖBAL* (X. Cserkesz u. 42.): a volt M. Fém- és Lámpaárugyár kőbányai telepét a *Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt.* 1936-ban színes nehézfémek feldolgozására alakította át. 1940-től a telep fokozatosan az alumínium termékek gyártására tért át. 1944-ben már csaknem teljes kapacitásával alumínium félgyártmányokat állított elő. 1945 után hosszú ideig nem üzemelt. Államosítása után a *Lampart Művek Nemzeti Váll.* érdekkörébe került, majd 1949-ben önálló váll. lett. Alumíniumlemezt, -szalagot, -tárcsát, -rudakat, -csöveket, -huzalokat és -fóliát gyártott. – 1991-ben a Kőbányai Könnyűfémmű áll. váll.-a ~ néven a HUNGALU Rt. tagja lett. A társ. két telephelye Bp.-en és Kecskeméten működik. Fő profilja az alumíniumfólia gyártása.

Kőbányai Műanyaggyár: →*Egyesült Vegyiművek*

Kőbányai Napló: →*helyi sajtó*

Kőbányai Növényolajgyár (X. Maglódi út 6.): jogelődje 1928-ban kezdte meg működését a *Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt.* üzemegységeként. 1948-ban elvált a sörip.-tól és mint *Növényolaj- és Szappangyár* önálló váll.-ként folytatta tevékenységét. 1964-ben vette fel a ~ nevet, és tagja lett a *Növényolajip. és Mosószergyártó Orsz. Váll.*-nak. Szakosítása sorozatos átszervezések után alakult ki. Ma nyers növényolajat, étolajat, ételzsírt, mosó- és kenőszappant, takarmányzsírt és hűtőfolyadékot gyárt. 1971-től pipereszappant is készít.

Kőbányai Polgári Serfőző Rt.: a tószegi Freund család és pesti bankok alapították 1892-ben. Korszerűen gépesített gyártelepe 1894-től termelt a X. Maglódi u. 17. sz. alatt. 1922-ben magába olvasztotta a Szent István Tápszerművek Rt.-t, s neve *Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt.*-re változott. Kibővült üzletkörében foglalkozott sör-, jég-, maláta-, pótkávé-, gyermektápszer-, szappan-, étolaj-, cukorka- és csokoládégyártással. „Szitmaltin" nevű és egyéb gyermektápszerei keresett cikkek voltak. Több sörip. váll.-ban jelentős érdekeltséget szerzett. Budafokon, Kispesten, Pestszenterzsébeten, Újpesten, Székesfehérvárott, Veszprémben és Szegeden fióktelepeket állított fel. Az államosítást követően 1949-ben a kőbányai sörgyárak összevonásával a *Kőbányai Sör- és Malátagyár*ba olvasztották be. Ma a →*Kőbányai Sörgyár* IV. sz. telepe.

Kőbányai Porcelángyár: →*Finomkerámiaipari Művek*

kőbányai református templom (X. Ihász u. 15.): 1897–1900 között, Schodits Lajos tervei alapján, széles körű összefogással és a főv. többszöri segítségével épült egy magasabb és egy alacsonyabb toronnyal. A „késő historizáló eklektika" – amelyben a gótizáló vonások dominálnak – stílusjegyeit viseli magán. E motívumokat viszi tovább az 1905-ben elkészült belső berendezés faragása is. Eredetileg az egész mennyezetet színes ornamentális díszítő festés ékesítette, aminek mára csak a töredéke látható. Az ólomkeretekbe foglalt, eredeti, színesen festett díszablakok után készült másolatok érzékeltetik a művesség régi gazdagságát. A ~ban az első istentiszteleteket 1900 karácsonyán tartották. 1988–1989-ben a teljes tetőszerkezetet kicserélték, a templomot újrafedték, a tornyokat vörösrézlemezzel borították.

kőbányai római katolikus plébánia és templom (X. Szt. László tér 25.): a terület 1777-től a *józsefvárosi plébánia*hoz tartozott. Misézőhelyük volt az Óhegyi (Kápolna-téri) barokk kápolna, amelyet egy pestisjárvány után 1740-ben Conti Lipót építtetett fogadalomból. A 19. sz. elejétől benépesülő területen 1869-ben kihelyezett lelkészség, 1881-ben plébánia alakult. A templomot *Lechner* Ödön tervei szerint 1894–1900 között építették. A templom díszítése *Tandor* Ottó terve szerint készült. Teljes renoválása az 1980-as években történt. – A plébánia 1869-től őriz anyakönyveket. Hozzá tartozik a X. Pongrác úti *Krisztus feltámadása-templom* (az I. vh. után az erdélyi menekültek lakótelepén építették fel), és a MÁV-telepi *Kisboldogasszony-templom* (X. MÁV-telep 30.), mely 1930-ban épült *Dusek* Ede és *Horesnyi* József tervei szerint, a MÁV támogatásával.

Kőbányai Serház Társaság: →*söripar*

kőbányai sertésszállás: 1847–49-ben a Kápolna u., a Jászberényi u. és az Alsóvaspálya u. mentén, a vasút K-i oldalán Schreyer András kezdte építeni. A Helytartótanács 1856-ban elrendelte a hízlalda áttelepítését. A mai Szállás u., Mázsa tér, Mázsa u., Hidas köz, Hajlék u. területére költözött. 1870-ben itt alakult meg az *Első Magyar Sertéshizlaló Rt.* Az európai sertéskereskedelem egyik központja lett. Az 1895-ben kiütött sertészvész az állomány nagy részét elpusztította. A vész majdnem teljesen megszüntette a tenyésztést és a hízlalást. A ~ területét beépítették. – *Irod.* Kőbánya története (Bp., 1970).

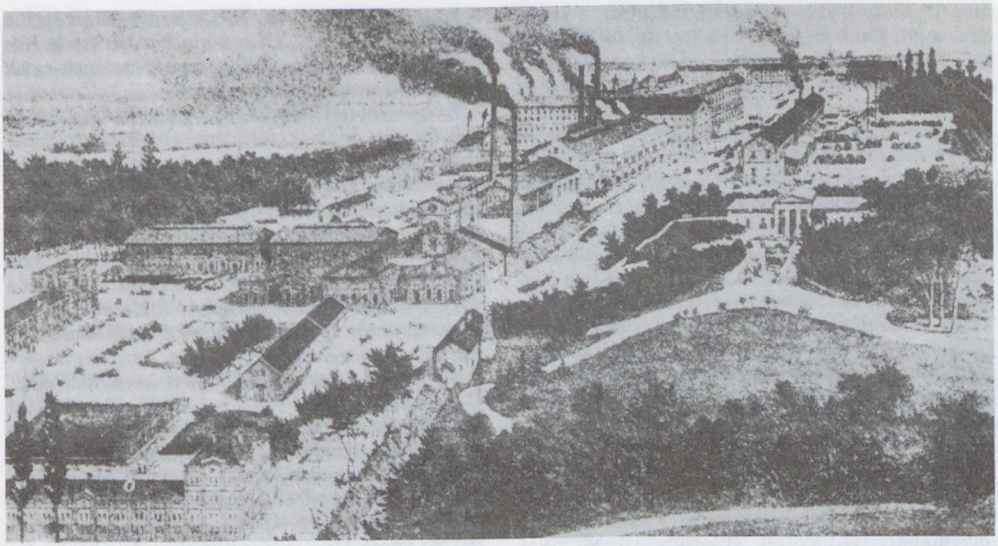

A kőbányai Dreher Sörgyár 1895-ben

Kőbányai Sör- és Malátagyár: →*söripar*

Kőbányai Sörgyár (X. Maglódi út 17.): az államosítást követően 1949 máj.-ában a négy meglévő kőbányai sörgyár – a *Dreher–Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőződe Rt.*, a *Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszermüvek Rt.*, a *Fővárosi Serfőző Rt.* és az *Export Magyar Malátagyár Rt.* – összevonásával alakult meg a *Kőbányai Sör- és Malátagyár*. Az ország legnagyobb söripari váll.-a (keretébe tartozott a nagykanizsai Király Serfőzde is) lett, 1949-ben az orsz. termelés 87%-át adta. 1959-től 1970-ig a M. Orsz. Söripari Váll. gyára. Az 1960-as évektől gyorsan növekvő igényeknek folyamatos fejlesztésekkel tett eleget. Termelésében fokozatosan növekedett a palackozott sör aránya, 1959-ben itt állt munkába az első palackozó gépsor. Az 1970-es évek elejétől dolgozik az első nagyteljesítményű pasztőröző berendezés a tartósabb sörök arányának fokozása érdekében. 1971-től 10 éven át a Söripari Váll.-ok Trösztje irányítása alá tartozott, 1982-től önálló váll. Gesztorságával működik a söripari váll.-ok társulásaként a Söripari Kutatási Céltársaság. 1982-ben kezdődött meg a kőbányai gyár rekonstrukciója. Ez évtől gyártja az első licencsörét Tuborg néven. A ~ több terméke nyert díjat nagy nemzetközi versenyeken. Termelése 1989-ben 3,6 millió hl fejtett sör volt. Az 1980-as évek végének sikersörét *Dreher* néven gyártja. (→*söripar*)

kőbányai sörgyártás: →*söripar*

kőbányai téglagyárak: az első téglagyárat Kőbányán Hungária Gőztéglagyár néven 1809-ben alapították a Gyömrői úton. Egy 1836-os térképen már négy kőbánya és téglagyár szerepelt a kőbányai Óhegyen, kihasználva, hogy a mészkőhegyek között vastag agyagréteget találtak. Annak ellenére, hogy a kőbányai agyag minősége gyengébb, mint a budai agyagé, és alapos tisztításra szorul, a téglagyár-telepítés Kőbányán folytatódott. 1837-ben Hofhauser Alajos létesített téglagyárat az Óhegyen. A téglagyártás fellendült az 1838. évi árvíz után, amely Pesten 2700 házat döntött romba. Az újjáépítés szükségessége arra késztette a városi tanácsot, hogy Mathias Miesbach bécsi kőszénbánya- és téglagyártulajdonossal szerződést kössön téglagyár létesítésére. Ehhez a Rákos-patak mentén 52 hold területet ingyen bocsátott rendelkezésére. A 150 ezer forint beruházással létesített gyárban 800 munkás már az első évben 3 millió db téglát termelt. Később a kézi téglavetés megszüntetésével a gyár évi termelését 14 millió téglára növelte. – A kezdetek után Kőbányán egyre több téglagyárat alapítottak. A nevezetesebbek *Zitterbarth Mátyás téglagyára* és *Lechner János téglagyára* az Alsóvaspálya u.-ban. Miesbach 1838. évi halála után unokaöccse, lovag *Drasche* Henrik vette át a bányákat és a téglagyárakat. Az 1840-es években alapította a pestszenterzsébeti és a Gubacsi úti téglagyárakat, majd a Kőbányai Gőztéglagyár Maglódi úti és óbudai telepét. Drasche Henrik 1846-ban a Pesti Ip. Kiállításon aranyérmet kapott gyárai létesítéséért. 1847-ben a gyárak vezetésével unokaöccsét, Drasche Gusztávot bízta meg. Az 1880-as évek közepén a gyárak szénszükségletének kielégítésére megvásárolta Esztergom környékén Dorog, Tokod, Miklóshegy, Mogyorós, Annavölgy és Csolnok szénbányáit. – A Sugárút (Andrássy út), valamint a Nagykörút beépítése továbblendítette a téglagyártást. 1868-ban a Hitelbank kezdeményezésére a Drasche váll. rt.-vé alakult *Kőszénbánya és Téglagyár Társulat Pesten* névvel (1868–1950). Első vezérigazgatója Görgey Artúr vegyészmérnök, a szabadságharc tábornoka volt. Drasche Gusztáv 22 évi működése után 1869-ben megkapta a Ferenc József Rend lovagkeresztjét. Ebben az évben a Kőbányai Gőztéglagyár Társulat ugyancsak a Maglódi

úton létrehozott egy téglagyárat. A gyár az I. vh. előtt a M. Bank és Kereskedelmi Rt. tulajdonába került. 1893-ban a M. Gőztégla-, Cement- és Gipszgyárak Rt. létesített téglaüzemet, amelyet az 1920-as években a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. vett át. 1895-ben a Lechner-féle üzem Rákosi Téglagyár Rt.-vé alakult. 1903-ban Sorg Antal alapított téglagyárat Kőbányán. A Kőbányai Agyag- és Téglagyár Rt. 1912-ben létesült. Mindezek után az 1910-es években Kőbányán már nyolc téglagyár üzemelt. A két vh. között a főv. téglagyártás súlypontja Kőbányáról Óbudára helyeződött át. – Az 1948-ban államosított váll.-ok 1952-ben az Építőanyagip. Min. Tégla- és Cserépip. Igazgatóságának felügyelete alá kerültek. 1953-ban a min. beolvadt az Építésügyi Min.-ba. A Kőszénbánya és Téglagyár Társulat Pesten 1950-től Kőbányai Téglagyár néven működött 1963-ig. Akkor neve Építésügyi Min. Épületkerámia és Burkolóanyagip. Váll.-ra változott, majd 1968-tól a neve →*Épületkerámiaipari Vállalat*. 1977-ben megalakult a →*Tégla- és Cserépipari Tröszt*. A kőbányai téglagyárak története a tröszt kereteiben folytatódott. Jelentősebb fejlesztések: 1978-ban a burkolólap gyártását, 1987-ben a mázas padlólap gyártását kezdték meg.

Kőbányai Textilművek (X. Gyömrői út 90.): egyik elődjeként 1904-ben a Kammer Testvérek a Gyömrői úton műhelyt létesítettek textiláruk szövésére, fehérítésére, festésére és kikészítésére. Az üzem 1906-ban rt.-vé alakult a Kereskedelmi Bank közreműködésével. A váll. a két vh. között sok nehézséggel küszködött, végül 1942-ben a *M. Textilipar Rt.* győri cégbe olvadt be. A ~ másik elődje, Maglódi úti gyárának alapítója, a Dreher és Haggenmacher-család által 1923-ban létesített *Dreher-Haggenmacher Textilművek Rt.* Önálló váll.-ként tíz évig működött, majd 1933-ban fuzionált a *Dreher-Haggenmacher Részvényserfőződe Rt.*-vel. Az államosítás után a két textilgyárat ~ néven vonták össze.

Kőbányai Újság: →*helyi sajtó*

A Kőbánya-kispesti metróvégállomás

Kőbányai út (VIII., X. Orczy tér–Liget tér): a *Baross u.* folytatása. A *Hungária krt.*-nál lép át *Kőbánya* területére. Bp. DK-i ipari körzetének egyik része. Mai nevét 1874-ben kapta.

Kőbányai úti kislakásos telep (X. ker.): 1910-ben téglából épült 40 földszintes házban 320 lakás, ebből 280 egyszobás és 40 kétszobás, átlagosan 22 m² alapterületű szobákkal és 12 m²-es konyhákkal. Minden lakáshoz külön éléskamra, WC és padlásrekesz tartozott. Néhány lakásba a gázt is bevezették. A telep 9000 □öl, amelyből a beépített terület 5000 □öl. A telepen 12 üzlethelyiség is épült. A telepet a 80-as években lebontották, helyén földszint + 3 szintes magastetős ép.-ekben házgyári öröklakások készültek.

Kőbányai Zománcárugyár: →*LAMPART Vegyipari Gépgyár*

Kőbánya-Kertváros: →*Kőbánya*

Kőbánya-Kispest: a Bp.–ceglédi vasútvonalon a lajosmizsei vonal kiágazása. A metró M3 vonalának kiépítése óta a metró csatlakozóállomása (1980), ettől kezdődően a bp.-i fejpu.-okat nem érintő nemzetközi vonatok bp.-i megállóhelye. Az állomás feletti felüljáró egy sor szolgáltató létesítményt foglal magában, innen érhetők el a MÁV és a metró peronjai, D-i lejáratához a BKV autóbusz-végállomása csatlakozik.

Kőbánya-Újhegyi lakótelep (X. ker.): részben áll., részben szövetkezeti tulajdonként a Sibrik Miklós út, Mádi u., Újhegyi út és Gyömrői út által határolt területen épült fel 6968 lakással *Mester* Árpád beépítési terve szerint, amelyekből 2464 szövetkezeti, a többi áll. bérlakás. Házgyári elemekből 11 szintes házak épültek. Távfűtéssel üzemelnek. Járulékos létesítményként ABC-áruház, 3 isk., 2 óvoda, szolgáltatóház és nyugdíjasok háza épült. Az építkezés 1986-ban fejeződött be.

Köböl József (Karcag, 1909–): műasztalos, politikus. 1933-tól a KMP Bp.-i Biz.-ának tagja. 1942-ben nyolc évi börtönre ítélték. 1945 után az MKP VIII. ker., majd a Weiss Manfred Acél- és Fémművek pártszervezetének titkára. 1945–50 között főv. tvhat. biz. tag, ogy.-i képviselő. 1948–49-ben az MDP bp.-i titkára. 1948-ban a főv. tvhat. biz. elnöke, 1949-ben a főv. alpolgármestere. 1950-től 1954-ig a Főv. Tanács tagja.

Kő-ér: →*Hosszú-réti-patak*

Kőérberek (XI. ker.): felszíne a →*Kamaraerdő*höz hasonló felépítésű: oligocén agyagos, homokos, homokköves rétegek borítják. Pereme tövében kiscelli agyag bukkan a felszínre. A K–Ny-i irányú Kő-értől D-re meredek, száraz völgyekkel ereszkedik le. Ettől É-ra síkvidék. ~ középső részén a →*Vadász-hegy* emelkedik, DK-i része (Vadászhegyalja) lazán beépült. Területén nagyobb részt erdő, ezenkívül gyümölcsösök és szőlőültetvények húzódnak. – A kelta eraviscusi településre épült a Szt. Szabina egyház kolostora és egy 11–12. sz.-i falu, →*Kána*. A Balatoni út panorámás hajtűkanyarjához közel találhatók a kánai bencés kolostor romjai.

Kőfaragó és Épületszobrászipari Vállalat (V. Báthory u. 12.): jogelődje az 1945-ben, Sóskút

községben alapított Kőfaragó és Kőfejtő Szövetkezet, amely 1946-ban a süttői és a Bp. Fehérvári úti telepekkel bővült és felvette a *Bp.-i Kőfaragó és Kőfejtő Szövetkezet* nevet. 1948-ban államosították Kőfaragó Nemzeti Váll. néven. 1951-ben, az államosított építőip. trösztösítésekor a 12/5. sz. Kőfaragó Váll. nevet kapta. 1956-ban a váll.-hoz csatolták az Épületszobrász-ip. Váll.-ot, 1959-ben bővült a Tereprendező és Parképítő Váll.-tal és 1960-ban hozzá kerültek a süttői, siklósi és ürömi bányakörzetek. Tevékenysége: díszítőkő-bányászat, kőfaragó, kőszobrász, ép.szobrász és gipszmunkák, műkőtermékek gyártása, építőanyag-ip. és építési-szakip. feladatok. Évente mintegy 12 ezer m^3 tömbkövet jöveszt és közel 400 ezer m^3 lapterméket állít elő. Leányváll.-aival tereprendezési és parképítő munkákat is teljesít. Az 1984-ben szanált váll. 1988-ra megújult, rendszergazda lett a díszítőkőip.-ban. Bp.-en két főépítésvezetősége működik a klasszikus kőfaragó, kőszobrász és lapburkoló feladatokra. 1984-ben a sírkőüzemből létrehozták a „Kőfaragó" Sírkőkészítő, Értékesítő és Szolgáltató Leányváll.-ot, valamint a parképítő építésvezetőségből a „Kőfaragó" Parképítő és Szolgáltató Leányváll.-ot. 1988-ban megszervezték a tervezést megelőző diagnosztikai elemző vizsgálatok végrehajtására a Kődiagnosztika Szolgáltató Szaktervező Leányváll.-ot, amely az ép.szerkezeti és kőip. hibaforrások feltárása, műemlékvédelmi állapotmeghatározás után felújítási javaslatot készít kőcserére, tisztításra és felületvédelemre. Kiemelkedő munkái Bp.-en: a budai Váregyüttes, a Mátyás-templom, a Halászbástya, a Parlament ép.-e, az Áll. Operaház, a Szt. István Bazilika, a bp.-i zsinagóga, a Duna Intercontinental és a Hilton Szálló, a Lánchíd, a Közgazd.tudományi Egyetem, a TV székháza, a Közlekedési Múz., egyházi ép.-ek, színházak, kastélyok, szállodák, pu.-ok, metróállomások, közterületi szobrok, síremlékek.

Kőfaragó u. (VIII. Vas u.–Gutenberg tér): a 18. sz.-ban még külvárosias, házagos beépítettségű. A ~ban és környékén kőfaragó-telepek voltak, innen származik első elnevezése is (Steinmetzgasse). A 19. sz. elején neves építési vállalkozók (Feszl József, Kauser József) kőfaragó műhelyeit találjuk a környéken. 1938-tól *Tormay Cecil u.*, 1945-től ~ a neve. – Az 5. sz. ház kétemeletes, romantikus stílusú ép., 11 ablakkal, emeletén középerkéllyel. Második emeletének középablaka és felette az íves, díszes oromfal újabb keletű. Belül szépen képzett kapualja és lépcsőháza van; udvara egységes, klasszicista folyosórácsokkal. Az 1839-ben Hild Károly aláírásával készült tervek tanúsága szerint is a ház több részletben épült: főszárnya 1841-ig. Ekkor újra engedélyt kértek a még hiányzó udvari szárny felépítésére. A ház 1848-ban Szupp József tulajdonába került, aki a következő évben Diescher Józseffel a másik udvari szárnyat is felépíttette. A mai romantikus ép. kiképzését és második emeletét Gottgeb Antal építette (1868) Áldássy József számára. – *Irod.* Pereházy Károly: Műemléképületek restaurálása a Józsefvárosban (Műemlékvédelem, 1969. évf.).

Kőhalmi Béla (Bp., 1884–Bp., 1970): könyvtáros, egyetemi tanár, az irodalomtudományok kandidátusa (1952), Kossuth-díjas (1956). Részt vett a Főv. Szabó Ervin Könyvtár reformterveiben (1909-től). A Tanácsközt. idején a könyvt.ügy egyik irányítója, a Könyvtári Szemle (1913–19), a Magyar Könyvszemle (1958–70) szerk.-je.

KÖJÁL: →*Fővárosi Közegészségügyi-Járványügyi Állomás*

Kőkapu (II. ker.): a *Vaskapu-hegy*től DNy-ra fekvő kis dolomitrög. Ny-i oldalában az →*Apáthy-szikla* meredek bástyafalként szakad le az →*Ördögárok* felé. ÉK-en a →*Szalonka-völgy* határolja. A Szalonka-völgy felé néző oldalában alacsony, természetes *kőkapu* van. Innen a neve. Alatta nagy kőbánya. Felszíne természetvédelmi terület.

Kökény Ágnes (Bp., 1938–): építészmérnök, Ybl-díjas (1975). Diplomájának megszerzése óta a bp.-i Városépítési Tervező Váll. tervezőmérnöke. Több kispaneles szerkezetű ép.-et tervezett (*újpalotai, zuglói isk.-k, őrmezői lakótelep*). Tervei alapján épült a *II. Ganz u. 11. sz.* ház 72 lakással és orvosi rendelővel, a *XIV. külső Kacsóh Pongrác úti* lakótelepen 59 lakásos lh. (Ágoston Vilmossal).

Kölber Testvérek kocsigyára: mint nyergesés kocsigyártó műhely kezdte meg működését 1784-ben a Hatvani kapu mellett. Az alapító Kölber Kázmér fia, Jakab külföldi vándorévei után, 1813-ban vette át az üzletet. Gyáralapítási engedélyt kapott és 1850-ben a Salétrom u. 5–7. sz. alatt a kocsigyártáshoz szükséges összes iparágat felölelő telepet nyitott meg. Később a József u.-ban is működött, és üzlete volt a mai Vörösmarty téren. A kocsigyártást fellendítette és korszerűsítette. Díszkocsijában vonult be Kossuth Lajos mint kormányzó 1849-ben a főv.-ba. 1882-ben a vöröskereszt egylet részére 115 kocsit szállított teljes felszereléssel. 1907-ben egy németo.-i autószépségversenyen karosszériája második díjat nyert. Az 1920-as években rt.-vé alakult. Mint autójavító működött, és az 1930-as években szűnt meg. A ~ egyik restaurált díszkocsija a Közlekedési Múz. parádi kocsikiállításának darabja.

Kölcsey Ferenc Gimnázium (VI. Munkácsy Mihály u. 26.): 1898-ban alapított középisk. A →*Berzsenyi Dániel Gimnázium* fiókint.-e volt. A Lovag u. 18. és 19. sz. házban kezdte meg működését. 1909-ben vált önállóvá, s azóta működik jelenlegi helyén. 1921-től a *Budapesti VI. ker. Magy. Kir. Áll. Kölcsey Ferenc Gimnázium* nevet viselte. 1924-től reálgimn., 1934-től ismét gimn. lett. Jelenleg két tannyelvű középisk.

Költő u. (XII. Mártonhegyi út–Béla király út): kanyargósan vezetett, hajdani szőlőskertek dűlői mentén kialakult u. – **1/b sz.** földszintes, 1850 körül épült klasszicista stílusú villaép., dór oszlopos, oromzatos középrésszel, ezt közrefogó egy-egy ablakkal. A szárnyak végén levő oromzatos-oszlopos részek újabb hozzáépítés eredményei. – **19–21. sz.** Jókai Mór 1853-ban épült villája. A →*Petőfi Irodalmi Múzeum* az ép.-ben →*Jókai Emlékmúzeum*ot rendezett be. A villa telkén épült az *Orsz. Természetvédelmi Hivatal* emeletes székháza.

költségvetés: a főv. pénzügyi gazdálkodásának éves terve, melyben ágazatonként megállapítja, hogy milyen kiadásokat milyen mértékben kíván teljesíte-

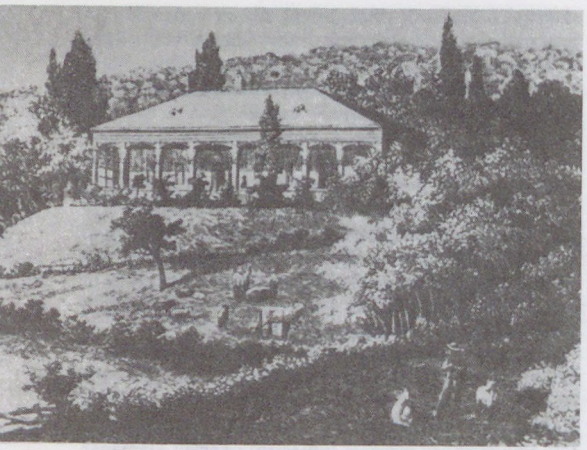

Az egykori Jókai-villa: Költő u. 19–21. (metszet)

ni, és hogy azokat milyen bevételi forrásokból fogja fedezni. A főv.-nak az 1873–1950 közötti időszakban négy fő pénzügyi bevételi forrása volt. Átengedett áll. adók és illetékek, főv. helyi adók és eljárási díjak; a főv. vagyonának hozadéka; bel- és külföldi kölcsönök (→*Budapest kölcsönei*); a főv. tulajdonában lévő kommunális és közlekedési váll.-ok, üzemek és intézmények befizetései. – Az egyes bevételi csoportok részaránya, jelentősége az időszak folyamán többször is változott. A főv. ~ére vonatkozó szabályokat először az 1872. évi XXXVI. tc. 90–94. §-ai tartalmazták. Az első ~ tárgyalására – az egyesítés elhúzódása miatt – csak 1874-ben került sor. Az előirányzott kiadások legnagyobb tételét, az összes kiadások 23%-át a régi tartozások törlesztése és kamatai tették ki. A bevétel szempontjából az adók és illetékek voltak a meghatározók. A vagyon hozadéka és a kölcsönök másodlagos szerepet játszottak. A századforduló körüli évtizedekben a kevéssé jövedelmező infrastrukturális beruházások iránti növekvő igény nagy mennyiségű belföldi, majd külföldi kölcsön felvételéhez vezetett. Az 1910-es években a külföldi kölcsönökből befolyó pénzek esetenként a főv. összes bevételeinek 50%-át is elérték. A kölcsönvisszafizetés azonban egyre nagyobb nehézségekkel járt a városvezetés számára. E helyzetből 1906-tól a kommunális jellegű vállalkozások és üzemek fokozott mérvű városi tulajdonba vonásával, *községesítésével* igyekeztek kilábalni. A monopóliumszerű működési jogokkal felruházott bp.-i közüzemek biztos nyeresége és egyéb befizetéseik ezáltal közvetlenül és maradéktalanul a városi pénztárba kerültek. – Az első főv. tc. ~i rendelkezései helyébe az 1927. évi V. tc. és ennek végrehajtása tárgyában kiadott 42 200/1927. B. M. sz. körrendelet, majd az 1930. évi XVIII. tc. lépett, amelynek egyes rendelkezéseit az 1934. évi XII. tc. módosította. Ezen rendelkezések értelmében a főv. ~ének – a szorosan vett háztartási, árva- és gyámhatósági kiadásokon és bevételeken kívül – magában kellett foglalnia a főv. kezelésébe tartozó valamennyi alap, intézet, közintézmény, közmű és üzem ~ét is. Ezt a rendelkezést a rt.-i formában működő üzemekre is alkalmazni kellett, ha a főv. a részvények többségének tulajdonosa volt. Az 1930-as évekre, amikor a községesítési folyamat befejeződött, a főv. bevételi forrásai a következőképpen alakultak: adók 40–50%, közüzemi befizetések 10–40%. – A főv. pénzügyi helyzetét és a befolyó bevételekkel való racionális gazdálkodás feltételeit lényegesen javította 1928-ban a főv. saját bankjának, a →*Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt.*-nek a megszervezése. Az adó és más bevételekből, a közüzemi befizetésekből eredő pénztőke koncentrálása lehetőséget adott a főv.-nak nemcsak a gazd. élet válságperiódusának nagyobb megrázkódtatások nélküli átvészelésére, hanem hosszútávú beruházási pol. kialakítására s más fontos gazd. célkitűzések megvalósítására. – Az önkormányzatok ~e nem volt része az áll. ~nek. A II. vh előtti évtizedekben a ~t a polgármesteri hivatal készítette, amelyet a tvhat. biz. közgyűlése elé kellett terjeszteni, majd felülvizsgálat végett a belügymin.-hez felterjeszteni. A belügymin. a ~t a pénzügymin.-rel egyetértésben változatlanul vagy egyes tételeit módosítva jóváhagyta, vagy a főv.-t új ~ készítésére utasíthatta. Lényegében ez a ~i rendszer volt érvényben a tanácsok megalakulásáig, bár már 1945-től a főv. ~i önállóságát egyre inkább korlátozták. – A tervgazdálkodás bevezetésével, a helyi tanácsok megalakulása után, a tanácsi ~ összeállításához a pénzügymin. keretszámokat adott, és a megadott keretszámok figyelembe vételével kellett a ~ kiadási és bevételi oldalát összeállítani. A főv.-ra megállapított keretszámok magukban foglalták a ker. tanácsok ~i keretszámát is. A ~t a pénzügymin. előterjesztése alapján a Min.tanács hagyta jóvá. – Az 1971. évi I. tv., az ún. harmadik tanácstv. enyhített valamelyest az addigi szigorúan központi keretszámok alapján összeállított ~i rendszeren, miután megengedte, hogy a tanácsok rendkívül szűkre korlátozott bevételeik felett szabadon rendelkezzenek. – Miután a tanácsi ~i bevételek a kiadásokat nem fedezték, a hiányt áll. hozzájárulásból egészítették ki. Ha a tanács bevételei növekedtek, akkor az áll. hozzájárulást csökkentették. – Az 1990. évi LXV. tv. alapján Bp. Főv. Önkormányzata önállóan készít ~t, amelyet a Közgyűlés fogad el. (A ~ elfogadásához más szerv hozzájárulása nem szükséges.) A ~ bevételi forrásai központilag szabályozott forrásokból (normatív áll. hozzájárulás, a személyi jövedelemadóból a főv. önkormányzatot illető hányad, társ.biztosítási támogatás) és az önkormányzat saját bevételeiből (helyi adók, illetékek, ingatlanok, telkek értékesítéséből származó bevételek, stb.) állnak. A kiadások főbb tételei az ún. működési és fejlesztési kiadások, alapok és alapítványok támogatása, beruházások stb. Bp. Főv. Önkormányzata az 1992. évben 266 önkormányzati intézményi szerv működéséről gondoskodik. 1992. évi költségvetése közel 60 milliárd Ft bevétellel és kiadással számol. – A ker.-i önkormányzatok is önállóan készítenek ~t, amelyeknek szerkezete, forrásai lényegében azonosak a főv. ~évél.

König-gasse: →*Király u.*

Königsberggasse: →*Nagyszombat u.*

Königs garten: →*Dózsa György tér*

Könnyűbeton és Szigetelőanyagipari Vállalat, *KÖSZIG* (XX. Dózsa Gy. út 63.): 1961-ben alapították az Építésügyi Min. Bp.-i Fedéllemezgyára és az Építésügyi Min. Parafakőgyára összevonásával. Gyártott építő-, hő-, hang- és vízszigetelő anyagokat. Főv. gyáregységeiben, a Bp.-i Fedéllemezgyárban és a Bp.-i Szigetelőanyaggyárban lamellázott kőzetgyapotfilcet és bitumenes csupaszlemezzel kasírozott ISOPANEL-t készít. Vidéken Kazincbarcikán, Gyöngyösön, Nyírteleken, Pásztón és Tapolcán van gyára.

könnyűipar: a főv. egyik legnagyobb múlttal rendelkező ip. ágazata. 1788-ban a Pesten működő nyolc →*manufaktúra* közül hét tartozott a textilip. körébe. A textilip. ígéretesnek induló fejlődése azonban az osztrák–cseh textilgyárak versenye következtében megtorpant, bár egyes cégek, mint pl. a *Goldberger textilgyár* Óbudán, vagy a szintén ott működő *Spitzer-féle kékfestő* s egyes peremövezeti vállalkozások fennmaradtak és fejlődtek. A 19. sz. közepére szintén Óbudán és a környező településeken fejlődött ki a →*bőr- és szőrmeipar* is. Újpesten a Wolfner-, a Mauthner családok, a budai oldalon pedig az Abeles, a Lenz, a Jordán, a Machlup és a Leidenfrost cégek és elől váll.-aik voltak a legjelentősebbek. – A ~hoz tartozó főv. →*nyomdák és könyvkiadók* több mint 500 éves hagyományra támaszkodhatnak. A legnagyobb orsz. nyomdák a központi napilapokhoz és a főv.-ba települt kiadóváll.-okhoz kapcsolódva Bp.-en alakultak meg. 1896-ban 128 könyvnyomda és 34 litográfiai cég működött a főv.-ban. Legtöbbjük már korszerű rotációs gépekkel volt felszerelve. – Kézmű-, házi- és kisip. szinten indult a fa- és bútorip., a papirosfeldolgozás, a ruhaneműgyártás. Kétségtelen tény azonban, hogy az 1918-ig fennálló Osztrák–Magyar Monarchiában főként a ~ sínylette meg a fejlettebb cseh és osztrák ip. versenyét. – 1920 után, a nagy területveszteségek nyomán függetlenné vált Mo.-on, a vámvonallal védett belső piac adta lehetőségeket leginkább a ~ tudta kihasználni. Főként a →*textilipar* fejlődött robbanásszerűen: öt év alatt a főv.-ban és környékén 120-nál több, közép- és nagyip. kategóriába tartozó gyár kezdett termelni. A ruházati- és konfekcióip. is gyári jellegűvé vált. A gépip. mögött a textilip. került a főv. ip.ágak között a 2. helyre, megelőzve az évtizedeken át vezető *élelmiszer-ip.*-t. 1923-ban létesült a Neményi testvérek csepeli papírgyára, amely csomagoló-, író- és rotációs papírt egyaránt előállított. Ugyanezen évben indult be a →*Budafoki Papírgyár* is. Fellendült a Dávid-féle *Budai* és a *Pesti Dobozgyár*. A fafeldolgozó- és bútorip., a papírfeldolgozás és írószergyártás, a cipőkészítés elérte a közép.-, ill. a nagyip. szintet. A nyomdaip. megőrizte orsz. szintű vezető szerepét. – 1945 után a ~, leküzdve a háborús visszaesés és károsodás okozta megtorpanást az egyik leggyorsabban fejlődő ágazattá vált. A nagyarányú ip. beruházások keretében a főv. textilip. az orsz. keret 50%-át, a nyomdaip. 60%-át kapta meg. – Az 1970-es években a főv. ~a fejlődésének csúcsához érkezett. A ~ban dolgozók száma meghaladta a 160 000 főt, ezen belül a textilip. dolgozók száma 56 000, a bőr- és szőrmeip.-ban dolgozóké 19 000 főnél magasabb volt. – Az 1970-es években végrehajtott textil- és nyomdaip. rekonstrukciók az anyagi eszközök elégtelensége miatt csak részben valósultak meg, ill. félbeszakadtak. A KGST és a hazai ruházati piacok összeomlása, a távolkeleti országok versenye és az importliberalizálás miatt a főv. ~a katasztrofális helyzetbe került, amit az 1990. évi adatok is tükröznek. Az ágazatban foglalkoztatottak száma 57 000 főre esett vissza, ami 1970-hez képest 65%-os csökkenést jelent. A textilip.-ban mindössze 18 500 fő, a bőr-, szőrme- és cipőip.-ban 5800 fő állt alkalmazásban. A termelés visszaesése ennél is nagyobb mérvű volt, s az 1990-es években is folytatódott. Egyedül a nyomdaip. helyzete javult. A rendszerváltás kapcsán megnőtt pol. aktivitás és információéhség hozzájárult a nyomdai termékek iránti megnövekedett kereslethez, ami visszahatott az ágazat üzemeinek korszerűsítésére, és részben külföldi érdekeltségű új nyomdák alapítására.

Könnyűipari Műszaki Főiskola (III. Doberdó út 6.): 1962-ben alakult felsőoktatási intézmény. Működését az V. Markó u. 18–20. sz. alatt mint *Felsőfokú Könnyűipari Technikum* kezdte. Először esti és levelező tagozaton indult meg az oktatás ruhaip. és cipőip. szakon, 1963-ban kezdődött meg a nappali képzés ugyanezeken a szakokon. Mint felsőfokú technikum 1972. aug. 31-én megszűnt, mert az 1972. évi 16. sz. tvr. alapján főisk.-ként működött tovább jelenlegi helyén, ruhaip., bőrip., textilip., papírip. és nyomdaip. szakkal. A tanulmányi idő három év, a sikeres vizsgák után a képzés irányának megfelelő üzemmérnöki oklevél szerezhető. 1988-ban 605 hallgatója volt.

könyvaukció: régi, ritka és értékes könyvek eladása licitálással kialakult áron, amely azután irányadó az antikvár könyvek értékelésében. Vannak alkalmi és rendszeres ~k. Az első alkalmi árverések a 18. sz. végén voltak Pesten hagyatékokból, majd az *Egyetemi Könyvtár*ban a feloszlatott szerzetesrendek könyvtáraiból származó másodpéldányokból. A 19. sz. folyamán kisebb-nagyobb magánkönyvtárakat árvereztek. Rendszeres ~kat a →*Lantos Könyvesbolt* indított az 1920-as évek elején, s nyomtatott jegyzékekkel több mint 10 alkalommal rendezett. A Postatakarékpénztár 1925-től a Zálogház árverési csarnokában (IX. Lónyay u. 30–32.) rendezett ~kat, 1948-ig 132 alkalommal. Hoszabb szünet után az Áll. Könyvterjesztő Váll. 1969-ben rendezett első ízben ~t. 1986-tól a Könyvértékesítő Váll.–Téka és néhány nagyobb antikvárium is. – *Irod.* Révay Mór János: Írók, könyvek, kiadók (I–II., Bp., 1920).

Könyves Kálmán Gimnázium (IV. Tanoda tér 1.): a peremvárosok első fiú középisk.-ja volt. 1905-ben alapították áll. reálgimn.-ként Újpesten. Mai ép.-e 1914 óta áll. 1921-ben vette fel Könyves Kálmán nevét. 1934-ben gimn.-má szervezték. – *Irod:* A Könyves Kálmán Gimnázium jubileumi emlékfüzete 1905–1980 (Bp., 1980).

Könyves Kálmán körút: →*Külső-Nagykörút*

könyvkiadók: →*nyomdák és könyvkiadók*

kőporárus: a budai hegyekben bányászott kőport árusító Buda környéki telepes. A konyhai edények és egyéb fémtárgyak tisztítására alkalmas kőport maguk őrölték, majd a pesti házakban „Reibsand" kiáltással literrel mérve árusították. Az 1930-as években már alig akadt egy-két ~, a modern mosószerek pedig teljesen feleslegessé tették a kőpor használatát.

KŐPORC Elektronikai Alkatrész és Műszaki Kerámiagyártó Vállalat: →*Finomkerámiaipari Művek*

körforgalmú terek: a bp.-i forgalmi csomópontok ~ként való kialakításához az 1930-as években sok reményt fűztek, ennek alapja a forgalom remélt folyamatossága volt. ~é építették át a Baross tér Ny-i részét, a Nagyvárad teret, a Széna teret, a Kálvin teret, a Nyugati teret, a Deák teret, a Ligeti teret, a Lánchíd két hídfőjét és részben a Flórián teret. A ~ Bp.-en nem váltak be, mert általában nem volt megfelelő hely a kialakításukra, és sem a geometriai, sem a forgalomáramlási viszonyok nem voltak kedvezőek. A Lánchíd két hídfőjénél levőktől eltekintve valamennyit keresztezte a villamosvasút, így a körforgalom már eleve nem tudott kialakulni. A gyalogos forgalmat kerülőkre kényszerítették és a járműforgalom szabályozatlansága miatt a ~ balesetveszélyesek is voltak a gyalogosok számára. Ha viszont jelzőberendezést alkalmaztak (Nyugati tér), zavaros forgalmi helyzet alakult ki. Az úthálózat, illetve a forgalmi csomópontok korszerűsítése során mindegyiket megszüntették, a Clark Ádám téri és a Roosevelt téri csak geometriai szempontból maradt körforgalmú, forgalmi szempontból ezt a jellegüket megszüntették.

körképek: az ír Robert Barker 1793-ban Londonban mutatta be az első félkör alakú, rotundában felállított panorámát. Ezt követően a város- és tájképeket, a csatajeleneteket és történeti tablókat ábrázoló monumentális ~ népszerű szórakoztató intézménnyé váltak az európai és É-amerikai nagyvárosokban. A 19. sz. vége felé a ~et gyakran városról városra, országról országra vándoroltatták a vállalkozások jövedelmezősége érdekében. – Bp.-en az 1885. évi orsz. kiállítás idején létesült az első állandó rotunda a Városligetben. A Ray Rezső építész tervei szerint 25 ezer forint költséggel emelt kiállító ép.-ben az Orsz. Panoráma Szövetkezet, valójában gr. Zichy Jenő és alkalmi társasága *M. Orsz. Fürdőpanoráma* címen rendezett kiállítást. A rotunda első emeletén a „Tátra vidék" nagyméretű körképe volt látható, alsó szintjén 14 kisebb képen mutatta be a mo.-i fürdőhelyeket. A körképet és a rotundát 1888-ban bontották le. – A hazai körkép vállalkozások közül a →*Feszty-körkép* volt a legismertebb. – Az Aréna (ma Dózsa György) út és a Nagy János (ma Benczúr Gyula) u. sarkán egy magántelken 1896-ban fából rotundát emeltek és itt helyezték el 1896–97-ben a Lembergi Körképtársaság „Kościusko" c. körképét, 1898–99-ben pedig a nagyszebeni csatát ábrázoló „Bem-Petőfi" c. körképet. A Pártos Gyula építész betéti társasága tulajdonát képező utóbbi körkép-vállalkozás nem bizonyult hosszú életűnek, már a századelő éveiben megszűnt. A „Bem-Petőfi" körkép Jan Styka lengyel festőművész irányításával és Vágó Pál, Spányi Béla m. festők közreműködésével alig négy hónap alatt készült el a Feszty-körképpel azonos méretben. A 140 ezer koronába került körképet később visszaszállították Lengyelo.-ba, ahol azt különálló részekre szabdalták. – A Városligetben később is gyakran adott otthont körkép bemutatóknak. Pártos Gyula 1900-ban átengedte rotundáját egy másik vállalkozónak, aki ott rövid időre kiállította a valamikor híres „Nápoly" c. körképet. A századelőn a nyári idényben rendszeresen üzemelt a park területén egy-két panorámavállalkozás. A Népligetben a többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült viszont meghonosítani ezt a szórakoztató intézményt.

Körmendi Zoltán (Bp. 1898–Gunskirchen, Austria 1944): író, költő, szociográfus. A Galilei Kör tagja, a Szocialista Diákok Szervezetének titkára, a KMP alapító tagja. Az 1930-as években vers- és novellakötetei jelentek meg. 1931–36 között folytatott bp.-i környezettanulmányaiból született írásait a Szép Szó és a Válasz c. folyóiratokban közölte. A nagyvárosi proletárság és a szegénység világát bemutató szociográfiáit *Nagyvárosi képeskönyv* címen gyűjtötte össze, az ebből készült válogatás azonban csak halála után jelent meg önálló kötetben (1963). Munkatáborban halt meg.

Körner József (Bp., 1907–Bp., 1971): építész, Ybl-díjas (1953, 1971), Kossuth-díjas (1958). Tanulmányait a bp.-i műszaki egyetemen végezte. Előbb önálló tervező, majd áll. tervezőint.-eknél dolgozott. Szállodákat tervezett vidékre, részt vett egy isztambuli szálloda tervezésében is. Fontosabb bp.-i művei: a *Külkereskedelmi Min.* (Honvéd u. 13–15., 1949); hatemeletes *lh. a Pacsirtamező u.-ban* (1951–52); a *II. ker. Önkormányzat ép.-e* (Mechwart tér, 1952); a *lágymányosi lakónegyed* beépítési terve (többekkel, 1955); *Munkásmozgalmi emlékmű* (Olcsai Kiss Zoltán szobrászművésszel, 1959).

környezetvédelem: Bp. környezeti állapota – az utóbbi évek néhány kisebb és javulást mutató eredménye ellenére – egyre válságosabb. Kritikus méreteket ölt a levegő szennyezettsége, a zajterhelés, a város hulladékainak elhelyezési gondja. Növekvő szennyeződés fenyegeti a Dunát, a vízforrásokat, a talajt. A környezetminőség további romlása a lakosság egészségének súlyos károsodását vonhatja maga után. – A természetvédelem helyi feladatainak ellátását az 1961. évi 18. sz. tvr. a tanácsok – köztük a főv. – mezőgazd. oszt.-aira bízta. Az 1035/1977. MT határozat arról intézkedett, hogy a megyei, ill. a Főv. Tanács mellett létesült Természetvédelmi Biz.-ot Környezet- és Természetvédelmi Biz.-gá kell átszervezni, amely az illetékes tanács V. B. véleményező és ellenőrző szerve. Kimondta az idézett Min.-tanácsi határozat azt is, hogy a Biz. működésének segítésére a tanács V. B.-k szakigazgatási szervezetében környezet- és természetvédelmi előadót kell alkalmazni. 1979-ben az előadói státuszt környezetvédelmi- és természetvédelmi titkárrá minősítették és közvetlenül tanácselnökhelyettesi irányítás alá helyezték. – Bp. Főpolgármesteri Hivatala szervezetében jelenleg külön ügyoszt., a Környezetvédelmi

ügyoszt. látja el a ~i teendőket. Ezek közül a legfontosabbak a levegőtisztaság-védelem, a közlekedési, a kommunális fűtésből és az ip. kibocsátásából eredő szennyezés csökkentése, a Duna vízminőségének javítása, a főv.-ban keletkező kommunális és ip. hulladék ártalmatlanítása, a zöldfelületek védelme, zaj- és rezgésvédelem stb. – Az önkormányzat ~i tevékenységét segítik és erősítik a főv.-ban is működő ~i mozgalmak, körök, egy.-ek.

Körönd: →*Kodály körönd*

Körönd Gyógyintézet: →*Benczúr utcai Kórház*

Kőrösi Csoma Sándor Gimnázium (III. Szentendrei út 83.): 1958-ban a régi ált. isk.-ban indult az első középisk.-i oszt., így jött létre a gimn. elsősorban É-Óbuda, Csillaghegy és Békásmegyer tanulói számára. A 60-as évek közepétől két tannyelvű gimn.

Kőrösi Csoma út (X. Liget tér–Jászberényi út): értékes ép.-e a **28–32. sz.** alatt álló Szt. László Gimn. (Lechner Jenő és Vágó József, 1914).

Kőrössy-villa: →*Városligeti fasor* 47.

Kőrösy József (Pest, 1844–Bp., 1906): statisztikus, az MTA tagja (l. 1879, r. 1903), 1870-től a Főv. Statisztikai Hivatal ig.-ja. Int.-ét tudományos munkásságával magas színvonalúvá fejlesztette. Foglalkozott a lakásügyek, a halálozások statisztikai feldolgozásával, az indexszámítással. Nagy hatással volt a statisztika fejlődésére hazánkban. Jelentős szerepe volt a →*Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* létrehozásában. Bp.-i vonatkozású m.: *Pestvárosi statisztikai évkönyv* (Pest, 1873); *Budapest Székesfőváros közoktatásügyi statisztikája* (Bp., 1900).

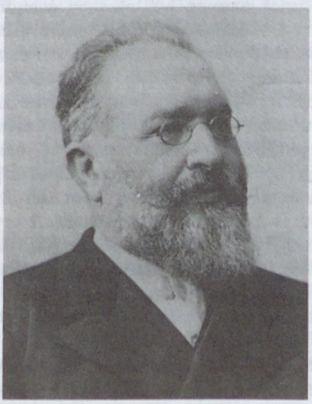

Kőrösy József

Körszínház: 1958-ban alakult nyári színházi vállalkozás a *Városligeti*ben. Művészeti vezetője 1990-ig Kazimir Károly volt. Kezdetben egy városligeti pavilonban játszottak, 1960-tól 1967-ig a Magyar Jégrevű Istvánmezei úti ép.-ében, majd a vásárváros lengyel kiállító pavilonjában. Műsorán klasszikus drámák, ill. epikus művek dramatizálásai szerepeltek; Aiszkhülosz, Euripidész, Shakespeare, Corneille, Calderon, Thomas Mann művei. Petőfi: *Tigris és hiéna;* Dante: *Isteni színjáték; Kalevala; Ramajána; Karagöz, Gilgames; Énekek éneke;* Lope de Vega: *Magyarországi fenevad.* 1990-ben a ~at *Globe-Színház* néven egy színészcsoport vette át.

körutak: a múlt század hetvenes éveinek nagy városszabályozó gondolata a hármas körútrendszerben állapodott meg. Ennek megfelelően jött létre a pesti oldalon a →*Kiskörút* (Belső krt.), a →*Nagykörút* (kezdetben Külső krt.) és a *Kültelki körút* (Róbert Károly krt., Hungária krt., Könyves Kálmán krt.), míg a budai részen a *Budai krt.* létesítését határozták el. 1892–94 között épült ki a mai →*Margit körút.* Nagy rendezést végeztek az →*Attila út*on, melynek vonalába eső →*Szarvas tér*rel csaknem kétméteres szintsüllyesztést kellett végrehajtani (1894). A budai krt. rendezését – a főv.-sal feles költségen – az FKT végezte.

körvasutak: 1. a balparti körvasút, a hatvani vonal és az újszász–szolnoki vonal, valamint a váci vonal kapcsolatára épült *Kőbánya felső pu.* és Rákos, valamint *Angyalföld pu.* között, kapcsolatot létesítve *Rákos rendező pu.*-hoz is. Hozzá csatlakozott továbbá a *Vizafogó* (Lipótváros) *pu.* is megszűnőben levő nagy vontató- és iparvágány-hálózatával. Személyforgalomra hosszabb idő óta nem szolgál. – 2. a jobbparti körvasút célja a *BHÉV* szentendrei vonalának és egy sor É-budai iparvágánynak a *MÁV* vasúthálózatához való kapcsolása volt. A *Déli pu.*-tól indult ki. A mai Bem térig a lóvasúti (később villamosvasúti) vágányokat vette igénybe, innen építette ki a MÁV a Filatori gát BHÉV állomásig a Császárfürdő állomáson át a saját vonalát. Ezt a vonalszakaszt egy ideig a BHÉV is használta, majd, amikor jelentősége a MÁV számára megszűnt, végleg átvette (1928). Ezzel a jobbparti körvasút végleg megszűnt. →még *vasútvonalak.*

Kőszénbánya 's Téglagyár Társulat Pesten: a váll.-ot Drasche Henrik bécsi téglagyáros alapította, aki Pest város meghívására és megbízásából 1838-ban Rákoson, majd később Budán a Pasaréten korszerű téglagyárat helyezett üzembe. A szénszükséglet fedezésére megvette az Esztergom környéki szénbányákat. 1868-ban rt. lett. Három évig Görgey Artúr állt a váll. élén. A váll. téglán kívül keramitot is gyártott, 1908-ban pedig porcelán- és fajanszgyárral bővült. 1927-ben a *Kőbányai Gőztéglagyár Rt.*-vel egyesült. Az államosítás után üzemei az *Épületkerámiaip. Váll.* és a *Budai Tégla- és Cserépip. Váll.* gyáregységei lettek.

KÖVAC Acél- és Vasöntöde Kft.: elődje, a *Hubert–Sigmund Közkereseti Társaság* 1911-ben alakult az V. Akadémia u. 8. sz. alatti telephelyen. Majd áttette székhelyét a VIII. Hunyadi u. 14. sz. alá. A cég műszaki termékek kereskedelmével foglalkozott. A kedvező üzletmenet nyomán elhatározták saját termelésük beindítását. 1929-ben kezdett termelni a X. Fertő u. 14. sz. alatt létesített gyártelep, ahol a vas-, fém- és műöntő ip. profiljába tartozó valamennyi termék elkészítését vállalták. A bel- és külföldi piacokon történő kedvező fogadtatás után 1937-ben a céget 750 000 P alaptőkéjű rt.-vé alakították át. Elnevezése *Hubert–Sigmund Acél- és Fém-*

árugyár Rt.-re változott. 1943-ban adózási okokból rt.-ből kft.-vé alalkult. A II. vh. alatt a cég munkáslétszáma meghaladta az 1000 főt. Itt öntötték a hazai gyártású páncélautók és harckocsik páncéllemezeit. – Az 1948. évi államosítást megelőzően bár csak 650 munkással, de teljes kapacitással működtek. 1949–51 között *Hubert–Sigmund Nemzeti Váll.*, 1963-ig *Kőbányai Vasöntöde* elnevezéssel önálló váll.-ként, 1963–84 között az →*Öntödei Vállalat* gyáregységeként üzemelt. 1984–90 között a korábbi néven önálló váll. Ekkor kft.-vé alakult 6,13 millió Ft törzstőkével.

Kővágó József (Csömödér, 1913–): katonatiszt, kisgazdapárti politikus, Bp. főv. ny. polgármestere. A Ludovika elvégzése után (1935) gépészmérnöki oklevelet szerez (1943). 1939-től a Haditechnikai Int. munkatársa, majd rövid ideig frontszolgálatot teljesített. 1944. okt. 15-e után bekapcsolódott a katonai ellenállási mozgalomba. Tagja *Nagy* Jenő vezérkari ezredes csoportjának, majd *Kiss* János altábornagy segédtisztjeként részt vett a →*Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága* mun-

Kővágó József

kájában. A Nemzeti Számonkérő Szervezet emberei 1944. nov. 22-én letartóztatták; a rögtönítélő hadbíróság ügyét dec. 8-án áttette a rendes katonai bírósághoz. Szabadlábra került és ismét a frontra küldték. 1945. márc.-ban megszökött. 1944. nov.-től a kisgazdapárt tagja, 1945. máj. 15-től az FKgP felkérésére Bp. alpolgármestere. 1945. dec.–1947. jún. között Bp. polgármestere és ogy.-i képviselő. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A börtönből 1956. szept. 18-án szabadult. Az 1956. októberi forr. idején részt vett az FKgP újjászervezésében. 1956. nov. 1-jén a Bp.-i Nemzeti Biz. újra a főv. polgármesterévé választotta. A forr. leverése után nov. 30-án külföldre távozott, az Egyesült Államokban telepedett le. 1960-ig az emigráns M. Biz. alelnöke. Aktív szerepet vállalt a forr. kérdésének napirenden tartása, és a szovjet katonai intervenció elítéltetése érdekében. 1961-től 1978-ig kutatómérnök, 1978-tól 1983-ig egyetemi magántanár.

Kővár (II. ker.): a →*Pesthidegkúti-medence* felszínéből kiemelkedő, hárshegyi homokkőből felépült rög (306 m).

Kövér, *Kövérd:* a Rákos-patak D-i oldalán fekvő, a mai Kőbánya egy részére kiterjedő földterület középkori elnevezése. Nevét valószínűleg termékeny, trágyázott „~" földjeiről kapta. 1244-ben a pesti polgárok kapták meg művelésre. Később parlagon hagyták, és a cinkotaiak vonták művelésbe, ami ellen birtokosai tiltakoztak.

Kövesligethy Radó (Verona, Olaszo., 1862–Bp., 1934): geofizikus, csillagász, az MTA tagja (l. 1895, r. 1909). 1883-tól a bp.-i egyetemen Eötvös Loránd tanársegédje, 1904-től a kozmográfia és geofizika (később a csillagászat) professzora. 1906-ban alapította a M. Földrengési Számoló Int.-et és az egyetemi Földrengési Obszervatóriumot. A földrengéskutatás területén világszerte a legjelentősebb tudósok közé sorolták. A Tanácsközt. alatt a Tanárképző Int. ig.-ja, ezért egyetemi tanári működését csak 1924-ben folytathatta. – *M. A mathematikai és csillagászati földrajz kézikönyve* (Bp., 1899).

közegészségügy: →*egészségügy*

Közélet: →*helyi sajtó*

közellátás: bevezetésére akkor kerül sor, amikor a lakosság ellátását – részben vagy egészében – csak központi, hatósági elosztási rendszer, jegy- vagy utalvány alapján tudják megoldani. – Az I. vh. idején a főv.-ban 1916 folyamán fokozatosan bevezették a jegyrendszert és a legfontosabb közszükségleti cikkek árának hatósági megállapítását. 1916. okt.-ben élelmiszer-igazolványokat rendszeresítettek és a fővárosiak ennek alapján kapták meg a legfontosabb cikkeket. ~t vezettek be a II. vh. éveiben is. A főv.-ban 1940-ben kezdték meg a cukor és zsír jegyre történő kiadását és vezették be a petróleum-utalványrendszert. 1942-ben a húst és húskészítményeket is bevonták a ~ba. A jegyre kiadott élelmiszerek mennyisége többször változott az évi terméseredmények függvényében. – 1945 után a háborús pusztítások, a jóvátétel következményeként fennmaradt és részben ki is bővült a ~i rendszer. 1945–46-ban hatósági ellátás keretében történt a főv.-ban a legfontosabb élelmiszerek – kenyér, liszt, zsiradék, cukor, hüvelyesek, só, hús, tej és tejtermékek – kiadása. – Az 1950-es évek legelején az erőszakos kollektivizálás következtében ismét súlyos ellátási zavarok keletkeztek elsősorban a főv. ellátásában. 1951-ben sor került a cukor és finomliszt jegyre történő elosztására, majd a ~t kiterjesztették a zsiradékféleségekre – beleértve a szappant is –, a tejre, a világítási petróleumra, majd a burgonya és rizs egy részének beszerzésére. Ugyanezen év végétől a jegyrendszert fokozatosan megszüntették. A ~ megszüntetésével párhuzamosan jelentős áremelkedésekre került sor, ami az életszínvonal csökkentését hozta magával.

Középdunai Magyar Gőzhajó Társaság: →*Első Magyar Gőzhajózási Társaság*

Közép-Európai Hitelbank Rt., *KHB Rt.* (V. Váci u. 16.): 1988-ban a *Közép-Európai Nemzetközi*

Bank Rt. és külföldi részvényesei leányváll.-ként alapították. 1989-ben a *Közép-Európai Nemzetközi Bank Rt.* a ~ 100%-os tulajdonosává vált. A ~ jogosultsága kiterjed kereskedelmi banki műveletek Ft-ban történő végzésére és m. váll.-ok devizaszámláinak vezetésére. A ~ bejegyzett tőkéje 1988-ban 1 milliárd Ft volt.

Közép-Európai Nemzetközi Bank Rt., *Central-European Internatonal Bank Ltd., CIB* (V. Váci u. 16.): az első és mindmáig egyetlen off-shore (területen kívüli) típusú pénzint. Közép-Kelet-Európában. A ~t 1979-ben alapították európai és japán pénzint.-ek (66%), valamint az MNB (34%). Az alapítók: Banca Commerciale Italiana, Milano 13,2%; Bayerische Vereinsbank AG., München 13,2%; Creditanstalt-Bankverein, Bécs (időközben kivált); The Long-Term Credit Bank of Japan Ltd., Tokió 13,2%; The Mitsui Taiyo Kabe Bank Ltd., Tokió 13,2%; Société Générale, Párizs 13,2%. – A ~t off-shore (területen kívüli) jellegének megfelelően a Pénzügymin. a következő különleges kiváltságokkal ruházta fel: nem része a m. pénzügyi rendszernek; mentességet élvez a központi banki szabályozás és előírások hatálya alól, üzleti nyelve magyar–angol, üzleti könyveit amerikai dollárban vezeti, széles körű felhatalmazással rendelkezik nemzetközi banküzleti tevékenység folytatására a világ bármely részén, a m. gazdálkodó szervezetekkel közvetlenül is kapcsolatba léphet konvertibilis devizaüzletek bonyolításában, illetve finanszírozásában. A ~ üzleti tevékenysége kiterjed kereskedelem finanszírozásával kapcsolatos műveletekre (exporthitelek, váltóleszámítolás, exportfaktorálás), kölcsönügyletekre (export előfinanszírozási hitelek, lízing üzletág), beruházási hitelek nyújtására, okmányos ügyletek és pénzügyi műveletek lebonyolítására, betéti szolgáltatásokra, deviza külföldi magánszemélyek, váll.-ok részére devizapénztári és konzulensi szolgáltatásokra. A ~ alaptőkéje 1979-ben 20 millió USD, 1989-ben 30 millió USD volt. A ~ 1988-ban alapította a *Közép-Európai Hitelbank Rt.*-t (KHB), 1989-ben pedig a *CIBINTRA Nemzetközi Kereskedelmi Kft.*-t, a *CIB Csoport* második és harmadik tagját.

Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja, *KISOK:* a *Budapesti Középiskolai Athletikai Club* (BKAC), majd a *Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Szövetsége* (KISOSZ) utóda, a belügymin. rendelete alapján 1929-től az isk. sport szerve; központi szakoszt.-ai csak Bp.-en voltak. Legkiválóbb tagjai általában társ. sportegy.-ben nevelt és isk. engedély alapján ott versenyzett sportolók voltak, szerény eszközei miatt a tömegsportot nem valósíthatta meg. A II. vh. előtt a III. ker. Óbudai rkp.-on uszodát, a mai IV. ker. Népszigeten vízitelepet és csónakházat, az V. Balaton u. 7. sz. alatt teniszpályákat, az V. Markó u. 14. sz. alatt játékpályát, a XIV. Erzsébet királyné út 8. sz. alatt fiúk, a XIV. Amerikai út 10. sz. alatt lányok részére sporttelepet; Szentendrén üdülő- és sporttelepet tartott fenn. A II. vh. után *Központi Iskolai Sport Egyesület* néven működött a sportélet átszervezéséig.

Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Szövetsége, *KISOSZ:* a *Bp.-i Középisk. Athletikai Club* (BKAC) utóda és a *Középfokú Iskolák Sportköreinek Orsz. Központja* (KISOK) elődje, 1924–29 között az ország középisk.-inak sportköreit összefogó szerv. Bp.-en három (Buda, Pest Észak, Pest Dél néven) csoportra oszlott. Működésének alapját a tanulók által fizetett testnevelési járulék biztosította.

középfokú oktatás: az →*alsófokú oktatás*ra épülő, magasabb ált. műveltséget nyújtó vagy a középfokú ált. műveltség mellett művészeti, ill. egyéb középfokú szakirányú képzést is adó isk.rendszer. – A legrégibb középfokú isk.típus a *gimnázium*, amely a középkori egyetemeken megszervezett facultas artium alsó ágából, a triviumból fejlődött ki. Az I. és a II. Ratio Educationis (kir. tanügyi szabályzat, 1777, 1806), majd az 1849-iki Organisationsentwurf szabályozta a gimn.-ok működését, típusait. Ennek értelmében megszervezték a 8 oszt.-os gimn.-ot érettségivel mint záróvizsgával, valamint a 2–6 oszt.-os reálisk.-t, amely a latin és görög nyelv helyett modern nyelveket oktat, s a természettudományi tárgyak is nagyobb óraszámot kapnak. 1875-től a reálisk. is 8 osztályos lett és érettségivel zárult. Az első érettségit Pesten 1851. szept. 15–25. között tartották a piarista főgimn.-ban. A legrégibb gimn.-okat az egyházak szervezték (1687-ben Budán a jezsuiták nyitották a későbbi kat. gimn.-ot; a pesti városi tanács 1717-ben hozta létre *Collegium Pestiense* ma is működő isk.-ját, amelynek vezetését a piaristákra bízták; 1823-ban létesült az ev.; 1859-ben a ref.; 1919-ben az izr. gimn.). 1855-ben nyílt meg Budán az első főreálisk. (→*Toldy Ferenc Általános Gimnázium*), ugyancsak 1855-ben Pesten az első m. oktatási nyelvű reálisk. (→*Eötvös József Gimnázium*). 1858-ban kezdte meg működését a *K. K. Staatsgymnasium in Pest*, Bp. első áll. gimn.-a (→*Berzsenyi Dániel Gimnázium*). 1881-től egymás után jöttek létre a fővi. – jórészt ma is működő – gimn.-ai (→*Madách Imre Gimnázium*, →*Vörösmarty Mihály Gimnázium*, →*Trefort Ágoston Gimnázium*, →*Bolyai János Gimnázium*, →*Zrínyi Miklós Gimnázium*, →*Kemény Zsigmond Gimnázium*, →*Petőfi Sándor Gimnázium*, →*Kölcsey Ferenc Gimnázium*, →*Szent István Gimnázium*, →*Széchenyi István Gimnázium*, →*Könyves Kálmán Gimnázium*, →*Szent László Gimnázium* stb.). A peremvárosok közül Rákospalotán 1877-től működött Wagner Manó magángimn.-a. Újpesten 1905-ben létesült a *Könyves Kálmán Gimn.*, Kispesten 1919-ben a *Deák Ferenc Gimn.*, ugyanakkor Pestszenterzsébeten a *Kossuth Lajos Gimn.*, 1932-ben Mátyásföldön a *Corvin Mátyás Gimn.*, Budafokon 1937-ben a premontrei gimn. – A magasabb fokú *nőképzés*t volt hivatva szolgálni a *Veres* Pálné kezdeményezésére alakult Orsz. Nőképző Egy. támogatásával 1869-ben létesített isk., Pest és az ország első leányközépisk.-ja (→*Veres Pálné Gimnázium*). Felsőbb leányisk.-kat, utóbb leánygimn.-okat tartottak fenn az egyházak, főleg a női szerzetesrendek (angolkisasszonyok 1882, Szt. Szív 1914, Isteni Megváltó Leányai 1920 stb.). 1892-ben létesült az első székesfőv. (községi) felsőbb

leányisk., 1905-ben az első leánygimn., 1928-ban pedig a leánylíceum (→*Erzsébet Nőiskola*, →*Mária Terézia Leánygimnázium*). Középfokú oktatási intézményként működött a →*Budapesti Tanítóképző Főiskola* 1868-ban alapított elődje. Az 1883. XXX. tc., a középisk. tv. humán jellegű gimn.-ot és a modern nyelveket és a természettudományokat előnyben részesítő reálisk.-t különböztet meg. Az 1924. évi XI. tv. a középisk.-kat tovább differenciálta gimn.-ra, reálgimn.-ra és reálisk.-ra, az 1926. évi XXIV. tv. pedig a leány-középisk.-k terén megszervezte a leánygimn.-ot, a leánylíceumot és a leánykollégiumot. Ez utóbbiból egy működött Bp.-en az V. Deák tér 4. sz. alatt, fenntartója az ev. egyház volt. A 6 oszt.-os felsőbb leányisk.-k és az azokat kiegészítő gimn. oszt.-ok megszűntek, ill. leányközépiskolákká alakultak át. Az 1934. XI. tv. az egységes középisk. formává a 8 oszt.-os gimn.-ot tette. – 1920 után veszik az isk.-k nevükbe m. történelmi személyek nevét a korábbi város, ker. vagy u. szerinti megjelölés helyett. – 1873/74-ben a főv. akkori területén 14 gimn. és reálisk. volt 9791 tanulóval és 574 tanerővel, az 1939/40. tanévben 49 gimn.-ban 1239 tanerő 21 244 tanulót tanított. – 1945 után a gimn. – az ált. isk. megszervezésével – 4 oszt.-ossá vált. 1951-ben két tagozatot hoztak létre: a humánt és a reált. 1949-ben államosították a felekezeti isk.-kat és a ~ koedukálttá vált. – Az 1961. évi III. tv. szerint a képzési feladatnak megfelelően a ~nak két intézménytípusa van: a *gimnázium* és a *szakközépiskola* (→*szakoktatás*). – A gimn. feladata e szerint magasabb fokú ált. műveltség nyújtása mellett tudományos megalapozottsággal az elméleti kérdések iránt érdeklődő tanulók előkészítése az egyetem tanulmányokra. Négy évfolyamú, tanulói 14–18 éves fiúk és leányok. A IV. oszt. záróvizsgája az érettségi. Sikeres érettségi bizonyítvánnyal egyetemi tanulmányokra lehet jelentkezni, de el lehet helyezkedni fizikai és adminisztratív munkakörökben is. Vannak olyan szakágak, amelyekben az érettségi birtokában rövidített képzési idővel (1 vagy 1,5 év) szakmunkásoklevél szerezhető, a szakmunkásképző isk.-k „C" tagozatára pedig csak érettségizett fiatalokat vesznek fel. – A gimn.-okban *ált.* és *szakosított tantervű oszt.-ok*at hoztak létre. A szakosított tantervű oszt.-okban a képességeiknél fogva rátermettebb tanulók alaposabb képzést kapnak egyes tantárgyakból. Ezek lehetnek: *nyelv* (angol, francia, német, olasz, orosz, spanyol stb.), *matematika, fizika, biológia, ének-zene, rajz- és műalkotás-elemzés*. A 80-as évek végétől egyes gimn.-ok két tannyelvűek és idegen nyelvű oszt. működik bennük. 1990-ben ezekből négy működött, itt a tanulmányi idő öt év. A szakosított tantervű matematikai oszt.-ok mellett különleges programozott matematikai oszt.-okat is szerveztek, ezekbe csak felvételi vizsgával lehet bejutni (Főv. Fazekas Mihály Gyakorló Ált. Isk. és Gimn., Berzsenyi Dániel Gimn., Szent István Gimn.). – A különböző szakosított tantervű oszt.-okat működtető gimn.-ok nincsenek a főv. minden ker.-ében egyenletesen elosztva, ezért nyolc olyan körzetet alakítottak ki, amelyekben megtalálható valamennyi szakosított tantervű oszt. – *Nemzetiségi nyelvű* gimn.-ok működnek a főv.-ban a szerb-horvát és a szlovák anyanyelvű tanulók számára. – A dolgozók gimn.-ait – a többi felnőttoktatási intézménnyel együtt – 1946-ban létesítették. Az első évtizedekben inkább „küldték" tanulni azokat, akik társ. hátrányaik miatt korábban nem tanulhattak. Ma már inkább az önképzés formája. 1990-ben 18 ilyen gimn.-ban 7700 tanuló volt Bp.-en. – 1992. dec. 31-én Bp.-en 76 áll. gimn., 94 szakközépisk., 20 közös igazgatású középisk.-gimn., 6 felekezeti gimn., 12 alapítványi gimn. és 3 egyéb, intézmények által fenntartott középisk. működött.

Közép Ipartanoda: →*Bánki Donát Gépipari Műszaki Főiskola*, →*Petrik Lajos Vegyipari Szakközépiskola*, →*Ybl Miklós Építőipari Műszaki Főiskola*

Középkori Kőemléktár: →*Halászbástyai Kőemléktár*

középkori zsidó imaház: →*Táncsics Mihály u.* 21–23. és 26. sz.

Középponti pályaudvar: →*Keleti pályaudvar*

Középső út: →*Fortuna u.*

Középületépítő Rt. (V. Molnár u. 19.): 1966-ban hozták létre két ágról származó jogelőd váll.-ok összevonásával. Az egyik ágon jogelődei az 1948-ban alapított „MÉMOSZ" Építőip. Termelőszövetkezet, a főv. ostroma után elsőként, több magánváll. beolvasztásával létesített építőip. szervezet. 1949-ben Bp.-i Egyesült Középítési Nemzeti Váll.-tá (BEKENVÉ) szervezték. A trösztösítések hullámában megszüntették, szerepét 1951-ben az Építésügyi Min. 41. sz. Áll. Építőipari Tröszt vette át. A nagy katonai és egyéb objektumok elkészülte után már nem volt szükség a trösztökre, az építőip.-t átcsoportosították a főv. közép.-einek helyreállítására és újak építésére. Amikor a trösztök visszaalakultak váll.-okká, a 41. sz. trösztből és hét váll.-ából 1954-ben az *Építésügyi Min. 41. sz. Állami Építőip. Váll.* lett. Jogelődök a másik ágon: az 1950-ben alapított Építésügyi Min. Irodaépítő Váll. és az abból 1956-ban megszervezett *Építésügyi Min. 45. sz. Áll. Építőip. Váll.*, amely a korábban jogutód nélkül feloszlatott 45. sz. Tröszt nevét örökölte. A ~ a legnagyobb főv. építőváll. Szinte nincs olyan ker., amelyben ne lenne egy vagy több ép.-e. Közismert bp.-i létesítményei: Duna Intercontinental, Hilton, margitszigeti Thermál, Hotel Budapest, Wien, Olympia, Európa, Rege, Stadion szállók, Dél-Pesti Kórház, Margit Kórház új ép.-ei és rekonstrukciója, János Kórház orr-fül-gége oszt., Kardiológiai Int., szakorvosi rendelőint.-ek, Nemzeti Színház, Operaház, Pesti Vigadó, Várszínház, Madách Kamara Színház, Bp.-i Történeti Múz., Széchényi Könyvtár, Bp.-i Műszaki Egyetem több ép.-e, Közgazdtudományi Egyetem, fő- és középisk.-k; ÉGSZI, KIPTERV, CHEMOLIMPEX, AGROBER, HUNGAROCAMION irodaházak, Belvárosi Távbeszélő Központ; kollégiumok, munkásszállók, nővérszállók. 1991-ben alakult rt.-vé.

Középülettervező Rt., *KÖZTI* (I. Mészáros u. 15–17.): az 1949-ben alapított tervező int. 1991-ben privatizáció révén rt.-vé alakult. Az új ~ részvényei megoszlanak a saját dolgozók, az ÁVÜ, Csopak, Balatonszéplak és Balatonudvari önkormányza-

tai és a brazil Fiduc tőkéscsoport között. A ~ székháza nem része a privatizált vagyonnak, s főleg a ~ jó goodwill-je értékelődött fel a külföldi tőkéscsoporttal folytatott egyezkedéseken. – Régebbi ismertebb bp.-i tervezései a budai Várpalota, a Vigadó, a Népstadion, a Bp. Sportcsarnok, az Operaház, a Hilton- és az Atrium Hyatt szállók építési-rekonstrukciós munkái. A ~ terveit használták a Korona Szálló, a Kelet–Nyugati Kereskedelmi Központ, a Rákóczi út 68. és 70–72. sz., a Nemzeti és Szépművészeti Múz. és a M. Tudományos Akadémia székházának építési-felújítási munkáinál. Készítik a Ferihegyi Repülőtér általános rendezési s ezen belül a fogadóép. bővítési terveit.

KÖZÉRT: →*Budapesti Élelmiszerkereskedelmi Egyesülés*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Kft. (V. Nagysándor József u. 6.): kiadóváll. 1955-ben létesítették. Kiadványainak köre: a közgazd.- és jogtudomány minden ágába (ágazati gazd.tanok, a közgazd. elmélete és története, gazd. és váll. tervezés, üzemgazdálkodás és -szervezés, pénzügy és pénzgazdálkodás, menedzserirodalom, számvitel, statisztika, prognosztika, szociológia, jogelmélet, államigazgatási jogszabályok, kommentárok stb.) tartozó művek; közgazd. és jogi ismeretterjesztő művek; kereskedelmi, vendéglátóip. közép- és felsőfokú tankönyvek és jegyzetek; ár-, norma- és költségjegyzékek, katalógusok, prospektusok, gyártmányismertetők stb. Korábban szabvány-nyomtatványok kiadásával és terjesztésével is foglalkozott. A ~-hez tartozik a Széchenyi Könyvesbolt (V. Szent István tér 4.), két szakkönyvesbolt (V. Vadász u. 27., V. Nádor u. 8.) és a Budai Bagoly Böngészde (I. Attila u. 77.). *Minerva* néven közhasznú ismeretterjesztő műveket, gyermekkönyveket és játékokat is adott ki. – *Irod.* Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon (szerk. Zöld Ferenc, Bp., 1987).

Közgazdaságtudományi Egyetem: →*Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem*

közigazgatás (1687–1872 között): Buda visszafoglalása után a bécsi udvari kamara által kinevezett budai *Kamarai Inspektor*, majd *Kamarai Adminisztráció* gyakorolta a közig. hatóság jogkörét Pesten és Budán. A Kamarafelügyelő 1687-ben Buda és Pest háztulajdonosait a polgáreskü letétele után városi polgároknak nyilvánította, majd ezután a polgárok összessége Budán polgármestert, Pesten bírót választott. Egy évvel később, 1688-ban a Kamarai Inspektor a pesti polgárság kérésére rendeletet bocsátott ki *Pest város tanácsa* megalakításáról. A városi tanácsot és a bírót – aki mint tv.bíró a városi igazságszolgáltatásnak is a feje – a Kamarai Inspektor nevezte ki. Az első pesti bíró Watula János Jakab, akit még abban az évben Knipper János Bálint követ. A pesti városi tanács kinevezésekor, 1688. jún. 10-én *Buda város tanácsa* már működött. Hivatalba lépéséről pontos adat nem áll rendelkezésre, feltehetően 1687 végén vagy 1688 elején nevezte ki a Kamarai Inspektor. Budán a városi tanács élén polgármester állt. Az igazságszolgáltatást itt a Kamarai Inspektor gyakorolta; 1688-ban felruházta ugyan törvénykezési joggal a budai tanácsot, bíró azonban 1707-ig nem volt Budán. Az első *budai polgármester* és egyszemélyben városkapitány Prenszer Farkas András császári kapitány, akit a Buda felszabadulását követő három évtizedben Salgáry Péter, Unger János, Bősinger Ignác, majd Sautermeister Frigyes követett a polgármesteri székben. A tanács – csakúgy, mint Pesten – nyolc tagból állt. A tanács nem volt önálló hatóság sem Pesten, sem Budán, a budai Kamarai Inspektortól függött, akinek utasításait végre kellett hajtania, a város ügyeit nem intézhette szabadon, kisebb ügyekben gyakorolta a községi bíráskodást, de becsületsértési ügyeken túl nem mehetett. – A budai Kamarai Inspektor által kinevezett első *tanácsosok* megbízása élethossziglan tartott. Ha egy tanácsi hely megüresedett, az új tanácsost is a Kamarai Inspektor, később a Kamarai Adminisztráció nevezte ki, amely eljárás ellen a tanács és a polgárság egyaránt tiltakozott. 1702-től az üres tanácsi helyeket az összpolgárság választás útján töltötte be, de a választást a Kamarai Adminisztrációnak meg kellett erősítenie. Az állandó nézeteltérések miatt Pest városa 1701-ben tíz pontba foglalva régi kiváltságai helyreállítását kérte a királytól. I. Lipót 1703-ban a *Diploma Leopoldinum*ban visszaállította Pest és Buda szabad kir. város jogállását. (A szabad kir. városok – liberae et regiae civitates – a földesúri hatalom alól felszabadult, a vármegye hatósága alól kiemelt, közvetlenül a kir. alá rendelt, önkormányzattal rendelkező városok voltak.) A két város ugyanazon a napon kapta vissza szabad kir. városi rangját és jogait, s a két város kiváltságlevele is csaknem azonos szövegű, azzal az eltéréssel, hogy Pest élén bíró, Buda élén polgármester állt. 1711-ben Eleonóra császárnő megerősítette a Diploma Leopoldinumot, amelynek rendelkezései így 1848-ig érvényben maradtak. A Diploma Leopoldinum életbe lépése után Pest és Buda önkormányzati szervezete: 1. a Belső Tanács, 2. a Külső Tanács, majd a választó és választott polgárság. A *Belső Tanács* (az addigi tanács) hatásköre kiterjedt a város és a polgárság minden ügyére: a közig.-ra és igazságszolgáltatásra; az árva- és gyámhatóságra, a városi vagyon kezelésére – a 18. sz. elejétől évente költségvetést és zárszámadást készített –; az önkormányzati szervek és a városi tisztviselők választására; szabályrendeletek alkotására, polgárjog és díszpolgárság adományozására; gyakorolta a kegyúri, rendészeti, vásárbíráskodási, vámszedési, mértékhitelesítési jogokat; az iparhatósági feladatokat; kivetette a városi adókat, megválasztotta az ogy.-i követeket. Elnöke Pesten 1773-ig a bíró, ettől kezdve a polgármester, tagjai – Pesten és Budán is – a bírók, ill. a polgármester, a városkapitány, a városi főjegyző (szindikus) és 11 élethossziglan választott tanácsos. A *Külső Tanács* először 1705-ben alakult meg, Pesten 24, Budán 12 tagból állt 1723-ig. Az 1723-as tisztújításon a kir. biztos szabályzattal egészítette ki 24 tagúra a budai Külső Tanácsot is. Tagjait élethossziglan választották, fizetést nem kaptak. Kiváltságokkal azonban rendelkeztek, pl. mentesek voltak a katonai beszállásolás alól. A Külső Tanácsot 1731-ig Pesten a polgárság összessége választotta, Budán a Tanács nevezte ki. Önálló hatásköre nem volt, tkp. közvetítő szerepet töltött be a

Belső Tanács és a polgárság között. Feladatai közé tartozott a Tanács által megállapított évi adó arányos kivetése; az adóbehajtás; a számadások felülvizsgálata; a statútumok hitelesítése. Városgazdasági üzemek tárgyalásainál részt vehetett a Belső Tanács ülésein, szavazati joga azonban nem volt. A Külső Tanács működését jobbára öt-hattagú biz.-okban fejtette ki. A Külső Tanács élén a „szószóló" állt, akit 1705-től a Külső Tanács tagjai közül választottak. – 1723-ban *Pesten* új statútumot hoztak, amelynek értelmében a Külső Tanács számát 100 taggal szaporították. Ez a testület volt a *Százas polgárság* (Centumviratus). (Ez a rendelet csak az 1731-es tisztújításon lépett életbe.) A Százas polgárság mellett a 24 tagú Külső Tanács és hatásköre továbbra is fennmaradt. A Százas polgárság csak a Külső Tanáccsal együtt tartott üléseket. Az így létrejött 124 tagú testület a későbbi tvhat. biz. kezdeti formája. Feladata és jogköre kettős volt: 1. tisztújítás alkalmával mint *választópolgárság* szerepelt; 2. *választott polgárság*, ha mint Pest város képviselőtestülete ülésezett. A választott polgárságnak nem volt hatósági jogköre; bérleti, adásvételi, javadalmi ügyeket, költségvetéseket és számadásokat kellett elé terjeszteni. A Százas polgárság mandátuma is élethossziglan tartott. A két testületből álló választott polgárság tagsága csak néhány esetben szűnt meg: halál, leköszönés, kizárás, Pesttől egy évnél hosszabb ideig tartó távolmaradás esetében, v. ha közülük valakit a Belső Tanács tagjává v. számadói tisztségre választottak meg. *Budán* az 1723-as tisztújításon a kir. biztos a 24 főre kiegészített Külső Tanács mellé 60 tagú külön testületet alakított. A Külső Tanácsból és az ún. *Hatvanasok*ból (Sexaginta viratus) állt a 84 tagú *budai választott polgárság*. Hatásköre csak gazd. ügyekre terjedt ki. Tisztújítás alkalmával nem alakult választópolgársággá, a tisztújítás nem volt jogköre, ezt a jogot Budán a polgárok összessége gyakorolta. A Hatvanasok kiegészítése a tisztújításkor történt az összpolgárság által; a Külső Tanács tagjait azonban továbbra is a Belső Tanács nevezte ki. 1774-ben kir. rendelet a Hatvanasok testületét újjáalakította; a 84 tagú választott polgárság ettől kezdve a tisztújítást is gyakorolta mint választópolgárság, s hasonlóan a pesti testülethez, tisztújításkor önmagát egészítette ki. 1783-ban Budán is megszűnt a Külső Tanács és egybeolvadt a Hatvanasokkal. – A *tisztújítás*t (restauratio) a Diploma Leopoldinum szabályozta. A kiváltságlevél előírta, hogy Pesten is és Budán is minden második évben, Szt. György napkor, április 24-én – kir. biztos jelenlétében – tisztújítást kell tartani. A kir. biztosok kiküldetése azonban csak 1731-ben kezdődött el. 1731-ig a bírót és a tisztviselőket a polgárok összessége választotta. Az 1731. évi pesti tisztújításra kiküldött br. Saffert Ferdinánd kir. biztos 21 pontból álló tisztújítási és városigazgatási szabályzatot adott ki, amelyben részletesen rendelkezik a tisztújítás módjáról és külsőségeiről. Ez a szabályzat hagyja jóvá Pest város 1723-as statútumát a választott polgárságról. 1731 után a polgárok összessége már nem vett részt a tisztújításon; a választott polgárság maga töltötte be a soraiban megüresedett helyeket a polgárok közül. A választott polgárság tagja csak pesti polgár és pesti ingatlan tulajdonosa lehetett. A bírót kijelölés nélkül a választópolgárság választotta, a tanácsosokat, a szószólót, a számadó tiszteket, a Külső Tanácsot és a Százas polgárságot pedig a választópolgárság jelölése alapján a Tanács. Az 1755-ben kiadott kir. rendelet a tisztújításokon a kijelölést a választópolgárság hatásköréből a Belső Tanács hatáskörébe utalta, de csak abban az esetben, ha nincs jelen kir. biztos. Ha a tisztújításon a kir. biztos megjelenik, a kijelölés joga őt illeti meg. A választás joga a választópolgárságé. – Még a 70-es években, 1777-ben Pesten a választott polgárság tagjaiból *Gazd. Biz.*-ot alkottak, amelynek feladatköre a Külső Tanácséval megegyezett. 1783-ban – felsőbb utasításra – a Külső Tanácsot megszüntették, s ugyanebben az évben Budán is befejezte működését e több mint 50 éve fennállott városi önkormányzati testület. A Külső Tanács megszűnése után az igazgatási feladatok növekedése és sokrétűbbé válása egyre több szakbiz. felállítását tette szükségessé. A Belső Tanács és a választott polgárság mellett egymás után alakultak meg a Fenyítő Biz., Árvák Biz.-a, Gazdálkodó Biz., Szépítő Biz., Építő Biz., „A katonák bekvártélyozására rendelt bizottság", Biz. a kivetésre kerülő adók felosztására, Kórházi Biz. és Földbírói Biz. – Buda és Pest önkormányzati testületei II. József uralkodásáig többé-kevésbé zavartalanul működtek. II. József centralizáló törekvései azonban a ~t és önkormányzatot is érintették. Az ország ~át központosította, minden autonómiát megszüntetett: Budát és Pestet a pesti *ker.-i főispán* alá rendelte, és az addigi választási rendszert megszüntette. 1787-ben a pesti ker. főispán a kir. nevében rendeletben szabályozta a tisztviselők választását és a tisztújítást, s olyan korlátozásokat léptetett életbe, amelyek sokkal inkább kinevezésnek, mint választásnak nevezhetők. A ker. főispán rendelete értelmében a bírót, a polgármestert, a tanácsosokat és a számadó tiszteket a választópolgárság választotta, a jegyzőket, az ügyészt, a számvevőségi és irodai személyzetet a Tanács nevezte ki, de a bírói és polgármesteri állásra a kijelölés joga a kir. biztost illette meg, a tanácsosokat a ker. főispán jelölte. A kisebb állásokra a kinevezés joga a Tanácsé volt, de a kijelöléshez a kir. biztos jóváhagyását kellett kérni. A választópolgárság választására és a Tanács kinevezése alá eső állásokra a kijelölés, ill. jóváhagyás jogát a kir. biztos és a ker. főispán gyakorolta. II. József halála előtt a közig. reformjára vonatkozó rendeleteit visszavonta, 1791-ben Pest és Buda visszanyerték régi jogaikat, s a városi közig. alapja ismét az 1755. évi kir. rendelet lett. A polgármesteri, bírói, kapitányi, tanácsosi, a szószólói, számvevői és pénztárosi, valamint a választott polgársági tagságra a kijelölés a tisztújítási kir. biztos hatáskörébe tartozott. Ezenkívül ő nevezte ki a fő- és aljegyzőket és a többi tisztviselőket is. Ez a tisztújítási rendszer 1848-ig maradt érvényben. – A város vezető tisztviselője a *jegyző* (szindikus). Pesten az első jegyzőt 1692-ben, Budán 1688-ban nevezték ki, mindkettő egyúttal az ügyészi teendőket is ellátta. A jegyző állt a városi iroda élén, amely a 18. sz.-ban a levéltárt és a kiadót is magában foglalta. A jegyző

tagja volt a Belső Tanácsnak és a 18. sz. első felében egy tanácsossal együtt ő volt a város ogy.-i követe. 1731-ben a szindikusi állást megszüntették, a jegyzői és ügyészi feladatokat szétválasztották. 1733-ban megszervezték az aljegyzői állást, a jegyző a főjegyzői címet kapta. 1742-től önálló ügyészi állást szerveztek. A városi főtisztviselők sorába tartozott a kamarás. A 18. sz.-ban a város ügyeinek intézésére városi ágenseket fogadtak, akik Bécsben és Pozsonyban jártak el. – A két város közig. szervezetében lényeges változást hozott az 1848. évi XXIII. tc., mely biztosította a tvhat.-ok függetlenségét és a városi tisztviselők választására vonatkozóan megszabta a választójogosultság feltételeit. A városi képviselőtestület választásának jogát kiterjesztette az állandó jövedelemmel és ingatlannal bíró polgárság egészére. A tisztviselők közül a polgármesteri, a főbírói, a főkapitányi és alkapitányi, a jegyzői, tisztiügyészi, levéltárnoki, telekbírói, számvevői, tiszti főorvosi, főssebészi és főmérnöki állásokat és a tanácsnoki helyeket választás útján töltik be. A képviselőtestület tagjainak számát Pesten 247, Budán 168 főben állapítja meg a tv. Minden képviselőnek tanácskozási és szavazati joga van, a közgyűlések és tanácsülések nyilvánosak. A „választott" és „választó" polgárság intézménye megszűnt, a választás jogát – a fentebb említett feltételekkel rendelkező – városi polgárság, az önkormányzatot a tanács és a közgyűlés gyakorolta. Az 1848. évi XXIII. tc. alapján Pesten 1848. jún. 13-tól 24-ig tartott a tisztújítás. Első napján az addigi tisztségviselők: Szepessy Ferenc polgármester, Szász Mátyás városbíró, Szekrényessy András városkapitány és Rottenbiller Lipót alpolgármester lemondtak. A közgyűlés Rottenbiller Lipótot főpolgármesterré, Graefl Józsefet főbíróvá, Láng Ignácot városkapitánnyá és Ságody Sándort alpolgármesterré választotta meg. Ezenkívül 12 tanácsnokot és 247 képviselőtestületi tagot választottak. A budai tisztújítást 1848. máj. 27-én és az ezt követő napokon tartották meg, amikor is Oefner Ferenc polgármester, Schreiber Ferenc városbíró és Schmidt Ferenc városkapitány lemondtak. A tisztújítószék polgármesterré Walcheim János addigi tanácsnokot, városbíróvá ismét Schreiber Ferencet, városkapitánnyá pedig Andorfy Károlyt választotta meg. A szabadságharc leverése után az 1848. évi XXIII. tc.-et hatályon kívül helyezték, és az 1849. okt. 17-én kiadott ideiglenes rendelet szabályozta a ~t, amelynek vezetői a katonai körzetparancsnok és a polgári ker. főbiztosok. A szabad kir. városok, így Buda és Pest is közvetlenül a ker. főbiztos alá voltak rendelve. A polgármestert a ker. főbiztos és a katonai körzetparancsnok javaslatára a hadseregparancsnok és a meghatalmazott császári polgári biztos nevezte ki. Budán Walcheim Józsefet, Pesten pedig Koller Ferencet, majd Terczy Szilárdot nevezték ki polgármesternek. – 1851 szept.-ében helyhatósági rendelet jelent meg a szabad kir. városok ideiglenes átszervezése tárgyában. Ez a rendelet az 1848. XXIII. tc.-et nem vette figyelembe, az 1848 előtti állapotok alapján községi tanácsot, valamint városi tanácsot állítottak fel. A községi tanács tagjainak számát Pesten 53, Budán 36 főben állapították meg. A tanács tagjait a helytartó nevezte ki három évre. A későbbi években a Helytartótanács megengedte, hogy a községtanácsot a lakosság választhassa, hármas jelölés alapján és a Helytartótanács megerősítésével. Pest tisztviselőinek létszáma 1852-ben: polgármester, alpolgármester, öt fizetett tanácsnok, egy főjegyző, három aljegyző, egy actuarius (jegyzőkönyvvezető) és 132 hivatalnok. Budán ugyanekkor: polgármester, négy fizetett tanácsnok, egy főjegyző, egy aljegyző és 34 hivatalnok. 1860-ban mozgalom indult a tvhat.-ok újjászervezésére. Az 1861. év elején megtartott választás eredményeként Pesten Rottenbiller Lipót, a 48-as főpolgármester újra elfoglalhatta helyét, és az ő vezetésével indult meg az újjászervezés. Az 1861. aug. 21-iki ogy. berekesztése után a városok közgyűlését is felfüggesztették. Budát és Pestet közvetlenül a Helytartótanács alá rendelték. Pest városba kir. biztosként Koller Ferencet küldték ki. Pest város polgármesterévé Krászonyi Józsefet, Buda polgármesterévé pedig Paulovich Józsefet nevezték ki. – A kiegyezés után, 1867. ápr. 11-én tartották az első közgyűlést Pesten, amelyre az 1861. évi tisztikart és képviselőtestületet hívták meg. Ezen a közgyűlésen olvasták fel a belügymin. rendeletét a szabad kir. városok jogainak visszaállításáról. 1867. máj. 6-án tartották meg a tisztújító közgyűlést, amelyen megválasztották a főpolgármestert: Szentkirályi Mórt, a főbírót: Agorasztó Miklóst, a főkapitányt: Thaisz Eleket, az alpolgármestert: Ganter Alajost, közig. tanácsnokká: Kada Mihályt, Hamza Mátét, Békay Imrét, Polgár Károlyt, Feszt Ágostont és Kamermayer Károlyt. A folytatólagosan tartott választógyűlésen választották meg a hat közig. és 10 tv.széki aljegyzőt, a hat alügyészt, a tanácsi levéltárnokot és a tv.széki levéltárnokot s végül a képviselőtestület 300 tagját. – *Óbuda* a középkorban káptalani, majd 1355-től királynéi és káptalani város volt. A török hódoltság alatt elpusztult, betelepítése 1686 után csak lassan indult meg. 1659-ben, tehát még a török megszállás idején I. Lipót Óbudát más birtokokkal együtt a Zichy családnak adományozta; mint jobbágyfalu 1697-ben nyerte községi szervezetét. Az 1715. évi orsz. összeírás adatai szerint Óbuda lakossága (zömében németek) főként kétkezi munkából élt, s fél esztendőn át a kocsmáltatási jog is a községé volt. 1715-ben, majd 1720-ban sikertelen kísérletet tesznek, hogy a község Budához és Pesthez hasonlóan szabad kir. városi rangra emelkedjék. 1746-ban Zichy Miklós földesúr 38 pontból álló „Utasítást" bocsátott ki, amelyben Óbuda igazgatását szabályozta. Eszerint a község igazgatását élethosszíglan választott 12 fős tanácsra s a tanács tagjai sorából évenként választott bíróra bízta. Ez alól csak a telekkönyvi ügyek voltak kivételek, amelyek intézése urasági tisztviselőkkel, földesúri telekkönyvben történt. A bíró mellett vásárbíró, jegyző, adószedő és kisbíró működött. A földesúr fenntartotta magának azt a jogot, hogy halálozás v. más okból üresedésben levő tanácstagi állásra az általa javasolt három személy közül kell az új tanácstagot megválasztani, Zichy Miklós 1758-ban utód nélkül halt meg, özvegye Óbudát 16 ezer forint évjáradékért eladta a Kamarának, s ettől kezdve Óbuda koronauradalmi község

volt. 1761-ben megalakult a Külső Tanács, hasonló hatáskörrel, de kevesebb tanácstaggal, mint Budán. Ekkor még csak 24 tagja volt az Óbudai Külső Tanácsnak. Élén 1799-től a szószóló állt. A tanács megüresedett helyeit a Külső Tanács tagjai sorából töltötték be. 1840-ben Pest vm. Óbuda tanácsát rendezett tanácsú és első fokú hatóságnak nyilvánította, s evvel a község a rendezett tanácsú mezővárosok sorába emelkedett. Az 1848. évi XXIII. tc. alapján a Külső Tanács helyébe 75 tagú képviselőtestületet választottak, és a közgyűlés tárgyalta meg a várost érintő intézkedéseket. A szabadságharc leverése után még 1849 őszén Óbudát bekebelezték Buda városába, de mint Buda külvárosa továbbra is rendelkezett tanáccsal, amelynek élén a bíró állt. Óbuda érdekeinek képviseletére pedig a budai városi tanácsot két tanácsi hellyel szaporították. E két tanácstagi helyet az óbudai kamarai adóbeszedési pénztár ellenőrével és az óbudai főjegyzővel töltötték be. 1861-ben Óbuda mint mezőváros visszanyerte függetlenségét, ismét megválasztották a képviselőtestületet: a város feje a bíró, a tanács 12 tagból állt, és az egyik tanácsos egyúttal betöltötte a városkapitányi tisztséget is. Az 1871. évi XVIII. tc. értelmében Óbuda rendezett tanácsú város. Élén polgármester állt. Az 1872. évi XXXVI. tc. Óbudát beolvasztotta a főv.-ba, és attól kezdve Bp. III. közig. ker.-e. (→még *önkormányzat*) – *Irod.* Flaxmayer József: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig (Bp., 1936).

Közigazgatási Bizottság: az 1876. évi VI. tc. alapján hozták létre. Célja az volt, hogy a tvhat. szervei és a területükön működő áll. szervek között biztosítsa a kellő összhangot és együttműködést. Elnöke a főpolgármester, hivatalból tagjai: a polgármester, az alpolgármesterek, a tiszti főügyész, az árvaszék elnöke, a tiszti főorvos, a tanfelügyelő, a kir. ügyészség vezetője, a főv. államrendőrség főkapitánya, az 1889. évi XXVIII. tc. 37. §-a szerint az adófelügyelő és pénzügyig. közül a rangidős; ezekhez járult a tvhat. biz. által választott tíz tag. A ~ hatásköre a közig. számos ágára kiterjedt, melyekben vagy közvetlen I. fokú intézkedési joga volt, vagy pedig mint fellebbviteli hatóság járt el. Az 1933. évi XVI. tc. 15. §-ában újra szabályozta a ~ hatáskörét, amikor az I. fokú ügyintézői jogkörét részben a polgármesterre ruházta; megmaradt továbbra is a fegyelmi jogköre és a közig. biz. egyes alakulatainak első fokú hatásköre. – A ~ határozatainak a tvhat. területén levő összes áll. tvhat. és községi közegek engedelmességgel tartoztak. A ~ intézte és ellenőrizte a tvhat. biz.-i szabályrendeletek és határozatok végrehajtását. Ha valamelyik határozatot törvénytelennek találta, előterjesztést tett a közgyűléshez. Ha pedig az ügy sürgőssége miatt erre nem volt idő, vagy ha a tvhat. által fenntartott rendeleteket továbbra is tv.-be ütközőnek tartotta, az ügyet az illetékes min.-hez terjesztette fel és annak eredményéhez képest járt el, de a legközelebbi közgyűlésnek a történteket utólagosan jelentette. – A 7890/1930. M. E. sz. rendelet szerint a ~ albiz.-ai a következők voltak: a fegyelmi választmány, a gyámügyi fellebbviteli küldöttség, az adóügyi biz., továbbá a gazd., népoktatásügyi, útügyi, kisajátítási, telepítési és közeü. albiz.-ok. Valamennyi albiz. elnöke a közig. biz. elnöke volt. Érvényes határozathozatalhoz az elnökön kívül legalább két tag jelenlétére volt szükség. – A ~ a II. vh. után a tanácsrendszer bevezetéséig működött.

közigazgatási kirendeltségek: 1950. jan. 16-án Bp. polgármestere bizonyos közig. feladatok ellátására egyes ker. elöljáróságok mellett ~et állított fel. az 1950. jan. 1-jétől létrehozott új ker. beosztás következtében az egyesített városok, községek némelyike más községekkel vagy városokkal alkotott egy főv. ker.-et, így nem maradt közig. szervezet a legközvetlenebb igazgatási feladatok ellátására a volt, azelőtt önálló település területén. – A ~ az 1950. jan. 1-jével a főv.-hoz csatolt települések közül Pesthidegkúton, Békásmegyeren, Pestújhelyen, Rákosszentmihályon, Cinkotán, Rákoshegyen, Rákosligeten, Pestszentimrén, Soroksárott, Nagytétényben, Budatétényben jöttek létre. A ~et az ötvenes évek elején tanácsi kirendeltségre keresztelték majd fokozatosan megszüntették.

Közjegyzői Kamara: →*Budapesti Közjegyzői Kamara*

közlekedés: Bp. kialakulásának egyik döntő jelentőségű tényezője. Biztos adataink a későbbi Bp. területén áthaladó útvonalakról és dunai átkelőkről (→*Contra Aquincum*, →*római kori Dunahíd*, →*Transaquincum*) a római kortól kezdve vannak. Ezek az átkelők és az ezekhez kapcsolódó utak határozták meg a későbbi város helyét. Az első hajóhíd a 15. sz. elején létesült, később a törökök is építettek hasonló hidakat, majd 1767-től a *Lánchíd* megnyitásáig a téli szünetektől eltekintve folyamatosan létezett hajóhíd a két part között. Buda és Pest egyesítésének döntő tényezője volt a Lánchíd, majd további →*Duna-hidak* megépítése. – A tömeg~ a →*hajóközlekedés*sel indult 1820-ban. Utána 1832-ben, az →*omnibusz*, majd 1866-ban a →*lóvasút* következett. A →*villamosvasút* 1887-ben, az *autótaxi* 1913-ban, az *autóbusz* 1915-ben, a *trolibusz* pedig 1933-ban jelent meg a főv. →*úthálózat*án. A budai hegyek meredek lejtőin először a →*sikló* (1870) kezdte meg működését, majd a →*fogaskerekű vasút* (1874) és jóval később a →*libegő* (1970) következett. A →*földalatti vasút* 1896 óta üzemel, ezután egymást követték a gyorsvasúti tervek, de maga a →*metró* csak 1970-ben nyílt meg. A helyi hajózás néhány átkelő járattól eltekintve főleg a kiránduló, ill. városnéző (sétahajó) járatokra korlátozódott. A nemzetközi vasúti közlekedés Bp.-et érintő első nagy expresszvonata, az *Orient Express* 1883-ban indult meg. A nemzetközi →*autóbuszközlekedés* 1931-ben, a Bp.–bécsi járattal vette kezdetét. A hajózás eleve nemzetközi volt, a gőzhajózás (→*Első Dunagőzhajózási Társaság*) 1831-ben indult meg. – Az egykor jelentős személyhajóforgalom (→*bécsi hajó*, →*kofahajó*) a bécsi szárnyashajóra és a kirándulóforgalomra korlátozódott. A hajózás teherforgalma stagnál, változás ezen a téren a Duna–Majna–Rajna-csatorna megnyitásától (1992) várható (→*kikötők*). A környéki ~t a helyi érdekű vasutakon (BLVV és BHÉV) kívül a MÁV és az autóbuszközlekedés látja el. A

légiközlekedés 1918-ban, ill. 1920-ban indult meg. Az →*autóközlekedés* rendkívül erős növekedésével különféle szervezési intézkedések (→*alul- és felüljárók, autóbuszforgalmi sávok,* →*autóparkolás,* →*egyirányú forgalmú útvonalak,* →*közlekedési jelzőlámpák*) váltak szükségessé. Ugyancsak a közúti forgalom növekedése tette szükségessé a főv.-t elkerülő útvonal megépítését. Ezt a célt szolgálja az építés alatt álló *M0* autópálya, a Duna főágát és soroksári ágat áthidaló, 1990-ben elkészült autópálya-híddal.

Közlekedési Építő Vállalat, *KÉV METRÓ* (XII. Böszörményi út 20–22.): az államosítás alá került mélyépítőipari váll.-okból létesült 1949. febr. 16-án a *Kotró és Vízépítő Vállalat* bp.-i központtal. A széles feladatkör miatt, mely az ország egész területét felölelte, a Mélyépítőip. Igazgatóság mint felügyeleti hatóság (később KPM X. Mélyépítőip., majd II. Út–Híd Főoszt.) elrendelte a váll. profilírozását, területi megosztását. 1950. jan. 1-jével az anyaváll. *Vízépítő Nemzeti Vállalat* néven folytatta tevékenységét, és ugyanakkor kiváltak belőle a *Kőzetfeltáró,* a *Tiszalöki Vízépítő* és a *Csatorna- és Földkotró Vállalat*ok. A kormányzat 1949-ben tv.-be iktatta – a főv. közlekedésének megjavítása érdekében – korszerű földalatti vasút építését. Az építkezés végrehajtására az akkori *Hídépítő Vállalat*ból vált ki a *Gyorsvasút Építő Vállalat,* amely *Földalatti Vasútépítő Vállalat* néven folytatta tevékenységét. 1954. okt. 1-jével a Földalatti Vasútépítő Váll. megszüntetését és a ~ba való beolvasztását rendelték el, a Vízépítő Váll. 1953-ban ezt a nevet vette fel. – A ~ alaptevékenysége földalatti vasút építése (→*metró*), pneumatikus mélyalapozások végzése, közúti és gyalogos-aluljárók létesítése, ált. mélyépítés, csatornázás, vízellátás. A központi telepek a XI. Dombóvári út 43. „A", „B" sz. alatt nyertek elhelyezést. – A ~ által kivitelezett jelentősebb alkotások: 1949–1952: Lenin Kohászati Művek (Miskolc) rekonstrukciós munkái; Ózdi Kohászati Művek rekonstrukciós munkái – 1954: Szolnok, Miskolc csatornázás, vízellátás – 1956: Heluani Nilus-híd – 1958: Szíria, Eufratesz-híd – 1960: Szíria, Orontész-híd; Ikervári erőmű – 1962: Kvassay vízerőmű – 1963: Záhony körzeti átrakó állomás; Astoria aluljáró – 1964: Budai MÁVAUT forgalmi telep; 5. sz. Autójavító; Szajoli ÁFOR-telep – 1965: 3. sz. Blaha Lujza téri aluljáró – 1967: Szajoli felüljáró híd; Cegléd Tv-torony – 1968: Szolnok gázvezeték – 1969: Baross tér csomópontrendezés és felüljáró híd; Csepeli Vas- és Fémművek víztorony; Miskolc 26. sz. és tapolcai útépítés – 1970: K–Ny-i metróvonal I. szakasz; János-hegyi kötélpálya (libegő); 4. sz. főút, rékasi felüljáró híd – 1971; Ferenc krt.–Üllői út aluljáró; KPM Autóközlekedési Kollégium; Cserhalom u., pestszentlőrinci VOLÁN-telepek – 1972: K–Ny-i metróvonal II. szakasz; Magyar Jakobinusok tere csomópont; Batthyány tér csomópont, szentendrei HÉV-bevezetés; Szolnok MÁV-aluljáró; Csepel Vas- és Fémművek Finomhengermű rekonstrukció; a sikló felújított pályája (1985).

Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola: 1968-ban létesített felsőoktatási intézmény. Az oktatás a Közlekedésépítési Karon indult meg. 1971. szept.-től átvette a megszüntetett Felsőfokú Gépjárműközlekedési Technikum, a szegedi Felsőfokú Vasútforgalmi Technikum és a Bp.-i Felsőfokú Távközlési Technikum képzési feladatait, s ennek megfelelően további karokat épített ki. Az egyes karok a főv. különböző részein kaptak helyet (V. Szerb u. 23.; IX. Gyáli út 22.; X. Újhegyi u. 14.). 1977-ben az egész ~ Győrbe került, s ma mint Széchenyi István Műszaki Főisk. működik.

közlekedési eszközök gyártása: a főv. gépip. legismertebb és a világpiacon legkönnyebben elhelyezhető termékei a közlekedési eszközök voltak. A 19. sz. ötvenes éveitől kezdve a malomberendezések mellett leginkább közlekedési eszközöket készítettek a gépgyárakban. Elsőként a *hajógyártás* (1835) indult meg (→*hajóépítés*), ezt követte a *vasútikocsi-* (*Első Magyar Vasúti Kocsigyár Társulat,* 1867), majd 1873-tól a *mozdonygyártás* (*MÁV Gépgyár*) megkezdése. A századfordulóig csaknem az összes jelentősebb budapesti gépipari üzemben készítettek vasúti kocsikat, és folytatódott a hajóépítés. A legjelentősebb mértékű gyártást a MÁVAG és a *Ganz*-gyárak folytatták. A 20. sz. első évtizedében megkezdődött a *közúti* ~ (→*Magyar Általános Gépgyár Rt.,* →*Csonka János Gépgyár* előzményei). Az I. vh. időszakában jelentős mértékű *repülőgépgyártás* alakult ki a fővárosi üzemekben. A két vh. közötti időszakban egyedül a MÁVAG és a Ganz-gyárak folytatták a vasúti ~t. A Jendrassik-motorra alapozva a Ganz-gyárak világpiaci pozíciókat szerzett a vasúti motorkocsi- és motorvonatgyártás terén. A hajógyártás és a közúti ~ erősen visszaesett, a repülőgépgyártás minimálisra zsugorodott. Az 1940-es években főleg a közvetlen katonai szükségletek és a gazd. élet fellendülése miatt újból megélénkült a ~. A hajóépítés terén Duna-tengerjáró és tengeri teherhajók építése hozott újat a legrégebbi főv. gyártási ágazat területén, de megnőtt a dunai hajók készítésére adott megrendelések száma is. A vasúti ~ területén a villamosítás átmeneti beszüntetését követően megszűnt a villanymozdonyok készítése (→*Ganz-MÁVAG Mozdony-, Vagon- és Gépgyár*), fellendült viszont a motorvonatok, teher- és személykocsik gyártása. Hasonlóképpen a termelés gyors növekedése volt megfigyelhető a *teherautó-* és *autóbuszgyártás*ban. Fellendült s 1943-ban évi ezres gyártási szériát ért el a *hadirepülőgép-gyártás* (→*Dunai Repülőgépgyár Rt.,* →*Ikarus Karosszéria- és Járműgyár Rt.*). Az 1945. évi pusztulást követően az újjáépítés 1948–49-ben fejeződött be. Ez időponttól számítható a szoc. iparosítás kezdete, melynek során átszervezések és szakosítások felemás kihatású változásainak nyomán a hagyományos ~ mellett (hajózási és vasúti ~) döntően a közúti járműgyártás, 1955-től a nagyüzemi autóbuszgyártás fejlesztésére került sor. Az 1970-es években a kis sorozatú ~ gazdaságtalanná vált, s a nagy bp.-i gépgyárak új gyártmánystruktúra kialakítására kényszerültek. Egyedül az autóbuszgyártás bizonyult jövedelmező, fejleszthető ágazatnak. A ~ 1971-ben a főv.-ban kb. 49 ezer főt foglalkoztatott. Az 1970-es évek végére megszűnt a tengeri hajógyártás és visszaesett a folyami hajógyártás. Átmeneti javulást követően alacsony szin-

ten folytatódott a dízel- és villamos mozdonyok és motorvonatok gyártása, megszűnt a vasúti személy- és teherkocsik gyártása, leállt a teherautógyártás. Egyedül az autóbuszgyártásban volt számottevő a fellendülés: a magas szintű mérnöki tudás, a nagyösszegű beruházások és licencvásárlások, valamint KGST-megállapodások alapján a Szovjetunióban és az NDK-ban zömében Ikarus autóbuszokkal bonyolították a közúti tömegközlekedést. Az 1980-as évtized elejére évi 12 000–14 000 db-ra emelkedett az autóbuszgyártás. Azonban hiába születtek új járműtípusok, minőséget javító termeléstechnológiai fejlesztési programok az ún. szoc. iparosítás által létrehozott gazd. közeg egy bizonyos szinten túl nem volt képes sem befogadni, sem követni a tudományos-műszaki forr. által kialakított gyorsütemű világfejlődés eredményeit. A hibás árpol. eredményeként hiányzott a folyamatos megújuláshoz nélkülözhetetlen nagyösszegű beruházási tőke is. A középtávú tervekben előirányzott fejlesztések rendre nem valósultak meg. Mindezek következtében a ~ban középponti helyet elfoglaló három nagyváll., az *Ikarus Karosszéria- és Járműgyár*, a →*Csepel Autógyár* és a győri *Rába* gépgyár, továbbá mintegy 80 háttérip.-i váll. helyzete fokozatosan romlott, s amikor a KGST-piac összeomlott, a negatív tendenciák felerősödve az egész ágazatot a csőd szélére sodorták. Néhány ezer Ikarus autóbusz közel-keleti, amerikai, kanadai, angliai és délkelet-európai nagyvárosok részére történő eladása nem feledtette az évi 10 000 db-os KGST export minimálisra zsugorodását. – A rendszerváltást követően több nagy világcég jelent meg a ~ területén. A hajógyártás megszűnését és a vasúti járműgyártás visszaesését követően kizárólagossá vált autóbuszgyártás mellett újból megindult – igaz, nem a főv.-ban – a személygépkocsigyártás.

közlekedési jelzőlámpák: az első jelzőlámpa a Nagykörút és a Rákóczi út keresztezésének forgalmát szabályozta (1926). A keresztezés közepén, a villamosvasúti felsővezeték felett függött, és mind a négy iránynak adott jelzést. Eleinte egy hosszú rúd segítségével működtették, de rövidesen a villamos távműködtetésre tértek át. Jelzési képeinek sorrendje piros–sárga–zöld volt. Miután mindkét útvonalon szélső fekvésben voltak a villamosvasúti vágányok, a bekanyarodó forgalmat – kis és nagy ívben egyaránt – megtiltották (ún. tiszta keresztezés). Oszlopon levő ~at 1938 óta, konzolon levőket az 1960-as évek óta alkalmaznak. 1938-ban – londoni mintára – vezették be a piros–piros + sárga–zöld–sárga jelzési képet. Koordinált jelzőket (ún. zöld hullám) 1943-ban, a Szt. István krt.-on alkalmaztak először. A gyalogforgalom és a közúti forgalom irányítása mellett a villamosvasút számára elsőbbséget biztosító (négy fénypontos) jelzőket az 1960-as évek óta alkalmaznak. – 1927-ben 1, 1940-ben 24 jelzőlámpás csomópont volt a főv.-ban. Az ostrom alatt valamennyi elpusztult, de 1947-ben már 10 működött. 1967-ben 46 csomópont volt jelzővel szabályozott forgalmú, ma 530. – Koordinált ~ vannak pl. az Andrássy úton, a Nagykörúton, a Szentendrei úton. Itt alkalmaztak először folyamatos haladást elősegítő sebességjelzőket (1985). 1987-től kezdődően a Szabó Ervin téri forgalomirányító központ számítógépes rendszere egyre több csomópont jelzőlámpáit működteti.

Közlekedési Múzeum: →*Magyar Közlekedési Múzeum*

Közlekedési Nyomda: 1852-ben alapították *Posner Károly Nyomdai Műintézete* néven. Posner Alfréd, az alapító fia az üzemet 1912-ben gyárrá bővítette a VII. Csengery u. és a Hunyadi tér sarkán. A váll. munkaterülete a könyvnyomdászat, litográfia és a művészi könyvkötészet volt. Az államosítás után vette fel a ~ nevet.

Közlöny: az 1848/49-es kormány hivatalos lapja. 1848. jún. 8-án indult meg Gyurmán Adolf szerkesztésében. A kormánnyal együtt költözött Debrecenbe, majd vissza Pestre, végül Szegedre és Aradra. Utolsó száma 1849. aug. 11-én jelent meg. Hivatalos részében a kormány rendeleteit, nem hivatalos részében pedig – a többi korabeli újsághoz hasonlóan – bel- és külföldi híreket, tudósítói leveleket, pol. cikkeket közölt. A ~nek jelentős szerepe volt a forr. időszak közig.-ának fenntartásában. – *Irod.* V. Windisch Éva: Közlöny (1848–1849) (Bp., 1958).

közlönyök: →*hivatalos lapok*

Közmunkák Tanácsa: →*Fővárosi Közmunkák Tanácsa*

közművesítés: olyan berendezések létesítése és fejlesztése, amelyek a közszükségletek kielégítését szolgálják, s melyek fejlettségi színvonala alapvető jelleggel határozza meg egy-egy térség, régió vagy város tágabb értelemben vett infrastrukturális viszonyait. A városi élet szempontjából legfontosabb közművek körébe tartoznak a *vízvezetéki*, *csatornázási*, *közvilágítási* és *közlekedési* rendszerek, melyek kiépítettsége és működése nagyobb tömegek szűkebb területen való együttélésének elengedhetetlen feltételei. A közművek fejlettségi szintjét az 1 km²-en belüli sűrűségük határozza meg. Tágabb értelemben e fogalomkörhöz sorolhatók a nem mozgó közlekedési létesítmények is, mint az utak, hidak s más kötött pályák. – Bp.-en a 19. sz. közepétől indultak meg azok a nagyobbszabású közműépítési munkálatok, melyek elengedhetetlenek voltak Bp. világvárossá válásához. – 1856-ban kezdődött a →*gázszolgáltatás* s nyomában a korszerű →*közvilágítás* kifejlesztése. A *csatornázás* és *szennyvíztisztítás* terén a reformkori első létesítményeket követően az 1860-as évektől vett lendületet a hálózat bővítése. Az első korszerűnek tekinthető vízmű, amely a rendszeres pesti vezetékes →*vízszolgáltatás* megindítását tette lehetővé, 1868-ban angol tervek és irányítás mellett kezdett el üzemelni. A közúti tömegközlekedés megteremtése terén a →*lóvasút* megindulása jelentett előrelépést. Ezekben az évtizedekben sorban készültek el a pu.-ok és a Duna-hidak, egymásután épültek ki az új utak és a hozzájuk kapcsolódó közúti műtárgyak. – A századforduló körüli évtizedekben a ~ terén minőségi jellegű változások következtek be. Az első *áramfejlesztő telepek* 1893-ban történt üzembehelyezése, az 1887-ben kísérletképpen beindult →*villamosvasúti* közlekedés általánossá válása 1899-re, a káposztásmegyeri vízmű kiépítése, az új Óbudai Gázgyár üzembeállítása, a csatornák és szivattyútelepek folyamatos bővítésével párhuzamosan lénye-

gében mintegy 50 évre megoldotta a belső ker.-ek magasszintű ~ének feladatát. – A két vh. közötti időszakban csupán csekély mérvű bővítést és kapacitásnövelő korszerűsítéseket hajtottak végre. Főként a hírközlés terén jelentett előrelépést a rendszeres rádióadások megkezdése és a *telefonhálózat* kiépítése. Megtörtént a peremvidékre is kiterjedő egységes közlekedési hálózat kiépítése és számottevővé vált a közúti motorizált tömegközlekedés részesedése az összforgalmon belül. – A II. vh.-t követő újjáépítések is kapacitásbővítéssel jártak. 1950-ben Nagy-Budapest létrehozásával és egyes még faluszinten álló peremövezeti községek főv.-hoz való csatolásával a főbb mutatók tekintetében kb. 93%-os ellátottsági szinten álló Bp. közművesítettsége 50% alá csökkent. Az 1950-es évek voluntarista gazdaságpol.-ja nem volt képes kihasználni az újabb városnövelés előnyeit, alig tett valamit a peremvidék ~ének javításáért. A „vas és acél országának" hibás célkitűzése, az erőltetett ütemű hadseregfejlesztés miatt nem jutott pénz az infrastruktúrára, amely ezekben az évtizedekben esett az európai felső középszintről a sereghajtók szintjére. – Az 1960-as évek derekától fordítottak nagyobb pénzösszegeket a volt peremterületek fejlesztésére. A távfűtő- és melegvízellátó hálózat kiépítése a csaknem 20 éven át szünetelő nagyobbmérvű lakásépítések beindításával, a földgázprogram és a belső kerületek gázfűtésre történő átállítása bizonyos előrelépést hoztak. – Az 1960-ban és 1970-ben elfogadott városfejlesztési koncepciók és rendezési tervek jelentős beruházásokat irányoztak elő főként vízszolgáltatás és csatornázásfejlesztés terén. Az 1970-es évek közepétől a kormányzat rádöbbenve a fokozódó infrastrukturális lemaradásra, 20 milliárd Ft-ot juttatott központi keretekből a közműhálózat bővítésére. Ennek nyomán fejlődött a gáz- és távhőellátás, a vízellátásnál a biztonságos ellátást lehetővé tévő víznyerési és tárolási kapacitás megkétszereződött. A csatornahálózat építkezésekkel kapcsolatos bővítése mellett elsősorban a biológiai és mechanikus szennyvíztisztítás fejlesztése került előtérbe a Duna vízminőségének eddig elhanyagolt védelme érdekében. Bizonyos alapvető vízrendezési és árvízvédelmi munkákat is elvégeztek. – E periódusban a gázszolgáltatás majd 50%-kal nőtt. Egyre nagyobb arányt képviseltek a gáz- és távfűtéses, fürdőszobával és melegvízzel ellátott lakások. Megkezdődött a szeméttelepek felszámolását lehetővé tevő szemétégető mű építése. Valamennyi kommunális váll.-nál nagy összegeket fordítottak az elavult gépek és járművek cseréjére. A vásárok kitelepítését követőn befejeződött a Városliget parkosítása. Egy-két nagyobb útrekonstrukció is megvalósult és megkezdődött az újonnan létesített autópályák főv. kivezető szakaszainak építése. – 1980 után a gazd. helyzet egyre gyorsabb romlásának következtében a Bp. fejlesztésre juttatott keret nagyobb része az egyes szolgáltatások fenntartását szolgálta: rekonstrukciók és szerény bővítések, némi kapacitásnövelés és a halaszthatatlan gépcserék fedezetére szolgált. A szennyvíztisztítás, a táv- és gázfűtés, a gázszolgáltatás és a víztározó kapacitás bővítése mellett É-Bp. közlekedésének fejlesztése és a metróhálózat kismértékű bővítése valósult meg mindössze. A távbeszélő-hálózat, a mentők és a tűzoltók fejlesztésére, autóbuszok cseréjére szinte semmi sem jutott. – A lakossági részvétellel végzett közműfejlesztés ugyan némileg csökkentette a külső és belső ker.-ek ~i színvonalában négy évtized óta fennálló nagy különbségeket, de a komoly elmaradásokat nem sikerült felszámolni. A csekély előrelépés, a stagnálás egyre növelte Bp. lemaradását az átlagos európai nagyvárosi ~hez képest.

közoktatásügyi közigazgatás, *Budapest székesfőváros törvényhatósági közoktatásügyi közigazgatása:* körébe a főv. által fenntartott népisk.-k, gyakorlati irányú szakisk.-k, középisk.-k, oktatási intézmények községi isk. hatósági feladatainak ellátása, a főv. isk. és oktatásügyének továbbfejlesztésével kapcsolatos feladatok tartoztak. Ennek tartalmát általában az intézetek-intézmények szervezési-személyzeti ügyei, a tanulók segélyezése, iskolázási, ösztöndíj- és tandíjügyei, a tanügyi alapítványok, az isk.-k gazd. ügyei, felszerelései, ép.-eik fenntartása, valamint mint tanügyi főhatóság rendeleteinek végrehajtása képezték. A népoktatási int.-ek helyi hatóságai, a városrészenként több isk. körzetben szervezett isk.székek az isk.-k helyi felügyeletét, gondozását látták el; Bp. főv.-ban azonban a tanítók választása nem az isk.székeket, hanem a főv. tanácsát illette, melynek az isk.székek egyben javaslattevő szervei voltak. A ~ központi hatósága a főv. tanácsa, 1930-tól a főv. polgármestere, s ügyeit a tanügyi, majd közoktatási ügyoszt. intézte. A főv. isk.ügyeiben felügyeletet gyakorolt 1876-tól a főv. tvhat. Közig. Biz.-a is; hatásköre a felekezeti isk.-kra is kiterjedt, és a népisk. albiz.-ának ügyeit a közoktatási ügyoszt. készítette elő. Az isk.-k szervezése, építése, új isk.-típusok létesítése, a tvhat. szabályozások ügyeiben a tvhat. biz. közgyűlése határozott. A közgyűlési határozatok jóváhagyását és a ~ felügyeletét a Vallás- és Közoktatásügyi Min. gyakorolta. A közgyűlés ügyeinek előkészítésében pedig közoktatásügyi biz.-a is közreműködött. Végül a ker. elöljáróságok ker.-ük népisk.-inak szociálpol. ügyeiben, az isk. jutalmak kiosztásában működtek közre és az isk.kötelesek nyilvántartási teendőit végezték. (Később külön központi és ker. hivatalok látták el az utóbbi feladatokat.) A főv. tvhat.-a a főv. isk.ügyének fejlesztése érdekében több önálló isk.típust s egyéb intézményt létesített: a női kereskedelmi szaktanfolyamok elődjét, a gyakorlati irodai tanfolyamokat (1888), női ip. tanfolyamokat (1894), ismétlőisk.-kat gyakorlati (háztartási-gazdasági) iskolákká szervezte át (1901), gyógypedagógiai kisegítő oszt.-okat és isk.-kat szervezett (1903), elsőként nyitott meg női kereskedelmi isk.-t (1911), a tanítók tervszerű továbbképzésére létesítette a Pedagógiai Szemináriumot (1911), tanszerkészítő műhelyt és raktárt szervezett (1907), az Iparrajziskolát az ip. szükségleteihez igazodó oktatási ágakkal bővítette stb. Az isk.-k szakfelügyeletét, összhangban az áll. felügyelettel a főv. tvhat. biz.-a 1911. évi szabályzatában a Vallás- és Közoktatásügyi Min. jóváhagyásával újrarendezte. Az oktatásügynek az 1868. évi népisk. tv. alapján megindult fejlődésében *Bárczy* István polgármester isk.építési

programja és oktatási reformjai hozták a legnagyobb arányú változást. A tvhat. ~ kereteiben is megemlítendő, hogy a Tanácsközt. idején a nem állami oktatási intézmények államosításával az oktatásügy és közművelődés igazgatását Bp.-en a központi és ker. forradalmi munkás- és katonatanácsok kebelében megalakult művelődési oszt.-ok látták el, s a tanker.-i főigazgatóság és tanfelügyelőség megszüntetésével az isk.-k egységesen a tanácsok vezetése alá kerültek. – A főv. tvhat. isk.politikájában a század elejétől megnyilvánult liberális haladást és a Tanácsközt. kiszélesedő művelődésügyét a Tanácsközt. után az oktatószemélyzet ismételt létszámcsökkentése váltotta fel. – Egyes intézmények mellett általánosabb fejlődést az isk.egészségvédelmi és szociális létesítmények mutatnak. Az isk.székek megszűnésével helyi hatósági feladatai a főv. által fenntartott népisk.-k egyes ügyeinek szabályozásáról kiadott 1942. évi Vallás- és Közoktatásügyi Min. rendelet értelmében a polgármester, az isk.ig. és a tanfelügyelő hatáskörébe kerültek. – A II. vh. után az isk.-k ép.-einek helyreállításával egyidejűleg az 1945–46. tanévtől vette kezdetét az ált. isk.-k előkészítése és a dolgozók isk.-inak létrehozása. Az 1947–48. tanévben 150 községi ált. isk. kezdte meg működését a főv.-ban. Majd az egységes művelődéspol. érvényre jutását biztosító államosítást, a tanoncisk.-k, középisk.-k átszervezéseit 1949-ben követte a közokt. ügyosztály kebelében a sportosztály felállítása és az áll., ill. tvhat.-i ~ egyesítésének előkészítését jelentő elöljárósági oktatási csoportok létrehozása, az egységes tanácsi oktatási szervezet kialakítása. Az 1991. évi XXIV. tv. a főv. oktatás szervezésére és működtetésére a Főv. Közgyűlés Főpolgármesteri Hivatal Oktatási Ügyosztályát hozta létre, amely a középfokú oktatási hálózattal, a pedagógusok szakmai irányításával, szakmai továbbképzésével foglalkozik. Az alsófokú (óvoda, ált. isk.) oktatás intézményeinek működtetéséről a ker. önkormányzatok gondoskodnak. A ker. önkormányzatok vállalhatják középfokú és más speciális oktatási intézmények fenntartását is. A tv. értelmében szabad iskolaválasztás érvényesül.

Központi Állami Kórház-Rendelőintézet, *Kútvölgyi úti Kórház* (XII. Kútvölgyi út 4.): közvetlenül a Népjóléti Min. alá tartozó ált. gyógyint. 1930-ban határozták el, hogy az áll. alkalmazottak számára külön kórházat létesítenek, de csak 1943-ban nyílt meg az *Orsz. Tisztviselői Betegsegély Alap (OTBA) Horthy Miklós Gyógyint.* 1945 után előbb *OTBA Kórház* néven működött. 1950-ben az egységes betegellátási rendszer kialakításakor kapta jelenlegi nevét. Az ország pol., gazd. és kulturális életének vezető személyiségei – külön engedély birtokában – vehették igénybe. Az utóbbi években külön rendelőint. szárnyat kapott. A bővítések után ágyszáma 416. 1992-ben a ~ a 138/1991. Kormányrendelet értelmében mint önálló intézmény megszűnt. Jogutódja a SOTE lett, amely az intézményt oktatási, gyógyítási feladatokra hasznosítja, továbbá abban – térítés nélkül – biztosítja a Népjóléti Min. Háziorvosi Int.-ének működési feltételeit.

Központi Egyetemi Énekkar: →*ELTE Bartók Béla Énekkara*

Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács: →*Budapesti Munkás- és Katonatanács*

Központi Gazdasági Levéltár: 1953. jan. 1-jén alapították, hogy az orsz. jelentőségű ip. és közlekedési váll.-ok, a fontosabb pénzügyi intézmények iratait átvegye, feldolgozza és gondozza. 1962-ben megszűnt, állományát és feladatait a →*Magyar Országos Levéltár* vette át.

Központi Katholikus Kör: a Szfőv. kat. vallású polgárságának kulturális és anyagi érdekvédelmére, a vallási alapokon álló társ. élet előmozdítására

A Központi Állami Kórház

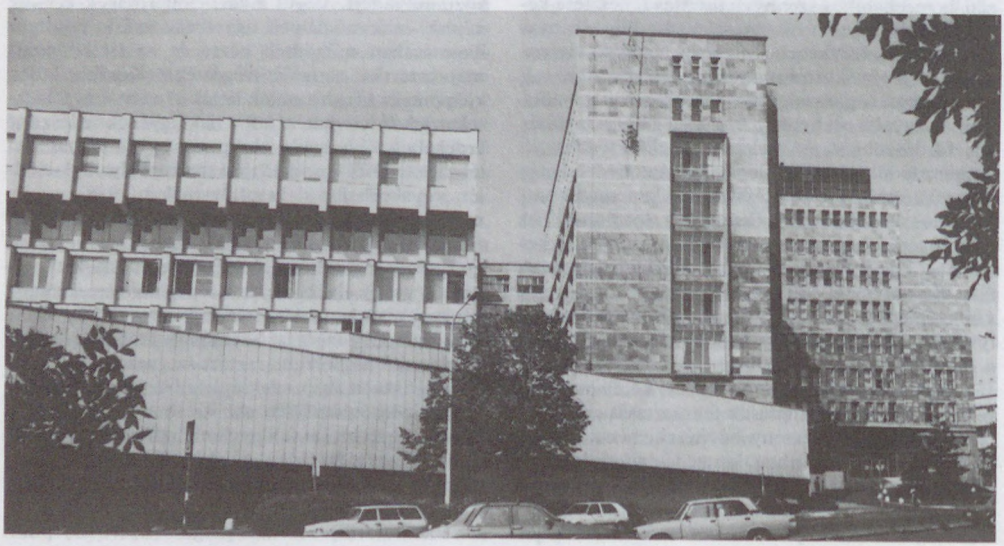

létesült egyesülés. Lévay Imre tanker.-i főig. kezdeményezésére 1888-ban alakult. Helyisége 1896-ig a Koronaherceg u. 17., majd az V. Molnár u. 11. sz. alatt volt. 1908-ig *Bp.-i Katholikus Kör* néven működött. 1936-ban 142 tagja volt, 1947-ben megszűnt.

Központi Népkaszinó Bizottság: a *„Demokrata" Szabadkőműves Páholy* kezdeményezésére alakult 1895. máj.-ban Gerlóczy Károly alpolgármester elnökletével. Célja volt, hogy a munkások részére ingyenes művelődési és szórakozóhelyeket létesítsen. – Az első népkaszinót 1895. dec.-ben nyitották meg a Szalay u. és Honvéd u. sarkán álló *Népkonyha* helyiségében. 1896-ban újabb három népkaszinó nyílt, a Külső-Váci (Váci) úti *Hajléktalanok Otthonában*, a III. Kiskorona u.-i elemi isk.-ban és *VIII. ker.-i Munkás Otthon* néven. A ~ anyagilag támogatta és ellenőrizte a népkaszinók működését, amelyek az I. vh. után megszűntek.

Központi Papnevelő Intézet, *Központi Szeminárium, Papnövelde* (V. Papnövelde u. 7.): a mo.-i kat. püspökségek növendékei részére 1648-ban Nagyszombatban alapított, utóbb Pozsonyban, majd 1786-tól Pesten működő papi szeminárium. A 19. sz. elején a ~et a *pálosok* pesti kolostorában helyezték el. Jelenleg is ennek ép.-ében működik. A növendékek tanulmányaikat 1805–1951 között a bp.-i *Pázmány Péter Tudományegyetem* hittudományi karán, 1951-től az ép.-ben működő *Római Katolikus Hittudományi Akadémia*, 1990-től →*Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Egyetem* hallgatóiként végzik. A ~ kezeli Bp. legszebb műemlék könyvtárát, az ún. →*pálos könyvtárt*. A ~ ép.-e háromemeletes, 4 + 3 + 4 ablakos, homlokzata eklektikus stílusú. Eredetileg kétemeletes barokk kolostor volt, kimagasló középrésszel. Építője előbb Drenker Mátyás (1715), halála (1729) után egy ideig céhbeli utóda, *Mayerhoffer* András. Udvari árkádjai ma beüvegezettek, boltozataikban újabb kori freskókkal (1947). A kerengő mellett jobbra kis helyiségben Remete Szt. Pál halálát ábrázoló barokk falkép látható. Kápolnáját Lippert József építette (1880–83), apszisában helyezték el *Lotz* Károly freskóját. Ugyancsak Lippert alakította ki az ép. mai homlokzatát és toldotta meg harmadik emelettel. Az ép.-et 1924–25-ben *Lechner* Jenő restaurálta. Helyreállítói: Ivánka András (1958) és Zádor Mihály (1969–70). 1990-ben kezdődött az ép. teljes belső felújítása. – *Irod.* Kopp Jenő: A háromszázéves pesti papnövelde (Bp., 1948).

Központi Sajtóvállalat: hírlapkiadó váll. Az I. vh. végén Bangha Béla, Baranyay Jusztin, Baranyay Lajos és Krüger Aladár alapította azzal a céllal, hogy a sajtóban a kat. világnézetet terjesszék. 1919-ben megindították két napilapjukat, a reggeli →*Nemzeti Újság*ot és a délutáni →*Új Nemzedék*et. A ~ képes hetilapja a *Képes Krónika* (1919–44) volt, a tudományos folyóiratok közül pedig ide tartozott a *Magyar Jogi Szemle* (1920–44). A ~ 1944-ig működött.

Központi Sportiskola (XIV. Istvánmezei út 3.): a *M. Testnevelési és Sportszöv.* által 1963-tól fenntartott intézmény. Feladata 6–18 éves kiválogatott jelentkezők isk.-n kívüli sportoktatása és utánpótlás nevelése az élsport számára. Atlétikai, asztalitenisz, jégkorong, kajak-kenu, kerékpáros, kosárlabda, labdarúgó, műugró, ökölvívó, öttusa, tenisz, torna, úszó, vívó és vízilabda szakoszt.-a működik.

Központi Statisztikai Hivatal, *KSH* (II. Keleti Károly u. 5–7.): 1867-ben jött létre. Orsz. hatáskörű központi közig. szerv. Feladata a hivatalos statisztikai szolgálat éves orsz. adatgyűjtési programjának összeállítása, a statisztikai tevékenység irányítása, a statisztikai módszerek, számjelek, fogalmak, osztályozások meghatározása; használatának összehangolása. Statisztikai adatok felvétele, feldolgozása, tárolása, átadása, elemzése és közzététele. A KSH közvetlenül a kormány felügyelete alá tartozik. Kiadványainak, köztük az év- és zsebkönyveknek adatai, a Statisztikai Havi Közlemények sorozata mellett számítógépes információs rendszeren (STADAT) is hozzáférhetők. Folyóiratai a *Statisztikai Szemle* és a *Gazdaság és Statisztika*. – A KSH mellett működött 1869-től *Budapest Főváros Statisztikai Hivatala*. Többek között kiadta a Székesfővárosi Statisztikai Évkönyvet, a Magyar Városok Statisztikai Évkönyvét és a Statisztikai Közlemények c. monográfiák sorozatát. A Főv. Statisztikai Hivatal feladatkörét 1952-ben a *Központi Statisztikai Hivatal Budapest Városi Igazgatósága*, majd 1992-től a *KSH Budapesti és Pest Megyei Igazgatósága* (XI. Andor u. 47–49.) vette át.

Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat (II. Keleti Károly u. 5.): mint önálló költségvetésű intézmény, a statisztika orsz. feladatkörű, tudományos szakkönyvtára. Kötelespéldány gyűjt.-e alapján közművelődési feladatok ellátására is alkalmas. A könyvtár nyilvános. Alapítása (1867) Keleti Károly, a KSH első igazgatójának nevéhez fűződik. Jelenleg a könyvtár állománya több mint 600 000 bibliográfiai egység. A könyvtári feldolgozás, katalogizálás és tájékoztatás komputerizált.

Központi Stomatológiai Intézet (VIII. Szentkirályi u. 40.): a fogászati intézmények irányító szerve. Az épületben eredetileg a *Magyar Posta Betegségi Biztosító Intézet* központi rendelője volt. 1951-ben került a főv. kezelésébe, ekkor jött létre a Csengery u.-i rendelőint.-ben működő fogászati „tanrendelés" kifejlesztésével a *Bp.-i Városi Tanács Fogászati Továbbképző Int.-e*, majd mai nevén a ~. Gyógyító munkájában elsősorban a VIII. ker. fogászati ellátását végzi, szervező, irányító munkája azonban kiterjed az egész országra. Itt hozták létre az *Orvostovábbképző Egyetem* Stomatológiai Tanszékét is.

Központi Sugárbiológiai Kutató Intézet: →*Országos Frédéric Joliot Curie Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutató Intézet*

Központi Szeminárium: →*Központi Papnevelő Intézet*

Központi Takarékpénztár Rt.: →*Magyar Országos Központi Takarékpénztár Rt.*

Központi Technológiai Könyvtár: →*Országos Műszaki Információs Intézet és Könyvtár*

Központi Városháza: →*Fővárosi Önkormányzat épülete*

Központi Vásárcsarnok (Vámház krt. 1–3.): a főv. tv.hatósági biz.-a 1892. jún. 20-iki közgyűlésén hozott határozatot a pesti Vámház melletti volt sóháztelken ~ létrehozására. A tervvázlatokra nyilvános nemzetközi pályázatot írtak ki, amelyre kilenc pályamű érkezett. A bírálóbiz. első díjra P. Escande és J. Gourmez párizsi építészek művét találta alkalmasnak, de kivitelezésre Pecz Samu műegyetemi tanár tervét ajánlotta. A ~ építése 1894. jún.-ban indult meg és 1897. febr. 16-án nyitották meg. Főhomlokzata 60 m, a főcsarnok 150 m hosszú, a végén elszigetelten baromfi- és tojáskereskedő csarnokkal. Beépített területe 10 400 m². Építési költsége 1,7 millió Ft volt. 1923-ban hűtőberendezését átépítették. Újabb átalakításra került sor 1932-ben. A Nagyvásártelep megnyitásáig (1932) a főv. központi élelmiszercsarnoka, egyben a IV. és IX. ker. vásárcsarnoka is. Az 1944/45-ös harcokban az eklektikus stílusban épült ép. súlyosan megrongálódott. 1950-ben állították helyre, újrafaragva a neogótikus kőkapukat is. 1977-ben műemlékké nyilvánították. 1991 elején felújítás miatt bezárták.

közraktárak: áruk elhelyezésével és megőrzésével foglalkozó, hatósági jogokkal felruházott váll. szervezet. – A főv.-ban az első közraktár 1876-ban létesült, ezt követően néhány nagyobbnak 1880-ban kezdték meg az építését és 1883-ban fejezték be. A főv. ~ 7800 m² alapterületű raktártérrel rendelkeztek. A nevezetesebb ~ voltak: Budapesti Vámmentes Kikötő, Hárosi Közraktár, Centrum Raktárház, Lujza Malom Raktár Váll., Dunai Raktárházak. – A ~ban elhelyezett árukról közraktári jegyet adtak ki, amely a forgalomban mint értékpapír magát az árut helyettesítette. Az áru megőrzéséért díjszabásban megállapított díjakat számítottak fel. Ha az árut meghatározott ideig nem váltották ki, a ~nak jogukban állt a megőrzött árut elárverezni. A közraktárváll.-ok a *M. Leszámítoló és Pénzváltó Bank* érdekkörébe tartoztak.

A Központi Vásárcsarnok 1900 körül

község, *kis- és nagyközség:* a dualizmus korának közig.-t szabályozó tv.-ei közül az 1871: XVIII. és az 1886: XXII. tc. határozta meg a ~ek önkormányzatát és igazgatásuk szervezetét. A ~i tv.-ek háromféle ~et ismertek el. Kis~nek azt a ~et tekintették, mely lakosságszámának csekélysége és kicsiny gazd. erőforrásai következtében a ~i szervezet fenntartására egymagában nem volt képes, ezért több kisebb ~ alkotott egy körjegyzőséget. A kis~eknek is volt önálló képviselőtestületük. Nagy~ az a település volt, ami egymaga is képes volt a ~re rótt szervezeti és egyéb feladatokat ellátni. A kis- és nagy~ek a vármegyéken belüli járási igazgatás keretei közé tartoztak, s felügyeleti hatóságuk a főszolgabíró volt. A megyével a főszolgabíró útján érintkezhettek, s ő volt a ~ek közig. ügyeiben az első fokú hatóság és a kihágási bíró is. A harmadik ~típus a →*rendezett tanácsú város* volt. – A ~ek önállóan intézték saját belügyeiket, végrehajtották a tv.-ek, a kormány és a megye rendelkezéseit. A község hatósága kiterjedt valamennyi a területén tartózkodó személyre és vagyonra. Felsőbb hatósági jóváhagyással a ~ek szabályrendeleteket alkothattak, azokat végrehajthatták, adót vethettek ki, rendelkezhettek a ~ vagyonáról. Hatáskörükbe tartoztak a ~i utak, az isk.-k a mező- és tűzrendészet valamint a szegényügy. Határozataik ellen az alispánhoz, v. a megyei testületekhez lehetett fellebbezni. A ~ legfőbb szerve a ~i képviselőtestület (→*megyei város*) volt. A ~i elöljáróság feje a bíró volt. A jegyző vezette a ~ adminisztrációját, s valójában ő tekinthető a ~ek tényleges vezetőjének. Az elöljáróság testületi szervként csak kisajátítási, gyám- és hasonló ügyekben járhatott el. Tagjai voltak a bírón és a jegyzőn kívül a két bíróhelyettes, a gyám, az orvos és két képviselőtestületi tag. – A főv. környékének települései fejlődésük során többnyire kis~ként indultak, majd nagy~ekké alakultak. A 20. sz. elején Újpest, Rákospalota, Pestszenterzsébet és Budafok rendezett tanácsú városokká léptek elő. Az 1930-as években az említett négy város mellett további két település, 1932-ben Kispest, 1936 Pestszentlőrinc emelkedett megyei városi szintre s 1949-ben Csepel is várossá lépett elő. A többi, 1950-ben →*Nagy-Budapest*hez csatolt 16 település közig. szempontból nagy~i besorolású volt. – Még napjainkban is a kétségtelen fejlődés ellenére a korábbi nagy~ek igen sok vonatkozásban messze elmaradnak a főv. belső ker.-einek fejlettségétől.

községesítési politika: Bárczy István 1906-ban történt polgármesterré választásától a főv. vezetősége megkezdte a legfontosabb városi közszolgáltatásokat ellátó magánváll.-ok főv. tulajdonba vételét. Ez a jelenség nem volt egyedülálló az európai nagyvárosok életében, mert amikor a 19. sz. második felében, az ip. forr. kibontakozásával párhuzamosan a városok viharos gyorsasággal növekedtek, a városvezetők kényszerűségből, elegendő tőke, szakemberek és intézményhálózat hiányában magánvállalkozóknak adtak megbízásokat a városi élet feltételeit

biztosító közszolgáltatások kiépítésére. A víz-, gáz-, közlekedés-, közvilágítás-, szemételszállítás-, csatornázás feladatainak ellátására ún. →*területhasználati szerződések* alapján a városok magánvállakozóknak adtak megbízásokat. A fejlődés egy későbbi szakaszában az egyéni vállalkozások már nem voltak képesek a milliós lakosságúra nőtt városok szükségleteit zavartalanul kielégíteni. Az egy-egy közszolgáltatási ágazatban monopolhelyzetbe került magánváll.-ok nemcsak busás nyereségre tettek szert, hanem a városok további fejlődésének gyakran gátjaivá váltak. A gázműtársaság fellépett a villamos világítás elterjedése, a lóvasutak urai a villamosvasút térhódítása ellen stb. A monopolváll.-ok a városok „parlamentjeiben" is igyekeztek a városvezetést, a pol. irányítást befolyásuk alá vonni. – A városfejlődés ezért szükségessé tette a községesítést, a közüzemek kisajátítási díj fizetése ellenében városi kezelés alá vonását. – Bp.-en a főv. pénztára állandóan üres volt. Ez indokolta a más európai városokban már évtizede folytatott községesítések gyakorlatának átvételét. Elsőként a szemétfuvarozást monopóliumszerűen ellátó →*Cséry-telep*, majd az *Állatvásárpénztár Rt.* (1907) s döntő fordulatként 1909-ben a *Gázművek* kerültek a főv. tulajdonába. 1911-ben Bódy Tivadar alpolgármester ügyes tőzsdei akciója révén a →*Budapesti Villamos Városi Vasút Rt.* részvénytöbbségét szerezte meg a főv. – Az I. vh. további lökést adott a községesítési törekvéseknek, mert a gazd. élet megkötöttségei és korlátozása, a hadbavonult kisiparosok és kiskereskedők tevékenységének pótlása nélkülözhetetlenné tette közüzemek létesítését. 1918-ban a temetkezési vállalkozások és a villamosenergia-termelés, 1923-ban a közúti tömegközlekedést lebonyolító villamosvasúti váll.-ok *(BSZKRT)*, 1928-ban a →*Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt.* az évtizedek óta a városvezetés által szorgalmazott saját pénzint., 1933-ban a →*Budapesti Helyiérdekű Vasút* került a főv. tulajdonába. – Az 1920-as években a különböző cégformában működő községi üzemek és érdekeltségek száma meghaladta a százat. A városházi uralkodó csoportok – Bárczy István, majd Wolff Károly és híveik – a közüzemek valamint több tízezer főnyi munkás és alkalmazott uraivá váltak. A közüzemeket az érdekeltségek és függőségek bonyolult láncolata fűzte a városházát uraló hatalmi csoporthoz, melynek gazd. pol. bázisa ezáltal igen erőssé vált és a hazai vezető rétegek érdekeivel összefonódva gazd. befolyását, súlyát egyre növelve az orsz. pol. alakításában is szóhoz jutott. – A főv.-t vezető réteg a községesítési törekvéseknél nemcsak a város érdekeit tartotta szem előtt, hanem egyéni meggazdagodásukat is egybekapcsolták a községesítésekkel. A közüzemi kulcspozíciókat elfoglaló Bárczy István, Bódy Tivadar, Rényi Dezső, Folkusházy Lajos, Szendy Károly, aktív vagy nyugalomba vonult polgármesterek és alpolgármesterek komoly jövedelmekre tettek szert. Ált. volt, hogy a polgármesterek, alpolgármesterek, tanácsnokok, s várospolitikusok is – beleértve az ellenzék legnevesebb hangadóit is – helyet foglaltak a közüzemek irányító testületeiben, sőt egyesek több üzemi vezető pozíciót is birtokoltak. – A leplezetlen pénzszerzési törekvések és a közüzemeknek a magánvállalkozások ellen kifejtett versenye kiváltotta a közüzemi rendszer elleni támadásokat. Az ellenzék mellőzött részének és a sajtónak a fellépése, valamint az 1929–33. évi gazd. válság kihatásaként egynéhány főv. közüzem beszüntette működését, vagy beolvadt egy másik községi váll.-ba. A legfontosabb közüzemek azonban változatlanul tovább működtek: a fennálló pol. rendszer nem mondhatott le az orsz.-an mintegy 650 közüzemben rejlő gazd.-társ. erőforrásról, a szabályozás–befolyásolás lehetőségéről. – 1949-ben, amikor a kommunista párt hatalomra kerülését követően a legmerevebb centralizációt vezették be és mindenféle autonómiát felszámoltak, a főv. sem tarthatta meg saját váll.-ait. 1949-ben a közüzemeket *községi üzem*ekké alakították, 1950-ben pedig formálisan tanácsi irányítás alatt álló, de lényegében tervhivatali, szakmin. és pénzügymin. vezetéssel működő ún. *szocialista váll.*-okká szervezték át őket. – Újabb változást a városi élet alapvető kereteit biztosító váll.-ok életében a rendszerváltozást követően közreadott új főv. tv. (1991: XXIV. tv.) hozott.

Községfejlesztés: →*helyi sajtó*

Községi Élelmiszerárusító Üzem: →*Budapest Székesfővárosi Községi Élelmiszerárusító Üzem*

Községi Élelmiszerkereskedelmi RT.: →*Budapesti Élelmiszerkereskedelmi Egyesülés*

községi kölcsönüzlet: a községek és városok nagyobb beruházásaik költségeinek a fedezésére, közművek, vásárcsarnokok, vágóhidak, szállodák, isk.-k és utak építésére a bankoktól és takarékpénztáraktól a 20. sz. első éveitől kezdve, nagyobb mértékben pedig a két vh. között, hosszú lejáratú törlesztéses kölcsönöket vettek igénybe. A pénzint.-ek tőkekövetelésеik alapján az 1897. évi XXXII. tc. felhatalmazásával kamatozó és sorsolás útján visszaváltásra kerülő községi kölcsönkötvényeket bocsátottak ki, melyeket a nemzetközi pénzpiacon helyeztek el. – Bp. Szfőv. az I. vh. után a víz- és elektromos művek beruházásaira, a Nemzeti Sportcsarnok, a tervezett Tabáni Gyógyszálló, valamint kislakások építésére a Bp. Szfőv. Községi Takarékpénztár, a nagybankok, továbbá az Orsz. Társadalombiztosító Int. (OTI) és a Magánalkalmazottak Biztosító Int.-e (MABI) útján több kötvénykölcsönt vett igénybe.

Községi Lóhúsüzem: →*Budapesti Községi Lóhúsüzem*

Községi Takarékpénztár Rt.: →*Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt.*

községi vállalatok: létrehozásukat az 1949. évi X. tc. rendelte el, amely kimondotta, hogy a korábban önkormányzati tulajdonban levő váll.-okat, főleg közüzemeket, függetlenül azok működési formájától (költségvetési üzem, rt., önálló vagyonkezelésű üzem stb.) egységes ún. *községi üzem*i formában kell működtetni. A tc. megjelenését követően, amely kb. 700 mo.-i, ebből kb. 60 főv. közüzemre vonatkozott, az önkormányzatok kötelesek voltak a közüzemeket átszervezni, új alapítási eljárást végrehajtani, az üzemlétesítést, vezetőséget a belügymin.-hez jóváhagyás céljából felterjeszteni. 1949 végén az összes korábbi főv. közüzem mint önkormányzati tulajdonban álló községi üzem működött. – Az alig néhány

hónappal később kiadott 1950. évi 32. sz. tv.erejű rendelet viszont megszüntette a községi üzemformát, s kimondotta, hogy az összes volt önkormányzati-közületi üzem áll. tulajdonba kerül, s vezetésüket, felsőbb irányításukat az áll. tulajdonban levő, szoc. jellegű vezetési-szervezeti struktúrájú üzemek mintájára szervezik át.

községpolitika: →*várospolitika*

közszolgáltatások: az 1930-as évekig általában a polgárok adófizetési kötelezettségét jelentették. Később az adóvonatkozások helyett a városi élet zavartalan menetét biztosító, elsőrendű közszükségleti feladatok (víz, gáz, elektromos áram, közlekedés) kielégítésére szolgáló tevékenység összefoglaló megnevezése lett. A bp.-i nagyvárosi élet feltételeit biztosító ~ nem egységesen, előre meghatározott terv szerint épültek ki, hanem a három város fejlődése során, a városiasodással együtt jelentkező igények kielégítésére, többnyire magántársaságok kezdeményezésére. Az 1873-ban létrejött főv. a víz- és csatornázási művektől, valamint műszaki jellegű hivatali szervektől eltekintve semmiféle más ~kal nem rendelkezett. A város gazd. hivatala a ~ ellátását egy-egy ágazatra monopóliumot biztosító, magáncsoportokkal kötött szerződések útján igyekezett megoldani. Ezek a szerződések a város szempontjából bizonyos kedvező feltételeket is tartalmaztak. Így a városi hatóságok beleszólhattak a ~ díjainak megállapításába, előírták a szolgáltatás mennyiségét és minőségét, végül a szerződések kimondották a háramlás jogát, melynek értelmében a szóban forgó közszolgáltatás ellátására létrejött vállalkozás bizonyos hosszabb működés után a város tulajdonába ment át vagy megváltható lett. A ~ ellátására létrejött üzemeket *közüzem*eknek v. *községi üzemek*nek nevezték el. Egy idő múlva a magánkézben levő üzemek ált. tőkehiánnyal küzdve drága tarifapol.-t folytattak és mind kevésbé tudták feladataikat ellátni, sőt egyesek monopóliumok birtokában minden erővel felléptek egy-egy közszolgáltatás új technikával történő ellátása ellen. A századfordulót követően a város vezetősége megkezdte a legfontosabb közművek városi kezelésbe és tulajdonba vételét (→*községesítési politika*). A községesítések célja a közvetlenebb és jobb irányítás, akadálytalanabb fejlesztés, a túlzott anyagiasság lehetőségeinek kiküszöbölése volt. A város maga alapított közüzemeket. Így állt elő az a helyzet, hogy 1928-ban, amikorra mind a községesítési, mind az új városi közüzemalapítási gazdaságpol. korszaka lezárult, a főv.-nak több mint 130 váll.-a volt. A gazd. világválságot (1929–33) követően számuk 90 alá esett. – 1949-től községi üzemekként, 1950-től pedig áll. tulajdonban levő üzemekként működnek.

Köztársasági Magyar Autóklub: →*Királyi Magyar Automobil Club*

köztársasági megbízott: intézményét az 1990. évi LXV. tv. alapján hozták létre. A ~ak az ogy. által meghatározott nyolc régióban és a főv.-ban működnek. A ~akat a min.elnök javaslatára az ogy. illetékes biz.-a által történt meghallgatás után a közt. elnök nevezi ki. A tv. értelmében a ~ ellátja a helyi önkormányzatok törvényességi ellenőrzését, de döntéseiknek pusztán jogszerűségét hivatott vizsgálni. Tv.-ben vagy kormányrendeletben megállapított ügyekben elsőfokú hatósági jogkört gyakorol, összehangolja a ~i hivatal és a régió területén működő más államig. szervek tevékenységét. A ~ kinevezése a közt. elnök megbízatásának időtartamára szól.

Köztársaság tér (VIII. ker.): a 18. sz. végétől a 19. sz. derekáig a mai *Teleki tér*rel és a mai *Szövetség u.* vonalán a mai *Damjanich u.*-ig terjedően több néven szerepel: *Baromvásártér*, *Bauern Markt*, *Széna piac*, *Újvásártér*. A 19. sz. közepétől a beépítetlenül maradt józsefvárosi rész mintegy két évtizedig *Lóvásártér*. A lóvásár kiköltöztetését a mai Ügetőpálya területére (Belső lóvásár tér, Külső lóvásár) az 1870-es években hajtották végre. A ~en (akkor Lóvásár téren) épült fel Pest első gázgyára (1855–56); megszűnte után ma is itt van a *Fővárosi Gázművek* központja, kétemeletes, romantikus stílusú épületét Pollack Ágost (1855) és Diescher József (1860) építette. A gázgyár előtt zajlott le 1869. aug. 22-én az *Általános Munkásegylet* első tömeggyűlése. 1902-től *Tisza Kálmán tér*. 1911-ben épült fel a ~ ÉNy-i szögletében a *Népopera*, a mai →*Magyar Állami Operaház Erkel Színháza*. A tér D-i oldalán 1933–34-ben épült három nyolcemeletes bérház úttörő kísérlet volt a főv.-ban a sávos beépítésre (volt OTI bérházcsoport, melyet Árkay Bertalan és társai terveztek). – A tér 1946-ban kapta a ~ nevet az 1918. nov. 1-jén itt lezajlott népgyűlés emlékére, melyen a köztársaság kikiáltását követelték. Történelmi jelentőségű ép.-e a *27. sz.*: a II. vh. idején Volksbundház, 1945-ben itt kezdte működését az MKP, majd az MDP és az MSZMP Bp.-i Pártbiz.-ának székháza. 1956. okt. 30-án a pártház ostroma vezetett a ~en lezajlott véres eseményekhez. 1960-ban a téren állították fel Kalló Viktor *Kommunista mártíremlékmű*vét (talapzata Skoda Lajos alkotása), melyet 1992-ben a budatétényi Szoborparkba helyeztek át.

Köztársaság téri események: →*1956-os forradalom és szabadságharc*

Köztelek: gazd. egy.-ek központja és érdekképviseleti szerve. Elődjét, az *Első Lótenyésztő Egy.*-et 1825-ben hozták létre gr. Széchenyi István kezdeményezésére, mely kezdetben pályafenntartó és lófuttató tevékenységet fejtett ki, és csak 1828-ban alakult át lótenyésztő társasággá, s végül 1835-ben az *Országos Magyar Gazdasági Egyesület* nevet vette fel. Még 1832-ben megvásárolták gr. Károlyi György 1200 □öl nagyságú telkét a rajta levő ép.-ekkel együtt (Üllői út 25. és Köztelek u. 2.), hogy saját helyiséggel rendelkezzenek. 1847-ben ezen a helyen, melyet ~nek neveztek el, építették fel szék- és bérházukat. A ~en mint centrumban fokozatosan kiépült a földbirtokosok és nagygazdák érdekképviseleti szervezete. 1906-ban már az ország különböző területein működő gazd. egy.-ek központja. Az 1945. évi, a nagybirtokrendszert megszüntető földreform után a ~ áll. tulajdonba került. Hetilapja, az 1890-től megjelenő *Köztelek* 1944-ben szűnt meg.

köztéri szobrok: a város legrégebbi szobormaradványai a főv. ősi magvát képező római kori Aquincumhoz kötődnek. A császárfej, ülő figura lábfej- és talapzatmaradványok a nyilvánosságra

szánt monumentális szobrászat emlékei. A középkorban Zsigmond és Mátyás kir. uralma alatt a városiasodás Budához, a kir.-i udvarhoz és peremker.-eihez, ill. kir.-i birtokokhoz (mai Óbuda) kötődött. Írásos feljegyzésekből tudjuk, hogy Zsigmond-szobor állt a Friss Palota előtt, Szt. Anna-szobor a Hármashatár-hegy K-i lábánál, Szt. Péter mártír kútszobor a Vízivárosban. A budavári palota és környezete magas plasztikai kultúrájáról tanúskodik az 1974-ben napvilágra került →*budavári gótikus szoborlelet*. Írott források tanúsítják, hogy Mátyás uralkodása alatt több monumentális szobor állt a palota udvarán: három Hunyadi-szobor (Mátyás középen, tőle jobbra apja, János, balra bátyja, László), két antikizálóan ruhátlan, pajzstartó kapuőrző vitéz, valamint oszloptalapzaton Herkules alakja. A második udvarban márványmedencés kút tetején Pallas Athéné volt látható. Mátyás korának kimagasló értékű alkotása a Friss Palota monumentális bronzkapuzata, Herkules tetteit dicsőítő világias domborművekkel. A másfél évszázados török uralom – az iszlám művészeti hagyományainak megfelelően – nem gazdagította a kor monumentális szobrászatát. A 17., s részben a 18. sz.-ban többnyire vallásos témájú, egyházi rendeltetésű művek születtek, melyeknek jellegzetes reprezentánsai a *kálváriák*, a pestisjárvány pusztításai ellen emelt hálaadó, ill. bajelhárító fogadalmi oszlopok, szoborcsoportok, majd kegyszobrok, Mária-szobrok v. Mária-oszlopok, Szt. Flórián- és Nepomuki Szt. János-szobrok: *Józsefhegyi kálvária* (1693); *Pesti kálvária* (1746–49); →*Szentháromság-szobor* (a Nagyboldogasszony-templom előtt, 1712-ben áthelyezték a budaújlaki Zsigmond térre, helyére Ungleich Fülöp és Hörger Antal műve került 1713-ban); *Nepomuki Szt. János* a régi Szt. János Kórház előtt (Hörger Antal, 1717, elpusztult); *Nepomuki Szt. János* (a Kecskeméti kapu előtt, 1721, ma a csepeli Szent Imre téren); *Immaculata* (Hörger Antal, vízivárosi Felsővásártér, 1724, ma I. Mária tér), *Fájdalmas Krisztus* (→*Ecce Homo szobor*); *Szentháromság-oszlop* három mellékalakkal (Nagytétény, 1740–43, ma XXII. Szőlő tér); *Nepomuki Szt. János* (Budafok, Hosszúhegy tér, 1750 k.); *Szt. Flórián és Nepomuki Szt. János* (Bebó Károly, Óbuda, Lajos u. 168., 1753–54). – Pesten a 18. sz.-tól kezdve a ~at tudatos városfejlesztési terv alapján állították fel. Ennek következetes érvényesítésére a 19. sz. elején Szépítő Bizottmány (1808) jött létre. A 19. sz. utolsó harmadáig a szobrászati művek a klasszicista városkép kialakításához igazodtak. Elsősorban ép.- és térdíszítő, részben funkcionális szerepet töltöttek be, melynek megjelenési formája elsősorban a homlokzati díszítés és a részben mitológiai tárgyú kútszobrok voltak (Aigner-ház Árpád alakja, 1847; →*Nereidák kútja*, 1835; *Halászlánykút*, 1862). Az erősödő nemzeti öntudat és az önmaga identitását kereső kulturális élet szobrászati megnyilvánulásai a m. történelem és kultúra kiemelkedő alakjainak megformálásában fejeződtek ki. Múzeum-kerti panteon: *Berzsenyi Dániel mellszobra* (Vay Miklós, 1860), *Kazinczy Ferenc mellszobra* (Vay Miklós, 1860); *Kisfaludy Károly-emlék* (Ferenczy István, 1875); *Katona József szobra* a Nemzeti Színház előtt [Célkuti (Züllich) Rudolf, 1858, elveszett]. A klasszicista köztéri szobrászat jellegét a három város (Buda, Óbuda, Pest) 1873-ban bekövetkezett egyesítése változtatta meg. A gazd. fellendülés, a tőkés expanzió lendületet adott a városfejlődésnek. A korábbi időszak patriotizmusát a túldimenzionált méretek, a tartalmatlan reprezentáció váltotta fel, mely a szobrászat nyelvén akadémista, historizáló, ill. naturalista stílust, sokfigurás szoborcsoportokat, neobarokk mozgalmasságot eredményezett. A kor művei közül kivételt képeznek az Opera és a Zeneakadémia nemesen historizáló ép.plasztikái, valamint Ligeti Miklós művei (→*Anonymus-szobor*, 1903). Ennek az időszaknak, mely az I. vh. végéig terjedt, jellegzetes köztéri szobrai: *Arany János-szobor* két mellékalakkal; *Honvéd-emlék* (I. Dísz tér, Zala György, 1893); →*Ezredéves emlékmű; Baross Gábor-szobor* két mellékalakkal, (VII. Baross tér, Szécsi Antal, 1898); *Zrínyi Miklós* (Kodály körönd, Róna József, 1902); *Vörösmarty-szobor* (Vörösmarty tér, Kallós Ede és Telcs Ede, 1908) stb. A két vh. közötti időszakban világháborús emlékművek, ún. *Hősi emlékművek* sora jött létre patetikus, naturalista kifejezésmóddal, kizárólag kordokumentum jelentéssel. Jelenleg ezek a szobrok, szoborcsoportok a város külső kerületeinek meghatározó emlékei (Rákosfalva, Istók János, 1925; Pesthidegkút, Gách István,1927; Budafok, István tér, Orbán Antal, 1928; *Névtelen Hősök emléke*, szoborcsoport, VIII. Üllői út, a Ludovika előtt, Horvay János, 1924). Az első vh.-s emlékműveken kívül a kor jellegzetes művei a többnyire egyházi rendeltetésű neoklasszicista szobrok: *Budavár visszavétele emlékére* (I. Bécsi kapu tér, Ohmann Béla, 1936); *„Ave világ királynője"* (Városmajori templom D-i oldala, Antal Károly, 1938); *Szent László-szobor* (X. Szt. László tér, Antal Károly, 1940); A korszak sajátos művészeti értéket hordozó köztéri plasztikái: →*Ifjúság kútja* (Beck Ö. Fülöp); *Szt. Gellért kút domborműve* (XI. Gellért-hegy, Medgyessy Ferenc, 1943). – A II. vh. befejezését követő években monumentális igényű, az emlékmű funkciót építészeti (obeliszk) megoldásra korlátozó szovjet hősi emlékműveket állítottak fel (V. Szabadság tér, XI. Szent Gellért tér, 1945) a fővárosi területén. A későbbi években ez a tematika a felszabadulást szimbolizáló összetett szobrászati megoldású szobrokat eredményezett. (pl. →*Felszabadulási emlékmű*, Gellért-hegy, 1947). Az 1950-es években a fővárosi exponált helyein állítottak fel II. vh.-s és munkásmozgalmi szobrokat: *Steinmetz kapitány; Osztapenko kapitány; Sztálin-szobor és díszpáholy*, 1951, Mikus Sándor 1956-ban lebontva; Népstadion, Ifjúság útja szoborcsoportjai, 1955–58. Az 1960-as évektől a pol. témájú szobrok mellett Bp. új lakótelepein és „foghíjas" városrészeiben fokozatosan megjelentek a városkép plasztikai gazdagítására törekvő közvetlenebb hangú szobrok, díszkutak, játszótéri plasztikák és néhány deheroizáló történelmi emlékmű: *Ady Endre* (VI. Liszt Ferenc tér, Csorba Géza, 1960); *Ülő nő* (I. Horváth-kert, Ferenczy Béni, 1961); *Virág Benedek-emlék* (I. Apród u., Pátzay Pál, 1971); *Madách Imre* (Margit-sziget, Vilt Tibor, 1973); *Anya gyermekkel* (XI. Goldmann György tér, Keré-

nyi Jenő, 1980); *Nyár* (IV. Nyár u., Kő Pál, 1984); *Károlyi Mihály* (V. Kossuth Lajos tér, Varga Imre, 1975); *Kiskirálylány* (V. Vigadó tér, Marton László, 1990 stb.). 1989–92-ben a munkásmozgalmi és a szovjet emlékművek egy részét lebontották, ill. a budatétényi szoborparkba helyezték át.

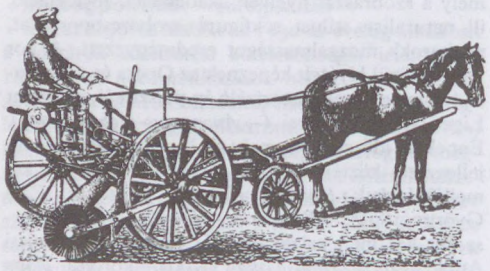

Seprőgép 1896-ban

köztisztaság: a városok közterületeinek tisztán tartása régen elsősorban a háztulajdonosok feladata volt. A kezdetleges csatornázási, útburkolási körülmények között a por és a sár már eleve szennyessé tette az u.-kat, tereket, ehhez járult még a hulladékok felületes eltakarítása. Budán a 14. sz. végén már előírták az u.-k tisztán tartását. A 17–18. sz.-i pesti és budai tanácsülések jegyzőkönyveiben is bőven akadnak a szemét elhordására és az u.-k tisztán tartására irányuló statútumok. Az első jelentősebb intézkedéseket 1830-ban hozta a pesti városi tanács, amikor külön területeket jelölt ki a szemét és a hó lerakására. Akkor ugyanis olyan elhanyagolt volt a ~, hogy a belterületi üres telkek, de egyes u.-k is szeméttel voltak tele. Az u.-i szemét elszállításáról ettől kezdve a város, a házi szemétéről pedig a háztulajdonos volt köteles gondoskodni. 1840-ben indult meg a házi szemét rendszeres elszállítása előbb a Lipótvárosban, majd a Belvárosban, végül folyamatosan a többi városrészben. Erre a város magánvállalkozóknak adott jogot. Az u.-k takarítását elsősorban rabokkal végeztették. 1850-ben az utcaseprést is vállalkozóknak adták át, de a belvárosi kereskedők boltjaik előtt tisztíttatták és locsoltatták az u.-t. 1856-ból való az első helytartósági rendelet, amely megtiltja Buda u.-in a szemétlerakást, és elrendeli az úttisztítást, u.-seprést is. Ezt a helytartótanácsi intézkedést csak 1868-ban terjesztik ki Pest városára. Ekkor megtiltották a szemét kidobálását az u.-ra. 1856-tól (1957-ig) járt a szemetes csengővel. Az egyesített főv. létrehozása után rendezték a ~ kérdését is: az úttestek, közterületek tisztítása a ker. elöljáróságok feladata lett, a járdáké pedig a háztulajdonosoké. 1885-től már lóvontatású seprőgépet is alkalmaztak az u.-k takarításában, s ekkor kezdték meg az u.-k rendszeres locsolását is. A ker.-ek közt kialakuló jelentős különbségek kiküszöbölésére és a központosítás előnyeinek a kihasználása érdekében 1895-ben létrehozták a *Fővárosi Köztisztasági Hivatalt*. A szemételhordás azonban még egy ideig magánvállalkozás kezében volt. 1893-tól Cséry Lajos fuvaroztatta ki a szemetet Kispest határába, s az ottani szeméttelepen (→*Cséry-telep*) kisvasutat is működtetett. 1906-ban a főv. a szeméttelepet és vasutat megváltotta és a Köztisztasági Hivatal kezelésébe adta át. A szemételhordás mellett nagy feladatot rótt a háztulajdonosokra, majd a megfelelő városi szervekre a hóeltakarítás. Különösen a nagy hóeséseket hozó teleken (pl. 1885–86, 1908, 1917, 1940) okozott sok gondot a felgyülemlett hótömeg. 1888-ban hóolvasztással, a városligeti forró vízzel próbálták eltüntetni az u.-król a havat, de ez csak jégmezők képződéséhez vezetett. 1917-ben a szénszünetet élvező diákokat állítottak be hóeltakarításra. – 1929-től kísérletképpen bevezették a gépkocsival történő pormentes szemétgyűjtést, ez azonban ekkor nem vált be. A II. vh. alatt a Főv. Köztisztasági Hivatal telephelyeinek, szállítóeszközeinek és lóállományának nagy része el-

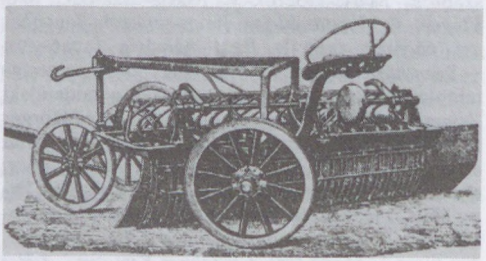

Hócke 1896-ban

	1938	1950	1960	1970	1971	1985	1990
Elszállított szemét (ezer m^3)	516	545	1062	1062	1797	3700	4000
Tisztított terület (ezer m^2)	7591	9911	13 318	13 818	13 861	17 500	17 800
Úttisztítók száma (fő)	1138	1021	1300	477	377	65	65
Járművek (db)	804	415	310	657	697		
ebből gépjármű (db)	65	92	310	657	697	758	783

pusztult. 1945. jan. 13-án azonban 20 fővel már megindult a munka, és a kapott rendkívüli segélyekkel sikerült a lóállomány és a járművek egy részét pótolni, s így nyolc hónap alatt megtörténhetett a mintegy 9 millió m^3 szemét eltávolítása. A szemét nagy távolságra történő fuvarozása helyett bevezették a gödörfeltöltéses rendszert, a mélyebb területek (Lágymányos, a Bécsi úti Újlaki és a X. ker. Bodza u.-i téglagyár) feltöltését. 1952-ben sikerült a főv. új peremker.-eit is bekapcsolni a Főv. Köztisztasági Hivatal ellátási területébe. 1957-ben megtörtént a szemétvasút felszámolása, és a nagyarányú gépesítés, korszerűsítés is megkezdődhetett. 1978-tól a Főv. Köztisztasági Hivatal *Főv. Közterület-fenntartó Váll.* (FKFV) név alatt, kibővült tevékenységi körrel folytatja működését. Feladata a szemétszállításon és elhelyezésen kívül a hulladékhasznosítás, a szemétégetés, a közterület-tisztítás és hóeltakarítás mellett a mélyépítés, az útépítés és útfelújítás, útburkolati jelek létesítése és fenntartása, közúti jelzőtáblák állítása és gondozása, híd- és műtárgykarbantartás, alul- és felüljárók fenntartása, a hídmesteri irodák működtetése, s a fentiekhez kapcsolódó kiegészítő tevékenység ellátása (pl. kertészeti ágazat, aszfalt- és betonkészítő üzemek, kukajavító műhely, garázsok és műszaki állomások, szeméttelepek). – A főv.-ban keletkezett és elszállított szemét mennyisége 1990-re évi 4 millió m^3-re nőtt. Az 1982-ben átadott É-pesti hulladékhasznosító műben ennek majdnem a felét, 1,6 millió m^3-t égetéssel ártalmatlanítják. A hulladékhasznosító mű lehetővé tette a főv.-ban korábban üzemelő, nagymértékben környezetszennyező s levegőrontó 11 szeméttelep számának négyre csökkentését. Ezen kívül az agglomerációs övezetben három szeméttelepet üzemeltetnek. Megvalósult a főv. teljes területén a pormentes, zárt rendszerben történő szemétszállítás az ún. kukatartályok és -kocsik, valamint a speciális szemétszállító járművek beállításával. – Az ~ által tisztított közterület nagysága 1990-ben 17,8 millió m^2 volt. Az összes terület 96%-át géppel tisztítják. A kézi tisztítás főleg alul- és felüljárók, közlépcsők, hidak és parkok tisztításánál maradt meg. A teljes munkaidőben foglalkoztatottak száma 3207 fő. Speciális járműveinek száma 1970-ben 657, 1990-ben 797 db. Kb. 550 fő alkalmi munkást foglalkoztatnak.

Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezete: 1893-ban alakult 30 ezer Ft üzletrésztőkével. 1925-ben 33 ezer tagja volt. Széles körű üzlethálózattal rendelkezett. Bp.-en 36, vidéken 60 elárusítóhelye volt. – Húsfeldolgozó üzemei, malmai, vegyészeti gyára, központi pincészete (Budafokon) elsősorban a saját üzlethálózatát látta el áruval. – 1949-ben államosították.

Közúti Gépellátó Vállalat (XX. Haraszti u. 44.): 1951-ben alakult. TV és rádiótornyok, hőerőmű-kémények, hidak, felüljárók, csatornaszerkezetek, építőip. gépek, telefonfülkék, közúti jelzőtáblák, útépítő gépek és tartozékaik gyártását és külkereskedelmét végzi, főként svéd, francia, német, cseh és lengyel relációban.

közvágóhidak: Buda és Pest városának az egyesítésig nem volt közvágóhídja, a mészárosok, hentesek a város által engedélyezett magánvágóhídjaikat használták. A város növekedésével ezt a helyzetet nem lehetett tovább fenntartani. – Pest város hatósága megszüntette a magánvágóhidak engedélyezését, és 1868-ban határozatot hozott közvágóhíd létesítésére. A központi városi közvágóhíd a Soroksári úton Hennicker Gyula építész kivitelezésével van der Hude építész tervei szerint 1872-ben készült el, Bp.-i Marhavágóhíd néven. Hozzá vásárterület is csatlakozott. 1902-ben épült meg a IX. Gubacsi út mentén fekvő főv. telken a három részből álló sertésvágóhíd és a sertésvásár. A vágóhidak közös igazgatás és közös állateü. és húsvizsgálati felügyelet alatt működtek.

Szemétgyűjtő lovaskocsi

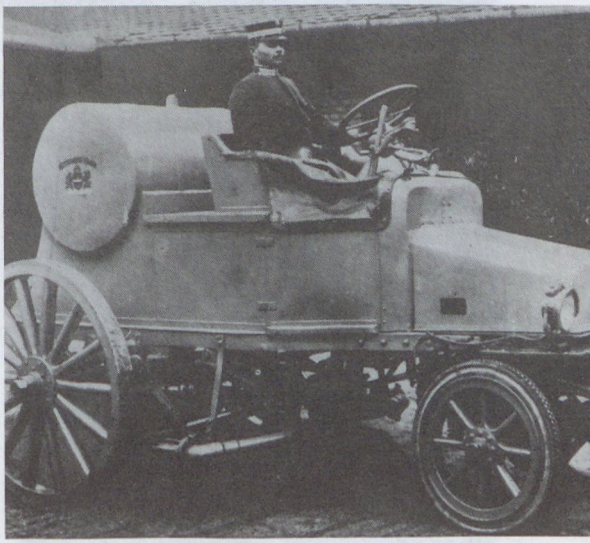

Seprőgép 1912-ben

közvilágítás: Budán 1777-ben, Pesten 1794-ben kezdték meg a ~t kezdetleges olajlámpákkal, melyeket faoszlopokra vagy a házak falaira szereltek. 1840 után már ún. körégős olajlámpák világítottak, melyeket vasoszlopokon helyeztek el. Petróleumlámpák felállítására 1846 körül került sor. 1856-ban, az első pesti gázgyár üzembe helyezését követően 2800 u.-i gázégőt szereltek fel. 1918-ig a főv.-ban a ~ döntően a gáz felhasználásán alapult, de a külterületeken még ekkor is a petróleumlámpák világítottak. 1918-ban 31 500 volt az u.-i gázlámpák száma, 1909-ben a Rákóczi úton kísérletképpen szénpálcás ívlámpákkal először használták fel az elektromos energiát ~ céljaira. Az I. vh. végén már 3900 a villamos lámpák száma, de ezek főleg u.-i falikarokon és kisebb részben u.-i kandelábereken helyezkedtek el. Az 1920-as évek első felében a gázvilágítás egyre inkább háttérbe szorult a villamos ~sal szemben, különösen azután, hogy 1925-től rátértek a korszerű, útközepes ~i rendszer alkalmazására. 1926-ban megkezdődött a petróleumlámpák kicserélése, 1930-ban levették az utolsó 45 db-ot is. 1943-ban 27 ezer közvilágítási lámpahelyen 36 ezer fényforrás volt felszerelve. A gázlámpák száma mintegy 6000 db volt. A főv. ostroma során a ~ lámpáinak kb. 40%-a megsemmisült, 60%-a megsérült. A helyreállítás egészen 1949-ig elhúzódott, jóllehet már 1945. máj.12-én kigyulladtak az első lámpák a Szabadsajtó út, Ferenciek tere, Kossuth Lajos u., Rákóczi út vonalán. Budán 1945. jún. 28-án elsőként az Alagút világítását állították helyre. Az év végére a korábbi lámpahelyek 26%-át sikerült üzembe állítani. Nagy-Bp. létesítésekor, 1951-ben a lámpahelyek száma csaknem 50%-kal, 52 ezerre emelkedett. A jórészt elhanyagolt, kis teljesítményű berendezések átvétele – 6000 db volt a gázlámpák száma – erősen igénybe vette a főv. anyagi forrásait. – Az 1950-es évek második felétől figyelhető meg újból jelentős fejlesztés. A lámpahelyek száma a 60-as évek folyamán 110 ezerre nőtt. Csaknem teljesen megszűnt a gázvilágítás, 1971-ben már csak 632 gázlámpa szolgálta a ~t. A fejlesztés során először fénycsöveket, majd higanygőzlámpákat állítottak be. A Nagykörúton a megvilágítás erőssége 15 luxra nőtt. Az 1960-as évek elejétől kizárólagossá vált a belterületeken a higanygőzlámpák alkalmazása 7,8–9,6 m magasságú, korszerű kandeláberekben. Az újjáépített Erzsébet hídon használtak először 18 m magas, ún. gomba-kandeláberet, majd egészen a Baross térig ezek felhasználásával korszerűsítették az útvonal megvilágítását, mely ezáltal 33–40 lux fényerejű lett. Az I. vh. előtti időhöz képest erőteljesen növekedett az u.-i reklámvilágítás, úgyszintén a nevezetes ép.-ek →*díszvilágítása*. Megkezdődött a kivilágított közúti jelzőtáblák és közúti villamos jelzőberendezések tömeges telepítése is. 1971-ben a főv. ~át 187 ezer fényforrás szolgálta. Ezek közül 42% fémizzós, 35% fénycsöves és 23% higanygőzlámpás volt. A ~ teljesít-

Lámpagyújtogató

Utcai villanyvilágítás

Év vége	Kisfeszültségű hálózat hossza* km	Közvilágítási			
		lámpahelyek	lámpatestek	fényforrások	fényforrások teljesítménye összesen kW
		száma			
1980	7350	114354	120243	212515	31054
1985	7456	106888	125348	222391	34354
1990	—	201039	213605	316424	31761

* A fogyasztói és a közvilágítási hálózat együttes hossza, az ún. „holt kábel" nélkül.

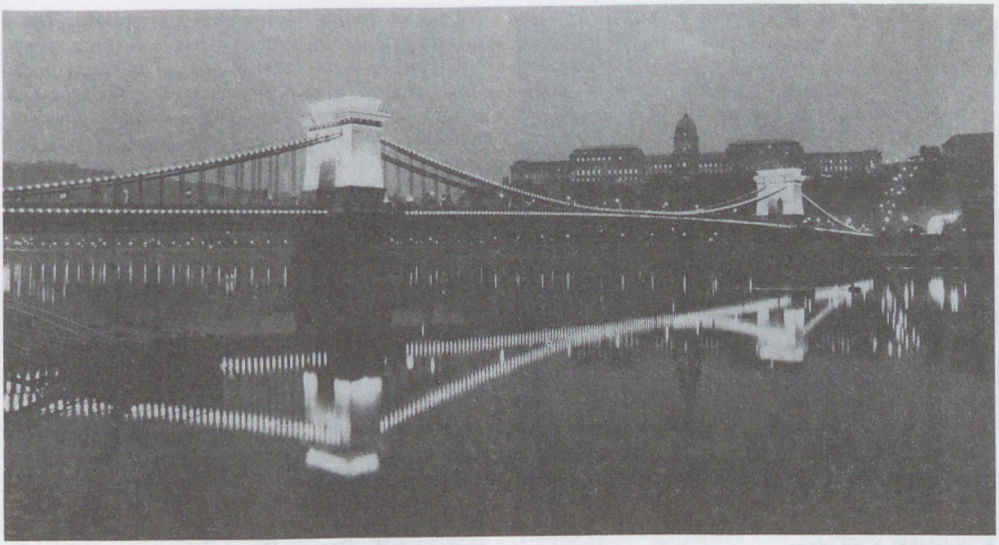

A kivilágított Lánchíd és a budai Várpalota

ményfelvétele meghaladta a 20 MW-ot. Jelenleg a főv. közvilágításának teljesítménye 32 MW (1991), a felhasznált villamos energia a teljes fogyasztásnak nem egészen a 2%-át teszi ki. A világítóberendezések üzemeltetése a →*Budapesti Elektromos Művek* feladata. Az utóbbi évek tervszerű fejlesztési munkái nyomán – az összes hagyományos fényforrást kicserélve – a felszerelt fényforrások több mint 99%-a korszerű fénycső, higanygőzlámpa vagy energiatakarékos nátriumlámpa. A korszerűsített berendezések és a hibamegelőző karbantartási módszerek alkalmazásával a ~ üzemkészsége a főv.-ban 95–97%-os. – Az ELMŰ 72 létesítmény díszvilágításának üzemeltetéséről gondoskodik. Bp.-en 1991-ben 531 izzólámpa, 37 437 fénycső, 153 322 higanylámpa, 37 754 nátriumlámpa, összesen 229 044 világítótest biztosította a főv. kivilágítását. – *Irod.* Budapesti Elektromos Művek (1990).

Krajcáros Nyári Színház, *Kreutzer Theater:* pesti német színház az akkori Váci kapu előtti téren. 1794-ben nyílt meg, bérlője Tuschl Sebestyén volt. Elnevezését onnan nyerte, hogy belépődíja 3 krajcár volt, azt is részletekben, felvonásonként kellett fizetni. Akinek nem tetszett az előadás, a második felvonásra már nem fizetett és elhagyta a színházat.

Kraszner Menyhért (Szatmárnémeti, 1883–Bp., 1948): szállodás, kávéháztulajdonos. Ny-európai nagyvárosok jelentős szállodáiban végzett munkája után, 1913-ban a *Ritz Szálló*, 1918-tól a *Margitszigeti Nagyszálló* ig.-ja. 1928-ban vette meg a →*Japán Kávéház*at, melyet a zsidótv.-ek miatt 1942-ben eladni kényszerült.

Krausz–Moskovits Egyesült Ipartelepek Rt.: →*szeszipar*

Krecsányi Ignác (Margitta, 1844–Bp., 1923): színig., színész. 1883 nyarától Budán a Krisztinavárosi Színkört bérelte ki és felvirágoztatta. A főv. közönséget megismertette a m. színházi kultúrával. Színháztörténeti forrásmunkái: *A magyar színészet térfoglalása Budán 1883-ban* (Temesvár, 1914); *Régi dolgok – régi színészetről* (Temesvár, 1914).

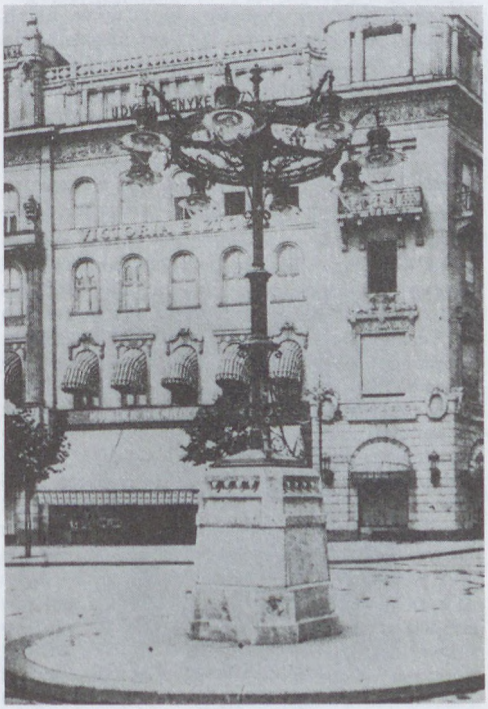

Kandeláber a Vörösmarty téren 1920-ból

Kandeláber a Fő téren

Kremsmünsteri-ház: →*Dísz tér* 4–5.

Kresz Géza (Pest, 1846–Bp., 1901): orvos. Előbb főv. ker.-i, majd tisztiorvos. 1887-ben megalapította a Bp.-i Önkéntes Mentő Egy.-et, s tovább mint annak ig.-ja működött. Bp.-re vonatkozó m.: *Miként lehetne Budapest fővárosát jó, egészséges és megbízható tejjel és gyermektejjel ellátni* (Bp., 1883); *A tuberkulosis és annak pusztítása ellen való védekezés. Tekintettel hazánk és a főváros közegészségi viszonyaira* (Bp., 1884); *A mentés és első segély szervezése a fővárosban* (Bp., 1885).

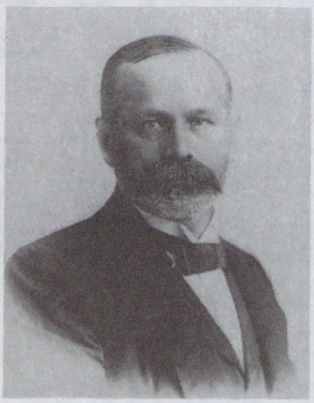

Kresz Géza

Kresz Géza Mentőmúzeum (V. Markó u. 22.): a *Bp.-i Önkéntes Mentőegy.* székházában 1893-tól működött egy múz.-nak nevezett gyűjt. Ez elsősorban szakkönyveket, baleseti tárgyi emlékeket és mentéstechnikai eszközöket tartalmazott. 1926-ban *Körmöczy* Emil a folyamatosan gyarapodó gyűjt.-t mentéstörténeti és -technikai részre osztotta. 1947-ben felújították, átrendezték, 1954-ben megszüntették, s az anyag nagyobb része elpusztult. 1964-ben indult meg az új gyűjtés. Előbb alkalmi kiállításokat rendeztek, majd 1987-ben a Mentőegylet megalakulásának centenáriumán nyílt meg a ~ az Orsz. Mentőszolgálat bp.-i székházában. Feladata a m. és a nemzetközi mentéstörténet fejlődésének és történeti emlékeinek bemutatása. A ~ a *Semmelweis Orvostörténeti Múz.* önálló oszt.-a.

Kreutzer Theater: →*Krajcáros Nyári Színház*

Krisna tudatú hívők közössége (II. Remete u. 77.): az indiai védikus bölcselet A. C. Bhaktiyedanta Swami Prathupada által kidolgozott magyarázatára épülő vallási közösség, mely 1973 óta folytat missziót Mo.-on. 1989-ben törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánították.

Kristálypalota: varietérevü a Szerecsen u. 35. sz. alatt (ma Paulay Ede u.) a mai →*Arany János Színház* helyiségében. 1896-ban alapította Friedmann Adolf, 1897-től Wertheimer Lajos, 1917–18-ban Rott Sándor és Steinhardt Géza vezette. Nagy sikerű hazai és külföldi művészeinek szerepeltetéséből legemlékezetesebb volt H. Schildkraut vendégjátéka. 1919-től a →*Revü Színház*, 1921–25 között a →*Blaha Lujza Színház*, 1927-től az →*Andrássy Színház* működött itt.

Krist-ház: →*Péterffy-palota*

A Haláruslány-kút a Kristóf téren

Kristóf tér (V. Váci u.–Szervita tér): egyike a belvárosi gyalogos tereknek. Nevét az itt működött patikáról, ill. a Váci u. 6. sz. ház sarkán állt nagyméretű *Szt. Kristóf szobor*ról kapta. A szobrot 1833-ban állíttatta dr. Birly, saját háza ékesítésére, Bauer Mihály pesti kőfaragóval. E házat 1909-ben lebontották, s akkor a szobor a mostani Főv.-i Önkormányzat ép.-ének a Központi *Városháza* udvarára került. A II. vh. utáni sorsa ismeretlen. A 19. sz. első felének legjelentősebb, nagyméretű alkotásai közé tartozott. A téren 1985 óta áll Dunaiszky László Halász-, ill. *Halároslány kút*ja. A kutat a pesti Halász-céh állíttatta 1862-ben a Belvárosban, a Halpiacon, a mai Erzsébet híd pesti hídfőjénél. A hídépítés miatt 1899-ben áthelyezték a Népligetbe. A ~ gyalogos térré alakításakor – a már törmelékes állapotban, kőtárban lévő szobrot – Bp. Főv. Tanácsa restauráltatta (szobrásza Lovas Sándor, építésze Wild László volt), és 1985-ben felállíttatta a ~en. A **~ 6. sz.** üzlet és lh. (Kőrössy Albert és Kiss Géza, 1910). A **7–8. sz.** lh. (ifj. Dankó József, 1837). – *Irod.* Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái (Bp. 1929); Rajna György: Budapest köztéri szobrainak katalógusa (Bp., 1989); Gerle János: A századforduló magyar építésze (Bp., 1990).

Krist Vendéglő: →*Százéves Étterem*

Krisztina körút (I., XII. Szilágyi Erzsébet fasor–Erzsébet híd budai hídfője): középkori neve nem ismeretes. Több útszakaszból alakult. A mai Mészáros u. és a volt Árok u. közötti szakasza a 19. sz. elején *Templom u.* (Kirchengasse), az 1840-es évektől *János u.* (Johannesgasse) az →*Ördög-árok* kőhídja mellett állt Nepomuki Szt. János-szoborról. A templom és a *Vérmező* közti szakasza ekkor *Iskola u.* (Schulgasse) a *Krisztina tér* sarkán ma is álló isk.-ról. További szakasza a mai *Magyar Jakobinusok terén* állt Immaculata-szoborig terjedt, míg a harmadik szakasza mint Budaőrsi út (Budaörscher strasse, a mai Maros u. torkolatánál) – áthaladva az Ördögárok hídján – még 1825-ben is folytatólagosan vezetett a *Vár* és *Víziváros* felé a mai Vérmező u.-n keresztül. 1874-ben a Krisztina tér és az Alkotás u. közötti rész Iskola u. helyett *Szt. János u.* 1879-ben ugyanez a rész *Krisztina u.* 1888-ban a *Széna tér*től a Déli pu.-ig *Budai krt.* 1890-ben pedig a Széna térről a *Szt. János tér*ig terjedő része a ~ nevet kapta. A ~on a hajdani →*Karátsonyi-palota* helyén áll az *Ip. és Kereskedelmi Min. Tervező irodája* (55/a), ennek szomszédságában az →*Áldásy-ház*ban (57. sz.) működik az *Orsz. Színháztörténeti Múz. és Int.* – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955).

Krisztina tér (I. ker.): kis tér a *Krisztina krt.* és a *Mészáros u.* kereszteződésénél. A 19. sz. elején az ott álló plébániatemplom körüli tér egy részét *Templom tér*nek (Kirchen Platz) nevezték, a templom homlokzata előtt vezető u. *Szt. János u.* volt. Az erre a szakaszra eső u.nevet az FKT 1874-ben megszüntette és a *Templom tér* elnevezést az egész térre kiterjesztette. 1874-ben kapta ma is használt nevét. – A téren áll a *krisztinavárosi római katolikus plébániatemplom.* A **~ 3. sz.** alatt volt a neves *Auguszt cukrászda,* helyén ma a Déryné Eszpresszó üzemel.

Az egykori Nagy Kristóf-ház a Váci u. és a Kristóf tér sarkán

Krisztinaváros (I., XII. ker.): területe a Pasaréttől a Tabánig ÉNy–DK irányban, a budai hegyek legkeletibb nyúlványai és a Vár között húzódik. A városrész öt kisebb területre osztható: (belső) ~, Ny-i várlejtő, →*Naphegy*, →*Városmajor* és környéke, →*Vérmező*. A Várhegy Ny-i lejtőjén a középkori →*Logod* falu helyezkedett el, de a török időkben teljesen elpusztult, települési folytonosságról – ahogy pl. a →*Víziváros* és a →*Tabán* esetében – nem beszélhetünk. ~ területén a 18. sz.-ig szőlők és szántók voltak, betelepülés csak Buda folyó menti külvárosainak beépülése után következett be. Korát azért ismerjük pontosan, mert nem szerves fejlődés eredményeképp alakult ki, hanem alapított külvárosnak tekinthető. A Mária Terézia idejében folyó orsz. méretű telepítésekkor szemelték ki ezt a területet, azonban a benépesülést az osztrák hadvezetés megakadályozta, mondván, hogy a Vártól Ny-ra levő völgy várvédelmi terület, így építési tilalom alá vonták. A katonai temetőn (ma Déli pu. területe) kívül egyetlen egy ép.-ről tudunk, ez a Vérehulló Szűz Mária-, vagy ahogy a népnyelv nevezte Kéményseprő-kápolna (→*krisztinavárosi római katolikus plébánia és temploma*). Buda város magisztrátusának harca a ~ területének megszerzéséért csak részleges sikereket hozott: 1729-ben a temetőtől É-ra levő részen villa épülhetett, és mellette telkeket vásárolhattak. Krisztina hercegnő – Mária Terézia leánya – közbenjárására a katonai vezetés átengedte a kápolnától D-re levő területeket. Az első telket a mai Krisztina tér D-i részén parcellázták 1769-ben, így ez a rész tekinthető a ~ magjának, és ezt a szerepet – más okok mellett – ma is megőrizte. Ennek a teleknek egyik részét később egy kocsmáros vette meg, aki 1772-től üzemeltette ~ első kocsmáját „Zöldfa" néven. Ugyanezen évtől – a hercegnő tiszteletére – nevezték el ~t a mai nevén. A település életre hívói eredetileg a Tabánhoz hasonló „sze-

génynegyedet" akartak létrehozni, azonban nemsokára megjelentek a jobb módúak első villái. A ~ról készült korabeli rajzok és metszetek még döntően falusi képet mutatnak. A társ.-i összetétel is ezt támasztja alá: a lakosok kétharmada szőlőműves, de jelentős az iparosok és a fuvarosok száma. 1778-ban helyezték ide a Nagyszombatról Budára költöztetett egyetem botanikus kertjét (mai Márvány u. környéke). Hét év múlva a kert elköltözött, helyére II. József a pestihez hasonló közkertet akart létrehozni. Ennek megvalósítására végül nem itt, hanem a temetőtől ÉNy-ra került sor, így jött létre a →*Városmajor* 1787-ben. A kormányszékek Budára helyezése felgyorsította ~ benépesülését is. A várlejtőt felparcellázták, ezeket a Várban levő orsz. és városi hivatalok alkalmazottai vásárolták meg, ezzel megindult ~ átalakulása hivatalnoknegyeddé. A fellendülés jele az első isk. létrejötte 1786-ban (mai helyére 1810-ben került), és egy új barokk plébániatemplom építése 1795–97-ben, a már szűknek bizonyuló kápolna mögötti területen. – Az első itteni gyár Kuny Domokos majolikaüzeme volt 1789-től. ~ban a II. József évtizedét követő nagy fellendülési időszak a 19. sz. közepe volt: 1830-ban részleges rendezés történt a →*Vérmezőn*. 1856-ban elkészült az *Alagút*, egy évre rá az Alagút u. Ekkor válik igazi központtá a két főút kereszteződésénél levő →*Krisztina tér*. Az Alagút jelentősége abban is rejlik, hogy „közelebb" hozta a *hegyvidék*et Pesthez, serkentve annak betelepülését. Ezzel ~ végleg elvesztette külvárosi jellegét. Ez a folyamat 1873-ban zárult le, amikor a főv. határát a Budai-hg.-ig tolták ki. A 19. sz. közepének másik jelentős eseménye a →*Déli pályaudvar* megépítése 1858–61-ben. A vasútvonal nemcsak kettévágta ~ területét, hanem gyökeresen átalakította a környék u.szerkezetét. 1842-ben költözött ~ba a →*Budai Színkör*, két évtized múlva a körülötte levő területet (*Horváth-kert*) parkosították. 1856-ban épült a →*Karátsonyi-palota*, egy elbontott barokk palota helyén. A →*Margit híd* elkészülte (1876) után a Budai krt. kiépítésével Buda legfontosabb közlekedési útvonalává a →*Krisztina krt.* és az Attila út vált. A századfordulón már villamos járt itt. Az →*Erzsébet híd* átadása (1903) – az Alagúthoz hasonlóan – még jobban a főv. belseje felé „tolta" a ~t, közvetlenebb összeköttetést teremtve Pesttel. 1872-ben a közös hadsereg létesítette a Helyőrségi Kórházat (Alkotás u.). – ~ első gimn.-ában, az I. Ker. Kir. Katolikus Gimn.-ban 1892-ben kezdődött meg a tanítás (→*Petőfi Sándor Gimnázium*). Az 1930-as években a Krisztina krt. földszintes házait egységes, hat emelet párkánymagasságú házsor váltotta fel. ~ város híres ép.-e, a Postapalota 1925-ben készült el, 1933-ban pedig az első hazai vasbetonból épült templom a Városmajorban. Ekkor épült ~ másik gimn.-a a →*Szilágyi Erzsébet Gimnázium*. A II. vh. ostroma után ~ Bp. leginkább megsérült területei közé tartozott, különösen az Alagút környéke. Ekkor felmerült a Vérmező és a Horváth-kert közötti megrongálódott házak lebontása, ezáltal egybefüggő zöldterület létrehozása ~ tengelyében. Azonban az FKT tervei nem valósulhattak meg, a tömböt felújították, sőt a 60-as években 13 emeletes házat is építettek ide. 1945 után rendezték a Vérmezőt is: a főv. tulajdonába került, s a Várból elszállított romokból feltöltötték és parkosították. 1952-ben készült el a →*Városmajori Szabadtéri Színpad* és a →*Magyar Távirati Iroda* központi ép.-e a →*Naphegyen*, az utóbbit 1991-ben bővítették. 1940-ben nyílt meg a Honvéd tiszti kórház, a régebbi Helyőrségi Kórház szomszédságában. Ez utóbbi intézmény 1945-ben teljesen megsemmisült, helyén tiszti lakótelep épült. Az ötvenes években orsz. hatáskörű eü. intézmények kezdték meg a működésüket a ~ban: 1951-ben a →*János Szanatórium* helyén létesült a SOTE Érsebészeti Klinikája (→*sebészeti klinikák*), 1953-ban a →*Siesta Szanatórium* helyére költözött az →*Országos Onkológiai Intézet*. 1961-től fokozatosan rendezték a Déli pu.-t és környékét. Új, modern állomásép.-ek, bevásárlócentrum, hivatalok és szálloda épült, a metróvégállomással (1972) Buda egyik legforgalmasabb csomópontjává vált. A 80-as években készült el a Városmajor Ny-i részének rendezése is, új gimn.-mal (Városmajori Gimn.) és sportkomplexummal.

krisztinavárosi búcsú: →*búcsúk*

krisztinavárosi római katolikus plébánia és temploma (I. Krisztina tér): a budai várban lakó Francin Péter kéményseprőmester Szt. Pál-árka (ma Ördög-árok) mellett fekvő szőlője végében 1694 körül kis kápolnát emelt és elhelyezte benne a svájci Réből való vérző Mária-kegykép másolatát. 1725–

A krisztinavárosi római katolikus pléniatemplom

26-ban új kápolnát emeltetett itt a városi tanács. 1752-ben bővítették. E kápolna körül az 1770-es években kis település kezdett kialakulni. Mária Terézia leányáról, Albert teschenі herceg, mo.-i helytartó feleségéről Krisztinavárosnak nevezték. 1786-ban a lelkészséget a *karmeliták*, majd a budai *ferencesek* gondozták. 1795–97-ben *Hikisch* Kristóf építette a mai műemléktemplomot. Emeletes homlokzatát dór pillérek osztják három részre. Középen a homloksík mögött áll a torony. A szélső mezőkben fülkékben Szt. István és László kőszobrai (Szász Gyula munkái, 1884) láthatók. A teremtemplom szentélyét Borsos László tervei szerint hátratolták (1949), és ezáltal két rövid keresztszárnnyal bővült. Főoltára Hikisch Kristóf (1796–97), szobrai Salm Lipót alkotásai. Copf stílusú szószékét Münzberger asztalos, figuráit Salm Lipót készítette. Szt. Anna mellékoltárának képét Falconer festette, két szobrát Dunaiszky Lőrinc mintázta (1811–15). Fájdalmas Szűzanya oltárképe Schwartz József (1811), a szobrok valamint Nepomuki Szt. János oltára Dunaiszky Lőrinc műve. Előcsarnokában az Ecce homo-szobor Dunaiszky alkotása (1834). Orgonáját Deutschmann Jakab készítette (Bécs, 1830–32). Lélekharangja Zechenter Antal műve (Buda, 1740). A II. vh.-ban súlyosan megrongálódott ép.-et Borsos László állította helyre (1957–59). A templom ÉNy-i oldalán barokk Mária-szobor állt 1702-ből. Az ismeretlen mestertől származó eredeti 1928-ban múz.-ba került. Helyén ma Fischer Antal másolata áll. A templom történelmi nevezetessége, hogy 1836-ban *Széchenyi* István itt tartotta esküvőjét Seilern Crescentiával. – A plébánia 1821-ben önállósult. 1824-ben készült el a plébániaház (I. Mészáros u. 1.) A plébánia 1786-tól őriz anyakönyveket, már az önálló lelkészség idejéből is. – *Irod.* Budapest műemlékei (szerk. Pogány Frigyes, I., Bp., 1955).

Krisztinavárosi Színkör: →*Budai Színkör*

Krisztus feltámadása templom: →*kőbányai római katolikus plébánia és templom*

Krisztus Király-kápolna (II. Rét u. 3.): az *Érseki Katolikus Gimn.* diákjai számára épült 1926-ban Árkay Aladár műépítész tervei szerint. Az 1945-ben súlyosan sérült templomot 1976-ra kívül-belül felújították.

Krisztus Király római katolikus plébánia (VIII. Reviczky u. 9.): a *józsefvárosi r. k. plébánia* a körúttól a Belváros felé eső részén alakult meg 1920-ban az új, először „Jézus Szívéről", majd „belsőjózsefvárosi Krisztus Kir. plébániának" nevezett egyházközség, mely 1928. jún. 18-án lett plébánia. Kápolna és plébániaház céljára megvásárolták a Reviczky u. 9. sz. lakóházat. A kápolna liturgikus terét 1971–72-ben alakították át és újították fel. Az egyházközség a József krt. 41. sz. alatt tanoncotthont is tartott fenn.

Krisztus teste céh: a középkori budai német patriciátus szervezete. Ausztriai mintára a mo.-i középkori városok német vezető rétege egy vallási-pol. egy.-ben tömörült. A budai Nagyboldogasszony-templom mellett valószínűleg a 14. sz.-ban keletkezett és 1439-ig döntő szerepet játszott a város tényleges vezetésében. A m. patriciátus egyenjogúsítása (1439) után csak a német tanácstagi helyek betöltésére tudott befolyást gyakorolni. Évente választott két elöljárója volt, 1529 után elvesztette befolyását. – *Irod.* Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései (Levéltári Közlemények, 1966).

Kritika: irodalmi- és művészetkritikai folyóirat. 1963-ban az *MTA Irodalomtudományi Intézete*, a *M. Irodalomtörténeti Társaság* és a *M. Írók Szövetsége* kiadásában Diószegi András és Wéber Antal szerkesztésében indult. 1972-től a Hírlapkiadó Váll. vette át, ettől kezdve művelődéspol. és kritikai hetilap lett Pándi Pál szerkesztésében. Az ő halála (1987) óta Szerdahelyi István, majd Balogh Ernő szerkeszti. – *Irod.* A Kritika 15 éve. Repertórium 1963–1977. (szerk. Bornemisza Lászlóné, Bp., 1982).

Kritikai Lapok: irodalmi és kritikai folyóirat. 1831–36 között rendszertelen időközökben hét füzete jelent meg Bajza József szerkesztésében. A m. irodalmi élet megújulását, a demokratikus szellemű elvi kritikát képviselő lap legnagyobb részét a szerk. írta Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály közreműködésével.

Kronawettergasse: →*Széchenyi u.*

Krónika: →*Népszava*

Krúdy Gyula

Krúdy Gyula (Nyíregyháza, 1878–Bp., 1933): író, újságíró. Rövid vidéki újságírói próbálkozások után 1896-ban érkezett Bp.-re és többé nem hagyta el hosszabb időre a főv.-t. A lapokban megjelent tárcái, novellái gyorsan sikert arattak. Tizenkilenc éves korában már megjelent novelláskötete *(Üres a fészek*, 1897). A század végéig a Józsefvárosban lakott hónapos szobákban (a Ferenc krt. 24. sz. házon emléktábla). Több regényében e városrész adja visszasza légkörét: *Napraforgó* (1918); *Hét bagoly* (1922); *Boldogult úrfikoromban* (1930); *Rezeda Kázmér szép élete* (1933). 1899-ben első feleségével a Király u. 47-ben lakott (emléktábla), majd miután elvált, a Meteor Szállóba költözött, utána az Astoriába és végül a Royalba. Itt született meg az *Aranykéz utcai szép napok* (1916) c. novelláskötete, amelyben a szabadságharc előtti Pestre, a házakhoz fűződő legen-

dákra emlékszik vissza. 1919 elején rövid ideig szerk.-je volt a Néplap c. gazd. hetilapnak. Az *Aszszonyságok díja* (1919) c. regény a pesti tájak, a Múzeum u. környéke, a Zichy Jenő u., a Bakáts tér, a Margit-sziget és Óbuda – az utóbbi két helyen évekig lakott – társ. arculatát is megmutatja. Utolsó elbeszélésgyűjteményében (*Az élet álom,* 1931) megörökítette a pesti hírlapíró életének színterét és a külvárosi kocsmák jellemző figuráit; az óbudai volt Kéhli-vendéglő (Mókus u. 22.) falán emléktábla. Óbudán a Templom u. 15-ben halt meg. Mellszobra Gyenes Tamás műve (Pacsirtamező u. 63.). Publicisztikai írásai két kötetben jelentek meg: *Magyar Tükör* (1984) és *Pesti album* (1985).

krumplibúcsú: karácsony másnapján a Víziváros, Rácváros vendéglőiben meghonosodott szórakozás. Eredetének több, nem vallási gyökerű változata ismeretes. Egyik szerint a várost meglepő hóvihar elől a vendéglőbe menekült embereket a vendéglősök sültkrumplival etették meg. A másik változat szerint az Országút (ma Margit hídtól Óbudáig vezető út) mentén karácsonykor a papok krumplival vendégelték meg a szegényeket. A harmadik változat szerint a betyárok osztottak a szegényeknek krumplit. A leghitelesebb változat egyházi eredetű, István vértanú nevéhez kapcsolható, akinek ünnepén, dec. 26-án az országúti ferences templom szerzetesei nagy tömeget vonzó egyházi ünnepséget rendeztek. Mivel a sátorozás és alkalmi étkezőhelyek nyitása tilos volt, a tömeg a közeli vendéglőkbe sereglett, ahol a fő étel a krumpli volt. 1941 után a ~t rendező vendéglők a következők voltak: Kahn, Törökbástya, Leikan, Klosber, Bucsek, Tilly, Jentner, Winkler, Bemapó, Kis-pipa, valamennyi az Országút mentén. A vallási szertartástól elkülönülő ~k sramlizenés mulatozássá változtak. 1958 után már csak a Paksi Halászcsárda rendezett ~t.

Kruspér István (Miskolc, 1818–Bp., 1905): mérnök, műegyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1858, r. 1869, t. 1899). Tanulmányait a bécsi műegyetemen végezte. 1850-től a pesti József Ipartanoda előadója annak megszűnéséig, utána a műegyetemen működött (1857–94). A Mértékhitelesítő Biz. vez.-je (1878–94). Összeállította Pest város felmérésének feltételeit. Mérőműszereket módosított és újakat szerkesztett. Emlékét őrzi a Műszaki és Természettudományi Egy.-ek Szöv.-ében 1956-ban alapított *Kruspér István-emlékérem.* Bp.-re vonatkozó m.: *A Pest városi határ felmérése* (rajzzal, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1880).

Kubinyi Ágoston (Videfalva, 1799–Bp., 1873): természettudós, az MTA tagja (t. 1843, ig. 1853). A pesti egyetemen végezte tanulmányait. Vidéki működése után Pestre került és az MNM ig.-ja volt (1843–69). Jelentős volt a múz.-i ép. belső berendezéseinek kialakítása, a Múzeum-kert kiépítése, a múz. kincseinek a válságos időkben történt megmentése körül végzett munkássága. A Magyarhoni Földtani Társulat egyik megalapítója és első elnöke (1851), közreműködött a Főv. Állat- és Növénykert megalapításában is.

Kubinyi András (Bp., 1929–): történész, a történettudományok doktora (1986). 1951-ben történelem–levéltár szakon végzett az ELTE-n. 1951–54 között tanár, majd levéltáros. 1954-től a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa, 1969-től a régészeti oszt. vezetője. 1978-tól az ELTE régészeti tanszékének docense, 1988-tól a középkori és kora újkori régészeti tanszék vezető professzora. Kutatási területe a középkori történelem és régészet. Fontosabb bp.-i vonatkozású m.: *Die Anfänge Ofens* (Bp., 1972); *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején* (Bp., 1973, társszerző).

kucséber: vándor bazárárus. A szlovéniai Kočevje (német Gottschee) nevű községből jöttek, innen az elnevezésük. Télen déligyümölcsöt, máskor emléktárgyakat, babákat árultak. Házaltak, de a kávéházaknak, vendéglőknek, mulatóhelyeknek is ismert figurái voltak. Árujukat szerencsejátékkal el is lehetett nyerni.

Kugler cukrászda: →*Gerbeaud cukrászda*

Kulich Gyula Ruhaipari Szakközépiskola (VIII. Rákóczi tér 4.): középfokú szakoktatási intézmény. Az 1873-ban az Üllői út 1. sz. alatt létesített *Női Ipar- és Kereskedelmi Tanoda* nevű, elsősorban ip. jellegű tanint. volt az elődje, amely tanulóit a szerzett elméleti és gyakorlati szakismeretek birtokában női üzletekben működő segédekké képesítette. 1879–93 között *Nőiparisk.* néven működött, és 2, ill. 3 éves tanulmányi idővel fehérneművarró és hímző tagozaton segédlevelet lehetett szerezni. Ugyanitt folyt a mesterképzés, az iparitanító- és kézimunkatanár-képzés is. Népszerű pesti neve „cérnaegyetem" volt. 1894-től a VIII. Szentkirályi u. 7. sz. alatt folytatta működését, 1911-től van mai helyén. Az 1939/40. tanévtől társisk.-ként működött a 4 évfolyamú, érettségivel záródó *Ip. Leányközépisk.* 1949/50-től *Ip. Gimn. Textilip. Tagozat,* 1950/51-től *2. sz. Textilip. Technikum,* 1951/52-től ip. technikusi képesítést adó *Kulich Gyula Ruházati és Cipőip. Technikum,* 1963/64-től szakközépisk. Mai szervezeti formájában és nevén az 1966/67. tanévtől működik. Feladata a ruházati ip. számára olyan műszaki végzettségű szakemberek képzése, akik a szükséges üzemi gyakorlat megszerzése után termelésirányító feladatok ellátására alkalmasak a gyártási folyamatok egyes szakaszaiban.

Kulich Gyula tér: →*Kálvária tér*

Kultsár István (Révkomárom, 1760–Pest, 1828): író, szerk., színig. 1806-ban megvált vidéki tanári állásától és nevelő lett a Festetics családnál. 1806-ban Pestre költözött. A nyelvművelő mozgalom ébren tartására hírlapot alapított (→*Hazai Tudósítások,* 1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások*). Részt vett a játékszíni mozgalomban, 1813–15-ben a pesti m. színtársulat ig.-ja és támogatója. Szorgalmazta a *Tudományos Gyűjtemény* és az *Aurora* megalapítását. Jövedelmének jelentékeny részét irodalmi célokra fordította (írók segélyezése, könyvek kiadása, pályadíjak kitűzése). A Hatvani (Kossuth Lajos) u.-i Horváth-házban, majd az Ősz (Szentkirályi) u.-i házban levő lakása az irodalmi élet fontos központja volt.

KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat: →*külkereskedelem*

Kultúrbank Rt. (VIII. Rákóczi út 1–3.): 1990-ben 1 milliárd Ft alaptőkével, többségi külföldi tőkerészesedéssel alakult. A ~ tevékenységében kiemelt jelentőséget kapott a tőzsdei tevékenység, a váll. átalakulásban való aktív közreműködés, a tanácsadási tevékenységtől a tőzsdei bevezetésig. A ~ mint a *Budapesti Értéktőzsde* alapító tagja, vezető szerepet játszott a tőzsdei üzletkötésekben (az 1990. évi tőzsdei forgalom mintegy 18%-át bonyolította le) és nemzetközi értékpapírpiaci kapcsolataira építve a m. értékpapírok külföldi értékesítésében. A ~ részt vett az IBUSZ Rt. tőzsdei bevezetésében, és mint egyedüli bonyolító végezte a Martfűi Sörgyár, a MÜSZI Rt. és a NITROIL részvényeinek nyilvános forgalombahozatalával és az alaptőke-emeléssel kapcsolatos banki feladatokat. A ~ által nyújtott szolgáltatások: kereskedelmi banki ügyletek (Ft- és devizaszámla vezetése, okmányos fizetések lebonyolítása, alapítványok kezelése); privatizációs tanácsadás, váll.-ok rt.-vé alakítása, tőzsdére való bevezetése, ingatlanügyletek, értékpapírügyletek, befektetési tanácsadás, m. és cseh, ill. szlovák külkereskedelmi forgalom nemzeti valutás pénzügyi lebonyolítása. – A ~ érdekeltsége saját brokerirodája *(Kultúrvest Kft.)*, amely értékpapírügyletekre, befektetési tanácsadásra szakosodott.

Kumorovitz Lajos Bernát (Ötösbánya, 1900–Bp., 1992): premontrei kanonok, történész, az MTA tagja (r. 1990). 1961–69 között a Bp.-i Történeti Múz. Középkori Osztályának vezetője. Kutatási területe a 14–15. sz. m. történelem. *F. m.: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság története* (Tanulmányok Budapest Múltjából, 1963); *Pest legkorábbi említése* (Tanulmányok Budapest Múltjából, 1964); *Buda és Pest fővárossá alakulásának kezdetei* (Tanulmányok Budapest Múltjából, 1971); *Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez* (Tanulmányok Budapest Múltjából, 1972); *Budapest történetének okleveles emlékei* (Bp., 1987–1988).

Kun Béla (Szilágycsehi, 1886–SZU, 1939): újságíró, kommunista politikus. Az I. vh. folyamán 1916-ban orosz fogságba esett. Megismerkedett a bolsevik mozgalommal, szervezte a forr. biz.-okat a hadifoglyok között. Orosz hadifogságból 1918. nov.-ben érkezett Bp.-re, vezető szervezője lett a KMP megalakításának. 1919. febr. 21-én a párt többi vezetőjével a Gyűjtőfogházba zárták. A márc. 21-re virradó éjszaka ott kötötték meg az egyezséget az SZDP-vel. A Tanácsközt. idején külügyi és hadügyi népbiztos, valójában az egész rendszer vezetője. Hivatalában, a volt Hungária Szállóban lakott és dolgozott (Duna-korzó, a Türr István u. sarkán, 1945-ben elpusztult), amely akkor az ún. „szovjetház" volt. A Tanácsközt. bukása után Ausztriába emigrált, majd 1920-ban a SZU-ba. 1921–36 között a Kommunista Internacionálé végrehajtó biz.-ának tagja, az újjászervezett KMP irányítója. A tisztogatások során letartóztatták és kivégezték. – Varga Imre által készített emlékművét születésének 100. évfordulóján helyezték el a Vérmezőn az I. Attila út és Krisztina krt. találkozásánál. 1992-ben a budatéteny szoborparkba helyezték át.

Kun Béla tér: →*Ludovika tér*

Kunewalder-ház: a régi Pest nevezetes, hajdani ép.-e. Az *Országúton* (ma Múzeum krt.) állott *„Rongyos lámpás"* csapszék helyén építtették a Kunewalder testvérek 1838-ban *Hild* Józseffel. 1844. jún.–szept.-ben a ~ban lakott *Petőfi* Sándor *Vahot* Imrével. Itt volt a *Pesti Divatlap* szerkesztősége. 1858-ban a ~ban nyílt meg az →*Állatorvostudományi Egyetem* elődje. 1859 tavaszán, a Hatvani (ma Kossuth Lajos) u.-ból az ott kiütött járvány miatt, a ház második emeletére költözött az egyetem sebészeti és szülészeti részlege. A 70-es évek végén lebontott ~ helyén ma az ELTE Természettudományi Karának Múzeum krt. 6–8. sz. ép.-e áll.

Kun utcai Kórház (VIII. Kun u. 4.): a főv. 1881-ben kórház céljára bérbe vette, majd 1892-ben megvásárolta a megszűntetett *Dologház* ép.-ét. Az *Új Dologházi Fiókkórház*, majd *Kun u.-i Fiókkórház* a *Rókus Kórház* kihelyezett részlegeként belgyógyászati, sebészeti és „bujakóros" betegeket fogadott 19 kórteremben, 164 ágyon. 1932-ben az új főv. közkórház (→*Bajcsy-Zsilinszky Kórház-Rendelőintézet*) megnyitásakor, a bel- és sebészeti oszt.-t oda vitték át. Az így felszabaduló helyre nőgyógyászati oszt.-t szerveztek. Ekkor 18 kórteremben 324 férőhelye volt. 1966-ban a *Kállai Éva Kórház*hoz csatolták. 1969-től az István Kórház szervezetébe került. Jelenleg egy bőrgyógyászati, egy-egy égéssérülési és utókezelő, ill. krónikus belgyógyászati oszt. van. Hivatalos neve 1992-től ~. Ágyszáma 461 (1991).

Kunwald Jakab téglagyára: 1857-ben Újlakon a 197. sz. alatt (ma Bécsi út 136.) alakult. A kiscelli kék agyagból néhány kemencében meszet, téglát, tetőcserepet égettek. 1869-ben az *Újlaki Téglagyár Rt.* vette meg a kis üzemet és csakhamar berendezkedett – az országban elsőként – a gépi úton történő téglagyártásra.

Kuny Domokos (Durlach, 1754–Bécs, 1822): fazekasmester, keramikus. Az 1780-as évek elején Budán fajansz- és kerámiacserép-műhelyt alapított. A műhely a mai I. Krisztina krt. 53. sz. házban volt (emléktábla). Manufaktúrájában 1784–86-ban három szakmunkással és nyolc segédmunkással dolgozott, de mint céhen kívüli ip. vállalkozás, kezdetben a várostól semmiféle támogatásban nem részesült. A későbbiek folyamán különleges edénymázat talált fel, melynek gyártására kiváltságot nyert. Az osztrák–török háború (1787–90) előtt a pesti vásárokon gyártmányainak felét – ezek keleties ízlésű étkészletek voltak – török kereskedőknek adta el. A megfelelő nyersanyag, valamint a festékőrlő malom hiánya és a kereskedők megbízhatatlansága végül is Buda első manufaktúrájának bukását okozta. Az 1817–18. évi kimutatásokban üzeme már nem szerepel.

Kúria u.: →*Curia u.*

Kuriózum Színpad: a Szakszervezetek Főv. Művelődési Házának színházi vállalkozása. Első bemutatóját 1984-ben tartotta. Minden produkcióhoz külön alkotógárdát szerződtet. Programja szerint műsorra csak m. szerzők szatirikus, groteszk játékai kerülhetnek. Csak alkalmanként működik.

Kurszán vára: az aquincumi katonavárosi *amfiteátrum* középkori elnevezése. Anonymus leírása szerint Árpád a megyeri révi átkelés után Kurszán-

nak egy várat adományozott, aki ezt magáról nevezte el. A 13. sz.-i krónikás itt részben saját korának viszonyait vetítette vissza a honfoglalás korba, részint történeti eseményeket rögzített. A monumentális római kőépítmény még romjaiban is alkalmas volt fejedelmi várnak, és ezt ~nak kedvező földrajzi fekvése is elősegítette. Közelében alakulhatott ki egy fejedelmi szálláshely, a szolgálónépek településeivel. Erre utal a közeli →*Fejéregyháza* is. Az ép.-et azonban valójában nem vették használatba. A ~ elnevezés később is ismert volt, 1332-ben, majd 1373-ban említik. 1485-ben Óbudán egy Korcan nevű szőlőről írnak.

Kurucles (II. ker.): a →*Lipótmező* és a →*Kis-Hárs-hegy* között terül el. Felszíne →*dolomit*ból, nummuliteszes mészkőből, részben →*budai márgá*ból épül fel, ill. fiatal negyedkori löszös üledékkel és az →*Ördög-árok*, valamint a Kuruclesi-völgy hordalékával fedett. A Rákóczi-szabadságharc idején állítólag kurucok tanyáztak itt, innen ered a neve. Annak a völgynek, amelyben ma a *Kuruclesi út* halad, régebben *Maxengraben* (Miksa árok) volt a neve. Még régebben *Paulus Thal*nak (Pál völgye) nevezték; ez utóbbi elnevezés az egykori budaszentlőrinci pálos kolostorra utal; erre vezetett közlekedő útjuk Buda felé. A Bp. Szőv. Tanácsa műszaki oszt.-a 1904-ben kidolgozta a ~ dűlőre vonatkozó szabályozási tervét. Ennek alapján készült jelenlegi kertes, villás beépítése.

kurucok Pest alatt: az 1686 után újra megerősített és katonasággal alaposan megrakott Buda várát a kuruc szabadságharcosok meg sem próbálták ostromolni. Pest falai alatt portyázóik már 1704 elején megjelentek, s az év dec. 20-án megkísérelték a város meglepetésszerű elfoglalását, de a német polgárság visszaverte a támadást. A város m. lakosságából jónéhányan csatlakoztak a kurucokhoz. Pest városa 1710-ben, midőn a kuruc csapatok ismét megjelentek a város falai alatt, oltalomlevelet kért és kapott Rákóczitól, hogy polgárai a város határában békésen dolgozhassanak.

kuruzslók: orvosi diploma és szakképzettség nélkül betegségeket kezelők. Nagy részük kókler és csaló, aki visszaél a hiszékeny emberek bizalmával. Egy részük tevékenysége állítólagosan velük született gyógyító képességeikre (delejezés, kézrátevéssel gyógyítás), ill. a gyógyító füvek ismeretére épül. A két vh. között emelkedett számuk a főv.-ban a legnagyobbra. Némelyiküket az ország legkülönbözőbb részeiből, sőt külföldről is tömegesen keresték fel a gyógyulni vágyók. Így Wunderlich Péterné „sashalmi delejesasszony"-t. Körülötte valóságos sajtóháború zajlott a húszas években, amikor is sokak csalásnak, autoszuggesztióra épülőnek ítélték gyógyító tevékenységét. – Kevésbé ismert delejes-gyógyító volt Klein Vilmos pesterzsébeti műköszörűs; vagy a budai úri családok házi delejezője, Lachvicska László. A gyógyfüvekkel gyógyítók közül a legismertebb az ún. óbudai füvesasszony volt, akinek a családjában anyáról leányra szállt a gyógyfűteák ismerete.

Kút: 1. a *Képzőművészek Új Társasága* lapja. 1926–27 között jelent meg, kezdetben Dénes Lajos, majd Rózsa Miklós szerkesztésében. A folyóirat a művészcsoport szemléletének megfelelően kizárólag progresszív kortársművészeti jelenségekkel foglalkozott. Rendszeres cikkírói sorába tartozott: Kállai Ernő, Rabinovszky Máriusz, Rózsa Miklós, Bor Pál, Genthon István; építészeti témakörben: Ligeti Pál, Molnár Farkas. – 2. →*Képzőművészek Új Társasága*

kutak: 1. mesterségesen készített (ásott, ritkábban fúrt) víznyerő helyek – a Duna-víz felhasználása mellett – ivóvíz nyerésére a központi vízvezetékrendszer kiépítéséig. Budán, a Várnegyedben a házak alatt húzódó sziklapincékben voltak az →*édesvízi mészkő* alá hatoló aknakutak, amelyek a →*budai márga* felszínén mozgó talajvizet tárták fel, s amelyek védett helyzetüknél fogva a súlyos ostromok idején is ellátták a lakosságot. Mátyás kir. korától, majd utóbb a 18. sz. elejétől a Várnegyed vízellátásában nagy jelentőségük volt a Sváb-hegy forrásaiból (→*Városkút*, →*Béla király kútja*) vízvezetéken táplált csorgó~nak. Ez a maga korában nagyszabású műszaki alkotás a török időben nagyrészt elpusztult, míg az 1710-es évek végén a jezsuiták helyreállították. Így forrásvizet adó közkút állott a várbeli Városház (ma Szentháromság) téren, az ún. „zöld kút", a mai Hess András téren adott vizet, és kút csorgott a Parádé (ma Kapisztrán) téren. – A budai külvárosok ásott ~ból kapták a vizet, a tereken karos szivattyús köz~ állottak. Pesten minden háznak ásott kútja volt, a belső városrészeken szivattyúsak, a külvárosokban fedetlenek. A Belvárosban és a 19. sz. első harmadában felépült Lipótvárosban a házak kútjai építészeti és szobrászati díszítést is kaptak. Jó vizükről nevezetes pesti ~ voltak: a színház kútja (a mai Vörösmarty téren), a ferencesek kútja (ma Ferenciek terén) és különösen a természetes artézi jellegű →*Illés-kút* a józsefvárosi Orczy-kertben. A peremvárosok vízellátása ásott ~ból történt, csak a 20. sz. elejétől épült ki fokozatosan – és épül máig – előbb a helyi, majd a központi vízvezeték hálózata Újpest és Budafok, majd Rákospalota, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Mátyásföld és a többi peremker. területén. – 2. →*díszkutak* – 3. a budai hegyvidéken néhány foglalt forrás is kút néven ismert, pl. *Városkút*, *Béla király kútja*, Hidegkút stb. – 4. a vízvezeték-hálózat kiépülésével, az 1890-es évektől napjainkig ún. *nyomós*, *szelepes* köz~ (helyesen: közkifolyók, ejektoros kifolyók) kerülnek a külterületek u.-ira, ahol házi bevezetés nincs, v. nem ált. – 5. ~nak nevezik a Vízművek a Duna mellett sok km-en telepített víznyerő létesítményeit is (→*vízszolgáltatás*).

Kúttó: →*Kőbánya*

Kút u.: →*Kard u.*

Kútvölgy (XII. ker.): a →*Hunyad-orom* rögét D-ről keretező, jórészt →*budai márgá*ba vágódott völgy. A völgyben haladó *Zalai út* és az azt keresztező *Dániel út* sarkától lefelé, az első vízbuktató alatt régebben tiszta vizű forrás fakadt. Ezt használta a környékbeli lakosság a vízvezeték bevezetése előtt. Feltehetően e forrástól (közhasználatban: kút) nyerte a völgy a nevét.

Kútvölgyi út (XII. Béla király út–Városmajor u.): 2. sz.: villa (Lauber László és Nyíri István, 1936). – 4. sz.: →*Központi Állami Kórház* (Csánk

Elemér, 1941; bővítése Pázmándi Margit, 1979). – 7. sz.: villa (1887). – 75. sz., 79. sz., 81. sz.: lh.-ak (19. sz. vége).

Kútvölgyi úti Kórház: →*Központi Állami Kórház-Rendelőintézet*

Kuzsinszky Bálint (Szabadka, 1864–Bp., 1938): régész, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1907, r. 1926). A bp.-i egyetem bölcsészkarán végezte tanulmányait. 1888-ban vette át az aquincumi ásatások vezetését. Múz.alapító volt (Aquincumi Múz., emléktábla; Szfőv. Múz.). 1911-től a bp.-i egyetemen tanított. Hazánk római kori emlékeinek egyik legkiválóbb kutatója és feltárója volt. Aquincum emlékeinek feltárásával több műve foglalkozott: *Aquincum és romjai* (Bp., 1890); *A gázgyári római fazekasműhely Aquincumban* (Bp., 1926); *Aquincum* (Bp., 1934). Szerk. a *Budapest régiségei* c. sorozatot.

külföldi utazók: Pestre és Budára látogató idegenek, tudósok, politikusok, kereskedők, katonák, művészek és más neves, vagy kevésbé ismert személyiségek, akiknek útleírása, visszaemlékezése történeti adatokat mentett meg az utókornak. A ~ leírásai a kívülálló néző tárgyilagosságával készülhettek és különösen a 15–16. sz.-ból szinte egyedülálló várostörténeti források maradtak. Ebből a korszakból hazai forrásunk alig maradt, a középkori m. történelmi források is csupán megemlítik Buda nevét. Buda első értékesebb leírása Bertrand *de la Brocquière* francia lovagtól származik, aki a Zsigmond korabeli várost (1433) írta le. Hiteles beszámolót ad az épülő várpalotáról, a pesti „sokadalom"-ról, a nádori udvar életéről, és megemlíti a Dunát átkötő láncot, amelyet vámolás céljából készítettek. *Eschenloer* Péter boroszlói tanácsos szemléletesen írta le Beatrix királyné bevonulását (1476). Antonio *Bonfini* olasz humanista Beatrix fölolvasója 1486–1503 között élt Budán. Hitelesen számol be Mátyás építkezéseiről, az udvar szellemi életéről, a lovagi tornákról stb. Latin nyelvű krónikája mindmáig alapvető forrása a Mátyás-kori budai életnek. A Jagellók korából a ~ még a pompás Budát ismertették. Tomaso *Daniera* modenai követ hercegének küldött jelentésében egy budai úrnapi körmenetről ír (1501). Pierre *Choque* francia nemes II. Ulászló menyasszonyát Anne de Foix de Candale-t kísérte Budára, és az 1502. okt. 3-iki bevonulásukat írja le. Pontos képet fest Budáról. Beszámolójában hitelt ad annak a középkori legendának, hogy Óbuda azonos a Trójából menekült rómaiak (franciák ősei) által alapított Sicambriával. – A Bécs és Konstantinápoly közötti diplomáciai küldöttségek rendszeresen átutaztak Budán. A török időkről ők szolgálnak adatokkal. A város és az ország szomorú állapotáról írt A. G. *Busbeck* osztrák követ (1554). Hasonlóan a pusztuló Budáról ír Reinhold *Lubenau* német orvos (1587) és *Wratislav* Vencel cseh főúr (1591), akik II. Rudolf követeként utaztak át hazánkon. A török Evlia *Cselebi* török utazó útleírása (1660–66) nagy segítséget nyújt a török idők Budájának megismeréséhez. A 17. sz.-ban hazánkban is megjelent a felfedezések korának utazótípusa. Ilyen volt Edward *Brown* angol orvos, aki 1669–70-ben tett európai utazásáról könyvet írt és Budáról is közöl adatokat. *Tollius* Jakab holland orvos és alkimista 1660-ban és 1687-ben járt Mo.-on. Második utazása alkalmával látta a romos Budát. A felszabadító harcok hadmérnökeitől is származtak városleírások, topográfiák. A visszavívás idején készült távlati képek katonai térképek voltak, megközelítő pontossággal ábrázolják a korabeli várost, csakúgy, mint a katonai jelentések. Jeles munkát végzett e téren Luigi *Marsigli* olasz származású hadmérnök. A 18. sz.-ban Mary *Montague Worthly* asszony, a töröko.-i angol követ felesége útileveleivel a Budáról író első női író (1717). Michael *Küchet* bambergi építész a budai és pesti templomokat és az erődítményeket írja le (1737), a lyoni Jean-Claude *Flachat* az ip. és kereskedelmi viszonyokat ismertette (1766), Ignatz *Born* geológusmester a budai források elemzését adja (1770). Domenico *Sestini* olasz tudós az ókori leleteket írta le és ismertette a latin feliratos kövek szövegét, m. tudósokkal is találkozott (1780). Gyakran idézett forrás Joachim von *Hoffmansegg* gr. drezdai tudós beszámolója (1793–94). Ajánlólevelek segítségével bekerült a társ. életbe, így nem csak a színes városleírásokkal, de a mindennapi élet ismertetésével is nevezetessé tette magát. Az első Pesten nyomtatott útikönyv *Lebrecht* tollából 1790-ben jelent meg a Trattner kiadónál. – A 19. sz.-ban a polgári fejlődés útját járó országokból érkező utazók általában bírálták hazánk és Pest-Buda korabeli viszonyait. A port, a primitív építkezést, az elmaradott szellemi életet, a mérhetetlen gazdagságot és a feneketlen szegénységet, a lehetetlen útviszonyokat, a gyenge közbiztonságot. De ebben az időben válik divatossá a m. kuriózumokat is emlegetni, mint pl. a puszta, a cigányzene, a lovagias m. magatartás, a betyárromantika, Pesten és Budán a főúri élet ragyogása, a külvárosok szegénysége, a Tabán romantikus nyomora, a hetekig elhúzódó négy pesti vásár, a Rákosmező mint puszta. Divat lett Mo.-ra utazni. Robert *Townson* angol geológus 1793-ban tett látogatásáról könyvet írt és több nyelven közzétette. A térképekkel, rajzokkal ellátott mű sok későbbi utazónak utikönyvül szolgált. 1810-ben Triesztről Pest-Budán át vezetett B. V. *Bronyevszkij* orosz tengerészhadnagy útja. A várost és társ. életét, szokásait írta le. Richard *Bright* orvos Pest-Buda természeti viszonyait és eü.-ét vizsgálta érdeklődéssel (1814). F. S. *Beudant* 1818-ban földtani kutatásokat végzett hazánkban. Könyvét 1822-ben Párizsban adta ki és abban bőségesen ír Buda és Pest környékéről. Kiemelkedik a ~ sorából John *Paget* angol orvos, aki 1835-ben mint Wesselényi Polixénia vőlegénye jött hozzánk látogatóba. Alaposan megismerte a pesti és budai életet. Rokonszenvvel írt a reformkor mozgalmairól. Az ugyancsak angol Michael *Quin* 1835-ben járt Pest-Budán, és egyebek mellett dunai gőzhajóútjáról számolt be. Az angol utazók sorából kemelkedik Julia *Pardoe* írónő, aki 1840-ben tett mo.-i utazásáról háromkötetes művet írt. H. Ch. *Andersen* dán író lírai hangvételű beszámolója 1842-ből maradt ránk. Ezután már rendszeres úticél lett Pest-Buda a Ny-i utazók számára, de a beszámolók szerepét már a rendszeresen kiadott →*útikönyvek* vették át. – *Irod.* Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán

félszigeten (Bp., 1981); Kelényi B. Ottó: Buda és Pest városképe az idegen utazások irodalmában (Tanulmányok Budapest Múltjából VI., Bp., 1938); Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon (Szeged, 1948).

külkereskedelem: Buda és Pest a középkorban élénk átmenő áruforgalmat bonyolított le. Buda az élőmarhahajtás fontos pihenőállomása, a marhakereskedők (tőzsérek) székhelye volt. A mai Rudas fürdő vonalában húzódó gázlón hajtották át alacsony vízállás idején a marhát a Dunán. Itt létesült a pestbudai rév, később *repülőhid*ak, kompok biztosították az átkelést. A Bécs felé hajtott gulyák budai gyűjtőhelye a Németvölgyben volt. Pest-Budán ment keresztül a Velencéből Bécsbe szállított fűszeráru. A m. kivitel legfontosabb tételei a középkorban a szarvasmarha, gabona, bor, nyersbőr s a gyapjú. A budai bort pl. a 14. sz.-tól az 1870-es évekig rendszeresen szállították Lengyelországba. A budai, pesti nagyvásárokon jelentős ~et bonyolítottak le. – A ~mel tőkeerős török, örmény, görög, rác, kisebb számban m. kereskedők foglalkoztak. A török megszállás a m. ~et is megbénította. A felszabadító háborúk után az osztrák tőke mind nagyobb arányban kapcsolódott be a ~be. – A kiegyezés után a hazai ip., kereskedelem erősödésével ~ünkben a hazai tőkeérdekeltség aránya növekedett. A századforduló körüli években kereskedelmi kapcsolataink már a tengerentúlra is kiterjedtek. Ennek ellenére az I. vh. előtt és alatt az Osztrák–M. Monarchián belül elfoglalt sajátos helyzetünk nyomta rá bélyegét a ~i kapcsolatokra. – A ~ fejlesztésére alakult meg 1929-ben a M. Külkereskedelmi Int., amely áll. támogatással, de rt.-i alapon működött. A válság enyhülésével a bankok alapítottak külkereskedelmi váll.-okat, mint pl. a Pesti M. Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozó *M. Élelmiszerszállító Rt.*, *M. Vadkiviteli Rt.* stb. – A m. ~i tevékenységnek a II. vh. utáni újraindítása a SZU-val megindult gazd. kapcsolatokkal függött össze, de folyamatosan kiépültek a gazd. kapcsolatok a többi szoc. országgal is. A jóvátételi tartozások kiegyenlítése után hosszú ideig nem volt önálló arculata a m. ~nek. A KGST-n belüli (1949) profilmeghatározások szabták meg az irányvonalat, amely mellőzte az egyes országok adottságait. A ~ben az áll. monopólium érvényesült. A döntés a Tervhivatal, a Külkereskedelmi Min. és a főhatóságok kezében volt. A támogatások és az elvonások differenciált rendszere érvényesült a hazai és a ~i árak meghatározásában. Az 1948–50-ben alapított, monopoljogokkal felruházott ~i váll.-ok bp.-i székhellyel működtek. – Az új gazd. mechanizmus reformintézkedései nyomán (1968) megszűnt a kötelező tervutasítás. A ~i váll.-ok mozgástere bővült a régi profil, a kényszerpályák feloldásával. A profil szerinti merev szakosodás áttöréseként négy váll. (Generalimpex, Intercooperation Rt., Interag Rt., Hungagent) tevékenysége bővülhetett. A ~ és a termelés különállását enyhítette, hogy az iparváll.-ok közül többen önálló exportjogot kaptak saját termékeik közvetlen külpiaci értékesítésére. Számuk 1970-ben 130-ra emelkedett. A ~i tevékenységet az engedélyezés rendszerén keresztül ellenőrizte a főhatóság. A forgalom zömét a ~i váll.-ok bonyolították le. 1981-ben újabb kilenc bp.-i váll. kapott engedélyt párhuzamos exporttevékenységre. 1986-ban lényegesen leegyszerűsödött a ~i jog megszerzése a konvertibilis elszámolású piacokra. 1987-ben 38 váll.-nak engedélyezték a „kivételi listákon" szereplő, stratégiai jelentőségű termékek exportját és importját. 1987 végére már 380, főként termelő váll. jogosult a ~i tevékenység folytatására. 1988-tól konvertibilis elszámolású piacokra nem kellett ~i jogot kérni, a termelők ún. egyszerűsített eljárással szerezhették meg. Attól az évtől kezdve a ~i tevékenység alanyi jog: minden gazdálkodó szerv végezheti, ha a min. felvette a külkereskedő váll.-ok névjegyzékébe. A vámjogszabályokat is egyszerűsítették a ~ adminisztrációjában, viszont az új adórendszerre való áttérés, valamint a dollárelszámolás bevezetése nehézségeket okozott. A szovjet piac összeomlása, a KGST megszűnése érzékeny veszteségeket okozott a m. ~nek. 1990-től a magánszemélyek ~i jogosultságának megszerzéséhez egyéni cég alapítása és cégbírósági bejegyzése vált szükségessé. Az év végén mintegy 7000 külkereskedelmi joggal rendelkező bejegyzett gazdálkodó működött az országban. – Bp.-en a következő fontosabb ~i váll.-ok működnek: *AGRIMPEX Kereskedelmi Rt.* (V. Nádor u. 22.): kenyér- és takarmánygabonát, malom- és hántoló-, növényolajip. termékeket, cukrot, hüvelyeseket, olajos és vetőmagokat, szaporító anyagokat, madáreledelt, forrólevegős szállítmányokat forgalmaz. Mezőgazdasági gépeket importál. – *ARTEX Külkereskedelmi Váll.* (V. Nádor u. 31.): irodák, éttermek számára bútorokat, lakásberendezéseket, lakástextilt, szőnyegeket, háztartási cikkeket és faárukat, fonottárut, kerámiát, porcelánt, arany és ezüst ékszereket forgalmaz. – *BIVIMPEX Bőrgyárak Közös Kereskedelmi Váll.-a* (IV. Erzsébet u. 2–4.): tevékenysége: nyers- és készbőrök, növényi cserzőanyagok importja; nyersbőrök, kész- és félkészbőrök exportja. – *BUDAVOX Híradástechnikai Külkereskedelmi Rt.* (XI. Budafoki út 79.): telefon al- és főközpontok, kábeles és légvezetékes átviteltechnikai berendezések, sokcsatornás mikrohullámú berendezések, URH adó-vevők, adatátviteli berendezések, telefonkészülékek, rádióösszeköttetések, számítástechnikai eszközök forgalmazásával foglalkozik. – *CHEMOLIMPEX Vegyipari Gép- és Berendezés Export-Import Váll.* (VI. Andrássy út 60.): vegyip., alumíniumip., gumiip., felületvédelmi, gyógyszerip. berendezések és komplett üzemek, műtrágyák és olefincikkek külkereskedelmét bonyolítja. – *CHEMOLIMPEX Magyar Vegyiáru Külkereskedelmi Váll.* (V. Deák Ferenc u. 7–8.): profiljába tartozik a szerves és szervetlen alapanyagok, műtrágyák, növényvédőszerek, műanyaggyártáshoz alapanyagok, félkész termékek, intermedier és petrolkémiai termékek, festék- és lakkip. cikkek, ragasztók, kerámia- és nyomdafesték vegyianyagok, aromás termékek, alkoholok, szerves savak, anilin, ioncserélő és ip. robbanóanyagok, fotó- és filmip. alapanyagok, műbőr és írószerek forgalmazása. Profilbővítéssel az idegenforgalomban hasznosítható ép.- és üdülőingatlanok közvetítésével is foglalkozik. Megalapította a Che-

moldanzas Nemzetközi Szállítmányozási Kft.-t, az Inchemtrade, a Chemolimpex Vegyiáru Külkereskedelmi Trading Leányváll.-ot, a Grabochem Közös Külkereskedelmi Váll.-ot, az Ongrochem Műanyagip. Közös Külkereskedelmi Váll.-ot, a Varitrade a Chemolimpex Külkereskedelmi Leányváll.-ot, az ICF Chem-Consult Amerikai–Magyar Tanácsadó és Szolgáltató Kft.-t és a Chemol-Travel Kft.-t. – *ELEKTROIMPEX Magyar Külkereskedelmi Váll.* (V. Nádor u. 11.): elektrotechnikai cikkek, fényújság, fényreklám, eredményjelzők, pályaudvari információs berendezések, híradástechnikai, elektroakusztikai cikkek, világítóberendezések, audiovizuális készülékek, rádió- és televízióstudió-berendezések forgalmazása, sportlétesítmények, koncerttermek hangosítását szolgáló egységek szállításával foglalkozik. Megszervezte a Granvisus és a Visoram Irodát. – *FERUNION Külkereskedelmi Váll.* (V. Mérleg u. 4.): építőanyagok, csempe, kézi és gépi szerszámok, fémtömegcikkek, építészeti és háztartási üvegek, eü. cikkek, szaniter áruk, technikai és háztartási eszközök, zárak, lakatok, írószerek, irodai kisgépek forgalmazásával foglalkozik. Megalapította a Ferunion-Technic Kereskedelmi Kft.-t és a Fercoop Irodát. – *GENERALIMPEX Magyar Külkereskedelmi Váll.* (XI. Bartók Béla út 156.): profil megkötöttségek nélküli vegyesexportot bonyolít; építőip. anyagokat, fa- és fémtömegcikkeket, élelmiszerip. termékeket forgalmaz. Megszervezte a Rank-Xerox, a Loctite és a Syntex képviseleteit. – *HUNGAROCOOP Rt.* (V. Október 6. u. 12): nemzetközi kooperációkat és bérmunkákat szervez, fa- és kempingcikkeket, konfekcionált textilip. és gyermekruha árukat, sportcipőket, bőrárukat, népművészeti textíliákat, ajándéktárgyakat, kempingfelszereléseket forgalmaz. – *HUNGAROFRUCT Zöldség-Gyümölcs Szövetkezeti Külkereskedelmi Váll.* (VI. Munkácsi Mihály u. 19/b): tevékenysége kiterjed a friss és mélyhűtött zöldségek, gyümölcsök, szárítmányok, sűrítmények, konzervek forgalmazására, hűtőházak üzemeltetésére. Megalapította a Hungarofruct Konzervip. Külkereskedelmi Kft.-t. – *HUNGAROTEX Külkereskedelmi Váll.* (V. Szép u. 2.): pamut, gyapjú, műselyem és szintetikus méteráru, konfekcionált női ruha, blúz, szoknya, fehérnemű, műszaki és háztartási textiláru, kötött és konfekcióáru, vegyi, cellulóz- és szintetikus szál, font fonal, bőr, szőrme, cipő, toll és profilbővítéssel élelmiszerip. termékek forgalmazását végzi. – *HUNGAVIS Külker Rt.* (V. Széchenyi rkp. 6.): élő és vágott baromfi (csirke, tyúk, kacsa, liba, fürj), darabolt baromfi, libamáj, baromfikonzerv, füstölt baromfihús-specialitások exportjával foglalkozik. – *HUNGEXPO:* →*HUNGEXPO Vásár és Reklám Rt.* – *KOMPLEX Külkereskedelmi Váll.* (VI. Andrássy út 10.): komplett gyári nagyberendezéseket, konzervgyárakat, hús- és tejfeldolgozó üzemeket, sajtgyárakat, malomberendezéseket értékesít és állít üzembe; állattartási berendezéseket, mezőgazd. gépeket, magas- és mélyépítő gépeket, hídszerkezeteket forgalmaz. – *KONSUMEX Külkereskedelmi Váll.* (XIV. Hungária krt. 162.): háztartási és vegyesip., műszaki, elektronikai, mezőgazd. és kozmetikai cikkek, élelmiszerek, méteráru és felső konfekció, cipő forgalmazásával foglalkozik. Antik tárgyak, hangszerek, sportfelszerelések és játékok exportőre; gyapjúszövetek, szőnyegek, bútorok, porcelánok importőre. Diplomata áruházat, Konsumtourist áruházakat, autószalont üzemeltet. Megalapította a Magnew Manufacturing Trading Co. Ltd.-t és a Teleport Rt.-t. – *KULTÚRA Külkereskedelmi Váll.* (I. Fő u. 30–32.): könyvek, újságok, folyóiratok, hanglemezek kivitelét és behozatalát bonyolítja. Iskolai szemléltetőeszközöket forgalmaz és nyomdai munkákat vállal. – *LIGNIMPEX Fa-, Papír- és Tüzelőanyag Külkereskedelmi Váll.* (V. Honvéd u. 20.): papírfát, lombos fűrészárut, méretre vágott furnérokat, továbbá cellulóz-, papír- és kartontermékeket, szenet, kokszot, brikettet forgalmaz. Fa-, papírip. termékek és szén forgalmazására két kft.-t alapított. – *MAVAD Rt.* (I. Úri u. 39.): élő és lőtt vadakat, éti csigát, békát, rákot, selyemgubót, fajkutyákat, galambokat exportál. Vadászatokat rendez külföldieknek. – *MEDICOR Kereskedelmi Rt.* (XIII. Váci út 48.): feladata orvostechnikai berendezések gyártása, exportja, importja, a reexport bonyolítása, kompenzációs tevékenység, fővállalkozások végrehajtása; műszaki, orvostechnikai és kórháztechnikai oktatás. Számos vállalkozást alapított. – *MEDIMPEX Gyógyszer Külkereskedelmi Közös Váll.* (V. Vörösmarty tér. 4.): gyógyszerkészítményeket, gyógyászati alapanyagokat, állatgyógyászati késztermékeket, intermediereket, laboratóriumi vegyszereket, gyógynövényeket, illóolajokat, izotópkészítményeket, ember- és állatgyógyászati oltóanyagokat forgalmaz. Értékesíti a Chinoin, a Kőbányai, az Egis, a Biogál gyógyszergyárak készítményeit. Piackoordinációra, szállítmányozásra, gyógyszerexport lebonyolítására létrehozta a Medimpex Kereskedelmi Kft.-t. – *METALIMPEX Acél- és Fémkereskedelmi Váll.* (XIV. Hermina út 17.): a vas-, acél- és színesfémkohászat import anyagszükségletének kielégítéséről gondoskodik, valamint a kohászati termékek és golyóscsapágyak exportját bonyolítja. – *METRIMPEX Magyar Műszeripari Külkereskedelmi Váll.* (V. Nádor u. 21.): elektromos és tudományos műszerek, méréstechnikai, szervezéstechnikai és irodagépek, laboratóriumi és optikai műszerek, üvegáruk, automatikák, hardverek, folyamatszabályozási rendszerek, nukleáris műszerek, számlázástechnikai gépek exportját és importját végzi. – *MINERALIMPEX Magyar Olaj- és Bányatermék Külkereskedelmi Váll.* (VI. Andrássy út 64.): kőolaj, földgáz és gáztermékek, speciális és szekunder olajtermékek, kenőanyagok, bányatermékek és építőip., alumíniumip. alapanyagok exportját-importját végzi. – *MOGÜRT Gépjármű Külkereskedelmi Váll.* (V. Váci u. 38.): járműexportja kiterjed autóbuszok, tehergépkocsik, dömperek, garázsip. berendezések szállítására; importja felöleli a személy- és tehergépkocsik, speciális gépjárművek, autófelszerelési cikkek, autógyártási főegységek beszerzését. Létrehozta a Mogürt-Ikarus Közös Irodát, a Dorado Ált. Szolgáltató Biztonságtechnikai és Kereskedelmi Kft.-t, a Hungarian Busexport Magyar Autóbusz Export Közös Váll.-ot, az USA-

Kanada Export Irodát, valamint a Transtrade Magyar Közlekedési Keresk. Rt.-t. – *MONIMPEX Külkereskedelmi Váll.* (V. Tükör u. 4.): alkoholt, bort, szeszes italt, borfeldolgozó berendezéseket, pezsgőt, őrölt paprikát, édesip. árut, mézet, dohányárut és virágot exportál. Szeszes italt, kávét, teát, kakaóbabot, édesip. árukat, sört, halkonzervet, sót, fűszert, déligyümölcsöt, gyarmatárut importál. – *NIKEX Kereskedelmi Rt.* (I. Mészáros u. 48–54.): nehézip., kohászati, bányászati, ércelőkészítő, tüzelés- és légtechnikai, felületvédelmi, építő- és építőanyagip., vízgépészeti gépeket és eszközöket, berendezéseket, valamint vasúti, légi és vízi közlekedési járműveket exportál és importál. Váll. érdekeltségei: Limpex Kereskedelmi és Fejlesztési Rt., Tidco-Anix Kft., Marmex Kft., Budata Informatikai és Szolgáltató Kft. – *TANNIMPEX Külkereskedelmi Váll.* (V. Szabadság tér 15.): férfi- és gyermekcipők, kesztyűk, bundák és egyéb termékek exportja; a felsorolt árucikkek gyártásához szükséges anyagok, kellékek és készáruk importja. – *TECHNOIMPEX Kereskedelmi Rt.* (V. Dorottya u. 6.): vállalja szerszámgépek, egyéb gépek behozatalát kábel- és híradástechnikai gyárak, műanyag, bőr, cipő, textilip. üzemek részére. – *TERIMPEX Húsipari Külkereskedelmi Közös Váll.* (V. Károlyi Mihály u. 9.): élő- és vágóállatok (sertés, marha, birka), hús és húskészítmények, előhűtött, darabolt húsok, tartósított húsip. termékek (dobozos, vákuumos sonka, szalámi, kolbászfélék), tenyészállatok, nyulak, tojás és tejtermékek, takarmánygazdálkodási cikkek, gépek és gépalkatrészek export-importjával foglalkozik. – *TESCO Nemzetközi Műszaki-Tudományos Együttműködési Iroda* (V. Hold u. 21.): feladata külkereskedelmi tevékenység; építési- és épületgépészeti, szerelőip., fenntartási munkák végzése bel- és külföldön, termelő és szolgáltató ép.-ek építése, gépek és gépi berendezések technológiai szerelése. – *TRANSELEKTRO Kereskedelmi Rt.* (V. Nádor u. 13.): erőművi berendezéseket, távvezetékeket, villamos alállomásokat, kábeleket, motorokat, transzformátorokat, atomerőművi és légkondicionáló berendezéseket, környezetvédelmi és klímaeszközöket, villamos vendéglátóip. és háztartási készülékeket és eszközöket, hűtőpultokat forgalmaz.

Külkereskedelmi Főiskola (IX. Ecseri út 3.): az 1957-ben létesített, érettségire épülő, 2 éves, áll. jogérvényű *Külkereskedelmi Levelezőképző Isk.* elnevezésű szaktanfolyamból alakult felsőoktatási intézmény. Működését az V. Falk Miksa u. 1. sz. bérházban kezdte meg. 1962-ben *Felsőfokú Külkereskedelmi Szakisk.* lett belőle, és csak idegen nyelvű levelező szakkal működött. 1965-ben létesült az áruforgalmi szak, 1967-ben e szakon a képzés esti tagozaton is megindult. 1971-től működik főisk.-ként. Mai otthona 1974–75-ben épült fel. – Feladata a külkereskedelmi ügyletekkel foglalkozó szakemberek képzése. Két szakkal működik: 1. *Külkereskedelmi áruforgalmi szak,* amely üzletkötőket, lebonyolítókat, devizaszakembereket, piackutatókat, propagandistákat stb. képez. 2. *Külkereskedelmi idegen nyelvű levelező szak,* amely kereskedelmi levelezőket, szakfordítókat és tolmácsokat képez. A tanulmányi idő 3 év. A hallgatók külkereskedelmi üzemgazdász, ill. idegen nyelvű levelező oklevelet kapnak. A ~nak 1988-ban 1600 hallgatója volt. Áruforgalmi tagozata működik Szolnokon és Tatabányán is.

Külső Budapesti Református Egyházmegye: a Dunamelléki Ref. Egyházker. keretében működő egyházigazgatási egység, 1950–55 között →*Pestkörnyéki Református Egyházmegye* a neve.

külső-kelenföldi református templom (XI. Ildikó tér 1.): Szabó István Ybl-díjas építész tervei alapján épült. 1981. szept. 20-án szentelték fel. Befogadóképessége 300 fő.

Külső Nagykörút: részei: az Árpád hídtól a Vágány u.-ig *Róbert Károly krt.*, a Vágány u.-tól a Kőbányai útig *Hungária krt.*, a Kőbányai úttól a Mester u.-ig *Könyves Kálmán krt.* A körutas rendszer 1871-ben vált Bp. városszerkezetének jellemzőjévé. A ~ a 19. sz. utolsó harmadában a térképen – megszakításokkal – kialakult. Homolka 1903-as térképén a *Váci úttól* a Dunáig terjedő (a mai Róbert Károly krt. egy része) szakasz megnyitandó útvonalként szerepel, a D-i részen a Kőbányai útnál megszakad, a Könyves Kálmán krt.-nak a nyomvonala még nincs meg, de napjainkra sem épült ki a *Soroksári útig.* A századfordulón változó szélességű. Legkeskenyebb a Vágány u. és a Csömöri út (mai Thököly út) közötti szakasz. A főv. 1893-ban az eredetileg 23 ölesre tervezett *Hungária krt.*-nak, Bp. harmadik krt.-jának szélességét 24 ölre javasolta növelni, az FKT a szélességet 20 ölre csökkentette. Homolka térképén a ~ még kiépítetlen, túlnyomórészt mezőgazd. területen vezetett – a századfordulón és még egy ideig utána *Külteleki krt.*-nak is nevezték –, házak számozása a térképen még nem szerepelt. A Pest–Cegléd–Szolnok vasútvonal megépítése (1847) után mintegy fél évszázad telt el, amíg a főv. fejlődése elérte, ill. túllépte e vasútvonalat. Ez a túllépés először *Kőbányán* következett be a századforduló tájékán. A harmincas években *Zugló* külső része is erőteljes fejlődésnek indult, ezért szükségessé vált a sugárirányú útvonalakat szintben keresztező ceglédi, ill. szobi vasútvonal pályájának felemelése. Ez a ~at csak a Kacsóh Pongrác útnál érintette. A II. vh. előtt nem oldották meg ezen a szakaszon a vasútvonal pályájának felemelését. A II. vh. után a ~ alapvető hiányosságai a következők voltak: 1. a Vágány u.–Kacsóh Pongrác út között két vasúti vonal, a MÁV szobi és a MÁV ceglédi vonala a ~at szintben keresztezte. 2. A Kerepesi útnál a ~at a HÉV szintben keresztezte. 3. A Salgótarjáni út–Kőbányai út között a régi Dohánygyárnál a közúti aluljáró rendkívül szűk, és forgalomtechnikailag igen kedvezőtlen a Kőbányai úti kapcsolata. 4. A ~ D-i szakasza hiányzik, ugyanis a Mester u.-tól az út nincs kiépítve. Ennek megfelelően a ~ és a Soroksári út, valamint a Kvassay Jenő út kapcsolata hiányzik. – A Hungária krt. és Kacsóh Pongrác út ceglédi és szobi MÁV-vonalakban fekvő szintbeni keresztezéseinek kiküszöbölését célzó két közúti felüljáró 1970-ben, ill. 1971-ben készült el. 1970-ben a K–Ny-i Metró első szakaszának átadásakor a HÉV végállomásának a ~on túlra helyezésével a ~ és a HÉV szintbeni keresztezése megszűnt.

Külső Tanács: →*közigazgatás*

Kültelki körút: →*Külső Nagykörút*

Kvassay Jenő (Buda, 1850–Bp., 1919): mérnök. Mezőgazd. és vízépítési tanulmányait Mo., Németo. és Franciao. főisk.-in végezte. Hazatérve, 1878-ban megszervezte s 1880-tól vezette a Kultúrmérnöki Intézményt. 1889-től a létrehozott Orsz. Vízépítészeti és Talajjavítási Hivatal vez.-je nyugdíjazásáig (1918). Mo. vízügyeinek legfőbb irányítója, a vízjogi, halászati tv. létrehozója volt. Nevéhez fűződik a Bp.–Csepeli Nemzeti és Szabadkikötő építésének megkezdése (1910); róla nevezték el a kikötő zárt medencéjének bejárati zsilipjét (emléktábla). Bp.-i vonatkozású m.: *A budapesti közcsatorna* (Bp., 1912).

Kvassay-híd: →*Duna-hidak*

Kvassay-zsilip: a *soroksári Duna-ág* bejáratát őrző zsilip a *Csepel-sziget* É-i végénél. Eredetileg a vízhozam a Duna két ága között kisvízkor ¾ – ¼, árvízkor ⅔–⅓ arányban oszlott meg, ami az *árvízvédelem*re rendkívül kedvezőtlen volt. 1873-ban a mai *Gubacsi híd* helyén a soroksári Duna-ágat kereszttöltéssel zárták el, hogy a *budafoki Duna-ág*at a teljes vízhozam elszállítására képes egységes főmederré képezhessék ki. 1876-ban a keresztgátba egy 40 m^3/s vízhozamra méretezett tápzsilipet építettek, hogy a lejjebb fekvő községek életére jelentős hatású mederrész friss vizet kapjon. Ez azonban nem tudta megfékezni az addig 300–400 m széles meder további gyors feltöltődését, elmocsarasodását. Ezért a kormányzat az 1904. évi XIV. tc.-ben elrendelte az egész soroksári Duna-ág összefüggő rendezését. Ennek keretében készült az említett keresztgát felett, a mai kitorkollás helyén a hazai vízi építkezés és sokoldalú modern vízgazdálkodás egyik úttörőjéről elnevezett ~ 1908–14 között. A 75 m hosszú, 10 m széles kamarazsilip 1000 tonnás uszályok áthaladását teszi lehetővé. Küszöbe 2,5 m-re van a Duna 0 vízszintje alatt. Falai 8,50 m-re emelkednek a 0 vízszint fölé (az 1965. évi 845 cm-es árvizet még kizárta a soroksári Duna-ágból). Mellette tápzsilip épült, amellyel 70 m^3/s-os folytonos vízutánpótlás juttatható a soroksári Duna-ágba. Feladata, hogy az addig elzárt és feliszapolódott ág felső végén kotrással kialakított *Ferencvárosi kikötő* hajóval való megközelítését biztosítsa. A ~ segítségével állandósított vízszintű soroksári és budafoki Duna-ág vízszintkülönbsége több mint 4 m, ami árvízkor a felső kiágazásnál, kisvízkor az alsó torkolatnál vízi energia nyerésére ad lehetőséget. Ezt az 1956-ban épített kis erőmű hasznosítja. – *Irod.* Budapest természeti földrajza (szerk. Pécsi Márton, Bp., 1959).

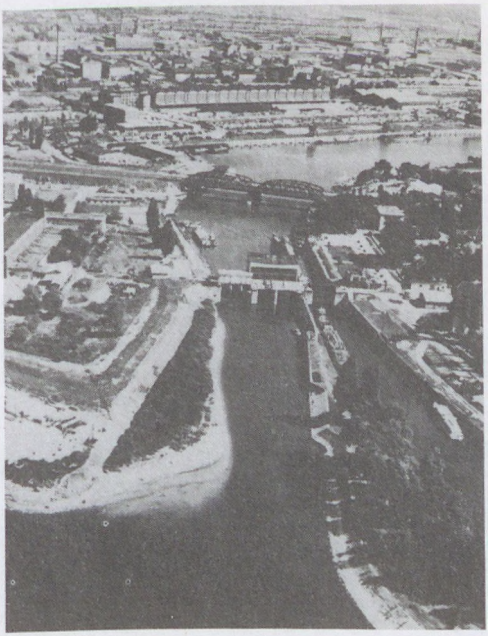

A Kvassay-zsilip (légifelvétel)

Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6409 2 (Összkiadás)
ISBN 963 05 6410 6 (I. kötet)

Készült az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat Szaklexikon Szerkesztőségében
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Nyomdai táskaszám: 21243
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1993
A szerkesztésért felelős Gyarmati János. A szerkesztőség vezetője Kulcsár Zsuzsa
A borítót és a kötéstáblát Berzéki Ildikó készítette
A kézirat nyomdába érkezett: 1993. január 15.
Terjedelem: 66,15 (A/5 ív) és 8 oldal színes melléklet
A térképmellékletet készítette és nyomta a Kartográfiai Vállalat

5510/a

694706

BUDAPEST LEXIKON

943.9.8

A-K